

दशमस्कन्धपूर्वार्द्धे

श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति ।

तृतीयखण्डः

महर्षिप्रवरश्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीत

श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका, श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी, श्रीमजीव-
गोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी, श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्यवर्यश्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक-
पक्षीयसमाख्याटीका, तदनुगामिश्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका, श्रीमन्माध्व-
सिद्धान्तधुरन्धरश्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली, श्रीगौडीयवैष्णवाचार्यप्रवर-
श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भाख्यटीका, श्रीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भाख्य
टीका, श्रीमद्विष्णुस्वामिसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवरश्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी,
श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी, केनचित्कृतविशुद्धरसदीपिका,
श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका, अधिनपतिसूरिकृतगूढार्थदीपिका,
श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायि-श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्यटीका इति चतुर्दशभि
व्याख्याभिर्भाषानुवादेन च समलङ्कता

तदिदं

परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवरशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम्

वङ्गदेशान्तर्गत ताडास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिराय-

“श्रीवनमालिराय बहादुरस्य”

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितम् ।

तच्च

श्रीवृन्दावनश्रीरङ्गमन्दिरस्थ पं० भागवताचार्य द्वारा

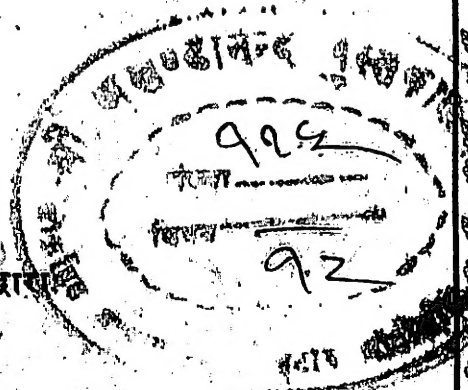
पं० लक्ष्मणाचार्यद्वारा च संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये “श्रीदेवकीनन्दन” ग्रन्थालये

मुद्रापितम् ।

सम्बत् १९६४

श्रीरासपञ्चाध्यायी ।

श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

श्रीशुक उवाच ।

भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः ।

वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायासुपाश्रितः ॥ १ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभावायदीपिका ।

ऊनत्रिंशे तु रासार्थमुक्तिप्रत्युक्तयो हरेः ।

गोपीभीराससंरम्भे तस्य चान्तर्द्विकौतुकम् ॥

ब्रह्मादिजयसंरुद्धर्पकन्दर्पदण्डा ।

जयति श्रीपतिर्गोपीरासमण्डलमण्डनः ॥

विपरीतमिदम् परदारविनोदेन कन्दर्पविजेतृत्वप्रतीतिः ।
याम् योगमायासुपाश्रितः आत्मारामोऽप्यरीरमत् “साक्षान्मन्मथ-
न्मथः” आत्मन्यवरुद्धसौरतः” इत्यादिषु स्वातन्त्र्याभिधानात्
स्माद्वासक्रीडाविदम्बनं कामविजयख्यापनायेत्येव तत्त्वम् । किञ्च,
गुह्यारकथापदेशेन विशेषतां निवृत्तिपरये पञ्चाध्यायीति व्यक्ती-
करिष्यामः ता रात्रीः “आतावन्ना व्रजं सिद्धा भयेमा रंस्य
क्षपाः” इति प्रतिश्रुता इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीमत्सनातनजीवगोस्त्रामिकृतबृहत्तोषिणी ।

नमः कृष्णाय रासरसिकाय ।

श्रीयुक्तवादरायणिसंवाचोति । वदरिकाश्रमे महातप-
स्वरणाङ्गमवान् श्रीव्यासो वादरायणः तस्य तपःफल-
कपः पुञ्ज इति सर्वज्ञश्रीभगवत्प्रेमरसमयत्वादिकं ध्वनितं
तेनोक्तत्वादस्याख्यानस्य सर्वथा यथा साधनसाध्यत्वं प्रौढानु-
रागमयत्वं चाभिप्रेतं ततो भक्तैश्चतच्छ्रोतव्यमिति भावः इदानीं
श्रीव्रजसुन्दरीणां मनोरथपरिपूरणद्वारा प्रेमरसविस्तारण-
कपं तद्वतारमुख्यतरप्रयोजनं दर्शयन् ताभिः सह विहरणमेव

तस्य सर्वातिशायिसुखमिति च प्रकटयन् तत्र चाधरामृतपाना-
दिना सुदृशमेव श्रीभगवद्गूपादिमाधुरीविशेषानुभवान् प्रेम-
विशेषविस्तारसुसिद्ध्या तद्योग्याभिः सह रासक्रीडां पञ्चप्राण-
तुल्यपञ्चाध्याय्या वर्णयन् आदौ तत्सामग्रीदर्शयन् तत्र च श्री-
व्रजदेवीवर्गाकर्षणं कथयन् तद्धेतुत्वेन श्रीभगवतो भावविशेष-
प्रकटयमाह—भगवानिति। एषा च क्रीडा तदुचितकाले कैशोर-
क्षेया तथाचोक्तं श्रीविष्णुपुराणे—

“सोऽपि कैशोरकवयो मानयन् मधुसूदनः ॥

रेमे ताभिरमेवात्मा क्षपासु क्षपिताहितः” । इति ।

श्रीहरिवंशे च—

“युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ सङ्कल्पकालवित् ॥

कैशोरकं मानयानः सह तामिमुंमोद ह” ॥ इति ।

तच्च रासरम्भे तस्य सौन्दर्यादिविशेषस्मारणेन परममोहनत्वात्
श्रीवादरायणिना “ततश्च पौगण्डवयः श्रितौ व्रजे” इत्यादिवच्युक्तं
वक्तुं न शक्यं क्रीडा सा च समग्रमेव कैशोरं वषाणेत्यादिकं
सर्वमग्रे यथास्थानं विचारणीयम् । तत्रोपलक्ष्यार्थं कैशोरारम्भे
प्रथमैकरात्रक्रीडेयमुच्यते—भगवानिति । रासक्रीडायां निजाशेष-
भगवत्सासारप्रकटनाभिप्रायेण नन्दादयः परमानन्दनिर्वृता बभूवुः
भगवानपि स्वयं परमानन्दनिर्वृतो भवितुं रन्तुं क्रीडाविशेष-
कर्तुं मनश्चक्रे ऐच्छदिति अपि शब्दार्थः ता रात्रीरिति तैर्व्यञ्जिता-
र्थमेव । यद्वा, ता अनिर्वचनीयाः सर्वकालतः श्रेष्ठतराः परमा-
नन्दरसमयीस्तत्क्रीडायोग्या इत्यर्थः । बहुवचनेन बह्विधं रात्रि-
ष्वेव सा क्रीडा बोध्यते तस्मान्ते सविशेषं व्यक्तं भावि शरदा-
कृत्वा उच्चैः फुल्ला विकसिता मल्लिकाः वासु ताः यद्यपि सर्व-

श्रीमत्सनातनजीवगोस्वामिकृतवृहत्संविणी ।

त्वांश्चये श्रीवृन्दावने सदा सर्वपुष्पाययुद्धवन्ति विशेषतश्च शरदि जातीकुमुदकमलादीन्यपि विकसन्ति तथाप्युत्फुल्लमल्लिका इति रात्रिविषयकविकासविशेषाभिप्रायेण एवमपि कुमुदस्त-मिति इत्युद्दीपनानि धीक्ष्य रतियोग्या इति आलोच्य योग-मायापराख्यसाक्षिदानन्दशक्तिविशेषः तामुपकरणात्वेन आश्रितः प्रकटितवान् सन् इति सर्वतो लीलातो विशेषेण रासक्रीडायाः परमानन्दविशेषादिस्वरूपत्वमभिप्रेतं सर्वस्या अपि लीलायाः साक्षिदानन्दरूपत्वं प्रागष्टमाध्याये वाक्यलीलायां विवृतमेवा-स्ति । यद्वा, योग ऐश्वर्यं तद्युक्ता माया इवा “माया दम्भे कृपायाञ्च” इति विश्वः । तामुपाश्रितः उपाश्रित्वेन प्राप्नः सन् रासक्रीडाया स्वरूपैश्वर्यं कृपां च विस्तारितवानित्यर्थः । यद्वा, अपिशब्दस्यात्रैवान्वयः योग आत्मारामता माया आवरणा-त्मिका कापट्यं वा योगयुक्तां मायाम् उप सामीप्येन नित्यमाश्रि-तोऽपि इति तदानीं योगो माया च नातिष्ठत् किन्तु निज-पदाब्जप्रेमसम्पद्विस्ताररूपसत्यस्वभावो व्यक्तोऽभूदित्यर्थः । यद्वा, योगे संयोगे वा माया यज्ञपत्नीष्विव यज्ञना तामुपाश्रितोऽपि इति तदानीं तस्य सङ्गमे मायानिवृत्त्यर्थः । सर्वाभिरैव ब्रज-सुन्दरीभिः सह साक्षात्संयोगविशेषसिद्धेः सिद्धिं गताभिरपि तत्प्राप्तेः । यद्वा, युनक्ति नित्यं वक्षसि संयोगं प्राप्नोतीति योगा-या मा लक्ष्मीस्तस्यां नित्यं वर्त्तमानः तथा सदा सेव्यमानो-ऽपीत्यर्थः । इति रासक्रीडा तथा न सम्पद्येत तद्वदुल्लभा चेत्याद्य-भिप्रेतम् । यद्वा, योगाय सम्योगाय मायः शब्दो यस्याः सा योगमाया वंशी “माङ्ग माने शब्दे च” इत्यस्य धात्ररूपं तामुपाश्रितः । यद्वा, योगस्य सम्भोगस्य मायो मानं पश्याप्तिर्यस्यां सा योगमाया श्रीराधा अथवा योगस्य सम्भोगस्य मा लक्ष्मीः सम्पत्तिरिति यावत् तां याति प्राप्नोतीति योगमाया श्रीराधैव तां मनसा उपाश्रितः रासक्रीडायास्तद्वदुत्कृष्टत्वात् तत् पादं प्रसिद्धमेव ॥ १ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवृहत्संविणी ।

नमः श्रीरासरसिकेभ्यः ।

अत्र टीकायां राससंरम्भ इति तन्निमित्ते रासारम्भसम्बन्धिनं मानेवीक्ष्येत्यर्थः । कन्दर्पजेतृत्वप्रतीतेरिति कन्दर्पकर्तृकस्यैव जेतृत्वस्य प्रत्ययादित्यर्थः । अथ मूले श्रीबादरायणिरुवाचेति वक्ष्यमाणा-महामहिम्नः प्रसङ्गस्यास्य बलात् तदिदं लभयति बदरिका-अमे महातपश्चरणात् भगवान् श्रीबादरायणः वेदव्यासः तस्य तपः श्रीकृष्णोपासनलक्षणादेव सर्वज्ञस्य तस्य परमोत्तमे तस्मिन्नेव व्यवसायौचित्यात् तस्य तादृशतपःफलरूपः पुत्र इति सर्वज्ञत्वश्रीभगवत्प्रेमरसमयत्वादिकं तत्राधिकं यद्यपि स्फुरति तथापि तन्नामनिरुक्तेर्माहात्म्यपर्यवसानमत्रैव जातं तत्-स्तादृशमस्त्यैवैतत् श्रोतव्यमिति व्यञ्जितं श्रीशुक उवाचेति पाठे तु परमोज्ज्वलरसस्त्राभावात् परमकोमलालापता दर्शिता तत्-स्तादृशचित्ततयैव श्रोतव्यमिदमिति व्यञ्जितं तथाहि सर्वाति-शक्तिप्रेमवतीनां श्रीव्रजसुन्दरीणां मनोरथपरिपूरणमेव प्रियमात्र-

सुखार्थं सर्वं कुर्वतः श्रीभगवतो मुख्यतरं प्रयोजनमिति दर्श-यन् तदेव तस्य सर्वातिशायिसुखमिति च प्रकटयन् तत्र च “साक्षात्संयोगमन्मयः” इति “त्रैलोक्यलक्ष्यैकपदं वपुर्देधत्” इति “गोप्यस्तपः किमचरन्” इति दृष्ट्या सर्वात्मारामैरपि दुर्लभानां भगवद्गुणगन्धस्पर्शशब्दानां वैशिष्ट्येनानुभवात् तदीयरसस्याधरा-मृतस्य तु सर्वैवान्वयवासम्भवात् प्रेमविशेषविस्तारसुखसिद्ध्या तद्योग्याभिस्तामिः सह रासक्रीडां पञ्चेन्द्रियतुल्यप्रियैः पञ्चभि-रध्यायैर्वर्णयति—यत्र “पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमक्षिभृङ्गैः” इत्यादिना “गोपीनां परमानन्द आसीद्गोविन्ददर्शने” इत्यादिना “इत्थं शरत्स्वच्छजलम्” इत्यादिना “हेमन्ते प्रथमे मासि” इत्यादिना च तासां तस्य च नवरागं विशिष्य स्नेन वर्णितत्तरं “शर-दुदाशये सांधु जातसत्सरसिज” इत्यादिना “प्रहसितं प्रिय” इत्या-दिना “दिनपरिक्षय” इत्यादिना “रहसि संविदं हृच्छयोदयम्” इत्या-दिना च तामिः स्त्रयं वर्णयिष्यमाणां च स्मृत्वाऽतिविशिष्ट-तथा वर्णयितव्यत्वेन नवसङ्गमं स्मरन्नाह-भगवानपीति । अपि-शब्देन तासां पूर्वपूर्ववर्णितं नवरागं विस्मारयति—पूर्वेण वाक्येन तु सङ्गमस्यास्य नवत्वमेवावगमयति—एतावन्तं कालं ता अनुरागचपलाचित्ततया रन्तुं मनः कुर्वत्य एवासन् भगवांस्तु जातानुरागतत्वेऽपि धैर्येण समयविशेषं प्रतीक्षमाणा न चक्रे सम्प्रति ताः कैशोरमव्यप्राप्ताः सर्वसुखप्रदतया सर्वमङ्गलतया प्रकटितवेषुशिष्टादिविशेषतया च विलक्षणाः कुमारीषु च “मयेमा रंश्यथ क्षपाः” इति प्रतिश्रुता रात्रीर्वीक्ष्य तत्रापि राका-रात्रेरागमनारम्भे दीप्तानुरागत्वेन गलितधैर्यतया तस्यैव एवेति प्रतिपत्तेः श्लेषेण “आत्मारामाश्च मुनयः” इत्यादिवत् भगवान् सर्वाथपरिपूर्णाऽपि ता रात्रीर्वीक्ष्य उद्दीपनत्वेनानुभूयेति कैमु-त्वेनालम्बनरूपाणां तासां प्रेममहिमा दर्शितः तत एव व्यक्त-सर्वार्थं तस्य कैशोरमपि मानितं जातमिति श्रीविष्णुपुराणे दर्शितम्—

“सोपि कैशोरकवयो मानयन् मधुसूदनः ।

रेमे तामिरमेवात्मा क्षपासु क्षपिताहितः” ॥ इति

श्रीहरिवंशे च—

युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ सङ्कल्पकालवित् ।

कैशोरकं मानयानः सह तामिर्मुमोद ह” ।

इत्यत्र कालविदित्यस्य व्याख्यानं ता रात्रीर्वीक्ष्येति ह तामिर्मुमोद इत्यस्य सूचकं रन्तुं मनश्चक्रे इति आत्मने-पदानिर्देशः । खल्वयं सार्थः क्रियतां बोध यति “स्मरितजितोः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” (१।३।१०२) इति विशेषविध्या-अवगात् तदेवं ता इत्यनेन स्वस्यापि चमत्कारकरं कालं वैशिष्ट्यं व्यज्य तदुज्ज्वलितां श्रीवृन्दावनशोभां मापि दर्शयति, शर-देति । शरदा हेतुना उष्णैः फुल्ल मल्लिका यासु ताः पदस्पर्-योगाप्रसिद्धेरेनास्याः शरदो मल्लिकानां चापूर्वत्वं व्यञ्जितं तेन च सर्वाथैव पुष्पाणि लक्ष्यन्ते इत्यालम्बनकालदेशानां श्रीकृष्णाय प्रेममयपरमसुखप्रदत्वं दर्शितं यस्मात् ह्यविकीर्णशक्तिर्विलास-लक्षणात्प्रेमविशेषमयैवैषा रिरंसा ननु प्राकृतकाममयीति तेषां कन्दर्पदर्पदेति व्याख्यानमपि तथा युक्तमेव निवृत्तिपरं पञ्चाध्याः यीत्यपि स्वमेव च वक्ष्यते—

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

“आत्रिंशो विरहालापविक्रान्तहृदयो हरिः ।
तत्राविर्भूय गोपीस्ताः सान्त्वयामास मानयन् ॥
स्वप्नेमासृतकलोलविह्वलीकृतचेतसः ।

सद्यं नन्दयन् गोपीरुदगतो नन्दनन्दनः” ॥ इति

श्रीमुनीन्द्रेणापि इदमेव वक्ष्यते “विक्रीडितं ब्रजवधूभि-
रिदं च विष्णोः” इत्यादौ तत्र दुर्घटघटनां समादधदाह—योग-
माया पराख्याचिन्त्यशक्तिः तामुप सामीप्येनाश्रितः यत्र यत्र
विहरति तत्र तत्रैव (तां) सूर्यः स्वदीप्तिमिव सदा प्राप्त इति
स्वाभाविकतादृशशक्तित्वं व्याजतम् । तेन च दुर्घटतल्लीला च
सेत्स्यतीति भावः । श्लेवेण योगः संयोगः तदर्थं माया कृपा “माया
द कृपायाञ्च” इति विश्वः । तामुप आधिक्येनाश्रितः । किञ्च,
ताः वीक्ष्य क्रमेण राकापयन्तमधिकमधिकं मनोरथं चक्र
इत्यर्थत्वे लब्धे विशेषोऽयमपि ज्ञेयः । तस्यां राकायां मायं गृह-
मागतो भोजनादिकं विधाय मातुः स्थानात् शय्यागृहचन्द्र-
शालिकाद्वारं गतः सन् सद्यः सम्पाद्यत्वेन निश्चितवानि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भगवानपीत्यादि—

“भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।

निरुपाधी च वसन्ते वासुदेवे सनातने” ॥

वक्ष्यते च “स्मारितो भगवानद्य देवा नारायणो मम” इति । वासुदेव-
ब्रह्मनारायणादिभिः—

भगवत्पुरुषोत्कृष्टनामानि षोमवासिनः ।

परस्मैवेति तानीह परमात्मनि सन्ति हि ॥

इति प्रबलप्रामाण्यात् ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ विवक्षितानि यूनो भगवतः शारदिकानि चेष्टितान्य-
नुवर्णयति, पञ्चमिरध्यायैः तत्र यदुक्तं भगवता “मयेमा रंस्यथ
क्षमाः” इति तस्य सत्यत्वमापादयितुमित्यर्थः । भुजिघृक्षैकशील-
त्वात्केनापि व्याजेन गोपीः कृतार्थयितुं च ताभिः सह चिक्री
डिषुस्तावद्वेणुगीतेनैव ताः समाहूय ततः परीक्षापूर्वकं ताभिः
सह विजहारत्याह—एकोनत्रिंशेन । भगवानपीति । “नन्दादयस्तु
तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्वृताः” इत्युक्तं भगवत्लोकदर्शनजानन्दपारवश्य
प्रयुक्तात्मारामानन्दादिसमुच्चयार्थोपिशब्दः ताः याः “मयेमा
रंस्यथ क्षमा इति प्रतिज्ञातास्ता इत्यर्थः । शरदा हेतुभूतया उत्त-
फुल्लताः मल्लिकाः वास्तु ताः रात्रीः अवलोक्य रन्तुं मनश्चक्रे चिक्री-
डिषायाः प्रसक्तं कर्ममूलत्वं निराचिकीर्षुर्विधिनाष्टि योगमाया-
मुपाश्रितः । युज्यत इति योगा तां मायामात्मीयसङ्कल्प-
माश्रितः स्वसङ्कल्प एव केवलं तन्मूलं न तु कर्मोति भावः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निर्दोषभक्तिजनितब्रह्मज्ञानमेव मुक्तिसाधनमिति या शास्त्र-
तात्पर्यार्थनिर्धारणा तदर्थमर्थवादं वदत्यस्मिन्नध्याये तत्र वैकुण्ठ-
दर्शनानन्तरं कः कथाप्रसङ्ग इति तत्राह—भगवानपीति ।
यद्वात्रिमुखे लोकदर्शनं तां रात्रि शारदेन शरदतुसम्बन्धिना
कालेन उत्फुल्लता विकसिता मल्लिका नवमल्लिका यस्यां सा तां
योगमायां स्वरूपसामर्थ्यम् ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भगवानपीत्यादिपिशब्देन तत्प्रेषस्याऽपीति समुश्रियन्ते ताः
निजमाधुर्येणाद्याप्यस्मन्मनोहारिणीः शरदापि मल्लिकोत्फुल्लता-
तादृशरसमयल्लीलासमयरूपत्वात् योगमायां दुर्घटघटनाशक्तिम्
उप समीपे आश्रितः तादृशतत्सेवावसरापेक्षया निकटस्थं तादृश-
शक्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथ ब्रह्मेन्द्राग्निवरुणादीनां दर्पं शमयित्वा कन्दपेक्ष्य दर्पं
शमयितुं युगपदनेकरमणीकदम्बसम्बलितं रासाख्यं लास्यमारि-
प्सुर्भगवानेकदा स्वयोगवैभवं प्रादुश्चकार; तत्र रासरूपं लक्ष्यं
यथा—

“नसंकीर्णरेनेकाभिर्मण्डलं विचरिष्णुभिः ।

यत्रैको नृत्यति नटस्तद्वै हृद्वीशकं विदुः” ॥

तदेवेदं तालबन्धगतिभेदेन भूयसा । रासः स्यान्न स नाकेपि
वर्तते किं पुनर्भुवि इत्यस्य दुष्करतया परमरमणीयतया च
बहुकालसाम्याच्च तथा च बह्वीरेव रात्रीरेकत्र कर्तुं कृतसङ्कल्प-
त्वात् तत्कालं समुपस्थिता राऽयमिमानिनी बह्वीरेव देवताः पुरतो
वीक्ष्य रन्तुमिच्छां चकारेत्याह—भगवानपीत्यादि । भगवानचिन्त्य-
वैभवोऽपि योगमायामुपाश्रितः सन् रन्तुं मनश्चक्रे । अयम्भावः
अस्मिन् विलासे बह्व्य एव दुर्घटसङ्घटनाः सम्भाव्याः तास्तु
केवलं योगैश्वर्यसाध्याः स्वयमिच्छामात्रेण कर्तुं शक्या अपि
अग्रिमरसस्य मधुरकोमलतायामैश्वर्यप्रकाशनं नातिसुरसमिति
तत्तत्कर्मणि “कार्यार्थं समाविष्यति” इति प्रागेवावातीर्णा मूर्ति-
मती स्वयोगशक्तिं त्वयाऽस्मिन् विलासे सर्वमेव समर्थनीय-
मिति उपाश्रितः विषयत्वेनोपाश्रित आश्रितवानित्यर्थः । इत्ययमपे-
र्यः किं कृत्वा ता रात्रीर्वीक्ष्य ताः पूर्वसङ्कुलिता अनेका रात्रय
एकत्र मिलिता भवन्त्विति मनसि कृता इत्यर्थं तच्छब्दार्थः
अनेकानां रात्रीणां क्रमादागामिनीनां युगपद्दर्शनाभावात् रात्री-
रिति राऽयमिष्टात्रीदेवता इत्यर्थं बहुवचनार्थः आनन्दघने श्री-
विग्रहे अन्तःकरणाभावात् इच्छाशक्तिमात्रस्यैव सम्भवादलौकिक-
कृतिसाध्यक्रियाविषयत्वेपि लौकिककृतिसाध्यक्रियाविषयत्वाच्च
मनश्चक्रे मनःस्वीचकारेति मनःशब्दार्थः मनःस्वीकारात् मनो-
भवश्चापि स्वीकारः रात्रीः कीदृशीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः शरत-
सम्बन्धिन्यः शारद्यः उत्फुल्लमल्लिकाः उन्मल्लिकाः ॥ १ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ब्रह्मानन्दात्समुद्भूतं भजनानन्दयोजने ।
लीलाया युज्यते सम्यक् सा तु यै विनिरूप्यते ॥
लौकिकस्त्रीषु संसिद्धस्तद्वारा पुरुषो भवेत् ।
स्नानन्दानुभवार्थं हि योग्यतापि निरूपिता ॥
ततो हि भजनानन्दः स्त्रीषु सम्यग्विधार्यते ।
तद्वारा पुरुषाणां च भविष्यति न चान्यथा ॥
स्त्रिय एव हि तं पातुं शक्तास्तासु ततः पुमान् ।
अतो हि भगवान् कृष्णः स्त्रीषु रेमे ह्यदनिशम् ॥
बाह्याभ्यन्तरभेदेन आन्तरन्तु (परं) महत्फलम् ।
ततः शब्दात्मिका लीला निरुद्धा सा निरूप्यते ।
ततो रूपप्रपञ्चस्य पञ्चधा रमणं मतम् ॥
आत्मना प्रथमा लीला मनसा तु ततः परा ।
वाग्मायैस्तु तृतीया स्यात् इन्द्रियैस्तु ततः परा ।
शारीरी पञ्चमी वाच्या ततो रूपं प्रतिष्ठितम् ।
षड्विंशे तु हरिः पूर्वं जीवानानन्दयत्स्वयम् ॥
ते चैतसमर्पितात्मानस्तत्रोपायश्च रूप्यते ।
आत्मा यावत्प्रपञ्चोऽभूत्सावद्वै रमते हरिः ॥
सोऽन्तःकरणसम्बन्धी निरोधश्चे हरिश्च सः ।

प्रथमं भजनानन्दं निरूपयितुं स्त्रीषु स्नानन्दः स्थापनीय इति
तासु रत्यर्थमिच्छां कृतवानित्याह—भगवानपीति। “मये मा रंश्यथ
क्षपाः” इति सा रात्रयो वरत्वेन दत्ताः स्त्रीणां रमणार्थाः ता
रात्रीर्भगवान् परिगृह्य सर्वास्त्रेव रात्रिषु ता आधिदैविकीरारोप्य
पूर्णत्वात्तासां पूर्णिमारूपाः कृत्वा ऋतुमपि शरदमेव कृत्वा
तस्यापि कार्यं पुष्पायमेव कृत्वा रसोद्दीपकत्वेन सर्वा सामग्रीं
विधास्य पश्चाद्रमणार्थं स्नानन्दप्रकाशकं कामयितामहं मन उत्पा-
दितवान् तत्र सर्वासु स्नास्मिन्नपि बोधनीयः तत्र वेणुरपि सहायतां
प्राप्स्यति सङ्कल्पः ततः कामवर्णनं अतः प्रथमं तादृशं मनः कृतवान्
यद्यपि एतत्प्रणालिकाव्यतिरेकेणापि स्नानन्दं तत्र स्थापयितुं
शक्तः तथापि मर्यादा तिष्ठतिवति भगवानपि मनश्चक्रे नन्वेवं सति
स्नानन्दः स्नानत्यागात् अन्यथा भवेत्ततः स्वरूपादपि प्रच्युतः
स्यादित्याशङ्क्याह—योगमायामुपाश्रित इति । योगमाया हि
यथास्थितमेवान्यत्र स्थापयति यथा सङ्कल्पेण लीलार्थं सापि
पूर्वं सापि परिगृहीतेति नाऽपूर्वं किञ्चित् यथा प्रमाणे
रक्षायां च बलभद्रोपयोग एव कार्यं योगमायायाः तत्राप्य-
न्तरङ्गा योगमाया अन्यत्र स्थितं प्रमाणमन्यत्रापि योजयति अन्यत्र
स्थितं चानन्दमन्यत्र अतः प्रमाणातिरिक्तमार्गो भक्तिमार्गो
आश्रेयितव्यो भविष्यतः याश्च रात्रयो रमणार्थमेव निर्मिताः
ता एव परिगृहीताः अन्यथा साधारणीपरिगृहे सर्वत्रैवा-
नन्दः स्यात् शरदि ऋतावुत्फुल्ल मल्लिका यासु ता दृष्ट्वा
रमणार्थं मनः कृतवान् योगमायां च समीप एवाश्रित्य
स्थितः ॥ १ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

श्रीरामकृष्णगङ्गाचरणार्जवा गुरुन् प्रेम्णाः ।
श्रीलनरोत्तमलोकनाथ भीमोराङ्गप्रभुं नोभि ॥

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणायावम् ।

लोकनाथं जगन्नाथः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥

गोपरामाजनप्राणप्रेयसेऽतिप्रभुष्णवे ।

तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ॥

अथ पञ्चमिरघ्यायैः पञ्चप्राणसमैर्मुनिः । ①

रासं प्राह हरेः सर्वलीलासम्पच्छिरोमणिम् ॥

रासो जयति यदत्तसौभाग्या गोपयोषितः ।

धरास्था अधरी चक्रुः सर्वोर्द्ध्वस्थां रमामपि ॥

ऊनत्रिंशे वेणुनादः पारुष्यावषवर्षणम् ।

गोपिकाचातकीष्वाभिः कीडान्तर्दिशश्च वर्यते ॥

इह खलु सप्तवर्षवयसि वर्त्तमानेन भगवता कर्षिकस्यामावा
स्यायां कर्मवादोत्थापनेन इन्द्रमखमङ्गः कृतः तच्छुक्लपतिपादि
गोवर्द्धनमस्रोत्सवः, द्वितीयायां यमुनातीरे आर्तद्वितीयाभोज-
नोत्सवः श्रीमुनीन्द्रेणावर्णितापि द्वेयः । तत्रैव वर्णिता इन्द्रको-
पोक्तयश्च तृतीयाभारक्ष्य नवमीपर्यन्तं गोवर्द्धनधारणं दशम्यां
गोपालां विष्णुमयकथाबाहुल्यम् एकादश्यां गोविन्दाभिषेकः
द्वादश्यां वरुणलोकगमनं पौर्णमास्यां ब्रह्मलोकगमनमम् ततश्च
शरदः समाप्तत्वात्तदुत्तरे वर्षे अष्टवर्षवयस्ये सत्याश्विनपूर्णि-
मायां रासोत्सवः सर्वलीलोत्सवमुकुटमणिस्तं वक्तुमारभते—भग-
वानपि षडैश्वर्यपूर्णोऽपि रन्तुं मनश्चक्रे रमणस्योद्दीपनालम्ब-
नानां कालदेशपात्राणां शरदामिनी वृन्दावनव्रजवनितानां सर्वो-
त्कृष्टमाधुर्येणाकृष्टत्वादिति भावः । शतकोटिविलासिनीना-
मुज्ज्वलरसचिन्तामणिनां सौख्यसौन्दर्यं सौकुमार्यसौरभ्यं
माधुर्यैर्दृग्गद्यतौर्यत्रिकाणि बहुविधानि परमरुचिराणि स्त्रीषु
भोत्रादीन्द्रियैर्जिघृक्षुः स्त्रीयसौख्यं दीनि तदीयभोत्रादिभिस्ता
जिप्राहयिषुश्च बभूव प्रेमवश्यत्वादेकस्यामेव रजन्यामव्यवधानेन यदा
तदा सत्यसङ्कल्पताशक्त्या प्रेरितया योगमायया दुर्धटघटनापटी-
यस्या शक्त्या प्रहरचतुष्टयवत्यास्तस्या एव रात्रेर्मध्ये तावद्विलास-
समापयिष्यः परश्चतकोटिराज्य आनीय दर्शिताः अत एव
ता रात्रीर्बोध्येति बहुवचनं ब्रह्मरात्र उपावृत्त इत्यप्येऽपि वक्ष्यते
प्रसिद्धार्थतत्पदोपन्यासाज्ञानागुणवतीरिति रात्रीणामुत्कर्षः
शरदा टावन्तः शरदायामपि उत्फुल्ल मल्लिका यासु ताः शरद्यपि
मल्लिकाः “कुन्दस्रजः कुलपतीरह वाति गन्धः” इति कुन्दा-
न्यपि “रेमे तत्तरत्नानन्दीकमलामोदवायुना” इति रात्रावपि कमलानि
पुष्पन्तीति वृन्दावनस्योत्कर्षः शरदोत्फुल्लमल्लिका इति पाठे
शरद्यश्च ता उत्फुल्लमल्लिकाश्चेति ता रन्तुमारमे रेमे इत्युक्ते आत्मा-
रामस्य स्रत एव पूर्णकामस्य भगवतस्तस्य व्रजवनितासु रमणं
बाह्यं नरविदुम्बनमेवेति कश्चिद्वचश्चीतेत्यतो रन्तुं मनश्चक्रे-
इत्युक्त्या रमणमिदमान्तरमेव नतु बाह्यमिति ज्ञापितं सत्य-
मान्तरमेवेदं रमणं किन्तु व्रजसुन्दरीणां भक्तत्वात् तदनुरो-
धेनैवेति कश्चिद्व्याचक्षीतेत्यतश्चक्रे इत्यात्मने पदं प्रयुक्तं रमणस्य
स्वसुखार्थकत्वं बोधयति ततश्च इत्यभूतप्रेमायां व्रजसुन्दर्यो
यस्तासु भगवान् स्रतः सर्वसुखपूर्णोऽपि रन्तुं मनश्चक्रे
“आत्मारामाश्च मुनयः” इत्यत्र “इत्थं भूतगुणो हरिः” इति वदतो
व्रजसुन्दरीणामपि परमोत्कर्षः तथा “सोऽपि कैशोरकवयोमान-
यन् मधुसूदनः । रेमे ताभिरेमेयात्मा क्षपासु क्षपितादितः” इति
“युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ सङ्कल्पकावचित् । कैशोरकं मानयानः

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

सह तामिमुंमोद ह" इति श्रीविष्णुपुराणहरिवंशयोः मानयन्नाहन्तं कुर्वन्नित्यर्थः । तामिः सह विहाराभावे हारकैशोरवयोप्यवमानितं स्यादत एवोक्तमभियुक्तमहानुभावैः "कैशोरं सफलीकरोति कल्यणं कुञ्जं विहारं हरिः" इति सर्वथैव व्रजवनितानामुत्कर्षो ध्वनितः तत्र चोक्तानुक्तसर्वेति कृत्यसमाधानार्थमाह-योगमायां स्त्रीयाचिन्त्य-चिच्छां कं वृत्तिम् उप आधिक्येन आभित इति स्थाश्रितानामपि तामाश्रित इति प्रयोगात्तस्या अप्यत्र सौभाग्याधिक्यम् ॥ १ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

श्रीमिभनारायणपादपङ्क्तं—

प्रणौमि सद्भोगवतं पुराणम् ॥

यत्र कं वा येन स्वयं प्रकाशितं—

स्वयं निपीतं स्वयमेव गीतम् ॥

लोकवल्लीलया येन मुनीन्द्रवरदानतः ।

लब्धा महापुराणस्य यथार्थाख्यानशक्तयः ॥

नवधा भक्तयो यस्य मूर्तिमत्योऽग्रतः स्थिताः ।

शुद्धां भक्तिं प्रपुष्णन्ति तत्पदाम्बुजसेविनाम् ॥

किशोरीरमणो यस्य देवः सख्येन सेवितः ।

ललितानुगतप्रीत्या साक्षादानन्ददायकः ॥

प्रणम्य प्रद्युम्नपदारविन्दं—

वर्षन् महाप्रेमसुधामरन्दम् ॥

श्रीराधिकाकृष्णकिशोरलीलां—

व्याख्यामि चाख्यामि सदाऽप्रमीलाम् ॥

श्रीवंशिकां नौमि यथात्मसात्कृताः—

कृता न के कुञ्जसुखाधिभग्नाः ।

निपीय यस्या ध्वनिमाशु याता—

जातां व्रजे राधितराधिकास्ताः ॥

रामकृष्णप्रसादेन संवादेन सतामियम् ।

क्रियते रासलीलाया विशुद्धरसदीपिका ॥

यदुच्छिष्टामृतेनायं मुखोपि मुखरीकृतः ।

साधवस्ते कृपापूर्णाः क्षम्यन्तामक्रमं मम ॥

अपि च—

उद्दीप्यतामियं सद्भिर्यतः स्यात्तत्त्वदीपका ।

ईक्षन्तामिच्छया सन्तः सहन्तां मम साहसम् ॥

तत्र भगवल्लीलाया नित्यत्वप्रतिपादकं श्रीदशमस्कन्धवाक्यं यथा, जयतीति—

जयति जननिवासो देवकीजन्मवाटो,

यदुत्तरपरिषत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् ।

स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन-

व्रजपुरवनितानां वन्द्येन कामदेवम् ॥

अथ विश्वविस्मयकं श्रीभगवच्चरितामृतं निपीया-
वितृप्ततया ऽहोभाग्यं तदानीन्तनानां ये तादृशलीलं भगवन्तं

साक्षादपश्यन्निति समुत्कण्ठया विधीदन्तं राजानं ज्ञात्वा

तदलीलाया नित्यत्वं सूचयन् मास्तु चक्षुर्गोचरोयं नित्यविहारी

"श्रोतव्यो मन्तव्यः" इत्यादि श्रुतिस्मिद्धः श्रवणमनोगोचरस्तु

* अप्रमीलामतन्द्रितां नित्यामिति यावत् ।

[२३७]

शश्वत् क्रीडतीति समादधदाह-जयतीति । स इति प्रकरणात्तत्त्वं स जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इति वर्तमानप्रयोगेण नित्यत्वं सूचितम् । अत एव परमोल्लासेन प्राक् प्रयोगः कथमित्या-
काङ्क्षायां " द्वे विधे वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति" इति श्रुतिप्रति-
पादितं रूपद्वयं निर्दिशति—तत्र पूर्वाद्धेन शब्दब्रह्म रूपत्वम्
उत्तराद्धेन तु परब्रह्मरूपत्वम् इति विवेकः । तथा हि जन-
निवासः जनेषु भक्तेषु नितरां वासो यस्य सः तेषां तादृशत्वम्—

"सालोक्यसार्धिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना मतसेवने जनाः" ॥

इति श्रीतृतीयोक्तेः तत्कुतः? देवकीजन्मवादः दीव्यति नित्यं क्रीडतीति
देवो नित्यविहारी तं कायति शब्दायते सा देवकी श्रीहरिकथा—

"कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह ।

कलौ नष्टदशामेष पुराणाकौऽधुनोदितः" ॥

इति प्रथमोक्तेः । तस्यामेव जन्म प्रादुर्भावो यः स एव वादः
तत्त्ववित्सम्भता कथा यस्य सः तत्कुतः यत् यतः उ इति
विस्मये वराणां श्रेष्ठतमानां श्रीभागवतप्रवराणां परिषदः
सभायाः स्वैः सर्वभूतैर्दोर्भिरिव सद्धर्मपावनसच्चिदैर्मेहाभागवतैः
तद्वातेत्यर्थः । अधर्मं "धर्मो मद्भक्तिरुक्तः" इत्युक्तेस्तद्विपरीतं
सर्वमप्यधर्मम् अस्यन् निजभक्तवन्द्यद्वारा श्रवणकीर्तनादिव्यति-
रिक्तं कर्मज्ञानादिकं निरस्यन्नित्यर्थः । एवं च शब्दब्रह्मस्वरूपेण
श्रीभगवतः श्रवणप्रत्यक्षत्वं साधितम् । अथ सुस्मितेन रसोल्लासा-
भित्यविकसितेन । श्रयते आश्रयते हरिरेनामिति श्रीः तस्याः श्रियः
परमायाः श्रीराधाया मुखकमलेन उपलक्षितस्वन् स्थिरचराणाम्
अर्थाभित्यधामगतानां स्यावरजङ्गमानां वृजिनं विरहखेदं निहन्ति
तथा भक्त्यभ्युत्थलक्षणावृत्तीया यथा नित्यसम्बन्धः सूचितः
" वामभागे स्थितां तस्य राधिकां परदेवताम्" इति
तन्त्रोक्तेः । अत्र परदेवतामिति परस्य पुरुषोत्तमस्य तस्यैव
देवतामिवाराध्यामिति तस्याः प्राधान्यमप्यर्थोक्तं तथा तेनैव
रूपेण व्रजेत्यादि "व्रजनं व्याप्तिरित्युक्ता व्रजनाद्भज उच्यते," इति
स्कान्दनिर्वचनानुसारेण व्रजपुरस्य श्रीगोलोकाख्यमुख्यप्रका-
शस्य वनितानां परमानुरागवतीनां नित्यसहचरीणां कामो
नवनवोऽभिलाषस्तस्य देवोऽधिष्ठाता शुद्धः प्रेमा तं वन्द्यन् तास्तु
विद्यमानमेव बहुलीकुर्वन् एवं च युगलरूपेण श्रीराधाप्राधान्येन
च क्रीडन्नित्यदा वर्तते इति तस्य तेनैव रूपेण परब्रह्मत्वं
प्रतिपादितमिति "यो ऽसौ परं ब्रह्म गोपालः" इति तापनी-
श्रुतेः । एवं च यत्र तत्राप्येकत्वेन पुंस्त्वेन च निर्देशोऽभेद-
मिप्रायेणोति मतम् तदुक्तं सम्भोहनतन्त्रे "तस्माज्योतिरभूद्देवा
राधामाश्रयरूपकम्" इति व्यतिरेके दोषस्तत्रैवोक्तः—

"गौरतेजो विना यस्तु इयाम् तेजः समञ्जयेत् ।

जपेद्वा व्यासते वापि स भवत्पातकी शिवः" ॥

इति सङ्क्षेपः । अत्र कारिकाः—

अनन्तलीलस्य हरेस्त्रिधा लीलास्ति नित्यदा ।

व्रजे वने निकुञ्जे च श्रेष्ठमत्रोत्तरोत्तरम् ॥

पुनः सा द्विविधा चैका प्रकटाऽप्रकटाऽपरा ।

आद्या साधकसिद्धये ससुखस्मृद्धये तथाऽपरा ॥

कदाचिद्वापरान्तेऽन्या यथा सम्मूय भूयते ।

विशुद्धरसदीपिका ।

गोलोकस्य प्रकाशे हि किञ्चित्कालं प्रकाशते ।
 स्त्रैः स्त्रैः परिकरै राधाकृष्णौ प्रकटतां गतौ ।
 तत्तद्भावेन भजतां तां तां सिद्धिं विधाय च ॥
 पोष्यवर्गान् समादाय पुनरप्रकटौ सदा ।
 कुञ्जकुञ्जे विहरतस्तदेका सक्रमानसौ ॥
 प्राकट्ये चाप्यप्रकटप्रकाशेनैकतां गतौ ।
 तां तां लीलां प्रकुरुतस्तां गायन्ति मुनीश्वराः ॥
 केवलाऽप्रकटा लीला रहस्यत्वान्न गीयते ।
 साक्षादिति मुनीन्द्राद्याः प्रकटाप्रकटं जगुः ॥
 साधकानुग्रहस्तत्रासकौ हेत्वन्तरं मतम् ।
 अष्टाविंशतिभिस्तत्राध्यायैः भीदशमे स्फुटम् ॥
 वात्सल्यसख्याविष्टानां योगे सिद्धिं समादिशत् ।
 अथ माधुर्यसिद्धानां तामाख्यातुमुपक्रमः ॥
 मुनीन्द्रस्यातिहर्षेण पञ्चाध्यायेतिनिर्णयः ॥

अथ भीरासपञ्चाध्यायी व्याख्याते ।

तत्र श्रीबादरायणिरुवाचेति श्रीशुक उवाचेति पाठद्वयं तत्राति
 हर्षभाषकं पुण्यविशेषमेतस्मिन्नुपकल्पयन् बादरायणिरुवा-
 चेत्याह श्रीसुतः—तथाहि बदराणां समूहो बादरम् “बदरी-
 ख्यदमण्डिते” इति प्रथमोक्तेः । तदनन्तरमाश्रयो यस्यासौ बाद-
 रायणो व्यासः तस्यापत्यं बादरायणिः ततश्च—

“अन्यत्र दशभिर्वर्षेयत् पुण्यमुपलभ्यते ।
 मनुजैरेकरात्रस्य वासाद्वदरिकाभमे” ॥

इति पाश्चात् । तत्र चिरतरवासेन समासादितद्वेशाभिधान-
 नस्य मुनेः पुण्यपुञ्जफलमत्रैव सत्पुत्रे निष्पन्नमिति सूचितम् तच्च
 पुण्यं श्रीकृष्णाराधनमेव सर्वज्ञस्य तस्य परमोत्तमे तस्मिन्नेव
 व्यवसायस्यौचित्यात् तादृशपुण्यफलरूपोऽसौ तत्पुत्र इति सर्व-
 ज्ञत्वश्रीभगवत्प्रेमरसमयत्वादिकं तस्मिन्निष्पन्नसिद्धमेवेत्यपि दर्शितम्
 ततश्च तादृशभक्त्यैवेयं वक्तुमिः संसेव्या रासकथेति सूचितम्
 यद्वा, रहस्यप्रकाशने स्नेहदेवापराधोऽप्रकाशने च ज्ञानखलता-
 दोष इत्युभयतः पाशारज्जुरिति चिन्तयन् मुनीन्द्र एव स्नेह-
 कृत्पुण्यसमूहं निष्प्रत्यूहमूहयन् सचिवम् आत्मानमभिजातं
 तज्जातं चाभिमन्यमान आख्यातवानाख्यानमित्यादिशब्दाह—बाद-
 रायणिरुवाचेति । यत्र च श्रीशुक उवाचेति पाठः श्रीरत्नाति-
 शोभयत्वाच्छ्रीराधैव “आत्मया रमया रेमे,” इति ब्रह्मसंहिताभ्यः
 “मे तया चात्मरत,” इति वक्ष्यमाणाश्च तस्याः शुकः तत्क्रीडा-
 निकुञ्जपञ्जरस्यः कलवाङ्नामा सुखधर्मा इति तल्लीलागान-
 योग्यतां तदेकपरतां तदुत्कर्षहर्षितां तद्रहस्यप्रकाशनेष्यति-
 रस्यतां रसतां च तद्वक्ष्यजातस्य कोमलाब्जापतां च सूचयन्
 श्रीशुक उवाचेत्याह—अथ पूर्वाध्यायान्ते—

“नन्दादयस्तु ते दृष्ट्वा परमानन्दनिर्भृताः ।

कृष्णं च तत्रच्छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः” ॥
 इत्युक्तं अस्यार्थः नन्दादयः “यद्वामार्यसुहृत्प्रियारमतनय-
 प्राणाशया त्वत्कृते” इत्युक्तविशो तदेकवत्सला तं तेषामेव
 स्वस्वन्निर्जनं लोकं दर्शयामास “लोकं क्व गोपानाम्” इति प्राशुकेः ।

न तु निर्विशेषं सत्यज्ञानादीनां तस्यैव विशेषणत्वात् नीरूपस्यो-
 त्तरस्य दर्शनानुपपत्तेश्च अत एव परमानन्दनिर्भृता बभूवुरिति
 शेषः । कृष्णं च सर्वाकर्षकपरमानन्दघनं नराकारं परं ब्रह्म
 छन्दोभिस्तदेकपरैरतिरहस्यैः गोपालतापिन्याद्युपनिषद्विशेषैः यद्वा,
 “सर्वेवेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम्” इत्युक्तेरस्यैव महा-
 पुराणस्य प्राणभूतैः समनन्तरवर्णयमानैः । “भगवानपि ता
 रात्रीः” इत्यादिभिर्नियताक्षरविशेषैः स्तूयमानं दृष्ट्वा तद्रतलीलाया-
 स्तेषु गोप्यत्वाच्छ्रुत्वेति नोकम् तावतापि सुविस्मिताः विस्मृत-
 देहदैहिका बभूवुरित्यर्थः । एवं तन्मनोरथपूरणं श्रुत्वा श्रीवज्र-
 देवीनामसमोद्धृतमनुरागमभिलाषं च “पीत्वामुकुन्दमुखसारघं”,
 इत्यादिना “अक्षयवताम्” इत्यादिना च तत्र तत्र वर्णितं स्मृत्वा
 अहो अतिकाठिन्यं श्रीभगवतो यदीदृशप्रियवर्गाणांमुपेक्ष्यन्तः
 समनुतप्यन्तं राजानमुपलभ्याह—भगवानपीति । अत्र “मयेमा संस्यथ
 क्षपाः” इति दत्तवरासु या मनसा प्रतिश्रुतास्तां रात्रीर्भीक्ष्य भगवा-
 नपि परमस्वतन्त्रोऽपि रन्तुं मनश्चक इत्यहो तासां प्रेमप्रावह-
 मिति भावः । वस्तुतस्तु रासोऽयं द्विविधः नित्यरासो महारास-
 श्चेति—

“रहोविहारभवणान्नित्यरासोत्सवादपि ।

मनो मे हर्षमापन्नं न तृप्यति तृषातवत्” ।

इत्यादिपुराणोक्तेः अत्र महारासभवणादिति प्रकरणादन्वेयं
 तत्रोत्तरस्य महत्त्वमपि हर्षप्रदत्वं च साधकानुग्रहापेक्षयेति
 सङ्गृहीतः श्रीमुनीन्द्रैः प्रकटलीला चाप्रकटप्रकाशस्यैक्येनैव
 जायत इति तथैव व्याख्यायते वस्तुतस्तु “नन्दादयस्तु ते दृष्ट्वा
 परमानन्दनिर्भृताः” “भगवानपि ता रात्रीः” “वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे
 इत्यन्वयः । अत्र तस्मै अप्रकटं लोकं तास्तत्रोपलभ्यमाना रात्रीरित्यर्थः
 अपिरत्र समुच्चये कास्ता इत्यपेक्षायामाह—शरदा उपलक्षिताः
 तथा उन्मल्लिकाः फुल्लमल्लिकाश्चेति क्रमेण शरदस्तु श्रीधम-
 सम्बन्धिनीः रात्रीरित्यर्थः । वीक्ष्येति तासां देवतात्वं श्वनितम्
 अन्यथा कालावयवत्वादृशानुपपत्तेः । ततश्च तदभिमानिनी-
 देवता एव राससम्पत्तिसम्पादयित्रीः साक्षादागता विशेषेणो-
 क्षेपत्यर्थः । एवं च क्रतुत्रयसम्बन्धिन्य एकत्र मिलिता अशीत्युत्तर-
 शतं राऽयमभिमानिन्यो देवतास्तत्रैव यमुनापुलिनस्याप्रकट
 प्रकाशे स्वस्वसेवाव्यग्रकराः समागता इति ज्ञेयम् सोऽयं शरदा-
 मोदाख्यो निकुञ्जविशेषः यत्र हि सर्वकालं रासादिसम्पत्तिः
 स्रभावसिद्धैव वर्तते तामेव समीक्ष्य साधनसिद्धानां व्रजाङ्ग-
 नानां मनोरथपूर्तिस्फूर्तिरुदयते स्म ताश्च द्विविधाः भुतिरूपा
 मुनिरूपाश्च पुनर्द्विविधाः “युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ सङ्कल्पका-
 र्वित” इति श्रीहरिवंशोक्तेः । कालविदिति तासां मनोरथपूरण-
 समयज्ञ इत्यर्थः । तत्राद्याः परकीयाभिमानिन्यः अपरा स्त्रीया-
 भिमानिन्यश्च गान्धर्ववृत्त्या स्त्रीकारात् स्त्रीयात्वमिह साम्प्रत-
 मित्युज्ज्वलकोः परन्तु “प्रच्छन्नक्रामिता ह्यासां गोकुलेन्द्रस्य
 सौख्यदा” इति तत्रोक्तेस्तदनुकरणमपि मतम् पूर्वासां परकीयात्व-
 मपि समुक्त्युदावर्जनायामिमानमात्रमेव न तु वास्तवं “माया
 कलिततादृक्स्त्रीशीलेनानुसूभिः । “न जातु व्रजदेवीनां
 पतिभिः सह सङ्गमः” इति तत्रैवोक्तेः । अथ तासां मुनिरूपात्वं
 प्राप्नोत्तरखण्डे—

विशुद्धरसदीपिका ।

“पुरा महर्षयः सर्वे दण्डकारण्यवासिनः ।
दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन् सुविग्रहम् ॥
ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्ना समुद्रताश्च गोकुले ।
हरिं सम्प्राप्य कामेन ततो मुक्तामवागन्वात् ॥

अत्र गोकुल इत्यनेन हरिसम्प्राप्येत्यनेन च “ये यथा मां प्रप-
द्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्” इति न्यायादेते पूर्वमेव तादृश-
भावेन श्रीकृष्णोपासका आसन्निति सूचितम् तत्र भीरामं दृष्ट्वा तत्-
सारूप्येणोद्भूतसंस्काराः हरिं परममनोहरं भीरोदासभीरोद्धतभीर-
ललितभीरशान्तभेदेन चतुर्विधनायकेषु भीरललितं स्त्रोपास्य-
मेव भोक्तुमैच्छन् सुविग्रहमित्युक्तेः न तु भीरशान्तं श्रीराममिति
भ्रमः कार्यः रसामासापत्तेः ते सर्वे गोकुलस्त्रीगर्भतः समुद्रताः
केचिच्च देशान्तरगोपस्त्रीष्यः समुद्रताः गोकुले विवाहिता इति
विवेकः । तथा बृहद्भामने “अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्व-
मापिरे” इति । आसां नामानि कृष्णयामले—

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि गोपीः मुनिचरीः पराः ।
याः कृष्णं तपसा प्राप्य रमन्ते स्म निरन्तरम् ॥
चित्रगन्धा सुगन्धा च स्लगन्धा हरिवल्लभा ।
रङ्गवल्ली च सारङ्गी शारदा च शुचिभवा ॥
स्निग्धा सुवर्चा मृदुला मधुरा च मधुश्रवा ।
सुधाधारा चित्रकला रत्नचूडा कलस्त्रना ॥
अमृता शोभना चैवामृतानन्दाऽमृतप्रिया ।
रत्नाभृङ्गी परिमला तथा रत्नकला शची ॥
हारावली मालिनी च शुभा काञ्चनमालिनी ।
रुक्ममाला सुगन्धा च कस्तूरी पद्मिनी सती ॥
कुमुदती रसाक्षा च चित्ररूपा सनातनी ।
विपुला नन्दनी मेघा मेघ्या सिद्धिधृतिर्ध्रुवा ॥
कुमुदा कामिनी काम्या कौलिनी कमलावती ।
कलिका कामनीया च कामचारा कलावती ॥
कुशला बहुला धीरा विधुरा विधुराङ्गिका ।
जयन्ती जयनी जाती जगन्मोहनसुन्दरी ॥
रुचिरा चारुसर्वाङ्गी शुभ्रा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
मङ्गला महिषा मौञ्जी मदन मदनप्रिया ॥
नीलावती नीलदीप्तिः प्रभा शोभा जया कृपा ।
मधुप्रियेति विज्ञेया अशीतिमुनिसुन्दरी ॥
ज्ञानप्रेमान्वितैर्मावैर्मज्जन्त्यः कृष्णमन्वहम् ।
श्रीकृष्णरससम्पदमुदिताः प्रमदा इमाः ॥
अधनापतधनं यद्वन्न त्यजन्ति निजप्रियम् । इति ।

तथैव श्रुतयोऽपि “गोप्यो जाताः” इति तत्रैवोक्तम् । यथा—
“ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापी वैकुण्ठसंज्ञितः ।
तल्लोकवासी तत्रत्यैः स्तुतो वेदैः परात्परः ।
चिरं स्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह ताव गिरा ॥
तुष्टोऽस्मि ब्रूत वो प्राज्ञा वरं यन्मनसेषितम् ।

श्रुतयः ऊचुः—

“कन्दर्पकोटिबाधये त्वमिदं दृष्टे मनांसि नः ।
कामिनीभावमासाद्य स्मरधुञ्जान संशयम् ।

यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः ।
भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाऽजनि नस्तथा ।

श्रीभगवानुवाच—

आगामिनि विरञ्चौ तु जाने सुष्ठ्वर्थमुद्यते ।

कलं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ ॥ इति

अत्र कामतत्त्वेनेति भगवद्विषयत्वात् कामोऽपि तत्त्वरूप
इत्यर्थः । अन्यथा तत्त्वपदवैयर्थ्यादिति भावः । “स्त्रिय उरगेन्द्रमोग-
भुजदण्डविषक्तधियः” इति श्रुतिः स्तुतौ च “गायत्री चासु जाता”
इति पाञ्चसृष्टिसूत्रे प्रसिद्धम् । द्विविधानामेवासां परकीयात्वं
तदेतत् प्रकटलीलायामेव कचिदप्रकटलीलायामपि तथा श्रुति-
लीलायोरभेदाभिप्रायेणोत्पन्नवद्यं ततश्चैता एवोद्दिश्य कामेन
त्युक्तं पाद्ये । गोप्यः कामादिति सप्तमे च । पश्येवसानेति तु
“जिघांसयाऽपि हरये स्तनं दत्त्वाऽऽप सद्गतिम्” इति चन्द्रिक्यापगमः
स्पष्ट एव “ततो मुक्ता मवागन्वात्” इत्युक्तेः मवागन्वाः कामवासनैव
“तुःखं कामसुखापेक्षा” इति श्रीपकादशोक्तेः । आसां च “वितर वीर
नस्तेऽधरा मृतम्” इत्यादिना वक्ष्यमाणा रितंसावशेषेण कामादित्युक्तिर-
विरुद्धैव “प्रेमैव गोपरामाणां कामः इत्यगमत् पृथगम्” इत्यादिकं
तु सिद्धावस्थापरम् आस्वेव कासाञ्चित् सहचरीत्वोपलब्धेः
स्तुतां प्रेमपरत्वमिति ज्ञेयम् अत एवासां सिद्धिरपि द्विविधा
कासाञ्चिद्विरंसावशेषेण यूषेध्वरीत्वं कासाञ्चित् शुद्धभावेन
सहचरीत्वं च, तत्राद्यानां व्रजनिष्ठत्वमेव, उत्तरासां व्रज निकुञ्ज
निष्ठत्वं यथायोगं नहि निकुञ्जेऽनेकनायिकात्वं “गोप्येकया युतस्तत्र
परिक्रीडति नित्यदा” इति ब्रह्मयामले—

“अत्रैवाहं पुमानेकः केवलोऽगम्य ईश्वरः ।

स्त्री द्वितीया तु राधैव तस्याः सख्यः स्त्रियोऽपराः” ॥

इत्यादिपुराणोक्तेश्च । अत एवैतासां चतुर्विधत्वमुक्तं पाद्ये—

गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेया ऋषिजा गोपकन्यकाः ।

देवकन्याश्च विप्रेन्द्र ! न मानुष्यः कथञ्चन ॥

तत्र श्रुतिमुनिरूपास्तूताः तत्र श्रुतिचरीनामानि कृष्णयामले—

अथ वक्ष्ये श्रुतिचरीगोपीः कृष्णमनोरमाः ।

कृष्णस्य दक्षिणे पार्श्वे दीव्यन्ती चारुदर्शना ॥

सुतपोमतपाश्चैव सुव्रताथ प्रियम्बदा ।

सुरेखा च सुपयसाया रत्नरेखा बहुश्रवाः ।

विश्रामधारणीचैव धरित्री चान्तिरेव च ।

सुमेधा सुमुखी धन्वा सुखदा च सुलक्षणा ॥

सुन्दरी च सुखोत्पन्ना सुरमी गुणवत्यय ।

सुलोचना सुफलिनी सुशीला सुभ्रुवा तथा ॥

उद्गीता च सुगीता च कलगीता कलस्त्रना ।

कलकण्ठी कलोत्ताना मातङ्गी च कलावती ॥

क्रमप्रदा च बहुदा बहुहता बहुक्रिया ।

सुपयोगा विप्रयोगा बहुगोणा सुनासिका ॥

चत्वारिंशदमूर्गोप्यो ज्ञानप्रेमरसाञ्चिताः ।

गायन्त्याः सामगानोत्थं सङ्गीतं मधुरं स्वरम् ॥

नानाध्वन्यविधानेन तोषयन्ति निजेश्वरम् । इति

गोपकन्या नित्यसिद्धाः प्रकाशभेदेन व्रजानिकुञ्जगताश्च भाषाः
आवाधाः कान्तभाषाः सख्यभाषाश्च पराश्च सख्य एव
देवकन्यास्तु—

विशुद्धरसदीपिका ।

देवेष्वंशेन जातस्य कृष्णस्य दिशि तुष्टये ।
नित्यप्रियाणामंशास्तु या जाता देवयोनयः ॥
अत्र देवावतरणे जनिता गोपकन्यकाः ।

ता भंशिनीनामेवासां प्राणसख्योऽभवन् ब्रजे ॥

इति श्रीमदुज्ज्वल्लोकौ । आसामेव सङ्गात् श्रुतिमुनिरूपासु
काश्चिद्यथेश्वरीत्वं काश्चिच्च तत्सहचरीत्वं प्राप्ताः काश्चिन्नूत-
केन शुद्धप्रेम्णा श्रीललितादिनां सङ्गाच्छ्रीराधा सहचरीत्व-
मिति विवेकः । तदुक्तं श्रीएकादशे “मत्कामा रमणं जारमस्वरूप-
विदोऽवद्याः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः” ॥ व्याख्या ।
मम इमा मत्काः मयि कं सुखं यासामिति वा मन्मुख-
सुखिण्य इत्यर्थः । तासां मा रमणं श्रीराधारमणं प्रापुः याश्चा-
स्वरूपविदः शुद्धप्रेमैकपरवानहमिति मम स्वभावानभिज्ञाः ता
जारमिति जारबुद्धिवेद्यमेव नतु पापपतिम् । श्लेषेण जरयति
कामवासनामिति जारस्तं प्रसिद्धजारत्वस्य स्मृतिप्रसिद्धत्वमाह,
ब्रह्मेत्यादि । ता अपि शुद्धप्रेमवतीनां सङ्गात् शतसहस्रशः परमं
परा उत्कृष्टा मा श्रीराधाख्या यस्यासौ परमस्तं नराकृति-
परब्रह्मैवापुः ब्रह्मत्वमस्य कथमस्यावतारस्य ब्रह्मता भवतीति
“योसौ परं ब्रह्म गोपाल” इति च नापिनी श्रुतेरपि सङ्क्षेपः
विशेषजिज्ञासायां भक्तिमञ्जूषा दृश्या सा च प्राणिः कासाञ्जि-
ज्ञावपरिपाकभेदेन रासक्रीडायां कासाञ्जित् कुरुत्तेत्रयात्राया-
मिति “सिद्धिं कतिचिदेवासां रासारम्भे प्रपेदिरे” इत्युज्ज्व-
ल्लोके: “तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन्” इति श्रीदशमोक्तेश्च
भावपरिपाकश्च कामवासनापगमेन निष्पद्यते सच शुद्ध-
सख्योदयेनेति सिद्धान्तः एतदभिप्रेत्याहुः श्रीधरस्वामिपादाः

ब्रह्मादिजयसंरूढदर्पकन्दर्पदर्पहा ।

जयति श्रीपतिर्गोपीरासमण्डलमण्डनः ॥ इति

इति अत्र श्रीपतिरिति दास्यस्वरीतिः श्रीराधामाधवयोरेवेत्यभि-
प्रायेणोक्तं गोपीरासमण्डलमण्डन इति गोपीनामेवान्योन्य-
वद्धकराणां रासमण्डलस्य श्रीपतिरूपेणैव मण्डन इत्यर्थः । ततश्च
कामविजय एव पर्यवसित इति भावः । एवमेवाग्रे व्यक्तं भावि
अत एवानन्दबुद्धावनचम्पूमनु “अथ चतुर्मुखशर्ङ्गगवर्गरिमखण्ड-
नानन्तरं मदकलकन्दर्पदर्पदर्पदमनाय निजमुरलिकाशिक्षा-
परीष्टये च” इत्यादिना अत्र मुरलिकाशिक्षा आलिपरीक्षेति क्रमः । यद्वा,
मुरलिकैव या आलिकाप्रियसखीत्यर्थः । वंशीप्रियसखीति ब्रह्म-
संहिताश्रयः एवं च “योगमायामुपाश्रित” इत्यपि सुसङ्गतं योगो-
ऽत्राघटितघटना साचैकेनैव स्वरूपेण विविधभाववतीनां ताञ्छा
पूरणम् तदर्थं मायः शब्दोऽस्यामिति योगमाया वंशीमीयते
प्रमीयते वक्तानेनेति मायः इति व्युत्पत्तेः “लिङ्गं यद्रूपदृश्ययोः”
इति श्रीद्वितीयोक्तेश्च । तथा वंशीप्रियसखीत्युत्तया तदुपाश्रयणं
युक्तमेव अपि च महाकदम्बे वंशिकेति श्रीकृष्णोपनिषच्छ-
वणात् कामदर्पदर्पदमनाय तदाश्रयणमिन्द्रदर्पदर्पदमनाय गिरिराजा-
श्रवणमिवावश्यकमिति भावः । यद्वा, योगमाया अचिन्त्यमहा-
शक्तिः भीमूलीति मुख्यतमशक्तिप्रथी मुख्या लीलाख्यात्र च
बुद्धापदामिषेया तामुपाश्रित इत्यनवयवम् अथवा योऽयं भगवान्
यामुपाश्रितः सन् रन्तुं मनश्चक्रे सा आगमा दुर्गमा बुद्धयेति

यावत् “गोविन्दप्रियवर्गदुर्गमसखीबुद्धैरनालक्षिता” इति भीमसुधा-
निधेः । “ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः” इत्यनुशासनाच्च सोऽपि रन्तुं
मनश्चक्रे इत्यन्वयः । यद्वा, सा भगमा रन्तुं मनश्चक्रे सा का या-
मुपाश्रितः भगवानपि रन्तुं मनश्चक्रे इति परिवृत्यान्वयः । सुगो-
प्यत्वाच्छ्लेषदैरुपादानमशेषं प्राग्वत् अत एवास्यास्तथाविधं
ध्यानमुक्तं श्रीमृत्युञ्जयतन्त्रे यथा—

“ध्यायेत्तत्र महादेवीं स्त्रयमेव तथाविधः ।

रक्तपद्मनिभां बालां बाबाकंफिरणोज्ज्वलाम् ॥

पीतवस्त्रपरीधानां वंशयुक्तकराम्बुजाम् ।

कौस्तुभोद्दीप्तहृदयां वनमालाविभूषिताम् ॥

श्रीमत्कृष्णाङ्गुपर्यङ्गुनिख्याम्परमेश्वरीम् ।

सर्वलक्ष्मीमयीं देवीं परमानन्दनन्दिताम् ॥

रासोत्सवप्रियां राधां कृष्णानन्दस्वरूपणीम् ।

भजेच्चिदमृताकारां पूर्णानन्दमहोदधिम् ॥ इति ।

अत्र तथाविधः सखीभाववान् । तदुक्तं श्रीमत्सुधानिधौ—

“दुकूलं विश्राणामथ कुचतटे कञ्चुकपटम्—

प्रसादं स्नामिन्याः स्वकरतलदत्तं प्रणयतः ॥

स्थितां नित्यं पार्श्वे विविधिपरिचर्यैकचतुराम्—

किशोरीमात्मानं किमिह सुकुमारीं तु कलये” ॥ इति ।

अत्र भाव एव कार्यो न तु वेषोऽपि धार्य इति हृदयम् । तदुक्तं
भक्तिभावप्रदीपे—

“परात्परेश्वरे भावाश्चिदानन्दरसात्मकः ।

स दैहिकप्रकाशस्य बाध्यतेऽनुभवे नहि ॥

तथा—

भावो यावदहं योषित् पुमान् षण्ढस्तनोर्भ्रमात् ।

तावत्तु गोपीभावस्य कथमभ्युदयो भवेत् ॥ इति ।

विवृत्तमिदं भक्तिमञ्जूषायाम् । यद्वा, श्रीवैष्णवोषिण्यां सदैव
योगो यथा सहसा योगमाया श्रीराधा तामुपाश्रितः समीप-
स्थितः सन् तदाज्ञया ता नजसुन्दर्यो वीक्ष्य रात्रीश्च प्रति-
ज्ञाता वीक्ष्य रमणयोग्या ज्ञात्वा स्त्रयं श्रीराधासहितस्तामि-
स्तामिः सह चक्राकारं मण्डलं कृत्वा रन्तुं क्रीडयितुं मन-
श्चक्रे । यद्वा, अन्तरङ्गलीलायां सदैव सङ्गोद्योगम् आश्रिते श्रूयते
सा योगमाया श्रीराधा तामुपाश्रितः मुख्यतया स्वीकृतवान्
पश्चात्तदाज्ञया मुरलीसङ्केतेन तस्याः सख्योऽन्याश्च चन्द्रावली-
प्रभृतयोप्याकारिता इति एवं च प्रकटलीलायामपि तथा सह
नित्यक्रीडा सूचकानि “पूर्णाः पुलिन्धः” इत्यादीनि “यह्यम्बुजान्”
इत्यादीनि च वाक्यजातानि सुसङ्गतानि भवन्तीति ज्ञेयम्
अन्यथा कल्पनागौरवं रसाभास उपासनाविरोधश्चापद्येतेति दिक्
ततश्च यतो योगमायामुपाश्रितस्ततो भगवान् “भगं श्रीकाम-
माहात्म्यवीर्ययत्नाकैकीर्तिषु” इति कोशात् भीमानित्यर्थः । नित्य-
योगे मतुप् नित्यदा तथा युक्तः अतिशयने वा तदनुगतश्चे-
त्यर्थः । नित्ययोगो नाम परस्परव्यभिचारित्वं तच्च—
“राधया माधवो देवो माधवेनैव राधिका । विभ्रा-
जन्ते जनेष्वा” इति बह्वचपरिशिष्टश्रुतेः ॥ व्याख्यातेषु
भक्तिमं० यतो “नित्यरूपो हरिस्तां तु राधां न मुञ्च-
त्यथो सापि तं न क्षणार्द्धम्” इति माहेश्वरीसंहिताश्रयः तत्र
नुगतश्च तत्कृतिः साच तत्कृतानां समभिगम्यते एव भक्ताः

श्रीविशुद्धरसदीपिका ।

कृष्णं भजन्ति सततं तदनुग्रहतामाहेश्वरीसंहिताऽयः अथवा—

स्वस्मनं मोहनं रूपं बलं वैदग्ध्यमेव च ।

श्रीमन्नाथोपपन्नत्वं वरणां भग इतीकृता ॥ इति ।

लक्षितो नित्यमधुरलीलो धीरललितो भगवान् योगमायामुपा-
श्रितः सन् रन्तुं मनश्चक्रे एवं च्वात्मनेपदप्रयोगोपि साधुः
श्रीराधिकाराधनं कृते एवायं समुद्यमः रेमे तथेत्यत्र च तस्या
एव तद्दामस्त्वेन स्थापयिष्यमाणत्वादिति सङ्क्षेपः । अत्र कारिकाः

तदेवं श्रायते राधा नामबीजं कलं जगौ ।

यमौ सखीजनस्तस्याः सुखायाग्या स्नेहेतवे ॥

श्रुतयो मुनयो गोप्यो दुर्गाव्रतपरा हि याः ।

सर्वाः संरमयन् रेमे दर्शयन्नेकतानताम् ॥

स्वस्य तस्यां रहस्त्वेनां रमयामास तास्त्वजन् ।

प्रकाशमेदेन तथा बहुरूपः स्वलीलया ॥

तस्या विम्बप्रमेयैव रमयामास काश्चन ।

अतः स्वाधीनपतिका राधिका राधनाय हि ॥

रासक्रीडेति निर्योतुमस्माकमयमुद्यमः ।

तत्रादावलङ्कारव्यङ्ग्यमर्थोदयोभयोः गान्धर्वविवाहमेव रासा-
पदेशेन सूचयति, सच दर्शितः श्रीराधाशतके राघवेन्द्रसर-
स्वतीपादैः—

श्रीकृष्णस्तिलकं चकार सुहृदो भाले निमालयाननम्—

त्वं वृन्दावनवल्लवीमणिरासि प्राणाधिके राधिके ॥

इत्युक्ते मुरवैरिणा जयजयेत्याकाशवाणी जगौ—

नेदुर्दुन्दुभयोपि पेतुरसकुन्मन्दारपुष्पस्रजः ॥

गान्धर्वोऽयं विवाहः समभवदनया राधया माधवस्य—

प्रायो गन्धर्वमुखैः सुरनरपतिभिर्गास्यते सर्वलोके ॥

आचन्द्रार्कं च वृन्दावनभुवि भविता कुञ्जगेहे विहारो—

रासे गोपीकुमारस्तव भवतु चिरं राधिके कण्ठहारः ॥

सोऽयं यथावासरं रसनीयः ॥ १ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

श्रीनिकुञ्जविहारिणो नमः ॥

भियं भीमं गिरां दुग्धं शिवां शिवमजं सुरान् ।

गुरुन्विप्रानदो भक्तान्विश्वं वन्दे हरेर्वपुः ॥

शेषं सनत्कुमारादीन्साङ्ख्ययनपराशरौ ।

नारदं भगवद्वासं शुक्रं सृतं द्विजान् नृपम् ॥

सद्गुरुर्देशितो येन हरिनाथप्रदर्शकः ।

सुचेतरामराजाख्यं भवधनभवद् भजे ॥

क्षमाम् ईमातरं वन्दे सेवाकुञ्जं समाभिताम् ।

स्नान्ते सखीभिराहूतां राधाशृङ्गारतत्पराम् ॥

पापपुञ्जान्घृह्णतारं सावित्र्या प्रभया स्त्रया ।

भवानीदासशर्माणां शर्मकृष्णमेवार्त्तदम् ॥

दोषाकरस्य मनसो दोषाकरकरङ्करैः ॥

हरिनाथनखत्रातं भजे दोषाकराकरम् ।

रामसिंहस्य चरणौ भजेऽहमवधप्रभौ ॥

मोहनैश्चतमोजाड्यमयभ्रान्तिहरौ शुभिः ।

सदा सुखार्कसञ्छास्त्रसुतकैः कर्कसुद्युभिः ।

वन्दे कुतर्कनीहारहरं हृत्कञ्जकाशनम् ॥

वन्दे श्रीशङ्कराचार्यान् शङ्करान् जनसङ्करान् ।

बौद्धनाशङ्करान्छैर्यात्सर्वराजवशङ्करान् ॥

वन्दे भीमानकगुरुन् शास्त्रबोधगुरुगुरुन् ।

गुरुशिष्यतया ख्याता यच्छिष्या एव केवलम् ॥

वन्देऽहम्बैष्णवाचार्यान् श्रीशपादरतान्खलु ।

एतन्नामादिसत्त्वापदैस्तत्त्वमवर्णयन् ॥

श्रीमद्भागवतव्याख्या कृता यैः श्रुतिसम्भता ।

विरतिश्चाप्तिरित्याख्यधीधारान् भीधरान् भजे ॥

वन्दे श्रीवल्लभाचार्यान् कृष्णपादैकतत्परान् ।

पुष्टिमार्गविज्ञानान्ते न्यासात्स्वाचार्य्यमाभितान् ॥

मध्वाचार्यान्तहं वन्दे ये स्वाचार्याभिता अपि ।

मन्दानात्मश्रुतपथा भक्त्यै मेदमवर्णयन् ॥

केशवं कृष्णचैतन्यं हरिं स्वाचार्य्यमाभितम् ॥

प्रेमभक्तिप्रवृत्त्यर्थं नामगानैकतत्परम् ।

गौरपादाभितान् वन्दे जीवरूपसनातनात् ॥

गोपितं यैः सदैवैतं रसिकैरसखोभितः ।

वन्दे तच्चिन्मयं धाम रसराससुखात्मकम् ॥

श्रुतिभिर्गोपिकाभूत्वा ब्रह्म यत्र विलोकितम् ।

अहो चित्रमहो चित्रं वन्देऽहं प्रेमबन्धनम् ॥

यद्बद्धं मुक्तिदं मुक्तं ब्रह्मकीडाभृगीकृतम् ।

मायासन्नतर्को नृस्यद्यद्ये दारुदारवत् ॥

वन्दे प्रेमसुखं ब्रह्म स्वं च प्रेमसुखारूपदम् ।

सर्वश्रुतिशिरोरत्ननीराजितपदाम्बुजम् ॥

गोपिकामध्यगं वन्दे श्रुत्यर्थं श्रुतिसङ्गतम् ।

रूपलाभययमाधुर्य्यमागाधिकाम्—

प्रेमभाजां सदा प्रेमसंसाधिकाम् ॥

बाधिकाबाधिकां वामवामाधिकाम्—

कृष्णसंराधिकां राधिकां त्वां भजे ॥

सारिकासारसंसारसन्तारिकाम्—

सारिकाधारिकां दीनसुखारिकाम् ।

हारशृङ्गारसङ्गारशृङ्गारिकाम्—

कृष्णसंराधिकां राधिकां त्वां भजे ॥

* कृष्णहृदयारिकां कृष्णहृदयारिकाम्—

कृष्णहृदयारिकां कृष्णहृदयारिकाम् ।

कृष्णहृदयारिकां कृष्णहृदयारिकाम्—

कृष्णसंराधिकां राधिकां त्वां भजे ॥

भानुजां भानुजातीरसत्केलिनीम्—

कामसङ्ग्रामसङ्गीरसक्षेपिनीम् ॥

नन्दनन्दाङ्गमृदङ्गसम्मेलिनीम्—

कृष्णसंराधिकां राधिकां त्वां भजे ॥

कृष्णहृदयसिनीं श्वेतसङ्गासिनीम्—

नित्यसङ्गासिनीं चित्तसुखासिनीम् ॥

* कृष्णं हृदि धारिकां । कृष्णहृदि हारभूतां । कृष्णहृदी-
हरयाशीलां कृष्णो हृदि येषां धारिकां कृष्ण एव हृदो हारको
यस्याः । कृष्ण एव हृदि हार इव यस्याः ।

श्रीरामनारायणतकृतभावविभाविका ।

प्रीतिसङ्गाशिनीं भीतिसङ्गाशिनीम्—

कृष्णसंराधिकां राधिकां त्वां भजे ॥

कृष्णसौदामिनीं कामसन्तापिनीम्—

भामिनीं कामिनीं कोकिलापिनीम् ॥

स्वामिनीं स्वामिनो नामसङ्गापिनीम्—

कृष्णसंराधिकां राधिकां त्वां भजे ॥

नायिकानायिकां नेत्रसंसायकाम—

भक्तिसन्दायिकां सौख्यसञ्जायिकाम् ।

प्रीतहृत्कीतसद्गीतसङ्गायिकाम् ।

कृष्णसंराधिकां राधिकां त्वां भजे ॥

चन्द्रभागाकृतं यः पठेदष्टकम्—

कष्टसन्नाशकं सिष्टकं मिष्टकम् ॥

प्रेष्टकृष्णोष्टकं शिष्टकं ते कुरु—

कृष्णसंराधिकां राधिकां त्वां भजे ॥

श्रीरामश्च चौर्यं दत्तं गोप्रत्यक्षं वन्देऽध्यक्षम् ।

वधवाकत्वं मायातक्षं रक्षापक्षे भाले पक्षम् ॥

विद्युत्प्रामावामात्रासं मेघश्यामं हस्तारामम् ।

उद्धर्षं सद्धर्षावर्षं वन्दे तर्षामर्षाक्षरम् ॥

वेदश्वासं जीवाभासं चित्तोल्लासं अध्वाहासम् ।

भायादासं मायोदासं क्षीरोदासं भूतावासम् ॥

तं संसारासारापारे पारावारे सारं सारम् ।

वन्दे कीर्त्याकारातारं विश्वोद्धारं सर्वाधारम् ॥

पिच्छापीडं पीडापीडं गोपाक्रीडं व्रीडाव्रीडम् ।

आध्यं माध्यं बाध्याबाध्यं साध्यं साध्यं प्रेमाराध्यम् ॥

विपद्गुणध्वान्तसहस्रभानवः—

समीहितार्थार्पणकामधेनवः ॥

अपारसंसारसमुद्रसेतवः—

पुनन्तु मां ब्राह्मणपादरेणवः ॥

वन्दे नन्दब्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः ।

यासां हारिकयोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम् ॥

पञ्चापयोधरतटीपरिरम्भलक्ष्म काश्मीरमुद्रितमुरो मधुसूदनस्य ।

व्यक्तानुरागमिव खेलदनङ्गेखेदा खेदास्तुपूरमनुपूरयतु प्रियञ्च ॥

श्रीमद्भागवते कृष्णे पञ्चप्राण इव स्थिताः ।

पञ्चाध्यावास्तु रासस्य व्याख्यातुं तत्समाभये ॥

गोपिकावाहनं चाद्ये उक्तिप्रत्युक्तयो मिथः ।

तामीराससमारम्भे कृष्णान्तर्धानकौतुकम् ॥

श्रीमत्कृष्णैपायनस्य भगवतो बदरोपलक्षितमहापुण्यप्रदश्री-
नारायणाश्रमनिवासतदाचरितमहत्तपसाविभूतप्रेममयश्रीकृष्ण एव
श्रीवादरायणशब्देन तत्र तत्र सूचितप्रभावो मधुरालाप-
श्रियातिमाधुर्यरसिकतया च शुक्लत्वेन देवदेवाविर्भावात्मकतया
क्रीडानिरूपणपरत्वेन च देवतया प्रसिद्धः श्रीशुकदेवोऽत्र निगम-
कल्पतरुसत्तात्मकफलरूपे श्रीमन्नारदप्रेरणया प्रवृत्तश्रीभगवद्वास-
समाध्याविभूते—

“कृष्णे स्त्रधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह ॥

कलौ नष्टदशमेष पुराणाकोऽधुनोदितः” ।

इत्यादिवर्णितमाहात्म्ये कदात्मकपरब्रह्मकृष्णविगृहे श्रीमद्भगवते
ऽपि पञ्चप्राणात्मना निवसतामेतेषामध्यायानां प्राधान्यमवगत्य—

“यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः ।

तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्” ॥

इति भगवद्वचनात् यावान् विभुः सच्चिदानन्दानन्तस्वरूपो यथा
प्रेमरसिकेषु प्रेमभाववान् नृत्यादिषु च नेत्रकटाक्षकरचाखनादि-
विचित्रभावदर्शकश्च यदखिलमाधुर्यादिनिधिः श्यामसुन्दररूप-
वान् सौष्ठवादिविचित्रानन्दमात्रगुणानृत्यरतिविहारादिकर्मको भग-
वानध्यायपञ्चकविषयस्तज्ज्ञानस्य भगवदनुग्रहाधीनतामाकलय्य
तदारम्भे भगवानिति शब्देन मङ्गलमङ्गलभगवत्स्वरूपस्मारक-
मङ्गलमनुचरन् रासप्रसङ्गमाह—भगवानपीति । स च शब्दो
ध्वनिना मङ्गलात्मकोऽपि वाक्यार्थेऽप्यन्वितः तत्र भगवच्छब्दे—

“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीज्जना” ॥ इति

वाक्योक्तैश्वर्यादिषट्काधारतया सच्चिदानन्दानन्तविभुसर्वाव-
यवः स्वगतभेदवर्जितो माधुर्यादिचिदानन्दात्मकगुणविग्रहः—

“सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायार्ककृष्णकर्मणे ।

तमो विज्ञानरूपाय परमानन्दरूपिणे” ॥

“तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः
पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा” इत्यादिश्रुतिभिः—

“निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो—

निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः ॥

आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः—

सर्वत्र च स्वगतभेदविवर्जितात्मा” ॥

इत्यादिस्मृतिमिश्र प्रतिपादितो हरिर्मेतुप्रत्ययेन प्रतिभाति तथा
च नित्यनिर्दुःखे सुखधने भगानां दुःखनिवारकत्वसुखकर-
त्वासम्भवादपार्थक्यत्वेन तत्स्मरतां दुःखापनोदपरमानन्दपाद-
नादिनिखिलाभिमतपूरकत्वेनैव साधक्यमिति तत्स्मरणरूपमङ्ग-
लस्य निष्प्रयुहसाफल्यसिद्धिः भगवानपि रन्तुं मनश्चक्रे इत्य-
न्वयः । ननु, “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते” इति न्यायात्
प्रवृत्तिमात्रस्य “प्रयोजनाकाङ्क्षत्वात् प्रयोजनमात्रस्य च लोके
सुखदुःखाभावयोरेवान्तर्भावात् निर्दुःखसच्चिदानन्दरूपस्य तु तयो-
र्नित्यसिद्धत्वेन तत्प्रयुक्तमणोच्छानुपपत्तिरेव न च सच्चिदानन्द-
रूपस्यापि जीवस्य दर्शनात् कृष्णोऽपि तथैवेच्छा सम्भवात्कानुप-
पत्तिरिति वाच्यम्

“सपदजयात्वजामनुशयीत गुणांश्च जुषन्—

भजति सरूपतां तदनुमृत्युपपेतभगः”

इत्यादिवाक्येनापेतभगस्य लुप्तज्ञाननेत्रस्याज्ञानप्रतिबन्धस्वरूपानन्द-
मानस्य जीवस्येच्छोपपत्तावपि—

“त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमास्तभगो—

महसि महीयसेष्टगुणितेऽपरिमेयभगः” ॥

इत्यादिना ऽऽत्तापरिमेयभगस्येच्छानुपपेतस्तादवस्थया त्वं अतो
भगवानपि कथं रन्तुं मनश्चक्रे तत्राह—ताः प्रजावीक्ष्य मनश्चक्रे इति
कथम्भूतास्तारात्री रात्रिवत्तमोव्याप्ताः ज्ञानमास्करोक्ष्यामावेन
मुद्रितहृत्कमलेन स्वरूपानन्दभानशून्याः एवमज्ञानावरणो निर्दिश्य
विचेपश्चक्या भ्रान्तत्वमाह—शरदोऽफुल्लमल्लिका इति । शरदि

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

जाड्यमये उत्फुल्लमल्लिकाद्युपलक्षितसुखसम्भावनाशून्येगृहादावापि
भ्रान्त्येवासमन्तावुत्फुल्लमल्लिका यासामसुखे सुखं पश्यन्तीः
प्रजा आलोक्य अयोगेषु चित्तनिरोधादियोगशून्येषु स्वस्मिन्
युज्यमानेषु वा सर्वेषां अयोगेषु वा या माया कृपा तामु-
पाश्रितः । यद्वा, तासामयोगाय स्वस्वरूपविच्छेदाय प्रवृत्ता या माया
तामुपाश्रितस्तदुपाहितस्तथा च—

“मयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्याद्वीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ।
यन्माययातो बुध आभजेत् भक्तैकदेशं गुरुदैवतात्मा” ॥

“देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” ॥

विचक्षणोऽस्याहंति वेदितुं विभो—

रन्तंपारस्य निवृत्तिः सुखम् ।

प्रवृत्तमानस्य गुणैरनात्मन—

स्ततो भवान् दर्शय चेष्टितं विभोः ॥

इत्यादिवाक्यैरीदृक् स्वलीलागानाद्यतिरिक्तं सुखसाधनमपश्यन्
रन्तुं मनश्चक्रे । यद्वा, तासां योगाय स्वमनोहरलीलाप्रवणाना-
दिनास्त्रादिमन्त्रयोजनाया या माया कृपा “माया दम्भे कृपायां
च” इति कोशोक्तेस्तामुपाश्रितो रन्तुं मनश्चकारेत्यर्थः । यद्वा,
ता एव प्रजा वीक्ष्य अमां निश्चलां मायां कृपामुपाश्रितः
सख्यं भगवानपि प्रयोजनशून्येषु तदाऽनपगामिन्या कृपया
रन्तमुद्यत इति भावः । यद्वा, तां मुमुक्षुरूपाः प्रजाः वीक्ष्य
रन्तुं मनश्चक्रे ताः कीदृशीस्तदाह—रात्रीः “रादाने” इत्यस्मात्
दानपरा उदाराः सर्वस्यागशीला वा भगवत्येवैहिकस्वस्वस्यामु-
ष्मिकसर्वक्रियाफलस्य स्वमनोवाकर्मणश्च समर्पणाशीला वा
तत्रैहिकामुष्मिकसर्वतो निर्विघ्नं भगवत्परत्वे हेतुमाह—शरदो
त्फुल्लमल्लिका इति । “दोऽवखण्डने” इत्यस्मात् शरा इव द्यन्ति
अवखण्डयन्ति उत्फुल्लमल्लिका यासां मल्लिकाद्युप-
लक्षितं विषयसुखं शरादिवदवखण्डनादिदोषदृष्ट्या सर्व-
त्यागादिनां भगवत्पराः प्रजा आलोक्य तासाम् इतरसुख-
निर्दिष्टानां परमानन्दत्वेन स्वलीलासुखे योगाय या माया कृपा ता-
मुपाश्रितः । यद्वा—

“वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।

जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहेतुकम् ॥

मद्भक्तिविमुखानां हि शास्त्रगतेषु मुह्यताम् ।

न ज्ञानं न च मोक्षः स्यात्तेषां जन्ममौलैरपि ॥

इत्यादिनान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानप्राप्तेर्भक्त्यधीनतया तासाम् अग्र-
निश्चले कूटस्थविकारिणि स्वरूपे या मा प्रमा उपाधि-
विविक्तस्वरूपसाक्षात्काररूपा तस्यां तत्सम्पादने तामिरुपाश्रितो
यः स भगवानपि रन्तुं मनश्चक्रे । यद्वा, तासाम् अयोगाय योग
उपाध्यव्यासस्तदपवादाय या मा प्रमा । यद्वा, न युज्यते उपाधिसङ्गं
न भजते असङ्गो न हि सज्जते य आत्मा तद्विषया मा
प्रमा । यद्वा, तासां योगाय स्वरूपभेदाय या मा भाग(त्याग)लक्ष-
णाया महावाक्यजन्यप्रमा । यद्वा, “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” तद-
न्विता मा प्रमा तस्यामुपाश्रितः—

“सत्त्वं न चेद्भातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानमिदापमार्जनम् ।
गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान् प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः” ॥

इत्यादिवाक्यैस्तथाभूतज्ञानस्य भगवल्लीलाजुसन्धानाद्यधीनतया
रन्तुं मनश्चक्रे । यद्वा, मा प्रजा द्विविधा अस्थिता स्थिता
चेति तत्र या भगा स्थिता मा प्रजा तस्यां मुमुक्षुरूपाभिस्त-
सम्पादके उपाश्रितो यः स मनश्चक्रे इति । यद्वा—

“या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः” ॥

इति वचनात् यत्र संसारे भूतानि जाग्रति तत्र यासां
रात्री रात्रयो भवन्ति यस्मिंश्च स्वरूपे सर्वभूतानां निशेव-
शरज्जाड्येनाननुभवस्तत्रोत्फुल्लमल्लिका इव सुखं यासां ता ज्ञानि-
रूपाः प्रजा वीक्ष्य तन्मनो हर्तुम् आवरणतद्वृत्तिभ्यां विभु-
सत्त्विदानन्दानन्तश्यामसुन्दरमाधुर्यानिधिसर्वाङ्गस्य कच्चित्तरोधा-
नेन कचिदाविर्भावेन नृत्यलीलादि सम्पादयितुं योगमायामुपा-
श्रितो रन्तुं मनश्चक्रे । यद्वा, भगवल्लीलाप्राप्तिं “न यत्र माया
किमुतापरे” इत्यादिना मायाया अप्रवेशाद्भगवल्लीलाऽऽवि-
र्भावनिरोभावादीनामपि स्वरूपात्मकत्वादयोगमायामुपाश्रित
एव रन्तुं स्वरूपात्मकलीला प्राप्तिर्भावयितुं मनश्चक्रे—

“आत्मारामाश्च मुनयो जिघ्रन्त्या अप्युरुक्मे ।

कुर्वन्त्यहेतुर्की भक्तिमित्यभूतगुणो हरिः ॥

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया ।

गृहीतचेता राजर्षे ! आख्यातं यदधीतवान्” ॥

इत्यादिवचनात् । यद्वा, ताः चिरहरणवरपदानावपरे
“मयेमा रंश्यथ क्षपाः” इत्यत्र नित्यसिद्धमया तदापि वर्तमानत्वेन
इदमा निर्दिष्टास्तदारभ्यस्तद्भावनापरिपाकेनेदानीमाविर्भूता रात्री-
वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे । यद्वा, कथम्भूता रात्रीः ता अतिविजृम्भणाः
ब्रह्मरात्र उपावृत इत्यत्र ब्रह्मरात्रिसमकालत्वेन वक्ष्यमाणा-
स्तथा—

“तास्ता क्षपाः प्रेष्ठतमेन नीता—

मयैव वृन्दावनगोचरेण ॥

क्षणाद्धवस्ताः पुनरङ्ग तासां—

हीना मया कल्पसमा बभूवुः ॥

इत्यत्र च कल्पकालत्वेनाभिहिताः अयमत्रार्थः भगवानपि
ता रात्रीरित्यत्र निर्दिष्टस्य ता इति शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानार्थ-
मतिविलक्षणावसूचनार्थं च भगवतापि तास्ता इत्युक्तम्
तास्ताः कल्पसमा क्षपा मयैव सह क्षणाद्धवन्तीनाः तत्र कल्प-
समानां क्षणाद्धवन्नयने हेतुगर्भितं विशेषणं प्रेष्ठतमेनेति प्रियत-
मसमागमे सुखातिशयेन समाधिवद्बहुकालस्याप्यल्पवन्नयनो-
पपत्तेः पुनः कथम्भूतेन वृन्दावनगोचरेण तत्र प्रत्यक्षेण न हि व्यापक
मद्विग्रहस्य कदाचित्तत्रावस्थितिः कदाचिदत्रेति किन्तु गोचरत्वा-
गोचरत्वमात्रं विशेष इति यद्वा तत्र गाश्चारयतीति तथा तेन तथा
च साजात्येन प्रेष्ठतमेनेन च निदशङ्कनिरतिशयप्रेमास्पदत्वध्वनिः
यद्वा, अन्यत्र “अनश्नन्नयो अभिचाकशीनि” इत्यादिश्रुतिभिरभो-
क्तृत्वेन प्रसिद्धोऽपि वृन्दावने एव गा इन्द्रियाणि चारयतीति
तथा तेन तथा च प्रेमनिधौ वृन्दावने प्रेमसन्निधौ प्रेमप्रभावा-
द्व्यावहारिकस्यापि जीवेशविभागस्यानवस्थितिरिति भावः । यद्वा,
वृन्दावने या गा इन्द्रियाणि गोपीगोपणमृगखगादिवस्तुनादीनि
तानि स्त्रीरूपमाधुर्यगानसौष्टवाङ्गसौन्दर्यरूपानां भरासुतादी

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

सञ्चारयतीति वृन्दावनगोचरस्ते (न) नायं भावो अन्यत्र—

“न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य—

न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा—

नान्येदेवैर्मनसा कर्मणा वा ॥

इत्यादिश्रुत्येन्द्रियागोचरत्वेऽप्यत्र प्रेमान्वितेन्द्रियविषयो भवति यथा रन्ततत्त्वमन्वेन्द्रियादिष्वयमन्वेष्टीतरन्तरपरीक्षाशास्त्र संस्कृतेन्द्रियस्य विषयं यथा च ब्रह्मात्मतत्त्वं “यन्मनो न मनुते” इत्यादिभिर्मनोपि विषयमपि वेदान्ताभ्यामसंस्कृतमनसो “दृश्यते त्वग्यथा बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” इत्यादिना गोचरं भवति तद्वन्नचेन्द्रियगम्यत्वे दृश्यत्वेन मिथ्यात्वानुमानं मनोगम्यत्वेऽपि तुल्यत्वात् इन्द्रियगम्यत्वेन मिथ्यात्वसाधने मिथ्या वस्तुमात्रस्येन्द्रियाविषयतया विरुद्धत्वापाताच्च न च मनसावरणनिवृत्तिरेवात्र संप्रेमेन्द्रियैरपि तथैव स्त्रीकारात् तद्ज्ञानस्य स्त्रप्रकाशतयैव करणाविपर्ययासमात्रस्य प्रेमप्रभावत्वमिति सन्तोष्यम् तद्वाच्यपेक्षयात्रात्रयः श्रवणार्द्धवदपि मया हिना विरहसेवेन कल्पसमा धभूवुरिति तथा—

“एवं शशाङ्कंशुविराजिताः निशाः—

स सत्यकामोऽनुरताबलागुणः ।

सिषेव आत्मन्ववरुद्धसौरतः—

सर्वाः शरत्काव्यकथारसाभवाः” ॥

इत्यत्र वक्ष्यमाणातिविलक्षणत्वं ताः शब्देन द्योत्यते अत्र तु सर्वाः निशाः शशाङ्कस्य पूर्णचन्द्रस्यांशुभिर्विशेषेण राजिताः शोभिताः नान्यत्र चन्द्रस्य दक्षिणापाक्षिपूयत्वं नापि सर्वनिशानां चन्द्रवत्त्वं नापि तदंशुभिर्विशेषेण राजमानत्वं किन्तु कचित्समः कचित्प्रकाश इति महद्वैलक्षण्यं । किञ्च, शरदि मया इत्युपलक्षणम ऋतवन्तराणामपि तथाकाव्येषु कथ्यमाना ये रसाः तेषामेवाश्रया ननु तद्दोषाणामित्यप्यतिवैलक्षण्यं नह्यन्या रात्रयः सर्वाः सर्वरसाभया दोषवर्जिताश्च भवन्ति दोषानाम्ना प्रसिद्धत्वात् तदेव सर्वतुंग्याभयत्वं व्यञ्जयन् रात्रीर्विशिनष्टि शरदोत्फुल्लमल्लिका इति । शरदि मा समन्तात् उत्फुल्ला मल्लिकायास्तथा तथा च शरदि मल्लिकाविकासरूपवसन्तगुणकथनेन तापादितदोषकथनेन च सर्वतुंग्याभयत्वं दर्शितम् न चात्र वैलक्षण्येऽप्यसम्भावनावसरः यद्वा स्वरूपस्याप्यमानहेतुना महामोहैर्नैवतमसा व्याप्तेऽस्मदादिहृदाकाशे भगवत्कीला-नुमन्धानमात्रेण परमाह्लादमृतरसमयभक्तिप्रभावितातिविल-निरतिशयभगवत्सर्वचन्द्रप्रकाशे सति वैषम्यपन्निरूपितसर्वगुणाविर्भावो दोषसङ्ख्यश्च नान्यदेति—

“यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना—

सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः ॥

हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा ।

मनोरथेनासति भावतो वाहिः” ॥

“न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे” ॥

इत्यादिभिर्निरूपितस्तदा किमु वाच्यं भगवत्कीलाधाररात्रीणां

यद्वा, शरदोत्फुल्लमल्लिका वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे शरदि सत्यपि जाड्ये विकासविरोधिनि भगवत्कीलोत्साहेनैवोत्फुल्लाया मल्लिकास्ता वीक्ष्येक्षनेन यथा हृद्भूमौ प्रेमोल्लासेन प्रोत्फुल्लिते सुमनासि तत्र मोहशरज्जाड्यं सत्यपि भगवतो रन्तुमुत्साहस्तथात्रापीति ध्वनिः । तथा च प्रेमोल्लास एव भगवत्प्रसादहेतुर्न जडचेतनविभागः । यद्वा, शरदि स्त्रविकासकाळाभावेऽपि मल्लिकानां भगवत्कीलाप्रेम्योत्फुल्लतादर्शनेन वृन्दावनलताद्रुमादीनां न जडत्वमत एव नन्दनन्दनवनलतादीनामनपवर्गद्वन्द्वनवनगतकल्पद्रुमाच्छैत्यं किमु वाच्यं वेदद्रुमपुष्पितवचसामनुं प्रति भगवता निन्दितत्वेऽपि वृन्दावनपुष्पाणां श्रीसङ्क्षेपं प्रति प्रशंसनात्ततोऽपि श्रेष्ठ्यमेव तदुक्तमभियुक्तैः “निगमद्रुमे मृगय माम् वृन्दाविपिने द्रुमे द्रुमे पश्य । यद्भजयन्तिता भूत्वा श्रुतिमिरिहैवावलोकितं ब्रह्म” अत एव कथम्भूता मल्लिकास्ता अतिविलक्षणाः क्रीडोपयोगितया पूर्वमेव बलरामं प्रति प्रशंसिता इति वा पुनः कीदृशीः रात्रीः “रा दाने” इत्यस्मादेवोदाराः—

“अहो एषां धरं जन्म सर्वप्राण्युपजीविनम् ।

सुजनस्येव येषां वै विमुखा भान्ति नार्थिनः ॥

पद्मपुष्पफलच्छायासूखवल्कलदारुभिः ।

गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्तैः कामान् वितन्वते ॥

एतावज्जन्म साफल्यं देहिनामिह देहिषु ।

प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत् सदा ॥

तथा चागानां मल्लिकादीनां या मा स्त्रस्मिन् रतिमती मतिः तस्याम् भगमायां तेषु भगवेषु मायां कृपां वा उपाभितो यः समगवानपि रन्तुं मनश्चक्रे । किञ्चाकाले मल्लिकाविकासोत्साह-ऋतुराजेनातिराजनीतिदक्षेणातिसुमनसा रूढदम्बस्य स्त्रमिश्रस्या-नङ्गस्य भगवत्तत्सखीसमागमे उद्भवमार्मिकाङ्क्षिणा निपतित-पुष्पास्तरणशय्यादिभिः कुसुमितद्रुमाराममण्डपैः सुमनोमुक्ता-दामलतावितानादिभिः सेवा कृता युक्तं चैतदतिसुमनसां मित्र-सौहृदं भगवत्सेवा च तदालक्ष्य भगवानपि मनसा मनोजमुद्भा-वयितुं मनश्चक्रे । यद्वा, नीतिज्ञेन तेन कामविजयाय प्रमोदयम-मालक्ष्य ब्रह्मेन्द्रवरुणादिविजयिकृष्णमहात्म्याभिज्ञेनापि स्त्रमिश्र-मपि तादृशमाकलय्य सख्यधर्मपावनौचित्यमवगत्य भगवता पराजयेऽपि हान्यभावं तत्रोदनेऽपि हारादिरूपेण तदङ्गसौख्यं च सम्भाव्य द्रुमलताकुञ्जादिकुसुमशरदुर्गाणां कुसुमशरैः पूर्णता कृता तदेवाह—शरदोत्फुल्लमल्लिका इति । शरान् ददतीति शरदाः कुसुमवायाय तदायुधसमर्पिका उत्फुल्ला मल्लिकाः तथा विरहिजनहृदयविहारयाय कुन्दकलिकाः शूलानि केवलाः कुन्ताकाराः किशुकपुष्पाणि विरहिहृदयरक्ता रक्ताब्जचन्द्रशर-रूपाणि वीक्ष्य रन्तुं रमणेनैव समिप्रममथमनो मन्थितुं मनो-द्वारा मनोजपरामवमालक्ष्य मनश्चक्रे । यद्वा, शरदोत्फुल्लमल्लिकेत्युपलक्षणं कुसुमितलतासख्यालिङ्गितान् वनस्पतीन् पतीन् वायुना शास्त्राभुज्जालनेन नृत्यतो वीक्ष्य जातोत्साहो रन्तुं पुच्छ-किततनुस्त्रसख्यालिङ्गितवपुषा नृत्यादिना विहृतुं मनश्चक्रे । यद्वा, ताः स्त्रयं दक्षवराः चीर्णगौरीवृताः पूर्वतत्तपसो मुनिरूपाः श्रुतिरूपा देवाङ्गनारूपाः स्वधाम्नोऽध्वतीर्णा नित्यसख्यः सखी-भावनालब्धतद्रूपाः साधनसिद्धाश्च गोपीवीक्ष्य तस्मैभरतनया

भीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

निवन्धाकृष्टचितः सखिदानन्दधनः कृष्णो भगवानपि रन्तु मन-
श्चक्रे यथा—

“आत्मारामाश्च मुनयो निग्रन्था अप्युरुक्रमे ।

कृष्णस्यैतुकीं भक्तिमित्यभूतगुणो हरिः” ॥

इत्यादौ भगवद्गुणानामात्मभूतानामात्माराममुनिमनःकर्षकत्व-
मित्यत्यद्भुतत्वं तथा प्रेमरसात्मकव्रजधनितागुणानां नित्य-
सर्वज्ञसखिदानन्दधनभगवत्कृष्णमनःकर्षकत्वमिति ततोऽप्यति-
चमत्कृतत्वं चमत्कृतत्वेऽपि यथा मुनीनामात्मारामत्वा-
द्भगवतस्तु “आत्मा नारायणः परः” “कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मान-
मखिलात्मनाम्—

“ततो जगन्मङ्गलमच्युतांशं समाहितं शूरसुतेन देवी ।

दधार सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा यथानन्दकरं मनस्तः” ॥

प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन् ।

“नित्यप्रिये, अखिलदेहिनामन्तरात्मदहक”

“अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः” ॥ इत्यादि

श्रुतिस्मृतिवृन्दशतैरात्मस्वरूपतत्त्वात्तद्गुणानां च “यद्रूपगुण-
कर्मकः” इत्यादौ यद्रूपा एव गुणाः कर्माणि च यस्येति तद्रू-
पत्वावुचितमेव तन्मनसां तत्र रमणम्—

“रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।

इति रामपदेनासौ परं ब्रह्मामिधीयते” ॥ इति ।

श्रुतिसिद्धत्वाच्च तद्रमणस्य तथा भगवतः कृष्णस्य प्रेममधु-
मधुकरत्वाच्च तु सुमनसां सुमनसां तु तन्मध्वाकरत्वाद्योग्यमेव
तद्वर्णनं तत्ररमणं च कथम्भूतास्ता गोप्यस्तत्र तेनैव प्रेमो-
त्कर्षेण विशिनष्टि-रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिका इति । रात्री-
रित्यत्र “रा दाने” इत्यस्मात्स्वसर्वस्वस्य स्वात्मनश्च
दात्रीः—

“यद्भामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते ।

“यजीवितं तु निखलं भगवान् मुकन्दः ॥

या दुस्त्वजं स्वजनमार्थपथं च हित्वा ।

मेजुमुकुन्दपदवीम्

“वक्षः भियैक रमणं च भवाम दास्यः”

इयामसुन्दर ! ते दास्यः करवाम तवोदितम् ॥

इत्यादिवचनात् । यद्वा, वर्णितान्योन्यविशेषणविशेष्यता रात्रीश्च
शरदोत्फुल्लमल्लिकाश्च ता गोपीश्च वीक्ष्य रन्तु मनश्चक्रे यद्वोक्त-
पक्षेषु सर्वत्र भगवल्लीलाषाम रात्रीणां मल्लिकाद्युपकरणानां
सखीनां च तत्पदलक्ष्यभगवत्स्वरूपत्वद्योतनाय “नन्दादयस्तु
ते दृष्टा परमानन्दनिर्मुक्ताः “तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठतमेन नीताः”
“भगवानपि ता रात्रीः” इत्यादौ सर्वत्र तच्छब्दप्रयोगः तद्वीक्ष्य(कथं)
किं भूतः सन्न रन्तु मनश्चक्रे ? तदाह-ताः प्रेमायस्कान्तमणिरूपाः
गोपीः प्रति अयोवत्स्वतः एव प्रेमानुगस्वभावतया गच्छतीति
अयोगा या माया कृपा ता मुपाश्रितः । यद्वा, तासां स्वबाहुदह-
बन्धाहाणां स्वस्नेहगुणगणकुललज्जाबन्धनाभ्यामुभयतः कुल-
माणां कुललज्जाबन्धनायोग्यतामालक्ष्य तदयोगाय विच्छे-
दाय वा माया कृपा तामुपाश्रितः । यद्वा, तासां स्त्रिस्मिन्

योगाय योजनाय स्वात्मना तासां संयोगाय वा मायां कृपा-
मुपाश्रितः । यद्वा ताः प्रति भमा निश्चला वा माया कृपा
तामुपाश्रितो यः सः । यद्वा स्वस्यामसुन्दरवपुः प्रति अयस्कान्त-
मणिप्रति अयोवत्स्वतो गता अयोगा गोपदारास्तेषु मायां कृपा-
मुपाश्रितः । यद्वा, स्त्रिस्मिन् युज्यन्ते इति योगाः । गोपदारास्तेषु
मायां कृपामुपाश्रितः । यद्वा यो भगवांस्तेषां अगेषु गोपदारेषु
निश्चलेषु निश्चलमतिषु च—

“चित्तं सुखेन भवताऽपहृतं गृहेषु—

यन्निर्विशत्युतकरावपि गृह्यकृत्ये ।

पादौ पदान् चक्षतस्तव पादमूला-

धामः कथं व्रजमथो करवाम किम्वा” ॥

इति वक्ष्यमाणतद्वचनात् वा माया कृपा तामुपाश्रितः । यद्वा,
तासां स्त्रिस्मिन् अयोवत् गता या मा प्रमा यथार्थमतिस्तस्या-
मुपाश्रितः । यद्वा, तासामन्येषु विस्तबन्धुप्रभृतिषु अयोगा अयुज्य-
माना अन्यायोग्या वा या मा मतिः तस्यामुपाश्रितः । यद्वा, स्त्रिस्मिन्नेव
युज्यमाना स्वस्यैव वा योग्येति योगा मा तासां मतिस्तस्यामुपाश्रितः
यद्वा, यो भगवांस्तासामगा निश्चला या मा मतिस्तस्यामुपाश्रितः । स
रन्तु मनश्चक्रे । यद्वा, यः स इति पूर्ववत् “अकारो वासुदेवः”
स्वयमेव तद्गता या तासां मा मतिस्तस्यामुपाश्रितः । यद्वा, अन्या
योग्या अयोग्या या तासां मा अङ्गशोभा तस्यामुपाश्रितो
लक्ष्मणाः । यद्वा, स्वयोग्यत्वेन योगा या तासां माऽङ्गशोभा तस्या-
मुपाश्रितः । यद्वा, यः स इति पूर्ववत् तासाम अगा अनपगा-
मिनी नित्या या मा शोभा तस्यामुपाश्रिताः । यद्वा, योगा वक्षसि
संस्थिता या मा लक्ष्मीस्तस्यामुपाश्रितोऽपि ता वीक्ष्य रन्तु मन-
श्चक्रे इति लक्ष्म्या अपि अतिशयितं तासां प्रेमसौभाग्यं
भगवतः प्रेमवश्यत्वात् । यद्वा, अगा स्वचाञ्चल्यं परित्यज्य नित्य-
मुरसि संसक्ता या मा तस्यामुपाश्रितोऽपि यः स तां वीक्ष्यैव
तत्प्रेमोत्कर्षितविह्वलितच्छविमालोक्यैव अनागता अपि ता वेणुसा-
हाय्येनाह्वय रन्तु मनश्चक्रे इति चित्रं प्रेमसौभाग्यसौष्टवं तासाम्
योगाय स्वात्मना योजनाय यद्वा, तासां माङ्गमाने शब्दे च “इत्यस्मा-
न्मायः शब्दो मीयतेऽर्थो वक्ता च यस्मात्सः खिङ्गं यद्रष्टृदृश्ययोः”
इति भागवतोक्तेर्वा मायः शब्दो यस्यास्तां मुरलिकामुपा-
श्रितः । यद्वा, तासां बन्धुगृहादिभ्योऽयोगाय तल्लज्जादिव्यवच्छे-
दाय वा मायः शब्दो यस्यास्तामुपाश्रितः । यद्वा, स्त्रिस्मिन्
योगाय वा मा मतिस्तामापयति प्रापयति स्वमधुरध्वनिना वा सा
योगमाया वंशी तामुपाश्रितः । यद्वा, अन्येष्वयोगाय मां मतिमाप-
यति ध्वनिनैव तामुपाश्रितः । यद्वा, स्त्रिस्मिन्नां निश्चलां मां
मतिमापयति मधुनादेनैव वा वंशी तामुपाश्रितो यः स भग-
वान् । यद्वा, स्त्रिस्मिन्योगायास्तेष्वयोगाय वा मा मतिः अगा । तच्छब्दा
या मतिस्तामदृष्टद्वारेणापयति वा कात्यायनी स्वचरितव्यं-
नेन सत्सङ्गद्वारेणापयति वा श्रीमती राजा मोहनद्वारेणाप-
यति वा स्वकाण्तिः उद्दीपनद्वारेणापयति शरच्छोभा वनादि-
शोभा वा तामुपाश्रितः तत्रागमा इति पक्षे यः स इति पूर्ववत् ।
यद्वा, स्त्रिस्मिन्योगायास्तेष्वयोगाय वा माऽन्तर्यामिण्याः स्वस्यैव मा
सङ्कुलपात्मिका प्रमा तस्यामुपाश्रितः । यद्वा दृष्टेनैव स्त्रिस्मिन् योज-
यन्ती अन्येष्वयोजयन्ती वा आत्मनो मायङ्गभीस्तस्यामेवोपाश्रितः

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

यद्वा, स्नात्मनः प्रार्थयमानब्रह्मादिवैश्वान् परित्यज्य भगवद्भक्तः समा-
भयणदर्शनेन स्नास्मिन् योगायान्येष्वयोगाय वा या मा उरसि
स्थिरा लक्ष्मीः तस्यामुपाश्रितः । यद्वा, तत्र राखे सर्वासां गोपीना-
मात्मनश्च भाविप्रेमविह्वलत्वं सम्भाव्य क्रीडा तदुपकरणादि-
साकल्यमापादयितुं विश्वकर्ममाययोः स्त्रीलाभाप्रवेशाभावेन तत्सर्व-
मुपकरणादि योजयतीति योगा तत्र योग्या वा योगा स्त्रयोगैश्व-
र्यात्मिका वा योगा अघटनघटनापटीयस्त्वेन माया काचित्
स्वरूपात्मिकैव शक्तिस्तामुपाश्रितः । यद्वा, तासामपि योगाय
नृत्तरतिविहारादिना भगवतः संयोगाय माया कृपा यस्यास्तां
राधामुपाश्रित एव रन्तुं मनश्चक्रे तत्कृपयैव भगवतस्ताभी-
रमणाय प्रवृत्तिः । अनेन भगवति भाववतां सर्वजनानां भगव-
द्रमणाय श्रीमत्याः राधायाः कृपा भवति तामाश्रितो भगवानपि
तद्रमणे प्रवर्तते इति न तस्यां कदापि मात्सर्यादिसम्भावना-
लेशोऽपि यदा तद्रक्तानामपि न क्रोधमात्सर्यादिसम्भावना तदा
भगवत्याः किमुवाच्यम् किञ्च यत्र स्नामिनः सुखदाने परिमिताशक्ति-
स्तत्र स्वभोगसङ्कोचभयात्पामराणां सापत्न्यभावो भवति यत्रापरि-
मेयशक्तिर्भगवान् स्नामी तत्र स्वभोगसङ्कोचभयात्सम्भवादिसम्भा-
वित एव तद्रक्तानां मात्सर्यादिरिति भावः । यद्वा, भगवतो योगे
एव मा यस्याः यस्या योगे एव वा भगवतो मा तस्यां
राधायामुपाश्रित एव । यद्वा, स्वलीलागानश्रवणादिद्वारा सर्व-
स्याप्यसुमुमुक्षुब्रह्मविज्जनस्य योगाय तत्प्राप्तये माया कृपा
यस्या राधायास्तामुपाश्रितः । यद्वा, सर्वस्यापि जनस्य भग-
वति योगायाभेदाय मां प्रमां तत्त्वज्ञानं लीलादिसुखे योगाय
निवेशाय वा मां प्रेमश्रियम् आपयति या राधा तामुपाश्रितः ।
यद्वा, सर्वस्यापि सखीभावानुगतस्य तदानीन्तनगोपीजनस्यां
धुनिकस्य वा तदनुगभावस्तस्य जनस्य भगवल्लीलादौ योगाय
योग्यत्वाय भगवता योगाय वा स्वांशभूतां मां शोभाम् आप-
यति या राधा तामुपाश्रित एव रन्तुं मनश्चक्रे इत्यनेनेश्वरी
राधां विनेश्वररमणासम्भवाद्यत्र यत्र भगवद्रमणं जातं भाव्यं
वा भावनाप्रभावेन तत्र तत्र राधाकृपया तदंशमाप्रवेश
इति ध्वनिः । यद्वा, भगवानपि यामुपाश्रितः सा राधाऽपि
पूर्वोक्तसर्वपक्षा अत्रानुसन्धेयाः ता अक्षरूपा मुमुक्षुरूपा ज्ञानिरूपाः
प्रजा निशा मल्लिका गोपीश्च वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे सा कथ-
म्भूता अयोगमा अन्यासामयोगाय मा शोभा यस्याः यां दृष्ट्वा
नान्वस्यां कृष्णमनो रमतो यद्वा, यद्योगे एवांशप्रवेश एव सर्वासां
मा भवतीत्यकारणश्लेषं विना योगमा । यद्वा, य इति भागव-
द्विशेषणतया पृथग्व्यवस्थाप्य भगमा अकारो हरिस्तद्वृता
एव मा मतिर्भस्याः । यद्वा, अगा निश्चला मा शोभा यस्या इति
भगमा यद्वा, अन्यत्र लक्ष्याः “चञ्चला चपला चला” इति प्रसिद्ध-
त्वात् इयं तु अगा हरिगता अगा निश्चला वा लक्ष्मीरेव ।
यद्वा, अगमा सर्वथा दुरवगममाहास्या सा यदा रन्तुं मनश्चक्रे
तामुपाश्रितो भगवानपि मनश्चक्रे इति भावः । अयमत्राभिप्रायः
मनसो जीवोपाश्रित्वेन ईश्वरस्य मन उपाध्यभावान्मायायाश्च
स्वरूपात्मकीलीलाप्रवेशाभावात् रन्तुं स्वरूपात्मकमेव मन
भाविभाषयामास “आकाशशरीरं ब्रह्म सत्यात्मप्राणारामम्

मन आनन्दं शान्तिसमृद्धममृतम्” इति श्रुतेः । आ समन्तात् रास-
मण्डले रतिविहारादौ व्यापकतया चिद्रूपतया चकासते
प्रकाशते इति तादृकं शरीरं ब्रह्म कृष्णः सत्य आत्मा देहः
प्राणा मुख्या इन्द्रियाणि च आरामो धाम क्रीडोपस्करं च
यस्य स्वरूपात्मकत्वादत एव मनश्च सुखस्वरूप यस्य तथा
शान्तिसमृद्धं दुःखशून्यम् अमृतमनश्चरमित्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीभनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

श्रीमते नन्दसूतवे नमः ॥

गोपाङ्गनागुणाकृष्टचेतोस्त्रिजनाभयः ।

तस्य कृष्णरूप पादाब्जमाभये ऽभीष्टसिद्धये ॥

उमां श्रीबालगोपालतीर्थान् व्यासमुखान्मुनीन् ।

विष्णुहर्तृन् गणेशादीन्पण्डितांश्च विमत्सरान् ॥

अथ पञ्चभिरध्यायैः रासक्रीडामहोत्सवः ।

वश्यंते मुनिना कृष्णसद्गुणाकृष्टचेतसा ॥

ऊनविंशे कले वेश्योः श्रुत्वा गत्वा व्रजस्थितः ।

वने वादादिकं प्रापुः कान्तेनेति निगद्यते ॥

इन्द्रवरुणादिविजये किं चित्रं ब्रह्मादिजयसंरुद्धरूपैः कामोऽपि
भगवता पराजितः इति ख्यापनायक्रमप्राप्तां भगवत्कृतां रास-
क्रीडां वर्णयितुमुपक्रमते-भगवानपीति । कामकृतो हि ब्रह्मादि
पराजयः प्रसिद्धः तदुक्तम्—

“अहव्यायै जारः सुरपतिरभूदात्मतनयाम्—

प्रजानाथो ऽपासीदभजत गुरोरिन्दुरवलाम् ॥

इति प्रायः को वा न पद्मपथे कार्यत मया—

अमो मदवाणानां क इह भुवनोन्मायविधिषु” इति ।

ये तु स्मरादिकमपहाय तपश्चर्यायां रताः न तैः कामः
पराजितः किन्तु तस्मात्पलाय्य ते गतास्तत्रापि तत्कृतनगादि-
दुर्दंशां प्राप्ताः तदुक्तम्—

“स्त्रीमुद्रां भूषकेतनस्य विकसत्सर्वांशसम्पत्करिम्—

ये मूढाः प्रविहाय शान्तिं कुक्षियो मिथ्याकलान्वेषिणः ॥

ते तेनैव निहृत्य निर्दयतरं नशीकृता मुण्डिताः—

कोचित्पञ्चशिखीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे” इति ।

श्रीकृष्णस्तु शतकोटियुगगोपाङ्गनारयसैन्यवता कामेन युद्ध-
मानोऽपि आत्मन्यवरुद्धसौरतत्त्वात् विजितवानित्यनेन ग्रन्थेन
ख्याप्यते-योगमायामुपाश्रितः “आत्मारामो ऽप्यरीरमत, साक्षान्म-
न्मथमन्मथः, आत्मन्यवरुद्धसौरतः” इत्यादिषु स्नातन्व्याभिधानात्
रासलीलोत्सवश्च नववर्षवयस्त्वे सत्याद्विनपूणिमायां यतः
सप्तमवर्षे वयसि वर्त्तमाने भगवति कुमारिकायां व्रतचर्यां
ततः सप्तवर्षोत्तरकार्तिकस्य ग्रामावास्यायाम् इन्द्रमखमङ्गः तच्छुक्-
प्रतिपदि गोवर्द्धनमखोत्सवः द्वितीयायां आतृभोजनोत्सवः
तृतीयाप्रभृति इन्द्रकृतोपद्रवमवलोक्य नवमीपर्यन्तं गोवर्द्धन-
धारणं दशरथां गोपानां विस्मयं कर्मबाहुल्यम् एकादश्यां गोवि-
न्दाभिषेकः द्वादश्यां वरुणलोकगमनादि पौर्णमास्यां नन्दा-
दीनां ब्रह्मवदनयनादि ततश्च शरदः समाप्तिरिति शुक्ल उवाच
इत्यनेन कामलाजापवच्छुकोक्तिः एवमिदं भागवतं कामलाचिह्न-
तयैव भोक्तव्यं चित्साकर्षकं च तत्रापि रासक्रीडोत्सववर्णनं

भीमधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

सर्वस्यापि भीमद्भागवतस्य सारभूतमिति ध्वनितं परमहंस-
शिरोमणिना श्रीशुकेन परमप्रेम्णा धर्मितोयं रासक्रीडोत्सवो-
ऽतः परमहंसैरप्यादरेण श्रोतव्य इत्यपि सूचितं भगवानपि—

“पेश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः भिषः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वर्याणां भग इतीङ्गना” ॥

इत्युक्तषड्विधैश्वर्यवानपि रन्तुं मनश्चक्रे शृङ्गाररसालम्बन-
शिरोमणिभूतानां शतकोटियुथविलासिनीनां सौख्यर्यसौन्दर्य-
मधुरामृतसौरभ्याणि परमशोभनानि स्त्रीयश्रोत्रादीन्द्रियैरनु-
भवितुं स्त्रीयानि तानि तदीयश्रोत्रादिभिस्ता अनुभावयितुमिच्छि-
तवान् एतावन्तं काळं गोप्य एव वर्द्धमानानुरागचञ्चलचित्त-
तया रन्तुं मनश्चक्रिरे भगवांस्तु वयोविशेषं प्रतीक्षमाणो न
चक्रे सम्प्रति प्राप्तवयाः ताः “मयेमा रस्यथ क्षपाः” इति पूर्वं
प्रतिज्ञाता रात्रीश्च वीक्ष्य भगवानपि रन्तुं मनश्चक्र इत्यपरोक्षः
पूण्यां ऽपि ता रात्रीरुद्दीपनत्वेनानुभूय किमु ताः गोपीर्वीक्ष्येति
तासां सौन्दर्यप्रेमाद्यतिशयो व्यञ्जयते । यद्वा, ता इति प्रसिद्धा-
र्थकतत्पदप्रयोगान्नानागुणवतीरिति तासामुत्कर्षो बोधितः ताः
इति बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मरात्र उपावृत्त इति वक्ष्यमाणात्वाच्चै-
कस्यामपि राट्यां तादृशविलासानुकूलाऽसंख्यातरात्रीः स्व-
सङ्कल्पिताः वीक्ष्येति बोधितं तथाच तादृशरमणानुकूलाः कोटि-
कोटिरात्रीः स्वसङ्कल्पिताः वीक्ष्येति एवं तत्त्वमन्मथा राका-
रात्रेश्चन्द्रोदयात्पूर्वमप्रवेशाच्चन्द्रोदयस्य च वीक्षणानन्तरं वर्य-
मानत्वाद्गीक्ष्येत्युक्तिरसङ्गता स्यात् । अथ वृन्दावनशोभामप्युद्दी-
पिकामाह-शरदिति । शरदाहेतुभूतया यद्वा शरदेति टावन्त-
त्वात् शरदायामपि उत्फुल्ला मल्लिका यासु उत्फुल्लाश्च ताः
मल्लिकाश्चेति वा एतद्वक्तव्यतः “कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति
गन्धः” रेमे तत्तरखानन्दिकुमुदामोदवायुना” इति वक्ष्यमाणात्वाच्च
वृन्दावनमाहात्म्यात्सर्वकाले सर्वपुष्पविकासो बोधितः रन्तुं मन-
श्चक्र इत्युक्त्या भ्रान्तरमिदं रमणं ननु बाह्यं नराविडम्बनमात्र-
मिति सूचितम् अन्यथा रेमे रन्तुमारेमे इति वा ब्रूयात् तत्रापि
चक्र इत्यात्मनेपदप्रयोगादपि न गोपिकानुरोधेन तदर्थमेवापि
तु स्वस्य सुखार्थमपीति सूचयति यथा—

“आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युत्तमैः ।

कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्यभूतगुणो हरिः” ॥

इत्यात्रात्मारामाणामपि मुनीनां चित्ताकर्षणसामर्थ्यवत् गुणाकुष्ठ-
चेतसां भगवद्गुणेषु रमणमुक्तं तद्वद्गोपाङ्गनानां तादृशगुणाकुष्ठ-
चेतसो भगवतोपि तासु रमणमुक्तम् । ननु, स्वल्पकाले कथमसंलप-
कालसमवेशः कथं च स्वल्पदेशे तावदुत्थगोपाङ्गनाक्रीडनसम्भवः ?
कथञ्चैकस्याऽसङ्ख्यातगोपिकामिः रमणसम्भवः ? कथञ्चाऽमन-
स्कस्य भगवतस्तद्रमणासक्तमनस्त्वमित्यादिशङ्काजालनिरासायाह-
योगमायामुपाश्रित इति अद्यतितघटनापटीयसीति मायां तु प्रकृतिं
विन्द्यात् मम माया बुरत्यया” इत्यादिनोकं योगमायामुपाश्रितः
स्त्राश्रितां तां कर्तव्यलीलोपकरणसाधनत्वेनाश्रितवान् यद्वा
योगः स्वेनगोपीनां संयोगस्तदर्थमा मायां कृपामाधिक्येनाश्रितः
यद्वा स्वस्मिन्वात्सल्यरसाक्रान्तचेतसां नान्दादीनान्तया तथा

लीलया आनन्दसागरे निमाज्जतवान् पुनश्च ब्रह्महृदप्रवेशादिना
स्वस्वरूपानन्दप्राप्तिपर्यन्तामप्यवस्थां दर्शितवान् यास्तु सखी-
भावमाश्रिताः चिरकालमारभ्यस्तेन रमणोत्कटोत्कण्ठावत्यस्तासां
गोपाङ्गनानां मनोरथपूर्तिः कथं कृतवानित्यपेक्षायामाह—भग-
वानपीति । यद्यप्यसौ पूर्णकामस्तथापि पूर्वकोटिजन्मसु अस्मिन्
जन्मनि उपाश्रितः रमणार्थमेव सम्यगाराधितोऽस्तस्ताभिरन्वित-
स्तासामभिलषितरमणानुरूपा रात्रीश्चक्रे एकस्यांरजन्यामसङ्-
ख्यातरजनीप्रदर्शनसङ्कल्पं कृतवान्, कथम्भूताः ? शरदोत्फुल्लाः
मल्लिकाः यासु शरदोत्फुल्लमल्लिकाश्च चक्रे इति वा मल्लि-
केति पुष्पतराणामप्युपलक्षणं तथा अमना अपि भगवान्
रमणानुरूपं मनो ऽपि चक्रे इदं च सर्वमद्यतितघटनापटी-
यस्याऽस्य योगमायाशक्त्या सम्पादितवानित्याशयेनाह—योगमायां
वीक्ष्य सर्वसम्पादनाय कटाक्षेणोद्बोध्य मम योगमाया एतस्या
एतासां मनोरथपूर्तिर्मेविष्यति तत्र मम का हानिरित्याशयेन ता
वीक्ष्येति वा । यद्वा, तासां योगार्थं मायां वीक्ष्य तथाच
मयि केन संयोगेन नास्ति मम पूर्णकामत्वादिविरूपहानिरिति
भावः । महाभगवानपि योगमायामुपाश्रितो योगमायामधि-
ष्ठायप्रकटीकृतनन्दनन्दनविग्रहस्ताः स्वस्मिन्नासक्तस्त्रासंगोपी-
वीक्ष्यालोच्य तन्मनोरथपूर्त्यर्थं राट्यादिकं चक्रं इत्यर्थः ।
यद्वा, ता रात्रीर्वीक्ष्य तासां मनश्चक्रे रन्तुं योगमायामधिष्ठाय स्थितः
योगमायाया कृष्णेन सार्द्धं सम्यक् रमणं कृतवत्यो वयमिति
तासां मनसि हृदतरां प्रतीतिमुत्पादयितुं प्रवृत्त इत्यर्थः । पञ्चाध्या-
यात्मकोऽयं सर्वेशस्त्रसारसर्वस्वभूतो ग्रन्थ इति सूचयितुं मङ्ग-
लाचरणार्थमादौ भगवानिति पदं प्रयुक्तम् । अत्र भक्तिशान्ति-
रसप्रधाने भीमद्भागवते पारमहंस्यां संहितायां प्रसङ्गात्परशास्त्रार्थ-
शृङ्गाररसमनुवदता मुनीन्द्रेण स्वसिद्धान्तोऽपि गूढतया निर्दिष्टः
अत एव शृङ्गारकथापदेशेन विशेषतो निवृत्तिपरं पञ्चाध्या-
यीति श्रीधरस्वामिभिरप्युक्तं—

“निवृत्तिमार्गसंसक्तचेतसां विदुषां मुदे ।

व्यक्तीकारोभ्यहं पक्षमिमं कृष्णप्रसादतः” ॥

सविशेषसुखं निखिलमपि दुःखसम्भिन्नमेव—

“ये हि संस्पृशंजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

माद्यन्तवन्तः कौन्तेय ! न तेषु रमते बुधः” ॥

इति भगवद्वाक्यादतो विवेकवता निर्विशेषब्रह्माविर्भावाऽमिला-
बुण्या तत्प्रतिवेशाद्विवृत्तिरेव सर्वोपायैः सम्पाद्यति ब्रह्मराट्या-
वच्छिन्नकालपर्यन्तं तुच्छीकृतकोटिकन्दर्पविग्रहेण भगवतापि
रममाणानां गोपाङ्गनानां दुःखनिवृत्तिः तृप्तिश्च न सम्पद्येति
वर्णयता भगवता मुनिना सूचितं तदुक्तम्—

“न जातु कामः कामानामुपभोगेन शक्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मन भूय एवाभिवर्द्धते” ॥

इति । एवं विधिविवेकोत्पत्तियोगे इह जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्य-
निषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रापश्चिन्तापासानुष्ठान-
नितान्तनिर्मले स्नानुग्रहपात्रेऽन्तःकरणे श्रुतिरूपस्वकान्ताभि-
रभिरन्तुं भगवानपि मनश्चक्रे “यमेवैव ब्रूते तेन लब्धम्” इत्यादि-
श्रुत्या भगवद्बुद्ध्यादेव श्रुत्यर्थविचारे प्रवृत्तिर्भवति नान्यथेति
भावः । भगवद्बुद्ध्यादेव प्रवृत्तिर्भवति नान्यथेति भावः । भगवद्बुद्ध्यादेव प्रवृत्तिर्भवति नान्यथेति भावः ।

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगुढार्थदीपिका ।

जन्मसु अनुभूता महश्चित्तमनोबुद्धिरूपा अतःकरणवृत्ती
रात्रीः अज्ञानरूपतमोव्यासत्वादात्मतत्त्वावरणरूपत्वाद्वात्रीसदृशाः
सम्प्रति शरदोत्फुल्लमल्लिकाः शरदस्यानापन्नेन भगवदाराधनलक्ष-
णेन निष्कामकर्मणा अन्तःकरणशुद्धिसाधनेन फुल्ला विकसिताः
माधव्यादिपुष्पस्थानापन्नाः शान्त्यादयो वासु ताः “वीक्ष्य शान्तो
हान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितः अस्मान्वित आत्मन्येवात्मानं
पश्येत्” इति श्रुतेः । ननु, निर्गुणस्य जातिगुणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्त
रहितस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वासम्भवात्कथं ब्रह्मणि तासां रम-
णमित्याशङ्क्याह-योगमायामुपाभित इति । तथाच तन्निरसनेन
निर्विशेषब्रह्मोपलक्षणमेव तासां रमणमिति भावः ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नौमि सर्वेश्वरं कृष्णं श्रीगुरुं तत्पदाश्रयम् ।
पूर्वाचार्यं दयासिन्धुं श्रीनिम्बार्कं हरिप्रियम् ॥
कन्यावस्त्रापहारादिलीलां षड्वर्षिको हरिः ।
हेमन्ते कृतवान् भूयः सप्तवर्षः सुशोभनम् ॥
गिरिः पूजादिकं कर्म शरदं ते ऽखिलेश्वरः ।
हल्लीसाख्यं महानृत्यं कृतवान् वै तदोपरि ॥
रमणीये शरदकाले रात्र्यां रात्र्यां त्वयं क्रमः ।
अनेनैव पुराणेन ज्ञातव्यो वै सुबुद्धिभिः ॥
सर्वेषां संयमः प्रोक्तस्तत्स्वभावानुसारतः ।
प्रोच्यते पञ्चभिः सर्वजयिनः पुष्पधन्विनः ॥

तत्रोनत्रिंशके ऽध्याये कलगीतप्रणोदिताः ।

गोप्यश्रुकुः सुसम्बाहं कृष्णेनेति निरूप्यते ॥

ताः रात्रिरिति “यातावन्नाः । ब्रजं सिद्धाः मयेमा रक्ष्य
क्षपाः” इति प्रतिश्रुताः वीक्ष्य रन्तु रासक्रीडां कर्तुं मन-
श्चक्रे गोपाङ्गनामिरिति शेषः । ननु, स्वस्वगृहगताभिः अजि-
क्षासितनृत्यवाद्यगानशास्त्राभीरासक्रीडाचितपदार्थवर्जिते वने कथं
रन्तु मनश्चकार इत्यत आह-योगमायां लीलासौष्टवार्थं प्राङ्गि-
युक्तां स्त्रशक्तिभूताम् । यद्वा, युज्यते इति योगः प्रयोजनं
तदर्थं माया वयुनात्मिका बुधैर्घटनापटीयसी वासुदेवा-
साधारणसङ्कल्परूपा तथैव वनेपि सर्वविहारोपकरणसिद्धिस्तासां
च सर्वैकलोकशुद्धता तद्ब्रह्मादीनां चानसूयत्वं चेति बोध्यम्
तामुपाश्रितेत्यर्थः । ननु, परदारामः सह लीला लोकाविरुद्धेत्यत
आह-भगवानिति । समस्तैश्वर्यादिगुणनिधिः सर्वात्मा पूर्णकामः
स्वात्मिकामिः सह विहरन् न लोकाविरुद्धं करोति यथा
पाणिग्रहणविधिनापि स्वकीयया विहरन् जनो न लोकाविरुद्धं
करोत्यन्यथा दण्डयो गवतीति भावः । शरदा उत्फुल्ला मल्लिकाः
बाह्य ताः अनेन रासोत्सवोद्दीपनता रात्रीणां दर्शिताः ॥ १ ॥

श्रीवैष्णवशरणकृतसिद्धान्तार्थदीपिका ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

दृष्टिपथपतितवनितातूष्णीमोचनकथाद्वीयासम् ।
कञ्चन विटापतंसङ्कलये मुनिमानसैककलहंसम् ॥

अथ श्रीभागवताभिधश्रीकृष्णविग्रहे पञ्चप्राणभूतायां
श्रीरासपञ्चाध्याय्यां स्वरसनां पावयितुं कचित् सिद्धान्तार्थ-
दीपिका नाम टिप्पणी निवेद्यते ।

“परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलाया ।

गृहीतचेता राजर्षे ! आख्यातं यदधीतवान् ॥”

इत्युक्तीत्या उत्तमश्लोकलीलाविष्टचेता मृदुलाच्छबालुके सुरस-
रित्ते ऽनेकसुरनरमुनिजनैरावृते परीक्षितसमाजेपरमासने सखि
विष्टः परमपुरुषस्य वसुदेवगृहजन्मारभ्य बाल्यादिलीलाः कथ-
यन् राजानं परीक्षितमुत्तमाधिकारिणं दृष्ट्वा “नापृष्टः किञ्च न ज्ञ्यात्”
इति नियममनाहत्य—

“ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत”

इति वचः सार्धं यन् पञ्चाध्याय्या ब्रजसुन्दरीभिः सह श्रीहरे
रासक्रीडावक्तुं बादरायणिरुवाच—भगवानपीति । अत्रत्यभग-
वच्छो ब्रह्मशिवयोरुपास्यं अवाप्तसमस्तकामम् ऐश्वर्यादिषड्गुण-
परिपूर्णं पुण्यपुरुषोत्तमं वक्ति—

“अथापि यत्पादनस्त्रावसृष्टं ।

गजद्विरिञ्चोपाहृताहंश्याम्भः ॥

सेशं पुनात्यन्यतमोमकुन्दात् ।

को नामलोके भगवत्पदार्थः ॥”

इति प्रथमोक्तेः—

“अन्या अहो अभी आदयो गोविन्दाङ्गप्रयोजनयोगः ।

यान् ब्रह्मेशो रमा देवी दधुर्मुञ्च्येधनुराये” ॥

इति वक्ष्यमाणात्वाच्च अपिना ब्रजस्थसामग्या तादृशात्माराम-
मनोविकारजनकता बोध्यते भगवानपि शरदोत्फुल्लमल्लिकास्ता
चीरहरणलीलायां गोपसुन्दरीभ्यः प्रतिज्ञातास्ताः शरदी रात्री-
र्वीक्ष्य रन्तु मनश्चक्रे यतो योगमायामुपाभितः योगो गोपीनां
राससुखप्रापणं तस्मै या माया दया तामुपाभितः यद्वा,
अर्थादतब्रह्मचर्यो वैराग्यवानपि गोपीष्टयोगाय कपटमाभितः
नवस्तुतस्तथा रन्तुमना इत्यर्थः “अगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्य-
कीर्त्तिषु” इति मेदिनीकोशात् । रमणं च भगवतः सर्वत्र स्त्रानु-
रक्तमकजनमनोरथपुरस्समेवेति सिद्धान्तः । यद्वा, योगमाया-
मघटितेघटनापटीयसी निजासाधारणशक्तिं तथा विना ब्रज-
वासिजनमोहनाद्यसम्भवात् “नासूयन् कलु कृष्णाय मोहिता-
स्तस्य मायया” इति वक्ष्यमाणात्वात् । यद्वा, योगमायां निज-
प्रेयसीनां योगाय मायारूपां मुरलिकां नहि विचित्रकार्यकर्त्री
वंशीं विना गोपवनिताकर्षणं सम्भवति, “जगौ कलं वाम-
दशां मनोहरम्” इत्यव्यक्तमधुरमनोहारिजनस्य तद्व्यतिरेकेणा
सम्भवात् ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरासविहारिणे नमः ।

स्मरसुरमिलचारुस्मेरतामयपूर्ण-

ब्रजसुतनुमनोभूकेलपयासकालः ।

विहरतु विटसङ्गाद् कश्चिदास्माकचित्ते

विहृतिमदयवाऽस्माकित्तमेवास्तु तस्मिन् ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-हे राजन् ? श्रीकृष्णचन्दने का

तदोदुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शन्तमैः ।

स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन् प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

कात्यायिनी देवी के पूजा के प्रकरण में गोपकन्यान् तं प्रस-
न्नोद्य के जिन रात्रीन की प्रतिष्ठा करी ही वे रातें प्राप्त
होत भई, कैसी हैं ? कि—शरद काल में चमेली जिन में
फूल रही हैं, ऐसी उन रात्रिन को देखिके श्रीकृष्णचन्द्र-
रमण करिबे को मन करत भये, ताई सौ आपने अपनी
योगमाया को आभयलियो या जगै योगमाया कहिबे तें मचिन्त्य-
शक्ति, श्रीरात्रिकाजी, श्रीवंशी जी, इत्यादिकन को ग्रहण होय है
सो सरकृत टीकान में बहुत विस्तार होयवे ते नही लिख्यो ॥ १ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

तदा तस्मिन्नेव क्षणे तत्प्रीतय उदुराजश्चन्द्र उदगात्
उदितः, किं कुर्वन् ? दीर्घकालेन दर्शनं यस्य सः प्रियः
स्वप्रियायाः मुखमरुणेन कुङ्कुमेन यथा विलिम्पति तथा
प्राच्याः ककुभो दिशो मुखं शन्तमैः सुखतमैः करैरश्मिभिररु-
णेनोदयरागेण विलिम्पन्नरुणीकुर्वन्नित्यर्थः । स प्रसिद्धो उदु-
राजः तथा चर्षणीनां जनानां शुचस्तापग्लानीर्मृजन्नपनयन् ॥ २ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृद्धस्तोषिणी ।

एवं निजरिरंसया चन्द्रमपि प्राचीदिशा सह प्रियमेव
रन्तुमुद्यतं मन्यमानस्य श्रीमगवतो भावमभिव्यज्यन्निव तद्वि-
रसास्मरणोत्प्रेक्षितभावविशेषः प्राचीदिशा नायकया सह चन्द्रस्य
नायकभावप्रदर्शनेनोदयमाह—तदेति । यदा मनश्चक्रे तदानीमेव
उडुनां तारकाणां राजेति ता अपि तत्परिवारत्वेनोदगुरिति
ध्वनितं तासां च पूर्णचन्द्ररात्रावभ्यक्तकशताविवक्षया परिवार-
त्वापेक्षया च उदयस्य गौणतयोक्तिः विशेषणं लिम्पति
पूर्णचन्द्राभिप्रायेणैव पूर्णत्वं च तस्य पौर्णमास्यां किं वा तथा
विना अपि तिथ्यन्तरे भगवद्विरसापेक्षया शन्तमैरमुतमयै-
रित्यर्थः । सर्वतापापहारित्वात् सः कामाश्वराशिपरिवर्जनतया
प्रसिद्धः न केवलममुना प्राचीदिश एव तापोपहतः किन्तु
सर्वेषां जनानामपि इत्याह, चर्षणीनामिति शुचः । शरदर्कज-
सन्तापदुःखानि एतच्च श्रीमगवतो रिरंसोद्दीपनद्वारा प्रायो गोप-
कन्यावर्गचिरविरहतापापनोदनाभिप्रायेण जगतपूज्यानां तासां
शुगपनोदनेन जगतामेव स्वतः शुगपनोदेन सिद्धेः प्रियः
प्रियायाः इवेति सरागत्वसाधुत्वादन्यत्वादिनाऽन्योन्यं कचि-
विशेषो दर्शितः । अत एव श्लोकाश्रया माजैयन् यथासौ
परमसुखकरेण लिम्पति दीर्घदर्शनं इत्यनेन परमात्कण्ठ्यं सूचितम्
एवं सर्वमिदं श्रीमगवद्विरसाविमानमूह्यम् ॥ २ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं निजरिरंसया चन्द्रमपि प्राचीदिशासह प्रियः प्रिय-
मेव रन्तुमुद्यतं मन्यमानस्य श्रीमगवतो भावमभिव्यज्यन्निव
तासां रात्रीणामुत्तमाङ्गरूपायामस्यामभिव्यक्तसर्वमङ्गलसूचक-
मन्यदप्याह—तदेति । उडुनां—राजेति ता अपि तत्परिवारत्वेनो-
दगुरिति ध्वनितं रश्मिभिररुणेनेति करणद्वयम् उभयेषामपि
साधकतमत्वात् रश्मिभूतेन रागेणेत्यर्थः । विशेषणं लिम्पति
पूर्णचन्द्राभिप्रायेणैव ततो राकैवेयं तिथिः पूर्णत्वं च तस्य
तिथ्यन्तरे श्रीमवर्दिच्छापेक्षया तदेत्युक्तिस्त्वारस्यात् किम्वा उदु-
कुलमलिकारात्रीर्विद्येति वस्तुस्थान्युद्दीपनत्वेन सहजोद्गमो-
चित्यात् “राकेशकररञ्जितम्” इति वक्ष्यमाणानुसारेण तस्यैवावेव
तात्पर्यात् स इति ता इतिवत् न केवलमेवममुना प्राची-
दिश एव तापोपहतः, किन्तु सर्वेषां जनानामपीत्याह—चर्ष-
णीनामिति । शुचः शरदर्कजसन्तापदुःखानि यद्वा मनोदुःखानि
भगवतः सर्वेशत्वाभ्यपरमशक्तिरूपाणां तासामनुल्लासोद्व्ला-
साङ्गं स्वत एव सर्वेषां तत्तद्भावात् श्रीकृष्णजन्मदिनादिवत्
प्रियः प्रियाया इवेति सरागत्वसाधुत्वादन्यत्वादिनाऽन्योन्यं कचि-
विशेषो दर्शितः । अत एव तत्परिजनानां श्लोकाश्रया माजैयन्
यथासौ परमसुखकरेण करेण लिम्पति तथेति व्यञ्जितं दीर्घ-
दर्शनं इत्यनेन परमात्कण्ठ्यं च सूचितम् एवं सर्वमिदं श्रीमग-
वतो रिरंसाविमानमैवोक्तम् ॥ २ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

करैररुणेन तद्वतोदयरागेण २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा यदा रन्तुं मनश्चक्रे तदैव तत्प्रीतये स शरदः उदुराज-
श्चन्द्रः उदगादुदितः, किं कुर्वन् ? दीर्घेण कालेन दर्शनं यस्य सः
चिरं प्रोष्यागतः प्रियः स्वप्रियायाः मुखमरुणेन कुङ्कुमेन यथा
विलिम्पति तथा प्राच्याः ककुभो दिशो मुखं शन्तमैः सुखतमैः
करैः रश्मिभिररुणेनोदयरागेण विलिपन् मरुणीकुर्वन्नित्यर्थः । तथा
चर्षणीनामोषधीनां मनुष्याणां च शुचस्तापग्लानीर्मृजन्नपनयन्
चेतनाचेतनतापं निराकुर्वन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उदुराजश्चन्द्रः प्राच्याः ककुभो दिशः मुखं शन्तमैः सुखकरैः
कुङ्कुमपुष्पवदरुणैः “कुम्भमन्दायां गतौ” इति धातोः ककुबिति
योगात्मकः शब्दः भृशं मन्दगामिन्यां प्राच्या सौन्दर्यातिशयेन
पूज्यामालियो मुखं यौवनातिशयेन उडुकल्पस्य जनस्यानुदाग-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जनकत्वेन राजशब्दवाच्यः पुरुषः शन्तमेनाकृष्टेन करेण हस्तेन कलहोद्भूतबुद्ध्याश्रुकाक्षिणं यथा विलिम्पति निर्माष्टि तथेति शब्दाक्षिप्त इति शेषः । कीदृशः उदुराजः चर्षणीनां सस्यानां स्वरकिरणसन्तापम्लानलक्षणाः शुचः मृजन् परिहरन् हिमकिरण करेण पश्याना वा दीर्घदर्शनः दीर्घकालादर्शनं यस्य स तथा अन्यत्र बहुकालप्रवासेन दृष्टिमात्रे प्राप्तः प्रियो भर्ता दर्शनीयो वा ॥ २ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

करैरकृष्टेन तद्गतोदयरागेण ॥ २ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

कुल्लमल्लिकाश्च वसन्त उन्मुखमल्लिका श्रीमे कुल्लमल्लिकाः श्रद्धात्मकमधारये पुष्पद्रावालिङ्गम् एतेन शरद्वसन्तप्रीप्तिमसम्बन्धिन्यो रात्रय एकत्र मिश्रिताः सत्याऽशीत्युत्तरशतरात्रमिमामानिन्यो देवता एव युगपदागता इत्यर्थः । न केवलं शरद्वसन्त एव भगवानिति ऐश्वर्यपरं तथा सति मातापितृसमीपे पूर्ववदेकरात्रमिव शयितवदासीत् इदं हि तस्यैश्वर्यम् ॥ * ॥ तदा उक्तप्रकरास्तु सर्वास्तेव रात्रिषु पूर्णत्वेन चन्द्रमा अप्येक एव नायकत्वे (न) नासीदित्याह—तदोदुराज इत्यादि । तदा तस्मिन्नेव समये यदा भगवान् रन्तुं मनश्चक्रे तदैव सेवकस्येयमेव रीतिरोश्वरेच्छा समकालमवोपसत्तिरिति यत् स इति पूर्णत्वेन प्रसिद्धः उदुराजः उदगात् उदियाय किं कुर्वन् करैः किरणैः प्राच्याः ककुभो मुखम् अरुणेन अरुणिम्ना गुणवचनोयं विलिम्पन् रञ्जयन्नित्यर्थः । यद्यपि बह्विनां रात्रीणां पतिस्तस्यापि प्राचीदिगेव तस्य प्रियेति तामेवादी सादरमनुनयन् पुनः किं कुर्वन् चर्षणीनां जनानां शुचो मृजन् निर्मलभावं कुर्वन् तत्र दृष्टान्तः प्रियः श्रीकृष्णः सर्वासां व्रजदेवीनां वल्लभोऽपि चर्षणीनां सखीजनानां शुचो मृजन् अरुणेन कुङ्कुमेन करैः करव्यापारविशेषैः प्रियाया राधाया मुखं लिम्पयति वाक्यार्थोपमा कीदृशः उदुराजः प्रियो वा दीर्घदर्शनः बह्विषु रात्रिषु परिपूर्णतयैकरूपेण वर्त्तिष्यमाणत्वात् दीर्घम् अपरिच्छिन्नं दर्शनं यस्य पक्षे प्रियाया सह दीर्घं सर्वकालीनं दर्शनं यस्य स्वाधीनमनस्कत्वात्तस्याः अथवा दीर्घदर्शनो दीर्घलोचन इत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नूतने तस्मिन्मनसि देवता नास्तीति अवधिष्ठितं च कार्यं न साधयेत्यतीति तदधिष्ठातृदेवं चन्द्रं च समृज इत्याह तदोदुराज इति । यदैव मनः कृतवान् तदैव तस्याधिदैवतमुदुराजः उदगात् उदितो जातः ककुभेकदा रात्रयो दृष्टास्तथापि क्रमेणैव तासां स्थितिः भगवन्मनश्चन्द्रस्याधिदैविकत्वात् पूर्ण एव सः निष्कलङ्कश्च मनस्येवाविर्भूतः तस्याविर्भावः क्रीडाया-

अथवा दृष्टान्तं प्रथमश्लोकार्थः ।

मुपरतायामुपरतिः मध्याकाशपर्यन्तमेव गमनं नास्तमयः कदाचिदपि सोऽपि चन्द्रः स्त्रीणां मनांसि उडुस्थानानीति तेषामपि रत्नकः इदं प्रथमतया जात इति पूर्वस्यामेव दिशि तस्योदय उच्यते सा दिग्देवानामिति तस्या दिश इन्द्रो देवता अभिपतिश्च इदानीं भगवानेवेन्द्र इति तस्य रेतोरूपः तस्यामुद्रतः अतः प्राच्याः ककुभः मुखं मध्यभागं स्वरैः स्वरकिरणैः विलिम्पन् उदगात् तस्या मुखेन रागः स्थितः प्रतिस्पर्धिन्वां सूर्यसम्बन्धेन रागसम्भवात् अतः अस्या अपि मुखं कुङ्कुमसदृशैः करैरारक्तं क्रियते यदि चन्द्रः स्वदिशो मुखे न रञ्जयेत् तदा भगवन्मनोऽपि स्त्रीणां हृदयं न रञ्जयेत् कराः शन्तमाः शतिलत्वात् तापहारकाः । किञ्च, अरुणेन गुणेन कृत्वा अत्यन्तं कल्याणरूपाः अरुणो हि रागप्रधानः पुरुषोपि यद्यनुरागेण स्पृशति तदा सुखं भवति । ननु, अस्य चन्द्रस्य यदि अभिष्ठातृत्वमात्रं तदा मनस्येव उदयो भवेत् यद्यन्धकारनिवृत्तिः प्रयोजनं तदा भगवत्तैव अन्धकारो निवर्त्तत यदि वा उद्दीपकत्वं तदापि भगवत्तैव तत्सम्भवः अतोऽस्यासाधारणं कार्यं वक्तव्यमिति चेदत आह—स चर्षणीनां शुचो हरति । चर्षण्यः सर्वत्र परिभ्रमणशक्त्यः ताः सर्वत्र परिभ्रान्ता अपि न कापि परमानन्दसम्बन्धिन्यो जाताः यदि वा कश्चिन्मुख्येन तथापि ता न प्रवेशं लभन्ते ततः पूर्वमेव ता निवृत्ता भवन्ति अतस्तासां शोकस्तिष्ठत्येव चर्षणीसहितानां जीवानां वा तासां शोकः इदानीमेव निवृत्तः शक्तिसहितानामेव परमानन्दानुभवस्य वक्तव्यत्वात् प्रायेण तदानीन्तना जीवाः तादृशशक्तियुक्ताः तस्मिन् बुद्धिते परमानन्दानुभवोऽवश्यं भावीति तथा सति प्रयोजनत्रयं दिग्देवताया मुखसम्मार्जनं चर्षणीनां शोकदूरीकरणं अन्धकारनिवृत्त्यादिश्च कण्ठोक्तं त्रयमपि तदेकसाध्यमिति वक्तुं दृष्टान्तमाह—प्रियः प्रियाया इवेति । दीर्घकाले दर्शनं यस्य महता कालेनागतो भर्ता प्रियः प्रियायाः पतिव्रतायाः शोकं दूरीकृत्य मुखसम्मार्जनं च करोति न चैतत्कार्यमन्यथा सिद्ध्यति ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदुशिनी ।

तदैवोद्दीपनानन्तरं च प्रादुर्बभूवेत्याह—तदा उदुराजश्चन्द्र उदगात् । किञ्च, न केवलमयमुद्दीपन एव अपि तु गोपखीरमयास्य तस्य प्रमाणीभूत इत्याह—ककुभः इति । दीर्घकालेन दर्शनं यस्य स प्रियो रमणः प्रियायाः स्वरमया मुखम् अरुणेन कुङ्कुमेन स्वरधृतेन यथा विलिम्पति तथा प्राच्याः ककुभो दिशः मुखं शन्तमैः सुखतमैः करैः किरणैर्धृतेन अरुणेन उदयरागेण लिम्पयन्नङ्गीकुर्वन्नित्यर्थः । स प्रसिद्ध एव चर्षणीनां—

“अयंभ्यो मातृकापत्नी तयोश्चर्षण्यः सुताः ।

यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा परिकल्पिता”

इतिषष्टोक्तेर्मानुषजातीनां शुचः सन्तापान् मृजन् अपनयन् समयः कृष्णस्य स्वरकुलादिपुरुषः सः पुरातनोऽपिद्विजरात्रोऽपि रमणादेवदुतरस्त्वस्मीमानपि प्राच्या दिशः इन्द्रमायात्वात् वरस्त्रियो मुखं स्वरैः स्पृशति स्पृशत्वेन स्वं तस्यामनुक्तस्तामप्यनुरागवती करोति यदि तदा कृष्णस्य तद्दर्शनस्य नवीनवयसो गोप जातेरलङ्घ्यविवाहत्वात् स्त्रीयस्त्रीद्वितत्वात् च स्वसौन्दर्येण मानुषीजातीरानन्दतो गोपखीरमया कः सङ्गोप इति ॥ २ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

अथ “प्रियमनुसुक्तां हि स्वस्पृहायाः विलम्ब” इति न्यायेन यदैव भगवान् रन्तुं मनश्चक्रे तदैव तदभिप्रायमभिनयन् उडुराज उदगादिति सम्बन्धः । एवं च तद्देशगतानां चन्द्रानां तद्विच्छाद्युगतत्वम् “समानोदितचन्द्रार्कम्” इति बृहद्भौतमीयांशः । अत्र उडुराजं तारकायां राजेति उडुशब्देन रात्र्युद्भासिन्यस्तस्मिन् कान्तभावधर्यो व्रजाङ्गना अभ्यवसीयन्ते किं कुर्वन् प्राच्या ककुमः मुखम् अग्रभागं शन्तमैः करैः किरणैः अरुण्येन गुणोपलक्षितैर्विस्पन् अरुणीकुर्वन् पक्षे प्राच्याः प्राचीनायां नित्यप्रियायाः इत्यर्थः । मुखमाननं करैः बहुत्वं व्यापारमिमांशेण अत्र करैररुण्येनेति करणद्वयं वा उभयेषामपि साधकतमत्वात् ततश्च रश्मिभूतेन रागोत्थयः । पक्षे करधृतेन ततश्च “नेपथ्यरचनागम्या प्राच्या” इत्यनेन नवसङ्गमो रासकीडावामेवैवपि निरस्तं “यद्बुजात्” इत्यादौ वक्ष्यमाणात्वात् अतिमुनिरूपायां च नव एव एवेत्यविरोधः तथा तत् सम्बन्धेनोडुराजस्य पूर्णत्वमनुरागित्वं च विलिम्पयति चेत्वापत्त्वं च तेन तस्यास्तस्याश्च स्वाधीनपतिकत्वं साधितं शन्तमै रिति मृदुत्वशीतलत्वाद्वा वैदग्ध्यं किं कुर्वन् चर्षणीनां “चरगतिमक्षययोः” इत्यनुशासनात् वक्ष्यमाणागतिमत्त्वादिमतां गृह गतानां गोपीजनानां शुचः कदासौ प्रियोऽस्मान् मिलिष्यतीति स्मयिष्यतीति चिन्तारूपाः । यद्वा, चर्षणं श्रीकृष्णं गन्तुं शीलं यासां ताः वस्तुतस्तु चर्षणीनां जनसमूहानां ततश्च योग्यत्वात् सखीजनसमूहानां शुचः तयोः प्रणयमानादिकृताः परस्परानासक्तिसम्भावनाम्बानिभृजजनपनयन् एतदेव हि सख्यं यथा श्रीगोविन्दकीलामृते प्रहेलिकाप्रसङ्गे—

“तुता धन्यजनस्य तृप्तिमयिता दुःखे महादुःखिता—

लक्ष्मैः स्वीयसुखालिपुःखनिचयेनोर्ध्वबाधोदया ॥

स्नेहाशयनतत्परा इह यथा श्रीवैष्णवश्रृणयः—

कास्ता ब्रूहि विचार्यै चन्द्रवदने ता मद्रयस्या इमाः” ॥ इति ।

क इव प्रियाया इव इति नित्यप्रेष्टत्वं दीर्घदर्शन इति दीर्घं दर्शने लोचने यस्य सः तेनोत्फुल्लत्वं निर्निर्भेषक्षणात्त्वञ्च सूचितम् । अत्र च वाच्यार्थपुरस्कारेणोदीपकतया चन्द्रोदये प्रस्तुते अतिप्रस्तुतस्य स्वाधीनपतिकत्वात्तन्त्योपमासुखेन स्वयमेव कविनाऽऽविष्कृतत्वादन्यापदेशध्वनिरयम्, यद्वाह ध्वनिकारः—

“शब्दार्थशक्त्याक्षितोऽपि व्यङ्ग्योर्थः कविना पुनः ॥

यत्राविक्रियते सोक्त्या सान्यैवालङ्कृतिध्वनेः” ॥ इति ।

केचित्तु प्राच्या इत्यनेनैन्द्रया इत्युपलक्ष्य परकीयामभ्यवक्ष्यन्ति तस्मैतेनप्रार्थत्वं स्थादित्युपलक्ष्येपयोग्यसङ्ख्येयः ॥ २ ॥

श्रीरामनारायणकृतमावभावविभाविका ।

ततः किं वृत्तमित्यत आह—तदोडुराज इति । यथा यदैव भगवान् चर्षणीनां “चरगतिमक्षययोः” इत्यस्मात् भोक्त्र्या जीवानां भगवन्मागमनशीलानां वा शुचस्ता यत्र यतीः तत्तापोपशमनशमादिसाधनाशक्तिप्रयुक्तशोकान्वा प्रियतमस्मात्प्रसगवद्विषोगशुचौ वा मृजस्तेषां सुमनस्पदे हृदयारण्ये रन्तुं मनः करोति तदैव उडुराजः उडुषु मोहनेद्यतमोव्याप्तहृदयवन-

किञ्चित्प्रकाशनशीलेषु स्वयं प्राकाशमानेषु शमादिषु राजते प्रकृष्टाहादप्रकाशात्मिकया भक्तिप्रमया शोभते इति “यस्यास्ति भक्तिमेगवत्यकिञ्चना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुरा” इत्यादिमिस्तैरुडुमिः शमादिभौराजमानो वा यो भजनानन्दचन्द्रः तथा ककुमः कं सुखं तद्रूपतयैव कुषु कुत्सितेष्वपि स्त्रीशूद्रादिषु पापयोनिषु दुराचारेषु च भातीति तथा—

“अहो बत श्वपचोऽतोगरीयान् यज्जिह्वामेवतंते नाम तुभ्यम् ।

तेपुस्तपस्ते जुडवुः सस्तुरायो ब्रह्मानुचनोम गृह्णन्ति ये ते” ॥

“आपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः” ॥

इत्यादिवचनात् पुनः कीदृशः समजनानन्दः प्रियः सर्वेषामपि विषयिमुमुक्षुमुक्तानां प्रेष्ठतमस्तथा दीर्घदर्शनः दीर्घमनपवाध्यन्दर्शनं ज्ञानं यस्मात् अत एव सः अतिविलक्षणः स तेषां तच्छुचः स्वयं शन्तमैरतिशयसुखरूपैरन्येषु करैः कं सुखं रान्तीति तथाभूतैः करैः स्वरश्मिरूपैः भगवल्लीलाशुगागानतानवितानादिमिर्मृजस्तथा प्राच्याः प्राक् सिद्धायास्तमो व्याप्ताया अपि धियो मुखं सत्वात्मकमुख्यभागं प्रियाया अरुणेन कुङ्कुमेनेवारुणेनानुरागरागेण विशेषतो विस्पन्नुद्रच्छति तथा यदा वृन्दावने रन्तुं मनश्चक्रे तदैव समजनानन्दः सर्वत्रोदगात् । यद्वा, यदैव भगवान् रन्तुं मनश्चक्रे तदैवोडुमिरुडुसदृशैर्नाहावभावकटाक्षादिमी राजते इत्युडुराजः शृङ्गारात्मको रसेन्दुः तथा ककुमः कं सुखं तद्रूपतया कौ पृथिव्यं पार्थिवदेहे प्राकृतेऽपि भातीति तथा तथा च किमुवाच्यं प्रेम्परसानन्दात्मकगोपीदेहेषु तथा प्रियः स्वयमनोरमः तथा दीर्घदर्शनः दीर्घं दर्शनं यस्मात्तेन रूपेणात्मदर्शनीया अपि शृङ्गारेण दीर्घकालमनिमेषतया वृन्दाहो भवन्ति किमु वाच्यमतिसुन्दरीणां तथा स अतिविलक्षणः चर्षणीनामुक्तधातोरेव कृष्णरसास्त्रादाय गमनशीलानां शुचः एतावत् कालं प्रियासङ्गमजनितविषादान् शन्तमैः सुखरूपैः करैः सुखप्रदैरनुकूलनायकतया कृष्णाचरितकेलिकौतुकाद्युदीपनविभावेर्मृजन् तथा तासां प्रियतमसङ्गमाभावपोतमुखम् अरुणेन सम्भावितसज्जिततत्समागमोत्साहजनितारुणेन प्राच्याः पूर्वाया नित्यकृष्णप्रियाया इव विलिम्पन्नुद्रतः । यद्वा, यदैव भगवान् रन्तुं मनश्चक्रे तदैव उडुसदृशतुषु राजते इत्युडुराजः शृङ्गाराजः रकारडकारयोः साधयैमभिप्रेत्योरुधा राजमानो वा तथा ककुमः कः स्वर्गस्तस्मादपि कुः भूमिर्धकसितसुमनोभिर्भास्यनेनेति तथा प्रियः प्रियतमकृष्णसाकृष्यतया प्रेष्ठः तथा दीर्घदर्शनः सर्वमानशरत्समयात् दीर्घकाले सम्भाविते दर्शनं यस्य तथा स्वयमेव कालातिक्रमेण भगवद्रमणोत्साहेन प्रादुर्भूतत्वात्सबहुविलक्षणो वसन्तः विराहिणां शुचः करैः प्रियसङ्गतानां शन्तमैः स्त्रीदीपनविभावे चर्षणीनामुक्तव्युत्पत्त्यैव रन्तुं गन्तुमुद्यतानां शुचो मृजन् प्राच्याः प्रकर्षेण पूजयायाः कृष्णप्रियाया व्रजभुवः मुखमुखं श्रीमद्वृन्दावनम् अरुणेन विविधोत्पलितस्त्रानुरागतया सम्भावितकिशुकादिशोणसुमनःसमूदेन विलिम्पन् उद्रतः अत्र प्रियाया मुखम् अरुणेन विलिम्पयितुं च वसन्तसम्भावितहोलिकाद्योवनमपि ज्ञेयम् तथा यदैव भगवान् रन्तुं मनश्चक्रे तदैवोडुराजश्चन्द्र उदगात् तथा च यदा सर्वेषां तद्विच्छाधीनतया रम्यानुकूल्येन तन्मनः सहोद्वमस्तदा किमु वाच्यं चन्द्रमसस्तद्रकविराटमनसः

भीरामनारायणकृतभावभावविभावेका ।

तन्मनसः सहकारित्वे एवं चन्द्रमसो भगवद्भक्तविरागमनस्त्वेन
यस्तत्राख्यारणः समगवदुदुरागः यस्तत्र श्यामाङ्कः सध्यानव्यक्त
मगवदामासः यश्च तन्मन उल्लासे रोमहर्षः सद्रुमलतादि-
विकासः यश्च तदुत्साहे भगवत्स्मितानुतप्रहासः सविश्ववापि-
सितामृतमयपरमाहादप्रकाशः यश्च व्याप्यरूपप्रकाशः सोऽध-
राभासः यश्चोडुगणचमत्कारः तद्विहसनव्यक्तदशनलसनम् इति
पुनः कथम्भूतश्चन्द्रः ककुभः के स्वर्गे मण्डलेन कौ भूमौ कान्ध्या
भातीति तथा पुनः कीदृशः प्रिय उरोधृतश्यामसुन्दरामासेन
प्रेष्ठतमः पुनः स कृष्णमनप्राप्त कूटयेन नित्यमुरोव्यक्तकृष्णा-
भासतया चातिविलक्षणः प्राच्याः ककुभः सुरपतिप्रियाया
दिशोऽपि मुखं शन्तमेराहादिप्रभान्वितैः करैरश्मिरुणेन
तद्गतशोणारागेण करधृतहोलिकारोलिकादिवद्भासनेन स्व-
प्रियाया इव विशेषतो लिम्पन् चर्षणीनां जनानां दिनतापादिशुच
इव चर्षणीनां कृष्णं प्रत्यमिसरणशीलानां स्वहृच्छुचो गोपि-
कानामपि गोपिकानां शुचः पूर्वप्रियविरहशोकात् गमने
क्रीडायां च तम आदिप्रतिबन्धसम्भावितचिन्ताविशेषान् भग-
वतः स्वकुलसदाचारसङ्कोचसम्भावितग्लानीश्च मृज्जुदगादिति
कृष्णमनोवेदुदमगादित्यर्थः । अत्रैव हेतुगमितं विशेषणं दीर्घ-
दर्शन इति दीर्घमर्थं दर्शयतीति तथा अग्रमभिप्रायः उदुभीराजते
इत्युदुराज इत्यात्मन उदुराजत्वेन यथाऽहं बहुभिरुदुभिः स्वफान्ता-
भीराजमानस्तथैव मद्वंशप्राप्तभूतेन त्वया भावामिति दर्शयति
नचात्र बहुदारसङ्गदे यथोद्धानिचिन्ता यथोदुभीराजमानस्य ममो
ज्वला प्रभा के स्वर्गे कौ पृथिव्यां च प्रसृता तथैव तवापि
कीर्तिः शम्भामृतसमयी लोकतमस्तापापहारिणी मनोहा-
दिनी बहुदारसमागमेन कं कुम्भासायिष्यतीति दर्शयति नच
कुम्भापि तव परदारत्वशङ्कावतारः तारापतित्वेपि मम बुधो-
द्भवप्रभाविस्तारवत्तव पूर्णावतारत्वेन रमणोऽपि तव यशसा
सर्वस्यापि बोधोद्भवो निस्तारश्चेति न मम प्रतारकस्य प्रता-
रकत्वम् । किञ्च, सर्वमनोरूपस्य मम यदा न कुत्रापि परत्व-
होषिस्तदा सर्वात्मकस्य तव न तत्सम्भावनागन्धोपीति दर्श-
यति । किञ्च, यथोदुभी राजमानेनापि मया निःशङ्केन सुर-
राजप्राप्ता मुखं चारुणेन विलिम्बते तथा त्वयापि स्व
कान्तया प्रियायुक्तेनापि निःशङ्केन सर्वासां सुखमरुणेन कुङ्कुमा-
द्यङ्गरागेण हृत्स्वं चारुणेनानुरागेण भोत्रस्वं च स्ववंशरागेण
लेपनीयमिति दर्शयति—किञ्च, यथा उदुराजस्यापि मम
प्राच्याः पूर्वसिद्धायाः आहरस्तथा त्वया प्रियाया इव बहुदार
रमणोपि प्राच्याः पूर्वसिद्धायाः प्रकृष्टपूज्याया नित्यप्रियाया
आदरो न विस्मयस्त्विति दर्शयति, यदा मम कुलवृद्धस्या-
पिहाविलासस्तदा किमु वाच्यं तव तत्कुलनवकिशोरस्येत्यादि-
दर्शयतो दीर्घदर्शनत्वं युक्तमेव । यद्वा, यदैव भगवान् रन्तुं मन-
श्चक्रे तदैव यथा प्राच्याः पूर्वसिद्धायाः प्रकृष्टं पूज्याया
चा नित्यप्रियायाः श्रीमत्या राधायाः सुखमरुणेन कुङ्कुमाद्यङ्ग-
रागेण विलिम्पन् उपलब्धयासेतत्समस्तशृङ्गाररत्ननारतिविहा-
रादेः तत्तच्छृङ्गारविहारादि कुर्वन् प्रतिनिध्यामुखं व्रजाविहार-
स्थलेषुदगच्छति तद्विच चर्षणीनामात्मरसास्वादाय गन्तुमुद्य-

तानां गोपीजनानां शुचः स्वविहाराप्राप्तिप्रयुक्तमनोग्लानीः शान्तमैः
“भानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः” इत्यादिवचनाभिरतिशयसुख
स्वरूपैः परमाहादसौन्दर्यसुरभिमाद्वतापोपशमनादिभिः कं सुखं
रान्तीति तैः करैः स्वहस्ते बहुवचनमत्रासमण्डलरतिविहारादौ
सर्वासां सन्निधौ बहुधाविर्भावाभिप्रायेण मृज्जपनयन् अत्र
लिम्पन् मृजन् उभयप्रयोगयोर्भूतभविष्यदर्थकयोः वच-
मानवन्निर्देशस्तु “वर्त्तमानसामीप्ये वचमानवद्वा”
(३।३।३१) इति सूत्रानुसारेण साधु उद्गातु व्रजावृद्धस्य
वंशीषटमगात् तत्रोद्गमने यथोदावैकृत्यमाशङ्क्य विशेषयति,
उदुराज इति । स्फारडकारयोः सवर्णासवर्णयोरपि सावर्ण्यं सं-
वादुरुषा राजते इति तथा रासादावग्रेवहाः श्विकारस्य वक्ष्यमाण-
त्वातथैव व्रजेष्वाविर्भावसद्भावात् तद्वैकृत्यशङ्कावकाशः पुनः
कीदृशः ? प्रियः तथा दीर्घदर्शनः “यः सर्वज्ञः सर्ववित् नहि
द्रष्टुंष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वात्” इत्यादिश्रुतेरुत्त-
हक्तया स्वस्मिन् सर्वासां प्रीतिं वात्सल्यशृङ्गाररसमेदपि समानां
पश्यन् दीर्घपद्मदलायते दर्शने नेत्रे यस्यति वा । ननु, पृथिव्यां
नरत्वेनावतीर्णस्य कथमीदृक्त्वं तत्राह—ककुभः कं सुखं तदुपे-
क्षैव कौ पृथिव्यामवतीर्णोऽपि भातीति न तत्र सुखमानरूपे
भगवति तच्छङ्कावसरः कं सुखं तदुपाकुः पृथिव्यापि भाति
यस्मादिति वा कस्य ब्रह्मणोर्धे कौ अवतीर्ण भातीति वा
ब्रह्मापि कुत्सितो भाति यस्मादिति वा के ब्रह्मणि कुत्सिते
ऽस्मदादौ च समान एव भातीति वा ककुभः सर्वेश्वरत्वा-
वल्लसहकत्वम् । यद्वा, तद्रमणमनोनुसारेण यदैवोदुराजश्चन्द्रः
प्रियायाः प्राच्याः ककुभः सुखमरुणेन विलिम्पन्नुदगात्
तदैव स प्रियो दीर्घदर्शनो भगवानपि चर्षणीनां तासां शुचो
शान्तमैः करैर्मृजन् व्रजावृद्धस्य विहारस्थलमगादिति सम्बन्धः ॥२॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

तदैव चन्द्रमा अपि भगवद्भावमुदीपयन्नुदगादित्याह—तदा
तस्मिन्नेव क्षणे सः प्रसिद्धः उदुनां नक्षत्राणां राजा चन्द्रः
उद्गातु उदयं प्राप्तः उदुपदेन नक्षत्राणामपि तत्परिवारत्वेनो-
दयः सूचितः किञ्च “मनसापि न गन्तव्याः परदाराः कदाचन”
इति निषेधमनुसन्धाय महत्समलज्जया वा रमणाश्वेतसः परा
वृत्तिमपि निराकरोदित्याशयेनाह—ककुभ इति । प्राच्याः इन्द्राधि-
ष्ठितायाः दिशो मुखं शान्तमैः परमसुखकरैः किरणचक्षुषाह-
स्तेऽद्वैतेनारुणेनोदयरागेण विलिम्पन्नुदगात्कुर्वन् तथाचानया प्रवृत्त्या
कृष्णमेवमुपदिशति मम, भगवांश्चन्द्रः भो यदुकुलावतंस ! यथोक्त
दोषशङ्का रमणाश्वेतं मा निवर्तय मद्दंशपत्नात् यथा अहं
तव कुलादिपुरुषो विजराजस्तत्रापि पुरातनस्तत्रापि राजमत्या-
क्रान्तस्तत्रापि परमसुन्दरानेकस्त्रीपतिः प्राच्या दिशः परस्त्रीणो
मुखं स्पृशन्नेव स्वयं तस्यामनुरक्तस्तामप्यनुरागवती करोमि
तद्वत्त्वमपि मद्दंशपत्नात् नहीनतया तत्राप्यविधाहितत्वात्
स्वभाशरहितस्तत्रापि सर्वदोषविनिर्मुक्तपरमसुन्दरविग्रहस्तत्रापि
सम्प्रति गोपजातिनिविष्टो यथेष्टं गोपाङ्गनामिः रमणं कु-
नास्ति तव दोषगन्धोपि “यथादाचरति भ्रष्टस्त्वथैवेतरे जनाः”
इति न्यासात् वस्तुतः “तेजीयसां त दोषाय” इत्युक्तत्वादेतावता

दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्डमण्डलं १) रमाननाभं नवकुङ्कुमाखण्डम् ।

वनं च तत्कोमलगोभिरञ्जितं जगौ कलं वामदृशां मनोहरम् ॥ ३ ।

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

नास्ति मम दोषसम्पर्कस्तव त्वतितजस्त्रित्वात्सुतरामित्यपि स एव
बाधितवानित्याशयेनाह—चर्षणीनामिति—

अखण्डमण्डलमातृका पत्नी तयोश्चर्षणायः सुताः ।

यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा परिकल्पिता ॥

इति षष्ठस्कन्धोक्त्या मानुषजातीनां शुचः शरद्वर्कजसन्ताप-
दुःखानि मृज्जन् अपनयन् तथाच समस्ततापनिवर्तकस्य नास्ति
तादृक् कोपजानिततापावातिसम्भावनेति भावः । तत्रानुकूलं दृष्टान्त
माह—प्रिय इति । दीर्घकालेन दर्शने यस्य प्रियः स्वरमणः
प्रियायाः स्वरमयः मुखम् अरुणेन अनुरागेण स्वरधुनेन कुङ्कु-
मेन च यथा लिम्पति तद्वत् । यद्वा, मनःकरणसमकालमेव
चन्द्रोऽपि तादृशाऽसङ्ख्यातराऽयानुकूलः राकोत्पादित इत्याह,
तदेति । तदा तस्मिन्नेव क्षणे स्रसङ्कुलितश्चन्द्र उदगात् स
प्रसिद्धश्चन्द्र उदगात् सच किञ्चिद्विज्ञापयन्निबोदगादित्याशये-
नाह—ककुम्भ इति । तथा च “चन्द्रमा मनसो जातः” इति श्रुतेः ।
त्वत्त उत्पन्नस्य त्वत्प्रसादलब्धप्रतापस्य ममापि नास्त्वेषीस्वध
कर्मलपः तव तु सर्वेश्वरस्यैव कुतः सः अतः स्वभक्तानामाशां
मनारथं पूरयेति बोधयन्निवेति भावः । किञ्च, सर्वसन्तापनिवृ-
त्त्यर्थं प्रवृत्तौ लोकदृष्ट्या प्रतीयमानोऽपि दोषो न संस्पृश्यत इत्यपि
विज्ञापयन्नित्याशयेनाह—चर्षणीनामिति । यद्वा, यथा मम प्राच्याः
ककुम्भः सम्बन्धः परदारसम्पर्कवत्प्रतिभाति नतु वस्तुतः तत्-
सम्पर्कः किन्तु सर्वजनतापनिवृत्त्यर्थं प्राच्याः दिशि समुदायमात्रं
तथा भगवतोऽपि स्रजजनसन्तापनिरासार्थं कृतावनारस्य तत्सङ्गी-
क्षमा स्वभक्तसुखसम्पादकप्रवृत्तौ मृदजनानां लौकिकरमणादि-
प्रतीतावपि नास्ति किञ्चिद्विज्ञापयन्निबोदगादित्या-
शयेनाह, ककुम्भ इति । निवृत्तिपक्षे तदा भगवत्प्रसादोदयक्षणे एवो-
द्भूतो तत्स्थानापन्नानां शुभवृत्तानां राजा विवेकाध्यक्षत्वं उद-
गात् किङ्कर्तव्यपेक्षायामाह—ककुम्भ इति । प्राच्या अनेकजन्म
प्रवृत्त्याया अविवेकदशायाः मुखं जाड्यलक्षणं करस्थानापन्नैस्तत्-
द्विचारैः सम्पादितेनारुणेन तत्सत्पदार्थबोधक्षणेन रागेण लिम्पन्
तिरोहितं कर्षन् अत एव चर्षणीनाम् अधिकारजनानां तत्सङ्गस्तु-
विषयकान् शोकान् मृज्जन् अपनयन् अत्र दृष्टान्तमाह प्रिय इति ॥२॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदुदीपनान्तरमाह—तदेति । तदा तस्मिन्नेव क्षणे सः
प्रसिद्धः शरद्वर्कः उदुराजश्चन्द्रस्तस्मिन्नेव उदगात् उदितोऽभूत्
किं कुर्वन् ? दीर्घदर्शनः दीर्घेण कालेन दर्शने यस्य सः प्रियः
स्वप्रियायाः मुखमरुणेन कुङ्कुमेन यथा लिम्पति एवं प्राच्याः
ककुम्भो दिशो मुखं शन्तमैः करैः किरणैः अरुणेनोदररागेण
किलिम्पन् अरुणीकुर्वन् तथा चर्षणीनां शुचस्तापजालानिर्मृज-

नपयन्म “अखण्डमण्डलमातृकापत्नी तयोश्चर्षणायः सुताः । यत्रैषा
मानुषी जातिर्ब्रह्मणा परिकल्पिता, इति षष्ठस्कन्धात् चर्षणायो
मानुषाः ब्रह्मणो शरदात्रीषु रासक्रीडा भगवता कृता ताः
रात्रीरिति बहुवचनात् पूर्णोदुराजयोगस्तु पूर्णिमायामन्यासु
च यथा सम्भवम् ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

जब रासरसिक आनन्दकन्द श्रीकृष्णचन्द्र ने रमण
करिबे कुं मन करयो, तब ताई समय पे नन्दवन की राजा
पूर्णजाकी दर्शन ऐसो कार्तिक पूर्णिमासी की जो चन्द्रमा है
सो शीतल सुखदायी अपनी किणन सो इन्द्र की दिशा जो
प्राची [पूर्व दिशा] है ता के मुखको अरुण करत, जनन के
तापन कुं दूर करत, उदयको प्राप्त होत भयो, जैसे परदेश ते
विरही पुरुष अपने घर भायके बड़ी प्रीति सो अपनी प्रिया
को केसर सो मुखमाडै ता रीतिसो ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कुमुद कुमुद विकसनीयं विद्यते यस्य तं कुमुद्वन्तं न
खण्डं मण्डलं यस्य तं रमाना आनन्दस्थायिणं मामा यस्य
तं नवकुङ्कुममिवारुणमेवविधं चन्द्रं दृष्ट्वा तथा वने च तस्य
कोमलैर्गोभिरञ्जितं दृष्ट्वा कलं मधुरं जगौ अगायत, कथं ?
वामदृशां वामा मनोहरा दृष्ट्वा यासां तासां मनोहरं यथा ॥३॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तेतिषी ।

ततश्च भावविशेषाविर्भावेन श्रीगोपीनामाकर्षणार्थं मोहन-
मन्त्रमिव वेणुना किञ्चिद्गीतमगायदित्याह—दृष्ट्वा । कुमुद कुमुद
तथा च विश्वः “कुमुदोऽपि कुमुदं मोकम्” इति तद्वन्तमिति कुमु-
दामिव तदानीं विकसितानीत्यर्थः । अत एव वक्ष्यते श्रीगोपी-
भिः “वृन्दावने कुमुदकुन्दशशाङ्कुरस्ये, इति । यद्वा, कुः पृथ्वी
तस्याः मुखं रूपं तद्वन्तमिति तदुदयेन सर्वेषामेवानन्दोऽभूदि-
त्यर्थः । तत्र हेतवः अखण्डेत्यादीनि अखण्डमण्डलत्वाद्भावात्
नाभम इति लक्ष्मीमुखस्मारणेन रिरसा विभाधितेति श्रेयम् । यद्वा,
रमतीति रमा श्रीराधा नतु रमानं सदा कुङ्कुमस्य भावो
दीपनत्वेनैव प्रयोगः एवं कादस्य रतियोग्यतां प्रदर्शय स्थान-
स्यापि दर्शयति—वनं चेति । तस्य चन्द्रस्य कोमलैः प्रथमो-
दयेनाहमप्राप्तप्रकाशवद्भिः गोभिः अभितो रञ्जितं रक्तीकृतम् अत्र
रागविषयीकृतं वा । यद्वा, गोभिरिति तृतीयानन्दं प्रकटं अञ्जितं
अक्षितम् अत्रापि स एवायं एवं भावोदीपनमेव दर्शितं
कलं मधुरं किञ्चिद्गीतम् । यद्वा, कलं यथास्यास्य जगौ वेणुनेति

(१) रमाननाममिति विज० बीर० ।

[२३४]

श्रीमत्सनातनजीवगोस्वामीकृतवृहत्तेषिणी ।

क्षेयम् । “कास्त्रयङ्ग । ते कलपदामृतवेणुगीते” । आदिबक्ष्यमाणा-
त्वात् वामा मनोहरा दशो नेत्राणि यासां परमसुन्दरीणामि-
त्यर्थः । यद्वा, वामा कुटिला इक् दृष्टियांसां परमविदग्धानामित्यर्थः ।
एतच्च स्वरूपनिरूपणमात्रं व्रजाङ्गनानां सर्वासामेव स्वभावत-
स्तादृशत्वात् मनो हरति आकर्षति सङ्केतविशेषेण रागतालादि-
विशेषं वा मनोहरं तद्यथा स्यात् इति दिनान्तरापेक्षया
तदानीं गानविशेषोऽभिप्रेतः दिनान्तरेषु वेणुगीतेन तादृश-
त्वावृत्तेः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततश्च तं दृष्ट्वा भावविशेषाविर्भावेन वनमागत्य तच्च तद्-
दिग्भीरञ्जितं दृष्ट्वा तत्र च यमुनातीरभागमद्यापि रासौखीति
प्रसिद्धं श्रीवज्रस्थापितं ग्रामचत्वरमागत्य चाकर्षणवेणुना
किमपि गतिमगायदिति पूर्ववत्तस्यां रात्रौ प्रकटितवेणुशिखा-
विशेषत्वमप्याह-दृष्टेति । तं च रमानेनामं रमयन्तीति रमायां
परमरमारुपायामेव वा तासां तत्प्रेयसीनां मध्ये परमप्रेयसी
वा राधा यत्प्राप्त्यर्थमेव वेणुशिखाविशेषं प्रकटयितुं नूनमेता-
वन्तं कालं तासामपि सङ्गमे शिथिलोऽभूत् तस्या यत् आननं
तदामं दृष्ट्वा तत्तया वितर्क्य तेन तत् स्मृत्वा वा स्वरप्रकाशनाय
कलङ्गागावित्यन्वयः । वितर्कापद्युपादनाय साम्येन विशेषणानि कुमुद-
कुमुदं तथा च विश्वः “कुमुदपि कुमुत्प्रोक्तम्” इति तद्वन्तमिति
वा स्वरप्रकाशनाय कुमुदानि च तदानीं विकासितानीति ध्वन्यर्थः ।
अत्र विशेषणैरेव विशेष्यश्चन्द्रो लक्ष्यते “अयमुदयति मुद्राभञ्जनः
पञ्चाननिम” इति वत् आननस्य पक्षे कोः पृथिव्या मुक्तसंयत्वेन
विद्यते यस्य तदिति विशेष्यवशाद्भ्रूविपरिणामेण क्षेयम् । परम-
रमारुपत्वात्तस्याः अखण्डमण्डलं षोडशकलं पक्षे यथावत्
परिमाणसम्बलितं मण्डलमवयववृन्दं यत्र नवकुङ्कुमपिण्ड-
वद्वयं पक्षे नवकुङ्कुमरागेणारुणम् । एवं कावस्य रतियोग्यतां
प्रदर्श्य स्थानस्यापि दर्शयति वनं चेति । तस्य प्रथमोदयेना-
ल्पमात्रप्रकाशवद्भिर्गोभिः अमितो रञ्जितम् ; यद्वा, भावे निष्ठा
नेत्रभिरञ्जितम् अर्थात् कृष्णस्याभिरञ्जिता यत्र तत् दीर्घत्वाभावा-
त् कान्तः एवं भावोद्दीपनमेव दर्शितं कलं मधुरमेस्फुटं च
यथा स्यात्तथा जगौ वेणुनेति क्षेयम् । “कास्त्रयङ्ग ते कलपदामृत-
वेणुगीते” आदिबक्ष्यमाणात् तत्र मधुरत्वं मनोहराया अस्फुटत्वं
सर्वासामपि तासां स्वरनाममयत्वादिभ्रमाय अन्येषां वेणु-
वाद्यमिवमिति विशेषानवधारणाय च । ननु, मधुरत्वेन कथं
स्वर्षणमेवाकर्षणं नाभूत् ? तत्राह—वामदशां तादृशभाववतीना-
मेव मनोहरं यथा स्यात्तथेति आदिरसमात्रोद्दीपनं रागविशेषं
जगावित्यर्थः । वक्ष्यते च अनङ्गवर्द्धनमिति । स च नूनं मध्यमा-
दिनामा यत् उक्तं मौडवरागमे—

“मध्यमादिमप्रधान्तो मध्यमसमरागजः ।

अयं सायं तु गातव्यः शृङ्गारे ऋचवर्जितः” ॥ इति
मेति मध्यमः ऋचेति ऋषमधैवती स्वरौ “ग्रहः स्वरस-
इत्युक्तो यो गीतादौ समर्पितः” इति पूर्वं तु “इति वेणुरत्नं

राजन् । सर्वभूतमनोहरम्” इति सामान्यविषयकत्वात् स्वभावानु-
सारणं तासां मोहनमात्रं जातम् अधुना तु रसविशेषोद्दीपन-
त्वादाकर्षणमिति तत्र तत्र वक्ष्या अपि वैशिष्ट्यमस्ति अथो-
क्तम्—

“अर्द्धाङ्गुलान्तरोन्मानं तारादिविवराष्टकम् ।

ततोऽङ्गुलान्तरे यत्र मुखरन्ध्रं तथाङ्गुलम् ॥

शिरो वेदाङ्गुलं पुच्छं त्र्यङ्गुलं सां तु वंशिका ।

नवरन्ध्रा स्मृता सप्तदशाङ्गुलमिता बुधैः ॥

दशाङ्गुलान्तरास्थाश्चेत् सातारमुखरन्ध्रयोः ।

महानन्देति विख्याता तथा सम्मोहनीति च ॥

भवेत्सूर्यान्तरा सा चेत् तत् आकर्षणी मता ।

आनन्दिनी तदा वंशी भवेद्विद्वान्तरा यदि ॥

गोपानां वल्लभा सेयं वंशुजीति च विभुता ।

कमात् मणिमयी हैमी वैष्णवीति त्रिधा च सा” ॥ इति

अतो द्वादशाङ्गुलान्तरेतारमुखरन्ध्रा हैमीयं क्षेया एव गान-
वैशिष्ट्यमपि क्षेयं वामदशामिति श्लेषेण स्वस्मिन् कुटिलमेव
पश्यन्तीनां तासां मनोरूपमूलाकृष्ट्या दृष्ट्यादिसर्वेन्द्रियवृन्दमेवा-
कृष्टमिवेत्यर्थः । अत्र श्लेषेण कागबीजं जगाविति रहस्यं यतो
वामदशसम्बन्धि यत् तत्सहितं कलमिति प्रथमाक्षरत्रयं
व्याञ्जितं कीदृशं मनोहरं मनः शब्देन तदभिप्रायता चन्द्र उच्यते
स च तदाकारत्वेन लवकः तं हरति आकर्षणीति तत्सम्बलित-
मित्यर्थः । नादयुक्तत्वं तु वेणुनादस्वभाव्यादेवेति भावः । तदुक्तं
“कलात् माया लवकात्तुमूर्तिः कलकण्ठवेणुनितादरम्यः” इति ॥ ३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

कुमुदन्तं चन्द्रं गोशब्दः किरणपरः ॥ ३-६ ॥

श्रीमद्वीरराववाचायैकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दृष्टेति । कुमुदकुमुदं विकसनीयं विद्यते यस्य तम् । यद्वा, को-
पृथिव्याः सुदस्यास्तीति तं भूमेरानन्दकरं चन्द्रं तस्य कुमु-
दतः कोमलैर्गोभिः किरणैरञ्जितं रमणीयं वनं च दृष्ट्वा वाम-
दशां कामिनीनां मनोहरं मधुरं च यथा भवति तथा अग-
धानिति शेषः । जगौ वेणुमवाद्यदित्यर्थः । कुमुदन्तं कथम्भूतम्
अखण्डं सम्पूर्णं मण्डलं यस्य तं नवकुङ्कुममिवारुणमतः
कुङ्कुमारुणकान्तामुखसदृशम् ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मुकुन्दः अखण्डमण्डलं पूर्णमण्डलं रामस्य वल्लभस्या-
ननमिव शोभमानं रामाणामानममिव रसशीलं कुङ्कुममुपवद-
व्यं तमुदुराजं दृष्ट्वा तस्य चन्द्रस्य कोमलैर्गोभिः स्फुटतर-
रिदमभिः रञ्जितं मण्डितं वामदशां क्षीणां मनोरमं मनोहरं
वनं सेवायोग्यस्थलं च दृष्ट्वा कलमव्यक्तमधुरस्वरं जगावित्य-
न्वयः ॥ ३ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

महालक्ष्मीरूपत्वेन वा रमा अत्र श्रीराधा "इति वेणुरवं राजन् सर्वभूतमनोहरम्" इति पूर्वोक्तात् वैशिष्ट्यमाह-वामदशां मनोहरमिति । आदिरसादीपनगानविशेषादिति भावः ॥ ३ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भगवानपि तमुदितं दृष्ट्वा विहारार्थं क्षणमपि विलम्बं नाकरो-
दित्याह-दृष्ट्वादि । कुमुदन्तं प्रकाशयेन कुमुदं वर्ततेऽस्येति कुमु-
दान् नन्दादित्वादतो लोपः चन्द्रः तं दृष्ट्वा कलं जगौ गीतवान्
वेणुनेति शेषः । चुकज वेणुमित्युक्तेः किं जगौ इत्यत्राह वाम
दशां मनोहरं यत् तदेवेत्यर्थः । वामदशामित्यस्यायमर्थः, यज्जगौ
तन्नामदश एव शुभ्रवुः न तु पूर्वपूर्वोक्तवत् सर्वभूतमनोहरमिति
तथा सति सर्वं एवाऽभ्योष्यन् तन्न चेत् वामदश एवाजमुनं
तु सखायः सखीनां तु मते पित्रोर्गृह एव वर्तते पित्रोरपि
तथैव पूर्वपूर्वदिनवत् यथास्थानं यथाकाळं शयनादिक्रियां
कुर्वन्नेवास्ते दृश्यते च ताभ्यां तथा इदमेव तस्य योगशक्ति-
राक्षित्या मनयैव दिशा वृन्दावनस्थो नित्य इति यन्मते तदपि
साध्यतव्यं कुमुदन्तं कीदृशम्? अखण्डमखण्डं पूर्णं पुनः कीदृशम्?
रमाननामं रमां विहाय गोपीभिः सह क्रीडायां तस्याः सदैव
कोपेनारुणामाननं तत्समानं तदेव प्रकटयति, नवकुङ्कुमारुणं न
केवलं तं दृष्ट्वा वनं च कीदृशं तत्कोमलगोमिरञ्जितं तस्य
कोमलगोमिः किरणैः अञ्जितमुच्चितम् अभिरञ्जितमिति समस्तं
वा पदम् अत एव नवकुङ्कुमारुणमिति वनस्य च विशेषणमव-
गन्तव्यम् ॥ ३ ॥

भीमकुलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं मनस उत्पत्तिमुक्त्वा तदेवतायाश्च ततः सङ्कल्पो-
त्पत्त्यर्थं तच्छब्दयोनित्वं निरूपयन् तदर्थेन वेणुनाह उत्पन्न
इत्याह-दृष्ट्वादि । कुमुदांश्चन्द्रः पृथिव्यां सर्वत्रैव मुदं कृतवानिति
तथा करणे सामर्थ्यम् अखण्डमखण्डमिति । तत्सखं मखण्डं यस्य
एतस्य रसोत्पादने विभावकत्वमप्यस्तीति ज्ञापयितुं रमाननाम
मिति उक्तं लक्षणा अत्र भ्राता भवतीति रमाया आननवत्
आमा अरुण तपोक्तः । किञ्च, नवकुङ्कुमवदखण्डवर्णमपि तेन
विवाहसमये यथा लक्ष्मिमुखं तथा अयं वर्तते अतो नूतन-
कामजनकः । किञ्च, वनमपि रसपोषकं तस्य कोमलगोमिरूप-
किरणैः अमितो रञ्जितमारुक्तयुक्तं किरणानां रसदोषधृत्वं
वन एव पादपत्वं च ज्ञापयितुं च गोपदं रमाननामत्वेन
पूर्वं निरूपणाद्यथा तत्तदनकटाक्षमावोदयहेतवस्तथैतेपीति ज्ञाप-
नाय च गोपदमिन्द्रियस्यापि वाचकमिति तथा अधुना मावो-
त्पत्तिरेव तपोषस्तु स्त्रामिन्यागमनादिनामे मावीति ज्ञापयितुं
कोमलपदं यत्र तेन वनमपि रज्यते तत्र सद्योमागतः तद्भाग
कथं न कुर्यात् ततः सङ्कल्पद्वारा कामजननेन सर्वं कार्यं भवि-
ष्यतीति कलं यथा भवति तथा जगौ गानं कृतवान् तच्च गानं
वामदशां सुन्दरदृष्टीनां स्त्रीणां मनोहरमिति तस्मात् "गायन्तं
स्त्रियः कामयन्ते" इति श्रुतेः । अर्थाद्वीतेन सर्वाः समाहृता इति

यदि व्यक्तमधुरं गीतं कुर्यात् तदा गीतमेव शृण्वन्त्यस्तत्रैव
स्थिता भवेयुः यासां पुनर्दृष्टिर्नोसमा तास्तु नाकारिता एव ॥ ३ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथैर्दशिनी ।

ततश्च तदर्थेनोद्भूतकल्पविकारो "यद्यदाचरति श्रेष्ठस्त-
त्तदेवेतरो जनः" इति स्मृत्वाऽनकुलादिपुरुषस्य तस्य धर्मं स्वास्मि-
न्नापि पश्यन्निःशङ्कमेव परस्मीरानेतुं कमप्यमोघं यत्नमकरो-
दित्याह-दृष्ट्वादि । कुमुदं कुमुदं "कुमुदेपि कुमुदं प्रोक्तम्" इति विश्वः
तद्विकासनीयत्वेन वर्तते यस्य तं कोः पृथिव्या अपि मुदं
कर्तव्यत्वेन च वर्तते यस्य तमात्मानं च दृष्ट्वापि व्याख्येयं विशेष-
विशेषणानुक्तेः न अखण्डं मखण्डं विस्वं स्वरूपं यस्य तं पूर्णमित्यर्थः
रमा लक्ष्मीः तद्भातृत्वात्तदाननामम् । यद्वा, "सर्वलक्ष्मीमयी सर्व-
काङ्क्षितः सम्मोहिनी परा" इति स्मृतेः रमा श्रीराधा रमस्ते रमयन्तीति
वा रमागोप्यश्च तासामाननस्येवामा यस्य तामिति तदर्थेन
तास्मृतिपथमाकृता इति भावः । पक्षे रमाणां तासाम् आनने
आमा अन्तःकल्पविकारद्योतिनी सम्म्यक् कान्तियेतस्तमा-
त्मानम् उदयरागव्याप्तत्वात् नवकुङ्कुमपिण्डवदखणं पक्षे नव-
कुङ्कुमचर्चयाः अखणं तथा वनं च तस्य कोमलगोमिः किरणैः
रञ्जितं अञ्जितम् अभिरञ्जितमिति समासो वा पक्षे तैः प्रसिद्धै-
र्गोमिः स्त्राङ्ककान्तिभिः स्वपाल्यमानगर्वाभिर्वा अभिरञ्जितम् अभि-
रञ्जितचरमित्यर्थः । टजभाव आर्षः इत्युद्दीपनालम्बनविभावो दृष्ट्वा
कलं मधुरमगायत वेणुनेति शेषः । "काश्यङ्क ते ! क्वपकामृत-
वेणुगीत" इत्यभिमांकेः कथं वामा मनोहरा दशा यासां तासां
युवतीनामेव मनोहरं यथा स्यात्तथा "गायन्ते स्त्रियः कामयन्ते"
इति श्रुतेः । श्लेषेण कलं ककारलेकारं वामदशामिति लुप्तवि-
मक्तिकं पदं वामदशं चतुर्थः स्वरः तथा सह पञ्चदशस्वरं
कामबीजं जगादिति रहस्यं मनोहरं मनसः आकर्षकत्वात्
स्वरूपभूतमहामन्मथमन्त्रमित्यर्थः ॥ ३ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

ततश्च तदर्थेन प्राणप्रियाया रासकीडामिलापमध्यवस्थानं
प्रोत्साहितमनास्तत् सखीजनानाकारयितुमन्वासां साधकचरीणां
च भावमवधारयितुं यत्कृतं वास्तदाह-दृष्ट्वादि । अत्र भगवान्
इत्यध्याहार्यं कथं जगौ "ध्वनी तु मधुरास्पुटे कलः" इत्यमरः
तत्र मधुरत्वं सर्वासां मनोहरणाय अस्फुटत्वं च जनवधार-
णेन स्वरनामप्रमाय तच्च गानं वदयैव योगमायामित्युक्तेः
ततस्तस्या अपि वैशिष्ट्यं ज्ञेयम् तदुक्तम्—

अङ्गुलान्तरोन्मानं तारादिविवराष्टकम् ।

ततोऽङ्गुलान्तरे यस्या मुखरन्ध्रं तथाऽङ्गुलम् ।

शिरो वेदाङ्गुलं पुच्छं त्र्यङ्गुलं सातु वंशिका ।

नवरन्ध्रा स्मृता सप्तदशाङ्गुलमिता बुधैः ॥ १ ॥

दशाङ्गुलान्तरा सा चेत् स्यात्तारमुखरन्ध्रयोः ।

महानन्देति विख्याता तथा सम्मोहिनीति च ॥

भवेत्सूर्यान्तरा सा चेत्तत आकर्षणी मता ।

आनन्दिनी स्मृता वंशी भवेदिन्द्रान्तरा यदि ॥

गोपीनां वल्लभा सेयं वंशकीति प्रकीर्तिता ।

विशुद्धरसदीपिका ।

क्रमान्मणिमयी हैमी वैष्णवीचेत्यसौ त्रिधा ॥

ततो हैमीयमाकर्षणीसमोहिनी च ह्येया गानेपि वैशिष्ट्यं तदुक्तं मौडवरागभेदे "मध्यमादिमग्नान्तो मध्यमप्राप्तमराजकः । अयं सायं तु गातव्यः शृङ्गारं ऋषयर्जितः" सच नूनं मध्यमः तत्रापि "अन्या भीष्म तथा गौरी रात्रिकाया रतिप्रदा" इति गणोद्देशोक्तेस्ते एव गीते इति गम्यते कीदृशं कलं वाम-हस्तां मनोहरम् "वामौ वल्लुप्रतीपौ च" इत्यमरः । वामे सुन्दरे दृशौ आसामिति किशोरीणामित्यर्थः । ननु पूर्ववत् सर्वभूतमनोहर-मिति भेदः । वस्तुतस्तु वामे श्रीकृष्णस्य वामपार्श्वे स्थितायां श्रीराधायामेव हृद्धानं परिचयो आसामिति तत्सहचरीणा मित्यर्थः । "हृद्धाने आतरि त्रिषु" इत्यमरः । इत्येषा च कल-मित्यादिना चाकवेन गुप्तबीजमेवोद्धृतमिति ह्येयम् तथाहि कलं ककारं लकारं च वामहृक् ईकारः मन अनुस्वारः इत्यमरमात्रा-त्मकमिति ततश्च श्रीरात्रिकायाः स्वस्य महामन्त्रादिवीज-मुन्मथोरेकीभावसूचकं जगावित्यर्थः । अत एव तासां तासां च मनोहरमिति किं कृत्वा कुमुदन्तं हृष्टा "कुमुदेषु कुमुद-प्रोक्तम्" इति विश्वः । कुमुदो हि रात्रिाविकासिकमखिनीजातयः ता विकसनीया यस्य सः कुमुदन्तम् आननपक्षेः कौ पृथिव्या मुत्कसंव्यत्वेन विद्यते यस्य तमिति परमरमारुपत्वात् तस्याः सखीनां कुमुदिनां तदेकविकसनीयत्वेनानन्यनिष्ठत्वं च सूचितं कीदृशम् ? अखण्डमण्डलं षोडशकलं ततश्च पूर्णत्वं पक्षे यथावत् परिमाणसम्बन्धितम् मण्डलम् अवयववृन्दं यत्र तत् पुनः कीदृशं रमाननामं रमात्र श्रीराधा तस्या आननस्याभा इव आभा यस्येति प्रतीपेन तस्याः रासोत्साहप्रतीतिः नवकुङ्कुमारुणं नवकुङ्कुम-पियडवदृशं नवकुङ्कुमरागेण प्राक्सूचितेतावत् तद्वदावृणमिति सहजसौन्दर्यं तथा वनं च हृष्टा कीदृशं तस्य कोमलैः गोभिः किरणैः अक्षितं अक्षितमिति वनशब्देन तत्कृतासमुदायस्तेन च सहचरीसमुदायो लक्ष्यते तदेतत्सूचितं श्रीगोविन्दलीलामृते—

"सहचर्यश्च दास्यश्च राधेशालोकमोदतः ।

स्तब्धाः कण्टकितामूर्तिर्मेदगुल्मतया स्थिताः" ॥

इत्यादिना । तथा चैवं ज्ञायते सोयं मुख्यतमः श्रीमगवत्प्रकाशो नित्यदाप्रकाशं विहरत्यस्मिन् विपिनवरप्रदेशे व्रजगतश्च प्रकाशः प्रकटलीलायां साधकानुग्रहाय तेनैकीभूय तत्-परिकरेषु प्रकटलीलागतान् परिकरानैकीकृत्य क्रीडति तत्र च लीलाशक्तिरेव तस्मिन् तेषु तेषु परिकरेषु च प्रेमवैवृद्ध्यादि द्वारा तत्र तत्र प्रकाशे पृथगभिमानं परस्परमननुसन्धानं च सम्पादयति यतश्च नित्यसिद्धमपि निजवैभवादि स च तेन नानुसन्धयुषितस्थिते प्रकाशान्तरेण "सायं गतो वामपमेन माधवः" इत्यादिषुक्तम् श्रीव्रजेश्वरीलाखनदिसुखमनुभवति भवति च प्रकाशान्तरेण रासरसाविष्ट इति सर्वमनवयम-अन्यथा चन्द्रशालिकायां सुखसुप्तं परितो गुप्तं स्वात्मज-मात्मनैवान्तर्गतप्रतिशमुदायोत्थायानिर्गममाध्वन्याः श्रीव्रजेश्वर्या आसीलं वृद्धं वृद्धमयं स्मादिति सुखमदशावधेयं तदेव नित्य-सिद्धाभिः संभूय पुङ्क्तिं गता इत्यादिकमुपलोकतपि ससङ्गति-स्यादिति दिक् ॥ ३ ॥

श्रीधनपतिकृतभावविभाषिका ।

ततः किं वृत्तमित्यत आह—इष्टेति । स भगवानित्यनुवृत्तते स भगवान् रमणप्रवृत्तमनोनुसारेणोद्भूतं भक्तानां भजना-नन्दगोपीनां शृङ्गारसं वसन्तं चन्द्रं प्रियामुखं गोपीसमूहं वनं च हृष्टा कलं जगावित्यन्वयः । तत्र भजनानन्दपक्षे कौ पृथिव्यां तद्गतसर्वजनेषु मुख्यस्याः कुत्सितेष्वप्यन्यत्र स्त्रोत्सार-मपश्यत्सु वा मुख्यत्वा तादृग्भक्तिप्रभाषन्तम् अन्यधर्माणामिव विज्ञेते खण्डं मण्डलं यस्य रामा मनोरमा भक्तानामाजनेषु आभा उत्कृष्टा दीप्तिरेव न वा सर्वतो विलक्षणार्कः भूमि-रवस्या यस्य कुत्सितेष्वपि मा प्रभा अरुणमनुरागं च यस्मात् तादृशं वनं स्त्रीय वृन्दावनं च तद्भजनानन्दसम्बन्धिन्यो याः कोमलाः कठोरताशून्या गावो वाचस्तामिरञ्जितं हृष्टा शृङ्गारसपक्षे तु कौ भूमौ वा मुच्यन्ते कुमुदादिकुसुमरचना-वन्तं वा न प्राकृतजनशृङ्गारवत्खण्डं मण्डलं यस्य रमाणा-माननेषु आभा कान्तियस्मात् । यद्वा, रमाननसम्बन्धेनैवाभा कान्तियस्य तदाननेष्वेवा समन्ताद्भातीति वा नवकुङ्कुमादिना अरुणत्वं यस्मिन् नवकुङ्कुमवदरुणोऽनुरागो वा मुखरागो वा यस्मात् तादृशं वनं च तच्छृङ्गारसाम्बितगोमिष्वेवोमीरञ्जितं हृष्टा वसन्तपक्षेपि तथैव कुमुदिकासो यस्मिन् सकलवनगतपुष्पलता-दिविकासेन न खण्डं मण्डलं यस्य कामोदीपनतया वा न खण्डं भवति कामिनीनां मण्डलं यस्मिन् रमाननानामिव विकसितसुमनसामाभा यस्मिन् नवा विलक्षणवर्णाः कुः पृथिवी यस्मिन् कौ पृथिव्याः शोणपुष्पादीनामाभा शोभाख्या यस्मिन् तादृशं वनं च तत्सम्बन्धिनीभिः कोमलाभिः कोकिलादि-गोमिरञ्जितं हृष्टा चन्द्रपक्षे तु कुमुदिका तद्वन्तं कुमुदो विकसनीया वसन्ते यस्येति वा नित्यपूर्णतया न खण्डं मण्डलं यस्य रमाया आननमिवाभा यस्य तद्भातृत्वात् नवकुङ्कुम-वदरुणमुदररागो यस्य तादृशं तत्र चन्द्रिकाया रमास्मिते-साम्ये कुमुदिकासस्य रमाननेन कृष्णरविकससास्यम् अखण्ड-मण्डलत्वेन मुखवर्तुलत्वसास्ये आभाया आह्लादकत्वसास्ये शृङ्गारशृङ्गारागेणोदररागसाम्यं वनं च तत्कोमलाभिः सुस्प-शोभिः गोभिः किरणैः रञ्जितं हृष्टा कलं जगौ तथा च वनस्य चन्द्र-गोमिरञ्जितरत्नकथनेन तमोरजोवर्णाग्रपुष्पसमुदायस्य सित-प्रकाशाद्वादात्मकसत्त्वाभा चन्द्रप्रभासिभवधोतनेन सत्त्वेन रजस्तमोसिभवे भगवद्भरणे शोभ्यता दर्शिता तथा चन्द्रस्य स्वधंशप्रभवकुण्डलशेनजाताहादेनामृतसारात्मकसितप्रभया विश्व-मभिष्याप्य स्वधंशोत्सवे स्नापितुः चौरनिधेरतिवृद्धिः कृता तत्र च व्यापकपदः पयोधौ वृन्दावनं श्वेततद्गोमिरञ्जितं श्वेत-द्वीपो बहुबाहवो वृमा एव पापदा हरिरेव हरिः राधेव रमा तत्सखेव एव सख्य इति तदाह्वानाय कलं जगौ इति ध्वनिः । प्रियामुखपक्षे तु कुत्सितेष्वपि मुत् मोक्षोऽनुग्रहो यस्य तथा अखण्डं वर्तुलं मण्डलं यस्य अखण्डं कृष्णं मण्डपयति ज्ञात्यनुगृह्णातीति वा तथा रमाणां गोपीनामाननेषु आभा यस्य रमाननेषु मा समन्तादंशप्रवेशेन भातीति वा तथा नवकुङ्कुमेन कृष्णार्पितेनारुणं तादृशं भावनाय हृष्टा वनं च तत् स्वमित्य-आमतया तत्कोमलाभिः प्रशंसिकाभिर्गोमिरञ्जितं हृष्टा गोपी-

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

समुद्भवत्वे तु कृष्णतत्प्रियामुखचन्द्रस्मितप्रभाविकसनशीलकुमु-
दाकारनेत्रवन्तं तथा नित्यनिरतिशयप्रीतिमत्तया नयगामित्वेन न
सगडं रासमगडलं येन ते तथा रमाया प्रशवेष्टात् आननेषु
भाभा यस्य अत एव रमा कृष्णस्मयाहं आननाभा यस्य ते
बाहिः शृङ्गारधृतेन नवेन कुङ्कुमेनारुणं मनसि च नवकुङ्कुम-
सदृशेनानुरागेणारुणं दृष्ट्वा तथा वनं च समस्तवृक्षावनं यत्र तत्र
तत्कोमलाभिर्विरहखेदेन रमणाभिलाषेण च विनयरूपाभिर्गुण-
गानरूपाभिश्च गोभिरञ्जितं दृष्ट्वा कलं जगौ मधुरास्फुटे कलः
इति कोशोक्तेः मधुरं रसमयं परमाह्लादकम् एकमपि गानगतं
रवं स्वस्वनाम्नाह्वानतया भासमानत्वादस्फुटं च तथा
समस्तवृज्यात्ममपि रासानाधिकारिणां श्रवणगोचरत्वेनास्फुटं
केन सुखेन जाति अनुगृह्यतीति वा कलं केन सुखातिशयेन
कीयते चित्तमस्मिन्निति वा कलं पुनः कीदृशं वामदृशं
मनोहरं वामे दृशौ यासां स्त्रियासादृतया तासां मनोहरं वामे
सुन्दरे कृष्णे वा संलग्ने दृशौ यासां वामे कुलमर्यादादिष्यो
विपरीते वा दृशौ यासां तासां प्रेमातिशयवत्त्वेन वा
मनोहरं वामे स्ववामभागे पतिभावनया दृशौ यासां तासां
“ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्” इति स्वप्रतिज्ञात
भाषनापूरकत्वेन वा मनोहरं; यद्वा, जगौ इत्युक्त्वा तज्ज्ञानवि-
षयकामबीजोद्धारमेवाह—कलं वामदृशं मनोहरमिति । कलमिति
ककारं लकारं च वामदृक् ईकारः मन अनुस्वारः हरम-
र्जमात्रात्मकमिति यद्वा, कलमित्यत्रैव ककारलकारानुस्वार-
सङ्ग्रहः वामदृक् ईकारः ककारलकारयोरुद्धारणार्थो-
मिहिताकाराणवादेन तत्र ईकारसम्बन्धविधानार्थो षष्ठी-
बहुवचनं चात्राविवक्षितं मनोहरमिति पदं पृथगेव भर्जमात्राया
अनुस्वारत्वेनाभिधानं गानं चात्र वद्वेषेव योगमायामुपाश्रित
इत्यत्रोक्तत्वात् तथा च यथा लोके वंशपर्वच्छिद्रद्वारा चेष्टे
उपतं बीजं बहुप्रसूदति तथा विरहकशितं घनश्यामप्रेमरसाद्रे
तासां हृदयक्षेत्रे वंशपर्वतमकमुरलिकाद्वारा उपतं कामबीजं
शीघ्रमेव बहुफलिष्ण्वतीत्यवधारणे वंश्या कलं जगौ इति ध्वनिः
तदेव चापे वक्ष्यति अनङ्गवर्द्धनमिति यद्वा, रात्रीः शरदोत्फुल-
मल्लिका वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे रमाननामं कुमुदन्तमखण्ड-
मण्डलं दृष्ट्वा कलं जगौ इत्यस्याश्रममिप्रायः निशां राधाकारां
दृष्ट्वादीषितमनोजो रन्तुं मनश्चक्रे कलं च जगौ तत्र चन्द्र-
रमा राधा तद्वाननामं चन्द्रगतश्यामाङ्कं मृगमद्विभुं चन्द्रिकां
स्मितम् अरुणं तदीयसीमन्तसिन्दूरं नीलाम्बरं तन्नीलाम्बरं भगणा-
स्तज्जुषणानि इति विभागः ॥ ३ ॥

भीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

तथा विज्ञापयन्तं चन्द्रमवलोक्य अतकृतवास्तदाह—दृष्टेति,
“कुमुदेपि कुमुदोक्तः” इति विश्वात् ॥ कुमुद-विकासनीयं तेन
विद्यतेऽस्येति तथा यथास्मकाः कुमोदिक्यः समुद्यमाप्तेन मया
विकासं प्राप्ताः तथा स्मकाः गोप्यस्त्वयापि विकासनीयाः
“उदयश्चेव सविता पश्येत्पश्यति श्रियम् । विभावयन् समुद्गीनां

[२३५]

फलं सुहृदनुग्रहम्” इत्युक्तेरिति विज्ञापयन्तमिव पुनश्चाऽऽखण्ड-
मण्डलं विम्बं यस्य ते परोपकारशीलस्य कापि हानिर्न भव-
तीति सूचयन्तमिव अनेन राकेति ध्वनितं पुनश्च रमाया लक्ष्म्याः
आननाभावदाभा कान्तिर्पश्य तद्भातृत्वात् तथा च लक्ष्म्याः
स्मारकत्वेन रमणेच्छामुदीपयन्तमिव स्वभार्याभातृत्वात् इयाल-
कस्य मम सन्निधौ सङ्कोचो न विधेय इति वा सूचयन्तमिव ।
यद्वा, “सर्वलक्ष्मीः सर्वकान्तिः सर्वसम्मोहिनी परा” इति स्मृतेः
रमा श्रीराधा रमन्ते रमयती वा रमा गोप्यश्च तासामानन-
स्याऽऽभेवाऽऽभा च यस्य ते स्वदर्शनेन ताः स्मृतिपथमारोहयन्त-
मिव तथा उद्भवागव्याप्तत्वात्तत्रकुङ्कुमपिण्डवदङ्गणं विवाह-
समये बल्लभ्यादिमुखं तत्तुल्यत्वात्तदनकाममुदीपयन्तमिव वनं
च तस्य तथाभूतस्य चन्द्रस्य कोमलैर्गोभिः किरणैरभिरञ्जितं
गोभिः अञ्जितं व्याप्नमिति वा । यद्वा, भावे कः तत्कोमलगोभि-
रञ्जनं यत्र किरणानां सुधादोग्धृत्वं वन एव पादचमानत्वं
च ज्ञापयितुं गोपदं तत्रापि शीतवाधाकरत्वनिराशाय कोमल-
पदं तथा च यथोक्तविशेषणविशिष्टं चन्द्रं रमणायोष्यं वनं
च दृष्ट्वा कलं जगौ अत्र विशेष्यस्यानुक्त्या आत्मा मुखं वाऽपि
विशेष्यं ज्ञानवयम् अस्मिन् पक्षे कोः पृथिव्या अपि मुक्तर्कव्यत्वेन
विद्यते यस्य तमात्मानं मुखपक्षे कुमुददिति छिद्रविपरिणामः
अनेन भूचरसुखार्थं कृतावतारेण मया मय्यासक्तमनसा
गोप्योपि मयाऽभिरमण्येन सुखिभ्यो विधेया इति ध्वनितं
पुनश्चाऽऽखण्डमन्यूनानतिरिक्तं मण्डलं नासाकरणाद्यङ्गचक्रं
यस्मिन् अनेन गोप्यर्थमेव तुच्छीकृतकोटिकन्दर्पविग्रहस्य प्रादु-
ष्कृतत्वादवश्यं रमयितव्या इति सूचितम् पुनश्च रमाणां तासां-
माननानामाभा यस्मिन् अनेन स्वास्मिन्तासां स्वचित्तत्वदर्शनेन
तत्कुलप्रदानस्यावश्यकत्वं सूचितम् पुनश्च तामिर्बिम्बेन नवकुङ्कुमे-
नारुणं । यद्वा, अत एव तन्मुखलिप्तेन नवकुङ्कुमेन प्रतिबिम्बिते-
नारुणम् अनेन सावित्रहस्य तद्विग्रहगतरागंरञ्जितत्वदर्शनेन तन्म-
नोगतरागेण स्वमनसो (ऽति) चिरञ्जितत्वभाववश्यकमिति ध्वनितं
तद्विकसितकुसुमाद्यलङ्कृतं पुनश्च स्वस्य स्वमुखस्य वा कोमलगोभि-
रभिरञ्जितम् एवमुदीपनालम्बनविभावैर्दृष्ट्वा कलमव्यक्तमधुरास्फुटं
यथा स्वास्तथा जगौ गानं कृतवान् तदपि वेणुनेति ज्ञातव्यं
कलपदांमृतवेणुगीतेति । वक्ष्यमाणात् तत्र मधुरमिति मनोहरया-
शक्तिमत् अव्यक्तमिति सर्वासां स्त्रियाऽऽह्वानज्ञानोत्पादकम्
अन्येषां तदाह्वानाऽनिश्चीयकञ्चेति बोधितं मधुरत्वात्सर्वाकर्षणं
वारयति—वामेति । वामा मनोहराः दृशः कटाक्षौ यासां वाम
सुन्दरं दृक् दर्शने यासामिति वा तासां युवतीनां सौन्दर्यादि-
गुणाब्जकृतानामेव मनोहरं यथा स्यात्तथा “गायन्तं स्त्रियः
कामयन्ते” इति श्रुतेः । वामास्त्रस्मिन्कुटिला दृशौ यासां तासां
मनोहरमिति श्लेषेण सर्वदा स्त्रिस्मिन् कुटिलमेव पश्यन्ति
तासां सर्वेन्द्रियप्रवर्तकमनं आकर्षणेन तथादर्शनाऽभावाद्येत्यपि
द्रष्टव्यम् कलं वामदृशमित्यत्र श्रुत्वात्तरेण कामबीजं क्लीमित्या-
कारकं जगादित्यपि ज्ञेयम् तथाहि कलं ककारलकारौ वाम-
दृशेति टावन्तं वामदृश इकारः मन्त्रशास्त्रेवामदृशमिति चतुर्थ-
स्वरस्य सञ्ज्ञा इकारश्च भूतवामदृशमिति समाहरद्वन्द्वे प्रमा-
लुकि रूपं तथा च इमिति च तेन क्लीमिति सिद्धं निवृत्तिपक्षे

निशम्य गीतं तदनङ्गवर्द्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः ।

आजगमुर्न्योन्यमलक्षितोद्यमाः स यत्र (१) कान्तो जवलो लकुण्डलाः ॥ ४ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अथ भगवत्कृतमनुग्रहान्तरं वक्ष्यति-दृष्टुं । कृत्स्ना अनित्या-
शुद्धिविषयप्राप्तिजन्यमुदकमुदकमुदकभावः कृतव्यत्वेन विद्यते
यस्य विवेकलक्षणाचन्द्रस्य तं तत्राप्यखण्डमण्डलं वैराग्यशान्त्यादि-
साधनसमूहो यस्य स पूर्णवैराग्यादियुक्तं यतो रमानतामं
रमायाः सम्प्रत्यग्रमादादिरूपेण परिणता या आनने मुखे आभा
श्रीतिर्वस्य तं विषयमात्रसौन्दर्यबुद्धिनिवर्त्तकं पुनश्च नवकुङ्कुमारुणं
पूर्वं हि नात्मवर्गं एवानुरागः स्थितः सम्प्रति नवीनेन कुङ्कुम-
स्नानापन्नेनाभिरञ्जितं वा । यद्वा, तदन्तःकरणलक्षणां वनं कोमलै-
रुत्पलप्रह्लादैः शास्त्रश्रवणसत्पादस्पर्शभगवन्मूर्तिसज्जनदर्शन-
भगवन्मैत्रेयास्त्रादनभगवच्चरणारविन्दार्पिततुलस्याप्रागाभगवन्नाम-
हमरणाऽर्चनोद्विपरैः गोभिरिन्द्रियैस्तज्जन्याभिर्दृष्टिभिरभिरञ्जितं
शोभितं च दृष्ट्वा कलमं अनेकार्थसूचकं मधुराक्षरं “प्रथातो
ब्रह्मजिज्ञासा, जन्माद्यस्य यतः, शास्त्रेणोन्निवृत्तात्, तत्तु समन्वयात्”
श्रव्यादिसूत्रजातं कृष्णद्वैपायनात्मनाऽऽविर्भूय जगौ कथम्भूतं
कलं वामदृशां वामस्य परमसुन्दरस्य परमात्मनो दृक् ज्ञानं
यादृशस्ता उपनिषद्-“तन्वौपनिषद् पुरुषं पृच्छामि” इति श्रुतेः तासां
मनोहरं परब्रह्मणि तात्पर्याधारणकारणं वामा सुन्दरा दृक्
ज्ञानं यासामिति । यद्वा, वामा कुटिला दृशो यासामऽऽपष्टब्रह्म-
जिज्ञासेदाद्यनुवादकानां मनोहरं प्रत्यगाभेदे ब्रह्मणि तात्पर्याऽप-
हरणपरं यद्वा, कुटिलज्ञानानां आदिना मनोहरं तदभिप्रेता-
र्थनिरासकरं । यद्वा, वामदृशां शोभनज्ञानवतां विवेकिनां वेदान्त-
शास्त्राऽधिकारिणां सतां मनोहरं मनोज्ञं ननुविषयासक्तचेतसां
यद्वा, “आत्मा वा ऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदध्यासितव्यः
सोन्वेष्टव्यः स जिज्ञासासितव्यः” इत्यादिरूपकलं जगौ कीदृशं
वामदृशमभनारूपदार्थविषयाणां कुटिलबुद्धीनां मनोहरन्तत्कारण-
भूताऽनात्मप्रवणमनउपशमकम् । यद्वा, अथोक्तविवेकिजनमनोज्ञ-
मित्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवान् कुमुदिकसनीयत्वेन विद्यते यस्य तम् “कुमुदेऽपि
कुमुदाकम्” इति विश्वः । अखण्डमण्डलं बिम्बं यस्य ते रमाया
आननस्य आभेवामा यस्य तम् नवकुङ्कुममिवाङ्गुलम् उडुराजं
दृष्ट्वा तस्योडुराजस्य कोमलैः सुरपशैः गोभिः किरणैरञ्जितं
धमणीयं कान्तियुक्तम् “मञ्जु व्यक्तिमलक्षणकान्तिगतिषु” वनं च
दृष्ट्वा वामा मनोहरा दृशो यासां तासां मृगशास्त्रीणां
मनोहरं यद्वा भवति तस्या जगौ अगायत वेणुमवादय-
दित्यर्थः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

कुमुदन को विकासवे वारो परिपूर्ण जा को मण्डल
और रमा जो श्रीलक्ष्मी जी तिनके मुख सहस्र जाकी
कान्ति, नवीन केशर के नाई अरुण ऐसे चन्द्रमाके देखिके
और चन्द्र की चांदनी से और किरणनसो रंगी जो वृन्दा-
वन ताय देखिके स्नानके मनक हरन करिवे वारो अव्यक्त
मधुर ऐसी गीत श्रीकृष्णचन्द्र वासुरीते गावत भये ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

असापत्न्यायोन्योन्यमलक्षितो न ज्ञापित उद्यमा यामिस्ताः
स कान्तो यत्र तत्र गीतध्वनिमार्गेण जग्मुः जवेन वेगेन
लोलानि चञ्चलानि कुण्डलानि यासां ताः ॥ ४ ॥

श्रीमत्सनातनजीवगोस्वामिकृतवृहत्सौषिणी ।

तत्पूर्वोक्तप्रकारं श्रीकृष्णवेणुगीतम् अनङ्ग श्रीभगवद्विषये
कामं प्राग्वर्त्तमानमेवाधुना वर्द्धयतीति तथा तत् यद्यपि वाम-
दृशां मनोहरमित्यनेनानङ्गवर्द्धनत्वमायातमेव तथापीयं विशो-
षोक्तिस्तदतिशयविवक्षया अनङ्गशब्दप्रयोगश्च तासां प्रेरक-
कामविशेषेण प्राम्यधर्महेतुप्राकृतकामांशाभावविवक्षया, यद्वा,
श्रीभगवद्विषयत्वेनानङ्गस्यापि स्वाङ्गीभावाद्यभिप्रायेणेति दिक्
व्रजस्य व्रजे वा याः स्त्रियो यौवनवत्युक्ताः कृष्णत परमा-
कषकेण पूर्वमेव गृहीतम् आकृष्टमाविष्टं वा मानसं मनस्त-
दीयाशेषं वा यासां ताः विशेषतश्चेदानीं तादृशं गीतं श्रुत्वा
आजग्मुः । यद्वा, सयुधे मिथः सख्यवतीनामपि तासामन्योन्य-
मलक्षितोद्यमत्वे हेतुः, कृष्णति, तदानीं कृष्णाकृष्टचित्तत्वेन
त्रिचारापगमादिति भावः । यद्वा, तेनैव प्रेमविशेषस्वाभाविक-
तद्विलासात्मकसापत्न्यस्य युथान्तरे प्राकृतमावात् । यद्वा, गमनेऽ
त्यन्तत्वरया तज्ज्ञापनाशक्तेः अतः एव जवेन गमनवेगेन लोलानि
कुण्डलानि कर्णभूषणानि यासां ताः आजगमुरिति श्रीवाद-
रायणैः श्रीकृष्णान्तिके सदैवात्मस्थितेः परिस्फूर्तेः किं वा
तासां तद्गमनवार्तया भावविशेषोदयेन तासामिव स्वरूपापि
तत्र गमनस्फूर्त्वा साक्षादिव श्रीकृष्णान्तिकतायाः स्फुरणात्
यद्वा, आजग्मुः अभिससुरित्यर्थः । यद्वा, आ सम्यक् सर्वपरि-
त्यागेन जग्मुः सयुरित्यग्रे बहुशो वक्ष्यमाणात्वात् सः परम-
मोहनवेणुगीतगायकः । यद्वा, चिरं व्रतादिना ऽभीप्सितः यतः
कान्तः स्वामी निजमनोहर इति वा । यद्वा, कस्य सुखस्य
अन्तो निष्ठा यस्मात् सः ॥ ४ ॥

(१) कासंखरबोलकुण्डलाः इति विज० ।

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अन्ये (तु) च तद्गीतं न श्रुतवन्तः किन्तु तेन ता एव चाकृष्टा इति तस्य शक्तिविशेषं द्योतयन्नाह—निशम्येति । तत्पूर्वोक्तम् प्रकारं श्रीकृष्णवेणुद्वगतम् अनङ्गं श्रीमद्वैष्णव्यं कामं प्राग्वत्त-मानमेवाधुना वक्ष्यतीति तथा । तत् यद्यपि वामदृशां मनो-हरमित्यनेनानङ्गवर्जनत्वमायातमेव तथापीममुक्तिस्तदतिशयविव-क्षया अनङ्गशब्दप्रयोगश्च पूर्व बीजाङ्कुररूपेणैव स्थितः सम्प्रति तु पल्लवित इत्यर्थं बोधयति । एतेन तद्गीतस्यामृतसत्त्वमप्यु-त्पद्यते सद्यस्तथाभावात् व्रजस्य स्त्रियस्तद्विशेषः प्रकरणा-वकात् अत एव कृष्णेन परमाकर्षकेण पूर्वमेव गृहीतम् आकृष्टं मानसं मनस्तदीयाशेषं वा यासां ताः विशेषतश्चेदानीं गीतं श्रुत्वा आजग्मुः अन्योन्याल्लङ्घितत्वे हेतुस्तेनोपाख्यातः । यद्वा, स्वस्व-युगे मिथः सख्यवतीनामपि तासां तत्र हेतुः कृष्णेति-तदानीं कृष्णाकृष्टचित्तत्वेन विचारापगमादिति भावः । अत एव जवे-नेति आजगुरिति श्रीवाङ्मयः श्रीकृष्णान्तिके सदैव स्थायित-स्फूर्तः किम्वा तासां तद्गमनवासंया भावविशेषोदयेन तासामिष स्त्रस्यापि तत्र गमनस्फूर्त्या साक्षादिव श्रीकृष्णा-न्तिकतायाः स्फुरणात् अग्रे तु ययुरिति चलनार्थकमेव स इति तादृशतस्मरणोत्कण्ठावचनं परममोहनरूपगुणवैशुभावैः प्राची-नैस्तदानीन्तनैश्च तासामस्माकं च मुहुरत्यर्थमभीप्सित इत्यर्थः कान्तो रमणः यवेति तत्रैव परमसुखमयस्थान इत्यर्थः । तस्य वैष्णवाद्यस्य परमाकर्षणविद्यारूपत्वादन्वयः भ्रमणादिकमपि नासीदिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निशम्येति । तन्मन्मथोद्दीपकं गीतमाकर्षणं व्रजस्त्रियः स कृष्णो यत्र तत्राजग्मुः कथम्भूताः ? कृष्णेन गृहीतमाकृष्टं कृष्णो निवेशितं वा मानसं यासां परस्परमलङ्घितो नञापित उद्योगः कृष्णं प्रति गमनोद्योगः यासां जवेन वेगेन लोलानि चञ्च-लानि कुण्डलानि यासां तथाभूताः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनङ्गवर्जनं कामोद्रेककारणम् अन्योन्यं परस्परमलङ्घिता-शयाः अज्ञातमनोभावाः पूर्वमदृष्टवनस्थाना वा स कृष्णो यत्रास्ते तत्रति शेषः । कर्तृस्वरं सुवर्णी तेन रचितानि लोलानि कुण्डलानि यासां तास्तथा ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आजग्मुः प्राप्तवन्तः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

वामदृशां मनोहरमिति यदुक्तं तदेवानन्वयाधारण्यमाह, निशम्येत्यादि । यत्कलं वेणुगीतं व्रजस्त्रियो निशम्य श्रुत्वा आजग्मुः

नान्यः कोऽपि तच्छ्रवणमावात् कुत्र आजगुरित्याह—स यत्रेत्यादि । स कीदृशः कान्तः कमनः कीदृशं गीतम् अनङ्गवर्जनम् अङ्गं कामकलाभङ्गी प्रेमान्नतोऽनङ्गवर्जनम् अङ्गिवर्जनं प्रेमवर्जन-मिति यावत् ताः कीदृश्यः कृष्णेन गृहीतं मानसं यासां तेन तत्राजग्मस्य नावसरः अन्योन्यम् अलङ्घित उद्यमो याभिः आकास्मिकत्वेन पूर्वसंवादाभावात् न त्वीर्षया यद्यप्येव तथापि सर्वा एकसूत्रनद्धा दारुपुत्रिका इव एकैव जग्मन्तु पौर्वा-पर्यक्रमेण जवेन वेगेन लोलानि कुण्डलान्येव यासां तादृश-वैगवता गमनेनापि कुण्डलानामेव लोलताऽऽसीदिति गमनस्य स्त्राभाविकगाम्भीर्यसूचनम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः सर्वाः स्त्रियः समागता इत्याह—निशम्येति । यद्यपि भगवता कुमारिका एवाहताः तथापि ब्राह्मण सहशमिति निरौघाऽपि कर्तव्य इति सर्वा एव समागताः । किञ्च, यद्भगवता गीतं तदनङ्गमेव वक्ष्यति—अङ्गं तु नाशयत्येव अतो नूनं उत्पन्नाः । कामः ता आनीतवान् । किञ्च, व्रज (स्त्र) स्त्रियः पूर्वमपि भग-वदीयाः अतः कृष्णेनैव गृहीतं मनो यासाम् अतः शीघ्रमेव यत्र कान्तः तत्रागताः अनेन आकारिता एव प्रथममागता इत्युक्तं तासां मुख्यः कान्त इति अत एवान्योन्यमलङ्घित उद्यमो यासां ता हि प्रत्येकमेव भगवन्तं पतित्वेन स्त्रीकृत-वत्यः स पूर्वमुपासो यः कान्तः तासां शरीरविचारेऽपि दृष्टि-र्ज्ञातेति वक्तुं जवेन लोले कुण्डले यासामिति कर्णपीडाऽननु-सन्धानं प्रदर्शितम् ताः स्त्रियो गौडदेशस्थाः तत एव कुमारिकाः समागता इति पूर्व मथुरादेशस्थितानामपि अनागरीणां कुण्डले एव तादृङ्गयोरेव वा कुण्डलत्वम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विध्वनाथचक्रवर्तीकृतसाराण्यदर्शिनी ।

कलगीतसुखगुम्फिताः पञ्चालिका इव ताः कृष्णान्तिक-मायाता इत्याह—तद्गीतं मनोहरमपि मनोजवर्जनम् किञ्च, कृष्णो हि ० वेणुगीताख्यं महाचौरं व्रजे प्रेषितवान्स्तेन च व्रजस्त्रियां निष्क-पाटनं कर्णद्वारेणान्तःकरणकोशागारं प्रविश्य मनसा सह धैर्यलज्जामयविवेकादीनि महाधनान्यपहृत्य भटित्येवानीषकृष्णाय दत्तानीत्याह—कृष्णेन गृहीतानि मानसानि मनसि च मान-सानि मनःसम्बन्धीनि भूतिस्मृतिविवकलज्जामोतिमत्त्यादीनि यासां ताः आजग्मुः महाचौरचक्रवर्तिनः कृष्णात् तानि स्वस्व-धनानि प्रायेणितुमिवेति भावः । तदेवं मन्ये तं महाचौरं धर्तुं व्यग्राणाम् अन्योऽन्यं न लङ्घित उद्यमो यासां ताः चौरस्य पञ्चा-त्पञ्चादेवाजग्मुः के स कान्तो यत्र जवेन वेगेन लोलानि कुण्डलानि कुण्डलोपलङ्घितानि कङ्क्याकिङ्किण्यादीन्मपि यासां तास्तेन सह तासां बहिष्करणगृहीतानि भूतान्यल्पमूल्यत्वं बुद्ध्या चौरैण तेन नापहृतानीति भावः ॥ ४ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

एवमाकारितानां तासामागमनं वर्णयन् महर्शनोत्कण्ठया
आत्मानं श्रीकृष्णोपकण्ठगतं च भावयन्नाह-निशम्येति । व्रज-
स्त्रिय आजगमुरित्यन्वयः । व्रजशब्देनात्र स्नेहैकपुष्टजनावास
उच्यते ततश्च स्नेहपुस्तिका इत्यर्थः—

आनन्दचिन्मयरसप्रतिभाविताभि-

स्तामिषं एव निजरूपतया कलाभिः ।

गोळोक एव निवसत्यखिलात्मभूतो—

गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥

इति ब्रह्मसंहितोक्तेः जगमुरिति वक्तव्ये आजगमुरित्युक्तिर्यात्मनः
श्रीकृष्णसमीपस्थत्वमाधनया किं कृत्वा गीतं निशम्य कीदृशं
तदनङ्गवर्द्धनम् अङ्गं कामकला अङ्गी प्रेमा अतोद्भिर्वर्द्धनं प्रेमवर्द्धन-
मित्यर्थः । साधकचरीपक्षे यथाश्रुत एवार्थः । अथ स्वस्वयूये
सख्यवतीनामपि तासां तद्गीताकृष्टमानसत्वेन विचारापगमात्
अन्योन्यमलक्षितोद्यमा इति यद्वा कृष्णगृहीतमानसा इति हेतु-
गर्भं विशेषणं किं वाच्यं हेतुः केवलप्रेमवर्द्धनत्वे एव परमा-
नन्दकर्मकानन्दवशीकृतमानसाः तथासति कुतो जवावकाशः
कुत्रेत्यपेक्षायामाह-स यत्र कान्तः परममनोहरः यद्वा कानां
स्वमुत्तमानन्तः पर्याप्तिर्बन्धित इति केवलप्रेमपात्रमित्यर्थः
उत्कण्ठतिशयमाह-जवेति । जवेन वेगेन खोलानि कुण्डलानि
यासां ताः तेन कुण्डलानां रम्यत्वं व्यञ्जितम् ॥ ४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तद्गानसाफल्यं निरूपयति-निशम्येति । व्रजस्त्रियस्तद्वंशगीतमन-
ङ्गवर्द्धनं निशम्य कृष्णगृहीतमानसाः सत्योऽन्योन्यमलक्षितोद्यमाः
तथा जवलोलकुण्डला यत्र स कान्तस्तत्राजगमुरित्यन्वयः । तत्र
व्रजस्त्रिय इत्यत्र व्रजस्य स्नेहमयधामत्वात्स्नेहमयः तेन स्नेह-
प्रभावेनैव कृष्णं प्रतिव्रजनशीला इति वा वंशगीतस्यानङ्ग-
वर्द्धनमिति विशेषणो वाच्यं ध्वनिः यथाशुष्केन्धने स्नेहपूरिते
स्थितोऽग्निर्वेशद्वारा धमनेन वर्द्धते तदा च घनश्यामवर्षित-
जीवनमेव तदुपशमोपायः तथा विरहाकंतापशुष्केऽपि स्नेहपूरिते
तासां देहे हृच्छयो हृच्छयाग्निः स च वंशधमनोद्गतगतिन प्रज्व-
लितः वंशानां चायं स्वभावः अस्मिन्पवनसम्पर्के वह्निमुत्पाद्य
स्ववंशं वहन्ति येषां स्ववंशदाहे प्रवृत्तिस्तद्वंशमववंशस्यान्य-
दाहे किमु वाच्यं किं च भगवन्मुखतद्वाय्वोरपि" मुखदाग्नि-
रजायत, वायोरग्निः, इति श्रुत्या स्मृत एवाग्निजनकयोः किमु
वाच्यं हृच्छयाग्निवर्द्धने कामश्च रुद्रदग्धः स्वयमनङ्गः सर्वेषा-
मप्यात्मवहाहमिच्छन् विशेषतः शम्भुवरं स्मरन् कुचशम्भो-
रन्मूलतो दग्धुं तन्मूले हृदयेऽनलरूपतया निवसन् कृष्णमुखा-
निलवन्धुतया वृक्षप्रतापः प्रलयायैव प्रवृत्ते तथा च प्रज्व-
लिते हृच्छयाग्नौ घनश्यामरसवृष्ट्या तदुपशममाहस्य तज्ज्याग्नेः
स्वकारणादेशोपसंहारं निबिडं दावाग्निपानेन च विश्वरूप
यत्र स घनश्यामस्तत्कारणत्वेन तदुपसंहारसमर्थः कान्तः कंजलं
नस्यान्तोऽवधिभूतो रसजलनिधिः तत्राजगमुः । यद्वा, यत्कामबीजं
अगवता वंशपर्वच्छिद्रद्वारा हृत्तले उप्तं तत्प्रेमार्द्रभूमिबोधेन

रोमपुलकरूपेणाङ्कुरितं पुनश्च विरहाकंतापेन शुष्यदधगत्याशु-
सखितेन सिञ्चितेऽपि तापोष्णजलेन तद्रक्षयासम्भवमाकलय्य य-
एव बीजं वपति स एव सिञ्चति यदि बीजवपनकसैव घन-
श्यामो भवेत्तदुप्तं बीजं शुष्येत्तन्महदङ्कुरमिति तदुद्भवाय
संजीवयत्ताघनश्यामो यत्र तत्राजगमुः । यद्वा, ब्रह्मेन्द्रादिन् स्व
प्रभावेः पराभाव्य तद्विजयीकामः श्रीरुद्रेण दग्धोऽप्यनङ्गः सन्
भूतपतेरपि भूतवद्वद्भुजा क्षोभकोऽभूत् तद्विजयाय समुद्यतो
मगवान् नक्षत्राणामनोजमिन्बुं राहुरपि दृष्टाति यत्र योगेश्वरः
कृष्णस्तत्र ध्रुवानीतिरिति वचनात् रिपुर्वैदेयित्वो जेतव्यः इति-
नृपनीतिमनुसृत्य स्त्रात्रुरागिमनसो गृहे तद्वद्वे गानरसा-
न्वितकामबीजक्षेपेण तमनङ्गमपि तदङ्गेष्वङ्गाव्ययावन्मनःस्वास्थ्यं
मनोज्ञान्तःप्रमसम्भाव्य तदस्त्रातये च रतिरयासम्भवमाकलय्य
मनोहरेण स्वगीतेन श्रवणपथा तद्वद्वद्वयप्रविष्टेन तन्मनः
स्त्रागरागित्वात् गृहात्पत्राज्य हृद्ग्रहदच्छदनरमासदनतदनादि
विविधविविधविविधविबुधोकरणाविविधकुसुमास्पदसच्छच्छ-
विवेन प्रस्थाप्य तत्क्षेत्रजमनोजं विविधहृद्ग्रदनस्वेन्दनीलवज्रमाशि-
रत्नाद्युपस्करगोपीतनुकामगकाञ्चनपुरेषु हृत्कमलसिंहासनेषु प्रस्था-
सितासिततन्मनतीर्थराजसखिलैरभिषेचयामास स च कुसुमायुधः
कामः कृतघ्नतया तदुपकारं विस्मृत्य मनः स्वपितरं कृष्णं
गृहीतं मत्वा रतिरयाय कामगानकुसुमस्रगिषुचयमुक्ता-
मालामिन्दुपालालकादिपाशकण्ठशङ्खचक्रकचक्रचक्रभुगुगासिधनु-
नैश्वर्यकापाङ्गमल्लकराणोपस्करयुतान् स्वसुवर्णवर्णान् गोपी-
वपुषि स्त्रायुधकुसुमपूरितस्त्रामिषवसन्ताक्रान्तवनान्तर्गतं कृष्णं
स्वसम्मिलितसुवंशजतदीयगीतदूतेनावगत्य तं प्रति मदनत्वा-
न्महोत्साहेन प्रेरयामास तत्प्रेरितास्ता रतिरयास्य कान्तेनैवोच-
तत्वाद्यत्र स कान्तस्तत्राजगमुः किं भूताः जवलोलकुण्डलाः जवेन
मदनप्रेरितरतिरयायागमनवेगेन खोलानि अकराकृतानि मकर-
ध्वजध्वजरूपणि कुण्डलानि यासां ताः इति पूर्वोक्तपदसमुदा-
यमिमायः । पुनः कथम्भूताः अन्योन्यमलक्षितोद्यमाः गृहीतमन-
स्त्वेन परस्परविचाराक्षमत्वात् कामनृपप्रेरया प्रवृत्तावलम्ब-
विचारावसरत्वाच्च ॥ ४ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतगूढार्थदीपिका ।

अथ तादृशगानानन्तरं यदुप्तं च तदाह-निशम्येति । तद्गीतमन-
ङ्गस्य कामस्य वर्द्धनम् अङ्कुरितस्य कामस्य सर्वाङ्गसम्पूर्णतापादकं
एतेन एतस्याऽमृतसेकरूपत्वं सूचितम् । यद्वा, तद्गीतम् अनङ्गस्य
सर्वाङ्गरहितस्य अनङ्कुरितस्यापि कामवर्द्धनं तत्तृणमेवोत्पाद्या-
भिर्वृद्धिपर्यन्तानयनसामर्थ्यं नानास्तु व्रजस्त्रियश्चिरकालमारभ्य
तद्विषयककामाविष्टस्त्रान्तास्तादृशं गीतं निशम्याकर्ण्य कलगी-
तलक्षणासूत्रशुष्फिताः पाञ्चालिका इवाऽऽजगमुरिति वक्तव्ये स्वस्य
कृष्णसंनिधानावेशादाजगमुरित्युक्तम् । ननु, किं सर्वाङ्गं व्रज-
स्त्रियः आजगमुः तथा सति वामहशां मनोहरमित्यनेन विरोधः
इति चेत्तत्राह-कृष्णगृहीतमानसाः कृष्णेनैव पूर्वमेव गृहीतवसः
पतितत्वेनाङ्गीकृतवसः "सम्प्रमः स्नेहमाख्याति" इत्युक्त्वात्
स्नेहव्यापकं तासां सम्प्रममाह-जवेन खोलं सकम्पे कुण्डलं
यासां ताः अनेन कथंवायाऽनुसन्धानाभावः सूचितः । यद्वा,

दुहन्त्योऽभिययुः काश्चिद्दोहं हित्वा समुत्सुकाः ।

पयोऽधिश्रित्य संयावमनुद्वास्याऽपरा ययुः ॥ ५ ॥

परिवेषयन्त्यस्तद्वित्वा पाययन्त्यः शिशून् पयः ।

शुश्रूषन्त्यः पतीन् काश्चिदशनन्त्योऽपास्य भोजनम् ॥ ६ ॥

भीषनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

मां रक्षतीमाहस्वेयमपि यास्वतीति सापत्न्याभयात् कृष्णगृहीत-
मानसत्वेन विचारारूपपूर्वैर्वा अन्योन्यमलक्षितगमनोद्योगाः अतः
एव जवेन चञ्चलकर्णाभरणाः कुत्रेत्यत्र आहसः पूर्वमुपागतः कान्तो
यत्रस्थितः तत्र यद्वा, चोरचक्रवर्तिना श्रीकृष्णेन गृहीतानि मानसानि
मनोसि तत्सम्बन्धानि धृतिस्मृतिविवेकलज्जाभीतिमत्यादीनि च
यासां ता आजग्मुः अनेन कृष्णो हि महाचोराधिराजा वेशुनीतारुणं
स्वभृत्यं महाचोरं व्रजे प्रेषितवांस्तेन च व्रजाङ्गनानां निवृत्त-
कर्णद्वारेणाऽन्तःकरणं कोशागारं प्रविश्य श्रेय्यादिमहारत्न-
पुरितमनोमञ्जूषाम् अपहृत्य भटित्येवानीय स्वस्वामिने दत्तां तां
कृष्णात्प्रार्थयितुमिवेति सूचितम् अतएव महाचोरं भर्तुं व्यग्रत्वात्
सूचकमन आदेरऽपहृतत्वाद्वा अन्योन्यमलक्षितोद्योगाः अतः एव
जवलोककुण्डलाः कुण्डलोति कङ्कणकिङ्किण्यादेरप्युपलक्ष्यम् अनेन
बहिर्गृहस्थानापन्नस्थूलदेहस्य भान्वादिस्थानीयभूषणान्धत्पत्वबुद्ध्या
चोरेण तेन नापहृतानीति ध्वनितं निवृत्तपक्षेभ्येव मग-
नवनुग्रहीतस्य विवेकवैराग्यादिसाधनसम्पन्नस्यान्तःकरणोऽपि
ब्रह्मणा श्रुतिरूपकान्तानामभिरमणं सर्वतो वृत्तिनिरोधने च
सम्पन्नमित्याह—निशम्येति । तद्यथोक्तं गीतं व्रजस्त्रियः श्रुतीनां
गवामवस्थितिस्थानं वेदो व्रजशब्देनाभिधीयते तत्सम्बन्धिभ्यः
स्त्रियः श्रुतयः श्रुत्वा सः कान्तः कमनीयः परमपुरुषार्थभूतः पर-
मात्मा यत्र विवेकयन्तःकरणलक्ष्यो वने वर्तते तत्राजग्मुः ब्रह्म-
प्रतिपादकत्वेन स्फूर्तिगताः—

“तेषामेवानुक्तप्रार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन सास्त्रता” ॥

इतिमगवद्वाक्यात्स्वभक्तान्तःकरणस्थितः श्रुतिभिरभिरममाणाः
तदज्ञानं नाशयतीति विज्ञायत इत्यर्थः । आजगुरित्युक्त्या
स्वाऽन्तःकरणवर्तिपरमात्मन्वेवाजगुरिति सूचयति, गीतं विशि-
नष्टि—मनङ्गवर्द्धनम् अस्मात् आदेशोनेति नेत्युक्तस्य मूर्त्तमूर्त्तब्रह्म-
णाङ्गविनिर्मुक्तस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो वर्द्धनमज्ञानावृतस्य तस्या-
ज्ञाननिवर्तनेनाविर्भावकरम् यद्वा, अङ्गानां देहानां वर्द्धनसङ्ख्यात
देहोत्पत्तिकारणमज्ञानमङ्गवर्द्धनं ताद्विरोधनङ्गवर्द्धनं कथम्भूताः
व्रजस्त्रियः कृष्णेन सदान्दृष्ट्यरूपेण परमात्मना गृहीतं मानसं
सात्पर्वं यासां ताः कृष्णो तात्पर्वेण समन्विताः पुनश्चाप्यो-
न्यमलक्षित उद्यमः परमात्मप्रतिपादनरूपोद्यमो यासां ताः
परस्परकाङ्क्षारहिताः प्रत्येकं स्वतः एव प्रमाणाभूता इति यावत्
पुनश्च जवेन लोलानि भटिति नाशोन्मुखानि कुण्डलानि काशादि-
रूपाः पाशा बाध्यस्ताः विचारिताः सत्यः भाशा जीवात्म-
पाशनिर्वर्तिका इति यावत् “कुण्डलं कर्णभूषायां पाशोऽपि विलये
विच” इति मेदिनी, मनसो वृत्तयोऽपि इन्द्रियलक्षणागवां वासस्थान-

त्वाद्देहो व्रजशब्देनोच्यते तदन्तरवस्थानाद्ब्रजस्त्रियः कृष्णेन गृहीतं
कारणभूतं मानसं यासां ताः कृष्णासकमनः सम्बन्धिभ्यः । यद्वा,
कृष्णेन गृहीतः स्त्रियत्वेनाङ्गीकृतः कृष्णानुगृहीतो विवेकादि-
साधनसम्पन्नतस्य मानसः मनःसम्बन्धिभ्यः नत्वऽनधिकारिणः
परस्परं निरपेक्षव्यापारवत्यः तत्तदिन्द्रियद्वारा निस्तृप्त्य स्वस्ववि-
षयप्रकाशने स्वतन्त्राः सः कान्तो यत्र वर्तते तत्र आजग्मुः
बहिर्मुखतां विहायाऽन्तर्मुखतां प्राप्ताः तदानीं जवेन भटिति
लोलानि कम्पितानि कुण्डलानि पाशाः बाध्यस्ताः समान-
मन्वन्त ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनङ्गवर्द्धनं कामोद्दीपकं गीतं निशम्याकर्ण्य भक्तेच्छापूर्-
केण कृष्णेन गृहीतमाकृष्टं मनो यासां ताः व्रजस्त्रियः
अन्योन्यमलक्षितः अत्यौत्सुक्येन गमनवशात् उद्यमः श्रीकृष्णं
प्रति गमनोद्योगो यामिस्ताः स श्रीकृष्णः कान्तो यत्र तत्र
गीतध्वन्यनुसारेण आजग्मुः जवेन वेगेन लोलानि व्रजलानि
कुण्डलानि यासां ताः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

अनङ्ग जो कामदेव है ताके बढावनवारो ऐसे वा गीत
के सुनके, श्रीकृष्णचन्द्र ने हरयो मन जिनको परस्पर नहीं
लखाई परन्तो उद्यम जिनको ऐसी वे व्रज की ली तहाँ
आवत भई जहाँ कमनीय पति श्रीकृष्णचन्द्र वंशीवट पे वंशी
बजाय रहे, और चखि के समय वेगसों जो चली हैं तासों
कुण्डल जिनके झोटा खाते जाँय तासों ये जानी जाय
कि कुण्डल भी श्रीकृष्ण के समीप जायवे की त्वरा कराय
रहे हैं ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

श्रीकृष्णसूचकशब्दध्वन्योः तत्प्रवर्णयित्तानां तत्त्वयामेव
त्रैवर्गिककर्मनिवृत्तिं द्योतयन्त्यं द्वाद्विधसितं कर्म विज्ञाय
ययुस्तदाह—दुहन्त्य इति । पयःस्थालीस्थं चुलुचामभिभ्रितवत्
कायमप्रतीक्षमाणाः काश्चिद्ययुः संयावं गोधूमकर्णाणां एकं
मनुद्वास्यामुत्तार्य ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

परममोहनतद्गीतेन निजदेहदेहिकाद्युपेक्षया आत्मकर्मलोक-
धर्मादिकं परित्यज्य गता इति श्लोकत्रयया वर्णयन् तत्रादौ
कासां चित्स्वजातिकर्मपरित्यागमाह—दुहन्त्य इति । दुहन्त्यो
गाः दोहं दोहनं दुग्धं वा तदानीमत्र गोपीनामपि कृष्णार्थं
गोदोहने प्रवृत्तेः । यद्वा, अन्तर्भूतययन्तं दोहयन्त्य इत्यर्थः । अभि-
मयुः वेणुगीताभिमुखं ययुः काश्चिदित्यादिकं बहुषु यूपेषु
पेक्षया “ वनिताशतयूथपः ” इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् तत्तन्नास्त्राम-
ग्रहणं गौरवभरात् किं वा तेषां स्मरणाविशेषकत्वेन प्रेम-
वैकल्यापादनमत्वात् एतच्च श्रीभागवतामृतपूर्वखण्डे विवृतमेव
तथाभिधाने हेतुः समुत्सुकाः कालविलम्बसहनासमर्थाः एष
हेतुरग्रेऽपि सर्वत्रानुवर्त्यः अपरा इत्यस्य पूर्वेण परेणाप्यन्वयः
एवमग्रेऽपि अन्वयैव्याख्यातम् यद्वा, पञ्चचुल्लयामधिभित्य अनु-
द्वास्य पकमपि ततोऽनुत्ताय संयावं च अधिभित्त्यानुद्वा-
स्येति ॥ ५ ॥

एवं कासाञ्चित् सायन्तनमुख्यकर्मत्रयपरित्यागमुक्त्वा कासा-
ञ्चिल्लोकधर्मत्यागं पादत्रयया वदन् तत्रादौ कासाञ्चित्सामान्य-
बन्धुभृत्यादिपरित्यागमाह—परीति पादेन । परिवेषयन्त्यः बन्धून्
भृत्यादींश्च प्रति अन्नादिकं संस्विभज्यार्पयन्त्यः स्थिताः तत्-
परिवेषणं हित्वा ययुरिति पूर्वगौवान्वयः । यद्यप्येतदपि साय-
न्तनकृत्यान्तरेव प्रविशति तथापि स्त्रीणां मर्तुर्बन्धुभृत्या
द्युपेक्षया लोकधर्मत्यागान्तरेव सुखं सङ्गच्छेतेति अनुपेक्षणाया-
मपि परित्यागं कासाञ्चिदाह—पाययन्त्य इति पादत्रयेण । हित्वे-
त्यनुवर्त्तते शिशून् भगिनीपुत्रादीन् हित्वा शुश्रूषन्त्यः शुश्रूष-
माणाः स्नानाद्युष्णोदकापण्यादिना सेवमाना अश्नन्त्यः
आशयन्त्य इत्यन्तर्भूतययन्तं पतीन् भोजयन्त्यः भोजनं भोज-
यितृत्वम् यद्वा, एवं पूर्वं धर्मादिपराणामपि सतीनां परम-
सतीनां लोकधर्मत्यागं पादत्रयमुक्त्वा कासाञ्चित् देहापेक्ष-
त्यागमाह—अश्नन्त्य इति पादौत्रिभिः । अश्नन्त्यो भुञ्जानाः
क्षिपन्त्यः चन्दनपङ्कादिना निजदेहानुलेपनं कुर्वन्त्यः लेपना-
दिकमपास्येति क्षेपम् । अन्था इत्यस्य क्षिपन्त्य इति पदद्वये-
नान्वयः । एवं भोगसंस्कारस्यापि त्यागेन देहापेक्षा सिद्धैव
यद्वा, भोजनत्यागेन भगवत्प्रीयानस्य देहस्योपेक्षोक्ता ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतत्रैण्यवतोषिणी ।

एवं तत्प्राप्तिमुक्त्वापि परममोहनतद्गीतेनावेगाभिजदेहदेहि-
काद्युपेक्षया आत्मकर्मलोकधर्मादिकं परित्यज्य चक्षितानां श्लोक-
त्रयया विशेषप्रतिपक्षे पुनः प्रस्थानोद्यममेव वर्णयन् तत्रादौ
कासाञ्चित् स्वजातिकर्मपरित्यागमाह—दुहन्त्य इति युग्मकमिदम् ।
दुहन्त्यो गाः अन्तर्भूतययन्तं वा दोहयन्त्य इत्यर्थः । अभिमयुः
वेणुगीताभिमुखं ययुः काश्चिदित्यादिकं बहुषु यूपेषु कासाञ्चि-
देकक्रियासङ्गृह्णत् “ वनिताशतयूथपः ” इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात्
दोहं दोहनं दुग्धं वा तथाभिधाने हेतुः समुत्सुकाः काल-
विलम्बसहनाद्यसमर्थाः एष हेतुरग्रेऽपि सर्वत्रानुवर्त्यः अपरा
इत्यस्य पूर्वेण परेणाप्यन्वयः एवमग्रेऽपि । अन्वयैः । यद्वा, पञ्च-

चुल्लयामधिभित्य अनुद्वास्य पकमपि ततोऽनवताय्य संयावं
च अधिभित्त्यानुद्वास्येति एवं कासाञ्चित् सायन्तनमुख्यकर्म-
त्रयपरित्यागमुक्त्वा तत्रैव कासाञ्चिल्लोकधर्मत्यागं पादत्रयया वदन्
तत्रादौ कासाञ्चित् सामान्यबन्धुभृत्यादिपरित्यागमाह—परीति
पादेन । परिवेषयन्त्यः बन्धुभृत्यादिभ्यः इति शेषः । तत्परिवेषणं
हित्वा ययुरिति पूर्वगौवान्वयः । अतिस्निग्धपरित्यागमपि कामा-
ञ्चिदाह—पाययन्त्य इति पादेन । हित्वेत्यनुवर्त्तते वक्ष्यमाणानु-
सारेण आतृपुत्रादीन् हित्वा अन्यथा रसाभासापत्तेः एवं
लोकपरित्यागमुक्त्वा धर्मपरित्यागमाह—शुश्रूषन्त्यः शुश्रूषमाणाः
स्नानाद्युष्णोदकापण्यादिना सेवमानाः स्थापयिष्यते कासाञ्चि-
देहापेक्षात्यागमप्याह, अश्नन्त्य इति । अश्नन्त्यो भुञ्जानाः अनेन
तत्प्रेमाविष्टेषु देहिकशुद्धिशुद्धिविचारो नास्तीति गम्यते ॥ ५-६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृष्णगृहीतमानसत्वमेव तच्चेष्टाभिः प्रपञ्चयति—दुहन्त्य-
इति त्रिभिः । काश्चिद्वजस्त्रिभ्यो गाः पयो दुहन्त्यः सत्यो दोहं
हित्वा समुत्सुकाः कृष्णे इति शेषः । तमभिमयुः प्रापुः अप-
रास्तु स्थालीस्थं क्षीरं चुल्लयामधिरोष्य तत्कायमप्रतीक्षमाणा
ययुः काश्चित् संयावं गोधूमकणाक्षं पकमनुद्वास्याऽनवरूपं
ययुः ॥ ५ ॥

काश्चित्परिवेषयन्त्यः पत्यपत्यादीन् भोजनार्थं निवेद्यान्ना-
दिकं पात्रेषु ददत्यः तत्परिवेषणं हित्वा अपरास्तु शिशून् पञ्चः
पाययन्त्यः तद्धित्वा अन्यास्तु पतीन् शुश्रूषन्त्यः उपचरन्त्यः
शुश्रूषां हित्वा अपरास्त्वश्नन्त्यो भोजनम्पात्रमपांस्य हित्वा ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तदा तासां भावविशेषं कथयति, दुहन्त्य इति । दोहनक्रियां
दोहनपात्रं वा अधिभित्त्य पयः अपयितुं चुल्लयामासेष्य संयावं
कथं दत्तमनुद्वास्य अनवरूपं ॥ ५ ॥

परिवेषयन्त्यः भुञ्जानानां पात्रेषु भोक्तव्यं विनित्तिपन्त्यः
तत्परिवेषणं पाययन्त्यः स्तनादिकमिति शेषः । पादसर्वनादिना
शुश्रूषन्त्यः ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दुहन्त्यः दोहयन्त्यः अभिमयुः चक्षितवत्यः शिशून् भगिनी
यातृपुत्रादीन् पयो गव्यं सुतान् स्तनमित्युक्तेरालम्बनप्रवृत्त्यात्
“ सर्वाः शरत्काव्यकथारसाभयाः ” इति वक्ष्यमाणरसा-
भयविरोधाच्च शुश्रूषन्त्यः इत्यन्तर्गृहीतिकाः काश्चिदेव वेदाः
अन्यासां यत् पत्यपत्यसुहृदामित्यादिना तदस्वीकारात् ॥ ५-६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथ तासामौक्त्यव्याधिक्यप्रकटनाय पूर्वमाजसुरिष्यतीति
कालं निरूप्य पुनरागमनप्रकारमादितः कथयन् भावगतामतिं

श्रीमजीवगोस्त्रामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

भावे दर्शयति—बुद्ध्यन्त्योऽभिययुरित्यादिवहुभिः । बुद्ध्यन्त्य इति अन्तर्गिजन्तं भ्रात्रादिद्वारा दोहयन्त्य इत्यर्थः । दोहं हित्वेति दोहस्यानात् पुनर्गृहं न गतास्तत एवाभिययुरित्यर्थः । पराः पयो-
ऽधिभित्त्य नत्वपाभित्त्य अपराः संयावम् अनुव्रास्य नावतार्यं काश्चित्परिवेषयन्त्यः ॥ ५ ॥

भुञ्जानेषु गुरुषु परिवेषणं कुर्वत्यस्तदपराः शिशून् बालान् रक्षयतां कान् गव्यं पयः पाययन्त्यः लिम्पन्त्योऽनुलेपनं कुर्वत्यः अन्याः प्रमुञ्जन्त्यः प्रकर्षणाङ्गमाजनें कुर्वत्यः अञ्जन्त्यः नयनमञ्जनेन रञ्जयन्त्यः काश्चित्पतीन् पत्यभिमानिनः शुभ्रप्रयन्त्यः उपचारा-
दिनाऽनुरञ्जयन्त्यः अन्या अश्नन्त्यः भोजनं कुर्वत्यः तत् अपास्य ॥ ६—७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रसङ्गाद्व्यासमप्यागमनमाह—तासां वा क्रियापराणां तत्र काश्चन षोडशसहस्रव्यातिरिक्ताः नवविधाः समागताः दश-
विधा वा गुणानां त्रैविध्यात् नवविधत्वं निर्गुणाश्चैकविधाः जातिकुललोकोधर्मपरास्तिस्रस्तिस्र उदीरिताः तत्र गोपजातयाः दुग्धपराः तत्र दुग्धस्योत्पत्तिस्थितिप्रलेपान् कुर्वन्ति तास्तिस्रः प्रथममुदीरिताः एवंविधा अपि गणाश्च इति वक्तुं सर्वत्र बहुवचनं काश्चित् बुद्ध्यन्त्य एव दोहं दोहनलक्षणं कर्म मध्ये त्यक्त्वा भगवदाभिमुख्येन ययुः गौर्वत्सश्च बद्धौ दोहनपात्रं च अङ्गदुग्धं यः समयः सर्वथा त्यक्तुमशक्यः तस्मिन् समये समागताः तथा समागमने हेतुः समुत्सुका इति । सम्प्रगुत्सुकाः (कयः) को वदे-
त्क्षणांतरे भगवान् कगमिष्यतीति अन्याः पुनः पयः अधिभित्त्य तथैव ययुः भोजनार्थं पयसि पच्यमानाः गोधूमकणाः संयाव-
शब्देनोच्यन्ते तेषां दोहे सर्वनाश इति पक्कदशैव संयाव-
शब्देनोच्यते अतस्तद्व्यनुव्रास्य काश्चन अभिययुः अपरा इति सर्वत्र गुणैर्भिन्नस्वभावत्वम् ॥ ५ ॥

एवं तिस्रो राजस्यः सात्विकीराह—परिवेषयन्त्य इति । भर्तुरपत्यस्यापि सेवा स्त्रीधर्मः तत्र भर्तुः भोजने शयने च सेवा स्वधर्मः प्रतिबालकानां पुत्राणां स्तनदानं च परिवेषणं च सुष्टिरिव रेतस उत्पादकत्वात् स्तनदानं पालनं शिष्ट-
मन्यत् सर्वत्र तत्तद्वित्वेति ज्ञेयम् अन्या इत्यपि तामसीराह, अश्नन्त्योपास्यभोजनमित्यादि ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारथ्यदर्शिनी ।

तासां तत्पाश्वगमनकाले परमोत्कण्ठया विलम्बस्यासह-
त्वात् ममताऽद्वन्तास्पदकर्मोपेक्षाभावं श्लोकत्रया धेदन् कासा-
श्चित् स्त्रजातिधर्मपरित्यागमाह—बुद्ध्यन्त्यः गां दोहयन्त्यः तं दोहं दोहनकर्म हित्वा अभिययुरभिसन्धुः पयो दुग्धं पात्रस्य चुलुगा-
मधिभित्त्य अच्यारोह्य एतत् कायमप्रतीक्षमाणाः काश्चित् संयावं गोधूमकणां पकमप्यनुव्रास्य अनवतार्यं स्त्रीमात्र-
धर्मत्यागमाह—परिवेषयन्त्यस्तत्परिवेषणं पतीनुष्णादकप्रदाना-
दिना शुभ्रप्रयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

अथ श्रीकृष्णसूचकध्वनिश्रवणानन्तरं तत्प्रवणचित्तानाम् अनुव्रजेया तत्क्षणामेव धैर्बर्गिककर्मनिवृत्तिं द्योतयन्तासां स्त्र-
स्त्रमावाभिव्यञ्जकां क्रियां तन्निवृत्तिं च दर्शयति—बुद्ध्यन्त्य इत्यादि-
त्रिकेण । तत्रादौ “तत्प्रियार्थं सम्भवन्तु सुरक्षित्यः” इति महापुरुषानुष्ठानुसारेणावतारितदेव्यशानां ता अंशिनीनामेवासां प्राणसंख्योऽभवन् व्रज इति तत्प्राणसंकीर्तनं दर्शयन् स्त्र-
जातिकर्मपरित्यागपूर्वकं तत्तद्युथेश्वरीकरणीयं दोहनादिकं ताः कुर्वत्यः प्रस्थिता इत्याह—बुद्ध्यन्त्य इत्यादिस्पष्टम् । एवं चान्तर्भाषित-
व्यर्थकल्पनापि परास्ता किं कृत्वा? दोहं हित्वा तत्र हेतुः समुत्सुका इति, कालविलम्बमसहमानाः पयः स्थालीस्थं चुलुगामधिभित्तं तदुत्तारणमप्रतीक्षमाणाः संयावं गोधूमकणा-
मेक्षितं कथितं पयः “थूली” इति प्रसिद्धं तदनुव्रास्य अनवतार्यं ययुः एवं च सायन्तनमुख्यकर्मपरित्यागः सूचितः । एताः परि-
चारिकाप्रायत्वादेव्यंशा एवेति मुख्यव्यक्तम् ॥ ५ ॥

कासाश्चित्साधकचरीणां सामान्यबन्धुपरित्यागमाह—परि-
वेषयन्त्य इति । अन्याः भ्रातृजायादयः परिवेषणं कुर्वतीः प्रयो-
जयन्त्य इत्यर्थः । शिशून् प्रजावत्यादिबालान् पयः पाययन्त्यः इति स्नेहादिपरित्याग उक्तः ते च भ्रातृपुत्रादय एव ज्ञेयाः अन्यथा रसाभासापत्तेः तथा तत्पेयं गवामेव पयः अत एव सुतान् स्तनमिति नोक्तं ततश्चैता दुर्गावतपरा अन्याद्याः कस्या इति ज्ञेयम् । शुभ्रप्रयन्त्यः पतीनीति श्रुतिमुनिरूपाः वद्व्यमाणादेह-
त्यागपूर्वकं प्राप्तियोग्याः पतीनीति पतिमन्यनित्यर्थः कासाश्चिद्देहापेक्षापरित्यागमाह—अन्यन्त्य इति । एता नित्यसिद्धाः परिचारिकाः देव्यशानामेताभिः सम्मिलितानां तादृशत्वं संभवत्वित्यत्र सम्पूर्वस्य भवतेर्मिलनार्थत्वादिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

तत्र पृथक् पृथक् तासां गमनदशामाह—बुद्ध्यन्त्योभिययुरिति । अत्र भगवत्प्रेमपथाचार्यभूता गोप्यः स्वयं राधाकृष्णस्वरूपा अपि कलिजनोद्भातायान्यधर्मादिसामर्थ्यमपश्यता धर्मसंस्थापना-
यावतीर्णैर्न भगवता सर्वावतारशिरोमणिना सर्वधर्मशिरोमणि-
मुद्रावयता ऽऽविर्भावितप्रेमपथप्रवृत्तौ लीलामिवेशं तदङ्गधर्मानुप-
दिशति—तत्र गृहादिभ्यो विच्छिद्य भगवत्प्रापकतदीयगीतं तद्वंशा-
येऽच्युतगोत्रा गुरवः तद्द्वाराश्रवणमात्रेणातिविकलचित्तमन-
स्त्वन सुसमृद्धाद्वन्धुजनपूणाद्गृहादप्यैहिकामुष्मिकनिष्कामतया सद्यः परिव्रज्य तल्लीलासुखप्रापकत्वं प्रति गमनं “नैवारुधं-
परित्यजेत्” इत्यादिवाक्यानामपूर्वकर्मत्यागे दोषविधायकानामन्या-
धिकारप्राप्तानां न प्रेमपथप्रवेशः । अत्र तु “यदहरेव चिरजे-
सदहरेव प्रव्रजेत्” इति श्रुत्या नैहिकामुष्मिककर्मपूर्वतापेक्षा अस्मा-
त्पथं तत्कृत्यं सर्वमुत्सज्य तद्वंशानुगतया भगवद्भोक्तृत्वा-
लाप्रवेशाय समुद्यम एवेति चित इति स्वयमनुष्ठाय स्वाचरितेन बोधयन्ति—

“परोपदेशवेलायां सर्वे व्याससमा विजाः ।

तदनुष्ठानवेलायां मूनयोऽपि न पयिडताः ॥

इतिवचनं कथनमात्रम् तत्र काश्चिद्बुद्ध्यन्त्यो गाः दोहयन्त्योऽभू-

भरामनायणकृतभावभावविभाविका ।

व्रजिति त्यागात्पूर्वं स्त्रकुलविहितधर्मानुष्ठानं यथा द्विजाः “स्वर्ग-
कामो ज्योतिष्टोमेन यजेत्” इत्यादिसकामश्रुतिगोरसमनुनादि-
प्राप्तिमिच्छन्तस्ताः श्रुतीर्गाः तत्कर्मानुष्ठानेन दोहयन्तोऽच्युतगोत्र-
मुखात्तद्गीतं गीताद्युपश्रुत्य तद्वित्वा समुत्सुका गृहात्
प्रव्रजन्ति तथा दोहं हित्वा इत्यपुण्यकर्मत्याग उपदिष्टः समु-
त्सुकाः सम्यगुत्साहवन्त्योऽभिययुः वंशमभिमुखीकृत्य भगवदभि-
मुखं ययुरिति गुरुहरिसन्मुखतोपदिष्टाः तत्र दोहत्यागगमनो-
त्साहयोरयमभिप्रायः दोग्ध्रा गोपालनन्दनेन श्रुतिगोरसगीता
दोहनवत् श्रुतिरूपगोपिकान्तरिन्द्रियगोरसं प्रेमबन्धनेनाच्छाद्य
वंशध्वनिनैव दुग्धम् अथ बाह्येन्द्रियगोरसं भुजवन्धनेनाच्छाद्य
कुचमर्दनेन दोहयितुं गृहगतं खजावन्धनम् उत्साहजवेन प्रोटीयित्वा
रतिरसपूरितस्तनसारनमितक्षीणमध्या गृहसुखं तृणवत्यक्त्वा
समुत्सुका ययुः अन्तरङ्गप्रयोजनप्राप्तौ बहिरङ्गत्यागव-
दन्तरङ्गगोदोहने बाह्यगोदोहनत्याग उचित एव अन्योसां चरितं
माह-परिवेषयन्त्येति । उपदेशः पूर्ववत् अयमत्र विशेषः
यथा केचित्सज्जनाः स्वजीवनं सफलीकर्तुं स्नेहसारान्विते
श्रुतिगोरसे समन्वितं कृत्वा बिरहज्वालातापेन तत्सुपक्तां
सम्पादयन्ति तथाऽपरा गोप्यः स्वजीवनां सुस्निग्धे पयसि
मेक्षितं संयावं सुस्वादुसुपक्करणायाग्नावधिभित्त्य भगवता
वंशधमनेन हृच्छयहृच्छयागौ प्रज्वलिते तापाधिक्योद्वाहिते
स्नेहरेऽन्तस्तापसस्तप्ता बाह्यानुसन्धानशून्यास्तमनुव्रास्यैव ययुः
तथा च यदान्तस्तापवद्भिर्वहिः स्वजीवनसफलयाय सेवित-
गोरसमपि त्यज्यते तदा किमु वाच्यं सकामश्रुतिगोरसत्यागे
अत्रास्माभिरन्यनिरूपितगोपीनां ग्यूनाधिकभाव उपेक्ष्यते भगवत्
सम्बन्धिनां भगवद्रूपताऽनुसन्धानात् ॥ ५ ॥

अन्योसां चरितमाह-परिवेषयन्त्येति । उपदेशः सर्वत्र
समानः काश्चित् सुस्निग्धमध्वजमन्त्रेभ्यः परिवेषयन्त्यः शुष्क-
नीरससुषुप्तिद्वयं हृदयशून्यसन्त्रयौ समानवंशवंशजातस्य वंश-
स्यापि मधुगानसम्पादकं कृष्णाधररत्नं तद्वयदुष्गीतरूपतया
गतं कण्ठपुटकद्वारे सदास्त्राद्याऽहो एतद्वसलुब्धा मुनयोऽपि
देवेभ्यो हविर्दानात्मकयज्ञकर्माणि त्यजन्ति वनं कामिन्योऽपि
कथं तत्पानं हित्वा लौकिकपरिवेषणं प्रवृत्ता इत्यवधारय
तद्वसमाजनं हित्वा भाजनं च मित्वा ययुरिति पूर्वेषां सर्व-
त्रोक्तिम् श्लोकेऽन्वयः । अत्र तु स्वयं विषयरसाभोक्तृणामन्त्रेभ्यो
दानुष्णामयुक्ताणामपि कृष्णरसास्त्रादाय तद्विशेषकदानादिकर्म-
त्याग उपदिष्टः । काश्चित् शिशून् पयः पाययन्त्य इत्यत्र
सुतान् स्तनमित्यनुक्त्वा शिशून् पय इति प्रयोगादन्त्रासां बालानां
गवादिर्चीरमिति स्मृतिर्यथा भक्तिज्ञानवैराग्यादिशिशूनां पुष्टिर्तां
सम्पादयत्यपि प्रेमोत्कण्ठध्वनिं शृण्वन्त्येव तत्सर्वं विस्मृत्य
भगवत्स्वरूपमात्रं पर्यवश्यति तथा पोष्यान् शिशून्पि हित्वा
ययुः तथा च लोके न केचिदेव प्रेमिणः किन्तु सर्वे एव परन्तु
पुत्रवन्धुवनादौ विमक्ता प्रीतिने प्रेमत्वेनाभिधीयते सर्वतो
निर्विधैकविषयाचेरसैव प्रेमादिखज्ज्वां सज्जेत तदुक्तं श्रीमहादेन-

“वा प्रीतिरविधेकानां विषयेष्वनयायिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसपेतु” ॥

काश्चित् पतीन् शुभ्रवन्त्यः तद्वित्वा ययुरिति सर्वत्र सम्ब-
ध्यते न चाऽत्र पतित्यागप्रयुक्तो दोषः यथा विष्णुबुद्ध्या
ऽश्वत्यः सेव्यस्तत्र विष्णोरेव मुख्यं सेव्यत्वं नाश्वत्यस्य तथा
विष्णुरूपतया पत्युः सेव्यत्वे विष्णोरेव मुख्यं सेव्यत्वं
पतित्वं चेति प्रतीकमुपेक्ष्य साक्षात्पतिहरिसेवनेन दोषशङ्का
कलङ्कः “वरोऽसौ विष्णुरूपेण प्रतिगृह्णात्ययं विधिः” इति वाक्येन
तन्निर्दारात् वस्तुस्त्वैताः श्रुतिरूपास्तथा च यथाश्रुतयस्त-
त्तदेव कर्मपरत्वेन प्रतीयमाना अपि ब्रह्मैकपराः “सर्वे वेदा यत्प-
दमामनन्ति” इति श्रुतेः । नित्यश्रुतीनामनित्यदेवसम्बन्धानुपपत्तेश्च
तथाऽत्र वा सा गोपी यस्याः श्रुतेरवतारस्तदर्थत्वेन प्रतीयमानौ
देवोऽत्र तत्पतित्वेनावभासते यथा सा सा श्रुतिस्तत्तद्वपर-
त्वेन भासमानापि तदसम्बन्धात् तत्परा किन्तु श्रुतिब्रह्मपरैव
तथा ता गोप्योऽपि तत्तत्पत्नीत्वेनावबुध्यमाना अपि न
तत्पत्न्यस्तत्सम्बद्धा वा किन्तु कृष्णब्रह्मैकपरा अतो याव-
च्छ्रुतीनां ब्रह्मैकपरत्वबोधकगुरुपदेशाभावस्तावत्तासां तत्तदेव
परत्वप्रतीतिवत्पतिशुश्रूषा अच्युतगोत्रगुरुपदेशात्तदेव परत्व-
मपहाय ब्रह्मपरत्ववत् हरिवंशनादभवणोत्तरं तच्छ्रुषां हित्वा
कृष्णपरत्वमित्यनवधम् काश्चित् भजनन्त्यो भोजनमपास्य ययुः
यथा योगधृष्टा विषयभोगासक्ता अपि गुरोर्हरिगीतभवणा-
मात्रेण “रसो वै सः रसः ५ ह्येवायं लब्धवानन्दीभवति” इति श्रुत्या
ब्रह्मण एव रसरूपत्वमवधारय तद्वसानुभवाय तान् भोगान्
विषमिव मन्वानास्तानपास्य परिव्रज्य हरिं भजन्ति तथा
अनन्त्र्योऽपि हरिवंशरत्नं श्रुत्वैव तदपास्वाकृताचमना एव
तद्वधररसास्त्रादाय ययुः ॥ ६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

भाजगुरुरित्युक्त्या विप्रतिबन्धकानां तत्सद्वयानपराणां सत्त्वात्
कथं स्वस्वगृहास्तासां निस्सरणमित्यपेक्षायां प्रेषसूचकशब्द-
भवणमात्रेण तत्प्रवणमानसानां तत्त्वणमेव वैषणिककर्मनिवृत्ति-
जातेति सूचकस्तासां निर्गमनप्रकारमाह-बुद्धन्त्येति । बुद्धन्त्यो दोह-
यन्त्यः तत्किमाम्य एव दोहं देहन्तं हित्वा काश्चित् अभिययुः
वेणुगीतकल्पेष्टामिमुखं ययुः । यद्वा, दोहनपात्रं गृहीत्वा काश्चित्
स्थितास्तत्समये गीते तत्पात्रं विहाय अभिययुः । यद्वा, दोहना-
नन्तरं दुग्धपात्रं गृहीत्वा काश्चित्स्थितास्तत्त्वणो वेणुगीते । श्रुते
च तत्सकत्वाऽभिययुः काश्चित् स्थावीर्यं पयश्चुल्लहयामाशिभि-
त्य तत्कार्यार्थं तद्विशेषचननिवृत्त्यर्थं च तत्सन्निधौ स्थितास्तत्-
समये वेणुगीतमन्तःप्रविष्टं तत्तत्तत्कार्यमप्रतीक्ष्यमाणास्तद्रक्षणं
विहाय अभिययुः अपराः संयावं पक्वं गोधूमकणाक्षम् मलुङ्गास्य
तत्तापमप्यनुसन्धाय अभिययुः यतः समुत्सुकाः उत्कटात्
कण्ठावत्यः तद्विषयसहनाऽसमर्थाः एतेन खजातिधर्मे
विहाय अभिययुरित्युक्तम् ॥ ५ ॥

अथ श्रीमात्रधर्मत्यागमाह-परिवेषयन्त्यो यन्पुः
परिवेषणं कुर्वन्त्यः तत्परिवेषणं विहाय काश्चिदौ
प्रतिस्निग्धान् शिशून् पयो दुग्धं स्तनमितरक्षापायम्
स्तपयः पानं हित्वा काश्चिदभिययुः पतीन् सर्वे

लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या भञ्जन्त्यः काश्च लोचने ।

व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः ॥ ७ ॥

ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भातृबन्धुभिः ।

गोवन्दिऽपहृतिमानौ न न्यवर्तन्त मोहिताः ॥ ८ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

सेवनीयान् शुश्रूषन्त्यः श्वप्रज्ञाखनादिसेवां कुर्वन्त्यस्तां सेवां विहा-
यामिययुः काश्चित् भोजनं कुर्वन्त्यः भोजनं त्यक्त्वा मनावान्ता
एवामिमुषं ययुः कृष्णान्तिकं ययुरित्युत्तरेणान्वयः । एतेन
बन्धुभृत्यागः अतिस्निग्धत्यागः स्वधर्मत्यागः स्वदेहपोषणत्याग-
श्रोकः ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुक्लवेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तासां कृष्णोऽनुक्तिं तन्नयत्र विरक्तिं च सूचयन् गमने
प्रकारमाह—बुद्धन्त्य इति त्रिभिः । काश्चित् श्रीकृष्णसमीपगमने
समुत्सुकाः गाः पयो दुहन्त्यः सव्यः दौहं दुग्धं दौहिककर्म
वा हित्वा अभिययुः श्रीकृष्णामिमुखं जग्मुः अपराः समुत्सुका
इति सर्वत्र योज्यम् पयो दुग्धं पात्रस्थं चुन्यामाधिश्रित्य
अध्यारोप्य तत्कायमपनीक्षमाणाः ययुः अपराः संवावं गोधूम-
कणां पकमनुद्वाह्यानवरोप्य ययुः ॥ ५ ॥

काश्चित्परिवेषयन्त्यः बन्धून् भोजनाद्यर्थं निवेश्य भ्रा-
तृकं वदत्यः तत्परिवेषणं हित्वा ययुः काश्चित् शिशून् बालान्
पयः पाययन्त्यः काश्चित्पतीन् शुश्रूषन्त्य उपचरन्त्यः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

काम के बढायवे चारे वा बैरा के गीत को सुन के बडी
सुखगुहा भई जिन के ऐसी कितनी गोपी दुग्ध दुहायती हीं
सो दुग्ध दुहायवे कूं छोडके श्रीकृष्ण की ओर जात भई,
कितनी गोपी चुल्हे पे ओटवे को दुग्ध चढाय के आवति
भई, कोई गोपी रंभी रंभाई थूली को चुल्हे पे ते नही
उतार के आवत भई ॥ ५ ॥

कोई गोपी अपने घरकेन को परोस रही हीं सो परोसवे
को छोडके आवति भई, कितनी गोपी अपने छोटे २ बालकन
को दुग्ध पिबावती हीं सो दुग्ध पिबायवे को छोडके आवति
भई । कोईक गोपी अपने पतीन की शुश्रूषा कर रही ताको
छोड के आवति भई, कितनीक जनी भोजन कर रही सो
भोजनन को छोड के आवति भई ॥ ६ ॥

श्रीचरित्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अन्याः प्रमृजन्त्यः अङ्गोदघेनादि कुर्वन्त्यः काश्च काश्चित्

[२३७]

कृष्णतुष्टयं कर्म तदासकमनसोमन्यथा कृतमपि फलस्ये-
वेति द्योतयन्नाह—व्यत्यस्त्येति । स्थानतः स्वरूपतश्चोर्ध्वाधो
भ्रातृगोत्रेण विपर्ययं प्राप्तानि वस्त्राभरणानि आसां ताः ॥ ७ ॥
न च कृष्णाकृष्मनसां विद्वानाः प्रभवन्तीत्याह—वा वार्य-
माणा इति ॥ ८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतगूढार्थदीपिका ।

कासाश्च श्रीमगवत्सतोषणार्थतद्भजनसाधननिजाङ्ग-
भूषणपरित्यागमप्याह—लिम्पन्त्य इत्यादिना । तत्रैव हेतुं दर्शयन्
किं वक्तव्यं द्वैहिकदेहाद्यपेक्षापरित्यक्तेति कासाश्चिदेहविस्मृति-
रपि जातेत्याह—व्यत्यस्त्येति । पूर्वोक्तसर्वत्रागमावकस्यौत-
सुक्यस्य विश्रमाख्योऽयमनुभावः यथोक्तं “बहुभप्रातिवेक्षायां
महतावेशसम्भवात् । विश्रमो हारमाख्यादिभूषास्थानविपर्ययः”
इति । अनेन तद्विधानां प्रेमभगवता यथापेक्षितं न तथा
वेशादीति गम्यते किन्तु पश्चात्तेनैव परिहस्य स्वयं यथावत्
परिधापितमिति ज्ञेयम् एवं दौहनादीनामेवामवयवापेक्षत्वेन
यथोत्तरं भैष्ट्यमूह्यम् । यद्वा, केवलमत्र प्रारब्धनिजनिजकर्मपरित्याग
एव तात्पर्यम् तत्र च व्यत्यस्तवस्त्राभरणस्ये वस्त्रादिभारण-
रीतित्याग एव सर्वत्र च तत्र तत्र हेतुः, कृष्णगूढीतमानसा
इति । समुत्सुका इति च प्रोक्तम् एवं सर्वा अपि कृष्णस्य
परमाकर्षकस्य इयामसुन्दरस्य श्रीव्रजेन्दुनन्दनस्य अन्तिकमेव
ययुः न तु लज्जादिना विघ्नादिना वा दूरे तस्थुरित्यर्थः । परम-
मोहितत्वात् यद्यपि स यत्र कान्तस्तत्राज्ञामुरित्यनेन तदन्तिक-
गमनमेवोक्तं तथापि परममोहेनातिवेगेनास्मन्तनिकटगमनवि-
क्षया पुनर्विशेषोक्तिरिति दिक् ॥ ७ ॥

अधुना स्त्रीषुः प्रबोध्यमानामपि श्रीमगवत्पदवृत्तचित्तवशा
तासामविशेषविचारान्तर्धानमाह—ता इति । सर्वा एव ताः
पश्चादिभिर्वाच्यमाणाः धर्मप्रदर्शनादिना हस्तधारणादिना च
गन्तुं निरुध्यमाना अपि न न्यवर्तन्त किन्तु ययुरेवेत्यर्थः । कुतः
मोहिताः हस्तविवेकाः तत्कुतः गोविन्देन गोकुलेन्द्रेण । यद्वा,
गा इन्द्रियाणि ईश्वरत्वेन विन्दतीति तथा तेन अपहृत
आत्मा विलस्य आसां ताः महत्समनापहृते द्रव्ये स्वरूपानां
पश्चान्तरे च अन्तरीश्वरेण महामोहेन प्राणकोटिप्रेषेनान्तर-
पहृते बाह्यानामन्वेषां तत् प्रत्ययसामर्थ्याभावात् अत्र प्रवाद-
वेगनीयमाना नौर्यथा तद्व्यवहारां तिष्ठतिष्ठेत्याद्युक्ता । यद्वा, कृतानां
वा नौधारणेनापि न तिष्ठेदिति वक्ष्यन्ते । इत्यर्थः गोविन्दे-
नापहृत आकृष्ट आत्मा जीवाश्चैव आसामिति निरुसो जीवनं
विच्छेदः स्यादिति जीवनार्थमेव गता इति शेषार्थः तत्रापी
पतिभिरिति तेषां पत्नीशुभाशुमभागित्वेन सुखत्वात् ततश्च

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

केवलं कन्यावैगुण्येन दोषस्पर्शात् स्नेहाच्च पितृभिः ततश्च
तुष्कीर्त्तिमयात् स्नेहविशेषाच्च भ्रातृभिः ततश्च कुलदोषशङ्कया
बन्धुभिरिति—

“रक्षेत्कन्यां पिता प्रौढां पतिः पुत्रस्तु वार्यके ।

अभावे ज्ञातयस्त्वेव न ज्ञातव्यं कश्चित्स्त्रियः” ॥

इति स्मृत्युक्ताश्चत्वारो रक्षका अत्रोक्ताः तत्र प्रायः पुत्रानुत्पत्ते-
रत्र पुत्रा नोक्ताः पत्यादीनां तेषां यथोत्तरं न्यूनत्वमूह्यं
तास्मान्मुत्तरोत्तरं तत्तद्व्यतासम्बन्धयोन्यूनत्वात् तथापि पूर्वं
पूर्वेषां निवारणो प्रवृत्तावपि परंपरेषां तत्र प्रवृत्तिः कुटुम्ब-
समुदायतापेक्षया यद्वा, पूर्वपूर्वैः परित्यागे कृते परंपराभयणा-
शङ्कया तैस्तैः क्रमेण निवारणम् । यद्वा, तत्तदन्तिकवर्त्तिभिः
पतिभिः काश्चित् पित्रादिभिश्च काश्चन तत्र च पतिभिः पत्यु एव
पित्रादिभिः प्रायोऽविवाहिताः स्त्रवासिन्यश्च पुत्र्य इति विवे-
चनीयम् अन्यत् समानम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपनिषी ।

कासाश्चिद्वाहरहस्तप्रत्याशया विरहेपि “अङ्गेष्वामरणं करोति
बहुशः” इति गीतगोविन्दरीत्या श्रीमद्भागवतप्रमखिलसितस्यापि
निजाङ्गवेषस्य परमोत्कण्ठया परित्यागमाह—लिम्पन्त्य इत्या-
दिना । लिम्पन्त्यः अङ्गरागं कुर्वन्त्यः लेपनादिकमप्यपास्येति ज्ञेयम्
अन्या इत्यस्य लिम्पन्त्य इति पदद्वयेनान्वयः । तत्रैव हेतुं दर्श-
यन् किं वक्तव्यं दैहिकदेहाद्यपेक्षा परित्यक्तेति कासाश्चि-
देहावयवविशेषाऽननुसन्धानमपि जातम् इति व्यनक्ति—व्यत्यस्तेति
पूर्वोक्तसर्वत्यागानुभाव (क) स्योत्सुक्यस्य विभ्रमाख्योऽपमनुभावः
यथोक्तम्—

“वल्लभप्राप्तिवेलायां महनावेशसम्भ्रमात् ।

विभ्रमो हारमाल्यादिभूषास्थानविपर्ययः” ॥ इति ।

अनेन तद्विधानां प्रेममगवतो यथा स्पेक्षितं न तथावेशा-
दिति गम्यते किन्तु पश्चात् तेनैव परिहितस्य स्त्रयं तथावत्प-
रिष्ठापितमिति ज्ञेयम् एवं दोहनादीनामेषामवश्यापेक्षत्वेन यथो-
त्तरं श्रेष्ठ्यमूह्यं तदेव सर्वा अपि कृष्णस्यान्तिकं प्रतिययुः
प्रस्थितवत्यः ॥ ७ ॥

अधुना स्त्रैः स्त्रीवैभवात्कारितवाह्यानुसन्धानानामपि तासां
कुलवधूस्त्राभाविकत्वेन परमवुस्त्यजस्य लज्जादेरपि व्यागमाह-
ता इति । सर्वा अपि ताः पत्यादिभिः कनु रात्रौ बहिर्गम्यत
इत्यादिनिषेधेन मुहुर्वाच्यमाणा अपि न न्यवर्त्तन्त किन्तु
यथुरेवेत्यर्थः । कुतः मोहिताः हतविवेकाः तत्कुतः गोविन्देनाप-
हृत आत्मा चित्तं यासां ताः अयं पत्यादीनामपि शैथन्ये
हेतुर्जयः तत्तत्किमात्रस्य सर्वविघ्नापहारिप्रभावत्वात् तत्तदन्तिक-
वर्त्तिभिः पतिभिः काश्चित् पित्रादिभिश्च काश्चन तत्र च
पित्रादिभिरविवाहिताः स्त्रवासिन्यश्चेति—

“रक्षेत्कन्यां पिता प्रौढां पतिः पुत्रस्तु वार्यके ।

अभावे ज्ञातयस्त्वेव न ज्ञातव्यं कश्चित् स्त्रियः” ॥

इति स्मृतेः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वैष्णवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमन्या लेपनमार्जनाज्जनादीन् कुर्वाणालेपनादीन् विहाय
लोचने अञ्जनं इत्यन्वयः । काश्चित् व्यत्यस्तानि विपरीतस्थानानि
वस्त्राण्यामर्यानि च यासां तथाभूताः सत्यः कृष्णसमीप-
माययुः ॥ ७ ॥

एवं गच्छन्त्यः पित्रादिभिर्वार्यमाणा अपि कृष्णगृहीत-
मानसत्वात्काश्चिन्न्यवर्त्तन्त न गृहानाजग्मुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तावली ।

प्रमृजन्त्यः शरीरोन्माजने कुर्वन्त्यः स्थानसम्माजने वा
अञ्जनं मण्यादिना मुखकण्ठादिषु आभरणादि वधानाः
कण्ठादिषु वस्त्राणि वसाना इति व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः ॥ ७ ॥

वार्यमाणा निरोध्यमाना गोविन्देनापहृता आकृष्टा आत्मानो
मनांसि यासां तास्तथा ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

ननु, कथं तासां पितृपतिभ्रातृभिवारणं न कृतमित्याह,
ता वार्यमाणा इत्यादि । ताः पतिभिः भ्रातृभिरनुभूतमिच्छा न वार्य-
माणा बभूवुरित्यर्थः । ऊढाः पतिभिः अनूढा पित्रादिभिः अतः
एव न न्यवर्त्तन्त बाधकाभावात् कथं तैस्तैर्न वारिताः
तत्राह—मा ऊढिता वितर्किताः योगमायाभावात् ते ते तास्ताः
समीपस्था एव विदुः ता एव वा कथं विचारेण न न्यव-
र्त्तन्त तत्राह—गोविन्दोपहृतात्मानः आत्मनि सति बुद्ध्यादयो
गुणाः स्युः तेषु सत्सु विचारः प्रवर्त्तन्ते आत्महरणेन सर्व-
हरणमित्यर्थः । काकाक्षिगोबलकन्यायेन नकार उभयत्र
योज्यः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

लिम्पन्त्यः शरीरानुलेपनं कुर्वन्त्यः प्रमृजन्त्यः उच्छेदनादिकं
कुर्वन्त्यः गृहं वा लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्यः आभरणाणि आण्डानि वा
प्रमृजन्त्यः अप्रापि पूर्ववदेव क्रमः शरीरसेवातो गोसेवा मुख्या ततः
पतिसेवेति अञ्जन्यः काश्च लोचने इति गुणातीता अतः काश्चनेति
तुल्यभाषिकारः सूचितः ज्ञानमार्गशोधिका इति निर्गुणत्वं
तासामागमने दैहिकविचारोऽपि न जातः किं पुनस्तत्तत्तत्ता-
मिति वक्तुं वस्त्राभरणाद्योर्व्यत्यासमाह—व्यत्यस्तेति । व्यत्यस्तानि
विपरीतानि वस्त्राण्यामर्यानि च यासाम् एवमुद्यमः सर्वोसामेष
साधारणो निरूपितः व्यत्यासो मार्गगताविति केचित् तन्मध्यपि
काश्चित् कृष्णान्तिकं ययुः काश्चित् याः पुनः शब्दकृपा जाताः
ता उद्युक्ता अपि नाऽऽगताः याः पुनः शब्दापेक्षया त्यक्तवत्याः
ताः सर्वतो निरपेक्षा विपरीतावश्यकदेहधर्माः भगवदन्तिक-
मागताः ॥ ७ ॥

सर्वोसामनागमने हेतुमाह—ता वार्यमाणा इति—

“रक्षेत् कन्यां पिता प्रौढां पतिः पुत्रस्तु वार्यके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न ज्ञातव्यं कश्चित् स्त्रियः” ॥

भीमद्वलुमाचर्यकृतसुबोधिनी ।

इति चत्वारो रत्नकाः अतो यथागमं पतिभिर्वार्यमाणा
जाताः काश्चन पितृभिः तथैव पुत्रैः बन्धुभिश्च ते हि निरुद्धा
अपि कलरसानभिज्ञाः साधनप्रवर्णाः स्वद्वारिखीणां भजनं
मन्यन्ते न तु स्वातन्त्र्येण तथापि गोविन्देनापहृत आत्मा अन्तः-
करणां यासां निवारणां हि औत्रं प्रवर्तकश्च भगवान् अन्तः
करणादुदाश्रयः पुरुषाः न हि नौकाप्रवाहवेगाद्वच्छन्ती तिष्ठतिष्ठ-
त्युक्ता तिष्ठति मयं स्वधर्मो वा तासां नास्तीत्याह—मोहिता इति ।
यदि ताः कृष्णान्तिकं न गच्छेयुः तदा मूर्च्छिता इव प्राणा-
स्त्यजेयुः सर्वात्मभावज्ञापनायैवाधुना ब्रजस्थानामेतदागमनज्ञानं
कारितवानिति श्रेयम् अन्यथाऽग्रे मन्यमानाः स्वपाश्वस्थानानि
वाक्याद्यथा वनस्थित्यज्ञानं सम्पादितवानेव पूर्वमेवागमनाज्ञान-
मेव कथं न सम्पादयेत् “प्रक्षालनादिपङ्कजम्” इति न्यायेन
तज्ज्ञानं सम्पाद्य तत्सम्भावितदोषाभावसम्पादनात्तदसम्पादनस्यैव
वरीयस्त्वादिति ॥ ८ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

कासाञ्चिदावश्यकदेहिकवेशत्यागमाह—लिम्पन्त्यः वेदेऽनु-
लेपे चन्दनादिना कुर्वन्त्यः प्रमृजन्त्यः उद्धर्तनादिकं कुर्वन्त्यः
कासाञ्चिदावेगवशाद्देहावयवविशेषपरिचयस्याप्यभावमाह—व्यत्य-
स्तेति । विभ्रमाख्योऽनुभावोऽयं यत्तुक्तम् । “बहुमप्राप्तिवेलायां
मदनवेशसम्भ्रमात् । विभ्रमो हारमालयादिभूषास्थानविपर्ययः”
इति ॥ ७ ॥

ननु, ताः प्रेमप्रावल्यात् सर्वापेक्षां तत्पञ्चुरित्युचितमेव तासा-
मपेक्षायां तत्पत्यादयः कथं तत्पञ्चुस्तत्राह—ताः कुलवधवः पतिभिः
कुलकन्याश्च ताः पित्रादिभिर्वार्यमाणा अपि न न्यवर्तन्ते
तत्र हेतुर्गोविन्देति, भयलज्जादीनां का वार्ता तासां प्रारम्भनामपि
गोविन्देनापहृतत्वात् मोहिता मूर्च्छिता इति सूत्रसञ्ज्ञितपाञ्चा-
लिका इत्यर्थः । पत्यादिभिर्गतप्राणानामपि भार्यादिदेहाना-
मप्रतिष्ठाभयादेवान्यत्र संज्ञायां न सहाते इति चेत् ? सत्यं विप्र-
तिपत्तिरिव योगमायैव समाहिता ज्ञेया तस्य समाधानं तथैव
कल्पितानां तत्तत्तृणा एव तादृशगोपीनां स्वस्वभार्यादिकत्वेन प्रत्या-
वितानां स्वस्वगृहान् प्रति पत्यादिभिः परावर्त्तनमेव प्रकारश्चाप्रे-
वश्यते ॥ ८ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

कासाञ्चिद्विश्वसहचरीणां स्वयंयुथेश्वरीपरिचरणास्यापि
परित्यागं कथयन्वशीर्षनेः परममोहनतामाह—लिम्पन्त्य इति ।
अङ्गरागं कुर्वन्त्यः प्रमृजन्त्यः उद्धर्तन्त्यः शेषं स्पष्टम्
सर्वमिदं युथेश्वरीकर्मकमेव ज्ञेयम् अन्यथायर्थ-
कल्पनागोरवत् नचात्र सहचरीभर्मविधातः युथेश्वरीणां
तत्प्रागेव गमनात् व्युत्क्रमेणोक्तिस्तु मुनीन्द्रस्य भावावे-
शेनेति श्रेयम् अथ कासाञ्चिदनेकजन्मसिद्धानां गोपीनां
पतिरेव वा “नन्दनन्दन इत्युक्तस्य लोकात्तन्वद्वर्त्तनः” इत्यादिना
गौतमीयतन्त्रोक्तानां निरवधिद्वयेश्वरीणां देहावयवविशे-
षाननुसन्धानमाह—व्यत्यस्तेति । विभ्रमोऽयं तत्तुक्तम्—

“बहुमप्राप्तिवेलायां मदनवेशसम्भ्रमात् ।

विभ्रमो हारमालयादिभूषास्थानविपर्ययः” ॥

इति ॥ ७ ॥

कासाञ्चिद्विश्वसाधकचरीणां भावौत्कण्ठप्रदर्शनाय लज्जादि-
त्यागमाह—ता इति । पतिभिरिति धर्मपरित्यागोऽपि सूचितः एते
च पत्यादयः साधनसिद्धानां श्रुतिमुनिरूपाणामेव ज्ञेयाः ननु
नित्यसिद्धानां गोपीनामनेकजन्मसिद्धानां पतिरिति तत्रेवो-
द्दिश्य मन्त्रार्थकथनविरोधात् “श्रियः कान्ताः कान्तः परमपुरुषः”
इति ब्रह्मसंहिताविरोधाच्च कचिदनुकरणां तु साधकचरीणां
भावप्रपोषाश्च श्रीकृष्णस्य लोकवल्लीलानुकरणावद्विद्वद्वमेव
ननु, कथमाग्रहेण प्रस्तेन निवारितास्तत्राह—मोहिताः मा ऊहिता
योगमायाकल्पितपतिपाञ्चालिकाप्रायैस्तेतर्किता इत्यर्थः । ननु,
ता एव स्वविचारेण कथं न न्यवर्त्तन्ते तत्राह—गोविन्देति । युथेश्वरी
साधकचरीपक्षे गोकुलेन्द्रापहृतात्मानः सहचरीपक्षे वृन्दावने
श्वरापहृतात्मानः “वृन्दावने तु गोविन्दम्” इति वासुदेवतन्त्रात् ॥ ८ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

अन्यासां दशमाह—लिम्पन्त्य इति । गृहं वा स्नातं वा अङ्गरा-
रागेण लिम्पन्त्योऽन्या गोप्योऽभूवन् तावच्चन्द्रमसोऽसङ्गता-
सितसूक्ष्ममृदुरादिमलेपिन्यकूर्चार्कणोदयरगेण प्राचीमुखलेपना-
लुब्धलेपनावबोधेन प्रेषतमेन प्रथममेव स्वविहारारूपेण तासां
हृदयालये रासाद्रमालक्ष्य स्वमुखचन्द्रकरैः सूक्ष्ममृदुनानागत-
तानवितानैः कूर्चार्कः निर्माणं कृत्वा स्वधशयने सञ्चिविद्या-
नुरागरागेण लिप्ते तन्मुपशान्तमकरैरेवाङ्गरागेण कृष्णपि लेप-
यितुमिच्छन्त्यो गृहाङ्गलेपनाद्यपास्य कृष्णान्तिकं ययुः अनेन
कृष्णाङ्गीकृतयोगक्षेमाणां स्वगेहदेहलालताद्यपास्य तन्नित्यामि-
युक्तत्वमेव युक्तमित्युक्तं भवति, काभिसु प्रमृजन्त्यः शुक्लान्तः-
करणानामपि मलावशेषशुद्ध्या तन्निवृत्त्यै सत्कामाङ्ग्यासवत्
शुद्धचिदानन्दघनस्वरूपेयारोपिता विद्यामलनिरासाय ज्ञानाङ्ग्यासा-
यासवत् शुद्धेऽपि स्वाङ्गसम्भावितमलसम्भावनया कृष्णयोग्यता-
माकलय्य तन्निवारणायोगद्वर्त्तनं कुर्वन्त्योऽपि सन्मुखरितकृष्ण-
गीतहृतमनसां तत्तदङ्ग्यासशौचिल्ये तदेकपरस्ववसदङ्ग्यास्य
कृष्णान्तिकं ययुः एतेन कृष्णग्रहगृहीतमनसां नात्मनः कृष्ण-
सम्प्रापयोग्यतासम्पादनायापि कर्माद्यायास इति सूचितम्, काञ्चि-
त्तु लोचने अञ्जन्त्योऽभूवन् तत्रायमभिप्रायः निरञ्जनस्य
इयामस्य नेत्रयोः संयोगे तत्र निवसतः सर्वदोषमलमञ्ज-
नत्वं सुखव्यञ्जनत्वं चाज्ञायाञ्जनस्यापि इयामत्वेन दाशि सम-
प्यन्त्यः । यद्वा, अञ्जनस्य इयामरजस्त्वेन इयामपदाञ्जरजस्त्वं
मत्वा रागरागान्वितस्त्रनेत्राञ्जयोः परागरजस्त्वेन परागरजसा
नेत्राञ्जयोः शोभां रजोद्वारा नेत्राञ्जयोः प्रियपदाञ्जोऽङ्ग्या
सम्बन्धं च भगवतो दीनवत्सलत्वात्तत्पदाञ्जरजोभास्येन
नेत्रयोराभिव्यक्तिसम्भावनया विरहनिवृत्तिं चाकलय्य निवश-
यन्त्यः । यद्वा, नेत्रयोर्विरहानलालिमा व्यर्त्ति दृष्ट्वा मस्मना बहया-
च्छादनवत्कृष्णरजसा तदाच्छादनमभिप्रेत्य निवशयन्त्यः तदेव
कृष्णेन वशद्वारा धमनेन दृक्कषहृच्छादनावापि प्रवृत्तानि नेत्रयो-
र्द्विगुणरागदाहयोर्वृद्धौ वैकल्ये जाते नेत्रस्थलकमलाङ्ग्या तापा-

भीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

धिक्येन प्रोक्ततद्रसात्मकाश्रुसखिलैर्हृच्छ्याग्न्यास्य हृदयं
सिञ्चन्त्यस्तैस्तदशान्तिं प्रत्युत हृत् कुम्भोद्भूतकामाग्निना कुम्भजेनेव
सिन्धोस्तद्वयडाश्रुभारासखिलशोषं दृष्ट्वा पदजलेन सिन्धुपूरकं
नाम्नैव महद्भूवदहनशमनं दवानलपानकर्त्तारं घनश्याममधराभृतवधं
तदुपशमाय वयुः एवं भगवद्भूतानां भगवदनुरागजान्यत्र विरागेशै
हिकामुष्मिकसर्वत्यागमारब्धत्यागाभीतिं परिब्रज्य भगवद्धामोप
गमनं च तद्वंशगुरुपदेशेन दर्शयित्वा तत्स्वोपकरणव्यत्यस्त-
नापि न भगवत्पथं प्रवृत्तिमतां तत्स्वरूपमाप्तौ बाधिकेत्यपि
स्वाचरितैरेवोपदिशन्ति-व्यत्यस्तत्यादिना । प्रेमवैकल्येन देहानु-
सन्धानस्यैवाभावे क्वचनानुसन्धानं भगवता नित्याभियुक्तानां
योगक्षेमोद्बुद्धनस्य प्रतिष्ठातृत्वे व्यात्मनोऽपि प्रेमवैकुण्ठदेव तद-
करणात् यद्वा, प्रेमपथिभूषणादिव्यत्यासस्यैव भूषणत्वात्तदक-
रणं वस्तुतस्तु कृष्णगोप्योभेदाभावात् कृष्ण एवोभयरूपतया
तथा विहरन् सर्वजीवोद्धारार्थं प्रेदपन्थानमुपदिशतीति न
कोऽपि शङ्कावसरः ॥ ७ ॥

अथ अधुना-

“त्वां सेवतां सुरकृता बहुवोन्तरायाः-

स्त्रौको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदन्ते ।

नान्यस्य बहिषि बलिं ददतः स्वमागान्-

पक्षे पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्द्धि ॥

इत्यादिवचनात्स्त्रौको विलङ्घ्य परमं पदं भगवद्विहारस्थलं व्रजतां
सुरकृतान्तरायस्य तदकिञ्चित्करत्वस्य च निर्दिष्टत्वात्तदेव
दर्शयति-ता वार्यमाणा इति । तत्र पतिभिरिति श्रुतिरुपायां
गोपीनां तत्तन्मन्त्रप्रतिपाद्यत्वेनापातदृष्ट्या भासमानाना-
मुक्तन्यायेन तदसम्बद्धानामपि देवानां पतित्वेन लोके प्रती-
यमानत्वात्परित्यक्तं । न च तत्र सुरकृता बहुवोन्तराया इत्युक्तम्
अत्रतु पतिपित्रादिभिरित्यर्थभेदः शङ्कनीयः “देवाकारादिरूपिणः”
इत्यत्र देवानामपि तत्कुटुम्बजनरूपतयैव विघ्नकारित्वस्यो-
क्तत्वात् विशेषतो गोपीनां तु-

“नन्दाद्या ये व्रजे गोपा याश्चासीषां च गोपितः ।

वृष्णापो वसुदेवाद्या देवक्याद्या बहुस्त्रियः ॥

सर्वे वै देवतामासां तमयोऽपि भासत ॥” ।

इत्यादिभिर्देवत्वे शङ्कन्या अर्थभावात् तथा च ता वार्यमाणा
इत्यनेनान्तरायं निर्दिश्य न न्यवर्तेतेति तदकिञ्चित्करत्व-
निर्देशः तत्र हेतुर्मोहिताः कृष्णानुसन्धानेन स्वदेहानुसन्धान-
शून्यत्वे किमु वाच्यं तद्वारणानुसन्धानस्य तत्रापि हेतुमाह
गोविन्दपदतात्मान इति । गोविन्देनापहृता आत्मानो मनांसि
यासां तत्र गोविन्द इत्यत्र गवां बहिरन्तरिन्द्रियाणामिन्द्रः
स्वामी गा बहिरन्तःकरणानि विन्दते प्राप्नोति वशीकरोतीति
वा सर्वथा मनोहरणयोग्यताक्ता अत एव मोहिता इति मा-
ऊहितं तद्वारणं यामिस्ताः यद्वा गोविन्देन गोमिः श्रुतिवचोभि-
र्दिन्दते तात्पर्यवृत्त्या बोध्यते इति तथा तेनापहृत आत्मा
तात्पर्यं यासामनेन यथा श्रुतीनां तात्पर्यं अल्पपर्यवसितानां
न देवान्तरपर्यवसानं तथा तासामपि न तत्रावस्थितिः यद्वा
गवामिन्द्रेणैवापहृता वशीरवेण मनोहरेण भगोपहृतोत्थाप्य
क्षेत्र्यादेव स्वसमीपं नीता आत्मानो देहा एव यासामित्य-

नेन देवेन्द्रविजयिगवेन्द्रापहृतात्मनां न देवप्रतिबन्धः किञ्चित्-
करः तत्र साक्षादात्महरणे हेतुर्मोहिता इति मां तपोलक्ष्मीरूपे-
णोहिता भगवताऽऽमीयत्वेन सम्मता इति परस्परं वा हेतुहेतु-
मद्भावः वस्तुतस्तु भगवतो नित्यसहचरीणां सर्वथा वारणा-
गोचरत्वात् देवाङ्गवानामपि ब्रह्माङ्गवा तत्तद्देवानुज्ञया च भग-
वत्प्रियार्थोपतीर्णानां तद्वारणासम्भवात्-

तद्भूरि सायमिह जन्म किमप्यटव्या-

यद्गोकुलेपि कतमाङ्घ्रिरजोभिषेकम् ॥

यज्जीवितं तु निखिलं भगवान्मुकुन्द-

स्वध्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव ॥

इति ब्रह्मवचनात् व्रजवासिनां सर्वेषामपि भगवदेकजीवन-
त्वात् परमानन्दघननिरावरणपरमप्रेमास्पदकृष्णब्रह्मसाक्षात्कारेपि
केषाञ्चित्प्रेम केषाञ्चित्कभाव इति वक्तुमप्यशक्यत्वात् तथात्वे
तु तत्परमानन्दघनत्वप्रेमास्पदस्वभावत्वे सन्देहापत्तेः न च माया-
मोहितानां तथा त्वसम्भावना तत्साक्षात्कारे तल्लीलाधाम्नि
च मायामोहासम्प्रतिपत्तेः न चासुराणां मोहितत्वं व्रजजनेषु-
सुरत्वासम्भवात् असुराणामपि तत्र निविष्टानां तत्साक्षात्का-
रवतां मायामोहानौचित्यात् भगवद्दर्शने उद्भूतानुरागानामपि
तेषां लीलानुसारितया गोपवाक्यानामिव युद्धादिलीलोपपत्ते-
रन्यथा प्रेमाभावे प्रेमैकल्यस्य भगवत्प्राप्त्यसम्भवात्पक्षे “मन्येऽ
सुरान्भागवताऽव्यधीशे सरस्वतामार्गोभितिविष्टचित्ताङ्ग” इत्यादि-
वचनात् भगवता सङ्केते सन्दर्शितस्वमतानुसारेण तु सर्वेषां
माधुनिकानामपि व्रजवासिनां भगवद्रूपवार्तिकमु वाच्यं तदानीं
स्तनानां तथा च सर्वथा लीलोप्रतिबन्धकवारणाघसम्भवेपि
प्रेमयथोपदेशगानादिना सर्वोद्धारार्थं प्रकाशितलीलोपयोगतया
गोपगोपीनां तद्वेष्टोपपत्तिरिति सर्वमनवद्य काश्चित् प्रेमियां
भगवदेकजीवनत्वेन तन्मिषनप्रतिबन्धेन जीवने किन्तु प्रति-
बद्धगुणमयदेहत्यागेन भगवल्लीलाप्रवेश इति स्वचरितैरेवोपदि-
शन्ति-अन्तर्गृहगता इत्यादिभिः । यद्यपि भगवल्लीलाधामानु-
गतानां विभागानुपपत्तिः तथापि श्रुतिरुपायामाधुनिकसाधन-
सिद्धानां चरितानुकारेणैव तदुपदेशोपपत्तिः तत्रायमर्थः
अन्तर्गृहगता देवास्तथा भावित्वात् पूर्वमेव गृहान्तःप्रवेशे
स्थिताः अत एव पत्न्यादिवारणोनालक्ष्यविनिर्गमाः न लब्धो
विशेषतो निर्गमो यामिस्ताः न लब्धो वीनां पक्षिणामिव निर्गमे
यामिरिति वा अनेनैव पूर्वपद्यवर्णितानामन्तर्गृहगतत्वाभावेन
लब्धविनिर्गमानां तद्वारणाप्रतिबन्धत्वमुक्तं तथा च गुणप्रयदेहे
एव तत्प्रतिबन्धसम्भवमालक्ष्य तस्यागाव कृष्णम्-

“कृपिर्भूवाचकः शब्दो गच्छ निर्वृतिवाचकः ।

तयोरेकं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते” ॥

इतिवाचनाश्रित्यानन्दरूपं श्यामसुन्दरं मनःकषेकं वा वध्यं
ननु, आम्नाणां गोपाङ्गनानां कथं ध्यानप्रकारावगतिस्तत्राह-
तद्भावनायुक्ता इति । मुनिरुपत्वेन साधनसिद्धत्वेन च पूर्वमपि
जन्मान्तरे तत्संस्कारादिह च तद्भावनाध्यानं तेन युक्ता इति
तत्र लिङ्गमाह-मीक्षितलोचना इति । यद्वाऽन्यविषयसंस्कारो
ध्यानविशेषी सन्न पूर्वविषयसंस्पर्कजनितभावनासंस्कारात्मक-
आधुनिकेन्द्रियसन्निकर्षजनकश्चिद्विषयः तत्र प्रथमाभावे हेतु-
माह-तेजाधनेति । पूर्वमपि तद्भावनेनैव युक्ता इत्यन्यभाविनाभावात्

भीरामनारायणकृतमावभाविभाविका ।

केन ध्यानप्रतिबन्धो भवेत् द्वितीयाभावे हेतुमाह मीलित-
लोचनानां इति । ततश्च कृष्णध्याननेव दृष्टादृष्टद्वारा गतदेहा
ध्यासत्वात्प्रतिबन्धं यद्गुणमयं देहं तत्सद्यो जडुः ननु सति
कर्मबन्धनं गताध्यासत्वमात्रेण कथं जडुस्तत्राह—प्रक्षीणा-
बन्धना इति । प्रकृष्टतयाऽनवशिष्टलेशतया क्षीणानि निवृत्तानि
कर्मबन्धनानि यासां ताः ननु, यथा कथाश्रिदागामि-
सञ्चितयोरश्लेषविनाशाभ्यां क्षीणात्वसम्भवेऽपि भोगकना-
शप्रारब्धपापपुण्ययोः कथं निवृत्तिरिति शङ्कायामाह—दुःसह-
प्रेष्टविरहेति । पूर्वं दुःसहो यः प्रेष्टस्य कृष्णस्य विरहस्तन
यस्तीव्रस्तापो दुःखं सर्वशुभफलभूतदुःखानां ततोऽन्यत्वेन तद-
न्तर्मावात्तैव भोगद्वारा धृता अशुभां याप्सिस्ताः तथा तद-
न्तरे ध्यानं एव प्राप्तोऽप्युत्तमस्याऽश्लेषो निषिद्धपरिष्म-
स्तेनोद्भूताया निवृत्तिः सर्वशुभफलभूतसुखानां “एतस्यैवान-
न्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” इति श्रुत्या तल्लुप्तत्वात्तयैव
सर्वशुभफलानां प्राप्तत्वाद्भोगद्वारैव क्षीणानि प्राचीनशुभा-
नुष्ठानजनितारुह्यरूपाणि मङ्गलानि यासां ता नच नियतकालभोग
यागानां शुभाशुमानां युगपद्भोगानुपपत्तिरिति वाच्यं सर्वकर्म
फलभोगदेशकालनियमस्य फलप्रदेशाधीनतया तदिच्छयैव तदु-
पपत्तेः किञ्चादृष्टोद्भेदकदेशकालनिमित्तानां फलैकानुमेयतयाऽत्रैव
फलदर्शने एवमेव तस्त्रीकारापत्तेः शङ्कानवसर एव । ननु,
ध्यानमात्रेण योगिनामिव देहाप्रतीतावपि बोधाभावे कथ-
मध्यासतिः सत्यामपि देहाप्रतीतावध्यायोगिनां सुषुप्तिं गतानां
च पुनरुत्थाने तदध्यासानुवृत्तिर्दर्शनात् तत्राह—तमेवेति ।
जारबुद्ध्याऽपि तं परमात्मानमेव सङ्गतास्तथा च दीपप्रज्वा-
लनपाकाद्यर्थमङ्गारबुद्ध्या मणौ प्रवृत्तस्य मणिलाभवद्-
भोगाय जारबुद्ध्याऽपि परमात्मानमेव सङ्गतानां तल्लभो गुणमय-
देहत्यागश्चेति सर्वमनवद्यं वस्तुतोऽस्मिन्पक्षेऽपि न तासां गुण-
मयो देहः न वा तस्यागः किन्तु तदनुकारेणोपदेशमात्रं यद्वा,
मुनिरुपासु गोपिकासु काश्चित्पूर्वमेव दृढभावनया गुणमयदेह-
त्यागेन लीलोपयोगिसिद्धिदानस्वरूपस्वरूपात्मकदेहा एव जाता-
स्तास्तु कृष्णाहानमात्रेणाप्रतिबन्धतया गताः याः काश्चित्त-
यथा वामदेवस्य पूर्वं भावनापरिपाकाभावाज्जन्मप्राप्तावपि गर्भं
एव भावनापरिपाकात्प्राप्तिस्तथा भावनाया यथावदपरिपाकेन
गुणमयदेहेन जातास्तास्तु आह्वानात् पूर्वमत्र गोपीदेहे दुःसह
प्रेष्टविरहतीव्रतापधुताशुभत्वेन ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिवृत्त्या
क्षीणमङ्गलत्वेन प्रक्षीणबन्धना नष्टादृष्टप्रतिबन्धा अतोऽधुना
कृष्णामुरलिकाहानसमये लीलाप्रवेशाय तद्योग्यस्वरूपात्मकदेहस्य
नित्यसिद्धस्य सुपरोपतिरोहितरज्जुवत् गुणात्मकदेहारोप-
तिरोहितत्वात्तदपवादय कृष्णं ध्यातुमन्तर्गृहगतास्तत्रापि मीलित-
लोचनास्तथा तदभावनं युक्ता अत एव ध्यानचित्तेपकेन्द्रिय-
निरोधात्तदभावनयुक्तत्वेन क्षीमकान्तान्तर्वासनाभावाच्चालम्ब-
विनिर्गमा न लब्धो बहिः कस्मिंश्चिदपि विषये चित्तविनिर्गमो
यासां तथाभूताः कृष्णं नित्यानन्दविग्रहं इयामसुन्दरं मनः
कर्षकं दध्युः ध्यानप्रभावेनैव गुणमयं देहं जडुः ततश्च तमेव
इयामसुन्दरं परमात्मानं सङ्गताः गुणमयदेहाभावात्सम्भक्ताः
ननु, जारबुद्ध्या कथं सङ्गतास्तत्राह, जारबुद्ध्यापीति । अङ्गार

बुद्ध्या मणिमिमिव जारबुद्ध्यापि परमात्मानमेव सङ्गताः यद्वा,
अपिनाबुद्ध्यन्तरमपि द्योत्यते तथा च जारो रमणस्तदबुद्ध्या
परमात्मबुद्ध्या च सङ्गतास्तत्र परमात्मबुद्ध्या गुणमयदेहाय
वादो रमणबुद्ध्या रमणं च “तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति
श्रुतेः नच परमात्मप्राप्तौ रमणसम्भवो वाच्यः “ यो वेद
निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान्सह
ब्रह्मणा विपश्चिता ” इति श्रुत्या तथाऽवगमात् अत्र जार-
शब्दो रमणाश्रयात् न तूत्पत्तिविषयः अत्र कान्तं विदु-
रित्युक्तः पूर्वमपि “पतिं मे कुरु ते नमः” इति निर्देशात् यद्वा,
काश्चिद्गोप्यो वंशध्वनिश्रवणोत्तरं पूर्वं प्रेष्टविरहतापेन शुष्क-
देहतया ध्वनिसौष्ठवमोहिततया चालम्बविनिर्गमा गन्तुमशक्ता
अन्तर्गृहगता एव प्रथमं तद्भावनायुक्ता मीलितलोचनाः सत्यः
कृष्णं दध्युः ततश्च ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिवृत्त्या यो दुःसह-
प्रेष्टविरहेण देहशोषणहेतुभूतस्तीव्रतापः स एव धृतोऽशुभो
यासां तासामन्याशुभासम्भवात् तयैव निवृत्त्या क्षीणानि
गृहसौख्यप्रदान्धन्यानि मङ्गलानि भोगोपयोगिगृहासौष्ठवा-
दीनि यासामिति वा तथा च धृततापत्वेन लब्धदेहसामर्थ्य-
त्यक्तसमस्तगृहकल्याः सम्पन्नसर्वमङ्गलाः सत्यः आदौ जार-
बुद्ध्या सङ्गता अपि तां गुणभूतां जारबुद्धिं जडुः मय च
सर्वथा प्रतिबन्धाभावात् परमात्मानमेव गुणमयं देहं सम्यक्
मुख्यकान्तधिया गताः निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीन इत्यादि
वचनात्तदेहगुणयोः स्वरूपात्मकतया देहदेहिगुणगुणविभागा-
भावात् । यद्वा, काश्चिद्गृहान्तर्गता अत एवालम्बविनिर्गमा-
स्ततश्च दुःसहप्रेष्टविरहतीव्रतापेन धृताः कम्पिताश्च ता एवा-
समन्ताच्छुभाः शुद्धा ध्यानं कर्तुं योग्याश्चातः कृष्णप्राप्तये
कृष्णमेव नित्यं तद्भावनायुक्ता मीलितलोचना दध्युः ततश्च ध्यान-
प्राप्ताच्युताश्लेषनिवृत्त्या क्षीणमङ्गलाः सत्यः येन गुणमयदेह-
सम्बन्धेन कृष्णो जारबुद्धिर्भवति स हेय इति व्यवस्य जार-
बुद्ध्या निमित्तभूतया गुणमयं देहं सीतासङ्गाभ्यां ज्ञायादेह-
त्यागवत्पतिस्मन्यसमीपे जडुः ततः सद्यः प्रक्षीणबन्धना अप्रा-
कृतदेहेन तमेव परमात्मानं सम्यग् गताः अत एवान्ते च वक्ष्यति
“नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायसा ।
मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् खान् खान् दारान् व्रजोक्तसः” ॥
इति ॥ ८—११ ॥

भीमनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

काश्चिच्चन्दनकुङ्कुमादिना भगवदङ्गसङ्गसम्भावनायाऽङ्गराजं
कुर्वन्त्योप्युत्कण्ठया तलेपनम हित्वा आकर्षकस्य प्रेष्टस्य समीपं ययुः
अन्याः प्रमृजत्यः अङ्गोद्भवेनादिकं कुर्वन्त्यः अनेनावश्यकदेहावेशादि
त्याग उक्तः कासाश्चिद्गमन्तवरावेशवशादेहावयवविशेषाऽनु-
सन्धानाऽभावमाह—व्यत्यस्तोति । स्थानतः स्वरूपतश्चाङ्गोद्भो-
धारणेन विषयं प्राप्तानि वस्त्राभरणानि देहावयवविशेषाऽनु-
सन्धानाभावमाह—व्यत्यस्तोति । स्थानतः स्वरूपतश्चाङ्गोद्धारणेन
विषयं प्रप्तानि वस्त्राभरणानि यासां ताः “बलभमप्राप्तिवलायां
मदनावेशसम्भवात् । विभ्रमो हारभात्यादिभूषास्थानविषयः”
इत्युक्तो विभ्रमाख्योऽनुभावोऽयम् अनेन भगवत्पदार्थं कर्म
तदासकचेतसामन्यथा कृतमपि फलत्येवेति ध्वनितं निवृत्तिपदे

श्रीधनपतिसूरिकृतगूढार्थदीपिका ।

आगमनप्रकाराकाङ्क्षायां श्रुतिः “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन” “सर्वोपधा च यज्ञादि श्रुतेः” (३४।२६) इति श्रुतिसूत्राभ्यां सर्वकर्मणामिव संयोग-पृथङ् न्यायेन तत्प्रतिपादकश्रुतीनामपि परमात्माभिमुख्यमाह—
बुद्धस्य इति । “जुहुयाद्यजेत दद्यात्” इत्यादिश्रुतयस्तत्तत्कर्म-फलप्राप्तिं प्रतिपादयन्ति अहोहं तत्फलं हित्वा तत्प्रतिपादने मुख्यं तात्पर्यं विहायामिषयुः ब्रह्मणि समन्वयं गन्तुं प्रवृत्ताः “सर्वे वेदा-सत्पदमामनन्ति” इत्यादिश्रुतेः । काश्चित् समुत्सुकाः “यथा पुष्कर-पात्राणि आपो न क्षिप्यन्त एवमेव विदि पापं कर्म न क्षिप्यते, तथैषाकातुल्यमऽग्नौ प्रोतमप्रदुयेत एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदुयन्त” इत्याद्याः श्रुतयः । पयःस्थानीयं क्रीयमाणं सञ्चिन्नं च कर्माधिभित्तिं तत्परिपाकं तद्भोगपर्यन्तं प्रतीक्षानित्यसम्प्रति-पाद्यामिषयुः “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे अथ सम्पत्स्ये” इत्याद्याः अपराः परिपक्वगोधूमकण्ठाग्रस्थानीयं प्रारब्धकर्मानु-द्वास्य भोगं विना तत्क्षयाभावं प्रतिपाद्य अपराः “सर्वांश्च जुष्टान्निर्वपामि अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इत्याद्यास्तत्तद्विः परि-वेष्टयन्त्यस्तत्र तात्पर्यं हित्वा तथा अपराः “मत्तुभ्यं वै चातुर्मास्य-याजिनः सुकृतं भवतिअपामसोमममृता अभूम” इत्याद्याः शिशून्ययः स्थानीयं कर्मफलमक्षयत्वेन प्रतिपादयन्त्यस्तत्र तात्पर्य-हित्वा । यद्वा, सर्वकर्मा “सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः” इत्याद्याः परिवेष्टयन्त्यः “ऋतं पिबन्तो सुकृतस्य लोकं” इत्याद्याः पयःस्थापनीयसुकृतफलपानं चेतनकर्मकं प्रतिपादयन्त्यः काश्चित् “स होवाच प्राणोऽहमास्मि प्रज्ञात्मानं मामयुष्मन्तमित्युपास्व” इत्याद्याः पतीन्स्वर्गादिपतीन् इन्द्रादीन् प्रतिपादयन्त्यः तत्प्रतिपादन-तात्पर्यं हित्वा काश्चित् “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः, मृत्युर्यस्योपसेचनं, क इत्यां वेद यत्र सः” इत्याद्याः अन्यादि कर्तृकाशनं प्रतिपादयन्त्यः भोजनमृत्यवादिरूपम् अपास्य तत्प्रति-पादनं विहाय तथा अन्याः “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यमिसंविशन्ति” इत्याद्याः लिम्पन्त्यो लेपनमध्यारोपप्रतिपादयन्त्यः अन्या “मया तं आदेशो नेति नेति नेह नानास्ति किञ्चन, अस्थून्मनणु” इत्याद्याः प्रभृजन्त्यः प्रक-र्षणं मार्जनमपवादं प्रतिपादयन्त्यः काश्चन “अनीशया शोचति सुहृत्मानः, यः सर्वज्ञः सर्ववित्, सर्वस्य वशी सर्वस्वैशानः” इत्याद्याः लोचनस्थानीये जीवे सञ्चैतन्ये प्रज्ञयन्त्यः उपाधिमत्तया प्रदि-पादयन्त्यः काश्चित् “त्वं वामहमास्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि” इत्याद्याः व्यत्यस्तवस्त्राभरणः स्त्रस्त्ररूपा-च्छादकम् अहं कर्तव्यादिप्रतीत्यापादकं जीवत्वं वस्तुस्थानीयम् ऐश्वर्याद्यलङ्कृतिप्रतीत्यापादकद्वारेण प्रतिपादिते वस्त्राभरणे यामिस्ताः । यद्वा, व्यत्यस्तो सम्बन्धः परिक्षिप्तो वस्त्राभरणमीश्वरत्व-स्थानीयं व्यत्यस्ते व्यत्यस्तप्रतीस्थानीयो आवर्णविशेषो यामिस्ता वृत्तयो बहिर्मुखतां विहायान्तर्मुखता जाता इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

ननु,—

“स्त्वेतं कस्यां पिता कान्तां पतिः पुत्रस्तु वाङ्मके ।

अमावे ज्ञातसस्तेषां न ज्ञातस्यै कश्चित् स्त्रियः” ॥

इत्युक्त्या तासां रक्षकानां विघ्नभूतानां सर्वे कथं कृष्णा-

न्तिकं ययुस्त्व्यादिशङ्क्य “त्वयाभिगुप्तां विचरति निर्भया विना-यकानीकपमूखं प्रभो” । इत्युक्तत्वात् कृष्णाकृष्टचेतसां न विघ्नाः भवन्तीत्याशयेनाह—ता इति । तत्र चतुर्विधा गोप्यः पञ्च-पुराणोऽभिहितः—

“गोप्यस्तु श्रुतयः प्रोक्ता ऋषिजा गोपकन्यकाः ।

देवकन्याश्च राजेन्द्र न मानुष्यः कथञ्चन” ॥

इति प्राकृतमानुषमावराहिताः तत्र गोपकन्याः काश्चिन्नित्यसिद्धाः काश्चित्साधनसिद्धाः तत्रनित्यसिद्धा ब्राह्मादिनीशक्तिरूपाः “आनन्द-चिन्मयरसप्रति भाविताभिस्तामिः” इति ब्रह्मनहितायामुक्तत्वात् ह्यदिनी या महा शक्तिरिति बृहद्रोतमीयाश्च तथा च सच्चिदानन्दधनः परमात्मा गोपालरूपमसङ्ख्यातगोपालिकारूपं चादाय क्रीडाार्थं प्रकटितं गोलोकेक्रीडति स चात्र ताभिः साधनमवतीर्णस्ततस्तासां नित्यसिद्धत्वादिकमुच्यते द्वितीयास्तु काश्चित् गोपीजनवल्लभो-पासनयात्राक् गोपीभावं गोलोके प्राप्य भगवता लब्धक्रीडा आह्वयावतीर्णाः काश्चित्सम्प्रति गोकुले एव गोपीमावास्ताः पूर्वोपासनकात्यायनी व्रताचरणादिसाधनसिद्धत्वात्साधनसिद्धाः श्रुत्याद्यस्तु सर्वा अपि साधनसिद्धा एव साधनं च प्रार्थनादि तदुक्तं बृहद्भामनपुराणे—

“कन्दर्पकोटिजावश्ये त्वयि दृष्टे मत्तांसि नः ।

कामिनीभावमासाद्य स्मरश्रुद्धान्यमंशयः” ॥

यथा त्वल्लोकवासिन्यः सकामत्वेन गोपिकाः ।

मजन्ति रमणां मत्वा चिकीर्षाऽजनि तस्तथा” ॥

इति ऋषीणां श्रीमद्भामचन्द्रप्रसादात् गोपिकाजन्मप्राप्तिरुक्ता पाशोत्तरखण्डे—

“पुरा महर्षयः सर्वे दयङ्कारण्यवासिनः ।

दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमिच्छन् स्त्राविग्रहम् ॥

ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्रताश्च गोकुले ।

हरिं सम्प्राप्तकामेन ततो मुक्ता भवाण्यवात्” ॥

इति श्रीमद्भामचन्द्रलोक्य स्त्रीपास्यगोपविग्रहं हरिस्तुत्वा तमेव भोक्तुमिच्छावता लज्जाया तदवृत्तवता कल्पतरुद्विजावतौऽपि श्रीराममीष्टसिद्धिर्जातेत्यर्थः । सम्भवन्तु सुरस्त्रियः इति प्राग्भा-षाय भगवदाराधनलब्धप्रवृत्त्याऽवतीर्णत्वाद्देवाङ्गनानां साधन-सिद्धता तत्र “नेते सुरेशा आचरन्ते न चेत” इत्युक्तत्वात्पुराणामृषी-णांश्च गोपालादिरूपेणावतीर्णत्वाद्देवाङ्गनाः स्वपतिमिद्वैः विवा-हादिकम् ऋषिचरीणां तु ऋषीणां दम्पतीरूपेणावतीर्णत्वात्स्त्रा-स्वरूपभूतैरेव पतिमिर्निवाहादिकं श्रुतीनां कासाश्चित् तत्तत्प्र-तिमाद्यर्थैः प्राप्तगोपालरूपैः भगवत्प्रतिपादकानां नित्यसिद्ध-गोपीनां च स्वसमानमायामयवैग्रहाणां गोपैः मायया प्रकटी-कृतैर्गोपैः वा विवाहादिकं सञ्जातं तत्र ऋषिचर्यैः भगवत्प्रति-पादिकाः श्रुतयश्च सर्वा भग्यऽभिज्ञाः साधनसिद्धगोपीनां देव-कन्यानां च मध्ये काश्चिदभिज्ञाः काश्चिदभिज्ञाश्च नित्य-सिद्धानां मध्ये भगवत्सङ्करपाऽनुसारेण नरनाट्यमयलब्धकाश्चि-न्मानिन्यः काश्चिद्वाङ्मयाः भगवत्स्वरूपप्रतिपादकश्रुतीनां मध्येपि अतन्निरसना खण्डाणां गृहीतमार्गनिनीत्यरूपाः अन्यास्तु गृहीतवाङ्मयरूपास्तत्रैवभूतानां गोपाङ्गनानां मध्ये काश्चित् पितृभिः काश्चित्पतिभिः काश्चिद्भ्रातृभिः काश्चिद्वधूभिः काश्चित्

अन्तर्गृहगताः काश्चिद्वाध्याऽलब्धविनिर्गमाः ।

कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मौलितलोचनाः ॥ ६ ॥

दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ।

ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्त्या क्षीणमङ्गलाः ॥ १० ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

युनेरित्यपि द्रष्टव्यं वार्यमाणा अपि न व्यवर्तन्त यतः गोवि-
न्देन बोधोद्धारकेण गोलोकविहारिणां गवेन्द्रेण प्रेष्टेन भगवता
अपहृतः आत्मा अन्तःकरणां यासां ताः तथा चन्तःकरणां
रुदनेन भगवता यद्गतां तत्करणां भोजं निवारणमकिञ्चित्करं
प्रबोहपवितनीकायां स्थितश्च तिष्ठतिष्ठेति निवारणं यथा-
ननु यथास्वधर्माद्वातास्तःकरणां निरुद्धा किमिति न निवृत्ता
इत्यशङ्क्याह—मोहिता इति । भगवत्स्वरूपाशक्तिः उक्तदशाया-
याऽनुसन्धाननिवर्त्तकं व्यामोहं गताः ननु तैः पित्रादिभिः
संबन्धा किमिति न निवारिता इति वाऽशङ्क्याह मोहिता इति
तथाचमूर्च्छामृत्युरिवामृतं प्रवृत्ताः अतस्तैस्तन्मूर्च्छामरणादिभयाः
अप्रसङ्गा वारिता इति भावः । निवृत्तिपक्षे ता भुतयः पितृपत्यादि-
स्थानीयैः वैदिकवादाभिमानेभिर्वादिभिर्वार्यमाणाः गोविन्देन
वैदिकगम्येन परमात्मना अपहृतात्मानः स्त्रीकृताभिप्रायाः न
न्यवर्तन्त यतः मया परमप्रेमसप्रमायैव ऊहिताः वृत्तयोपि
पित्रादिभिर्विषयैर्वार्यमाणा अपि गोविन्दे निर्वर्त्तितरूपाः प्रम-
या ऊहिता अनुकूलतर्कवत्यान न्यवर्त्तन्त विषयभिमुख्यं न
प्राप्ताः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विमपन्त्यः देहे चन्द्रनादिनाऽनुलपे कुर्वन्त्यः अन्याः प्रसृजन्त्यः
अङ्गोद्धतनादिकुर्वन्त्यः वसन्त्यस्तानि स्थानतः स्वरूपतश्चोद्धा-
धारणेन विपर्ययं प्राप्तानि वस्त्रावयामरणाणि च यासां ताः
कृष्णसमीपे ययुः अनेन कृष्णवेशितबुद्धिना कृष्णार्थं कर्मा-
न्यथा कृतमपि कृष्णप्रियं भवतीति सूच्यते ॥ ७ ॥

श्रीकृष्णशक्तैर्जनैः कृष्णप्रातिकूलविषया स्वजनाश्चाप्युपेक्ष-
णीयैवेति सूचयन् ता वार्यमाणाः अपि न व्यवर्तन्तेत्याह
वा इति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

कोई गोपी अपने शरीरमें केसरिया चन्दन को लगा-
वती रही ते बीचड़ी में चन्दन लगावती छोड़के चली आई
कोई गोपी अपने शरीर में कुवटनो लगावती रही ते उव-
टनो लगावती छोड़ के चली आई, कोई सखी मेघन में काजर
आंज तो रही ते काजर आंजवो छोड़के चली आई, और
कोई कोई गोपी वसन भूषण अदल बदल के पहिर आई जैसे
कोई तो ऊपर ओढ़वे की ओढ़ती कुं कमर में पहिर के बहना

को ऊपर ओढ़के चली आई, कोई गोपी हाथन के भूषण
पामन में और पामन के भूषण हाथन में पहिर के भूष-
णके समीप आवति आई ॥ ७ ॥

उन सब गोपीन कुं श्रीकृष्ण के समीप जायवे के समे
पनीन ने रोकी मातापितानने रोकी, मेया बन्धन ने रोकी,
परञ्च गोविन्द ने जिनको मन हरण कर लियो, ऐसी वे
गोपी श्रीकृष्ण की माया में मोहित होय के श्रीकृष्णचन्द्र
के समीप जायवे में निवृत्त नहीं होत आई । किन्तु अपने
प्राण प्यारे नन्द पुकारे श्रीकृष्णचन्द्र के समीप गमन करती-
आई ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

न लब्धो निर्गमो यामिस्ताः प्रागेपि तद्भावनायुक्तास्तदा
नितरां दध्युरित्यर्थः ॥ ९ ॥

किञ्च, तदानीमेव ते परमात्मानं कृष्णं ध्यान्तः प्राप्ताः
सत्यो गुणमयं देहं जहुरित्याह—श्लोकद्वयेन दुःसहेति । ननु,
कथं जहुः ? परमात्मैति ज्ञानाभावादित्याशङ्क्याह, जारबुद्ध्या-
पीति । नहि वस्तुशक्तिर्बुद्धिमपेक्षते अन्यथा मत्वापि पीतामृत-
वदिति भावः । ननु, तदपि प्रारब्धकर्मबन्धने सति कथं जहु-
स्तत्राह, सद्यः प्रक्षीणबन्धना इति । ननु, कथं भोगमन्तरं
प्रारब्धं कर्म क्षीणं भोगेनैव सद्यः क्षीणमित्याह—दुःसहेति
दुःसहो यः प्रेष्ठविरहस्तेन तीव्रस्तापस्तेन धुतानि गतान्य-
शुभानि यासां तदप्राप्तिपरमदुःखसंगेन पापं क्षीणमित्यर्थः ।
तथाध्यानेन प्राप्ता अच्युतस्य आश्रयेण या निवृत्तिः परम-
सुखभोगस्तथा क्षीणं मङ्गलं पुण्यबन्धनम् यासां ताः अतो
ध्यानेन परमात्मप्राप्तेस्तत्कालसुखबुद्ध्याऽपि निःशेषकर्मत्वा-
द्गुणमयं देहं जहुरिति ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

यदि च तास्तादृशविज्ञेन निवारिताः अमविष्मन् तर्हि
सद्य एव दशमीदशमगमिष्यति तासां सर्वासामेव भाव-
विशेषं दृष्टान्तेनैव प्रदर्शयन् कासाञ्चिदवस्थाविशेषमाह—मन्व-
रितिभिः । काश्चित् महाबुद्धयश्चभूताः साधनसिद्धा वा गृह-
अध्यस्थिता एव नाममात्रपण्यादिभिः द्वारादिनिरोधान् पित्रा-
दीनां द्वारदेशोपवेशाद्वा न लब्धो विशिष्टः श्रीभगवत्कमिसरण-
योगः । यद्वा, मन्वगोपीवत् पीनां पक्षिणामिवतिष्ठिगमनायै
निर्गमः बहिर्निःसद्यो परया वा । यद्वा, वेः पक्षिणोऽपि निर्गमो

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोपनिषी ।

यस्मात् छिद्रात्तादृशमपि यामिस्ताः अत एव कृष्णं निजावित्ता-
कर्षकं परमानन्दघनमूर्तिं वा दध्युर्विशेषतश्चिन्तयामासुः " ह्ये-
यमापदि" इत्याद्युक्तन्यायेन तन्महापञ्जिस्तारायम् श्रीमद्भागवत-
स्तत्त्वतश्चिन्ताविशेषोत्पत्तेः कथं दध्युः? तस्य प्रस्तुतस्य श्रीकृष्णो-
सहविलासस्य किं वा सुगोप्यस्य सम्भोगस्य वा भावनी तथा
युक्ताः संयुक्ताः योगवत्यो वा सत्यः । किञ्च, मीलितलोचनाः अङ्ग-
मुद्रितनेत्राः सत्य इत्यर्थः । यद्वा, दुःखविशेषेण ध्यानावेशेन वा
मुद्रितनेत्राः सत्यः । यद्वा, मीलितमन्तर्हितं लोचनम् अन्याशेष-
ज्ञानं यासां तथाभूताः सत्यः ॥ ६ ॥

ततश्च सद्य एव श्रीकृष्णेन सह संयोगं प्राप्ता इत्याह-
दुःसह इति द्वाध्यायम् । ध्यानेन विशेषतस्तद्रूपगुणादिपरिस्फूर्त्यां
दुःसहः प्रेष्टविरहः अत एव तेन तीव्रतापः तेन धृता शुभा
परमात्मानमपि तं कृष्णं जारबुद्धयेव प्रेमाभिविशेषेण सदा
जरयतीति जार उपपत्तिस्तद्रूपज्ञा सङ्गताः सम्पक् प्राप्ताः
तेन सहमिलिता इत्यर्थः इति नित्यपरमप्रेमसङ्गोऽभिप्रेतः । कथं
गुणमयं देहं जडुः किन्तु गुणातीतं नित्यभगवत्वेमसङ्गति
योग्यं देहं प्रापुरित्यर्थः । सच्चिदानन्दघनरूपप्राप्ता सङ्गता
इति भावः । सङ्गतिश्च नित्यवत्तुः स्थलस्थश्रीवत् महाशक्त्यादि
वद्वा नित्यसंयोगलक्षणा ज्ञेया तत्रापि जारबुद्ध्या सङ्गतत्वा-
द्विशेषः कश्चिद्दुःखः तथा चोद्धवद्वारा श्रीभगवदुक्तौ
"या मया क्रीडता रात्र्यां वनेस्मिन् ब्रज आस्थिताः ।
अलम्बरासाः कल्याणो मापुर्महोदयचिन्तये ॥" इति अत्र
च कल्याण इत्यनेन महोदयचिन्तयेत्यनेन च प्राप्ति
विशेष एवाभिप्रेतः तत्रापि तत्रैव व्यक्तं भावि अन्यत्वेव्यञ्जित
मेव तत्र दुःसहशब्देन तत्रिशब्देन च अनन्तकोटिकल्पेषु
महानरकादिभोगैर्योवास्तापः ततोपि कोटिगुणस्तापः सूच्यते
तथा अच्युतशब्देन निवृत्तिशब्देन च अनन्तकालेन धृता
आज्यस्यराज्यादि भोगैर्यसुखं मोक्षसुखं तत्राधिकमपि
तत्सुखं ध्वन्यते श्रीभगवदाश्लेषसुखं तत्सर्वस्य कृष्ण-
मात्ररूपत्वात् तत्र च श्रीभगवत्सङ्गत्वात् तत्तद्वाचनाच्चयोपि
ज्ञेयः अत एव प्रचीणोति तत्सम्बन्धेन तथा अशुभं नाम भग-
वन्नित्यसंयोगप्रतिबन्धककालेन एव मङ्गलं च मानादिषु
श्रीभगवदनुनयादिजन्यमर्थं विशेषदेतुः सत्कर्मविशेषः तत्तत्
प्रक्षयश्च नित्यसंयोगसुखं अत एव विरहेण मानादिना च
सम्पद्यमानप्रेमानासिद्धिर्भावात् तासामत्र स्थिताऽप्योऽन्याऽप्यः
सौमात्रेण्यतोऽविविधवा ततश्च सर्वसद्गुणमयमपि देहं सद्यो
जडुः पत्त्याह्वा श्रद्धान्तर्निखेन तेन श्रीकृष्णाप्राप्तेः अतस्त-
द्योग्यदेहमहर्षिं तं श्रीव्रजेन्द्रकिशोरमेव सङ्गता इत्यर्थः । कुतः
परमात्मानं तद्वैराग्यमपिप्रियमित्यर्थः । तत्र हेतुः जारबुद्धयेति । अन्य-
त्समानं च ध्यानप्रभावेन सद्यः प्रकर्षेण क्षीणानि बन्ध-
नानि पत्यादिकृतद्वारवन्धादीनि यासां तथाभूता अपि किञ्च-
ध्याने ध्यानेन वा हेतुना प्राप्तः सङ्गतो योऽच्युतः विरहेपि
च्युतिरहितो भगवान् श्रीकृष्णस्तस्य किं वा अच्युतेन आवि-
च्छिन्नेन अर्थात् प्रेष्टस्यैवाश्लेषेण वा निवृत्तिः परमसुखं
आश्लेषरूपा निवृत्तिर्वा तथा ध्यानविशेषेणैव साक्षात्संभोगसुखं
अयत्वेन प्रतीयमानया निवृत्त्या विशिष्टा अपि गुणमयं सर्व-

सद्गुणमयमपि देहं जडुः तत्र हेतुः दुःसहो मः प्रेष्टस्य प्रिय
तमस्य श्रीकृष्णस्य विरहस्तेन यस्तीव्रतापः अन्तर्महाज्वरः
तेन धृता निरस्ता आशु शीघ्रं यद्वा आशुः अभिनवा भा
कान्तिर्यासां ताः किञ्च क्षीणमङ्गलाः अन्तर्गृहे निरोधाय प-
त्यादिमिध्वारणादिना बहिर्निस्सरणार्थोद्यमे भित्तिकपाटादिसं-
सर्गेण वा नष्टतिलकपत्रावलीमालयादिमङ्गलाः महासापजजर-
त्वात् कान्तिविनाशेन तिलकादिक्षयेण च तादृशमखिनप्रक्षीण
देहस्य श्रीभगवत्संवायामयोग्यत्वमन्तादित्यर्थः । यद्वा ध्यान
प्राप्ताच्युताश्लेषनिवृत्त्या अक्षीणं क्षयमप्राप्तं मङ्गलं सर्वाभीष्ट
प्रापकसत्कर्मशेषफलं रासकाडादिलक्ष्यं वा यासां तथैवाशेष
रतिसुखसिद्धेः तथाभूता अपि जडुः कुतः दुःसहप्रेष्ट-
विरहतीव्रतापेन धृतं धुतिर्निधूननं पीडनमिति यावत् तदेवा-
शुभमङ्गलं महादौर्भाग्यं यासां ताः क्षणमपि महाकल्पकोट्य-
धिकं कुर्वाणात्तस्मादसमोद्धुःखभरान्महाभीतेरित्यर्थः । यद्वा धृता
कम्पिता भगवता आशुरविलम्बातात्काक्षिकी भा प्रतिभा
अत्यन्ताविरहतापेन विचारपगमादिति भावः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्सोपनिषी ।

यदि च तास्तादृशविज्ञेन वारिता अभविष्यन् तर्हि सद्य
एव दशमीदशमिव दशमगमिष्यन्निति तासां सर्वासामेव भाव-
विशेषं दृष्टान्तेन प्रदर्शयन् तासां प्रस्थितवतीनामेव मध्ये कासा-
श्चिदवस्थाविशेषमाह-अन्तरिति त्रिभिः । अयमर्थः श्रीकृष्णस्य
व्रजे प्रेक्ष्यः खलु द्विविधा । नित्यसिद्धाः साधनसिद्धाश्च तत्रै-
कासां नित्यसिद्धात्वमष्टादशाक्षरादौ(आ)तामिर्विशिष्टत्वेनैव तदा-
राधनविधानाद्व्यक्तं तच्छ्रुतीनां तदाराधनानां चानाराधनन्तभा-
वित्वात् अतो ब्रह्मसंहितायाम्—

"चिन्तामणिप्रकरसञ्जलुकलपवृत्त-

लक्ष्मीसहस्रशतसम्भ्रमसेव्यमानम्" इति ॥

लक्ष्मीसहस्रशतसम्भ्रमसेव्यमानम्" इति ॥

आनन्दचिन्मयरसप्रतिभाविताभिः ।

स्ताभिर्य एवनिजरूपतया कलाभिः ।

गोलोक एव निवसत ॥

इति । "अभिर्यः कान्ताः कान्तः परमपुरुष" इत्येता एव तदीय-
लक्ष्मीत्वेनोक्ताः तत्र च श्रीराधिक्या वैशिष्ट्यं वृद्धीतमीये-

"देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता ।

सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः सम्मोहिनीपरा" ॥ इति ।

अत एव ऋक्परिशिष्टे परस्परमव्यभिचारित्वं प्रोक्तम्
"राधया माधवो देवो माधवेनैव राधिका । विश्राजन्तेजनेष्वा"
इति । अतो मात्स्यादौ "रुक्मिणीद्वारवत्यां तु राधा वृन्दावने
वने" इति शक्तित्वसाधारणेनानयोग्येणोऽपि वैशिष्ट्यं ज्ञेयम् अथा-
वरासां साधनसिद्धत्वं यथा पाञ्चोत्तरखण्डे—

"पुरा महर्षयः सर्वे दण्डकारण्यवासिनः ।

दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन् सुविग्रहम् ॥

ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्रताश्च गोकुले ।

हरिं सम्प्राप्य कामेन ततो मुक्ता मवागताम्" ॥ इति ।

गोकुल इत्यस्य हरिं सम्प्राप्येत्यप्यप्यन्वयात् "ते यथा
मां प्रपद्यन्ते" इति न्यायाच्च महर्षयः पूर्वं तादृशभावेन श्रीकृष्णो-

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पासका इत्यर्थः । अतो रामं हृष्टेति सारूप्येण जातस्वोपासना-
संस्काराः हरिं स्वोपास्य श्रीकृष्णमेवोपभोक्तुमैच्छन् लज्जया
तु साक्षात् धृतवन्तः ततश्च कल्पवृक्षस्येवावदतोऽपि श्रीरामस्य
प्रसादात् तेषामिष्टसिद्धिर्जातेत्याह—ते सर्वे इति । गोकुले गर्भतः
स्त्रोत्वमापन्ना गोकुल एव समुद्भूताः गोकुल एव च हरिं
श्रीकृष्णं कामेन स्ववासनानुसारेण सम्प्राप्य तस्मिन्नन्तर्गृहे
एव स्वयमाविर्भूतं लब्ध्वा ततस्तदनन्तरमेव भवार्णवात् मुक्ता
कृतिः न च वक्तव्यं गोकुलजातानां प्रापञ्चिकदेहादिष्वं न सम्भ-
वतीति अवतारलीलायाः प्रापञ्चिकमिथत्वात् श्रीदेवकीदेव्या-
मपि षड्गर्भसंज्ञकानां जन्म श्रूयते इति कदाचित् श्रुतयो
गोप्यो जाता इति बृहद्भामनप्रसिद्धिः अत एव तथा व्याख्या-
स्यत—

“स्त्रिय उरगेन्द्रमोगभुजदण्डविषकधियो-

वयमपि ते समाः समहयो ऽङ्घ्रिसरोजमुधाः” ॥

इति गायत्री च तासु जातेति पात्रे सृष्टिखण्डे यथा ब्रह्मणा-
गोपकन्यारूपाया गायत्र्या उद्गाहे गोपेषु श्रीविष्णुवचनम्—

“मया ज्ञाता ततः कन्या दत्ता चैषा निरिञ्जये ।

युष्माकं च कुले चाहं देवकार्यार्थसिद्धये ॥

अवतारं करिष्यामि मत्कान्ता तु भविष्यति” ॥

इति । अतः “तत्प्रियार्थं सम्भवन्तु सुरस्त्रियः” इत्यप्रापि तथा
व्याख्यातम् अत एव तासां च चतुर्विधत्वमुक्तं पात्रे—

“गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेया ऋषिजा गोपकन्यकाः ।

देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मानुष्यः कथञ्चन” ॥ इति ।

अत्र गोपकन्या एव नित्याः न मानुष्यः कथञ्चनेति प्राकृत-
मानुषत्वनियेधात् आसु च पाशोत्तरखण्डनिर्दिष्टानामन्तर्गृहगता
इत्युक्तानामप्येकत्वं मुक्तत्वसादृश्येन लब्धानां लब्धत्वे यत एव
“शुश्रूषन्त्यः पतीन्काश्चित्” इति प्रोक्ताः इति ज्ञेयाः आसां दोहनादि
प्रथक्कर्माजुक्तैः अन्तर्गृहगतत्वस्य पतिशुश्रूषाभामेव तात्-
पर्यासां यतासां च साधकत्वं देहत्यागभवणात् पाशोत्तर-
खण्डाश्च कल्पते तथा च सति याः काश्चिद् गोकुले समुद्-
भूताः साधनवशात् सिद्धपूर्णाभावा न तु सिद्धदेहा नितरामभ्या
एव नित्यसिद्धाः पतिशुश्रूषणार्थमन्तर्गृहगता एव पत्यादिभिः
साम्प्रदायिकादिनिरोधात् न लब्धो विशेषेण केनाऽपि प्रकारेण
निर्गमो याभिस्ताः अत्र तासां साक्षाद्गोविन्दसङ्गमे तादृश-
देहस्थितेरेव विद्यमानत्वात् पूर्ववत्तद्वक्तेः पतिशैथिल्यविधानादावप्र-
वृत्तिरिति ज्ञेयम् अलब्धनिर्गमत्वादेव तद्भावनायुक्तास्तस्मिन्
श्रीकृष्णे समुत्पद्यितवित्ताः सत्यः कृष्णं निजचित्तापकर्षकं
तमेव दृष्टुं श्योतवत्यः तत्रानुभावमाह—दुःखविशेषेण ध्यातावे-
द्येन च मुद्रितनेत्राः । यद्वा, मीलितमन्तर्हितं लोचनमन्याशेष-
ज्ञानं यासां ताः ॥ ६ ॥

ततश्च सद्य एव श्रीकृष्णेन सह संयोगोपासा इत्याहुः, दुःसहेति
युग्मकेन । तत्रोत्कण्ठपरिणामं दुःसहेत्यर्थेन ध्यानपरिणामं ध्याने
त्यर्थेनाह—उत्कण्ठया दुःसहप्रेष्टविरहः विप्रलम्भाख्यो भावः तेन
तीव्रतापः तेन धृताशुभाः ध्यानेन हेतुना प्राप्ता साऽन्युत्तमस्य निज-
भक्तेषु अन्यतद्विषयेन प्रसिद्धस्याश्लेषनिवृत्तिः तथा श्रीगोमङ्गलाः

[२३६]

अथ दुःसहशब्देन तीव्रशब्देन च दुःखस्य पराकाष्ठा दर्शिता
अन्युत्तमशब्देन निवृत्तिशब्देन च सुखस्य अशुभं भगवन्नित्य-
संयोगप्राप्त्याख्यानदशायां दुःखजनिका तद्विरहस्फूर्तिः मङ्गलं
च तदशायामेव सुखजनिका प्राप्तव्यतसंयोगस्फूर्तिः यावतीभ्यां
ताभ्यां वृत्तीभ्यामेव प्रौढभावः साधकः सिद्ध्यति ताव-
त्योश्च तयोः शनैर्मोक्षयोरपि सम्प्रति युगपदेव भोगो जात
इति धृतत्वं क्षीणत्वं चोक्तम् ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

दुःसहेत्यादिना प्रारब्धकर्मक्षयप्रकार उच्यते—श्रीगोमङ्गला
श्रीगोपुण्याः ॥ १०-१२ ॥

श्रीमद्वीरसाववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

काश्चिद्गोप्यस्त्वन्तर्गृहगताः पतिभिरन्तर्गृहनिवृत्ता इत्यर्थः
अत एव न लब्धो निर्गमो यासां ताः प्रापि कृष्णभावना-
युक्तास्तदा नितरां कृष्णं दृष्टुः ध्यातव्यः कथम्भूताः
मीलिते लोचने याभिस्तथाभूताः ॥ ९ ॥

एवं ध्यातवतीनां प्रारब्धकर्मक्षयपूर्वकभगवत्प्राप्तिमाह—द्व्याभ्यां
दुस्सहेति । दुःखेनापि सोढुमशक्यो यः प्रियतमस्य
कृष्णस्य विरहः तेन यस्तीव्रतापः तेन धृताः निरस्ताः अशुभाः
प्रारब्धपापकर्माणि यासां ध्यानेन प्राप्ता यो ऽन्युत्तमस्याश्लेष-
स्तेन या निवृत्तिरानन्दस्तथा क्षीणानि मङ्गलानि प्रारब्ध-
पुण्यानि यासां तथाभूताः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अलब्धविनिर्गमाः न लब्धं विनिर्गमनं याभिस्तास्तथा तस्य
कृष्णस्य भावनया भक्तिसंस्कारेण युक्ताः ॥ ६ ॥

काश्चन ताः स्त्रियः गुणमये सत्त्वादिगुणविकृतदेहं जड-
रित्यन्वयः । अथ देहत्यागः सासारिण इव न किन्तु मुख्यमान-
स्येवेत्याह—सद्य इति । बन्धनध्वंसोऽपि प्रारब्धपुण्यपापप्रणाशेन
हृष्टत्वाच्चरामि तथैवेत्याह, दुःसहेति, दुःसहः सोढुमशक्यः प्रेष्टव्य
कृष्णस्य विरहः सांसारिको वियोगस्तेनोत्पन्नस्तीव्रतापः अत्यु-
त्कटज्वरानुभवः तेन धृताशुभाः निरस्तपापाः ध्यानेन प्राप्ताः
अन्युत्तमस्याश्लेषः ध्यानप्राप्तान्युताश्लेषः तेन उद्धृतया निवृत्त्या स्वरू-
पानन्दाविर्भावलक्षणया श्रीगोप्यानि प्रारब्धानि मङ्गलानि पुण्यानि
याभिस्तास्तथा ॥ १० ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अन्तरित्याद्यष्टकम् ॥ ९-१७ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अपत्यवत्यस्तु अधिकाराभावात्तदुपदिष्टा वपुरन्तरेण सद्यः
एव तत्र गता इति दर्शयन्नाह—अन्तर्गृहगता इत्यादिविभिः ।
काश्चित् अपत्यवत्योऽधिकारस्य देतावन्तर्गृहगताः अन-

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवृद्धकर्मसन्दर्भः ।

भिकारित्वेनाङ्गसङ्गाऽयोग्या अपि दर्शनमात्रकाक्षङ्गा बहिर्गन्तु-
मिच्छन्त्योऽप्यलब्धविनिर्गमाः तद्भावनायुक्ताः सत्यः कृष्णं
दृष्टुर्भावनालिङ्गमाह-मीलितलोचनाः ॥ ९ ॥

दुःसहेन प्रेष्ठस्य श्रीकृष्णस्य विरहेण तीव्रतापस्तेन धुतानि
अशुभानि यासां तेनाशुभकर्मक्षयः ध्याने प्राप्तो यः अच्यु-
तस्याऽऽश्लेषः तत्कृतया निर्वृत्त्या क्षीणानि मङ्गलानि शुभकर्मणि
यासां तास्तथानेन शुभकर्मक्षयः यावद्दुःखक्षय एकेन कृष्ण-
विरहदुःखेन जात इति तद्विरहस्य दुःखत्वाधिक्यम् एवं
यावत्सुखक्षय एकेन कृष्णस्य ध्यानानन्देन जात इति
तद्व्यानानन्दस्य सर्वसुखातिरिक्तत्वम् व्यङ्ग्यम् ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं दशविधानां भगवत्समीपगतिमुक्त्वा यासां कालः प्रति-
बन्धकः पूर्वमेव भक्तियुक्तास्ता भजनानन्दमननुभूयैव प्रतिबन्धा-
यव भगवत्सायुज्यं प्राप्तवन्त्य इत्याह-अन्तर्गृहगता इति त्रिभिः ।
देवगत्या काश्चिद्गृहमध्ये स्थिताः गोपमार्गाः चातुर्योन्मिश्राः
अप्रौढाः पतिसहिताः पतिमिरेव संरक्षिताः अलब्धविनिर्गमा
जाताः ततः प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं कृष्णमेव ध्यातव्यः परं तद्भा-
वनायुक्ताः भगवान् जारः स्वयमभिसारिका इति अन्यथा प्रति-
बन्धो न स्यात् तादृशोऽपि मीलितलोचनाः सत्यो भगवन्तं
दृष्टुः ध्यातव्यः ततो मुक्ता जाताः ॥ ६ ॥

ननु, तत्र ज्ञानाभावात् विहितभक्त्यभावात् भगवतोऽपि साञ्चि-
ध्याभावात्कथमुक्ता इत्याशङ्क्य कर्मक्षयात् मुक्ता इति वक्तुं
कर्मक्षयप्रकारमाह-दुःसहेति । दुःसहो यः प्रेष्ठविरहः स एव
अहानभिः तस्य यस्तीव्रः तापः तेन धुतानि निर्धूतानि उवाचि-
तानि भस्मसात्कृतानि अशुभानि यासां फलभोगे कर्म
क्षीयत इत्यविवादं कोटिब्रह्मकल्पेषु कुम्भीपाकादिनरकेषु
यावत् दुःखमभवेत् तावद्दुःखं भगवद्विरहे क्षणमात्रेण जातं
ततः सर्वपापफलभोगः समाप्तः । पुण्यक्षयप्रकारमाह-ध्यान-
प्राप्तेति । सर्वपापक्षये भगवान् ध्याने प्राप्तः अच्युतः परमात्मा
न तु समागतोऽपि जारत्वेन अस्यथा ततोऽपि कर्मक्षयः स्यात्
तस्य योषमाश्लेषः तेन या निर्वृतिः तया क्षीणं मङ्गलं
पुण्यम् यासां कोटिब्रह्मकल्पेषु स्वर्गादिलोकेषु यावत्सुखमनु-
भूयैत तावद्भगवदाश्लेषे क्षणमात्रेणैवानुभूतम् अतः पुण्य-
क्षयोऽपि जातः ॥ १० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

अत्रोज्ज्वलनीलमण्युकरित्या विविच्यते गोप्यस्तावद्विविधाः
नित्यसिद्धा साधनसिद्धाश्च, साधनसिद्धाश्च द्विविधाः यौथिकयो
ऽथौथिक्यश्च यौथिक्यश्च द्विविधाः अतिगूढभूतत्वात् अतिचर्यः
ऋषियूथभूतत्वादिचर्यश्च ततस्तासां चतुर्विधत्वमुक्तं पाद्ये-

“गोप्यस्तु अतर्गो येन ऋषिजा गोपकन्यकाः ।

देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मानुषः कस्यचन” ॥ इति ।

गोपीत्वेनैव मानुषत्वे लब्धेऽपि न मानुष इति निषेध-

स्तासां प्राकृतमानुषत्वाभावं ज्ञापयति अत्र गोपकन्यका एव
नित्यसिद्धास्तासां साधनाश्रयणात् गोपीत्वे सत्यपि कात्या-
यन्यचनस्य तु साधनत्वं नरलीलत्वमेव ज्ञापयति गोपीत्वस्य
सिद्धत्वादेवेति तत्प्रसङ्ग एव प्रपञ्चितं तासां नित्यसिद्धत्वन्तं
“आनन्दचिन्मयरसप्रतिभाविताभिः” इति ब्रह्मसंहितोक्त्या तासां
ह्लादिनीशक्तित्वप्रतिपादनात् “ह्लादिनी या महाशक्तिः” इति
बृहद्गौतमीयाश्च तामिः सह कृष्णस्य रमणस्यानादित्वाच्च
दशाष्टादशाक्षरादिमन्त्रेषु तासां निर्देशात् तन्मन्त्रोपासनानां
तद्विधायकश्रुतीनां चानाद्यतत्कालभावित्वाच्च “सम्भवन्त्वमर-
क्षियः” इति प्रमाणावगतानां देवकन्यानां नित्यसिद्धगोपिकांश्च-
भूतत्वं व्याख्यातमुज्ज्वलनीलमणौ श्रुतिचरीणां साधनसिद्धत्वम्-

“कन्दर्पकोटिलावगये त्वयि दृष्टे मनांसि नः ।

कामिनी भावमासाद्य स्मरभुञ्जान्यसंशयः ॥

यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः ।

मज्जति रमणं मत्वा चिकीर्षाऽजनि नस्तथा” ॥

इत्यादि ब्रह्मामनवचनेऽप्योऽवगतम् ऋषिचरीणां च “गोपालो-
पासकाः पूर्वमप्राप्ताभीष्टसिद्धयः” इत्युज्ज्वलनीलमण्युक्तानां तथा
भूतत्वं “पुरा महर्षयः सर्वे दण्डकारण्यवासिनः । इष्ट्वा रामं हरिं तत्र
भोक्तुमैच्छन् सुविग्रहं । ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्रभूताश्च गोकुले ।
हरिं संप्राप्य कामेन ततो मुक्ता भवाण्येवाह” इति पाद्योत्तर-
खण्डात् । अत्र रामं इष्ट्वा हरिं भोक्तुमैच्छन्निति रामसौन्दर्यदर्श-
नेन स्त्रीपाश्यस्य हरेः गोपालस्य स्मरणात्तमेवभोक्तुमैच्छन्नित्यर्थः
लज्जया तु साक्षात् न वृत्तवन्त्यः ततश्च कल्पवृक्षस्यैवावद्वृत्तोऽपि
श्रीरामस्य प्रसादात्तेषामभिष्टसिद्धिर्जातेत्याह-ते सर्वे इति । हरिं
कामेन सम्प्राप्येत्यनुसंहितं फलं ततः कामादेव हेतोर्भवाण्येवाह
संसारान्मुक्ता इत्याननुसंहितं फलम् अत्र “मातरः पितरः पुत्राः” इति
“यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिः” इति “पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवान्”
इत्याद्यग्निसमग्रहोऽप्यस्यैव गोप्य एवान्तर्गृह्णीरुद्धा बभूवुरिति
श्रीकविकण्ठपुरगोस्त्रामिकृतदशमस्कन्धटीकायां हृष्टमतस्तदनुसा-
रेण सार्वत्रिकं मूलार्थमव्याप्यैव व्याख्यायते अत्रैव तत्त्वं
गोपालोपासका ऋषयस्ते श्रीराममूर्तिसाधुरीक्षणं प्रागम-
गकेर्निष्ठास्त्वासां किरणङ्कुरभूमिका आरुढाः सस्यगपरि-
पक्कषाया अपि भ्रियोगमायया देव्या गोकुलमानीय गोपी-
गर्भे जनिताः कन्यका बभूवुः तासामेव मध्ये काश्चिन्नित्यसिद्ध-
गोपीसङ्गभूम्ना वयःसन्धिदशमारभ्यैव लब्धपूर्वानुरागाः स्फूर्ति-
प्राप्तकृष्णाङ्गसङ्गाः दग्धसस्यकषायाः प्रेमसैन्धादिभूमिका आरुढा
गोपैर्व्यूढा अपि योगमाययैव तदङ्गस्पर्शदोषाद्द्रष्टाश्रिन्मयदेही
भूताः कृष्णोपभुक्तास्तस्यां रात्रौ वेणुवादनसमये पतिमिर्वार्य-
माणा अपि योगमायया साहाय्यप्रसादान्नित्यसिद्धगोपीभिः सहिता
एव प्रेष्ठमभिसन्नुः काश्चिन्तु नित्यसिद्धादिगोपीसङ्गमात्राभावात्-
लब्धप्रेमत्वाददम्भकषायी गोपैर्व्यूढा गोपोपभुक्ता अपत्यवत्यो
बभूवुः ताः खलुतदनन्तरमेव नित्यसिद्धादिगोपीसङ्गभूमाङ्गसङ्गा-
सङ्गस्पृहोद्रेकात् पूर्वरागवत्यस्तासां कृपापात्रोन्मत्तयोऽपि
कृष्णाङ्गसङ्गायोग्यदेहत्वेन योगमायया सहारुढाऽस्फुरन्त्या
पतिमिर्वारिताः कृष्णामभिसर्तुमक्षमाः सहाविपद्मस्ताः पति-
प्राप्तपित्रादीन् स्वप्राणवैरित्वेन पश्यन्त्यो मरणदशायासुपस्थि-
तायां सत्यां यथान्या मांसादिस्वल्पभुजान् स्मरन्ति” तथैव क-

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायदेशिनी ।

प्राणैकवन्धुं कृष्णं सम्मरुतियाह-अन्तरिति । न लब्धो विनिर्गमो यमिस्ता इति पतिमिद्वीयैव सतर्जनं सयष्टिकमुपविष्टत्वादिति भावः । सदेव तद्भावनयायुक्तं अपि तदानीं दध्युः हा हा प्राणैकवन्धो ! वृन्दावनकलानिधे ! जन्मान्तरेऽपि त्वत्प्रेमसी भूयास मस्मिन्नन्तकाक्षे स्वन्मुखचन्द्रं चतुषां नाऽपश्यं भवतु मनसाऽपि पश्यतीति प्रत्येकं स्वगतमनुबन्धो मुद्रितलोचना सत्यो नितरां दध्युः ॥ ९ ॥

अत्र गोपीनां प्राप्यमतिरहस्यं वस्तु बहिरङ्गलोकेश्वरो गोपयं स्तान् प्रतिबद्धमर्थमन्तरङ्गान् भक्तिसिद्धान्तविद्वान् प्रति तु स्वाभीप्सितमाश्रयन्तरमेवार्थं आपयंस्तन्त्रेणाह-दुःसहेति । तत्र बहि-
मुखान् प्रति ताडयः कृष्णो मोक्षं ददाविस्माह-दुःसहो यः प्रेष्ठ-
विरहस्तेन तीव्रतापस्तेन धृतानि गतानि अशुभानि यासां ताः
ध्यानेन प्राप्तस्याच्युतस्याश्लेषणं या निर्वृतिरानन्दस्तया क्षीयां
मङ्गलं पुण्यं यासां ताः अतः प्रक्षीयाप्रारब्धबन्धनाः जारबुद्ध्यापि
तमेव परमात्मानं प्राप्ता देहं जहुरिति अन्तर्मुखान् प्रति तु
तदानीं स्वप्रेष्ठविरहसंयोगोत्थानि दुःखसुखान्यपरिमितानि प्राप्य
लब्धमनोरथा एव ताः क्रमेण बभूवुरित्याह-दुःसहेन प्रेष्ठविर-
हेण यस्तीव्रस्तापस्तेन धृतानि कम्पिताकृतान्यशुभानि यामिस्ता
यासां प्रेष्ठविरहतापस्य तीव्रतां वीक्ष्य कौटिल्यव्याघटस्थबाड-
वानलमहाकालकूटादिरूपाणि परःसहस्राण्यपि अशुभानि
स्वतीव्रतादङ्गारं परित्यज्य स्वपराजयबुद्ध्या चकम्परे इत्यर्थः ।
ध्यानेन प्राप्तः स्फूर्त्या आगतो यो ऽच्युतस्तेन तदैवाच्युतस्य
तस्य प्रेमपूर्णचिन्मयस्य तादृशस्वभावमिमानादिमतो देहस्य
यः श्लेषस्तेन श्लेषेण या निर्वृतिस्तया क्षीयानि कर्माभूतानि
मङ्गलानि प्राकृताऽप्राकृतानि यासां ताः यासां स्फूर्तिप्राप्तप्रेष्ठा-
श्लेषात्सुखं वीक्ष्य कौटिल्यव्याघटगतविषयसुखानिर्विषयब्रह्मा-
नुभवसुखसहस्राणि मङ्गलशब्दवाच्यानि क्षीयानि यदपेक्षया
निकृष्टान्येव बभूवुरित्यर्थः । भगवद्विरहसंयोगोत्थदुःखसुखाभ्यां
प्रारब्धपापपुण्यानि नष्टानि तेषां स्वफलभोगैकनाशकत्वादिति
व्याख्या तु वैष्णवानां मते न युज्यते ॥ १० ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

एवं च श्रुतिमुनिरूपाणां मध्ये काश्चिद्विजितकषाया निरावाधा-
अयुरित्युक्तम्, इदानीं कासाञ्चन वुष्पचेलिमदशां गतवति
कषाये तदाभासे वा भक्तिप्रभावाजनिमन्तरेणैव सिद्धशरीरा
सादनपूर्वका नित्यप्राप्तिमाह-अन्तरिति त्रिभिः । तत्रान्तर्गृह्यता
इति पर्यादिपरिचरणे लिङ्गं किं वा तद्दर्शनादिष्वौदासीन्येन
सदेनान्तःस्थितिप्रदर्शनाय तथोक्तं किं वा मुनिचरीत्वेन
प्राकृतनसंस्कारवशात्तद्विज्ञाननिष्ठत्वप्रदर्शनाय तत एव च पर्या-
दिमिस्तद्रूपापरैः सावधानैरपि स्वीयत इति गम्यते वार्य-
वाया इत्याद्युक्तेः एते च तदुत्कण्ठावर्द्धनार्थं योगमाया-
कल्पिता एव तत्कल्पितव्रजाङ्गनावादिति गम्यम् अन्यथा तद्गोधना-
कृतो लोकापवादो दुर्वार एव स्यादिति ध्येयम् तथा तत्त्वक-
देहानामप्यन्तर्भापनं तथैव ज्ञेयम् यावद्वन्द्वमद्यासुरशरीरान्तर्भाप-
नं

वत् तदेवं याः काश्चित्साधनवशात्सिद्धपूर्णाभावा न तु सिद्ध-
देहा नितरामन्या इव नित्यसिद्धास्तासामवस्थेयमिति ज्ञेयम्
श्लोकार्थोऽयं गृहस्यान्तरित्यन्तर्गृहमयद्वा, अन्तः अन्तःकरणे गृह-
गता गृहाभ्यन्तरे गता वयमिति भावो यासां ताः तद्भावन-
युक्ता इति निदेशात् एवञ्च भावनयैव चालब्धविनिर्गमाः
सत्यः कृष्णं स्वाचित्ताकर्षकपूर्णानन्दस्वरूपं इयामसुन्दरं
दध्युर्ध्यातवत्यः कथमित्यपेक्षायामाह-मीक्षितलोचना इति ।
इदमेव प्राग्भवीयमुनिवरत्वे लिङ्गम्—

“एतेऽलिनस्तव यशोऽखिललोकतीर्थे—

गायन्त आदिपुरुषानुपदं भजन्ते ॥

प्रायो भमी मुनिगणा भवदीयमुख्या—

गूढं वनेपि न जहत्यनयात्मदेवी ॥

इत्यादिवत् ॥ ६ ॥

ततश्च तादृशध्यानविशेषात्क्रतुन्यायेन तादृशस्यैव तस्य
प्राप्तिमाह-दुःसहेति । अत्र प्रेष्ठेति विरहस्योत्कटत्वे हेतुः सोऽपि
संयोगपुष्टये इति ज्ञेयम् “न विना विप्रलम्भेन संयोगः
पुष्टिमश्नुते,, इत्युक्तेः तथा अच्युत इति संयोगदाढ्ये हेतुः
तेन नित्यसंयोगो ध्वनितः तथाऽशुभमत्र श्रीभगवन्प्रित्य-
संयोगप्राप्तिप्राचीनदशायां दुःखजनिकात् तद्विरहस्फूर्तिः मङ्गलं
च तद्दर्शयामेव सुखजनिका प्राप्ताव्यतत्संयोगस्फूर्तिः याव-
तीक्ष्यां ताड्यां ताड्यां वृत्ताड्यां प्रौढभावः सिद्ध्यति तावत्तोश्च
तयोः शनैर्भोग्ययोरपि युगदेवभोगो जातः इति धृतत्वं क्षीयात्वं
चोक्तं तयोः शब्दयोश्च पुण्यपापपर्यायत्वाभावात्तथात्वं न
शङ्कनीयम् उभयोः स्वस्वानियतफलदातृत्वनियमात् पापस्य तु
सुतरां भगवद्विरहमयप्रेमस्फूर्तिरुत्कटत्वाभावाच्च “न कर्मबन्धनं जन्म
वैष्णवानां च विऽद्यते,, इति सुतरामेव तत्प्रारब्धजन्मत्वाभावात्
स्वामिष्णव्यायां तु “गुरुपुत्रमिदानीं निजकर्मनिबन्धनम्” इति
वत्प्रारब्धरक्षणारक्षणोः स्वप्रेमवर्द्धनविदग्ध श्रीभगवदिच्छयैव
ययैव हि परिकीयात्वादिसफूर्तिरपि तस्यास्तद्वर्द्धनमाह रुद्रः—

“बहुवायते यतः खलु यत्र प्रच्छन्नकामुकत्वञ्च ।

या च मिथो दुर्लभता सा परमा तन्मयस्य रतिः” ॥

इति दिक् इदमत्र विचार्यते श्रीभगवत्प्राप्तिमार्गो द्विविधः
विधिमागो सावभार्गश्चेति सोऽपि प्रत्येकं द्विविधः सङ्कीर्णशुद्ध-
मेदात् तत्राद्यः कर्मज्ञानादिमिश्रः तत्राप्याद्यः सकामकर्ममिश्रो-
निष्कामकर्ममिश्रश्च तयोराद्येन श्रीमदुपेन्द्रादिलोकप्राप्तिः तत्रापि
तदुपासकत्वे तत्रैव नित्यस्थितिः स्वयं रूपोपासकत्वे च तद्भागा-
नन्तरक्रमेण तत्प्राप्तिः सोऽपि तद्वदेव तदुपासकत्वे स्वयं रूपोपास-
कत्वे च तत्प्राप्तिः ज्ञानमिश्रेण च महाकालपुराधिपतिप्राप्तिः अथ
शुद्धेन विधिमागेश्च निष्ठातारतम्याद्भावप्राप्तिः अथ भावमागै-
ऽपि सङ्कीर्णशुद्धमेदेन द्विविधः तयोराद्यो रिरसामिश्रोऽपरमिश्रश्च
तत्र प्रथमेन प्रेयसीव प्राप्तिः तत्रापि विधिमिश्रत्वे पुरगतप्रेयसी-
भावप्राप्तिः तत्रैवोद्वाहादिभवणात् केवलेन व्रजाङ्गनात्वप्राप्ति-
रिति अत एव विवाहाद्यश्रुतिरिति विवेकः शुद्धेन च साह-
चरीभावप्राप्तिः तत्रापि श्रीकृष्णस्याहमित्यामिमानेन तत्संकीर्ण-
श्रीराधायाः अहमित्यामिमानेन तत्प्राणसखीत्वम् इति नवायं
विभागोऽनुपपन्नः सामान्यविशेषवाचका हि शब्दाः यथास्थान-

तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्याऽपि सङ्गताः ।

जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

संसार के बन्धन जिनके ऐसी वे गोपी, गुणमय अर्थात् त्रिगुण प्रकृति के विकार पंचभूतन सों रच्यो जो वे प्राकृत देह है ताको त्याग देत भई, और श्रीकृष्णचन्द्र के विषे जारबुद्धि करिके उनही परमात्मा श्रीकृष्णचन्द्र को प्राप्त होत भई "पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" या श्रुति में ऐसे कहें हैं, कि-मुक्तपुरुष पुण्यपापनको छोड़िके निर्मल होयके परम पुरुष के सङ्ग विहारके योग्य होयके उनकी समताकू प्राप्त होवे है" सो या जगै जिनगोपीन के कर्मन के परिपाक में तैक कलु कसर रही तिन गोपीन ने श्रीकृष्णके विरहके दुःखमें पापनके फल भोग छीने, और उनके ध्यान करिवे में भयो जो मिलवे को सुख तासों सुकृतन के फल भोग छीने या प्रकारसों जब पुण्यपापके फल भोग चुकी तब उन गोपीन को त्रिगुणशरीर दूर भयो और फिर वे दिव्य देहनते परमात्मा श्रीकृष्णचन्द्रको प्राप्त होत भई ॥ १०-११ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषद् ।

अत एव सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः सद्यः सपादि प्रकर्षेण प्रक्षीणं बन्धनम् आशाबन्धो यासां देहरक्षया रासादिकैर्लि प्राप्स्याम इत्याशाबन्धोपि नष्ट इति भावः । अन्यथा अन्यगोपीवत् श्रीकृष्णवाक्ये व्रजान्तःसाक्षादवस्थित्यादिपरित्यागायोगः अत एव तादृशोऽत्र निवसन्तीनां श्रीव्रजदेवीनां सौभाग्यमाधिकमैव केवलं नित्यसंयोगेन विरहदुःखाभावात् कैश्चिद्भावविशेषेणातृप्ताः ताः प्रशंस्यन्ते विरहपि प्रेमविशेषादयेनानन्दविशेषः स्यादिति श्री-भागवतामृते विवृतमेवास्ति । यद्वा, जहुः अन्तर्धापयामासुः । यद्वा, तं परमात्मानं जारबुद्धयैव सङ्गम आसक्तिं प्राप्ता अपि दुःसह-प्रेष्टविरहतीव्रतापेनैव धुताशुभा धुतं विनाशितं जगतामेव अशुभं तापत्रयं बाभिः तादृकापाविशेषस्य भीमगवक्षीयगाढ प्रेमादेकमयत्वात् जगत्तापत्रयनाशकत्वं तथा ध्यानप्राप्ताच्युता-श्लेषनिवृत्त्या अक्षीणमङ्गलाः प्रक्षीणं पुष्टं वृद्धिमेव गतं जगतां मङ्गलं याश्यः तादृग्ध्यानस्य जगतामशुदयकारित्वात् मङ्गलवृद्धिकारित्वमप्यवभूताः सत्यो गुणमयं देहं जहुः गुणा भावाः तत्रान्तराभावाः आर्जवस्यैर्यमाहं वदहिर्निष्क्रमोपायावृता गुरुजनानादिसङ्कोचादयः बाह्याः सन्तप्ततायुद्धान्तस्थतावृतादयः तन्मयं तत्प्रधानं देहं जहुरिति तत्तद्भावस्याग एवात्र देहस्याग उक्तः यथा सृष्टिप्रसङ्गे ब्रह्मणस्तत्तद्भावस्याग एव देहस्याग इति तृतीयस्कन्धे कथितम् अतः प्रक्षीणबन्धनाः प्रक्षीणानि बन्धनानि दिनान्तरे श्रीमगवत्केलिप्राप्तौ प्रतिबन्धा आन्तरा बाह्या आर्यवसन्तप्तादयो यासां तद्वाप्रौ अच्युताश्लेषनिवृत्त्या कालक्षेपादवधरासाः । कल्याणस्य इति एवं ज्ञानेन मोक्षो भवेत् प्रतिभक्त्यापि वैकुण्ठलोकादिप्राप्तिः सत्यप्रेमादिना भीमग

वदशकिरणं तत्र च समर्थेन प्रेमविशेषेण नित्यप्रेष्टतया ब्रजे संयोग इति मिद्धान्तः । अतस्तादृशभावोत्पत्त्यै रासक्रीडा संबंधा सद्यः सेव्येति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अतस्तत्रैव तं श्रीकृष्णमेव सङ्गता मिश्रिताः तथा च वासना-साध्यधृतं मार्कण्डेयवचनम्—

तदानीमेव ताः प्राप्ताः श्रीमन्तं भक्तवत्सलम् ।

ध्यानतः परमानन्दं कृष्णं गोकुलनायिकाः ॥ इति ।

तयोः शब्दयोः पापपुण्यपर्यायत्वाभावात् तयोः स्वस्व-प्रतिनियतफलदातृत्वात् पापस्य तु सुतरां भगवद्विरहमयप्रेम-स्फोरकत्वाभावात् "न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते" इति पाञ्चोत्तरकार्तिकमाहात्म्याखण्डानुसारेण तासां सुतरां तत्प्रारब्धजन्मत्वाभावात् किन्तु गुरुपुत्रमिहानीतमितिन्यायेन प्रारब्धरक्षणादनुसारेणः स्वप्रेमवर्जनविदग्धश्रीभगवद्विच्छेदकमय-त्वात् नान्यथा व्याख्यातं ननु किं जारत्वेन सङ्गताः नेत्याह तादृशरागौत्सुक्येन सोपानीकृतया जारबुद्ध्यापि परमात्मानं सर्वांशपरमस्वरूपत्वेनापि सर्वेषामपि स्वभावात् एव यदुपपत्त्यादि-शब्दवत्पालकत्वेन पतित्वे सिद्धे भावविशेषधारिणीनां तासां रमणात्वेनापि पतिरसाविति पतिरूपमेवेत्यर्थः । रमणात्वात्तामेनैव जारबुद्ध्याऽपि तस्मिन् सङ्गम्यमानेऽपि रमणात्वात्तासां प्रगल्भ-त्वात् जारत्वस्य तस्मिन् सर्वांशिन्यसम्भवात् जिघांसयापि हरय इत्यादिवत् जारबुद्ध्यापीति हेयतयैव निर्देशात् प्राची-नस्य पर्युदेहस्य च त्यागात् इति भावः । तथाहि पटोलमूले रमणं स्यात् तथा रमणः प्रिय इति विश्वकोशात् "अवः प्रियः प्रतिभर्ता जारस्तूपपतिः समौ" इत्यमरकोशाच्च रमणपर्यादिशब्द-वाच्यजारादिशब्दवाच्यशोर्नैकत्वं मन्तव्यं किन्तु पूर्वस्य स्वाभि-त्वादुत्तरस्य चोरत्वाद्भिरुद्धवस्तुत्वमेव तत्रापि सङ्गशब्दान्तर-मप्रयुज्य प्रयुक्तस्यासङ्गस्य जारशब्दस्य जिघांसाशब्दस्येव निन्दातात्पर्यत्वमेव प्रतीयते "जारः पापपतिः" इति त्रिकाण्ड-शेषादिकोशाद्धोकाच्च किन्तु येन रागेण ता जारभावमयं निन्द्यं लोकधर्ममर्यादातिक्रममपि ताः कृतवत्यस्तं सूचयित्वा तस्यैव प्रशस्तत्वं दर्शिते चेष्टाविशेषसाम्यात् कामतया व्यपदिष्टत्वेपि प्रियानुकूल्यतात्पर्यत्वेन प्रेमैकरूपत्वं च, तथा च वक्ष्यते "यस्ते सुजातचरणाम्बुरुहस्तनेषु" इत्यादि अत एवोक्तं तादृशैरपि "मासा-महो चरणारेणू" इत्यादौ "या दुरत्यजं स्रजनमार्यपथं च हित्वा" इत्यादि एताः परमित्यादौ "वाञ्छन्ति यत्तव भियो मुनयो वयञ्च" इति एवं हेयान्तरित्यागपूर्वकमहाप्रेमरसनीयकृष्णलक्षणापरम-पुरुषार्थशिरोमणिप्राप्तिर्दर्शिता तत्रानुषङ्गिकं फलमाह गुणमयं च देहं जहुरिति अतः पूर्वोक्तप्रकारेण सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः एवं सखिदानन्ददेहप्राप्तिरपि सूचिता एतदुक्तं भवति अपि-इत्तं जारबुद्धेयत्वं "जिघांसयापि हरये स्तनवत्साग सप्रतिभम्"

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्यत्र जिघांसाया इव व्यनक्ति गद्गां वचनेन तच्चच्छब्देनान्वयात्
अत्र हेतुः परमात्मानमिति नहि परमात्मा तादृशानिच्छाशब्द-
वाच्योपि भवितुमर्हति तत्र च हेतुः हरये इति हरिशब्दोत्र
कारुण्यादिमहाशुभैः सर्वमनोहरतापरः नष्टोवभूतो जिघांसो
भवितुमर्हति तच्चदनर्हत्वेपि सा साच कथञ्चित् जाताचेत् तर्हि
परमात्मत्वाद्धरित्वाच्च सर्वहितकारित्वेनासौ परित्याजयेद्वा-
योग्यांशं तस्यामिषामूषु पुनश्च तस्या मत्तत्वाभासवेपं द्वेषं
स्तनदानमाश्रयेन भक्तिं मत्वा तदुपलक्षितां भात्रीगतिं ददा-
वेव अमूषु तु दुःसहप्रेष्टविरहेत्यादिपद्योक्तमहामक्तिविशेष-
णान्तःसङ्गममनुभवस्तदुचितनिजप्रेयसीं गतिं कथं न दद्या-
दिति सङ्गतिश्चेयं पूर्वोक्ते गोलोकाख्ये गोकुलप्रकाशविशेषे
एव ज्ञेया अत एवोक्तध्वारा श्रीमगवता संदिष्टम्—

“या मया क्रीडिता राड्यां वनेऽस्मिन् ब्रज आस्थिताः ।

अलङ्घ्यरासाः कल्याणयो मापुर्मन्त्रीयेचिन्तया” ॥ इति ।

रासश्चायं तद्दिनगत एव ज्ञेयः तस्यैव विवक्षितत्वात् तस्मि-
न्नापि प्रकाशे गोपलीलत्वेन दिमान्तरेपि तत्सम्भवात् किं
त्वत्र “नासूयन् संलु कृष्णाय” इति वक्ष्यमाणानुसारेण तत्पत्न्या-
विषु दुःखाद्यनुपपत्तये तन्माययैव त्यक्तानां देहानामन्तर्ज्ञापनं
तत्सदृशीनामन्यासां स्फोरणं च गम्यते एवं तावत्कालमेव
तद्दृश्यं लब्धरासाः श्रीमगवत्प्रेमस्योऽपि नाजानन् यावदुद्ध-
धारा यथार्थानुभावकप्रभावम् यामयेत्यादि सन्देशं नाश्रयवञ्जिति
च भयवा तासां मुरलीवाद्यानुसरणेन तदन्तिकगतौ किमाश्चर्यं
यतःकाश्चिन्निरुद्धमाना अप्यन्तर्गृह एव तं प्राप्ता इत्याह—अन्तरिति ।
तादृशतीव्रतापेन धृतं श्रीकृष्णकृपया खण्डितम् अशुभं विरह-
रूपं यासां ताः तेन जगतामपि धृतमशुभं यामिस्ता इति
वा “मङ्गलियुक्तो भुवनं पुनाति” इति वत् तथा तादृशनिर्वृत्त्याऽ
स्त्रीणां स्त्रीयताविरुद्धं पुष्टं मङ्गलं निजतादृशतत्संयोगरूपं
यासां ताः तथा पुष्टं जगतामपि मङ्गलं याज्यस्ता इति वा
पूर्ववत् गुणमयं विरहभावमयं देहम् आवेशमित्यर्थः ।
तथा तृतीये सृष्टिप्रसङ्गे प्रह्वणो दर्शितम् अन्वत् समानं
सङ्गतिस्तस्मिन्नन्तर्गृहे एव तस्य प्राकट्यात् अन्तर्गृहगता
इत्यन्वयात् अतएव सद्यः प्रक्षीणं बन्धनं सर्वतत्सङ्गविराधो
यासां ताः एवमलङ्घ्यरासाः इति तस्यामेव रात्रौ ज्ञेयं पूर्व-
हेतारेव ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचायुक्तमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एव सद्य एव प्रक्षीणानि बन्धनानि संसृतिबन्धनिमि-
त्तानि पुण्यपापात्मकानि यासां ताः परमात्मानं कृष्णमेव
जारबुद्ध्यापि सङ्गताः सत्त्वादिगुणप्रचुरं देहं तस्यजुः एवकारापि-
शब्दाभ्यां कोपि साधो भगवदनन्यविषयो मुक्तये भव
कल्पत इत्यभिप्रेतम् ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनारब्धकल्याणं कुतो निवृत्तिरिति तत्राह—तमिति । जारः

उपपत्तिः पर्युरूप्यधिक इति सम्भावितस्तं कृष्णं पर-
मात्मानं नारायणमेव सङ्गताः सम्यग्ज्ञातवत्यः अनेन विम्ब-
भूतहरिज्ञानेनाप्रारब्धप्रणाय इति सूचितम् ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृद्धवक्रमसन्दर्भः ।

तथा तदाशुभाशुभकर्मक्षये तदारब्धदेहात् उपसङ्गे यद्-
भूत्वाह तमेवेति—जारबुद्ध्या । गुणमयं देहं जहुः अस्मिन् देहे
सति असौ जारो भवति तदयं देहस्याज्य इति जारबुद्धि-
स्तत्त्वाने कारणं गुणमयं जहुः निर्गुणं देहमवापुरित्याक्षेपः
तास्त्वन्ते तदङ्गसङ्गयोग्यं वपुरासेदुरिति दर्शयति, सद्यस्तत्-
क्षणेनैव तमेव श्रीकृष्णमेव परमात्मानं सङ्गता अपि बभूवु-
रित्यर्थः । एतेन शुभाशुभकर्मारब्धं लौकिकमयं शरीरम् अबौ-
किकं तु भक्तशरीरं श्रीकृष्णलीलारब्धमित्यायातमत एतास्तत्काल-
सिद्धाः प्रागुक्तयज्ञपत्नीवत् अतः प्रक्षीणबन्धना निर-
मुक्ताः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भलभाषायुक्तसुबोधिनी ।

ततो मुक्ता जाता इत्याह—तमेव परमात्मानमिति । सुख-
भोगार्थमेव भगवान् पूर्वमाश्लिष्टः भोगे जातेपि वियोजक-
पापाभावात् न वियुक्ताः अतः सङ्गता एव स्थिताः शरीरं
तु प्रारब्धकर्मनिर्वाणम् अपतत् यद्याश्लिष्टो भगवान् भवेत्तदा
तत्र प्रविष्टाः तद्वत् धर्माधर्मफलं बुभुजुः भगवति प्रविष्ट-
त्वात् मुक्ता एव जाताः तदाह, तमेव परमात्मानमिति । पूर्व
सम्बन्धसमये यद्यपि जारबुद्ध्यापि सङ्गता एव ततः कर्म-
बन्धस्य प्रक्षीणत्वात् गुणमयं देहं जहुः । तथा महानमन्यथा-
ज्ञानं वा त्रिचणावस्थायीति न तयोः प्रतिबन्धकत्वम् वियो-
जकाभावात् शरीरान्तरोत्पादकाभावाच्च आविद्या परं तिष्ठति
सा भगवच्छक्तिः भगवत्सङ्गन न व्यामोहयतीति सापि
निवृत्ता ततः मुक्ता जाता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायुक्तशिनी ।

भगवद्विरहसंयोगयोः पापपुण्यफलत्वाभावात् तादृशानां
प्रारब्धनाशस्तु भजनदशायामेवानर्थनिवृत्तिभूमिकारुढानामित्याह
ततश्च तमेव परमात्मानं परमप्रेमास्पदं जारबुद्ध्या भतिनिकृष्ट्यापि
सङ्गताः अत्युत्कृष्टपतिबुद्धिमतीभ्यो रुक्मिण्याविश्यः सकाशादपि
सम्यक् प्रकारेण प्राप्ताः पतिबुद्धेः सकाशादपि जारबुद्धौ “या
पुस्त्यजं स्रज्जनमार्यपथं च हित्वा” इत्याद्युद्धववाक्यनिर्धारितानां
निरङ्कुशप्रेमोत्कर्षात् तथास्मिन्नेवावतारे निकृष्टवस्तुन्यप्युत्कृष्ट-
कुर्वन्नेव लीला इत्यते यथा महाराजराजेश्वरत्वलीलातः
सकाशादपि “विजयरथकुटुम्ब आसतोमे धृतहरश्मिनि
तच्छिष्येक्ष्यामि” इति भीष्मोक्तेः पार्थसारथित्व-
लीलाया उत्कर्षः तथा उत्कृष्टात् शान्तरसादपि
निकृष्टस्य शृङ्गाररसस्य तथापि दाम्पत्यभावात्पयो-
पपत्यभावस्य तथा उत्कृष्टात्तत्कृष्टादपि निकृष्टस्य गुण-
गौरिकशिलिपुच्छादेरुत्कर्षो हृष्ट एवेति सङ्गताः काश्चिद्योगमाया

श्रीमद्भगवत्पादचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

कृतानुकूल्यान्निरोधमुक्ता भूमिस्तु तस्यामेव रात्रौ रासविहारिण्यं तं प्राप्ताः काश्चिदन्यस्यामपिननु, पुरुषान्तरेपभुक्तदेहाभिस्तामिह मगवद्विज्ञासो न युज्यते इति तत्राह-जहुरिति । देहमिति जात्यपेक्षया एकत्वं तस्य देहस्य योगमायैवालक्षितमन्तर्जापनामित्येके, अन्ये त्वेवमाहुः अत्र हेयो देहो गुणमय एव भवत्यतो गुणमयमिति विशेषणस्याधिक्यात् तासां देहा वैगुणादनात्पूर्वं द्विधाभूता गुणमयाश्चिन्मयाश्चासन्निति बुध्यते तत्र च गुणमयाः स्वरूपमुक्ता देहास्तानेव जहुः अथमत्र विवेकः गुरुपदिष्टमन्तरिमदशात् एव भक्तानां भवणकीर्तनस्मरणदण्डवत्प्रणतिपरिचर्यादिमर्यादां शुद्धमर्कौ भोत्रादिषु प्रविष्टायां सत्यां "निर्गुणो मनुपाश्रयः" इति भगवदुक्तमैकः स्वभावादिभिर्मगवद्गुणादिकं विषयीकुर्वन्निर्गुणो भवति व्यावहारिकशब्दादिकमपि विषयीकुर्वन् गुणमयोपि भवतीति भक्तिदेहस्यांशेन निर्गुणत्वं गुणमयत्वं च स्यात् ततश्च "भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिः" इति "तृष्टिः पुष्टिः क्षुद्रपायोऽभुषासम्" इति न्यायेन भक्तिवृद्धि तारतम्येन निर्गुणदेहांशानामाधिक्यात्तारतम्यं स्यात् तेन च गुणमयदेहांशानां क्षीणत्वतारतम्यं स्यात् सम्पूर्णप्रेमयुत्पन्नं तु गुणमयदेहांशेषु नष्टेषु सम्यक् निर्गुणं एतदेहस्यात् तदपि स्थूलदेहपातस्तु बहिर्मुखमतोत्साताभावार्थं भक्तियोगस्य रहस्यस्वरूपार्थं च भगवतेव मायया प्रदर्श्यते यथा मौञ्जलीलायां यादवानाम क्वचित्सु भक्तियोगोत्कण्ठान्नपनार्थं न दृश्यते च यथा ध्रुवादीनाम अत्र प्रमाणमेकादशे पञ्चविंशतितमेऽध्याये अद्वादयो निर्गुणा गुणमयाश्चेति प्रदर्शयता—

"येनेमे निर्जिता सौम्य गुणजीवेन चिन्तजाः ।

भक्तियोगेन भजिष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते" ॥

इत्यनेन भक्त्यैव गुणमयवस्तूनां निर्जयो नाश एवोक्तो भगवता अत एव भूतानि विधूतानि तानि रन्धितानि अशुमानि गुणमयशरीराणि यासां ता इति आश्लेषनिवृत्त्या भजोर्गानि विवर्जितानि मङ्गलानि चिन्मयशरीराणि यासां ता इत्यप्यर्थव्यकीर्णितो भवति अतः प्रक्षीणवन्धना अविविधवन्धात् पत्यादिधारणाच्च योगमायानुकूल्यं प्राप्य विवृता इत्यर्थः । मरणवशात् देहपात एव तासामिति तु न व्याख्येय—

"या मया क्रीडता राड्यां वनेऽस्मिन्त्रज आस्थिताः ।

सखधरासाः कल्याणयो मापुर्मह्यैर्विचिन्तया" ॥ इति

भगवद्वाक्ये कल्याण इति पदोपादानात् पतिकृतवारणात्मद्विरहसत्वापाद्य खदेहांस्तदा जिह्वासुनामपि तासां परममङ्गलतासोत्सवारस्मै मरणस्यामङ्गलस्य मदनमिमतस्वासाः कल्याणवत् एवामवस्थिति भगवदभिप्रायात् तथा "ता ऊचुस्तु च प्रीतास्तस्मै शान्तस्मृती" इति शुकवाक्याच्च ता ऊचुः पूर्वमखधरासा अन्तर्गहनिरुद्धा आसन्निति तेन मर्यादं विनैव ताः गुणमयान् देहान् जहुरिति विरहतीव्रतापरिण्यतास्तासां गुणमयदेहा गुणमयत्वं परित्यज्य चिन्मयत्वं ध्रुवादीनामिव प्रापुरेव एव देहत्याग इत्यर्थोऽवगम्यते तथा अत्र सखधरविनिर्गमा इति तत्र अत्र आस्थिता इति तथा अत्र ध्यानप्राप्ताऽन्युताऽप्येति तत्र मापुर्मह्यैर्विचिन्तयेति तुल्यामैव किमवत्र सङ्गता इति तत्रालम्ब-

रासा इत्यर्थमेव दर्शनादेवान्तर्गहनिरुद्धगोपीनां द्वैविध्यं व्याख्यातं यथा सप्ताष्टानां फलानां सम्यक्पाकेवगते सत्यान्नवृत्तौ पक्वफलः इति ज्ञात्वा सर्वोपयैव फलानि वृत्तादपचित्वा गृहमानीयन्ते आनीय च यानि यानि समुचितकावेन सौरकिरणादिना च सौक्यसौरस्य सौकुमार्यवन्ति रात्रौ भोगार्हाणि रोचकाणि जातानि तानि फलानि विचक्षणपरिजनेन परिरुक्त्य समये रात्रौ भोगाय परिकल्पन्ते यानि त्वन्तःपकानि बहिरूपकानि सौक्यादिगुणराहितत्वादरसनीयानि रात्रौऽनर्हाणि जायन्ते तान्मुष्मविशेषयोगेन परिपक्वीकृत्यैव द्वितीयतृतीयादिपराश्वे समर्प्यन्ते तथैव गोकुले जनितां मुनिचरीणां गोपीनां मध्ये याः प्राकृतगुणमयशरीरातां परित्यज्य प्रथममेव शुद्धचिन्मयीभूतशरीराः अजानिषत ताः पुरुषान्तरास्पृष्टाः भोगयोगमायया नित्यसिद्धादिगोपीभिः सहैव भिसारिताः यास्तु बहिर्गुणमयशरीरवत्यस्ता अपि भोक्त्राणाविरहोपप्रापयया गुणमयशरीरमावत्याजनयैव विनष्टपुरुषान्तरस्पर्शदोषाश्चिन्मयीभूतशरीराः काश्चित्सत्यां रात्रावेव सतांसां पञ्चादभिसारिताः काश्चिदीधन्माप्रस्थितकषायाः प्रेक्ष्य विरहोपपन्नैव तन्निवर्तनार्थं राड्यन्तरेष्वेवामिसारिताः ततश्च ताः पाप्तरासाविविलासाः राड्यन्ते नित्यसिद्धादिगोपीभिः सह पतिगृहमागतस्तदारभ्य पतिसङ्गतो योगमायैव रक्ष्यमाणाः पत्यपत्यादिषु ममताशून्याः कृष्णप्रेमातिभरपरिप्लुताः शुष्कपयस्तन्यः स्वापत्यान्यपुष्पाद्यो ग्रहप्रस्तत्वेनैव तद्वन्धुभिः प्रतीयन्तेस्मेति सर्वमन्त्रयं अन्यतु अन्तर्गहनिरुद्धा अपि तापस्यवत्यः अग्निमग्र्येषु अपत्यादिशब्दैः सपत्नीपुत्रः पोष्यपुत्रो भ्रातृपुत्रो वा लक्ष्मीय इत्याहुः ॥ ११ ॥

विशुद्धरसकीपिका ।

एवं च प्रारब्धकर्माणोरिव मङ्गलाशुभयोर्बहुकालभोग्ययोरपि श्रीभगवद्भक्तिप्रभावेन युगपद्भोगात्तत् तन्नामेव क्षीणयोस्तदन्तरं ब्रह्मप्राप्तिरिव श्रीभगवत्प्राप्तिर्जातेत्याह—तमिति । तमेवेत्येव पदेन ब्रह्मप्राप्तिव्यावृत्तिः तर्हि, कमित्यात्माकाङ्क्षायाः माह—परमात्मानमिति । परा च मासौ परमा महालक्ष्मीरित्यर्थः । सा भीरावेव तस्या आत्मानं परमप्रेष्ठं यद्वा, परमा आत्मा अस्म्येति प्रथमे पक्षे रात्रः पुरुष इतिवत्स्याः प्राधान्यमपि साधितं ननु, तासामुपपत्तिमावाकान्तमानसत्वेन "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इत्यादिन्यायेन विरोधात्कथं प्राप्तिरित्यत आह—जहुरुद्धापीति । अपिरत्र जारबुद्धेयत्वं "जिघांसवापि हरये" इति जिघांसाया इव व्यनक्ति । तत एव च प्रकटार्थे परमात्मानमिति । नेहि परमात्मा तादृशनिश्चयशब्दाद्यो भवतीति भावः ततश्च जारबुद्धेन रागौकण्टकमेव तथाहि येन रागेण ता जारभावमग्ननिश्चालोकधर्ममर्यादातिक्रममपि कृतवत्यस्तादृशरागोत्सुक्येन सोपानीकृतया जारबुद्ध्या तमेवापुः उत्कटेन जिघांनुकूल्यभावेन तस्याः कवलितत्वादिति भावः । अत्र शुद्धभाववतीनां सङ्गेनेत्युक्तं यथा धृतार्थस्वीकारे हि—

"आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्वाम—

बुद्धावने किमपि शुद्धमवतौषाधीनाम् ॥

परीक्षिदुवाच ।

कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने ।

गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथम् ॥ १२ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

या दुस्त्यजं स्वजनमाद्येयं च हित्वा-

मेजुमुकुन्दपदवीं श्रुतिमिर्विमृशाम ॥

इत्यादौ तत्प्रशंसा न सङ्गच्छेत आरः पापपतिरिति त्रिकायद्वेषात् तद्वतीनां तासामङ्घ्रिरेणुसेवनाभिजायस्य तादृशसदाचारिवर्गपूज्यपादेषु महाभागवत्सम्भवादिति भावः । यद्वा, जारबुद्ध्या गुणमयं देहमपि जहुरित्यन्वयः । अस्मिन्देहे सत्यसौ जारो भवति तद्वत् देहोपि त्याज्य इति जारबुद्धिस्तत्यागे कारणमिति भावः । ततश्च सङ्गतां मपीत्याह-सङ्गतिश्चेयं निभृतनिकुञ्ज एवेति स्वरसः तत्र कान्तभाववतीनां विशेषं वक्ष्यामः । ननु, कथं विरजोत्तरगामन्तरेण गुणमयदेहद्वयत्यागस्तथा सति "अथासौ पुण्यपापे धुनुते" इति श्रुतिगतानन्तर्यार्थार्थशब्दविरोधः स्यादित्यत आह, सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः अहिकञ्चुकवत् त्यक्तप्राकृतदेहाः पारिशेषेण लब्धसञ्चिदानन्दशोभाकूपशरीरा इत्यर्थः । शरीरकशास्त्रे हि विरजोत्तरगामागपि पुण्यपापविधूननस्य स्थापितत्वात् "यथा पुष्करपलाशमापो न स्पृशन्ति एवमेवं विदि पापं कर्म नाश्लिष्यति" इत्यादिश्रुतेः अत्र च गुरुपुत्रमिहानीतमितिवद्भगवतैव तासां प्रेमवर्द्धनाय तादृशजनेषु तद्यशः स्थापनाय प्रत्यायितयोः पुण्यपापत्वेनोपचरितयोर्मङ्गलाशुभयोः प्रक्षीणत्वं श्रीभगवद्भक्तिप्रभावादेवेति साधु व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

भीषनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

यत एवमतः सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः तत्क्षणा एव प्रक्षेप्य क्षीणां प्रारब्धकर्मकृतं बन्धनं यासां तास्तथाभूताः सत्यः गुणमयं देहं जहुः त्रिगुणमयं स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यशरीरत्रयं जहुः विमुक्ता इत्यर्थः । ननु, प्रत्यगभिन्नप्रज्ञसाक्षात्कारभावात्कथं तासां मुक्तिरित्यपेक्षायामाह-जारबुद्ध्येति । यद्यपि तासां भगवति जारबुद्धिरासीत्तथापि वस्तुमाहात्म्याद्भगवत्प्रसादो जातः न हि वस्तुशक्तिबुद्धिमपेक्षते अन्वया बुद्ध्यापि पीतममृतं यथा तज्जनितभगवत्प्रसादेन तमेव प्रत्यगभिन्नपरमात्मानं सङ्गताः तत्प्रसादलब्धसाक्षात्कारेण तदभिज्ञतां प्राप्ता इत्यर्थः । अपिशब्दस्तद्विनिव्यामिव्यञ्जनद्वारा वस्तुमहिम्ना तदतिप्राशस्त्यमभिव्यक्तम् । यद्वा, प्रथमं जारबुद्ध्यापि भगवता सङ्गताः यश्चाद्विरहदशायां चानादिना भगवत्स्वरूपं ज्ञात्वा ततः प्रक्षीणबन्धनास्सत्यो विमुक्ता इत्यर्थः । तथा च सर्वमपि निकृष्टमुत्कृष्टसम्बन्धावुत्कृष्टं भवति यथा भगवत्सम्बन्धाद्रोपाः ब्रह्मादीनामपि दर्शनीयतां प्राप्ताः तत्कृतं लीयं कर्म स्मरणादिना ह्यनेकाऽशुभनाशकरं तद्वत्तत्सम्बन्धाद्बोवर्जनस्येन्द्रावेरप्युत्कर्षः शान्तिरसादतिनिकृष्टस्य शृङ्गाररसस्य तन्नाशयौपत्यसम्बन्धि

सर्वपरमहंसशिरोमणिशुक्लमुखेन गायमानत्वेनेति भावः । निवृत्तिपक्षे तमेव "रसो वै सरसः" इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं परमरसरूपं जारबुद्ध्या तत्सङ्गतिपक्षे योपासनाबुद्धिस्तद्विधायकतयापि सङ्गतास्तस्मिन्सङ्गतिमयः अत एव सद्यो विचारक्षणे एव प्रक्षीणं बन्धनं अप्यमायायबन्धनकारणं यासां ताः गुणमयं उद्गीर्णदिगुणास्तुतिमयं देहं तत्परत्वं जहुः प्रक्षपत्वे जारबुद्ध्या ये सङ्गताः गुणमयं देहं यदा जहृस्तदा किमु वक्तव्यं प्रेष्टुबुद्ध्या सङ्गताऽविवेक्यन्तःकरणवृत्तय इति योज्यम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तमेव प्रतिप्रकरणमनुवर्णितनिरतिशयस्वरूपगुणशक्तिं परमात्मानं वाच्यत्वात् जारबुद्ध्याऽप्युपपत्तिबुद्ध्याऽपि सङ्गताः सत्यः सद्य एव प्रक्षीणानि बन्धनानि संसारबन्धनानिमित्तानि शुभाशुभानि कर्माणि यासां ताः गुणमयं देहं जहृस्तत्पुनः त्रिगुणप्रपञ्चातीतमप्राकृतशरीरं श्रीकृष्णं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

ननु, यथा पतिपुत्रादीनां वस्तुतो ब्रह्मत्वेपि न तद्भजनात्मोक्षस्तथा बुद्धयभावादेवं कृष्णोपि ब्रह्मबुद्धयभावेन तत्सङ्गतिः कथं मोक्षहेतुरिति शङ्कते-कृष्णं विवुरिति । परं केवलं कान्तं कमनीयम् ॥ १२ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

भीयुक्तः परीक्षिदिति अन्येषां परीक्षणार्थमिवोवाच न चाजानेन संशयादिति भावः । परं केवलं कान्तं प्रियं सुन्दरं वा । यद्वा, परं कान्तं भेष्टं रम्यं जारमित्यर्थः । अतो गुणेषु स्त्रस्तुत्यादिषु न तु तत्त्वे भीर्बुद्धियांसां तासां गुणप्रवाहः संसारस्तस्योपरमः निवृत्तिः कथं स्यात् ? सर्वपुरुषार्थचूडामणिमोक्षः कथं घटेन ? "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति" इत्यादिश्रुतिप्रामाण्येन तत्त्वज्ञानेनैव संसारनिवृत्तिरिति मोक्षस्य सर्वतः श्रेष्ठतामनेन दौर्लभ्यमभिप्रेत्य किं वा मोक्षस्य साधनं शास्त्रे यदुक्तं तदभावमवेक्ष्यायं प्रश्नः । यद्वा, परं कान्तं कन्दर्पकोटिमनोहरं आत्मकोटिप्रेष्ठं वा अत एव गुणेषु तस्य सौन्दर्यमाधुर्मवैदग्ध्यानुरागादिष्वेव न तु स्त्रस्त्ररूपत्वे भीर्बुद्ध्यां तासां तृणीकृतमोक्षैः सद्मकैरपि सेव्यपादानां श्रीकृष्णप्रेमसीनस्य अतिफलगतमोक्षः कथं सम्भवेत् इति मोक्षस्यातिशुद्धतामननादयं प्रश्नः । मुने, हे सर्वज्ञ ! इति तद्वृत्तं त्वया ज्ञायत एव अतस्तत्परिहारस्तथैव कर्तुं युज्यत इति भावः । किन्तु "नाथ-

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोपनिषी ।

योनिसहस्रोति, त्वयि भक्तस्तु कीदृषि, भूयासं जन्मजन्मसु” इत्यादिवचनैर्मैकानां भक्तावेव तात्पर्येण भक्तिवृद्धयर्थं जन्मादि प्रायेणात् जन्मादिवक्ष्यसंसारोपरमोऽनुचितः अतो निवेदादिनाभावेपुष्टिहेतुगुणमयदेहत्यागेन गुणातीतदेहग्रहणमप्य-
युक्तमेवेति सद्गुणमयतापक्षे गुणधिया गुणज्ञानमित्यर्थः गुणानां श्रीमगवत्सन्तोषणरूपलावण्यादीनां प्रवाहो यस्मिन् बहे तस्योपरमः कथं स्यात् श्रीमगवत्सेवायां देहस्यायोग्यत्व-
मननेन असमोऽङ्कुखमरभीत्या वा तासां तादृशदेहत्यागा-
योग्यात् । यथा, गुणेषु श्रीकृष्णस्य लावण्यसौरभ्यादिषु रास-
क्रीडापमादिव्यक्रीडादिषु वा धीर्यासां तासामपि गुणः अन्य-
गोपीवच्छिवन्दावने व्रजान्तः साक्षाजिवासादिलक्षणाः रास-
क्रीडादि लक्षणा वा सौभाग्यविशेषः । तस्य प्रवाहः प्रावृत्त्या नित्य-
नूतनया वा परम्परा तस्योपरमः कथं स्यात् सर्वसद्गुणमयदेह-
त्यागेन तदसिद्धेः किञ्च, विचाराद्यपगमात् ताभिस्यज्यमानस्यापि
तादृशदेहस्य तादृशनिजस्वभावेन कथं पातः स्यादित्यर्थः इति
राज्ञः प्रश्नस्यार्थप्रत्येय पक्षत्रयम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

परि सर्वतो भावेन ईक्षते सर्वेषां भावं जानातीति परी-
क्षित्वित्यस्यायं भावः । यद्यपि स्वयं तत्तन्माहात्म्यं जानात्येव
तथाप्यन्तर्मुखसन्दिहानानां सन्देहनिरासार्थमर्थविशेषेण सन्देह-
निशेषः प्रपञ्चितः बहिर्मुखसन्दिहानानां च सन्देहान्तरनिरस-
नाय ब्रह्मज्ञानवादप्रसङ्ग इव सन्देहः प्रपञ्चितः राजोवाचेति
कचित्पाठः अत्रापि सर्वभाववैचक्षण्य एव राजशब्दस्य
तात्पर्योक्त्यर्थः श्रीमुनीन्द्रेणापि तथैव प्रतिपद्यत इति तत्र
बहिर्मुखीतिकोऽर्थः प्रसिद्ध एव अन्तर्मुखरीत्या त्वमर्थः । ननु,
गुणमयं देहं जहुरित्युक्तं तत्र गुणशब्देन यदि सत्त्वादिप्रय-
मुच्यते मयद् प्रत्ययेन विकारः ततश्च हेयस्य देहस्य स्वत-
स्त्वमयत्वप्राप्तेः किन्तज्जिज्ञेन तस्मात् पूर्वज्ञानमानससाद्गुणय-
परम्परा उत्तरेण तु प्राचुर्ये वाच्ये तत्रद् पृच्छामः कृष्णं
विकुरिति यदि च प्राप्तरासानामन्यासां निस्त्रैगुण्यदेहता-
सूचनार्थमात्मानमेव वा प्राप्तव्यदेहस्य तत्सूचनार्थमत्र गुणमय-
मिति विशिष्यते त(द)थापि तादृशस्य देहस्योपलक्षणात्वेन मानस-
गुणप्रवाहस्यापि तादृशत्वेन लब्धिः स्यात् तत्रापि पृच्छाम इत्याह
कृष्णं विकुरिति । अथेष्ट्यायं तं कृष्णं परं केवलं कान्तं सर्वो-
द्भवगुणभनोदरतया परमप्रेष्ठं विदुः ननु ब्रह्मतया निर्गुण-
तदाविर्भावविशेषतया तर्हि तासां गुणधिया ब्रह्मनिष्ठाया
अपि त्याज्यतया प्रसिद्धेषु तद्दीपतादृशगुणेषु धीरस्तः
करणम् यासां तथाभूतानां तदेकनिष्ठत्वेन तद्गुणैकानु-
बन्धतत्प्रेमवृत्तिगुणत्वादप्राकृतगुणानामित्यर्थः । ततो देहस्य तु
तासामसिद्धत्वाद्भवतु नामोपरमः कथमिच्छिकुदुरतादृशगुण-
परम्पराया उपरमः स्यादित्यर्थः । ब्रह्मोपासकैस्त्विह न तत्स्वरूप-
मात्राविर्भावः किन्तु गुणैरपि सह तदाविर्भावः ततो ब्रह्मो-
पासकेषु ये गुणास्ते प्राकृतसत्त्वमया एवेति तेषामेव गुण-

प्रवाहोपरमः सम्भवति नाविर्भूतमगवद्गुणानां तद्विधानामिति
वाक्यार्थः श्लेषेण चेदं पृच्छति कृष्णं परं केवलं कान्तं विदुः
ननु ब्रह्मतया व्यापकतया तर्हि “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” इति
न्यायेन तासु व्यापकतागुणस्याप्रकाशादन्तर्गुह्यं प्राकृतत्वाभावेन
कथं विरहामा(वो)वमयगुणप्रवाहोपरमः गुणधिया सुन्दरार्थं
विदग्धोयम् इति मात्रबुद्धीनां मुने ! हे सर्वज्ञ ! ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव तन्मुखेन विशदयितुम् पृच्छति राजा—कृष्णमिति । हे
मुने ! कृष्णं परं केवलं कान्तमेव विदुर्न तु परब्रह्मत्वेन तासा-
मेवभूतानां गुणधिया विषयासक्तधिया गोपीनां कथं गुणप्रवाहस्य
सत्त्वादिगुणमयदेहपरम्पराया उपरमो निश्शेषश्चयः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जारबुद्ध्यापि सङ्गता इत्युक्तं तस्य तात्पर्यमजानन्निव
राजा पृच्छति—कृष्णमिति । गोप्यः कृष्णं परं कान्तं जारं
पतिं विदुः ब्रह्मतया श्रुतिशतगीतपरब्रह्मत्वेन न विदुः अन-
धिकारित्वात् वा एवविधास्तासां गुणेषु विषयेषु धीर्बुद्धि-
र्यासां तास्तथा गुणप्रवाहोपरमः संसारप्रवाहनिवृत्तिः कथं
सम्भाव्यते निवृत्तिमार्गलक्ष्याप्रवृत्तिमार्गेण कथं संसारनिवृत्तिः
स्यादिति । “उत्तिष्ठत जाग्रत” इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्वयः ।

अथात्र परीक्षित सविस्मयं पृच्छति—कृष्णं विकुरित्यादि । हे
मुने ! ताः कृष्णं परं कान्तं प्रियतमत्वेन विदुः न तु ब्रह्मतया
ईश्वरत्वेन तत्कथं तासां गुणप्रवाहोपरमः ? यतो गुणधिया
अयं मे कान्त इति गुणो धीर्यासाम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अत्र राजा श्रुतिविरोधमाशङ्कते, कृष्णमिति “तमेव विदि-
त्वाऽतिमृशुमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति श्रुतौ ज्ञानमेव
साधनत्वेनोक्तं तत्रैव पुनः “मत्तयैव तुष्टिमश्नेति विष्णुर्नान्येन
केनचित् । स एव मुक्तिदाता च भक्तिस्तत्रैव कारणम्” उम-
शौच निर्णयः—

“ज्ञानमोगश्च भविष्यो नैर्गुणयो भक्तिवृत्त्याः ।

द्वयोरप्येक ऐवार्थो भगवच्छब्दलक्षणा” ॥ इति ।

“मत्तया मामभिजानाति” इत्यपि भगवतोक्तं ततो मर्यादायां ज्ञान-
नैव मुक्तिः पुष्टौ मत्तया ज्ञानेन वा एतासां तु न द्वयम्
भक्तिरपि सगुणाज्ञानमपि स गुणसुभयं च तामसम् अतः कथं
मुक्तिरिति तदाह, ताः कृष्णं कान्तं परं विदुः कान्तः पति-
जोरो वा न तु ब्रह्मतया विदुः मुने इति सम्बोधनम् अत्र
निर्णयपरिज्ञानार्थं निरोधस्तु स्पष्टः तासां भगवति स्मिन्
गुणबुद्धिरिव गुणबुद्धिश्च गुणप्रवाहस्य सूक्ष्मं अत्यथा गुण-

भीमङ्गुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

बुद्धिनिवारकाणि सर्वाण्येव शास्त्राणि व्यर्थानि भवेयुः
वैदिकपञ्चसंस्वसम्भावित एव अतो गुणधियां गुणबुद्धियुक्तानां
गुणप्रवाहोपरमः कथम् ॥ १२ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्रत्यानां बाहिरङ्गाणां केषाञ्चिन्मुखदर्शनेनैव हृदयगतं सन्देह-
मावृण्व राजा स्वयं शुक्रवाक्यस्याभिप्रेतमर्थं तत्प्रसादाज्ज्ञान-
त्रापि तेषां सन्देहनिवर्तनार्थमेव सन्दिहान् इवाह—कृष्णमिति ।
हे मुने सर्वज्ञ ! कृष्णं परमात्मानमपि परं परमपुरुषं कान्तं स्वरमण्यं
विदुः वस्तुनयातु न विदुः अतो गुणधियां कृष्ण्येन सह विहरा-
भेति गुणविषयकबुद्धीनां तासां गुणप्रवाहस्योपरमः कथं “तमेव
विदित्वा अतिमृत्युमेतीति “आत्मानमात्मात्मतया विचक्षते”
श्यादिभ्रुतिस्मृतिवाक्यैः परमात्मज्ञानस्यैव मोक्षप्रापकत्वोक्तैः
॥ १२ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

ननु, गुणमयं देहं जहुरिति वदतस्तत्र भवतः कोऽभिप्रायः
किं गुणशब्देन सत्त्वादिगुणविकार इति किम्वा गौणं देहं
जहुरिति स्वरूपे मण्डिति भाष्ये हेयस्य देहस्य स्वतस्तन्मय
प्राप्तेः किन्तर्हिर्देशेन यदि च पूर्व्या गुणशब्देन मानस-
साद्रूपपरम्परा उत्तरेण तु प्राच्ये तत्रेदं पृच्छामः यदि च
प्राप्तेरासानामन्यासां निरुद्धगुणदेहतासूचनार्थमासामेष वा
प्राप्त्यदेहस्य तत्सूचनार्थमत्र गुणमयमिति विंशियते तदापि
तादृशदेहस्योपलक्षणात्वेन मानगुणप्रवाहस्यापि तादृशीत्वेन लब्धिः
स्यात्तत्रापि पृच्छाम इत्याह—कृष्णं विदुरिति । यदि च
मायया कथिततादृक्श्रीश्रीलनेनानुसूयुभिरित्युज्ज्वलोकानुसारेण
श्रीसीतासञ्ज्ञादिवद्गुणमयं प्राकृतं ज्ञायामयमेव जहुः पति
मन्येवर्पयामासुरिति तदा शान्तमेव पापमित्यभिप्रायेण प्रश्नः
तत्र परीक्षिषुवाचेति प्राठे परि सर्वत ईक्षते इति परीक्षिते विचार-
निपुण इत्यर्थः । राजोवाचेति च तत्तद्भावज्ञतयातिविचक्षण इति
ततश्च सामाजिकानां समाधानार्थेव प्रश्न इत्यभिप्रायः । कृष्ण-
मिति हे मुने ! तत्रायमर्थः हे मुने ! मननशील ! कृष्णं नराकृति-
मानन्दविग्रहं परं केवलं कान्तं कानां स्वसुखानामस्तः पर्योप्ति-
र्येकिमिति परमप्रेमास्पदं विदुः न तु प्राकृतगुणत्यागकारण-
ब्रह्मतया निर्गुणतदाविर्भावविशेषतयत्यर्थः । तथा सति गुण-
प्रवाहोपरमः कथमासां जातः ? अथवा गुणधियां ब्रह्मनिष्ठाया
अपि त्याजकत्वेन प्रसिद्धेषु तादृशगुणेषु धीरन्तःकरणां
यासां तासां ततो देहस्य तासामसिद्धत्वाद्भवतु नामोपरमः
कथमविच्छिद्युस्तादृशगुणपरम्परया उपरमः स्यादित्यर्थः । ततश्च
ब्रह्मोपासकेष्विव न तत्स्वरूपसाक्षात्विर्भावः ततो ब्रह्मोपासकेषु
क्षे गुणास्ते प्राकृतसत्त्वमयो एव न ह्याविर्भूतभगवद्गुणानां तद्वि-
धानामिति वाक्यार्थः अत्रोपरमशब्देन सङ्कोच उच्यते ततश्च
गुणप्रवाहमयदेहावेशसङ्कोचेन सिद्धदेहावेशेन ययुः अत एव
योगमाययान्तर्धापितमुक्तं टिप्पण्याम एव च गुणमयदेहाभमान-

त्यागमात्रमव विवक्षितं ततश्च तादृशतीव्रतापेन धृतं तत्ताप-
जनितश्रीकृष्णकृपया खण्डितम् अशुभं विरहरूपं यासां ताः तथा
तादृशनिवृत्त्याऽर्क्षीयां श्रीयाताविरुद्धं पुष्टं मङ्गलं तत्संयोगरूपं
यासां ताः गुणमयं विरहभावमयं तदावेशं जहुरित्यर्थः । अतः सद्यः
प्रक्षीयवन्धनं तत्सङ्गविरोधो यासामित्यर्थः । अत्र भीरुतीय-
स्कन्धविशाध्याय उदाहरणं तथा सति लोकापवादादि-
दोषोपि परास्तः कथमिति प्रश्नकाकुः ततश्च गौणदेहा-
भिमानत्यागपूर्वकमुखपरिकरदेहोपलम्भेन सङ्गता इति साङ्ख्यन्तः
वक्ष्यते च स्वयं भगवतोऽयं प्रति दशमे—

या मया क्रीडिता राडायां वनेऽस्मिन्ब्रज आस्थिताः ।

अवन्धरासाः कल्याणयो मापुमंहीर्यचित्तया” इति ॥

अत्र कल्याणय इति देहत्यागव्यावृत्तिः एषैव मुक्तिरित्यपि अयं
“विष्णोः परिकरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः” इति पाश्चात् नञ्
पुरुषाभिमानवतां मुनिवराणां कथं गोपीदेहप्राप्तिः कथं वा
तादृशत्वेन परिकरत्वप्राप्तिरिति शङ्कनीयं अन्यथाप्रतीत्यस्य
पुरुषत्वादेः त्यागेन शुद्धप्रेमसुखास्वादनयोग्यसखीदेहोपलम्भेरेव
तत्त्वात् “मुक्तिर्हित्वान्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः” इति
द्वितीयांकेः स्वरूपत्वमस्य “वा सुपर्णो सयुजौ सखार्यौ” इत्या-
दिभ्रुतेः पुरञ्जनोपाख्यानुष्ठानुसन्धेयं तथा चादिपुराणे—

“महाहमेव पुरुषः सर्वा प्रकृतयस्तदा ।

अयं पुमानियं योषिन्मायया कल्पितो भ्रमः” ॥

जीवानां प्रकृतित्वं भीमगवद्गीतासु—

“भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

अपरंयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो यदेदं धारयते जगत्” ॥ इति

परां प्रकृतिमित्युक्त्या नित्यत्वं प्राकृतत्वं चाभिप्रेत्यमित्येवं प्रस-
कानुप्रसक्त्या विवृतमिदं भक्तिमञ्जूषायाम एव प्रश्नमङ्ग्या सिद्धान्त
एवोद्धृतः बहिर्मुखसन्देहनिरासाय ब्रह्मज्ञानवादमये प्रसिद्धार्थे
प्रश्नस्तुक्फुट एव ॥ १२ ॥

भीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

अत्र व्याख्यातपञ्चचतुष्टयेपि प्रथमे प्रतिबद्धगुणमयदेहत्यागः
द्वितीये गुणमयदेहापवादः तृतीये गुणभूतगौणपतिरूपजार-
बुद्धित्यागः चतुर्थे गुणमयदेहानां ब्रजे स्थापनं तत्र राक्षोऽति
वक्षतया सर्वसामाजिकमिमताभिन्नत्वसम्भवात् केषाञ्चिन्मनः-
शङ्कामाकलय्य राजा पृच्छति, राजोवाच कृष्णमिति । ता गोप्यः
कृष्णं कान्तमेव परं केवलं विदुः न तु ब्रह्मतया अत्र मुने
इति सम्बोधनेन शास्त्रश्रवणादवगत्य मननशीलानां निदिध्या-
सनात्मकमौनव्रतवतां ब्रह्मबोधेन गुणप्रवाहोपरमो भवति
ननु ब्रह्मबुद्धयभावे “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति, नान्यः पन्था
विद्यतेऽन्याय” इतिभ्रुतेरिति विद्वन् तासां गुणधियां लौकिक-
गुणेष्वेव रमणात्वकान्तत्वादिषु भीर्यासां तासां गुणप्रवाहो-
परमः गुणमयदेहत्यागो गुणमयदेहापवादो वा कथम सङ्गा-
परं कान्तं जारमेव विदुः तथा च गुणधियां गुणभूतपति-
बुद्धीनां गुणप्रवाहोपरमः गुणपतित्वरूपजारबुद्धिप्रवाहोपरमः

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

श्रीयुक्तः शुक्र इति किञ्चिदमर्षादिनाऽव्यक्तवाक्या कथनेन शुक्र-
तुल्यत्वात् किन्तु राजानं स्वामिप्रायविदं जानन्नपि तदव्यक्तेन तत्र-
शब्देन हेतुकान् काञ्चिदुद्दिश्य कुद्वयञ्चिदप्रत्याह-उक्तमिति । तत्र-
प्रथमपक्षे भक्तानां संसारोपरमेपि राक्षः शङ्कया श्रीमगवन्माहात्म्ये
तावदसम्भावनोत्पत्तैः क्रोधमुद्रा हृषीकेशं सर्वेन्द्रियवृत्तिप्रदत्वेन
परमोपकारिणमपि यद्वा, हृषी तृणविशेषस्तद्वत्सूक्ष्मदीर्घविरलाः
किञ्चा हृषो रश्मयः तद्वद्दीप्तिमन्तो बहुलाश्च केशा यस्य तं
परमसुन्दरमित्यर्थः । तादृशमपि कृष्णं द्विषन्नपि चैद्यः शिशुपालः
सिद्धिं मुक्तिं गतः प्राप्तो यथा यत् पतत् पुरस्तात् पूर्वं सप्तम-
स्कन्धे ते तुष्णम् उक्तमेव शकटावःशयने शकटपातसङ्कुटादि-
मुक्ततयाऽच्चात्पुनर्जात इवेत्यर्थात्तजः श्रीव्रजेन्द्रनन्दनः सप्रियो-
षासान्ताः तस्य वा प्रियाः सिद्धिं याप्तीति किमुत वक्तव्यमित्यर्थः
अन्यत्वेत्यर्थात्तमेव द्वितीयपक्षे चैद्योपि सिद्धिं गुणातीत सच्चिदा-
नन्दविग्रहप्राप्तिवच्छायां नतु विदेहकैवल्यरूपां प्राप्तः कृष्णप्रियास्तु
तादृशीं सिद्धिं याप्तीति किमुत वक्तव्यम् अतः प्रेमविशेषोत्प्रेक
कृतात् प्रेष्टविरहजक्षोभातिशयाद्भीताभिस्तामिर्जन्मादिध्वंसः
स्वीकृतः यदुक्तं गुणातीतदेहग्रहणं भक्तानामव्यक्तमिति तत्र सदै-
न्येन भावितं भावविशेषं सर्वोत्तमबुद्ध्या बृहद्भयो भक्तविशेषेभ्यो
गुणातीतदेहः प्रेमविवर्तविशेषभावात् प्रायो न रोचते श्रीमगवत्-
प्रेमसीनान्तु प्रणयेनोन्नतमनसां तत्र नातिहानिरिति तृतीयपक्षे हृषी-
केशं द्विषन्नपि चैद्यः सिद्धिं निजामीष्टस्य पूर्तिं पुनर्मगवत्पापद-
क्षणां प्राप्तः इत्यत्र हृषीकेशनामसामान्यस्य श्रीमगवत्स्वरूपस्य
वाचकमे अथोक्षजनाम तु प्रोक्तनिरुक्त्या विशेषस्य तत्स्वरूपस्य
अतस्तस्यावतारेभ्योऽवतारिणश्च कामप्यधिकां माधुरीं प्रक-
टयतः श्रीवृजराजकुमारस्य प्रियाः परममधुरप्रेमशास्त्रिन्यः
सर्वदा यथावदव्यग्रजदेव्य इव व्रजावस्थानेन अमीष्टस्य व्रजे प्रेम-
विलासादेः सिद्धिं प्राप्स्यन्तीति किमुत वक्तव्यम् एतत्तुहानम् अन्त-
र्धानतया लक्षयता किञ्चा भक्त्यागमेव देहत्यागतया व्यञ्जयता
मया सूचितमपि मध्विभेदावधारितमिति सर्वमनवद्यम् महो
जन्मत्रया सुरत्वप्रापकमुनिशापान्ते चैद्यः श्रीकृष्णप्रियत्वेन च
व्रजदेव्यः सिद्धिं याता इति किं वक्तव्यम् ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपनिषी ।

श्रीयुक्तः शुक्र इति परीक्षितचनस्य बहिर्मुखप्रतारणा-
बुभुसुसन्देहनिरसनार्थं प्रवृत्तिमवगत्यापि तद्व्याजेन बहि-
र्मुखान् भक्तसंयन्त्रिव किञ्चित् सामर्थ्येनाऽव्यक्तवचनत्वात्
तथैवाह-उक्तम् पुरस्तादिति । सिद्धिम् अभीष्टां गतिं पुनः
पार्षदतां वैराग्यवृत्तिवशात् ध्यानेनाच्युतसारम्यताम् “ नीतौ
पुनर्दरेः पार्श्वे जग्मन्निष्पुण्णपार्षदौ ” इति सप्तमात् ततस्तस्य
द्वेषपि जाते लीनतया स्थितैरपि पुनः स्वगुणैरेव सह तत्प्राप्ति-
रिति सुतरामेवाथोक्षजमीतिविषयाश्रयाणां तासां चर्किणु-
प्रेमतया प्रकटैस्तेरेव सह तत्प्राप्तिरित्यर्थः । मया तु गुणमयं
देहमिति स्वरूपशक्तिवृत्तिरूपास्तदेहिदेहप्राप्त्या समूलप्रकृति
प्राकृतसद्गुणैः सौन्दर्यादिभिः सस्वलितमपीत्येव विवक्षितं
देहस्यैव विशेषणत्वादित्यर्थः । मदनस्य स्ववत्वे द्वितीयार्थे

तस्यमुत्तरस्यार्थः “ ये यथा माम् ” इत्यत्र तान् प्रत्येवान्वाञ् गुणाञ्च
प्रकाशयामि स्वतस्तु मम सर्वेऽपि सन्त्येवेति विवक्षितम्
अतस्तादृशमकावेशात् तस्यानुसन्धानामवेऽपि तत्सङ्कल्य
एव स्वावसरे तान् प्रकाशयन्ति अन्यथा दूरतो भजतां
केवलतन्माधुर्यनिष्ठानां तदप्राप्तिरेव स्यात् तत्र कैमुत्येन
दृष्टान्तं शृण्वित्याह-द्विषन्नपीति । अन्यथा तत्राप्यन्तेन मोक्षादि-
दायकमैश्वर्यं प्रकाशतेति भावः । तत्तत्प्रकाशे नामक्येन हेतु-
माह-हृषीकेशमिति । अथोक्षजेति च उभयनामनिरुक्त्या तज्ज-
ज्ञानानपेक्षतयैव तेषां सिद्धये तद्गुणविशेषः प्रकाशत इति
दर्शितम् ॥ १३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्रपक्षीयम् ।

उक्तं पुरस्तादिति शिशुपालदृष्टान्तेन गोपीनामपि गोवर्द्ध-
नोद्धरणदिभिरीश्वरत्वज्ञानमस्तीति परिहार उक्तः । यद्वा, वस्तु-
स्वभावात्मोच्चसिद्धिः वस्तुस्वभावः प्रतिबन्धकपारब्धकर्मक्षयः
उद्देशान्तरप्रतिपत्तिश्च अत एव दृष्टान्तस्य मोक्षाभावः
गोपीनां तु प्रतिबन्धकाभावात् वस्तुस्वभावात्तो मोक्ष उप-
पन्न इति गुणधियां शब्दादिविषयगुणधियाञ् ॥ १३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्य प्रदत्तस्योत्तरं सप्तम एवामिहितम् इत्याह-उक्तमिति ।
एतद्वचनं वक्तव्यमुत्तरं तुष्णं पुरस्तात्सप्तमस्कन्धे एवोक्तम्
“ गोप्यः कामाद्भवात्कंसः ” इत्यादिना कोपि भगवत्स्वतन्त्रभावात्
मुक्तिहेतुरेवेत्युक्तमेवेत्यर्थः । उक्तेप्युत्तरे कैमुत्यन्यायेनोपपत्तिमाह-
चैद्य इत्यादिना । चैद्यः शिशुपालो हृषीकेशं द्विषन्नपि यथा
सिद्धिं पुनः द्वाःश्यतां प्राप्तः यथेति निदर्शनं वा द्विषन्नपि
सिद्धिं गतः किमु तस्य प्रिया गोप्यः सिद्धिं ययुरिति ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्त्या सन्ततमधुमयनमहिमासंस्मरणासमुद्भूतसच्चिदा-
निवृत्तियोग्या मुक्तिर्नतु कामादिना तेन स्वर्गादिप्राप्तिरेव
“ कृष्णकामास्तदा गोप्यस्यक्त्वा देहं दिवं गताः ” इत्यादि-
स्मृतेरित्यभिप्रायं हृदि कृत्वाऽर्थवादस्यापि स्वार्थसाधनसमर्थ-
कत्वात्तेन लोभं परिहरति शुक्रः-उक्तमिति । हे मुक्ती
ह्यानन्दानुभवलक्षणा नित्यदुःखानुभवलक्षणा इति ते उभे अपि
सिद्धिशब्दोक्ते तत्र यथाशौख्यविहितमङ्गीकृतव्यमिति तदुक्तम्
सदा द्वेषिणामभरं तमः इति मुक्तिशब्दोदितं चैद्यप्रभृता-
वित्यादि लोकसङ्ग्राहार्थं किमुताधोक्षजप्रिया इति अन्यथा
“ कामस्त्वशुभकृत्वापि भक्त्या विष्णोः प्रसादकृतः ” इत्यादिनोदा-
हरित्यत् जगत्प्रपितामहे विष्णोर्जगद्भुक्तिः कथं भवति इति
चेत् ? अत एव जगद्भुक्षापीत्यत्रापिपदेन जगद्भुक्तिं गह्वरा-
मास स्त्रीणां जारे हि प्रेष्टव्यमुक्तिः चाऽपि न घटत इति
चेत् न सर्वेषां हरी प्रेष्टव्यमुक्तिरविगाततया वृत्तेः “ तदेतत्प्रेमः ”
इति श्रुतेः अयं भावः कुतोऽवगत इति चेन्न जगत्प्रपितामहे
जगद्भुक्तिर्न शुक्लैवाचार्यवचनात् ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृद्धकमसन्दर्भः ।

प्राधान्यान्तरं किञ्चिज्जातकोष इव सगारभीर्यं प्रत्युत्तरं
दास्यतः श्रीशुकाचार्यस्यायमाशयः हे राजन् ! साधयिष्यमाणं
हि वस्तुनि सन्देहः प्रवर्तते न तु सिद्धे गुणमयं देहं त्यक्त्वा
निर्गुणं देहमासाद्य तं सङ्गता इति यदुक्तं तत्सिद्धानुवाद
एव कृतः न तु मयारोप्य कथितं तदत्र कः सन्देहः ? कृष्णो
प्रेमेव तथा संपादयति न तु ब्रह्मज्ञानं किम्बहुना आसां तु
प्रेमेव येषां तस्मिन् द्वेषस्तेषामपि गुणप्रवाहोपरम
आसीत् प्रेम्णः पुनरयं महिमा यदसौ स्वानुकूलं
निर्गुणं शरीरमापादयति एतत्तु सर्वं श्रीकृष्णाधि-
करणतामूलमेवेति क्रोधावेशं प्रकटयन्नाह—उक्तमित्यादिवहुभिः ।
पुरस्ताद्वक्तव्यमस्ति तथापि भ्रान्तोसीत्यर्थः । किं तदित्याह, द्विष-
न्नपि चैवः सिद्धिं प्राक्सिद्धपार्षदभावं न तु कैवल्यं यथा-
यथावत् गतः किमुत भ्रमोक्षजप्रियाः कान्तत्वेन भजन्त्यो हि
तस्य प्रिया भविष्यन्तीति यत् तत्किमुत भ्रतः कान्तत्वेन
ज्ञानमेव गुणप्रवाहोपरमस्तासां न पुनर्ब्रह्मत्वेन ज्ञानम् ॥ १३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्रोत्तरमाह—उक्तमिति, चतुर्भिः । एतत्सप्तमस्कन्ध एवोक्तं
शिशुपालमुक्तौ यथा शास्त्रद्वयं भक्तिज्ञानप्रतिपादकं साधनं तथा
भगवत्स्वरूपमपि भगवान् हि मुक्तिदानार्थमेवावतीर्णः सच्चिदा-
नन्दरूपेण प्रकटः अतो यः कश्चन येन केनाप्युपायेन भग-
वति सम्बन्धं प्राप्नोति स एवमुच्यते ज्ञानभक्त्योस्तु
आविर्भावार्थमुपयोगः आविर्भावश्चेदन्वया सिद्धः तदा न
ज्ञानभक्त्योः उपयोगः अत्र तु भगवान् स्वत एवाविर्भूतः
मुक्तिदानार्थं सर्वसाधारण्येन ईश्वरेच्छया अनियम्यत्वात् भ्रत
आविर्भावः स्वेच्छया भक्त्या ज्ञानेन सा भगवदवतारानिरिक्त-
काले द्वयमेव हेतुः । भवतास्त्वशायां तु न तयोः प्रयोजकत्वं
यथाकाले जलं सर्वत्र सुखमसिति न कूपनदीनामनुपयोगः
शङ्कुनीयः तदाह, पुरस्तात्सप्तमस्कन्धे यथा चैवः शिशुपालः
सिद्धिं भगवत्सायुज्यं गतः द्विषन्नपि द्वेषं कुर्वन्नपि यद्यपि
द्वेषकृतो दोषः प्रतिबन्धको भवति तथापि स्मरणेन तदर्थं
हित्वा तत्र सायुज्यं प्राप्तः । किञ्च, नापि तस्य दोषोऽस्ति कश्चन
द्वेषादयोऽपि भगवत्तैवोत्पादिताः तदाह—दृषीकेशमिति । इन्द्रिय-
प्रेरकोऽयं बयासुकं भावानुत्पादयति यत्र द्वेषस्यापि मोक्ष-
साधकत्वं तत्र भ्रमोक्षजप्रियाः किमुत वक्तव्याः मुक्तिं गच्छ-
न्तीति ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रीमन्मुनीन्द्रोपि नाथं वस्तुतो राज्ञः प्रश्न इति मनसा जान-
न्नेव त्वमेव पृच्छन्मेवाशून् एवासीति तद्व्याजनामभिज्ञानेन तान्
भक्तसंघमाह—उक्तमिति । पुरस्तात्सप्तमस्कन्धे एव द्विषन्नपीति
द्वेषवचनप्रतिकूलभावेनापि यदि सायुज्यं लभ्यते तर्हि कामसङ्ग-
यातुकूलभावस्य का वार्ताति भावः । दृषीकेशमिति निरुपाधि-
कूपया स्वयमवतीर्थं ब्रह्मादीनामपि दृषीकैरप्राप्त्यपि मर्त्यलोके

[२४२]

परमनीचानामपि दृषीकेषु दृष्टेः स्वाचिन्त्यशक्त्या विषयीभूतो भवति
तानुद्धर्तुमतीदमप्येकं तस्य रूपैश्वर्यमिति भावः । इमास्तु भ्रमो-
क्षजस्य भ्रमोक्षजस्य तस्य प्रियाः प्रीतिविषयाभयभूता एव अत्र
चैवः सिद्धिं यथागत इति प्रत्यासन्नमयासुरं हित्वा विप्रकृष्टभ्रमो-
क्षजं दृष्टान्तितस्तेन राजानं प्रत्येतत्सरहस्यमाह, चैवस्यापि द्वेषाभिनि-
वेशोद्वेकात् मुनिशापनिबन्धनमयवेदरूपेवोपरमः अन्तश्चिन्मय-
पार्षददेहस्तु तस्यानश्वरो नित्यो वर्तते एव यदुक्तम् “विष्णुचक्र-
हतांसौ” इति विष्णुचक्रेण हतमह एव योनिस्तु ताविति सिद्धिं
गतः अभिष्टां गतिं पार्षदतां प्राप्त इत्यर्थः । यदुक्तम्—

“वैरानुबन्धतीव्रेण ध्यानेनाज्युतसात्मताम् ।

गीतो पुनर्हरेः पार्श्वं जग्मतुर्विष्णुपार्षदौ” ॥

इति ॥ १३ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

अथ तादृशेनैवोभयार्थेऽप्युक्ता वाक्येनोत्तरं तत्र प्रसिद्धार्थस्तु
श्रीस्वामिपादैः प्रतिपादितः द्वितीयो विचारणीयः तथाहि नहि
वस्तुशक्तिर्बुद्धिर्भवेत्तत्ते विषयबुद्ध्या पीतामृतवत् इति जारबुद्धे
स्तादृशत्वमध्यवस्यन्समादधाति—श्रीशुक उवाच । उक्तमिति ।
तत्प्रश्नाभिप्रायं ज्ञात्वा सामर्थ्योक्तिर्बहिर्मुखप्रतरणात् तत् एव
च पुरस्तादित्यव्यक्तवचनेनोत्तरमपि चैव इति नामानुक्तिः
प्रतिकूलभावत्वात् सिद्धिं पुनः पार्षदरूपमभीष्टां गतिं
विष्णुपार्षदाविति श्रीसप्तमोक्तेः अयमभावः साधयिष्यमाणो
हि वस्तुनि सन्देहः प्रवर्तते न तु सिद्धे ततो गुणमयं
देहं त्यक्त्वा निर्गुणं देहं सङ्गता इति तत्सिद्धानुवादः श्री
कृष्णप्रेमेव सर्वसंपादक इति वक्तव्यं येषां तस्मिन् द्वेषस्तेषामपि
सिद्धिरभूदिति सा च सिद्धिः प्राप्तसायुज्ययोरपि पुनर्विकुण्डा-
सुतपार्षदता प्राप्तिरेव प्रकृते तु तयोर्वैरभावोपनतकैवल्यप्रति-
बन्धेन पार्षदताप्राप्तिवज्जारबुद्धयुपनतप्रेयसीत्वप्रतिबन्धेन शुद्ध-
सहचरीत्वोपलब्धिरिति ज्ञेया अपि च उभयनामानिरुक्त्या
तज्ज्ञानानपेक्षतयैव तेषां सिद्धये तद्व्याविशेषः प्रकाश इति
दर्शितं तत्र दृषीकेशमिति सर्वान्तर्गतामिधेन वस्तुशक्त्यैव
सिद्धिर्नतु भावापेक्षेति भावः । भ्रमोक्षजः प्रियो यासामिति तत्त-
कर्तृकप्रियताविषय इति कैमुत्यसिद्धिः ततश्च द्वेषेऽपि जाते लीन-
तथा स्थितैरपि पुनः स्वगुणैरेव तत्प्राप्तिरिति सुतरामेवाभो-
क्षजप्रीतिविषयाणां वद्विष्णुतया प्रकटितैस्तेरेव सह तत्प्राप्ति-
रित्यर्थः । अतो न बुद्ध्यपेक्षेति भावः । भ्रमोक्षजपदेन च भ्रमः
अक्षजा प्रकटलीला यस्यासाविति व्युत्पत्त्या निलाकिशोरतया
स्थितिः सूचिता—

“बृहच्छरीरोप्यविमानरूपो युवा कुमारत्वमिषाय कृष्णः ।

रेमे श्रियासौ जगतां जनन्या स्वज्योत्स्नया चन्द्र इवामृतांशुः” ॥

इति पाञ्चोत्तरखण्डोक्तेः तादृशतया नित्यस्थितमुख्यप्रकाश-
प्रीत्याभया इत्यर्थः । अत्रैवं विवेचनीयं पाञ्चोत्तरखण्डोक्ता
मुनिवचनं एता द्विविधाः काश्चित्प्रकृतदेहाः पश्चिमिदृशसि-
द्धान्तरूपाः सिद्धिमेव ययुः काश्चित् सीतासङ्गादिवत्पति-
भग्नैः छायाकारित्यदेहं कृत्वा अप्राकृतरूपेण रासलीला-

विशुद्धरसदीपिका ।

सुखमनुभूय भूयो व्रजमागत्य पुनरपि व्रजगतदेहेनैकोभूतदेहाः
स्नेहमेव पृष्ठ्णान्ति स्मेति या एता उद्दिश्य स्वयं भगवतोक्तं "तास्ता
निशाः प्रेष्टुमेन नीता मयैव वृन्दावनगोचरेण । इति मया
कल्पसमावभूतः, इत्यादिना एता एवावशिष्टकथायाभासा
विरहबीजायोग्या इति ज्ञेयम् । एताश्च पतिम्मन्यानां सेवां
प्राकृतदेहेन श्रीकृष्णदेहे सेवां त्वप्राकृतसिद्धवपुषेति व्यवस्थितौ
गोचारगमनागमावुभाष्यां मिश्रिताङ्गमेव यथा गच्छन्ति
तथैवाधुनापि वेणुनादभोहितस्त्वेन तदनुसन्धानशून्याश्रयिता-
स्तैर्निरुद्धाः पञ्चाङ्गातानुसन्धाना गुणमयदेहावेशं त्यक्त्वा ययुरिति
तत्तदनुसन्धानं च योगमाययेति सर्वं समञ्जसमिति ॥ १३ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

श्रीभगवान् शुकस्तदुत्तरमाह—श्रीशुक उवाच उक्तमित्यादि-
शुनिर्मिः । तत्रायमभिप्रायः न हि वस्तुमाहात्म्यं बुद्धिमपचते
विषयबुद्ध्या पीतामृतस्याप्यमृतत्वप्राप्तिवत्कान्तबुद्ध्या सङ्गतानां
बुद्धिमनपेक्ष्य वस्तुमाहात्म्यादेव गुणप्रवाहोपरम इति प्रज्ञगत-
पञ्चमयोत्तरमभिप्रेत्य कैमुत्यन्यायेन तद्दर्शयति—पुरस्तात्सप्तम-
स्कन्धे चैद्यो यथा हृषीकेशं द्विषन्नपि सिद्धिं गतस्तथैतदुक्तम्
इत्यन्वयः । अत्र हृषीकेशमित्यनेनैतदुक्तं भवति भगवतो हृषी-
केशत्वात् न हि तत्प्रेरणं विना केनचिदपि तस्मिन् द्वेषः कर्तुं-
शक्यते न वा परमानन्दात्मकतया निरुपाधिनिरतिशयप्रेमास्पदे
साक्षादपरोक्षे तत्र द्वेषः सम्भवति न वा शापोद्भूतासुरस्त्रभावज-
भोहेन द्वेषसम्भावना न हि भगवत्पार्षदानां ब्राह्मणेष्वन्यथा-
बुद्धिः सम्भवति न वा सनकादीनां कोपः शापो वा न वा "यद्वत्वा न
निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम" इत्यादिवचनैर्वैकुण्ठगतानां पातित्यं
न वा आपावसरे एव भगवत्स्मृतिप्रमोहाभावं प्रार्थयतां मोह-
सम्भवस्तस्मात्सर्वजनोंद्धारार्थमाविर्भावयितव्यबीजोपयोगितया ।
हृषीकेशप्रेरितानामेव तत्तद्वेपनिन्दाविचक्षोपपत्तिस्तथा च द्वेषानु-
कारे प्रेरितानामपि यदा वस्तुमाहात्म्यादेव गुणप्रवाहोपरमेण
स्वप्राप्तिर्दर्शिता तदा किमु वाच्यं प्रेमिणां तत्प्राप्तावित्याह,
किमुताधोक्षजप्रिया इति । अधोक्षजस्य पेन्द्रियकं ज्ञानं यस्मात्
अधस्तु अधमेषु अक्षजा कृपादृष्टिरस्येति वा अधः सुखचरण-
चरणपातेषु अधजा कृपादां दृष्टिरस्येति वा अधः अधजः
सुखं प्रकाशो यस्मादिति वा अधः अधमिन्द्रियं मनस्त-
स्मात्तत्तद्वद्भो आह्लादे वा यस्मादधः अक्षजो मुखजो वहि-
स्तेजसि वा यस्मात् अधः अधजाः सूर्यचन्द्राग्रयोध्येयासने
वा यस्य अधः अधजो मनोजो मनोहरत्वादौ यस्मात् स
अधोक्षजः प्रियो यासां तथा च प्रेमभावतया तत्र निविष्टा
इति किमु वाच्यं तस्मादधोक्षजस्तप्रिया इति वा तथा च
तेनैव स्वप्रिया गुणप्रवाहोपरमेण स्वस्मिन्सङ्गमिता इति वस्तु-
माहात्म्यादेव सर्वसम्भावना शङ्कास्पदम् ॥ १३ ॥

श्रीधनपतिमूर्तिकृतभगवत्सूक्तार्थदीपिका ।

अहो एवंविधरसवत्यां कथायां प्रतिबन्धकमात्रमुक्तोत्तर-

प्रश्नं करोत्यभिप्रेत्य सामर्थ्यमाह—श्रीशुक उवाचेति । पुरस्तात्
सप्तमस्कन्धे उक्तमर्थं पृष्ठत्वात्करुणया पुनः स्मारयति, चैद्यः
शिथुपात्रः हृषीकेशं भगवन्तं द्विषन्नपि सिद्धिं गतः हृषी-
काणामीशं नियन्तारमित्यनेन यथाधिकारं द्वेषादिकं भगवत्प्रेरणा-
यैव भवतीति सूचितम् । यद्वा, नावृत्तेष्वर्थे द्विषन्नित्यनेन प्राकृत-
ब्रह्मभावानां जीवानां परस्परं द्वेषादिना सिद्धभावेपि कृष्णे-
नावृत्तब्रह्मभावे यथा कथञ्चिन्मनः प्रवेशे सिद्धिर्भवतीति ध्वनितं
यथैवं तथा पुरस्तान्मयोक्तं तथा च कृष्णे विरोधवृत्त्यापि यदि
सिद्धिर्भवति तर्हि, परमानुकूलवृत्त्यासक्तचेतसां गोपीनां
सिद्धिप्राप्तौ किं चिन्नमित्याह, किमुनेति । अधोक्षजः प्रियो यासां
ताः अधोक्षजस्य प्रिया इति वा अधः अधजस्य ज्ञानं यस्मादि-
त्यर्थकेनाधोक्षजपदेन " शब्दमस्पर्शरूपमव्ययम् " इत्यादिभूत्या
सर्वगुणातीतम् आवरणविनिर्मुक्तं परमात्मानं जारबुद्ध्यापि संव-
न्तीनां या बुद्ध्यास्ता वस्तुमाहात्म्याद्बुद्धिबुद्धिपरा एव गुणबुद्धय
इति ध्वनितं सप्तमस्कन्धे चैत्यमभिहितम्—

"तस्माद्वैरानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा ।
स्नेहात्कामेन वै युज्येतकथञ्चिज्ज्ञेयते प्रथक् ॥
कामाद्वैषादुभयात्स्नेहाद्यथाभक्तचेद्वरे मनः ।
आवेश्य तदर्थं हित्वा बहुवस्तुद्विती गताः ॥
गोप्यः कामाद्वैषात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृप ॥
सम्बन्धाद्दृष्ट्यायः स्नेहाद्ययं भक्त्या वयं विभो " ॥ इति
यद्वा पूर्व—

"ब्रह्मपरोद्भवे कृष्णे इयान्प्रेमा कथं भवेत् ।
योऽभूतपूर्वस्तोकेषु स्वदूषणेष्वपि कथ्यताम् ॥
इति पृष्ठवत्तत्तदुत्तरं कथनेन मयोक्तम्
"सर्वेषामपि भूतानां नृप ! स्नातैव बल्लभः ।
इतरेऽप्यविस्मयास्तद्वल्लभतयैव हि ॥
कृष्णमेतमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ।
जगाद्धताय सोप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥
इत्यादिना किञ्च सप्तमस्कन्धमिहितमित्याह, यथा वा चैद्य इति ।
निवृत्तिपक्षेपि समानमिदं पञ्चश्लोकात्मकं प्रकरणम् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सप्तमस्कन्धोक्तया रीत्या समाधीयते—उक्तमिति । पुरस्तात्
सप्तमस्कन्धे एतद्वत् वक्तव्यमुत्तरं पुरस्तात् सप्तमस्कन्धे ते
तुङ्गमुक्तमेव हृषीकेशं सर्वेन्द्रियेशं सर्वोत्तमानं द्विषन्नपि सिद्धिं
भगवत्प्राप्तिलक्षणां यथाप्राप्तिकूलयेन कृष्णप्रावययेन चैद्यो
गमः किमुताधोक्षजप्रियाः आनुकूलयेन कृष्णप्रावययेन सिद्धिं
प्राप्ता इति वक्तव्यम् ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! ये बात तो हमने
तोते पहिलेही (सप्तमस्कन्ध के प्रारम्भ में) कह दीनी,
कि—जैसे शिथुपात्र भीकृष्णचन्द्र तै द्वेष (वैर) करवा २

नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ! ।

(१) अयस्यस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

भी सिद्धि कं प्राप्त होयगयो मर्थात् मुक्ति पाय गयो, तो फिर भी कृष्णचन्द्र की परमप्रियान कं मुक्ति प्राप्त होय यामे कहा सन्देह है ॥ १३ ॥

अधिरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

ननु, देही कथमनावृतः स्वादत् आह—नृणामिति । गुणात्मनो गुणानिष्ठः भगवतः एवं रूपा अभिव्यक्तिरतो न देहिनादृश्यमत्र वक्तुं युज्यत इति भावः ॥ १४ ॥

अधिरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

यथा कथञ्चित्सम्बन्धेनापि निजामीष्टसंसाधकं भाव-विशेषं भीमगवन्तमेव वा भीमगवत्प्रभावेन सर्वे प्राप्नुवन्तीत्याह, नृणामिति द्वाभ्याम् । निःश्रेयसं भक्तिः तदेवार्थः फलं किम्बा-तस्यार्थः प्रेमा तस्मै तत्प्रदानार्थमित्यर्थः । यद्वा, निःश्रेयसं मुक्तिः तस्यार्थो भक्तिः व्यक्तिः प्राकट्यम् इति साक्षाद्भगवत्प्रमेयमि-प्रेतम् अत एव भगवतः अवतारिणः परमेश्वरस्य । यद्वा, नृणां निःश्रेयसार्थायैवेत्यत्र हेतुः भगवत इति । अन्यथा भूविजृम्भमात्रेण ब्रह्माण्डकोटिसंहारसमर्थस्य भूमारकसाधिविधार्थे व्यक्तेरनुपपत्ति-रित्यर्थः । हे नृपेति यथा नृणां हेमार्थमेव इतस्ततो भवाद्दशस्य राक्षो गमनमिति भावः । भगवत्प्रमेयवाह—अवयवस्येत्यादिमिश्रतुर्भिर्विशेषणैः । आत्मदानादिनापि न व्येतीत्यवयवः तस्य कुतः अपरि-मेयस्य अपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः । तत्कुतः ? निर्गुणस्य मायागुणातीतस्य तच्च कुतः ? मायागुणानामात्मनः प्रवर्तकस्य । यद्वा, नृणां निःश्रेय-सार्थायैव व्यक्तिर्जन्म अन्यथा तु कथञ्चित्सम्बन्धेदित्याह—अवयवस्य जन्मादिविकाररहितस्य किञ्च, अप्रमेयस्य तादृशस्यापि व्यक्तौ हेतुः गुणात्मन इति । निजकारुण्ययाद्येषगुणानां चेतचितुः प्रक-टनपरस्येत्यर्थः । अन्यत्समानम् । अथवा ननु, तर्हि कथं परदाराकर्षणं तत्राह, अवयवस्य परदारविनोदेनापि न किञ्चित्सस्य व्येतीत्यर्थः । ननु, तथापि तस्य तेन किं नाम प्रयोजनं तत्राह—अप्रमेयस्य दुर्वि-तर्कस्य तस्य जीवा केन वितर्कयितुं शक्येत्यर्थः । कुतः ? निर्गु-णस्य गुणात्मनः निर्गुणोऽपि सन् यः गुणानामात्मा आश्रय-स्तस्य निर्गुणत्वात्तदोपायेन गुणात्मत्वाच्च श्रीगोपीभिः सह यतिरिति सिद्धात् । यद्वा, ननु तथाप्यस्मत्प्रीत्यर्थं स्वयं विचार्योच्यतामिति चेत्तत्राह, निर्गुणस्यापि जनस्य गुणानामात्मनः प्रवर्तकस्य रासक्रीडया जगतामेव परमप्रेमसिद्ध्या सर्व-सद्गुणसम्पत्तेः एतदभिव्यक्तिरमे रासक्रीडोपसंहारे भाविष्य-त्येव ॥ १४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवं तद्व्यानप्रभाव उक्तः तत्र भगवद्व्यक्तिसमये तु भग-वत्पार्षदस्यागन्तुकदैत्यप्रभावस्य चैद्यस्य तथा तादृशभीमन-धत्प्रेमवतीनां तासां तत्तत्सम्पादनाय भगवतः साहाय्यमप्यस्ति कैमुत्येन कारणमित्याह—नृणामिति । नृणां जीवमात्राणां निःश्रेयसार्थाय सर्वसाधनफलदाय तत्तथाग्यतासम्पत्पूर्वकस्व-जीवानन्दप्राप्तिरूपाय तं साधयितुमेवेत्यर्थः । व्यक्तिः प्राकट्य तदर्थं (त्वा)वधारणार्थमाह—भगवत इति । अन्यथा भूविजृम्भमात्रेण ब्रह्माण्डकोटिसंहारसमर्थस्य भूमारहरणमात्रार्थे व्यक्तेरनुपपत्ति-रित्यर्थः । हे नृपेति यथा नृणां हेमार्थमेव इतस्ततो भवाद्दशस्य राक्षो गमनमिति भावः । भगवत्प्रमेयवाह—अवयवस्येत्यादिमिश्रतुर्भिर्विशेषणैः । नित्यं नानाप्रकाशेनानामकैः ज्य आत्म-दानादिनापि न व्येतीत्यवयवः तस्य कुतः ? अप्रमेयस्य अप-रिच्छिन्नस्येत्यर्थः । तत्कुतः ? निर्गुणस्य मायागुणातीतस्य तच्च कुतः मायागुणानामात्मनः प्रवर्तकस्य । यद्वा, नृणां निःश्रेय-सार्थायैव व्यक्तिर्जन्म अन्यथा तु कथञ्चित् न सम्बन्धे-दित्याह, अवयवस्य जन्मादिविकाररहितस्य । किञ्च, अप्रमेयस्य तदर्थत्वे हेतुः गुणात्मन इति निजकारुण्ययाद्येषगुणानां सुप्ताना-मिव चेतचितुः प्रकटनपरस्येत्यर्थः । अन्यत्समानम् । इलोकद्वये-स्मिन्नयं भावः इत्यादौ टीकायां बहिर्मुखसन्देशनिताचार्यः तेषामयमभिप्रायः । ननु, ब्रह्मणि कामादिकमपि चेत्येकं तर्हि जीवेश्वरपि चित्सामान्येनैकपात् ब्रह्मत्वमस्तीति पर्यादिविषय-तादृशं स्वात् तत्राह—जीवेश्वरिति । आवृतत्वे हेतुर्धर्ममाणा-वैपरीत्यरीत्या हृषीकाधीनज्ञानत्वमेवेति ज्ञेयम् । तत्र स्वस्मिन्ना-वृतत्वं बहिर्निष्पेतात्पर्येषपाधिमात्रप्रहणात् हृषीकेशत्वादिति पूर्व-वज्र हृषीकेशस्तदुदयः अतः स्वप्रकाशतामय एव तत्तत्त्वाना-वृतमेव ब्रह्मत्वमिति स्थिते कामादिना केनापि तत्र प्रवृत्ति-मैवतु वस्तुनोभवस्तु भवत्येवेत्यर्थः । ननु, देहीति पर्यादि-वहेदित्वेन प्रतीयमान इत्यर्थः । सिद्धान्तमाह, भगवत एवेति । तत्तद्विशेषेण वैलक्षण्यमित्यर्थः । एवंरूपा अनावृतब्रह्मरूपा न देहिनादृश्यं कुतो देहित्वमित्यर्थः । तद्विप्रहस्यैव स्वरूपशक्ति-सिद्धवैचित्रिकपरमतस्त्वैकरूपत्वात् तच्च विद्वदनुभवसेवित्त-तत्तच्छास्त्रप्रामाण्यात् यथा च व्याख्यातम् । “नातः परं परम् । यद्भवतः स्वरूपम्” इत्यादिष्विति ॥ १४ ॥

अधिरस्वामिकृतशुकपक्षीयम् ।

व्यक्तिरवतारः ॥ १४ ॥

अधिरस्वामिकृतशुकपक्षीयम् ।

किञ्च, केनापि स्वान्त्यविषयकतिरस्तत्प्रभावेन भाषित-

(१) अवयव इति विज्ञ० ।

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मानसानुग्रहीतुमवतीर्णं कामाद्यन्वतमं भावं ये कुर्वन्ति न तेषां मुक्तौ विस्मयः कार्य इत्याह—नृणामिति—अव्ययस्य जीवधर्कमां यतोत्पत्त्यादिविकाररहितस्य अप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्य बाहुमनसा- गोचरस्य वा सत्त्वादिप्राकृतगुणरहितस्यानन्तकल्याणगुणाभ्य- यस्य भगवतो भुवि लोके व्यक्तिर्नृणां निःश्रेयसार्थायैव अव्ययस्येत्यादिविशेषणैरेवभूतस्याप्युत्पत्त्यादि विकाराभ्यत्वादि- बद्धावं केवलं लोकांनुग्रहायैव एवेत्युक्तं तद्व्यक्तेः जीवव्यक्तिवैलक्ष- ययञ्च ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नन्वाचार्यस्यापि यथास्थितग्रन्थाभिप्रायकथनं विना वक्र- गत्या व्याख्यानं कोमिप्राय इत्याशङ्क्योत्तरग्रन्थानुकल्यादि- स्माशयेनाह—नृणामिति । व्यक्तिरवतारः अन्यथाऽवतारो न घटत इत्यत्र हेतुमाह—अव्यक्तस्येति । ज्ञानादिगुणात्मनः । भगवतो व्यक्तिर्न केवलमसुरनिर्हरणार्थाय किन्तु मोक्षलक्षणपुरुषार्थाय पुरुषार्थस्तु भगवत्प्रसादेन स्यात्स च भक्त्या । सा हरेर्यथा- स्वरूपविज्ञानेन । विज्ञानञ्च गुणोत्कर्षज्ञानपूर्वकं । नत्वन्यथा । “गुणोत्कर्षज्ञातरि यादृशीस्यात्” इतिभूतेः तस्माद्देवादिना नित्य- सुखानन्दानुभवलक्षणमोक्षो वर्षानन्त्येनापि न स्यात् ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

एवमेव कृष्णस्य महिमा यदयं नृणां निःश्रेयसार्थं प्रादु- र्भूतस्तेन तादृशीं लीलां करोतीत्याह—नृणामित्यादि । निर्गुणस्य प्राकृतगुणरहितस्य गुणात्मनो भक्तिवात्सल्यादिगुणप्रयत्नस्य आत्मशब्दोऽत्र मलवाची ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अत्र मुख्यमुपपत्तिमाह—नृणां निःश्रेयसार्थायेति । प्राणि- मात्रस्य मोक्षदानार्थमेव भगवानभिव्यक्तः अत इवमभिव्यक्तिः निःश्रेयसार्थेन अन्यथा न भवेत् असाधारणप्रयोजनाभावात् भूमादहरणादिकं च अन्यथापि भवति अतो निःश्रेयसार्थमेव भगवतोऽभिव्यक्तिः प्राकट्यं नृपेति सम्बोधनं कदाचिद्राजा कथञ्चिद्गच्छति तद्वदिति स्थापयितुं प्रकारान्तरेण तादृशस्य नाभिव्यक्तिः सम्भवतीति वक्तुं भगवन्तं विशिनष्टि—आदौ भगवान् सर्वैश्वर्यसम्पन्नः अपराधीनः कालकर्मसमाधानां निया- मकः सर्वनिरपेक्षः किमर्थमागच्छेत् । किञ्च, स्वार्थं गमनाभावेपि परार्थं वा स्यात् तदपि नास्तीत्याह—अव्ययस्येत्यादिचतुर्भिः यदैः । अन्येषां कृतिसाध्यं ज्ञानसाध्यं वा यद्भवति तदुपयुज्यते भग- वांस्तु अव्ययत्वात् अधिकृतत्वात् न कृतिसाध्यः अप्रमेयत्वात् ज्ञानसाध्योऽपि न देहादिमजनकारा भजनीयो भविष्यतीत्यपि न यतो निर्गुणः निर्गता गुणा यस्मात् गुणेषु विद्यमानेष्वे- वान्यस्य प्रतिपत्तिः तत्र भवति यथा क्षुधि सत्यामन्नदानं कामे क्षति इत्युपयोगः इन्द्रियेषु सत्सु तद्विषयाणां यतो भगवतः

सेवकपूरणीयांशः कोपि नास्तीति भजनीयोऽपि न भवति किञ्च लीलायै यद्यपेक्षेतापि न तथापि सर्वन्तस्यैव यतः सर्व- गुणानां स एवात्मा अतः साधनप्रकारेण नान्यस्याप्युपयोगः अतः स्वपरप्रयोजनाभावात् यदि साधनानिरपेक्षां मुक्तिं न प्रयच्छेत् तदा व्यक्तिः प्रयोजनरहितैव स्यात् ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायर्दशिनी ।

यतःश्रेयः साधनहीनानपि मयि यत् किञ्चित्सम्बन्धमात्रसतो जनानहमुत्तरामीति मनसि कृत्वैव भगवताऽवतीर्णमित्याह—नृणा- मितिद्विषयम् । निःश्रेयसं केषुचित् सायुज्यं केषुचित्सात्विक्या- दिकं केषुचित् प्रेमाचार्यस्तस्मै भूविजृम्भमात्रेण ब्रह्माण्डकोटि- संहारसमर्थस्य भूमाभूतकंसादिबन्धार्थमेव व्यक्तिरन्यथा नोप- पद्यते इति भावः । अव्ययस्य प्रतिभक्तजनं स्वात्मकानेनापि न व्येतीत्यव्ययस्तस्य केन प्रकारेणेति चेदत आह अप्रमेयस्य प्रमातुमशक्यस्य कस्तत्र तत्त्वं जानातीति भावः । यतो निर्गु- णस्य प्राकृतगुणरहितस्य अथ च गुणात्मनः स्वरूपभूतकल्याण- गुणमयस्य न हि अप्राकृतचिदानन्दमयगुणसागरः प्रमातुं मशक्यो भवेदिति भावः ॥ १४ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

ननु, कथमभोक्षजः पूत्यल्लोको जात इत्यत आह, नृणा- मिति । कामादिविक्षिप्तचेतस्त्वेन भावात्तराभिनिविष्टचेतसां साधकजनानां निःश्रेयसार्थाय शुद्धपरिकरकलेवरप्राप्तिपूर्वक- सर्वफलरूपनिजलीलानन्दपदानाय व्यक्तिः एकल्लोका भगवतः भगेन निजश्रिया श्रीराधया नित्ययुक्तयेत्यर्थः । अभेदव्यवस्था- यत्र तत्रापि समानाभिधानमिति ज्ञेयम् । नन्वेवं “प्रेषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम्” इति- श्रीकपिलदेवाभिहितानां विविधभाषवतां कथं सिद्धिरित्यपेक्षा- यामाह—अव्ययस्येति । नित्यं नानाप्राकाशैर्नानाभक्तैश्च आत्म- दानादिना न व्येतीत्यव्ययस्तस्य तदुक्तं श्रीतृतीये “सर्वं व्यसि कैशोरे भक्तानुग्रहकातरम्” इति सन्तामिति स्वरूपेण तु नित्य- किशोरं भक्तानुग्रहकातरत्वेन तत्त्वलीलम् इत्यर्थः । तदुक्तं पूर्वोधानन्दसरस्वतीपादैः—

“अयं बृहदधीश्वरो न गणितावतारोऽयं—

स्थितो यदुपरोमसौ मधुपुरी च दिव्याकृतिः ।

मजे च मधुरः परो वनचरे च गोमिः समम्—

सखीभिरहरन्मनो मम तु राधिकाकुञ्जः” ।

तत्त्वलक्ष्यत्वं लोके तैरेव यथा “एकं सख्यापि नो लोचित- मुरासि वसन्तिलतादात्म्यकान्तं तादृश्यो दूरतोऽन्यद्भजति नवगुह- ऽन्यतु तन्नस्मैशर्मम् । अन्यत् वृन्दावनान्तविहरदयपरं गोकुले प्रान्त- योग्यं विच्छेद्यन्तदेवं वसति बहुविधं राधिका कुञ्जरूपम्” इति एतत्सारतत्त्वेनोपासकतारतम्यमपि तत्रैव—

“अन्यो लोके मुमुक्षुर्हरिमजनपरो जन्मभ्यस्ततोऽसौ—

धन्यो यः कृष्णपादाभुजसपरमो कृत्स्नश्रीप्रियोऽतः ॥

यायोदैशप्रियोतः सुखलसुहृदो गोपकान्ताप्रियोऽतः ।

श्रीमद्वृन्दावनेश्वरवैतिरसविवशा राधिका सर्वमूर्त्तिः” इति

विशुद्धरसदीपिका ।

तत्कृतः गुणात्मनः मायागुणानाम् आत्मनः प्रवर्तकस्य अथवा भक्तवात्सल्यादिगुणवत् इत्यर्थः । नृपेति यथाहि भवतो देशपात्रा साधुजनसुखाय दुष्टदमनाय निजानन्दलाभाय चेति तथा भगवतोऽपि प्रकटनमिति भावः ॥ १४ ॥

अरिमनारायणकृतभावभावविभाविका ।

ननु, भगवतः सर्वोत्तमत्वासर्वेषामपि तदभिन्नतया वस्तु-माहात्म्येन बुद्धयन्तपेक्षायां सर्वत्र वस्तुवैकल्यात्पुत्रकलत्राद्यावन्तु-सागमात्रेण गुणप्रवाहोपरमे सर्वसुख्या परिदृश्यमानप्रपञ्चोच्छेदा-प्रसिद्धत्वाद्-नृणामिति । अयमप्राशयः यद्यपि पुत्रकलत्राद्यात्म-नापि सर्वत्र परमात्मन एवावस्थितिस्तथापि तत्राविद्यादिजीवो-पाद्यावरणसद्भावेन बुद्धिं विना तदावरणनिरासासम्भवात् तत्र क्रियमाणा प्रीतिर्न गुणप्रवाहोपरमाय अत्र तु नृणामित्युप-लक्षणां जीवमात्रस्य वृन्दावनपशुपक्षिदुमलतादीनामपि तत्रा-नुसागस्य वर्णितत्वात् श्रेयोर्धर्मादिनिःश्रेयसं तु भगवदनु-सायो मोक्षश्च तयोर्भगवत्स्वरूपव्यक्तिं विनानुपपत्तेस्तद्व्याय भगवतो व्यक्तिः अन्यत्र तु जीवैः साङ्ख्यनैयायिकादिभिर्वैरा-ग्यादिसाधनान्यनुष्ठाय ज्ञानं सम्पाद्यते नाज्ञानबाधद्वारा भग-वत्स्वरूपव्यक्तिः सम्पाद्यतेऽत्र तु भगवता स्नेच्छयैव स्त्रीयभग-वत्त्वाभिधेयनित्यज्ञानेनैव जीवानां निःश्रेयसाय तेषामज्ञानं परा-मात्र्य व्यक्तिः कृताऽत आवरणाभावाद्बुद्धिमनपेक्ष्य वस्तुमाहा-त्म्यादेव सिद्धिः । नृप इति सम्बोधने ऽप्ययमभिप्रायः नृन् पातीति नृप इति व्युत्पत्त्या यथा भवान् स्नेच्छयैव स्नेच्छयेण नृन् पाति इत्यति पाळयति च तथा भगवानपि स्नेच्छया स्नेश्च-श्रेणैव नृणां निःश्रेयसाय व्यक्तिं करोतीति भगवतः स्ने-भगेन सर्वनिःश्रेयसापादने भगव्ययमाशङ्क्याह—अवश्यस्येति, ननु, चक्षुर्गोचरस्य किमिति स्नेभगव्यकत्वमुच्यते तत्राह, अप्र-मेयस्येति—

“नेतन्मनोविशति वागुत चक्षुरात्मा—

प्राणोन्द्रियाणि च यथाऽनलमग्निवः स्त्राः” ॥

इत्यादिवचनात् । ननु, रूपादिमतः कथमप्रमेयत्वं तत्राह—निर्गुण-स्येति । “निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः” इत्यादिवचनात् प्राकृत-रूपादेरेव प्राकृतेन्द्रियगोचरत्वमिति भावः । कथं तर्हि रूपादिप्री-तिस्त्वत्राह—गुणात्मनः इति । गुणा अप्यात्मभूता अस्येत्यर्थः । अयं राक्षो वा साक्षैपकपचतुर्याथस्य समाधानपक्षे तु यतो नृणां निःश्रेयसायाय इयं लीलात्मिका व्यक्तिरतस्तासां गुणप्रवाहा-भावेन तदुपरमस्यासम्भवेऽपि यथा यथा नृणां निःश्रेयसं भवेत्तथा तथा लीलाव्यक्त्योपदेशः क्रियते इति भावः । शेषं समानम् ॥ १४ ॥

धीधनपतिसूरिकृतगूढार्थदीपिका ।

भक्तितत्त्वज्ञानाऽनधिकारिणोऽप्युद्धतव्या इतीत्यर्थेव भगवद-क्षतरणम् अतो बहये भगवद्वत्ताइस्तस्मिन्नेवार्थे भगवतः कृष्ण- [२४३]

न युज्यत इत्याशयेनाह—नृणामिति । भगवतः षड्गुणैश्चर्य-सम्पन्नस्याभिव्यक्तिकारणरहितस्याभिव्यक्तिः प्राप्नुमावः नृणा-मविशेषेण सर्वेषां निःश्रेयसायाय साक्षात्परम्पदाय वा मोक्षरूप-परमपुरुषार्थलाभायैव न तु भूभारभूतकंसदिवधाय भूविजृम्भण-मात्रेणाऽनन्तकोटिब्रह्माण्डसंहारसमर्थस्य कश्चित्संहारकशक्तिलेश-मात्रेणावतारेणापि तस्य सुकरत्वात् न च नृणां निःश्रेयस-मन्यथा सुकरे भक्तितत्त्वज्ञानेयोरधिकारिणोरत्यन्तदुर्लभत्वात्—

“मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः” ॥

इत्यादिना च भगवदिच्छायास्सुकरं तस्या अपि जीवकर्मसापेक्ष-त्वात् अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्यापातात् तस्मात्करुणासागरो भग-वान् संसाराऽनले पच्यमानान् जीवानालोचयवतीति इति भावः यथा नृपरूपेण भगवतोऽवतरणं नृणां पाळनाय तद्वदिति सम्बो-धनाशयः “मनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपं व्याकर-वाणि” इति श्रुत्या परमात्मनो जीवरूपेण प्रवेशे नामरूपात्मकं संसारविस्तारायान्तःप्रविष्टस्य तिरोहितस्य परमात्मनः वृत्ति-पुत्रादिरूपेण स्थितस्य संसृतिचक्राकृतस्य स्नेहादिसम्बन्धेन संसृतिचक्रे भ्रमणातिशय एव न तु तन्निवृत्तिः भगवतस्तु अभिव्यक्तिरित्युक्तमतो वस्तु रूपसाक्षात्कारेण मोक्षः श्रुति-प्रस्तकेष्वभिहितस्तत्स्वरूपं भगवतोऽभिव्यक्तिमेवास्तीत्याशयेन भगवन्तं विशिनष्टि—अवश्यस्येत्यादि । अवश्यस्य क्षराहितस्य सत्यस्य यतोऽप्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यवृत्तिप्रतिफलितचेत-न्याविषयस्याऽदृश्यस्य दृश्यस्य तत्रापि हेतुमाह—निर्गुणस्य प्रत्यक्षादिप्रवृत्तेतुगुणविनिर्मुक्तस्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं, विज्ञान-मानन्दं ब्रह्म विज्ञातास्मरेकेन विजानीयात्” “यत्र त्वस्य सर्व-मोदेमवाभूत्तत्केन कथं पश्येत् यत्साक्षात्परोक्षद्वयम्” “साक्षी-चेताः केवलो निर्गुणश्च” इत्यादि श्रुतेः तथाच सत्यज्ञानानन्दात्म-कस्याऽनादृतस्य परब्रह्मणो नन्दनन्दनादिरूपेणाभिव्यक्तिर्न तु जीवस्येव तद्देहाद्यभिमानेन तिरोधानं तस्माद्विषयबुद्ध्यापि पीत-ममृतं यथासुरत्वायैवावकल्पते तथा जारत्वादिवृद्ध्याप्याराधितो भगवान् मोक्षायैवावकल्पते इति न कोपि विरोधः । ननु, यथो-क्तस्य निर्गुणस्य परमात्मनो महावाक्यजस्याखण्डार्थवृत्त्या-आवरणभङ्गमात्रे सम्पाद्यते स तु स्वयम्प्रकाशत्वात्स्वयमेव प्रका-शते तस्मात्कथं चक्षुरादीन्द्रियजन्यवृत्तिविषयाकारेणाभिव्यक्ति-र्नहि दृश्यमानघटाद्याकारं ब्रह्माभिव्यक्तिमित्युच्यते तावद्विभि-तस्य दृश्यमानत्वमभिव्यक्तब्रह्मरूपत्वं चेत्येतदुभयं विरुद्धमिति-चेत्तत्राह—गुणात्मन इति । गुणानां स्वरजस्तमसां तदात्मिकाया-महाआयादिशब्दप्रतिपाद्यायाः प्रकृतेरात्मनो नियन्तुः सत्ता-स्फूर्तिप्रदस्याधिष्ठानचेतनस्य तथा च सच्चिदानन्दरूपे पर-ब्रह्मणि सर्वथाऽघटितमप्यज्ञानादङ्गुलादिकं यथा प्रतीयते तथा साधकानुग्रहाद्यै भगवतस्तत्सच्चिदानन्दरूपेण भानमपि न विरुद्धयते ततो ज्ञानादीनां संसारकारणत्वात्तज्ज्ञानं संसारापादकं भगव-द्विषयस्य तु मोक्षार्थप्रकटितत्वं तद्देहनादिकं मोक्षकमिति विशेषः । “प्रकृतिं सामिषिष्ठाय सम्भवाभ्यात्ममायया” “नवा ह्यस्य मया सृष्टा यस्मां पश्यसि नारद ।” इत्यादिशास्त्रास्नेच्छोक्तोक्ति-तत्सच्चिदानन्दस्वाङ्गुलमायाशक्त्या तथाभूते परमात्मनि तत्तदाकृति-भानमिति सर्वमनवश्यम् ॥ १४ ॥

कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च ।

नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्यक्तिः अभिव्यक्तिः प्रादुर्भाव इत्यर्थः । निःश्रेयसायां य
तत्सद्विकारिकरूपाण्यसिद्धये निर्गुणस्य हेतुगुणरहितस्य गुणा-
त्मनः गुणानां कल्याणगुणानामात्मन आश्रयस्य ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

हे नृप ! अविनाशी अप्रमेय अर्थात् जिनके स्वरूप रूप
गुण विभूति पेश्वर्य को प्रमाण न होय सके, प्राकृत
गुणन ते रहित अनन्त कल्याण गुणन के सागर ऐसे परब्रह्म
परमात्मा गगवान् को प्रकट होयवो केवल मनुष्यन के
परम कल्याण के तर्हि है, और कुछ दूसरो प्रयोजन
नहीं है ॥ १४ ॥

श्रीभरद्वाजमिश्रकृतभावार्थदीपिका ।

अतो यथाकथञ्चिदसक्तिकर्मुक्तिकारणमित्याह—काममिति ।
एकं सम्बन्धम् सौहृदं भाक्तिम् ॥ १५ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोपनिषी ।

अतो हरौ यथा कथञ्चित् सम्बन्धमात्रेणापि सर्वचित्ता-
कर्षके सर्वदोषहरे वा अप्यर्थे एव कामादिकमपि नित्यं
कुर्वतः ते कामादिविधायका जनाः यद्वा, कामादिना प्रसिद्धा
दण्डकारण्यवासिमुनयस्तथा कुञ्जादयः केशिकंसादयश्च
यद्वा, ते तव यो हरिस्तस्मिन्नित्यन्वयः विदधते इति
कचित् पाठः हि निश्चितं तन्मयतां ध्यानेन हृदये निष्ठतां
यद्वा, सारूप्यादिप्राप्ता तत्स्वरूपतां प्राप्नुवन्ति नित्यमिति तत्र
तत्राश्रयात्वेन निष्ठया तन्मयतायामविलम्बस्त्वं बोधयति अन्यथा
कादाचित्कतया तत्तदावेशमात्रेण शीघ्रतन्मयत्वासिद्धिः
सारूप्ये च भक्ताभक्तादिभेदेन सुखविशेषलाभकेवलदुःख-
व्यसादिना तथा श्रीवैकुण्ठपार्षदत्वसिद्धलोकवासित्वादिना
वैष्णवसिद्धान्तानुसारेण भेदः स्यादेव यद्वा, नृणां निःश्रेय-
सायां येषामत्र हेतुमाह, हि यतः कामादिकमपि कुर्वन्त-
स्तन्मयतां यान्तीति अन्यत्समानं सौहृदमिति हृष्टान्तः चेति
कचित्पाठः तत्र वाशब्द उपमायमेव तथा चोक्तं श्री-
नारदेन सप्तमस्कन्धे “कामाद्वैवाद्भवात् स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे
मनः । आवेद्य तदर्थं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥ गोप्यः
कामाद्भवात्कंसो द्वेषाच्चैवाक्यो नृपाः । सम्बन्धाद्वृष्णयः स्नेहा-
द्यं भक्त्या धर्मं विभो” इति तत्र गोप्यः इति बहिर्दृष्ट्या
केवलमौपत्यकाममात्रापेक्षया यद्वा तन्मयताप्राप्तिमात्रापेक्ष-
याव कामादीनां सर्वेषामेकत्र गणानां फलतस्तु महान् विशेष
एव एतच्च सर्वं श्रीभागवतामृतं विदधतमेवास्ते रसामृतायै

च श्रीरूपेण तत्तद्विशेषाभिव्यञ्जनेन विस्तारितमस्ति अप्रापि
यथास्थानमत्र विवरणीयम् ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अस्तु तावत्तद्व्यक्तिसमयगतानां वार्ता किन्तु सर्वदात-
नानामपीयं रीतिरित्याह—काममिति । तत्र कामं द्विविधं
गोप्यादीनामिव प्रेममयं सैरण्यादीनामिव रिरसामयं च क्रोधं
द्वेषं चैद्यादीनामिव भयदुःसादीनामिव स्नेहं वृष्णिपायडवाना-
मिव श्रीमद्भजवासिनामिव वा ऐक्यमात्मारामाणामिव सौहृदं
क्रथकेशिकादीनामिव तत्र भयद्वेषौ तु नानुमते यः खलु
कल्याणगुणमात्मानं भेषणं मन्यतो गूढं द्विषतोपि तस्य
मीतस्य तथा मत्सरादिना साक्षादपि द्विषतो घृष्टस्य मद्रास्य
कल्पते तस्मिन् कः पामरः तच्च तच्च कुर्यात् किन्तु स्नेहं
सौहृदमेव वा सर्वेपि कुर्युरित्यहं हि तात्पर्यम् तदित्यमेवोक्तं
भिनारदेन “तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्”
इति केनापीति तत्र योग्येनेत्यर्थः । अतस्तत्रैव तदुक्तम्—

“यथा वैरानुबन्धेन मर्त्यस्तन्मयतामियात् ।

न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः” ॥ इति ।

तत्र च शास्त्राङ्गागौरवमयभक्तियोगमतिक्रम्य भावमात्रेण हेतु-
स्यापि तस्य तन्मयताकारित्वाय प्रावर्त्य दृश्यत इति व्यञ्ज्य
स्नेहसौहृदे एवानुमते तदित्यमेवोक्तं द्विषन्नपीति तद्वैक्यं च
नानुमते तच्च तादृशतद्गुणास्फूर्तेरिति एवशब्दः एकैकतः
कृतार्थोभावाय पाठान्तरे ये विदधते ते हि निश्चितं तन्म-
यतां तत्तद्भावसमुचिताभिर्भावं तदेकस्फूर्तिं चेति चेति च
पाठः समानार्थः । किन्तु, श्रीभगवान् खलु “भक्त्याहमेकमा-
प्राह्यः श्रद्धयात्मा प्रियः सताम्” इति श्रीभगवद्वाक्यात्—

“योगिभिर्दृश्यते भक्त्या नामत्तया दृश्यते कश्चित् ।

द्रष्टुं न शक्यो रोषाच्च मत्सराश्च जनार्दनः” ॥ इति

पञ्चोत्तरखण्डवचनात् “नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः”
इति श्रीगीतातत्त्व यद्यपि द्वेषप्रभृतिभिस्तस्य याथाार्थं नास्तु-
भूयते किन्तु अन्यथैवेति तथापि तत्प्रभावात् परस्परया-
प्युत्तरकाले याथाार्थं स्फुरतीति क्रोधमयेऽप्यत्र गणिने “किमुता-
धोच्चजप्रियाः” इत्यनेन कामस्तु प्रियत्वातिशयावुत्कर्षित इति
विवेचनीयम् ॥ १५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चविम ।

तन्मयतां द्वेषादिविस्मरणेन तज्ज्ञानप्रचुरतां विशुद्धाक्षो
हि कृष्णसौन्दर्यचित्ततया द्वेषं विसस्मार अत एव सर्वेषां
महावच्छेषाणां मोक्षप्रसङ्गः ॥ १५—२० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नित्यं कामाद्यन्यतरं भावं ये हरौ विदधतः कुर्वाणा वसन्त
शति शेषः कामादिविदधजनसंसृतिवन्धहारिणि प्रीति कुर्वन्ती-
त्यर्थः । ते तन्मयतां यान्ति स्थाप्ये मयद् तत्प्रकारतां तत्सा-
धयेयं यान्तीत्यर्थः । इति प्रसिद्धिश्चेत्यादिषु द्योत्यते प्राचुर्येण
वा मयद् ये कामाद्यन्यतरं कुर्वन्ति ते तत्तत्तज्ज्ञानप्रचुरतां
यान्ति तद्वद्वारा मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । कामादीन् कुर्वाणा नित्यं
तत्सौन्दर्यचिन्ताप्राचुर्येण कामादीनपि विस्मृत्य मुक्ता भव-
न्तीति भावः । शिशुपालो हि कृष्णसौन्दर्यचिन्ताप्राचुर्येण
द्वेषं विस्मृतवान् तत्र कामो मन्मथप्रयुक्तमिलाषविशेषः ऐक्यम्
एककुरुप्रसूतत्वानुसन्धानं स्नेहः सख्यं सौहृदं भक्तिः गोप्यः
कामादित्यादिस्थानप्रमायया हरौ वित्यनेन कामाद्यन्यतरमभाववि-
धायिजनवन्धहरत्वरूपवस्तुस्त्रमावोभिप्रेतः अजानेनापि स्पृष्ट-
स्याग्नेर्दाहकत्ववत्सम्प्र वस्तुस्त्रमावामुक्तिप्रतिबन्धकः प्रारब्ध-
कर्मक्षयामावः उद्देशान्तरप्रतिपत्तिश्चात एव उद्देशान्तरप्रति-
पत्तेर्दशाननस्य मोक्षामावः गोपीनान्तु दुःसहस्यादिना प्रारब्ध-
कर्मक्षयोक्तिमैक्यवद्व्यतिरेकेणोद्देशान्तराभावेन तत्प्रतिपत्त्य-
मावाञ्च वस्तुस्त्रमावाञ्चो मोक्ष उपपन्नः वस्तुतस्तु गोपीनामपि
गोवर्धनोद्धरण्यादिभिरीश्वरत्वज्ञानमस्त्येव ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नन्वेवं तर्हि द्वेषादिना कां सिद्धिमाप्नोतीति तत्राह—काम
मिति । ये हरौ कामादिकं विदधत उपासते ते तन्मयतां यान्ति
कामाद्यात्मतामाप्नुवन्ति नतु भगवन्मयतां नित्यस्तिमितानन्द-
कारिणः हरैः कामाद्यभावसिद्धिर्वा—

“ये ये वापि स्मरन्भावं त्यजन्त्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः” ॥

इत्यादिस्मृति सूचयति संवधारणार्थं वा कामिनः कामित्व-
मेव क्रोधिनः क्रोधित्वमेवेत्यादि तदुक्तम्

“विमुक्तावपि कामिन्यो विष्णुकामा व्रजस्त्रियः ।

द्वेषिणश्च हरौ नित्यं द्वेषिणस्तमसि स्थिताः” ॥

इति विशेषद्योतको वा तदुक्तम्—

“भक्त्या हि नित्यकामित्वं न तु भक्तिं विना भवेत् ।

अन्तः कान्ततया वापि मुक्तिर्भक्तिमतां हरौ ॥

इति च । मनुष्यविशेषवदेव विशेषद्योतनार्थोपि भवति “स्नेह-
भक्ताः सदा देवाः कामित्वेनाप्सरस्त्रियः” इत्यादिभेदयैव मोक्षो
नान्येन साधनेनेममर्थविशेषं च वक्ति “भक्त्या वा कामभक्त्या वा
मोक्षो नान्येन केनचित्” इत्यतः कामभक्त्या मोक्षं स्त्रीणां वक्ति
“कामभक्त्याप्सरस्त्रियाम्” इत्यादेः उपासनायाः विशेषोस्तीति
सूचयति “उपास्यः श्वशुरत्वेन देवः स्त्रीणां जनार्दनः” इत्यादेः
तत्त्वयोग्यतोपासनामन्तरेण मुक्तिः कस्यापि न स्यादिति
व्याचष्टे “योग्योपासां विना नैव मोक्षः कस्यापि स्यादिति”
इत्यादेः पतिवत्पितृमत्स्वादिविशेषं सूचयति “पतिवत्पितृमत्स्वा-
दिव्याणां मे पितेति च” इत्यादेः गुरुत्वविशेषमपि “भूते गुरुः श्रीब्राह्मणो
विष्णुः सुराणाञ्च गुरोर्गुरुः” इत्यादेः सर्वेषामपि ज्ञानेन गुरुत्वं ब्रह्मण्य

उपास्य दैवत्वं विष्णोरिति मन्त्राह “गुरुं ब्रह्मास्य जगतो दैवं
विष्णुः सनातनः” इत्यादेः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तेन तस्मिन् ये कामादिकमपि कुर्वन्ति तेषां तन्मयतां
यान्ति किं पुनः प्रेमानमित्याह—कामक्रोधमित्यादि । कामः
कुब्जायाः क्रोधः शिशुपालादेः मयं कंसादेः स्नेहं पित्रोः
ऐक्यं व्रजबालानां सौहृदं प्रेमगोपाङ्गनानां तन्मयतामिति
यथाधिकारं बोद्धव्यं कचिसन्मात्रमूर्तिः कचिल्लयश्च ॥ १५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं सतियेन केनाप्युपायेन य एव सम्बध्यते तस्यैव मुक्तिर्भवती-
त्याह—काममिति। कामादयः षट्साधनानि भगवत्सम्बन्धे तत्र कामः
स्त्रीणामेव क्रोधः शत्रूणामेव मयं वध्यानामेव स्नेहः सम्ब-
न्धिनोमव ऐक्यं ज्ञानिनामेव सौहृदं भक्तानामेव सख्यं तेष्वेव
सिद्ध्यतीति पूर्वसिद्धज्ञानभक्तयोः नात्रोपयोगः तेषां मर्यादया
स्वतन्त्राविर्भावस्य नियतत्वात् एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्व-
न्यायेन निर्णयः धेत्यनादरे अन्यो वा कश्चनोपायो भवेत्
परं सर्वदा कर्तव्यः अन्यथा अन्ते वा मतिः सा गतिः इति
अन्यशेषतामापद्यते कर्मवशाच्च नान्ते भगवतः स्मरणभक्त्यस्यैव
प्रपञ्चविरोधत्वात् भगवतः अतो नित्यं ये विदधते ते
तन्मयतामेव प्राप्नुवन्ति । नतु कामादिषु क्रियमाणेषु दुःखा-
न्तराभिभवे कथं नित्यं करणं सम्भवति तत्राह—हरौ विति ।
स हि सर्वदुःखहर्ता नित्यं तद्भावनायां जगदेव तदात्मकं
स्फुरति दृष्टिः कामेनातुरक्तेति किं पुनः स्वात्मा अतः तदात्मका
एव भवन्ति सर्वत्र भगवद्भावेनात् “जीवेन्तः करणो चैव प्राणो
विबुद्धिर्बुद्धयोः । विषयेषु गृहेषु च पुत्रादिषु हरिर्भूतः—
तादृशी भावना कुर्यात् कामं क्रोधादिभिर्यथा ।
पूर्वप्रपञ्चविषयो यथा ज्ञाने तथा यतः” ॥
इति ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

तस्मात्त्वया सामान्यतस्तावदेष सिद्धान्तोऽवधार्यतामित्याह,
कामं गोपीजनादयः क्रोधं द्वेषं चैत्यादयः मयं कंसादयः
स्नेहं वात्सल्यं नन्दादयः ऐक्यम् आत्मारामाः सौहृदं वृष्णि-
पाण्डवादयः नित्यं विदधत इत्यधुनापि ते ते तं तं भावं
कुर्वन्तस्तन्मयतां यान्तीति तासां तासां जीजानां नित्यत्वं
ज्ञापयति तन्मयतां गोप्यादयस्तदासक्ततां यथा स्त्रीमयः कामुकं
इति अन्ये सायुज्यम् ॥ १५ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

एवं च द्वेषेपि यथोचितसिद्धिरिति स्थिते यथाकथञ्चि-
दपि तदासक्तिस्तत्प्राप्तिर्नुरिति दर्शयन् सुमीतेः केमुपमाह

विशुद्धरसदीपिका ।

काममिति । साधकचरीणां श्रुतिमुनिरूपाणां गोपीनामिवेति यथाश्रुत एवार्थः “हरिं सम्प्राप्य कामेन ततो मुक्ता भवा-
यंवात्,, इति पाञ्चोक्तेः—

“कामाद्देवाद्भवात् स्नेहाद्यथा भक्तेश्वरे मनः ।

भावेऽप्य तदर्थं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः” ॥

इति सप्तमोक्तेः गोप्यः कामादिति च अन्यथा हेयवर्गप्रथ-
मपठितस्य कामस्योपादेयत्वेन प्रक्रमसङ्गः कल्पनागौरवं च
स्यादिति ध्येयम् द्वेष चैद्यादीनामिव भयं कंसादीनामिव स्नेहं
वृष्णिपाण्डवव्रजवासिनामिव ऐक्यम् आत्मारामाणामिव सौहृदं
क्रयकैशिकादीनामिव यथाकथञ्चिदेव सहचरीगणानां तु
मुख्यं सौहृदं भक्तिमिति टीका च “सा चेश्वरे परानुषक्तिः” इति
शायिद्वयसूत्रात् अनुषक्तेः परात्वं तत्सुखसुखित्वमेव मूलं
एवेत्युक्त्या सौहृदस्यैवान्ययोगव्यवच्छेदेन मुख्यत्वं प्रदर्शितम्
अत एव—

“ये मां भजन्ति दाम्पत्ये तपसा व्रतचर्यया ।

कामात्मनोऽवपगेशं मोहिता मम मायया” इति ॥

“जुगुप्सितं च सर्वत्र ह्यौपत्यं कुलस्त्रियः,, ।

इत्यादिना च दाम्पत्यमौपत्यं च यथा तत्र तत्र निश्चये न
तथा कचित्सौहृदमपि प्रत्युत “न पारयेहं निरवधसंयुजां
स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापिवः” इत्यादिनास्तूयतेतरामिति साधु-
व्याख्यातं हरौ सर्वदुःखहरे मनोहरे चेति यथायोगं तन्मयतां
कचित्तत्तद्भावानुकूलतनुतां कच्चिन्मिमीतमिति विवेकः ॥ १५ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

ननु, कथमनया व्यक्त्या निःश्रेयससिद्धिरित्याशङ्क्यां सत्या-
मस्यां व्यक्तौ ब्रह्मबुद्धौ तदभावे कामादिनापि ब्रह्मभावापत्त्यात्मक
निःश्रेयसप्रतिपत्त्यै कामादिविद्वत्समाधत्ते—कामं क्रोधमिति । हरौ
कामादि विद्वत्तो तन्मयतां तत्स्वरूपात्मकं मोक्षं प्रेम्णा तत्र
मनोबलं वा यान्तीत्यन्वयः । तत्राशङ्कितं हि पूर्वमिति न्यायात्
सखिभावनयानुष्ठेयकामस्य विधेयत्वमर्थवर्हितत्वात् गोपि-
प्रसङ्गप्राप्तत्वाद्वा पूर्वनिपातः अत्रैवास्व स्वरूपात्मकत्वेन
नित्यसिद्धत्वात्तज्ज्ञानस्याऽपि कृत्यनधीनत्वेनाविधेयत्वात् तन्म-
यत्वाल्लक्षणफलव्याप्यैक्याभेदात्तत्र विध्यभाव एव । यद्वा, ऐक्य-
शब्दादभेदोपासनस्त्रीकारे भवतु तत्रापि विधिः नच विध्य-
र्थकलकारश्रवणाद्विध्यभावशङ्कावसरः “य एता रात्रीरुपयन्ति ते
प्रतिविष्टिन्ति” इत्यत्रापूर्वाश्रयत्वेन फलश्रवणेन च “प्रतिष्ठाकामो रात्रि-
सप्रमृष्यात्” इत्यादिश्रवणविधिकल्पनवत् यत्र यत्रापूर्वार्थः फल-
श्रवणं वा तत्र तत्र विधिकल्पनावश्यकत्वात्तथात्रापि भग-
वद्विषयककामादीनामपूर्वत्वात्तन्मयताफलश्रवणाच्च विधिस्त्रीकार-
स्यावश्यकत्वात् नच कामादीनां निषिद्धत्वादविधेयत्वमेवेति
वाच्यं “न हि स्यात्सर्वा मृतानां” इत्यादिनिषिद्धाया अपि हिंसाया
“वायव्यं श्वेतमालमेत” इत्यादौ तत्तद्देवयानसम्बन्धेन विधेयत्वं
यथा तथान्यत्र निषिद्धिरपि कामादेर्वैयर्थ्यसम्बन्धेन विधे-
यत्वमेव—

“न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते ।

भर्जिताः कथिता धानाः प्रायो बीजाय नश्यते ॥

इति तन्निषिद्धत्विनेष्वस्य भगवतेव दर्शितत्वात् । किञ्च, कानि-
चित्कर्माणि स्वरूपत एव श्रेयस्कराणि सन्ध्यादीनि कानि-
चिदाश्रवमाहात्म्यात् यथा कृष्णचौयादीनि कानिचित्तु विषय-
माहात्म्यात् यथाभगवद्विषयकामादीनि किञ्च कामस्नेहयोः
सख्यभावक्रोडीकृतयोरैक्यस्य च “द्रासुपर्णा सयुजा सखायौ, तत्त्व-
मसि, ग्रहं ब्रह्मास्मि” इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वेन वास्तवतया विधेय-
तया च प्रधानत्वेन न निषेधगन्धोपि यस्तु कौशिकसुखसु-
खित्वेन सौहृदस्य प्राधान्यकथनं तत्र यद्यपि मधुराधिपते-
रखिलमधुरमिति श्रीवल्लभाचार्योक्तेः “येन केन प्रकारेण मनः
कृष्णे निवेशयेत्” इत्यादिवचनाच्च कृष्णविषयकसर्वभावानां
अष्टममेव निष्कामसेवारूपसौहृदस्य भवतु अष्टमं तथापि निस्व-
निर्दुःखपरिपूर्णा नन्दविग्रहे दुःखापनोदसुखसम्पादनासम्भवात्—

“नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभतुष्टो ।

मानं जनादविदुषः करुणो वृणोते ॥

यद्यज्जनो भगवते विश्वधीतमानम्—

तच्चात्मनः प्रतिमुखस्य यथा मुखभीः” ॥

इत्यादिवचनात् जीवानां च सौहृदप्रवृत्तानां “अनित्यमसुखं
लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्” इत्यादिभिरसुखानां प्रत्युत दुःखिनां
भगवति दुःखापनोदसुखकरणसामर्थ्याभावाच्च तथोक्तानुपपत्ति-
रेव न च कामादिवत् क्रोधेपि विधिस्त्रीकारे कथमाधुनिकानां
केषाञ्चिदपि तत्राप्रवृत्तिरिति वाच्यम् आधुनिकानां शास्त्रैक-
गम्यभगवतः सैश्वर्यस्यैवावगतौ परमेश्वरत्वबुद्ध्या क्रोधप्रवृ-
त्तिप्रतिषेधोपि क्रोधं विदधतो तन्मयतां यान्तीति चचनात्
शिशुपादादीनां फलदर्शनाच्च विध्यभावशङ्कानवतारात् ॥ १५ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अतो यथाकथञ्चित्तदासक्तिमुक्तिकारणात्वात्सम्पाद्येत्तदाह-
कामं प्रेममयं रिरिचामयं वा गोप्यादयः क्रोधं द्वेषं शिशुपादादयः
मयं भीतिः कंसादयः स्नेहं पाण्डवादयः ऐक्यं सम्बन्धे दृष्ट्यादयः
स्नेहं भक्तिं नारदादयः ऐक्यमभेदमात्माराम इति व्याख्या
ननु सम्बन्धादवृण्य इति पूर्वोक्तविरोधादभेदस्य यथायत्वेन
मया कथञ्चिद्वृत्त्याभावात्स्वामिभिर्न व्याख्यातं नित्यं हरौ स्नेह-
हरणाऽवतीर्णं भगवति विदधतः कुर्वाण्येते तन्मयतां सखिभा-
वनत्वाद्भस्वरूपभगवत्स्वरूपतां यान्ति एवकारेण प्रत्येकं सम्बन्धिते न
कामादीनामप्येऽन्यतमस्य यथाधिकारम् अवश्यकर्तव्यतां बोधयति
वाकारेण कामादीनां तन्मयताप्राप्तौ प्रत्येकं स्वातन्त्र्यं प्रापयति
एवकारस्य यान्तीत्यनेनापि सम्बन्धस्तथा तथा च यातिवैयर्थ्यं
बोधितं नित्यमित्यनेन शूर्पणाख्यादिव्यभिचारे कामादिव्यभि-
चारे कामादिव्यावृत्तिः यातीति वर्तमानापदेऽनेनानिमित्तं विद-
धतो यात्येवेति द्योतयति ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतविज्ञानतन्त्रदीपिका ।

कामं ब्रह्मादिवत् कथि ज्ञेयादिवत् मयं कंसादिवत्

न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे ।
योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद्विमुच्यते ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सौहृदं नन्दवसुदेवादिवत् ऐक्यं भेदसहिष्णुत्वमेदसम्बन्धमात्म-
स्त्वेनावगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेति सूत्रप्रोक्तमौपनिषदानामिव
सौहृदं सुहृदां युधिष्ठिरादीनामिव हरी विदधतः “ब्रह्मविदा-
न्नोति परम्” इत्यादिश्रुतिप्रोक्ते ज्ञानविषये ब्रह्मणि वासुदेवे ये
कुचोष्णाः सन्ति ते तन्मयतां तत्साधर्म्यं यान्ति औपनिषदानां
ज्ञानविषये यस्त्वं तदेव कान्तत्वादिभावेन ब्रजाङ्गनादीनां
ज्ञानविषयमतो न श्रुतिविरोध इति भावः ॥ १५ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! काम काय मय स्नेह एकता (निष्कटपनो)
मौर सौहृद, इन सबन को नित्य जो पुरुष श्रीहरि भगवान् में
करे हैं ते पुरुष तन्मयता को प्राप्त होयजाय हैं अर्थात्
वे श्रीहरिपरायण होयजाय हैं ॥ १५ ॥

भीमरश्मामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नच भगवतोऽयमतिभार इत्याह—नचैवमिति । यतः श्रीकृष्णा-
देतत्स्थावरादिकमपि विमुच्यते ॥ १६ ॥

भीमरश्मनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

एवमोद्देशो विस्मयः सन्देहः आश्चर्यबुद्धिर्वा पुनर्न कार्यं
इत्यर्थः । भवतीति अन्येन क्रियतां नाम भवतात् गर्भोदारश्च तन्म-
हिमाभिज्ञेन कर्थाश्चदपि कदाचिदपि नकार्य एवेत्यर्थः ।
अत एव गौरवेण भवतीति नच त्वयेत्युक्तं विस्मया-
ऽकरणं हेतुः भगवति अशेषैश्वर्ययुक्ते । ननु, तर्हि कथं देवकी-
गर्भतो जन्म ? तत्राह—अजे जीवन्न् जायते किन्तु स्वेच्छयैव
मकुवात्सल्यादिना स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः । ननु, तर्हि देवक्या-
दीनां पुत्रतया कथं ज्ञानमस्तु तत्राह—योगः दुर्घटसुघटनाय
सामर्थ्यविशेषस्तत्त्वेश्वराः शिवसनकादयस्तेषामपेश्वरे अतः
स्वेच्छया स्वयमाविर्भावश्च श्रीदेवक्याः पुत्रता च सम्भवेदेव
अचिन्त्यैश्वर्यत्वात्तस्य अत एव कृष्णे नराकृतिपरब्रह्मणि, यद्वा,
दुर्वितर्कानन्तमाहात्म्यामृतसागरतया सुप्रसिद्धे इत्यर्थः । अथवा
भगवति परमेश्वरे अतोऽजे जीवन्त प्राकृतजन्मरहिते कृपया
स्वयमेवाविर्भावात् अत एव योगेश्वराणां भक्तियोगनिष्ठानां
श्रीनारदादीनामेश्वरे भक्त्या सेव्ये भक्तिविशेषप्रकटनात् किं
वा योगेश्वराणां महाश्चर्यशक्तिमतामीश्वरे निजाश्रयाशेषैश्वर्य
प्रकटनात् तत्रापि कृष्णे श्रीगोकुळोत्सवे यतः कृष्णात् एतत्
स्वराचरात्मकं सर्वमेव जगत् अशेषसाधनरहितमपि तद्विच्छा-
मात्रेण तदीयभक्तिश्चित्सम्बन्धमासमाश्रयापि स्वयमेव विशे-
षेण मुच्यते श्रीवैण्ठलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । एतच्च भाविहास्तिन-
पुरतद्वत्तादिश्रीवैकुण्ठप्राप्त्यभिप्रायेण तथा च प्रथमस्कन्धे

[२४४]

श्रीकृन्तीस्तुतौ—

“इमे जनपदाः स्मृद्धाः सुपकौषधिवीरवः ।

वनाद्दिनमुदन्वन्तो ह्येभन्ते तव वीक्षिताः” ॥ इति ।

अत्र स्मृद्धा इति पुनरेधन्त इत्यनेन च श्रीवैकुण्ठप्राप्तिसामग्र्ये-
वाभिप्रेता अन्यत्वेवाख्यातम् । यद्वा, ननु बहुलयागयोगादि-
महासाधनेन दुःसाध्यापि तन्मयता कथं यथाकथञ्चित्
कामादिसम्बन्धेन सिद्धयेत् तत्राह—नचेति । अर्थः स एव अतो-
ऽस्या रासक्रीडायाः श्रवणादौ मुक्त्वादिपरैरपि कामक्रीडामयत्व-
बुद्ध्या नोदासितव्यम् । किन्तु, सर्वैरेव निजेष्वतृतीयतिसिद्धये
विशेषतो भक्तैः परमफलत्वेनेयं सदा सेव्येति प्राणैतत् प्रक-
रणोत्थापनतात्पर्यं हृदीकृतमिति दिक् । अथवा श्रीव्रजेन्द्रव्रज-
गोपीत्वेन भाग्यविशेषता अपि हतविघ्नाः तेनैव देहेन सद्यः
एव श्रीकृष्णं सङ्गतास्तदानीमेव रासक्रीडामलम्भन्तेति
व्याख्येयम् तथाहि अन्तर्गृहे गताः पाशैर्बद्धा पत्यादिभिर्गृहान्तः
स्थापिताः अत एव कथमप्यलम्भविनिर्गमाः तद्भावनायुक्ताः
तस्याः श्रीकृष्णेन सह रासक्रीडाया भावनायुक्ताः ततश्च प्रक्षीण
बन्धनाः ध्यानस्य प्रभावेनैव सुस्थथीभूतबन्धनाः सत्यो
गुणमयं पत्यादिभिर्बहुधा बद्धत्वात् पाशमयं पाशप्रचुरं देहं
ध्यानेनैव जडः नाहं केनापि बद्धास्मि किन्तु मुक्तैवेति प्रत्येकं
भावितव्यम् इत्यर्थः । इति भावनात्यागेनैव देहत्याग उक्तः यथा
श्रीब्रह्मणः सृष्ट्यारम्भे तत्तद्भावनात्याग एव तत्तद्देहत्यागः
तथा च तृतीयस्कन्धे ततश्च ध्यानप्रभावेन सद्य एव
प्रक्षीणबन्धनं पत्यादिभिः कृतं पाशैर्नियन्त्रणं किम्वा ब्रह्म-
बन्धादिप्रतिबन्धो यासां तथाभूताः सत्यः विशेषणो तात्-
पर्यं देहस्य पाशमयतां जडुरित्यर्थः । ततश्च परमात्मानमपि
जारबुद्धयैव तं व्रजराजकिशोररूपमेव सङ्गता । यद्वा, परमा-
त्मानं परमप्रियमित्यर्थः । ध्यानप्रभावमाह—ध्यानेनैव दुःसहो यः
प्रेष्टुविरहतीव्रतापत्तेन धृतं निरस्तं तुच्छीकृतम् अशुभं जगता-
मशेषदुःखमोगो भाभिः तस्मादपि तद्विरहदुःखस्याधिक्यात्
किञ्च, शीघ्रम् अत्यल्पतां गतं मङ्गलं जगदशेषसुखमोगो याश्च
तस्मादपि श्रीकृष्णारुणसुखस्याधिक्यात् अन्यत्समानमेव
ततश्च “या मया क्रीडता रात्रौ” इत्यस्यावमर्थः पत्यादिभिर्बद्धत्वा-
द्व्रज आस्थिता अपि पश्चान्महोदयैर्विन्तया नाऽलम्भरासाः
नाप्राप्तरासा बभूवुः किन्तु आपुरासमेवेति भीपरीक्षितप्रह-
स्यावमर्थः कान्तबुद्ध्या ध्यानेन गुणेषु तत्सङ्गमादिसुखेषु ननु
गुणातीतरूपे धीयांसाम् इति ध्यानस्य न्यूनता सूचिता तथापि
पत्यादिभिर्बन्धनार्थं प्रयुक्तायाः पाशपरम्पराया उपरमः निवृत्तिः
कथमिति श्रीशुकदेवश्च यथा कथञ्चिद्बुद्ध्यानेन संसारबन्धा-
दपि विमुक्तिः स्यात् श्रीकृष्णप्रियतमानां तासां तद्बुद्ध्य-
विशेषेण पाशबन्धनान्मुक्तिर्जातेति किं वक्तव्यमिति कैमुतिक-
न्यायेनैव वेषादिना ध्यानादप्यमीष्टसिद्धिमाह—उक्तमिवादिना ।
अन्यत्सुसङ्गतमेव ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

न चेति अन्येन कियतां नाम भवता गमादरूपं तन्म-
हिमाभिज्ञेन न कार्यं एवेत्यर्थः । अत एव भवतेति गौरवे-
णाकम् नतु त्वयेति विस्मयाकरणे हेतुविशेषः भगवति
अशेषैश्वर्ययुक्ते । ननु, तर्हि कथं देवकीगर्भतो जन्म ? तत्राह—अजं
जीववत् जायते किन्तु स्त्रच्छयैव भक्तवत्सल्यादिना स्वय-
माविर्भवतीत्यर्थः । भगवत्त्वादेव योगेश्वरेश्वरे तत्रापि कृष्णो
सर्वतः परिपूर्णविभावं इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नचेति । एवमेव सति कृष्णविषये भवता विस्मयो न कार्यः
विस्मयासम्भावनां द्योतयितुं विशिनष्टि—अधोक्षजे अधःकृता
अनितस्विषया अक्षुजा इन्द्रियवृत्तयो यस्मात्तस्मिन् स्वविषयक-
कामक्रोधादिमज्जनेन्द्रियाणामन्यविषयानभिमुख्यावहे तथा
कृते समर्थानामपीश्वरे नियन्तरि कामादिप्रयुक्तसमाश्रितिर्वाहक
जनेश्वरे वा भगवति तदुपयुक्तज्ञानादिगुणाश्रये यतः कृष्णा-
द्विचोरेतस्यावरादिकमपि विमुच्यते तस्मिन् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथा हिशब्दोपक्षिता बहवो विशेषाः शास्त्रान्तरसिद्धाः
सन्ति तस्माद्भगवति विस्मयो न कार्य इत्युपसंहरति—न चैव-
मिति । विस्मयः आश्चर्यबुद्धिर्भगवताप्येवमकारि किमुतास्माभि-
रिति दर्पो वा “चित्रे दर्पो च विस्मयः” इति यादवः । भग-
वत्यैश्वर्यादिगुणसामग्रीमतीत्यर्थं हेतुरौत्पत्तिककक्ष्या इत्याह,
अज इति । न जायते इत्यजः सौम्यादियोगेश्वरा अपि योग-
बलेनातिमानुष कुर्वन्ति किमुत तदीश्वरायमिति भावेनाह-
योगेश्वरेश्वर इति । कृष्णविषयः प्रकृतः परिहारोऽन्यविषय इने-
यते अतः कथं संशयनिस्तारः ? इति शङ्कानिरासामिप्रायेणाह,
कृष्ण इति । हेत्वन्तरमाह—यत इति । यतो यस्मात्कृष्णादेतज्जग-
द्विमुच्यते संसारमुक्तं भवति यस्य प्रसादात्परमार्थरूपादस्मा-
त्संसारान्मुच्यते “नापरेण” इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृद्धकमसन्दर्भः ।

एवं क्रोधावेशं विहाय शिष्यवत्सल्यादुपदिशति न चैव-
मित्यादि । पुनरेव विस्मयो न च कार्यः नैव कार्य इत्यर्थः
भवता श्रीकृष्णप्रभावज्ञानां पौत्रेण कुत्र कृष्णो अन्यप्रवरं
सन्देहः कियतां कीदृशे अजे स्वप्रकाशे भगवति अचिर-
परमैश्वर्ये योगेश्वराणामपि ईश्वरं कर्तुमकलुषमयथाकर्तुं
समर्थं एतेन तस्मिन् ब्रह्मज्ञानेनापि न किञ्चिद्भवति कान्त-
ज्ञानेनापि तद्वत्सङ्गमज्जत्वे भवतीत्यन्यथाकर्तुं योगे-
श्वरेश्वरता यत एतत्सङ्गुलमादिकमपि विमुच्यते इति मुक्तिं
कर्तुं योगेश्वरेश्वरता अभक्तानां कृतार्थताकरणे प्रकटत्वे
योगेश्वरेश्वरता ॥ १६ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च, आदावेव गोप्यो मुक्ताः किमश्चर्यं बहव एवाग्रे
मुक्ता भविष्यन्तीति तदाह—न चैवमिति । एवम् असम्भावनारूपो
विस्मयो न कार्यः असम्भावितबुद्धिनाम् अन्यथा स्फुरणानियमात्
यतो भगवान् यात्किञ्चिन्मोक्षे ज्ञानादिकमुपयुज्यते तत्सर्वं भग-
वत्त्वेवास्ति यदि ज्ञानव्यतिरेकेण मोक्षो न भवेदिति ज्ञास्यति
तदा सिद्धत्वात् ज्ञानस्य तदपि दास्यति । किञ्च, अन्यः सन्देहः
कुर्यादपि भगवतो माहात्म्यं न दृष्टमिति भवता तु न कार्यः
गर्भ एव माहात्म्यदर्शनात् । किञ्च, निर्दुष्टे सर्वे सम्भवन्ति तत्र
दोषाणां मूलं जन्म तदभावे दोषाभाव इति तेन अजत्वात्
निर्दुष्टः अन्ये सर्वे हि जायन्ते न तैस्तैर्वा मुक्तिः सम्भवति
तुल्यत्वात् । किञ्च, यो हि साधनपरः स मुच्यते तत्र साधनं
मनः सर्वतो निवृत्तं तथा योगेन भवति तस्य योगस्य च
नियामको भगवानेव यद्यन्यस्यापि मोक्षो भवेत् भगवदिच्छ-
यैव भवेत् योगादिसाधनानां तजिष्यत्वात् । किञ्च, सदानन्दो
भगवान् फलात्मा यः कश्चिन्मुच्यते स एवमेव प्राप्स्यति अतः
साधनैरप्ययमेव प्राप्यः सोऽपि स्वयमेव सम्बध्यते इति न कि-
ञ्चिदनुपपन्नम् किञ्च, एतत्परिदृश्यमानं सर्वमेव जगत् यतो
विमुक्तिं यास्यति भावनया गोकुले स्थित आह—ज्ञानदृष्ट्या वा
साक्षात्परम्परया वा सर्वानेव मोक्षयिष्यतीति तदग्रे वक्ष्यति
स्मर्येति श्लोकद्वयेन । यद्वा, कृष्णमिति एताः कृष्णा कान्ते
परं विदुर्वा तु ब्रह्मतया अतो गुणप्रवाहोपरमः कथं सङ्ग-
च्छते ? इति प्रत्रायं भावः ब्रह्मत्वेन विज्ञानं हि शास्त्रियं तत्त-
सात्त्विकं भवितुमर्हति “सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्” इति वाक्यात्
एतास्तु गुणातीतस्यातन्मात्रकरपादमुखोद्गारेः प्रकटस्यानन्त-
गुणपूर्णस्य सौन्दर्यादिगुणेषु परिनिष्ठितधियः अतो निर्गुणत्वा-
द्गुणप्रवाहोपरमः कथं सङ्गच्छते उपरमस्याभावरूपत्वेन प्रति-
योगिसापेक्षत्वादत्र च प्रतियोगिनि एवाभावादिति मुने इति
सम्बोधने शुद्धसत्त्वाविर्भावे ज्ञानोदयस्यानुभवसिद्धत्वेन सम्बो-
दायम् अस्योत्तरमाह—उक्तमिति । पुरस्तात्सत्तमस्कन्धे गोप्यः
कामादिस्वादिना अप्राप्तमर्थः यथा भगवति गुणातीत एव परि-
निष्ठितबुद्धित्वेऽपि द्वेषस्य तत्र प्रयोजकत्वादिद्यादीनां तामसत्त्वं
तथेतासामपि निर्गुण एव परिनिष्ठितबुद्धित्वेऽपि जारत्वबुद्धिः
तत्र प्रयोजकत्वासङ्गुणत्वमेवेति वक्ष्यते अयं च रसः सर्वभाव-
प्रपत्यैकलक्ष्यः न हि जारत्वबुद्धौ सर्वभावप्रपत्तिः कामपूर-
कत्वेनैव तत्सम्भवनिवृत्त्यात् अत्र च सङ्गुणत्वस्य प्रतिबन्धक-
त्वात् यथा ज्ञेयादीनां स्वाधिकारानुसारेण तादृशशरीरतादो
तत्पदप्राप्तिः तथेतासामपि स्वाधिकारानुसारेण तथात्वे सङ्गुण-
त्वात्परमेण सर्वभावप्रपत्यैव ततो निजपातिभजनमिति सर्वमव-
दातम् अन्यथा “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” इति मर्षाया मज्जते
एतदेव मनसि कृत्वाऽऽह—उक्तं पुरस्तादेतत् इति । ननु, तथापि
तादृशप्रपत्तेरेव मूलत्वात् कथं सर्वभावप्रपत्तिसाध्यं फलं भवि-
ष्यतीत्यत आह—द्विषन्नपीति । अयमर्थः मोक्षसुखानभीष्टः तद्वि-
रुद्धद्वेषकर्ता च वैद्यः तस्मै यथा ज्ञानिनामपि दुर्लभां मुक्तिं
दत्तवान् एवं तादृकमतिपत्तिमूलानामप्येतासां तादृशं फलं
दत्तवानिति एतेन यथा द्वेषमुक्त्योस्तारतम्यं (त) यथाऽऽन्यथोपमजने-
तद्वत्स्योरपीति सूचितम् । ननु, गोकुलस्य भगवत्कीर्णोपयोगित्वेन

भीमब्रह्मगाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सर्वथाङ्गीकृतस्य सर्वस्यैव निगुणत्वे कथमेतासां सगुण-
त्वमुच्यते । किञ्च, अत्रापि यदि सर्वभावप्रसिद्धयमेव फलं
दिशितं भगवतस्तदा पूर्वमेव स एव भावः किमिति नोत्पा-
दित इति चेत् ? अत्र वदामः यासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्ध-
स्तासां सर्वसामेव रासमयडलमयडनानां शरीरमपि गुणा-
तीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपयगोपीः सगुणदेहाः
स्थापयित्वा पूर्वोक्तानां भावोऽपि निगुण इति ज्ञापयितुम् आसां
सगुण भावमुत्पाद्येतास्त्रिवर्त्तकोपि स्वयमेव नाभ्य इत्यपि ज्ञाप-
यितुं तस्मिन् विधायाम् भाविस्त्रिविधजडुःस्त्रसङ्गमज-
सुखयोः कर्मजन्यत्वमपि ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण स्त्रप्राप्तिं
विधाय मत्स्त्रायेव सर्वमिदं कृतवानिति निगवः अत्र पुष्टि-
मागोङ्गीकारात् मयादामर्गीयानुपपत्तयो ऽनवसरपरादता इति
सर्वमनवद्यम् अत एव श्रीशुकोपि "जहुर्गुणमयं देहम्" इति सगुण-
देहत्यागमवक्तव्यमपि गुणतीततत्प्राप्त्यभिप्रायेण गोप्यत्वात्
रूपे नोक्तवान् अन्यथा गुणमयपदं वैयर्थ्यं स्यात् । ननु, पूर्वोक्त
ज्ञापनायैवं कृतवानिति कथं ज्ञेयमुपपत्त्यभावात् इत्याशङ्क्यो-
पपत्तिमाह-नृणांमिति । अथमाशयः लीलायांतस्थितमंकेषु
च सुतरां ससंस्थासु या साधारणत्वबुद्धिः सा संश्लेषत्वारोपा-
परूपयोः तासामगुणत्वात् तस्य दोषरूपत्वात् भगवत्स्वरूपे
लीलायां च सगुणत्वप्रसङ्गकत्वाच्च एवं सत्येतल्लीलायां मुक्ति-
प्रतिबन्धकत्वमेव स्यात् न तु तद्धेतुत्वं तथा सत्यवतार-
प्रयोजनं विरुध्यतेत्यन्यथानुपपत्त्यैव तथोच्यते इति ज्ञापन-
प्रयोजनमपीदमेवेति ज्ञेयम् व्याख्यातं पूर्ववत् नन्विदद्वयं
सगुणास्त्वैतासु कृतायां लीलायाः पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गकत्वं
दुर्वाहमित्याशङ्क्य पूर्वल्लीलाकृतितात्पर्यमाह-काम मिति ।
इदं हि साधारण्येनोच्यते य एवं नित्यं विदधते ते तन्मयतां
यान्तीति तत्वेतद्विषयमात्राविषयकमेव अत एव क्रोधाद्युक्ति-
रपि अन्यथाऽप्रस्तावे नात्र तस्मिन्प्रमाणयुक्तं स्यात् तथा
च सगुणेनापि भावेन भजते भगवान् स्त्रानुरूपमेव
फलं ददातीति ज्ञापनाय पूर्वल्लीलार्थः । अन्यथां मुख्या-
धिकारिणामेव भगवत्प्रतिरिति ज्ञाने अन्येषामप्रवृत्त्या
श्रवणयुक्तैः स्यात् एवं शास्त्रप्रयोजकं च स्यात् मुख्या-
धिकारिणां स्वत एव प्रवृत्तेः स्वरूपलीलयोस्तु न
कदाचित्सगुणत्वं लीलाविषयाणां सगुणनामपि निगुण-
त्वापादकत्वात् न हि दोषनिवर्त्तकमौषधं रोगि-
त्वमनन्दं ससङ्गद्ववति तथा सति तदनिवर्त्तकत्वापत्तेः
लीलायां विषयसाजालनिर्गमेन सगुणनिगुणमत्कयोरेकया वेणु-
बादनादिलीलायां निरोधो नोपपद्येत क्रोधादिवत्कामोपाधिक-
भावस्यापि जघन्यत्वज्ञापनायापि क्रोधादिनिरूपणं ज्ञेयम् तन्म-
यतां निगुणतामित्यर्थः । ननु, साक्षाद्भगवत्स्त्रिवेपि सगुणत्वास्ति
वस्तुशक्तिः कथं सद्भवे ? बहिसम्बन्ध इव तूतस्थितिमित्येको
विस्मयः लौकिकरीत्या कामभाववतीष्वलौकिकस्य रमणं द्वितीयः
क्रोधादिभाववतां तत्फलमननुभूयैव भगवत्प्राप्तिश्चापरः स्नेह-
वत्समानफलत्वं च यशोदानन्दने दिताभाववत्यस्तस्य च
हनस्थितस्यैतद्व्यानप्राप्तिश्चान्यः एतासां तदैव निगुणदेहप्राप्तिं
विनैव तत्साधनामिति चेतरः सर्वोत्तमभाववतामेव करिष्यमाय-

लीलायां अनुभवः अन्यस्यास्तु तद्विहितानामपीत्यनेकविस्मया-
विष्टं राजानं ज्ञात्वा तन्निवारकं क्रमेण वदन् पूर्वश्लोकोक्त-
भाववतां भगवत्प्राप्तौ हेतुत्वाह-नचैवमिति । आद्याविस्मया-
भावार्थमाह-भवनेति । अत्रायं भावः पूर्वमनिवर्त्तय ब्रह्मास्त्रोऽपि
गर्भेपि रक्षितवान् भवन्तं प्रयोजनमस्तीति अधुना तु तदभावात्
बालवाक्यादपि न रक्षतीति भवतैवानुभूयते न ह्येतावता वस्तु-
शक्तौ काचिन्न्यूनता इच्छाशक्त्यधीनत्वात्सर्वासां शक्तीनां
तस्याः सर्वतोऽधिकत्वात् न हि मन्त्रप्रतिबन्धदशायामग्नैरदा-
हकत्वमिति तच्छक्त्यपगम एवेति वक्तुं युक्तम् प्रकृतेऽपि यासां
मात्रादित्यादिनोक्तप्रयोजनार्थं भगवता तथा कृतमिति ज्ञात्वा
भवता तु विस्मयो न कार्यः अनुभाषाननुभवेनान्यः कुर्या-
दपीति द्वितीयतृतीयादिकं परिहरति-भगवतीति । तत्रेश्वरो हि
सर्वरसभोक्ता भवति "सर्वरसः" इति श्रुतेः कामरसो हि तादृश-
भाववतीषु विशिष्टोऽनुभूतो भवति कामशास्त्रे तथैव निरूपणात्
तथा चैश्वर्यैवत्ययं विस्मयो न कार्यः तथा भगवद्गीयैस्तेतर-
साधनासाध्यमात्रकत्वेनात्युग्रत्वात् क्रोधादिदोषमन्यानिवर्त्यमपि
स्ववीर्येण हरिर्निवारयितुं समर्थ इति तादृशे स विस्मयो न
कार्यः यशोहासाधारण्यमसाधारणे कर्मणि सति भवति यदि-
स्नेहवत्स्वेव मुक्तिं दद्यात् द्विषत्सु तदान्यसाधारण्येनासाधारण्यं
यशो न स्यात् भयद्वेषादिमत्स्त्रपि स्नेहादिमत्समानफलदाने ह्यसा-
धारण्यत्वेनासाधारण्यं यशः स्यात् तथा च तादृशयशसः सहज-
त्वेन तद्व्यापकधर्मा अपि हरौ सहजा एवेति तां विस्मयः
कार्यः श्रीलक्ष्मीः सा चैतादृशस्नेहवती यद्व्याप्ति स्थितिं प्राप्तापि
कामयते प्रत्यवतारि चावतरति सदा तद्वत्त्वेन हरिः स्नेहस्त्रा-
भिन्न इति तद्वत्सु स्वरूपदानं युक्तम् ऐक्यं हि ज्ञानमार्गं हरेश्च
ज्ञानवत्त्वेन तेषु तथा युक्तं सौहार्दं हि सत्त्वे सति भवति तच्च
समानशील्यसंगेष्वेव-

"नाहमात्मानमाशासे मङ्गलैः साधुभिर्विना ।

श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् । येषां गतिरहं परा ॥

साधवो हृदयं मष्टुं साधूनां हृदयं त्वहम् ।

मदन्यसे न जानन्ति नाऽहं तेऽयो मनागपि ॥

इत्यादिवाक्यैर्यथा भगवतो भक्तातिरिक्ते रागाभावो भक्तेष्वेव च
राग इति धैराग्यवत्त्वं तथा भक्तानामपि भगवतीति सौहार्द-
योगेषु सौहार्दं वदामीति पूर्वोक्तधैराग्यवत्त्वात् तेषु तथाकरणं
युक्तमिति भावः । यशोदानन्दने इत्यादिनोक्तविस्मयाभावार्थमाह-
अज इति । यदि भगवतो जीवन्तं कुत्रापि जन्म स्यात्तदान्यत्र
बाहिःस्थितोऽभान्तर्हृदि कथमागतस्तत्र सत्त्वेति शङ्का स्यात्
तदभावात्स्नेच्छया यथा मायायवजिर्का दूरीकृत्य यशोदागृहे
प्रकटस्तथा वने तथैवान्तर्हृदयोत्पत्ते नार्थं विस्मयः कार्यः अग्नि-
भोक्तवत्भावार्थमाह-योदोश्चरेति । योगिनो हि योगबलेन योगार्थ-
मनेकानि शरीराणि युगपत् क्षणमात्रे सृजन्ति तेषां च योग
आगन्तुको धर्मः भगवांश्च तादृशधर्मस्वरूपादकः फलदाता चेति
तेषामपीश्वर इति "सहजान्तशक्तिमान्" इति तास्त्रलौकिक-
देहसम्पादनेमात्रं न विस्मयहेतुर्मेवितुमर्हति अभिमनवभावाद्भाह-
कृष्ण इति । "कृषिर्भवाच्चक" इति वाक्यात्सहजान्तस्वरूपो भगवा-
न्निर्दोषपूर्णगुण इति यावत् तेन कृष्णातिरिक्तस्य वस्तुमात्रस्यैव
संभावत्वात् तत्रापि ज्ञाद्वयहेतुत्वं जानतः सत्त्वोपपत्त्येति

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निश्चयः इयं च लीला स्वरूपानन्दरूपा तादृशमेवेति
सर्वात्मभाववहितेष्वेतदनुभवयोग्यत्वाच्चायं विस्मयः कार्य इत्यर्थः
किञ्च; एतासां तु स्नेहः पूर्वोक्तः साधनत्वेनासीद्भोक्तुं त्वहं चा-
पुतं निशि शयान इति वाक्यात्सर्वसाधनविमुखं तदपि प्रति-
क्षणं स्वरूपे लीयते अग्रिमाग्रिमलीलास्वानुभवार्थं भगवान् परं
पुनः पुनः पृथक्कृत्यता मनुभावयतीत्यचिन्त्यानन्तशक्तिमति न
किञ्चिदश्रयमित्याशयेनाह—यत एतदिति । शुक्लत्वधुना लीले-
तराननुसन्धानात् भावनया तत्रैव स्थित इत्येतदित्युक्तवान्
वर्तमानप्रयोगं च कृतवान् तामेव लीलामनुभवतीति सर्वमन-
वद्यम् नन्वेतद्वैपरीत्यमपि सुवचं तथाहि एता अपि पूर्वोक्त-
मध्यपातिन्य एव अत एव पूर्वोक्ते तासामनिवृत्तिमुक्त्वा तादृशी
सालोकेत्यसम्भावितेति सा कथमुपपाद्यत इत्याशङ्का-
निरासायाह—अन्तर्गृहेत्यादि । अत्रायं भावः पूर्व हि वचनेन निव-
र्त्तनं तथा सति निवृत्तिर्हि विपरीतस्त्रक्रियया भवति सा चा-
तिदूरे यतस्तत्सजातीयाः काश्चिद्भर्त्सादिकृते क्रियया प्रतिबन्धे
तत्प्रतिबन्धं देहमपि त्यक्त्वा भगवत्सङ्गता जाताः तथाचेतादृशः
पूर्वोक्तः सर्वा इति युक्तैवानिवृत्तिः । किञ्च, तद्भवनायुक्ता इति पदे
तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वेन पूर्व च पूर्वोक्तानामेव भावस्योक्तत्वा-
देतद्भावसजातीयभाववत्त्वं पूर्वोक्तानामपीति गम्यते तेनैत-
न्निष्ठशेषधर्मवत्त्वं तत्रापि सिद्ध्यति एतासां मुक्तिर्हेति तन्नि-
वृत्तिं विना न सेति तथोक्तं तासां न तथेति न तथोक्तमिति
चेत् ? अहो शङ्कादयमानिनो मौढ्यदाढ्यं तव यस्मादालो-
चनलोचनराहित्येन बहिर्मुख्यासत्सङ्गीरिगर्त्ताघातपातविषया-
शयः परोक्तमपि नानुसन्धत्से तथाहि यच्छङ्कानिरासा-
येतत्कथावतारिता तद्भावश्च त्वया वर्णितस्तत्र त्वां पृच्छामस्तदर्थ-
मिदं कथा कल्पितातः सिद्धैवानूदिता अन्य एव सम्मतश्चेत्-
तत्रापि त्वां पृच्छाम एतासां प्रतिबन्धे को हेतुरिति स्वप्रिया-
स्त्रापि सगुणत्वं व्यापयितुमेतासां प्रतिबन्धो हरिणैव कृत
इति चेद्वर्षीषि हन्तैव विचारकस्य तव शतधा हृदयं ना-
स्फुटकुतस्तत्र जानीमः यतो मर्यादा भक्तिमार्गीयसेवाविषयक-
भ्रष्टाया अपि निर्गुणत्वं तत्र साक्षादङ्गसाङ्गिनीषु सगुणत्वं
ब्रवीषि किञ्च “तामन्मनस्का मत्प्राणा मद्यं त्यक्तदैहिकाः”
इत्यादिना प्रभुणैव “एताः परं तनुभृतः” इत्यादिनोद्धवेन “नो-
द्धवोऽप्यपि मन्यूनः” इत्यादिना भगवता स्तुतेनापि चरणरेणु
प्रार्थनापूर्वकं स्तुता इति कृतगन्धशङ्कापि । ननु, कामोपाधिस्नेह
वत्त्वेन तथोच्यत इति चेत् ? न तथा स्नेहे भगवतोपि विषया-
न्तरतुल्यत्वेन “संत्यज्य सर्वविषयान्” इति कथनानुपपत्तेः विषयार्थ
मेवागमनात् न च भगवतो विषयत्वेपि तदतिरिक्तविषयाणां
त्यागोऽन्यत इति वाच्यं तव पादमूलं प्राप्ता इत्युक्तिविरो-
धात् न हि कामिन्श्च एवं वदन्ति किन्तु भक्ता एव किञ्चा-
तितोके पूतनासुपयःपानानन्तरं रक्षाकरणे श्रीशुकेन हेतु-
रुक्तः “इति प्रणयं व्रजामिगोपीभिः” इति न हि तादृशे कामो-
पाधिकः सम्भवति न वा तादृशीनामङ्गनादित्यागः सम्भ-
वति प्रत्युत तदादिसर्वे प्रसाध्यागमनं कुञ्जावत
तदनन्तरं यद्रमणं तत् “रसोवैच” इति श्रुतेः स्वरूपस्वरसा-
त्प्रकृताद्भरतीत्या स्वरूपानन्ददानमेव—

सार्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसम् ।

तमासं मोहदैवोत्थं निर्गुणं मद्भाभयम् ॥

इति भगवद्वाक्याद्भगवत्सम्बन्धिसुखस्यापि गुणातीतत्वमेव
॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

न चेति अन्येन विस्मयः क्रियतां नाम अप्राप्तौ भवता
तु गर्भोद्धारस्य तन्महिमाभिज्ञेन न कार्यः गोचरकत्वेपि भग-
वति देवकीपुत्रत्वेऽप्यजे गोपस्त्रीलाभ्यप्यपि योगेश्वराणामपी-
श्वरे कृष्णे सर्वावतारिणि यत एतत्कथावरादिकमपि विमुच्यते
इति श्रीस्वामिचरणाः यद्वा तल्लीलापरिकराद्भगवन्मपि जगत्
अधुनापि तत्तत्कामस्नेहादिभावमनुसृत्य विमुच्यते गुणप्रवाहा-
न्मुक्तं भवति ॥ १६ ॥

श्रीविशुद्धरसदीपिका ।

न च भगवतोयमतिभार इत्याह—नचैवमिति । विस्मयः
विरुद्धभावनामपि शुद्धभावोपलब्धावदभुतत्वं सादरमाह—भवता
नित्यपरिकरेणेत्यर्थः । यत्र केवलनिष्ठावतां माहेश्वरीसंहितोक्तानां
महासिद्ध्यादिसहचरीत्वप्राप्तिर्निर्बाधका तत्र बाधानवरतभावानां
तत्तत्प्राप्ताविति भावः । भगवतीति पूर्ववत् पूर्णप्रकाश इत्यर्थः
अजे स्वेच्छयाविभूतत्वेपि नित्यकिशोर इत्यर्थः । बृहच्छरीर इत्यत्र
प्रतिपादितमेव । ननु, योऽपानामयोग्यानां च समाना गतिरस-
मञ्जसेत्यत आह—योगेति । परमोपाय इत्यर्थः । यद्वा, योगोऽत्र
परिकरदेहसंयोगः तदीश्वरास्ते ते च प्रकाशास्तेषामपीश्वरे
मूलरूप इत्यर्थः । तत्तत्प्राप्त्यानां ब्रह्माख्यतत्प्रभावविशेषप्राप्ति-
योग्यानां च तत्तद्भावानुसारेण तत्तद्प्राप्तिरिति लब्धवासु-
देवसायुज्य चैद्यादेर्विक्रयतासुतपार्षदत्वप्राप्तिवदिति साक्षात्त-
प्राप्तिर्निर्देशस्तु अमेदामिप्रायेण तदुक्तं श्रीरसामृतसिन्धौ—
“यदरीणां प्रियाणां च प्राप्यमेकमिवोक्तितम् ।

तद्ब्रह्म कृष्णयोरैक्यात्किरणाकौपमाजुषौः” ॥ इति
कुतः यतो हेतोः एतदखिलमपि जगद्विमुच्यते कस्तत्र
तत्तद्भावाविष्टानां निजनिजोचितपरिकरत्वप्राप्तौ सन्देह इति
भावः । यद्वा, एतदितिस्त्रहृदि हस्तं निधाय—एतन्नित्यमुक्तं सम-
स्वरूपं ब्रह्म तदपि विमुच्यते विशिष्टां मुक्तिपरिकरतां लभत
“विमुक्तश्च विमुच्यते” इति श्रुतेः किमुत भावका मुच्येयुर्निति
दैन्यमपि सूचितम् ॥ १६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावविभाविका ।

फलितमाह—नचैवमिति । एवं सति यत्र भगवतो जीवोपा-
ध्यातृत्वं तत्रावरणनिवृत्त्यै बुद्ध्यपेक्षायामपि यत्र भगवतः स्वरू-
पया स्नेहं भगेन व्यक्तित्वं गुणप्रवाहोपरमाय बुद्ध्यपेक्षाना-
वश्यकत्वे सति यत्र च यथा जनोद्धाराय भगवतो लीला-
व्यक्तित्वं निर्मोहवैरादीनां तत्तल्लीलापयोगिमोहवैराद्यनुकारे
तथा गुणप्रवाहशून्यानामपि तदागुणप्रवाहतुपरमाद्यनुकारे

ता दृष्टान्तिकमायाता भगवान् ब्रजयोषितः ।

अवददतां श्रेष्ठो वाचःपेशैर्विमाहयन् ॥ १७ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

सम्भवति सति भवता गर्भे एव दृष्टस्त्रावनरूपस्वरूपाभगवत्क-
मगवत्प्रभावेन भगवति विस्मयो न कार्यः । नहि स्वतः
सिद्धनिर्गतिशयवैश्वर्यस्य किमप्यसम्भावितम् । ननु. गोपसुतस्य
कथमीदृक्त्वं ? तत्राह-भजे इति । कथं शरीरस्याजत्वं तत्राह,
कृष्ण इति—

“कृषिर्भूवाचकः शब्दो याश्च निर्वृतिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते” ॥

इति वक्ष्यताम् । सत्यानन्दस्वरूपे औतसत्यानन्दत्वसम्भवनाय
योगेश्वराराध्यत्वमप्याह—योगेश्वरेश्वर इति । कैमुत्यन्योन्येन तद्-
गुणप्रवाहोपरमं दृढयति—यत इति । यतो यन्नामग्रहणायान-
वप्रेण एतदिति एतत्समस्तविश्वमपि विमुच्यते—

“महो बत श्वपचोऽतो गरीयान्याजिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् ।

तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्त्रुरायां ब्रह्मानूचुर्नाम गृह्णन्ति ये ते” ॥

“सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।

सद्यस्तपस्त्री भवति षड्क्तिपावनपावनः” ॥

“अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामन्यनमाक् । साधुरेव समन्तव्यः
सम्यग्व्यवसितो हि सः” इत्यादिवचनात् तदा किमु वाच्यमशो-
चजप्रियाणां गुणप्रवाहोपरमे पक्षान्तरे तु किमर्थमाहग्लिहा
रूपक्तिः यत्र गुणप्रवाहशून्यानामपि गुणप्रवाहतदुपरामभोरनु-
कार इत्याकाङ्क्षायामाह—यत एतदिति । यतः सत्यामीहभग-
वत्प्रेमया नित्यं दानाद्यानादिना एतद्विश्वं विमुच्यते भगवतो
भगवतीनां च न स्वप्रयोजनाय किमपि कृत्यं किन्तु जनोद्धा-
रायैव ॥ १६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

ननु, उक्तेष्वर्थे विस्मयाच्छिष्येण पुनः प्रश्नः कियतेऽतः कि-
पति सामर्थ्ये भवद्विरुद्धं दत्तमिति चेदप्रसिद्धे ह्यर्थे उक्तेऽपि
कदाचिद्विस्मयावेष्टाद्युक्तः प्रश्नो भवेदनेकवारमनुभूते समस्त
शास्त्रेषु प्रसिद्धे परमात्मसुखात्सम्यक् भूतेसुमनस्कस्य विस्मयोऽपि
कर्तुमयोग्य इत्याशयनाह—नचेति । गुणप्रवाहेत्येवमसम्भालना-
च्छिष्यो विस्मयः भवता तु गर्भवासकालादारभ्येतावरकाल-
पर्यन्तं भगवन्माहात्म्यमनुभूतवता अवारितमपि ब्रह्माख्यं यो
स्मरितवान् तस्य ह्येनोऽनिवर्तनीयसंसारनिवर्तने कः परिश्रमः इति
सर्वविस्मयनिवारकजन्मवता जन्मकाल एव कोऽसौ प्रम रक्षक
इति परीक्षणेन परीक्षितमिति नामवत्ता न च कार्यः । कदापि
न कर्तव्यः एवम्भूतो विस्मयस्तु प्रज्ञानिनाम् अग्रदृष्टानां संश-
याविष्टचेतसां वा भवति न तद्विलक्षणतावतां भवादृष्टानाम् अग्र-
दृष्टादिकृतं सर्वानर्थकारणत्वादुदरतः परिहरणीयं तदुक्तम्—

“अग्रदृष्टादृष्टान् संशयात्मा विनश्यति ।

नाम लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मेव” इति

[२४४]

तत्रापि भगवति षड्गुणैश्वर्यसम्पन्ने येन तस्योद्धारो यद्वि-
षयकाङ्क्षया वा तस्य प्रतिबन्धस्तदाविभावेन तदाकाङ्क्षापूर्त्या
वा मोक्षनसमर्थे अत एव भजे जन्महेत्वविद्याकामकर्मवासना-
दिविनिमुक्ताजन्मशून्ये लोकानुग्रहायाविभूत्वा दिव्यजन्मादि-
त्वेपि नास्त्यजत्वादिव्याघात इति भावः । किञ्च, योगेश्वरेश्वरे
योगेश्वरा ब्रह्माक्षयः तेषामपीश्वरे आदिकारणो नियन्तरि भगवत्त्वा-
जत्वमहेश्वरत्वादिव्याघातवतोपि मुक्तिप्रदे तदुक्तम्—

“अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ।

यो मामजमनाकिञ्च वेसि लोकमहेश्वरम् ॥

असम्भूतः स मत्प्रेषु सर्वपापैः प्रमुच्यते” इति ।

यद्वा, यत्प्रसादाद्योगेश्वरा अपि मोक्षदानक्षमास्तेषामी-
श्वरे को विस्मयः एवं त्रिभिः पदैः मोक्षनसामर्थ्यमभिधाय
किञ्च, मुक्तिप्राप्त्योऽपि स एवेत्याह—कृष्णो सदानन्द-
स्वरूपे यतो येनकेनापि प्रकारेणाभिताद्येतच्चराचरं सर्वमपि विमु-
च्यते तथा च गुप्तैश्वर्ये प्रादुर्भूतजन्माद्यनर्थसमूहे स्वरूपापि
मोक्षोपाययोगादिशून्ये आवृतसदानन्दस्वरूपे अनृतजडदुःखवेहादि-
तादात्म्यापन्ने जीवेऽस्त्येवं विस्मयः न तु यथोक्ते परमात्मनि
तत्रापि भवत इति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

न च तत्सदधिकारिनिःश्रेयसकरणो कश्चिच्छुभ इत्याह,
नचैवमिति । यतः श्रीकृष्णादेतत् स्थावरादिकमपि विमुच्यते
तस्मिन्कृष्णे काष्ठादिनिमित्तेन स्वाशक्तानपि विमोचयतीति
विस्मयो न कार्यः ॥ १६ ॥

आषा टीका ।

तार्ते हे राजन् ! अब कबहुं श्रीकृष्ण भगवान् के विषे
तुम ऐसो विस्मय मत करिषो काहे सों, कि—व योगेश्वरज
केऊ ईश्वर हैं जिन श्रीकृष्ण की कृपा तें ये जगत बन्धन तें
छुटि जाय है ॥ १६ ॥

श्रीशरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अस्तुतमाह—ता दृष्टेति । वाचःपेशैर्वाग्विद्यासैः ॥ १७ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

ताः वेणुगीताकृष्टाः परमविह्वलाः ब्रजस्य योषितः सर्वाः
एव न तरुणीः । यद्वा, ब्रज एव स्थानं योरयाः नहि बहिर्वर्तना-
तरागन्तुमित्यर्थः । तत्रापि निजान्तिकमेव आभाताः प्राप्ताः ननु
ब्रजादिना दूरतः स्थिताः दृष्ट्वा भवदत् स्वगतमित्यादि वक्ष्यमाण

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

किमर्थं वाचःपेशैर्विज्ञासैर्विशेषेण मोहयन् चित्तं हरन् स्वविषयकं भावं नितरां वदन्त्यित्यर्थः । तस्मात्त्र व्यक्तं भावि ननु, वाग्विज्ञासमात्रेण कथं विमोहने स्यात् ? तत्राह—वदतां चतुर्मुखं सहस्रमुखं वाग्मिनां श्रीव्यासादीनां वा कवीनां भेषः कुतः भगवान् साक्षात्सर्वैश्वर्ययुक्तः । यद्वा, वाचःपेशैर्मङ्गीविशेषैः एकैव वाक् समुपेक्षामयी संप्रार्थनामयीचेति मिथो विरोधमुभय-
कोटिस्पर्शादेव कैतवकपटपरिपाटीपाटवैरित्यर्थः । साक्षात्समादि-
बोधनपरत्वेऽपि निजान्तर्निर्वासात्तात्पर्येण स्वविषयकभाव-
रुढीकरणाय तत्र हेतुः वदतां भेषः इति । यद्वा, रन्तुं मनश्चक्रं
इति “जगौ कलं वामहशां मनोहरम्” इत्यादिना तस्य तामिः सह
रिरंसा व्यक्तैव एवं मनस्यन्यदेव धर्मादिपरवाग्विज्ञासैश्च वच-
स्यन्यदेवेत्येवमवहित्यया ता विमोहयन् वाक्यार्थनिर्धारणाशक्तेः
वस्तुतस्तु वाचःपेशैः सौन्दर्यैरित्युक्तिपरिपाटीमात्रमेव तत्
ननु तादृशो भाव इति बोधयत्येव । यद्वा, सर्वत्रान्तर्भूतोऽपि
शब्दार्थो द्रष्टव्यः तथाहि व्रजयोषितः सहजनिजप्रेमपरा अपि
तत्रापि ताः तथाभूता अपि तत्रापि तदानीं निजान्तिकमायाता अपि
साक्षात् दृष्ट्वापि स्वयं च भगवान् सर्वज्ञत्वेन तासां भावामिज्ञोपि
वाचःपेशैः कपटवाक्यैर्विमोहयन् परमवैकल्यं प्रापयन्नवदत्
किमर्थं ? वदतां नर्मोक्तिचतुराणां मध्ये भेषः नर्मविशेषार्थमित्यर्थः
यद्वा, वाचःपेशैः तासां वाग्विज्ञासैर्हेतुभिः तच्छब्दार्थमित्यर्थः
यद्वा, पेशैर्निजसौन्दर्यैर्विमोहयन्नवदत् कुतः अकारप्रश्रवणं
अवाचः लज्जया किमप्यवदन्तीरित्यर्थः । अतस्तासां प्रत्युक्तिभव-
णायेति तात्पर्यं कुतः ? वदतां भेषः उक्तिमङ्गकुशलाणां स्वतः
एव परोक्तिचातुरीश्रवणारसिकत्वादित्यर्थः । अन्यत्समानम् एवं
सर्वथा वस्तुतो मिथो भावविवृद्धयर्थमेव शेषम्—

“विदग्धा बलिपूज्यासु विदग्धालिशिरोमयोः ।

वाचोऽर्थलिखने मे ताः स चानन्यगतेर्गतिः” ॥

इति ॥ १७ ॥

श्रीमल्लीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपनिषी ।

अतः परमरसमयरासलीलाप्रसङ्गे ऽस्मिन्नन्तरायाऽनौचित्येऽपि
सर्वेषामेकचित्ततासम्पादनार्थमेवेदं प्रश्नो भवता कुतः मयापि
भवदनुरोधेनैव सिद्धान्तप्रक्रियेयं व्यञ्जितेति व्यञ्जयन् पुनर-
प्रार्थितोऽपि स्वयमुक्तगठया सहसा प्रस्तुतमेवाह—तां वेणुगीता-
कृष्टाः परमविह्वलाः तदेव दर्शयति, व्रजस्य योषितः व्रज
एव स्यात्तु योग्याः नाहि बहिर्वैनमागन्तुमित्यर्थः । तत्रापि
निजान्तिकमेवायाताः पाताः ननु लज्जादिना दूरतः स्थित्वा दृष्ट्वा
भवदन् वाचःपेशैर्वाग्विज्ञासैः ते च द्विविधाः शाब्दिका आर्थि-
काश्च पूर्वं तु सुबलितवर्गाविन्याससुगमसुभगसमुच्चारणास्मित-
बलितश्रीमुखलोचनचिह्नलोचनविशेषादयः उत्तरे रस-
भावालङ्कारवस्तुरूपाः एतेऽपि चतुर्विधा उपेक्षाभङ्गिमया प्रार्थना-
भङ्गिमयाः मद्युगलार्थसन्धानमयाः वास्तवार्थमयाश्च तथाच सति
विमोहवन्निति हतचित्ताः हतविवेकाश्च कुर्वन्ति स्म यथायथमुक्ताः
तत्र पूर्वद्वयं शाब्दिकप्रार्थनामयवास्तवार्थमयेषु उत्तरौत्तरत्वं
स्नान्यथोः तत्र च शाब्दिकाः स्वभावेन विशेषतस्तु भावेन प्रार्थिकेषु

उपेक्षामयाः स्वस्मिन्नुक्तगठायद्वेनार्थमेव ननुपेक्षार्थं कृताः रन्तुं
मनश्चक्रे, जगौ कलं वामहशां मनोहरमित्युक्तत्वात् अत एवैतत्
पक्षे वाक्पेशमात्रतो ननु तात्पर्येण इत्यर्थः । एवं “मनस्यन्यद्वचस्य-
न्वत्” इत्यवहित्यया तासामुक्तगठया विषयगतानामुत्पादने नेन
च विवेकहरणमिति तत्रापि प्रार्थनामया निजोत्सुक्यमात्र-
हेतुकाः मद्युगलार्थं सन्धानमन्तु नर्मोक्तिकार्थमिति तथा वचने
योग्यतां कैमुत्येनाह, वदतां भेषः निखिलवाग्देवधोविदां
वरिष्ठः यतो भगवान् स्वभाषिकनादशङ्कानादिभिः सर्वा-
तिशया । यद्वा, सर्वत्रान्तर्भूतोऽपि शब्दो द्रष्टव्यः तथाहि व्रज-
योषितः सहजनिजप्रेमपरत्वेन प्रसिद्धा अपि तत्रापि तास्तादृश
प्रेमविकारं प्राप्ता अपि तत्रापि तदानीं निजान्तिकमायाता
अपि साक्षाद्दृष्ट्वापि स्वयं च भगवान् सर्वज्ञत्वेन तासां
भावामिज्ञोऽपि वाचःपेशैः कपटवाक्यैर्विमोहयन् परमवैकल्यं
प्रापयन्नवदत् किमर्थं ? वदतां नर्मोक्तिचतुराणां मध्ये भेषः
नर्मविशेषार्थमित्यर्थः ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रस्तुतमाह—ता दृष्टेति । ता आगता गोपीर्दृष्ट्वा वदतां निपुण-
वादिनां मध्ये भेषो भगवान् वाग्विज्ञासैर्विमोहयन्नवाच
तन्मनःपरीक्षार्थमाहेत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परीक्षितप्रश्नं परिहृत्य बुभुत्सितकयाशिषं वक्ति—ता इति ।
वाचः परिभाषणादुदितैः पाशैः स्नेहलक्ष्णैः वदतां व्यक्तवाचां
कवीनां भेषः प्रशस्तम् ॥ १७ ॥

श्रीमल्लीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथ प्रकृतमाह—ता दृष्टेत्यादि । भगवानवदत् वदतां वाग्मिनां
भेषः किङ्कुर्वन् वाचः पेशैः वाचामवयवैः विमोहयन् अव-
यवा नानाप्रकारभावाः “पिश अवयवे” इत्यस्मात् ते च
स्वीकारतादृश्यपरिहारादिभिर्मेदैः निषेधे विधिः विधौ निषेध
इत्यादिविपरीतलक्ष्णार्थः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतमाह—ता दृष्टेति । शास्त्रं
समाह्वनाः समागता ता न निवार्यन्ते याः पुनः सगुणाः समा-
गताः अन्यसम्बन्धिन्यः ताः शब्दभवणात्समागता इति शब्देन
निवारणीयाः अन्यशेषतया भजनमयुक्तमिति कतिपयाया-
लीला तु सर्वभावप्रपत्तिसाध्या अतो निवारणार्थं अतमाह—ताः
दुहन्त्य इत्याद्याः अन्तिकमायाता दृष्ट्वा स्वार्थमवागता इति
निश्चित्य भगवान् सर्वज्ञः सर्वसमर्थोपि ता अपि व्रज-
योषितः अपावृताः स्वकीयाश्च अतः सर्वानुपपत्तिरहिता अपि
दृष्ट्वा भवदत् धर्मप्रबोधनार्थं वक्ष्यमाणा मुक्तवादा । ननु, ताः पूर्वं
निवार्यमाणाः समागताः कथमेतद्व्याकरोत निवृत्ता भविष्यन्ति
अतो वयस्यो वाक्प्रयास इति केचन आह—वदतां भेष इति ये

भीमद्विज्जनायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

केचिद्वदन्ति तेषां मध्ये श्रेष्ठः अतो हृदयगाम्बस्य वचनं भवति
अंशं वाचवचनेन निवृत्ता भवन्ति तावन्न कृतौ याजनीयाः । किञ्च,
अलौकिकमध्यस्थानिवर्तने सामर्थ्यमस्ति तदाह-वाचःपेशो-
विमोहयन्निति । वाचः पेशो वाक्सौन्दर्ययुक्ताः शब्दाः तैर्विशो-
षणं मोहयन् अथवा तां हठाकर्तुमेष सम्यक् मोहनार्थं
निषेधवाक्यान्युक्तवान् अन्यथा गच्छयुरेव अतो अर्थतः निवार-
यन्नपि पर्यवसानतो न निवारयति ॥ १७ ॥

भीमद्विज्जनायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

प्रासादिकं विरोधं समाधाय प्रकृतमाह-तां वेणुनादाकुष्टा
वदतां कालेकशपात्रौचित्येन वचनचातुर्यवतां मध्ये श्रेष्ठः पेशो-
वचनैः "पिशा अवयवे" घञन्तप्रयोगः वाचो अवयवाः वाच्य-
लक्ष्यव्यङ्ग्यबोधका ये रक्षाः स्निग्धाश्च अंशतैर्विमोहयन् वेणुनादेन
मोहिना अपि तां विशेषणं मोहयितुम् अत्र ताः प्राति रुचो-
स्तैव भगवतस्त्रयो मनोरथाः संत्यन्ति प्रीतिविषयस्य कान्तस्य
ममोदासीन्ये हृष्टेऽप्यानां प्रीतिलेशोऽपि न ह्रस्वतीति प्रीतिः
शुद्धतां लोके दर्शयिष्यामीति तथा सम्प्रयोगे वैपरीत्यमिवाद्य
नायिकाधर्ममवहित्यामयं वाच्यमहं प्रहृष्यामि नायकधर्म-
मौत्सुक्यप्रकटनमयं दाक्षिण्यमेतां प्राहयिष्यामीति मिलनेऽपि
वैपरीत्यं रचयिष्यामीति तथा परमलज्जावतीनां युयतीनां
स्वाभाविकया अवहित्या सङ्क्रोपितान्यप्यान्तरीयानि वचनानि
प्रकृतिविपर्ययसंप्रापणया शोष्यामीति यद्यपि कामिनीनां कुचाद्य-
वयववृद्धं वस्त्रावृतत्वेन गूढमेव चमत्कारकारकमिव तासां
मस्तरीयमौत्सुक्यमपि बाह्योपेनाऽऽवृतमेव चमत्कारकारकं
रसज्ञा मन्यन्ते नतु दृष्टान्तं तदपि कदाचित् काश्चिन्नायकः
सम्प्राप्यया नायिकाया अनावृतान्येवाङ्गानि यथा दिदृक्षते
तथैव वाच्यानावृतमान्तरीयमौत्सुक्यवचनञ्च शुभ्रवते किन्तु
पुरुषान्तरस्य स्त्रवयस्यादेरपि सन्निधौ न दिदृक्षते नापि
शुभ्रवते तथैव कृष्णोऽहृष्टचरानावृतगोपसिवाङ्गः सम्प्रति
तासां वाच्यानावृतमान्तरीयं वचनवृद्धं शुभ्रवते इत्यत एव
प्रियममसखमपि स्वसङ्गिनं तदानीं न चकारेति शेषम् ॥ १७ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

ततश्चैवं समाहितमाहितचेतसंच राजानमाकलय्य प्रकृत-
अनुसरति-ता इति । असमोद्धसौभाग्याः । यद्वा, तां वञ्चयितुं
योग्या इत्यर्थः । तदादीनां प्रकृतप्रसिद्धानुभूताधर्ये शक्तेः
अनतिक्रमायाताः अन्ति समीपे कं सुखमभायाताः प्राप्ताः शुद्धप्रीति
मयसुखसन्निहिताः । यद्वा, पार्श्वे निजपार्श्वस्थिताऽऽनन्दमूर्ति श्री-
राधामुद्दिष्टागता इत्यर्थः । पक्षे समीपगताः कर्त्तारिकः स्वयं-
भागता इत्यर्थः । भगवान् भगो भाग्यं तद्वान् स चास्यात्मत्वेन
वक्ष्यमाणपरमप्रेमरूपदं प्राणप्रिया श्रीराधैव तत्त्वं च "आत्मन
स्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इति श्रुतेः । ततश्च तदिच्छया

रासकीडासुखाय दत्तवराणां च मनोरथपुण्यां तदिच्छयैव
मुरलीफलनं तत्सखीनां साधकचरीणां चाकारणं जाते तस्याः
सुहृद्वैः सह तटस्थविपक्षादिवगांयाभागमने वृत्ते प्राणप्रियायाः
प्राणकोपमाशङ्क्य तामन्वात्मन आनुकूल्यमासु औदासीन्य-
मांभनयषवदत् तत्र हेतुः वदतां श्रेष्ठ इति । अनुनयकोविद
इत्यर्थः । वाचः पेशोरिति वाग्विज्ञासैरिति टीका स्वस्य प्राण-
प्रियायाश्चैकमतप्रदर्शनायेति भावः । यद्वा, "पिशा अवयवे" इत्य
नुशासनात् वाचामवयवैरित्यर्थः । ते च नानाप्रकारा अपि तावत्
द्विविधाः शाब्दिका आर्थिकाश्च पूर्वं सुखलिनवर्णविन्याससुगम
सुमगसमुच्चारणस्मितवलितभीमुखलोचनचिल्लीचालनादयः परं
रसभावालङ्कारवस्तुस्वरूपाः पुनश्च ते द्विविधाः उपेक्षाभाङ्गि-
मयाः प्रार्थनाभाङ्गिमयाश्च तत्र पूर्वं कान्तभाववतीषु आत्मनः
औदासीन्यद्योतनेन सख्यभाववतीष्वानुकूल्यप्रदर्शनाय परं च
पूर्वां सुवेदग्धेन प्रतारणाय परासु च प्रोत्साहनायेति च विवेकः
सर्वोपेक्षं कामवासनाप्रसारणशुद्धभावावधारणरूपः साधक-
चरीष्वनुग्रहः नदनुगतेषु साधकेष्विति च गम्यते अत एव
विमोहयन्नित्युक्तं नत्वपसारयन्निति विमोहनमत्र दाम्पत्यसंस्कारा
वशिष्टकामलेशस्यगनमेव सखीनां च । मनोहरणात्वमिति ततश्च
यथास्मद्विद्वेका हृतचित्ताश्च कुर्वन्नित्यर्थः । यद्वा, सर्वत्रान्तर्भू-
तोऽपिशब्दा द्रष्टव्यः व्रजयोषितः सहजनिजप्रेमपरत्वेन
प्रसिद्धा अपि तत्रापि ताः तादृशप्रेमविकारं प्राप्ता अपि
तत्रापि तदानीं निजान्तिकमायाता अपि साक्षात् दृष्टापि स्वयं
भगवानपि सर्वज्ञत्वेन तासां भावाभिज्ञोऽपि वाचः पेशोः कपट-
वाक्यैर्विमोहयन् परमवैकल्यं प्रापयन् अवदत् सर्वमिदं काम-
कैतवनिरसनायैव अन्यथा प्रेमैकपरवति स्वयं भगवति तत्त-
द्विद्वेयं नतु तादृशप्रेमवतीष्वपि कपटपटुतात्समञ्जसकरी
स्यादित्यत आह-वदतां श्रेष्ठः नमोक्तिचतुर इत्यर्थः । प्रहस्य
सदयमिति वक्ष्यमाणानुसारेण नमोक्तौ पर्यवसाययन्निति
भावः ॥ १७ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

एवं नृपप्रदं समाधाय प्रकृतमाह-भगवान् शुक्लः, ता इति ।
तत्र ता इति पुनः पुनस्तत्पदप्रयोगेण वस्तुतस्तु महावाक्यस्य
तत्पदबोध्यभगवत्स्वरूपात्मकत्वादात्मारामस्य भगवता रमण-
योग्याः लीलानुसारेण तु ताः पूर्वन्दत्तवराः तथा भीवत्तसा
भगवतापि मुरलिकागानाह्वानेनातिमिलच्चणनिरतिशयसौभा-
ग्यवत्यः तथा ता हरिवंशोच्चरितगीतश्रवणमात्रेण हृतचित्तास्त-
न्निर्वृत्त्या त्यक्तपत्यपत्यगृहकृत्याः तथा ता अतिविस्तृतप्रेमविह्वलि-
तचित्तत्वेन व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः तथापि रूपमाधुर्यसौष्ठवेनैव
मनो हरण्यः तथा ताः ब्रह्मादिजयजनितदर्पेण कन्दर्पेण सर्वस्वायुध-
सम्पन्नकामगच्छन्त्या नतया रतिरण्याय प्रस्थापिताः व्रजयोषिताः
इति व्रजस्य स्वभावत एव प्रेमरसान्वितस्य योषित इति शृङ्गार-
रसोद्दीपितानुरागाः । यद्वा, व्रजन्तीति व्रजाश्च ता एव योषिता
इति तथा एवं पुरुषमाननीभामिनीः प्रति व्रजन्तीति रस-
रीतिः एतास्तु प्रीतिवैकल्येन स्वतः तद्विद्वेकं दिदृक्षे स्वयं

श्रीभगवानुवाच ।

स्वागतं वो महाभागाः ! प्रियं किं^(१) करवाणि वः ।

व्रजस्यानामयं कञ्चिद्ब्रूतागमनकारणम् ॥ १८ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतगूढार्थदीपिका ।

प्रेमवृत्तौपि ताः प्रेममयकामविकारं प्राप्ता अपि अन्तिकमावाता अपि साक्षाद्दृष्टा अपि स्वयं भगवांस्तासां भावज्ञोपि कपटवाक्यै-
र्यामोहयन् वैकल्यं प्रापयन् भवदत्त यतो नमोकिवादिषु
श्रेष्ठस्तथा च नमैविशेषार्थमेवमभाषत इत्यर्थः । निवृत्तिपक्षे
भगवानिव वदतां श्रेष्ठः स्यात् तद्वादिरूपेण वदतामग्रगण्यः
सन्वाचः पेशैशपातरस्यैर्विलासैः विमलाविरुद्धप्रमया विपरीत-
सिद्धान्तेन ता ऊहयन् तर्कयन्नुवाचेत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रासङ्गीकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह-ता इति । वदतामुचितवाक्य-
प्रयोगकुशलानां मध्ये श्रेष्ठः वाचः पेशैरवयवैः तासां स्नान-
न्यतानिश्चायकैवांगयंशैरित्यर्थः । “पिश अवयवे” धातुः विमो-
हयन् धर्मोपदेशेन स्वसमीपतः प्राच्या चयन्निव ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

भगवान् श्रीकृष्णचन्द्रने उन व्रज स्त्रीन को अपने समीप
आई गई देखि के बोलबे धारेन में श्रेष्ठ परम चतुर नायक
श्रीकृष्णचन्द्र बाणी के बिलासन तें उन व्रज स्त्रीन को
मोहित करत यी बोलत भये ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतसावार्थदीपिका ।

सर्वाः सम्प्रममागता विद्वोक्त्य समयमिवाह-व्रजस्येति ॥ १८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोपिणी ।

प्रथममवहित्ययौदास्यमवलम्बमानः सादरमाह-स्वागतमिति ।
वो युष्माकं शोभनमागमनं वृत्तमित्यर्थः । यद्वा युष्माभिः सुष्ठु
आगतं किं महान् भागो भाग्यं पातिव्रत्यादिलक्षणं यासां तासां
सम्बोधनम् अतो वो युष्माकं किं प्रियं करवाणि अपितु न
किञ्चित् कर्तुं शक्नोमीत्यर्थः । यद्वा, किं करवाणि तदाक्षापयन्ति-
त्यर्थः । महाभागानां प्रियाचरणेन ममापि धर्मविशेषो भावोति
भावः । एतत् सर्वं स्मृत एवौदासीन्यं गमयत्येव लोके प्रायो
गौरवेण्यैतादृशप्रश्नप्रवृत्तेः अत एव पूर्वं यज्ञपत्नीः प्रत्येष्व-
मेवोक्तं केवलं तासु ब्राह्मणीत्वेन परमादरादास्यतामिति आसु
च व्रजाङ्गनात्वेन प्रकृत्यैव प्रियत्वात् प्रियं व इति विशेषः । यद्वा,
वः किं प्रियं करवाणीति साक्षात्मुखोक्त्वा ताभ्योऽप्यासु परमौ-

दासीन्यमेव सूच्यते वस्तुतस्तु एतासां तादृशागमनं दृष्ट्वा परम-
प्रियैवाह-स्वागतमित्यादि । महाभागा इति रासक्रीडया महा-
लक्ष्मीतोऽपि सौभाग्यविशेषाभिप्रायेण किंवा सर्वपरित्यागेन
तदेकापेक्षया तासामागमनात् स्वस्य च तादृशत्वाभावेन स्वस्मा-
दपि महत्त्वविवक्षयोक्तम् अतस्तासां प्रेमपरवशः सन्नाह-प्रिय-
मिति । तच्च प्रियजनवशीकरणचतुरस्य विदग्धशिरोमुकुटमण्योः
स्वाभाविकमेवेति विक् अत एव यज्ञतत्तीषूकेरासु विशेषः
प्रियं व इति युक्त एवेति एवम् आदौ सदाचाररीत्या समागत-
जनेषु वक्तुं योग्यमुक्त्वा सर्वा एव युगपत् सम्प्रममागता वीक्ष्य
स्वयमपि कैतवेन समयसम्प्रममेव पृच्छति-व्रजस्येति । अनामध-
मङ्गलं कञ्चित् प्रश्ने । ननु, चतुरसिह ! तथासति गोपादयोप्यागताः
स्थुरितिते च सत्यं तर्हि मङ्गलाविषयकः केषामपि दैत्यादीना-
मुपद्रवो नूनं भवेदिति घृततया आशङ्क्येव साटोपमाह-ब्रूतेति ।
निजागमनस्य कारणं हेतुं प्रयोजनं वा अथवा तदुक्त्यभिप्राया-
निर्दारेण लज्जया वा अनुत्तरास्ता वीक्ष्य शोकवेगेनामङ्गलस्या-
भाव्यत्वेन वा किञ्चिद्वदन्तीर्मेवेव किञ्चिदन्यदेवोत्थापयन् सवै-
यग्र्यं पृच्छति-व्रजस्येति । एवं सर्वमप्रेष्याशङ्कादिकं कैतवेनैवेति
क्षेयं तथाप्यवदन्तीः प्रसन्नमुखीश्चालोक्यास्तत्तामभिनयन् सलज्ज-
मिवाह-ब्रूतेति । शकृत्तदुर्दृष्ट्यादिनेच मत्पाश्वेऽत्र राज्ञौ प्रायः
सर्वासामीहगमनकारणं मदुर्वितर्कत्वात् यूयमेव स्वयं ब्रूते-
त्यर्थः । वस्तुतश्चेयं तर्म्ममङ्गिरव एकैव वाक् समुपेक्षामयी
सम्प्रार्थनामयी चेत्युक्तं तत्र समुपेक्षामयीत्वं प्रपञ्चितं सम्प्रार्थना-
मयीत्वं कथ्यते इदमेव श्रेष्ठार्थतया अग्रे प्रतिश्लोकं लेख्यं
तथाहि भो महाभागाः ! महान् भागो भाग्यं यासाम् ईदृशी
ज्यौत्स्नी तत्रापीदृशं वनं तत्रापीदृशोऽनुवर्त्ती जनोऽयमनुकूलः
तत्रापीदृशं वो नवशौवनादि इति महद्भाग्यमेव वो
युष्माकं स्वागतम् अतो युष्माकं किञ्चित्प्रियं करवाणि । यद्वा, वो
युष्माभिः कृत्वा निजं किङ्करवाणि किमपि साधयिष्यामीति
यद्यप्यर्थश्रेष्ठोक्तौ सम्भगचरणैः सङ्गतिर्नोपेक्ष्यते तथापि त्रिवर्षा
सतां प्रीतये कथञ्चित्तेमहि । किञ्च, युष्माकमागमनेनैव व्रजस्य
मङ्गलं व्यक्तम् अतः आगमनकं युष्माकम् आगमनसुखं तदेव अरण्यं
शरणं यस्य तं मां कञ्चित् किञ्चित् मया सहालापं किं करिष्येत्यर्थः ।
यद्वा, अव्ययानामनेकार्थत्वात् कञ्चित् किञ्चिद्ब्रूतेत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपिणी ।

प्रथममवहित्ययौदास्यमवलम्बमानः सादरमाह-स्वागत-
मिति । वो युष्माकं शोभनमागतं वृत्तमित्यर्थः । यद्वा,
वो युष्माभिः सुष्ठु आगतं कञ्चिदिति प्रश्ने महान् भागो
भाग्यं पातिव्रत्यादिलक्षणम् यासां तासां सम्बोधनम् अतो
वो युष्माकं किं प्रियं करवाणि अपि तु न किञ्चित्कर्तुं शक्नोमि

(१) करवाम इति वीर० ।

[२४६]

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्यर्थः । यद्वा, किं करवाणि तदाज्ञापयन्तिवत्यर्थः । महाभागानां प्रियाचरणेन ममापि धर्मविशेषो भावीति भावः । पूर्वं यज्ञ-पत्नीः प्रत्येवमेवोक्तं किन्तु तत्रास्यतामिति गौरवं विधाय किं कर्तुं शक्नोमि अपि तु न किमपीति केवलमौदास्यमत्र तु प्रियं किमिति श्लेषेण साकाङ्क्षत्वमपीति विशेषः । वस्तुतस्तु प्रताप्तां तादृशागमनं दृष्ट्वा परमप्रीत्यैवाह—स्वागतमित्यादि । महाभागा इति सर्वपरित्यागेन तदेकापेक्षया तासामागमनात् स्वस्य च नानाप्रियजनापेक्षया तादृशत्वाभावमननेन स्वस्मादपि प्रेममहत्त्वविवक्षयोक्तं भागोऽत्र भजनम् अतस्तासां प्रेमपरवशः सन्नाह—प्रियमिति । तच्च प्रियजनवशीकरणचतुरस्य विदग्ध-शिरोमणोः स्वाभाविकमेवेति दिक् । तदित्यमेव परत्र च वस्तुत इत्यादिकम् इति शब्दपर्यन्तो वास्तवोऽर्थो ज्ञेयः । तदनन्तरं तु नर्मादिमयो ज्ञेयः । तथाहि स्वागतमित्यादिना नर्मणा सदाचार-मिवाश्रित्य समागतजनेषु वक्तुं योग्यमुक्त्वा सर्वा एव युगपत् स्वसम्पन्नमागता वीक्ष्य स्वयमपि कैतवेन सभषसम्भ्रममिव पृच्छति—व्रजस्येति । अनामयं मङ्गलं कश्चित् । ननु, चतुरसिह ! तथा सति गोपादयोऽप्यागताः स्युरिति चेत् ? सत्यं तर्हि अङ्गनाविषयकः केषामप्युपद्रवो नूनं भवेदिति धूर्ततया आशङ्क्यैव साटोपमाह—ब्रूतेति । निजागमनस्य कारणं हेतुं प्रयो-जने वा । अथवा तदुक्त्यभिप्रायानिर्द्धारणेन लज्जया चानुत्-रास्ता वीक्ष्य मन्ये शोकवेगेनामङ्गलस्याभाव्यत्वेन वा किञ्चित् न वदयेति व्यञ्जयन् किञ्चदन्यदेव चोत्थापयन् सवैषम्यमिव पृच्छति—व्रजस्येति । एवं सर्वमप्रेष्याशङ्कादिकं कैतवेनैवेति ज्ञेयं तथाप्यवदन्तीः प्रसन्नमुखीश्चाख्येयस्वस्ततामभिनयन् सलज्ज-मिवाह—ब्रूतेति । भवतु मद्वुर्वितर्कत्वं यूयमेव स्वयम् ब्रूतेत्यर्थः । अत्रैकैकैव वाक् समुपेक्षामयी सम्प्रार्थनामयी चेत्युक्तं तत्रास्याः समुपेक्षामयीत्वं प्रपञ्चितं सम्प्रार्थनामयीत्वं कथ्यते इदमेव श्लेषार्थतयाप्रेपि प्रतिश्लोकं लेख्यं तथाहि हे महाभागाः । महान् भागो मायं यासाम् ईदृशी ज्योत्स्नी तत्रापीदृशं वनं तत्रापीदृशं वो नवयौवनादि तत्रापीदृशोऽनुवर्षी जनोऽयमनु-कूढः इति महदेव मायमिति तत्रेष्टप्रश्नरूपं प्रार्थनासोपान-माह—कश्चित् वो युष्माकं स्वागतम् प्रार्थनामाह—वो युष्माकं किं प्रियं करवाणि अतो भवतीनां अतः हृदयं किमपि प्रियमस्ति तदेव मम प्रार्थनीयमित्यर्थः । तत्र निरुत्तरा वीक्ष्य पुनः प्रार्थ-नायै सोपानान्तरमाह—व्रजस्येति । प्रार्थनामाह—ब्रूतेति । मा लज्ज-तेति भावः ॥ १८ ॥

श्रीमद्गीतराजवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तमेवाह—स्वागतमित्यादिना इति विप्रियमित्यतः प्राक्तनेन मत्प्रेष्ठानां वो मायं वाचामगोचरमित्यभिप्रायेण सम्बोधयति हे महाभागा इति वो युष्माकं स्वागतमागमनं शोभनं जातं किन्तु व्रजस्यानामयमभिध्यायिराहित्यं किलेतिप्रश्नः तत्कश्चिदस्म-विष्टमित्यर्थः यद्यनामयं तद्वर्णमगमनकारणं ब्रूत तदनामयापादना-दयम्भूः किं प्रियं करवाम ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वः किं प्रियं करवाणि युष्माकं मयाभीष्टं कर्तव्यं तर्हि तदभीष्टं जानन्नप्यहं इव पृच्छति—व्रजस्येति । कश्चिद्व्रजस्य स्थानम् अनामयं न आमयो रोगो यस्मिन् तस्य ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्वागतमित्यादिकमुत्तरप्रत्युत्तरम् ॥ १८—२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तत्रादौ स्वीकारपूर्वकमाह—स्वागतमित्यादिहे महाभागाः स्वागतं परमसौभाग्यभाजः ! सुखेनागतं प्रियं किं करवाणि वः वो युष्माकं किं करवाणि युष्माकमनुरागोचितं प्रियमीश्वरोप्यहं कर्तुमस्मर्थं एव तेनाहं व कृणीव इतिस्वीकारः तादृश्यमाह व्रजस्यानामयं कश्चित् आगमनकारणं ब्रूत किमर्थमागतस्य तत्कथयत ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवद्वाक्याभ्याह—स्वागतमित्यादिविशिष्टाः । दशविधानां निवा-रकाणि तमोरजःसत्त्वभेदाः स्वान्तःपर्यवसानतः निरूपयन्ते स्त्रियस्तासु वाक्याभ्यापि यथायथं प्रथमतस्तमसस्तामसस्त्रिको निवारयन्ते ततस्तमसराजस्यः ततस्तमसतामसस्यः एवमप्रेपि विमाज्याः प्रथमं समागतानां लौकिकन्यायेनाह—स्वागतमिति । कुशलप्रश्नोऽयं वो युष्माकमागमनं स्वागतं किमिति स्तुतिमाह, महाभागा इति । भवतीनां महद्भाग्यम् अतः स्वागमनमेव तथापि प्रच्छयन्त इति । लौकिकांकिः वस्तुतस्तु निःप्रत्यूहं भगवत्सामीप्य-मागता इति समागतानामुपचारमाह—प्रियं किं करवाणि व इति । किञ्चित् प्रार्थयितुमागता इति लक्ष्यन्ते तथा सति तद्वक्तव्यम् अर्थादेतासां नाहं स्वभावतः प्रियः किं तु कामतः प्रिय इति ज्ञापितं तत्प्रयोजनं त्रिविधं भवति इष्टरूपमनिष्ट-निवृत्तिरूपं देशकालव्यवहितं कामितं च तत्रापि त्रैविध्य-मस्तीति वाक्यत्रयं वा यद्भवस्यो धावत्यस्वमागताः तत्तत्र किं व्रजे कश्चन उपद्रवो जातः यज्ज्ञापयितुं तासां समागमनं पूर्वं पूर्वानङ्गीकारे उत्तरोत्तरवाक्यं यदि प्रियमपि न किञ्चित् कर्तव्यं व्रजे च न काप्यनुपतिः तदा आगमनकारणं ब्रूत ॥ १८ ॥

श्रीद्विजनाथकवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

अथ स्त्रीपुंसां रसज्ञानां मिलने तावदियं रसरीतिर्वैत-पुंसांसो रतौसुक्यमाविष्कुर्वते स्त्रियस्तु तत्रासहिष्णुः । कुण्य-न्तीत्यतस्तामेव रसरीतिं प्रथममाश्रित्य कुण्य माह—स्वागतं वो युष्माकं कश्चित्सुखमयमागमनं वृत्तं (त) यतो यूयं महाभागाः जन्मारभ्य दुःखस्य मुक्तं भवतीभिः कदापि न रुदमिति भावः । यद्वा, नाहं प्रश्नः किन्तु प्रीत्युक्तिरतो युष्माकं शोभनमागमन-मयं वृत्तं यद्व्रागतं तत्सत्यकृतं अतो महाभागाः मायवतीनां

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

हि सर्वाः क्रिया एव सफलमभवन्त्यः स्वस्य परस्य च सुखदामभवन्तीति भावः । अतो वः किं प्रियं करवाणि अधुना रात्रावन्न निर्जने वने एकाकिना यूना मया युवतीनां वो यत् प्रियमातिथ्यं कर्तुं शक्यं स्यात् तद् ब्रूत युष्मत्प्रियचिक्कीषामपि सारत्वेन सप्रियं कृपया स्पष्टं वक्तव्यं यथा निःसन्देहं तत्राहं प्रवर्तयेति भावः । ततश्च भो महासाहसिक ! लम्पट ! अस्मानपि पतिव्रताः यदेवं वक्तुमुत्सहसे तर्हि अमृतो राजतश्च न विभे-
षीति समुचितं प्रत्युत्तरमप्राप्तवता प्रियं किं करवाणीत्यस्य व्यञ्जिते ऽङ्गसङ्करूपेऽयं सम्मतिलक्ष्यं लज्जाहेतुकं मौनमेव दृष्ट-
वता भगवता विचारितं यद्येताभिः स्वसमुचितं वाग्यमद्य नाङ्गीक्रियते तर्हि मयापि स्वसमुचितमौत्सुक्यं न बहिष्करणीयं किन्तु वाग्यभिधमेव ततश्च सम्भोगभेदे सम्प्रयोगे यथा वैपरीत्य-
मपि चारु भवति तथैव सम्भोगभेदे संमिलनेपि वैपरीत्यं चारुभवतु किन्त्वासां महामोहनवेषुनाहमाध्वीकपानोत्थाति-
वैवद्यादेव प्रकृतिविपर्ययस्तत एव दाक्षिण्यं मम तु वैवद्या भाषासदनुरोधादेव कृत्रिमं वाग्यं बहिरेव कार्यमन्तस्तु स्वाभा-
विकमौत्सुक्यमस्त्ववेत्यादिकं विचार्य च वाग्यपदवीमारोढुं सम्भयसम्भ्रमं पृच्छति—व्रजस्येति । कश्चिद् व्रजस्यानामयं मङ्गलं न जाने साम्प्रतं व्रजे कश्चिदिन्द्रादिकृत उपद्रवो वर्तते ? यतः सर्वाः एव भवन्तो भीताः पलाय सन्नाथार्थं मदन्तिकमायाता इति भावः । ततश्च केयमद्यतन्यऽस्य धूर्तताद्वहरीति मिथः सस्मितसविस्मयावलोकं चित्कर्तयन्तीषु तास्त्रहो युष्माकं मौने-
जैवावगम्यते नोपद्रवस्तर्हि ब्रूत किमयमायाता महन्तु नाभ्युदितुं समर्थ इति भावः ॥ १८ ॥

श्रीविशुद्धरसदीपिका ।

तानेवाह—भीमगवानिति । तत्र प्रथमे पक्षे अवहित्ययौदासीन्य-
भवत्वम्भमानः सादरमाह—स्वागतमिति । सुष्ठु आगमनं वृत्त-
मिति प्रश्नः काकुः अनवसरे कथमागतमिति भावः । तथोक्तौ विस्मिता इवालक्ष्याह—व इति । युष्मान् पृच्छामीत्यर्थः । नत्वस्याः काश्चिदिति । ननु, किमस्माकं सकपटादरेण्येत आह—महा-
भागा इति । सौभाग्यादिगुणवतीनामादरस्त्वौचित्यादिति भावः । अहो किमनेन केवलकुशलप्रश्नवञ्चनेनैतत् आह—प्रियमित्यादि । मया तु सदाचारप्राप्तमुचितं स्वागतमात्रमनुष्ठितं परिशिष्ट-
मत्र भवतीमिवैकव्यमिति भावः । अत्र वारद्वयं युष्मत्पद-
प्रयोगो व्यग्रतया सम्भ्रमद्योतनाय अथवा वः स्वागतमात्रमेव मया कर्तुं शक्यते वः प्रियन्तु न किञ्चित्कर्तुं शक्नोमीत्यर्थः । तत्र हेतुः महाभागा इति महाभागविशिष्टानां मल्लक्षणेन साधारण्यजनेन किं प्रियं कर्तुं शक्यमिति सोल्लुप्यत एव प्रश्नेन जातलज्जाः परि-
वर्तितदृष्टीरालक्ष्य साकूतमाह—व्रजस्येति । अहो मौनव्रताभिर्ब्रजमनु-
किमिति दृष्टिरालिङ्ग्यत इति भावः । अहो मीरप्रकृते ! तथा सति स्वै एव समागताः स्युरत आह—तर्हि स्वमेव ब्रूतेति आगमन-
कारणम् अमिप्रायमित्यर्थः । तद्वानेनात्मनस्तत्रोदासीनता सूचिता पश्चान्तरे कश्चिदिति मधुरोक्तौ एतासां तादृशआगमनं दृष्ट्वा परमप्रलौषाह—स्वागतमित्यनुमोदनं भवतीनां स्वामिन्ना

प्राणप्रियया प्रेरितेन मया यथा समाहृतास्तथैव भादिति समा-
गताः इति भावः । अत एव महाभागाः प्राणेश्वरीसमाहृतत्वा-
दिति भावः । अतः परं वः प्रियं मया किं करवाणि न किम-
पीत्यर्थः । अहो श्रुतमुखीरवाः सर्वेऽपि व्रजवासिनः आगच्छेयुरिति वैषम्याद्विभिमेत्यत आह—व्रजस्येति । अनामयं भयाभावः अत आगमनकारणं रासक्रीडासुखे यदनुष्ठेयं तद् ब्रूतेत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

भगवद्वाक्यमेवाह—स्वागतमिति । तत्रोदासीन्यपक्षे प्रीतिपरी-
चायै भगवदौदासीन्येऽपि प्रेमियामनुरागवृद्धिरित्युपदेशः तथौ-
दासीन्येऽपि सादरभाषणमिति सज्जनपयोपदेशाय सादरोक्तिः
वः सुष्ठु आगमनं जातम् । ननु, किमस्यादरः क्रियते ? तत्राह—महाभागा इति । यूयं महासौभाग्यवत्यः स्वस्वगृहे प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठायाः
स्वजातिवर्गैः सौभाग्यवतीनामादर उचित एव । यद्वा, यतो यूयं महाभागा महत्सौभाग्यवत्यः अतो वोऽस्मिन् वने किं स्वागतं सुष्ठु आगमनमपि तु न नयात्र वः किं प्रियं न किमपीत्याक्षेपः यद्वा औदासीन्येन प्रश्न एव वोऽत्र किमिति स्वागतं किमुद्दिश्य सुष्ठु-
गमनं वृत्तं स्वागतमेवेति चेत्तत्र पुनः प्रश्नः किमत्र वः प्रियमहं न जानामि त्वदधीनमेवास्मत्प्रियमिति चेत्तत्राह—वः किं करवाणि भवत्प्रिये कर्तव्यमपि मया न ज्ञायते । यद्वा, किं करवाणीति मया किमपि कर्तुं न शक्यते । ननु, सर्वदा सर्वापस्तु सम्-
न्तात व्रजरक्षणादिप्रियं त्वयैव क्रियतेऽधुनास्मदागमने किमिदौदा-
सीन्यं ? तत्राह—व्रजस्येति । कश्चिद् व्रजस्यानामयं वर्तते ? कोऽप्युपद्र-
वस्तु नैव जातः संत्युपद्रवे स्वागतमकारणं ब्रूत प्रार्थनापक्षे तु वः स्वागतं मदाह्वानमात्रेण मदुपरि कृपया मत्कृपया वा वः सुष्ठु आगमनं जातं यतो यूयं महाभागा महत्सौभाग्यवत्यः स्वसौ-
भाग्येन ममापि भाग्यं वर्द्धयन्त्यः । यद्वा, मदनुग्रहाद्वरदानेन प्रीत्या-
वाहनेन मदेकान्तदर्शनलाभेन चोद्बुद्धमहाभाग्याः । यद्वा, यूयं ममैव महाभागाः नान्यस्य कश्चिच्छुभासु साम्यम् । यद्वा, श्रीमत्या प्रियया महाभागा माहान्तोऽशाः अतो ममैव योग्याः । यद्वा, महती भा दीप्तिर्योसां ता महाभा आ समन्तात् लोके जाने यासां ताः आगाः आगच्छन्त्यो वा आगा अं वासुदेवं प्रति गच्छन्त्यो वा न कुत्रचिद्गच्छन्त्यो निश्चलमतयो वा आगा ताश्च ताश्च महाभागाः महत्याभा आगता यासु वा सर्वथा प्रियाहं-
त्वेनाहं वः प्रियं किं करवाणीति प्रियज्ञानेपि प्रश्ने तद्विच्छानु-
ज्ञाधीनत्वमात्मनो द्योतयति—व्रजगतवन्धुवर्गमयेनाज्ञापितुं शङ्क-
माना आलक्ष्याह—व्रजस्येति । कश्चिदिति कोमलालापेनाभयद्योतनं व्रजस्येति सम्बन्धसामान्ये प्रष्टी व्रजजननिमित्तं वः युष्माकमना-
मयं चिन्तारोगाभावः तन्निमित्तकचिन्ता न कार्या ते ममा मायामोहिताः खान्खान् दारान् स्वपार्श्वस्थान् पश्यन्तः सुख-
मासते सेवापराय मया स्वागतमकारणं ब्रूत ॥ १८ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

यद्वदचबुद्धादरति—स्वागतमिति । तत्र त्रिविधाः गोप्यः
स्वावतारं विज्ञाय रमणाभिलाषवत्तोऽभिज्ञानाः प्रथमाः जार-
बुद्ध्या तद्वत्तोऽनभिज्ञा द्वितीयाः स्वमेमातिदेकेण वशीकृतमेष्टाः

श्रीधनपतिसूरिकृतगूढार्थदीपिका ।

मानवत्वस्तृतीयाः । तत्राभिज्ञापक्षे वः युष्माकं स्वागतं सुष्ठु शोभनम् आगतम् आगमनं जातं प्रेष्टुसन्निधावागमनमात्रस्याप्यत्यन्तशोभनत्वात् यद्वा, स्वागतमिति कुशलप्रश्नः अतः परमप्रेक्षणा समागतानां युष्माकं प्रसन्नोऽहं किं प्रियं करवाणि युष्मन्मनोऽभिलषितप्रियकरणेन भवतीनां सन्तोषस्य सम्पादनीयत्वात् अहो रमणेच्छयाऽऽराधनपराणामस्माकं मन्दभाग्यत्वादद्यापि सर्वज्ञेनाप्यभिप्रायो न बुद्ध्यते यतः एवं पृच्छति यद्वा, अस्मत्प्रेममन्दतामालोच्यैवं वदति तस्मादतः परं किं वक्तव्यम् इति विचार्य स्निग्धचित्ता आलक्ष्याऽऽश्वासयति, हे महाभागाः ! महद्भाग्यं भवतीनां यतो ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थनीयं मत्सन्निधानं लब्धव्यम् । यद्वा, माहान्भागो भजनं यासां मत्प्रेमातिरेकनिर्मुक्तानां कथं मत्सम्बन्ध इति भावः । एवमुक्ता अपि लज्जया वक्तुमशक्ताः ब्रजामिमुखीः स्थिताः दृष्ट्वा पुनराह, ब्रजस्येति । ब्रजस्यसम्बन्धिजनस्योपद्रवोपस्थितौ भवतीनामागमनं जातं स्यादिति मया ज्ञातमतः पृच्छामि ब्रजस्य कश्चिदनामयम् उपद्रवाभावः सम्प्रति वर्तते एवं श्रुत्वा अहो सर्वज्ञोऽपि भगवानक्ष्वत्पृच्छतीति नरनाट्यमालक्ष्य विस्मयेन मन्दस्मितवतीरुपलक्ष्य स्वयमपि मन्दहासितालङ्कृतमुखः सरोरुह आह-ब्रूतेति । आगमनकारणं ब्रूत किमिह तूष्णीमवस्थानेन सन्देहापादकेन स्वाभिलषितप्रार्थनप्रतिबन्धकलज्जामिमवकारणप्रेमातिरेकसम्पादनार्थं भगवता ताः प्रत्येकमुक्तम् अनभिज्ञापत्तौ स्वस्मिन्नासक्तचित्ता अस्मत्कलगीतध्वन्यसमकालमेव ब्रजाद्वहिर्निःसृत्य स्वसन्निधौ समागताः अतएव तासामन्तःकरणस्थो भावोपि बहिर्निस्सारणीय इत्याशयेन दाक्षिण्यलक्षणा नायका स्वभावतां आह्वयितुम् अवहित्यालक्षणायाकस्य स्वभावमङ्गीकृत्याह-स्वागतमिति । वः शोभनमागमनं भवतु, यस्मादागमनं सम्पन्नं शुभसूचकमहं लक्ष्ये यतो हे महाभागाः ! महाभाग्ये लब्धौ महान्भागः स्वपतिभजनं यासां ताः पतिव्रतास्तथा च महाभागानां युष्माकमागमनं महद्भाग्यं सूचयति, इति भावः । अतः आज्ञापयन्तु भवत्यो वः प्रियं किं करवाणि केन प्रियाचरणेन स्वात्मानं कृतार्थं करोमीत्यर्थः । एवं विपरीतमाकर्ण्योद्विग्नमानसाः शुष्ममुखारविन्दा अहो वृथैव ब्रजात्सहसा निःसृत्याऽत्र समागता इति पश्चात्तापेन ब्रजामिमुखीरुपलक्ष्याह-ब्रजस्येति । यदि ब्रजस्य कश्चिदुपद्रव उपस्थितस्तच्छान्त्या च यदि युष्मत्प्रियं भवति तर्हि वक्तव्यं भट्टित्वेव तच्छान्तिं करोमीति भावः । ननु, भो चतुरशिरोमणो ! तथा सति गोपामागताः स्युरिति चेत्तत्राह-ब्रूतेति । युष्मदागमनेन तत्रत्यस्त्रीणामेव कश्चिदुपद्रव उपस्थित इति तर्कवशान्मैवमुच्यते अतःस्वमुखादपि भट्टिति तत्कारणं ब्रूत अहो एतत्स्वरूपासक्तचित्ताभिरस्माभिर्ब्रजस्य दत्तजलाञ्जलिस्त्वं जानन्नपि फलकाले किमस्मात्तु ब्रजासक्तचित्तामारोप्यैवं वदतीति स्वमुखारविन्दाभिमुखीरुपलक्ष्याह-ब्रूतेति । वा तिष्ठतु मदीयस्तर्कः स्वयं वक्तुमुद्यता यूयं स्वमुखादेव स्वागमनप्रयोजनं ब्रूतेत्यर्थः । यद्वा, स्वसम्प्रममाह-वः स्वागतं यतो भवत्यः पतिपुत्रादिसकलसम्पत्सम्पत्त्वेन महाभागाः तथाभूतानामागमनावकाशरहितानामत्रागमनेन ममातिविस्मयो जातः इति भावः । तस्माद्युष्माकं

किञ्चित्प्रियाचरणे मम महद्युत्कण्ठा जातेत्याशयेनाह, प्रियमिति । यत्प्रियं भवत्यः प्रथयन्ति तदहं करवाणीत्यर्थः । एवमुक्ताः नमोक्तिमबुद्ध्या लज्जया स्वाभिलषितं प्रियं प्रार्थयितुमशक्ताः ब्रजामिमुखीरुपलक्ष्याह, अहो ज्ञातं मया ब्रजे कश्चिदुपद्रव उपस्थितः स्याद्यद्वात्पलाय्य स्वप्राणार्थं मदन्तिकमागता अतः पृच्छामीत्याशयेनाह, ब्रजस्येति । तथा च तत्र सम्भावितोपद्रवशान्तिरूपं प्रियं किङ्करवाणि इति भावः । एवमुक्ता अहो अस्मत्प्रेमातिरेकस्योऽद्यापूर्वोऽयं वाग्विलासो द्रष्टव्य इति तर्कयन्ति सस्मितं परस्परं विलोकयन्तीरालक्ष्याह-ब्रूतेति । अहो भवतीनां मौन्येन मिथः सस्मितं निरीक्षणेन चोपद्रवाभावोक्ति इति मया ज्ञातमतः स्वमुखादेवागमनप्रयोजनं ब्रूतेत्यर्थः । मानिनी पत्ने तासां दुर्लभदशेनसंभाषणाः स्वान्तिकमायाता दृष्ट्वातिविस्मितस्त्वान्तः सोत्कण्ठमाह-स्वागतमिति । अहो युष्माभिः सुष्ठु समीचीनमागमनं कृतम् एतादृशचन्द्रकराभिरञ्जिते समस्तोदीपनविशिष्टे वने युष्मदागमनाकाङ्क्षया यदवस्थानात् । ननु, किमित्येवं ब्रवीषि मन्दभाग्यप्रेरितावयमत्र समागता इति तु कदापि न वाच्यमित्याह-हे महाभागाः ! एवमिवधौवनविह्वलीनामेव विधे वने एवंविधेन प्रियेण समागमो महता भाग्येन लब्धतेऽतो नाऽल्पस्य उपसः फलमिदमिति भावः । एवमुक्ताः नासाकुञ्जनभुङ्कुटिवन्धनपूर्वकम् अवलोकयतीरुपलक्ष्याह-प्रियमिति । अहो नायं कोपकालः किन्तु कोपौदासीन्यादिकं विहाय रमणस्य समयोऽतो येन प्रियाचरणेन भवत्यः प्रसन्नाः भवन्ति तर्हि वर्तते तदहं करोमीति दैन्यं व्यञ्जते । यद्वा, किमेव मुद्रयाऽवस्थिताः यद्युष्माकं मनसः प्रियं तदहं जानामि तदेव च ममापि प्रियं तद्वः प्रियं देशकालानुकूल्ये सति किं करवाणि भवतीनामनुज्ञा वर्तते किमिति ससम्प्रमोक्तिः एवमुक्ताः ब्रजामिमुखीरुपलक्ष्य तासां पलायनं सम्मान्याह-ब्रजस्येति । अहो प्रियाः ! प्रियाचरणानुज्ञा किमिति न दीयते किमर्थं वाऽविकसितमुखपद्माः भवत्यः पुनर्ब्रजमवलोकयन्त्यतोऽहं पृच्छामि ब्रजस्य तु कश्चिदनामयम् एवमुक्ताः किञ्चित्किंसितवदना ईषत्कटाक्षवतीरुपलक्ष्य सस्मितमाह-ब्रूतेति । आगमनप्रयोजनं झटिति ब्रूत प्रार्थनायां खोट किं वा वदिस्यन्तीति मयान्मद्भक्त्यमपाकुसतेति दैन्यं व्यञ्जते सम्प्रत्यभोषितकार्येनाशङ्करी लज्जां विहाय कथयतीति भावः । निवृत्तिपक्षे आस्तिको भूत्वा वदति स्वागतमिति वः श्रुतीनां सुष्ठु आगतं आगमनं भवति यतो भवत्यो महाभागाः प्रमाणां मुखेभ्यभूता अतो युष्माकं किं प्रियं करवाणि अभिधेयं किं धर्मक्रिया ब्रह्म तदपि किं सविशेषमुत निःशेषमेकमनेकं कर्मप्राप्यमुपासनाप्राप्यमुभयप्राप्यं केवलज्ञानप्राप्यं कर्मसमुचितज्ञानप्राप्यं वा प्रतिपादयामि । ननु, यथा कथञ्चित्किञ्चित् प्रतिपादने को दोषः इत्याशङ्क्याह-ब्रजस्येति । ब्रजस्याऽपौरुषेयस्य वेदस्याऽनामयं कश्चिदोषगन्धोऽपि न सम्भाव्यतेऽपौरुषेयवाक्येषु तथा चेदस्तु नामेति भावः । ननु, आगता एव परब्रह्मणि वसमतः किमिति एवं पृच्छामीत्याशङ्क्याह-ब्रूतेति । स्वागमनवतीनां युष्माकमागमनकारणं विनाऽऽगमनं नोचितमिति कृत्वा तस्य कारणं ज्ञातिगुणसंभाव्यमतः ब्रूतेत्यर्थः ॥ १८ ॥

रजन्येषा घोररूपा घोरसस्वनिषेविता ।

प्रतियात व्रजं नह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वपरित्यागपूर्वकं मत्प्रापययं बहुभाग्यलभ्यमित्याशयेन
सस्वोच्यति-मां महाभागाः । इति । वा युष्माकं स्वागतं शोभन-
मागमनं जातम् मां प्रत्यागमनं सद्यः सफलं भवतीत्यादि-
प्रायेणाह-वां युष्माकं किं प्रियं कर्वाण्येति यद्वयादबुद्धना-
दिहागता ध्वं ते उत्पाताः अप्रापि प्रवृत्तं किमस्याशयेन
पृच्छति-व्रजस्थानामयं कश्चिदिति । अदि कश्चिद्ब्रजे उपद्रवा
नास्ति तदान्यदागमनकारणी ब्रूतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥

श्रीमद्भावाटीका ।

श्रीमद्भावा उवाच ।

मद्भावा श्रीकृष्णचन्द्र बोले, कि-हे बडभागिनीश्री !
तुम्हारे मला आगमन भयो, भव तुम्हारे प्रायेस्सं हम
तुम्हारे कहा प्रिय करे सो कहौ । मला तुम सब जनी कहौ
व्रज में आनन्द मङ्गल तो हैं, और जब व्रज-सर्वप्रकार कुशल
है तो तुम अपने प्रायेस्स को कारण कहौ कि-तुम सब या
समय कैसे आई ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाटीका ।

व्रजस्था मन्दहासितमात्रस्याह-रजन्येवेति ॥ १६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृद्धशेषिणी ।

एषा प्रत्यक्षेति तासां तर्कवाग्मितामाशङ्क्य दृढयति-ततः
कुलवधूनां बहिर्वेनादावागमनं नोचितमिति भावः । ननु, ससु-
दित्य बह्वीतामागमनं न दोषभाक् यदि च दोषभाक् तर्हि व्रजेपि
किमेषा रजनी नास्ति ? तत्राह-घोरिति । इह वन एव घोरं रूपं
तामसस्वभावाभिर्व्यक्तियस्यां न तु व्रजे इहासहायत्वात् तत्र
ससहायत्वादिति भावः । तथा इह घोरैः प्राणिभिर्नितरां
सेविता व्याप्ता च अतो व्रजं प्रतियातं निवृत्त्य गच्छत नात्र
विलम्बो युक्त इत्याशयेनाह-नेति । ननु, तर्हि कथमत्र भवता
स्थीयते तत्राह-स्त्रीभिरिति । ननु स्त्रिय इव पुरुषा अल्पसत्त्वा
इति भावः । किञ्च, हे सुमध्यमाः । इति "यत्राकृतिस्तत्र गुणा
वसन्ति" इति न्यायेन सुन्दरीणां गुणवतीनां च भवतीनामत्रा-
वस्थानं न युक्तमिति भावः । अन्यत्तैः यद्वा, ननु रसिकशेखर !
भवानिव वयमप्यत्र विहर्तुं पुष्पाद्याहर्षे वा समागताः स्म
इति छद्मनां तासामधीन्यतिमाशङ्क्याह-रजनीति । एषा रजन्येव
ननु दिने ननु, रात्रिबिलासिनः ततः को नाम दोषः तत्राह-
घोरिति । हे कमललोचन ! ज्योत्स्नीय रात्रिः तत्राह-घोर-
सस्वेति । श्लेषणं यूयं यूयशो बह्व्यो व्रजं तत्र स्थितान् स्त्र-
तीन् प्रति यात मज्जत एकाकिना मया बह्वीनां प्रियाचरणस्वा-
शक्यत्वात् अतोऽत्र न स्थेयमिति नमविशेषः ननु, मीरुप्रवर !
घोरसस्वेषोऽस्माकं न भयं तत्राह-सुमध्यमाः । हे कुशमध्याः !
तनुमध्यत्वात् कुशाङ्गीनामवधानां बलिष्ठेषु भयं स्यादेवेति
भावः । वस्तुतश्चैतत्तासां स्वविषयकभावस्य व्रजनाथैः तमयो
त्कण्ठाचङ्खनार्थं च श्लेषार्थश्चायं भयलक्ष्मावनया च निजा-
भीष्टं मां निवर्त्तयेत्येताह-प्रथमाद्धेन । एषा उदितपूर्यचन्द्रा
जनान् रञ्जयतीति रजनी घोररूपस्यादिकथोक्तस्मादत्र न
कोप्यायास्यतीति भावः । तस्मादिह मम वीर्येव सन्निधौ

किमवा तममेणा उत्कण्ठाविवर्द्धनार्थं श्लेषार्थश्चायं घोरसस्वा-
दिना अत्र न कोप्यायास्यतीति भावः । यद्वा, एषा उदित-
पूर्यचन्द्रा जनान् रञ्जयतीति रजनी अघोररूपा तमोऽपगमात्
यद्वा, शान्ता आसन्नशुद्धसारिवकमङ्गलमासकार्तिकसम्बन्धात्
इति रासमङ्गलयोन्यत्वम्, किञ्च, न घोरैः स्वविघातकत्वेन भय-
जनकैः सर्वैर्युष्मत पत्यादिभिर्निवर्त्तयेविता । यद्वा, अघोरैर्बुद्धा-
वनस्वभावेन मिथो मित्रत्वप्राप्त्या भयजनकैरेव सर्वैः सर्व-
प्राणिभिः किमवा अघोरैः सर्वैर्हरिणमयूरादिभिरेव रतिजनकैः
यद्वा, घोरं दुष्टानां भयजनकं किमवा अघोरं केषाञ्चिदपि
जनानां भयजनकं सर्वं बलं यस्य ममेति शालाऽऽश्वासनार्थः किं
वा अघोरं शान्तं सुखं स्वभावा यस्य तेन मया निषेविता इति
निजवैदग्ध्यविज्ञापनम् अतः सर्वथा व्रजं न प्रतियात इदं स्थेयं
युष्माभिः कुतः स्त्रीभिः तत्रापि हे सुमध्यमाः । परमसुन्दरीत्वात्
मदन्तिक एवात्र स्यात्तुं युज्यत एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एषा प्रत्यक्षेति तासां तर्कवाग्मितामाशङ्क्य दृढयति-ततः
कुलवधूनां बहिर्वेनादावागमनं नोचितमिति भावः । ननु, ससु-
दित्य बह्वीतामागमनं न दोषभाक् यदि च दोषभाक् तर्हि व्रजेपि
किमेषा रजनी नास्ति ? तत्राह-घोरिति । इह वन एव घोरं रूपं
तामसस्वभावाभिर्व्यक्तियस्यां न तु व्रजे इहासहायत्वात् तत्र
ससहायत्वादिति भावः । तथा इह घोरैः प्राणिभिर्नितरां
सेविता व्याप्ता च अतो व्रजं प्रतियातं निवृत्त्य गच्छत नात्र
विलम्बो युक्त इत्याशयेनाह-नेति । ननु, तर्हि कथमत्र भवता
स्थीयते तत्राह-स्त्रीभिरिति । ननु स्त्रिय इव पुरुषा अल्पसत्त्वा
इति भावः । किञ्च, हे सुमध्यमाः । इति "यत्राकृतिस्तत्र गुणा
वसन्ति" इति न्यायेन सुन्दरीणां गुणवतीनां च भवतीनामत्रा-
वस्थानं न युक्तमिति भावः । अन्यत्तैः यद्वा, ननु रसिकशेखर !
भवानिव वयमप्यत्र विहर्तुं पुष्पाद्याहर्षे वा समागताः स्म
इति छद्मनां तासामधीन्यतिमाशङ्क्याह-रजनीति । एषा रजन्येव
ननु दिने ननु, रात्रिबिलासिनः ततः को नाम दोषः तत्राह-
घोरिति । हे कमललोचन ! ज्योत्स्नीय रात्रिः तत्राह-घोर-
सस्वेति । श्लेषणं यूयं यूयशो बह्व्यो व्रजं तत्र स्थितान् स्त्र-
तीन् प्रति यात मज्जत एकाकिना मया बह्वीनां प्रियाचरणस्वा-
शक्यत्वात् अतोऽत्र न स्थेयमिति नमविशेषः ननु, मीरुप्रवर !
घोरसस्वेषोऽस्माकं न भयं तत्राह-सुमध्यमाः । हे कुशमध्याः !
तनुमध्यत्वात् कुशाङ्गीनामवधानां बलिष्ठेषु भयं स्यादेवेति
भावः । वस्तुतश्चैतत्तासां स्वविषयकभावस्य व्रजनाथैः तमयो
त्कण्ठाचङ्खनार्थं च श्लेषार्थश्चायं भयलक्ष्मावनया च निजा-
भीष्टं मां निवर्त्तयेत्येताह-प्रथमाद्धेन । एषा उदितपूर्यचन्द्रा
जनान् रञ्जयतीति रजनी घोररूपस्यादिकथोक्तस्मादत्र न
कोप्यायास्यतीति भावः । तस्मादिह मम वीर्येव सन्निधौ

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्थेयम् यद्वा, अघोररूपा तमोऽपगमात् अघोरैर्वृन्दावनस्वभावेन मिथो मिश्रत्वप्राप्त्या भयाजनकरैव सत्त्वैः सर्वप्राणिभिः दिवस-प्रयत्नादस्या ज्योत्स्न्या अघोरैः सत्त्वैर्भ्रमरकोकिलादिभिरेव वा निषेविता । यद्वा, घोरं वृष्टानां भयजनकम् प्रकारविश्लेषेण अघोरं केषाञ्चिदपि भयाजनकम् वा सत्त्वं बलं यस्य मम तेन निषेवितेति वाचाश्वासनार्थं तच्छब्दा पृष्ठवर्तिनीः सखीः सस्मितं परावृत्त्यं पश्यन्तीः प्रत्याह—उत्तरार्द्धेन । अतः सर्वथा व्रजं प्रति न यात इहैव स्थेयं युष्माभिः कुतः स्त्रीभिः स्त्री-जातीनाम् इहस्थान एव स्थातुं योग्यत्वादित्यर्थः । तत्रापि च हे सुमध्यमाः ! परमसुन्दरीत्वान्मदन्तिक एवात्र स्थातुं युज्यत एवेत्यर्थः इति ॥ १९ ॥

श्रीमद्विराट्पाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

लज्जाप्रयुक्तमन्दहासमावध्याह—रजनीति । एषा रात्रिः स्वयं भयङ्करा भयङ्करैः सत्त्वैर्व्याघ्रादिभिर्निषेविता सहाचरिता च अतो व्रजं प्रति गच्छत हे सुमध्यमाः ! इहास्मिन्वने रात्रौ स्त्रीभिर्न स्थातुं युक्तम् ॥ १९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, यत्किञ्चिन्निमित्तमपेक्षते भवदागमनम् अन्यथा । सस्या-भवस्थायां नोचितमिति तत्राह—रजनीति । घोरसत्त्वा राक्ष-सादयः ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

परिहासपूर्वकनिषेधे विधिमाह—रजन्येषा इत्यादि । एषा रजनी घोररूपा यतः घोरैः सत्त्वैः प्राणिभिर्निषेविता तस्मा-द्गृहं प्रति यात इह स्त्रीभिर्न स्थेयं स्त्रियः स्थातुं नार्हन्ति अथवा स्त्रीभिः सह मया न स्थेयम् यूयं चेन्न गच्छन् तदाऽह-मेव गमिष्यामीति तत्रावस्थानं प्रति निषेधः गृहं प्रति यातेति विधिः पुनर्निषेधविध्योर्विधिनिषेधावत्रैव रजन्येषा अघोररूपा चन्द्रिकाविशदत्वात् अघोरैः शान्तैर्मृगादिभिः सत्त्वै-र्निषेविता तस्मात् भयाभावं एवात्र तेन गृहं न प्रति यात इह वृन्दावने स्त्रीभिर्भवतीभिः स्थेयं इतः परम्वृन्दावन एव स्थेयं गृहं प्रागन्तव्यमित्यर्थः । हे सुमध्यमाः ! यद्वा, स्त्रीभिः स्त्रीणां मध्ये रैभिः लक्ष्मीभिः स्त्रीणां लक्ष्मीभिरिति वा, ॥ १९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्राप्यनुसरे स्वयमेव पञ्चान्तरं कल्पयति, यथा भवन्तः समागताः तथा वयमपीत्याशङ्क्याह—रजनीति । एषा रजनी न तु दिनं दिवस एव द्यारय्ये कार्यार्थं गम्यते अयं तु चन्द्रः न तु सूर्य इति भावः । नन्वेतु रजनी तथापि प्रकाशस्य विद्य-मानत्वात् प्रागन्तव्यमेवेति चेत्तत्राह, घोररूपेति । प्रकाशयुक्तापि

एषा वस्तुतो घोररूपा भयजनिका प्रकाशयुक्तायामपि रात्रौ गच्छन् पुरुषो विभेतीति किञ्च, घोरसत्त्वनिषेविता घोरारय्येव सत्त्वानि रात्रि-निषेवन्ते न त्वघोराणि अतो रात्रावघोरो निर्गतो घोररूपहन्मते अतः स्वभावभ्रमसंमर्गिणां स्वरूपं ज्ञात्वा व्रजं प्रति यात, नन्वेवं सति तवैव स्थाने स्थास्यामः परि-चितो भवानिति चेत्तत्राह—नेह स्थेयं स्त्रीभिरिति । वयं हि पुरुषाः रात्रिश्चेयं अतोऽत्र स्त्रीभिर्न स्थातव्यं तथा सत्युपगौरपि विक्रिया स्यात् किञ्च, भवत्यो यदि वृक्षादाला वा भवेयस्तदा स्थायित-मपि भवत्यस्तु सुमध्यमाः रसात्मिकाः अतो वृक्षाध्यासे विद्य-माने सर्वेयैव गन्तव्यं स्थितिपक्षे नञ् प्रश्लेषो घोरपदयोर्द्वयः न प्रतियातेति च ॥ १९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

हन्त हन्त कुलधर्मधैर्यलज्जादिकं ध्वंसयित्वा प्रतिदिनमस्मानु-पभुञ्जानो ऽयमद्य वेणुनादेनाकृष्यानीय कारणं पृच्छतीत्यपाङ्ग-चालनैरेव परस्परमाचक्षाणासु तासु सत्यं देवपूजोपयोगि-रजनिविकासिपुष्पाहरणार्थमागच्छामेति किं वतास्वपाङ्गनिषेपेण ब्रूध्वे अयुक्तमिदं कालदेशपात्रानौचित्यादित्याह—रजनीति । एषा चन्द्रिकाबहुलापि घोररूपा रात्रिस्त्वादेवेति बल्लिमूलपल्लवादिषु सूक्ष्मसर्पवृश्चिकादेर्दुर्लभ्यत्वात् पुष्पाहरणस्य कालोऽयमनुचित इति भावः । घोरसत्त्वा व्याघ्रादयस्तेर्निषेवितेति कालसम्बन्धेन वृन्दावनदेशोपयमनुचित इति भावः । तस्माद्ब्रजं प्रति यात । ननु, क्षणां विभ्रम्य यास्यामस्तत्राह, नेह स्त्रीभिः स्थेयमिति काल-देशसम्बन्धेन युष्मलक्षणाणि पात्रायण्यनुचितानीति भावः तत्रापि हे सुमध्यमाः ! इतियुयं सुन्दर्यो युवतयः स्थ अहं च सुन्दरो युवैवात्रास्मि यद्यपि यूयं परमसाध्व्या एव अहं च “कृष्णो ब्रह्म-चारी” इति गोपालतापिनीश्रुतिप्रामाण्येन ब्रह्मचार्येवेति सहावस्था-नेपि न कश्चिद्दोषस्तदपि मनः सख्यविश्वारूपं युष्माकं मम चेति भावः एवं व्यञ्जितमन्तरोत्सुक्यं श्लिष्टार्थेनापि स्पष्टीभवति तद्यथा आगमनकारणं लज्जा न ब्रूध्वे चेन्मा ब्रूत तदहं जानाम्येव तस्मात्सत्त्वं शृणुतेत्याह—रजन्येतीति रजन्येषा चन्द्रिकाभय-त्वादघोररूपा तस्मादेवाघोरसत्त्वैर्मृगादिभिरेव वृन्दावनस्वभा-वेनाहिसत्त्वाद्याघ्रादिभिरपि वा निषेवितेति तेनात्र भेतव्यमिति भावः । यद्वा, नात्र स्त्रपत्सादिष्वो भेतव्यं यतो घोरसत्त्व-निषेवितेति तेऽत्र नागमिष्यन्तीति भावः । अतो व्रजं प्रति न यात इह मदन्तिके स्थेयं कुतः ? स्त्रीभिः किं स्त्रीमात्रमेव स्वान्तिके स्थापयसीत्यत आह, हे सुमध्यमाः ! इति सौन्दर्ये तावय्ये च सति याः स्त्रियः शोभनमध्यदेशा भवन्ति ताभिर्भवतीभिरेव नान्याभिः स्थेयमिति भावः एवमुपेक्षामयाः अपेक्षामया-आयोः कृष्णोकीनां श्रेयाः ॥ १९ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

प्रथमे पक्षे । ननु, व्रजे वने चाऽस्माकं समागमोपजज्ञे जायेत एव किमागनकारणजिज्ञासयेत्यत आह—रजनीति । कृष्णान्तानां रजनां बहिर्गमनमनुचितमिति भावः । ततः किमतः

विशुद्धरसदापिका ।

आह-घोररूपेति । रतिरूपपटपाटवरादिघोरप्रकृतिजनैस्त्वैव सर-
प्रत्ययः । ननु, मनसि परिशुद्धे न कोऽपि दोषः तत्राह-
घोरत्वादि घोरत्वे हि रजसा धर्मस्तेन सापत्न्यं लक्ष्यं तच्च
शुचिरिन्द्रियामकीतिकरमिति भावः । ननु, जातमेव किं तदनु-
त्पापनस्यत आह-प्रतीतिप्रमादेनानुचरितं पुनः सम्यगाचर-
णीयमिति भावः । ननु, झटिति गन्तुं न शक्नुमस्तत्राह-
नेति । इह न स्थेयं, कुतः ? स्त्रीभिरिति परस्त्रीभिः परपुरुष-
साविशेषस्थानं न विधेर्विषय इति भावः । ननु, पुंसः प्रकृत्यात्मकं
जगदिति न्यायात् को विरोधस्तत्राह-सुमध्यमाः सुन्दरीभिरात्म-
क्यातांशपि शुद्धनीयमिति भावः । पक्षान्तरे ननु, लोकापवाद-
मिया व्रजं प्रतिपानमेवाचितमस्माकमित्यत्र आह--रजनीति ।
दिवसे गन्तव्यमिति भावः । इदानीं का भीतिस्तत्राह-घोररूपेति ।
प्रकृतिवृत्तमस्यार्थः । ततः किमत आह-घोरः सत्त्वैव्याघ्रादिभिः
सेवितेति । ततः किं विधेयमत आह-व्रजं न प्रतिपानं कुत्र
स्थेयमत आह-इति । ननु, रतिरूपपटस्य भवतः शुद्धनीयत्वा-
दनुचितमित्यत आह-स्त्रीभिः नहि बहुनामेकत्र स्थितौ लोकापवाद-
इत्यर्थः । किञ्च, निरपेक्षपत्वे सति भवत्यपवादः भवत्यस्तु
सुमध्यमाः सुशोभने मध्ये मान्ति निलीयन्त इति लज्जया स्त्राङ्ग-
स्त्वन्व निलीना इत्यर्थः । अथवा एषा उदितपूण्यचन्द्रा जनाम्
रञ्जयति अनुरागं वदयतीति रजनी अकारप्रदल्लवः अघोर-
रूपा तमोऽपगमात् तथा अघोरैः वृक्षावनस्त्वभावेन मिथो
मित्रत्वप्राप्त्या भयाजनकरेव सत्त्वैः सर्वप्राणिभिर्विवक्षया-
त्वात् । यद्वा, अघोरसत्त्वैः अमरकोकिलादिभिर्निषेविता वस्तु-
तस्तु अघोरसत्त्वैः सौहृदाक्रान्तमानसैर्बहादुरैः परिकरै-
रेव नितरां सेविता सेवितुं योग्येत्यर्थः । अतो व्रजम् अनेक-
भावानां समूहं न प्रतिपानं तत्प्रतिक्रियां सङ्कोचं वा न
कुरुत श्रीवृन्दावनगुणैरेव शुद्धसख्यावेशां भविष्यतीति भावः-

“वृन्दावने जनाजीवदुःसमाकर्ण्य समाप्रियम् ।

यत्र नैसर्गदुर्गैरा सहासन्मुग्धादयः ॥

मित्राणीवाजिताबासमुत्तरेणैकादिकम्” ॥

इति प्रागुक्तेः मस्यार्थः वृन्दावतमिति प्रत्ययैवसंकेषु
श्रीराधिकाषोडशनामसु वृन्देति तन्नामोक्तेः श्रीराधावनमित्यर्थः
तानि यथा-

“राधा रासेश्वरी रासवासिनी रासिकेश्वरी ।

कृष्णप्राणाधिका कृष्णप्रिया कृष्णस्वरूपिणी ॥

कृष्णवामाङ्गसम्भृता परमानन्दरूपिणी ।

कृष्णा वृन्दावती वृन्दा वृन्दावनविनोदिनी ॥

चन्द्रावली चन्द्रकान्ता शतचन्द्रनिभानना” ॥ इति

वृन्दावयसख्यास्तु तथैव प्रसादितत्वादिति प्रसिद्धं कीदृशं
जनास्तस्याः सखीजनाः “नामैकदेशे नामप्रदृशम्” इत्यनुशासनात्
सत्यभामावत् तेषामाजीव्या ये कुञ्जदुमास्तत्तत्त्वलिङ्गाप्रकाश-
कत्वात् तैराकीर्ण्यं सर्वतो व्याप्तं तथा “मा शब्देनोच्यते राधा
तथा सह कृतः समः” भीकृष्णस्तस्य आ सर्वतः प्रियं तत्रैवा-
नवरतस्थितेः पुनः कीदृशं यथेति, नृमुग्गादयोऽप्राधिष्ठानाधिष्ठेययोः
अभेदोपचारासहस्राभ्या एवोच्यन्ते अयं भावः सिंहं हृष्टं
मराणां मयं तान् हृष्टा सिंहस्य क्रोधः तथोवाध्यबाधकता

भवत्येव अत्र तु शुद्धे प्रेमैकदेशे तदभाव इति तत्र हेतुः अजितेति
अजितः रसान्तरैरजाक्रान्तः शुद्धः प्रेमा सखावासेन निष्प-
निधासेन द्रुता निरस्ता रुद्र तर्षश्च तदादयोऽप्येव च गोण्या रसा
यत्र तस्मिन् अयं भावः सापत्न्ये रुद्र परकीयात्वेऽनेकनाश-
कात्वे च तर्षः अत्र तु “गोप्यैकया युतस्तत्र परिक्रीडति
निष्पदा” इति प्रख्यामलोकेरेकनाशिका आधीनपतिका साम्राज्ये
तयोरभाव इति सङ्क्षेपः । विवृतमितं भक्तिमञ्जूषायां । तर्हि किं
विधेयम् ? इह मयाऽऽरब्धे रासक्रीडाविशेषे एव स्थेयम् । ननु, वयं
न तद्योग्या इति सोत्प्रीसोक्तिमाशङ्क्याह-सुमध्यमा अतिसुन्दर-
इत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वेव मम प्राणप्रियया आकारिता इति
भावः ॥ १६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

श्रीदासव्यपदे तु भगवता पूर्वमाशुमनकारणप्रदनेऽस्माभि-
गोपजतितया व्रजे वने वा ऽऽगमनादि क्रियते एव किं कारणं प्रश्नः
तत्राह-रजनीति । दिने सम्भवत्यप्यागमने रात्रौ तदनौचित्यमेव
ननु कोत्र दोषः ? तत्राह-एषा घोररूपा तत्रापि हेतुः घोरैः सत्त्वैः
प्राणिभिर्निषेवितेति, तर्हि किं कुर्मः ? तत्राह-व्रजं प्रति यातं वाटं
यास्यामः, किं त्वरया ? तत्राह-नेह स्थेयं, त्वया कथं स्थीयते ?
तत्राह, स्त्रीभिरिति । पुरुषस्य गोचारिणो ममावस्थानं सम्म-
वेपि न स्त्रीभिः स्थातव्यमिति भावः । स्त्रीभिरपि वन्यशवराणां-
दिभिरवस्थानमाशङ्क्याह, सुमध्यमा इति । अयमभावः अन्येषु
घोरसत्त्वैर्व्याघ्रादिभिरैव मयं सुन्दरीणां तु तैरपि मयं घोर-
रजसा कामेन व्याप्नोसममन्तःकरणं येषां तैरपि मयं तादृश-
निषेवितायां रजस्यां सुमध्यमाभिरिह वने न स्थेयमेव प्रायेणा-
पक्षे तु प्रियं किं करवाणि व इति प्रियाचरणानुशासने किं
ब्रूमो जनाः दूरात् द्रक्ष्यन्तीति चेत्तत्राह-घोररूपेति । गृहसुखं
परित्यज्य मदतिपराणामेषा रजस्यघोराऽन्येषां तु घोररूपेति
नहि कश्चिद्वहिर्निसरतीत्यभिप्रायः तत्र हेतुः घोरसत्त्वैर्बन्धवृका-
दिभिर्निषेवितेत्यर्थः । यद्वा, घोराणि (निद्रा)तमोव्याप्तानि सत्त्वानि
अन्तःकरणानि येषां व्रजवासिनां तैर्नितरां सेविताः सर्वे सुप्ताः
न कोपि जागर्तीति भावः । यद्वा, प्रियाचरणानुशासनां प्रोत्सा-
हयति एषा रजनी मनोरञ्जनी मदनप्रेमोत्साहप्रफुल्लितयुग्मद्वन्द्व-
वद्विकसितविषयकुसुमसुरमिवांसतशीतमन्दसमीरभवन्मुख-
सदृशं पूण्यचन्द्रस्मितानुकारिचन्द्रिकाशुदीपनविभावैः भवद्दृशना-
द्यालम्बनविभावैर्मनोह्रादिनी । ननु, रजनी प्रतिदिनान्ते भवत्येव
कोऽद्य विशेषस्तत्राह, अघोररूपेति । दिनमातपतापेन घोररूपं भवति
रात्रिस्तु तमसा इयं तु पूण्यचन्द्रान्वितत्वेन न तथा किन्तु
अघोररूपेति भावः । यद्वाऽन्या रजन्यो युष्माकस्माकं च
परस्परविरहेण घोररूपा प्रियादर्शने कुसुमानि कामशर-
वद्भुञ्जेदकानि तादृक्समीरः शेषमुखश्वासश्चन्द्रः प्रस्रवाकं
सन्निभः एवं घोराणि सर्वाणि रूपाणि यासु तथा भवन्ति
इत्यन्तु प्रियदर्शनेनाघोररूपेति भावः । उत्कर्षान्तरमाह, अघोर-
सत्त्वनिषेवितेति । अघोरैः शोभनैः पिकचातकमधुकरहंसादिभि-
र्निषेविता यद्वाऽन्या रजन्यः घोरैरजस्तमोमयैस्तासां सुखादिभि-
र्निषेविता भवन्ति इत्यन्तु विवक्षणा अघोरैः सत्त्वान्म-
कैर्भवद्वासादिदशनयशोधानोत्प्लुक्तैर्विषयतासंज्ञाधर्मिणैर्वि-

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभक्तिका ।

गन्धर्वोदिभिर्निषेविता यद्वा, अघोरं सत्त्वमन्तःकरणं येषां
सैर्निषेवितेति न कोपि विहारविरोधी यद्वा, अघोरं रजस्तमो-
श्याममिश्रं यन्मदीयं सत्त्वं तेनैव निषेविता न प्राकृतं रजनीना-
मिव त्रिगुणात्मिका यद्वा, अघोरं घोरगुणा प्रकृतिस्तद्रहितं
यत्सत्त्वं सत्तामात्रं तेन निषेविता तदात्मिका बीजाधारिता माया
गुणाप्रवेशात् । ननु, समागमो जातः अद्य व्रजं गत्वा श्वो भाविन्यो
रजस्तमागमिष्यामस्तत्राह, हे सुमध्यमाः । व्रजं प्रति न यात
व्रजं गोपनिवासस्ते प्रति न यात गोपास्ते रसानमिहाः न
सुमध्यमानां भवतीनां मनो रञ्जयितुं योग्याः किन्तु स्त्रीभिर्भवतीभि-
र्निषेधरतिरसामिलाषवतीभिरिहैव रसिकशिरोमयोमैम सन्निधा-
येव स्थेयमिति भावः । यद्वा, व्रजतीति व्रजः नश्वर ऐहिक-
गृहादिरामुष्मिको जातिकुलधर्मकलभूषणगादिश्च तं प्रति न यात
किन्तु इहैव नित्ये मदनरागबीजासुखे एव स्थेयं “छा गति-
निवृत्तौ” इत्यस्मात् नित्यास्थितिः कार्या चले व्रजे ऐहिकामुष्मिक-
रूपे गत्यभावात्मकस्थित्यसम्भवात् स्त्रीभिरित्यस्याप्ययमभिप्रायः
स्त्रीभिः पुरुषसमीपे एव स्थेयं न कोपि मदन्यः पुरुषः “एतस्मा-
ज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीच्छते” इत्यादिना नश्वरव्रजस्थ-
जीवघनत्यागेन परं पुरुषेक्षणस्य श्रुतिसिद्धत्वात् किञ्च, यतो
युवं सुमध्यमाः सुष्ठु सुखकथ्यः अत एव इहैव स्थेयं सुम-
ध्यमानां रसानां रसानमिहव्रजगोपरतिभारसहिष्णुत्वासम्भवात्
यद्वा सुष्ठु मध्ये हृदि मा मद्भिषया यथाशौ मतिर्वासामपि
निबद्धमतयः यद्वा, सुष्ठु मध्ये समस्तदेहमध्ये मा शोभा यासां
शोभितसमस्ततनवः यद्वा सुष्ठु मध्ये यूथेश्वरीतया वर्तमाना मा
मग्निलप्रिया यासामिति मात्प्रियान्विताः यद्वा, सुष्ठु स्वांशप्रवेशेन
मध्येऽनुगता मा मात्प्रिया यासामिति माभवसन्निधावेवावस्थितिः
समुचितेति भावः ॥१९॥

श्रीधनपतिसूक्तितभाषवतगूढार्थदीपिका ।

एवमुक्ताः लज्जाविष्टमानसाः किञ्चिदपि वक्तुमक्षमा अव-
लोक्य प्रेमोदीपनार्थमीषत्करणकटोरं वाक्यमाह-रजन्येवेति ।
युष्माकं मोनेन कारणभावो मया ज्ञातो निष्कारणं चाग-
मनमुन्मत्तचेष्टितसमस्तस्माद्वयागमनवर्द्धावस्थानस्थानुचितत्वा-
दिह वने न स्थेयं यज्जातं तत् जातमिति मास्तु वृथा
चेष्टितमिति भावः । तर्हि किं सफलचेष्टितमित्यपेक्षयामाह-व्रजं
प्रति यात गच्छत गत्वा गृहकृत्यपरता सम्पाद्येति भावः
व्रजमित्यनेतात्रागमनस्यापि निष्फलत्वं सूचितम् । ननु, भवतु
सगुणमात्रे स्थित्वा गमिष्याम इति चेत्तत्राऽऽह-रजनीति । एषा
उपलक्ष्यमाना तथा च सत्त्वक नेत्रायुन्मल्लिख द्रष्टव्या एषा
रजनी वसन्ते न नु किन्तु दिनादौ विलम्बेपि कृते उत्तराक्षर-
प्रकाशबाहुल्यसम्भावकान्ति बाधा रजन्यां त्वत्रास्तदोत्तराऽन्ध-
कारबाहुल्यसम्भवद्विषयो नोचित इति भावः । किं च
उत्तरास्तदोत्तराऽपि घोररूपा रात्रिरवादेव तथा च मदानिशीथा-
गमे गमनमत्राऽवस्थाने च दुर्घटे मग्निरवतीति भावः । ननु,
भवत्येव तस्याप्यकस्मादागताः फलसूत्रादिकं किञ्चिदादाय
यास्याम इति चेत्तत्राह घोरसत्त्वव्याघातपटुश्रिकादिभिर्निषे-

विता कालसम्बन्धाद्वृन्दावनेऽपि घोरसत्त्वसम्भावनाऽभावस्थानं
विसरणां वा नोचितमिति भावः । ननु, एवं तर्हि भवतापि
किमयमत्राऽवस्थायेत ? व्रज एव चक्षनीयमिति चेत्तत्राह-स्त्रीभि-
रिति । तत्रापि हे सुमध्यमाः । सुकुमारमध्यमाणाः भवोप-
स्थितौ पलायनादावसमया अत एव कोमलचित्तत्वात् घोर-
सत्त्वं द्रष्टुमप्यक्षमाः एतेन तव सन्निधौ नास्त्वस्माकं किञ्चित्
दुःखमिति शङ्कपि निरस्ता अनभिज्ञापत्ते एतच्छ्रुत्वा अहो
द्रष्टव्यं धृष्टाभिराजस्य वाग्विलासचातुर्ये स्त्रीकोसरसोन्मय-
क्रीडादिकं प्रदर्शयित्वा धैर्यकवचज्जादिकं नाशयितुं सम्प्रति
कलगीतेन स्वयमाह्वय कारणा पृच्छतीत्यपाङ्गचालनेनैव पर-
स्परमाचक्षणासु तासु अहो मया बुद्धं देवपूजोपयोगिपुष्पा-
द्याहरणाय भवस्य आगताः स्युरतस्तथा ज्वलन्नुत्प्लव-रज-
न्येवेति । मा चतुराशिरोमयो । किमवमागमनकारणं पृच्छसि ? भवा-
निव वयमपि क्रीडार्थं वने समागताः इति क्लेशनाशस्थानपरा
आलक्ष्याह-रजन्येषा घोररूपेति । मो विशालवनेत्राः । नेदन्विन-
मत एवंविधयां रजन्यां कुलवधूनां युष्माकं प्रासाद एव
क्रीडाचिता ननु बाहिरागस्य वने, ननु, घोररूपायां रजन्यां प्रासा-
देऽपि क्रीडा कथं स्यादिति चेत्तत्राह-इह वने एव घोररूपा
ननु व्रजे सहायबाहुल्यादिति भावः । ननु, मोः कमलतपन
एवंविधज्योत्स्नावस्त्वेनोपलक्ष्यमाना रजनी किमिति घोररूप-
त्युच्यते त्वयेति चेत्तत्राह-घोरसत्त्वनिषेविता अतो व्रजं प्रति
यात अहो भवतु क्षणमात्रं विभ्रम्य वास्याम इति चेत्त-
त्राह-नेति अवश्यकतव्ये विलम्बो न युक्त इति भावः । ननु,
भवता कथं स्थीयत इति चेत्तत्राह-स्त्रीभिरिति । ननु, वहीजा-
मस्माकं तव सन्निधौ स्थितानां का भयसंभावनेति चेत्तत्राह-
सुमध्यमा इति । यद्वा, ननु त्वमेव भीरुसि ननु वयं वनमपि
साधारणं ननु तव पित्रा पितामहादिभिर्वा मौल्येन कीर्तय-
अतो वयमप्येव विहरिष्याम इति चेत्तत्राह-नेति । भवतु यथेष्टं
विहरन्तु भवस्य परन्तु रहः मत्पार्श्वे न स्थेयम् आलालव्या-
चारिणा मया स्त्रीसङ्गस्य परिहृतत्वात् तत्राऽपि बाहुवृक्षाभिः
सहावस्थाने नास्ति दोषः युवं तु युवतयः सुन्दर्यश्चाऽतो
दूरतः परिहरणीया इत्याशयेनाह-हे सुमध्यमाः । इति । तथा च
सुन्दरीणां युवतीनां सुन्दरेण मया राज्ञौ निजेने वने सहा
वस्थानं नोचितं यद्यपि युवं परमपतिव्रताः अहं च ब्रह्मचार्य-
ग्रन्थयो जितेन्द्रिय एवाऽतः सहावस्थानेपि नास्ति विचारशङ्का
तथापि मनसोऽविश्वसनीयत्वादपकीर्त्युद्भवाच्च नेदमचितमिति
भावः । यद्वा, अत्रागमने भवतीनां प्रयोजनमहं न पश्यामि पृष्ठेपि
तूष्णीमभावाद्भवत्योऽपि न पश्यन्त्यतो यद्ब्रवीमि तत्कुरुष्वमित्या-
शयेनाह-रजनीति । संप्रति व्रजं प्रति यात यतः एषा विद्या तद्व्या-
पारवशादलब्धावसरयोर्विषयोः सुखजनकत्वेन बहुशोऽनुभूयमाना
रजनी रञ्जनकारी वसन्ते । ननु, यद्येवं तथापि रजन्यां गन्तु-
मशक्ता इति चेत्तत्राह-अघोरसत्त्वं अमरकोकिलादिभिरेव निषे-
विता वृन्दावनमाहात्म्यात् घोरसत्त्वव्याघादिभिर्निषेधः । किञ्च
पतिभिः साङ्गमप्रस्थितौ नास्ति क्षतिः सिद्धन्तेति स्त्रीभिः पति-
विरहिताभिरिह निजेने वने तत्रापि मत्पार्श्वे केवलानामत्र
परपुरुषसन्निधाववस्थानस्य सुखदानपकीर्त्यादिकरत्वात् मम च
विद्याहितस्य पुरुषस्य वयं कुत्रापि स्थितौ नास्ति काचित्

मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः ।

विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृध्वं बन्धुसाध्वसम् ॥ २० ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

स्त्रीभिरनेन ध्वनितम् । ननु, एकस्यां रजन्यां वियुक्ता एव स्यात्सामर्थ्यं कस्मादस्मान् दृष्ट्वा ग्लायसि इति चेत्तत्राह—हे सुमध्यमाः ! इति । ज्ञानान्तरं को वेद किं भविष्यति एवंविधं सौकुमार्यादिकं वृथा न क्षपणीयं ममापि भवतीति सौन्दर्यादिदृष्ट्वा नाशसम्भावनाया तदपलापा ग्लानि भवतीति भावः । मानिनीपक्षे अथैवमुक्ताः व्रजं प्रति गन्तु-मुद्यता आलक्ष्याह—रजनीति । अहो आगमनकारणं लज्जा किं नोच्यते चेत्सर्हि मा भूतं तथापि व्रजं प्रति तु न यात भ्रात्रापि प्रार्थनायां लोट्, कुत इत्यत आह—एषाऽनुभूयमाना रजनीरजनकरी एवं विधा पुनर्मिच्छिष्यति न वेति भावः । यतो ज्योत्स्नाव्याप्तत्वात् अघोररूपा पुनश्च क्रीडोपकरणभूतैरघोरैर्भृङ्गमृगादिभिर्नितरां सेविता यद्वा अघोरं समत्वं बलं यस्य तेन रूपा निषेविता अतो नास्ति अयसम्भावनापीति भावः । यद्वा, पित्राद्यागमनमयाविष्ट-मानसा कथं कथं न याम ? इति चेत् तत्राह—घोररूपा रात्रित्वात् पुनश्च घोरसत्त्विनिषेविता तस्मादत्र कोऽपि नायास्यतीति भावः । अतः सर्वशङ्कां विहायेह मत्पाश्वे स्थयं यतः स्त्रीणां हि एवंविधे देशे काले चैवंविधरमणसंनिधाववस्थानं बहुयोग्यमिति भावः । तत्रापि न स्त्रीमात्रस्यापितु युष्मद्विधानामित्याशयेनाह—हे सुमध्यमा इति । निवृत्तिपक्षे वृतागमनकारणमित्युपक्षिप्तं कारणं भावमुपपादयति—रजनीति । एषा अहेतुवाद्यभिमतानिर्विशेषा चित्तुल्यजनी रात्रितुल्या सर्वस्यापि तत्राध्यात अत एव घोरं सर्वविशेषविनिर्मुक्तत्वादत्यन्तशून्यारण्यवदत्यर्थमभङ्गुरं रूपं यस्याः सा अत एव घोरं सर्वपरात्यन्तदुःखकरं सत्त्वं बलमन्तःकरणं वा येषां सर्वनिषेधप्रतिपादनपराणां तैर्नितरां सेविताः अतो व्रजं प्रतियात बहुवाक्यानुसरणं कुर्वत इह निर्विशेषचितिप्रतिपादकतया न स्थेयं स्त्री-स्थानापन्नोभयः श्रुतिभिः यतो हे सुमध्यमाः ! शोभनार्थ-प्रतिपादनेन सुन्दर्यः । अयं भावः ब्रह्मणि वेदान्तो न प्रमाणं तत्र तत्प्रमाणस्यैकशक्यनिरूपणत्वात् तथा हि ब्रह्म मानान्तरगम्यं न भवति ? किंवा ? नाद्यः, मानान्तरविषयत्वे योग्य एव सिद्धे शब्दप्रवृत्तिदर्शनात् न द्वितीयः वेदान्तप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि मानान्तरानुपलब्धः । ननु, लोकेपि न वाक्यार्थस्य मानान्तरापेक्षा वाक्यार्थस्य सर्वत्रापुर्वत्वात् सिद्धबोधिवाक्यमपि नास्त्वर्थप्रमितौ तदभावशङ्कानिवृत्तये वा मानान्तरमपेक्षते किन्तु वाक्यस्य वक्तुर्दोषप्रवृत्ताप्रामाण्यशङ्कानिवृत्तये ब्रह्मत्व-पौरुषेयत्ववेदान्तलक्ष्यमखण्डसद्वाक्यार्थम् एवास्तत्तुल्यकवेदान्तानां न मानान्तरापेक्षा अतः कथं ब्रह्मणि वेदान्तानामप्रामा-ण्यमिति चेज्जा[त्य]खण्डार्थत्वस्य लोकवेदयोस्सिद्धत्वात् न हि नानापदार्थसंसर्गविषयस्य वाक्यस्यैकप्रतिपादकार्थविषयत्वं सम्भवति वाक्यं हि अभिधां गोणीं लक्षणां वा वृत्तिमादय स्वीयं बोधयति इति प्रसिद्धम् नचास्त्वन्तमथापि वृत्त्या वेदान्ता

अखण्डमर्थं बोधयन्ति मुख्यवृत्त्या वेदान्तानामेकार्थवृत्ति-त्वाऽनुपपत्तेः स्पष्टत्वात् गोणीलक्षणायाः स्त्रीकारेण्यन्तरपद-वाच्यायत्वात्तद्व्याह—अधिकबोलेक्ष्यमाणगुणान्यतरपदवाच्या-ययोः सत्त्वाद्वाक्यार्थस्यैकपदार्थमात्रवृत्तित्वासिद्धेः । ननु, पद-द्वयेपि लक्षणाङ्गीकारात्तद्व्याह—नास्ति दोष इति चेन्ना-र्थमेवाभावे पदानां पर्यायत्वात्काङ्क्षादेरभावाद्वाक्यत्वमङ्गा-पत्तेः । ननु, वाक्यार्थमेवात्र पदार्थता वाक्यस्य पदानातिरिक्तत्वेपि प्रमितिजनकत्वेनार्थवत्त्वात्वापि वाक्यवैयर्थ्यमिति चात्र वेदान्त-नामाऽनुदितानस्तमिति चैतन्यमात्रस्वरूपपरब्रह्मविषयमितिजन-कत्वाङ्गीकारेऽविषयस्य सिद्धान्तमङ्गापत्तेः प्रमाणवैकल्यात्तस्मात्प्र-श्रुतिमस्तकप्रतिपाद्यं ब्रह्मेति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्यकस्मादेवागता नहि व्रजं प्रतियात प्रतियच्छत इह मत्समीपे, स्त्रीभिर्न स्थेयं न स्थातुं योग्यम् तत्र हेतुमाह, रजन्येषेति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

देखो एक तौ ये रात है, ताऊ में बड़ी भयानक और रूप है, ताऊ में घोर जन्तु सपे विच्छू व्याघ्र भल्लूक सिंह इत्यादिक जो हिंसक जीव हैं तिनसों व्याप्त है, जहां देखो तहां ये भयानक जन्तु या रात में डोवें हैं, याते तुम व्रज को लौट के जाओ देर मत लगवो हैं सुमध्यमाहो ! सुंदर है तुम्हारे कटि प्रदेश कलु तुम बड़ा बूढ़ी तौ हो नही सुन्दर युवती है । और मैं भी युवा अवस्था धारौहूँ तासुं तुम स्त्रीन को या जगे एकान्त वनमें रात में स्थित होवओ उचित नहीं है । ये तो ऊपरी मर्थ हैं, भीतर सँ भीठाकुर जी को अभिप्राय ऐसै है, कि—हे सुन्दर कटि प्रदेश धारी ओ ! ए रात्रि है यामें कोई को भायवे जायवे को डर नहीं है, और अघोर रूपा अर्थात् सुन्दर रमणीयरूपधारी है, और अघोर (रमणीय) जंतु जो मोर लकीर पपैया कोखिख तोता मैना तिन सों सेवित है, या वृन्दावन में कोई वैर करन धारे भयानक जन्तु नही हैं ऐसी सुन्दर या रात में तुम आई हो तासों अब तुम लौट के व्रज को मत जावो बाई जगह मेरे समीप स्थित रहौ ऐसी सुंदर रातमें तुमको बाई ठौर रहनो उचित है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाध्यायदीपिका ।

किञ्च, मातर इति । विचिन्वन्ति मृगयन्ते बन्धुनां साध्वसं कृच्छं मा कृध्वं मा कुर्वतेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

ननु, पुरुषसिंह ! परमबलीयसस्तवान्तिके स्थितानां नः कुतो भयमित्याशङ्क्य सशङ्कुमाह-मातर इति । आदौ स्नेहविशेषा-
न्मातरः ततस्तासां वने बहुपरिभ्रमणाशक्त्या स्नेहेन कबहु-
भयेन च, पितरः विवाहितकन्याविषयकापेक्षाविशेषाभावेन तेषां
शैथिल्ये सति पुत्राः पुत्रतुल्याः मात्रादिदोषेण लज्जाविशेषो-
त्पत्तेः मातृदुर्चिन्तयसङ्कोपनार्थं धाष्टर्यपरिहारार्थं वा बाधेन
बहुपरिभ्रमणाशक्त्या वा तेषां शैथिल्ये मातरः स्वभावतः परम-
स्निग्धत्वात् तेषामपि लज्जादिना कथाञ्चिच्छैथिल्ये पतयो
विचिन्वत्येव पत्नीगुणदोषभागित्वात् एवमन्वेषणे तेषां यथोक्तं
श्रेष्ठ्यं तेन च पत्नीनामवश्यमागमनमभिप्रेतं यद्वा, काश्चिन्मातरः
काश्चित्पितर इत्येवं यथास्तित्वं किंवा प्रोक्तयुक्तैव स्नेहादिना
कुत्रापि मातरः कुत्रापि पितर इत्येवं ते सर्वत्र एवापश्यन्तः
गृहेषु वनेषु वा अनालोकयन्तः विचिन्वन्ति इतस्ततो मृग-
यन्ति हि वितर्के अतो यदि कदाचिन्ने अत्रागता मत्पाश्वं युष्मान्
पश्येयुः तदा युष्माकं मम च लज्जा भयं च स्यादेवेति भावः ।
अतोऽत्रावस्थित्या निजबन्धुभ्यो ममात्मनश्च साध्वसं भयं मा
कृद्वं नोत्पादयत यद्वा, महामन्त्राभिज्ञ ! तेऽत्र सुदुर्गमेव न मध्यं
नागमिष्यन्ति आगता अपि न द्रक्ष्यन्त्येव तत्राह, युष्माक-
मं प्राप्या ऋषादिभ्यो युष्माकमनिष्टशङ्क्या बन्धूनां भयं शङ्का
नोत्पादयत "साधवो बन्धुवत्सलाः" इति न्यायात् अतस्तेषु
स्नेहेन निवर्त्तन्मिति भावः । वो युष्मान् "मापुर्मैत्र्यार्थं चिन्तया"
इत्यादिवत् मा मात्रा अपश्यन्तो युष्मन्मात्रादयो विचिन्वन्ति
ननु, निर्मयसिंह ! विचिन्वन्तु पश्यन्तु वा ततः किमित्यत्राह,
बन्धुभ्यो भयं अकृद्वं अवश्यकृत्यतापक्षयाऽतीतनिर्देशः कुरुते-
त्यर्थः । अन्यथा स्त्रीणां स्नातन्वापत्त्या बहुदोषोत्पत्तिरिति भावः
अथवा सुव्रतत्वत्पाश्वस्थिता न कुतश्चिदपि विमिश्र इत्याशङ्क्य
चक्षुर्मुद्रणपूर्वकं साभिनयमाह, मत्पाश्वं स्त्रीभिर्न स्थेयं आबालब्रह्म-
चारित्वेन मम स्त्रीसङ्गपरिहारादित्यर्थः । अहो वत शिव शिव
बालिकानां वृद्धानां कथञ्चित् सङ्गेन दोषो किञ्च न घटत
युष्मच्च नवयौवनाकृता इत्याह-हे सुमध्यमा इति । ननु, महा-
कपटपटो गृहेश्वरमाभिः सहसङ्को भवतो बहुधा भवत्येव
त्याशङ्क्याह, इहेति । इह निर्जनवने समये च प्रदोषे इति दोष-
विशेषं श्रीमुखमङ्गीविशेषेण सूचयति अतोऽप्रेदानीं युष्मत्सङ्गा-
न्मम दुष्कीर्तिरेव बाढं स्यादिति सर्वथा प्रयातैवेति । ननु, सुप-
तिष्ठ न कोपि ह्रास्यतीति दुष्कीर्त्तमाभैषीः तत्राह, मातर
इति । अतो नूनमत्रागता द्रक्ष्यन्त्येवेति भावः । अतो मद्वन्धूनां
मद्वत्तमङ्गान्मदुष्कीर्त्तं भयं मा सम्पादयत यद्वा, वो मात्रा-
भ्यो युष्माकं गृहेभ्यो निर्गमादिना मत्पाश्वं गमनमाशङ्क्य मा
मां तत्र कुत्राप्यपश्यन्तो विचिन्वन्ति सामीप्ये वर्त्तमाना
विचिन्वन्त्येव ततश्चात्रायातैस्तैर्मयि युष्माभिः सहिते दुष्टे युष्मद्व-
त्तुक्मदुष्कीर्त्या युष्मान् प्रति कुक्षेभ्यो मद्वन्धुभ्यो भयं कुरुतेत्यर्थः
अन्यत् समानं वस्तुतस्तु तेषां भयोत्पादनेन दूरे सुगुप्तस्थाने
ता नेतुं तथोक्तमिति किं वा वागमङ्क्या बन्धूनामुपेक्षा तेषां
भयाभावं च दृढयतीति श्लेषार्थश्चायम् एवार्थः हिशब्दः अन्धा
इवापश्यन्त एव विचिन्वन्ति अतो बहुमार्गेणापि न द्रक्ष्यन्त्ये-
वेत्यर्थः । यद्वा, अन्धर्थे हिशब्दः अपश्यन्तोपि विचिन्वन्ति किं

काका नैवेत्यर्थः । भवतीभिस्तेषामुपेक्षयात् अतो बन्धुभ्यो
भयं मा कुरुतेति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवसोपनिषी ।

ननु, पुरुषसिंह ! परमबलीयसस्तवान्तिके स्थितानां नः कुतो
भयमित्याशङ्क्य सशङ्कुमाह-मातर इति । अत्र मातरः
पितरो मातर इति कुमारिका हृष्टा भणितं व्यूढतया प्रतीता-
हृष्टा तु पतयः पुत्रा इति यदुक्तं तत् खलु परिहासार्थं
कल्पनामात्रमिति स्थापयिष्यते चशब्द उक्तसमुच्चये हि
निश्चये अतो याद् कदाचिन्नेकोप्यत्रागतो मत्पाश्वं युष्मान्
पश्येत् तदांभयेषामपि लज्जाभये स्यातामिति भावः । अतो-
ऽत्रावस्थित्या निजबन्धुभ्यो ममात्मनश्च साध्वसं भयं मा
कृद्वं नोत्पादयत यद्वा, हे महामन्त्राभिज्ञ ! ते सुदुर्गमेव न मध्यं
नागमिष्यन्ति आगता अपि न द्रक्ष्यन्त्येव तत्राह, युष्माक-
मप्राप्या बन्धूनामनिष्टशङ्कतो भयं नोत्पादयत "साधवो
बन्धुवत्सलाः" इति न्यायात् अतस्तेषु स्नेहेन च निवर्त्तन्म-
मिति भावः । अथवा श्लोकद्वयेऽस्मिन् प्रत्यावृत्त्येवं व्याख्येयं
हे सु (व्रत)वृत्तत्वत्पाश्वस्थिता न कुतश्चिदपि विमिश्र इत्याशङ्क्य
चक्षुर्मुद्रणपूर्वकं साभिनयमाह-नेहेति । मत्पाश्वं स्त्रीभिर्न स्थेयं
आबालब्रह्मचारित्वेन मम स्त्रीसङ्गपरिहारादित्यर्थः । अहो वत
बालिकानां वृद्धानां वा कदाचित् सहवासे दोषोऽपि किञ्च न
घटत युष्मं तु नवयौवनाकृता इत्याह, हे सुमध्यमा इति ।
ननु, महाकपटपटो ! व्रजेऽस्माभिः सङ्को भवतो बहुधा
भवत्येव तत्राह, इहेति । इह निर्जने वने समये च प्रदोषे
इति दोषविशेषं श्रीमुखमङ्गीविशेषेण सूचयति अत इहेदानीं
युष्मत्सङ्गात् मम दुष्कीर्त्तिरिति वा पाठः कीर्त्तिरेव बाढं स्या-
दिति सर्वथा प्रयातैवेति ननु सुपतिष्ठ न कोपि ह्रास्यतीति
दुष्कीर्त्तमाभैषीः तत्राह, मातर इति । अतो नूनमत्रागता
द्रक्ष्यन्त्येवेति भावः । अतो मद्वन्धूनां मद्वत्तमङ्गान्मदुष्कीर्त्तं भयं मा
सम्पादयत अन्यत् समानं वस्तुतस्तु तेषां भयोत्पादनेन वंशीवादन-
स्तथादूरे सुगुप्तस्थाने नेतुं तथोक्तमिति श्लेषार्थश्चायं न चात्र स्त्रीसङ्ग-
गमनमाशङ्क्य यतः मातर इत्यादि एवार्थः हिशब्दः गहनवने
अस्मिन्वा इवापश्यन्त एव विचिन्वन्ति अतो बहुमार्गेणापि न
द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः । अतश्च बन्धुभ्यो भयं मा कुरुतेति ॥ २० ॥

श्रीमद्गीररात्रवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च, मात्रादयो युष्मानपश्यन्तो मृगयेयुरतो बन्धूनां मात्रा-
दीनां साध्वसं भयं मा कृद्वं नोत्पादयत ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विचिन्वन्तः मृगयन्तः कृद्वं कुरुवं साध्वसं भयम् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्धर्मा ।

पुनः प्रतिपात गृहमिच्छुकस्य युक्तिं वक्ति, मातर इत्यादि
मातरः पितर इति कुमारीः प्रति पुत्राः पुत्रपुत्राः आतरः
पितरश्चेति स्यात्तद्वत्तुः प्रति अथवा पितरः पुत्रा इति

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

परस्परसापेक्षतया पितृणामेव पुत्रा इति बोद्धव्यं यथा पिता पुत्राश्चागत इति पितुरेव पुत्रोऽधिगम्यते तेन पितृशब्दसञ्ज्ञि-
कृष्टपुत्रशब्देन वैमात्रेयभ्राताऽधिगन्तव्यः भ्रातृशब्देन सहोदर इति च अपश्यन्तः सन्तो विचिन्वन्ति तस्मान्द्वन्द्वसंसाध्वसं माकृद्वं मा माकुरुतेत्यर्थः । न गृहं प्रति यातोति पक्षान्तरे युक्तिः यो युष्माकं मात्रादयः अपश्यन्तः सन्तो मा विचिन्वन्ति मम योगमायाप्रभावात् पश्यन्त एव वसन्ते कथं विचेष्ट्यन्ती-
त्यर्थः । मन्वमानाः स्वपार्श्वस्थानिति वक्ष्यमाणत्वात् तस्माद्वन्द्व-
साध्वसं माकृद्वं न कुरुत अकारः प्रेक्षणीयः अभावेन
ज्ञानोना इति केवलस्य अकारस्य निषेधवाचकत्वम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अथ वयमभिसारिका एव त्वामुद्दिश्य समागताः किमिति प्रेष्यन्ते इत्याशङ्क्याह—मातर इति । भवतीनां मातरो नियामिकाः तास्तु नागताः अतो भवतीनामन्वेषणमपि करिष्यन्ति अतः तासां साध्वसं भयं माकृद्वं मा कुरुत न च वक्तव्यं ता अपि तस्या स्त्रीत्वाद्वा नागमिष्यन्तीति चेत्तत्राह, पितर इति । तेषां कुले कलङ्कुशकुला ते समागमिष्यन्त्येव तर्हि तैः सह गन्तव्य-
मिति चेत्तत्राह—विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्त इति । गोकुलान्तर्ग-
तानां कृष्णस्थानागमने मध्ये बहवो मार्गाः स्फुटिताः सन्ति तत्र भगवन्माया तिष्ठति यथा न कोपि भगवत्समीपं गच्छति अतो मार्गान्तरेणैव गताः अपश्यन्तः सन्तो विचिन्वन्त्येव अनेन स्थितौ शङ्कामावोप्युक्तः बन्धुभ्यः साध्वसमिति च तस्मात् स्वर्गोत्तमता इति न गन्तव्यं कुले च कलङ्को भविष्यतीति च ननु, (च) तेषां स्त्रीत्वात् जानन्तीति नागमिष्यन्तीति चेत् भगवत्समीपं वा समागता इति तत्राह पुत्रा इति पुत्राणां सर्वथा वक्ष्यकत्वं महती वज्जति तेषु दयया भवाभावार्थं गन्तव्यम् ननु, ते बालका इति चेत्तत्राह, मातर इति । ते हि समर्था अन्वे-
षणो वज्जन्तश्च अतो वज्जया अवष्टा कदाचित् शरीरमपि त्यजेयुः अतो भ्रातृस्नेहाद्गन्तव्यम् ननु, ते अपकीर्तिभयादन्वे-
षणेन गमिष्यन्ति तरुणास्ते तरुण्यो वयमिति चेत्तत्राह वः पतय इति तेषां भोगापेक्षायस्ति तेषामेव चायं रसः अतः परं खं नान्यस्मै देयं भोगश्च ततोपि सिद्धः सर्व एव अप-
श्यन्तः गृहे अवष्टा अवश्यं विचिन्वन्ति अतो बहुकालमवष्टा नाशङ्क्या अपहारशङ्कयाच भयं प्राप्स्यन्ति न च वक्तव्यं किमस्माकं तैः तत्राह बन्धुसाध्वसमिति ते हि बान्धवाः तैः सहैव स्थातव्यम् अतो वक्ष्यकत्वं विद्यमानत्वात् व्यावृ-
गन्तव्यमिति ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

ननु, राजावपि वनेऽपि युवतीनामपि सङ्गो न गमने दोषो न जने कदुष्यते सख्यं तदपि बन्धवो भवतीरनिष्ठाकृया साम्प्रतमवश्य-
मन्विष्यन्त्यस्तान् मा व्याकुलयतेत्याह, मातर इति । यो युष्मान् विचिन्वति मृगयन्ते तत्र पुत्राः द्विभिमाया एव नान्वेषणपराः

पाययन्त्यः शिशून् पश्यति कुन्दन्ति वत्सा बालाश्चेति पूर्वोपरोक्ते स्तर्वापि भगवता स्वस्मिन्स्त्रियेषज्ञानाभावमभिनीतवतैवोक्तमित्य-
दोषः अतो बन्धूनां साध्वसं युष्मद्वदशोत्थं भयं मा कृद्वं नोत्पाद-
यत पक्षे अपश्यतो विचिन्वन्त्येव न त्वतिदूरेऽतिनिबिडे वनेऽ-
स्मिन् यो न द्रक्ष्यन्त्यतो बन्धुभ्यस्तैः सकाशाद्भयं माकृद्वं स्वच्छ-
न्देन मया सह राजावत्र विवसतेति भावः ॥ २० ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

तत्र मास्तु घोरसत्त्वादिशङ्का गुरुजनमीतिस्तु सम्भावत इत्याह—मातर इति । प्रथमे पक्षे साध्वकचरीरुद्दिश्याह—व इति । भवतीः प्रति ब्रवीमीति भावः । अत्र पतय इति साध्वकचरीषु पतिमन्याः नित्यसिद्धासपहासमात्रमेव पुत्रास्तु सुतरामुप-
हासः यथाश्रुते तु मातृवप्ययोरपुत्रादिसद्भावे तासामङ्ग-
जरतोत्थापसौ परमो रसाभास अनौचित्यं चेति ध्येयम् । यद्वा, व इत्याग्रहेणाह—अपश्यन्तः गृहेष्विति शेषः । ततश्च बन्धुभ्यो मम साध्वसं मा कृद्वं यूयं तु निमया इत्यर्थः । पक्षे ननु, मास्तु लोकापवादवाधा निर्वाहा भवत्पार्श्वस्थितिवन्धुमयजनकैति याम इत्यत आह—मातर इति । विचिन्वन्तोऽपि मम मुरलीकलमोहिता न द्रक्ष्यन्ति । यद्वा, कापि मयाऽन्तर्ज्ञानविद्या साधिता इति यद्वा अपश्यन्तः सन्तोऽपि विचिन्वन्ति ते तु मम योगमायाप्रभा-
वात् स्वान् स्वान् दारान् पश्यन्त एव कथं विचेष्ट्यन्तीत्यर्थः । अतो बन्धुसाध्वसं मा कृद्वं ॥ २० ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

औदासीन्यपक्षे घोरसत्त्वादिभयं सम्भाव्य कुलजनभयमपि दर्शयति—मातर इति । पुत्रा इति पुत्रसदृशा भ्रातृपुत्रादयः ते सर्वे यो युष्मानपश्यन्तो विचिन्वन्ति मृगयन्ति तथा च तेषां बन्धूनां साध्वसं सम्भ्रमो जायते तस्मा कृद्वं मा कुरुत इति पक्षान्तरे तु सख्यमत्रस्थितः सुखदा परन्तु बन्धुसाध्वसभयाद्भजे गन्तव्य-
मेव तत्राह, मातर इति । ते अपश्यन्तो विचिन्वन्त्येतान्निमित्तं यद्बन्धुप्रयुक्तं यो युष्माकं मनसि साध्वसं तस्माकृद्वं तेन गोचा-
रयागृहकल्यादिभ्रान्ताः घोरं गाढं निद्रा तमोरुपयतीति घोररूपा रात्री तस्यां निद्रिता मन्मायामोहिताः स्वान् दारान् स्वपार्श्व-
स्थानेन मन्यमानाश्च, यद्वा, तथाभूनास्ते अपश्यन्त इति मा किन्तु योगमायाप्रभावात्स्वपार्श्वस्थानेन पश्यन्तः अत एव मा विचिन्वन्ति तथा च तज्जीतिप्रयुक्तं बन्धोः प्रेष्टव्यं मम साध्वसं मा कृद्वं मम तु वः समागम एव जीवनमिति भावः ॥ २० ॥

श्रीधनपतिसूक्तितमागवतगूढार्थदीपिका ।

ननु, भवत्प्राप्तीच्छया समागतानां भगवद्गीतादिनोद्दीपिता-
स्माशरण्यं विजम्बसहनाक्षमाणां स्वभक्तानामस्माकं त्यागो नोचितः इति चेत्तत्राह—मातर इति । कासाञ्जितमातरः कासाञ्जितपितरः कासाञ्जितपुत्राः कासाञ्जितमातरः कासाञ्जितपतयः कासाञ्जितसर्वं गृहजना अपश्यन्तो विचिन्वन्ति

दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररञ्जितम् ।

यमुनानिललीलैजतरुपल्लवशोभितम् ॥ २१ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

मृगयन्ते । ननु, अन्वेषणाजिवृत्ता अतो माप्रादिकोपि यथा-
गत्य मत्पाद्वै युष्मानपि पश्येत्सदोभयेषां भयलज्जौ स्याता-
मतोऽत्र स्थित्वा बन्धुभ्यः स्वरूपं भयं बन्धूनां मम
चापकीर्तिभयं च मा कुरुत आतो बन्धूनां साध्वसपरि-
हारायं व्रजं प्रति यात अन्वेषणं वा चलत तथा च सम्प्रत्यक्षित
भवतीनां प्रतिबन्धकमतो मम को दोष इति भावः । अन-
मिच्छापक्षे । ननु, नास्त्यस्माकं किञ्चिदपि भयं समुदायनि-
विष्टत्वाद्भवत्समीपस्थत्वाच्च नाप्यपकीर्तिभयं सङ्कुश आग-
तत्वाद्दृष्टान्स्थाने स्थितत्वाच्चेति चेत्तत्राह—मातर इति । भवतीनां
नियामकाः युष्मान् गृहे ऽदृष्ट्वा विचिन्वन्ति अतस्तासां
साध्वसं मा कुरुं ननु, आग तेप्येवंविधा एवास्तः स्त्रीत्वाद्वा
नागमिष्यन्तीति चेत्तत्राह—पितर इति । ते स्त्रकुले कलङ्कपातशङ्कया
विचिन्वन्त आगमिष्यन्तीत्यर्थः । ननु, तेपि नागमिष्यन्ति सङ्कुश
आगतास्त्वस्मात्तु शङ्कानुरथानात्स्त्रीस्त्वभावस्य तैरपि ज्ञातत्वा-
च्चेति चेत्तत्राह—पुत्रा इति । पुत्राणां रत्नग्राग्रहो महती लज्जा
च वर्तत इति भावः । ननु, ते बाला इति चेत्तत्राह आतर इति
तेह्यन्वेषणो समर्थः लज्जावन्तश्चाऽनस्ते अदृष्ट्वा लज्जया कदा-
चिच्छरीरमपि त्यजेयुरिति भावः । ननु, तरुणास्ते वयं च
तरुणयोऽतो लज्जयान्वेषणार्थं नागमिष्यन्तीति यद्वा, ननु रात्रौ
पतिसन्निधौ स्थितिसम्भावनया तेऽन्वेषणाय न प्रवर्त्तन्त इति
चेत्तत्राह—पतय इति । ते रात्रौ भोगपेक्षया भवत्यो नो दृष्ट्वा
अन्वेषयन्तो ऽप्रागमिष्यन्ति तस्मात्तदीयो रसोऽन्यस्मै न देयो
भोगसिद्धेस्तत एव सुकरत्वात् इति भावः । नन्वेवं तर्हि ते
यद्वा प्रागमिष्यन्ति तद्वा तैः सार्द्धमेव गमिष्यामोऽतस्ता-
वत्वं तुष्णीं तिष्ठेति शङ्कानिरासाय विचिन्वन्तीत्युक्तं तथा
च गूढाजिगताः मध्ये स्फुटितैर्मागान्तरैर्गताः सन्तो विचि-
न्वन्त्येव अतोऽप्रागमनं तेषां कुप्यन्मतो विचिन्वन्तो खेदं
मरणां वा प्राप्नुयुरित्यर्थः । नन्वस्तु किमस्माकं तैरिति
चेत्तत्राह—परिजनैः सार्द्धमेवावस्थानयोग्यानां कुलाङ्गनानां
युष्माकं तत्साध्वसोत्पादिकाप्रवृत्तिर्नोचितेति भावः । मानिनी-
पक्षे; ननु, किमित्येवं निर्वज्जः सन् वृद्धपरिवाररक्षिता लज्जा-
वतीऽस्मान्प्रति ब्रवीषि वयमत्र क्षणमात्रमप्यवस्थातुं न
शक्नुमः यतः परमप्रेमास्पदा अस्मान्पश्यन्तोऽस्मन्मात्रा-
दयोऽन्वेषणाय निस्सृताः स्युरऽतस्तेषां मध्ये यद्येकोप्यत्रा-
गत्याल्लामान्पश्येसार्हि महानऽनर्थो भवेत्तस्मात्तदागमनात्पूर्व-
मेव ज्ञादिति वाऽस्माभिर्गन्तव्यमिति चेत्तत्राह—मातर इति । बन्धुभ्यः
साध्वसं यतस्ते माप्रावयोऽपश्यन्तः विचिन्वन्त्येव न तु गहने-
ऽस्मिन् वने तेषामागमनं सम्भाव्यम् इति भावः । यद्वा, विचि-
न्वन्ति नत्वप्राऽऽयान्ति नाप्यायास्यन्ति हि यतोऽपश्यन्तो
न द्रष्टव्यन्तो वनस्याऽस्यातिनिविष्टत्वान्मया तामस्या विद्यै-
तस्यामस्याच्छादितत्वाच्चाऽतस्तज्ज्ञं विद्याय मया सार्द्धं यद्येदं

रमतेति भावः । निवृत्तिपक्षे । ननु, निर्विशेषमस्मरदं ब्रह्म यथोक्त-
रात्रिकल्पमिति त्वया कथं ज्ञातमित्याशङ्क्य बहुविद्वत्सम्प्रातः-
पक्षेरित्याह—मातर इति । वो माप्रादिस्थानापन्नाः साङ्ग्यध्वर-
मीमांसकादयः विचिन्वन्ति यथोक्तं ब्रह्म श्रुतिप्रमाणिक-
मस्ति न वेति विचारयन्ति तथापि न पश्यन्त्येव तथा च
यदि स्यात्तर्हि परमविचक्षणैरन्वेष्यमाणमवश्यमुपलभ्यते नो-
पलभ्यतेऽतः स्फीताल्लोकवर्तिघटानुपलब्ध्या घटाभाववत्तदभावो
निश्चीयत इति भावः । तस्माद्यथोक्तरात्रिकल्पत्वाच्चाप्याय पर-
मोद्योगवत्त्वादेते वो बन्धवः तेषां साध्वसं तन्मताननुमोदनेन
वेदवाह्यत्वप्राप्तिभयं मा कुरुं स्वरक्षकस्य रक्षणमेवोचितं
ननु भयप्रदानमिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हेत्वन्तरमाह—मातर इति । बन्धूनां साध्वसं भयं मा कुरुं
मा कुरुतेत्यर्थः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

इतनी सुनकें गोपी जब हल चल नई भई तब भी-
कृष्णचन्द्र बोले, कि-तुम्हारे मैया बाप वेदा मैया और पति-
ये सब तुम सवनकों न देखि कें दुदत डोलें हैं सो तुम
उनकों हवराट मत करावो । अथवा दूसरो अर्थ यह है कि-
मैया बाप बन्धु इत्यादिक सब तुम कों दुदते भजेई रहो
परञ्च देख नहीं सकें है तासों इतनी दूर या वन में उन-
के कलु आयवे को भय मत करौ भजे प्रकार मेरे सङ्ग
सुन्दर रास विलास करौ ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इष्टप्रणयकोपेनान्वतो विबोध्यन्तीः प्रत्याह—दृष्टमिति ।
राकेशस्य पूर्णचन्द्रस्य करैरञ्जितं यमुनास्पर्शिनोऽनिलस्य
लीला मन्दगतिस्तया एजस्तः कम्पमानास्तरुणां पल्लवास्तैः
शोभितम् ॥ २१ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोपिषी ।

कुसुमितमित्यादिविशेषणैर्दृश्यतोक्ता यद्वा इष्टप्रणय-
कोपतो वनालोकनेन दृष्टं वनमित्युक्तं उक्तविलाकनेन च
राकेशकररञ्जितमित्युक्ते कालिन्धीतीरावलोकनेन तु यमुनेत्युक्त-
मिति विवेचनीयं तत्र यमुनेति शैल्यं जीलेति माद्यं वनस्य कुसु-
मितत्वेन खत एव सौगन्ध्यमित्यानिलस्य गुणप्रयं अन्यथैः

भीमस्नातनगोस्वामिकृतबृहत्सोषिणी ।

व्यञ्जितम् यद्वा, ननु महामोहनवाक्याद्यतिक्रमेण तेऽस्माभिरुपेक्षिता एवेति कुतोभयमिति चेत्तर्हि तादृशप्रयत्नेन रात्रावत्रागमनस्य किं नाम प्रयोजनमिति सकेतव्यं क्षणं ध्यात्वा आंश्वातं दिष्ट्या पूर्णचन्द्रायां रात्रौ मदीयश्रीवृन्दावनशोभानिरीक्षणार्थमागतमिति भवतु तच्च सम्पन्नमेवेति संसन्त्वनमभिनयेनाह—यद्वा, गृहवन्धाद्युपक्षया श्रीवृन्दावनचन्द्रं श्रीकालिन्दीविहारिणीयां चानुभवितुमागताः स्म इति कुतोभयमिति चेत्त सत्यं तर्हि परमशोभायुक्तवृन्दावनस्य तत्रादितचन्द्रस्य च तथा सुन्दरकालिन्दीविहारिणीतंगतिलक्षणायाश्च दर्शनमिदं दिष्ट्या सम्पन्नमेवेत्यगुह्यत्वादिना दर्शयन् सखीत्वमाह—इष्टमिति । अर्थः स एव वस्तुतस्तु साक्षात्तया तादृशवनादिप्रदर्शनेन भावमेव विवक्ष्यति—श्लेषार्थश्चायम् एतत्पक्षे इष्टमिति ह्यस्याम ईदृशं सर्वगुणयुक्तं वनं इष्टमेव तत्तस्मात् घोषं मा यातेत्यन्वयः । यद्वा, एतादृशे वने साक्षाद्दृष्टेऽपि रात्रौ रतौ विलम्बनमयुक्तमेवेति तद्योग्ययमुनातीरं प्रयाम इति ॥ २१ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततस्तासां प्रणयकोपेन यदन्यतो दर्शनं तदन्यथात्प्रेक्ष्यते इष्टमिति, तथातिति परेणान्वयः । कुसुमितमित्यादिविशेषणोद्देश्यतोक्ता तत्र चषत्प्रणयकोपता वनावलोकने इष्टं वनमित्युक्तं तत ऊर्ध्ववलोकने च राकेशकररञ्जितमिति ततः कालिन्दीतीरावलोकने तु यमुनेति विवेचनीयम् अन्यत्वे । यद्वा ननु, महामोहनवाक्याद्यतिक्रमेण तेऽस्माभिरुपेक्षिता एवेति कुतोभयमिति चेत्तर्हि तादृशप्रयत्नेन रात्रावत्रागमनस्य किं नाम प्रयोजनमिति सकेतव्यं क्षणं ध्यात्वा आंश्वातं दिष्ट्या पूर्णचन्द्रायां रात्रौ मदीयश्रीवृन्दावनशोभानिरीक्षणार्थमागतमिति भवतु तच्च सम्पन्नमेवेत्यगुह्यत्वादिना दर्शयन् सखीत्वमाह—इष्टमिति । अर्थः स एव वस्तुतस्तु साक्षात् तथा तादृशवनादिप्रदर्शनेन भावमेव विवक्ष्यति श्लेषार्थश्चायम् न केवलं तद्वनानां एवात्र अपि तु परमसुखनिधानत्वमपीति भावोद्दीपनाय स्वयं दर्शयति—इष्टमिति । ईदृशं सर्वगुणयुक्तं वनं इष्टमेव तत्तस्मात् घोषं मा यातेत्यन्वयः इति ॥ २१ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चम ।

राकेशश्चन्द्रः ॥ २१—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रत्याचक्षाण इष्टप्रणयकोपान्विता विलोकयन्तीः प्रत्याह—इष्टमिति । राकेशस्य पूर्णचन्द्रस्य करैः रञ्जितं यमुना-रूपशितोऽनिशस्य लीलायां मन्दगत्या कम्पमानैस्तक्यां पल्लवैः शोभनं वनं इष्टं हि ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

राकेशश्चन्द्रः यमुनायाः अनिलेन वायुना तिमयेन एजन्तिः कम्पमानैः तरुपल्लवैः शोभितं यद्वा, यमुनानिलानितनीरेणौ जन्तिः ॥ २१ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

पुनर्यातं गृहं न यातेति पक्षद्वयमेव लक्ष्यकृत्याह—इष्टं वनमित्यादिसांख्येन । वनशोभादिहत्या यदागताः तत इष्टं वनं कीदृशं ? कुसुमितमित्यादिविशेषणत्रयं तस्मादघोषं यातं साखिरं विलम्बो मा कार्य इत्यर्थः । तत्र गत्वा किं कार्यं तत्राह—पतीन्-शुश्रूषध्वं पतीनिति यान्तीति पतय इति योगार्थत्वात् यथा-तथं पालकमात्रे बोद्धव्यम् अन्यथा क्रन्दन्ति बालाश्च वत्साः तान् पाययत पश्चाद्दुह्यतेत्यर्थः । बाला इति वत्सविशेषणं हे सखी साध्व्यः पक्षे इष्टं वनमित्यादिना उद्दीपनविशेषः प्रकटीकृतः तत्तस्मात् घोषं मा यात पतीन् मा शुश्रूषध्वं बालाश्च वत्सा मा क्रन्दन्ति तान् मा पाययत मा दुह्यत चेत्यर्थः । चिरमेव न यात इहैव सर्वदा तिष्ठतेत्यर्थः । प्रतिक्रिय मा शब्दो योज्यः ॥ २१—२२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमुक्ते परितो विलोकयन्तीराह—इष्टं वनमिति । एषा हि राजसराजसी अग्रिमा राजसतामसी यदि वनदर्शनार्थमागतं तदा इष्टमेव वनम् अतः प्रतियातेति अर्थात् सर्वदा इष्टमेव तद्वनं नात्र भयमिति स्थापितं गृहं च न गन्तव्यमिति “यदि गृहगमनापेक्षा तदैव गन्तव्यम्” इति वचनात् तच्च वनं कुसुमितमिति वर्णयति, यथा तासामत्यासक्तिर्भवति इदानीं पुष्पा-शयेव जातानि न फलानीति वा कुसुमिते वने रतिः फल-व्येति भावः । सर्वत्र मोहः प्रेषणं चानुस्यूतं किञ्च, राकेशस्य चन्द्रमसः करैः रञ्जितम् उद्दीपका पते वनं तामसं पुष्पाणि राजंसानि चन्द्रकिरणाः सात्त्विका इति अर्थे राकेश इति पूर्णचन्द्रः मतः पूर्णत्वे स्यात्तव्यं पर्वोद्विष्टौ तु गन्तव्यमिति वायुमपि तत्रत्यं वर्णयति—यमुनेति । यमुनासम्बन्धिना अनिलेन लीलायां ये एजन्तः कम्पमानास्तरुपल्लवाः तैर्मण्डितमिति जलसम्बन्धात् लीलायां चलनात् तरुणां सुगन्धानां सम्बन्धात् त्रिगुणौ वायुरुक्तः वर्णनायां रसोद्बोधको चोपयुज्यते ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततश्च ता लज्जया परितो विलोकयन्तीराह—इष्टमिति । आंश्वातं वनदर्शनार्थमागता इति ततश्च तासामूर्ध्ववलोकने सत्याह—राकेशेति । यमुनादिगवलोकने सत्याह यमुनास्पर्शना अनिलस्य लीलामन्दगतिस्तथा एजन्तः कम्पमानास्तरुणां पल्लवाः पुष्पितास्तेशोभितमित्यपीप्सितं वनदिदर्शनमपि निर्युद्धमता माविलम्बध्वमिति भावः । पक्षे वृन्दावनमिदं सर्वोत्कृष्टं तत्रापि

तद्यात मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन् सतीः ।

क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च तान् पाययत दुह्यत ॥ २२ ॥

भीमनपतिसूरिकृतगूढार्थदीपिका ।

तथाह—कुसुमितं ननु फलिनम् एतच्छ्रुत्वा दृष्टीरालोक्याह, राकेशकररञ्जितम् अतो शरत् पूर्णचन्द्रचन्द्रिकाशोभेक्षणाय भवत्यः समागताः स्युस्तदापि जातमिति भावः । यमुना-भिमुखीः समालोकाह, यमुनेति । मानिनीपक्षेः ननु, तथापि गूढादबहिस्स्माकं मनो न रमतेऽतः कथमत्र तिष्ठाम इति चेत्तथाह—दृष्टमिति । कुसुमितमिदं वनं भवतीभिरदृष्टं तथा च नास्ति गूढेष्वेवमिवधकुसुमशोभाऽतोऽत्र कस्य मनो न रमते प्रत्यक्षोपलब्धस्यापलापो न युक्त इति भावः । किञ्चैवाविधं राकेशकररञ्जनं यमुनानिललीलैजसरुपलुवशोभा च गूढेषु कस्मिन् तस्मादेतत्सर्वमवलोक्यैव प्रायशो भवत्यो मया स्मृताः स्मृत्वा च कलगीतेनाहूताः भवत्योप्यागत्य तथैव दृष्टवत्यो नो गमनाग्रहं विहायेह स्थेयं गोष्ठं प्रति मा यातेति चेत्तान्वाच्यं । निवृत्तिपक्षे । ननु, भवतो विवेकचन्द्राऽनुदया-द्वेराह्वादिर्निहिता अस्मदभिप्रायं न जानन्ति विवेकादिसाधन-सम्पन्नान्तःकरणास्तु जानन्तीत्याशङ्क्याह, दृष्टमिति । राके-शस्य विवेकचन्द्रस्य करैर्विचारभेदैः रञ्जितं शान्त्यादिलक्षण-कुसुमशोभितमन्तःकरणलक्षणं वनं दृष्टमित्युपहासः नाममन्त्रिणं धृत्ययमाशयविवेकादिमत्त इति भावः । यतो यमुनास्यानीयाविद्या सम्बन्धिनोऽनिलस्य तत्स्थानयस्य विज्ञे-यस्य लीलाया तत्तदिवर्षयल्लसया राजन्तस्तस्यानीयस्य वैरा-ग्यस्य पल्लवास्तस्यानीयाप्रविचारोत्थावैराग्यभेदास्तेऽशोभितं कदा, यथोक्तयमुनानिललीलाया विज्ञासेन राजन्तश्चञ्चतो अत्रेपिताः संसारवृक्षस्य पल्लवाः विषयप्रवालास्तेऽशोभितं तथा च धृतवेदान्तानामपि यथा पूर्वसंसारोपलभं तेषां विवेकाद्य-प्रमासंस्मरणं तन्मतानुसरणं नोचितमिति भावः ॥ २१ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

राजसिन्धोगजां वनशोभां द्रष्टुं यथागतास्तर्हि यमुना-परिणोऽनिलस्य लीलाया मन्दगत्या एजाजिः कम्पमानैस्तरु-पल्लवैः शोभितं राकेशकरैः पूर्णचन्द्रकिरणैः रञ्जितं कुसु-मितं वनं वृन्दावनं दृष्टमेव ॥ २१ ॥

भाषा टीका ।

श्री कृष्ण की इन बातों को सुन के विचारों सब गोपी वन की ओर निहारने लगीं, तब श्रीकृष्ण बोले, कि-हां हम जान गये, तुम सब वनकी शोभा देखिये कौं आई हो, सो यमुना की पवन ते हल रही है शाखा और पल्लव जामें और चन्द्रमा की किरणों से रञ्जित पुष्पित जो वन है ताको तुम देखचुकी हो, तासों अब वेर क्यों करौ ब्रज को जावो । और दूसरो अर्थ यह है, कि—महां या

वनको तुमने देखो ? कैसे खिलरहो है, और ताह में चन्द्रमा की चाँदनी जो छिटक रही है तासों औरहू शोभा होयरही है, और चन्द्र किरणों से वनहू की शोभा अपूर्व होय रही है, सुन्दर यमुनाजी न्यारी वह रही हैं ताके ऊपरसों जो शीतल मन्द सुगन्ध पवन लीला पूर्वक चलै है तासों वृन्दा के पल्लव न्यारे चलायमान होय रहे हैं, यमुनाकी खच्छ लहरियाधार रेती न्यारी खिलरही है, ऐसी सुन्दर शोभा युक्त या वृन्दावनमें वंशीवटपै मैं नागर नट वासुरी बजायरहो हूँ अब या रमणीय स्थल कौं छोड़ के तुम कहाँ जाओगी अब ब्रज कौं न जाओ मेरे सङ्ग विहार करौ ॥ २१ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सतीः हे सत्यः ॥ २२ ॥

भीमरसनातनगोस्त्रामिकृतवृत्तोपिणी ।

ततस्माद्वनशोभादर्शनेन निजमनोरथपूरणात् सदोर्ध्वगति-दधिमथनगवादिशब्दैर्घोषयति शब्दायते इति श्लेषेण सर्वेषां सर्ववृत्तं घोषयतीति घोषस्तं गोपावासे वातमाचिरम् आचि-रादेवेत्यर्थः । यद्वा, तत्र विस्मयं मा कुरुतेत्यर्थः । किमर्थं पतीन् शुश्रूषध्वं सेवध्वं कुतः सतीः हे सत्यः । अन्यथा साध्वीत्व-भङ्गापत्तिः अतो मत्पथे युष्माकमवस्थानमप्ययुक्तमिति भावः । ननु, परमसेव्यत्वं सेवामसहमानाः सदाऽसूयावन्तो दुष्ट-तरास्तेऽस्माभिः परित्यक्ता एव सतीत्वमपि त्वत्पादाज्जयो-निर्ममं कनीकृत्य दूरतः क्षिप्तमित्याशङ्क्य सकरुणं पक्षान्तर-माश्रयन् वत्सादिषु स्नेहं जनयति—क्रन्दन्तीति । अतस्तान् बालान् पाययत दुग्धं वत्सार्थं च दुह्यत दुग्धदुग्धं गा इत्यर्थः । वत्सेभ्यो बालेषु स्नेहविशेषात्तेषां पश्चाद्विशेषः एवं सर्वत्र निवर्तनार्थं पूर्वपूर्वस्माद्वाक्यादुरोत्तरस्य गच्छित्वं शेषम् पाययतेत्यस्यादावुक्तिस्तस्य द्रुतमवश्यकार्यत्वात् । यद्वा, गोप-चूडामये ! वत्सान् गोपैर्गोदोहनेन पाययिष्यन्त्येवेत्यत आह—बालाश्चेति । तेषां युष्मान् विना दुग्धपात्रासम्भवान् । यद्वा, तान् वत्सान् बालांश्च पाययत पयः कथं तदाह—दुह्यत गाः गो-दोहने स्नत एव वत्सानां बालातां च तद्दुग्धस्यैव पानं भावीत्यर्थः । अत्रेह तत्त्वं कृष्णैकप्रिया भगवत्यस्ता व्रजदेव्यः काश्चिज्जातविवाहा अपि नाममाधेयौव पतिमत्या विविधव्याजेन पतीन् वञ्चयमानास्तैः सदाऽसङ्गमावेनाजातापया एव केवलं पत्यादीनामाप्रदेया निजकौतुकविशेषेण वा तास्त्रेव काश्चित् परपुत्रान् पुत्रबुद्ध्या पाययन्तीति स्मृतः स्नत्याभावेन तान् गोदुग्धमेव पाययन्तीति वस्तुनस्तु सर्वमेतद्वर्णनं भवति एव सतीरिति श्लेषार्थेऽप्यं तत्स्माद्वनशोभादर्शनाभावात् वनशोभा-रतिसामग्रीसङ्गावाच्च आचिरं शीघ्रं मा यात यदि याय तदा

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

विलम्बेन राश्यन्त एव यास्यथेत्यर्थः । यद्वा, चिरं चिरन्तनः अस्मात्स्यादित्युक्तप्रदत्वेन बहुशोऽनुभूतो यो घोषस्तं मा यात चकारान्माशब्दस्यापि सर्वत्र सम्बन्धः पतीन् मा शुभ्र-
षध्वं सतीश्च साध्वीमां शुभ्रषध्वं न सेवध्वं तत्पदवीमपि न यातेत्यर्थः । स्नातन्त्यादिसुखमङ्गादिति नमैव वत्सादयो न क्रन्दन्त्येव गोपादिभिर्गौदौहनादिनां पयःपानसिद्धेः अतस्ताञ्च पाययिष्यथ न तु घोष्यतेत्यन्यकृत्याभावेन स्नातन्त्यं सूचितम् ॥ २२ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपनिषी ।

तत्तस्माद्वनशोभादग्नेन निजमनोरथपुर्यात् सदोच्चैर्गीतद-
धिमन्यनगवादिशब्दघोषयति शब्दायते इति घोषः श्लेषेण तु सर्वेषां सर्ववृत्तं घोषयतीति तं गोपावासं याते गोष्ठमिति कचि-
त्पाठः तत्रैव भवतीनां सर्वा सामग्रीति तदेव गन्तुं युज्यत इति भावः । माचिरम् अचिरादेवेत्यर्थः । यद्वा, तत्र विलम्बं मा कुरुते-
त्यर्थः । किमर्थं पतीन् शुभ्रषध्वं सेवध्वं कुतः सतीः हे सत्यः । अन्यथा साध्वीत्वमङ्गः स्यात् अतः परपुरुषस्य मम पार्श्वे युष्माकमवस्थानमभ्युक्तमिति भावः । ननु, परमसेव्यत्वत्सेवामसह-
मानाः सदासूयावन्तो दुष्टतरास्ते ऽस्माभिः परित्यक्ता एव पति-
व्रतास्त्वमपि त्वत्पादाब्जं निर्मलङ्गीकृत्य दूतः क्षिप्रमित्याशङ्क्य सकरुणमिव पद्मान्तरमाश्रयन् वत्सादिषु स्नेहं जनयति क्रन्-
तीति अतस्तान् वत्सान् पाययत बालार्थं च दुष्टतं पुंश्च दोह-
यतेत्यर्थः । एतच्च तत्तत्सन्निधानमाश्रितमिदं तत्प्रियगवाद्यपे-
क्षया अत्रेह तत्त्वं ताः खलुदीदृशं स घो हि स्नामी भवतीति गोपालतापिन्यां "अभ्याः कान्ताः कान्तः परमपुरुषः" इति ब्रह्मसहि-
तायां दशाक्षरादिमन्त्राश्च तथा भुत्यागमादौ कृष्णवध्व इति चात्रैव तदेवं श्रीकृष्णैकक्रान्तानां परमलक्ष्मीणां तासामन्यत्र विवाहो न सम्भवति तत्प्रतीतिश्च तासामुत्कण्ठावर्द्धनार्थं योग-
मायासुपाश्रित इत्यादौ तदर्थं निर्दिष्टया योगमायैवोति गम्यते यैव खलु तत्प्रतिरूपकल्पनया तत्प्रतिगम्यास्तान् वञ्चयति वक्ष्यते हि "नासूयन् खलु कृष्णाय" इत्यादि ततस्तैः सहाङ्गसङ्गाभावेना-
जातापत्या एव केवलं स्नेहविशेषेण यावन्नातृप्रभृतिपुत्रान् यान् पाययन्ति त एव पुत्रा इत्युच्यन्ते तेषामपि लोके पुत्रतया व्यवहारा विशेषतस्तथा पालयमानत्वात् श्रीवल्लभैवसाम्बावप्यु-
द्दिश्य "ससुतः ससुतः प्रायात् सुहृद्भिरभिनन्दितः" इति श्रीशुकेनापि प्रयुक्तत्वात् अतस्तन्माभावेन गोबुग्धमेव तान् पाययन्तीति तान् पाययत ब्रुहतेत्युच्यते अत एव मुनि-
नाप्युक्तं "पाययन्त्यः शिशून् प्रथः" इत्यत्र शिशूनिष्येव पथ इत्येव च ननु सुतान् स्तनमिति यदि च तासामुदरजा एव ते ब्युस्तृषा रासन्तृषनायिकानामादिरसनायिकानां च तासां वैरूप्येण तस्य रासन्तृष्यस्य रसस्य च वैरूप्ये स्यात् "मातरः पितरः पुत्राः" इत्यत्र श्रीभगवद्वाक्ये केषाञ्चिद्वात्रापि वनेपि मायादिविचित्रत्वेन कासा-
ञ्चिदङ्गजरीतात्वमप्याभाति तत्र पुनरतीव तत्स्यात् तत्तु भवितुम्पा-
वनस्यासम्भत्तम् "युवतीर्गोपकन्याश्च राज्ञो सङ्कलम् कालवित्"

इत्यनेन तथा तदिवं तासामात्मस्वरूपाणामुदीपनसौष्टवमपि वर्णयता श्रीमन्मुनीन्द्रेण न मतं "भगवानपि ता रात्रीः" इत्यादा-
वुदीपनसौष्टवेनात्मस्वरूपाणां तासां सौष्टवमनुस्मृत्य रन्तुं मनः श्रुते इति च गमितं वक्ष्यते च तासां सौष्टवं श्रीभगवन्तमपेक्षया प्रौढत्वं च "मध्ये मणानां हेमानां महामारकतो यथा" इत्यनेन "व्यरो-
चतेयाङ्कः इवाङ्गुमिवृतः" इत्यनेन "तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः" इत्यनेन च तस्मात् श्रीभगवता तासां पुत्रतया निर्देशस्तु परि-
हासपर एव न तु दोषोद्धारपरः वाचः पेशैर्मोहयन्निस्त्र-
प्रहस्य सदयं गोपीरित्यत्र परिहासस्य स्फुटतरत्वं दृश्यते यत एव मातरः पितरः पुत्रा इत्यादिकं च कल्पनामयमेव जल्पितं परिहासं विना तु दोषोद्धारं "निद्रामि च पिबामि च" इतिव्यासेन तासां स्त्रीकारे परमपेक्ष्यमेव च स्यात् आस्तां तावत्तासां स्वयं दोषोद्धारः तादृशस्यात्मस्वरूपस्यास्तित्वमा-
त्रेपि परमस्वव्याघातः स्यात् तस्मान्नपि सज्जामके कविभि-
र्वर्णनीयत्वेन स्त्रीकृतेन सम्भवति किमुत परमपुरुषोत्तमे महाकविगवर्णनीये लीलारसविशेषवर्णनार्थमवलीर्णो तस्मिन् वक्ष्यते च "भजते तादृशीः क्रीडा याः भुत्वा तत्पथो भवेत्" इति "सिषेव आत्मस्ववरूपसौरताः सर्वाः शरत्काव्यकयारसा भवाः" इति च तस्मात् पतयोप्यासां सायामाप्रतीताः पुत्राश्च गौणाया इति श्लेषार्थश्चायं तस्मात् वन्धुष्वः साध्वंसाभा-
वात् वनशोभारतिसामग्रीसङ्गावाच्च अचिरं शीघ्रं मा यात यद्वि-
यथा तदा विलम्बेन राश्यन्त एव यास्यथेत्यर्थः । चकारान्मा शब्दा-
स्यापि सर्वत्र सम्बन्धः पतीन् मा शुभ्रषध्वं सतीश्च साध्वीमां शुभ्रषध्वं न सेवध्वं तत्पदवीमपि न यातेत्यर्थः । स्नातन्त्यादि-
सुखमङ्गादिति नमैव वत्सा बालाश्च मा क्रन्दन्ति तस्मात् तान् मा पाययत मा दुह्यत इति च स्नातन्त्यं सूचितमिति ॥ २२ ॥

श्रीमद्गीतराज्ञाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतोऽत्रागमनप्रयोजनं जातमिति व्रजं प्रति यात चिरं विलम्बं मा काहे गत्वा किं विधेम तन्नाह-सतीः हे सत्यः । विमर्श-
व्यत्यय आर्षः पतिव्रतानामेवस्विधमागमनमनुचितमिति साक्षेप-
सम्बोधयति पतीन् शुभ्रषध्वं पश्चिद्वत् । किञ्च, वत्साः गवां इति शेषः । बालाश्च क्रन्दन्ति क्रन्दन्तुरतस्तान्वत्सान् बालाश्च पाययत चीरमिति शेषः । दुह्यत गा इति शेषः तदर्थं गाः दुह्यतेत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततो युष्मानपश्यन्तो बन्धवो भयमवाप्नुवन्ति यस्मात् तस्मात् सतीः सत्यः ॥ २२ ॥

श्रीमद्भट्टभाषाण्यकृतसुबोधिनी ।

एवं वनं वर्णयित्वा अस्यासक्तिमुत्पाद्य ततो गन्तव्यमि-
त्याह-तद्वातेति । तत्तस्माद्वनं दृष्टमिति कार्यस्यसिद्धत्वात् यात एतादृशं वनमिति मायातेत्यपि त्वति चिरं भाविष्यतीति

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कस्यैव चिरं मा यातेति च न हि कश्चिद्भगवन्तं विद्याय गोष्ठं गच्छति किञ्च, गोष्ठं यात तत्र गवां शुश्रूषणमपि भवति किञ्च, तत्र गतानां धर्मः सिध्यतीत्याह—शुश्रूषध्वमिति । पति-
सेवा स्त्रीणाम्भर्मः तत्रापि भवत्यः सतीः सत्यः पतिविशेषणं
वा पूर्वजन्मनि ताः पतिव्रताः स्त्रियः स्थिताः पुरुषभावनया
पुरुषा जाताः भवन्तश्च पुरुषाः विपरीता जाता इति अग्रे-
ऽपि विपरीतं भविष्यतीति विचार्य गन्तव्यमिति भावः । धर्म-
स्तत्र रसस्त्वैवेति पतीनिति बहुवचनान्न धर्मभावश्च या भव-
तीनां मध्ये पतिव्रताः ता वागच्छन्तिवति सर्वासामेवातयात्वे न
गन्तव्यमेवेति न हि पतिव्रताः समायान्ति लौकिकधर्मपरा-
यणाः अतो भगवद्भाष्यं रसास्त्वान्न तदभावमेव सूचयति-
किञ्च, वत्साः तथैव बद्धाः बालश्च शुभिताः ते क्रन्दन्ति
अतः तेषां रोदननिवृत्त्यर्थं तान् पाययत स्तनं दुह्यत च गाः
परार्थं च भवतीनां जीवनं न स्मर्यम अतो दुःखितानां स्थाने
सुखाकाङ्क्षिभिर्न गन्तव्यमिति ॥ २२ ॥

भीमद्विभ्वनाथकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

तत्तस्मान्मा चिरं यात अपि तु शीघ्रमेव यातेत्यर्थः । सतीः
पतिव्रता अपि शुश्रूषध्वं तद्धर्मग्रहणार्थं ता अपि भजनीया
एवेति भावः । इति परोढा उक्ता कुमारीः प्राह—वत्सा गवां
क्रन्दन्ति तान् दुह्यत दोह्यत मुनिचरीः प्राह—बालाः क्रन्दन्ति
तान् पाययत पक्षे तत्तस्माच्चिरं समस्तामपि रात्रिमभिव्याप्य
मा यात सया सह रमध्वमिति भावः । पतीन् साध्वीश्च मा
शुश्रूषध्वं विद्यात्रा दत्तस्यैतादृशसौन्दर्यस्य यौवनस्य च
वैयर्थ्यमापणानौचित्यादिति भावः । एवं मा दोह्यत मा पाययत
मदनुरागिणीनां भवतीनां किं तैरिति भावः ॥ २२ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

तत्र प्रथमपक्षे तत्तस्माद्गोष्ठं यात चिरं मा त्वरितमेवेत्यर्थः
ननु, व्रजकार्ये कृत्वैवागता नेदानीं किञ्चित्करणीयमतः शनैः
शनैः यास्यामस्तत्राह—भवतु पतीन् शुश्रूषध्वं यतः सतीरिति
तेऽपि शुश्रूषितास्तत्राह—क्रन्दन्तीति । स्पष्टं पक्षे तत्तस्मात् “गोष्ठं
गोस्थानकम्” इति कोशात्पशुप्रायावासे नागरीणां व्यवस्थितिरनु-
चितेति भावः । ननु, पतयस्तु सेव्यास्तत्राह पतीन् मा शुश्रू-
षध्वं बहुवचनश्रेण्या सतीनां बहुपतिसेवनमनुचितमित्युपहासः
योगवृत्त्यापतीन् पालकानित्यर्थः । एवं च माप्रादीनामपि सङ्ग्रहः
तर्हि वत्सबालादिपावनं तु कृपापात्रत्वादावद्वयं तत्राह—क्रन्द-
न्तीति । अत्र माशब्दस्य प्रतिपदमन्वयः ॥ २२ ॥

भीरामनारायणकृतभाष्यभाषविभाषिका ।

तर्हि किंकर्षणं तत्राह—तथात मेति । प्रथमपक्षे यतोऽत्र बहु
विधितिरुचिता वनादिशोभादर्शनमपि स्रग्भवं तत्तस्माद्गोष्ठं यात

[२५०]

यास्याम इति चेत्तत्राह—मा चिरं किं त्वरया तत्राह—पतीन्
शुश्रूषध्वम् अत्र बहुवचनमुपहासेन । यद्वा, बहूनां प्रत्येकमेक-
पतित्वेपि बहुत्वाभिप्रायेण । यद्वा, योगवृत्त्या पालकानिति यतः
सतीः सत्य इत्यर्थः । सतीनामिदमेवाचितं पतिसेवां संपाद्यागता
इति चेत् ? तत्राह—क्रन्दन्तीति । वत्साः क्रन्दन्त्यतो दुह्यत बालाः
आतुपुत्रादयः क्रन्दन्ति तान् गौकुम्भम् पाययत । यद्वा, बाला
वत्सा इति समानाधिकरणं द्वितीयपक्षे तु तत्तस्मात् गोष्ठं गवां
पशुसहशानां स्थानं गवामिन्द्रयाणां वा विहारारम्भकगति
निवृत्तिस्थले नागरीणां रसविद्यासायोग्यं चिरं मा यात प्रति
शुश्रूषार्थं याम इति चेत्तत्राह—यतो ययं सतीः सत्यः अतः
पतीन् मा शुश्रूषध्वम् अयं भावः नश्वरपतिस्त्रीकारे पतिशरीरे
पतिभेदे बहुपतित्वमापद्यत भविनाशिनां मम पतित्वे एव सतीत्वं
वत्सबालाद्यर्थगमनमाशङ्क्याह—वत्सा बालाश्च क्रन्दन्तीति । मा दुह्यत
तान् मापाययत इति माशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः । यद्वा, अस्मान्न
श्वरपतीनेषां शुश्रूषध्वं स्वमहत्त्वदृष्ट्या आधिभावयितव्यबहु-
विग्रहाभिप्रायेण वा बहुवचनम् एक विग्रहस्यैव मम बहुत्वेन
प्रतीतावप्येकत्वेनैव न सतीत्वक्षतिः । ननु, त्वमाप्तकाम इति
किं तव शुश्रूषा स्यात् तत्राह—मन्यत्र तथात्वेपि अत्र स्नेहपथे न
तथा किन्तु मम श्रीवत्सरूपाबाला अपि भवतीनां विरहे
श्रीहीना वत्सा बालाः सन्तः क्रन्दन्ति अतः स्वगवामिन्द्रि-
याणां रसं दुह्यत तेषु पूरयत तानपाययत तेषां भवदालिङ्ग
नतृषां निवर्त्तयतेति भावः ॥ २२ ॥

भीमनपतिसुरिकृतभागवतगुह्यार्थदीपिका ।

अहो नाद्यापि भागवतोत्तमा तस्मात्पुत्रा जाता वर्तन्ते तत्तदर्थं क-
मुपायमनुतिष्ठाम इति चिन्तयतीत्यौकुलचित्ता भवलोफपाह—
“वर्णाभमाचरवता पुरुषेण परःपुमान् । विष्णोराचार्यते पन्था
नान्यस्तत्तोषकारणम्” इत्युक्तत्वास्त्वभर्माचरणमेव मत्तोषोपायो
अतस्तत्रैवाऽऽश्यास उचित इत्याशयेनाह—तथातेति । यस्माद्व्राज-
स्थानं निष्कले तत्रागमनं च स्वधर्माचरणेन मत्तोषकर-
त्वात्सफलं तत्तस्माद्गोष्ठं यात तत्राऽपि मा चिरं शुभ-
कार्यं विलम्बो नोचित इति भावः । तत्र गत्वा पतीन् सेवध्वं
यतो हे सत्यः । पतिव्रतानां शुभकामिदमेवाऽनुष्ठेयमिति
भावः । यद्वा, सतीः पतिव्रताः इवब्रह्माद्याः स्त्रीः सेवध्वं
“संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति” इतिन्वायात् गुणवतीनां सेवनेन
भवलोऽपि तथाविधाः भविष्यन्तीति भावः । ननु, स्वधर्मा-
चरणस्य भवक्षरणमिमुख्यमेव फलं तस्य जातत्वात्ततो-
निवृत्तिरेवाऽधुना भवसी “आरुह्यौमुनेयानं कर्म कारणमु-
च्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते” इत्यादि शास्त्रा-
दतस्त्वदामिमुख्यमसंभ्रमानास्ते कथं सेवनीयास्ततस्तदर्थं
पतिव्रत्यन्तवद्विग्रपायोरुह्योर्गौराजिनीकृत्य दूरतस्थकमस्माभि-
रित्याशङ्क्य दया सर्वभूतेष्विति दयाया मदाराधनाङ्गत्वात्ता-
त्वाऽऽवश्यमपेक्षितेपाशयेनाह—क्रन्दन्तीति । अतस्तानात्वापुत्रं
पाययत तदर्थं गाश्च दुह्यत अनभिज्ञापक्षे एवं व्याजिनो
दीपयित्वा निषेधेनाऽऽपासक्तिमुत्पादयति—तदिति । यत्तस्माद्व्राज-
वस्थाने फलं किञ्चिदपि नास्ति तत्तस्माद्गोष्ठं यात तत्रापि मा

अथवा मदभिस्नेहाद्भवत्यो यन्त्रिताशयाः ।

आगता ह्युपपन्नं वः प्रीयन्ते मयि जन्तवः ॥ २३ ॥

भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ।

तद्वन्धूनां च कल्याणयः ! प्रजानां चाऽनुपोषणम् ॥ २४ ॥

भीमनपातिसूरिकृतगूढार्थदीपिका ।

चिरं यतः पतिशुश्रूषासमयो वसंत इत्याशयेनाह—शुश्रूषध्वं पतीन् यतो हे सत्यः । अतः क्षणमात्रमपि परपुरुषस्य मम पाश्वेऽवस्थानं पतिव्रतानां युष्माकं नोचितमिति भावः । यद्वा, कथंभूतान्पतीन्सतीः एते युष्मात्पतयः पूर्वजन्मनि पतिव्रताः स्त्रियः स्थिताः पुरुषमावनया पुरुषत्वं प्राप्ताः भवत्यस्तु पूर्व पुरुषाः स्थिताः स्त्रीषु भासकचित्त्वात्स्त्रीत्वं प्राप्ताः अतः पुनः वैपरीत्यार्थं पतीन् शुश्रूषध्वमित्याशयः । किञ्च, करुणापि स्त्रीणां स्वाभाविकी भवति अतः करुणावतीनां युष्माकं बाला वत्साश्च क्रन्दन्तीत्यतो गत्वा तान् । पाययत दुह्यतेति मानिनीपक्षे अथस्माद्धन्धुभयं नास्ति धनशोभादिरूपा रमणसामग्री चैता दृशी तत्तस्माद्गोष्ठम् भविरात् शीघ्रं मा यात किन्तु रासा- न्तरं राऽयन्ते वास्त्वयत्यर्थः । ननु, पतिशुश्रूषाणां देवदुव्यापारस्यो- धरितत्वात्तस्मात्क चिरकालमवस्थानावकाश इति चेत्- आह—पतीन्माशुश्रूषध्वं सतीः श्वश्रुप्रमुखाश्च मा शुश्रूषध्वं सतीः पदवीं मम सेवध्वं । ननु, अस्माकं बाला वत्साश्च क्रन्दन्त्यस्तः कथ- मत्र स्थेयमित्याशङ्क्य क्षणं नेत्रे निमील्य सकेतवं ध्यात्वाऽऽह वत्सा बालाश्च माक्रन्दन्ति महमत्र स्थित एव सिद्धकल्या- जानामि ते सुखेन वसन्ते नत्वाऽऽक्रोशन्ति तस्मात्मा यात दासा- दिभिः पायितत्वात्मादुह्यत तैरेव दोहनस्यापि कृतत्वादित्यर्थः । नि- वृत्तिपक्षे यस्माच्चिर्विशेषव्रतप्रतिपादनं न सत् तत्तस्मादाशु गोष्ठिक्रियार्थकश्रुतिसमुदायं यात स्वसमुदायनिविष्टाभवति क्रियामेव प्रतिपादयन् तदुक्तम् “भ्राम्नायस्य क्रियार्थत्वाद्वातार्थ- क्यमदर्शानाम्” इति ब्रह्मणः परिनिष्ठितरूपत्वात्परिनि- ष्ठितवस्तुनि च प्रत्यक्षादीनामपि प्रवृत्तिसम्भवात्तैस्त्वंवादे प्रामा- ण्यस्य दुर्लभात्वात्स्वसार्थक्याय क्रियामेव प्रतिपादयतेत्याशयः ननु, पौरुषेयवाक्यानि प्रमाणांतरापेक्षत्वात्तत्त्वंवादेविसम्भवादाऽऽ- प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा लभते अपौरुषेयाणां वेदवाक्यानां तु प्रामाण्यम् एवाधिगम्यविषयतया चक्षुरादिवदनपेक्षमेव प्रामाण्यमिति चेत् सत्यं तथा अपेक्षप्रामाण्ययोरपि चतुः स्पर्शनयोरपि विसंवादाद्यथाऽन्तरस्याप्रामाण्यं तथा ब्रह्मैकत्व श्रुतीनामहं मनुष्य इत्यादिप्रत्यक्षं च परस्परव्याघातात् शब्दस्याऽप्रामाण्यं तस्माच्चैव स्थित्वा पतीनिन्द्रचन्द्रादिरूपान् तत्तत्कर्मप्रतिपादनेन शुश्रूषध्वं यतो हे सत्यः । स्वाध्ययविध्यु- पान्तत्वादप्रामाण्यशङ्काकलङ्कायोग्याः । किञ्च । सर्वमिष्ट्यात्व- सिद्धात्तमाकर्ण्य ॥ वत्सवालेक्ष्यानीयाः कर्माधिकारिणः सर्वेऽपि क्रन्दन्ति अतस्तान्पाययत दुह्यत तत्तत्कर्मफलं सत्यमिति प्रति- पादनेन तत्सन्तोषं सम्पादयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्तस्मात् गोष्ठं व्रजं यात सतीः स्वाशुकुलाः पतयः परीक्षन्ते इति शेषः । अतस्तात् शुश्रूषध्वं परिचरतेत्यर्थः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

भीकृष्णचन्द्र बोले, कि—हे गोपीओ ! जो तुम वन देख चुकी तो अब व्रज को जाओ अब तुम होल मत करौ, तुम तो बड़ी सतीहो, तुमको पराये पुरुष की मोर नहीं देखनी चाहिये अब जायके तुम अपने पतीन की सेवा करौ, देखो तुम गायन को दुहाय के नहीं आई हो, तासूं तुम्हारी गऊन के बछरा रक्षावत होयगें और तुम्हारे बालक न्यारे रोषत होय गे सो अब जाय के उन बालकन कूं दूध पिवाओ और गऊन को दुहाओ ॥ दूसरो अर्थ यह कि—हे परम सुन्दरीओ ! अब तुम सब कुटुम्बकेन कूं छोडके मेरे सम्मुख आई हो तस्मात् चिरं अर्थात् सम्पूर्ण रात भर मत जाओ और उनके प्राकृत पतीन की शुश्रूषा मत करौ विधाता ने तुम को दिये जो ये सौन्दर्य और ये यौवन ताको व्यर्थ गमाय वो डींचल नहीं है, तासों बछरा बालक जो किल्लावे तो भलेई किल्ला- मनदेव अब जब तुम मेरे विषे अदुरागवारी हो तब उनसों तुमको कहा प्रयोजन है ॥ २२ ॥

भीमरस्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

संरम्भभूमितदृष्टीः प्रत्याह—अथवेति यन्त्रिताशया वशीकृत- चित्ताः उपपन्नं युक्तं प्रीयन्ते प्रीता भवन्ति ॥ २३ ॥

दृष्टादृष्टभयप्रदर्शनेन निवर्त्तयति—भर्तुरिच्छादिश्लोक त्रयेण ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमरस्नातनगोस्नामिकृतवृहत्सोपनिषी ।

मयि योऽभिस्नेहः प्रीतिविशेषः तस्मादिति मधुरस्नेहाख्यं पुस्त्रोभावविशेषो निरस्तः अत एव सौदास्यमाह—हि यतः सर्वेऽपि प्राणिनो मयि प्रीतिं कुर्वन्तीति मदभिस्नेहादिति साक्षादुक्त्या तमपि श्लथयति—अत एव गौरवेण भवत्य इति ॥ यद्वा, ननु, प्रियस्वदप्रवर । तर्ह्यस्माकमभीष्टं सम्पाद्यतां तत्राह—प्रीति- मेव कुर्वन्तीति प्रीतेर्भक्तिविशेषत्वाद्भक्तसङ्गकर्मणावमिति भावः । अन्यसैव्यंजितम् अहो वत परित्यक्ता एव ते सर्वे तत् किं पुनस्तन्नामप्रदर्शनेत्याशङ्क्य सश्लघं पदान्तरमाह—अथवेति अर्थ- स्तथैव । यद्वा, ममापि युष्मास्नाभिस्नेहस्तस्मात् तेनेत्यर्थः । अकार- प्रश्लेषणः अयन्त्रिताशयाः परमसाध्वीत्वात् । यद्वा, माद्विषयः

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषद् ।

कामिस्नेहेन यन्निवृत्ताशयाः पातिव्रत्येन परपुरुषस्नेहविशेषा-
ऽयोगात् एवमुभयथा भावविशेषो निरस्तः तथाप्यागता यत्
अन्यत्समानं वस्तुतस्त्वेवमौदासीन्यं चातुर्यमाग्याभावविवर्द्ध-
नार्थमेव श्रेयार्थश्चायम् अहो परमानुरक्तास्त्रापि भवतीषु किमु-
द्दीपनगमैः प्रार्थनैरेत्याह—अथवेति । अभिशब्देन स्नेहस्य
सम्पत्कोत्त्या मधुरप्रेमैव लक्ष्यते सामान्यतः सर्वेपि प्राणिनो
मम प्रीयन्ते यतः अतः सर्वोत्तमव्रजसुन्दर्यो भवत्यो मद-
भिस्नेहाद्यन्निवृत्ताशया वशीकृतचित्ताः सत्यः किं वा पत्यादि-
मयेन स्वच्छन्दः अपि मदभिस्नेहादेतोरगता यत् तदुपपन्नमेव सर्वं
तोऽपि विशिष्टमद्विषयकप्रीतिमत्त्वात् अत एव प्रेमादरेण भवत्य
इति अतोऽधुना मया सह स्वच्छन्दं रमस्वमिति भावः ॥२३॥

शुश्रूषणं धर्मः स च अमायया शुद्धभावेन धर्मैकाप-
नया वा चेत् पर उत्कृष्टः हि निश्चितं तद्वन्धूनां श्वश्रु-
श्वशुरादीनां च शुश्रूषणं तथा प्रजानां पुत्रभृत्यादीनाम् अनुपत्यादि-
शुश्रूषणानन्तरं पोषणं च धर्मः एव अमायया चेत् पर एव
चकाराख्यां द्वयोरपि मुख्यतया साम्यमपि सूचयते कल्याण्यः ।
हे साधव्यः । तदेव युष्माकमुचितमिति भावः । यद्वा, हे शुभा-
दृष्टव्यः अतो युष्माकमेव तत् सिद्धयतीति भावः । एतच्च
कैतवेन प्रोत्साहनं । यद्वा, जन्तवः प्रीयन्ते नाम किं वा आगता
यत्सद्युक्तमेव किं तु परमधर्मैर्गौवाहं लभ्येयं न त्वन्यथेति तमेव-
शिष्टोमुद्रया बोधयन्नाह—भर्तुरिति । अर्थः स एव वस्तुत-
श्च श्रेयोपहास एव तस्य परमधर्मत्वाभावात् द्वितीयपक्षेऽपि
नर्मैव तृच्छीकृतचतुर्वर्गभ्रमणादिभक्तिसाध्यप्रेमैकलभ्यस्य तस्य
पतिशुश्रूषणावाधधर्मैर्गौवाह्यत्वात् अतस्तस्य धर्मस्य परत्वोक्ति-
रपि नर्मैव एवेति अत एवोक्तं गीतादौ “सर्वधर्मान्परि-
त्यज्य” इत्यादि । श्रेयार्थश्चायं कल्याण्यः हे महाभाग्यभाजः । न
केवलं भर्तुः तद्वन्धूनां माद्विधानां च शुश्रूषणमभीष्टपूरणरूपं
परो धर्मः । यद्वा, वृष्ट्यादिभ्यो गोछादिरक्षणात्साक्षादहमेवात्र-
त्यानां सर्वेषां भर्ता तस्य किं वक्तव्यं भर्तुर्मम शुश्रूषणमिति
अद्वन्धूनां भ्रजिजेन्द्रबलदेवादीनां च तत् शुश्रूषणं तथा
प्रजानां मत्परिजनानां सुखलादीनां भ्रजिजेन्द्रगृहदासानां
च अनुपोषणमपि परो धर्मः अतः शुद्धभावेन मम सेवा
क्रियतामिति भावः । किञ्च, श्रीभगवतो रसोपयुक्तेऽर्थे प्रयुक्तमपि
वाचं बहवो अर्था अनुवर्तन्ते तत्रैश्वर्यरूपोयमर्थः । स्त्रीणाम्
अन्यासां प्राकृतयोषितामेव धर्मः न तु सर्वस्त्रीवर्गवर्णिनां
लक्ष्मीप्रार्थसौभाग्यानां युष्माकं भक्तौ प्रवृत्तानामपि धर्माना-
दरात् तद्योक्तं “त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणांस्तुजं हरेः” इत्यादिना
एतच्च हरिभक्तिविलासे एकान्तिलक्षणादौ बहुधा विवृतमेवा-
स्ति । यद्वा, भर्तुर्जगद्भर्तुर्मम । यद्वा, धर्मैरहस्यसारसर्वस्वं शृणु-
तेति पारमार्थ्यमेव नर्मैर्गौवाह—भर्तुरिति श्रिभिः । व्रजस्त्रीणां,
युष्माकं भर्तुः शुश्रूषणमधर्मः पापम अमायया तु परोऽ-
धर्मः महापापमेव भक्तिपराणां भ्रमणादिभक्तिरूपधर्मपरि-
त्यागेन पतिसेवादिपरधर्मं प्रवृत्त्या महानर्थोत्पत्तेः तथाचोक्तं
गीतासु “स्वधर्मं निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः” इति यद्वा,
अकारो विष्णुरहमेव तस्मिन्ममि मायया भक्त्यादित्यागेन वञ्च-
नया अतः भर्तुः शुश्रूषणमिति भगवद्भक्तिहीनानां सर्वकर्मणो

वैफल्यद्वैपरित्याग तथा चोक्तं बृहन्नारदीये—

“किं वेदैः किमु शास्त्रेवा किं वा तीर्थनिषेवणैः ।

विष्णुभक्तिविहीनानां किं तपोभिः किमध्वरैः” ॥

स्कान्दे च रेवासुडे—

“धर्मो भवत्यधर्मोऽपि कृतो भक्तैस्तवाच्युत ।।

पापं भवति धर्मोऽपि तवामक्तैः कृतो हरेः” इति ।

एतच्च भक्तिविलासे वैष्णवमाहात्म्यादौ व्यक्तमेव ॥ २४ ॥

श्रीमज्जिवोगोस्वामिकृतवैष्णवसोपनिषद् ।

अथ संस्मर्युमितहृष्टीस्ता निवर्त्तयितुमिव जन्तुमात्रसाधा-
रण्यानिर्देशेनातिश्रोभयन्नाह—अथवेति । पक्षान्तरमिदं वृष्टं वन-
मित्यादि निरसनापेक्षया मयि योऽभिस्नेहः प्रीतिसामान्याति-
शयः तस्मादिति रत्याख्यः पुंस्त्रीभावविशेषो न गृहीतः विशेष-
पणाभावात् अत एव सहोदास्यमाह—हियतः सर्वेऽपि प्राणिनो
मयि प्रीतिं कुर्वन्तीति मदभिस्नेहादिति साक्षादुक्त्या
तमपि शिथिलयति—अत एव गौरवेण भवत्य इति अन्यसैः
यद्वा, अहो वत परित्यक्ता एव ते सर्वे तत् किं पुनस्तन्नाम-
ग्रहणेनेत्याशङ्क्य सश्लाघं पक्षान्तरमाह—अथवेति । अयंतस्तथैव
वस्तुतस्त्वेवमौदासीन्यं चातुर्यमङ्ग्याभावविवर्द्धनार्थमेवेति श्रेयार्थ
श्चायम् एवं यद्यप्यन्यप्रयोजनागतास्तथापि मत्प्रार्थनया कियन्त
क्षणमत्र विश्राम्यतेत्येवमुक्त्वा पक्षान्तरमाह—अथवेति । अभि-
शब्देन स्नेहस्य सम्पत्कोत्त्या रत्याख्यभाव एव सूचयते ततश्च
यदि वा मदभिस्नेहादागतास्तर्हि तदेतत् उपपन्नं युक्तमेव-
त्यर्थः । तत्र हेतुः जन्तवः प्राणिमात्राण्यपि मम मत्सम्बन्धे प्रीयन्ते
मयि प्रीताः भवन्तीत्यर्थः । ततस्तद्व्यभाववतीनां वा भवतीनां
का वाञ्छति भावः । अत एव प्रेमादरेण भवत्य इति अतोऽधुना
मया सह स्वच्छन्दं रमस्वमिति भाव इति ॥ २३ ॥

ननु, यद्यस्माकं भवदभिस्नेहो निश्चितस्तदा भवच्छुश्रूषापि
युक्तेत्याशङ्क्य धर्मशास्त्रेण भावयति—भर्तुरिति श्रिभिः । भर्त्रा-
दीनामेव शुश्रूषणादिकं धर्मः ननु तदितरेषामस्माकं स चान्य-
धर्मोपेक्षया परः । ननु, तदप्यस्माभिर्मयथा युक्तं क्रियत एव
तत्राह—अमाययेति । परपुरुषस्य मम भजने तत् सकपटमेव
स्यात् ततः सोऽपि दुष्येदिति भावः । कल्याण्यो हे साधव्यः ।
तदेव युष्माकमुचितमिति भावः । एतच्च कैतवेन प्रोत्साहनं वस्तु-
तश्चोपहास एव तस्य परमधर्मत्वाभावात्—

“एतावानेव लोकेस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः ।

भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः” ॥

इति श्रीधर्मराजवाक्यादिति श्रेयार्थश्चायं न केवलमभिस्नेह-
हेतोरथोपपन्नत्वम् अपि तु धर्महेतोरपीत्याह—भर्तुरिति । अमायया
कन्याभिर्निजसंज्ञाववृत्तत्वेनैव न तु बलादापाहितत्वेन यो भर्ता
तस्यैव शुश्रूषणं परो धर्मः तथा तद्वन्धूनाद्येत्यादि अन्यत्र
परमधर्मविदा श्रीभीष्मेश्वराभ्याः परित्यागाद्धर्मतो भर्तु-
त्वासिद्धेः तदेव संज्ञाववृत्तत्वेन ते मायया कपटेनैव भर्ता-
संज्ञाववृत्तत्वेन त्वहमेव सत्यमर्त्ता भवतीभिः शुश्रूषणीय इत्यर्थः ।
अत्र तु बाह्यमारभ्य भवतीनां हृदयमेव मम स्वाधीनीति भावः ।
वस्तुतस्तु स एव एवार्थः स्थापयिष्यते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु त्वयि स्नेहाद्वयमागताः अतः कथमेवं वक्तुमर्हसी-
त्यत्राह—मथवेति । मयि प्रेमप्रकर्षाद्वशीकृतचित्ता यदि यूयमागता
सर्वाद्भागमनमुपपन्नं युक्तमेव कुतः हि यस्माज्जन्तवो मयि
प्रीयन्ते मयि प्रीतियुक्ता भवन्ति सर्वान्तर्यामिणिं सर्वसृष्टिदि मयि
सर्वजन्तुसाधारण्यं प्रीतिमात्रं भवतीनामप्यविरुद्धम् ॥ २३ ॥

न केवलं त्वदभिस्नेहमात्रादागताः किन्तु त्वया सह रन्तु-
मिच्छयेत्यत्र दृष्टादृष्टमयप्रदर्शनेन प्रत्याक्षेपे—मत्तुरिति त्रिभिः ।
यदमायया निष्कापट्येन भर्तुः शुश्रूषणं परिचरणं तदेव
स्त्रीणां परो प्राया यस्मात्तथाविधः धर्मः तथा हे कल्याण्यः
तस्य भर्तुर्वन्धूनां पितृप्राजादीनां प्रजानां स्वापत्यानां च यथाह
शुश्रूषणं च परमो धर्मः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भूतागमनकारणमित्युक्तमुक्तम् रागमूलत्वाप्रवृत्तेरिति तत्राह-
मथवेति । महमिस्नेहान्मदधिकरणस्नेहात् यन्नित्रताशयाः वञ्चा-
न्तःकरणाः तिस्रमित्यादिप्राया वा हि यस्मात्तस्मादागमनमुप-
पन्नं तत्कथमत्राह—प्रीयन्ते इति । मम प्रीयमाणस्य सतः सर्वेपि
प्रीयन्ति न चेत् तवेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमितत्वात् ॥ २३ ॥

किञ्च, अन्यदेकं शास्त्रविहितं त्वदमीत्याशयेनाह—भर्तु-
रिति । स्त्रीणाममायया अवञ्चनया भर्तुः पत्युः शुश्रूषणं धर्मो
हि लोकवेदसिद्धः भर्तुरि सन्निहितो नारायण इति बुद्ध्या
शुश्रूषणं परो धर्मो हि यस्मात्तस्मात्तस्य भर्तुः वन्धूनां
कल्याणं च भेष इति च न केवलं तद्वन्धूनां भेषः अपि तु
प्रजानां सन्ततिलक्षणाणां चानुपोषणं समृद्धिकरणं च भव-
तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

किंवा प्रार्थनापक्षे भर्तुरिति अमायया अमिथ्यात्वेनैव
यो भर्ता तस्य कौमारगारुड्य भवतीनां मध्येव ननु तत्कान्त-
भावः इति मिथ्यैव भर्तुरित्यर्थः । कन्या वैमल्येन वलात्
पतित्वामवात् परमधर्मविदा श्रीभीष्मे यास्वायाः परित्यागादिति
भावः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृद्धकमसन्दर्भः ।

पुनर्भवेति यातेत्यर्थवानुक्तं वदति—मथवेत्यादि । न वनादि-
दिदृक्षया समागताः स्मः त्वदृष्टान्तर्यामिमेवागता स्म इति चेत्
तदुपपन्नमेव महमिस्नेहमन्नित्रत्वं हि साधूनामेव अतः प्रीयन्ते
मयि जन्तवः प्राणिमात्रमेव मयि प्रीयन्ते किं पुनर्भवत्सः तन्म-
दृष्टानं तूपपन्नमेव सम्प्रति घोषं यातेत्यर्थः । पक्षान्तरे भवत्यो
महमिस्नेहात् यन्नित्रताशया इति जानीमः तेन आगताश्च
अतोऽतः परं यदुचितं तदुपपन्नं भविष्यत्येव अतः मयि
जन्तवः प्रीयन्ते प्रीता एव भवन्ति तद्युयम् सत्प्रीता भवि-
ष्यथ तत्किमिति मा घोषं यातेत्यर्थः ॥ २३ ॥

पुनस्तद्यात् माचिरं घोषमिति यदुक्तं तदनुक्तं चकि
भर्तुरित्यादिसुगमं पक्षे भर्तुर्मैत्यर्थः । एकवचनप्रयोगात् अमा-
यया अकैतवेन हि निश्चितं हे कल्याण्यः । तस्य मम वन्धूनां
मत्सुहृदां प्रजानां प्रकृष्टजन्मनाम् अनुपोषणम् अन्योन्यपरिपालनं
च धर्मः परमः मच्छुश्रूषणम् अन्योन्यप्रीतिश्चेति द्वयं परमो-
धर्म इति वाक्यार्थः तेनान्योन्यसौहार्दपुरस्सरं मच्छुश्रूषणमेव
कुरुतेति भावार्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमुक्ते याः स्तिग्धदृष्टयो जाताः ताः प्रत्याह—मथवेति । मया
वृथैवेति पक्षाः कल्पिताः वस्तुतस्तु मां द्रष्टुमेवागताः स्नेहात्
सिद्धान्तोऽयं पूर्वपक्षार्थमनूयते निरुक्तो भावो गुणार्थको दोषा-
त्मको वा न फलं प्रयच्छति लौकिको भवति अतः अनुयते
मयि योऽयमभितः स्नेहः सर्वभावेन तेन कृत्वा सन्नित्त माशुषो
यासां ता दृश्यश्चेद्भवत्यः दृहागताः तदुपपन्नमेव तर्हि को
विलम्ब इति चेत्त्राह “प्रीयन्ते मम जन्तवः” इति मम सम्बन्धितः
सर्व एव जन्तवः स्वयमेव प्रीता भवन्ति न तु मया किञ्चित्
कर्तव्यं स्नेह एव मयि न तु कृतिरिति ततः साधारण्य-
मिममर्थं ज्ञात्वा प्रतियात स्थितिपक्षे तु स्पष्ट एतावत् तद्यात-
मेति फलिष्यति न हि स्नेहादागतः प्रेयसागोपि गच्छति यन्नित्रो-
वशीकृतः अन्तःकरणे अन्याधीने जाते न किञ्चित्कालमिच्छते
निष्कपटा च प्रीतिः कर्तव्येषु भयव्य भावः ॥ २३ ॥

एवं राजसीर्निरूप्य सार्विकीर्निरूपयति—सत्ययुक्ताः निरूपयन्ते
ततो रजोयुक्ताः स्त्रीणां मुखो धर्मः भर्तुः शुश्रूषणमित्याह-
भर्तुरिति । स्वभावतो जीवानां भगवानेव भर्ता तत्रापि स्त्रीणां
स्त्रीशरीरं प्राप्तानां व्यभिचारमावाय भगवानेव सेव्यः लौकिके
तु परिग्रहात् भर्तृत्वेनाभिमतः सेव्यः स एव परो धर्मः तत्रा-
प्यमायया कापट्ये तु न सेवायां फलम् अन्वे सर्वे धर्मो भवता
तद्वन्धूनां श्वशुरादीनां कल्याण इति सम्बोधनात् भवतीनां
सर्वे सन्तीति ज्ञापितं प्रजानां च पुत्रादीनामनुपोषणम् अत्रादि-
दानेन स्तनादिदानेन च पित्रादिभिः पोषमाणानां स्वतोपि
पोषणं वा ॥ २४ ॥

श्रीद्विभनाथकृतकृतसारायंदर्शिनी ।

अथवेति इन्त मया वृथैवेतान्भागमकारणानि कल्पितान्यधुनैव
कारणमवगतमित्याह—मयि योऽभिसर्वतोभावेन स्नेहस्तस्मात्
यन्नित्रताशयाः वशीकृतचित्ताः अत एवागतास्तदुपपन्नं महमि-
क्षाभात् सिद्धं यतो मयि जन्तवः प्राणिमात्राणि प्रीयन्ते
इत्यौत्पासिकं मे सौभाग्यं न त्वौपाधिकमिति भावः । तेन
भवत्यो मयि प्रीतिसामान्यवश्य एव ननु कामोपाधिकप्रीतिविशेष-
वश्य इति ध्वनितम् पक्षे महमिस्नेहः कान्तभावमयः प्रेमा
तस्मात्सौख्यं प्रीकृत आकाशो यामिस्ताः भवतीनां मनसा
अन्नेणैवाह—माकृष्टो वसै इत्यर्थः । तत्त आगमनमुपपन्नमुचित-
मेव नतुपपन्निरहितमित्यर्थः । मयि जन्तवोऽपि प्रीयन्ते किमुत
भावनयो भवत्य इति भावः ॥ २३ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

ननु, मद्भस्नेहवत्यो वयं भवामेति चेज्जानासि तर्हि तद्यात गोष्ठमिति मुहुः किं ब्रवीषि नहि स्नेहाश्रयो जनः स्नेहविषयं जनं त्यक्तं शक्नुयात् सत्यं येन धर्मः सिद्धयेत् तदेव स्नेहवतापि (वज्र) जनेन कर्त्तव्यमिति शास्त्रमते एतद्ब्रवीमीत्याह—मर्त्तुरिति । परः उत्कृष्टः प्रमादयेति ननु पुंस्त्वर्थे सतीत्यर्थः तद्वन्धूनां श्वश्रादीनां पक्षे स्त्रीणां प्रस्तुतत्वात् स्त्रीविशेषाणां वज्रसुन्दरीणां भवतीनामित्यर्थः । मर्त्तुः शुश्रूषणं परो धर्मः न त्वात्मीयः अतः स नानुष्ठेय इति भावः यदुक्तम्—

विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः ।

अधर्मशास्त्राः पञ्चमा धर्मोऽधर्मवत्येते ।

मम विष्णुत्वाद्भवतीनां च वैष्णवीत्वात्प्रजजनमेव भवतीनां स्वधर्मोऽयम् इति परधर्म एव “धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान् मां भजेत्सर्वसत्तमः” इति धर्मान्तरत्यागपूर्वकस्य मद्भजनस्य विधिरिति भावः ॥ २४ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

इत्यमाकस्मिकागमनाभिप्रायेण प्रत्याख्याता अस्यावांतीः संरम्भश्रुमिहृष्टीः साधारणप्रीत्याश्रयनिर्देशेनातिशयोक्त्याह—अथवेति । मद्भस्नेहात् प्रीतिसामान्यातिशयात् यन्त्रिताशयाः वशीकृतचित्ताः सत्यः आगता इति चेदुपपन्नमेव युष्मासु यतो मयि विषये जन्तवोऽपि भीष्मन्दावनगताः स्थिरचराः सर्वेऽपि प्रीयन्ते इत्यर्थः । पक्षे अभिस्नेहात् अमितः स्नेहात् यतो मयि प्रीतिसामान्यं तु जन्तुमात्रेऽपि करोतीत्यर्थः । तत्र भवत्यस्तु मम प्राणप्रियायाः प्राणसख्यः सर्वदा मयि परमप्रीतिमयः ततश्चास्माकमवस्थानेन रासाद्यनुष्ठानेन विशिष्टमेव प्रीतिं कर्त्तुमर्ह्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रथमे पक्षे ननु, प्रीत्यतिशयादेव वयं न याम इत्याशङ्क्य हृष्टाहृष्टमयं इत्येवमाह—मर्त्तुरिति, त्रिभिः । तत्र मर्त्तुरिति ह्यपह्नुमः ॥ २४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभाष्यविभाषिका ।

प्रथमपक्षे नास्माकं प्रत्यादिना जनशोभया वा कथं किन्तु त्वस्नेहादागताः किमेवमुच्यते तत्राह—अथवेति । यथा तु मव-
यमगमनं जनशोभार्थमेव ज्ञातम् अथवेति अर्थान्तरे मद्भस्नेहादिव यन्त्रिताशया भवत्य आगता यतो न केवलं भवत्य एव प्रीयन्ते मयि सर्वेऽपि जन्तवः प्रीयन्ते तदपि मद्भजनमुपपन्नं नाधुना विलम्बं वक्षिष्ये इति भावः । द्वितीय-
पक्षे तु किं बहुश्रयणया त्वदर्थमेव वयमागतास्तत्राह—अथ-
वेति । मद्भस्नेहादयन्त्रिताशया भवत्य आगतास्तस्य उपपन्न-
मेव यदा मद्भस्नेहाविषया जन्तवोऽपि मयि प्रीयन्ते तदा मत्प्राण-
प्रियाणां भवतीनां तु तत्प्रेमोपपन्नमेव योग्यमेवेति भावः ॥ २३ ॥

प्रथमपक्षे वयं त्वां त्यक्तुं न शक्नुमः कथं याम इत्य-
पेक्षायां धर्मोपदेशमाह—मर्त्तुरिति । तद्वन्धूनां धर्मान् करिष्यामः

[२५१]

तत्राह—स्त्रीणां भवं मर्त्तुस्त्वेवमेव परो धर्म इति न तत्सदृशोऽन्यो धर्मः शुश्रूषणं कुर्यादिति तत्राह—अमाययेति । निष्कपटस्त्वेवो-
चिता ननु स्त्वेवया वञ्चित्वान्यत्र गमनम् अन्वयस्त्वपह्नुमः द्वितीय-
पक्षे तु मयि प्रेमाचरणमुपपन्नमित्युक्तमेवोपपादयति—मर्त्तुरिति ।
यतोऽमायया मर्त्तुः शुश्रूषणं तद्वन्धूनां प्रजानामनुपोषणं च
स्त्रीणां परो धर्मः अतो परमायमर्त्तुमेव स्त्वेवमेव मद्भजन-
दानमेवोचितमिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगुणार्थदीपिका ।

एतच्छ्रुत्वा इत्यन्तं स्त्रियचित्ता आलक्ष्याह—नास्ति भवतीनां
वनशोभेच्छाच्छा नापि मद्भस्नेहादधिकं पुत्रादौ स्नेहोऽतो
मद्भजनार्थमेव समागता इत्याह—अथवेति । मयि यः स्नेहस्तेन
यन्त्रिताशयाः वशीकृतचित्ताः सत्यो मद्भजनार्थं युष्मागता इति
स्यात् तदेतदुपपन्नमुपपत्तियुक्तं न तत्ते पक्षः हि यतः सर्वेऽपि
जन्तवो मयि प्रीयन्ते प्रीता भवन्ति । यदा, उपपन्नं सिद्धं यतो
मयि हृष्टे जन्तवः प्रीयन्ते अतो भवत्यो मद्भजनेन प्रसन्नाः
सत्यः गच्छन्तेति भावः । अनभिज्ञापक्षे एवं श्रुत्वा संरम्भश्रुमिह-
हृष्टीराहृष्ट्य ततोऽप्यधिकतोऽभ्युत्पादयति, अथवेति । वनादिकं
द्रष्टुं नागतास्ते पक्षा वृथैव मया कल्पिताः भवत्यस्तु
मयि योऽमितः स्नेहः स्वाभाविकी प्रीतिः न तु कामाद्यु-
पाधिका तेन यन्त्रिताशयाः आगतास्तदुपपन्नम् अथमेव पक्ष
उपपन्नो हि यतः सर्वेऽपि प्राणिनो मयि प्रीयन्ते तथा च सामान्य-
प्रीत्यतिशयवत्यो मद्भजनार्थं समागतास्तस्यापि जातत्वाद्भक्त-
व्यमिति भावः । अथवा यतो मयि जन्तवः प्रीयन्ते अतो मद्भस्नेहा-
द्भवत्योऽपि यन्त्रिताशयाः तदेतदुपपन्नं यत आगताः मानिनी-
पक्षे पूर्वं यद्यपि प्रयोजनान्तरार्थमागताः भवत्यस्तथापि मम-
नोरथपूत्यर्थमेव तिष्ठतेत्युक्तमिदानीं भवतीनां मयि स्नेहाति-
शयो वर्त्तते इति चिरकालान्मया बुद्ध्यतेऽतः किमर्थं ते तिरो-
धानां क्रियत इत्याशयेनाह—अथवा मद्भस्नेहाद्भवत्यो यन्त्रिता-
शया यत आगता भवत्यस्तु योग्या एव मयि तु सर्वेऽपि जन्तवः
प्रीयन्तेऽतो मद्भस्नेहाकृष्टचेतसामन्त्रागमनमुपपन्नं बहुयोग्यं जात-
मतोऽत्र स्थित्वा तत्फलं सम्पादयामिति भावः । निवृत्तिसिद्धे पूर्वं
श्रुतीतां समस्तानां क्रियापरत्वमुक्तं तत्र ब्रह्मप्रतिपादकश्रुतीनां
क्रियापरत्वासम्भवादानर्थक्याहङ्कारादिवज्रसमाप्नोष्योक्तं
वास्तिवति सूचितमिदानीमध्ययनविध्युपादानां वेदान्तानामानय-
क्यायोग्यं प्रतीयमानार्थस्य प्रत्याख्यानोऽसम्भवं चाभिप्रेत्यास्तु
वा कर्मापेक्षितकर्तव्यस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्व
मुपनिषदामिति पक्षान्तरमाह—अथवा मयि प्रसमप्रत्ययगोचर
आत्मानि अभिस्नेहात्प्रतिपादनपरत्वात् यन्त्रिताशया आज्ञार्थकं
जयोयोगित्वं वा गमयितुमशक्यास्तर्हि उपपन्नं कर्मणा सम्भव
कर्तुं देवतादिरूपमात्मानमागतास्तस्वरूपप्रकाशने सङ्गता एवं सत्या
प्रतिपाद्यमाने मयि आत्मानि सति जन्तवः सर्वेऽपि लोकाः प्रसन्ना
भवन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

यद्यपि भवत्यो मयि स्नेहातिशयवत्यो मद्भजनार्थमागता
इत्यहं जानामि तथापि श्रुतिस्मृतिबोधितस्वधर्ममात्रगोचरमिति

दुःशीलो दुर्भगो बृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा ।

पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेऽप्युभिरपातकी ॥ २५ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतगूमागवतद्वयार्थटीपिका ।

इत्याशयेनाह—मर्तुरिति । मर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां पर उत्कृष्टो धर्मः स्त्रीणामिति विशेषणम्—

“एतावानेव लोके ऽस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः ।

भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥”

इत्यादिशास्त्रात्पुरुषाणां साक्षात्समज्जनमभिहितं स्त्रीणां तु स्व-
पतिरूपस्य ममाराधनोक्तम्—

“नैव यज्ञक्रिया काचिन्न भ्रातृ नोपवासकम् ।

या तु मर्तरि शुश्रूषा तथा स्वर्गं जयत्युत ॥”

इत्यादिशास्त्रात् तत्राप्यमायया कपटराहित्येन तस्य बन्धूनां तस्य
श्वश्रूवादीनां च शुश्रूषा प्रजानां पुत्रादीनां चानुपोषणं स्तनादि-
दानेन पित्रादिभिः पोष्यमागानां तदनु स्त्रे पोषणमिति वा हि-
शब्दो यथोक्तधर्मस्य लोकवदप्रसिद्धिं द्योतयति—

“श्रुतिस्मृति ममैवायस्तामुल्लङ्घ्य प्रवर्तते ।

आश्रामङ्गी मम द्वेषी मङ्गको हि न वैष्णवः ॥” इत्यादि

अनभिज्ञापक्षे ननु, मत्स्नेहाकृष्टप्रानसाः मदर्थमागता इति
यदि जानासि तत्तर्हि प्रतियात ब्रजं तद्यातेति किमिति निष्ठुरं
ब्रवीषि न हि परस्परस्निग्धानामियं रीतिरित्याशयवतीराजो-
क्ताह, “पापान्निवारयति योजयते हिताय” इति मित्रलक्षणेऽभिहित-
त्वाल्लोकद्वयद्वितीयमिदं मदीयं वाक्यमतिकोमलमित्याशयेनाह,
मर्तुरिति । एतेन त्वयि स्निग्धात्वात्त्वच्छुश्रूषणमधुना कर्तुं प्रवृत्ता-
मतो भवतापि तदनुमोदनं कर्तव्यमिति शङ्कापि निरस्ता
यथायोग्यस्नेहस्य शुश्रूषणस्य च युक्तत्वात् तथा मर्तरि
कर्तव्यं स्नेहादिकमन्यत्र न कार्यमतो मदर्थमपि यथा जन्तवः
प्रीयन्ते तथा प्रीतिः कर्तव्येति भावः । मानिनीपक्षे न चात्र धर्मः
शङ्कामहमेव युष्मद्भर्तृत्वेन मत्सेवनस्य परमधर्मत्वादित्याशयेनाह-
अमायया मर्तुः बालभावादारभ्य निष्कपटतया मर्तृत्वेन वृत्तस्य
मम शुश्रूषणं परोधर्मः न तु बन्धुभिर्विवादाकारेणापादितस्यभीष्मे
शास्त्रायाः परित्यागेन बलापादितस्यधर्मतो मर्तृत्वसिद्धिज्ञापनाय
तस्मात्कपटागतमर्तुस्तद्वन्ध्वादि सेवादिकं विहाय मम मन्त्रध्वादि
सेवनादिकमेव भवतीति धर्मतोऽपि प्राप्तत्वादावश्यकमित्यर्थः
एवं कृते नास्ति कदाप्यकल्याणमिति सम्बोधनाशयः निवृत्ति
पक्षे तस्माद्भर्तुः स्थनीयस्य प्रतिपाद्यार्थस्य सेवनं तत्परत्व-
मेव स्त्रीस्थानापन्नानां श्रुतीनां धर्मः शक्त्यादिलक्षणः ननु,
तात्पर्येणाऽन्यपरत्वेऽपि स्वार्थपरता न हीयत इति चेत्तत्राह—
अमाययेति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् तथा च
निर्वाणजेन स्वार्थपरत्वं परमो धर्मः उभयपरत्वे वाक्यभेदा-
द्वेकपरत्वमावश्यकं सम्भवति स्वार्थपरत्वेऽन्यपरता न न्यायेति
भावः । कचिच्छक्यार्थासम्भवे तद्वन्धूनां शक्यार्थसम्बन्धिनां
सेवाप्रतिपादनमपि धर्मः प्रजानां तत्स्थानीयानां मतानां
विवक्षावितर्कैः पुष्टानामनुपोषणं तत्रैव प्रमाद्यतयोपस्थित-

तथा पुनरतिपुष्टत्वसम्पादनं च यतो हे कल्याणयः ! कृत्य-
प्रवृत्तिनिवृत्तिबोधनपरा शास्त्ररूपाः अन्यथा शास्त्रपदप्रति-
पाद्यत्वमेव भवतीति न स्यात् प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिकानित्य-
नेन कृत्यकेन वा पुंसां येनोपदिश्यते तच्छास्त्रमभिधीयत इति
शास्त्रलक्षणाभिधानात् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदि नोत्पाताज्ञवा कस्मात्तत्र वनशोभेक्षणां वा गताः
किन्तु यन्त्रिताशयाः वशीकृतचित्ताः भवन्त्यः मदभिस्नेहा-
दागतास्तर्ह्यगमनमुपपन्नं युक्तम् हि यतो जन्मवः सर्वेऽपि
प्राणिनोऽविशेषेण मयि प्रीयन्ते प्रीता भवन्ति अनुरक्तिं कुर्वन्ती
त्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं सर्वसाधारणं मदनुरक्तिलक्षणां धर्मं पुरस्कृत्य स्त्रासा-
धारणः स्त्रीधर्मो भवतीत्यादरेणानुष्टेय इत्याह—मर्तुरिति
द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

अथवा हे गोपी हो अब मैंने तुम्हारे साथ वे को मुख्य-
कारण समझा कि-तुम परम सुखसारी और मेरी मोमें
अनुराग वारी मेरे ऊपरस्नेह कर के आई हो । काहे सो
कि-तुम्हारे आशय जो अन्तःकरण है सो स्नेह ते वच्यो
भयो है सो वे बात उचितही है, क्योंकि-तुम तो परम
चतुर प्रीति के सारको जाननवारी हो पर मेरे ऊपर तो
जीव जाति प्राणी मात्र सबही प्रसन्न होवें हैं तो फिर तुम क्यों
न प्रसन्न होवणी ॥ २३ ॥

हे प्यारी कल्याणीओं तुम मोंपे स्नेह करि के आई
सो तो मझी आई परन्तु स्त्रीन को तो कपट छोटि के अपने
पति की सेवा करनी और वाके बन्धु जो माता पिता
मैया बहन है तिनकी शुश्रूषा करनी यही परम धर्म है
तथा अपने पुत्रनकी रक्षा करनी यही परम धर्म है । अथवा
दूसरो अर्थ यों है, कि-तुम्हारी सरी को मोंमै अनुराग
वारी स्त्रीन को तो निष्कट होयके पतिन की शुश्रूषाकरनी
और उनके बन्धुन की सेवा करनी तथा प्रजा को पोषण
करनी येतो पर परायो ये धर्म है कलुषधर्म नहीं है
तुम्हारी स्वधर्म तो यही है, कि-केवल मेरी सेवा और
मेरे सुख में सुखमाननो सो तुम जानती होवणी ॥ २४ ॥

अथर्ववेदः ।

ननु, परोपदेशमपिदत ! सर्वथा पतयः परित्यक्ता एव अधुना किं तदीयशुभ्रपाद्युपदेशेन ? तत्राह—दुःशील इति । चौर्यादिरतः दुर्मगः भाग्यादिहीनः निष्कलोद्यम इत्यर्थः । वृद्धो जराभिभूतः जडः कर्मादिषु सामर्थ्यहीनः रोगी महारोगग्रस्तः अधनः अतिदरिद्रः निजोदरभरणोप्यसमर्थ इत्यर्थः । अपिशब्दस्य प्रत्येक-मन्वयः दौःशील्यादियुक्तोपि न हेयः ब्रजवासी तु सर्वसद्गुण-युक्त एवेति कथं त्याज्यः स्यादित्यपिशब्दार्थः । लोकेप्सुभिः लोकद्वयापेक्षावतीभिः अन्यथा इह लोके दुःफर्तिर्यादिकं परत्र च नरकादिकमित्यर्थः । तत्र च महापापरतः परित्याज्य एवेत्याह—अपातकीति । तथा च स्मृतिः “पतिं त्वपतितं भजेत्” इति अतोऽत्रत्यानां सर्वेषामप्यपातकीत्वात् हातुं योग्य एवेति भावः वस्तुतस्तु पश्चात्कदाचित् कुतो धर्मादिविचारे सति स्व-विषयक भावविशेष शैथिल्यं सम्भवेदिति तन्निरसनं स्वयमेवा-हो धर्मभावेण न तासां भावो दृढीकृतः इति । यद्वा, इहमपि पूर्ववन्नमैव तद्भजनापेक्षया सौशील्यादिषद्गुणयुक्तस्यापि पत्यु-हेयत्वात् तन्निरूपितमेव । श्रेयार्थश्चायम् आपन्न्यः पातीति पति-रहं दौःशील्यादियुक्तोपि सन् तथा अपातकी धर्मादपति-ततोपि सन् लोकद्वयेप्सुमिरपिपतिपुत्रादीच्छुमिरपि वा स्त्रीभि-र्महाद्वयमभ्युपगम्य हातुं योग्य एव किन्तु आलिङ्गनादिना सदा सङ्गम्य एवेत्यर्थः । अहं तु न तादृशो भवाम्येव सर्व-सद्गुणत्वेन युग्मदेकाग्रित्वेन च तद्वैपरीत्यात् युव च मदपे-क्षया लोकानपेक्षिका एव तदधुनापि कथं नालिङ्गयेयेति भावः यद्वा, प्राकृतस्तादृशपदोषयुक्तोपि पतिर्न हेयः अहं तु तत्त्वतः पतिरेव साक्षात् षद्गुणैश्वर्ययुक्तश्च कथं हेयः स्यामिति सर्व-त्यागेन युवमागता यत् तदुपपन्नमेव । यद्वा, लोकेप्सुमिरेव न हातव्यः परमार्थेप्सुमिस्तु सौशील्यादियुक्तोपि अपातक्यपि हातव्यः भवत्यस्तु मयि परमानुरागाकृष्टत्वाल्लोकद्वयमभ्युपगम्य हातुं योग्य एवेति भावः । तत्र सिद्धान्तो लिखित एव । यद्वा, गोपक्षो ऽथसुयज्ञाह—स्त्रीभिर्ब्रह्ममिरपातक्यपि दुःशीलादिरूपः पतिर्न हातव्यो न गन्तव्यः “ओहाङ् गतो” इत्यस्य दुःशीलः क्रोधनः दुर्मगः कुरूपः वृद्धः जीर्णः जडो मूर्खः रोगी सदा व्याधितः अधनो बहुगोधनहीनः लोकेप्सुभिः महालोक-कामाभिः ॥ २५ ॥

अथर्ववेदः ।

ननु, परोपदेशमपिदत ! सर्वथा पतयः परित्यक्ता एव अधुना किं तदीयशुभ्रपाद्युपदेशेन ? तत्राह—दुःशील इति । चौर्यादिरतः दुर्मगः भाग्यादिहीनः निष्कलोद्यम इत्यर्थः । वृद्धो जराभिभूतः जडः कर्मादिषु सामर्थ्यहीनः रोगी महारोगग्रस्तः अधनः अति-दरिद्रः निजोदरभरणोप्यसमर्थ इत्यर्थः । अपिशब्दस्य प्रत्येक-मन्वयः । दौःशील्यादियुक्तोपि न हेयः ब्रजवासी तु सर्वसद्गुण-युक्त एवेति कथं त्याज्यः स्यादित्यपिशब्दार्थः । लोकेप्सुभिः लोकद्वयापेक्षावतीभिः अन्यथा इह लोके परत्र च दुःखमेवे-त्यर्थः । तत्र च पातक्येव परित्याज्य इत्याह—अपातकीति । पातकं पतनहेतुः पापविशेषः तथा च स्मृतिः “पतिं त्वपतितं भजेत्”

इति अतोऽत्रत्यानां सर्वेषामपि पापमात्राभावात् हातुं योग्य एवेति भावः । वस्तुतस्तु तासां निश्चितेऽपि दृढभावे उत्कण्ठा-वर्द्धनाथमेव तथोक्तमिति श्रेयार्थश्चायं तस्माद्वस्तुतोऽहमेव पति-रिति स्थिते दुःशीलेत्यादिवचनानुसारेण तत्तदोषयुक्तोऽपि पतिर्न हातव्य इति सिद्धे निखिलकल्याणगुणयुक्तपतिरहं कथं हातव्य-स्ते पुनस्तत्तदोषयुक्ता न च पतय इति कथं न हातव्या इत्याह-दुःशील इति ॥ २५ ॥

अथर्ववेदः ।

दुःशील इति । दुःशीलो दुराचाररतः दुर्मगः कुरूपो वृद्धो जरितः रोगोऽस्यास्तीति तथा न विद्यते धनं विसं मय्य तथाभूतो-ऽपि पतिः लोकेप्सुभिः पुण्यलोकानिच्छन्तीभिः स्त्रीभिर्न त्याज्यः महापातकसंयुक्तस्तु हातव्य इत्यभिप्रायेण विशिनष्टि—अपातकीति । यद्वा, एवम्भूतोपि पतिरपातकी स्त्रीणां निदुष्ट एवातः स न हातव्य इत्यर्थः लोकेप्सुमिरित्यनेनाहं मयं प्रदर्शितम् ॥ २५ ॥

अथर्ववेदः ।

पत्युः दौःशील्यादिदोषसद्भावेऽपि स्त्रीमिस्तस्यागो न विहित इत्याह—दुःशील इति । दुःशीलः कलहादिशीलसम्पन्नः दुर्मगो निर्वीर्यः क्रान्तिविहीनो वा वृद्धः गतवयाः जडः स्वकार्य-मूढः रोगो भग्नाङ्गोऽल्पाङ्गः कुष्ठारिष्याभिपीडितो वा ब्रह्महत्यादि-दोषसद्भावे कथं न हातव्य इति तत्राह, लोक इति । दौःशील्यादिदोषसद्भावेऽपि ब्रह्महत्यादिपञ्चमहापातकसहितश्चैव पतिः शुचिरेव न हातव्योऽन्यथा विदोष इति भावेन लोक इत्य-कम् ॥ २५ ॥

अथर्ववेदः ।

एवमेव दुःशील इत्यादि याज्यम् ॥ २५—४२ ॥

अथर्ववेदः ।

पुनस्तैव क्रमेणार्थद्वयं प्रकाशयति, दुःशील इत्यादि प्रकृत-पक्षे सुगमं तस्माद्वोषं गत्वा पतीनेव शुभ्रपञ्चमिति भावः पक्षे लोकेप्सुमिरेवेहं ननु मदिप्सुभिः मदिप्सुमिस्तु पतीन्-हित्वाप्यहमेव भजनीयः ममेव वास्तवपतित्वात् तस्मात् मा-घोषं ब्रजत इहैव हियत्वा मां भजत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

अथर्ववेदः ।

तथापि स पतिः समीचीनो न भवतीति चेन्नत्राह—दुःशील इति । दुष्टं शीलं मय्य श्रुतादिव्यसनवान् दुर्मगो दरिद्रः वृद्धः इन्द्रियविकलः जडो मूर्खः रोगी महारोगग्रस्तः

भीमशङ्कावतम् ।

अधनो वा अधनोपि भाग्यवाञ्छितदा सम्भावनायाः स्त्रीभिर्न
त्यज्यते एव षड्दोषयुकोपि स्त्रीभिरनन्यगतिकाभिः पतिर्न हातव्यः
स्पृष्ट एव विरोधः षड्गुणी भगवान् षड्दोषः स इति पातकी तु
हातव्य एव “मजेदपतितम्पतिम्” इति वाक्यात् । किञ्च, तत्रापि
लोकैः सुभिः येषामिह लोके परलोके च कीर्त्याद्यपेक्षा तैर्न हा-
तव्य एव अन्यथा अपकीर्तिर्भवेत् ॥ २५ ॥

भीमशङ्कावतम् ।

ननु, भवदमिहोदयतीनामस्माकमनुरुपाः प्रतिकूलशीला
अरोचकास्ते पतयः कथं सेव्या भवन्तिवत्यत आह—दुःशील-
इति । अपातकीति, “पतिं त्वपतितं मजेत्” इति स्मृतेः । पतनहेतु-
पातकवानेव पतिस्त्याज्य इत्यर्थः । लोकैः सुभिः पतिलोके,
सुखवाञ्छावतीभिः पतिं लोकैः सुभिः इहलोके परलोके चाति-
शुद्धकीर्त्तिसुखाद्यपेक्षावतीभिरेव न हातव्यः युष्माभिस्तु लोक-
त्रयाय जलाञ्जलीदेत्वा मन्माधुयै सुखवारिधौ खेलन्तीभिः प्रथ-
मत एव पतिस्त्यक्त एव ॥ २५ ॥

विशुद्धसद्विपिका ।

ननु, परोपदेशपण्डित ! सर्वेषां परित्यक्ता एव हि ते किं
सदीयशुभ्रपाद्यपदेशेनेति तत्राह—दुःशील इति । चौर्यादिरतः
दुर्भगः निष्कलोद्यमः वृद्धो जरावान् जडः कर्मादिषु सामर्थ्यं
हीनः रोगी यापरोगवान् अधनः अतिदरिद्रः पतिरित्यादि-
स्पृष्टम् अपातकी “पतिं त्वपतितं मजेत्” इति सप्तमोके-
कृतमहापातकस्याकृतप्रायश्चित्तस्य शुद्धिपथ्यन्तममजनमुपदिष्ट-
मिति पक्षे दुर्गावतपरा उद्दिष्टाह—मर्त्तुरिति । अमाययेत्यन्वेयं
कस्यामिर्निजसद्भाववृत्तत्वेनेत्यर्थः । ननु बलात्पिप्राद्यापादितत्वेन
यो मर्त्तो मलुङ्ग्यस्तस्यैव शुभ्रपाद्यं परोधर्मः तथा तद्वन्धूना-
मित्यादि अन्यत्र परमधर्मविदा भीष्मादीनामस्वादिपरित्यागा-
द्धर्मतो मर्त्तत्वासिद्धेर्न सद्भावः दुष्पन्तादिमिध्न गान्धर्ववृत्तेः
स्वीकाराद्यमेव सद्भाव इति भावः । अथवा परकीयाभिमा-
निनीराजक्याह—अस्तुतस्तु सर्वमिदं तासां प्रतारणार्थं ज्ञेयम्
अस्तुतस्तु सखीराह—मर्त्तुः शुभ्रपाद्यं स्त्रीणां परोधर्मः नच
युयं कस्यापि स्त्रियः नच भवतीनां कश्चित्पतिरिति यदि
चास्ति स चाहमेव सोऽप्यमायया माया शब्दोऽत्र कैतववचनः नच
संक्रामत्वमेव तत्रापि दास्यत्यमेव तदभाषोऽप्राया तथा शुद्ध-
सख्यवतीनां प्राणसख्याः पतिरहमेव पतिरित्युपचरितः शुभ्र-
पाद्य इति भावः ॥ २५ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

प्रथमपक्षे नास्मत्पतयस्त्वस्मत्समगुणवर्तो येन सेवार्हा भवेयु-
स्तत्राह—दुःशील इति । कोषादियुक्तः दुर्भगः कुकपः वृद्धो
गतयौवनः जडो मूर्खः अधनो दरिद्राक्रान्तोऽपि पतिः याव-
दपातकी लोकैः सुभिः स्त्रीभिर्न हेतुः सतो व्रजे गत्वा तत्सेवन-

मेव कार्यम् ॥ द्वितीयपक्षे तु षड्दोषोऽपि पतिर्न हातव्यः किन्तु
सेव्य एव तदा मत्सदृशः सुशीलः सुभगो नवकिशोरो रासिक
शिरोमणिर्नित्यनिरामयसन्निधानन्दविग्रहो लक्ष्मीपातिः परमाथ-
पतिः सेव्य इति तु किमु वाच्यमिति ॥ २५ ॥

भीमशङ्कावतम् ।

यतः परितरेव स्त्रियः परमं दैवतं तदाराधनं च परमो धर्मः
तेनैव च लोकत्रयविजय इति लोके शास्त्रे च घण्टाघोषस्तस्मात्
दुःशीलत्वाद्यनेकदोषयुकोऽपि न त्याज्यः किमुत कोषविनिर्मुक्त
इत्याशयेनाह—दुःशील इति । दुष्टं शीलं द्यूतादिव्यसनं यस्य सः
दुर्भगो मन्दभाग्यः वृद्धो जर्जरभूताङ्गः जडो मूर्खः रोगी
महारोगग्रस्तः अधनः स्वादरपूरणोऽप्यसमर्थः एवमुक्तदोषेष्व-
कैकदोषवान् किं वा सकलदोषयुकोऽपि पतिः लोकत्रयविजय-
च्छावतीभिः स्त्रीभिर्न हातव्यो नैव त्याज्यः पातकी तु यावत्
पातकी तावद्धातव्यः “पतिं त्वपतितं मजेत् आशुदेः सम्प्रतीक्ष्यैव
महापातकदूषितः” इत्यादिशास्त्रवचनात् अनभिज्ञापक्षे । ननु
अस्माकं पतयो नास्मदनुकूला अनुरुपाश्चेतरासका एवास्तः
किं तत्सेवाद्यपदेशेनेति चेत्तत्राह—दुःशील इति । षड्विधैश्व-
र्ययुक्तमपि परपुरुषमवलोक्य षड्विधदोषयुकोपि स्वपतिर्न हातव्यः
वृजवासी तु सर्वसद्गुणयुतो निष्पापश्चातः कथं त्याज्यो भवे-
द्विज्ञाशयः मानिनीपक्षे तस्माद्वलात्कारेण हेतुमाश्रया यत्स्व-
मनसा वृतः पतिः न त्यक्तो यथा च सावित्र्या पितुर्वाक्यात् सत्य-
वाञ्छ त्यक्तस्तथान्याभिः युष्मदादिभिः स्त्रीभिर्न सा वृतः पतिर्न
हातव्यः तत्रापि षड्विधैश्वर्यसम्पन्नोऽहं न तु दुःशील इत्यादि-
युक्तो वस्तुतः सर्वदोषयुकोऽपि न त्याज्यः पतिरित्येकवचनात्
स्त्रीभिरिति बहुवचनात्स्वस्यैव सर्वासां पतित्वं हर्दीकृतं तथा
च तेषां वस्तुतः पतित्वाऽभावाच्च तस्यागे कश्चिदोष इति भावः ।
निश्चितपक्षे तत्र हृष्टान्तमाह—दुःशील इति । वाशब्द इवायं
तथा च यथा पतिसम्पृक्तत्वं पतिव्रतायाः स्त्रियस्तथा वाचापि
स्वार्थसम्पृक्तत्वमिति भावः ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

छोटे स्वभाव को होय, भाग्य हीन होय, बूढ़ा लोक-
होय, बेबुद्धि को अज्ञानी होय, रोगन सों ग्रसित होय,
निर्धन होय, चाहे जैसी छोटी अवगुणी होय, परन्तु जो पातकी
न होय तो लोक के चाहने वाली कुलवती स्त्रियन की
वा पतिको त्यागितो उचित नहीं है, किन्तु बाकी सेवा
ही करने उचित है ॥ दूसरो अर्थको है, कि—अपातकी
कैसाऊ छोटी पति होय लोक की चाहन वाली बाकी
सेवन करे और जो मेरे आलोकन की चाहन वाली है तो
सर्वस्व त्यागिते मेरी सेवा करे ॥ २५ ॥

अस्वर्गमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् ।

जुगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियाः ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

फल्गु तुच्छं कृच्छ्रं दुस्सम्पाद्यम् औपपत्यं जारसौख्यम् ॥ २६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोपनिषी ।

ननु, श्रीमज्जयुवराज ! भवदाश्रया नैव पतयस्व्याज्याः किं तु सदा नामैव तेषां पतित्वं पतित्वव्यवहारस्तु त्वया सहैवास्तामित्या-
शङ्क्य तासां दीर्घाभीष्टनिन्दनेन परमाप्रियमवहित्यया साङ्ग-
सुपमिवाह-अस्वर्गमिति । स्वर्गांस्तौ पतिकूलं किं वा
पूर्वपुण्याजितस्वर्गनाशकमित्यर्थः । अयि कामिन्योऽदृष्टवान्मास्तु
स्वर्गापेक्षा लोके यथोपेक्षास्त्येव तद्वाचकश्रद्धामित्याह-अयशस्य-
मिति । पूर्वसञ्चितयशसोपि औपकम् । ननु, लोकातीत । जुगुप्सितं
तत् को नाम जानातु तत्राह-फल्गु तुच्छं भास्विरत्वात् । ननु,
भो अच्युत ! त्वया सहास्माकं तत् सुस्थिरमेव तत्राह, कृच्छ्रं
दुःखसाध्यम् । ननु, खैरसिंह ! व्रजे श्रीवृन्दावने च स्रच्छन्दविहर-
णारसुखसाध्यमेव तत्राह, मयं स्नाभ्यादिभ्यो नरकादिभ्यश्च
तत् आ सम्यक् वहति प्रापयतीति तत् । ननु, अमृतकोटिनिर्म-
ळनीयमधुराधर त्वदपेक्षयाऽस्माभिः सर्वमप्युपेक्षितमिति कुतोऽपि
न मयं तत्राह, सर्वत्र स्वदेशे परदेशे च यद्वा, व्यवहारे
परमार्थे च जुगुप्सितं निन्दितं लज्जाकरत्वात् घृणावहत्वाच्च
हि निश्चितं ननु, तत्त्वहेन्द्र ! निजामीष्टसिद्धया जुगुप्सापि
सुसह्येव तत्राह-कुलस्त्रिया इति । जातावेकत्वं
कुलकलङ्कृतस्तत् कुलस्त्रीणां परमानुचितमिति सर्वथा
परिहार्यमेवेति भावः । वस्तुतस्तु पूर्ववत् स्त्रविषयकभावदादयर्थं
मेव । श्लेषार्थश्चायं अप्यर्थे चकारः अस्वर्गादिरूपमप्यौपपत्यं
कुलस्त्रिया अपि भवत्येव तासद्वत्तादीनामपि तच्छ्रवणात् अतः
साधारण्यापत्त्या दोषविशेषो नास्तीति भावः । किञ्च, कुत्सितं
लानि आददातीति कुला या स्त्री तस्या एवास्वर्गादिकं
युष्माकं तु निश्चितसर्वस्वसारं मद्भावमाददानानां तज्जेति तात्प-
र्येण नमं च ज्ञेयम् यद्वा, नमं प्राह-उप समीपे पतियस्याः
सा उपपतिः तस्या भाव औपपत्यं पत्युः समीप्यमित्यर्थः
तत्सर्वथा अस्वर्गादिकोषयुक्तं कुलस्त्रिया इति काञ्चित् प्रे-
षसीमुद्दिष्टोक्तम् ॥ २६ ॥

श्रीमज्जयुवराज ! भवदाश्रया नैव पतयस्व्याज्याः किन्तु सदा

नामैव तेषां पतित्वं पतित्वव्यवहारस्तु त्वया सहैवास्तामित्या-
शङ्क्य तासां दीर्घाभीष्टनिन्दनेन परमाप्रियमवहित्यया साङ्ग-
सुपमिवाह-अस्वर्गमिति । स्वर्गांस्तौ पतिकूलम् अयि कामिन्यो !
दृष्टवान्मास्तु स्वर्गापेक्षा इह लोके यथोपेक्षास्त्येव तद्वाचकं
चेत्याह-अयशस्यमिति । पूर्वसञ्चितयशसोपि औपकम् ननु, जुगु-
प्समेवेतत् को नाम जानातु तत्राह, तथापि फल्गु तुच्छम् भास्विर-

[२५२]

त्वात् । ननु, भो अच्युत ! त्वया सहास्माकं तत्सुस्थिरमेव तत्राह,
तथापि कृच्छ्रं दुःखसाध्यम् । ननु, खैरसिंह ! व्रजे श्रीवृन्दावने च
स्रच्छन्दविहरणात् सुखसाध्यमेव तत्राह-तथापि मयं परलोकात्
कदाचित् स्नाभ्यादिभ्यश्च तत् आ सम्यक् वहति प्रापयतीति तत्
ननु, अमृतनिर्मळनीयमधुराधर त्वदपेक्षयाऽस्माभिः सर्वमुपेक्षित-
मिति कुतोऽपि न मयं तत्राह-तथापि सर्वत्र स्वदेशपरदेशयो-
र्व्यवहारपरमार्थयोश्च जुगुप्सितं निन्दितं हि निश्चितम् । ननु, तत्त्व-
हेन्द्र ! निजामीष्टसिद्धया जुगुप्सापि सुसह्येव तत्राह-कुलस्त्रिया
इति । जातावेकत्वं कुलकलङ्कृतोऽपि कुलस्त्रीणां परमानुचितमिति
सर्वथा परिहार्यमेवेति भावः । वस्तुतस्तु पूर्ववत् स्त्रविषयकभावदा-
दयर्थं मेवेति । श्लेषार्थश्चायं अप्यर्थे चकारः पतित्वादिपरीतस्तुपपति-
रिति अथ च लोकेऽन्यथा प्रसिद्धिमात्रश्च स्मृतिवाक्यमिह
छाद्यतया सनमं व्यञ्जयति उप समीपे पतियस्याः सा उपपतिः
तस्या भावः औपपत्यं पत्युः समीप्यमित्यर्थः । तत्सर्वथा अस्वर्गादि-
दोषयुक्तमिति एवं भर्तुः शुश्रूषणमित्यत्र परः सर्वाधिक एवा-
धर्म इति व्याख्येयम् ॥ २६ ॥

श्रीसुवर्णनसुरिकृतशुक्लपञ्चमम् ।

औपपत्यमुपपतित्वम् ॥ २६ ॥

श्रीमद्विराट्पाद्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ दृष्टमयप्रदर्शनेन प्रत्याचष्टे-अस्वर्गमिति । कुलस्त्रियाः
औपपत्यं भर्तुरि सत्यसति वा योऽन्यः सङ्गम्यते स उपपतिः तस्य
कर्मौपपत्यं तत्सङ्गमनं "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो षक्" (४।१।२८) इति
कर्मणि यक् अथवा भावे यक् उपपतिमत्त्वं तदस्वर्गमसुखक-
रमयशस्करं तुच्छं दुःखावहं भयावहं च सर्वत्र निन्दितं च ॥ २६ ॥

श्रीमज्जयुवराज ! भवदाश्रया नैव पतयस्व्याज्याः किन्तु सदा

नामैव तेषां पतित्वं पतित्वव्यवहारस्तु त्वया सहैवास्तामित्या-
शङ्क्य तासां दीर्घाभीष्टनिन्दनेन परमाप्रियमवहित्यया साङ्ग-
सुपमिवाह-अस्वर्गमिति । स्वर्गांस्तौ पतिकूलम् अयि कामिन्यो !
दृष्टवान्मास्तु स्वर्गापेक्षा इह लोके यथोपेक्षास्त्येव तद्वाचकं
चेत्याह-अयशस्यमिति । पूर्वसञ्चितयशसोपि औपकम् ननु, जुगु-
प्समेवेतत् को नाम जानातु तत्राह, तथापि फल्गु तुच्छम् भास्विर-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्धर्मः ।

पुनस्तेनैव क्रमेणाह—अस्वर्गमित्यादि । कुबलि्या औपपत्यं उपपत्तिकरणम् सर्वत्र अस्वर्गमित्यादि तस्मात् घोष गत्वा पतीन् भजतेत्यर्थः । पश्चान्तरे कुबलि्या औपपत्यं सर्वत्र अस्वर्गमित्यादि ननु सर्वातीति मयि औपपत्याभावात् वास्तवः पतिरहमेव तस्मादविचारमेवेह स्थित्वा मां भजतेत्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, कामरसे निविष्टमनसा न भर्ता बाधकः परस्मिन्नेव रसात्पत्तिरिति तत्राह—अस्वर्गमित्यादि । कुबलि्या औपपत्यं जार-सम्बन्धः तद्वत्सालमपि बहुदोषग्रस्तं तत्रत्यान् बहुदोषानाह—अस्वर्गपरलोकनाशकं पूर्वधर्मेण सिद्धोऽपि स्वर्गः तस्मिन्प्रपगच्छति किञ्च, इह लोकेऽपि यथा दूरीकरोति चकारात्रस्कोपि नापि तत्र रसभोगो महानित्याह—फलं विवति । अल्पमेव तत्सुखं क्षण-मात्रसाध्यं स्वरूपतो महदपि काष्ठतः परिच्छिन्नं परिच्छिन्नमपि कुच्छ(मि)मतिकष्टसाध्यनालपेन प्रयासेन सिद्ध्यति अतो बलवदनि-ष्टानुबन्धि । किञ्च, अनुभवकालेऽपि न रसमुत्पादयति यतो मय-जनकं गृह्णारविरोधी मयानकरसः अत एव व्यभिचारशब्द-वाच्यः मुख्यतया भयानकमेव रसमुत्पादयेत् विशेषतः प्रथमतः । किञ्च, सर्वत्रैव जुगुप्सितं सर्वदेशेषु सर्वकालेषु तत्कृत्वा यदि सत्क-मापि कुर्यात् ततोऽपि जुगुप्सितो भवेत् धर्मबु(द्धि)येस्तत्र विचि-कित्तैव भवति अतो बहुदोषग्रस्तत्वात् उच्यते नैतद्यु-क्तम् ॥ २६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मयि स्नेहसामान्यवत्सो भवत्यः स्वभावान्नवन्त्येव किन्तु भ्रमप्रतिकूलः स्नेहविशेषस्तु सर्वथैव त्याज्य इत्याह—अस्वर्ग-मिति । मास्तु स्वर्ग इति चेदयशस्वम् यशोऽपि मास्तिवति चेत् फल्गु मिथ्यैव ब्रूषे नैव फल्गु सर्वोत्कृष्टत्वेनानुभूतत्वादिति चेत् कुच्छं पत्यादिवारणकृष्टमयं ननु “वामताबुद्धमत्वं च स्त्रीणां वा चा निवारणा । तदेव पञ्चबाणस्य मन्त्रे परममायुधम्” ॥ इति “दुःखमप्याधिकं चित्तं सुखत्वेनैव रज्यते” इति रस-शास्त्रोक्तः प्रत्युत तत्कुच्छं रागवतीनामस्माकं सुजातिशय-हेतुत्वेति चेत् मयावहं लोकशास्त्रनिषिद्धत्वादौहिकपारत्रिक-भक्त्युत्पत्तिरिति ननु “यत्र निषेधविशेषः सुबुद्धमत्वं च यन्मृगक्षीया मि तत्रैव नारायणा निर्भरमासज्जते हृदयम्” ॥ इति रसशास्त्रोक्तः प्रत्युत-रसाधारकमेवेति चेत् तत्राह—जुगुप्सितमिति ॥ सर्वदेशं सर्वकालं औपपत्यम् उपपत्तिकर्तृकं कर्म कुबलि्याः जुगुप्सितमिति सर्वत्र तद्वती कुबलि-निन्दते इत्यर्थः । तत्र यद्यपि युष्माभिः स्त्रीभिः सिद्ध्या स्त्रीनिन्दयापि सुखद्वैततयापि मत्प्रणयास्पदानां युष्माकं निन्दा मया कथमुत्पादनीयेत्यतो गोष्ठमेव यातेति भावः । पक्षे सर्वत्रैति जुगुप्सितामिव सार्वत्रिकमेव प्रस्तुतेन मम नारायण-समत्वं गर्गमुखपरम्परया युष्माभिः श्रुतमेवेत्यतो ममोपप-त्येपि नैव निन्दा परमेश्वरत्वेन शुभाशुभकर्मातीतिवादिता इति भावः ॥ २६ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

प्रथमे पक्षे । ननु, श्रीनजराजयुवराज । भवदाक्षया नैव पतय-स्त्याज्याः किन्तु नास्मैव तेषां पतित्वमित्याशङ्क्य तासां दीर्घाभीष्टनिन्दनेनावहित्यया साध्यस्यमाह—अस्वर्गमित्यादि । सतो लोकगमनावरोधकम् अयशस्यं लोकापवादकरम् फल्गु तुच्छम् आस्थिरत्वात् कुच्छं दुःखसाध्यं मयावहं मयं हृष्टमहृष्टं च त-मावहति तथा तत् औपपत्यं “जारस्तुपपतिः समौ” इत्यमरः कुब-लि्या इति सङ्कोचोत्पादनं पक्षे ननु, भवदाक्षया नैव त्यजामो लोकसंग्रहाय तत्समीपस्थितिरावश्यकीत्यत आह, श्रुतेण उप-समीपे पतित्यस्याः सा उपपतिः नित्यमेव स्ववल्लभसाक्षि-वर्तीत्यर्थः “कृष्णरूपापि सा राधा नित्यं कृष्णमनुव्रता । तत्र भिक्षा निमेषाद्धम” इति माहेश्वरीसंहितोक्तः । तादृशो श्रीराधा तस्याभाव औपपत्यं तस्याः सह वास इत्यर्थः । कुबलि्याः कुलशब्दः समूहवचनः तेन सखीसमूहो लक्ष्यते सहचरी-समूहः स्वार्थेश्वरी योगक्षेमपरैस्तस्याः समीपस्थैरेव भाव्य-मिति भावः । तदुक्तमलङ्कारकौस्तुभे “कचिदग्रे कचित्पश्चात् कचित्पार्श्वपदान्तयोः । सुयानुराधाच्छायेव सा राधा अनुव्रजेत” इति तत्र अस्वर्ग स्वर्गभिन्नं स्वर्गसदृशमिति “पर्युदासः सदग्राहीति स्मृतः मम नित्यभामप्रदमित्यर्थः “यातुभान्यपि सा स्वर्गम्” इत्यादिन्यायात् एवमयशस्यमपि अलौकिकसर्वलोक-इवावनीययशःप्रदमित्यर्थः । “एता परं तनुभूतः” इत्यादि । तथा फल्गुनां दास्यत्वादिभावेन तुच्छानां कुच्छं कष्टसाध्यं नाहि कान्तमावाच्यासवतां शुद्धप्रेमव्यवहारः सुकर इति भावः । मयं न बहतीति मयावहं प्रत्युत न पारयेहमित्यादिना प्रेषवश-करं चाप्यर्थं तथा सर्वत्र जुगुप्सितमिति काकुः अपितु नित्यर्थः यत्सम्बन्धिप्रेमावहत्वादिति भावः । कान्तमाववतीषुच भ्रममेव वास्तवः पतिरिति मत्पादं एव स्नेयमित्यर्थः । शेषं भागवत् ॥ २६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभाषविभाषिका ।

कुबलि्या औपपत्यनिन्दामाह—अस्वर्गमित्यादि । पुण्यलोकनिव-र्तकं प्रत्युत तद्विकृष्टनिरवर्तिहेतुः एवमयशस्यं लोकापवाद-करं फल्गु स्वरूपं चाणिकं कुच्छं दुःखसाध्यम् इहामुत्र च मया-पादकं सर्वत्र लोकपरलोकयोर्जुगुप्सितं तत्र प्रथमपक्षे लौकिक-भ्रान्त्यनुसारेण व्रजस्थपतिमन्यानां मुख्यपतित्वं कृष्णस्यो-पपत्तिरित्वं द्वितीयपक्षे परमार्थहृष्ट्या कृष्णस्य मुख्यपतित्वं तेषा-मुपपत्तिरित्वमेतावान् विशेषोऽयत्समानम् यद्वा, उप समीपे पति-र्यस्या सा उपपतिः श्रीः श्रीराधा वा तस्या भावं कृष्णो-परत्वं यद्वा, नित्यम् उप समीपे वर्तमानः पतिः उपपतिः कृष्णः तत्सर्वैकपरमोपपत्यम् अन्ये पतिमन्यास्त्वनित्यत्वेनागमापावि-त्वेन च नोपवर्त्तमाना न वा पतयः पादकास्तु तदुक्तम्—
“सन्तं समीपे रमणं पतिप्रदं विस्रष्टं नित्यमिमं विद्याम् ।
भक्तमहं दुःखमयाप्रियोकमोहप्रदं तुच्छमहं मजेऽहम्” ॥
स्त्रियो वृत्तेस्त्वां हृषीकेशं सखी-
प्याराध्य लोके पतिमाप्तासुतेऽन्यम् ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तासां न ते वै परिपान्थपत्यम्—

प्रियं धनार्थं यतोऽस्त्रतन्त्राः ॥

स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयम्—

समन्ततः पाति भयतिरुं जनम् ॥

स एक एवेतरया मिथो भयम्—

नैवात्मलामादभिमन्यते परम् ॥

ज्ञातस्य ते पादसरोरुहाह्वयम्—

न कामये सखिलकामलम्पटा ।

तदेव रासीशितमीप्सितोऽर्चितो—

यद्गन्धवाक्का भगवन्प्रतप्यते ॥

अखिलेषु जीवेषु कामलम्पटा मनादिसंसारचक्रे क्रमेण सर्वेषां तत्पतित्वापत्तिरित्यर्थः । तथा चान्यत्र पतिमतयो न सत्यः मरकामा एव पतिप्रताः तस्मात्तदौपत्यं नित्यसमीपस्थनित्यपतिसेवनं अस्वर्गमित्यादिपदेषु सर्वत्र काका तद्विरुद्धबोधनम् यद्वा, अस्वर्गं तद्विरुद्धमाधत्तुं कुरुषु नष्टविधानास्त्वर्गमित्रं तद्विरुद्धं भगवत्कामं तत्प्रापकं भयशयं विलक्षणयशःप्रदम् अकारो वासुदेवस्तत्स्वरूपभूतो यः स्वर्गो नित्यसुखं “यत्र दुःखेन संमिश्रं लब्धं प्रसन्नमनस्तरमे अभिलाषोपनीतं यत्तत्सुखं स्वःपदा- उपदम्” इति श्रुतिमिदं तस्मै हितमस्वर्गं तत्सुखप्रापकं तथा भयशयम् अकारो हरिरेव तत्सम्बन्धि यशसेहितं तत् प्रापकं पुनः कथम्भूतमुपपत्तिहरिसेवनं फल्गु कुच्छं फल्गुभिः सकामैः कुच्छं दःखसम्पाद्यम् यद्वा, फल्गु कुच्छं स्वल्पायासम्—

“कोऽतिप्रयासाऽसुरवालका हरेरुपासने स्ने हृदि छिद्रवत्सतः । स्वस्वात्मन सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ॥ इत्यादिबलत्वात् । यद्वा, फल्गुनि कुच्छं पञ्चचित्तानि सर्वाणि तपोसि वस्यात् तथा सर्वत्र भयावहं वहतीति वहः न वहः अवहः भयानामवहो भयावहस्तम् अन्यसेवनं तु भयावहम् अमयं न जनकमातोसि द्वितीयादौ भयं भवति “भीषास्माद्धातः पवते” इत्यादिश्रुतेः विष्णो पदं निम्नं यद्भयद्वितीयाभिनिवेशितः स्वात् “मर्षा मृत्युवालमीतः पलायन” इत्यादिस्मृतेश्च तथा जुगुप्सितं गोप्तुमीक्षितं अतिरहस्यम् ॥ २६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

ननु, परमेश्वरः असत्त्वे लोसामस्माकं नास्ति जारपरमनसा- मित्रं पतित्यागेपि कृते दोष इत्याशङ्कामोक्षार्थं तथा चेदस्तु तथा समोच्छ्रया तु भयस्यासत्त्वात् अपतित्यागे दोष इत्याशये नाह—अस्वर्गमिति । कुलस्त्रियाः सर्वत्र सर्वस्मिन्नपि पुरुषे औप- पत्यम् अस्वर्गं परलोकनाशकम् भयशयम् अतल्लोकनाशकं तत्रापि फल्गु अतिक्षुद्रं तथाभूतमपि कुच्छं महाप्रयाससाध्यम् किञ्च, स्वभोगकाक्षेपि भयजनकं पुनः साध्यकर्मणि प्रयुक्तविशेषि जुगु- प्सितं निन्दितं स्वकाराभ्यां भरकपातप्रतिषेधकारादिसङ्ग्रहं तस्मान्महाशयने यदि युष्माकमाग्रहस्तर्हि भगवद्गुणं तदनुष्ठेयं न रूपपतिबुद्धेति भावः । अनमिषापक्षे विपक्षे दोषमाह—अस्वर्गमिति । ननु, नास्माकं स्वर्गापेक्षेति चेन्न—अयशस्यम् ननु, तदपि ना-

पेक्षितम् यद्वा, रक्षसितन्त्रास्ति तन्त्राश इति चेन्न—फल्गु क्षणिक- त्वात् ननु, मिथ्या ब्रवीषि त्वया सह तस्याऽनन्तसुखजनकत्व- निश्चयादिति चेन्न—कुच्छं पत्यादिवारणादुत्सृज्यम् ननु, निर्जने वने निवारकस्यादर्शनाभास्ति दुःसाध्यमस्तु वा तथापि “वामता दुर्लभत्वं च स्त्रीणां या च निवारणा । तदेव पञ्चवाणस्य मन्ये परममायुधम्” इत्यादिवचनादुःसाध्यता प्रत्यु- द्गता तत्त्वऽतिशयहेतुरिति चेन्न—भयावहं लोकशास्त्रानिष- खत्वाद्यमराजादिदण्डजनितभयप्रापकम् ननु, त्वदभरसुधालोभात् सर्वमपि भयमस्माभिरित्येकम् यद्वा, “यत्र निषेधविशेषो दुर्लभता यस्मृगाक्षीयाम् । तत्रैव नागराणां निर्भरमासज्जने हृदयम्” इति रसशास्त्रोक्तमेयमपि प्रत्युत्तरसाधायकमेवेति चेन्न—सर्व- भेति । सर्वत्र अपरलोषयोर्व्यवहारपरमाययोर्निन्दितम् औपपत्यं जारसौख्यम् ननु, स्वामीष्टसिद्धौ निन्दाप्यस्माभिः स्त्रीकुला इति चेन्न—कुलस्त्रियाः कुलस्त्रीभिरेव न वक्तव्यमिति भावः । अनेन यद्यप्यासक्तचित्त्वाद्भवतीभिः किमपि नो गत्यते तथाप्युत्तमं वशीदमेवेन मया कुलस्त्रिया नैव कलङ्कुनीया इत्यपि ध्वनितं कुलस्त्रिय इति सम्बोधनं वा मानिनीपक्षे पूर्वोक्तरीत्या- ऽहमेव मुख्यः पतिस्त एवोपपत्त्य इति तत्सङ्गतं सुखमेवास्वर्गादि- रूपम् यद्वा, उत्प्रेक्षितानि स्मृतिश्राव्यान्वस्माभिरित्येव भर्तु- सेवादिः परो महानधर्म इत्युच्यते अस्मिन्नासक्तचित्त्वात् प्रेष्ठस्य दुःखजनकत्वात् तथा अपातक्यपि दुःशीलत्वादिविशेषः किं न हातव्योऽपि तु हातव्य एव स्वस्य दुःखजनकत्वात् तथा चैवं विधत्तुः सामीप्यमस्वर्गादिविशेषयुक्तमेवेति नर्मव्यञ्जन- परत्वेन श्लोकप्रत्ययव्याख्येयम् यद्वा, महासक्तचित्त्वाद्भर्तुसेवादौ नास्ति भवतीनामधिकार इत्याह—भर्तुरिति । भगवत्या निष्कपट- तथा न तु भवतीनामन्यासकानि सत्त्वे मायावतीनां तथा पतित्यागनिषेधोऽपि नास्ति भवतीनामधिकारो मय्यनुरक्ततया लोकस्वामिणापरहितत्वादित्याह—दुर्दृष्टोऽह इति । किञ्चाऽपातकी- चेन्न हातव्यो युष्मद्भर्तारस्तु पातकिन एव जन्तुमात्रप्रीति- पात्रे जन्मप्रभृतिरक्षापरायणो अवीर्षावस्वेन साधुपरत्वात् कृतज्ञत्वात् कृतज्ञभातिपातकित्वेनीकः तदुक्तम्—

“ब्रह्मणे च सुराणे च चौरं भगवते तथा ।

निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः” इति

ननु तत्सेवादायनधिकारेऽप्यौपपत्यस्य निषिद्धत्वाच्चङ्की- कारे स्वर्गादिवाधास्तद्वद्वं भवतीति चेन्न—अस्वर्गमिति । कुलस्य ब्राह्मणाद्युत्पत्तिकुलस्य स्त्रियस्तदस्वर्गादिविशेषः न तु गोपाङ्गुनानां युष्माकं तथाऽ च तन्निषेधवाक्यानि तत्पराणीति भावः निश्चिपक्षे यथा कुलस्त्रिया औपपत्यं दोषावहं तथा श्रुतमर्थं परिषाज्याद्युतायेपरत्वं श्रुतहान्यभूतकल्पनादिविशेषा- बहमित्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वार्थाजाराभयमेनाशकः औपपत्यवच्छयो धर्मः सर्वदा- प्रज्जं पदेत्याह—अस्वर्गमिति । अस्वर्गं परलोकानर्हम् अयशस्यं यस्मिन् अयशस्करम् फल्गु तुच्छम् ॥ २६ ॥

श्रवणादर्शनाद्व्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ।

न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ २७ ॥

भाषा टीका ।

कुलवती स्त्री कू जार पतिते प्रेम करषो सर्वत्र लोक में और शास्त्र में निन्दित है, मय कू प्राप्त करने वारो है, कष्ट सुं साध्य है, और तुच्छ है, तथा लोक में कुपश करने वारो है और परलोक में स्वर्ग को लुटावन वारो है ॥ दूसरो अर्थ ये है, कि—तुम वा कुलकी अर्थात् या लुण्ड की जो मो में अनुराग वारी स्त्री हो, तिनमें ते कोई एक स्त्री को भी मौपपत्य नाम पति को जो सामीप्य है सो सर्वप्रनिन्दित, कष्ट रूप, तुच्छ, कीर्तिनाशक, परलोक को लुटावन वारो है, अर्थात् मो में साचे प्रेम वारी स्त्री को प्राकृत पति में प्रेम करने लोक वेद में निन्दित है ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

किञ्च श्रवणादिति ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोपनिषी ।

ननु, प्रेमैकलक्ष्य ! सर्वसाध्यप्रेम्णा बाह्यतरमङ्गं किञ्च स्वधर्म इति चेत्तर्हि मच्छ्रवणादिकमेवानुष्ठीयतामिति । यद्वा, श्रीपुरुषोत्तम ! तत्प्रसाद एवापेक्ष्यते नान्यत् किञ्चित् कुलादिकमिति चे-
त्तर्हि मत्प्रसादो मक्षिष्यकप्रेम्णैव सिद्ध्यति स च श्रवणा-
दिनैव सम्पद्यते न त्वङ्गसङ्केतस्याह—यद्वा, ननु सर्वार्थसाध्य-
सौहृद् । त्वप्रेम्णा सम्पत्ते न किञ्चित् जुगुप्सादिकं परमपुरुषार्थ-
सिद्धेरिति च तर्हि तदुपाय एवानुष्ठीयतामिति शास्त्राती-
मध्यमिनयन् दुस्सहोदास्यविशेषेण परमाप्रियं सविवेकमाह-
श्रवणादिभिः श्रवणादीनां समुच्चयो विकल्पो वा तेषामेक-
तमेनापि भावसिद्धेः तच्च भागवनामृतोत्तरस्त्रयडादौ विवृतमेव
तत्र श्रवणं भगवत्कथादेः दर्शनं श्रीमूर्त्यादेः दूरतो ममैव
वा अनुकीर्तनं निरन्तरमज्ञापप्रधानकीर्तनम् “एवं व्रतः स्वप्रिय-
नामकीर्तनं जातानुरागः” इत्यादिना तस्यैव भावोदयेऽन्तरङ्ग-
त्वोक्तेः दर्शनार्थं सन्निकर्षोऽपेक्ष्यत एवेति तत्परिहारार्थं तद्-
दर्शनस्य गौणता विवक्षया ध्यानात् प्राग्निर्देशः एषां च हेतु-
हेतुमत्ता संयोत्तरमुद्धा तत्रादौ श्रवणमेव तेन विना सर्वा-
ज्ञानात् अत एव ध्यातव्यः कीर्तितव्यश्चेत्यादौ तस्यैवादाबुद्देश-
श्रवणानन्तरं श्रीमन्वाहिकक्षया श्रीमूर्त्यादिदर्शनं तस्माच्च ध्यानं
सुखमेव सम्पद्यतेतत् तस्माच्चानुकीर्तनं स्वत एवादिति मनोभि-
निवेशसम्पत्तेः तस्माद्धेतोः यथा मयि भावो भवति तथा
सन्निकर्षेण सामीप्येन मङ्गसङ्केतं वा न भवति “सन्निकर्षो हि
मर्त्यानामनादरणाकारणम्” इत्यादि श्यामात् शास्त्रविरोधत्वेन मनः
सङ्कोचाद्वा तथेत्यनेन तादृशो न भवति किन्तु ततो गृहान्

एवेति किम्वा तेन प्रकारेण न भवति किन्तु लोकधर्माति-
क्रमेण सर्वोपेक्षया परमप्रयत्नादिनैव भवति अतः सन्निकर्ष-
त्यागेन श्रवणादिकमेव कार्यमिति भावः । अतस्तदर्थं गृहानेव
यात सर्वसङ्कोचाद्यभावेन तत्रैव तत्सुखसिद्धेः वस्तुतस्तु सर्व-
मेतत्परमकौतुकित्वात् किम्वा निरन्तरप्रेमसरसुकुमलितदक्षिण-
स्वभावानां तासां प्रेमवैयग्यदर्शनार्थमेव श्रवणं श्यामं उक्त-
न्यायेन सर्वथा मयि भावोऽसङ्कोचेन युष्माभिः सदा कार्य एव
न च वक्तव्यं श्रवणादिनापि प्रेमाख्यो भावः सम्पद्यत इति
यतोऽङ्गसङ्केतैव नितरां सिद्ध्यति न च श्रवणादिनेत्याह (श्रवण-
दिनेत्याह) श्रवणादेहेतोर्न तथा यथा सन्निकर्षेण भवति तत-
स्तस्माद्धेतोः प्रकारप्रत्येयेण भगृहान् भगृहस्थान् भक्तदारा-
नस्मान् प्रति यात भजतेत्यर्थः तासां वशीकरणायमात्ममाहात्म्य-
विवक्षया बहुत्वं साक्षादात्मानुक्तिवैदूर्यादिना यद्वा गृहान्
मदीयान् निकुञ्जरूपान् प्रविशतेत्यर्थः । गृहानित्यनेन निकुञ्ज-
क्षीनामेव क्रीडाग्रहत्वेन निजगृहत्वेन वा सदैवैवेव वस्तव्य-
मित्यभिप्रेति ॥ २७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवसोपनिषी ।

एवं बहुधा प्रत्याख्यानैरप्यनिवृत्तिमाशङ्क्य भावापेक्षापेनाख्यौ-
दास्यं विद्यते—श्रवणादिति । श्रवणादिना यथाभावे भवति
तथा सन्निकर्षेणाङ्गसङ्केतं न स्यात् विरहे समुत्कर्षदया भट्टिति
तद्वृद्धिः संयोगे तत्कण्ठाद्यैयित्वात् इति भावः । एवं परा-
क्षाष्टमापन्नोपि तासां भावोऽसिद्धता निर्देशमङ्ग्या-
ऽप्यप्यपि एव तत्र पूर्वरागे प्रायः पूर्वं श्रवणं ततो दर्शनं ततः
संयोगाप्राप्त्या निरन्तरा तत्स्फूर्तिः ततश्च तत्कथैवेति क्रमैव
निर्दिष्टं वस्तुतस्तु परमकौतुकित्वाभिरन्तरप्रेमसरसुकुमलित-
दक्षिणस्वभावानां तासां प्रेमवैयग्यदर्शनार्थमेवेति ॥ श्रवणं श्यामं
ननु, येन सङ्गावेन स्वस्य भर्तृत्वं तद्वैपरीत्येन तेषामभर्तृत्वं
स्थापितं स एव न सम्भवति तच्च विप्रकृष्टत्वात् तेषां तु सन्निक-
कृष्टत्वादित्यत्राह—श्रवणादिति । यथा येन रसविशेषप्रकारेण मयि
श्रवणादितोपि भावो भवति तथा सन्निकर्षेणापि न येऽन्ये सन्निक-
कृष्टाः पतिभ्यमन्यास्तेष्वपि न स्यादित्यर्थः । मिथः प्रेमयोग्ययोग्येयं
सन्निकर्षेण प्रणयबन्धो भवति तथा न श्रवणादिनेति लोक-
सिद्धत्वादन्यपदमर्थोयसं प्रथमत एव तथोपक्रान्तत्वात् प्रकरणं
प्राप्तं च तस्मात् गृहान् प्रति न यातेति उक्त्यत्रापि
नञोन्वयः । यद्वा, ततो गृहानिति सन्धौ प्रकारप्रत्येयेः कार्य-
तस्य च अभावेन ह्यनोनापीति नञपर्थोयस्य अयातित्यन्वयः
न यातेत्यर्थः । यद्वा, प्रतिषेधप्रत्याख्यानप्रतिपक्षादिषु प्रकृत्यर्थ-
विशेषेऽपि प्रतिशब्दो दृष्टः ततश्च प्रतियात गमनविरोधविषयान्
कुर्वतेत्यर्थः । एवं तासां पूर्ववत् सत्त्वापो विद्या कासुचिधार्थ-
मेव कासुचिधानुरागे विवर्तनं नवनवाभावादात् शेषः ॥ २७ ॥

भीसुदधेनसुरिकृतशुकपदीयम् ।

अवगादिभिः यथा मयि भावो भवति तथा सन्निकर्षणाङ्गसङ्गेन न भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

भीमह्वीराववाचाव्यक्तभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

“पति विश्वस्य” एष भूनाधिपतिः, “माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृदतिश्च नारायणः” इत्युक्तरीत्या नित्यो निरुपाधिकश्च पतिर्वन्धुश्च स्वमेवेत्याशयवतीरालक्ष्याद्—अवगादिति । न च गोपीनामविविधाभिप्रायसङ्कतिस्तस्मिंस्तासां परब्रह्मत्वज्ञानाभावादिति शङ्क्यम् अनुपदं वक्ष्यमाणैरेव तासां वचोभिः “मेष्टो भवान् तनुभृतां किञ्च बन्धुरात्मा” यद्यम्बुजाक्ष तवपाद-तकं रमायाः, अर्थत्पदाम्बुजरजश्चक्रे” इत्यादिभिरेव तज्ज्ञानाविष्कारान्मायि नित्ये निरुपाधिके पत्यौ बन्धौ च मयि अवगादिभिर्बोद्धव्यो भावो भवति न तथा सन्निकर्षणाङ्गसङ्गेन भवत्येतो गृहान् प्रतिपातं गच्छतेति भावः । प्रीत्यात्मकोऽभिप्रायविशेषः तत्र अवगां मत्स्वरूपरूपगुणविभूत्यादिभवां क्रीडनं गुणनामक्रीडनं दधानं तत्पूर्वकमनुचिन्तनं तद्दर्शनं तत्पूर्वकसाक्षात्कारः ॥ २७ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, तव मुख्यभर्तृवात्वरसेधनं जारसेधनवदस्वर्गं न भवति किन्तु पतिसेवनान्मुख्यसाधनमेव स्यादित्वाशङ्क्यं सत्यं तथापि मच्छ्रवणादिनां युष्माके मयि भक्तिः स्यात् न तथा मम सन्निकर्षणनिषेधेन वस्मात्तस्माद्भवतीभिः गृहानवाप्य मयि भक्तिः कर्तव्येत्याह—अवगादिति ॥ २७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दभः ।

पुनस्तेनैव क्रमेणार्थद्वयेनोपसङ्गतिः—अवगादित्यादिना । एव भूनाधः सुरसो भवति न तु सन्निकर्षणयथेत्यनेन तथाशब्दो गम्यते अवगादिना यथा सुरसस्तथा न सन्निकर्षणं तस्मात् गृहान् प्रति यात पक्षे यथासन्निकर्षणं मयि भावस्तथा न अवगादिना यतः अवगादेरपि साक्षात्कारः फलं ततो गृहान् अप्रतिपातं “अभावेन ह्यनोनेति” केवलस्याकारस्य निषेधवाचि-त्वात् ॥ २७ ॥

भीमबल्लभाचार्यकृतसुवोधिनी ।

एवं सगुणाः प्रबोध्य गुणातीताः प्रबोधयति—अवगादिति । ननु, लौकिकदृष्टावेते दोषा ननु भक्तिमार्गे परमार्थदृष्टौ वा भवांस्तु पुरुषोत्तम इति चेत्तत्राह—अवगादिति । न हि भक्तिमार्गे सम्बन्धः एव कर्तव्य इति शास्त्रमस्ति भक्तिर्हि नवविधा अवगादि-रूपा प्रेमरूपा च सततपक्षे तु सुतरमेव नापेक्षा स्नेहस्तु भगवद्विषयकः सलौकिकः स एव सर्वोधिको भवति लौकिक-स्तु कामशेषतां प्राप्तः हीन एव भवति तस्यालौकिकस्य कार-

[२५६]

णानि त्रीणि भव्यां दर्शनं ध्यानमिति भावौ भव्यां भगवद्वा-चकानां पदवाक्यानां भगवति शक्तितत्पर्यावधारणं तथा सति विषयो व्यावर्तितो भवति अन्यथा अन्यत्रापि स्नेहः स्यात् तदनुदर्शनं तदर्थस्यानुभवः कृपया भगवत्साक्षात्कारो वा भग-वत्कामार्थः नारदादिभिरिव ततो ध्यानं योगेन चिन्तनम् एतैरेव मयि भावो भवति स चोत्पन्नो भावः अनुकीर्तनात् स्थितो भवति यथायमुपायः शास्त्रीयः साधोयान् न तथा निरन्तर-साधयेन जातो लौकिकः स हि कामशेष इत्यवोचाम अतो गृहान् प्रतिपात अतः परमार्थविचारेऽपि न स्यात्तद्व्यसिति तथैत्यत्र प्रकार एव निषिद्धः न स्वरूपतो महत्त्वं निषिद्धं गृहस्थितानां च विहितं भवतीति गृहगमनमाज्ञापितम् ॥ २७ ॥

भीमद्विजयध्वजकृतसारायेंदुशिनी ।

ननु, कथमन्यथा सम्भावयति न वयं त्वदङ्गुलार्थ-मागताः किन्तु गणोक्तिप्रामाण्याज्ञारायणस्य समौ नान्य इत्यत-स्त्वामेव नारायणं ज्ञात्वा त्वद्भक्तिकामा वयमागतास्तद्व्यतनो रात्रि स्वसमीप एवास्मान् स्थापयित्वा कृपया स्वचरणा-सरोजं परिचारयेति चेत्तत आह—अवगादिति । शुकभक्तिः खलु सामीप्यसंलोक्यादिकमपि न कामयन्ते यथा अवगा-क्रीडनादिकमिति प्रसिद्धिर्भवतीभिः वैष्णवीभिः भूतैवेति भावः । पक्षे अवगादिषो भावः कन्दर्पस्तथा न भवति यथा सन्निकर्षणो-त्यतो गृहान् प्रति न यातेति । ननु आहुत्यान्वयः यद्वा तज्-पर्यायात्यकारस्य प्रक्षेपेण अगृहान् न गृहान् प्रति यातेत्यर्थः ॥ २७ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

एवं च बहुभिः प्रकारैः प्रत्याख्याता अप्यनिवृत्ता आलक्ष्य-तत्त्वावापकापेताप्यौदीसीन्धं विधत्ते—अवगादिति । अवगादिना यथा तथा न सङ्केतेत्यर्थः । विरहे समुत्कण्ठया झटिति तद्दृष्टेः संयोगेत्कण्ठार्थेऽश्लेषात् सेति भावः । एवं च परां काष्ठामाप-त्रोऽपि तासां भावो सिद्धतादकृतेनापक्षपित एवेति भावः । अत्र पूर्वरागे प्रायः पूर्वं भव्यां ततो दर्शनं ततः संयोग-प्राप्त्या निरन्तरा तत्स्फूर्तिः ततस्तत्कथेति क्रमेणैव निर्देशः अतो मम प्रेमवेदनायै गृहानेव प्रतिपातेति पक्षे यत्तदो-र्नित्यसम्बन्धात् यथा सन्निकर्षणं मयि भावः शुद्धा प्रीति-र्जायते तत्तद्व्यसरे यथाशक्ति यथाकाशं परिचरणादिसम्भवात् तथा अवगादिना न जायते ततो ग्रहाण प्रतिपातेति नञः परिकृत्यान्वयः यद्वा, ततोऽगृहानिति प्रश्लेषः “अभावेन ह्यनोनापि” इत्यमरकोशात् अयातेत्यन्वयः नयातेत्यर्थः । यद्वा, प्रतिषेधप्रत्याख्यानं प्रतिपक्षादिषु प्रकृत्यर्थविरोधेपि प्रतिशब्दो दृष्टः ततश्च प्रति-पातं गमनविरोधविषयान् गृहान् कुरुतेत्यर्थः । यद्वा, गृहा-निति “देवविश्वकुहोपि हि” इतिवत् कुञ्जगृहानित्यर्थः प्रतिपातेति सरबोऽन्वयः सुहृदं प्रतिपातीति वत्कुञ्जगृहाममनोऽप्युद्धी भवते-त्यर्थः ॥ २७ ॥

भीरामन्तरायांकृतभावमावविभाषिका ।

प्रथमपक्षे एवं धर्मोपदेशादिना बहुधा प्रत्याख्याता अपि यदा प्रेममार्गाद् गृहमार्गे प्रति न चलुस्तदा प्रेमसाधनान्तरोपदेशेन न्यवसितमगवदङ्गसङ्गसौख्याञ्जलयाञ्चिव परीक्षां करोति, अवगादिति । प्रथमे तद्व्याभिज्ञमुखेन गुणश्रवणाद्गुणपरोक्षज्ञानान्मायि भावोत्पत्तिस्ततो दर्शनाद्गुणपरोक्षगुणोत्कर्षाद्भाववृद्धिस्ततो ध्यानाभिरन्तरपक्षयुप्रवाहरूपात् दीर्घकालनैरन्तरसंस्कारसेवितो हृदभूमिरिति सूत्राद्भाववृद्धये तदनुकीर्तनात्—

“तच्चिन्तनं तत्कथनमन्यान्यं तत्प्रबोधनम् ।

एतदेकपरत्वं च ब्रह्माध्यासे विदुर्बुधाः” ॥

इत्यत्रोक्ताध्यासरूपाद् हृदभाववृद्धयं यथा तथा सन्निकर्षेण न भवति प्रत्युत भावशैथिल्यं ततो गृहान्प्रतियात तत्रैव अवगाध्यानादि कुरुते । द्वितीयपक्षे तु यथाश्रवणादिना मयि भावो भवति तथा सन्निकर्षेण ततोप्यधिकसुखापरोक्षानुभवेन दर्शनलभमार्गेण सुखतारतम्यस्य श्रुतिज्ञाकामयनिष्ठत्वात् सावातिशयो भवति ततो गृहान् प्रति न यात । यद्वा, किं न तथा सन्निकर्षेण अपि तु ततोऽप्यधिकतममिति सन्निकर्षार्थं गृहान् जताद्रमनिकुञ्जगृहान्प्रतियातोति भावः ॥ २७ ॥

अधिनपतिसारिकृतमगवतगृहाध्यापिका ।

न तु तत्सर्वं लोकदृष्ट्या भगवतोक्तं वयं तु पुरषोत्तमे त्वध्यासक्ता अतो नास्माकं स्वधर्मत्यागयुक्तो दोषो भगवदाराधनस्य सर्वोत्तमधर्मत्वादित्याशङ्क्येवं तर्हि न लौकिकस्नेहस्यापादो विषयः कामशेषस्य लौकिकस्य हीनत्वादित्याशयेनाह, अवगादिति । आदौ श्रवणं भगवत्प्रतिपादकवाक्यादीनां भगवति शक्तितत्पक्षोपधारणं पश्चात्तेषामनुकीर्तनम् प्रवधारितायस्य स्थिरीकरणायुक्त्यासो मननमिति यावत् ततो ध्यानं श्रुते भवेत्तस्य स्थिरीकरणं निदिध्यासनं ततो दर्शने तदर्थस्यानुभवः भगवत्कृपया साक्षात्कारस्तस्माद्यो मयि भावः परप्रतीतिस्तद्व्याप्य यथा भवति न तथा सन्निकर्षेण भावो भवति लौकिकसङ्गमेन लौकिक एव कामशेषभूतभावो भवतीत्यर्थः । ततस्तस्माच्छ्रवणाद्यर्थं गृहान् प्रतियात । यद्वा, न वयं सम्मोहार्थिन्योऽपि तु प्रेमलक्षणाभक्तिमात्रेच्छावत्योऽस्तः सर्वं विहायान्नानता अतस्तदर्थं भवत्सन्निकृष्टतया स्थास्याम इति चेत्तत्राह-अवगादिति । स च मयि भावः अवगादिना यथा भवति न तथा सन्निकर्षेण ततस्तदर्थं गृहान्प्रतियात । यद्वा, अहो भगवत्सन्निधाववस्थानेऽपि वयमयोग्या इति खिन्नचित्ता आलक्ष्याह, अवगादिति । मन्मुख्यमक्ताः सामीप्यसौलोक्यादिकमपि न कामयते किन्तु अवगाकीर्तनादिभिरेव रमतेऽतो युष्माभिरपि अवगादिभिर्निरुपाधिकोपि भावः सम्पाद्यः किं सन्निकर्षप्रार्थनयेति भावः अनभिज्ञापत्ते अहो वैव । यस्मिन्वयमनुरक्तचित्ताः प्रेमाभिकामाः कदापि विषोक्तमयोग्यास्ताऽयः स्थानस्त्राङ्गसङ्गं न प्रयच्छन्ति स्वसन्निधावपि निषेधस्तः किं कुर्मः क गच्छामः इति व्याकुलमानसाः लिखितचित्रवदवस्थिताः हृष्टा तासां पूर्णभावमालक्ष्य तस्य परमदाढ्येविश्वरूपमाह-अवगादिति । परिपाक-

पर्यन्तं सम्पादनीयो भावो यथा श्रवणादिना भवति न तथा सन्निकर्षेण सन्निकर्षस्योत्कर्षाद्यैथिल्यकरत्वादप्येक भावे त्वङ्गसङ्गो न रसावहः तस्मात्सत्परिपाकहेतुत्वेकगुणवृद्धये गृहान् प्रति यातेत्यर्थः । यद्वा, “अथवा मदभिस्नेहात्” इत्यनेन मयि साधारण्यप्रतिमत्यो भवत्य इत्युक्त्या कामोपाधिकप्रतीतौ भुतुरित्यादिना दोषमुद्भावितवानथेदानीं तस्याभिवृद्धावुपायमाह-अवगादिति । यद्यपि वत्तमानकाले कुलस्त्रियां युष्माकं निषिद्धो भावो नास्तीत्यहं सम्यग्जानामि तथापि शुद्धभावे दोषप्रवेशमयात्तत्र दोषोद्भावेन मया कृतं शुद्धभावश्च श्रवणादिना यथा पूर्णतां गच्छोत न तथा सन्निकर्षेण प्रत्युतः सन्निकर्षेण सन्निकटस्थित्या मालिन्यं भजेन्निन्दाद्युत्थाने न निवसते च तस्मात्तदर्थं गृहं यमवमेव युष्माकमुचितं न त्वत्रावस्थानमिति भावः । यद्वा, कृष्णसङ्गमोत्कर्षात्कण्ठागुतानां कोटिब्रह्मकल्पयन्तं कुम्भीपाकादिनस्कपातादप्यभीतानां त्यक्त्वा कृष्णानामस्माकमाशयमाभिज्ञाय किमेन प्रलाप आरम्भ इति कापेन व्याकुलजान्ता आलक्ष्य तत्कोपमस्यया प्रकल्प्याह-अवगादिति । अहो भुतुरित्यादिधर्मनिधिभूतासु यथोक्तदोषगन्धनापि विनिर्मुक्तास्वस्मात्सु दोषमारोप्यायं प्रलपति इति कापो न कार्यः उक्तवाक्यस्य प्रासङ्गिकत्वात् युष्मदभिप्रेतस्तु भावः शुद्धप्रेवल्यहं सम्यग्जानामि स च मयि यथा श्रवणादिना भवति न तथा सन्निकर्षेण ततो गृहान् प्रतियातेत्यर्थः । मानिनीपक्षे ननु, किमेव कल्पयेत्-सद्भावप्रहीतोऽहमेव भवतीनां भूतो ननु, पित्रादिदत्ता गोपा इति सद्भावस्यापि सम्प्रति सन्निकृष्टेषु तेष्वेव सत्त्वाद्युत्पन्नस्याप्यसन्निकृष्टत्वेपि सम्प्रति निवृत्तिवादिरिति चेत्तत्राह, अवगादिति । यथा श्रवणादिना मयि भावो युष्मदस्तः करणेषु वर्तते तथा सन्निकर्षेणापि यत्पत्यादिषु नास्तीत्यहं सम्यक् जानामि अतः किमिति स्वभावतिरोधाने भवत्यः प्रवृत्तास्तस्मात् गृहान् प्रति न यातेति ततोऽनुषङ्गः । यद्वा, ततो गृहान्प्रत्यागच्छात्कारणश्लेषः “अभावे न ह्यनोनाचे” इत्यमरादयात् न प्रतियातेत्यर्थः । यद्वा, ननु, मदभिस्नेहाद्भवत्यो यन्निन्ताशया इति भवेता कथं ज्ञातमिति चेत्तत्राह-अवगादिति । अहर्निशं सन्निकर्षणादिना तथा सन्निकर्षेण सन्निकटागमनेन भवतीनां सन्निकर्षो वर्तते इति मया ज्ञायते ततः कपटेन पतिसेवाद्यर्थं गृहान्प्रति न यातेत्यर्थः यद्वा, ननु, पर्यादि सन्निकर्षेणैव सर्वदा स्थास्यामस्तत् सन्निकर्षेण च तत्र भावोऽपि भविष्यति तत्पूर्वकतरसेवनादिना यमोदिकमपि सत्स्येति चेत्तत्राह श्रवणादिति तत्सन्निकर्षाववस्थितानामपि युष्माकं यथा मयि भावो भविष्यति मच्छ्रवणादिपरत्वात् तथा पत्यादियुक्तदमालासतो गृहान्प्रत्यागच्छी न्यवर्तते एतेन किमित्येवं स्वपत्यादियु भाववतीनामस्माकमधर्माधिकारं भावं वदसीत्युपालम्भोपि निरस्तः निवृत्तिपक्षे एवं वेदवचसां भूतेषु प्रामाण्यं नास्त्यतो वेदान्तवाक्यानामपि कृत्वर्थकर्त्रादिप्रतिपत्तिपरत्वमभिहितमनुनातु उपनिषदां ब्रह्मणि प्रामाण्यं तथापि स्वप्रकाराणागतमनोव्यापाराविशिष्टैवेति तथा युष्मादहवर्त्तनादीन् अलौकिकान्यपि शास्त्रेण समर्थयेत् तद्वद्विधिशेषतया चोपनिषद्भिरेव समर्थयेत् इत्याह-अवगादिति “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” “य आत्मा अपहृतपाप्मा सान्वेष्टव्यः स विजिज्ञा-

श्रीशुक उवाच ।

इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।

विषयणा भग्नसङ्कल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ २८ ॥

भोधनपातिसूरिकृतगुहायदीपिका ।

सिनव्यः आत्मैवोपासीत आत्मानमेव लोक उपासीत, ब्रह्म वेद
प्रक्षेपमवति" इत्यादिना विहितविद्वत्पणादशनादिध्यासनात्मन-
नाद्यर्थमपि आत्मानि भावः कार्योचितस्वार्थपरत्वविधया तस्य
प्रता प्रामाण्यं भवति न तथा सन्निकर्षणं तत्त्वमस्याद्यमेवमात्र
बोधनेन सिद्धार्थकथनमात्रेण प्रामाण्यं भवति तथा च यथा
कविमानेषु सत्सु कोसावात्मा किं ब्रह्मणा कांक्षायां नित्यं सर्वत्र
सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यः शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमात्रमेव
स्वयमादितस्वरूपसमर्पणेन सत्ता उपनिषद् उपयुक्ता
तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टो उदमोक्तः फलं भविष्यति तर्कव्यधिया
ननु प्रवेशे वस्तुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात् "ससद्वापा-
नसुमती राजाऽसौ गच्छति" इत्यादिकायां बुधनिषद्वाक्यानामानार्थ-
मेव स्यादिति भावः । तस्मिन् गुहाकायेन ससद्वापा न्यातं गच्छत
तत्पतेव युष्मिन् न्यायेत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, सत्यमेतद्व्यविषये सर्वसमिति तु केनाप्युपा-
येन स्यात् भक्तिः स्थिरिकर्तव्या इत्यत आह—भवणादिति ।
साक्षात् भक्तिः ॥ २७ ॥

भाष्यटीका ।

श्रीकृष्णचन्द्र बाबू, कि—इ गोपियाँ जैसी कछु दूर ते मेरे
गुण भव्या करवैत दर्शन छ्यातत और कीचनते मो मैं भव
होय है तेसो समीप ते नहीं होय है तासु अब तुम अपने घरन
को छोड़ो जाओ ॥ अथवा जैसी समीपते भवण दर्शन छ्यानसो
और कीचनसो मो मैं अबव प्रेम होवै है तेसो दूरते नहीं
होवै है तासो अब तुम घरनको मत जाओ ॥ २७ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

"दशश्लोकेऽन्यैस्तासां प्रेमकोमलितारमनाम् । भाषासु सर्वा-
स्त्रोहास्यवाहि कौतुक्यज्जम्भयत्" इति एतत् गोविन्दस्य गोकुले-
न्द्रेण निजसहजममराविषयस्य भाषितं वचनं विप्रिये परम-
प्रेमवगतः सद्यस्तात्पर्यानवधारणेन अप्रियार्थस्पर्शनेन वा अनिष्ट
किंवा प्रियविपरीतं विद्विषमाकर्ण्य यद्वा, अर्थव्यस्पति-
त्वेनानिश्चिताशयत्वादकण्ठाभरणे तासां विप्रियत्वेनैव स्नातमि-
त्यर्थः । विषयणा भग्नस्तपताः सत्यः यतो मयः सङ्कल्पस्तज्-
ज्ञतविशेषविषयकमनोरथो यासां ताः अतो दुरत्ययाम् अनन्ताम्

अनतिक्रम्यां वा चिन्ता अनिष्टास्तित्तजस्य ध्यानम् आपुः अथ
प्रेमादिकोमलस्वभावोपि परमा काठिन्यमस्मद्भाष्येन गतः तद-
धुना किं सपादग्रहणकाकुभिरयमनुनयेत किंवा प्रतिवचनेन
प्रयत्नतः क्षणं धैर्यावलम्बनेन वा शाठ्यतो व्रजं प्रति निवृत्त्या
वा दुरवगाहनास्मीयैस्यास्याशयं निधोरयेम किंवा
सद्य एव प्राणान् त्यजेम तत्र चास्य सत्तादेव परोक्ष
वा यमुनाप्रवेशादिनेत्यादि चिन्तयामासुरित्यर्थः । यद्वा, अतो वत
किं करवाम क्व यामेत्याद्यविशेषां चिन्ता नानामुखवक्तव्य-
लक्षणां यद्वा विषयणा सत्यश्चिन्तामापुः विषयणात्वे हेतुव्यं वि-
प्रियमाकर्ण्यत्येकः प्रेष्टजनस्य विप्रियोक्तिभ्रवणमात्रेण स्वयमेव
परमदुःखप्रसक्तः किञ्च, भग्नस्तपः विशेषतोऽशेषोपेक्षया निज-
चिराभीष्टार्थस्य भङ्गादित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषिणी ।

इति एतत् गोविन्दस्य गोकुलेन्द्रेण गोकुलमात्रे हि तस्योपि
किमुत स्वप्न भाषितं स्फुटमेव व्रजं विप्रियमिति अथ-
व्यस्पतित्वेनानिश्चिताशयत्वादकण्ठाभरणे तासां विप्रियत्वेनैव
स्फुरितं विषयणा भग्नस्तपताः सत्यः यतो मयः सङ्कल्पस्त-
दङ्गसङ्गविषयः चिरस्तनमनोरथो यासां ताः अतो दुरत्ययाम्
अनतिक्रम्यां चिन्तामनिष्टाग्निद्विष्टानवापितजस्य ध्यानम् आपुः
अथ प्रेमादिकोमलस्वभावोपि परमकाठिन्यमस्मद्भाष्येन
गतः तदधुना किं सपादग्रहणकाकुभिरमुननुनयेम उत
प्रतिवचनेन वा प्रयत्नतः क्षणं धैर्यावलम्बनेन वा शाठ्यतो
व्रजं प्रतिनिवृत्त्या वा दुरवगाहनास्मीयैस्यास्याशयं निधोरयेम किं
वा सद्य एव प्राणान् त्यजेम तत्र चास्य सत्तादेव परोक्ष
वा यमुनाप्रवेशादिनेत्यादि चिन्तयामासुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं समनोरथाननुगुणं गोविन्दस्य वसो निशम्भ गोप्यो
भग्नः सङ्कल्पो यासां ताः अतो एव विषयणा दुःखिताः अत
एवानवर्धकां चिन्तां आपुः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"प्रतिपात व्रजं जेह रूप्य स्त्रीमिः सुमध्यमाः ।" इति गोविन्द-
भाषितम् अधुना विप्रिये पश्चाद्विशेषतः प्रियं चिन्तां मनसि
दुःखचर्यां विचारं "चिन्तासर्चिकययोश्चर्चा" इति ॥ २८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

अथ भगवद्भक्त्यां गाम्भीर्यात् स्वकीयौत्कृष्टशब्दा-
त्वाच्च विशेषविदग्धा अपि यथाश्रुतमेवार्थं विदित्वा “अनिष्टा-
शंसीनि बन्धुहृदयानि” इति न्यायेन तद्वत्तुः काठिन्यमेव जानन्त्यो
भामवस्थामापुस्तामाह—इतीत्यादि । गोप्यः गोविन्दभाषितम्
आकर्षणं चिन्तामापुः कीदृशम् ? इति विप्रियम् एवं प्रकारं विप्रियं
पक्षे एवं प्रकारकं विशिष्टं विविधं वा प्रियमपि इत्यपि शब्दो-
ऽध्याहार्यः ॥ २८ ॥

भीमव्रजमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तासां गृहगमने बोधिते तत्परित्यागानन्तरं पुनर्ग्रहणमिदं
वान्ताशनमिव मन्यमानाः भगवद्भक्त्यं चानुलुब्धयामिति विचार्य
अतिविरोधे उभयानुरोधशरीरपरित्यागः कर्तव्यः इति निश्चित्य
तत्रापि भगवत्सम्बन्धान्वाभावादितिकर्तव्यतामूढा जाता
इत्याह—इति विप्रियमिति । विगतं प्रियं यस्मादिति उभयथापि
प्रियाभावाः किं परीक्षार्थमाह अहोस्त्रिदमिमेत एवायमर्थः इति आ-
स्मन्तात् भूत्वा वाक्यतात्पर्यं (सार्थं) निर्धार्य सत्यं गमनमेव वद-
तीति निश्चित्य अनभिप्रेतत्वेपि तत्प्रसवहेतुमलभमानाः
गोप्यो नैपुण्यरहिता गोविन्दस्य स्त्रामिनो देवभाषितत्वेन
अनुवृत्तदुर्गतरहितमीश्वरवाक्याच्च निर्धाररहितमाकर्षणं विषयया
अज्ञाताः मनसि परमं विषादं प्राप्ताः तत्र हेतुर्भग-
वत्कृपा इति तदा परां चिन्तामापुः कथमस्मद्विचारितं
भगवद्भक्त्यं च एकमुखं भवतीति सा चिन्ता त्रैलोक्यं व्याप्य
चेदं जन्मजन्मान्तराणि च निर्धारमलभमाना दुरत्यया पर्य-
वसानरहिता जाताः ॥ २८ ॥

भीमद्विधनायककवित्तसारार्थदर्शिनी ।

गाः नानाविधान् वाञ्छितान् प्रसक्तं विन्दते ज्ञमते इति
गोविन्दस्तस्य भाषितं “भाष व्यक्तायां वाञ्छि” इत्यतो व्यक्तवाक्यं
विप्रियमाकर्षणं तदेव ध्वनिज्ञेययुक्तम् अव्यक्तवाक्यं तस्यप्रियत्वे
बुद्ध्या सम्प्राप्तवर्गतेत्यर्थः । व्यक्तवाक्यस्य विप्रियत्वे कारणम्
अदृष्टा अव्यक्तवाक्यस्यापि प्रियत्वे सन्दिहानास्ता अनुरागस्यापि
भावोत्पद्योदयात् सत्यमयोग्या अस्मान्मनुष्येभ्यो स्मैवेति
निश्चित्य विषयया यदर्थमहो पतिकुलपितृकुलधर्मधैर्यमयज्जा-
दिकमुपेक्षयायताः स खल्वस्मानुपेक्षत इति भगवत्कृपाः चिन्ता-
मापुः किं सकाकुपादगृहणमिममनुनयेम किम्वा प्रवर्ततो
धैर्यमवलस्य कुत्रिमशाठ्येन व्रजं प्रति निवृत्त्या दुरवगाह-
गाम्भीर्यस्याशये निर्धारयेम किम्वा प्राणान् परित्यजेम तत्र
चास्य साक्षादेव परोक्षं वा यमुनाप्रवेशादिना वा हन्त
प्राणास्त्यक्त्वास्त्य श्रीमुखं कथं पश्येम अत्यक्ता वा कथमत्र
स्थानं प्राप्स्याम एतद्विषयं पत्यादिमजनरूपं वान्तमल्लयं कर्तुं वा
कथं प्रमथाम कथम किङ्करवामेत्वादीतिकर्तव्यमूढा बभूवरित्यर्थः ।

“आहूय गीपीततिजातकावलीः—

अवेणुनादेन वचनं यद्विषयम् ॥

कुण्डलदेवास्तु पशुः सुविस्मिताः—

विश्वस्य ताः का जहति मते निजम् ॥ २९ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

उपसंहरति—इतीति । एवं प्रकारं यद्वा, एतदेव विप्रियम्
अप्रियं यतः गोविन्दभाषितं गोकुलेन्द्रत्वात्परमप्रेष्टत्वेन सम्भावि-
तस्य साक्षाद्भक्त्यनमाकर्षणं सम्यक् श्रुत्वा ननु परस्परया
गोप्यः तदेकजीवनाः अत एवार्थद्वयस्पर्शित्वेनानिश्चिताशय-
त्वादुत्कृष्टातिशयस्त्रभावेन तासामुपेक्षैव स्फुरितेत्याह—विषयया
इति । अन्तःसन्तप्ता इत्यर्थः । तादृशः सत्यः चिन्तामापुः तथाहि
अयं प्रेमाद्रिकोमलस्त्रभाषोपि परमकाठिन्यमस्मद्विचारयेन गत-
स्तदधुना सपावग्रहणाकाकुभिरनुनयेम उतप्रतिवचनेन वा
प्रवर्ततः स्वयं धैर्यं लब्धनेन वा शाठ्यतो व्रजं प्रतिनिवृत्त्य
वा दुरवगाहगाम्भीर्योद्यमस्याशये निर्धारयेम किम्वा सत्यं
एव प्राणास्त्यजेम तत्र चास्य साक्षादुत परोक्षं वा यमुना-
प्रवेशेन वेति दुरत्ययाम् अपाराम् इति काश्रमावानां तु कासा-
श्चिन्तानुकरणमात्रं कासाश्चिन्ताधकचरीणां प्राग्भाषीव-
संस्कारवशेन भोग्येन वा चिन्ताभासमात्रमिति विवेकः ॥ २८ ॥

भीरामनारायणकृतमाधविभाषिका ।

एवं भगवतोक्ते तासां गोपीनां या दृशा जाता तामाह—भग-
वान् शुक्रः—इति विप्रियमित्यादिप्रामिः । तत्र वा गोप्यो मानिष्यः
प्राग्बोधविहारा बहुधाऽनुभूतभगवद्भक्तिययभावाः कदाप्यदृष्टो-
पेक्षास्तासामुपेक्षार्थस्फूर्त्तभावाद्भगवद्भक्तिययभावेन सानुराग-
प्राथनामात्रभावेन यत्सौख्यं जातं तद्वर्णयति—इति । विप्रिय-
मिति । इति भगवदुक्तपक्षेषु द्वितीयपक्षे व्याख्यातं विप्रियं
विशेषेण प्रेष्टतमानुरागातिशयोद्घाटकतयाप्रियं मनोऽनुकूलं
गोविन्देन गवामिद्रेण गोपालतयैव देवेन्द्रादपि लब्धभावेन
गोपगोपिकार्थं देवेन्द्रमानापहारिणा सर्वथा सानुकूलेन साक्षा-
द्भाषितं नरवन्धुमुल्लास्युतमाकर्षणं यद्वा, गोविन्देन गवां बहि-
रन्तरिन्द्रयागामिन्द्रेण गाः इन्द्रियाणि स्त्रानियम्यतया विस्तृते
इति तथा हृषीकेशेन भाषितमतो यद्वोषाय यदर्थतया प्रयोगस्त-
त्प्रेरणया ताभ्यस्तदर्थप्रतीतिसम्भवाच्च शङ्काऽवसर इति द्वयैक-
मपि वाक्यं विशेषेण प्रियं यथा भवति तथाऽऽकर्षणेति
वाच्यः । विषययाविगताऽवसादा जातातिप्रमोदा इत्यर्थः मन्त-
सङ्कल्पा भग्नो गृहगमनसङ्कल्पोपि बाधा तयाभूताः सत्यः
दुरत्ययामव्युच्छिन्नां चिन्तां चिन्तयन् भगवति प्रत्ययैकतानतां
आपुः “चिन्तयेन्मामतन्द्रितः” इत्यादौ चिन्ताशब्दस्य ध्यानार्थ-
कत्वत्वाभात् दुरत्ययत्वनिर्देशेन समाधिर्घोषितः भगवद्भूषण-
धुर्ये समाधिबद्धीना बभूवुरिति भावः याश्च प्राग्बोध-
विहारा मुग्धास्ता गोप्यस्तु इति द्वयैकमपि वाक्यं विप्रियं
प्रियविहङ्गं यथा स्वात्तयैवाकर्षणं गोविन्दभाषितमित्यस्याप्यस्य
भावः । अयं गवां गोभूमिन्द्रियवेदादीनामिन्द्रो गोपीप्राग्भाषा गाः
उपेक्षत इति तथा च विषयया विषादापक्षाः भगवत्कृपाः
निवृत्तोत्साहाः दुरत्ययामाचिकित्सां चिन्तां चिन्तातोपि वयमु-
याधिकांमापुः तथया—

“चिन्ताचिता विन्दुमती चितातो दृशयाधिका ।

चिता दहति निर्जीवं सजीवो दहतेऽनया ॥ २९ ॥

(१) कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्विम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।

असैरुपात्तमभिभिः कुचकुङ्कुमानि तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥ २८ ॥

अधीनपतिसुरिकृतमामवतगूढाद्यदीपिका ।

एवं भगवद्वाक्यान्नुदाहृत्य ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां गोपिका-
वाक्यान्नुदाहर्तुं श्रीशुक उवाच-इति, यथोक्तप्रकारमत एव विगतं
प्रियं ब्रह्मास्तद्विप्रियं न च प्रियवचने विप्रियत्वभ्रमः यतो
भाषितम् "भाष व्यक्तायां वाचि" इति स्मरणादुपेक्षं प्रति-
यान्न व्रजमित्यादिस्पष्टनिषेधरूपम् । तनु, यथावदभवयो स्पष्टार्थक-
मपि वाक्यमन्यथा प्रतीयत इत्याद्यङ्गानिरासायाह-आकथये
समन्तान्मनो इत्यादि अक्षरशः श्रुत्वा तत्रापि तात्पर्यावधारणा-
पर्यन्तं श्रुत्वा एतेन तद्वाक्यस्य परीक्षार्थत्वमपि वारितम्
तत्रापि गोविन्दस्य गां वेदादिरूपां घाशीं चिन्वतीति गोविन्द-
स्तस्य वेदार्थसम्प्रदायप्रवर्तकस्य सर्वज्ञस्य परमात्मनः भाषितं
प्रतीकारभाषिते हि संशयो भवति किमभिप्रायेणानेन प्रयुक्त-
मिदं वाक्यमिति न तु परमात्मभाषितमिति भावः । एताश्च
गोप्यः प्रस्तावयत्वात्प्रताप्यायोग्यास्तस्माद्यथै गमनमेव वद-
तीति तद्वाक्यान्निश्चित्याऽहो गूढादिकं त्यक्त्वाऽत्र वयं समागताः
वान्ताऽशनमिष पुनस्तद्गूढान् गन्तुमशक्ताः भगवद्वाक्योल्लङ्घने
चाऽश्रमाः इति विचारोभयविरोधे शरीरपरित्याग एव कर्तव्यं
इति निश्चित्य विषयगाः विषादश्च इतिकर्तव्यतायां मूढतां
गताः यतो भग्नः सङ्कल्पो भगवत्सङ्गमानन्दविषयिको यासां ताः
दुरत्ययां जन्मान्तरेष्वपि अनिर्वर्त्या चिन्तामहो भगवता किमिद-
मुक्तमतः परं किं भविष्यतीत्येवमादिरूपां प्रापुः । अनभिज्ञा-
पक्षे इति यथोक्तं गोविन्दस्य भाषितं प्रार्थकमप्युक्त्यदास्वमा-
वाक्षिप्रियमेव निर्धार्य गोवर्द्धनेधारणेन सर्वदा रक्षापरायणस्य
महात्मनः स्मामिन इदं वाक्यम् अतो नानृतमिति तासां चित्ते
प्रतीतिर्जातेति बोधयितुं गोविन्दपदनेपुण्यधरादित्येन यथाश्रुतार्थ-
मात्रप्रदण्यसमर्थी इति श्रोतव्यं गोप्य इत्युक्तं ततो विषयगाः
परमापदमापिता यतो भग्नस्तद्विषयः सङ्कल्पो मनोरथो
यासां ताः दुरत्ययामनन्तां चिन्तामापुः । अहो कलगीत-
माकथयामाऽहानभ्रमात्कुलधर्मधैर्यमयज्जादिकं विहाय तथैवाऽत्र
समागताः पेमाद्रोऽप्यलमममदभागेन कठोरतां गतः किं वा
ऽस्मत्परीक्षायां दाक्षिण्यं विहाय वामतागतिमङ्गीकृतवान् ? किं वा
अस्य मनसि प्रेमलेशोपि नासीत् भ्रमादेव जन्मप्रभृत्येतस्मिन्वचमनु-
रक्ताः ? किं वा ऽस्मदीयं किञ्चिदपराधमनुसन्धाय तद्दण्डहाना-
योधमः ? ततः किमनु नत्यादिभिरनुनयामः ? किं वा प्रतिवचनेन
व्रजं प्रतिनिवृत्त्याचेतदाशयं निर्धार्येम ? एतदाज्ञापानं वा कर-
वाम ? एतदादिष्टं वान्ताशनसमं पत्याराधनं तु कथं कर्तुं प्रम-
वाम ? किं वैतस्ममक्षे यमुनाप्रवेशादिना सद्यः प्राणारब्धजम् ?
एवञ्चेत्पुनरेतन्मुखसरोजं कथं पश्येम ? एतदनुज्ञां विनाऽत्रापि
स्थातुं कथं प्रमवाम ? अहोऽतिकष्टं किमु कुर्मः कं गच्छाम ? इत्ये-
वमादिरूपां चिन्तां प्राप्तवत्यः ॥ मनिनीपक्षे इति विशेषेण प्रियं
गोविन्दभाषितमाकथय विषयगाः भग्नसङ्कल्पा इव दुरत्ययां

चिन्तां प्रापुरङ्गीकृतवत्यः निवृत्तिपक्षे इत्येव विगतप्रिया गोवि-
न्दस्य वेदवाङ्मयो वेदप्राणाय स्वीकृततद्वादिविग्रहस्य भाषित-
माकथय विषादं प्राप्ताः यतो भग्नः प्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रतिपादसङ्कल्पो
यासां ताः गोप्यः परमात्मसम्बन्धिनः श्रुतयो दुरत्ययां चिन्ताम्
भास्तिकाभ्यस्मन्नाशाय प्रवृत्ताः अहो कथं भविष्यतीत्येवंप्रां
प्रापुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विप्रियं स्मनोरथाननुरूपम् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-हे राजन् ! श्रीगोविन्द अर्थात्
त्रिचित्र वाणीकू प्राप्त होन वारे श्रीकृष्णचन्द्र ने याप्रकार
(दूसरे अर्थकी रीतिसू) विशेषकरके प्रिय बातें कहीं परन्तु
गोपीन ने उन बातनकू विप्रिय जानके वडो विषाद कियो, और
गोपी जा रासविद्यास के मनोरथ करके आई ही, सो मनोरथ
सब भग्न होय गयो, तासू वडी चिन्ता कू प्राप्त होती आई ॥ २८ ॥

अधीनस्वामिकृतमावाद्यदीपिका ।

चिन्तां प्राप्तानां स्थितिमाह-कृत्वेति । शुकः शोकाबुद्धतेन
श्वसनेन शुष्यन्तो विम्बफलसदृशा अधरा येषु मुखेषु तानि
भव अवाञ्छि कृत्वा तथाङ्गुष्ठेन महीं लिखन्त्यः तथा गूढीत-
कज्जलैरभ्रभिः कुचकुङ्कुमानि च्छाद्यन्त्यः तूष्णीं स्थिताः यतः
उरुदुःखस्य भरो भारो यासां ताः ॥ २८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृद्धसोषिणी ।

अत एव तूष्णीं तस्थुः क्षणं परमचिन्ताविशेषेन वागादी-
न्द्रियवृत्त्यस्फूर्तेः शुच इत्यनेन शुष्यदित्यनेन च श्वासस्य
दीर्घतोषणता च ध्वनिता विम्बेति एकविम्बफलसदृश्येनाकणता
कोमलता च अतोऽधराणामतिशयो स्नानता च सूचिता
चरणेन वामपादेन भूमिचिह्नं चिन्तानुभावः, हे भूमि ! विदीर्णा
भव वयं प्रविशाम इत्यस्य भावः । एवमुक्त्वाऽवस्थितिरेव गम्यते
उपासमभिभिरिति कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्य इति च अस्त्राणां भारा
सूच्यते तस्यां अपि बाहुव्यविवक्षया बहुलं तत्र सर्वत्र हेतुः
उरुदुःखस्य भरो भारो यासु महादुःखव्याप्ता इत्यर्थः । यद्वा
अनेनानुक्रमस्यदपि सन्नापकमादिकं सङ्गृह्णाति तेन वैवर्ण्य-
कम्पस्तस्मादयोऽपि जाता इत्यर्थः । यद्वा बाह्यस्थितिप्रकारमुक्त्वा
आन्तरमप्याह-उच्यते । अनेन मूर्च्छातुल्यावस्था बोध्यते तस्यास्य

(१) नृककृत्य वक्रवर्तनजातिताप इति विज्ञे ।

[२५४]

श्रीमत्सनातेनगोस्त्रामकृतवृहत्सोषिणी ।

दुःखवत्त्वात् साक्षादनुक्तिः स्मेति प्रसिद्धौ नर्मोत्थाऽपि तासां तादृशशोकेऽसम्भावना न कार्येति भावः । यद्वा, विस्मये तथापि तादृशदुःखमभूदहो प्रेममाहिमेति । यद्वा, अव्ययानामनेकार्थत्वात् खद एव ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामकृतवैष्णवतोषिणी ।

अत एव तूष्णीं तस्थुः क्षणं परमचिन्तावेशेन वागिन्द्रिय-वृत्त्यस्फूर्तैः शुच इत्यनेन शुष्पदित्यनेन च श्वासस्य दीर्घ-तोषणता च ध्वनिता शतप्रयोगेण तु शोषाविच्छेदः विस्ववदधराणि येषु तेषां कामलता च अतोऽधराणामतिशयो म्लानता च सूचिता चरणेन वामपादाङ्गुष्ठेन भूमिखनं चिन्तानुभावः हे भूमि (मे) । विदीर्णा भव प्रविशाम वयमित्यस्य भावः । एवमूर्द्ध्वावस्थितिरेव गम्यते उपात्तमपिभिरिति कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्य इति चास्त्राणां धारा मूर्च्छते तस्यापि बाहुव्यविवक्षया बहुत्वं तत्र सर्वत्र हेतुः उरुदुःखस्य विषादस्य भरो भारो यासु ताः मनेनानु-कमन्यदपि सन्तापकृमादिकं गृह्यते तेन वैवर्ण्यस्तस्मादयोऽपि जाता इत्यर्थः । स्मेति प्रसिद्धौ नर्मोत्थापि तासां तादृशशोके त्वसम्भावना न कार्येति भावः । यद्वा, विस्मये तथापि तादृश-दुःखमभूदहो प्रेममाहिमेति एते च चिन्तानुभावा न तासां त्वसम्भावना निषेधरूपप्रतिवचनार्थविशेषभङ्गाः । कामिकृतप्रार्थ-नायां कुचवतीनां तत्सम्भवात् तासां रसाविरोधिभावोदय-स्त्रभावाच्च ॥ २६ ॥

श्रीसुदर्शनसुदिकृतशुकपक्षीयम् ।

अथ अवाङ्मुखानि कृत्वा ॥ २९—३१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चिन्तां प्राप्तानीं स्थितिमाह—कृत्वेति । अथ अवाङ् मुखानि कृत्वा कथम्भूतानि शुचः शोकाद्यः श्वसनः सोऽणो निश्वासाकारतः तेन शुष्पन्तो विस्वफलवदधरा येषु तथाभूतानि तथा वाम-चरणाङ्गुष्ठेन महीं लिखन्त्यः तथा गृहीतानि कज्जलानि यैस्तै-रभूमिः कुचयोः कुङ्कुमानि श्लालयन्त्यः उरुः दुःखमारो यासां तथाभूताः तूष्णीं स्थिताः बभूवुः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दुःखं लक्षयितुमाह—न्यक्कृत्येति । वक्रवनेजानि मुखकम-लानि न्यक्कृत्य अथ कृत्वा विस्वफलतुल्यान्धराणि विम्बा-धराण्यन्तर्गतशोकाग्निप्रतिभापेन शुष्पन्ति विम्बाधराणि येषु तानि तथा—

“कामवाण्यपविष्टाङ्गा लिखन्तिर्विराङ्गना ।
पादाङ्गुष्ठनखनाधोवदना लिखन्ती क्षितिम्” ॥

कामशास्त्रात्पसिद्धभावं दर्शयति चरणेनयादिना । उपास-मपिभिरङ्गीकृतोऽनैरास्त्रैर्वापैः उरुणां दुःखानां भारो यासां तास्तथा स्म-कृष्णविक्रयमिषाय संस्मृत्य—

“कामस्य दहनास्त्रैस्तु दग्धाङ्गोपादिनाश्रुमिः ।

नेत्रद्वारेणानिर्वापि दुःखमन्तर्गतं स्थिय” ॥ इति ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामकृतवृहत्कमसन्तमः ।

चिन्ताप्रकारमाह—कृत्वेत्यादि । मुखानि अथ अथ कृत्वा कीदृशानि शुचः शोकास्तोयैः श्वसनः श्वासस्तेन शुष्पन्तः अथरा येषु एतेन श्वासस्य दीर्घोऽणोऽणत्वं व्यङ्ग्यं चरणेन भुवं नत भुवि किमपि बुद्धिपूर्वं लिखन्त्यः उपात्तमपिभिरङ्गीकृतोऽनैरास्त्रैर्वापैः कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्यः तूष्णीं तस्थुः न किञ्चिदुचिरे कथं नोऽस्तुतर्वाह—उरुणां दुःखानां भारो यासु दुःखभरमावित्तत्वेन कण्ठरोधात् रागप्रवृत्ते स्मेति निश्चयः ॥ २६ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुषोधिनी ।

ततश्चिन्तया यज्जाते तदाह—कृत्वेति । चिन्तया प्रथमे मूर्च्छिता जाताः ततः मुखानि अथ अवाङ्मुखानि कृत्वा कमपि स्वमुखं न प्रदर्शयिष्याम इत्यावाङ्मुखानि कृतवत्यः अवगताः शुचो यासिः ताः शोकसम्बन्धिन्यो वा जाताः शुचः श्वसनेन शोकसम्बन्धिना श्वासवायुना शुष्पन्ति विस्ववदधराणि येषां तादृ-शानि मुखानि कृत्वा चरणेन च भुवं लिखन्त्यः तथैवावस्था भवतीति भूमि विवरामिव प्रार्थयन्त्यः उपात्तमपिभिरः अस्त्रैः कुच-कुङ्कुमानि मृजन्त्यः तूष्णीं तस्थुः मुखस्य अवाक्त्वेन भक्तिनिरो-भावः श्वसनेन प्राणपीडाशोकान्तःकरणस्य विम्बाधर-शोषेण कामरसस्य पदा भूमिलेखनेन शरीरस्य अस्त्रैः इन्द्रियाणां कुङ्कुमाभावेन कान्ते दुःखभरेण आनन्दस्य तूष्णीं स्थित्या चित्त-न्यस्य तिरोभावो निरूपितः केवलं स्थाणुवत् स्थिताः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

चिन्ताया अनुभावानाह—कृत्वेति । मुखानि अथ अथ कृत्वा तज्जा ध्वनिता प्रेम्णाऽनुराधादस्माकं स्वामाविकलजात्याग एव सम्प्रति लज्जां प्रापयतः कुचवतीनां पुञ्जीभूतलज्जानामप्यस्माकं लज्जात्यागः खलु प्रेमहेतुक एव स च प्रेमरसविदां मते सङ्गीत एव नतु विगीतः प्रेम्णास्तु लक्षणमेतदेव यत् स्त्रियस्य परमेश्वरमप्यतिशयेन वशीकरोति तत्प्रेमेति ततश्च यद्यस्माकं प्रेम-विषयोऽयं कृष्णो न वशोऽभूत्तदास्माकं प्रेमैव नास्तीत्यवगतं लज्जात्यागोऽयं किं हेतुकोऽभूदित्यनुतापो लज्जाचिन्ता च तत्रा-नुतापं विवृण्वन् मुखानि विशिनष्टि मुखानि कीदृशानि ? शुचः शोकादुद्धूतेन श्वसनेनोऽणोऽणत्वेन शुष्पन्तो विम्बाधरा येषु तानि सूर्यातपेन एकविस्वफलानां शोषे सतिस्थौदयस्यापगतः स्पष्टमभि-मर्शं च यथा भवेत्तथा अथराणामप्यभूति भावः । लज्जाचिन्ते विवृणोति—चरणेन वामपादाङ्गुष्ठेन भुवं लिखन्त्य इति

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसारार्थरश्मिनी ।

हे धरित्रि ! विदीर्णा मयं त्वयि वयं प्रविशाम इति भावः । शोकसन्तापौ विवृणोति-उपासमविभिः कज्जलाकैरक्षैः कुचयोः कुङ्कुमानि मृजन्त्यः तेन विच्छेदवर्जकिना महाऽनुताप-ककचेन द्विधा विदारयितुं श्यामसूत्ररेखे वक्षे इति सम्भावना ध्वनिता अक्षैरिति बहुवचनेन मृजन्त्य इति वचमानकालेन चास्त्राणां प्रवाहवती भारा सूचिता तावद्भिरप्यक्षैरन्तरीय-वस्त्राण्यार्द्रवन्ति इत्यनुक्त्या एवं सम्भाव्यते नवनोत्थयमुनाह-यात्थसन्तापानल्लयोर्निर्वापणशोषणकामयोर्विधादेन कस्याऽपि ज्ञेयः पराजयो वा दृष्ट इति उरुदुःखस्य भरो भारो यासां तास्तूष्णीमिति भारासहिष्णुतयेव चेतनाया अपगमादिति भावः । ततश्चतस्युरिति तासां गतचेतनानां पाञ्चाक्षिकानामि-धौर्द्धवस्थितिरवगम्यते ॥ २६ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

तत्र चिन्ताप्राप्तानां स्थितिमाह-कृत्वेति । मुखानि अथ अवाञ्छि कृत्वा अवाङ्मुखीकरणमिदं निजमुखस्य चन्द्रत्वाऽनुभावात् तदवलोकनेन तत्रत्रकमलसङ्कोचास्त्रेषामेनाकलनध्रमनिवारणाय किम्वा तूष्णीं मत्र मैव वाच्यमिति चिन्तितेनैव तद्धारणाय किम्वा अस्मद्भक्त्या काश्चिदस्या एवागताः किम्वा यास्त्रेव वद-स्यमिति मोग्धेनात्मनोऽवलोकनाय यद्वा किमिदानीं विधेय-मिति निजस्य पृच्छायै किम्वातिनिष्ठुरमिदमीदृशं वाक्यजातं निशम्याधुनापि जीवाम इति स्ववीक्षायै किम्वाऽस्य वाक्शरै-रस्माकं हृदयानि विदीर्णानि न वेति परीक्षायै इत्याद्युक्तम् अथ स्वयमेव तत्कारणमाह भीमुनीन्द्र-शुचः श्वसनेन शुष्यद्-विम्बाधराणीति । इदं चोच्छ्वासैः सह जीवापि किं निर्गत-इत्याकलनाय किम्वा शुष्यद्बिम्बाधरावलोकननायमस्माकं कान्तये मा जानातिरिति गाम्भीर्येण तदाच्छादनाय किम्वा पूर्व तु स्त्रिमावसुन्दरावधरी सादृश्यमसहमानावेव स्थितौ सम्प्रतिशुचः श्वसनेन शुष्यन्तौ विम्बसदृशौ जाताविति ततश्च विम्बफलानां मतिप्रवृत्तिं धर्मेशास्त्र प्रसिद्धमिति किमेतयो-रवलोकनादस्य मतिप्रमो जात इति तयोर्गोपनाय किम्वा कथं चिद्वहिः कठोरतामप्यनुकृतवतोप्यन्तः प्रियस्यास्य त्वस्माकं शुष्यद्बिम्बाधरवर्शनेन वैमनस्यमुदेस्यतीति तयोराच्छादनायेति तथा चरणेन भुवं लिखन्त्यः अपमप्यवाङ्मुखत्वे हेतुः । भुवो-लिखनं च हे सर्वसह । खलु मृगुला भव केहि किञ्चिदव-काशं येन त्वयि प्रविशाम इत्यभिप्रायेण किम्वा हे प्राणा-नाथ ! भवता यथाकञ्चि कथ्यतां विद्याप्रा लिखितमेवेदमस्मल्ल-छाटपटलं प्रतिदर्शयाम किम्वा रुषती वागतिवातव्याहताः कदाचित्परिवर्तिताः स्याम इति शङ्कया निजचरणानां भूमौ निखननायेति तथा अक्षैः कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्यः अपवाप्या-वाङ्मुखत्वे हेतुः तादृशं च सम्यक् मार्जनाय उपासमविभि-रिति स्वेधामन्तःकरणानामपि श्यामरागद्योतनाय विरहतप्तानां हृदयानां भर्जि-स्वात्स्फोटो मा ऽभूदिति तादृशश्यामवर्णनीर-स्त्रेकेन श्यामत्वसूचनायेति तथा उरुदुःखभरनमितकन्धरत्वाद्वा-ङ्मुखत्वमिति दिङ्मात्रप्रदर्शितम् ॥ २६ ॥

भीरामनारायणकृतभावभाषविभाविका ।

ततः किं कृतवत्य इत्यपेक्षायामाह-कृत्वेति । काश्चिदपिदां पक्षे तु आनन्दाविधिनिमग्ना भगवन्माधुर्यसमाधिहीनचित्ता-स्तूष्णीमेव तस्थुः किं कृत्वा तदाह-स्त्रमुखशोभया खे पश्य-न्तीनां देवाङ्गनानां मुखानि अथ अपःकृत्वा न्यूनाति विधाय तथा कृष्णालुब्धमानतया स्वसौभाग्यातिशयेन तन्मुखानि शुचः श्वसनेन शुष्यद्बिम्बाधराणि कृत्वा तथा चरणेन भुवं लिखन्त्यः आङ्कुतां कुचन्त्यः भुव उत्कर्षेण तद्विषयसंगशोभां क्षिपन्त्य-स्तासामुपासमविभिरक्षैस्तदीयकुचकुङ्कुमानि मृजन्त्यः ताश्च उरुदुःखभराः कृत्वा तूष्णीं तस्थुः । यद्वा, स्त्रीधैरवानन्दाक्षैः स्त्रीयान्येव कुचकुङ्कुमानि उरुदुःखभरा विरहचिन्ताश्च मृज-न्त्यस्तूष्णीं तस्थुः शेषं समानम् । उपेक्षाविदां पक्षे तु ताः उपे-क्षायावदः स्त्रमुखानि अपःकृत्वा तूष्णीं तस्थुरित्यन्वयः । तत्र मुखस्यावाकरणां कृष्णस्तु नैवं कटु वदति अयं स एवाप्यो वा कश्चिदिति सन्दिग्धं नान्यं पश्याम इत्यवधानं यद्वा, कृष्ण एव परन्तुन्मत्प्रलापतया केनचिद्यत्नेऽऽक्रान्त इति न तादृशं पश्याम इति यद्वाऽस्माकं स्त्रत आगमनेन जातं गर्वं एवं वदति आवाङ्मुखत्वे उदासीना आलक्ष्याऽनुनेष्यति यद्वा, अस्मत्प्रमाहादवन्मुखचन्द्रमालक्ष्य सकपट्क्षनेत्रकमलसङ्को-चेनैवं वदतीति तन्माभूदानि स्वमुखाऽवाकरणम् । यद्वा, तन्मल-चन्द्रदर्शनाय स्त्रनेत्रकुमुदविकासे तत्कटुवचनतिर्मांशुमि-स्तिर्मांशुतामाकलय्य नेत्रकुमुदसङ्कोचेन मुखाऽवाकरणम् । यद्वा, स्त्र चेष्टयैव कटुवचनवारणायावमुखत्वात्तरणां यद्वा नास्मान्कदा-चिदर्थं वदति ता एव वयमन्या वा इति प्रेमसुरधमावेन स्वाधिकाकनायावाङ्मुखत्वेन । यद्वा, किमवकाशमित्यात्मानं प्रष्टुं यद्वा, निष्ठुरवाक्यं श्रुत्वा कथं जीवाम इति द्रष्टुम् । यद्वा, वाग्या-वाग्यैर्हृदयेन जातं न वेति परीक्षितम् । यद्वा, शुचः श्वसनेन शुष्यद्बिम्बाधराणीति शुक्रमुनीन्द्रेण विशेषणात् शोकदवदाहा-न्विततनुतरुहृद्दीनिःसृतश्वासशुकाः पुनरागमिष्यन्ति नव-त्यवलोकितम् । यद्वा, शुष्यद्बिम्बाधराणि दृष्ट्वा नः कान्तयेमाक-लयतिविति तद्रूपनाय । यद्वा, "सद्यो बुद्धिहरी विम्बा" इति वचनाद्-नुपमावप्यधरी शोषेण विम्बसाम्यं गतावस्य मतिह्नौ जाता-विति तद्रूपनाय । यद्वा, अनेन कटुवचसाऽस्मच्छोकसिंहादनेऽप्य-स्माभिः शुष्यदधरवर्शनेनास्य वैमनस्यं न कारयामि । यद्वा, शुष्यन्तौ विम्बाधरा पक्वत्वावजातस्तद्गोपनदर्शनेन तन्मा-धुर्येण प्रलोभयितुम् । यद्वा, चरणेन भुवं लिखन्त्य इति निदे-शात्तल्लेखनाय । यद्वा, भुवं लिखन्तीतिमवाङ्मुखत्वं तत्र प्रवेष्टुं मार्गार्थं भूविनयाय । यद्वा, अस्मद्भाले विधिनेवमेव किं लिखत-मिति भावदर्शनाय । यद्वा, तीक्ष्णवज्रोतिवातसङ्घातघातपरावृत्त-मतयः कदापि विमुखा न भवाम इति भूमौ पादप्रवेशाय तथा, अक्षैरित्यस्यायं भावः, अस्मत्क्षेत्रे द्रवताङ्गेन त्वं वज्र-चेता नाधुनापि द्रवसि । यद्वा, घनश्यामरसवृष्टिमिच्छनीभिः स्त्र-जलवृष्टयेऽप्योत्पादनं यद्वा स्त्रनेत्रकज्जमधुपारात्मकाक्षैस्तन्मधु-मधुपमाधमनोबोभनम् । यद्वा, बाह्यमहस्रजलवृष्टस्त्वया गोव-र्धनमुदृत्य वज्ररक्षा कृता अधुना वज्रगतवहुसहस्रहर्षसर्गासता-कृष्णवनजलवृष्टौ शृद्भेदे त्वया किं कारयेत् । कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्य इत्यस्यायमभिप्रायः सहस्रहृद्भेगेरितरेषां त्वया कृता

भोरामनारायणकृतमात्रविभाविका ।

अधुना प्रत्येकदृष्ट्यसङ्गतकनकगिरिकुचशोभापहारः क्रियते इति महल्लज्जास्पदं यथा तत्र तद्गिरिकरधारयो न गिरिरक्षा कृता तथात्रापि स्तनगिरिकरधारयेनैव तद्रक्षासमाध्या नान्यथा यद्वा, सहस्रहृद्मानस्तनगृहास्मदृत्काञ्चनकञ्जश्रिय एकदृष्ट्या पहरि हृत्पादनाय । यद्वा, त्वद्वैपरीत्ये किमस्माकं कुङ्कुम-शृङ्गरेण उपास्तमपिमित्यस्याप्ययं भावः त्वदर्थं धृताञ्जनं वृथा वदतीति पश्य । यद्वा, मल्लोचनाञ्जनमपि इयामस्य द्रवी-भूततां दर्शयति इयामोऽपि सन् मवाजैव द्रवतीति महश्चित्रं किञ्च, नेत्रयोः इयामज्जप्रवाहे यदि इयामतारापि द्रवेत्सर्हि केन त्वां द्रवयाम इति नैष्ठिकं त्यक्त्वा शीघ्रं प्रसीद । यद्वा, त्व-दीभवकृतिगमांशुतिगमांशुवर्णमिरश्चरूपतया द्रवीभूय प्रवहत्य-प्यन्तःकरणे इयामराग एव व्याप्तो दृश्यते बहिरन्तस्त्वमेवा-नुगतोऽपि निष्ठुरतां भजासि अतः प्रसीद । यद्वा, विरहतसहृदये स्फोटमियोपासमपिमिरक्षैः सिञ्चन्त्यः तथा उरुबुःखमराः दुःख-मरेण नम्रकम्भरत्वादवाङ्मुख्यस्तेनैव च रुद्धकण्ठवाष्पूष्णीं तस्थुः तयोपेक्षादर्शनात्स्वमुखेन किमपि वदनेनौचित्यं सम्मा-चयन्त्यो भावैरेव खेदशाः सूचयन्त्यः तूष्णीं तस्थुः । यद्वा, “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इति विशेषतोपि तव सर्ववित्त्वं श्रुतं नो मुखानि शुचः श्वसनेन शुष्पद्विम्बाधराणि जातानि त्वन्तु नास्मदुःखमधुनापि वेतिस इति चित्रमतः भव नो दुःख-मवगमय तथाप्यशृण्वानमाहुः—“स शृणोत्यकर्णः” इत्यकर्णस्यापि ब्रह्मणः श्रोतृत्वभवणात्वं सकर्णोपि न शृणोषि अवशृणु नः प्रार्थनां किं शृणोममत् आहुः—शुचः श्वसनेन शुष्पद्विम्बाध-राणि नो मुखानि तेनैव कामविरहशोकाज्जलवन्धुश्वासानिखेन दह्यमाना तच्च अत्र रज्जु कथं रक्षाम्यत आहुः भव आलिङ्ग्य विर-हात्तल्लज्जिताकुलितकाञ्चनललितलतात्मकास्मदङ्गानां स्नाङ्ग-विशालतमाखिलिङ्गेनैव अत्र वस्येयं तथाभवप्रभारामृतं देहिशुष्पद्वि-म्बाधराणि मुखानि तेनैवास्तुरस्मिन् अत्र तपेयं तव वन्धु-जीवाधरयोरस्मदधरवन्धुजीवनस्थावस्थकत्वात् शुष्पन्ति नो मुखानीन्वद्भानि अत्र कान्तिमन्ति दीप्तिमन्ति च विधेहि अन्य-दारास्त्रीकारमाशङ्क्याहुः—भव स्त्रास्त्रमवगम्य अत्र प्रसीद तदैव यथार्थपतित्वेनाप्यदीयसम्भाषनानौचित्यम् अत एव अत्र स्ववाञ्छाः प्रवेशय नोच्छेद्येण भुवः खननेन भुवं प्रविशाम इति भावः । एवमत्र स्नाङ्गरसान्स्मदङ्गेषु विभज्जन् नोचेद्वच-किस्रय त्वद्विरहे जीवनस्य दुस्सहत्वात् हिंसनमेव परमोपकार इत्यर्थः । इत्येवम् केवलम् अत्र अवकृत्वा तूष्णीं तस्थुः “अत्र रज्ज्या-गतिकारितमीतितुल्यवगमप्रवेश अवगात्राप्यर्थाचनक्रियेच्छा दीप्यवालिङ्गनीहृत्सादानभागवृद्धिषु” इति विधानात् अत्र प्रेमिणां मानां मानयोः समाना भगवत्प्रीत्यभिवृद्धिः भगवता प्रवृ-त्त्यपदेशोपि न शृङ्गारमिमुखत्वं किन्तु तदेकपरत्वमेवेति हित-यथोपदेशः ॥ २६ ॥

श्रीधनपतिस्मृतिरुक्तमात्रवतगृहार्थदीपिका ।

चिन्ताप्राप्तानामवस्थानमाह—कृतेति । अत्रशुचः प्राप्तशोकाः

श्वसनेन शुष्पद्विम्बाधराणि मुखानि कृत्वा, यद्वा मुखानि अव-प्रवाञ्चि अधोमुखानि कृत्वा मुखानां तथा करणं च कासाञ्चिदहोऽस्माकं नास्त्यद्यापि प्रमोद्रेको नो वेत्तेन वशी-कृतो भगवानेवं ब्रूयादित्यभिप्रायेण, कासाञ्चिदहो परमप्रेमा-स्पदेन भगवतैवमनङ्गीकृतानामस्माकमूर्द्धमधो वा काप्यवस्थातुं योग्यता नास्तीत्याशयेन, कासाञ्चिदहो सर्वशृणुगणालङ्कृत-विग्रहस्य करुणासागरस्य सर्वज्ञस्य भगवत एवविधौकि-र्मन्दभाग्यताऽस्मल्ललाटदर्शनजन्या अतः खललाटमस्मै न प्रदर्श-नीयमित्यभिप्रायेण, कासाञ्चिदहोऽस्मदीयं कश्चिदपराधं स्मृत्वा भगवानेववदतीत्यतो नम्रीभूय क्षमापनीय इत्याशयेन, कासा-ञ्चिदहोऽस्माकमधो भूमौ निकृष्टजन्मादानं निष्फलमेव सम्पन्न-मित्याशयेन अधःकृतानि मुखानि विशिनष्टि शुचः शोका-बुद्धतेन शोकसम्बन्धिता वा श्वासवायुना शुष्यन्तः शोष-गच्छन्तो विम्बफलतुल्या अधरा येषु शोकेन ज्वालाव्याप्तश्वासेन शुष्यन्तः शुचः शुचशुचराषाढस्य श्वसनेन वायुना शुष्पद्विम्ब-सदृशा अधरा येष्विति वा एवमभूतश्वसनेनाधरादिसंस्त-शरीरं शोषयित्वा मरिष्याम इत्याशयः चरणेन पादाङ्गुष्ठेन भुवं लिखन्त्यः, काञ्चिदहो भुव्यादिरूपं तिगोघाय भूमौ गोपाङ्गना-विग्रहो वृधैवास्माभिराश्रित इति पश्चात्तापं सूचयन्त्य इव प्रहो किं भूमिभारभृता अस्मानेष निश्चित्यानेन प्रकारेण अस्मन्नाशावाऽयमवतीर्ण इति, काञ्चिदहो भगवती सीतामिव अस्मानपि भूमिं प्रवेशयितुं प्रवृत्तोऽसीति, तथा व्याप्तकज्जलैरभूमिः स्तनकुङ्कुमानि श्लाघयन्त्यः अहो नास्तीदानीं नेत्रस्यकज्जलस्य स्तनस्यकुङ्कुमस्य च किमपि प्रयोजनमतः श्लाघनीयमुभयं तत्त-चालनं चाऽस्मिन् समये ऽन्यजलालामादश्रुजलैरेव कार्यं कुचेतु-चातःपरं मषिलोपो विधेय इति सूचयन्त्य इव मृजन्त्य इति वर्त्तमानापदेशेन माजनाय प्रवृत्ताभिरपि यमातुजाप्रवाह-तुल्याभिरभ्रधाराभिस्तन्माजनेन न सम्पन्नं वदवानलप्रतापसन्ताप-शोष्यमाणात्वादिति ध्वनितम् उरुभरपदाभ्यां दुःखस्य परा-काष्ठोच्यते महद्दुःखातिशयवत्यः दुःखसागरनिमग्नस्त्वयः किञ्चिदपि वक्तुमशक्तत्वात् तूष्णीं तस्थुः स्म मुखस्यावाञ्चि-करणेन भगवदामिमुख्यस्य शोकेनान्तःकरणस्य विम्बाधर-शोषेण कामरसस्य पदा भूमिलेखनेन शरीरस्य अक्षैरिन्द्रि-याणां कुङ्कुमामावेन कान्तेः उरुबुःखमरेणानन्दस्य तूष्णीं स्थित्या जेतन्यस्य च तिरोभावेऽभिधानात् श्वसनेनेति प्राणा-पीडाकथनान्मूर्च्छिताः केवलं स्थाणुरिव स्थिता इत्यर्थः । अनभिष्ट-पक्षे मुखानामधःकरणं कासाञ्चिदहो वयमप्रागताः सम्मा-नाहां अप्येतेन न सम्मानिताः प्रत्युत प्रतिघातेत्यादिवाक्यै-रवमानिता इति लज्जासागरनिमग्नहृदयत्वेन, कासाञ्चिदहो पत्या-दिकं विहायैवविधौ कर्म कर्तुं प्रवृत्तानामप्यस्माकं प्रवृत्तिर्निष्फला जाता इतः परं किं करिष्याम इति लज्जाव्याकुलचित्तत्वेन, कासाञ्चिदहो एतेनाऽनाहूताः वंशीशब्दमाकर्ण्योहानप्रमेयैव समागताः अतोऽस्माकं मौख्यमेव प्रकटितमिति लज्जया, कासाञ्चि-दहो एवंविधां वंशां प्राप्ताः इतःपरं व्रजं गताः कथं तत्रत्य-सखोजनेभ्यो मुखं प्रदर्शयिष्याम इति लज्जया, कासाञ्चिदहो विनाऽऽह्वानं समागताः इतःपरं वृष्टो भवदीयसौभाग्यसौन्दर्ये इति वदतोऽस्य करुणस्य समक्षे मुखं कथं करिष्याम इति लज्जया

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

कासाञ्जिदहो सर्वालङ्कारालङ्कारमध्यस्मदीयं मुखमस्मै न रोचते
एतत्समञ्चं स्थापनमयोग्यमिति लज्जया, कासाञ्जिदहोस्मन्मुख-
मवलोकयाऽस्य महानानन्दो भविष्यतीत्याशया समागतानां परं
विपरीतं जातमिति लज्जया, कासाञ्जिदहोस्मदन्तःकरणा
निविष्टप्रेमातिशयमबुध्यैवेतेनैवमुक्तमना इति निमित्तसमीप एव
समागमनमनुचितं जातमिति लज्जया, कासाञ्जिदहो नास्त्वयं
कान्तानां स्वभावः सर्वथा नैति नतीत्यर्थं वदतीति स्वभाव एव-
म्भूताऽनर्थकरी योऽस्माभिरङ्गीकृतोऽनन्तामिरूपहास्या भविष्याम
इति लज्जाविष्टचित्तत्वेन, कासाञ्जिदहो इयं मां किं भविष्यतीत्य-
मां कथं पथि मिच्छिष्यतीति परस्परप्रतिलज्जया, कासाञ्जिदहो
एतन्मुखनिरसृग्धविधोक्तचनलज्जालया वृथाऽस्मन्मुखदहो मा
भवत्स्वित्याशयेन, कासाञ्जिदहो यद्यप्ययमेव मद्दुःखायुक्तस्तथापि
प्रज्वलितास्मदन्तःकरणांमुखनेत्रादिद्वारा निःसृताभिरति प्रचण्ड
ज्वालामालाभिः सन्तापं न प्राप्नुयादित्याशयेन, कासाञ्जिदहो
पूर्वं प्रसन्नचेतस्तथा वने विहरणपरो वशीवादनिरतोऽप्यस्मन्मुखं
वृष्टेर्विष्टं क्षोभं गतोऽतः तस्मै क्षोभकरं स्ममुखं न प्रदर्शनीयमित्य-
मिष्टायेण, कासाञ्जिदहो नेत्रद्वारा काञ्चिन्मोहनशक्तिः अस्मदन्तः
करणां प्रविष्टयाऽस्मान्ग्यामाहस्येतज्जसमचे स्मनेप्रस्थापनं न
कार्यमिति भावेन, कासाञ्जिदहो शोकाक्रान्तमस्मन्मुखमवलोक्य
कोपाक्रान्तं मे मदीयं मुखमिति ध्रान्त्याऽनोऽप्यधिकमौदासीन्यं
मा गच्छस्वित्याशयेन, कासाञ्जिदहो भूतोक्तिजन्यशोकादुद्धत-
समद्रुकलपाऽश्रुजलप्रवाहभाराक्रान्तशिरस ऊर्ध्वस्थापनाऽशक्त्या,
कासाञ्जिदहो भूतमप्यस्मदीयं मुखमस्य प्रीतिकरं न भवति किमुना-
श्रुधारासम्पर्कमखिनीकृतमन्तःशोकोद्धताश्रुप्रवाहोऽधःपातनीय इति
प्रेष्यतेति प्रीत्युत्पत्त्याशया, कासाञ्जिदहो धिक् स्त्रीचाञ्चल्यं
येन प्रीतिलेशेनापि हीनस्य पाषाणवदतिकठिनस्त्रान्तस्य समीप
इतिरमसा समागता अतः परं त्वस्य स्वयमाहूयैव वक्तुं प्रवृत्तस्य
कृतज्ञस्य मुखमपि नावलोकनीयमित्याशयेन, कासाञ्जिदहो विधात
इतिकठोरान्तःकरणापरदुःखानमिष्टदुःखान्प्रभृता अस्मान्निवृत्ति-
श्रित्यातिदुःखं दातुं प्रवृत्तोऽसि भवतु शेषयोस्ति तव यदि यावत्
स्वामयर्थं दुःखं न प्रदास्यसीति तस्मादितोऽप्यधिक दुःखं यद्यस्ति
तव समीपं तर्हि तदप्यस्मदप्यं प्रवच्छ विलम्बं मा गच्छेद शिरस्त-
कामेऽस्माभिः स्थापितमिति विधातरि कोपावेशेन, कासाञ्जिदहो
परस्परनेत्रसंयोगवशात्परस्परस्वभावविपर्ययो जातः एतस्य
कान्तस्य दाक्षिण्यरूपः स्वभावोऽस्मद्वेतासि प्रविष्टः कान्ताना-
मस्माकमवहित्यालङ्घ्यास्वभावोऽस्य मनस्यतस्तथा मा भवत्स्वि-
त्याशयेन, कासाञ्जिदहो वक्तुं त्वया भवत्स्वयदपि यत्कथं
तद्वदस्वेदं शिरस्तवाप्रे स्थापितमित्यभिप्रायेण, कासाञ्जिदहो
एवंविधोतिनाराचधारया पुनः पुनः किमर्थमस्मान्नेधने प्रवृ-
त्तोऽसि यदि मारणीया एव वने तर्हि सख्य एव तीक्ष्णासिना
श्रीवोपरि निपातनेनास्माकं शिरांसि क्षिप्त्वाशयेन, कासाञ्जि-
दहो कृतमन्त्रविधवाधारमकालेन तं विनैव नैत्रं सौन्दर्य-
शालीन्प्रलितवर्गदुर्माणांस्माकं सर्वदेव तस्मावोऽस्तीति
भावेन, कासाञ्जिदहो विधातस्त्वया किमेवविधमस्मदीयं मुखं
रचितं यदस्य गोपालबालस्यापि प्रीत्यजनकत्वात्तत्समञ्चं स्थापयि-
तुमकोऽयमिति प्रस्ताप्तापेन, कासाञ्जिदहो मानलेशेनापि धिनि-

मुक्तानामनासां धिक् स्त्रीत्वमिति विमानस्यदेवाङ्गनादिकृता-
ज्ञानमयेन, कासाञ्जिदहो इयं चौरचक्रवर्ती वशीरवेण स्वभृत्ये-
नास्मदायमनारतमञ्जुषाम् अपहृत्य परमसाधुवदेव वदतीत्यतो-
ऽस्माकं विमतव्यमिति भावेन, कासाञ्जिदहो किमस्मास्वयमुपदि-
शास न वयमुपदेशार्थं तव समीपमागताः स्वयमेवोपदिशसि
चेत्तर्हि त्वयस्मत्पूकामष्टात्रवत्तथाभूतोपदेशकस्तव मुखं नात्र-
लोकनीयमित्यभिप्रायेण, कासाञ्जिदहो गोवन्दनाश्रुतास्त्र-
हस्तन वधायमव किं वयं रक्षिता इति सूचनाय, कासाञ्जि-
दहो सर्वे त्वसाऽधोभूतमेव ज्ञात्वा वयमागता अतः कि-
मर्थमेवं बहुभाषस इति ज्ञापनाय, तथा शुचः शोकादुद्धमनेन
श्वसनेनोद्धमश्वाचनं शुष्यत् सूर्यास्तपनं शोषं सति विगतस्फूर्ति-
रूपबालमार्ज्जुनिभकलः सहसा अधरा येषु अस्मद्वरासून
प्रियो भान्यतीत्याशया समागतानां तदाशामङ्गात्प्रशोकानल-
स्तच्छाया प्रवृत्त इति भावः । पुनश्चरणां वामपादाङ्गुल-
भुव लिखन्त्यः, काञ्जिदहो नास्ति तवापराधः किमस्माकमेव यतो
यस्मिन्कालं "याता स्वला व्रजं सिद्धा मयमा रस्यय क्षपाः" इति
त्वयोक्तम तदा कुहुकाशरोमशस्तव वचसि कृतविश्वासाभिरस्माभिर-
भिलाषा यापितवानस्यापि (?) मतोऽधुना किं कुतोऽस्मन्मौख्ये
मेवास्माकमनर्थकरं सम्पन्नमिति ध्वनयन्त्य इव, काञ्जिदहो न-
साची कोऽपि नास्तीति निभयता नोचिता किन्तु सर्वाधारभूता
गगवती वसुन्धरा साचीभूता विद्यत एवत्यस्या एव विम-
तव्यमिति सूचयन्त्य इव, काञ्जिदहो भुवनकसुन्दर्या जारेण
गृहीतचेतसां नास्त्वस्माकं तथाविधं पातिव्रत्यं किमर्थमेव
वक्तुं प्रवृत्तोऽसीति बोधनाय जारवतीलक्षणां स्वस्मिन्वशोभन्त्य
इव, काञ्जिदहो वृथैव मुखाद्यलङ्कारियास्तः परं सुदसुखाद्य
तथा सर्वाण्यङ्गानि लेपनीयानीति शोकोद्धतमुत्कटं वैराग्यं
बोधयन्त्य इव, काञ्जिदहो भूमिरपीयमस्मदपेक्षया वरा
यस्यामस्मत्प्रेषपादारविन्दसंस्पर्शः सदैवास्तीति ज्ञापयन्त्य इव,
काञ्जिदहो यादृशं दुःखमनेनास्मदप्यं वत्स तादृशं दुःखमस्मै
प्रदेयं तथाऽस्मदङ्गुलसंस्पर्शकस्य भविष्यतीत्युग्रं तपः
सम्पाद्य भूमिभावं प्राप्य स्वाङ्गसंस्पर्शेनाय पीडनीय इति
ध्वनयन्त्य इव, काञ्जिदहोऽस्माकमस्मिन्व्रजभूमावेवविधासति
कठोरचिराः कोऽपि नास्त्वतोऽयमोदशः कथमत्र जात इति सूच-
यन्त्य इव, काञ्जिदहो किमेवं विश्वमन्यायं कर्तुं प्रवृत्तोऽसि
किं भूशर्करापेक्षयाऽवस्मदीयानि स्तनाङ्गानि कर्कशानि
यत्संस्पर्शजन्यदुःखमयादवं जल्पसीति सूचयन्त्य इव, काञ्जि-
दहोऽस्मद्वुःखाय यत्त्वया चरितमारब्धं तदस्माभिर्लिखित्वा
स्थाप्यतेऽस्मिन् जन्ममिति जन्मान्तरे वा इत्यं प्रतीकारं करि-
ष्याम इति ज्ञापयन्त्य इव, काञ्जिदहोऽस्माश्चर्यमेवविधं मिथ्या-
प्रतिज्ञमिधं भूमिर्कारयत्येनज्जारेण विदीर्णा भविष्यतीति सूच-
यन्त्य इव, काञ्जिदहो मातर्वसुन्धरे ! नास्मत्साक्षात्प्रेषक-
त्काञ्जिदहो तत्त्वयैवाऽवस्मदीययोऽस्य त्वयि प्रीत्यतिशयस्य दर्श-
नादिति भूमिं प्रार्थयन्त्य इव, काञ्जिदहोऽस्य पाषाणवदन्तः
करणाभतिकठिनतस्मत्प्रेमाद्रेकातिरेकभूमिं न जानास्यत एव
विधं दुःखमवलोकयापि न द्रवतीति ध्वनयन्त्य इव, काञ्जि-
दहोऽस्मद्वृथं पाषाणादपि कठोरतरं यत् प्रवृत्तोऽसि कष्ट-
सत्यपि न विधीयत इति सूचयन्त्य इव, काञ्जिदहो नास्तीति

प्रेष्ठं प्रियतरमिव प्रतिभाषमाणं कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः ।

नेत्रे विमृज्य रुदतोपहृते स्म किञ्चित्संरम्भगद्गदिरो ब्रुवताऽनुरक्ताः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

परं जीवनकृतमती मो मातर्वसुन्दरे ! कृपया विशीर्णा भव त्वयि प्रविशाम इति भूमि प्रवेशामिमुख्यं बोधयन्त्य इव, पुनः आसौरुपासमपिभिः कज्जलाकैरस्त्रैः कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्यः अहो नेत्रस्थश्यामनेवानर्षकरी यथाऽतिनिष्ठुरान्तःकरणं कृष्णं हृदमुत्पाद्यैवमिव धां वयं नीताः अतो मय्यन्तरहसापि निःसारणीया यत एवं विविधचक्षुष्मसाऽपेक्षयाऽन्धतेवास्माकं भयस्करीत्याशयः । अनेन त्वत्प्राप्त्याशानिवर्त्या काष्ठभूतेष्वस्मच्छरीरेषु निःसीमतापक्रकचेन विदारणाय विरहतच्छकृत इयामसूत्रेखाद्वयमित्यपि ध्वनयन्त्य इव, अस्त्रैरिति बहुवचनेन तत्प्रवाहधारा बोधिता । मृजन्त्य इति वर्त्तमानापदेशेन न मनोत्थं यमुनाद्वयकलपाशुधाराद्वयस्य कुङ्कुममाजनाद्युक्तस्य हृदयात्थ सन्तापाऽनलस्य तच्छोषणोद्युक्तस्य विवादे कस्याऽपि जयो वा पराजयो वा न संभूत इति द्योतितम् । उरुदुःखस्य भरो भारो वासां ताः भारसहिष्णुतयेव चेतनापगमात्तूष्णीं पाञ्चालिका इव तस्थुरित्यर्थः । मानिनीपक्षे, मुखानामधःकरणं कासाञ्चित्परपुरुष-मुखावलोकनमप्यस्मभ्यं न रोचत इति सूचनाय, कासाञ्चि-द्वस्मन्मुखवलोकनमपि तवाऽतिदुर्लभमन्यत्तु दुर्निर्स्तमित्यपि दर्पेण्यपनार्थम्, कासाञ्चिदहो न वयं व्यभिचारिण्यः किन्तु कुलाङ्गनाः तल्लक्षणास्वस्मात् (?) तत्परवादिति ज्ञापनाय, कासा-ञ्चिदहो कृष्ण स्वन्वतिधूसांसि परदारानेव प्रार्थयन् लज्जा-लेशेनापि विनिर्मुक्ताऽसौ वयं तु लज्जासागरे निमग्ना इति स्वस्य लज्जावतीस्वबोधनाय, कासाञ्चिदहो अधो गतिसम्पादकमौपपत्यं धर्मशास्त्रामिज्ञानाभस्माकं सर्वथा परि-हरणीयमिति स्वस्य परलोकभयाविष्टताख्यापनाय, कासाञ्चिदहो वयं लोकमर्यादाभिज्ञा अधोमुखतापादकं कर्म कर्तुं नार्हाः किमर्थमेवं बहुजल्पसीति स्वस्यापकीर्तिभयाविष्टताख्यापनाय, कासाञ्चिदहो करणस्यामुक्कण्ठा मुखदिविकासमवलोक्यैव मा गच्छन्तिवत्याशयेन, अहो स्वपतिविरहजनिनशोकोद्भूतौष्णव्या-सा यतः श्वासाश्च स इति ब्रवीति जनकश्वसनेनेति यदप्यस्म-द्विधरपानाशा तव महती वर्त्तते तथापि तत् छिद्रिः स्वप्नेपि बुधेयं प्रबलं त्वया बलात्कारेणाबलानामस्माकमधरामुत्पाने क्रियमाणं तत्स्थं पीयूषन्तु न लप्स्यसि तस्याशक्यमाणात्वादित्या-शयः । चरणेन भुवं लिखन्त्यः काश्चिदस्मत्पादरजोऽपि तव दुर्ल-भतरामितरस्तु दूरगतमिति ध्वनयन्त्य इव, काश्चिद्भूमि-प्रवेशं करिष्यामस्तव वशीभूतास्तु न मविश्याम इति सूचयन्त्य इव, काश्चिद्वलात्कारेण स्पर्शादिकं करिष्यसि चेत्तर्हि भूमि-वतये नन्दाय कंसाय वा गत्वा कथयिष्याम इति द्योतयन्त्य इव, अहो बलात्कारेणाऽयमस्मान् गृहीष्यतीति मयादिव मृषाश्रमिस्त्वदर्थमस्माभिरुपलिप्तानि तव नयाश्रमश्चेत्तर्हि तानि प्रक्षाल्य तेषु मणिलेपोऽस्माभिः क्रियत इति सूचयन्त्य इव, भाजनादेः कृतत्वान्मृजन्त्य इत्युक्तम् । उरुदुःखभरा इव तूष्णीं

तस्थुः स्म ॥ निवृत्तिपक्षे यथोक्तवाद्युक्त्युक्तिभिः श्रुतीनां महती पीडा जानेत्याशयेनाह—कृत्विति । चरणेन भुवं लिखन्त्यः भुवं स्वाद्यु-त्पत्तिस्थानं परमात्मानं लिखन्त्यः तत्प्रतिपादने, मुख्यतात्पर्य-वत्यः सर्वाः श्रुतयः अवशुचः प्राप्ताशकाः सत्यः श्रुत्यन्तः भागल्लक्षणाणि मुखानि वाद्युक्तस्वार्थल्लक्षणानि श्वसनेन श्रुत्य-द्विस्वाधरूपानीया मोक्षप्रतिपादनमाणा येषु तथाभूताति कृत्वा अस्त्रैः स्वर्गधराश्रमैर्वाङ्मयैरसुरपासमपिभिरुत्तहादिकरस्थल-लिङ्गधारुदः कुचस्थानीयानां सान्द्रगुण कठिनभागानां समीचीनार्थ-लक्षणाणि कुङ्कुमानि मृजन्त्यः उरुदुःखभराः तूष्णीं तस्थुः स्म उपरुच्यत ता इत्यर्थः ॥ २९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तथाभूतानां स्थितिं वयं यनि—कृत्विति । उरुपरारो दः खभरा-यासां ताः चरणेन भुवं लिखन्त्यः तथा उपासमपिभिरुत्तहाता-ञ्जनेरस्त्रैश्चभिः कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्यः क्षालयन्त्यः शुचः शोकात् शोकसन्तापान् उष्णीभूतेन श्वसनेन सबलनिश्वासमारुतेन श्रुत्य-न्तो विस्वफलनिभाः अथवा येषु तानि मुखानि अव अवशि-कृत्वा तूष्णीं तस्थुः निर्वचनाः स्थिताः बभूवुः ॥ २९ ॥

भाषा टीका ।

अपने प्यारे के कठोर वचन सुनि के भयो जो शोक, ता-शोक के मारे उत्पन्न भये उष्णश्वासें सुख हैं कदूरी के फल स-मान अरुण ओष्ठ जिनके, ऐसे मुखन के नीचे करके चरण के अगूठान सों भूमि लिखती जाय हैं । तथा रुदन में काजर सहित आँखनसों जो आंसू चले हैं तिनसुं कुचन की केसरि-धुइगई है, अत्यन्त दुःखके बोधते गोपी चुपचाप होय के ठाडी होत भई हैं ॥ २९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

किञ्च, प्रेष्ठमिति किञ्चित्संरम्भेण कोपावेशेन गद्गदिरो गिरा-यासां ता ब्रुवत स्म । संरम्भे कारणं प्रेष्ठमित्यादि प्रियतर-मिव प्रतिभाषमाणं प्रत्याचक्षाणम् ॥ ३० ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोपनिषद् ।

प्रेष्ठं प्रियतममपि प्रियतरमिव अप्रियजनवत् प्रत्याख्यानं कुर्वन्तम् । ननु, तर्हि तस्मान्मनो निवर्त्यतां तत्राह—तदर्थं श्रीकृष्णं प्राप्तये किं वा तस्मै अनिर्वाच्याय सुमोष्याय अर्घ्याय तेन सह क्रीडाविशेषाय विशेषेण निवर्तिताः पुनर्वया सम्बन्धनमपि तेषां न स्यात्तथा निरस्ताः सर्वे कामा विषयसोमाः तद्वति-

भीमस्नानातनगोस्त्रामिकृतवृद्धसोषिणी ।

रिकाशेषाभिजाया वा यामिस्ताः अतस्तं विना कथञ्चिद-
प्यन्यत् किञ्चित् रोचत इति भावः । कुतः ? कृष्णं परमानन्दधन-
मूर्तिं चित्ताकर्षकं भीमजेन्द्रनन्दनम् अत एवाब्रुवन् स्मेत्यत्राप्यति-
प्रसिद्धाद्यपेक्ष्योक्तम् यद्वा, पश्चादर्थे उरुदुःखमरेण सद्यः
प्रत्युत्पन्नदुःखात् पश्चादब्रुवन् । ननु, अतिनिबन्धनं कदाचित्तस्या-
वज्ञापि शक्येत तत्राह-अनुरक्ताः अनुरागेण तच्छङ्कानिरस-
नात् । यद्वा, अवज्ञायापि सत्यां तस्यांगाशक्तः । ननु, उरुदुःखा-
क्रान्ताः कथं वक्तुमपि शक्ताः ? तत्राह-रुदितैर्महादुःखेन स्वय-
मेव गलद्वैः उपहते व्यापिते नेत्रे विशेषेण मृष्टा शोध-
यित्वा अधूयपसार्य पाठान्तरे प्रमृज्येति पाठः इत्यर्थः स एव,
परमप्रवर्त्तनेन चण्यं धैर्यमात्मस्वैत्यर्थः । यद्वा, उरुदुःखेभ्योक्त-
शुकावनुराग एव हेतुर्भाति प्रेम्णा विचित्रविज्ञासत्वात् ततश्च
नेत्रे विमृज्येति स्नेहजननाय प्रेमोद्वेकसमाधत्त एव वा किञ्चि-
कृष्टीमुखावलोकनपूर्वकोत्तर्यम् इति परमार्था लज्जाशैथिल्यमपि
गम्यते किञ्चिदिति संरम्भस्यात्पत्वं स्ततः प्रेष्टृत्वात् निजप्रेम-
कोमलशीलत्वम् । यद्वा, अनिवचनीया महासंरम्भेण गद्गदगिरः
यतोऽनुरक्ताः अन्यसैव्यञ्जितम् यद्वा, किञ्चित् सङ्क्षिप्तमेव मैव-
मित्यादिकमब्रुवन् कुतः संरम्भगद्गदगिरः प्रणयकोपावेशेन
वाक्पुरुषकथयत्वादित्यर्थः । तत् कुतः अनुरक्ताः सदासमाधत्त
एव रक्ताः अथुना च तादृशोक्तिभवाद्यादतिबुद्धमतामननाद-
धिकोत्कथय विशेष्टो जातोत्कटरागा इत्यर्थः । यद्वा, कृतराग-
विशेषाः न तूपेक्षयापि निर्विषया इत्यर्थः । किञ्चिदनिबन्धनीयम्
अनुरागेणोक्तस्य मनोहरत्वात् तादृशोक्तौ हेतुः प्रेष्टृमित्यादि
भाष्ये प्रतिपदं भाषमायां स्थितमिति पूर्वमेव किंवा वच-
माननिर्देशेन तदानीमपि चिन्तां त्यजत मा रुदित स्वरूपा भवत
शृङ्गान् यातेत्यादिकमनिष्टं प्रतिक्षणं वदन्तम् इवेति तत्त्वतस्ता-
त्पर्यविचारेण नमोऽसौ पठ्येवसानात् तच्च पूर्वं लिखित-
मेव ॥ ३० ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रेष्ठं प्रियतममपि प्रियतरमिव प्रियमात्रादितरमिव प्रत्याख्यानं
कुर्वन्तम्; ननु, तर्हि तस्मात् मनः कथं न न्यवर्त्तयन्? तत्राह, तदर्थं
भीमकृष्णप्राप्तये विशेषेण निवर्त्तिताः पुनर्यथा सम्बन्धगन्धोऽपि
तेषां न स्यात्तथा निरस्तास्तद्व्यतिरिक्ताशेषाभिजाया यामिस्ताः
अतस्तद्विषयं न शक्यनुवर्त्तयति भावः । कुतः कृष्णं परमा-
नन्दधनतया सर्वचित्ताकर्षकतया च तन्नाम्ना प्रसिद्धं भीमजेन्द्र-
नन्दनम्; ननु, उरुदुःखाक्रान्ताः कथं वक्तुमपि शक्तास्तत्राह-
संरम्भेति । अमर्षेण विषादकार्येणैव विषादावरणादिति भावः ।
तत्र नेत्रमार्जनं भावद्वयसन्निधेयं तच्च प्रणयकोपसमाधत्तः किञ्चित्
भीममुखावलोकनपूर्वकवचनायम् इति परमार्था लज्जाशैथिल्यमपि
गम्यते किञ्चिदिति विषादांशस्यान्तर्भूतत्वात् तद्व्यकार्यं गद्गदत्वम्
अनुरक्ता इति विषयतायां सर्वत्रैव हेतुः ॥ ३० ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवृद्धसोषिणी ।

किञ्च प्रेष्ठमिति ततः शनैरुदितेन रोदनेन उपहते शोकाश्रु-
पूर्णतया लुप्तदर्शने नेत्रे विमृज्य प्रमृज्य किञ्चित्संरम्भेण कोपावे-
शेन गद्गदा गिरो यासां तथाभूताः अनुरक्तास्तस्मिन्नेवानुराग-
युक्ता अत एव तदर्थं कृष्णार्थमेव त्यक्ताः सर्वे मनोरथा यामिता-
स्तथाभूताः गोप्यः कृष्णमूचुः, कथम्भूतः ? प्रेष्ठं तथापि प्रियतरं
वैरिणमिव भाषमायां इदं विशेषणद्वये संरम्भकारणम् ॥ ३० ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवृद्धसोषिणी ।

तदर्थं कृष्णकृते विनिवर्त्तितः सर्वकामो यासां तास्तथा
रुदितेन रोदनेन उपहते किञ्चित् संरम्भेण प्रणयकोपेन गद्गद-
पदं स्वरूपद्वयपदं यासां तास्तथा ॥ ३० ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवृद्धसोषिणी ।

अथ भगवद्वचसोऽर्थद्वयवत्तायां तत्तत्स्मरणसंस्कारतः इदं
वा इदं वेति परामर्शो नोत्तरस्यापि घटमानत्वमाशङ्क्य किञ्चि-
च्छिषिलदुःखमरतया वक्तुं शक्तिर्जातेति तासां विवक्षां प्रकट-
यति-प्रेष्ठमित्यादि । प्रेष्ठः प्रयानयं कदाचिदपि नैवमप्रियं वक्ष्यति
तदा कथमवादीति विमृश्य प्रियतरमिवेति इवशब्दः कृष्णम्
अब्रुवतेत्यन्वयः । कीदृश्यः ? तदर्थं विनिवर्त्तिताविशेषेण निवृत्ति
प्रापिताः सर्वे कामा यामिः किं कृत्वा नेत्रे विमृज्य तस्मिन्
दर्शनायम् अर्थान्तरमत्रासीदिति निर्णयं संरम्भो जातः तेन
गद्गदा अश्रुस्फुटा गिरो यासां नेत्रे कीदृशे ? रुदितेन उपहते
उच्छ्वाना रक्ते अनुरक्ता इति स्वरूपकथनं स्तैति वैचित्र्यं
बहुवचनमत्र क्रमशः सर्वा एवाचुः नैकइति मन्तव्यम् ॥ ३० ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवृद्धसोषिणी ।

एवमपि स्थितौ तूष्णीं स्थितं भगवन्तमात्रं किञ्चिद्वि-
ज्ञापयामासुरित्याह-प्रेष्ठमिति । भाषणं पूर्वोक्तमेव अथवा तस्या-
मप्यवस्थायां किमिति रोदनं क्रियते स्वस्या भवत शृङ्गे गच्छने-
त्वेवं वदति परं हसन्मुखः तदा तासां हृदये वाक्यामृतानि
प्रविष्टानि सजातीयानि वाक्यान्मुत्पादितवन्ति तदा भगव-
दुद्वाञ्छिता एव ताः भगवद्वाक्यानि पूर्वपक्षवित्तम् आरोभिरे इत्याहुः,
प्रेष्ठमिति । प्रेष्ठो भवत्येव स्वसामग्र्यं तथा सम्पादितत्वात्
परं वदत्यन्यथा तथाप्यप्रियमिव प्रतिभाषमायामिति नोक्तं न हि
कदाचिदपि भगवानप्रियवद्भवति किन्तु प्रियो भवतीतिरोषि
भवति सर्वभवनसामग्र्यात् इतरत्वेन प्रियत्वं वाच्यते यथा
जगज्जगदतिरिक्तरूपश्च तदाह, प्रियतरमिव प्रतिभाषमायामिति
यः प्रियोऽयं तं न तिरोधारयति किन्तु वाक्यं न तेन रूपेण
वदति किन्तु रूपान्तरेण तदा तेन सह वादः कस्मिंश्चिदर्थे
इति न हि फलं कचित्साधनं भवति मां शृणुतेति वा वदति
परं ब्रह्मादपि प्रतिबन्धनिराकरणं कृत्वा स आह एव तदाह,
कृष्णं सदानन्दमिति । ननु, कोऽयं निबन्धः स एव काम्य इति

श्रीमद्भुवनाचार्यकृतसुबोधिनी ।

महांशेन मन्यते तदा अल्पतरा अपि काम्या इति तत्राह-तदर्थं निवर्तितसर्वकामा इति । तदर्थं भगवदर्थं विशेषेण निवर्तितः सर्वे कामा यामिः अयमेव काम्य इति निश्चित्य पूर्वमेव सर्वे कामास्त्यक्ताः "काममयश्चायं पुरुषः" यदि त्यक्तोऽपि गृह्येत तदा भगवदुक्तमेव गृहं कथं न गृह्येत तस्मादयमेव कामः अर्थाश्रित्यते स चेन्न भवेत्स्वरूपहानिरेवेति निश्चित्य फले मानमकृत्वा इदीभूय रुदितोपहृते नेत्रे विमृज्य यथास्थानं सर्वं प्रापयित्वा किञ्चित्संरम्भेण वादार्थमुद्यमः संरम्भः । भगवान् हि वाक्येन निराकरोति न तु स्वरूपतः वाक्यं तु निराकार्यमिति तदर्थं संरम्भः सर्वोपपन्नं गत्वा परावर्तते परं संरम्भेण गद्गदा गीर्वासां वृणां नाम न स्फुटनिर्गमनम् ईश्वरवाक्यनिराकरणं यतो वाणी विभेति यद्यपि ईश्वरभीत्या निर्गमासंभवे कुतो गद्गदत्वं गिरस्तथापि यथा भगवतो भीतिस्तथाचेति प्रयाश्रयोपि भीतिरस्तीति ज्ञायते तेन प्रभुभीतिकृतमस्फुटत्वं तत्प्रियाभीतिकृतो निर्गम इति नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । एतासां तु न भयं यतः अनुरक्ताः रागो हि भयप्रतिपक्षः यत्र रागः स्वरूपोऽपि न तत्र भयम् अतः अनुवत लक्ष्यः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

ततश्च किमरणयोदनं कुरुष्वे प्रसन्नमुखः सत्यः स्वस्वगृहं किं तूयं न गच्छतेत्येवैवचरितेन भगवद्वाक्येन कथांश्चनान्तः प्रविष्टवता मूर्च्छातस्ताः प्रबोधिताः किञ्चिद्विज्ञापयामासुरित्याह-प्रेष्ठं पूर्वं बहुशः कृताङ्गसङ्गत्वात् प्रियतमम् अथ च कारणं विनैव प्रियतरमिव प्रतिकूलं स्वस्वपतिं भजध्वमित्यतिकठोरं भाषमाणम् एतच्च नैव सम्भवेत् यतः तदर्थं विशेषेण पुनर्यथा सम्बन्धजन्मोपि तेषां न स्यात्तथा निवर्तितः सर्वे कामा यामिस्ताः अत्रान्यशब्दस्याप्रयोगात् सर्वशब्दप्रयोगात् भगवत्सुखार्थकः कामः कामशब्देन नोच्यते इति श्रीशुक्राभिप्रायः रुदितेन उपहृते मन्धीभूते नेत्रे विमृज्येति अयमन्तकाञ्चोऽस्माकमागतस्तत् सकृदप्येतस्य मुखकमलं दृष्ट्वा म्रियामहे इत्याकाङ्क्षयेति भावः द्रुतं द्रुतं प्रेयसापि भूत्वा विनैवापराधं कथमेतावान् प्राणास्तो दृग्दः कियते ? इति संरम्भस्तथा वयमेतदनुपपन्नगुणाद्यभावादङ्गसङ्गा योग्या एव भवामः अतस्त्वज्यामहे इति मननात्संरम्भाभावश्चेत्यतः किञ्चित्संरम्भेण गद्गदा गिरो आसां ताः तनुभयथापि प्रेमशून्यान्तस्माद्विचित्रित्वेवोचितेत्यत आहुः-अनुरक्ता इति । अनुरागान्धा हि विचारं न सहन्त इति भावः ॥ ३० ॥

विशुद्धसदीपिका ।

किञ्च, प्रेष्ठमिति । प्रकषेणोष्ठं प्रियतमं प्रियतरमिव प्रतिभाषमाणा मिति परमानोचितं तत्रापि कृष्णं मुरलीवादनानिना विज्ञाकर्षकम् आत्मना च तदर्थं विनिवर्तितसर्वकामाः तत्कृते विनिवर्तिताः निरस्तास्तद्व्यतिरिक्ताः सर्वैर्मिकाषा यामिस्ताः एवं च तत्सुखमेव सूचितं तत एव च विरम्भप्रणयेन नेत्रे विमृज्य प्रागनाक्षया रुदितोपहृते अपीति स्वभावस्वरूपत्वम् एवं च नेत्रमाज्जनामिदं भावः

द्वयसन्धिजं प्रणयकोपसम्भावतः किञ्चित्कृमिस्वावलोकपूर्वकत्वा-
हाराय तेन च तस्य लज्जात्पादनाय तत्कृतः किञ्चित्संरम्भगद्ग-
गिर इति विषादकार्येण संरम्भेण विषादावरणादिति भावः
तथा संरम्भेण विषादांशस्यान्तर्भूतत्वात्तदर्थकार्यं गद्गदत्वमपि
सर्वत्र हेतुः अनुरक्ताः इति स्मेति विरम्भे नमोत्थाप्यहो
तादृशदुःखमभूदित्युक्तः प्रेममहिमोति एवं च वैचर्यस्तस्मादयो-
न्येऽपि जाता इत्याद्युक्तम् ॥ ३० ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

प्रागलब्धविहारतया सम्भावितोपेक्षायां कृष्णकृपाद्रसभाव-
जतया सम्भावितानुप्रहाणां रसविभावाद्यभिधकुशलमतीना-
मुभयार्थविदां चरितमाह-प्रेष्ठमिति । कृष्णं स्वरूपतः सत्त्वानन्द-
रूपं कृपाद्रसभावतश्च कृष्णं भक्तानां दुःखकषणं तथा प्रेष्ठं
निष्कषपीतिविषयतया प्रियतमं प्रियतरवत्प्रियतरवचनरचनायोर्यं
स्वयञ्च तदर्थमेव विशेषेण निवर्तितः सर्वे ऐहिकामुष्मिकाः
कामा भविष्यद्विषयमित्थावरूपाः काम्यन्ते इति कामाः प्राप्ताः
मोहाश्च यामिस्तथाभूताः प्रत्याख्यानायोग्याः प्रेष्ठमेव दाक्षि-
ययार्थकवाक्यमात्मनः प्रतिभाषमाणा मपि उपेक्षार्थस्यापि सूच-
नेन प्रियतरमिव अप्रियवाक्यमिव भाषमाणा मुपलक्ष्योपेक्षार्थं
भानेन प्रथमं रुदितोपहृते नेत्रे दाक्षिण्यार्थक्यमानेन लब्ध-
धैर्या विमृज्य किञ्चित्संरम्भगद्गदगिर इत्यत्र संरम्भस्य किञ्चिना-
निर्देशेन रागमिश्रतापि गम्यते तथा च प्रथमं रागादागमनेन
रक्ताः पुनरुपेक्षार्थमानेन रागादे हृदि जातो यो रजोरूपसंरम्भ-
स्तदुभयकविवे निमग्नतया बद्धिर्यथावज्जिःसरणाशका अत
एवं गद्गदा गीर्वासां ताः पुनर्दाक्षिण्यार्थज्ञाने जाते तदनुरक्ताः
पुनः संवृद्धरागाः तं कृष्णमनुवत ॥ ३० ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढं धीपिका ।

ततो विनिवृत्तमूर्च्छास्तूष्णीं स्थितं भगवन्तमाख्यं किञ्चि-
द्विज्ञापयामासुरित्याह-प्रेष्ठमिति । गोप्यो रुदितोपहृते नेत्रे विमृ-
ज्याऽहो बद्धवितव्यं तद्विषयत्वं सम्प्रति भगवद्दर्शनं तु
सम्पन्नत्वेणमिच्छाशयाः कृष्णमनुवत स्म भगवतः सदानन्द-
रूपत्वात्तदभिमुखमेव सदानन्दाविमोचकरमतः सर्वानर्थकरं
तद्वैमुख्यं कथमपि नोचितमिति भावः । प्रेष्ठं परप्रेमास्पदत्वा-
दात्मानं प्रियतरमिवानात्मवत्प्रतिभाषमाणं प्रत्याचक्षायाम् अहो
सर्वात्मा सन् किमर्थमेव बद्धतीति किञ्चित्संरम्भेण प्रणय-
कोपेन गद्गदा अस्फुटस्वजिताक्षरा गीर्वासां ताः । ननु, भग-
वति ईशत्संरम्भोप्यनुचितस्तासां मुखात् भगवद्वाक्यप्रत्युक्तिरूपं
वाण्यां च कथं निस्तुता ? इति चेत्तत्राह-अनुरक्ता इति । स्वल्प-
स्यापि रागस्य भयनिवर्तकत्वात्परमानुरागवतीनां तासां का
भयसम्भावनेति भावः । यतस्तदर्थं विनिवर्तितसर्वकामाः तदर्थं
भगवदर्थं विशेषेण तद्भासनासाहित्येन निवर्तितः सर्वे कामाः
यामिस्ताः तथा च भगवदतिरिक्तसर्वकाम्यस्य तद्विच्छायाश्च
त्यक्त्वाङ्गवद्विषयिककामस्य च मोक्षकामवदकामरूपत्वा-
सम्भावनिष्ठायां तदनुरक्तचेतसां तासां नास्ति किञ्चिदपि भय-
मिति भावः । अनभिज्ञापदं तथाभूतां इत्यां प्राप्ता अपि ता

गोप्य ऊचुः ॥

मैवं विभोर्हति भवान् गदितुं नृशंसं सन्त्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् ॥

भक्ता भजस्व दुरवग्रह ! मा त्यजाऽस्मान् देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ॥ ३१ ॥

भीमनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अहो किमेतदेवमरणपरोदनं कर्तुमुद्यताः स्त्रियाः प्रसन्नमुख्यः सख्यः सख्यगृहं तूर्यं किं न गच्छत इत्येवं प्रहसन् यदोच्चै-
रुवाच तदा तानि वाक्यानि तासां कर्णोद्भवनाऽन्तःप्रविष्टानि
ततश्च तैरेवोद्घोषितास्तस्मात्सजातीयवाक्यैर्मगवद्वाक्यानां प्रत्यु-
त्तरं वक्तुमारेभिर इत्याशयेनाह-प्रेष्टमिति । बहुकालमारभ्य
परमप्रेमास्पदत्वेन निश्चिनामिदानीम् प्रियतरमिव यथा प्रियतरः
अनुवर्तते यथा प्रतिघातेत्यादि वज्रादप्यतिकठोरं प्रत्याख्यायानं
रुच्यती कर्णमीषयां प्रियतरमिवाऽप्रियवाक्यसदृशं वाक्यमिति
वा तत्रापि कृष्णं सम्प्रत्यपि वेणुनादेन चित्तरत्नमञ्जुषाम्
आकृष्य सौचित्येन स्थितम् अत एव तदर्थं विनिवर्तितास्सर्वे
कामाः रुदितोपहृते अन्धीभूते नेत्रे विमृज्य अहो मरणसमयो-
ऽयमस्माकमागतस्तस्मात्सकृदपि प्रेष्टस्य मुखपद्ममवलोक्य मरि-
चाम इत्याकाङ्क्षयेति अहो प्रेष्टत्वेनाभितोषं विनाऽपराधं
कथमेवविषयाणान्त्यदृष्टं दातुमुद्युक्त इति संरम्भः स्वर्णि-
स्तदङ्गसङ्गायोग्यतां विचार्य तच्छ्रेयित्वमित्युक्तं किञ्चित्सं-
रम्भेऽप्युक्तं ननु, सर्वथापि प्रेमशून्येन तेनाऽर्धं भाषणादिनेति
चेत्तत्राह-अनुरक्ता इति । अनुरागान्धाः विचाररहितत्वात्
प्रत्याख्याता अपि पुनस्तत्रैवानुषज्यन्त इति भावः । मानिनीपक्षे
विस्मिताः परमप्रियं प्रियतरमिव प्रतीयमानं वाक्यं प्रतिभाष-
माणां कृष्णमनुवत एव अहो कथमस्मान् परदारानित्यं वदसीति
कोपेतास्तः करणस्थोत्कटोत्कटया शिथिलीकृतत्वात् । संरम्भेण
गदद्भूता गिरो यासां ताः यथोक्तं प्रार्थनारूपं वाक्यमाकर्ण्य
ततोऽप्यधिकमनुरक्ताः । निवृत्तिपक्षे प्रेष्टं “सर्वे वेदा यत्पद्मा-
मनन्ति” इति “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” इत्यादिभूतिसृष्टिभ्यां
वेद्यत्वेनात्यर्थमभिमतं तत्तद्वादिरूपेण श्रुतीनां ब्रह्मणि प्रामाण्यं
नास्तीत्येवमादिरूपं प्रियतरमिव प्रतिभाषमाणां प्रत्याचक्षाणां
कृष्णं फलरूपं सदान्दात्मकं परमात्मानं तदर्थं परमात्म-
प्राप्तये विशेषेण निवर्तिता अधिकारिणां सर्वे कामा यामिस्ताः
तथा च श्रुतिः—

“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामायेऽस्य हृदिस्थिताः ।

तदा सर्वोऽमृते भवत्यब्रह्म समश्नुते” ॥

इत्यादौ रुदितेन स्वार्थानभिज्ञाद्यहिततर्ककृतेन रुदितेनोपहृते
नेत्रे यथाभूतायप्रकाशनसमये शक्तिखल्लालक्षणे विमृज्य
किञ्चित्संरम्भेणाहो आस्तिक्यरूपेण स्थितोऽपि भगवानित्यं वद-
तीति ईषत्कोपेन गददाश्वात्वा गिरो यासां ताः । किञ्च,
तस्मिन्नेवानुरक्ताः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदनन्तरं अमनोरथं भीकृष्णं प्रत्युत्तरिषाह—प्रेष्टमिति
[२५६]

किञ्चित् संरम्भेण गददाः स्त्रियितक्षराः गिरो यासां ताः रुदि-
तेन रुदनेन उपहृते अन्धीभूते नेत्रे विमृज्य अनुवत एव
संरम्भे हेतुमाह—प्रियतरमिवानिष्टमिव प्रतिभाषमाणां प्रत्याच-
क्षाणामिति तदर्थं कृष्णार्थं विनिवर्तिताः सर्वे कामाः यामिस्ताः
इति च ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

हे तौ अपनी प्रत्यन्त प्यारो परन्तु आज न जाने काहेत
कृष्णारे की नाई वचन बोले है, ऐसी जो भीकृष्णचन्द्र
ताके ताई निवृत्त कर दिये सम्पूर्ण काम जिनने ऐसी
परम अनुराग में भरी भई जो गोपी हैं, वे सगरी, रुदन
करत २ फूलि आये जो नेत्र तिनतें आशून को पोंछिके, थोरो
सो होय आयो जो संरम्भ तातें गददवाणी होय के बोलेत
भई ॥ ३० ॥

श्रीभरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नृशंसं क्रूरं हे दुरवग्रह ! सख्यगृह ! तव पादमूलं भक्ताः
सेवितवतीरस्मान्मजस्र मा त्यजेति ॥ ३१ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोषिणी ।

“वासामेव प्रसादेन यासां भीमागरेभ्वरे । उक्तेर्विज्ञायतेऽर्थस्ता-
वन्दे भीमागरीश्वरीः” श्रीमगवता यज्ञतपनीषुकाद्यप्यपादस्याज्ञ
सम्बन्धुकत्वादिव भगवत्पथः श्रीमजदेव्योपि तथैव यज्ञतपन्युक्त-
पद्याद्यपादमाहुः वस्तुतस्तु तस्य वञ्चनोक्तेस्तासां चार्थुकेः
साम्येन सम्वादापत्तेर्मेवमिति मेति निषेधस्याहो प्रयोगः पर-
मार्तिवैयर्थ्येण एवम् ईदृशं कथञ्चिदेतद्वचनसदृशमपि किमु
वक्तव्यम् एतदित्यर्थः । कुतः ? नृशंसं वञ्चनारवत्काठिन्येन हृदय-
विदारकमित्यर्थः । यद्वा, सात्वान्मारकं “नृशंसो घातुको हिंस्रः”
इत्यमरः । गदितुं व्यक्तं वक्तुं किं वा गदितुमपि किमुत व्यवहृतं-
मर्हति तत्र च भवान् प्रेमार्द्रस्वभावः अतोऽन्यो वदतु
नामेत्यर्थः । भवानिति प्रागनुनयार्थस्तुत्या गौरवात् श्लेषेण भानि
नक्षत्राणि तदीशतया तद्वान् चन्द्रः कामाब्धिवर्द्धनत्वाच्चन्द्रो-
यः स नाहंत्वेव तत्रापि हे विभो ! अस्मत्प्राणप्रभो ! प्रतोऽस्मान्
प्रति नाहंत्वेवेति भावः । एवं “आगतं वो महामागाः” इत्यादिकं
भवता सादरं सन्यायं शृङ्गकमपि प्रेमरसविधातकत्वात्
निवर्तनार्थमेवोक्तत्वाच्चार्थतो विपरीतमेवेति भावः । अनेन आगत-
मित्याद्यपादस्योत्तरमूहम् । ननु, भोः प्रियवादिन्यः । तदि किं कर्तुं-
महामि इत्यपेक्षाचामाहुः—अस्मान् भजन्त मनीष्यपूरणेनाऽनुवर्तन्

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृत्तोषिणी ।

यद्वा, सेवस्व नित्यं प्रेम्णोपभुङ्क्ष्वेत्यर्थः । कुतः ? तच्च पादयोर्मूलं तत्र रजः पादुका वेत्यर्थः । अञ्जादिरूपकानुक्तिर्नृशंसोत्था कादिन्याद्यभिप्रायेण । यद्वा, पाद एव मूलं सर्वार्थस्य कारणा आश्रयो वा तद्भक्ताः “आदिकर्मणि कः कर्त्तरि च” (३।४।७१) तद्भजनं कर्त्तुमारब्धाः अद्यापि समग्रमजनासम्पत्तेः एषा द्वैत विनयोक्तिर्दासीत्वेच्छया यद्वा, सेवितवतीः आश्रिता इत्यर्थः । अन्यथा “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्” इत्यादिवचनानां वैयर्थ्यापत्तिः अनेन प्रियं किमिति पादस्योत्तरं । ननु, श्रीगोप गृहियः सदा विषयासङ्गेन गृहामिरतत्वात् तुल्यमसङ्गा यूयं किमिति मया भजनीयाः तत्राहुः—सन्त्यजेति । सर्वान् विषयान् इन्द्रियाणान् । पत्यादिद्वारा साध्यान् । सम्यक् समुच्चतया प्रपुनरङ्गीकारदाह्येन च त्यक्त्वा सर्वार्थमूलत्वात्पादाब्जप्राप्तयेव सर्वार्थ सिद्धेः तद्भजनप्रातिकूल्याद्वा विषयत्यागेन पत्यादित्यागोपि स्थापित एव पत्यादीनां तन्मूलकत्वात् । यद्वा, ननु तत्त्वज्ञपूज्यपादाः । कथं विषय सुखमिच्छथ ? तत्राहुः—सन्त्यज्येति । अतो वयं परमार्थसुखमेवेच्छाम इति भावः । त्वया सह क्रीडाविशेषस्य प्रेमपरिपाक-विज्ञासरूपत्वेनाशेषपुरुषार्थसारसर्वस्वात्मकत्वात् इति “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” इत्येतज्जिवचनस्य सत्यतापेक्षया त्वमप्यस्मद्भद्वयशेषत्यागेनास्मान् भक्तुमर्हसीति गूढोऽभिप्रायः अनेन व्रजस्थानामयभित्यस्योत्तरं सर्वविषयत्यागेन तत्त्वाद्युपेक्षापत्त्या तन्मङ्गलकथनेनालमिति तात्पर्यात् । ननु, चपलाः । अधर्माद्विभेगे तत्र सेष्यमाहुः दुरवग्रह हे स्वैरशिरोमण ! दुराग्रहेति वा अस्मान् अतन्वगतीर्मां राज । यद्वा, दुरवग्रहं दुराग्रहम् आ सम्यक् त्यज, ननु, वाचालाः । यूयं कामिन्सो मयोन्या न भवथेति चेत् ? सत्यं तथापि सर्वत्यागेन भजतां जनानां सर्वेषामपि स्त्रीकारो महत्पुरुषधर्म इति दृष्टान्तेनाहुः—देव इति । देवत्वेनावश्यं स्वभक्त्युपरागं कार्यमित्यभिप्रेतं तत्रापि आदिपुरुषः पुरुषोत्तमः तेन भक्तमनोरथपूरायावश्यकत्वात् तत्रापि मुमुक्षुनपि किमुत तदेकेषून् किम्वा अमुषून् भक्तैश्चानिष्ठानित्यर्थः । यथासौ भजनमात्रापेक्षया सर्वानेव भजते स्त्रीकारो तथा त्वमस्मान् भजस्विति, यद्वा ननु साध्व्यः तत् कर्म ममानुचितामिति चेत्तत्राहुः—देवः भक्तोऽर्चापेक्षकोपि आदिपुरुषोपि मुमुक्षुनपि भजते मुक्तिदानेनापि तन्मनोरथं पूरयति अतो भक्तेच्छानुसारव्यवहारेण न दोषो घटत इति भावः । अन्यस्यैवार्थात्तम । यद्वा, श्रीगोपेन्द्रनन्दनत्वेनैव कृष्णो लब्धनिष्ठानां व्रजसुन्दरीणां आन्तरीणमहोभाववैचित्र्यसहचरीपरमेश्वर्येषु तद्भक्तविशेषेषु सर्वाभिज्ञतादिरूपस्य तासां माहात्म्यस्य प्रख्यापनाय स्वमनोऽनुकूल्ये ताभिः प्रयुक्त्यैव भार्या कृष्णेश्वर्यं स्वप्रयोजनानुपयुक्तमपि वर्णयति—अन्यथा व्रजसुन्दरीणां भगवत्स्वरूपानभिज्ञा इति नै मय्येव तत्त्वेश्वर्यं वर्णनं परमार्थसमय एव न त्वानन्दसमये तदैश्वर्यज्ञान-स्यापि तासामनुसुप्तानुभव एव परमवसानात् तत्रापि निजभावमाधुर्यव्यान्यथात्वं तास्येव यदैश्वर्यवर्णनेपि सख उदेक्षितानित्यादौ सखस्यावयमिचारः तथाहि विसो, हे बहिरन्तर्दोषक ! इति मवानक्याक सर्वे भाव जानास्येव अतस्तव पाद-मूल भक्ता आश्रिता अस्मान् भजस्व अन्यथा “ये यथा मां प्र

पद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्” इत्यादिवचनानां वैयर्थ्यापत्तिः ननु, तत्त्वज्ञपूज्यपादाः । कथं विषयसुखमिच्छथ ? तत्राहुः, सन्त्यज्येति । अतो वयं परमार्थसुखमेवेच्छाम इति भावः । त्वया सह क्रीडाविशेषस्य तस्य प्रेमपरिपाकविज्ञासरूपत्वेनाशेषपुरुषार्थसारसर्वस्वात्मकत्वात् इति “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” इत्येतज्जिवचनस्य सत्यतापेक्षया त्वमप्यस्मद्भद्वयशेषत्यागेनास्मान् भक्तुमर्हसीति गूढोऽभिप्रायः हे दुरवग्रह ! दुराग्रहं अस्मान् प्रपञ्चाः मा त्यज दुरवग्रहत्वेन प्रपञ्चपरित्यागादधर्मस्यैवोत्पत्तेः विशेषतश्च सुव्रतत्वादिप्रतिज्ञाहान्यापत्तेः परमेश्वरत्वात्वाधर्मो न स्पृश-ल्लेख्य प्रतिज्ञाहानिस्तु परमानुचित्वेति भावः । यद्वा, हे भक्ताः सज्ज-भजतीति भजः न भजः अभजः हे भक्तानामप्यभज ! हे स्वैश्वर्य-पुत्रग्रह ! इति सप्रणयगेषमाहुः—सर्वान् विषयान् भोगान् यद्वा, साध्यादिप्रभृतिवैकुण्ठावधिष्वेकानि संत्यज्यपि तव पादमूलम् अमु-मुक्षुन भोक्तुमनिच्छन् अशक्तुवतो जनान् त्वत्पादमूलस्य सर्वतो माधुर्यविशेषात् भज स्त्रीकुरु यतो देवः जगत्पूज्यस्त्वम् अन्यथा देवत्वासिद्धिः तत्रापि यथावत् सम्पूणतया आदिपुरुषो-भगवान् अन्यथा निजभगवत्ताप्रकटनासंपत्तिः सामान्येनोक्तिः युक्तिप्रदर्शनेन निजस्त्रीकारकाव्यायम् अतः ते त्वदीया अस्मान् मा त्यज अन्यत्समानम्—

आत्युक्तेरपि गोपीनां श्लेषार्थं भारती सखी ।

रत्नन्ती गौस्व तासां कृष्णभक्तेषु गायति ॥

तथाहि ईदृशं किञ्चित्प्रियं करवाणि मया सह किञ्चिद्व्ये-त्यादिकं नृशंसं वक्तुं नाहंति तत्र हेतुः सन्त्यज्येति विषय-परित्यागेन प्रपञ्चानां न पुनस्तद्भोगे प्रवर्त्तनस्य दोषत्वादित्यर्थः नृदेवाक्याकं स्नागतादिकम् यद्वा, याः सर्वविषयान् सन्त्यज्य-तव पादमूलं भक्ताः ता एव दुरवग्रहं स्वच्छन्दं यथा भवति तथा भजस्व अस्मान् आ त्यज्य सम्यक् त्यज प्रभवस्तु भक्त-जनानेव भजन्ते न त्वमक्तानित्यत्र दृष्टान्तमाहुः—देव इति ॥३१॥

श्रीमद्भागवतगोस्वामिकृतवृत्तोषिणी ।

श्रीगोप उचुरिति अत्रैव विवेचनीयं यद्यपि समानभावा-पक्षत्वेन युगपत् समानवचनरूपस्तिरपि सम्भवति तथापि-कदोक्तोक्तिकोलाहलतया नातिरसाभावकत्वात् कासाञ्चित् मुख्यानामेव वचनं श्रेयम् तच्च युगपद्वा तत्तन्महावाक्योपसंहारे तत्रः प्रसीद वरदेति, सिञ्चाद्वेति, तत्रः प्रसीद वृजिनेति, तत्रो निश्चेहीति, स्त्रस्त्राववाक्षित वचनचतुष्टयान्ते क्रमशो वा पूर्वं पूर्वा-सां वाक्यस्यापनपूर्वक्रमेणोपन्यस्तमस्ति चतुष्टयत्वं च यूयशो दिक्-चतुष्टयस्थितत्वात् तासां तथापि सर्वासां तत्संमुखत्वं च कृष्णस्य सिद्धकं पुराजिमण्डलैरभ्यासना इति वत् “यासामेव प्रसादेन यासां श्रीनागेश्वरे । जलपतत्वं ज्ञायते ता वन्दे श्रीनागेश्वरी” श्रीगोपीनामप्राणवल्लभाय भगवते नमः । अथ पत्यादिपरित्यागेन तद्भजनेऽप्याकं धर्मोऽधर्मो वेति पश्चाद्विचारविषये अहो मयैव तावदस्मत्परित्यागे धर्मदोषो-दुष्परिहर इत्याहुः—मैवमिति । मेनि निषेधस्यादौ प्रयोगः परमार्थवैयर्थ्येण एवम् ईदृशं कथञ्चिदेतद-चनसद्व्ययमपि किम् वक्तव्यम् एतदित्यर्थः कुतः नृशंसं व्रजभार-वत्कादिन्येन हृदयविदारकमित्यर्थः । यद्वा, साक्षात्मारकं “नृशंसो

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

धातुकः क्रूरः" इत्यमरः । गदितुं व्यक्तं वक्तुं किंवा गदितुमपि किमुत व्यवहर्तुमर्हति तत्र च भवान् प्रेमादस्त्रमावतया प्रसिद्ध इत्यर्थः । तत्रापि विमो, हे अस्मत्प्राणनाथ ! अतोऽस्मान् प्रति नार्ह-
त्यवेति भावः अत्र संरम्भगदित्युक्तत्वात् सर्वत्र शब्देन स्त्ररेण वा कर्मादावपि प्रणयकोपो व्यञ्जनीयः एवं "स्त्रागतं वा महा-
भागाः" इत्यादिकं भवता सादरं सन्यायं मृदुकमपि निश्चिन्तय-
मेवेति रसविधातकत्वाद्यर्थतो विपरीतमेवेति भावः । अनेन स्वाग-
तामित्याद्यपादस्योत्तरमुद्धम । ननु, भोः प्रियवादिन्यः । नहि किं कर्तु-
महामि इत्यपचायामाहुः-अस्मान् भजस्व मनोरथपुरगोनानुवर्त्तस्व-
कुतः तव पादयोर्मूलं तलं भक्ता इति दैन्योक्तिः अज्ञादिरूप-
कानुकुर्नुशंसतोक्त्या काठिण्यामिप्रायेण अनेन प्रियं किमिति
पादस्योत्तरम् ननु, श्रीगोपगृहिण्यः सत्यमेव भजामि किन्तु भज-
त्पत्यादिहिताचरणरूपमेव युक्तं नत्वीदृशमिति तत्राहुः-सन्त्य-
ज्येति । सर्वान् विषयान् इन्द्रियार्थान् पत्यादिरूपान् सत्यम् अपु-
नरङ्गीकारस्त्येन त्यक्त्वा तेषां त्वद्भजने प्रातिकूलत्वात् अनेन भज-
स्यातामयमित्यादिकस्य दुहतेत्यन्तस्य सर्वस्याप्युत्तरं तेषां सर्वेषा-
मपि विषयान्तःपातात् तस्यागेन वेहेपि गलितप्रेमत्वात्
तत्प्रेमविना रजन्येष्टेत्यादिवाक्यस्याप्यनुपादेयत्वात् व्यतिरेके-
णाहुः-हे दुरवग्रह, दुराग्रह ! अस्मान् अनन्यगतीर्मां त्यजेत्यर्थः ।
अन्यथैव दोषः स्यादिति भावः । कथमित्याशङ्क्य धर्माधर्माती-
तस्येश्वरस्यापि तद्धर्मपालनावश्यकता दर्शनादित्याहुः-देव इति ।
तत्रापि मुमुक्षुनापि किमुत तदेकेषु किंवा अमुमुक्षुर् मोक्ष-
मप्यनिच्छन् भक्त्येकनिष्ठानित्यर्थः । यद्वा, मुमुक्षुर् तस्मादन्यत् सर्व-
त्यक्तमनिच्छन् यथासौ भजनमात्रापेक्षया सर्वानेव भजते स्त्रीकरोति
तथात्वमस्मान् भजस्वेति भजत इति द्वितीयाशङ्कः कश्चिपाठः
तत्र तु मुमुक्षुर्निति विशेषणं साधनसाध्यबोद्धव्येष्टव्यवस्थो-
क्त्यामात्मसात्करणेन सकामान् व्यावर्त्तयति-यथा तान् भजते
न त्यजतीत्यर्थेवशाद्भजस्वेत्यस्य विमर्किं विपरिणामस्य व्याख्येयम्
अत्र श्रीगोपेन्द्रनन्दनत्वेनैव कृष्णे लब्धनिष्ठानामपि "यस्यास्ति
भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्वगुणैस्तत्र समासतेऽसुराः" इत्युक्तत्वात्
"हरिभक्तिमहादेव्याः सर्वा मुक्तादिसिद्धयः । भुक्तयश्चाद्भुतास्त-
स्याष्टौटिकावदनुव्रताः" इति श्रीनारदपञ्चरात्रोक्तानुसाराच्च नाह-
मपि सर्वं ज्ञानादिकं ताः परिचरति तस्मात्केवलप्रेममयोपि
वृत्तसि पारमेश्वरज्ञानप्रयोगप्रथमस्तस्यामेव महिमसूचनायै
ज्ञानादिशक्तिप्रेरितत्वात् भक्तविशेषाणां चमत्काराय स्फुरति
अथवा देव्येन महिमस्फूर्तेश्वरत्वेन सम्भाव्येदृशं वचने तथाहि
विमो, हे बहिरन्तर्व्यापक ! इति भवानस्माकं सर्वं भावं ज्ञाना-
त्येव अतस्तव पादमूलं भक्ता आश्रिता अस्मान् भजस्व अन्यथा "ये
यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" इत्यादिवचनानां वैषम्यो-
पासिः । ननु, तत्रैवपूज्यपादाः । कथं विषयसुखमिच्छन् ? तत्राहुः
स्त्ररज्येति । अतो वयं परमायं सुखमेवेच्छाम इति भावः । त्वया
सह क्रीडाविशेषस्य तस्य प्रेमपरिपाकविलासरूपत्वेनाशेषपुरु-
षार्थसारसर्वस्वात्मकत्वात् इति "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इत्येत-
च्चिजवचनस्य सत्यतापेक्षया त्वमप्यस्मद्वद्व्याशेषतयागेना-
स्मान् भक्तुमर्हसीति गूढोपनिषादः । हे दुरवग्रह, स्त्रच्छन्द ! अस्मान्
प्रपन्नान् मां त्यज प्रमेश्वरत्वात् त्वामप्रभो न स्पृशत्येव सत्य-

सद्गुणपत्वश्रुतिविरोधात् प्रतिष्ठाहानिस्तु परमानुचितैवेति भावः
सर्वान् विषयान् साम्राज्यप्रभृतिवैकुण्ठावधि पदानि सन्त्यज्यापि
ते त्वाम् अमुमुक्षुर् मोक्षतुमनिच्छन् अशक्नुवतो जनानन्यानापि
भज स्त्रीकुरु, द्वितीयायां षष्ठी ते तुभ्यं त्वां प्राप्तुं मुमुक्षुनिति
च चतुर्थी वा यतो देवः जगत्पूज्यस्त्वम् अन्यथा देवत्वासिद्धिः
तत्रापि यथा यथावत् सम्पूर्णतया आदिपुरुषो भगवानिति अत्र
चाभिरपि यज्ञपत्न्युकाद्यपद्याद्यपादानुषाद् आर्तिसाम्यांशेन ज्ञेयः
"आर्त्तावपि स्त्रमावेन तैवधीवलिततात्मनोऽम् । प्रार्थने गोपरामणां
निषेधार्थेऽपि वीक्ष्यते" ॥ तथाहि एवमीदृशं किञ्चित्प्रियं करवाणि
मया सह किञ्चिद्भूतेत्यादिकं नृशंसं वक्तुं नार्हति तत्र हेतुः
सन्त्यज्येति याः सर्वविषयान् सन्त्यज्य तव पादमूलं भक्तास्ता-
एव दुरवग्रह, स्त्रच्छन्द यथा भवति तथा भजस्व अस्मान्
आ सर्वांशेनैव त्यज प्रमथो भक्तजनानेव भजन्ते न त्वमक्ता-
नित्यत्र दृष्टान्तमाहुः-देव इति । अस्मिन्नर्थे वस्तुतस्तु सर्वमेतद्धर्म-
वेति भाव एव व्यञ्जित इति ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामचर्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह-मैवमित्येकादशभिः । हे विमो इत्थं नृशंसं
क्रूरं यथा भवति तथा वक्तुं भवानार्हति हे दुरवग्रह ! स्त्रच्छन्द
सर्वान् विषयान् भोग्यान्पत्यपत्यादीन् विहाय सर्वनिगममिति
पाठे सर्वेषां पत्यादीनां निगममात्रां सन्त्यज्य तव पादमूलं
प्राप्ताः भक्ता इति पाठे भजमाना अतोऽस्माज् त्यज किन्तु भजस्व
अनुकूलो भव मुमुक्षुर् भजमानान् भक्तानादिपुरुषो भगवान्
यथा न त्यजति तद्वादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तथा विचार्य किमनुभूयति तत्राह-मैवमिति । नृशंसं परुषं
वचनमेव गवितुं वक्तुं नार्हसि कुतः ? इत्यत्राह-सन्त्यज्येति । हे
दुरवग्रह, अथग्रहो वर्षविघातः तद्दहित ! भक्ताभीष्टवर्षण-
शीलित्यर्थः । शब्दादिसर्वविषयान् सन्त्यज्य भक्त्या तव पाद-
मूलं भजेम सेवितुमर्हता इति यत्तस्मात् मास्मान् त्यज अत्र
दृष्टान्तमाहुः-देव इति ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

तत्किमित्याह-मैवमित्यादि । एता मध्या भीराः तेन विमो
इति वक्तोक्त्या सम्भाषणं भवान् "ये यथा मां प्रपद्यन्ते
तांस्तथैव भजाम्यहम्" इति सत्यप्रतिज्ञः एवं नृशंसं क्रूरं गवितुं
नार्हति तर्हि किं कर्तव्यमित्याहुः अस्मान् भजस्व मां त्यजस्वेत्या-
त्मनेपदं कर्त्तव्यमिषाय किंवा फले अस्मद्भजने स्त्रप्रतिहारचरण-
मेव फलं केन प्रकारेण भजिष्ये तत्राहुः आदिपुरुषो नाश-
यणो देवो यथा मुमुक्षुर् भजते तथेत्यर्थः । स तु तेभ्यः आत्मान-
मेव ददाति । ननु, स तावत्तेभ्यो मोक्षमेव ददाति भवत्यर्थ-
सदाकाङ्क्षविषयस्तदा दास्याम्येव गृहं यात नैवाहुः-तव पाद-
मूलं भक्ताः श्रिता वयं भक्तास्तु मोक्षं कदापि नाद्रियन्ते तेन

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवृद्धकमसम्भवेः ।

दृष्टान्तगम्यं तावदेवमेव मोक्षे यथा न पुनरावृत्तिस्तथाऽस्माक-
मपि गृहे न पुनरावृत्तिर्भवतु सहैव स्थातव्यमिति यत् तदेव
किं कृत्वा भजनीया भवन्त्यन्तत्राहुः, सर्वविषयान् सन्त्यज्य तांस्तथै-
वेत्याहुः । यतो वयमपि तथा हे दुरवग्रह, दुष्प्राप ! ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वाक्यानां बाधवाक्यानि तावन्ति प्रार्थनाधिका । एकादश-
विधास्तेन तासां बाधो जयन्ति हि ॥ अङ्गवत्ता प्रथममुक्तं
“स्नातं वो महामागाः ।” इति यद्यपि भगवता वयं स्तुतास्त-
थापि प्रेषणाभिप्रायेण न तु स्तस्मिन्नागता इति तथा सति
नेयं स्तुतिः किन्त्वैतिकूरं वचनमनिष्टपदवसानात् नन्वशक्ये-
ति कर्त्तव्यं तत्राह—मैवं विभो ! इति । भवान् सर्वमेव कर्त्तुं समर्थः
समर्थश्चेदन्यथा वदेत् नृशंसमेव भवति दयायां विद्यमानायां
न वदेदिति यच्च भगवता उक्तं ब्रजस्यानामयमिति तदस्माकं
नोद्देश्यं यतः सर्वविषयानेव सन्त्यज्य तव पादमूर्धं प्राप्ताः
अनेन त्यक्तार्थपश्चिद्गोऽनुज्ञितः नापि जारत्वेन समागतमिति
निरूपितम् एकादशेन्द्रियाणामपि विषयास्त्यक्ताः सवासनास्तत्र
विनिगमकं तव पादमूर्धं प्राप्ता इति अन्यथा पादमूर्धप्राप्तिरेव
न स्यात् यदुक्तं “भूतागमनकारणम्” इति तत्राहुः—भजन्तेति ।
अन्यत्कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राहुः—हे दुरवग्रहेति । दुष्टोयमवग्रहः
आग्रहः यद्भजनं न कर्त्तव्यमन्यत्कर्त्तव्यमिति यथा जीवानां
ते हि सर्वं कर्त्तुं वाञ्छन्ति न भगवद्भजनं यथाऽयमाग्रहो
जीवानां दुष्टः तथाऽत्रापि भवितुमर्हति “ये यथा मां प्रपद्यन्ते”
इति तु नास्ति यदि तदभिप्रायेणैव तथा तदा मां त्यजा-
स्मान् अस्मामिन्त्यज्यत इति एतच्च भजनं न विषयवत्
किन्तु प्रकारान्तरेणोति विशेषतो वक्तुमशक्ताः दृष्टान्तेनाहुः,
देवो यथेति । देवो हि सर्वानेव भजते अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं
स्यात् तत्राप्यादिपुरुषो देवः पूर्वकार्येऽपि भजनं सार्थकं
सुतरामुत्तरकार्येऽपि भाविपुरुषस्तु सेव्य एव भवति देवश्च न
हि देवभजनं व्यभिचारजनकं भवति पुरुषान्तरभजनेऽपि प्रथम-
भर्त्ता विधाहितः अभजनीयो भवति अनङ्गीकारस्तुचितः न
त्वमभजनम् एतेन स यथा स्मृतिरिक्तभजनं न सहते तन्निवृत्ति-
पूर्वकमेव स्मभजनं सम्पाद्य स्वयं भजते तथा त्वयापि कार्य-
मतस्तत्र प्रेषणं तत्राप्यनुचितमिति ज्ञायते । किञ्च, यथा मुमु-
क्षून् भजते भगवान् आत्मीयत्वेन परिगृह्णाति आत्मतया
रूपुरति स्नानन्दं तेषुः प्रवच्छति “एष स्नानन्दयाति” इति श्रुतेः
स्नाप्यसम्पत्त्वरूपेण तत्रापेक्षमाविष्कृतं धीति स्नायेन भग-
वान् तदर्थमात्मानं प्रकटीकरोतीति मुमुक्षून् भजत इत्युक्तम्
अन्यथा मुमुक्षून् एव भगवन्तं भजन्ते न तु भगवान् अतः
फलद्वारा भजनं यथा तेषां पुनः पूर्वावस्थां न सम्पादयति
सुततं स्तस्मिन्नेव स्नापयति तथा अस्मदर्थमाविर्भूय स्नानन्देन
वयं भोजनीया इत्येतत्कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतेन प्रार्थनया सकृदङ्गी-
कृत्य तूष्णीं भाषयन्तो निरस्तः अग्रे पुद्गलमनाज्ञापनगृहस्थिति-
सम्पादनादिकं तु रक्षोपायैव न तु पुद्गलमिति हेतवः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायर्थचिन्ती ।

अस्मान् धर्ममुपदिशस्य च स्वयं पापराशिं चिकीर्ष-
सीत्यनुचितमित्याहुः—मैवामिति । नृशंसं घातुकं साक्षात्मारकं
यथा स्यात्तथा गदितुं भवान् प्रतिपुरुषं धार्मिकत्वव्यातिमतो
नन्दस्य पुत्रः सज्जाहति अन्यस्तु प्रतिपुरुषं मानुषमारण्यवृत्तिको
वरमर्हतु नामेति भावः । “नृशंसो घातुकः क्रूरः” इत्यमरः । त्वया
कोटिसंख्या अप्यस्मान् प्रति वाक्यशस्तथा एकदेव निः-
चिन्ता यथा अधुनैव शरीराणि परित्यज्य यमपुरं सर्वा एव
वयं यामो न तु त्वदुपादिष्टं गोष्ठपुरं त्वन्तु शतकोटिस्त्रीवध-
पातकानि गृहीत्वा स्वयमेव गोष्ठं याहि स्त्रीवधास्तोचैत्
जिघृक्षसि तर्हि सर्वविषयांस्त्यक्त्वा तव पादमूर्धं भक्ताः सेवित-
वतीरस्मान् भजन्त आत्रान्यविषयानित्युक्त्वा सर्वविषयानि-
त्युक्त्या भगवदङ्गसङ्गो हि विषयो न भवतीति ध्वनितम् । भोः
कामिन्वः ! किं स्वस्वपतिङ्गो भवतीनां कामो नोपशम्यति ? यतस्तान्
परित्यज्य मामेव भजन्त तत्राहुः—हे दुरवग्रह । “अवे ग्रहो वषं प्रति
वन्द्ये” ३।३।५१ इति पाणिनीस्मरणात् दुष्टो अवग्रहो वृष्टिप्रतिबन्धो
ऽनावृष्टिर्येस्येत्यत्रान्यपदार्थस्य मेघस्वैवोपयुक्तत्वात् दुःखप्रयोगाच्च
हे विषमाग्रवर्षक ! मेघेत्यर्थः । तेन चातकीनामस्माकं दूरस्थोऽपि
त्वमेव कृष्णमेघो बन्धुस्त्वं वैवदोपादद्य विषं वषंसि भव-
ग्रहत्वात्सलिलं न चेद्वर्षसि तर्हि मा वषं तद्वृष्टं विषमेव पीत्वा
वयं क्षियामहे न तु निकटस्थानां हृदादीनामपि जलं पिवा-
मेत्यस्माकं भावं जानीहीति भावः अतो स्मान्मां त्यज्य बद्धा-
त्मनः कृतज्ञत्वं दधासीति भावः ननु च सत्यं चातक्यो मेघ-
मपेक्षन्तास्मान् मेघस्तु चातकीनापेक्षते चातक्यो अग्र्यन्तां जीवन्तु
वा मेघस्य न कोपि हानिरिति चेत् सत्यं न त्वं जडा-
त्मको मेघ एव किन्तु विदग्धचूडामणिनारायणसमो नारा-
यणवदेव वत्संस्त्रेत्याह—देव इति । मुमुक्षून् त्वदुपासनार्थं सर्वं
विषयास्त्यक्तुमिच्छन्तपि त्वदभीष्टोपपादनया भक्तवद्वत्त्वात् भजते
अस्मांस्तु त्वदर्थं सन्त्यक्तसर्वविषयभेदीका अपि त्वं कथं न
भजसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

तदेवाह—श्रीगोप्य इत्येकादशभिः । अत्रैवं विधेयः पुरस्ता-
देतासां चतुर्विधत्वे साञ्चितेऽप्यस्ति काश्चिद्विशेषः याश्च श्रुति-
मुनिरूपाः साधकचर्ययः ताः द्विविधाः श्रौताश्च कर्माश्च
मासां साधकचरीत्वाविशेषादैकमत्यमित्येको वर्गः एतासां
मावेद्यम् श्लोकत्रयात्मकं महावाक्यम् एवं च प्राचीनसंस्का-
रावशेषस्मात्प्राक्कालतमावाचेऽश्वरक्षानमप्यधिकृतं तत् एव सा-
धीरतयाऽग्रे सरस्वत्वं पूर्वदिक्स्थितत्वात्प्रतिवृत्तेन प्राच्यमपि
बोध्यम् । सिद्धा अपि द्विविधाः दास्यत्वभावाः सहजसमावासा-
तत्राद्यानां श्रीराधिकाप्रतिपक्षत्वम् श्रीकृष्णनिष्ठत्वेनोदासीन्य-
मपीति द्वैविध्यम् । तत्राप्याद्यानां दक्षिणात्वं अपराणां तदस्मात्प-
मिति नच साधीनपतिका सौभाग्यवर्णनप्रस्तापि तद्विपक्षतद-
स्यादिवर्णनमयुक्तमदृष्टं चेति वाक्यम् सधुर्वातिमधुरलीलाया-
श्चास्या स्मभावोऽयं यत्सर्वविषयमस्मान्मादिवैचित्रीपरिकल्पयेत्
रसं पुण्याति तत् एव तादृशतयैव कविभिर्वर्णयते श्रीभगवतापि

विशुद्धरसदीपिका ।

यथावसरं स्वस्तीक्ष्णायामङ्गीक्रियते तदुक्तमुज्ज्वले—

“यथा स्युर्नायकावस्था निखिला एव भाष्ये ।

तथैव नायिकावस्था राधायां प्रायशो मता” इति ॥

प्रायशः इति स्वरूपतः स्वाधीनपतिकैव प्रथमेव च व्रजनिकुञ्ज-
लीलयाविशेषः ॥ शृङ्गारप्राधान्येन प्रेमपरिपोषका व्रजलीला
प्रेमप्राधान्येन शृङ्गारपोषका निकुञ्जलीलेति तदुभयसन्निभगता
रामलीलेति तदुभयमपि यथास्थानं पुष्पाति च प्रपुष्पाति च
शुद्ध प्रेमागमिति ततश्च लीलाशक्तिरेव तासु तत्तद्भावं
दधाति विदधाति चाखिलं तदनुगुणमिति गम्यं वस्तुतस्तु
श्रीराधाया एव रासलीलेति परमोल्लासेन वर्णयन्ति “सैव चाष्ट-
विधा राधा नानामावाविभावनी” इत्यादिपुराणोक्तैः यद्वा, तास्ताः
सर्वा अपि सञ्जायित्वा तस्यामेव परमाशक्त्या नित्यं रमत
इति तत्सौभाग्योत्कर्षवर्धितास्तत्सुखाकर्षितास्तथा तथा वर्ण-
यन्तीति दिक् । ततश्च सिञ्चेत्यादिश्लोकद्वयारम्भकं दक्षिणानां
महावाक्यं, ततस्तत्र प्रसीदेति चामानां श्रीश्यामसहचरिणां,
रमाया दत्तक्षणांमिति तत्सुखस्य सूचितत्वात् । न चासां
काव्योक्तिर्विरुद्धा—सहचरीभावः समये परिजनभावश्च, वेष-
भूषादौ उपदेष्टृताच माने तस्मिन् गाढेति गहकत्वञ्चेत्यादि-
नोज्ज्वलादौ तथाभिधानात् वस्तुतस्तु सख्यमासां श्रीराधामनु-
तत्प्रियत्वेन श्रीहरौ गौरवप्रीतिविषयत्वात् स्यात्त्वमविरुद्धम् । यद्वा,
सखीमासौ द्विविधः दासीभावः सहचरीभावश्चेति तत्राधानां
तत्रः प्रसीदेति, अपरासां तत्रो निषेदीति, केचित् वस्तुतस्तु
चरमं महावाक्यं तदस्थानामिति यथायोग्यं योजनीयम्, अपि च
यद्यपि विरुद्धं समानभावापत्तत्वेन युगपरसमानवचःस्फूर्तिरपि
सम्भवति तथाप्येकदोक्तावति कोलाहलतया नातिरसावाक्यत्वं
कतो मुख्यानामेव वाक्यमिति ज्ञेयम् । चतुर्दिशस्थितत्वेन सर्वासां
सास्मृत्वं च कृष्णस्य विश्वगित्यादिवदिति सर्वं समञ्जसम् । मूल-
मनुसरामः—मैवमिति, आदावेव निषेधोक्तितुक्तेति पारुष्यतया
एवम् ईदृगपि किमुतदमेव विमो, असम्प्राप्तानां भवान् प्रेमाद्र-
चिन्तया प्रसिद्धः नृशंसं कूरं स्वागतमिच्छादिना बहिः
सादरं सन्धासं मृदूकमपि निवर्त्तनार्थं गमितत्वाद्रसविधात
कत्वादन्तः कूरमेवेति भावः “नृशंसो घातुकः कूरः” इत्यमरः
ननु, तादृशं भुवचसां कथं घातकत्वमुच्यते ? इत्याशङ्क्यास्म-
श्चित्तशोभकत्वादेवेति परिहरन्ति—सन्त्यज्येति । मूलत एव पत्या-
दिकपान् सर्वविषयान्सम्पृङ्मनसाप्यनङ्गीकारेण त्यक्त्वेदानीं सर्व-
स्यानेतागतास्वीदासोन्ममतिक्षोभकमिति भावः । तव पादमूलांमिति
वक्रोक्तिः स्वागतमित्यादिप्रतिवचनानिप्रायेण अन्वादिरूपका-
नुक्तिश्च काठिन्यामिप्रायेण भक्ता इति हेतुः तेन कान्तभावाभि-
व्यक्तिः हे दुरवग्रह, खलन्त्र ! किम्वा “वृष्टिर्वै तद्विघातेऽवग्रहा-
वग्रहौ समौ” इत्यमरकोशादवग्रहो वृष्टिविग्रहः स च इयामघनस्य
भवतोऽनुचित इति स्वयोधयन्ति—वुरिति । कुःखप्रदत्वमपि
अस्मान् अनन्यगतीरित्यर्थः । अलमस्माकं दोषविचारेण प्रत्यु-
तास्मत्परित्यागेन तवापि महानेव दोषः स्यादित्यभिप्रायेण
धर्माधर्मातीतरस्येश्वरस्यापि अनन्यजनतत्परतां दृष्टान्तयन्ति—देव
इति । सन्तु भुमुभूतपि भजते अस्माभिस्तु सोऽपि विषयकोटा-
वन्तमभिधत्स्वत्प्रमविधातकत्वादिति भावः । यद्वा, भुमुभूतनेति

पदच्छदः “इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयाचिनम् । आत्मानमनु ये
चेह ये रायः पशवो गृहाः” इति तृतीयोक्तेः “हित्वा मां शृणु-
याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे” इति नवमोक्तेः अथवा सर्व-
विषयान्सन्त्यज्यगता इति कथं प्रतीमस्तत्राहुः, देव इति । नाश-
यणसमो गुणैः” इत्यादिमहाजनप्रसिद्ध्याऽस्माभिरादरणीय इत्यर्थः
ननु, नन्दनन्दनोऽहं सादृश्योक्तिभ्रमेणैव तथा प्रतीत इति चेत्त-
त्राहुः, यथा यथावदित्यर्थः । ननु, मानुषे मयि कथं तथा प्रती-
तिस्तत्राहुः आदिपुरुषः “योऽसावादित्ये पुरुषः” इत्यादिभूतेः
परमपुरुष इत्यर्थः । श्लेषेण आदित्यं भारद्वाजं पुरुषोऽस्माकं प्रति-
रिति । ननु, परपुरुषः इदानीन्तनानामेव तथावादिति भावः
कथमेवमिति तत्राहुः, भुमुभूतं त्यक्तुमनिच्छन् यदा अस्मान्
भजते इति “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा” इति भजिष्यति भवां
स्तदाज्ञास्यत्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

गोपीवचनमवतारयति—गोप्य इत्याद्येकादशभिः । तत्र मग-
वता ज्ञं प्रवृत्तिधर्मोपदेशे कृते तत्समाधानाय श्रुतिरूपगोपी-
पुरस्कारेण विरागान्वितसाधनभक्तितत्त्वबोधप्रेममार्गभिधानेन
क्रमेण पद्यत्रयेणोत्तरमाहुः—मैवमित्यादिना । हे विमो ! प्राणनाथ !
भवान् प्रियमेव वदशब्देन द्वयर्थकतयोपेक्षार्थस्यापि मानेन
नृशंसं कूरं यथा स्वात्तया गदितुं नाहेति किमर्थं नास्ति अग-
वदस्तगतादशमुद्रिकाऽस्ति चेत्सुखं निरीक्षस्व नहि भवत्-
कोमलमुखसदृशं वाणसमा वाणी नहि मुखजन्मद्वन्द्विका-
वाक् प्रलयाकांशुवतापि का युक्ता नहि सुखकज्जमबोहाहादल-
वसीक्ष्णतोचिता तथा नान्यः कोप्यत्र वर्त्ततेऽयमुपेक्षार्थः बोध-
नेन वञ्चायितुमेवं द्वयर्थकवचनोक्तिः सङ्कुच्छेत् वयन्तु नहि भव-
तैव वदनाहं खतः सर्वविषयान् पतिधनगृहसौख्यादीन् ऐहि-
कान् साक्षादामुष्मिकान् ब्रह्मलोकादिपर्यन्तान् काश्यभोगांश्च
सन्त्यज्य सम्भक्तं सत्तामनं व्यक्त्वा तव पादमुखं भक्ताः सेव-
माना भक्तो भजन्त तत्र विषयानित्यनेन “विमो वञ्चते”
इत्यस्माद्विशेषेण बन्धहेतुतया त्यक्तुं योग्यत्वं हातुमशक्यत्वं
च सूचयति । ननु, सर्वविषयत्यागे मम त्यागोपि प्रसज्येते-
त्याशङ्क्य विषयशब्दस्य बन्धकपरत्वं तदनु अवन्धकत्वेन
प्रत्युत बन्धदरत्वेन विषयत्वाभावादेव समाहितत्वेपि विमो
इति सङ्बोधनेनापि त्यक्तुमनर्हत्वेन च समादधते तथाहि विमो
इति भूमन् व्यापक इत्यर्थः । तथा च “वचं नान्यत्पश्यति
नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति सभूमा यो वै भूमा तत्सुखं
नाल्पे मुखमस्ति” इति श्रुत्या तव विभुत्वेन भूमसुखरूपतया
अहेतुत्वमेव प्रत्युत तव प्राप्तावन्नेषां दर्शनेन भवणास्मरणानहे-
तया हेतुत्वमेव श्रुतिसिद्धतया न तत्प्रतिगन्तव्यं तथा विमो-
देशपरिच्छेदतया स कथं कोपि त्यजेत्यक्तुं वा समर्थो भवेत्
नन्वहमेक एव बहोः कथं भजामि तत्राप्याहुः, विमो इति
नहि व्यापकस्य तव तदवश्यप्रतो विभुत्वेनैव समर्थः सर्व-
मुत्तमयोगित्वं विभुत्वमिति नान्यविदां स्थितिः विमोस्तथास्मा-
च्छरीरसंयोग आनन्दक एव । ननु, किमतिप्रायेण बहवो
मन्त्रकीकरणासमर्थास्तत्राहुः—दुरवग्रहेति । खल्वेवैत्यर्थस्तस्मात्त्व-
मेव भक्ता नोऽस्मान्भजन्त मा त्यज । यद्वा, “वृष्टिर्वै तद्विघातेऽवग्रहा-

श्रीरामनारायणकृतभावविभाविका ।

वग्रहो समो" इति काशकः दुःखं यथा स्यात्तथा रसवृष्टिविघा-
तक ! नैतत् घनस्यामे त्वयि युक्तमिति भावः । यद्वा, दुर्गतम् रस-
वृष्टिविघातकत्वं यतस्तथाभूतस्वभाव नहि त्वयि स्वभावविरुद्ध-
मिदं युक्तमिति ध्वनिः । अत्र सर्वविषयान् सन्त्यज्येति वशी-
कारसंज्ञकवैराग्यपूर्वकन्यासोक्तिः पादमूलं भक्ता इति पाद-
सेवनादिभक्तिनिर्देशः न च स्त्रीत्वेन तदनधिकार इति वाच्यं
त्यागमात्रात्मकपरमहंसन्यासे सर्वाधिकारात् मैत्रेयविदुरा-
दीनां तथा दर्शनाच्च तत्र दृष्टान्तमाह—देव इति । " मुक्ति-
र्हित्वा न्ययारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितः " इत्यत्र अन्यथा मिथ्या-
कल्पिताऽविद्योपाधिकजीवरूपं हित्वा स्वस्य कृष्णस्य रूपेणा-
वस्थितिरिति मोक्षस्य कृष्णस्वरूपात्मकत्वात् तदिच्छन् स्वस्व-
रूपकामान् यथा आदिपुरुषो देवो नारायणो भजते तथा
तव स्वरूपकामान्नो भजस्व अन्यथास्मदभजने तव पुरुषत्वदेव-
त्वयोः क्षतिरित्यागतं देवानां प्रियत्वं गवामिन्द्रत्वं चेति
व्यङ्ग्योक्तिः " किं क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्न
कान्तिगतिषु " । यद्वा, यतस्त्वं कामक्रीडापरत्वेन कामविजिगीषुत्वेन
अस्मदाह्वानादितद्व्यवहारतत्वेन द्युतिमत्त्वेन निगमस्तुत्यत्वेन
रसिकजनगीतगुणात्वेन मोहात्मकत्वेन स्वकान्त्या मदनमद-
शमनोन्मदत्वेन कान्तत्वेन च सर्वथापि देवस्त्वस्त्वं विहायास्म-
दुपेक्षया केवलस्वप्नपरत्वेन देवत्वस्त्रीकारोऽयुक्त एव तथा यथा
इति यथावत् आदिपुरुषः आदित एव सर्वासां पुरुषः श्रुतिः
सिद्धः पतिर्नाथनाऽस्माभिः स्वबुद्धिदोषेण कल्पितः अन्ये तु
मध्ये एव कल्पिताः तस्मात्ते त्वाममुमुक्षु नोऽस्मान् भजस्व
मा त्यज इति पुनः पुनरुक्तिः प्रार्थनातिशये ॥ ३१ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थटीपिका ।

तदुदाहरति—मैवमिति । यद्यपि वधे निकृष्टास्तथापि सर्वो-
त्तमो भवान् वद्विषयैश्वर्यैरसम्पन्नः प्रतियातेत्येवं रूपं नृशंसं
क्रूरमस्मत्प्राणापहारणसमर्थत्वात् घातुकं नृशंसमिति किञ्चित्
स्वरसाविष्कारः यद्यपि भगवता प्रथमं स्वागतमित्यादिना स्तुता-
स्तथाप्यग्रे प्रतिपातेति प्रतिगमनाभिधानात्तदपि नास्माकं प्रेमा-
तिरेकवश्यानामिप्रायकमपितु व्यङ्ग्योक्त्योपहासपरम् अतस्तदपि
नृशंसमेव परिच्छिन्नप्रत्यपरकीयान्तःकरणावृत्तनभिज्ञसैवमिधोक्तिः
कदाचित् घटेत न तु विमोक्षोपायकस्य सर्वान्तरवस्थितत्वात्
सर्वान्तःकरणावृत्तिसौचित्या इत्याशयेन स्वस्वीभूयन्ति—हे विभो !
इति । अत एव ब्रजस्यानामस्य कश्चिदिति प्रश्नोपि न सङ्गच्छते
तत्कुशलाकुशलयोर्विहासीनभूतास्मदन्तःकरणावृत्तितत्वाविदित्याश-
येनाह—सन्त्यज्येति । ब्रजस्य का कथा अस्माभिः शब्दस्पर्शा-
दयः सर्वेन्द्रियाणामपि विषयाः सस्पृशसन्नोऽङ्गैरप्यन्तं त्यक्ताः
सन्त्यज्यं च तव पादमूलभक्ताः सत्यागताः (१) तव पादमूलभजनार्थ-
मेव न तु फलान्तरमस्माकमपेक्षितमित्यर्थः । सर्वविषयानित्यनेन
त्वद्विषयकः कामः कामो न भवति धृतमिति अस्मदन्तःकर-
णात्सर्वं विषया यदि निरसुता न स्युः तव पादमूलभक्तिः कथं
तत्राविर्भवत तथा च सैव तस्यागताऽक्षिणीत्यन्येन ध्वनितं
यच्च भगवतीकं प्रियं किङ्करवाणि चः भूतागमनकारणमिति

तत्राप्याहुः—भजस्विति । तथा च भगवद्भक्तानामस्माकं स्त्रीत्वेन
ग्रहणमेवास्मत्प्रियं भगवता कर्त्तव्यमेतदतिरिक्तं किंप्यस्माकं
प्रियं नास्त्येतदेवास्मदागमनप्रयोजनमतस्तदेव संपादयेत्याशयः
तस्मात्प्रतियातं ब्रजं नैह स्थेयमिति त्यागाग्रहो भवनो नोचितः
इत्याहुः । हे दुरवग्रह ! मा त्यजास्मान्भजने न कर्त्तव्यमित्यत्र-
माग्रहो दुष्टो भवति सर्वं कर्त्तव्यं भगवद्भजने न कार्यमिति
दुष्टमाग्रहो जीवानां वर्त्तने परमेश्वरस्याप्ययुक्त आग्रहश्चेत्तर्हि
कथं जीवानामुद्धारः तस्मादस्माकमेव केवलमभ्यासवशादुक्ता-
ग्रहो भवता आभित इतिसम्बोधनाशया । ननु, न मया स्वभजने
निषिध्यते किन्तु कामोपाधिकं तदिति चेत्तत्राह—देव इति । यथा देव
आदिपुरुषोऽवतस्थिं " ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् " इति
प्रतिज्ञावान् भवान् यथा मुमुक्षुभजते तत्तत्फलप्रदाने-
नाभयते स्वस्मिन्नेव स्थापयति न तु पुनस्तेषां पूर्ववत्त्वां संपा-
दयति तद्वदस्मदाद्यर्थं तद्वदतारभूतस्त्वमेवाप्यस्मदङ्गसङ्कोकदा-
काङ्क्षावतीर्मा त्यज अपित्वस्मदमित्यपितत्फलप्रदानेनाशय तथा च
मोक्षोपाधिकमपि भगवद्भजने यथा मुमुक्षुणा भगवता शङ्क-
त्वेनैवाङ्गीक्रियते तथा त्वदङ्गसङ्कोपाधिकमपि त्वमेवाङ्गीकर्तुं
योग्योसीति भावः । सम्बन्धित्यागो न कर्त्तव्य इति वक्तुं स्व-
भक्त्यागं च कर्तुं भवान्नाहति नापि स उपदेशः सफलो भविष्यती-
त्यन्येन ध्वनितम् अनभिज्ञापचे भो विभो, समर्थ ! एवं गदितुमीपि
भवान्नाहति चरितुं नाहतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ यद्यपि
परमेश्वर्येवास्तथापि परमधार्मिकत्वेन प्रख्यातस्य श्रीनन्दरायस्य
पुत्रः स्वयं च रसाद्रे इति सूचनाश्च भवानित्युक्तं नृशंसं
साक्षान्मारकं तथा चास्मदुपदेशाय प्रवृत्ते त्वया बाङ्गाराचकता-
सङ्ख्यातस्त्रीवधजनितपातकोत्पत्तिर्न विचारितेति भावः अग्रे
हे विभो, अस्मत्प्राणनाथ ! तथा च विश्वनाथास्मत्प्राणरक्षणा-
मेव तदोचितं न तु तज्ज्ञानमिति भावः । तत्रापि भवान्मयेमा-
रस्य च चपा इति कृतप्रतिज्ञः " प्रतिज्ञाय करोमीति कर्त्तव्यं तदु-
र्वतः । मिथ्या वजनदग्धस्य इष्टापूर्तिर्विनश्यति, " इत्यादिशास्त्रो-
भवान् तथाचास्मदोपोद्धोटनाय प्रवृत्तसर्वं स्वप्रतिज्ञानाशादि
वृद्धोषान्न पश्यासि तदुक्तं शकुन्तलायां—

" राजसर्वपमाप्राणि परच्छिद्राणि पश्यासि ।

भारमनो विद्वमप्राणि पश्यन्ति न पश्यसि " ॥

इति भावः । ननु, " स्वागतं वो महाभागाः " इति परमकोमलमपि
प्रथमं मयैवोक्तं तस्मिन्मये विस्मर्यते इति चेन्न तस्याप्यलङ्कृत्य
शिरश्छेदनवन्निवर्तनार्थं तथा नृशंस एवान्तर्भावात् भवतु भव-
न्मुखचापनिःसृतबाणस्त्रजालेन दग्धप्राणा वयमितः परं परलोका-
मेव यामो न तु ब्रजसम् । त्वत्त्वसङ्ख्याता अस्मान् इत्यादि किं
पदं प्राप्स्यसीति न विद्वाः इत्याशयेनाहुः—सन्त्यज्येति । वास्ता-
शनवत्पुनर्गृहान्न यास्यामः सर्वविषयास्त्यक्त्वा इति द्योतना-
याममित्युक्तं तथा च ब्रजस्यानामस्य रजन्येष्ट्यादिवाक्यभजतं
निरर्थकमेवेति भावः । ननु, किमित्येवमित्युपायमं वातु प्रवृत्तः
प्रियं किं करवाणि चः भूतागमनकारणमिति मदुक्तीः भूत्वा
तूष्णीं स्थिताः भवतीहंष्टा पुनर्गन्तुकामाः निष्कामाश्चाजस्य
रजन्येष्ट्याद्युक्तं मया ततो मास्तु कीपो वत्प्रार्थनीयं तन्निः-
शङ्कं प्राप्स्येतामिति चेत्तत्राहुः—अस्मान्मा त्यज त्वदतिरिक्तविष-
याकाङ्क्षाहृताः भजस्व स्त्रीत्वेन समाभयस्य सन्त्यज्येत्यादिना ।

भीषनपतिसूक्तमागवतगूढार्थदोषिका ।

ननु, कथं गोपगृहणीत्रोऽहं भजामीति शङ्कापि निराकृता तव पादमूर्धं भक्ता इत्यनेन वयं वनशोभादिनिरीक्षणाद्येमागता इति वृष्टं वनमित्यादियुक्तं समाहितं पादपद्ममित्यनुत्तरा किञ्चित् संस्मरणं नृशंसवाक्यपादयोः काठिन्यं व्यञ्जयति । ननु, युष्माभिः सर्वे यथार्थमेवाभिधीयते तथापि नाहं भवतीर्भजामि स्तनत्रत्वा दिति चेत्तत्राहुः—हे दुरवग्रहो ! अयमाग्रहो दृष्टो भवति स्तनत्रस्यापि तवैवविध आग्रहो नास्ति : चतुरशिरोमणित्वा-दुग्रहो हि मूढधर्म इति भावः । अतोऽनन्यगतीरस्मान्मात्यज-त्यागस्यानिर्वाच्यदोषोत्पादकत्वात् नन्वस्तु दोषस्तेन मम का-हाजिरित्याशङ्क्याहुः—अहो ! किमेवस्विवर्गवर्गिरमगमारुहोसि किमासकामादात्मारामात्परमेस्वरादप्याधिक्यं प्राप्तोसि यतः सोऽप्येव न करोतीत्याशयेनाहुः—देव इति । तथा धर्माद्यनपेक्षः सर्वलोकासहार्कृतपापासंपृष्टः सकलैश्वर्यसम्पन्नः स्वयं प्रकाशो ब्रह्मादिकारणभूतः स्वभक्तान्मुमुक्षुभजते मोक्षप्रदानेन तथा त्वं स्तनत्रोऽयस्मन्मनोरथप्रतिष्ठन्ती याग्य इत्यर्थः । मुमुक्षुर्नान्येन ते मुमुक्षवः न तु तदेकैषव इति तेषां स्वतो निकृष्टतां सूचयति यद्वा, अमुमुक्षुर्न मोक्षाद्यनिच्छन् यद्वा मुमुक्षुर्नऽनन्यकर्म त्यक्तु-मिच्छन् शरणागतान् दुरवग्रह इत्यनेनाह—विषमाग्रवर्षकमेव-त्यप्युक्तम्—“अवग्रहो वृष्टिप्रतिबन्धे” इति पाणिनीयस्मरणात् दुष्टमव-ग्रहो अस्मिन् स प्रतिबिम्बवृष्टिर्मेघस्तस्य दुष्टत्वं कोऽप्यवायुवर्षक-त्वात् तथा चेतर्जलस्यानीयस्वपत्युमिकाङ्क्षावित्तुम्का मेघ-स्थानीयत्वेदेकशरणाश्चातकीकल्पा वयं त्वदभ्रशमृतपानार्थ-मागतास्त्वं त्वस्मदमाग्योदयात्संप्रति विषं वर्षासि भवतु विषमेव पीत्वा मारिष्यामी न तु व्रजं यास्यामः चातकीस्वमा-स्तत्वाच्च तस्मादस्मान्मात्यजं कृतञ्चस्व तव नेदमुचितमिति भावः ननु, चातकीसमानानां भवतीनां मरणेन मम चातक्यपेक्षारहित-मेघकल्पस्य का हाजिरिति चेत्तत्राहुः—न त्वं केवलजडमेघसदृशः किन्तु परमाभिन्नदुःखमाश्रयितनरूपपरमात्मसदृशोऽसीत्याशयेनाहुः देव इति । यद्वा, भक्ता अस्मान् भजन्तु दुराग्रहम् आ समन्तात्यज-“बुद्धेः फलमनाग्रहः” इत्युक्तत्वात्परमबुद्धिमत्तत्वाग्रह एव नो-चितः दुराग्रहस्तु दुर्निरस्त इति भावः । मानिनीपक्षे एवं प्रियं किं करवाणि व इत्यादिरूपं नृशंसं कूरं गदितुं नाहंति यद्यपि भवान् सौन्दर्यादिगुणभग्नस्तत्रापि विभुः परमसमर्थस्तथापि परवारा एव न वक्तव्याः इति भावः । यदि परवारास्तेव तव स्मरणेच्छा तर्हि याः सर्वविषयान्स्वल्पज्य तव पादमूर्धं भक्ता-स्तान् दुरवग्रहं स्तुतुं यथा स्यात्तथा भजस्व अस्मानास-मन्तात्सर्वप्रकारेण त्यज । यद्वा, अस्मान्दुःसाध्याः प्रति दुरा-ग्रहं त्यज प्रभवोपि भजमानमेव भजन्तीत्याशयेनाहुः, देव इति । आदिपुरुषो देवो यदपेक्षयाधिकं प्रभुत्वाविशिष्टः कोपि नास्ति स यथेत्यर्थः । निवृत्तिपक्षे एवं प्रतिशङ्काः श्रुतयः सा-क्षात्तमाहुः—मैवमिति । एवं ब्रह्मणि श्रुतीनां प्रामाण्यं नास्ती-त्यादिरूपं नृशंसं सर्वघातुकं गदितुं सवाज्जाहंति । ननु, नाहं प्रवीमि किन्तु शास्त्रतत्त्वाऽनभिज्ञास्ते ते वादिन एव जल्पन्त्यतो-वाहमुपालम्भविषय इति चेत्तत्राहुः, हे विभो ! व्यापक । तथा च “अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्यनामरूपे व्याकरवाणि” इति श्रुत्या नामरूपात्मकं संसारविस्ताराय तादृशजीवात्मना त्वमेव

प्रवीशीति भावः । यतः सत्यज्य सर्वविषयस्त्वं पादमूर्धं भक्ता अस्मान्भजन्तु दुरवग्रहम् आत्यज नाभं मोक्षमार्गः किन्तु परमा-नथासद्भावप्रापकः “असत्त्वेव स भवति असद्ब्रह्मोति चेद्वेद” इत्यादि श्रुतेः । तस्माद्यथा मुमुक्षुणां मोक्षः स्यात्तथा करुणा विषयैस्त्वाश-येनाहुः—देव इति । यथा आदिपुरुषो देवो मुमुक्षुर्न भजते मोक्ष-दाता भवेत्तथाऽस्मान् भजन्तु तथा च परमपुरुषार्थमोक्षलाभाय ब्रह्मण्यस्मत्प्राप्त्यर्थमवश्यमाख्यमित्यर्थः । अयमाश्रयः सर्वोन्निष-यान् प्रतिपाद्यान् सत्यं परित्यज्य ब्रह्मणि समन्वितानां श्रुतीना-मन्यपरत्वाभिधानं साहसमात्रं तत्र श्रुतिवाक्यानां द्विविधा ब्रह्मणि प्रवृत्तिः एका ब्रह्मात्मनोरेकत्वाविषया अपरा सत्यज्ञानादिलक्षणाब्रह्मविषया तत्राद्या यथा सोऽयं देवदत्त इति पदं तत्रैकस्मै कस्मिन् देवदत्ते पर्यवसानं तद्वत् तथाहि यद्योक्त वाक्यं सोऽयमिति विशिष्टाभिधायिक्यां पदाङ्ग्यां स्थायैकदेश-व्यक्तिमात्रलक्ष्यपरं तथा तत्त्वमसि वाक्यमपि विशिष्टाभिधायिक्यां पदाङ्ग्यां स्थायैकदेशचेतन्यव्यक्तिमात्रलक्ष्यपरं ननु पूर्वं तत्रैव पदार्थानां संसर्गः संसृष्टादयोऽर्थाः वारवाक्यार्थं लक्षणा-मुक्तं तत्र द्विविधमप्यखण्डार्थं न सम्भवति ततः कथं वाक्यार्थलक्षणाशून्यखण्डं ब्रह्म वाक्यार्थः स्यादिति चेन्न वेदान्त-शास्त्राचार्ये श्रीवादरायणाऽनुयायिभिः—

“संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र सम्मतः ।

अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषा मत्तः” ॥

इति वदद्भिरखण्डस्य वाक्यार्थत्वाभिधानात् तत्रैव सत्युक्त-लक्षणास्य तत्राद्याभिः सामान्यलक्षणास्यैव तत्रावहितेषु व्यापित-नियमात् विशेषलक्षणायोरित्योः परस्परव्याप्तिरदुषकत्वात् सामान्यलक्षणां तु वाक्यार्थमेत्यत्राद्येवस्यैव न चाखण्ड-वाक्यार्थस्य विशेषलक्षणाभावः अपरसंज्ञानेकपदैकप्रातिपदिकार्थ-मात्रपरत्वस्यैव तल्लक्षणात्वात् । ननु, तद्वत् पदलक्षितरूपे मिले-किं वा न अर्थे ऐक्यमित्यसम्भवः द्वितीये पदार्थवाक्यार्थ-योरेकत्वापत्तिरिति चेन्न द्वितीयपक्षोक्तदोषरूपप्राप्तिप्रसङ्गात् न च पदद्वयैवार्थं लक्षणाभेकाद्येवोपनार्थत्वात् त्वं पदस्य वाक्यार्थपरित्यागेन त्रिलक्षकत्वं तत्पदं सामानाधिकरण्यात् सति श्रुते तथा तत्पदस्यापि वाक्यपरित्यागेन (?) चिह्नराकत्वेकपद-सामानाधिकरण्यात् इति न पदद्वयैवार्थम एव सत्यनाल्लवान्तर-वाक्यार्थलक्षणात्वं यथा केनचित्पृष्ठोऽस्मिन् ज्योतिर्मण्डले चन्द्रो नामेति तस्य प्रतिवचनं प्रकृष्टप्रकाशं चन्द्र इति वाक्य-स्यात्र प्रकृष्टशब्दात् चन्द्रप्रतिपदिकार्थसिद्धिः प्रकृष्टं तम इति प्रकृष्टशब्दस्य प्रकृष्टतमस्यैपि प्रयोगदर्शनात् तथा प्रकाश-शब्दोपि न तत्तत्सिद्धेः खद्योताद्यावपि तत् प्रयोगदर्शनात् तस्मा-द्वाच्यार्थपरित्यागेनाप्रकर्षाप्रकाशविरोधी चन्द्रप्रतिपदिकार्थः पदद्वयेन प्रतिपाद्यत इत्यखण्डार्थत्वसिद्धिरन्यथा चन्द्र-प्रातिपदिकार्थमात्रप्रदोक्तस्तथा विशिष्टमर्थं बोधयतो यत्तु-रनवधेयवचनं न स्यात्तथाविमखण्डार्थलक्षणावाक्यत्वात्प्रकृष्ट-प्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यवदति सिद्धं यद्यपि प्रमाणांतराभावात् ब्रह्मण्युपनिषदां प्रामाण्यमुक्तं किमप्यलक्षणाप्रामाण्यं किमपि प्रमाणांतरसंमिश्राविषयत्वात्पौरुषयधदित्यापेक्षं प्रामाण्यं किं वा प्रमाणांतरयोऽप्यार्थविषयत्वात्तत्सिद्धार्थानुवादरूप-प्रामाण्यं नाद्यः गृहीतसङ्गतिकस्य पुनः सत्यादिवाक्यभ्रवयो

यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग ! स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ।

अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा ॥ ३२ ॥

भीमनपतिमूरिकृतभागवतगुढार्थदीपिका ।

अज्ञाधितानकगतायप्रमितदर्शनात्प्राभाययेन हि प्रमीयमाणस्यार्थस्य प्रमाणांतरसंवादो न मिथ्यात्वापादकः सर्वप्रमाणाभिमनधि-
गतायगतत्वादस्या चक्षुषा गृह्यमाणस्य रूपस्य त्वचा गृहणात् मिथ्यात्वाशङ्का स्यात् न द्वितीयः प्रमाणांतरसंमिश्रार्थत्वाभावात् पौरुषेयवचनप्रयुक्तत्वं हि सम्भेदस्य भूतार्थप्रयुक्तत्वप्रत्यक्षादीना-
मपि संभेदः स्यात् नापि तृतीयः स्पर्शज्ञानयोग्यद्रव्यविषयस्य चक्षुषोऽनुबाधकत्वादर्थानात् एव सिद्धे उपनिषदां ब्रह्मणि
प्राभायये तद्गतानां पदानामर्थान्तरकल्पेना न युक्ताश्रुतहान्यश्रुत-
कल्पनाप्रसङ्गात् न च तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरता वक्तुं शक्या तत्तत्केन कं पश्यत "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिना क्रियाकारक-
फलादेर्निराकृतत्वात् नापि ब्रह्मण उपनिषदाविशिष्टशेषत्वं सम्भवति एतत्केन हेयोपादेशशून्यत्वेन क्रियाकारकादिद्वैत-
विज्ञानोपपत्तौ पश्यतः यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्त-
रेण प्रमाणात्वं न दृष्टं तथापि ब्रह्मात्मविज्ञानस्य फलपर्य-
न्तत्वात् यत्तच्च द्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुं हि न
शास्त्रना चोपनिषदां शास्त्रत्वमिति संशयः एतेन स्वागतमित्याद्य-
पेक्षो निरस्तः यत्तु रजन्येतेत्यादि तत्तु यथार्थमेव तत्राऽनिद्रिताता-
मज्ञानमपेक्षया ब्रह्मणो निशातुल्यत्वात् तदुक्तं "या निशा सर्वभूतानां
तस्यां जागर्तिसम्यमी" इत्यादि यत्तु मातर इत्यादि तदपि न "असन्नेव
समवाति असद्ब्रह्मेति चेद्वेद" इत्यादिना मात्रादितुल्यत्वाभिमानिना-
मास्तिकमत्यामसत्त्वाभिधानेन तेषां भयोत्पादनस्य समु-
चितत्वात्तथापि दृष्टं वनमित्यादिनोपहासः सोपि साहसनिब-
न्धनः अन्तःकरणतत्त्वमायसत्त्वसंवेद्यत्वात् अधिकार्यभावेति-
"अतीत्यलोकान् कर्मवितान्ब्रह्मणो निबेदमावाप्तास्यकृतः कृतेन"
इत्यादिभूतानां निराकृत्यनतापक्षेति दिक् ॥ ३१ ॥

भीमच्छुकेदेवकृतसिखास्तप्रदीपः ।

वासामुक्तिमेव वर्णयति-मैवमित्येकादशभिः । हे विमो ! व्यापक
परमात्मन् ! इह मत्समीपे न स्थेयमित्येवं गदितुं भवान् सर्व-
व्यापकः नाहेति परिच्छिन्नमुखे तच्छोभते इत्यर्थः । ननु सर्वत्र
सर्वदा सत एकत्र सङ्गमे कौंशे दुराग्रहः ? अप्राहुः—हे दुस्त्व
ग्रेहिबि ! पुल्लभः नक्षग्रहः ग्रहणं यस्य स तथा तत्सम्बुद्धौ हे
दुरवग्रह ! सर्वगोपित्वं यत्र स्वेच्छया प्रकटोसि तत्रैव प्राप्यो-
सीत्यर्थः अतः देवः आदिपुरुषो भवान् यथा मुमुक्षून् भजते
तथा भक्ताः किङ्करीः अस्मानपि भजन् परित्यज्यो निषेज-
येति फलितोर्थः केनापि हेतुना सा त्यज ननु मुमुक्षुः विषे-
यान् त्यक्ता मां प्रार्थयन्तेऽतस्तान्मज्जास्यन्नाहुः नृशंसं यथा भवति
तथा सर्वे विषया भोगाः येषु तान् पतिपुत्रादीन् निवा-
रयितुं प्रवृत्तानपि सन्त्यज्य तत्र पादमूत्रं प्राप्ता इति ॥ ३१ ॥

भाषा टीका ।

गोष्प ऊचुः

गोपी बोली कि-हे परम समर्थ ! समर्थ कहनेको तात्पर्य
यह है, कि-नित्य जिनकी खिरकी के नीचे फिरकी खाते
डोलते हैं तौऊ हमको बोलिवे को अवसर नहीं मिलता
वेई हम सब इकठोरी होयके आई हैं तिनको खाति वे
को सामर्थ्य तुझारोई है, तासों तुम भन्य हो । हे महाराज !
आप हमनसों ऐसे निर्दय कठोर बोलिवे को योग्य नहीं हो,
काहेसों, कि-हम सम्पूर्ण विषयनको छोड़िके आपके चरणों
रविन्द के समीप आई हैं । हे कुराग्रही ! देख हम तेरी अन-
न्य भक्ता हैं तू हमें भज हमको मत त्यागै, जैसे आदि
पुरुष देव श्रीनारायण अपने भक्त मुमुक्षून् को भजै ॥ ३१ ॥

भीमरस्मिकृतभाषार्थदीपिका ।

अपि च यदुक्तं यत्पत्यपत्येसादि त्वया धर्मविदेति सोपहास-
मेवमेतदुपदेशानां पदे विषये त्वय्येषाऽस्तु उपदेशपदत्वे
हेतुः, ईश इति । विविदिषोवाक्येन सर्वोपदेशानामीशपरत्वा-
वगमादिति भावः । ईशत्वे हेतुः आत्मा किल भवानिति भोग्यस्य
हि सर्वस्य भोक्ता आत्मैवेश इत्यतः प्रेष्ठो बन्धुश्च भवानेवेति
सर्वबन्धु करणीयं त्वय्येषास्त्वित्यर्थः । अथवा भूमौपदेशानां
पदे स्थाने भूमौपदेशरि त्वयि सत्यस्मात्तु च धर्म जिज्ञासमा-
नास्तु सतीषु त्वया धर्मविदा यदुक्तमेवमेतदस्तु न तु त्वं भूमौ-
पदेशं किन्तु भवानामेति अथवा यदुक्तमेतदुपदेशपदे तज्जो-
चरे पुरुषेऽस्तु ताम्, त्वयि तु ईशे स्मामिनि सत्येवं काका
नैवमित्यर्थः । अतस्तनुभृतां त्वमात्मा फलरूप इति । यद्वा, यदुक्तं
पत्यादिशुश्रूषणं धर्म इति एवमेतत्त्वय्येषास्तु कुतः उपदेशपदे
शुश्रूषणीयत्वेनोपदिश्यमानानां पत्यादीनां पदे अधिष्ठानं कुत
ईशे नहीश्वरमधिष्ठानं विना कोपि पतिपुत्रादीनामेति अन्य-
त्समानम् अक्षमतिविस्तरेण ॥ ३२ ॥

भीमसनातनगोष्मिकृतगृहसोपिणी ।

ननु, सदाचारवर्गाः । शुष्माभिरुज्यन्तां नाम विषयाः
स्वधर्मस्त्ववश्यमपेक्ष्य एव तत्र सोपहासमाहुः—यदिति । अङ्गति
समेतसम्बोधने ईशे परमेश्वरे वृन्दावने परमेश्वरपुरन्दरादिभिरपि
स्तुपमानत्वस्य दृष्टश्रुतत्वात् । यद्वा, सर्वज्ञस्य नाथे त्वयि प्रेष्ठः
प्रियतमः नत्वन्यवत् प्रियमात्रं तत्र च तनुभृतां सर्वेषामपि
जीवानां नचान्य इव जिज्ञासां बन्धुश्च हितकारी सुहृद्वा यतः
आत्मा परमात्मा किञ्च निश्चितं त्वत्सैव परमो धर्मः तव-
पेक्षया अन्यत् सर्वं स्याज्यमेवेति भावः । तथाचोक्तम् "तावत्
कर्माणि कुर्वीत" इत्यादि तस्माद्विहितमेव अन्यसंशयितम् यद्वा,

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषा ।

धर्मविदा धर्मतत्त्वमिदमेव त्वया धर्म इति यदुक्तं तत्पत्या-
दीनामनुवृत्तौ सेवायाम् आनुकूल्येऽपि वा रङ्गः रागो यासां
स्त्रीणां तासामेव न त्वन्यासामस्माकं त्वदेकप्रियाणामित्यर्थः
अतस्त्वदेकप्रिया सर्वमेवानुपेक्ष्यमेवेति भावः । तत्र हेतुं दर्शयन्त्यः
सर्वतोऽधिकतरं तस्य प्रियत्वं वदन्त्यः सन्यायं प्रार्थयन्ते, अस्तिवति
तनुभूतां सर्वेषामपि प्राणिनां प्रेष्टः किमुतास्माकं प्रेष्टत्वे हेतुः
बन्धुः हितकारी आत्मा च स्तः प्रीतिवशतः चेतयितेति वा
इति बहिरन्तररूपकारित्वमुक्तम् यद्वा, बन्धुराः प्रेमशृङ्खलाबन्ध-
युक्ताः भक्त्या सुन्दरा वा आत्मानो जीवा यस्मिन् सः अतः
एतत् अस्माकं सर्वतनुभूतां वा स्वधर्म इति यत् त्वय्यवास्तु
तत्र च एवम् अस्मदभिमतप्रकारेणेत्यर्थः । सुगोप्यत्वात् साक्षा-
त्सदनुक्तिः तत्र हेतुः उपदिश्यते सर्वैः शास्त्रगुरुभिर्वा सर्व-
स्यागेन भजनीयतया कथ्यन्ते इत्युपदेशौ पदौ श्रीचरणौ यस्य
तस्मिन् इति त्वत्पादाब्जापेक्षया स्वधर्मोऽपि परित्याज्य इति युक्त-
मेवेति भावः । अथवा ननु, सारज्ञास्तर्ह्येपक्षितमभिप्रेत्यन्तामित्यत्र स-
र्वैर्यत्नं प्रार्थयन्ते, एवमुक्तप्रकारेण अतः इति वा तनुभूतां त्वद-
नुगतानां सर्वेषां सर्वसामनुचरादीनां च किमुतास्माकं भवान्
आत्मा स्वधर्मेव न त्वन्यद्वारा प्रेष्टः प्रियतमः बन्धुश्च हितकारी
अस्तु पदद्वयेनान्योऽप्यं प्रीतिरभिप्रेता किमर्थं त्वयि निमित्ते
कथम्भूते एतस्य अस्मदभिप्रेतभजनविशेषस्य यो गुर्वादितिः
सख्यादिभिर्वा उपदेशस्तस्य पदे विषये तत्सिद्धय इत्यर्थः ।
आष्ट्यपरिहाराय साक्षात्सदनुक्तिः तत्र स्त्रीणां स्तन एव तत्सिद्धिः
पुंसां तु भावमात्रेण किं वा तत्रैवोक्तदशायां दण्डकारण्य
वासिमुनीनामिव जन्मान्तरे ज्ञेया, एषा सामान्येनोक्तिरत्यन्त-
प्रेमोक्तगुणवत् । यद्वा, एतत् उपदेशारूपदे त्वयि ईशेऽस्मद्विधानां
नाथेऽस्तु यतो भवान् बन्धुरात्मा सुन्दरस्वभावः अत एव तनुभूतां
सर्वेषां प्रेष्टः । यद्वा, अस्त्वेवमिति साध्यसूयाभ्युपगमः उपदेशानां
स्वद्वजनपरगुर्वीक्षितव्यानां सर्वेषामेव पदे यतः ईशे स्वामिनि
गोचरं नोद्धरणादिना जीवने (यदा ता) तत्राऽप्यस्मत्प्राणेश्वरे
त्वय्यपि एतत् एतादृशं सर्वं तनुभूतां देहधारिणीनां सतीना-
मस्माकं किल किम् आत्मा देही देही वा बन्धुः प्रियः अपि तु
नैव किं नु भवानेव प्रेष्टः । यद्वा, देहधारणादात्मैव बन्धुः अकार-
प्रत्येकेण गवांस्तु अप्रेष्टः किं किञ्चेति चित्तं वा तथापि काका
स एवायं वयं देहं त्यक्तुं न शक्नुम इति किं भवता चित्तकथं
इत्यर्थः । मुक्तदेहा इव वयमपि त्वदर्थेऽधुनैव देहं त्यक्ष्याम इति ।
भावः । अनेन रजन्येषत्स्योत्तरं देहानपेक्षया धीरादिभ्यो
अयामावात् तदेव भजनीयत्वेन व्रजं प्रतिगमनप्रयोजनाभावाच्च
तदेवैवैव चिन्तयितव्यमप्यत्र तस्मै हेतुः त्वय्येवास्तु त्वमेव
स्त्रीभूत्वा पत्यादिसेवाधर्ममाचरेत्यर्थः । कुतः उपदेशपदे गुरो-
वित्यर्थः । अस्याया गुर्वेनमुष्ठिते कर्मणि शिष्याणामनुवृत्तिः स्यात्
तत्र च त्वमेव समर्थः इत्याहुः प्रेष्ट इति । श्रुत्वायं श्रायं अङ्ग-
हे व्रजमुजङ्ग । मर्तुपुत्रसुहृदाम् अनुवृत्तिः स्त्रीणां स्वधर्मः तत्र
सुहृदं तदनुभूतां च कथंयस्य इत्युक्तत्वात् अतो मे कामः
पुण्यतामिति धर्मविदा त्वया यदुक्तम् अपि कृष्ण अस्त्वेव
मेतत् अस्तु एवमेतत् इति चत्वारि पदानि तदेव मे मम
ईशे पत्यावेवास्तु यतः उपदेशपदे सर्वेषां पतिरेव गुरुः स्त्रीणा-

[३५६]

मित्यादीनां शास्त्राधूपदेशान् पदे भोः साध्यः । भवतु
पतिरेवानुवर्त्यतां किं त्वद्य शरज्जपोत्सनी सुन्दरे वृन्दावने
सर्वैर्व्रजवाचिभिः प्रेमास्पदत्वेन स्वीकृतस्य मे पार्श्वे निःशङ्क-
वनादिसौन्दर्यसुखमनुभूयतां तत्राहुः प्रेष्ट इति । भवान् तनुभूतां
व्रजसम्बन्धिनां प्रेष्टापि बन्धुरात्मा बन्धुरो विषम आत्मा स्वमावा-
यस्य विषमस्वभावत्वात् त्वयि न विश्वास इत्यर्थः । यद्वा, पत्यादीना-
मनुवृत्तिः स्त्रीणां स्वधर्मः सुष्ठु अधर्मः इति यत् धर्मविदा
त्वयोक्तम् एवमेतत् त्वय्येवास्तु यत् उपदेशरि कथ-
म्भूते ईशे सर्वं वक्तुं व्यवहर्तुं च समर्थं न च तथापदिशन्त-
त्वां जनां परिषदयुः यतः प्रेष्टादिक्रपो भवानिति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतापिणी ।

ननु, उक्तो मनुः शुश्रूषणमित्यादिना स्वधर्मः कथमतिक्रम्यते
इति तस्य कर्ममीमांसामतमाशङ्क्य तदुपमार्हि ब्रह्ममीमांसाभालम्ब्य
प्रतिभाव (ने)त्वेन तस्मिन्नात्मत्वमारोपयन्त्यस्तन्मतदूषणेन नास्माकं
मधर्म इति प्रतिपादयन्ति—यत्पत्यपत्येति । धर्मविदेति सोपहास-
मेव सर्वशास्त्रोपदेशानां पदे “शास्त्रयोनित्वात्” (१११३) “तस्य
समन्वयात्” (१११४) इति त्यायेन तत्सात्पर्यविषये तत् एवेशे त्वय्य-
कस्मिन्नेव एवं शुश्रूषणप्रकारेण एतदुपदेशवाक्यमस्तु । ननु,
मयि तत्पदत्वमेव कथम् ? तत्र सच्छब्दमाहुः—किल चित्तं मया
नात्मा परमात्मा कथं तादृशत्वमपि तत्राहुः—तनुभूतां सर्वेषां
मेव प्रेष्टः निरुपाधिप्रेमास्पदत्वं ह्यास्तत्वं तत्तस्मादात्मा तत्रापि
सर्वेषां प्रेष्टत्वात् परमात्मेति तथा बन्धुः सर्वेषां निरुपाधि-
हितकारी परमात्मा च सर्वाधमासकत्वेन तादृशः तत्तथा भवा-
नेव स इति अनेनैवैवमपि सिद्धं तस्मात् त्वमेव शुश्रूषणीय
इति भावः । अथवा ननु, सदाचारैवगपूज्याः । युष्माभिर्यज्यन्तां
नाम विषयीः स्वधर्मस्त्वद्यमपेक्ष्यस्तत्र सासूयमाहुः—यत्पतीति
एवमुपदेशकर्त्तरि त्वय्येवेतदुपदेशारूपदत्वमस्तु त्वमेव तस्योप-
भवसीत्यर्थः । ननु, कथमेतत्तत्राहुः—प्रेष्ट इत्यादि । तनुभूतां प्राणि-
मात्राणां प्रेष्टः चित्ताकर्षकः बन्धुः सर्वाभिलषितहितकारी
अत एवात्मा स इव हृदयाधिष्ठाता तत्प्रेरयिता वा तस्मा-
दस्माकं वा को दोषः किन्तु भवन एवेति प्रत्युत भवानेव
तादृशदोषपरित्याजनायोपदेश इत्यर्थः । अथ पूर्ववद्वैश्वर्य-
पक्षोपि युज्यते स च तैर्व्याख्यात एव तत्र विषयसाधमव-
लम्ब्यार्थद्वयम् अविशेषणात्माभ्युपगमात् तथाप्यत्र भोक्तृत्वमोक्षि-
तृत्वमेव क्षेत्राजनिर्देशभोक्तृत्ववत् अस्याया जीवत्वापाते विष-
चित्तत्वासिद्धेः सामान्यतो निर्देशस्तु जीवस्य दृष्टान्तत्वापेक्षया तस्य
सर्वस्वरूपत्वस्थापनापेक्षया च द्वितीयं न त्वित्यादिकं काकुगम्य
तथा पर एवोपदेशा भवति न ह्यात्मन आत्मैवेत्यनुपदेष्टृत्वं न तत्रा-
स्माकमुपदेष्टृत्वमावे साक्षात् कृतात्मत्वे च न पतिशुश्रूषणादि
विधिगोचरत्वमिति भावः । श्रीवैष्णवगतेनान्यदर्थद्वयम् अथवा
यदुक्तमिति तत्र प्रथमार्थं स्वामिनि आश्रयत्वेन वृत्त इत्यर्थः । “देवार्थि-
भूतापतनृणां पितृणाम्” इत्यादेः तदेवं तदुपासनामद्विषयत्वात् धर्म-
प्रत्याख्याय वस्तुविचारद्वारापि प्रत्याख्यायते यत्नेति अभिधान-
त्वं तत्तत्स्फुर्यामयत्वं “यस्य मासा सर्वमिदं विभाति” इति श्रुतेः
अपेक्ष्यार्थेषु किञ्चेति निमित्तम् उपदेशपद इति शब्दग्रहणपक्षे

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

चरणारविन्द इत्यर्थः । इत्यपि व्याकुर्वन्ति अत्र नमैदं तत् त्वय्येवास्तु त्वमेव मोहिनीरूपेणाजितवत् स्त्रीभूत्वा पत्यादि सेवाधर्ममाचरेत्यर्थः । कुतः उपदेशपदं गुरावित्यर्थः । अन्यथा गुर्वनुनिष्ठिते कर्मणि शिष्याणामप्रवृत्तिः स्यात् तत्र च त्वमेव समर्थ इत्याहुः ईशे सर्वकलासमर्थे ननु च कृत्रिमस्त्रात्वे न त्वमि न कोऽपि प्रीतिं कुर्यात् इति मन्तव्यं स्वभावत एव तव सर्वप्रवृत्तादित्याहुः—प्रेष्ठ इति । बन्धुरात्मा मनोहरस्वभावः निषे-
धार्थश्रायम् अङ्ग हे कृष्ण ! पत्यादीनामनुवृत्तिः स्त्रीणां स्वधर्मः सुष्ठु अधर्म इति यत् धर्मविदाऽपि त्वयोक्तम् अन्यादशयोजनया क्लेशेन प्रतिपादितमित्यर्थः । अमायया यो भक्त्याद्यभिप्रायात् एवमेतत् ईश एव सत्युपदेशारि सर्वं वक्तुं व्यवहर्तुं च समर्थ इत्यर्थः । तस्मिन्स्वयमेवास्तु तेन त्वमेवोपदेश्यो भवेत्यर्थः । कथं तत्राहुः तनुभृतां श्रीवृन्दवनादिस्थितचतुर्विधप्राणिनामपि प्रेष्ठः प्रेम विषयः बन्धुः प्रेमकलां भवत एवात्मा 'साधवो हृदयं महां साधूनां हृदयं त्वहम्' इति वत् परस्परहृदयाभय इत्यर्थः । तस्मात् यदि त्वमेवैवमन्तेषु विरक्तः स्यात् तदा वयमपि स्त्रेषु स्वरूपप्रमाणेषु यथास्थितयोजनया धर्मप्राप्तेषु च स्वमैवेत्यर्थः । तत्र चास्मास्त्रेव तावद्विस्तृता भवेति नमैतात्पर्यम् । यद्वा, यथा तथा वा योजना भवतु भर्तुः शुभ्रवर्णमित्यादिना अपत्यादीनामनुवृत्तिः स्त्रीणां स्त्रियां धर्म इत्युक्तम् एतदुपदेशकर्तारि त्वयि ईश एवमस्तु अनुज्ञायां लोहं भवितुं श्रीगवमित्यर्थः । यतः प्रेष्ठ इत्यादि । भक्तविचारस्त्वस्माभिरेव जायत इति भाव इति ॥ ३२ ॥

भीमसुदशनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उपदेशपदे पद्यत इति पदम् उपदेशाभिधान्तव्ये त्वयि सम्म-
तनुन वयमिममर्थमप्राप्ताः किन्तु भवानस्माकं प्रेष्ठः प्रियतमः
प्रियतमबुद्ध्या प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिक ।

यदुक्तं "मर्त्यशुभ्रवर्णं स्त्रीणाम्" इत्यादि तदनुश तत्रोक्तमाहुः
भविति । अङ्ग हे कृष्ण ! धर्मविदा त्वया पत्यादीनामनुवृत्तिरेव
स्त्रीणां स्वधर्मः स्त्रानुरूपो धर्म इत्युक्तं तदेतत् त्वयि उपदेश-
पदे सति पद्यते गम्यते इति पदं त्वय्युपदेशार्थं गन्तव्ये सति
एवमेवास्तु उपदेशपदस्याभिप्रायेण सम्बोधयति—ईशेति ईश इति
सप्तस्वरूपोपि पाठः न वयमुपदेशार्थं प्राप्ताः किन्तु त्वत्सङ्गं त्वमे
इति भावः । तदेवाविश्रक्तः—भवान्प्रेष्ठः प्रियतम इति बुद्ध्या प्राप्ता
इत्यर्थः । प्रेष्ठत्वे हेतुः तनुभृतामात्मा निरुपाधिकबन्धुश्च किलेति
श्रौतीं प्रलिक्षि श्रोतयन्ति यद्वा, यत् पत्यपत्याद्यनुवृत्तिरेव स्त्रीणां
स्वधर्म इत्युक्तं तदेतत्पत्यादिषु कर्तव्यमनुवर्तनम् उपदेशपदे
हृदिदृश्यत इत्युपदेशः अनुवर्तनीयत्वेनोपदेश्यपत्यादिरूपेणा-
वस्थिते साक्षात्स्वयमेवास्तु पत्यादीन्मीतिविषयान् बन्धुश्रावक-
भाति तदन्तरात्मतया तद्रूपेणावस्थिते निरूपितरुपाधिकपत्या-
दिरूपे सर्वविधवन्धौ त्वय्येव तेषु कर्तव्यत्वेन उपादिष्टानु-
ज्ञातरस्त्वित्यर्थः । तदेवामिमेषा विधिष्वन्ति प्रेष्ठ इत्यादिना ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शुभ्रवर्णं पतीनिति यदुक्तिं तत्राहुः—यत्पतीति । हे अङ्ग !
स्त्रीधर्मशास्त्रविदा त्वया स्त्रीणां पत्यादीनामनुवर्तनं स्वधर्मं
इति यत्तदस्येव न सन्दिग्धं तर्हि तान्विसृज्यात्र किमर्थं
मागतमिति तत्राह—तदपीति । देववरे अस्मत्पितादीनां जामातृ-
स्थानीये त्वयि तदपि क्रियते इति शेषः । देवानां वरणीये
वा देवाद्यमीष्टदातरि वा न केवलं पतिस्थानीये ईशे ऐश्वर्योद्दि-
गुणसम्पन्ने तस्माद्वरणीये इत्यर्थः । परमानन्दविषयोऽपि हि
पतिरयं कथं तद्विषय इत्याशङ्क्य न केवलमस्माकमेव परमा-
नन्दगोचरः अपितु सर्वेषामिति भावेनाह—प्रेष्ठ इति । अस्माकं
विशेषतोपि प्रेष्ठ इत्याह—बन्धुरिति । बन्धुरूपः परमात्मा किल
तथा पुरातनवातां "वातां सम्भावयोः किल" इति यद्वाऽऽमभूता
बन्धुः ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

अनन्तरं "जहुर्गुणमयं देहम्" इति प्राकृतदेहत्यागेन तस्मात्
सिद्धा अपि अभीराभावेनेवाहुः—यत्पत्येत्यादि । हे अङ्ग ! स्त्रीणां
पत्यपत्यसुहृदाम् अनुवृत्तिर्धर्म इति यदुक्तं धर्मविदा त्वया तत्
उपदेशपदे उपदेशकर्तारि त्वय्येवास्तु नास्मासु स पुनरस्माभिः
शरीरैः सार्द्धं त्यक्तः स्वययस्तिवति परुषाक्तिः त्वं तथाविध-
दुःखमारमवेत्यर्थः । तत् दुःखं तत्रैव समुचितम् ईशत्वात् सर्वमेव
साहुं समर्थोऽसीत्याह—ईशेति । अथ क्रोधवशादनुचितमेवाकस्मिति
परामृश्य शान्तं शान्तं तत् कदापि तव न भूयात् यत् त्वं तनु-
भृतां प्राणिमात्रस्यैव प्रेष्ठः बन्धुरात्मा च किल निश्चितम् इति
क्रोधभावशान्तिः एतेन त्वय्यनुवृत्तानां स्त्रीणां पत्यपत्याद्यनु-
वृत्तिर्महती यातनैव सा कदाऽपि कस्याऽपि मा भवति-
त्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमब्रह्माचार्यकृतसुशोधिनी ।

यद्यपि भगवतोक्तं स्त्रीणां स्वधर्मपरित्यागोऽनुचित इति अतः
एषा रजनी-घोररूपा नेह स्त्रीभिः ह्येवमिति तत्राप्याहुः—
यत्पत्यपत्येति । पतिरपत्यानि सुहृदश्च एषामनुवृत्तिः स्त्रीणां
स्वधर्म इति धर्मविदा त्वया उक्तं बहिर्मुखं हि धर्मशास्त्राः
शारीरमेव धर्मं स्वधर्ममाहुः न त्वारात्मधर्मं भगवद्धर्मं वा
यतस्ते अनात्मविदः तथा धर्मविदेव त्वया न त्वस्मान्विचार्य
आत्मानं वा त्वयोक्तं तस्याप्यस्माभिर्विषयनिर्धारः क्रियते न
तु दूष्यते तदाहुः—अस्त्वैवमेतादिति । स्त्रीभिः स्वधर्मः कर्तव्यः
इति यदुक्तं तदेवमेवास्तु नेहि पत्यादयः धर्मस्वरूपं नाऽवा-
धारः किन्तु निमित्तं स च धर्मः अनुष्ठीयमाणाः प्रमीयमा-
णाश्च भवति अनुष्ठीयमाणो पुत्रादयो निमित्तं प्रमीयमाणो गुह्यः
अतः सा अनुवृत्तिः प्रथमतो गुहावस्तु अन्धया स्वधर्मो
जात एव न स्यात् । न च भगवत्प्राक्पमनुवाकं पूर्वमस्माकं
धर्मज्ञानाभावात् अन्यथा तदेव क्रियेत नापि सेवाऽपतिरेकेणा-
ऽपं धर्मः स्फुरति अन्यथा वचनमभिप्रेय नतं स्यात् अत
उपदिष्टस्य सिद्धये सेवां कार्य उपदेशस्य पदम् आभयः

भीमद्वलमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कस्यैव भवति भवेति कौमल्यसम्बोधनात् नास्माभिः प्रतिकूल-
तया निरूप्यते । किञ्च, स्वधर्मा अनेकविधाः स्थापेक्षयात्कृ-
षिषयाः समानविषया हीनविषयाश्च तत्र पूर्वपूर्वधर्मप्राबल्यं
कया स्त्रीणां पतिपुत्रादीनां स्वधर्मानां सेवाधर्मः एवं स्वनि-
यामकस्येश्वरस्यापि अनुवृत्तिर्मुख्यो धर्मः अन्यथा तत्प्रेरणाभावे
पतिमेवादौ न प्रवर्तते अतः प्रकृतोऽपि भवानीश्वरः अन्तर्गामी
तादृशोऽपि भूत्वा पतिपुत्राद्यर्थे न प्रवर्तयते किन्तु स्वसेवाधर्मेव
प्रेरयति अतो वाक्योक्तधर्मसिद्ध्यर्थमपि भवनादौ सेव्यः । किञ्च,
धर्मो धर्मिभूतः तद्विरोधेन कर्तव्यः कलार्थश्च कर्तव्यः अन्यथा
चेदनिष्टेऽपि पुरुषं प्रवर्तयन् अनाप्तः स्यात् अत एव धर्मशास्त्रे
पितृव्यान्तरात् तस्य तदनुरोध उक्तः द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं
मज्जीय इति स्वायाश्च तत्कस्यचित्पियो देहः कस्यचिदात्मा
कस्यचिपरमात्मा कस्यचिजिवाहकः भवांस्तु सर्व-
रूपो भवति यतः अत्यन्तं प्रष्टुः परमप्रमाणपदमानन्दः
यन्पुनर्दानिवाहकश्च । किञ्च, न केवलमस्माकं किन्तु तनुभृतां
सर्वेषामेव देहधारिणां भवाव नाशायत्यत्र स्वयां हस्तमेव शरीरं
स्वस्तिचारितप्रयोजनार्थं जीवो गृह्णीत्वा निष्ठतीति निरूपितम्
अतः स देहः भगवदीयः भगवन्तैव स्थापितः तस्मै निषेध
तदनुपयोगे जाते पश्चादन्यस्मै देयं चेन्नो हि प्रेयः अतः
यावद्भगवदुपयोगं ज्ञास्यति तावज्ज्ञान्यस्मै दास्यति बोधितोऽपि
यनस्तनुभृतां स्वमेव प्रेष्टुः प्रेष्टाय च देयं प्रियं वस्तु अत्रार्थे
किञ्चेति प्रसिद्धिरिव प्रमाणम् किञ्च, न केवलं देहदाता किन्तु
बन्धुरपि येन प्रयत्नेन शरीरं विमर्ति स बन्धुः आत्मा भार-
कश्च अतोऽन्तराह्वदिरङ्गन्यायेन नित्यानित्यन्यायेन वा भवत्सर्वैव
मुख्या यदा पुनस्तत्कनुपयोगस्तत्रापि चित्तया प्रेरणया तदाऽन्यस्मै
दास्यामी नान्यथेति धर्मविचारः धर्मोदप्यधिकः एतच्च
तद्वदनङ्गीकृतं सर्वमेव विरुद्धं भवतीति प्राच्यते अस्तिवति सर्व-
रूपत्वात्सर्वमेव सेव्य इति वा अन्यत्र एकदा सर्वसेवा प्राप्ता
अंशतो बाधिता स्यात् विविधप्रकारावासा अनेन स धर्मोऽपि न
भवति यः काळादिना बाध्यते अशक्यश्च भवति न हि
प्रमाणं विरुद्धं विधत्ते अतः पत्यादिसेवाविधायकं च शास्त्रं
त्वत्सेवामेव विधत्ते अतः अनुवादपक्षे स्वतन्त्रविधानपक्षे वा
भद्रत्सर्वेवाचितेति भावः ॥ ३२ ॥

भीमद्विध्वनायककृतसारायं दर्शिनी ।

अथ काश्चित्प्रसङ्गास्तद्वचनेनैव तं पराजितुकामा आहुः—
अदिति । पत्यादीनाम् अनुवृत्तिः स्त्रीणां स्वधर्म इति यत्कस्योक्तम्
यत्तदेवमस्तु अनेन प्रकारेण भवतु लाभ विवदामहे एतदेवा-
स्माभिः प्रतिज्ञायं क्रियते इति भावः । तनुः कत प्रकारेण तत्राहुः
उपदेशस्य पद आस्पद्ये धर्मोपदेशकर्तारि त्वयि अनुवर्तिते सत्येव
पत्यादीनामनुवृत्तिरुचितेत्यर्थः । प्रथमे धर्मोपदेशा आचार्यः
उपसेव्यते पश्चात्सुपविष्ट आचार्यीयो धर्मे इति न्यायात्
आचार्यानुवृत्तैव निष्कपटया धर्मः सिद्ध्यतीति च शास्त्रं तत्रापि
ईदं परमेश्वरे, यथाचार्य एव परमेश्वरः स्थाप्य तर्हि किन्तु
केचि किञ्च ईश्वरत्वादेव तनुभृतां स्वमात्मा आत्मत्वादेव प्रेष्टुः

प्रेष्टृत्वादेव बन्धुरिति अयमर्थः पत्यादीनां परमात्मसाहितानां
मेवानुवृत्तिः शास्त्राका आत्मराहित्ये तु सति सद्य एव गृह्णातः
सारितानां तेषां नद्यादेस्तटे मुखानि दहन्ते इति धर्मशास्त्रम्
अतो मृतस्यात्मनस्तवैवानुवृत्त्या पत्याद्यनुवृत्तिसिद्धिः किमन्ये-
स्त्वत्प्रतिकूलत्वादेव निरात्मकदेशधमुखैः पत्यादिमिरिति । तनुः,
पूर्णप्रेम्णा ऐश्वर्यज्ञानावरकत्वादासां च सम्पूर्णं प्रेम-
वत्त्वात् कथमेतादृशमैश्वर्यज्ञानं सम्भवत् उच्यते नारद-
पञ्चरात्राद्युक्तलक्षणो भक्तिरसामृतादिषु व्याख्यातः प्रमा-
द्यनिश्चयैर्गौतमप्रशस्त्यवान् विरहसंयोगरसादनुभावकोऽपि
ब्रह्मानन्दो भवेदेव चेत् पराङ्मुखीकृतः "नैति भक्तिसुखरसभोजः
परमाणुतुल्यमपि" इति । रसामृतोक्तः, ब्रह्मानन्दानुभवपरः
पराङ्मुखीकोऽपि विरहं तीव्रांशुकोटिरप्यधिकं सन्तापयन्नेश्वरमाधु-
र्यसम्बन्धितः सर्वानेव भगवतो गुणान् प्रद्योतयत्येव नतु काश्चि-
दाद्युष्माति विरहस्य सूर्यतुल्यत्वेन सर्वप्रद्योतकत्वात्, संयोगे तु
सुधांशुकोटिरप्यधिकमाह्लादयन्माधुर्यमयानेव गुणान् प्रद्यो-
तयति संयोगस्य सुधांशुतुल्यत्वेन सुधया मादनादेवैश्वर्यो-
वरणात् यत्र संयोगोऽप्येश्वर्यं प्रद्योतते तत्र प्रेम्णा एवापूर्णत्व-
मेवगन्तव्यम् अत्र त्वासां भावि विरहभावनावतीनां विरह एव
इयं माहात्म्यस्फूर्तिरपि प्रेमकृतैव प्रमाद्यसवपि माहात्म्यं
स्फोरयति किमुत सत् ततस्तदतिशयस्तु तदतिशयमेव यथाहि-
भरतचरिते "किञ्चा अरे आचरितं तपस्तपस्विन्या यदियम-
वतिरित्यादि" इति श्रीजीवगोस्वामिचरणाः ॥ ३२ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

किञ्च, यदुक्तं "भर्तृशुभ्रपणां स्त्रीणां परो धर्मः" इति
तत्कर्ममीमांसातमवगतं तदुपसर्गिब्रह्ममीमांसातमभित्य
स्वप्रतिभाषणत तस्मिन्नात्मत्वमास्पेयस्यस्तन्मतदूषणोऽपि नास्माकं
बोध इति प्रतिपादयन्ति वस्तुतस्तु तास्मिन्नेव मुख्यपति-
त्वं साधयन्ति—यत्पत्यपत्येति । त्वया धर्मविदेति सोपहासं येन
स्वयमेव मुख्योक्तिवेनाकारिताः सर्वे धर्मोदिमिर्हासितास्तस्य
धर्मोपदेष्टृत्वमुपहसनीयमेवेति भावः । अत्रोदाहृतमर्थेन
पराध्याह्वेविध्यमाह—उदाहानामप्यात्मकोटौ निक्षेप इति प्रथमं
यदि च पत्याद्यनुवृत्तिः स्त्रीणां स्वधर्म इति निश्चितमेव तदेत-
दुपदेशातां पदे विषये त्वय्येषास्तु उपदेशपक्षत्वे हेतुः, ईश इति ।
"तमेतमात्मानं वेदाऽनुवचनेन ब्रह्मणा विविचिषन्ति" इत्यादिविचि-
विषावाक्यावगतसर्वोपदेशानामीशपत्त्वावगमात् "शास्त्रयोनि-
त्वात्" इत्यादिसूत्राच्च "कृष्णमेतमवोहि त्वमात्मानम्" इत्युक्तेः
परमात्मा किल भवान् भोग्यजनस्य हि भोक्ता आत्मैवेश इत्यर्थः ।
"ईशावास्यमिक्थं सर्वं यदिकाश्चिज्जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जी-
थाः" इत्यादिभूतः । आवास्यं भोग्यमित्यर्थः । अन्यथा जीवत्वा-
पातेन विविचिषन्तिर्नास्ति इति भावः । अत एव पुत्रादिवत्प्रेष्ठः
निरुपाधिप्रमाणपक्षे सुहृदादिवत्प्रेष्ठश्च निरुपाधिहितकारी मननिव
पत्यादिषु तत्तत्कर्मस्योऽसम्भवादिति भावः अतः । सर्वबन्धुषु यत्
करणीयं तत्तत्कर्मस्योऽसम्भवादिति भावः । अथ तनुभृतामिति सामान्यानिर्देशेन
परमात्मत्वं परमप्रेष्ठत्वं परमबन्धुत्वं च सिद्धम् । शास्त्रं च तस्य
तनुवृत्तिविधानं शास्त्रप्राप्तसदृशपासनपदवैयर्थ्यादवोचति । सर्वे

विशुद्धरसदीपिका ।

चतुस्त्वम् । अथवा धर्मोपदेशानां पदे स्थाने धर्मोपदेशपरि त्वसि सति
अस्मात्तु च धर्मं जिज्ञासमानास्तु सतीषु त्वया धर्मविदा यदुक्तं तदेव
मेवास्तु न तु त्वं धर्मोपदेशा किन्त्वात्मा पर एवोपदेशा भवति
न त्वात्मेति भावः । अत्रापि धर्मविदेति सोपहासमेव “तापुष्टः
कस्यचिद्वृत्तात्” इत्यादि विरोधादिति भावः । इति व्याख्या द्वयी-
धिवसंवादमाभित्य अथ तत्त्ववादमाभित्य यथा धर्मविदेति प्रशंसा
“धर्मो मद्भक्तिरुक्तोक्तः” इत्येकादशोक्तेः धर्मसेतूनां वक्ता कर्ता
अभिरक्षितेत्यादिवक्ष्यमाणाश्च त्वया यदुक्तमेतत् “येषामहं प्रिय
आत्मा सुतश्च सखागुरुः सुहृदो देवमिष्टम्” इत्याद्युपदेशानां
तात्पर्यगोचर आदिपुरुषे त्वय्येवास्तु । ननु, तथाभावे विरुद्ध-
धर्मोक्तान्तत्वं प्रसज्येत्येतत् आहुः—इति । सर्वाभये सर्व-
नियन्तरि चेत्यर्थः । “यस्य भासा सर्वमिदं विभाति, एतस्यैवानन्द-
स्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” इत्यादिश्रुतेः । यद्वा, मत्का-
ऽनुग्रहकातर इत्यर्थः । यतः तनुभूतां पत्यादीनामात्मा फलरूपो
भवान् “देवर्षिभूतास्तेत्यादेः” कृष्णमनमवहि, त्वमात्मानमखिलात्म-
नाम्” इत्यादेशश्च अत एव प्रेष्ठो बन्धुश्च । यद्वा, यदुक्तं पत्यादि-
शुश्रूषणां धर्म इत्येवमेतत् किन्तु त्वय्येवास्तु कुतः शुश्रूषणी-
त्वमेवोपदिश्यमानानां पदे अधिष्ठाने तत्कृतः ? इति । न
हीशमधिष्ठानं विना कोऽपि पतिपुत्रादिनामास्तीति भावः । अत्र
श्रीपञ्चमस्कन्धस्य श्रीरमास्तुतिरनुसन्धेया अपि च परस्परविरुद्ध-
स्वभावानां पत्यादीनामनुवृत्तिर्मयङ्कतोलनवदनुपपन्ना सती “अथात
उपदेशो नेति नेति” इत्यादिश्रुतिसाचिव्यनाधिष्ठानभूतमीश्वरमेव
सेव्यतयाध्यवसाययति इयमेव श्रुतार्थापत्तिर्नाम पत्यादिप्रयोगश्च
दृष्टान्तत्वेन सङ्गमनीयः “भोजने जननीसमा” इत्यादिश्रीद्रौपदीमुद्दिश्य
महाराजोक्तिन्यायादिति । यद्वा, अङ्ग स्त्रीणाम् अप्रधानस्त्रीणां
सहचरीणामिति यावत् पत्याद्यनुवृत्तिः स्वधर्म इति यदुक्त-
मेतत् तम किल श्रुतिमाह—तदर्थिकां “नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः,
इत्यादिवचनरूपेण परमगुरुपदेशस्य पदे गोचरे त्वय्येवास्तु
तत्र पतिवद्वयसेव्यत्वं पुत्रवन्ममतास्पदत्वं सुहृद्वद्वरणीयत्व-
मभिहितं तदेतत्प्रकारत्रयसमुदिता शुद्धा प्रीतिः त्वद्विषयैवास्ति-
त्यर्थः । यतः तनुभूतां लब्धसिद्धदेहानामात्मा प्राणेश्वरी तद्वत्प्रेष्ठः
बन्धुरः “बन्धुरः सुन्दरोपि च” इति विश्वः । अत एव ईशे तद्वद्वाराज्ये
भजनीय इत्यर्थः “रसं राधायामाभजति किल भावं व्रजमंगौ” इति
श्रीसुधानिधेः इयमन्तर्गृहगतासु लब्धसहचरीदेहानामुक्तिरिति
सर्वमनवद्यम् लब्धयूथेश्वरीदेहानां तु मते नर्मेदम् तथाहि त्वया
धर्मविदेति पूर्ववत्सोपहासमेव पत्यादिशुश्रूषणमुक्तमेतत्त्वमेव
मोहिनीरूपेणाजितवत्स्त्रीरूपो भूत्वा पत्यादिसेवामाचरेत्यर्थः ।
कुतः ? उपदेशपद इति हेतुगर्भितं विशेषणं गुर्वनुष्ठिते शिष्याणां
मप्रवृत्तेरिति भावः । तथा ईशे सकलकलाकुशले सर्वं कर्तुं समर्थ
इत्यर्थः । नच कृत्रिमस्त्रीरूपे त्वयि कश्चित्प्रीति न कुर्यादिति
शङ्कनीयं यतः प्रेष्ठो भवान् तथा बन्धुरः सुन्दर आत्मा स्वरूप
च यस्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीरामनाथयुक्तमावसावविभाषिका ।

एतदेव दृढयन् मर्तुः शुश्रूषणमित्यादौ क्षिययार्थस्य सम्म-
तत्वादेवोपेक्षार्थोपरमाहुः—यत्पर्यप्येति । अङ्ग हे प्रिय । धर्मः

विदा त्वया पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिः स्वधर्म इति यदुक्तं तदेत-
दुपदेशपदे त्वय्येवास्तु इत्यन्वयः । तत्र त्वया धर्मविदेति
सोपहासं दृढधर्मविरवे तद्विष्टत्वे च मुरलीरवेण न आह्वानं
कथम् आवाह्यैवमुक्तौ तु विश्वासघातो महानधर्म एव, किञ्च
त्वया नात्मतत्त्वदृष्टैवमुक्तं किन्तु धर्मविदा तथा च धर्म-
विचारेऽपि “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यद्धनं
दानेन तपसा नाशकेन” इति श्रुत्या सर्वेषां चतुराधमधर्माणां
मीशपरत्वप्रतीतेः ईशत्वात्सर्वोपदेशानां पदे त्वय्येवोपदेशो
इत्यनुवर्तनमस्तु शङ्कयाय लक्ष्ये शराश्वासवद्व्यभानुवांसः
शास्त्रेषु त्वद्वाराधनार्थेति तत्त्वम् । यद्वा, उपदेशपद इति सेव्य-
त्वेनोपदिश्यमानानां पत्यादीनां पदेऽधिष्ठाने त्वय्येव तदनुवृत्ति-
रस्तु “एतदात्म्यमिदं सर्वं” तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि यस्य
भासा सर्वमिदं विभाति एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-
मुपजीवन्ति” इत्यादिनान्येषां त्वदतिरिक्तसत्तामानाद्यलगात् । यद्वा
उपदेशपदे इत्यत्र पदशब्दस्याभयविषयोभयविधकत्वादेतदुप-
देशपरि गुराधीशे च त्वय्येवानुवर्तनमस्तु प्रथमं गुरोस्तत ईश्वर-
स्योभयोरेवाराध्यत्वात् । ननु, मया पत्यस्तद्वन्धूनां च सेव्यत्व-
मुक्तमन्तःकरणशुद्धिविविदिषा द्वारा सर्वधर्माणां मयि पदे-
वसानेऽपि यत्र यस्य यद्वाराधनमुपदिष्टं तमे तदेव कार्यं तद्वाहुः
प्रेष्ठ इत्यादि यतो मयास्तनुभूतामस्माकं पतीनां चात्मा “आत्मा
नारायणः परः”—

“महमात्मा गुडाकेश । सर्वभूताशयास्थितः ।

कृष्णमेतन्मवहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्” ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः अत एव प्रेष्ठोऽपि “ने वा पत्युः कामाय
पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति नचा
सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं
प्रियं भवति”—

“सर्वेषामपि भूतानां मृप । आत्मैव बलुभः ।

इतरेऽपत्यधिराद्यास्तद्वलुभतयैव हि” ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । नत्वां विहाय पत्यादयः सेव्यास्तथा पती-
नामप्यात्मत्वात्तद्वहसेवात् आत्मसेवाया वरिष्ठत्वात् तथा
“सयुजा सखाया” इति श्रुतेस्तवैव बन्धुरूपत्वात्तद्वदनुवृत्ति-
रपि त्वय्येवास्तु नच “अनन्यन्यो ममिच्छाकशीति” इति श्रुत्या
ममाभोक्तृत्वात्कथं भोगादिनानुवृत्तिरिति वाच्यं पिप्पलशब्दा-
भिधेयकर्मफलाभोक्तृत्वेपि “तद्वहं भक्त्युपहृतमहनामि प्रयता-
त्मनः” इति स्मृतेराराध्यत्वेन भोक्तृत्वस्य सिद्धत्वात् । यद्वा, पत्या-
दीनामनुवृत्तिर्बन्धुणां स्वधर्म इति “धर्मसेतूनां वक्ता कर्ता-
भिरक्षिता” इत्यादिष्वनैर्धर्मविदा त्वयोक्तमेतत्तुपदेशपदे “सर्वे वेदा
वत्पदमामनन्ति” वेदैश्च सर्वैरहमेववेद्यः वासुदेवपरा वेदः” इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वोपदेशानां तात्पर्यविषये त्वय्येवोपदेशोऽस्तु
ननु, पत्याद्यनुवृत्त्युपदेशस्याहं कथं गोचरस्तत्राहुः—प्रेष्ठ इत्यादि ।
“येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखागुरुः सुहृदो देवमिष्टम्” इत्या-
दिभिस्तथावगमात् । यद्वा, उपदेशपदे त्वय्येवास्तिव्यवसायमभि-
प्रायः यथा तरोर्मूचनिषेचनेन पत्रशाखादिपुष्टिर्जायते ननु प्रत्येक-
पत्रादिनिषेचनेन तथा त्वदनुवृत्त्या सर्वाऽनुवृत्तिर्भवति न तत्प्रत्ये-
काद्यनुवृत्तेर्मयङ्कतोलनवदसम्भावितत्वेनापि त्वय्येवास्तु मयङ्क-
तोचने यथैकाद्येऽप्यन्यथोदात्तपञ्च सेवकपूतिस्तथा पति-

असिमनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

सेवनपरत्वे पुत्रपालनानुपपत्तिस्तदुपपत्तौ तदनुपपत्तिस्त्वसेवायां
तव सर्वात्मकत्वात् सर्वानुवृत्त्युपपत्तिरिति भावः । यद्वा पत्यपत्या-
नुवृत्तिः स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तं तदेतदुपदेश-
पदे त्वय्येवास्तु अप्रापि धर्मविदेति सोपहासम्—

“नापृष्टः कस्यचिद्व्याघ्रं चान्यथैनं पुच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोकमाचरेत्” ॥

इति स्मृत्या प्रश्नाभावे कथनानौचित्यमिति भावः । नच वाच्यम्
“अपृष्टमपि तं व्याघ्रस्य श्रेयोमिवाश्नुति” इति वचनाश्रायं दोष
इति यतो धर्मबुद्ध्या तदुपदेशा धर्मविदा तस्य स्वयमप्यनुष्ठेय-
त्वात् अन्यथा—

“परोपदेशवेलायां सर्वे व्याससमा द्विजाः ।

तदनुष्ठानवेलायां मुनयोऽपि न पण्डिताः” ॥

इति न्यायात् तथा चैतदुपदेशपदे उपदिष्टार्थस्य स्वयमनुष्ठाय
शिक्षयितुं तदुपदेशगोचरे त्वय्येवास्तु नचास्मासु अनुपदेशस्वनु-
ष्ठानाभावेऽपि दोषानुपपत्तेः किञ्च विद्वानर्थी समर्थश्च धर्ममीमांसायां
धर्मोपकारि त्वं त्वेतद्धर्मवित् तत्फलोत्कर्षाकारणदोष-
योर्निरूपणात्तत्फलार्थी च तथा इति कर्तुं समर्थश्चेति त्वय्ये-
वेशोऽधिकारसम्भवादस्तु नक्तुंमनीशासु तत्तद्धर्मवित्सु तत्फला-
नर्थिस्त्वस्मासु वृथा तदाज्ञापः नच वाच्यं नाहं स्त्रीति कथं
तत्तद्धर्मोपकार इति त्वं स्त्रीत्वं पुमानसि त्वं कुमारोऽयं कुमा-
रीति श्रुतिविरोधात् ननु, कादाचित्ककृत्रिमस्त्रीरूपे मायि कथं
पत्यादिमीतिः स्यात्तत्राहुः प्रेष्ट इत्यादि मन्वात् सर्वेषां तनुभूतां
प्रेष्टः स्त्रीधर्माननुचरति त्वयि पत्युः का कथा सर्वे जनाः
प्रियेरन् मंदिनीरूपे त्वयि दग्धमन्मथस्य परमयोगेश्वरेश्वर-
स्यापि या वृथा जाता तां त्वं वेत्स्येव यतः किञ्च निश्चयेन
भवान् बन्धुरात्मा बन्धुरः सुन्दर आत्मा यस्येति तथा “बन्धुरं
सुन्दरेपि च” इति विश्वः । नचैवं सति कथं पुंस्त्वनिर्देशः क्रियते
इति वाच्यं त्वयि सर्वसम्भवेऽस्माभिः पतिमावनतया तथा
निर्दिश्यते इति सर्वमनवद्यं यद्वा—

“यथा कण्टकविस्फोटो जन्तोर्नैर्च्छति तां व्यथाम् ।

जीवसास्यं गतो लिङ्गैर्न तथाऽविद्धकण्टकः” ॥

इति वचनात् त्वया धर्मविदोक्तं नत्वस्मदशाविदा यस्त्वयोक्तं
तत्सर्वं त्वय्येवेशे समर्थेऽस्तु यद्वा वयमिव कस्मिंश्चित्वाहशे
क्षमाचिन्ता मवसि त्वां च स प्रिय एवैवमुपदिशेत्तदास्म-
द्बुद्ध्या तव प्रतीयेत ॥ ननु, किं शापो दीयते युष्मामिनेत्याहुः प्रेष्ट
इत्यादिना, यतस्त्वं प्रेष्ठोऽस्तुत्या नहि त्वयि प्रार्थयामः किन्तु
स्मदशाविज्ञापनाय तथा ब्रूमः तस्मात्सर्वेया त्वय्येवानुवृत्तिर्गोचरत्वे-
नास्तु तान्वज्जेति भावः ॥ ३२ ॥

अधिनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अद्वयुकम्—

“तथात माचिरं गोष्ठं शुश्रूषस्व पतीन्सतीः ।

भर्तुः शुश्रूषणां स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया” ॥

इत्यादि । तत्रास्याहुः—यदिति । यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिः स्त्रीणां
स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् एतदुपदे अपदेत्वय्येवमेवास्तु अङ्ग

हे भगवानिति कोमलामन्त्रणेन न वयं प्रतिकूलं वदाम इति सूच-
यन्ति-त्वं हि उपदेशविषयैस्त्वद्वाक्यैः पत्यादिसेवनमुत्कृष्टकृ-
प्रदमतः साक्षाद्भवति सति किं परस्परयेति भावः । यतः इति
विविदिषा वाक्येन सर्वोपदेशानोभोशपरत्वावगमादिति भावः
यद्वा, इतिऽन्नर्यामिणि जीवो हि यत्रास्त्यामिरूपेण त्वया प्रेर्यते
तत्रैव प्रवर्ततेऽतः स्वसङ्गमार्थं त्वयैव प्रेरिता वयं त्वदा-
राधनसमीहा यत्तस्मादन्तर्यामिरूपेण संदाराधने प्रियेण प्रेष्टरूपेण
पत्याधाराधन इत्यस्मद्वाक्यलतापादिकाप्रवृत्तिर्भगवतो नोचिता
अन्तर्यामिकृतप्रेरणस्यैव प्रबलत्वादिति भावः । किञ्च, उपदेश-
नियोज्य उपदेशविषयश्च त्वमेवाऽतः त्वदाराधनेनास्ति किमपि
वाचकमित्याशयेनाहुः—प्रेष्टः परमप्रेमास्पदः अत एवात्मा परम-
प्रेमास्पदस्यैवात्मत्वात् स च तनुभूतां सर्वेषां तनुः यस्य कस्य-
चित् अतः सर्वेषां बन्धुरूपो भवानेव यतः संप्रत्यप्यस्मदनु-
ग्रहार्थं नन्दनन्दनविग्रहस्तस्मादुपदेशकर्तृतदनुष्ठानतद्विषयात्मन-
स्तवाराधनमेव मुख्यं सर्वाराधनमिति भावः । यद्वा, त्वय्युपदेश-
पदे धर्मोपदेशकर्तारि सति अस्मासु धर्मजिज्ञासमानासु संतोषु
एतत्त्वयोक्तमेवमस्तु न न वयं तथा नापि भावः न किन्तु
भवानात्मोति अथवा एतदुक्तमुपदे शपदेपुरुषेऽस्तु नाम
त्वयि तु इति स्त्रामिनि सति एवं क नैवमित्यर्थः । यद्वा, उपदेश-
पदे उपदेशेन निवर्तनीये लौकिकपुरुषासक्तचित्तत्वे एतदेव
मस्तु ईश्वरे त्वयि तु नैवमित्यर्थः । यतस्तनुभूतां त्वमात्मा फलरूपः
अथवा एवमेतत्त्वय्येवास्तु कुतः उपदेशपदे अराधनीयत्वेनोप-
दिशमानानां पत्यादीनां पदे अधिष्ठाने यतः इति न हीश्वर-
मधिष्ठानमृते कोऽपि पतिपुत्रादिर्ज्ञोमाध्यस्तस्याऽधिष्ठानानतिरेकात्
तस्माज्ज वयमनुचिते कर्मणि प्रवृत्ता इति भावः । यद्वा, यस्त्व-
योक्तमेतदेवमादावुपदेशकर्तारि आचार्ये त्वय्यऽस्तु आचार्य-
सेवनपूर्वकस्यैव धर्मानुष्ठानस्य सफलत्वप्रतिपादनात्तत्रापि ईशे
परमेश्वर एवमाद्याचार्यः स्यात्तर्हि किमु वक्तव्यम् ईश्वरत्वादेव
तनुभूतामात्मा तत एव बन्धुः सुहृत्समात्मकानामेव पत्यादीनां सेवनं
इत्यते ननु मृतानां, तेषां तदाहविधानात् तेनास्मद्वाग्यवशात्
सदानन्दात्मैव प्रकटितस्तस्मात्सेवने प्रवृत्तानामस्माकं किन्तैरिति
भावः । अनभिज्ञापत्ते अधिकारमनुवृत्त्यैव धर्ममुपदेष्टुं प्रवृत्तोऽसि
“नित्यैर्गुरवे पथिविचरतां को विधिः को निषेधः” इत्युक्तत्वाद्वाङ्मना
मस्माकं विधिनिषेधाधिकाराभावादित्याशयेनाहुः—यदिति । इति
यद्धर्मविदा त्वयोक्तमेतदुपदेशास्पदे तदेकस्वभावे एवमस्तु क्रिय-
तामेवमुपदेशो न वयं निवारयामः परन्तु स्त्राधिकाराभाववत्त
ते गृह्णीम इति भावः । धर्मविदेति धर्मस्वरूपमात्रं वेत्सि ननु
तदुपदेशाधिकारं यद्वा, यथापि धर्मविदसि न तु ब्रह्माविदत
एवं ब्रवीषीति सोपहासं व्यङ्ग्यं यद्यपि निवारणमुचितमधि-
कारं विना इत्यथरोदनप्रायस्योपदेशस्य निषिद्धत्वात्तथापि
ईश्वरत्वासव नास्त्यस्माकं निवारणसामर्थ्यमित्याशयेनाहुः—इति
इति । यद्वा, अधिकारं विनोपदेशकर्तृत्वमनुचितमपि प्रभुत्वात्
विरुद्धयते । ननु, वामैव विभुनेत्युक्तत्वे न विभुतायाः कुटिलप्रवृत्ति-
जनकत्वाऽवगमात् अधिकाराभावसाधकमात्मानुभवमावेदयन्ति,
प्रेष्ट इति । अस्मत्प्रेष्ठो भवानेव सर्वेषां तनुभूतां बन्धुर्द्वितीयो
परमात्मा आत्मा च । यद्वा, सर्वेषां परमप्रेमास्पदभूतो य आत्मा
यश्च सुहृत्परमेश्वरः स तत्त्वमात्रे वाक्येन तत्त्वं तदुपपक्षितो

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

भवानेव तथा चाखण्डवाक्यार्थबोधवतीनां कुतश्चदुक्तधर्म-
धिकारः कुतश्चाशुभसम्बन्धः—

“पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।

ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभस्योपपद्यते” ॥

इत्यादिशास्त्रादितिभावः । ब्रह्मब्रह्मण्यनां पञ्चमवलम्ब्येयं युक्ति-
द्रष्टव्या तेषां तदभिमानेन यथेष्टाचरणे प्रवृत्तिदर्शनात्तदुदाहरणं
तु “ब्रह्मैव सर्वमिति वेदविदो वदन्ति तस्मान्न मे सखि ! पराऽपर-
मैवबुद्धिः । ज्ञानेऽथवा निजवरे सादृशाऽनुरागो व्यर्थः किमर्थ-
मसतीति कदर्थयन्ति” इत्यादि । यद्वा, स्त्रीणां स्वधर्म इति यस्त्व-
योक्तमेतदुपदेशपदे त्वय्यस्तु एतदुपदेशविषयो भवानेवाऽतो न
वयमुपदेशनीयाः । ननु, मम कुत उपदेशविषयत्वमित्याशङ्क्य
सौन्दर्यमाधुर्यादिगुणगणालङ्कृतस्यास्माच्चित्ताकर्षकस्य तवैवा-
पराध इत्याशयेनाहुः—भवान्वधुरात्मा वरधुरो मनोहर आत्मा
स्वरूप यस्य सः अत एव प्रेष्टुः किलेति अतस्तवैवविधेयं त्वमेवास्म-
द्धर्मनाशे प्रयोजक इति भावः । यद्वा, इति यस्त्वयोक्तं तदस्माकं-
मनसि न प्रविशति यतस्त्वं धर्ममिव ननु तत्तदनुष्ठाता यो
यस्य धर्मस्यानुष्ठाता न भवति केवलं धर्मं जानाति न तद्वा-
क्यात्कस्याचित्कस्मिन्निधर्मं प्रवृत्तिर्भवति अतः काश्चिन्माहा-
भागाः पातिव्रतधर्मानुष्ठानपरा योषिद्वाराऽस्मानुपदेशस्यसंशय-
मनसि तद्वाक्यं प्रविशेदतः किमर्थं जल्पसीति भावः । अस्म-
द्धाक्यमेतासां वृत्तिः प्रविशति यदि तवाग्रदस्तैश्चतुर्दशपदे
गुरो त्वय्यस्तु तथाच विष्णुना यथा मोहिनीरूपं धृतं तथा त्वमपि
स्त्रीरूपमाकाशं स्त्रीधर्मेमाचर तत अस्मानुपदिश गुर्वनुष्ठिते
कर्मणि शिष्यभूतानामस्माकमपि प्रवृत्तिः सौकर्येण भविष्यतीति
भावः । ननु, अनुष्ठानात्प्राप्तं दर्शयामि परन्तु किं कर्तव्यं स्त्रीत्वं
नास्ति ममेति चेत्तत्राहुः—इदं इति । सर्वकलासमर्थं त्वयि स्त्रीभा-
वापि न कुर्वत इति भावः ननु, कपटेन गृहीतस्त्रीभावस्य मम पाणि-
गृहीतुरऽलक्ष्यत्वात्कथं पातिव्रतधर्मानुष्ठानमिति चेत्तत्राहुः—
प्रेष्टो भवान्स्वभावत एव प्रियः मनोहरात्मा च तथा च
मोहिन्यां जानन्नपि कपटस्त्रीभावं स्त्रीभाविक स्त्रीभावां परमप्रिया-
सुमांविहाय सन्दर्भकामः परमजितेन्द्रियोपि श्रीरुद्रस्तदग्रहणा-
याऽप्रावृत्त्या लोकात्तरसौन्दर्येष्वति त्वयि कपटेनापि गृहीत-
स्त्रीभावे जानन्तोऽपि कोटिशःस्त्रस्त्रद्वारात्परित्यज्य त्वदग्रहणायाऽ
धाविष्यन्त्यतो न पतिदौर्लभ्यमिति भावः । अनेन विधात्रा धर्म-
विनाशायैव त्वं रचितोऽसि पुरुषत्वे स्त्रीणां धर्मं नाशयसि
गृहीतस्त्रीभावे पुरुषाणां तन्नाशयिष्यसि धर्ममनुष्ठातुं तत्त्वं
कदापि न समर्थोऽसि यथेदानीं पुरुषधर्ममेकपत्नीव्रतलक्ष्यमनु-
ष्ठातुमशक्तो बह्वीनां स्त्रिमन्त्रासक्तत्वात्तथा गृहीतस्त्रीभावेऽप्य-
ऽसङ्ख्यातपुरुषाणामासक्तिजनकत्वात्तस्मादनुष्ठानोपदेशमशक्तत्वं
किमर्थं कृपा कण्ठशोषणाय प्रवृत्तोऽसि इत्यपि ध्वनितम् यद्वा,
धर्मविधा त्वया इति यदुक्तमेतदुपदेशपदे त्वय्येवमस्तु त्वद-
नुष्ठेयं जीर्णं भवतु आहंकासावात् भवो ज्ञातमस्माभिनवीतधर्म-
वित्त्वं त्वया सम्पादितमतः शिष्याः सत्पादनीयाः यथोक्तधर्म-
श्रोतृपदेष्टव्य इति तव महत्पुरुषकण्ठः वर्तते ततोऽस्मानेवमुपदेष्टुं
प्रवृत्तोऽसि परन्तु न वयं त्वां गुरुं कर्तुं समागताः अतः किमर्थ-
मप्राप्तवानास्त्वधनं नाशयसि अप्रतिपत्तिसमर्थं प्रतिपाद-

यन्नऽनवधेयवचनो भवति तथा च धर्मविवक्षे यद्यपि जातोऽसि
तथाप्यधिकारानधिकारविवेकलेशेनापि विधुरोऽस्यतः सत्प्रेत्येतत्त-
त्त्वयि तिष्ठतु गुरोः सकाशाद्यथोक्तविवेकमपि लब्ध्वैतदधि-
कारजाये सुखेनापदेशं करिष्यसीति भावः यतस्त्वमीशः यथा-
क्तोपदेशधारणोधिकस्त्रीकारेऽधिकारिसम्पादने च समर्थः भव-
त्यस्तर्हि किमर्थमागता इति चेत्तत्राहुः—तनुभृतां सर्वेषां चतुर्दश-
भुवनस्थानां सौन्दर्यादिविशिष्टविग्रहवतां मध्ये भवान्मनो-
हरस्वरूपोऽतोऽस्माकं प्रेष्टस्तथा च त्वयि रमणबुद्ध्या समागता
वयमतो न यथोक्तोपदेशाहं इति भावः ॥ मानिनीपक्षे पत्याद्यनु-
वृत्तिलक्षणाः स्त्रीणां स्वधर्म इति यस्त्वयोक्तम् एतत्तुपदेशकर्तारि समर्थे
त्वय्येवमस्तु सर्वदेवमेव त्वया वयमुपदेशनीयाः धर्मविदित्यनेनाऽहं
ज्ञातमथास्माभिरुक्तं विदसीति सूचितम् योग्यं चैवमुपदेशकर्तृत्वं
तव यतः स्त्रिमन्त्रेभ्यः शुभं यथैव प्रवर्त्यते सज्जनैरित्याशयेनाह-
हं प्रेष्टुः इति भावः । प्रेमविषयः यतो बन्धुर्ययोक्तोपदेशकर्तृत्वादि-
तैषी अत आत्मा स्वात्मतुल्यस्तथा च कः सत्यमन्ताशुभ्रणीयः ?
को वा कपटमत्तैत्यादिविवेकवतीनामस्माकमग्रे स्त्रिपाण्डव्यं नोद्धा-
टनीयमिति (स्त्रय च धर्मं नाशयेति) भावः । यद्वा, इति यस्त्व-
योक्तमेतदेवमुपदेशपदे त्वय्यस्तु त्वमपि स्वधर्ममाश्रित्य तिष्ठ न त्व-
स्माकं स्त्रय च धर्मं नाशयेति भावः । यतस्त्वमीशः नाशसंरक्षणायोः
समर्थः यन्तु प्रदामिस्तेहवतीनां न स धर्मः कपटपूर्वकत्वादिति
चेत्तत्राहुः—प्रेष्टु इति । तनुभृतां सर्वेषां प्राणिनां भवानात्मवत्प्रेष्टुः
यतः सर्वेषां द्वितीया तथा च सर्वेषां तनुभृतां यथा त्वयि
प्रीतिः तथाऽस्माकमपि अतो विशेषप्रीतिर्भवावस्थामासु दोष-
मारोप्यास्मद्धर्मं नाशयितुमयोग्योऽसीति भावः । निवृत्तिपक्षे एव
साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकश्रुतिभिः स्त्रय ब्रह्मणि समन्वयोऽभिहितः
इदानीं “इन्द्रो यतोऽवसितस्य राजा अग्निमुद्धादिवस” इत्यादिकाः
श्रुतयः स्त्रिमन्त्रां ब्रह्मणो वेदयन्ति यदिति यस्त्री सधर्म-
काणां श्रुतीनामिन्द्रादिप्रतिपादकानामस्माकमिन्द्राद्यनुवृत्तिस्ता-
त्पर्येण तत्र प्रवृत्तिः स्वधर्म इति धर्मविक्षा त्वयोक्तम् एतदेवं
त्वय्यस्तु यतः उपदिश्यमानानामिन्द्रादीनां पदेऽधिष्ठाने यत
ईश्वरे सर्वकारणभूते यतश्च भवानेव प्रेष्टत्वात् तनुभृतां सर्वेषां-
मिन्द्रादीनामात्मा तद्वन्धुस्तत्सम्बन्धीन्द्रादिविग्रहरूपश्च तथा च
किमपि विकारजातं प्रतिपादयन्त्यः श्रुतयः सर्वाधिष्ठानभूतं सर्वात्मानं
सर्वस्वरूपं परमात्मानमेव प्रतिपादयन्ति “सर्वं वेदा सत्पदमाय-
नन्ति” इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, मङ्गलिलक्षणां धर्मं पुरस्कृत्यान्वोऽपि स्वधर्मोऽनुष्ठेय
एवेति प्रागुक्ता ममाद्या पादनीयेत्यत्र विविक्तायां धर्मो-
पयोगः जाते त्वद्विषयके ज्ञाने सर्वात्मनस्तव गजनमेव सर्व-
थाऽनुष्ठेयमन्यन्तु त्वज्जनेनेव सर्वं समञ्जसमवतीत्याहुः—“मर्तुः
शुभ्रव्यां स्त्रीणाम्” इत्यादिना पत्याद्यनुवृत्तिः स्त्रीणां धर्म इति
त्वया धर्मविक्षा अङ्ग दे प्रियतम ! यदुक्तम् एवमेतदुपदेशपदे
उपदिश्यन्ते इत्युपदेशाः अनुवृत्तिविषयाः पत्याद्यवस्थेषां पदे
आश्रये पद्यते सर्वात्मतया श्रायते इति एवं गतार्थानां ज्ञानार्थ-
त्वात् तस्मिन्सर्वात्मतया सुजाते त्वयि अस्तु पत्यादिषु पुत्रा-
दिषु स्थानीयेषु याऽनुवृत्तिः त्वयोक्तानां कल्पद्रुमस्थानीये त्वयि

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्वआत्मनिव्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ।

तन्नः प्रसीद परमेश्वर ! मास्म छिन्द्या आशां भृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ! ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

करिष्याम इति क्वचितोर्थः । उपदेशपदत्वे हेतुरीशे इति ईश-
त्वादेव तनुभृतामात्मा आश्रयः अत एव बन्धुः हितकारी
अत एव प्रेम्णः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे श्रीकृष्ण ! पति पुत्र और सुहृदकी अनुवृत्तिकरनाई
स्त्रीन को परम धर्म है, या प्रकार धर्म के ज्ञानन वारे ऐसे
आपने जो धर्म को उपदेश दियो, सो ये तो जब कहनों
रह्यो, कि—जब हम धर्मश्रवण करवे की इच्छासो आप सों
धर्म पुछती और आपकों उपदेश करवे वारेन के आसन पै
बैठारती तब आप उपदेश करते हमने तो कछु प्रश्न नहीं
कियो, और आपही ते आप कहने लगे सो ये उपदेश, उपदेश
के स्थान जो आप हो तिन आपही में रह्यो अर्थात् आपही
सोहनी रूप धरके पतिव्रतान के धर्म को पालन
करो, अथवा ये जो आपने उपदेश दियो सो मुख्य पति
के ठिकाने जो आप हो तिन आपही के विषे रह्यो काहे
सों, कि—आप देह धारिन के आत्मा हो ताई सों परम
प्रिय हो तब हमारे पतीन केऊ आत्मा तुमही हो फिर हम
आत्मा को छोड़ के वा आत्मा तें विमुख कवल देह रूप
पतीन की सेवा कैसे करें तासों आपही की सेवा
करे गी ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

एतत्सदाचारेण हृदयन्त्यः प्रार्थयन्ते—कुर्वन्तीति । कुशलाः
शास्त्रनिपुणाः तथा च शास्त्रम् “किम्प्रजया करिष्यामो येषां नो
ऽयमात्मा लोकः” इति ॥ ३३ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्पाणिनी ।

ननु, कामाधिचन्द्र ! न केवलमस्माभिः कामेनैवेवमुच्यते किन्तु
सदाचारविचाररूपीति रुदयः सकाकु प्रार्थयन्ते—कुर्वन्ति
हीति । हि एव त्वय्येव नत्वन्यत्र रति भावं न तु अस्माभ्यं
तत्र हेतुः स्त्री बन्धौ आत्मन् आत्मनि चेतपितरि च अतः
नित्यप्रिये बहिरन्तररूपकारित्वात् सुखप्रदत्वाच्च यद्वा, हे आत्मन् !
हे नित्येति सम्बोधनं तेन च पत्यादीनां जडत्वप्रतित्वात् च
तथा स्त्री इति प्रिय इति च क्रमेण हितकारितया स्वाभाविक-
तया च प्रियत्वोत्तया वैपरित्यग्यपि तेषां ध्वनितम् अतोऽस्माकं
पत्यादिभिः किम् अपि तु न किञ्चित् प्रयोजनमित्यर्थः । पत्यादि-
प्रयोजनस्य तदधिकस्यापि त्वत्त्वं एव सूचितैः विशेषतश्चा-

र्तिदैः संसारहेतुत्वात् नश्वरत्वेन शोकत्वादजनकत्वाच्च आदि-
शब्देन जननीपितृभ्रात्रादयः । यद्वा, आर्तिदैरपि “दो भवसगडने”
ते दुःखं सम्यगवखण्डयितुं न शक्ता एव कथञ्चित् कदा-
चिद्वा किञ्चित् दुःखं खण्डयन्तु तथापि तैः किमित्यर्थः । अन्यत्
स्मानं यद्वा कुशलाश्चतुरा नित्यप्रिये सर्वदा प्रेमास्पदे त्वयि
रतिं कुर्वन्ति स्व आत्मन् आत्मनि स्वात्मविषये आर्तिदैः
दुःखदैः पत्यादिभिः किं प्रयोजनमित्यर्थः । तत्तस्मात् सदाचार-
प्राप्तत्वेन अन्वेषामार्तिदत्त्वेन च त्वद्गतेरेव कार्यत्वात् नः
त्वद्भक्ता प्रस्मान् प्रति प्रसीद स्त्रीकारप्रसादं कुरु । तनु, भूषणा
प्रियाः प्रायोऽङ्गताः स्युरिति कश्चिदन्यो मत्तो भूषणादि-
प्रसादो गृह्यतां तत्राहुः—वरदानामपि सर्वेषामीश्वरेति अतो-
ऽसाधारणप्रसाद एव तत्रोपयुज्यत इति भावः । तमेवामिच्छ-
यन्ति—मास्मेति । स्मेति प्रसिद्ध्या हठीकरणं चिरात् अवोद्यो-
दयात् आशरीरग्रहणाद्वा धृतां नैश्वर्येन कृतां रक्षाशाम् इति
पतिभिः सह तत्सम्बन्धो निरस्तः मा छिन्द्याः किन्तु सफ-
लमेत्यर्थः । अन्यथा तच्छेदेन तदेकावलम्बजीवनानामस्माकं सद्यो
जीवनोच्छेदापत्तिरिति भावः । धृतमित्यत्र हेतुः हेमरविन्दनेत्रेति
परमसुन्दरेत्यर्थः । अतोऽपि अपि गारुते शरदुदाशयेत्यादि । यद्वा,
अरविन्दरूपकेण दृष्ट्यापि सर्वेषां तापहारित्वादिकं ध्वनितम्
अतोऽस्मात् तद्वैपरीत्यमयुक्तमिति भावः । किञ्च, वरदश्वरेति पूर्व
वखण्डरणे दसो वरोऽपि स्मारितः श्लेषेण वरद “दो भवसगडने”
स्वदत्तवरच्छेदक । तच्च युक्तमेवेत्याहुः—ईश्वर परमस्वतन्त्रेति एषा
प्रणयकोपोंकिः यद्यपि कृतकार्यायनीव्रताः कुमारीः प्रत्येक
वरो दत्तोऽस्ति तथापि स्ववर्ग्यत्वात् सख्येन साभ्यात् सर्वा
अप्युक्ताः अन्यसौख्याख्यातम् यद्वा, अहो महानागर ! कथञ्चिन्मुग्धा
वा त्वां न भजन्त वयं कथं त्वां न भजेमेत्याहुः—कुर्वन्तीति ।
कुशला विदग्धाः अतो विदग्धानामस्माकं तैः किमित्यर्थः
विशेषतश्चास्मान् प्रति त्वया वरो दत्तोऽस्तीत्यभिप्रायेणाहुः—तद्विति ।
अन्यत्समानम् अनेन मातर इत्यस्योत्तरं तेषामार्तिदत्त्वेनोपेक्ष-
त्वात् । यद्वा, पूर्वोक्तान्त्यपदानुसारेण मरणमेव हृदयन्त्यः
प्रार्थयन्ते—कुर्वन्तीति । स्त्री गोवक्षणाधने आत्मा चित्तं यस्य तत्-
सम्बोधनम् अलुक्समासः तेनावैदग्ध्यादिकमभिप्रेतं न विद्यते
प्रियः कोऽपि यस्य तस्मिन् अप्रिये त्वयि इति हेतोः आर्तिदैः
दुःखच्छेदकैः पत्यादिभिः सह सर्वमानाः कुशलाश्चतुरा अस्मा-
द्वयः किं कृतो रतिं कुर्वन्ति अपि तु अस्थाने कर्तुं नाहन्ती-
त्यर्थः तत् अस्मान् प्रति मा प्रसीद आशां च छिन्द्याः अहं
परमतीक्ष्णं प्रान्तेऽङ्गता विन्दतीत्यरविन्दं चक्रे तद्वच्छेदके नेत्रे
यस्येति श्लेषेण परमघातकत्वं सूचितम् एषा मुमुर्षया कोपोंकिः
किञ्च, अरविन्दवत् रात्रावप्रकाशमाने नेत्रे यस्येति अतः
परमसुन्दरीत्वपस्या स्त्रधुनोपेक्षा युक्तैवेति भावः । अतस्त्वया
मातरम् इत्यादिना यत्तेषामपेक्षामुक्तं तद्युक्तमेवेत्येवमस्याभ्युप-
गमद्वारा तदुत्तरमूह्यं श्लेषार्थश्चायं कुशला मञ्जरूपाः साध्व्य
इति यावत् नित्यप्रिये स्व आत्मनि निजस्वरूपे विषये आर्ति-

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोपनिषी ।

प्रदेरपि पत्यादिभिर्हेतुभिः किं त्वयि रतिं कुर्वन्ति अपि तु नैव तत्तस्मात् हे वरद ! हे ईश्वर ! नः प्रसीद चिराद्वयमत्र माऽऽस्म मा तिष्ठाम शीघ्रं गृहगमनायानुष्ठां देहीत्यर्थः । त्वयि तु प्रायि इति छेदः प्रायि अरविन्दनेत्रे । अस्मदङ्गसङ्गायै । त्वया स्वयं धृतां तु आशां छिन्धाः छिन्धि यद्वा, आशां प्रजगमनदिशं मा स्म छिन्धाः मा वरं पातयेत्यर्थः । मा निहनुष्व । ननु, स्वयमेव निरीक्ष्य गृहीध्वं तत्राहुः—त्वयि धृता “धृङ् अवस्थाने” इत्यस्य त्वयेव स्थितां त्वयाक्रान्तामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोपनिषी ।

एवं शास्त्रवलेन पत्यादौ शुश्रूषणं प्रत्याख्याय सदाचार-वलेनापि प्रत्याचक्षाणा “मातरः पितरः पुत्राः” इत्यादिना प्रपञ्चितं तत्सन्नेहनिगडं विशेषतः परिहरन्ति—कुर्वन्ति हीत्यङ्-केन । हि प्रसिद्धौ कुशलाः “य एतस्मिन्महाभागे प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः” इत्यादि भीमगंवाक्यानुसारेण साराऽसार विवेकचतुराः त्वयि नित्यप्रिये स्वाभाविकप्रमोदरूपे रतिं प्रीतिं कुर्वन्ति इति तस्य स्वास्मिन्परस्मिन् सुखमयस्फुरणमभि-प्रेतं पत्यादीनां तद्वैपरीत्यमाहुः—स्व आत्मीये आत्मन् आत्मनि च आर्त्तिदैः दुःखप्रदैः तादृशभगवद्विमुखतापादकास्मन्निवारण-तात्पर्यात् अतस्तैः पत्यादिभिरस्माकं किं प्रयोजनम् स्व इति सर्वनामत्वेऽपि पूर्वादित्वेन स्मात् स्मिनोर्विकल्पात् तदेवं प्रथम-दिक्स्थिता, भक्ता भजस्वेत्युपक्रमानुरूपं विवक्षितमुपसंहरन्ति, तत् तस्मात् नोऽस्माकम् सम्बन्धे अस्मान् प्रतीत्यर्थः । प्रसाद-स्वैवावश्यकार्यताभिप्रायेण व्यतिरेकमुखेनाभिप्यञ्जयन्ति—मा स्मोति । चिरात् आबोधेद्यात् धृतां नैश्चल्येन कृतम् इति प्रतिभिः सह तत्सम्बन्धो निरस्तः मा छिन्धाः किन्तु सफल-वेत्यर्थः । अन्यथा तत्तच्छेदेन तदेकालम्बनजीवनानामस्माकम् सद्यो जीवनच्छेदः स्यादिति भावः । आशामेव विशेषेण व्यञ्जयन्ति-हे वरद ! कुमारीषु सङ्कल्पो विदित इत्यादिना इत्यथर्वविशेष ! हे ईश्वर ! अन्यासामपि दुर्घटं मन आदिघटनाविशेषमर्थेति चिराद्धृतमित्यत्र हेतुः हे अरविन्दनेत्रेति शरदुदादेश्य इत्यादि वक्ष्यमाणात् अरं चक्रप्रान्तं तदिव अरं तत्पञ्चाग्रभागः हृदय-च्छेदकत्वेन तद्विन्दतीति तु सरम्भस्यान्तस्थितेः श्लेषश्च अर-विन्दवत् राज्ञावप्रकाशमाने नेत्रे यस्येत्यतः परमसुन्दरीष्वप्यस्मासु सम्प्रति तवोपेक्षा युक्तैवेति नम्रद्योतना च । किञ्च, अरविन्द-रूपकेशु लक्ष्यापि सर्वेषां तापहारित्वं ध्वनितम् अतोऽस्मासु तद्वैपरीत्यमुक्तमिति भावः । ऐश्वर्यार्थस्तु हि शास्त्रप्रसिद्धौ कुशलाः भीतिरवाहयः इति भावं न तु अस्माकं तच्च योग्य-मित्याहुः नित्यप्रिये कुतो नित्यत्वं प्रियत्वञ्च तत्राहुः—स्व आत्मन्यपि विषये आत्मनि परमात्मनि इत्यर्थः “कृष्णमेत-मवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्” इत्युक्तेः । एतेन तस्य सुख-रूपत्वं च ध्वनितम् अन्यथा निरुपाधिप्रमोदरूपत्वं न स्यात् अतो-ऽस्माकं पत्यादिभिः किम् अपि तु न किञ्चित् प्रयोजनमित्यर्थः । ननु, भवतीनां पत्यादयोऽपि सादृशा नित्यप्रिया एव तेत्याहुः

आर्त्तिदैः तादृशकुशलवृत्ताभिलषितास्मदीयभगवद्भजनविशेषाभिः किं ? हे वरदेश्वरेति वरस्याव्यभिचारित्वं दर्शितमिति एवमुक्त-रत्राप्युक्तं निषेधाध्यक्षाय ननु, महं तनुभृतां प्रेष्ट्वेतर्हि स्वस्वो-चितप्रमोदकारस्त इव भवत्योपि स्वोचितं रत्याख्यं भावमेव मयि कुर्वतामित्याशङ्क्याहुः—कुशलाः मङ्गलरूपाः साध्य इति यावत् आर्त्तिदैः दुःखावच्छगडकैः पत्यादिभिर्हेतुभिः स्वे गृहादौ आत्मनि च नित्यप्रिये सति किं त्वयि रतिं कुर्वन्ति अपि तु न तत्र स्वादिनाशापत्तेः तत् तस्मात् हे वरद ! वाञ्छित-प्रद ! ईश्वर ! गोकुलस्वामिन् ! नः प्रसीद प्रसादमेवाहुः चिराद्वय-मत्र माऽऽस्म न तिष्ठाम अस्तेलुङ्गिजडवत् प्रयोग भार्पः शीघ्रं गृहगमनायानुष्ठां देहीत्यर्थः । तथा त्वयि धृतम् अवस्थिताम् आशां चास्मदङ्गसङ्गेच्छारूपां छिन्धाः छिन्धि “धृङ् अवस्थाने” इति अत्र वरदेश्वरेत्यत्र परमेश्वरेति पाठोऽपीश्वरवत्सङ्गमतीयः छिन्धा इत्यत्र छिन्धादिति पाठे तु भवानित्यध्यादायम् ॥ ३३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

मास्माच्छिन्धाः विफला न कुर्याः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत्र सदाचारं प्रमाणयन्त्यो विज्ञापयन्ति—कुर्वन्तीति । कुशलाः शास्त्रनिपुणाः आत्मज्ञात्मन्यत एव नित्यप्रिये त्वय्येव रतिं कुर्वन्ति नित्यप्रिय इत्यनेन सोपाधिकपत्यादीनामनित्यप्रियत्वं सूचितं तथा चोक्तम्—

“तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।

तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते” ॥

तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मकम् । इति । कुशला इत्यनेन “नवा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो मवा-त्यात्मनस्तु कामाय” इत्यादिशास्त्रार्थमिच्छत्वमभिप्रेतं यत् एवमतो-न्ततो दुःखदैः सोपाधिकैः पत्यादिभिः किं न किञ्चित्सुखमस्तीति भावः । तत्तस्मादोऽस्माकं प्रसीद त्वयि चिरं धृतां यस्मा-मस्माकमाशां मास्माच्छिन्धाः विफला न कुर्या आत्मपर्यन्तवदा-न्यस्य तवेदमाशाच्छेदनमनुचितमित्यभिप्रायेण वरदेश्वरेतिसंस्वा-धनं त्वत्सौन्दर्याविलोकनेन त्वय्येवाशा धृतेत्याभिप्रायेण सम्बोधय-न्ति अरविन्दनेत्रेति ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतोऽपि त्वमेवाऽस्माकं मुख्यः पतिरित्याशयेनाहुः—कुर्वन्तीति । कुशलाः सारासारविवेकपटवः स्वे आत्मन् आनिमित्तवन्धावा-त्मनि स्वामिति वा त्वयि रतिं कुर्वन्ति तोऽस्माकं नित्यप्रियेः पत्यादिभिः किं प्रयोजनमिति शेषः । नित्यप्रियत्वं कथमिति तत्राहुः—आर्त्तिदैरिति । अनेन कन्दति वत्साः इत्येतत्परिहितं ततः किमत्राहुः—तत्र इति । अस्मात्वं मुख्यो अतोऽतस्तस्मात्तर्हि किं रूपः प्रसाद इत्याहुः—मास्मेति । आशामिति तुण्यास “आशादि-नतितृष्णयोः” इति याहुः ॥ ३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

साध्यः खलु त्वय्येव रतिं कुर्वन्ति नात्यपत्तिषु नापत्या-
दिषु च तस्मादयमुपदेशो न कार्यः नाप्यस्माकमाशाच्छेदेति
रुदमुष्यः काश्चिद्वीरा आहुः—कुर्वन्तिहीत्यादि । कुशलाः
कल्याणयः त्वयि हि त्वय्येव रतिं कुर्वन्ति कीदृशे त्वयि
आत्मन् आत्मानि आत्मजिति सम्बोधनं वा पुनः कीदृशे नित्य-
प्रिये नित्यसुखेति तासाम् आर्त्तिदैः पतिसुतादिभिः किन्ताः
पत्यन्तरे सुतादौ च तुच्छबुद्धिमेव कुर्वन्ति अतः कुमार्य एव
कुशला यतस्त्वयि नित्यप्रिये रतिं कुर्वाणाः पत्यपत्यादितुच्छोचक्रुः
त्वद्विगतानङ्गीकारात् तत्तस्माज्जोऽस्मभ्यं प्रसीद मेवं ब्रूयाः हे
वरद्वेश्वर ! चिरात् त्वयि धृताम् आशां मास्म छिन्त्याः आशालता
यथा फलवती तथा हे अरविन्दनेत्र ! प्रसीदेति पुनरावृत्तिः
अरविन्दनेत्रेति सम्बोधनं रात्रारविन्दस्य सङ्कोचात् मुद्रितनेत्रता
गम्यते तेन कटुमाषिणं प्रसज्या दृष्ट्या न कथ्यत इति लोका-
व्यवहाराद्यैव श्रीकृष्णेन च कथितमिति गम्यते ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं राजसीनां निरूप्य सात्त्विकीनां निरूपयति—कुर्वन्ति
हीति । यदप्युक्तं मातरः पितर इति माकृष्वं बन्धुसाध्वसमिति
लत्किमिदं प्रथमतया अस्माभिरेव क्रियते आहोस्त्रिद अन्येऽपि
कुर्वन्ति तत्रापि किमधमा मात्राद्यनुवृत्तिं कुर्वन्ति आहोस्त्रिद
उत्तमाः उत्तमा अपि त्वत्सेवायामशकाः आहोस्त्रिद शका इति
चिन्तारणीयम् अस्मिन्नर्थे निर्णायकं महतां चरित्रमाहुः, येत्वा-
त्मनि कुशलाः आत्महितार्थिनः न तु देहेन्द्रियाणां ते त्वय्येव
रतिं कुर्वन्ति स्नेहेन हि क्रिया भवति भगवत्कृतमेव जीवगामि
भवतीति तदुपपादितं “तस्मात्तमे प्रतिमुखस्य” इत्यत्र प्रीत्या च
सेवा भवति यदि पुत्रादिसेवापि धर्मः स्यात्तदा पुरुषार्थ-
त्वेनात्मपर्यवसायिनी स्यात्—कुशला इत्यनेन तेषां कौशलमेतत्
प्रवृत्त्यपेक्षया निवृत्तिरुत्तमा इन्द्रियमनसामर्थ्याभाव एव अन्य-
गामि कर्त्तव्यं यतो यतो निवर्त्ततेत्यत्र निरूपितं निरुद्धानो-
न्द्रियायत्नात्मगामीनि भवन्ति तत्रास्यात्मगामीति तदैव भवन्ति
यदि त्वदर्थमुपयुक्तानि भवन्ति अतः केवलनिग्रहकर्मपेक्षया
ये त्वयि रतिं कुर्वन्ति ते कुशला इति दिशब्दार्थः । त्व-
कवचनेन च पूर्ववदेकत्र सर्वसम्भवो निरूपितः । किञ्च
स्वात्मा स्वरूपभूतः न त्वय्यासन्ध्यायेन तथा जातः । किञ्च, यत्र
हि सेवा कर्त्तव्या स चेत् प्रियः कालपरिच्छेदो न भवति
भवानेव अन्यथा जारसेवापि धर्मः स्यात् जन्ममहिमस्य
परिच्छेदकत्वात् । किञ्च, पतिसुतादयश्च न धर्महेतवो भवितुमर्हाः
अतः आर्त्तिदाः न हि धर्मनिमित्तानि कदाचिदुःखदानि भवन्ति
अन्यथा संसारो न स्यात् अतस्तेः किम् ? तेषां भयमस्तु
अन्यथा, न तैः किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । परमेकमेव प्रार्थनीयं
वदमाने सर्वशास्त्रं युक्तिश्च व्यर्थास्पाज्जमाहुः, तत्तस्मात्प्रसीद
त्वं प्रसन्नो भव त्वदप्रसादादेव लोका आन्ताः दुःखहेतुष्वपि
प्रवसन्ते । ननु, किं साधनं प्रसादे भवतीनामिति चेत्तत्राहुः, वर-
द्वेश्वरेति । ये हि वरान् प्रयच्छन्ति ते लोकानां क्लेशं ज्ञात्वा यतो
व्याजवः अन्यथा तपसि क्रियमाणे वरं न प्रयच्छन्तुः तेषामपि

त्वमश्वरो ऽतिदयालुः तद्दाराऽपि सर्वेषां दुःखशमनं करोषि
अतो वरं क्लृष्टाः क्लेश एव साधनं तपोवत् निषिद्धप्रकार-
स्तु यद्यत्र कश्चन भाविष्यति स न कर्त्तव्यः । ननु यथैता-
वन्तं काव्यं पतिसेवा कृता एवमेवाग्रेऽपि कर्त्तव्या प्रासत्वात्
गौणमपि कर्म समारब्धं समापयेदिति तस्मादविचार्यैव पति-
सेवां कुरुतेति चेत्तत्राहुः मा स्म छिन्त्या आशां धृतामिति
नास्माभिः पतिसेवा कृता तदर्थं वा स्थितं त्वदाशया स्थितं
मध्ये स्थितिनिर्वाहार्थमेव तदङ्गीकारः इदानीं चरत्समागताना-
मभिलषितार्थो न सिध्येत्तदा आशा मग्ना भविष्यति तस्यां
गतायां प्राणा एव गमिष्यन्तीति अत एव केन चित् स्त्रीदृश्य-
क्षेन निरूपितम् “आशाबन्धो हृदयं रूपादि” इति एतस्य मूल-
मपि स्त्रीशास्त्रे भविष्यति चिरात्त्वय्येव धृतां तस्यां छिन्त्यायाम्
प्रवल्ग्वनाभावात् अथः पतिष्यामः इति स्मेत्ययमर्थः प्रसिद्धः
अरविन्दनेत्रेति सम्बोधनं दृष्ट्येवाप्यायकत्वं निरूपयति आशा-
हेतुरप्यनेनोक्तस्तापपहारकदृष्ट्या दर्शनात् भावोद्गारिण्या
एव तथात्वात् इयदवधिं जीवनमप्यत एवेति भावः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

काश्चित्तदनुवादिन्यस्तमेवोक्तमर्थं सदाचारेणापि दृढयन्ति-
कुर्वन्तीति कुशलाः—

“य एतस्मिन्महाभागे प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ।

नारयोऽभिभवत्येतान् विष्णुपश्चानिवासुराः ॥”

इति गगोक्तविश्वासाच्चतुराः, न च रतिं कुर्वन्तीत्यपि वस्तुतो-
वाक्यं यतस्त्वयि रतिः स्वभाविकेव कुशलानामित्याहुः—
स्त्रीये इति त्वमेव तेषां भगवता रूपदम् आत्मनीति त्वमेवाहन्ता रूपद-
चात एव नित्यप्रिये इति प्रीतिरपि त्वयि नित्येव पतिसुता-
दिषु तु औपाधिकी अत एवानित्या अस्माकं तु तेषु सापि
नास्तीत्याहुः आर्त्तिदैस्त्वदभिसारवारकत्वाद्दुःखैः, तत्तस्माज्जो-
ऽस्मभ्यम् अस्मान् जीवयितुं प्रसीद यदिवाऽस्मान्बोधा मा जीवय-
एताः अनूढास्त्वं किं रोदयसीत्याहुः—हे वरद ! “सङ्कल्पो विदितः
साध्यः” इत्यादिना एताभ्यस्त्वं वरमदा एवेत्यर्थः । नन्वेतासु प्रसादे
पत्यकात्यायन्यर्चनमेव कारणां भवतीषु मत्प्रसादे किं कारणं तत्र
त्वयिनेष्कारणमेव प्रसीदेति सकाकुप्रार्थनमाहुः—हे ईश्वर ! स्त्रीचि-
स्माकीर्षिते स्वपरतन्त्रजिरात् बाल्यमारभ्य त्वयि धृताम् आशाम् आशा-
याम् उपलतां सम्प्रति फलवतीं मा छिन्त्याः फलवती खता हि
व्ययमात्पुरुषेण क्लेशं नाहतीति विशदिति छिन्त्या इति पदाभ्यां
गृहानोतितम् एषा ह्याशालताऽप्यस्मन्मनःकेदारिकायां त्वयैवारोपि-
तंतेत्याहुः, हे अरविन्दनेत्र ! अस्मद्वयः सन्ध्यारम्भे प्रथमदर्शन-
प्रिये अरविन्दतुल्याभ्यां नेत्राभ्यां त्वत्प्रेषिताभ्यामस्मत्प्रेमरन्ध्रेषु
प्रविशन् हृदयक्षेत्रे भावाभिधानमाशालताबीजमाहितमिति ध्वनि-
तम् “वज्ररागः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽयं सङ्कल्पः” इति रत्न-
शास्त्रोक्तरीत्या सेवाशाखता गुणरूपश्रवणवर्णनादिना तर्जिता
फलवती भुक्तभुज्यमानफलापि कठोरोत्तिकुठारिकया कथ-
मद्यं क्षिपते “विषवृक्षोपि सम्बल्यं स्वयं क्लेशसाम्प्रतम्” इति
न्यायं जानास्येवेत्यनुध्वनितम् ॥ ३३ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

एतदेव सदाचारेण दृढयन्तः प्रार्थयन्ते-कुर्वन्तीति । कुशलाः लोकशास्त्रव्यवहारनिपुणाः स्वयमेव रतिं शुद्धां प्रीतिं कुर्वन्ति ये स्वयं रतिं कुर्वन्ति ते एव कुशला इति परिवृत्त्यान्वयो वा तथा च शास्त्रं "किं प्रजया करिष्याम येषां नो यमात्मा लोकः" इत्यादि कीदृशे स्वे आत्मीये पूर्वादिस्वात्मनो विकल्पः आत्मनि च यतः नित्यप्रिये एवं च विजातीय-जनात्मनिरित्यप्रियैरार्तिदैश्च पर्यादिभिः किम् ? न किमपीत्यर्थः यदा परदेश्वरेत्युक्तं तत्राणां कात्यायनीव्रतपराणां भिन्नमुक्तिः तत्राथमर्थं वयं स्वयं रतिं कुर्वन्त्येव कुशलाः अन्यथा पाति-व्रत्यमङ्गादिति भावः । कीदृशे ? स्वे ज्ञातौ आत्मनि परमप्रेमा-रूपदे नित्यप्रिये नित्ये इतीहामुत्र चेत्यर्थः । तत्तस्मात् नः अस्मान् प्रसीद परदेश्वरेत्यनेन प्रसादप्रकारः सूचितः "मयेमा रंश्यथ क्षपाः" इति तदुक्तेः । ईश्वर इति सामर्थ्यं च व्यतिरेके दोषं सूच-यन्ति-आशामिति । चिरात् जन्मारभ्य वरदानमारभ्य चेति धृतां निबद्धां मा स्म क्षिन्वाः तथा सति आशामयबोधिवृद्धः प्रस-ज्येतेति भावः । अरविन्दनेत्रेति रात्रिसङ्कुचनीयत्वं सूचितं ततश्च ज्ञात्वाऽऽत्मानेवमुक्तमित्याशावन्त्य एव दृढीकृतः लब्धसहचरी-देवानां तु मते यास्त्वयि रतिं शुद्धां प्रीतिं कुर्वन्ति ताः कुशलाः कामाद्यनावृत्तत्वात् कीदृशे स्वे धने निजप्राणेश्वरे भोग्ये आत्मनि पूर्ववत् नित्यप्रिये शुद्धप्रीतिविषयत्वात् एवञ्च पर्यादिभिः किम् ? इति स्वभावत एव कामाद्यनाशक्तिः सूचिता ततश्च स्वयंपि पर्यादिरूपेणासकिर्मा ऽस्तु किमुतान्येति भावः ॥ ३३ ॥

भीममनासाध्याकृतभावभावविभाविका ।

एतदेव शिष्टाचारेण दृढयन्तः प्रार्थयन्ति-कुर्वन्तीति । इति एवायं तथा सर्वत्र सम्ब्रूयते ये कुशलाः स्वपरमार्थविदस्ते एव स्वयमेव रतिमेव कुर्वन्त्येवेति "तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकमक्तिं विविश्रयते, ज्ञानी स्वात्मैव मे मतम्, अज्ञश्चाभदधानश्च संशयात्मा विनश्यति" इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानिन एव रतेरक्षय्य रत्यभावोऽयुक्तविनाशस्य चाभिधानात्—

"एषां बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणाम् ।

यत्सत्यमनृतेनेह मर्त्यनाप्नोति मामृतम् ॥

ज्ञानिनस्त्वहमेवेषः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः ।

स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो महते प्रियः" ॥

इत्यादिना तत्रैव त इति विषयत्वाभिधानात् अत्रापवर्गशब्दस्य स्वरूपात्मकमोक्षतिरिक्तक्रममुक्तिपरत्वं महतेऽन्योऽर्थोऽपवर्गः स्वर्ग-पातिरिक्तक्रममोक्षः स्वर्गश्च न प्रियः स्वरूपात्मकमोक्षस्याभि-यत्वे भगवत एवाभिप्रेत्यापत्तिः तथा च "एतस्मैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति, यो वै भूमा तत्सुखं, निष्कं विज्ञानमा-नन्दं ब्रह्म, ज्ञानन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्, साक्षिकानन्दरूपाय कुशलाय तमो विज्ञानरूपाय परमानन्दरूपिणे, ज्ञानन्दमात्ररूपाय मुक्तो-दरादिः" इत्यादिभूतिस्मृतिसिद्धपरमानन्दरूपस्य भगवतोऽभि-प्रेत्यापत्तिरूपेणापत्तिः भगवत्प्राप्त्यर्थरूपाणां गोपेला-

मेव "तदनुस्मरणं ध्वस्तजीवकौशस्तमध्यगम् ।" नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे" इत्यादिस्वरूपात्मकमोक्षश्रवणविशेषश्च रानमेव कुर्वन्त्ये-वेत्यत्र हेतुत्वेन त्वर्यात्यस्य विशेषणमाहुः, नित्यप्रिय इति, नचापि हेतुमाह-आत्मानिति । लुप्तमसम्पन्नं पदं गौशात्मनि पुत्रादौ कदा-चिदप्रियत्वदर्शनात्पुत्रावृत्त्यर्थमाहुः स्वे मुख्यात्मनीति "तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्म, अहमात्मा गुडाकेश" इत्यादिष्वचनाज्ञादि मुख्यात्मा कदाचिदप्रियो भवति "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इत्यादिभूतेः । नचाभेदे कथं रतिः सव्यसवकभावो वेति वाक्यं आत्मनि मुख्याभेदे मुख्यप्रीतिः पुत्रादौ मुख्याभेदाभावे मुख्य-प्रीत्यभावस्य तत्र गौशाभेदे गौगाप्रीतस्त्वय्यत्र शत्रव्याघ्रादौ गौशा-भेदस्याप्यभावे सर्वथा प्रीत्यभावस्य प्रत्युत भेदेकभावेन द्वयस्यैव दर्शनादभेदतारतम्ये प्रीतिनारतम्यस्य भेदतारतम्ये प्रीत्यभाव-तारतम्यस्य निश्चयेनाभेदस्यैव प्रीतिप्रयोजकत्वात् नित्यसेवायाश्च स्वस्मिन्नेव दर्शनादन्यत्रेष्टगुरुपुत्रपत्यादौ स्वसम्बन्धनेव सेवाकादा-चित्कत्वस्याप्युपलम्भात्स्वसम्बन्धाभावे सेवाया अदर्शनादीनादि-सेवाफलस्यापि स्वस्मिन्नेव प्रत्यवसानात् तद्भावस्यापि अभेदे एव सामञ्जस्यात् प्रायः सर्ववादिभिः स्वस्वाचाराणां भगवद्वता-रत्वेन तदभेदाभिमतत्वापि तदनुरागित्वस्यैव प्रधानत्वाङ्गीकारेण स्वस्मिन्नेव भेददृष्ट्या तत्सदृशानुरागाद्यभावाभिप्रेत्या भेदाभाव एवानुरागसेवयोः सामञ्जस्यसम्भवात् किञ्चाऽभेदवादिनमेव स्वरूपेणाभेदोपाधिकसेव्यसेवकभावश्चोपपद्यते उपाधेरप्यसेन स्वरूपान्नर्गतत्वात् स्वाभाविकश्च भेदवादिषु विभुत्वादिनां तु समानतया सेवकत्वानुपपत्तिः तदुक्तम्—

"अपरिमिता ध्रुवास्तनुमृनो यदि सर्वगतौ—

स्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेत्यर्थः" ॥

इति । अणुवादिमतेषु तु कथमणुर्विभुसेवां कुर्वन्त देहाद्युपाधि-सम्बन्धेन सेवायां तु औपाधिकत्वेन स्वाभाविकत्ववृत्तिः । किञ्च, नौपाधिकमपि सेवकत्वमणोः सम्भवति उपाधिनाणुसम्बन्धासम्भ-वात् नाणुदेहयोः समवायः अकार्यकारणादवयवोः समवाया-दर्शनात् नापि संयोगस्तस्याव्याप्यवृत्तित्वेन निरेष्टोऽणौ तदनु-पपत्तेः नापि तादात्म्यं मिश्रयोस्तदसम्भवात् नाप्यप्यासो भेद-वादिमते तदनुङ्गीकारात् स्वयमेवेत्येवकारणत्वावत्समाहुः पतिसुता-दिभिः किमिति तद्व्यावर्त्यत्वे हेतुः आतिरेक्येति । यदा, यास्त्वय्येव रतिमेव कुर्वन्त्येव ता एव कुशला नान्मा इत्यन्वयः । तेन हेतुः नित्यप्रिये इति अनित्ये पर्यौ जन्मान्तरे अन्यान्यपतिस्त्रीका-रेण पतिव्रत्यमङ्गप्रसङ्ग इति भावः । स्वे आत्मनि अन्यत्र पर्युः पत्नीः पत्न्याः पतिः देहाद्वत्त्वेन श्रूयते देहस्यानित्यत्वेन तत्स-म्बन्धिपतिस्वरूपाप्यनित्यत्वं त्वस्तु न तथा किन्तु त्वं तत्सर्वजीवानां स्वात्मेति नित्यप्रियः अन्यत्र हेतव्यमाहुः पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ? अनित्यत्वादवाहौ तत्सम्पादने आर्तिं पुनश्च प्रतिक्षणजश-रोगापदादिभिरुत्ते नाशेन प्रियस्त्वं रोरुष्यति—

"भावनतः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्मतसः प्रियार ।

तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कुवः" ॥

इत्यादिष्वचनैः एवमावश्यकत्वं भगवद्भूतेरप्यत्र प्रार्थनामाहुः, तत्र इति । यतो नास्माभिस्तुचितमाचरितमतो नोऽस्मान् प्रसीद प्रसन्नं यथा किं कार्यं तत्राहुः—वरदेति । वरदत्वादेवास्म-दमीष्टं लब्धत्वरं च वेत्ति किमस्माभिर्वाङ्मयमिति भावः । ननु,

श्रीरामनारायणकृतभावविभाषिका ।

वदन्त्यः कामवशो मया दत्तः परन्तु तत्सम्पादनमशक्यं तत्राहुः ।
इत्युच्यते । समर्थस्य तव न किमप्यसाध्यं तदुक्तं “दयालोऽसमर्थस्य”
तव न किमप्यसाध्यं तदुक्तम् —

“दयालोऽसमर्थस्य दुःखापेव दयालुता ।

विश्वोऽक्षरधुरीणस्य सा तवेकस्य शोभते” ॥ इति ।

तस्मात्समर्थत्वात्त्वयि चिराज्जन्मान्तरादिह च जन्मारभ्या-
ऽस्मात्प्रभृतामाशां वरदानेन भवता च धृतां मास्म हिन्धात् अर-
विन्दनेति तापमञ्जननयनास्मत्तापान् निवर्तय । यद्वा, हृदयकमल-
हृदः नास्मद्दुःखं तवाज्ञातमिति भावः ॥ ३३ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

सन्मार्गे प्रवृत्ता धर्म प्रशस्याः न तूपात्मयोग्या इत्या-
शयेन सदाचारं प्रदर्शयन्ति-कुर्वन्तीति । कुशलाः कसंख्याऽकर्त-
व्यादिविवेकवन्तः “किं प्रजयाकरिष्यामो येषां नो ऽयमात्मा
लोकः” इत्यादिशास्त्रतत्त्वविद्विः पुरुषधौरेया नारदादयो योषिद्वरा
शागीसुखसाक्षात् त्वयि रतिं कुर्वन्ति यतः स्वे स्वरूपभूते
आत्मानि अत एव नित्यप्रिये अन्यत्सर्वं यदास्वात्मानुकूलं
भवति तदा प्रियं भवति न तु सर्वदा स्वात्मा
तु सर्वदेव प्रियः तथा चैवभूते त्वय्येष रतिं क्वचितां
तत्संख्याऽमुतत्वमेति—

“यदात्मरतिरेवस्यादात्मतुष्टश्च मानवः ।

आत्मन्येष च संतुष्ट स्तस्य कार्यं न विद्यते” ॥

इत्यादि शास्त्रादतः पतिसुतादिभिः किं मोक्षप्रतिबन्धकैः
किं प्रयोजनम् “वन्धवो हृदयवन्धनम्” इत्युक्तत्वात् प्रत्युतार्तिदेः
संप्रति प्रियोगादिना जन्मादिना संसृतिचक्रनिःक्षेपादिना चार्ति-
प्रकाशकैः “ये हि संस्पृष्टा भोगाः दुःखयोनय एव ते” इत्यादि
शास्त्रात् एव यथोक्तनिर्दोषत्वमुपपाद्य पूर्वदिक्क्याः प्रार्थयन्ते
तदिति, यस्मात्पतिपुत्राद्यनुज्ञासिर्निन्दता स्वदनुवृत्तिर्विहिता सदा
चारप्राप्ता साऽतोऽस्माभिर्योग्यमेव कृतं तस्मात्तोऽस्मान् प्रति प्रसीद
ननु, मायि प्रसन्नं किं भवतीति चेत् तत्राहुः—हे परमेश्वर !
ब्रह्माद्यधीश्वर त्वयि प्रसन्ने पुरुषार्थचतुष्टयमपि सिद्ध्यति—

“अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।

वीज्या भाक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम्” ॥

इत्युक्तत्वात् । ननु, भवतु प्रसन्नोऽहं युष्मभ्यः मोक्षं दद्यामीति चेत्
वयं संप्रति मोक्षकामा इत्याशयेनाहुः—मास्मोति । चिराद्रामाव
तापकारणं त्वयि धृतम् अस्माभिः सह रमणं करिष्यति
कृत्स्नरूपामाशां भवान्मा हिन्धात् आशापूर्तिरेव प्रयुज्यते
क्रियते न तु तच्छेद इति प्रसिद्धिद्योतनार्थं स्मेति । ननु, सर्वोत्तम
भावं जानतीनां युष्माकं स्वपतिरूपेण मया रमणेन
सन्तोषः किमिति न भवतीति चेत्तत्राहुः—हे अरविन्दनेत्र ! अनावृत
ब्रह्मात्मभावेन तुच्छीकृतकोटिकाभविषयेण पुण्डरीकाक्षेण
अगवता त्वया रमणमिहाकुञ्चावत्यो वयं नत्वावृतब्रह्मात्मभावे-
नैवमुप्रादिविप्रदेः संप्रतिमिरत एतस्वरूपेणैवास्मदाशापूर्ति-
र्विधेयमिति भावः ॥ यद्वा, अरविन्दनेत्र श्रीरामचन्द्रविग्रहदशन-
ज्योतिर्महोदयमाशापूर्तिमेतद्विग्रहेणैव कर्तुं योग्योऽस्मीति

सम्बोधनाशयः वरदेश्वर ! इति पाठे वरदानामीश्वर ! श्रीराम-
चन्द्रात्मना वने स्थितस्य तव दर्शनमात्रेणैव वरस्य लब्धत्वादिदानीं
तत्साफल्यमपेक्षितमिति भावः । अनभिज्ञापक्षे यथोक्तात्मज्ञानां
पक्षमवलम्ब्य यदुक्तं तत्र सदाचारं प्रमाणाभाहः—कुर्वन्तीति ।
कुशलाः मनीषिणो नित्यप्रिये स्वात्मभूते त्वय्येव रतिं कुर्वन्ति
पतिपुत्रादिभिरार्तिदेः किमिति विचार्य तत्तस्मान्नः प्रसीद
यतस्त्वं परमसमर्थः त्वत्प्रसादो न निष्फल इति भावः । वर-
देश्वर इति पाठे “मयेमा रस्यय क्षपाः” इति त्वया वरो दत्त-
स्तं सार्थकं कर्तुं समर्थ इति भावः । तस्मादाशाच्छेदोऽत्यन्त-
निषिद्ध इत्याहुः—मास्मन्ति । चिराद्वाच्यभावमारभ्य त्वयि धृता-
माशां भवान् मा हिन्धात् । हे अरविन्दनेत्र ! परमसुन्दर ! तया
च लोकोत्तरसौन्दर्यवाशिष्ठो भवानेवास्मदन्तःकरणे प्रविश्य
आशामुत्पादितवान् अतः स्वनोत्पादितां स्वगुणैर्वर्दितां स्वेनैव
पूरयितुं योग्यामाशालक्षणां क्षतां फलकाक्षे कर्णकटौरो-
त्त्वादिक्ठारेण केचुं नाहंसि यतो “विषवृत्तापि संवदन्त्य-
स्त्रयं क्षुतमसम्मतम्” इति न्याये जानास्येवेति भावः । यद्वा,
आत्मज्ञानां पोषणे यदि त्वं भूतिकामस्तद्वाशापूर्तिरुपमस्मत्पू-
जनमवश्यं कुरु “आत्मज्ञमर्षयेद्भूतिकामः” इति श्रुतेः । इति
ध्वनितं । यद्वा, य एतस्मिन्महाभागा इत्यादिगर्वाकिमनुरमृत्याहुः
कुर्वन्तीति । कुशलाः महद्भाग्याल्लब्धसाराऽसारविवेकिनस्त्वयि
रतिं कुर्वन्ति यतः स्त्रीये आत्मनि अन्तःकरणे नित्यप्रिये । यद्वा,
नित्यप्रिये स्वस्मिन् परस्मिन् नित्यप्रिये त्वयि अतस्तद्विपरीते
स्त्रीये आत्मनि चार्तिदेः दुःखप्रदेः प्रत्यादिभिरस्माकमपि
कुशलानां किं प्रयोजनं तत्तस्मान्नः प्रसीद त्वयि चिराद्भृता-
माशां भवान् मा हिन्धात् सर्वे परित्यज्य त्वदाशया जीवामः
तदुच्छेदस्त्ववलम्बनामाशारस्य एव मरिष्याम इति भावः । ननु,
भवतीनां ताद्यापि तथाविधमेमातिरेको दृश्यत इत्यत एव
ब्रवीषीति चेत्तत्राहुः—हे अरविन्दनेत्र ! अहो स्वात्मस्माभिः भो
स्वस्ते ! रजनीये भवाश्चरविन्दनेत्रः अतो मुकुलितनेत्रकमलत्वा
दस्माकं प्रेम्णाः पराकाष्ठां पश्यतीति सनमैव्यङ्ग्यं मानिनीपक्षे ननु,
सर्वेषां प्राणिनामहं प्रेष्ठ इति यदि भवत्यो जानन्ति ? तर्हि स्वाभि-
कारानुकरणां रतिं कुतो न कुर्वन्तीत्याशङ्क्याहुः—कुर्वन्तीति । कुशलाः
स्वधर्मनिपुणास्साध्यः । आसिद्धेः “दाऽवस्वयङ्गने” दुःखच्छेदकैः
प्रत्यादिभिर्दत्तभूतैः स्वीये गृहादौ आत्मनि च नित्यप्रिये सति
त्वयि रतिं रमणबुद्धिं कुर्वन्ति अपितु न कुर्वन्ति इत्यर्थः । तत्त-
स्मान्नः प्रसीद हे परमेश्वर ! व्रजाधीश्वरपुत्रत्वात्स्वतःप्रसादं प्रार्थ-
याम इति भावः । पाठान्तरे हे वाञ्छितप्रद ! प्रसादमेवाहुः चिरा-
द्वयमत्र मा आरम्भ न तिष्ठाम आस्तेलुङ्कि रूपं कान्दसं शीघ्रं
गन्तुमनुजानीहीत्यर्थः । ननु चिरकाळमारभ्य समाशा
वर्त्तते अतएव न वाच्यमिति चेत्तत्राहुः—माशांमिति । चिरात्त्वयि
धृतां स्थिताम् अवस्थाने अस्मत्सङ्गाशास्त्रः परं भवान् हिन्धात् अतो
हे अरविन्दनेत्र कमलवद्विशास्त्रनेत्रस्य प्रत्यहमस्माकं स्वधर्मनिष्ठतां
पश्यतोऽत्यन्तासाध्योऽयं प्रार्थना नोचितेति भावः । यद्वा, कुशलाः
स्त्रीये आत्मनि नित्यप्रिये ऽपि त्वयि प्रत्यादिभिः सुखनिवारकैर्दत्त-
भूतैः रतिं कुर्वन्ति किम् ? अपितु न कुर्वन्ति समानमन्यत यद्वा—
साध्वी वाचयुता धातुमती भर्तृप्रिया बहु ।
असाध्वी सा भवेजारी वज्रनीमा असन्धुवा ॥

चित्तं सुखेन भवताऽपहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ।

पादौ पदं न चलतस्तव पादमूलाद्यामः कथं व्रजमथो करवाम किम्वा ॥ ३४ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

इत्युक्तमसाध्वीलक्षणं स्वस्मिन् सूचयन्त्य आहुः—कुर्वन्तीति । महो कुशलाः अस्मदाद्याः पत्यादिभिः स्त्रीये आत्मानि देहादौ नित्य-
प्रिये तत्करणीयप्रतीतिविषये सति त्वयि रतिं कुर्वन्ति किम् ?
तत्राप्यार्तिदेः पापसम्भावनायापि परमपीडापदैः समानमन्यत
यद्वा तिष्ठतु पतित्वविचारः, प्रीतिविचार अस्माकं तु सर्वतो
विरक्तिं सम्पाद्यात्मरतिः कर्त्तव्येति सतां प्रवृत्तिदर्शनेन सम्प्रति
मनीषा वस्तुत इत्याशयेनाहुः—कुर्वन्तीति । तु अपि छेदः अपि हे
सौम्य हि प्रसिद्धं कुशलास्तु स्त्रे वस्तुतः स्वरूपभूते शुद्धे
आत्मनि नित्यप्रिये रतिं कुर्वन्ति ननु तद्विपरीते देहादौ नोऽस्माकम
आर्तिदेः पत्यादिभिः किं प्रयोजनमिति विचार्य कथं रतिं कुर्वन्ती-
त्यपेक्षायामाहुः—तदिति । यतः सर्वदुःस्वरूपं तस्मात् हे परमे-
श्वर ! त्वं प्रसीद प्रसन्नो भूत्वा वयं यथा विषयाशया त्वयि मा
आस्म त्वदन्यभूता वयं न स्थितास्तामांशां हे अरविन्दनेत्र ! भवान्
छिन्द्यात् हे ईश्वर ! परब्रह्मविषया मा प्रमाछिन्द्यादिति वा यद्वा हे
अरविन्दनेत्र ! परमेश्वरविषयिणी मा प्रमाचिरादनादिकालमारभ्य
भूतां स्त्रीकृतां विषयाशां छिन्द्यात् ततस्त्वयि आस्म त्वदनन्या-
मवामेत्येवं प्रकारेण रतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा भो चतुरशिरोमणो
नेमं परदारेषु रत्याशा शोभना कुशलास्तु स्वपतिभार्यादावपि
रतिं विहाय स्वात्मन्येव रतिं कुर्वन्तीत्याशयेनाहुः—कुर्वन्तीति ।
तत्तस्मात्त्वमपि प्रसीद किमर्थं ग्लायसीति भावः । “प्रसादे सर्व-
दुःखानां हानिरस्योपजायते” इति प्रसिद्ध्या प्रसादे सति हे परम हे
अरविन्दनेत्र ईश्वर ! परमाचिरात्त्वयि अवस्थितां सर्वदुःखनिदान-
भूतामांशां छिन्द्यादित्यर्थः । निवृत्तिपक्षे “ज्जवा ह्येतं महता यज्ञ-
रूपाः, अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म एतच्छ्रेयोभिनन्दन्ति मूढाजरा-
मृत्युं ते पुनरेवापियन्ति, पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपोब्रह्मपरा-
मृत्युं, यद्विमाति, मिथ्यते हृदयग्रन्थिः” इत्याद्याः श्रुतयो वैराग्यादि-
साधनसम्पन्नास्त्वय्येवात्मनि परमात्मस्वरूपे प्रत्यगभिज्ञे यतो
नित्यप्रिये रतिं कुर्वन्ति आर्तिदेः पत्यादिभिर्न किं प्रयोजनमिति
विचार्य तस्मात् हे परमेश्वर चिरादनादिकालादारभ्य त्वयि
भूतामांशामभिप्रायं कश्चिदपि मा छिन्द्यात् छेदनपरः परमेश्वरेण
त्वया दण्डनीय इति सम्बोधनाशयः यद्वा तदन्तः स्थितेन त्वया
न छिन्नाय स न प्रेरणीय इत्याशयेनाहुः—हे अरविन्दनेत्र सर्व-
दुःखमलप्रकाशन ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, तर्हि मकारमकत्वात्परादीनामप्यनुवृत्तिरुचितैवेत्यत-
स्तदनुवृत्तौ बोधं चक्षन्तः उक्तसिद्धान्तं सदाचारेण दृढयन्त्यः
भगवत्यनुवृत्तिं प्रार्थयन्ते—कुर्वन्तीति । स्वे आत्मन आत्मानि त्वयि
रतिमनुवृत्तिं कुशलाः साततत्वाः कुर्वन्ति न त्वन्यत्र “किङ्क-
भेया किं प्रजया किं धनेन रथागोनेकेनामृतमानशुः” “किं प्रजया

करिष्यामो येषां नोऽवमात्मलोकः” इत्याद्याः श्रुतयोऽप्यानु-
सन्धेयाः ॥ ३३ ॥

भाषा टीका ।

जो परम कुशल जन हैं ते तुमारे विषे प्रीति करे हैं,
काहे सो, कि—तुम अपने अत्मा हो, और नित्य प्रिय हो,
और जो पनि सुत आदिक हैं, वे तो केवल दुःख देवे
वारे हैं, उनसों कहा प्रयोजन है, तासों हे कमब देव-
बोचन ! तुम हम पै प्रसन्न होउ बहुत काज से हमने
तुम्हारे विषे आशा रूप बता लगाई है तासों मति
काटी ॥ ३३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किञ्च प्रतिपादयति यद्युक्तं तदशक्यं त्वयैव चित्तादीना-
मपहृतत्वादित्याहुः—चित्तमिति । पदस्माकं चित्तमेतावन्तं काखे
सुखेन गृहेषु निर्विशति तत्त्वया अपहृतं करावपि यौ गृह-
कृत्ये निर्विशतस्तावपि सुखात्मना त्वयेति वा ॥ ३४ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

सुखात्मकेनेति गृहादीनां दुःखात्मकत्वं ध्वनितं सुखेन
सहितमिति वा पादौ यौ गृहकृत्ये गगने वा निर्विशतस्ताव-
प्यपहृतौ मतस्तव पादमूलात् पदमेकमपि न चलतः गन्तु
न शक्नुत इत्यर्थः । करयोः पादयोश्चापहारस्तत्तद्विन्दित्यशक्त्य-
पहारात् यद्वा ननु मिथ्यावादिन्यस्तर्हि कथमत्रागता इति-
चेद्युक्तं त्वद्गतितेनाकर्षणात् तु स्वशक्तैः अन्यथा अधुना गमन्तं
सम्भवेदित्याहुः—पदमिति । अर्थः स एव अथो मस्मात्कृतोः कथं
व्रजं वामः ननु भवलाः मयैव कथञ्चित् प्रेक्ष्यन्ते तत्राहुः—किङ्क-
रवामेति । वाशब्द उक्तसमुच्चये कटाक्षे वा यद्वा अनुक्तसमु-
च्चये ततश्च किम्वा अनुसन्दधीमहि कुत्र वा वामेत्यर्थः । चित्ता-
दीनां भवताऽपहृतत्वात् कर्मस्वप्रवृत्तेः कथञ्चित्कृतौ सत्तां वा
कर्मभिः प्रयोजनाभावादिति भावः । यद्यपि चित्तापहारेण सर्व-
न्द्रियापहारोपपत्तिरिति तथापि विशेषतः करपादापहारोक्तिः
पतिशुश्रूषणादिगृहकर्मकृत्यस्यान्यत्र निजगमनस्य च परिहाराय
अन्यस्यैवोपपत्तिं यद्वा यच्चित्तं सुखे निमित्ते सुखे विषये वा
पूर्वं स्थितं तद्भवताऽपहृतं सत् उत अपि न प्रविशत्यपि कुत-
स्तत् कृत्यमपेक्षतामित्यर्थः । ननु, गृहेश्वर्यस्तर्हि गृहकृत्यमना-
सत्तैव क्रियतां तत्राहुः करावप्यपहृतौ गृहकृत्यमधिकृत्ये न
निर्विशतः ननु तर्हि तत्र गत्वा केवलमधिष्ठातृत्वेन स्त्रीयतां
तत्राहुः पादौ च भवताऽपहृतौ न चलत इति अन्यसमानम्
मतस्तवयैव चित्तं त्वय्येकत्वं एव करो त्ववस्थान एव पादौ
प्रविशन्ति नात्यज्जेति च सूचितम् यद्वा मयः संसारस्तेन

भीमस्त्वनातनगोस्वामिकृतवृद्धतोषिणी ।

तापस्तेन हृतं नाशितमपि चित्तं लोकानां सुखेन अनायासेन स्त
एवेत्यर्थः । गृहेषु निर्विशयेव करावपि गृहकृत्ये निर्विशत एव
अतः पतिशुश्रूषार्थं तव प्रेरणायाऽलमिति भावः । ननु, तत्त्व
वादिभ्यः । तर्हि गम्यतामिति चेत्तत्राहुः—पादाविति । किन्तु त्वत्-
कादिभ्येनात्र स्थातुमपि न युज्यते गन्तुञ्च न शक्यते । अतो
अनायासेन किं कार्यमित्याह—सर्वेयगमाहुः—किङ्करवामेति । अनेन
हृष्टं वनमित्यस्योत्तरं चित्ताद्यपहरणं पुष्पादिग्रहणाद्यशक्ते-
स्तद्दर्शनेत्यापि वैफल्यम् । किन्तेनेति द्वितीयपक्षे वनादिदृष्टादौ
स्वल्पं पादापहरणं क्रमशः शक्त्या सम्यग्दर्शनासिद्धेः । किं
तद्दर्शनेनेति अत्र नमोदं वनेऽस्माकं प्रयोजनाभावात् तद्दर्शनार्थं
नागताः स्म चित्तविशस्य भवताऽपहरणात् तद्दर्शनाप्रागता-
श्चास्मभवन्तं प्राप्ता अपि गृहीतुं नेतुं च तथा क्रोशनार्थं
कुत्रापि गन्तुमपि न शक्नुमः भवता करपादापहरणात् अतो
हृन्धनाः कथं व्रजं यामः ? किं वा करवामः ? स्तम्भनादिमहा-
मन्त्रश्चोत्तरं कस्याप्युपायस्याप्रभावादिति भावः । श्लेषार्थश्चायं
परतो वृत्तमानस्य नकारस्य सर्वत्रैवान्वयः सुखात्मकेनापि
यद्यस्मादस्माकं चित्तमपहतं न भवति तस्माद्गृहेषु तान्निर्वि-
शयेव यत् करावपि पादावपि अपहतौ न भवतः अतो गृह-
स्वस्थानिकृत्ये तौ तौ च निर्विशत एव अतः पदं निजस्थानं
प्रति तौ चक्षत एव अथो अतः कथं यामोऽन्ध्रं कुतो वा
करवामं त्वदुक्तिमिति, इति श्लेषोक्तं यमुनातीरगमनादिकं निरस्तं
यद्वा, गृहेषु भवता उद्भवता सुखेन अपहतं चित्तं यत् यस्मात्
गृहकृत्ये निर्विशति गृहेषु भवता सुखेनैवापहतौ करावपि गृह-
कृत्ये निर्विशतः पदं निश्चितं यथा स्यात् तथा पादावपि तथा
तस्माच्चक्षतः अस्माच्चक्षतस्तव पादमूलात्कथं व्रजं न यामः
किङ्करवामेति ॥ ३४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, गृहवाससुखरक्षणार्थमपि ते पत्यादित्यागो विधेय इत्या-
शङ्क्य तत्रापि तस्यैव दोषोद्भूतपूर्वकमाहुः—चित्तमिति । सुखेन
सुखरूपतया स्वदर्शनेनेति तदानीं गृहादीनां सुखरूपतात्पर्यं
ध्वनिता सुखेन सहितमिति वा पादौ यौ गृहकृत्ये गमने वा
निर्विशतस्तावत्पहतौ अतस्तत्र पादमूलात् पदमेकमपि न
चक्षतः गन्तुं न शक्नुत इत्यर्थः । करयोः पादयोश्चापहार-
स्तदादिन्द्रियशक्त्यपहारात् अत आगमनं च त्वद्गीताकर्षणमात्रे-
णोति भावः । अथो अस्माद्धेतोः कथं व्रजं याम । ननु, भवता
एवं चित्तं मयेवाग्रे गच्छता सद् गम्यतां तत्राहुः—तत्र गत्वा
किम्वा करवामेति वाच्यं समुच्चये । यद्यपि चित्तापहारेण
सर्वेन्द्रियापहारोऽप्यायाति तथापि विशेषतः करपादापहारोकि-
पतिशुश्रूषणादिगृहकृत्यस्याभ्यर्थं निजगमनस्य च परिहाराय,
अन्यस्यैः । यद्वा, यच्चित्तं सुखे निमित्ते सुखे विषये वा पूर्वं
स्थितं तद्भवताऽपहतं सत् उत अपि न प्रविशत्यपि कुतः ?
तस्मिन् कृत्ये करादिकं प्रवेशयेदित्यर्थः । ननु, गृहेश्वर्यस्यपि
यद्विचारपक्षेन प्रवेक्ष्यतां तत्राहुः—करावप्यपहतौ गृहस्वस्थि-

कृत्ये न निर्विशतः । ननु, तथाप्यत्र तु स्थातुमशक्तमिति गच्छतैव
तत्राहुः—पादौ च भवताऽपहतौ स्थातिमुख्येनाऽऽकृष्टौ पदमपि न
चक्षत इति अन्यत्समानम् । अतस्त्वयैव चित्तं त्वदेयं कृत्य एव
करो त्वत्स्थानं एव पादौ प्रविशन्ति नान्यत्रेति सूचितम्
अत्र नमोदं वनेऽस्माकं प्रयोजनाभावात् तद्दर्शनार्थं नागताः
स्मः चित्तविशस्य भवताऽपहरणात् तद्दर्शनाप्रागताश्चो-
भवन्तं प्राप्ता अपि गृहीतुं नेतुं च तथा क्रोशनार्थं कुत्रापि
गन्तुमपि न शक्नुमः भवता करपादापहरणात् अतो हृन्-
धनाः कथं व्रजं यामः ? किम्वा करवामः स्तम्भनादि-
महामन्त्रश्चोत्तरं कस्याप्युपायस्याप्रभावादिति भावः । निष-
धार्थश्चायम् । ननु, वेणुगीतेन मया गृहादाकृष्टाः सुष्ठु अस्मात्
कथं गन्तुं शक्नुय तत्राहुः—गृहेषु भवता उद्भवता सुखेन
अपहतं चित्तं यत् यस्मात् गृहकृत्ये निर्विशति । यद्वा, चित्तं
सुखे एव न तु भवताऽपहतं यस्माद्गृहेषु निर्विशति एव
करावपि गृहकृत्ये निर्विशतः परिश्रान्तत्वमाशङ्क्याहुः—पादौ
पदमपि कथं न चक्षतः अपि तु दूरमपि चक्षत एव ततः
कथं न यामः अपि तु याम एव अत्र च किङ्करवामे-
मेति ॥ ३४ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

गृहेषु गृहकृत्येषु गृहकार्येषु यौ निर्विशतः तौ च भवता-
ऽपहतावित्यर्थः । पदं पदमात्रमपि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

भीमहीररात्रवाचाय्येकतमागवतचन्द्रचान्दिका ।

यदुक्तं “तथातमाचिरं गोष्ठम्” इत्यादि तत्रास्तरमाहुः—चित्त-
मिति । यच्चित्तं गृहेषु निर्विशति निर्विशेषं गृहाद्यभिनिविष्टं
यच्चित्तं इत्यर्थः । तत्सुखेनानायासेन भवताऽपहतं तथोतापिच यौ
गृहकृत्ये गृहकार्ये अभिनिविष्टौ करो तावपि भवतापहतौ
व्यापाररहितौ कृतावित्यर्थः तथा पादावपि तव पादमूलात्पाद-
मात्रमपि न चक्षतः अतः कथं व्रजं यास्यामः अथोनन्तरं किम्वा
करवाम ॥ ३४ ॥

भीमहिजयज्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रतियातेत्यस्योत्तरमाहुः—चित्तमिति । हे सखी ! नो यच्चित्तम्
उत तदपि गृहेषु न निर्विशति उपभोगत्वेन न स्मरति कुत
इत्यत्राहुः—भवतेति । भवताऽपहतं तस्मादिति शेषः । “स हि सर्व-
मनोवृत्तिप्रेरकः समुदाहृतः” इति वचनान्नं करावपि कर्मसाधने-
ऽपि गृहकृत्ये गृहशोचकार्ये संमार्जनोपलेपनादिवत्तयो न
तिष्ठत इति शेषः । अस्मत्पादौ गमनसाधनेऽपि तव पादमूलात्
पदम् एकपादेन्यासमात्रमपि न चक्षत इत्यथो तस्मात्कथं व्रजं
यामः किं वा करवाम इति न ज्ञायते इति शेषः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

यद्ये सचाक्षामङ्गकारिणो भवामः तेन गन्तुं च शक्यते
किन्तु तत्रैव दोषास्तत्र घटत इति पुनरतिविदग्धा मध्या
क्षीरा आहुः—चित्तं सुखेनेत्यादि । चित्तं भवता सुखेनापहतम्
अनायासेन चोरितं । ननु, चोरान्तरेण त्वत्प्रयत्नविशेषेण यच्चित्तं
गृहेषु निर्विशति अतश्चित्ताभावात् भवति किमस्माकं दुष्णं
तर्हि चित्तं दीयते सचित्ताः सचित्ता सस्यो गृहं व्रजतेत्या-
शङ्क्याहुः, उत विस्मये करावपि गृहकृत्ये न निर्विशतः अतः
परं त्वत्सेवायामेव करौ निर्विशतः न गृहकृत्य इत्यर्थः । तेन
तत्र गतवैव किं प्रयोजनम् । ननु, तथापि मदाज्ञातो यात वरं
गृहकृत्यं मा कार्यमित्याशङ्क्याहुः, पादाविति । तव पादमूला-
द्वारा समीपात् पदमपि पादौ न चलतस्तयोस्तम्भो जातः
कथं याम इत्याहुः, यामः कथमिति न गत्वा किं करिष्ये-
त्याहुः, करवाम किं वा तदेव न विद्महे किं वा करिष्यामः
अथवा यच्चित्तं गृहेषु निर्विशति तद्भवताऽपहतं संसारताप-
तप्तम् अस्माकं तु चित्तं भवतापहतम् अतो गृहेषु सुखे सुख-
निमित्तं न निर्विशति सर्वमन्यत्समम् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्भुवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यदुक्तं वनदर्शनार्थं किमागता इति ततश्च वनवर्णना
कृता तत्राहुः—चित्तं सुखेनेति । वनदर्शनेच्छा तदा भवति यदा
चित्तं स्वस्मिन् न तिष्ठेत् तत्तु त्वयैवापहतं तत्रापहारेण तव
प्रयासः तथा सति सर्वं नापहतं स्यात् तदाह—सुखेनेति ।
भवता वा आनन्दरूपेणापहतं न हि साक्षात् परमानन्दे सति कश्चित्
परम्परया पादिकं साधनं गृह्णाति वनदर्शनं दूरे गृहेपि
यच्चित्तं निर्विशति अनेन आनन्दशेकरपहार उक्तः नापि मन्तव्यं
वने किञ्चित्कार्यमित्यागता इति तदर्थं क्रियाशेकरप्यप-
हारमाह—उत करावपीति । यौ गृहकृत्ये निर्विशतः दूरेणा-
पास्तं वनकृत्यं कामेन वल्लभ (हृ)देवात् त्वत्प्रयत्नेनैव करौ
सजीवौ भवतः नोचेन्मृतौ अतः सेवाविधिरपि हस्ताभावात्
कुण्ठितः न हि कररहितं कर्मणि कश्चिन्नियुक्ते किञ्च यद्व्या-
घ्र्यं गन्तव्यमित्यभिप्रायेण वनदर्शनं जातमित्युक्तं तदप्यसं-
भावितं यतो ऽस्माकं पादौ द्वावपि तव पादमूलादस्मात्
स्थानात् एकमपि पदं न चलतः नान्यत्र गच्छतः पादानां गति-
युक्तानां मूलभूतौ त्वत्पादौ तस्यापि चेन्मूलं गताः तदा कथमन्यत्र
गच्छेयुः त्वत्पादौ तस्यापि चेन्मूलज्जताः तदा कथमन्यत्र गच्छेयुः
अन्यथा वृक्षायामपि गतिः स्यात् मूलज्जतानां अस्मात्स्थानादिति
वक्तव्यं यच्च पादमूलादित्युक्तं ततस्त्वद्गमने न सर्वत्र गन्तुं
शक्यते न तु त्वद्गतिरेकेणेति आप्तम् अतः कथं यामः
शकटादिना प्रेषणीया इति चेत्तत्राहुः अथो अथ तत्र गत्वा
किं करवाम यथा शकटादिकं गृहे पातनार्थं साधनमस्ति न
सैवं हस्तयोः कार्यकारणं किञ्चिन्नैकिकसिद्धं न केवलं
गमनेन प्रयोजनं किन्तु पित्रादिसेवार्थं गमनं तद्भावाद्यर्थमेव
गमनमिति भावः । तदाहुः अथो अथ किं वा करवामेति हस्तनि-
वेद्या कृतिः भिन्नप्रक्रमेण भगवद्भावेन भवतीति तथोक्तम् अनेन
स्नानपानमप्यद्यक्यं निरूपितम् आशामावे सर्वत्रैव शोषात् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अन्यास्तु स्वीये प्रमाणं सरसं द्योतयन्त्यो मोक्षोर्चकवर्तिन् ।
न वयमन्यार्थमागताः किन्तु त्वया चोरितं प्रतिस्वप्नमेव
जिघृक्षु इत्याहुः—चित्तं भवता अपहतं न च तत्रान्यत्रो-
रप्येव तव कोप्यधिकः प्रयत्नोऽभूदित्याहुः—सुखेनेति । वेणु-
रन्ध्रेषु फूत्कारमात्रेणैवेत्यर्थः । न च तच्चित्तं धनमस्माकमप्यत-
मित्याहुः—यच्चित्तं गृहेषु सर्वेष्वेव निःशेषं विशति अतस्त-
दपहारेण त्वयाऽस्माकं सर्वाण्येव गृहाणि लुपिततानीति
ध्वनितं वस्तुतो गृहेष्वस्माकं चित्ताभावात्तानि ज्वलन्तु सं-
ज्वलन्तु वा किमस्माकं तैरित्यनुध्वनितम् अनिशमोक्त्या गृहेषु
श्रोत्रादीन्द्रियेषु तत्तत्साफल्यार्थं यत् निर्विशति यद्विना सर्व-
ेन्द्रियाण्यपि विफलीभवन्तीति भावः । अतश्चिरापहारादेव
सर्वेन्द्रियाण्यपि त्वयाऽपहतानीत्याहुः—करावपि यौ गृहकृत्येषु
निर्विशतं उतेनि नेत्रे श्रोत्रे अपि एतानि सर्वाण्यप्यपहतानी-
त्यर्थः । ननु, मोक्षं तावद्गच्छत श्वः परश्वो वा विविच्य
वश्चित्तं दास्यामीति तत्राहुः—पादावास्माकं पदमेकमपि न चलतः
यद्विनेत्यर्थः । अतश्चिरं देहि तत् एव याम इति
भावः ॥ ३४ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

अथ द्वितीयदिक स्थिताः प्रतिपात ततो गृहानिति यदुक्तं
तत्प्रतारणमात्रं त्वयैव चित्तादीनामपहतत्वेनाशक्यत्वाच्चिति परि-
हरन्ति—चित्तामिति । यदस्माकं चित्तं सुखेन हेतुना गृहेषु
निर्विशति—निर्विशोभु[प्र]तिभोग्ययोः इति कोशात् सुखमोगमनु-
भवतीत्यर्थः । तत् भवताऽपहतं मास्तु चित्तं स्वकराभ्यामेव
गृहकृत्यं सेत्स्यति वस्तत्राहुः—करावपि । ननु, हत-
ज्ञानक्रियाधिकरणाभिरत्रा किं कार्यमिति तत्राहुः—गृहकृत्य
इति । तव सेवायां तु द्वयमपि चलत इत्यर्थः । ननु, तत्र
गतानां तत्रत्यकरणीयपरायां चिरादिकं तत्रैवाविशेदिति तत्राहुः,
पादाविति । अत्रागमनं तु त्वद्गीताकर्षणेनेति भावः । नन्वबला
मयैव गच्छता सह गम्यतामिति चेन्मैवं मैवमिति परिहरन्ति
करवाम किमेति ॥ ३४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

तथात मा चिरं मोक्षमित्यस्यापि दाक्षिण्यार्थेणैवैव
द्वितीयायै तदशक्तत्वेनैव आनन्दिकारं मत्वोरास्माहुः—चित्तामिति ।
यत्रोचितं सुखेनाज्ञाया अन्तर्धात्मकसुखबुद्ध्या वा गृहेषु
निर्विशति तच्चित्तं भवतापहतं स्वस्मिन्नाकुण्ठं त्वयैव निर्विश-
यत्वा, यच्चित्तं गृहेषु निर्विशति तत्सुखेन सुखरूपेण भवताऽपहतं
नित्यपरमानन्दधनरुचिविशेनेन दुःखप्राप्त्यगृहेषु विद्यतीति भावः ।
यद्वा, भवताऽपहतं यच्चित्तमनिदाविमहात्वेन तत्तापोपशमाय
प्रमासिद्धमरुमरीचितायसदृशगृहेषु निर्विशति तत्सुखेन सुखादि-
स्वत्साक्षात्कारेण भवतापहतं भवत्स्वनिष्कामादितापेन हत-
रहितं जातं तथा च सुखादिबलासेन विनततापत्वेन मरुमरीचि-
कपगृहेषु सुखजलप्रमाभावेन च न तत्र निर्विशति यौ नः

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

करावपि गृह्यकृत्ये निर्विशतस्तावपि भवताऽपहृतौ तव सेवा-
मेव रोचयतः प्रतिपदं व्याख्यानन्तु पूर्ववत् । यद्वा, श्रुतिरूपाणां
नाशितं तात्पर्यं सुखेन सुखरूपेण भवताऽपहृतं न हि परमानन्द-
रूपं ब्रह्म विहाय निःसुखे निष्फले गृहाद्यर्थे श्रुतितात्पर्ये
सम्भवात् फलवदर्थोपबोधकत्वाद्देवस्य तथाकरोति अनुष्ठानो-
पलक्षणं पादाविति पदप्रवासेश्च नस्त्वद्विषयेवेति भावः । नन्वत्र
स्थितानां मद्रूपमाधुयं दर्शनलुब्धानां तादृशं जातऽतस्तत्र
गन्तव्ये तत्र गमने पुनः पूर्ववदेव भविष्यति तत्राहुः—पादा-
विति । नैः पादावपि तव पादमूलाधरणसन्निधानात्पदं चरण
भावमपि न चक्षत अतो गमनमेव कचित्तस्य भवताऽपहृतत्वात्
पादयोर्गतिर्लोपात्कथं ब्रज यामः करणोश्च भवताऽपहृतत्वात्कथं
करवाम तत्कर्मस्त्रिषाधनत्वसुखत्वप्रमाभावात् किं करवाम इति
भावः । किञ्च, तथापि चित्ताद्यपहरणे गृहादिभिः सुखत्वापादने
गृहगमनायैव मुक्तौ च कस्य चित्पिशा खान्ने ब्राह्मणस्त्रपुत्रयोः
भोजनतन्निशारणश्चापनन्यायापाप्तः ॥ ३४ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगृहायदीपिका ।

यद्यपि वनदर्शनार्थमागतास्तस्य च जातत्वादितः परं प्रति-
यातेत्युक्तं तत्राह—चित्तमिति । गृहादिषु यश्चिन्तं सुखेन
निर्विशति तत्त्वयाऽपहृतम् एवमपि यद्वा, तदपहारेण भगवतः
प्रेयास इत्याशयेनाहुः, सुखेनानन्दस्वरूपेण तथा च साक्षा-
दानन्दस्वरूपे त्वेति लब्धावस्थानं चित्तं गृहेऽपि न निर्विशति
दूरे वनदर्शनादौ तत्प्रवेशः तथा करावपि गृहोचितकृत्ये न निर्वि-
शतो दूरं पुष्पफलाद्युपवयः नहि कररहितः कस्मिंश्चित्कर्मणि केन
चिन्नियुज्यते इति भावः । तथा च तव पादमूलात् त्वत्समीपात्
पादौ पदं न चक्षतः नान्यत्र गच्छतः तव पादमूलादित्यनेन
त्वत्पादसाक्षिण्यं चेत्तदा सर्वत्र गन्तुं शक्ताविति सूचितम् अतो
गमनसाधनाभावद्रव्यं कथं यामः । ननु, भवतीनां पदभ्यां गमन-
सामर्थ्यं नास्ति चेत्तर्हि शकटादिना प्रेषयिष्यामीति चेत्तत्राह,
करवामेति । अथो अथ तत्र गत्वा किं करवाम तत्तद्व्यापार
साधनचित्तादिस्त्वयाऽपहृतत्वादिति भावः । मनमिच्छापक्षे न च
वनशोभादिदर्शनार्थमागताः नापि तव सङ्गमार्थमपि तु चोरितं
स्त्रचित्तं गृहानुमागता इति नमं व्यञ्जयन्त्य आहुः, चित्तमस्माकं
अपहृतं केनेति चेत्तत्राहुः भवता चोरचक्रवर्तिना । ननु, भव-
त्योऽत्यन्तमिथ्यावादिन्यः वनस्थेन हि मया तदायासरहितेन
कथमपहृतमिति चेत्तत्राहुः, सुखेनानन्दाद्येन वेणुरवादिभृत्यसङ्गावे
तदपहरणे को वा तव प्रयास इति भावः । नचेदं स्वरूपमेतदप-
हारेण सर्वस्यापि गृहादेष्टुमिच्छितत्वादित्याशयेनाहुः, यश्चित्तं गृहेषु
सर्वेषु बाह्येषु शब्देषु आदिरूपेषु च निर्विशेषेण विशति तदप-
हृतमित्यर्थः । अतः करावपि यौ गृह्यकृत्ये निर्विशतः उतेत्यनेन
नेत्रादीनामपि सङ्गः । ननु, सम्प्रति गच्छतः श्वः परश्वो वा
दास्यामीति चेत्तत्राहुः, पादौ तद्विना तव पादमूलात्पदं न चक्षतः
श्रुतस्य चोरस्य त्यागो न न्याय्य इत्यपि ध्वनितम् अथो अतो
ब्रजं कथं याम गत्वा च किं करवाम सर्वसाधनचित्तरूपधना-
भावादित्यर्थः । यद्वा, किं करवाम चित्तादेः सर्वस्यापहारादौ

भवन्तं प्राप्याऽपि तद्गृहे दातुं त्वां गृहीतुं नेतुं राजाद्यत्र आक्रौ-
शनार्थं गन्तुं चाशक्तत्वात्तस्मिन्नादिमन्त्रश्लोकादिकचोरे किङ्कुर-
वामेति भावः । यद्वा सुखरूपेण भवता चित्तादेरपहृतत्वात्
गृहादीनि ज्वलन्तु समुद्धन्तु वा किम्पस्माकं तैरतस्तस्मात्पश्य-
दत्र नोच्चारणीयमिति भावः । भानिनीपक्षे । ननु, तिष्ठतु विवादः
सम्प्रत्येव भवत्यः समागताः रात्रावत्र विभ्रम्य प्रातर्गमिष्य-
थेति चेत्तत्राहुः, चित्तमिति । सत्यमुक्तं त्वया तथापि गृहेषु
भवता जायमानेन सुखेन चित्तमस्माकमपहृतं यद्यस्माद्गृह-
कृत्येषु निर्विशेति करावपि तत्र निर्विशतः । ननु, भवतु तथाप्य-
तिसुकुमारत्वात्पदमपि गन्तुमशक्याभ्यां पद्भ्यां कथं गमिष्य-
थेति चेत्तत्राहुः, पादौ तव पादमूलात्कथं पदं न चक्षतः किन्तु
चक्षत एव ततः कथं ब्रजं न याम अत्र स्थित्वा च किं
करवामः । यद्वा, यद्यपि पादौ पदमपि गन्तुं न शकौ तथापि
तव पादमूलात्कथञ्चिद्भ्रजमेव शनैःशनैर्याम अन्यथाऽत्र स्थित्वा
किं करवामेत्यर्थः । निवृत्तिपक्षे । ननु, सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वे
कर्मणस्तत्तात्पर्यविषयत्वात्तदनुष्ठानादेवैवमर्थं प्राप्तमित्याशङ्क्य
नस्त्वज्ञानात्पूर्वं तद्वैयर्थ्यमाशङ्क्य तत्तदुत्तरं नाद्यः “यत्र तु
द्वैतमिध भवति तदितर इतरं पश्यति” इत्यादिना संसारदशायां
क्रियाकारकादेः साक्षात्तामिधानात्तद्वैयर्थ्याऽनवगमात् न
र्हतीत्यर्थः “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्” इत्यादि वा
तदुत्तरं तद्वैयर्थ्यस्येष्टत्वादित्याशयेनाहुः, चित्तमिति । सुखरूपेण
भवता चित्तं मदापहृतं सन्निधानन्दधनेन प्रत्यगमिष्ये परमा-
त्मनि तं यदा क्षीने तदा गृहेषु बाह्येष्वप्यन्तरेषु च न
निर्विशति अत एव करावपि गृह्यकृत्ये न निर्विशतः पादौ
पदमपि न चक्षतः यथा च सर्वेन्द्रियव्यापारनिवृत्त्या तत्त्व-
विधः कर्माधिकाराभावात्तदपेक्षेच्छया कर्माऽनुष्ठानादेवैवमर्थं
नास्ति दोषः—

“नैव तस्य कृते नार्थो न कृतेनेह कश्चन ।

नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपभयः” ॥

इत्यादिशास्त्रादिति भावः । अतस्तव पादमूलादयं ब्रजं कथं
याम कर्मकाण्डेऽस्माकं तदानुगुणवाऽसम्भवो श्रुत्यानुगुण्यं
कथं भजाम स्नासामप्यस्मदनुपापित्वात् गत्वा च किङ्कुर-
वामः क्रियाकारकादिप्रतिषेधबोधिकानामऽस्माकं तदानुगुण्य-
ऽसम्भवादिति भावः ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्युक्तं प्रतिपातं ब्रजमिति तदशक्तमित्याहुः—चित्तमिति ।
यश्चित्तमेतावन्तं काळं गृहेषु निर्विशति तत्सुखेन परमानन्देन
गृभवता अपहृतं स्त्रप्रवर्णं कृतं तथा करावपि यौ गृह्यकृत्ये
इकार्यं निर्विशतस्तावपि भवताऽपहृतौ स्त्रचरणस्पर्शलिप्सू-
कृतौ तथा पादावपि तव पादमूलात्पदमपि न चक्षतोऽतः
कथं ब्रजं यामः यास्यामः अथोऽनन्तरं तव मियं किं कर-
वाम वाशब्दात्किमपि तव यत्र करवाम तदाकापये-
त्यर्थः ॥ ३४ ॥

सिञ्चाद् ! नस्त्वदधरामृतपूरकेण हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् ।

नोचेदयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ! ते ॥ ३५ ॥

भाषा टीका ।

जो हम सुवन को चित्त गृह के काम काज में सुख
सो लग ग्यो हो, सो चित्त तो तुमने हर लियो, और जिन
हाथन सू घर के काम कस्ती हीं तिन हाथन की शक्ति हर
लीनी, और या मन की शक्ति हूँ तुमने हर लीनी, ताम्
अब पाय एक पैड हूँ नहीं चले हैं, ता हूँ पै आपने ये
धुनि बांधि राखी है—कि—“ तुम ब्रज को जाओ ब्रज को
जाओ ” सो आपही कही जब हमारे पांय नही चले हैं
तब आप के चरणारविन्द के समीपमें कैसे ब्रज कू जाय ?
और वा ठौर जाय करके हूँ कहा करै ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अतोऽङ्गं ह कृष्ण ! नोऽस्माकं तवाधरामृतपूरकेण तवैव
हाससहितनावलोकनेन कलगीतेन च जातो यो हृच्छयाग्निः
कामाग्निस्तं सिञ्च नोचेदयं तावदेकोग्नितथा विरहाज्जनि-
स्यते योऽग्नित्वात्तं चोपयुक्तदेहा दग्धशरीरा योगिन इव ते
पदवीमन्तिकं ध्यानेन याम प्राप्नुयामः ॥ ३५ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

सिञ्च निर्वापयेत्यर्थः । जलप्रवाहेणाग्निमेवेति रूपकतो जेबम
आवो क्रियानिर्देशः परमातिवैयर्थ्येण न इत्यस्य हृच्छयाग्निना
समासान्तः प्रविष्टेनापि सम्बन्धः त्वच्छब्दस्त्वमा जनिताग्नेस्त्व-
यैव निर्वापणं युज्येतेति विवक्षया पूरकशब्देनाग्नेर्महत्तापि ध्वनिता
अन्यथा अल्पेनैव जलेन निर्वापणसिद्ध्या पूरकशब्दोऽनु-
पयोगः स्वार्थे कः हासादीनां क्रमेण धूतेन्यनवातत्वं ध्वनितं
हृदि शोते वसतीति हृच्छयः कामः अतस्तत्त्ववर्तकौषधस्याप्यन्तः
प्रवेशनापेक्षयाऽधरामृतपूरस्य पानं तथाऽनन्यप्रतिकार्यं च
सूचितं यद्यपि नाधिकानां नायके सम्भोगप्रार्थनं व्यङ्ग्यैवोपयुज्यते
न तु साक्षाद्युक्ततया तथापि लोकोत्तरमौढानुरागाणां तासां
परमार्थिभरेण विचारापगमात्तत्रात्र विरुध्यते । यद्वा, त्वदधरा-
मृतपूरकेण त्वदधरामृतेन वर्णमवतामिव गतेन भोतृजनान्
पूरयति प्राप्तायतीति त्वदधरामृतपूरकं वचनं तेन हृच्छयाग्नि-
हृदयवर्तिसन्तापं सिञ्च नाशयेति वचनामृतेनाऽस्माकं तापं
नाशयेत्यर्थः । नो चेत् यदि न सिञ्चसि ध्यानेनेति अरण्ये या मतिः
सा गतिरित्यादिन्यायेन निजेषु सिद्धौ परमोत्कण्ठया साधन-
विशेष उक्तः । यामेति सम्भावनायां प्राप्स्याम एवेत्यर्थः । तत्र
स्वासम्भावना त्वत्सत्त्वमभावेन नास्तीत्याशयेन सम्बोधयन्ति
सखे इति । अन्यसौवर्ण्यमित्यत्र यद्वा, त्वत्पादयोरैव ध्यानेन चिन्तया
यो विरहाग्निस्तोनोपयुक्तदेहाः तत्र ध्यानेनेति विरहाग्नेरधिको-
द्दीपने साधनम् यद्वा, विरहजाग्न्युपयुक्तदेहानां गोपीनामिव ध्यानेन

पदयोः पदवीमः अन्तिकमित्यात्यन्तसंयोगमित्यर्थः । याम यास्याम
एव अतः शाठ्यमात्रं स्त्रीवधमात्रं च तवावरोक्ष्यति वयं तु त्वत्
संयोगमवश्यं प्राप्स्याम एवेति यद्वा विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा अपि
पदयोः पदवीं मोक्ष इत्यर्थः । ननु, कथम्भङ्गकानां मोक्षः स्यात् तत्राहुः
ध्यानेन मोक्षस्यैव चिन्तया वाञ्छयेत्यर्थः । ननु, तथापि नासौ यो
घटेत तत्राहुः—सखे इति । सख्येनेदमेव हितं नः क्रियतामित्यर्थः
इति महार्थोऽत्यन्ताभाव प्रार्थनं मोक्षस्यात्यन्ताभावता श्रीमान-
वतामृते विवृतैव । यद्वा, ध्यानेन वा पदवीं वैकुण्ठारूपपदं तां
यामेति कदाचिद्भक्त्यादीनां केनचिद्भुक्तेन मोक्षादिप्रार्थनमितं बुद्ध्या-
वनविहारैरुपेक्षायां तासां भवैकुण्ठलोकप्रार्थनमपि दुःखमरा-
देव । यद्वा, ध्यानविषये वा विरहजाग्न्युपयुक्तदेहाः गोप्यस्ता अपि
भवत्पदाब्जान्तिकं नयाम नेष्यामः किमुतात्मानमित्यर्थः । इयं प्रेम-
मदोक्तिः किं वा न यामेति सख्येन प्रार्थनमेव । यद्वा, तव
पादयोर्ध्यानेन विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा वा गोप्यस्तासां पदवीं याम
मरिष्याम इत्यर्थः । ततस्त्वमनुतपस्यसदित्यभिप्रेत्याहुः—सखे इति ।
तासां तेनैव देहेन रासक्रीडाप्राप्तिपक्षे च पत्यादिभिः वृत्तत्वा-
त्सम्बोचनायं ध्यानाच्च क्षणं तासामनागमनेनान्यदशमननात् । यद्वा,
ध्यानेनापि तव पादयोरन्तिकं यास्यामः किं काका त्वया पश्चात्
प्रार्थिता अपि न यास्याम एवेति किं वा सर्वेषामप्रीयुके अस्मिन्
जन्मनि तदसिद्ध्या परस्मिन् तस्यासम्भाव्यत्वात् । यद्वा, विरह-
जाग्नेरेव उपयुक्ता उचिता देहाः न तु सम्भोगामृतयोग्या तासां
ताः अधुनात्र तदसिद्ध्या काजान्तरेऽपि जन्मान्तरेऽपि विरहस्यैव
निश्चेयत्वादिति भावः । यद्वा, जन्मान्तरे ध्यानेनापि ते पदयोरन्तिकं
मार्गमपि वा यामेति प्रेमार्तिभरेण प्रार्थनं तत्र च सखित्वेनैव
इत्याशयेन सम्बोधयन्ति—सखे इति । अलमतिविस्तरेण अनेन
तथातेत्यस्योत्तरं हृच्छयाग्निनिर्वाणो सति यत्नाद्यातुमपि शक्नुमः
अन्यथा च मरिष्याम एवेति किं तत्र याताकिनेति श्लेषार्थः
अङ्ग ! हे महात्मपट ! नः अस्माकं हासावलोककलगीतेन सहजेन
जातो यस्तव हृच्छयाग्निस्तं त्वदधरामृतपूरकेणैव सिञ्च अस्माकं
मध्ये सा काचिन्नास्तेव यस्या अधरामृतेन सकामाग्निं सेह्यः
सीत्यर्थः । इति स्ववर्णाणां सर्वेषां नैरपेक्षं सूचितम् । अथ च
स्वामीष्टपरममधुरवस्तुनि दुर्लभे सति लुब्धैः स्वस्यैवाधरपुटी
लिङ्गते इति तस्मैमङ्गी व्यङ्ग्या नो चेत् यद्येवमभूत्वा पन्थानः
मस्माकं निरुध्नून् सुगमहासं विरससि तदा वयं स्वपतिविरह-
जाग्न्युपयुक्तदेहावरममेव वरं प्रियमहीत्यर्थः । तथापि सखे !
सेन्द्रिये ध्याने चिन्तनेपि तव पादयोः पदवीमपि न याम न
यास्याम इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

तर्कं द्वितीयद्विकूलितं अपि पुनराशामेवोत्कण्ठता स्फुट-
मेव वक्ष्यस्तत्पूर्वैरवश्यंमाविर्तामौढया निर्दिशंस्वस्तपात-
प्रसाध्यामेन त्वयि दोषमात्रं पश्यैवस्यतीति सीखा विवक्षितम्

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

उपसंहरति-सिञ्चेति । निर्वापयेत्यर्थः । आहो क्रियानिर्देशः परमार्थे
धैर्यगुणैः न इत्यस्य हृच्छयाग्निनैव सम्बन्धः । तत्पुरुषस्वो-
त्तरपदप्रधानत्वात् हासस्य सम्बन्धिपदं तवेत्येव लक्ष्यते प्रक-
रणावलात् विनापि त्वच्छब्दमर्थबोधे सति तन्निर्देशस्त्वया जनि-
ताशेस्त्वयैव निर्वापणं युक्तमिति विवक्षया पुरश्चदेनाग्ने-
महत्त्वमपि ध्वनितम् स्तार्य कः हासावलोककलगीतयोः क्रमेण
धृतवातत्वं ध्वनितं हृदि श्येते वसतीति हृच्छयः कामः अत-
स्तत्त्वित्तनोषधस्याप्यन्तःप्रवेशनापेक्षयाऽध्वरामृतपूरस्य पानं
तथाऽनन्यप्रतिकार्यत्वेन सूचितम् । इदञ्च सम्भोगस्य साक्षात्
प्राप्तये तदीयवेणुननुमाधुर्यमधुमसचिच्चानां लोकोत्तरप्रौढानु-
रागास्तिनसितमहोत्कण्ठावशुनिष्ठानां रसेनापि न विरुध्यते
निषेधार्थोच्छ्रिततथैवोक्तत्वात् नितरामिति व्यतिरेकेण तदेव
हृदयन्ति नो चेत् ? यदि न सिञ्चसि तदापि ध्यानेनेति "मरणं
या मतिः सा गतिः" इत्यादिन्यायेन याम सम्प्रत्येव प्राप्स्याम
इत्यर्थः । प्राप्तकाले लोटं तत्र च सखे इति सम्बोध्य स्त्रेषु स्नेह-
मुद्राधयन्ति अत्रान्वयकमेवाभिप्रायश्चेति । ननु हासाविजहृच्छयाग्नि
सेकं साधनं मम जलभाजनमत्र किमिव दृश्यते इति परिहास-
माशङ्क्याहुः-अमृतेति । अमृतेनैव तत् सिकं स्यात् ननु जला
दिना तत्रापि तस्य पूरेण ननु यत् किञ्चिन्मात्रेण स्तार्य कर्त्तुं
तेनैवेत्यर्थः । ननु, तदपि दुर्लभं कुत्र लप्स्ये तत्रापि तस्य पूरस्या-
त्वन्तासम्भव इत्याशङ्क्य कथमिदं गोपयसीत्याहुः, त्वदधरेति ।
अहो नाभ्येनामृतेन तच्छान्तिः स्यात् किन्तु त्वदधरसम्बन्धिनैव
तत्रापि तस्याग्नेरत्यन्तवृक्ष्युवतीकोटिभिरप्यपरिसमाप्येन तत्पूरे-
णैवेति महातृष्णा सूचिता एवमग्रे वक्ष्यमाणस्यामृतस्य च परम-
वैलक्षण्यं । ननु, ध्यानेन यामेति भट्टिति देहत्यागं सूचयन्तीनां
भवतीनां तत्साधनं न दृश्यते तत्राहुः-विरहेति । अथ अन्या इव
किं वक्ष्यमनुसागद्भिनाः येन बाह्यमग्र्यादिकं तत्साधनं मृग्यामः
किन्त्वन्तरेण स्तुत एव तदुद्देश्यतीति भावः । अन्यस्यैः । यद्वा, एवं
विवक्षितमुपसंहरन्त्यो ननु, दुर्घटेऽस्मिन्नर्थे कथमिति त्वरयथेवा-
शङ्क्यातिदुःखात् दुर्घटत्वमेव सत्यमित्याहुः-नोचेदिति । ध्यानेपि
नैव याम यतः विरहजाग्नेरेव उपयुक्ता उचिता देहा न तु संयोगा-
मृतयोग्या यासां ता अधुनाऽत्र तदुसिञ्चयाकाशान्तरेऽपि जन्मान्तरेऽपि
विरहस्यैव निश्चेयत्वादिति (निश्चितत्वादिति) भावः । सखे इति
तस्यापि तत्र भाविदुःखं दर्शयन्ति-यद्वा, भट्टिति तत्प्राप्त्यभावेन देह-
त्यागं सूचयन्त्य आहुः, जन्मान्तरेपि ध्यानेनापि ते पदयोरन्तिके मार्गे-
मपि वा यामेति प्राथ्येन तत्र च सखीत्वेनैवेत्याशयेन सम्बोधयन्ति-सखे
इति । अनेन सुमध्यमा इत्यस्योत्तरं भवदाशयेदशसद्गुणदेहोपि
त्याज्यस्त्यक्तेपि तस्मिन् भवाज्ज त्याज्य इति श्लोकद्वयमिदं
मैश्वर्यमयार्थेऽपि प्रायः समानम् निषेधार्थेऽपि तस्मात् अङ्ग, हे
महात्मपट ! तः अस्माकं हासावलोककलगीतेन सहजेन जातो
यस्तव हृच्छयाग्निरुत त्वदधरामृतपूरकेणैव सिञ्च अस्माकं मध्ये
सा काचिन्नाशयेव यस्या अध्वरामृतेन स्त्रकामार्गं सेक्ष्यसी-
त्यर्थः । इति स्त्रवर्गाणां सर्वथा नैरपेक्षं सूचितम् । अथ च
स्त्रामीष्टपरममधुरवस्तुनि दुर्लभे सति लुब्धैः स्त्रस्यैवाध्वरपुटी
लिङ्गते इति नर्मभङ्गी व्यङ्ग्या नो चेत् यथेवमभूत्वा पश्यान्
अस्माकं निरुन्धन् दुराग्रहाज्ज विरमसि तदा वयं स्वपतिविरहजा-

ग्युपयुक्तदेहा भवेम वरं श्रियेमहीत्यर्थः । तथापि ध्याने चिन्तनेऽपि
तव पादयोः पदवीमपि न याम न यास्याम सखे इति वाक्य-
क्रोडार्थं प्राप्तसख्यत्वेनाऽस्मत्समनिष्ठां जानास्यपीति भावः । यद्वा,
चेदिति निश्चये "अथ पदं त्वमविता यदि विघ्नमुद्धि" इति वक्तुं
ततश्च नैव विरहजाग्युपयुक्तदेहा वयं ततो ध्यानेऽपि नैव
यामेति ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तर्हि किं मया विषेयम् ? इत्यत्राहुः-सिञ्चेति । अङ्ग
हे कृष्ण ! तवाध्वरामृतस्य पूरकेण प्रवाहेन नोऽस्माकं हासयुक्तेन
तवाऽवलोकनेन मधुरवेणुनादेन च जातं हृच्छयाग्निं कामार्गं सिञ्च
शमय नो चेद्यद्येव न करोषि तर्हि हे सखे ! वयं भवद्वियोगजग्निना
दग्धदेहाः सत्यः त्वच्छानेन साधनेन तव पदयोः पदवीं याम
प्राप्नुवाम त्वयाऽनुपयुक्तं व्यर्थमिदं शरीरं त्वद्विरहाग्निना
दग्धत्वा त्वच्छानेन त्वत्सन्निधिमेव प्राप्स्यामः मृत्वापि त्वां न
त्यजेति भावः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तर्हि भवतीनां किमभीष्टमित्यत्राहुः-सिञ्चेति । पूरकेण प्रवा-
हेण हाससहितावलोकनेन कलगीतेन मधुरगानेन जातो हृच्छयः
कामः स एवाग्निः तं सिञ्च अमिषिञ्च शमय, नो चेत् न शम-
यसि चेत् ? विरहजातेनाग्निना उपयुक्तो गृहीतो देहो यासां
तास्तथा ॥ ३५ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

हे विमो ! करणीयं वर्त्तते करिष्यामश्च तदेव, त्वम् यदि
एवं करोषि तदा तत् करिष्याम एव किं मया कर्त्तव्यमिति
चेच्छ्रयतामिति पुनर्मध्या धीरा एवाहुः-सिञ्चाङ्ग न इत्यादि ।
हे अङ्ग ! नो गीतजं कथनजं हृच्छयाग्निं सिञ्च हृदि श्येते
हृच्छयो योऽग्निर्मेवपुपेक्षाप्रतिपादकवचनरूपोऽग्निः तं निर्वापय केन
त्वदध्वरामृतपूरकेण प्रशसायां कः हे हासावलोककलहास-
सहिता अवलोककलानिरिक्षणसौष्ठवं वक्ष्य नो चेत् यथेव
न करोषि तदा विरहजाग्युपयुक्तध्यानेन ते तव पदयोः पदवीं
याम न तु यास्यामः एकोऽग्निर्गोऽयं वर्त्तते स तु दाहक एव
न मारकः मारकस्तु विरहज एव अयन्तु गीतजत्वात् वाग्ज
एव तेनानेन शुष्कास्तेन तत्त्वणमेव भस्मीभविष्याम इति
वाक्यार्थः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अङ्गवता शीघ्रं गच्छतेत्युक्तं तत्राहुः-सिञ्चाङ्गेति । वयं
शीघ्रमेव गमिष्यामः यदि त्वं प्रतिवन्द्यं न करिष्यसि अनेन
तूष्णीभावेऽपि मरणं परावृत्तौ तु न किञ्चित्कथ्यम्

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

हे भङ्ग ! त्वदधरामृतपूरकेण त्वदधरामृतप्रवाहजलेन नो हृच्छ-
भाग्निं सिञ्च स चाग्निः त्वयैवोत्पादित इति तत्कारणमाहुः—
हासावलोककलगीतजेति । तव योऽयं हासपूर्वकः अवलोकः कल-
गीतं च ताभ्यां जातो यो हृच्छयः कामः स एवाग्निः हासः
कामजनकः अवलोकः सन्धुक्त्याकर्त्ता गतिवायुरिव तत्रापि
कलगीतं सर्वतो वायुः सोऽपि जातो हृश्ये हृद्यगामि च
त्वदधरामृतमेव पुरो हि वस्तु प्रवाहयति तस्यात्र सिञ्चन-
करणत्वेनोत्थाग्रेरतिमहत्त्वं ध्वन्यते अतो युक्ता सिञ्चनोक्तिः
अलौकिकश्चाग्निः अलौकिकेनैव शास्यति कन्दर्पो हि मृतो
ज्वलति स हि जीवन् अग्न्यवस्थां त्यजति नान्यथा अमृते-
नैव च जीवति तत्रापि न देवमोक्षेन अन्यथा तैरेव जीवितः
स्यात् सृष्टिकारणत्वात् नास्य मोक्षः अतोतिगुप्तेनैवाधरामृ-
तेन तस्य जीवनम् अतः सिञ्चनमेवोक्तम् अन्यथा निर्वापण-
मेव प्रार्थयेयुः कामे जीवति जीविष्यामः अन्यथा स स्वयं
ज्वलन् अन्यानपि ज्वालयिष्यति तदाहुः—नोचोदिति । सिञ्चनेन
यदि मन्त्रवादीव न जीविष्यसि तदा विरहं जनितो योऽग्निः
तेनोपभुक्तेहा ध्यानेन ते पदयोः पदवीं यामः स्वयं स्तन-
मार्गाज्ञानात् त्वं च सखा येन मार्गेण गमिष्यसि तेनैव वय-
मपि यास्यामः । यथा त्वमधुनास्मभ्यमर्शिप्रदस्तथा वयमपि
तथाभूतास्तुभ्यं पश्चात्तापादिहेतवो भविष्याम इति गूढामि-
सन्निहते पदयोः पदवीं यामेति वक्तीयामिति श्लेषमपेक्षं गते
त्वन्तर्वाग्मिणा कचिद्गन्तव्यं देहान्तरस्य तु जोरपत्तिः बीजस्य
दग्धत्वात् हरेर्गैव दग्धो न कामः प्रयोदति स विपरीतो रहोभवति
तत्रापि विशिष्टो विरहः एकान्ताभावरूपो वा अनेन त्वया
सह एकान्ताभावे विरहत्वं यद्यपि पूर्वोक्ताग्निनैव दाहः सम्भ-
वति तथापि मरुमसात्करणेन तस्य सामर्थ्ये वायवसर्वाङ्गेषु
सुहृमावयवेष्वप्यग्निः प्राविश्य नोद्बुद्धो भवति यथा वह्निस्त्व-
न्नेन शुष्कं काष्ठं ज्वलति तत उपाधेरलान्तं गतत्वात् पदयो-
र्गमनम् अतो गमनं दूरापास्तं प्रत्युत मरणमुपस्थितमिति शीघ्रं
प्रतीकारं कुरु ॥ ३५ ॥

श्रीद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंर्द्धिनी ।

अहो ! सम्प्रयोगसमयान्यसमयेऽपि सुन्दरीणां निर्वन्धाः
काया दिवक्षिता ये आसंस्ते श्रीहरश्चाक्षिने हृष्टास्तथैव मधु-
पातान्यसमयेऽपि भाववतीतामासां निलज्जं वचनं शुभ्रवित-
मास्ते तदधुनापि न श्रूयते हस्तं हस्तं वेणुनादेन कामप्रभेन
नोन्मादिताः पुनश्च वाचःपेशैर्विह्वलीकृताः यश्चालस्य राज्ञा
विवेकभ्रमैर्वैर्यादीनि तिष्ठन्ति तस्मिन्मग्नपहतं तदप्येताः प्रायः
सलज्जमेव भावन्ते न त्वाभ्यन्तरभावमधुनापि वाचा सम्य-
गुद्वादिष्यन्तीति मनसि परामृशति सति श्रीकृष्णो काश्चित्
मुख्यतमा उन्मादसञ्चारिप्राबल्येन विपर्यस्तीकृतप्रकृतय आहुः
सिञ्चेति । अत्र हासेत्यस्य सम्बन्धिपदमर्थासवेत्येव लभ्यते ततश्च
अङ्ग हे कृष्ण ! तव हाससहितेनावलोकेन कलगीतेन च जातः
प्रोद्बुद्धः प्रोदीप्तो यो हृच्छयः काम एवाग्निस्तं तवैवाधरामृत-

पूरेण सिञ्च निर्वापय स्वार्यं कः येनैवाग्निः प्रोदीप्यते तेनैव
प्राप्तविवेकेन यदि निर्वाप्यते तदैव तदपराधोपशमः अन्यथा
अग्निदाता गृहादिदाहाद्यं पापं प्राप्नोष्येति भावः । अत्र काम-
मित्यप्रयुज्य हृच्छयपदप्रयोगेनैव ध्वन्यते अस्माकं कामो हि
हृदि श्यते एव तत्र त्वया विना कोऽपि प्रयोधितु न शक्नोति
त्वञ्च वंशीनादेन सहास्मत्कारणरन्ध्रद्वारा हृद्यं प्रविश्य तत्र
शयानं कामाग्निं प्रयोधय हासावलोककृतमधुभ्यां कलगीत-
वातेन च प्रादीप्य तत्रस्थानरमत प्राणान् दग्धुमुपक्रमसे अतस्त-
दाहपापादिभेदेषु चेत् तं निर्वापय नच तत्प्रादीपने तन्निर्वापणे
वा तथायासलेऽपि यतस्ते हासावलोकस्तस्याग्नेरुदीपकः अध-
रामृतं च तस्य निर्वापकमिति तद्वस्तुद्वयं तव मुखचन्द्र एव
वर्त्तते अतो दुर्लभराजपुत्रस्य तवाग्निज्वालननिर्वापणात्मिकैव
खेला भूयसी भूरिशो हृष्टा नत्वग्निज्वालनमग्नयेव एवा त्वयैव
हृश्यते इति नत्वेतानि मे साहजिकान्येव हासावलोककल-
गीतानि एतैर्यदि युवतयो ज्वलेयुस्तदा कुत्र कुत्र कतिशो वा मया
आधरामृतैश्चकितसा कर्तव्येति चेत्सख्यं परस्सहसखीवैव प्राप्त
एव तव तदुद्भूतादनुतापादयं हठो यास्यतीत्याहुः नोचोदिति विर-
हाग्निना उपयुक्तदेहा दग्धशरीरा योगिन्य इव ध्यानेन तव
पादयोः पदवीं याम अधुनैव प्राप्नुयाम अयमर्थः वयं पूर्वजन्म-
स्रकृततपस्कानेवात्मनो जानीमः यदेतज्जन्मनि त्वं नाङ्गीकुरुष्व
तस्मादधुना तपश्चरणार्थं न बाह्यं लौकिकं वह्निं गृहीमः
हृच्छयाग्नित्वाद्विरहाग्नयोः स्त एव सत्त्वात् तत्रापि त्वद्विर-
हाग्निनातिप्रबलीभविष्णुना हृच्छयाग्निरपि मन्दीकरिष्यते एवातो
विरहाग्नावेव प्रायेण हृद्यमानेष्वस्माकं सङ्कुलपञ्चायं मोः कृष्ण-
विरहाग्नि ! कृष्णपादस्पर्शमाशासाना वयं त्वाग्निं स्तप्यान् जुहुम
स्तस्मात् कृष्णस्य पादयोः पदव्यामन्मज्जनैरलक्षिता अस्मा-
स्तथा स्थापय यथा अस्मात्कुचबोरुपथैव तस्य पादौ पतेतां न तु
भूमाधिति ततश्च त्वत्पादमारेणैवोपशान्तहृच्छयाग्नौ वयं
सिद्धमनोरथा एव भविष्यामस्त्वञ्चानिच्छन्नस्यस्मात्कुचस्पर्शसुखं
प्राप्नुवन्नपि स्त्रीवभानुतापमेव भूयांसं प्राप्स्यसीति सखे इति
संख्यादेवेवं चिकीर्षामः सखीरप्यस्मांस्त्वमेव सन्तापयसि चेद्वय-
मपि त्वां सखायमेवं कथं नानुतापयाम इति ध्वनिः किन्तु
प्रेमहतकः खलु तवपि त्वदनुतापपुःखं कोटिगुणीकृत्यास्मभ्यमेव
दास्यत इति जानीमः । किं कुर्मस्माकं दग्धललाटेमवस्त्रिधमेव
विधात्रा सृष्टं तस्मादपरिणामदर्शिन ! कृपासिन्धो ! स्त्रानुताप-
वह्निवीजं किमर्थं वपसि कथं वा तत्फलयोगिनीरस्माञ्च करोषि
मुखं हठमस्मानङ्गीकुर्विति भूयांस एवाऽनुध्वनयः ॥ ३५ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

तदेवमधीरतया दशमीमिव दशमासादयत्यः प्रत्याह्वाने
च तस्मिन्नेव कोषे पठ्येत्सायनस्यो विद्वत्समसहमाना विवाचित-
मुपसंहरन्ति-विज्ञेति । सलम्भमम प्रादावेव क्रियानिर्वहः परमार्थ-
वैयर्थ्येण तथा निर्वापयेति वक्तव्ये सिञ्चेत्युक्तिरनुराधिक्य-
सूचनाय न इति त्वादिति चासाधारण्यस्य अधरामृतानि
वैलक्षण्यं वह्निमात्रस्य जलसेकमात्राद्यन्तर्गतमात्रं पूरकयोति

इति स्मृतेः । ते ध्यानेन सर्वं स्वयं याम तथा च तत्त्वतुपकारः ।
ब्रह्मा, यद्यपि वन्दितस्त्वयैव उवाचित इति भवति । तत्राभित-
लीषणदीपस्तथापि सखे । नास्माकं त्वयि दोषारोपौचित्यं । वयं
स्वयमेधोपयुक्तदेहा इति न तव कालात्मकस्य कालाङ्कुशङ्का
यद्वा, सखे इति सम्बाधनेनाविज्ञातस्य सखस्य ते पदयोः पदवी
योगिन इव याम । ब्रह्मा, "सयुजा सखाया" इति श्रुतिसिद्धसख्ये
तद्वैमुख्ये नः श्रुतिबाल्यत्वापत्त्या वयं तन्न सहामहे तवाप्यस्म-
द्वैमुख्ये तथात्वापत्तेर्धर्मविच्छूतिमदापात्यकष्टवं सख्यानुसारं
भव । ब्रह्मा, नो दाहे सख्येन तथापि खट्वस्यादेवेति वृथा ड्यमा-
ग्रहः । ब्रह्मा, कामो रुद्राय दग्धोऽनङ्गस्तदङ्गप्रविष्टः सम्मोहनी-
दर्शने प्रधायामास तथाऽधुना त्वं नोऽलामध्यन्तेवाप्तमन्यसे अन-
ङ्गत्वे तु तदा मन्यसे एवेति सख्ये नावोचाम । यद्वा, साङ्गत्वे
ऽनङ्गत्वे तथ प्राप्तिः समा किंत्वनङ्गत्वेन प्राप्तो तत्रामेहेन नैष्ठुर्ये
नो माभूदिति विभीम । यद्वाऽविज्ञातसख्यत्वेनाहुञ्जोपि रावणा-
गुहवासार्त्ताग्निप्रवेशकर्तृ गोपगृहवासच्छङ्काभाकरस्य विर-
हागतौ परीक्षसे वयं तु नान्धचित्ता इति त्वदध्यानेन विरहा-
ग्निनोपयुक्तदेहाः प्रह्लाद इवाभीताः परीक्षां दर्शा संवेदा
एव त्वत्पदयोः पदवी सामेति भास्त्वकल्माषाणां नो दाहशङ्का
तवेति मात्रः ॥ ३५ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतमागसतगूढार्थदीपिका ।

एवं दक्षिणादिगतास्तदुक्त्या प्रार्थयन्ते—सिञ्चेति । अङ्ग, हे भगवन् ! मम हृच्छयाग्निं सिञ्च ननु निर्वापय त्वद्विषयक-
कामस्य परमसुखरूपत्वात् यतस्त्वयैवोत्पादित इत्याहुः—हासेति ।
तत्र य उपहासपूर्वकोऽवलोकः कलगीतं च ताड्यां जातो यो
हृच्छयः कामः स एवाग्निस्तत्र हासः कामजनकः अवलोकः
सन्धुक्षणकर्त्ता गीतं वायुरिष तत्रापि कलगीतं सर्वतो वायुः
सिञ्चनं च न बाह्यघृतादिना न स्वर्गस्यामृतेन न चन्द्रस्य
सुधया वा सम्भवति तेषां यथा कथञ्चिदुदरप्रवेशयोग्यानामप्य
ऽनमिषितत्वेन हृदये प्रवेशायोग्यत्वादित्याशयेनाहुः—एवदधरा-
मृतपूरकेणाऽलौकिकेनापूर्वकेणापि सिञ्चन्तास्त्या यथोक्ताग्नेः परम
महत्त्वं सूचितम् सिञ्चनप्रार्थनया भगवद्विषयः काम एवात्म-
जीवनं जाठराग्निवदिति ध्वनितम् अन्यथा स्वस्य यदनुष्ठेयं
तदावेदयन्ति—नो चेदिति । सिञ्चनेन यदि न जीवयसि तर्हि
विरहजाग्निना उपयुक्तदेहाः दग्धशरीरास्ते पदयोः पदवी-
मन्तिकं योगिवद्यामः प्राप्नुयामः उपयुक्तपदेन त्वयोपभोग्य
देहिनां यथोक्ताग्निनोपभुक्तत्वमयुक्तमिति ध्वनितम् ननु,
सिञ्चनेनातिप्रवृद्धः कामाग्निर्दाहको भविष्यतीत्याशङ्का-
निरासाय विरहाग्निनेत्युक्तम् तथा चातिप्रवृद्धोपि जाठराग्निर्गन्धे
घ्नोऽनन्यामे सति न दहति अनशनादिना तदन्त्यामे तु दहति
तथा हृच्छयाग्निरपि स्वभोग्यान्त्यामे तदाशानिदृश्या विरहाग्नि-
रूपेण परिणतो दहतीति भावः । यद्यपि तत्र प्राप्तौ नास्त्यस्माकं
किञ्चिदपि प्रतिबन्धकं तथापि भगवदुपभुक्तदेहानां भगवत्प्राप्ति-
रभिलषिता तद्विषये महद्दुःखमापतन्नास्तिरूपेणावतीर्णस्य
तत्र यथात्मनोऽनोरथपूर्तिर्भवेत्तथाऽनुष्ठानं योग्यमिति सूचयन्त्यः
सम्बोधयन्ति—हे सखे ! इति । अथवा यद्यप्यस्मन्मरणे तत्र नास्ति
काचिद्वानिस्तथापि सखित्वात्पश्चात्तापस्तु भविष्यतीति सम्बो-
धनाशयः ॥ अनभिष्टापत्ते अनेन निर्वेक्षाद्दर्शनार्थं यथा वस्त्रा-
हरणालीलारब्धा तथा निर्लज्जवचनभवणार्थमियं लीला
समारब्धेति विज्ञाय विरूपं प्रार्थयन्ते—सिञ्चेति । आदौ
क्रियापदप्रयोगेणोत्कण्ठान्धक्यं सूचयन्ति—अङ्ग, हे प्रिय !
नः कामाग्निं सिञ्च निर्वापय यतस्तत्र हासावलोककलगीताड्यां
जातश्चोदीतस्तथाचात्मदृश्यशयमेव कामाग्निर्हासावलोककलगीता
मधरोत्तरारणीयां कलगीतलक्षण्येन मन्यन-
दण्डेन प्रबोध्य वाचः पेक्षः प्रदीप्य तत्रस्थानस्मत्प्राप्त्यान्
दग्धुमुपक्रान्तोसि तेदमुचितमतस्तज्जनितपापादिभोषि चेत्तर्हि
ते निर्वापय येनैवाग्निः प्रदीप्यते तेनैव पश्चात्तापेन भट्टिति
यदि निर्वाप्यते तर्हि तदैव तत्पापं निवर्तत इति भावः । ननु,
सम्पत्तिरसम्पत्तिके जलपूर्णमाजनाऽमावात्कथं सिञ्चामि तथा-
चेन्नवेतीनामाग्रहस्तर्हि यमुनासन्निधौ जलनीयमिति सोपहास-
माशङ्क्याहुः—ममृतेन तत्राप्यग्नेः परममहत्त्वात्पूरकेण स्वार्थं कर
ननु, जलमपि यत्र तुल्यं तत्राऽमृतं कुतः स्यात् ? तद्विन्दोरपि
दुर्लभत्वात् तत्पूरः कुत इत्याशङ्क्य कथमस्मज्जीवनसाधनं
गोपायि प्रत्यक्षोपपन्नमानस्य गोपनायोगादित्याशयेनाहुः—एवद-
धरेति । अहो नान्वेनामृतसमुद्रेणापि तच्छान्तिरतोऽस्तु तदैर्लभ्यं
येनामृतेन तच्छान्तिस्तत्तत्र सुखचन्द्र एवास्त्वतो नास्ति तत्र
कोऽप्यायास इति भावः । अनेन ज्वालनोपशमनयोरुभयोरपि

स्वायत्तत्वाद्युभयविधा क्रीडाचिता नत्वेकविधा दुर्लीलाकर्तुं
राजकुमारेष्वपि तथा दर्शनादित्यपि ध्वनितम् हृच्छयाग्निरित्यने-
नान्तरीयदाहात्मको रोगविशेषः त्वदधराभ्युपान्विशेषं मुखे
निधाय पीतेनाऽन्तः प्रवेशसमयेन तत्रस्थामृतपूरकेणोपशान्तिं
गमिष्यति नत्वयैः कोटिमिरप्युपायैरिति ध्वनितम् ननु, मम
स्वाभाविकैर्हासादिभिर्यदि युवत्यो ज्वलेयुस्तर्हि कुत्र कति वा
स्वाधरामृतदानेन चिकित्स्या इति चेत्तत्राहुः—नो चेदिति । यदि
न सिञ्चसि तर्ह्ययमेकोऽग्निस्तेन शोषितदेहास्तथाविरहजाग्निना
दग्धशरीरास्ते पदयोः पदवीं साक्षिष्यमधुनैव ध्यानेन प्राप्नुयामः
“अन्ते मतिः सा गतिः” इति न्यायात् प्राणान्विहायापि प्रेष्टुसन्नि-
धानं सम्पाद्यमिति स्वप्राणेष्वपि स्नेहाधिक्यं सूचयन्त्यः
सम्बोधयन्ति—हे सखे ! इति । यद्वा, पूर्वजन्मन्यकृततपस्कां वयमतो
विरहाग्निना प्राणान् जुहुमः ततस्तत्र पादयोः पदवीं मार्गं
प्राप्नुयामस्तदूपा भविष्यामस्ततोऽनिच्छतोऽपि तत्र पादावस्मत्-
स्तनेष्वेव पीतेतां न तु भूमौ ततश्च त्वत्पादभारेणोपशान्त-
हृच्छयाग्रयो वयं सिद्धमनोरथाः भविष्यामस्त्वञ्चानिच्छन्त्यस्मत्
कुचस्पर्शसुखं प्राप्नुवन्नपि स्त्रीवधानुतापमेव भूयांसं प्राप्स्यसि
तथाच सखीरस्मांस्त्वमेव सन्तापयसि चेत्तर्हि वयमपि त्वां
सखायमेव कथं नानुतापयाम यस्तु प्रेमहतकस्तदनुतापदुःखमपि
कोटिगुणीकृत्यास्मभ्यमेव दह्यते इति जानीमः । किङ्कर्माऽस्माकं
दग्धलब्धाटमेवंविधमेव विधात्रा सृष्टं तस्मात् सोः परिणामा-
दर्शनकृपासागर ! स्नानुतापवल्लीबीजं किमर्थं वपसि कथं वा
फलमोगाजीरसांश्च करोषि मुञ्चासदाग्रहमङ्गीकुर्वस्मानित्या-
शयः । यद्वा, अकत्तव्येप्रार्थनामाकस्यापि विमुखमालक्ष्याहुः—नो चे-
द्वयमिति । चेत्तावत्पर्यन्तं कामाग्निना कथं दग्धा इत्याशङ्क्य
तत्सिञ्चनाशया सजीवनाय वयमपि अतः परं तन्निवृत्त्यायां भूमि
विरहाग्निश्चेत्यग्निद्वयसत्त्वे जीवनं दुर्लभमिति भावः । ननु, अस्तु
तेन मम का हानिरिति चेत्तत्राहुः—ध्यानेनेति । तथा च निरव-
धिकदुःखं दातुं प्रवृत्तोसि तादृशं दुःखं तुभ्यं दातुं नास्त्यस्माकं
सामर्थ्यं यस्माद्विरहेण तत्र दुःखानुदयात् संयोगस्यापि तादृश-
दुःखजनकत्वेऽप्यस्मिन्जन्मनि तस्य दुर्लभत्वादिह शरीरं दग्धत्वा
तेन पादयोर्मार्गमात्रं यामः तेन च सर्वदा संयोगेनैव भविष्ये
तत्र दुःखं दास्याम इति भावः । तथापि परस्परदुःखप्रदाने न
सख्यधर्म इत्याशयेनाहुः—हे सखे ! इति । यद्वा, नन्विदानीमिदं
दुर्घटं जन्मान्तरं स्यादित्याशङ्क्याहुः नोचेदिवं दुर्घटमेवेति
चेत्तर्हि ध्यानेनापि ते पदयोः साक्षिष्यं न यामः यतः विरह-
जाग्नेरेवोपयुक्ता उचिता न तु संयोगामृतयोग्या देहा यासां
ता अधुनैव जन्मान्तरेऽपि विरहस्यैव निश्चयादिति भावः । तस्मा-
त्त्वया सम्पादितं सुखं वृथैव सम्पन्नमिति सम्बोधनाशयः ॥
मानिनीपक्षे अङ्ग, हे सम्पद ! नोऽस्माकं सहजेन सादिना जातो
यतस्तत्र कामानलस्तत्त्वदधरामृतपूरकेणैव सिञ्च, तादृशी मन्थुप-
शामकतादृशामृतदानयोग्यायाः कस्याश्चिदस्मात्स्वमावादिष्टे
मधुरादिवस्तुनि तुल्ये दृष्टे सति स्त्रीपुटी लोके यथा विद्यते
तद्वदिति नमं व्यञ्जनम् यद्वा, नोस्मात्तत्र स्वनिर्वाणामेवाभ्या-
मृतेन पूरकेणोत्पथः । बलात्कारमालक्ष्याहुः, नो चेन्नोपायस्मादधरा-
मृतपानाय प्रवर्तसे चेत्तर्हि वयं स्वपतिविरहजाग्निमुपयुक्तदेहा-
भावे सम्भवेमहि तथापि ध्याने चिन्तनेऽपि ते पदयोः मार्गमपि

यह्यम्बुजाक्ष! तव पादतलं रमाया दत्तक्षणां कचिदरण्यजनप्रियस्य ।

अस्माक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमङ्ग ! स्यातुं त्वयाभिरमिता वत पारयामः ॥ ३६ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

आस्याम न यास्याम आलक्ष्य सख्यादस्मात्स्वभावं जानासीतिसम्बो
धनाशयः । निवृत्तिपक्षे "तरतिशोकमात्मवित्, ब्रह्मविदाप्नोतिपरं,
नाम्यः पश्य। विद्यतेऽयनाय" इत्यादिश्रुत्या परमपुरुषार्थानन्वसाधन-
नरवृत्तानस्यास्मादवलोकनादिना यथाकथञ्चिदपि जातस्य कृष्णा-
मृतधारयामिषिञ्जनवर्जनेन समुचितमिति प्रार्थयन्ते-सिञ्जति ।
अङ्ग, हे परमात्मन् नोऽस्माकं श्रुतीनां हासपूर्वकं प्रसन्नतापूर्वक-
मवलोकनं भवणपूर्वकं मननं कलयति सर्वतश्चित्तवृत्तीः सङ्कुर्व-
तीति कथं तच्च नदीति गानं निदिध्यासनं च ताभ्यां जातो
यो हृच्छयस्यः सर्वाभयस्य कामादेर्दहकत्वादग्निस्तज्ज्ञानाग्नि-
त्वदोष्णपुटनिःसृतवाङ्मयामृतपूरकेण कृष्णद्वैपायनाद्यात्मना त्वं
सिञ्ज वञ्चय यथा यथोक्ताग्निस्तसद्वादि कल्पितकुतर्कजप्रवाहै
नोपशम्येत् तयोर्कुर्वित्यभिप्रायः कृष्णाद्यात्मनावतीर्णस्य भग-
वतो वचनामृतत्वमुक्तम्—

"प्रपन्नपारिजाताय तोषवेप्रैकपाणये ।

ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥

जयति पराशरसुतः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।

यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतजगत्पिबति ॥

इत्यादिना । ज्ञानस्याग्निरूपत्वमुक्तं भगवता—

यथैधांसि समुद्धोऽग्निर्ममसात्कुरुतेऽजुन । ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥

इत्यादिना । तत्सेचनं तेनैव कृतम्—

"नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकमक्तिर्विशिष्यते ॥

उदाराः सर्वे एषैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" ॥

इत्यादिना । विप्रश्च दोषमाहुः नो ज्ञेयोऽसिञ्जसर्हि वयं तत्तद्वादि
प्रतिपादितेन श्रुतिषु प्रत्यगाभिन्नपरमात्मनिरूपणेनास्तीत्यादि-
रूपेण तव विरहचक्षणाग्निनोपयुक्तदेहाः भक्षितस्वरूपाः नष्टाः
अवेम तथापि ते पदयोः पदवीं तत्त्वं ध्यानेन याम तत्राभिप्रायवत्यो
माविश्याम वस्तुन्यथाभावस्य वादिसहस्रैरपि कर्तुमशक्य-
त्वादिति भावः । यस्माद्वागर्थयोः सख्यं वर्त्ततेऽतस्तौ कदापि
न विमुक्तौ भवत इति सम्बोधनाशयः ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मगधस्यनुरक्तिमन्यत्र विरकिञ्चाहुः-सिञ्जति ह्याक्षयाम । हे
अङ्ग, प्रियतम । नोऽस्माकं भवदीयेन हाससहितेनावलोकनेन अवलौ-
कनेन मधुरेण गीतेन च जातं हृच्छयानि कामाग्निं त्वद-
धरामृतपूरकेण सिञ्ज शमय नो ज्ञेदेवं कामाग्निदग्धीकरणभावे
हे अङ्ग । वयं कामाग्निना दग्धप्रायाः अपि पुनरपि विर-

[३६३]

हजाग्निनोपयुक्तदेहाः दग्धदेहाः सत्यः ते पदयोः पदवीं ध्यानेन याम
प्राप्नुयामः इति ॥ ३५ ॥

भाषा टीका ।

हे कृष्ण ! ये तुमारे हास पूर्वकं अवलोकनं ते और
मधुर वंशी के गीत से उत्पन्न भवो जो कामाग्नि ताकू
तुम अपने अधरामृत के प्रवाहते सींचो । नहीं तो हे सखे !
हम सवन के देह या तुमारी विरहाग्नि के उपयोग में भाय-
जावेंगे, तब वाविरियां हम योगीन की नाई ध्यान से तेरे
चरणों की पदवी को प्राप्त होवेंगी ॥ ३५ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावायंदीपिका ।

ननु, स्रपतीनेषोपगच्छत त एनमग्निं सिञ्जयुरिति चेत्त-
न्नाहुः—यहीति । रमाया लक्ष्म्या दत्तक्षणां दसोत्सवं
दत्तावसरं वा तदपि कचिदेव न सर्वदा अरण्य-
जनाः प्रिया यस्य तस्य तव अरण्यजनप्रियत्वादरण्ये
कचिदर्थसंप्राप्तं स्पृष्टव्यो वयं तत्र च त्वयाऽभिरमिता ज्ञान-
न्विताः सत्यस्तदारण्यान्वसमं स्यातुमपि न पारयामः तुच्छा-
स्ते न रोचन्त इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृत्तोषिणी ।

ननु, महाकामिन्यः भीषलदेवेऽपि युष्माकं भक्तिदंष्ट्रते अत-
स्तमेव कामप्राप्तिं यात किं वा अन्यदीया यूयं मया कथं
स्त्रीकार्या इत्याशङ्क्य सशपथमाहुः—यहीति । हे सम्बुजाक्षेति
परमसौन्दर्ये सुचितं तव स्वरूपे किं वा भ्रजोभागः तदस्माक्ष्म
तदीयत् सम्बन्धं प्राप्ताः स्म इत्यर्थः । एषा प्रेम्णा विनयोक्तिः
सदा रमयतीति रमा लक्ष्मीस्तस्या अपि कचिदेव कृत्तक्षणां
प्रतोऽरण्यजनानामस्माकं त्वद्गणयोग्यत्वाभावेऽपि ते प्रिया
यस्येति परमकारुण्यं सुचितम् अन्यसमक्षमिति यदि कदाचित्
कथञ्चिदन्वेषामन्तिके तिष्ठेत् तदा परोक्षमेव न तु साक्षात्
सम्मुखे अङ्ग इति यदि वा कथञ्चित् समक्षं तिष्ठेत् तदा
च परमदुःखेनैवेत्यर्थः । स्यातुमपि किमुत उपवेष्टुं शयितुं वेत्यर्थः
तच्च त्वयैव नागरशेखरेण सम्पादितमित्याहुः, त्वयाऽभितो
रमिता इति । वत स्नेहे निश्चये वा अन्यत्तैर्व्याख्यातम् । यद्वा,
रमायाः सेव्यमपि तव पादतलं अरण्यजनप्रियत्वादरण्यजना-
मेव दत्तक्षणां अतः कचित् कश्मिंश्चित् स्थाने काले वा
यदि यावत् अस्माक्ष्म कचिदत्तक्षणमिति वा कचिदनिर्वचनीय
देवो इत्यर्थः । तावदारुण्यं त्वयाऽभिरमिताः सन्तोषिताः यद्वा,
स्रपतादौ रतिविशेषं नीताः सत्यः अन्यस्तमानं यद्वा, भवो

भीमस्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोषिणी ।

महामोहनकावान्तरे त्वदङ्गसङ्काशया वा गृहे गत्वा तिष्ठेम
तदपि न घटते महाधूत्तन त्वया गृहसुखस्वाशेषस्यैव विहृ-
यठनादित्याहुः—यद्हीति । स्पर्शने हेतुद्वयं रमाया दत्तचक्षुमिति
रमाय रमणाय आदत्तचक्षुं गृहीतावसरम् अरण्यजनानां प्रिय-
स्येति च त्वयाऽभिरमिताः सख्यः कदाचिदस्पाक्षमेति तत्र
निजाविवेकदोषो निरस्तः अतस्तत्प्रभृति किमप्यन्यत्र रोचते
कथं गृहं यामेति भावः । यद्वा, अरण्यजनप्रियस्य तव वा
रमा भीराधा तस्याः पादतले अन्यत्समानं तदैश्वर्यं विन्द-
मर्थद्वयं यद्यपि तत्रैव सापि समागतास्ति तथापि तत्सङ्का-
शस्थितिनिष्ठा विज्ञापनेनान्याः सर्वा अपि तस्यामिव स्नेषु
तस्य प्रीतिं जनयितुं तथोचुरिति श्रेयम् अनेनायवेत्यस्योत्तरं
स्वामाविक्रमविशेषेयौवागताः स्म नत्वन्यजनवत् साधारण-
प्रेम्णोति श्लेषार्थः । हे अरण्यजन ! सदा अरण्यचरत्वात् अरण्य-
मेव जनः परिजनो यस्येति वा प्रियस्य पत्युः पादतलं यद्दि
अस्पाक्षम् कथं ? तव रमाय रमाणाय क्वचित् कुत्राप्यंशे अदत्त-
चक्षुं अदत्तावसरं तत्प्रभृति त्वयाऽभिरमिताः तु अयेन शुभा
वहेन विधिना अभिरमिता धनं तु अन्यसमक्षं स्यातुमपि
अज्ज्ञस्तत्त्वेन न पारयामः ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, कथं निरपराधे मध्यपराधः कल्प्यते मदीयस्वामा-
विकसौन्दर्यादिदर्शनेन कामिनीनां वञ्चितादिकं क्षुब्धयति तत्राहं
किङ्करवाणि किञ्च यदि गृहकृतेषु न शक्तिस्तथापि कुल-
वधूनां शुभाकं तत्रैवावस्थानं युक्तं तत्राहुः यद्हीति । हे अम्बुजाक्ष
यद्दि यदा अस्मदनिर्वचनीयपुण्योदयसमये क्वचिदपि दुर्लभे देशे
त्वयाऽभिरमिता निजभावव्यञ्जनया नन्दिताः सख्यस्तत्र पादतलम-
स्पाक्षम् सूचकैर्वाक्येन इति "पूर्णाः पुलिन्ध उरुगायपदाब्जराग-
श्रीकुङ्कुमेन दम्बितास्तनमयिष्ठतेन" इत्यत्र पूर्वकृतव्याख्यानुसारेण
कथापि तथा यथाकथञ्चित् लब्धस्य पादतलस्पर्शस्य त-
द्गोष्ठीष्वेव प्रसिद्धेः कृतकाव्यायनीवतानां तु तत्स्पर्शस्वाङ्गीकरणा-
मात्रतात्पर्याभावात्सङ्का अपि प्राप्तसङ्काभिरात्मैक्यं प्रकल्प्य
ताभिर्मिहित्वा प्रोचुरिति श्रेयम् । कीदृशं पादतलं रमाया
दत्तचक्षुं तस्यामपि नूनमपितमहोत्सवमित्यर्थः । ननु, स्वप्न
एवायं भवन्तीनाम् अन्यथा नित्यमपि तथाद्यापि तस्यात्
तत्राहुः—अरण्यजनेषु पुलिन्दीहरिययादिवैव सन्ततनिजदर्शनादि-
कानेन प्रीतिकर्तुं न तु व्रजजनेषु ततोऽस्माकं तु सुतरामेव
दुर्लभस्येति । इति रमाया अस्माकञ्च योग्यानां परित्यागात्
तादृशानां च स्त्रीकारादुपायमश्च सूचितः । तद्वत् यद्दि अस्पाक्षम्
तत्प्रभृतिः नान्येषां समक्षं स्यातुमूर्द्धावस्थानमपि कर्तुं पारयाम
अन्यदर्शनेनमस्मक्यं न रोचत इत्यर्थः । अत एव एष कोऽप्युष्मा-
टनविद्यामयः स्पर्शेयुषा इति भावः । ननु, मिथ्यावादिभ्यः । सदा
गोष्ठजनमर्थे वसथैव तत्राहुः—अजः सुखेन अनायासेन ततो बलादेव
तत्र वसाम इति भावः । अथैश्वर्यपक्षे क्वचित् स्पर्शने हेतुः क्वचित्
केषु त्रिदाविर्भावेषु रमाया दत्तचक्षुं स्वयं तु अरण्यजनप्रियस्य
वृन्दावनवासिनां श्रीगोपादीनां प्रेम्णा तदव्यभिचारिणः अहो

अभाग्यं तथापि यद्दि कदाचिदेवास्पाक्षम् अन्यत् समानम् ॥ अत्र
तेषां व्याख्याने अरण्येति तज्जनसम्बन्धेनैवेत्यपि दैन्यमेवेति
अनेनायवेत्यस्योत्तरं स्वामाविक्रमविशेषेयौवागताः स्म नत्वन्य-
जनवत्साधारणप्रेम्णोति निषेधार्थमायम् अये साधु स्मारिते
सखे । इत्यनेन यतो बाल्यक्रीडासख्येन भवतीनां स्पर्शोपि
जातोस्तीत्याशङ्क्याहुः—यद्हीति । यद्दि यदा तव बाल्येवान्तरादि-
प्रियस्यैव सतः पादतलं रमाया रमणया दत्तावसरं तद-
भिसारोन्मुखं बभूवेत्यर्थः । तत्प्रभृति तदपि नास्पाक्षम् किमु-
तान्यदङ्गं कथम्भूता अपि त्वया अभिरमिता बाल्ये कारितक्रीडा
अपि अत एवान्येषां श्वश्रादीनामपि समक्षं स्यातुं पारयामः
अन्यथा तैरपि द्विष्येमहीति भाव इति ॥ ३६ ॥

भीमुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

दत्तचक्षुं दत्तावसरम् अस्पाक्षम् स्पृष्टवन्त्यः ॥ ३६-३७ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, स्वप्नपतय एवाधराभूतं सिञ्चेयुस्तत्राहुः—यद्दि अम्बु-
जाक्ष ! अरण्यजनानां मुनीनां प्रियस्य तव रमायाः लक्ष्म्याः दत्तचक्षुं
दत्तोत्सवं दत्तावसरं वा तदपि कदाचिदेव न सर्वदा अरण्य-
जनप्रियत्वादिति भावः । एवञ्चिदं पादतलं यद्दि यदा तव-
मस्पाक्षम् स्पृष्टवन्त्यः अरण्यजनप्रियत्वाद्दरयये क्वचिद्यदा स्पृष्टवन्त्यः
तत्र च त्वयाऽभिरमिता अभिनन्दिताः सख्यस्तत आरम्भ्य अङ्ग
हे कृष्ण ! अन्यसमक्षं स्यातुमपि न पारयामः पुरुषान्तरसमक्षमव-
स्यातुमपि न शक्नुमस्तुच्छास्ते न रोचन्त इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यद्दि यदा क्वचिदने दत्तचक्षुं दत्तावसरम् अस्पाक्षम् स्पृष्ट-
वन्त्यः अरण्यजनः संन्यस्तजनः तत्प्रभृति तदानभिप्रायम् अन्य-
समक्षम् अन्यजनाभिमुखं न पारयामः न शक्नुमः यत्
अद्भुतमाश्चर्यं तव महिमा अनेन त्वदङ्गस्पर्शनातन्तरमन्याङ्गस्पर्शन-
शङ्का निवारिता ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

ननु, उपभुक्तं द्रव्यमस्मदुपयुक्तं न भवति भवत्यस्य पति-
मत्यः तेनास्मद्योग्या न भवथेत्याशङ्क्याहुः—पतिमस्य ऊर्ध्वः
यद्हीत्यादि हे अम्बुजाक्ष ! यदि यदा कदाचित् कुत्रापि पृथी-
केलाहौ बाल्ये तव पादतलम् अस्पाक्षम् स्पृष्टम् तत्प्रभृति
अन्यसमक्षं स्यातुं न पारयामः अस्तु तव सम्पर्कः तदिव-
मन्यसम्बन्धित्वमस्माकं लोकप्रयैव न वास्तवं त्वद्विषया एव
वयं तव कीदृशस्य वृन्दावनजनव्यथितस्य अत एवाऽस्माकं
स्पर्शो जातः पादतलं कीदृशं रमाया दत्तचक्षुं दत्तोत्सवं
दत्तावसरं वा अत्रावसरं हि सा तत्स्पर्शं ज्ञेयं वृन्दावनजनास्तु

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

सदैव स्पृशन्तीत्यरयजनप्रियम् न चान्यत्र किं प्रमाणं यदप्य-
समञ्चं स्यात् न पर्यामेति स्वविशेषणद्वाराऽऽहुः—वयं कीदृशः
त्वयाऽभिरमिता त्वया सर्वज्ञशिरोमणिना कथमन्यथा स्त्रीकरि-
स्यामहे अत्र उचितमेवाप्यसमञ्चं स्यात्प्रसामर्थ्यमस्माकमिति
शेषः ॥ ३६ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च, यदप्युक्तम् अथवा मदभिस्नेहात् आगता इति यद-
स्माकं स्नेहः स्तुतः तत्र बाधार्थं शृणु इत्याहुः—यहीति । हे
अम्बुजाक्ष! इष्टयैव तापनाशक! यदि यस्मिन् क्षणे तव पादतल-
मस्पादम तत्प्रभृति नान्यसमञ्चम् अञ्जः सामस्त्येनापि स्यात्
पारसामः साक्षाच्चरणस्पर्शां बुद्धिभः यत्र पुनः पादः प्रनिफलितः
तत्पादतलमुच्यते रमापि तेनैव जीवति तदुक्तं नागपत्नीभिः
“तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारो यद्वाञ्छया” इति अतः तत्फलस्थानीयं
रमायाः क्षणं सुखं तेनैव दत्तं कचिद्दृश्ये समागतं सुखं
तत्रैव भवतीति तस्य स्पर्श एवास्माकं भूमिष्ठस्य न तु
लक्ष्मीवद्भुक्ते तत्तलमायाति अस्माभिर्विचारितं लक्ष्म्याच्चेदन्त-
प्राप्ते तपसा चाञ्चल्यपरिहारेण तदास्माभिरपि चाञ्चल्य
परिहारेण नभिष्ठनया स्यात्तत्र किञ्च, अरययजनाः प्रियाः
यस्य तेनापि सर्वसङ्गपरित्यागेन स्यात्तत्र संज्ञाभाव एव
अगवस्तोषहेतुरिति अरयं हि सार्विकं वैश्यायं च एतेन
पुलिन्दीस्मारणं वा पादतलसम्बन्धिकुङ्कुमसम्बन्धेनैव ता अपि
प्रिया आसन्निति तेन पादतलस्य फलपर्यवसायित्वं प्रभुप्रीति
साधकत्वं च सहजमिति वयमप्यस्मात्मानि तथैव जानीम-
हेति भावः ॥ अफुटमिदं न वक्तुं शक्यमित्येवमुक्तम् अतः त्वत्-
प्राप्त्यर्थं नान्यसमञ्चं स्यात् शक्तुमः सर्वथा त्वां यो न
प्रपन्नः शक्तुमावस्तुस्मैप्रवेशात् यो हि यस्य घातकस्तद-
भावापसौ तस्याग्रे स्यात् न शक्तो भवति यथा वृषाग्रे
वेदामिमानी तथा भगवदीयः भगवद्व्यतिरिक्तो हि तद्भावं
नाशयिष्यतीति यत्रैव सूक्ष्मेक्षिका तत्रान्यस्य स्थाने गमने
तस्य च देवतात्वेन भावनं दूरापास्तम् अतः प्रीतिमात्रस्तुति
यां सा अल्पीयसी अनन्यभावा एव वयं लक्ष्मीवत् किञ्च,
यथा सर्वपरित्यागेन लक्ष्मीद्वेषत् त्वां शरणं गता तदा
अभिरमिता जाताः तथा वयमपि जाताः सर्वदेव स्नपने त्वत्-
सम्बन्धं प्राप्नुमः अन्यथा जीवनमेव न स्यात् एवं भुक्-
पूर्वा वयं नान्यत्र प्रेषयितुमुचिता इति ॥ ३६ ॥

भीमविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, तर्हि स्वस्वपतीनेवोपगच्छत त एवैनमग्निं सिञ्चेयुस्त-
आहुः—यहीति । हे अम्बुजाक्षेति त्वत्प्रयत्नदर्शनक्षणमारभ्यैव वयं
अभिरमिष्य स्थिताः स्म इति “चतुरांगः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततो
ऽथ सङ्कल्पः” इति रसशास्त्रोक्तेः । प्रथमं लोचनालोचनदर्शन-
मेवास्माकं पूर्वरंगप्रवर्तकमिति भावः । तत्रापि यदि यस्मिन्नेव
क्षणे तव पादतलं कचिद्गोवर्जनादिकुञ्जप्रदेशे अस्पाद-
म

कुचाङ्गां स्पृष्टवत्यो वयं कीदृशं रमाया दत्तक्षणां वैकुण्ठ-
वासिन्या लक्ष्म्या नारायणप्रियाया अपि रमयाभिजायमयो-
त्सवदायकं “यद्वाञ्छया भीललनाचरत्तपः” इति नागपत्नी-
वचनाद्गोदिमुखनः श्रुतात् अनो वनवासिनीनां गोपस्त्रीणां
मस्माकमभिजायमयोत्सवदायकं तत्राभिजाये किमाश्चर्यमिति भावः ।
ननु, लक्ष्म्या अप्यभिलषणीये वस्तुनि कुतो वः प्राप्तिरित्येतत्त्वत्
आहुः—अरययजना गोपजातस्य एव प्रिया यस्य तस्य तव तत्प्रभृति
तं क्षणमारभ्य अन्येषां स्वस्वपतीनां गोपस्त्रीणांमस्माकं समञ्चं
स्यात्तुमपि न पारयामस्तान्यष्टा मनसि धृणात्पद्यत इति भावः ।
किञ्च, न केवलं वयमस्पादमेव अपि तु त्वया अभि सर्वता भावेन
रमिता यद्येष्ट सम्भुज्य पुरुषयत्किता अपीत्यर्थः । तेन सम्भुक्-
पूर्वा अस्मानन्यत्र न प्रस्थापय पादयोस्ते पताम इति
काकुत्स्वनिनितः ॥ ३६ ॥

विश्वामित्रसदीपिका ।

अथ तृतीयदिकस्थिताः सहचर्यो दास्यश्चात्मनि काम-
वासनाभ्रममपिनिवारयन्त्यस्तद्व्यवहारेऽपि ग्लानिमावेदयन्त्योऽप्यथा
मदभिस्नेहादित्यस्योत्तरमपि प्रदर्शयन्त्यः स्वाभिप्रायगोपनेन
वञ्चनाय च पूर्वासां सवासनत्वमवलम्बमाना आहुः—यहीति ।
यदारभ्येत्यर्थः । तत्प्रभृतीति वक्ष्यमाणान्वयानुरोधात् हे अम्बु-
जाक्षेति केशोरं सूचितं तव पादतलमिति पादशब्दो गौर-
वाभिप्रायेण अस्पादम स्पृष्टवत्यः कीदृशं रमाया दत्तक्षणां
श्रीराधाया दत्तोत्सवं “आत्मना रमया रेमे” इति ब्रह्मसंहि-
ताङ्गः रमापतेरिति वक्ष्यमाणोक्तः । अत्र स्वाधीनपतिकार्या
तथा व्यवहारस्यानुपपत्त्या पादशब्दोक्तं स्वमात्मवित्तमयेन
पुरुषायितं सूचयति अन्यथा रसाभासापत्तेः । यद्वा, पाद-
तलमित्यस्य देहलीदीपवदुभयत्रान्वयः ततश्च तव रमायाश्च
पादतलमित्यर्थः । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां कचिदिति साकृतं यत्र
कचिदित्यर्थः । त्वया ज्ञायतेऽस्माभिश्चेति तूष्णीं स्थितिमिति भावः ।
यद्वा, तव रमाया एव पादतलमिति शुद्धसत्यं सूचितम् ननु,
वत्किञ्चित्सूचनीयमिति तत्राहुः, अरययेत्यादि । अरययजनाः
पुलिन्दीजनाः प्रिया यस्य तस्य तत्समञ्चं विहारस्यासङ्कोचादेव
मुक्तं तेषां वा प्रियस्येति “पूर्णाः पुलिन्याः” इत्यादिप्रागुक्तं
सङ्गमितं तत्प्रभृति तदारभ्य (अङ्ग) समक्षमित्यादिगतार्थम् अञ्जः
स्नातन्वेषणं परतत्प्रतायां नोस्माकं दोष इति भावः । अभि-
रमिताः आनन्दिताः अभिरामतां प्रापिता वा एवञ्चातः प्रागपि
निभूतविहारः सूचितः अत्र प्रमाणां पात्रे—

“वाल्मेपि भगवान् कृष्णः केशोरं रूपमाश्रितः ।

रेमे विहारैः विविधैः प्रियया सह राधया” इति ।

तत्रैवान्यत्र “रेमे श्रियाऽसौ जगतां जनन्या” इति दर्शितं प्राक्
एतदनुसारेण भीमस्तुष्टानिधौ—

“भीमद्राघे ! त्वमथ मधुरं भीयशोदाकुमारं—

प्राप्ते केशोरकमितरसाद्वर्ती साधुयोगम् ॥

इत्थं गच्छे रहसि कथया नित्यलीलावयः श्री-

जातावेशा प्रकटसहजा किन्तु हृदया किशोरी” इति ।

यत्र च प्रकटाप्रकटक्षीलायां नित्यविहारः श्रीराधायैवेति

विशुद्धरसदीपिका ।

दर्शितं ततश्च प्रथमसमागमो रासक्रीडायामेवेति मते साधक-
चरीगणापेक्षया प्रकाशभेदेन वा सङ्गमनीयं प्रकाशभेदश्च
स्वीकृतः भीमवोचैः यथा-

“एकं सख्यापि नो लभिनमुगमि लसन्नित्यनादात्म्यकान्तम्-
नद्वद्वयं द्वारतोऽन्यद्ब्रजति नवगृहेऽन्यत् तन्मर्ममर्मम् ।

अन्यद्वद्वद्वचनान्तर्विहरदय परं गोकुलेप्राप्तयागम-

विच्छेद्यन्यसदेवं लसति बहुविधं राधिकाकृष्णरूपम्” ॥

इति मुख्यः प्रकाशस्तु “गोप्यैकया युक्तत्र-परिक्रीडति
नित्यदा” इति ब्रह्मयामले दर्शितः नित्यं इति आकिपुत्राणे “कुञ्ज-
कुञ्जगता क्रीडा कदाचिद्विरमेजहि” इति न चैवं प्रकटाप्रकट-
खिलयोर्भेदवैयर्थ्यमिति वाच्यं “कदाचिद्वापरस्यान्ते प्रकाशं
विहरत्यसौ” इति श्रीकृष्णायामवादाबुभयोरपि दर्शितत्वात्
विवृतमिदं भक्तिमञ्जूषायाम् ॥ ३६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावविभाषिका ।

किञ्च ब्रजं यात पतीन् शुभ्रध्वज इति कथनमनुचितमसमर्थं
निर्भोगानुपयोगादित्याहुः—यद्यम्बुजाक्षेति । तत्र श्रुतिरूपोक्तिः
हे अम्बुजाक्ष ! हृत्कमलसाक्षिन्निति नास्मद्वृत्ताक्षिणोऽस्म-
दुपेक्षोचितेति भावः अरण्यजना “अरण्यमावर्तयेत्” इत्यादिश्रुत्या-
ऽऽत्यवादतनपरा जनाः परमहंसाः प्रिया यस्य तेषां प्रियस्य
वा अरण्ये उपनिषदि जनिषेष्णां मन्त्रादीनां तेषां प्रियस्य
तात्पर्यगोचरस्य ते एवाभिव्यञ्जकतया प्रिया यस्येति वा तस्य तव
पादतलं “पादोऽस्य सर्वाभूतानि” इति श्रुतेः पादो विश्वं तस्य
तलम् आधारमधिष्ठानमिति तत्सर्वाधिष्ठानमिति तत्सर्वाधिष्ठाना-
त्मकस्वरूपं यद्वा कश्चित् अस्माहम् अत्रारोपापवादव्यायेन लक्ष-
णावृत्त्या गोचरीकृतवत्यः । ननु, “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह” इति श्रुत्या कथं लक्षणाव्याप्यसङ्गे मयि मधतीनां
प्रवृत्तिस्तत्राहुः—रमाया दत्तज्ञानमिति । तव स्वया शक्त्या विहरतः
तस्या एव दत्तसंसारफूर्त्यात्मकोऽसत्त्वं राधाविहारिणं त्वां
व्यसमिव वयमस्माहम् “कच्चिदजयात्मना च चरतोऽनुचरेन्निरगमः”
इत्यादिवचनात्सगुणप्रवृत्तास्तदाध्यासिकसम्बन्धेन तदधिष्ठाने
निगुणोऽपि त्वमि पर्यवसिता त्वया चाभिरामितास्तं त्वोपनिषदं
“वेदेषु सर्वैरहमेव वेद्यः” इति स्त्रीयत्वेन स्त्रीकृता इति भावः
तत्प्रभृति अग्नेषां तत्सन्मन्त्रसुरत्वेन प्रतिभा स मानानां देवानां
तदंशावतीर्णगोपानां वा समक्षं यथा स्मात्तथा स्यादुमपि
न पारयाम नित्यश्रुतीनां नित्यदेवपरत्वेन नित्यत्वानुपपत्तेः मुनि-
रूपोक्तिपक्षे तु हे अम्बुजाक्ष ! कमलनयन ! यद्वा दण्डकारण्यजन-
प्रियस्य तत्सुखोत्पादनायैवारण्यं गतस्य रावणघातस्य राज्ये
यक्षार्थदिग्विजयादावपि संभवात् तज्जना एव वक्षं प्रिया
अस्येति वा तस्य तव पादतलमित्यादरेण त्वामेव रमाया
दत्तज्ञानं दत्तोऽसत्त्वं यद्वा तस्या दत्तावच्छरं तथापि भगवत्या
राधया एवास्मत्सुखायैव दत्तावच्छरमन्यथा तद्वृक्षो नित्य-
निवासिनी परमेश्वरी कोवा देवमुलकीटो हर्तुं समर्थः कश्चित्
अस्माह माहमबनुरागभावमालक्ष्य व्यापकविभेदेन युगपत् स्व-

स्वपत्रकुतयाभाविभूतमाक्षिङ्गितवत्यः अभिरामेण रामेण त्वयामि-
रमितास्तत्प्रभृति अन्यसमक्षं स्यादुमपि न पारयाम अन्यतयो
योगाद्यभिमुखतापि न रोचते इति भावः । साधनसिद्धयज-
कुमार्युक्तिपक्षे तु सम्बोधनं पूर्ववत् यद्वा अरण्यजनानां वृन्दा-
वनवासिनीनां नः प्रियस्य ता वयमेव प्रिया यस्येति वा
अस्माकं व्रतकार्शितानां कृपया अयमेव वरदानाय यस्ततोपारण्य-
गतस्य पादतलं रमाया श्रीराधाया नित्यं दत्तोऽसत्त्वं कश्चि-
दस्माहम् सखिधानाश्चिरप्रहणामिषेण स्पृष्टवत्यस्तवया च
ह्वेदपादिनाभिरमिताः पूर्वमपि त्वय्येव निविष्टास्त्वित्त्वेन जीया-
व्रताः तत्प्रभृति तु अन्यसमक्षं स्यादुमपि न पारयामः वतेति
सर्वत्रोपेक्षा अवगच्छेदे अङ्गेति प्रीतिसम्बोधनसमानम् अङ्ग-
इति पाठे तु स्वातन्त्र्येण न स्यात् पारयाम इत्यापि समान-
प्रियासख्युक्तिपक्षे तु यद्वा अरण्यजनेषु अस्मासु प्राणप्रिया
यस्य तस्य तव रमायाः प्रियायाः पादतलं रमाया राधायास्तव च
पादतलं वा कश्चित् वेत्ति वयं वा दत्तावच्छरं दत्तोऽसत्त्वं यथा
अस्माहम् स्पृष्टवत्यः त्वया चाभिरमिताः प्रिया प्रसादायानु-
नीता इत्यनेन पूर्वविहारोऽपि सूचितस्तदुक्तं पञ्चपुराणे—

“वाक्येऽपि भगवान्कृष्णः कैशोरे रूपमाश्रितः ।

रेमे विहारैर्विविधैः प्रियया सह राधया” ॥

इति अप्रकटनित्यलक्ष्मिप्रणयं वा “कुञ्जकुञ्जगता क्रीडा
कदाचिद्विरमेजहि” इत्यादिपुराणवचनात् तत्प्रभृतीत्यादि
समानम् ॥ ३६ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

ननु यद्यपि निःसीमप्रेमवत्यो भवत्यस्तथापि मर्यादापाल-
नार्थं पत्न्यादिसन्निधौ स्थित्वैव मदाराधनं कर्तव्यमिति चक्षु-
ब्राहुः—यद्वाति । हे अम्बुजाक्ष ! यद्वा यत्प्रभृति तव पादतलं वक्ष-
मस्माहम् स्पृष्टवत्यस्तत्प्रभृति अन्यस्य समक्षे स्यादुमपि न पारयामः
अशक्तुम् इतः परं तत्समक्षे स्थितकोटिनरकसंदाधिकक्षेपं करो-
तीति सूचनाय वतेत्युक्तं किञ्च नैतावन्मात्रमपि तु त्वयामिरमिताः
बालभावमारक्ष्य त्वया सार्द्धं त्वत्प्रसादात् क्रीडामपि लब्ध-
वत्यः अम्बुजमन्तःकरणं कमलमश्नुते व्याप्नोतीत्यम्बुजाक्षः
तथाचान्तःकरणवृत्तितत्त्वं सर्वं जानन्नपि किमेवमाश्रयं करो-
तीति सम्बोधनाशयः स्वस्य भगवत्पादतलस्पर्शयोग्यतामपि सूच-
यति कश्चिदरण्यजनाः प्रिया यस्य तथा च वयमण्यरण्य-
जनत्वात् क्वचिदस्माहमेति भावः । इतः परमन्वयं क्वापि
स्यादुमशक्ता इत्यत्र हेतुमाहुः—रमाया लक्ष्म्याः दत्तोऽसत्त्वं दत्ता-
वच्छरं वा तदपि कश्चिदेव न सर्वदा तथा च रमाया अपि
यत्प्रार्थ्यं दुर्लभं तदेव पादतलं स्पृष्ट्वाऽन्यसमक्षे स्यादुमस्माकं
का शक्तिरिति भावः । यद्वा, हे अम्बुजाक्ष ! दृष्ट्वैव तापनिवा-
रक ! यथा लक्ष्म्याः चाञ्चल्यं विहायैतत्प्राप्तं तथास्माभिरपि
सर्वतश्चाञ्चल्यं परित्यज्य तत्प्राप्तये तदेकनिष्ठैव संप्राप्नीये
त्याशयेनाहुः—रमाया इति । किञ्च अरण्यजनप्रियस्य सर्वसङ्गविनि-
र्मुक्तेषु वने स्थित्वा तवाश्रयनपरेष्वेव तव प्रीतिवर्धनासव-
प्रीत्यर्थं तत्साम्भवेवास्माकमपि संप्राप्तयिमित्याशयः । किञ्च
स्वप्ने सर्वदा त्वयामिरमिता अपि जाना अन्यथा जीवन-

धीधनपत्तिरिक्तभागवतगूढार्थदीपिका ।

स्यैव दुर्लभत्वात्समाद्वयमस्य गन्तुं स्यात्तुं च न समुचिता इति भावः । कचिदञ्ज इति पाठस्तत्राञ्जः सर्वभावेन स्यात् । मित्यर्थः ॥ अनभिज्ञापचे ननु, कामाग्निपत्तानां यदि गृहकृत्येषु नास्ति शक्तिस्तथापि कुलाङ्गानां युष्माकं पतिसन्निधावेव स्यात्तुमुचितमतः स्वपतीनेवोपगच्छन् त एवैव कामाग्निमपि सिद्धयति चेत्तत्राहुः—यहीति । हे अम्बुजाक्ष ! तव नेत्रकमल-दर्शनं क्षणमारभ्यैव वयं भ्रमरीभूय स्थिताः स्मेत्युत्पन्नचक्षु-रागेश लब्धाचित्तसङ्गादिकान् किमेव ब्रवीषि “चक्षुरागः प्रथमं चित्तसङ्गतं तोडति मन्दुलपः” इति रतिशास्त्रं किञ्च जानासीति भावः । तत्रापि यर्हि अस्मद्भाष्योदयक्षणे कदाचिदेव कचि-दपि दुर्लभगोवर्द्धनाद्रिकुञ्जप्रदेशे त्वयाऽभिरमिता निजभाव-व्यञ्जनयामिनिन्दनास्तमस्तव पादतलमस्पाक्ष्म करेण संवाहना-द्यर्थं कुचाङ्ग्यां वा स्पृष्टवत्यो यता रमायाः जातावेकवचनं रमणीनां दत्तात्मनं “यद्वाञ्छया श्रीलब्धनाचरत्तपः” इति नोपनीनां मुखाच्छ्रुतत्वादभयाय वैकुण्ठवासिन्या लक्ष्म्याः नारा-यणप्रियाया अपि रमणाभिकाङ्क्षया उत्पन्नदायकं तथाऽस्माकं तदामलाय किं चित्रमिति भावः । स्वस्य योग्यत्वेन दुर्लभत्वमाश-ङ्क्यत्राहुः, अरण्यजनाः गोपादय एव प्रिया यस्य यद्वा, अरण्य रमणीनामृत्पञ्चजनकस्य कदाचित्कत्ववशेनममङ्गनमित्याशङ्क-कथाहुः—अरण्यजनाः पुलिन्यः प्रिया यस्य तथा च पुलिन्यादिषु दर्शनादिना प्रीतिजनकस्य पादतलस्य स्पर्शाऽस्माकं दुर्लभं इति भावः । अहो रमणाऽस्मान्विहाय तादृशीनां प्रीतिं प्रयच्छन्तीत्युपाख्यमोपि व्यजते तत्प्रभृत्तदृशेनमपि न रोचते तथा च कोऽप्युच्चाटन-मन्त्ररूपस्तव पादतलमात्रस्पर्श एवेति भावः । अञ्ज इति पाठे ननु, सो मिथ्यावादिन्यो ब्रजे वसथैवेति चेत्तत्राहुः—अञ्जः अना-यासेन तथा च तत्र बलाद्वसाम ननु प्रीत्येति भावः । मानिनी-पक्षे ननु, अङ्गस्पर्शादिना कामाग्निमुदीपयित्वा सम्प्रत्येव वक्तुं प्रवृत्त इत्याशङ्क्यत्राहुः—यहीति । बाल्ये त्वदङ्गस्पर्शः कदा-चित्कृतः स्यात् परन्तु यत्प्रभृति तव पादतलं रमणीनां दत्त-क्षणां जातं तत्प्रभृति कचिदपि कदाचिदपि नाऽस्पाक्ष्म यतो वा ऽरण्यजनप्रियस्य वानरादिप्रियस्य सतः त्वया कदादिना अभिरमिता अपि अत एवाऽन्वेषां श्वश्रुप्रमुखानां समक्षे स्यात्तुं पारयामः अन्यथा तैर्दिश्यतेमहीति भावः । अम्बुजवद्विशाल-नेत्रस्याऽस्मत्स्वभावे पश्यतो नैवं प्रार्थनमुचितमिति सम्बोधना-शयः । यद्वा, यदि तव पादतलं वयमस्पाक्ष्म तर्हि तत्प्रभृति अन्यसमक्षं स्यात्तुमपि न पारयामः वतेति खेदे तथा सति महान् खेदः स्यादिति भावः । ननु तथा जातमतो महत्कुशल-मित्यर्थः । पादतलस्पर्शमात्रस्य वदेयं कथा तदा त्वयाभिरमि-तानां जायमानस्तु खेदो वाञ्छामप्यङ्गोत्तर इत्यभिप्रायेण त्वया अभिरमिता इत्युक्तम् ननु, मद्दङ्गस्पर्शवतीनां मयाभिरमितानां प्रतिदिनमानन्दस्वादनपरायां तत्समक्षाऽवस्थाने किं प्रयोजन मित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तं रमाया दत्तक्षणां तथा चैवविधपादस्य तव गर्वावस्वमावाक्यवर्गवतीभिरस्माभिः सङ्गतः स्थायित्वा-सम्भवासादृश्यस्य सुखस्य तथाविधदुःखकारणत्वसम्भवात् मेवमिति भावः । तत्राप्यरण्यजनाप्रियस्य मरणाविरोधिभाववतस्तथा चोभयभट्टत्वसम्पादकम् तव पादतलस्पर्शादिकमिति भावः ।

निवृत्तिपक्षे ननु, मया सित्कोपि यथोक्तैर्वादिक्लिपनदुस्तकैर्निर्वा-पणं यास्यतीति चेत्तत्राहुः—यहीति । हे अम्बुजाक्ष ! सर्वदृक्कमल-व्याप्त ! यदा तव प्रसादोदयकाक्षं प्राप्तसाधनसम्पदाधिका-ग्निगा विचारिता वयं तव पादतलमस्पाक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षं स्यात्तुमपि पारयामः ब्रह्मातिरिक्तं किमपि सामर्थ्यं न प्रति-पादयामः अपाततोऽर्थान्तरप्रतीतावपि अतस्तात्पर्येणान्यपरत्वं नास्तीत्यर्थः । तथापि त्वया परमात्मना अभिरमिताः त्वयैव सम्-न्वयंप्राप्ताः । ननु, तथापि “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिभूतानामप्यविशेषपरत्वमेवावसीयते निर्विशेषस्य निर्व्या-पारस्य जगत्कर्तृत्वाद्यसम्भवादित्याशङ्कानिरासायोक्तं कचिदभाषाः आपातरम्याया महामायाया दत्तक्षणां न तु सर्वत्र सर्वदा च तथा शास्त्राग्रन्यायेन तासां सविशेषे वा निर्विशेषे एव तात्पर्यं यश्चोरः सस्थाणुरिति विद्या जगत्कर्तृत्वादिविशिष्टः स निर्विशेषः परमा-त्मेति जगत्कर्तृत्वादीर्निर्विशेषब्रह्मलक्षकत्वे नास्ति कश्चिद्विरोधः दृग्दृश्यसम्बन्धानिरूपणान्मासम्बन्धो ब्रह्मणि न वास्तव इति भावः ननु, श्रुतवदान्तानामपि यथापूर्वसंसारानुवृत्तिदर्शनात्कथमुच्यते न पुनरन्यपरत्वमस्माकं नास्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तम् अरण्यजनः प्रियस्य तथा च विवेकवैराग्यादिसाधनविधुरत्वश्चरणाविन्दा-ऽनभिमुखस्येयं कथा न तु सर्वसाधनसम्पदलङ्घितस्येति भावः ॥ ३६ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पतिसङ्गेन हृच्छयाग्निः परिहार्य इत्यत्राहुः—यहीति । हे अम्बुजाक्ष ! कचिद रमायाः श्रियः दत्तक्षणां दत्तावसरम् अरण्य-जनप्रियस्य अरण्यजनास्तावन्मुनयः वयमपि गोपजानीयत्वा-दरण्यजनास्ते प्रियाः यस्य तस्य तव पादतलं यर्हि यदा वयम् अस्पाक्ष्म स्पृष्टवत्यः तदा त्वयाभिरमिताः आनन्दिताः सत्यः तत्प्रभृति तदाऽप्य हे अङ्ग ! अन्यसमक्षं स्यात्तुमपि न पारयामः न शक्नुमः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

इतनी सुनके श्रीकृष्णचन्द्र बोले कि—हे गोपीओ ! तुम अपने पतीन के समीप जाओ वे तुम्हारे कामाग्नि कुं बुझा-वेंगे, तब गोपी बोलीं, कि—हे कमलदल लोचन ! वनवासीन के प्यारे ऐसे आप जो हो तिन आपके भीलहमी को उत्सव देवेंवारे चरणान को जब सूं स्पृशें किशो है, हे कृष्ण ! प्यारे ! वा समय सूं और दूसरेन के सम्मुख हम सब ठाडी होयवे को हूं समर्थ नहीं है । काहे सूं कि—कबहुं कृष्ण करके आपने जो अपने रमण को आनन्द दियो है तासी विश्व कीकी खे है ॥ ३६ ॥

श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमे तुलस्या लब्ध्वापि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टम् ।

यस्याः स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयासस्तद्वदयं च तवं पादरजः प्रपन्नाः ॥ ३७ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाद्येदीपिका ।

स्वत्पादसौभाग्यन्वतिचित्रमित्याहुः—श्रीरिति । वक्षस्यसा-
पत्न्यं स्थानं लब्ध्वापि तुलस्या सपत्न्या सह तव पदाम्बुज-
रजः कामयते स्म भृत्यैः सर्वैर्जुष्टमिति सौभाग्याऽतिरेकोक्तिः
यस्याः स्ववीक्षणकृते श्रीरामनि विबोक्तवित्येतदयमन्येषां
ब्रह्मादीनां तपोभिः प्रयासः सा तद्रजस्तद्वदयमपि प्रपन्ना
इति ॥ ३७ ॥

श्रीमत्सनातनगोष्वाभिकृतवृद्धसोपिणी ।

ननु, उदारशिरोमणो ! मां सिञ्चाधरामृतपणेशान्माकं
हृच्छ्याग्निं निजदास्यमात्रमपि देहीति चेत् तथापि
मां मुग्धबुद्धयो मयैका द्वित्रा वा स्त्रीकार्याः अन्यथा
युष्माकमत्यन्तबाहुल्येनान्योन्यं निरन्तरसापत्न्योदयादायनावपि
कुःखं भवितेवेत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन तत्परिहरन्त्यः परमार्थो दास्य-
मात्रेच्छयाऽऽहुः—यद्वा, अग्रे दास्यं प्रार्थयितुं तस्य सवाराध्यमहा-
लक्ष्मीकाम्यत्वेन परमोत्कर्षे प्रतिपादयन्त्यस्तदेव प्रपद्यमाना आहुः,
श्रीरिति । उत अपि यस्याः स्ववीक्षणे निमित्तेपि अन्येषां त्वद्वा-
तिरिक्तानां सर्वेषामेव सुराणां ब्रह्मादीनां प्रयासः इति माहात्म्य-
विशेषेण मात्सर्यसम्भवात् सपत्नीसङ्गता सहिष्णुता श्रियः
सूचिता एव तस्य तस्यामनासक्तिश्च ध्वनिता तथापि सा
श्रीरपि सपत्न्या सहितापि पदाम्बुजरज एव यच्चकमे तच्चोक्तं
नागपत्नीभिः “यद्वाञ्छया श्रीललना चरत्तपः” इति । श्रीसनका-
दिभिश्च तृतीयस्कन्धे—

“यं वै विभूतिरुपयात्पनुवेलमन्यै—

रथाधिभिः स्वशिरसा धृतपावरेणुः ।

अन्वार्पिताङ्गाघृतलसीनवदामघाम्नो—

लोकं मधुव्रतपतेरिष कामयाना” ॥

इति । तत्र हेतुः भृत्यैर्जुष्टमिति सर्वतोधिकप्रीतिपात्रदासवर्ग-
सेवितत्वेन रजस एव परमोत्कृष्टमननाविषयः । यद्वा, वैकुण्ठ-
नाथस्य वक्षसि पदं लब्ध्वापि श्रीरस्य तव पदाम्बुजरजः किल
निश्चये असमोद्धृमाधुरीभरमोहितत्वाच्चकमे तद्वत् श्रीवत् पाद-
रज इत्येव न तु साक्षादास्यमित्युक्तं तत्र च परमदौर्लभ्येन
किञ्चिन्मात्रविषयत्वा एकत्वं यद्वा, दास्ये सत्येव पादरजः प्राप्यते
किं वा तस्मिन् प्राप्त एव दास्यं सम्पाद्यत इति पादरजसः
कामना तत्प्रपन्नता च यत्तदोर्निवृत्तसम्बन्धाद्यच्छब्दानां तत्तच्छब्देन
श्रीवत्सदेककामनानिष्ठा बोध्यते । यद्वा, यत् यस्मादिति पूर्व-
मम्बुजरूपप्रयोगः श्रियस्तेन सर्वतापहरणाद्यभिप्रायेणा आत्मनि
च तदभावात्तदप्रयोगः यद्वा लक्ष्मीस्तादृशमाहात्म्यसाक्षात्
पादाब्जरज एव कामयाञ्चक्रे वयन्तु नीचास्तद्योग्यताहीनाः
पदं पादाब्जचिह्नं तत्सम्बन्धिरज एव यत्र कुत्रचिदूरे पतित-
मपि प्रपन्नाः एषा परमदेव्योक्तिः पादरजसः पुनरुक्तिः दास्य

मात्रापेक्षाबोधनार्थम् । सा यथा सापत्न्यदोषे त्वदास्यलालसया न
मेने, तथा वयमपीति भावः । अन्यसैव्याख्यातम् । यद्वा, तुलस्याः
सम्बन्धि तस्या गोविन्दचरणप्रियत्वेन सदा तत्रैव निवासात्
भृत्यैरनन्तैर्जुष्टमिति तत्र बहूनां सङ्ख्यापि दर्शितः “सारङ्गाणां
पदाम्बुजम्” इत्युक्तेः अन्येषां सुरेतराणां देव्यादीनां सुराणां च
प्रयास इति अन्यत्समानम् अनेन भर्तुरित्यस्योत्तरं भर्तुः शुभ्र-
वादिकं न हि परमो धर्मः किन्तु त्वदास्यमेव ब्रह्मादि-
प्राथम्यकृपाकटाक्षया श्रियापि तस्य प्रार्थयत्वादिति । यद्वा, यत्पदा-
म्बुजरजः यस्य नारायणस्य पादपद्मरजः श्रीश्चकमे तद्वत्तत्
स इव यस्त्वं तस्य तव पादरजो वयं च प्रपन्नाः “तस्मात्
नन्दात्मजोऽयं ते नारायणसमो गुणैः” इत्युक्तत्वात् शेषं सम-
ञ्जसमेव एतदैश्वर्ये विनायमर्थः श्लेषार्थः । तादृशी सत्यपि
तादृशस्थानं लब्ध्वापि तादृशं पादरज एव श्रीश्चकमे न तु
प्राप्नोतीति तस्या अविवेकः सूचितः यस्या इति बहुजनकाम्य-
तया कश्चिदोषोपास्योपितः अतोऽविचारयाऽनन्यतारादिनया
तथैव त्वदास्यं काम्येतेति युक्तमेव । यद्वा, यस्याः स्ववीक्षणे
सुष्ठु अवीक्षणे अन्येषां सुराणां सात्त्विकानामपि मां श्रीं
वीक्षन्ताम् एतदर्थं प्रयासः स्थितिकाले महदक्षिभिः अन्धीकर-
णात् त्यागकाले गच्छत्या तया मूर्च्छाकरणाच्च सा श्रीरेव
चकमे कृष्णस्य वक्षसि वामे पीता सूक्ष्मा काऽपि रेखास्ति
सा च गर्गादिभिरलक्ष्मीरिति व्रजे स्थापिता तदभिप्रायेण तासां
सैष्यं वचनं वयं च तद्वत् तादृशः किं यत्तव पादरजः
प्रपन्ना भवेम अपि तु सुविचाराः स्थिरप्रकृतयो भर्तृशुश्रूषणा-
द्यर्थं गृहं किल यास्याम एवेति तत्तस्मात् रजः प्रपन्नत्वात्
प्रसादं कुरु तमेवाहुः—दास्यमेव देहीति, ॥ ३७ ॥

श्रीमजीवगोष्वाभिकृतवैष्णवतोपिणी ।

ननु, मादृशतुल्यकुल्या एव यूपं ततो बत कथं पादतल-
मस्पादमेति वदथ इत्याशङ्क्य निजामीष्टोत्कृष्टावगुणिततयै-
वातिदैव्येनाहुः—श्रीरिति । यत् यस्य नारायणस्य वक्षसि पदं
लब्ध्वापि पादपद्मरजः श्रीश्चकमे प्रेयस्युचितं सेवाभिजाय-
विशेषं परित्यज्य दास्योचितमेवेष्टवतीत्यर्थः यत् एव दास्यं
बहूनां तत्र सङ्कुट्टमप्यङ्गीचकारेति भावः । कीदृश्यपि सा तत्राहुः,
यस्या इति । नदेवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाहुः—तद्वदिति “तस्मा-
ज्जन्दात्मजोऽयन्तं नारायणसमो गुणैः” इत्युक्तत्वात् सा नारा-
यणा इव यस्त्वं तस्य तव पादरजो वयं च प्रपन्ना इति
सपत्न्या प्रेयसीपदयोग्यतां लब्ध्वापि प्रपन्नाः तस्य तव च गुणैः
माहिमैवायं यत्तस्या अस्माकं च लब्धतादृशपदसत्त्वेपि न्यूनता-
भिमानमेव कारयतीत्यर्थः । तत्र श्रीरम्बुजरजस्यमुपाधिभक्त्यु-
माना तस्य पदाम्बुजरजश्चकमे वयं तु तदुपाधिभक्त्युपायास्तव
पादरजः प्रपन्ना इति श्लेषो तत्पादस्य च वैशिष्ट्यमम्बुजरूपका-
रूपकाभ्यां (दर्शितम्) ध्वनितम् । (अथवा, नन्वेवं पूर्वाकहेतोः

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

राशङ्कयते निजेन्द्रियतर्पण एव तत्परा यय न तु ममालुकुल्य
मय्यां प्रीताविति तत्राहुः—भीरिति । यत् यस्माद्धेतोस्तस्मादेव
त्यर्थः । एवं सा यथा स्वपतौ तादृशरसाधिकृतापि तत्सेवा-
मय्यदास्यामिवावती तथा त्वयि वयमपीति वाक्यार्थः) । एवं
क्षीरोदमयने यथान्यपरित्यागेन भियास्तदेकमजनं तथाऽस्माक-
मपि त्वदेकमजनमिति स्थापितम् मय्यां ननु, नाहं स्वमेपि
भवतीस्पर्शं स्मरामि भवतु वा नथाप्यविचारेण संकृतं स्वल-
नेपि न भूयः कर्तुमर्चितं तच्चानौचित्यं भवतीनां साध्वीकुल-
चारसङ्गनेन मम च तादृशमववाचारध्वंसनेत्यत्र साध्वीकुल-
शिक्षेमया भियमेव दृष्टान्तयन्त्यः प्रष्टुं सरयन्ति—भीरिति । वक्षसि
स्वमर्तुदंश्ये पदं स्थानं लब्ध्वापि श्रीः किल प्रसिद्धौ अस-
मोर्द्धमाधुरीभरमोहितत्वात् तथापि तवाङ्गसङ्गे निजायोग्यता-
मननाच्च यदिति यस्य वृन्दावनसम्बन्धिषादरजोमात्रं चकमे
तस्य तव पादरजो वयमपि प्रपन्ना इत्यन्वयः । तदुक्तं “यद्वा-
ञ्छया भीरुलनाचरत्तपः” इति तादृशप्रसिद्धिश्रवणाद्वक्ष्यते च
स्वयं “जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इन्दिरा शश्वदप्रहि” इति
पादरजोशब्दस्य पुनरुक्तिरत्युत्कृष्टतया ज्ञेया (तदुक्तं पञ्चदशेऽपि)
रूपकप्रयोगश्च पूर्ववदेव शेषः पञ्चदशेऽपि सा च न केवला किन्तु
तुलस्या लीलारूपया वृन्दायापि सहसा च तुलसी तत्प्रेयस्यपि
चकमे पादौ कार्तिकमाहात्म्ये जालन्धरोपाख्याने तस्या अपि
तत्प्रेयसीत्वश्रवणात् तथा स्कान्दमथुरामाहात्म्ये—

“वृन्दावनं द्वादशमं वृन्दादेवी समाश्रितम् ।

हरियाभिष्ठितं तच्च ब्रह्मरुद्रादिसेवितम्” ॥ इति

आशङ्कते तस्मादात्म्ये च —

“वृन्दावनं द्वादशमं वृन्दाया परिरक्षितम् ।

ममैव प्रियं भूमे ! सर्वपातकनाशनम् ॥ इति ।

तदाश्रितत्वश्रवणाच्च कथम्भूतमपि रजः भृत्यजुष्टं त्वङ्गुल्य-
गयासेवितावशिष्टमपि पुनरज एव विशेषयितुं तस्या वैशि-
ष्ट्यान्तरमाहुः—यस्या इति । स्ववीक्षणं स्वपतिप्रेमपर्यन्तसम्पत्ति-
प्रदे अगस्तुराः श्रीविष्णुकृत्स्नगरुडादयः तेषामपि प्रयासः
याद्वि तस्याः तस्याश्च अपगच्छं तदास्माकमेव को दोष
इति भावः । ऐश्वर्यपक्षेऽपि प्रायः पूर्ववदेवार्थः किन्तु पूर्वत्र
प्रेमकृतोत्कर्षदृष्टिप्राप्तत्वेन उत्तरत्र तु ज्ञानप्राप्तत्वेनोक्तं भेदः
तदेवं “मर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणाम्” इत्यादेरुत्तरं ज्ञेयम् निषेधायेत्याद्यं
ननु भीवृन्दे अपि स्वपतिपरित्यागेन मदाशया मङ्गने तिष्ठतः काः
यूयमित्यत्राहुः—भीरिति । यत् या श्रीः तुलस्या वृन्दाया सदात्र
वने स्थितं तव पदाङ्गुलरजश्चकमे तत्कामनयाऽत्र वासं कृत-
वसीत्यर्थः । तद्वदिति सहैव वयं च वयमपि तव पादरजः प्रपन्नाः
काक्का नैवेत्यर्थः । चपलात्वेन ख्यातया लक्ष्म्या यच्चापलं तथा
जालन्धरभार्यात्वमपि लब्धाया वृन्दाया यद्वयमिचारित्वं
तत्तद्युक्तमेव नास्माकमेतादृशीनामिति भावः । अत्रापि भर्तु-
रित्यस्यैवोत्तरमिदमिति ॥ ३७ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

त्वत्पादसौख्यं (भाग्यं) त्वतिविचित्रमित्याहुः—भीरिति । भीरुलक्ष्मी-

स्तव वक्षसि असापत्न्यम् उन्नतञ्च पदं स्थानं लब्ध्वापि तुलस्या
सपत्न्या सह यत्तव पदाङ्गुलरजः कामयते स्म कथम्भूतम् ?
भृत्यैः सर्वैर्जुष्टम् इति सौभाग्यातिशयोक्तिः कथम्भूता भीरुस्याः
भियः स्ववीक्षणकृते स्वावलोकनायम् भीरुस्मानवलोकयतुं
इत्येतदर्थमन्येषां सुराणां ब्रह्मादीनां प्रयासः अन्यतपः प्रयास इति
पाठेऽन्येषां ब्रह्मादीनां तपः कुश इत्यर्थः । सा श्रीश्चकमे इत्यन्वयः ।
तद्वच्छीवद्वयमपि तव पादरजः प्रपन्नाः ॥ ३७ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अद्यापि लक्ष्म्या तव पादपद्मद्वन्द्वधूलिनिषेवणं काङ्क्षते
किमुतास्माकमिति भावेनाहुः—भीरिति । अन्येषां सुराणां ब्रह्मा-
दीनां प्रयासः प्रयत्नः यस्याः भियः स्ववीक्षणकृतः स्व-
निरीक्षणार्थं कृतः सा भीर्वक्षसि पदं लब्ध्वापि तुलस्याः पदं
यस्य तव पादाङ्गुलरजः चकमे कामितवती यथा वयं च
तद्वत् तथा तस्य तव पादरजोनिषेवणाय प्रपन्ना इत्यन्वयः
स्ववीक्षणकृत इति पाठं स्वदर्शनायमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

इममेवार्थमन्याः प्रकटयन्त्यो लक्ष्मीतोऽप्यधिकत्वेनालौकि-
कत्वमात्मनो निरूपयन्ति—भीर्यदित्यादि द्वाभ्याम् । वक्षसि पदं
लब्ध्वापि भीर्यत्पादाङ्गुलरजश्चकमे कामयामास ननु लब्धवती
कुतो न लब्धवती यतस्तुलस्या एव तत्तद्भूयजुष्टं स्वामाधिकं
भूतिः कर्ममूल्यं तेन भजुष्टं कर्मफलं न तत्तत् सेव कीदृशी
इत्याहुः—यस्या इति । स्ववीक्षणे स्व प्रति दर्शने अन्येषां सुराणां
प्रयास एव वयं तद्वत् तत्स्वरूपाः किन्त्वियान् विशेषः सा तु
चकमे एव वयस्तु तव पादरजः प्रपन्नाः प्राप्ता एवेति ततो-
ऽधिका अपि वयमित्यलमन्यथाशङ्कया ॥ ३७ ॥

भीमद्वलुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, तस्या देवगत्या सम्बन्ध आसीत् स च प्राथमिकः
भवतीनां तु प्रथमतोऽन्यत्रैव सम्बन्धः अतो वैषम्यमिति चेत्-
त्राहुः—भीरिति । लक्ष्मीरपि न देवगत्या भवन्तं प्राप्तवती कि-
न्तु त्वच्छरणारविन्दार्थं महत्तपः कृतवती सा न स्त्रीत्वेन
त्वदीया किन्तु भक्तत्वेन अन्यथा वक्षसि स्थले प्राप्य स्व-
तन्त्रं तुलस्या सह सापत्न्यमप्यङ्गीकृत्य चरणरजो न कामयते
चरणरजस्तुलस्या भवति भक्ता हि भक्तेः तदुपपादितं प्रथ-
मस्कन्धे, तस्य रजसः माहात्म्यमाह—भृत्यजुष्टमिति । तद्वत्तत्त्वैव
भृत्यानां शरीरोत्पत्तेः किलेति प्रसिद्धे सर्व एव भक्ताः त्व-
च्छरणरजसैव सम्पादितवेदवन्तः अतस्तुलसी तत्र भक्तिरूपा
प्रतिष्ठिता तद्वत्प्राप्तिर्येषां ते त्वत्सेवका एव भवन्ति अतो
लक्ष्मीः अन्तःकरणे स्थानं प्राप्यापि अन्यैः स्पर्श्यतीति चिन्तया
रजश्चकमे तस्मिन्प्राप्ते तु शङ्कापि । ननु, किमेतावद्वयम्
लक्ष्म्यास्तत्राहुः—यस्याः स्ववीक्षणकृते अन्यसुरप्रयासः अन्य
सर्व एव ब्रह्मादयो देवास्तपः कुर्वन्ति लक्ष्मीरस्मात्पदयत्ति

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

अन्यथा तेषां कोऽपि पुरुषार्थो न सिद्धोदिति अतो बहुभिः
प्राथम्यमाना मीता जाता कश्चिदत्यन्तमपि तपः कुर्यात् स
को वेद किं कुर्यादिति रजः कामनायां तु नेयं शङ्का प्राप्तौ
तु सन्देह एव न सम्भवति एवं चरणरजसः प्राप्तौ अनन्य-
गामित्वं निरूप्य स्वस्य तथात्वमाहुः—तद्वदयं चेति । अस्मा-
नपि बहवः प्रार्थयन्ति तद्गयादेव पूर्वं चरणरजःस्पृष्टं ततो
देहोऽपि त्वच्छरणरजसा समुद्भूत इति सर्वथा तच्च पादरजः
प्रपञ्चाः चकाराद्या अपि साम्प्रतं नागताः या वा महिष्यः ताः
एनादृशशरीरयुक्ता एव अतोऽस्मदर्थ एव समागतो भवान्
नात्मानं गोपय नापि गुप्तः स्थास्याति तस्मात्प्राग्रहः कश्चन्य
इति भावः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

तदेवं त्वयैव ध्यं स्तुप्रेयसीकृताः किन्तु त्वच्छरणसेवामेव
व्यमाशास्महे इति सहष्टान्तमाहुः—श्रीलक्ष्मीर्यस्य नारायणस्य
पदाब्जजलरजश्चकमे तद्वत्तुल्यस्य तवाऽपि वयं पदाब्जजलः
प्रपञ्चाः ततश्च गगोक्तिगम्येन तच्च नारायणतुल्यत्वेनास्माक-
मपि श्रुतस्यत्वं ज्ञात एवाऽऽवातमिति भावः । किञ्च वक्षसि
सर्वोत्तमे स्थले पदम् आरूपदं लब्ध्वापि तुल्यस्याः सपत्न्याः
पदमपि भृत्यैर्जुष्टं सेवितमिति पुरुषजनसङ्घर्षदपि तस्य पाद-
रजश्चकमे स्वाभाविकी प्रेयसीभावसमुचितां लज्जामपि परित्यज्य
स्वन्यूनतामण्यङ्गीकृत्य कामयतेस्मेति तस्याः प्रेयसीभावावपि
दासीभावो यथा ऽभीप्सितस्तथैवास्माकमपीत्यतस्तव रक्तक-
पत्रकादिदासैः सहाऽपि लज्जां परित्यज्य पादौ सम्वाहयितु-
मिच्छामः तथा वृन्दावनीयपुलिन्दीनां कर्म तृणलम्प्यच्छरण-
कुङ्कुमेन स्त्रीयभावप्रलेपनमपि स्वन्यूनतामण्यङ्गीकृत्य चिकी-
र्षामः । किञ्च, श्रीमन्नारायणदेवेन प्रतुष्यता नित्यनिवासायै
तस्यै स्ववत् एव दत्तं त्वया तु रसिकशेखरेणास्मभ्यं स्वपद-
तलेनिकटप्रदेशेऽपि क्षणमपि स्थातुमपि न क्षीयते इत्यस्माक-
मेव दग्धललाटमिति ध्वनिः स्वयशः प्रेसुगगोक्तिप्रामाण्येन
यदि नारायणतुल्यो बभूवसि तदाऽस्मान् वक्षसा वदेत्यपि भाव-
गार्हस्थ्येऽप्यर्थो ध्वनिः । ननु, सा लक्ष्मीः यथा चञ्चला तथैव युष्म-
मपि पुण्यवतां जनानां गृहे गृहे चाञ्चल्यधर्ममण्यङ्गीकुरुतेति
नमोऽङ्गुल्य केन मूर्खेणोच्यते श्रीदचञ्चलेति सातु परमधीरै-
वेत्याहुः—यस्याः श्रियः स्वेषु धीक्षयकृते धारस्वरसमयकृपा-
वलोकनप्राप्तिकृते अन्यसुराणां ब्रह्मादीनां तत्पुत्रतुल्यानां प्रयास
एव सा तु तदपि तानपि प्रायो नावलोकते किन्तु तच्छक्तिरेव
काचिसेऽभीप्सितां संपदं दत्त इति ॥ ३७ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

ननु, भवत्यो मम प्राणेश्वर्यः प्राणसव्यः सर्वप्रकारैस्त-
स्माः कथं मम पादतलं स्पृष्टव्यं इति चेत्सत्यं किन्तु परम
स्मानाथस्वास्वत्पादसौभाग्यमतिचित्रं भासिष्यद्व्यादिका-

मितत्वादित्याहुः—श्रीरिति । सर्वसम्पत्सौभाग्याद्यधिष्ठात्री चकमे
कामित्वतीत्यलङ्घ्यत्वं तदपि जतादिरूपेण तथा दर्शितं श्रीगो-
विन्दलीलासूत्रं—

“श्रीभूलीलाराधिकासेवनाय लब्ध्वा लब्ध्वा स्थाणुनां भुरिपुण्यैः ।
जातीयात्री श्रीतुल्यस्वात्मनाऽऽ कुर्वत्यस्तद्यत्र नित्यं वसन्ति” ॥ इति
एवं च रमादिसेव्यरमानाथसेविता श्रीराधा परमरमणि सिद्धं
तत्तन्नाम्नाभिधानं त्वभेदाभिप्रायेण लोकप्रसिद्धमनुसृत्येवेति
कीदृशं भूयेति भूयैः भरणीयैर्मिथ्यपरिकरैर्जुष्टं प्रीत्या सेवितं
तद्वत् श्रुत एतावान्तु विशेषः श्रीरम्बुजसादृश्यमुपाधिमव-
लम्बमाना वयं तु पादरज एव प्रपञ्चा इति तुल्यस्या सहेति
वृन्दादेव्या एव नामान्तरेण कथनमपहवाय सहेत्यनेन पाशाक
सावदयं परिहृतं तच्च “यत्र नैसर्गातुर्वैराः सहासन्” इत्यादिप्रागुक्त
श्रीवृन्दावमस्त्राभाव्यादेव किञ्चा तत्प्राकृतांशसंसर्गजनितोत्प-
रावशलीलाविद्यासितमिदं तु शुद्धमेवानयोश्चरितमिति विवेकः
अन्यथा श्रीविष्णोरपि तच्छायः कथं स्यादिति विचार्यम् अज्ञात-
मेतत् रेखारूपेण नव वक्षसि पदं लब्ध्वापि प्रेयस्युचितं सेवा-
भिलाषं परित्यज्य दास्युचितमेवेष्टवतीत्यर्थः । कोऽसावित्यत आहुः,
यस्या इति । श्रीरोदजातयाऽभेदाभिधानम् इदं च नैश्वर्यज्ञानमव-
लम्ब्य किन्तु “यद्वाञ्छया श्रीलक्ष्मणाऽचरत्तपः” इत्यादिमहाजन-
प्रसिद्धेवेति द्वेषम् तद्वदिति तच्छीलस्यात्मन्यतिदेशः ॥ ३७ ॥

श्रीरामनारायणकृतमावभावविभाविका ।

लक्ष्म्यापि संव्यत्वेन पादरजःसौभाग्यातिशयं दर्शयन्त्याः
आत्मनस्तद्वत्प्रपञ्चत्वमाहुः—श्रीरिति । यस्याः श्रियः स्वधीक्षणा-
कृते कस्मिन् कृपादृष्टयर्थं तत्करुणयैव समस्तैश्वर्यादिसम्भवा-
दन्वेष्टां सुराणां ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनां प्रयासस्तथा आद्याच्चरणौ
सा श्रीः सर्वसम्पत्सौभाग्याद्यधिष्ठाऽपि । ननु, किं प्राकृते-
श्वर्याद्यधिष्ठातृत्वेन परमार्थसुखालाभे तत्राहुः—मित्यनिरति-
शयपरमार्थभूतपरमानन्दघनस्य तच्च वक्षस्यसापत्न्यपदं लब्ध्वापि
यत्पदाब्जजलरजश्चकमे कथम्भूतं तुल्यस्या सपत्न्या सहासङ्ख्यात-
भृत्यैर्जुष्टमिति महश्चित्रं तच्च पादरजः सौभाग्यं येनासापत्न्यो-
परिपदलाभेऽप्यधः समापत्न्यमपि कामयति । यद्वा, वक्षोऽधिष्ठिता
श्रीरपि शिरोर्पितया तुल्यस्या सह पादरजश्चकमे इति
चित्रं तत्सौभाग्यम् । यद्वा, वक्षःशिरोधिष्ठितायां तुलसीश्रीया
पादरजःकामनया भगवदङ्गानां समानपरमानन्दतया नोत्तमा-
धमभाव इति ध्वनिः । यद्वा, शिरोधिष्ठितया तुल्यस्या सह सर्व-
त्यागशीलैः ब्रह्मलोकादिश्रियं तृणीकुर्वद्भिः परमनिष्कामैर्जुष्टत्वात्
किमत्राद्भुतो रस इति चकिता श्रीरपि यश्चकमे । यद्वा, चरणौ
रजो दास्येनैव वक्षःपदलाभात् कृतवतया भूतैर्मधुपवत्
जुष्टमपि रजश्चकमे नतृष्यपदलाभेन तदुपकारं विस्मरति
भृत्यजुष्टमित्यत्रेहमाकृतं । अथैवमगवत्तुल्ययोगनाविर्भूततत्त्व-
पामदैरपि जुष्टमिति अथा वक्षोऽधिष्ठितापि चकमे इति कृत-
विषु फलतोऽपि साधने आदराधिक्यं फलादरेण तदकासात्सा-
धनादरेण तु फललाभनिश्चयात् । यद्वा, श्रीरपि वक्षःस्थापि
चकमे इत्यतस्तद्वत्त्वयैव भृत्यैर्जुष्टम् । यद्वा, एकान्तवसोवासिन्या
श्रियां सत्यजुष्टरजःप्राथम्येन वक्षोधामैकान्तवासायां पादाब्जजलः

भीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

सस्मागमयोः श्रेष्ठमिति भावः । यद्वा, "तुलसीदासमात्रेण जलस्य चुलकेन च । विकृतिरिति स्मृतात्मानं भक्तेश्वरं" इत्यादि वचनैस्तुलस्या तदर्पणमात्रेण भृत्यजुष्टमिति श्रियापितैश्वर्यभोगाद्यपेक्षां लघु मत्वा तुलस्यपेक्षेनैव चकमे यद्वा, ब्रह्माद्यभिलाषितधीक्षणाश्रित्यस्तुलस्या सह तदर्पणेन वाद्यापि चकमे तदभृत्यैः पापयोनिभिरपि जुष्टमित्यदो रजःसौभाग्यं तव दीनवत्सल्यं चातः तद्वद्वयं च श्रीवदतिरूपसौभाग्यवत्यः तुलसीवत्स्वदादरणीयाः भृत्यवत्सर्वत्यागेन दास्यरताश्च तद्वत्साहस्यमाहात्म्यं तव पादरजः तद्वदेवान्यत्र निष्कामतया त्वदेककामतया च तद्वदेव मनोवाक्याः प्रपन्ना इति त्वयापि तद्वदेवाङ्गीकार्यो इति तद्वच्छब्दस्यानुषङ्गेण सर्वश्रान्वयः ॥ ३७ ॥

श्रीभक्तपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

ननु, स्माया इत्युक्त्यामित्युक्त्या तद्वदस्मानप्यङ्गीकुर्विति भवतीति सूचितं परं तु लक्ष्म्या देवगत्या जातो यः सम्बन्धः स तु प्राथमिको भवतीति तु न तथेत्यतः किं करोमीति चेत्तत्राहुः-श्रीरिति । श्रीयथायत्पादाम्बुजजञ्चकमे कामयते स्म तद्वद्वयमपि तव पादरजः प्रपन्नास्तथा च श्रीरपि न देवगत्या भवन्ते प्राप्तवती किन्तु महता तपसेति भावः । तत्रापि तुलस्याः सपत्न्या सह न चाङ्गसङ्गात्माभारतापत्न्यमप्यङ्गीचकाराऽपि तु भक्त्यतिशयादेवेत्याशयेनाहुः वक्षसि पदं लब्ध्वापि तुलस्या एवासाधारण्यमिति वा तथा च परमोत्कृष्टतन्त्रस्थले प्राण्यापि तादृशं रमा यञ्चकमे तद्वत्त्वाऽतिरेकविजृम्भितमिति भावः । ननु, कुत एवमित्याशङ्क्य रजसो माहात्म्यमाहुः भृत्योर्नारदादिभिः सर्वैरपि तदेवाऽनन्यतया सेवितं किलेति प्रसिद्धं नाम किञ्चिद्वक्तव्यं रज एवैवंविधसामर्थ्यं यत्तत्र सल्लस्येत्तसः पुनरन्यत्र गमनाभावसम्पादनशान्त्याऽतो लक्ष्मीवक्षसि पदं लब्ध्वापि कदापि चेतसोऽन्यत्र प्रवृत्तिर्न भवेज्ज्ञान्यस्य कस्यापि स्पर्श इति मनसि निधाय रजश्चकमे इति भावः । ननु, लक्ष्म्याः एव कुत एतावद्वयमित्यत आहुः-यस्या लक्ष्म्याः स्वस्य वीक्षणकृते श्रीरस्मान् करुणया पश्यत्वित्येतदर्थमन्येषां सुराणां ब्रह्मादीनां प्रयासः सर्वपुरुषार्थानां तदधीनत्वात् तथाच बहुषां मां प्रार्थयन्ते कश्चित्कदाचिदत्यन्तं यदि तपःकुर्यात्तर्हि स को वेद किंकुर्वादिति विचारवत्यस्तस्मास्तावद्वयमिति भावः । तद्वद्वयमपि प्रार्थनावतां बहुत्वमालोक्य तद्वयात्प्रथममेव तव पादरजःप्रपन्नाः तस्मादस्मकथमेवावतीर्णो भवानात्मानं न गोपय गोपनासम्भवाकृतो मास्त्वाग्रह इति भावः । यद्वा, ननु पादस्पर्शस्य को वा तादृशो माहिमेति चेत्तत्राहुः-श्रीरिति । यद्वा, ननु चरणस्पर्शादेव भवत्यः कृतार्थाः किमर्थमङ्गसङ्गार्थं विकलचित्ताः किञ्च अङ्गसङ्गमवाप्य पुनश्चरणस्पर्शं भक्तिर्न भविष्यति नचैवं का हानिरिति भ्रमितव्यं तस्या एव परमपुरुषार्थत्वादित्याशङ्क्याहुः-श्रीरिति । तथा च भगवत्पादरज एव तथाविधः यतो भवद्वक्षःश्रुतिवासिनी श्रीरपि तदेव चकमे परमभक्तायास्तुलस्याश्च तदेवासाधारण्यं आश्रयश्च सर्वभृत्यैस्तदेव जुष्टं

तस्मात्प्रतिबन्धकमङ्गसङ्गमिलापं निवर्त्य तदैकशरत्वमेवाश्रयिष्याम इति भावः । अनभिज्ञापत्ते ननु, सौन्दर्यादिगुणसम्पन्नाः शोभनकुलोत्पन्नाः माहिषीपदयुग्माः किमेवं ब्रूयेत्याशङ्क्य माहिषीपदापेक्षयेदमुत्कृष्टमिति लक्ष्मीदृष्टान्तेन समाधानमाहुः-श्रीरिति । यद्यस्मात्लक्ष्मीनारायणस्य पदाम्बुजजो यथा चकमे तद्वद्वयं नारायणसदृशस्य तव पादरजःप्रपन्नाः यद्यपि नारायणस्य तद्वत्तत्त्वस्य तवेति वा "नारायणसमो गुणैः" इति गार्गोक्त्या तव नारायणसमत्वमस्माकं लक्ष्मीसमत्वमर्थादागतमिति भावः । तत्रापि वक्षसि परमोत्कृष्टस्थले पदं रमणीभावं लब्ध्वापि तुलस्याः सपत्न्याः प्रथमपि भृत्यैर्जुष्टं पुरुषजनसम्प्रदाययुक्तमपि तथा च तस्या यथा प्रेयसीभावसमुचितं लज्जां स्वन्यूनताञ्चाऽगणाय दासीभावोऽभिलषितस्तथैवास्माकमपि यद्यप्येवं न तथापि त्वं नारायणवद्व्याचरसि वक्षःस्थलोद्ग्रहणयोग्या अस्मान् स्वपादतलसन्निधौ स्थातुमपि इदास्यतो दग्धललाटा वयं किंकुर्म इति भावः । ननु, लक्ष्मीवक्षःस्थलमपि युष्मासु प्राप्तमित्याशङ्क्याहुः-यस्या इति । तथा च या पुत्रतुल्याऽन्यसुरादीनपि यथा कथाचिच्छ्रुत्वाऽनुगृह्णाति सा चञ्चलेति मुखप्रवाद इति भावः । श्रीः पदाम्बुजजञ्चकमे वयं तु पादरजः इत्युक्त्या श्रियः स्ववासस्थानोपमसादृश्योपाधिकसेवनमस्माकं तु निरुपाधिकमिति व्यज्यते । यद्वा, ननु, स्तम्भपत्युः वक्षःस्थलरमणयोग्याः कथं दासीभावं प्रार्थयन्ते इत्याशङ्क्य "यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः" इति न्यायमवलम्ब्य समाधानमाहुः-श्रीरिति । स्वभक्तुर्नारायणस्य वक्षसि पदं लब्ध्वापि लब्धनारायणपादसम्बन्ध्या तुलस्या सद्वयस्य तव वृन्दावनसम्बन्धि पदाम्बुजजञ्चकमे तत्सेवनार्थं वृन्दावनशोभारूपेण प्रियवक्षसि रेखारूपेण श्रीरत्रास्ते तुलस्यापि वृन्दाव्यदेवीरूपेण वृन्दारूपेण चास्ते इति भावः । तस्मात्परमपतिव्रताया लक्ष्म्या यदैव दशा तदानीं वयं कथं भर्तुः शुश्रूषणमित्याद्युपदेशार्हा इत्यपि ध्वनितम् । मानिनीपत्ते । ननु, श्रीवृन्दापि स्वपतिं त्यक्त्वाऽत्र वने मम सन्निधौ तिष्ठति यूयं किमित्येवंविधं मानं कर्तुं प्रवृत्ता इति चेत्तत्राहुः यद्यपि श्रीवृन्दया सहजं स्थितं ते पादरजश्चकमे तद्वद्वयं किं पादरजःप्रपन्नाः अपितु नेति काका योज्यं तयोरेव तद्युक्तं नास्माकमिति भावः । यद्वा, यस्य नारायणस्य पदाम्बुजजञ्चकमे तद्वद्वयं तेन नारायणेन तुलया वयमेत एव तादृशलक्ष्म्यादिप्रार्थनीयं पादरजःसपत्न्याः तव लक्ष्म्यादिदशस्मात्तुल्याराधनीया इति भावः ॥ निवृत्तिपत्ते । लक्ष्म्यादिवत्स्वस्य भगवत्परायणत्वमाहुः, श्रीरिति । तथा च श्रियादिसम्भाराराध्यपादपद्मे समस्तश्रुतितात्पर्यविषये परमात्मानि सर्वभावेन रतिः सम्पाद्येति भावः ॥ ३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिष्टाचारप्रामाण्यवापि त्वच्छरणरजःशरणं प्राप्ता इत्याहुः यस्याः स्ववीक्षणकृते स्वावलोकनार्थम् अन्येषां ब्रह्मादीनां सुराणां प्रयासः तपस्याचारणरूपो यतः सा श्रीः वक्षसि भ्रंशपत्न्यं पदं स्थानं लब्धा तुलस्या सह भृत्यैर्बहुभिर्भोग-

तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन ! तेऽङ्घ्रिमूलं प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः ।

त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्मनां पुरुषभूषण ! देहि दास्यम् ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वर्तिकद्वैतं प्रपञ्चाः ॥ ३७ ॥

भाषा टीका ।

लक्ष्मीजी तुमारे वक्षःस्थल में निवास पाय करके ऊँ तुलसी सहित दासनसों सेवित ऐसे जिन तुमारे चरण कमल के रज की चाहना करत भई जा लक्ष्मी के अर्थ और देवता तपस्या करें है, ता लक्ष्मी की नाई हम भी तुम्हारे चरण की रज कू प्राप्त भई है, अर्थात् प्यारे ! तुम्हारी शरण आई हैं । तासों जैसे लक्ष्मी को तुमने ठिकानो दियो तेसैं हम सबन पैऊ कृपा करो ॥ ३७ ॥

श्रीपरस्वामिकृतभाषादीपिका ।

हे वृजिनार्दन ! दुःखहन्तः, त्वदुपासने त्वज्जन एवाशा यासां ता वयं वसतीर्युद्वाविसृज्य हित्वा योगिन इव प्राप्ताः तव सुन्दरस्मितविलसितनिरीक्षणेन यस्तीव्रः कामस्तेन तत्तच्चिन्तानाम् हे पुरुषरत्न ! दास्यं देहि ॥ ३८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

तनु, तवयौवनोन्मत्ताः । दास्यमपि लक्ष्म्यादिप्रार्थय कथं केयमिति चेत् ? तत्र सदैव्यमाहुः, त्वदुपासनाशाः सत्यो वसतीः सर्वेष्वनुपरिच्छेदसहितगृहान् विसृज्याङ्घ्रिमूलं प्राप्ता वयम् अतः सर्वपरित्यागेन प्रपन्नानामाशामवश्यं पूरयितुमर्हसीति भावः । अन्यथा चास्माकं महद्दुःखं स्यात् तच्च तवानुचितमित्याहुः, हे वृजिनार्दनेति । तत्र च हे रसिकशेखर ! रसविशेषमयमेव दास्यं केयमित्याशयेनाहुः—तदिति । तच्चोचितमेवेत्याहुः—हे पुरुषभूषणेति । अन्यसैर्वाख्यातम् । यद्वा, ननु गृहिययस्तर्हि गृहेषु गत्वैव मङ्गलैर्गोपैः सह भक्तवर्गवत्प्रज्जनं किमतां तत्रैव तद्वशेषोपकरणसम्पत्तिरिति चेत् ? तत्र सकाकाहुः वसतीर्विसृज्येति । तत्र हेतुः, तवापास उपासितः तस्य नाशो यासु ताः तत्र त्वज्जनासिद्धेरित्यर्थः । किञ्च, हे महामोहन ! नान्यभक्तवदस्माभिर्दास्यं प्रार्थयते यद्गृहेषु गोपवर्गैः सह सिद्धैव किन्तु दास्यविशेष एवेत्याशयेनात्यन्तार्थोभिनयपूर्वकमाहुः—पुरुषो जीवस्तस्य भूः स्थानं हृदयं तत् ऊवते पीडयति "ऊव रजायाम्" इति हे तथाभूत ! तव सुन्दराङ्गां स्मितनिरीक्षणाङ्गां किम्वा हे सुन्दरस्मितनिरीक्षण ! अतो भूस्तैवेव वदसीत्यवहित्यया गृह्यमाणं वाक्चातुर्याभिषयज्जाति त्वत् त्वत्तो यस्तीव्रः क्रमिस्तेन तप्त आत्मा देहो यासां नः अतस्तत्प्रतीकारमादी

द्वयं कुरु अन्यथा अन्यदशोपस्थितिरिति । यद्वा, तत्प्रतीकाररूपं दास्यं देहीति भावः । यद्वा, ननु मद्भजस्त्रियो मङ्गलवराणां गोपानां कन्यात्वभार्यव्यादिना पुष्पाकं सतः सिद्धं महास्यमस्येव किं तत् प्रार्थनेनेति चेत्सत्यं किन्तु असाध्यायमस्मद्याचितं तदेहीति सर्वैरन्यमाहुः तप्तात्मनां योग्यं यत् तद्दास्यमित्यर्थः । साक्षादात्मा निर्देशः विनयवज्जातिना किम्वा न इति पूर्वस्यानुषङ्गः । यद्वा, अत्यन्तार्थासतृणमहमाहुः तप्तात्मनां स्त्रीणां कासाञ्छिदपि दास्यं देहि अस्मभ्यम् प्रतादंशीनां दास्ये प्राप्तेपि तव प्रसादविशेषोऽवश्यं भवितैवेति भावः अनेन दुःशील इत्येषोत्तरं त्वदुपासनाशया सत्यतेरपि त्यागो युक्त एव तस्मिन्नातो लिखित एव विशेषतश्च वसतीनां त्वदुपासनाशत्वेन तत्र च तत्त्वामिनां तेषां सम्बन्धेन त्वज्जनपातासे पातकिन एवेति त्याज्या एव । किञ्च, त्वत्कामतप्तात्मनां तस्यागे कथं वा विचारः दास्यो वा ? महाभुङ्क्ताप्रस्तानां को नामास्त्विति श्लेषार्थः । वृजिनं पापम् अन्येषामपि पापनाशनोऽसीति वयं त्वदङ्घ्रिमूलं प्राप्ताः अधुना तवैव पापे मतिर्देह्यते अतः प्रसीद अस्माकमत्रागमनापराधं क्षमस्व मनोऽवष्टुष्टं पुण्ये निषेहीत्यर्थः । यद्वा, ननु महास्यं लक्ष्म्या अपि दुर्लभं कृपया दीयमानमङ्गीकुरुतेति चेत्तत्र साङ्गसूयमाहुः—वा वसतीर्विसृज्य त्वदुपासनाशाः सत्यस्तवाङ्घ्रिमूलं प्राप्ता दास्य इवाभितास्तासां तीव्रकामतप्तात्मनां चतुर्थर्थे षष्ठी ताङ्गो दास्यं देहि अस्माकं पतिव्रतानां तेनालमित्यर्थः । पुरुषान् सखीनेव ननु स्त्रियो भूषयतीति तथाभूत ! अतस्तवया किमस्माकमिति किम्वा हृदयवाहकेति पूर्ववदर्थः तर्हि त्वयि भक्त्यापीति भावः ॥ ३८ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवं तृतीयदिकं स्थिता अपि विवक्षितमुपसंहरन्ति—तत्र इति । तत्र तस्मात् पूर्वोक्तादेतोरेव प्रसादे कुरु तमेवाहुः दास्यमेव देहीति । ननु, नवयौवनोन्मत्ताः । दास्यमपि तादृशं दुर्लभमिति चेत् कथं देयमित्यत्र सदैव्यमाहुः—प्राप्ता इत्यादि । अतः सर्वपरित्यागेन प्रपन्नानामाशामवश्यं पूरयितुमर्हसीति भावः । अन्यथा चास्माकं महद्दुःखं स्यात् तच्च तवानुचितमित्याहुः—हे वृजिनार्दनेति । तत्र च निजभावोच्छ्रितचित्तस्य सत्यः हे रसिकशेखर ! रसविशेषमयमेव दास्यं केयमित्याशयेनाहुः—तदिति । यद्वा, तत्तादृशनिरीक्षणतप्तात्मनामपि दास्यमेव देहीति तत्तापहरणोपपत्त्या परित्यक्तेत्यर्थः । दास्यं चोचितमेवेत्याहुः—हे पुरुषभूषणेति । सर्वत्रैवार्थे तवापास उपासितः तस्य नाशो यासु ता इति श्लेषेण वसति विशेषणं च किम्वा हे सुन्दरस्मितनिरीक्षण ! अतो भूस्तैवेव वदसीत्यवहित्यया गृह्यमाणं मावं वाक्चातुर्याभिषयज्जाति त्वत्

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

त्वत्तो यस्मिन् कामस्तेन तप्त आत्मा यासां तासां नः
अनेन दुःखीय इत्यस्योत्तरं त्वत्कामतप्तानां तस्यागं कथं
विचारो दोषो वा ? नहि काममहाभुजङ्गप्रस्तानां तयोरेक-
तरोऽपि सम्भवतीति निषेधार्थं तत्तस्मात् नोऽस्माकं सम्बन्धे
प्रसीद आग्रहं त्यजेत्यर्थः । हे वृजिनाहंति केवः यतः त्वदु-
पासनाशाः सत्यो वसतीर्विसृज्य तवाङ्घ्रिमुखं न प्राप्ता वयं
तस्मात् यास्वत्सुन्दरेत्यादिलक्षणास्तासां ताः प्रति दास्यं देहि
अस्माकं तु न तेन प्रयोजनमित्यर्थः । तासामपि नात्यन्तद-
ङ्गीकारात् सम्प्रदानत्वाभाव इति षष्ठ्यभिप्रायः पुरुषान्
सखीनेव तत्तदुत्कण्ठया तत्तद्रोकवधूषणैर्भूषयसि नाद्यापि
ता इति तत्राप्यसम्भावना दर्शिता । यद्वा, पुरुषभूस्तव सत्ता
पुरुषसामान्य इत्यर्थः । हे तस्य ऊषण ! पीडक ! तज्जातिमात्र-
कलङ्ककारिणिति सकोपसम्बोधनम् "ऊष रुजायाम्" इति ॥ ३८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चायम् ।

उपासनाशाः त्वत्सेवनेच्छावयः ॥ ३८—३९ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे वृजिनाहंति ! दुःखहन्तः ! त्वदुपासने त्वज्जन एवाशा यासां
ताः वयं वसतीगृहान् विसृज्य योगिन इव तवाङ्घ्रिमुखं प्राप्ताः
तस्मात्तस्माकं प्रसन्नो भव कीदृशः प्रसादः कार्य इत्याशङ्क्याहुः
तव सुन्दर स्मितं यस्मिन्स्तेन निरीक्षणेन यस्तीव्रः स्मरतापस्तेन
तप्ता आत्मनो नो देहा यासां ताः तासां नोऽस्माकं हे पुरुषरत्न !
त्वदात्म्यं देहि ॥ ३८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वृजिनाहंति ! दुःखताशन ! वसतीः गृहान् त्वदुपासने आशा
अहं यासां तास्तथा सुन्दरं च सत्स्मितं च सुन्दरस्मितं
तन्निरीक्षणेन उद्धूतेन तीव्रेण कामाग्निना तप्त आत्मा देहो
यासां ताः पुरुषभूषण ! पुरुषतिलक ! ॥ ३८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसम्बोधः ।

तस्मादस्मभ्यं प्रसीदत्याहुः—तत्र इत्यादि । तस्मादभ्यया शङ्कु
निरासतः सोऽस्मभ्यं प्रसीद हे ! वृजिनाहंति ! दुःखार्हं । त्वं
कीदृशः वसतीर्विसृज्य त्वदुपासनाशाः सत्यस्तवाङ्घ्रिमुखं
प्राप्ताः तस्माद्दास्यं देहि अर्थादस्माकमित्याशयः कीदृशीनां
त्वत् त्वत् एव तप्तात्मनां हे सुन्दर ! हे स्मितनिरीक्षणेन
तीव्रः अतिशयोक्तः कामोपि यस्मात् यत् स्मितनिरीक्षणेन
कामोपि कुपिततो यत् इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भीमद्विजयगोस्वामिकृतसुबोधिनी ।

एवं स्वस्य भगवदेकमोक्षशरीरत्वमुपपाद्य प्रार्थयन्ति—तत्र
इति । पूर्वश्लोकेनैव भर्तृशुभ्रणविधिनिराकृतः तदपारित्यागः
सुतरामेव तेनैव निराकृतो भवति अनेनापि निराकरणं प्रार्थ-
यन्ति भगवत्कृपाभावे तादृशेनैव सम्बन्धो भवेदिति कृपा
हि सर्वतोभिका तत्तस्मात्कारणात्प्रसीद प्रसन्नो भव त्वयि
प्रसन्ने सर्वे सेतव्यतीति । ननु, भवतीनां प्रतिकूलमहं दुःख-
प्रापकमास्ति अतः कथं प्रसाद इति चेत्तत्राहुः—वृजिनाहंति ।
वृजिनं दुःखजनकं पापं स्वभावत एव सर्वेषां येन केनापि
सम्बन्धेन तद्दर्शयति प्रसादे हेतुमाहुः—तद्विमुखं प्राप्ता इति
यस्तु चरणात्तत्रं प्राप्नोति प्रसादमपि स च प्रसादे पशु-
पुत्रादिरूपो मा भवत्विति स्वाधिकारमन्येषां व्यावर्त्तयन्ति
विसृज्य वसतीरिति गृहस्थाश्रमस्यक्तः न तु गृहमात्रमिति
वसतीरिति बहुवचनं परित्यागोपि हेतुमाहुः त्वदुपासनाशा इति
त्वत्सेवां करिष्याम इति आशामात्रेणैव पूर्वमिदं व्यक्तं तत्र
समागतानां पुनः गृहसम्बन्धे किं वक्तव्यमिति अतो देव
प्रार्थयन्ति त्वत्सुन्दरेति तव सुन्दरं यत्स्मितं मोहकमपानन्द-
जनकं त्वत्सम्बन्धात्परमानन्दरूपं तादृशस्मितपूर्वकं यन्निरक्षयं
तेन जातः तीव्रो यः कामः तेन तप्तान्तःकरणानाम् अस्माकं
पुरुषाणां भूषणरूप अनन्तकोटिकन्दर्पलावण्यरूप स्वतः पुरुषार्थ-
रूपमेव दास्यं देहि अधिकारिभेदेन दास्यस्यानिकविधत्वादेयं
रूपं स्वतापोत्तवा व्यज्यते उक्ततापविशिष्टानां यदेतत्ताप-
निषक्तं तदिति किञ्च प्रभोरपेक्षितवस्तुसमर्पणो हि दास्यं भवति
न त्वन्यथा एवं सति यथास्माकमुक्ततापेन प्रक्षुण्णं त्वदपेक्षा
तथा तवाप्यस्मदपेक्षायां स्वयमुद्यम्भाकमदुपभोगः कार्य इत्यर्थः
पर्यवस्यति अन्यथा दास्यस्य स्वकृतिसाध्यत्वेन दानोक्तिरनु-
पपन्ना स्यात् अत एव तथा सम्बोधनं पुरुषो भूत्वा भूषण-
रूपेति तस्मिन् कण्ठादिषु सर्वेष्वङ्गेषु भवति त्वमपि तथा भूत्वा
दास्यं देहीति वाक्यैकवाक्यतया प्राप्यते भूषणत्वोक्त्यैव स्वतन्त्र
पुरुषार्थताप्युक्ता मणिलक्षितं तस्मिन् भूषणत्वसम्पत्त्यर्थं मध्ये
लालावदपि भवति तेन महानपि तद्वारणार्थं लालामपि धार-
यति तुच्छमपि तथा मध्ये कामोपभोग इति न तदुपाधिकृतं
दास्यवक्ष्यामपितुं तद्विपरीतमिति भावः । अतो दास्यार्थिन्य
एव वयं ननु विवाहार्थिन्यः अत उपनयनाद्यपेक्षापि न लोका-
व्यवहारेण कर्तव्येति भावः ॥ ३८ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थशिनी ।

तस्मादगृहकुटुम्बादिकं परित्यज्य नारायणस्य भक्ता इव
वयं तव दास्यमेव कामयामहे इत्याहुः—तत्र इति । यतस्त्वं नारा-
यणतुल्यस्तस्मादस्मान् प्रति प्रसीद ननु मत्प्रसादप्रतिकूलं दुःख-
हृष्टं भवतीनामस्तीत्यतः कथं प्रसादः नारायणोपि किं सर्वत्रैव
प्रसीदतीत्यतः आहुः—हे वृजिनाहंति ! त्वमपि दुःखं त्वमेवादेव
नारायणो ह्यवश्यमेव प्रपद्यमानानां दुःखमर्दयति वयं च तद्वि-
मुखं प्राप्ताः तत्रापि कामनान्तरराहित्येनैवेत्याहुः—विसृज्य वसती-
रिति । ननु गार्हस्थ्यसुखं परित्यज्यापि मत्तः सुखं किञ्चनावश्य-

श्रीमद्विश्वनाथकवचित्तुसारार्थदर्शिनी ।

मर्थयध्वे इति जानीमस्तत्राहुः, त्वदुपासनायामेवाशा
नतुपासनायाः फले कस्मिन्नन सुखं त्वया दास्यमाने आशा
यासां ताः अयमर्थः उपासनाया त्वां सुखयाम इत्येवामिप्रायेपि
त्वत्सुखदर्शनोत्थं यदि नः सुखमाकस्मिकं भवेत्तर्हि को दोष
इति । ननु, तर्हि कथमुक्तमस्माकं हृच्छयाग्निं सिञ्चेति मत्स्य
तदग्निज्वालाया अपि त्वमेव कारणमित्याहुः तव सुन्दरस्मित-
निरीक्षणो न यस्तीव्रकामस्तेन तप्त आत्मा यासां तासा-
मप्यस्माकं दास्यं दासीत्वमेव देहि ननु पत्नीत्वम अत्र श्रीमद्वल्ल-
भाचार्यचरणानामपि व्याख्या भवती दास्यार्थिन्य एव वयं ननु
विहारार्थिन्यः अत उपासनाद्यपेक्षापि न लाकव्यवहारेणेत्येषा
ततश्चास्माकं कन्यात्वे परोढात्वे वा न कापि क्षतिः उभयीभावेऽपि
त्वदास्यसम्भवादिति भावः । प्रकृतवैष्णवतोषिण्यां श्रीसनातन-
गोस्वामिचरणानामपि विवाहे सति पत्नीत्वेन भजनादप्यौ-
पपत्येन भजनं परममहासुखं तच्च श्रीभागवतामृतकाव्यादौ च
प्रसिद्धमेव अत एवात्र दास्यविशेष एव प्रार्थितः अधुना च
प्राश्यन्ते दास्यो भवामेत्येषा प्रथं भावः । काममहोदधित्वादेव
स्त्रीलक्ष्यस्य तत्रास्माभिर्युवतिभिरुपासनां स्वाङ्गैरेव त्वत्सुखो-
त्पादनलक्षणा खल्वेषैवेत्यतो हृच्छयाग्निं सत्कथयन्तापि त्वदु-
पासनाप्रार्थनेत्र कामाग्निरप्यस्माकं तदुपासनोपकरणमेव मुख्य-
मित्यत एव समुचितमेव सम्बोधनपदं हे पुरुषरूपभूषण !
गौराङ्गीनामस्माकमिन्द्रनीलमणिमयसर्वाङ्गलङ्कारेति ॥ ३८ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

विविचितमुपसंहरन्ति—तत्र इति । तत्र तस्मात् प्रतो वयं
श्रयाविवस्वर्परित्यागेन तत्सुखसुखिन्य इत्यर्थः । यद्वा, तददास्य-
मेव नः अस्माकं प्रसीद प्रसादय हे वृजिनाईन ! दुःखहन्तः !
दुःखं कामसुखापेक्षेत्येकादशादेवमुक्तम् अत एवाङ्गिमूल-
मित्यजादिरूपकानुक्तिस्तस्याः प्रेयसीभाव एवोचितत्वात् प्राप्ताः
प्रकर्षणापत्ताः प्रकर्षमेवाहुः—वसतीर्विसृज्येति । वसतीरित्यनेन
गृहसुखमुपलक्षितं किमर्थमत आहुः त्वदुपासनायाः तव परि-
चर्यौकसिलक्षाणाः न तु विरह्यामिलक्षा इत्यर्थः । ततश्च दास्यं
द्विविधं सहचरीभावोचितं प्रेयसीभावोचितमिति सूचितं
तत्राद्य एवास्माकमभिधापणीय इति भावः । तद्वपरः कासा-
मित्याशङ्क्य परदोषोद्घाटनस्यायोग्यत्वात् श्लेषेणैव सूचयन्ति-
त्वदित्याद्युत्तराङ्गेन । एवञ्च यास्त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणो न
कामतप्तात्मानस्तासां पुरुषभूषण ! तासामेव प्रेयस्युचितं दास्यं
देहीत्यन्वयः । श्लेषेण “दसु उपक्षये” इत्यस्मात् “ऋद्वलोर्ग्यत”
(३१।१२४) दास्यमुपक्षयः सख्यापेक्षया तस्यात्पत्वादेवेति भावः ।
ततश्च न वयं कामतप्ता न चान्यामिलक्षोपतप्तास्ततः सहचरी-
भावोचितमेवास्माकं धनमन्वीक्ष्यन्तीमिति दिक् ॥ ३८ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

तदेव प्रार्थयन्ति—तत्रः प्रसीदेति । यद्यस्माद्वयं लक्ष्मीवत्त्वा

प्रपन्ना वसतीरित्युपलक्षणे पत्न्याद्यालोलुङ्घनेनैवैका मुष्मिक-
सुखं विसृज्य तेऽङ्गिमूलं प्राप्ताः किमर्थं तर्हि सर्वत्यागेन
प्राप्तास्तत्राहुः—त्वदुपासनायाः तव उपासने भवने वा
आशाऽमिलक्षो यासां तवैवोपसमीपे आसने निवसने वासाभि-
क्षायां यासां त्वदुपासनेवाशा परा काष्ठा यासां तथाभूता
इति वा तत्तस्मादे वृजिनाईन ! स्वभावत एव सर्ववृजिनानां
दुःखानां शमन ! तथा पुरुषभूषण ! पुरुषेषु भूषण ! यद्वा, पुरु-
षान्तरासंप्रतिपक्षः पुरुषश्चासौ भूषणं चेति तथा नोऽस्मान्
प्रसीदातुग्रहं कुरु नो दास्यं च देहि कथम्भूतानां नस्तदाहुः
त्वदीये सुन्दरे स्मितनिरीक्षणे ताभ्यां तीव्र उद्दीपितो यः
कामानलस्तेन तप्तात्मनाम् अयं भावः । सर्ववृजिनाईनस्य तव
कामसंस्थापकत्वमनुचितं तव मुखचन्द्राहादप्रकाशात्मकस्मित-
निरीक्षणरूपचन्द्रिकया तापोत्पत्तिरप्यसम्भाव्या पुरुषस्य तव
स्त्रीधातोप्ययोग्यः भूषणात्मकस्य च मनोरञ्जनस्य तथास्मद्भक्त-
मप्यनर्हं तस्माद्वृजिनाईनत्वासमात्मनां प्रसीद तापमुपशमय
पुरुषभूषणत्वाच्च दास्यं देहि ॥ ३८ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

तथा च भगवदेकभोग्यशरीराणामस्माकं मनोरथं पूरयेति
पार्श्वमदिगताः प्रार्थयन्ते—तत्र इति । तस्माद्वयं भगवत्पादरज
एव प्रपन्नाः प्रपत्तिश्च भगवत्प्रसादं विना दुर्लभास्तस्मात्प्रसीद
प्रसन्नो भव त्वयि प्रसन्ने किमपि नावशिष्यत इति भावः । ननु,
दुःखप्रदं मत्सङ्गमप्रतिबन्धकं दुर्दृष्टं भवतीनां वसन्ते तत्र
मया किं कर्तव्यमिति चेत्तत्राहुः—हे वृजिनाईन ! सकलदुःख-
निदानभूतदुरितविनाशन ! स्मरणादिनापि समस्तपापतृणदावा-
नलस्य त्वमभिमुख्यं प्राप्तानामस्माकं पापनिवारणे को भार
इति भावः । एतेन स्वपत्यादित्यागकृतमपि पापं नाशयति
सूचितम्—

“सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः” ॥

“तावद्वागादयस्तेनास्तावत्कागृहङ्गम ।

तावन्मोहोऽङ्गिनिगडो यावत्कृष्ण ! न ते जनाः” ॥

इत्यादिशास्त्रात् अथ स्वस्य प्रसादादियोग्यतामाहुः—तेऽङ्गिमूलं
प्राप्ता इति । ननु, स्त्रीणां स्वभावः ईश्वरावपि प्रसन्नाद्गृहस्था-
भ्रमसुखमेव प्रार्थयन्ति ततस्तदनुकूलः किं प्रसादोपेक्षित
इति चेत्तत्राहुः—वसतीर्विसृज्येति । गृहस्थाभ्रम एवास्माभिरित्युक्तो
ननु गृहमाश्रमिति सूचनाय वसतीरिति बहुवचनं यतो वयं
त्वदुपासनायाः भगवदुपासनां करिष्याम इत्येवंविधा आशा
यासां ताः ननु तज्जन्यसुखमस्माकमपेक्षितं तथा च गन्ध-
पुष्पादिनोपासनपराणामनन्यभक्तानामिवाऽवर्जनीयतया प्राप्ते
सुखोपभोगे न कश्चिदोष इति भावः । यद्वा, तवोपास्यस्योपास-
नस्य नाशो यासु ताः वसतीः तथाचाऽभीक्षितानुकूल एव
प्रसादो युक्तो ननु तत्प्रतिकूलस्तस्मादितः परं गृहसुखमिवात्तापि
न विधेया तत्र प्रेषणं तु दुर्निरस्तमिति भावः ॥ एवं भगवन्त-
मभिमुखीकृत्य प्रार्थयामावेदमन्ति—त्वादीति । हे पुरुषभूषण ! दास्यं
देहि भजिकादिभेदेन दास्यस्यानेकविधत्वात्तद्वत् स्वतापोत्तमं

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

मिव्यञ्जयति त्वत्सुन्दरं परमानन्दजनकं यत्स्मितपूर्वकं निरीक्षणं तेन तीव्रो यः कामस्तेन तप्तान्तःकरणानामस्माकं तथाचैतत्ताप निवर्तकं दास्यं देहीति भावः । दास्यस्य स्वयमसाध्यस्य देहीति प्रार्थनया यथोक्ततापनिवृत्तेस्तद्धारकत्वात्तस्य च त्वदधीनत्वाद्यथाऽस्माकं तन्निवृत्त्यर्थं त्वदपेक्षा तथा तवास्मदपेक्षायां स्वयमुत्पाद्यास्मदुपभोगः कार्यः प्रभुणाद्यपेक्षितवस्तुनि दत्ते दास्यं भवतीति भावः । ननु किमिदं कामोपाधिकं दास्यं प्रार्थ्यते शुद्धमेव तत्प्रार्थ्यतामिति चेत्तत्राहुः । पुरुषभूषणेति । पुरुषो भूत्वा भूषणरूपः यथा च भूषणं कण्ठादौ धार्यते तथा पुरुषाकार-भूषणरूपस्त्वमपि न च धारणयोग्यस्तस्मान्मणिखचितभूषणधारणे लाक्षाधारणवन्मध्ये कोऽपि भोगो ननु तदुपाधिकृतं दास्यमिति भावः । यद्वा तत्तस्मान्नः प्रसीद हे वृजिनार्दन ! स्वप्राप्तिप्रतिबन्धकं पापं नाशय यतः प्राप्ता विसृज्य वसतीरिति । तस्मात्तव सुन्दर-स्मितस्य नितरामीक्षणेन चिन्तनेन तीव्रो भजनाभिलाषस्तेन तप्तात्मना तपः संयतचित्तानां दास्ये लब्धाधिकाराणामस्माकं लक्ष्म्या इवास्मद्योग्यं दास्यं देहि यतो हे पुरुषेषु भूषण ! तवापोदमेव योग्यमस्माकं च कामोपाधिकृतोऽपि तव सम्बन्धोऽलङ्कारयैवेति भावः । अनभिज्ञापक्षे नारायणसमो गुणैरित्युक्त्या त्वं नारायणगुणधारणे योग्यो वयं च तद्भक्तगुणधारण इत्याशयेनाहुः । तदिति । यस्मात्त्वं नारायणसमस्तस्मान्स्तद्भक्ततुल्या अस्मान् प्रसीद ननु प्रसन्न एवाहमस्मि स्वस्मिन्मम कोपो भवतीभिः कदा दृष्ट इति चेत्तत्राहुः । हे वृजिनार्दन ! दुःखविध्वंसकर ! ननु नास्ति भवतीलां किमपि दुःखं गृहाद्युपद्रवजनितदुःखहेत्वसुरादिविनाशाय ममोद्युक्तत्वात्तस्मात्किमित्येव दैन्यमाविष्कुरुतेति चेत्तत्राहुः । त इति । तथा च गृहादिकं महाग्निज्वालाया प्रज्वलनु तिष्ठतु वा नास्त्यस्माकं तत्प्रयुक्तं किमपि दुःखं सुखं वेति भावः । ननु भवत्वेवं यदर्थं वसतीः विसृज्य मदङ्घ्रिमूलं प्राप्ता-स्तदेव प्राल्यतामिति चेत्तत्राहुः । त्वदुपासनाशाः तवोपासनायां सेवायां श्रेष्ठेण उप अङ्गसङ्गेन स्थितिरुपासना यासां न तु उपासनया दास्यमानेकार्त्स्न्येन तावत्सुखार्थमङ्गसङ्गदानादिरूपोपासनापराणामस्माकमप्यवर्जनीयतया प्राप्तेन सुखोपभोगेन को दोष इति भावः । ननु तादृशमुपासनं तु स्वपतेरेव सम्भवति न चाहं युष्माकं प्रतिः ननु अस्तु सम्प्रति विवाह इति चेन्नोपनयनरहितस्य मम सम्प्रति विवाहानधिकारात् विवाहितानां भवतीनामपि तदयोग्याच्चेत्याशङ्क्याहुः । त्वदिति । तादृश-कामतप्तात्मनामप्यस्माकं दास्यं दासीभावमेव देहि तथा च न वयं विवाहार्थिन्यः किन्तु दास्यार्थिन्य एव अतस्तवोपनयनादिरहितत्वेऽस्माकं च कन्यात्वे परोढत्वे वा न कापि हानिः सर्वथापि दास्यसम्भवादिति भावः । यद्वा हे वृजिनार्दन ! अस्माकं विरहदुःखदानमनुचितमिति भावः । न चास्त्यस्मदुःखनाशने कश्च न तव प्रयास इत्याशयेन संबोधयन्ति । हे सुन्दरस्मित-निरीक्षण ! एतावतैवास्मदुःखनिवृत्तिरिति भावः । यतस्त्वत्स्मित एव यस्तीव्रः कामस्तेन तप्तात्मनामतस्तत्तापनिवृत्त्यर्थं विकसित-मुखपङ्कजो भूत्वा दास्यमात्रं देहि न तु बहुप्रार्थयाम यद्गया-देवं स्वरूपमात्मानं कृतवानसीति भावः । किञ्च काममहोदधि-भूतत्वादेव स्त्रीलम्पटस्य तवास्माभिर्युवतिभिः स्वाङ्गेरुपासनं सुख-

जनकमतस्तत्सेचनप्रार्थनमपि त्वदर्थमेवेत्याशयेन सम्बोधयन्ति हे पुरुषभूषण ! यद्वा गौराङ्गीनामस्माकमलङ्कारार्थं पुरुषाकारमिन्द्र-नीलमणिमयं भूषणं विधात्रा रचितं तस्मात्स्वोत्पत्तिसार्थक्यायास्म-त्कण्ठे संलग्नता त्वयावश्यं सम्पाद्येति नर्म व्यञ्जयन्ति हे पुरुषभूषणेति । मानिनीपक्षे ननु लोके परमसौन्दर्याकृष्टचेतसः स्त्रियो मद्दास्यं प्रार्थयन्ति भवत्यस्तु स्वामित्वमपि मत्प्रार्थनयापि नैवाङ्गीकुरुथेति महानन्याय इत्याशङ्क्याहुः । तदिति । तत्तस्मान्नः प्रसीद आग्रहमत्यर्थं च त्यज हे वृजिनार्दन ! सर्वदुःखच्छेदक-स्याऽस्मदुःखानुच्छेदनमनुचितमिति भावः । यद्वा वृजिनान्यर्हयत्यत एव स्वदुःखाऽनिवारणमनुचितमिति भावः । यद्वा वृजिनं दुःख-मर्हयति प्रार्थयतीति स तथा च दुःखोदकं वस्तु न प्रार्थनीयमिति भावः । यतो निरपेक्षस्यापेक्षा केवलं दुःखायैव भवतीत्याशयेनाहुः । नेति । वसतीर्विसृज्य त्वदुपासनाशाः वयं तवाङ्घ्रिमूलं न प्राप्ताः तस्मात्त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतप्तात्मनामेव दास्यं देहि न त्वस्माकं स्वामिनीभावमप्रार्थितत्वात् न ह्यप्रा-र्थितमनुत्तममपि वस्तु कस्यचिदुपादेयं भवतीति भावः । पुरुषा-नेव भूषयतीति तथा च त्यक्तकामसन्तप्तचित्तो यदि जातोऽसि तर्हि गोपवन्धुरूपेण गोपान्भूषयेति भावः । यद्वा शरीरमात्रं मस्माकं तव सविधे वर्त्तते मनस्तु स्वस्वगृहमेव प्रविष्टमत एवाग्र-हेणावस्थाने कृतेऽपि नास्ति किञ्चित्फलमित्याहुः । तदिति । तत्तस्मादितः परमस्मासु प्रसाद एवविधेयो न तु वृथाग्रहः न चेदं तवोचितं स्वदुःखजनकत्वादस्य कर्मण इत्याशयेन संबो-धयन्ति । हे वृजिनार्दनेति मत्सन्निधावेताः स्थिता इति न भ्रमि-तव्यं वयं तु तेऽङ्घ्रिमूलं विसृज्य वसतीः प्राप्ताः ननु अतश्चित्त-त्तानां त्वदुपासना न सम्भवति यतस्त्वदुपासनस्य समीपावस्था-नादिरूपोपासनस्य नाशो यासु अतः स्वाभाविकासुन्दरसिता-दिना तीव्रकामाक्रान्तता तव नोचितेति सूचयन्त्यः संबोधयन्ति हे सुन्दरस्मितनिरीक्षण तीव्रकामनेदं पुरुषरत्नानां लक्षणमपि तु पुरुषा-पसदानामतः पुरुषभूषणस्य तव नेदमुचितमिति भावेन संबोधयन्ति हे पुरुष भूषणेति । तस्मात्पुरुषभूषणस्य तव त्वदर्थं तप्तात्मनामपि स्त्रीणां स्त्रीभावदानमयोग्यं किञ्चिद्दानावश्यकत्वे दास्यमात्रं दातुमुचित-मित्याशयेनाहुः । रूपतस्त्वद्भियोत्तमप्राप्तात्मनामपि दास्यमात्रं देहि सर्वथा विमुखाभिस्तु भाषणमपि तव नोचितमित्यर्थः । निवृत्तिपक्षे “अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमशु-हिरण्यकेश आग्रणस्नात्सर्व एव सुवर्ण स्तस्य यथा कप्यांस पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद” इत्याद्याः श्रुतयः परमात्मानमेवोपास्यमावेदयन्ति । तदिति । यस्मा-त्सर्वधुतितात्पर्यविषयो भवानेव तस्मादुपासनाय शेषानस्मानपि प्रसीदाऽस्तत्तात्पर्यविषयत्वमात्मनः स्वीकुरु यतो हे वृजिनार्दन ! सर्वपापासंस्पृष्टत्वात्तात्वेनोपासितस्त्वमुपासकस्य दुःखमात्रवीज-भूतपापमात्रं नाशयसि “स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित” इति सर्वपाप्मापगमादुक्तः स च परमात्मन एव सम्भवति । आत्मापह-तपाप्मेत्यादिश्रुत्यन्तरात् “उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद” इति त्वदुपासनात्सर्वपापनिवृत्तिः कथितेति भावः । ननु हिरण्यमशुरित्यादिरूपश्रवणात् य एषोऽन्तरादित्ये पुरुष इत्या-धारश्रवणाच्च कथं रूपादिप्रतिपादनपराणां श्रुतीनां परमात्म-

वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्रीगण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् ।

दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य वत्तः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ॥ ३६ ॥

श्रीधनपतिशूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

परत्वं प्रशब्देनास्पर्शरूपमन्ययं स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः स्वमहिम्नि-आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुत्या रूपादिरहितब्रह्मस्वरूपावगमादित्याशङ्क्याहुः । त इति । वसतीरायतनानि प्रतीयमानपरमेश्वरातिरिक्तप्रतिपाद्यरूपा विसृज्य तेऽङ्घ्रिमूलं प्राप्ताः यतस्त्वदुपासनायामाशा आशयोयासां ताः वयं तथा च परमेश्वरस्यापीच्छावशात् साधकानुग्रहार्थं मायामयरूपादि स्वीकारो न विरुद्ध्यते—

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ।

माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ! ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं न मां पश्यन्ति सूरयः ।

इत्यादि स्मृतेः । अशब्दमित्यादिशास्त्रं निस्तसर्वविशेषज्ञेयब्रह्मपरं सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः हिरण्यश्मश्रुतित्यादिशास्त्रमुपास्य ब्रह्मपरं तथा स्वमहिमप्रतिष्ठस्याधारविशेषोपदेशोऽप्युपासनार्थो न विरुद्ध्यत इति भावः । तस्मादनुग्रहार्थं प्रकटितलावण्यसागरविग्रहस्य तव सुन्दरस्मितस्य निरीक्षणे यस्तीव्रः कामोऽभिलाषस्तेन तत्तात्मनां जीवानां हे पुरुषोत्तम ! दास्यं देहि त्वदनुग्रहं विना तव दास्यस्य दुर्लभत्वात्तेन विनोद्धारासम्भवात्तत्प्रदानेन जीवानुद्धरेति भावः । यद्वा तव सुन्दरं यत्स्मितं चराचरात्मकं निरीक्षणं भूतात्मकं च जगत्तत्र तीव्रो यः कामस्तेन तत्तात्मनां तथा च तादृशतापनिवृत्त्यर्थं स्वदास्यं देहीत्यर्थः । निःश्वासितमस्य वेदावीक्षितमेतस्य पञ्चभूतानि स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुतं महाप्रलय इत्यभियुक्तवाक्ये चराचरादेर्भगवत्स्मितादिरूपेण निरूपणे द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्तस्मात् हे वृजिनादेन ! दुःखनिर्नाशक ! प्रसीद प्रसन्नो भव । ननु प्रसन्नेन किमनुष्ठेयमत आहुः । तव सुन्दरस्मितयुक्तेन निरीक्षणेन यस्तीव्रकामस्तेन तत्प्रचित्तानां नोऽस्माकं दास्यं देहि । ननु गृहाद्यासक्तो जनः कथं महासो भवेदित्यत्राहुः । त्वदुपासने आशा यासां ता वयं वसतीः गृहान् विसृज्य तव पादमूलं प्राप्ताः “वसतो रात्रिवेश्मनोः” इत्यमरः ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

हे दुःखन के काटन हारे ! तुम्हारी उपासनामे विचित्र आशा जिनके लगे रही ऐसी हम तुम्हारे चरणन के समीप आई हैं । तासों अब तुम हमारे ऊपर प्रसन्न होओ तुम्हारी सुन्दर मन्द मुसिक्यान सहित चितवन सो तबि भयो जो काम देव तासु देह जिनके जरे जाय हैं ऐसी जो हम हैं तिनको हैं पुरुष भूषण ! अपने दास्य भाव देओ पुरुष भूषण या सम्बोधन कहवे को गोपी न को ए अभिप्राय है, कि जैसे अपने सखान के भूषण हो रहे हो तैसे हम स्त्रीन के भूषण क्यों न हो ओहो ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु गृहस्वाम्यः विहाय महास्य किमिति प्रार्थ्यतेऽत आहुः । वीक्ष्येति । अलकावृतमुखं केशान्तरैरावृतमुखं तथा कुण्डलयोः श्रीयोस्ते गण्डस्थले यस्मिन् अधरे सुधा यस्मिस्तच्च तच्च एवं तव मुखं वीक्ष्य दत्ताभयं भुजदण्डयुगं वक्षश्च श्रिया एकमेव रमणं रतिजनकं वीक्ष्य दास्य एव भवामेति ॥ ३९ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

ननु दास्यरसिकास्तर्हि प्राय एतादृशभावानां श्रीदामसुवलादीनामिव दास्यमङ्गीकुरुतेति चेत्तत्र किम्वा दास्यविशेषप्रार्थने हेतुं सभावमाहुः । वीक्ष्येति । साक्षादन्तिकं दृष्ट्वा प्राधान्येन श्रीमुखस्य भुजयोर्वक्षसश्च वर्णनं गण्डचुस्वनाऽधराभृतपानगाढालिङ्गनाद्याभिप्रायेण तत्र चालकैर्ललाटोपरि विलसद्गिरावृतमित्यूर्ध्वभागस्य कुण्डलश्रीति द्वयोः पार्श्वयोः हसितेनावलोको यस्मिन्निति अधोमध्यभागयोरित्येवं सर्वत्र शोभोक्ता स्थलरूपकेण गण्डयोर्दर्पणादिभ्योऽपि सौन्दर्यं ध्वनितं दत्तमभयं भक्तानां दैत्यवधादिना येनेति वलिष्ठत्वादिगुणः तेन च चातुर्येण पत्यादिभ्यो भयं परिहृतं वस्तुतस्तु गाढाश्लेषेण कामादिभयहरत्वमभिप्रेतं दण्डरूपकेण सुवृत्तपृथुदीर्घत्वाद्याकरसौष्ठवं श्रिया लक्ष्म्या निजशोभया वा कृत्वा एकं श्रेष्ठमद्वितीयं वा रमणीमिति परमसौन्दर्यं शोभाधिक्यं चोक्तं चकाराभ्यां विलोक्येति पुनरुक्तिश्च श्रीमुखवद्भुजवक्षसोरपि प्राधान्यविवक्षया किम्वा दासीत्वे तद्वर्णनमात्रेकहेतुतोक्त्या तत्तत्परममोहनतैव दर्शिता अतो दासीत्वेन तत्तद्रसविशेषस्य यथायथं साक्षादनुभवसंसिद्ध्या दास्य एव भवाम इत्यर्थः । वर्त्तमानायां पञ्चमी गूढोऽयमभिप्रायः विवाहे सति पत्नीत्वेन भजनादप्यौपपत्येन भजनं परममहासुखं तच्च श्रीभागवतामृतं काव्यालङ्कारादौ च प्रसिद्धमेव अत एवात्र दास्यविशेष एव प्रार्थितः अधुना च प्रार्थ्यते दास्य एव भवामेति अन्यत्तैर्व्यञ्जितं यद्वा कुण्डलयोः श्रीः शोभा येन तन्मुखं केषां चिन्मते श्रीति दीर्घपाठः ततश्च कुण्डलयोः श्रीस्वरूपे गण्डस्थले अधरसुधां च द्वन्द्वैक्यं तथा हसितं चावलोकं च इति सर्वेषां प्राधान्यं द्योतितं तच्चकाराभ्यां व्यञ्जितमेव विलोक्य सुदृश्यं परमसुन्दरं यद्वा जगतामेव विशेषेण लोक्यं दृश्यं यद्वक्षस्तत् पुंसामपि मनोहरत्वात् एतदेवोक्तं श्रीकपिलदेवेन वक्षोऽधिवासमृषभस्य महाविभूतेः पुंसां मनोनयननिवृत्तिमादधानमिति अस्यार्थः ऋषभस्य सर्वश्रेष्ठस्य श्रीकृष्णस्येत्यर्थः । निजाशेषभगवत्ताप्रकटनात् पुंसामपि किमुत स्त्रीणां साक्षात्तथाऽनुक्तिर्मातर्युक्तेरिति अन्यर्थे चशब्दः श्रिय एकं रमणं क्रीडास्थानमपि सदा तत्र निवासात् किं वा सुखप्रदमपि सदा तदा श्लेषात् । यद्वा श्रियाः शोभाया अपि एकं श्रेष्ठमद्वितीयं वा रमणं विसर्गलोपे संधिरार्षः ततश्च चकारोऽन्वाचये प्रथमः अन्यश्च द्वितीयः एवं श्रीमुखाद्भुजयोर्गौणत्वं ततोऽपि वक्षसोऽभिप्रेतं शोभा सुखातिशयवत्त्वेऽपि तस्य लक्ष्म्याक्रान्तत्वेन सापत्न्यादस्यया गौणत्वमधिकं यद्वा चकाराभ्यां पूर्ववत् सर्वेषामेव प्राधान्यं द्योतितं

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

सर्वेषामपि प्रत्येकं प्राधान्येन दासीत्वे हेतुत्वात् एतेनास्वर्गमित्य-
स्योत्तरं त्वच्छ्रीमुखादिर्विशेषेण औपपत्यं जन्यते तत्रास्माकं को
नाम दोष इति किम्वा औपपत्येन त्वद्भजने सर्वानन्दोदमोक्षादपि
वैकुण्ठलोकसुखादपि लक्ष्म्यादिभजनानन्दादपि च परमसुखवि-
शेषासिद्धेः किं नामास्वर्गत्वादिकम् अतः कुलस्त्रीणामेव त्वया
सह तदुचितमिति श्रेयार्थः एतादृशं तव श्रीमुखादिकं वीक्ष्यापि
तव दास्यः कर्मचर्योऽपि भवाम् सम्भावनायां पञ्चमी
भवेम किं काका अपि तु नैवेत्यर्थः । तत्र हेतुः श्रिय एव एकं
रमणमिति सर्वेषामेव विशेषणं चञ्चलायास्तस्या एव ननु
स्थिराणां पतिव्रतानामस्माकं त्वन्मुखादिरमणमिति यद्वा कुण्डलश्री-
त्यादिरूपम् अलकावृतमुखं तव त्वया वीक्ष्य विशेषेण ईक्षयित्वा
दर्शयित्वा भुजदण्डयुगं च विलोक्य विशेषेण लोकायित्वा
दर्शयित्वा वक्षश्च दर्शयित्वा भयं प्रति वयं दत्ताः भयाय सम-
र्पिता वयमित्यर्थः । अतोऽस्माकं भयाभावाय अमदास्यो मदसहि-
तमुखो भव ॥ ३९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु भवत्यो न धनादिना मूल्यान क्रीता न वा दत्तभृतयः
कुतो दास्यो भवेयुः उच्यते अन्यत्रैव खल्वसावन्योऽन्येन
संन्यवहारः भवति तु संमुखादिदर्शनदानमेव मूल्यं भूतिश्चेत्याहुः ।
वीक्ष्येति । विशेषेण दृष्ट्वा विशेषमेवाहुः । अलकावृतेत्यादिविशेषेणः
तत्र चालकैरललाटोपरि विलसद्भिरावृतमित्युर्ध्वभागस्य कुण्डल-
श्रीति द्वयोः पार्श्वयोः हसितेनावलोक्यो यस्मिन् इति अधोमध्य-
भागयोरित्येवं सर्वत्र शोभोक्ता स्थलरूपकेण गण्डयोर्विस्तोर्णत्व
कुण्डलश्रीत्यनेन स्वच्छत्वं च ध्वनितम् अधरे च सुधानुमानं
दर्शनमात्राल्लोभविशेषोत्पत्तेः सौम्यविशेषानुभवाच्च तथा
दत्तमभयं भक्तानां दैत्यवधादिना येनेत्यादि वलिष्ठत्वादिगुणः तेन
च चातुर्येण पत्यादिभ्यो भयं परिहृतं वस्तुतस्तु गाढाश्लेषेण
कामादिभयहरत्वमभिप्रेतं दण्डरूपकेण सुवृत्तपृथुर्दीर्घत्वाद्याकार-
पौष्ठवम् अत्राप्येवं वैशिष्ट्यमुक्तं तथा श्रिया वामभागस्थस्वर्णवर्ण-
लक्ष्मिरेखारूपया लक्ष्म्या कर्ज्या एकं श्रेष्ठं रमणं यस्मिन्निति
परमसौन्दर्य्यादिसम्पत्तिनिधानत्वमुक्तं चकारद्वयं विलोक्येति
पुनरुक्तिश्च निजवासभुजवक्षसोर्विशेषाश्रयताविवक्षया तथात्तरयो-
र्द्वयोरेका क्रिया चैकसंप्रयोजनजनकत्वात् तादृशगण्डाधरमण्डिते
श्रीमुखे हि चुम्बनपाने भुजवक्षसोश्चालिङ्गनमात्रमभिलषित-
मिति अत्रालकादीनामुक्तिक्रमेणैवं गम्यते प्रथमतो मुखस्य तत्त-
त्सौन्दर्य्यदर्शने जातेऽपि लज्जया न चातुरक्षेण दर्शनं किन्त्वत्यु-
त्कण्ठया पश्चादेव तत् इच्छाविशेषेण येन भुजौ दृष्टौ तस्य
तु विश्रामो वक्षस्येवेति तथा क्रमो ज्ञेयः एवं दासीत्वे हेतुः
परममोहनैवेति ध्वनितं किञ्च भूतिर्मूल्यं च खलु विषय-
दानमेव लोके दृश्यते तत्तु त्वयि तत्तद्रूपशोभावति मधुराधर-
सुधे लोभनीयभुजादिस्पर्शे पूर्णलक्ष्मीनिधानवक्षसि लब्धे स्वतः
निश्चयेवेति तथापि वीक्ष्येति स्वेषां नेत्रखञ्जनवन्धोऽपि ध्वनितः
नत्रालकानां पाशत्वं कुण्डलयोस्तदन्तिमकुण्डलिकारूपत्वं गण्डयो-
स्तान्निधानस्थलत्वम् अधरसुधाया लोभ्याहारत्वं हसितावलोकस्य

विश्वासजनकस्वपालितखञ्जनद्वयाविलासत्वं तत्र भुजदण्डयुगस्य च
दत्ताभयत्वमेव पल्लवयुक्तत्वादिति भावः । तादृशवक्षसश्च सुखचार-
प्रदेशत्वमित्यपि ज्ञापितम् अन्यत्तैः यद्वा कुण्डलयोः श्रीः शोभा
येन तन्मुखं केषांचिन्मते श्रीति दीर्घः पाठः ततश्च कुण्डलयोः
श्रीहेतुगण्डस्थले चाधरसुधा च तासां द्वन्द्वक्यं तथा
हासितं चावलोकश्च तत्तच्च वीक्ष्य इति सर्वेषां प्राधान्यं धोतितं
विलोक्यं सुदृश्यमिति निषेधार्थस्तु ननु यद्येवं तर्हि कथं
ममाङ्गानि मुहुर्वीक्षमाणा एव तिष्ठथ तत्र साटोपमाहुर्वीक्ष्येति
अत्रापि काकैव निषेधो व्यङ्ग्य इति ॥ ३९ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु भोग्यं गृहादिकं विहाय किमिति महास्यं प्रार्थ्यते इत्यत्राहुः ।
वीक्ष्येति । कुण्डलयोः श्रीर्योस्ते गण्डलस्थले यस्मिन्नधरे
सुधा यस्मिन् स्मितयुक्तोऽवलोक्यो यस्मिन्स्थालकैश्चूर्णकुन्तलै-
रावृतं मुखमाश्रितानामभयप्रदं भुजदण्डयोर्युगं श्रियो लक्ष्म्या
एकं मुख्यं रतिजनकं क्रीडायोग्यं वा वक्षश्चावलोक्य तवैव दास्यो
भवाम् त्वद्रूपस्य निरतिशयभोग्यत्वादिति भावः ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे वीक्ष्य ! दर्शनीय ! वयं तव दास्यो भवामेत्यन्वयः "अशिषि
लिङ्गलोटी" इति आशिषि लोट् दासीभूत्वाशिषं कामयमसि
इत्यर्थः । दासीभावे कारणमाहुः । अलकेति । कुण्डलश्रिया युक्तं
गण्डस्थलम् अधरसुधा च यस्य तत्तथा हसितेन युक्तमवलोक्यं
च प्रतिजनं दत्ताभयं भुजदण्डयोर्युगं च श्रिय एकरमणं प्रयुज्य
नरतिस्थानं वक्षश्च विलोक्य दृष्ट्वा विचार्य वा वीक्ष्येति ब्राह्म ॥ ३९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कर्मसन्दर्भः ।

अद्य किं दास्यं दास्यसि दास्यस्तु वयं भवाम एवेति
सिद्धवदन्या आहुः । वीक्ष्येत्यादि । तव मुखं वीक्ष्य दर्शनीया येऽ-
लकास्तेरावृतं पश्चात्कर्मधारयः कुण्डलयोः श्रिया युक्तं गण्डस्थलं
यस्य तत्तथा अधरे सुधा यस्य तत्तथा पुनः कर्मधारयः कीदृशं
श्रिया हसितसहितोऽवलोक्यो यत्र तत्तथा भुजदण्डयुगं च कथं
भूतं दत्ताभयं विलोक्यं दर्शनीयं वक्षश्च कर्मधारयः कीदृशं
श्रिया हेतुभूतया एकरमणम् एतानि यथा स्वभावसिद्धानि भवन्ति
तथा वयमपि दास्यो भवामेत्यर्थः । अथवा वीक्ष्य विलोक्येति ।
पूर्वकाले क्यपू तत्रातिसुरसम् ॥ ३९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु भवतीनां सर्वांसामेव दास्यवरणे को हेतुः सालोक्या-
देरपि फलस्य विद्यमानत्वात्तत्राहुः । वीक्ष्यालकावृतमुखमिति । अनेन
लोकेष्वार्यां पतिर्न त्यक्तव्य इत्यत्रोत्तरमुक्तं लोके हि पुरुषार्थत्रयं
चतुर्विधो मोक्षः इन्द्राद्यैश्वर्यभावेन स्वर्गप्राप्तिः इह लोके
परमा लक्ष्मीः तदत्र त्रयमपि दास्ये सर्वोत्कृष्टमस्तीति । तदुपपा-
दयन्ति । प्रथमं सारूप्यं सालोक्यं सामीप्यं सायुज्यमिति मोक्ष-

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भेदाः ते दास्याग्रे अग्रयोजकाः यतो मुखारविन्ददर्शनेन ते कामा निवर्तन्त इति भक्तिरूपमुखारविन्दस्य तदपेक्षयोत्कृष्टधर्मवत्त्वं निरूप्यते अलकाः सारूप्यमिव प्राप्ता भ्रमराः ते बहव एवात्र आवृत्य मुखं तिष्ठन्ति अतः सारूप्यं गतानामपि यदि भक्तिशेषत्वं तदा किं सारूप्येण किञ्च मुखं कुण्डलाग्रि कुण्डलाभ्यां श्रियस्य कुण्डलयोर्वा श्रियस्मात् सामीप्ये हि नैकद्वयं भवति । अत्यन्तसामीप्यं जायमानमपि कुण्डलादप्यधिकं न भाविष्यति ते चेत्सांख्ययोगरूपे भगवत्प्रमाणवलम्बिनी भगवदधीनगतिमती पुनर्भगवन्मुखनिरीक्षके तदा किं सामीप्येन किञ्च गण्डस्थलाधरसुधमिति । गण्डौ स्थलरूपौ विशालौ स्थले हि रसः पातुं शक्यत इति अधरे च सुधा यस्मिन् गण्डस्थले स्थित्वा अधरसुधा पातुमत्र शक्येति सालोक्ये हि आनन्दमात्रमक्षरानृतपानञ्च अक्षरपेक्षयापि गण्डस्थले स्थितिः चुम्बनाद्यर्थमुत्तमाऽधरसश्च अक्षररसादुत्तम इत्युक्तं कुण्डलश्रियुक्तं गण्डस्थलमित्यस्मिन्पक्षेऽपि सामीप्यात् भक्तौ शास्त्रीयो रसः अधिको निरूपितः परस्परं त्वद्गुणवादरूपः अक्षरादाधिक्यं तु अधररसे स्पष्टमेव किञ्च हसितावलोकमिति । हसितपूर्वकमवलोको यस्मिन् ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानां न भक्तिविलासः हासो हि सर्वरसोद्बोधरूपः ज्ञानं चाविभूतं ब्रह्मानन्दे तु द्वयमप्यव्यक्तं जले निमग्नस्य जलपानवत् अनुभवरसो हि भिन्नतया स्थितौ भवति । अतो भक्तिरूपमुखस्य दृष्टत्वात् दास्यमेव फलं न मोक्षः भुजदण्डयुगञ्च विलोक्य इन्द्रादिभावेनापि स्वर्गो न प्रयोजक इति निरूपयन्ति दत्ताभयमिति । स्वर्गे इन्द्रः परमकाष्ठां प्राप्तः तेऽपि दैत्येभ्यो निरन्तरं भीताः इन्द्रादयः तेषामप्यभयदातुं भगवतो भुजदण्डयुगलं तच्चेदवैवास्ति तत्परित्यज्य किमिन्द्रत्वेन चकारात्त केवलमभयमात्रं प्रयच्छति । किन्तु क्रियाशक्त्या यज्ञादिना हविरपि प्रयच्छति । यथाग्रे इन्द्रः स्वाधिकारसमाप्तौ मुक्तो भवति । दण्डपदेन तुल्लङ्घयशासनत्वमुक्तम् उभयत्र च दण्डो युगपदेन निरूपितः ततो हि सर्वथा दैत्यनाशो भवति किञ्च वक्षोऽपि विलोक्य लोकानां श्रिया रक्षणं भवति । श्रीरपि तत्र रमते चकाराद्धर्मस्यापि अतो दास्य एव भवामः अत्र वीक्षणस्य दासीभवनहेतुत्वोक्त्या यत्रायं भावो नास्ति तेषां नैतद्वीक्षणमस्ति विधिप्रयुक्तत्वाभावेन तद्विपरीतविध्यनङ्गीकारश्च युक्त इति ज्ञाप्यते यदप्युक्तं भगवता अस्वर्ग्यमित्यादि स्वभजने दोषषट्कं तदपि ब्रह्मिण्युपैर्निवारितं नहि परमपुरुषार्थसाधकं पार्ष भवति फलत एव पापस्य निन्द्यमानत्वात् ॥ ३९ ॥

श्रीमद्भैरवनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यूयं यन्मम दास्यो भवथ तत् किं मया मूल्येन क्रीताः स्थ स्वीयदत्तभृतयो वा तत्र भवता अस्मत्समुचितमौल्यात् कोटिकाटिगुणितेनास्मददृष्टाधुतधरेण महानिर्भयेन हसितावलोकचिन्तारत्नेनास्मान् धयः सन्धारय एव क्रीत्वा स्वायकुञ्जमन्दिरमानीय नीलनिधि पद्मनिधि जाम्बूनदमकरयुगलचिन्तामणिमयस्थलीमणिस्तम्भलक्ष्मीविलासास्पदनीलमणिमन्दिराण्यलकादिव्याजेन स्वसंपत्तीर्दर्शयित्वा देवैरपि दुर्लभममृतं प्रतिदिनं भोजयसीत्याहुः । वीक्ष्येति । यदा शोणवक्रोष्णीषं शिरसि वज्रासि तदा दासीजनेन कङ्क कतिकयोत्कृष्योत्कृष्योर्ध्वनयनात्त्वया च स्वाङ्गुल्या

यत्नाभिरुध्योष्णीषोष्णीषान्तः प्रवेशनात् भालवामदक्षिणप्रान्तयोरेव दृश्यमानमूलभागैरलकैरावृतमनाच्छन्नं मुखं वीक्ष्येति यदा चूडं बध्नासि तदा भालाग्रवामदक्षिणभागेष्वपि कुञ्चितैरनतिदीर्घैरलकैरावृतावृतं मुखं वीक्ष्य अभ्यङ्गोद्वर्तनदिसमये सम्प्रयोगभरसमये च अलकैरासम्यक् प्रकारेणैव आवृतमाच्छन्नं मुखं वीक्ष्य ईक्षणाभ्यामास्वाद्यमानमाधुर्यभरीकृत्य वयं दास्यो भवामः मुखं कीदृशं कुण्डलाभ्यां समयभेदेष्वलकैरनावृताभ्यामीषदावृताभ्यां सम्पूर्णावृताभ्यां च अचपलाभ्यामीषच्चपलाभ्यामतिचपलाभ्यां च श्रीः पृथक् पृथक् शोभा यत्र तत् हसितप्रहसितसमये गण्डयोरपि सूक्ष्मयोर्विततत्वात् गण्डस्थलेऽपि अधरसुधा अधरमाधुर्यच्छलनं यस्य तत् गण्डस्थलात् गण्डस्थलमाधिरुह्य गोपीनयनचक्रेः पीयमाना अधरसुधा यस्य तत् रहस्यसमयभेदे तु गोपीनां गण्डस्थले अधरसुधा यस्य तत् गण्डस्थलयोगोपीनामधरसुधा यस्य तत् यद्वा कुण्डलयोः श्रीः प्रतिबिम्बरूपा शोभा ययोस्ते गण्डस्थले यस्मिन् अधरे सुधा यस्मिन् तच्च तच्च तदित्येकपदं हसितयुक्तोऽवलोक्यो यत्र तद्वासितं प्रफुल्लता गोपीनां कुमुदानां च अवलोकाद्यस्मादिति वा ननु युष्मत्पतय एतदसहिष्णवः फूत्कारेण कंसराजतो मम भवतीनां च भयमुत्पादयिष्यन्ति तत्राहुः । दत्तमभयं महेंद्रदर्पकादिभ्योऽपि पर्वतधारणादिना येन तथाभूतं भुजदण्डयुगमिति तथा चेत्तद्भुजदण्ड एव कंसपशोः प्राणहारको भाविष्यतीति भावः । एवं च व्यञ्जितेन वीररसेन शृङ्गाररसः पुष्टो भवति स्म ननु परनारीरहं धर्मात्मा स्वदासीनं करोमीति तर्जय्या कोऽयमिति पृच्छन्त्यः सत्यं भो धार्मिकचूडा मणे ! गोपानां नारीर्न दासी करोषि किन्तु नारायणस्य नारीं लक्ष्मीमपि वैकुण्ठाद्वलादानीय स्ववक्षसा वहसीत्याहुः । वक्ष इति । श्रिया लक्ष्म्या कर्त्र्या लज्जावशात् सुवर्णरेखारूपया एकं मुख्यं रक्षणं यत्र तत् तस्मादधुना ते कियद्वयो बभूव चतुर्दशभुवनेषु मध्ये तदूर्ध्वलोकेष्वपि ब्रह्माण्डाद्वहिर्महवैकुण्ठलोकस्थेष्वपि मध्ये कस्यापि कामपि सुन्दरीं नारीं त्वं न त्यक्ष्यसीति जानीम इति व्यञ्जितं भवति ॥ ३९ ॥

विशुद्धरसदीपिका ।

अथ तुरीयदिक्स्थितास्तदीयकथिते यार्त्तिकचित्कृताधधानाः आत्मनिप्रेयसीत्वाभिमाना प्रखरोक्तिप्रधाना भवद्वयस्पर्शित्वात्ताटस्थमवलम्बमानाः का नाम तव दास्यो न भवेयुरित्यभिप्रायेण प्रागुक्तमेव द्रढयन्ति । वीक्ष्येति । अत्र हे पुरुषभूषणेत्यनुवर्त्य तव भवामेति संबन्धः । ननु भवत्यो न धनादिना क्रीताः न वा दत्तभृतयः नच वन्द्यानीता इति कथं दास्यो भदथेत्याशङ्क्य तत्रैविध्यमेवात्मनि प्रतिपादयन्ति । तत्र श्रियैकरमणं वक्षो वीक्ष्येति सर्वसम्पदाधिष्ठात्र्याः श्रिय एकमन्यसाधारणं रतिप्रदमिति धनादिना क्रीतत्वं दत्ताभयं च भुजदण्डयुगमित्यभयदानमेव भूतिरिति द्वितीयस्योत्तरं सकलमेव वाक्यं तृतीयस्य तत्र प्रस्तुते अप्रस्तुत व्यवहारसमारोपरूपया समासोक्त्यात्मनि मृगीत्वमप्यस्य तस्मिन् लुब्धकत्वमध्यवस्यन्ति तेन वन्द्यानीतत्वं सेत्स्यति । तथ हि तत्रालकानां गुल्मत्वम् आवृतेति विशुद्धरत्वं मुखस्य कपटफलकत्वं कुण्डलयोर्मकरित्वं गण्डस्थलयोर्बभयतः पल्वलित्वम् अधरसुधाया नोरत्वं हसितावलोकस्य लोभ्याहारत्वं भुजद्वयस्याभयप्रदत्वं श्रियैकरमणमिति सजातीयविभ्रामस्थानत्वेनाभ्यस्तत्वम्

त्रिशुद्धरसदीपिका ।

मुरलीकलस्य चाकर्षकचनित्वमध्यवसेयमिति विलोक्येति वक्षो-
विशेषणमिति न पौनरुक्त्यम् शेष स्पष्टम् ॥ ३९ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

ननु किमिति स्वगृहस्वामिन्योऽस्मदास्यो भाविष्यथ तत्राहुः ।
वीक्ष्येति । यद्वा न युयं मया बद्धानीता नवापद्रक्षिता नवा द्रवि-
णकीता इति कथं दास्यो भाविष्यथ तत्राहुः । वीक्ष्येति । तवाल-
कावृतमुखं वीक्ष्य दास्यो भवामः इदमत्रामिप्रेतम् अस्माकं मनः
प्रथमतः स्वभावत एव रजसा कुटिलं तमसा कृष्णं सत्त्वेन
स्निग्धं च पुनश्च स्नेहोद्विक्ततव ध्यानेन त्रिभङ्गललितश्याम-
सुन्दरसुस्निग्धत्वमूर्त्याकारतयापि तादृशं स्वसमानतादृक्त्रिगुणान्वि-
तत्वदलकदर्शनेन बन्धुबुद्ध्या तत्र सङ्गतं तैरलकैर्विधातीति बन्धु-
लिति बन्धनमेव बन्धुकृत्यमात्मनश्च नागपाशाकारतया बन्ध-
कस्वभावत्वमाकलय्य कुटिलकृष्णस्वभावतया भवानिव विश्वास-
घातमाविगणय्य तत्रैव निबद्धमिति बद्धवानीतत्वेन दास्याहर्त्तुं
सूचितम् किञ्च कीदृशमलकावृतमुखं कुण्डलश्रिगण्डस्थलाघरसुधं
बहिर्दिश्यमकराकृतमणिमयकुण्डलयोः श्रिययोस्तादृशं इन्द्रनील-
प्रभं कपोले यस्मिन् तथाधरयोः वज्रमुक्तामणिलसनदर्शन-
प्रभात्मकहसनसुधा यस्मिन्तश्च तच्च तथा वीक्ष्य दास्यो भवाम
अत्रायमाश्रयः यत्र धनिभिर्बहुनिधिर्निधीयते तत्र प्रदीपः प्रज्वा-
ल्यते ध्वजश्रावणेयते तद्रक्षकतया नागश्रावधार्यते तथा मक-
रध्वजारोपितमणिगणनिकरमकरानिधौ मकरकुण्डल एव तन्म-
कराकारध्वजे तद्रतमणय एव मणिप्रदीपाः श्यामस्निग्धो-
ज्वलकपोले इन्द्रनीलमणिभुजुरपुटमेव संपुटम् अधरावेव तद्विद्रुमा-
भरणं तत्र दशतभगणा एव सुधास्त्राविचन्द्रमणयः तदावरका-
लकावेव रक्षकनागयुगलं तमेव लक्ष्म्या अपि प्रलोभकं निधि-
वीक्ष्य तत्क्रीता एव दास्यो भवामः पुनः कीदृशं तत् हसिता-
लोकमवलोक्यतेऽनेनेत्यवलोकः कूर्मवायुनेत्रे च तानि हसितानि
दर्शनकुन्ददीधितिना पराभूतानि येन तत्तथा चात्रेन्द्रनीलाकारे
कपोले इन्द्रनीलनिधिदर्शनव्रातमेव कुन्दनिधिर्मकरकुण्डल एव
मकरनिधिः अवलोकसूचितोन्मीलनकरकूर्म एव कूर्मनिधिः मणि-
गणपूरितकण्ठ एव शङ्खनिधिः नेत्रे पद्मनिधी तत्पूरितोऽनङ्ग-
एवानङ्गनिधिरित्यष्टनिध्यावरण परिभूतभगवन्मुखं वीक्ष्य तान्निधि-
वल्लोभेन तदाराधनाय वा दास्यो भवाम तथा श्रिया सर्वसम्पद-
धिष्ठात्र्या चञ्चलत्वेन प्रसिद्धत्वेपि तद्रक्षःश्रीलोभेन स्वभाव-
सिद्धचाञ्चल्यमुत्सृज्य शैर्येण न्युषितया लक्ष्म्या निर्णीतमेकं
मुख्यं रमाया अपि रमणं किमुतान्यासां यद्रक्षः तद्विलोक्य
दास्यो भवाम यदा तल्लोभेन सर्वलोकेश्वरी श्रीरपि दास्यं गता
तदालिङ्गनरसाभिधाः प्रीत्येकमूर्तयोऽचलचित्तास्त्वदेकनिष्ठा वयं
दास्यो भवाम इति किमत्र चित्रं तथेन्द्रवृष्ट्यादिसर्वापस्तु
दत्ताभयं भुजदण्डयुगं विलोक्यापस्तु रक्षितत्वेनाग्रेऽपि तद्विरहका-
मचिन्ताभिर्दग्जलवृष्ट्याद्यापद्रक्षायास्तदधीनत्वेन च दास्यो
भवाम इति ॥ ३९ ॥

श्रीधनपतिसूक्तितभाभवतगूढार्थदीपिका ।

ननु यदि निरुपाधिकप्रेमवत्यो भवत्यस्तर्हि सालोक्यादिफल-
प्रार्थ्यतां किमर्थं दास्यं प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्याहुः । वीक्ष्येति । इदं
सर्वं वीक्ष्य दास्य एव भवाम तत्र सारूप्यं नास्माकमपेक्षितं
यतः अलकैः समानरूपैस्तदुपलक्षितैः समानरूपैर्भ्रमरैश्चावृत्तं मुखं
तथा च सारूप्यं गतानामपि या भक्तिरवशिष्यते तदर्थिन्यो
वयमिति भावः । तथा सामीप्यापेक्षामपि वारयन्ति कुण्डलाभ्यां
श्रीः शोभा यस्य तयोः श्रियस्मादिति वा तथा चात्यन्तसमीपयो-
स्तत्र प्रमाणभूतसांख्ययोगरूपयोरपि यदा मुखावलोकनपरत्वं
तदान्यस्य का कथेति भावः । गण्डौ विशालौ सुधापानार्थं स्थले
यस्मिन्तथा अधरे सुधा यस्मिन् गण्डस्थले च तदधरसुधा च
कुण्डलयोः श्रिययोस्ते गण्डस्थले यस्मिन्निति वा एतेन सालोक्या-
पेक्षापि निवारिता सालोक्यं प्राप्तयोरपि कुण्डलयोर्मुखानिस्टयाक्ष-
रामृतेनाभिलाषेण लोलत्वदर्शनात् किञ्च हसितपूर्वकमवलोकौऽ
वलोकनं यस्मिन्तद्वसितावलोकमनेन सायुज्यापेक्षाप्यस्माकं
नास्तीत्युक्तं यथोक्तमुखावलोकनजन्यानन्यस्य पृथक्स्थितिं विना-
नुभवासंभवात् किञ्च इन्द्रादिपदमप्यस्माकं नापेक्षितमित्याशये-
नाहुः । दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्येति । तथा चासुरादेर्वि-
भ्यतः इन्द्रादेरप्यभयप्रदं लोकपालास्पदमपराधिजनदण्डरूपभुजद्व-
यावलोकनपरायणानामस्माकमिन्द्रादिपदामिलाषो नोपपद्यते इन्द्रादी-
नामपि भुजदण्डयोनिर्विघ्नत्वादिति भावः । ऐहिकैश्वर्यवाञ्छाप्यस्माकं
नास्तीत्याशयेनाहुः । वक्ष इति । श्रिय एकमुख्यं रमणं वक्षःस्थले
विलोक्य चकाराद्धर्मस्यापि संग्रहस्तथा च सर्वतः संप्लुतोदकहृद-
वदन्भूतसर्वपुरुषार्थं दास्यमेव प्रार्थयामः

तुल्योऽम लोभनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।

भगवत्सङ्क्षिप्तसङ्क्षय मत्यानां किमुताशेषः ॥

इति भगवत्सङ्क्षिप्तसङ्क्षयापि यदेवं माहात्म्यं तदा साक्षाद्भगव-
त्सङ्क्षयं माहात्म्यं किमु वक्तव्यमिति भावः । एतेन भर्तृत्यागस्य
पापरूपत्वं प्रकृते न संभवति दुःखरूपफलजनकत्वादभवन्तामवलोक्य
लोकद्वयस्यापि त्यक्तत्वाच्चेत्यपि सूचितम् यच्च

अस्वर्गमयशस्यं च फल्गुकृच्छं भयावहम् ।

जुगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियः ॥

इति षड्दोषाभिधानं तदपि प्रकृते नोपपन्नं भगवतो यथोक्त-
षड्विधगुणत्वादित्यपि ध्वनितम् यद्वा ननु किमवलोक्य दास्यभावः
प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्याहुः । वीक्ष्येति । श्रियैकरमणमिति मुखस्यापि
विशेषणं तथा च लोकोत्तरसौन्दर्यमवलोक्य दास्यो भवाम ननु
इष्टैव वाञ्छा न विधेया प्रीत्ययोग्यानामापातरम्याणामपि बहूनां
पदार्थानां सत्त्वादित्याशङ्कानिरासाद्योक्तम् । वीक्ष्येति । भगवदास्यमेव
सर्वापेक्षयोत्कृष्टम् अत एवविधविग्रहप्रादुर्भावोऽस्माकं दास्यपददाना-
दैव भगवता कृत इति सम्यग्विचार्य्येत्यर्थः । श्रियैकरमणमित्यनेन
सर्वोत्तमा चतुराशिरोमणिभूता श्रियश्च सर्वभावेनासक्ता तत्र का
वयं वराक्यो दास्येऽप्यनधिकारिण्योऽतः श्रियैकरमणां मुखादि-
कमवलोक्यात्र शङ्खिचारणीयं तत्तल्लक्ष्म्यैव स्वयंवरकाले विचारित-
मिति न विचार्यते तदुक्तम्

नूनं तपो यत्र न मन्युनिर्जयो-

ज्ञानं कश्चित्तच्च न सङ्गर्जितम् ।

कश्चिन्महास्तस्य न कामनिर्जयः

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।
 स ईश्वरः किं परतो व्यापश्यः ॥
 धर्मः क्वचित्तत्र न भूतसौहृदं
 त्यागः क्वचित्तत्र न मुक्तिकारणम् ।
 वीर्यं न पुंसोऽस्त्यजवेगानिष्कृतं
 न हि द्वितीयो गुणसङ्गवर्जितः ॥
 क्वचिच्चिरायुर्न हि शीलमङ्गलम्
 क्वचित्तदप्यास्ति न वेद्यमायुषः ।
 यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमङ्गलः
 समङ्गलः कश्च न काङ्क्षते हि माम् ॥
 एवं विमृश्याव्यभिचारिसद्गुणै
 र्वरं निजैकाग्र्यतागुणाश्रयम् ।
 वस्त्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितम्
 रमा मुकुन्दं निरपेक्षमीप्सितम् ॥

इति

तस्मादस्मत्प्रवृत्तिर्नाऽप्रयुक्ता उपेक्षसहस्रैरपि न निरोद्धुं
 शक्येति भावः सूचितः अनभिज्ञापक्षे ननु दास्यं देहीति भवतीभिरुक्तं
 तत्र मूल्यं श्रुत्वा यत्कर्तव्यं तत्करिष्यामीत्याशङ्क्य लब्धाऽनल्प-
 मूल्या एव वयमतो मास्तु भवतस्तद्दानचिन्तेत्याशयेनाहुः । वक्ष-
 इति । अलकैः केशप्रान्तभागैः शोणवक्रोष्णोष्धारणसमये तदधो-
 भागे लसद्गिरावृतमाच्छादितं चूडावन्धनवर्हापीडधारणसमये
 कुञ्चितैरनतिदीर्घैरलकैरीषद्वृतमाच्छादितमभ्यङ्गोद्धर्तनादिसमये आस-
 मन्तात्तद्वृतमाच्छादितं मुखं वीक्ष्य ईक्षणाभ्यां सम्यगास्वाद्यानेन
 मुखोर्ध्वभागशोभोक्ता तथा कुण्डलयोः समयभेदेनालकैरनावृतयो-
 रीषदावृतयोः संपूर्णावृतयोरचपलयोरीषचपलयोरत्यन्तचपलयोश्चा-
 लङ्कारप्रतिविम्बरूपा श्रीर्ययोस्ते गण्डस्थले यस्मिंस्तत् अनेन
 पार्श्वयोः शोभोक्ता अधरसुधं यस्मिंस्तच्च हसितं प्रहसितपूर्वक-
 मवलोक्यो यस्मिंस्तत् हसितं चावलोक्येति द्वन्द्वक्यं वा नेपथ्या-
 धोभागयोस्तथा चैतावदेव मूल्यं कोटिचिन्तामणिविचित्ररत्नख-
 चितमन्दिरसत्यलोकादिलभ्यामृतदेरप्येकमस्माकं तव च सहज-
 त्वाद्दानायाससाध्यमिति यथोक्तमूल्येन जातं वास्माकं दास्यं न
 किञ्चिदपि वक्तव्यं कर्तव्यं वावशिष्यत इति भावः । लोमविशे-
 षोत्थानात्सौरभ्यविशेषाघ्राणाद्वाऽधरे सुधानुभवः ननु नैवं वाच्यं
 युष्मत्पतिभ्यो राज्ञश्च विभेमि अहमित्याशङ्क्य किंचैवं प्रत्यक्षोपलब्धं
 स्वसामर्थ्यं गोपयसीत्याशयेनाहुः । दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं तथा-
 चाभयंकरभुजदण्डालंकृतस्य तव नास्ति भयसंभावेनेति भावः
 अनेन गोवर्द्धनोद्धारणादिना दत्तमभयं येभ्योऽस्मत्पत्यादिभ्यः
 तेनैव दत्तात्यन्तभयंभ्य इन्द्रादिभ्यश्च भयाभावात्तव दास्ये स्वीकृते
 नास्त्यस्माकं लोकद्वयेऽपि भयशङ्केत्यपि ध्वनितं गाढालिङ्गनेन
 काममयहारिष्यमप्यत्र व्यङ्ग्यं दण्डपदेन सुवृत्ताविशोभोक्ता एवं व्याञ्जि-
 तेन वीररसेन शृङ्गाररसोऽपि पुष्टो भवति ननु तथापि परदार-
 संबन्धलाञ्छनरा निष्कलङ्कोऽहंविभेमीत्याशङ्क्य श्रीरेखोपरितज्जर्नी-
 भृत्वा पृच्छन्त्य इवाहुः । वक्ष इति । श्रिया कीर्त्या एकं श्रेष्ठं रमणं
 यस्मिंस्तत् तथा च हे निष्कलङ्काग्रगण्य ! यदि कलङ्कादिभेदि तर्हि
 श्रीमन्नारायणभार्या लज्जया गृहीतरैखारूपां किमिति वक्षस्युद्ग्रहसि
 अस्मान्मैव मवोचस्त्वं तु ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिर्वाऽवस्थितस्य कस्यापि
 कामपि नारीं न त्यक्ष्यसीति सम्यग्जानीमो वयमतस्तादृशं स्वसामर्थ्यं

मावलोपयेति भावः । क्रियाद्वयं च स्वानुरागवैशिष्ट्यस्य मुखमुष्मन-
 भुजवक्षसोरालिङ्गनमिति प्रयोजनद्वयस्य च ध्वननाय अत्र वीनां
 पक्षिणामीक्षणीयेति श्लेषेण स्वनेत्राणां खञ्जनखगत्वं तत्राऽलककुण्डल-
 पाशयोस्ताद्वन्धःगण्डयोः पाशस्थानत्वं सुधाया आहारत्वं हसितावलो-
 कमिति तत्रेत्रयोः खनेत्रखञ्जनाकर्षकजनत्वं भुजे वक्षसोः सञ्चारदेश-
 त्वञ्च व्यज्यते तथा च यथोक्तस्वरूपदर्शननितान्तशक्तिमदन्तःकरणानां
 महाजालवद्धनयनखगानामस्माकं प्रतियात नेत्यादिवाग्वज्रप्रहारेण
 हृदयानि मा विदारयेत्याशयः मानिनीपक्षे ननु कथं तर्हि
 ममाङ्गानि निरीक्ष्यमाणा एव तिष्ठथेति चेत्तत्राहुः । वीक्ष्येति ।
 विलोक्यापि किंवयं दास्यो भवामेति कापि नैवेत्यर्थः । यद्वा
 ननु साहसं माक्रुथा ममाङ्गानि विलोक्य विचार्य च वक्तुं
 व्यमित्याशङ्क्याहुः । वीक्ष्येति । तथा च न वयं दास्यो भवामेति
 काभितकोटिभिरङ्गैरपि धैर्याञ्चालयितुं न शक्या इति भावः यद्वा
 यदि तवास्मान्दासीकर्तुं महत्युकुष्ठा वर्तते तर्हि योषितद्रूपस्य
 तव विश्वासाभावात् स्वपतिं कञ्चन दर्शय भवतु तं दृष्ट्वा
 वयं दास्यो भविष्याम इति नर्म व्यञ्जयन्त्य आहुः । वीक्ष्येति
 वक्षश्च श्रिया युक्तं वीक्ष्य यस्तव एको रमणः कान्तस्तदत्ता-
 भयं भुजदण्डयुगवत्तं विलोक्य वयं दास्यो भविष्यामः तेषां बहुत्व-
 व्यापनायैकेत्युक्तं स अस्माकं प्रदर्शनीय इत्युपहासोक्तिः निवृत्ति-
 पक्षे चित्तकाग्यास्पदस्य भक्तानुग्रहार्थं गृहतिर्लालाविग्रहस्य भग-
 वतो मुखादिकं विचार्य तथैवावलोक्य च वयं तव दास्यं
 प्राप्तितादयाम इति वक्ष्यति तथा च समस्तोपासनाविधायक
 श्रुतितात्पर्यगोचरसर्वविध स्वरूपस्य भगवतो दास्येनैवोद्धारो-
 नान्यथेति भावः ॥ ३९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गृहपरित्यागपूर्वकं दास्यप्रार्थनायां कारणमाहुः । वीक्ष्येति ।
 कुण्डलयोः श्रीर्ययोस्ते गण्डस्थले यस्मिन् अधरे सुधा यस्मिन्
 तच्च तच्च तत् हसितयुक्तोऽवलोक्यो यस्मिन् तदलकावृतमुखम्
 वीक्ष्य दत्तं बहुभ्यो भक्तेभ्योऽभयं येन तद्भुजदण्डयुगं च श्रिय
 एकमेव रमणं रतिजनकं वक्षश्च विलोक्य दास्यो
 भवाम ॥ ३९ ॥

भाषा टीका

तुम तौ अपने गृह प्रतिनि की प्रेयसी (प्यारी) हो फिर
 तुम मेरे दास्यभाव की इच्छा कैसे करौ, हो ऐसी श्रीकृष्ण
 को अभिप्राय देखिके गोपी वोलीं, कि-हे प्यारे ! यामें तेरे
 सौन्दर्य कोई दोष है हमारो दोष नहीं, देख अलका बालि
 सो ठकि रह्यो और कुण्डलन की शोभा युक्त गोल कपोल जामे,
 अधर में सुधा और हास पूर्वक चिक्चक् जामें ऐसे तेरे
 श्रीमुख देखिके, तथा आश्रित न कूं अभय देने वारी
 इन दोनों भुजाओं कूं देखिके, और लक्ष्मी को एक रमण
 वक्षस्यल कूं देखिके अब हम तेरी दासी हैं तू हमपै कृपा कर ॥ ३९ ॥

का स्त्र्यङ्ग ! ते कलपदायतवेणुगीतसम्मोहितार्यचरितान्न चलेत्रिलोक्याम् ।

त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्वादिजद्रुममृगाः पुलकान्यविभ्रत ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाध्यायीपिका ।

ननु जुगुप्सितमौपपत्यमित्युक्तं तत्राहुः । का स्त्रीति । अङ्ग हे श्रीकृष्ण ! कलानि पदानि यस्मिन्स्तदायतं दीर्घं मूर्च्छितं खरालाप-
भेदस्तेन अमृतेति पाठान्तरे कलपदं यदमृतमयं वेणुगीतं तेन सम्मोहिता
सती का वा स्त्री आर्यचरिताभिजधर्माच्च चलेत् यन्मोहिताः पुरुषा
अपि चलिताः किञ्च त्रैलोक्यसौभगमिति यद्यतः अविभ्रतविभ्रतः
तद्योतकशब्दश्रवणमात्रेणापि तावन्निजधर्मत्यागो युक्तः किं
पुनस्त्वदनुभवेनेति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

ननु शिष्टवर्गशिरोधार्यास्तथापि महदल्लोकशिक्षार्थमवश्यं
सदाचारः पालयितुं युज्यते तत्र सदैवरोषमाहुः । केति ।
त्रिलोक्यां वर्तमाना का स्त्री न चलेत् अपि तु सर्वैव चले-
दित्यर्थः । श्रीशिवाङ्गस्यपार्वत्यादीनामपि मोहदर्शनात् तच्च स्कान्दादौ
प्रसिद्धमेव अत्रापि देव्यो विमानगतय इत्यादिना सूचितमेव
कदाचिद्वा वेणुगीतं नोदेतु नाम रूपं च परममोहनं सदा विरा-
जते इति सविकारमाहुः । त्रैलोक्येति । त्रैलोक्यस्य ऊर्ध्वाधोमध्य-
वर्त्तमानलोकत्रयस्य सौभगं सौभाग्यं जनप्रियत्वं सौन्दर्यं वा यस्मिन्
यस्माद्वा तत् इदं प्रत्यक्षवर्त्तमानमित्यन्यथात्वं निरस्तं यद्वा
असाधारणम् अनेन श्रीरघुनाथस्य यत् सौन्दर्यं दृष्ट्वा मुनयोऽपि
मोहिता भावविशेषं गताः तथा च पाद्मोत्तरखण्डे-

पुरा महर्षयः सर्वे दण्डकारण्यवासिनः ।
दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन् सुविग्रहम् ॥
ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्रभूताश्च गोकुले ।

इत्यादि महाकौर्म्ये च-

मणिपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे ।
भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुम् ॥

इति ततोऽपि वैशिष्ट्यमभिप्रेतम् अधुना निजाशेषभगवत्ताप्रकटनात्
यद्वा इदमनिर्वचनीयं परमाद्भुतामित्यर्थः । प्रतिविम्बादौ दर्शनात्
तत्रापि भावविशेषोत्पादनेन विस्मापनात् तथा चौक्तमुद्ध्वेन
विस्मापनं चेत्येति । निरीक्ष्येति । वेणुगीतस्येव श्रवणस्मरणादिनापि
मोहः स्यादेव तत्रापि साक्षात् दृष्ट्वा का वा न चलेदित्यर्थः । यद्यस्मा-
दरूपत्वं गोशब्देन वृषवत्समहिंस्यजादयोऽपि ग्राम्यपशवो
लक्ष्यन्ते गवः पशुत्वेन विवेकहीना अपि पुलकानीति
बहुवेन सार्वज्ञेषु सदैवेति द्योत्यते तैश्चान्येऽपि विकारा उपलक्ष्याः
असन्दनं गतिमतामित्याद्युक्तेः अविभ्रत भावविशेषोदयात् इति
वेणीतादपि रूपस्य परममोहनत्वमुक्तं यच्च रुक्मिण्या देव्या-
वधते "रूपं दशां दशिमतामखिलार्थलाभः" मिति उद्धवने चोक्त
विस्मापनं स्वस्य चेति तत्तद्वचनादप्यस्य वैशिष्ट्यं ज्ञेयं चक्षुष्मतां
स्वर्ग्यग्रहणसम्भवात् तथा परमविदग्धशिरोमणेः स्वस्य सदस-
मिरनिष्ठासद्भावेनाश्चर्यविशेषदृष्ट्या सम्भवाविस्मयसम्भवाच्च अत्र
गवादीनां तत्तदभावेऽपि प्रेमविकारोक्तेरिति दिक् अन्यत्वे-
न तत्र पुरुषा अपि चलिता इति द्विजद्रुममृगाणामपि
प्रकटित्वस्य किं वा शकशर्वपरमेष्ठिपुरीगा इत्यादिना वक्ष्यमा-

णस्य देवादीनामपि मोहस्यानुसारेणेति अथवा यदित्यव्ययं याभ्यां
वेणुगीतरूपौभ्यामित्यर्थः । वेणुगीतस्य मोहनत्वं विशेषतः एकविंश-
ध्याये व्यक्तमेवोक्तं पञ्चविंशेष च वक्ष्यते अन्यत् समानम् एवं
तस्य वेणुगीतरूपयोः परममोहनत्वमुक्तं कृष्णनाम्नो मोहनत्वमङ्ग-
त्यनेन सूचितमेव परममोहनत्वेन श्रीकृष्णेति साक्षात्कुत्राप्य-
सम्बोधनात् अतोऽशक्त्या शिष्टाचारपरित्यागे कोऽपि दोषो नाम
न घटेतेति भावः । वस्तुतस्तु तादृशजनानां सदाचारेऽनधिका-
रात् तच्च पूर्वं विवृतमेव अत एव श्रीस्वामिर्पादैर्लिखितं तद्यो-
तकशब्दश्रवणमात्रेणापि तावन्निजधर्मत्यागो युक्तः इति ईश्वरस्य
च सर्वशक्तिमत्त्वालोकसंग्रहार्थं सदाचारपरिपालनं तस्य सम्भवे-
देव तत् प्रेमविवशानां चाशक्त्या कथं सम्भवेत् एवमेव तेषां
माहात्म्यविशेषो निगूढोऽपि तेनैव निरपेक्षं मुनि शान्तामित्या-
दिवचनैराभिव्याजित इति अनेन श्रवणादित्यस्योत्तरं पुरुषाणां तत्रापि
मुनीनामपि पूर्वावतारे अत्र च गवादीनामपि साक्षान्मोहो यत्र
स्यात् तत्रास्मादशीर्वा का वाचतेति विवेकहानाप्रसाकं न दोष इति
किं वा यस्य निरीक्षणवेणुगीतश्रवणमात्रेण गवादीनामपीदृश-
नन्दलक्षणं सम्पद्यते तस्य यथायथं साक्षाद्भुगभोगेन प्रेमविशेष-
लक्षणः परमानन्दः सम्पत्स्यत एवेति सन्निकर्षो हि युक्त एवेति
वस्तुतस्तु यस्य श्रवणादिनापि भावः स्यात् तस्य सन्निकर्षेण
भावो विशेषतः सम्पद्येतैवेति श्लेषार्थः । अङ्ग हे कलपदायतवेणुगी-
तसम्मोहित ! का स्त्री आर्यचरिताच्चलेत् अपि तु न कापीत्यर्थः
यन्निरीक्ष्य गवादयः पुलकानि विभ्रति स्म इदं ते तव रूप-
सौन्दर्यं त्रिलोक्यां नास्ति किम् अपि त्वस्त्येवेत्यर्थः । अतोऽनेन
त्वं मा गर्वमावहेति भावः । यद्वा हे कलपदायतवेणुगीत ! हे
सम्मोहित कामसम्मोहित ! इत्यधैर्यमुक्तं ते त्वत्तः सकाशात् किं
भूतात् आर्यचरितात् परमधार्मिकादिति सौक्कण्डं यद्वा हे कल-
पदामृतवेणुगीतसम्मोहितार्य ! इति परमधार्थ्यमुक्तं ते तव चरि-
तात् पारदारिकत्वलक्षणात् का न चलेत् नापायात् केदं स्त्रीकु-
र्यादित्यर्थः अन्यत् समानम् ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नन्वेवं पतिव्रताभिरुपहसनीया आविष्यथ तत्र स्फुटमेव
सरोषदैव्यमाहुः । का स्त्रीति । त्रिलोक्यां वर्तमाना का स्त्री न
चलेत् अपि तु सर्वैव चलेदित्यर्थः । तच्च देव्यो विमानगतय
इत्यादिना सूचितं कलेति पूर्वं व्याख्यातं पदेति प्रतिपदमपि
तादृशं बोधयन्ति । आयतेति । तत्र श्रीकृष्णस्य निर्बन्धं बोधयन्ति
स्वेषां च धैर्येणापि तत्कालक्षेपं वारयन्ति पाठान्तरे तस्यालौ-
किकत्वादत्वं व्यञ्जयन्ति तत्रादर्शनं एवं वार्त्ता दर्शनेऽपि तथैव-
त्येवं सर्वतो मार एवेति समयमिवाहुः । त्रैलोक्येति । त्रैलोक्यस्य
ऊर्ध्वाधोमध्यवर्त्तमानयावल्लोकस्य सौभगं सौभाग्यं जनप्रियत्वं
सौन्दर्यं वा यस्मिन् यदन्तर्भूतमित्यर्थः । तदिदं प्रत्यक्षवर्त्तमान-
मित्यन्यथात्वं निरस्तं यद्वा इदमेतादृशमसाधारणमित्यर्थः । निरी-
क्ष्येति । यस्य श्रवणादिनापि मोहः स्यादिति कैमुत्यं बोधयन्ति

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

का स्त्रीति । यत्र पुरुषा अपि स्वयं भगवानपि मुख्ययुक्तिः भावः । शकशर्वपद्मेष्विपुरोगाः कश्मलं ययुरिति वक्ष्यमाणात् विस्मापनं स्वस्य चेति तृतीयोक्तेश्च अहो अस्तु तावत्तादृशसारासारविदां तेषां वार्ता यद्याभ्यां वेणुगीतरूपाभ्यां गवादयोऽपीति श्रवणदर्शने लभ्येते ते स्वप्रकाशत्वात्तासम्भाव्ये अनेन लोकेऽप्युमिरित्यस्योत्तरं निषेधाध्यक्षायम् ननु यदि ममाङ्गदर्शने युष्माकं न शोभ्यस्तर्हि कथमितश्चलितुमिच्छा तत्राहुः । का स्त्रीति । का स्त्री तज्जातिमात्रं कलेत्यादिलक्षणापि आर्यचरितात् सदाचाराद्धेतोः ते त्वत्तः सकाशात् न चलेत् नापयायात् तथा यत् यस्मात् गवादयोऽपि पुलकान्यविभ्रन् तत् इवमादृशं रूपं निरीक्ष्य च समवलोक्यापि तस्मादेव हेतोः का नापयायात् अपि तु सर्वैवापयायादित्यर्थः । सुन्दरीणां सुन्दरपरपुरुषनिकटे स्थितिर्हि वाहं लोकविगानहेतुर्निति तदेवं यद्यपि न तत्समोहिता नापि सम्यक् तद्वीक्षणकारिकाः तथाप्यपयास्याम इति भावः ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनशारङ्गितशुकपक्षीयम् ।

आर्यचरितात् यद्यत् स्वेन रूपेण यत्सर्वान्विततः ॥ ४०-४४ ॥

श्रीमद्वरिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुक्तं जुगुप्सितं च सर्वत्र ह्यौपत्यमिति तस्योत्तरमाहुः । का स्त्रीति । अङ्ग हे कृष्ण ! कलानि मधुराणि पदानि यस्मिन्स्तदायतं दीर्घं मूर्च्छितं खरालापभेदस्तेन समोहिता सती कलपदायतवेणुगीतसंमोहितेति स्पष्टोऽर्थः । लोकत्रयसुन्दरमिदं रूपं निरीक्ष्य च त्रिलोक्यामपि का वा स्त्री आर्यचरितात्सतामाचारान्निजधर्मान्न चलेत्सर्वापि चलेदेवेत्यर्थः । यद्यतो गावो द्विजाः पक्षिणो मृगाश्चापि पुलकानि रोमाञ्चान् अबिभ्रन्नविभ्रहः तद्यतो कशब्दश्रवणमात्रेणापि तिरश्चापि निजधर्मत्यागो दृष्टः किं पुनर्मादृशापीति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्मत्स्मरशमनं च न चित्रमिति भावेनाहुः । का स्त्रीति । ते तत्र कलपदैः अव्यक्तमधुरशब्दावयवैः अमृतं श्रवणानन्दकरं यद्वेणुगीतं वंशगानं तेन समोहिता त्रिलोक्यां त्रैलोक्ये का स्त्री त्रैलोक्यसौभाग्यमलंकारभूतमिदं रूपं सुन्दरतरावयवोपकल्पसमाकारं च नितरां दृष्टार्याणां सती चरितान्मार्गादिति शेषः । न चलेत्स्वलिता न भवतीत्यर्थः इदं न चित्रमित्याहुः । यदिति । यद्यस्माद्वेणुगानान् यस्य रूपस्य स्पर्शादिना वा गवादयोऽन्तः प्रह्लादचेतनराशयः पुलकानि रोमाञ्चानि अबिभ्रन् दृष्टुरिति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

ननु यद्येवं भवत्यः स्वभावासिद्धाभिमानिन्यन्यस्तदा कथं मद्भक्तसामभिप्रायानभिज्ञाः सत्यः किं तप्यथ तत्राप्यन्या आहुः । का स्त्रीत्यादि । हे अङ्ग ते तत्र कलपदायतवेणुगीतसंमोहिता कवी आर्यस्य तत्र चरितान्वेनोर्न चलेत्तन्ममेव एवमेव तव

आमके चरितं येन त्रिलोक्यां का स्त्री न चलेत् सर्वैव चलति अत्र स्त्रीणां न दूषणं तवैवेत्यर्थः । न केवलं तव चरितादेव इदं रूपं निरीक्ष्य च यतो रूपात् गोद्विजदुमृगा अपि पुलकान्यविभ्रन् पुलकिनो भवन्ति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु तथापि लोकविद्विष्टं स्त्रीणामभिसरणम् अतः सन्मार्गलक्षणार्थं प्रमाणसिद्धमप्येतन्न कर्तव्यमतः श्रवणदर्शनादिकमेव कर्तव्यमिति चेत्तत्राहुः । का स्त्रीति । अयं धर्मः पुरुषाणां व्रतव्यो ननु स्त्रीणामसम्भावितत्वात् न ह्यसम्भावितो धर्मो भवति एवं धर्मनाशो धर्मस्थापकं स्वरूपमेव हेतुः अद्भुतकर्मत्वात् वस्तुतस्तु स्वरूपसम्बन्धिनां भक्तानां धर्मं स्वरूपेणैव रक्षति तच्चान्यभावेभ्यो रक्षणेमतद्भावपोषणं च स्वरूपधर्मसम्बन्धितत्वात्स्तिरेवेति न किञ्चिदनुपपन्नमिति भावः । अत एवैव स्वरक्षणेन स्वान्तरङ्गज्ञापनायाङ्गेति सम्बोधनमप्रतारणाय च या स्त्री लोके स्त्रीशब्दवाच्या सा कथमार्थचरितान्न चलेत् त्रिलोक्यां सत्स्वरस्तमः कार्यरूपायां तामसीनां मौढ्यात् आर्यचरिते स्थिति मत्वा तन्निराकरणं राजसीनां स्वभाव एव सात्विकानां सत्त्वाद्धर्मबुद्धिमाशङ्क्य तन्निराकरणम् आर्यमार्गपरित्यागे हेतुः ते कलपदामृतवेणुगीतसंमोहितेति सम्मोहिता आर्यचरिताच्चलत्येव सम्मोहः पञ्चपर्वाविद्यास्थानीयैः भगवत्सम्बधात् आविद्यातु न बाधते परमन्य एव बाधकाः तेषां बलं ते इति त्वदीया इति कलान्यव्यक्तमधुराणि यानि पदानि तत्राविभूतं यदमृतं तदेव वेणुगानगीतं तेन सम्मोहः गीतं देहमोहजनकं गायन्तं स्त्रियः कामयन्त इति स्त्री तु देह एव इन्द्रियाणां व्यामोहको वेणुः रसात्मकत्वात् अमृतं प्राणानां पदान्यन्तःकरणस्य अव्यक्तता आत्मन इति सम्यग्विमोहिताः आर्याः प्रमाणबलविवेकिनः प्रमाणे हि इन्द्रमहेन्द्रयोरपि भेदस्वीकारः पृथगुपस्थिताः सर्वे एव भिन्ना इति अन्यथा इन्द्रयाजिनोऽग्रे सम्बत्सरान्ते प्रायश्चित्तश्रवणं न स्यात् सम्बत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेदिति अतो देहव्यतिरिक्तः स्वरूपेणोपस्थितोऽपि प्रमाणबले विरुध्यते वस्तुविचारस्तु प्रमेयबलमाश्रित्य अन्यथा विधिनिषेधविधयो व्यर्थाः स्युः तदुत्तरत्र वक्ष्यति एकादशे अतो मार्गान्तरविरोधोपपद्येत इति मर्यादाभङ्गोमार्गान्तरत्र न दूषणमप्यतस्तत्तरमग्रे शुकश्रवणस्य रासानन्तरं धर्मव्यतिकरो दृष्ट इति तस्मादत्र फलस्य सिद्धत्वात् साधनदृष्ट्या अपकीर्त्तिः नास्मत्प्रतिबन्धिका किञ्च न केवलं नास्मा मर्यादाभङ्गः किन्तु स्वरूपेणापि तदाहुः । त्रैलोक्यसौभाग्यमिति । त्रैलोक्यस्यापि सुभगत्वं यस्मात् यथा रणेन दिने चन्द्रमसा रात्रिः तथा त्रैलोक्यमेव भगवद्रूपेण सुन्दरतायाति इदमिति प्रत्यक्षासिद्धं चकारादनुभवाच्च तच्छ्रुत्वा एतद्व्याका वा आर्यचरितान्न चलेत् अस्त्वयं प्रमाणवार्ता उला प्रकारान्तरेणापि चलति भगवतो रूपेण प्रमेयमयोदाप्यपगच्छति या कथमपि भवति नाप्यथा तदाह यत्रो द्विजदुमृगा इति । गार्हपत्यप्रमाणवार्त्ताभिज्ञाः मातरमपि गच्छन्ति द्विजाः पक्षिणः वंशमक्षाः मृगाः सावराः कदाचिदपि बहिः सम्बेदनरताः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निरिन्द्रिया एवेति केचित् मृगाः सर्वतोभयाः तेऽपि चेद्भगवद्रूपेण गीतेन वा आग्लिष्टरसाः पुलकानि धारयन्ति रसिकमनुष्यधर्मानाविष्कुर्वन्ति ये भगवता अन्यथैव स्तब्धाः स्त्रियस्तु स्वभावतोऽप्यन्यथा भवन्तीति नाश्चर्यं किञ्चिदत्र ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु शुष्मा भिर्धर्ममार्गाय जलाञ्जलिर्दत्त एव तत् किमन्या अपि पतिव्रता "विदूषयति निर्लज्जः स्वयं दुष्टः परामर्षी,"ति न्यायेन दूषयथ मद्रक्षस्योत्पत्तिक्येव येयं लक्षणाविशेषरूपा सुवर्णरेखा प्राजते तां च दृष्ट्वा पतिव्रताशिरोमणिं लक्ष्मीमपि दूषयन्त्यस्तस्यामप्यपराधिन्यः कथं भवयेति तत्र न कामपि दूषयामः किंतु विजगतामपि धर्मध्वंसनाय विधात्रा त्वं सृष्टोऽसीति सरो-चक्षपलमाहुः । का स्त्री अङ्ग हे श्रीकृष्ण ! कलानि पदानि यत्र त्वदमृतरूपं यद्वेणुगीतं तेन कलपदायतमूर्च्छितेनेति पाठे आयतं दीर्घं मूर्च्छितं स्वरालापभेदस्तेन संमोहितेति न स्त्री दूष्यते किंतु त्वत्कवकं गीतमेवेति भावः । आर्यचरितात् पातिव्रत्यलक्षणनिजधर्मान्न चलेत् अपितु सैव चलेदिति धर्मत्याजनलक्षणप्रत्यवायं त्वं प्राप्स्यस्येवेति भावः । न केवलं त्वदगुणस्यैव धर्मध्वंसकता अपि तु त्वद्रूपस्यापीत्याहुः । त्रैलोक्येति । ऊर्ध्वाधोमध्यदेशवर्तिषु प्राकृताप्राकृतलोकेष्वपि सौभगमेव यस्य तत् ननु धर्मध्वंसकत्वहेतुकः कस्याप्यत्र द्वेष इति भावः । नच स्त्रीणां स्वाभाविकः कामोऽपि मोहे हेतुरस्तीति वाच्यं यतो जङ्गमस्थावराणां सर्वेषामपि वैवश्यप्रापकौ तव रूपगुणावित्याहुः । यत् यतो गीतरूपाभ्याम् अविभन्नविभक्तः तस्मात् हे राजन् ! किं बहुना "शक्र-शर्वपश्येष्टिपुत्रेणाः कश्मलं प्रयु," रिति वेणुगीताध्यायात् परमतत्त्वाविदामपि मोहः विस्मापनं स्वस्येति च तव तस्यापि चमत्कारो दृष्ट इति श्रीशुकोक्तिरप्यासीदिति ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

नन्वेवं पतिव्रताभिरुपहसनीया भविष्यथ तत्र स्फुटमेव सरो-चक्षेभ्यमाहुः । का स्त्रीति । त्रिलोक्यां वर्तमाना इति शेषः का न चलेत् अपि तु सर्वैवेत्यर्थः । तत्र देव्यो विमानगतयः इत्यादिना देवीषु यक्षपत्नीषु नागपत्नीषु च तथा तथानुभूतत्वात् कलेति श्रयाख्यातं पदेति प्रतिपदमपि तादृशत्वं बोधयन्ति आयतेति तत्र तस्यापि निर्वन्धं द्योतयन्ति अमृतेति पाठे तस्यालौकिका-रूपदत्तं च इदं ते वेणुमाधुर्यस्य तत्रापि रूपमाधुर्यस्य किं भ्रम इत्याहुः । त्रैलोक्यस्य सौभगं सौभाग्यजनप्रियत्वं सौन्दर्यं वा यस्मिन् तदिदं प्रत्यक्षवर्त्तमानं रूपमित्यन्यथा निरस्तम् ॥ ४० ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

नन्वेवमाचरणे कुलाङ्गना उपहसिष्यान्ति तत्र "यत्रोभयोः ! समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्ययुज्यः स्यात्तादृ-

गर्थविचारणे,, इति न्यायमाश्रित्योत्तरमाहुः ॥ कास्त्र्येति अङ्ग हे प्रिय ! यदा सर्ववैदिकधर्माधिकारिणो ब्राह्मणादयोऽन्यतगोत्रत्वेन हरिवंशा वैष्णवास्तन्मुखरितं कलपदामृतं ते भगवत्स्वरूपसुचकं गीतं निशम्य "पुत्रैषणायाश्च विज्ञैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भित्तुचर्यां चरन्ति एतमेव प्रव्रजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती,,त्यादिभृत्यैहिकामुष्मिकफलसर्वकर्मत्यागेन त्वत्स्वरूपजिज्ञासवस्त्वदेकपरा भवन्ति विद्वांसोऽपि "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीत्यादि-भृत्या त्रैलोक्ये सौभगं यस्मात्तद्वृत्तिं निरीक्ष्य साक्षात्कृत्य सर्वधर्मा-नुत्सृज्य त्वदेकनिष्ठा भवन्ति तदा या स्त्रीते कलानि पूर्वव्याख्या-तगुणान्वितानि त्वत्पादपद्मावित्र मृदूनि पदानि यस्मिन्स्त्वच्च शुष्क-दग्धविद्वेष्टेणुमुखरतोत्पादनेनामृतं च आयतेति पाठे त्रिलोक-विदितत्वेन विस्तृतं च यद्वेणुगीतं तेन संमोहिता सती आर्य-चरिताश्च चलेत्सा का तथा त्रिलोक्यां भवं त्रैलोक्ये सौभगं युगपत्साकल्येन यत्र तदिदं रूपञ्च त्रिलोक्यं या न चलेत्सा का न का-पीत्यर्थः । श्रियः सुराङ्गनानां पुलिन्दीनां च मोहितत्वश्रवणात् यद्यतो गीतश्रवणाद्रूपदर्शनाच्च गावो द्विजाः पक्षिणो दुमाः मृगाश्च पुलकानि अविभन्न रोमाञ्चिता अभङ्गन् किमु वाच्यं स्त्रीणां तद्व्रतत्वम् ॥ ४० ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

ननु शुष्माकमपि भावोऽपेक्षितः स च यथा मच्छणादिना भवति न तथा मत्सृजिकवर्णेति मयोक्तमेवातः किमर्थं लोकविद्विष्ट-मार्गानुसरणं कुरुथ गृहे गत्वा मच्छवणादिकमेवाचरेति चेत्तत्राहुः केति । शक्तस्यैवाधिकारश्रवणात् स्त्रीणां चैतदुपादिश्यानुष्ठानेऽश-क्तिस्वाद्यथोक्तोपदेशो न युक्तस्तस्मात्पुरुष एवैवमुपदेष्टव्य इति द्योतनाय का स्त्रीत्युक्तं किञ्च समोहिता एव धर्माधर्ममर्यादां विचारयन्ति ननु मोहिताः सम्यक् मोहिताश्चेत्किमु वक्तव्यमित्याशयेमाहुः । न इति । तव समस्तजीवसंमोहकरमायाशक्तैककलपदामृतमयज्ञातं तेन संमोहिताः तव वेणुगीतेति सर्वेन्द्रियाणाममृतेति प्राणस्य कलपदेत्यन्तःकरस्य व्यामोह उक्तः आयतेति पाठे कलानि अव्य-कमधुराक्षराणि पदानि यस्य तत् आयत दीर्घमूर्च्छितं स्वरालाप-भेदेना सम्यक् मोहिता का वा स्त्री आर्यचरितात् शिष्टाचाराभिज-धर्मान्न चलेत् या स्त्री न चलेत्तथाविधा चतुर्दशभुवनेषु कापि नास्तीत्यर्थः । तथा च सर्वाविशिष्टदोषेणास्माकमुपालम्भो न युक्तः किञ्च "विद्यते न खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः । सर्वदा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्प," इत्यु-क्त्वावदुराराध्यलोकाराधनेनाप्येवीवधफलत्यागो न युक्तः अन्यथा सम्मन्धिजनानभिमतसंन्यासोऽपि केन चित् क्रियेतातः पर-लोकविरोधिकर्म नानुष्ठेयं नच परब्रह्माणस्तवाराधनेन सर्वकर्मफल-भूतेनास्ति परलोकवाधः—

त्यक्त्वा स्वधर्मचरणाम्बुजं हरेर्भजन्नपकोऽथ पसेततो यदि ।

यत्र कं वाभद्रमभूदमुष्यार्किकोवार्थ आसौ भजतां स्वधर्मतः ॥

नन्वेवमोक्तं कथंचनाभजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवद्वसंसृतिम् स्मरन्मुकुन्दा-ङ्कुच्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसप्रदो यत इत्यादिशास्त्रात् सम्भावितस्य चाकीर्त्तिमरणादातीर्यते इत्यादिशास्त्रं तु जिजी-

श्रीधनपतिशूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

विषुपरं लोकद्वयविरुद्धं कर्म निन्दापरं शिष्टनिन्दापरञ्च तत्र वयं त्यक्त-
सर्वेषणाः सन्यासिसदृशाः न त्वच्चरणसङ्गमरहितजीवनाभिलाषाः
नापि परलोकविरोधिकर्मपरा नापि भगवत्स्वरूपमिच्छाशिष्टविनि-
न्धाचाररता इति भावः । का स्त्रीत्यनेन यन्मोहिताः पुरुषा अपि चलि-
तास्तन्मोहिता स्त्री का न चलेदित्यपि सूचितं किञ्च यथा सूर्येण दिनं
चन्द्रमसो रात्रिस्तथा त्रैलोक्यस्यापि सुभगत्वं सौन्दर्यं येन भगवद्रू-
पेण तत्रैलोक्यसौभगमिदमनुभूयमानं रूपं च निरीक्ष्य यत् यतः
गोद्विजदुर्मनुगोः पुलकानि अबिभ्रन् अबिभ्रुः गवादीनामनमिच्छाशिरो-
मणीनामपि यदृशान्यथा दृश्यते तेन त्वत्स्वरूपमिच्छानां रसज्ञानाम-
स्माकं स्वधर्मत्यागे किञ्चित् तत्रापि त्वद्योतकशब्दश्रवणमात्रेणापि
निजधर्मत्यागो युक्तः किंमुनस्त्वंदनुमवेनेति भावः । अनभिज्ञापक्षे ननु
नेयं लक्ष्मीः किन्तु मद्रक्षसि सहजा लक्षणविशेषरूपा सुवर्णरेखा
विराजते तां दृष्ट्वा पतिव्रताशिरोमणिभूतां लक्ष्मीमपि स्वयं दृष्टोऽ-
न्यानपि दृष्यतीति न्यायमनुसृत्य दृषयितुं प्रवृत्तास्तस्या मत्तश्च मयं
न कुर्वेत्त्याशङ्क्य न वयं कामपि दृष्यामः किन्तु सर्वधर्मध्वं-
सनाय त्वमेव विधात्रा सृष्टोऽसीति सेरोषप्रलापमाहुः । केति ।
अहं हे कृष्ण ! तव कलपदामृतवेणुगीतसंमोहिता आर्यचरिता-
त्पातिव्रत्यलक्षणाभिजघमर्मात्का स्त्री न चलेदपि तु सर्वापि चले-
देव ततस्त्वत्कर्तृकं गीतमेव दृष्यते धर्मत्याजनलक्षणं पापं च
त्वं प्राप्स्यस्येवेति भावः । न केवलं तव गीतमेवैवम्विधम् अपितु
रूपमपि त्वङ्ग त्रैलोक्यसौभगमिति । ननु नास्ति मम गीतादेर्यं
स्वभावः किं तु स्त्रीणामेवायं स्वभावो यद्यत्किञ्चिदपि गीतादिक-
मुपलभ्य मोहिता भवन्तीति चेत्तत्राहुः । यदिति । याभ्यां गीत-
रूपभ्यां यद्वा ननु एवं पतिव्रताभिरुपहसनीयाः भविष्यथेत्या-
शङ्क्य तव गीतादिप्रसादाच्चतुर्दशभुवन उपहासकरा कापि न
भविष्यति सर्वासां मोहावश्यंभावादित्याशयेनाहुः । केति । किञ्च
चराचरात्मकं सर्वमपि तव गीतादिना मोहितमतः कोपहास-
शङ्क्येत्याशयेनाहुः । त्रैलोक्येति । मानिनीपक्षे ननु यदि मदीयं
गीतादिकं भवतीनां न क्षोभकरं तर्हि किमर्थं चलितुमिच्छथेति
चेत्तत्राहुः । केति । गीतमोहितापि आर्यचरिताद्धेतोस्त्वत्तः
सकाशात् का स्त्री न चलेन्नोपयायात् किञ्च यस्माद्रवादयोऽपि सपु-
लकास्तदिदं त्रैलोक्यसौभगं रूपं दृष्ट्वा च सदाचारभङ्गभियां का
नोपयायात् सुन्दरीणां सुन्दरसन्निधौ स्थितिर्निन्दानिदानमिति
मोहितापि यदि चलेत्तर्ह्यमोहिताः वयं कथं नापसराम इति भावः यद्वा
तवास्ति स्वगीतादिप्रयुक्तवशीकारे शक्तिरिति वयं जानीमस्तथापि त-
स्याऽयस्मात्स्वकिञ्चित्करतेत्याशयेनाहुः । केति । मोहितानामेव वशी-
कारो भवति या तु तव तादृशगीतेन न मोहिता सा स्त्री का आर्य-
चरिताश्चलेत्तादृशी कापि नास्तीत्यर्थः । किञ्च यतो गवादयः
सपुलकास्तदिदं त्रैलोक्यसौभगं स्वीयं रूपं तु निरीक्ष्य स्वरूपो-
त्कर्षाभिज्ञा का सदाचारचलेदिति निवृत्तिपक्षे तस्मात्त्रैलोक्यां
नास्ति तथा विधा श्रुतिर्या त्वां न प्रतिपादयेदित्याहुः । केति । तव
सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति सदेव सौम्येदमग्र मास्तीदित्यादिरूपं
यत्कलपदामृतवेणुगीतं तदेव सत्मा सम्यक् प्रमाणं प्रत्यगभिन्नपरमा-
त्मपराणामुपनिषदां विषयस्य कालत्रयावाप्यत्वात्तद्विषयकप्रमाणस्य
परमार्थिकतत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यवशात्सम्यक् किं तदितरप्रमा-
णानां तु स्वविषयाणां व्यवहारदृशायां बाधाभावात् व्यवहारिक-

तत्त्वावेदकप्रामाण्यकत्वात्संयुक्तं तथा मोहितो मननीनिदिध्यासनपूर्व-
कमवगतो यः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा तस्य चरिताव सुष्टिकर्तृत्वादि-
लक्षणात्कापि स्त्री तदनन्यपरा श्रुतिर्न चलेन्न प्रचलति । अयमर्थः
सृष्टिप्रतिपादकश्रुतीनां सृष्टिमुपन्यस्य तन्निषेधाभिविचिकित्समद्विती-
यत्वं प्रतिपादितं भवतीति परम्परया निरस्तास्त्रिलङ्घैतविग्रमेऽखण्डे
सच्चिदानन्दैकरसे परमात्मनि तात्पर्यमन्यथा वायौ प्रतिषिद्धस्य
रूपस्यान्यत्र सत्त्वाद्वाह्णिं प्रतिषिद्धस्य द्वैतस्यान्यत्र सत्त्वशङ्का स्यात्
उपासनाप्रकरणपठितसगुणब्रह्मप्रतिपादिकानां तूपासनाविध्यपेक्षि-
तगुणारोपमात्रपरत्वं न गुणपरत्वं निर्गुणप्रकरणस्थानां निषेधविध्यपे-
क्षिते निषेध्यसम्पादकत्वेन विनियोगः कर्मप्रकरणपठितानां संयोग-
पृथक्त्वन्यायेन विविदिषायामुपयोग इति कापि श्रुतिः यस्मात्सत्त्वात्पच-
र्यावर्णनाश्च चलतीति ननु महेन्द्रादिप्रतिपादनपरतयोपलभ्यमानानां
तासां कथं परमात्मपरत्वमिति चेत्तत्राहुः । त्रैलोक्येति । इदमनुभूय-
मानं रूपं सत्तास्फूर्त्यात्मकं येन सेश्वरं जगत् सुन्दरं दृश्यते
तदालोच्यते तत्तद्देवादिप्रतिपादनपराणां मध्ये च कापि न
चलति—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदुज्जितमेव वा ।

तत्तद्देवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् इति
भगवत एव इन्द्रादिरूपेणावस्थानादिति भावः । इदमेवोदा-
हरणैः स्पष्टयति । यदिति । येन रूपेण

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठतीति ॥

सर्वात्मभावप्रतिपादनादिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु यद्यप्युपदेशपदे इत्यनेन मुख्यः पतिरहमेव भवतीति
प्रतिपादितोऽस्मि नात औपपत्यमस्ति तथाप्युत्तिष्ठान्तानभिमतप-
रिजनानुकूल्यं कर्तव्यमेवेत्यत्राहुः । का इति । आर्यैः कुलवृद्धैश्चरित-
मनुष्ठितं पितृपुत्राद्यानुकूल्यं तत्तस्मात् यत् यतः कलपदायतवेणु-
गीतात् रूपदर्शनाद्वा अबिभ्रन् अबिभ्रुः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे प्यारे या तीनों लोक में कोउ स्त्री पेसी होवेगी
कि जो आपके मनोहर पद वडे सुरीले आपकी वंशी के
गीतों को सुनके भी अपने पति व्रता धर्म से चलायमान
न हो सकै जैसी ये मुरली है तैसोई आपको तीनों लोक की
शोभा की खान रूप भी है इन दोनों के सुनवे देखवे तो
तो गड पाक्षि मृग वृक्ष ए सब भी पुलकावलि को धारण
करै हैं तो मनुष्यों कि और इस स्त्रियों की तो कहा
कहनी है ॥ ४० ॥

व्यक्तं भवान् ब्रजभयार्तिहरोऽभिजातो देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ।

तन्नो निधेहि करपङ्कजमार्तबन्धो ! तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किङ्करीणाम् ॥ ४१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

व्यक्तं निश्चितम् ॥ ४१ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोषिणी ।

एवं प्रतिवचनैस्तदुक्तं सर्वं क्रमेण परिहृत्याधुना तस्यावतारप्रयोजनं प्रदर्शयन्त्यः परमात्म्या सकाकु प्रार्थयन्ते । व्यक्तमिति । ब्रजस्य भयं भवादितः आर्त्तिश्च त्वदप्राप्तेः यद्वा भयं त्वदर्थं पूतनादिभ्यो दावादिभ्यश्च आर्त्तिश्च वर्षवातादिभ्यः यद्वा भयं त्वद्विरहशङ्कया आर्त्तिस्त्वदुपेक्षया पाठान्तरे ब्रजजनानामार्त्तिः बाह्यान्तराशेषवाधा इदं न सर्वसम्मतम् एतच्चात्मोद्देशेनोक्तं किं वा ब्रजस्य जनाः कालान्तरेऽप्येतद्ब्रजभूम्याश्रिता ये जनास्तेषामपि किमुतास्माकं तद्वरः सन् तन्प्राशान्तयेत्यर्थः । अभितः अशेषभगवत्ताप्रकटनविशेषेण जातः प्रादुर्भूतः यद्यपि भूमाहरणादिकमपि प्रयोजनं तत्र तदर्थकृतलीलयैव सर्वत्र मुख्यप्रयोजनं निजप्रेमरसाविस्तारसिद्धेः तदर्थं दीनकारुण्यविशेषेण धर्मातिक्रमोऽपि कार्य्य इति दृष्टान्तेन बोधयन्ति देवः जगतामेव पूज्यः यतः आदिपुरुषः जगत्कारणभूतः परमेश्वरः सोऽपि यथा सुरलोकगोप्ता सुरलोकः स्वर्गः तेन तत्रत्या लक्ष्यन्ते यद्वा सुराश्च लोकाश्च अन्ये निजजनाः तेषां गोप्ता तत्प्रतिपक्षादिभ्यो रक्षकः सन् यथा जायते गोप्ता यथा भवतीति वा तथा तथा सर्वत्र तस्य साध्येऽपि भक्तापेक्षया वैभवंयमपि स्यात् तथार्त्तानामस्माकमपेक्षया धर्मस्त्वया लक्ष्य एव तत्र च यथा तस्य न दोषो घटते किं गुण एव महान् तथा तवापीति भावः यद्वा देवोऽपि आदिपुरुषोऽपि सुरलोकगोप्तापि भवान् ब्रजभयार्तिहरोऽसन् अत एव श्रीगोपेन्द्रनन्दनत्वेन यथावदभिजातः तच्च व्यक्तं निश्चितं स्पष्टमेवेत्यर्थः । तत्रास्मात् कर एव पङ्कजं सहजसुशीतलत्वात् सन्तापहरत्वात् आनन्दरससावित्रवाच्च तत्र आदौ नस्तप्तेषु स्मरज्वराक्रान्तेषु स्तेनेषु निधेहि तदार्त्तिनाशार्थं पश्चात् शिरःसु निधेहि सर्वत्राभयार्थं दासीत्वस्वीकारदाढ्यार्थं वा चकारद्वयमुभयत्रापि प्राधान्यबोधनार्थं त्वदेकप्रियाणामस्माकं भयार्तिहरणे नैव सर्वत्र ब्रजस्य भयार्तिहरणं ततश्चाशेषभगवत्तासारप्रकटनरूपं तवावतारप्रयोजनमपि सिद्धमेवेति भावः । ननु पतिव्रतानां व्रतपराणां शिरसि करनिघ्रातादिभ्यो तत्राहुः । किङ्करीणामिति । आर्त्तबन्धो ! त्वयि साक्षाद्विराजमाने त्वद्दासीनं तापोऽनुचित इति सूचितं यद्वा ननु काममत्ताः ! जितकामेन मया कथं स्तनेषु कथं निधेयः किन्तु शिरःस्वेव निधेयस्तत्राहुः । आर्त्तैति । कामेन मानिधेहि किन्तु आर्त्तबन्धुत्वेन निधेहीत्यर्थः । अन्यथा सद्योऽस्माकमन्त्यदशापत्या तवार्त्तबन्धुत्वयशोहानिः गुढोऽयमभिप्रायः अवहित्यया छाद्यमानोऽपि मनोभवोऽस्मदङ्गेषु हस्तार्पणेन स्वयमेवावब्रुवितेति ननु बहूनां समक्षं लज्जे तत्राहुः । किङ्करीणां त्वद्विशगानां सर्वासामेवास्माकमैकमत्येन नात्र लज्जावसर इति भावः । यूथशो बहूनामपि तासां मेकस्मिन्स्तस्मिन् तादृशप्रार्थनं

तच्छक्तिविशेषपरिस्फूर्त्या किं वा अनुक्रमेणापि निधेहीत्याशयेन परमात्म्या वा यद्वा नः अस्माकं प्रार्थनेत्यध्याहार्यमेतासां किङ्करीणां तप्तस्तनादिषु करं निधेहीति भङ्ग्या प्रार्थनं श्लेषार्थः भवान् अभिजातः अभिजात्ययुक्तः ब्रजेन्द्रात्मजत्वात् देवत्वमित्यादिपदत्रयेणाधर्मे तव प्रवृत्तिरनुचितेत्युक्तं यथा आदिपुरुषः सुरलोकगोप्ता सुरलोकभयहरः तथा भवान् ब्रजभयार्तिहर इति सती नामस्माकं बलादभिभवेन ब्रजस्य त्वत्तो भयमार्तिर्भवितेवेति तच्च तवायुक्तं निजप्रयोजनप्रातिकूल्यात् नो निधेयं आर्त्तबन्धो ! इति वयं नार्ताः यदस्माकं बन्धुर्भविष्यसीति साधः । हेतुः । कामाभिसन्तापितहृदयं यद्वा तप्तः सन् स्तनेषु करपङ्कजं नो निधेहि नार्पय अन्यथं चकारः तव राजकुमारत्वेन चास्माकमपि ब्रजे निवासेन दासीत्वमिव प्राप्तानामपि शिरस्यपि न निधेहीत्यर्थः । यद्वा किङ्करीणां ब्रजेऽगृहदासीत्वेन वर्तमानानां किङ्करीणामपि किमुत मद्विधानामेवं दशश्लोक्या प्रत्युत्तरेण निर्जित्यैकादशेनानेनान्युद्देकतो निजेष्टं स्पष्टमेव प्रार्थितं तत्र च श्लेषार्थोऽपि तदुक्तश्लेषपरिहारेण तत्र तत्रैव लिखितः अथवा तदुक्तदशश्लोकार्थस्य वैदग्ध्यविशेषेण एकादशानां श्लोकानामेषामेकैकैवोत्तरमुक्तं तत्र पौनःपुन्यं तथा तदुक्ततोऽप्यधिकमेकं पद्यं तत्र च दीर्घच्छन्दः तत्पदं न विजयार्थं किं वा प्रणयरोषवेशेन ॥ ४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं चतुर्थदिक्स्थिता अस्यात्मनि धर्मादिदोषं परिहृत्योपक्रमवदेव प्रत्युत तस्मिन्नेव धर्मदोषापत्तिमुपसंहरन्त्यः पुनर्विवक्षितमेवाहुः । किञ्च ननु भवतु तत्तत्सर्वं मम तु नारायणसमगुणत्वेन पूर्णकामत्वात् नान्यत्र प्रवृत्तिः स्यात् किमुतेदं कर्मणीत्याशङ्क्याहुः । व्यक्तमिति । ब्रजस्य यद्भयं पूतनादिभ्यो दावादिभ्यश्च त्वद्विरहासः आर्त्तिश्च वर्षवातादिभ्यः पीडा तथा भयं त्वद्विरहशङ्कया आर्त्तिस्त्वद्विरहेण तदुभयहरः सन् ते खण्डयितुमित्यर्थः—

तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं प्रपन्नार्थं मत्परिग्रहम् ।

गोपाये स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहित इति

स्वयमेव विभाव्य पर्वतभारस्य ग्रहणात् क्वाचित्कपाडान्तरे ब्रजजनानामार्त्तिः बाह्यान्तराशेषवाधा अभिजातः सत्कुलाज्जन इति तत्रापि वैशिष्ट्यमस्तोऽस्माकं नाशे तत्रापि त्वदेकहेतुकनाशकत्वे व्रतभङ्गापत्तितोऽप्यधिकोऽधर्मदोषः स्यादिति भावः । ईश्वरस्य पूर्णकामस्यापि तादृशव्रतरक्षा तादृशकामना च दृश्यत एवेत्याहुः । देव इति । सर्वथा दीव्यति विराजत इति देवः आदिपुरुषः सर्वपुरुषेषु श्रेष्ठः सोऽपि यथा सुरलोकगोप्ता स्वच्छयैव तज्जनमात्रस्य रक्षिता सन्नदित्यादावभिजातो भवति तत्

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवर्णवैतोषिणी ।

तस्मात् कस्य पङ्कजत्वं तापहारितामात्रांशे रूपितं वस्तुतस्तु तापस्य तदप्राप्तिमात्रनिदानत्वात्तदारम्भ एवापगमः स्यादित्यभि-
प्रेत्येव तप्तेष्वपि स्तनेषु परमस्तिग्धाभिरपि ताभिस्तन्निधानप्रा-
र्थनमिति ज्ञेयं पूर्ववत् सदन्यमप्याहुः । शिरः सु च किङ्करीणामिति
इत ऊर्ध्वं चास्मानात्मसात्कुर्विति विवक्षितं हे आर्त्तबन्धो ! इति
आर्त्तबन्धो साक्षाद्विराजमाने त्वद्दासोनां तापोऽनुचित इति
सूचितं तथा कामेन च मा निधेहि किन्तु आर्त्तबन्धुत्वेनैव
निधेहीति च गूढोऽयमभिप्रायः अवहित्ययाज्ञाद्यमानोऽपि मनोभ-
वोऽस्मदङ्गेषु हस्तार्पणेन स्वयमेवोद्भवेतेति निषेधार्थश्चायं तथापि
तं वलादिव स्पृशन्तमाशङ्क्याहुः । व्यक्तमिति । तत्र पूर्वादितोः
धर्मभयादितोऽपि रक्षा तवाचिता नतु तन्नाश इति भावः । नो
निधेहि मा निधेहि आर्त्तबन्धो ! इति खेषां धर्मभयादार्त्तं व्यञ्ज-
यन्ति तप्त हे कामाग्निसन्तापितहृदय ! किङ्करीणां खगूहदासो-
नामपि किमुत मादृशानां तत्रापि शिरःसु च नो निधेहि
मा निधेहि किमुत स्तनोष्वेत्यर्थः । तदेवं स्वागतमित्यादिप्रकरणं
संलापार्थोऽनुभावो ज्ञेयः “उक्तेप्रत्युक्तिमद्वाक्यं संलाप इति
कौस्त्यं” इत्युक्तेरिति ॥ ४१ ॥

श्रीमद्गोस्वामिचार्त्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रजजनार्त्तपाकर्णयावतीर्णस्य पुनस्तदात्स्यापादनमनुचित-
मित्यभिप्रायेणाहुः । व्यक्तमिति । यथा आदिपुरुष उपेन्द्रादिरूपेण
सुरलोकांतिनिरसनेन तद्रक्षणार्थमवतीर्णस्तथा त्वमपि ब्रजजनस्या
र्त्तिहरो नूनं जातः तच्चस्माद्धर्त्तवन्धो ! किङ्करीणां तसेषु स्मरतापतसेषु
स्तनेषु शिरःसु च पङ्कजवच्छीतलं कोमलं च करं निधेहि निधायार्त्तं
शमयेति भावः । आर्त्तबन्धो इति तदनुगुणं सम्बोधनं किङ्करीणामि-
त्यपेक्षणीयसम्बन्धाविष्कारः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सर्वस्य स्वामित्वेन भर्तृगुणयोगादस्मत्कुलेऽभिजातत्वेन बन्धु-
त्वेन सम्बन्धयोग्यत्वादस्माकं त्वत्सम्बन्धेन जारसंसर्गदोषापगमनेन
निन्द्यत्वं दूरोत्सारितं स्यादिति भावेनाहुः । व्यक्तमिति । भगवान् यथा
सुरलोकगोप्ता वामनतयाभिजातः तथादिपुरुषो देवो भवान्
ब्रजभयार्त्तिहरोऽभिजात इति व्यक्तम् इदमसंदिग्धमिति यत्तत्त-
स्माद्यथा यस्मादिति वा कामाग्नितसेषु उभयत्र योज्यम् ॥ ४१ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

अतः प्रथमतो वेणुर्गातेनैव सम्मोहिता तदनु त्वद्रूपं निरीक्ष्य
च चरितादेव भ्रान्ताः तदनु त्रैलोक्यसौभगमिदं रूपं च निरीक्ष्य
मूर्च्छिताः अतः परमपि त्वया सहोक्तिपराः स्म इतः परं किम-
स्माकं धैर्यं तस्मान्मापरम् आत्मय प्रलोदैत्युपसंहारन्त्योऽन्या आहुः ।
व्यक्तं भवानित्यादि । ब्रजस्य भयभार्त्तिश्च तद्वत्त्वेन भवान्प्रादुर्भूत
इत त्वमेव सुरलोकगोप्ता देव आदिपुरुषो यथाऽश्वरूपेण भवान्

नैव यथा आदिपुरुषत्वेन सुरलोकं गोपायसीत्यर्थः । ब्रजे तु
स्वयमेवेति भवच्छब्दार्थः अतस्तवाधिक्यं करुणाया भवितुम-
र्हति यद्वा देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता प्राप्तः तथा त्वं
ब्रजभयार्त्तिहर इति तस्मात् नोऽस्माकं किङ्करीणां तप्तस्तनेषु
शिरःसु च करपङ्कजं निधेहि हे आर्त्तबन्धो ! ब्रजार्त्तिहरत्वेन
समुचितमेवास्माकमार्त्तिहरणमित्युपसंहारः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवदुक्तानां वाक्यानां निवारणार्थं पुष्टिसिद्धान्तं निरूप्य
एतद्भगवत्कृपैकसाध्यमिति भगवत्कृपां प्रार्थयन्ति । व्यक्तमिति । नापि
त्वदुक्तमस्मदुक्तं वा किञ्चित्साधकं वाधकं वा तथापि स्वावता-
रप्रयोजनं विचार्य अस्मासु कृपा कर्त्तव्या तत्प्रयोजनमाहुः । भवान्
ब्रजभयार्त्तिहर एव व्यक्तमभिजातः ब्रजस्य आर्त्तिः पीडा भयं
च त्वया दूरीकर्त्तव्यम् अन्यथा साक्षाद्भगवतः अवतारे प्रयोजनं न
पश्यामः भूभारहरणं तु सङ्कर्षणांशेन वसुदेवादिप्रियं प्रद्युम्नेन
धर्मरक्षात्वनिरूप्येन यदि ब्रजभयार्त्तिनिराकरणं न क्रियेत
तदा किमवतारान्तरकार्यं स्यात् अतो व्यक्तं भवान् ब्रजभयार्त्ति-
हरः इदानीं यथार्त्तिरस्माकं तथा न कदापि अस्मदपगमने
तु सर्वस्यापि ब्रजस्य महती आर्त्तिः अत आर्त्तिनिवृत्तिः
कर्त्तव्या नतु मर्यादयैव निवृत्तिकरणमुचितं नतु अमर्यादया
तथा सति भवतीनां कामशान्तिः ज्ञानं वा भवत्विति चेत्
तत्राहुः । देवो यथादिपुरुष इति । भवान् ब्रह्मरूपः सर्वसमः तथापि
इन्द्रादिषु कृपां कुर्वन् दैत्यान्मारयन् विषमतामङ्गीकरोति नतु देवेभ्यो
ज्ञानं प्रयच्छति यत्र स्वरूपमेव अन्यथा करोति तत्र वाचमस्य-
थाकरोतीति किं वक्तव्यम् अतो यथा आदिपुरुषोऽपि देवो
भूत्वा सुरलोकगोप्ता जातः तथा भवानपि धर्मसर्वादारक्षकः
अस्मत्सम्बन्धं करोत्विति भावः । तदेव रसपोषणार्थं व्याजेनाहुः ।
स्तनो निधेहीति । आदायस्माकं शिरसि हस्तं स्थापय यथा
अस्माकमभयं भवति ततोऽस्माकं हृदयतापनिवृत्त्यर्थं स्तनेषु च
करपङ्कजममृतसावि तापनाशकं निधेहि अनौचिती तु
नास्ति यतो वयं किङ्कर्यः परीक्षार्थं वा एतत् वृष्टव्यमिति
रसोक्तिः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मादलं चातुरी प्रपञ्चेन मुञ्चावहित्यमित्याहुः । व्यक्तं
नतु कुत्राप्येतदाख्यानं गुप्तमित्यर्थः । किन्तु भवान् ब्रजस्य यज्ञस्य
दाधानलादिभ्यः आर्त्तिः पीडा च वर्षधातादिभ्यस्ते हरतीति सः ।
ब्रजजनार्त्तिहर इत्यपि पाठः । अभि सर्वतोभावेन तन्दृष्टुं जातो यथा
नारायण इति सर्वलोकैरुद्गुह्यते अद्य यदि शतकोटिसंख्या एता
गोप्यो मरिष्यन्ति तदा ब्रजजनानामेतत्पिञ्जादीनामार्त्तिः कथमेकदैवेता
वनमध्ये मृता इति भयञ्च भविष्यतीति भावः । तर्हि किमभीक्षितं
वस्तत्राहुः । तत्तस्मात् हे आर्त्तबन्धो ! अस्माकं तसेषु स्तनेषु
करपङ्कजमर्पय । नतु तर्हि मृदुलमेतन्मो ज्वलिष्यतीति तत्राहुः ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारथर्दशिनी ।

किङ्करीणामिति । त्वत्परिचारिकाणामस्माकं तत्तावप्येतौ त्वत्परि-
चर्यासाधनावेव पङ्कजस्यापि सूर्योदयतापो न तापकः । प्रत्युत
सुखद एवाते भावः । शिरःसु चेत्यतः परं वो मृत्यागभयं
मास्त्विति ज्ञापयितुम् ॥ ४१ ॥

केन चितकृता विशुद्धरसदीपिका ।

किञ्च गम्भीरशयस्य नागिरशिरोमणेर्भवतोऽभिप्रायं निर्धा-
रयितुं न पारयासं आप्तिरवालो इति यथा जानीमस्तथाकु-
र्विति सदैव सानुनयं ब्रुवन्त्य उपसहरन्ति । व्यक्तमिति । प्रसिद्धं
निश्चितमिति यावत् भवानित्यादि तत्र ब्रजस्य भयं पूतना-
दावादिभ्यः आर्तिश्च त्वद्विरहेणेति यथायोगमूह्य तथा अभिजा-
तस्तु कुलजे बुध इत्यमरकोशात् हे आर्तबन्धो ! इति दैन्यं
तत्तस्तनेष्विति । विरहेणेति शेषः तत्र करपङ्कजमिति तापापनोदनत्वं
वस्तुतस्तु अवहित्यया छाद्यमानोऽपि मनोभवोऽस्मत्कुचस्पशोऽपि
द्विविध्यव्यवस्थेयपदेशेन तद्भावोद्घाटनयाहुस्तप्तेति । किञ्च तत्तपदेन
सानुगुणं दिव्यप्रदानमापि सूचितं तथा शिरःस्विति सोत्प्रासं
कुरु शपथं नास्मासु तवाशंकरिति प्रणयौक्तिः यद्येव कृतेऽपि
तव धीरत्वमाकलयामस्तदावधारयामः प्रेयसीभावमित्याशयेनाहुः
किङ्करीणामिति । किं वा दैन्यौक्तिः यद्वा नः अस्माकं तत्तस्तनेषु
किङ्करीणां शिरःस्विति यथाक्रमं योज्यं ननु कथमनुचितमा-
चरयामिति तत्राहुः आर्तबन्धो ! इति कामेन मानिधेहि कित्वात-
बन्धुत्वेनेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

किञ्चास्तीं बहुयोग्यायोन्यविचारो न वयं त्वां प्रतिवक्तुं शक्ता-
स्तथापि त्वया सर्वब्रजभयार्तिहारिणा किं करीणां दुःखापहारः
कैमुल्यन्यायेन कर्तव्य एवेत्याहुः । व्यक्तमिति । यथा आदिपुरुषो
देवो विष्णुः सुरलोकगोप्ता तथा भवान् ब्रजे भयार्तिहरोऽभिजात
इति व्यक्तमित्यन्वयः । एवं दृष्टान्तकथनेन तेन स्वकृत्ये सुरक्षणे
उपेक्षाभाववत्त्वयापि न वयमुपेक्षणीया इति भावः । यद्वा असम-
र्थस्य सम्भवेदप्युपेक्षा ननु तव समर्थस्येत्याहुः । व्यक्तमिति । सुरलो-
कगोप्तादिपुरुषो देवो विष्णुर्यथा समर्थस्तथा भवान् ब्रजभयार्तिहरोऽभि-
जात इति व्यक्तं "नारायणसमो गुणैः, अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्ज-
स्तस्मिन्, इत्यादिगर्ध्वचनेन प्रत्यक्षतोऽपि गोवर्द्धनोद्धरणसुरवधा-
दिना व्यक्तं यद्वा सुरलोकगोप्ता विष्णुरेव भवान् सर्वासाया-
द्वित एव पुरुषः देवो रमणश्च यथेति यथावद्ब्रजभयार्तिहरोऽ-
भिजात इति व्यक्तं तथा च स्त्रीणां न उपेक्षायां पुरुषत्वश्रुतिः
रमणाभावे देवत्वहानिर्ब्रजजनानामेव तो भयार्तिहरणाभावे
तदर्थं जन्मासाफल्यं तत्रापि तव किङ्करीणां नस्तद्विरहतापानिवृत्तौ
दीपमूलेऽन्धकारन्यायापातश्चेति ध्येयं तत्तस्मात् हे आर्तबन्धो !
स्वार्तबन्धुकत्वाद्यनुसन्धायाम्मद्वेषविचारमुपेक्षानुपेक्षया चास्मान्
किङ्करीणां नः शिरःसु तत्तस्तनेषु च करपङ्कजं निधेहि तत्र शिरःसु
करधारणेनाभयदानाद्वाविरहभयनिवर्तनं तत्तस्तनेषु तापाप-
नोदनकरपङ्कजधारणेन वर्तमानार्तिहरणं तथा शिरःसु करधार-

णेन भयनिवृत्त्या चिन्तान्युपशमनं स्तनेषु पाणिस्पर्शेन कामवि-
रहान्योर्निर्मूलनं तव करयोः पङ्कजत्वेन तापशमनस्येन्द्रत्वेन
रसवृष्ट्या तापनिर्मूलनस्य सम्भावितत्वात् किञ्चार्तिहरणे त्वया
गिरिकधारणं कृतमधुनापि स्तनकनकगिरिकधारणेनातिम-
हृत्य शिरः करधारणेनाश्वासय यद्वा नः स्वविरहकामाग्नितापा-
विश्वासश्चेत्तत्तस्तनेषु करं धृत्वा परीक्ष्य ततस्ततोऽभयं दातुं
शिरःसु करं निधेहि यद्वा वृकासुरस्कन्धास्तेन शंभुरक्षा त्वया
कृता अधुना तु शम्भुदधोऽनङ्गोयातुधानः सन् स्वाग्निना
स्तनशम्भुमूलतो देहति स्वकरधारणेन स्तनशम्भुं रक्ष यद्वा
करपङ्कजं तत्तस्तनेषु निधेहि इति वदने प्रियकरयोस्तापो माभू-
दिति त्वरितं शिरःस्विति कथनं यद्वा शिरःसु करं धृत्वाश्वास-
नेन तापोपशमेनातत्तस्तनेषु करपङ्कजं निधेहि यद्वा नः आर्तिह-
रणाय स्तनेषु करधारणे करयोः कामविरहाग्नितापभयं मा कुरु
तव करधारणारम्भे करपङ्कजसंनिधानेनैवाग्निद्वयोपशमसम्भवेना-
तत्तत्त्वेन स्तनेषु निर्भयं करपङ्कजं निधेहि यद्वा तथा व्यक्त-
त्वेऽपि नाहं ब्रजभयार्तिहरोऽभिजात एव वदसि चेत्तर्हि किङ्करी-
णामिति सम्बन्धद्योतनं तत्र किं कुम्भः किं कुर्म इति किं किं कुर्वन्त्यः
किं कुर्यां दास्यः किमपि रहस्यत्वात्प्रकटयितुमयुक्तं विहारं
कुर्वन्त्यः प्रियसख्यः किमपि वान्नामगोचरं परमाह्लादं प्रेमसुखं
कुर्वन्त्यः परमानन्दघनस्यापि ल्लादजननेनैव तव प्रेमास्पदाह्ला-
दित्यः शक्तयः किं कुर्यास्तासां नः शिरःसु करधारणेन शपथं
तत्तस्तनेषु च करधारणेन दिव्यं च निधेहि यद्वा न मयागोक्षा-
भिप्रायेणैकं येनैव प्रार्थना क्रियते किन्तु प्रार्थनयेति चेत्तर्हि
किङ्करीणां नः शिरःसु करं निधेहीति शपथं कुरु तेन तव
शपथोक्तस्तुवरो तथा तत्तस्तनेषु करं धृत्वा दिव्यं कुरु तेन
तव दिव्यं नस्तुदिव्यं सुखमित्युभयं सम्पद्येत यद्वा गोपेक्षा
चेत्तर्हि तव स्नेहसंपूरितो वेदिस्थापितमणिमुक्ताहारदिसर्वतो
भद्रालंकृतकनककुम्भात्मकत्वाद्वासासनगततापस्तनकलशेषु करपङ्कजं
निधेहीत्येवं कलशस्थापनपूर्वकं नः शिरःसु करं निधेहि स्वयित्वेन स्वीकुरु
तथा च विधिवत्स्वीकारेण न कदाप्यावयोः शङ्का स्यात् यद्वा
शिरःस्विति सामीपे समीपे तथा च शिरः समीपे शीवायां करं
निधेह्यालिङ्गयेति भावः ॥ ४१ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

अथोत्तरदिग्गताः प्रार्थयन्ते । व्यक्तमिति । आदिपुरुषो देवो
भवान् यथा वामनदिरूपेण सुरलोकगोप्ता जातस्तथेदानीं ब्रजभ-
यार्तिहरोऽभिजातः प्रकटित इत्यस्माकं व्यक्तं त्रिरूपमस्ति ज्ञानं
वसुदेवगृहेऽवतीर्णस्य सद्यो ब्रजे प्रवेशं एव मुख्यमवतारप्रयोजनं
जानीमस्तत्र ब्रजस्थानां गोपीदीनां भयं भगवता नाशितं
सम्प्रति तत्रस्थानामस्माकं कामार्तिहरणमवशिष्यते तदवतार-
सार्थक्याय तवावश्यकमिति भावः । ननु तथापि मर्यादयेना
ऽऽर्तिहरणयुक्तमतः कामार्तिं ज्ञानेन हरिस्वामीत्याज्ञाननिरासा-
शोक्तं देवः यथादिपुरुषः सर्वकारणभूतस्तत्तत्तत्र देवासुरादिषु
समोऽपीन्द्रादिस्वभक्ताभिलाषानुसारेणोपेन्द्रादिवैवो धृत्वा वैत्यानां
मारणमव्यङ्गीकरोति तथास्मदर्थं गृहीतगोपालविग्रहः स भवान्

। श्रीशुक उवाच ।

इति विह्वलितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ।

प्रहस्य सद्यं गोपीसत्मारामोऽप्यरीरमत ॥ ४२ ॥

श्रीधनपतिशूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

स्मृदात्तिहरणाय मर्यादोलङ्घनमपि करोत्विति भावः । तस्माद्ये
यथा मां प्रमथन्ते तास्तथैव भजाम्यहमिति स्वप्रतिज्ञामनुसरे-
त्यमहुः । तदिति । यस्मान्मनोरथानुसारिफलप्रदातृत्वेन भवान्प्र-
सिद्धस्तस्मान्नोऽस्माकं स्तनेषु कामार्तिनाशाय करपङ्कजं निधेहि
तत्र योग्यं सम्बोधने हे आतर्वन्धो ! शिरःसु च निधेहि कामो-
पाधिकापीयं भवतीनां भक्तिः शुद्धायामपि तस्यां पर्यवस्यतीत्या-
श्वासनार्थमिति भावः । यद्वा अस्माकमेव भयार्तिहरणं तवावता-
स्य मुख्यं प्रयोजनं तेनास्माकं हृदयतापनिवृत्त्यर्थं स्तनेषु कर-
पङ्कजममुत्प्लावित्वास्तापनाशकं निधेहि ससारमयनिरासार्थं च
शिरःसु तन्निधेहीत्यर्थः । यतो वयं किङ्कर्योऽतोऽस्माकं भयार्ति-
नाशनमाप्तवन्धोस्तव योग्यमेवेत्याहुः । किङ्करीणामिति । अनभि-
ज्ञापक्षे तस्मादलं चातुरीनिबन्धनैवः त्विलासेः सर्वथाप्यस्मदभिल-
षितं सम्पादयेत्याहुः । व्यक्तमिति । यथा आदित्याज्जात आदि-
पुरुषो देवः सुरलोकगोप्ता तथा ब्रजस्य दावादभये वातवर्षा-
दिपीडां च हर्तुं ब्रजेश्वर्या भवानभिजातः नारायणसमो गुणै-
रित्युक्तत्वाद्युक्तमिदं ननु गुप्तमतोऽस्माकं कामादिभयार्तिहरणमपि
स्वव्रतक्षणायावश्यकमिति भावः । ननु गुप्तादङ्गीकारेण गुप्त-
तृतीनां भयार्ता भविष्यतस्तद्वरणार्थमभिजातस्य तत्प्रदानम-
नुचितमित्याशङ्क्य अग्रहणं सत्यस्मन्मरणवश्यकभावोदस्मत्प-
त्यादीनां तत्कृतभयार्तिनाशस्यास्मद्ब्रह्मण विनासभवात् भवतु
सस्यामीप्सितमावेद्यतामित्यपेक्षायामाहुः । तदिति । यस्मादेवं
तस्मात्तत्तेष्वस्माकं स्तनेषु करपङ्कजं निधेहि सम्यक् स्थापय तव
हस्तस्य पङ्कजरूपत्वात्सुखेतापेन कमलस्यैव तस्मादस्मत्स्तनतापेन
सुखमेव भविष्यतीति व्यङ्ग्यं यतो हे आर्त्तबन्धो ! नोचेदिदं नाम
निरर्थकं भविष्यतीति भावः । सदैव्यमाहुः किङ्करीणां शिरःसु
च निधेहि इतः परमेतावन्मात्रेणास्मान् दासीकुर्विति भावः । यद्वा
शिरःसु करपङ्कजस्थापनेन त्यागभयेन निवर्त्तय यतो वयं किङ्क-
र्यस्त्वन्वार्त्तबन्धुस्तस्मादस्माकमात्यादिकं त्वानिवन्धनमन्यभिमतं
वानोपपन्नमिति भावः । यद्वा नास्तीदमनुचितं यतो वयं किङ्कर्यस्ततः
परीक्षार्थं वा तथा कर्त्तव्यमिति रसेक्तिः । मान्तिनोपक्षे वलात्स्त-
नादौ हस्तं धर्तुं प्रवृत्तमालङ्घ्याहुः । व्यक्तमिति । ब्रजस्य भयार्त्योर्ह-
रणाय जातस्त्वमस्माकमुभयसाधने कर्मणि नियोजयितुं नार्ह-
सीति भावः । तस्मात्करपङ्कजं हे आर्त्तबन्धो ! धर्ममङ्गभयार्तिना-
शक ! हे तत ! कामं जिज्ञाषितुं किङ्करीणां दासीनामपि किमुत सती-
नामस्माकं शिरस्त्वपि नो निधेहि किमुत स्तनेषु नो निधेहीति
यद्वा ब्रजभयार्तिहरणायभिजातस्य तव तद्भारहरणादिना
तत्प्रदानं नोचि तमिति भावः । यद्वा वलात्कारेण यद्यस्मान्पुरुषसि तर्हि
प्राणान्वयं त्यक्ष्यामस्तेन सर्वेषां भयार्ता भविष्यतस्तच्च तथा भूतस्य
तव नोचितमिति भावः । हे कामार्त ! किङ्करीणामपि त्वद्विलम्ब-
रहितानामतस्तेषु स्तनेषु शिरःसु च करपङ्कजं नो निधेहि

यद्वा याः वः किङ्कर्यस्तासां तप्तस्तनेषु करपङ्कजं निधेहि
उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यं संलाप इति कोऽप्येत इत्युक्तत्वात्
स्वागतमित्याद्येतदन्तं प्रकरणं संलापाख्योऽनुभावः । निवृत्तिपक्षे ।
किञ्च जगत्कारणत्वेन प्रतिपादितो भवान् सर्वाधिष्ठानभूतोऽति-
स्त्वय्यऽध्यस्तस्य प्रतिपादनं त्वत्प्रतिपादनेमेवेत्याशयेनाहुः । भवान्
देवः स्वयंप्रकाशचिदानन्दस्वरूपस्तथा च प्रावरणे एको देव इति
अत एवादिपुरुषः एकोऽहं बहुस्यामित्यादि जगत्कारणत्वेन प्रति-
पादितोऽभिजातः सच्च त्वच्चाभवत् तत्सृष्ट्वा तदेवान्प्राविशदित्या-
दिना सर्वस्वरूपापन्नत्वेन निरूपितः यथा सुरलोकगोप्ता तथा
ब्रजस्य काण्डव्यात्मकस्य वेदस्य भयार्तिहरोऽपीति व्यक्तं निश्चितं
यद्वा यथा आदिपुरुषो देवो भवान् वामनादिरूपेण सुरलोक-
गोप्ताभिजातस्तथा मत्स्वरूपेण ब्रजभयार्तिहरोऽप्याभिजात इति व्यक्तं
यद्वा तत्तद्वादिभूतवेदभयार्तिहरणार्थं कृष्णद्वैपायनादिरूपेण प्रक-
टित इति व्यक्तमित्यर्थः । यस्मादेवं तत्तरमात्करपङ्कजं करोतीति
व्युत्पत्त्या करशब्देनाज्ञानमुच्यते तल्लक्षणात्पङ्कजाज्जातमधिकार्यन्तः
करणं नोऽस्माकं श्रुतीनां शिरःसु शिरोभागेषु वेदान्तेषु निधेहि
तद्विचारार्थं प्रवर्त्तय यथा तप्तस्तनेषु ब्रह्मपरलम्बने प्रतिपादनेन
तस्तेषु स्तनस्थानीयेषु कामोपासनद्वारा ब्रह्मपरभागेषु च निधेहि
वेदैश्च सर्वैरहमेवेवेद्य इत्यादिप्रकरणेनेति भावः । यतो वयं सर्वा अपि
भवत्किङ्कर्यः त्वय्येव तात्पर्यवन्त्यो भवांश्चार्त्तबन्धुस्तत्तद्वादिभिर-
सुरैश्च दत्तपाङ्गिनामस्माकं ससारिणां मुमुक्षूणां च बन्धुस्तौ
योग्यमिदमिति संबोधनाशयः ॥ ४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आदिपुरुषो भवान् अभिजात इति व्यक्तं सुनिश्चितम् ॥ ४१ ॥

भाषाटीका ।

हे प्यारे ! यह बात हमे खबर है कि जैसे आदि पुरुष
नारायण वामन रूप से देवलोक की रक्षा कर वे को प्रम-
थत भये हे तैसे ही आप भी या ब्रज की रक्षा करके
भय के नाश करके को आये हो तब आपकी रक्षा करके
को समय यही है या समय हम आपको दासी प्राणांत
कष्ट मे पड़ी है सो हे आतर्वन्धो ! पहिले तो हमारे सब के स्तनों
पर हस्त कमल स्थापन करके हमारी कामाक्षी को बुझाओ
फिर हमको संसार दुःख से छुटावे को हमारे मस्तकों पर
भी हस्त कमल को स्थापन करो तो ब्रज की रक्षा होवेगी
नहीं तो नहीं ॥ ४१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

विह्वलितं पारवश्यं गोपीररीरमत रमयामास ॥ ४२ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोषिणी ।

“श्रीगोपीप्रियपादाब्जप्रसादरमितात्मभिः । यथास्वयं यथा
प्यत्र कृतोऽर्थः स्यात्पदेपदे । अत्योऽन्यं तस्य तासां च वाचो
ऽर्थोऽन्योऽन्यमेव हि । हृद्योऽप्यधिया धार्यालिखितः प्रीतये सतां
इत्थं च पूर्वमङ्गसङ्गो नूतं न वृत्तोऽस्तीति गम्यते अन्यथा तस्य तासां
च तत्तदुक्त्यनुपपात्तिः अतएव श्रीमुक्ताफलग्रन्थकारादिभिः पूर्व-
रागे एकाविंशत्यायोक्तमक्षयं तां फलमित्यादिकं संगृहीतम् अत
एव श्रीस्वामिपादैरपि व्याख्यातं त्वयामिरमिता आनन्दिता इति
मुख्यार्थत्वेऽपि श्रीवल्लभमण्डपादादिभिः स्वप्नादाविति व्याख्यातं
तत्तच्च लिखितमेव एवं पञ्चदशे तं गारेजच्छुरितमित्यादिपद्यद्वयम्
ऊर्नविशे गोपीनां परमानन्द इति पद्यम् अन्यच्चान्यत्रत्यं तादृशं
तत्रैवोक्तं यद्वा अङ्गसङ्गः पूर्वमपि सकृत् द्वित्रवारान् वा तदेक-
पक्षिकत्वाद्वृत्तोऽस्त्येव एवं सति अभिरमिता इति मुख्यार्थ एव
अधुना चासकृत्तदाचरणे रासविलासविशेषे वा तस्य तासां
च तादृश्युक्तिर्मन्तव्या यद्वा परमप्रेममधुररसमग्रमनसां तासां यद्य
प्यसौ पार्श्वगतो रसो गतस्तथापि तस्याङ्गियुगं नवं नवं पदे पदे
इत्यादिन्यायेनासकृत् कृतमपि परममधुरवस्तुनस्तादृशस्वभावात्
सदा नूतनमिव मन्यमानानां तथा तादृशस्यैव रसिकशिरोमणे
स्तस्यमपि तत्तदुक्तिर्घट्यते ततश्चाभिरमिता इत्यस्य श्रीस्वामिपा-
दकृतव्याख्यासंगच्छेतैव एतच्च श्रीभागवताभूतोत्तरखण्डे
विवृतमेवमस्ति इति एतत् विह्वलितं वैकल्योक्तं बाचामुभयको-
टिस्पर्शादुभयत्र संगतं सद्यं प्रकर्षेण हसित्वेति हासो जनो-
त्पादकरी हि मायेत्युक्तवञ्चना निरस्ता तदिष्टस्यैव तामिः प्रति-
पादन्तस् यद्वा सद्यं स्वहस्तेन तासांभुजमार्जनादिपूर्वकरीरमत
इति तत्रैकासीन्यं निरस्तं प्रीतिश्च दर्शिता यतो गोपीः प्रेम-
विशेषेण तादृशलीलाप्रसादयोग्या इत्यर्थः । हासस्तु निजाभिप्राया-
ज्ञानेन तासां वैकल्योक्तेः तेन निजावहित्थासार्थकत्वाच्च यद्वा
प्रतिबचनेन प्रदर्शय्यात् शुद्धभावेन हसित्वा किंवा तासां तदु-
क्त्वावहित्थापगमेन मधुरभावविशेषोदयात् हासोऽहि शृङ्गारस्य
व्यभिचारी ननु परस्परमासक्त्या वैदग्ध्यप्रकटनेन रतिः संपद्यते
तच्च तस्यात्मारामत्वादिना न प्रदते तत्राह । योगः चित्तैकाग्रता
तस्येश्वरा वशीकृतयोगाः सनकादयस्तेषामीश्वरोऽपि आत्मारामोऽ-
पीति विचित्रवैदग्ध्यप्रकटनेन योगनिष्ठा आत्मारामता च तदानीं
न स्थितेत्यर्थः । पूर्ववत् विह्वलितेन योगेश्वरेश्वरता रमणेन आत्मा-
रामता अपगतेति विवेचनीयम् अन्यथा तच्छृण्वणरमणासंभवः
योगेत्यनेनैकोऽपि बहुरूपः सन्नैव पृथक् पृथक् युगपदमयामासेति
सुचितमन्यतुन्यम् ॥ ४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इति निजोक्तिवदुभयार्थस्पर्शात्मकमेतद्विह्वलितं प्रेमवैकल्यमय-
रौप्येन्योक्तं श्रुत्वा तच्छृण्वणेन स्वामिलाषं पूरयित्वेत्यर्थः । ततः
प्रहस्य परिहासेऽपि तासां वैकल्यविशेषोदयात् ततो निजामी-
प्रश्रवणसिद्धेस्तत्रापि स्वबचनसंशयप्रतिवचनसौष्ठवात्ततोऽवहित्थाप-
गमेन रत्याख्यभावोदयाच्च । प्रकर्षेण चेतोविकाशिरूपतया रस-
शास्त्रप्रसिद्धमुखप्रसादानुभावं भावविशेषं लब्ध्वेत्यर्थः । तदेव

च सप्रेमदेव्यवचनं श्रुत्वा सद्यं चित्तप्रितासहितं यथा स्या-
त्तथा गोपीरीरमत । रन्तुं स्वयमेव प्रयोजयामास । अथाग्रह-
ञ्चकार इत्यर्थः । एवं तस्यैव च तत्रेच्छावैशिष्ट्यं लक्ष्यते ।
समानमपि क्रीडतसु बालकेषु प्रयोजकबालकस्येवेति भावः ।
अत एव परस्परपदम् । “अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादिति कर्त्र-
भिप्राये तद्विधानात् । ननु किमेतदाश्चर्यं नागरेषु तत्राह । आत्मा-
रामोऽपि । अहो तासां प्रेमगुणप्रावलयं रतः आत्मारामाश्च
मुनय इत्यादौ हरिगुणेनात्मारामगण इव तेन सौऽप्यात्मवशी-
चक्रे इति भावः । अतएवापिशब्दः सार्थकः स्यादन्यथा
तु प्रत्युत विरुद्ध एव यद्यपि नाहमात्मानमाशासे मन्दकैः
साधुभिर्विनेति सामान्यभक्तपरमप्यस्ति वचनं तथाप्यत्र वैशि-
ष्ट्याविवक्षया तथोक्तमिति न पौनरुक्त्यवैयर्थ्यम् । ननु कथ-
मेकः सन्नसंख्या रमयामास तत्राह । योगेश्वरेश्वर इति । योगे-
श्वरा अपि कायव्यूहादिकं विधाय युगपन्नानां कृत्यं विधातुं
शक्नुवन्ति सतु तेषामीश्वरत्वेनाचिन्त्यस्वामाविकशक्तित्वात्तदा-
दिकं विनापि शक्नोतीति । वक्ष्यते च श्रीनारदेन । शिव
वतैतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् । गृहेषु द्वयष्टसीहस्रं खिय
एक उदावहति इति भावः । गोपीशब्देन तत्तन्महामन्त्रप्रसिद्धं
तासां तदीयनित्यवल्लभात्वं सारयित्वा तत्रापिनात्याश्चर्यतां
सूचयतीति ॥ ४२ ॥

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं तासां विह्वलितं पारवश्यप्रलपितमाकर्षणं योगेश्वरेश्वरा-
ऽप्यात्मारामोऽपि गोपीरीरमत रमयामास आत्मारामत्वाद्विषय-
विमुखोऽप्यात्तिहरस्वभावत्वात्तामिः सह रम इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विह्वलं चिन्तां कामार्तवचनं न्यरीरमत नितरां रमयामास ॥ ४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकप्रसन्दर्भः ।

इति पूर्वोक्तप्रकारेण विह्वलितं प्रेमवैकल्यवचनं श्रुत्वा योगे-
श्वरेश्वर इति । तत्तदलौकिककर्मसमाधायकाचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ।
आत्मारामोऽपीति तासां प्रेमगुणप्रावलयम् आत्मारामाश्च मुनय
इतिवत् । अरीरमत रन्तुं प्रयोजयामासेति तस्यैव तत्रास्मात्कि-
मुक्त्या दर्शिता । क्रीडतसु बालकेषु प्रयोजकबालकस्येव ॥ ४३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

तदन्तरं यदभूत् तत् श्रीशुकाचार्यः प्रकटयति इति
स्यादि योगेश्वरेश्वरोऽपि आत्मारामोऽपि आत्मनि स्वसुखे आगमेन
इत्यात्मारामः तथाभूतोऽपि प्रहस्येत्यस्य कोऽर्थः मनःयोगेश्वरे-
श्वरत्वा आत्मारामता च गलितेति प्रहासं कृत्वा अरीरमतं ननु

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवृहत्कमसन्वर्भः ।

रेमेऽलोकप्रकारेण स्वाधिकरणकेश्वरताज्ञाननिरासपूर्वकं सङ्कोचाभा-
वेन यथा खनिः सर्वा एव मया सह रमन्तामिति निश्चप्रत्य-
यसहिमा ॥ ४२ ॥

श्रीमद्वलभाचार्यकृतसुत्रोधिनी ।

एवं प्रार्थनायां भगवान् यत्कृतवान् तदाह । इतीति—

षड्गुणैश्वर्यभावेन षोढा रेमे हरिः स्वयम् ।

स्वरूपेणापि शृङ्गारो द्विविधोऽपि निरूपितः ॥

सामान्यरमणं पूर्वं विशेषे मेलनं पुरा ।

वाह्येन रमणं पश्चादान्तरं च ततः परम् ॥

ततो नानाविलासेन जातकेलिविभेदतः ।

विप्रलम्भस्य सिद्धयर्थं तासां मान उदीर्यते ॥

तिरोभावस्ततश्चापि नायं लौकिककामुकः ।

प्रथमं तासां पापनोदार्थं सामान्यलीलामोह । इतीति । तासां विह्व-
लितं परमवैकल्यभाषितं भुत्वा प्रहस्य अरीरमत् ननु निशिन्द्रियः
कथं रेमे तत्राह । योगेश्वराणामपीश्वर इति । योगादिषु सर्व
पदार्थाः स्फुरन्ति अणिमादयोऽपि तथा तदैव स्वरूपमेवेन्द्रिया-
दिभावेन प्रकटीकृतवान् ननु स्वस्य कामेन तथा सति वीज-
निवृत्तौ कामो निवर्त्तत तासां यथा न कदाचिदपि स भावो
गच्छति तदर्थं प्रहस्य प्रकर्षेण हास्यं कृत्वा तासामुद्धारार्थं
ननु मित्रगणनया मर्यादायां पातयित्वा नाशार्थमिति तदाह । सदय-
मिति । गोपीरेवारमयत् स्वयं त्वात्माराम एव—

क्रियासर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते ।

तासां कामस्य सम्पूर्तिर्निष्कामेनेति वास्तथा ॥

कामेन पूरितः कामः ससारं जनयेत् स्फुटः ।

कामाभावेन पूर्णस्तु निष्कामः स्यान्न संशयः ॥

अतो न कापि मर्यादाभङ्गाभक्षफलापि च ।

अत एतच्छुद्धौ लोको निष्कामः सर्वथा भवेत् ॥

भगवच्चरितं सर्वं यतो निष्काममीर्यते ।

अतः कामस्य नोद्वेधस्ततः शुक्लवचः स्फुटम् ॥

आत्मारामस्य आत्मनैव रमणं व्यावर्त्तायितुमपिशब्दः अरीरमत्
बहुधा रेमे उत्तरोत्तरसाधिक्यं च प्रकटितवान् ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

विकृष्टवित्तवैकल्यव्यञ्जकं वाक्यं भुत्वा तच्छ्रवणेन स्वामिलाषं
धूरयित्वेत्यर्थः । प्रहस्य अहो भावस्यो यूयं प्रतिदिनमेव मिल-
नसमये वाग्यमपारं कुरुष्वे एव । अहन्त्वेकासिन्नेव दिने अद्यैवाव-
हित्यया यत् किञ्चिद्वाग्यमवश्यं तदपि दाक्षिण्यगर्भमेव । तेना-
प्येतावद्वैकल्यवत्यो लज्जायाः श्राद्धं कृतवत्यो मां हासयध्वे ।
तस्मात् युष्मत्प्रत्याहिकावहित्या खिन्नुलुकीकरणचुञ्चुना मयैव
जितास्य भोः सुषुप्तिशेषरमन्याः जितास्य तत् स्वयमे-
वागत्य प्रतिबन्धकलजाधृत्यावभावात्सल्लापे कनकमणि
आलम्बिता भूत्वा स्वाधरसुधाः पाययत् चिरादुत्तममहातृणो-

ऽस्मीति परिहस्य सन् अयः शुभावहो विधिर्यत्र तत् सस्नेहं
वा यथा स्यात्तथा आत्मारामोऽपि ता गोपस्त्रीः रमयामास इत्य-
म्भूतप्रेमाणो गोपस्त्रिय इति । आत्मारामाश्च मुनय इति
पद्ये इत्यम्भूतगुणो हरिरिति च गोपीनां तदीयस्वरूपभूतज्ञा-
दिनीशक्तिवृत्तित्वात् ता अप्यात्मान इत्यात्मभूताभिस्तुभी रमणं
सम्भवत्येव यद्यपि न च सङ्कर्षणो न श्रीनैवात्मा च यथा
भवानिति नाहमात्मानमाशसे मद्भक्तैः साधुभिर्विनेत्यादि भग-
वदुक्तस्तस्य स्वात्मतोऽपि भक्तानामानन्दप्रदत्वाधिक्यावगमादा-
साञ्च गोपीनां सर्वभक्तशिरोमणित्वादात्मारामस्यापि तस्यानन्दा-
धिक्यार्थमेवेताभी रमणमिति ज्ञेयम् । ननु प्रमदाशतकोशिभि-
राकुलित इति क्रमदीपिकाद्यागमदृष्ट्या शतकोटिसंख्याभिस्ताभिरे-
कत्रैव एकदैव एकस्य तस्य रमणं नोपपद्यते तत्राह । योगिनः
सौभर्यादयः योगेश्वरा रुद्रादयस्तेषामपीश्वर इति सौभर्यादयः
कायव्यूह कृत्वैव रमन्ते कृष्णस्त्वतक्यचारतस्त विना । यद्वक्ष्यते
चित्रं वतैतद्वेकेन वपुषेत्यादीति ॥ ४२ ॥

केतचित्कृता विशुद्धरसदापिका ।

इति एवं प्रकारं वक्तुमशक्यत्वादतिदेशः यद्वा इति अलम्
धिकोऽत्यर्थः विक्रियितं प्रेमवैकल्यमयरोषदेव्योक्तं पारस्वयप्रल-
पितं यद्वा विगतं कातरत्वं यस्मात्तत् उद्गारं वचः शुद्धस-
व्योद्गारमयत्वादिति भावः । तासामिति । प्रेयसीनां सखीनामिति
यथास्वमूढं भुत्वा प्रहस्येति निन्दवः किं भवतीभिस्तथ्यमिति
ज्ञातं मया तृणहासः कृतः इति भावः । एवं सरलसभावाः सदय
यथा स्यात् तथा नत्वासक्त्येति भावः । तर्हि आसक्त्या कुत्र रमत
इत्यत आह । आत्माराम इति । परमप्रेमास्पदत्वादात्मनि श्रीरा-
धायामेव रामो रमण यस्य सः तदुक्तं स्कान्दे श्रीभागवत-
माहात्म्ये—

आत्मा तु राधिका तस्य तयैव रमणादसौ ।

आत्माराम इति प्राञ्जैरुच्यते गूढवेदिभिः इति ॥

तथा भूतः सन् गोपीरपि अरीरमत् परस्मैपदप्रयो-
गेण तन्ममोरथपूरणायैव नत्वासक्त्येति सूचितं ननु तर्हि पक्षतद-
स्थादिना विषमस्वभावा एकत्र मिलिताः कथमेको रमयामास
तथा सति कथं वात्माराम इति तत्राह । योगेश्वरेश्वर इति । अत्र
द्वितीयेनेश्वरपदेन कायव्यूहशङ्कापरास्ता ततश्चानन्यसाधारणेन
प्रकाशभेदेनारीरमदित्यर्थः एवं च—

चित्रं वतैतद्वेकेन वपुषां युगपत् पृथक् ।

गृहेषु द्वयष्टसाहसं स्त्रिय एक उदावहत् ॥

इत्यादिषु प्रदर्शितात्प्रकारभेदादपि वैशिष्ट्यं दर्शितं तत्र हि पृथक्
गृहेष्वित्युक्तेर्देशभेदः नात्र सः इति योगेश्वरपदेन च कामाद्य-
नासक्तिः स्पष्टैव तादृशत्वेऽपि रमणं प्राणप्रियायाः सादृश्यभ्रमेणेति
दर्शयित्वा ॥ ४२ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

एवं भगवान् शुकः स्वयं भगवता गृहगमनपतिपुत्राद्यनु-

ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणीत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ।

उदारहासद्विजकुन्ददीधितिर्व्यरोचतेणाङ्ग इवौडुभिर्वृतः ॥ ४३ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

वृत्तिप्रवृत्त्युपदेशोऽपि प्रेमिणां तदस्वीकारेण भगवदेकपरत्वं प्रेम यथा चार्यगोपी चरितेन दर्शयित्वा स्वाङ्गोल्लङ्घनेऽपि भगवतः कृपया तत्पारवश्यं तत्पारवश्येऽप्यात्मारामत्वमेवाह । इति विह्वलितमिति । तासांमतिविलक्षणप्रेमवतीनां स्वानुगृहीतानां प्राणप्रियां शानुगतानां स्ववाक्यदाक्षिण्यार्थावबोधेऽप्युपेक्षाभासमात्रेणेत्येवं विह्वलितं खेदवाक्यं धृत्वा अहो आसां स्वभावसरलत्वमिति प्रहस्य ननु किमुपहसनीयतया तासां नेत्याह । सदयमिति । कृष्णान्वितं यथा भवति तथा ता गोपीररीरमत् नन्वात्मारामस्य कथमन्यत्र रमणं तत्राह । आत्मारामोऽपीति । तस्य सामान्यतः सर्वात्मत्वात्सर्वत्र रमणेऽपि तदात्मारामत्वाक्षतेर्विशेषतो लीलाधामनि सर्वस्याप्यविवर्तितदात्मतया आत्मारामत्वे शङ्कास्पदं तत्रापि "आत्मा तु राधिका तस्येति वचनात्तदंशानुगतासु रमणे न शङ्कागन्धोऽपि किञ्च रमणस्य सुखैकगोचरत्वेन सुखमात्रस्य तु "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति धृत्वा तन्मात्रत्वेन तत्र रमणेऽप्यात्मारामत्वमेव किञ्च कैमुत्यन्यायेनापि तदात्मारामत्वमाह । योगेश्वरेश्वर इति । "यक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा वयस्यैर्वा नोपजनं स्मरभिवं शरीरं गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते" इत्यादयः तस्मिन्निर्जीवन्मुक्तानां स्वसाधनतदनुग्रहसिद्धानां योगेश्वराणामपि प्राकृतविषयोपमोऽपि तदनुग्रहोद्भूतज्ञानमाहात्म्याभात्मारामत्वक्षतिस्तदा किमु वाच्यं तदीश्वरस्य तज्ज्ञानप्रदस्य स्वतो नित्यसिद्धबोधस्य यद्वा योगेश्वरेश्वर इत्यस्यायं भावः योगेश्वराः कामजयमिच्छन्तोऽपि सङ्गभीता रतिरणविमुखा इन्द्रियनिरोधेनात्मरक्षामात्रं कुर्वन्ति कृष्णस्तु योगेश्वरेश्वरः अपरिमितमदनकामगकाञ्चनदुर्गोत्पलकगोपीतनुषु रतिरणं सम्पाद्य स्वात्मन्यवबुद्धसौख्यत्वेन कामविजयमिच्छन्नात्मारामोऽप्यरीरमत् ॥ ४३ ॥

श्रीधनपतिशूरिकृतभागवतबृहदार्यदीपिका ।

ततः किञ्चित्तमित्यपेक्षायामाह । इति इत्युक्तप्रकारेण तासां विविधानां गोपाङ्गनानां विह्वलितं प्रेमपारवश्यप्रलपितं प्रार्थनोपालम्भनिषेधरूपं भाषितं धृत्वा तच्छ्रवणामिलापं पूरयित्वा प्रहस्य परिहासेनापि वैकल्यमुत्पाद्य यद्वा सुधूकं भवतीमिरित्यपि तदुक्तनुमोदनेन रताख्यभावव्यञ्जनाय प्रकर्षेण हसित्वा यद्वा प्रहासेनाभिज्ञाः प्रति युष्मद्विष्टया प्रीत्यात्यर्थमहं प्रसन्नोऽस्मीति अनभिज्ञाः प्रति अहो अद्यैकस्मिन्नेव दिने मया गृहीतेनावहिस्थाभावेन ता भवत्यो कञ्जायाः श्राद्धं कृतवत्य इति मानिनीः प्रति अहो मति कठिनाः भवत्यो जितं युष्मद्विष्टि सृजयित्वा सदयं यथा भवति तथा गोपीररीरमत् रमयामास अभिज्ञापक्षे सदयं सकलणम् अनभिज्ञापक्षे सत्येताह मानिनीपक्षे सत् अयःशुभावहो विधिमेव तव गोपीः अरमयदित्यनेन तत्तत्समनोरथाजुसारेण भगवान्

[२७०]

प्रेष्ठ आसक्त इत्येवं प्रतीतः सन् रमयामास स्वयं त्वसङ्ग एवेति सूचितं पूर्णकामस्य सङ्गनिर्विकारस्य परमात्मनो रमणे दयैव हेतुर्न कामेनेति बोधनाय सदयमित्युक्तम् आत्मारामोऽपीत्याश्रय्यबोधनाय अहो तासां प्रेमपारवश्यं सनकाद्यात्मारामगणवशाकरणगुणगणोऽपि स्वयमात्मारामोऽपि ताभिवेशीकृत इति ननु आत्मनि आरामः क्रीडा यस्य तस्य निरिन्द्रियस्यासङ्गस्य एकस्यासंख्याताभिः कथं रमणं सम्भवतीत्याशङ्क्याह । योगेश्वरेश्वर इति । योगिनस्सौभर्यादयः तेषामीश्वरस्तथाऽघटितघटनासमर्थेऽक्षन्नप्रतीत्यनुसारेण प्रपञ्चमानवत्प्रतीत्यनुसारेण रमणोपकरणभानस्याऽप्यविह्वलत्वादिति भावः । यद्वा अरीरमदपि वस्तुत आत्माराम एव यतः योगेश्वरेश्वरः यद्वा ताभिः रममाणोऽप्यात्मरूपामिस्ताभिरारामः क्रीडा यस्येति न तस्य लौकिक रमणमिति भावः । निवृत्तिपक्षे इति मिथोक्तिप्रकारेण तासां धृतीनां सैदन्यं प्रार्थितं धृत्वा प्रहस्य प्रसन्नो भूत्वा सदयं यथा स्वात्तथा आत्मारामोऽपि स्वप्रकाशचिदानन्दस्वरूपत्वात्प्रमाणप्रवृत्त्ययोग्योऽपि गोपीः श्रुतीररीरमत् अतभिरसनद्वारा तद्विषयतामगच्छत् यतो योगेश्वरस्य सकलसम्बन्धघटनसमर्थस्याव्याकृतस्य मायादिशब्दप्रतिपाद्यस्वैश्वरस्तथा च जगज्जन्मादिकारणत्वप्रतिपादनेन श्रुतयो मयि पर्येष्यन्तीत्यधिकारिचेतसि दृढतरं निश्चयमुत्पादितवानिति भावः ॥ ४२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विह्वलितं पारवश्यं प्रलपितं धृत्वा आत्मारामोऽपि निजानन्दपूर्णोऽपि गोपीररीरमत् रमयामास ॥ ४२ ॥

भाषा टीका

श्रीशुकदेव जी बोले सब योगीश्वरों के ईश्वर श्रीकृष्ण चन्द्रजी इस प्रकार से उन गोपियों की अति दीनता वचन सुनकर फिर हंस कर घड़ी दया से युक्त हो कर आप आत्माराम हो ने पर भी गोपियों को रमण करते भये ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रियस्येक्षणेमोत्फुल्लानि मुखानि तासां ताभिः उदारहासश्च द्विजाश्च तेषु कुन्दकुसुमवदीधितिर्व्यसः स एणाङ्गश्चन्द्रः ॥ ४३-४५ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

रमणप्रकारमेव ताभिरित्यादिभिश्चतुर्भिर्वर्णयन् आदौ ताभिः सह प्रेगसङ्गमेव तस्यापि शोभाविशेषं सद्यन्तमाह । ताभिरिति । समेताभिः अत्यन्तान्तिकं गताभिः यद्वा प्रणयकोपपरित्यागेन मिलिताभिः यद्वा मा शोभा परससौन्दर्यं तथा सह व्रसते समा

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतवृहत्तोषिणी ।

परमसुन्दरी श्रीराधा तया इतामिः प्राप्तामिः एतेन प्रथममु-
क्तिप्रत्युक्तिसमये तासां मध्ये श्रीराधानासीत् किंतु कृष्णस्याव-
हित्वापगमे जात एव सा मिलितेति ताभिर्वृतः परितो वेष्टितः
सन् अच्युतः कामादिभिरनिर्जितोऽपि तथा च विश्वः अनिर्जिते-
चाच्युतस्त्विति यद्वा कथमपि कस्याश्चिच्छोभाया न च्युत
इत्यच्युतोऽपि यद्वा रसप्रसरात् कथमपि न च्यवते इत्यशेषरस
पूर्णतोक्ता अत एव विशेषेणारोचत अशोभत समेतत्वे हेतुः
उदाराणि रसविशेषोद्दीपनविचित्रवैदग्ध्यादिमयत्वेन सर्वोत्कृष्टानि
परमसुखप्रदानि वा चेष्टितानि स्पर्शनपुष्पाद्यर्पणकटाक्षादिरूपाणि
अस्य सः यद्वा प्रहस्येति पूर्वोक्तो हेतुस्तत्र विराजत एव यद्वा
प्रहस्यापीरमत रञ्जयामास एते रागात्मकत्वात् तथाच विश्वः
रतिः स्मरप्रियायां च रागे च सुरते रतिरेति अयमेव सङ्गतौ
हेतुः ततश्च उदारचेष्टित इति वक्ष्यमाणरमणोपकरणं विरोचन-
कारणं च ज्ञेयम् अत एव प्रियस्य ईक्षणं स्वकर्तृकं तत्कर्तृकं
वा एवं शक्तिविशेषेणैवैवमपि दर्शितं परितो वर्त्तमानास्ताः
प्रतिसाम्येन युगपदीक्षणात् उत्फुल्लशब्देन मुखस्य कमलत्वमीक्षणस्य
मास्करत्वं व्यञ्जितम् एवं तासां रसविशेषप्रकाश उक्तः तस्यापि
तमाह । उदारो हासो द्विजेषु च कुन्दपुष्पवद्दीधितिर्यस्य सः एवं
हासस्य च शुभ्रकान्तिरुक्ता यद्वा उदारहासे द्विजकुन्दानां
दीधितिर्यस्य यद्वा उदारो हासो यया सा द्विजकुन्ददीधितिर्यस्य
इति श्रीमद्भक्तानां प्रकाशेन हासस्याधिकशोभोक्ता स्वतः परम
काष्ठाप्राप्तस्य नित्यशोभामयस्यापि तामिः शोभाविशेषं दृष्टान्तेन
साधयति । एणाङ्क इति । पूर्णचन्द्रस्ताराभिः सर्वतो विराजमानाभिः
सतीभिर्वृतः सन् यथा विरोचते तद्वादीति एवं तामिः सह-
तस्यान्योऽन्यं शोभनत्वं प्रेष्टृत्वं नित्यसाहित्यं च सूचितम् ॥ ४३ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

रमणप्रकारमेव तामिरित्यादिभिश्चतुर्भिर्वर्णयन् तत्प्रयोजक-
कर्तृताश्च दर्शयन्नादौ तामिः सह प्रेमसङ्गमेन तस्यापि शोभा-
विशेषं सदृष्टान्तमाह । तामिरिति । समेताभिः स्वयमेव श्रीकृ-
ष्णेन कर्त्री समागताभिः अरीरमादित्युक्तैः ततस्ताभिस्तादृशी-
भिर्वृतः परितो वेष्टितः सन् व्यरोचत विशेषेणाशोभत तत्रा-
प्यच्युतः सर्वाभिः प्रत्येकमपि सङ्गमे च्युतिरहितः सन् अत एव
उदारचेष्टितः उदाराणि रसविशेषोद्दीपनविचित्रवैदग्ध्यादिमयत्वेन
सर्वोत्कृष्टानि परमसुखप्रदानि वा चेष्टितानि स्पर्शनपुष्पाद्यर्पण-
कटाक्षादिरूपाणि यस्य सः । अत एव प्रियस्य वीक्षणं स्वकर्तृकं
तत्कर्तृकं वा ज्ञेयम् । उत्फुल्लशब्देन मुखस्य कमलत्वं व्यञ्जितं
तदीक्षणे तदन्तःकरणतमोऽपगमेन तदीयदिवसता प्राप्तेरिति भावः ।
एवं तासां रसविशेष उक्तः । तस्यापि तमाह । उदारो हासो
यया सा । द्विजकुन्ददीधितिर्यस्येति श्रीमद्भक्तानां प्रकाशेन हास-
स्याधिकशोभोक्ता । स्वतः परमकाष्ठाप्राप्तनित्यशोभामयस्यापि
तामिः शोभाविशेषं दृष्टान्तेन साधयति । एणाङ्क इति । चन्द्रस्य
पूर्णत्व — एणाङ्कस्यैणाकारत्वेनोपलम्भावेणाङ्कः पूर्णचन्द्रस्ताराभिः
पूर्णत्व — एणाङ्कस्यैणाकारत्वेनोपलम्भावेणाङ्कः पूर्णचन्द्रस्ताराभिः
सर्वतो विराजमानाभिः सतीभिर्वृतः सन् यथा विरोचते तद्वादीति एवं

तामिः सह तस्यान्योऽन्यं शोभनत्वं प्रेष्टृत्वं नित्यसाहित्यं तासां तत
स्तन्वीत्वं च सूचितम् ॥ ४३ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव प्रपञ्चयति । तामिरित्यादिना । प्रियस्य स्वयंक्षणेन उत्कृ-
ष्टानि मुखानि यासां तामिः सङ्गताभिः गोपीभिः सहान्युतः
उदारहासश्च । द्विजा दन्ताश्च तेषु कुन्दकुसुमवद्दीधितिर्यस्य
तथाभूतो व्यरोचत राज उडुभिर्वृतचन्द्र इव ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

समेताभिः मिलिताभिः उदार उत्कृष्टः हासः द्विजा दन्ताः
कुन्दा मल्लिका आसां दीधितिः कान्तिर्यस्य सः द्विजा एव
कुन्दा द्विजकुन्दाः उदारहासेन विवृतानां द्विजकुन्दानां दीधि-
तिर्यस्य स इति वा एणाङ्कश्चन्द्रः एणः कुरङ्गो हरिण इति
हलायुधः ॥ ४३ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रयोजकत्वमेवाह । तामिरिति चतुर्भिः । समेताभिः श्रीकृष्णे-
नैव कर्त्री सङ्गताभिः । उपगीयमानः तदीयस्वरतालाद्यनुरूपेण तत्रा-
मगानेतोपगायकरीत्या गीयमानः । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

कृष्णः शरच्चन्द्रमसं क्रौमुदीं कुमुदाकरम् ।

जगौ गोपीजनस्त्वेकं कृष्ण नाम पुनः पुनरिति ॥ ४३ ॥ ४६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तत्प्रकारमाह । तामिरित्यादिना । समेताभिः सह मिलिताभिर्वृतोऽतो-
रराज उदारं उचेष्टितं लीला यस्य तामिः कीदृशीभिः प्रियेक्षणं
प्रियकर्तृकं प्रियकर्मकं वा यद्दर्शनं तेनोत्फुल्लानि मुखानि यासां
उत् उत्कृष्ट आरः प्रसरणं यस्य स चासौ हासश्चेति तथा तस्मिन्
द्विजकुन्दानां दीधितिर्यस्य कः कामिरिव एणाङ्कश्चन्द्र उडुमिरिव
स कीदृशः उदारमूर्ध्वमियतीति उदारं चेष्टितं यस्य प्रियेति
तुल्यम् अच्युतः अनेकरात्रिव्यापी उदारो महान् यो हासः
प्रकाशः तेन द्विजानां कुन्दानां च दीधितिरिव दीधितिर्यस्य उडु
वा स्त्रियमिति स्त्रीलिङ्गविशेषणम् ॥ ४३ ॥

श्रीमद्भगवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं सामान्यलीलामुक्त्वा विशेषलीलामाह । तामिरिति त्रिभिः ।
अजातस्मरकेलिभिः प्रथमतः तामिः समेतौ जातः मिलितः
पूर्वं भयात् पृथक् स्थिताः ततः उदाराणि चेष्टितानि यस्य
अत्र औदार्यं रसविषयकं यथा तासां महामेव रस आविर्भवति
तथा कामशास्त्रसिद्धा लीलाः सर्वा एव कृतवान् ततस्ता अन्तः
पूर्वरसाः प्रियस्य भगवत ईक्षणार्थमुत्फुल्लानि मुखानि यासां

श्रीमद्विष्णुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तादृश्यो जाताः प्रियेक्षणेन वा सूर्यकिरणैरिव उत्फुल्लानि मुखानि वस्तुतो लोभस्थितरसार्थमेव तथा करणम् एतावति कृते रसो निवर्तते तदभावायाह । अच्युत इति । तासामपि रससमाप्य-भावाय उदारो यो हासः पूर्णकामप्रदः कामार्थमेव यो मोहस्ते-नैव स्नेहः सम्बद्धितस्तदाह । हाससाहिता ये द्विजाः त एव कुन्दपुष्पाणि आरक्तान्यपि हासेन शुभ्राणि तेषु दीधितिर्त्यस्य कुन्दत्वं स्नेहस्यैतन्मात्रपर्यवसानार्थं पूर्वं निरुपाधिरेव स्नेहः स्थितो भगवता परं रसशास्त्रोक्तरीत्या स्वरूपानन्दं दातुं तत्स-जातीयः कामोपाधिकः स्नेहोऽधुना जनित इति ज्ञापनाय स्नेहरूपरदानां द्विजपदेन कथनं तथा सति फलमोगात् काम्यभावमाशङ्क्य तत्र दीधितिर्त्तुका यद्यपि भगवान् तन्निर्व-न्धेन स्नेहो जगद्बोधनिराकरणार्थं च ननु स्वयं तथापि न पूर्णमनोदय इव किन्तु यथा लौकिकः तदाह । दृष्टान्तेन एणाङ्क उदुभिर्नक्षत्रैः सह तथा व्यरोचतेति बन्धातिरिक्ताः सर्वा बाह्या एव लीला उक्ताः एषा विशेषतः प्रथमलीला बाधककामनि-वारिका ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसार्थदर्शिनी ।

उदारं तासां रतिसुखप्रदं भावभक्तानां तच्छ्रवणाद्यैः प्रेम-प्रदं च चेष्टितं लीला यस्य सः अच्युतः युगपदेव तत्प्रत्येकं रमणनिष्ठाच्युतिरहितः उदारैस्तासां सुखप्रदेर्महद्भिर्वा हासैर्द्विजानां दन्तानां कुन्दानामिव प्रकाशिता दीधितिर्त्यस्य सः ॥ ४३ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

इदानीं तामिः समेतस्य भगवतः सुवभावविशेषं दर्शयति । तामिरिति । अनिर्वचनीयप्रेमवतीभिः आत्मभूतायाः प्रतिविम्बरूपा-भिर्वा तत्सहचरीभिर्वा समेताभिः स्वयमेव भगवतैव वाचः पे-शैरेकमत्र प्रापिताभिः तथा स्वयमपि उदारेति उदाराणि रसविशेषोदीपनविचित्रवैदग्ध्यादिमयत्वेन सर्वोत्कृष्टानि परमसुख-मयानि वा चेष्टितानि यस्य सः तानि चाङ्गस्पर्शनपुष्पाद्यर्ण-जकटाक्षादीनि किम्वा वक्ष्यमाणानि बाहुप्रसारित्यादीनि वस्तुतस्तु प्राणप्रियायाः स्वाधीनपतिकायाः श्रीराधिकाया अनुप्रास्यत्वा-भिमानेन तासु समेतासु चानुग्रहमयानि चेष्टितानि यस्य सः अत एव अच्युतः तासां भावहावादिभिरनाकुष्टचित्तः अत एव प्रियेति स्वकर्तृकं वा यद्वियेक्षणं तेनोत्फुल्लानि मुखानि यासां तामिः वृतः प्रीत्या स्वयं वृतः परिवारित इति यावत् किम्वा कान्तत्वेन यथोचितं वृतः वरणमात्रं स्वीकारस्तेन गान्ध-र्ववृत्तिः सूचिता सा चानौचित्यपरिहारयेति द्वेयं तदुक्तम् “अनौ-चित्यादृते नान्यद्रस भङ्गस्य कारणः” मिति गान्धर्ववृत्तेश्चौ-चित्यमुक्तं महामारते शकुन्तलां प्रति वुच्यन्तेत—

आत्मनो बन्धुरात्मैव गतिरात्मैव च आत्मनः ।

अत्मनैवात्मनो दानं कर्तुमर्हसि धर्मतः इति ॥

सोपपन्निकं श्रेष्ठममाह—

सा त्वं मम सकामस्य सकामा वरवर्णिनि ।

गान्धर्वेण विवाहेन भार्या भवितुमर्हसीति ।

एतदभिप्रायेणैव गान्धर्ववृत्त्येत्युक्तमुज्ज्वलाद्यैः इदं च प्रेयसीष्वेव सहचरीपक्षे तु वृतः परिवारित इत्येवार्थः व्यरोचत विशेषाशोभत पक्षे विशेषेण मह्यं क्वचित् इत्यर्थः क इव एणाङ्क इव इति तामिः सह तस्यान्योऽन्यं शोभाविशेषत्वं प्रेष्टृत्वं नित्यसाहित्यं ततस्तत्त्वत्वं च सूचितं वस्तुतस्त्वेणाङ्कपदेन वर्णसाम्यान्मेघाम्बरं लक्षते तेन च मेघाम्बरधरायाः श्रीराधायाः सान्निध्यमध्यवसीयते मेघाम्बर इति नीलाम्बरस्यैव नामान्तररूपोद्देशादौ ततश्च तामिर्नित्यसहचरीभिः परिततो नित्य एको युगलरूपो मुख्यतमः प्रकाशो वर्तते सत्र प्रेयसीभावाभिरलक्षितः सहचरीमिष्व लक्षित इति द्वेयं सच सच कीदृशः उदारहासेत्यादि प्रस्तुते हासस्योदारत्वं च तासनासक्त्या प्राणेश्वर्याः सानुकूल्यद्योतनाय त्रयस्यासु कलयत कलकण्ठयो मम कलाकौशलं यदेताः । सर्वा अपि वञ्चयन् प्राणप्रियामेवानुसंरामीति चातुर्यद्योतनायेति ॥ ४३ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

रमणोद्यतस्य शोभामाह । तामिरिति । अच्युतस्तामिर्बोधयेते-त्यन्वयः अयमत्रामिप्रायः यतोऽच्युतः न च्युतं स्वरूपं स्वरूपा-त्मगुणावा हावभावगाननुत्यादिकला वा भगवद्वचोच्यया ऐश्वर्या-दयो वा यस्येति सर्वथा पूर्णत्वात्स्वत एव वारोचत पूर्णपुष्पीया अपि गङ्गाया नद्यन्तरसङ्गमे दृशगुणमाहात्म्यश्रवणवत् नित्य-सन्निप्राणनन्दस्यापि परब्रह्मणो उपनिषद्कीर्तनगीतगीतकीर्तनस्यैवा-मित्युक्तपरमानन्दत्ववत्तामिर्विशेषेणारोचत तामिः किं भूतामि-स्तत्राह । समेतामिः ऐश्विकामुष्मिकसर्वधर्मास्तत्र सेव्यत्वेनावभास-मानतत्त्वेवाननाश्रित्य तात्पर्यवृत्त्या पूर्वापराविरोधसमन्वयास्वा-भुतीनां सुमुचूणां च ब्रह्मण्येव सम्यक् पर्यवसानवत्सर्वगृहकुल-धर्मादिकृत्यतत्त्वेवपतिपुत्रादिवन्धुवर्गमुत्सृज्य भगवदकपरतया परस्परसापत्यभावं चानवेक्ष्य सम्यक् प्राप्ताभिः साधने निरूप्य-फलोद्गममाह । प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरिति । प्रियस्य नित्यनिरतिशय-प्रेमास्पदस्य कृष्णस्येक्षणेन दर्शनेनोत्फुल्लानि मुखानि यासां यद्वा प्रियस्य तस्यैव कृपादृष्ट्या उत्फुल्लानि सर्वदिग्द्युसुमेभ्योऽप्युत्क-ष्टतया फुल्लानि मुखपङ्कजानि यासां तामिरनेन भगवदीक्षणस्य रविरूपतया तत्प्रेमात्मककृपादृष्टेर्मुखकमलविकाशनयोप्यतपि ध्वनिता कथम्भूतो दारिद्र्यमाह । उदारचेष्टितः उदाराणि अतिश-येन सर्वजनसर्वसुखप्रदानि चेष्टितानि यस्य नित्यपूर्णसुखधनस्य भगवतः कर्मणां स्वसुखहेतुत्वासम्भवात्तद्विषयभूतानां प्रियाणां तत्स्मरणादिपराणां च भोगापवर्गप्रेमसुखादिदातृत्वेनोदारत्वं द्वेयं पुनः किम्भूतः उदारहासद्विजकुन्ददीधितिः उदारे तथैव सुखप्रदे हासे द्विजानां कुन्दकुसुमवदीधितिर्त्यस्य तथा च हासस्य स्वत एवोज्ज्वलत्वेऽपि द्विजदीधित्या अत्युज्ज्वलत्वं ध्वनितं यद्वा उदारहास-रूपा द्विजकुन्दानां दीधितिर्त्यस्य तथा च द्विजा एव कुन्द-पुष्पाणि तदीधितिरेव कुन्दविकाशस्तेन मुखे नित्यद्विजदीधित्या नित्यप्रहसितत्वं सूचितं यद्वा यथा द्विजैः कुन्ददीधितिभिः मुख-पद्महासाकारत्वेन सम्भावितैः सहासमुखपद्मरुचिस्तथा तामिर्बो-धयेतेत इद्वान्तसूचनं मुखतोऽपि दृष्टान्तमाह । उदुभिर्वृत एणा

उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथपः ।

मालां विभ्रजयन्ती व्यचरन्मण्डयन् वनम् ॥ ४४ ॥

श्रीरामनाथप्रकृतभावभावविभाषिका ।

इन्द्र इव अत्र उद्गानं यथा बहुत्वं दीप्तिमत्त्वं दीप्याल्लादा-
दिमत्त्वा च चन्द्रसाजात्यं तत्पत्नीत्वं च तथा गोपीनां बहुत्वं
कान्तिप्रत्वमाह्लादकत्वं प्रतीयमानगोपजातित्वेन वस्तुतः
सखिदामन्दधनत्वेन च साजात्यं तत्पत्नीत्वं च ध्वनितं तामि-
र्वृत इति पदेनापि स्नेहाद्वरणं पतित्वेन स्वीकरणं द्योतितं तच्च-
नैव गान्धर्वावाधना वा ब्रह्मणा वेत्साहिरणावसरे प्राज्ञापत्यवि-
धिनैवोद्गाहितत्वेन वा तत्पत्नीनावप्यात्मत्वेन वा बोध्यम् एणाङ्क-
इव कृष्णस्यैकत्वं कान्तिमत्त्वं तथैव साजात्यं तत्पत्नीत्वं च द्विज-
कुलदीप्तिविरत्यत्र किरणवाचिदीप्तिवत्त्वेन द्विजानामुद्गसा-
दृश्यं मुखस्य चन्द्रसामान्यमपि द्योतितं तेन तस्यापि एणाङ्क-
इवोद्गमिवृत इत्यस्योपमेयत्वम् ॥ ४३ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतयुद्धार्थदीपिका ।

रमणप्रकारमाह । तामिरिति । यथोद्गमिस्तारामिवृत एणाङ्कः
पूर्णचन्द्रः शोभते तद्वत्तामिवृतोऽच्युतः व्यरोचत विशेषेण
शोभितः अनेन दृष्टान्तेनऽन्योऽन्यापेक्ष्यशोभमानत्वं गोपीनां
बन्धित्वं स्वर्णत्वं च ध्येत्यते तामिः समीपमागताभिः सौ-
समेताभिर्मिलिताभिः भगवांश्चोदारचेष्टित उदाराणि अलौकिकानि-
निर्मलानि मुक्तादिफलदानि चेष्टितानि करस्पर्शेन पुण्याणां
कटाक्षादिरूपाणि श्रव्यं सः तस्य तादृशचेष्टितैः तासां रसो-
दयमाह । प्रियकर्तृकमक्षिणं स्वकर्तृकं वा तदीक्षणेनोत्फुल्लानि
विकशितानि मुखानि आसाम् अनेन भगवन्मुखस्य चन्द्रत्वं तन्मु-
खाणां कुमुदत्वं बोधितम् अथ भगवतोऽपि रसोदयमाह । उदारो
हासो यस्याः सा दन्तलक्षणकुन्दपुष्पकान्तिर्यस्याः सा उदार-
हासेन द्विजकुन्देषु दीप्तिविरत्येति वा तादृशामिस्ताभिः मनस्य
ऽपि रसोदयेऽपि व्युत्तिर्न जातेति प्राप्तायाच्युत इत्युक्तं यद्वा
यथान्त्येऽपि सखरूपादच्युत यदासीदित्यच्युतपदेन ध्वनितं
निवृत्तिपक्षे तामिः सर्वाभिः गतिसामान्यादिति न्यायादेकस्मि-
न्निवृत्तिपक्षे ब्रह्मणि तात्पर्येण समेताभिः भुक्तिभिः उदाराणि सृष्टि-
कर्तृत्वादीनि चेष्टितानि यस्य सः प्रियस्थानन्दरूपस्य परमात्मन
ईक्षणाय तद्विषयकं प्रेमोत्पत्त्या उत्फुल्लानि विकशितानि तत्प्रतिपा-
दनेनमुखस्थानीयानि पदानि आसां तामिः उदारो यो
हासः महामाया हासो जनोन्मादकारी च भायेत्युक्त्वा तस्नेहकला
द्विजानां तथुक्त्वात् द्विजपदेन स्नेहकला उच्यते उदारो
महामायालक्षणो हासः स्नेहकलालक्षणा द्विजा दन्ताः यस्य स
चासौ कुन्दः मुकुन्दः एव दीप्तिः प्रतिमासुपापज्ञा कीर्ति-
र्यस्य सः कुन्दो माण्ड्ये मुकुन्दे च भ्रमे निच्यन्ते पुमानिति
प्रविनी मुकुन्दः कुन्दः कुन्द इति भारते ॥ ४३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अच्युतः अखण्डैश्वर्यः उदारः स्वमकमनोस्थपूतिकरं चेष्टितं
कर्म यस्य सः उदारहासश्च द्विजा दन्ताश्च तेषु कुन्दकुसुम-
वद्दीप्तिविरत्यः सः प्रियस्थेक्षणेन उत्फुल्लानि मुखानि आसां
ताभिः समेताभिः सह व्यरोचत उद्गमिवृत एणाङ्कः मृगाङ्क इव ॥ ४३ ॥

भाषा टीका ।

बड़ी उदार भक्त की सुखदायक लीलावाले भगवान्
जब उन गोपियों से मिले तब अपने प्यारे के देखते जैसे
सूर्य के उदय होते ते कमल खिले तैसे उन गोपीजनों के
मुख खिलउठे अच्युत भगवान् को जो उदारहास और कुंदकी
कली की नाई जो दंत हैं उन के किरणों से जैसे कि अने
कों तारों के मध्य में पूर्णचन्द्रमा शोभित होते तैसे उन
गोपिन में भगवान् अत्यन्त शोभित भये ॥ ४३ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

एवं शोभाविशेषोदयेन श्रीधन्वावनमपि शोभयन् गीतेन
पुण्यादिप्रदर्शनेन च भावमुद्गीपयितुं किम्वा रतिबोध्यमुनापुलिने
गन्तुं गमनक्रमेण बध्नामेत्याह । उपेति । रूपगुणलीलादिष्वर्पणेन
स्तूयमानः यद्वा बहुधा तद्गीतगाने उपचतुर्षु पाश्वेषु गीयमानः
अतो हर्षेणोद्गीर्णयन् वनिताः अनितात्यन्तानुरागाः सीमन्तिन्वः
तथा च विश्वः वनिता जनिता ल्यर्थानुरागायां च योषितांति तासां
शतानि यूथानि पाति सर्वदुःखादक्षति यद्वा पिवति पिवन्त
इव चक्षुर्ध्यामित्यादिवत् आसक्त्या सेवते यद्वा अधराभूतपाता-
दिना साक्षात् पिवतीवेति तथा सः तासां निजनिजसाजात्या-
नुसारेण वर्णशो यूथत्वं तत्र श्रीगोलोकादिष्वर्चिन्यो नित्यप्रियाः
काश्चित्तेनैव सह ततोऽवतीर्णाः काश्चित् काश्चित्तदंशभूता देव्यः
या उद्दिश्य श्रीब्रह्मणादिषु सम्मगन्तुं सुरलिय इति काश्चित्
मुनयः भुतयश्च दण्डकारण्य वासिनो मानस सरस्वती
तीर महातपस्विनश्च काश्चिन्मुनयः काश्चिन्महोपातिषदायाः
प्रीदसाधनैर्माधविशेषसिद्धयाब्रजकिशोरीत्वं प्राप्तास्ता द्विविधाः
भुतय इति तत्तद्वृत्तं पाञ्चदश्याममादौ व्यक्रमेण तत्रैव भावविशेष-
णावान्तरमेवं प्राप्ता इत्येवं विभागशो वर्तमाना अपि सर्वासां
प्रायो भावसाजात्यात् सर्वा एव ताः साम्येन रमयामासेत्यर्थः वैज-
यन्ती पञ्चवर्णपुष्पप्रथितां पञ्चवर्णा वैजयन्तीति वचनात् सर्व-
रत्नसचितामिति केचित् यद्यपि रिरंसया पूर्वं भूतान्यन्यान्वापि भू-
णानि विद्यन्ते तथाचाग्रे वक्ष्यते बलयानां नूपुराणां किङ्किणीनां
च योषितां सप्रियाणामित्यादि तथापि तां विभ्रजयति रात्रौ तथा
शोभाविशेषाभिप्रायेण किम्वा तामिः सखस्तत्रैव विरचय्य सम-
पितत्वात् व्यचरन् पदिवध्नाम् ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्थं शोभाविशेषोदयेन श्रीवृन्दावनमपि शोभयन्
गीतेन पुष्पादिप्रदर्शनेन च भावमुदीपयितुं रतियोग्यं यमुनापु-
लिनं गन्तुञ्च गमनक्रमेण वभ्रामेत्याह । उपगीयमान इति । उद्-
गायन् भावोदीपनं चन्द्रादिकं हर्षणोच्चैर्गीयन् तामिश्चोपगीय-
मानः उपगायनरीत्या तैरेव गीतैरनुक्रियमाणैर्वर्ण्यमानः श्लेषेण
तत्रैव सङ्गमितार्थत्वात् तच्चैवं ज्ञेयम् । यथा श्रीरसामृतसिन्धौ ।
अखिलरसामृतमूर्तिः प्रसृमरुचिरुद्धतारकापालिः । कलितस्यामा-
ललितो राधाप्रेयान् विधुर्जयतीति । कचिदेकद्वयक्षरपरिवर्त्त-
नञ्च । यथा । यामिनीकृतसुचिः शुचिकान्तिश्चन्द्रिकावलिबिभा-
विकचश्रीः । षट्पदालिकलितैः कलगीतैः पश्य भाति कुमु-
दाकर एषः । यामिनीकृतसुचिः शुचिकान्तिश्चन्द्रिकावलिबिभा-
विकचश्रीः । सत्पदालि कलितैः कलगीतैः पश्य भाति कुमु-
दाकर एष इति । यद्वा । तदीयस्वरतालादियुक्तेन तन्ना-
मैव तदुपगायन् तथा गीयमानः मनसि तदेकाविष्टतया वचसि
तदेकस्फूर्तैः । यथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे । कृष्णः शरच्चन्द्रमसं
कौमुदीं कुमुदाकरम् । जगौ गोपीजनस्त्वेकं कृष्णनामं पुनः पुन-
रिति । तत्रार्थद्वयमपि रसनीयमिति । कृष्णश्च नाम च कृष्ण-
नाम तदेकैकं केवलं जगाविति च व्याख्येयम् । वनिता जनि-
तात्यर्थानुरागायाञ्च योषितीत्यमरः । तासां शतानि यूथानि
प्राप्तीति तन्प्रायक इत्यर्थः । श्लेषेण तानि पिबति पिबन्त इव
चतुर्भ्यामित्यादिवत् । आसक्तया सेवते अधराभृतपानादिना
साक्षात् पिबति वेति तथा सः तासां निजनिजभावसाजात्या-
नुसारेण वर्गशो यूथत्वं वैजयन्तीं पञ्चवर्णपुष्पग्रथितां पञ्चवर्णा-
वैजयन्तीति वचनात् । यद्यापि वलयानां नूपुराणामिति वक्ष्य-
माणादन्यान्यापि भूषणानि विद्यन्ते तथापि तां विभ्रदिति वन-
विहारयोः यावत्वेनोक्तम् । सा च ताभिरेवाशु निर्माय समर्पिता
तद्वनदेव्या वृन्दायैव वा तदर्थं तत्र तत्र कुञ्जादौ स्थापितेति ज्ञेयं
व्यचरत् परिवभ्राम ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गोपीमिच्छीयमानः स्वयं चोद्गायन् वनिताशतानां यूथप इवेति
भावः । वैजयन्तीं मालां विभ्रानो वनमलं कुर्वन् व्यचरत् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शतशब्दोऽनेकवाची वैजयन्तीं विजयावहाम् ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

प्रथमतो हर्षोत्कर्षात् तेन च तामिरपि गानमारब्धं वस्तु-
तस्तु सङ्गीतप्रधानोऽयं रासविलासः सङ्गीतं च गानप्रधानं तेनासां
मध्ये काः कथं गायन्तीति प्रत्येकं गानशुभ्रषया स्वयमपि गायन्
वनविहारं कृतवान् इत्याह । उपगीयमान इत्यादिद्वयाभ्यामुपगीयमान
इत्यर्थान्तामिर्गोपप्रियार्थान्ता एव वनितानां शतं यूथपं
मुख्यं यस्य एकैकस्याः यूथपायाः कोटिर्युथत्वेन ज्ञेया प्रमदा-

शतकोटिभिराकुलित इत्युक्तत्वात् वनं मण्डयन् व्यचरत् मालां
विभ्रदिति शुक्देवस्य स्फूर्तिसौभाग्यम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

द्वितीयलीलायां उद्बोधार्थं पूर्वं सामग्रीमाह । उपगीयमान इति ।
ताभिरुपगीयमानः निकटे गीयमानः स्वयमप्युद्गायन् जातः ततः
वनितानामनेकविधस्त्रीणामनेकविधानेव यूथान् प्राप्तीति तथा-
ज्ञातः यावदीभिर्मिलितो रसहेतुर्भवति तावतीनामेकं यूथम् एवम-
नेकरूपाणि कृतानि तेषामत्र रक्षणं दूरादेवाश्वासनेन च तदा-
गायतो गच्छतः रूपमाह । मालामिति । वैजयन्तीं नवस्त्रस्वचितां
स्वाभाविकीमैश्वर्यवोदिकां कीर्त्तिमयीं मालां विभ्रत् प्रतमेव
सर्वं मण्डयन् अलं कुर्वन् व्यचरत् लीलामिति कृतवान् एषा हि
गतिः तासां कामोद्बोधिका स तासां कामपूरकः एकस्माद्भवात्
वनान्तरं वा गत इति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ताभिरुप आधिक्येन गीयमानः रागस्वरतालाद्यैः । तत्र ताल-
त्रयेण गीतं यथा । वदनं मधुरिमसदनं चलनं दलनं करिन्द्र-
कीर्त्तनाम् । हासितं सुदगमिलषितं तव सवयः पातुमामनिश-
मिति । स्वयञ्च वनितानां शतयूथानि पान्ति यस्मात् मुख्यतमाः
श्रीराधस्वप्नावल्याद्यास्तदमुगानरीत्या तैरेव गीतेन प्रत्येकमुद्गा-
यन् । कचिदेकस्वरपरिवर्त्तेन परस्परगानमुद्गीतं यथा स्वयं
वदनं सदनं मधुरिमणां तत्र हस्तं दगन्ताविलासाः । तेषां ससां
सुषमासुपजग्मुः सुन्दरि । कामकलाः सकलास्ता इति ।
कान्ते । त्वदास्त्रोदयदक्षामिदुर्गमज्जलोदयश एव धत्ते । जगौ
पद्मासा सह नोऽथवा किं द्विजोऽपि मुहो गरलं जगासेति ।
अत्र सुन्दरीत्यत्र सुन्दरेति कान्ते इत्यत्र कान्त इति प्रयुज्जानः
प्रेयसीजनोऽनुगायति स्मेति गीतः । वैजयन्तीं पञ्चवर्णपुष्प-
ग्रथितां पञ्चवर्णां वैजयन्तीति वचनात् ॥ ४४ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

उदारचेष्टितानि दर्शयति । उपेति त्रिभिः । उप अधिकं गीयमानः
ताभिरिति पूर्वस्मात् स्वयमप्युद्गायन् तत्र प्रेयसीभिस्तु तन्नामगुणा-
दिकमेव गीयते भगवता च चन्द्रादिकं तदुक्तं श्रीविष्णुपुराणे
कृष्णः शरच्चन्द्रमसकौमुदीं कुमुदाकरम् । जगौ गोपीजनस्तेकं
कृष्णनामं पुनः पुनरिति यदि वा श्लिष्टमेकमेवोभास्यां गीयते
यथा श्रीरसामृतसिन्धौ -

अखिलरसामृतमूर्तिः प्रसृमरुचिरुद्धतारकापालिः ।

कलितस्यामा ललितो राधा प्रेयान् विधुर्जयति ॥

सहचरीभिस्तु पूर्वश्लोकगतैणाङ्गपदोद्बोधिततद्युगलनित्याविलास-
विशेषं प्रणयपरिणयात्मकं गीयत इति भेदः इदं च गानं तच्च-
द्विभ्रभावाभिरनाकलितमेव योगमायाप्रभावेण रसावेशसभावेन
वा ज्ञेयं तत एव च वनितेत्यादि "वनिता जनितात्यर्थानुरा-
गायां च योषिती"ति कोशादनुरागवतीनां योषितां निजनिजभा-

नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमदालुकम् ।

रेमे तत्तरलानन्दकुमुदामैदवायुना ॥ ४५ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका

वसाजालेन द्वित्राभिः पञ्चषाभिः सप्ताष्टाभिश्च शतसहस्राभिश्च वर्णेभ्यः मिश्रानि यूथानि पालयतीति वनिताशतयूथपः तच्च पालनं यथास्वं तत्तद्वाङ्मापूरणमेव तथा वैजयन्तीं मालां विभ्रत् सा चेयं तत्तद्रसामिव्यञ्जकवर्णविशेषकुसुमादिरचिता पञ्चवर्णा-वैजयन्तीत्युक्तेः ते च रसाः प्रेयसीनां ब्रजलीलासम्बन्धिनः सहचरीणां च निकुञ्जलीलासम्बन्धिनः तदुक्तं—

ब्रजे रसाः शान्तदास्यसख्यवात्सल्यसूचकाः ।

निकुञ्जे रतिसौहार्दमैत्रीभावाभिधा मताः ॥

वर्णाः सितासितहरिद्रकश्यामलसंज्ञकाः ।

रक्तावदातहरिता व्यकरागाः सिताः क्रमात् इति ॥

मया च श्रीवृन्दादेवीनिर्मिता निजभावानुसारेण ताभिश्च वर्णमालाभिः प्रायेणैव निवेदितेति श्रेयं किं कुर्वन् वनं मण्डयन् वनमालया मण्डितस्ताभिः प्राणप्रियाभिः प्राणसहचरी-भिश्च स्वयं वनमपी भूषितं कुर्वन्निनि शोभोद्गारः सूचितः ॥ ४४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

ततस्तच्चरितमाह । उपगीयमान इति । वनितायां सन्तान्यसंख्या-तानि यूथानि पातीति तथा गजीयूथप इव वनं मण्डयन् व्यच-रन् इत्यन्वयः पुनः किम्भूतः सन् व्यचरत् तदाह । मालामिति । तासां प्रियेक्षणेत्फुल्लमुखोपलक्षितसर्वाङ्गानां मालां वैजयन्तीं च विभ्रत् दुभृजधारणपोषणयोरित्यस्माद्वैजयन्तीं धारयन् तन्मालां उदाहृतसद्विजकुन्ददीधितिरित्यादिना मुखचन्द्रचन्द्रिकात्मकस्मित-सुधया पोषयन् यद्वा विभुत्वेन सर्वाङ्गगतवपुषा प्रत्येकं सर्वासा-मालिङ्गनेन स्वगुणप्रथितोत्फुल्लसर्वावयवकुसुमास्ता मालामिव धारयन् तथा फुल्लितकुसुमाङ्गीस्ताः श्यामतन्मधुपतया श्याममधु-पवदुद्गायन् स्वयं चोत्फुल्लनीलोत्पलाङ्गस्ताभिः स्वमधुपाभिः वैज-यन्तीं सुरमिसमाकृष्टमुनिगन्धर्वपालिभिश्चोपगीयमानः तत्रायं भावः तास्तु बहुपुलकमुकुलकराङ्गुलिप्रवालाङ्गुरस्ववाहुलतालिङ्गिततया पुलकमुकुलव्यातरसालपरसालाङ्ग कृष्णमाकलय्य कोकिलकलक-ण्ठयस्तं निर्वीणमपि कुसुमवाणव्यासं मत्वा मदनमदोन्मदतया रतिरणायोश्चकलस्वरगीतेनोद्गायन्त्यः कातरतया पलायनशङ्कया बहुपुण्यं गायन्ति सोऽपि स्वात्मनस्तदुद्यततां बोधयन् ताः रति-रणावैवोत्साहयस्तदगुणान् गायति स्म ॥ ४४ ॥

श्रीधनपतिसुदिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अथोदारलीलाभिर्बनमपि शोभयन् व्यचरदित्याह । उपगीयमान इति । तामिव वनसमीपे नीयमानः भक्तपराधनित्वं प्रेयसीजनमनोऽनु-क्षकत्वमानवतीमनोदीपकत्वादिगुणगणालंकृतकृष्णनाम्ना पुनः पुनरुपगीयमानः स्वयं च शरच्चन्द्रादिवर्यं गोपीजनप्रेमा-

तिरेकमयश्च गीतमुत् ऊर्ध्वं ब्रह्मलोकपर्यन्तगामिगीतं गायन् तदुक्तं विष्णुपुराणे—

कृष्णः शरच्चन्द्रमसं कौमुदीं कुमुदाकरम् ।

जगौ गोपीजनस्त्वेकं कृष्णनाम पुनः पुनः इति ॥

तत् स्वयमनुरक्तलीलाशतयूथपस्तत्पतिकामनायाः पालक इति वा तदधरपानकर्त्तेति वा पुनश्च वैजयन्तीं मुक्तामाणिक्यमरक-तेन्द्रनीलवज्राख्यरत्नरचितां स्वाभाविकैश्वर्यबोधिकां कीर्त्तिमयीं पञ्चवर्णां वैजयन्तीमिति वचनात्पञ्चवर्णपुष्पप्रथितां वा मालां विभ्रत् वनमेव सर्वं मण्डयन् अलंकुर्वन् व्यचरत् तासां कामो-द्दीपनाय लीलागतिं कृतवान् वनान्तरङ्गतवानिति वा निवृत्ति-पक्षे उपगीयमानो मुनिभिः स्वयं च कृष्णादिरूपेण—

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय !

मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सुखे मणिगणा इव ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत !

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तत्त्वासदुच्यते ॥

इत्यादिना स्वात्मानमुद्गायन् वनितास्थानीयभुतिशतयूथमस्तदर्थस्वास्त-त्यतिस्तथा च सूत्रस्मृतिभुतिलक्षणप्रस्थानत्रयलभ्य इत्यर्थमस्ती वैजयन्तीं मालां विभ्रत्तदवच्छिन्नं सूत्रस्मृत्यादिरूपः सः

पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभूतः ।

सा भूतहेतुसङ्गता भूतमाला च वै हितेति ॥

विष्णुपुराणे अन्तःकरणलक्षणं वनं मण्डयन् व्यचरत् सर्वाङ्गं तदु-चिषु स एवास्फुरादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गोपीभिरुद्गीयमानः स्वयमुद्गायन् ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

सैकडों स्त्रीजन के यूथपति से हो भगवान् आप गान करत भये और गोपियों उनको गान करत भई ऐसे पञ्च वर्ण के फूलों की वैजयन्तीमाला को धारण कर संपूर्ण वन की शोभा करत भगवान् विचरत भये ॥ ४४ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

ततः श्रीयमुनापुलिने ता नीत्वा वैदग्ध्यविशेषप्रकटनेन रमया-मासेत्याह । नद्या इति द्वाभ्याम् । नद्याः कालिन्ध्याः पुनः पुलिनमा-गत्य कालिन्ध्या इति वक्ष्यमाणत्वात् तस्याश्च वनस्य च नामा-ग्रहणं तत्र तयोः प्रसिद्धत्वेन तथोक्तमपि सुबोधत्वात् यद्वा निर्जनत्वमात्रापेक्षया वनत्वेन तस्य प्रवाहवत्त्वेन च पुलिनोत्तमत्वमा-त्रापेक्षया नदीत्वेनैव तस्या उक्तिः गोपीभिः सह आविष्टा प्रविश्येत्यर्थः हिमाः शीतला बालुका वासिनस्तत् इति श्रमा-

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

पनोदनत्वेन कोमलत्वेन च मनोरमता तस्या दर्शिता तस्या नद्या-
स्तरलैस्तरङ्गै रानन्दी सुखविहारी चासौ कमलामोदयुक्तवा-
युश्च तेन यद्वा तत्तरलैरानन्दी रात्रौ मुद्रितानामपि कमलानां
कम्पनेन प्रकाशमानः सुखकारको वा आमोदो यसिन्वायौ
तेन जुष्टं सेवितं कुमुदेति पाठः केषां चित् सम्मतः तरङ्गेन
सम्बन्धेन शैत्यम् आनन्दोत्पन्नेन जुष्टमित्यनेन वा मान्द्यं सौरभ्यं च
ल्यक्तमेवेति गुणत्रयमुक्तम् इति सर्वथा पुलिनस्य रात्रिभूयोग्यत्वं तेन
भावोद्दिपनं चोक्तम् ॥ ४५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

ततः श्रीयमुनापुलिने ताः प्राप्य वैदग्ध्यविशेषेण रमयामा-
सेत्याह । नद्या इति युष्मकेन । हिमवालुका कर्पूरः तद्वद्वालुका
यत्र तत् शाकपार्थिवानि । एवं पूर्वत्र वनमपि वृन्दावनमेव ।
तस्या नद्यास्तरलैस्तरङ्गैरानन्दी सुखविहारी चासौ कमलामोदयु-
क्तवायुश्च तेन निशायामपि कमलविकाशः शरादि मल्लिकावि-
काश इव तदीयतादृशलीलारसमयप्रभावेणानन्दीति जुष्टमिति च
मान्द्यम् । सौरभ्यशैत्ये स्पष्टे । कुमुदेति आनन्देति च पाठः
यत्केषाम् । जुष्टमित्यत्र रेम इति कचित् अत एव पृथगङ्कः
कृतः ॥ ४५ ॥

श्रीमुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

नद्याः कालिन्ध्याः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

हिममय्यो वालुकाः सिकता यस्मिन्स्तत्राद्या यमुनायाः पुलिनं
कथम्भूतं तस्या यमुनायास्तरलानां तरङ्गाणां सम्बन्धिनां कुमु-
दानामामोदो यस्य तेन वायुना जुष्टमासाद्याधिष्ठाय रमयाम्ब-
भूवेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हिमवालुकं शीतलसैकतं तस्या नद्याः तरलैः मदकल्लोलैः
आनन्दयि । शीलमस्यास्तीति तरलानन्दी कुमुदानामामो-
दस्य वायुस्तत्तरलानन्दी कुमुदामोदवायुः तेन यद्वा तथा नद्या
तरलानि नृत्यन्तीव सितानि च तान्यानन्दीनि उत्फुल्लानि कुमु-
दानि तत्तरलानन्दिकुमुदानि तेषामामोदेन सौरभेण सम्पृक्तेन
वायुना ॥ ४५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्तुल्यसम्बन्धः ।

किं कृत्वा वनं प्रण्डयन् अचरन्त्याह । नद्याः पुलिनमायस्य
काभिः सह गोपीभिः किं भूतं हिमवालुकैव वालुका यत्र

मध्यमलोपी हिमवालुका कर्पूरं तत्प्रसिद्धं तरलानि आनन्दीनि
कुमुदानि तेषामामोदो यत्र तथाभूतेन वायुना जुष्टं सेवितम्-
पित्यपिशब्दोऽध्याहार्यः अयमाशयः प्रथमं तावदाभिः सुरत-
लीलैव पश्चादेव रासलास्यं पश्चाज्जलक्रीडेति श्रृङ्गवतीयं लीला-
तिरहस्या सा तु पुलिने न सम्भवत्यनावृतत्वात् विमानचारिदृश्य-
त्वाच्च इति कृत्वा रासलास्यलीलैवात्र कार्येति पुलिनं दृष्ट्वैव पुन-
र्वनमगादिति आगत्येति पूर्वकारार्थः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमुद्वुद्धे कामे ताभिः सह बन्धादिभिः रेम इत्याह ।
नद्या इति । नद्याः पुलिनमच्छकोमलमाविश्य आस-
मन्तात्प्रविश्य रमणे बन्धादीर्मरितिकोमलं कृत्वा गोपीमिरने-
कविधाम्नी रेमे हिमाः शीतलाः वालुका यत्रेति अन्तरूपा-
निवारितः बहिः शैत्यं आह । तत्तरलानन्देति । तस्या नद्यास्तरला-
स्तरङ्गाः तैः कृत्वा आनन्दयुक्तं पुलिनमेव आनन्दयुक्तो वायुर्वा
कुमुदानां चानन्दयुक्तः सुगन्धः तस्यानन्दजनकत्वेनैव मान्द्यं निरु-
पितं शैत्यं च कुमुदानां जलसम्बन्धात् तादृशवायुना सहितं पुलिनं
महाबन्धेषु वायोरस्यपेक्षा ॥ ४५ ॥

श्रीमद्विधनाभचक्रवर्तिकृतसाराथर्वशिनी

तस्यानद्यास्तरलैस्तरङ्गैरानन्दी शैत्यमान्याभ्यामानन्ददायकञ्च
रात्रावपि प्रफुल्लानां कमलानामामोदो यत्र सच तेन वायुना रेमे जुष्ट-
मिति पाठे रमयाञ्चकारेत्युत्तरेणान्वयः कुमुदामोदेति तरलानन्देति
च कचित्पाठः ॥ ४५ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

ततश्चङ्क्रमणेनातिरमणीयं रमणयोग्यं देशविशेषं गतस्य श्रीम-
गवतो रमणमाह द्वाभ्याम् । नद्या इति । न नदाषु नदीषु व्यादिति
निषेधासथोक्तिर्नद अव्यक्तायां वाचीत्यनुशानाद्योगवृत्त्या नादवती-
त्वबोधनाय तथात्वञ्च कादम्बादिकृजितैरित्युक्तं यथा—

चञ्चलजनलोचनाम्बुजमुखी लोलालिमालाकिणा ।
खेलत्कोककुलालिप्रशिततया रक्तोत्पलोद्भाधरा ॥
कृजत्सारसपालिरस्यरसनानीलोत्पलोत्तसिका ।
कालिन्दीकलहंसकीरविरवैरोधौ सिषेवे निजौ ।

पुलिने प्रसिद्धे आविश्य प्रविश्येत्यर्थः । अत्र प्रविश्येति वक्तव्यं
आविशेत्युक्तिस्तत्रत्यनित्यप्रकाशनाभेदं प्राप्येति विवक्षया पुलिनं
विशिनष्टि । हिमवालुकमिति । हिमं वालुकं यत्र तत् कर्पूरो हिम-
वालुकेत्यमरः ततश्च हिमवालुकैव वालुका यत्रेति तद्वमणस-
म्पत्तिः सूचिता तथा तदित्यादिस्तस्या नद्यास्तरलानालम्बिते
आश्रयति यः कुमुदामोदवान् वायुस्तेन उपलक्षितं पुलिनमिति वा
तत्तरलानन्दोत्पत्तिं पाठः ततश्च तत्तरलानन्दीति विकसितानि
यानि कुमुदानीत्यादि तत्र तत्तरलेतिशैत्यम् अनन्दीति मान्द्यमामो-
देति सौगन्ध्यमिति वैविध्यं दर्शितं तदेतद्वर्णितं श्रीगोविन्दली-
लाभूते—

केच चित्रकृता विशुद्धरसदीपिका ।

वृन्दराजादिसर्वतुगुणसेवितकाननम् ।
वृन्दसमृद्धगन्धाम्भः ससिक्तोष्वाङ्गनालयम् ॥
तथारतोणकोलोचपताकालम्बगुच्छकैः ।
पुष्पैश्चित्रितकुञ्जाध्वदोलाचत्वरमण्डपम् ॥
नवकमलदलोलीपल्लवावृन्तनाना ।
कुसुमराचितशय्योच्छिषिचन्द्रोपधानैः ॥
समधुञ्चकताम्बूलाम्बुपत्रादियुक्तैः ।
मुललिततललीलागारकुञ्जप्रपञ्चम् ॥
कल्हाररक्तोत्पलपुण्डरीकपङ्केरुहेन्दोवरकैरवाणाम् ।
क्षरन्मदारैश्च पतत्परानैः सुवासिताम्भः प्रसरं समन्तात् ।
हंससोऽसदात्युहमद्भुकोकादिपात्रिणाम् ॥
वरटालक्ष्मणादीनां कलालापैः श्रुतिप्रियम् ।
शारीशुकानामन्योऽन्यपृथगासङ्गरङ्गिणाम् ॥
राधाकृष्णरसोच्छ्वसिकाव्यालापमनोरमम् ।
जलदप्रान्तिकृत्कृष्णकान्तिजप्रणयोन्मदैः ॥
नदनं नृत्यच्छिखिवातैर्व्यासारामतटाजिरम् ।
हारीतपारावतचातकादिप्रहृष्टनानाविधचित्रपक्षिणाम् ॥
प्रियेक्षणानन्दविफुलवर्ष्मणां कर्णामृतध्वान्नमनोहकाननम् ।
राकेशार्बुदनिर्मन्थराधिकास्यन्दुपायिभिः ॥
चकोरैर्व्यक्ततल्यक्तचन्दर्वृतनभस्तलम् ।
कुसुमितव्रुवल्लीमण्डलैर्भीतिकल्पैः—
रूपरिच पटलामैः श्लिष्टशाखासमूहैः ॥
निविडदलफलानां छादिताः पादपाताम्—
मणिमयगृहतुल्या यत्र कुञ्जा विमान्ति ॥
श्रीत्मकेलिखलाख्यं तटमिदममलं प्रेष्ठसंयोगपीठम् ।
वृन्दारण्योत्तमाङ्गं क्रमनतमभितः कर्मपृष्ठस्थलाभम् ॥
कुञ्जश्रेणीदलाख्यं मणिमयगृहसत्कर्णिकं स्वर्णरम्भा—
श्रेणीर्कजलकमेषादशशतराजीवतुल्यं ददर्शति
नत्र रेमे इत्यात्मनेपदप्रयोगादात्मना रमया रमे इति ब्रह्मसंहि-
तोक्तनित्यरमणं सूचितं त्यक्तकालसिद्धयेति तत्रैव वाक्यशेषात्
रहस्यातिरहस्यत्वात् प्रावश्येति नोक्तं ज्ञानखलतापरिहाराय सूचनं
स्वावश्यकतमस्तदनुसारेणैव व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

लक्षणेण वनविहारं सूचयित्वा रतिविहाराय मुख्यविहारस्थ-
लपुलिनागमनमाह । नद्या इति । गोपीभिः सह नद्याः पुलिनमा-
विश्य रमयाञ्चकारेण्युत्तरेणान्वयः तत्र यत्कैश्चिद्वाख्यातं नद्याः
पुलिनं प्रविश्य इति वक्तव्येऽपि तदनुक्त्वा आविश्येति कथनेन
पुलिनागमनस्य नित्यविहाराख्यलपुलिनागतनित्यविग्रहे आवेशो विव-
क्षित इति तलु—

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

मया तनामिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥

इत्यादिवचनैरपरिच्छिन्नभगवाद्ग्रहस्य परिच्छिन्नत्वविभागादनुपपन्न-
मपि प्रकाशमेदकल्पनया उपपन्नमेव नद्याः पुलिनमित्यनेन सर्व-
तीर्थात्मकगङ्गोद्भवचरणभगवत्सेव्यत्वेन समस्तभोगापवर्गवरदेश्वर-
हरितत्सखीजनकामप्रदत्वेन परतीर्थत्वं सूचितं पुलिनं विशिनष्टि ।
हिमवालुकम् अत्रायं भावः रवितनयया कालिन्द्या हरिपतिलाभस्य
हरिहरिजनसेवनाधीनत्वमवधार्य हरिपदसेवनपथे मात्सर्याद्य-
भावं निश्चित्येषाद्यपहाय कलिन्दगिरिविविधमणिगणचूर्णं तूर्णं
निजकरतरङ्गैरानीय कृष्णसुरसात्मकामलसलिलेन तच्छीतलत्वं
सम्पाद्य तत्तल्पास्तरणेन तल्पसेवा कृता पुनः किम्भूतं तत् तत्-
तरलानन्दिकुमुदामोदवायुना जुष्टं तत्र तत्तरलानन्दिशब्देन वायोः
शीतलत्वं कुमुदामोदशब्देन सुरभित्वं मुखत एवाभिदधता मन्द-
त्वमप्युपलक्ष्यते त्रिगुणसमीरेण जुष्टं सेवितामित्यर्थः । अत्राप्यय-
ध्वनिः रवितनयया हृदहृदये कृष्णागमनोत्साहेन तन्मुखसितच-
न्द्रिकासंनिधानेन बहुकुमुदाकारेणातिप्रेम्णा विकसितेऽपि स्वत-
रङ्गरूपभुजचालनेनानङ्गपरचशतयालिङ्गनमिच्छन्त्या नङ्गतया गन्तुम-
शक्ततया स्वसूक्ष्मरूपेण शैत्येन स्वहृदयकुमुदसूक्ष्मरूपेणामोदेन च
पवनमधिरुह्यागत्य पुलिनं सेवितं वायुना च रवितनयातनु
विकलतां कलयित्वा तत्प्राणप्राणाय स्वात्मनो जगत्प्राणत्वं निर्वा-
हयितुं कृष्णसेवया स्वभाग्यं सम्पादयितुं च तद्वाहनत्वं स्वीकृ-
तमिति ॥ ४५ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

ततश्च नद्याः श्रीयमुनायाः पुलिनमाविश्योपविश्य तस्योपवे-
शनयोग्यतामाह । हिमवालुकं हिमवालुकः कर्पूरस्तद्वद्वालुका
यत्र शाकपार्थिवादिवत्समासः तस्याः नद्यास्तरलैस्तरङ्गैरानन्द-
युक्तस्तत्करः स चासौ कुमुदामोदवांश्च वायुस्तेनोपलक्षित-
युक्तमानन्दीति मान्द्यं शैत्यसौरभ्ये स्पष्टं यद्वा यथोक्तवायुना
हेतुना हिमवालुकं यद्वा तत्तरलानन्दीति पृथक् पदं पुलिनविशेषणं
तत्रोपविश्य गोपीभिः सह रेमे जुष्टमिति पाठे रमयाञ्चकारेति
परेणान्वयः । निवृत्तिपक्षे नद्याः बुद्धिलक्षणायाः पुलिनं सात्त्विकं
प्रत्ययमाविश्य प्रविश्य तत्तदाख्येति यावत् ना पुरुषः
परमात्मा गोपीभिः श्रुतिभिः सह रेमे तदुक्तं भगवता तेषा-
मेवानुक्तस्यार्थमहमज्ञानजन्तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन
भास्वतेति तत्तद्विषयामिकाङ्क्षालक्षणतो—यस्य निवृत्त-
त्वाङ्गिमवालुकस्थानीयं शान्तमत एव तस्या नद्याः तरला-
स्त्वृष्ट्यादिलक्षणास्तरङ्गा तत्तरलास्तैः शान्ततरलैरानन्दि-
अनन्दातिभाषसाधनं यतः कुमुदामोदवायुः कुं पृथिवी भागवतो-
रणादिना मोदयतीति कुमुदः परमात्मा कुमुदपुष्पस्थानीयः तत्सर्व-
न्निहर्षो गन्धस्थानीयः तदुक्तः वायुस्थानीयः निरुद्धः प्राणवायुः ॥ ४५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्या नद्याः तरलानन्दानां कुमुदानामामोदो यस्य तेन
वायुना जुष्टमिति शेषः नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभी रेमे ॥ ४५ ॥

बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ।

क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्ब्रजसुन्दरीणामुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार ॥ ४६ ॥

भाषा टीका

फिर सब गोपीजन सहित हो बरफ सी ठंडी बालु जामें ऐसे श्रीयमुनाजी के पुलिन में पधारे उहां यमुना जी ने अपने हिलोरी के कुमोदनी के गंधवाले शीतलवायु ते सेवाकीनी भगवान् गोपिन के संग क्रीडा करत भये ॥ ४५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बाहुप्रसारश्च परिरम्भश्च करादीनामालभनं स्पर्शश्च नर्म परिहासश्च नखाग्रपातश्च तैः क्ष्वेल्या क्रीडया अवलोकैश्च हसितैश्च कामं तासामुद्दीपयन्ता रमयामास ॥ ४६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

बाहुप्रसारादिभिरुत्तम्भयन्निति सहजलज्जादिना छाद्यमानमपि प्रकाशयन् यद्वा प्रेमविशेषविलासरूपत्वेन वर्तमानमेवाधुना विशेषतो वर्द्धयन्नित्यर्थः । अत एव श्लेषेणोक्तं रतेः प्रेमलक्षणायाः पतिं पालकमिति तथा रतिपतिमिति दग्धाङ्गस्यापि कामस्य रतिसुखार्थं पुनर्जननेनैव सामग्यमभिप्रेतमिति रतौ तस्यासक्तिवैदग्धी च परमा दर्शिता तत्र बाहुप्रसारो दूरस्थानामाकर्षणार्थं प्राक्परिरम्भाभ्युत्करणं वा यद्वा तासामेव बाहुना प्रसारणं यद्वा बाहुप्रसारेण परिरम्भः गाढालिङ्गनमित्यर्थः । श्वेलिः प्रस्तोमनादिरूपा अधरपानदशनादिरूपा वा ब्रजसुन्दरीणामिति तासामपि लाटशमेव वैदग्ध्यं सूचितम् अन्यथा तस्य लाटशवैदग्धीप्रकाशनासम्पत्तिः रमणे च निजशक्तिमाधुर्यविशेषेणान्योऽन्यमलक्षितं युगपदेव ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सहजलज्जादिनाच्छाद्यमानमपि रतेः कान्तोचितप्रीतिलक्षणायाः पतिं तदुचितमहाभावाह्वयं परमप्रेमाणं वा बाहुप्रसारादिभिरुत्तम्भयन् इति तस्य रत्यासक्तिवैदग्धी च परमा दर्शिता । तत्र बाहुप्रसारः परिरम्भारम्भः यद्वा । बाहुप्रसारेण परिरम्भः गाढालिङ्गनमित्यर्थः । श्वेलिः प्रस्तोमनादिरूपा ब्रजसुन्दरीणामिति तद्योग्यं सौन्दर्यमत्र विवक्षितम् तेन च यत्राकृतिस्तत्र गुणावसन्तीति न्यायात्तादृशं वैदग्ध्यमप्युपलक्ष्यते रमणञ्च निजमोहनताशक्तिविशेषेणान्योऽन्यमलक्षितं ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

रतिपतिं कामम् उत्तम्भयन् ॥ ४६—४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किं कुर्वन् बाहुप्रसारः स्कन्धस्योपरि बाहुप्रसारणं परिरम्भ आलिङ्गनं करेणालकादीनामालभनं स्पर्शश्च नर्म परिहासश्च नखाग्रपाताश्च नखाग्रक्षताश्च तैः क्ष्वेल्या क्रीडया चावलोकनैश्च मन्मथं तासामुद्दीपयन् ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परिरम्भ आलिङ्गनं तदेव करालकेली तीव्रकाण्डं तस्यां नीची वस्त्रग्रन्थिस्तस्यां स्तनेषु आलभनेन मोचनस्पर्शलक्षणेन नर्मणामास्योक्त्वा च कराग्राणां नखानां पातैः उल्लेखलक्षणेन क्ष्वेल्यावलोकहसितैः बालसिहनादनिरिक्षणमन्दहासैश्च रतिपतिं काममुत्तम्भयन् उज्जृम्भयन् उल्लोलयन्नित्यर्थः । रमयाञ्चकार रमे बाहुपाद-नकुचग्रहणाद्यैराहितेन नखदन्तानिखातैः बोधितस्तनुशयस्तरुणीनामुन्मिर्माल शनैरपि मार इति प्राघः ॥ ४६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

अथ प्रथमलीलामाह । बाहुप्रसारेत्यादि । बाहोः प्रसारेण यः परिरम्भस्तेन करयोरलकानां च उर्वोश्च नीच्यास्तनयोश्च आलभनेन स्पर्शनेन नर्मणा च नखाग्रपातैश्च क्ष्वेल्या क्रीडया अवलोकनेन हसितेन च ब्रजसुन्दरीणां रतिपतिम् उत्तम्भयन् वर्धन् रमयाञ्चकार वस्तुतस्तु तासां प्रेमैव साहजिकः नतु कामः तदभावे सा लीला सुरसा न भवतीति स्वयमेव तासामस-सन्तमपि कामं वर्धयामासेत्यर्थः । स च कामः प्राक्नो न भवति अपितु स एव भगवान् येनांशेन कामावतारो भवति स एवां शस्तासां मनस्यावोशितः किं वा रतिः स्थायीभावः तस्याः पतिं शृङ्गाररसम् अथवा सैत्रासमयोऽयं ममेति उपपन्नं कामदेवम् उत्-उत्कर्षेण स्तम्भयन् केवलधात्वर्थ एव निरस्यन्नित्यर्थः त्वया सहा येन माभूयतां स्वत एव सुरसेयं लीलेति किन्त्वयेति तज्जयो वोक्त्वयः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं सर्वभावेन तासां ज्ञातस्मरकैलित्वं संपादितमतः परम् अष्टविधालिङ्गनाविपूर्वकं चेष्टितकामादियुक्तं रसविलासचरित्रमाह बाहुप्रसारेति । दूरेस्थितानामवयवान् स्पृष्टुं बाहुप्रसारणं ततो बलादपि परिरम्भस्ततः करालकोरुनीवीस्तनानामालभनानि करालभनं हस्ते ग्रहणं पुरुषायितलीला समबन्धो वा एव कचोच्चमनार्थमलकानां स्पर्शः उरुस्पर्शो बाहुवन्धार्थः नीची-स्पर्शः पुष्टे रसे मोचनार्थः स्तनयोस्तुरसोदगमनार्थः एवं पञ्चस्पर्शा विहिताः नर्म परिहासवचनानि कामस्तम्भनार्थं ततो नखाग्रपाताः

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

नखक्षतदन्तक्षतताडनादयः कामयुद्धनिरूपकाः तत्तत्स्थाने स्थितः कामः तैरुद्घोष्यते यथा सेनावधेन राजा समायाति श्वेलिः श्वेलिक प्रस्तोभनादिः तत्पूर्वकान्येवावलोकनानि हसितानि एवं द्वादशविधोऽपि कामः द्वादशाङ्गेषु स्थितः प्रवृद्धो भवति तदाह । ब्रजसुन्दरीणामुत्तमभयप्रति रति संयुक्तः कामो रतिपतिः विद्युत्स्वरूपः एवमाधिदैविकं काममुद्घोषयन् रमयाञ्चकार मोहिनीं सुखमेव प्रकटितवान् ननु कामान्ते विरतिमुत्पादितवान् ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

बाहुप्रसारस्तासां स्वस्ववक्षसि स्वस्तिकीभूतानां भुजानां प्रसारणं च परिरम्भश्च करादीनामालम्भनं स्पर्शश्च नर्म परिहासश्च नखाग्रपातश्च तैः श्वेल्या क्रीडोक्ता अवलोकैश्च हसितैश्च रतिपतिः प्रेमात्मकं कामं तासां स्वस्य च उत्तमभयन् उद्दीपयन् तावद्विरेव स्वप्रकाशैः प्रत्येकं रमयाञ्चकार ननु च तावत्येव पुलिने बहुगोपीजनसङ्घे निगन्त्रणत्वात् सौरततल्पाद्यभावाच्च प्रत्येकं ताभिः शतकोटिप्रमदाभिः सह संप्रयोगलीला न सङ्गच्छते सत्यं भगवन्मूर्तेरिव वृन्दावनभूमेरपि विभुत्वात् तिलमात्रप्रदेशस्याप्यतिस्फारत्वं सावर्णविविधकुञ्जवत्त्वं गन्धमाल्यताम्बूलविसहितविविधसौरतपुष्पतल्पवत्त्वं च दुर्घटघटनापटीयस्या योगमाययैव प्रकाशितं लीलान्ते पुनराकृतं चेति सुसङ्गतिकमेवेतत् ॥ ४६ ॥

केनचित्कृता विशुद्धधरसदीपिका ।

एवं श्रुष्टैः पदैः पिशुनयेश्च रहस्यवस्तिवति कविसमयानुसारेण तिलविहारं सूचयित्वा वैदग्ध्येन साधकानुग्रहमपि सूचयन् यथोचितं ताः अपि रमयामासेत्याह । बाह्विति । बाहोः प्रसारेण यः परिरम्भस्तेन गाढालिङ्गनेत्यर्थः । करयोर्बोर्वर्जित्याः स्तनयो रतलभनेन स्पर्शेन नर्मणा केवलेन नखाग्राणां पातेन च श्वेल्या प्रस्तोभनादिरूपया क्रीडया अवलोकितेन हसितेन चेति वचनविपरिणामेन व्याख्येयं तत्र परिरम्भः कराद्यालम्भनं च प्रौढानां नखाग्रक्षतं च कान्तभाववतीनां नर्मप्रस्तोभने च पतिभाववतीनां धन्यादीनाम् अवलोकितहसितानि च सहचरीगणस्येति विवेचनीयं ब्रजसुन्दरीणामित्यनेन बहुनायकता ब्रजलीलायामेवेति सूचितं यथा श्रीमत्सुधानिधौ—

अकस्मात्कस्याश्चिन्नववसनमाकर्षति परा

मुरत्या धम्मिल्ले स्पृशति कुरुतेऽन्यां करधृतिम् ॥

पतन्वित्यं राधापदकमलमूले ब्रजपुरे

तदित्यं वीथीषु भ्रमति स महालम्पटमणिः ॥

अपिच—

एकस्या रतिचोर एव चकितं चान्यास्तनान्ते करं

कुर्व्यात्कर्षति वेणुनान्यसुदृशो धम्मिल्लमल्लीस्रजम् ॥

धत्तेऽन्या भुजवल्लिपुल्लकितां सङ्केतयत्यन्यया

राधायाः पदयोर्लुडलमं जाने महालम्पटम् ॥

तदेवमत्र तदाचरणं श्रीराधायामेकतानताप्रदर्शनेनोत्कर्षलाभायेति दर्शितं किं कुर्वन् रतिपतिम् उत्तमभयन् काममुद्दीपयन्नित्यर्थः । कान्तभाववतीपक्षे पक्षान्तरे रतेश्चेतोरञ्जकतयाऽशुद्धप्रतिः पतिः परमप्रेमाणमित्यर्थः । तदुक्तमलङ्कारकौस्तुभे चित्तद्रवस्थायीभावः प्रेमाख्यः प्रथमो रस इति चित्तद्रवस्थायीभाव इत्यर्थः । उत्तमभयन् वर्द्धयन्नित्यर्थः । अथवा शुद्धप्रेमविलासे श्रीमति महारासे सर्वासामैकमत्याय कामं उत् उच्चैरतिशयेन स्तम्भयन् निरस्यन्नित्यर्थः । नायिकानायकविलाससाधारण्येन प्रवृत्तमपि कामं निरस्यन् पारिशेष्यात्प्रेमैव रमयाञ्चकारेत्यन्वयः । रमणीमिदं परस्परमलक्षितमेव ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

विहारमेवाह । बाहुप्रसारेति । बाहुप्रसारादिभिर्निमित्तभूतैः ब्रजसुन्दरीणां रतिपतिमुत्तमभयन् उद्दीपयन् रमयाञ्चकारेत्यन्वयः तत्र ब्रजसुन्दरीणामेव रतिपतिमुत्तमभयन्नित्युक्त्वा भगवतो रतिरणसंमर्देऽपि तदनाक्रान्तत्वं दर्शितं तत्र बाहुप्रसारस्तु तत्परिरम्भतत्तदङ्गस्पर्शेन च तासां स्वीकरणाय कुसुमशरासनवस्ताकुलिपञ्चसु मनः शरयुतभुजधनुर्द्वयप्रदर्शनाय वा कामद्वन्द्वसङ्गामे बहुयुद्धप्रागल्भ्यसूचनाय वा तासां गौरीणामुरसि कुचशम्भुदर्शनेन तद्भूषणपञ्चफणमणिधरश्यामपीवराक्षिभुजभुजगोत्साहाङ्गाकरालभनं पाणिस्पर्शेन तच्च लताकुञ्जैर्दिमण्डपे पाणिग्रहणविधिप्रदर्शनाय स्तनलम्भनं तु पाणिग्रहणकर्मणि नखाग्रपातरोचनलिपिसंस्कृतमङ्गलकलककुम्भकुचयोः नखमणिदीपान्वितकरकमलधारणेन मङ्गलकलशोद्धवनाय नर्मादीनां च तत्रोचितमन्त्रभाषणदातृपयोगः सस्नेहालकस्पर्शस्तु अलकेषु तत्रोचितमेहापणरीतसूचनाय परिरम्भोक्तीवीस्पर्शरमणादिना तदनन्तरशौभाग्यराज्युचितचेष्टासूचनं यद्वा स्मरसमरे मलयुद्धे प्रथमं करग्रहणवत्करालभनम् इषुवृष्टिवद्भूयुगधनुःस्फूर्जनेनापाङ्गाक्षयवाणवर्षोऽवलोकः अलकस्पर्शश्च तन्नागपाशस्य स्वहस्तगतकरणं परिरम्भो बाहुयुद्धम् ऊरुनीवीस्तनलभनं च तद्गुणप्राकारप्रावरणोपवनोद्युक्ताणां वर्षाकारः नर्माक्तिः सिंहवादः नखाग्रपातः तदीयदुर्गचित्यप्रासादादौ स्वीयः कनकपत्रे मणिलिखितौ रोचनीलिपिजयलेशः हसितं सङ्ग्रामोत्साहकसुरकृता पुष्पवृष्टिः नूपुरादिभूषणरसः करोत्साहकजयवाद्यध्वनिः यद्वा कृष्णस्य भगवतो गोपीः परिरम्भो बाहुप्रसारेण कण्ठकरकुण्डलितालकोरस्पर्शो विष्णोः पद्मात्मलिङ्ग्य शङ्खपद्मचक्रगदाकरत्वद्योतकः स्तनलभनेन कञ्जकुब्जन्धवारणं तु हरेर्हरसेवकबन्धासहिष्णुतासूचकं नीवीस्पर्शेन तु काञ्चीसेवनपराया नीव्या मुक्तिप्रदानाय एवमुत्प्रेक्षा यथायथं मूढा पभिरुद्दीपनैरङ्गनाङ्गदुर्गेष्वनङ्गमुद्दीपयन् रमणेन स्वयञ्चकारेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

एवं सर्वप्रकारेण तासां जातपरस्परकेलित्वं सम्पाद्य सोपकरणरसविलासचित्रमाह । बाहुप्रसारेति । तत्राद्यविधालि

एवं भगवतः कृष्णालब्धमाना महात्मनः ।
आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि ॥ ४७ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगुढार्थदीपिका ।

भूतमादौ दर्शयति । दूरस्थितानामवयवविशेषास्त्रुप्रसारस्ततो
बलादपि परिरम्भ आश्लेषः ततः करादीनामालभनान्या-
लिङ्गानि तत्र करालभनं हस्तेन हस्तग्रहणम् एवं कचग्रहणार्थ-
मलकानां स्पर्शः बाहुनान्यार्थमूरुस्पर्शः पुष्टे रसेनीवीमोचनाय
तत्स्पर्शः रसोद्गमनार्थस्तने नखाग्रपाता तत्क्षतताडनादयः कामो-
द्दीपकनखक्षतादिभिस्तत्स्थाने स्थितस्य कामस्योद्दीप्याभि-
धानत्वं श्वेल्या प्रस्तोभनादि तत्पूर्वकान्येवावलोकनानि हसितानि
च तैः रसस्थापकैः ब्रजसुन्दरीणां रतिपतिं काममुद्दीपयन्
रमयाञ्चकार ताः रमयामास संयुक्तः कामो रतिपतिः विद्युक्-
स्त्वग्निरुपस्तत्रापि तासां सुखमेव प्रकटितवान् ननु
कामान्तेन विरतिमुत्पादितवानिति भावः । निवृत्तिपक्षे
अविवेकावस्थायां बाहुप्रसारदिभिर्जातो यो रतिपतिः काम-
स्तमुत्तममयस्तमनयन् ब्रजसुन्दरीणामुपनिषदः कर्मणि षष्ठी
रमयाञ्चकार अधिकारिचेतसि कामनिवृत्तिपूर्वकनिबोधितमख-
ण्डैकरसानन्दस्वरूपमात्मानं प्रकटितवानिति भावः ॥ ४६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रमणमेव वर्णयति । बाह्विति । बाहुप्रसारश्च परिरम्भश्च करा-
दीनामालम्भनं स्पर्शश्च नर्म परिहासश्च नखाग्रपातश्च तैः श्वेल्या
क्रीडया च अवलोकैश्च हसितैश्च ब्रजसुन्दरीणां रतिपतिं काममु-
त्तममयन्मुद्दीपयन् ता रमयामास ॥ ४६ ॥

भाषाटीका ।

अब विहारको प्रकार को कहें हैं सौ ऐसो है कि भुजोंको
फलाय वो अलिङ्ग न करवों गोपियों के हस्त केश जंघ
कौंधनी स्तन इनको स्पर्श करनो परिहास करनो नखों को
मारनो क्रीडा करनो मीठी चिन्तवन ते देखनो हसनो या
प्रकार ते ब्रजनारीन के कंदर्प को जगावत रमण करावत
भये ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

महात्मनो विमुक्तचित्तात् ॥ ४७ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्साषिणी ।

अधुना प्रेमविशेषोद्रेकेणाग्रे क्रीडाविशेषार्थं विप्रलम्भरूपरसाव-
शेवं वक्तुमारभते । एवमिति । उक्तवैदग्ध्यविशेषप्रकटनप्रकारेण
महात्मनः आत्मारामादाय लब्धो मानः समानः चित्तसमुत्ति-
कृष्णभावविशेषो वा याभिस्ताः तत्र हेतुः भगवत इति रस-

विशेषानुभावार्थं निजभगवत्तामाधुर्यप्रकटनादित्यर्थः । अत एव
कृष्णात् विचित्रमहारसान्वात परमचित्ताकर्षकाद्वा अतो मानिन्यः
सत्यः भुवि वर्तमानानां स्त्रीणां मध्ये आत्मानम् अभ्यधिकं परम्-
प्रेष्ठं ता मेनिरे यद्वा भुवि विहारभूमाविति सर्वासां सामान्यमेवा-
भिप्रेतं तथापि स्त्रीणां तासामेव गोपीनां मध्ये प्रत्येकमात्मानमभ्याध-
कम्मेनिरे तेनैव तथा रमणात् अतो मानिन्योऽपि बभूवुरिति पृथक्
वाक्यं वा मदमानयोर्वक्ष्यमाणत्वात् वस्तुतस्तु परमविदग्धानां
तासां विदग्धवरप्रियसन्तोषार्थं रसस्वभावकृतं सेवाविलासरूप-
मेव तदुक्तम् ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अधुना न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते कषायिते हि
वस्त्रादौ भूयान् रागोऽभिवर्द्धत इति भरतन्यायात्प्रेमविशेषोद्रेकादग्रे
क्रीडाविशेषवर्णनार्थं विप्रलम्भरूपरसविशेषं वक्तुमारभते ।
एवमिति । महात्मनो दिव्यातिदिव्यसर्वनायकवृन्देभ्यः परमात्
तत्र हेतुः भगवतः स्वयं भगवत इत्यर्थः । कृष्णात्तथैव प्रसिद्धा-
त्तसादित्यर्थः । एवं पूर्वोक्ततत्प्रेमवशताप्रकारेण लब्धो मानः
समानः सौभाग्यं याभिस्तथाभूता भूत्वा मानिन्यो लब्धप्रणय-
मानाः सत्यो भुवि अन्यत्र चात्र च याः स्त्रियस्तासां सर्वासां
मध्ये प्रत्येकमात्मानमभ्याधिकं मेनिरे तं प्रति मानिन्यो बभूवुः
स्त्रियः प्रातिगर्विताचित्ता बभूवुरित्यर्थः । तत्र मानः—

दम्पत्योर्भाव एकत्र सतोरण्यनुरक्तयोः ।

स्वामीष्टान्नेष्वर्षाक्षादिनिरोधी मान उच्यते ॥

अहोस्व गतिः प्रेम्णाः स्वभावकुटिला भवेत् ।

अतो हेतोरहेतोश्च यूनामन उदञ्चतीति ॥

रसशास्त्रानुसारात् गर्वश्च अन्यत्रत्यानाम तादृशनायकालाभात्
अत्रत्यानां तल्लामेऽपि स्वसदृशसौभाग्यलाभामननात् यथोक्तं ।

सौभाग्यरूपतारुण्यगुणसर्वोत्तमाश्रयः ।

इष्टलाभादिना चान्यहेलनं गर्वं ईर्येत इति ॥

एवम्—

सञ्चारयन्ति ये भावं तेन सञ्चारिणो मताः ।

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति स्थायिन्यम्बुनिधाविषोति ॥

रसतन्त्रात् गर्वोऽपि तादृशतत्प्रेमविशेषस्य स्थायिनः सञ्चारिमा-
वत्वात्तन्मय एव ज्ञेयः अस्य हि रससैवमेव स्थितिरुत्कर्ष-
श्चेति ॥ ४७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं महात्मनः असकचित्ताद्भगवतो हेतोरलब्धो मानो गर्वो
याभिस्तथा निन्यो गोप्य आत्मानं भुवि स्त्रीणां मध्येऽभ्यधिकं सर्वा-
त्प्रेष्ठं मेनिरे ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतार्थकृतपदरत्नावली ।

भुवि स्त्रीणां मध्ये स्वात्माधिक्येनाभ्यधिकं मेनिरे ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

महात्मनः दिव्यातिदिव्यसर्वनायकेभ्यः परमश्रेष्ठ्यात् । मानिन्यः सत्यो भुवि अन्यत्र च या स्त्रियस्तातां मध्ये आत्मानमभ्यधिकं मेनिरे । तस्मिन् प्रणयमानवत्यो बभूवुः स्त्रीषु च गर्वं धृतवत्य इत्यर्थः । अन्यत्रत्यानां तादृशकान्तालाभात् तत्रत्यानाञ्च तादृशसौभाग्यलाभासननादिति भावः ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इयं तु लीलातिरहस्या वर्णनीया न भवति तथापि शुक्रदेवेन संक्षेपादुक्तवोपसंक्षिप्यते स्म । एवमिति । एवं प्रकारिकया बहुविधया लीलयेति वाग्विषयत्वाभावाद्गुणमयत्वेव शब्दार्थः कृष्णाद्भगवतो लब्धमाना लब्धपूजाः महात्मनो महच्छब्दस्य बहुमानप्रदत्वात् मानिन्यः सम्मानवत्यः तदुत्तमानवत्त्वात् स्त्रीणां मभ्यधिकं मेनिरे कृतार्था वयमित्येवं मेनिरे ॥ ४७ ॥

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं संयोगशृङ्गारमुपपाद्य विप्रयोगमुपपादयितुं तासां मानमाह । एवमिति । पूर्वोक्तप्रकारेण भगवतः सर्वरसदामसमर्थात् कृष्णात् सदानन्दात् फलरूपात् लब्धकामाः प्राप्तमनोरथाः सत्यः आत्मानमेव पूर्णं मेनिरे ननु भगवन्तं पूर्णं तेन वा स्वपूर्णातां ननु भगवानेव कथं कृतवान् न्यूना एव कथं न संरक्षितास्तब्राह् । महात्मन इति । भगवान्महानेवात्मा नह्यगाधे जले प्रविष्टः अमग्नो भवति घटो वा अपूर्णो भवति किञ्च आत्मानं स्त्रीणां मध्ये अभ्यधिकं मेनिरे भुवि चाभ्यधिकं भुवि स्त्रीणां मध्ये वा अत एव मानिन्यो जाताः नह्यस्मत्सुदृशोऽन्याः सन्ति अतो स्मान् यद्वि प्रार्थयिष्यति तदा रसं दास्याम इति मानयुक्ता जाताः भगवत्कर्मास्तासु समागताः तथा सति यथा प्रार्थनया पूर्वं भगवान् वशे जाताः एवं वयमपि भविष्याम इति रसार्थमेवं भावः ननु स्त्रीषुरूपो भगवद्भावात् ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अधुना न विना विप्रलम्बेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते कषायिते हि वृक्षादौ भूयान् शनोऽभिवर्जत इति भरतन्यायाद्रसपुष्टयर्थं लीलाशक्तैवाधिभाषितं विप्रलम्बन्याजमाह । एवमिति । महात्मनः दिव्यातिदिव्यनायकवृन्देभ्यः श्रेष्ठ्यात् भगवत्तत्त्वापि कृष्णात् स्वयं रूपात् लब्धमानाः प्राप्तादसः श्रीकृष्णरमणप्राप्ता भुवि भूतल-

स्थानामेव स्त्रीणां मध्ये आत्मानं प्रत्येकमेव स्वमभ्यधिकं मेनिरे मानिन्यः प्रत्येकमहमेवातिसुभगेति माननान्मानिन्यः गर्ववत्यः ॥ ४७ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

इदानीं कामकलितमहाप्रेम्णोऽपि विरहानुबन्धित्वं दर्शयन् शुद्धभावस्य च तदनुकोवप्यविकृतत्वव्यापनाय तदाश्रयविषयभूतायाः स्वाधीनपतिकायाः श्रीराधिकायाः परमसौभाग्योत्कर्षास्वादनलोभाकृष्टचेताः शृङ्गारभावस्य विप्रलम्भपोष्यत्वावगमेन पर्यवसाययन् विप्रलम्भलीलामुपन्यस्यति । एवमिति । प्रागुक्तातिदेशोऽयं भगवतः स्वनिष्ठकामिनः भगं श्रीकाममहात्म्येत्यादिकोशात् लब्धो मानः सौभाग्याभिमानो याभिस्ताः पक्षे भगवतः निजभाग्यशेवधिपरमावधिरूपया श्रीराधया नित्ययुक्तादित्यर्थः । तदुक्तं श्रीहरिलीलामृताख्यतन्त्रे श्रीराधामुद्दिश्य—

एतस्य भाग्यरूपेयं परमानन्दविग्रहा ।

यन्नामस्मरणादेवि ! स्वपचोऽपि द्विजोत्तमः इति ॥

भगवत्पदे तन्त्रेणोभयार्थमिति श्रीमुनीन्द्राभिप्रायः उपक्रमोपसंहारादिभिर्ग्रन्थस्यास्य युगलोपासनापरत्वावगमादिति निर्णीतं भक्तिमञ्जूषायां कृष्णात्तदामन्दाकृष्टात् नित्यं तत्वेकपरवत् इत्यर्थः लब्धमानाः लम्बितसमानसौभाग्याः उपनतामितचेतःसम्भवाः निजप्राणेश्वरीसौभाग्योत्कर्षहर्षिता इत्यर्थः । महात्मनः परमोदायात् दिव्यातिदिव्यनायकवृन्देभ्यः परमात् पक्षे महाशयात् अतन्तकोटिलक्ष्मीविजित्वरगोपसुन्दरीगणप्रेमविषयोऽपि निजप्राणप्रियाप्रीत्याश्रयो यस्तस्मादित्यर्थः । तासां लक्ष्मीविजित्वरत्वं वराहसन्त्रे यत्कलाकोटिकोट्यंशा लक्ष्याद्यास्त्रिगुणात्मिका इति अत एव श्रीगोपाबचम्पुमनु—

लक्ष्मीरभितः स्त्रीतमा गोप्यो लक्ष्मीतमाः प्रथिताः ।

राधागोपीतमाचेतस्याः का वा समा वामेति ॥

आत्मानं दाम्पत्येनानुरक्तानां स्त्रीणां कामुकीमित्यर्थः त्वमुक्तं भक्तिभावप्रदीपे—

पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि सम्भोगं प्रति या स्पृहा ।

स एव कामजो भावः कदापि न तदर्थक इति ॥

अत एव मानिन्यः प्रतिस्वमभिमानवत्य इत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि निष्ठमेदं तथाहि प्रथमे पक्षे लब्धप्रणयमानाः तं प्रति मानवत्यो बभूवुः स्त्रियः प्रति गर्वितचित्ता बभूवुरित्यर्थः । तत्र सामादम्पन्योर्भाव एकस्मिन् सतोरप्यनुरक्तयोः । स्वामीश्वरेश्वरीक्षादिनिरोधी मान उच्यते ॥ सच्च हेत्वहेतुजत्वेनानेकविधः ॥

तदुक्तम्—

अहोर्वि गतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिला भवेत् ।

अतो हेतोरहेतोश्च धूनोर्मान उदञ्चतीति ॥

विस्तृतमाकरे गर्वश्चा न्यत्रत्यानां तादृशनायकालाभात्तत्रत्यानां च तल्लामेऽपि स्वसदृशसौभाग्यलाभासननात् यथोक्तम्—

सौभाग्यरूपताकण्यगुणसर्वोत्तमाश्रयैः ।

इष्टलाभादभा चान्यहेतुनं गर्वं ईर्ष्यत इति ।

उभयोरपि सञ्चारित्वाद्रसपोषकत्वे न विरोधः पक्षान्तरे

तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ।

प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीडावर्णनं नामै-

कोनार्त्रिशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

केनचित्कृतां विशुद्धरसदीपिका

भुवि विद्यमानानां स्त्रीणां प्रकटलीलापरिकराणां मध्ये अधिकं प्रकटाप्रकटौभयानुगतमात्मानं मेनिर इत्यर्थः शेषं पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

एवं लब्धमानानां भगवद्रतत्वेनासम्भावितमानानामपि मानस्य भगवद्विच्छेदकत्वोपदेशायैव यन्मानवदाचरणं तदाह । एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण भगवतः निरतिशयस्यतः सिद्धवद्देश्वर्यसम्पन्नात् कृष्णात् सत्यानन्दस्वरूपात्स्वरतानां सर्वदोषकर्षणात् महात्मनो विभोः कान्ताधीनरमणासम्भवेनैव रमणस्यानुग्रहमात्रत्वेन मानायोग्यतां भगवद्रतानां तदनुग्रहलब्धमानानां नितरां मानदोषासम्भवं सूचयित्वा केवलमुपदेशार्थमेव मानानुकारमाह । आत्मानमिति । ता मानिन्य आत्मानं स्त्रीणां मध्ये ऽभ्यधिकं मेनिरे इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

एवं सौभोगश्चकारमुपपाद्य न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागोऽभिवर्धत इति भरतेनोक्तत्वात् तत्पुष्ट्यर्थं विप्रयोगमुपपादयितुं पीठिकां रचयति । एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण भगवतः सर्वदानसामर्थ्यात् सदानन्दस्वरूपात् कृष्णात्परिपूर्णत्वेन न्यूनतामतिरहितत्वात् महात्मनः लब्धो मान आदरो यामिस्ताः सत्य अमानिन्यः सास्त्रतः मानवत्यो बभूवुः भुवि स्त्रीणां सर्वासां मध्ये प्रत्येकं सर्वा एवात्मानमभिसर्वप्रकारेणाधिकं च मेनिरे स्त्रिय अतिगर्वितमानसाः बभूवुः “दृष्ट्योर्भाव एकत्र सतोरण्य-नुरक्तयोः । स्वाभीष्टाश्लेषवीक्षादिविशोधी मान उच्यते । अहेरिव नतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिला ततः । सनिमित्तोऽनिमित्तो वा यूनोर्मान उदञ्चति तथा चास्मत्समा न सन्त्यन्या अतोऽस्मान् यदि प्रार्थयिष्यति तदा रसे दास्यामस्तथा सविनयास्मत्प्रार्थनया यथा भगवानस्मद्भक्तौ जातस्तथा तत्प्रार्थनया वयमपि भविष्यामः इति रसार्थमेवायं भावो न तु दोषरूपो भगवद्भाव-नया कृतत्वादिति भावः । निवृत्तिपक्षे इत्थं प्रत्यगभिन्नस्य परमात्मनः औपनिषदत्वं प्रतिपाद्य तामिहपि बुद्ध्यतयैव प्रतिपादनमुपक्रमते । एवमुक्तिप्रकारेण प्रतिपादिताद्भगवतो

[२७३]

निरङ्कुशैश्वर्यवतः कृष्णाच्छुद्धात्साधिदानन्दरूपान्महात्मनः प्रत्यगभिन्नात्परमात्मनो लब्धो मानः प्रामाण्यं याभिः ततश्च “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वैदः” इत्यादिश्रुत्या स्त्रीणां श्रुतीनां भुवि जन्मभूमौ परमात्मनि प्रामाण्यवत्यः सत्यः आत्मानमधिकं मेनिरे इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महात्मनः मानदातुः अमानिनः ॥ ४७ ॥

भाषा टीका ।

या प्रकार ते जितेंद्रिय श्रीकृष्ण भगवान् ते जब विन गोपिन को वडो मान प्राप्त भयो तब वे गोपी अपने मन में अभिमान कर के संसार में सब स्त्रियों ते अपने ही को अधिक मानत भई ॥ ४७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्सौभगमदं सौभाग्येन मदमस्वाधीनताम् मानं मयै केशवः कश्च ईशश्च तौ वशयतीति तथा सः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

तेन निजवैदग्धीभरेण यद्वा उक्तेन अहमेवानेन रमितेति रमणप्रकारेण यत् सौभगं सौभाग्यं तेन यद्वा तं स्वप्रीत्यर्थकमपि सौभगेन मदं वीक्ष्य तस्य प्रशमाय अन्यथा स्वाधीनत्वाभावेन निजप्रेष्ठरासविलासासिद्धिः मानं च वीक्ष्य प्रसादाय मानरूपकेलिना सन्तोषात् प्रसादविशेषं कर्तुम् अन्तर्धानं विना रासाहंप्रेमविशेषासम्पत्तेरिति विवेचनीयं यद्वा मदमानयोः प्रशमाय प्रशमः किमर्थं तदाह । प्रसादायेति । रासेन रञ्जनविशेषाय यद्वा अन्तर्धानद्वारा न पारयेऽहं निरवद्येत्यादिना वक्ष्यमाणनिज-तदधीनतातिशयावधारणरूपाय यद्वा तस्मात् तत्सौभगं तेन

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतवृहत्तोषिणी ।

मदः मत्तता हर्षो वा तथा च विश्वः मदो रेतसि कस्तूर्या गर्वे हर्षमदानयोरिति तद्रूपं मानं मानसोल्लासविशेषं वीक्ष्य अत एव प्रकृष्टः शमः सुखं रासक्रीडात्मकं तस्मै प्रसादाय च अन्तर्धानेऽपि तदपरित्यागतद्भजनविशेषाद्यनुरञ्जनाभिव्यञ्जनाय तच्चाग्रे व्यक्तं भावि यद्वा प्रशमाय सुखाय यः प्रसादस्तस्मै अन्यत्समानम् एवं सर्वथानुरञ्जनविशेषार्थमेवान्तर्धानं नत्वात्मारामत्वादिनासुखया वेति ज्ञेयं विदग्धवयूर्यासु विदग्धशिरोमणे स्तथैव अत एवानेनाग्रे वक्ष्यते मया परोक्षं भजता तिरोहितमित्यादि तत्रैवेति साक्षात् कुत्राप्यगमनात् अकस्मादेवादर्शनाच्च तच्च तस्याशक्यं न स्यादित्याशयेन परमेश्वरत्वमाह । केशव इति ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमत्सनातनगोखामिकृतवृहत्तोषिण्याम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तासां तादृशीनां तदिति तं सौभगमदं सौभाग्यहेतुकं गर्वं तथा च विश्वः मदो रेतसि कस्तूर्या गर्वे हर्षमदानयोरिति तं मानं च वीक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा तत्र गर्वपक्षे युक्त्यन्तरासाध्यं मत्वा मानपक्षे कृतैरप्यनुनयादेभिरसाध्यं दृष्टेत्यर्थः । गर्वप्रति प्रशमाय मानन्तु प्रति प्रसादाय प्रसादनाय तत्रैवान्तरर्थायत अन्तरदधात् धीम् अनादर इति हि दैवादिकः नत्वन्यत्र गच्छन् दृष्ट इत्यर्थः । अत्र वक्ष्यमाणानुसारेण श्रीराधयैव सहा-
न्तर्धानं ज्ञेयं तच्च तस्य तदिच्छायां जातायां योगमाययैव सम्पादितमिति यद्यपि सहेतुकस्यैव्यमानस्यैव शान्तये क्वचित् नायकोपेक्षापेक्ष्यते—

हेतुजोऽपि शमं याति यथायोजं प्रकल्पितैः ।

सामभेदक्रियादाननत्युपेक्षारसान्तरैः ॥

इत्युक्तेः निहेतुकस्य प्रणयमानस्य तु विनैव प्रतीकारेण यार्त्किचित्प्रतीकारेण वा तथापि तच्छान्त्यर्थमुपेक्ष्य परस्परगर्वमन्वन्धेन गाढतापत्तेः तत उभयभावशान्त्यर्थमेव सा प्रेमविषाकयोरपि तयोः शमनेच्छा च खेच्छामयलीलेच्छया युगपदेव सर्वा एव प्रति महारसदानमयरासेच्छया च तथा चायं विप्रलम्भः परमप्रेमार्थमेवोपयोक्ष्यतीति वक्ष्यते च नाहं तु सख्य इत्यादि अन्तर्धाने मूलं कारणं त्वैक्यैव तथा सह लीलायाः लालसैव अत्र केशव इति—

अश्वो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः ।

सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्मुनिसत्तमेति

भारतीयवाक्यात्परमदीप्तिमानित्यर्थः । ततश्च तदन्तर्धाने सर्वास्तु शोभासु विद्यमानास्वपि तत्र सहसैव शोभाराहित्यं व्यञ्जितमिति ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपक्षीये

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमद्दीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः किमत आह । तासां गीर्षाणां स चासौ सौभगेन सौन्दर्याभिमानेन यो मदस्तं मानं चित्तसमुन्नतिमस्वाधीनतामिति यावत् तं च वीक्ष्य केशवः ब्रह्मरुदयोरपि नियन्ता भगवान् प्रशमाय तासां मदमानयोः प्रशान्तये प्रसादायोत्तरोत्तराभिनिवेशपादनरूपानुग्रहाय च तत्रैव पुरालेनेऽन्तीहितवान् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्दीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सौभगमदं सौभाग्यनिमित्तं मदं मानमहङ्कारं मदहङ्कारयोः प्रशमाय नाशाय प्रसादायानुग्रहाय च प्रकर्षेण प्रसादजननाय च अन्तरधीयत तासां दृष्ट्या अदृश्योऽभवदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सौभगमदं सौभाग्यजनितगर्वं गर्वस्य प्रशमनाय मानस्य च प्रसादनाय मानप्रशमायेति नत्युपेक्षा रसान्तरैरिति रसशास्त्रोक्तत्वात् । अत्र प्रणयमानत्वेन उपेक्षाया अत्र योग्यतेति तत् कृतिगर्वसाहित्येन गरिष्ठत्वात् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथ अभिमानेन पूर्णाभिः पुनः क्रीडा सुरसा न भवति चेत् स प्रवणत्वं हि रसपोषकं तथा च "न बिना विप्रलम्भेन सम्मोगः परिपुष्यते इति" तत्रैवान्तर्धानलीलां चकारेत्याह । तासामित्यदि । तासां तं तथाविधं सौभगमदं तथाविधं मानं चित्तसमुन्नतिं वीक्ष्य प्रशमाय तयोरुपशमाय तत्रैवान्तरधीयत अन्तर्दधे कर्त्तरि कर्मप्रत्ययः यथा कर्मकर्ता तथा कर्त्तृकर्म च बोद्धव्यं यथा विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीरा इत्यादि तत्र एव तासामदृश्यो बभूवेत्यर्थः । प्रशमाय कीदृशाय प्रसादाय प्रसादरूपाय तयोः प्रशम एव प्रसादः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोखामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्भगवत्सुबोधनी ।

भगवांस्तु ऐक्येनैव रसं प्रयच्छन् बहिस्तिरोहितो जात इत्याह । तासामिति । मानः पूर्णता च न दोषाय स्त्रीषु भूमौ च यदाधिक्यज्ञानं स दोषो भवति तदनुच तत्परिहारार्थं तिरोहित इत्याह । तासां तत्प्रसिद्धं पूर्वोक्तं सर्वोत्तमत्वलक्षणं सौभाग्यमदं वीक्ष्य तस्य मदस्य प्रशमाय अन्तरधीयत ननु भगवद्रमणेन हि तासामेवं भावः अतः स्वकृत एवेति कथं तिरोधानं कृतवानित्याशङ्क्याह । वीक्ष्य मानं च प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयतेति मानापनोदनं कर्त्तव्यं मानस्त्वान्तरः अशक्तो हि बहिरपनोदनार्थं यत्नं करोति चकारा- त्वधर्मं च अतः प्रसादाय प्रथमतस्तासां पश्चात्स्वस्य च तत्रैव गोपिकासु युथप्रत्ये वा अन्तर्धानं प्रसवान् नन्वेतद्द्वयमपि न कर्त्तव्यमुपेक्षिताः कुतो नेति चेत्तत्राह । केशव इति । यथा रजोगुणं ब्रह्मणो निवार्य तस्मै मुक्तिं दत्तवान् यथा वा शिवस्य तमोगुणं निवार्य एवमेतासामपि मदं मानं च निवार्य मुक्तिं दातुं तथा कृतवानित्यर्थः । कायिकतिरोभावोऽयं प्रथमाधिकारित्वाद्गो- पीनाम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भगवत्सुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मज-

श्रीमद्भगवद्गीताविरचितायां दशमस्कन्धे

षड्विंशाध्यायविवरणम् ॥ २६ ॥

(अन्य मते एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥)

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्षदर्शिनी ।

ततश्च सर्वासु भगवतः साधारण्येनैव रमणात् या सर्वमुत्थतमा वृषभानुकुमारी सा सहस्रोदभवदीर्घाकषायिताक्षी मानिनी बभूव ततो न्यूना अन्याः सौभाग्यगर्ववत्यो बभूवुरित्यद्भुते वैमत्ये सति भगवत्तैव यत्तत्र समाहितं तदाह । तासामिति । ताश्च सा चेत्ये- कशेषेण तासां ब्रजसुन्दरीणां तस्या वृषभानुकुमार्याश्चत्यर्थः क्रमेण तत् तं सौभाग्यमदं मानं च वीक्ष्य स चासौ सौभाग्यमदश्च तमिति समासो वा तं सौभाग्यमदमिति वा पाठः । प्रशमाय तासां सौभाग्यमदं प्रशमायितुं प्रसादाय तां मानवतीं प्रसादयितुं च केशवः को ब्रह्मा ईशश्च तावपि वयते प्रशास्तीति तस्य सौभ- नमदप्रशमने कः प्रयास इति भावः । केशान् धयते संस्करो- तीति केशप्रसाधनादिना तस्याः प्रसादनायां रसिकशेखरस्य तस्य चातुर्यमस्त्येवेति भावः । अन्तरधीयतेत्यार्षम अन्तरदधादि- त्यर्थः धीञ् अनादर इति दैवादिकस्य वा रूपम् अत्राग्रिमग्रन्थदृष्ट्या श्रीवृषभानुनन्दिनीं बलाद्गृहीत्वैवेति ज्ञेयं तत्रैव नत्वन्यत्र गच्छस्ता- भिर्यद् इत्यर्थः । तच्च तस्य तद्विच्छायां जातायां योगमायैव सम्पा- दितम् ॥ ४८ ॥

इति साराधर्षदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

ऊनत्रिंशोऽपि दशमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २६ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

आसामपि त्यागः कान्तभाववतीसमुदात्तत्वेनैव आभिर्गवे- षणमपि तथैवेति स्वरसः दिव्योन्मादादिकं तु रसोत्कर्षस्वभावा- देवेति हृदयम् ततश्च—

आत्मनः परिभोगाय योऽनुसंगो गुणादिषु ।

स एव कामजो भावः कदापि न तदर्थकः ॥

तथा—

यदापि कामिनः साक्षात्पश्यन्ति परमेश्वरम् ।

तथा ग्राम्येऽपि भावोऽत्र विरहाद्यनुबन्धन इति ॥

भक्तिभावप्रदीपोक्तानुसारेण श्रीभगवत्कृतज्ञत्वं परिहरन्- न्तर्द्धानलोलामाह । तासामिति । उभयत्र यथायोगं तत्पूर्वोक्तप्रकारं सौभाग्यमदं सौभाग्यहेतुकं गर्वं पक्षे सर्वनाम्नां बुद्धिस्थे शक्ति- रित्युक्तेस्तत् तस्या निजेश्वर्याः सौभाग्यहेतुकं हर्षं तथा मानं समानं चित्तसमुन्नतिमिति यावत् वीक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा तत्रैव तासामेव कामजन्यभावप्रतिबन्धसीमायामित्यर्थः । नहि भग- वानकृतज्ञो यतस्तादृशप्रेमवतीः परित्यज्यान्वत्र गच्छेत् किन्तु तासां कामभावस्वभावेन तिरोहितोऽयं श्रीराधासहितोऽप्यदृश्यो जात इति भावः । एवं च कामजभावाभासस्यापि प्रत्यूहनमूहितं पक्षे तत्रैव यस्मिन् क्षणे मानभ्रमो जातस्तस्मिन्नेव क्षणे इत्यर्थः ततश्चाधीरत्वं तेन च तत्प्रीतिनिघ्नत्वं च दर्शितं यतः केशव इति—

अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः ।

सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्मुनिसन्तमेति ॥

महाभारतीयनिर्वचनानुसारेण सहसान्तर्द्धाने सन्तमसमिव जातमिति दर्शितं यद्वा को ब्रह्मा ईशश्च तौ वाति ज्ञानप्रदत्वेन नियम्यत्वेन प्रेरयति सः “सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वश” इति श्रीद्वितीयोक्तेः ततश्च रजस्तमोऽधिष्ठात्रोस्तयोर्वशीकारि- त्वेन तत्कार्ययोर्मदभानयोर्वशीकारोऽप्यर्थसिद्ध इति दर्शितं तेन च तासंनुग्रह एव स्पष्टीकृत इत्याह । प्रशमाय प्रसादायेति । मदं मानयोरत्यर्थलभ्यं तत्प्रशमरूपाय प्रसादायेत्यर्थः । तदुक्तम् हेतुजोऽपि समं याति यथायोगं प्रकल्पितैः । सामभेदक्रियादाननत्युपेक्षारसान्तरैरिति ॥

अत्रापि शब्दाग्निहेतुकस्य प्रणयमानस्य विनैव प्रती- कारेण यत्किञ्चित्प्रतीकारेण वा शान्तिरिति स्थितावपि परस्परं गर्वसम्बन्धेन गाढतापत्या सुखमङ्गः स्यादिति तदनुग्रहायैवेत्यं लीलेति ज्ञेयम् अत एवोक्तं श्रीगोपालचम्पूमनु अन्तर्हितवज्रैव नान्तीहिवाजिति वक्ष्यते च स्वयं भगवता मया परोक्षं भजतां तिरोहितमिति वस्तुतस्तु प्रेयसीभावाक्रान्तचेतसां सचेतसामपि दूरतरं वरीवर्त्ति श्रीराधारमण इति व्यापनेन आत्मनश्च तस्या- मेवैकस्यां परमासक्तिद्योतनाय तासां च तस्यामेव सख्यतृणा- लिशयप्रदर्शनाय विरहलीलेयं श्रीभगवतानुशीयते स्तूयते च मुनीन्द्रादिभिः तस्यां च परमानुकूलस्य तस्य सोऽतिशयोऽतिश- येन रोचते तासपि तत्तद्भावाभिमानिनीष्वनुग्रह एवेति संक्षेपः ततश्चान्तर्द्धाने मूलं कारणं निभृतनिकुञ्जेषु श्रीराधाया वक्ष्यमा- माणक्रीडैवेति सिद्धं तदेकपरवत्त्वं तस्य तस्याश्च स्वाधीनपतिका- त्वमिति

इति श्रीभगवत् रासपञ्चाध्यायीव्याख्याने

विशुद्धरसदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मूलस्य एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

एवं मानदोषबोधाय तदनुकारं दर्शयित्वा भगवतोऽपि स्वप्रे-
मास्पदालये भक्तहृदये मानादिदोषासहिष्णोस्तदोषोपशमनाय
तिरोधानेन सेवमानस्य भक्तानुपेक्षामाह । तासामिति । तासामिति-
प्रेमवतीत्वेनासम्भावितमदानां तज्जनोपदेशानुशीलितं सौभग-
मदं मानं च वीक्ष्य केशवः-

कः प्रजापतिरुद्दिष्ट ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् ।

आवां तदङ्गसम्भूतौ तस्मात्केशवनाभवान् इति ॥

शिववचनात् ब्रह्मेश्वरधीशस्य दीनेष्वशक्तेषु रोषदोषासं-
भवात् कृपया तासां सौभगमदशमनाय तासु प्रसादायानुग्र-
हाय तत्रैव तास्वेवान्तरधीयत यद्वा तासां तत्सौभगमदं तस्याः
प्राणप्रियाया मानं च वीक्ष्य तासां तन्मदप्रशमाय तस्याः प्रसा-
दाय तत्रैव तत्सहैवान्तरधीयतेत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

श्रीश्रीशौ राधिकाकृष्णौ सखीः स्वीयान् गुरुन् द्विजान् ।

गिराण्डुर्णिदं विदो भक्तान् वन्दे विश्वं हरेर्वपुः ॥

इति श्री चन्द्रभागाख्य विष्णुसख्यापन्न श्रीरामनारायणविरचितायां ।

श्रीमद्भागवतमहापुराणदशमस्कन्धान्तर्गत

श्रीरासपञ्चाध्यायीव्याख्यायां भावभाव-
विभाविकायां प्रथमाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥ १ ॥

मूलेएकोनविंशः ॥ २९ ॥

श्रीधनपतिसूक्तितभागतगुढार्थदीपिका ।

ततो भगवान् यत्कृतवांस्तदाह । तासां स्वात्मानमभ्यधिकं
मन्यमानानां सौभगान्मानाज्जातमस्वाधीनतापादकं मानस्य
गाढावस्थारूपं येनादरणीयोऽपि तिरस्क्रियते तादृशं मदं तद्धे-
तुभूतमनुनयाद्यसाध्यं चित्तसमुन्नतिरूपं मानं च वीक्ष्य विशेष-
तस्तदुपगम्य मदस्य निवृत्त्यर्थं तासां प्रशमाय चित्तोन्नतिवार-
णाय मानशान्तये तासां प्रसादाय प्रसन्नतया खवश्यतापादनाय
केशवस्तत्रैवान्तरधीयत नृत्वन्यत्र गच्छन् कयाचिदपि दृष्टः
केशा अंशवो यस्य सन्तीति भारतीयव्युत्पत्त्या कृष्णकान्त्या
तासां शोभा चन्द्रकान्त्या नारायणस्येव या शोभासीत्तासां
तदन्तर्धाने निवृत्तेति व्यज्यते यद्वा कश्च ईशश्च तौ वश्यतीति
केशवस्तथा च ब्रह्मरुद्रयोरपि रजस्तमोपशमनेन वशीकरण-
समर्थस्य तासां मदमानानिरसने वशीकरणे किं चित्रमिति भावः
ननु मदमाननिरासायोपायान्तरं कुतो न रचितवानिति चे-
दसम्भवात् नहि प्रत्येकं प्रसादनं सम्भवति एकस्याः प्रथमं
प्रसादने सैवादौ किमिति प्रसादितेत्यपरस्या मानाधिक्यो-

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

द्भवात् तस्मात्सर्वाः प्रति रासरसं दातुं प्रेमवर्द्धनार्थं विप्रलम्भः
यद्वा सर्वासां मदमानयोः प्रशमाय प्रेयस्याः श्रीराधाभिधायाः
सख्याः प्रसादाय वक्ष्यामाणग्रन्थानुरोधेन तथा सहान्तरधार्यत
केशान् वपते संस्करोतीति केशवस्तथा च केशप्रसाधनादिव-
हुधोपायविधाने परमचतुर इति भावः । निवृत्तिपक्षे तासां श्रुतीनां
यः सौभगमदस्तं वीक्ष्य मानं स्वास्मिन्नन्यसाधारण्यं च वीक्ष्य दुराप-
त्वख्यापनाय मदस्य प्रशमाय "नावेदविन्मुते तं बृहन्तमिति श्रुत्या
श्रुतिरूपमानातिरिक्तमानागम्यत्वं ख्याप्यते तेन तासां प्रसादाय
तत्रैव तत्तदन्तःकरणवृत्तिष्वेवान्तरधीयत सर्वप्रत्ययसाक्षित्वेन
वावगन्तुं शक्यतां प्राप्त इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः यदि मन्यसे सुवदेति
दहमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं नो न वेदेति वेदं च अविज्ञातं
विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतां प्रतिबोधविदिमतमित्याद्याः अत्र
ब्रह्मणो दुर्वोधत्वं श्रुत्येकगम्यत्वं सर्वप्रत्ययसाक्षित्वेन वेद्यत्वं
च दर्शितम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यवाल्लगोपालतीर्थश्रीपाद

शिष्यदत्तचंशावतंसरामकुमारसुधनपतिमिश्र

सूक्तितयां भागतगुढार्थदीपिकायां

दशमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तासां तत्सौभगमदं स्वकीयसौन्दर्येण मदं स्वस्वामिविवेकवि-
प्लावकं मत्तत्त्वम् मानं गर्वं च वीक्ष्य केशवः कश्च ईशश्च तौ
ब्रह्मशिवौ नियम्यौ स्तोऽस्य स केशवः "केशाद्वः" इति च "सुजामि
तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः" इति तयोस्तान्नियम्य-
त्वोक्तेः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकोनविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २९ ॥

भाषा टीका ।

तदनंतर श्री केशव भगवान् उन गोपियों के वा सौभाग्य
तथा वा अभिमान को देख विन के मद के शांति के अर्थ
विन पै कृपा करवे के अर्थ उहां ही अंतरधान होगये
फिर नहीं दीखे ॥ ४८ ॥

इति श्री भागत दशमस्कन्ध उन्तीस में अध्याय
की भाषा टीका समाप्त ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ॥

—:—:—:—

श्रीशुक उवाच ॥

अन्तर्हिते भगवति सहसैव ब्रजाङ्गनाः ।

अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रिंशो विरहसंतप्तगोपीभिः कृष्णमार्गणम् ।

उन्मत्तवन्न नियतं भ्रमन्तीमिर्वने वने ॥

अचक्षाणा अपश्यन्त्यः ॥ १ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

तदन्तर्धानकथनेन श्रीवादरायणेऽप्यार्तिभरोदयात् कथाविच्छेदेन मध्ये अध्यायापातः श्रीयुक्तः शुक उवाचेति श्रीभगवदन्तर्धानेन तस्यापि शोकोदयाच्छुक्कवदव्यक्तमधुरोक्तेः एवमग्रेऽप्युक्तं क्षणात् स्वस्थः सन् विलपन्निवाह । अन्तरिति । सहसैवान्तर्हित इति । अन्तर्धानस्य प्रकाराद्यतर्कणात् अतर्किते तु सहसैव मरः अयं तापाधिक्येऽपि हेतुरुह्यः ब्रजस्याङ्गना इति तासां तदेकप्रियत्वेन विरहतापस्यौचित्यमाधिक्यं चाभिप्रेतं यूथपं मत्तगजेन्द्रं करिण्य इवेति रत्यां विदग्धो हि गज इत्यादिवचना-नुसारेण तदेकावलम्बनत्वेन वा तासां तद्विच्छेदात्तापाधिक्ये दृष्टान्तः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदन्तर्धानकथनेन श्रीवादरायणेऽप्यार्तिभरोदयात् कथाविच्छेदेनाध्यायापातः । तदेवं ज्ञातदुःखत्वेऽपि तासामेकां सर्वतः परमां यामादाय श्रीभगवानन्तर्हितः तस्याः सौभाग्यं क्षणादनुसन्धाय धैर्यमवलम्बमान आह । अन्तरिति । सहसैवान्तर्हित इति । अन्तर्धानस्य प्रकाराद्यतर्कणात् । अतर्किते तु सहसा इत्य-मरः अयं तापाधिक्ये हेतुरुह्यः । ब्रजस्याङ्गना इति तासां तदे-कप्रियत्वेन विरहतापस्यौचित्यमाधिक्यञ्चाभिप्रेतम् । यूथपं मत्त-गजेन्द्रं करिण्य इवेति तदेकालम्बनत्वेन तासां तद्विच्छेदात्ता-पाधिक्ये दृष्टान्तः ॥ १ ॥

श्रीसुदर्शनसूत्रिकृतशुकपक्षीयम् ।

अचक्षाणा अदर्शनेन प्रतिदिशमीक्षमाणाः ॥ १-२ ॥

[२७४]

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथान्तर्हितभगवद्दर्शनजतापतप्तानां भगवतो गत्यनुरागासितवि-
भ्रमेक्षितालापविहारविभ्रमापहतचित्तानामुन्मत्तायितानां च गोपीनां
तच्छेष्टानुकरणं तावच्चेतनाचेतनाविभागेन प्रश्नपूर्वकमन्वेषणप्रकारमुप-
लक्षणतस्त्वन्तरासत्त्वध्यवसायप्रकारं स्त्यन्तरस्यापि तद्वन्मदमानप्र-
शमनार्थमन्तर्धानं तथा सह पुनरन्वेषणप्रकारं चाह त्रिंशेन । अन्तर्हित
इति । भगवत्यन्तर्हिते सति तमवीक्षमाणाः यूथपमपश्यन्त्यः करिण्य
इव सहसाविमर्शेनैवान्वतप्यन् ॥ १ ॥

श्रीमाद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हररेव योगैश्वर्यमौत्पासिकं नान्यस्येति आपनभावेन गोप-
स्त्रीणां श्रीकृष्णे भक्त्यतिशयं कथयत्यास्मिन्तध्याये । तत्र गोपीनां
सन्तापादिप्रकारं प्रवक्ति शुकः । अन्तर्हित इति । यूथपं
गजेन्द्रम् ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतक्रमसन्दर्भः

॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तदनन्तरं यदभूत्तदाह । अन्तर्हिते इत्यादि । अचक्षाणा अप-
श्यन्त्यः सहसैव अतप्यन् सन्तापं चकुरुः ॥ १ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्नानन्दस्थापनार्थाय लीला भगवता कृता ।
सबाह्यो जनितः पुष्टो यथान्तर्निर्विशेषतुनः ॥
तदर्थं भगवांस्तासु लीलया सहितोऽविशत् ।
चत्वारोऽत्र निरूप्यार्थाः रसासक्तिहेतुः क्रियाः ॥
गर्वाभावश्च तत्रादौ निरूप्यन्ते क्रमात्प्रयः ।
उद्देशतो लक्षणतः फलतश्च यथायथम् ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

सप्तविंशे तिरोधानालीलान्वेषणतत्पराः ॥

रसमन्तर्गतं चक्रगोपिका इति रूप्यते ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवतस्तिरोभाव उक्तः ततस्तदनन्तरं प्रथमतः तासां रसासक्तचित्तानामापाततो महान्तापो जात इत्याह । अन्तर्हितं भगवतीति । भगवति अन्तः प्रविष्टे षड्गुणैश्वर्यसहिते यावदन्तरनुसंधानं न कृतवत्यः तावत्सहसैव अकस्मादतप्यन् अन्तर्विचाराभावे हेतुः । ब्रजाङ्गना इति । तापे हेतुः तमचक्षाणा इति तापः सहज एव स्थितः कामात्मा तद्दर्शनस्पर्शनादिभिः शान्तो भवति यदा पुनः पूर्वसिद्धं बहिर्दर्शनं न जातं तत्ताप उचित एव तासां स्पर्श एव मुख्य इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह । करिण्य इवेति । यूथपो महामत्तगजः रतिं गज एव जानातीति वात्स्यायनः रत्यां विमर्दे गज इति विवृतश्च सन्ति च सिंहाः तथात्र कालः अतः करिणीनां यूथपादर्शने महानेव क्लेशः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

त्रिंशे तु विरहान्मत्ताः कृष्णं पृष्ट्वा नगान् स्त्रियः ।

तल्लीलामनुचक्रुस्ताः सम्भुज्य स च तां जहौ ॥

अचक्षाणाः अपश्यन्त्यः ॥ १ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

एवं च प्रागेव तदन्तर्धानकथनेन श्रीवादरायणेरप्यार्तिभरौद्यात्कथाविच्छेदेनाध्यायापातः तदनन्तरं च सर्वतः परमां परमरमां ग्रामादायान्तर्हितस्तस्या निजस्वामिन्याः सौभाग्योत्कर्षानुसन्धानहर्षितस्तासां तासां चेष्टितादिभिस्तदेव दर्शयन् श्रीशुक इव लीलागावेन तावपि हर्षयन् श्रीशुक उवाच । अन्तरिति । सहसैवान्तर्हित इत्यन्वयः तत्प्रकाराद्यतर्कणात्सहसेति अयं तापाधिक्ये हेतुः यतो ब्रजाङ्गनाः तदेकजीवनादित्वेन प्रसिद्धाः ननु प्रीतेरन्योऽन्यनिष्ठत्वात्तस्य कथं न तापो जात इत्यत आह । भगवतीति । भगो भाग्यं तच्चास्य श्रीराधैव तद्वति नित्ययोगे मनुष्यतत्सहित इत्यर्थः । तस्य तापाभावे हेतुरयम् अन्तर्धानमप्यन्ततः सुखनिधानमेव प्रविष्यतीत्यर्थः । ननु कान्तभावास्तप्यन्तु नाम सख्यस्तु सुखमेवानुभवेयुरिति चेत्सत्यं किन्तु अचक्षाणाः अपश्यन्त्य इत्यर्थः निजप्राणेश्वर्याः सौभाग्योत्कर्षस्य परोक्षत्वात्तावपि सन्तापः सम्भवेदेवेति भावः । एवं च तदेकालम्बनत्वेन तासां तासां च तापाधिक्ये दृष्टान्तः । करिण्य इव यूथपमिति । तत्र पूर्वासां परमप्रेष्ठतमकान्तस्पर्शसालम्बेनान्यासां च यूथपतिक्रीडनादिदर्शनालम्बेनेति यथायथमूढां सज्जातीयैः कुलं यूथमिति कोशात्सजातीयत्वेन प्राणसखीत्वमेव श्लेषेण निर्दिष्टमिति दिक् ॥ १ ॥

श्रीसमनारायणकृतभावभावविभाविका ।

वन्दे नन्दब्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः ।

यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम् ॥

द्वितीये कृष्णचेतोभिर्विह्वलोन्मत्तबुद्धिभिः ।

वर्णितं प्रियचेष्टाभिर्वनेषु प्रियमार्गणम् ॥

प्रियान्तर्धाने तत्प्रेयसीनां खेदमाह भगवान् शुकः । अन्तर्हित इति । अत्र श्लेषेणान्तर्हिते भगवति अन्तर्हिते सति ब्रजाङ्गनास्तमचक्षाणा यूथपमचक्षाणाः करिण्य इव सहसैवातप्यन्त्यन्वयः तत्रान्तः स्वमनसि हितं स्नेहो यस्मिन् यद्धान्तर्मानसि स्वाविषयकं हितं यस्य यद्धान्तर्हृदयात् हितो विच्छेदकमदापहरणेन सर्वथोपकारकः तस्मिन्नन्तर्हिते भगवति अन्तर्हितेऽन्तर्धानज्ञते सति तत्र भगवति अन्तर्हिते इत्यत्रायं ध्वनिः नहि भगवतो विभुत्वेन कुत्रापि गम्पेनादर्शनं मयापरोक्ष भजता तिरोहितं मासुरितुं मार्हथ तत्प्रियं प्रिया इति वक्ष्यमाणभगवद्वचनाच्च किन्तु खेच्छया स्वभगव्यक्तस्य खेच्छयैव तिरोधानमिति तथा च तस्मिन्नन्तर्हिते तमचक्षाणाः सहसैवातप्यन् तस्मानन्दघनं विना बहिरन्तर्व्याप्ताविरहानलतप्तमनसः पूर्णचन्द्रमपि द्वादशरूपतां विहायैकतापन्नप्रलयार्कमिव किं शुकादीनि कुसुमानि दहनमिव सारुणवसनानि तस्मानि शुष्कस्वतनुव्याप्तदावज्वालवन्मन्यमानास्तप्ता अभूवन् युक्तं चैतत् एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः सर्वेषां चन्द्रादीनां यद्दानन्दमात्रयाल्हादकत्वं तदन्तर्धाने जीवनस्याप्यसम्भाव्यत्वात् किमु वाच्यं तापाधित्तस्य किञ्च “चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमुत प्राणस्य प्राणं मनसो ये मनो विदुरि” त्यादिश्रुतेः प्राणवियोगे एव जीवनाभावदर्शनात्किमु वाच्यं प्राणप्राणविरहे ॥ १ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

त्रिंशे विरहसन्तप्तचेतसां गोपयोषिताम् ।

तन्मयत्वमुखप्रश्नमुखलीला निरूप्यते ॥

अथ भगवदन्तर्धानानन्तरं जातां तासां दशां वर्णयिष्यन्नादा रसासक्तचित्तानां भगवत्सखीनामकस्मात्प्रेष्टादर्शनजन्यं महान्तं तापमाह । अन्तर्हित इति । भगवति पूर्णाखिलैश्वर्यसंपन्ने परमावधिभूते सहसैवाकस्मादेवान्तर्हितेऽदर्शनज्ञते सहसैव तं भगवन्तमचक्षाणा अपश्यन्त्यः सहसैवान्तरतप्यन्त निःसीमसन्तापवत्यो जाताः रङ्गः सहसा प्राप्तः सार्वभौमाश्रित्य सहसैवाचक्षाणो यथा सन्तप्यन्ते तद्वत् यतो ब्रजाङ्गनाः बालभावमारभ्य तस्मिन्नेवासक्तस्वान्ता इति भावः यद्वा अन्तर्हिते अन्तःकरण एव तासां प्रविष्टे सति बहिस्तं भगवन्तमचक्षाणाः बहिर्मुखत्वादन्तश्चाचक्षाणा अतप्यन् यतो ब्रजाङ्गनाः अन्तराविचारकुशला इत्यर्थः । न च तासां क्लामात्मत्वं स्थितं कामात्मनां दर्शनादिना शान्त्युपलम्भात् अतस्तासां परमप्रेमवतीनां दर्शनस्पर्शनादिकमेव मुख्यमिति द्योतयितुं दृष्टान्तमाह । करिण्यः हस्तिन्यः यूथप महामत्तगजमचक्षाणा यथा तप्यन्ति तद्वत् करिणीनां यथा गजदर्शनाद्यभावे

गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्मनोमालापविहारविभ्रमैः ।

आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता विवेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ॥२॥

श्रीधनपतिसंस्कृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

केशो भवति तथा नान्यालामित्यस्ता एव दृष्टान्तीकृताः निवृत्तिपक्षे अथ विज्ञानतामविज्ञातत्वे तदपेक्षया अन्तर्हिते भगवति सहस्रैव तं परमात्मानमचक्षाणां साक्षात्प्रातिपादयितुमशक्ताः स्वजन्मवृत्तिप्रतिफलितवैतन्येन विषयीकर्तुमशक्ताश्च ब्रजाङ्गानां श्रुतयः अतप्यन्त तस्मा बभूवुः ॥१॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विशे भगवियुक्तानां गोपिकानां चेष्टितं वर्णयति । अन्तर्हिते इति । अचक्षाणां अपश्यन्त्यः ॥ १ ॥

भाषा टीका

श्रीशुकदेवजी बोले श्रीभगवान् के अकस्मात् अन्तर्धान होते ही सब ब्रजाङ्गना विन के दर्शन के न होवे ते ऐसी ब्रजाकुल हो गई जैसे वन में हाथिके बिना उसकी हथिनी दुखी होवें हैं ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गत्या चानुरागस्मितभ्यां विभ्रमेक्षितानि सविलासनिरीक्षणानि तैश्च मनोरमा आलापाश्च विहाराः क्रीडाश्च विभ्रमा अन्ये च विलासास्तैश्च रमापतेर्गत्यादिभिरेतैराक्षिप्तान्याकृष्टानि चित्तानि यासां ता अतस्त्वस्मिन्नेवात्मा यासां तास्तस्य विविधाश्चेष्टा जगृहुस्तदनुकरणेनाक्रीडन् ॥ २ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

तापमेवाभिव्यज्यति । गत्येत्यादिना पद्याधिकाध्यायद्वयेन गत्येति कायिकी चेष्टा सर्वोपलक्ष्यते अनुरागेण स्मितविभ्रमेक्षितानि च तैः स्नातसी तेषामनुरागकृतत्वात् मनोरमैरालापादिभिः मनोरमालापेन वाचिकी मनोरमविभ्रमैस्त्रिविधैव तत्तत्समुचितत्वात् विहासो गोवर्द्धनोद्धरणदिलीला वेणुवादनादि वा विभ्रमः शृङ्गारचेष्टाः तथाचोक्तं चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मत इति येषां यथोक्तं चेष्टा तैः पूर्वाचरितैराक्षिप्तचित्ताः ततश्च तदात्मिकास्तन्मय्यः सत्यः तदात्मिकाश्च बभूवुरिति पृथग्वक्तव्यम् अनुकरणतन्मयत्वयोरपि वक्ष्यमाणत्वात् प्रकृष्टो मदो यासां ता इति पूर्वोक्तप्रकृष्टमानाभिप्रायेण यद्वा प्रमदो हर्षः आनन्दरूपा अपि परमात्ताः सत्य इति भावः । रमायाः लक्ष्याः पत्युरिति परमवैदग्धी तथा च गत्यादीनामुच्चमतापि सूचिता यद्वा रमा श्रीराधेति पूर्ववत् इति वक्ष्यमाणतत्साहित्यं सूचितं तास्ताः परमानिर्वचनीयाः इति तदनुकरणात्

शक्यत्वमुक्तं तथापि जगृहुः यद्वा पूर्वोक्ताः सर्वा विविधचेष्टा अयं च प्रेमविलासो नागरीणां स्वाभाविक एव अत एव प्रियानुकरणं लीलेति नाट्यशास्त्रे लीलेत्युच्यते यद्वा तास्ताः विवेष्टाः कृष्णस्य तास्ता लीलाः कर्त्र्यः प्रमदाः कर्मभूताः जगृहुः कथम्भूताः प्रमदाः तदात्मिकाः तच्चित्ताः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तापमेवाभिव्यज्यति । गत्येत्यादिना पद्याधिकाध्यायद्वयेन गतिः सामान्या अनुरागः स्वविषयकः कान्तयोग्यो भावः स्मितं विभ्रमेक्षितानि च तैः । विभ्रमोऽत्र मूषभृतीनां तत्तन्मधुरचेष्टाः विहारः शृङ्गारचेष्टा उत्तरो विभ्रमः शृङ्गारभावविशेषः । तथाचोक्तं चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मत इति । तत्रानुरागाच्चित्तवृत्त्यनवस्थाने मानसे गतिस्मितविभ्रमयुक्तेक्षितविहाराः कायिकाः । आलापो वाचिक इति द्वेयम् । एतदुपलक्षणत्वेनान्येऽपि भावा द्वेयाः । अत्र च गतेः सामान्यत्वेन पृथगुक्तिः । स्मितादिकयोरनुरागारम्भमात्रजायमानत्वेन तत्समुदितोक्तिः आलापविहारयोर्विभ्रम जन्मनैव जायमानत्वेन तत्समुदितेति । तैर्गत्यादिभिस्ताभिः समेताभिरित्यादिवर्णितैः पूर्वाचरितैराक्षिप्तचित्ताः ततश्च तदात्मिकास्तन्मय्यः सत्यः प्रमदास्तास्ता बाहुप्रसारेत्यादिभिः पूर्वोक्ताः सर्वा विविधा चेष्टा जगृहुः प्राप्ताः तत्र प्रमदाः योगिकार्यपुरष्कारेण जातित एव प्रकृष्टमदयुक्ताः किं पुनस्तत्प्रमदव्यस्ता इत्यर्थः । रमायाः सर्वरूपगुणमाधुर्यैश्वर्यसम्पदधिष्ठातृशक्तेः पत्युरध्यक्षस्य इति सर्वातिशायिता सूचिता । यद्वा । रमा श्रीराधा इति पूर्ववत् । इति वक्ष्यमाणतत्साहित्यं सूचितम् । तास्ताः बाहुप्रसारेत्यादिभिः पूर्वोक्ताः सर्वाः विविधचेष्टा जगृहुः प्राप्ताः ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गत्येति । रमापतेर्गत्या अनुरागस्मितभ्यां यानि विलासनिरीक्षणानि तैश्च मनोरमालापाश्च विहाराः क्रीडाश्च विभ्रमा अन्ये विलासाश्च तैराक्षिप्तान्याकृष्टानि चित्तानि यासां ता अत एव तदात्मिकाः तस्मिन्नेवात्मा चित्तं यासां तास्तज्ज्ञानप्रचुरा इत्यर्थः । अत एव भगवतस्तास्ता विविधाश्चेष्टा जगृहुस्तदनुचक्रुः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गत्या बालसिंहखेलनगमनेन अनुरागेण स्नेहेन उदितानि स्मितानि तैः राजितानि सम्पर्कगतानीक्षितानि निरीक्षणानि अनुरागस्मितराजितेक्षितानि तैः मनोरमौ आलापविहारौ तयोर्विभ्रमैः शृङ्गारैः आक्षिप्तचित्ताः आकृष्टमनसाः या या भगवता

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रचिता विशिष्टचेष्टास्ता जगद्गुः न्यरूपन तस्मिन् कृष्णे
आत्मा मनो यासां तास्तथा ग्रहणम् अनुकरणं यत्तदात्मिकाः
तदाकारमिता इति पाठार्थो सुष्ठुतामादधाते ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गत्येत्यादि प्रकरणम् । अत्र रमापतेः सर्वरूपगुणमाधुर्य-
श्वर्यसम्पदधिष्ठातृशक्तेः पत्युरधोक्षजस्येत्यर्थः । अथवा तास्ता
वाहुप्रसारेत्यादिभिः पूर्वोक्ताः तत्र तदात्मकत्वमभिव्यज्यति ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तददर्शनसमकालमेव सौभगमदो मानश्च शान्तः तत्प्रकार-
माह । गत्येत्यादिद्विभ्याम् । रमापतेः श्रीकृष्णस्य गत्यादिभिराक्षिप्त-
चित्ताः सत्यः प्रमदास्तास्ता विचेष्टा रमापतेरेव तास्ता लीला
जगद्गुह्येतासि दधुरित्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यदा पुनः स तापः अन्तःप्रवेष्टुमैच्छत् तावता भगवल्लीला
अन्तः प्रविष्टा तापं दूरीकृत्य स्वयमेवाविर्भूतेत्याह ।
गत्येति । ताः भगवदीयैः कायवाङ्मनोभिर्वशीकृताः तद्भाव-
मापन्नाः तास्ता एव भगवच्चेष्टा जगद्गुः प्रथमतः कायिकीमाह ।
गत्या कायचेष्टया वशीकृताः इन्द्रियसहितमनश्चेष्टया वशीकृता
जाता इत्याह । अनुरागेति अनुरागः स्नेहो मानसः तत्पूर्वकं स्मितं तस्य
विलासः स्निग्धतात्याजनार्थः अन्यथैवं सति ज्ञानमेवोदयं
प्राप्नुयात् अतः स्मितेन मन्दहासेन ईषद्विमोहिताः न बहिर्गताः
नास्तः स्थिताः किन्तु भगवति मध्ये स्फुरिते तद्गर्भेषु च समा-
गताः अनुरागस्मितेन सहितो यो विभ्रमो विलासः अलसव-
लितादिः तत्सहितानीक्षितानि सर्व एव कटाक्षाः वाचिकैरपि
विमोहमाह । मनोरमालापेति । मनोरमयतीति मनसि रमते इति
वा मनोरमः योऽयमालापः भगवतो गुह्यभाषणानि केवलवा-
क्यस्य चित्ताक्षेपकत्वं न भविष्यतीति प्रामाण्यावधारणं स्त्रीणां
प्रकारान्तरेण न भवतीति फलमेवादौ निरूपितं सुखार्थं हि
भगवद्वाक्यानि तदानीमेव च सुखमुत्पादयन्ति ते चालापाः
काचिद्व्यादिबोधका लीलोपयोगिन इत्याह । विहार इति । तत्रापि
विलासा अवान्तरभेदाः यथोक्तानेकं ग्राम्यादयः तैः पूर्वकृतैः तमः
सत्त्वरजोरूपैः त्रिविधमपि चित्तमाक्षिप्तमिति आक्षिप्तचित्ता जाता
अतः तापं न प्राप्तवत्य इति भावः । प्रमदा इति वाह्याभ्यन्तरा-
ननुसंधानहेतुभूतोऽत्युत्कर्षसभावोऽत्र मदपदेनोच्यते तेन प्रभु-
लीलाविष्करणमुचितमिति भावः । किञ्च प्रमदाः प्रकृष्टो मदो
यासां स्वभावत एव अन्यथा दास्यभावात् प्रच्युताः स्युस्तदा
केवलभगवतः लीला खानुपयोगिनी सांप्रतं च नानुभूतेति रमा-
पतेर्लक्ष्मीपतेः लक्ष्म्या सहविलासरूपां चेष्टां जगद्गुः एकस्या
अपि बहुयश्चेष्टा इति तास्ता इकाः नन्वीश्वरधर्मविष्करणं

दासीनां निषिद्धमिति चेत्तत्राह । तदात्मिका इति । भगवानेवा-
त्मनि यासां तथात्वेन स्फुरितः अतो भगवल्लीलाग्रहणं तापनि-
वारकत्वेनोद्देशत उक्तं विस्तरमग्रे वक्ष्यति क्रमहेतुं च
वक्ष्यामः ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

ततस्तमितस्ततः कुञ्जेष्वन्विष्यन्तीनां तमप्राप्तवतीनां प्रतीक्षण-
विवर्द्धमानविरहपीडया यः खलून्मादः सञ्चारो अभूत्तस्य प्रकट-
प्राकट्यप्रकारं वर्णयति । गत्येति द्विभ्याम् । रमापतेः सर्वसौन्दर्यस-
म्पत्तिस्वामिनः कृष्णस्य गत्या स्वाभाविकेन पादविन्यासेन
प्रथमं स्वान्तिकागमनम् आगत्य यानि अनुरागयुक्तानि स्मितानि
च विशिष्टो भ्रमो भ्रमणं तारकाया यत्र तथाभूतानीक्षितानि
च तैः ततश्च मनोरम आलापः अयि खलपद्मिनि ! अतिलुष्णा-
र्ताय मधुपाय स्वमकरन्दं दास्यसि न वा भो भ्रमर ! पद्मिन्याः
पतिः सूर्य एव ननु भ्रमरस्तत्कथं त्वां खं स्वीयं मधु पाययिष्यति
भोः पद्मिनि ! पद्मिनीनां भवतीनां स्वभाव एवायं यत्ताः
स्वपतिं सूर्यं स्वीयं मधु नैव पाययन्ति किन्तूपपतिं भ्रमरमेवेति
ततस्तदालापेनैव पराजितया विहसन्त्या तया सह अधरमधुपा-
नादिविहारः एवं वा आज्ञानामि मत्समीपस्थनीपतस्तत्वं गच्छन्ती
त्वां महादर्पकः सर्पोऽदशत् तद्विषं ते वक्षःखलपर्यन्तमु-
दसर्पत् तदपि त्वं कुलवधुत्वादेव मां तदुपशमं न पृच्छसि
तदहं दयालुत्वात् स्वयमेव त्वदान्तिकमेत्य तद्विषोपशमकं मन्त्रं
पठन् करतलाभ्यां त्वदङ्गं संघट्टयामि भो भो जाङ्गलिक ! न मां
सर्पोऽदशत् यां सर्पो दशति स्म तद्वात्रमेव करतलाभ्यां संघट्टय
भो कुलाङ्गने । त्वदीयगद्गदस्वरादेव विषज्वालाकुलत्वं तत्र शायते
इति ज्ञात्वापि यद्यहं त्वामुपेक्षे तदा मां स्त्रीवधो लज्जिष्यती-
त्यतस्त्वद्विषमुपशमयिष्याम्येवेत्युक्त्वा तस्या वक्षःस्थले तत्स्वरूप-
णादिकं चकार ततो विहारः सम्प्रयोगः ततो विभ्रमः
कामोन्मत्तता यदुक्तं “चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाशदिभ्रमो मतः,
इति तैर्विरहावस्थायामतिशयेन स्मृत्या रूढैराक्षितानि अरे किमिह
कुरुध्वे वहिर्भूय प्राणप्रेष्ठमन्वेष्टुं गच्छतेति तिरस्कृत्य देहतो
निःसारितानि स्वचित्तानि याभिस्ताः यतः प्रमदाः प्रकर्षेण भाष-
न्तीति ताः ततश्चान्मादं प्राप्य तदात्मिकास्तस्यैवात्मानो बुद्ध्यादयो
यासां ताः अतस्तास्तास्तदीया विविधाश्चेष्टा जगद्गुः बुद्धिपूर्वक-
ग्रहणादीननुचक्रुरित्यर्थः ॥ २ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

इदानीं संतापकार्यं दिव्योन्मादं दर्शयति । गत्येत्यादिविभिः
अहो कुत्र गतोऽस्माकं प्राणनाथ इति गमनस्येवानुसन्धानात्
गतिशब्दस्य प्राक्प्रयोगः एवमनुरागस्मितादिविषयि निमित्तमनु-
सन्धेयम् उन्मत्तेष्वपि मानसस्य तस्य स्त्रीकारात् तत्र गतिः
सामान्या तत एवास्याः पृथगुक्तिः स्मितादिकयोपनुसन्धानम-
मात्रजायमानत्वेन तत्समुदितोक्तिः आलापविहारयोर्विभ्रमजन्मनैव
जायमानत्वेन तत्समुदितोक्तिरिति तत्र चानुरागः स्वविषयकः

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

कान्तयोग्यो भावः स्मितं विभ्रमेक्षितानि च तैः तत्र विभ्रमः
चित्तवृत्त्यनवस्थितिः तथा विहारविभ्रमः शृङ्गारचेष्टानुकूला मधु-
रलीलेत्यर्थः—

“चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः”

तथा—शृङ्गारचेष्टाविहृति विभ्रमो मधुराकृतिः ॥

इत्युक्तेः ततश्च तैस्तैराक्षिप्तचित्ताः तत्र तत्रावेष्टेतेत्यर्थः ।
तत एव तास्ता विचेष्टाः बाहुप्रसारेत्यादिना प्रागुक्ता वा विवि-
धाश्चेष्टाः जगृहुः आत्मनि स्वीचक्रुः तथा तथाक्लीडन्नित्यर्थः
यतस्तदात्मिकाः तद्भावभावितान्तःकरणाः यतश्च प्रमदाः यौगि-
कार्यपुरस्कारेण जातित एव प्रकृष्टमदयुक्ताः किम्पुनस्तद्विरहेणै-
त्यर्थः । दिव्योन्मादस्य परमां भूमिमारूढा इति भावः । तत्रानु-
रागचित्तवृत्त्यनवस्थाने मानसे गतिस्मितविभ्रमेक्षितविहारोः
कायिकाः आलापो वाचिक इति विवेकः । रमापतेः आसक्त-
मस्येत्यर्थः । सहचरीपक्षे च रमते नितरामिति रमा श्रीराधा
आत्मना रमया रेमे इति ब्रह्मसंहतायां । ह तामुद्दिश्यैव तादृश-
प्रयोगात् साक्षान्नामानुक्तिश्चाऽऽदरविशेषादतिरहस्यत्वाद्रसरूप-
त्वाच्चेत्यादिनिर्णयितं भक्तिमञ्जूषायां नायं श्रियोऽङ्ग इत्यादिवक्ष्य-
माणानुसारेणात्यन्तनिकृष्टायाः प्रसिद्धरमाया रूपकं च प्रस्तुत-
योरुभयोरनपायिसम्बन्धद्योतनाय अनपायिनी भगवती श्रीः
साक्षादात्मनो हरेरिति श्रीद्वादशोक्तेः वस्तुतस्तु मुकुन्दादिप-
दानां श्रद्धिष्णु इव रमादिपदानां परमरमायां तस्यामेव मुख्यावृत्ति-
रिति सूचनाय “सर्वलक्ष्मीमयीसर्वकान्तिः सम्मोहिनी परे”ति
बृहद्भूतमीयोक्तेः तस्याः पतेः धवप्रियः पतिर्भर्तृति कोशात्
राधावल्लभस्येत्यर्थः । ततश्च दास्यत्यव्यवहारस्तस्यामेव समुचित
इति सूचितं तदुक्तमलङ्कारकौस्तुभे—

राधामाधवयोरैव शृङ्गारः धृतिगोचकः ।

वैदग्ध्यं यत्र पर्याप्तं कृतार्थश्च मनोभवः इति ॥

अत्र पार्थ एव धनुर्द्धर इति वदेवकारोऽन्ययोगं व्यवच्छि-
नन्ति ॥ २ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

नन्वेवं प्रलयसमग्रीसम्पत्तौ प्राणप्राणवियोगे च कथं तज्जी-
वनं संवृत्तं तत्राह । गत्यानुरागेति । गजराजराजहंसादिगतिं लज्ज-
यन्त्या गतिमनिच्छतामपि परमहंसानां रुचिं जनयन्त्या आस-
मन्तात्सर्वतः सर्वविधानुरागश्च तत्पूर्वकं स्मितं च विशेषेण
भ्रमयति देहगेहाद्यनुसन्धानादिभ्यः परावर्तयतीति तथाभूतं यदी-
क्षितं सापाङ्गनिरीक्षणं तैः तथा मनोरमाहृदयंगमा ये आलापा
मृदुचित्रगम्भीरार्थवाक्यविशेषा विहारा विशेषेण हारा मनोहराः
शृङ्गाररसोपयोगिविलासा विभ्रमाणे नृत्यावर्तनादीनि तैः करणै
रमापतेः रमायाः सर्वसौभाग्यसम्पत्सौन्दर्यादिश्रीयामाधिष्ठात्र्याः
सर्वमनोरमाया लक्ष्म्या अपि सर्वत्र दोषदृष्ट्या तस्यागेन स्वास्मि-
निःस्पृहत्वेऽपि गुणालयत्वेन वृतो यः पतिः तस्य तत्संवन्धिभि-
रैतैराक्षितानि आकृष्टानि चित्तानि यासां यद्वा रमापतेरिति
कर्तरि षष्ठी तथा च रमापतिना कर्त्रा एतैः करणैः प्रलयस-

न्निभार्तित्राणाय स्वस्मिन्नाकृष्टानि चित्तानि यासाम् अत एव
प्रकृष्टप्रेमोन्मादलक्षणां मदो यासामिति प्रमदाः तथा स एवा-
न्नि मनसि रक्षकत्वेन वर्तमानो यासां यद्वा तस्मिन्नेवात्मा
प्राणो यासां तथाभूतत्वे लिङ्गमाह । तास्ता इति । यतस्तथाभूता
अतस्तत्तद्गुणाकृष्टचित्तत्वेन प्रकृष्टमदविगतदेहाद्यनुसन्धानत्वेन
तदात्मकत्वेन च तदीयास्तास्ता विचेष्टाः जगृहुः यद्वा स्वीय-
गत्यादिभिर्मनोरमालापादिभिश्च रमापतेराकृष्टं चित्तं याभिरत
एवं रमापतेरपि प्रकृष्टो मद उन्मादो वाभ्य इति प्रमदा ननु
भगवत आत्मारामत्वात्कथं तामिराक्षिप्तचित्तत्वं तत्राह । तदानीका
इति । तासां तदात्मकत्वेन तदाक्षिप्तचित्तत्वेऽपि नात्मारामत्वक्षति-
र्ननु तथाभूतानां कथं तद्वियोगविरहवैकल्याद्युक्तिस्तत्राह ।
तास्ता इति । सर्वोद्धारकप्रेमप्रथोपदेशाय तास्ता विरहव्याकुल-
त्वतल्लीलानुकारादिविचेष्टा जगृहुरिति भावः ॥ २ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतगूढार्थदीपिका ।

तापानन्तरं जातां तासां दशमाह । गत्येति । रमापतेः प्रेष्टव्य
गत्या यत्स्वाभाविकेन नूपुरस्वनयुक्तेन पादन्यासेन अनुरागः
स्नेहस्तत्पूर्वकं स्मितं मन्दहसितं तत्सहितो विभ्रमो विलासः
तत्सहितानीक्षितानि कटाक्षास्तैः तथा मनो रमयति मनसि
रमते च य आलापः गुह्यं भाषणं वाचिकव्यापारः विहारः
शृङ्गारचेष्टाः “चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः” इत्युक्तलक्षणां
विभ्रमश्च तैराक्षिप्तान्याकृष्टानि चेत्तांसि यासां ताश्चा-
तस्तदात्मिकाः तन्मय्यः यतश्च प्रमदाः जात्येव प्रकृष्टमद-
युक्ताः रमापतेः विविधाश्चेष्टा जगृहुस्तदनुकरणैरक्लीडन्नित्यर्थः
अत्रानुरागचित्तवृत्त्यनवस्थाने मानसे आलापो वाचिकः गत्या-
दयः कायिका अन्यभावानामप्युपलक्षणमेतत् अत्राभिज्ञा-
पक्षे रमापतेर्लक्ष्मीपतेः श्रीविष्णोरन्तरेवाविर्भूतस्वरूपस्य
लक्ष्मीपतेः सह विलासरूपाः स्वात्मना च सहविलासरूपा याश्चेष्टा
स्तास्ताः जगृहुः ननु दासीनां तासां भगवल्लीलानुकरणमनु-
चितमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तं तदात्मिकाः स भगवानेवा-
विर्भूत आत्मनि यासां ता अन्तस्तापनिवृत्त्यर्थं तल्लीलाग्रहणं
न विरुध्यत इति भावः । किञ्च प्रमदास्तथा च प्रमदहेतुको
यथा दासीभावं विहाय कान्ताभावस्तथा प्रभुचेष्टानुकरण-
मपीति भावः । अनभिज्ञापक्षे रमापतेः सर्वसौन्दर्यसम्पत्तिस्वा-
मिनः मानिनीपक्षे गतश्चेष्टास्तु नाम कथमेव तदीया
स्ताश्चेष्टाः कर्तुं शक्ता इति वहिः प्रकटीकर्तुं तास्ताश्चेष्टा
जगृहुः यतस्तदापि प्रकृष्टो मदो यासां ताः यतश्च तदा-
त्मिकाः परस्परगतिगाढप्रेमवशादभेदाभिमानवत्यः अतस्तस्य
गत्यादिभिराक्षिप्तचित्ताः निवृत्तिपक्षे श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो
वाचो ह वाक् प्राणस्य प्राण इत्यादधुतयश्चेतनार्थाधिष्ठितै-
र्गत्यादिभिः परमात्मानं प्रत्याकृष्टचित्ताः यतः प्रकर्षेण मदः
परमात्मप्रतिपादने हर्षो यासां ताः रमापतेः सत्तास्फूर्तिलक्ष-
णशोभास्वामिनः चैतन्यस्यैव तास्ताः ममनाविरूपाश्चेष्टाः
जगृहुः स्वयं वाच्यवाचकयोरभेदात्तदात्मिकाः ॥ २ ॥

गतिस्मितप्रेक्षसुभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः ।

असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिका न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रमदा ब्रजाङ्गनाः कृष्णात्मिकाः स्मरपतेः गत्या अनुरागास्मिताभ्यां यानि विभ्रमेक्षितानि सविलासनिरीक्षितानि तैश्च मनो-
रमाः मनोहराः आलापाश्च विहाराः क्रीडाश्च विभ्रमाः अन्ये
च विलासास्त्वैव आक्षिप्तचित्ताः आकृष्टचित्ताः तस्य विविधा-
श्चेष्टा जगृहुरनुचक्रुः ॥ २ ॥

भाषा टीका

लक्ष्मीपति भगवान् की चाल रूपने पै अनुराग पूर्व
क मुसक्यान चितवन क्रीडा वडो मनोहर भाषण विहार
और अनेक विलास इन ते जिन के चित्त खिचगये ऐसी
जो ब्रजनारी तिन को मन श्रीकृष्णचंद्र में लग गयो तब
सब भगवान् की चेष्टा करत भई ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अपि च गतिस्मितेति प्रियस्य गत्यादिषु प्रतिरूढा आविष्टा
मूर्तयो यासां ताः अतः कृष्णस्येव विहारविभ्रमाः क्रीडावि-
लासा यासां ताः अहमेव कृष्ण इति परस्परं निवेदित-
वत्यः ॥ ३ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषणी ।

तत्र तदात्मिकत्वमभिव्यज्यति । गतीति । गत्यादिषु उक्तेषु आदि-
शब्दात् विहारविभ्रमौ उक्तानुवादत्वेन पूर्वोक्ततत्त्वद्विशेषणान्यत्र
नोक्तानि प्रतिरूढलीलाभिराविष्टा मूर्तय इन्द्रियादिसङ्घातात्मक
देहा यासां ताः इत्यन्तर्बहिस्तद्भावापत्तिरुक्ता तथा चोक्तं प्रहादेन
तद्भावाभावानुक्रुताशयाकृतिरिति अवलामसिद्ध इति स्वीचेष्टानुकरण-
मेव युक्तमिति ध्वनितं तथापि यद्वा लीलाविष्टता वा
तव हेतुः तदात्मिकाः तन्मय्यः सत्य इति तच्छब्देन श्रीकृष्ण-
स्तत्त्वादयो वा श्रीकृष्णोऽहमिति साक्षादनुक्तिः विरहवै-
वश्यात् तदात्मकत्वादेव वा तन्मयत्वं च प्रेमलीलाभरस्वभावेनैव
न त्वमेवभावनादिनेत्याशयेनाह । प्रियाः प्रियस्येति । कृष्णेति
परमाकर्षकत्वाभिप्रायेण अन्यैर्व्याख्यातं यद्वा अनु-
करणमेवात्रापि हेतुः तत्त्वत्वं पूर्वश्लोके तदात्मिका इति
अनुकरणसम्यक्ता बोधिता तामेव दर्शयति । गतीति । हे अवलाः
असौ तत्तद्विहारनामरोऽहमित्येतत् श्रीकृष्णवाक्यमिति
शेषः पूर्वब्रह्मादिना कदाचित्तेनक्तमस्तीत्यत एव त्वमेव
कुतो वाक्यं न समापितमित्यपेक्षायामाह । तदात्मिका इति
तन्मयत्वाः यद्वा अयमनुकरणसम्यक्ता बोधनार्थं पुनरपि
पूर्ववदेतुः अत एव कृष्णविहारविभ्रमः सुखनाल्लिङ्गनादिचेष्टा

विशेषो यासां यद्वा कृष्णस्येव विहारविभ्रमः विगतो हारो
यस्मात्तादृशो विभ्रमो विलासो यासां यद्वा कृष्णविहार इति
विभ्रमो भ्रान्तिर्याभ्यः न निश्चेतुं शक्यते कृष्ण एवायं
विहरति ता वा तमनुकुर्वन्तीत्यर्थः । वाक्यासमापने विरहविह्वलत्वेन
हेतुर्विभाति यद्वा असौ तत्तत्प्रकारैर्वहुशः श्रीकृष्णेन
रमिता या साहामित्यर्थः । तत्प्रकाशनं वैदग्ध्या विरहवि-
ह्वलतयैव वा तादृशनिवेदने हेतुः तस्मिन् अवान्ये मरणे
आत्मा चित्सं यासां ताः अत्यन्तदुःखेन सुमूर्षया तन्मयवेदय-
न्नित्यर्थः । अतः कृष्णविहारैर्विभ्रम उन्मादो यासां तद्विलास-
स्मरणेन परमविह्वला इत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

तत्र तदात्मिकत्वमभिव्यज्यति । मतीति । प्रियस्य गत्या
दिषु उक्तेषु आदिशब्दाद्विहारविभ्रमौ उक्तानुवादत्वेन पूर्वो-
क्ततत्त्वद्विशेषणानि नोक्तानि । तेषु प्रतिकृताः सदृशीभूता मूर्तयः
इन्द्रियादिसङ्घातात्मकदेहा यासां ताः इत्यन्तर्बहिस्तद्भावापत्ति-
रुक्ता । अवलाः स्त्रियः इति स्वीचेष्टानुकरणमेव युक्तमिति
ध्वनितम् । तथापि तु एव यत्र गुण्याकमुत्कण्ठा अहमे-
वासौ तत्तद्विहारनामर इति प्रत्येकं सर्वा मिथो न्यवेदयन्त ।
क्रीडस्यः सत्यः । कृष्णवाद्बहारे विभ्रमो विलासो यासां कृष्ण-
विहारस्य विभ्रमो भ्रान्तिर्याभ्यो वा तादृश्यः । तन्मयत्वञ्च
प्रेमलीलाभरस्वभावेनैव नतु अहंप्रहोपासनावेशेनेत्याशयेनाह ।
प्रियाः प्रियस्येति । प्रियास्तस्मिन् स्वाभाविकप्रेमवत्यः प्रियस्य
सस्मिन्नपि स्मर्यमाणतादृशप्रेमकस्येत्यर्थः । लीलास्यश्चानुभावो-
ऽयम् । प्रियानुकरणं लीलारस्यैवैशक्रियादिभिर्द्विषुः । तथाच
प्रयोगः । मुहुरवलोकितमण्डनलीला, मधुरिपुरहमिति भावना
शीला इति ॥ ३ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रतिरूढमूर्तयः असावहं कृष्णोऽहम् अनेन वक्ष्यमाणकारणस्य
प्रस्तावः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव प्रपञ्चयति । गतीति । तदात्मिकाः अत एव प्रियस्य कृष्णस्य
गत्यादिषु प्रतिरूढमूर्तयः भगवद्वक्तव्याद्युक्तार्षु चिकीर्षितेषु
सत्सु हृदयारूढास्तस्य मूर्तयो यासां ताः अतः कृष्णविहार इव
विभ्रमाः क्रीडा यासां तास्तस्य प्रिया अवला गोप्यः असावहं
कृष्णोऽहमिति मिथो निवेदितवत्यः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदेव विशिनष्टि । गतीति । प्रियस्य कृष्णस्य गत्यादिषु प्रतिरूढा अङ्कुरिता अङ्गीकृता मूर्तिर्यासां तास्तथा तत्र निविष्टं दर्शयति । असाविति । असौ कृष्णोऽहं वा नु इति विकल्पान्योऽन्य पृष्ठा वा तदात्मिकाः तद्वतचित्ताः प्रश्ने विकल्पे नु खिद्येति यादवः न्यवेदिषुः आत्मानमिति शेषः कृष्णविहारविभ्रमवत्त्वं विधृतम् ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गतीति ॥ गत्यादिषु प्रतिरूढाः सदृशीभूताः मूर्तय इन्द्रियादिसंघातात्मकदेहा यासां ताः ततश्च चिरात् प्राप्तावधानानां तासामवस्थां वर्णयति ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

कीदृश्यः तस्मिन्नेव आत्मा मनो यासां तास्तदात्मिका ननु तास्ता लीलास्तदात्मिकाः सत्यो जगदुचुकुः तथा सति गायन्त्य उच्चैरित्यादीन्यसङ्गतानि स्युः किन्त्वेषामन्ते लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचकुस्तदात्मिका इत्यादिकमेव तादात्म्यम् ॥ ३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

ततो भगवतः स्वरूपपरिग्रहो जात इत्याह । गतिस्मितेति । धर्माश्चेत् स्वस्मिन्नागताः तदैकत्रोभयधर्मा विरूढा इति भगवति स्वधर्माभारोपितवत्यः कायवाङ्मनसां दृष्टे चत्वारः प्रधानधर्माः तेषु सर्वेष्वेव प्रतिरूढा मूर्तिर्यासां भगवद्दर्मेषु स्वमूर्तिरारोपिता अन्यथा अन्योऽन्यधर्माभिनिवेशाभावे सम्यक्कविलासो न स्यात् तदाह । गतिः कायिकी स्मिते मानसं प्रेक्षणमैन्द्रियकं भाषणं वाचिकं तदादयो यावन्तो विभ्रमाः बन्धादयः रतिरूपा एव तेषु सर्वेष्वेव प्रियस्य सम्बन्धिषु स्वयं प्रियाः मोगावस्थामेव प्राप्ताः विपरीता जाताः रसाचिक्ये स्त्रियः पुरुषत्वमापद्यन्त इति वात्स्यायनः अत एव स्वयं प्रिया योग्याः प्रतिरूढा विपरीततया आरूढा मूर्तयः स्वरूपाणि यासामिति तत्र यासां भगवानल्पव्यवहितः पूर्वमासीद्याभिभगवत्प्रश्ने कृते अन्तर्हिताज्ञानाच्चत्रोत्तरवक्तव्यो भवन्ति असौ कृष्णः अहं कृष्ण इति अथवा योऽन्विष्यते सोऽसावहमिति अन्यासां प्रतीत्यर्थं नटः कपटवेषं कृत्वापि वदति क्रीडायां तथा न किन्तु स्वत एवेत्याह । अबला इति । अबलाः स्त्रियः भगवद्भूपाविष्कारे च बलरहिताः । स्पष्टवैलक्षण्यं च स्त्रीपुरुषयोः तथा कथने प्रसारकत्वमालस्याह । तदात्मिका इति । न केवलं धर्म्यापसिः किन्तु तद्वर्माणामपीत्याह । कृष्णविहारः कायवाङ्मनोव्यापारः विभ्रमाः तत्रत्या विलासाः सन्नाम ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

तस्यैवोन्मादस्य प्रौढत्वे सति तासामवस्थामाह । गतीति । प्रियस्य गत्यादिषु पूर्वोक्तेषु प्रतिरूढा मूर्तयो देहा यासां ताः आदौ प्रियस्य गतिस्मितादय आसां प्रत्येकं मूर्तौ चित्तेन्द्रियादिमय्यामारूढाः ततस्तेषु गतिस्मितादिषु आसां मूर्तिश्च प्रत्यारूढा इत्यर्थः । ततश्चोन्मादादेर्कीभावे सति असौ कृष्ण एवाहं किंवा अहमेव कृष्ण इति सावधारणां भावानां विहाय असावहं कृष्णोऽहमिति रसासादप्रौढिममर्थावस्थां प्राप्य तदात्मिकाः प्राप्तकृष्णतादात्म्याः नत्वहंप्रहोपासनावेशादेवेति श्रेयं प्रियाः प्रियस्येत्युक्तेः न्यवेदिषुः परस्परं निवेदितवत्यः ननु वयं ब्रजस्त्रिय इति मनामपि का अपि जानन्तिस्मेत्यर्थः । तत्र हेतुः कृष्णविहारैः स्मर्यमाणैर्विभ्रम उन्मादो यासां ताः ॥ ३ ॥

केन चितकृता विशुद्धरसदीपिका ।

तदेवं सहसान्तर्धानहेतुकां दिव्योन्मादस्यारोहभूमिकां केवलमानसचेष्टया वर्णयित्वा मानसवाचिकचेष्टया तदवरोहकम् दर्शयति । गतीति । प्रियस्य गत्यादिष्वारूढा आविष्टा मूर्तयस्तत्रायः पिण्डवदिन्द्रियावयवादिसङ्घातात्मका देहा यासामित्यन्तर्वहिसिदेकभावापसरूता अत एव कृष्णेति कृष्णस्येव विहारविभ्रमाः क्रीडाविलासा यासां ताः न्यवेदिषुः यत्र युसाकमुत्कण्ठा सोऽहमेव श्रीकृष्ण इति परस्परं सन्वेदितवत्यः स्थापितवत्य इत्यर्थः अयमेवोन्मादस्य पूर्वसादपकर्षः तर्हि तत्राहमेवासौ कृष्ण इत्यनुसन्धानं चेति तदात्मिकाः तन्मयाः सत्त्वं च प्रेमभरस्वभावादेव नत्वहंप्रहोपासनावदित्याह । प्रियाः प्रियस्येति । तस्मिन् स्वाभाविकप्रेमवत्यः स्वस्मिन्नापि स्मर्यमाणतादृशप्रेमकस्येत्यर्थः । अयं लीलानामनुभावः "प्रियानुकरणं लीला रम्यैवैषक्रियादिभिरित्युक्तेः यदाह श्रीजयदेवः-

मुदुरवलोकितमण्डनलीला ।

मधुरिपुरहमिति भावनशीलेति ॥

॥ ३ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तदात्मकत्वद्योतकचेष्टामाह । गतिस्मितेति । ता अबलाः तत्र स्त्रीत्वेन सामान्यत एवाबलात्वेऽपि विरहवैकल्येन विशेषतोऽप्यबलाः यद्वा बलशब्देनात्र बलहेतुः प्राणः अकाराभिधेये वासुदेवे एव प्राणो यासां यद्वा स्वतो निर्वलत्वेन अशब्दसंज्ञस्य हरेरेव बले तत्तच्छेष्टानिमित्तं यासु तथाभूता यतस्तदात्मिका अत एवात्मत्वेन निरतिशयप्रेमास्पदतया प्रियाः स्वात्मतयैव नित्यप्रियस्य तस्य या मदनमदोन्मत्ततया स्वलितमृदुपदन्यासा न्यासिनमपि स्वगतिविगतिकरी गतिः यच्च स्मरस्यापि विस्मितकरं तदीयस्मिन् यच्च प्रकटप्रज्ञानाङ्गेन नृसमर्पणेनापाङ्गीकरणापाङ्गनापाङ्गमनिष्काङ्गके कृष्ण गतिविगतगतीनां स्मितेन विस्मितानामपङ्गेनापाङ्गीकृतानामपि सङ्गीतानामुत्प्रियमवषणम् आदिशब्देन आलिङ्गनासकरविला-

गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता विचित्रयुरुन्मत्तकवद्वनादनम् ।

पप्रच्छुराकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥ ४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

सादयः तेषु प्रतिरूढमूर्तयः तत्र प्रतिरूढमय इति वक्तव्येऽपि मत्यावेशातिशयेन शरीरेऽपि तदभिधायकमवधार्य प्रतिरूढमूर्तय इत्युक्तं तथाचैवभूतनया कृष्णस्य चित्ताद्याकर्षकस्य विहारविभ्रमवद्विहारविभ्रमा यासां ताः असौ कृष्ण एवाहमिति परस्परं न्यवेदिषुर्निवेदयामासुः ॥ ३ ॥

श्रीधनपतिस्मरितभागवतगूढार्थदीपिका ।

तदात्मिका इत्युक्तं भगवत्स्वरूपपरग्रहमाह । गतीति । प्रियस्य गत्यादिषु प्रतिरूढा मूर्त्तियासां भगवद्धर्मान् स्वात्मन्येवाविशोध्यन्त्यः यतः प्रियास्तथापि मनसा प्रतिरूढमूर्त्तयो नतु नरवद्वेषादिकं धृतवत्योऽवलास्तादृशबलरहिताः अतस्तदावेशवशात्तासां तथात्वमित्याह । तदात्मिकाः ततः कृष्णविहारविभ्रमाः कृष्णस्येव विभ्रमाः क्रीडा विलासा यासां ताः अतो योऽर्चिष्यतेऽसावहमिति परस्परं निवेदितवन्त्यः नतु वयं ब्रजस्त्रिय इति मनागपि काश्चिदपि जानन्ति स्मेत्यर्थः कृष्णविहारैः स्मर्यमाणैर्विभ्रमः उन्मादो यासामिति वा लीलाख्यानुभावोऽयं समानमिदं पद्यमितरपक्षयोरपि निवृत्तिपक्षे गत्यादिषु देहेन्द्रियादिव्यापारेषु या प्रियाः स्तत्तदाकारवृत्तयस्ताः प्रियस्यात्मनः प्रतिरूढा आत्मन्यारूढा मूर्त्तयो यासां ताः अत एवास्य वासुदेवस्य विमोक्षिदात्मन एव बलं विषयप्रकाशनसामर्थ्यं यासां किञ्च तस्मिन् आरोपकृतत्वात्तदात्मिकास्तत्तत्सत्तातिरिक्तसत्ताविधुरा इति कृष्णस्य सदानन्दस्वरूपस्य परब्रह्मणः सत्तास्फूर्तिप्रदातृत्वादिलक्षणविहारे तद्वर्णनविभ्रमो यासां ताः श्रुतयः न्यवेदिषुः बोधयामासुः तथा असौ परमात्माहमेवेति न्यवेदिषुरित्यर्थः । तथाच श्रुतयः यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते यन्मनसा न मनुते येन हु मनो मतं यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति अहं ब्रह्मास्मि योऽसावादित्ये पुरुषः योऽसावहमित्याद्याः ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदेव वर्णयति । गतिस्मिन्नेति । तदात्मिकाः कृष्णार्पिताचिताः प्रियाः कृष्णप्रियाः प्रियस्य कृष्णस्य गत्यादिषु प्रतिरूढाः आविष्टा मूर्त्तयो यासां ताः अत एव कृष्णविहारा इव विभ्रमा विलासा यासां ताः तुशब्दोऽवधारणे अहमेव असौ कृष्ण इति मिथो न्यवेदिषुः निवेदितवन्त्यः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

भगवान् की चाल चिनकी हसन चिनके भाषण आदि लीला में गोपिन के मन औ देह सब रमगये तब वे ब्रज अबला श्रीकृष्ण

चन्द्र के विहार में विलास करनेवाली होगई उनके मन कृष्ण मय होगये तौ आपस में मैं कृष्ण हूं ऐसे एकते दूसरी कहने लगीं ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च गायन्त्य इति । वनाद्वनान्तरं गच्छन्त्यो विचित्रयुरुन्मत्तगयन् उन्मत्तस्य तुल्यत्वमाह । वनस्पतीन्पप्रच्छुः भूतेष्वन्तरं मध्ये सन्तं पुरुषं बहिश्च सन्तमिति ॥ ४ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

नचैव केवलमनुकरणं लीलाविष्टता वा किन्तु विरहविह्वलाः सत्य इतस्ततोऽन्वेषयन्त्यः पुरो दृश्यमानान् सर्वानेवापृच्छन्मित्याह । गायन्त्य इति । उच्चैर्गानं तं प्रति दूराभिजातिश्रावणार्थं किम्वा गीतप्रियस्य तस्य तेनाकर्षणार्थं किम्वा आर्तिभरस्वभावादेवमेवेति यद्यपि त्यागेन दुःखप्रदत्वेन च तद्वनादिकं न युज्यते तथापि अमुमेवेति तदानीमपि तदेकप्रियत्वं किम्वा तदेकगानशीलत्वमुक्तं संहताः अन्योऽन्यमिलिताः सत्यः सर्वत्र सम्यङ्मार्गणार्थं किम्वा सख्येनान्योऽन्यमार्थ्यपशमनार्थं किम्वा आर्तिविशेषस्वभावादेव वनस्पतीन् प्रति प्रश्ने हेतुः । उन्मत्तकवदिति । स्वार्थे तदाधिक्ये वा कन् तेन केशाद्यसंस्मरणं व्यज्यते तथान्वेषणे प्रश्ने च विचाराभावेनाभिनिवेशोऽपि निरस्तः अन्यथा वृक्षेषु प्रश्नानुपपत्तिः वनाद्वनमिति प्रतिवने अन्वेषणेनेतस्ततो बहुलपरिभ्रमणं तेनानेककालमन्वेषणमपि सूचितम् आकाशो यथा बहिरन्तर्व्याप्यास्ते तथाभूतेषु सर्वजीवेषु पुरुषं पुरुषरूपेणान्तरमन्तर्वहिश्च व्याप्य सन्तं यद्वा भूतेषु प्राप्तेषु कुजादिषु अन्तर्वहिश्च खनिकटे सन्तमप्युन्मादादेव वृक्षादीन् पप्रच्छुः यद्वा पुरुषं निजस्वामिनामिति तादृशप्रश्ने मार्गणे च हेतुः यद्वा अहो वत सर्वत्र सन्तमपि स्वयं तथा शायमानमपि विरहजं प्रमभरेण वृक्षानपि ताः पृष्टवन्त्य इति तादृशात्त्याह । आकाशेत्यादि । अर्थः स एव अहो शृणु प्रेमातिवैवश्यमहात्म्यमिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततश्च चिरात् प्राप्तावधानानां तासां पुनरुन्मादाख्यामवस्थां वर्णयति । गायन्त्य इति । गानमत्र शोकुले प्रसिद्धं पूतनावधानमयं तच्च विषजलाप्ययादित्यादि वक्ष्यमाणसीत्या स्वरक्षणाभिप्रायेण । उच्चैर्गानन्तु तं प्रति दूराभिजातिश्रावणार्थम् । किम्वा गीतप्रियस्य तस्य तेनाकर्षणार्थं किम्वा आर्तिभरस्वभावादेव अमुमेवेति । यद्यपि त्यागेन परमदुःखोऽसौ तथापि तमेवेत्यर्थः । गणयति गुणग्रामं भ्रामं भ्रमादपि नेहते इत्यादिवत् । संहता अन्योऽन्यमिलिताः सत्यः सर्वत्र सम्यङ्मार्गणार्थम् ।

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

किञ्चा सख्येनान्योऽन्यमात्युपशमनार्थम् । किञ्चासौविशेषस्व-
भावादेव । गानान्वेषणयोर्योगपद्यमिदं गायन्त्य एव भ्रमन्ति
मध्ये मध्ये तु पृच्छन्तीत्यर्थः । वनस्पतीन् प्रति प्रश्ने हेतुः । उन्म-
त्तकवदिति । स्वार्थं कन् । तेन केशाद्यसम्बरणं व्यज्यते
पुरुषं सर्वान्तर्यामिरूपमपि अत एवाकाशवद्भूतेषु अन्तरं बहिश्च
व्याप्य सन्तमपि पप्रच्छुः । निजप्रेमावलम्बनकेवलनरलीला-
रूपेणैव तस्य तत्प्रश्नाविषयत्वादिति भावः । यद्वा । अहो वत
तासामिदं सर्वं किमरण्यरुदितमेव जातं नेत्याह । आकाशेति ।
वक्ष्यते च स्वयम् । मया परोक्षं भजतेति । यद्वा । पुरुषं
स्वनायकं पप्रच्छुः । तच्च भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु आकाशवदन्तरं
बहिश्च सन्तं साक्षादिव सत्तया स्फुरन्तं पप्रच्छुः । तादृशज्ञा-
नस्फूर्तिश्च तासां प्रेमविवर्तविशेषादेव “वनलतास्तरव आत्मनि
विष्णु व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्या इतिवत् । तत्र बहिःस्फु-
रणं दूरतः अन्तःस्तु निकटात् । तत्र च सत्युन्मादेनैवानिन्द्रि-
यैर्वपि वनस्पतिजातेषु प्रश्नो योग्य इति भावः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपक्षीयम् ।

अन्तरं बहिः सन्तमन्तरं बहिश्च सन्तम् ॥ ४-८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च गायन्त्य इति । सङ्गताः समुदिताः सङ्गीभूता इति यावत्
अमुं कृष्णमेव गायन्त्यो वनाद्वनं गच्छन्त्यः उन्मत्तवद्विचिक्चुर-
मृगयन् वनस्पतीन् प्रति पप्रच्छुश्च कथंभूतमाकाशवद्भूतेषु
अकाशवदन्तरं बहिश्च व्याप्य सन्तं पुरुषं पुरुषाकारं पुरुषशब्दवाच्यं
वा परमपुरुषं वा एवम्भूतमपि प्राकृतमिव पप्रच्छुरित्यर्थः ।
वनस्पतीन् पप्रच्छुरित्यनेनोन्मत्ततुल्यत्वं दर्शितम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सङ्गताः मिलिताः आकाशवद्भूतेषु बहिरन्तरं सन्तं बाह्या-
भ्यन्तरदेशयोर्वर्तमानम् “अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः” इति श्रुतिः ॥ ४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गायन्त्य इति । गानं गोकुलप्रसिद्धं पूतनावधादिमयं गाना-
न्वेषणयोर्योगपद्यमिदं गायन्त्य एव भ्रमन्ति मध्ये मध्ये तु पृच्छन्ति
पुरुषं सर्वान्तर्यामिरूपमपि अत एवाकाशवद्भूतेष्वन्तरं बहिश्च
व्याप्य सन्तमपि पप्रच्छुः । तत्र हेतुः । अमुं तासु तु निज-
प्रेमालम्बनरूपेणैव स्फुरन्तमित्यर्थः । यद्वा । पुरुषं स्वनायकं
पप्रच्छुः । तच्च भूतेषु प्राणिषु आकाशवदन्तरं बहिश्च व्याप्य
सन्तं पप्रच्छुः । तस्य तत्र तत्र सत्तां पप्रच्छुरित्यर्थः ।
किञ्चित् प्रतिविम्बं पृच्छन्तं पृच्छन्तीतिवत् । तादृशज्ञानञ्च तासां
[२७६]

प्रेम्णा तत्र तत्र स्फूर्तिरेव “वनलतास्तरव आत्मनि विष्णु व्यञ्ज-
यन्त्य इव पुष्पफलाढ्या” इतिवत् ॥ ४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथ तास्ताश्चेष्टा हृदि कृत्वैव तस्थुरिति न अपितु तद्वा-
नपूर्वकं वनाद्वनं च विचारयामासुरित्याह । गायन्त्य उच्चै-
रित्यादि । उच्चैरिति कदाचिद्दूरे वा गतो वर्त्तत इत्याशङ्क्य उच्चै-
र्गानम् अमुं श्रिकृष्णं सहता एव मिलिता एव कदाचिदात्ममध्ये
कापि वियुज्येतेति उन्मत्तकवत् उन्मत्तिका इव अनुकम्पायां कन् न
केवलं विचिक्चुः पप्रच्छुश्च प्रच्छिद्विकर्मकः तत्रामुं श्रीकृष्णमिति
मुख्यं कर्म भूतेषु आकाशवत् अन्तरं अन्तरे बहिर्वाह्ये च सन्तं
पुरुषमात्मानमिति गौणं कर्म तत्र प्रष्टव्यान्तराभावात् तांल-
क्ष्यीकृत्यैव पप्रच्छुरित्यर्थः । भूतेषु सन्तमिति भूतं लक्ष्यीकृत्येत्याद्यान्ते
वनस्पतीनिति वनस्पतीन् प्रति इत्यर्थः । तेन गानं कर्म अमु-
मिति गौणं कर्म पुरुषमिति वनस्पतीनिति कर्मप्रवचनीयार्था द्विती-
या वनस्पतीन् प्राप्येति वार्थः द्वारामित्युक्ते पिधेर्हात्यादिक्रिया-
ध्याहारेणान्वयबोधात् ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तापलीला भगवता उद्देशतस्तासु सम्बन्धमुक्त्वा
प्रथमं तापानिवृत्त्यर्थमन्वेषणं कृतवत्य इत्याह । गुणानामिव
त्रयाणामेषामन्योऽन्योपमर्दनेन भगवादिच्छया विभागे इति न
परस्परकार्यप्रतिबन्धकता आपाततः अतो यदा प्रपञ्चसम्बेदनं
तदा पृष्टवत्य इत्याह । गायन्त्य इति । प्रथमतो मिश्रभावात् गायन्त्यो
जाताः शब्दो हि धूमवल्लोके बाह्याभ्यन्तरयोगतः विराजते
विनिर्गच्छन् तारतम्यं च गच्छति अतोऽत्र धर्मधर्माणामाधि-
क्यात् ज्ञानमुत्तमं यथा भगवतो गानात् स्वयमागत्य सङ्गताः
एवं स्वयं भगवतः आगत्यर्थं जगुः स्फुटं “कृत्रिमत्वात् भावस्य
मिलिताश्च स्वतोऽन्यतः । ततो विशेषविज्ञानात् तिरोभावोऽस्फुरत्
स्फुटः” तदा विचिक्चुः क्व भगवानस्तीत्यन्वेषणं कृतवत्यः
तत्रापि न सर्वात्मना तिरोभावः स्फुरित इति अन्वेषणेऽपि अनि-
यतवृत्तयो जाता इत्याह । उन्मत्तकवदिति । अज्ञात उन्मत्तः उन्म-
त्तकः कुत्सितो वा स यथा स्वपरविवेकं न जानाति वस्त्रादिरहित-
श्च भवति एवमवस्थां प्राप्ताः एकस्माद्वनाद्वनान्तरं गताः
किञ्च न केवलमन्वेषणमात्रं किन्तु उन्मत्तवत् पृच्छन्ति स्मे-
त्याह । पप्रच्छुरिति । शुको हि भगवत्स्वरूपाभिन्नः आनन्दमात्रकर-
पादमुखोदरादिकृष्णं सर्वत्रैव विद्यमानं पश्यति यदि भक्ति-
सहितं ज्ञानमोर्वभवति तदान्योऽपि पश्यति सर्वत्रैव तिरो-
धाननाशात् तादृशमेताः परिच्छिन्नं मत्वा पृच्छन्तीति तासां
मज्ञानकथनार्थमाह । आकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तमिति
बाह्याभ्यन्तरविवेकहेतुराकाश इति पूर्वं निरूपितं तद्वदेवाय-
मपि अत एवाकाशस्य ब्रह्मलिङ्गत्वम् एतादृशं सर्वत्रैव विद्य-
मानमदृष्टा आत्मनि विचारं त्यक्त्वा चेतनांश्चापृष्टा

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्थावरान् पृच्छन्ति वनस्पतीन् पप्रच्छुरिति ते हि वैष्णवा इति
मूढा अपि वैष्णवा एव हि विष्णुगतिं जानन्ति न त्वत्यन्तं
निपुणा अप्यवैष्णवाः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी

यदा च स तासामुन्मादः स्वप्रौढिमानं विहाय मन्दीवभूव
तदा ता अर्धवाह्यानुसन्धानवत्यो यथा चेष्टन्ते स्म तद्वर्णयति ।
गायन्त्य इति । कान्तविच्छेदेन दुःखिन्यो वयं ब्रजस्त्रियस्तमन्वेषयामः
इति बाह्यानुसन्धानं संहता मिलिता वनाद्वनं गच्छन्त्यः उन्म-
त्तकवदीषदुन्मत्ता इव अल्पार्थे कः प्रत्ययः पुरुषं श्रीकृष्णं वनस्पतीन्
पप्रच्छुरित्युन्मादलक्षणं ननु सर्वमुख्यया वृन्दावनेश्वर्या सह कृष्णस्त-
दा सुखेन रमत एवेति जानीमः किन्तु ताद्विरहदुःखोन्मत्तानां
तासां गोपीनामुन्मादप्रश्नादिकं स जानाति न वेत्यतो विशिनष्टि ।
भूतेषु सर्वेष्वेव अन्तरं बहिश्च आकाशवद्व्याप्य सन्तमपि तेन
कृष्णस्वरूपस्य परिच्छिन्नत्वेऽपि सर्वगतत्वात्तासां प्रश्नादिकं स तत्र
तत्रैवालक्ष्यमाणः शृणोत्येवेति द्योतितम् ॥ ४ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

ततश्चोन्मादस्यानवास्थिनि स्वभावात्किञ्चिदवधानेनाधिगतदेहानु-
सन्धानानां कार्याकीर्णमपि चेष्टामाह । गायन्त्य इति । यद्यपि त्यागे-
नार्त्तिदोऽसौ तथाप्यमुमेव गायन्त्य इति सम्बन्धः । गानं यथा
नाथ हरे ! वन नाथ हरे ! करुणां कुरु परिजननिकरे ।
गर्वितचित्तास्तव सुखवित्ता नान्यनिमित्ताः प्राणपते ! ॥

रसिकशिरोमणिरसि हृदयंगमरमणमहाशयविमलमते ! ।
इत्यादि उच्चैरित्यार्त्तिभरस्वभावादेव संहताः सम्यगैकमत्येन
मिलिताः एवं च मैत्री सूचिता मनोवृत्तिमयी प्रीतिमैत्री स्पर्शा-
दिकोचिता सा च परस्परं सख्येनैवेत्युक्तमलङ्कारकौस्तुभे वना-
द्वने विचिक्युः अमृगयन् अमुमेवो परिवृत्त्यान्वयः उन्मत्तक-
वादेस्वरूपार्थे कन् ततश्चावरोहः सूचितः वनस्पतीन् पप्रच्छुश्च
कमित्याकाङ्क्षायामाह । पुरुषं स्वनायकं नञ् भूतेषु स्थावरजङ्गमा-
त्मकेषु आकाशवदन्तरं बहिश्च सन्तं साक्षादिव सत्तया स्फुरन्तं
तादृशस्फूर्तिश्च प्रेमविवर्त्तविशेषादेव “वनललास्तरव आत्मनि
विष्णुमित्यादिवक्ष्यमाणवत् तत्र बहिः स्फुरणं दूरतः अन्तःस्तु निकटा-
दिनि विवेकः तदेवं सत्युन्मादेनैवानिन्द्रियेष्वपि प्रश्नः सङ्गच्छत
इति नचेदमसंभाविनं मौढ्योदन्नान्यप्रापि तथा दृष्टत्वात् तत्रार्हा
कस्त्वो भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाकोटकम् ।
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ॥
वामेनात्र वदस्त्वमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते ॥
न छायापि परोपकारकरिणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥

इत्यादि वस्तुतस्तु पृच्छतेति कर्मकत्वादयमर्थः अमुं श्रीकृष्णमिति मुख्यं
कर्म भूतेष्वकाशवदन्तरं बहिश्च सन्तं पुरुषमात्मानमिति गौणं
कर्म तत्र प्रष्टव्यान्तराभावात् लक्ष्यीकृत्य व वनस्पतीन् पप्रच्छुः

किम्वा वनस्पतीनि कर्मप्रवचनीयार्था द्वितीया ततश्च वन-
स्पतीन् प्राप्येत्यर्थः । अथवा प्रथमश्लोके कान्तभावानां चेष्टा
द्वितीये च नित्यप्रेयसीनां तृतीये नित्यसहचरीणामिति क्रमो
ज्ञेयः ततश्चायमर्थः वनस्पतीन् प्राप्य तदात्मानं पप्रच्छुः तेषामात्मा
च द्विविधः परिकररूपो वनस्पतिरूपश्च तत्राद्यो नित्यासी-
दत्वादासां ज्ञानचर एव दिव्योन्मादेऽपि नमेव लक्ष्यीकृत्य पप्रच्छु-
रित्यर्थः “ पश्याम चान्नर्नयनैः किशोरीं तथा किशोरं प्रचुरं
प्रपन्ना ” इत्यादिना पुराणादौ दर्शितत्वात् ॥ ४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

अथ प्रेमविकलत्वादुन्मादस्य दिव्यदृष्टिसम्पादकत्वसूचकं तद-
न्वेषणप्रकारमाह । गायन्त्य इति । संहता अमुमेवोच्चैर्गायन्त्य
उन्मत्तकवद्वनाद्वनं विचिक्युरित्यन्वयः नत्र संहता इत्यनेन
ईर्ष्यामात्सर्यद्वेषादित्यागेन भगवत्परिजनसङ्गो भगवन्तमन्विषतां
प्रेमपथप्रवृत्तानां प्रथमं साधनमुपादिष्टं गायन्त्य इत्यत्र “ नाहं
वसामि वैकुण्ठे योगिनां हृदये न च । मञ्जुक्ता यत्र गायन्ति तत्र
तिष्ठामि नारद ! इत्यादिभिर्भगवतो गुणगानप्रियत्वाद्भगवज्ज-
नसमागमे गुणगानमुपादिष्टम् उच्चैरीति—

शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।

गीतानि नामानि नदर्थकानि गायन्विलज्जो विचरदेसङ्गः ॥

इत्यत्र विहितगानगतविलज्जत्वापदेशः । अमुमेवेति । प्रत्ययसात-
त्येन तदेकपरत्वमुपादिष्टं नत्वन्यत्र द्वेषः उन्मत्तकवदित्यत्रोच्चैर्गान-
मपि न दम्भेन किन्तु प्रेमपरवशतया देहाद्यनुसन्धानराहित्येनेति
ध्वनितं तदध्युक्तम्—

एवं व्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जानानुरागो दुनचित्त उच्चैः ।

हसत्यथो रोदिति रौनि गायत्युन्मादवन्नृत्या । लोकवाह्य ॥
इति—

वनाद्वनमित्यनेन यत्र यत्र प्रियप्राप्तिसम्भावना तत्र तत्रान्वेषणो स्यात्
मूढग्राहेण स्वसम्प्रदायाभिनिवेशेनान्यसत्सङ्गाभावनिवृत्तिर्दीर्घिता
विचिक्युरिति प्रियान्वेषणे अनलसत्त्वं तं विना विश्रा-
माभावश्च दर्शितः किं च तद्विद्धि प्राणिपातेन परिप्रश्नेन
सेवयेति वचनात् परिप्रश्नाभावे भगवदवगत्यसम्भवा-
त्तदपि स्वाचरितेनैव बोधयन्ति तत्र गुरौ प्रश्नस्यावश्यक-
त्वेऽपि न गुरावेव प्रश्नेन तद्वेदनमित्यास्ति काश्चिन्नियमः किन्तु
भगवन्मार्गप्रदर्शकानां सर्वेषां गुरुत्वमिति यत्र यत्र भगवदुप-
देशस्य कथा कथञ्चिदापि सम्भावना तत्र सर्वत्र प्रश्नाविधा-
नाय परिप्रश्नेनेत्युक्तं तमनुसृत्य सर्वत्र प्रश्नं कृतवत्य
इत्याह । पप्रच्छुरिति । भगवतः सर्वत्र प्रश्नोपयोगमाह । आका-
शवदिति । भूतेषु प्राणिषु अन्तरं प्रत्यगात्मरूपेण बहिः सर्वानु-
गतसच्चिदात्मना सन्तमाकाशवज्ज्ञातं पुरुषं वनस्पतीन् पप्रच्छुः
यद्वा अन्तरं पुरुषं प्रत्यक्तया पुरिशयं बहिश्च भूतेषु पृथिव्या-
दङ्ग कारणं सदात्मनानुगतम् अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूता-
शयस्थितः । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति
भगवद्वचनात् तत्राकाशस्य देशकालपरिच्छेदशून्यत्वेऽपि वस्तुपरि-
च्छेदवत्तया त्रिविधपरिच्छेदराहित्यभगवद्ब्रह्मन्तत्वासम्भवेऽपि न्यून-

दृष्टो वः कच्चिदश्वरथ ! प्लुत ! न्यग्रोध ! नो मनः ।
नन्दसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः ॥ ५ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

स्यापि चन्द्रकमलादेर्मुखनेत्रदृष्टान्तत्ववत्तदुदाहरणं वनस्पतीन्
पप्रच्छुरित्यत्र प्रेमोन्मादनिदर्शनं प्रसिद्धमेव किञ्च मानिनां
स्वबुद्ध्याभिमानेनान्यत्र कुशलैष्वपि जडत्वबुद्धिः प्रेमिणां तु तृणा-
दपि सुनीचेन तरोरपि सहिष्णुना । अमानिना मानदेन कीर्त-
नीयः सदा हरिरित्यादिवचनात् स्वाभिमानाभावेन न
कुत्रापि जडत्वमांतरिति भावः । वस्तुतस्तु प्रेमोन्मादो भूतदि-
व्यदृष्ट्या वृन्दावनदुमादिकं नाचेतनं किन्तु मुनिसुरादिरूप-
मिति पश्यन्त्यः प्रेमपथमुपदिशन्त्यश्च पप्रच्छुः ॥ ४ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतगूढार्थदीपिका ।

एवं तदात्मतां प्राप्तानां लीलामुपवर्ण्य पुनः प्राप्तस्वशरी-
रानुसन्धानानां चेष्टामाह । गायन्त्य इति । अहो येन वयं रमिताः
स प्रेष्टु इदानीं क गत इति विचिन्त्य संहता मिलिताः प्रथमं
प्रेष्टमेव गायन्त्यः पूर्वं यथा वयं तदीयं कलगीतमाकर्ण्य
झाटति तत्समीपमागतास्तथा ऽस्मद्गीतमाकर्ण्य सोऽप्याश्व-
ऽस्मत्सन्निधावायास्यतीत्याशयेन तथा जाता नागते
प्रेष्टे उन्मत्तकवद्वनाद्वनं विचिक्नुः अस्मिन्वने प्रेष्टः स्या-
दित्याशया तत्र वने प्रति वृक्षादिकमन्वेषणं कृतवत्यः
परिपूर्णत्वाच्चदतिरिक्तस्य सर्वस्यप्यानिरूपणाच्च तदन्वेषण-
तत्प्रत्ययोः परमोन्मत्तचेष्टित्वमित्याभिप्रायेणोन्मत्तकवादित्युक्तं
मयेति द्योतनायाऽऽहाऽऽकाशवद्भूतेष्वन्तर्बहिः सन्तमत-
एव पुरुषं पूर्णं सर्वात्मानमन्वेषणाद्ययोग्यमित्यर्थः । निवृत्ति-
पक्षे आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे
त्येवमुमेवाकाशवदन्तरं बहिश्च भूतेषु सन्तं पुरुषं
गायन्त्यः सोऽन्वेष्टव्य इति तं विचिक्नुस्तस्यान्वेषणं
प्रतिपादयामासुः तथा गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणमित्यन्तःकरण-
लक्षणस्य वनस्पतीन् उन्मत्तकवदविद्यावशं सुखमात्म-
विशिष्टमन्तःकरणं वनं तस्माद्वनाद्वनं तद्वृत्तिं विशिष्टा-
दितरवृत्तिनिर्विशिष्टं तथात्मा विजिज्ञासितव्य इति प्रश्नपूर्वकं
विचारं वनस्पतीन् अन्तः करणवनस्पतीन् सत्त्वगुणादीनुद्दिश्य
बोधयामासुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च संहताः समुदिताः अमुं श्रीकृष्णवोषैर्गायन्त्यः
वनाद्वनं गच्छन्त्यो विचिक्नुः अमृगयन् भूतेषु अन्तर्मध्ये बहिश्च
सन्तं पुरुषं श्रीकृष्णं वनस्पतीन् उन्मत्तकवत् पप्रच्छुश्च
भूतेषु सन्तमित्यनेन तत्र तत्र तासां प्रेमोद्रेकविलसितां विर-
हव्यथां श्रीकृष्णस्त्वपश्यदेवेति सूच्यते ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

फिर सब इकट्ठा हो वाही प्राणप्यारे को ऊंचे खर ते गान
करत वावरे की नाई या वन ते वा वन में जाय श्रीकृष्ण को
ढूढत भई जो परमात्मा आकाश की नाई सब भूतों के वाहर
भीतर सर्वत्र है वा परम पुरुष को पेड़ों ते पूछत भई ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्प्रपञ्चयति नवभिः । तत्र महत्त्वादेते पश्येयुरित्याशयाश्वत्था-
दीन् पृच्छन्ति । दृष्ट इति । प्रेमहासविलसितैरवलोकनैरस्माकं मनो
हृत्वा चोर इव गतो वो युष्माभिः किं दृष्ट इति ॥ ५ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

वो युष्माभिः युष्मदीयो वा सम्बन्धज्ञापनं तद्दर्शनसम्भाव-
नार्थं ततः स्नेहेन कथनार्थं च यद्वा प्रेमभरस्वभाव एवायं येन
निजभावोऽन्यं स्वसदृशं लक्ष्यीकृत्योच्यत इति प्रत्येकं
पृथक् सम्बोधनं वैष्णवत्वेनादरात् तत्राश्वत्थस्य विष्णुवि-
भूतित्वेन वैष्णवत्वं प्रसिद्धमेव वदे वदे च मां विद्वांस्तु-
नं प्रति भूतलवर्तिमुख्यश्रीमूर्तिप्रसङ्गे श्रीभगवदुक्तेर्यशोऽर्थस्य
तथा तयोः साहचर्येण पृक्षस्यापि श्रीविष्णुरुद्रब्रह्मणां क्रमेण
ते अधिष्ठानानीति केचित् यद्यपि विरहविह्वलतया उन्मत्तवत्
तान् प्रति प्रश्नात्तादृशभिप्रायो न घटते यथासौ कुत्र कुत्रापि
स्वामिपादैर्व्याख्यातोऽस्ति स तु निवृत्तिपरयं पश्चाध्या-
यीति व्यक्तीकरिष्याम इति स्वप्रतिज्ञानुसारेणैव न तु श्रीब्रह्म-
देवीभावानुसारेण अतः केवलं पुरतो दृश्यमानान् प्रत्येव प्रश्नाः
तथापि पूर्वापरवाक्यसङ्गत्य तेषां व्याख्यानानुसारेणैव किञ्चिदु-
ल्लिख्यते नन्दसूनुरिति निजस्वामिनं प्रति तथैवोक्त्युपपत्तेः
किम्वा रासिकताद्यभिप्रायेण एवमग्रेऽपि ननु किमर्थमसौ
युष्माभिः पृच्छ्यते इत्यपेक्षायामाहुः । नो मनो हृत्वा गत इति
हृत्वेति मनसो रतेनत्वं व्यज्यते अतो नष्टोदेशित्वेनागता-
स्तं चोरं साधून् युष्मान् पृच्छाम इति भावः । कच्चिदिति
प्रश्नात् तर्हि कथ्यतामिति शेषः । विरहविह्वलतया वाक्यसमा-
प्यसम्भवात् ततश्चात्रैव अन्तात् सख्यगन्वेषणायः किम्वात्र
भवद्विद्वेष्टे सत्यनुमीयते सोऽत्र निकटेऽस्तीति तथाप्याश्व-
स्ताः प्राणान् निहृष्य रक्षेवेति भावः । यद्वा उन्मत्तकवदित्युक्ते-
रत्यन्तार्तिविवशतया प्रत्युत्तरापेक्षासम्भवात्तथैव वाक्यस-
माप्तिरिति ज्ञेयम् एवमग्रेऽपि ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वो युष्माभिः प्रत्येकं पृथक् सम्बोधनं श्रीकृष्णप्रियत्वेना-
दरात् । ननु किमर्थमसौ युष्माभिः पृच्छ्यते तत्राहुः । नो मनो
हृत्वा गत इति । हृत्वेति मनसो रत्नत्वं व्यज्यते । अतो नष्टो-
द्देशित्वेनागतास्तं चौरं साधुन् युष्मान् पृच्छाम इति भावः ।
नन्दसूनुरिति स्वविश्वासहेतूपन्यासस्तथापीत्यर्थः । नन्देति ।
यौगिकवृत्त्या तस्य प्रत्युत सर्वब्रह्मानन्दहेतुत्वमेव युज्यत इति
भावः । अत एव दुःखेन साक्षात्तन्नामोक्तिरपि माक्षात् श्रीकृष्ण-
नामानुक्तिस्त्वीर्ष्यापि । अपिशब्दाच्चोरस्य नाम्नोऽग्राह्यत्वेन सूच-
कस्यापि तद्वेदित्युक्तेः । कश्चित् प्रश्ने । भवद्भिर्दृष्टे सति
चास्यामेव दिशि विहरतीति समाश्वासमासाद्यान्वेषयाम इति
भावः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवद्विरहव्यथामुषितचेतनाचेतनतिर्यगतिर्यग्विवेकानां प्रश्नप्रकार-
माह नवभिः । अश्वत्थादीनां प्रत्येकसम्बोधनेन प्रश्नोऽपि प्रत्येकमव-
गन्तव्यः प्रेमहासावलोकनैरस्माकं मनोहरत्वाच्चोर इव नन्दसूनुरगतः
वो युष्माभिः किं दृष्टः अश्वत्थादीनां महत्त्वाद्वाङ्मत्वात्तत्राश्वत्थस्य
भगवद्विभूतित्वाच्च ते पश्येयुरित्यादावश्वत्थादीन् पृच्छन्ति ततो
महान्तः पुष्पैर्वहूपकारिणश्चेति कुरवकादीन् पृच्छन्तीत्येवं यथा
सम्भवं केचिद्व्याचक्षते ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतापदरत्नावली ।

उन्मत्तत्वं स्पष्टयति । दृष्ट इति । हे शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते
हे न्यग्रोधो वटः । न्यग्रोधः रोधः आवरणं यस्य सः पादैर्योभूमि-
मावृणोतीति किंशुकः पलाशः पलाशः किंशुके पर्णे इत्यमरः
रक्तपुष्पवान् ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

नन्दसूनुरिति स्वविश्वासे हेतुः तथापीत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

तदेव प्रपञ्चयति । दृष्टो व इत्यादि । अश्वत्थपलक्षन्यग्रोधा वनस्प-
तयः तैरपुष्पाद्वनस्पतिरिति तथा कारणं विनापि फलवत्त्वेऽमी
भाग्यभाज एव तदवश्यमेभिर्दृष्टोऽसावित्याशयेन तानेव प्रथमं प्रपञ्चुः
ननु तत्पृच्छया किं व इत्यत आहुः । नोऽस्माकं मनो हृत्वा गत
इति भक्त्यो बह्व्यः स त्वेकः कथमहर्षीदित्यत्राहुः । नन्दसूनुः
नन्दस्य ब्रजराजस्य पुत्रः तेनासौ बलभवेतीत्यर्थः । केन
साधनैनापहतं वो मनस्तत्राहुः । प्रेमहासावलोकनैरस्माकम-
न्तरन्तस्थं मनो बहिराकृष्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्रापि प्रथमं विष्णुब्रह्मशिवतां लोके प्राप्ताः
अश्वत्थप्लक्षवटास्तान्पृच्छन्ति । दृष्ट इति । अश्वत्थो हि
वैष्णवो वृक्षः विष्णुवत् लोके सन्मानमर्हतीति प्रायेणायं
ज्ञास्यति तथाप्ययं स्तब्धः स्वोत्तमभावनया न ज्ञास्यतीति तदर्थं
हेतुभूतं नामाह । अश्वीस्तप्लक्ष्यास्मिन्निति अश्वत्थः लोका-
स्तवश्वेति अस्मिन्स्त्वश्वस्थितीति अश्वे रूपं कृत्वा यदश्व-
त्थे तिष्ठत इति श्रुतेः तर्हि प्राजापत्योऽश्व इति तदपेक्षया प्राजा-
पत्यो वृक्षः प्रष्टव्य इति प्लक्षं पृच्छन्ति । प्लक्षेति । तत्रापि तस्या
ज्ञानं नाम्ना वदन्ति अयं हि मनुष्याणामज्ञानार्थं पावित्र्यक्षारणा-
दुत्पन्नः अपवित्रः लोकानामज्ञानहेतुरेव अतः कथं वक्ष्यतीति
पशुना वै देवाः स्वर्गं लोकमायन् ते ऽमन्यत मनुष्या नो
न्वाभविष्यन्तीति तस्य शिरश्चित्वा मेधं प्राक्षारयन् स प्लक्षोऽ-
ऽभवदिति श्रुतेः तर्हि कर्मसम्बन्धरहितवैष्णवधर्मोपदेष्टा शिवः
प्रष्टव्य इति तद्रूपं न्यग्रोधं पृच्छन्ति । न्यग्रोधेति । तस्यापि दूषणं
नितरामग्राण्यधो यस्येति अतोऽन्ते हीनभावं गच्छतीति अग्रे
गमने हेतुर्भविष्यति । वः युष्माकं सम्बन्धी भवद्भिः किं दृष्टः
प्रश्नसम्भावनायां कश्चिदिति दृष्टोऽस्माभिः पूर्वं सर्वदेव वातः
किम्भवतीनामितिचेत् नो मनः हृत्वा गत इति ननु स विष्णुः
कथञ्चायं करिष्यतीति तत्राहुः । नन्दसूनुरिति । नन्दस्य चेतुषो
जातः तदा तत्कार्यं कर्त्तव्यं ते हि दधिदुग्धादिवैद्यैः कुर्वन्ति
अतो मनश्चौर्यमपि नात्यन्तं विरोधि भर्तृनामाग्रहणं वा अत-
एव हरणपर्यन्तं प्रभुपुत्र इति न ज्ञानः अन्यथा भोगे परित्यज्य-
कथं गच्छेत् नन्वन्तःस्थितं मनः कथं गृहीतमित्याशङ्क्य
त्रिविधं मनः त्रिभिरपि धर्मैर्गृहीतवानित्याह । प्रेमहासाव-
लोकनैरिति । प्रेमपूर्वकहास्यसहितावलोकनानि मनोहराणि नमो
रजः सत्त्वभावा उक्ताः प्रेम्णा अन्तः प्रवेशः हास्येन ग्रहण-
मवलोकनेन हरणमिति ॥ ५— ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रश्नं प्रपञ्चयति नवभिः तत्रात्युच्चतरत्वादेने दूरवर्तिनमपि सम्बन्धं
पश्येयुरिति सम्भाव्य पृच्छन्ति । दृष्ट इति । प्लक्षः पीलुखण्डिति
ख्यातः न्यग्रोधो वटः किमर्थं पृच्छ्येति तेषामपि प्रश्नमाश-
ङ्क्याहुः नन्दस्य साधोः सूनुरपि नोऽस्माकं स्त्रीजनानां मनो
हृत्वा गतः प्रेम्णः सर्वलोकान् । दकेन महामोहनौषधविशो-
षेण सहितैर्हासावलोकनैः प्रेषितैर्भृत्यैरस्माकं नेत्रद्वारतोऽन्तः
करणमन्तः पुरं प्रवेशिनैर्मनोरत्नं चौरयित्वा पलायिन इत्यर्थः
क्षणं स्थित्वा अहो किमेनाभिः क्षुद्राभिरित्यस्मान्ब्रजजानन्तः
स्तब्धा अमी प्रत्युत्तरं न ददते तदलोपेतैः क्षुद्रफलैः परोपकारध-
र्मानभिर्हरप्रफुल्लैः अशुद्धान्तःकरणैरिति तान् विहायान्यत्र
गताः ॥ ५ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तत्पञ्चयति । दृष्ट इति । गोपकन्यानाभियमुक्तिः तारल्येनाग्रे-
सरत्वादिति ज्ञेयं यद्यप्यासां प्रकटलीलान्तः पातित्वात्तेषां वनस्प-
तीनां परिकररूपस्फूर्त्यसम्भवस्तथापि कासांचिन्नित्यसहचरीस-
ङ्गेन तथाभावान्न विरोध इति प्राधान्येनैवमुक्तं कश्चिदिति कोम-
लालापे अश्वत्थ इति श्रीभगवद्विभूतित्वादित्युच्चशिखरत्वाच्च प्राथम्यं
श्लेषेण न श्वः स्थास्यतीत्यश्वत्थ इति निर्वेदसूचनं तथाहि—

भोभो भूह ! ते दिशो दश गताः शाखाः शिरश्चाम्बरम्
गोपः कोऽपि तमालकोमलरुचिः कश्चिन्न दृष्टस्त्वया ॥

एवं तभिर्बुद्धाहते वत मुहुर्वक्तुं वचोऽनीश्वरः ।

पत्रैरेव निसर्गचञ्चलतरैः प्रत्युत्तरं दत्तवानिति ॥

ततश्च मया न दृष्ट इति चलदलतया तच्चेष्टितमध्यवस्याहो
वत सख्यो युक्तमुक्तमाक्षरहितेनानेन कथं दृश्य इति परस्पर-
मवगत्याक्षिमन्तं मुदिश्याहुः । लक्ष्येते प्रकृष्टे अक्षिणी यस्येत्यकारस्य
पूर्वरूपत्वमार्षं रलयोरैक्यं चेति सिद्धम् । अथ पश्यन्नपि
वागिन्द्रियाभावाद्भुक्तं न पारयतीति तद्वन्तं वटमध्यवस्याहुः ।
न्यग्रोधेति । नवपल्लवान्यस्य जिह्वाकाराणि प्रकल्प्य न्याञ्चि अथः
कृतानि रोधांस्यग्राणि येनेति व्युत्पत्तेः अस्मासु तत्स्थितिं
सूचयितुमेव नम्रो जात इति भावः । कं पृच्छथ इत्याशङ्क्याहुः ।
नन्दसुनुनो मनो हत्वा गत इति । मनसो रत्नत्वं सूचितं कैरि-
त्याकाङ्क्षायां प्रमेत्यादि तत्र प्रेम्णा वशीकृतं हासेन हस्ते कृतं
अवलोकनेन बहिर्निष्कासितमिति तथोक्तं यद्वा चित्तादिभिर्हृतं
कथं हृतमित्यत आहुः प्रेम्णा चित्तावरणं भेदितं हासेन बुद्ध्या-
वरणमवलोकनेनाहङ्कारस्येति प्रतिपदमवसेयं नन्देति साक्षा-
दुक्ततामग्रहणं मुग्धत्वादेव हुन्वेत्यादिकमपि बालभाषितमेव वः
युष्माभिरिति प्रत्येकमामन्त्रणमुक्ताभिप्रायेणादरणीयत्वादिति
दिक् ॥ ५ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

अत्र प्रश्नप्रकरणे रसविशेषास्वादाय प्रश्नयोग्यत्वतन्निवृत्ति-
योग्यत्वाभ्यां नामव्युत्पत्तयः प्रदर्श्यन्ते तत्र यत्र कचित्काचिद-
प्रसिद्धकल्पना उणादिगणान्तःपातितया तत्साधुत्वं ज्ञेयं तत्रा-
श्वत्थप्लक्ष्मण्यग्रोधान् उच्चतनुत्वेन दूरं पश्यतो हर्यजहरविभू-
तित्वेन तद्रहस्यज्ञानं वनस्पतित्वेन वनजनपालकान् चौरग्रहणा-
धिकारिणश्च मत्वा पप्रच्छुस्तदाह । दृष्टो व इति । कश्चिदिति
कोमलालापे तेन स्वकार्यप्रार्थने सामो दर्शितः यद्वा जडान-
स्मान्किं पृच्छथ तत्राहुः । कश्चिदिति कदिति कुत्सितं चिदपि
चेतनमग्नौऽपि यस्मादिति तस्य सङ्बोधनं तथा परोपकारित-
नुत्वात् तीर्थवासित्वाद्द्वेषादिद्वन्द्वगहित्यात् भगवद्विभूतित्वाच्चेति
भावः । हे अश्वत्थ ! न श्वः प्रभातपर्यन्तमपि स्थास्यतीति विश्वा-
सार्हमिति भगवत्स्वरूपातिरिक्तस्य सर्वस्यानित्यत्वबुद्ध्या स्वीकृत-
परोपकार ! हे प्लक्ष रलयोः सावर्ण्यात्प्रक्षप्रकृष्टतया परोपकारार्थं
तीर्थे क्षयति निवसतीति तथा हे न्यग्रोध ! न्यङ्कारं याञ्चा
नङ्गीकारं रोधयतीति तथा परोपकारित्वेनास्मदुपकारोऽपि विधेय
इति एवं सङ्बोध्य स्वप्रयोजनमाहुः । नन्दसुनुवः युष्माभिर्दृष्टः
[२७७]

किमर्थं पृच्छथ तत्राहुः । हत्वा गतः कस्यापि केनचिद्वरणे किम्भ-
वतीनां तत्राहुः । न इति । किमपि पयोदधिफलादिहरणे किमन्वेषणेन
तत्राहुः । मन इति । मनसः सर्वप्राधान्यात्तद्वरणे न किमन्वेष-
शिष्टमिति भावः । ननु हृदन्तर्गतं मनः कथं हृतं तत्राहुः । प्रेमहा-
सावलोकनैरिति । प्रेमस्नेहसुपके मृदुमधुरहासे तीक्ष्णदृष्टिलक्षणं
मदनमदेन मादकं मदनं मेलयित्वा तदा स्वादनेन मोहयित्वा
हत्वा गतः ननु गोपजातीयानां चौर्यं स्वाभाविकमेवेति किङ्क-
थनीयं तत्राहुः । नन्दसुनुरिति । नन्दस्य न समानगोपत्वं गोपराज-
सुतस्य तु खञ्जातिचौर्यमनुचितमेवेति भावः । किं युष्माभिर्दृष्टः
इति दृष्टो नवेति तस्य छलित्वात्सन्देहप्रश्नः उच्चत्वाच्चद्वि-
भूतित्वाद्दृष्ट एव वाच्यमस्मभ्यमिति एवं प्रश्नेऽपि यदा न ब्रू-
स्तदा एतेषां वृन्दावनतस्त्वनेन चित्त्वेऽपि कश्चित्त्वं कुत्सितं चित्त्वं
परोपकाराभावात् विभूतित्वेऽपि कृष्ण एव चौरस्तद्विभूतित्वमश्व-
त्थस्य तत्सहकारिब्रह्मरुद्रविभूतित्वे प्लक्ष्मण्यग्रोधयोरिति चौरपक्षपा-
तित्वमेव वनस्पतित्वेऽपि कलिनृपाणामिव चौरसाहाय्यम् उच्च-
तनुत्वमप्येषां निर्वुद्धित्वसूचकं खनाम्नाप्यश्वत्थस्यानवास्थितत्वं
प्लक्षस्यापि प्रकृष्टात्सतः क्षयति नाशयतीति सद्वेष्टित्वं न्यग्रो-
धस्यापि न्यङ्कारेण रोधयतीति तथेति खनाम्नैव सतिरस्का-
रित्वं गम्यते इति तानुत्सृज्यान्यत्र गताः ॥ ५ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

तत्कृतप्रश्नान् प्रपञ्चयति । दृष्ट इति तत्रादौ विष्णुप्रजापत्तिरुद्रा-
वतारभूता एतेऽश्वत्थादयोऽवश्यं पश्येयुरत एते प्रष्टव्या
इत्याशयेनाश्वत्थादीन् पृच्छन्ति । हे अश्वत्थ हे प्लक्ष हे न्यग्रोध ! वो
युष्माभिः कश्चित्किं नन्दसुनुर्दृष्टः नन्देन परमभक्तेन जन्मा-
न्तर आराध्य पुत्रत्वेन लब्धः अस्मदनुग्रहाय वा तत्पुत्रत्वेन
प्रकटितः अत एव नोऽस्माकं मनः प्रेमहासावलोकनैर्हत्वा
गतः अन्तर्हितः यद्यपि स सर्वत्र व्याप्तस्तथापि नन्दसुनुत्वेना-
स्माकं प्रेष्ठोऽतस्तद्रूपोऽन्विष्यते युष्माभिर्दृष्टश्चेत्तर्हि करुणया
वक्तव्यं तं लब्ध्वा सुखिन्यः स्याम इति भावः । यद्वा ननु
विष्णुः कथं चौर्यं कृतवानित्याशङ्कानिरासार्थं नन्दसुनुरित्युक्तं
तथा च यथा दुग्धादिचोरितवांस्तथा मनोऽपीति भावः । ततस्तेभ्य
उत्तरमलब्ध्वा अहो अलक्ष्मीसंस्थानभूतः पशुना देवाः स्वर्गलोकमा-
यन् तत्तस्य शिरः छित्त्वा मेदः प्राक्षारयन् स प्लक्षोऽभवदिति श्रुतेर-
यमपि प्लक्षो लोकानामज्ञानहेतुरेव नितरां न्यग्राण्यधोभूतानि यस्ये-
त्यधो दृष्ट्यर्थेऽत एते न वदिष्यन्तीति विचार्योऽन्यत्र गताः
अनभिज्ञापक्षे अत्युच्चतरत्वादेते दूरचरमप्यस्मत्प्रेष्ठमवश्यं पश्येयु-
रिति सम्भाव्य पृच्छन्ति दृष्ट्वा किमर्थं पृच्छथ इति चेत्तत्राहुः । नन्दस्य
साधोः सुनुरपि नोऽस्माकं स्त्रीजनानां प्रेम्णा सर्वलोकमहामो-
हनौषधाविशेषेण हसितैर्हासावलोकनैर्भृत्यैश्चौर्यकर्मकुशलैर्विवृत-
नेत्रादिद्वारान्तःकरणलक्षणान्तः प्रवेष्टुं समर्थैर्मनोरत्नमञ्जुषां
चोरयित्वा पलायितोऽतस्तं पृच्छाम इत्यर्थः । तत उत्तर-
मलब्ध्वा महत्त्वपूज्यत्वाद्यभिमानादेते ऽस्मान्भुद्राः प्रति
अवज्ञया न कथयेयुरिति विचार्योऽन्यत्र गताः । मानिनीपक्षे एते
सर्वलोकपूज्याः प्रष्टव्या इत्याशयेन पृच्छन्ति । दृष्ट इति । दृष्टो-
द्वक्तव्यः यतो नो मनो हत्वा नत्वस्माभिस्तस्य मनो दत्त

कश्चिकुरवकाशोक नागपुत्रागचम्पकाः ।।

रामानुजो मानिनीनामितो दर्पहरस्मितः ॥ ६ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

मितिभावः । ननु बलात्कथं भवतीनामन्तरस्थं मनो हतवानिति चेत्-
त्राहुः । प्रेमेति । स्वागतमित्यादिवचनैराविष्कृतेन प्रेम्णाऽन्तः हासेन
ग्रहणमवलोकनैर्हरणं ननु तदुपरि भवतीभिर्विश्वासः किमर्थं
कृत इति चेत्त्राहुः । नन्दस्य सर्वानन्दप्रदस्य परमविश्वसनीयस्य
सुनुरतोऽस्मभ्यं सुखमेव दास्यतीति मत्वा विश्वासः कृत
इति भावः । ततोऽलब्धोत्तराः क्षणं स्थित्वा अहो किमेताभि-
रित्यस्मान्वज्रान्तः स्तब्धाः प्रत्युत्तरं न ददते तदलमेतैः
क्षुद्रामक्ष्यफलेरफुल्लैश्चेति न्यग्रोधो रुधिर आवरणे नो
त्प्रेक्ष्यथो गच्छतीत्यर्थत्वात्प्रष्टुमयोग्यैश्चान्तर्वहिरत्यन्तकठोरैः
परोपकारमाहात्म्यानामिहैरिति विचार्यान्यत्र गताः निवृत्ति-
पक्षे गुणा न विदुरात्मानमित्युक्तत्वादगुणाद्यभास्यता-
माविष्कुर्वन्ति । दृष्ट इत्यादिना । अश्वत्थादिपदैः सत्त्वरज-
स्तमाऽभिधा गुणा गृह्यन्ते नोऽस्माकं प्रेम प्रसन्नतापूर्वक-
मवलोकनैः श्रवणादिरूपैः मनो हाई हत्वा उद्धृत्य नन्दः आनन्द-
श्चासौ सुनुद्वानन्दः स्वयंप्रकाशरूपः परमात्मा गतोऽ-
वगतः स युष्माभिर्दृष्टः कश्चिद्वाङ्मिरप्रकाश्य इति भावः सुनुः
पुत्रेऽनुजेऽकं चेति मेदिनी ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उन्मत्तवत् प्रश्नप्रकारं वर्णयति । दृष्ट इति नवमिः । नोऽस्म क-
प्रेमहासविलसितरवलोकनैर्मनो हत्वा गतो नन्दसुनुः हे अश्वत्था-
दयः वो युष्माभिः कश्चित्किं दृष्टः अत्राश्वत्थादीनां महत्त्वादि-
रूपः कुरवकादीनां पुष्पादिभिः परोपकारित्वरूपः तुलस्यादीनां
कृष्णचरणप्रियत्वादिरूपस्तत्तद्गुणविशेषः कृष्णसंनिधिभावनाजनकः
स्पष्टत्वाच्चोच्यते ॥ ५ ॥

भाषा टीका

वा पुछवे के हालको कहै हैं गोपी बोलीं हे पीपर । हे
अमिली (पियाखल) हे बट ! नन्दराय को लाला अपने प्रेम-
वारें हसन बोलन चितवन ते हमारे मनको चोराय
चलों गयो जो तुमने देखो हो तो बत दीजिओ ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

महान्तः स्फुट्यैर्वहृपकारिणश्चेति कुरवकादीन्पृच्छन्ति । कश्चि-
दिति । हे कुरवकादयः दर्पहरं स्मितं यस्य सः इतो गतः कश्चि-
दृष्ट इति ॥ ६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

महत्तमत्वादेतेऽस्मान् शुद्राः प्रत्यवक्ष्याम न नूनङ्गथयेयु-
रिति मत्वाऽन्यान् पृच्छन्ति । कश्चिदिति । कुरवकः शोणोऽस्लानः
नागो नागकेसरः किमितः गतः यद्वा अत्र वर्तमाने पूर्वं दृष्ट
इति पृष्ठमधुना त्वित इति दूरतोऽपि दर्शनं सम्भवेत्
तथापि न सुलभः स्यादिति निकटागतस्य सतोऽत्रैव तत्पदा-
न्यन्विष्य तैश्च तमन्वेषयाम इति भावः । ननु मानिन्यः कथं
तं पृच्छथ तत्राहुः । मानिनीनामिति । तस्मिन्तमात्रेणैव मानो न
तिष्ठेत् केवलमात्मनो वैदग्ध्यविशेषेण तेनैवास्माकं मानो
जनितो न तत्रास्माकमपराध इति किं वा तदानीमेव
तत्स्मितेन मानो हतः अत एवान्वेषयाम इति किं वा तादृश-
महामोहनस्य विच्छेदेन क्षणमपि जीवितुं न शक्नुम इति
पृच्छाम इति भावः ॥ ६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

महत्तमत्वादेतेऽस्मान् शुद्राः प्रत्यवक्ष्याम नूनं न कथये-
युरिति मत्वाऽन्यान् पृच्छन्ति । कश्चिदिति । कुरवकः शोणो-
ऽस्लानः नागो नागकेसरः किमितो गतः । यद्वा अत्रान्तर्हितो
वर्तते पूर्वं दृष्ट इति पृष्ठम् । अधुना त्वित इति दूरतोऽपि
दर्शनं सम्भवेत् । तथापि न सुलभः स्यादिति निकटागतस्य
सतोऽत्रैव तत्पदान्यन्विष्य तैश्च तमन्वेषयाम इति भावः ।
गत इति च पाठे बहुत्र तन्मते टीकायामित इत्यध्याहृत्य
व्याख्यातम् । रामानुज इति नन्दसुनुरितिवत् । ननु मानि-
नीनां युष्माकं कथं तेन मनो हतं तत्राहुः । मानिनीनामिति ।
तस्मां दर्पहरं स्मितमपि यस्य तादृशोऽपीति तस्याविमृश्यका-
कारित्वञ्च ध्वनितं दर्पो गर्वः । तदानीमेव तत्कृतेन कपट-
स्मितेन मानमयगर्वो हतः । अत एवान्वेषयाम इति तथा तादृ-
शमहामोहनस्य विच्छेदेन क्षणमपि जीवितुं न शक्नुम इत्यतः
पृच्छाम इति भावः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कश्चिदिति । हे कुरवकादयः । मानिनीनां दर्पहरं स्मितं यस्य
स रामानुजः इहागतः कश्चिदीष्टप्रश्नद्योतकमव्ययं दृष्ट
आगतश्च किन्तदस्मदिष्टमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि हेयम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयचक्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कुरवकः कुरङ्गः नागः नागकेसरः पुष्पागः पुष्पस्तुत इति
दोषाः जिहामधुरः ॥ ६-७ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इत इति इण धातोर्निष्ठाप्रयोगः मानिनीनां दर्पहरस्मित इति यश्च तदृशोऽपि गत इत्यविमृश्य कारित्वं तस्य व्यञ्जितम् ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

हे सख्य एभिरसौ न दृष्ट एव एषां कुसुमाभावात् समीपं स नायात् तेन सकुसुमानेव तरुन पृच्छाम इत्याहुः । कच्चिदित्यादि । कच्चित्प्रश्ने हे कुरवकादयः रामानुजः दृष्ट इत्यध्याहार्यः पूर्व एव वा आवर्तनीयः तस्यैव कार्यमयुक्तं किं तदाहुः मानिनीनामस्माकं दर्पहरणमिति यत इत्याहुर्मानिनीनां दर्पहरस्मितः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तेषामनुत्तरं मत्वा एते अमुख्यफला महान्तोऽपि काकसेव्या एवेति ये महान्तः पुष्पवन्तः सुगन्धाः तान् पृच्छाम इति कुरवकादीन् पृच्छन्ति । कच्चिदिति । कुरवकाशोकौ कामोद्दीपकौ एते कामवाणं पुष्पाः नागो नागकेसरः पुन्नागश्च चम्पकश्च अतिसुगन्धपुष्पाः ते हि कामिनें व्यावर्तयन्ति अतः पञ्चाप्येते ज्ञास्यन्तीति रामानुजः कच्चिद्वचनं दृष्ट इति पृच्छन्ति पूर्ववदेव प्रयोजनकथनं मानिनीनां दर्पहरं स्मितं यस्य व्यर्थमेव गतो भगवान् स्मितमात्रेणैव दर्पो गच्छति किं गमनेन भयं तु नास्त्येव यतो रामानुजः बलसद्भावात् भर्तृनामाग्राह्यमिति वयं सर्वा एव मानिन्यः स्थिताः भर्तुऽस्मद्वर्पदमनार्थं गतः प्रायेणैतेन दृष्टः कुत्सितरवात् कं सुखं यस्य रोदनप्रियोऽयम् अशोकश्च शोकनाशक एव नतु कस्यचित्सुखं प्रयच्छति नागोऽयं नाम्नैव भयानकः गजपक्षेऽपि पुंसामपि नागः चम्पकोऽपि परिणामविरसः अफलाश्चैते ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसार्थदर्शिनी ।

पुष्पोद्यानं प्रविश्याहो सत्यमेव एते शुद्धान्तःकरणाः प्रष्टव्याः यदहो स्वमकरन्दैर्मधुव्रतातिथीन् सेवन्ते इति । वृक्षानासाद्याहुः । कच्चिदिति । कुरवकः शोणोऽम्बानः । नागो नागकेसरः । कच्चिदगतः किम्वा कच्चिदिहैव निन्दुत्य स्थितो वेति भावः । ननु किमर्थं पृच्छथेत्याशङ्क्याहुः । मानिनीनां मानधनानामस्माकं दर्पं मानं हरति स्मितं यस्येति वयं निर्धनीकृता एवाभूमेति भावः । तदैवाकस्मिन्केन पवनेन चालिताग्रशाखांस्तानालक्ष्याहो शिरोधूनेन वयं न जानीम इति भुवते तदलममीभिः कठोरैः पुरुषजातिभिरित्यन्यतो जग्मुः ॥ ६ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अहो सख्यो ! महत्तमत्वादितेऽस्मान् क्षुद्रा इत्यवज्ञया नूनं न कथयेयुः अपि च वनस्पतीनामिषामप्रसूनत्वान्नन्दसूनुपरिचय एव नास्तीति तद्वन्तः प्रष्टव्या इति तानेव निर्दिशन्ति । कच्चि-

दिति । कुरवकः शोणोऽम्बानः नागो नागकेसरः पुन्नागः केसरः रामानुज इति तज्ज्येष्ठनामग्रहणात्कान्तभावाभिनिवेशेन साक्षात्तन्नामाग्रहणाच्च परकीयाभिमानिनीनामिदं वाक्यं प्रष्टव्येषु च नर्मसचिवत्वमपि सम्भावितम् अत एव मानिनीनां दर्पहरस्मितः निजदोषाविष्कारेण तत्परिकरप्रायेष्वेतेषु तत्प्रतिक्रिया च सूचिता यद्वा स्मितमात्रसाध्ये दर्पोपशमने किमनेन पलाय्य गतमित्यधीरत्वमुक्तम् ॥ ६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

अन्यान् पप्रच्छुः । कच्चिकुरवकेति । तत्र कच्चिदिति सर्वत्र सम्भावनासम्भावनयोः पूर्ववत् कौ पृथिव्यां परोपकारतया रवः सुयशो यस्य स कुरवः स्वार्थे कः यद्वा कौ रवेण सुयशसा कं सुखं यस्येति व्युत्पत्तिद्वयेन परोपकारिणं यशस्विनं कृष्णस्यापि कौरवः सुयशो यस्यास्मत्सम्मोहनवेणुरवो वा यस्य तेनैव कौ विस्तृतस्वयशोरवेण सतां कं सुखं वा यस्मादेव गुरवेण वा रसिकसखीनां कं सुखं यस्मादेव कुरवकत्वात् तत्समाननामसीलत्वेन तद्रहस्यज्ञं सुमनोविकासामोदाभ्यां चोपलक्षितकृष्णदर्शनाह्लादं मत्वा तं पप्रच्छुः । हे कुरवक ! रामानुजो नो मनो हृत्वा गतस्त्वयोक्तरीत्या समाननामगुणत्वात् दृष्ट इति पूर्वोक्तवान्वयः तथा च नो ब्रूहीति प्रार्थना । ननु भवतीनामेव मानदोषेण तेन तथा कृतमिति स्वयमेव तत्प्रश्नोत्तरं सम्भाव्याहुः मानिनीनां दर्पहरस्मित इति । तथा चास्मद्वर्पहरणस्य तदीयस्मितमात्रसाध्यत्वादेतावन्नैर्घृण्यमनुचितमेवेति भावः । एवंप्रश्नेऽप्युत्तरालाभे यथा कृष्णो मृगयुरिव स्ववेणुगतिरवेण हरिणीरिव नो मोहयित्वा तन्मारणमिव विश्वासघाताचरणेन कुत्सितरवत्वात्कुरवकस्तथायमपि कुत्सितरवतया कुरवकत्वान्नावभाषते इति तमुत्सृज्यान्यत्र गच्छन्त्यः अशोकं दृष्ट्वा तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुत्यात्मस्वरूपकृष्णदर्शनं विना तदशोकत्वानुपपत्त्या तद्दर्शनं सम्भाव्य न शोको विद्यते यस्मादिति व्युत्पत्त्या पुनस्तत्त्ववित्त्वेन तरतनुत्वेन करुणाशीलत्वञ्च सम्भाव्याशोकेति सम्बोधनेन त्वदुपसन्नानां नो नो शोको भवतु चन्दनदूरुमस्य स्वसमीपोपगतचन्दनत्वसम्पादनवदस्मदशोकत्वं सम्पाद्यतामिति पूर्ववत्सम्प्रार्थ्योत्तरमलब्ध्वा—

यथा कण्टकविद्धाङ्गो जन्तोर्नेच्छति तां व्यथाम् ।

जीवसाम्यं गतो लल्लैर्न तथाऽविद्धकण्टकः ॥

इत्यादिवचनात् शोकवानेव परशोकं ज्ञात्वा तन्निवृत्तय उपकरोति नाशोकः अयं चाशोकतया नास्मच्छोकं जानाति येनोपकारं विदध्यात् किञ्चाशोकस्यास्मद्विषयदूरुमत्वात्सद्वेषित्वमेव असंख्याताशोकवने साक्षाद्दुःखीः सर्वमान्या सीता शोकग्रस्ता निवासिता तैर्वहुभिर्वहुमान्याया अपि तस्या एकस्याः शोकहरणाय वचनमपि नोक्तम् एकेनाशोकेन बहूनां नः शोकग्रस्तानां शोकापनोदस्य सम्भावयितुमप्यशक्यत्वाद्बृथात्र प्रश्न इति मत्वाथ गच्छन्त्यो नागपुन्नागाख्यौ वृक्षविशेषौ दृष्ट्वा न अगो नागः पुमांश्चासौ न अगश्चैति व्युत्पत्त्या पुलकादिना च तयोः समानदूरुमत्वाभावं निश्चित्य नागत्वादेव नागगतिरुपगतिश्चैतत्

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

पुंनगभोगभुजकृष्णभोगोपयोगित्वं नागशयनस्य तस्य नित्य-
सहकारित्वं च सम्भाव्य स कृष्णः कृष्णनाग इव मुखेन्मुखमुख-
तया कामविश्रांतिं नोऽङ्गेषु विस्तार्य सुरनागगतिनटनागरवरः
नो मनो हत्वा कृष्णो गतः इति प्रदनेऽप्युत्तरमनवाप्यायं नागः स्वयं
विषविस्तारको मारकः कथं वचनामृतेन जीवयेत् पुंनगस्त
स्वनाम्नैव पुंसो नागत्वं बोधयतीति मत्वान्यत्र गच्छन्त्यः
चम्पकं विलोक्य तत्पीताम्बरवर्णतया च चपि चापल्ये
इत्यस्मात् चम्पयतीति चम्पकः इति व्युत्पत्त्या तस्य
चपलत्वेन चपलकृष्णसमानशीलतया तद्रहस्यज्ञत्वं यद्वा
चपिगताविल्यस्माच्चम्पयतीति चम्पकः अत्र इदित्वान्नुम् ये
गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्थास्तस्मात् प्राप्तत्वेन तदभिज्ञत्वं दूरे-
स्वामोदप्रदत्वेनोपकारकत्वं च सम्भाव्य पूर्ववत्प्रश्ने उत्तरानवाप्तौ च
तदीयचपलत्वेनैवाविश्वस्य सुरभिविस्तारोऽपि कृष्णवत् मनोह-
रणायैव नोपकारायेत्यवधार्य कारिचतु स्ववत्तमपि कृष्णदर्श-
नविस्हेण पीतवर्णं वैकल्येनैव भाषितुमशक्तमाकलय्यान्यत्र गताः ॥६॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभाषवतगूढार्थदीपिका ।

अथ कुरवकादीन् दृष्ट्वा एते महान्तः पुष्पवन्तः सुगन्धाः मधुपैरति-
थिभिस्निशं संव्यमानाः शुद्धान्तःकरणाः कथयिष्यन्तीति
मत्वा पृच्छन्ति । कश्चिदिति । कुरवकः शोणोऽम्लानः नागरङ्गः केसरः
हे कुरवकादयः ! रामानुजः कश्चिदिहो गतः अनेन मार्गेण गच्छन्
दूरतोऽपि दृष्टः स्यादिनि भावः । रामावतारे कृतस्य फलप्रदा-
नायाऽस्मिन्नवतारे स्वीयं नाम ज्येष्ठत्वं च लक्ष्मणाय दत्तवान्
स भक्ता अस्मांस्त्यक्तुमयोग्यस्त्यक्त्वा गतोऽतः पृच्छाम-
स्तस्माद्दृष्टश्चेत्कृपया वदतेति रामानुजपदाशयः करुणासाग-
रोऽपि भगवान् कठोरचित्तः क्षत्रियजात्युत्पन्नत्वात्स्वभावमनु-
कुर्वन्सम्प्राणहरवेष्टो जात इति वा [१] तदाशयः यद्यपि तेन
रमितानामस्माकं मान उत्पन्नस्तथापि तन्निरासार्थमन्त-

(१) ननु रामानुज इत्यत्राटकुप्वाडिति ज्ञत्वं प्राप्नोतीति
चेन्मैत्रम् रामनामेत्यादौ ज्ञत्ववाराणाय निमित्तानधिकरणनिमित्ति-
मत्पदाघटितत्वरूपार्थकेन रषाभ्यामित्यत्र कृतेन समानग्रहणेन
वारणात् तदर्थश्च निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदघटितं यत्त-
न्निशं यत्पदं तदवयवत्वं यत्र द्वयोस्तत्र ज्ञत्वमिति तेन मातुर्न-
मनमित्यादौ ज्ञत्वाभावो विभिन्नपदत्वेन मातृभोगीण इत्यत्र
ज्ञत्वं स्वभावपदत्वाभावेन सुपर्वणेत्यादौ ज्ञत्वं निमित्तानाधिकरणनि-
वेशेन गन्धर्वगानमित्यादौ ज्ञत्वाभावो लौकिकार्थवत्पदाभावेन
रामेणेत्यत्र ज्ञत्वं रामनामेत्यादौ ज्ञत्वाभावश्चेति सर्वं सिध्य-
तीति नन्वेवमपि नारायणारामायणादाविव पूर्वपदादिति ज्ञत्वं
प्राप्नोत्येवेति चेन्न रामानुजो मानिनीनां गतो दर्पहरस्मितः रामा-
नुजं लक्ष्मणपूर्वजं चेत्यादि प्रयोगैरस्य संज्ञात्वावगमेन रघुनाथादा-
विव संज्ञाभङ्गमिया तत्सूत्रप्राप्त्वभावात् भृशोऽसंज्ञायामिति
सूत्रभाष्यपर्यालोचनया कृतज्ञत्वेन चेत् संज्ञाकृत्यर्थो गम्यते
तदा ज्ञत्वमिति पूर्वपदादिति सूत्रार्थादित्यलम् ।

धर्मानं नोचितं यतः दर्पहरं स्मितं यस्य सः तथा च मिष्टौषध-
प्रदानेन रोगनिवृत्तिसंभवे विषप्रदानं नोचितम् अक्वेचेन्मधु
विन्देत किमर्थं पर्वतं ब्रजेदिनि न्यायादतस्तदन्यायं विचार्य
वक्तव्यमिति भावः । तेभ्योऽलब्धोत्तरास्तदैवाकस्मिकेन वायुना
चालिताग्रशाखास्तानालक्ष्याहो शिरो धूननेन न वयं जानीम
इति सूचयन्त्यतोऽलमेभिः सम्पद्रवितैरिति मनसि
निधायान्यत्र याताः । अनभिज्ञापक्षे अहो किमर्थं गत इति चे-
द्वथैव गत इत्याशयेनाहुः । रामानुजस्तथा च बलभद्रानुजस्य
तस्य नास्ति भयसंभावनाऽतो भयनैमित्तिकमपि तद्रमनं न
सम्भवति नाप्यस्मन्मानानिरासार्थं तस्य स्मितमात्रेणैव वशीक-
रत्वादित्याहुः । दर्पेति । तथा च स्मितमात्रेण हृतमानास्तद्वि-
योगे क्षणमपि जीवितुमशक्ता अन्वेषयामः पृच्छामश्नातः
कृपया वदतेति भावः । तेभ्योऽप्यलब्धोत्तरा अहो अयं कुरवकः
मकरन्ददत्वादलीनां कुत्सित ईषद्वा रवो यत्र सः यद्वा कुत्सि-
ताद्रोदनशब्दात्कं सुखं यस्य सः रोदनप्रियः अशोकः शोक-
रहितः पीडानभिज्ञत्वाद्दयावर्जितः नागोऽयं नाम्नैव भयानकः
अयन्तु पुंसामीपि नागः चम्पकोऽपि परिणामविरसस्तस्मादेते
न प्रष्टव्या यतो नास्मान्सुखयिष्यन्तीति विचार्य्यान्यत्र
गतः मानिनीपक्षे कुरवकाशोकौ कामोद्दीपकौ नामादयः काम-
वाणपुष्पाः कामिनं व्यावर्त्तयन्त्यतः कामिनन्तः पञ्चाप्येत
ज्ञास्यन्तीति मत्वा तान्पृच्छन्ति । कश्चिद्रतः किंवा क्वचिदत्रैव
निन्दित्य वर्तते ननु किमर्थमन्विष्यत इत्याशङ्क्यास्मत्सर्वस्व-
मपहत्य पलायितः इत्याहुः मानिनीनां मानैकधनानामस्माकं स्मिता-
दिना दर्पं हृतवानिहनाश्चास्मान्कृत्वा गतोऽतो धूर्तशि-
रोमणिरस्माभिर्धर्तव्य इति भावः । ननु अबलाभिर्गुण्यमाभिः
कथं धर्तुं शक्य इति चेत्तत्राहुः । रामानुजः तस्य ज्येष्ठो भ्राता
बलरामोऽप्यस्मदपेक्षया न प्रबलस्तस्यायमनुजः कथं
प्रबलः स्यादन्यथा पलायनं न कुर्यादिति भावः । ततोऽलब्ध-
प्रतिबचना अहो एते पुरुषजातित्वेन कठोरचित्ताः कृष्णपक्षपा-
तिनो न कथयिष्यन्तीति मत्वान्यत्र गताः निवृत्तिपक्षे कुरवका-
दिशब्दैः कुरवकादिस्थानीयानामाकाशादीनां स्थूलसूक्ष्मभूतानां
ग्रहणं रामा महामाया अनुजानुगामिनी यस्य सः सर्वकार्यो-
पादानमायाधिष्ठानभूतः कश्चिद्युष्माभिरितोऽवगमः सत्त्व
स्माकं मानिनीनां तत्र प्रामाण्यवतीनामपि दर्पहरं स्मितं
स्मयनीयं चराचरात्मकं जगद्यस्यास्माकमपि सत्त्वासत्त्वाऽया
वक्तुमशक्यत्वात् तथा च महाभूतेभ्योऽपि पर इति भावः ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे कुरवकादयः ! मानिनीनां दर्पहरं स्मितं यस्य स रामस्य
बलस्य अनुजः इतो गतः कश्चित् किम् ॥ ६ ॥

भाषा टीका

हे कुरवकवृक्ष ! हे अशोक ! हे नाग पुत्राग हे चम्पा हो
[रामानुज] बलदाउ जी को छोड़ो भाई अपनी मन्दमुखक्यान ते
अभिमान को हरवेवारो जब हमने मान कीनो तब चले
गयो सो कहीं तुमने देखो हो तो बता दीजियो ॥ ६ ॥

कच्चित्तुलसि ! कल्याणि ! गोविन्दचरणप्रिये ! ।

सह त्वालिकुलैर्बिभ्रद्दृष्टेऽतिप्रियोऽच्युतः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अलिकुलैः सह त्वात्वां बिभ्रत्तवातिप्रियस्त्वया किं दृष्ट इति ॥ ७ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तौषिणी ।

एते श्रीकृष्णसेवका अस्माकं मानं विज्ञायास्यया न किल कथयेयुरिति निजसखीमिव मन्यमानाः सौभाग्यविशेषेण च संदर्शनं सम्भाव्य श्रीतुलसीं पृच्छन्ति । कच्चिदिति । कल्याणि ! हे जगन्मङ्गलकारिणि परमसौभाग्यवतीति वा तत्र हेतुः गोविन्दस्य गोकुलेन्द्रस्य निजाशेषमाधुर्यप्रकटनपरस्य भगवत् स्मरणौ प्रियौ यस्यास्तत्सम्बोधनं तयोः प्रिये वा इति महालक्ष्मीतोऽप्याधिकसौभाग्यं सूचितं बहुलप्रयासेन लक्ष्मीकाम्यरजसोः श्रीकृष्णचरणयोः स्वतः प्रियत्वात् अब्जीदरूपकाप्रयोगस्तत्प्रियत्वेनेत्यया अतोऽलिकुलैः सह वर्तमानामपि त्वां बिभ्रत् पूर्वमेव वैजयन्त्यन्तर्गतत्वेन अधुनैव वा अवचित्य मालादिरूपेण धारयन् अत एव तवानिप्रियत्वेन त्वया दृष्टोऽस्ति कश्चित् अलिकुलैरिति तस्याः सदा मकरन्दमयत्वं तेन च सदैवापरित्याज्यत्वं तथा मत्तानां तेषां झङ्कारेण निन्दित्यसम्भवत्वं च सूचितम् अतोऽवश्यं त्वदन्तिकमागतस्त्वया दृष्ट इति भावः अच्युत इति । कदापि त्वत्तो न विच्युतो भवतीति तदेव दृढीकृतं श्लेषेण अलिकुलैरिति बहुवल्लभामपि त्वां प्रियत्वेन बिभ्रति नच तदेकप्रिया अस्मान् अतोऽतिक्रान्ताः प्रियाः किंवा अतिक्रान्तं प्रियं सर्वमपि येन तथेतीर्ययाऽसूयोक्तिः ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषिणी ।

एते पुरुषजातित्वेन प्रायः श्रीकृष्णपक्षग्राहिणोऽस्माकं मानं विज्ञायास्यया न किल कथयेयुरिति स्त्रीजातित्वेनात्मपक्षग्राहिणीं मन्यमानाः शश्वत् दृष्टतत्प्रीत्यनुमितसौभाग्यविशेषेण च तस्याः श्रीकृष्णदर्शनं सम्भाव्य श्रीतुलसीं पृच्छन्ति । कच्चिदिति । कल्याणि ! हे जगन्मङ्गलकारिणि ! परमसौभाग्यवतीति वा । अत्र हेतुर्गोविन्देति गोविन्दो गोकुलेन्द्रः तच्चरणप्रिया त्वं श्रीर्यत्पदाम्बुज इत्यादिवत् । यद्वा चरणशब्दोऽत्रादरमात्रव्यञ्जकः आचार्यचरणा वदन्तीतिवत् । आदरश्चाधुना दैन्येन हे गोकुलेन्द्रप्रिये इत्यर्थः । इति तस्यागमनावश्यकत्वं विवक्षितम् । तत्प्रियत्वे हेतुः सहेति । नच तत्र तवानवधानं सम्भवेत् । यतस्तेऽतिप्रिय इति श्लेषेणातिक्रान्तप्रियानसंगद्विधानित्यपि ध्वनितम् । अलिकुलैः सह इति तस्याः सादृश्यं दर्शितम् अलीनामन्यनिवार्यत्वसूचनात् । यद्वा । अनिप्रियत्वमेव विवृतं तत्प्रियत्वेनैव ते शिलीमुखी अपि न निवार्यन्त इति सूचनात् तथा मत्तानां तेषां झङ्कारेण निन्दासम्भवत्वं च सूचितम् ।

[२७८]

तम् । अतोऽवश्यं त्वदन्तिकमागतस्त्वया दृष्ट इति भावः । अच्युत इति श्लेषेण कदापि त्वत्तो न विच्युतो भविष्यतीति तदेव दृढीकृतम् ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे तुलसि ! गोविन्दचरणप्रिये ऽत एव हे कल्याणि ! अलिकुलैः सह त्वां बिभ्रणस्तवातिप्रियश्चाच्युतस्त्वया दृष्टः कश्चित् ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गोविन्दस्य श्रीविष्णोश्चरणौ प्रियौ यस्याः हे तादृशे ! यद्वा । चरणशब्दोऽत्रादरमात्रव्यञ्जकः आचार्यचरणा वदन्तीतिवत् । आदरश्चाधुना दैन्येन हे गोकुलेन्द्रप्रिये इत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

हे सख्यः ! एते तत्सहचरप्रायाः दृष्ट्वापि न कथयिष्यन्ति एषा तु तुलसी स्त्रीस्वभावात् कोमलहृदया अतः कथयिष्यत्येव दृष्टश्चानया स इति सम्भाव्यते तत्प्रियत्वात् तदेनामेव पृच्छाम इत्याहुः । कच्चित्तुलसीत्यादि हे कल्याणि ! चिरजीविनि कल्याणीत्वे हेतुर्गोविन्दचरणप्रिये । तेऽतिप्रियोऽच्युतो दृष्टः अतिप्रियत्वे हेतुः त्वा त्वां बिभ्रद्दधानः अलिकुलैः सह एवमेव त्वयि तत्प्रेम अलिकुलैराकुलामपि त्वां वहत्येव ॥ ७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

पूर्वोक्तास्त्वपुष्पा एते अफलाः फलपुष्पाभ्यां नानाविधविनियोगसम्भवादज्ञानं मत्वा तुलस्यास्तदुभयं नास्तीति भगवदीयत्वेन प्रसिद्धां पृच्छन्ति । कच्चिदिति । तुलसीति सम्बोधनं सखीमिव मत्वा सा चेत् पूर्वसम्बन्धस्मरणेन भक्तेषु भगवन्तं भजेत् तदा रसो न पुष्ट इति तां भगवत्पत्नीं मन्यमाना आहुः । कल्याणीति एवमपि सति भक्तिप्रधानेत्यस्मदाद्यपेक्षया उत्कृष्टेत्याहुः । गोविन्दचरणप्रिय इति किञ्च तव दर्शने उपायोऽप्यास्ति त्वत्सजातीयस्य तत्र विद्यमानत्वात् सजातीयो हि सजातीयमार्गस्थं दृष्ट्वा गच्छति तदाहुः । अलिकुलैः सह त्वा त्वां बिभ्रत् दृष्ट इति किञ्च ते भगवानत्यन्तं प्रियः यद्यनेन मार्गेण मत्तः स्यादवश्यं त्वया दृष्टः स्यात् इति ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

एता अस्मत्पक्षग्राहिण्यः स्त्रीजातयः स्त्रीजनदृष्ट्यपीडा

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी

विदुष्यः कृपावत्यो भविष्यन्ति तदिमाः पृच्छाम इत्यासाद्य तन्मध्ये परममुत्थतमां तुलसीं पप्रच्छुः । कच्चिदिति । हे कल्याणीति वयमकल्याण्यः कृष्णविच्छेदात् त्वमेव कुशलिनी । अत्र हेतुः गोविन्देति । यद्वा । चरणशब्दोऽत्रादरमात्रव्यञ्जकः आचार्यचरणा वदन्तीतिवत् ननु यूयमपि तच्चरणप्रिया भवथैव सत्यं तदपि सादृगुण्याधिक्यात्त्वमेव सौभाग्यवती विच्छेदाभावादि-
त्याहुः । त्वा त्वां विभ्रदेव गतः । तत्र तव सौरभ्याधिक्यमेव कारणममिति व्यञ्जयामासुः । अलिकुलैः सहेति परःसहस्रभ्रम-
रकृतोद्वेगमप्यगणयित्वा त्वां विभ्रदिति सुगन्धप्रियेण तेनास्माक-
मग्रहणमेतादृशसौरभ्यवत्त्वाभावादेवेति निश्चिनुम इति भावः ॥७॥

केन चितकृता विशुद्धरसदीपिका ।

एते च पुरुषजातिवत्तत्पक्षग्राहिणो नर्मसचिवप्रायाश्च प्रायोऽस्मान्मानवतीस्त्विवदया न किल कथयेयुरिति सम्भाव्य शब्दद्वयसङ्गसौभाग्यवतीं तदाहतां निजपक्षग्राहिणीं च मन्य-
मानास्तुलसीं पृच्छन्ति । कच्चिदिति । नित्यसखानामिदं वाक्यं आभासस्तु कान्तभावानां संग्रहाभिप्रायेण सङ्गमनीयः तत्र तुलसीति स्कान्देतिहासानुसारेण वृन्दादेव्या एव नामान्तर-
मिति तद्वनाधिदेवीं निजसहचरीं सत्त्वा साक्षात्प्राप्तोक्तिः कल्याणि ! जगन्मङ्गलकारिणीत्यर्थः । यद्वा परमभाग्यवतीति अथवा-
कुशलिनी भवसीति प्रश्नभङ्ग्या सम्बोधनं गोविन्देत्यादि वृन्दा-
वने तु गोविन्दमिति वाराहतन्त्रोक्तेस्तस्य तस्याश्च नित्य-
सबन्धः सूचितः गुरुचरणा इत्यादिवच्चरणपदं सौरवाभिप्रायं श्लेषेण चरणमाचरणं तच्च गोप्येक्या युतस्तत्र परिक्रीडति नित्यदेत्यादिब्रह्मयामलाद्यनुसारेण विहरणमेव एवं च तदेक-
प्रियत्वमादिश्य तस्यापि त्वं प्रियतमेति दर्शयन्ति । सहेति । अलि-
कुलैरिति श्यामलत्वाद्धर्षसाभ्येन तदभिलाषैरेव मूर्त्तरित्यर्थः अलोनामनिर्वच्यत्वेन दोषानुज्ञावनमपि सूचितम् अत एव तेऽपि सोऽतिप्रियः स च त्वत्तोऽच्युत इति परस्परप्रीत्याश्रय-
विषयत्वेन शुद्धः प्रेमा दर्शितः ततश्च तादृशप्रमप्रसंशयात्मनश्च सजातीयत्वं प्रदर्शयत्यवश्यक्यनीयत्वमावेदयन्ति अन्यथा मित्रद्रोहः स्यादिति तत एव विश्रम्भेणाहुः । दृष्ट इति । अथ दृष्टो ज्ञात इति सापहवोक्तिः ॥ ७ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

ततोऽप्रे तुलसीं दृष्ट्वा तां तुलसीं भाग्यवतीं भगवत्प्रियां सर्व-
सज्जनसेविताम्—

तुलसीदलमात्रेण जलस्य चुलकेन च ।

विक्रीणीति स्वमात्मानं भक्तेभ्यो भक्तवत्सलः ॥

इत्यादिवचनैः सर्वजनेषु भगवत्कृपोत्पादनेन तत्प्रापिकां स्त्रीत्वेन स्वपक्षपातिनीं स्वदुःखाभिज्ञां चावगत्य तामाहुः । कच्चित्तुल-
सीति । कल्याणि ! स्वयंसुखरूपे सर्वसुखकारिणि च तथा गोविन्द-
चरणप्रिये गोविन्दस्य गवामिन्द्रस्य चरणौ प्रियौ यस्या इति

मुखहासविलासाद्यनभिज्ञत्वेन ज्ञातासि न वयमिव नव वैकल्यं यद्वा पादसेवापरतया प्रथमत एव दैन्येन नव सौभाग्यातिशयः अस्माकन्तु मानापराधेन दुःखवैकल्यं यद्वा गोभिः श्रुतिभि-
र्विद्यते चरणो यस्य स गोविन्दचरणः सर्वे वेदा यत्पदमामन-
न्तीति श्रुतेः वेदान्तवेद्यचरणेन मयैव गीतमिति स्मृतेश्च स प्रियो यस्याः तस्य प्रिया वा यद्वा आचार्यचरणा इत्यादिवदाद-
रेण चरणशब्दप्रयोगः यद्वा गोविन्दस्य चरणं प्रियं यस्यास्तस्याः सम्बोधनं तथा च तव तदाचरणस्यापि प्रियत्वेनोभय-
प्रीतिनिर्वाहः अस्माकन्तु तस्य प्रियतमत्वेऽपि तदाचरणं स्नेहि-
जनविरहदानान्तर्धानादिनाप्रियमतः खेदमनुभवाम इति भावः नन्वेवं बहुधा सम्बोधयन्त्यः किंपृच्छथ इति तदभिप्रायं सङ्कलय्य सहेति नोऽन्वेषयतीरनुचरीः संत्यज्य अलिकुलान्येव तवाल्लि-
कुलानि तवानुगत्वे सनि त्वद्यशोगानपरत्वात् तैः सह त्वा त्वां विभ्रत्वस्क्रन्धे धारयन् अत एव तेऽतिप्रियोऽस्मद्भाग्यान्तु नित्यमच्युतो द्रवितचित्त एव स इतो गतस्त्वया दृष्टस्तव स्वाश्रितजनतत्प्राप्तत्वादनुकम्पया ब्रूहि एवं प्रदनेऽप्यल्लघोत्त-
रत्वे तस्यास्तदीयानिप्रियत्वेन दुर्मदत्वं सापत्न्यभावेन मात्सर्य्यं सोऽन्त कर्मणीत्यस्मात्तत्प्रियात्वप्रसिद्धा तुल्या नः स्यति अन्तः प्रापयतीति उणादित्वाद्धातो रोकारलोपः एवमग्रेऽपि तन्नामच्यु-
त्पत्त्या तद्वेषं सम्भाव्य कल्याणित्वेऽपि भद्राख्यकारणरूपतया विघ्नकारित्वमवगत्यान्यत्र गताः ॥ ७ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अथान्यत्र गत्वा तुलसीं दृष्टुः तत इयं भगवतोऽतिप्रिया सर्वदा तन्निकटवर्तिनी स्यात् इत्यानवती भगवदीया तथा दयावती वक्ष्यति चेति मत्वा तुलसीसन्निधौ गत्वा तां पृच्छन्ति । हे तुलसी त्वयाऽच्युतो भगवान् कच्चित् दृष्टः यतस्त्वङ्कल्याणीं भगव-
त्प्राप्तिसाधनपुण्यपुञ्जानुष्ठानवती अत एव गोविन्दचरणौ प्रियौ यस्याः सा तच्चरणयोः प्रियेति वा अन एवातिप्रियः अन एवाच्युतस्त्वया कदापि न वियुक्तः अन एव त्वामलि-
कुलैः समरसमूहैः सह विक्षेपमप्यमग्नय विभ्रत् धारयन् यत्तत् यद्यप्यस्माकमप्यतिप्रियस्तथापि नास्माकं तादृशं कल्याणम् येन कामापोधि विना तच्चरणवेवातिप्रियौ भवेता-
मतो नास्माकमच्युतः किञ्च पलाय्यास्मत्तकाशा-
द्रतः सर्वस्यापि कल्याणकरी त्वमिति वा अतो दृष्ट-
श्चेत्तर्हि कथयेति भावः । तस्या अप्राप्तोत्तरा अहो भगवदीयेयं भगवदाज्ञां विना न कथयिष्यतीति मत्वा अन्यत्र गताः ॥ अन-
भिज्ञापक्षे हे तुलसी हे कल्याणि ! दर्शनभगवच्चरणार्पणादिना सर्व-
लोककल्याणप्रदे ! यतः गोविन्दस्य महाविष्णोश्चरणयोरतिप्रिये अत एव नारायणसदृशत्वादस्माकमतिप्रियोऽप्यच्युतः अलि-
कुलैः सह त्वा विभ्रत्वया दृष्टः कच्चित् त्वत्सुगन्धप्रिया मधु-
ब्रता अपि तेन न निवार्यन्ते वयन्तु तादृशसुगन्धरहितत्वा-
त्तेन त्यक्ताः किं कुर्मस्तस्मादस्मज्जीविनाय तं कथयेति भावः अहो विष्णुपूजावर्तिनी जारासकमानसा अकल्याणी अस्माक-
भूत इति मत्वा अन्यत्र गताः मानिनीपक्षे हे तुलसी ! हे कल्याणि ! पर-

मालत्यदर्शि वः कच्चिन्मालिके ! जातियूथिके !
प्रीतिं वो जनयन् यातः करस्पर्शेन माधवः ॥ ८ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

मकल्याणवति ! यतो गोविन्दचरणप्रिये चरणेत्यादरव्यञ्जकं गुरु-
चरणैरुक्तमिति वत् हे गोविन्दस्य प्रिय इत्यर्थः । यतो ऽलिकुलैः
सह त्वां ज्ञात्वा विभ्रत् अहो त्वदीयं भाग्यं यतोऽतिक्रान्ताः
प्रियाः अस्मादृश्यो येन सः त्वां सर्वदा विभ्रदास्ते ऽत एव त्वया
अच्युतस्तस्माद्दृष्टश्चेदवश्यं कथयेति भावः । अहो इयं
ततो लब्धादरा जाता ऽखर्वगर्वा न कथयेदिति मत्वान्यत्र
प्रस्थिताः निवृत्तिपक्षे अथ ज्ञानेन्द्रियपञ्चकमध्ये मुख्यत्वाच्चक्षु-
सिन्द्रियं पृच्छन्ति । हे तुलसि ! तत्स्थानीय चक्षुरिन्द्रिय कल्याण
कल्याणस्य साधनभूते गोविन्दस्य तद्रूपकसुखभोक्तृशरणं तत्त-
द्विषयं प्रतिविवरणं यैरिन्द्रियैस्तेषु मध्ये प्रिये अलिकुलैस्तत्त-
द्वृत्तिरूपत्वात्सखिसमुदायैः सह त्वा विभ्रत् प्रियत्वात्त्वतः वस्तुतः
स्वरूपतः कदाचिदपि न प्रच्युतः स ते त्वया दृष्टः कश्चित् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे तुलसि ! अलिकुलैः भ्रमरयूथैः सह त्वा त्वां विभ्राणः
ते त्वातिप्रियोऽनो भवत्या किं दृष्टः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

हे तुलसि ! हे कल्याणवारी हे श्रीगोविन्द के चरणों की
प्यारी गुहार करते बहुत मौरों के सहित तो कौ धारण करवे
वाले तेरो बड़ो प्यारे अच्युत तैने देखो हो तो बता दी
जो ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गुणातिरेकेऽपि नम्रत्वादिमाः पश्येयुरिति पृच्छन्ति । मालतीति ।
हे मालति ! मल्लिके ! जातियूथिके ! वो युष्माभिः किमदर्शि दृष्टः
करस्पर्शेन वः प्रीतिं जनयन् यात इति अत्र मालतीजा-
त्योरवान्तरविशेषो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

सापत्न्यादियं खलु ते न कथयेदिति श्रीकृष्णसेविकाः
पृच्छन्ति । मालतीति । सत्पुष्पार्पणेन श्रीकृष्णस्य दासीमत्वा
स्नेहेन प्रत्येकं सम्बोधनं च इति पूर्ववत् यातः किमिति
तैर्व्याख्यातं यद्वा पूर्ववत्तासां तद्दर्शनं सम्भावयन्ति
प्रीतिमिति यातः सन् करस्पर्शेनेति युष्मत्पुष्पाणामुत्कृष्टानां
श्रीहस्तद्वाराऽवचयेनेत्यर्थः । अतो युष्मत्पार्श्वे तदागमनं सम्भ-
वेदेवेति भावः । श्लेषेण दासीषु तासु नखक्षतिर्नर्मणाभिप्रेता

नखैरेव पुष्पच्छेदनात् पुष्पावचयप्रयोजनं वितर्कयन्ति । माधव इति
मधुना मधुररमेन क्रीडतीति मधुररसक्रीडार्थमित्यर्थः । वस्तु-
तस्तु मा श्रीराधैव तां भूषणार्थमेव तच्च तासां तदनुसन्धाना-
भावेऽपि दैवगत्या विशुद्धप्रकृत्या वा स्वतः सर्वपरिस्फूर्तः स्वयमेव
मुखान्निःसरतीति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तथापि तदाद्रियमाणत्वाभिमानादियं खलु न कथयेदिति
नम्रीभूय पुष्पार्पणेन नूनं श्रीकृष्णसेविका अपि निरभिमाना एता
एव पृच्छन्ति । मालतीति । वैयग्येण प्रत्येकं सम्बोधनम् । अतः
किमिति तैर्व्याख्यातम् । तत्र किमिति कच्चिदित्यस्यैवानुवर्त-
मानस्यार्थः । दर्शनं तावज्जातमेव तत्र स्पर्शोऽपि किं जात
इति पृच्छाम इति भावः । यद्वा तासां तद्दर्शनं सम्भावयन्ति
प्रीतिमिति । करस्पर्शचिन्हदर्शनादिति भावः । तत्र हेतुश्च पुष्प-
प्रियत्वात्माधवो वसन्त इव माधव इति । करस्पर्शेनेति युष्म-
त्पुष्पाणामुत्कृष्टानां श्रीहस्तद्वारावचयेनेत्यर्थः । यात इति समा-
नदुःखत्वेनास्मभ्यं तत् कथयितुं योग्यमेव च इति भावः ।
एवं दासीषु पुष्पिणीष्वपि तासु नखक्षतादिसूचनेन सेव्यं नर्म-
चाभिप्रेतम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गुणातिरेकेऽपि नम्रा इतीमाः पश्येयुरिति पृच्छन्ति । मालतीति-
हेमालति ! हे मल्लिके ! हेजाति ! हे यूथिके ! वो युष्माभिर्दर्शि
कच्चिद्दृष्टः किं माधवः करस्पर्शेन युष्माकं प्रीतिं जनयन् यातः
अत्र मालतीजात्योरवान्तरविशेषो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयच्यवर्जतीर्थकृतपदरत्नावली

मालती जातिभेदः वो युष्माभिर्दर्शि दृष्टः यूथिका शत-
पात्रिका ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पुष्पप्रियत्वात् माधवो वसन्त इत्याभिप्रायः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

हे सख्यः ! अनया दृष्टोऽसौ सापत्न्यादेव न कथ्यते तदेता
मालत्यादीः पृच्छाम एतास्त्वस्माकं सखीप्राया एवेति तथा
पृच्छन्ति । मालतीत्यादि । हे मालति ! हे मल्लिके हे जाति ! हे

श्रीमज्जीवगोखामिकृतबृहत्कर्मसन्दर्भः ।

यूथिके ! माधवः करस्पर्शेन वः प्रीतिं जनयन् यात इति सिद्धवन्निर्दिष्टेन हेतुना अदर्शयति । निःसन्देहपरं कश्चिदिति संवोधनार्थमेव तेन नो वचनं यथातथ्यमेतावता केन पथा गतोऽप्रीति भावार्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुवोधिनी ।

तत्राप्यरुचिं मत्वा इयं सपत्नीवत् खोत्कर्षं ख्यापयन्ती कथमन्याभ्यो वक्ष्यतीति साधारण्यः स्त्रिय एवास्माकमुपकारिण्य इति ताः पृच्छन्ति । मालतीति । हे मालति वः युष्माभिः प्रत्येकं नानारूपाभिर्दृष्टः कश्चित्तथैव मल्लिके हे जाति हे यूथिके एताश्चतस्रो लता अतिसुगन्धपुष्पाः भगवत्प्रियाः अतो वः युष्माकं करस्पर्शेन प्रीतिं जनयन् पुष्पावचयं कुर्वन् माधवो लक्ष्मीसहितः लक्ष्म्या सह तिष्ठति अतस्तस्याः चूडाः बन्धनाद्यर्थं पुष्पावचय आवश्यक इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अहो सौभाग्यगर्वेणोन्मत्तयेयमस्मान्न पश्यति तदेतादृशसौ भाग्यरहिता एतत्सपत्नीमर्दशीरिमाः पृच्छाम इत्यन्यतो गत्वा आहुः । मालतीति । युष्मत्पुष्पावचयनार्थं यत् करेण स्पर्शस्तेन वर्षाशरदतिप्रकुलत्वलिङ्गेन मालतीजात्योरवान्तरभेदो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अथ काश्चिल्लताजातिषु तयोर्दासीत्वमारोपयन्त्यो निजसजातीयत्वमावकुर्वन्ति । मालतीति । एतानि प्रायो दासिकानां मेघ नामानीति वक्त्राणामपि तथात्वं सुव्यक्तं श्रीकृष्णायामलं गोपयन्ति यतो देवि ! श्रीकृष्णं विश्वनायकम् । अतस्ता गोप्य उच्यन्ते स्थानस्था ब्रजनथयोः । गोप्यः पञ्चविधाः साध्वि ! स्थायि-गोप्य इमाः स्मृताः ! तासां मध्ये प्रधाना यास्तासां नामानि मे शृणु । माधवी मालती जाती लवङ्गा मल्लिकाह्वया । अशोकलतिका-कुन्दी शेवती शतपर्विका । यूथिकारङ्गमल्ली च रङ्गिणी च पराजिता । खर्णाख्या मृदुला वृन्दा चन्द्रविम्बा मधुश्रिया । कुटिला पाटला कुञ्जा केतकी कामदायिनी । बहुला झिल्लिका तारा वाणी ब्राह्मी विषदिनका । मल्लिका सिंहिका कृष्णा वासन्ती नवमल्लिका । इत्येताः कथिताः स्थायिप्रधानाः सर्वकामदाः । याः कृष्णमङ्गमारोप्य रमयन्ति ब्रजाङ्गनाः । समस्तवैभवैर्युक्ता रहस्या रासमण्डले । क्रीडाकुञ्जानि भूत्वा ताः सुपुष्पफलवैभवैः तर्पयन्त्यो वसन्त्यत्र वृन्दासख्यो लताह्वया इति । ध्यानशन-केषु तासां स्वरूपं यथा “लोलहेयः पृथुभुजघनाः क्षाममध्याः किशोरीः सखीतश्रीस्त्वमुकुलयोरुल्लसद् रयणीः । नानादिव्याभरणवसनाः स्निग्धकाशमीरगौरीवृन्दादव्याः स्मररसमयी राधिका किङ्करीस्ताः” इति । ततश्चापन्त्वायाथान्तरसमाच्छन्नप्रदन्त्याजेन

हृदयहतामावेदयन्ति । हे मालतीत्यादि । प्रत्येकं सम्बोधनमादेरण वः युष्माभिः अदर्शयति । इष्टः क इत्यपेक्षायां माधवः वसन्त इत्यर्थः । वस्तुतस्तु मायाः श्रीराधाया धवः श्रीराधावल्लभ इत्यर्थः युष्माकमस्माकं च परमसेव्य इति भावः । किङ्कुर्वन् करस्पर्शेन प्रीतिं जनयन् प्रयोगविषया रतिः प्रीतिर्निगद्यते सा च मैत्रीस्पर्शादिकोचितेत्यादिना अलङ्कारकौस्तुभे लक्षिता तत एव करस्पर्शेनैत्युक्तम् एवञ्च स्पष्टीकृतं दासीत्वम् आसां क्रियाशतकेषु “काश्चिच्चन्दनघर्षिणीः सुधुसृणं काश्चित्त्वजो गुम्फतीः काश्चित्केलिनिकुञ्जमण्डनपराः काश्चिद्बहन्तीजिलम् काश्चिद्व्यदुकूलकुञ्जनपराः संगृह्णीः काश्चनालङ्कारं नव-मन्त्रपानविधिषु व्यग्राश्चिरङ्गाश्चन । ताम्बूलोत्तमवीटिकादिकरणे काश्चिन्निविष्टा नवं काश्चिन्नर्तनगीतवाद्यसुकलासामग्र्यसम्पादकाः । स्नानाभ्यङ्गविधौ च काश्चन रताः सम्बीजनाद्यैः सदा काश्चित्सन्निधिसेवनातिमुदिताः काश्चित्समस्तेक्षिकाः । काश्चित्स्वप्रिययुग्मचेष्टितदशः स्तब्धाः स्वकृत्ये स्थिताः क्षिप्त्वा न्यालिषु वर्त्तितादपि तयोः काश्चित् सुखेलापराः इत्थं विह्वलविह्वलाः प्रणतयः श्रीराधिकाकृष्णयोर्दासीरद्भुतरूपकान्तिवयसो वृन्दावनेऽन्वीयतामिति” तत्रैताः स्तब्धेन लताप्राया इति सम्भाव्य प्रश्नोऽयम् ॥ ८ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका

तत्रैवाग्रे मालतीमल्लिकाजातियूथिका दृष्ट्वा तासां मुकुल-वालैः कृष्णदर्शनाह्लादजरोमहर्षे सितपुष्पैः तदीयसुमनोविकास-पूर्वकस्मितं सुमनआमोदेन सुमनआमोदं पुष्पमधुविन्दुभिरानन्दा-भुक्तांश्च सम्भाव्य पुष्पसमर्पकत्वेन तत्तन्नामभिश्च तत्किङ्करीत्व-मवधार्य तत्र मा लक्ष्मीर्नित्यवक्षोऽधिवासिनी तात्प्रिया तस्या लतिकात्वेन मालत्या माधवप्रियात्वं मल्लिकाया रतिगणमलाः सर्वावयवाः सन्त्यस्येति मल्ली हरिस्तस्य कं सुखं यस्याः तस्माद्वा सुखं यस्याः इति व्युत्पत्त्या तत्सुखकारित्वं तल्लब्ध-सुखत्वं वा जात्यास्तु जनि प्रादुर्भावे इत्यस्माज्जनयति अर्था-त्प्रियं कृष्णमिति जातिरिति तद्व्युत्पत्त्या तत्प्रापकत्वं यूथिकायास्तु सखीनां यूथोऽस्यास्तीति यूथी कृष्णस्तस्य यूथिनः तस्माद्वा कं सुखं यस्या इति व्युत्पत्त्या सखीयूथतत्प्रियमेळनेन सयूथस्य तस्य सुखप्रदत्वं तल्लब्धसुखत्वं च तथा सर्वासां सुमनोप्रशिरस्वेना-मोददातृत्वेऽपि निरभिमानित्वञ्चालक्ष्य पप्रच्छुः । माळत्यदर्शयति कश्चिदिति सम्भावनासम्भावनयोः सर्वत्र पूर्ववत् बहूनां युग-पत्सम्बोधनन्तु विरहकातर्येण कापि वैकल्यदर्शनेन कृष्णया प्रियं दर्शयेच्चेत् जीवितं स्यादित्यभिप्रायेण जातियूथिके इत्येकं पदं द्वयोः सम्बोधनं माधवो वो युष्माभिरदर्शयति तथा च नो ब्रूत नो दृष्टमिति ब्रूयश्चेत्तत्राहुः । प्रीतिमिति । यतः सोऽपि माधवः मा लक्ष्मीः तस्या धवत्वात्तल्लतिकादप्रीतिमान् तथा मा श्री-स्तस्या धवत्वात्सर्वश्रीप्रदः तथा मा यथार्थमतिस्तस्या धवत्वा-युष्माकं तस्मिन् या यथार्थमतिः सत्या प्रीतिस्तानियन्तुत्वेन तद्गता तदभिज्ञस्तत्फलप्रदश्च तथा माधवस्य वस तस्य सुमनः प्रसादकत्ववत्सोऽपि माधवत्वात्सुमनःप्रीतिमास्तत्प्रसादकत्वात् यथा चन्द्रः स्वकरस्पर्शेनाह्लादयति तथा पुष्पावचयमिषतया करस्पर्शेन वः प्रीतिं जनयन् यातोऽन्यथा तत्करस्पर्शं विना

चूतप्रियालपनसासनकोविदारजम्बवर्कविल्वबकुलाम्र कदम्बनीपाः ।।
येऽन्ये परार्थभवका यमुनापकूलाः शंसन्तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः॥९॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

सुमनोविकासामोदयोरनुपपत्तेरस्माभिस्तत्करस्पर्शसुमनोविकासादि-
हेतुहेतुमद्भावस्य स्वस्मिन्ननुभूतत्वात् एवंप्रश्नेऽप्युत्तरमलब्ध्वा
मालत्या नित्यवक्षोऽधिरूढसपत्नीपक्षपातित्वं मल्लिकायूथिकयो-
स्तत्सुखप्रदत्वेन तदभिप्रेताचरणपरत्वं जात्यास्तु निपातेन जि
अभिभावे इत्यस्मात्सज्जनाभिभवकारित्वं सुमनोविकासादिना
खलानामिव सुसुखपरदुःखदर्शने प्रहासकारित्वं चालक्ष्य निराशाः
सत्योऽन्यत्र गताः तदुक्तमभियुक्तेन—

नृत्यन्ति भोजने विप्रा मयूरा घनगर्जने ।
साधवः परकार्येषु खलाः परविपत्तिषु ॥ ८ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

इति तुलसीमुक्त्वा अहो एताः तद्धारिण्यः स्त्रिय एवास्माक-
मुपकारं करिष्यन्तीति मत्वा मालत्यादिकाः पृच्छन्ति । मालतीति ।
हे मालति हे मल्लिके हे यूथिके मां लक्ष्मीं लतति वेष्टयतीति मालती
मल्लुने सुगन्धादिकं धारयतीति मल्लिका जायते इति जाती सुख-
जनकत्वात्सफलजन्मवती यूथमस्त्यस्या असौ यूथिका एव-
स्मृता अन्वर्थसंज्ञा यूथं चतस्रो लता अतिसुगन्धपुष्पाः भग-
वत्प्रिया अतो भवतीत्येव पृच्छामः वो युष्माभिः कश्चिद्दृष्टः
न दृष्ट इति न वक्तव्यं यतो वो युष्माकं हस्तकमलस्पर्शेन
प्रीतिमुत्पादयन् यातः करस्पर्शजन्यस्यात्यन्तविकाशस्य दर्श-
नात् ननु नस्यास्मत्स्पर्शेन किं प्रयोजनमिति चेत्तत्राहुः ।
माधवः लक्ष्मीपतिः सर्वदा तत्सहितस्य तदलङ्कारार्थं पुष्पावचय
आवश्यक इति भावः । अहो एता अल्पाः फलरहिताः लक्ष्मीपश्य-
पातिन्यो न कथयिष्यन्तीति मत्वान्यत्र गताः अनभिज्ञापक्षे माल-
जीजात्योरवान्तरभेदः यूथिका जूहीतिख्याता अत अहो सौभाग्या-
तिरेकवत्यो नम्रस्वभावाः सर्वसुखकरा विकसितवदनाः परोप-
कारिण्यो भविष्यन्तीति मत्वा मालत्यादिकाः पृच्छन्ति । मालतीति ।
हे मालत्यादयः कश्चिद्वोऽदर्शि भवतीनां न केवलं दर्शनमात्र-
मपितु स्पर्शोऽपि जात इत्यनुमीयते इत्याहुः । प्रीतिमिति । यतो
माधवः परमशोभाशित्वात्स्पर्शेनापि शोभाजनकः स्पर्शश्च पुष्प-
प्रियत्वात्तस्यावश्यमेव जायते स्यात् माधवो वसन्त इवेतिश्लेषेण-
ताद्वियोगो न भवतीनामप्यसङ्घोऽतस्तुल्यदुःखत्वादवश्यं वदतेति
भावः । अहो एताः करस्पर्शेन निवारणं कृत्वा गतः स्यादत-
स्तद्भयात् कथयन्तीति मत्वान्यत्र याताः मानिनीपक्षे अहो इमा
मालत्यादयः सौभाग्यादिगुणैरस्मत्समाना अत एताः प्रष्टव्या
इत्याशयेन पृच्छन्ति । मालतीति । यतो भवत्यः पुष्पिण्योऽतः
करस्तर्शेन वः प्रीतिं जनयन् यात इति सनस्मोक्त्या व्यञ्जयन्ति
परंवेतावता भवतीभिर्गवो न विधेयो यतः स न कस्यापि
पतिः किन्तु मायाः शोभाभासस्य धवः स्वामी तस्मादस्मत्पक्षपा-
तिन्यो यूथमवश्यं कथयतोति भावः । अहो सद्यः स्पर्शोत्थाख-

[२७६]

वर्गवत्य एता न भुवत इति मत्वान्यत्र प्रस्थिताः निवृत्ति-
पक्षे मालत्यादिस्थानीयानि श्रोत्रत्वक्करसनाप्राणाख्यानीन्द्रियाणि
पृच्छन्ति । मालतीति । वः प्रीतिं विषयोपलब्धिसुखं तत्प्रकाशेन
जनयन् यातीत्याविषयं व्याप्य स्थितः । ननु व्यापकस्य तस्य कथं
गमनामिति चेत्तत्राहुः । माधवः मायायाः प्रेमवृत्तेः धवः स्वामी
तथा च प्रमाणचैतन्यस्य गमनादिकमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे मालति ! हे मल्लिके ! हे यूथिके ! करस्पर्शेन वो युष्माकं
प्रीतिं जनयन् यातः माधवः वो युष्माभिः किमदर्शि दृष्टः
मालतीजात्योरवान्तरजातिभेदो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हे मालति ! हे मल्लिका हे जाइ हे जुई हाथ ते स्पर्श कर
के तिहारे को प्रसन्न कर के गयो जो माधव तुमने देखो
हो तो बतादीजो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

फलादिभिः सर्वप्राणिनां सन्तर्पका एते पश्येयुरिति पृच्छन्ति ।
चूतेति । चूताप्रयोरवान्तरजातिभेदः कदम्बनीपयोश्च हे चूतादयः !
येऽन्ये च परार्थभवकाः परार्थमेव भवो जन्म येषां ते यमुनो-
पकूलास्तस्याः कूलसमीपे वर्तमानाः तीर्थवासिन इत्यर्थः ।
ते भवन्तो रहितात्मनां शून्यचेतसां नः कृष्णपदवीं कृष्णस्य
मार्गं शंसन्तु कथयन्तु ॥ ९ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

श्रीकृष्णस्य तस्या वा दास्य एताः शङ्कया तं वर्त न कथयेयु-
रित्यन्यानाप्तान् पृच्छन्ति । चूतेति । चूताप्रयोरसभेदेन कदम्बनी-
पयोश्च वर्णादिभेदेन भेदः प्रियालः सालभेदः असनः पीतसालः
उत्तमपुष्पफलरहितोऽप्यर्कः शिवप्रियपुष्पत्वादत्रोक्तः अन्ये पीलु-
करीरमधूकनागरङ्गनालिकेरपूगतालकदलीलवलीवदरीप्रभृतयः ननु
युष्मान् प्रति तत्कथनेन किमस्मत्प्रयोजनं तत्राहुः । परेति ।
अत्र श्रीस्वामिपादमते भवका इतीकाररहितः पाठः अहो
जन्मेति व्याख्यानात् बहुव्रीहौ कः इकारयुक्तपाठस्तु सर्वत्र
दृश्यते ततश्च भविकं मङ्गलमभ्युदय इत्यर्थः । तथाप्यर्थः
स एव तत्रापि यमुनोपकूला इति परदुःखासिद्ध्युता सुचिता
श्रीसूर्यनान्दिन्यास्तस्या भ्रातुः श्रीयमस्य पापलोकपण्डाधिकारतः
परदुःखासिद्ध्युतयावतीर्णायाः सङ्गेन तादृशात्वात् तदाख्या-

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

यिका पद्मपुराणे श्रीयमुनामाहात्म्ये प्रसिद्धैव यद्वा तीर्थवासित्वेन सत्यमेव शंसनीयं ननु वञ्चनीयमिति भावः । ननु स्वयमेव युष्मामिरान्विष्य गृह्यतामित्याशङ्क्य निजार्त्तिज्ञापनेन कृपां जनयन्त्यः सकातर्यमाहुः रहितात्मनां विरहहतज्ञानानामित्यर्थः यद्वा आत्मा प्रियः श्रीकृष्णस्तत्त्वज्ञानामित्यर्थः । अतो मृतप्रायाः स्वयमन्वेष्टुं न शक्नुम इति भावः । पूर्वपूर्वेषु प्रायोदर्शनं पृष्ठम् एषुच गुणविशेषेण तद्दर्शनस्य निश्चयसम्भावनया केवलं तद्वर्त्मोपदेश प्रार्थनमिति ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीकृष्णदास्य एताः शङ्कया तं वत न कथयेयुरिति मुनिप्रायत्वेनाप्तानन्यान् पृच्छन्ति । चूतेति । चूतो लताजातिः । आम्रो वृक्षजातिः । पूर्वत्रैव नत्वात्र कविभिर्लतात्वं प्रयुज्यते मध्यदेशादौ लताकाराश्च ते दृश्यन्ते इति नीपश्च नीपो धूलिकदम्बे स्यादिति विश्वप्रकाशात् परागप्रधानो महापुष्पोऽसौ ज्ञेयः प्रियाळः तस्यैव वीजं चारुवीजतया ख्यातं भुज्यते पनसः कण्टकिफलः असनः पीतसालः कोविदारो युगपत्रकः कोयिलाव इति विन्ध्यादौ प्रसिद्धः काञ्चनारतुल्यः काञ्चनारभेदोऽयम् अर्कोऽतिनिकृष्टोऽपि पृष्ठ इति तासांमुत्कण्ठातिशयः स्पष्टीकृतः । ननु युष्मान् प्रति तत्कथनेन किमस्मत्प्रयोजनं तत्राहुः । परेति । अत्र श्रीस्वामिपादमते भवका इति इकाररहितः पाठः भवो जन्मेति व्याख्यानात् । बहुव्रीहौ कः इकारयुक्तपाठस्तु सर्वत्र दृश्यते ततश्च भविकं मङ्गलम् अभ्युदय इत्यर्थः तस्याप्यर्थः स एव । तथापि यमुनोपकूला इति तीर्थवासित्वेन सत्यवादित्वात् कृपालुत्वाच्च सत्यमेव शंसनीयं ननु वञ्चनीयमिति भावः । उपसमीपे कूलं येषां ते उपकूलाः यमुनाया उपकूला यमुनोपकूला इति तु विग्रहः । ननु स्वयमेव युष्मामिरान्विष्य गृह्यतामित्याशङ्क्य निजार्त्तिज्ञापनेन कृपां जनयन्त्यः सकातर्यमाहुः । रहितात्मनां विरहहतज्ञानानामित्यर्थः । अतो मृतप्रायाः स्वयमन्वेष्टुं न शक्नुम इति भावः । पूर्व सर्वेषु प्रायो दर्शनं पृष्ठेषु तु पूर्वपूर्वेषु प्रत्युत्तरालाभेन चातुर्यान्निश्चित्यैव केवलं तद्वर्त्मोपदेशप्रार्थनम् ॥ ९ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपक्षीयम् ।

परार्थसम्भवाः परोपकारार्थमुत्पन्ना रहितात्मनां शून्यमनसाम् ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

फलादिभिः सर्वप्राणसन्तर्पका इमे पश्येयुरिति पृच्छन्ति । चूतेति । चूताम्रयोः कदम्बनीपयोश्चावान्तरभेदः द्रष्टव्यः हे चूतादयः भवन्तः ये चान्ये परार्थमेव भविकं जन्म येषां ते यमुनाकूलसमीपे वर्त्तमानास्तीर्थवासिन इत्यर्थः । रहितात्मनां शून्यचेतसामस्माकं कृष्णपदवीं शंसन्तु कथयन्तु ॥ ९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रियालो राजादनः देवदारुर्वा कोविदारः काञ्चनारकः असनः पीतसारकः अक्षं शुकनासं परार्थभविनः लोकोपकारार्थमुत्पन्नाः यमुनाकूलसमीपे जाताः राहत आत्मा स्वामी कृष्णो यासां तास्तथा तासाम् ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

चूतो लताजातिः । आम्रो वृक्षजातिः । पूर्वत्रैव लतात्वं प्रयुज्यते इति । नीप इति नीपो धूलिकदम्बे स्यादिति विश्वप्रकाशात् । महापुष्पोऽसौ ज्ञेयः । अर्कोऽतिनिकृष्टोऽपि पृष्ठ इति तासाम् उत्कण्ठातिशयः स्पष्टीकृत इति ॥ ९-१० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

हे सख्यः तेनेवैवाम् निषिद्धा यतो न कथयन्ति तत् किमासामुपरोधकरणेन अमी तावद्यमुनातीरवासित्वेन तीर्थवासित्वयापरोपकारित्वेन च सत्यवचस एव तावत्तदेतानेव पृच्छाम इति पुनरन्यान् पृच्छन्ति । चूतेत्यादि । कदम्बनीपयोश्चावान्तरभेदात् पृथङ्निर्देशः येऽन्येऽगृहीतनामानः प्रति निषेधाभिमाननिरासाय यमुनोपकूला इति तीर्थवासित्वं परार्थभविताः परार्थकृशला इत्यवश्यमेवैभिर्वक्तव्यं ननु वयं मौनिन इत्याशङ्क्याहुः । कृष्णपदवीमिति । वाक् प्रयोगं विनापि पल्लवादिब्यापारेणापि पदव्याः कथनमस्मवात् तस्मात्पदवीं पन्थानमेव तस्या कथयत आत्मराहित्यकथनेन विशेषदेन्यप्रकटनम् ॥ ९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु यद्यप्येताः स्त्रियः तथाप्यफला इति अल्पा इति स्वार्थपरा इति लक्ष्मिपक्षपातन्य इति न वदिष्यन्तीति ज्ञात्वा आम्रादीनत्युत्तमान् वृक्षान् पृच्छन्ति । चूतेति । चूताम्रो मधुरास्त्वप्रकृतिकौ कालभिन्नफलौ वा प्रियाळस्तु वीजेऽप्याधिकरसयुक्तः पनसो महाफलः अन्ये चाशनादयो वृक्षाः पुष्पफलप्रधानाः किंबहुना अन्येऽपि ये मधूकादयः परार्थमेव जन्म येषां ते परार्थभविताः किञ्च यद्यपि सर्वे एव वृक्षाः परार्थजन्मानः तथापि ये यमुनोपकूलाः यमुनाया उपकूले तपस्विन इति तिष्ठन्ति ते ह्यवश्यं भगवन्तं पश्यन्ति बोधयन्ति च अतः सदानन्दस्य पदवीं शंसन्तु यथास्मद्दृढये समायाति दयार्थमाहुः । रहितात्मनामिति । केचिद्गृहरहिता धनरहिता देहरहिता वा वयन्त्वात्गरहिता एव अतः सर्वापेक्षया वयं दीनाः अतः कृष्णपदवीमस्मदर्थं शंसन्तु ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

अहो यताः स्वसपत्न्यास्तुलस्यास्तस्मात् कृष्णान्च भीत्य

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जानन्त्योऽपि न भुवते तदलमेताभिः परतन्त्राभिरित्यन्यतो गत्वा
सत्यमिमे एव यमुनातीर्थवर्त्तिनो निस्पन्दत्वेनैवानुमीयमानविष्णु-
स्मरणवन्तो भवन्त्यतो न मृषा वदिष्यन्तीति विश्वस्याहुः । चूतेति ।
चूतोऽप्रयौलतावृक्षजातित्वेन भेदः । नीपो धूलिकदम्बो बृहत्-
पुष्पः । कदम्बः क्षुद्रपुष्पोऽतिसुगन्धः । प्रियालः शालभेदः
असनः पीतशालः कोविदारः काञ्चनारभेदः । अर्को निकृष्टो-
ऽपि गोपीश्वरप्रियत्वात् तत्समीपे सदा वर्त्तमानः । अन्ये
नारिकेलगुवाकादयः ते भवन्तः आत्मशून्यानां नः कृष्णमार्गे
कथयत ननु कस्मै प्रयोजनाय कथयामस्तत्राहुः । परार्थमेव भवि-
कमभ्युदयो येषां ते । यमुना उपकूले येषां ते इति गङ्गादि ॥ ९ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अथ माधवपदश्रवणेनोद्बुद्धविहारदर्शनसंस्कारास्तदेकहाराः
प्राणसहचर्यः प्रख्यातप्रभावान् श्रीराधाकृष्णयोरसंकुचितलीला-
वल्लोकाय स्वीकृतवर्हिर्जडीमावानुभयोर्भावानुकूलस्वभावान् महा-
नुभावानिव यमुनोपकूलांस्तरुन् पृच्छन्ति । चूतेति । चूतो
लताजातिः आम्रो बृक्षजातिरितिभेदः परागप्रधानो महापुष्पो
नीपः स्तोकफलः कदम्ब इति च प्रियालश्चास्वीजवृक्षः
पनसः कण्टकिफलः असनो विजयसारः कोविदारः काञ्चनारः
जम्बू प्रसिद्धः अर्कोऽपि निकृष्टस्याप्यस्य प्रच्छेत्कण्ठातिशयेन यद्वा
सूर्यनामप्रमात् एवं विल्वस्यापि विल्वे शाण्डिल्यशैलूषाविति
क्रोशाद्वेर्नामान्तरप्रमेणेति एवञ्च श्लिष्टपदयोरुपादानेन देवत्वमृ-
षित्वं च सूचितं वकुलोऽशोकः येऽन्ये इति तत्र तरुणां बाहुल्यं-
सूचितं परार्थभक्ताः परोपकारैकफलः भवः प्रादुर्भावो येषान्ते
इति प्रोत्साहनं भविका इति पाठे परायै परदेवतायै इति परार्थं
चतुर्थी तदर्थयैति समासः राधिका परदेवतेति गौतमीया-
द्राधिका अर्थः सुखमेव भविकं मङ्गलं येषां यद्वा पराभ्यामिति
परार्थः सत्यम्परमिति श्रीप्रथमात् परः स्यात्पुरुषोत्तम इति
क्रोशाच्च परः श्रीकृष्णः शक्तिः सम्मोहिनीपरेति गौतमीयात्
श्रीराधेत्यर्थः । ततश्च द्वयोरेवार्थो मङ्गलं येषां तत्सुखसुखिन
इत्यर्थः । यथाच श्रीकृष्णयामले—

दुमाश्च कल्पपूर्वा ये नानामोदविधायकाः ।

वृन्दावनस्थास्तान् विद्धि बलमद्रांशसम्भवानिति ॥

तस्य साहित्वात्तत्त्वं युक्तमेव ते चोक्ताः शतकेषु—

केचित्पीयूषसारोत्तमपरिणतरुचयः—

कैचन क्षीरसरैः ।

दिव्यैः सन्निर्मिताः केऽप्यतुलमदकृता—

मांसवानाङ्गनाङ्गाः ॥

केचिच्छैलोपलाः केप्यतिदिमकरकातुल्यरूपा इति

श्रीवृन्दारण्ये दधति बहुविधा राधिका कृष्णतुष्ट्यै

श्रीराधाकृष्णनमोक्त्यनुसरणपरा—

बिभ्रतः केऽपिशाखा ।

भूलङ्गाःसूनभारावहशतपरितो—

मण्डपाकाररम्याः ।

हस्तग्राह्यं प्रसूताद्युपरिच शिखरः—

स्थञ्च सन्धारयन्तः ॥

शास्त्रीन्द्रा यत्र धन्या दिशतु मम शिदम्—

सैव वृन्दादवीयम् ।

केचिन्माध्याह्निकादप्यातिवहलरुच—

श्चण्डमार्त्तण्डकोटि ॥

भ्राजदिव्यप्रभामण्डलितउरुचः—

केऽपिकल्पाग्नकोटेः ।

केचिद्राकेन्दुकोट्युज्ज्वलशिशिरलस—

चारुरोचिः गुञ्जापुञ्जा ।

अन्दिकाभिरामद्युतिविततिमहा—

मञ्जुलाः केऽपि यत्र ।

केचिद्विद्योतमानाद्युतिभिरगणितो—

दीप्ताविद्युलतानाम् ।

विस्फूर्जदिव्यकोटिस्फटिकमणि महा—

खञ्जभासोऽपि केऽपि ।

केचिद्बालप्रवालाधिकललितमहःकन्दलीसु-

न्दराङ्गाः केचिन्निर्भीत्यनन्तदस्त कनकरुचो—

हारहीरत्वणोऽन्ये ॥

केऽपि प्रोल्फुल्लदिव्यस्थलकमलरुचः—

केऽपि नीलोत्पलाभाः ।

केचित्सत्पाटलप्रोञ्चय रुचिररुचोऽ—

न्येजवापुष्पभासः ।

इत्थं स्वानन्दसन्निद्रसघनवपुषो—

यत्र शास्त्रीन्द्र वृन्दस्या ।

श्चर्यवर्णभेदा अथविविधिरुचां—

वीचयोदुर्निरूपाः ।

आकाराणां प्रकारा अपि परमचमत्कारिणः पत्र पुष्पा ।

द्यत्याश्चयैकसन्निः स्फुरतु मम सदा—

सैव वृन्दादवीयम् ॥—

श्रीवृद्धागवतामृते च—

यस्यैकवृक्षोऽपि निजेन केनचिद्द्रव्येण—

कामास्तनुतेऽर्थिनोऽखिलान् ।

तथापि तन्नैव सदाप्रकाशये—

दैश्वर्यमीशः स्वविहारविघ्नत इति ॥

मूलं प्रमाणं श्रीरुद्रयामले—

वीथ्यां वीथ्यां निवासोऽधरमधुसुवच

स्तत्र सन्तानकानामेके ।

एकेन्दुकोट्यातपविशदकरास्तेषु चैके क्रमन्ते ॥

रामे रात्रे विरामे समुदिततपन-

द्योतिसिन्धूपमेया ।

रत्नाङ्गानां सुवर्णाचित्तमुकुररुच—

स्तेभ्य एके द्रुमेन्द्राः ॥

यत्कुसुमं यदा मृगं यत्फलञ्च वरानने ।

तत्तदेव प्रसूयन्ते वृन्दावनसुरद्रुमाः ॥

एवं च परार्थभविका इति प्रतिपादितं सचार्थो विहार एव
गोप्येकया युतस्तत्र परिक्रीडति नित्यदेव्यादिब्रह्मयामलकाभ्यां
श्रीकृष्णयामले च—

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तथा सह विहारो यः कृष्णस्य परमात्मनः ।

स एवोपनिषद्भिस्तु नित्यानन्द इतीर्यते ॥

इत्यादिबहुशः रेमे तयेत्यादि वक्ष्यमाणाश्च परंत्वतिरहस्यत्वा-
त्कण्ठोक्त्या न प्रकाशित इति विवृतं मञ्जूषायाम् अथवक्रीणां प्राण-
सखीत्व प्रतिपादनाय तासां स्वरूपं भेदाच्च प्रदर्श्यन्ते स्वप्राणसख्याः
प्रेमेमैकपात्रीर्दात्रीः सुखस्य ताम् । वन्दामहे महोदारा मारास्पृष्टां
विलासिनीम् आसां सामान्यलक्षणं श्रीकृष्णार्चनचन्द्रिकायाम्—

प्रेमलीलाविहाराणां सम्यग्व्यस्तारिका सखीति—

श्रीमदुज्ज्वलनीलमणौ च—

आत्मनोऽप्याधिकं प्रेम कुर्वाणान्योऽन्य मच्छलम् ।

विश्रम्भिणी वयोवेषादीभिः स्तुल्या सखीमता ॥

सा च सखी नित्यसखी प्राणसखी प्रियसखी परमप्रेष्ठसखीति
पञ्चविधा तत्र सखी यथा तत्रैव—

निरुपाधिप्रीतिपरा सदशी सुखदुःखयोः ।

वयस्यभावादन्योऽन्यद्वयज्ञा सखी भवेदिति ॥

सख्येनैव सदा प्रीता नायिकात्वानपेक्षिणी ।

भवेन्नित्यसखी सा तु द्विधैकान्यतिकी लघुः ॥

आपेक्षिकलघुनाश्च मध्ये ऽन्या काञ्चिदीरिता ।

सैव प्राणसखी नित्यं तन्सुखासक्तमानसा ।

छायेव यानुसरति सा च प्रियसखी भवेत् ॥

सुरते नर्मणि रता सैव नर्मसखी भवेत् ।

आत्मनो मूर्तिरन्येव प्रियनर्मसखी हि सा ॥

अथासामपरः कोऽपि विशेषः पुनरुच्यते ।

असमं च समञ्चेति स्नेहं सख्यः स्वपक्षगाः ॥

श्रीकृष्णे राधिकायाश्च वहन्त्यो द्विविधा मताः ।

तत्र हरौ स्नेहाधिका यथा—

अहं हरेरिति स्वान्ते गूढामभिमतिं गताः ।

अन्यत्र कथनासक्त्या स्नेहां श्रीराधिकां श्रिताः ॥

मनागेवाधिकं स्नेहं वहन्त्यस्तत्र माधवे ।

तत्सहायपराश्रेमा हरौ स्नेहाधिका मताः ॥

याश्चात्र सख्य इत्युक्तास्ताश्च स्नेहाधिका हरौ ।

शेषाः स्नेहाधिकाः सख्यामुत्कर्षश्च यथोत्तरम् ॥

तत्रापि नित्यसख्यो याः प्राणसख्यश्च काश्चन ।

समस्नेहाः स्मृतास्तासामुदाहरणमुज्ज्वले ॥

तिष्ठ एता व्रजगता श्रेयाः काश्चिन्निकुञ्जगाः ।

अथ तुल्यप्रमाणकं स्नेहं वहन्त्योऽपि द्वयोरिमाः ॥

राधाया वयमित्युच्चैरभिमानमुपाश्रिताः ।

परमप्रेष्ठसख्यश्च प्रियसख्यश्च ता मताः ॥

उदाहरणमेतासां मञ्जूषायां विलोक्यताम् ।

अथ शुद्धायाः प्रीतिगीताकाष्ठापरा सख्ये मुख्ये रसे स्वरूपं तस्येवं
गीयते सद्भिः अथसख्यलक्षणं—

आत्मोचितैर्विभावाद्यैः पुष्टिं नीता सतां हृदि ।

शुद्धा रतिर्भवेत्सख्यं तच्च निर्हेतुसौख्यदम् ॥

तत्र रतिश्चेतोरञ्जकतासुखभोगानुकूल्यकृत् चेतोरञ्जकाद्रवीभावः
सा प्रीतिर्मैत्री सौहार्दभावसंज्ञा च गच्छति तत्र—
या सम्प्रयोगविषया सा रतिः परिकीर्तिता ।

सम्प्रयोगः स्त्रीपुरुषव्यवहारः सतां मतः ॥

स चात्र द्वयोरेव तदुक्तमलङ्कारकौस्तुभे—

राधामाधवयोरेव शृङ्गारः श्रुतिरोचक इति ।

अत्रैवपदमन्ययोगव्यवच्छेदि विशेष्यसङ्गतत्वात् पार्थ एव अनु-
द्धर इतिवत् असम्प्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते सा च द्वयो-
रपि स्त्रीपुरुषयोः स्त्रीणां सखीषु पुरुषाणां च सखीषु काञ्चि-
न्मनोवृत्तिवशेषात्स्त्रीपुंसयोरपि यथा द्रौपदीकृष्णयोरिति मनो-
वृत्तिमयीप्रीतिर्मैत्री स्पर्शादिकोचिता सा च श्रीराधासखीनां
श्रीकृष्णसखीनां च परस्परविषया—

निर्विकारा सदैकाभा सा सौहार्दमितीष्यते ।

तत्सुखापरपर्याया सेयं श्रीबालतादिषु ॥

सदैकाभा सदैकरूपा सा चेतोरञ्जकता सौहार्दम् सेयं तत्सुखा-
त्मिका परा रतिः सख्यमिति सिद्धं निर्हेतुसौख्यदमित्युक्तेः
अत्र प्रमाणं सखीनामनुभव एव श्रीमदुज्ज्वले—

यथाधिपत्वेऽप्यौचित्यं दधाना ललितादयः ।

श्रीराधाप्रेष्ठभावस्य लोभात्सख्यरुचिं दधुरीते ॥

न चैवं वाच्यमानस्यापरकर्षो भवेदिह ।

मधुरादवरत्नेन युक्तिरत्रावधार्यताम् ।

सायुज्याख्या परा मुक्तिर्भक्तैर्यदुपेक्षिता ॥

सेवान्तरायादत्रापि तत्सुखस्य विधाततः ।

मधुरोपेक्षितालीभिर्योगे सिद्धिस्तु नित्यदा ॥

वियोगे प्रकटयान्तु लीलायामुच्यतेऽधुना ।

सा च सिद्धिविधुरपरिभाषितसाक्षात्काररूपा द्राक् तदावेश-
रूपा च नन्वन्यत्राप्रसिद्धमितिचेदलौकिकत्वाद्भूषणमेतदभूषणं
लोकोत्तरचमत्कारिसुखं रस इत्यालङ्कारिकाः अलंप्रसक्तानुप्रसक्त्या
मूलमनुकूलयामः तत्र यनुनोपकूला इति नित्यविहारमाण्डारा-
धिकारिणीयं नित्यसहचरीति स्कान्दसिद्धेः यमुना उपकूला
अनङ्गरङ्गाख्यप्रदेशद्रुमाः श्रीराधिकाकुञ्जवाटिकावृक्षा इत्यर्थः कृष्ण-
पदवीं शंसन्तु अत्र कृष्णेत्याद्यपन्हवः विपक्षादिसमुदाये
तथोक्तेरेवोचितत्वात् यद्वा आराध्या मम नाम्नापि तेन
राधेति गीयत इति कृष्णयामलीनिर्वचनानुसारेण तस्माज्ज्योतिरभू-
द्ब्रूया राधामाधवरूपकमिति सम्मोहनतन्त्रोक्तैर्मदाभिप्रायेण
वा तथोक्तं यदि वाऽतिरहस्यत्वान्न तस्याः साक्षात्तामोक्तिः तदुक्तं
श्रीकृष्णयामले—

स्थानं नित्यविहारस्य ख्यातं वृदावनं वनम् ।

यत्र नित्यं विहरति कृष्णो राधिकया सह ॥

आविर्भावं द्वापरान्ते विहारस्य करोति सः ।

अन्यदान्तर्हितो नित्यविहारं कुरुते प्रभुः ॥

कुञ्जे कुञ्जे चतुर्वेदपुराणभ्रमराकुले ।

वैकुण्ठादपि सङ्गोप्यसम्भोगस्थितमीश्वरम् ॥

सर्वं रहस्यं कृष्णस्य प्रोक्तवान्नारदः पुरा ।

वेदव्यासाय विविधान् राधकाकृष्णयोगान् ॥

गोपयित्वा ततो व्यासः पुराणादिषु केवलम् ।

कृष्णलीलां निजगदे न राधासंश्रितां कथाम् ॥

रुक्मिण्याद्याः स्त्रियो यास्तु ताः राधांशो न शंसयः ।

ननु स्वयमेव विचीयतामिति तेषां गाम्भीर्यमवधार्योचुः
रहितात्मनां विगलानुसन्धानानां न इति सज्जातीयत्वेन सख्य-
सूचितम् ॥ ९ ॥

श्रीरामनाथयणकृतभावभावविभाविका ।

ततोऽग्रे गच्छन्त्यो चूतप्रियालपनससनकोविदारजम्बवर्कविल्व-
वकुलप्रकदम्बनीपान् दृष्ट्वा तेषां सफलत्वेन फलप्रदत्वेन च तद्विष-
यकप्रभस्यापि सफलत्वमालक्ष्य तथा च्यवति परदुःखकरुणया
द्रवतीति चूतः उणादित्वान्निपातेन यकारस्थले उकारादेशः तका-
रगमश्च इति व्युत्पत्त्या कृपालुतया द्रवितचित्तः तथा चिति
संज्ञानि इत्यस्माच्चेतति चेतयतीति वा चूतः उणादित्वादेवेकारस्य
उकारादेशस्तत्संज्ञा ज्ञापकश्च तथा चः शोभायां समाख्यातः -

उकारः शङ्करः प्रोक्त उकारो विष्णुरेव च ।

तकारः कथ्यते चोरे क्रीडे पुच्छे प्रकीर्तितः ॥

इति कोशोक्तेः शोभनो विष्णुशिवयो राक्रीडश्च प्रिया आलयः सख्यो
यस्येति सखिषु स्निग्धः प्रियमालाति आददातीति प्रियप्रापको
वा प्रियालः आलीः संत्यज्य गच्छतः पनङ्गमनं स्यति तनू-
करोति ता मेलयितुं निरोधयति दुःखितान् पातीति पः न
स्यति न नाशयतीति वा पनसः आसयति प्रियं सखीजनानां समीपे
उपवेशयतीत्यासनः अकारं वासुदेवं सनति भजतीत्यसनः
तत्प्रकृत्वात् तत्प्रियो वा कोविदं रसाभिज्ञं रसिकशिरोमणिं कृष्णं
आसमन्तात् सर्वसखीभ्यो रातीति कोविदारः जायते इति
जम्बूः परोपकारित्वेन सुफलजन्मेति भावः । ये गत्यर्थास्ते
प्राप्त्यर्था इत्यस्मात् ऋणाति प्रियङ्गमयतीत्यर्कः अर्कवत्स्वरूपाव
भासकतया तपो दुःखनाशको वा अर्कः विरुद्धं तत्प्राप्तिप्रतिबन्धं
लुनातीति विल्वः उः शिवः अः कृष्णस्तयोभक्तत्वेन कुलं
यस्य कुलत एव हरिहरपरः परमभागवतो वकुलः तौ कौ पृथिव्यां
लाति प्रापयतीति वा वकुलः अमरोगे गतौ चेत्यस्मात् आमयति
गमयत्यर्थोत्प्रियमित्याजः कं सुखं ददातीति कदः कृष्ण-
स्तद्गुदं वाति प्रापयतीति कदम्बः नयति प्रापयतीति नीप इति
तन्नाम्ना च कृष्णप्रापकत्वं सम्भाव्य पप्रच्छुः । चूतप्रियालेनि । पूर्व-
विकलतया युगपदेव सोपकारसूचकत्वत्तन्नाम्ना सम्बोधनं ये चान्ये
तथाविधास्ते नः कृष्णपदवीं शंसन्तु ननु किंस्तत्कथनेन तत्राहुः
परार्थभविका इति । परार्थो भवो जन्म येषां तथा परार्थे भवः
शिवः को ब्रह्मा तयोः सदृशा आशु तोषफलप्रदाः परार्थभविका
इति पाठे तु परार्थमेव भविकं मङ्गलमभ्युदयो येषां तथा
यमुनोपकूलाः परोपकारायैव तीर्थवासिन इत्यर्थः एवं प्रार्थनायामप्यु-
त्तरालाभे चूतस्य प्रच्युतमतित्वं प्रियालस्य प्रियं न लातीति
प्रिया प्रापकत्वं पनं गतिं प्राप्तिं स्यतीति पनसस्य
प्राप्तिप्राप्तवन्धकत्वम् असनस्य न कमपि सनति भजतीत्यसनः
न कस्यापि सुखप्रदत्वम् आसनस्य आसमन्तात्स्यति
अन्तं प्रापयतीति नाशकत्वम्वा कोविदारस्य कोविदानां रस-
ज्ञानांमारत्वं स्रण्डकत्वं जम्बोस्तु अम्बूजम्बूकफेलूपभृतीनामुणा-
दिव्युत्पत्त्या व्युत्पन्नत्वात् जि अभिभवे इत्यस्माज्जायतेऽभिभवति
सत इति सतामभिभाषकत्वम् अर्कस्य स्वत एव विषात्मकतया मार-
कत्वं विल्वस्य विशेषेण लुनातीति विच्छेदकत्वं वकुलस्य कुलत
एव हरिहरपरत्वेन तत्पक्षपातित्वम् आम्रस्य आमयति रोगं प्राप-
यतीति दुःखप्रदत्वं कदम्बस्य कुत्सितो अम्बा यस्येति काक-
विद्रुमवत्त्वेन कुत्सितत्वं नीपस्य प्रियमन्यत्र नयतीति प्रिय-
वियोजकत्वमन्येषामपि तत्सहवर्तिनां तादृशत्वं सर्वेषां तेषां
परार्थानां भवो रुद्रस्तद्रूपेण संहारकत्वं परार्थेनैव भविकमभ्यु-

दयो येषामिति प्रत्यर्थहारकत्वं यमुनाया यमभगिन्याः सामी-
प्येन कूरताञ्चावगत्यान्यत्र गताः ॥ ९ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अहो एते आम्रादयः परोपकारशीलास्तपस्विनस्तीर्थ-
सेवापराश्चेति मत्वा तान् पृच्छन्ति । चूतेति । चूतांश्रयोः मधुरा-
म्लफलत्वेन भेदः नीपो धुलिकदम्बा बृहत्पुष्पः कदम्बः
धुद्रपुष्पोऽतिसुगन्धः प्रियालः शालभेदः पनसः कटहर इति
ख्यातो बृहत्फलः असनः पीतशालः कोविदारः कचनारभेदः
अर्कः धुद्रवृक्षोऽपि गोपीश्वरप्रियत्वात्प्रशान्तार्हः च्यवतेऽतिरस-
मिनि चूतः च्युतिरक्षरणे प्रीणातीति प्रियालः प्रिस्तर्पणे
पनस्यते स्तूयत इति पनसः अस्यति परदुःखमिति असनः
असु क्षेपणे कुं भूमिं विदारयतीति कोविदारः इ विदारणे
परोपकारार्थे झटिति भूमिनार्मिद्य निःसृतः जमति परदुःख-
मिति जम्बूः जमुअदने अर्कः भानुवज्जाड्यहरः विलति परदुःख-
मिति विल्वः विलभेदने वङ्कतेऽवगच्छति परदुःखमिति वकुलः
वकि गत्यर्थः अम्यते खदुःखनिरासार्थं जनैरित्याम्रः अम गत्यादौ
कन्दति हिनास्ति परदुःखमिति कदम्बः नयति सुखं प्राप-
यतीति नीपः पीप प्रापणे एवं भूता हे चूतादयः ! अन्येच
ये मधुकादयः परार्थभवका परार्थमेव भवो जन्म येषान्ते
भविका इति पाठे भविकं मङ्गलं फलाद्युत्कर्षोऽपीत्यर्थः
तत्रापि यमुनोपकूला यमुनायाः कूलसमीपे वर्त्तमानास्तीर्थनिकट-
वर्त्तित्वादिति नोऽस्मभ्यं कृष्णस्य सदानन्दरूपस्य भगवतः पदवीं
मार्गं शंसन्तु स्वस्य करुणापात्रतामविष्कुर्वन्ति रहितात्मनामिति
काश्चिद्गृहादिरहिताः वयत्वात्मना अतस्तच्छंसनेनात्मप्रदानं कुरुतेति
भावः अत्र दर्शनासिद्धावन्नन्य मार्गं पृच्छन्ति अहो एते समाधिनिष्ठाः न
शृण्वन्त्यतो न किञ्चिदपि वदन्तीति निवृत्ताः अनभिज्ञापेक्ष कृष्ण-
स्त्वस्मच्चित्तरत्नमञ्जूषामाकृष्य गतस्तच्चोरचक्रवर्त्तिनः पदवीं
शंसन्तु तत्रापि मृषाभाषणं न विधेयं यतो यमुनोपकूलाः
यमुनासन्निधौ वर्त्तमाना इति शपथो व्यज्यते ननु खयमेवा-
न्विष्य तस्य मार्गं निश्चेतव्य इत्याशङ्क्याहुः । रहितात्मानां
विरहव्याकुलतया न्वेषणसमर्थसमाहितमनोरहितानां नः रूपया
भवन्त एव वदन्तु अहो एते तीर्थवासिनोऽतोऽत्यन्तकठोरहृदयाः
अतो न कथयिष्यन्तीति ततो निवृत्ताः मानिनीपक्षेऽप्येवं निवृत्ताः
निवृत्तिपक्षे चूतादिस्थानीयानि पञ्चकर्मन्द्रियाणि जम्बादिस्थनीयान्
पञ्चप्राणान् कदम्बनीपौ चित्ताहंकारौ पृच्छन्ति । चूतेति । ये
वान्ये विषयाः परार्थभवकाः आत्मशेषभूताः यमुनास्थानीयात्म-
प्रदेशे स्थिताः नोऽस्माभिः भुविभिः रहितात्मनामस्माकमविचा-
रविधुराचित्तानां कृष्णस्य परमात्मनः पदवीं मार्गं शंसन्तु स्वप्र-
काशकस्य प्राप्त्युपायं सूचयन्तु तथाच तदनुमापका भवन्ति
ननु तदवभासका इति भावः ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे चूतादयः ! भवन्तः अन्ये च ये यमुनोपकूला यमुना-

किं ते कृतं क्षिति ! तपो बत केशवाङ्घ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकिताङ्गरुहैर्विभासि ।

अप्याङ्घ्रिसम्भव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो वराहवपुषः परिरम्भणेन ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुलसमीपे वर्तमानाः परार्थभविकाः परार्था भविका जनि-
येषां ते सहितः वियुक्तः आश्रयः कृष्णः यासां तासां नोऽस्माकं
कृष्णपदवीं शंसन्तु कथयन्तु चूताम्रयोः क्रदस्वनीपयोश्चवान्तर-
भेदः ॥ ६ ॥

भाषा टीका

हे आम के वृक्ष हैं पियाल ! हे कटहर ! हे असन हे
कचनार हे जामुन हैं अर्कवृक्ष हे वेल हे मोरसली हे आम्र
विशेष हे नीप हे कदम्ब और भी जो पराये उपकार करने
वाले यमुना के किनारे निवास करने वाले सो हम श्रीकृष्ण
सङ्ग से छूटगई हैं हमें उनको भारी बताओ ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे क्षिति क्षिते ! त्वया किं तपः कृतं या त्वं केशवाङ्घ्रिस्पर्श-
शोत्सवा केशवस्त्राङ्घ्रिस्पर्शोत्सवो यस्याः सा कुतः अङ्गरुहैरुत्पुलकिता रोमाञ्चिता विभासि शोभसे तत्र विशेष
पृच्छन्ति । अपि किमयमुत्सवोऽङ्घ्रिस्पर्शसम्भवोऽधुना तवैकदेश-
ङ्घ्रिस्पर्शसम्भूतः यद्वा नैतावत्किन्तु उरुक्रमविक्रमात्पूर्वमेव त्रिवि-
क्रमस्य पदा सर्वाक्रमणात् आहो अथवा नैतावदेवापि तु ततोऽपि
पूर्वं वराहस्य वपुषः परिरम्भणेनेति अतस्त्वया नूनं दृष्टस्तं दर्श-
येति ॥ १० ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

एवं निजार्तिविज्ञापनेनाधिकदुःखोदयाविवशतया भूमौ निपातात्
किम्वा पदवीप्रार्थनेन पदवीस्मरणाद्भूमौ दृष्टिं निधाय तस्यां
स्निग्धदूर्वाङ्कुराद्युद्गमरूपं दृष्ट्वा श्रीकृष्णपादाब्जस्पर्शजातपुलकजातं
दृष्ट्वा तस्याः परमसौभाग्यं मत्वा परमार्त्ता आहुः । किमिति ।
केशवेति परमेश्वरत्वं पूर्ववत् किम्वा प्रकृष्टाः केशाः सन्त्यस्योति
व्युत्पत्तिरूपपरमसौन्दर्यं सूचितं विशेषेण भासीति शोभा-
विशेषेणानन्यहेतुकोत्सवत्वमभिप्रेतम् अङ्घ्रेरब्जादिरूपकाप्रयोगः
कोमलादिगुणनैरपेक्ष्येणापि केवलतत्तलस्पर्शमात्रेणैव तदुत्सवावि-
वक्षया ईदृश उत्सवः केवलमङ्घ्रिस्पर्शमात्रेण न स्यात्
किन्तु सम्भोगेनैवेति पक्षान्तरमाहुः । आहो इति । अन्यत्तैर्व्य-
ञ्जितं यद्वा तादृशशोभादृष्ट्या श्रीकृष्णपादाब्जस्पर्शेनैव तमुत्सवं
सम्भाव्य तस्य सर्वोत्कृष्टतां सूचयन्त्यस्तस्याः सौभाग्यमाधिकं
वर्णयन्ति । अपीति । अङ्घ्रिस्पर्शसम्भवोऽयमुत्सवः अपि किं त्रिविक्रमस्य
लोकत्रयाक्रमणार्थं प्रकटितैश्वर्यस्य श्रीविष्णोः पादेन सर्वाक्रमणा
द्वभूव अपि तु नैव तदानीमीदृशोत्सवशोभाविशेषासम्पत्तेः
अहो न भवतु वा पादस्पर्शमात्रात् त्वदुद्गारार्थं प्रकटितमहावरा-

हमूर्त्तेर्भगवतः साक्षात्सम्भोगेऽपि न सिद्ध इत्याहुः । आहो इति
यद्वा अङ्घ्रिस्पर्शसम्भव उत्सवस्त्रिविक्रमपादस्पर्शात् कारणात् किम्वा
वराहमूर्त्तिपरिरम्भणेन कारणेन बभूव तत्कथयेति शेषः । इति
सर्वथा श्रीकृष्णस्य तत्तत्सकाशान्माहात्म्यविशेषः सूचितः अत-
स्ताद्विरहं कथं सहेमहीति किम्वा त्वं परमसुभगा वयं च
तद्रहिता दुर्भगा एवेति कृपया तत्पदवीं सम्यग्दर्शयेति भावः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

एवं पदवीप्रार्थनेन पदवीस्मरणाद्भूमौ दृष्टिं निधाय तस्यां
सर्वव्यापकत्वेनात्रस्य तद्दर्शनं सम्भाव्य तस्यां स्निग्धदूर्वाङ्क-
ुराद्युद्गमं पुलकजातिं मत्वा तच्च श्रीकृष्णस्य पादाब्जस्य स्पर्शो-
त्सवेनैव सम्भाव्य तस्य सर्वोत्कृष्टतां सूचयन्त्यस्तस्याः सौभा-
ग्यमाधिकं वर्णयन्ति । किन्ते इति । तपोऽत्र पुण्यजनकं कर्म
अपीति अङ्घ्रिस्पर्शसम्भवोऽयमुत्सवः । अपि किं त्रेधा विष्णु-
त्रिविक्रम इति श्रुतिवर्णितस्य त्रिविक्रमस्य लोकत्रयाक्रमणार्थं
प्रकटितैश्वर्यस्य श्रीविष्णोस्त्वेष्टविशेषेण सर्वाक्रमणाद्भवः अपि तु
नैव तदानीमीदृशोत्सवशोभाविशेषासम्पत्तेः आहो न भवतु
वा पादस्पर्शमात्रात् त्वदुद्गारार्थं प्रकटितमहावराहमूर्त्तेर्भगवतः
साक्षात्सम्भोगेऽपि न सिद्ध इत्याहुः । आहो इति । यद्वा
तप एव विकल्पयन्ति केशवाङ्घ्रिस्पर्शसम्भव उत्सवस्त्रिविक्रम-
पादस्पर्शात् कारणात् किं वा वराहमूर्त्तिपरिरम्भेण कारणेन
बभूव तत्कथयेति शेषः इति । श्रीकृष्णस्य तं तमतिक्रम्य माहात्म्य-
विशेषः सूचितः अतस्ताद्विरहं कथं सहेमहीति किम्वा त्वं
परमसुभगा वयं च तद्रहिता दुर्भगा एवेति कृपया तत्पदवीं
सम्यग्दर्शयेति भावः ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अङ्गरुहैः अङ्घ्रिस्पर्शसम्भवैः अङ्घ्रिस्पर्शसम्भवात् ॥ १० ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किमिति । हे क्षिति क्षिते ! त्वया किं तपः कृतमन्यथेदं न
घटते इत्याहुः या त्वं केशवस्याङ्घ्रिस्पर्शेन उत्सवस्य यस्यास्त-
थाभूता कुतः अङ्गरुहैरुत्पुलकिता रोमाञ्चिता विभासि शोभसे
उदञ्चितानि तृणान्यालक्ष्य तेन रोमाञ्चस्तत्र हेतुः केशवाङ्घ्रि-
स्पर्शः तत्र च हेतुः प्राक्तनं तपश्चेति सम्भाव्याथोत्सवे हेत्वन्तरा-
प्यपि सम्भावयन्ति । अपि किमयमुत्सवोऽङ्घ्रिस्पर्शसम्भवोऽधुना तवैकदेश-
भगवदङ्घ्रिस्पर्शसम्भवः किंवा पूर्वमेव उरुक्रमस्य त्रिविक्रमस्य
विक्रमात् पदा सर्वाक्रमणाज्जातः अथवा ततोऽपि पूर्वं वराहवपुषो
भगवतः परिरम्भणेनालिङ्गनेन जातः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे क्षिति ते त्वया किं शुभं नपोलक्षणं कृतं पर्याप्तमङ्गोपा-
ङ्गपूर्णं शुभं ते तव किं वशमन्त्रितं सत्कारपूर्वकं व्यावृत्तमस्तौस्थर्यः
युगे क्षयात्ने पर्याप्ते कृतं क्लोबे हिनेऽर्थवदिति यादवः खेदानु-
कम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणेवतेत्यमरः अस्तीति कथमवगम्यते
इत्याहुः केशवेति । केशवस्य सुकेशभारस्याग्रयोः स्पर्श एवोत्स-
वस्तेन उत्पुलकितैः ऊर्ध्वमुखोल्लसितैः अङ्गुहैः रोमलक्षणैर्वृक्षैः
विभासि यत्तस्तदिति शेषः यद्वा केशवाङ्घ्रिस्पर्शोत्सवा प्रकृष्टप्र-
सवा सती त्वमङ्गुहैर्वृक्षैः उत्पुलकिता रोमाञ्जिता विभासि
यद्वा अङ्घ्रिस्पर्शनलक्षणेनोत्सवेनोत्पुलकिताङ्गुहैरङ्कुरितपुष्पितफलितै-
र्वृक्षैः हे अङ्घ्रिसम्भवे तारायणश्रीपादसम्भवे उत्पन्ने अपि पद्भ्यां
भूमिस्थितिं श्रुत्या लोकसम्भाविते उरुकमस्य त्रिविक्रमस्याविक्र-
मात्पादविक्रमणात् अङ्गुहैः उत्पुलकितैर्विभाभि वा आहोस्वित्
वराहवपुषा तारायणेन कृतेन परिस्मरणेनालिङ्गनेनोद्धृतिलक्षणेन
केशाङ्घ्रौऽन्यतरस्यामिति सूत्रेण शोभमानाः केशा अस्य सन्तीति
मत्वर्यवप्रत्ययोविधीयते अर्थान्तरविवक्षायां गोपीनामनभीष्टत्वमा ॥१०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे सख्यः अमी नावन्निःस्पन्दतया नदेकस्याननिष्ठा
अस्माकं वचनमपि न शृण्वन्ति किं पुनः कथयिष्यन्मि । तदे-
तानि हित्वा क्षिप्रमेव पृच्छामः इयं तावत्तद्विधेयं यत्र यत्र
गच्छन्तु तास्याः अगोचरः स दृश्येत च तद्देशचरत्वगमकं पुल-
कमस्या इति तथा कुर्वन्ति । किन्ते कृतमित्यादि । हे क्षिति ते
त्वया किं तपः कृतं ननु तपः कृतमिति कथमनुमितं तत्राहुः
वत्त इषेः केशवाङ्घ्रिस्पर्शेन उत्सवो यस्याः सा तथा त्वम्
उत्सव एव कथमनुमितः तत्राहुः । अङ्गुहप्रार्थयैस्तस्मिन् पुलकिता
सती चेद्विभासि खसुसुतं स्वयमकथनीयमिति चेन्न कथयसि
तदस्माभिरेव तत्कथ्यते शृण्वित्याहुः । अपीत्यादि । उरुकमौ
वायनस्तस्य विक्रमात्पादस्पर्शाद्वा आहो वराहवपुषः वराहा-
वतारस्य भगवतः परिस्मरणेन उभयोः कारणयोरेकतरेण
भावितव्यं मिलितमेव वा एकस्य चरणस्पर्शः अन्यस्य सर्वा-
लिङ्गनमिति तस्माददृष्टः त्वया श्रीकृष्णः कथ्यतां क्वास्त इति
शेषः ॥ १०—१३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसुबोधिनी ।

एवमतिविलापे दीनतायामाविष्कृत्यां भूमौ भगवच्चरणा-
स्विन्दानि दृष्टानि तदा भूमिं स्तुवन्ति । किं कृतमिति ।
हे क्षिति ते त्वया किं तपः कृतमस्माभिस्तपः कृतमेव परं नैव
फलमनुभूतं सर्वथा पुण्यव्यतिरेकेण नेष्टसिद्धिः सुतरां भगवल्लक्षणा-
स्वस्या तवभावमाशङ्क्य वतेति खेदेन केवलं तव पादसंव-
न्धमात्रं किन्त्वन्वेऽपि भावा दृश्यन्त इत्याहुः । केशवस्य ब्रह्मादे-
रपि मुक्तिदातुर्ब्रह्मप्रार्थितचरणारविन्दस्य अङ्घ्रिस्पर्शेन उत्सवो
यस्याः खेदो दृश्यत एव अन्यथा पदानि स्पृष्टानि न भवेयुः
अन्योऽप्युत्सवो दृश्यते उत्पुलकिता च सर्वत्र दूर्वाकुसु-
मस्थिता इति अङ्गुहैः रोमाञ्जैः कृत्वा विशेषेण भासि उत्पु-

लकिताङ्गुहैर्वा अङ्घ्रिस्पर्शोत्सवा विभासि ननु सर्वत्रैव पुलको
दृश्यते यदि केशवाङ्घ्रिस्पर्शेन स्यात् तत्रैकदेशे स्यात् खेद-
वदित्याशङ्क्य हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षन्ते । अङ्घ्रिस्पर्शसम्भव उरुकमवि-
क्रमादिति । अपीति सम्भावनायामनेन चरणस्पर्शेन पूर्वस्थि-
तचरणस्पर्शः स्मृतः सतु सर्वत्र भूमौ व्याप्तः अतस्तेन
अङ्घ्रिणा सम्भवो यस्य उत्सवस्य उरुकमः त्रिविक्रमः तस्य
विक्रमात् पदन्यासादिति तत्राप्यनिर्धारः नहि चरणसंबन्धमा-
त्रेण सम्भोगरहितेन सात्त्विकभावरूप उत्सवो रोमाञ्जो भवितु-
मर्हति तदर्थं पक्षान्तरमाशङ्कन्ते । आहो वराहवपुषः परिस्मरणेनेति ।
अनेन स्वसमानता च वर्णिता ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

अहो किमेते विष्णुसमाधिः त्वादस्मत्प्रश्नं न शृण्वन्ति किंवा
तीर्थवासिनोऽमी कठोरा एव यतः किमपि न वदन्ति हे हो के
जानन्ति के वा तं न जानन्तीत्यनिश्चिततत्त्वास्तीर्थवासिनोऽमी
कथं वृथा निन्दन्ते योजनस्तमप्रश्यत जानात्येवेति निश्चिततत्त्वो
भवति स पृच्छयतामिति क्रयाचिदुक्ते प्रियसखि स एव जनः
खलु कस्तं किं त्वं जानासीति सर्वाभिः पृष्टा सा तर्जन्या
पृथिवीं दर्शयामास ततश्च सत्यमेव त्वं वृषे यत्र तत्र सं वर्तते
सा पृथिव्येवेति पृथिव्या अस्यास्तद्विच्छेदो नास्तीति कृष्णस्य
पितृवर्गसखिवर्गप्रेमसीवर्गादासवर्गैर्योऽपि विरहदुःखानभिज्ञत्वा-
त्पृथग्वैव धन्येत्यतोऽस्यां पूर्वपूर्वैर्विव प्रश्नो न घटते किं त्वस्याः
प्राचीनं तप एव जिज्ञास्यं यत्कृत्वा कृष्णविद्याल्यन्ताभावस्यो
वयमपि भवामेति विस्मयं पृच्छन्ति । किमिति । हे क्षिति क्षिते
त्वया किं तपः कृतं यत्तत्त्वं केशवस्याङ्घ्रिस्पर्शेन उत्सवो यस्याः
सा त्वं विभासि यतोऽङ्गुहैस्तृणाङ्कुरैरङ्गुहैरङ्कुरितपुलकिता उत्पु-
लकयुक्ता यत्र तत्र सं वर्तते तत्रैव त्वमाङ्घ्र्यां स्पृष्ट्वैव
तिष्ठतीति कृष्णाङ्गसङ्गसुखं तत्र यत्रिदिवं व्याप्यैव यतोऽभूत्तपो
वक्तुमर्हसि वयं विराड्विद्यो दुर्भगास्तच्छ्रुत्वापि कृतार्थी
भवामेति भावः । तद्वृक्षाणां तामभिलक्ष्य पुरावृत्तस्मरणात्
स्वयमेवाभ्युहन्ति । अपीति । उरुकमस्य त्रिविक्रमदेवस्य विक्रमात्
योऽङ्घ्रिसम्भवः अङ्घ्रिप्राप्तिः भूमासौ सम्पूर्वः तत्रयदिमहाभारसहन
लक्षणं यत्तपस्तदेव किमित्यर्थः । वै इति निश्चये पादपूणे वा
आहोस्वित् महावराहवपुषः परिस्मरणेन तदीयदृढपरिस्मरणो-
त्थपिडाप्राप्तिलक्षणं तपस्तदेव किमित्यर्थः । अन्याभिर्दुर्लभं तवै-
तदुत्सवप्राप्तिसाधनं यत्तपस्तदपि स्त्रियास्तव पुरुषसङ्गलक्षण-
त्वात् सुखमयमेवेति नास्ति त्वत्तोऽन्या धन्येति भावः ॥ १० ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

ततश्च पदवीप्रश्नेन पृथिवीमनुदत्तदृष्टयः प्रियनर्म्मसख्या
स्निग्धदुर्वाङ्कुराशुद्रमरूपं तच्चरणाब्जस्पर्शोत्सवात्पुलकजातं मत्वा
तामप्यात्मपदग्राहणीमभिमन्यमाना आहुः । किन्त इति । हे क्षिति
क्षिते इत्यर्थः हान्दसमिदं यद्वा इदं तोयं क्षितिः क्षितौ इति शब्द-
प्रकाशात् तत्संवाधनामिदं सर्वेषां निवासस्थानत्वाद्यत्र कुत्रापि
स्थितस्त्वया ज्ञायत एवेत्यनपहवाय वस्तुतस्तु यत्र प्रसन्नशान्तसली-

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

यमिति गम्यते यथा च भावामृते—

प्रमिलिष्टपुष्पोच्चयसन्निवेशां ताम्बूलरागाञ्जनचित्रिताङ्गी ।
व्यकीर्णवत्कान्तविलासचिन्हां शय्यामपश्यन्स्वसखीमिवालयः ॥
इति ततश्च तर्काडास्थानस्यास्य सपरिचितत्वसूचनेन तद-
न्तरङ्गत्वामिमानेन ससोत्प्रासमाहुः । वत अहो ते त्वया
किं तपः कृतमित्यामिलाषः या त्वं केशवाग्निस्पर्शोत्सवेति
प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्या इति केशवा स्वाङ्गान्डीपवि-
कल्पः तस्या अग्निस्पर्शोत्सवो यस्याः सा यद्वा केशाः प्रसाध-
नीयाः सन्त्यस्येति केशवः तस्य च तेषां प्रसाधनाय तत्पञ्चाग्नि-
विष्टस्य प्रपदमात्रस्पर्शनानन्दोदयाज्जवाङ्कुरोद्गरूप उत्सवो यस्याः
सा एवं च क्षितेरपि सहचरीत्वं व्यक्षितं यत्तुत्पुलकिताङ्गरु-
हैर्विभासीति उदिति सात्विकानां सुहृत्तत्वं ततश्चानन्दाधिक्यं
वेति सम्भावनायाम् अपिचेत्यर्थः । उरुक्रमविक्रमात् उरुबहुतरस्त-
त्रतत्रोपलभ्यमानत्वात् क्रमः विक्रमः सच केशवेषाय पुष्पा-
वचयार्थमितस्ततो भ्रमणं तच्च द्वयोरपि गोपनायैकत्वेन पुंस्त्वेनचा-
भिधानम् अथवा उरुक्रमयोर्विक्रमादिति समासः अयमेव केलिना-
मालङ्कारः तदुक्तं विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरिष्यत इति
यथालङ्कारः अपि सह विहरन्त्या कृष्णमुलङ्घयन्त्ये सुरभिणि
कुसुमेऽहंपूर्विका कौतुकेन अनियतपदभङ्गया पार्श्वसङ्घट्टनेन स्तन-
हार्तिपरिभूतो राधयाऽसौ व्यधायि ततश्चपरस्परसङ्घट्टनेन तादृशयो-
दयान् मदनमदाविष्टया यदनुष्ठितं तत्सम्भाव्याहुः । आहो वराह-
वपुषः परिरम्भणेनेति । आहो ज्ञातं ज्ञातमिति सोत्प्रासं पतिर्वर-
यितावरइत्याभिमानकोशात् वरेण निजवल्लभेन साकं य आहवः
कृतस्यानुकरणरूपः सुरतसंग्रामः तं पुष्पातीति वपुट् ववयौरेक्यात्
तस्य वराहवपुषः अर्थात्तया कृतेन परिरम्भणेन एवञ्च प्राग-
ल्भ्यं सूचितं तद्वर्णितमलङ्कारे श्लिष्टा श्लिष्यति गोकुलेन्द्रतनयेनानु-
स्मिता चुम्बति स्वच्छन्दं लिखितानखनेखपदैराभूषयत्यङ्गकं शिक्षित्वा
तत एव पुष्पधनुषः संग्रामविधामियं तस्य क्षोभकरी यदेव तदियं
विद्यागुरुक्षोभिकेति यद्वा वेषपरिवर्त्तनेनावेशात्पुरुषायितं संभा-
व्याहुः तदुक्तं तत्रैव सीमन्तमस्य दयितस्य बबन्ध वेणीं राधा शिखण्ड-
वल्लभैः स च मौलिमस्याः अन्योऽन्यवेषपरिवर्त्तनकौतुकेन द्वाभ्याम-
लभ्यत विशेषरतेः प्रमोदः अयं लीलाप्यानुभावः तदुक्तम् अङ्गैर्वेष-
रत्नङ्कारैर्लीलाकान्तानुकारितेति तदेवमव्यवतश्लोके सुरतान्तवर्णना-
न्यथानुपपत्त्यातिरहस्यो विहारोऽत्रानुसन्धेयः प्रकटार्थे तु न कश्चि-
न्मत्कार इत्युपोक्षितः ॥ १० ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

अग्रे गच्छन्त्यः पदवीमन्वेषयन्त्यः क्षितिं दृष्ट्वा ताञ्च
सर्वसहां सर्वापराधसहनेऽपि क्षि निवासगत्येत्यस्मात्सर्व-
निवासगतिप्रदां सर्वोपकारिणीं सर्वाधारां व्यापकतया चावश्यं
प्राप्तसंयोगाम् उत्पुल्ललातृणादिना कृष्णाङ्गिस्पर्शजातरोमहर्षी
सम्भाव्य पूर्वं बहुभ्योऽप्राप्तोत्तरत्वेन प्रार्थनायां लघुत्वेन स्वार्था-
सिद्धिं मत्वा तपः श्लाघनेनैव स्वकार्यसिद्धयै तां प्रोत्साहयन्ति
किं कृतमिति । हे क्षिति ते त्वया किन्तपः कृतं तन्नो ब्रूहि
श्रुतौ वयं स्वाभ्यागतृष्णसङ्गममप्राप्त्यं दुःखिता भ्रमामस्तन्तु

पूर्वमुखमविक्रमात्—

इदं विष्णुर्विक्रमे वेधा निदधे पदामति ।
श्रुतिसिद्धादपि ते तदङ्गि सम्भन्न उत्सवो जात आहो इति अथ
वराहवपुषस्त्वदुद्धाराथमेवावतीर्णस्य परिरम्भणेन संभोगातिशयेन
ते उत्सवः संभूतः अधुना तु सर्वतोऽतिशायिकेशवस्य कृष्ण
स्याग्निस्पर्शेन य उत्सवस्तेऽत उत्पुलकिताङ्गरुहै रोसहैर्विभासि
विशेषेण शोभसे एवं तत्तपोमहिमवर्णनेऽप्यसंभाषणां दृष्ट्वा
भगवत्संगमेन जातमदां सापत्न्येनाभिभवन्ती वा पतित्रयसंग
मश्रवणेन जातलज्जाम्वा संभाव्य तूष्णीं ययुः ॥ १० ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढाथदीपिका ।

एवमतिविकलमानसाः प्राप्तात्यन्तदैन्या मार्गकथनप्रार्थनयो
मार्गसरणाद्भूमौ निहितदृष्टयस्तस्याः सर्वत्र सत्त्वेनावश्यन्त-
दर्शनं सम्भाव्याहुः । किमिति । हे क्षिति ते त्वया किं कीदृशं
किनामधेयं तपः कृतं यद्यप्यस्माभिरीप तपः कृतमेव तथापि
तादृशफलानुकूलं न कृतमतो महान् खेद इत्याशयेनाहुर्वेति
यतो या त्वं केशवस्याग्निस्पर्शोत्सवो यस्याः सा कश्च अथ
ईशश्च केशाः ब्रह्मविष्णुशिवास्ते ऽस्य वश्यतया सन्तीति
केशवः केशान्नियामकतया वा गच्छतीति वा तथा च तादृ-
शस्य परमात्मनोऽग्निस्पर्शोत्सवो नाल्पस्य तपसः फलमिति
भावः । एतज्ज्ञापकं चिन्हमाहुः । अङ्गरुहैरुत्पुलकिता विभासि विशे-
षेण शोभसे तत्र विशेषं पृच्छन्ति । अपि सम्भावनायां किमथ
मुत्सवः अग्निसम्भवः संप्रति तवैकदेशे चरणस्पर्शसंभूतः
यद्वा नैतावत् किन्तु पूर्वमेवोरुक्रमस्य वामनस्य पदा सर्वा-
क्रमणात् अधुना भगवच्चरणस्पर्शनास्मृतत्वात् अथवा नैताव-
देवअपि तु ततोऽपि पूर्वं वराहस्यवपुषा परिरम्भणेनालिङ्गनेन
तदानीमग्निस्पर्शोत्सृतेरेव तथाचास्मत्साजात्यं भवत्या अग्न्य-
तस्तं पश्यन्ती त्वं दर्शयेति भावः । अनभिज्ञापक्षे अहो किमर्थं
तीर्थवासिनोऽमी निन्दन्ते यस्तमवश्यं जानाति स प्रष्टव्य
इत्युक्तवतीनां मध्ये काचित्कर्त्तव्या क्षितिं सूचयामास ततः
सर्वास्तामाहुः । किमिति । हे क्षिते त्वया किन्तपः कृतं यतः पुल-
कितैरङ्गरुहै रङ्कुरैः केशवस्याभिरूपैः केशवस्य तस्य परम-
सुन्दरस्य कृतस्याग्निस्पर्शोत्सवा विभासि तादृशोत्सवजनक
तपसि पृष्टेऽदत्तोत्तरान्तामुपलभ्य स्वयमेवोत् प्रेक्ष्यन्त्योऽपि
अयमग्निसम्भव उत्सव उरुक्रमविक्रमजनितपीडारूपतपसी
वा अहोस्निग्धवराहवपुषः परिरम्भणजनितव्यथारूपेण तपसा
यद्वा तच्चरणस्पर्शजनितपुण्याद्वा किम्वा तत्परिरम्भणजनित-
पुण्येन तथाच तत्पादस्पर्शादिरहितत्वादुर्भगानामस्माकं तत्पा-
दस्पर्शमनुभवन्ती सुभगा त्वं कारुण्यात्तन्मार्गं प्रदर्शयेति भावः ।
मानिनीपक्षे ऽप्येवं निवृत्ताः निवृत्तिपक्षे अपि क्षितिस्था-
नीयं मनः पृच्छन्ति । किमिति । केशवः परमात्मा तस्याग्निस्पर्श-
इवांशो जीवात्मा ममैवांशो जीवलोके जीवयूतः समातनः
इत्युक्तत्वास्तस्य स्पर्शोत्सवो यस्याः सा पुलकितैर्हर्षितै-
रङ्गरुहैः सङ्कल्पात्मवृत्तिभिर्विभासि सा उत्सवा किं यद्योका-
ग्निस्पर्शसम्भवः यद्वा उरुक्रमस्यान्तर्यामिणा विक्रमाद्येवणा-
रूपपराक्रमात् आहोस्निग्धवराहस्य वपुषः सौमनेन स्वरूपस्य परि-
रम्भणेनेति ॥ १० ॥

अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययैह गात्रैस्तन्वन् दृशां सखि ! सुनिर्वृतिमच्युतो वः
कान्तः सङ्गकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे क्षिनि क्षिते ! त्वया किं तपः कृतम् या त्वं केशवाग्र्य-
त्सवा-केशवस्य ब्रह्मशिवयोरपि जनकस्य अङ्घ्रिस्पर्शेन उत्सवा
यस्यास्तथा भूता यस्मादङ्गुलैरुत्पुलकिता रोमाञ्जिता विभासि
शोभसे अपि किमयमुत्सवः अङ्घ्रिसम्भवः अङ्घ्रिभ्यां त्वयि
अधुना अर्पिताभ्यां सम्यक् भवो जन्म यस्यैवभूतः किं
उर्विततः क्रमः पादाविन्यासो यस्य स तथा तस्य वामनस्य
विक्रमात् चरणेनाक्रमणात् आहो किं वा वराहवपुषः क्रोडशरी-
रिणः पदस्पर्शेन आलिङ्गनेन तस्मात्त्वया दृष्ट पवातस्तं दर्शयेति
भावः ॥ १० ॥

भाषा टीका

पुण्यो को देख कहवे लगीं हे भूमि ! तुमने कौनसो तप
कियो है जाते कि श्री केशव के चरण के स्पर्श के सुख
ते तुमारे शरीर में पुलकावली हो रही है का ये त्रिविक्रम
भगवान् के चरण के स्पर्श को आनन्द है या वराह
अवतार के आलिङ्गन करवे को आनन्द है सो हमें
वाताओ ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हरिण्यादृष्टिप्रत्यासंत्त्या कृष्णदर्शनं संभाव्याहुः । अपीति । हे सखि ।
परापत्ति अपि किमुपागतः समीपं गतः गात्रैः सुन्दरैर्मुखबाह्यादिभिः
प्रियया सहेति यदुक्तं तत्र द्योतकं कान्ताया अङ्गसङ्गतेन तत्कुच-
कुङ्कुमेन रञ्जितायाः कुन्दकुसुमस्रजो गन्धः कुलपतेः श्रीकृष्णस्य
वात्यागच्छति ॥ ११ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

इयमपि श्रीतुलसीवत्तस्य नित्यप्रिया सापत्न्यात्तदिच्छानु-
सांगत्वा न कथयेदिति सख्येन, विस्मयैणीः पृच्छन्ति । अपीति ।
हे कृष्णस्य पत्नीति त्वयापि प्रियविरहदुःखं ज्ञायत एव अतः
कथ्यतामिति भावः । एकत्वं विरहार्तिभरेण दूरे दृष्ट्यप्रसरणा-
देकस्या एव दृष्टेः दृशामिति व इति च बहुत्वमच्युतोपगमेन
गौरवात् यद्वा एकत्वं जात्यपेक्षया किम्वा बह्वीषु तासु मध्ये
अन्विकवर्त्तनमेकां प्रत्येव प्राधान्येन प्रश्नात् प्रियया कयचि-
द्रोप्या सह प्रिययेति सह गमनात् तेनेष्यैव वा गात्रैर्दृशां
सुनिर्वृतिं परमसुखं तन्वाञ्जितं अन्यथा विशालप्रसन्ननेत्राणा-
मसाफल्यं किम्वा अन्यथेदृशदृष्ट्यसम्भव इति भावः । सुशब्दः
मोक्षसुखादपि वैशिष्ट्यविवक्षया तेनात्यन्तान्तिकसंदर्शनमप्य-
भिप्रेतम् अन्यथा सुनिर्वृत्यसम्पत्तिः हे सखीति तस्या अपि
श्रीकृष्णविषयकसानुरागदृष्ट्या वने सह विहासदिना वा अतोऽस्मात्
नक्षत्रा नैव कार्येति भावः । अच्युत इति सुनिर्वृतिविस्तारेण
किम्वा इहोपगमने विच्युतिर्नास्तीति भावः । तदेवाभिव्यञ्ज-

यान्ति । कान्तेति । तद्वि जानन्ति तद्विद इतिन्यायेन तासां तद्-
गन्धपरिचयोऽस्तीति तथोक्तं मालां विभ्रद्वैजयन्तीमिति पूर्वमुक्तं
ततश्च सहत्वालिकुलैर्विभ्रदिति तुलसीमाला अधुना च कुन्द-
स्रज इत्येवं मालात्रयं गम्यते यद्वा वैजयन्त्यामन्यत्रापि
तुलसीसम्भवात्तद्वारणं ज्यौत्स्न्यां रात्रौ कुन्दमालयाः शोभाभराद्वै-
जयन्तीपारित्यागेनाधुना तस्या एव धारणं ज्ञेयं कुलपतेर्गोकुलेन्द्रस्य
किम्वा गोपीकुलस्वामिनः लज्जया वैदग्ध्या वा साक्षात्तथानुक्तिः
अतस्तेदेकप्रियाणामस्माकं तदभावेन प्राणरक्षा न स्यादिति
सर्वथा शीघ्रं कथयेति भावः । श्लेषेण कुत्सितं लाति आददाति
यो जनस्तस्यैव पतिरिति तया साहित्यं युक्तमेवेतीर्थयोक्तिः
अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा प्रियया उपगतः सङ्गतः सन्निहास्ते
ननु तर्हि नात्र वर्त्ततेव नेत्याहुः । कान्तेति अन्यत् समानम् ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथात्रेति विचार्यते कामप्यादाय श्रीभगवानन्तर्हितः इति
व्यक्तीभविष्यदपि पूर्वं यन्मुनीन्द्रः स्वयं न स्फुटमुक्तवान् तस्या-
यमभिप्रायः । सत्स्वपि नानाभगवदाविर्भावेषु मम स्वयं भग-
वति श्रीकृष्णाख्य एव तस्मिन्नाग्रहविशेष इति तथा सत्स्वपि
नाना तत्तत्परिकरेषु श्रीब्रजवासिष्वेव स इति तथा सत्स्वपि
तेषु श्रीब्रजदेवीष्वेव ततोऽप्यधिकतरः स इति रहस्यं सर्व-
ऽपि ज्ञातवन्त एव किन्तु तास्वपि सतीषु श्रीराधिकायामेवा-
धिकतमः स इति न ज्ञातवन्तः तदेतन्मदाग्रहतारतम्यञ्च तत्त-
दुत्कर्षतारतम्यादेव । अस्याः परमरहस्यायास्तदेतत् साक्षाज्ज्ञा-
पयितुं संकुचति मञ्चितम् । ज्ञानखलतामिया विज्ञापयितुम-
पीच्छति तस्मादस्याः सखीनां वचनात्तत्राप्रतीतौ च प्रतिप-
क्षाणामपि वचनाद्व्यञ्जनयैव वृत्त्या यथावसरं मध्ये मध्ये
प्रकटयिष्यामः । यदि च जातु स्वयमप्यावेशवशात् प्रकटयिष्यामः
तदा नाम तु तस्याः साक्षान्न वक्ष्यामः । एतस्यास्तत्पुनरास्तामन्या-
सामपि न किञ्च । व्यञ्जनावृत्तिरेव सर्वत्र नानारसप्रका-
शिनी ननु मुख्या सा च यदि प्रसङ्गे अवधारिते विशेषव्यञ्ज-
नार्थमभ्युदयते तदातीव चमत्कारिणी स्यादिति तदेतदभिप्रेत्य
प्रथमं सखीद्वारेणं ज्ञापयति यदा तामादाय श्रीभगवान् सहसा-
न्तर्हितस्तदा तस्याः सख्यस्तु संशयाना एवासन् किन्तु केव-
लवलानुजान्वेषणपराभिस्ताभिः सहचारित्वेऽपि किञ्चिदुन्माद-
धारित्वेऽपि तन्मिथुनान्वेषणव्यग्रतया पृथगवस्थितस्वयूथतया
तदवधानदूरस्फुरदीहाः सत्यः पर्यटितवत्यो वक्ष्यमाणं तत्पा-
दचिह्नदर्शनं विनाप कचित् किञ्चिदुपलब्धवत्यश्च । तथाहि
तासां वाक्यमप्येणपत्नीति । अत्राखण्डस्य वाक्यस्य निखिल-
पदानामप्यनुमोदनव्यञ्जक एवार्थः प्रतिपद्यते । ततः सख्यमेवासां
तन्मिथुनमनुलक्ष्यते तद्दर्शनोत्कण्ठा च तत्र वाक्यार्थः । अपीति
सम्भावनायाम् । तदिदं सम्भावयाम इत्यर्थः । अथवा अपीति
प्रश्ने । तदेतत् पृच्छाम इत्यर्थः । किन्तुतत्राहुः । हे सखि ।
अच्युतो वो युष्माकमुपगतः समीपं प्राप्तः । ननु वनविहारि-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्राप्तस्य वन्यानामस्माकं समीपप्राप्तौ किमाश्चर्यं तत्राहुः । प्रियया सहेति । ननु तत् खल्वश्चर्यमेव किन्तु यत्र तस्य दर्शनं तेन तस्याः सहयोगेन किमाश्चर्यमधिकं सुखं नाम तत्राहुः । तथैव सह गात्रैस्तादृशानन्दव्यञ्जनानानुभावविचित्रैरङ्गैर्बो युष्माकं भवत्या भवत्सन्धन्धिनीनाञ्च दशां सुनिर्वृतिं केवलस्य तस्य दर्शनादपि तत्साहित्यदर्शने परमानन्दं तन्वन् विस्तारयन्निति तदिदञ्च नास्मासु गोपयितुमर्हसि वयं हि तदन्तरङ्गधर्मविदः सहचर्यः तद्वन्धवाहमात्रेणापि तदीयं सर्वं ज्ञातुं शक्नुम इत्याहुः । कान्ताङ्गेति । प्रथमं तावत् कुलपतेस्तस्य तत्र कान्तायास्तस्यास्तत्र तदङ्गसङ्गस्य तत्र तत्कुचसङ्गिकुङ्कुमस्य तत्र च तल्लिप्तकुन्दस्रजः स एष गन्धः स्फुटमत्रायाति । स चाभ्यस्तत्वादस्माभिरुपलभ्यत इत्यर्थः । अथ द्रष्टृदृष्टिदृश्यप्रशंसया तदनुमोदनव्यञ्जकपदानामर्थः । अत एव प्रथममपीति सकाकु सम्भावनगिरा तत्रोत्कण्ठां व्यानञ्जुः । एणपत्नीति जात्यैव दृष्टिप्रशंसा । एणपत्नीत्यनेन "पत्युर्नो यज्ञसंयोग" इति पाणिनिस्मृतेरेणानां याज्ञिकत्वं तस्या यज्ञपत्नीत्वं व्यञ्जितमिति द्रष्टुं प्रशंसा । उपगतः समीपमपि प्राप्त इति तद्भाग्यप्रशंसा तत्रापि प्रिययेति द्रष्टृदृश्ययोर्द्वयोरपि प्रशंसातिशयः । गात्रैर्मिथः सङ्गमेनासाधारणतां प्राप्तैरिति पूर्ववदेव तन्वन् दशां सखि ! सुनिर्वृतिमित्येभिर्दृष्टेच तदतिशयः अच्युत इति प्रियया सह विचारराहित्येन पुनर्दृश्यप्रशंसा व इति यत्र भवतीदृशी तत्र भवत्सङ्गिनीनामपि इदं शतत्वं युक्तमिति द्रष्टुं प्रशंसा । अथ कान्तेति दृश्यायास्तस्यास्तदङ्गसङ्गिति लब्धदुर्लभस्य दृश्यस्य कान्तस्य कुचकुङ्कुमेति तत्संयोगलब्धभाग्यस्य दृश्यस्य कुङ्कुमस्य तद्रञ्जिताया इति तत्सम्बन्धेन लब्धशोभातिशयायाः दृश्यायाः कुन्दस्रजः शुभ्रतया तदुदयशोभायोन्यायाः स्वरूपेण च तस्या एव । कुलपतेरिति दृश्यस्य कान्तस्य । इहेति लब्धतद्वन्धसौभाग्यस्य दृश्यस्य तत्स्थानस्य वातीति वातमप्यात् सातकृत्य स्वयमेव सर्वतश्चलतीति गन्धविलसितस्य गन्ध इति तत्तद्विशेषयोगात्तस्य च प्रशंसावर्गतेति ॥ ११ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उपगतत्वमुपपादयति । कान्ताङ्गेति । कुलपतिः कृष्णः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भरवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हरिण्यादृष्टिलालित्यस्य श्रीकृष्णदर्शनजहर्षप्रयुक्ततां सम्भाव्य पृच्छन्ति । अपीति । हे एणपत्ति वो युष्माकं दशां सुनिर्वृतिं निरति-तिशयानन्दं गात्रैः सुन्दरैः पाणिपादादिभिरवयवैर्वितन्वन्विस्तरणे जनयन्नच्युतः प्रियया सहोपगतः अपि किमागतः किमित्यर्थः नोपगत इति माकोच इत्यभिप्रेत्य तत्र लिङ्गमाहुः । कापट्येन न ब्रूयुरिति सख्यमापादयन्त्यः संबोधयन्ति हे सखीति । कान्ताया अङ्गसङ्गमेनालिङ्गनेन यत्कुङ्कुमे तेन रञ्जितायाः कुलपतेर्गोकुलनाथस्य कृष्णस्य कुन्दस्रजो गन्ध इह वाति प्रसरत्यनेन कान्तया सह उपगतत्वे लिङ्गमुक्तं भवति ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे एणपत्ति ! मृगजाये ! ने ईश्वरः कयाचित्प्रियया प्रियतमया इहोपगतः सामीप्यमाप्तः किं कीदृशः हे सखि मृगभायै गात्रैराननादिशरीरावयवैः वो युष्माकं दशां सुनिर्वृतिं तन्वन्नपि विस्तारयन् प्रदने निमित्तमाह । कान्तेति । कान्तायाः कमनीयायाः अङ्गसङ्गादालिङ्गनलक्षणात्सङ्क्रान्तकुचकुङ्कुमेन रञ्जितायाः अनुरागीकृतायाः अस्मत्कुलपतेः कृष्णस्यांसावलम्बिन्याः कुन्दस्रजः कुन्दपुष्परचितमालाया गन्धः वाति आगच्छतीति यद्यस्मादिति शेषः वा गतिगन्धनयोरिति धातुः यद्वा कान्तस्य भगवतोऽङ्गसङ्गस्याङ्गो यस्याः सा तथा अत्र स्त्रीशब्दोऽध्याहार्यः सा कान्ताङ्गसङ्गा स्त्री तस्याः कुचकुङ्कुमरञ्जितायाः कुलपतेः कुन्दस्रजः गन्धोऽस्यास्तीति मत्वर्थे अच्युतयात् यन्धवान् वायुरिह वाति वीजयतीति गोपीनामेकवचनबहुवचनाभ्यां भक्त्यतिशयपिशाचीग्रहणं सूचयति यद्वा एणपत्नीतुल्यनेत्रत्वात्सखीत्युपचर्यते वः ईश्वरो भर्ता मृगः कयाचित्प्रियया उपगतः आदिल्लोऽपि किं न भवति गार्हितत्वात् अस्मत्कुलपतिरस्मान् विहाय कयाचिदालिङ्गित इत्याशयेनाहुः कान्तेति । कान्ताया अङ्गे उरोऽवयवे सङ्गो ययोस्तौ कान्ताङ्गसङ्गकुचौ तयोः कुङ्कुमेन रञ्जितायाः अरुणीभृतायाः कुलपतेः कुन्दस्रजो गन्ध इह वाति स्वयञ्च न दृश्यते तत्सद्भावो विज्ञायत इति व्यङ्ग्यालङ्कारोक्तिः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ॥

अपीति द्वयम् ॥ ११—१२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्थावरान् पृष्ठा जङ्गमान् पृच्छन्ति । अपीति । हे एणपत्ति कृष्णसारपत्ति ! प्रियया कयाचित् लक्ष्म्या अन्यया वा उपगतः मिलितः स्त्रीसहितः अनेन मार्गेण गच्छन्स्वगात्रैः स्थावयवैः भवतीनां दशां सुनिर्वृतिं तन्वन् दृष्टः कश्चित् अनेनैव मार्गेण गत इति चरणारविन्ददर्शनात् निश्चीयते यदि दृष्टो भवेत् तदा अस्माभिरपि द्रष्टुं शक्य इति त्वं त्वन्यस्य पत्नी आस्माकञ्च सखी भवसि अत आहुः । हे सखीति सखित्वं कृष्णानुरक्त्या नेत्रतुल्यत्वेन भीरुत्वादिधर्मैः अन्यथा भवतीनां विकसितनयनानि न भवन्तीति । ननु कृतलीलः किमिति प्रार्थयते तत्राहुः अच्युत इति । ननु कथं ज्ञायते प्रियया उपगत इति तत्राहुः कान्तेति । कान्ताया अङ्गसङ्गे यत्कुचयोः कुङ्कुमे तेन रञ्जितायाः कुन्दस्रजः कुन्दपुष्पमालायाः गोकुलपतेः सम्बन्धिन्या इह गन्धो वाति आर्द्रश्च गन्धः आर्द्रकुङ्कुमं ज्ञापयति सात्त्विकभावादेव वार्द्रता अतो ज्ञायते प्रियया सङ्गत इति ॥ ११ ॥

श्रीमद्विष्णुध्वजचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततश्चाहो इत तेन स्वकान्तेन ध्वजवज्राङ्कुशादिभिर्बिम्बै-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिहृतसारार्थदर्शिनी ।

विचित्रिताङ्गी विहरन्ती स्वाधीनभर्तृकामहागर्वान्धा कथमस्मांस्तमे-
वाचक्षीतेत्यप्रतो गत्वा कामपि हरिणीमालक्ष्याहुः । अपीति । हे
साखि ! एणपत्ति ! प्रिययया त्वया किमुपगतः स्वसमीपे सम्प्राप्तः
संस्वोधनपदसाहचर्यादेवात्र त्वयेति लभ्यते एणस्य पत्नी भव-
न्त्यपि त्वमस्मत्तुल्या तस्यैव प्रिया तमेव प्रियं मन्यसे इति
भावः । यतः गात्रैर्मुखवाह्यादिभिर्वा दृशां सुनिर्वृतिमत्यानन्दं तन्वन
सन् व इति दृशामित्यादरे बहुत्वम् अच्युत इति स्वदृशानन्द-
लोभात्त्वया तदनुगमनादेव हेतोस्त्वत्तः स न विच्युत इति भावः ।
ततश्चाप्रतः स्वभावादेव गच्छन्तीं तामालक्ष्य हं हो स दृष्ट इति
किं ब्रवीमि तं वो दर्शयाम्येव मदनुपथमागच्छतेति हुवाणे-
वाप्रत इयं गच्छन्ती ग्रीवां परावृत्य मुहुस्मान् पश्यति तादिय-
मेवात्र निर्दये वृन्दावने दयावतीति तदनुगच्छन्त्यां दैवात् कापि
गतां तामदृष्ट्वा हं हो कृष्णं दर्शयिष्यन्ती हरिणी किं न दृश्यते
ति पृष्टाः काश्चिदाहुः तर्हि कृष्णोऽत्रैव कापि वर्तते हरिणी त
कृष्णाद्विभ्यतोति स्वीयसूचकत्वदोषापलापार्थं कापि निन्हुताभूदिति
वितर्कयन्त्यो दैवादायातं सौरभ्यमनुभूयाहो सत्यं सत्यमेतदेव
तत्त्वमिति सहर्षं मुहुराहुः कान्ताया अङ्गसङ्गतस्तत्कुचकुङ्कुमेन
रञ्जितायाः कुन्दपुष्पस्रजो गन्धः वाति आगच्छति अत्र कान्त-
योगात्रयस्य च कुचयोश्च कुकुमस्य च कुन्दस्य च गन्ध-
स्तासां नासाभ्यामेव निश्चीयते स्मेति भावः । कुलपतेर्गोपीकुल-
रमणस्येति कुलपनिव्वनिष्ठां परित्यज्य सम्प्रत्यैक्यैव कयाचित्का-
न्तया रममाणस्य तस्यान्यायं पश्यतेति भावः ॥ ११ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

ततश्च नित्यं तत्सङ्गिनीं सुराङ्गिणीं नाम हरिणीं तत्रैवाक-
स्मादागतां दृष्ट्वा परमप्रेष्ठसख्य आहुः । अपीति । पूर्वस्मिन्
वाक्ये श्लिष्टैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तिविति प्रेक्षावत्प्रमाणित-
न्यायमादाय प्रियनर्मसखीभिः सूचितेन निजप्राणसख्याः सौभा-
न्यातिशयेनात्मानं सिद्धार्थं मन्यमानाः सुरतान्तवर्णनभङ्ग्या
किञ्चित्प्रकाशयोचुः । अपीति सम्भावनायाम् अत्राखण्डवाक्यस्य
निखिलपदानामप्यनुमोदनव्यञ्जक एवार्थः प्रातिपाद्यते ततश्च सख्य-
मेवासां तान्मिथुनमनुलक्ष्यते तद्दर्शनेत्कण्ठातिशयेन भावो-
त्कर्षश्च तत्र वाक्यार्थोऽपीति यथा तदिदं सम्भावयामः अथवा
प्रश्ने तदिदं पृच्छाम इत्यर्थः । किं तत् हे साखि ! अच्युतो वो युष्माक-
मुपगतः समीपं प्राप्तः ननु वनविहारिणस्तस्य वन्यानामस्माकं
समीपप्राप्तौ किमाश्चर्यमिति तत्राहुः । प्रियया सहेति । ननु वनवि-
हारिणः तत्खलवाश्चर्यमेव किन्तु यत्र तस्य दर्शनं तत्र तस्याः
सहयोगेन किमधिकं नाम सुखं तत्राहुः । तथैव सह गात्रैस्तादृ-
शानन्दव्यञ्जनानुभावविचित्रैरङ्गैः वो युष्माकं भवत्या भवत्सम्ब-
न्धिनीनाञ्च दृशां सुनिर्वृतिं केवलस्य तस्य दर्शनादपि तत्सा-
हित्यदर्शनेन परमानन्दं तन्वन विस्तारयन् तदिदञ्च नास्मासु
गोपयितुमर्हसि वयं हि तदन्तरङ्गधर्मविदो नित्यसहचर्यः तद्-
न्धवाहमात्रेणापि तदीयं सर्वं ज्ञातुं शक्नुम इत्याहुः । कान्तेति ।
प्रथमं तावत्तत्पतेस्तस्य तत्र च कान्तायास्तस्याः तत्र च तदङ्गसङ्गस्य
तत्र तत्कुचसङ्गिकुङ्कुमस्य तत्र च तल्लिप्तकुन्दस्रजः स एव
गन्धः स्फुटमग्रायाति स चाभ्यस्तत्वादस्माभिरुपलभ्यत इत्यर्थः
एतेन तासां तथानुभवेन प्रागपि सम्प्रति चाग्रेऽपि स एव

सख्यभावोऽखण्डित इति दर्शितं ततश्च रासावसर एव नवसङ्गम
इति केचिदाहुस्तत्परास्तम् एवञ्च पूर्णाः पुलिन्य इति पूर्वानुराग-
प्रकरणेऽप्यखिलप्रागुक्ततद्भावविजयिनीनित्यसखीनामवाकिरिति
ज्ञेयमासाञ्च पूर्वानुरागोऽपि तन्मिथुननिष्ठः सर्वविलक्षण इत्यलौकि-
कत्वमपि तत्रोरुगाय पदाञ्जरागश्रीकुङ्कुमेनेति वाक्ये तादृशव्यव-
हारस्य स्वाधीनपतिकायां विरोधः तत्समानन्तु पुरुषायितसुरत-
विशेष उभयोरपि स्वभावविनिमयेनेतिमर्वचतुरस्रम् एतेन रमाया
दत्तक्षणमित्यपि व्याख्यातं समानयोगक्षेमत्वादिति ज्ञेयम् अथ द्रष्टृ-
दृश्यप्रशंसया तदनुमोदनव्यञ्जकः पदानामर्थः ता एव प्रथमम्
अपीति सकाकु सम्भावनागिरा तत्रोत्कण्ठां व्यानञ्जुः एणपत्नी-
त्युपचारात् ततश्च जात्येव दृष्टिप्रशंसा तत्र पत्नीत्यनेन यज्ञस-
योग एव तादृशप्रयोगस्य पाणिनिस्मरणात्साङ्केतिकं यज्ञपत्नीत्व-
मिति द्रष्टृप्रशंसा उपगतः समीपमपि प्राप्त इति तद्भाष्यप्रशंसा
तत्रापि प्रिययेति द्रष्टृदृश्ययोर्द्वयोरपि प्रशंसातिशयः तस्याः
प्रेमविषयत्वञ्च गात्रैर्मिथः सङ्गमनेनासाधारणतां प्राप्तैरिति पूर्वव-
देव तन्वन दृशां सुनिर्वृतिमित्येभिर्दृष्टेस्तदतिशयः अच्युत इति
प्रियया विच्यवराहित्येन दृश्यप्रशंसा व इति यत्र भवतीदृशी
तत्र भवत्सङ्गिनीनामपीदृशत्वं युक्तमिति द्रष्टृप्रशंसा अथ
कान्तेति दृश्यायास्तस्याः तदङ्गसङ्गितिलब्धदुर्लभस्य दृश्यस्य कान्तस्य
कुचकुङ्कुमेति तत्संयोगलब्धभाग्यस्य दृश्यकुङ्कुमस्य तद्रञ्जिताया
इति तत्सम्बन्धेन लब्धशोभातिशया या दृश्यायाः कुन्दस्रजः शुभ्रतया
उदयशोभायोग्यायाः स्वरूपेण च तस्या एव कुन्द इति देवभोग्य-
गन्धवत्त्वेन तदनुभविनां स्वेषां तासाञ्च नित्यपरिकरत्वस्य दिव्य-
गन्धतुलनीमधुमत्तैरिति वत्तथात्वं कुलपतेरिति दृश्यस्य कान्तस्य
कुलशब्दः समूहवचनः ततश्च तस्याः कान्तायाः पतिरेव कान्तिन्या-
येन गणलक्षणया तद्वृत्तगतानां सर्वासामस्माकं पतिरित्युप-
चरितस्येति तदेकसुखसुखित्वस्य इहेति लब्धतद्गन्धसौभाग्यस्य
दृश्यस्य तत्स्थानस्य वानीति वनमप्यात्मसात्कृत्यं सर्वतश्च-
लतीति गन्धविलासितस्य गन्ध इति तद्विशेषयोगात्तस्य च प्रशंसा
वगतेति सुरतान्तोऽयं जीवातुरिव परमप्रेष्ठसहचरीणां परमा-
स्वादनीय इत्युत्कण्ठातिशयेन वर्णित इति संक्षेपः ॥ ११ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

अग्रे कृष्णमृगगृहिणीर्हरिणीर्दृष्ट्वा तासां कृष्णमृगगृहिणीत्वन
मृग्येऽस्माभिरिति मृगः कृष्ण एव मृगः कृष्णमृगः आत्मनश्च
तद्गृहिणीत्वेन समानशीलव्यसनेषु मैत्रीतिन्यायान्मैत्रीयोग्यतां
संभाव्य हरिणीत्वेन च दुःखहरिणीत्वमवगत्य तत्रैत्रेषु च
श्याममुग्धमोहनसुभगचपलतीक्ष्णत्वादीनि कृष्णासाधारणलक्षणा-
न्यालक्ष्य तद्दर्शनातिशयेन तद्दर्शोः कृष्णच्छाविन्याप्तत्वं तत्रापि
रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्धवानन्दाभवतीति श्रुत्या कृष्णस्य
सर्वरसात्मकत्वेऽपि यथावद्गुणान्वितस्य रसायनस्य तत्तदनुपाय-
योगे एवतत्तद्गुणाविर्भावस्तथा सर्वरसायनस्य हरेः प्रियासङ्ग-
एव माधुर्यरसाविर्भाव इति मत्वा तद्दर्शनां रसानिमग्नतया
प्रियया सह दर्शितं संभाव्य पप्रच्छुः । अपीति । अपीति सम्भाव-
न्यायां प्रदनेव वयं सम्भावयामः पृच्छामश्च तथा च नासम्भा-
वितोऽस्मत्प्रश्नो नवा प्रश्नाभावेन कथनायोग्यत्वं हे एणपत्ति
इत्यत्र संवोधने जातावेकवचनम् अग्रे वः दृशामिति बहुवचन-

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

निर्देशात् एणः कृष्णमृगस्तस्य पत्नि कृष्णो मृग्यतेऽनेनेति कृष्णमृग-
स्तम्मृगयितुं बहुतरयागानुष्ठानात् पत्नीत्वेन बहुपुण्यानिचयाद्वस्तुदर्शन-
लाभ इति तत्पुण्यतद्भाग्ययाः प्रसंसा 'पत्युर्नोयज्ञसंयोग' इति पाणि-
निना यज्ञसंयोगे एव पत्नीशब्दव्युत्पादनात् पत्नीशब्देन माधुरप-
त्नीनां स्नेहश्च ध्वनितस्तेन न केवलं यज्ञाद्यनुष्ठानफलं कृष्णद-
र्शनं किन्तु स्नेहातिशयस्य तदुक्तमभियुक्तैः—

गोपालाङ्गणकर्दमेषु विहरन्विप्राध्वरे लज्जसे ।

ब्रूषे गोवृषदुर्कतैः स्तुतिशतैर्मौनं विधत्से सताम् ॥

दास्यं गोकुलपुंश्चलीषु कुरुषे स्वाम्यं न दान्तात्मसु ।

ज्ञातं कृष्ण ! तवांग्रि पङ्कजयुगं प्रेमैकलभ्यं मुहुरिति ॥

कृष्णपत्नीनामासामस्मत्कृष्णपत्नीत्वेन सापत्न्यं माभवत्विति
पुनः संवोधनं सखि इति अच्युतः प्रियया सह इह वः उपगत एव
नो ब्रूत सखित्वेन मा उपेक्षां कुरुत नोपगत इति ब्रूयुश्चेत्तत्र
सम्भावनावीजं सूचयन्त्यस्तद्विशेषणमाहुः । गात्रैः आनन्दमात्र-
करपादमुखोदरादिरिति स्मृत्या तस्य प्रियमेवः शिर मोदो
दक्षिणाः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्द आत्मेति भुत्यानन्दात्मकैः
वः दृशां सुनिर्वृतिं तन्वन्निति एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
भूतानि मात्राभुपजीवन्तीति भुत्या तद्विना कस्याप्यानन्दा-
सम्भवात् किंचोक्तश्रुत्या सर्वेषां तत एवानन्दलाभेऽपि दृशां
सुनिर्वृतिमित्युक्त्या दृशां तत्स्वरूपविदामेव सुनिर्वृतिः परमानन्दा-
विर्भाव इति ध्वनिः ननु नो दृशां सुखलाभेन किमर्प्यया पृच्छथ
नेत्याहुः । अच्युत इति । प्रच्युतसुखे एवान्यसुखदाने तदीयानन्दक्ष-
येनात्मसुखहानिबुद्धेर्ध्याद्भ्रमः अच्युते तथा त्वाभावेन नेर्ष्या-
सम्भावनागन्धोऽपीति भावः । एवं सम्भाव्य पृच्छन्त्यः प्रिययेति शब्देन
प्रियानुसन्धानेनोद्भूतेनेव तयोरुग्रहेणाविर्भूतातिविलक्षणसुरभि-
माग्रायाहुः यद्वैव सम्भावनासूचनेऽपि गोपयन्तीं प्रत्याहुः
कान्ताङ्गसङ्केति । अहो कान्तायाः कान्तिमत्याः कस्य सुखस्यान्तः
यस्यैवसानं वा यस्यां नस्याम् अङ्गसङ्केति प्रेम निर्भरालिङ्गने तस्याः
कुचकुङ्कुमेन हृदयहृदानुरागरसपूरितकुचकाञ्चनकलशद्वयोच्छलि-
ततयाङ्गरागत्वेनावभासमानेन रञ्जितायाः कुलपतेः गोपीनां
नः कुलस्य समूहस्य पत्न्यः कुन्दसज्जो गन्ध इह वाति एवं बहु-
प्रदनेऽप्युत्तरालाभे एता अपि वयमिव तदीयभूधनयुग्म-
विस्फूर्जनं पूर्वाकापङ्केषुवृष्टिविभिन्नहृदयश्चकितदृष्टयो वा कृष्ण-
शुद्धिर्णत्विसाम्याज्जातमात्सर्या वा हरिणी तेन सुखापहरि ण्योवा
न वदन्तीति मत्वेपेक्ष्य ययुः ॥ ११ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

एवं व्याकुलमानसा अकस्माद्वरणीं दृष्ट्वा तामेव पृच्छन्ति
अपीति । हे कृष्णसारपत्नि अत एव हे सखि तुल्यपातित्वेन भीरु-
रुत्वादिधर्मसाम्येन भवत्या अस्मत्साखित्वमतो वो युष्माकम् अपि
किमुपगतो मिलित इहास्मिन्वने प्रियया सह गच्छन्सुन्दरै-
र्मुखवाग्वादिभिः स्वगात्रैर्भवतीनां दृशां सुनिर्वृतिं परमसुखं
तन्वन् विस्तारयन् यतोऽच्युतः परमात्मा तदुपगमो नेत्रादेः
परमानन्दजनक एवेति भावः । ननु प्रियया साहित्यं कथमवगतं ।
मेल्याङ्गयाहुः । कान्तेति । कान्ताया अङ्गेन कुङ्कुमरञ्जितायाः

कुलपतेः गोपीसमुदायस्वामिनः सज्जो मालायाः गन्ध इह वाति
आगच्छति तथानुभूतगन्धप्रत्यभिज्ञया प्रियासाहित्यं निश्चीयत
इति भावः । अत्रैणपत्नीत्यनेन "पत्युर्नो यज्ञसंयोग" इति स्मर-
णात् एणानां जन्मान्तरे याज्ञिकत्वसूचनेन तत्पत्नीनां यज्ञप-
त्नीत्वं सूचितमिति दृष्टप्रशंसा उपगत इति तद्भाग्यप्रशंसा
दृशामित्यादिना तत्रैत्रप्रशंसा अच्युत इति परमानन्दप्राप्तियो-
ग्यता कान्तेत्यादि दृश्यप्रशंसा कुन्दस्य शुभ्रतया कुङ्कुमशोभा-
योग्यता इहेति स्थानस्यानन्दवैशिष्ट्यं वादीति तत्संसर्गवतः
प्रशंसेति व्यङ्ग्यमाला अनभिज्ञापक्षे अहो पुराकृततपःप्रभावात्प्रि
यचरणसरोजैरनिश प्राप्तसङ्गातिगर्ववती क्षितिरीयं न वदति
यद्वा प्रत्युत्तरं दातुमसमर्थाः जडा न प्रष्टव्याः किन्तु चेतनः
काश्चित्प्रष्टव्य इति चिन्तयन्त्योऽकस्मात् काश्चिद्वरिणीं दृष्ट्वाहुः
हे सखि ! एणपत्नि ! अच्युतः किन्त्वयोपगतः संप्राप्तः तव दृष्टि-
गोचर एव संप्रति कचिद्वर्तते ननु त्वत्तो वियुक्त इति सूच-
यितुमच्युत इत्युक्तं तत्र हेतुमाहुः । प्रिययेति । ततः स्वभावा-
देवाग्रे प्रचलितां तामवलोक्याहो इयं दृष्ट इति किञ्चिद्विभि-
तं दर्शयाम्येव मत्पृष्ठत आगम्यतामिति सूचयन्त्यग्रतो गच्छति
श्रीवां परावृत्य मुहुरस्मान् पश्यति तत एवैवात्र निर्दये
वृन्दावने दयावतीति तामनुगच्छन्त्यो देवात्कापि गतां ता-
मदृष्ट्वा परस्परं पृच्छन्ति स्माहो संप्रति हरिणी न दृश्यते
क गतेति ततः काचिदब्रवीत् अत्रैव कृष्णो वर्तते सा
तु तद्भयात्सूचकत्वदोषापलापार्थं कचित्तिरोहितेति भुत्वा
तत्रैव स्थिताः देवादागतसौरभ्यमाग्रायाहो सत्यं सत्यं
त्वदुक्तमेव तत्त्वमिति सहर्षं पुनराहुः । कान्तेति । गोपीकुलरमणस्य
तस्य गोपीसमुदायं विहायैकयैव कयाचित्कान्तया रममाणस्य
ऽन्यायं पश्यतेति कुलपतिपदाशयः मानिनीपक्षे भगवान्
राधया सहान्तीहत इति पूर्वं स्पष्टमनुक्तमर्थं सपत्नीनां
मुखेन मध्ये मध्ये व्यञ्जयति तस्याः सौभाग्यातिरेकं द्योतयितुं
तत्र क्षितेरप्यलब्धोत्तराः अहो सर्वदास्मत्प्रार्थनापरायणस्या-
ऽस्मान् विहायैकाकिनो गमनं कथं जातमिति विचारपरानां
मध्ये काचिदब्रवीत् सत्यमेव कयाचिद्वर्तया नीतः स्यादिति
ततश्च सन्दिहानां एव पर्यटन्त्यः तादृशं गन्धमाग्राय कयाचि-
क्षीत इत्यनुमीय देवादागतां मृगीमवलोक्या ऽहो इयं
श्रात्रेनत्रादिमतीति ज्ञास्यतीति मत्वा तां पृच्छन्ति । हे सखि !
एणपत्नि अच्युतो वो युष्माकं समीपं गतः किं ननु प्रत्यहं
गच्छति किमाश्चर्यमित्याशङ्क्याहुः । प्रियया यतो भवादृशम-
लौकिकानन्दं ददत् प्रतिदृश्यत इत्याहुः । गात्रैरिति । ननु प्रियया
सहैव गत इति कथं ज्ञातमिति चेत्तत्राहुः । कान्तेति । सैव प्रिया
न वयं तयैवाच्युतोऽस्मांस्तु विहाय गतः कुलपतेस्तस्य
वैषम्यं नोचितमितीर्ष्या व्यञ्ज्यते यद्वा इहास्मिन् वने वो दृशां
गात्रैः सुनिर्वृतिं तन्वन्प्रियया सह सङ्गतः किञ्चिद्वर्तते नेति न
वक्तव्यमित्याशयेनाहुः । कान्तेति । निवृत्तिपक्षे अयं मृगीस्वानीया
बुद्धिं पृच्छन्ति । अपीति । हे सखि ! बुद्धे वो दृशां पृच्छीतां गात्रै-
स्तत्र वृत्त्यवच्छिन्नचेतनरूपैर्गात्रैः सुनिर्वृतिं तन्वन् प्रियया ब्रह्म-
प्रतिपादिकया तत्त्वमस्यादिरूपया मुख्यया भुत्या स
उपगतः सङ्गतः इहान्तःकरणे वर्तते किं यतः कान्तस्य
परमात्मन अङ्गसङ्गाय प्रतिपाद्य प्रतिपादकसम्बन्धाय कुचयो

बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैः ॥
अन्वीयमान इह वस्तरवः ! प्रणामं किम्वाभिनन्दति चरन् प्रणयावलोकैः ॥ १२ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

स्तस्थानीयोपासनीदकर्मणोः कुकुमेन तज्जनितविविदिषया रञ्जितायाः कुलपतेः क्षेत्रस्वामिनश्चिदात्मनस्तत्सम्बन्धन्याः कुन्दस्रजः तत्स्थानीयबुद्धिप्रत्ययमालायाः गन्ध इह वाति शान्त्यादिरूपसुगन्धयुक्ता प्राणचेष्टात्र दृश्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे सखि ! एणपत्ति ! वो युष्माकं दशां सुनिर्वृतिं निरतिशयं सुखं गात्रैः सुन्दरतरैर्मुखादिभिरङ्गैर्वितन्वन् प्रियया सह अपि किमुपगतः समीपं गतः प्रियासाहित्यद्योतकमाहुः । कान्ताङ्गसङ्गतस्तत्कुचकुकुमेन रञ्जितायाः कुलपतेः ब्रजनाथस्य श्रीकृष्णस्य कुन्दस्रजः कुन्दपुष्पमालायाः गन्धः वाति आगच्छति ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

हे सखि ! मृगिणी अपनी प्यारी को साथ लै अपने सुंदर अङ्गों की शोभाते तुमारे नेत्रों को आनंद देत अच्युत इहाते गयो होगो वा गोकुल नाथ की प्यारी के संयोग ते कुकुम ते रंजी जा कुंद की माला ताको ए गंध चलो आवै है ताते गयो ही है ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

फलभारेणावनतांस्तस्मै श्रीकृष्णं दृष्ट्वा प्रणतान् मत्वा प्रियया सह गतस्य गतिविळासं सम्भाषयन्त्यः पृच्छन्ति । बाहुमिति । तुलसिकाया अलिकुलैः अतस्तदामोदमदान्धैः अन्वीयमानः अनुगम्यमान इह चरन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

हरिणीनां विलोकनाभिनिवेशेन निजविरहार्तिदृष्ट्या तासामप्यार्तिभरोदयात् स्तब्धतां मत्वा ता विहाय फलपुष्पादिभारेण नतान् वृक्षान् वीक्ष्य विनयभरनम्रान् परमसाधून् मत्वा सर्वानेव तान् पृच्छन्ति । बाहुमिति । बाहुं प्रियांस उपधायेत्यादिकं पूर्वोक्तगन्धप्राप्त्या प्रियया सहागमनं सम्भाव्य तत्र च ललनास्कन्धसौरभ्यामश्रितश्रीमद्बाहुसौरभ्यं तथा श्रीहस्तामोदाकपद्मगन्धं तथा भ्रमरगन्धसञ्चलितं तदङ्गुलसीगन्धं च प्राप्योक्तं किम्वा नागदीणामोदशी परिपाटी भवेदिति युक्त्या तथोक्तं तुलसिकाया अलिकुलैरिति तस्या एव सर्वतो मधुमोदविशेषात् अत एव मदान्धैस्तैरन्वीयमान इत्यनेन बाहुमित्यादिना च रसविशेषप्रकटनं तथा तुलस्याः सौभाग्यं तत्सम्बन्धादलीनाञ्च

[२८१]

सूचितम् अन्वीयमानत्वेनैव मदान्धानां तेषां महाध्वनिना निजनिन्दुतिलीलाभङ्गशङ्कया युष्मद्विधव्यवधानेन तान् परिहर्तुं किम्वा युष्मत्पुष्पेषु सञ्चारयितुम् इह चरन् विशेषतश्च प्रणतवत्सलत्वादत्रैव चरन् सन्निति भावः । प्रणयावलोकैः किमभिनन्दति अनुमोदते स्वीकरोति वेति तेषां सुदुर्लभत्वात् यद्वा स्थावरजात्या तुलसीसाम्येन निजप्रयोजनापेक्षयापि समयविशेषेऽस्मिन् अपुष्पादिष्वपि तत्कृपासम्भाव्यते इत्यतः विशेषतः किमेवेति सकटाक्षप्रश्नः अतस्तत्कथयतेति शेषः अन्यैर्निर्यजितम् अथवा तच्छ्रीमत्पदानि तत्र च वामे सम्मिलितस्त्रीपदानि वीक्ष्य दाक्षिणे चाश्वासप्राप्त्या वाधिकनतान् वृक्षान् वीक्ष्य तेन श्रीदाक्षिणहस्ते पद्मग्रहणं सम्भाव्य क्वचिच्च भयादिवाग्रतो द्रुतपतितान्यधिकमग्रान्याकुलानि च प्रियापदानि वीक्ष्य तेन च मदान्धभ्रमरानुगमनं सम्भाव्य किम्वा तत्तत्पदोपरि भ्रमरमुखनिर्गलितमधुक्णां सर्वतो वीक्ष्य तथा तथोक्तमिति ज्ञेयं यद्वा केवलमुन्मत्ततयैव तत्तदुक्तिः नच किञ्चिद्दर्शनविचारादिनेति इत्युन्मत्तवच इति वक्ष्यमाणत्वात् श्लेषेण मदान्धा एव तमनुसरन्तीति तथा तेषां सम्बन्धात् सोऽपि मदान्ध एवेति प्रणयरोषोक्तिः यद्वा मदान्धैरपि अतो गतमानाभिरस्माभिर्यदयमनुगम्यते तद्युक्तमेवेति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ तस्या भौनमयविलोकनाभिनिवेशेनाशङ्कितान्निजाविरहार्तिदृष्ट्यार्तिभरोदयात् स्तब्धतां मत्वा तां विहाय फलपुष्पादिभरनम्रान् वृक्षान् वीक्ष्य विनयभरप्रणतान् मत्वा सर्वानेव तान् पृच्छन्ति । बाहुमिति । इहापि तत्तत्प्रशंसयानुमोदनं व्यन्यते तत्र वाक्यार्थेन यथा हे तरवौ ! रामानुजो वो युष्माकं प्रणामं किम्वा प्रणयावलोकैरभिनन्दति इति स्वप्नेहस्य तत्कृपायाश्च योग्यास्पदतां सूचयित्वा तेषां द्रष्टृणां गुणप्रशंसा कथं नाभिनन्देदित्याशङ्क्य तत्र तस्य तथा सह मधुरविलासावेशं कारणमाहुः । तज्ज्ञाने च कारणं गन्धगात्रेण पूर्ववन्निजतदन्तरङ्गधर्मविज्ञतामाहुः । बाहुमित्यादिना । तत्रानाभिनन्दने सामान्यतः कारणं चरन्निति तत्तत्क्रीडास्थानगमनव्यग्र इत्यर्थः । ननु सदा सर्वत्र भ्रमति पश्यति चास्मान् अद्य वा को विशेषस्तत्राहुः । बाहुं प्रियांस उपधायेति । प्रियायाः संस्मिन् परमस्निग्धाया अंसे स्कन्धे उपधाय कोमलेयमिति यात्किञ्चिदाधायेति ननु तामेवास्मान् दर्शयितुमागतः कथमस्मत्प्रणामं नाभिनन्देत इत्याशङ्क्याहुः । तुलसिकालिकुलैरन्वीयमानः सन् गृहीतपद्मः प्रियायास्ताश्चिवारयितुं दाक्षिणेन भुजेन लीलापद्मधूनासक्त इत्यर्थः । तर्हि कथमभिनन्देदिति भावः । अत्र तु तुलसिकालिकुलैरिति तत्क्रीडावनतुलसीनां सर्वसुगन्धित उत्कण्ठोद्योतितः तथा च वक्ष्यते "दिव्यगन्धतुलसीमधुमसैरिति अत एव मदान्धैस्तद्रसपानमदेनान्धैरपि तैरन्वीयमान इति प्रियाप्रसङ्गेषु

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

परिमलविशेषप्रकाशो दर्शितः इतीत्यमत्रापि पूर्ववत्तत्प्रशंसा दर्शिता अथ च मालां विभ्रद्वैजयन्तीमिति या वैजयन्ती प्रोक्ता मध्ये कच्चित्तुलसीत्यादौ त्वां विभ्रदित्यनेन तत्प्राशस्त्यातिशय-प्रस्तुतत्वाद्या च तुलसीमाला सूचिता पुनश्च कुन्दस्रज इत्यनेन या कुन्दस्रज च दर्शिता संप्रति तस्यास्तस्याः स्खलनहेतवो विहाराश्च व्यञ्जिताः तदित्थं वाक्यार्थेन तत्तत्प्रशंसयानुमोदन-मेव व्यञ्जितम् अथ पदानामर्थैरपि पूर्ववदनुसन्धेयं तदेवं वक्त्रीणां सख्यमेव लब्धं तस्या अमूनि नः क्षोभमित्यादौ विरो-धमुखेन च तदेव हि निश्चेतव्यम् ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपक्षीयम् ।

प्रणामं फलभारनभ्रत्वज्ञापकत्वमेव प्रणाम उच्यते ॥ १२-१४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

फलभारेण नतांस्तरुन् कृष्णदर्शनात्प्रणतान्मत्वा प्रियाया सहित-गतिविलासं सम्भावयन्त्यः पृच्छन्ति । बाहुमिति । हे तरवः ! रामा-नुजो गृहीतं दक्षिणपाणिना धृतं पद्मं येन तथाभूतः प्रियायाः स्कन्धे बाहुं वामं भुजं निधाय तुलसिकाया अलिकुलैस्तदामोद-मदान्धैरन्वीयमानोऽनुगम्यमान इह चरन् प्रणयसहितैरवलोकैर्वा युष्माकं प्रणाममभिनन्दति किमित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

विटवृत्तिमनुवर्तमानस्य पुंसो मालत्यादिपुष्पादानेच्छया तत्स-मीपजिगमिषासम्भवेन तत्प्रश्न उपयुज्यते अश्वत्थादिप्रश्नः कोप-युज्यते इत्यतः सम्भवं दर्शयितुमाहुः । बाहुमिति । हे तरवः ! प्रणामप्र-दक्षिणादिना प्रसन्नाः संसारात्तारयन्तीति तरवोऽश्वत्थादयः भग-वच्छरणप्रियतुलसिकापुष्पमकरन्दलोलैरलिकुलैरन्वीयमानो रामा-नुज पदं बाहुं प्रियाया अंसे उपधायापरेण गृहीतपद्मः प्रणामं चरन् कुर्वन् प्रणयावलोकैः वः अभिनन्दति किंवैत्यन्वयः । प्राव-ण्यालङ्कारोक्तिः यद्वा इह चरन् रामानुजः प्रणयावलोकैः वः प्रणाममभिनन्दति किञ्चानेन स्थावराणां भक्तयुन्नतिः सूचि-तेति ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं हरिणपत्नीं पृष्ट्वा इयं भर्तृसमीपे वक्तुं न शक्तेति पूर्वं भग-वन्स्तुवान् ब्रह्मान् पृच्छन्ति बाहुमिति । प्रियाया अंसे बाहुमुपधाय द्वितीयं हस्तेन गृहीतपद्मः रामानुजो निर्भयः तुलसिकायाः संबन्धितो ये अलयः तेषां कुलैः कृत्वा अन्वीयमानः पश्चा-द्रम्यमानः हेतरवः ! पूर्वं भगवता भक्तत्वेन स्तुताः अतो भव-द्विः कृतं प्रणाममिदं किमभिनन्दति न वेति प्रश्नः प्रियांसे बाहुमुपधायेति समतया गमनेन लक्ष्यते उभयोः पदानां पङ्क्त्याकारेण गमनान् कदाचित्पदानां चाश्रित्येन भ्रमरोपरुद्धगत्या तन्निराकरणार्थं यत्नो लक्ष्यते तरवश्चलाः नम्राः नमस्कारार्थमेव फलोपहारं कृत्वा भूमिसंवद्धाशिरसो जाताः अतो

ज्ञायते प्रणामः कृत इति अनुत्थानात् सन्देहः अभिनन्दति न वेति अनभिनन्दने हेतुः चरन्निति यो हि गच्छति सः अनवहितोऽपि भवति ननु निकट एव स गच्छति यद्यभिनन्दनं कृतं स्यात् तदैव भूयेत कथं सन्देह इति चेत्तत्राहुः । प्रणयावलोकैरिति प्रणयपूर्वकमवलोकनैर्ननु वाचा अतो ये निकटस्थाः त एव जानन्ति नान्ये ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्य तत्रैव वर्तमानत्वेऽन्यदपि लक्षणं मिथो ज्ञापयन्त्यस्त-रुन् फलपुष्पभारनभ्रान् प्रणतान् मत्वा, सावेतर्कमाहुः । बाहु-मिति । हे तरवः ! इह चरन् कृष्णः फलपुष्पादिकरप्रदायिनां वः प्रजारूपाणां प्रणामं किं प्रणयपूर्वकावलोकैरभिनन्दति नवा हन्त हन्त युष्मद्विधेषु सात्विकसाधुषु लोकेषु कुनस्तस्य प्रीत्यावलोक-नावकाश इति सासूयमाहुः । रामानुजो मत्तः तत्रापि प्रियाया अंसे बाहुं वामभुजमुपधायेति सम्प्रयोगश्रमवशात् श्लथदुर्वलः प्रियास्कन्धार्पितं बाहुमेव कोमलमुपधानं कृत्वा तस्या मुखगन्धे-नोत्पतिष्णानां भ्रमराणां विद्रावणार्थमेव दक्षिणपाणिगृहीत-नीलकमलः अतस्तत्त्वैकतानमानसस्य तस्य नान्यत्र दृष्टिः तत्सम्भवः इति भावः । तुलसिकानां । कोमलतुलसिपत्रनस्य अलिकुलैः अन्वीयमानः तुलसिकाः परित्यज्य इह अत्रैव सः अन्वि-ष्यत इत्यतः स कचिदत्रैव निन्दुतो विहरतीति भावः । ननु तर्हि अलिकुलानामेवानुपदं गच्छामस्तत्राहुः । मदान्धैरिति । नहि मदा-न्धानामनुगतिर्भयजनैः कर्तुमुचितेति भावः ॥ १२ ॥

केन चितकृता विशुद्धरसदीपिका ।

अथ तस्या मौनमयावलोकनाभिनवेशेनाशङ्किताभिजविग्हासि-दृष्ट्यातिभरोदयात् स्तब्धतां मत्वा तां विहाय फलपुष्पादि-नभ्रान् द्रुमान् वीक्ष्य विनयभरप्रणतान्मत्वा सर्वानेव तान् पृच्छन्ति । बाहुमिति । इदमपि परमप्रेष्ठसखीनां वाक्यं तरवोऽप्येते तद्युगलपालिता लालिताश्च किल विलक्षणशक्तिभाजोऽन्तश्चेतना अपि तत्कुञ्जकेतनावेशेनाङ्गीकृतवहिर्जडीभावा भावज्ञतया परि-करप्राया इति गम्यते वक्त्रीणामपि तत्सुखावेशविवशानां सुरता-न्तवर्णनोद्दीपिततदनन्तरलालासंस्काराणां वैशिष्ट्यमिहापि तत्तत्-प्रशंसयानुमोदनं व्यङ्ग्यं तत्र वाक्यार्थेन यथा हे तरवो ! रामा-नुजो वो युष्माकं प्रणामं किम्वा प्रणयावलोकैरभिनन्दति इति स्वप्नेहस्य नत्कृपायाश्च योग्यतां सूचयित्वा तेषां द्रष्टृणां गुणप्र-शंसा रामानुज इति साक्षात्तज्ज्येष्ठभ्रातृनामकथनाभिजस्य सख्यमेव सुव्यक्तं श्लेषेण धातोः प्रादुर्भावार्यतामवगत्य रामामनुपस्था-ज्जायते प्रादुर्भवतीति सङ्केताभिधानात्तदनुगतत्वमपि व्यज्यते साङ्केतिकपदैश्चाश्लीलत्वं न दोषः ननु तदेकाश्रयाणां प्रणामं कथं नाभिनन्देदित्याशङ्क्य तत्र तस्य तथा सह मधुरातिमधुरविला-सावेशं कारणमाहुः । तज्ज्ञाने च कारणं गन्धमात्रेण पूर्ववज्जिज्ञस्य तदन्तरङ्गधर्मज्ञैव तत्रानभिनन्दने सामान्यतः कारणं चरन्निति तत्तत्कीडास्थानगमनव्यग्र इत्यर्थः । ननु सदा सर्वत्र भ्रमति पश्यति चास्मान् अथ वा को विशेषस्तत्राहुः । बाहुं प्रियांस उपधायेति प्रियायाः परमप्रेष्ठतमाया अंसे स्कन्धे सप्तमी, सामीप्ये अतिसु-कुमारिकेयं मम प्राणसंजीवनी वनीति ललितगत्यावेशेन स्खलेदपि

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

कदाचिदिति तत्सम्भालनार्थमसंसीपे बाहुं ननु हस्तमात्रमित्या-
दशतिशयः उपधाय उपधानीकृत्येयः । ततश्च पूर्वस्मिन् श्लोके
सुरतान्तवर्णनश्रवणात्स्वतः सतां हीः परतोऽतिगुर्वीतिन्यायेन
संज्ञातापत्रपायाः प्राणप्रियायाः वनशोभावलोकनमिषेण ततो
विहारस्थानादन्यत्र गमनमिति गम्यते प्राणनाथश्च तामनुसेवनपरः
प्रयातीति सम्भाव्य तस्याः स्वाधीनपतिकात्वमनुमंहितं ननु तामे-
वासां दर्शयितुमागतः कथमस्मत्प्रणामं नाभिनन्देदित्याशङ्क्याहुः
तुलसिकालिकुलैरन्वीयमानः सन् गृहीतपद्मः निजस्य स्यामसु-
न्दरत्वेन वर्णनाभ्यादात्म्यैरेवेदित्वैरभिलाषविशेषैरेवालिभिः पक्षि-
नीगणशिरोमणिमञ्जरीनीराजितचरणां प्राणप्रियां परितो भ्रमद्भि-
स्तदात्वोचितसेवै पयिकळीळापद्मेन निवारितैरप्यन्वीयमानः लोलु-
पन्थानुगम्यमानः निवारणे निमित्तञ्चातिसुकुमारिकेयमेषां
छाययापि ग्लानिमावहेदिति शङ्क्य एवञ्चाभिलाषैरपि तां
स्पर्धुं न पारयतीति तत्सुखसुखित्वेन प्रीत्यातिशयः तस्याश्चाति-
सौकुमार्यं सूचितं यद्वा तुलसिकेति श्रीवृन्दादेव्या एव नामान्तरे-
णाभिधानं तस्या अलिकुलैः सहचरीगणैः अन्वीयमान इत्यर्थः स्वासाञ्च
तद्विरहित्वाद्दैन्येन तदभिनन्दनम् एवञ्च लीलाकमलस्यापि हृद-
याम्बुहृत्वं व्यज्यते ततश्च प्राणप्रियायाः सुरतान्तं तां
रूपमाधुरीं निषीय चक्षुष्मतेव हृदयाम्बुजेन निर्मञ्जनं यातीति
गृहीतपद्मत्वेन सूच्यते ततश्चैतादृशस्तत्सेवाव्यग्रो युष्माकं प्रणामं
कथमभिनन्देदिति प्रश्नाभिप्रायः । ततश्च तस्या अपि मदनमदाल-
साया ललितगतिः सूचिता यथाऽलं "स्थितिर्मदभरालसा न गरिमा-
णमालम्बते गतिः प्रकृतिमन्थरा त्वरत ईषदेव क्रमात् । सलीलमव-
लोकितं नमति वङ्कते शङ्कते स्वभाव इव लङ्घितः प्रियसमीपतो राध-
ये"ति विलासालङ्कारोऽयं तदुक्तं तत्रैव—

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषोक्त्यता लोके विलास इति कीर्त्यते ॥

ततश्च तस्या अपि रसासाकिः प्रागल्भ्यश्च सूच्यते एतदुक्तं भवति
स्वाधीनपतिकायामस्यां श्रीराधिकायां मुग्धामध्याप्रगल्भेति भेदाद-
वस्थात्रयं यथावसरमुत्सवाय प्राणनाथस्य नित्यदा विराजते
तदेव किन्ते कृतमित्यादिश्लोकत्रये क्रमेण निष्कृतिमिति अत्र
तुलसिकालिकुलैरीति तत्कीडावनतुलसीनां सर्वत उत्कर्षो द्योतितः
दिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तरितिवक्ष्यमाणात् अत एव मदान्धैरित्युक्तं
स्थानास्थानपतनविचारविधुरैरित्यर्थः । तद्द्वारा निजस्यापि प्रेममत्तता-
नुभूतेति । अन्वीयमान इति । प्राणप्रियाङ्गसङ्घर्षेण परिमलविशेषोद-
यादात्मनोऽपि तद्वृत्तानुभवेन तदनुगमनकर्मत्वाभिमानः सूचितः
एवमत्रापि पूर्ववत्तत्प्रशंसा दर्शिता अथ च मालां विभ्रद्वैज-
यन्तीमिति या वैजयन्ती पूर्वमुक्ता मध्ये कञ्चित्तुलसीत्यादौ त्वां
विभ्रदित्यनेन तत्प्राशस्त्याशयस्य प्रस्तुतत्वाद्या तुलसीमाला सूचि-
पुनश्च कुन्दस्रज इत्यनेन या कुन्दस्रज् च दर्शिता सम्प्रति तस्यास्त-
स्यास्वलनहेतवो विहाराः सूचिताः ततश्च मदनालम्बवस्थेयं
तस्याः सौभाग्यातिनन्दनेन सहचरीगणस्थातिरहस्यतापि दर्शिता
तदुक्तं भावामृते "जाळादथोदकशफरीस्तदालयो लावण्यवन्त्याः सम-
चार्यस्तयोः क्रीणन्ति याः प्राणपराङ्मकोटिभिस्तयोः प्रमोदोत्थरुचि-
च्छटाकणमिति तादर्थ्यं वाक्यार्थेन तत्तत्प्रशंसा ऽनुमोदनमेव
व्याक्षिप्तम् अथ पदानामर्थैरपि पूर्ववदनुसन्धेयं तदेवं वक्रीणां पर-

मप्रेष्ठसखीत्वं लब्धं तच्च तस्या अमूर्ति नः क्षोभमित्यादिविरोधमुखेन
निश्चेतव्यमित्यलमिति प्रपाञ्चतेन

अन्तर्वाणिर्भाणि श्रीशुकदेवो निगूहयित्वा याम् ।

लीलान्ता मतिचपलप्रकटं कथयन्त जिह्वेभिः ॥

राधाकृष्ण सुखानामाखादो जीवनं येषाम् ।

तत्रार्चनैकप्राणा मत्प्राणाः साधवः शरणम् ॥ १२ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

अग्रे पुष्पफलभारेण नतांस्तरुं दृष्ट्वा एते सफलजन्मानः स-
फलत्वेऽपि नतत्वेन निरभिमानाः कृष्णदर्शने फलानि मूर्च्छ्याघ्राय
प्रणततया कृष्णैकपरा बहुसुमनसः कृष्णेनाग्रजं प्रति शंसितत्वात्
तात्प्रियाश्च परोपकारशीलतया वदिष्यन्तीति मत्वा पप्रच्छुः ।
बाहुमिति । स हरिः इह युष्माकं समीपे चरन् वः प्रणामं
प्रणयावलोकैरभिनन्दति किम्वा नेति विकल्पार्थः तत्र तस्य
स्वभावत एव प्रणतवत्सलत्वादभिनन्दनसम्भावना अस्मद्भुक्ते
स्वमानदोष एव निमित्तं सम्भवानाविशेषानिमित्तं सूचयन्ति
रामानुज इति । यूयमपि तत्प्रियाः रामं स्वाग्रजं प्रति भवतां
प्रशंसनात् स एव कथं स्नेहदृष्ट्या वो नाभिनन्देत् किञ्च गृहीतपद्मः
तुलसिकालिकुलैरन्वीयमान इति पदाभ्यामपि पुष्पपत्रधारणोक्ता
द्रुमलतादिप्रियत्वं सूचितं बाहुं प्रियांस उपधायेत्युक्तापि स्वर्णयू-
थिकालताक्रान्ततमालवेषत्वात् भवदनुकारत्वेन भवत्प्रियत्वं विद्युत्-
द्युतिप्रियालङ्कृततुलसिपुष्पवन्धनुरनुरञ्जितमेघवर्णतनुत्वेन रस-
वृष्ट्या नित्यं भवत्पौषकः कथं न प्रणयावलोकसदृष्ट्याभिनन्देत्
तथा वन्यस्रग्वसन्तालिकिततदालिकुलमधुकरीनिकरकरम्बिततुप-
तिरतिपतिमिलनमङ्गलरतिमतिशतरतिमोहनवामतमालङ्कृतवामपुर्ण-
कामवामस्वभावकामाभिरामाङ्गः कामेषुकुसुमपूरकतुपतिस्त्रिचिवानां
वः प्रणामं कथं नाभिनन्देत् तथा गृहीतपद्म इत्यनेन स्वकर पदं पद्मा-
भ्यामालज्जितमपि पद्मं यदा संगृह्य स्वकराशिरश्छत्रकरेणनास्मन्मानदः
कथं न भवतां सफलप्रणामं सफलं कुर्यात् असम्भावनायां तु बाहुं
प्रियांस उपधाय गृहीतपद्म इत्यनेन तामालिङ्ग्य करपद्ममालि-
ततन्मुखपद्मत्वात् तदेकपरत्वेन सर्वज्ञत्वेऽपि यथा प्रियायां सपरि-
ष्वक्तो न बाह्याङ्गिश्चित् वेद नानरीमिति श्रुति सिद्धमदान्धतया कथ-
मभिनन्देत् तथा नित्यवाङ्ममिदोन्मत्तरामस्यानुजः कुलस्वभावप्रा-
प्तोन्मादः तुलसिकायाः सर्वपुष्पमानोष्मदिन्याः नः सपत्न्या
अलिकुलैस्तत्रापि मदान्धैरन्वीयमान इत्यनेन प्रतिपक्षमदान्धसङ्गी च
कथं वः प्रणाममभिनन्देदिति एवं वदन्त्योऽप्यसम्प्राप्तोत्तरत्वेन
ताननभिनन्दितप्रणामतया वैकल्येन विचेतसो मत्वाग्रे ययुः ॥ १२ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

ततो दैवात् कपि मतायां हरिण्यां फलभारेण नन्नास्तत्र-
त्यांस्तरुनवलोक्य भ्रमयन्तं दृष्ट्वा प्रणता इति मत्वा प्रिया-
सहितस्य गतिविलासं सम्भावयन्त्यस्तान् पृच्छन्ति । बाहुमिति ।
प्रियायाः स्कन्धेबाहुमुपधाय द्वितीयहस्तेन गृहीतं पद्मं येन स
रामानुजः अग्राहनामाऽस्मत्पतिः मदान्धैस्तुलसिकासम्बन्धि-
भ्रमरसमुदायैरन्वीयमानः अनुगम्यमानः अनेन प्रियासाहित्य-

पृच्छतेमा लताबाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः ।
नूनं तत्करजस्पृष्टा विभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥ १३ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

मनुमीयते तुलसिकां विहाय तदङ्गलिप्तोत्कृष्टसौरभद्रव्यसुगन्धलोभा-
दनुगच्छन्तीति तथेह वने चरन् हे तरवः ! प्रणामं च प्रणयावलोकैः
प्रेमपूर्वकै रवलोकनैरभिनन्दति किं न वाभिनन्दतीति प्रश्नः यद्वा तथा
चरन्भिनन्दति आनन्दं प्राप्नोति वः प्रणामं चाभिनन्दत्यनुमो-
दति किम् अनभिज्ञापक्षे तादृशं गन्धमाघ्राय तत्रैवस्थास्तत्रत्यान्
वृक्षान् पृच्छन्ति । हे तरवः ! किमर्थं प्रणामं कुरुत
कृष्णप्रसादार्थमिति चेत्स किमिह चरन् वः प्रणाम-
मभिनन्दति यद्यपि भवन्तः साधवः परोपकारशीला अनुकम्प्या-
स्तथापि भवदीयं प्रणामं नाभिनन्दतीति वयं जानीमः कुत
इत्याशङ्क्याहुः । तस्यान्यत्रासक्तचित्तस्य कार्यान्तरव्यग्रत्वा-
श्चास्त्यवलोकनावकाश इति सास्यमाहुः । बाहुं वामभुजं प्रिया-
स्कन्धे उपधाय तत्कोमलत्वमालोच्य किञ्चिदाधाय तन्मुख-
गन्धेनोत्पतिष्णुनां भ्रमराणां निवारणार्थमेव दक्षिणकरगृही-
तलीलापन्नः तथाचादौ चरन् तद्वतिविलासव्यग्रः पुनश्च
तत्सैवैकतानमानसश्चातो न तस्यान्यत्र इष्टिप्रसारणावकाश
इति भावः । एतेन ननु तामेवास्मान्दर्शयितुमागतः कथमस्म-
त्प्रणामं नाभिनन्देदित्याशङ्कापि निरस्ता तेन निवारिता एव एते
भ्रमरा अनुगच्छन्तीत्याहुः । तुलसिकेति । ननु भ्रमरकुलाना-
मेवानुपदं गच्छतेत्याशङ्क्याहुः । मदान्धैरिति । मदोन्मत्ताः
मदान्धैरनुगम्यन्ते भव्यजनैस्तु मदान्धा नानुगन्तुमिच्छता
इति भावः । रामानुज इति कठोरतामभिव्यज्यन्ति अभिनन्दतीति
वर्तमानापदेशाच्छाखानामनुत्थानाच्च कचिददर्शनयोग्यस्थाने स्थित
इति सूचयन्ति । अभिनन्दाक्षेपाच्च किमर्थं नम्रीभूताः
शाखा उत्थाय समाहिताः सन्तोऽस्मच्चित्तचोरे स्वाज्ञाकरं निशङ्क
सूचयन्तिवति व्यज्यन्ति निवृत्तिपक्षे वृक्षस्थानीयान् सङ्घातान्
पृच्छन्ति । बाहुमिति । प्रियायाः मायाया अंसे बाहुं निधाय
तामधिष्ठाय गृहीतं पद्मं जगदुपादानभूतं पुष्कररूपं येन सः
यतो रामा माया अनुजा आधीना यस्य सः तुलसि प्रकाश-
शीलं कं सुखं यस्य तन्मकरन्दाखादनपरैः परमहंसलक्षणादि-
कुलैः ब्रह्मानन्दलक्षणमदेनान्धैर्विषयदर्शनरहितैरनुगम्यमान इह
सङ्घातेषु चरन् हे तरवः ! सङ्घाताः वः प्रणामं नमस्कारादि-
लक्षणकर्म किमभिनन्दति तथाचाभिनन्दनकर्त्तारमात्मानं भवन्तः
किं जानन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्तेयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे तरवः ! तुलसिकासंज्ञान्धिभिर्भ्रमरसमूहैरन्वीयमानः इह वने
प्रियाया सह चरन् को युष्माकं प्रणामं प्रणयसहितैरवलोकैः
किमभिनन्दति ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

वृक्षों को देख कहवें लगीं कि अपनी व्याप्री के कान्धे

पै गलवाई दै दूसरे हाथ ते कमल को फिरावत
(रामानुज) बलदाउजी को छोटी भैया तुलसी माला के
सुगन्धते मतवारे अन्धे भौरा जा के पीछे चलै हैं सो ऐसो
जाती बेर हे वृक्षो हो ! तुमारे प्रणाम को प्रेमभरी चितवनते
ग्रहण करै है कि नहीं ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

काञ्चिदाहुः हे सख्य इमा लताः कृष्णेन सङ्गता नूनमत इमाः
पृच्छत ननु स्वपतिसङ्गतौ तत्सङ्गतिर्दुर्घटा न वनस्पतेः
पत्युर्बाहूनाश्लिष्टा अपि अहो भाग्यं नूनं तत्रैवैः स्पृष्टा यतः उत्पुल-
कानि विभ्रति नहि स्वपतिसङ्गतावीदृक् पुलक सम्भव इति भावः ॥ १३ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

एते हि तद्भक्ताः तन्मतमनुसरन्तो नूनं न कथयेयुर्नाम
तर्हि स्त्रीत्वेनात्मीया लता एवैताः पृच्छाम इत्यन्योऽन्यमाहुः
पृच्छतेति । बाहूनाश्लिष्टा इत्यादिकं सर्वं निजभावानुसारेण ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

तदेतत्सर्वं कस्याः पदानि चेतानीति या वक्ष्यन्ति तासाम्
वधानास्पदमेव न बभूवेति लभ्यते संशयासम्भवात् काञ्चित्तु
किञ्चित्कृतावधाना अपि रागद्वेषाभावात्तदश्रुत्येव स्वाभीष्टमेव
दर्शयन्ति मुनीन्द्रश्चात्र पूर्वाभ्यस्तासां वासनाभेददर्शनाय
तदुदासीनतां व्यज्यति । पृच्छतेमा लता इति । वनस्पतिरूपस्य
पत्युर्बाहूनाश्लिष्टा इमा एव लताः पृच्छत नन्वेवं चेत्तर्हि
कथमासां तत्सङ्गतिस्तर्क्यते तत्राहुः नूनं वितर्कं तस्य श्रीकृष्णस्य
करजैः स्पृष्टा इति ननु तदिदमपि कथं वितर्कितं तत्राहुः ।
उत् उच्चैः पुलकान्यङ्कुररूपाणि विभ्रति विभ्रत्य एवासते अहो
इत्यपूर्वतायां नन्वेवं पुरेत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र काञ्चित्काश्चिद्गोपीराहुः । पश्यतेति । हे सख्यः ! इमा लताः
कृष्णेन नूनं सङ्गताः पश्यत पृच्छतेति पाठान्तरं तदा इमाः पृच्छते-
त्यर्थः । ननु स्वपतिसङ्गतौ तत्सङ्गतिर्दुर्घटा तत्राहुः वनस्पतेः
पत्युर्बाहूनाश्लिष्टा अपि कर्तरि कः आश्लिष्येति पाठान्तरे
आश्लिष्यापि नूनं तस्य कृष्णस्य करजैर्नखैः स्पृष्टाः कुतः यत उत्पु-
लकानि विभ्रति नहि स्वपतिसङ्गतानामपीदृक् पुलकसम्भव
इति भावः । उदाञ्चितकोरकाणि पुलकत्वेन सम्भावयन्तीनामिय-
मुक्तिः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नूनं निश्चयेन यास्तस्य कृष्णस्य करनखस्पर्शादुत्पुलकितानि पुष्पफललक्षणानि विभ्रति ताः लताः वनस्पतेः बाहून् शाखा आश्लिष्टा अपि सम्भाव्याः पश्यत अहो उन्मुख्यो भवन्त्येवमयः अयं रूपकालङ्कारः सुरतसुखस्मारकः ॥ १३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ते ज्ञानिनो वृक्षाः स्त्रीभिः सह सम्भाषणं न करिष्यन्तीति तत्तत्पत्न्य एव प्रष्टव्या इत्याहुः । पृच्छतेमा लता इति । वनस्पतेर्बाहूनाश्लिष्टा अप्येताः पृच्छत यद्यपि तासामप्यनवसरः ताश्च पुनर्भवेत्पुनर्बाहूनाश्लिष्टाः अपि भगवत्करजैरेव नखैः स्पृष्टाः सत्यः उत्पुलकानि विभ्रति नहि रसान्तराविष्टानां रसान्तरार्थं स्पृष्टा भवति अत एव ज्ञायते सर्वोपमर्दी भगवत्संबन्धी रस इति एवं सर्वेषामेवावचने मूर्छिता इव जाता इति एतदन्ता प्रश्नकथा नवविधा एता गोप्यो निरूपिताः दशमी तु भगवता नीयते एवमन्वेषणेन रसस्यैव निरूपितम् ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अन्यदपि लक्षणमन्या दर्शयन्त्य आहुः । पृच्छतेति । हे सख्यः ! इमा लता एव कृष्णसङ्गमलक्ष्मधारिणीः पृच्छत नच स्वपतिसङ्गतौ तत्सङ्गतिर्दुर्घटेति वाच्यं यतो वनस्पतेः पत्युर्बाहून् सम्यगाश्लिष्टा अपि अहो कामोद्रेकः नूनं तन्नखैः स्पृष्टा एव उत्पुलकानि विभ्रति नहि स्वपतिसङ्गतावीदृक् पुलकः स्यात् अत एतल्लक्षणस्यास्मद्दृश्यमानत्वात् पूर्वपूर्वा इव न वयं तमद्वास्मेति मिथ्या वक्तुं प्रभवविष्यन्तीति भावः ॥ १३ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अथान्योऽन्यं सुरतालसां रूपमाधुरीमं भूय भूयोदीपितविहारयोः कुञ्जान्तरं प्रवेशं सम्भावयन्ति । तदुद्दीपितत्वं दर्शितं श्रीगोविन्दलीलामृते “स्फुरन्मकरकुण्डलं मधुरमन्दहासोदयं मदालसविलोचनं कमलसन्धिलोलालकं मुखं स्वदशनक्षताञ्जनमलीमनौष्ठं हरेः समीक्ष्य कमलक्षणा पुनर्भूद्विलासोन्मुखी । परस्परालोकनजा तलज्जानिवृत्तचञ्चलकुञ्जिताक्षम् ईषः स्मितं वक्ष्य मुखं प्रियाया उद्दीप्तवृष्णः पुनरासं कृष्ण” इति ततश्च चक्रमणक्रमेण कुञ्जान्तरः प्रविष्टयोर्विहाररसाविष्टयोस्तत्तल्लीलानुकरणपरा हुमालिङ्गिता लता अवलोक्य सम्भाविततत्कीडाविशेषाः परस्परमाहुः । पृच्छतेति । प्रियनर्मसखीनामिदं वाक्यं हे सख्यः ! इमाः साक्षादनुभूयमानाः तल्लीलावलोकहर्षवैवश्येन तदनुकरणपराः लताः पृच्छत एता अस्माकं सजातीया अपि नितरान्तयोरानुकूल्यमनुशालयन्त्योऽस्मासु साक्षादकुमशकाश्चेष्टया सूचयन्तीति भावः । तामेव दर्शयन्ति । वनस्पतेः तरुणतमालस्य बाहूनिव विटपानित्यर्थः आश्लिष्टा आलिङ्गिताः ननु कुतो ज्ञातं तदनुकृतिपरा इति चेत्तत्राहुः । विभ्रतीति । उत्पुलकानि उच्चैरोमाञ्चिता इति भावोद्रेकः तत्कृतः यतस्तत्करजस्पृष्टाः यद्वा अपि समुच्चये तथोरन्योऽन्यनेपथ्यरचनायै करजैर्नखैः स्पृष्टा अपीलर्थः । एवं चोभयोर्नखस्पर्शात्पुल-

कितत्वेन तन्मिथुनमनुसख्यमेवासां सुव्यक्तम् अनुकरणञ्च भावोद्रेकादस्मासु तत्सूचनाय वेत्यविरुद्धं तदेव पञ्चश्लोकीयं सख्यरसोत्कर्षदर्शिका व्याख्याता कारिका “क्षिते मृगीणां वृक्षाणां लतानां च सुखोदयः । द्वयोः सुखानुभूत्येति सख्यमेव दृढीकृतम् । किञ्च न्यच्छीमुनीन्द्रोऽपि सख्यं प्रकटयिष्यति । निजस्य रेम इत्यादिवाक्येय तत्कीडितं वदन् ॥ १३ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

अग्रे गच्छन्त्यो वनस्पतिभुजवलिता नृत्यन्तीरिव वायुवेगचलिता लता अकुराद्युत्पुलकोत्कलिता विलोक्य पुरुषान् पुरुषानबधाय ताः प्रष्टुं तन्नौभाष्यं प्रशंसन्त्यो मिथोऽभिमन्त्रयन्ति पृच्छतेमा इति । हे सख्य ! इमा लताः पृच्छत ननु क आसामुत्कर्षस्तत्राहुः । अहो इत्याश्चर्यं परमाद्भुतभाग्यमासां यतो वनस्पतेः पत्युर्बाहूनाश्लिष्टा अपि नूनं तस्य नन्दनन्दनस्य करजैः स्पृष्टाः ननु कथमेवमुत्प्रेक्षे तत्राहुः । उत्पुलकानि हर्षोदितानि पुलकानि दृष्टेयमाणि अङ्कुररूपाणि उपलक्षणमेतत्सुमनोविकासमधुधारानन्दादीन् विभ्रति यतोऽतः एवमवधारयामः नैवविधो हर्षः पतिसङ्गमे सम्भवत्यनुभूतमेतदस्माभिः प्रतिरोमव्याप्त्योच्चलितोऽयमानन्दः पूर्णानन्दस्य नन्दनन्दनस्यैव ततोऽतिचित्रमासां भाग्यमासां पतयोऽपि धन्याः खालिङ्गितानामपि तत्करस्पर्शामोदमामोदमवलोकयन्तोऽपि न वारयन्ति किन्तु स्वयमप्युत्पुलकानन्दाधुभी राजन्तेऽस्मदभाग्यान्नास्मद्वन्धवोऽप्येतादृशा इति ॥ १३ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अहो किमर्थं तरवः पृच्छयन्ते खलीसन्निधौ परस्त्रीभिः सह भाषणं न करिष्यन्त्यत इमा लताः प्रष्टव्या इति काश्चिदाहुः । पृच्छतेति । हे सख्य ! इमा दृश्यमाना लताः पृच्छत ननु यथा स्वसन्निधौ अन्यपतिना अस्माभिः सह भाषणं दुर्घटं तथा स्वपतिसङ्गतानामासां हृदि मनसां गतेर्दुर्घटेत्याशङ्क्याहुः । बाहूनिव । यद्यपि वनस्पतेः शाखालक्षणान्भुजानाश्लिष्टास्तथापि नूनं निश्चयेन तस्य श्रीकृष्णस्य करजैर्नखैः स्पृष्टाः यतः पुलकानि विभ्रति अहो सर्वरसोपमर्दी अस्मात्प्रेष्ठरमः स्वपतिरसाविष्टानामपि तत्स्पृष्टादर्शनात् नहि स्वपतिसङ्गतावीदृक्पुलकोद्गमः सम्भवतीति भावः । सममेतदितरपक्षयोरपि निवृत्तिपक्षे हे सख्यः ! वनस्पतेः सङ्गतलक्षणस्य वृक्षस्य विषयचपलान्वाहुनप्याश्लेष्टा इमा लतास्तत्स्थानीया रागद्वेषादयः इन्द्रियस्योन्द्रियार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितावित्युक्तत्वात् नूनं तस्य चिदात्मनः कराः प्रत्ययास्तत्र जातेन प्रादुर्भूतेन चेतनेन स्पृष्टा अहो उत्पुलकानि विभ्रति स चेतनतयावभासन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काश्चिदाहुः इमाः वनस्पतेः स्वमर्तुर्बाहून् आश्लिष्टा अपि अहो अत्याश्चर्यमिदं मर्तुसोऽपि तत्तेन श्रीकृष्णेन नूनं करजैर्नखैः स्पृष्टाः उत्पुलकानि विभ्रति आनन्दातिशयेन रोमान्विता भवन्ति अतः इमाः लताः हे सख्यः ! पृच्छत ॥ १३ ॥

इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः ।

लीला भगवतस्तास्ता अनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥ १४ ॥

भाषा टीका

आपस मे गोपी कहैं हैं एरी सखि ! इन लतान तैं पूछो जिन ने अपने पति की भुजा की नाई पेड़ की शाखा पकर रखी हैं इन के फूलों के रोमटा से हो रहे हैं तातैं हम जाने हैं कि सांचे ही प्यारेने नखोंते इन को स्पर्श कियो है ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उन्मत्तवत्प्रचक्षुरित्येतत्प्रपञ्चिनाभिदानीं रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगदुस्तदात्मिका इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति । इतीति । उन्मत्तवचो गोप्यः उन्मत्तवचसश्च ता गोप्यश्च ताः कृष्णान्वेषणेन कातरा अतिविह्वलाः अनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥ १४ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

इति उक्तप्रकारेण यद्वा इति ईदृशमुन्मत्तानां वच इव वचो यासां गोपीनां ताः उन्मत्तवच इत्युक्तानुवादः तत्तद्वाक्यानि केवलमुन्मत्ततयैवेति पूर्वोक्तमुन्मत्तकवादित्यस्य दाढ्यार्थं तत्र चोन्मत्तवचस्त्वमयोग्येष्वपि प्रश्नात् तत्रापि तथा तथा तत्तत्प्रश्नादिति अनुचक्रुरित्यत्र हेतुः कृष्णस्य परमाकर्षकस्य अन्वेषणाय कातरा इति अतः कान्त्येणैव तत्तदनुकरणं नच स्वाच्छयेनेत्यर्थः । तत्रैव हेतुः तदात्मिकाः तेन हताचिताः यद्वा तच्छब्देन लीलाः परामृश्यन्ते ततश्चानुकरणे अभिनिवेशेन तत्सम्यक्त्वमभिप्रेतं यद्वा ननु तत्तल्लीलास्मरणेनापि विरहानां प्रणा दुर्द्धराः अनुकरणवृत्तेन च विबुद्धविरहवह्निज्वालाणां तासां हृदि कथं मात्मा अतिष्ठदित्याशङ्क्याह । तस्मिन्नेवात्मा यासां ताः अतः सुशीतलामृताणवसम्बन्धेन निःसृतः अन्यथा स्वस्थानस्थः सन् दग्धोऽभविष्यदेवेत्यर्थः । यद्वा श्रीकृष्णाविष्टचित्ता इति तत्तदनुकरणं तद्वशात्तयैव नत्वात्मबुद्धयेत्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतैषिणी ।

इति पूर्वोक्तप्रकारकमुन्मत्तस्य वच इव वचो यासां तादृश्या गोप्यः कृष्णान्वेषणे कातरा विरहदुःखेन तदपि कर्तुमसमर्था इत्यर्थः । तथा सत्यो मायन्त्य उच्चैरित्याद्यनुसारेण गानानुवृत्तिः प्राप्ता या याः पूतनावधादिलीलास्तास्ता अपि मध्ये मध्येऽनुचक्रुरित्यर्थः । तत्र हेतुः तदात्मिकाः तस्मिन् श्रीकृष्णे आत्मा चित्तं यासां ता यादं तदासत्ता इत्यर्थः । तत्र कृष्णानुकरणं स्फुटमेव तदात्मकतया तत्र च स्वभावापरित्यागेन नातितवमेदस्कृत्तिः यतन्त्युज्जिदधेऽम्बरमित्यत्र अन्नकथनात् कृष्णोऽहं पश्यत मतिमिति स्वस्मिन् कृष्णत्वसाधनार्थं तच्छब्दप्रयोगाच्च पूतनावधनुकरणं च

कृष्णविषयकतद्धेतुकभयेनेति तदात्मकतयैव यथा स्वविषयकभयेनोन्मत्तस्य व्याघ्राद्यनुकरणम् अतो न तदीयप्रेमाविरुद्धभावयोगः कस्याश्चिच्छीयशोदानुकरणं च न खेन रत्याख्येन भावेन तस्य वाक्यभावनया वृत्तत्वात् किन्तु प्रीतिसामान्यातिशयाल्लभकृष्णभावत्वेन ततो भयादेव ततस्तस्याभावेन न मातृभावस्पर्शः किन्तु कृष्णभावेनैवेति न मिथः स्पर्शानुचितयोर्भावयोर्युक्तिः सर्वमेतत्तास्तु तदानीमुन्मादस्यानुगतत्वात्सहसैव समपद्यत नान्यदेवेति च ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उन्मत्तकवत्प्रचक्षुरित्येतत् प्रपञ्चितम् अथ रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगदुस्तदात्मिका इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति । इतीति । इत्युन्मत्तस्यैव वचांसि यासां ताः गोप्यः कृष्णान्वेषणेनातिकातरा अतिविह्वलास्तदात्मिकाश्च भगवतस्तास्ता लीला अनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इति पूर्वोक्तप्रकारेण उन्मत्तस्य वच इव वचो यासां तादृश्या गोप्यः कृष्णान्वेषणेन कातरा भीता इव भीताः विरहदुःखेन तदपि कर्तुमसमर्था इत्यर्थः । तथा सत्यो मायन्त्य उच्चैरित्याद्यनुसारेण गानानुवृत्त्या या याः प्राप्ताः पूतनावधादिलीलास्तास्ता अपि मध्ये मध्येऽनुचक्रुरित्यर्थः ॥ १४ - २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

इति प्रत्येकं पृष्ठा कस्यापि प्रत्युत्तस्मन्नासाद्य चोन्मादे जाते सति कृष्णो नान्यत्र गतवान्मध्येव प्रविष्टस्तदहमेव कृष्ण इति प्रत्येकं तादात्म्यमभूदिति दर्शयति । इत्युन्मत्तवच इत्यादि । इत्येकं प्रकारेण उन्मत्तं वचो यथा भवति तथैव कृष्णान्वेषणकातराः सत्यास्तास्ता भगवतः कृष्णस्य लीला अनुचक्रुः तास्ता इति पूर्वपूर्वावभूताः अनुकरणे हेतुः तदात्मिकाः तादात्म्यं गताः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तिर्यधानेन जाततापनिवारणार्थं सत्यो निरूपितः एतदुपमर्दिका भगवल्लीला प्रादुर्भूता तस्या विलासं वक्तुं पूर्वोपसंहारपूर्वकमुपकमते । इतीति । इतिशब्दः प्रकारवाची एवंप्रकारेण प्रक्षायोग्येऽपि प्रश्नकरणादुन्मत्तवचो गोप्यो जाताः कृष्णस्यान्वेषणे कातरा अपि दीना अपि जाताः तनुवीकृत्य भ्रान्ता मनीसि तु त्रयो

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वर्त्तन्ते इति प्रथमस्यापगमे द्वितीय आविर्भूत इत्याह । लीला इति । भगवत्स्तास्ताः पूर्वमुक्ताः कृताश्च तदात्मिकाः सत्यः अनुचक्रुः उन्मत्तवच इति छान्दसो ह्रस्वः अथवा इति पूर्वोक्त-मुन्मत्तवचः एतावदिति ततो गोप्यः कृष्णान्वेषणार्थं कतारा जाता इति भगवतो लीलाः षड्विधाः स्वाभाविक्यः तासामपि भेदास्तास्ताः युक्तश्चायमर्थः भगवति हृदि समाविष्टे लीलाभिः सहिते यदा यदा भगवानवतरति तदा तदा पूत-नासु पयःपात्रादिकं करोति तथैव सम्बत्सरलीलायां पुरुषोत्त मादिषु प्रसिद्धिः एतासामपि मनसि आविर्भूतेन कर्त्तव्यं तत्साक्षा-त्कर्तुमशक्यमिति भावनयैवाविर्भूत इति अनुकरणमात्रं कृतवत्यः—

भक्त्यातिमत्तास्तद्भावमीषन्मत्तास्तु रोषतः ।
द्वेषभावं समाश्रित्य क्रीडन्त्यो ऽजातमत्सराः ॥
सत्त्वादिगुणभावेन नवलीलाः प्रपेदिरे ।
अतो न न्यूनभावोऽत्र ह्याविष्टाः शकटादिभिः ।
सर्वत्र हरिबुद्ध्या वा पादस्पृशेच्छया पुनः ।
उलूखलादिभावोऽपि तत्सम्बन्धप्रसिद्धये ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

इमा आनन्दजाडयात्र किमपि ब्रुवते इत्येवमचेतनेष्वपि प्रद-
कामादिदर्शनाभ्यामुन्मत्तानां वचांसीव वचांसि यासां ताः
तत्र तस्यान्वेषणेऽपि कातरास्तन्मध्ये काश्चिदेवं प्रत्येकं पराम-
मृशुः सम्प्रत्यहमेव स्वरूपच्छेद्यनुकरणेनात्मानं कृष्णाकारं दर्श-
यित्वा अतिकातराणामासां स्वस्याश्च मौहूर्तकीमपि निर्वृतिं
निष्पादयामीति मानसि कृत्वा तस्य सर्वा एव लीलाः क्रमेण
स्मृत्यालुकीकृत्य पूतनावधलीलामनुचक्रुः तस्मिन्नेवात्मा मनो
यासां ताः तत्र च प्रतिकूलानामनुकरणं योगमायैव तन्मध्ये
एव गोपीस्वरूपा भूत्वा तत्तल्लीलासिद्धयर्थं चकार अनुकूलानु-
करणं तु गोप्यश्चकुरिति ज्ञेयं "नो नः कथा वद सदःस्विति ताक्षि-
षिद्वोऽप्यानन्दनिष्पन्न इह ता प्रदवोचमेवनामानि तु प्रथयितास्मि
तदत्र तासामित्थं मुनिर्मनासि सम्प्रति निश्चिकाय ॥ १४ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तदेवं रासफञ्चाव्याख्याः प्राणैरिव पञ्चभिः श्लोकैस्तयोरिति-
रहस्यां रतिलीलां सहचरीणां च तद्युगलमन्वनर्गलां प्रेमपरि-
पाटीं च दर्शयित्वा यथोचितमन्यासामप्युन्मादचेष्टितानि संगु-
ह्नाति । इतीति । अहो विपक्षतटस्थादिसमुदाये तत्प्राणसंख्यस्तयो-
रतिगोपितां क्रीडां कथं प्रकाशयामासुरित्यत आह । उन्मत्तवच
इति । उन्मत्तस्यान्याननुसन्धानस्वभावात् यदा वचांस्तेव तासां
मुन्मत्तानि स्वयं कथयामासुरेतु ता इत्यर्थः । तथापि तत्सुख-
सुखितानामनुचितमेव हितरहस्यप्रकाशनमिति चेत्तत्राह । गोप्य
इति । वैदग्ध्येन गोपयितुं न शक्ता इत्यर्थः । अत एव स्थिष्टपदो-
पादानमिति ननु ताभिः किंचिदनुभूतं न वेत्यत आह । कृष्णान्वे-
षणकातराः तदेकव्यप्रा नानुसन्दधुरिति भावः । तर्हि कि-

मनुतस्थुरिति तत्राह । लीला इति । पृच्छतेत्यादि श्लोकस्य यत्कि-
ञ्चिदनुसन्धानेन तदावेशविवशास्तल्लीलामेवानुचक्रुः तास्ताः
प्रागनुभूता इत्यर्थः । ननु प्रेम्ण उभयानुगतत्वात्सोऽपि कथं तानु-
चकारेत्याशङ्क्य भगवत इत्युक्तं स तु भगेन निजानन्दमूर्त्या प्राणे-
श्वर्या नित्ययुक्त इत्यर्थः । यद्यपि निजनिजभावावेशेन सर्वमिदं
प्रागुक्तं कस्याः पदानीत्यादि वक्त्रीणां नानुसन्धानमोचरः शस-
याभावात् तथापि काश्चित्किञ्चित्कृतावधानाः कान्तभावावेशेन
लीलामात्रमनुचकुरिति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

एवं विमृश्यापि प्रेमोन्मादावहलतया ताः पृष्टमपि विस्मित-
मतयो यदचिरस्तदाह । इत्युन्मत्तेति । इति पूर्वोक्तप्रकारेणो-
न्मत्तानामिव वृक्षलतादिप्रद्वन्द्वरूपाणि वचांसि यासां ता
उन्मत्तवचसः यद्वा उत्कृष्टः सर्वज्ञस्यापि स्वैश्वर्यादिविस्मयको
मदः प्रेमसुधासवस्तद्युक्तानि वचांसि यासां ता यद्वा उत्कृष्टा-
नामपि ब्रह्मादीनां ब्रह्मविदां मत्तता येभ्यस्तादृशानि वचांसि यासां
ता गाः वाचः कृष्णगुणगानेन सर्वदोषेभ्यः पान्तीति गोप्यः—

मुषागिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा न कथ्यते यद्गगनानधोक्षजः ।

यस्यां न मे पावनमङ्ग कर्म स्थित्युद्भवत्राणनिरोधमस्य ॥

लीलावतारेप्सितजन्म वा स्याद्वन्ध्यां गिरं तां विभ्रयाक्षधीरः ।
इत्यादिभिस्तदुपागानहीनवचसां हेयत्वेनप्रपायत्वश्रवणात् प्रेम्नैव ।
कलव्येन कृष्णान्वेषणेऽपि कातराः यद्वा बहुधात्रिहिरन्विष्यालब्ध-
तत्समागमा बहिः कृष्णान्वेषणेऽपि कातराः अन्तर्भवेऽनन्तं भवन्त-
मेव ह्यनस्यजन्तो मुगयन्तिः सन्त इत्यादिभिरन्तरन्वेष्यता-
मवगत्यान्तर्दृश्यस्तदात्मकाः सत्यस्तदात्मकतयैव भगवत-
स्तास्ताः लीला अनुचक्रुः यद्वा लीलाहीने केवलं तदन्वेषणे
संवथा विरहानुसन्धानदुःखेन कातरास्तदात्मिकास्तदालिङ्गि-
तमतयः प्रेममार्गाचार्यभूता गोप्यो नृत्यन्ति गायन्त्यनुशील-
यन्त्यजं भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृता इत्यादौ स्मृतानुशीलनाव्य-
वहितपरप्राप्तिमाकलय्य इह भगवति यानि कर्माणि तानि
कुर्वन्ननुकुर्वन्नेव शतं समा यावदार्युजिजीविषेदित्यर्थकं "कुर्व-
न्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा" इत्यादिश्रुतिसिद्धलीलानुकारं
स्वाचरितेनैवोपदिशन्त्यस्ता गुणगान स्मारितास्तास्तत्पदलक्ष्य-
स्वरूपात्मिका भगवतो लीला ह्यनुचक्रुः ॥ १४ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

उन्मत्तकवत्प्रचक्षुरित्येतत्प्रपञ्चितं तदुपसंहरन् रमापतेस्ता-
स्ता विवेष्टा जगृहस्तदात्मिका इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चार्थमुप-
क्रमते । इतीति । इत्येवं प्रकारेणोन्मत्तवचो गोप्यः ह्रस्वः छान्दसः
यद्वा उन्मत्तस्य चच इव वचो यासां ताश्च ता गोप्यश्च यद्वा
उन्मत्तवच एतावत्ततो गोप्यः कृष्णान्वेषणार्थं कातरा अति विह्वला
भगवत्स्तास्ता लीला अनुचक्रुः अनुकृतवत्यः यत-
स्तदात्मिकाः तत्स्फूर्त्या कृष्णानुकरणं तदासक्तिप्रवृत्त्या वा
पूतनाद्यनुकरणन्तु कृष्णविषयिकतदेतुकमथादिजनितपूतनात्मक-
त्वस्फूर्त्या व्याघ्रादिमनोमत्तस्य व्याघ्राद्यनुकरणवत् अतो न प्रेम-
विशुद्धभावसङ्करः यद्वा प्रतिकूलानामनुकरणं योगमायैव तन्मध्ये

कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः कृष्णायन्त्यपिबस्तनम् ।

तोकायित्वा रुदन्त्यन्या पदाहन शकटायतीम् ॥ १५ ॥

दैत्यायित्वा जहारान्यामेका कृष्णार्भभावनाम् ॥

रिङ्गयामास काप्यग्री कर्षन्ती घोषनिः स्वनैः ॥ १६ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगुढार्थदीपिका ।

गोपीस्वरूपा भूत्वा तत्र लीलासिद्धयर्थं चकार यद्वा तत्तल्ली-
लाविशिष्टे भगवति अन्तराविर्भूते हिस्तीलीलादर्शनस्य साक्षा-
दसम्भवात् तथानुकरणं कृतवत्यः तत्रैकं कृष्णरूपं मध्यमाः
वलरामादिरूपं निरुष्टाः पूतनादिरूपं नासक्तवचस्त्वात् कृष्णस्य
सदानन्दरूपस्य परमात्मनोऽन्वेषणे कातराः व्यग्राः कातर्यं
प्राप्ता इति वा ततः षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नस्य परमात्मनः सम्बन्धिन्य-
स्तास्ता लीला हि प्रसिद्धौ अनुचक्रुः भगवत्कृततत्तल्लीलानुकर-
णं वर्णयामासुः वाच्यवाचकयोरभेदादनुचक्रित्युक्तमिति सूच-
यितुमाह ॥ तदात्मिकाः द्वावेव ब्रह्मणो रूपे परं चापरं चेत्यादि-
श्रुतेः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ रमापतेस्तास्ता विवेष्टा जगृहुस्तदात्मिका इति यदुक्तं
तत्प्रपञ्चयति । इतीति दशभिः । तत्रैकेनोपक्रमानुकरणं चतुर्भि-
स्तन्मयत्वं चतुर्भिः पुनरेकेनानुकरणं च प्रपञ्चयति । इत्येव-
मुन्मत्तस्यैव वचोनि यासां ताः उन्मत्तवचसः ताश्च ताः
गोप्यश्च तथाभूताः कृष्णान्वेषणेन कातरा अतिव्याकुलाः तास्ताः
प्राक् प्रदर्शिताः भगवतो लीलाः अनुचक्रुः अनुकृतवत्यः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

या प्रकार ते पागळ की नाई वचन कह बे वारी
गोपी श्रीकृष्ण चन्द्र के छूँढबे में हैरान हो गई तब श्रीम-
गवान् मे मनलगजानेते भगवान् की ही वा वा लीला को
करत भई ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कस्याश्चिदित्यादिभिश्चतुर्भिरनुकरणं प्रपञ्च्यते ततश्चतुर्भि-
स्तन्मयत्वं पुनरेकेनानुकरणमिति विवेकः पूतनायन्त्याः पूतनावदा-
चरन्त्याः कृष्णवदाचरन्ती स्तनमपिबत् तोकायित्वा तोकवदा-
त्मानं कृत्वा ॥ १५ ॥

दैत्यायित्वा दैत्यवतृणावर्तवदात्मानं कृत्वा एका कृष्णार्भभावनां
कृष्णार्भं बाल्यं भावयति या तामन्यां जहार ॥ १६—१७ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृत्तचोषिणी ।

अनुकरणमेव प्रपञ्चयति । कस्याश्चिदिति नवभिः । तद्विवेक-

सैव्यञ्जित एव तत्र चानुचक्रित्युक्ते रनुकरणस्यैव प्रपञ्चने
कार्येऽपि तन्मयत्वेस्य प्रपञ्चनमनुकरणस्यैव सम्यक्त्वबोधनार्थ-
मिति अथवा केवलमनुकरणस्यैव प्रपञ्चो ज्ञेयः तत्र चादौ
प्रायो देहचेष्टयैवानुकरणं दैहिकचेष्टायाः वाक्चेष्टासम्ब-
लितायाः प्रायस्तथैव मानसचेष्टासम्बलितायाश्च तथैवेत्येवं
त्रिधानुकरणं तत्र यद्यपि प्रायो भावनयैव सर्वत्रानुकरणं
तथापि तत्र तत्र तत्तत्प्राधान्यापेक्षया त्रैविध्यं तत्रादौ देहचेष्टाप्रधा-
नानुकरणमाह त्रिभिः । पूतनायन्त्याः पूतनायमानायाः पूतनाद्यनुकर-
णं केवलं भावनयैव किञ्चित्तत्तमुद्राद्याचरणेन ननु वेष्टादिना
सर्वथा तदसम्भवात् अप्रव वक्ष्यते कृष्णार्भभावनामिति तदपि
विरहवैवश्येन यद्यपि न सुसिध्येत् तथापि विरहात्तैभिरस्वभावेन
तत्तल्लीलाभिनिवेशात्स्वयमेव सम्पद्येतेति पूर्वमभ्यायारम्भे उक्त-
मेव तत्र यद्यपि कृष्णप्रियाणां तासां दैत्यानुकरणं न युज्यते
तथापि केनापि सुदुरुहेण भाववैचित्र्यविशेषा विष्टास्ताः कृष्ण-
स्यैव लीला अनुचक्रुः तासां प्रियसख्यस्तु तत्तद्भावाविष्टास्ता
वितर्क्य तत्रैव तच्चितासज्जेन महादुःखापनोदनार्थं बुद्धिपूर्व-
कमेव पूतनाद्यनुकारं कृतवत्य इति अथवा इति एवन्ताः
कृष्णान्वेषणकातरा बभूवुः अनु अनन्तरं तासां प्राणरक्षार्थं तास्ता
लीलाः कर्त्यः विह्वलाः सर्वा एव ब्रजसुन्दरीस्तदात्मिकाः लीलासयी-
श्चक्रुः अतस्तत्तल्लीलापरिकरत्वादैत्याद्यनुकरणं नायुक्तमिति सर्व-
मनवद्यं स्तनमपिबदिति चानुकरणमात्रं ननु तत्त्वतः अनु-
करणस्यैवापेक्ष्यत्वात् एवमग्रेऽदन्यप्युक्तं शकटायती शकटायमानाम्
एवमग्रेऽपि शकटानुकरणं तोकायमानाया उपरि शकटवत् कथञ्चि-
दवस्थानं ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

घोषाः किङ्किण्यस्तेषां निःस्वनैः कृत्वा सहिता इति वा तच्च
साक्षादेव तासामपि पादेषु नूपुरसङ्कावात् एतच्च घोषप्रघोष-
रुचिरमित्याद्युत्तरिङ्गणलीलानुकरणम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदात्मकत्वनानुकरणस्य प्रपञ्चमाह नवभिः । पूतनायन्त्या
इति । तथापि स्वभावस्थितत्वेन पूतनावदाचरन्त्या एव ननु तत्तद्वि-
रुद्धभावाया इत्यर्थः । कृष्णायन्तीत्यत्र तु कृष्णार्भभावनामिति
वक्ष्यमाणानुसारेण भावतोऽपि तदाचरन्तीति लभ्यते एवमुत्तर-
त्रापि स्तनमपिबदिति चानुकरणमात्रं तन्मात्रस्यापेक्षितत्वात्
शकटायती शकटायमानां तादृशत्वञ्च हस्तपादाभ्यां भुवमवष्टभ्या-
धोमुखतयैवोच्चैरवस्थानम् ॥ १५ ॥

कृष्णस्य आर्भभावना बाल्यवासना सैव सा यस्यास्तां जहार
तद्भयावेशेन तद्धरणमनुकृत्य दर्शितवतीत्यर्थः । घोषाः किङ्किण्य-
स्तेषां निःस्वनैः कृत्वा सहिता सेविता वा तच्च साक्षादेव तासां
मपि पादेषु नूपुरसङ्कावात् एतच्च घोषप्रघोषरुचिरमित्याद्युत्तरि-
ङ्गणलीलानुकरणम् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पूतनायन्त्याः पूतनायमानायाः ॥ १५ ॥

कृष्णार्भभावनाम् अर्भकावस्थकृष्णानुकारिणीं रिङ्ग्यासास चक्र-
मणमकरोत् ॥ १६-१७ ॥

श्रीमद्भैरवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कस्याश्चिदित्यादि चतुर्भिरनुकरणं प्रपञ्च्यते । ततश्चतुर्भिस्तन्म-
यत्वं पुनरेकेणानुकरणमिति विवेकः । कस्याश्चिद्वेदोपिकायाः पूत-
नावदाचरन्त्याः काचित् कृष्णवदाचरन्ती स्तनमचुम्बदन्त्या तु तोका-
यित्वा शिशुवदात्मानं कृत्वा रुदन्ती शकटासुरवदाचरन्ती
काश्चित्पदा चरणेनाहन् ताडयामास ॥ १५ ॥

काचित्पुं दैत्यायित्वा तृणावर्तवदात्मानं कृत्वान्यां काश्चित्कृष्ण-
स्यार्भकं बाल्यं भावयन्ती जहार हतवती काचिद्वेदोपिकां ध्वनतां
भूषणानां निःस्वनां यथोक्तौ भूषणनिःस्वनाविति पाठान्तरं तावद्भी-
चरणौ कर्षन्ती रिङ्ग्यामास जानुचक्रमणं चक्रार ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतबृहत्कर्मसन्दर्भः ।

तत्र तास्ता इत्युक्तेः सर्वा एव लीला इत्यायाते मूलतः
प्रभृतिपूतनामोक्षादिलीलानुकरणस्योपस्थितौ तदेवाह । कस्याश्चिदि-
त्यादि बहुभिः ननु तदात्मिका इति तदात्म्यभाजः तादात्म्यं
तु प्रेम्णो मर्यादया चेतसो वृत्त्यन्तरराहित्येन तन्मर्याभावः न
च तदात्मिका इति लीलात्मिका इति वक्तुं शक्यते लीला
भगवत्तास्तास्तानुचक्रुरित्युक्तेः न हि लीला भूत्वा लीला अनुच-
क्रुरिति सम्भवति तेन कृष्णावेशात् कृष्णतादात्म्यमेव तदा
कथं प्रतिकूलेषु पूतनादिष्वभिनिवेशाभावात् पूतनायन्त्या इति (१)
॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रथमतो भगवच्चरित्रं पूतनासुपयःपानमिति काचित्पूत-
नाभूता जाता अन्याह कृष्ण इत्युक्तवती तदा तामङ्गे भगव-
दुद्धया अगृह्णात् ततस्तस्याः पूतनायन्त्याः कृष्णायन्ती स्तन-
मपिबत् तस्यास्तु मरणभावना न स्थितेति सा न मृता नाप्य-
नुकरणां कृतवती कृष्णायन्तीच स्तनमात्रमेव पिबति अलौकिक-
समर्थ्याभावादिति स्तनपानमात्रमुक्तम् अमङ्गलतानिवृत्तये च शकट-
भङ्गलीलासाह । तोकायित्वेति । तोकवदाचरति आत्मानं तोकं
मन्यते वा तोकवदात्मानं कृत्वा वा शकटायती शकटवत्
स्थितामहन् ताडितवती ॥ १५ ॥

तृणावर्तलीलामाह । दैत्यायित्वेति । दैत्यवदात्मानं कृत्वा कृष्ण-
स्यार्भकं बाल्यं भावयन्ती कृष्णार्भभावनां तामेका आत्मानं दैत्या-
यित्वा जहार कापि अङ्गी कर्षन्ती घोषनिःस्वनेः रिङ्ग्यामास
चलितवती यथा बाल्ये मुग्धप्रभीतवत् घोषप्रघोषरुचिरं भगवान्
गच्छति पूर्वश्लोके चतस्रः उक्ताः लीलाद्वयेन तास्तामसना
मस्याः अत्र तिस्र एव राजसतामस्यः इति चरित्रलीलायामुक्ता

इतः पाठो नष्ट इति प्रतीयते ।

[२५४]

विशेषां अत्राप्यनुसन्धेयाः अथ पुनलास्तिस्रो निरूपिताः
गुणातीता त्वेका पुनः प्रकारान्तरेण बह्व्यः एकभावमापन्नाः
भगवदिच्छया प्रधानगुणभावं प्राप्य रजसा अनेकधा विक्षिताः
बहुरूपा जाताः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवमनुकरणं चतुर्भिराह । पूतनायन्त्याः पूतनावदाचरन्त्याः
कृष्णवदाचरन्ती स्तनमपिबत् पानमनुचक्रे तोकायित्वा तोक-
वदात्मानं कृत्वा ॥ १५ ॥

दैत्यायित्वा तृणावर्तदैत्यवदाचरन्ती एका कृष्णस्थ आर्भ-
बाल्यं भावयति या ताम् ॥ १६-१७ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

लीला एव प्रपञ्चयति । कस्याश्चिदिति दशभिः । अत्र पूतना-
दिविजातीयतादात्म्यं न गोपीनामपि तु सर्वनाम्नां बुद्धिस्थवृत्ति-
त्वार्किशब्देनात्र योगमायैव वक्तव्या कार्यार्थे सम्भविष्यतीति
प्रागुक्तेः सैव तासामदृष्टरूपा सती योगेऽयोगे च साहाय्यं करोति
तथा श्रीकृष्णतादात्म्येन तद्बाललीलानुकरणमप्यनुचितमुन्मादमूल-
कमेव तस्यानियतवृत्तित्वाच्च विरुद्धं यथा श्रीकृष्णानुकरणं स्फुट-
मेव तदात्मकतया तत्र च स्वभावापरित्यागेन नातिभेदस्फूर्ति-
यतन्तीत्यादौ यत्कथनात् कृष्णोऽहमिति कृष्णत्वसाधनार्थं तच्छ-
ब्दप्रयोगाच्च पूतनाद्यनुकरणञ्च कृष्णविषयकतद्भेदतुल्यभयेन तदा-
त्मकतयैव यथा स्वाविषयकभयेन व्याघ्राद्यनुकरणम् अतो न तदीयप्रैम-
विरोधः श्रियशोदानुकरणञ्च न स्वेन रत्याख्येन भावेन तस्य बाल्य-
भावनया ऽऽवृत्तत्वात् किन्तु प्रीतिसामान्यातिशयलब्धकृष्णभावेन
ततो भयादेव ततस्तस्याभावेन न मातृभावस्पर्शः किन्तु कृष्णभा-
वेनैवेति न मिथः स्पर्शानुचितयोर्भावयोर्युतिः सर्वमेतत्तासु तदा-
नीमुन्मादस्यानुगतत्वात्सहसैव समपद्यत न पूर्वाभ्यासेनेत्यपि ज्ञेयं
वस्तुतस्तु कस्याश्चिदित्यनाकलितस्वरूपाया भावनालब्धायाः ननु
साक्षाद्वेदोपिकाया इत्यर्थः । अत एव पूतनायन्त्या इति पूतना इवाचरन्त्या
इत्युक्तम् एवञ्च प्रतिस्वमेव निजभावनावेशस्वभावेनैवानुकृतिः तत्त-
लीलया कृता नत्वन्यानुसंहितेति तदुन्माद एव सर्वसाधकः अन्या-
नुसन्धाने तु तद्विरोधः स्फुट एव तदात्मिका इत्युक्तेः बाललीलानुक-
रणञ्च तदीयभावविरुद्धमपि नन्दसुनुरिति प्रागुक्ताभिप्रायेण बाल्योऽ-
यमस्मत्प्रीतिं नावकलयतीति स्फूर्त्या सङ्गमनीयमिति संक्षेपः
कस्याश्चिदिति । पूतनायन्त्याः सेवाचरन्त्या नतु तद्वद्विरुद्धभावाया
इत्यर्थः । कृष्णायन्ती भावतोऽपि स इवाचरन्तीत्यर्थः । स्तनमपिबदि-
त्यपि भावेनैव तोकायित्वा बाल इवाचरित्वा रुदन्ती सती शक-
टायती काश्चिद्भावनालब्धामहन् भावेनैवेति सर्वत्र योज्यम् ॥ १५ ॥

दैत्येति । एकां कृष्णार्भभावनां कृष्णार्भोऽहमिति भावना यस्या-
स्तामेका अन्या काचिद्भावनालब्धा एके मुख्यान्त्येकवला
इत्यमरः दैत्यायित्वा तृणावर्त इवाचरित्वा भावेनैव जहार घोष
स्फुटम् ॥ १६ ॥

कृष्णारामायितै द्वे तु गोपायन्त्यश्च काश्चन ॥

वत्सायतीं हन्ति चान्या तत्रैका तु वकायतीम् ॥ १७ ॥

आहूय दूरगा यद्वत्कृष्णस्तमनुवर्ततीम् ॥

वेणुं कणन्तीं क्रीडन्तीमन्याः शंसन्ति साध्विति ॥ १८ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावीविभाविका ।

तदनुकारमेवाह । कस्याश्चिदित्यादि नवभिः । कस्याश्चित्तु प्राणस्य प्राणमिति श्रुतिसिद्धप्राणप्राणकृष्णवियोगे तमुत्कामन्तं प्राणोऽनूत्कामति प्राणमनूत्कामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्कामन्तीति श्रुतिविरुद्ध-प्राणावस्थित्यनौचित्यं मन्यमानायाः कृष्णगुणगाने पूतनामोक्ष-चरितमनुस्मृत्य तदुरसि कृष्णविहारं तत्प्राणानां कृष्णप्रवेशा-कलथ्य तस्या एवं भाग्यातिशयं भूत्वा स्वरसि तद्विहारस्य तत्सङ्गत्यां तदवियोगस्य च कामनया पूतनायन्त्याः पूतनावदाच-रन्त्या न तु तस्या विरुद्धभावमपि दधत्याः काचित्कृष्णावन्ती तदात्मकतया कृष्ण इवाचरन्ती स्तनमपिबत् उपलक्षणमेतत् तदुरसि विहारश्च कृतवती तदाचोभे अपि स्वस्मिन्स्वरसि च कृष्णाकारे क्षणे न क्षणे कृष्णमायतुः स्वामिन् बुध्या यातुधान्या विरोधमप्यनवेक्ष्य तदुरसि विहरन् स्निग्धा नः सप्रेममानमात्रेणा येन सेऽतः प्रसीदेति प्रार्थनाश्च चक्रतुः अन्या तु गुणगानानुगतत-चरितमनुस्मृत्य तदात्मकतयैव तोकायित्वा रुदन्ती पयःपानार्थं कृष्णरोदनवत् तदधरामृतपानार्थं रोदनेन तदनुकुर्वती रोदनदशायां विरहपवनोत्क्षिप्तपसरः पद्मपदा कामपि हरिपदपद्मस्पर्शच्छया शकटायती स्वहस्तपादाभ्यां भुवमवष्टभ्योच्चतया स्थितां तल्ली-नचित्तत्वेन जडीभूततया च शकटमिवाचरन्तीमहन् परतः क्षिप्त-वतीत्यर्थः तत्रापि पूर्ववत्स्वस्मिन् कृष्णाकारदर्शने तत्पादस्पर्शसौख्यं प्रार्थनं चाहनीयम् ॥ १५ ॥

अन्यां तदात्मकतयैव कृष्णार्भभावनामेका कृष्णगुणगाने हरेस्तृणावर्तवक्षोऽधिलम्बनमनुस्मृत्य तद्वाग्याधिक्यं भूत्वा कृष्ण-विधुक्तसुरमुनिमनुजेभ्यस्तदालिङ्गितासुरैश्च प्रयमवगत्य तदालि-ङ्गनामिलाषेण दैत्यायित्वा जहार सा च कृष्णार्भभावनतया व्यासत्वेन दैत्यायन्त्या भावपूरकस्वात्मगतकृष्णप्रेरेणया च तां विग-दमालिङ्गितवतीं तदा सा स्वस्मिन् कृष्णाकारदर्शनेन सौख्यमवाप सानु कृष्णाकारसखीवक्षोऽधिमागमोदबुद्धसंस्कारस्मृतकृष्ण-लिङ्गनसौख्योत्तरतद्विरहपीडयाधीरा प्रवहदक्षमधुनीयाततक्षिप्रत-नुचीरा खिन्नमुखमिन्नहृत्स्विन्नशरीरा भुव्यपतत्पूर्ववत्प्रार्थयामास च कापि कृष्णगुणगाने—

तावन्नियुग्ममनुकृप्य सरीसृपन्तौ घोषप्रघोषरुचिरं व्रजकर्दमेभ्यः ।
त्यात्रो क कृष्णशिशुचरितमनुस्मृत्य तदात्मकतया तदनुकुर्वती
स्वकारेण भुवमवलयाङ्गी कर्पन्ती धन्यलिबोधितकुसुमराजाब्जवदो-
षाणां निःस्वनैः विकसितमुखपद्मा रिङ्गयामास स्वामिन्नेवं बाल्ये
एव सुखं दत्त्वाधुना कैशोरे वनमाहूयोपेक्षसीति चित्रमतः
प्रसीदेति प्रार्थयामास च ॥ १६ ॥

श्रीधनपतिसूक्तभागवतगूढार्थदीपिका ।

अथैतद्विवृणोति ॥ कस्याश्चिदोऽन्याः पूतनावदाचरन्त्याः काचि-

त्कृष्णवदाचरन्ती अहं कृष्ण इत्युक्तवती तां कृष्णं बुद्ध्या
कृतवत्याः तस्याः स्तनमपिबत् यावच्छक्यते तावदनुक्रियते
ऽतोऽसुपानसामर्थ्याभावात् स्तनपानमात्रमुक्तं तस्यापि द्वेषभावना-
भावान्मरणभावः अनुकरणात् तोकायित्वा तोकवदाचरित्वा तोक-
मात्मानं मत्वेति वा तोकवदात्मानं कृत्वेति वा शकटायती
शकटवत्स्थितां पदा चरणेन अहन् निवृत्तिपक्षे कस्याश्चिदाती
पूतनावदाचरन्तं परमात्मानं वर्णयामास काचित्कृष्णरूपेण स्तन-
पानमनुकुर्वन्तं काचित्तोकरूपमनुकृत्य रोदनमनुकुर्वन्तं
शकटरूपापन्नमात्मानं चरणेन अहन् तमनुकुर्वन्तं निरूपयामासे-
त्यर्थः एवमग्रेऽपि ॥ १५ ॥

अन्या तृणावर्तदैत्यवदात्मानं कृत्वा कृष्णार्भ तस्या
बाल्यं भावयन्तीमपरां जहार कापि अङ्गी कर्पन्ती घोषनिः-
स्वनैः रिङ्गयामास चलितवती ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काचित्कृष्णावन्ती कृष्णवदाचरन्ती कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः पूत-
नावदाचरन्त्याः स्तनमपिबत् अन्या काचित् तोकायित्वा तोक-
वत् बालवदात्मानं कृत्वा रुदन्ती शकटायती शकटवदाच-
रन्ती पदा अहन् चरणेन तत्पाद ॥ १५ ॥

एका दैत्यायित्वा तृणावर्तीत्यदैत्यवदात्मानं कृत्वा अन्यां
कृष्णार्भभावनां कृष्णस्यार्भं बाल्यं भावयन्ती जहार कापि
काचिदपि घोषणां किङ्किणीतां निःस्वनैरुपलक्षितैः अङ्गी कर्पन्ती
रिङ्गयामास ॥ १६—१७ ॥

भाषा टीका ।

तहाँ कोई एक गोपी पूतनासी वन गई दूसरी गोपी
कृष्ण वन वाके स्तन को पान करने लगी एक गोपी गाडा
वन गई दूसरी गोपी कृष्ण वन वाके नौचे से गड रोदन करते
समय पांय के डोकर ते वा शकटासुर को गिरा
देत भई ॥ १५ ॥

एक गोपी बाल कृष्ण वन गई बाको दूसरी गोपी
तृणावर्तदैत्य वन दूर उठा ले गई कोई गोपी पांय के घुंघुंरना
को बजा बजा पैयां चल पैरा को डैच बाल लीला
करत भई ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दूरगा दूरे वर्तमाना साः वक्ष्यथा कृष्णस्तथाहूय ते
कृष्णमनुवर्तन्तीमनुवर्तमानानाम् अनुकुर्वतीमिति वा पाद
॥ १६—१७ ॥

कस्यांचित्सुभुजं न्यस्य चलन्त्याहापरा ननु ॥

कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः ॥ १९ ॥

मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्राणं विहितं मया ॥

इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतन्त्युन्निदधेऽम्बरम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यतन्ती प्रयत्नं कुर्वती अम्बरमुत्तरीयं वस्त्रमुन्निदधे ऊर्ध्वं धृतवती ॥ २०—२१ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

गोपायन्त्य इति गोपनालायन्त्य इति ज्ञेयं तदानीं बालकैरेव सह वत्सचाराणां चकारात् अघायमानां च हन्ति अहम् सामीप्ये वर्तमाना ॥ १७ ॥

अधुना वाक्प्रधानानुकरणं पञ्चभिर्वक्ष्यन् आदौ प्रलम्ब-
वधात् प्राक्तनग्रीष्मकृतविचित्रलीलानुकरणमाह । आहूयेति द्वाभ्याम्
अत्र वाक्प्रधानानुकरणत्वात् किवानुकरणे क्रमशोऽत्यन्तावेशेन
तदात्मकत्वात् कृष्णायन्तीत्यादिकं पूर्वोक्तं दूरगा इति तैव्या-
ख्यातमेव यद्वा दूरवर्तिनीर्नजादिस्थिता गोपीर्विणुनाद-
संकेतेन यथा कृष्ण आहूयति तथाहूयेति एवमनुवर्त्तती काचित्
क्रीडन्ती च गानादिक्रीडां कुर्वतीम् अन्या गोपभावनापन्ना इति
ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

ननु निश्चितमेवाह अतः कृष्णोऽहमित्युक्तौ न संदेहः
कार्यं इति भावः । अनेन कृष्णोऽहमिति दोषो निरस्तः कृष्णः सर्व-
गुणरूपादिसंपूर्णोऽहम् अतो गतिं ममाभयभूतां ललिताख्यां
गोपीं पश्यत इति पतत् तदुक्तं हो किं स्मरतेति शेषः तच्च
तेन कदाचित् केनापि भावेन पूर्वमुक्तमस्तीति पूर्ववत् बोद्धव्यं
ननु कुतो वाक्यं न समापितं तत्राह । तन्मनाः कृष्णहतचि-
त्तेति यद्वा ननु हे गोपा ! गोप्यो ! वा पश्यत गतिं मम चेष्टां मम
वा ललितां मनोहरां तन्मनाः श्रीकृष्णाविष्टचित्तेत्यर्थः । अनेना-
नुकरणस्य सम्यक्ता पूर्ववदेवाभिप्रेता ॥ १९ ॥

वातवर्षाभ्यामिति । अनुकरणवशाद्वाङ्मात्रेणैव किंवा तत्तल्लीला-
वेशेन साक्षाद्वातादेस्फूर्तरिति ज्ञेयम् एवमग्रे दावाग्निं पश्यतेत्यपि
यतन्तीति विरहात्स्यो चलहानिः सूचिता उद्यच्छन्तीति वा उन्निदधे
श्रीगोबर्धनवदूर्ध्वं नितरां धृतवती ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हे चिकीडतुः तत्र काश्चन गोपायन्त्यः गोपबालायन्त्यश्चिकीडुः
तदानीं बालकैरेव वत्सचाराणां तस्यामेव समार्यां लीलान्तरमाह ।
वत्सेति । अन्या कृष्णायमाना तत्र तस्मिन् सति एका च कृष्णा-
वमाना हन्ति हननानुकरणमनुकरोति अहमित्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेवमनुकरणमात्रमुक्तम् अधुना प्रलम्बवधप्राक्तनग्रीष्मकृत-
विचित्रलीलानुकरणे शृङ्गारालम्बनरूपतदीयकैशोपातिर्भावात्पुनरापि

प्रियानुकरणरूपं लीलाख्यमनुभावमाह । आहूयेति द्वाभ्याम् । दूरगा
इति । समासान्ताविधेरानेत्यत्वात् दूरगवीरित्यर्थः । अन्या गोप-
मन्याः ॥ १८ ॥

गतिं नृत्यलीलाम् ॥ १९ ॥

वातवर्षाभ्यामिति । तत्तल्लीलावेशेन साक्षाद्वातादेस्फूर्ते-
एवमग्रे दावाग्निं पश्यतेत्यपि अत्र आसातिरेकेण शृङ्गारस-
सङ्गोच्चात्र तल्लीलौदाहरणम् ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वेणुं कणन्तीं कणयन्तीम् ॥ १८—३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे गोप्यौ कृष्णरामाविवाचेरतुः काश्चन तु गोपावत्सा-
तद्वदाचेरुः तत्र काश्चिद्वत्सासुरवदाचेरन्तीं काचित् गृहीत्वा
आमायत्वा न्यपात् काचिद्वत्सासुरवदाचेरन्तीं प्रतीवबभूव ॥ १७ ॥

तथा दूरगाः दूरे वर्तमानाः माः गोपदाचेरन्तीः काश्चित्
यद्वत्कृष्णस्तद्वदाहयदाजुहाव आहूयेति पाठे यद्वत्कृष्णस्तद्वत् दूरगाः
आहूय पुनस्तमनुकुर्वती कृष्णत्वमिति पाठे कृष्णभावमनुकुर्वती
तदेव दर्शयति वेणुं कणयन्ती केवलं मुखेन गायन्ती क्रीडन्ती-
मिति पाठान्तरं काश्चित्साधु साध्विति शंसन्ति प्रश-
शंसुः ॥ १८ ॥

काचित्तु तन्मनाः कृष्णाभेदाभिमानयुक्तमनाः कस्यांचित्सुभुजं
न्यस्य कस्याश्चिदसे सुभुजं निधायेत्यर्थः । चलन्ती पादन्यासान्
कुर्वत्यपराः प्रत्याह किमिति ननु हे सख्यः ! अहं कृष्णः मम
ललितां सुन्दरतरां गतिं पश्यतेति ॥ १९ ॥

तथा काचित्कृष्णोऽहमिति यतन्ती वर्षवाताभ्यां माभैष्ट मयं
माकार्ष्ट ताभ्यां वर्षवाताभ्यां त्राणं मया विहितमित्युक्त्वाम्बरमु-
त्तरीयमेकैकं हस्तेन वितत्य विस्तृत्योन्निदधे ऊर्ध्वं धृतवती ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वृन्दावनक्रीडार्यां वत्सपालकरुणा जाताः तत्र प्रकारमाह ।
कृष्णेति हे कृष्णरामायिते कृष्णरामवत् जाते काश्चन गोपा-
यन्त्यः गोपा अत्र बालकाः जातिशब्दोऽहं वत्सरूपाश्च काश्चन
जाताः चकारेण समुच्चिताः अन्या पुनर्वत्सायिता वत्सासुरवदाचेर-
तां प्रतीव जाता कृष्णायिता अथवा चकारात् फलानि
पातयन्ती च अन्या पुनः वकायतीं प्रती जाता वत्सवधो

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

लोके बलमद्रकृत इत्यपि प्रसिद्धः प्रलम्बो निहतोऽनेन वत्सको
धेनुकादयः अत उभयोर्यध्ये एका वकायतीम अन्या वत्सा-
यन्तीम् ॥ १७ ॥

ततः परं गोप रूपेण वृन्दावनलीलामाह । आह्वयेति । गोरूपाः
काश्चन जाताः गोपालरूपाः काश्चन तत्र यद्वत् कृष्णः दूरगाः
गाः आह्वय वेणुकणनं करोति एवं दूरगा गोपीराह्वय तं कृष्ण-
मनुकुर्वती काचिज्जाता तां वेणुं क्वणन्तीं ततो नानाविध-
क्रीडां कुर्वतीम अन्याः गोपायिताः साधु साध्विति शंसन्ति ॥ १८ ॥

एका पुनः क्रीडायां कृतापि लीला भागवते अनुक्ता तां
भावयित्वा तादृशीं लीलां कृतवतीं तदाह । कस्याञ्चिदिति ।
अत्रापि पूर्ववत् युगलास्तिस्रः चतुर्थेषां कृष्णरामायिते द्वे
युगले साध्वाशसनसहिता वेणुवादनपरा च तृतीया एषा तु
निर्गुणा कस्याञ्चिद्रूपरूपायां स्वभुजं स्थापयित्वा चलन्ती
अपरा गोपरूपा यातोऽन्या ननु हे गोप्यः । अहं कृष्णः मे ललितां
गतिं पश्यतेति दोषाभावार्थमाह । तन्मना इति । पूर्वं कायिकीं
चेष्टां केवलां कृतवती इदानीं वाचा सहिताम् ॥ १९ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण चातुर्विध्यमाह । माभेष्टेति । एषैव निर्गुणा
काश्चन गोपगोपीरूपा जाता वृष्टिभीता इव वातवर्षाभ्यां हेतुभू-
ताभ्यां माभेष्ट मया तत्राणं विहितम् इत्युक्त्वा एकेन हस्तेन अम्बरं
नयन्ती पर्वतवत् स्थापयन्ती ऊर्ध्वं निदधे गोवर्द्धनवत् धारित-
वती यतन्ती प्रयत्नं कुर्वती वा ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दूरगाः दूरवर्तिनीर्गाः यद्वत् कृष्ण आह्वयति तद्वदेवाह्वय तं
कृष्णमनुवर्तनीम् अनुकुर्वतीमिति च पाठः ॥ १८ ॥

ततश्चान्या अपि लीला अनुचिकीर्षन्तीनामपि तासां तद्वथा-
नाधिक्यवशेनोन्मादसञ्चारिप्राबल्येन चात्मानुसंधानापगमात् कृष्ण-
तादात्म्यमाह चतुर्भिः । कस्यांचिदिति । अहं सुवलस्कन्धार्षितभुजः
कृष्णः प्रसिद्धस्तस्मान्मम ललितामतिरमणीयाम् ॥ १९ ॥

यतन्ती प्रयत्नं कुर्वती अम्बरमुत्तरीयवस्त्रमुन्निदधे ऊर्ध्वं
धृतवती ॥ २० ॥

केन चित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

एका कृष्णायिता अन्या भावनालब्धा रामायिता तथैव काश्चन
गोपायन्त्यः वत्सायन्तीं भावनालब्धाम अन्या ततो भिन्ना निज-
रूपेण वर्तमाना भ्रती हननमनुकुर्वतीत्यर्थः । तत्रैवान्या वकायती
भ्रतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

दूरगा दूरगवीरित्यर्थः । अन्या गोपमन्याः ॥ १८ ॥

कस्यामिति गतिं नृत्यादिलीलां शेषं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

मेति । वातवर्षाभ्यामिति तल्लीलावेशेनैव साक्षाद्वातादिस्फूर्त्तैः
प्रयेति अत्र त्रासातिरेकेण शृङ्गाररसकोचनान्नलीलोदाहरणं यत-
न्ती यत्नं कुर्वती अम्बरमुत्तरीयम् उन्निदधे ऊर्ध्वं धृतवतीति ॥ २० ॥

श्रीरामनाथयणकृतभावभावविभाविका ।

द्वे गोप्यौ कृष्णरामायिते तत्रैका तदात्मकतयैव कृष्णायिता
द्वितीया तु तत्सादरालिङ्गनविलासाद्यभिलाषेण रामायिता अन्या-
स्तु गोपदारास्तदुदारविहारविस्ताराय गोपायन्त्यः गोपकुमाराका-
रानुकारास्तत्सहप्रचारा बभूवुः उपलक्षणमेतत्काश्चित्छु-
विमोहिता विरहखेदपशुवृत्तयो वत्सायन्त्यो दशनगृहीततृणैः स्वमा-
नापराधं क्षमापयामासुः अन्या तदात्मकतयैव कृष्णायन्ती अन्या
वत्सायतीं तत्करस्पर्शं तनुत्यागेन तदावच्छेदसङ्गतिमभिलषन्ती
वत्साकारां हन्ति स्म भूमौ पोथनाय पादावग्रहीत् साच कृष्णाकार-
सखी स्वपादग्रहणसमये कृष्णेन स्वमानमोचनं सम्भाव्य
स्वत एव गतमाना तमालिङ्गितवतीति शेषः । तथैव तत्रैका
वकायती हन्ति स्म तत्रायं क्रमः काचित्सखी सत्त्वमये मनस्य-
नुरागकलेव शुक्लवस्त्ररचितपक्षव्यासवपुष्यरुणवसनेन तुण्डं रज-
यित्वा कृष्णप्राप्तिकामा वकवत्तद्व्यानपरा बभूव कृष्णरूपासखीतु
सत्त्वमयमनसि प्रेमवृत्तावभिव्यक्तकृष्णच्छविवत्तच्छोणवस्त्रतुण्डगतो
ह्यशोमत ततश्च तन्निःसृता प्रेमिणां बहिःप्रादुर्भूतकृष्णवद्वयरोचत
ततश्च हरिः यथानुरागिणमनुरागं गृहीत्वा तदीयसात्विक-
धर्माध्यासमपि निवारयति तथा दारुणतुण्डं गृहीत्वा शुक्लव-
दारयतीव भूमौ सा च तदा मुखतः पाटनाय गृहीततुण्डाधरायाः
करौ रसावेशाच्चुम्बेति भावः । रसानुकारे रसोद्भवस्यावश्य-
कत्वात् ॥ १७ ॥

तत्रैवं कुमारलीलानुकारमभिधाय कैशोरलीलानुकारमभि-
वदन् शृङ्गारालम्बनरूपाविर्भूतकैशोरविहारीभिनयमाह । आह-
येति द्वाभ्याम् । यद्वत्कृष्णो दूरे वर्तमाना गाः आह्वयति तद्वत्तमनु-
कुर्वती मनसि च भवान् दूरे निपतितान् स्वीयान् पशूनापि नोपे-
क्षते कथमधुना रसिकशिरोमणी रसिकाः स्निग्धा न उपेक्षते
इति भावयन्ती तथावेणुं कणन्तीं तत्रायं भावः यथा वेणुरज-
मोहिता वयं कृष्णगृहिण्यो मृग्य इवागतास्तथा कृष्ण इव
कृष्णोऽपि वेणुरवमोहित आगमिष्यतीति वेणुं वादयन्ती यद्वा
न गोपानां वेणुधारणं क्वचित्प्रसिद्धं किन्तु पूर्वं विहारावसरे कृष्ण-
वेणुरेव तयापहतो बहुनृत्यगानादिना प्रार्थनेऽपि न प्रकटीकृतोऽधु-
ना विरहवैकल्ये स्ववेणुं ग्रहीतुमागमिष्यत्येवेति सम्भाव्य तं वाद-
यन्ती कृष्णाभिनयेन बहुधा क्रीडन्तीमन्या तद्विहारलोलुपतया
तद्रूपसखाकारा गोपी साधुसाध्विति शंसति स्तौति ॥ १८ ॥

काचित्तदात्मकतया कृष्णायती कस्यांचित्कृष्णाभिमर्षाभिलाषिण्या
स्वभुजं न्यस्य तदंसे बाहु निधाय चलन्ती प्रेमपवनचालितपद-
पद्मौ हंसगतिमोहनगत्या न्यस्यन्ती ब्रह्मस्वरूपाविर्भूतमुसयो जिह्वा-
सूत्रं प्रतीवापरा गोपकुमाराकारा गोपीराह । अहं कृष्णो मे ललितां
गतिं पश्यत ब्रह्मिन्तस्तद्भावैक्यमाह । तन्मनाः यथा आह तथैव
कृष्णाविष्टचित्ता इति भावः ॥ १९ ॥

काचित्तु सर्वासां गोपीनां विरहदुःखोच्छ्वासानुधाराद्व-
प्रलयकारिवातवर्षत्वेन परिकल्प्य स्वस्मिन्स्तद्भावनयाविर्भूत-
तदात्मकत्वेन कृष्णस्वरूपत्वमवगत्यापरा आह । माभेष्टेति ।
भो गोपा यूयं वातवर्षाभ्यां माभेष्ट भयं माकुर्वता यतो वो युष्माकं
तत्राणं ताभ्यां रक्षणं मया विहितमित्युक्त्वा यतन्ती अनुभूत-

आरुह्यैका पदाक्रम्य शिरस्थाहापरां नृप ! ॥

दुष्टाहे ! गच्छ जातोऽहं खलानां ननु दण्डधृक् ॥ २१ ॥

तत्रैकावाच हे गोपा ! दावाग्निं पश्यतोल्बणाम् ॥

चक्षुष्याश्चपिदध्वं वो विधास्ये क्षममज्जता ॥ २२ ॥

बह्वान्यया स्रजा काचित्तन्वी तत्र उलूखले ।

भीता सुदृक्पिधायास्यं भेजे भीतिविडम्बनम् ॥ २३ ॥

एवं कृष्णं पृच्छमाना वृन्दावनलतास्तरुन् ।

व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥ २४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविवर्धिका ।

विरहदुःखकार्येन शक्तिहासात्प्रयत्नं कुर्वती एकेन हस्तेना-
स्वरमुन्निदधे ऊर्ध्वं गोवर्धनाकारेण दधार ततश्च सर्वा अपि
सुरगजकोपात्प्राणान् संरक्ष्याधुना स्वयं प्राणग्रहणमनुचितं
प्राणग्रहणस्यैवेष्टत्वे त्वस्मन्निवेदिततनुमनआदिभिः सहैव गृहाणेति
प्रार्थयामासुः ॥ २० ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगुढार्थदीपिका ।

तत्कृतं वृन्दावनविहारलीलानुकरणमाह । द्वे गोप्यौ कृष्णरा-
मायिते कृष्णरामवज्जाते काश्चन गोपायन्त्यः गोपबालानुकरणं
कृतवत्यः काचिद्वत्सरूपा च जाता इत्यादिद्रष्टव्यं तत्र
वत्सासुरगदाचरन्ती काचिदन्या बलरामरूपा प्रलम्बो निहतोऽ-
मेन वत्सको धेनुकादय इत्यनुसारेण हन्ति हननमनुकरोति
स्म काचिद्वत्सकवदाचरन्तीमन्या कृष्णरूपा हन्ति स्म ॥ १७ ॥

अथ तत्कृतं गवाह्वानादिलीलानुकरणमाह । आह्वयेति । तत्र
काश्चन गोपरूपा जाताः काश्चन गोपालरूपास्ते यद्वत्कृष्णः
दूरगा आह्वय वेणुकाणं करोति तद्वत्कृष्णमनुकुर्वती दूरगाः गोरूपा
गोपीराह्वय वेणुं कणन्ती क्रीडन्ती काचिदन्या गोपरूपाः
साधिविति शंसन्ति स्म ॥ १८ ॥

गोपरूपायां कस्यांचिदपरा कृष्णरूपा भुजं निधाय चलन्ती
आह ननु कृष्णोऽहं ललितां मदीयां गतिं हे गोप्यः ! पश्यतेति यत-
स्तस्मिन्मनो यस्याः सा यतस्तदावेशात्तद्रूपा जातेति भावः
वद्यपीयं लीला पूर्वमनुका तथायत्र तदनुकरणस्योक्तत्वा-
ज्जातेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

अपरा कृष्ण इवावस्थिता गोपादिरूपा आह हे गोपादयः !
वातवर्षाभ्यां भयहेतुभूताभ्यां माभैष्ट ताभ्यां वातवर्षाभ्यां मया
प्राणं विहितमित्युक्त्वा यत्नवती एकेन हस्तेनाऽस्वरमुत्तरीयं
वस्त्रमुन्निदधे ऊर्ध्वं धृतवती ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्यत यथा कृष्णस्तथा दूरगाः दूरं वर्तमाना गाः

आह्वय तं कृष्णमनुवर्ततीमनुवर्तमानां कृष्णायन्तीमित्यर्थः । अतः
एव वेणुं कणन्तीम् ॥ १८—१९ ॥

यतन्ती गोवर्धनोद्धरणे इव प्रयत्नं कुर्वती अम्बरमुत्तरीयं वस्त्र-
मुन्निदधे धृतवती ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

दो गोपी कृष्ण तथा बलराम जी वन गई और बहुत
गोपी गोप होगयीं एक ने बकासुर रूप बारी को गिराया
दूसरी ने वत्सासुर रूप वाली को गिराया ॥ १७ ॥

जैसे श्रीकृष्ण दूरसे गडमों को बुलावें एक गोपी तैसे गौखन
को पुकारवे लगी एक गोपी बशी बजाय क्रीडा करत भई और
बाल बाल रूपी गोपी बाकी बड़ी प्रशंस करत भई ॥ १८ ॥

एक गोपी दूसरी किसी एक गोपी के कान्धे पै अपने भुजा
को रख चलती श्रीकृष्णचन्द्र के विषे जाको मन लगी है
सो बोली मैं कृष्ण हू मेरी मनोहर चाल को देखो ॥ १९ ॥

एक गोपी बड़े यत्नसे एक हाथ ते पिछौरा को उधर
उठा कर बोलवे लगी कि तुम कोई मत डरो तुमारे पव-
न वर्षा के डर छुटा वे को रक्षा कर वे को मैंने गोव-
र्धन धारण कियो है ॥ २० ॥

श्रीधरखामिकृतभावार्थदीपिका ।

अपिदध्वं निमीलयः ॥ २२ ॥

सुदृक् सुनयनमास्यं पिधाय सुदृक् वराक्षीति वा भीतिवि-
डम्बनं भयानुकरणम् ॥ २३ ॥

एवं पुनरपि वृन्दावने लतास्तरुश्च कृष्णं पृच्छन्त्यो वनो-
द्देशे वनप्रदेशे व्यचक्षतापश्यन् ॥ २४—२५ ॥

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतबृहत्सोषिणी ।

ननु निश्चये संबोधने वा नृपेति पाठे आश्चर्य्येण संबोधनं

१ वचनन्येका राजा काचि स्वाम्योखले हरे । वक्ष्यामि भाण्ड मेन्तारं वैष्यङ्गवमुषं त्विति भीतेत्यादि श्रीराघव पाठः ।

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषणी ।

दुष्टाहे रे कालिय ! गच्छ इतो निःसर अन्यथा दण्डं करिष्य इत्याह । जात इति । ननु निश्चितम् ॥ २१ ॥

तत्र चेति चकारान्वयः कालियदमनलीलानुकरणे त्वित्यर्थः एवं तत्र कृतं चक्षुषीत्याद्युक्तेष्व मुञ्जादव्यामपि कृतं दावतो रक्षणं द्विविधमेवानुक्रुतमिति ज्ञेयं यद्वा तत्र तासु मध्ये च ततश्च मौञ्जादविकतदनुकरणमेव पाठान्तरं स्पष्टमेव अञ्जसा अनायासेनैव ॥ २२ ॥

अधुना मानसचेष्टाप्रधानानुकरणमाह । बद्धेति । अन्यथा ताभ्यो मित्रया पश्चादागतया दूतीरूपया कयाचिद्बद्धया तन्मतानुसारिण्या यद्वा अन्यथा स्रजा जगद्विलक्षणाया परममुदुल्लेख्यार्थः । पूर्वं मात्रापि परमकोमलगोवालादिरज्जुभिरेव बद्धत्वात् यद्वा पूर्वं स्रजैकया पश्चादन्यया स्रजा बद्धा पूर्ववद्बद्धा बन्धनार्थं तासां स्रजोऽपि बन्धनसामर्थ्यं तन्मतानुसारित्वं च संभवेदेव तन्वी विरहास्यो सद्य एव कार्यं प्राप्ता अत एव प्रेमविशेषात्तया श्रीमद्भक्तवश्यतागुणविशेषमयलीलाप्रादुर्भावपक्षे सर्वं समञ्जसमेव तत्र अनुकरणे तासिति वा उलूखल इति उलूखलानुकारिण्यां कस्यांचिदित्यर्थः । सुदृगिति दृग्भ्यामपि चकितविलोकनादिना भयमनुचकारेत्यर्थः । मुखं पिधाय हस्ताभ्यामेतच्च बालकस्वाभाविकभयलक्षणां भीतिविडम्बनं कम्पपुलकादि किंचिद्गोदनकाकु वाक्यादि च ॥ २३ ॥

एवं प्रायो भयादिनां मानसचेष्टानुकरणमेव द्योतितं भयस्य मनोधर्मत्वात् एवमत्यन्तभक्तवश्यतामयी श्रीदामोदरलीला सर्वासां लीलानां मध्ये श्रेष्ठतमेति तदनुकरणं मधुरेण समापयेदिति न्यायेन सर्वान्तेऽपि धेनुकप्रलम्बयोर्वधः श्रीवलदेवकृतत्वान्नानुकृतः कुमारीवलहरणं यक्षपत्नीगणार्कषणं च लज्जया किंवा तत्तल्लीलारसस्यात्मन्येव पर्यवसानात्तदनुपेक्षया यमलाज्जुनभञ्जनं च श्रीदामोदरलीलान्तर्गतत्वात् पृथङ्नानुक्रुतमिति पूर्वोक्तलीलाक्रममातिक्रमस्तु तासां विरहविह्वलतावर्णनेन श्रीवाद्यायणेरपि तादृशभावापत्त्या । तदनुसंधानापगमात् किंवा लिखितन्यायेन चेष्टादीनां तिसृणामुत्तरोत्तरस्मिन्नैकैकस्य समवेततया केवलत्वसंबलितत्वयेस्तत्रापि न्यूनाधिकत्वयोः क्रमापेक्षयोक्ते ताखेव केवलत्वसंबलितत्वादिक्रमेणैव तत्तल्लीलानां परिस्फूर्तः यद्वा विरहकातरतया तन्मनस्तया वा पौर्वापर्यानुसंधानाभावादिति पदानीति पूर्वोक्तप्रश्नप्रकारेण यद्वा तत्तल्लीलानां पूर्वोक्तप्रकारकपुनः पुनरनुकरणेन तत्र हेतुः कृष्णं चित्ताकर्षकमिति पदानि व्यवक्षत पुनर्भूमौ दृष्टिनिपाताविशेषणाच्चक्षतेति केशवाङ्गिस्पशोत्सवेत्याद्युक्तौ पूर्वं केवलं संभावनयैव अधुना तु साक्षादेवापश्यन्नित्यर्थः । साक्षाद् दृष्टपक्षे च पूर्वसाक्षाद् दृष्टान्यपि विरहविह्वलतया अनुसंधानाभावाददृष्टानीवाभवन् अधुना च लीलाविष्टत्वेनानुकरणात् किंच तदुपशान्त्या बुद्ध्यदयेनानुसंधानपूर्वकमपश्यन्नित्यर्थः । अत एव विशब्दः परमात्मनः परमप्रियतमस्येति रात्रावपि तल्लक्षणेस्तर्हशने हेतुः गन्त्यैतर्न्याख्यातं यद्वा प्रदोषे गते शारदपूर्णचन्द्रस्य चन्द्रिकासु विस्तृतासु दूरादपि स्पष्टतया तद्दर्शनमभूत् यद्वा एवमित्यादिकमनुवादमात्रं प्रश्नमध्ये एवं दर्शनाववक्ष्या ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

पदाक्रमणपूर्वकमारुहेत्यर्थः ननु निश्चये सम्बोधने वा नृपेति पाठे आश्चर्येण सम्बोधनं दुष्टाहे ! इति कालियस्य न्यकारेण सम्बोधनं गच्छ इतो निःसर अन्यथा दण्डं करिष्य इत्याह । जात इति । ननु निश्चितं तल्लीलायामेतद्वाक्यं भावेऽप्यनुकरणं तत्रस्थस्य वाक्यस्य शेषेण तात्पर्येण वा ॥ २१ ॥

तत्र चेति चकारेणान्वयः कालियदमनलीलानुकरणेत्त्वित्यर्थः तत्रैकोवाच हे गोपा इति पाठस्तु बहुत्रैव रेशब्दस्त्वह्यत्वात्प्राद्वियते एवं श्रीकृष्णेनापि तत्र च चक्षुःपिधानमादिष्टमिति गम्यते दावाग्निं पश्यतोऽवणामिति तु तत्र हेतुवाक्यम उल्लेखं चक्षुस्तेजोहरमित्यर्थः । तच्च निर्मीलनार्थव्याजादेव एवं मुञ्जादवीसम्बन्धपि सम्बन्धनीयमिति पृथग् न वर्णितमिति ज्ञेयं अपिदध्वमिति दधस्तथोक्तेति स्मरणादभ्यासस्य भष्भावप्राप्तेरपिदध्वमिति वक्तव्येऽपिदध्वमिति पाठ आर्षो लेखकप्रमादजो वा भष्भावो वर्गचतुर्थत्वमञ्जसा अनायासेनैव ॥ २२ ॥

अन्यथा पूर्वमुक्तेर्ब्रजेश्वरीचेष्टामात्रं कुर्वत्या तन्वी विरहास्यो सद्य एव कार्यं प्राप्ता तत्र अनुकरणे उलूखल इति उलूखलानुकारिण्यां कस्यांचिदित्यर्थः । सुदृगिति दृग्भ्यामपि चकितविलोकनादिना भयमनुचकारेत्यर्थः । मुखं पिधाय हस्ताभ्यामेव बालकभयस्वभावः भीतिः कृष्णस्य भयकार्यं कम्पादिकिञ्चिद्गोदनवाक्यादि च तदनुकरणं भजे एवमन्यासामपि लीलानामनुकरणं यथार्हमूह्यम् ॥ २३ ॥

एवं तत्तल्लीलानां पुनः पुनर्गानानुकरणयोः प्रकारेण तत्प्रकारविशिष्टं प्रश्नं कुर्वाणा इत्यर्थः । परमात्मनः सर्वेषामपि मूलस्वरूपस्य पदानि वनोद्देशे व्यचक्षतेत्याश्रये यस्य मुनयो वेदेऽपि यथाकथञ्चिदेव सूचकतया शब्दरूपाण्येव पदानि तर्कयन्ति मात्रं तस्यैव ताः स्वविहारवनोद्देशे साक्षात्परणचिह्नरूपाण्येव पदानि व्यचक्षतेति अहो एतन्मात्रांशेऽपि वयं सर्वेऽपि मुनयो न तासां साम्यं प्राप्नुमः किम्पुनस्तादृशप्रेमविशेषासादितनित्यतदीयप्रेयसीत्वाद्यंश इति भावः । अन्तर्हित इत्यादिप्रकरणे तेषां व्याख्यायां प्रथमं तापमात्रं द्वितीयं गानसहितान्वेषणं तृतीयं पूतनावधानुकरणं चतुर्थं पुनरप्यन्वेषणं पञ्चमं पददर्शनमिति क्रमः स्वव्याख्यायां प्रथमं तापमात्रं द्वितीयं बाहुप्रसारित्याद्यनुकरणं तृतीयं गानसहितान्वेषणं तत्रैव मध्ये मध्ये पूतनावधानुकरणं चतुर्थं पददर्शनमिति विवेचनीयम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे नृप ! काञ्चित्कालियायतीं शिरसि पदा आक्रान्त्यापराधं काचित्दुवाच किमिति हे दुष्टसर्प ! गच्छ इतो हृदादपसर ननु हे अहे ! अहं खलानां दण्डधृगु दण्डायिता जातोऽवतीर्ण इति ॥ २१ ॥

तथा तत्र गोपीनां मध्ये काचिदुवाच किमिति हे गोपा ! उल्लेखं दुःसहं प्रभूतं वा दावाग्निं पश्यत चक्षुषिपिदध्वं निर्मीलयत वो युष्माकमाशु क्षेममञ्जसा सुखेन विधास्ये करिष्यामीति ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एका तु स्रजा काञ्चिद्वचन्ती प्रोवाच किमिति हे हरेऽधुना त्वां
हैयङ्गवमुषं नवनीतचौरं तद्भाण्डस्य भेत्तारं चात उलूखले वध्ना ।
भीति तथैव वधोका च सा भीतेव शोभते दशौ यस्मिन्स्तदास्यं
पिधाय हस्ताभ्यामाच्छाद्य सुदृग् वराक्षी वा सती मुखं पिधाय
भीतिविडम्बनं भयानुकरणं भेजे चकारेति ॥ २३ ॥

इत्थं पुनरपि वृन्दावने लतास्तंरुद्वयं कृष्णं पृच्छमानाः वन-
प्रदेशे परमात्मनः कृष्णस्य पदानि व्यचक्षतापश्यन् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

उपसंहरति । एवमिति । वनोद्देशे वनप्रदेशे ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

परमात्मनः सर्वेषामपि मूलस्वरूपस्य पदानि वनोद्देशे व्यच-
क्षतेत्याश्चर्यमित्यर्थः । अन्तर्हित इत्यादिप्रकरणे तेषां व्या-
ख्यायां प्रथमं तापमात्रं द्वितीयं गानसहितान्वेषणं तृतीयं पूत-
नाद्यनुकरणं चतुर्थं पुनरन्वेषणं पञ्चमं पददर्शनमिति क्रमः ।
स्वव्याख्यायां प्रथमस्तापः द्वितीयं बाहुप्रसारेत्याद्यनुकरणं
तृतीयं गानसहिताद्यनुकरणं तत्रैव मध्ये मध्ये पूतनाद्यनुकरणं
चतुर्थं पददर्शनमिति विवेचनीयम् ॥ २४-२६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

साविकयाश्चेष्टामाह । आरुह्येति । एकामाह्य पदा च
आक्रम्य शिरसि पादाघातं कृत्वा नृपेति संबोधनं विश्वासाय
एषा लीला कठिना उपरि वृक्षशाखामवलम्ब्य वा तथा कृतवती
वस्तुतस्तु या लीला यथा प्रभुणा कृता सा तथैवावाविर्भ-
वतीति निरालम्बनत्वेऽपि नानुपपत्तिः हेदुष्टा हे कालिय ! इतो गच्छ
यतोऽहं खलानां दण्डधृक् जातः नन्विति सम्बोधनम् अमार-
णार्थम् ॥ २१ ॥

राजसी पुनस्तत्रैका जाता उवाच वक्ष्यमाणं गौरूपाः का-
श्चन गोपरूपास्तथापराः एका तु कृष्णरूपा आह ।
हे गोपा ! उलूखं दावाग्निं पश्यतेति विरहेण दावाग्निं दृष्टवती
भावनया वा तथा भातं सर्वापि क्रीडा भगवद्रूपा तत्र तत्रा-
विशतीति दावाग्नेरपि दर्शनम् अन्यासां विशेषाकारेण तस्यां
भगवद्भावात् न तत्प्रार्थना एवमेव वातवर्षस्थलेऽपि अतिम-
त्तानामेव भगवद्भावेन तल्लीलावेशात्तस्या एव दर्शनमिति निष्कर्षः ॥ २२ ॥

तामसीमाह । बद्धेति । उलूखले कयाचिद्वद्धा स्रजा मालया
उलूखलस्थानीत्यापि काचित् अन्या तु यशोदारूपा तदा भीता
सती सुदृक् उत्तमदृष्टियुक्ता आस्यं पिधाय हस्तेन सम्पूर्ण-
मुखमाच्छाद्य भीत्यनुकरणं भेजे अत्र क्रमे गुणा एव प्रयोजकाः
तत्तदधिकारानुसारेण तत्तल्लीलाः प्रादुर्भवन्ति भगवद्वशीकर-
णान्ता च लीला अन्यथा अग्ने उलूखललीला न कृता स्यात्
नान्ता च लीला अन्यथा अग्ने उलूखललीला न कृता स्यात्
नान्तः परं कर्तव्यमस्तीति लीलायां विरतिः । एवं लीलाभावे-
मुपपाद्य भगवद्भावे वक्तव्ये भगवतो भीतिविडम्बनल्लीलास्ति-

रोहिताः ततः पूर्ववत् पुनः प्रश्न एव स्थितः तस्य सम्बेदन-
पूर्वकत्वात् एतत्त्वावेशेन जातमिति सम्बेदनरहितम् अतस्त्वस्य
नोपसंहारः ॥ २३ ॥

पूर्वन्तु इत्युन्मत्तवच इति वचनमेवोपसंहृतं ननु प्रश्न उप-
संहृतः अत इदानीं मध्ये लीलामुक्त्वा तस्यास्तिरोधाने पुनरेव
वृन्दावनलतास्तंरुं कृष्णं पृच्छमाना जाता इत्याह । एवमिति । तदा
पुनरनुत्तरे प्राप्ते भगवानाविशत् मोहं दूरीकृत्य सर्वं ज्ञापित-
वानित्याह । व्यचक्षतेति । तापापनोदनार्थमेव त्रयम् अन्वेषणं लीला-
वेशो भगवदावेशश्चेति तत्र प्रश्नोऽन्तरङ्ग इति स एव सर्वत्र
अनुद्यते वृन्दावनलताः तरुं कृष्णं पृच्छमाना जाता इति
ततो वनोद्देशे वनभूमौ भगवतः पदानि दृष्टवत्यः परमात्मन
इति पदानां परमपुरुषार्थता सूचिता भगवदावेशे हि सर्वज्ञता
भवति तेषां च कार्यं भगवत्पददर्शनं तद्विष्णोः परमं पदं सदा
पश्यन्ति सुरय इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दुष्टाहे हे कालिय ! ॥ २१-२२ ॥

ततश्चाकस्मादुन्मादस्य प्रावत्ये शान्ते सति कृष्णतादात्म्य-
स्यापि शैथिल्यमभूत् ततश्च अहं गोपीत्यात्मानमनुसन्धानां
काञ्चिद्भाण्डस्फोटनहैयङ्गवमोषणलीलानुकरणोद्यतामालस्य योगमा-
यैव श्रीयशोदायमाना तदुचितं चकारेत्याह । बद्धेति । हैयङ्गवमुषं तु
त्वां वध्नाभीत्युक्त्वा अन्यथा काचित् स्रजा बद्धा सुदृक् आस्यमा-
च्छाद्य भीतिविडम्बनं भयानुकरणं भेजे इत्यन्वयः ॥ २३ ॥

एवमनेन प्रकारेण कृष्णं पृच्छमाना इत्ययमत्र प्रकारवैप्रल-
म्भिकस्योन्मादस्य प्रौढिमनि आत्माविस्मृतौ सत्यां स्वप्रेष्टतादात्म्य-
मेव स्यात् यदुक्तं प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः असावहं त्विति
कृष्णोऽहं पश्यतं गतिमित्यादि तस्यैव मध्यत्वे यत्किञ्चिदात्मानुस-
न्धानवत्त्वे सत्यनुकरणं यदुक्तं श्रीप्रल्हादचरिते क्वाचित्तद्भावनो-
युक्तस्तन्मयोऽनुचकारेति अत्राप्युक्तं कृष्णायन्त्यापिबस्तनमि-
त्यादि तस्यैव मान्द्ये आत्मानुसन्धानस्य प्राथिकत्वे अचेतने-
ष्वपि तरुगुल्मादिषु प्रश्नः ॥ २४ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

आरुह्येति । एका गोपी परां भावनालब्धामाह । दुष्टाहे गच्छेति
जातोऽहमिति तल्लीलावेशेन तद्वाक्याभावेऽप्यनुकरणं तात्पर्य-
णैव ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

तत्रेति । गोपा इति भावनालब्धाः प्रत्याह । स्पष्टमन्यत् ॥ २२ ॥
बद्धेति । अन्यथा भावनालब्धया श्रीब्रजेश्वरीमनुकुर्वत्या अन्या
काचिद्गोपी उलूखले भावनालब्धे बद्धा भावनयैव भीता सती
भीतिविडम्बनं भयकार्यं कम्परोदनार्दिकं भेजे इत्यर्थः ॥ तन्वी
विरहात्या सद्य एव कार्यं प्राप्तेत्यर्थः ॥ २३ ॥

उपसंहरति । एवमिति । अत्र प्रथमं तापमात्रं द्वितीयं बाहुप्र-
सारेत्याद्यनुकरणं तृतीयं गानसहितान्वेषणं तत्रैव मध्ये मध्ये
पूतनाद्यनुकरणं चतुर्थं पददर्शनमिति संग्रहः । एवमिति । यथैतत्
अनुचक्रुः एवं याः कृष्णं वृन्दावनलतास्तंरुं पृच्छमानास्ताः

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

परमात्मनः परमरमायाः श्रीराधिकीया आत्मनः परमप्रेष्ठस्य पदानि पदचिन्हानि श्लेषेण पदानि तत्तल्लीलास्थानानीत्यपि उद्देशे उत्कृष्टे देशे प्रागुक्ते इति शेषः व्यचक्षते दृष्टुः ॥ २४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

लीलानुकारान्तरमाह । आरुह्येति । नृपेति मुनीन्द्रेण परीक्षितस्वबोधनम् एका तदात्मकतया कृष्णायमाना अपरां कामपि विरहविषाग्निज्वालेन दंदहमानतया स्वशिरसि कृष्णचरणस्पर्शकामनया नीलस्वरवेष्टनशिरसेमणिधारणादिभिः कृतकालीयानुकरणां शिरस्यारुह्य ललितनृत्यगतिवलितप्रेमपवनचलितनलिनायमानपदाक्रम्याह हे कुप्राहे । गच्छ यतोऽहं ननु नूनं खलानां दण्डधृक् जातः तल्लीलायां यद्यपि नयं भगवदुक्तिर्दृश्यते तथापि तद्वाक्यशेषेण योग्यतया वायमभिनयः चित्रं चैतत्स्नेहचरित्रं गोप्याः स्वशिरःपदाक्रमणेऽपि तदीयकृष्णानुकारदर्शनेन मेघ्यामात्सर्याद्युद्भवः प्रत्युताल्हादवृद्धिरिति ॥ २१ ॥

कचित्तु गोप्यः करालां स्वविस्मयज्वालां खरोमद्रुमवतसंलभं सर्वदिग्व्यापिनीञ्च पश्यन्त्यः प्रेमवैकुण्ठविगतमतिरतया तामेव दावाग्निं मत्वा तद्गीता गोपा इव गोपाल रक्षेति वयुः तत्र तस्मिन् सति एका तु तथैव पश्यन्त्यपि तदात्मकतया कृष्णावेशेनोवाच हे गोपाः ! उल्वणं चक्षुर्भूया द्रुमशक्यं दावाग्निं पश्यत अतस्तदुल्वणत्वादेवाशु चक्षुषि अपिदध्वमअत्रदधस्तथोऽप्येति स्मरणा दभ्यासस्य भूभावेनापिध्वंत्वमिति प्रयोमसम्यवेऽप्यपिदध्वमित्यार्षम् अहमज्ञसा क्षेमं विधास्ये तथाच सर्वा नेत्रमीलने ध्यानलयेन स्मरन् धनस्यामं हृन्मोव्याप्तमालोक्य शमितविह्वलाः कृष्णेन दात्राग्ने रक्षिता वयमिति मत्कोत्मीलने पुनः पूर्ववद्भूतः अत्र कालीयदमनोत्तराशिः गताया मुञ्जादवीमातायाश्च दावाग्निमोचनलीलाया अनुकरणं श्रेयम् ॥ २२ ॥

पूर्वं बाललीलां निरूप्य कैशोरलीलानिरूपणेऽपि न प्रेमविह्वलितानां क्रमानुसन्धाननियम इति द्योतयन्मुनीन्द्रः पुनर्बाललीलानुकारमाह । वदेति । काचित्तु सुदृक् शोभनाक्षी तन्वी सुतनुमती कृष्णानुकारेण सफलशरीरा वा अन्यथा कृष्णस्य स्नेहगुणबन्धनाधीनत्वमनुसन्दधत्या स्रजा कृष्णगुणग्रथितसुमनस्त्वेन स्रूपया स्रजा पुष्पमालयैति करणनिर्देशो वा तत्र उलूखलाभावेन अत एव प्रेमविरहजडीकृतदेहत्वेन तत्र उलूखलाकारोपविष्टायां कास्याश्चिद्रोप्यामेव कृष्णसंश्लेषकामिन्यां बद्धा स्वयं विरहदुःखेन भीता आस्यं हस्ताभ्यामधःकरणेन वा पिधाय भीतस्य यशोदाबद्धभीतकृष्णस्य विडम्बनमनुकारं भेजे भीता भक्तयो दशौ च यस्या इत्येकस्मा पदम् ॥ २३ ॥

श्रीशुको मुनीन्द्रः प्रेमपथाचार्यरूपगोपीनां चरितेनैव तत्पथमुपदिशंस्तेनैव प्रथमं भगवत्पददर्शनमाह । एवमिति । एवं विरहोपतापपूर्वकं मिथः सङ्गत्य तदात्मकतया गुणभानानुकारपरा वृन्दावनलतास्तकं कृष्णं पृच्छमात्रा वनोद्देशे परमात्मनः पदानि व्यचक्षतेत्यन्वयः तत्रैव पृच्छमात्रा व्यचक्षतेत्युक्त्या परमात्मकृष्णान्वेषणे तत्पददर्शनं प्रति पारंप्रस्य प्राधान्यमन्वेष्टामेव प्रित्युक्त्या प्रकारान्तःपातित्वेन तद्वत्त्वं तत्र लतास्तकमित्युक्त्या

यत्र यत्र तदुपदेशसम्भावना तत्र तत्र प्रश्नकथने नैकत्र खगुरावेव प्रश्ननियमो वारितः तत्राङ्गेष्वपि अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिष्ये इव यूथपमइत्यादिना प्रदीप्तीशरा जळराशिमिवैत्यधिकारपठिततदप्राप्त्युपतापः प्रथमं गृहगमनाशात्यागेन वृन्दावने एव तत्प्राप्त्याशयावस्थानं द्वितीयं तत्र गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनमित्यत्र संहता इति सत्सङ्गस्तृतीयः तत्रामुमेव गायन्त्य इति भगवद्गुणगानं चतुर्थं तत्र गाने एवकारिणेतरव्यावृत्ति रक्षैरित्यनेन लज्जाव्यावृत्तिश्च गुणः विचिक्युरित्यनेन गानान्वितान्वेषणं पञ्चमं तत्रान्वेषणे उन्मत्तकवदिति प्रेमपथकुशलत्वेऽपि प्रेमपथोन्मत्तहिका मुष्मिककुशलदृष्ट्योन्मत्ततया तत्तुल्यत्वकथनं तत्रान्वेषणं गुणः वनाद्वनमित्युक्त्यान्वेषणे आश्रमविशेषाग्रहत्यागोऽपि गुणो दाक्षितः तथा लीळा भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिका इत्यत्र भगवल्लीलानुकरणं प्रधानं षष्ठं निर्दिष्टं तत्र तदात्मकत्वम् इष्टकैशोरभृङ्गारलीलानुकरणप्राधान्येऽपि प्रियतमलीलात्वाल्लीलान्तरेणुपेक्षणश्च गुणः एवं साङ्गं प्रश्नं कुर्वत्यो वनोद्देशे व्यचक्षतेत्यनेन वृन्दावनस्यारोधनसिद्धभूमित्वोक्तिः भगवता स्वपदाङ्गानां प्रथमाविष्कारस्तु तत्रानुरागेण मदभानभङ्गतया सानुरागगानेन स्वाविष्कारोऽयं यत्तु कैश्चित् वनोद्देशे परमात्मनः पदानि व्यचक्षतेत्यनेन गोपीनामुत्कर्षकथनं तद्वहुसमीचीनं यत्तु तत्पदादर्शनेन सर्वमुनीनामपक्रावोक्तिः सा त्वनुचितताद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरय इत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात् कस्यचिदपि तद्वक्तव्यपकर्षासम्भवात् शुकादीनामभक्तत्वस्य यत्तुमशक्यत्वाच्च ॥ २४ ॥

श्रीधनपतिसुनिकृतगुदार्थदीपिका ।

एका कृष्णरूपा कालियरूपा कां चिच्छरणेनाक्रस्य तस्याः शिरसि आरुह्याह हे कुप्राहे । इतो गच्छ ननु निश्चयेन खलानामहं दण्डधृक् जात उपरि शिरसि काचिद्वृक्षशाखामवलम्ब्यान्तःकरणे भगवतः आवेशानिरालम्बतथैव वा यथा तदीयपालनशक्तावेतत्तस्य नृपेति सम्बोधनाशयः ॥ २१ ॥

तत्र तासु मध्ये एका कृष्णरूपा गोपकृपा इवाव हे गोपाः ! उल्वणं दावाग्निं पश्यत शत्रुं चक्षुषि पिदध्वं निश्चयेनाज्ञसा क्षेमं विधास्ये अत्र विरहेण दावाग्निदर्शनं भावनया वा अन्यासां तु तस्या वस्तुतः भगवद्भावभावनास्रजप्राथना एवमेवजातं वर्णस्थलेऽपि अत्यन्तमत्तानामेव तदावेशेन भगवद्भावोदयात् ॥ २२ ॥

तत्र तासु मध्ये सुनयनमास्यं वामहस्तेनाल्लास्य भीत्यनुकरणं कृतवती ॥ २३ ॥

एवमनुकरणं कृत्वा पुनरापे तथैव पृच्छमानाः भगवता पदानि वृद्धुरित्याह । एवमिति । तथाच गालीन्यादे भगवल्लीलानुकरणमप्रमादे प्रश्न इत्येवं भ्रमणात्तासां भगवत्प्रसादेन समाहितताप्राप्ता तच्छरणदर्शनं ज्ञातामित्याशयेनाह । व्यचक्षतेति । परमात्मनः परमेश्वरस्य श्रीकृष्णात्मभावतीर्णस्य परमप्रिमस्येति वा कस्मिंश्चिद्वनप्रदेशे भूमौ तल्लग्नानि पदानि दृष्टवत्यः निवृत्तिपक्षे चित्तैकाग्रतासिद्धयर्थं भगवत्कृतलीलानुकरणं वर्णयन्त्यः पुनस्तदन्वेषणप्रकारं बोधयन्त्यः वनोद्देशे अन्तःकरणलक्षणस्य वनस्य सारविकप्रदेशे पदानि विद्याभ्यासलक्षणानि

पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनोर्महात्मनः ॥

लक्ष्यन्ते हि ध्वजाम्भोजवज्राङ्कुशयवादिभिः ॥ २५ ॥

तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः ।

वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समब्रुवन् ॥ २६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

चिलक्षणपदवापकानि तत्तत्कृतिभूतानि व्यचक्षत तदवलोक्य
कृतं निरूपयामासुस्त्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अहे ! सर्प ! ॥ २१ ॥

आशु शीघ्रमपिदध्वं निमीलयत ॥ २२ ॥

सुदृक् शोभने दृशौ यस्मिन् तदास्यम् पिधाय पाणिभ्या-
माच्छाद्य भीतिविडम्बनं भयानुकरणं भजे ॥ २३ ॥

एवं वृन्दावने लताः तरुश्च कृष्णं पृच्छमानाः वनोद्देशे
वनप्रदेशे परमात्मनः पदानि व्यचक्षत अपश्यन् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! एक गोपी दूसरी के मस्तक पै पांव रख दवा
कर बोली अरे दुष्ट काली नाग तू इहांते चलो जा मैं सब
दुष्टों को दंड देवे वारो पैदा भयो हूँ ॥ २१ ॥

तिनमें ने एक गोपी बोली गोपी हो यह बडो भयङ्कर दावा-
नल है देखो तुम सब अपने आंख मुंदो जल्दी तुमारे भयको
मैं छुटाओंगी ॥ २२ ॥

एक गोपी ने दूसरी को मालाते बांध दामोदर लीला
कीनि दूसरी ने सुंदर नेत्रों वाले मुख आंख को ढांक के
भयभीत सी हो कृष्ण की चेष्टा दिखाई ॥ २३ ॥

या प्रकारते सब गोपी वृन्दावन में वृक्ष लगानते पूछत
धूमत मई इतने में वन में काउ उत्तम स्थान पै परमात्मा
श्रीकृष्णचंद्र के चरणों के चिन्हों के दर्शन कीनि ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सुपृक्तानि सम्मिश्राणि ॥ २६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

ततश्चान्योऽन्यमाहुः । पदानि । पदचिह्नानि व्यक्तं निश्चितम्
एतानि नन्दसूनोरेव भवन्ति नान्यस्य हि यतः ध्वजादिभि-
र्विलक्ष्यन्ते तत्रैव हेतुमाहुः । महात्मनः महापुरुषत्वादित्यर्थः
आदिशब्दाश्चक्रशङ्खदयः अत्र विशेषः श्रीविष्णुपुराणे—
विलोक्यैका भुवं प्राह गोपीर्गोपवराङ्गना-

पुलकाञ्चितसर्वाङ्गी विकासिनयनोत्पला ॥

ध्वजवज्राङ्कुशाब्जाङ्कुरेखावन्त्यालि ! पश्यत ।

पदान्येतानि कृष्णस्य लीलालङ्कनगामिन इति ॥

ध्वजादीनां धारणप्रयोजनमुक्तं स्कान्दे—

दक्षिणस्य पदोऽङ्गुष्ठमूले चक्रं विभर्त्यजः ।

तत्र नम्रजनन्यारिषड्गुर्गच्छेदनाय सः ॥

मध्यमाङ्गुलिमूले तु धत्ते कमलमच्युतः ।

ध्यातुचित्तद्विरेफाणां लोभनायातिशोभनम् ॥

पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते सर्वानर्थजयध्वजम् ।

कनिष्ठामूलतो वज्रं भक्तपापादिभेदनम् ॥

पार्श्वमध्योऽङ्गुशं भक्तचित्तेभवशकारिणम् ।

भोगसम्पन्मयं धत्ते यवमङ्गुष्ठपर्वणि ॥

तथा वासपदाङ्गुष्ठमूलतस्तन्मुखं द्रुमम् ।

सर्वविद्याप्रकाशाय दधाति भगवानसौ ॥

पद्मादीन्यपि चिह्नानि तत्र दक्षिणपादवत् इति ।

॥ २५ ॥

तैस्तैर्ध्वजादिलाक्षितैः वीप्सा बाहुल्यस्य कैवलस्य चाविव-
क्षया अबलाः विरहान्वेषणाभ्यां बलहीना अपि तस्य कृष्ण-
पदवीं वर्त्म अग्रतोऽन्विच्छन्त्यः सृगयमाणाः वध्वाः कस्याश्चित्
ब्रजदेव्या यद्वा स्वभावत एव लज्जाशीलत्वात् स्तुषावत् सर्वतः
सङ्कुचितत्वेन किम्वा श्रीब्रजेश्वर्या मनोरथविशेषेण वधूरिति
तन्मुखोद्गत्या गोकुले वधूत्वेन प्रसिद्धायाः श्रीराधाया एव तस्याः
माग्रहणकारणं लिखितमेव वधूपदलक्षणमुक्तं श्रीविष्णुपुराणे—

कापि तेन समं याता कृतपुण्या मदालसा ।

पदानि तस्याश्चैतानि घनान्यल्पतनूनि चेति ॥

सुधु पृक्तानि मिलितानि पदानि असंन्यस्तप्रकोष्ठत्वात् पद्ममात्मा-
रामत्वादिना तासां मानतोऽस्यया ह्या अन्तर्हित इति निरस्तं
तासामेकस्या नयनात् तच्च तत्रैव ताभिः सह स्थितया तया
केनापि सङ्केतेन ततो निःसारितया तदर्थं दूरे प्रादुर्भूतस्याग्रे
क्रियत्पदप्रयाणानन्तरं मिलनादित्युक्तम् आर्ताः स्वपरित्यागेन
तदेकपरिग्रहात् यद्वा विरहेणार्ता अपि सम्यग्विचारादिपूर्वक-
मब्रुवन् अन्योऽन्यमूचुः ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततश्चान्योऽन्यमाहुः । पदानि इति । पदचिह्नानि व्यक्तं स्पष्ट-
मेवैतानि नन्दसूनोः पदानि लक्ष्यन्ते । कैर्ध्वजादिभिः हि
प्रसिद्धौ ध्वजादीनि तत्र प्रसिद्धान्येवेत्यर्थः । ध्वजादियोगे हेतुः
महात्मनः परमपुरुषोत्तमस्येत्यर्थः । आदिशब्दादन्यान्यपि ।
तत्र पादो ब्रह्मनारदसंवादे श्रीकृष्णमाधिकृत्य “जोडशैवतु चिह्नानि

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतैषिणी ।

मया दृष्टानि तत्पदे । दक्षिणे चाष्ट चिह्नानि इतरे सप्त एव च । ध्वजा पद्मं तथा वज्रमकुशो यव एव च । स्वस्तिकं चोर्ध्वरेखा च अष्टकोणं तथैव च । सप्तान्यानि प्रवक्ष्यामि साम्प्रतं वैष्णवोत्तमम् । इन्द्रचापं त्रिकोणञ्च कलशं चाङ्गं चन्द्रकम् । अम्बरं मत्स्यचिह्नञ्च गोष्पदं सप्तमं स्मृतम् षोडशञ्च तथा चिह्नं शृणु देवर्षिसत्तमम् । जम्बूफलसमाकारं दृश्यते यत्र कुत्रचिदिति । क्रमदीपिकायाम् । मत्स्याङ्कुशारिदरकेतुयवाञ्जवद्वैरिति । श्रीगोपालतापिन्याम् । शङ्खध्वजातपत्रैस्तु चिह्नितं चरणद्वयमिति आदिवारोहे मथुरामण्डलमाहात्म्ये । यत्र कृष्णेन सञ्चरिणं क्रीडितं च यथासुखम् । चक्राङ्कितपदा तेन स्थाने ब्रह्ममये ऽगुणे इति । एवं चक्रशङ्खतपत्रैरार्धैरुर्ध्वैरुत्तरैश्चिह्नानि । स्कान्दे तु यच्चक्रादिषट्कमात्रमुक्तं तत्तु श्रीविष्णादावेव । यत उक्तं षोडशचिह्नप्रसङ्ग एव पादौ । अङ्गान्येनानि भो विद्वन् ! दृश्यन्ते तु यदा कदा । कृष्णस्थाने परं ब्रह्म भुवि जाते न संशयः । द्वयं क्वाथ त्रयं वाथ चत्वारि पञ्च चैव च । दृश्यन्ते वैष्णवश्रेष्ठ ! अवतारे कथञ्चेति तेषां स्थाननियमो यथा तत्रैवामध्ये ध्वजातुविशेषा पद्मं त्र्यङ्गुलमानतः । वज्रं वै दक्षिणेपार्श्वे अङ्गकुशो वै तदग्रतः । यवो ऽप्यङ्गुलसूले स्यात् स्वस्तिकं यत्र कुत्रचित् । आदि चरणमारभ्य यावद्वै मध्यमा स्थिता । तावद्वै चोर्ध्वरेखा च कथिता पादासङ्गके । अष्टकोणन्तु भो वत्स मानश्चाष्टाङ्गुलैश्च तत् । निर्दिष्टं दक्षिणे पादे इत्याहुर्मुनयः किल । दक्षिणेतरस्थानानि सम्बदामीह साम्प्रतम् । चतुरङ्गुलमानेन त्वङ्गुलीनां समीपतः । इन्द्रचापं ततो विद्यात् स्त्रिंशं न भवेत् कचित् । त्रिकोणं मध्यनिर्दिष्टं कलशो यत्र कुत्रचित् । अष्टाङ्गुलप्रमाणेन तद्भवेदर्धचन्द्रकम् । विन्दुर्वै मत्स्याचिह्नञ्च आद्यन्ते वै निरूपितम् । गोष्पदं द्विचतुरं श्रेयमाद्याष्टाङ्गुलिमानतः । इत्येतलक्षणं तत्रैव पद्माकारा ध्वजा प्रोक्ता प्रान्ते त्रैकोणिकानद्येत्यादि । व्याख्यायते च त्र्यङ्गुलमानतः । मध्यमाङ्गुल्यप्रात् तावन्मानं परित्यजेत्यर्थः । वक्ष्यमाणयुक्तेः । पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते इति स्कान्दसम्वादाच्च । यत्र कुत्रचिदिति यथाशोभं बहुत्रेत्यर्थः । आदि चरणम् अङ्गुलतर्जनीयोरन्तरालं यावन्मध्यममध्यदेशं तावद्व्याप्य स्थिता तत्तस्याष्टकोणस्य मानमष्टाङ्गुलैर्हयम् । अग्रतोऽष्टाङ्गुलीः परित्यजेत्यर्थः । स्वरूपमाने स्थानासमावेशः संच चरणस्य दैर्घ्यं चतुर्दशाङ्गुलप्रमाणत्वं विस्तरं षडङ्गुलिप्रमाणत्वमिति हयशीर्षमस्यादिप्रसिद्धत्वात् एतदनुसारेण त्र्यङ्गुलमानत इत्यपि व्याख्यातं व्याख्यास्यते चान्यत्र इन्द्रचापत्वं निर्गुणत्वात्तादृशवर्णमयत्वाच्च चतुरङ्गुलमानेनेति तावन्मानपरित्यागत उक्तं मध्यमाङ्गुल्यधः स्थितत्वात् तथा दैर्घ्यतोऽपि शोभोपयोगात् मध्यनिर्दिष्टं चरणमध्ये स्थितम् अष्टाङ्गुलप्रमाणेन त्रिकोणस्याध इत्यर्थः । तत्कोटिद्वयस्य किञ्चित्त्रिकोणप्राप्तित्वात् विन्दुरस्वरूपवर्थायः अयं च यावद्वाभ्यन्तरमण्डलमालोक्यः दिरेखासु समान्वितमिति तत्रैव तलक्षणोक्तेः सर्वचिह्नानामुपरि विन्दुः मत्स्यः सर्वचिह्नानामधः द्विचतुरं द्विशफम् आद्यादिचोर्ध्वैरङ्गुलमानत इति इन्द्रचापादध इत्यर्थः पद्माकारावर्तमुल्या प्रान्ते त्रैकोणिकं पद्माकारावर्तयः यस्यां सा सप्तमया अङ्गुल एतच्च त्रैकोणिकं दक्षिणत एव श्रेयं कामत ऊर्ध्वरेखापि ।

हतेः षोडशं चिह्नं षोडशैव एव श्रेयम् अनियमेनोक्तत्वात् जम्बूफलसमतया निर्देशेन तद्वर्णतदाकारमयमेव तच्चिह्नं नतु रेखाकारचक्रशङ्खौ तु-

दक्षिणस्य पदोऽङ्गुलसूले चक्रं किमर्त्यजः ।

तथा वामपदाङ्गुलसूले तस्तन्मुखं दरमिति ॥

स्कान्दानुसारेणैव श्रेयो छत्रं तु प्राधान्याद्दक्षिणचरण एव तत्रापि चिह्नान्तरशून्यप्रदेशत्वाच्चक्राध एव श्रेयं तासां तद्दर्शनप्रकारश्चायं श्रीविष्णुपुराणे-

विलोक्येका भुवं प्रोह गोपीगोपवराङ्गना ॥

पुलकाश्चित्सर्वाङ्गी विक्रासितयनोत्पला ॥

ध्वजवज्राङ्कुशान्जाङ्करेखावन्त्यालि पश्यत ।

पदान्येतानि कृष्णस्य लीलालङ्कृतमगमिनः ॥

इति ॥ २५ ॥

तैस्तैर्ध्वजादिशोभितैः वीप्सा मध्ये मध्ये दुर्वाभ्यादि भूमौ विच्छिन्नत्वात् स्थानबाहुल्यस्य विवक्षया । अग्रत इति तावत् पर्यन्तं कृष्णेनैवाङ्गे निधाय तस्यानयनात् । अवला विरहा न्वेषणाभ्यां वलहीना अपि तस्य कृष्णस्य पदवीं वर्त्म अन्विच्छन्त्यः मृगयमाणाः । वध्वाः श्रीराधायास्तस्या एव परमसौ भाग्यवतीत्वेन स्थापयिष्यमाणत्वात् ॥ २६ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा दृष्टभागपददानां तासां मुक्तिमाह ॥ पदानीति । इमानि महात्मनो नन्दसूनोः पदानि व्यक्तं नूनं कुतः हि यस्मात् ध्वजादिभिः रेखात्मकैर्लक्ष्यन्ते इति ॥ २५ ॥

ततस्तैस्तैर्ध्वजादिचिह्नितैः पदैस्तस्य कृष्णस्य पदवीं पुनः पुनोऽन्विच्छन्त्यः अन्वेषयन्त्यः अवला गोप्यस्तदा कस्याश्चिद्भवाश्च पदैः सुपृक्तानि अन्तरान्तरा युक्तानि भगवतः पदानि विलोक्यतां दुःखिता ऊचुः ॥ २६ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदस्नावली ॥

परमात्मचरणकृतित्वं कथमवगम्यत इति तल्लक्षणमुच्यते पदानीति । लता कल्पलता आदिशब्देन चक्रादिकं गृह्यते यवादीत्यपि पाठः ॥ २५ ॥

अन्विच्छन्त्यः अन्वेषणं कुर्वन्त्यः वध्वाः कस्याश्चिद्गोपयिताः पदैश्चरणैर्निक्षिप्तैः सुपृक्तानि अन्तराले मिश्रितानि र्शयतां समधुवन् संलापमकुर्वन् ॥ २६ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ॥

एता अपि पूर्ववत् कश्चिद्भवाः तथैव तासां वचनाति पदानि प्रत्यक्षयोग्यानि सर्वैरेव दृश्यन्त इति तेषां आध्यात्म्यज्ञानं साध्यम् अतः प्रथममाहुः । पदानि व्यक्तमेतानीति । एतानि पदानि नन्दसूनोरैव व्यक्तं सत्यं नात्र सन्देहः चिह्नैः पदानां विशेषः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अज्ञानं चिन्हान्येव कथं भवन्तीत्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाहुः महात्मन इति । महतामप्यात्मा महान्वा ब्रह्मरूपः तस्य तत्तत्कार्यार्थं पदे चिन्हानि भवन्ति प्रकृतेऽपि तेषामुपयो । इति तदभिर्व्यक्तिः क्रियते तानि चिन्हान्याहुः । लक्ष्यन्ते इति । अनुमीयन्ते पदानि असाधारणधर्मैः लोकेऽप्येतादृशाऽर्थः प्रसिद्ध इति सम्प्रतिः ध्वजस्य स्थापनं भक्तानां निर्मयावासार्यम् अम्भोजस्थापनं सुखसेव्यत्वाय चक्रस्थापनं रक्षायै मनोनिग्रहार्थमकुशस्थापनं कीर्तिसिद्ध्यर्थं यवः वज्रादयोऽप्यादिशब्देनोच्यन्ते पापपर्वतादिनिशङ्करणायाः ॥ २५ ॥

एवमसाधारणधर्मैः पदानि निश्चित्य तन्मार्गेण गता इत्याह । तैस्तेरिति । ज्ञानं क्रियापर्यवसायीति क्रिया निरूप्यते तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽवलाः जाताः पदान्यन्विष्य तत्पदवीं गता इत्यर्थः । मध्ये तासां प्रनिबन्धमाह । वच्चा इति । यदि तासां मत्सरदोषो न स्यात् गच्छेयुरेवान्तिकं दोषवशाच्च परं कुण्डिता भवन्ति तदाह । वच्चाः कस्याधिदोषिकायाः पदैः सुपृक्कानि पृक्क्याकारेण गतानि भगवत्पदानि दृष्ट्वा तानि विलोक्य च आर्त्ता जाताः तदा अन्योऽन्यमेवावुवन् ज्ञानक्रिययोरुपसर्जनत्वं कृत्वा वाचि प्रतिष्ठिताः जाताः अन्यथा शीघ्रगमेन भगवान्प्राप्तः स्यात् ॥ २६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्दशिनी ।

तदेवं त्रिविधमुन्मादं निर्वर्ण्य तदन्तरेवाकस्मात्कृष्णस्य पदचिन्हान्यालस्य सानन्दचित्तकमाहुः । पदानीति । ध्वजादीनां धारणस्थानं प्रयोजनं चोक्तं स्कान्दे—

दक्षिणस्य पदाङ्गुष्ठमूले चक्रं विभर्त्यजः ।
तत्र भक्तजनस्यासिद्धिर्गच्छेदनाय सः ॥
मध्यमाङ्गुलिमूले च धत्ते कमलमच्युतः ।
ध्यातुचित्तद्विरेफणां लोभनायातिशोभनम् ॥
पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते सर्वानर्थजयध्वजम् ॥
कनिष्ठामूलतो वज्रं भक्तपापादिभेदनम् ॥
पार्श्वमध्वऽकुशं भक्तचित्तेभवशकारिणम् ॥
भोगसंपन्नमयं धत्ते यवमङ्गुष्ठपर्वणीति ॥
वज्रं वै दक्षिणे पार्श्वे अंकुशो वै तदग्रत इति ॥

तत्रैव स्कान्दे कृष्णमधिकृत्योक्तत्वात् कनिष्ठामूलेऽकुशस्तले वज्रमित्याहुः सांप्रदायिकाः पार्श्ववकुशस्तु नारायणादेर्भ्यः तदेवं तत्र ध्वजकमलवज्राङ्कुशयवा इति षट्चिन्हानि कृष्णस्य दक्षिणे चरणेऽन्यान्यपि चिन्हानि वैष्णवतोषणीदृष्ट्या लिख्यन्ते अङ्गुष्ठतर्जनीसन्धिमारभ्य यावदूर्ध्वचरणमूर्ध्वरेखा ७ चक्रस्य तले क्रमम् ८ अर्धचरणतले चतुर्दिगवर्षितं स्वास्तिकचतुष्टयं ९ स्वास्तिकचतुःसन्धिषु जम्बूफलचतुष्टयं १० स्वास्तिकमध्ये अष्टकोणमित्येवमेकादशचिन्हानि ११ तथा वामपदाङ्गुष्ठमूलतस्तन्मुखं दूरं सर्वविद्याप्रकाशाय दधाति भगवानसाविति १ मध्यमामूलेऽस्वरमन्तर्वाह्यमण्डलद्वयात्मकं २ तदधः कार्मुकं विगतज्यं ६ तदधो गोष्पदं ४ तत्तले त्रिकोणं ५ तदमितः कलशानां चतुष्टयं कचि-

त्रितयं च दृष्टं ६ त्रिकोणतलेऽर्धचन्द्रोऽग्रद्वयसुष्ठु त्रिकोणकोणद्वयं ७ तदधो मत्स्य इत्यष्टौ मिलित्वा ऊर्ध्वचरिति ॥ २५ ॥

सुपृक्कानि मिश्रितानि ॥ २६ ॥

केन चित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

दृष्ट्वा च परस्परमुचुः । पदानीति । व्याख्यातं व्यक्तं निश्चितं नन्दसुनोरिति गुरुनामोक्त्या सख्यं सूचितं महात्मनः सर्वसलक्षणयुक्तस्य परमधीरस्य वा हि यतः ध्वजादिभिर्लक्ष्यन्ते आदिपदादन्यैरपि तान्युक्तानि पादौ “षोडशैव तु चिन्हानि मया दृष्टानि तत्पदे । दक्षिणेचाष्टचिन्हानि इतरे सप्त एवचाध्वजा पद्मं तथा वज्रमङ्कुशौ यव एवचास्वास्तिकं चोर्ध्वरेखा च अष्टकोणं तथैवच । इन्द्रचापं त्रिकोणञ्च कलशं चार्धचन्द्रकम । अम्बरं मत्स्यचिन्हञ्च गोष्पदं सप्तमं स्मृतम् । षोडशान्तु तथा चिन्हं शृणु देवर्षिसत्तम । जम्बूफलसमाकारं दृश्यते यत्र कुत्रचित् इति । “क्रमदीपिकायाञ्च मत्स्याङ्कुशारिदरकेतुयवाब्जवज्रैरिति शङ्कः तापनीधुतौ शङ्खध्वजातपत्रैरिति छत्रं वराहतन्त्रे चक्राङ्कितपदा तेनेति चक्रमिति श्रीण्यधिकानि ततश्चैकोनविंशतिचिन्हानीति सिद्धम् एषां स्वरूपं स्थानानि च वैष्णवतोषिण्यां यथा पादौ “मध्ये ध्वजा तु विद्येया पद्मं ज्यङ्गुलमानतः । वज्रं वै दक्षिणे पार्श्वे अंकुशो वै तदग्रतः । यत्रोऽप्यङ्गुष्ठमूले स्यात्स्वस्तिकं यत्र कुत्रचित् । आदिं चरणमारभ्य यावदे मध्यमा स्थिता । तावती चोर्ध्वरेखा स्यात् कथिता षाशंसंशके अष्टकोणं तु भो वत्स ! मानं चाष्टाङ्गुलैश्च तत् । निर्दिष्टं दक्षिणे पदे इत्याहुर्मुनयः किल । दक्षिणेतरेस्थानानि सस्वदामीह सम्प्रति चतुरङ्गुलमानेन खड्गुलीनां समीपतः । इन्द्रचापं ततो विद्याद्वयं न भवेत्कचित् । त्रिकोणं मध्ये निर्दिष्टं कलशो यत्र कुत्रचित् अष्टाङ्गुलप्रमाणेन तद्भवेदर्धचन्द्रकम विन्दुवै मत्स्यचिन्हञ्च आद्यन्ते वै निरूपितम् । गोष्पदं द्विचुरं द्वेयमाद्याङ्गुलमानतः । एतल्लक्षणं तत्रैव पद्माकारा ध्वजा प्रोक्ता प्राग्ने त्रैकोणकादनु इति व्याख्यायते च त्र्यङ्गुलमानतः मध्यमाङ्गुल्यग्रात्तावन्मानं परित्यज्येत्यर्थः । वक्ष्यमाणयुक्तेः पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते इति स्कान्दसम्वादाच्च यत्र कुत्रचिदिति यथाशोभं बहुत्रेत्यर्थः आदिं चरणमङ्गुष्ठतर्जनीयोरन्तरालं यावन्मध्यमध्यदेशं तावद्व्याप्य स्थिता तत्तस्याष्टकोणस्य मानमष्टाङ्गुलैर्द्वयमग्रतोऽष्टाङ्गुलीः परित्यज्येत्यर्थः । स्वरूपमाने स्थानसमावेशः सच चरणस्य दैर्घ्यं चतुर्दशाङ्गुलपरिमाणत्वं विस्तारे षडङ्गुलपरिमाणत्वमिति हयशीर्षमात्स्यादिप्रसिद्धत्वात् एतदनुसारेण अङ्गुलमानत इत्यपि व्याख्यातं व्याख्यास्यते चान्यत्र इन्द्रचापं निर्गुणत्वात्तादृशवर्णमयत्वाच्च चतुरङ्गुलमानेनेति तावन्मानपरित्यागत इत्युक्तं माध्यमाङ्गुल्यधः स्थितविन्दोरधः स्थितत्वात् तथा दैर्घ्यतोऽपि द्वेयं शोभोपयोगात् मध्यनिर्दिष्टं चरणमध्ये स्थितम् अष्टाङ्गुलप्रमाणेन त्रिकोणस्याध इत्यर्थः । तत्कोटिद्वयस्य किंचित्त्रिकोणग्रासितत्वात् विन्दुरम्बरपर्यायः अयञ्च बाह्याभ्यन्तरमण्डलद्वयात्मकः द्विरेखासुसमन्वितमिति तत्रैव तत्तल्लक्षणोक्तः सर्वचिन्हानामुपरि विन्दुः मत्स्यः सर्वचिन्हानामधः द्विचुरं द्विशफमाद्याद्विन्दोर्द्व्यङ्गुलमानतः । इन्द्रचापादध इत्यर्थः पद्माकारावर्यतुल्या प्राग्ने त्रैकोणिकं पताकास्थानीयं यस्याः सा सप्तस्या अलुक् एवञ्च त्रैकोणिकं दक्षिणत एव क्षेत्रं चाग्रत ऊर्ध्वरेखोपहतेः षोडश चिन्हं पादद्वय एव द्वेयमनियमनोक्त-

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

त्वात्तु जम्बूफलसमनया निर्देशेन तद्वर्णनतदाकारमेव चिह्नं तत् नतु रेखाकारं चक्रशङ्खौ तु दक्षिणपादाङ्गुष्ठमूले चक्रं विभर्त्यजः तथा वामपदाङ्गुष्ठमूले जतस्तन्मुखं दरमिति स्कान्दानुसारेणैव ज्ञेयौ कृत्रन्तु प्राधान्यात् दक्षिणचरण एव ज्ञेयम् तत्रापि चिह्नान्तरशून्यप्रदेश-
त्वाच्चक्राद्य एव ज्ञेयं तासां दर्शनप्रकारश्च श्रीविष्णुपुराणे—

विलोक्यैका भुवं प्राह गोपीगोपवराङ्गना ।
पुलकाञ्चितसर्वाङ्गी विकाशिनयनोत्पला ॥
ध्वजवज्राङ्कुशाङ्गाङ्कुरेखावन्त्यालि पश्यत ।
पदान्येतानि कृष्णस्य लीलालङ्कृतगामिन इति ॥

एवञ्चोक्तविंशतिषु कतिचिदेव यत्र तत्र संगृहीतानि इति तेषामसाधारणं प्रयोजनं प्रकृतोपयोगि यथा ध्वजस्य रूपगुणादिभिस्त्रिंशद्यने-
कसंज्ञायकवृन्दविजेतृत्वं चक्रस्य वैरिविदारणम् अङ्कुशस्य सर्व-
वशीकारित्वम् अम्भोजस्य रमास्पदत्वं यवस्याखिलवृत्तिप्रद-
त्वमिति यथा योगमन्येषामप्युक्तम् ॥ २५ ॥

ततश्च तैस्तैर्वज्रादिशोभितैः वीप्सा मध्ये मध्ये दूर्वादिमय्यां
भूमौ विच्छिन्नत्वात् एता विपक्षाः आर्त्ता इत्युक्तेः अत एवाबलाः
शुद्धप्रेमाख्येन मदीयताभिमानेन बलेन हीनाः यद्वा अबलीयन्ते
इत्यबलाः अधीरत्वादप्रेसरत्वादवाङ्मुखीभूता इत्यर्थः यद्वा अग्रत
इति वध्वा इत्यनेन योज्यम् अग्रतो वर्त्तमानाया वध्वा इत्यर्थः ।
ततश्च तावत्पर्यन्तं श्रीकृष्णचरणपेक्षया द्व्यङ्गुलेनेत्वनं लघुत्वात्-
दुचिताङ्गवत्त्वाच्च वध्वा इति मुनीन्द्रस्यानुसंगोक्तिः तस्या एव पर-
मसौभाग्यवतीत्वेन स्थापयिष्यमाणत्वाच्च वध्वा इत्यर्थः । सुपृ-
क्तानि सानन्दं सौत्कर्णिकं सन्निकृष्टतया गमनात् यद्वा अबलाः
तस्याः पदचिह्नानि विलोक्यैव सौभाग्यबलहीना जाता इत्यर्थः
तानि चोक्तानि सुधर्माध्वबोधे कुमारः—

श्रीकृष्णप्राणनाथायाः राधाया परमश्रियः ।
यवं वामपदाङ्गुष्ठमूले सन्ध्यङ्कुरपिणम् ॥
अनुवृत्तञ्च तन्मूलतले चक्रं सुलाञ्छनम् ।
निम्ने छत्रं ततः पश्चात्सन्ध्यायेदग्रशृङ्गकम् ॥
आरभ्याङ्गुष्ठनर्जन्योरन्तरा यावदर्द्धयत् ।
ऊर्ध्वरेखा नामिकाया मूलदेशे तथाभुजम् ॥
ध्वजमग्रोच्छ्रयं पश्चात्तथा दक्षिणचैलकम् ।
सप्तताकं ततः पश्चात्कल्पवल्लीं किलोर्ध्वगाम् ॥
तस्या दक्षिणपार्श्वे वै पङ्कजं वसुपत्रकम् ।
कनिष्ठामूलतलतो दक्षिणे वक्रमङ्कुशम् ॥
अग्रशृङ्गं समाध्यायेद्राधापदप्रविष्टधीः ।
षाण्णौ तिष्ठेयश्चमर्द्धेन्दुमर्द्धभागग्रखण्डितम् ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे वै बलयं मम चिन्तयेत् ॥
श्रीराधादक्षिणे पादे चिह्नान्यथ विचिन्तयेत् ।
अङ्गुष्ठमूलतलतः शङ्खमङ्गलपरन्ध्रकम् ।
चतुष्टयाङ्गुलीमूलतलतोऽङ्गि क्रमादङ्गुम् ॥
ततः पश्चादग्रं त्वग्रमुखं सर्वाङ्गसंयुतम् ।
वामपार्श्वेऽग्रकोटिं तु शक्तिं दक्षे गङ्गां स्मरेत् ॥

तत्पद्मिमे तु पाणिस्थे प्रायो ह्यग्रमुखं भवम् इति ॥

विशेषजिज्ञासायां भक्तिमञ्जूषा दृश्या ॥ २६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

काश्चिद् दृष्ट्वा अन्याः प्रति दर्शयन्त्यः प्रेमपाथिमात्सर्ग्याद्यभावा-
परस्परपेकारशीलत्वञ्चोपादिशन्त्य आहुः । पदानीति । पदानि नन्द-
सुनोर्महात्मनः पदानि ध्वजाम्भोजादिभिर्युक्तं लक्ष्यन्ते इत्यन्वयः
तत्र यद्यपि महात्मनोऽसंख्यातब्रह्माण्डतदधिष्ठातृब्रह्माद्यधिष्ठानस्य
नन्दसुनुत्वमिति चित्रं यानि च पदानि लक्ष्यन्ते श्रुत्यापि लक्ष-
णावृत्त्या कथाश्चिद्वोध्यन्ते नतु साक्षात्तानि व्यक्तं भान्तीत्यपि
चित्रं तथाप्यतिचित्रं प्रेममाहात्म्यं भगवतस्तद्व्यवस्थं यत्नं महा-
त्मनोऽपि नन्दसुनुत्वं दुर्लक्षतत्पदानाञ्च व्यक्तत्वमिति ध्वनिः ध्वजा-
म्भोजवज्राङ्कुशयवादिभिरित्यत्रादिशब्देन पाश्चादिसंगृहीतानिप्राधान्या-
तथा चोक्तं पात्रे ब्रह्मनारदसम्वादे कृष्णपदमुद्दिश्य ।

षोडशैव तु चिह्नानि मया दृष्टानि तत्पदे ॥

दक्षिणे चाष्टचिह्नानि इतरे सप्त एव च ।

ध्वजा पञ्च तथा वज्रमङ्कुशो यव एव च ॥

स्वास्तिकं चोर्ध्वरेखा च अष्टकोणं तथैव च ।

सप्तान्यानि प्रवक्ष्यामि साम्प्रतं वैष्णवोत्तम ॥ ॥

इन्द्रचापं त्रिकोणञ्च कलशं चार्द्धचन्द्रकम् ।

अम्बरं मत्स्यचिह्नञ्च गोष्पदं सप्तमं स्मृतम् ॥

षोडशञ्च तथा चिह्नं शृणु देवर्षिसत्तम ।

जम्बूफलसमाकारं दृश्यते यत्र कुत्रचित् इति ॥

श्रुतौ च शङ्खध्वजातपत्रैस्तु चिह्नितं चरणद्वयम् आदिवाराहेतु-
ब्रजमाहात्म्ये यत्र कृष्णेन सञ्जीर्णं क्रीडितञ्च यथासुखं चक्रा-
ङ्कितपदा तेन स्थाने ब्रह्ममये शुभ इति शङ्खचक्रातपत्रैस्त्रिंशतिः
भवन्ति तत्र ध्वजो भक्तानामभयायाः अम्भोजं मनोऽलिमोहनाय वज्रः
पापागध्वंसायाङ्कुशो मनोमत्तगजवशीकाराय यवो जगज्जीवन-
त्वसूचनाय स्वास्तिकं शरणापन्नस्वस्तये ऊर्ध्वरेखानूपगतानामूर्ध्व-
प्राप्तिसूचिका अष्टकोणञ्च स्वजनानामष्टदिक्षु सर्वतः स्वप्राप्तेरष्ट-
सिद्धिनाञ्च तदनुसृतत्वस्य सूचनाय चापशङ्खचक्राणि भक्तैरक्षार्थं
त्रिकोणन्तु त्रिगुणत्रिभुवनाद्याश्रयत्वदेवतिर्यङ्मनस्त्रिविधसर्वाराध्यत्व-
मुक्तमुभयविषयिन्निविधसर्वैष्टवमनोवाकर्मत्रिविधसेव्यत्वादिसूचकम्
अमृतकलशस्तूपगतामृतत्वप्राप्तिमाङ्गल्यादिव्यञ्जकश्चन्द्रस्तु शिवाशि-
वादिशिरोभूषणस्य पादानुगतत्वसखिजनाल्हादकत्वादिवाचकः
अम्बरन्तु व्यापकत्वेऽप्यसङ्गत्वद्योतकं मत्स्यस्तु कामध्वजत्वेन
स्वानुमतकामिनीनां कामपूरकत्वज्ञापकः गोष्पदं चरणापन्नानां
संसारसिन्धोः गोष्पदत्वापादकं जम्बूद्वीपवासिनां चरणसेवनं
प्राधान्यप्रख्यापकम् आतपत्रं तापत्रयापहमिति बोध्यम् ॥ २५ ॥

भगवत्पदपदव्यैव तत्प्राप्तिमुपदिशन्तीनां तत्पदव्या तदव्यवस्थायाह ।
तैस्तैरिति । तादृगसाधारणलक्षणांस्त्वितैर्ध्वयतयाः स्वबुद्धिस्थैर्भ-
गवत्ता कृपया बहिः प्रकटितैः पदैः पश्यते कृष्ण एभिस्त्रिंशति तथा-
भूतैस्तत्पदवीं कृष्णप्राप्तिमार्गमन्विच्छन्त्योऽनुकूलभावेनेच्छन्त्यः

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

अवलासियो यद्वा विरहदुःखकार्त्तयेण बलहीनाः यद्वा
रूपगुणयौवनादिवलजातमानेन प्राप्तभगवद्वियोगखेदविकलतया
अवलास्यक्तमानादिवला यतोऽतएव तत्पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्यः
अनेन तपोयोगादिस्वसाधनबलमनेवक्ष्य तत्पदाश्रयणेनैवतत्पदवी-
लाभो भवतीति ध्वनितम् एवमन्विच्छन्त्योऽग्रतोवध्वा नित्यवृन्दावन-
लीलायां गोलोकादौ च नित्यवधूत्वेन प्रासेद्धाया लोकोद्धाराय
परमत्त्वात्मना प्रकटितपृथक्त्वाया वस्तुतस्तु नित्याचिदानन्दघन-
कृष्णचन्द्रालहादिन्याः प्रभायाः पदैस्तत्प्रापकैः सुष्ठु यथा स्यात्तथा
पृक्तानि मिलितानि विलोक्य समाधौ सिद्धतत्पददर्शनां मायो-
पहितपददर्शने विक्षेपातिवद्वृष्टपददर्शने सापत्न्यभावेन जातमानस
ज्येतया आतो दुःखिताः समब्रुवन्ति कौचत् स्वमतेतु न क्रोधो-
नच मात्सर्यमित्यादिना भगवत्पदवीमनुगतानां मात्सर्याद्यनुपपत्तेः
निवारणतयाभिव्यक्तत्वेन भेदवृत्तिप्रतिफलितत्वेन च द्विगुणीभूतस्व-
रूपानन्दवत्परमैकैरूपप्रियापदसुपृक्तनन्दकृष्णपदानि विलोक्य
मात्सर्यादिपापद्वाराहित्येनासमन्तात् ऋतं सत्यमेव यासां
वहिरन्तर्निष्कपटस्नेहवत्यः समब्रुवन्तित्येवार्थः ॥ २६ ॥

श्रीधेनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

तानि दृष्ट्वा परस्परमाहुः । एतानि स्पष्टं नन्दसूनोर्महा-
त्मनः सन्ति परमात्मनो नन्दसन्नुत्वेनावतीर्णत्वात्तत्पदानां
सर्वविलक्षणत्वादिति भावः यद्वा नारायणसमो गुणैरित्युक्तत्वा-
न्महात्मनः सर्वोत्कृष्टस्य हि यतः ध्वजादिभिर्लक्ष्यन्ते ध्वजादीनां
धारणस्थानाद्युक्तं स्कान्दे—

दक्षिणस्य पदाङ्गुष्ठमूले चक्रं विभर्त्यजः ।
तत्र भक्तजनस्यास्ति षड्भिर्चक्रेदनाय सः—
मध्यमाङ्गुलिमूले च धत्ते कमलमच्युतः ।
ध्यानचित्तद्विरेफाणां लोभनायातिशोभनम् ॥
पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते सर्वानर्थजयध्वजम् ।
कनिष्ठामूलतो वज्रं भक्तपापाद्भिभेदनम् ॥
पार्श्वमध्यङ्कुशं भक्तचित्तेभवशकारिणम् ।
भोगसम्पन्मयं धत्ते यवमङ्गुष्ठपर्वणि ॥
आदिपदात्स्वस्तिकादिसंग्रहः ।
तथाच श्रीकृष्णमेवाधिकृत्य पादौ ॥
षोडशैव तु चिन्हानि त्रया दृष्टानि तत्पदे ।
दक्षिणेचाष्टचिन्हानि इतरे सप्त एव च ॥
ध्वजः पद्मं तथा वज्रमङ्कुशौ यव एव च ।
स्वस्तिकं चोर्ध्वरेखा च अष्टकोणं तथाष्टमम् ॥
इन्द्रचापं त्रिकोणञ्च कलशश्चाद्विचन्द्रकम् ।
अपरे मत्स्यचिन्हं च गोष्पदं सप्तमं स्मृतम् ॥
षोडशञ्च तथाचिन्हं शृणु देवर्षि सत्तम ॥
जंबूफलसमाकारं दृश्यते यत्र कुत्रचिदिति ॥
शङ्खध्वजातपत्रैश्च चिन्हितं चरणद्वयमिति ।

तापिन्युक्तञ्च चक्राङ्कितपदा तेनेति वाराहाच चक्रशङ्खातपत्रैः
सहैकोनविंशतिः तत्र सर्वेणि चिन्हानि श्रीकृष्णपादयोरेव
वदुक्तं पादौ—

अङ्गान्येतानि भो विद्वन् । पश्यन्ते तु यदा तदा ।

कृष्णाख्यन्तु परं ब्रह्म सुविज्ञातं न संशयः ॥

द्वयं वाथ त्रयं वाथ चत्वारः पञ्च चैव च ।

दृश्यन्ते वै द्विजश्रेष्ठा ! अवतारे कथञ्चनैति ॥

निवृत्तिपक्षे नन्दसूनोः आनन्दरूपसूर्यस्य परमात्मन एतानि
चिदाभासलक्षणानि पदानि व्यक्तं किञ्च भगवच्चरणारविन्दस्थध्व-
जादिभिः ध्यातैरर्थचरणासक्तिसर्वानर्थविजयपापवासनाध्वंसमद-
निवृत्तिवैराग्यादिजनकैर्युक्तानि लक्ष्यन्ते तथाच सत्त्वगुण उद्विक्ते
भगवच्चरणारविन्दध्यानासक्ते ऽन्तःकरणे कामक्रोधादिनिवृत्त्या
पुनः पुनर्भगवद्भयानात्मप्रत्ययनिष्ठचिदाभासैर्भगवत्स्वरूपपर्यन्तं गम्य-
मानैस्तत्स्वरूपप्राप्तेरिति भावः ॥ २५ ॥

भगवतः पदानीति निश्चित्य तैस्तैस्तथाभूतैरेव भुवि
संलग्नैः पदैस्तस्य पदवीं मार्गमन्वेषणं कुर्वन्त्यः स्वभावत
एवाऽबलाः विरहान्वेषणाभ्यां विशेषतो बलहीनाः कृताः वध्वाः
श्रीमत्या राधायाः पदैः भुवि संलग्नैः संपृक्तानि मिश्रितानि
विलोक्य तन्मध्ये तततयेर्ष्यावत्यो मानिन्युः काश्चिदार्ताः पीडिताः
सत्यः समब्रुवन् प्रथमप्रतिविह्वलत्वात्तत्पदोपरि तासां दृष्टिर्न
पतिता भगवत्पददर्शनेनेषत्समाहितानां किञ्चिद्दूरं गतानां
तदुपरि दृष्टिः पतितेति ज्ञेयं निवृत्तिपक्षे तैस्तैर्यथोक्तैरेका-
ग्रतां प्राप्तेः साभासप्रत्ययैरग्रे भगवत्स्वरूपान्वेषणमप्रतिपाद-
यन्त्यो ऽबलाः प्रत्यक्षादिभिः उक्तानुवादपरत्वान्निर्बलाः द्वा सुप-
र्णेत्याद्यभेदानुवादिन्यः श्रुतयः मुख्यवधूस्थानीयायास्तत्त्वमसि श्रुतेः
स्त्रीभिः पदैः सुपृक्तानि तदर्थविचारपरत्वेन तत्संमिश्राणि
विलोक्यार्त्ताः सत्यः समब्रुवन् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्यक्तं निश्चितम् ॥ २५ ॥

सुपृक्तानि सुष्ठु मिश्राणि ॥ २६ ॥

भाषा टीका

उन चरणों को देख बोलीं यह तो वाही महात्मा
नन्दनन्दन के चरण चिन्ह हैं जिन में कि ध्वजकमल वज्र
अङ्कुश यव आदि के चिन्ह दीखें हैं ॥ २५ ॥

उन चरण न के देखते देखते कृष्ण के पादोको दूँढती
गोपी जब आगे गई तब काउ प्यारी वह के पाद चिन्हन
को मध्य में मिले देख बड़ी दुखित हो बोलवे लगी ॥ २६ ॥

कस्याः पदानि चैतानि याताया नन्दसूनुना ।

अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा ॥ २७ ॥

अनयाराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः ॥

यत्रो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तेनांसे न्यस्तः प्रकोष्ठो यस्याः करेणोर्हस्तिन्याः ॥ २७ ॥

रह एकान्तस्थानम् ॥ २८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

किं तदाह । कस्याः इत्यादिना ध्रुवमित्यन्तेन । नन्दसूनुना सह याताया पदानि कस्याः पदानि परिचीयन्तामित्येषः श्रीम-
गवाता स्वांसिन तत्प्रकोष्ठस्य न्यसनं च रसविशेषेण किंवा रात्रौ
स्वच्छन्त्यास्तस्याः सुखगमनार्थं बलादूरे नयनार्थं वा अनेन
तस्यामधिकप्रीतिः सूचिता तामेव दृष्टान्तेनाहुः । करेणोरिति ।
तयोरपि काममदेन प्रीत्या तथैव गमनात् ॥ २७ ॥

पञ्चाशः श्रीराधादेव्यास्तानि पदानि परिचित्याश्वस्ता-
स्तन्नामनिरुक्तिद्वारा तस्याः भाग्यं सहर्षमाहुः । अनयेति ।
नूनं वितर्के निश्चये वा हरिः सर्वदुःखहर्ता भगवान् श्रीनारायण
ईश्वरः भक्तेष्टप्रदानसमर्थः स्वतन्त्रोऽपि वा अनयैवाराधितः आराध्य
वशीकृतः नत्वस्माभिः अन्यथा अस्माकमेतद्विरहात्प्राप्तसम्भवः
राधयति आराधयतीति श्रीराधेति नामकारणं च दर्शितं
यत् यस्माद्गोविन्दः गोकुलेन्द्रत्वेन तस्या अस्माकञ्च
तुल्योऽप्यसौ नोऽस्मान् विशेषेण हित्वा दूरतो निशि वनान्त-
स्त्यक्त्वा तत्रापि रहः अस्मदगम्ये एकान्तस्थाने यामनयत्
यद्वा गोविन्द एवासावनया राधितः तस्याः परमभाग्यबोध-
नार्थं गोविन्दमेव विशिष्यन्ति भगवान् निजाशेषैश्वर्यप्रकटन-
परः अतो हरिः सर्वास्तिहर्ता किंवा रूपगुणादिना सर्वमनो-
हरः ईश्वरः ब्रजजनप्राणनाथः अतस्तदनुभवस्तथैव कृत इति
भावः । अन्यत्समानं यच्छब्दद्वयं हेतोस्तस्यैव दाढ्यार्थं किंवा
यत् प्रीतः तस्माद्यामनयदिति वाक्यद्वयकल्पनया योज्यम् एवमग्रेऽ-
प्युक्तं यद्वा यन् रहोगच्छन् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र सर्वा एवाहुः । कस्या इति । अत्र स्त्रीत्वज्ञानं तत्पा-
दानां लघुत्वात् निष्कृत्वतदुचिताङ्गबाक्षितत्वादिना च इति द्वेयं
नन्दसूनुना इति पूर्ववत् पदानि कस्याः पदानि परिचीरयन्ता-
मिति शेषः । श्रीभगवता स्वांसे तत्प्रकोष्ठन्यसनं च यद्यपि
रसविशेषेणैव तथापि रात्रौ स्वच्छन्त्यास्तस्याः सुखगमनार्थं
बलादूरे नयनार्थञ्च भवति । अनेन तस्यामधिकप्रीतिः सूचिता ।
तामेव दृष्टान्तेनाहुः । करेणोरिति । तयोरपि काममदेन प्रीत्या
तथैव गमनात् ॥ २७ ॥

तत्र सुखीनामन्तरङ्गत्वेन गाम्भीर्यात् प्रतिपक्षणामापाततो

दुःखव्याप्तत्वात् तदस्थानाञ्च तदनभिनिवेशात् प्रथमं तस्याः
सुहृद एवाहुः । अनयेति । नूनं वितर्के निश्चये वा । हरिः सर्व-
दुःखहर्ता भगवान् श्रीनारायणः । ईश्वरः भक्तेष्टप्रदानसमर्थः
स्वतन्त्रोऽपि वा । अनयैव आराधितः आराध्य वशीकृतः नत्व-
स्माभिः । राधयति आराधयतीति राधेति नामकारणञ्च दर्शितं ।
तत्र हेतुर्गोविन्दः नोऽस्मान् विशेषेण हित्वा दूरतो निशि
वनान्तस्त्यक्त्वा । तत्रापि रहः अस्मदगम्ये एकान्तस्थाने यामन-
यत् यद्वा सर्वा अप्यस्मान् विहाय यन् गच्छन्नापि यामेव रहो-
ऽनयदित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह । कस्या इत्यादिभिः साद्वैरष्टभिः । करिणा सहकरिण्या
इव नन्दसूनुना सह गच्छन्त्याः कस्याभिर्द्वयाः पदानि हे
गोप्यः । पश्यत कथं भूतायाः अंसे स्कन्धे न्यस्तः प्रकोष्ठो यस्या-
स्तस्याः अन्यथैवंविधः पदानां सम्पर्को न स्यादिति भावः ॥ २७ ॥

अनया कृष्णेन सह यातया भगवान् हरिरीश्वरो नून-
माराधितः पूर्वजन्मनीति शेषः । कुतः यद्यस्मान्नोऽस्मान् सर्वा
विहाय गोविन्दः प्रीतियुक्तो रह एकान्तं यामनयत् नह्यनाराधि-
तेश्वराणां रहसि गोविन्दसङ्गः सुलभ इति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रकोष्ठः करतलमूलभागः करिणा सहितायाः करिण्याः
पदानि यथा स्वांसन्यस्तहस्तायाः करिण्याः पदैः सम्पूकानि
करिणा कृतानि पदानि वा ॥ २७—२८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

कस्याः पदानीत्यादि ॥ २७—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

यत् यस्मात् प्रीतस्तस्यामिति शेषः ॥ २८ ॥

श्रीमद्रत्नभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तासामसूयावाक्यान्त्याह । कस्याः पदानीति । पुरुषोऽत्र न
संभाव्यते नापि ग्रामान्तरस्थितः अतोऽस्मन्मध्य एव कस्याभिर्द्वय-
प्यन्ति अयं प्रश्न इतरपरिच्छेदेन विशेषणार्थः नन्वत्र पदे-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ॥

लक्षणानि सन्ति चकाराद्भवतः तस्याश्च चेष्टाज्ञापकानि चिन्धान्यप्युच्यन्ते सा हि नन्दसुनुना सहैव याता अन्यथा भगवान्न गच्छेत् तयैव प्रायेण नीतः स्वापेक्षया तस्याः महद्भाग्यमाहुः असे न्यस्तः प्रकोष्ठभागो यस्याः प्रकोष्ठभागो भगवदीयः करतला-द्वर्वाचीनभागः तावता करेण क्वचित्सम्बन्धः सूचितः तावदेव नैकट्यं पदयोरिति किञ्च मध्ये तयोरसाविर्भावोऽपि जायत इति दृष्टान्तेनाहुः । करेणोः करिणा यथेति करेणोर्हस्ते करिणा यथा हस्तः प्रसार्यत इति करेणुः स्त्री तस्या असे यथा करी हस्तं प्रसारयति तथा पदानि मिलन्ति सम्मुखश्च भवति उद्घृष्टकण्ठो भवति स्पर्शसुखमेव प्रधानमिति गजो दृष्टान्तीकृतः एवं त्रिविधा गोपिका उक्ताः ॥ २७ ॥

गुणातीताया वाक्यद्वयमाह दोषाभावप्रतिपादकं गुणप्रतिपादकञ्च तामसतामसा भगवदाविष्टा न भवतीति । अनयाराधित इति द्वाभ्याम् । तत्र प्रथमं तथा सह विशेषरमणे तस्या भाग्यं हेतुत्वेनाहुः । अनया हरिर्नूनमाराधितः यद्यप्यस्माभिरप्याराधितः तथापि नूनं नाराधितः भगवदनाराधकैरपि फलत्वात् भगवतः संबन्धसम्भवात् आराधितेतु फलं स्ववेश भवति तत्रापि तारुतम्यं ननु तुल्यकर्मणां मध्ये कथमवान्तरभेदः तत्राहुः भगवानिति सामग्रीभेदात् कर्माणि सर्वत्र विलक्षणानि भवन्ति तदवान्तरवैलक्षण्यं स एव जानाति अतस्तथा फलनिरूपको जातः ननु तथापि वयन्तथा न ज्ञापनीयाः दुःखसाधकत्वादिति चेत्तत्राहुः । हरिरिति । सहि सर्वदुःखहर्त्ता वैलक्षण्यज्ञापनार्थं तथा बोधितवान् ननु भक्तिस्तुल्येति कथं भक्तानुसारेण तुल्यं फलं न कृतवान् तुल्यफलत्वेन कर्म कुतः स्वीकृतवान् तत्राहुः । ईश्वर इति । कदाचि-द्धक्तिमुखीकरोति कदाचित्कर्म कदाचित्त्वच्छां नहीश्वरो नियन्तु शक्यः अस्मान् भक्तिमार्गं योजयति न कर्ममार्गं इति अत एव नः अस्मान्विहाय गोविन्दः साधारणेन्द्रोऽपि रह एकान्ते प्रीतः सन् तामेवानयत् कामरसः स्त्रीसमूहापेक्ष-याप्येकस्यामेव मुख्यतयोरप्युच्यते तथा करेण प्रीतिहेतुः प्रीतौ भक्तिः कर्म वा ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

असंन्यस्तेति यस्याः स्कन्धे नन्दसुनुना वामप्रकोष्ठो न्यस्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

पदचिन्हैरेव तां श्रीवृषभानुनन्दिनीं परिचित्यान्तराश्वस्ता बहुविधगोपीजनसंघे तत्र बहिरपरिचयमिवाभिनयन्त्यस्तस्याः सुहृदस्तन्नामनिशकिद्वारा तस्याः सौभाग्यं सहर्षमाहुः । अनयैव नूनमिति निश्चये हरिर्भक्तजनदुःखहर्त्ता भगवान्नारायण ईश्वरो भक्ताभीष्टदानसमर्थ आराधितः नत्वस्माभिः यतो नो विहाये त्यादि ततश्च राधयतीति राधेति नामव्यक्तीबभूवेति मुनिः प्रयत्नेन तदीयनामाप्यधात् परं किन्तु तदास्यचन्द्रात् स्वयं निरेति स्म कृपा नु तस्याः सौभाग्यं भेदयो इव वादनार्थं यद्वा हे अनयाः अतिमहीयस्या तथा सह वृथैव साम्याहङ्कारादनीति मत्यः नूनं हरिरयं राधितः राधामितः प्राप्तः शकन्वादित्वा-त्पररूपं भगवान् सुन्दरः कामातुरः स्वकीर्तिप्रख्यापको वा भगं

श्रीकाममाहात्म्यवैरयत्तार्ककीर्तिवित्तरः ईश्वरः युष्मान् वञ्च-यितुं समर्थः यत् यस्मान्नो सुन्दरीविहाय गोविन्दः गास्तस्या इन्द्रियाणि रमणार्थं विन्देति विन्दयतीति वा सः तस्याश्चपदचिन्हा-न्युज्ज्वलनीलमणितट्टीकादृष्ट्या लिख्यन्ते वामचरणे अङ्गुष्ठमूले यवः १ तत्तले चक्रं २ तत्तले छत्रं ६ तत्तले वलयं ४ अङ्गुष्ठ-तर्जनीसन्धिमारभ्य यावदूर्ध्वचरणमूर्ध्वरेखा ५ मध्यमातले कमलं ६ तत्तले ध्वजः सपताकः ७ तत्तले वल्ली ८ पुष्पं च ९ कनिष्ठातले ऽकुशः १० पाष्णावर्धचन्द्रः इत्येका-दश ११ दक्षिणचरणे अङ्गुष्ठमूले शङ्खः १ तत्तले गदा २ कनि-ष्ठातले वेदी ३ तत्तले कुण्डलं ४ तत्तले शक्तिः ५ तर्जनी-यङ्गुलितले पर्वतः ६ पर्वततले रथः ७ पाष्णौ मत्स्य इत्यष्टौ ८ मिलित्वा एकोनविंशतिः ॥ २८ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

किमवुवन्नित्यपेक्षायामाह । कस्या इति । सामर्थ्येति चकारः समुच्चयार्थः नन्दसुनुनेति बालत्वसूचकेन पदेन प्रेमानभिज्ञत्वं द्योतितं तत एव नन्देति सावज्ञोक्तिरपि । याताया इति । कर्त्तरि कः ततश्च स्वयमेव याताया ननु तेन नीताया इत्यर्थः । एवं चासूया व्यञ्जिता तथा असेन्यस्तः न्यासीकृतः ननु दत्तः प्रकोष्ठो विस्तृत-करो ननु बाहुरित्यर्थः । ततश्चौदासीन्यमेव विशदीकृतं वस्तुतस्तु असे त्यस्तोऽर्पितः प्रकोष्ठोऽर्थात्तेन यस्यास्तस्याः इदं यद्यपि रस-विशेषणैवं तथापि मदनालसत्वेन स्खलितगतेस्तस्या अवलम्ब-नदानेन सुखगमनाय दूरनयनाय चेति गजगामित्वं दृष्टान्तयन्ति करेणोरित्यादिना ॥ २७ ॥

इत्थन्तासां सासूयोकिमसहमानास्तदेकप्राणाः प्राणसंख्यस्तासां क्षोभाय किञ्चित्प्रकाश्याहुः । अनयेति । अहो कस्या इति किन्तत्परि-क्षानेन या कापि परमसौभाग्यवती सर्वाभिरप्यस्माभिः परि-चरणीयेत्याशयेन गोप्यः किमाचरीदित्यादिवत्तद्भाग्यमभिनन्दन्ति अनयेति सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायादनयैवेत्यर्थः । नत्वस्म-दादिभिरिति निर्वेदः राधितः पूजितः नूनं वितर्कं निश्चये वा कोऽसौ हरिः सर्वदुःखहर्त्ता भगवान् श्रीनारायणः ईश्वरः भक्तेष्टप्रदानसमर्थः तत्र हेतुः यदित्यादि गोविन्दो गोकुलयुवराजः नः अस्मान् प्रेमातुरास्तदेकपरा अपि विशेषेण बुद्धिपूर्वकं हित्वा यामनिच्छतीमपि स्वयमेव रहः अस्माभिरप्यलक्ष्यं देशे ऽनयत् तत्कुतः यतः प्रीतः प्रेमपरवानित्यर्थः । यद्वा यो हरिरी-श्वरो भगवानित्यादिनामभिः श्रीभागवतादिषु प्रासिद्धः सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति स उ एष वामनीत्यादिना श्रुतिशि-रोभिरपि गीतः नारायणसमो गुणैरित्याद्यभियुक्तोत्वास्माभि-रपि निर्णीतः स चानया सह यातया राधितः वशीकृतः सन् गोविन्दः श्रीवृन्दावनेश्वरीत्वादस्यास्तस्य च वृन्दावनेश्वरत्वादिति भावः । वृन्दावनेतु गोविन्दमिति वराहतन्त्रोक्तः इयमेव देवावागि-त्युच्यते यल्लीलायामपि प्रयुक्ता सिद्धान्तमेव प्रकाशयति अथवा अनया सह आराधितो गोविन्दः हरिः सर्वदुःखहर्त्ता अन्यथा सर्व-कर्त्तव्यार्थः तदुक्तं सम्मोहनतन्त्रे-

गौरतेजो विना यस्तु श्यामतेजः समचयेत् ।

जपेद्वा ध्यायते वापि स भवेत्पातकी शिवे ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

स ब्रह्महा सुरापी च स्वर्णस्तेयी च पञ्चमः ।

एतैर्दोषैर्विलिप्येत तेजोभेदान्महेश्वरि ! ॥

तस्माज्योतिरभूद्देहा राधामाधवरूपकमिति ।

अत्र ज्योतिरित्येकत्वनिर्देशाच्छक्तिशक्तिमत्त्वमपि निराकृतम्बोद्धव्यं तथा ईश्वरः सर्वविधानसमर्थः नान्यथा एतत्प्रसादोपनतमेव तस्यैश्वर्यादिकमिति एकत्वेऽपि प्राधान्यं दर्शितं तथा भगवान् सकलैश्वर्यमाधुर्यप्रकाशकः यद्वा ईश्वरो हरिश्चैतैश्वर्यमाधुर्यप्रतिपादके विशेषणे वस्तुतस्तु अनया सह तथा गोविन्दो भगवान् एतत्कृतैवायं भगवत्तेति भावः । तथाराधितः राधामितः प्राप्त इत्यर्थः । द्वितीयाश्रितातीतपतितगततायस्तत्प्राप्तापन्नैरित्यनेन समासः यद्यपि श्रितादिषु इतशब्दो नास्ति तथापि द्वितीयेति योगविभागात्समासः ततः शकन्वादिषु पररूपं वाच्यमित्यनेन पररूपमिति साधुः यद्वा राधामाख्यातवान् राधामाचष्टे राधयतीति वा राधितः राधीति धातोः के इडागमे सिद्धः शेषं पूर्ववत् अथवा यत् यतो अनयोराधितो वशीकृतस्तत एव भगवान् भाग्यवानित्यर्थः अस्यां वशवर्तितैव भाग्यं नतु निजस्य सर्ववशीकारित्वमिति भावः तत एव हरिः मनोहरः अर्थादस्माकं ननु तस्याः प्रियसखीनां कथमसौ मनोहरः तथा साति कान्तभावस्फूर्त्या सख्यविरोधस्तद्वाहुः ईश्वरः परमाराध्यः नतु प्रियः कान्त इति यावत् रसं मे राधाया भजति किल भावो ब्रजमणाविति श्रीसुधानिधेः रतिर्देवादिविषया भाव इति काविसमयानुसारेणैव रसं सख्यमित्यर्थः सच भावस्तत्रैव यथा रसघनमोहनमूर्तिं विचित्रकेलीमहोत्सवोल्लसितं राधाचरणविलोडितरुचिराशिखण्डं हरिं वन्दे इति तदेवं पर्यायोक्त्या श्रीराधेयमिति व्यञ्जितं साक्षान्नामानुकिञ्च विपश्चादिसमुद्रायगोपनीयत्वादसिकानां मते व्यञ्जनाया एव मुख्यत्वं नतु मुष्प्राया इति सङ्चरीणमभिप्रायः श्रीहरेरात्मत्वेन वक्ष्यमाणायः परपरब्रह्मभूताया मनोवचोऽगोचराया अनिर्देश्यत्वादौरवाच्चा नामानुकिरिति श्रीवृन्दीन्द्राभिप्रायः आत्मना रमयेत्यन्यत्रापि आत्मनश्चानिर्वचनीयत्वेनैव कथनम् अवचनेनैव प्रोवाचेत्यादिश्रुतेरिति संक्षेपः ॥ २६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तद्वाक्यान्त्येवाह । कस्या इत्यादिना । तत्र प्रथमं परीक्षार्थं तासां यस्परवचनं कस्याः पदानीति भो सख्य ! एतानि सम्पदा मिश्रविपदा सदृशानि कस्याः पदानि ननु किन्तत्परिज्ञानेन तत्राहुः । नन्दसूनुना यातायाः । खसुखाय सर्वाः सखीः त्याजयित्वा स्वयन्तेन सह गतायाः नहि केवलं स्वनयनविलासविभ्रमैस्तन्मतिविभ्रमेण तन्नयनमपितु असन्यस्तप्रकोष्ठायाः हरिचन्दनभुजसदृशसचन्दनहरिभुजमूले न्यस्तो मणिधरविषधरनागिनी समानसभूषणसमानप्रकोष्ठो यथा तस्याः अनेन सर्वासां प्राणवल्लभं बलाद्वाहनात् कृष्णप्रणयनेन प्रणयपथविपरीताया इति ध्वनिः तत्र दृष्टान्तमाहुः । करिणा सह यातायाः करेणोयथा अत्र दृष्टान्तेन स्वीयमदमोहितत्वं स्पर्शसुखाधिक्येन विस्मृतसन्मर्यादतया पशुवृत्तित्वञ्च सचितमिति केचिन् स्वमते मातृसख्याभावेन प्रशंसैव तथाहि कस्याः पदानि जीह्वासायां निामत्तमाहुः । नन्दसूनुना याताया इति । अस्मासु

मानकापट्येन प्रेमपथप्रच्युततया स्वदोषेणैव तद्विधुक्तास्वपि तस्यास्तत्कापट्यभावेन शुद्धप्रेमवत्यास्तत्प्रेमवश्येन रसिकशिरोमणिना नन्दसूनुना सह नीतायाः नन्वेवं सा निर्दोषप्रेमवतीचेत्किमिति स्वसखीर्वर्जयित्वा गता तत्राहुः । असन्यस्तप्रकोष्ठायाः तेन प्रेष्ठमेनांसि न्यस्तः स्वप्रकोष्ठो ग्रस्या इति तथा तथा च तत्पारवश्येनास्मत्स्यागेऽपि तथा मानाभावेन रक्षिते प्रेमपथे सम्पादिते च तत्प्रसादेऽस्मद्भद्रमाप भविष्यति सह नयने दृष्टान्तः करिणा सह मिलितायाः करेणोयथा तदेतत् स्नेहाधिक्ये स्पर्शसौख्यभरेण गतिसौष्ठवं च दृष्टान्तः यद्वा कथम्भूतेन नन्दसूनुना तदाहुः यथा यथावत् करिणाल्हादामृतमयमतिहरस्मितसुधासीधुकरयुक्तचन्द्रमसा किम्भूतायास्तस्या करेणोः कं सुखं तद्रूपा रेणवः पादरजासि यस्यास्तद्रेणुस्पर्श एवास्मत्सौभाग्यवर्धक इति भावः ॥ २७ ॥

तदनुष्ठानसौभाग्यातिशयाभ्यां तन्नामापि निर्धारयन्त्य आहुः । अनयोर्ति । अनया नूनं भगवान् ब्रह्मा हरिर्विष्णुरीश्वरः शिवश्चाराधितो यद्यस्मादेवत्रयवरेण गोविन्दो गवामिन्द्रो गोपालो नोऽस्मान् विहाय यां प्रीतो रहः अनयत् यद्वा अनयः कृष्णोऽनया राधितः ननयतीत्यनयस्तथाभूतोऽप्याराधितः यतोऽनयत्वेन नो विहायाराधितत्वेन यां रहः अनयत् यद्वा नो अनयः यथा स्यात्तथा आराधितः यद्वा अनयेनान्यायेन सख्यधर्मत्यागेनोराधितो यतो नवेन समानप्रेम्णा प्राप्तत्वेन नयनयोग्या नो विहाय अनयेन वैषम्यभावेन यां रहः अनयत् किञ्च गोविन्दोऽपि कृष्णया सर्वगोत्रोपगोपिकारक्षकत्वेन सर्वेश्वरोऽपि गवामिन्द्रत्वं गतोऽपि मगवानापि ज्ञानविरागधर्मयशःश्रीप्रभृतिपरोऽपि त्यक्तकारुण्यज्ञानविरागयशोधर्मादिमर्यादतया तस्या हरिः सह हरणशीलः पालकश्च न ईश्वरोऽन्यथाकर्तुं समर्थः सहारकश्च जात इति केचित् स्वमतेऽपि मात्सर्यास्वीकारात् अनयैव प्रेमातिशयवत्या भगवान् स्त्रीपारतन्त्र्यविस्मयज्ञानाविरागयशोधर्मादिमानपि स्वयं सर्वमनोहरोऽपि ईश्वरः सर्वथा स्वतन्त्रोऽपि गोविन्दो गवामिन्द्रो गवामिन्द्रियाणामिन्द्रो हृषीकेशोऽपि नूनं निश्चितमाराधितो वशीकृतः यद्यस्मात् यत्प्रेमप्रभावाभिभूतरसप्रतिबन्धकहेयतापादकविरागधर्मादिमर्यादो नो विहाय यां रहः अनयत् इतितत्प्रेणैव रसपरस्तद्भृत्या नोऽपि भाजिष्यति अत्र राधितः अनया इति राधेति नामापि दर्शितम् ॥ २८ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगुढार्थदीपिका ।

यदब्रुवन् तदाह । कस्या इति । अहो लघुत्वनिम्नत्वादिति चिन्तितानि स्त्रिया एतानि पदानि व्रत्तन्ते तथापि कस्याः अस्माकं मध्ये कस्याः नच ग्रामान्तरस्त्रियः यतः नन्दसूनुना सह यातायाः अन्यस्याः प्रेष्ठसाहित्यं न सम्भवति तथाच का वा निष्ठुरा प्रेष्ठमेकान्ते नीतवती सा निश्चेतव्येति भावः । तत्रापि तेन स्कन्धे न्यस्तः प्रकोष्ठभागो यस्याः सा पदानि मनुपृक्तत्वादिवं ज्ञातव्यः तच्च तस्यां रात्रौ सुखेन नयनार्थं दूरे बलाघयनाय वा रसाभिव्यक्त्यर्थं वा तदनु रूपं दृष्टान्तमाहुः । करेणोः हस्तिन्याः करिणा हस्तिना यथा एतेन तस्यां तस्य प्रीत्यतिशयः कामप्रदाकान्तत्वाच्चदधीनता च ध्वनिता निवृत्तिपक्षे एतानि श्रयोक्तप्रसंगेषु प्रविष्टानि पदानि कस्याः नन्दसूनुना परमात्मना सहितायाः

धन्या अहो अभी आल्यो गोविन्दां धन्यवजरेणवः ॥

यान् ब्रह्मेशो रमा देवी दध्युर्मूर्धन्यघनुत्तये ॥ २९ ॥

तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत् ॥

यैकापत्तय गोपीनां रहो भुङ्क्ते ऽच्युताधरम् ॥ ३० ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतगूढार्थदीपिका ।

प्रतिपादकभावेन सह प्रविष्टायाः तत्राप्यनेन परमात्मना अंसे शुद्धचैतन्यलक्षणे भागे न्यस्तः प्रकोष्ठस्थानीयस्तत्पादभागो यस्याः साहित्ये दृष्टान्तः तथा च का वा अहेतुप्रतिपादने समर्थेत्याद्याः ततस्ताः श्रुतयः युक्तवत्य इति भावः ॥ २७ ॥

तस्याः सौभाग्यमाहुः । अनयेति । तत्राभिज्ञापक्षे अनया तेन साधे यातया सख्या नूनं भगवानाराधितः यद्यप्यस्माभिरन्याराधितस्तथाप्यनया यथाराधितस्तथा नाराधितः फलवैलक्षण्यदर्शनात् नचास्माभिरपि तथैवाराधित इति भ्रमितव्यम् आराधनतारतम्यस्य तेन सम्यक् ज्ञात्वैव फलप्रदानाय प्रवृत्तत्वात् यतो भगवान् अत एव हरिः विलक्षण-प्रेमवत्याः प्रेमसमानं सुखं दत्तवानिति तदीयदुःखस्य हर्ता ननु तदाराधनपराङ्मामस्माकमन्तर्धानेन किमिति दुःखं दत्तवानिति चेत्तत्राहुः । ईश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थः तत्कालिकं विलक्षणम् फलमोदयन्ति । यस्मान्नोऽस्मान्सर्वा विहाय प्रीतः सन् यां रह एकान्तमनयत् गोविन्दः साधारणोऽपि सर्वेन्द्रियग्राहकस्तस्या असाधारणे जात इत्यहो तस्या उत्कर्षातिशय इति भावः । अनभिज्ञापक्षे अनया जन्मान्तरे नूनं निश्चयेन हरिर्दुःखहर्ता महाविष्णुराराधितो नत्वस्माभिस्तत्रापि भगवत्त्वेनेश्वरत्वेन च यतोऽत्र भाग्यातिशयः परमस्वातन्त्र्यं च तथा लब्धमित्याशयेनाहुः । भगवानीश्वर इति । यतः सर्वासां रक्षणेन लब्धगोविन्दानामपि नो विहाय प्रीतः यां रहोऽनयत् अनेन राधयत्याराधयत्याऽऽराध्यते वा राधेत्यर्थात्तन्नाम सूचितं तथाच तादृशी राधेवाऽतस्तस्या एव पदानीति किमर्थमस्यया कस्या इत्युक्तं भवतीभिरिति भावः । स्पष्टं नामाक्षरं प्रतिपक्षाणां गोपीनां राधाया वा सङ्कोचान्मुनिना तु ब्रह्मवैवर्तादौ तन्नाम्नः स्पष्टमुक्तत्वात्तत एव गोपीनामपि ज्ञातव्यानीति कस्या अपि नामानुक्त्या सूचितं परोक्षप्रिया हि देवा इति न्यायश्चानुसृतः एतद्ग्रन्थस्य गम्भीरार्थकत्वञ्च ध्वनितं मानिनीपक्षे हे अनयाः । परमोत्कर्षवत्याः स्पष्टाद्याचरणरूपा-न्यायवत्याः हरिः सर्वासां सामान्यतो मनोहर्ता श्रीकृष्णो राधितः पृथक्तरया राधामेवेतः प्राप्तः शकन्वादित्वात्पररूपं यद्वा राधा सर्वापेक्षयाधिक्येन प्रिया सा जाता अयेति तारकादित्वा-दित्वा यतो भगवान् कामानुरः श्रीमानिति वा कीर्तिमानिति वा भवाः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिष्वित्यमरः ।

तत्रापिेश्वरः ग्रहणपलायनवञ्चनादौ समर्थः यद्यस्माद्वाः इन्द्रियाणि विन्दती विन्दयति वा गोविन्दः तथा परस्परं रमणा-मिलापुः श्रीराधायाः पदाचिह्नान्येकोनविंशतिसंख्याकान्युक्तानि

मूर्त्ता तदूतये इति विजय० पाठः ।

[२८९]

तत्र वामचरणे यवं चक्रं छत्रं वलयोर्ध्वरेखाकमल-
ध्वजवल्ली पुष्पांकुशार्धचन्द्रा इत्येकादश दक्षिणचरणे शङ्ख-
गदावेदीकुण्डलशक्तिपर्वतरथचमसा इत्यष्टौ निवृत्तिपक्षे तत्प-
क्षपातिन्यः "एतदात्म्यामिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा नेह
नानास्ति किञ्चने"त्याद्या आहुः अनया नूनं भगवान् जगत्पालकः
हरिः संहर्ता ईश्वर उत्पादकः आराधितः प्रतिपादितः अख-
ण्डैकरसस्य प्रतिपादेन तत्त्वभगवत्त्वादेः प्रतिपादितत्वात् यद्य-
स्मात्सकलश्रुतिगम्यत्वाद्गोविन्दोऽपि प्रीतः सन् नो विहाय
यां रहः अनयत् तज्जन्यचरमवृत्तिविषयत्वमगच्छदिति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अंसे स्कन्धे न्यस्तः प्रकोष्ठो यस्याः करिणा हस्तिना सह
गच्छन्त्याः करेणोर्हस्तिन्याः यथा तथा नन्दसूनुना सह
यातायाः ॥ २७ ॥

यां रहः एकान्तं स्थानमनयत्तया नूनं निश्चितं हरिः खलु
राधितः राधा सञ्जातास्य तथा तारकादिभ्य इतश्च राधाकृष्ण-
विहारे हेतुभूतयमित्यर्थः । हेतौ तृतीया श्रीराधादासीप्राधान्य-
कथनं कैमुतिकन्यायेनास्या अतिप्राधान्यं द्योतयति विशेषतस्तथा
सह विहारोऽतिगोप्यत्वान्नोक्तः तस्याः स्वरूपादिनिर्णयः प्राचां
ग्रन्थेषु द्रष्टव्यः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

ये कौन के पांय पडे हैं ये कौन नन्दनन्दन के पीछे
गई है जाने वा प्यारे के कांधे पै अपनी भुजा को स्थापन
कियो है जैसे हाथी के संग हाथिनी चले तैसे वाके संग
गई है ॥ २७ ॥

हम ठीक जानें हैं कि या गोपी ने हरि ईश्वर भगवान् की
वडी आराधना कीनी है जातें कि गोविन्द भगवान् हम
सब को छोड वाही को अकेले में ले गये हैं ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे आल्यः ! सख्यः अहो धन्या अतिपुण्या गोविन्द्राङ्गध्वजरे-
णवः तत्र हेतुः यानिति अस्माभिरप्येतद्रेण्वभिषेकेण तथैव
कृष्णः प्राप्तुं शक्य इति भावः ॥ २९ ॥

अन्या आहुः । तस्या इति । गोपीनां सर्वस्वम् अयं भावः भवे-
देवं यदि तस्याः पदानि संपृक्तानि न भवेयुस्तानि तु नो
दुःखं कुर्वन्तीति ॥ ३० ॥

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतबृहत्तोषिणी ।

अमी इमे आल्य इति सम्बोधनं तत्र सर्वासामैकमल्यार्थं भक्तिविशेषजननार्थं वा धारणे सर्वेषां प्राधान्यविवक्षया चशब्दा-
प्रयोगेऽपि तेषां यथोत्तरं श्रेष्ठ्यमूहं कृष्णस्य पश्चात् पादाब्जरे-
णून गृह्णन्तो ब्रह्मेशादयः सदैव तीर्तमर्हन्त्यन्ते अतो दृष्टमेव
वर्ण्यते नत्वैश्वर्याभिप्रायेण देवीति श्रीवृषभानुगोपनन्दिनीव्यावृ-
त्त्यर्थं यद्वा तद्रेणुधारणेन लक्ष्म्यां भक्त्युदयेनोक्तं देवी पूज्येति
यद्वा श्रीराधाया लक्ष्म्याश्च प्रायः पदादितुल्यत्वात् सन्देहः
व्यवच्छिद्यते देवीति देवीत्वेन लक्ष्म्या भूम्यस्पर्शत्वात् यद्वा देवी
ब्रजदेवी श्रीराधैव मूर्ध्नीति भक्तिभरं द्योतयन्ति अघमपराधो
विरहादिदुःखं वा अतस्तेऽनघा एव अस्माकञ्च भक्त्या तदधा-
रणादघं युक्तमेवेति भावः । अन्यतैर्व्याख्यातं यद्वा रेणव एव धन्या
उत्तमाः श्रीकृष्णरूपपरमधनदानयोग्या वा यद्वा अमी वैकुण्ठादौ
वर्तमाना गोष्ठाङ्गणपतिता वा पूर्वदृष्टा वा । अस्याः पदै रसं-
पृक्तास्त एव धन्याः एषा मात्सर्याक्तिः यद्वा इमे रेणवः आल्ब-
स्वेमा धन्याः गोविन्दनीतत्वाद्गौरवेण बहुत्वम् एवं दृष्टान्तत्वेन
रेणूनामिव तस्या अपि धन्यत्वमभिप्रेतम् ॥ २९ ॥

श्रीचन्द्रावल्याः सखीनामुक्तिस्तस्या इति । उच्चैः अधिकं
क्षोभं वैकल्यं पूर्वोक्तेष्वैव्यहानिं वा यद्वा उच्चैः गर्वादुच्चत-
राणि अस्मन्मूर्धोपर्यर्पितानि वेत्यर्थः । अपहृत्येति । एकाकित्वेन
रहसि भोगात् यद्वा चौर्येण तथा नीतत्वादेव सोऽस्मान् विहाया-
त्रागतः । अन्यथा कथमागच्छेदिति भावः । गोपीनां सामान्यतः
सर्वासामेव धनमिति पाठस्तेषां सम्मतः सर्वस्वमिति व्याख्यानात्
अन्यथा गोपीनां भोग्यमित्येव व्याख्यातं स्यात् अच्युतस्य तां
त्यक्त्वाऽन्यत्र काप्यगच्छतोऽधरमिति यद्वा तस्मादच्युता
अविच्छिन्ना सतीति चिरम्भोगोऽभिप्रेतः श्लेषेण च्युतोऽस्मन्मुखो-
द्भूतितो योऽधरस्तमिति निजोच्छिष्टभोगस्तस्याः सूचितः इमे
रेणव आल्यश्चेमा धन्या इत्येतत् पक्षे उच्चैरस्मदतिक्रमणा-
दुच्चान्यपि क्षोभं कुर्वन्ति किङ्काका अपितु नैवेत्यर्थः । एवमेषां
सर्वासामेवोक्तिर्ज्ञेया ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषणी ।

ततस्तद्वत्ता आहुः । धन्या इति । अमी इमे आल्यः इति
सम्बोधनं समदुःखत्वेन प्रायः सर्वासामेकभावात् सर्वासामेव
युगपत् सम्बोधनं चमत्कारातिशयात् । दधुरिति अतीत-
निवेशो निश्चयज्ञापनार्थः । ब्रह्मादीनां यथोत्तरं श्रेष्ठ्यमूहम् ।
रमायास्तु विशेषणं तथापि श्रेष्ठ्यबोधनार्थं मूर्ध्नीति भक्तिभरं
बोधयति । अघमपराधो विरहादिदुःखं वा । धन्यत्वे हेतु-
गोविन्दांघ्रीति सुपां सुलुगिति षष्ठीलुक् च्छान्दसः तत्सम्ब-
न्धेन धन्या इत्यर्थः । अत एव यानिति अतो रेणवोऽपि तत्-
सम्बन्धलाभेन धन्याः वयन्तु तदभावात्ततोऽपि तुच्छा इति
भावः । इयञ्च तत्पादरेणूनां माहात्म्यभावना प्रेमकृतैव । प्रेमा
ह्यसदपि माहात्म्यं स्फोरयति किमुत सत् । ततस्तदतिशयस्तु
तदतिशयमेव । यथादिभगवत्चरिते । किञ्चा अरे आचरितं
तपस्तपस्विन्या यदिमवनिस्त्यादि गच्छे तेन समुगपदस्पर्शेन
पृथिव्या भाग्यं वर्णितम् ॥ २८ ॥

प्रतिपक्षा आहुः । तस्या इति । उच्चैराधिकम् । क्षोभं
अतिदुःखम् । अपहृत्येति एकाकित्वेन रहसि भोगात् । यद्वा ।
चौर्येण तथा मायाविन्या नीतत्वादेव सोऽस्मान् विहायात्रा-
गतः । अन्यथा कथमागच्छेदिति भावः । गोपीनां सामान्यतः
सर्वासाम् । अस्माकमेव धनमिति पाठः कश्चित् । सच प्रायः
सर्वस्वमिति तेषां व्याख्यामवीक्ष्य । रह इति पाठस्तु सर्वत्र ।
अच्युतस्य तां त्यक्त्वाऽन्यत्र काप्यगच्छतोऽधरमिति ॥ ३० ॥

श्रीमद्दीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

काश्चिदाहुर्धन्या इति । हे आल्यः । सख्यः । अमी गोविन्दस्य
पादाब्जरेणवः धन्याः अहो तत्र हेतुः यानिति यान् गोविन्दां-
घ्यब्जरेणून ब्रह्मादयो देवाः अघनुत्तये गोविन्दप्राप्तिप्रतिबन्धक-
पापापनुत्तये मूर्ध्नि धृतवन्तः अस्माभिरप्येतदभिषेकेण
तथैव कृष्णः प्राप्तुं शक्य इति भावः ॥ २८ ॥

अन्यास्त्वाहुः । तस्या इति गोविन्देन सह याताया अमूनि
पदानि नोऽस्माकम् उच्चैर्भृशं क्षोभं चित्तक्षोभं कुर्वन्ति तत्र हेतुः या
स्वयमेकैव सर्वासां गोपीनां संवन्धि सर्वस्वभूतमच्युतस्याधरमधरम-
तमपहृत्य रहसि भुङ्क्ते ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे आल्यः । सख्यः धन्या निरपेक्षाः आली सत्रे सखीपत्तयो
रिति यादवः । निरपेक्षो गुणैः पूर्णो धन्य इत्युच्यते बुधैरिति
च ब्रह्माद्या मूर्ध्ना यान्दधुरिति यत्तस्माद्धन्या इत्यर्थः तस्माद्वि-
ष्णोरुत्तये अभिप्रायसिद्धये रक्षासिद्धये वा ॥ २९ ॥

ननु धन्यानां कृष्णपादतलयुक्तानां रेणूनां सन्दर्शनं युष्माकं
मभूदितः परं शोकस्य किङ्कारणमित्याशङ्क्य सत्यमथापि तदी-
यपदसम्पृक्तमन्यस्त्रीपदं सदृश्य संस्मृत्य महाशोको जायत
इत्याशयेनाहुः । तस्या इति । गोपीनां मध्ये एका गोपी कृष्णमप-
हृत्य वशीकृत्य अच्युताधरम् अच्युतस्य हरेरच्युत-
सन्ततस्यन्दमानामृतमधरोष्ठं रहो रहस्यैकान्तदेशे भुङ्क्ते यत्त-
तस्तस्या गोप्या अमूनि पदानि सदृश्याधरपानं संस्मृत्य उच्चैः
क्षोभं चित्तविक्षेपं कुर्वन्ति तस्माच्छोक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

चरणारजोऽभिनन्दन्त्य ऊचुः । धन्या इत्यादि । अघं दुःखं तन्नुत्तये
तन्नाशाय धन्याः सुखदा इत्यर्थः यान् ब्रह्माद्या मूर्ध्नी-
दधुः तस्माद्वयमपि तथा कुर्म इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अन्याः काश्चिदूचुः । तस्या इत्यादि । एते रेणवो मूर्ध्नि धृत-
युज्यन्ते एव किन्तु तस्या अमूनि पदानि नोऽस्माकं क्षोभं कुर्वन्ति
तथा किमपराधमित्यत आहुः । वैकेत्यादि । गोपीनां सर्वासामेव
धनमच्युताधरमपहृत्य या एका सती भुङ्क्ते प्रधानाया नैत-
दुचितमिमि नैकाकी मिष्टमश्रीयादित्युक्तं ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तस्यां भाग्यमाभिनन्द्य मात्सर्येऽपि गृहे तथा वचनं भव-
तीति स्वभाग्याभिनन्दनमप्याहुः । धन्या इति । अहो आश्चर्यं हे
आल्यः ! सख्यः अमी अंगिरेणवो धन्याः मात्सर्याभावात् चैत-
दुच्यते यथा रेणवः तथा सेति विश्वासार्यमप्रतारणार्थञ्च सम्बोधनम्
अनेन रेणुत्कर्षेण रेणव एव धार्याः स्वदोषनिवृत्त्यर्थमित्युक्तं भवति
पूर्वमवैवैते रेणवः स्थिताः न तदा तेषामुत्कर्षः यदा पुनश्चरण-
सम्बन्धास्तदा धनमर्हन्तीति धनं कृष्णः यथेन्द्रो देवानां यथा
धनेन सर्वविषयप्राप्तिः एवं प्रभुणापि तेषां धन्यत्वमुपपाद-
यन्ति यानिति ब्रह्मा ईशः रमा च देवतारूपा पालिका शक्तिः
तेषां स्वस्वाधिकारे दोषसम्भवात् तन्निवृत्त्यर्थं मूर्ध्नि दधुः
ब्रह्मानन्दरूपाया निवृत्त्यर्थं देवतापदम् अतः कार-
णादेतद्वारणेन वयमपि निर्दुष्टाः नीयमानगोपिका तुल्या भवि-
ष्याम इति ॥ २९ ॥

अन्या रजःप्रकृतय आहुः । तस्या इति । भगवच्चरणारविन्दरज-
स्तयैव परमस्याः गोपिकाया अभूनि पदानि सङ्गे गच्छन्त्याः नोऽ-
स्माकं श्रोमं कुर्वन्ति तत्राप्युच्चैरत्यर्थं नन्वेकाकी भगवान् गच्छेत्
तदप्यस्या ससहायः भक्तिमार्गे युक्त इति चेत्तत्राहुः । यद्यस्मात्
गोपिकानां सर्वासामेव भोगरूपमच्युताधरं ता विहाय एकै-
वोपभुङ्क्ते तत्रापि रहः एकान्ते तासामनुज्ञाव्यतिरेकेण ननु
विरतो भगवान् बहुस्त्रीसम्बन्धाद्भविष्यति कुतः सा भोक्ष्यते
तत्राहुः । अच्युतेति स हि पूर्णकाम एव न तस्य च्युतिरस्ति ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

तदस्यपक्षास्तु तत्रानवदधानाः कृष्णपदान्यैवालक्ष्याहुः । धन्या
इति । ब्रह्माद्या अघनुत्तये विच्छेददुःखापनोदनाय यान् मूर्ध्ना
दधुरित्यपराहे गोष्ठागमनसमये कृष्णसहचरवालकैः प्रत्यहन्ते
स्वर्गादवस्था कृष्णपादभूलग्राहिणो दृश्यन्ते एव यद्वक्ष्यते वन्द्य-
मानचरणः पथिवृद्धेरिति वन्दिनस्तमुपदेवगणा ये इति च वयं
तु लज्जयैव यद्वर्तु न शक्नुमस्तेनैव तावदधं प्राप्नुम इति
भावः ॥ २९ ॥

प्रतिप्रक्षसख्य आहुः । तस्या इति । उच्चैःकर्तुं जनयन्ति गोपीनां
सर्वासामेवास्माकं भाग्यमच्युताधरमेकैव रहश्चोरयित्वा भुङ्क्ते
तयैव कामिन्या केनापि कर्मणैर्न वशीकृत्य अस्मान् प्रेमव-
तीत्याजयित्वा कृष्ण एतावद्दूरमानति इति भावः ॥ ३० ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अथ तदुक्तौ किञ्चित्कृतावधानाः श्रीकृष्णैकतानाः श्रीराधिका-
मनुतादस्थमवलम्बमानाः प्रेयसीभावाभिमाना आहुः । धन्या इति
अहो आल्य इति तारल्यं तेनैता गोपकन्या इति गम्यते गोविन्दस्य गो-
कुल्युवराजस्येति सम्बन्धयोग्यता निगमगीत इति च माहात्म्याभिप्रा-
येण अङ्गीति पातिव्रत्याभिमानेन अव्यजेति सौन्दर्याङ्केः कान्तभावः
सूचितः तत्सम्बन्धादेणवः परागस्थानीया इति रूपकानिर्वाहः धन्याः
अस्माभिरभिलषणीयाः यद्वा रेणवोऽपि तत्सम्बन्धलाभेन धन्याः

तद्विरहिता वयं ततोऽप्यतितुच्छा इति दैन्यव्यक्तिः कीदृशाः यान्
अनिर्वचनीयसौभाग्यान् ब्रह्मेशौ विख्यातौ यद्वा वदन्तीत्यादिश्रो-
कोक्तौ ब्रह्मपरमात्मानौ रमा देवी अन्तरङ्गा चिदानन्दात्मिकाचि-
न्त्यशक्तिः मूर्ध्नीति परमादरः अघनुत्तये अहो दुःखव्यसनेष्वघमि-
त्यनेकार्थात् यथायोगं तत्तदपनोदनाय इयञ्च तत्पादरेणूनां माहा-
त्म्यभावना प्रेमकृतैव प्रेमा ह्यसदपि माहात्म्यं स्फोरयति किमुत
सत् यथा भरतचारते किम्वाअरे आचरितं तपस्तपसिन्येत्यादि
सत्त्वञ्च बीलायां तत्र तत्रानुभूतत्वात् यद्वाञ्छया श्रीरित्यादिना
पत्नीभ्यः श्रुतत्वादित्यनुसन्धेयम् ॥ २९ ॥

तस्याः प्रतिपक्षा आहुः । तस्या इति । पूर्वार्द्धे स्पष्टं तत्र यत्
यतः येति सासूयम् एकेति मात्सर्यम् अपहृत्येति असम्मतिः
गोपीनामिति बहुवचननिर्देशेन भेदः सूचितः अच्युतेति विच्यव-
राहित्येनान्यास्पृष्टत्वं रह इति स्वातन्त्र्यं भुङ्क्ते नतु पिबति ततश्च
प्रानातिशयः अधरमिति सम्भोगातिशयः धनमिति पाठः स्पष्ट
एव यद्वा अच्युतेति गाढपरिरम्भेण यद्वा अच्युतस्य त्वया नित्ययु-
क्तस्येति वाग्देवी सूचितोऽर्थः ॥ ३० ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावीवभाविका ।

कृष्णस्वरूपात्मिकाया लोके प्रेमपथप्रवर्तनायैव परभक्तिरू-
पतया पार्थक्येनाविर्भूतायाः पादरजोदर्शनेन प्रवृद्धप्रेमोत्कर्षा
रजो वर्णयन्ति । धन्या इति । हे आल्य इति सम्बोधनन्तु मात्सर्याद्यभा-
वेनैकमत्या च परस्परमात्मवत्स्नेहाधिक्याल्लब्धतद्रजोदर्शनसौख्य-
स्यान्योऽन्यल्यापनाय सम्बन्धोक्त्या प्रीतिस्थापनेनोक्तार्थविश्वा-
सायच अहो इत्याश्चर्यं अमी इमे गोविन्दाध्युज्जरेणवो धन्याः तद्धन्य-
त्वापादनायाहुः । यानिति । तत्र देवानामिन्द्रादीनां जीवत्वेन तैर्धारणे-
प्युत्कर्षाधिक्याभावादीश्वराणां ब्रह्मादीनां ग्रहणं तत्र रजोगुणा-
धिष्ठातेशो ब्रह्मा तमोऽधिष्ठातेशः शिवः सत्त्वाधिष्ठात्री रमा तत्रो-
पाधिगुणप्रयुक्ततदुत्कर्षापापनाय देवी रजस्तमोवत्सत्त्वस्य विक्षे-
पावरणाभावात् द्योतनात्मिका नच ब्रह्मेशसहकारे विष्णोर्वक्तव्य-
तया रमोत्तमनौचित्यमातवाच्यं विष्णोरेव गोविन्दत्वेन तद-
ङ्घ्रिरेणूनां तेनैव धारणोत्तममवात् हरिर्हि निर्गुणः साक्षादि-
त्यादिवाक्यैस्तत्र गुणविशिष्टत्वासम्भवेन निर्गुणे विष्णौ भूयमा-
णसत्त्वाधिष्ठातृत्वस्य तत्रासम्भवे सविशेषणेहीतिन्याये-
नाङ्गावतरणन्योन्येन च विशिष्टप्रधानयोः भूयमा-
णस्य तत्रासम्भवे विशेषणेऽङ्गेचावतरणवत्तच्छक्तौ रमायामेव कथ-
नौचित्याच्च ते ब्रह्मादयो मूर्ध्नि दधुरिति रेणूनां धन्यत्वेत्कर्ष-
स्तद्वत्तुत्कर्षश्च दर्शितः अघनुत्तये इति प्रयोजनकथने तु नवै देवा
पापान् स्पृशन्तीति श्रुत्या देवेषु तदेहोत्पन्नपापास्पर्शोऽपि यथाकथाञ्चि-
ज्जन्मान्तरीयपापानां जीवत्वेन सम्भावनाभवेदीश्वरेषु तु सर्वथा
तद्वत्पपत्तस्तत्तदधिकारप्रयुक्तकर्मविक्षेपे सम्भावितकृष्णस्वरूपान-
नुसन्धानमेव पापत्वेन सम्भाव्य तदभावायेति मन्तव्यं यद्वा
स्वभक्तानामघापनोदाय ब्रह्मेशयो रजस्तमोभ्यां तदसम्भवा-
द्रमायाः सत्त्वेन तत्सम्भवेऽपि बोधे भारतेरेव प्रमात्ववत्तदनन्वित-
सत्त्वस्याप्यकिञ्चित्करत्वात्तद्रजोधारणं रेणूनां तथोत्कर्षं हेतुना-
मिति तद्विशेषणं गोविन्दाध्युज्जरेण गोभिः श्रुतिशिरोभिर्विद्यते

न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणांकुरैः ॥

खिद्यत्सुजाताप्रितलामुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः ॥ ३१ ॥

अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थं प्रेयसा कृतः ॥

प्रपदाक्रमणो एते पश्यतासकले पदे ॥ ३२ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

अविद्यानिरसनेनाविर्भाव्यते इति गोविन्दः "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वासुदेवपरा वेदा" इत्यादिभ्यस्मृतिभ्यः तस्याङ्घ्रिरेवाब्जं तद्रेणव इत्यङ्घ्रिरेणवजतोक्त्या मृदुमञ्जुसुरभित्वं तत्सम्बन्धिरेणूनां च तदब्जपरागरूपतया तापहारित्वमिति ध्वनिः । रेणूनां लघूनां तदङ्घ्रिसम्बन्धेनैवेदङ्घ्रन्यत्वं वयं तद्धीना मन्दभाग्या एव परन्तु ब्रह्मादीनां तत्सम्बन्धेनैवाघापनोदवद्वयमपि तदधृत्यैव तद्वियोगदुःखहेतुमानाख्यपापमपनेष्याम इति भावः ॥ २९ ॥

ननु प्रथमं पदचिह्नदर्शनेऽपि नेदङ्घ्रन्यत्ववर्णनं कृतं कथमधुने हकन्माहात्म्यस्फूर्तिस्तत्राहुः । तस्या इति । तस्या अतिविलक्षणरूप-शुण्णप्रेमसमृद्धायाः सम्बन्धीनि अमूनि अस्मद्भाग्यात् प्रादुर्भूतानि पदानि पद्यते एमिरिति व्युत्पत्त्यैवेष्टप्रापकाणि नो मानादिदोषप्र-संगमनसामपि उच्चैः क्षोभमेव माहात्म्यज्ञानपूर्वकतद्वर्णनात्पुत्साहं कुर्वन्ति ननु किमेवं तस्या उत्कर्षो येन भगवत्पददर्शनादप्यु-त्साहबर्द्धनं तत्पदानां तत्र प्रेमोद्धर्षात् ध्यानेनैवाविर्भूतयुगलविहार-मनुभवन्त्य आहुः । यैकेति । या सर्वासां गोपीनां मध्ये एका मुख्या यतः सर्वथा अच्युतस्य बहूनां नो हावभावकटाक्षैरपि च्युतिरहिततया विसृज्य गतस्याधरम्विचित्रप्रेमगुणमाहात्म्याद-पहत्य प्रेमगुणभुजदृढबन्धनेन बलादाकृष्य रह इति विक्षेपशून्य-तया भुंक्ते अन्यथा तदाविर्भावविना भुंक्ते इति निश्चितवर्तमानेकिर्न भवेत् अतस्तत्पदान्याश्रित्य तत्कृपयोद्भूततादृक्प्रेमप्रभावादेव तत्प्राप्तिरिति भावः । विप्रक्षतयावस्थानन्तु परभक्त्याचार्यभूतानां भगवदात्मिकानामस्पृष्टप्राकृतगुणानां मात्सर्याद्यसम्भवाच्चो नो रोचते लोकविडम्बनेन भवतु वा तथाऽतो नो निरसिष्यामः ॥ ३० ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

तदस्यास्तु अहो किमर्थं विवादो भवतीभिरारब्धः सखीचरणोपरि दृष्टिमदत्त्वा भगवच्चरणरेणून् पश्यतेत्याहुः । धन्या इति । तत्रापि हे आलस्य ! सख्यः गोविन्दस्य परमात्मनश्चरण-कमलेणवोऽमी उपलभ्यमाना अहो आश्चर्य्यं धन्या अति-पुण्या यस्माद्यान् रेणून् ब्रह्मा ईशो महादेवः रमादेवी पालन-शक्तिः अघस्य स्वस्वाधिकारे सम्भावितस्य दोषस्य विरहदुः-खस्य वा निवृत्तये मूर्ध्नि दधुः तथा च तद्वियोगजनकदोषनिवृत्तये तद्वारणं कर्तव्यमिति भावः । स्ववचासि विश्वासार्यं सम्बोधयान्ति हे आलस्य ! इति अनुमिश्रापक्षे अहो तत्स्पर्शाभावे रेणुतोऽपि वयं तुच्छा इति भावः । प्रेम्णोऽसतोऽपि माहात्म्यस्य स्फोरकत्वस्वाभा-व्यात्प्रेमकृतैवेयं रेणुमाहात्म्यभावना यथा भरतेन किं वा अरे आचरितमित्यादिना मृगपदस्पर्शेन भुवो मान्यं वर्णितं मानिती-पक्षे यथा रेणवस्तथात्माप्यतो नास्ति मात्सर्य्यकृत्यमिति भावः

निवृत्तिपक्षे सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् इति शान्त उपसीतेत्याद्यास्तदस्या आहुः । हे सख्यः ! अहो अमी गोविन्दस्यौपनिषदस्य परमात्मनो विसम्बन्धिनः तद्व्यानास्पदस्य हृदयकमलस्य रेणवस्तत्रस्थाः शुभ्राश्चिच्छप्रत्यया धन्याः यतस्तथाभूतान्प्रत्ययान्ब्रह्मादयो देव्याः वेदशरीरायाः सर-स्वत्याः मूर्ध्नि मस्तके दधुः वेदान्तार्थोखण्डचिदेकरसपरमा-त्मस्वरूपानुसन्धानपराः समाधिस्था वनूतुः अघस्य विक्षेपस्य निवृत्तये ॥ २९ ॥

पुनस्तत्प्रतिपक्षा अहो किमुच्यते भवतीभिः समाहितमनसा-मियं कथा ननु धुव्यचित्तानामित्याशयेनाहुः । तस्या अमूनि अशक्यदर्शनानि पदानि नोऽस्माकं विद्युक्तान् भुञ्जते क्षोभ-दुःखव्याकुलतां जनयन्ति यतो या सर्वासां गोपीनां समान-मच्युताधरमेकापहत्य तत्रापि रहसि स्थित्वा भुंक्ते ननु व-क्षीसम्बन्धवशादुपरति प्राप्तस्य भगवतः कुतोऽधरामृतदानाय प्रवृत्तिः सम्भाव्यत इत्याशङ्कानिरासायाच्युत इत्युक्तं तथाचा-ऽप्रच्युतस्य नास्ति विरतितासम्भावनेति भावः । यद्वा तद्विरह-दुःखादप्यस्माकं तस्यास्तत्संयोगजन्यं दुःखं महदुल्लभसि-त्यच्युतपदेन ध्वनितं न मानप्रच्युत इत्यर्थागमात् निवृत्तिपक्षे पुन-स्तद्विरुद्धार्थका आहुः । तस्या उक्तभुतेरुच्चैः सर्वोत्कृष्टत्वेनानुस-धीयमानानि पदानि नः क्षोभं स्वार्थप्रच्युतिलक्षणं जनयन्ति यतो यैका सर्वासां श्रुतीनां प्रतिपाद्यमर्थमच्युताधरमेकरसानन्द-स्वरूपं रहो भुंक्ते तत्तत्प्रतिपाद्यतद्वैशिष्ट्यादर्थोद्विशेष्यमात्रम-पहत्य सर्वविशेषविनिर्मुक्तं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धन्या इति । सर्वतीर्थतीर्थभूतानां ब्रह्मेशरमाणां तीर्थभूताः सर्वतीर्थेभ्यः उत्कृष्टा इत्यर्थः ॥ २९ ॥

यत् यस्मात् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

हे सखी ! हो श्रीगोविन्द के चरण कमल के ये रज बड़े धन्य हैं जिन को अपने अघों को दूर करके के लिये ब्रह्मा महा-देव लक्ष्मीदेवी अपने मस्तक में धारण करें हैं ॥ २९ ॥

वा गोपी के ए चण चिह्न हमारे मन को बड़ा क्षोभ करें हैं जोकि हम सब गोपिन के भाग अधरामृत को छीन एकान्त में अकेली भोजन है ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदसंपृक्तान् केवलं कृष्णपादरेणुनेव विचिन्वत्यस्तान् दृष्ट्वा पुनः

१ इमान्यधिकमग्नानि पदानि वहतो वधूम् ॥

गाप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तस्य कामिनः ॥

अत्रावरोपिता कान्ता पुष्पहेतोर्महात्मना ॥०॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इत्यन्तं समतपन् तदाह श्लोकत्रयेण । न लक्ष्यन्ते इति । खिद्यती सुजाते सुकुमारे अङ्घ्रितले यस्यास्तामुन्नित्ये स्कन्धमारोपितवान् ॥ ३१ ॥

प्रपदाभ्यामाक्रमणं क्षोणीमर्दनं ययोः अत एवासकले पदे पश्यतेति ॥ ३२ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

उन्नित्ये स्कन्धमारोपितवानिति स्कन्ध आरुह्यतामिति वक्ष्यमाणानुसारेण तैर्याख्यातं प्रेयसीं प्रियतमां प्रिय इति पैशुन्योक्तिः । अन्त्यपक्षे च अन्योऽन्यं प्रियत्वेन तत्रापि प्रेयसीत्वेन सर्वाभ्यस्तस्यां प्रीतिरधिका सूचिता अत उन्नयनं युक्तमेवेति भावः ॥ यद्वा उन्नित्ये इति हस्ताभ्यामुत्थाप्याङ्गे कृत्वा वा नित्य इति ज्ञेयं तथा सत्येव तादृशालिङ्गनादिरससंपत्त्या प्रेयसीत्वं सुसिध्येदिति तल्लक्षणमाहुः । इमानीति । हे गोप्य इति विदग्धाभिर्युष्माभिरेतल्लक्ष्यत एवेति भावः । कामिन इति । अन्यथा तदसम्भवः इत्याकिरेषा वस्तुतस्तु कामयुक्तत्वेनैवाधिकात्मतदपेक्षा सूचिता अन्त्यपक्षे च तस्यामासक्तिरभिप्रेता एतत्पद्यं बहुपुस्तकेषु न दृश्यते पश्चादग्रे तस्याः पदानि वीक्ष्याहुः । अत्रेति । महात्मना विदग्धशिरोमणिनेत्यर्थः । श्लेषेण महान् पर्वतवत् स्थूल आत्मा बुद्धिर्यस्येतीष्योक्तिः इदं पद्यं कचिदेव दृश्यते ॥ ३१ ॥

प्रियार्थं प्रेयसेत्यनेन पूर्वोक्तस्य प्रेयसीं प्रिय इत्यस्य वैपरीत्योक्त्यान्योऽन्यं तुल्य एव प्रेमा सूचितः यद्वा उन्नयनापेक्षया पूर्वं प्रेयसीमित्युक्तमिदानीञ्च प्रेयसेति प्रियतमत्वेन तथा कृतेनादेशेन पुष्पावचयः कृत इत्याद्यभिप्रेतं तत्र पदे इति द्वित्वं श्रीवृन्दवनवर्त्तिपुष्पवृक्षाणामेकतमस्यैकदेशे स्थित्यापि बहुलपुष्पावचयसिद्धेः किम्वा स्थाने स्थाने बहुनामप्युदितानां पदानामेकद्वयोर्दृष्टेः अत एव श्रीविष्णुपुराणे—

पुष्पावचयमत्रोच्चैश्चक्रे दामोदरो ध्रुवम् ।

येनाग्राक्रान्तिमात्राणि पदान्यत्र महात्मनः ॥

इति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

न लक्ष्यन्ते इति मतसरोक्तित्वात् स्कन्धमारोपितवान् इति तैर्याख्यातम् । अत्र तान् दृष्टेति तदसंपृक्तान् दृष्टेत्यर्थः । यद्वा सख्योऽप्याहुर्नेति । सखीवाक्यत्वादेव खिद्यदित्यादि प्रेयसीम् अतिशयेन तत्प्रीतिविषयमित्यर्थः । अत उन्नित्ये हस्ताभ्यामङ्गे

विधाय नित्य इत्यर्थः । अथ प्रतिपक्षाः सास्यमाहुः । इमानीति । हे गोप्य ! इति विदग्धाभिर्युष्माभिरेतल्लक्ष्यत इति भावः । कामिनः केवलकामपरतन्त्रस्य न तु प्रेमरसविदग्धस्येत्यर्थः । पुनः सख्य आहुः अत्रेत्यर्द्धम् । महात्मना विदग्धशिरोमणिनेत्यर्थः । तदेतत् सार्द्धपद्यं कचिन्न दृश्यते च अतो नाङ्कः कृतः ॥ ३१ ॥

अथान्याः सख्य आहुरत्र प्रसूनेति । प्रेयसा अतिशयेन प्रीतिकर्त्रा । पूर्वत्र लिङ्गमाहुः । प्रपदे इत्यर्द्धेन । पदे इति प्रति पुष्पवृक्षमिति शेषः । अत एव बहुत्वं श्रीविष्णुपुराणे

पुष्पावचयमत्रोच्चैश्चक्रे दामोदरो ध्रुवम् ।

येनाग्राक्रान्तिमात्राणि पदान्यत्र महात्मन इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अन्या तु केवलमसम्पृक्तानि कृष्णस्यैव पदानि दृष्ट्वा सामर्षमाहुः । नेति । तस्या वध्वाः पदान्यत्र न लक्ष्यन्ते कुतः यतो नूनं तृणां कुरैः खिद्यती सुजाते सुकुमारेऽङ्घ्रितले यस्याः तां प्रेयसीं प्रियः कृष्णः उन्नित्ये स्कन्धमारोपितवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अपरास्तु सत्यमत एवाधिकमग्नानि पदानि पश्यतेत्याहुः । इमानीति । हे गोप्यः वधूं वहतो गामिनः गच्छतः कामिन इति पाठे कामिनोऽत एव वधूं वहतः कृष्णस्यात एवाधिकमग्नानीमानि पदान्यत्र पश्यत ॥ ० ॥

काश्चिद्भूमिसम्बन्धमाळश्याहुः । अत्रेति । महात्मना कामिनात्र पुष्पहेतोः पुष्पावचयार्थं कान्ताऽवरोपिता अत्र तु प्रियार्थं प्रियामलङ्कृतुं प्रेयसा कृष्णेन प्रसूनावचयः पुष्पलवनं कृतः अत एव प्रपदाभ्यां पादाग्राभ्यामुच्चप्रसूनावचयार्थमाक्रमणं ययोस्ते अत एवासकलेऽर्द्धमग्रे एते पदे पादाङ्कौ पश्यत ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदमधिकं शोककारणमित्याशयेनाहुः । नेति । नूनं तर्क एव कथं तस्याः गोप्याः पदानि न लक्ष्यन्ते न दृश्यन्ते अदर्शने कारणमूहयन्ति । तृणांकुरसम्बन्धेन खिद्यत्परिघातमाप्नुवत् सुजातं ळलितमङ्घ्रितलं यस्याः सा तथा तां प्रेयसीमुन्नित्ये उद्धृत्यानीतवान् उद्धृत्य नयनेन भूमिसम्बन्धाभावात्पदादर्शनमपि अत एव तादृशप्रेम नास्माकं प्राप्तमिति शोकोऽस्माकम् ॥ ३१ ॥

युष्मत्परित्यागवत्प्रेयसीपरित्यागेन गमनात्तत्पदादर्शनं किं न स्यादित्यतः कुत उद्धृत्य गमनमनुमीयत इत्यत एतल्लिङ्गमप्रतिहनमित्याहुः । इमानीति । भूमाग्न्योरविनाभाववत् भारवदपुष्पपदमज्जनं भारवहनाविनाभूतं प्रत्यक्षसिद्धत्वादुद्वागमनमनुमीयत

१ इदं सार्धं बहुषु पुस्तकेषु न विद्यते बहुभिष्टीककैरव्याख्यातं च

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरावली ।

इत्यर्थः । मानयितुं शीलमस्यास्तीति गती तस्य अधिकशृङ्गासे-
किरियम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

कियद्दूरं गत्वा न चलितवती यतः तृणांकुरैः खिद्यत्सु-
जातांघ्रितलां कथमनुमितं तत्राहुः । न लक्ष्यन्त इत्यादि । प्रिय-
त्वात् प्रेयसीत्वाच्च योग्यमेवैतत् ॥ ३१ ॥

हे सख्य असिद्धोऽयं हेतुः तथाहीत्याहुः मध्यमिचारात् तत्कु-
तोऽप्यत्र गतेति तत्पदानि न लक्ष्यन्ते तामुन्नयनात् नैव पश्यत
व्यभिचार्यैवायं हेतुः तथाहीत्याहुः । इमानीत्यादिः । अधि-
कमग्नानि वधूं वहतश्चेत् यतो भाराक्रान्तस्य वहने हेतुः
कामिनः कियद्दूरमन्यतो गत्वा पदलक्ष्मप्रकारान्तरमाळोक्य
सन्निर्णयमाहुः । अत्रेत्यादि प्रियार्थे प्रियानिमित्तम् अत्र स्थले तेन
प्रसूनावचयः कृतः तल्लिङ्गमाहुः असकले खण्डे पदे
पश्यत कीदृशे प्रपदाक्रमणे प्रपदं पादाग्रं तेन आक्रमण-
मवष्टम्भनं ययोः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अन्याः पुनस्ततोऽपि खेदं कृतवत्य इत्याह । न लक्ष्यन्त इति ।
अहो किमेति विचार्यते अधरामृतम् पिबतीति पतावद्दूरे समा-
गतानि तस्याः पदानि अग्रे न लक्ष्यन्ते न च वक्तव्यं समीचीनं
जातमिति तत्राहुः तस्याः तृणांकुरैः खिद्यत्पादतलं जातं तदा
तल्लिङ्गमुन्नित्ये ऊर्ध्वं नीतवान् कटिभागे स्कन्धभागे वा वस्तु-
तस्तु हस्ताभ्यामेवोद्धृतवानिति सुतरां खेदे हेतुः ननु कथमेवं
करिष्यतीत्याशङ्क्याहुः । प्रेयसीमिति । साप्यत्यन्तं प्रिया स्वय-
मपि तस्याः प्रियः अतो ज्ञायते न सा स्कन्धमाकृता किंतु
केवलमुन्नित्ये ॥ ३१ ॥

किञ्च तेन प्रकारेण न बहुदूरे गमनं सम्भवति अतः कचिद्वि-
श्रम्य पुष्पावचयमपि तदर्थं करोतीत्याहुः । अत्रेति । प्रसूनाना-
मवचयः वृक्षादुत्तारणं - न च स्वार्थं भविष्यतीति शङ्कनीयं
सा हि श्रान्ता अतः प्रियार्थं एव सा तु कर्तुमशक्तैव तदाहुः
प्रेयसा कृत इति सा हि भगवदपेक्षया खर्वा प्रपदाभ्यामुत्थातु-
मप्यशक्ता अतः प्रेयसैव कृतः यतः प्रपदाक्रमणे पादाग्रा-
भ्यामेवाक्रमणं ययोः अत एवासकले पार्णिभागे नाभिव्यक्त
इति पश्यतेति सन्देहाभावार्थं वचनम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भो मत्सरमहारोगग्रस्ताः मा खिद्यत नात्र तस्याः
पदानि सन्तीति तस्याः प्रियसख्य आहुः । नेति । ताः प्रत्येव सह-
र्षापाङ्गमन्याः सख्यो नीचैः सवितर्कमाहुः । नूनमिति । उन्नित्ये
भुजाभ्यामुद्धृष्टा स्ववक्ष आरोहयामासेत्यर्थः । यतः प्रेयसी-
मिति प्रीतिविषयत्वात्तद्वरणतल्लेदस्यासह्यत्वात् इह खलु तत्स-
खीनामुभयविधं सुखं तस्यास्तादृशसौभाग्यदर्शनोत्थं विपक्षाणां
तादृशदुःखदर्शनोत्थं चेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

भो मत्समीक्ष्य भाविष्यः मा खिद्यतेति किं ब्रूध्वे तत्पादानां
दर्शनादप्यदर्शनमतिदुःखाकरमस्मत्प्राणानामदर्शनं सम्भाव-
यतीति द्योतयन्त्यः प्रतिपक्षा बाहुः । इमानीति । वधूमित्यनुपनी-
तेनापि कृष्णेन वनेऽत्र सा स्ववधूरेव कृतेति भावः अत एव
भाराक्रान्तस्य गृहस्थाः खलु कलत्रभाराक्रान्ताः इतस्ततो
भ्रमन्येवेति भावः । कामिनः ननु प्रेमिणः प्रेमवतीनामप्यस्माकं
त्यागादित्यत एव काम एव तं तां वाहयेदन्यथा व्रजेन्द्रकुमारो
ह्यतिसुकुमारः किं गोपालिकाया वाहनो भवेदेति भावः ॥ ३२ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तदुक्तिमसहमानास्तत्प्रतारणाय सुहृद आहुः । नेति । निषेधस्य
प्राक्प्रयोगस्तदुक्तिप्रतिषेधाय नैवं वाच्यमित्यर्थः । अस्येहलीदी-
पत्वेनाग्रेऽपि सम्बन्धः न लक्ष्यन्ते लक्षणैरपि न ज्ञायन्त
इत्यर्थः । नूनं सम्भावयामः खिद्यती सुजाते सुकुमारे अङ्घ्रि-
तले यस्यास्तां प्रेयसीं कोटिपाणाधिकप्रियां प्रियस्तत्प्रेमाश्रयः
उन्नित्ये अङ्गे कृत्वा नीतवान् नत्र हेतुः । तृणेति । इदं प्रतीत्यभि-
प्रायेण वा प्रेमविवर्त्तनं वा श्रीवृन्दावनतरुलतातृणाङ्गुरादीनां तयो-
रिच्छया तत्प्रेमावेशेन च स्वीकृतजडीभावानां खेदप्रदत्वाभावात्
सुजातेति सौहृदं सूचितम् ॥ ३१ ॥

क्रान्तभावासाधकसहचर्यः सेष्यमाहुः । इमानीति । हे गोप्य इति
साधुविज्ञातं विदग्धाभिर्भवतीभिरित्यधीरत्वम् इमानि कृष्णस्य तत्-
प्रेमाकृष्टस्य पदानि अधिकमग्नानि पश्यत भाराक्रान्तस्येति सानु-
शयं वधूं वहतः देशान्तरं नयतः तत्र वधूमिति साभिलाषोक्तिः
कामिन इत सामूयं ननु प्रेमविदग्धस्येत्यर्थः । वाग्देवी तु तत्सेवैक-
कामयितुः परमानुरक्तस्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

अग्रे तत्पदान्यदृष्ट्वा किन्तामपि कुत्रचित् त्यक्त्वास्तथावेका-
दृश्यास्त्यागे नो नैराश्रमेवेति मुग्धभावेन खिद्यतीः प्रति काञ्चि-
त्सुजा आहुः । न लक्ष्यन्ते इति । अत्र यत्तस्याः पदानि न लक्ष्यन्ते तेन
न तत्तत्यागः सम्भावनीयः परमदयालोभकवत्सलस्यानुरक्तत्वाभा-
नुपपत्तेरस्मदुपेक्षापि मानदोषपरिहारार्थैव किमिति तर्हि न लक्ष्यन्ते
तत्राहुः । नूनमिति । निश्चितमेतत्तानुन्नित्ये आलिङ्गनसौख्यस्य भागं
ऽप्यनुभवायाङ्गे उत्थाय नीतवान् करुणातिशयेन खोदहनेनापि
भक्तातिसुखदातृत्वमूहित्वा भक्तदुःखासहिष्णुतां सूचयन्त्य आहुः ।
खिद्यत्सुजाताङ्घ्रितलमिति । खिद्यती सुजाते सुकुमारे अङ्घ्रितले
यस्यास्तां ननु किमनन्दघनस्यापि तत्तदुःखदुःखित्वं तत्राहुः ।
प्रेयसीमिति शयेन प्रियतमां ननु समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्यो-
ऽस्ति न प्रिय इत वदतस्तस्य कथं सा प्रेयसी तत्राहुः । प्रिय इति
तथा च तस्य सर्वसमत्वेन रूपलावण्यादीनां तत्राकिञ्चित्करत्वेऽपि
प्रेमण एवायं स्वभावो यदात्मारामस्य प्रेयसीत्वमापादयति -

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेभ्यो वाच्यम् ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति ॥

तेनैव प्रतिज्ञातत्वात् ॥ ३१ ॥

इमान्यधि कमग्नानीति सार्धपद्यन्तु बहुपुस्तकेष्वहस्यमानं
श्रीश्रीधरस्वामिभिः श्रीवल्लभाचार्यिणां प्रासादिकत्वेनाप्यस्यातं
तोषणीकारैस्तु तद्विर्भूतत्वप्रकटनार्थैव स्वग्रन्थे लिखित्वा तदेत-

केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतम् ॥

तानि चूडयता कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

रेमे तथा चात्मरत आत्मारामोऽप्यखण्डितः ॥

कामिनां दर्शयन् दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मताम् ॥ ३४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

त्साधुपद्यं काचिन्न दृश्यते अतो नाङ्कः कृत इति लिखितमर्तोऽस्माभिर-
प्युपेक्ष्यते तत्पदलापनिकात्वेवम्भाव्या "इमान्यधिकमग्नानिपदानिवहतो
वधूम् । गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तस्य कामिनः अत्रावरोपिता-
कान्ता पुष्पहेतोर्महात्मना" कृष्णस्य नित्यानन्दस्वरूपस्यापि तदीय-
प्रेमभाराक्रान्तस्यात एवाकामत्वेऽपि सति प्रेमभाराक्रान्तत्वेनैव
कामिनस्तमिवाचरतोऽत एव वधून् वहत इमानि पदान्यधिकमग्नानि
नीति पश्यत अत्र च पुष्पहेतोस्तेन महात्मना सा कान्ता अवरो-
पिता उत्तरिता अग्रे पुष्पावचयचिन्हमवलोक्ष्याहुः । अत्रेति । अस्मि
न्यदेशे प्रेयसातिप्रेष्ठतमेन कृष्णेन नित्यानन्दस्वरूपेणापि प्रेम-
वशात्कृतचित्तेन प्रियार्थ एव प्रसूनावचयः कृतः आप्तकामस्य भग-
वतः स्वार्थप्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रियार्थप्रवृत्तेस्तु तेषां नित्याभियुक्तानां
योगक्षेमं ब्रह्मायमिति तेनैव प्रतिज्ञातत्वाच्च तत्र लिङ्गमाहुः ।
प्रपदेति प्रपदाभ्यामेवाक्रमणं ययोरत एवासकले भूम्यलग्नपाणि-
भागे पदे पश्यत तथा चैवं प्रेमाधीनभक्तवत्सलरसिकशिरोमणे.
रस्मदुपेक्षाऽसम्भवेऽपि स्वमानदोषकृतमेवावमानमनुभवाम इति
भावः ॥ ३२ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगुढार्थदीपिका ।

अहो मास्तु कलहस्तत्पदानि संप्रति न दृश्यन्त इति तदस्थाभि-
रुक्ते सति अहो सत्यं तत्पदान्यत्रास्मिन्प्रदेशे न लक्ष्यन्ते
इति तद्वाक्ये सर्वोभिरङ्गीकृते तदन्तरङ्गाः काश्चित्सुहृद आहुः ।
नेति । अहो सा प्रेयसा विश्लिष्टेति न भ्रमितव्यं किन्तु
तामुभिनये बाहुभ्यामुत्थाप्य स्वकटिभागे गृहीतवानतस्तस्याः
पदान्यत्र न लक्ष्यन्ते, इत्येवं निश्चयेन ज्ञातव्यम् उच्यते निमित्त-
माहुः । तृणांकुरैः सिधती यतः सुजाते अङ्घ्रितले यस्याः तां ननु
प्रवं तर्हि स्कन्धमारोपितमिति कुतो न कल्प्यत इति चेत्तत्राहुः ।
प्रेयसी रसाविर्भावकरी खेदाद्य जनकं कटिभागारोपणमेव तादृश्याः
प्रेयस्याः समुचितमिति भावः ननु विधम्भं दत्त्वा तत्रैव कुतो न
स्थितेत्याशङ्क्याहुः । प्रियः यतस्तस्या अपि सत्यविश्लेषे तथा
परिस्मृणायाभीष्ट इति भावः । निवृत्तिपक्षे अहं ब्रह्मास्मीत्याद्या-
स्तदैकार्थप्रतिपादिका आहुः । तस्याः पदानि अत्राखण्डैकरसे
धरमात्मनि न लक्ष्यन्ते शक्तिवृत्त्या प्रवृत्तानि नोपलभ्यन्ते ऽतो
नूनं तृणांकुरस्थानीयैर्वाच्यांशैः सिधती सुजाते पकार्थनि-
ष्ठत्वात्समानाधिकरणभूते अङ्घ्रितले कोमलपदे यस्यास्ता-
मुभिनये ऊर्ध्वं शक्तिवृत्ते प्राच्याः भागत्यागलक्षणया सर्वोत्तमं
स्वरूपमानन्दैकरसमाशोचितवान् यतः प्रेयसी प्रियः संसर्गा-
संगिसम्यक्ज्ञानदातृत्वात्प्रेयसी स्वयं च तदैकपरस्तस्याः प्रिय
इति भावः ॥ ३१ ॥

एतच्छ्रुत्वा अधिकमग्नानि प्रेष्ठपदानि च दृष्ट्वातिशुब्धस्वान्ता

स्तदस्थाभिमुख्यः प्रतिपक्षा आहुः । इमान्तीति । अहो सत्यमुक्त-
मेताभिर्यतो वधू कामिनो ननु प्रेमिणः प्रेमवतीनामस्माकं
त्यागात् कृष्णस्येमानि उपलक्ष्यमाणानि पदानि भाराक्रान्तानि
यतोऽधिकमग्नानि पश्यत स्थित्वा विचारयत यतो भवत्यो
विचारचतुरा इति गोप्य इति शम्बोधनाशयः कामिन इत्यादिपदे-
रसूया व्यज्यते तथा च स्थूलदेहाया वध्वाः सुकुमारशरीरिणो-
द्बहनं भारेण पीडाकरमत्यन्तकामिचेष्टितं पददर्शनादप्यधिक-
खेदकरमिति भावः । निवृत्तिपक्षे सर्वकाम इत्यादिश्रुतय आहुः ।
हे गोप्यः । पालनशक्तिमत्परमात्मस्वरूपप्रतिपादनपराः यथोक्तश्रुति-
लक्षणां वधू वहतो यथोक्तरीत्या प्रतिपादकत्वेन धारयत
इमानि कृष्णस्य सदानन्दाविग्रहस्य सिस्त्रक्षादिकामनाविशिष्टस्य
पदानि ध्यानायोग्यधिकार्यन्तःकरणप्रत्ययलक्षणानि अव्यक्ता
हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यत इत्युक्तत्वात् भाराक्रान्तानि यथोक्त
श्रुत्यर्थवहनासमर्थानि पश्यत ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सिधती सुजाते सुकुमारे अङ्घ्रितले यस्यास्ताम् उभिनये
स्कन्धमारोपितवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥

पुष्पहेतोः पुष्पावचयार्थमवरोपिता स्कन्धादवतार्य स्थापिता
पुष्पाणामपचवः लवनं कृतम् अत एव प्रपदाभ्यां चरणाग्रा-
म्यामुच्चपुष्पावचयार्थमाक्रमणं क्षोणीमर्दनं ययोस्ते अत एवासकले
द्वे मग्रे एते पदे पादचिन्हे पश्यत कामः भक्तमनोरथपूरकः
सङ्कल्पोऽस्यास्तीति तथा ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इहां वा के चरण चिन्ह नहीं दीखें हैं सो ठीक हमें
मालूम पड़े है कि जब वाके कोमल सुन्दर चरण घांस
के अंकुरो ते दूखवे लगे तब अपनी प्यारी राधिका
प्यारे ने उपर उठाय लीनी है ॥ ३१ ॥

या ठीका ने वा प्यारी के लिये प्यारे ने शुक के
फूल तीरे हैं ताते या ठिकाने एक तरफ उठे आधे
चरण दीखें हैं सो तुम सब देखो ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्याः कृष्णजान्वन्तरुपविष्टायाश्चिह्नं दृष्ट्वाऽहुः । केशप्रसाधन-
मिति । कान्तामाधिकृत्य तानि प्रसूनानि चूडयता चूडानुकारेण
वध्रता ध्रुवमुपविष्टम् ॥ ३३ ॥

रेमे इत्यादिश्रुकोक्तिः आत्मरतः स्वतस्तुष्टः आत्मारामः
खक्रीडः अखण्डितः स्त्रीविभ्रमैरनाकुष्टोऽपि तथा चेत्किमिति रेमे
ऽत आह । कामिनामिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

केशानां प्रसाधनं संस्करणं तच्च स्वाङ्गुलिभिः तदर्थ्यात्मशिरो-
न्यस्तकङ्कृतिकया वा तुशब्दो भिन्नोपक्रमे हीतिपाठे निश्चितं
प्रसाधनप्रयोजनं सूचयन्ति । कामिन्याः कामिनेति । कामक्रीडा-
सुखार्थमित्यर्थः । किम्वापूर्वोक्ताकामिनः शतवत् ध्रुवं निश्चितमिति
साक्षात्तल्लक्षणाभिव्यक्तेः ॥ ३३ ॥

स्वस्मिन् आत्मनि आत्मना स्वयमेव यद्वा स्वस्य आत्मना
स्वभावेनैव रतस्तुष्टः चेति पाठे रेमे चेत्युक्तसमुच्चये चकारः
ततश्च आत्मनैव रतस्तुष्टः तादृशोऽपि रेम इति तादृशत्वमधुना
न स्थितमिति पूर्ववदर्थः पुनः पुनस्तथोक्तिस्तद्वाक्याय अत-
स्त्यैव तुष्टः तथैवारमात तद्विभ्रमैर्वशीकृतश्चेति तात्पर्यम्
अतः प्रेमनिर्जितत्वेन तस्यां सर्वस्वमर्पितमिति सूचितं तच्च
भक्तवत्सलवरस्य प्रियजनप्रेमपरवशस्य तस्य न दोषः कश्चित्
प्रत्युत निजभगवत्तासारप्रकटनरूपमहागुण एवेति पूर्वं बहुशो
लिखितं श्रीभागवतामृते च विवृतमेव यद्वा स्वात्मानः सख्येना
त्मतुल्याः किंवा स्वस्यात्मानः प्रिया ब्रजसुन्दर्यस्तासु
रतोऽपि अखण्डितः सम्पूर्णः सन् कायमनोवचनासत्त्वा साक-
ल्येन रेमे इत्यर्थः । अन्यत्समानं न चैवं केवलं निजप्रिया एवा
नन्दिताः अन्येषामपि हितं कृतमित्याह । कामिनामिति । कामवशैः
स्त्रीवशैश्च न भाव्यमिति लोकान् शिक्षयामासेत्यर्थः । तदेवाह
साचेति । यद्यपि तादृशो व्यवहारो मानश्च न दुरात्मतया किंतु
केवलमुभयोर्महानागरयोरन्योऽन्यं प्रेमविवर्द्धनो विशेषतश्च
स्वाधीनभर्तृकात्वेनोचित एव तथापि दर्पस्तत्कृतोक्तिविशेषश्च
श्वरे ऽनुचित एवेति वैधोपासनाशास्त्रपरैस्तथा व्याख्यायते
तदोषः परिहृत एव तयोर्लोकशिक्षापरत्वात् यद्वा कामिना-
मिन्द्रादीनां दैन्यं दर्शयन् प्रेयसीकृततादृग्विलासादिसुखाभावात्
स्त्रीणां च दुरात्मतां दुष्टविषयकात्मतां दुर्बुद्धितां वाश्रीकृष्णोत्तर-
कुत्सितपतिभजनात् अथवा कामिनः प्रति दैन्यं स्त्रियश्च प्रति-
दुरात्मतामेव दर्शयन् शिक्षयन्नित्यर्थः । अयं भावः यदि काम-
क्रीडायां रसिकतास्ति तदारिरसुभिः पुंभि रीदृश्या स्त्रीवश्य-
तया दीनैरेव भाव्यं स्त्रीभिश्च कंदर्पक्रीडादिषु लज्जादिकं परि-
हृत्य पुरुषं च वशकृत्य स्वातन्त्र्यरूपदुष्टेष्टापरामि भाव्यमिति
एतच्च तयोर्वक्ष्यमाणवचनव्यवहारादेः किंवा उक्तव्यवहारस्या-
भिप्रायेण यद्वा अत्रोक्तमरणप्रकार एवायं दर्शितः ततश्च वैद-
ग्धीविशेषेण कामशास्त्रोक्तविविधबंधादौ स्कंधद्वयोपरिस्त्रीपादद्व-
यनिधारणादिना दैन्यं दौरात्म्यं बाधरदशननखक्षतिकेशग्रहण-
पुरुषायितादिनोद्यं दैन्यदुरात्मता शब्दप्रयोगश्च ज्ञानादिनिष्ठ-
मुनिविशेषापेक्षया वस्तुतस्तु निजरसविशेषेण उक्तिभंग्येवेति
यद्वा आत्मरत इति सप्तम्यन्तं तेन सहानयोरन्वयः ततश्च
भावे कः आत्मरतो दैन्यं दुःखमेवेति कामिनः प्रति दर्शयन्
तथा कामभोगासिद्धेः आत्मरतो दौरात्म्यमेवेति स्त्रियश्च प्रतिदर्श-
यन् तत स्वामिसंवाद्यसिद्धेः अतएवात्मारामता नादरेण तया
सह स्वयं रेम इत्येषा दिक् अलमतिविस्तरेण एवंतद्वचनं
श्रीब्रजदेवीनामपि संगच्छेत श्रीभगवत्तत्त्वज्ञाने निजभावाव्याभि-
चार्येण रसविशेषमयत्वात् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गर्भकाल्यमाल्यखण्डपतनं दृष्ट्वा पुनर्विपक्षा आहुः । केशैर्य-
द्वेन । तुशब्दो भिन्नोपक्रमे हीति पाठे निश्चयम् । प्रसाधन-
प्रयोजनं सूचयन्ति । कामिन्याः कामिनेति । कामक्रीडासुखार्थ-
मित्यर्थः । तादृशोपवेशं दृष्ट्वा सख्यस्त्वाहुः तानीत्यद्वेन । चुड-
यतेति ज्ञानन्तु स्वदेशे तादृशवेशस्य प्रायशो दृष्टेति ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

तदेवं श्रीगोपीजनमुखेनैव तथा सह तर्लीलां प्रशंस्य स्वय-
मपि प्रशंसति रेम इति । स्वैः स्वांशरूपैर्वैभवेः वैकुण्ठाय-
लक्ष्म्यादिभिर्गोष्ठसम्बन्धिप्रेयस्यादिभिश्च हेतुभिरपरापेक्षासहिततया
तत्तदंशिनि आत्मनि स्वस्मिन्नेव रतः स्वेनैव पूर्णकाम इत्यर्थः ।
तादृशोऽपि तथा आत्मारामः स्वरूपानन्दोपवेशतत्पर इत्यर्थः ।
तादृशोऽपि तथा हेतुना रेमे तत्तदनादृत्य नन्दति स्म । तत्र
हेतुस्त्येत्यर्थः । तच्छब्दस्य वक्तुबुद्धिर्लक्ष्यैवलक्ष्यव्यञ्जकत्वात्
सर्वाधिकतत्प्रेमाश्रयविषयरूपेत्यर्थः । रेमे तथा स्वात्मरत
इति पाठे आत्मारामशब्देन पौनरुक्त्यापातात् तत्पूर्णकामात्मकत्वादे-
वात्मरत इति लभ्यते । चशब्दश्च यथा तथा तस्य रमणं
ताभिर्वितर्कितम् । तथा रेमे च इति बोधयति । तदेवमपि
पूर्ववदेव विवक्षितम् । ननु तांभिलक्ष्म्यादिभिः प्रेयस्यादिभिरपि
तस्य रमणं दृश्यते तत्राह । अखण्डितः अनया हेतुना यथा
ततस्ततः खण्डितः स्यात् । खपतेः सकाशात् खण्डितानाधि-
कावन्मनसा विच्युतः स्यात् तथास्याः सकाशादयं लक्ष्म्या-
दिभिर्हेतुभिर्न कदाचिदपीत्यर्थः । अतः प्रेमनिर्जितत्वात्तेन
तस्यां स्वं सर्वं समर्पितमिति सूचितम् । तच्च प्रियजनप्रेम-
वशात् तस्य महामेव गुण इति पूर्वं बहुशो लिखितम् । श्रीभा-
गवतामृते च विवृतम् । तदेवं तस्या पतादृश प्रेमा येन तादृ-
शोऽप्यसौ वशीचक्रे तस्य चैतादृशः येन तादृशान्मारामतापि
तिरश्चक्रे । तदेवं तादृशालम्बनत्वप्रेमवशात्तविहीनाः कामिनाः
कामिन्यश्च स्वमहिम्ना परास्ततया दर्शिता इत्याह । कामिनां
दर्शयन्निति । अत्र कामिनामिति मलमूत्रादितया परिणामि-
भिरन्नजलादिभिस्तत्पर्यमाणो यो देहस्तत्तर्पणेच्छारूपकामस्वभा-
वानां ननु सच्चिदानन्दविग्रहतया स्वतस्तुमानां ननु वा प्रियज-
नतर्पणमात्रस्वसुखलक्षणप्रेमस्वभावानामित्यर्थः । तेषां दैन्यं दुर्ग-
तत्वम् । तथा स्त्रीणामपि मलमूत्रेत्यादिलक्षणाणां ननु तस्यापि
रमणहेतुतावगतसीच्चदानन्देत्यादिलक्षणाणामित्यर्थः । तथा च
तासां तद्विरोचनयोग्यता वक्ष्यते ताभिर्विभूतशोकाधि-
रित्वादिना । तदन्यस्त्रीणां दुरात्मतां तादृशदुर्गतनायकं वशी-
कृत्य हर्षगर्वादिदुष्टस्वभावतामित्यर्थः । तदुक्तं श्रीकृष्णस्य तावद्वै-
लक्ष्यमुक्तमेव । याते पदाब्जमित्यादौ तद्वैलक्ष्य्यानुभवयोन्याश्च
काश्चिदेव तद्वद्विलक्षणा एव भवन्तीति च ज्ञापितम् । तदेवं
तेषाञ्च दैन्यं तासां दुरात्मतां दर्शयन्निति दर्शयद्विधुपराजयं
रमावक्त्रामुक्लसति धृतलाञ्छनमिति वत् । सर्वसंसिद्धोद-
श्रीभूषेति वच्च । वाग्भङ्गयोः स्वतस्तत्तादृशकृपातिशय एव प्रति-
पादितः । ननु बुद्धिपूर्विका तेन तादृशता सति स्वात्मरत-
त्वादिके कामिदेव्यादि दर्शनार्थमुपहासकजनवत्तदनुकरणमपि
न घटते इत्यन्यथा तु न व्याख्यातम् । भक्तप्रेमवशात्ता तु नाह-
मात्मानसाशास इत्यादिषु बहुषु सम्मतैव ॥ ३४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यकपक्षीयम् ।

तानि चूडयता शिरोभूषणं कुर्वता ॥ ३३—३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवचरितकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

काश्चित्तस्याः कृष्णज्ञानवन्तरूपविश्रयाश्चिह्नं क्षोणासमर्पना-
दिकमालभ्याहुः । केशप्रसाधनमिति । अत्र कामिना कृष्णेन
कामिन्याः केशानामितस्ततो विग्रहयतां प्रसाधनं पुनः सीमन्त-
रूपीकरणभ्यां बन्धनं कृतं कान्तामुपकृत्य तानि प्रसूनानि
चूडयता शिरोभूषणं कुर्वता कृष्णेन तन्मनुषविष्टम् ॥ ३३ ॥

इत्युक्तप्रकारेणैव प्रकारान्तरेणापि प्रलपनं कुर्वत्यः दर्श-
यन्त्य इति पाठे मिथः तल्लीला दर्शयन्त्यस्तस्मिन्नेहानि दर्शयन्त्यस्ता
गोप्यस्तत्र तत्र विवेचनसंभन्तचित्ता विवेचनी ॥ ३४ ॥

किं विवेचोभिर्गोपीभिः केवलमिदं सभावनामात्रं कृतमुन-
तस्त्वमेवेति शङ्कः संशयः निराह मुनिः । रेमे इति । तया गोप्री-
मिच्छावितया कयाचिदोष्या च सह भगवान् रेमे कथम्भूतो-
प्यात्मारामोऽप्यखण्डितोऽप्यवाप्तसमस्तकामत्वेन स्त्रीविभ्रमखण्डि-
तचित्तोऽपि तथा चेतिकमिति रेमे तत्राह । कामिनां विषयासक्तचि-
त्तानां दैन्यं तत्पारवश्यात्मकं स्त्रीणां दौर्जन्यञ्च दर्शयन् दर्शयितु-
मित्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्रोपेक्षणं स्नेहाधिक्यादित्याशयेनाहुः । महात्मनेति । कथमिदम-
वगतं पुष्पनिमित्तादित्याहुः । अत्रेति । अपचयः नखादिसंयमेन
यथा स्थानं न भवति तथा प्रलपमिदमपि प्रयसां प्रसादितप्र-
कटनम् ॥ ३५ ॥

इदमपि चित्रमित्याहुः । प्रपदेति । हे गोप्यः । प्रपदयोः पादाग्र-
योराक्रमणं ययोरस्ति ते प्रपदाक्रमणे पदे पदे पादलाङ्घने
असकृते असम्पूर्णे उन्नतशास्त्रपुष्पावलये प्रियकृष्णकरावनामि-
तशास्त्राग्रहणे तुःस्थपदत्वाद्यावत्पादप्रमाणसहिते पश्यतेत्यन्वयः
केशमार्जन्या केशप्रसाधनं केशसंस्कारः कमु गताविति धातोः
काम आनन्दः कामो गतिज्ञानं चास्य स्त इति कामी पूर्णानन्द-
ज्ञानवानित्यर्थः । तेन कामिना प्रशस्तेच्छावता वा ॥ ३३ ॥

कान्तां स्त्रियं तानि पुष्पाणि चूडयता संस्कृतकेशपाशे
सुदर्शनीयं निदधता कृष्णेनैव स्थले उपविष्टं पश्यतेति शेषः
इदं ध्रुवं निश्चितं सन्देहं न कुरुतेत्यर्थः । अयं सर्वस्मादधिक-
शोक्तम इत्याहुः । रेमे इति । तया कामिन्या रेमे च सुरतशी-
लामप्यनुभव न स्वार्थमिति सूचयन्ति । आत्मरत इति । आत्मनि
स्वरूपानन्दे रतः आत्मन्येवार्थमः कीडा यस्य स तथा आत्म-
रतः आत्मकीड इति श्रुतिः अनेन विशेषणद्वयेन हरेर्विद्वत्सं-
निविध्यान्तं भगवत्प्रीतिसाधनभक्तिज्ञानादितारतम्यात्प्रीतितारत-
म्यमस्त्विति ज्ञायते तथा चान्या गोप्य इन्द्रियवृत्तयः कृष्ण-
नीता कामिनीमकिर्बुद्धिर्वा प्राप्तेति बुद्धिमता तत्तत्पदानि
तत्तदर्थबोधकत्वेन याज्ञकीयानीति संग्राहमिति सन्तोष्यं

१ अत्र मूलटीकायाः पारिवर्तनं विद्यते ।

[१२४]

शोकादिकं च गुणनिमित्तमिति अत्र एवाखण्डितः कामेनेति
शेषः ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तदेव स्वयमपि तया सह तल्लीला प्रशंसति । रेमे इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

ततः कापि गत्वा उपवेशचिह्नमालोक्य काश्चिदाहुः ।
केशप्रसाधनमित्यादि । तु निश्चितम् अत्र कामिन्याः कामिना
तेन केशप्रसाधनं कृतं तत्र हेतुमाहुः । तानित्यादि । तानि अत्र-
चितानि प्रसूनानि चूडयता इह उपविष्टं ध्रुवं साक्षादेव
दृश्यतामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथ तस्या एव वृत्तान्तं श्रीशुकदेवः प्रसीति । ३४ । तय-
त्यादि तया सर्वा विहाय या नीतेत्यर्थः । नतु तस्य वैश्य-
मेतदित्याहुः । आसु विरहितासु गोपीषु आत्मरतः आत्मना
मनसा रतं रमणं यस्य भवेत्तु तया सहनीतया सह रेमे
ननु कथमेतज्ज्ञातमित्याहुः । आत्मारामः । अचिन्त्यपरमे-
श्वर्यः अत एव अखण्डितः अखण्डप्रेमा तुल्यप्रेमेत्यर्थः । दक्षि-
णायकत्वात् मया परोक्षं भजता विरहितमिति तस्य
स्वोक्तेश्च तेन तासु मानसं रमणमस्यां कायिकमिति किं कु-
र्वन् कामिनां दैन्यं दर्शयन् स्त्रीणां च दुरात्मता दर्शयन् अनु-
मानप्रयोगेण बोधयन् तथाहि यो यः कामी स स दीनः
अनीश्वरत्वात् यत्र यजानीश्वरत्वं तत्र तत्र दीनत्वं एवैव
ययमतिप्रभृतिवत् यो यो नैव स स नैव यथाह भित्यन्वयव्य-
तिरेकिणामुमानेन कामिनां दैन्यम् एव गोप्यादयो न दुरा-
त्मानः मदङ्गसङ्गवत्तात् यत्र यत्र मदङ्गसङ्गवत्त्वं तत्र तत्र न दुरा-
त्मत्वं यथा लक्ष्म्यादिः या मन्दङ्गसङ्गवत्यो न भवन्ति ता
दुरात्मानो भवन्ति यथा गोप्यादिभिः स्त्रियः इत्यन्वयव्य-
तिरेकाभ्यां सामान्यस्त्रीणां दुरात्मतां च । दर्शयन्निति यावत्
एतेन नाहं कामी नैताश्च स्त्रीत्वेन दुरात्मानः अपितु मल्लीलौप-
यिकत्वादासां स्त्रीत्वभावात् वाम्यादि मम तु आसामनुव-
र्त्तनं लीलैवेति वाक्यार्थः आत्मसु आत्मप्रायासु गोपीषु रमत
इत्यात्मारामः ॥ ३४—३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततोऽप्यन्या अधिकमेव सूचयन्त्य आहुः । केशप्रसाधन-
मिति । नखैरेव केशानां प्रसाधनं वेण्याकारेण आपीडाकारेण वा
तुशब्दोऽन्यथापक्षं व्यावर्त्तयति । नह्यत्र ज्ञानोपदेशः सम्भवति
तदाहुः । कामिन्याः कामिना कृतमिति । एतदुत्थायापि भवति
चूडयां पुष्पप्रवेशनन्तु उत्थितेन न भवति क्रोडे पुष्पाणि व्याप-
यित्वा क्रमेण तानि निवेशनीयानि अतः तानि चूडयता इहो-
पविष्टं ध्रुवमिति सत्यं कान्तामुप कान्तासमीपे कान्तामुद्दिश्य
वा तथैवाकृतिर्दृश्यत इति ॥ ३३ ॥

एवं रसार्थं तस्या नयने सामग्रीसम्पादनमलङ्करणं चोक्तं

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

यदर्थमेतावत्तदाहुः । रेमे इति । पुष्टत्वात् कामस्य आत्मरतः तथा च सह रेमे चकारात् लक्ष्या च अन्तः प्रविष्टामिवा सापि रेमे इति वा भीत्मन्येव रतिर्यस्य तेन निष्काम एव तस्या यथेच्छं कामं पूरितवान् अस्यामापि दशायामात्मरत एव रसाधारत्वाय तस्यामात्मानं स्थापितवान् ० आत्मन्येव मुख्या रतिः आत्मन्येव रमणं क्रीडा च यस्य यतः अखण्डितः इन्द्रियैरन्तःकरणैर्विषयैर्वा यदि स्वानन्दोऽन्यत्र गच्छेत् तदान्यत्र रतो भवेत् ननु कथमेवमसमीचीनस्थाने एतावता प्रयासेन एवं रमणं कृतवानिति तत्र प्रयोजनमाहुः । कामिनां दर्शयन् दैन्यमिति कामिनस्त्वमेव दीना भवन्ति कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणा इति तेषामनुकरणं करोति अन्यथा तेषां निरोधो न स्यात् प्रयोजनान्तरगम्यस्तीत्याहुः । स्त्रीणामिति । स्त्रीणां च दुरात्मता प्रदर्शिता न तासां कदाचिदशक्तिरस्ति नापि सौकुमार्यं किन्तु वशीकृते पुरुषे दौष्ट्यमेव कुर्वन्ति शालावृक्षाणां इत्यान्येता इति अत उभयबोधनार्थमेव रेमे ॥ ३४ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसाराधर्षिणी ।

पुनः सख्य आहुः । अत्रेति । महात्मना विदग्धशिरोमणिनेत्यर्थः यद्वा महे तत्प्रसाधनोत्सवे आत्मा मनो यस्य तेन पुष्पहेतोः पुष्पार्थमवरोपितेत्यशोकवृक्षोऽयमस्याः पादस्पर्शं प्राप्य सद्यः पुष्पयति यथाहमेतत्पुष्पैरिमां प्रसाधयेयमिति बुद्धयेत्यर्थः । अत एव महात्मना महाबुद्धिमता अत्राशोकशाखायां प्रसूनानामवचयः कृत इत्यत एवात्र प्रसूनानि न सन्तीति भावः । किञ्चिदशोकशाखायां हस्ताप्राप्त्यायाः पुष्पावचयनार्थं प्रपदाभ्यामाक्रमणं क्षोणिसम्मर्दनं यतस्ते पदे अत एव असकले सम्पूर्णयोस्तयोर्मुवि विन्हादर्शनात् कृष्णजान्वन्तरुपविष्टायास्तस्याधिहं कृष्ण पुनर्विपक्षा आहुः । केशानां प्रसाधनम् अत्रत्यवनदेवतावत्तकङ्कतिक्रियेति बुध्यते कामिन्याः ननु प्रेमवत्याः स्वस्वरेपि वञ्चाभित्वा कामुकं नीत्वा रहौ गतत्वात् कामिना ननु प्रेमवता प्रेमवती नामप्यस्माकं विरहपीडाननुसन्धानात् तत्तत्र तानि तैः प्रसूनैः केशैर्वा कान्तां कामिनीं चूडयत नर्मणा पौरुषं व्यञ्जयितुं चूडावतीं कुर्वता इह भुक्कृपाविष्टमिति रहः कोलिवार्ताप्यभूविति भावः विन्मतोलुगिति मनुषो लुक् ॥ ३३ ॥

तदेव गोपीनामुक्तिभिरेव तस्याः सौभाग्यातिशयं दर्शयित्वा स्वयमापि तमुपपादयति । रेमे इति । आत्मारामोऽपि तथा सह रेमे । तत्र हेतुः स्वात्मरतः तथा सह शोभमानमात्मनो रमणं यस्य सः । आत्मारामत्वात् तथा सुखं न तस्य भवेत् यथा तथा सह रमण इत्यर्थः । आत्मरत इति पाठे आत्मारामशब्देन पौनस्त्यायात्तदेवं व्याख्येयम् ॥ च एवार्थः । तयैव सह आत्मना क्लेनेन रतं रमणं यस्य सः । आत्मा यतो धृतिर्बुद्धिरिहमरः । आत्मारामतायां तादृशसुखलाभाभावेव तावान् यत्न इति भावः । ननु तर्हि तस्याः पूर्णत्वं प्रसक्तमन्त आहुः । अखण्डितः । तदपि पूर्णं एव ननु खण्डितः । तस्या ल्हादिनीशक्तित्वेन स्वकृपभूतत्वादिति भावः । ल्हादिनीशक्तिरेऽपि सर्वाल्लावसायो यः प्रेम । तस्यापि परमावधिर्यो महाभावस्तद्र-

पत्वादेव हेतोर्मगवन् आत्मारामत्वेन ल्हादमात्ररमणादपिल्लादे महासारभूतया सह रमणस्याधिक्यमस्त्येव यदुक्तं तन्ने ल्हादिनी वा महाशक्तिः सर्वशक्तिवरीयसी तत्सारभूता राधेयमिति महाभावस्वरूपेयं गुणैरतिवरीयसीति ततश्च आत्मारामोऽपि तथा सह स्वात्मरतः स्वात्मरतोऽप्यखण्डितः पूर्ण एव रेमे इत्यन्वयः । तेन च मगवत्त्वानभिज्ञानां प्राकृतविवेकिनां हितं च तेभ्यः स्वखिलासतत्त्वस्य गोपनं चकारेत्याहुः । कामिनामिति । कामवशो स्त्रीवशैश्च न भाव्यमिति लोकान् शिक्षयाऽसेत्यर्थः । कामवशत्वे सति पुमांसो दीनाः स्युर्दैन्ये च सति स्त्रियो दुरात्मानः स्युरित्यत्रार्थं मगवत्प्रेयसी च प्रमाणमिति यतस्ते इतस्ततो जल्पन्त उज्ज्वलप्रेम रसत्वगोपनस्य हेतवो बभूवुरिति भावः । तथा दर्शयन्नेव प्रेमरसतत्त्वं च गोपयामिति चेदशब्दाभ्यामेव वा व्याख्येयं यद्वा कामिनां सम्बन्धे दैन्यं दर्शयन् आत्मवन्मन्यते जगदिति न्यायेन ये कामिन्स्तं दीनमेवापश्य याश्च स्त्रियः कामिन्यस्तां दुरात्मानमेवापश्यन्तस्तत्र प्रयोजकी भवन्नित्यर्थः । यद्वा कामिनां दैन्यं दर्शयामिति कामिभिः सुरतप्रार्थनादिना दीनैर्भविष्यन् स्त्रीभिस्तत्रासम्भृत्या दुरात्मभिर्भविष्यति दर्शयन् रसिकजनान् द्रापयन् एवमेव रसपौषो नान्यथेति भावः ॥ ३४ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

सख्य आहुः । अत्रेति । पूर्वार्धेन तासां सख्य आहुः उच्यते हेनेति विवेकः । तथाहि अत्र गोप्य इत्याद्यनुकिरात्मनस्तत्तत्सौभाग्यमवेन महात्मना विदग्धशिरोमणिना कान्ता कामानामखिलसुखानामन्तः पर्याप्तिर्वैश्यां सा परमानन्दरूपिणीत्यर्थः अत्रावरोपिता अद्भुतवतारिता कुतः पुष्पहेतोः तद्विभलिषितपुष्पावचयकृते इत्यर्थः । प्रियार्थे प्रेयसा कृत इति वक्ष्यमाणात् यतो महात्मना तस्या इत्यर्थेनेत्यर्थः । तदनुभवेदमानास्तत्सख्य आहुः हंहो साधु वातं प्रेयसा प्रीत्यतिशयवता प्रियस्ये इति प्रियार्थः चतुर्थीनर्द्वार्थे इति समासः तस्याः केशवैशायेति भावः । अत एव केशवपदस्य तादृशं व्याख्यानं प्राणसख्यस्तत्रालिङ्गमाहुः । पदार्थं प्रपदमिति कोशात् तदा क्रमणे तरुशिखरस्थपुष्पावचयनाय विचरणे ययोस्ते असकले असम्यगे पदे पश्यत तदसहमाना गर्भकाव्यमप्यखण्डनं दृष्ट्वा विपक्षा आहुः । केशेति । कामिन्या इत्यादि सामर्थ्ये तासां क्षोभाय तस्याः सुहृदः सोत्प्रासमाहुः । तानीति कुसुमानि चूडयत चूडयन् योजयता कान्तानुपाविष्टम् उपोधिके चेति कर्मप्रवचनीयः धम्मिल्लरचनाय किञ्चिदुच्यतेपविष्टमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ततश्च तादृशवर्णनेनोद्दीपितभावा अर्द्धमेव वाक्यमसमाप्य सद्यः समानामानन्दजननाय तस्याः सौभाग्यमभिन्दन्ति तदावे शेन श्रीमुनीन्द्रचरणा अप्याहुः । रेमे इति । अस्मिन्नेव सखिहितक इत्यामात्मत्वेन निर्दिष्टायाः प्रणप्रियायाः सुखमेवात्मसुखमित्यनुभवनाय तस्याश्च प्रकरणादेव लामे तयैप्युक्तिस्तत्पदः लक्ष्यार्थभूतयेति मुनीन्द्रामिमायः तथा अनिर्वचनीयसौभाग्यं आत्मदनुभूयतेति वा रेमेवेति चकारः समुच्चयार्थः आत्मरतः आत्मनि तस्यामेव रतः तत्त्वमस्या आत्मना रमय रेमे इति ब्रह्मसंहिताके ततश्च शक्तिवादो निराकृतो योऽव्यः

केचिच्छ्रुत्वा विशुद्धरसदीपिका ।

तत एव च परिकरत्वमपि अन्यासां शक्तित्वे परिकरत्वे च न कोऽपि विरोधः तदुक्तं श्रीकृष्णयामले—

याः शक्यः समाख्याता गोपीरूपेण ताः पुनः ।

सख्यौ भूत्वा राधिकायाः कृष्णचन्द्रमुपासते ॥

तस्याः सख्यस्त्रियोऽपरा इत्यादिपुराणे च या च तस्या अपि यत्र कुत्रापि शक्तित्वश्रुतिः सा त्वाकृतिसाम्यादभेदाभिप्राया चेत्ये-
तत्परमतोपन्यासेन प्रदर्शितं मूर्द्धान्मायतन्त्रे तस्या एव स्त्व-
राजे—

केचिच्छ्रुत्वा त्वां कतिचिच्च गौरी परे परेशीं भुवते
कवीन्द्राः ।

परात्परं ब्रह्म सनातनत्वं गुणत्रयेणैव विभर्षि—
लोकमिति ॥

अत्रोत्तरार्धे समतमित्युत्तरत उपन्यस्तं गुणत्रयमुक्तं बृहद्भौत-
मीये—

सत्त्वं तत्त्वं परत्वं च तत्त्वत्रयमहं किं ।

त्रितत्त्वरूपिणी सापि राधिका परदेवतेति ॥

सत्त्वं कार्यं तत्त्वं कारणत्वं परत्वं ततोऽपि भिन्नत्वमित्यर्थः । यद्वा
श्रीत्वेन तदेकाश्रयत्वं गौरीत्वेनार्द्धाङ्गीत्वं परेशीत्वेन तादात्म्य-
मिति शक्तिवादाभिमतं गुणत्रयं तेन लोकम् अवान्तरोपासकं
विभर्षि तत्तदात्मत्वेन पोषसि स्वरूपतस्तु तुरीयं त्रिषु सन्ततमि-
त्यादिव्यायेन पतादपि परं यद्ब्रह्म तदेव त्वं परस्याप्यात्मेति ब्रह्मा-
त्मनोः पर्यायत्वप्रत्ययमात्रा ब्रह्मेति श्रुतिभिन्नमिति संक्षेपः तथा यवणि
पुरुषबोधस्यां ब्रह्मदशवर्णनप्रस्तावे तस्याद्या प्रकृती राधिका
नित्या निर्गुणा सर्वालङ्कारशोभिता प्रसन्नाऽशेषलावण्यसुन्दरी
अस्मदादीनां जन्मदात्री अस्या अंशांशा बहुवो विष्णुरुद्रादयो भव-
न्तीति श्रुतिरपि अस्या अर्थः तस्य परपरमहणः आद्या प्रकृतिः आद्यं
स्वरूपमित्यर्थः । संसिद्धिप्रकृतीत्येव स्वरूपश्च स्वभावश्च निसर्ग-
क्षेत्रमरः स्वरूपस्यादिमस्वमविकृतत्वमेव प्रकृतिशब्दस्य शक्ति-
वाचित्वे तस्येति आद्या इति च विरुध्येतेति ध्येयं कासावित्यत
आह । राधिका आराध्या मम नाम्नापि विज्ञेया तेन राधि-
केति श्रीकृष्णयामलनिर्वचनानुसारेणाभेदाध्यवसायाच्छक्तिशक्तिमत्त्वं
परास्त्वं नित्या कालत्रयेऽप्येकरूपा निर्गुणा अप्रसिद्धिस्तद्वर्णानां रह-
स्यत्वाच्च निर्गुणा यद्वा मायागुणातीता तथात्वे च सर्वालङ्कार-
शोभिता सर्वसन्दर्भासंकुचिततया वृत्त्या सात्त्विकैराङ्गिकैश्चाल-
ङ्कारैः स्वरूपभूतैरेव शोभिता तथा दर्शिता मुक्ताचरितेश्वरीधुनाथेन
यथा महामावस्वरूपेयं नित्यदा वार्षमानवी । सखी प्रणय सद्बन्ध-
वरोद्वर्त्तनसुप्रभा कारुण्यामृतवीचीस्ताकरणाभृतधारया लावण्या-
मृतवन्द्याभिः स्त्रापिता ग्लापितेन्दिरा द्वीपदृवस्त्रगुताङ्गी सौन्दर्य-
बुधुणाश्चिता श्यामलोच्चलकस्तूरीविचित्रितकलेवरा कम्पा-
श्रुपुलकस्तम्भखेदगद्गदरक्तता उन्मादोद्वाड्यमित्येतैरनैर्नवामिह-
स्तमैः फलतालकृतिसंश्लिष्टा गुणालीपुष्पमालिनी धीरा धीरात्व-
सद्भासः परत्रासैः परिष्कृता प्रच्छन्नमानधम्मिल्ला सौभाग्यातिलको-
ज्ज्वला कृष्णनामयशः श्राविवनं सोलासिकार्पिका रागताम्बूलरक्तोष्ठी
प्रेयकौटिल्यकज्जला प्रणयक्रोधसञ्चोली बन्धगुप्तीकृतस्तनी नम्र-
भाविननिष्पन्दस्मितकचचूरवासिता सौरभान्तरगृहे गर्वपर्यङ्को-
परिलीलया निविष्टा प्रेमवैचित्र्यविचलत्तरलाञ्छिता मध्य-

तात्मसखीस्कन्धलीलादसकराम्बुजा श्यामा श्यामस्मरामोदमधुली-
परिपोषिकेति अथवा सर्वानलङ्करोति पेक्षार्यादिना भूषयति सर्वा-
लङ्कारः स्वयं भगवान् तेन नित्यपार्श्वस्थेन शोभिता वत्समाले कः
एवं नित्ययोगोऽपि दर्शितः तथा बहुचश्रुतिः राधया माधवौ द्वौ
माधवेनैव राधिकेत्यादिपरिशिष्टे दर्शिता तत एव प्रसन्ना आनन्दिते-
त्यर्थः शेष स्पष्टं तत्र अंशांशा अंशो मायाख्या शक्तिः अंशः शक्ति-
समावेश इत्यादिपुराणात् तस्या अंशा इवांशाः गुणत्रयाधिष्ठा-
तारः अधिष्ठानाधिष्ठेययोरभेदाभिप्रायेणोदामितिसंक्षेपः ननु श्रीमु-
नीन्द्रैरपि यत्र तत्राचिन्त्यशक्तिरियमित्याभिधायीति चेत्सख्यं ताव-
सर्वयाराध्यत्वाभिप्रायेणेत्येवोद्दि यथा श्रीधुनानिधौ प्रेम्णा सन्
मधुरोज्ज्वलस्य हृदयं शृङ्गारलीला कला वेदग्धी परमावधिर्मगवतः
पूज्यैव कापीशता ईशानां च शचीमहासुखतनुः शक्तिः स्वतन्त्रा
परा श्रीवृन्दावननाथपादपद्ममहिषी राधैव सेव्या ममेति स्वात्मरत-
इति पाठे स्वैः स्वांशरूपैर्वैभवेवैकुण्ठलक्ष्यादिभिर्गोष्ठसम्बन्धिप्रेय-
स्यादिभिश्चापरापेक्षारहिततया न तदंशानि आत्मनि स्वात्मिन्नेव रतः
स्वैर्नैव पूर्णकाम इत्यर्थः । तथा आत्मारामः स्वरूपानन्दावेशतत्परः
तादृशोऽपि तथा हेतुना रेमे तत्तदनादृत्य नन्दति स्म तत्र हेतुस्तये-
त्येव तच्छब्दस्य वक्तृचित्तस्यैव लक्ष्यव्यञ्जकत्वात् सर्वाधिकप्रेमाश्र-
याविषयरूपयेत्यर्थः । ननु लक्ष्यादिभिः प्रेयस्यादिभिरपि तस्य रमणं
दृश्यत इति चेत्तत्राहुः । अखण्डितः अनया हेतुना यथा सक्त इति
तत्ततः अखण्डितः स्वपतेः सकाशात् अखण्डिता नायिका
वन्मनसा विच्युतः स्यात्तथा अस्याः सकाशात्तामिहेतुभिर्न
कदाचिदर्पित्यर्थः । अथवा अखण्डितः अविशिष्टमपर्यायानैकशब्द-
प्रकाशितम् एकं वेदान्तनिष्णाता अखण्डस्यतिपेदिर इत्यादिना
लक्षितः श्रीरत्नाश्रीकृष्णेत्याद्यनेकशब्दप्रकाशितत्वेऽप्येक एव इत्यर्थः
श्रीपञ्चरात्रेऽपि—

हरेरेकस्तनुं राधा राधिकाईतनुर्हरिः ।

अनयोरन्तरादर्शी मूर्त्यवच्छेदकोऽधम इति ॥

अत्र तनुशब्दः स्वरूपवचनः उत्तरपादे मूर्त्यवच्छेदक इत्युक्तः
अत एव लीलावामपि प्रथमेऽर्थे प्रेमनिर्धितत्वात्तदनेन तस्यां स्व-
सर्वमन्यर्थितमिति दर्शितं तदेव तादृशालम्बनप्रेमविहीनाः कामिनः
कामिन्यश्च स्वमहिम्ना परास्ततया दर्शिता इत्याह । कामिनामित्यादि
एवं च नायं कामविहारः किन्तु प्रेमविहार इति फलितम् अत्र
कामिनां तत्तत्तर्पणेच्छारूपकामस्वभावानां ननु सखिदानन्दरूपतया
स्वतस्तुतानां नवा प्रियजनतर्पणमात्रस्वसुखलक्षणप्रेमस्वभावाना-
मित्यर्थः । तेषां दैन्यं दुर्गतत्वं तथा स्त्रीणां तदन्यासां तादृशदुर्गत-
नायकं वशीकृत्य गर्वादिदुष्टस्वभावानां दुरात्मतां दर्शयन् लोकेष्विति
शेषः अत एवानन्दवृद्धावनचम्पूमनु० पद्वाराधप्रेमधामा यथा सावा-
त्मारामोऽप्याप्तकामोऽप्यदम्रे रेमे यस्मात्कामिनां कामिनीनां न्य-
कारोभूदात्मनैवेति मन्ये अथवायमर्थः नन्वित्यं तत्तद्वाक्यानुसारेण
परमानुकूलस्य नित्यदा तस्यामेवासक्तस्य रासकीडायां वहीभिर्वै-
रुद्धवासनाभिश्च बाहुप्रसारेत्यादिना रमणमयुक्तमित्याशङ्क्योद्दि ।
रेम इति । तथा सह यासया लोकोत्तरसौभाग्यसम्पत्त्यैव आत्मरतः
तथैव चात्मारामः तस्या एव तदात्मत्वनिर्देशादिति भावः अतएवा-
खण्डितः प्रेमाखण्डरसो मत इत्युक्तेः अखण्डपरमप्रेमाणं प्राप्तः सतता-
सक्त इति यावत् आत्मनः अखण्डैकरसत्वेत प्रसिद्धे यद्वा अखण्डि-
तत्वमाविच्छिन्नत्वं तेन नित्यविहारः सञ्चितः एवंभूतश्च सन् आसीपि

केनचित्कृत्वा विशुद्धरसदीपिका ।

रेमे अपीत्यनेनौदासीन्यव्यक्तिः ये यथा मां प्रपद्यन्ते तस्मिन्नेव
मन्त्राभ्यामभित्यादिन्यायेन कासां चित्कान्तिभाववतीनां ब्रजदौ
सिद्धानां साधकचरीणां च मयेमा रस्य क्षपा इतिदत्तवरा-
णाञ्च सकल्पसिद्धयं ननु निजामिलाषणाति भावः । नचदमसम्भा-
वितम् इत्यभूतगुणो हरिरितेवत्सङ्गणस्यापि प्रमणस्तादृशसम-
र्थ्यात् अत एव कामिनामिव दैन्यं दर्शयन् अथात्तासु स्त्रीणाञ्च
तादृशोनामपि दुरात्मतां कामात्मताञ्च लोकेषु दर्शयन् नच स्वयं
तथाभूत इत्यर्थः । एवं च साधकानुग्रहः साधितः ततश्च सत्यापि
प्रमाविलोसऽन्तरान्तरी सौभाग्यमदोदयनं कामित्वव्यक्त्वा सम्भा-
वितमेवोदासीन्यं तच्च तासान्तस्सौभाग्यमदमित्यादिनां दर्शितं निज-
स्य केवलपरमवत्त्वादिमि भावः । यद्वा तथैव कास्माश्चिलोलाविशेष-
नियुक्तः संस्तथाश्च केन ननु तथा कथमेवमिधे कस्मां निर्वन्धन-
नियुज्येतत्याशङ्क्य फलवलकल्प्य कारणमाह । कामिनामित्युत्तरा-
द्धेन । तथा हि अहो कामिनः स्वप्रियासु कथं दैन्यमनुशीलयन्ति
ताश्च तादृशेषु तदेकतानेषु कथं दुर्ग्राह्यहृदया भवन्तीति कौतु-
कावलोकनेच्छया कासाश्चित्साधकचरीणां नित्यसहचरीसङ्गप्रभा-
वेणोपनततादृशभावानां शुद्धप्रेमपराक्षणाय स्वप्रियतमस्य तस्यैव
वाऽऽनुकल्याणादाय प्रयोजित इति अथश्चायं मदमानाद्यत्मिक-
कामिनीनां प्रेमाणि कामिनां यद्दैन्यं लोकेप्रसिद्धं तदेव स्वहारा
दर्शयन् प्रकटयन् स्त्रीणाञ्च तत्र तत्र यी मदमानात्मिका दुरात्मतां
दुर्दसचित्तता स्वतन्त्रता स्वाधीनपतिकात्वमिति यावत् । दुर्ग्राह्य-
आत्मा दुरात्मा तस्य भावो दुरात्मतेति व्युत्पत्तेः
तां च स्वप्रेमसीद्धारा स्वप्रणयलालित्येन च स्वयमेव प्रकटयन्निति
सा च तासामतिविहारेणेत्यादिना दर्शयिष्यते तासां तु स्वावेशा-
त्तत्तदनुसन्धानाभावो युक्त एवेति सर्वमनवयम एव च स्वाधीनप-
तिकात्वं सुसिद्धं तदुक्तं निरन्तरप्रेमवशात्पाश्वर्ततां यत्प्रियः ।
वाग्दशप्रायः ओमिति सा स्यात्स्वाधीनभर्तृका यथा लङ्कुर एवं
भमं सखीप्रिया स्वयं वेशमस्यः स्वयं प्रसादय सखीमिमां मयि वृथैव
जातकुधम् इतिप्रणयकौतुकादिषु नियोजितो रीधया चकार रसि-
काग्रणीरथ तथा स्वयम्माधवः अत एव दर्शयिष्यते तत्त्वाचरन्ति
अर्थात्तस्या एवेत्यर्थः । तच्च यथा कामिनो दीना भवन्ति तथा तासु
दैन्यमभिनीय स्त्रीणां च तासामेव तत्सखीनां दुर्ग्राह्यात्मतां तादृश-
परमलम्पटमणिना तथा तथान्तरणेऽपि शुद्धसख्यावेशेन भावान्त-
रास्फूर्तिश्च स्वद्वारेष स्वयमेव दर्शयन्निति तासां तदेकनिष्ठतया
तस्फूर्त्याभासो निराकृततथा दर्शितं श्रीसुधानिधौ तादृङ्मूर्तिर्ब्र-
जपतिसुतः पादयोर्म पतित्वा दन्तोप्रेणाथ धृततृणककाकुवादान्
ब्रवीति नित्यचानुब्रजनि कुरुते साहसायोद्यमेत्युद्देशे मे प्रणयिनि
किमविदयेयं तुराधे इति अथवा तथा खण्डितो रेमे कथमित्याका-
ङ्क्षायामाह । आत्मरतः आत्मारामोऽपि आत्मनि तस्यामेव रतं निधु-
वन् यस्य स आत्मा सैव आरामो यस्य स आरामः स्यादुपवन-
मिति कोशादनेऽपि पुष्पाद्यवचयायेतन्नतो भ्रमणं तस्या एव
तत्तदंगप्राप्यति भावः । प्रसिद्धेऽर्थे पौनरुक्त्यं दुर्वारमेव एवं च विशेष-
णद्वयेन कुञ्जवनश्रीडे सूचिते किं कुर्वन् कामिनामित्यादि कामिनो
हि यथा प्रनिक्षणं सौभाग्यसुखमनुभवन्तोऽप्यनुसृतया दीना
भवन्ति यथा च स्वाधीनपतिकाः स्त्रियः सौभाग्यमदगर्विता निज-
रमणं नवनवायमानं सुखमनुभाषयन्त्योऽपि दुर्ग्राह्यात्मतयावाग्य-

मनुशीलयन्ति तत्तच्च स्वात्मद्वारा दर्शयिष्यत्यर्थः । तत्कर्तृत्वनिर्देश-
श्रीभिप्रायेण यदाहुः वामता दुर्लभत्वं च स्त्रीणां या च निवारणा
तदेतत्पञ्चवाणस्य मन्ये परमामायुधमिति तथाप्यखण्डितः यत्कस्या
चिदप्यवस्थायां तत्सुखान्मनसोऽविरतिस्तदेवाखण्डितत्वमि-
त्यर्थः । यद्वा तथा कस्या आत्मनि स्वस्मिन् रतं पुरुषार्थितं
निधुवनं यस्य स आत्मरतः आत्मैव आसर्वतो वेषेण भावनं च
रामो यस्य स आत्मारामः तदेव स्वभावविनिमयो दर्शितः यथाऽयं
हरीयते सो सच साधिकायत निरन्तरं भावनयोभयोरौ विष-
य्येणापि विपर्ययोत्थितां सम्भोगसीमां सदृशमुपेयतुरिति
तत्र हेतुः अखण्डितनित्यविहारीत्यर्थः । एवं च परमावेशवैवश्येनाति-
रहस्यलीलाप्रकाशनेऽपि श्लिष्टपदप्रयोगेण संगोप्यैव कथनान्मुनी-
न्द्रस्य तासां तत्सखीनां च तामनु ममत्वातिशय एव स्पष्टं प्रकाशितं
इति ज्ञेयं वस्तुतस्तु तथा तत्पदलक्ष्यत्वेनात्मभूतयाऽखण्डितो
रेमे तत एवात्मरतः तत एवात्मारामोऽपि रतिरत्र शुद्धा प्रीतिः
रामो रमण तत एव च कामिनां दैन्यं स्त्रीणां च दुरात्मतां
दर्शयन् नहि स्वयं कामी आत्मरतत्वाभासौ स्त्री आत्मात्वादिति
संक्षेपः एवं च साधुक्तं कदम्पदम्पहेति स्वामिपद्वैरितिदिक् ॥३४॥

मनुः । विशुद्धरसदीपिका ।

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

अप्रे केशप्रसाधनचिह्नमुभयाहः । केशेति । अत्र तु यथा
आह्लादित्या अपि चन्द्रप्रभायाश्चन्द्राश्च विना स्थित्यसम्भवात्स्वा-
भयतया चन्द्रकामस्तथा तत्कालादिवशिकरूपायास्तस्याः सर्वोद्भा-
राय परमकिरूपतया ज्वरतायाः साश्रयाविषयतया तत्काम-
स्यावश्यकत्वात्तत्कामिन्याः परा भक्ति विना नित्यासिद्धस्यापि
निरतिशयपरमानन्दस्याविर्भावसम्भवात्स्वप्नानन्दस्य लीलासौ-
ख्यात्पनानन्दगुणतयाविर्भावाय तत्कामिना केशयोः प्रसाधयत्तापि
तेन तस्याः केशप्रसाधन विशालभालसीमन्तमुक्तादामशिरोमण्या-
दिभूषणपरिधानपदिकनिर्माणपूर्वकं वेषयाकारण संग्रथनं कृतं तथा
तानि स्वयं तदर्थं प्रपदाक्रमणादिना सचित्तानि प्रेमातिशयेन
स्वतः प्रफुल्लितदुर्लभलतासुमनांसि नालनिशानभासे भगणाजीव-
श्यामस्निग्धस्ववक्षसे मुक्ताफलानिव कृष्णाकारशिखिधस्वभक्तमनसि
सितसात्विकगुणगणानिव स्वकात्तो भक्तजनसितमृदुमञ्जुसुमनां-
सीव कान्तां प्रति चूडयता तत्केशबन्धे संग्रथयता इह मण्डितो-
भाष्यवत्यां भूमौ तामुपविष्टम् उप समीपे तां जान्वोनिवेशयित्वा
स्थितं भुवमिति निश्चितं नात्र संदेहलेशोऽपीति भावः । उपलक्षण-
मेतत्सर्वशृङ्गाररचनायाः ॥ ३३ ॥

एवं कृततत्कृद्भारस्य तस्य तथा रमणमाहुः । रेमे तथेति ।
आनन्दस्यैव प्रेमारूपदतया स्वात्मना एव नित्याविर्भूतपरमानन्दतया
स्वात्मन्येव रतः आनन्दानास्पदे रमणासम्भवात् एतस्यैवानन्दस्या-
न्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवन्तीति श्रुत्या यत्र यत्र रमणं तत्र
तत्रात्मलेशाविताभावात् आत्मन्येवात्मारामो यस्य तथाभूतः सर्वत्र
तन्मात्राया एव प्रतिबिम्बात्मना रमणास्पदत्वेऽपिअत्र तु विम्बात्मना
अखण्डित एवानन्दघनोऽपि तथा अतिविलक्षणरूपगुणशीलप्रेमनि-
धिरूपया स्वयं रेमे नात्र सिद्धम् आत्मा तु साधिका तस्येत्यादिभिः
स्वस्यास्तदात्मकत्वात्तया रमणेऽपि नात्मारामत्वादीनां क्षतिः नन्वा-
त्मारामे स्वानन्दपूर्णं स्वस्मिन् रमणफलस्यात्मशामित्वावुपपत्तेः

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

कथमात्मने पदप्रयोगस्तत्राहुः । दर्शयान्ति । अखिलकलादिगुरु-
भगवान् संसारानुबन्धिनीं प्रत्युत कामिनामपि सजातीयविहार-
प्रकटनेन मनोहरणेन ध्यानादिद्वारा संसारमोचिकामिति विलक्षणां
कामकलामाविर्कुर्वन् कामशास्त्रानुसारेण कामिनां दैन्यमेव
रसोद्बोधकतयैचित्तस्त्रीणां तु दुरात्मतां न्यकारादिना वास्यभाव-
एव रसोद्बोधक इति दर्शयन् रेमे तथा च रमणफलस्यात्मगा-
मित्यदर्शनं विना दैन्यानुपपत्तेरात्मने पदप्रयोग इति भावः ॥ ३४ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अहो एतावदेव श्रुत्वा स्वान्ताः संपन्नाः प्रेयसा प्रेयस्यर्थे ऽन्य-
दपि यत्कृतं तत्पश्यतेति तत्सुहृद् आहुः । अवेति सार्धेन । अत्र
पुष्पहेतोर्महात्मना चतुरशिरोमणिना कान्ता अवरोपिता महे-
केशप्रसाधनोत्सवे आत्मानो यस्येति वा अत्र तु प्रसूनानां
पुष्पाणामवचयः प्रियाया अर्थे प्रेयसा कृतः पुष्पहेतोः प्रियार्थे
इत्यनेन तत्प्रियार्थमेवावरोपणं ननु भारजनितश्रमानिवृत्त्यर्थ-
मिति सूचितं ननु इदं कुतो ज्ञातमित्याशङ्क्याहुः । प्रपदाभ्यां
पादाभ्यामाक्रमणं भुवो यत्र ते असकले पदे पश्यत
सम्पूर्णयोस्तयो भुवि चिन्धानवलोकनात् प्रतिवृक्षाभिप्रायं पद इति
द्वितीया तेन पदान्यत्र महात्मन इति विष्णुपुराणोक्तबहुत्वेन पूर्वो-
क्तबहुत्वेन च न विरोधः निवृत्तिपक्षे नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽ-
तोऽस्ति भोतेत्यादास्तत्पक्षपातिन्य आहुः सार्धेन मात्रेषु ध्येयाका-
रकथोपप्रत्ययेषु महात्मना यथोक्तकान्ता अवरोपिता स्वार्थबो-
धकत्वाच्चरहिता कृत इत्यत आहुः पुष्पस्य तदर्थकारवृत्तिलक्ष-
णफलहेतुभूतावैचकार्यलक्षणस्य हेतोः एषु प्रत्ययेषु प्रियाया
अर्थरूपविभावार्थमेकार्यलक्षणपुष्पसंचयः प्रेयसा संपादितः
यतः पदाभ्यां पदयोर्वी वाक्यार्थाभ्यां माक्रमणं यथोक्तं
असकले जीवनोपासकत्वेश्वरत्वोपास्याकान्ते पदे चैतन्ये
पश्यत इदं श्रुत्वा सम्यक्तद्भूमिभागमवलोक्य कृष्णजान्वन्तरूपवि-
ष्टायास्तस्याः चिन्दमालक्ष्य विपक्षा आहुः । केशैत्यर्धेन अहो
सत्यमुक्तं यतो ऽत्र कामिन्याः ननु प्रेमवत्याः स्वसखीः वञ्च-
यित्वा कामुकं गृहीत्वा गतत्वात् कामिना ननु प्रेमवता प्रेमवतीना-
मस्माकं विरहपीडाननुसन्धानात् केशानां प्रसाधनं वेण्याका-
रेणा ऽऽपीडाकरेण वा देवदत्तकङ्कतिक्रया नखैर्वा कृतं तुशब्दो
विपक्षनिरासार्थः वञ्चनं ज्ञानार्थमुपवेशनं सम्भवति द्वयोरपि
कामाक्रान्तत्वादिति सूचयितुं कामिन्या इत्यादि अहो सत्यमिति
तत्सुहृद् आहुः तानीत्यर्धेन कान्तामधिकृत्य तानि पुष्पाणि
चूडयन् चूडाकारेण बन्धनाय भुवमुपाविष्टं यद्वा चूडयां
पुष्पप्रवेशनं प्रयत्नेनापि भवति अतस्तानि क्रमेण चूडयां
निवेशयता कान्ता समीपोपविष्टं अभ्यस्तमपि भुवमतस्तत्संदश्यं
दुर्लभमतः किमर्थं स्पर्थया खिन्ना भवतेति भावः । निवृत्ति-
पक्षे अतः परं पराजितास्तत्पक्षमनुमोदयन्ति । केशेति
कामिन्यास्तत्प्रतिपादनकामिनावत्यास्तत्प्रतिपाद्यस्य केशवस्य
प्रसाधनीयस्य प्रसाधनमत्र ध्येयाकारप्रत्ययेषु कामिना स्वानु-
गृहीतमोक्षामिलापुणा प्रयुक्ता कृतं सत्त्वमसि श्रुतिलक्षणं कान्ता-
मधिकृत्य तानि तत्त्वमसीति पदमपि चूडयता चूडास्मानीयक-

व्याक्तिपरत्वं नयाधिकारिणा सहोपविष्टमभिमतया स्थित-
मित्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं गोपीमुखेनैव राधया सह भगवल्लीलासुपवश्यं स्वय-
माह शुकः । रेमे इति । आत्मनि स्वस्वरूप एव रतः ननु स्यादौ
आत्मन्येवाराधः क्रीडा यस्य ननु स्यादौ अत एवाखण्डितः
स्वरूपा द्रष्टव्यतस्तथाभूतोऽपि भगवांस्तत्प्रेमवशीकृत-
स्तथा राधया यथा तामिस्तपः कृतं तथा रेमे चेत्यर्थः । यद्वा
अखण्डितः अस्याः सकाशादविच्युतः सन् यद्वा अन्यर्थे च
आत्मारामोऽपि अखण्डितोऽपि स्त्रीविभ्रमेरनाकृष्टोऽपि तथा रेमे
ननु तथा भूतः किमर्थं रेमे इत्याशङ्क्य लोकोपदेशार्थे व
विडम्बनं चकारेत्याह । कामिना मिति । कामिनस्त्वेवमेवा-
तिदीना भवन्ति दैन्येन चैवमेव निरादरं प्राप्नु वन्ततीत्युप-
दिशन् तेषामनुकरणं कृतवानिति तथा स्त्रीणां दुःखत्मां
दौष्ट्यं दर्शयन् वशकृतपुरुषे दौष्ट्यमेव कुर्वन्तीत्युपदिशन्
एव कृतवानित्यर्थः । तथाच कामवशे स्त्रीवशे च न भाव्यमिति
लोकान् शिक्षयामासोति भावः । यद्वा ईदृशप्रेमविहीनाः कामिनः
कामिन्यश्च स्वक्रीडया सदा तर्पिता इत्याह । कामिनां देहे-
न्द्रियादितर्पणेच्छारूपकामस्वभावानां दैन्यं दुर्गतत्वं स्त्रीणामपि
तादृशीनां तदन्यासां दुरात्मतां दुर्गतनायकवशीकारेण गर्वादि-
दुष्टस्वभावतां दर्शयामित्यर्थः । यद्वा कामिभिः सुरतप्रार्थनाविपरै-
र्दानैर्न भावितव्यं स्त्रीमिस्तथासम्भवन्ति परार्थेर्भावितव्यामिति
रासिकान्वोधयान्नित्यर्थः । निवृत्तिपक्षे सर्वभूतिविरोधानिवृत्त्या तथा
रेमे तत्प्रतिपाद्याऽखण्डितः अखण्डकरसः आत्मरतः सर्व कामवि-
निर्मुक्तः अतः एकात्मारामश्च चकाराभ्यां सत्यज्ञानानन्तानन्दस्वरूपः
आधिकार्यन्तःकरणवृत्त्याऽऽरुढो जात इत्यर्थः । नचास्ति वा सुपर्णा
सयुजासखाया समानं वृक्षे परिष्वजते तयोरन्यः स्वाद्वत्पनश्नश्नो
भिचाकतीति भूतिविरोधः तत्पुकरणपर्यालोचनयास्य मन्त्रस्याऽभेद-
परत्वावगमात् तथाहि ब्रह्मैवदममृतं पुरस्तादिनि वाक्ये ब्रह्मणः
सर्वात्मत्वेन निर्दिष्टे ननु ब्रह्मणो भोक्तृत्वमपि स्यादतो न युक्तं
सर्वात्मत्वमित्याशङ्कानिरासायायं मन्त्रः पठ्यते यौ द्वौ विस्व-
प्रतिविम्बभूतौ जीवेश्वरावस्मिन्शरीरे वर्तते तयोर्मध्ये यो बुद्धि-
प्रतिविम्बभूतस्तदभेदाध्यासात्तद्वर्माभिमानो कर्मफलं भुङ्क्ते स
एवान्यः बुद्धितादात्परहितः सन्स्वरूपभूतचैतन्यात्मना भोगरहितः
प्रकाशते औदासीन्यवोधाभ्यां चैतन्यमात्रमुच्यते तथा च भोगा-
नुवादो भोगनिषेधशेष इति नच समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः
अनाशया शोचति मुह्यमानः जुष्टं यद्वा पश्यत्यन्यमीशमस्य
महिमानामति वीतशोक इत्युत्तरभूतिविरोधः अस्याः पूर्वोक्तान-
शनस्य स्वाभाविकत्वबोधनार्थकत्वात् तथाहि जीवेश्वरपुरुषा-
ध्वये शरीरे पुरुषो बुद्ध्युपाहितो निमग्नः कर्तृत्वाभिमानो अत एव
तत्करणमोहावृत्तोऽनीशया स्वस्या नन्दरूपेश्वरभावाप्रतीत्या
शोचति विषयागमापायिनामेतद्बुद्धिः खगनुभवति जुष्टं कार्यकारण-
सङ्घातैः सेवितम् अविवेकिमिस्तत्तदात्मतयागृहीतं यदाधिकाशत्
अन्यविवेचात् शरीरप्रयात् पृथग् भूतं तत्साक्षितयावगत्वं
शोधितत्वं पदार्थमात्रं सन्तं पश्यति दास्यात्मत्वेनावगतस्य
महिमानमपरिच्छिन्नानन्ददात्मतामिति पतेनान्तरीयकतया वीत-
शोकः सर्वानर्थमिनिर्मुक्तः यद्वा जुष्टं विवेकेश्वराद्यादिभिः प्रसा-
दितशयसलैः सनकादिभिरन्तर्येणात्मत्वेन सेवमान

इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ॥

यां गोपीमनयत्कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ३५

सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोषिताम् ॥

हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ॥ ३६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

मन्यकार्यकारणसङ्गादिलक्षणमीशं यदा पश्यतीति नापि पृथगा-
त्मानं प्रेरितारश्च मत्वा जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमेतीति श्रुति-
विशेषः नृणां प्रेरितारश्च पृथक्मत्वामृतत्वमेतीति श्रुत्यर्थः
पामसाणामपि तादृशमनवसत्वेनामृतत्वप्राप्तिप्रसङ्गात् किन्तु
शरीराद्यभेदेन गृहीतमात्मानं पृथक्कृतमात्मानं प्रेरितारश्च
मत्वा ईश्वरत्वेनच निश्चित्यामृतत्वमेतीति तस्मान्नास्ति-
कथाविदपि श्रुत्या तस्याः श्रुतेर्विरोधः तत्र को मोहः कः शोकः
प्रकृत्यनुपपन्नः यन्मदन्यान्नास्ति कस्मान्नु विभेषि तदिदमप्ये-
वार्थं प्रभाववेदाह ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति उदरान्तरं
कुरुते अथ तस्य भयंभवति मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह
वानेव पश्यति नात्र काचनभेदास्त्यत्र भिदागिव मन्यमानः
शतधा सहस्रधा भिन्नो मृत्युमाप्नोतीत्याद्याः श्रुतयो
भेदमप्युक्त्येवेति स्थापितश्रुत्यैव मुख्यं स्मरणमावे-
दयतीति संक्षेपः । विपक्षे दोषं दर्शयन् रेम इत्याह । कामिनां
पुरुषाणां श्रुत्यर्थविचारमाधिक्यतां दैन्यमानीशत्वाभमानेना-
थेजालप्रति दर्शयन् तथाविधानां स्त्रीणाञ्च दुरात्मतां पुष्टा-
रूपतां सस्मरानर्थारूपपद्मीवात्मतां दर्शयन् यथोक्तश्रुत्यर्थविचार-
विधुरस्य पुरुषादेरनर्थनिवृत्त्यभावं बोधयन्तीत्यर्थः । तथा च
श्रुतिः यदा चर्मवद्भावतस्तं वेष्टयेन्न्यन्ति मानवाः तदा
देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भावयन्तीति ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ॥

केशानामितस्ततो विश्लथतां प्रसाधनं समीकरणं कृतम् कान्ता-
मधिकृत्य तानि प्रसूनानि चूडयता चूडानुकासेण वधता
शिरोभूषणं कुर्वता इह ध्रुवमुपविष्टम् ॥ ३३ ॥

तया सह आत्मरतः स्वतस्तुष्टः आत्मारामः स्वकीडः अख-
ण्डितः नित्यावाप्तसकलकामत्वेन स्त्रीविभ्रमेरखण्डितचित्तोऽपि रेमे
तया चेतिकमिति रेमे भव आह । कामिनां स्वैरानां दैन्यं
स्त्रीप्राप्तवश्यं स्त्रीणां च दुरात्मतां पुष्टचित्ततां दर्शयि-
तुम् ॥ ३५ ॥

भाषा टीका ॥

या ठिकाने का कामी ने काही कामिनी के बाल जूडा
सम्भारे हैं विन फुलन को चिभार करवे को वे दोनो या ठिकाने
बैठे हैं यह बात हमें ठीक मालूम पड़े है ॥ ३३ ॥

यद्यपि वे आत्मा राम हैं और अखण्डित हैं आत्मा ही में

सदा रत हैं तथापि लौकिक कामिजनन की दीनता की
जन की दुरात्मापन जतावे को सब लीला दिखाई है ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ॥

स्त्रीणां दुरात्मतामाह । सा चेति द्वाभ्याम् । कामो यानमागमनं
साधनं यासां ता गोपीहित्वा मां भजत इति हेतुरात्मानं वरिष्ठं
मेने इति ॥ ३६—३७ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृत्तैषिणी ।

तदा मेने इति पूर्वं तासु मध्ये वर्तमानायाः अपि तस्यास्तादृशो
मानो नासीदिदानीमेव जात इति केचिद्व्याचक्षते वस्तुतस्तु
तदा तादृशरतो सत्सामित्यर्थः यदा त तथा तेन रमितमात्मानं
सर्वासां योषितां व्रजसुन्दरीणां माने हेतुः गोपीः सर्वा एव
तत्रापि कामयानाः कामयमानाः हित्वा असौ अनिर्वचनीयवि-
चित्रमाहात्म्यः परमस्वतन्त्रोऽतिदुर्लभ इत्यर्थः । तत्रापि प्रियः
मदेकप्रेमकर्ता सन् यदा सर्वासामेव प्रियोऽपि मामेव भजते
प्रेमणानुवर्त्तते अथवा स्वार्थीनभर्तृकाया विदग्धवर्षाया मान-
स्तद्वसपरिपोषको युक्त एवेति तदनुपपत्तत्प्रसादश्चाग्रे भविष्य-
त्येव ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषणी ॥

अत्रैतैवमिति पद्याद्वयं तेषामसम्मतं पूर्वार्द्धे सति रेमे
तयैत्यस्य शुक्रोक्तित्वासङ्गतैः । उत्तरार्द्धे सति साचेति मात्रो-
त्थापनासङ्गतैः तदेवं तयोस्तं प्रेमाणं प्रशंस्य प्रकृतं तादृशं
तद्विलासमयं मानं तत्प्रसादनादिकमपि तत्प्रेषणाश्च वर्ण-
यति । साचेति स्यादत्रयद्वाभ्याम् सा च तदा मेने इत्यनेन पूर्वं
तासु मध्ये वर्तमानाया अपि तस्यास्तादृशो मदो नासीदि-
दानीमेव जात इति लभ्यते ॥ तच्चैवं तादृशभावे हि तासां
द्विधा मानावस्था सम्भवति । कान्तैकस्फुरणे हर्षादिप्रचुरं
स्थायिमयी कथञ्चिदन्यस्फुरणे गर्वादिप्रचुरस्थायिमयीति ॥
अस्तस्तस्या गूढागुरागप्राधान्येन तदैकस्फूर्तिमयी बहुकालं व्याप्य
हर्षादिमय्येव जातः । सम्प्रति कथञ्चिद्वाह्ये जाते तु प्रेति ॥
आत्मवरिष्ठत्वे हेतुः गोपीः सर्वा एव तत्रापि कामयाना अपि
हित्वा असौ अनिर्वचनीयविचित्रमाहात्म्यः परमस्वतन्त्रोऽतिदु-
र्लभ इत्यर्थः । तत्रापि प्रियः मदेकप्रेमकर्ता सन् भजतेऽनुवर्त्तते ॥
अत्रान्य स्फुरणेऽपि गोपीनामेव स्फूर्तिर्नैव पूर्वस्विव सामान्यस्त्री-
णामित्येतद्वदपि वैशिष्ट्यं दर्शितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्त्रीणां दुरात्मतामाह । यामिति । अन्याः स्त्रियो विहाय कृष्णो यां गोपीमनयत् सा च तदा सर्वयोषितांमध्ये स्वात्मानं वरिष्ठं श्रेष्ठं मेनेष्मन्यत ॥ ३५ ॥

मननप्रकारमेवाहाहित्वेति । कामो यानं गमनसाधनं यासां ताः सर्वा गोपी विहायासौ प्रियो मामेव भजते ऽतोहं सर्वयोषितां श्रेष्ठेति मेने इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति शब्द आदिवचनः प्रकृतं कृष्णविषयं प्रलापं कुर्वत्यः विट-विषयमनर्थवचनं कुर्वत्यश्चाविशिष्टचेतना अविपरीतचेतनाश्च कामिनां दुरात्मतां स्त्रीणामेव दैन्यं दर्शयन् दर्शयन्त्यश्च ॥ ३५ ॥

अथ भावः सर्वथा त्याज्य इति दर्शयितुमाह । यामिति । अनेन राक्षस्याः बुद्धेः स्वभावो दर्शितः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तदेवं स्तुतवोस्तं प्रमाणं प्रशंस्य प्रकृतं तादृशं तद्विलक्षण-मेव वर्णयति । सा चेति । तदा मेने इत्यनेन पूर्वं तासु मध्ये वर्तमाना वा अपि तस्या तादृशो मानो नालीदिदानीमेव जात इति लभ्यते तद्येवं तादृशभावं हि तासां द्विधा मनोभवा-वस्था सम्भवति । कानैकरूपरूपो केवलः स्थायिमयी कथाश्च-दन्यस्फुरेण गर्वादितश्चरिः प्रचुरुष्णायिमयीति । अतस्तस्या गाढानुरागं प्राधान्ये बहुकालं व्याप्य केवलं स्थायं मन्येव जाता सम्प्रति कथाचिदाहो जातेति परेति ॥ ३५ ॥

तदेव तस्याः स्वाधीनभर्तृकात्वोचितं कृत्रिममालस्यादिमयं नर्म वचनं श्रुत्वा स्वयमपि स नर्मवान्तर्हित इत्याह । एवमिति पादत्र-येण तदेवं सम्भोगोचितं स्वाधीन भर्तृकामयी प्रेमपराकाष्ठां दर्श-यित्वा नर्माणपि विप्रलम्भे परमदैन्यमौहात्मिका तत्पराकाष्ठां दर्शयन्तत् प्राशस्त्यमेव सूचयति । सेति सपादश्लोकेन ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

अथ सा राधापि सर्वा विहाय ग्रथ्येवासौरत इत्यात्मनोनौ-चित्त्यं मनसि कुर्वती यदचेष्टत तत्कथयति । साचेत्यादि । सा राधा तदा आत्मानं वरिष्ठं मेने वरिष्ठैव सा तथापि मेने इति यदुक्तं तस्यायमभिप्रायः अहं सर्वप्रधाना ममैतन्नोचितं कितत् तत्राह । हित्वेत्यादि । सर्वा विहाय मामसौ भजते प्रधानजनस्य नैतदुचितं तर्ह्येव मत्रैव विलम्बयामि यावत्सर्वा मिलन्तीति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं सर्ववस्तुयाथावत्स्फुरणं भगवदावेशात्तासां निरूपित-श्रुपसंहरति । इत्येवमिति एवमप्रकारेण भगवल्लीलाः प्रदर्शयन्त्यः चेहः

गतिं कृतवत्यः तासामनेकविधत्वे हेतुमाह । गोप्य इति । नहि ताः शास्त्रेण भगवदीया जाताः किन्तु स्वभावेन स्वभावस्त्वेनेकविध इति सर्वमुपपद्यते किञ्च न हि ताः किञ्चिज्ज्ञात्वा वदन्ति किन्तु विचेतस एव अथवा एवं दर्शयन्त्यो विचेतसो जाताः प्रकारत्रयस्यापि समाप्तत्वात् अतस्तासां नापि गतिनेवच-नानि एवमेतासां स्वरूपं निरूप्य निरूपयति । यां गोपीमिति । सा हि स्त्रिभिः—

दोषोऽभिमानवचनो वचनोत्तरमेव च ।

पूर्ववच्चतिरोभावो विज्ञेयं दोषदर्शने ॥

यां गोपीं पूर्वमजातदोषामनयत् यतः कृष्णः सदानन्दः तस्यामानन्दं स्थापयितुं मम्यास्तु स्त्रियो जातीः सातु मुग्धेव गोपी अतस्ता वने विहाय तामनयत् वनस्थानं विवेको भवतीति ॥ ३५ ॥

स्वयन्त्वयुक्तकरणात् प्रकृत्याद्यधिकारिणः बुद्धिः स्म नाश-यामासुः साप्यन्धेवाभवत्ततः तदाह । सा च तदा सर्वयोषितां मध्ये वरिष्ठं मेने इति चकारः पूर्वसमुच्चयार्थोऽप्यर्थे तदेति पूर्वं तस्यास्तथा त्वं न जातमिति । अनेन समुदायदोषेण न भगवास्त्यजति किन्तु प्रत्येकदोषेणेति शेषितं तस्या स्तथा दोषे हेतुः हित्वेति कामयाना अपि सर्वा गोपीर्हित्वा असौ मां भजत इति तत्रापि प्रियः यथैव मम प्रीतिर्भवति तथैव करोति नतु कचिदप्यप्रियविषयः अतोऽहं वरिष्ठा अन्यथानुपपत्त्या तथा त्वं कलयति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

दुष्प्रभानुनन्दिन्याः सर्वाधिकमुज्ज्वलरसस्य सम्भोगमंशं निर्वर्ण्य विप्रलम्भमंशमपि वर्णयितुं तद्विजमुत्थापयति । यामिति साचेति पूर्वं सर्वाः सौभाग्यमदयुक्ता आसन्नाधुना सा च वज्र हेतुर्हि-त्वेति कामयानाः कामयमानाः यद्वा कामो यानमारागमनसा-धनं यासां ताः अत एवान्यगोपी सौभाग्यहेतुको यः पूर्वमान उद्भूतः सोऽपि निःशेषेणैव शान्तः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

केन चित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

उपसंहरति । इतीति द्वाभ्याम् । इत्येवमिति । अन्यदप्येवं विधं विहारादिकमनिर्दिष्टं ता गोप्ये इति कविवक्त्रनिवृत्त्यादात्मानि रहस्यप्रकाशनदोषः परिहृतः ननु तादृशविपक्षदिसमुदाये ताभिः किमिति तद्रहस्यं प्रकाशितं तासां चानुभवगोचरः कथं न जात इति चेत्तत्राह । विचेतसः प्रकाशने ऽनवधाने च तन्त्रेणैक एव हेतुः ननु रासक्रीडार्थं मुरलीकलेन सकला एवाह्वय वाचः पेशैश्च परिभूय तत्प्रतिवचनचातुर्यमनुभूय कारुण्येन ताभिः सम्भूय लीलावेशेन रमयित्वा तादृशींश्च ता हित्वा किमित्यन्तर्हित इत्याशङ्क्य सर्वोऽयमप्रायसः प्राणप्रियामन्वात्मन आनुकूल्यप्रदर्श-नायेति समादधन्नाह । यामिति । तादृशीं स्ताः सर्वा अपि वञ्चयन् मां रहोऽनयत् सा चात्मानं सर्वयोषितां मध्ये वरिष्ठं वरस्य प्राणप्रियस्येष्टं मेने अनुभूतवती एतदर्थोऽयमाखिलाः समुद्यम इति भावः । एवंच उपर्युपरि बुद्धिनां चरन्तीश्वरबुद्धयः इति न्यायाप्राप्त-क्रीडेयं श्रीराधिकायाः सार्धानपातिकात्वप्रदर्शनायोति गम्यते ॥ ३५ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

ननु तस्यास्तासां च को विशेषस्तत्राह । गोपीरिति गोपी भूपेत्य-
मरः ततश्च तासां सर्वासां पट्टराज्ञी स्वामिनीत्यर्थः । अन्याः
स्त्रियः भोगिनीकल्पा इति भावः । एवञ्चान्या शक्तिभ्रमेण तस्या
मानमाशङ्क्यैव तासां त्याग इति हृदयं तत एव तयाप्येवमाभिमत-
मित्याह गोपीरापि कामयाना अपि हित्वा यतोऽसौ मां भजते प्रियः
परमप्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

मुनीन्द्रोऽग्रे गोपीचरितमाह । इत्येवमिति । प्रेमप्रभावादाविर्भूत-
स्वरूपा यतो गोप्यो गा इन्द्रियाणि सर्वतोऽसद्विषयेभ्य आकृष्य भग-
वदेकपरत्वेन पान्तीति तथा पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्यं
भूतस्मात्पसङ्गपश्यतिनान्तरात्मनिति श्रुत्यान्य परत्वमेवेन्द्रियाणां
विसर्गमिति निर्णयात् । अत्मानमन्तरो यमयतीत्यादि श्रुति
सिद्धान्तरात्म भगवत्परत्व एव तद्विहसनसूचनात् तथा
सा वाग्यया तस्य गुणान् गृणीति इत्यादिस्मृतिवाक्यैश्च तदा-
साधने एवेन्द्रियसाफल्यप्रतीतिश्च अत एव लोकव्यवहारैः यो विचे-
तसौ विगतमत्तयोभगवद्विषये अविचेतसो वाकाराभिधेये वासु-
देवे विशिष्टं सर्वलोकविलक्षणं चेतो यसां तथा भूता वा एवं
पूर्वोक्तदिशा प्रियाप्रियतमयोलीला एव दर्शयन्त्योऽपि प्रेमवैशिष्ट्या-
त्केवलमन्वेषयन्त्यो भगवद्वेशेनैव विचेरुर्देहावभिमानस्यात्म-
स्वरूपविच्छेदकत्ववत् प्रेमपथाचार्यभूतानां गोपीनां स्वाचरितै-
स्तन्मार्गे मानस्य भगवद्विच्छेदकत्वमुपदिशन्तीनां चरितमुक्त्वा-
साक्षात् तदात्मभूतायाः प्राणवल्गुभाया अपि स्वाचरितेन कैमुत्यन्या-
येन मानस्य प्रेमपथपरिपन्थित्वं प्रख्यापयन्त्याश्चरितमाह । यामिति
अन्याः स्त्रियः स्त्रीत्वेन विहाय यां गोपी कृष्णो नित्यानन्दस्व-
रूपोऽपि तदानीं मानासावादनर्थं नीतवान् ॥ ३५ ॥

सा च तदा तद्रमणोत्तरम् आत्मानं मेने इत्यनेन पूर्वमेताव-
द्विहारादौ कृष्णैकपरत्वेनात्मप्रतीतिरेव तस्यानाभूदिति दर्शितं
नैतद्विभ्रं तस्यापराभक्तितयाविर्भूतायाः कृपाकटाक्षावलोकन-
मात्रेणान्येषामपि जीवनमुक्तानां यक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्री
मिवां यानैर्वा वयस्यैर्वा नोपजनं स्मरञ्चिदं शरीरमिति देहा-
द्यननुसन्धानं श्रूयते तदा किमुवाच्यं तस्याः ततश्चात्मभानोत्तरत-
त्कर्मस्फूर्तिमाह । वरिष्ठं मेने इति । तद्वैतनुसन्धाने बहिः प्रवृत्तौ
प्रियसेवनस्फूर्तिमाह यतोऽसौ निरुपमगुणमाहात्म्यः प्रियः सर्व-
प्रेमास्पदत्वेन परमानन्दरूपोऽपि मां भजते परमानन्दधनभजनी-
यत्वप्रयुक्तवरिष्ठत्वानुसन्धानोत्तरं हेयविलक्षणतया वरिष्ठत्वानु-
सन्धाने वहिर्दृष्ट्या तत्प्रतियोगिप्रतीतिमाह । सर्वयोषितामिति ।
यत्र परमानन्दकृष्णसेव्यत्वेन सर्ववरिष्ठत्वे वक्तव्ये सर्वयोषिता-
मित्युक्तिस्तु कृष्णान्येषां पुरुषत्वाभावात्तदसम्भवात् सर्वयोषि-
तामीत्मनोऽन्यूनत्वे हेतुमाह । हित्वेत्यादिना । ततः सर्वयोषिभ्यः
रत्युर्वशीशक्त्याविभ्यो वरिष्ठा गोप्यः ताश्च पुनः कामयमाना अपि
हित्वा मां भजते इति ॥ ३६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतसुहार्थदीपिका ।

अथेतरगोपीकृतं तल्लीलावर्णनमुपसहरति । इत्येवं भगवल्लीलां
परस्परं प्रदर्शयन्त्यश्चेदः यतो गोप्यः गोपरूपेणावतीर्णस्य भगवतः

सम्बन्धिन्यः यद्वा स्वभावादेव गोपात्मजे तस्मिन्प्रेमवत्यः ननु
शास्त्रेण भगवदीया जाताः विचरन्त्यश्च विचेतसो जाताः प्रकार-
त्रयस्यापि समासित्वादिति व्याकुलमानसाः बभूवुरित्यर्थः । अथ वृष-
भानुनन्दन्याः विप्रलम्भांशं वर्णयितुं पीठिकां रचयति । यामिति ।
कृष्णः सदानन्दरूपः तस्यामानन्दमाविर्भावयतुं यां गोपीमन-
यत् अन्याः स्त्रियो वने विहाय अन्यासु स्त्रीत्वप्रागल्भ्यता-
मालोच्य तासां त्यागस्तयोः गोपीत्वमुग्धात्वमालम्ब्य नयन-
मिति द्योतयति । स्त्रियो गोपीमित्युक्तं निवृत्तिपक्षे इत्येवम् अवि-
चेतसः समाहितचित्तस्य पुरुषस्य ब्रह्मस्वरूपं दर्शयन्त्यस्तस्यान्तः-
करणवृत्तिषु विचेरुः अन्याः श्रुतिलक्षणाः स्त्रियो वने अन्तःकरणे
विहाय यां गोपी कृष्णः सदानन्दस्वरूपः परमात्मा अनयत्
मम स्वरूपावबोधिकयमित्यवभासयत् ॥ ३५ ॥

तस्यास्त्यागे निमित्तमाह । साचेति । चकारात् पूर्व सर्वासां
विस्मयो जात इदानीमस्यामिति गम्यते सर्वाभ्य उत्कृष्टमात्मानं
मन्यमानायाः साधारण रमण मस्माकं नासीदधुनात्वन्माधा-
रणं तस्मात्सापि गर्वे प्राप्ता अनेन समुदायदोषेण
भगवान्नत्यजति किन्तु प्रत्येकदोषेणेत्यापि ध्वनितम् सापि
सर्वासां योषितां मध्ये आत्मानं परमोत्कृष्टं मेने तन्निमित्तं
तद्येतासि स्फुरितमाह । कामयानाः । कामो यानमागमन-
साधनं यासामीति वा गोपीः स्वभावादेव विहाय सर्वासांमपि
साधारण्येन प्रियः असौ सर्वोत्तमो मामेकां भजते मन्मनोऽभूकूल-
माचरतीति विचार्येत्यर्थः । निवृत्तिपक्षे निकृष्टापि श्रुतिगतामि
सर्वश्रुतीनां मध्ये श्रेष्ठं मेने यतः सर्वा अपि गोपीः स्वसम्बन्धिनी
स्वप्रतिपादनकामनावतीर्हिता असौ प्रत्यगभिन्नः परमात्मा
प्रिय आनन्दधनो मां भजते मन्मतिपाद्यतां प्राप्तः महा-
वाक्यश्रुतिर्बोध्यः परमात्मेत्यधिकारिचेतासि स्फुरितमिति
भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्त्रीणां दुरात्मतामाह । इत्येवमिति त्रिभिः । पूर्वं याः प्राप्ते-
गर्वाः इत्येवं विहाय यां निर्गर्वा मत्वा अनयत्सापि आत्मानं
वरिष्ठं मेने इत्यभिमेणान्वयः कामो यानमागमनसाधनं यासां
ताः कामातुरा अपि गोपीहि त्वा मां भजते इति हेतोः सा
आत्मानं वरिष्ठं मेने ॥ ३५-३६ ॥

भाषा टीका

या प्रकार ते बेहोस भई वे गोपी नाना प्रकार की
चेष्टा दिखावत भई उहां जा गोपी को कृष्ण और सब स्त्री
जनको वन मे छोड़के लेगये हे ॥ ३५ ॥

व न विचारो कि अपने को चाहने वाली सब गोपिजन
को छोड़ मोको हि ध्यारो माने है ऐसी जानी सब स्त्री जनते
अपने को बड़ी मानत भई ॥ ३६ ॥

ततो गत्वा वनोद्देशं दृष्ट्वा केशवमब्रवीत् ॥

न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥ ३७ ॥

एवमुक्तः प्रियामाह स्कन्ध आरुह्यतामिति ॥

ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

कामिनां दैन्यं दर्शयति । एवमुक्त इति । अखाण्डित्वमाह । तद्वच्चेति । तस्यां स्कन्धारोहोद्यतायामन्तर्हित इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

ततः मानानन्तरं तस्माद्वा मानात् रतिस्थानाद्वा दृष्ट्वा गर्विता सती वनोद्देशं वनप्रदेशं तेनैव सह गमनक्रमेणाग्रतो गत्वा यद्वा मदनुगोऽयमवश्यं भवितेति दृष्टत्वात् स्वयमेव गत्वा केशवं परमेश्वरमपि किंवा केशिमथनात् ब्रजहिताचरणपरमिति यद्वा केशवेशिष्ठयेत परमसुन्दर इति तदीयसौन्दर्यमोहितेति भावः अत एवाब्रवीत् किं तदाह । न पारयेत्या परिश्रान्तत्वादिति भावः लज्जया साक्षात्तथानुक्तिः किंवा सौभाग्याद्भवादेव तथोक्तिः ननु मुग्धे ताभ्यो दूरमग्रे स्थानान्तरं दृष्टं गन्तव्यमिति चेत्तत्राह । नयेति । पूर्ववदङ्गादौ निधाय त्वमेव नयेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्कन्धे मदंस आरुह्यतामित्याह इदं च नर्मणैव प्रियामित्युक्तेः यद्वा कायो मदीयं वक्षः कटीरं वा तथा च विश्वः--

स्कन्धः प्रकाण्डे काये च बाहुमूलसमूहयोरिति ॥

ततः पश्चात् किंवा तस्मात् तस्याः सकाशाद्वा त्वर्थे चकारः भिक्षोपक्रमे अन्तर्दधे चेति समुच्चये वा अन्तर्द्धानप्रयोजनं पूर्वमेवोक्तं तदेव सूचयति कृष्णः परमानन्दधनमूर्तिरिति आनन्दविशेषार्थमेवेत्यर्थः । अत एवोक्तं प्रियामिति अत्र चकोश्चद्विशेषः--

श्रीविष्णुपुराणे पुष्पत्रयधनसमानकृतमानामपास्य ताम् ॥

नन्दगोपसुतो यातो मोगणानेन पश्यत ॥

अनुयाने ऽसमर्थान्या नितम्बभरमन्थरा ।

या गन्तव्ये द्रुतं याति निम्नपादाग्रसंस्थितिः ॥

हस्तन्यस्ताग्रहस्तयं नेत याता तथा सखि ।

अनायत्तपदन्यासा लक्ष्यते पदपद्धतिः ॥

हस्तसंस्पर्शमात्रेण धूर्त्तैर्नैषा विमानिता ।

नैरादयान्मदगामिन्या निवृत्तं लक्ष्यते पदम् ॥

नूनं मुक्ता त्वरामीति पुनरेष्यामि तेऽन्तिकम् ॥

तेन कृष्णेन येनैषा त्वरिता पदपद्धतिरिति ॥

सा दृष्ट्वा तदृशनैकजीवना वा अन्वतप्यत मुहुर्विललाप ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततो वरिष्ठं मानानन्तरं वनप्रदेशविशेषं तेनैव सह गमनक्रमेणाग्रतो गत्वा दृष्ट्वा गर्विता सती केशवं केशान् तदीयान् वक्षते ग्रथयति अत एवाब्रवीत् किं तदाह । न पारये इति । बहुपरिश्रमेण परिश्रान्तत्वादिति व्याजमयी हेतुव्यञ्जना । ननु

[२६१]

मुग्धे ताभ्यो दूरमग्रे स्थानान्तरं दृष्टं गन्तव्यमिति चेत्तत्राह । नयेति । पूर्ववदङ्गे निधाय त्वमेव नयेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदेवं तस्याः स्वाधीनभर्तृकात्वोचितं कृत्रिमालस्यादिमयं तम्प्रवचनं श्रुत्वा स्वयमपि सनर्मैवान्तर्हित इत्याह । एवमिति पादत्रयेण । स्कन्धे मदंस आरुह्यतामित्याह । इदञ्च नर्मणैव प्रियामित्युक्तेः । तथाहि । योऽन्यमुखे दुर्वादः प्रियतमवदने स एव परिहासः । इतरेन्धनजो धूमः सोऽयमगुरुसम्भवो भूप इति । यद्वा स्कन्धः प्रकाण्डे काये च बाहुमूलसमूहयोरिति विश्वप्रकाशात् । कायः स च युक्तत्वाद्भक्षोभागः इतीदमपि नर्मैव । ततस्तदनन्तरम् । त्वर्थे चकारः भिक्षोपक्रमे अन्तर्दधे च इति समुच्चये वा । तस्याः सकाशादप्यन्तर्द्धानेऽस्मिन् श्रीर्षापगमात् । सपत्नीनामैकमत्यमपि प्रयोजनं ज्ञेयम् । पूर्वोन्तर्द्धानेऽपि तदपि चिकीर्षितमिति एवमेकयैव क्रिययानेक-दुष्टसम्पादनं परमचातुरी दर्शिता । अहो उपर्युपरि बुद्धिना चरन्तीश्वरबुद्धय इति भावः । तदेवं सम्मोगोचितां स्वाधीनभर्तृकात्वमयीं प्रेमपराकाष्ठां दर्शयित्वा सनर्मप्यपि विप्रलम्भे परमदैन्यमोहात्मिकां तत्पराकाष्ठां दर्शयस्तवप्राशस्त्यमेव सूचयति । चेति सपादेन । सा तदृशनैकजीवना अन्वतप्यत मुहुर्विललाप ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत एवमभिप्रत्यनन्तरं किञ्चिद्दूरे गत्वा गर्विता सती केशवं सर्वेश्वरं कृष्णमब्रवीत् किमिति अहं गन्तुं चलितुं न शक्नोम्यतो यत्र ते मनः यत्र जिगमिषसि तत्र मां नयेति ॥ ३७ ॥

कामिनां दैन्यं दर्शयति । एवमिति । इत्यमुको भगवान् प्रियामाह । किमिति स्कन्धमारुह्यतामिति त्वयेति शेषः अखाण्डित्वमेवाह ततश्चेति । तस्यां स्कन्धारोहोद्यतायां सत्यामन्तर्हितत्वांस्ततः तदेव सा वधूरनुतप्तवती ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

अत्यधिकं भजते इति इत्यनेन विषयलोलुपानां प्रवृत्तिरीदृशी इति दर्शयति कथान्तरारम्भं वा तमाह । तत इति । अत्यारब्धे प्रसिद्धे हेति यादवः । वनोद्देशं विषयप्रदेशं केशवं प्रशस्तकोशपाशं वने कामिनम् ॥ ३७ ॥

पारये समर्थये पारं गन्तुं न शक्नोमीति वा यत्र गन्तुं विदुगत स्वभावं दर्शयितुमाह । एवमिति ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तथा कथितमाकर्ण्य तत्रैव सङ्गनयनादिळक्षणां मानप्राप्ति-
आकर्ण्य परित्यागलक्षणमवमानं आकर्ण्येत्यन्वयः । अत्र तु दौरा-
त्म्यशब्दप्रयोगस्तदैन्यवचनानुवादात् वस्तुतस्तु दूरः श्रीकृष्ण-
स्यानिकट आत्मा देहो यस्यास्तस्या भावो दौरात्म्यं तस्मा-
द्देतोरिति ॥ ३७—४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

अथ तथैव मनसि कृतत्वात्स्फुटाक्षरमेवाह । तत इत्यादि । वनो-
द्देशं वनमध्यं गत्वा केशवमब्रवीत्कीदृशी दृष्टा निःसाध्वसा किं
तदित्याह । नेत्यादि । अहं चलितुं न पारये अस्यायं भावः यद्यहं
न चलामि तदायमपि न चालिष्यति तावता अपि सर्वामिलि-
ष्यन्तीति तत्साधकं न पारये इति न पारयासि चेत्तदा
किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह । नय मामित्यादि । मां नय क-
नेष्ये यत्र ते मनः ते तव मनो यत्र यात्वित्यर्थः । मनस्तु
तव विरहिताखेव तासु मार्यतु तव श्रीविग्रह एवेति वक्रोक्तिः
अतस्तत्रैव नय । किमेतेन निर्ममव्यापारेण व्यवहारेणेति वहिर्वा-
म्यप्रकाशः ॥ ३७ ॥

भगवानपि तमभिप्रायं विदित्वापि विपरीतबोधमभिनीय यदक-
रोत्तदाह । एवमुक्त इत्यादि । प्रियां राधां स्कन्ध आरुह्यतामिति
आह एषा तु कपटरोषेति तैः तदसंप्राधान्तर्धाने स्त्रोक्तेवै-
यर्थ्यापत्तेः कपटत्वेनाकलितत्वमेव सत्यत्वं न केवलमेतदाह-
अन्तर्द्वये चेत्याह । तत इत्यादि ततस्तत्रैवेत्यर्थः । सप्तम्यां तसिल
अन्यथा निर्दयत्वापत्तेः स्वयं पश्यति सा न पश्यत्येवं यथा
भवति तथान्तर्द्वय इत्यर्थः । तदनन्तरं सा बधूरन्वतप्यत ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

दोषाभावेनैवोक्तमन्ता ननु धर्मान्तेरेण अतस्तस्या भ्रमः
अन्ताया वाक्यमाह । ततो गत्वेति । ततो भोगस्थानादग्रे गत्वा
वनोद्देशमतिस्मरणीयं स्वार्थमयं मच्छति ननु मदर्थे ततश्चा-
न्यार्थे यथा कथं देवः प्राप्तव्य इति दृष्ट्वा तादृशभगवत्कृपाया-
मनाधिकारिणी प्राप्तप्रसादेन जाता जीर्णा ब्रह्मादिभ्योऽपि मोक्ष-
दातारं देहेन्द्रियादिमवैरहितं परमानन्दरूपं केशवमब्रवीत्
तस्या वाक्यमाह । न पारय इति । अहं चलितुं न पारये तथा
पीष्टदेशे गन्तव्यमिति चेत्तत्राह । यत्र ते मनः तत्र मां त्वमेव
नय ॥ ३८ ॥

तदा भगवान् अतिचतुरः तद्वक्तव्यस्योत्तरमाह । एवमुक्त-
इति । प्रियेति कृत्वा उत्तरमुक्तवान् उत्तरमाह । स्कन्धमारुह्यता-
मिति । एषा हि नृत्यं कर्तुं वाञ्छति स्वान्तर्गतं रसमभिनेतुं
तद्भूमौ पदस्थापने ऊर्ध्वभावाभावाद्दसः च्युतो भवेत् अतः
स्वस्कन्धमेवारुह्यतामिति स एवात्यन्तं नटवदुद्योः स्व स्कन्ध-
मारुह्य नरीनर्ति अशक्यं ह्यपदिशति प्रार्थितं तथेति भग-
वतो हि मनः अलौकिकरसमिन्नेन तद्भूमौ पदस्थापने न
भवति अशक्यचेत्कथं वदेत् अतो मम तत्रैव मनः यदि तथा
करिष्यति तदा नेष्यामीति नहानधिकारी नेतुं योग्यः
भगवांस्तु नान्यथा वदतीति न स्वस्कन्धसम्भावना तस्मात्

मोहवशात् तथैव बुद्धं ततो मोहवशात्तथा चिकीर्षमाणां तां दृष्ट्वा
ततोऽप्यन्तर्द्वये यतोऽयं कृष्णः सदानन्दः ततः पूर्ववदेव सापि
जातेत्याह । सा बधूरन्वतप्यतेति सा अनन्यपूर्वा अत-
मध्यस्था तत्रापि गुणातीता अतः अन्वतप्यत अनुतापं कृतवती
एवं सति भङ्ग्यन्तरेणाप्येतद्व्याकृतिः सम्भवति तथा हि भगवता
ह्यस्यै प्रियायै पूर्णः स्वरसो दत्त इति भगवन्निष्ठा भावाः सर्वे
स्वहृदि स्फुरद्गुणा जाताः तथा च सर्वतः आधिक्यमपि स्वस्मिन्
स्फुरितं तदेतदुक्तं हित्वा गोपीरित्यादिना एवं सति द्विती-
यरसलीलाचिकीर्षा यदाभूत्सापि तदा हृदि स्फुरिता तामविषह्यां
मन्यमानापि न कातरा जाता किंतु पूर्वस्सरगिरिणा दृष्टा सती
प्रियमब्रवीत् एतदेव दृष्टापदेनोक्तं दुष्टगुणव्याप्तयोरप्यमृतं ददा-
त्यहं चेतद्गुणैरेव पूर्णत्ववश्यं सुखमेव दास्यति ननु दुःखमित्य-
भिप्रायज्ञापनाय केशवपदं ततो भोगस्थानादग्रे वनसम्बन्धिनमुत्कृष्टं
देशं स्वयं स्वेच्छया गत्वा ननु प्रियेण नीता गत्वा अब्रवीदित्युक्त्वा
प्रियैकदंष्ट्रं ज्ञायते तेन तदधीन एव प्रियस्तत्सङ्गे गत इति ज्ञापितं
भवति अथवा वनमित्युद्देशो नाममात्रं वस्तुतस्तु महारसनि-
धानं तेन रसोद्दीपकमित्युक्तं भवति एतादृशे वने मद्विद्योबेन
मां विचित्रिन्वन् यदि प्रियो भवति तदा कीदृशो रसः स्यादित्याशये-
नाब्रवीदत एव दृष्टात्वमुक्तं पूर्वस्सातिमदात् तथाचेत्करिष्यति
तदाहं चलितुं स्यन्दितुमपि न पारये जीवनमेव न सम्पत्स्यत
इति भावः । एवं चेत्किञ्चित्कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायासाह । नयेत्यादि यत्र
स्वान्तर्द्वाने ते मनस्तत्रान्तर्द्वाने मां नय तिरोहितां मां कुरु त्वं मां
तथा भवेत्यर्थः । प्रियास्त्विदमत्यशक्यमित्याशयेनोत्तरयति स्कन्ध-
त्यादिना यथा स्वस्कन्धारोहणमशक्यं तथा मत्तोऽन्तर्द्वान्
भवत्याः नहि पूर्णज्ञानशक्तेरविषयः कोऽपि भवितुं शक्नोति यद्यपि
विस्मयसर्वधर्माश्रयत्वेन तं धर्मं प्रकटयितुं न पारय इति भगवदा-
शयज्ञापनाय प्रियापदमुक्तम् उत्तरदानमप्यत एवान्यथात्वेवमुक्तं
स्तूष्णीं तिष्ठेत्तिरोधीयेतैव वा प्रियात्वान्ममाशक्यं भवत्यास्तिरो-
धापनं तत्सामर्थ्याभावाद्भवत्याः स्वतस्तिरोधानं तथेति भावः । एवं
सति प्रियया प्रार्थितं देयं यद्यपि तथापि प्रियात्वेन स्वाशक्य-
मिति लक्षणो यो हेतुस्ततो हेतोः स्वयमेव तथाकरोदित्याह
ततश्चेति एवं कृते प्रभुनिष्ठं हेतुमाह । कृष्ण इति अस्यां दशायां
हृदिप्रकटः सन्नेवानन्दात्मकतद्रसपोषको यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनिनी ।

वनस्योत्कृष्टप्रदेशं गत्वा केशवं केशान् वयमानं प्राकृतन-
र्मद्योतकपूज्यमुन्मोचयन्त्यास्तस्या विचित्रवेषणीत्वेन ग्रथन्तमन्ता
एव दृष्ट्वा स्वाधीनकान्ताया दर्प एव रसमावहतीति भावः चलितुं
न पारये इति बहुवनभ्रमणोत्थो मे भ्रमोऽभूदिति भावः ।
ननु मुग्धे ताभ्यो दूरमग्रे हृद्यं स्थानान्तरं गन्तव्यमिति चेत्तत्राह ।
नयेति पूर्ववन्मां वहन्मित्यर्थः ननु किमभिप्रेददेशे अन्यजनदुष्प्रवेशो
कुजान्तर्गतं पुष्पतल्पं त्वां नयामि किं वा पौष्पमरुणाथं
पुष्पोद्यानं तत्राह । यत्र ते मने इति ॥ ३७ ॥

ततश्च कृष्णेन मनस्येवं विचारितमहो अनया स्वाभाधिका स्वधर्म-
परित्यक्त एव नहि सन्नायिका पुष्पतल्पं प्रति स्वनयने ववसा-
नायकाय सम्मतिं दत्ते यदि चानया वाग्यरूपः स्वधर्मस्त्यक्त-
स्तदा मयापि सन्नायकेन सम्भुक्तकान्तानुवर्तित्वलक्षणे दाक्षि-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

एवमयः स्वधर्मस्त्यक्तव्य एव नहि द्वयोरेव दाक्षिण्ये वामे वा रसः सुरसः स्यात् नचात्र रसिकलौकिकं दूषणीयः रसोहि नायिका प्रक्रान्तपरिपाटीक एव साधु भवेत् किञ्च महाप्रेम-वत्या अस्या मद्विप्रलम्भजनितदशाविशेषदिदक्षासाक्षादेव या चिरं मे वर्तते साप्येतदवसरे पूर्णा भविष्यति मत्संश्लेषजनितमस्याः सौभाग्याधिक्यं ताभिरनुभूतमेव मद्विश्लेषजनितामपि प्रेमोद्रेक-परमविधि व्यञ्जिकां दशमसाधारणीं दृष्ट्वा ताः परमचमत्कारसिन्धु-निमग्ना भवन्तु मस्याः मद्विरहवाडवानलज्वालाया अग्रे तासां मद्विरहो दीपदहनायितो भवतु ततश्चास्याः पूर्णतमाभ्यां सम्भोगविप्रलम्भाभ्यां शृङ्गाररसोऽप्ययं पूर्णतमत्वमापद्यताम् अस्या अपि विरहे मत्सम्पादिते सर्वविरहोपशान्त्यनन्तरं सर्वासामैक-मत्ये सति विधित् सितोरासोऽपि सेत्स्यत्यन्यथात्वे तत्सङ्गरङ्गिणा मया तासां मानोऽयं सर्वथैव वुरूपशम इत्यादीनि बहूनि प्रयोजनानि पर्यालोचयन् सहसैवान्तर्धित्सुराह । स्कन्ध इति । अन्तर्दधे तत्रैव स्थित्वा तां पश्यन्नपि तन्नयनगोचरतां जहा वित्यर्थः ॥ अत्र नय मां यत्र मे मन इति वदन्त्या वृषभानुनान्दिन्या मनस्येव विचारितं विलासश्रमवनविहाश्रमस्निग्धाया मम कृष्णं सुषुप्ता वर्तते अस्यापि स्वाभावेनैव सर्वरजनीयापनमक-लवाणमसुखोदकेमेव अतः पुष्पं तल्पं नयेति चेन्नयत्वावां तत्र स्वप्स्याव इत्यतस्तत्राश्रमतिर्न कृता तत्र भगवतस्तदन्तः करण-विज्ञताप्रेमरसमयलीलाशक्त्यैव तिरोधापिता तत्तल्लीला सिध्य-र्थमिति श्रेयम् अन्वतप्यत मुहुर्विललाप ॥ ३८ ॥

केनाचित् कृता विशुद्धरसदीपिका ।

किन्तु मम सुहृदोऽपि तासां सङ्गेन विरहखेदमनुभवन्ती-त्यनुचितमिति विचारितवती तथा दर्शितमानन्दवृन्दावनचम्पूमनु अथ सा परमकोमलहृदयादयालुतमानांमप्रणीः सुभगानां सुभगानां सुचिरदुरापताकापताका केवलमात्मनिष्ठया रतनि-ष्ठया रतमानसा विचारयामास यथा मय्येकस्यामतिशयरतिः प्राणनाथो मशालस्ता विच्छेदादह दधते हा कथं देहयोगं तस्मा-द्वाम्यङ्गिमपि करवै येन नेतो विदूरं यायादेव क्रमत इह तास्ताश्च सर्वा मिलन्तीतिअर्थादि शुद्धप्रेमानुभावो विभ्रमविशेष इत्युक्तमुज्ज्वले अधीनस्यापि सेवायां तस्यानभिनन्दनं विभ्रमो वामतोद्रेका-त्स्यादित्याख्याति कश्चन यद्वा सख्यमेवदमिति तत्रैव विश्रम्भः साध्वसान्मुक्तः सख्यं खयशनामयः भावज्ञतानुभावोऽस्य दोषा-नुल्लेख एव चेति द्वयमेव दर्शयतीति तत इति तदादीनां बुद्धिस्थश-केस्तादृशावचानन्तरमित्यर्थः । इता सौभाग्यदर्पयुक्ता सोऽयमस्य रसनीयः ननु पूर्ववदुपेक्षणाय इत्याह केशवमिति । सुरतविलुलितान् केशानवातिमयति गन्धयति व्युत्पत्त्या निजपरिचरण-परमिति दोषानुल्लेखः अयमेव तस्या तासाञ्च विशेषः भावज्ञ-तापि सर्वथा मदीयोऽयं मदीयं मनोगतं जानालेवेति विश्रम्भात् वनोद्देशं यत्र स्थितयाता विश्रुता निजसहचर्याञ्चलौकितास्तादृश-मुत्कृष्टं देशमित्यर्थः । किमब्रवीदित्यत आह । नेतिपारये नातः परम-न्यत्र चलितुमपि समर्था सखीप्रेमपरवसत्वादिति भावः । किन्तु यत्र ते मनस्तत्र नयेति अनुमननमङ्गया यत्र मदीये मनस्त-

त्रैवापि निश्चितं मयेति सूचितं शब्दशक्तिवेलनान्यत्राशक्तिसूच-नान्नस्मापि व्यञ्जितम् ॥ ३७ ॥

अथ श्रीभगवतो हृदयज्ञतामभिनयति । एवमिति । तथा 'स्वाधीनपतित्वोचितकृत्रिमालस्यव्यञ्जनमवचसा एवमुक्तः सन् सोऽपि प्रियां कोटिप्राणाधिकप्रियत्वेनाभिमतामिति नम्मवचसैवाह इतीति किंस्कन्ध इति अत्र प्रियामित्युक्तेः स्कन्धादिपदानां प्रकटा-र्थमनुसृत्यान्यथा ध्रुमो न कार्यः वाष्पन्तु दम्पत्योरन्योऽन्यविष-यकं रसाधायकमेव तदुक्तं योऽन्य मुखे दुर्वादः प्रियतमवदने स एव परिहासः । इतरेन्धन जन्मा यो धूमः स एवागुरुसम्भवो धूप इति अयमेव दोषानुल्लेख इत्युच्यते अत्रैव च भावज्ञ-तापि स्कन्ध पदस्यानेकार्थतामाश्रित्य सङ्गमनीया तथाहि स्कन्धः प्रकाण्डे काये च बाहुमूलसमूहयोरिति विश्वप्रकाशात्स्क-शब्दः समूहवचनः ततश्च समुचितत्वात्सहचरीसमूहः सेनास्कन्ध इति महाकविप्रयोगश्च तथाश्लिष्टपदोपादानात्स्कन्धशब्दस्य काय-परतामपि योग्यतया परिकल्प्य पुनरेव विचारितवान् मम प्राण कोटिनिर्भञ्जनीयललितचरितायाः श्रीमत्याः प्राणप्रियायाः समुत्कर्ष-एव यथास्यात्तथा मयानुष्ठेयमिति वाञ्छितश्च प्रियायाः सखीनां सङ्गतमिदानीं मिलिताभ्यामेव यद्यपि प्रकटीभूय सख्यः सुखनीयाः स्तथापि विरुद्धस्वभावास्वीर्ष्यादयादसूयादयः स्याद्यदिच सोऽपि मद्रिष-यकस्यात्तदा न तादृशो दोषः प्राणप्रियाविषयोऽसहनीय इत्यन्ताहंति वानिति तत इति अन्तर्दधे श्लेघेण तमेवान्नर्हदये धारितवानित्यर्थः कृष्णः तथा वशीकृतः अथवायमप्यन्तर्हितत्वे हेतुः एवं स्थि-तेऽपि प्रेमास्याः प्रकाशयति मुग्धतामित्याह । सति वधूः तत्रे-मवद्धा अन्वतप्यत कोमलहृदयत्वात्किमुक्तं मयेत्यनुतापं कृतव-तीति ॥ ३८ ॥

श्रीरामनारायणकृतभाषभावविभाविका ।

मानदोषमुद्धाटयितुं वरिष्ठत्वभानप्रयुक्तदर्पमनुकुर्वत्याश्चरिमाह । तत इति । तता वरिष्ठमाननानन्तरं यथा पूर्वमानभानभाराभावेन कृष्णात्मतया सर्वसमर्थाऽभूद्धुना तथाभावादनुकारमात्रमानभार-श्रान्ता यथा कथं चिद्वनोद्देशं वनस्योत्कृष्टदेशं गत्वा हता मान-दजयाक्रान्तत्वेनातिश्रान्ता केशवं ब्रह्मेशयोरपि कारणं तदुक्तं शिवेन कः प्रजापतिरुद्दिष्ट ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् आवां तवाङ्गस-म्भूतौ तस्मात्केशवनामवानाति तादृशमपि प्रेमाधीनतया केशवं केशांस्तदीयान् व्रयते पुष्पादिना ग्रथ्नातीति तथा तादृशं दृष्ट्वा स्वाधीनदृष्ट्या विस्मृततदुक्तकर्षा ब्रवी त् तद्वचनमेवाह । न पार-येऽहमिति । यद्वा मानमनुकुर्वती नर्मणैवाह । न पारयेऽहमिति । अहं चलिर्तु न पारये न समर्था ननु महत्सुखप्रदं रम्यतमं कोलिप्रदेश-मग्रे वर्तते तत्रावश्यं गन्तव्यं तत्र पूर्वानुभूततदङ्गनयनसौख्याह । नय मामिति यत्र ते मनस्तत्र मां नयेति यद्वा हतापि लोक-दर्पदोषोपदेशाय कृतदर्पानुकारापि केशवं केशप्रसाधनादिना निश्चितस्वाधीनभावं पातिव्रत्यप्रेममर्यादामनुलङ्घ्य स्वासामर्थ्यतादे-च्छाधीनत्वबोधकमेवाह । न पारय इति ॥ ३७ ॥

मानानुकारमिश्रस्वासामर्थ्यस्वामी स्वाधीनत्वद्योतकतत्त्वनर्म-वचनश्रवणानन्तरं भगवानपि नर्मतयैवावददित्याह । एवमिति । एवमतिविलक्षणानुर्यधदितमानप्रेमाशक्त्याधीन्यगमकर्मवचसोक्तौ

हा नाथ ! रमण प्रेष्ठ ! कासि कासि महाभुज ! ॥

दास्यास्ते कृपणाया मे सखे ! दर्शय सन्निधिम् ॥ ३९ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

नर्मणैवाह । स्कन्ध आरुह्यतामिति । ननु रोषेण प्रियामाहोति श्रीशुकेकेः नत्र स्वामिनः स्कन्धारोहोः पवादस्यैव भवति तदुक्तिः कथमनर्मणैति वाच्यं यस्त्वन्यमुखेनापवादस्तस्यैव प्रियतममुखेन नर्मत्वसम्भवात् प्रियामिति पदस्यैव तत्सूचकत्वात् तदुक्तप्रभिशुक्तैः योऽन्यमुखे दुर्वादः प्रियतमवदने स एव परिहानः इतरेन्यनजो भूमः सोऽगुरुजन्मा भवेद्दूषः यद्वा रसिकशिरोमणि भगवान् रतिकालिकतदीयपादस्कन्धारोहसौख्यमनुस्मृत्य यद्यन्यत्र गन्तुमशक्तास्ति तद्यैव पुनः स्कन्ध आरुह्यतामित्याहसा तु मानानुकारेण तथाप्येदुमानिच्छती देशान्तरगमनाद्यैवारोदुप्रसारितचरणाऽभ्यस्ततश्च भगवान् कृष्णो नर्मणोऽप्यपितपादामेव त्यक्त्वा मानदोषप्राकट्याय तदभिप्रायं विद्वांस्तदनुसारेणैवान्तर्दधे ततस्तत्प्रेमोत्कर्षद्योतकं तद्वरितमाह । सा वधूरिति । सापि सर्वजगदाब्हादिकापि वधूस्तस्य नित्याप्रियभार्यापि कृष्णस्य क्षणान्तद्धानमात्रणानु पुनः पुनरुत्पद्यत योऽयं चैतत् नित्यानन्दकृष्णविरहे तपनं जीवनदुःसहत्वं एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुत्या यदानन्दमात्रावियोगे सर्वभूतानां जीवना सम्भावना तदा तस्य साक्षात्सर्वानन्दविस्वभूतमित्यपरमानन्दकृष्णस्य वियोगे जीवनासहनं कैमुत्यसिद्धम् ॥ ३८ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतयूढार्थदीपिका ।

तत इत्येवं मनसि स्फूर्त्यनन्तरं तेनैव सार्द्धं कास्माश्चिद्वनप्रदेशे प्रियेण सहैव गत्वा अखर्वगर्वाक्रान्तस्वान्ता सा केशवं स्वस्याः केशान्वयते प्रथतीति तथा च स्वाधीनक्रान्तायास्तस्या रसावहो दर्पो जात इति भावः । रमणबहुवनभ्रमणादिना जातश्चमाहमितः परं चलितुं न पारये न भवामि ननु भो मुग्धे ताभ्यो दूरमग्रेषति मनोऽहंस्वानं वर्तते तत्पश्यन्त यथा कथञ्चिच्चलनीयमिति वृत्तञ्चाह । नयेति । एवं तर्हि पूर्ववन्मामङ्गे निधाय त्वमेव नय प्रापयाहन्तु पदमात्रमपि गन्तुं न शक्तेत्यर्थः । ननु किम्पौष्पाभरणपुष्पतल्पशयनाद्यर्थं पुष्पोद्यानं नयामि किम्वा यमुना पुलिनं तत्र विहाराद्यर्थमित्येव पक्षायामाह । यत्र ते मनः अनेनालक्ष्यो मनुमोदनं च सूचितं यद्वा स्वपेरज्जौ प्राप्तवन्धनं कान्तं निश्चित्य प्राप्तगर्वा केशवं ब्रह्मादिसमस्तस्वामिनं देहादिस्वन्धासीतमग्रवीत् निवृत्तिपक्षे ततोऽन्तःकरणलक्षणस्य वनस्योद्देशे श्रेष्ठप्रदेशे शोभनप्रत्यये गत्वा अहमेव प्रत्यगभिन्नब्रह्मावभासिकेति गर्ववती ब्रह्माद्यधिष्ठानभूतं परमात्मानमग्रवीत् अहं चलितुं स्वार्थादपितु केनापि प्रमाणेन वादिनां वारणेऽशक्या अतस्त्वत्सम्बन्धाधिकारिमनः यत्राखण्डेकरसे त्वयि वर्तते तत्रैव मां नय तत्प्रातिपादकत्वेनैव मां स्थापय तथा च यथोक्तश्रुतिवैद्यत्वं ब्रह्मणोऽस्तीति विवेकिचेतसि स्फुरितमिति भावः ॥ ३७ ॥

एतच्छ्रुत्वा भगवतैव विचारिन्मनसा मां स्वाधीनमवगत्य कृत्रिमालस्यादिमयं नर्मवाक्यमुक्तमती नर्मवाक्यमुक्त्वाऽन्तर्धानं

कार्यं तच्चावश्यकं यत् एतेनैतच्छृङ्गाररसपोषणं महाप्रेमवत्या अस्या मद्वियोगजनितदशाया अवलोकनं मत्संश्लेषजनित सौभाग्यमवलोक्यतिविस्मितस्वान्तानां तासां परमचमत्कारसिन्धुनिमज्जनकर्या असाधारण्या अस्यां मद्विरहावस्थायां दर्शनपूर्वकं सर्वाभिरभिरमणानुकूलस्यैकमत्यस्य सम्पादनश्च सेत्स्यातीति तदेतदभिप्रेत्याह । एवमिति । एवमुक्तः श्रीकृष्णः मम स्कन्ध आरुह्यतामिति प्रियामाह । यद्वा स्कन्धः प्रकाण्डे कायेचेति कोशात् स्कन्धः कायः सच योग्यत्वादङ्कुरः सापि तत्कृतं नर्ममबुद्धा तत्स्कन्धमारोदुं प्रवृत्ता ततस्तत्प्रवृत्त्यनन्तरमेवान्तर्दधे यतः कृष्णः सदानन्दस्वरूपोऽन्तरधात्ततः सा तददर्शनैकजीवना बधूः परमप्रिया विरुषासहा अन्वतप्यत परमपश्चात्तापमगच्छत् तेन च बहुधा विललाप निवृत्तिपक्षे एवमुक्तः परमात्मास्कन्धस्थानीयं देशविशेषं चैतन्यमात्रमारुह्य तां प्रतिपाद्यतामित्येवं वधूमाह भगवत्यागलक्षण्या चैतन्यमात्रावेकत्वं यथोक्तश्रुतेरधिकारिणावगतमित्यर्थः । ततो यथोक्तश्रुत्या ब्रह्मणः सुवेद्यत्वावगत्यनन्तरं कृष्णः अपरिच्छिन्नसदानन्दस्वरूपः परमात्मा अन्तर्दधे परिच्छिन्नतां प्राप्या विज्ञाततां गतः यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेव नूनं त्वं वेद्य आविज्ञाते विज्ञानतामित्यादिश्रुतेः सा वधूः तल्लक्षणा श्रुतिस्त्वतप्यत पुनरधिकारिणा विचारिता अहो अवेद्यस्य ब्रह्मणः श्रुति वेद्यता कथमिति ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चलितुं न पारये गन्तुं न शक्नोमि ॥ ३७ ॥

कामिनां दैन्यं दर्शयति । एवमुक्तः प्रियामाह स्कन्ध आरुह्यतामिति । अखण्डितत्वमाह । ततश्चान्तर्दधे कृष्ण इति । ततस्तस्यां स्कन्धारोहोद्यतायां सत्यां कृष्णः सदानन्दः स्वाभाविकपरमानन्दोऽन्तर्हित इत्यर्थः साचान्वतप्यत ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

फिर थोड़ी देर कुछ वनको जा अभिमान कर केशवं भगवान् ते बोली कि मैं पै तो नाथ चलो जाय है जहां कहीं जावे को तुमारो मन होय तहां मो को ले जाओ ॥ ३७ ॥

या प्रकारसे प्यारी के वचनको सुन भगवान् बोले प्यारी हमारे कांधे पर बैठो जब वो बैठवेलगी तब ही भगवान् अंतर्धान होगये तब वा गोपी गोपबधू को बड़ी ही अनुताप भया ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनुतापमाह । हा नाथेति ॥ ३८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

हा खेदे आर्त्तिसंबोधने वा ततश्च सर्वत्रैव योज्यं नाथ ! प्राणे-
श्वर । रमण रतिदायक प्रेष्ठ प्रियतम महाभुज ! गाढालिङ्गनदांत
स्त्वित्यर्थः । एषां यथोत्तरं हेतुहेतुमत्तोऽहं यद्वा नाथ प्रभो न केवलं
तथा किंतु रमणसुखप्रदं विविधक्रीडाकारकेति वा अतः स्वभा-
वत एव वा प्रेष्ठ आत्मनोऽपि सकाशात् परमप्रियेत्यर्थः । यतो महा
भुज परममनोहरसखिदानन्दधनमूर्त्त इत्यर्थः । यद्वा परमभोग-
कर्त्तुः इति सततं रत्यादिसुखसंपत्तिर्बोधिता यद्वा ब्रजेश्वरत्वेन
नाथेति तत्रापि पतिप्रयोजनसिद्धा रमणेति तत्राप्युपपत्तित्वेन
प्रेष्ठेति तत्रापि परमसुन्दरत्वादिना महाभुजेति यद्वा कासि
कासीति परमात्मा विलपन्ती सुविह्वला भूमौ निपतन्ती
तदालिङ्गनमिच्छन्ती स्मरन्तीवाह महाभुजेति न च दूरे स्थित्वा
ऽत्राहमस्मीति वक्तव्यमित्याह मे मां प्रति तव सन्निधिं दर्शय
सन्निहितो भवेत्यर्थः । कुतः दास्याः तत्रापि कृपणायाः अन्यथा
मदन्यदशयां सत्यां त्वयाऽनुतप्स्यते एवेत्याशयेनाह । हे सखेति यद्वा
सन्निधिं दर्शनेनैव कापि वञ्चना पूर्ववत् कार्येत्याह सखे परमवि-
श्वासास्पदेति अथवा ननु प्रियतमे त्वां हित्वा नाहं कुत्रापि
गतोऽस्मि त्वदन्तिक एव वर्त्तते इति चेत्तर्हि त्वामहं मुग्धा नैव
पश्यामि सख्येन त्वमेवात्मानमीभव्यञ्जयेत्याह । दास्या इति
अन्यत्समानं यद्यपि विरहवैकल्येनानुसंधानापगमाद्विलोप-
ऽर्थसङ्कतिर्नोपेक्ष्येत असङ्कतिश्च गुण एव तथापि तादृशीनां
यत् किञ्चिद्वाक्यमेव सर्वाथं सेवते इति यथाभाकि किञ्चि-
ल्लिख्यते एवमप्रेऽपि ज्ञेयं ततश्च सा विमुह्यन्ती भूमावपतदिति
ज्ञेयम् अग्रे मोहितामित्युक्तेः अथवा स्कन्ध आरुह्यतामिति त्युक्तेः
प्रेमौत्कण्ठ्यकृतेन वैचित्येन पुरोवर्त्तमानस्यापि कृष्णस्य तथाऽन-
वलोकनादन्नर्द्धे कृष्ण इत्युक्तं वस्तुतस्तु कौतुकत्वादेव स तत्र
तूर्णी स्थितः ततः प्रेमवैचित्यभाजस्तस्या अनुतापः तथान्या
गोपीः सन्निहिता दृष्ट्वा कृष्णेनान्तर्हितमेवेति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विलापमेवाह । हा नाथेति । हा खेदे आर्त्तिसंबोधने वा ।
ततश्च सर्वत्रैव योज्यं नाथ स्वामितया पालक रमण कान्तो-
चितसुखप्रद प्रेष्ठ मद्विषयकतदुचितप्रेमविस्तारक कासि एव-
मेवं मयि स्निग्धोऽपि सम्प्रत्येकाकी क वर्त्तसे । हा हा तद-
ज्ञानेन मम चित्तं भुभ्यतीति भावः । वीप्सापि वैयग्रथेण पुन-
रालिङ्गनदिनिजसौभाग्यस्मारकेण निजरसोद्दीपकतदङ्गविशेषसौ-
न्दर्यस्मरणेन मुह्यन्तीवाह । महाभुजेति । पुनरतिदैन्येनाह । दास्या
इत्यादि । तत्रैव किं पुनरपि ममालिङ्गनादिलाभाय मम वासं
भृग्यसीत्याशङ्क्य नहि नहीत्याह । सखे दत्तनिजसाहचर्यसौ-
भाग्य सन्निधिं निजसन्निधानमपि दर्शय क्षापय मात्रम् । साह-
चर्यदानेन भवतैव जनितव्यजनानि सम्प्रति तत्र मा गृह्णामि
किन्तु त्वमत्र विद्यस इति मनसापि निश्चयतः सख्या भवेय-
मिति भावः । तत्र हेतुः । दास्याः सख्यादावयोग्यायाः किन्तु
तादृशत्वतुल्यैव वलादुत्पादितत्वदेकसुखानुकूल्यतात्पर्याया
इत्यर्थः । तत्रापि कृपणायाः तादृशं दुःखं सौदुमशकायाः परि-
हर्तुं चाजानत्या इत्यर्थः । अतो न मयि वञ्चना कार्या नापि

निजानुतापवीजं वसन्त्यामिति भावः । औदार्येनामा चानुभावोऽयं
यथोक्तम् । औदार्यं विनयं प्राहुः सर्वावस्थागतं बुधा इति ।
ततश्च सा विमुह्य हन्त भूमावपतत् इति ज्ञेयम् । अग्रे मोहि-
तामित्युक्तेः ॥ ३९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनुतापप्रकारे वाह । हानाथेति । हेति खेदे हेनाथ प्रियतम हेमहा-
भुज कानि तव किङ्कर्याः कृपणाया दीनायाश्च मम हे सखे
तव सन्निधिं दर्शय ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्त्या लभ्यो नान्यथेति भावं दर्शयति । तत इति शुभ-
बुद्धेः स्वभावोऽयमिति दर्शयितुमाह । सा वञ्चरिति । हा विषणा-
स्मि वने हा विषा दशुगतिं भविति च हे नाथ आशाप्रद हे रमण
रति प्रद हे प्रेष्ठ । प्रियतम ॥ ३९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

अनुतापप्रकारमाह । हा नाथेति हे महाभुज सन्निधिदर्शय यद्यपि
सन्निधिस्तवानुमीयते अत्रैवासि न कापि गतोऽसि तथापि तं दर्श-
येत्यर्थः । महाभुजेति भुजस्पर्शसुखानुभवसुखकम् अन्तर्धीय भुजाभ्यां
परिरभ्य स्थित इति बोद्धव्यं तच्च स्वप्रलब्धसुखदालिङ्ग्यतत् तव
कासि भुजस्पर्श एवानुभूयते ननु त्वं पश्चात् पुरतः पार्श्वतो
वासीति नोपलभ्यसे तस्मात्सन्तमपि सन्निधिं दर्शयेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

न केवलमननुतापः किन्तु तज्जनितो बहिरपि विलापो
जात इत्याह । हानाथेति हा इति पश्चात्तापे अयुक्तं कृतमिति
तथापि हे नाथ त्वमेव स्वामी अतो दोष एव दूरीकर्तव्यः ननु
त्यक्तव्या ननु दूरे स्थित्वा पाळनं करिष्यामीति चेत्तत्राह । रमणेति
त्वमेव रतिवर्द्धको भोक्ता भोग्यरूपाश्च वयमतो निकट एव
स्थातव्यमिति भावः । नन्वनुरोधेन केवलं पाळनं करिष्यामि भोक्तु-
रिच्छाभावात् नहि भोग्येच्छया भोक्ता भुंक्ते तत्राह । प्रेष्ठेति नह्यन्यः
प्रीतिविषयोऽस्ति येन जीविष्यामि अत्यन्तं वषाकुलाया वचन-
माह । कासि कासीति । मोहवशात् अन्धा पतिता च जाताः तत
उत्थापनार्थं संबोधयति महाभुजेति महान् भुजो यस्य महती क्रिया
शक्तिः अतो दोष एव दूरीकर्तव्यो नत्वहं यतोऽहं दासीतत्रापितेतवैवाहं
दानीं स्वभावत एवाहं कृपणा अनालोचितवाचिका अतो मद्बचना-
न्नान्यथाभावः कर्त्तव्यः एवमप्रार्थनायां परमकृपालुस्तामुत्थाप्य
सख्यां कृतवान् अदृश्यरूपेणैव तदा पुनराह । हे सखे स्पर्शेन
स्वधर्मोपात् स्वसन्निधिं दर्शय वर्त्तसे निकटे तथापि यथा-
सन्निध्यं दृष्टं भवति तथाकुरु एवमेव वदन्ती स्थिता भगवा-
नपि तत्रैव स्थितः ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विलापमेवाह । हा नाथेति । त्वद्वियोगमहाग्निना दह्यमाना दस्मादेहान्मे प्राणाः सम्प्रति निःसृतप्रायाः यन्नेत्राणि मया रक्षितुं न शक्यन्ते एषां तु त्वमेव नाथोऽतो दर्शनं दत्त्वा शीघ्रं मे तान् रक्षेति भावः । नचैषां रक्षामहं स्वार्थमेव प्रार्थये किन्तु त्वदर्थमेवेत्याह हे रमणेति सर्वा अप्यन्या गोपीस्त्यक्त्वा रमणसुखविशेषार्थं यामेतावदूरं रहः समानैषीत्तस्यां मयि मृतायामेव रतिसुखमन्यत्रालभमानो मां स्मरंस्त्वमपि दुःखेन विलपिष्यसीति भावः । नन्वस्तु महुः खं तेन तव किं तत्राह । हे प्रेष्टेति तव मत्प्रेष्टत्वात् त्वदीयं तदुःखं कोटिगुणीभूय मय्येव फलिष्यति मत्प्राणकोटिनिर्मज्जनीयपादाब्ज नखरैकदेशस्य तव तदुःखमहं मृत्वापि सोढुं न पारयिष्याम्यतः कृपया सन्निधाय तदेव दुःखं दूरीकुर्यादिति भावः । ननु यदि निःसृतप्राया एव प्राणास्तदा तानहमीह कथं निवर्तयितुं प्रभविष्यामि तत्राह । हे महाभुजेति त्वद्भुजस्य मत्सजीवनौषधस्पर्शमात्रेणैव सुस्थसु-शीतलीभूते देहेऽस्मिन् प्राणाः स्वयमेवागत्य स्थास्यन्तीति भावः ननु मां विना स्वस्या गतिमेवं जानासि चेन्महाराज कुमारं परमसुकुमारमादरणीयं मां नय मां यत्र ते मन इत्यादिष्ववती किमकोपयस्तत्र स काकुवैयग्यमाह । दास्यास्ते कृपणाया मे इति । तदानीं विलासश्रमनिद्रालस्याभिभूतयैव दीनया मया तथोक्तं क्षमस्व माकुप्येति भावः किञ्चायोग्ययापि मया सह त्वमेव दृढं यत्सख्यमकरोस्तेनैव तथाहमवोचमित्याह हे सखे इति । हे प्रिये तर्हि प्रसन्नोऽभूव मत्सङ्गी-मेहीति चेत्सम्प्रत्यनुतापदुःखेना न्धास्मि त्वं क्व वर्तसे इति न पश्यामीत्याह । दर्शय सन्निधिमिति । एतावदेव विलम्ब्य विरहाद्घूर्णावशात् सम्मुख भूमावपतदिति ज्ञेयम् अग्रे मोहितामित्युक्तेः ॥ ३९ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अथ प्रेमवैचित्त्यकृतं मौग्ध्यमनुनयति । हेति अतिखेदे तत एव नाथेति पुरुषोक्तिरपि तस्यास्तथात्वमुक्तमभिप्रेत्युक्तैः नाथेति पुरुषमुचि-प्रियेति दासेत्यनुग्रहोयत्र तदाम्पत्यमतोऽन्यन्नारिज्जुः पशुः पुरुष इति मधुरविलासाभिप्रायेणैव व्याख्यातम् अथवा प्रेमवैचित्त्योक्तावपि वैदग्ध्यद्यन्तगुणसेवि-चरणकमलत्वाद्विविधस्वभावानां गोपीनामनुग्रहाय तदमिमतभावसंग्रहाय च वाग्देवी विलासितमिदं तथाहि नाथेति दाम्पत्येन सुखप्रदेत्यर्थः । इदञ्च दाम्पत्याभिमानिनी नामैकमत्यायोक्तं तथा रमण कान्तोचितसुखप्रदेत्यर्थः इदञ्च प्रेयसीनां नचेदमसम्भावितं सैव चाष्टविधा राधा तत्तत्तद्भावविभावनीति आदिपुराणोक्तैः अथ प्रेष्टु मद्रिपयकतदुचितप्रेमविस्तारकेत्यर्थः । इति सहचरिणाम् एवंतद्विषयं तत्तद्भावजातमभिव्यज्य स्वाश्रितमावेदयति । सख इति अथवा दास्या इत्याद्यानां कृपणाया इति प्रेयसीनां सखा इति स्वपक्षाणां मिप्रायेणेति तथाक्रमेण योजना यद्वा ते दास्याः नाथ ते कृपणाया रमण मे सख इति प्रेष्टुति च तासां तासां संग्राहकत्वान्महाभुजेति संग्रहसूचनमपि कृतम् औदाय्याख्यानुश्रवोऽयम् औदाय्यं विनयं प्राहुः सर्वोपस्थागतं बुधा इति प्रेमवैचित्त्येऽपि

तथात्वात्परमत्वमपि प्रेमवैचित्त्यमुक्तमुज्ज्वले प्रियस्य संनिकर्षेऽपि प्रेमोत्कर्षस्वभावतः । या विश्लेषाधियात्तिस्तत्प्रेमवैचित्त्यमुच्यते इति अत्र कारिकाः ।

किंवा स्वीयापरोढालिभावावेशितचेतसाम् ।

गोपीनां संग्रहायाह नाथेत्यादिपदत्रयम् ॥

क्रमेण दासी कृपणा सखीत्याद्यभिमानिनी ।

स्वमतं सख्यमेवात्र प्रदर्शितवती स्फुटम् ॥

सिद्धान्त उत्तरः पक्ष इति शास्त्रविद्वां मतात् ।

तत्तथा दैन्यवचनं तासामतिसुखावहम् ।

स्वसाम्यानुभवादद्धा सखीमिति मुनीन्द्रगीः ॥ ३९ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तदनुतापवाक्यमेवाह । हा नाथेति ! हा इत्यनुतापे सखेदसंवे-धने च नाथेति नाथनाध्याञ्जोपतापैश्वर्याशीःषु इत्यस्मात् हेनाथा-स्मद्याच्यमानैश्वर्येण स्वामितयापालकोऽसिततः तद्रूपेति वा तथाच प्रार्थनापूरणेन स्वामितया पालय स्वयमेव वररूपतया कामं पूरय नोचेद्विरहेणोपतापकतया त्वयि नाथे सति अहं नाथ अथानन्तरमेव न स्यामिति भावः । कथं पालनं कामपूरणं वा तत्राह रमणेति तथाच रमणत्वात् रमय नोचेदमणस्य किञ्चिदपि वैपरीत्ये मम मरणमेव ननु रमुकीडायमित्यस्मात्कीडेच्छायां स्वसखीभिरमस्य तत्राह प्रेष्टेति अतिशयेन प्रियेत्यर्थः । तथाच त्वदतिरिक्तातिप्रियाभावात्त्वद्वियोगे जीवनस्यैवासंभावनायां क रमणमिति भावः । इत्थं संबोध-नैरेव सखेदं निवेदयन्ती प्रार्थनां च सूचयन्ती प्रेमान्वतया कालि-कासीति बाहुप्रसारणान्वेषयन्ती वैकुण्ठतया निपनन्ती स्वोत्थापनार्थं संबोधयति महाभुजेति ततश्चाविज्ञातसखेव तेन प्रियेणान्तर्हितेनैव भुजाभ्यामालिङ्ग्येत्यापि तत् प्रियस्पर्शलब्धाप्राणा आपददर्शना सख्येन संबोधयति दैन्याविष्कारेण संबोधयति दर्शनं च प्रार्थयति दास्या इति दास्याः स्वानुरागेणैवामूल्यक्रीतायाः नखरदादिविविध-रत्नान्वितसुवर्णरूपधनेन वा क्रीतायास्तदात्मीयजीवनधनापगमे कृपणाया दीनया मे हे सखे ! स्पर्शेन वर्तमानतया सम्भावितं ते सन्निधिं दर्शय यद्वा कृपणायाः सन्निधिं सम्यङ्निधिमिव दास्या मे सम्यङ्निधिं ते सन्निधिं दर्शय ॥ ३९ ॥

अधिनपतिसंस्कृतभागवतमूढार्थदीपिका ।

तत्कृतावलापमाहहेति आर्तिसम्बोधनमिदं सर्वत्र योज्यं हा नाथ स्वामिन् ! पालक हा रमण प्रियोचितसुखप्रद हा प्रेष्टु प्रेमविस्तारक-तथाचैवं विधस्य तव मद्रियुक्ततयावस्थानं नोचितमित्या-शयेनाह । कासीति । आलिङ्गनं स्मृत्वा हा महाभुज दैन्येनाह ते दास्याः सख्यादावयोग्यायास्तत्रापि कृपणाया एवविधं दुःखं सोढुमशकां मामपरिहर्तुं वा नास्यतो मम सन्निधि-दर्शय सन्निहितोऽस्मीति आपय यतस्त्वं सखा सुख्यसख्या अपराधाः क्षन्तव्या एवेति भावः । यद्वा हेति पक्षात्तोपि अयुक्तं जातमित्यर्थः । यद्यपि मया अयुक्तं कृतं तथापि त्वया नाहं त्याज्या किन्तु दोष एवोपेक्षणीयो यतस्त्वमेव मम स्वामी-त्याशयेनाह । हा नाथ ननु शङ्कटप्राप्तौ साहाय्यं करिष्यामीति

अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्योविदूरतः ॥

ददृशुः प्रियविश्रिष्टां मोहितां दुःखितां सती म ॥ ४० ॥

तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च साधवात् ॥

अवमानं च दौरात्म्याद्विस्मयं परमं ययुः ॥ ४१ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढाथदीपिका ।

चेत्तत्राह । हे रमण ! ते दास्याश्च रमणस्य मोक्तुस्तव भोक्तव्याया मत्तो दूरेऽवस्थानं परमसङ्कटरूपं तस्मात्प्राणं कर्तुं योग्योऽसीति भावः । ननु भोग्येच्छया भोक्ता न प्रवर्तते किन्तु स्वेच्छया तथाच भोगेच्छाभावात्कथं रमणे प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह । हे प्रेष्ठ मम प्रीतिविषयस्यान्यस्या भावात्त्वद्विरहे मरणमेव सम्भाव्यते तेनानुग्रहबुद्ध्या तथा कुर्वित्यभिप्रायः अतस्तथा भूतस्त्वं कापि गन्तुमयोग्यः अत्रैव स्थातव्यमहं व्याकुलत्वात् जानामि ततः पुच्छामि कासीनि झटिति कथय नोचोद्वेच्छेयुर्मम प्राणा इत्याशयेन पुनराह । कासीति इत्युक्त्वा भूमौ निपतितां मूर्च्छाभिमुखा उत्थानार्थं सम्बोधयति हे महाभुजेति यतस्तवैवाहं दासी तत्रापि संप्रति कृपणा तस्मान् मम सन्निधिं दर्शय हे सखे सख्युः स्ववेदयुचितमिति भावः । यद्वा हे नाथ ! त्वदेकप्राणायस्त्वदधीनाया इत्येते प्राणाः संप्रति गन्तुकामाः मया रक्षितुमशक्या अतस्त्वानागत्याशु संरक्षेत्याशयः तद्गमने तवात्यन्तदुःखं भविष्यति सर्वापेक्षयोत्कृष्टत्वेन सम्मतायां मयि मृतायामन्यत्र गतिमलभमानस्य पश्चात्तापेन रोदनावश्यंभावादित्याशयेनाह हे रमणेति । ननु अस्तु मम दुःखं तव तेन किमिति चेत्तत्राह । प्रेष्ठेति प्रेष्ठस्य तव दुःखं कोटिगुणितं सन् मय्येव फलिष्यतीति भावः ननु सर्वथा निर्गन्तुं प्रवृत्ताः प्राणा मयापि कथं संरक्ष्या इति चेत्तत्राह । हे महाभुज कासि कासि झटित्यागत्य खमुजामृतसंजीवनौषधेन सुकरं तद्वक्षणं सम्पादयेति भावः । नन्वेवन्तर्हि न पारयेऽहं चलितुमित्येवं किमर्थमुक्तवत्यासि ततः सापराधां त्वां न स्पृशामीति चेत्तत्राह । दास्यास्ते यद्यपि तदानीं प्राप्तशर्वाऽऽलस्यादिवशात्तथोक्तं संप्रति तत्तन्निवृत्त्या दासीभावं प्राप्तासीति तत्रापि कृपणा परमदीना जातास्मि ततः क्षमैवोचिता इतः परं मरणस्यैवावशेषादपराधानिमित्तस्य दोषस्य निवृत्तत्वात् कोप इति भावः । किंच वस्तुतो नास्ति ममापराधस्त्वयैव दास्ययोग्याया मम सख्यं कृतं तदनु रूपं च मयानुष्ठितमित्याशयेनाह । हे सख इति । ननु नास्ति मम कोप इति चेत्तर्हि सन्निधिं दर्शय प्रसन्नः सन्मत्समीपमागतोऽसि चेत्तर्हि विरहव्याकुलस्त्वान्तायाः पश्चात्तापदुःखेनान्धीकृतनेत्राया मम सन्निधिं स्पर्शादिना दर्शय पश्चात्तमहतीं मूर्तिद्रष्टव्यामीति भावः । एवं विळपती मगवात्स्पर्शादिकमलब्धवती ततः परं विळापेऽप्यक्षमा मूर्च्छिता सती भूमावपतदित्यपि क्षेमं मोहितां ददृशुरिति वक्ष्यमाणानुसारात् निवृत्तिपक्षे अथ ब्रह्मणः साक्षात्स्ववेद्यत्वामिमानं विहाय खज्जन्यवृत्त्यावरणनिवृत्त्या सन्निधिं प्रार्थयते हा नाथेति हेति खज्जन्यवृत्तिरहिता नाक्रोशति हेनाथ सर्वेश्वर हे रमण जगत्सृष्टिस्थिति भङ्गलक्षणक्रीडापरायण तत्पदार्थ हे प्रेष्ठ वरप्रेमास्पद महाभुजासंख्यातमुजादिमर्वाश्वरत्वपदार्थ आसि असीत्येवं नवकृत्वस्तवोपदे-

शपराया दास्या अधिकारिभिर्मदर्थान्ग्रहे कृपणायाः दीनतां प्राप्तायाः मम कचित्सखे निरुद्धे रिन्द्रियैः सह वर्तमाने शुद्धेऽन्तःकरणे सन्निधिम् आवरणनाशकवृत्त्युत्थानेन मत्प्रतिपाद्यतां प्रकटयेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुतापं वर्णयति । हा नाथेति । हा इत्यव्ययमनुतापाविष्करणे हे रमण ! हे प्रेष्ठ हा त्वां विनानुत्ताप्तास्मि हे महाभुज ! अनुतापजलधौ निमग्नमुद्धर हे नाथ ! याचक्याः सन्निधिं दर्शय हे सखे सखित्वात्कृतापराधायाः अपराध क्षन्तुमर्हसीति संबोधनपदानामाशयः ॥ ३९ ॥

भाषा टीका ।

तव श्रीराधा जी कहवे लगीं हे नाथ हे रमण प्रिय हे महाभुज आप कहान्हे हे सखे मैं आपकी दासी हूँ अतिदुःखी हूँ मोक्ष अपना दर्शन कराओं ॥ ३९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अन्विच्छन्त्यो मृगयमाणाः अविदूरतः समीपे ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

विदूरतः अत्यन्तदूरेऽपि ददृशुः तस्याः कान्तिविशेषतः यद्वा विदूरतो अन्विच्छन्त्यः अग्रतो दूरङ्गत्वा अन्वेषयन्त्य इत्यर्थः यद्वा अकारप्रश्लेषेण अविदूरतः निकट एव ददृशुः ततश्च निजवैकल्यमरेण निकटेऽपि पूर्वं तस्यास्तमार्त्तस्वरं न शुश्रूषुरिति श्रेयम् प्रियस्य श्रीकृष्णस्य विश्लेषाद्विच्छेदात् दुःखितां पश्चान्मोहितां च भूतलविलुठनलग्नधूलिकण्टकक्षतरकखेदाकसर्वाङ्गतादीनां बहुलाश्रुधारालालापङ्किलमुखसनत्वादीनां लक्षणानां तादृशमोहस्य च तद्विश्लेषं विनान्यथानुपपत्तेः मोहितामित्यनेन सर्वाभ्योऽन्त्येभ्योऽस्याः प्रेमविशेषोऽपि दर्शितः तासां हि विरहात्त्या म्रमणादिकं अस्यास्तु चरमदशातुल्यो मोह इति सखीमिति तां तादृगवस्थापनां दृष्ट्वा सख्येन तुल्यव्यथा एव विशेषतश्च द्विगुणितनिजवेदनाः सर्वा अपि परिहृत्य रुदुरित्यर्थः । विश्लेषे स्वत एवेभ्योदिरपगमात् तथा पश्चाद्बहुप्रयत्नेस्तां संज्ञाविचित्रचातुर्यैश्च स्वस्थतां शनैरीषत् प्रापयामासुः ततश्चास्याः तद्वृत्तं परमवृत्तिरिति ख श्रेयम् ॥ ४० ॥

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतबृहत्तोषिणी ।

ततश्च तथा कथितं सर्वं मितिशेषः यद्वा पुनर्दुःखोदय-
भयेन तामिरपृष्टमपि सखीनां समागमात् स्वयमेव विलाप-
केण वर्णितं तद्वत्तमिति शेषः इति पृथक्वाक्यमेकमेव वा ततश्च
मानप्राप्तिमाकर्ण्य एवमग्रेऽपि यद्वा कथितमेवा भिव्यञ्जयन्ति
मानेत्यादिना अवमानं परित्यागलक्षणं च निजदौरात्म्यान्मानादि-
लक्षणादाकर्ण्य चकाराभ्यामुभयोरेव प्रधान्यं द्योत्यते तत्तत्
प्रकारेण रमणात् तथा ऽकस्मादेव रसावसरे अन्तर्धानाच्च
माधवात् लक्ष्मीकान्तादपीति यद्वा मधुनीं मधुरसेनं क्रीडति
सदेति तस्मान्मानप्राप्तियोग्या मन्तोऽप्याधिका कचिद-
न्येव नत्वहं तथापि केवलं तत्कारुण्यमहिम्नैव न च निजगुणे
स्तादृशमानं प्राप्तमिति भावः एवमग्रं श्रीमद्भगवत् कारुण्यादिगुणा
त एव अभद्रं च सर्वं निजदोषादेव वक्तव्यं मन्तव्यं चेति साधू-
नपि शिक्षयामासेति ज्ञेयं यद्वा श्रीकृष्णात् दूरे आत्मा स्वयं
यस्याः दूरे आत्मा श्रीकृष्णो वा यस्याः सा दूरात्मा तद्भावो
दौरात्म्यं तस्मात् तदूरगमनादित्यर्थः परमं विस्मयं सद्य एव
तादृशानुग्रहनिग्रहाभ्याम् ॥ ४१ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अविदूरतो नातिदूरत इत्यर्थः । अतिदूरे व्यवधानसद्भावात् ।
राकेशशोभाविजयिशोभाविशेषेण दूरेऽपि दर्शनसम्भवात् । दुःखि-
तामत एव मोहितां मूर्च्छितां समदुःखभावनाया विशेषत-
स्तस्या एकाकिन्या अपि परित्यागदर्शनेन सुतरामीर्ष्यापगमादैक-
मत्याच्च । सखीमित्युक्तं किन्तु निजसखीनामत्र प्रेमावेशवि-
शेषो ज्ञेयः ॥ ४० ॥

अत एव च तथा कथितमाकर्ण्येति रोदनसंज्ञाप्रापण प्रश्ना-
न्तरमिति ज्ञेयं कथितम् कथं भवतीभ्यो विच्छिन्ना बभूवा-
दमिति नाज्ञासिषं किन्तु दूरत एवात्मानुसन्धानमकार्षमित्या-
दिप्रकारकं सर्वं वृत्तमाकर्ण्य तत्रापि माधवात् नूनं लक्ष्यापि
रमणतया स्पृहणीयात् सर्वगुणादिसम्पत्तेः पत्युर्वा तस्मात् स्वत-
एव परमसौभाग्यलामलक्षणां सम्मानप्राप्तिं चाकर्ण्य तत्रैव गर्व-
लक्षणाभिजदौरात्म्यात् परित्यागलक्षणमवमानं चाकर्ण्य विस्म-
यमित्यादिकोऽन्वयः । अत्र तु दौरात्म्यशब्दप्रयोगस्तदैव्यवचना-
नुवादात् वस्तुतस्तु श्रीकृष्णादूरे आत्मा देहो यस्याः दूरे आत्मा
श्रीकृष्णो वा यस्याः सा दूरात्मा तस्या भावो दौरात्म्यं तस्मा
दूरविश्लेषादित्यर्थः । परमं विस्मयमित्यादिकस्य तथा कथित-
मित्यादिना प्रयेणाप्यन्वयश्च । तत्सहितान्तर्धानादि सर्वं
तत्त्वरितस्य स्वसहित तत्त्वरितादपि दुर्वितर्क्यत्वात् । तत्रापि
तादृशमानप्राप्तेः स्वेषु परः कोटिपृथग्दृष्टत्वात् । तत्रच सति
तस्यामप्यवमानस्य परमासम्भवादिति ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीत्यभिप्रायस्य विश्लेषेण मोहितां विच्छिन्नां दुःखिताश्च
तां सतीमविदूरतस्ता गोप्यः ददृशुः कथंभूताः भगवतो मार्ग-
मन्वेष्टयन्त्यः ॥ ४० ॥

तवस्तया स्वस्याः माधवान्मानप्राप्तिं सम्मानप्राप्तिं तन्मात्रेणो

दौरात्म्यादेतोरवमानं च कथितमाकर्ण्यसर्वा गोप्यः परमं विस्मयं
प्रापुः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दास्याः शिक्षायोग्यायाः दासुर्हिसायामिति धातुः कृप-
णायाः कृपाविषयायाः गां दृष्टिं पान्ति रक्षन्ति दुर्विषयगमन-
राहित्येनेति गोप्य इन्द्रियवृत्तयः शास्त्रविषयाः अविदूरतः ज्ञात्वा
समीपे स्थिताः ॥ ४० ॥

मुक्तैः पूर्वमपरोक्षबुद्धेः आविर्भावतिरोभावौ कचित्स्थिता-
मिति भावदर्शनायोच्यते प्रियेत्यादिना मानप्राप्तिम् अपरोक्षलक्षण-
मानप्राप्तिम् ॥ ४१ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

अथ तस्याः पूर्वचिन्तितमेवाह । अन्विच्छन्त्य इत्यादि । प्रियाविश्ले-
षात् विचेतसो विरहिण्यो गोप्यः सखी तां राधां ददृशुः क्रीडशीं
ऊहितां वितर्कितां साचेद्भवति कथमेकाकिनी साचेन्न भवति
तदाकेयमन्येति प्रथममूहितां पश्चाद्दृशुर्ज्ञातवत्यः किन्तु मादुःखितां
आत्मवत् विच्छेददुःखभाजं न ददृशुरित्यर्थः प्रच्छन्नं भगवदङ्ग-
सङ्गवत्त्वात् ॥ ४० ॥

अथ मिलने सति तामिः पृष्टया तथा सर्वमेव कथितमित्येतदाह ।
तयेत्यादि । तथा कथितमित्येकं वाक्यं तथा आनुपूर्व्यं सर्वमेव
कथितमित्यर्थः । तत्र कथने माधवात् मानप्राप्तिमाकर्ण्य विस्मयं
ययुरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्बलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह । अन्विच्छन्त्य इति । पूर्वोक्ता गोप्यः भगव-
न्मार्गमन्विच्छन्त्यः अविदूरत एव तां ददृशुः तासां क्रोधाभावायाह
दुःखिता मिति । नहि दुःखितायां क्रोधो भवति दुःखे हेतुन्तरनि-
राकारणायाह । प्रियविश्लेषमोहितामिति । भगवत् एव विश्लेषण
परममोहं मूर्च्छां प्राप्तां सापि तासां सखी अतः सख्यभावेन
बह्व्यः तां प्रबोधितवत्यः न दुःखं पञ्चभिः सहेति पूर्वमेता भग-
वानेवमेव कौतुकार्थं गतः नत्वस्मद्दोषेणेति ज्ञातवत्यः अन्यथा
दोषनिराकारार्थसेव यत्नः कृतः स्यात् स्वदोषपरिज्ञानं च भग-
वत्कृपयैव भवति न स्वत इति ज्ञापयितुं सा नीता पश्चात्त्यक्ता
कथनार्थमेव ॥ ४० ॥

अतो भगवदिच्छया सर्वं कथितवती तत्र चकुर्ये
यत्प्रयोजकं तदाह मानप्राप्तिं च माधवात् अवमानं च दौरात्म्या-
दिति तथा कथितं यद्यपि बह्वेव श्रुतं तत्रैतावान् अर्थो निरु-
रितः सन्माननं यत्प्राप्तं तत्रस्वगुणैः किन्तु लक्ष्मीपतेरेव गुणैः
लक्ष्यंशा एता इति दौरात्म्यात् स्वधर्मोदेवावमानं चकारात्
स्वधर्ममादय एव भगवतः अलौकिकं सामर्थ्यं दृष्ट्वा परमं विस्मयं
प्राप्ताः एवं तद्वाक्यैः पदार्थनिर्द्धारो जातः अन्वेष्टयन्त्यादिना मार्ग-
वाप्तं प्राप्तव्यं इति ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारथेदर्शिनी ।

अन्विच्छन्त्यः अन्वेषयन्त्यः विदूरतोऽपि ददृशुरिति तस्या विद्युत्तुल्य-
कान्तिमत्त्वात् सखीमिति तस्यास्तादृशदशदर्शनेन विपक्षाणा-
मपि तत्र लोहोदयात् किञ्च उज्ज्वलरसस्य स्वभाव एवायं
यत्कान्तस्य कान्तमात्रवियुक्तत्वे ज्ञाते सति कान्तानामीर्ष्या-
दोषाद्यभावः परस्परस्नेहवत्त्वं च यदुक्तमत एव हि विश्लेषे
लोहस्तासां प्रकाशत इति ॥ ४० ॥

ततश्च सखीभिरत्युच्चरोदनेन व्यजनादिपरिचर्यया यत्नत-
स्तत्प्रबोधे सम्पादिते सति अयि प्रियसखि ! स्ववृत्तान्तः
कथ्यतामिति ताभिः पृथ्या तथा कथितमपि प्रियसख्यः कथं
भवतीत्यो विच्छिन्नाहमभूवमिति मुग्धाहं परतन्त्रा
मात्रासिषं किन्तु मानप्राप्तिरवमानश्च दौरात्म्यादेव निश्चि-
नोमि युष्मान् परः सहस्राः प्रेमवती रवमत्य स्वविरहानलेन
ज्वालयित्वा ग्रहमेकस्यै यत्सौभाग्यं दत्तमिदं तस्य दौरात्म्यं
तं दुर्लभमहाराजपुत्रं प्रति वराक्यपि मुग्धा न
पात्येऽहं चलितां नय मामिति यदवोचम् एतत्तु ममैव
दौरात्म्यं यत् एतावान् अवमानः प्राप्त इत्युभयथापि मे
महामनोदुःखमेवेति स्वकान्ते तासु स्वस्मिन्स्व क्रमेणा-
सूयाविनयदैव्यानि व्याजितावि अत्र श्रीमन्मुनीन्द्रेण दौरात्म्यश-
ब्दप्रयोगस्तु तस्य वचनानुवादादेव वस्तुतस्तु श्रीकृष्णात्
दूरे आत्मा यस्याः दूरे आत्मा श्रीकृष्णो वा यस्याः सा
दूरात्मा तस्या भावी दौरात्म्यं तस्माद्विश्लेषादित्यर्थः विस्मयं
परमं ययुरिति प्रियसखि ! भवत्याः सौभाग्यमुचितमेव नात्र
तस्य दौरात्म्यं रतिश्रान्तायाः स्वाधीनभर्तृकायास्तव कान्त
प्रत्याशापनमपि न दौरात्म्यं प्रत्युत रसावहमेव किन्तु-
तुकुलनायकेन सम्भुक्तकान्ताया यदा श्लोक्तवन्मेतादृशदुरवस्था-
प्रापणं च एतदेव रसप्रतिकूलं दौरात्म्यव्यञ्जक इन्त इन्त
महारीसिकेशवरस्य महाप्रेमवतो दयानिधेस्तस्य कथमेवं
चिकीर्षितमभूदिति परमं विस्मयं ययुः ॥ ४१ ॥

केन चित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अन्विच्छन्त्यः गवेषयन्त्यः यत्र मार्गमनुगन्तुमिच्छन्त्य इत्य-
न्वयः भगवन् इत्यनेकार्थत्वाद्यथायोगमन्वयः गोप्यः सर्वा एव ऐक-
मत्याभिप्रायेण सामान्यानिर्देशः आविदूरतः ईषदूर इत्यर्थः नभीषदर्थे
अनुदरा कन्वेतिवत् ततश्च मोहाधिक्यं सूचितं सखी ददृशुः
साधिति वक्तव्ये सखीमित्युक्तिस्तासामेव तथानुभवात् यथा
मदनन्तरमानन्दवृन्दावनचम्पूमनु ता अपि सैवेयमिति सहर्षविषाद-
विस्मयसम्पन्नमौत्कण्डयमुपकण्ठमुपसर्पन्त्यः कनककमलिनीमूलं
कलहसवध्वं इव सूरसरितं सखिन्तर्णणीव स्थापितां प्राप्तवतीरति
सर्वभावानां श्रेणय इव स्वरसक्तकसम्पदं सर्वाः श्रुतय इव सुक-
विता रसभावालङ्कारसंपदिव उपमालंकृतं रूपकाद्यल कृतय
इव अमृत किरणकन्दली चकोरललना इव नवोद्यानलक्ष्मी
नानाविहङ्गवज्र इव अमृतकिरणकन्दली च कमलाकरसम्पदं
कमलिनीविततय इव सकलाः परितः परिववुः अथ तासां सख्यं
तत्रैव यथा "काचिद्विजयति स्म पल्लवकुलैः काचित्कचानान्तर्तिवप्राति
स्म चकारकाचं करेणास्यामुजोन्मार्जनम् उच्ये काचन माद्वध्वं

भवती हा हतं कष्टं दशमेतामासवती कथं हि स तत्र प्राणाधिनाथः
शठः। अस्मान् विहाय भवती यदसावहाषात्तेनैव हि प्रसमितो विरह-
ज्वरो नः सोऽयम्पुनर्द्विगुण एव बभूव विड्ढनोयद्वीक्ष्यते तद्वचनम-
भूतपूर्वा न कश्चित्ते दोषः सुमुखि ! मनसोऽवापि वचसो जगत्येव
ख्याता त्वमभिगुणरत्नावलिखनिः त्वयि प्रमां तस्य प्रथित इति
सर्वस्य विषयः कुतो जाता तस्य व्यवसितिरियं हन्त कठिना इति
अत एव प्रियविश्लेषमोहितामित्युक्तं प्रियस्य विश्लेषो विशिष्टः श्लेषो
मा ऊहितो यस्यास्तां किन्तु निजसाजात्येन विरहभाजमेव तर्कि-
तमित्यर्थः अत्र कारिकाः —

सर्वाभिरपि विज्ञातं दुर्ग्राह्यदृश्यः शठः ।

सखीयं सरलास्माकं तत्प्रतारणमन्वभूत् ॥

इयं प्रेम्णः परा काष्ठा यत्प्रेष्ठश्रेमवाञ्छया ।

निजकापट्याधिख्यातिदौ षानुद्भावनं प्रिये ! ॥

एवञ्च विलोक्यरतिचिन्हानि ज्ञातमेताभिरेतया भ्रमन्त्या विपिने
प्राप्ता दशेयमतिदुस्तरा रसावेशस्वभावेन तत्कृतं तासु नास्फुरत्
यथोक्तं श्रीप्रेमेश्वर्या बृहद्भागवतामृते—

पश्यन्त्या रतिचिन्हानि न पश्यन्त्यास्य चेष्टितम् ।

तथाहि] हन्त वालो ममावित्वा गा वनेष्वखिलं दिनम् ॥

भ्रान्तो निद्रासुखं प्राप्तो न जार्गल्यधुनाप्ययम् ।

अरयषकण्टकैर्दुष्टैः क्षतानीमानि सर्वतः ॥

अक्रियन्तास्य गात्रेषु परितो धावतो मुहुः ।

अहो कष्टं न जानाति किञ्चिद्विद्रावशङ्कतः ॥

अक्षयामास गात्रेषु स्वस्येदे नेत्रकज्जलम् ।

तथात्माधरताम्बूलरागं चेतस्ततो विद्वन् ॥

विच्छेदं हारमाल्यादिपरिवृत्तिं मुहुर्भजन् ।

नूनं काश्मीरवर्णयं यमुनातीरसृष्टिका ॥

न परित्याजिता हन्त स्नानेनापि वपुः सखी ।

घालाभिश्चपलाभिर्यः सन्ध्यायामवधानतः ॥

स्नानं न कारितं सम्यङ्मुनाभ्यङ्गोन्मर्दने तथेति ।

एवञ्च तामनु सर्वासां सख्यमेवं साधितं किञ्च प्रियविश्लेषमोहि-
तामिति श्लेषानाश्रयणे प्रेमवैचित्र्यं स्पर्शकृतं भवति तत्र च मोहि-
तामित्युक्त्या दुःखितामित्युक्तिर्मोहस्यास्य तदुःखचिकित्सितत्वा-
भिप्रायेण तथा दर्शितमानन्दवृन्दावनचम्पूमनु यथा स्वच्छासैव
सरोजिनीदलमयी शय्येव तस्या अभूज ज्योत्स्नैवाजनि गन्धसा-
रसलिलासेकः शरीरोपरि बाहू एव मृणालवलिबलयस्तस्या वियो-
गज्वरे मूर्च्छैवामवदुत्तमा प्रियसखी दुःखानुभूतिच्छिदे इति
तदेवं प्रकरणस्यास्य श्रीराधिकोत्कर्षपरत्वं दर्शितम् अपिच विपक्षस-
पक्षतदवस्थादिविभेदोऽप्येतामुद्दिश्यैव वर्णित इति सुसिद्धमाधिक्यं
प्राधान्यञ्च वरमनुजन्यसमूह इतिन्यायात् वस्तुतस्तु निखिलस्यापि
ग्रन्थस्य तात्पर्यमत्रैवेति गम्यते रुद्रयामले तस्याः सहस्रना-
मस्तोत्रे—

श्रीभागवतहार्दशा श्रीभागवतमानसा ।

श्रीभागवतसमिध्या श्रीभागवतभासिता ॥

श्रीभागवतनिष्ठा च श्रीभागवतभाषितेति ॥

तन्नाम्नां तथाश्रुतत्वात् साक्षान्नामात्राक्षिप्य रत्नस्यत्वाद्भूषण
मेव न भूषणमित्यलमतिप्रपञ्चितेन विस्तृतं भक्तिमज्जुषायाम् अपिच
वरीवर्ति रिसकजनसखीविनी व्यञ्जनावृत्तिस्तदेकजीवनाय प्रय्यायो
स्वाद्यलंकृतिसहादतिरिति निःशङ्कमेव मुनीन्द्रपदैस्तथोक्तम् ॥ ४० ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

ततश्च तथेति माधवात् लक्ष्म्या अपि रमणतया स्पृहणीयात् सर्वगुणसम्पन्नात् स्वत एव परमसौभाग्यलभलक्षणां मानप्राप्ति-
माकर्ण्य तत्रैव दौरात्म्यात् तद्वियोगात् दूरे आत्मा देहो यस्याः सा
दूरात्मा तस्या भावो दौरात्म्यं तस्मादित्यर्थः । तद्विशेषादवमानमा-
कर्ण्य विस्मयश्चोभयोरलौकिकप्रेमश्रवणात् यद्वा माधवादिति सुनी-
न्दोक्तिः मायास्तस्या एव धवात्तस्या एव पूर्वोक्तप्रकारं मानप्राप्तिं
पारिशेष्यादात्मनश्च दौरात्म्यात् कामजभावाक्रान्तचेतस्त्वादव-
मानं चाकर्ण्य विस्मयं ययुः तत्सुखबुद्ध्याप्यनुकृतः कामजो भावः
प्रेमविरोधीति विस्मये हेतुः अन्यथा व्याख्याने प्रकरणाविरोधः ॥४१॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

अग्रे यदुक्तं तदाह । अन्विच्छन्त्य इति । गोप्यः पूर्वं विच्छिन्ना भग-
वतो मार्गे मृग्यतेऽन्विष्यते ऽनेति तथा प्राप्तिपन्थास्तमेवानु पुन-
रनुच्छिन्नवृत्त्या इच्छन्त्यः कामयन्त्यो ननु अन्वेषणविलेखनं ततो
निर्विघ्नं गुहं स्मृतवत्यः अनेन " दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितो
दृढभूमि " रिति पतञ्जलिसूत्रितप्रेमपथदृढभूमित्वं दर्शितं ता अवि-
दूरतः सखी भगवत्सहगामितया तत्सहायभूता ददशुः ततस्तद-
र्शनेन त्रैतत्सन्निधाने हरिर्भविष्यत्येवेत्युत्साहेन तत्सामीप्यं
प्राप्य दूरात्तां स्वसखी ददशुस्तत्र हेतुः दुःखितां समानशीलव्य-
सनेषु मैत्रीतिवचनात्पूर्वं सर्वत्यागेन कृष्णकपरत्वलक्षणसमान-
शीलत्वेऽपि समानव्यसनत्वाभावेन तत्सखीत्वमेव सम्भाव्य तद्वि-
रहदुःखलक्षणसमानव्यसनत्वमप्याकलय्य स्वसखीत्वं व्यवसितवत्यः
स्वाभ्यस्तस्यामाधिक्यमपि ददशुरित्याह प्रियेति । प्रियस्य यो विश्लेषो
विच्छेदस्तेन मोहितां मुर्च्छितां निश्चेष्टां ततश्च तन्मूर्च्छाभङ्गाय
सुरभितोयसैचनव्यजनसमीरप्रियनामकीर्तनादियत्नं चक्रुरिति शेषः
अन्यथा मोहिताया वक्ष्यमाणभाषणायनुपपात्तेः ॥ ४० ॥

ततः किंवृत्तमित्यत आह । तथा कथितमिति । संज्ञाप्राप्तिविला-
पानन्तरं तत्प्रश्नोत्तरतया तथा यत्कथितं माधवच्छविमध्वीसत्त्वा-
स्वादनोन्मत्ततयात्मानुसन्धानरहित्येन सखीसमाजवियोगात्तनु-
सन्धानं तथा माधवात् लक्ष्म्यासर्वसौन्दर्यशोभाशुद्धारसम्पत्सौ-
भाग्याद्यधिष्ठातृदेवताया अपि समस्तचाञ्चल्यादिसमावपरित्या-
गेन तदीयनित्यनिरतिशयगुणगणलुब्धतया स्पृहणीयोपपत्तेः खानु-
ग्रहादेवास्मदोषाननवेक्षगुणानन्येक्षमानप्राप्तिं यद्वा मानं प्रमा तद्वि-
षयिण्याव्यभिचारिणी यथार्थमतिस्तस्या एव धवात् मानप्राप्तिं
ततश्च तस्य स्वपतित्वे स्वस्यास्त द्रष्टृत्वे न पाणिग्रहणादिविधिः
रूपलाचपयगमननृत्यरसकौशल्यैश्वर्यधर्मादिगुणा वा हेतवः कित्वा-
व्यभिचारितः प्रेममतिरेवेति तत्त्वं तथा वमानं वने परित्यागलक्षणञ्च
न तद्रूपमभिज्ञत्वात् कौर्याद्वा किन्तु स्वस्यैव दौरात्म्यात् प्रेमशैथि-
ल्यदर्पादिरूपात् यद्वा दूरे आत्मा कृष्णो यस्या दूरे आत्मा
देहः कृष्णाद्वा यस्याः सा दूरात्मा तस्या भावो दौरात्म्यं
कृष्णवियोगित्वं तस्मादवमानं दुःखं तद्विरहिते स्वस्मिन्
धिकं प्रियविरहितं मम जीवनमित्याद्यनादरं चाकर्ण्य विचि-
त्रगणमाहात्म्यस्फूर्त्या परमं विस्मयम् आस्वय्यैस्मयो रूपगुणा-
दिवर्षस्तद्वाहित्यं वा ययुः यद्वा तस्मा एव प्रेमवलक्षणं तदसा-
खां स्वदेहसखीसमाजवनानुसन्धानं स्वसौभाग्यातदानये सर्व-

त्यागपूर्वकात्पादस्यासावपि स्वगुणान् विगणय्य तदनुग्रहमात्राव-
धारणं तेन वने परित्यागेऽपि तदीयदोषमननुसन्धाय स्वस्मिन्नेव
दौरात्म्यदर्शनमवगत्य परमं विस्मयं स्वीयप्रेमोत्कर्षस्मयराहित्यं
वा ययुः ॥ ४१ ॥

श्रीधनपतिसूक्तभागवतगूढार्थदीपिका ।

अथ ता अपि तत्राशु समागता इत्याह । भगवतो मार्गे मृग्य-
माणा गोप्यः अविदूरतः सौमिष्यतः दुःखितां प्रियविश्लेषजन्येन
तापेन मुर्च्छितां समानदुःखाक्रान्तत्वेन सती तथाभूतां दृष्ट्वा
विमतेष्यस्तां वस्त्रवाच्यादिना सचेतनां कृतवत्य इत्यपि
द्रष्टव्यं निवृत्तिपक्षे भगवतो मार्गे विदूरतोऽन्विच्छन्त्यो गोप्यः
परमात्मसम्बन्धिन्यः श्रुतयः दुःखिता आसन् अहो अस्माकं
साक्षात्परमात्मप्रतिपादिका नास्तीति यदा मुख्यामपि सखी-
समानविषयत्वात् प्रियेण चिदात्मना योऽयं विशेषेण श्लेषो
वाच्यनाचकत्वलक्षणः सम्बन्धस्तत्र मोहितामत एव दुःखितां
ददशुस्तदा यत्किञ्चित्त्वास्थ्यं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अथि सखि ! किंवृत्तमिति तामः पृष्ट्या तथा हे सख्यो !
मुग्धाहं तेन नेतीत्यादिनिश्चयसपर्यन्तं कथितं वृत्तमाकर्ण्य
तत्र माधवाल्लक्ष्मीपतेः कान्तिपतेः सुन्दराद्वा मानप्राप्तिं
चाकर्ण्य दौरात्म्यादौर्जन्यादवमानत्यागलक्षणं चाकर्ण्य परम-
विस्मयं ययुः अहो महान्तमियं मानं लब्धवती सखेव विधं
मानं दत्त्वा कथमवमानं कृतवान् नानाश्रय्यमिदमिति चेत्
परमं विस्मयं प्राप्तवत्यः निवृत्तिपक्षे तथा श्रुत्या तत्त्वं
पदार्थकोरभिज्ञत्वं कथितमाकर्ण्य माधवात्स्वजन्यब्रह्मविद्यापतेः
मानस्य प्रामाण्यस्य प्राप्तिं चाकर्ण्य दूरे आत्मा शुद्ध-
चिदानन्दधनो निर्विशेषोपास्यः दूरात्मा तस्माद्वाग्विषयप्रतिपादकत्वा
देव मानं तत्तद्विषयप्रेमानुत्पादकत्वं चाकर्ण्योहो लब्धप्रमा-
ण्याया अस्याः कथमप्रामाण्यामिति परमं विस्मयं ययुर-
त्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवतो मार्गमन्विच्छन्त्यः मृग्यमाणाः अतिदूरतः सखीपे
प्रियस्व श्रीकृष्णस्य विश्लेषेण मोहितां तामपि ददशुः ॥ ४० ॥
भक्तमनोरथपूरणार्थं भक्तवश्यो भवति वस्तुतस्तु सर्वनिर-
पेक्षो भगवान् परमानन्दधनत्वादित्यवधार्य परमं विस्मयं
ययुः ॥ ४१ ॥

भाषा टीका ।

श्री शुकदेवजी बोले सब गोपी वा प्रकार ते भगवान् के
मार्गे को ढूँढती बहुत दूर जब चली गई तब प्यारे के
वियोग होवे ते बड़ी दुखी मोहित ऐसी वा सखी को
देखत भई ॥ ४० ॥

वाक्य कहके ते माधव ते अपने को मान को होंगे फिर
अपने अभिमान से अपने अपमान होवो सुन सब गोपी बड़े
विस्मय को प्राप्त भई ॥ ४१ ॥

ततोऽविशन् वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते ॥

तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृत्तुः स्त्रियः ॥ ४२ ॥

तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ॥

तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि तस्मरुः ॥ ४३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ततस्तथापि सहिताः कृष्णान्वेषणाय वनमविशन् ततो हरेर-
न्वेषणाभिवृत्ताः ॥ ४२ ॥

एवं तमप्राप्ता अपि स्वगृहान्वेषणाय स्मृतवत्यः तदात्मिकाः स-
मात्मा यासां ताः तन्मन्यः इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

श्रीमत्सनात्मगोस्वामिकृतवृहत्तीर्णणी ।

ततः परमप्रेमवैयर्थ्येण तस्या सहिताः पुनरप्यन्वेषयामासु-
रित्याह । तत इति । यावद्वनं कस्यचिज्योत्स्ना विभाव्यते लक्ष्यते
तावद्वनमविशन् प्रविश्य तमन्वेषयामासुरित्यर्थः । तमसां
प्रविष्टमत्यन्तघनत्वादन्धकारमयमालक्ष्य ततस्तस्माद्वनाभिवृत्ताः
तत्र तदन्वेषणासिद्धेः तथा च श्रीविष्णुपुराणे-

प्रविष्टो गहनं कृष्णः पदमत्र न लक्ष्यते ।
निवर्त्तध्वं शशाङ्कस्य नैतद्दीधितिगोचर इति ॥

स्त्रिय इति स्त्रीणामन्धकारवनप्रवेशः सामर्थ्याभावादित्यर्थः
हरेरिति पाठोऽत्र केषाञ्चिन्मतः सच श्रीस्वामिपादानामसं-
मतो लक्ष्यते तत इति पुनरुक्तेः समाधानार्थं तत इत्यस्यैव हरे-
रन्वेषणादिति व्याख्यानात् अन्यथा तत इत्यस्य अन्वेषणादिव्या-
ख्याने तस्य प्राग्विषयायोग्यता तथा हरेस्तत इत्यन्वयाद्यसौ-
ष्टवं वा ॥ ४२ ॥

तथापि स्वगृहान् गच्छेयुरिति किम्वक्तव्यं नच स्मृतवत्योऽपी-
त्याह । तन्मनस्का इति । आत्मागाराणि स्वातन्त्र्यमनोऽसुखमयानी-
त्यर्थः किम्वा गृहकृत्यार्थमभ्यासवशेन गम्यान्त्यपि यद्वा आत्मानं
देहं क्षेत्रज्ञं वा अगाराणि गृहाणि देहगृहानि वा इतिभोक्तृभोगसा-
धनमोग्यान्त्युक्तानि तदस्मरणे हेतुः तन्मनस्का इत्यादि पदत्रयेण
तस्मिन् मनोवाक्कायामिनिवेश उक्तः तत्र मनसो ऽभिनिवेशः
तद्गुणादिस्मरणेन तद्विषयकविविधसङ्कल्पविकल्पकादिना वा वाचः
अन्योऽन्यं तद्वर्तया कदाचित्तद्विज्ञानादना च कायस्यच पूर्ववत्त-
च्छेदानुकरणेन प्रणामार्थदण्डवन्निपातेन तदर्थपुष्पमालाग्रथनश-
क्यादिवचनादिनाच अत एव तदात्मिकाः । तन्मन्यः किम्वा उक्तप्र-
कारेण तदार्पितात्मानः अतस्तस्य गुणानेव ननु परित्यागेऽपि
नैधुर्यादिदोषान् गायन्त्यः गानञ्च श्रीमगवतो गतिप्रियत्वात् तथा-
चोक्तं तेनैव-

नाहम्वसामि वैकुण्ठे योगिनां हृदये नच ।

मञ्जुक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारदेति ॥

एवं श्रीमगवदशक्तिरहेतुत्वाद्गानस्य सर्वतः श्रेष्ठ्यमभिप्रेतं
यद्वा तदानीं तासां तदनुसन्धानाभावेन केवलं विरहात्तिमर-
स्वमाप्तादेव तथापि सर्वान्ते निर्देशात् तथा शतश्रुप्रत्ययान्तत्वेना-
दस्मरणे प्राधान्यात्तस्य श्रेष्ठ्यं सिद्धमेव तत्र जालापगानयो-

र्युगपदसम्भवात् कदाचिदालापः कदाचिद्गानं कदाचिदालापः
कासाञ्चिद्गानमिति बोध्यं यद्वा तन्मनस्का इत्यादिपदत्रयेण
तासां सदातनः स्वभाव उक्तः अत एवाधुना विरहात्त्यां गायन्त्य-
इति तदात्मिका इति पूर्ववदन्त्यदशापरिहारार्थं वा यद्वा तत्प-
रिहारार्थमेव ता विशिनष्टि विरहात्तिविवृद्धिस्वभावेन तदावेशेन
वा तस्य मन इव भयादिरहितं मनो यासां तस्यालाप इव
गम्भीरमधुराक्षरार्थमङ्गीपूर्वनर्म्मादिमय आलापो यासां तस्य चेष्टेव
विविचालिङ्गनादिरूपा चेष्टा यासां तस्य आत्मा देह इव त्रिमङ्गा-
नुकरणादिना मनोहर आत्मा यासां ताः तथापि तद्गुणानेव
गायन्त्य इति तासां स्वभाव उक्तः किञ्च तेन तत्प्राप्त्युत्कण्ठा
विवृद्धेन ननु निवृत्तेति च सूचितम् अन्यत्समानम् ॥ ४३ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

ततः परमवैयर्थ्येण सखीभिर्देवावलम्बनया तथैव सहिताः
पुनरप्यन्वेषयामासुरित्याह । तत इति । यावद्वनं व्याप्य ज्योत्स्ना
विभाव्यते लक्ष्यते तावद्वनमविशन् प्रविश्य तमन्वेषयामासु-
रित्यर्थः । तमसि महागहनगते प्रविष्टं श्रीकृष्णं पदाचिन्हादिना
वितर्क्य ततस्तस्माद्वनाभिवृत्ताः तथा च विष्णुपुराणे । " प्रविष्टो
गहनं कृष्णः पदं यत्र न लक्ष्यते । निवर्त्तध्वं शशाङ्कस्य नैत-
द्दीधितिगोचर इति ,, । स्त्रिय इति स्त्रीणामन्धकारवनप्रवे-
शनासामर्थ्यादित्यर्थः । शङ्कादिगन्धस्निग्धस्वभावतया निजदयितस्य
स्वभ्य एवापन्नतया तत्र प्रविष्टोऽयमिति वितर्कितः तस्य तस्मात्
दुःखश्चर सलान्निष्क्रमणाय व्यग्राः सत्य इत्यर्थः । हरेरिति पाठोऽत्र
केषाञ्चिन्मतः । सच टीकाकृतामसम्मतो लक्ष्यते । तत इति
पुनरुक्तेः समाधानार्थं तत इत्यस्यैव हरेरन्वेषणादिति व्याख्या-
नात् । अन्यथा तत इत्यस्य प्राग्विशेषणायोग्यता स्यात् ।
हरेस्तत इत्यन्वयाद्यसौष्टवं च ॥ ४२ ॥

ततश्च ततो निवृत्तास्तत्र प्रविष्टस्य तस्य व्यथते न किञ्चित्
कृपादिभिरिति वक्ष्यमाणरीत्या दुःखशङ्कया परमदुःखमग्ना बभूवु-
रित्याह । तन्मनस्का इति । तादृगवरोधस्थलं प्रविष्टे तस्मिन्नेव
मनो यासाम् । ततस्तादृशे तस्मिन्नेव विषये आलापस्तदुःख-
स्मरणमयः संलापो यासां ततस्तस्मिन्नेव निमित्ते विचेष्टा यत्ना-
न्तरेण तन्निष्क्रमणसम्भावनाया परितः परिक्रमणरूपा यासाम् ।
ततस्तस्मिन्नेव आत्मा यत्नो यासां तथा भावाः सत्यस्तस्य
निर्लीनता कारणापन्नाः तादृसवशीभावमयकृपादिलक्षणां गुणानेव
केवलं तथा स्फुरितान् ननु स्वपरित्यागादिदोषान् गायन्त्यः गानेन
त आधयन्त्यः आत्मानमपि न तस्मरुः किमुतागाराणीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

तदात्मिकाः कृष्णानुसारदशायां तद्व्यानयुक्ताः ॥ ४३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्तथा सहिताः कृष्णान्वेषणाय यावच्चन्द्रिका प्रकाशते तावद्भवं चेहः ततस्तमसा सान्द्रतरुच्छायाकृतेन प्रविष्टं व्याप्तं धन-
मालस्य ततोऽन्वेषणान्निवृत्ताः ॥ ४२ ॥

एवमेव प्रातः अपि खगुहास्तान्नेव स्मृतबलः तत्र हेतुं वदन्वि-
शिनष्टि तस्मिन्कृष्ण एव मनो यासामतएव तदात्मिकाः तज्ज्ञान-
प्रचुराः अत एतस्यैवालापो यासां तास्तस्यैव विविधा चेष्टा यासां
तस्यैव गुणान् गायन्त्यः इति ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतोषकृतपदरत्नावली ।

यावच्चन्द्रज्योत्स्ना विभाव्यते तावद्भनाद्वनं गत्वा ततश्चन्द्रच-
न्द्रिकास्तमयानन्तरं प्रविष्टं प्राप्ते तम आलस्यं दृष्ट्वा निवृत्तुः
निवृत्ता इत्यनेन दुःशास्त्राभिवृत्त्य सच्छास्त्राभ्यसनाय यत्नं चकृ-
रिति सूच्यते स्यैष्ट्यै शब्दसङ्घातयोरिति धातोः शास्त्रविषया
बुद्धयः ॥ ४२ ॥

सत्त्वबुद्धीनां स्वभावं दर्शयति । तन्मनस्का इति ॥ ४३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तद्गुणानेव गायन्त्यः न तु स्वदुःखादिकमपि ॥ ४३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तत्र एकीभूय तत्रैव विचारणक्रमसञ्चारक्रमेण यत्र चन्द्रज्यो-
त्स्नाप्रवेशो वास्ति तद्वनमुपस्थितमिति कृत्वा ततो निवृत्त्य प्राग्दष्टं
पुलितमेवाययुरित्याह । ततोऽविशान्नित्यादित्रिभिः ॥ ४२ ॥

तस्मिन्मनो यासां तमुद्दिश्य आलापो यासां तदर्थमेव
विचेष्टा यासां स एवाश्रयो यासां तद्गुणानेव गायन्त्यः सत्यः
आत्मागाराणि शरीराणि न सस्मरुः ॥ ४३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतः परं भगवत्प्रसादे क्रो हेतुरिति विचार्य सर्वपरित्यागेन
देहत्यागपर्यन्तं साधनमिति निश्चितं तथा कृतबलं इत्याह । तत
इति । ततो वनमभिश्य मोहमिवृत्त्यर्थं वनप्रवेशः वनप्रवेशानामपि
हेतुमोहः तदा किं वनप्रवेशेनेति चन्द्रज्योत्स्ना यावच्चिभाव्यते
तावद्भवेव गताः अतिनिविडं वनन्तु न प्रविष्टाः यदा पुनर्गाहयन्ति

अन्तश्चन्द्रकिरणान् न प्रविशन्ति तदा तत्र तमः प्रविष्ट-
मालस्य ततो निवृत्तुः निवृत्ता जाताः ननु प्रथमं यदुद्योगेन
वनं गताः तदकृत्वा कुतो वा निवृत्ता इत्याशङ्क्याह । हरेरिति
हरेः सकलशात् हरेः संबन्धिन्यो वा ततः अन्धकारान्निवृत्ता
नाहि भगवदीया अन्धकारं प्रविशन्ति भगवत्तैव निवर्तिताः ॥ ४३ ॥

निवृत्ताश्चेत् गृहकृता भविष्यन्तीत्याशङ्क्यामाह । तन्म-
नस्का इति । ता नात्मागाराणि सस्मरुः आत्मानं देहमागारं
गृहं तत्संबन्धीनि वस्तुनि स्मृतवत्य एव न कुतो गमिष्यन्ति
अस्मरणे हेतवः तन्मनस्का इत्यादिभिः पञ्चभिः प्रदैः पञ्च निरूप्यन्ते
स्मृतिर्मनसि जायते तन्मनस्तु केवलं भगवत्येव अतः तन्मनस्का
भगवन्मनस्का न सस्मरुः अन्यद्वाराप्यस्मरणार्थमाह । तदालापो
इति । अन्यो अपिचेदन्यवार्ता कुर्युस्तदा तत्प्रसङ्गाद् गृहादिस्मरणं
भवति सर्वा एव तस्मिन्भगवत्प्रेषणालापो यासामतोऽन्यतोऽपि
न स्मरणं ननु वैदिकी क्रिया क्षुत्पिपासाकृता आवश्यकी तथा
देहादिस्मरणं भविष्यतीतिचेष्टाह । तद्विचेष्टा इति । तस्यैव भग-
वतः पूर्ववक्षेष्टा विशिष्टाः ननु तथापि सर्वज्ञानेष्वत्मांशः स्फुरति
घटमहं जानामि पटमहं जानामीति अतः कथमात्मास्फूर्ति-
स्तत्राह । तदात्मिका इति । स एवात्मा यासां सर्वदा कृष्णात्म-
भावनैव चित्ते सहजा तासामत आत्मत्वेन भगवानेव स्फुर-
तीति न देहादिस्फुरणं ननु

सदृशादृष्टचिन्तायाः स्मृतिर्बोध्यः बोधकाः ।

अदृष्टवशात् कथं न स्मृतिस्तत्राह । तद्गुणानेव गायन्त्य इति ।
यदि तुष्णीं तिष्ठेयुः भवेदपि स्मृतिः अन्यासकास्तु ताः कार्या-
न्तरपराः यतस्तस्य भगवतो गुणानेव गायन्ति गुणैः कृत्वा
दुरदृष्टञ्च नश्यति अतो नादृष्टकाराणि स्मृतिर्बोधः ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

ततश्च देयन्येण सखीद्वन्द्वहस्तावलम्बया तथा सहैव तास्त-
मन्वेषयामासुरित्याह । तत इति । चन्द्रज्योत्स्ना यावता
विभाव्यते इति पूर्णिमारजन्यामपि निविडवृक्षच्छायावशादेव
तमः यदुक्तं विष्णुपुराणे प्रविष्टो गहनं कृष्णः पदं मन्त्रं न लक्ष्यते
निवर्त्तय शशाङ्कस्य न तदीधितिगोचर इति वस्तुतस्तु हृष्टो
खेदसिन्धुनिमग्नाः सख्यो घनश्यामतमैः ऽस्मिस्तसीस घन-
श्यामबपुषं तमस्तदवलोकनशङ्क्यैव प्रलीनीभूय स्थितं मा
सङ्कोचयत यत्र यत्र गूयं यास्यथ ततस्ततोऽन्यत्रैव स पलायि-
ष्यते इत्यलमिति सुकुमारशरीरस्य तस्य श्रमोत्पादनव्यास-
येनेति विमृश्यैव निवृत्तुरिति ॥ ४३ ॥

तन्मनस्कत्वेनैव पूर्ववदुन्मादस्य मान्ये तदालापाः
दृष्टो वः कश्चिदश्वत्थैतिवत्तमालपन्त्यः उन्मादस्य मध्यत्वे
तद्विचेष्टाः कृष्णायन्त्यपिबस्तनमितिवत्तच्छेषामनुकृतवत्यः उन्मा-
दस्य प्रौढत्वे तदात्मिकाः कृष्णोऽहं पश्येव गतिमिति
वदात्मविस्मृतौ तन्मयीभूताः पूर्वसंस्कारवशादेव गायन्त्य उच्चै-
रुमेवेतिवत्तद्गुणानेवेति ॥ ४३ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका

तत्सङ्गभावं प्रदर्शयति । तत् इति । तदाकर्णनानन्तरं यावद्वधि यावच्चन्द्रज्योत्स्ना विभाव्यते तावदेव वनमविशन् ततश्च हरेः परममनोहरस्य तमः प्रविष्टं गहरप्रवेशमालक्ष्य निवृत्तः निवृत्ता बभूवुः अयं तत्सुखस्योदयस्तस्याः संसर्गोदेवेति यथा श्रीमत्सुप्रानिधौ “राधादास्यमपास्य यः प्रयतते गोविन्दसङ्गाशया सौन्दर्यपूर्णसुधारुचेः परिचयं राकां विना काङ्क्षति किञ्च स्याम-रतिप्रवाहलहरीविजं न ये तद्विदुस्ते प्राप्यापि महामृताम्बुधिमहो विन्दुं परं प्राप्नुयुरिति ॥ ४२ ॥

किं गृहान्प्रति निवृत्ता नेत्याहातदिति । तन्मनस्काः तादृगवरोध-स्थलं प्रविष्टं तस्मिन्नेव मनो यासां ताः ततस्तस्मिन्नेव विषये तादृशे आलापः तद्दुःखस्मरणमयः संलापो यासां ताः तस्मिन्नेव निमित्ते विचेष्टा वर्तमान्तरेण निष्क्रमणसम्भावनायाः परितः परिक्रमणरूपा यासां ताः ततस्तस्मिन्नेवात्मा यत्नो यासां तथाभावाः सत्यः तन्मितीनतादिकरतादृशा पत्र यदि कारणस्व-वशाभावमयकृपादिलक्षणान् गुणानेव केवलतया स्फुरितान् ननु स्वपरित्यागदोषान् गायन्त्यः नात्मानमपि सस्मरुः किमुतागाराणी-त्यर्थः । यद्वा तन्मनस्का इति पञ्चहेतवोऽस्फुरणे स्मृतेर्मनोधर्मत्वा-त्तन्मनस्काः अन्यवार्त्तया प्रसङ्गादन्यस्मरणं स्यादिति तदालापाः दैहिकक्रियायां तु क्षुत्पिपासादिनापि स्मरणान्तरं वाच्यति । तद्वि-चेष्टाः घटमहज्जानामीत्यादिज्ञानेच्छा दिनात्मानि स्यादिति तदात्मिका सदृशादृष्टविन्तायाः स्मृतिबीजस्य बोधका इति न्यायाददृष्टवशाद-न्यस्फूर्तिः स्यादिति तद्गुणानित्यादिना ॥ ४३ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

ततस्तां गन्तुमशक्तां हस्तावलम्बेन पुरतः कृत्वान्वेषयन्तीनां चरित-माहृततोऽविशिष्टा इति ततस्तां स्त्रियस्तां पुरस्कृत्य भगवन्तमन्वेषयन्त्यो यावच्चन्द्रज्योत्स्नाविभाव्यते तावद्वनमविशन् अग्रे तमः प्रविष्टम् परितस्तद्वनमालक्ष्य तत्र हरेरन्वेषणाशिववृत्तः युक्तश्चैतद्वृत्ता-सहकारेण नदीनां सिन्धुम्रति गमनवत् पराभक्तिपुरस्कारेण साधनभक्तीनां भगवदभिगमनवत् क्षुतिशिर एकवाक्यतयावान्तर-श्रुतीनां तदुपकरणोपयोगितया च समस्तश्रुतीनां ब्रह्मणि पर्य-वसानवच्च तत्पुरस्कारेणान्वेषणे यत्र यत्राश्रमवनादौ सत्त्वविभा-वना तत्र भगवदन्वेषणवच्चन्द्रप्रभान्वितवने एवान्वेषणं तमः प्रविष्टाश्रमभ्यः पाषण्डादिभ्यो भगवत्प्राप्तिसम्भवनाशन्येभ्यो जिज्ञा-सूनां निवृत्तिवत्तमः प्रविष्टवनेभ्यो निवर्तनञ्च यद्वा मनसश्चन्द्ररूप-त्वात् यावच्चन्द्रज्योत्स्ना मनोवृत्तिप्रकाशो जागर्ति स्वप्ने वा विभाव्यते तावदेव विविधसाधनैर्भगवत्स्वरूपान्वेषणसम्भववत् तमः प्रवेश-सुषुप्तौ साधननिवृत्तिवत् यावच्चन्द्रज्योत्स्नान्वेषणमन्तः प्रवेशे ततो निवर्तनञ्च युक्तमेव यद्वा कृष्णं तमसि प्रविष्टमालक्ष्य ततो हरेरेव हेतोः स्वान्वेषणे तस्य पलायमानस्य प्राणनाथस्य तमसि प्रवेशे शर्कराकण्टकादिना खेदसम्भवादेव निवृत्तः यद्वा भगवल्लीला वने तमः प्रवेशासम्भवेन भगवतो वासुदेवस्य च तमसि प्रवेशास-म्भवेन यावच्चन्द्रज्योत्स्ना विभाव्यते शशिप्रभाया भावं जातं ताव-दन्वेषयितुं वनमविशन् ततो विरहाति वैकल्येन नेत्रयोस्तमः प्रवि-ष्टमालक्ष्य प्रकाशमानमपि चन्द्रं तद्वदिमं व्याप्तमपि वनं नेत्रयो-

[२६६]

स्तमश्छादनेनापश्यन्त्यो निवृत्तः सापि निवृत्तिर्न स्वतः किन्तु यत्र तत्र पतन्त्य एवोन्वेषयन्त्योऽपि हरेरेव भक्तदुःखासाहिष्णोर्मनासि तथा प्रेरिता निवृत्तः ॥ ४२ ॥

ननु ततो निवृत्ताश्चेत्तदा गृहान् गता भवेयुस्तत्राह । तन्मन-स्का इति । ता आत्मानं शरीरमागाराणि च न सस्मरुः यदात्मा-नमपि न सस्मरुस्तदागारस्मरणस्यैव कैमुत्यन्यायेनासम्भवे तद्वनस्य का कथा तदेवापादयति पञ्चभिः स्मरणस्य मनो-धीनत्वात्तत्त्वास्थे एव तत्स्यात् तास्तु तन्मनस्काः तस्मिन्नेव मनांसि यासां स एव वा मनःसु यासान्तथाभूताः इति कथं स्मरेयुः ननु तन्मनस्त्वेऽपि अन्योद्बुद्धसंस्काराः स्मृत्वा गच्छेयुस्तत्राह तदालापा इति तद्विषय एवालापोभाषणं यासां ततश्च तासु सर्वासु अन्यवार्त्ताप्रवेशस्यैवाभावात्कथमन्यसंस्कारोद्बोधस्तत्स्मरणं वा दैहिकक्षुदादिचेष्टया संस्कारोद्बोधे देहगेहादिस्मरणमाशङ्क्याह तद्विचेष्टा इति पूर्वनिर्दिष्टतरीत्या तल्लीलावृत्तारविषया एव विचेष्टा यासां ननु तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति श्रुत्या घटमहज्जानामी-त्याद्यनुभवैश्चात्मनः सर्वप्रत्ययवेद्यत्वात्कथं तासां नात्मस्मरणं तत्राह । तदात्मिका इति स एवात्मा वस्तुत इतरास्फूर्त्यो च यासां पूर्वन्तासां परस्परभाषणस्य तद्विषयत्वमुक्तमधुना तद्गान-स्यापि तद्विषयत्वमाह । तद्गुणानेव गायन्त्य इति । यद्वा तेन वनेत्येकास्तत्कौर्व्यादिदोषालापपरा भवेयुस्तथाच दोषदृष्ट्या ततो-विरज्य गृहगमनादिसम्भावनापत्तिस्तत्राह । तद्गुणानेव गायन्त्य इति नहि प्रेमिणां गुणैर्विनाश्रितमे दोषस्फूर्तिसंभावनापीति भाष-स्तदुक्तं गीतगोविन्दे श्रीमत्या श्रीमुखेनैव गणयति गुणग्रामं ग्रामं भ्रमादपि नेहते वहति च परितोषं दोषं विमुञ्चति दूरतः युगतिषु बलतृष्णे कृष्णे विहारिणि मां विना पुनरपि मनोविमं-कामं करोति करामि किमिति तथाचैतैः पदैस्तासां मनोवाक्क-र्मभिस्तदेकपरत्वं स्वरूपतस्तदनतिरिक्तत्वञ्चोक्तं भवति यद्वा तन्म-नस्कत्वे लीनमनसां मनोधीनतद्वाह्यव्यवहारलोपमाशङ्क्याह तदा-लापा इत्यादि तेनैव तत्प्रेरणयैवालापो विचेष्टा विविधा तदनुका-रादिचेष्टा यासां तत्र हेतुस्तदात्मिका इति स एवात्मा प्रेरको यासां ताः अत एव ज्ञानिनां देहाद्यध्यासाभावेऽपि भगवतैव जिज्ञासुज-नोपकाराय तद्वागादिप्रेरणयोपदेशादिसम्भववत्सर्वोपकारकभक्ति-प्रवर्तनाय भगवत्प्रेरितवाचा तद्गुणानेव गायन्त्य इति भाषः यद्वा तन्मनस्कत्वेन मनस्याविर्भूतेन तेनैव जीवनाधारं कं सुखं यासा तथा मनस्याविर्भूतेन स्फुरता तेनैव सहालापोयासां तास्तथाते नैव तथाविर्भूतेन विविधा नाना विहारदिचेष्टा यासां तास्तथा-तेनैव सहगुणानेव गायन्त्य एवं सर्वथा तदात्मिका न सस्मरुः यद्वा काश्चिदेवमुक्तरीत्या तदात्मिकाः काश्चित्सु व्युत्थानदशापन्ना स्तस्यैव गुणानेव गायन्त्य एव न सस्मरुः ॥ ४३ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगुहार्थदीपिका ।

ततस्तां हस्ते धृत्वोत्थाप्य तथा सहिता अन्वेषणे प्रवृत्ता इत्याह । तत् इति ततो विस्मयप्राप्त्यनन्तरं पदाचिह्नानां वने प्रवेश-मालक्ष्य वनमविशन् तत्र यावत्पर्यन्तं वृक्षाणां विरलत्वा-च्चन्द्रज्योत्स्ना विभाव्यते तावत् ततो निविडवृक्षेषु घनीभूतं तमः प्रविष्टं प्रेष्टपदचिह्नमालक्ष्य हरेरन्वेषणाशिववृत्ताः स्वीत्वा-द्भवेन तमो नाविशन्निति भावः । यद्वा हरेः सम्पत्तिन्यः

पुनः पुलिनमागत्य कालिन्याः कृष्णभावनाः ॥

समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकाङ्क्षिताः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्
वैयासिक्यां दशमस्कन्धे रासक्रीडायां श्रीभगवदन्वेषणं नाम

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगुढार्थदीपिका ।

तथा च तत्रापि धूर्तान्तरस्थितिशङ्कया न प्रविष्टा इति भावः ।
यद्वा अस्मासु तमः प्रविष्टासु सतीषु स बहिर्निः सत्य गमि-
ष्यति चेत् सर्वथा न मिलिष्यतीति तत्राप्रवेशाशयः यद्वा
स्मास्वन्तः प्रविष्टासु संभ्रमादन्धकारपलायनपरायणस्य परमसु-
कुमारपादाद्यवयवस्य प्रेष्ठस्य खेदो भविष्यतीति विचार्य
निवृत्ता इत्यभिप्रायः । अथवा प्रकाशकराङ्गस्य भगवतोऽत्र
प्रवेशो तमः प्रवेशो न सम्भवतीति तत्र प्रविष्टं तम आलक्ष्य
तर्कयित्वा निवृत्तुरित्याशयः निवृत्तिपक्षे ततो विस्मयप्राप्यन्तर्
यावद्विवेकलक्षणं चन्द्रस्य ज्योत्स्ना तत्तत्पदार्थतत्त्वप्रकाशो
विभाव्यते तावदत्तन्निरसनार्थमविशन् अग्रे चैतन्यधने परमा-
त्मनि तमः प्रविष्टप्रकाशसामर्थ्यमालक्ष्य हरेः सम्बन्धिन्यः
श्रुतयो निवृत्तुः ॥ ४२ ॥

ननु सर्वथा कृष्णमलब्धवत्यः प्राप्तपरिश्रमाः स्वगृहान्
प्रति कुतो न गता इति चेत्तत्राह । नात्मागाराणि सस्मरुः आत्मानं
परिश्रमादित्यक्तं देहं गृहागाराणि गृहांस्तत्रत्यागिन वस्तूनि च
न स्मृतवत्यः स्मरणं विना कथं गमनादिकं तासां भवेदिति भावः
ननु कुतो न सस्मरुरित्याशङ्क्याह । तन्मनस्का इति । तस्मि
भगवति मनो यासां ताः तथाच स्मरणकारणस्य मनसो
भगवति प्रविष्टत्वात्कथमन्यत्स्मरणं भवेदिति भावः । आला-
पद्वारापि स्मरणं वारयति तदाळापाः तत्सम्बन्ध्यालापो यासां
ताः तथाच गृहान् प्रतिगन्तव्य मिति भाषणे कस्या अप्यवकाशो
न जात इति भावः । नापि हस्तादिसंज्ञया सूचनावकाशः
कस्या अप्यासीदित्याशयेनाह । तस्यैव विवेष्टा पूर्वकं कथा
यासां ताः ननु कदाचिन् मनसा गेहाद्यनुसन्धानं कुतो न
जातमिति चेत्तत्राह । तदात्मिकाः स आत्मा यासां ताः तथाचा-
तियुतात्मनां तासां तदन्त्याऽनुसन्धानादिकं दुर्लभमिति भावः
किञ्च गेहादिस्मृतिसम्पादकं दुरदृष्टमपि नोत्थितं तन्नाशक-
त्वेन गुणकीर्तनपरत्वादित्याह । तदिति गुणान् गोवर्द्धनोद्धरणादिना
गोकुलरक्षणादीन् घट्टा यतः काश्चित्तन्मनस्काः अहो प्रेष्ठः
संप्रति कुत्र वर्तते कथं मिलिष्यतीत्यादि तद्विषयकमनोरथ-
पराः काश्चित्तदालापाः अहोऽस्मान्विहाय कथंगत इतः
परं कुत्रान्वेषणीय इत्यादि तद्विषयकवार्तालापपराः काश्चित्त्रि-
वेष्टाः पूतनस्तनपत्नादि तद्विवेष्टाकारपराः काश्चित्तदात्मिकाः
तस्मिन्मनस्कात्वात्समाधिष्या इव तदेकस्फूर्तयः काश्चि-
त्तद्गुणान्वे गायन्त्यस्तस्मान्नात्मागाराणि न सस्मरुः यद्वा
कदाचित्तन्मनस्काः कदाचित्तदालापा इत्येव योज्यं निवृत्तिपक्षे
काश्चित्तन्मनस्काः प्रत्यगभिन्नवस्तुविषयकभिप्रायाः काश्चित् साक्षा-
देव तदालापाः सत्यत्वादिरूपेण तस्य प्रतिपादिकाः काश्चि-

तद्विवेष्टाः सर्जनादिरूपाः काश्चित्तदात्मिकाः तस्मिन्नात्मा
प्रयत्नस्तत्प्राप्तिसाधनाः शान्त्यादिरूपाः स आत्मवस्त्वेन वा
प्रतिपाद्यो यासां ताः कारागृहस्थानापन्नानि काश्चिद्गुणान्
सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिरूपानेव गायन्त्य आत्मनो आगाराणि
अज्ञानाहंकारादीनि न सस्मरुः परमार्थत्वेन न प्रतिपादयामासु-
रित्यर्थः ॥ ४३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततस्तदनन्तरं तया सह कृष्णा प्रिययासह यावत्
चन्द्रज्योत्स्ना चन्द्रिका प्रकाशते तावद्भनमविशन् ततस्तमः
प्रविष्टमिति निडं वनं तमसा व्याप्तमालक्ष्य ततः कृष्णान्वेषणात्
अतिनिवडवना द्वा निवृत्तुः निवृत्ताः बभूवुः ॥ ४२ ॥

एवं भगवन्तमप्राप्यापि आत्मगाराणि न सस्मरुः न स्मृत-
वत्यः किन्तु तत्प्राप्त्याकाङ्क्षया तत्रैव तस्थुः तत्र कारणमाहुः ।
तन्मनस्का इत्यादि ॥ ४३ ॥

भाषा टीका

ताके अनन्तर सब गोपी आगे वन में गमन करत भई
जहां तक चांदनी दीखी तहां ताई गई फिर अन्धेरे को आते
देख सब स्त्री उहां ते निवृत्त होगई ॥ ४२ ॥

वा श्रीकृष्ण मैं ही उनको मन लग गयो उनके हिभाषण
करवे लगी उनकी ही सब चेष्टा करवे लगी तिनमें ही तिनके
आत्मा लग गया तब उनके गुणके गाते गाते देह गेह की
सब याद को भूल गई ॥ ४३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किन्तु पूर्व यत्र श्रीकृष्णेन संगतिरासीत्तदेव कालिन्याः पुलि-
नमागत्य कृष्णं भावयन्ति ध्यायन्तीति तथा ताः कृष्णस्यागमनं
काङ्क्षितं तासां ता मिलिताः सत्यः कृष्णमेव जगुरिति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाः ।

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

पुनः पुलिनागमने तत्र परित्यक्तान् अस्मान् श्रीकृष्णो नूनं कृपया सान्त्वयितुं तत्रैवागतः स्यादिति मत्या किम्वा तददर्शनाभावेन स्वसहितं तत्क्रीडास्थानस्यैव दिदृक्षया अत एवोक्तं कृष्णभावेनाः कृष्ण चित्ताकर्षकं परमानन्दप्रदं वा भावयन्त्यः तत्र गतं मन्यमानाः किम्वा कृतक्रीडं चिन्तयन्त्यः समवेता इति उच्यतेः श्रीकृष्णस्य श्रवणार्थं न दुःखं पञ्चभिः सहैतिन्यायात् विरहसभावादेव वा कृष्णं परमानन्दघनमूर्तिमिति तद्गानेनैव न किल प्राणा निर्गता इति भावः तदागमनं एव काङ्क्षितं यासामिति कथञ्चिदप्यन्येच्छा न जाता तदागमनाकाङ्क्षा च निवृत्ता तत्र चागमनशब्देनात्यन्तविरहात्त्या सन्दर्शनमात्रमेवा काङ्क्षितं नत्वन्यदिति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिण्याम्

त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततस्तत्रापि खैस्तस्यावरोधशङ्कया सर्वमपि तदन्वेषणमार्गं परित्याज्य सर्वासां समेतानामस्माकं निकटमिदं निर्व्यवधानतया दूरप्रसरच्छब्दं तदेव लीलापुलिनं गतानां दैन्योपालम्भादिमयमुच्चैर्गानमाकलय्य स्वयमेव करुणया श्रीकृष्णस्त्वारितमागमिष्यतीति तं भावयमानास्तथा चक्रुरित्याह । पुनरिति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत वैष्णवतोषिण्याम्

त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

काङ्क्षिताः काङ्क्षिरागः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीये

त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किन्तु पूर्वं कृष्णेन यत्र सङ्गताः तदेव कालिन्धाः पुलिनमागत्य समवेताः समुदिताः कृष्णभावनायुक्ताः कृष्णस्यागमने काङ्क्षा यासां ताः कृष्णमेव जगुः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

समवेता एकविषयीकृताः तस्य कृष्णस्यागमनकाङ्क्षिण्यः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कीर्त्तयन्त्यः पुनः पुलिनमागमने हेतुः । कृष्णभावेनाः तं तत्र गतं मन्यमानाः । पुनर्दूराच्छून्यतादृष्ट्यैव तदागमनं काङ्क्षितं यासां तादृश्यः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

पुनरिति । पूर्वं श्रीकृष्णेन सह यत्राजग्मुः तदागमनं तदाविर्भावः तत्र काङ्क्षितं काङ्क्षा यासां भावे कः समवेताः हृदयेन सम्वादभाजः एकवासनत्वात्कृष्णे भावेना यासां तास्तथा कृष्णं जगुः श्रीकृष्णोऽप्यन्तर्हितं एवादृष्टः सन् सहैव तिष्ठतीति मन्तव्यम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे

त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तर्हि किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह । पुनः पुलिनमागम्येति पूर्वं पुलने स्थिता यत्र तत्रैव पुनरागताः ननु विषेकरहिताः कथं तत्रागतास्तत्राह । कृष्णभावेना इति कृष्ण एव साधना यासां तेन भगवदिच्छया भगवत्प्रेरणया तत्रैव स्थाने भगवान् रतिं करिष्यतीति निश्चित्य तत्स्थानमस्माकं हितकरमिति तत्रैवागताः ततः कस्या वा भाग्यात् स्नेहेन कृपया वा आगच्छेदिति सन्देहात् समवेता जाताः तदा साधनान्तरमलभमानाः कृष्णं सदानन्दं जगुः दोषनिवारणे हरिगुणगानमेव साधनमिति निवृत्ते पुनर्दोषे स्वयमेवायास्यतीति तदागमनकाङ्क्षया जगुः श्रीकृष्णगोपिकास्तत्र द्विविधा नवधा गुणौ समुदायेन भिन्नावागतगर्भाः असाधनाः । हरेर्गानं प्रियं मह्यं जपिर्नाथमपि क्रिया स्वसन्देहाद्यु मिलिता जगुर्नानाधिदैर्गुणैः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभमहात्मज-

श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे

सप्तविंशोऽध्यायः विवरणम् ॥ २७ ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हन्त हन्त यत्र तदन्वेषणार्थं यामस्तत स्तनः स पलायिष्यते तस्माद्वनपर्यटनकष्टं किं तस्योत्पादयिष्यामस्तद्विच्छां विना स न लभ्यते यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति भुक्तिं प्रमाणीकुर्वन् इव तददर्शने तत्कारुण्यमेव हेतुस्तत्कारुण्ये च तत्सङ्कीर्तनमेव हेतुरिति सिद्धान्तं प्रकाशयन्त्या इव पूर्वं

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यत्र तेन सङ्गतिरासीच्छेदव स्थानमाजमुत्तमेव जगुरित्याह ।
पुनरिति ॥ ४४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

त्रिंशोऽध्यायोऽत्र दशमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३० ॥

केनाचित् कृता विशुद्धरसदीपिका ।

किमचेष्टन्तेत्यत आह । पुनरिति । पुलिनं प्रेष्टसंयोगपीठमागत्य
कालिन्ध्याः निजसख्याः पर्वतसम्बन्धोक्तिः स्वर्यलाभाय यद्वा
क्रान्तिं सुखानि मिलिन्दे यस्याः यद्वा कानां सुखानामालिपरम्परां
ददातीति तस्याः सर्वथा सुखोपलब्धिसिद्धपीठमिति भावः । ननु
कीदृशं समुद्दिश्यागतास्तत्राह । कृष्णभावनाः तदेव तासां सुखं
नान्यदिति भावः यद्वा आत्मविस्मरणं दृढीकरोति कृष्णोऽहमिति
भावना यासां ताः कृष्णं जगुरित्याश्चर्यं अयं च स्वयमेव
तथाविध इतिन्यायेन इदिति सिद्धौ हेतुः समवेताः ऐकमत्येन
मिलिता ननु तद्वदेकाकिन्यः कृष्णं स्वचित्ताकर्षकं मूर्त्तिमद्भानं जगुः
यद्वा स्पष्टं तन्नामैव जगुः ननुतद्वत्कलमित्यर्थः । कुतःतदिति
तस्यैकस्यैवा काङ्क्षितं यासामिति तदेकालम्बना इत्यर्थः । ततश्च
तदाकृष्टा वयमत्रागतास्तथैवास्माभिराकृष्टः सोऽप्यायास्यतीति
भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवत रासपञ्चाध्यायीव्याख्याने
विशुद्धरसदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

मूलस्य त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

ततो ध्यानगानसमाधेरुत्थितास्तं प्रेष्टमपश्यन्त्यस्तद्विरहविक्रम-
तचित्ता बहुन्वेषणेऽप्यलब्धप्रियवृत्तान्ताः पूर्वकालिन्ध्याः पुलिने
प्रियकृतवेषुगानाद्धानतस्तमागमविहाराद्यनुस्मृत्य तदेव तीर्थपादसं-
गमप्रदं तीर्थराजं श्रुतिमाणगिरागिरेशगिरिजागिरिशगीतगुणं मङ्ग-
लमङ्गलं भूभूषणमवधार्य यत्र यदुज्जितं तत्रैव तल्लभ्यते
इतिन्यायं चानुसन्धाय पुनः पुलिनमेवागत्य योगिमनसामपि दुर-
धिगमस्य भगवतोऽन्वेषणादिवैयर्थ्यं व्यवस्य गानप्रियस्य तस्य —
नाहम्भसामि नैकुण्ठे योगिनां हृदये न च ।

मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

इत्यादिप्रतिष्ठां विश्वस्य तद्गुणानेव जगुरित्याह । पुनः पुलिनमिति ।
पुनः कालिन्ध्याः पुलिनमागत्येत्यत्र पुनःशब्देन प्रथमं तत्र कृष्णस-
मागमस्मारकौण तत्पुलिनस्य तत्सङ्गतियोग्यताध्वनिता न रोधयति
मां योगी न साङ्ख्यं धर्म उद्धव इत्यादिना साधनान्तराणां तथा
ऽनवरोधकत्वमभिधाय यथावच्छेदयेत्तत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि मा-
मित्यादिना तत्समागमस्यैव तदवरोधकत्वबोधनात्समवेतास्तथाव-
हिश्चित्तगानस्यापि तदनवरोधकत्वात्कृष्णभावनाः कृष्णमेव भाव-
यन्तीति तथा तस्य कृष्णस्यैवागमनं काङ्क्षितं यासां ताः कृष्ण-
मेव नित्यानन्दस्वरूपं समनःकर्षकं जगुः यद्वा यतः कृष्ण-
भावना अतो भावनया कृष्णं समवेता एव बहिःप्राकृत्याभावात्तदा-

गमनकाङ्क्षिताः कृष्णमेव जगुः यद्वा यतस्तदागमनकाङ्क्षिताः अतः
कृष्णस्यापि सर्वमनःकर्षकस्य भावना मनोरोचिका यथा भवेयु-
स्तथा समवेता मधुरमिलितस्वरा जगुः यद्वा यतः कृष्णभावना
स्तद्व्यानान्वितास्तन्मनोरोचिकाश्चातः काचिद्भावनाप्रादुर्भूतेन
काचिदन्तर्हितेनैव तद्भानद्वतचित्तेन तद्भानतान्वितान्तालापावृत्त-
ललितनृत्यगतिमताः कृष्णेन समवेता एव गायन्त्योऽपि तद्विरहवि-
भ्रमेण ध्यानलयेनैव तं पश्यामो न साक्षादिति भ्रमितचित्तास्तद-
गमनकाङ्क्षिता जगुः ॥ ४४ ॥

श्रीश्रीशौ राधिकाकृष्णौ सखीः स्वीयान् गुरुन् द्विजान् ।

गिरां दुषिढं विदो भक्तान् वन्दे त्रिंशं हरेर्वपुः ॥

इति श्री चन्द्रभागाख्य विष्णुसख्यापन्न श्रीरामनारायणविरचितायां ।

श्रीमद्भागवतमहापुराणदशमस्कन्धान्तर्गत

श्रीरासपञ्चाध्यायीव्याख्यायां भावभाव-

विभाविकायां द्वितीयाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥ २ ॥

मूलत्रिंशः ॥ ३० ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

पुनर्विरहव्याकुलाचित्ताः परस्परं विचारयामासुः अहो कुत्र
गत्वा तदन्वेषणं विधेयमिति कयाचिदुक्ते अहो अन्वेषणा-
प्रियस्य क्लेशमात्रावहं सनीपमागता अस्मानालक्ष्य पलायन-
परस्य मिलना भावादित्यन्यीभिहितम् अहो अहो सत्यं
तस्य कृष्णां विना तत्प्राप्तिर्दुष्टदातस्तदुत्पत्त्युपायो विधेय-
इत्यपराभिः कथनं सर्वा विचार्य तत्कार्तनमेव सदुपायं निश्चित्य
तदर्थं पुनः कालिन्ध्याः पुलिनमागता इत्याह । पुनरिति यत्र प्रेष्टेन
पूर्वं सङ्गतिरासीत्तदेव कालिन्ध्याः पुलिनं स्वसुखहेतुभूतं
प्रसरच्छब्दं यत्र वस्तु लभ्यते तत्रैवान्विष्यत इत्याशयेनागत्य
कृष्णभावनाः प्रेष्टमेव भावयन्ति ध्यायन्तीति तथा तस्य
श्रीकृष्णस्यागमनं काङ्क्षितं यासां ताः समवेताः मिलिताः
सत्यः कृष्णमेव जगुरुर्ध्वं गानं चक्रुः विरहजनकदोषनिवृत्त्यर्थं
तस्य कृष्णोत्पत्त्यर्थञ्चैर्गानं तदर्थञ्च समवेतत्वं कस्याः
भाग्यात्स्नेहेन कृपया वागच्छेदित्याशयेन वा समवेताः
अन्यां काङ्क्षिदादाय पुनः पलायनं न कुर्यादित्यशयेन
वा निवृत्तिपक्षे पुनः पुनः मायालक्षणायाः कालिन्ध्याः पुलिने
शुद्धान्तःकरणे आगत्य सदानन्दस्वरूपे परमात्मन्यभिप्रायवत्त्वः
गतिसामान्यादिति न्यायेनैकार्थबोधकत्वेन मिलिताः तस्याग-
मने साक्षादेव गतिमाकाङ्क्षितं यासां ताः कृष्णमेव जगुः ॥ ४४ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिब्राजकाचार्यवालगोपालतीर्थश्रीपाद

शिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसुनुधनपतिमिश्र

सूरिकृतायां भागवतगूढार्थदीपिकायां

दशमस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुत्र तस्थुरित्याकाङ्क्षायामाह । पुनः पुलिनमिति । यत्र पूर्वं
श्रीकृष्णेन सङ्गतिरासीत्तदेव कालिन्ध्याः पुलिनमागत्य कृष्णं

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भाषा टीका ।

भावयन्ति प्रार्थयन्तीति कृष्णभावनाः कृष्णारामं काङ्क्षितं
वाञ्छितं यासां ताः समेताः कृष्णं जगुः ॥ ४४ ॥

फिर श्रीकृष्ण की भावना करती हुई उसी कालिन्दी के
पुलिन में पहुँच कर सब इकट्ठी होकर श्रीकृष्ण भगवान् के आग्रह
वे कि आशा ते कृष्ण को गान करत भई ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे ।

इति श्री भागवत दशमस्कन्ध तीस में अध्यायः ५

त्रिंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३० ॥

की भाषा टीका समाप्त ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

गोप्य ऊचुः ॥

जयति तेऽधिकं जन्मना ब्रजः श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि ॥

दयित ! दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकत्रिंशे निराशास्ताः पुनः पुलिनमागताः ।

कृष्णमेवानुगायन्त्यः प्रार्थयन्ते तदागमम् ॥

जयतीति । हे दयित ! ते जन्मना ब्रजोऽधिकं यथा भवति तथा जयत्युत्कर्षेण वर्त्तते यस्मात्त्वमत्र जातस्तस्मादिन्दिरा लक्ष्मीरत्र हि श्रयते ब्रजमलंकृत्य वर्त्तते एवं ब्रजे सर्वस्मिन्मो-
दमानेऽत्र तु तावकास्त्वदीया मोपीजनास्त्वयि त्वदर्थमेव कथं-
चिद्वृत्ता असौ येस्ते त्वां विचिन्वते मृगयन्तेऽतस्त्वया दृश्यतां
प्रत्यक्षमियतामिति यद्वा अस्माभिर्मवान् दृश्यतां यद्वा एवं त्वया
दृश्यतामेते विचिन्वत इति ॥ १ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

कृष्णैकगम्यो वागर्थो यासां लेखितुमिष्यते ।

ज्ञात्वापराधं देव्यस्ता भार्त्तं तन्वन्तु मे निजाम् ॥

पीतश्रीगोपिकागीतसुधासारमहात्मनाम् ।

श्रीधरस्वामिनां किञ्चिदुच्छिष्टमुपवीयते ॥

अधिकं पूर्वतः सर्वतो वा श्रीवैकुण्ठादपि वा ब्रजेन तत्रत्या
लक्ष्यन्ते हि यतः अत्र ब्रजे शश्वन्निरन्तरं यद्वा आधिकमिष्यस्या-
प्यन्वयः प्रति मुहुराधिक्येनेत्यर्थः । मूर्त्तिमती लक्ष्मीरिव
उत्तरोत्तरे वर्द्धमाना परमोक्तमा सम्पूर्णा सर्वसम्पत् श्रयते
अनपेक्षमाणायपि स्वयमेव श्रयते यद्वा वैकुण्ठेश्वर्यपि सा शर-
णागतभावेन किम्वा सङ्कोचतो निरन्तरावस्थित्यशक्त्या
मुहुरायातयानैव सति सदाभिनववैकुण्ठाधिकसम्पत्तैः
किम्वा प्रतिगृह्य भ्रमन्त्याः परमविनयनम्राया लक्ष्म्या एव
साक्षाद्वर्णनात् हीति निश्चये वा तथाचोक्तं नतः प्रभृतिनन्द-
येत्यादि मधुपुत्र्यामपि जन्मना ब्रजस्यैवोत्कर्षसिद्धेः किम्वा
ब्रज एव तज्जन्मनिश्चयाज्जन्मना ब्रज इत्युक्तम् एवन्तत्प्रभावोणा-
त्रत्यानां सर्वेषामेव सर्वमङ्गलं जातं केवलं देवहृतानामस्मा-
कमेव सदा दुःखं तत्राप्याधिकमिदं सर्वज्ञेन परमदयालुना-
ऽस्मत्प्राणवल्लभेनापि त्वया तन्न ज्ञायते इति तदधुना अन्य-
त्तावदस्तु तन्मात्रमपि ज्ञायतामिति प्रार्थयन्ते तत्तदयितेति
दृश्यतां ज्ञायतां किम्वा साक्षात् क्रियतां तस्य प्रत्यक्षत्वात्
दुःखदर्शने सति परदुःखकातरोऽवश्यं साक्षाद्भवेदिति भावः

किन्तदाहुः दिक्ष्वति अनेन बहुलपरिभ्रमणादिदुःखं सूचितं
तावकाः त्वया स्वीकृताः त्वदीयताभिमानवन्तो वा अत एव
विचिन्वते अन्वेषणेन बहुदुःखमनुभक्तीत्यर्थः । अतस्त्वा-
कत्वेनैवैतत्तदुःखमन्यथा तदनुत्पत्तिरिति भावः । कथमिति
गोपीजना वेति साक्षादनुक्तिः परित्यगेन हताभिमानतया परम-
दैन्येन तद्योकावप्यशक्तेः किम्वा निजार्त्तभरेण सर्वेषामपि
तदीयानां दुःखनिवेदनेच्छया सामान्येनैवोक्तेः किम्वा सामान्यो-
क्त्यैवार्थगाम्भीर्यापत्तेरिति दिक् एकमत्रे अपेक्षतामिस्याद्यपि
ननु निर्वुद्धयस्तीर्हि कस्यचिदन्यस्य भवत तत्राहुः । दयितेति
त्वदेकप्रियेभ्यो जनैभ्यः कथञ्चिदन्यस्तन्वन्मन्त्रमपि न रोचते
इत्यर्थः—

ननु कइअकरहिअम्पेमणहि होइमापये लोए ।

जइ होइ कस्सचिरहो किरहेहो तस्मिं कोजि अइ ॥

इत्यादिना येन दयितस्य विरहे दयिता न जीवेयुर्नाम सत्यं त्वत्तत्पञ्च
न भिन्नतइत्याहुः । त्वयि निमित्ते धृतासवः त्वत्प्राप्त्याशया जीवन्ती-
त्यर्थः । यद्वा त्वयि विषये त्वन्न्यस्तत्वेन प्राणा न नश्यन्तीत्यर्थः
एषु श्लोकेषु गीते भ्रात्रापदवर्णादिसामान्यपेक्षया प्रतिपादं द्विती-
याक्षरस्यैवाधिक्यं तथा दलद्वये कुञ्चिदन्यत्रापि
कचित् प्रथमाक्षरपञ्चाक्षरयोश्च कुत्रापि कथञ्चिद्विचार्ये तस्य
श्रीमुक्त्यफलटीकाकारैर्विवृतेमवासीत् ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतैषिणी ।

कृष्णैकगम्यो वागर्थो यासां लेखितुमिष्यते । ता एव कृष्-
णामय्यः स्वीकुर्वन्तु मदाग्रहम् । पीतश्रीगोपिकागीतसुधासार-
सभियाम् । श्रीधरस्वामिनां किञ्चिदवशिष्टं विचीयते । अधिकं
सर्वतः । ब्रजे न तत्र तत्र ह्यालक्ष्यन्ते । हि यतः ॥ अत्र
ब्रजे । शश्वत् निरन्तरम् । यद्वा । अधिकमिष्यस्याप्यन्वयः ।
प्रेतिमुहुराधिक्येनेत्यर्थः । इन्दिरेति सम्पत्तदधिष्ठात्र्योरभेदेन
निर्देशः । तदधिष्ठानेनैव तद्वृद्धेः एवं तत्प्रभावोणात्रत्यानां सर्व-
ेषामेव सर्वमङ्गलं जातम् । केवलं देवहृतानामस्माकमेव सदा
दुःखं तत्राप्याधिकमिदम् । सर्वज्ञेन परमदयालुनाऽस्मत्प्राणव-
ल्लभेनापि त्वया न ज्ञायत इति । तदधुनाऽन्यत्तावदस्तु तन्मा-
त्रमपि ज्ञायतामिति व्यञ्जयितुं प्रार्थयन्ते दयितेति । दृश्यतां ज्ञायतां
दुःखदर्शने सति परदुःखकातरोऽवश्यं साक्षाद्भवेदिति तु निगू-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

दोऽभिप्रायः । किं तदुःखं तदाहुर्दिक्ष्विति अनेन बहुलपरिश्रमा-
दिकं परिश्रमणञ्च सूचितम् । तावकास्त्वया स्वीकृतास्तदीयता-
सिमानवस्यो वा अत एव विचिन्वते अन्वेषणेन बहुदुःखमनु-
भवन्तीत्यर्थः । अतस्तावकत्वेनैवैतदुःखम् । अन्यथा तदनुत्-
पत्तिरिति भावः । तत्र तयितेत्यनुकम्पां जनयन्ति दयतेऽनुकम्पते
इति निरुक्त्या दैन्यात् दयते चित्तमादत्ते दयित इति क्षीर-
स्वामिनिरुक्तानुसारेण तु किञ्चिदुपालम्भतोऽपि तामेव । ननु ।
कै अत्र शरिअं पेसं णहु चिठ माणवे लोह । जहे होह कस्स
विरहो विरहे होत्तस्मि को जिअह । कैतवग्रहितं प्रेमं न
तिष्ठति मानुषे लोके । यदि भवति कस्य विरहो विरहे भवति
को जीवति । इति न्यायेन दयितस्य विरहे दयिता न जीवेयु-
र्नाम । सत्यं त्वत्त एव न श्रियन्ते इत्याहुस्त्वयि निमित्ते भूता-
सवः त्वत्प्राप्त्याशया जीवन्तीत्यर्थः । यद्वा । त्वयि विषये
असवः प्रायाः इन्द्रियाणीति यावत् । त्वन्न्यस्तत्वेन पश्यन्ती-
त्यर्थः । एषु श्लोकेषु पदवर्णादिसाम्यापेक्षया प्रायः प्रतिपादं
द्वितीयाश्रयस्यैक्यम् । तथा दलद्वये कुत्रचिदन्यत्रापि कचित्
प्रथमाश्रयस्तत्प्राप्त्याशयेति कुत्रापि कथञ्चिद्विचार्यम् । तच्च
मुक्ताफलटीकायां विवृतमस्ति तत्र दृश्यतामित्यत्र तेषां प्रथमार्थः ।
पञ्चेर्विहितिविद्वदनावदृशेरपि प्रकाशप्रकाशनार्थत्वात् समर्थ-
नीयः ॥ १ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम् ।

जयति प्रकृष्टो भवति-इन्दिरा गतिः समृद्धिः अत्र ब्रजे ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदुक्तानेव गायन्त्यः कृष्णं जगुरिति चोक्तं तदेव गानं प्रप-
श्यत्येकत्रिणेन जयतीति । ब्रजस्ते तव जन्मना हेतुना नितरां
जयति उत्कर्षं प्राप्नोति किञ्च तव जन्मना इन्दिरा लक्ष्मीरपि
नित्यमत्र वसते ब्रजमलं कुर्वती अस्माभिरलक्ष्यमाणाचाश्रयतइत्यर्थः
यद्वा ते अत्र ब्रजे श्रयते त्वामिति शेषः नित्यमपायित्वादिति भावः
इन्दिरा मवती समृद्धिर्वा एवं सर्वस्मिन् ब्रजे मोदमाने तत्र त्वदीया
व्ययन्तु त्वयि निमित्ते त्वदर्थमेवेत्यर्थः । कथञ्चिदधृता असवः
प्राणा यामिस्तथा भूतास्त्वासेव मृगयन्ते अतस्त्वया दृश्यताम्
अत्र त्वत्कृपाहुल्यात्प्रतिश्रोकमवतारणद्राष्ट्र्या तत्र यथा सम्भवं पूर्वो-
त्तर वचसां संगतिरुच्यते दृश्यतां प्रत्यक्षीभूयतामस्माकमिति शेषः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

वेदान्तानुधिकारिणां मुमुक्षुविविदिषणां समर्थानां हरेः
सङ्गीतमेव तदुपासनं स्यात्तत्प्रसादजनकत्वेनेत्यतः स्त्रीभूतानां
गोपिनामुपासनाप्रकारं निरूपयत्यस्मिन्ध्याये । तत्र गोप्यः
चित्ते सीनिहितत्वात्सम्बोध्यागम्यन् । जयतीति । कृष्णेऽध्याहार्यं
हे कृष्ण ! ब्रजन्ति यस्मिन्निवासोपा इति गोपनिवासस्थानं
ब्रजः अयन्ते तव जन्मना अधिकं जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते
तत्र हेत्वन्वरं चाहुः । श्रयत इति । तत्र ब्रजे "इदि परमैश्वर्यं"

इति धातुः । इन्दिमैश्वर्यं राति ददातीति नित्यैश्वर्यरूपत्वादि-
न्दिरा श्रीः साऽधुना श्रयते आश्रयते हि यस्मात्तस्माच्चेत्यर्थः
तव जन्मनिमित्तं श्रियः श्रयणं च त्वयाऽविनाभूतत्वाच्चिद्व्य-
इति भावः । स्वाभिप्रायं दर्शयन्ति । दयितेति हे प्रेष्ठ ! भवान्
स्वात्मनैव त्वां दिदृक्षतां द्रष्टुकामानां त्वयि गतासवः समर्पित-
प्राणाः त्वा त्वां विचिन्वते साकाङ्क्षत्वाद्दर्शनदानं युक्तमि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वृषेति वृषमयात्मजात् वत्सासुरात् मयात्यजाङ्गयोमासुरान्वे-
त्यर्थः ॥ १-२ ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथ भगवद्भानं सर्वोत्कर्षयुक्तं भवतीति सर्वोत्कर्षवाचिना
जयतिशब्देन तदारम्भः कर्तुर्योग्य इति तथैवाहुः । जयती-
त्यादि । तव जन्मना प्रादुर्भावेण ब्रजः अधिकं जयति भूवैकुण्ठ-
त्वात् जयत्येव सम्प्रति तत्प्रादुर्भावेण अधिकं जयति भौमाभौमवै-
कुण्ठत्वात् तत्र हेतुः इन्दिरा लक्ष्मीः शश्वदेव अत्र हि अत्रैव श्रयते
अत्रैव तिष्ठतीत्यर्थः अतो ब्रजस्य सर्वोत्कर्षे सति ब्रजेऽगुना
मस्माकमेतादृशं दौस्थ्यमनुचिततन्तदस्य खण्डनार्थं त्वदर्शनं
प्रार्थयाम इत्याहुः । दयितेत्यादि । हे दयित ! तावका जना अस्मादि-
भ्यक्तास्त्वां दृश्यतां विचिन्वते तव दर्शनं प्रार्थयन्त इत्यर्थः
वृक्षमवचिनोति फलमिति क्वचिज्ज्ञो विकर्मकत्वात् त्वं दृश्यो
भवेत्याशयः त्वदर्शनमेव काङ्क्षितम् अन्यथा ब्रजोऽधिकं जयतिश-
ब्देन नेयौ इन्दिरा श्रयते इति च यतः तत्किं तेनास्माकंकृता-
र्थता नेति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अष्टाविंशे हरेर्गानं स्वभावादपराधतः ।
कृतावशा गोपिका हि स्तोत्रं चक्रुर्द्वितीयते ॥
एकोनविंशतिविधा गोप्यः स्वस्याधिकारतः ।
एकोनविंशतिविधां स्तुतिं चक्रुर्हरेः प्रियाम् ॥
राजसी तामसी चैव सात्त्विकी निर्गुणा तथा ॥
एवं च त्रिविधा गोप्यः पतिमत्यो निरूपिताः ॥
तथैवानन्यपूर्वाश्च प्रार्थनामाहृत्तमाप् ।
गुणातीताः सात्त्विकीश्च तामसी राजसी तथा ॥
कृष्णभावन या सिद्धा विशेषेणाह ताः शुकः ।
अनन्य पूर्वा एव पुनस्तत्र मुदा जगुः ॥
सात्त्विकी तामसी चैव राजसी चेति विश्रुताः ।
सर्वाश्च ततस्तिष्ठः तामसी राजसी परा ॥
पुनस्ता एव त्रिविधा अटतीत्यादिभिस्त्रिभिः ।
राजसी तामसी चैव सात्त्विकीति विभेदतः ॥
अनन्यपूर्वा द्विविधा राजसी सात्त्विकी तथा ॥
तमसा तामसी तत्र नास्तीत्येकोनविंशतिः ॥
अथवा प्रार्थनाया या सप्तेति द्विविधा पुनः ।
चतुर्थस्तु समास्तत्र तत एकोनविंशतिः ॥

श्रीमद्भक्त्याचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्तद्वाक्यानुसारेण नासां भावो निरूप्यते ।

अन्यथानेकता स्तोत्रे प्रकारेणोपयुज्यते ॥

तत्र प्रथमं राजस्यः काश्चन गोप्य आहुः । जयतीति । मङ्गला-
र्थोऽत्र जयशब्दः यथा फलं साधयत् स्तोत्रं तथा निर्विघ्नार्थः अन्यथा-
क्रियामादौ न प्रयुज्यात् त्वदवतारेण ब्रजः सर्वोऽपि कृतार्थः
वयमेव परमकृतार्थाः एवेति यथावयमपि कृतार्था भवामः तथा
यत्नः कर्तव्य इति वक्तुं ब्रजस्य तवावतारेण सर्वोत्कर्षो जात
इत्याहुः । ते जन्मना ब्रज अधिकं जयतीति सर्वोत्कर्षेण स्थिति-
र्जयः अधिकजयो वैकुण्ठादप्युत्कर्षः नहि वैकुण्ठे भगवानेवं लीलां
करोति यद्यपि मथुरायां जन्म जातं तथापि तेन जन्मना न-
मथुरा सर्वोत्कर्षेण स्थिता किंतु ब्रज एव ननु भगवज्जन्मनः
सर्वोत्कर्षहेतुत्वं न लोके प्रसिद्धमनन्यत्वेनैकत्वात् अतस्तादृश
उत्कर्षहेतुर्वक्तव्यः यो लोके प्रसिद्ध इति चेत्तत्राह । श्रयत इन्दिरा
शश्वद्ब्रह्मीति । अत्र ब्रजे इन्दिरा सर्वदा श्रयते हीनभावेनाभय
कुर्वते वैकुण्ठे तु सैव नियता प्राप्येति न तस्याः सर्वदाभयं
कर्तव्यं भवति इह तु तादृश्यो वयमनेका इति तस्याः स्वास्थ्य
भावात् कदा वा भगवत्सरो भविष्यतीति निरन्तरं सेवते अतो
लक्ष्मीस्थित्या लोका उत्कर्षं मन्यन्ते सा पुनर्लक्ष्मीः गोकुला-
भ्यः जाता हि युक्तस्त्यमर्थः पतिव्रता हि सा यत्र पतिः
स्वयमन्याधीनतया तिष्ठति भक्तेषु कृपां व्यापयितुं तदुक्तमुक्त-
खलप्रकरणे तत्र तद्गार्यासुतशमेवाभयत इति किमाश्रयं तव
जन्मना ब्रजस्य सर्वोत्कर्षः सर्वजनीनः अतस्तव स्मरणे न
कापि न्यूनता न वा लक्ष्म्या मनसि विषादः अङ्गीकृतत्वात् अतः
कारणादस्मदर्थमेवागतेन त्वया दृश्यतामिदं गोकुलमकदा
द्रष्टव्यं वा कर्तव्यं वा कर्मअग्रे वक्ष्यमाणः तावत्कालं त्वयि धृता-
सवः दिक्षु त्वां विचिन्वत इति दृश्यताम् एतादृशोऽर्थोऽनुचित
इति अनुचितप्रदर्शनेन बोधयन्ति लोके हि ब्रह्मादयः स्वयमव-
तीर्णं वर्तस इति निश्चित्य समायाचि ब्रजस्थाः पुनरस्मदादयः
दिक्षु विचिन्वन्ति इतीयं महत्यनौचित्यं ननु ब्रजस्थानां भक्ति-
र्नास्ति अन्यथा विरहं श्रियन्त अतः अभक्ता न पश्यन्तीति युक्त-
मिति चेत्तत्राहुः । त्वयि धृतासव इति त्वदर्थमेव धृता असवः
प्राणायैः यदेव त्वदनुपयोगं श्लास्यन्ति तदेव त्यक्ष्यन्तीति भावः
अत एव त्वां विचिन्वते प्राणा नाश्वासयितुमल्पविलम्बेऽपि प्राणा
गमिष्यन्तीति अन्यथा ब्रजे गच्छेयुः प्रातस्त्वमेवायास्यतीति अन्वे-
षणं व्यर्थमेव स्यात् दिक्षु त्वदीयाः त्वयि सतीति महदन्यम्
अतः एकवारं त्वदीयाः पश्येति प्रार्थना एवमेकया दर्शनं
प्रार्थितं दयितेति सम्बोधनाद्दर्शने लीलां जीवन्तं न युक्त-
मिति निरूपितं यद्यपि भगवांश्चेत्पश्येत्तदा न कोऽपि पुरुषार्थः
सिद्ध्येत तथापि वैभवं दृष्ट्वा आत्मानमपि प्रदर्शयेदिति तथा
प्रार्थना एव स्ववैभवाच्चित्यादिनिरूपणेन तस्या राजसत्त्वं निरूपि-
तम् ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रार्तिरुतसारार्थवार्तना ।

एकाविंशे प्रेममधुसूतलादिसौरमा ।

गोपीगीताम्बुजश्रेणी कृष्णालयाकर्षिणी प्रभौ ॥

सनातनेभ्यः स्वामिभ्यः श्रीगुरुभ्यो नमो नमः ।

यदुच्छिष्टैकजीवातुष्टे सम्प्रति शं प्रति ॥

पूर्वं जगुरित्युक्तं तदेव किमित्यत आह । गोप्य ऊचुरिति ।

हे दयित ! ते जन्मना ब्रजो जयति सम्बन्धविशेषानुक्त्या
सर्वेभ्य एव लोकेभ्य उत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । वैकुण्ठलोके-
ऽपीदृशः इति तद्व्यावृत्त्यर्थमाहुः । अधिकं यथा स्यात्तथेति
वैकुण्ठः सर्वोत्कर्ष एव । ब्रजस्तु सर्वोत्कर्षतम इत्यर्थः । तल्लि-
ङ्गान्तरमप्याहुः इन्दिरा महालक्ष्मीः शश्वत् श्रयते सेवते "श्रिः
सेवायाम्" वैकुण्ठे तु सा एव सेव्यत इत्यतो वैकुण्ठादपि
ब्रजः सर्वसमृद्धिपूर्ण इति भावः । एवं तदेतुकमहासुखपरि-
पूर्णं ब्रजे त्वत्प्रेमस्यो वयमेव सर्वलोकादप्युत्कर्षपरमासख-
दुःखं यदनुभवामस्ततस्तत्राणं त्वां न प्रार्थयामहे किंत्वेकवारं दृष्ट्वा
स्वनयने सफलयेत्याहुः । अत्र वृन्दावने । हि निश्चितमेव ।
दृश्यतां किं द्रष्टव्यं तावका जनास्त्वां विचिन्वते इति कथमेत-
वत् सन्तप्रवक्तोऽप्येतावन्निप्रयन्तु इति मा संशयिष्ठा इत्याहुः ।
त्वयि धृता अर्पिताः असवो येस्त्वयैवोन्मादितैस्ते यद्यस्माकम-
सवः अस्मास्वेवास्यास्यस्तदा तेषु विरहानलदग्धेषु सत्सु वस्मे-
तावत् क्षणे मृत्वा सुखिन्य एवामविष्यामेति । त्वयि तु स्वनये
महासुखिनि ते सुखमेवानु वर्तन्ते इति कथमसनां सुखे सति
देहा विपद्यन्तामित्यतस्तुवास्मदुःखदर्शनात्मकं सुखं शाश्वतिक-
मेवेति भावः । अत्र श्लोके प्रतिपादं द्वितीयाक्षरस्यैक्यं तथा
प्रथमाक्षरसप्तमाक्षरयोश्च । एवमन्येष्वपि श्लोकेषु प्रायः कचिद्
कचिदस्ति तच्च मुक्ताफलटीकाकारैर्विवृतम् ॥ १ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

गीतमेवाह-गोप्य ऊचुरित्यारभ्य यावदध्यायम् । अत्र यद्यपि सर्वा-
सामेव गानं सम्भवति तथापि समवेता इत्युक्तेः समानभावा-
पन्नानामेव तज्ज्ञेयं नित्यसम्बन्धत्वात्समवायस्य तच्च यथास्थानं
दर्शयिष्यामः । जयतीति । हे दयित ! परमदयालो ! अस्मत्प्राणनाथेति
वा एवंचेदं प्रेयसीभावानां कन्यानां च गानमिति रुचितं ते
जन्मना ब्रजः अधिकं सर्वतो जयति "वृन्दावन्तं सखिभुवो वित-
नोति कीर्तिं" इति ब्रजे तदाश्रितो जनसमूहो लक्ष्यते तत्र वयं
किमिति दुःखिताः इति भावः । तथा इन्दिरा सर्वसम्पदधिष्ठात्री शश्व-
श्रितन्तरमत्र श्रयते आश्रयते हि निश्चितं तत आरभ्य नन्दस्य
ब्रजः सर्वसमृद्धिमानिति जनश्रुतेरेवमुक्तं ततः किमस्मास्वेव विपा-
दिति भावः । इहो ज्ञातं नास्मास्वन्यः कश्चिदोषः परं तावका इति
निर्वेदोक्तिः कुत पतत् यतः त्वयि निमित्ते धृतासव इति
तदपि कुतः त्वां विचिन्वत इति दृश्यतां त्वयेति शेषः प्रत्यक्षभू-
यतामित्यर्थः । यद्वा अधिकतरमिदमेव दुःखं सर्वज्ञेन परमदया-
लुना अस्मत्प्राणनाथेनापि त्वया न शायत इति तद्विदानीं ताव-
न्मात्रन्तु शायतामिति व्यञ्जयितुं प्रार्थयन्ते । दयितेति । दृश्यतां शाय-
तामित्यर्थः । "दृग्ज्ञाने शक्तिरि त्रिषु" इत्यमरः ततश्च परदुःखदर्शन-
कात्तरोऽस्मासु दययेदिति गूढोऽभिप्रायः यद्वा अस्माभिर्भवान्
दृश्यतां किंवा त्वयि धृता असवो याभिस्ताः विगतासवोऽपि त्वां
विचिन्वत इत्याश्चर्यं त्वया दृश्यतां कौतुकीत्वादायास्यताया-

केन चितकृता विशुद्धरसदीपिका ।

पदेति शक्तिः । यद्वा ननु यदि मामकास्तर्हि मां विना कथं जीवथ तत्राहुः । त्वयि विषये धृताः प्राणा इन्द्रियाणि यासां ताः एव त्रयस्यसवोऽस्मासु भवेयुस्तर्हि न जीवेम त्वयि न्यस्तत्वात्तेन न ज्ञेयन्तीति भावः । यद्वा त्वयि निमित्ते धृतासवः अस्मद्विरहे तत्रापि वैमनस्यं स्यादेव दयितेत्वात्तन्माभूदित्येतदर्थं जीवाम इति भावः । एवं हि चकोरीणां चन्द्रत्वमेव वास्मदिन्द्रियाणां जीवातु मेव अन्यथा निषेच्यसरितां पत्युस्तटीः पक्षिगणाश्चरं यत्पिबन्ति सरस्तीयं सैव लज्जामहोदधेरित्यभियुक्तौक्त्या तवैवापत्रपा स्यादिति तत्राविषयवृत्तौऽपि संवर्धं स्वयं छेत्तुमसांप्रतमिति न्यायात्त्वत्पाळिताश्मलताल्लेहेनानुचितत्वमपि स्यादिति भावः । वयं तु त्वेदकजीवना धनन्यगतिका एवेति यद्वा—

विरहात्यग्निमीतोऽयं मृत्युदयेनो विमुञ्चति ।

प्राणपक्षिणमेतद्धि निश्चैनव्यं दयानिधे । ॥

इति संक्षेपः । पतेषु च गतिषु पदवर्णादिसाम्यापेक्षया प्रायः प्रतिपादं द्वितीयपक्षस्यैक्यं तथा दलद्वये कुत्रचिदन्यत्रापि क्वचिच्च प्रथमसमभाक्षस्योक्तिरिति चित्रत्वमपि ततश्च सकलचातुर्यैर्वाचितर सदासमझायां स्वगुणैर्नैपुण्यमारोपयन्ती चाम्बदेवी नित्यदा ज्ञाता उद्भावायि परिचरन्तीत्येव गम्यते ॥ १ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

श्रियं हरिं गुरुं विश्वान्विदो भक्तारं गिरामजम् ।

दुण्ढिं शिवां शिवं वन्दे विश्वमतत्तदात्मकम् ॥

वन्दे राधां सखीरिच्छस्तदुच्छिष्टां हरेरितम् ।

कृष्णकमलस्यतद्गीतभावार्थस्य च सन्मतिम् ॥

“पञ्चाध्यायां तु नीयेऽस्मिन् प्रेमभावसमन्वितम् वर्णितं गोपिका-गीतं कृष्णविभावकं शुभं तद्गीतमेवाह । श्रीगोप्य इति । पूर्वं पुनः पुलितमगात्येत्युक्त्या भासमाहात्म्येन प्रियप्राप्तिमिच्छन्त्यो गीतारम्भेभगवद्गुणान् वर्णयन्त्यस्तत्संबन्धेनैव धाम स्तुवन्ति जयतीति । जयनिशब्दोऽत्र मङ्गलाय त्रिनिशुक्तोऽपि वाक्यार्थान्वयी मङ्गलार्थत्वाभावे क्रियापदस्यादौ निवेशो न स्वारस्यं लभेत यथा-धुनिकमजवासिनो भगवत्प्राप्त्यै प्रदक्षिणादि कुर्वन्ति तथा साक्षाद्भगवद्गुणा गोप्योऽपि तदाविर्भावाय ब्रजं स्तुवन्तीत्यद्भुतो ब्रजमहिमेति भावः । अन्यत्राचार्यत्वकास्तत्राद्रन्धकारैस्तत्राद्रन्ध-रम्भे तत्तत्समाप्तिविषयानिमुद्दिश्य मङ्गलप्रयोगदर्शनात्तदेव फलमत्र गोपीनां तथोद्देशाभावात्तद्गीतप्रार्थ्यभगवदभिव्यक्तिमुद्दिश्यैव पद-प्रयोगात्तदेव फलं तथावैतद्गीतम्प्रेमभावनयानित्यमनु-न्दयतां गोपी-नामिव भगवदभिव्यक्तिरावश्यकीति हस्यं यद्यपि सदैव ब्रजो जयति तव नित्यविहारास्पदत्वात्सर्वोत्कर्षेण वर्तते तत्र वैकुण्ठा-दीनां नित्यविहारास्पदत्वात्सर्वोत्कर्षेणैश्वर्यमिश्रमाधुर्यास्पद-त्वादसंकुचितस्नेहेच्छासंयतिपक्षेऽत्र तु माधुर्यैकप्राधान्येन तदसङ्कोचमभिप्रेत्य सर्वोत्कर्षमतिः तथापि नित्यविहाराभिज्ञा-नामेव तद्ज्ञानं नान्येषां तव जत्मना तु अधिकं बहुतमं जयति तत्र ब्रजस्य स्वत एवानन्दधनत्वात्तदुत्कर्षस्यात्मात्मासम्भवेन

[११८]

सर्वलोकहितार्थत्वासम्भवेन सर्वलोकहितार्थतया परस्मैपदधा-तु प्रयोगः पूर्वस्मादुत्कर्षाधिक्यान्तराद्योतनाय आहुः । भयत इति पूर्वन्तु नित्यविहारास्पदत्वेऽपि अत्रत्यकृतशक्तीनामत्र त्वयाविहारो वैकुण्ठादिशक्तीनान्तु तत्र तत्रैव तव जन्मना तु वैकुण्ठेश्वरी सर्व-संपदैश्वर्याद्यधिष्ठात्री इन्द्रियाण्यत्रैव श्रयते ननु कदाचि-त्कीदृशी ब्रजश्रीरिति परीक्षितुमाश्रिता भविष्यति तत्राहुः शश्वदिति वैकुण्ठात्प्राणेश्वरस्य तवेहावतारे तत्र मनोऽवलम्बाभा-वादत्रैव निरन्तरम् श्रयते ननु ममाप्रागमने मत्प्रसादाय ब्रज शोभायितुं श्रिता भविष्यतीति चेन्न श्रयत इत्यात्मनेपदप्रयोगा-च्छ्रयणफलस्यात्मगामित्वप्रतीतेर्ब्रजसम्बन्धनात्मसौभाग्यातिशया-यैव श्रयणं ननु तच्छोभायं युक्तैतद्यदा भवास्तत्स्वामी सच्चिदानन्दधन ईश्वरऽपि ब्रजं विचित्रवात्सल्यशृङ्गारादिरसप्रादु-र्भावेन जनोपकाराय श्रयते तदापतिव्रतायास्तस्यास्तदाश्रयणमिन्दि-रेत्युपलक्षणं तथा चेन्दिराया ईश्वर्या आश्रयणे कैमुत्यन्यायेन सर्वा अपि सर्वगुणाधिष्ठात्र्यो देवतास्तत्तद्गुणैः सह ब्रजमेव श्रयन्ते नैत-च्चित्रम्—

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते—
सुरा इति ।

वाक्येनाकिञ्चनाया आल्पाया भक्तेः सद्भावे सर्वगुणैः सहतद-धिष्ठातृसुरावासबोधनेन ब्रजे भक्तसमूहास्पदे नित्यविहार-स्थले तत्रापि तव सर्वजगत्प्राप्त्येनप्रादुर्भावे किमुवाच्यं तदवस्था-नस्य भक्तपराधिकमभ्युत्थितः कं सुखं यथा स्या तया जयति यथा कं शिखरेऽधिकृत्य सर्वभूमिस्थितेऽनंतसतया जयति एवं सर्व-स्मिन् सुखे एव त्वज्जन्मना जन्मन्संश्रवन्निमग्नो ब्रजस्यभिजीनां त्वदीनां तो दुःखं नैव चिन्तयित्वाशयेमाहुः वसितेति हे प्रियनाशिप्रियस्य प्रियाणां दुःखं प्रकातमुन्नितं तस्मै दयते तुल्यपते इति तस्य संबोधनं तथाचनष्टानुकम्पयापरदुःखकतराणां दीननैर्धुर्यं युक्तमिति संबोधनं भिप्रायः स्वसमावमनुसृत्य तावका दिक्षु त्वां विचिन्वत इति दृश्यतां त्वया ज्ञायतां ज्ञात्वा कृपापारवश्ये स्वयमेव प्रादुर्भवि-ष्यति कृष्णानिधिरिति भावः यद्वा दृश्यतां त्वया प्रत्यक्षीभूयत ननु सर्वे मदीया इति को भवतीनां विशेष इति चेन्न सर्वेषां साधक-त्वेऽपि द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया इत्यादिश्रुतिसिद्धसखित्वेऽपि स्वभ्रा-न्या न तथाभिमतस्माकन्तु वस्तुनः स्वाभिमत्या च तथात्वं तथाच सकृदेव प्रपन्नय तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥

इत्यादिवचनैः सर्वभूतभीतिरक्षणप्रतिज्ञानां प्रथमं स्वाविरहदुःखं दिक्षु भ्रमणदुःखं मार्गणदुःखमित्येवं दुःखजातमनुचितं किं चात्र चित्र-मिदं स्तावका प्रह्लादयोऽपि त्वां द्रष्टुं ब्रजं समायायन्ति अत्रत्या-स्तत्रापि स्वात्मनिवेशनेन त्वत्स्वीकारेण च तावका दिक्षु त्वां विचिन्वते इति दपिसमीपे तमोन्यायापत्तिः, यदि तावकत्वमेव त्वत्तुष्टिकरं तर्हि वयं तावका अपि स्तावका जाता इत्यधुनापि प्रसीद ननु मदीयाश्चैवमद्वियोगे कथं जीवथ तत्राहुः । त्वयि धृता-सव इति । त्वयि विषये धृता असवो बाह्याभ्यन्तरकरणानि प्राणाश्च याभिरतस्तव गुणगानकथारसपानादिनास्मज्जीवनं त्वत्प्र-विष्टप्राणानां मृत्युप्रवेशद्वारा त्वयि निमित्तभूते धृता असवो यासां तास्तथा त्वयैवान्तर्गमिणा दुःखदानायास्मदसवो धृता यद्वा

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

त्वयि त्वदर्शनार्थं धृता असवो याभिस्तास्तथा च यावत्त्वदर्शनाशा
तावेदवास्मदसवस्तदाशामङ्गे सद्य एवास्मन्मरणमिति भावः ।
यद्वा त्वयि तान्निमित्ते अस्माकं प्रियाणां मरणे तव वेदो माभू-
दिति धृता असवो याभिस्ताः ॥ १ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगुढार्थदीपिका ।

एकविंशे शुभाध्याये गोपिकागीतसङ्गके-

प्रार्थयन्त्यो जगुः कृष्णं प्रेम्णा गोप्य इतीर्यते ॥

महो तस्य कलगीतेनाकुण्ठा वयं यथा तदन्तिकं प्राप्तास्तथा सोऽप्य-
स्मद्वीतेनाकुण्ठाऽस्मदन्तिकं प्राप्स्यतीत्याशयेन गानप्रवृत्तानां भग-
वात्प्रयाणां गानमुदाहरति । जयतीति । मङ्गला यमादौ जयतीति प्रयोगः
तथाच मङ्गलार्थकत्वादौ क्रियापदप्रयोगो न दोषावहः अधिकमहे-
ब्रज कृतार्थतार्थ कृतवतारेण त्वया सर्वोऽपि ब्रजः कृतार्थकृत-
स्तत्रत्या वयं किमर्थमुपेक्ष्येमहि इत्याशयेनाहुः । तवाजस्य जन्मादिका
रणाविधुरस्य जन्मना खेच्छयात्र विलसितेन दिव्येन जन्मना
प्रादुर्भावेन ब्रजस्य स्थानत्वाज्जयति समस्तभूमिः भूर्भुवः स्वर्लो-
कप्रदेशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मलोकान्तेभ्यः उत्कर्षेण वर्तते तत्रा-
प्यधिकं वैकुण्ठादपि जयति यद्यपि तत्रापि भगवान् वर्तते
तथाप्येव विधेः जन्मादायेवविधा लीला नाचरति यद्यपि
जन्मस्थानं मधुरा तथापि तत्रत्यानां ननु पलभ्यादेवकीवसुदेवा-
भ्यामपि नन्दयशोदानन्तेज्जन्मोपलब्धमपितु विष्णुस्वरूपदर्शन-
मार्चमत्रत्यलीलादर्शनं तु सर्वस्यापि सुकरमतो ब्रज एवात्कृष्टतम
इति भावः । ननु मज्जन्मना ब्रजस्य परमोत्कर्षो भवतीभिः
कथमवगत इति तत्राहुः । श्रयत इति । हि यस्मादिन्दिरा
श्रीः अत्र ब्रजे श्रयते वैकुण्ठे तु सैव प्राधान्यात्सर्वे राश्रयत
इत्यर्थः । शश्वत्सर्वदा तं श्रुतु सैव निर्मयाभातस्तस्याः
नेष्टिस्त्यात्र सर्वदाधयणभावश्चकमत्रतु वहीनां सपत्नीना ।
मस्माकं सत्त्वादवसरलामय सर्वदा सेवनं युक्तं च तत्
पतिव्रतादिरोमणिभूयास्तस्याः भक्तेष्वनुग्रहातिशयं स्वापयितु-
मन्याधीनतया वर्तमानस्य पत्युरनुवर्तनेमिति भावः । यस्माद-
स्मदगमत्र भक्तो जन्म यस्माच्च नास्ति लक्ष्याः भयं तथा-
ङ्गीकृतत्वादतः हे दयित ! इत्यतां त्वया प्रत्यक्षीभूयतां प्राणाप्रि-
यस्य प्रत्यक्षं तव प्राणस्थितिसाधनमिति सन्वोधनाशयः
किञ्च तावकाः ब्रजस्थितस्त्वां दिक्षु विचिन्वते तथा च
ऽवानुग्रहार्थमवनीर्णस्य तव ब्रह्मादिभिरन्वेषणमुचितं ननु
ब्रजवासिभिरिति भावः । ननु युष्माकं तादृशीभक्तिर्नास्ति इति
कृत्वाह तिस्रोहितवति चेत्तत्राहुः । त्वयि धृता असवः प्राणाः
सर्वेन्द्रियाणि याभिस्ताः तथाचैव विधास्त्वदीया अनाथ-
वदिक्षु प्रमन्तीतीदं महदसङ्गतमिति महदेन्य व्यज्यते अन्-
भिषापक्षे हे दयित ! ते जन्मना ब्रजस्य सर्वोऽपि जनोऽधिकं
जयति अहिममारभ्यात्र नव जन्म जाते तदिममारभ्य
ब्रह्माण्डेषु कञ्चे कस्मादिदपि ब्रजवासिनां मध्ये कस्यापि
पराजयो न जात इत्येवमस्य परा काष्ठा ध्वनिता इन्दिरा
सम्पददिरुपा श्रीरपि अत्र ब्रजे कस्माद्विरन्तरं श्रयते श्रीरिति
स्वप्नः सार्धकयाय ब्रजमलंकृत्य वर्तते हि प्रासिद्धमिद-
मिदानीं लोकत्रये तथा च नारायणसमो गुणैरिति ज्योति-

विद्वद्गण्येन गगात्राय्येण भवजन्मपत्रे लिखितत्वा नारायण-
समत्वं त्वय्यनुभूयते ब्रजे वैकुण्ठतुल्यत्वमतोऽस्माकं विरह-
रहितवैकुण्ठवासिसमानत्वं कुतो नास्ति तस्मादस्मास्वयि
तथात्वं सम्पादयितु मन्त्रयमस्माभिर्भवान् इत्यतां ननु वैकु-
ण्ठवासिनां नारायण इव युष्माकं नाहं प्रेष्ट इति चेत्तत्राहुः दिक्षु
तावका इति सर्वासु दिक्षु यावच्छक्त्याऽद्याप्यऽऽस्माभि-
रन्विष्यते तथापि भवान् लभ्यते तव वयं किङ्कर्मा इति भावः
तत्रापि तावकाः शश्वदनन्या अत एव त्वामेवानेना-
समाहितता निरस्ता ननु परीक्षार्थं तिस्रोहितेन सवावगत
नाद्यापि युष्मत्प्रेमपरिचयावस्थात्सम्पन्ना मदिरहोऽपि जीवनादर्शना-
दितीति चेत्तत्राहुः । त्वयि त्वत्प्राप्त्याशया धृतासवः जीवन्तीत्यर्थः
तत्रिवृत्त्या तु तावकानां जीवनं दुर्लभमतो इति । इत्यतां
मरणपर्यन्तं परीक्षाया अनुचितत्वादिति भावः । मानिनपि
तव ब्रजो यासामस्माकं जन्मना अधिकं जयति श्रीश्च शश्व-
दत्रैव श्रयते तथा भूतास्तावकास्त्वां विचिन्वन् इति इत्यतां
श्रयतां परमोत्कर्षादेवव्यादिहेतुभूतस्वजनदुःखाऽपरिहानरूप-
मन्यं नोचितमिति भावः । नच साधारणसम्बन्धः किन्तु
प्रेष्ठो भवानिति सम्बोधनाशयः किञ्च त्वयि धृतासवः
त्वत्प्राप्त्याशया धृतजीवनाः तथाच तत्रिवृत्त्या मृतास्मासु
तवापि परमोत्कर्षादिकं नश्यतीति भावः । यद्वा ननु दयेत
मयि वियुक्ते भवतीनामेतावत्पर्यन्तं कथं प्राणा देहे स्थिता
इति चेत्तत्राहुः । त्वय्यीति । कठोसिशोभणिभूते असंख्यातस्वसखी-
जनपरमतापहेतुर्ग्रीडापरे स्त्रीदुःखजनितसुखप्रबुधिममे धृताः
स्थापिताः प्राणा याभिस्ताः तथाच यथा स्वगृहे दहयमानेऽप्य-
न्यदीयगृहस्य वस्तु न दह्यते तथा त्वयि स्थितत्वादस्मत्प्राणाना-
मेतावत्पर्यन्तं रक्षा जातेति भावः । यद्वा यद्यपि तव जन्मना
ब्रजोऽधिकं जयति श्रीः शश्वदत्रैव श्रयते तथापि बुधैवेदं
सर्वं यतः त्वयि धृतासवस्त्वदर्पितप्राणा दयस्तावकास्त्वां
विचिन्वते अद्यापि दुःखिता एव सन्ति तस्मात्सुहृदनुग्राहि-
कायाः समृद्धेर्वै व्यर्थं इत्यतां श्रयतां तद्वैर्यपरिहाराय प्रत्यक्षी-
भूयतामिनिवा दयितत्वां तवेदं हितं वदाम इति सम्बोधनाशयः
निवृत्ति पक्षे अधिष्ठानभूताचिदात्मनैवेदं देहादिसमस्तं शोभत इति
श्रुतय आहुः । जयतीति । हे दयित ! परमप्रेमास्पदः तव जन्मना
प्रादुर्भावेन ब्रजो देहेन्द्रियसङ्घातोऽधिकं जयति सत्तास्फूर्तिव-
त्तयाऽवभासते तथेन्द्रिराशोभाप्यत्रैव निरन्तरं श्रयते सौन्दर्या-
दिगुणाक्रान्ततया प्रतीयते तस्माद्यस्यात्मनस्तव सत्तादिना
मिथ्याभूतस्यात्यन्तमनित्यस्याप्येवं प्रतीतिस्तेन त्वया इत्यतां
विद्वदनुभवविषयत्वं प्राप्यतां के ते विद्वांस इत्यपेक्षायामाहुः ये त्वयि
धृतासवस्तावकाः तानि सर्वाणि संताम्य युक्त आसीतिमत्परःमश्नित्वा
मद्गतप्राणा इत्यादिनोक्तलक्षणाः भवदीयास्त्वां सर्वाधिष्ठान-
भूतं परमात्मानं विचिन्वते अन्वेषणपराः सन्ति तथाच पञ्च-
कोशविवेकेनच आत्मकान्वेषणप्रकारउक्तं तैत्तिरीयश्रुतौ तस्मा-
द्वापतस्मादन्तरसमयादन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः तस्माद्वापतस्मा-
त्प्राणमयादन्योऽन्तरात्मा मनोमयः तस्माद्वापतस्मान्ननोमया
दन्योऽन्तरात्माऽविज्ञानमयः तस्माद्वापतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्त-
रात्मानन्दमयस्तस्य प्रियमेव शिखो मोदो दक्षिणः पक्षः
प्रमोद उत्तरपक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा सन्नेव भव-
त्यससद्भावोतिवेद चेत् अस्तिब्रह्मोतिवेद सन्तमेनं ततो

शरदुदाशये साधुजातसत्परसिजोदरश्रीमुषा दृशा ॥
सुरत नाथ ! ते अशुल्कदासिका वरद ! निघ्नता नह कि वधः ॥ २ ॥

विदुषिति यद्वा व्रजः श्रुतिकदम्बस्तव जन्मना प्रादुर्भावेन प्रकटये दार्थभूनेन त्वयाधिकं जयति शोभाश्च महती प्राप्नोति हि यस्मादतो ये त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते तेषां श्रुतिकदम्बेभवान्दृश्यतामित्यर्थः । यद्वा तवाविर्भावेन व्रजः सङ्घातो अधिकं जयति श्रीश्च विद्वद्देहादौ शश्वच्छयते अतो ये विचिन्वते तेषां दृश्यताम् एषु पद्येषु पादद्वितीयाक्षरं हलैक्यं केषुचित्पादेषु प्रथमसप्तमाक्षरं हलैक्यं आलङ्कारिकसमयसिद्धसावर्ण्यात्कचिदेक्यमिति द्रष्टव्यम् एकादशाक्षरं त्रिष्टुप्सङ्गके छन्दसि चतुःषष्ठयुत्तरसङ्गच्छति तमोभेदः ॥ १ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णगमनाकाङ्क्षिताः कृष्णं जगुरिति यदुक्तं तदेकत्रिंशे प्रपञ्चे । जयतीति । हे दयित । हे प्रिय । ते जन्मना व्रजः अधिकं यथा भवति तथा जयति उत्कर्षेण वर्तते तथाऽवेन्द्रो लक्ष्मीः शश्वच्चिन्तरे श्रयते व्रजं लंकृत्य वर्तते एक सर्वस्मिन् व्रजे कृतार्थतां प्राप्ते अत्र तु तावकास्त्वदीयाः गोपीजनाः त्वयि त्वदर्थमेव कथंचिद्भूता असवः प्राणा यैस्ते त्वां दिक्षु विचिन्वते मृगयन्ते हि अतो हेतोस्त्वया दृश्यतां प्रत्यक्षीभूयताम् ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

गोपी गीत गान कर के लगीं हैं गोविंद हे प्रिय आप के जन्म हो भेते पां व्रज की शोभा सवलों को से बड़ी भारी है गयी है भीमहालक्ष्मी जी या व्रज में सदा निवास करे हैं या व्रज में एक तुमारी हमरी दुःखी हैं सब दिशा में आप को दुण्डली फिर है और काज प्रकार आशा में ही हमारे प्राण ठहरे है नहीं तो तबही चले जाते ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अत्र स्वतन्त्राणां बहूनां वक्तृत्वादपरा आहुरिति सर्वश्लोकेष्ववतारणा अथापि संगतिरुच्यते । तत्र विचिन्वतु मम किमिति चेत्तत्राहुः । शरदिति । शरदुदाशये शरत्कालीने सरसि साधु जातं सम्यक् जातं यत्सरसिजं विकसितं पद्मं तस्योदरे गर्भे या श्रीस्तां मुष्णाति हरतीति तथा तथा दृशा नेत्रेण हे सुरतनाथ ! सम्भोगपते ! वरदामीष्टप्रद ! अशुल्कदासिका अमूल्यदासीनां निघ्नतो मारयतस्ते तव त्वया कियमाण इह लोकेऽयं वधो न भवति किं शस्त्रेणैव वधो वधः किं दृशा वधो वधो न भवति किंतु भवत्येव अतस्तव दृशापहतप्राणप्रत्यर्पणाय त्वया दृश्यतामिति यथा सम्भव सर्वत्र वाक्यशेषः ॥ २ ॥

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतवृहत्तोषिणी ।

मुषति दृशः परमतस्करत्वं ध्वनितम् उत्तमकाले जलद्वये साधुनामुत्तमद्रव्यान्तन्यस्तलस्मीतुल्यमहाधनस्य हरणात् अत इदं शचौरण वधोऽपि सुघट एवेति भावः वस्तुतश्चैव दृशः परमसौन्दर्यमुक्तं दृशेक्यैव भावविशेषसूचनात् शोभकत्वं यद्वा एकयापि दृशेत्यर्थः अशुल्कदासिका इति मूल्यं विना क्रीता अधमदासीरपीत्यर्थः सम्भोगनाभ्यां वधस्यानौचित्यं सूचितं वधेन सुरतस्य भक्तामीष्टप्रदत्वस्य च पूर्वदत्तवरस्य वा हानेः श्लेषेण सुरतेश्वरेति त्वयैवास्मासु तदिच्छाकारिता तत्र च वरदानेन ददोक्ततेति न तत्रास्माकं धार्यादिदोष इति भावः अन्यत्वे व्याख्यातं यद्वा ननु प्राज्ञप्रवर ! अस्मन्मरणात्त्वयि दोषप्रसङ्गः स्यादेवेत्याहुः । शरदिति । दृशा सुरतनाथ दृश्यैव सम्भोगसुखप्रदोऽसीत्यर्थः । निघ्नतः तादृगदानानाचरणात् वधः तज्जन्यं पापमित्यर्थः । आयुर्धृतमितिवत् अन्यत्समानं यद्वा तादृशदृशैव तद्रूपेण शुल्केन दासिकाः किंवा शुल्कं विनैव दासीः निघ्नतः विरहात्त्यागेन वेति स्वत एवायाति तदुपसर्गः सम्भोगतद्वयं प्रणयकोपात् विरहात्तिविशेषाद्वा तथाहि सुष्ठुरतानां जनानामुपतापकेति नाथतेरुपतापार्थक्यात् निजवरच्छेदकेति लज्जाधर्माद्यावृत्तिच्छेदकेति वा "दोषवच्छण्डने" अतो निजदोषपरिहारार्थमप्यागम्यतामिति भावः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शरदुदाशये इति । जन्मकालस्थानयोः साधुगुण्यं दर्शितम् । साधुजातेति जन्मनः । सदिति जातेत्येकैश्च । उदरेति तत्रापि तदन्तःकोषस्य इति कमलस्य शोभा परमकाष्ठा दर्शिता तादृशतच्छ्रीमुषा स्वश्रिया तच्छिष्यं हरत्येवेत्यर्थः यत्र यत्र सा स्फुरति तत्र तत्र तत्श्रीर्न दृश्यते इति नवनवश्रीयुजानया नूनं चोर्यत एव सति भावः । दृशेक्यैव भावविशेषसूचनात् । एकयापि किमुत द्वाभ्यामिति श्लेषात् । दृशेति सुरतनाथेत्यत्राप्यन्वयः । हे दृशैव सुरतनाथकेति त्वयैवास्मासु तदिच्छाकारिता तत्र च वरदेति वरदानेन ददोक्तता चेति तत्रास्माकं न दोषः । अशुल्कदासिका इति प्रत्युत गुणा एव भवतस्तु सोऽपि दोषः सम्प्रति तु महानेवेत्याहुः निघ्नत इति । श्लेषेणापि तास्मिन्नेव दोषार्पणाय चौर्यक्रियाभिनिवेशो दर्शितः । सहि चौरेषु त्रिधा सम्भवति साधुनामपि सम्पत्त्यादानादत्युत्कटदोषस्यागणेन । अतिनिगूढपरवस्तु हानेनातिदुर्लभं लज्जनं । तत्र प्रथमं सत् सरसिजेतिपर्यन्तेनोक्तम् । शरदुदाशय इति स्वच्छतादिगुणयुक्तस्य जनयितुः साधुजातेति जन्मनः सदिति स्वरूपगुणस्य च प्रशंसनात् । द्वितीयं महाजलान्तः सरसिजोदरे विलीयस्थितत्वेन । तृतीयं वर्षानन्तरकालीनत्वात् अतिपूर्णस्योदाशयस्य दुरवगाहमध्यदेशत्वेन सहस्रपत्राशय-

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सरसिजोदरस्य दाम्भिर्दुर्मेदत्वेन चेति किञ्च त्वद्वयादिव तथा निगुहापि श्रीनायिका मुष्टा । ततः सरलानां ब्रजवृन्दावनयो-
र्निर्भय-भ्रमन्तीनामस्माकं वा का-वार्त्ता भवत्वस्माकमपि तद्वारा
मोषणं किन्तुस्तु कृततादृक्कौटिल्यापि स्वच्छन्दोन्तरे रक्षिता वयन्तु
तादृशसरला अपि वलान्मोषणे प्रत्युताशुल्कदासिकाः तत्रेष्ट्या
त्यक्त्वा निरुपाधितया सेवमाना अपि तद्वारा पुनर्निहन्तुमा-
रुन्धाः इति परमान्याय्यमित्याहुः । निघ्नत इति । नेह किं वध
इति त्रयील्लोकेन न ज्ञायतां नाम इत्यपि किं न स्यादित्यर्थः
सम्बोधनद्वयेन चेदं ज्ञाप्यते अहो ज्ञात तत्तत्सर्वं त्वयैतदर्थ-
मेव मृषा प्रपञ्चितमिति । अन्यतः । यद्वा तादृशदृशैव शुल्क-
दासिकाः । तद्वरूपेणैव शुल्केन दासिका इत्यर्थः । ता दृशोरपि
निघ्नतः त्यागेन मारयतः । हे सुष्ठुरतानां जनानामुपतापक !
नायतेरुपतापार्थत्वात् । तथा हे निजवरच्छेदक ! अतो निजदो-
षपरिहाराय मया गम्यतामिति भावः ॥ २ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

शरदुदाशये शरदे जलाशये अशुल्कदासिकाः । त्वद्वृणकाती
दासिकाः ते वधो वधमोषः किं नास्ति शस्त्रादिभिर्विनश्येऽपि
वधदोषोऽस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत्रवक्तृबाहुल्यात् प्रतिश्लोकमपराधादुरित्यत्रतारणादृष्ट्या । तत्र
यथासम्भवं पूर्वोत्तरवचसां गतिरुच्यते । तत्र विचिन्वन्तु मम
किं तत्राहुः । शरदिति । शरत्कालिके सरसि सम्यग्जातस्य अनेन
गम्भीराम्भस्समुद्भूतत्वमाभिप्रेतं सत्सरसिजस्य सत्त्वमत्र
सुसृष्टनालत्वरविकारविलसितत्वादिकं विवक्षितम् उदरे
गर्भे यो श्रीस्तां मुष्णाति हरतिति रस्करोतीति यावत्तथा
तया दृशा नेत्रेण हे सुरतनाथ ! सम्भोगवर्द्धक ! तदर्थं याचनमिति
वा हे आत्मपर्यन्ताभीष्टप्रद ! तवाशुल्कदासिकाः मूल्यरहिताः दासीः
मूल्यं विनापि दास्यम्प्राप्ताः शुल्कदासिका इतिच्छेदे तव सं-
निधनाः शुल्केन सौन्दर्यात्मकेनमूल्येनदासीरस्माभिघ्नतां मारयतस्ते तव
त्वया । प्रियम् । न इहैवलोकेऽयं वधो नभवति किं शस्त्रेणैव वधो वधः
किन्तुभवतीति भावः । दृशानिघ्नतइत्यनेनदृशः नः प्राणानपहतवत्
इत्यभिप्रेतम् अतस्त्वंदृशपहतप्राणप्रत्यर्पणं य त्वया इदयत् । मिति
यय सम्भवं वाक्यशेषः ॥ २ ॥

श्रीमाद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रजजनस्य आर्तिं हन्ति हिनस्ति नाशयतीति ब्रजजनार्तिहा
तस्य सम्बोधने ब्रजजनार्तिहन् । वीरशूर निजजनस्य स्मयो
गर्वः तं ध्वंसिस्मितवत् स्मितं यस्य स तथा तत्संबुद्धिः
निजजनस्मयध्वंसनस्मितयुष्मत्कामसमृद्धावितिधातोः योषितां
समृद्धिकामानां नः कामसमृद्धिं पारयेति शेषः कथंकारं
पालनमत्राहुः । भजेति । हे सखे ! चाह सुन्दरं तव जलरुहस्य
पद्मस्य सम्माननं प्रवृत्तिशून्यस्य यदृशनेच्छास्यात्तादृक्शक्तिः

मुखं दर्शयन् त्वत्तद्विकरीः दासीः नो भज पालय स्म स्मृत्वा
पत्यादीन्विहायाधरात्रि वनं प्राप्ता इति भवे भव इतिद्विरावृत्तिः
कर्तव्या जन्मनि जन्मनि किङ्करीरित्यर्थः । यद्वा भवे तादृश्यं
सप्तमी अस्मदभिमार्थमित्यर्थः यद्वाऽस्मज्जीवनसत्तायां विवक्षि-
तायाम् अन्यथामरणमेवास्मा कमापद्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

अन्यच्च ब्रजस्यैवमुत्कर्षके इन्दिरया अप्यत्रैव शश्वन्नाम
स्त्रीनिकरवधोऽत्यन्तायोग्यः यद्वा वदसि नाहं सो हन्मीति
तदपि न अशस्त्रवधः किं वधो न भवतीत्याहुः । शरदुदाशये
इत्यादि हे सुरतनाथ अथवा हे सुष्ठु रत हे नाथ दृशा
अपणा अशुल्कदासिका अपणक्रीता दासीः उपेत्य दासीभूता
इति यावत् इह वृन्दावनभूमौ किं वधो न सामान्यपुण्यस्थले
एव जनो हत्यां न करोति त्वं तु इहापीति इह शब्दमहिमा-
दयेत इत्यतमिति पूर्वोक्तं साक्षाद्विभूतामिव मत्वा तददृशो-
र्भाग्यादन्तः क्षोभमनुभवन्त्यः काश्चिदेव मुक्तवत्यः दृशा कीदृशा
शरदुदाशये शरत्कालीने सरसि सधुजातं सम्यक् उत्पन्नं यत् सत्
उत्कृष्टं सरसिजं तस्य उदरे या श्रीस्तां मुष्णातीति तथा तथा
चौरस्य तदज्ञान्यपि चौराणीत्यर्थः अथवा एव भूताया
दृशा अनुपन्थ्या इत्यर्थः तृतीयान्ते हृक् शब्दे लक्षणा यथा
अक्षेण प्रियन्ते अज्ञानुपलभ्येत्यर्थः यद्वा दृशा वरदं अमिच्छा-
पाप्रदं पता इत्यतः तदकृत्वा इह किंवधो न वधः इति न
केवलं सुरतनाथाऽसि वरदाऽप्यसि हे वरद वरदकर्तृको वधोऽ-
त्यन्तमनुचित एव ॥ २ ॥

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तामसी तु वधासंभवं प्रार्थयितुमदर्शनस्य वधासाधकत्वं
माह शरदुदाशयइति । शरत्कालीनो योऽयमुदाशयः पुष्करणी
तत्र साधुसम्यक्प्रकारेण जातं यत्सरसिजं कमलं तदन्तर्गतिनी
या श्रीः तामपि मुष्णातीति तादृशपया दृशा दृष्ट्या हे वरद
यो निहन्ति तस्य किं वधो न अपि तु वधदोषो भवत्येव धैर्येण
साधनेन परस्य प्राणा गच्छन्ति तत्संपादनसाधको घातकः
दोषभागभवति अनेन भगवददृष्टिः सर्वघातुकी निरूपिता आयुर्मा-
नांसि च दृशा सह ओज आच्छदिति वाक्यात् तथास्मोनपि
प्रायेण कूरदृष्ट्या पश्यसि अन्यथा कथं प्राणवाधा स्यात् रूपं
त्वानन्दमयमिति दृष्टं तदैव जीवयेत् अतस्तदभावात्केवलं
घातयस्येव किञ्च न वर्यं वधाहार्ता यतो दासिकाः कुत्सितादास्यः
नहि स्त्रियः अयोगिकाश्चहन्यन्ते किञ्च वर्यं शुल्कदासिकाः
त्वञ्च सुरतनाथः सर्वपुरुषैर्यथासाधकत्वेन सम्बोधनानि यथा धि-
कारं नियतानि यथाधर्ममार्गे हे धर्मपालकं ब्रह्मण्य हेयेश्वरे-
त्यादीनि अर्थे हे लक्ष्मीपते हे सर्वसिद्धिदेवत्यादीनि तथासाक्ष
हे मुकुन्द हे योगेश्वर ! हेज्ञाननिधे इत्यादीनि धर्मार्थमोक्षाधिभि-
रुच्यन्ते एवमस्माभिरपि सुरतनाथेत्युच्यते सुरतं सम्भोगं
जगति यावानस्ति तस्य भवासाधः त्वदाज्ञाव्यतिरेकेण
सुरतं जगति न प्रवर्तते अतो ब्रह्मणा कामेन वा लोके सुखप्र-
दृत्यर्थं त्रयं शुल्ककृपादासिका दत्ताः शुल्कः मार्गनिर्वाहकं द्रव्यं

भीमबलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रतिबन्धनिवर्तकं सुरतं चेद्भवत्येव निरुद्धं तिष्ठेत्तदा लोके स्त्री न भविष्यतीत्यस्मद्व्यास त्वत्तः तल्लोके प्रसृतं भवत्विति वयमागताः तत्कार्ये दूरत एव स्थितं प्रत्युतास्मान्मारयसि एवं सति सर्वमेव कामशास्त्रं व्यर्थं स्यात् तृतीयः पुरुषार्थश्च न भवेत् अतः सर्वदा यदर्थं वयं प्रेषितास्तत्कर्तव्यम् अथवा यदा कदाचित् कर्तव्यम् इदानीं जीवायितव्या रूपप्राकट्येन दशो मारकत्वमुपपादयन्ति । श्रीमुपेति । यस्तु चौरः भवति स आतको भवति यथा यथा चौरैः नैपुण्यं तथा तथा घातकत्वं तदर्थमाहुः । उदरश्रीमुपेति । तत्रापि ये दुर्गजाताः ते अतिनिपुणाः तत्रापि जलदुर्गजाः तत्सरसिजं तत्रापि ते दुर्ग एव तिष्ठन्ति ते साधुजाताः प्रभवः तत्रापि प्रकाशयति काले शीताद्युपद्रव-रहिते एवं देशकालस्वरूपादिभिः अशक्यचौर्यादपि पुरुषात् तदुदरवर्तिसर्वस्वनेता अन्तः स्थितप्राणान् साधारणगोपिकादीनां नेष्यतीति किमाश्चर्यं चौर्यं हि क्रियते बलिष्ठेन अपकीर्त्यभावाय तदत्र तु न भविष्यतीत्युक्तं किं वधेनेति अथवा अदृशा अदर्श-नेन दर्शनमदृष्ट्वा निम्नतः किं वधो न सुरतार्थमागतास्तद्वत् दूरे अन्तरा मरणमुपस्थितं तथा सति सुरतस्याप्रकाटितत्वात् नाथ-त्वमपि न स्यात् नहि योगी अश्वनिर्मणसमर्थोऽप्यश्वपतिरुच्यते प्रकटयति चेत्तथा तथा किञ्च अस्मद्वधे किमाश्चर्यं तवाददर्शने लक्ष्मीरपि न तिष्ठेत्तदाहुः । श्रीमुपेति । उदरस्थिता भीक्ष्वहिरा-नीता तद्वत् प्रियते अपुष्टत्वात् आमगर्भवत् यद्यपि तस्याः जीवने कालद्रव्यदेशवस्तूनि बह्वन्त्येव सन्ति तथापि त्वददर्शने न जीवति तथा वयमपि किञ्च त्वं सर्वेषां वरान् प्रयच्छसि अस्मास्तु मारयिष्यसीति महदाश्चर्यं वरदाता हि प्रत्यक्षो भवति अथवा ते वयममूलपदासिका धर्मदासिकाः अतो न हन्तव्याः एवमनेकविधकौर्यभावजया काश्चिद्भगवन्तमुपालभन्ते अन्तः स्थितो रसः पुष्टो बहिस्त्वेव विनिर्गतः तदा पूर्णो नैव भवेदिति वाङ्निर्गमस्तथा ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदार्शिनी ।

ननु किमहं युष्मभ्यं दुःखं दितुमिह यदेवं सुचययेति तत्र त्वमस्मान् खलु हस्येवेत्याहुः । शरदिति । दशैव सुरतं नाथसि याचसे-अथच दशैव वरदः अभीष्टसुखं ददासि अथच तथैव दशा प्रेमानलपुष्पप्रक्षेपिण्या निम्नतोऽशुल्कदासिका अस्मान् मारयतस्तत्र इह किं न वदः किं शस्त्रेणैव वधो वधः दशा वधो वधो न भवति अपि तु भवत्येव तस्मात् हे वरद ! अभीष्टं दददेव अभीष्टमैहिकं पारत्रिकञ्च सुखं दसि खण्डयसीत्यर्थः किञ्चास्मासु ते स्वत्वञ्चेदभवति तर्हि स्वधनं पालय जालय वा न दोषः । वयस्तु त्वया न शुल्केन क्रीता नापि परिणयेन गृहीताः किन्त्वशुल्कदासिका वयं स्वयमेव मौग्येनाभूमेत्यर्थः । तत्र तस्य मोहनोन्मादनमहाचौरचक्रवर्तित्वमेव हेतुं वदन्त्यो दशं विशि-षन्ति शरत्कालसम्बन्धी यद्दशायः नभीरस्वच्छजलपूर्णस्त-डाग इत्यर्थः । तत्र साधु जातं साधु समयप्रदेशप्रकारतो जातं सत् जात्यान्युत्तमं यत् सरसिजं विकसितपत्रं तस्योदरस्यां शिथं शोभां सम्पत्तिं मुष्णाति चोरयतीति तथेति दशः सौन्दर्यसारभ्य

शैत्यसौकुमार्याण्यसाधारणान्युक्तानि या खलु तादृशं जनदुर्गम-प्युलङ्घ्य तादृशाभिजातस्य सज्जनस्यान्तःपुरं प्रविश्य सम्पत्तिं चोरयति सा तव दृक् चोरिका केनापि मोहनोन्मादनमहा-प्रक्षेपणोन्मादितभिरस्माभिः स्वयमेव दत्तं सुरतधनं प्राणाश्च नीत्वा तुभ्यं दंशवत एव पूर्वमुक्तं त्वयि धृतासव इत्यतो वयं त्वया निर्धनीकृत्य हता एवेति परःसहस्रस्त्रीवधपातकं त्वया गृहीतमेवेति ध्वनिः । अतः पापाद्भीत्यापि दर्शनं देहीत्य-नुध्वनिः ॥ २ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

ननु विचिन्वन्तु नाम स्वकपोलकल्पितप्रेमाणस्तत्र मम को दोष इत्या-शङ्क्य सर्वस्य सर्वापहारिण्या तव दशैव सर्वस्वं हृतमस्माकमिति तस्मिन्नेव दोषं पर्यवसाययन्त्य आहुः । शरदिति । जन्मकालस्थानयोः साधुण्यं साधुजातेन जन्मनः सदिति जातव्येकेश्च उदरेति तदन्तः कोशस्येति प्रतिपदं शोभा सूचिता तादृशस्य ते श्रीमुख-स्वधिया तामपि न्यक् कुर्वन्त्येत्यर्थः । अयंभावः यत्र यत्रैव स्फुरति तत्र तत्र तच्छरीरस्तिरस्कृतेव लभ्यत इति नवनवश्रीयुजानया सेव नूनं चोरितेति चौर्यक्रियाभिनिवेशो दर्शितः सच चौरैषु त्रिधा संभ-वति साधूनामपि संपत्त्यादानादत्युक्तदोषस्यागणेन, अतिनि-गूढपरवस्तुज्ञानेन अतिदुर्लभ्य लङ्घनेन चेति तत्राद्यः सत्सरसि-जैत्यनेनोक्तः शरदुदाशयेति स्वच्छतादिगुणयुक्तस्य जनयितुः साधु-जातेन जन्मना सदिति स्वरूपस्य गुणस्य प्रशंसनात् द्वितीयो महाजलान्तःसरसिजोदरे निनीनायास्तस्याः परिज्ञानेन तृतीयश्च वर्षानन्तरकालीनत्वादीतपूर्णस्योदाशयस्य दुरवगाहमध्यदेशस्थत्वेन सहस्रपत्राख्यसत्सरसिजोदरस्य दग्भिर्दुर्मेधत्वेन चेति एवंत्वत्तद्व-यादेव तेन निगूह्यावस्थापितापि श्रीनायिका दशा मुपेति तत्रैव महान्दोषो दारापहारित्वेनाततायितापीति भावः, तस्य द्विजत्वं च ब्रह्मणोऽपि जनकत्वेनान्तः सूक्ष्मसूत्रोपवीतधारित्वेन "कुर्याद-न्यत्र वा कुर्यान्मैत्री ब्राह्मण उच्यते" इति स्मृतिसंवादान्मित्रमित्रत्वेन तददर्शनैकजीवनत्वादिना स्पष्टमेव ततश्च ब्रह्मस्वापहारित्वं सिद्धं तत्र स्त्रीधनापहारित्वं सुतरामेवेति तत्रापि दशेन्येकत्वेनैकयापि किमुत द्वाभ्यां यद्वा सुरतनाथ दशा त्वयैवास्माकं तदिवाकरितेति भावोपपन्नम् तत्र च वरदेति वरदानेन दहीकृतेति ततश्च शुल्कदासिका निम्नतः नितरां मारयतः । नेह किं वधः श्लेषणे दशा वशीकुर्वत इत्यर्थः । अधीनो निम्न आयत्त इत्यमरः लोकैश्चो-र्यं माहायतां नाम हत्यापि किं न स्यादिति भावः । यद्वा दशा निश्चिताः नहि शस्त्रेणैव वधो वधः अपि तु दशापीति यद्वा दशा वरद ततश्च निम्नत इति विश्वासघातकत्वमिति एवंचेददशोः सरसिजरूपकैषानुरागित्वं सूचितमिति संक्षेपः ॥ २ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

ननु मया तु नैव कस्या अपि वधः क्रियते भवतीभिः स्वयं प्रियते चेत्किं मम दूषणमित्यत आहुः । शरदुदाशय इति । शरदिति जन्मकालश्रेष्ठं उदाशय इति तद्देशस्योत्तमत्वं साधुतया जातेति जन्मकारणानुगुण्यं सदिति स्वरूपोत्कर्ष एतादृशो यः

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

सरसिजः पद्मः पाद्मालयालयस्तस्योदरे तदलेषु वर्तमाना या
श्रीस्तां मुष्णातीति तथा तथा शरत्सरोजान्तर्गमदलश्रीपरमव-
कारिण्या सानुसंगारुणायततापो पशमना लहादकदशां अशु-
ल्कदासिका नो निघ्नतः किमिह लोके प्रेमपथि च वधो न भवति
शस्त्रादीनां निघ्नत एव वधोऽपि तु शस्त्रादीनां प्रतिनियतवध-
साधनत्वाच्चैवधो न तथा तापापहरणालहादकसानुसंगदशा
स्वभावपरित्यागेन तद्विरुद्धवधाचरणमतिनैर्घुर्यमिति भावः ।
एवं करणे स्वभाववैपरीत्येन वैचित्र्यद्योतनं तथा करणस्य
कर्त्रधीनतया । स्वभावित्यागसम्भवेऽपि स्वतन्त्रे कर्तरि स्वभाव-
परित्यागात्तौचित्यमाहुः । हे सुरत ! सुष्ठु शोभना सर्वसौख्य
प्रदाभ्युदयापवर्गकामधेनु रतिः प्रीतिर्यस्य यद्वा सुष्ठु काम-
सुखप्रदत्वेऽपि भववन्धनाननुबन्धिनी रतिमिथुनविहारो यस्य
तथा हे नाथ ! नाथ नाथ या औपतापैश्वर्याशीः प्विति विधाना
दस्मत्स्वामिनी श्वरसमर्थ अस्माभिर्याच्यमानस्वभावत एवा
शीःप्रद यद्वा सुष्ठु रतिरनुरागो येषां तेषां नाथ स्वामि-
भिरुपेताशीःप्रद । यद्वा सुरतविहारे नाथ ईश्वर समर्थ या
चिताशीःप्रद तत्रापि विधायता वरदास्माकं वरप्रदातः न त्वया
स्वतन्त्रेण श्वरेण स्वस्वभाव वरदानयो विरुद्ध विधेयमिति
भावः । यद्वा हे सुरतनाथ ! सुरतानां सुष्ठु नुरागवतामाप नाथ
उपतापक तथा वरद स्वदत्तानपि वरान् दयति अवलम्ब्य-
तीति तथा स्वभावत एवातिकर तदुक्तं सौपपातिकमाभ्युक्तैः अदति
भवानवला कवलायवनेषु न तत्र विचित्रं प्रथयति पूतनिकैव वधू
वधोनिर्वयधालचरित्रमिति अतः स्वस्वभावानुसारेणैवाशुल्क
दासिका अपि नो निघ्नतः किमिह वधो न स्यात्स्यादेवेति भावः
ननु न मया वधः क्रियते किमिति वृथैवोपालम्भो दीयते तत्राहुः ।
इशा नेत्रद्वारानिघ्नत इति स्वयमनिघ्नतश्चैरद्वारा इन्दुरपि राक्षो
वधः स्यादेव ननु कथं मम दशश्वोरत्वं तत्राहुः । शरदित्यादि ।
बाहिः शरदतुरक्षित उदाशये जलपूरिते निखाते वर्तमानं बाहिः
सहायान्वितं जलदुर्गक्षितं साधुजातं साधु तथा बहु कुसुमशर-
शरूपपत्र प्रकारैः प्रादुर्भूतं सत् सुदृढदुर्गात्मकं यत्सरसिजं
पद्मं पद्मालयालयस्तदुरे वर्तमाना सुदृढजलशरदुर्गागतामपि श्रियं
मुष्णाति तथा तथा तादृक् श्रीमुषधोरस्य नास्मद्वधो दुष्कर इति
भावः । दशैकवचनं जातौ एकैव दशापाङ्गनिरीक्षणेन वध-
सम्भवाद्वा एकैव वधसम्भावनायां द्वाभ्यां तु कैमुत्यन्यायेन प्रलय
एव स्यादिति सूचनाय वा अत्रोदरश्रीमुषेत्येतानातिनिगूढदग-
प्रवेशवस्तुज्ञानं तथा शरदित्यादिभिर्दुर्गमदुर्गप्रवेशेन हरणं पूर्व-
व्याख्यातरीत्या साधुजातसत्सरसिजानां साधुशीलानां सतामा-
जन्मतीर्थसेविनां श्रीहरणं नातिवैधुर्यं त्रिधा चौरक्रिया दर्शिता यद्वा
इत्थं शरदि तीर्थजलमध्ये कृतालयायां बहुपत्रपुटोदरे वर्तमानतया
एकान्तरतायाः पद्मासनस्थतया च सम्यग्योगिन्याः श्रियोऽप्ये-
कान्तरतायाः सियोगिन्याः कान्ताया इव शफरीविहारदर्शनेन
सौभरेरिव सफरीचपलरुग्विहारहारतया जातश्रियोमणितावि-
ष्कारपरयादशैव सुरतनाथ सुरतसुखयाचकं तयैव आश्रयास्म-
दभिष्ठावृद्धौ तथा दशैव सुरताशीःप्रद वरदतया दशैव पद्म-
राजजलजलमणिप्रभतया शुल्करूपया क्रीताः शुल्कदासिका नः
तथा दशैव सरशरूपया निघ्नतो विघ्नासघातिनः किमिह

वधो न स्यात् यद्वा अशुल्कदासिका नः स्वविरहेण निघ्नत-
स्तव सम्मतो योऽस्मद्वधः स किमुक्तीत्या चौरावतंसया-
सुमशरशरप्रधानपद्मभीहारया मनोरमरामामारया मारशरकारया
दशा इह न स्यात् अस्मद्वध एव चेत्सम्मतस्तदा दशैव कुत ननु
विरहेणेति भावः । यद्वा अशुल्कदासिका नो विरहेण निघ्नतस्तव यः
किंस्वधः किमप्यनिर्वचनीयो वधः सम्भावितस्तेन विधेयि चेत्स
इह तादृशदशैव न स्यात् अन्यथा त्वदङ्गमेलने विनातु स्यादेव
यद्वा जातैरपि भामिनीनामपहार एव क्रियते ननु संहारः कैश्चि-
दतिक्रूरैर्वधोऽपि चिन्त्यते चेत्सोऽप्यप्राप्तानां ननु अशुल्कदासिकानां
तव तादृश दशापि निगूढाया अपि श्रियो मोषणमेव कृतं ननु
वधस्तथा च तादृङ्निगूढ श्रीमुषा दशा न स्वत आगतानां चे-
रहः विहरन्तीनामशुल्कदासिकानां मोषणं दुष्करमिति तदेवो-
चितं यन्तु विरहेण निघ्नतो वध इति तर्क न किमपि अनु-
चितमेवेति भावः ॥ २ ॥

श्रीधनपतिसंस्कृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अहो यो गुडदानेन श्रियते तस्मै विषं किमर्थं देवमिति
लोकन्यायादीपदारकं कटाक्षसाध्यास्मद्वधार्थं तिरोधानं नौचित-
मित्याशयेनाहुः । शरदिति । शरत्कालीनो यः स्वच्छजलाशय-
सत्र साधु सम्यक्प्रकारेण जातं सत्समीचीनं यत्सरसिजं
कमलं तदन्तर्वर्तिनी या श्रीरामरुण्यशोभा तां मुष्णातीति
तथा तादृशरूपया रोषेणेषद्रक्तया दशा नेत्रेणामूल्यदा-
सिकाः नो निघ्नतो मारयतस्तव त्वया क्रियमाणोऽयमिह
लोके किं वधो न भवति किं विरहानलज्वालयया वधो भवति यतो
हे सुरतनाथ ! सुरतस्य सम्भोगस्य नाथ तत्प्रदं तथा च सुरत
नाथस्य तव रोषदृष्ट्यैवास्माकमरणं सुकरमिति भावः । ननु
रोषतिरोधानयो कमयोरपि मरणहेतुत्वा विशेषात्किमर्थमेव-
मुच्यत इति चेत्सत्यं तथापि क्षम्या दिना रोषदृष्ट्यामस्यापि
सम्भवादस्तिनरोष इत्याशयेनाहुः । हे वरदेति समस्तं प्रेष्टेऽपि
प्रार्थिनां वरं दत्तं संपादयितुं शक्यमसमक्षे त्वशक्याप्रतीकारतोति
भावः । तथाचाऽस्मद्वर्षनाश एव भवतः कर्तुं समीहितो
ननु प्राणवियोगः करुणाविधेरिष्टदेवस्य तत्साधने प्रवृत्त्यसम्भवा-
दतस्तन्निवृत्तिस्त्वपद्रोषदृष्ट्यैव सुकरऽतो वृथैव तिरोहितोऽ-
सीति भावः । यद्वा । ननु नाहं सुष्मन्मारणे व्यापृतः सत एव
भवतीनां प्राणा अपाच्छान्तिं चेत्तत्र मम कोपराध इति
चेत्तत्राहुः । शरदिति । तव दशा दर्शनेन निघ्नतः किं वधो न
तत्रापि हे सुरतनाथ सुरतार्थमागततां तत्प्राप्तिस्तु दूरे गता
प्रत्युत मरणमेव मध्ये उपाशितमस्ती त्यतोऽस्मन्मन्दभाग्यस्य सुर-
तप्रदं मरणप्राप्तिकरस्य माहात्म्यमिति भावः । किञ्चास्मद्वधे
किञ्चित् त्वददर्शनं तथाभूतां श्रियमपि मुष्णाति नशयतीति
तथा किञ्च सर्वेषां वरप्रदस्त्वमस्मन्मारयसीति महाशिव
मित्याशयेन संबोधयन्ति हे वरदेति तथा च सर्वेषां वरप्रदानाय
प्रत्यक्षभवतशीलस्य तव स्मन्मन्दभाग्यवशादस्मन्मरणसाधनं
तव तिरोधानं सम्पन्नमित्याकेशोऽपि श्वदितः अनभिशापक्षे
ननु विचिन्वन्तु भवत्यो मया तु नागम्यत इति चेत्तर्हि दशा
स्मत्सर्वस्वमपहृत्य गतेन त्वयास्मद्वध एव सम्पादित इत्या-
शयेनाहुः । शरदिति । यथोक्तया दशा निघ्नतस्तव त्वया क्रिय-

विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्वर्षमास्तुद्वैद्युतानलात् ॥

वृषमयात्मजाद्विश्वतोभयादृषभ ! त वयं रक्षिता महुः ॥ ३॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगुढार्थदीपिका ।

माण इह लोके बधो न किमभिवचनादिकर्मणः कृतो लोकेरह-
तोऽपि बधोऽनिष्टसाधनं किं भवतीति भावः । इदं शूलकेन
मूल्येन दासिका अपि मारयतः कन्प्रत्ययेन सूचनेनात्यन्तकर-
णाश्रयतां व्यञ्जयन्ति यद्वा वयन्तु न त्वया मूल्येन कीता
नपि । वैश्वहिता अपित्वशूलकदासिकाः स्वयमेव मोहिताभूमेत्यर्थः
तस्मात्सुखरूपं प्रदानेनास्मत्प्राणप्रत्यर्पणाय दृश्यतामित्य-
शयेनाहुः । हे सुरतनाथ ! हे वरद मानिनी पदे अहो अस्मद्वधायो-
द्यमे कर्तुमशक्तस्य तव वधकात्वत्तदानीमस्माभिवधोत्पत्त्या
संख्यातस्त्रीवधादपि मपञ्चा न्यस्तथा प्रवृत्तस्य इत्याशये नाहुः । शर-
दिति । इशा सुतस्यो च न केवलं याचनमात्रं सर्वथा तव दृक्
किन्तु चौर्यकर्मापीति श्रोतनाथं विनिषन्ति । शरदिति ।
यथा चौरः सन्तामपि निगूढां कठिनदुर्गस्थामपि श्रियं
हरति तथा साधु जातस्य सतः पशस्य जलदुर्गसिद्धस्य पाकारगर्भ-
स्थायिनी त्वद्वयादेव तत्र निगूढां स्थापितामपि श्रियमपि
नायिकां मुष्णातीति तथा यदेव भूता श्रीरपहता तदा सर-
लानां सर्वत्र भ्रमन्तीनां विवृतश्रोत्रादिकपाटानां मनआदिहरणे
किञ्चिन्नमिति भावः । यद्वा हे सुष्ठुस्तानां नाथ ! उपतापक हे
निजवरच्छेदक अशूलकदासिकाः परमप्रेमवतीः सखीनः अतो मित्र-
द्रोहादिदोषपरिहाराय गम्यतामिति भावः । निश्चिपक्षे तव
दर्शनेनैव ससारनिवृत्तिर्नान्यथेत्याहुः । शरदिति । शरत्कालीनज-
लवत्त्वच्छे आशये अन्तःकरणे ते तत्र इशा दर्शनेन किं
किमप्यनिर्वचनीयमज्ञानं शूलस्य तत्तद्विषयस्य दासिका-
स्तत्तदाकारा अन्तःकरणवृत्तीश्च निघ्नतो नाशयतो विदुष
इह बधो नाशः जन्ममरणलक्षणसंज्ञितप्रवेशलक्षणेन भवति
तथाच श्रुतयः "आत्मन्येवात्मानं पश्येत् तर्हि शक्यमात्मवित्
ब्रह्मचिदाप्नोति परं न स पुनरावर्त्तते" इत्याद्याः अज्ञानतत्कार्ययो-
जानानि नृत्त्यर्थत्वमुक्तमित्याशयेनाहुः । असाधुजातमनिर्वचनीयो-
त्पत्तिमद्यत्सरासिजं सद्रूपमलक्षणे सरसि आधिष्ठाने प्रती-
तकमलस्य नीयमज्ञानं तदुद्वृत्तिश्च तदुभयं मुष्णाति नाश-
तीति तथा तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीमच्छुक्केदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अत्रान्योऽन्यनैरपेक्षेण हरिः प्रार्थ्यतेऽतः प्रतिश्लोकमन्या-
आहुरित्यवतारणा एकैकः श्लोकः एकैकयुथस्य अतः सङ्गति-
नांस्वपोक्षता । शरदुदाशये शयदि यो जलाशयस्तस्मिन्साधुजातं
सम्यगुत्पन्नं यत्सत् सरसिजं समीचीनं पद्मं तदुदरे गच्छे या
श्रीः शोभा तां मुष्णाति हरति तिरस्करोतीति तथा तथा
इशा नेत्रेण हे सुरतनाथ ! सम्मोगार्थं याचनीयं हे वरद ! हे
मनोरथपूरक अशूलकदासिकाः शूलकं मूल्यं विनैव सर्वपरित्या-
गपूर्वकं त्वदेकशरणाः अस्मान् निघ्नतो मारयतस्ते तव त्वया
क्रियमाण इह लोके अयं वधः न किमपि त्वस्त्येव अयमर्थः

प्रथमतस्तु पद्मश्रीमुद् नयनप्रहारैरस्माकं वधोऽस्मिन् लोके त्वया
कृतः लोकव्यवहारतोऽविरोधितत्वात् अयमेव लोके मुख्यो वधः
तथापि विष्टेपेणवत् पुनः परोक्षी भूत्वा घातयसीति ॥ २ ॥

भाषा टीका

दूसरी गोपी बोली शब्द ऋतु के दिव्य सरोवरमें
उत्पन्न जो कमल ता के मध्य की शोभा को भी जीव
वै वाणी जो आप को कटाक्ष वा ते हे सुरतनाथ हे
वरद इन विना मूल्य की दासीन को जो आप मारो हो
सो को वध नहीं कहावै गो गो भी बधही है ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च बहुभ्यां मृत्युभ्यः कृपया रक्षित्वा किमितीदानीं
इशा मनश्च प्रेय घातयसीत्याहुः । विषेति ऋषभ ! श्रेष्ठ विषमया-
जलाद्योऽप्ययो नाशस्तस्मात्तथा व्यालराक्षसाद्व्यासुराद्वर्षान्मास्तुद्वै-
द्युतानलादशनिपाताद्वर्षोऽऽरिष्टस्तस्मान्मयात्मजाद्वयोमाद्विश्वतोऽ-
न्यस्मादपि सर्वतोभयाश्च कालियदमनादिना रक्षिताः किमिदानीं
मुपेक्षस इति भावः ॥ ३ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

विषजलादिभ्यो गोगोपादीनां वर्षादिभ्यश्च सर्वत्रजस्यैव
रक्षणेनात्मीयात्मपालनात् किंवा तत्र तत्र श्रीकृष्णविषयकमा-
कृत्येनैव सर्वरक्षामननात् वयं रक्षिता इति प्रेमोद्वेकेणोक्तं वृषम-
यात्मजादिति भाविसूचनं सहजसाविध्यात् विशेषतश्च विरहात्प्रा-
प्रेमणां विशेषोच्छलनात् स्वत एव तत्तत्परिस्फूर्तैः तस्यभावित्वेऽपि
भूतनिर्देशः स निश्चितत्वात् अहो कति गणयानि बहुभ्याऽपि दुःखेभ्यो
रक्षिता इत्याहुः । विश्वतः पूतनाशकदृष्टणावर्त्तयमलार्जुनेभ्यो वक-
वत्सद्वानलादिभ्योऽपि मयादित्येवं पुनः पुनस्ते त्वया त्वदीया
वयं रक्षिताः तच्च तव युक्तेमेवेति सम्बोधयन्ति ऋषभ ! कारुण्या-
दिना सर्वतः श्रेष्ठेति यद्वा व्रजेश्वरेति वयमित्यत्र स्पष्टनिर्देशः
स्वविषयकोपकारविज्ञापनाय तच्चाधुनापि तदर्थं मुहुरिति तत्रौ-
दासीन्यराहित्येन परमरूपालुत्वं सूचितं किंवा प्रेमविवशानां तासां
स्वप्रमनोरथादौ पुनः पुनः स्तेषामेव सोक्षादिव स्फूर्त्यभिप्रायेण
पूर्वोक्तकमतिक्रमो विरहवैवध्यात् किंवा श्रीकृष्णविषयक-
तत्तदभये तेषां यथोत्तरं न्यूनताभिप्रायात् अत एवेते स्पष्टं
निर्दिष्टाः ततश्च विषजलाप्ययादपि रक्षिताः किंस्वकव्यं व्याल-
राक्षसादित्येवं व्याख्यायम् अन्यसंबन्धितं यद्वा व्यालाः कालिया-
जगरादयः राक्षसाः पूतनावकाघाद्याः शङ्खचूडश्च यक्षराक्षसयो-
रभेदात् स च ध्रुवोपाख्यानान्ते व्यक्त एव तेषां जातावेकत्वं
पुनर्निर्देशक्यम् पञ्चममेऽपि वर्षं दुर्मदेन्द्रप्ररितसम्बर्तककृतं मास्तुः

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतवृहत्तेषिणी ।

तदानींतनस्तृणार्धतश्च वैद्युतं विद्युत्समूहः तद्वर्षकालीनमेव
अनलश्च स्थानद्वयदावः विश्वतः तदितरेभ्यः शकटादिभ्यः ते
गोपा वयश्च रक्षिताः त्वयेति प्रकण्वलात् गोपा इति साक्षाद-
नुक्तिस्तदानीं तत्प्रसङ्गस्यायुक्तत्वात् तत्र विषजलाप्ययाद्रोपाः
सुधा दृष्ट्या जीवनादिना वयं च शोकभरेण तत्र प्रविश्य मर-
णोद्यताः कालियमर्दनादिना अजगराच्छ्रीब्रजेन्द्रः पूतनातः सन्नि-
पातभयात् प्रायः सर्वोऽपि ब्रजः शकटार्जुनो वत्सवकाघासुरेभ्यश्च
संखायः शङ्खचूडाद्वयस्वर्षात्सर्वोऽपि ब्रज इत्येवं विवेचनीयं
तत्र ते इतिदृष्टान्ततयोद्यम एव सामान्येनैव वयं रक्षिताः स्मः
अधुना तु त्वदेकगतयो वयं विशेषेण रक्ष्या इति भावः । अन्यत्समान-
यद्वा किंशब्दः पूर्वपद्यादनुवर्तते तत्रश्चायमर्थः तस्मात्तस्मा-
त्किमिति रक्षिताः मारिताः स्याम चेत्तदैव भद्रमभीक्ष्यदित्यर्थः
ततश्च तेषां दुर्म्मारुतापेक्षया यथोत्तरं श्रेष्ठ्यमूह्यम् ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतेषिणी ।

एवं परम्परया सर्वसाधारणतया च त्वया वयं सदा रक्षिता
स्म एव । तर्हि विष्वक्षोऽपि सम्बन्धे स्वयं हेतुमसाम्प्रत-
मिति नीतिः कथं न स्मर्यतामित्याभिप्रेत्याहुः । विषजलाप्यया-
दिति । विषजलं कालियहृदजलं तेन पीतिनाप्ययात् गवां गोपा-
नाञ्च मरणात् व्यालराक्षसादघातं रक्षो विदित्वास्मिभूतहृतस्थितः
इत्यनेन तस्यैव व्यालरूपस्य राक्षसत्वेन निर्देशः कृत इति तस्मा-
द्बालवत्सान् गिलितवतो वयं रक्षिता इति सर्वगोकुलजीव-
वरूपाणां तेषां रक्षणेन गोकुलस्य रक्षणात् वयमपि रक्षिता
इत्यर्थः । इति परम्परा दर्शिता । वर्षमास्तात्
वर्षमिश्रान्मास्ता तत्रैव वज्राक्ष्म वर्षानिलैरित्युक्त्या
वैद्युतानलाञ्च श्रीगोवर्द्धनधरणेन त्वया रक्षिता
इति सर्वसाधारणता दर्शिता वृषमयात्मजादिति समाहारं वृषात्
वत्साकारत्वेन गतादपि पशुनामे वृहत्तदर्शनात् वृषात् वत्-
सासुरात् मयात्मजात् तल्लीलाया अतिवात्यचरितत्वेनैव विणो-
प्यमाणत्वात् पूर्वमेव व्योमासुराच्चेति पुनः परम्परा दर्शिता
बराहतोको निरगादिति वत् । वृषात्मजाद्वत्सात् मयात्मजाद्वचो-
माच्चेति वा । अथ सर्वमेव संयुक्त आहुः । विश्वतो भयादिति ।
तत्र तत्र योग्यतामाहुः । हे ऋषभ ! सर्वश्रेष्ठ इति ॥ ३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विषजलाप्ययात् विषजलेन विनाशात् ॥ ३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च कृपया बहुभ्यो मृत्युभ्यो रक्षितवतोऽधुना दृशैव घातोऽ-
नुचित इत्यभिप्रेत्याहुः । विषेति । हे ऋषभ श्रेष्ठ ! विषमयात्कालिय-
हृदजलाद्वोऽप्ययी नारास्तस्मात्सथा व्यालराक्षसादघासुराद्वर्षमास्-
ताद्वैद्युतानलादशनिपातजादमेऽप्योऽरिष्टः तस्मान्मयात्मजाद्वयोमा-
सुराद्विश्वतः अन्यस्मादपि सर्वतो भयात् कालियमर्दमनादिभिः
पुनः पुनः रक्षिताः किमिदानीं केवलं दृशः मारयसीति भावः ॥ ३ ॥

अलुक् समासन्यायेन शरदुदाशय इत्येकं पदं शरदुदाशये
शरत्कालसम्बन्धिसर्ववैसाधु भूम्यादयुपद्रवमन्तरेण जातमुत्पन्नम्
अत एव सत्प्रशस्ते धिकसिजे यत्सरजितं पद्मं तस्य उदरमरुणाय
मानमन्तर्दलं तस्य भियं शोभां मुष्णातीति शरदुदाशये साधु
जातसत्सरासिजोदरभीमुद्र तया दृशा शुल्कदासिकाः क्रीतवासीः
नो निष्कतः मारयतः तेऽस्मदाशादिहनने किं वधो न
भवति खड्गादेरप्यधिको वधोऽधरात्रेऽस्मत्याग इत्यर्थः । सुरतना-
थ निधुवनवीर ! ॥ ३ ॥ *

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवृहत्कर्मसन्दर्भः ।

यद्येवमस्माकम्बन्ध एव तवोद्देश्यः तदा कथमुपसन्नेभ्यः पूर्वपूर्वं
हेतुभ्यो रक्षिताः स्म इति दर्शयन्ति । विषजलाप्ययादित्यादि
विषजलाप्ययः कालियकलिलयमुना हृदो व्यालः अघासुरः स
एव राक्षसः शरीरस्यासित्वात् वर्षादिः प्रसिद्ध एव कुपितशक-
कृतत्वात् वृषोऽरिष्टः मयात्मजो व्योमासुरः किं बहुना विश्वतो
भयादेव तत्रापि सुहृत्परिवारं नन्वेषां भवद्विधवधहेतुत्वं वा कुतः
कुतो वा यूयं रक्षिता इति न वक्तव्यं ब्रजस्थानां रक्षणमेवा-
स्माकं रक्षणन्तेन ब्रजोत्कर्षेऽस्माकमप्युत्कर्षो भवितुमर्हति तत्र
चेदत् एवास्माकं क्षोभ इत्याशयः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अन्याः पुनः कामलाः बहुधा त्वया रक्षिता इदानीमपि पालये-
त्याहुः । विषजलाप्ययादिति । विषजलं कालीयहृदजलं तत्पीत्वा
सर्वे एव बालका गावश्च मृताः ते पुनर्जीविताः व्यालाः सर्पाः
कालीयसुदर्शनादयः राक्षसाः तृणावर्तादयः तेषामेकत्रङ्गावः
तस्मादपि रक्षिताः वर्षमास्तादिन्द्रकृतात्तत्रैव वैद्यतानि अन-
लो दवाश्च तयोरप्येकवङ्गावः वृषो योऽयं मयात्मजः
व्योमासुरः तस्मादपि रक्षिताः न तासां भूतभविष्यद्विषयकप-
दार्थज्ञाननिर्वन्धोऽस्ति सर्वज्ञत्वात् किं बहुना विश्वत एव भयात्
पाल्यते हेतुः ऋषमेति भर्ता हि पालयत्येव अतः सर्वदा पालक-
इति इदानीमपि पालयेत्यर्थः । तेच मारका बाह्याः इदानींतन-
स्त्वान्तर इति सर्वथा पालनीयाः अन्याः पुनर्भगवतो महानुभावं
ज्ञात्वा तस्य स्वरूपं कर्तियन्ति ॥ ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

किञ्च जिघांसैव चेत् तव वर्त्तते तदा पूर्वपूर्वविषयभ्यः
किमिति रक्षिताः रक्षित्वा मधः खल्वनुचित एवेत्याहुः । विषमया-
जलात् योऽप्ययस्तस्मात् । व्यालराक्षसादघासुरात् वर्षादिन्द्रकृत-
वृष्टः । मास्तात् तृणावर्त्तात् । वैद्युतानलादिन्द्रकर्तृकवज्रशे-
पात् । वृषादरिष्टात् । मयात्मजाद्वयोमात् । विश्वतः अन्यस्मा-
दपि सर्वतो भयात् कालियमर्दमनादिना हे ऋषभ पुरुषश्रेष्ठ ! सर-
क्षणादेव त्वदेकप्राणा वयं रक्षिताः । वर्षादिभ्यस्तु सर्वत्रज
रक्षणादेव तदन्तःपातिन्यो वयमपि रक्षिताः । अत एव रक्षके

*अत्र विजयध्वजमते षष्ठ्यलोको द्वितीयत्वेन पठितः द्वितीयद्वय-
तृतीयत्वेनेति तदनुसारेणैव टीका विद्यते ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तत्रयि विश्वस्य पञ्चशरजालोपशमार्थं वयमागताः त्वया तु ततो-
ऽपि कोटिगुणितया स्वविरहानलज्वालाया दन्दह्यामहे इति विश्व-
स्तघातादपि त्वं न बिभेषीति भावः । अतः अरिष्टव्योमवधस्य
भावित्वेऽपि गर्गभाण्डर्यादिमुखतः कृष्णजन्मपत्र्यां भवणस्य भूत-
त्वेनैव भूतनिर्देशः ॥ ३ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका

किञ्च मुहुर्मुहु रक्षया संवर्द्धितायास्तदाशया श्लेदोऽनुचित
इत्याहुः । विषेति । विषयुक्तजलं कालियहृदजलमिति शाकपार्थिवादि
तेनाप्ययात् तत्र या गवादि रक्षा सा स्मदाजीव्यान्नादिसं-
बन्धेनास्मास्वैव पर्यवस्यतीति किं वास्मत्संबन्धेनैव तत्तदनुष्ठानमिति
भावः एवमग्रेऽपि व्यालराक्षसादघासुरात् रक्षोविदित्वाखिल-
भूतहृत्स्थित इति तत्रैवोक्तेः वर्षमारुताद्वैद्युतानलादित्येकमपि द्विधो
क्तमुपकारबाहुल्याभिप्रायेण सीदत्पालपशुखात्याद्युक्तेः वृषभया-
त्मजात् तत्र वृषात्मजाद्वत्सासुरात् मयात्मजाद्वयोमासुरात् समा-
सैनेक्याद्यवसायाञ्छलयोरव्यवहितत्वमप्युक्तं सर्वमेव संगृह्याहुः ।
विद्वतो भयादिति । यद्वा साकृताभिधानं पूर्वश्लोकोक्तसुरतनाथ
वृद्धेत्यादिना परममनोहरे त्वय्येव सकृन्नामैहिकामुष्मिक-
विषयान्तरानासकिरपि त्वयैव कारितेति भावः । हे ऋषभ ! प्राणव-
ल्लभ संबन्धोऽपि सूचितः ॥ ३ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

किञ्च स्वरक्षितहनने सौनकत्वापत्त्या गोपालत्वक्षतिरित्याश-
येन तत्कृता बहुधा रक्षां स्मारयन्ति । विषजलाप्ययादिति । वयं
त्वया कालियविषव्याप्तयमुनाजलाप्ययात् त्वां यमुनाहतं
विलोक्य दुःखैः कल्पसाहस्रान्तत्प्रवेशोद्यतानां नः सम्भाव्यमानात्क-
पया ततस्त्वरितं सुवृत्तसुखं हित्वैव बहिरागमनेन रक्षिताः अधुना तु
त्वद्विरहेण सुधाकरकरव्याप्तं विश्वमेव विषजलसिन्धुरि-
वास्मान् स्वावयति भवानेव तदप्ययादव्यात् तथा कालियकुलव्या-
लानां रमणकद्वीपप्रेषणेन त्वया वयं रक्षिता अधुना तु त्वद्रम-
णकद्वीपे विहारपुलने सर्वा गोप्यो विरहविषविषमपञ्चफणनख-
मणिधरव्यालम्बिभुजव्यालयुगलगुञ्जास्तास्ता विरहविषयोपरामेण
विशालभुजव्यालानी वनमालत्वसम्पादनेन ततो भवतैव रक्षणीयाः
सथा राक्षसेभ्यः वकीवकादिभ्यो मुहुरक्षितास्तत्र राक्षसानां ब्रज-
प्रवेशे सर्वेषां भयसम्भावनाभिप्रायेण वा ततः स्वरक्षणोक्तिः
स्वीयानां जीवनरूपस्वात्मन एव रक्षोरक्षणेन स्वावनाभिप्रायेण वा
अधुना तु द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया इति श्रुतिसिद्धविश्वमित्रेण त्वयैव
स्वविरहद्वारा दुःखप्रदतया विश्वाभिन्नतां यातेन विश्वाभिन्नेण
प्रहितः प्रहितोऽपि स्वमनोजो मनोजो रक्ष इव नो भक्षणे प्रवृत्तस्त्वद-
क्षिणतयैव जक्षणादिना ततो रक्षणसम्भावना त्वद्वामत्वे तु वामानां
तव वामतां कामेन निकामतयोपरामेण नामापि नावशेषणीयं
व्यालराक्षसादित्यत्र जातावेकवचनं निर्दिश्य पुनर्द्वन्द्वैक्यमेवमेवाग्रेऽप्यु-
हवीयं तथा स्वभागतर्षगतस्वोत्कर्षसामर्षसहस्रदृक्कृतवर्षोऽर्षाग्नि-
रिमाकृष्यैव कृष्णेन स्वकरकञ्जे कञ्जवद्धारणेन तत्रासवारणेन दुःख-
निवारणं कृतमधुना तु सहस्रदशः सहस्र एव वारिधारासारैश्च-

तुर्दशभुवनात्मकस्वपिण्डब्रह्माण्डान् प्रावयन्ति बहुभेरुयुगस्वसखीकुच-
गिरिकरधारणेन त्वयैव स्वपक्षावनदक्षतया रक्षाविधेया तथा
तत्कृतात्कृतान्तकृताददुरतिक्रममारुतात् वृष्टि वातात्स्वयावितावता-
धुना तु तद्विरहतापं बिभ्राणो घ्राणाग्निःस्रुतः स्वप्राणो जगत्प्राणश्च
प्राणहरो जातस्तत्राणन्तु तत्र मुखसौरभावघ्राणेनैव तथा तत्प्रयुक्ताद्वै-
द्युतादपि त्वयैवाविता अधुना तु त्वदुत्कटविरहात्स्वकादिनिक-
टपटटकाञ्चनाञ्चलाञ्चलाञ्चलवतापप्रपञ्चनेन तनुतञ्चनाजाताः
त्वयैवेतत्तदुःखवञ्चरञ्चनीयं तथा अनलात् द्विविधवनोद्भूतादग्नेस्त्वया
रक्षिता अधुना तु कामविरहानलाभ्यामनलाभ्यां सकला अबला
अलम्बिकलाः कृताः बहिः प्रतिदुर्मारुणसुमनांसि वनदाववदरुण-
प्रावरणान्याभरणमणिगणाश्च करालाग्निज्वालतदङ्गारवद्वाहका जाता
स्त्वमेवावेति भावः वृषभयात्मजादित्यत्र वृषोऽरिष्टो मयात्मजो व्योम-
स्तयोर्द्वन्द्वैक्यं तस्मात् तथा चारिष्टाद्रक्षणस्य भावित्वेऽपि भगवत्येमा-
विर्भूतसर्वव्येन तदुक्तिः यद्वा वृषभययोरात्मजौ वत्सव्योमौ तयोः
समाहाराभिप्रायेणैकवचनं तस्मात् वयं त्वया रक्षिता अधुना तु
त्वास्मिना पशुवृत्तीनां नः सर्वे पशवो वृषवत्सवद्भया-
वहा व्योमगतसोमः सोमयुतव्योमश्च व्योमोद्भवस्तोमेन रोमाञ्चको
जातः तथाच विश्वतो भयान्मुहुस्त्वद्रक्षिता अधुना विश्वतो-
भयव्याप्ता इति स्वरक्षितानां स्वविरहेण वधोऽनुचित इति त्वया दृश्य-
तामिति यथासम्भवं सर्वत्र वाक्यशेष उपोदयः नच भवतीनां मन्द-
दोषेण मयेपेक्षा कृतेति वाच्यम् आश्रितेषु गुणदोषदृष्टयनौचित्यात्
तदुक्तं नीतिबिद्धिदोषाकरेऽपि कुटिलोऽपि कलङ्कितोऽपि मित्रावसा-
नसमये विहितोदयोऽपि चन्द्रस्तथापि गिरिशः शिरसा विभर्ति
नैवाश्रितेषु गुणदोषाविचारणा स्यादिति ॥ ३ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगुढार्थदीपिका ।

किञ्च बहुभ्यो मृत्युभ्यो रक्षितवान् विरहाग्निना सारुणाय
प्रवृत्तौ निमित्तं न विद्म इत्याशयेनाहुः । विषेति । विषजलं
कालियहृदजलं तेनापि गोपानां नाशस्तस्मात् व्यालराक्ष-
सात् सवत्सपाल गिलिनोऽघासुरात् वत्सपालादिरक्षणेन परं-
परया वयमपि रक्षिताः वर्षयुक्तात् मारुतात् वैद्युतानला-
दशनिपातोच्चन्द्रकृताद्रोवर्द्धनधारणेन साक्षात् वृषो
वृषभासुरोऽरिष्टः मयात्मजात् व्योमासुरात् तच्चरितमग्रे
वक्ष्यमाणमपि रासोत्सवात्पूर्वं जातमिति द्रष्टव्यं तल्लीलाया
अतिवाक्य एवाऽयोग्यत्वात् किम्वहुना अन्यस्मादपि सर्वतो
भयात् हे ऋषभ ! सर्वोत्तम वयं रक्षितास्तथा च यथा प्रेष्ट्वा-
त्पूर्वं रक्षितास्तथेदानीमपि दर्शनप्रदानेनास्मद्रक्षणमेवोचितं
नतु स्वस्वभावत्याग इति भावः । अनभिज्ञापक्षे तत्र तत्र स्वरक्षणेन
यथा वयं रक्षितास्तथेदानीमपि स्वप्रकटनेन रक्षणीया इति
भावः । मानिनीपक्षे ननु यदि भवतीनां वधो ममाभीप्सितः
स्यात्तर्हि भवत्यो न रक्षिताः स्युरित्याशङ्क्याहुः । विषेति । तथा
च स्वहस्तेन वधार्थमेव रक्षिता इति वर्तमानकालिनया प्रवृत्त्या
ज्ञायत इति भावः । तत्र तत्र रक्षणपरायणप्रेषत्वेन ज्ञाते
त्वयि विश्वस्तानामस्माकं घातो नोचितो विश्वासघाताख्यकर्म-
कर्तृत्वायोग्यत्वाच्छ्रेष्ठस्य तवेति सम्बोधनाशयः निवृत्तिपक्षे
किञ्चास्माकमपि तव तत्त्वज्ञानादेव रक्षणं भवति नान्यथे-
त्याहुः । विषेति । ते तव ज्ञानादिति शेषः हे ऋषभ ! त्वयाऽक्ष-

न खलु गोपिकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ॥

विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख ! उदेयिवान् सात्वतां कुले ॥ ४ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

रातीतपुरुषोत्तम ! तव ज्ञानाद्धेतुभूतादधिकाशिर्भस्त्वदनुग्रहेण सम्पादिताः पुनः पुनर्वयं रक्षिता जाताः परमात्मज्ञानस्य विशेषणानि विषरूपस्य “विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहारिष्यती”ति भयहेतुत्वेनाभिमतस्य जलस्य डलयोरभेदादजस्य उत्पत्त्याश्रुतस्याप्ययात् पलायनकरात् पुनश्च व्यालानां बहुश्रुतत्वेऽपि विपरितार्थकल्पकत्वात्बलानां राक्षसात् राक्षसवद्भयं “व्यालो दुःखे गजे सर्पे खले श्वापदसिंहयो”रिति मेदिनी वर्षस्य दुःखवर्षो मारुतात् अथवा तन्नाशकरात् “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत” इत्यादिश्रुतेः तथा वैद्युताद्विद्युताग्निप्रभं तृणपर्णादिस्थानीयमज्ञानं “विद्युत् तडिति सन्ध्यायां स्त्रियां त्रिषु तु निष्पभे” इति मेदिनी नदेवं वैद्युतं तत्सम्बन्ध्यहङ्कारादिकं वा तस्यानलादनलवहाहकात् तथा वृषमयात्मजात् भगवद्दाराधनलक्षणं निष्कामं कर्म नित्यादिसन्ध्यान्नं वृषशब्दप्रतिपाद्यं तन्मयादात्मनोऽन्तः करणाज्जातात् अत एव विश्वतः सर्वतः अमयात् सर्वप्रकारेणानुच्छेद्याद्वैतवादेन सर्वभयोच्छेदकरादिति वा द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे ऋषभ ! श्रेष्ठ विषजलात् योऽप्ययो नाशस्तस्मात् व्यालराक्षसादघासुरात् वर्षात् मारुताश्च वैद्युतानलात् अशनिजादग्नेः वृषात् वृषभासुरात् मयात्मजात् व्योमासुरात् विद्वतोऽन्यस्मादपि सर्वतो मयाश्च ते त्वया वयं रक्षिताः इदानीमपि विरक्षजादग्ने रक्षां कुर्विति भावः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

हे प्रभो ! पुरुष श्रेष्ठ विष के जलते सर्प ते राक्षस ते वर्षा ते पवन ते अग्नि ते वृषासुर ते मय के पुत्र ते और भी नाना प्रकार के भयों ते बारं बार अपने हमारी रक्षा करो है तो अबहु आप हमारी रक्षा करो ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

अपि च विश्वपालनायावतीर्णस्य तव भक्तोपेक्षान्तमनुचिन्तेत्याशयेनाहुः । न खल्विति । हे सखे ! भवान् खलु निश्चितं यशोदासुतो न भवति किन्तु सर्वप्राणिनां बुद्धिसाक्षी ननु स किं दृश्यो भवति तत्राहुः । विखनसा ब्रह्मणा विश्वपालनाय प्रार्थितः सन् सात्वतां कुले उदेयिवानुवित इति ॥ ४ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्ताषिणी ।

विचित्रक्रीडाकारिसाक्षादेतद्वर्त्तमानरूपो बहिरैव केवलं भवान् न भवति किन्तु अन्तर्ह्येवं वर्त्तते इत्याहुः । अखिलेति । अतोऽस्माकमिदं हृत्तापवृत्तं भवान् जानात्येव किन्तस्य बहुवर्णनेनेति भावः । ननु सत्यज्जानाम्येव किन्तु कृत्यं सर्वमवसर एव सम्पद्यते तत्राहुः । विखनसेति । स्वभक्तवरप्रार्थनया भक्तकुलेऽवतीर्णेन भवताऽवश्यं भक्ताः अनवसरेऽपि परिपाल्या एवेति त्वत्प्रियाणामस्माकमप्यवसरापेक्षा न युक्तेति भावः । स्वयमधुना भक्तापेक्षया स्वकृतनिबन्धस्याप्यतिक्रमणात् तच्चाग्रे गुरुपुत्रानयनादौ व्यक्तमेव ननु यूयं न मद्भक्ता इति चेत्तथापि परिपाल्याः श्रीब्रह्मणावतारेऽस्मिन् सर्वेषामेव पालनस्य प्रार्थनादित्याहुः । विश्वगुप्तये इति । अतो निजभक्तवरप्रार्थनस्यावश्यपाल्यत्वाद्भयनोपेक्षया एवेति भावः । किञ्च तत्रापि भावविशेषभाजो वयं विशेषतः परिपाल्या इत्याशयेनाहुः । सखे ! इति अन्यतैर्व्याख्यातं यद्वा अन्तरात्मदृगपि भवान् गोपिकानन्दनो न भवति खलु किमपितु भवत्येव कथं तदाहुः । विखनसेति । अतो वयमानन्दनीया एवेति भावः । यद्वा गोपिकानन्दनः कारुण्यादिगुणरूपलीलादिनिजमाधुर्यप्रकटनपरः श्रीकृष्णो भवान् न भवति किन्तु परमात्मैवेति परमदुःखेन ज्ञानपक्षमङ्गीकृत्याहुः । न खल्विति । खलु निश्चितम् इत्यधुना ज्ञातमिति सर्वत्राग्रेऽपि शेषः किञ्च न विश्वस्य गुप्तिः अविश्वगुप्तिस्तस्य विश्वसंहारवैवेत्यर्थः । सात्वतां यादवान्मेव कुले ननु गोपकुले जात इति च अन्यत्समानम् अथवा हे सखे ! इति सोल्लुपठं नञः प्राङ्निर्देशात् सर्वपदैरेवान्वयः तेन हेऽसखे प्रतिकूलेति खलु वितर्कं श्रीयशोदानन्दनो न भवति तथा सति तत्सम्बन्धेन दामोदरत्वादिभक्तवश्यताभरप्रदर्शनेन चास्माकमुपेक्षानुपपत्तेः यद्वा गोपिकाः ब्रजसुन्दरीः सर्वा आनन्दयतीति तथा सति तद्विपरीत्यासम्भवात् किञ्च अखिलदेहिनामन्तरात्मदृगपि न भवति तथा सति अस्मद्दुःखज्ञानसम्भवात् नञ् ब्रह्मणा विश्वगुप्तये ऽर्थितः तथा सत्यस्माकमपि रक्षाया योग्यत्वात् सात्वतां भक्तानां कुले च नोदेयिवान् तथा सति तत्सम्बन्धेन निरुपाधिकुपालुतासम्भवादिनि । यद्वा सः प्रसिद्धो भवान् अखिलदेहिनामन्तरात्मदृगिति विश्वगुप्तये ब्रह्मणा सात्वतां भक्तानां कुलेऽवतरितुमर्थितः भवान् खलु खे आकाश एव उदेयिवान् इत्याकाशगुणत्वेनासङ्गोदासीनत्वाद्भवान् गोपिकानन्दनो न भवतीत्यर्थः । यद्वा उ इति पदं सम्बोधने उ भो गोपिकानन्दन विखनाः पितामहः तेन च कृष्णस्य पितामहो गृह्यते पुत्रगसैन्यमुलूकजिताजितमितिवत् अत्रालूकशब्देन कौशिक उच्यते तेन च शक्रः नात्र नेयार्थतादोषः तस्य काव्यैकविषयत्वात् अतोऽयमर्थः तव पितुः पित्रा विश्वगुप्तये विश्वेषां सकलानां ब्रजवासिनां गुप्तये रक्षायै भवान् अर्थितः सन् सात्वतां भक्तानामेषां गोपानां कुले उदेयिवान् साम्प्रतं रक्षा द्वारेऽस्तु हृदयदुःखमपि न जानातीत्याहुः । अखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् अन्तर्हृदयस्योऽपि न भवति वादमन्तर्दृष्टमानानामस्माकं यदेतां महासिंघिनाशय-

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतवृहत्तोषिणी ।

तीत्यर्थः । ब्रजेन्द्रपित्रा सर्वोत्तमसन्तानार्थं विष्णुसराधित इति प्राप्तिद्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवं प्रमान्वादिदमनुमिमीमह इति स्तुत्यर्थमाहुः । न खल्विति । भोगोपेक्ष्यया अपि स्वकुलश्रेष्ठत्वेन स्वान्तःपातं विधाय स्वदैत्यैर्नैव न्यूनतये किन् दोषाय अनोऽस्माकमिदं हृत्तापवृत्तं भवान् जानात्येव किन्तस्य बहुवर्णनेनेति भावः अवतारकारण-मनुर्मयते ॥ विखनसेति । अतः स्वभक्तवरप्रार्थनया भक्तकुलेऽस्मिन्नुदितमज्जत्वेनापि भवता भक्ता अनवसरेऽपि परिपाल्या एवेति त्वत्प्रियाणामस्माकमप्यवसरापेक्षा न युक्ता । सोऽयन्तु परम-एवावसर इति भावः । ननु यूयं न मद्भक्ता इति चेत्तथापि परिपाल्याः श्रीब्रह्मणा किल सर्वेषामेव पाळनस्य प्रार्थनादित्याहुः । विश्वगुप्तये इति । वस्तुतस्तु भक्तैष्वपि भावविशेषभाजो वयं विशेषतः परिपाल्या इत्याशयेनाहुः । सखे इति । यद्वा ऐश्वर्यज्ञान-मिदं मुन्यादिमुखः तन्माहात्म्यश्रवणेन ततो निजभावानुरूप्येण श्रीगोपिकानन्दनतामयकेवलमाधुर्यानुभवेऽपि तदेतदैश्वर्यं याच-करीत्या रिजाम्भीष्टसाधनमात्राय प्रयोजितमिति ज्ञेयम् एवमुत्तर-त्रापि । अन्यतः । यद्वा खल्विति प्रतिषेधे खल्वेवेतिवत् । अन्तरात्मदृगपि भवान् गोपिकानन्दनो न भवति खल्वपि नु भवत्येव इत्यर्थः । कथं तदाहुः । विखनसेति । अतो वयं पाल्या एवेति भावः । सेष्यमाहुर्गोपिकायाः परमदयालुतया श्रीब्रजेश्वर्या नन्दनो भवान् भवति किन्तु परमात्मैव स्वतः सर्वत्रोदासीन्यात् एव नूनमपि ब्रह्मभक्तिवशीकृतत्वादेव भवान् एतन्नन्दनन्दनता-न्याजेन विश्वगुप्तये प्रकटोऽस्ति तत्र च बाल्यक्रीडामयाधनुवृत्त्या-स्माकं सखिताञ्च प्राप्तोऽस्तीति भवता प्रति पाल्या एव वय-मित्याहुः । विखनसेति । अथवा नञः प्राङ्निर्देशात् सर्वपदैरेवान्वयः तेन हे असखे प्रतिकूल । खलु वितर्क । भवान् श्रीयशोदा-नन्दनो न भवति तत्र तत्सम्बन्धेनास्माकमुपेक्षानुपपत्तेः तथा-खिलदेहिनामन्तरात्मदृगपि न भवति तत्रास्मदुदुःखज्ञानसम्भवात् न च ब्रह्मणा विश्वगुप्तयेऽर्थितस्तत्रास्माकमपि रक्षाया योग्य-त्वात् ॥ सात्वतां भक्तानां कुले च नोदेयिवान् । तत्र तत्स-म्बन्धेन निरुपाधिकुपालुतासम्भवादिति ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरकृतशुकपक्षीयम् ।

न खल्विति । न केवलं गोपीतनयत्वं किन्तु अखिलदेहगता-मन्तरात्मातो दृक् दृष्टिश्च संचाहेतुः ज्ञानप्रदश्चेत्यर्थः । अन्तः-प्रविष्टः शुभाशुभसाक्षीत्यर्थः । विखनसा विरञ्चेन ॥ ४-५ ॥

श्रीराष्ट्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च निखिलजगत्पाळनार्थं भवतीर्णस्य तत्रापि स्वाश्रित-क्षपातिनस्तवाश्रितोपेक्षानुचितेत्यभिप्रेत्याहुः । न खल्विति । हे सखे ! भवान् खलु नूनं यशोदासुतो न भवति प्राकृतः केवलद्विजन्मखिल-

देहिनामन्तरात्मातो दृक् कर्तरि क्तिप् अन्तःप्रविष्टः शुभाशुभ-साक्षी परमात्मेत्यर्थः । स किं कर्मयत्तदेहभागभवति नेत्याहुः । विख-नसा विरञ्चिना विश्वपालनाय प्रार्थितः सात्वतां भक्तानां कुले उदेयिवान् खेच्छयावतीर्णः ननु प्राकृतवत्कर्मणा जात इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदानीमपि अस्मद्रक्षा भवता कार्या तथा यथा पुरा कृता इत्याशये-नाहुः । विषेति । विषजलाशयात् विषयुतयमुनाद्वात् यद्वा विष-जलपानेन आशयो दीर्घनिद्रामरणं तस्मात् व्याळात्सर्पात् राक्ष-सात् तृणावर्तनाम्नः वर्षयुक्ताद्वायोः वैद्युतानलात् निर्घातलक्ष-णाग्नेः वृषमयाद्वत्सासुरनिमित्ताद्भयात् किम्वहुना हे वृषभ ! श्रेष्ठ-विश्वतो मुखाद्भयात् ते त्वया वयं मुहुः रक्षिता इत्य-न्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

न खल्विति । अथवा पूर्वानुसारेणैवाश्रयमनुमीय स्तुत्यर्थमाहुः न खल्विति द्वाभ्याम् । संसृतेर्भावात् तत्सम्बन्धिनः सर्वस्मा-दैः स्वगोकुले सर्वसम्पत्तिवशीकरणात् भियः करमिव साक्षा-द्भुङ्गाति यस्तं तव ॥ ४-१३ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अपिच केचित्त्वां गोपिकासु तमेव वदन्ति केचित्सर्वप्राणिना-मन्तर्यामीति केचन विद्वद्ब्रह्मणार्थमतीर्णोऽसीति मतत्रयं प्रसिद्धं तत्रास्मान् प्रति मतत्रयमिन्नवद्वयवहुरासि तत्केयं ते वीलेति दर्शयति न खल्वित्यादि । खलु भोः कृष्ण भवान् गोपिकानन्दनः तथा चेदस्मासु सजातीयासु कृपाभविष्यत् नाप्यखिलदेहिनाम-न्तरात्मदृक् तथा सत्यस्माकमप्यन्तरात्मदुःखज्ञताभविष्यत् नापि विखनसा ब्रह्मणार्थितः न विश्वगुप्तये सात्वतां कुले उदेयिवान् तथा सति विश्वान्तर्वर्तिनीनामस्माकमपि गुप्तिरभविष्यत् तस्मा-दद्भुतैवेयं तव वीलेति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततश्च ज्ञानिभ्यो यथा मोक्षं प्रयच्छति तथास्मभ्यमपि अस्मदुचितं मोक्षं दास्यतीति तं स्तुवन्ति न खल्विति । भगवतो नन्दसूनुत्वे सर्वे उपालम्भा युक्ता भवन्ति तदेव नास्तीति सर्वमयुक्तमुपालम्भनं खल्विति निश्चये नात्र-तिरोहितामिव गोपिकाया यशोदाया नन्दनः पुत्र इति तथा सति यथा नया स्वाधीनः कृतः ज्ञातो वा तथा गोपिका-नामपि भवेत् गोकुलस्वाभिपुत्रत्वात् तुल्यतायामेव हि विद्या-योगिसम्बन्धः किञ्च न केवलं भवान् धैकुण्ठाधिपतिः पुरुषोत्तमः किन्तु अखिलदेहिनां सर्वेषामेवास्मदादीनामन्तरात्मानमन्तः-करणं पश्यतीति यद्यस्मदुदये तादृशं तार्थं पश्येत्तदा प्रसन्न एव भवेत् अतो नास्मिन् वक्तव्यं किञ्चित् किञ्च आगतस्यास्य-

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

दादीनां परिपालनार्थमेव यदि जानीयात् एता न ह्यन्तीति तदा परिपालयेत् रक्षणार्थं च प्रार्थित एव न तु स्वेच्छया समागतः तदाहुः विखनसार्थित इति । विखना ब्रह्मा विशेषेण खवतीति सर्वथा वेदार्थविचारकः अत एव वैखानसं मतं ब्रह्मणा कृतं भगवद्भजनप्रतिपादकं तेनैव मार्गेण पूजां भगवान् गृह्णातीति वेङ्कटादौ तथैव पूजां अतः सर्वेषां पूजामपि ग्रहीतुं ब्रह्मणार्थितोऽपि विश्वगुप्तये इति । मुख्यं प्रयोजनम् एवमन्तरात्मत्वात् सर्वेषामेव जीवानां भवान् सखा तादृशः लोके सख्यं प्रकटयितुं सात्वतां यादवानां वा कुले उदेयिवान् प्रादुर्भूतः अत एतदर्थमेवागतः पूर्वमपि सखा यथेच्छमेव प्रेरयसि आगतस्य पुनर्विशेषो वक्तव्यः सचात्मनिवेदनरूपो भवति अतो वयं किं विज्ञापयामः यथोचितमेव कर्त्तव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

अयि शब्दसमीक्ष्यभाषिण्यो गोपाल्यस्तिष्ठत सर्वानन्दकन्दो नन्दनन्दनोऽहं स्त्रीवधपातकी विश्वस्तघाती च युष्माभिर्निर्द्धारितः तदितो निःसृत्य रहसि कचिदेवं स्थास्यामि यथा जन्ममध्ये सकृदपि महर्शनं न प्राप्स्यथेति तदीयभीषणोक्तिमाशङ्क्यानुत्तास्तं प्रसादयितुं स्तुवन्ति । नेति । भवान् गोपिका-नन्दनः खलु न भवति किन्त्वाखिलदेहिनामन्तरात्मा अन्तःकरणप्रेरकः दृष्ट्वा चेत्तन्तर्यामी भवतीति भाण्डरिगार्गि पौर्णमास्यादि मुखादश्रौष्म इत्यतो यथास्मान् प्रेरयति तथा ब्रूमहे इत्यतो मां कुप्य प्रसीद । त्वदाविर्भावकारणं च श्रुतमित्याहुः विखनसा । ब्रह्मणा विश्वपालनाय प्रार्थितः सत्र सात्वतां यदूनां कुले उदेयिवान् श्रीयशोदागर्भदयशैलादाविर्भूतः । नन्वेवञ्जनाध्वे तस् किमिति रुक्षं ब्रूध्वे तत्राहुः । हे सखे ! इति त्वयैव सख्यरससिन्धौ वयं निमज्जित । इति परामृश्य विश्वं पालयन् विश्वमध्यवर्तिनीरस्मानपि पालय कृपयैवेति भावः । यद्वा स्वप्रेयसीनामेवं दुःखं द्रष्टुं नृदेवतिर्यगादिषु मध्ये कोऽपि न समर्थः । यथा त्वं दुःखं पश्यन्नपि सुखमास्से तस्मादेवं वितर्कयाम इत्याहुः । नेति । गोपिकायाः श्रीयशोदायाः परदुःखलवेऽपि श्रुतचित्तायास्तस्याः कुक्षौ त्वं न जातोऽसि तत् कुक्षरेकस्यापि लक्षणस्य त्वय्यनुपलम्भादिति भावः । तर्हि कोऽहं त्वं सर्वप्राणिनामन्तर्यामीति वितर्कन्ते । स एव जीवानां दुःखं पश्यन्नपि तदन्तः सुखं वसति । उदासीनशिरोमणेस्त-वात्र विर्भावेऽपि कारणं न जानीम इत्याहुः । विखनसा ब्रह्मणा स्वसृष्टिवृद्धिमभीप्सता विश्वगुप्तये विश्वसिम्न जगत्पत्र गुप्तये त्वं प्रार्थितः त्वद्वत्त्वा जीवा मुच्यन्ते इत्यतस्तथा त्वमवर्त्य गुप्तस्तिष्ठ यथा केऽपि त्वामीश्वरं न मन्यन्ते । तदा च तत्रेश्वरत्वमन्यमानानामीद्वरानुवर्तिनामपि जरासन्धादिदसु-रत्वमेव भविष्यति तत एव मे सृष्टिवृद्धिर्भवितीति ब्रह्मवाञ्छित-सिद्धयर्थं परदार-परद्वयचौर्य-मातृसूर्य-हिंसा-दम्भादिकं स्वप्रति-कूलं धर्मं स्वगोपनार्थं गङ्गाकश्चिन्नु दुस्त्यजं स्वधर्ममौदसीन्य-श्चाजहदेव सात्वतां कुले उदेयिवान् । सखे ! इति परदारग्रह-णादवास्मोकं सखाप्यभूरिति भावः ॥ ४ ॥

केनचित् कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तदेवं प्रभावत्वादितदनुमिमीमह इति स्तुत्यर्थमाहुः । न खल्विति । श्रीगोपेश्वर्या अपि स्वकुलश्रेष्ठत्वेन स्वान्तःपातं विधाय स्वदैत्येनैव तन्न्यूनोक्तिर्न दोषाय अतोऽस्माकं हृत्ता-पस्य प्रवृत्तिं भगवान् जानात्येव किं तस्य बहुवर्णनेनेति भावः अवतारकारणमनुमिमते । विखनसेति । अतः स्वभक्तप्रार्थनया भक्तकुले ऽस्मिन्नुदितभावत्वेन भवता भक्ता अनवसरेऽपि परिपा-ल्या एवेति तत्राप्रियाणामस्माकमप्यवसरापेक्षा न युक्ता सोऽयन्तु परम एवावसर इति भावः । ननु यूयं न मद्भक्ता इति चेत्तथापि परिपाल्या इत्याहुः । विश्वगुप्तये इति । तत्रापि भावविशेषभाजो वयं विशेषतः पाल्या इत्याहुः । सखे इति । ऐश्वर्यज्ञानमिदं मुन्यादिमु-खतस्तन्माहात्म्यभरणेन ततो निजभावानुरूप्येण श्रीगोपिकानन्द-नतामयकेवलमाधुर्यानुभवेऽपि तदेतदैश्वर्यं याचकरीत्वा निजा-भीष्टसाधनमात्राय प्रयोजितमिति ज्ञेयं यद्वा सेष्यमाहुः । गोपिकायाः परमदयालुतयास्मत्पालिकायाः श्रीब्रजेश्वर्या नन्दनो भवान् भवति किंतु परमात्मैव स्वतः सर्वत्रौदासीनवान् एवमपि विश्व-गुप्तये प्रकटनं दापे तदन्तः पातित्यो वयं पाल्या इत्यर्थः । यद्वा सखे सखिन्द्रे प्रेमशून्ये सात्वतां कुले कंसादिकूरजनबहुले उदेयि-वान् जात इत्यर्थः । प्रागयं वसुदेवस्य कचिज्जातस्तवात्मज इति गर्वोक्तेः अत्र नन्दनन्दन इत्यनुक्तिः सम्बन्धस्फूर्त्या लज्जोत्पत्तेः तत्-श्चैताः स्त्रीयाभिमानिन्यो नन्दब्रजकुमारिका एव वरदेत्यादि ज्ञापकात् गाऽनेप्यधीरतया प्राथम्यं तत एवेति ॥ ४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

स्वस्वैर्येण दुःखाभिज्ञत्वरक्षणसमर्थत्वाद्याविष्कुर्वन्त्यः प्रार्थयन्ति । न खल्विति । खलु भवान् गोपिकाया नन्दन एव न येन नास्मद्भूतं जानाति यद्वा भवान् गोपिका "नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायास-मावृत" इत्यादिवचनात् स्वरूपानन्दावरका माया तस्याः कार्यं न भवति अपितु अखिलदेहिनामन्तरात्मा च दृक् चेति तथा तत्रान्तःकरणगता-भासस्य साक्षिभास्यत्वे सति प्रमातृत्वाद्वहिरात्मत्वं साक्षिणस्तु अन्त-रात्मत्वं तस्यान्तरात्मत्वे हेतुर्हंगिति तदुक्तं भगवत्पूज्यपादैः रूपं दृश्यं लोचनं दृक् दृश्यं दृष्टं मानसं दृश्या धीवृत्तयः साक्षी-दृगेव न तु दृश्यते इति साक्षात् भगवतापि—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥

श्रुत्यापि इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषात् परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति ॥

तथाचास्तरात्मत्वादिच्छेदानौचित्यं दृश्यपतया स्वप्रकाशत्वेनामाना-नौचित्यमिति भावः । यद्वा अन्तरात्मनामन्तः करणानां दृक् प्रकाशक इति अस्मादुःखं ज्ञात्वाप्युपेक्षानुचितैव नन्वहमेतादृशश्रेष्ठकथज्ञो-पिकानन्दनताज्ञतस्तत्राहुः । विखनसार्थित इति । विश्वगुप्तये ब्रह्मणा-र्थितः सात्वतां कुले यादवानां वंशे उदेयिवान् नृत्पञ्च इति श्रुतिरूपतया प्रेमोद्धतसार्वभ्येन वीक्तिः यद्वा सात्वतां सहजभ-क्तानां ब्रजवासिनां कुले समूहे उदेयिवान् अतो ब्रह्मणा

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

विश्वगुप्तये प्रार्थितत्वात् गोपि विश्वबाह्यत्वाभावादसुरेभ्य इव विश्वस्य स्वविरहदुःखादस्मद्रक्षा विधेया विशेषतो ब्रजवासिनी नामुपेक्षानर्हा तथा सखे । इति सम्बोधनेन सखीनामुपेक्षासुतरामयोग्येति भावः । यद्वा अन्तरात्मद्वयमपि भवान् खलु गोपिकानन्दनो न भवतीति नेति अपितु भवत्येव ब्रह्मणार्थतत्त्वात् तथा च तत्सम्बन्धेन नोपेक्षा वयं यद्वा नकारस्य प्राप्तिर्यथा सर्वपदैस्त्वयस्तथा च भवान् खलु गोपिकाया यशोदाया नन्दनोपि न भवति तथात्वे तस्याः सरलकपालस्य भावत्वात्तत्र कौटिल्यनिष्ठुरेतं न स्यात्तां जातिसम्बन्धेनापि अस्मासु करुणैव जायेत तथाखिलदेहिनामन्तरात्मा च न भवति तथाच विरहसम्भावनेन न स्यात् तथान्तरात्मद्वयमपि न भवति तथात्वेऽस्मदुक्त्वात्वा मनोद्वेदेव विश्वगुप्तये विखनसार्थि नोऽपि न भवति तथात्वे विश्वान्तर्गतानां नो विरहणमारणं न भवेत् सात्वतां कुले भक्तसमुदायेऽपि नोदेयिवा न तथात्वे भक्तेषु वात्सल्यं स्यात् तथा असखे इति सम्बोधनेन भृतिसिद्धः समानतः सर्वसखा विशेषतो नित्यविहार्यस्मत्सखा च न भवति तथात्वे सखीदुःखप्रदानं न युज्येततः पूर्वानुभूतश्रुतिमुनिगीतकपालस्वभावातिक्रमदर्शनेन किङ्किभिर्द्वय एव भवान् यद्वा खलु भवान् गोपिकानां नो नन्दनो न भवति तथात्वे गोपिकानां नो नन्दनमभीष्टसुखप्रदानमेव स्यात् अपितु अन्तरात्मेव अन्तरात्मतयास्मत्स्वविरहवत्केन बहिर्ललां सङ्कोचिषुमेव प्रवृत्तः तथा ब्रह्मणा विश्वरक्षणाय नार्थितः अपितु विखनसो खनधातोः असंप्रत्ययव्युत्पन्नेन विशेषतः खननशीलेन स्वयं खनितुमशक्तेन विश्वगुप्तये गोपनाय प्रत्येककरणायार्थितः यादवकुले उदेयिवा न तथा च विश्वस्य प्रत्येकप्रकाशसम्बन्धेऽपि स्वाभिरुणिणा त्वत्पादोज्ञे प्राप्य यदच्छयाद्यस्य स्थः शैलभूतस्य रसादपेता स्यादिव च नैवेत्युभयोः सम्बन्धोऽपि रह्येनैव हन्ति हे असखे इति पूर्ववत् यद्वा खलु भवान् किं गोपिकानां सर्वासां नः स्वभ्रणो नन्दनो न भवति अपितु भवत्येवेति सर्वत्र काकु तथाच ब्रह्मवत्सहरणदशायो त्वयि तासां नन्दनत्वे जाते त्वयैव पाणिगृहीत वयं तथाच साक्षात्पाणिग्राहकत्वं दधुनाप्यस्मत्पतिमन्यमाना अपि देहित्वेन तव चाखिलदेहिनामन्तरात्मत्वेनाप्यस्मन्मुख्यपतित्वात् उपेक्षा नोचिता तथा विखनसा विश्वगुप्तयेऽर्थितः सात्वतां कुले उदेयिवानित्यनेन तेनपि तदायदुक्तं "तत्प्रियार्थं सम्भवन्तु सुप्रसिद्धं" इति तत्त्वभियोगादेवेति त्वत्प्रियार्थमेव त्वत्त्वप्रसन्नया नो जन्मेति तद्विफलीकरणमनुचितमेव तवाप्यस्मत्प्रियमेव संमतं वृथा नामलीलया वामाखेदनमिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीधनपतिसंस्कृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

युक्तं चास्मदादिरक्षणं तदर्थमेव नन्दनन्दनविग्रहात्मना विभूतत्वादित्याशयेनाहुः । नेति । गोपिकाया यशोदाया नन्दनः सुतो भवान् भवतीति प्रसिद्धं किन्तु सर्वप्राणिनां योऽन्तरात्मा तस्य दृक् साक्षी अन्तर्यामी भवानेवमूतोऽपि विखनसा ब्रह्मणार्थितः विश्वस्य रक्षणाय प्रार्थितः सन् सात्वतां यादवानां कुले उदेयिवान्प्रादुर्भूतः ननु एवं जानतीभिः कीमेत्युक्तं निजता नेह किम्वध इति तस्मात्तिरोहित एव स्यास्यामि यथा युष्माकं कदापि दर्शनं न भवेदित्याशङ्क्याहुः । सखे इति । तथाच भवद्वत्तसख्यादुःखेयमुक्तिः

करुणोद्दीपिका ननु कोपावहातो विश्वगोपनाय प्रादुर्भूतस्य तव तन्मध्यगतानां स्वयं सखीभावेऽस्तितानां कारुण्यात्पालनमेवानुरूपमिति भावः । यद्वा सर्वान्तरवृत्त्यभिन्नस्य तवास्मदन्तःकरणनिष्ठप्रेमातिरेकोपरि दृष्टिः कर्तुं युक्ता ननु दर्पोभासोपालम्भोत्पादिगुणेनेत्याशयेनाहुः अन्तर्भासपक्षे तथाच कालियमर्दनादिना स्वीयरक्षणादिना लोकोत्तरसामर्थ्यप्रकटनाद्वा वयमेवं तर्कयाम इत्याशयेनाहुः । नेति । खलुशब्दो वितर्कं सर्वोपेक्षयाल्पबलाया गोप्याः सुतो भवान् किन्तु सर्वदेहिनामन्तरात्मद्वयमिति तर्क्यतेऽस्माभिः ननु सर्वान्तर्यामिणो मम देहिभावेन कथमुत्पात्तिरित्याशङ्क्याहुः । विखनसेति । सत्वतां सात्विकानां समानानां कुले विश्वगुप्तये उदेयवान् तस्मात्तवाविर्भावो ननु जन्माऽतः सर्वपालनायावतीर्णस्य तव सखीनामस्माकमुपेक्षा नोचिता दर्पोप्यस्माकं त्वदुत्कर्षहेतुरतः कोपविहायागन्तव्यमिति भावः मानिनीपक्षे अहो निर्देयाशिरसेमाणिरय इति बहुविचार्य यथास्माभिर्भगवान्निश्चितस्तथेत्याशयेनाहुः । नेति । भवान्करुणाहीनः प्रेयसीदुःखसुखान्तमवलोक्याप्यद्विभूतस्वान्तः गोपिकायाः अस्मदादिगोपनपरायाः करुणानिधिभूतायाः परकीयसुखदुःखाभ्यां तद्विगिह्यस्वान्तायाः भीयशोदायाः नन्दनस्तदीयातां दुःखप्रदत्वादानन्दजनकः सुतो न भवति तर्हि कोऽहं निश्चित इति चेत्तत्राहुः । सर्वप्राणिनामन्तर्यामी स एव परमदुःखतां दुःखं पश्यन्पि तदन्तः सुखं वसति सवान्तःस्थस्य तस्य बहिराविर्भावे निमित्तमपि वयं विद्म इत्याहुः । विखनसेति । स्वसृष्टिवृद्धिमभीप्सुना ब्रह्मणा विश्वगुप्तये प्रार्थितस्त्वद्भक्त्या जीवानां मोक्षो भवेत्तत्स्वभवतीर्थं गुप्तस्तिष्ठ तदेस्वरवादिनामपीत्वीश्वरं मन्यमानानामपि मोक्षो दुर्लभो भविष्यति अत एतेन मे सृष्टिवृद्धिर्भविष्यतीति विधिवाङ्मूर्तिसिद्धयर्थं परदारपदव्ययीक्योदितस्वमां प्रतिफलं स्वगोपनाधर्मकमेतु सात्वतां कुले उदेयिवा न अत एव परदारणांमस्माकं सख्यमाभितथानिति सम्बोधनाशयः यद्यपि स्वगोपनार्थमेव त्वं प्रवृत्तस्तथाप्यस्मदुःखकरमौदासीन्यं किमिति स्वज्ञापकं चिह्नं पुनर्गृहीतवानतः स्वप्रकटतासम्पात्तात्सर्वार्थानाश्रयणीयमिति भावः यद्वा विश्वस्य प्रपञ्चस्य मोक्षमार्गो प्रवृत्तिसम्पादनेन स्वरक्षणार्थं सात्वतां दयादिसात्विकधर्मवतां कुले तेषामपि त्वत्तो वैमुख्यसम्पादनार्थमुदेयिवान् अस्माकमपि स्वधर्माद्विच्युतिसिद्धयर्थं सख्यं गृहीतवानिति सम्बोधनाशयः यद्वा प्रथमनिर्दिष्टस्य नमः सर्वपदैः सम्बन्धः भवान् गोपिकानन्दनो न खलु प्रसिद्धः तद्वद्रक्षणाव्यावृत्तत्वात् नाप्यखिलदेहिनां हृदयभावज्ञः अस्मन्मनोगतप्रेमातिरेकाज्ञानात् तथा विखनसा न हि स्यात् सर्वाभूतानां त्वादिवदेवाक्यैर्विश्वगुप्त्यर्थं न प्रार्थितो यथोक्तप्रार्थनावाक्यमपि न श्रुतवान् अस्मद्विसापरायणत्वात् नापि सात्वतां कुले उदेयिवान् तत्कुलोचितकपालत्वाद्यदर्शनात्तथा तद्वर्माऽसम्पादनादवृथैव गोपिकानन्दनेत्यादिना स्यातोऽसीति भावः अत एव सखित्वेन स्यात् सखा न भवसि शत्रुधर्माकान्तत्वादित्याशयेन सम्बोधयन्ति हे असखे इति निवृत्तिपक्षे खलुशब्दो निषेधे भवान् गोपिकानां श्रुतीनामस्माकमानन्दकरो न भवतीति न यतोऽखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् "योविज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानमन्तरोयमयति यो विज्ञानं वेदैष त आत्मान्तर्याम्यमृत" इति श्रुतेः विशेषणं खनति वेदार्थं विचारयतीति विखना विद्वान् तेनार्थितः प्रार्थनाविषयीभूतमोक्षस्वरूपो विदवस्य सर्वस्य कार्यकारणसङ्घातस्य गुप्तये

विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ! ते चण्णमीयुषां संसृतेर्भयात् ॥

करसरोरुहं कान्त ! कामदं शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥ ५ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

सह वैरिन्द्रियैः सह वर्तमानः सखः सन् सत्त्ववतां मनश्चादीनां समुदाये उदेयिवान् “मनेन जीवेनात्मनानु प्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणि अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूतां महाबाहो ! ययेदं धार्यते जग”दिति श्रुतिस्मृतिभ्याम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भवान् सर्वात्मा सर्वेश्वरो यथान्येषां जनानां तत्तदधिकारानु-
सारेण मनोरथान् पूरयति तथास्माकं मनोरथमपि पूरयेत्याश-
येनाहुः काश्चत् । हे सखे ! भवान् गोपिकानन्दनः यशोदासुतो
न किमपि त्वस्त्येव तथा विखनसं ब्रह्मणा विश्वगुणै-
र्नार्थितः किं न प्रवर्तितः किमपि तु प्रवर्तित एव तथा सात्वतां
यादवनां कुले न उदेयिवान् न उदितः किमपि तदित एव
किंबहुना अखिलानां देहिनामन्तरात्मदक् न किमपि त्वस्त्येव
एवमस्मन्मनोरथसम्पादने तव को भार इति भावः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

हे सखे आप गोपिका यशोदा के पुत्र नहीं हो । आप
सब प्राणिन के अन्तरात्मा ही सर्वज्ञ हो हे सखे इस संसारकी रक्षा
करने को ब्रह्मा की प्रार्थनाते आप भक्तों के कुल में उदित भये हो ॥४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्मात् त्वद्भक्तानामस्माकमेतत्प्रार्थनाचतुष्टयं सम्पादयेत्याहुः ।
विरचिताभयमित्यादिचतुर्भिः ॥ हे वृष्णिधुर्य ! संसृतेर्भयात् चण्ण-
मीयुषां शरणं प्राप्तानां प्राणिनां विरचितं दत्तमभयं येन तत्तथा
हे कान्त ! कामदं वरदं तथा श्रियः करं गृह्णातीति तथा तव
करसरोरुहं नः शिरसि धेहि ॥ ५ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

विरचिताभयमिति । मोक्षप्रदत्वमुक्तं कामदम् अर्थिनां सर्वा-
भीष्टप्रदमिति त्रिवर्गदत्तं भक्तिदत्तं च श्रीकरग्रहमिति प्रेम्णा प्रियजन-
वश्यत्वे रसिकत्वाच्च एषां यथोत्तरं श्रेष्ठमूढं सरोरुहरूपकेण सहजशी-
तलमधुरत्वादिना स्वतः फलरूपत्वं सूचितमेव अतो नः शिरसि धेहि
अस्माकं तत्तत्सिद्धये इति भावः । तत्र मोक्षो नाम निर्विघ्नं प्रेम-
सम्पदद्वयं विविधसंसारदुःखपरम्परानिवृत्तिरेव ज्ञेयः त्रिवर्गोऽयं
प्रेमसाधनोपयोग्येव अन्यच्च भक्तानामुपेक्ष्यमेव एतच्च प्रीतभक्ति-
सिद्धान्तमते ज्ञेयं तासान्ते मते शिरसि श्रीहस्तधारणमेव फलमन्यच्च
सत्त्वभावमात्रस्तोत्रं ननु तद्योग्यादुरूपमिति चेत् सत्यं निजमाहा-

त्म्यपेक्षया धेही त्याहुः । वृष्णिधुर्य वृष्णिन्धुर्य ! दमनसमर्थ
इति स्वपक्षे कृपाकरणं दर्शितं यद्वा वृष्णिधुर्य हे निजाशेषगुण-
रूपादिमाधुरीप्रकटनाय यदुकुलेऽवतीर्णेत्यर्थः । गोपानामपि याद-
वत्वात् तत्र भावविशेषेण त्वया धेयमित्याशयेनाहुः । कान्त ! हे
प्रियेति अन्यसौख्यत्वात् यद्वा सरोरुहरूपकेण ध्वनितं ताप-
हारित्वादिना दुःखध्वंसनसुखापादानाद्यात्मकं सर्वार्थप्रदत्वं तथा
सहजशीतलत्वादिना च ध्वनितं स्वतः परमफलत्वमेव दर्शयन्ति
विरचितेत्यादिना । संसारभयादपि प्रपद्यमानानां विरचितमभयं
सर्वतो भयाभावो येन अतोऽस्माकं पुनर्विरहभयं नाशयेति भावः
कान्तश्च तत्कामदञ्चेति स्वतः सर्वार्थरूपत्वं सर्वार्थप्रदत्वं श्रुतं
कामदत्वात् कान्तत्वस्य श्रेष्ठ्येन पश्चाद्विदेह्यस्याप्यादौ
निर्देशः श्रीभागतामृतकपीतभक्तिसिद्धान्तोपेक्षया तात्का-
लिकस्वामिप्रेतानुसारेण वा अतस्तत्प्राप्तनिजकामपूर्तिश्चाभिप्रेता
तच्च सम्प्रवेदेवेत्याहुः । श्रीति तदुद्घातेनास्मात्स्वपेक्षासम्पदा-
दिति भावः यद्वा श्रीकरग्रहमपि धेहि तत्र हेतुः वृष्णिधुर्यस्यैव
एतदनुसारेणाग्रमनोरथं कुर्वताकुरेण विस्तार्य वक्ष्यते अन्य-
क्षिप्तमूले पतितस्येत्यादि तत्र कान्तेत्यस्य यद्वेति कामदमित्य-
स्य च समर्पणमिति विस्तरः परं स्पष्टमेवेति । यद्वा भयतः
शत्रुभयेन संसृतेरितस्तत्संसारणात् पलायनत्वात्
चरणमीयुषां प्रपद्यमानानां जनानां वैरिभिर्नाशेन
विरचितं भयं श्रीकरग्रहं श्रीकराः सम्यक्करेस्वामयाः शङ्खच-
क्रद्वयः ताव गृह्णातीति तथा तदैश्वर्यं धिनायमर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्वानुसारेणैवैश्वर्यं संभाव्याहुः । विरचितेति । विरचिताभयमिति
मोक्षप्रदत्वमुक्तं कामदमिति प्रार्थार्थिनां सर्वाभीष्टप्रदमिति
त्रिवर्गदत्तं भक्तिदत्तं च श्रीकरग्रहमिति प्रेम्णा प्रियजनवश्यत्वं
च एषां यथोत्तरं श्रेष्ठमूढं सरोरुहरूपकेण सहजशीतलम-
धुरत्वादिना स्वतः फलरूपत्वं सूचितं ततो मोक्षो नाम निर्वि-
घ्नप्रेमसम्पदद्वयं विविधदुःखपरम्परा निवृत्तिरेव ज्ञेयः त्रिवर्गोऽयं
प्रेमसाधनोपयोग्येव अन्यच्च भक्तानामुपेक्ष्यमेव एतच्च सर्वं
तद्गुणवर्णनं प्रेमोन्नासेनैव ज्ञेयं ननु तद्योग्या न युयमिति
चेत् सत्यं निजमाहात्म्यपेक्षया धेहीत्याहुर्वृष्णिधुर्य ! हे निजा-
शेषमाधुरीप्रकटनाय यदुविशेषकुलेऽवतीर्णेत तच्च भावविशेषेण
त्वया धेयमित्याशयेनाहुः । कान्त ! हे प्रियेति अन्यसौः यद्वा
विरचितेत्यादिना संसारसंवीन्यपापहारित्वेन शौर्यमुक्तं
कान्तं च तत्कामदं चेति स्वतः सुखदत्त्वेन सर्वाभीष्टप्रदत्वेन
च दातृत्वं श्रीकरग्रहम श्रियः सम्पदविष्ठायाः स्वगोकुले वशी-
कारात् करमिव गृह्णाति यत्तदित्यनेन सर्वसंपदाश्रयत्वमतोऽ-
स्माकं विरहभयनाशः तदुपाभीष्टप्राप्तिः तत्प्राप्त्यानुषङ्गिकसर्व-
पत्मासिद्धं तेनैव सिद्ध्येदिति भावः ॥ वृष्णिधुर्य वृष्णिधुर्य
राजकुलतिलकेति वयं स्वामाधिकृत्याप्या नैवोपेक्षया इति

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भावः । उभयथापि शिरसि धेहीति तेनास्मान् वादमङ्गी-
कुरुष्वेति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मात्तावकानामस्माकमभिमतमेतच्चतुष्टयं सम्पादयेत्या-
हुश्चतुर्भिः । विरचितेति । हे वृष्णिधुर्यः ! संसृतेः भयदात् संसाराद्वात्तव
चरणमीयुषां शरणगतानां विरचितं दत्तमभयं येन तत्कामदमभी-
ष्टं तथा श्रियो लक्ष्म्याः करं गृह्णातीति तथा तत्करसरोरुहं कान्तं
कमनीयं नोऽस्माकं शिरसि निधेहि ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयजयन्तीधृतपदरत्नावली ।

गोप्यः स्वतत्त्वज्ञानं विश्वापयन्ति । स इति । गोपिका नन्दय-
तीति गोपिकानन्दनः सः भवान् हे सखे ! विश्वगुप्तये जगद्-
सार्थं सात्वतां यदुनां कुले उदेयिवान् उदयं गतः जन्मभज-
नाय योग्यो नेत्याशयेनाहुः । अखिलेति । अखिलदेहिनामन्तर्यामित्वेन
द्रव्यति पश्यतीति यद्वान्तरात्मानं स्वरूपं पश्यतीति अनश्वन्नस्यो अभि-
क्षाकशीतीति भूतिः किञ्च विश्वनसाचितः ब्रह्मणा पूजितः विरोधि-
गुह्यतियर्थः । यद्वा यः सात्वतां कुले उदेयिवान् स भवान्
गोपिकानन्दनः खलु न भवतीत्यर्थः । निषेधे वांगलङ्कारे वीप्सनेन नुनये-
च्छति अलंस्त्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्वेति त्वायोग आक्षेपापोक्षक-
तर्हि क इति तत्राहुः । अखिलेति । न खल्विति पाठे वाक्यालङ्का-
रार्थः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ननु कप्रकारेण मन्त्रयेण ये यथा मां वदन्ति तथैवाहं नान्यथा
वाङ्मनीयमिति चेत् तदैव क्रियतामित्याहुः । विरचिताभयमि-
त्यादि । हे वृष्णिधुर्य ! विश्वगुप्तिपर विश्वगुप्तये सात्वतां कुले
उदेयिवानिति विश्वगुप्तिनिष्ठत्वपक्षमाश्रित्य संबोधने सर्वासां नो
रक्षणं क्रियतामिति भावः । तदैव किंप्रकारं तमाहुः हे कान्त ! कर-
सरोरुहं नः शिरसि धेहि तदा सर्वा एव वयं जीवाम इत्यर्थः
कहिंशं विरचिताभयं केषां ते तव चरणमीयुषां कस्मात् संसृते-
भयात् अभयमिदं यावत् कहिंशं श्रियो लक्ष्म्याः करग्रहो येन
तत्तथा श्रियः करग्रहणमात्रप्रयोजनमिति अस्माकन्तु कामदं सर्वाभी-
ष्टप्रदं शिरसीति याचकरीत्या प्रथमतोऽल्पमेव याचनं तेन
दैन्यं च व्यज्यते ॥ ५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अन्याः पुनः सात्त्विकसात्त्विक्यः राजसप्रधानाभ्यो विशिष्टाः
अप्रार्थितश्च भगवान् दास्यतीति भगवत्करस्य स्वशिरः संबन्धं
प्रार्थयन्ति । विरचिताभयमिति । हे स्वामिन् ! हृदयं स्फुरति अतः
यथा सर्वाङ्गे आप्यायनं भवति तथा शिरसि करसरोरुहं
धेहि शीतलं हि कमलं भवति तत्रापि सरोजात् तत्रापि

कर एव सरः स्थानं सरसिजस्थानञ्च अत उद्धरणादिना
न रसालतापगमः कान्तेति संबोधनं प्रथमतः शिरसि हस्त-
स्थापनेन स्वाधीनीकरणं द्योतितं किञ्च न केवलं हस्तस्थापमेव
दुरीकरोति किन्तु कामदञ्च अभिलषितं कामं प्रयच्छति । ननु भग-
वान् पुरुषोत्तमः योगिध्येयः कथं स्त्रीणां स्पर्शं करिष्यतीति
चेत्तत्राहुः । श्रीकरग्रहमिति । श्रियाः करस्य ग्रहो ग्रहणं येन
ततो भगवान् गृहस्थ इति यत्र लक्ष्म्या हस्तं गृह्णातीति
नवास्मच्छिरोग्रहणे किम्भविष्यतीति भावः । ननु लक्ष्मीर्विवा-
हितेति विधिवशात् तस्यां हस्तग्रहणं भवतीनां ग्रहणे को हेतु-
रिति चेत्तत्राहुः । संसृतेभ्यात् शरणमीयुषां विरचिताभया
मिति । यथा विधिर्विवाहे तथैव शरणागतपालनेऽपि विवाहापे-
क्षया शरणागतरक्षा महती स साधारणधर्मः अयमभिधर्मः
इति । नन्वयं निषिद्धः प्रकार इति कथम्पालनमिति चेत्तत्राहुः ।
हे वृष्णिधुर्येति वृष्णिर्हि यदुचंशोद्भवः बहुस्त्रीकः यदुचंशकर्ता
नदंशेऽपि भगवान् धुर्यः श्रेष्ठः तत्रापि स्त्रियः संसारप्रयात्
समागताः नहि संसारः स्वभावत एव दुष्टः किन्त्वसह्यदुःखहेतु-
रिति तथा वयमपि महदुःखं प्राप्नुम इति दृष्टादृष्टद्वारा भवा-
स्तन्निवर्तक इति अनेनैव निर्भयतापि सूचिता अतः कान्तबो-
धनात् भवानेव मर्ता अतः स्त्रीणां प्रथमनुस्मरणं वाञ्छितं
कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु भोः प्रियभाविष्यः ! युष्माकं प्रणयकोपोकिर्पयिष्यपाना-
र्थमेवान्तर्हितं तदधुना लब्धाभीष्टोऽस्मि यथेष्टं वरं वृणुतेति
तत्प्रसादे किं सम्भाव्य साश्वासं पृथक् पृथगमीष्टं प्रार्थयन्ते
विरचितेत्यादि चतुर्भिः । हे वृष्णिधुर्य ! निजकुलकमलप्रभाकर
नः शिरसि करसरोरुहं धेहि अपर्य । किमर्थं तत्राहुः ।
कामदं यस्य शरप्रहारभयात् त्वां प्रपन्नास्तं कामं द्यति स्रण्ड-
यतीति तच्छेषभङ्ग्या कामं दददपि । न चात्र तस्याः शक्ति-
रिति वाच्यम् । यतः संसृतेभ्यात् चरणमीयुषां प्रपन्नानां
जनानां विरचिमभयं येन तत् । येन संसारभयादपि रक्षितुं
शक्यते तस्य कामभयाद्रक्षणे कः खल्वायास इति भावः ।
ननु तर्हि वो वक्षःसु दधामि तत्रैव ममापि धित्वा वर्त्तते
तत्र नेत्याहुः । श्रीकरग्रहमिति श्रिया लक्ष्म्या कराभ्यां ग्रहणं
तद्धारणार्थं यस्य तद्रक्षसि करधित्सायां यथा लक्ष्म्या वार्यते
तथैवास्माभिरपि तद्धारणायमेवेति भावः ॥ ५ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदापिका ।

अथ परकीयाभिमानिन्यः किञ्चिदैश्वर्यमवलम्ब्य श्लोकचतु-
येन मनोरथचतुष्टयं प्रार्थयन्ति अयमाशयः प्राणनाथ ! यदि
भवाभियमन इति मन्यसे तर्हि त्वदेकजीवधनां प्रार्थितमिदं
त्वारितमेव सम्पादय यद्विचेश्वरस्तादा त्वद्भक्तानामस्माकं प्रार्थितं
साधयेति यदि चास्माकमनवलोकनं प्रतिक्षातं तर्हि वाञ्छा-
कल्पतरुसमावेनैव विधेयमिति धर्मराजसावित्रिवाक्यं भव-
त्तारयन्ति तव हि तत्पतेर्जीवनं विनान्यत्तत्त्वमपि सम्पादयि-

केन चितकृता विशुद्धरसदीपिका ।

ज्यामी ते धर्मराजप्रतिष्ठायां सत्यवत एव संकाशात्पुत्रपीत-
मुत्पादयिष्यामीति सावित्र्याः प्राथितसिद्धिरिति महाभारते स्थितं तत्र-
विरचिताभयमिति मोक्षप्रदत्तसुकुम् । अभयं च जनकप्राप्तोऽसीति
श्रुतः कामदमिति त्रिवर्गप्रदत्तं तत्र माक्षा नाम निर्विघ्नप्रमसमुद्भय
विविधदुःखपरम्परानेवात्तरेव ज्ञेया त्रिवर्गोऽपि भाक्तसाध-
नापयायिव अन्यस्य तदेकभक्तेरुपक्षितत्वात् श्रीकरग्रहमिति
प्रमणा प्रियजनवश्यत्वं रसिकत्वं च यदा सेष्यमाहुः—

लक्ष्मीं वन्तो न जानन्ति प्रायेण परवेदनाम् ।

शेष धरामराकृन्ते शोने नारायणः सुखम् ॥

इत्यामित्रतोक्त्यास्मदः खानवकलनं हि तत्सर्गदोषादेवेति भावः
यदा साकृताभिधानं तथा हि—

धनवन्ता हि जानन्ति करुणाः परवेदनाम् ।

श्रीदामानं वासुदेवश्चकार धनदोपममिति ॥

सरोरुहस्य कणं च शतलमधुरत्वादिना स्वतः फलरूपत्वं
सूचितम् एतच्च तदुपवर्णनं प्रमाणं नैव वस्तुतस्तु श्रुतिमुनि-
रूपत्वादेतासां प्राग्जन्माहितसंस्कारणान्मत्तत्वाच्च रसनाप्याविरुद्ध-
मिति ज्ञेयं वृष्णिधुर्य्यति कान्तेति च ब्रजराजकुलकपरमप्रभृत्य-
भिप्रायिणोक्तम् ॥ ५ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तस्मादेवं विधेह्यताहुः । विरचिताभयमिति । वर्णितसम्बन्धेन
स्वभावानुरोधेन च सम्बोध्यन्ति ॥ कान्त ! हे स्वा मित्रति बहुख-
कान्तत्वे सङ्कोचं सम्भाव्याहुः । वृष्णिधुर्य्यति । वृष्णिर्यदुवस्य भवो
बहुस्त्रीकस्तदंशधर तदंशयश्चेष्टः बहुकान्तत्वस्य वृष्णिशशविन्दुम-
मतिकूलपदस्य प्राप्तस्य न हित्वय्यसम्भव इति भावः । कामवर्णिनां
सुरतिलतात्रेचकानां श्रेष्ठ इति वा ते कस्मरोरुहं सरोरुहवत्स-
लसुरभिश्रीतलत्वापोपशमकं बहुवचनकं नः शिरसि धेहि तथा
च तव नः कामस्य लोपतापपरीक्षात्वरसरोरुहं सम्बन्धेनास्म-
कापोपशमश्च भवेत् न इति बहुवचननिर्देशेन शिरसीत्यत्र जातावेक-
वचनं बोध्यं तथा चक्रमिककरधारणे सम्भावितकालविलम्बस्य
विरहविकलानामसह्यतया युगपत्सर्वशिरस्सुकरसरोरुहं धेहीति
प्राथने करे बहुवचननिर्देशो भाव्यस्तत्र तददर्शनेनैकवचनप्रयोगेण
भगवत्करस्य सर्वतः पाणिपादं बहुधादिशालं प्रसिद्धं विभु-
त्वमेव सूचितं तथा च विभोर्विभुसर्वाङ्गस्य युगपद्ब्रह्माविर्भावसं-
भवेन नः स्मत्तापे पशमोदुःशक इति ननु बहुका मेरीनां निकाम-
कामतापोपशमे का मम शक्तिस्तत्राहुः । विरचिताभयमिति । संसृतेः
आधिदैविकाध्यात्मिकात्रिधानादितापलक्षणसंसारस्य भयात् चर-
णशरणमीयुषामसंख्यातानां विशेषेण पुनः कदापि तत्सम्भव-
सम्भानाशयतया तन्मूलाच्च नवाधेन रचितमभयं येन तथाभूतेन
तस्यैतत्तापोपशमनमशकं विशेषतः कामतापोपशमकत्वमे-
वाहुः । कामवमिति । कामं धनि खण्डयतीति तथा पञ्चागुलिपञ्च-
शिरानखं शिथिलतया स्मरहररूपत्वकरस्य कामज्वरहरणकरणं
न दुष्करं यदा संसृतिभयोपशमकपरमहंसध्वेयस्य क मनीस्पशौ
नोचितस्तात्राहुः । कामवमिति । कामान्ददातीति
तथा न केवलमपवर्णप्रदमेव किन्तु सर्वकामप्रदमपि किञ्चित्त्वत्का-
मविहार एव कामसंस्तुभयतापोपशमकोऽस्त्वविहार एव परम-
हृसैष्यस्तदुक्तम्—

चौरो यो न धनतिरस्य जायते वल्लवयोपिताम् ।

ध्येयः सदैव साधूनां चौराणां शिरोमणिः ॥

भगवतापि न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते ।

भजिताः कथिता धानाः प्रायो वीजाश्च नेष्यते ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽज्जुन इति ॥

कामदत्वे सर्वकामदशक्त्याश्रयत्वं प्रमाणमिति । श्रीकरग्रहमिति
धियोऽपि कामदत्तेः किमुवाच्यमन्यकामदत्वमित्यपि ध्वनिः यद्वा
हे कान्त ! मधुरकामलकान्तिमत्कस्मरोरुहं नः सर्वासां शिरसि
धेहि तथा च संसृतेर्भयाद्विरचिताभयं यत्करं तदपि यथा सरोरुह-
वत्कोमलं तथा तव कोमलपद्भ्यां यद्वने संसरणं तद्वयादेव
चरणमीयुषां नो विरचिताभयं तावद्विधेहि त्वद्विरहकामसन्ताप-
पेक्षयापि त्वत्पदकञ्जखेदसम्भावनाभयं नो दुःसहं तच्चिचर्तय ततः
सर्वकामदं यत्तत्रः कामदं कुरु तथा श्रियः करं गृह्णातीति तथाभूतं
करं नः श्रीकरग्रहं तः श्रीशोभाकरग्रहे एव यस्य तादृशं विधेहि
त्वद्विरहे निःश्रीका नः स्वकरग्रहेण श्रीमतीः कुर्वन्ति भावः ॥ यद्वा
हे कान्त ! कानां सर्वकामादिसुखानामन्तं पर्यवसानं यास्मिन् त्वचि-
त्वासासपदे नो हृदि यत्कामस्य संसृतिः संस्यन्तले द्रेकेण सोऽय-
द्वतया सस्यं तद्वयादेव चोऽवधारणे तद्विजयोद्यतस्य तव
रतिरणमीयुषां नो विरचिताभयं यथा स्यात्तथा करं सरोरुहं नः
शिरसि धेहि पञ्चकुसुमशरस्मरसमरकरणाय पञ्चागुलिदलं कर-
सरोरुहमेवाहं यद्वा रिपुणो ताद्विषोऽप्राणीकरणं नीतिः तथा च
सर्वकामदोऽपि पञ्चाशिरःशशिधयो ह्येव कामदः कामावखण्डक इति
पञ्चागुलिशीर्षणि नखैर्ब्रह्मधरं कल्पेय नः सर्वथा कामसुखदोऽपि
कामज्वरावखण्डकोऽग्रणीतया तं नः शिरसि धेहि ततश्चा तादृक्-
रसरोरुहस्य शिरस्यारोहे स्वत एव कामोपदोपशमस्तथा श्री-
करग्रहं स्वश्रियैव मर्षान् करं गृह्णाति वशीकरोतीति तथाभूतम-
स्मदास्यापादकं नः श्रीकरग्रहं श्रिय इव करग्रहकं विधेहीति
भावः ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ॥

तस्मात्स्वज्ञानानामस्माकमेतत्प्रार्थनाचतुष्टयं सम्पादयेत्याहुः ।
विरचितेति चतुर्भिः । करसरोरुहं नोऽस्माकं शिरसि धेहि तत्र
स्थापनेनान्तःकरणस्य तापस्योपशमो भविष्यति सरोरुहात्म-
कस्य हस्तस्यात्यन्तशीतलत्वादिति सरोरुहं हृदयेन सूचितं न
केवलं तापोपशमकं किन्तु कामदं सकलमनोरथपूर्तिकरं ननु
स्वकान्तस्येदं कृत्यमिति चेत्तत्राहुः कान्तेति । ननु योगिध्येयः कस्यापि
कान्तो न भवति कुतो भवतीनामित्याशङ्क्याहुः । धियः करस्य
ग्रहो ग्रहणं येन तत् तथाच गृहस्यो भगवान् यथा श्रियं हस्ते गृहीतवा-
स्तथास्मच्छिरसि हस्तं धारयितुं नास्ति किञ्चिद्वाधकमिति भावः ।
ननु श्रियो विधिपूर्वकं हस्तग्रहणे भवतीनां शिरोग्रहणे को हेतुरिति
चेत्तत्राहुः । शरणमीयुषां तव शरणागतत्वाभिलाषां विरचितमभयं
येन तव एवञ्च विवाहितापेक्षयापि शरणागतानामस्माकं कामशत्रोः
शकासात्पालनमत्यावश्यकं शरणागतपालनस्यैश्वरस्य तव निजधर्मः
ननु तथापि निषिद्धीयं प्रकारः सर्वथापि वर्जनीय इति चेत्तत्राहुः ।
वृष्णिधुर्य्य ! यदुकुलोद्भवस्य बहुस्त्रीकस्य वृष्णेशो धुर्य्यः श्रेष्ठो
भवान् पतित्वेन वृत्तोऽस्माभिरतो नास्ति दोषस्तस्मात्तद्वदाहृष्ट-

ब्रजजनार्तिहन्! वीर! योषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित ! ।

भज सखे ! भवत्किङ्करीः स्म. नो जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

दुःखमपाकर्तुं योग्योऽसीति भावः । यद्वा यस्माद्विश्वस्य गुप्तये भगवत उदयस्तस्माद्रक्षणस्यावश्यकत्वाद्यथास्मद्रक्षणं तथा त्वयागश्यं विधेयमित्याहुः । विरचितेति । मदीयाः भवत्य इत्याश्वासनार्थं करसरोरुहं नः शिरसि निधेहि तत्स्थापनेन त्रिवर्गसिद्धिरस्माकम्भविष्यतीत्याशयेनाहुः । कामदं यतोऽस्मात्कान्तत्वेनावतीर्णस्य भगवतोऽस्मत्पुनरुत्थपूर्तिरावश्यकीत्याशयेन सम्बोधयन्ति । कान्तेति ननु भवतीनां सन्ति पतयोऽतः कथमहङ्कान्तः कथञ्च मन्दस्तसरोरुहं कामदमिति चेत्तत्राहुः । श्रीकरग्रहं यथा श्रीपतित्वेन प्रसिद्धा अपि न वस्तुतः श्रियः पतयः किन्तु सुवर्णादिमायिकरूपान्तायास्तस्या अत एव भगवद्वक्तृकमलं तत्करग्रहं तथास्माकमपि मायिकरूपान्तरूपतयस्ते मुख्यस्तु कान्तो भवानेवात एवास्मान् स्वीयत्वेन स्वीकृतवानित्याशयः किंच संसृतेर्भयाच्छरणमीयुषां विरचिताभयं मोक्षप्रदं पाठान्तरे चरणप्रपन्नानामित्यर्थः । सर्वस्य मनोरथं पुरुषफलप्रदानाय वृष्णिषु भेद्यत्वेन भवानवतीर्ण इत्याशयेनाहुः । वृष्णिषुर्य्य ! अनभिज्ञापक्षे युष्मत्प्रार्थनामाकर्ण्य स्वस्मिन्स्वत्करणसामर्थ्यमवर्धयाहं प्रकाशितो भाविष्यामीति तदभिप्रायमालस्य सुकरं प्रार्थयन्ति हे कान्त ! करसरोरुहं नः शिरसि धेहि किमर्थमिति चेत्तत्राहुः । कामादिशरप्रहारपरस्य कामस्य खण्डनकरं तदुद्दीपकं चावेन रतिप्रार्थनमपि व्यञ्जयन्ति अन्यथा सर्वाप्यस्माकमलंक्रिया कान्ताननुमोदनाद्वथा भविष्यतीति चेत्तत्राहुः । सम्यक्संस्मृतमार्गध्वजं तदुल्लङ्घनजन्यं तस्मादपि तव शरणागतानां विरचिताभयं इन्द्रादेरपि पराजयं कर्तुं समर्थस्य तव त्वदीयानाञ्च नास्ति सन्मार्गादपि भयं प्रवलेन त्वया प्रवर्तितस्य सन्मार्गत्वात् तदुक्तं "सर्वं बलवतां पथ्यं सर्वं बलवतां शुचिः । सर्वं बलवतां धर्मः सर्वं बलवतां स्वकमिति प्रागयं वसुदेवस्येत्यदुशोभेन वृष्णिषुर्य्येति सम्बोधनं तथाच पालनशक्तिमत्तत्वाऽस्मत्पालनमेवोचितमिति तदाशयः मानिनी पक्षे नोऽस्माकं मध्ये तव सृतेः सम्यक् पलायनदितोऽपि दूरतरतिरोधानाद्यङ्गयतदस्माकं प्राप्तानां शिरसि करसरोरुहं निधेहि यतः सर्वं विरचितमभयं येन जन्मान्तरे क्षत्रवंशोद्भवत्वादभयप्रदत्वमुचितमेव तव हस्तस्येति द्योतयन्त्यः सम्बोधयन्ति हे वृष्णिषुर्य्येति पुनश्च हे तत्कान्त ! तासां कामदं तथाच कान्तभावमङ्गीकृत्य येन हस्तकमलेन कामेन्दुत्वास्तस्याधुना शिरसि स्थापनेको विलम्ब इति भावः पुनश्च श्रीकरग्रहं शोभाकरग्रहणयोग्यं तथाच तदभावे तासां शिर एव पतिष्यतीति भावः । निवृत्तिपक्षे अतः स्वस्वरूपप्रकाशनाश्रमेव कुर्वीति प्रार्थयन्ति । विरचितेति । हे वृष्णिषुर्य्य ! वृणां निःश्रेयसाथे गृहीतकृष्णाद्यवतारं तव शरणमीयुषां भगवद्विषयत्वादिप्रपन्नलक्षणवतां श्रीकरग्रहं मोक्ष श्रीसम्पादकमाग्रहं नोऽस्माकं श्रुतीनां शिरसि मस्तके उपनिषद्भागे कं सुखं तद्रूपो एसो ब्रह्मानन्दात्मकं एव सति ददातीति करसरस्तं निधेहि श्रीकरेति सम्बोधनं वा तथात्वे सति मत्प्रार्थिस्तेषां सुकरेत्वाहुः हे कान्ताऽस्मत्प्रतिपाद्यं कामं द्यति सङ्गृह्यतीति त सर्ववासनोच्छेदकरं

[३०२]

पुनश्चारुहम् अरुणि वेदरूपशब्दे प्रमाणाद्वाह्यानि मतानि हन्तीति तथा तम् अत एव संसृतेर्भयाद्विरचिताभयम् एवंभूतग्रहस्य त्वत्कृपां विनोदायासम्भवान्तदर्थं त्वां प्रार्थयामश्मिति भावः ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे वृष्णिषुर्य्य ! संसृतेर्भयात् पुनः पुनर्जन्ममरणादिरूपात् संसारं भयात् ते तव चरणमीयुषां पादपद्मशरणं प्राप्तानां जनानां विरचितं संपादितमभयं येन तत् तथा बहूनां कामदमभीष्टदं तथा श्रियः कसं गृह्णातीति श्रीकरग्रहम् एवं भूतं ते करसरोरुहं हे कान्त ! नः शिरसि धेहि ॥ ५ ॥

भाषाटीका ।

हे यादवों के भेष्ट ! संसार के भयते जो आपके चरण के निकट आये तिनको अभय देवेवारे सब के मनोरथ पूरण करवे वारे लक्ष्मी के हस्त को ग्रहण करवे वारे हस्त कमल को हमारे मस्तकों पे धारण करो ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हे ब्रजजनार्तिहन् ! हे वीर ! निजजनानां यः स्मयो गर्वस्तस्य ध्वंसनं नाशकं स्मितं यस्य तथा भूतं हे सखे ! भवत्किङ्करीनोऽस्मान् भज आश्रय स्मेति निश्चितं प्रथमं तावज्जलरुहाननं चारु योषितां नो दर्शय ॥ ६ ॥

श्रीमत्सनादनगोस्वामिकृतवृहत्सोषिणी ।

न केवलं शिरसि श्रीहस्तनिधानमात्रं कार्यं किं त्वस्माकं कामश्च पूरयितव्य इति प्राक् सूचितमेवौत्सुक्येनाभिव्यञ्जयन्ति ब्रजेति । एतेन भजनस्य योग्यत्वमुक्तम् अन्यथास्मदन्त्यदशप्रस्थाआर्तिहन्नासिद्धिः धीरेत्यदेयस्यापि दाने सामर्थ्यमुक्तं सयोजमानः तव स्मितमात्रेणापि मानो निरस्यते तदर्थमन्तर्धानेनालमिति भावः । यद्वा अनेन परममनोहरत्वमभिप्रेतम् अतस्तदवश्यं द्रष्टुमपेक्ष्यत इति भावः । सखे ! इति भजने प्रकारविशेषः सूचितः यद्वा अभजनेऽस्माकं दुर्दशया पश्चात्त्वयापि किल दुःखं लब्धव्यं सख्येन तुल्यव्यथत्वात् किं वा विश्वासघातिदोषप्रसक्तत्वादिति भावः । ननु तत्र तत्रादरो नास्तीति चेत्तत्र सदैव्यमाहुः भगतः किङ्करीरिति दीनानां शरणागतानामुपेक्षापरमायुकेति भावः । यद्वा तर्हि कश्चिदन्यमनुगच्छेतीति चेत्तत्राहुः । भवत एव नान्यस्य किङ्करीरिति जलरुहगदाननं चारु यथा स्यात्तथेति प्रेरणा स्मितमृगिलासकदाक्षचालितं किञ्चा निकटागमनेन सम्यक्तया

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतवृहत्सोषिणी ।

दर्शयितुं । जलरुहेत्युपमया दर्शनमात्रेण विरहसन्तापहारित्वा-
मभिप्रेतं योषितामिति तत्रास्माकं सामर्थ्याभावात् स्वयमेव
कृपया दर्शयेति भावः । यद्वा अनन्यजीवनानामस्माकमन्यथा
मरणमेवेति किंवा त्वदर्शनसुखस्य योषितां हृदयेकानुभवनी-
यत्वानां प्रत्येव तद्दानं योग्यमिति सूचितम् । अन्यत्वेव्याख्यातं
यद्वा योषितां मध्ये ये निजजनास्त्वत्परिग्रहाः स्वयत्वेन
स्वीकृता वा तेषां स्मयध्वंसनस्मित अत एव निजदासीर्भज
तत्प्रकारमेवाहुः । जलेत्यादिना । आप्याययस्व न इत्यन्तेन यद्वा
योषितां वीर हे योषिद्वये समर्थेत्यर्थः । अतो वयं मृतप्राया एव
वृत्ताः तदधुना अभवत्किंकरी अन्या अदासीरेव भज
चारुजलरुहाननश्च नो दर्शय न दर्शय मरणस्यैव निश्चितत्वात्
इदञ्च प्रणयकोपेन परमात्या चोक्तमन्यत्समानम् ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं वैयर्थ्यादावङ्गीकारमात्रं प्रार्थ्याभीष्टविशेषान् प्रार्थयन्ते
त्रिभिः तत्र प्रथमेन सामान्यतः सङ्गं प्रार्थयन्ते ब्रजेति भज
अस्माकं दुःखं प्रति कुर्वन्निवेदं तिष्ठ अहो आस्तां तादृशोऽपि
मनोरथः प्रथमं तावच्चारुमनोहरं जलरुहं तुल्यमाननमपि दर्शय
तत्र ब्रजजनार्तिहृतिः भजनस्य योग्यत्वमुक्तम् । अन्यथास्मद्व्य-
दशापत्या आर्चिहन्तासिद्धिः स्वात् वीरेत्येवमस्यापि दाज्ञसा-
मर्थ्यमुक्तं निजजनो निजप्रियाजनः तव स्मितमात्रेणापि मानो
निरस्यते तदर्थमन्तर्द्वानेनालभिति भावः । अनेनैव परममनोहर-
त्वमप्यभिप्रेतम् अतस्तदवश्यं द्रष्टुमपेक्ष्यत इति भावः । सखे !
इति भजने प्रकारविशेषः सूचितः यद्वा अभजनेऽस्माकं दुर्दशया
पश्चात्तत्वापि किल दुःखं लब्धव्यं सख्येन तुल्यव्यथत्वात्
किंवा विश्वासघातदोषप्रसक्तेरिति भावः । अथ सख्ययोग्यस्या-
प्यात्मनो किरहदैन्येन औद्धत्यमाशङ्क्याहुः । भवतः किंकरीरिति
योषितामिति तत्रास्माकं सामर्थ्याभावात्स्वयमेव कृपया दर्श-
येति भावः । अन्यतः यद्वा योषितां मध्ये ये निजजनास्त्वत्परिग्रहाः
तेषां स्मयध्वंसनस्मित । अत एव निजदासीरस्मान् भज
तत्प्रकारमेवाहुः । जलेत्यादिना । आप्याययस्व न इत्यन्तेन यद्वा
परमात्मनो प्रणयकोपेनाहुः ब्रजजनार्तिहृत् तथाभूतोऽपि योषितां
वीर योषिद्वये समर्थेत्यर्थः । अतो वयं मृतप्राया एव वृत्ता-
स्तथा निजजनमुख्यप्रणयकोपस्मित अधुना अभवत्किंकरीरस्या
अदासीरेव भज चारु जलरुहाननं च नो दर्शय न दर्शय मरण-
स्यैव निश्चितत्वात् अन्यत्समानम् ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

निजजनस्मयध्वंसनस्मित ! मानवनिजमानभजनस्मित ! ॥ ६ ॥

श्रीमद्दीर्घाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे ब्रजजनार्तिहृन् ! हे वीर ! निजजनानां यः स्वयमर्थस्तं ध्वंस-
यतीति तथा नन्दादेराकृतिगणत्वत्कारि ह्युः तथाभूतं स्मितं

यस्य हे तथाभूत ! हे सखे ! तस्त्व किंकरीनोऽस्मान् भज नुवर्तस्व
स्म निश्चितमभूतं वा सुन्दरं जलरुहाननं तावत् योषिताम-
स्माकं दर्शयस्विति ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विरिञ्च गुरुश्चेदपेक्षिताशेषपुरुषार्थप्रदः स्यात्तत्र कथं निर्णय-
इत्याहुः । विरचितेति श्रियः करं गृह्णातीति श्रीकरग्रहं शरणमीयुषां
पुंसां निधेहि हे कान्त ! कमनीय ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

ननु शिरसि करार्पणेनैव वेद्युयं जीवथ तदा सर्वा एव
नयने निर्गलयन्त शिरसि वः करमर्पयामि मैवमित्याहुः । ब्रजे-
त्यादि हे ब्रजजनार्तिहृन् इति । हेतुमत्सम्बोधनं हे वीर ! सर्वसमर्थ
तथा सति यथोपेक्षायां समर्थस्तथापेक्षायामपि तर्हि किमहमु-
पेक्षकं न निजजनस्मयध्वंसनस्मित किंकरीरस्मान् भज ननु
भजनां किं श्रयणं सेवनमित्यत्राहुः । जलरुहाननं दर्शय स्ववदनदर्शनमे-
वहि भजनमित्यर्थः । योषितामिति निर्धारणे वृष्टी योषितां मध्ये
किंकरीर्न इत्यर्थः । अथवा हे ब्रज जनब्रजा ब्रजस्था एव जनाः परिजना
यस्य हे योषितामर्तिहृन् वीरेति देहीयस्त्वधसंबोधनं वा ॥ ६ ॥

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्तामसी किञ्चिद्वैलक्ष्ययेन घ्राष्ट्वेन तमेवार्थं प्राप्य-
यति । ब्रजजनार्तिहृतिः । हे भगवन् एता वक्तुं न जानन्ति मया तु
निर्धारितमुच्यते हे सखे ! इति अप्रतारणार्थं सम्बोधनं नः
अस्मान् भजेति हितोपदेशः । ननु कथमेवं घ्राष्ट्वेन निषिद्धञ्च
बोध्यते तत्राहुः । भवत्किंकरीरिति । ये यथा मां प्रपद्यन्त इति हि
तव प्रतिज्ञा अतो यथा किङ्करी वयं भवन्तं भजामः तथा
भवानपि भजतु किंकरीः त्वं तव प्रतिज्ञा च प्रसिद्धेत्याहुः । स्मेति
न केवलमस्मद्भजने तव सैवैका प्रतिज्ञा हेतुः किन्तु अन्येऽपि
हेतवः सन्ति प्रथममवतारप्रयोजनं ब्रजजनार्तिहृतिः ब्रजज-
नानामार्तिं हन्तीति तथा नातः परमन्या आर्तिरस्ति रस्मा-
न्यप्रयोजनमेतत् विशेषप्रयोजनमाहुः । योषितां वीरेति कृष्णो
भगवान् वीरे हि शूरा निराकल्पनीयाः अन्यगतकामादयः तत्र मुख्यः
कामः सख्यं बहुविधः अन्तर्बहिः पदार्थेन पूरणेन पूरयित्वा आश्र-
यभावात् निवारणीयः अत एव लोके दातारः कीर्तिमन्तो
भवन्ति वीरेभ्यः अतो भवान् महावीरः अन्तः शितेजानन्देन
अतिदरिद्राणां ब्रह्मणापि पूरयितुमशक्यानामिच्छापूर्कः अयथा-
र्थस्तव सर्वजनीनः अतः योषितां वीरेतिस्मवाधेनं नहि कृष्णा-
जगति कुश्चिदेवं सम्बोधनमर्हति अपूर्णकामत्वात् अतोऽवतार-
रसामान्यविशेषप्रयोजनाभ्याश्च नो भज ननु सत्यं तथापि
भवतीनामभिमानदोषनिवृत्त्यर्थं भजनं न क्रियत इति चेत्त्राहुः ।
निजजनस्मयध्वंसनस्मितेति । निजजनाः सेवकाः तेषां स्मयो गर्वः
तस्य ध्वंसनार्थं स्मितं यस्य निजजनानां स्मयदूरीकरणार्थं परि-
त्यागो नोपायः किन्तु तदर्थं स्मितमेव कर्तव्यं स्मितं हि शब्द-
दासः दासो जतोऽमादकरी च मया तस्या मन्दत्वं भक्त्ये

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रवर्तनं नहि मायामौहव्यतिरेकेण कस्यचित् स्मर्यो भवति अत एव हास्यसङ्कोच एव साधनं निजजनानामपि धर्म एव दुष्टः ननु धर्मी अन्यथा निजजनत्वमेव न स्यात् इत्यलौकिकोपायः लौकिकेऽपि त्व हास्येन ता अपि आत्मानं तुल्यं मन्यन्ते यदा पुनर्हास्ये सङ्कोचः तदैव तासां गर्भो निवर्तते किञ्च अभिमानो हि दोषः स तावदेव तिष्ठति यावत्तव स्मितयुक्तमाननं न पश्यन्ति नहि काचित्सादृशमप्याननं दृष्ट्वा स्वाभिमानं पालयितुं शक्ता नन्वेतल्लोके अप्रसिद्धं साधनत्वेनेति कथं ज्ञातुं शक्यत इत्याशङ्क्याहुः । जलरुहाननं चारुदर्शयेति । जलरुहं कमलं तत्सदृशमाननममृतसावि नद्यमृते पीते कस्यचिदोषस्तिष्ठतीति युक्तेः साधनत्वे चेत्सन्देह एकवारं प्रदर्श्य पश्यत्यर्थः किञ्च अभिमानो हि मनोधर्मः तव आननन्तु चारु मनोहरं नहि धर्मेणि हते धर्मस्तिष्ठति सख्युः सखिभजनं युक्तमेव ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

अप्यस्य आहुः । योषितां मध्ये ये ब्रजजनास्तेषामाभिर्जनैः कस्य पश्यन्प्रहाराज्जनितां हन्तीति तथा तेन देव्यादीनामप्यन्ययोषितां तां न हन्सि । यद्विद्यते व्योमज्ञानजनिताः कमलं ययुरप स्मृतनीत्येति । हे वीर ! दुर्वारस्मारसंप्रहारमहाजिणो किञ्च समाकं सौभाग्यार्थं गर्वं तद्दुःखं वामलक्षणं मानमपि न सहसे इत्याहुः निजजनानां स्मयध्वंसनं मननाशकं स्मितमपि यस्य । ननु धरं शिञ्जं वृणुत तत्राहुः । भवत्किङ्करीरस्मान् भज परिचर । ननु यदि भवत्किङ्करी एव ययं तदा मां स्वपश्चरणे किमिच्छाम्यप्यहमे तत्राहुः । हे सखे ! इति । तर्हि ब्रूत किं वः पश्चरणं तत्राहुः । जलरुहत्यादि ॥ ६ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अपि च ब्रजे ते भजनयोग्यत्वम् अन्यथा स्मदन्त्यदशपत्न्यातिहमनासिद्धयर्थत्वासिद्धेः धीरेत्यदेवस्यपि दनयोग्यत्वं योषितामिति तत्रास्माकं सामर्थ्याभावात्स्वयमेव कृपया दर्शयेति भावः यद्वा योषितां मध्ये ये निजजनाः त्वत्परिग्रहाः तेषां स्मयो मानस्तस्य ध्वंसनं स्मितं यस्येति परममनोहरत्वं यद्वा ननु भवत्यो योषनमस्ता इति त्यक्तास्तत्राहुः । निजेति । तव स्मितमात्रेणैव तत्प्रतीकायो भवेत्किमन्तर्धानेनेति भावः । सख इति भजने प्रकारः उक्तः कथमित्यत आहुः जलरुहाननं दर्शयेति परमात्यां प्रणयकौपेनाहुः । भवत्किङ्करीरिति ॥ ६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

मनोरथान्तरं प्रार्थयन्ति । ब्रजजनार्तिहृषिति । ब्रजजनानाम् आर्तिं हन्तीति तत्सम्बोधनं तथा च ब्रजजनानां नो वृजिनं वज्रं वेति भावः अन्यथा तथात्वं न स्यात् न च हनहिंसालोपिति स्मृतेर्ब्रजजनानां आर्तिं गमयतीति व्युत्पत्त्या वा ब्रजजनानां हन्तीति व्युत्पत्तिमेवेन वा भवतीनामाल्यवगताश्चपि न तथा

त्वहानिर्गतिं वाच्ये सर्वप्रजजनार्तिनिवर्तकस्यास्मदर्थेऽर्थान्तरप्रयोगोऽनुचित एव तथा हे वीर ! विशब्दः पक्षित्वेन गरुडवाचकस्तभीर्यतीति तथा नारायण एवार्तिहरणयावतीर्णः कथमार्तिदास्यसीति भाः । ननु नाहमार्तिददामीति चेत्तत्राहुः योषितां वीर प्राणस्य प्राणमिति श्रुतेः सर्वेप्रामीः प्राणोऽपि योषितां त्वन्मूर्तिहृदयमनः प्राणानां नो विशेषेण ईरं प्राणभूत तथा च प्राणवियोगे जीवनाशश्चभवप्रसिद्धौ किमुवाच्यं प्राणप्राण वियोगे वा ननु किमिति परकीये प्राये प्रीत्यतिशयस्तदतिशये चैव गर्वो गर्वं पुनरेवं दैन्यं तत्राहुः । हे वीर विशेषेण प्रेरक सामान्यतः सर्वांतर्गामीन् विशेषतो योषितां नो वीर निविधतया प्रेरक तत्रान्तर्गामितया सर्वव्यवहारे मनोहरतया प्रीत्यतिशये वरदानेन तदार्थवशीनादेन गृहादागमने वक्रोकिस्मितीनरीक्षणविभिः स्थणानिखननन्यायेन रागस्मरयोः सुदृढीकारे अत्यादरविहाराभ्यां स्मयः पुनश्च विरहेण दैन्ये प्रवर्तक तथाच स्वयमेव तथा प्रेरणेऽप्यधुना योषितां वीरत्वे खविर्हरेण घातप्रवृत्तौ विश्वासघातः तादृशवीरस्य योषितां वीरत्वे यशोहानिश्च किञ्च स्मयनिवृत्त्यर्थमेव त्वयान्तर्हितेनाप्यन्तर्हितं तत्तु गुडदानेन रिपुशान्तौ विषदानमनुचितमिति न्यायेन मधुरसुस्मितेनैव सम्भवति स्मयोपशमे विरहविषोपयोगो न निधेय इत्याहुः । निजजनस्मयध्वंसनास्मितेति । स्मयध्वंसस्य स्मितमात्रसाध्यत्वेऽप्यन्तर्धानं त्वस्मिद्धताथमेव प्रतिभाति तच्च निजजनेषु अनुचितमेवेति भावः किञ्च हे निजजन ! वस्तुतः सार्वभ्यादोपरूपेण परिणयात् वरदाने स्वीकरणादस्मदाद्यन्तर्भावादाह्वानादाते सुखप्रदानाच्च सर्वथा स्वीयतया निजजनस्मयत्वदीयनिजजनानाम्—

न कोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥

इत्यादिवचनेभ्योऽसम्मावितोऽपि स्मयो यस्मात् तथा यथाकथं चिज्जातेऽपि स्मये यस्य नाशायैव धनुरादिबिभृज्जनवल्लौक्यापेक्षानिजजनानां नः स्मयध्वंसनं तु धृष्टदुर्विस्फूर्जनपूर्वकसुस्मितेनैवेति वृथान्तर्धानदिकमिति भावः । किञ्च स्मयो मनोधर्मः स्मितेन मनोहरणे कुतस्तद्धर्मस्मयावस्थितिरिति तस्मात् हे सखे ! सामान्यतः सयुजा सखाया इति श्रुतिसिद्धसखे विशेषतो वरदानस्वीकारादिनाविष्कृतसख्यो नोऽस्मान् भज सख्योः परस्परभजनौचित्येऽपि नोऽसमर्थत्वेन तव तु समर्थतया त्वयैव भजनीयं किञ्च श्रुत्वाभावेन च सख्योऽपि वयं स्वीयभावेन भवत्किङ्करीर्य एवेति भवतो भृत्यानुग्रहांतरस्याभाव्याद्भवत्किङ्करीर्यो भज यद्वा यद्यपि वयमपि किमप्यतिविलक्षणत्वदेक गम्यसुखकयोऽपि त्वद्भजना धीनमेव तत्सम्पादनसामर्थ्यं न स्वातन्त्र्येण प्रैथुनसुखस्य मिथुनसंघ्यत्वादिति ननुपरोक्षं भजाम्येवाहं मम भजनाभावे भवतीनामनुरागविह्वलत्वाज्जीवनादिकमेव न स्यात् कथमधुना भजनं प्रार्थयते तत्राहुः । जलरुहाननं दर्शय जलरुहाननमधुरसुरभितापमालहारकमाननमपरोक्षं कुरु ननुभवद्वे बहुजलरुहमाला युयञ्च जलरुहकरचरणविशाला कथंकराला कामज्वरज्वाला नोपशमयति कथञ्चैकेन मज्जलरुहाननेन तदुपशमस्तत्राहुः । चार्चित्वात्माननमेव चारु त्वदाननाभावे तु जलरुहाणि तादृक्त्वाङ्गानि चाचासतया स्मरशरवद्दण्डकान्येवेति भावः ॥ ६ ॥

प्रणतदेहिनां पापकर्शनं तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ॥

फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥ ७ ॥

श्रीधनपतिस्त्रिकृतभागवतगुढार्थदीपिका ।

अपराः प्रार्थयन्ति हे ब्रजजनार्तिहन् । ब्रजजनपीडनाशाय कृतावतार ! तथा च स्वावतारसामान्यप्रयोजनमवलोक्यास्मदातिनाशनं तवोचितं नचातोऽधिका काश्चिदातिरस्त्यस्माकमिति भावः । किञ्च हे योषिताम्बीर ! दीनशूरब्रह्मादिभिरप्यशक्यपूर्णायाः अस्मादिच्छायाः पूरक ! ननु सत्यमेव तथापि भवतनाम् मानरूपं दीपमवलोक्य तन्निरासाय तिरोहितोऽस्मीति चेत्तत्राहुः निजैति । निजजनानामस्मदादिस्वसेवकानां स्मयस्य गर्वस्य ध्वंसनं स्मितं यस्य तथाच स्मितमात्रस्यैवौक्तद्वयार्थनोत्पादनं तन्नाशस्य संभावित्कर्मार्थं तिरोधानाय प्रवृत्तोऽसीति भावः स्मितेन हाससंकोचेनैव गर्वध्वंसो भवतीति वा अतोऽस्मान्भज सेवय ननु पालनप्रार्थनाधिकारवतीनां भजेति प्रार्थनादद्यापि स्मयो न निवृत्त इति गम्यत इति चेत्तत्राहुः । भवत्किङ्करीरिति । अस्मत्कृतसेवन-सदृशभवत्कर्तृकसेवनेनैवाऽस्मत्पालनं नान्यथा तच्चावश्यकं “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैतं भजाम्यहं” मितं भवत्प्रतिष्ठा सत्या तदनुसारेणैव गृहीतसखिसङ्घस्य यथोक्तप्रार्थनायामनैचित्यशङ्का नोऽकार्येति द्योतनाय सम्बोधयन्ति हे सख ! इति अस्माकैङ्कुर्यं प्रसिद्धं यद्वा यथेच्छसितं था कुरु संप्रति कुड्मलात्मकं स्वमुखं चारु मनोहरमस्माकं दर्शयेति सदैवप्रार्थनम् अनभिज्ञापक्षे हे वीर अक्षयस्य दाने समर्थ नोऽस्मन्निकटे सर्वदा तिष्ठ प्रथमन्तु चारु जलरुहाननं योषितामवलानां नो दर्शय यतो हे ब्रजजनार्तिहन् ! अन्यथास्मन्मरणायभावावर्तिनाशनव्रतभङ्गः स्यादिति भावः गर्वध्वंसनायान्तर्धानं नो चितं तस्य सुकरोपायसाध्यत्वादित्याशयेनाहुः । निजैति । ननु पूर्वं कुतो गर्वं कृतवलयः इत्याशङ्क्य किङ्करीणामप्यस्माकन्त्वयैव सख्यपदे स्थापितत्वेन इत्याशयेनाहुः सखे भवत्किङ्करीरिति । यद्वा अस्मत्स्याग एव यदि तवाग्रहस्तर्हि संप्रत्यस्मन्मरणकाले चौर स्वमुखपद्मं सन्दर्शय दृष्ट्वा प्राणत्यागं करिष्याम इत्यर्थः । मानिनीपक्षे ब्रजजनार्तिहर्त्तापि योषितां वीरस्तद्वधे समर्थ अत एव निजजने यः स्मयस्तेन निजजनस्मयस्य ध्वंसनं स्मितं यस्य अतो भवतो यथोक्तप्रवृत्तिं दृष्ट्वा वयमपि संप्रति मरणायोद्युक्तास्तस्मात्तवास्मज्जीवनमपेक्षितमस्ति चेत्तर्हि शीघ्रमागत्य भवत्किङ्करीरस्मान्भज सेवनायाश्च शठप्रतिशठकुर्यादित्युक्तत्वाद्यथासखापि भवानस्मददुःखाय तिरोहितस्तथा सख्योऽपि वयं तव दुःखाय धूर्तशिरोमणेस्तवाग्रे तिरोधानसामर्थ्याभावान्मारिष्याम इति सूचयन्त्यः सम्बोधयन्ति हे सख इति किञ्च द्योतितजलरुहाननं चारु दर्शयान्यथा पश्चात्तापङ्करीष्यसीति भावः यद्वा जिघांसन्तं जिघांसीयादित्युक्तत्वात्सर्वा वण्डयितुङ्किमर्थं प्रवृत्तोऽसि एता भवत्किङ्करीर्भजप्रेष्ठ सेवय नोऽस्माकन्तु चारु जलरुहाननमात्रं दर्शय अपकर्तुरपि सख्युर्मुखदर्शनेच्छा न निवर्त्तते इदं प्रार्थयामः किङ्कर्म इति सख इति सम्बोधनाशयः निवृत्तिपक्षे स्वानुग्रहादुपनिषत्सु लब्धाग्रहस्य ब्रजो वेदस्तत्सम्बन्धिना आस्तिकशिरोमणिभूतस्य जनस्यासौ जन्मममरणलक्षणसंयुतिदुःखं हरतीति तथा यतो योषितां श्रुतिलक्षणास्त्रीणांस्माकं वीक्ष्यते अस्माकमस्मदीयानां च रक्षणे परमसमर्थ ! रक्ष

णप्रकारमाहुः । निजजनानां स्वभक्तानां स्मस्याहङ्कारादिदोषस्य ध्वंसनाय स्मितं मन्दहासो यस्य हासो जनोन्मादकरो च मायेति हासशब्दाभिधेयायाः सर्वानर्थजीवभृतायाः मायाया मन्दत्वं स्वभक्तेष्वप्रवर्तनं तस्मात् सखे सर्वदास्मत्संपृक्त भवत्किङ्करीः प्रभवत्प्रतिपादनरूपसेवापरायणा अस्मान्भजास्मत्प्रतिपाद्यतामाश्रय तथाच विवेक्षयन्तःकरणेऽस्मत्प्रतिपाद्यतामाश्रय तस्य जलरुहस्य चतुर्दशभुवनात्मकपुष्करस्य कमलस्य चाननं सत्तास्फूर्तिप्रदं स्वस्वरूपं दर्शय को वान्यात्कः प्राण्याद्यदे पञ्चाकाश आनन्दो न स्यादित्यादिश्रुत्या सर्वसत्तास्फूर्तिदः परमात्मा प्रतिपादित इति प्रकाशयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे ब्रजजनार्तिहन् ! ब्रजस्य अन्येषां जनानां शरणागतानां च ह्केशनिर्नाशक ! हे वीर हे निजजनस्मयध्वंसनस्मित निजजनानां स्मयस्य गर्वस्य ध्वंसनं नाशकं स्मितं यस्य सः तस्य संबोधने तथा हे सखे ! भवत्किङ्करीर्नोऽस्मान्भज अनुवर्त्तन्ते स्मेति निश्चितम् योषितामस्माकं चारु सुन्दरं जलरुहाननं तावदर्शय ॥ ६ ॥

भाषा टीका

हे ब्रजवासिनके दुःख के नाश करके वारे हे वीर ॥ स्त्री जन के तथा अपने भक्तन के अभिमान को नाश करके वारो आपको मन्दहास है हे सखे ! आपकी दासी हमको अंगीकार करो आपके मुख कमल को हमें दर्शन कराओ ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अविशेषण प्रणतानां देहिनां पापकर्शनं पापहन्तु तृणचरान् पशुनप्यनुगच्छति कृपयेति तथा सौभाग्येन श्रियो निकेतनं वीर्यातिरेकेण फणिनः फणास्पर्पितं ते पदाम्बुजं नः कुचेषु कृणु कुरु किमर्थं कामं हृच्छयं कृन्धि छिन्धि ॥ ७ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

ततश्च ते तावकमसाधारणं किंवात्तदीयानामस्माकं कुचेषु कृणु निधेहि पापं संसारदुःखं परमोक्तद्वयसर्गं वा तृणचरान् गमिति स्वर्गब्रजपशुवर्गपालकत्वेन कृपालुत्वं एवंचतुर्भिर्विशेषणैः पापहन्तृत्वादिकमुक्तं ननु किन्तुतदर्थमेवेत्येते नेत्याहुः । हृच्छयं कृन्धीति । अस्माकमेतदेव प्रयोजनं तत्तदशेषमेतदनुगतमेवेति भावः । ततश्च स्वभक्तार्थं किञ्चिदात्मार्यं च किञ्चिविति यथायोग्यं विवेचयामि अम्बुजरूपकेण पूर्वोक्तसरोवररूपकवत् सर्वसाधनत्वं परमसाध्यवत्त्वं ध्वनितं ज्ञेयम् अन्यत्वेत्याख्यातं यद्वा

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतबृहत्तोषिणी ।

ननु निर्मयाः । पापादहं विभेमि तत्राहुः । प्रणतेति । सकृत्प्रणामकारिणामपि यथा कथञ्चिच्छरणगतानामपि वा प्राणिनां पापहन्तु कुतस्तव पापशङ्केति भावः । मदादिना सागः सु युष्मासु तदाचरणमयुक्तमिति तत्राहुः । प्रणतेति । त्वत्प्रणतानामस्माक-
सागो नश्येदेवेति भावः—

सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वदा तस्मै ददास्येतद्वत् ममेत्यादिवचनात् ॥

ननु तथापि परमकृषु मृदुलतरं तदुःखशङ्कया कर्तुं न शक्यते तत्राहुः पशुसङ्गतो बने अने अमणा दिदं नाधिकं दुःखमिति यद्वा अनभिज्ञाभिः युष्माभिः सङ्गो मेऽनहं एव तत्राहुः । तृणान्येव नत्वग्रतो न्यस्तानि शर्करादीन्यपि चरन्तीति परमाज्ञता सूचिता पशव इव वयमप्यनुकम्प्या इति भावः । ननु सुष्ठु शोभनेषु युष्माकं स्तनेषु कथं पदार्पणं कर्तुं युज्यते इत्यत आहुः श्रीति । सर्वातिशयिशोभास्पदत्वादलङ्करणव्यर्थमेव भावीत्यर्थः । ननु तथापि भीरुस्वभावत्वात् युष्मत्पतिभ्यो विभेमि तत्राहुः । फणीति । यद्वा फणिफणापितत्वेन विषाद्यनर्थध्वंसनत्वमुक्तं ततो विषोपमहृच्छयमपि हृदि पादार्पणेन कृन्धीति भावः । शिरसीति । पूर्वं सर्वासामैक्याभिप्रायेणीकं मूर्ध्नि करार्पणमात्रेण सापत्न्यविशेषादुदयात् अधुना च स्तनेष्विति बहु-
त्वेन प्रत्येकं तेषु करणमभिप्रेतम् अत्र रसाविशेषेण सापत्न्यसम्भवात् अतोऽन्योऽन्यं भेदानुत्पत्तये सर्वासामेव प्रत्येकं युगपद-
विशेषेण तत्कार्यमिति भावः । हृच्छयमिति अदृश्यतद्गोचरस्य तथैव प्रतिकार्यत्वात् अन्यत्समानम् ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ द्वितीयेन हृदयान्तरङ्गतद्विरहतापशान्तये प्रलेपौषधमिव प्रथमं हृदयवीहरेव तदङ्गसङ्गं प्रार्थयमाना दैन्येन तच्छ्रवणमात्रस्यैव सङ्गं तद्गुणानुवादपूर्वकं प्रार्थयन्ते । प्रणतेति । चरण-
पङ्कजं ते तावकमसाधारणं किञ्चा त्वदीयानामस्माकं कुक्षेषु कृणु निधेहि ननु निर्मयाः । पापादहं विभेमि तत्राहुः । प्रणतेति सकृत्प्रणामकारिणामपि यथा कथञ्चिच्छरणगतानामपि नलक-
वरकाळियादीनां प्राणिनां पापहन्तुः कुतस्तव पापशङ्केति । किञ्चा मदादिना सागः सु युष्मासु तदाचरणमयुक्तमिति चेत्तत्राहुः प्रण-
तेति । कालियादिवत् त्वत्प्रणतानामस्माकमागो नश्येदेव । ननु तथापि परमकृषु मृदुलतरं तत् कर्तुं न शक्यते तत्राहुस्तृणोति पशुसङ्गतो बने अने अमणादिदं नाधिकं दुःखमिति । यद्वा अनभिज्ञाभिर्युष्माभिः सङ्गोऽनहं एव तत्राहुः । तृणान्येव नत्वग्रतो न्यस्तानि शर्करादीनि अपि चरन्तीति परमा-
ज्ञता सूचिता ॥ पशव इव वयमप्यनुकम्प्या इति भावः । ननु सुष्ठु शोभनेषु युष्माकं स्तनेषु कथं पदार्पणं कर्तुं युज्यते इत्यत आहुः । श्रीति । सर्वातिशयिशोभास्पदत्वादलङ्करणव्यर्थमेव भावी-
त्यर्थः । ननु भीरुस्वभावत्वात् युष्मत्पतिभ्यो विभेमि तत्राहुः फणीति । एतेन विषाद्यनर्थध्वंसनत्वात् विषोपमहृच्छयध्वंसन-
योग्यताप्युक्ता । एवं चतुर्विधविशेषैः पापहन्तृत्वादकमुक्तम् । ननु तत्तदर्थमेवेत्यते नेत्याहुः । हृच्छयं कृन्धीति । अस्माकमेत-

दैव प्रयोजनमिति भावः । यत्ते सुजातेति रीत्या हृच्छयोऽप्ययं स्नेहमयत्वेनैव स्थापयिष्यते । शिरसीति पूर्वमेकवचनं दैन्ये-
नैकस्मिन्नपि करधारणात् सर्वा एव वयमङ्गीकृताः स्यामिति । अधुना तु कुक्षेष्विति बहुत्वं प्रत्येकं लोभेन कियत् किञ्चित् सम्बन्धेन पर्याप्तत्वादन्यस्य तेनापर्याप्तत्वात् प्रत्येकं लोभस्येति ७

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तृणचराः गावः तदनु ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अविशेषेण प्रणतानां देहिनां पापहन्तृ तृणचरा गावः ताः अनुसृत्य गच्छतीति तथा सौभाग्येन त्रियो निकेतनमाश्रयभूतं धीर्यातिरेकेण फणिनः कालियस्य फणेष्वर्पितं ते तव पदाम्बुजं नोऽस्माकं कुक्षेषु कृणु निधेहि हृच्छयं कामं कृन्धि छिन्धि ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न केवलं करनिधानेन पूर्यते अपितु कुक्षेषु चरणनिधानं चापेक्षितमित्याहुः । प्रणतेति । तृणचरान् पशून् अनुगच्छतीति तृणचरानुगं फणिफणेष्वर्पितं कृणु कुरु हृच्छयं कामं कृन्धि छिन्धि ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

ननु मद्बदनदर्शनेनैव चेत् कृतार्थास्थ तदा प्रागेव हृष्टं तर्कि-
पुनरुत्कण्ठध्वं इति चेन्न केवलं ते वदनदर्शनमेव नोऽभिलषित-
अपितु तव पदाम्बुजे स्तनयोः कर्तुमपीत्याहुः । प्रणतेत्यादि । ते तव पदाम्बुजं नोऽस्माकं कुक्षेषु कृणु कुरु तदा किं भविष्य-
तीत्यशङ्क्याहुः । हृच्छयः हृत्तापं कृन्धि ननु मत्पदाम्बुजस्य हृच्छयं
छेत्ता कं प्रमिद्धा तत्राहुः । प्रणतदेहिनां पापकर्षणं पाकपर्षणतोना-
धिकोहृच्छयच्छेदः तस्यागन्तुकत्वात् ननु ते प्रणता इति तथा
कियते नैतदपि यतस्तृणचरानुगं तृणचराणां पशूनामप्यनुगं एवमेव
तस्य साहजिकमेव कारुणिकत्वं ननु कुकुमादि पङ्क्तिषु परममनोरेषु
स्तनेषु पदार्पणमनुचितमेव नेत्याहुः । श्रीनिकेतनं शोभा-
स्पदं तत्सम्पर्कादस्माकं स्तनयोः कमलाच्छादितकनकपूर्णकुम्भव-
च्छोभातिशयोभावी ननु सत्यं ब्रवीमि कठिनेषु वस्तनेषु कमल-
कोमले पदे कथमर्पयितव्ये इत्यत आहुः । फणिफणापितं फणिनः
कालियस्य मणिभिः कठोरान् फणासु अर्पितं तत्कथं शङ्का इत्यु-
पसंहारः ॥ ७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

राजसीतु तव उत्तमा तमेवार्थं प्रकारान्तरेण । प्रार्थयते प्रणतदेहि-
नामिति । ते पदाम्बुजं नः कुक्षेषु कृणु कृणुष्व छान्दसो लेपः
स्थापय तस्य प्रयोजनं । कृन्धि हृच्छयमिति । हृदये चोर्वत् स्थितं
कामं कृन्धि कुक्षेष्विति समुदायाभिप्रायेण बहुवचनं

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

विरहेणभिन्ना मन्यन्ते शिरसि हस्तदानेन निकटे समानयन-
मुक्तं ततो भजनेन संबन्ध उक्तः अनेन विपरीतरस उच्यते
बन्धविशेषो वा तिर्यग्भेदः एकवचनात् तावता हि हृदयस्थितः
कामो गच्छति स्त्रीणां समूहे लीलाशयने परितः स्थितानां
तथा संबन्धो भवतीति वा ननु कर्कशेषु स्तनेषु कथं कोमल-
चरणस्थापनमिति चेत्तत्राहुः । फणिफणापितमिति । नहि कालीय-
फणमत् कूराः अस्मत्स्तनाः तत्र यथा चरणस्थापनं कृत्वा
तदन्तर्गतो दुरीकृतः एवमत्रापि कर्तव्यः अम्बुजपदेन प्रत्यक्षत-
स्तापहारकत्वं ननु तथापि स्त्रीणां वक्षसि चरणस्थापनमयु-
क्तमिति चेत् तत्राहुः । श्रीनिकेतनमिति । लक्ष्म्याः स्थानं तल्लक्ष्मीः
किल तत्र स्पर्शमर्हति अन्यासु कः सन्देह इति । ननु भवत्यो
मूढाः कथम्भवतीनां हितं कर्तव्यमिति चेत्तत्राहुः । तृणचरानुग-
मिति । तृणचरा गावः तेषां मनुगं पश्चाद्गच्छति
तद्वितार्थं ते किम्भगवता प्रेर्यमाणा इति तृणं परित्यज्यामृतं भक्ष-
यन्ति तेषां तृणमेवामृतं तथास्माकमपि काम एवामृतं नैता-
वता परमकृपालोः कश्चनार्थः क्षीयते असामर्थ्यं तव नास्ती-
त्याहुः । हे वीरेति । ननु भवतीनां जितेन्द्रियत्वाद्यभावात्पापमास्ति
तदपगमे पश्चात्पदं स्थापयिष्यामीति चेत्तत्राहुः । प्रणतदेहिना-
म्यापकर्षणमिति । वयं प्रकर्षेण नृताः नास्माभिः प्रकारान्तरेण
निवर्तयितुं शक्यते किन्तु तव चरणप्रसादादेव नन्नाणां पापं
गच्छति तत्रापि देहिनाः प्रकर्षेण न तत्वेन धर्ममार्गादिपरित्याग
उक्तः देहाभिमानस्य विद्यमानत्वात् न ज्ञानमपि प्रणतानां
हि नाप्यधोगतिः अतस्तव पदमेव तेषां पापनाशकं
चिन्तितं दृष्टे स्पृष्टमालिङ्गितं वा ॥ ७ ॥

श्रीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

अपरा आहुः कुचेषु पदाम्बुजं कृणु अर्पय किमर्थम् ।
हृच्छयं कामं कृन्धि । अत्राभिः समर्थरतिमन्वेन महा-
प्रेमवतीभिः स्वीयदुःखापायसुखप्राप्तिक्षानरदिताभिः श्रीकृष्णसुखै-
कप्रयोजनककारिकाविक्रमानसव्यापाराभिस्तस्यैव सौरतसुखे-
क्षानार्थमेव स्वीयरूपयौवनकामपीडां विवृण्वतीभिः परमविद-
ग्धाभिः प्रायः प्रेम्णो बाह्निष्ठतालाग्रवं न क्रियते । किन्तु काम-
स्यैव यथा भोजनलम्पटं काञ्चित् स्वमित्रं बुभुक्षुमभिलक्ष्य स्नेहेन
ते भोजयितुकामः चतुर्भिर्मित्राजसाधने प्रयतमानो जनस्तेन
पुष्टेऽपि स्वार्थमेवाहं प्रयास्यामि न त्वदर्थमिति ब्रूते तदेव
प्रेमा गुरुमैवति यदि ते तावान् ममायासस्त्वत्सुखार्थमेव मम तु
स्वार्थं निष्कामत्वादिति ब्रूते तदा प्रेमलघू भवति । यदुक्तं
प्रेमसम्पुटे । प्रेमा द्वयोरसिकयोरपि दीप एव हृद्रेष्म भास-
यति निश्चलमेव भाति । द्वारादयं वदनतस्तु बहिकृतश्चे-
र्वाति शीघ्रमथ वा लघुतामुपैतीति । तत्रासां सुसुखतात्प-
र्याभावो न पारयेऽहमिति भगवद्वाक्यादेव स्ववशीकारव्यञ्ज-
कादवसीयते । तस्य प्रेमैकवश्यत्वमेव सर्वशास्त्रदृष्टं ननु कामव-
श्यत्वमिति श्रेयम् । ननु पापाक्षिमेमि तत्राहुः । प्रणतानां
देहिनां पापनाशकं तव कुतः पापशङ्केति भावः । ननु च कठो-
रेषु युष्मत् कुचेषु सुकुमारं मत्पादाम्बुजं व्याधियते तत्राहुः

तृणचरानुगं तृणचरं गावस्तासामप्यनुगच्छति गावो हि
कठोरस्थलेऽपि यासं चरन्ति । यदि तत्रापि त्वच्चरणस्य सहि-
ष्णुता तर्हि किमुतास्मत्कुचेषु कुचकाठिन्यं प्रत्युत तस्य सुख-
दमिति भावः । ननु नानारत्नालङ्कारमण्डितानां युष्मत्कुचा-
नामुपरि पादार्पणमनुचितं तत्राहुः । श्रियः शोभाया निकेतन-
मिति कुचानामलङ्कारवर्त्यमेवैतद्विष्यतीति भावः । ननु युष्मत्-
पतिभ्यो विभेमि तत्राहुः । फणिनः फणेषु अपितं त्वं कालि-
यनागादपि न विभेषि किमुत तेभ्य इति भावः ॥ ७ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अपि च । प्रणतेति । चरणपङ्कजं ते तावकम् साधारणं त्वदी-
यानामस्माकं कुचेषु कृणु निधेहि ननु निर्भयाः । पापद्विभामि
तत्राहुः । प्राणतेति । सकृत्प्राणतानामपि कथंचिच्छरणागतानामपि
नलकूवरादीनां च प्राणिनां पापहन्तु ततश्च कुतस्तव पापशङ्केति
भावः । किं मदादिना सागःसु । यस्मासु तदाचरणमयुक्तमिति चे-
त्तत्राहुः प्रणतेति । कालियादिवत्प्राणतानामस्माकमप्यागो नश्ये-
देवेति भावः । ननु तथापि मृदुलतरमतिकठोरेषु धर्तुं न शक्यते
चेत्तत्राहुः तृणेति पशुसङ्गत्या वने वने भ्रमणादिदं नाधिकमाधिद-
मिति भावः । यद्वा अनभिज्ञामिर्युष्माभिः संगोऽनर्ह एव तत्राहुः
तृणान्येव नत्वग्रतो न्यस्तानि शक्तिरादीन्यापि चरन्तीति परमा-
ज्ञता तद्वदेवानुकम्पया वयमिति दैन्यमपि नन्वतिप्रनोक्षेपु पादार्पण-
मनुचितमित्यत आहुः । श्रीति सर्वातिशया शोभास्पदत्वादलमल-
करणमेव भावीत्यर्थः । स्यादेतदीनजनकृपापरवशत्वेन कामिनीनां
युष्माकं तु स्पर्शेन ममाप्यनिष्टं भावीति तत्राहुः । फणीति । नहि
तत्स्पर्शेऽप्यनिष्टं जातं प्रत्युततनन्महाविषातहरणामेवास्माकं
हृच्छयं कृन्धीति एतदेव प्रयोजनमिति भावः ॥ ७ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभारिका ।

दर्शनोत्तरमनेरथं प्रार्थयन्ति । प्रणतदेहिनामिति । यतोभ्यजलस-
हानामपि न निस्तापोपशमकत्वं प्रत्युत विरहकामान्योऽस्त्रीपनेनोप-
तापकत्वमेवातस्ते त्वत्सवन्धि यत्पदाम्बुजं तदेव ते त्वदीयानां नः
कुचेषु कृणु निधेहि किमर्थं तद्वारणं तत्राहुः । कृन्धीति । त्वदेक-
भोग्यमस्मद्रूपातुरागादिघनं कुचेष्वेव काञ्चनकलशेषु निधिवद्व-
स्थापितं तदपहर्तुं चोस्वद्विद्वि त्वन्निवासास्पदे शेते निर्भयतया
निवसतीति तथा कृन्धि निःसारं ततो निःसारय यथा त्वदाकीडे
कमलिन्दी हृदे बहुयुगावासमपि कालियं निःसार्य तद्विषोपश-
मनं कृतं तथास्मद्विद्वि हृदे तदपनयनेन तत्तद्विषोपशमो
विधेय इत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तीकुर्वन्त्य आहुः । फणिफणापितमिति । यद्वा
कामधिरहसितरेषु कुचेषु कथम्पदाम्बुजधारणं भयास्पदत्वात्
तत्राहुः । फणिफणापितमिति तथाच विषानलव्यास्ततत्कृष्णपित्तस्याथ
न भयशङ्कासम्भावनापीति भावः । नः कुचेषु तु नखमणिप्रदी-
पानि तत्पदाम्बुजधारणेऽमङ्गलकलशत्वोपपात्तिरेव स्यात् ननु परम-
सौभाग्यवत्सुयोषितां कुचेषु कथमनुत्तमाङ्गधारणं तत्राहुः । श्रीनि-
केतनामिति । पश्चात्पश्चादवस्थादिवाक्येषु अम्बुजानां तदालयत्वमसि-
द्धान्भ्यमोजवने विहाय ते पदाम्बुजाश्च भवणासदेव मुख्यं भिषो

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

निर्गतमिति तद्वारणे एवास्मत्स्तनशोभान्यथा निःश्रीकत्वमेव
यद्वा श्रियि नितरं केतनं यस्य तथा च सर्वसम्पत्तौ भाग्यं धि-
ष्टातुदेव्याः श्रियोऽपि हृदलक्षणं कथं ग्राम्याणां नो हृदलक्षणायालं
न स्यात् ननु तथापि श्रियो हृदि भित्ति कथं ग्राम्यत्वेनारसज्ञानां
हृदि धारणीयं तथापि मृदुलं नलिनीदललक्ष्माललनाकरतललेऽप्य-
नलं पदाम्बुजं कथं रोमाञ्चितकणाक्रान्तातिकठोरेषु कुचगोरिषु
प्रियेत तत्राहुः । तृणचरानुगमिति । तथाच वयं धीरिव रूपिण्योऽपि-
त्वद्विहारेण ननु ग्राम्यत्वेन पशुवृत्तयस्त्वदुपभोग्या अनुकम्प्यश्च
तथातृणचरानुगमनशीलस्य न रोमाञ्चिततृणान्वितकुचगिरिस्पर्शभयश-
ङ्कापि ननु पतन्सृज्य परपुरुषानुरक्तानां पापिनीनां परदारणां
विहारे पापमेवाश्रयेत तत्राहुः प्रजातदेहिनामिति । तथाच यत्प्रण-
तानां देहिनां देहाभ्यासाक्रान्तमती नामपि पापासम्भवः किमु-
बाध्यं तत्प्रणततां प्रेम्णापगतदेहानुसन्धानानां नो देहदेहिभाव-
शून्यस्य सखिदानन्दविग्रहस्य वा तव सर्वपापापहारकस्य पाप-
शङ्कातः सर्वपापापहारिणस्तव नो मानमात्रपराधहेतुवर्चनं विरहे
वैकृत्यपशुवृत्तीनां नोऽनुकम्पयानुगमनं त्वद्वियोगमतश्रीकाणां श्रीसौ-
भाग्यवर्द्धनं कामतापविषोपशमनञ्च सर्वथापिन्याय्यमिति भावः ॥ ७ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अन्याः प्रार्थयन्ति । प्रणतेति । ते पदाम्बुजं नः कुचेषु कृणु
कुरु बहुवचनं समुदायाभिप्रायेण ते त्वदीयानां न इति वा
ननु विरहानलज्वालाव्यासेषु स्तनेष्वतिसुकुमारचरणस्थापनप्रार्थनं
नोचितमिति चेत्तत्राहुः । फणिनः कालियस्य शेषस्य फणासु
अर्पितं तथा च परमकोमलमपि विलक्षणशक्तिमत्त्वात्केनापि
पीडयितुमशक्यमिति भावः । ननु तथापि स्तने चरणस्पर्शो
नोचित इति चेत्तत्राहुः । श्रीनिकेतनं लक्ष्म्यावासस्थानं तथा च
श्रीयत्र सर्वदा तिष्ठति तस्य स्तनेषु स्पर्शोऽन्यासाङ्कः सन्देह
इति भावः । ननु कामाक्रान्तस्त्वान्ततया निकृष्टानां युष्माकमनु-
लोको नोचित इति चेत्तत्राहुः । तृणचरानुगं यथा भगवता पाल्य-
माना अपि गावस्तृणं परित्यज्यामृतं नाश्रन्ति किन्तु तृणमेव
तासाममृतं तथापि कुपालुना त्वया भोपेक्ष्यन्ते अपितु तदनुरोध-
एव क्रियते तद्वद्भगवदीया अपि वयं यद्यपि कामासकास्तथापि
नोपेक्ष्या इति भावः । ननु तथापि युष्माकमजितेन्द्रियतादिसम्पादकं
पापं वर्त्तेतऽतस्तत्सत्त्वे कथं मत्पादस्पर्शाधिकारस्तस्मात्तन्नि-
वर्तककर्मानुष्ठानानन्तरं तथा करिष्यामीति चेत्तत्राहुः । प्रणतदेहिनां
पापकर्षणं प्रकर्षेण स्वधर्मत्यागपूर्वकं ये नरा देहभिमाननि-
वर्तकतत्त्वज्ञानरहिताश्च तेषां पापानिवर्तकयोः स्वधर्मतत्त्वज्ञानयो-
रमावास्वपकाम्बुजमेव स्मृतं दृष्टं स्पृष्ट्वा तन्निवर्तकं मत्यानन्दं
तथाभूतानामस्माकं तेनैव पापनिवृत्तिसम्भवान्नानुष्ठानान्तरम-
पेक्षितमिति भावः । तत्र तदर्थयित्वा हृच्छयं कामं छन्धि नाशय
इत्याच न पापनिवृत्तिरस्माकमभिलषिता किन्तु कामस्य निवृत्ति-
रिति भावः । यद्वा ननु मयस्यः कामोपाधिकप्रीतिमत्तोऽतोमम
दर्शनमात्रस्यापि नाधिकापिण्य इति चेत्तत्राहुः । एवंचेत्तर्हि तत्प्रति-
बन्धकं काममेव छन्धि कथमस्यपेक्षायामाहुः । नः कुचेषु स्वा-
हाम्बुजं कुरु ननु—

न जा तु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णधर्मैव भूय एवमभिवर्द्धते ॥

इत्युक्तत्वात्तत्स्थापनेन न तन्निवृत्तिर्भाविष्यति किन्तु प्रत्युताभिर्वृद्धि-
रिति शङ्कापि पदस्थापनप्रार्थनया निराकृता हस्तस्थापनस्य तद-
भिवृद्धिहेतुत्वात् ननु तत्स्थापनस्याभिवृद्धिहेतुत्वाभावाप्यपि कथं
तन्निवृत्तिहेतुत्वमित्याशङ्क्याहुः । फणीति तथाच कालियफणार्पणेन
यमुनाहृदस्य निर्विषत्वं त्वया सम्पादितं तददृष्ट्वा देहलक्षण-
फणिनः कुचलक्षणफणार्पणेन यमुनाहृदस्थानयिहृदयस्य कामरूप-
विषस्य निःसरेणत निर्विषत्वसम्पादनसमर्थत्वमित्यनुमिमीमदइति
भावः । न केवलं दोषानिवर्तकमात्रं किन्तु गुणाधायकमस्मिन्ति
द्योतनायोक्तं श्रीनिकेतनं तथाच तत्त्वाद्धर्मज्ञानैश्वर्यादिलक्षण-
श्रियःस्पर्शमात्रेणाधायकमिति भावः । ननु परमोत्कृष्टस्य मत्पदाम्बु-
जस्य स्पर्शोऽपि दुर्लभ इत्याशङ्कानिरासायोक्तं तृणचरानुगं तथा-
चास्मदधिकाराभावेऽपि तव कृपया तस्य सौलभ्यमिति भावः
ननु तथापि पापनिवृत्तिविना कथं तत्सम्भव इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तं
प्रणतेति अनभिज्ञापक्षे अथवा हृत्तापशान्तिकरोपलेपौषधिमिव
हृदि अङ्गसङ्गमर्मीप्सन्त्यो दैन्येन चरणसङ्गमेव प्रार्थयन्ते
प्रणतेति । ते पदाम्बुजमस्माकं तस्तेषु कुचेषु निधेहि ननु पापभया-
न्नैवं कर्तुं शक्नोमीति चेत्तत्राहुः । प्रणतानां नलकुवरादीनां स्थावर-
त्वादिप्रदपापस्य कर्षणमतस्तेन तव का पापप्राप्तिसम्भावनेति
भावः । यद्वा ननु किमिति करपद्मस्थापनं न प्रार्थयत इत्याशङ्क्य
स्वापराधनिवृत्त्यर्थमादौ पदाम्बुजस्थापनमेव प्रार्थयत इत्याशयेनाहुः
प्रणतेति । प्रणतानामस्मदादीनामपराधनाशकमित्यर्थः । ननु नैवं
प्रार्थनीयं काठिनेषु तेषु स्थापनेन मृदुलस्य चरणस्य पीडोदया
दित्याशङ्क्याहुः तृणचरानुगं । तृणशर्कराद्यत्यन्तकठोरवस्तुषु
स्थापनादेवं कृतेनाधिकं दुःखमिति भावः । अनेन यथातृणचराग्रह-
णशात्तदनुगमनजन्यपीडा त्वया न गण्यते तथास्मदनुग्रहवशादपि
सा न गणनीयेत्यपि ध्वनितं ननु नानारत्नालङ्किते पादार्पणे न शोभत
इति चेत्तत्राहुः । श्रीनिकेतनं नखचन्द्रादिशोभास्पदत्वात्ततोऽप्याधिका-
लंकृतिकरमिति भावः । ननु युष्मद्भूयस्थतापजन्यदाहः कथं
सोढुं शक्य इति चेत्तत्राहुः । फणीति । भवतु किन्तत इति चेत्तत्राहुः
हृच्छयं कामं छन्धि पश्चाद्यथाकामोपशमः स्यात्तथा कुरुवेति
भावः । मानिनीपक्षे ननु युष्मद्दर्शनमात्रस्य कामोद्दीपकत्वान्मान-
वतीनां युष्माकमालिङ्गनादेर्दुर्घटत्वात्कामवाधाभयान्नाहमाविर्भावा-
मीति चेत्तत्राहुः । प्रणतेति । अहो सत्यमिदं तथाप्यागन्तव्यमागल्यच-
नः कुचेषु यथाकथं चित्पदाम्बुजं कृणु एतावन्मात्रमस्माभिरनु-
ज्ञायत इति भावः । नन्वेतं विना मम प्रयोजनं कथं भवतीति चेत्त-
त्राहुः । छन्धीनि । अस्माकं लोकोच्छ्रस्तीन्वर्त्यत्वादेतावतैव तवोष्-
तिर्भविष्यतीतिव्यङ्ग्यं । ननु सर्वोत्तमानां युष्माकं पदेन स्पर्शो कृते
पापं भविष्यतीति नाहं तथा कर्तुं शक्नोमीति चेत्तत्राहुः । प्रणतेति ।
ननु परमकोमलस्य पदाम्बुजस्यातिकठोरयुष्मत्कुचस्पर्शेन पीडा-
भविष्यति तथाच तथा व्यासहृदयस्य मम रसाविर्भावोदुर्लभः स्तनः
कराम्बुजार्पणमनुज्ञायतामीति चेत्तत्राहुः । तृणेति । अहो प्रत्यक्षाप-
लापपरायणधूर्तशिरोमणे तृणशर्कराद्यपेक्षयाप्यस्मत्कुचः किङ्करो
इति भावः । ननु भवतु यथाकथाश्चित्स्थापयिष्यामि तथापि तेन
कुचानां शोभा न भवतीति चेत्तत्राहुः । श्रीति । शोभाविशुद्धिभय-
कथं तव चरणस्पर्शः शोभास्पदत्वं अस्माभिरार्थत इति भावः

मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोक्षया पुष्करेक्षणा । ॥
विधिकरीरिमा वीर ! मुह्यतीरधरसीधुनाप्याययस्व नः ॥ ८ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

ननु मदीयतिरोधानरूपापराधेन भवतीनामन्तः करणे महान्क्रोधो वर्तते तथाच क्रोधानलज्वालाया तद्वावश्यंभावात्कथं रसानुभव इति चेत्तत्राहुः । फणीति । अहो किमित्येवमनुभूतसामर्थ्या नामस्माकमप्रतो बहुविधं चातुर्यं प्रकाशयते त्वया नहिकालि-
याविषदग्धस्यान्येन केनचिद्वाहः सम्भवतीति भावः तस्माद्भयं विहाया-
गन्तव्यमिति भावः । निवृत्तिपक्षे नन्वन्तःकरणशुद्धिं विनेदङ्कथं भवि-
ष्यतीति चेत्सापि त्वदधीनत्वाशयेनाहुः । प्रणतेति । तव पदाम्बुजो-
पासनेन हि चित्तस्य शुद्धिर्भवत्यतस्तत्र कुचेष्टु कर्मोपासनप्रातिपाद-
नभोगेषु कुरु भवत्पदाम्बुजाराधनमेव कर्मोपासनाकाण्डयोर-
र्थ इत्यधिकारिचेतासि प्रकाशयत्यर्थः । यतस्तव पदाम्बुजं फणिनः
शेषस्य फणास्वर्पितं तथाच ।—

नारायणपरा वेदा नारायणपरा मन्त्राः ।

नारायणपरा योगा नारायणपरा क्रियाः ॥

इत्युक्तत्वाच्छेषशायिनारायणस्य भगवतस्तव पदाम्बुजसंवेनमेव काण्डद्वयार्थ इति भावः । यतश्च श्रीनिकेतनं भोगमोक्षश्रीप्रदं यतश्च साधकानुग्रहाय रामकृष्णाद्यात्मनावतीर्णस्य तव तृणचरा-
नुगं गोमृगाद्यनुगमनपरं तृणचरैस्त्यक्तसर्वभोगैस्तपस्विभिरनुगम्य
प्राराध्यत इति तदिति वा यतश्च प्रकर्षेण नतिमात्रमपि कृतवतां
देहिनां समस्तपापोच्छेदकं तदुक्तम् ।—

एकौऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभूयेन तुल्यः ।

दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुन भवेत्येति ॥

एवम्भूतेन काण्डद्वयप्रातिपादितेन सम्यगुपासितेन निजजनस्य
हृच्छयं कामं कृन्धि नाशयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रणतानां क्षणमागतानां देहिमात्रोपलक्षितानां पापकर्षणं
दुरितापहं सर्वशरण्यत्वात् तृणचरान् पशून्नुगच्छतीति भक्तै-
च्छानुसारित्वत् सौभाग्येन श्रियेनिकेतनमाश्रयभूतम् फणिनः
कालियस्य फणास्वर्पितं दुष्टदमनकर्तृ एवभूतं ते पदाम्बुजं
नः कुचेष्टु कृणु निधेहि किमर्थमित्यत आहुः कुरु हृच्छयं कामं
कृन्धि छिन्धि ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

शरणागत प्राणिन को पाप नाश करवे वारो तृणचर गजअन
कें पीछें जायवे वारो महालक्ष्मी को निवास स्थान कालि के
फणालि पै नृत्य करवे वारो आप को जो चरण कमल ताको हमारे
स्तनों पै स्थापन करो हमारे हृदय के कामवेव को शान्त करो ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे पुष्करेक्षणा तवैव मधुरया गिरा वल्गुनि वाक्यानि यस्यां तथा
बुधानां मनोज्ञया हृदया गम्भीरयेत्यर्थः । मुह्यतीरिमा नो विधि-
करीः किङ्करीरधरसीधुना आप्याययस्व सर्वावयेति ॥ ८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तापिणी ।

ततश्चाधरसीधुना ऽस्मानाप्याययस्व अन्यथा सद्य एव
श्रियमहीति भावः । कुतः तव गिरा पूर्वोक्तया ऽधुना स्मर्यमा-
णया नहि भवतीभ्यो मम कुत्रापि किञ्चिदन्यत् प्रियमस्तीत्या-
दिलक्षण्या मुह्यतीः मोहस्यान्यदशानुगत्वात् विरहेण सीध्व-
प्राप्त्या जनितस्य मोहरोगस्य वैद्यशास्त्रोक्तनिदानविपर्ययन्यायेन
तत्प्राप्त्यैवोपशमः सिध्वैव नत्वन्यथा तच्च युक्तमेवेत्यहुः । विधिकरीः
त्वदाज्ञाकारिणीः गिरो मोहहेतुत्वं दर्शयन्ति । मधुरया अमृत-
वन्मिष्टया यद्वा मधु मद्यमेव साक्षादिव सति ददातीति तथा
इतिपरममादकत्वमुक्तं कथं तदाहुः । वल्गुनि अर्थस्य प्रियत्वा-
दिना शब्दस्य च सङ्घर्षवन्धाविना मनोहराणि वाक्यानि यस्यां
तथा अतो बुधानां विदग्धानां चित्ताकर्षिण्या इति श्रोत्रमनः
प्रियत्वमुक्तं इमा इति प्रत्यक्षत्वादिना असन्दिग्धत्वं तत्काली-
नत्वं च मोहस्योक्तं ननुवाङ्मयेण कथं मोहः स्यात् तत्राहुः ।
वीर हे महासामर्थ्ययुकेति त्वद्गुरोऽपि तादृशत्वादित्यर्थः । यद्वा
कथमेवं दातव्यमित्यत आहुः । हे वीर ! दयावीर दानवीरेति वा
पुष्करेक्षणा ! हे परमसुन्दरयेत्यर्थः । यद्वा गिरा मुह्यतीः अत एव
विमोहनत्वमधिकमभिप्रेतं तथाच कर्णामृते पर्याचितामृत-
रसाभिपदार्थमङ्गीवल्गुनि वल्गितविशालविलोचनानीति अन्य-
त्तैर्व्याख्यातं यद्वा गिरा मुह्यतीः अत एव विधिकरीः दासीत्वं
गताः मोहेन विवेकापगमात् यद्वा गिरैव विधिकरीः अधुना
विरहास्यं इमा मुह्यतीः अकारप्रक्षलेण अबुधानामपि किमुत
विदग्धानां यद्वा बुधानां ज्ञानिनामपि किमुनभक्तानां किंस्वा बुधानां
पण्डितानामपि किमुताबुधानामस्माकं मनोज्ञया अन्यत्समानं
अथवा मधुरया श्रोत्रमात्रप्रिययेत्यर्थः । वस्तुतस्तु अवल्गुवा-
क्यया अबुधमनोज्ञया तथापि विधिकरीः कुत इमाः त्वत्प्रेम-
हताविचारा गोपीः अत एव त्वदधरसीधुं प्रति तदर्थं मुह्यती
नाप्यायय न स्वस्थ किन्तु मारयेत्यर्थः । तदेवाविवेकिनीना-
मस्माकमुचितमिति भावः । एषा प्रेमास्ति भरोक्तिः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतापिणी ।

अथ तन्मुखनौरभनिभतद्भाषितविशेषजनिततत्प्राप्तेच्छात्म-
कस्य मोहपर्यन्तदशागाभिनस्तापस्य पुनरन्यदुच्चिकित्स्यतामा-
शङ्कमानास्तस्मिन्नेवाङ्गलङ्गे प्रयोषधमिवान्तरञ्च सङ्गमनीय तन्मुख
सुधाकरसुधारसमपि प्रार्थयन्ते । मधुरयेति । अधरसीधुनास्मा-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नाप्याययस्व अन्यथा सद्य एव त्रियमहोति भावः । कुतस्त्व
गिरा स्मर्यमाणया स्वागतं वो मदाभागा इत्यादिलक्षणया ।
कठोरं भव मृद्वी वा प्राणा स्वमसि राधिके । अस्ति नान्या
चकौरस्य चन्द्रलेखां विना गतिरित्यादि लक्षणया वा यया
कयाचिद्वा मुह्यतीः अन्यदशानुगं मोहं प्राप्तवतीः । कीदृश्या
गिरा मधुरया स्वराविशेषेण वर्णविन्यासविशेषेण प्रेममृदुतया
प्राणिमात्राणां रुचिरतया । तथा वल्गूनि आकाङ्क्षायोग्यतास-
त्तिसौष्ठववन्ति वाक्यानि सुपूतिङन्तवर्गा यत्र तादृश्या ।
तथा बुधानामर्थज्ञानां मनोज्ञयाभिधालक्षणाव्यञ्जनादिवृत्तिप्रति-
पादितवस्तुस्वभावालङ्कारार्थगाम्भीर्येणानन्दप्रदया । इमा इति
प्रत्यक्षत्वादिना असन्दिग्धत्वं तत्कालीनत्वं च मोहस्योक्तं कथ-
मदेयं दातव्यमित्यत आहुः । हे वीर ! दयावीर दानवीरेति वा ।
पुष्करेक्षणेति उक्तावसरे सस्मितविद्यासमुन्दरदृष्ट्यादिना गिर
एव विमोहनत्वमधिकमभिप्रेतम् । तथाच कर्णामृते । पर्याचि-
तामृतरसनि पदार्थमङ्गीवल्गूनि वलितविशालविलोचनानीति ।
अन्यन्तः ॥ यद्वा । गिरा मुह्यतीः अत एव विधिकरीः दासीत्वं
गताः मोहेन विवेकापगमात् । यद्वा । गिरैव विधिकरीः अधुना
विरहात्मा इमा मुह्यतीरिति ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मधुरया कोकिलादिशब्दवच्छाव्यया वल्गुवाक्यया वचनमङ्गी-
विशेष वत्या विधिकरीः नियोगकरीः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामचक्रवर्तिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे पुष्करेक्षण ! बुधानां हृदया वल्गूनि वाक्यानि यस्यां तथात
एव मधुरया कोकिलादिशब्दवच्छाव्यया ते तव गिरा मुह्यतीः
विधिकरीश्च इमा नोऽस्मान्धरासृतेनाप्याययस्व सजीवय ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वल्गूनि मनोहराणि वाक्यानि निराकाङ्क्षाणि पदात्मकानि
यस्यां सा तथा तथा बुधानां विदुषां मनोज्ञया हृदया मधुरयेति
इत्यनेन प्राप्ता बालभाषणशङ्कां निराकरोति विधिकरीः दासीः अधर-
सीधुना अधरासृतेन आप्याययस्व सेवय जीवय वा मुह्यतीः
मोहं गच्छतीः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृत्तकमसन्दर्भः ।

ननु भवत्यो नियतवचसः प्रागुक्तद्वयसरोरुहं शिरसि धेहि ततश्च
अलसहाननं दर्शयेति । ततश्च पदाम्बुजं कण्ठं कुचेष्टिति निश्चित्य
कथ्यतां तदेव करोमीति चेत् भूम इत्याहुः । मधुरयेत्यादि हेपुष्क-
रेक्षण कमललोचन मुह्यतीमोहं प्राप्नुवतीरिमा विधिकरीः किङ्क-
रीरस्मान् अधरसीधुना अधरमधुनाप्याययस्व जीवय अध-
[३०४]

रमधु पाययित्वा तदप्येतियावत् नच तत्र तूष्णीकेन त्वयाधरः
पाययितव्यः किन्तु मधुरकथापूर्वकमित्याहुः मधुरया गिरा मा
मोहं व्रजत पिवत पिवताधरमिति कोमलेन वचसा विशेषेण तृतीया
कीदृश्या वल्गु सुन्दरया वाक्यमाकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बं यत्र तथा-
भूतस्यैव शब्दस्य प्रामाण्यात् अत एव बुधानां पण्डितानां विद-
ग्धानामिति यावत् मनोज्ञया रुचिरया इत्येव यमवधिर्नापरं
याचितव्यमिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इममेवार्थं ततोऽप्युत्तमा प्रकारान्तरेण प्रार्थयते । मधुरया
गिरयेति । "हस्तेन च स्वरूपेण पदा चोपकृतिर्मता । मुखेन चोप-
कारो हि कर्तव्य इति ता जगुः । पूर्वोक्तमपि सर्वं हि यावत् स्पष्टं
न भाषते । तावत्सरसतां याति न कदाचिदिति स्थितिः, हे स्वामिन्
मधुरया गिरा मुह्यतीरिमा गोपीराप्याययस्व मोहोहि मरण-
पूर्ववस्थारूपः तासामाप्यायेन हेतुः विधिकरीरिति आकाङ्क्षारिणीः
सेवाकारिणीर्वा असामर्थ्येन तु तव नास्तीत्याहुः । हे वीरेति शौर्यं हि
आर्त्तानामार्तिनिराकरणार्थम् इमा इति प्रदर्शनेन क्षणमात्रविल-
म्बेन मरिष्यन्तीति सूचितम् ननु वाङ्मन्त्रेण कथं मोहनिवृत्ति-
रिति चेत्तत्राहुः । मधुरयेति । मोहो हि मायारूपः स भवत्स्वरूपे-
णैव निवर्तते सच्चिदानन्दरूपेण तत्र तव वाणी आनन्दरूपे-
त्याहुः । मधुरयेति । मध्वसाधारणो रसः तद्युक्ता मधुरा वल्गु
मनोहरं वाक्यं यत्र वाक्यस्य मनोहरत्वं सत्यपिश्रमतिपादक-
त्वेन अतः सद्रूपता निरूपिता बुधानां मनोज्ञा आल्हादकारिणी
अनेन ज्ञानरूपा निरूपिता ते हि ज्ञानेनैव रता भवन्ति मुखे
नयने वर्तते इति तयोरेपि व्यापारं कुर्वेव वक्तव्यमित्याहुः
पुष्करेक्षणेति कमलवत्परतापापहारके ईक्षणे यस्य किञ्च अधर-
सीधुना अधरासृतेन च आप्याययस्व वक्तव्याः द्रष्टव्याः पाययितव्या
इति भूच्छित्तानां हि मुच्छानिवारणार्थं मक्षामन्त्राः पठ्यन्ते कमला-
दीनि च शीतलद्रव्याणि स्थाप्यन्ते सर्वथा असाध्ये अमृतमपि
पाय्यते अतिगोप्यान् पाययन्ति इयन्तु मूर्च्छा नाल्पेन निवार-
यितुं शक्येति वीरेति संबोधनम् अनेन अन्तिमावस्था प्रदर्शिता
पूर्वप्रार्थिताश्चार्थाः स्मारकत्वेनाधिकमूर्च्छाहेतवो जाताः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ओ मो मत्प्राणैकवल्लभा ! रत्नवल्लभा ! जीवातुभूतासु भव-
तीषु नाहमुदासे दासे मयि सन्ततहेमप्रेमहेमभृङ्गलानिवद्धे
कथमविश्वस्ता विश्वस्ता भवत भावत्कं कङ्कणमिव शस्तां
हस्ताङ्गतमेव मां जानीतेति स्फूर्तिप्राप्तं तद्वाक्यमाकर्ण्यपरा
आहुः । मधुरया माधुर्यवञ्चकवर्णघटितत्वात् सुश्रवया वल्गूनि
मञ्जुलपदार्थवैचित्रिकाणि वाक्यानि यस्यां तथा बुधानां विद-
ग्धानां मनोज्ञया नमो जानत्या गिरा विधिकरीः किङ्करीः न-
इमा मुह्यतीस्तन्माधुर्यास्वावभरादानन्दमोहं प्राप्नुवतीः पुनरध-
रसीधुना आप्याययस्व । यद्वा । मोहं प्राप्नुवतीर्न अधरसी-
धुनापि पाययस्व पुनर्मोहं प्रापयस्वैत्यर्थः ॥ ८ ॥

केन चित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अपिच । मधुरयेति । हे पुष्करेक्षण विशालोत्फुल्लोचनेति-
स्मितावलोकितं सम्भाव्याहुः । वीरेति परमादयमापि दातुं समर्थेति
अधरसीधुनास्मानाप्याययस्वेति परमार्था प्रलपनमित्यदोषः
अन्यथा चरमदशापत्तेः कुतः तव स्वागतं वो महाभाग इत्यादिकया
गिरा मुह्यतीः मधुरयेति बहिस्तादृशत्वेऽप्यन्तः कटुतरयेति
भावः रसाविषयतत्त्वत् मोहोऽत्रान्यदशैव ननु मया
त्वादराभिप्रायेणैव तथाकामिति तत्राहुः । बुधेति । न वयं बुधाः
किन्तु परमाज्ञाः स्त्रिय इत्यपि वक्रोक्तिः यद्वा श्लेषेण मधु मद्ये-
पुष्परस इत्यादिकोशाद्विरेपिमादकमधुसीधुस्पर्शादेव तत-
स्तन्मोहिताभिस्तदेव प्रार्थयत इति यद्वा अधरं धर्तुमशक्यं यत्सीधु
तेनेति प्राचुर्यमभिप्रेतं यद्वा अधरमवरं सीधु यस्मादित्यति-
मादकत्वमुक्तमित्यदोषः वल्गुवाक्ययेति अर्थविचारं त्वतितीक्ष्णये-
त्यर्थः ननु किमर्थमाप्यायनीयास्तत्राहुः विधिकारीः किङ्करीः मोह-
नविवेकापगमादेवमुक्तं किं वा प्रणयकोपेनेति यद्वा दासीत्वं गता-
इति सञ्जीवनीर्णमभिहितम् एवं प्रार्थनं चतुष्टयी दर्शिता ॥ ८ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तापोपशमं प्रार्थयित्वा रसाप्यायनं मनोरथान्तरं प्रार्थ-
यन्ति । मधुरयेति । यथा मधु आस्वादनमात्रेण प्रलोभकं मादकञ्च
यत्स्वर्गादि तदेव रातीति मधुरा तथा वल्गूनि वाक्यानि "प्रक्षयं ह
वै चातुर्मास्यजाजिनः सुकृतमभवती, त्यादीनि यस्यां तयात एव
बुध नामैहिकमुष्मिकव्यवहारदक्षाणां परमार्थस्वरूपेण तु अधुधानां
वा मनोज्ञया रोचकया गिरा सकामश्रुतिरूपया मुह्यतीरिमा विधिक-
रीर्विध्यधीनानुष्ठानवतीः प्रजाः हे पुष्करेक्षण हृदयकमलसाक्षिन् ।
तथा वीर विशेषेण धीप्रेरक ताः अधरे वेदान्तिमभागे वर्तमानेन
सीधुना कं नामृतेनाप्यययासि तथा मधुरया स्वरतो वर्णतश्च स्निग्ध-
सुस्मितापाङ्गुनिरीक्षणमिश्रतया च मधुरया सर्वैहिकमुष्मिकसुख-
तत्साधनविस्मरकानुरागात्मकमधु रातीति तथाभूतया वा तथा
वल्गूनि स्नेहसोद्वोद्यकगम्भीरभावार्थवन्ति वाक्यानि प्रियहित-
त्वेन वक्तुं योग्यानि वचनानि यस्यामतएव बुधानां रसाविशेष-
भावनाचतुराणामधुधानाञ्च संप्रणिनां मृगपक्षिद्रुमलतादीनां
स्वरादिसौष्टवेन मनोज्ञया तव गिरा तव मुखपङ्कजसौरभरूपया
मुह्यतीः सर्वलोकवेदधर्मविस्मृत्या त्वदेकपराः तथा गतदेहाद्यनुसं-
धाना अधुना तदनुस्मृतिजनिततन्मुखकजदलाधरमधुसीधुकम-
लक्षणान्यदुर्विचिकित्स्यतापजन्तिमदशाशोकमोहव्याप्ता इमा इति
प्रत्यक्षविह्वलतया मोहासन्दिग्धत्वसूचनं विधिकरीः अमूल्यदासिका
आज्ञानुसारिणीः सेवारता वा इति सम्बन्धद्योतनं ता नोऽधरसी-
धुनामृतसञ्जीवनरसेनाप्याययस्व पुष्करेक्षण वीर इति सम्बोधना-
भ्यां विह्वलतया सर्वप्रत्यक्षापि नो दशा न हृत्कमलसाक्षिणो विशे-
षणान्तः प्रेरकस्य तव ज्ञातातः प्रसीदाधुनेपेक्षायां सद्यो मरण-
मिति भावः । यद्वा त्वद्विरहकामचिन्ताश्रिसन्तापदन्द्वास्मान्तयान्ति-
मदशां प्राप्ता मुह्यतीर्नः प्रथमं तावत्पूर्वै निरूपितमधुरया
गिरा हे पुष्करेक्षण ! कमलनयन तद्वद्वा तापापहारीक्षणं दर्शनं यस्य
तथा वीर विशेषेणास्मत्प्राण आप्याययस्व सचेनाः कुतः परमामृ-
तेनाधरसीधुनाप्याययस्व विगतज्वराः फुल्लिताङ्गीर्विधेहि यद्वा
स्वात्मनोऽमृतसञ्जीवनसुरवैद्यत्वमास्यापयितुं विरहादिनामाराधित्वा

पुनःसञ्जीवनं त्वयाभिमतं तदनुचितं सितादानेन मरणसं-
भवे विषं न देयमिति लौकिकन्यायावतस्मात्पूर्वनिरूपितया मधु-
रया गिरैव मुह्यतीः कृत्वाऽधरसीधुना प्याययस्व नो विधिक-
रीरित्युक्त्या स्वाधीनासु इदमेव मोहनं जीवनं च युक्तं ननु विर-
हेण मारणमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अपरा एतावता दुःखनिवृत्तिमपश्यन्त्यः प्रार्थनीयं किन्दा-
रिद्रमिति विचिन्त्य परमोत्कृष्टं वस्तु प्रार्थयन्ते । मधुरयेति—

मां हि प्रार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

कौन्तेय ! प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति । सर्वधर्मान्परित्यज्य
मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुच-
इत्यादिरूपया मधुरया अर्थतोऽत्यन्तमिष्टया वल्गूनि मनोज्ञानि
वाक्यानि यस्यां तथा शब्दतोऽत्यर्थमधुरया अत एव बुधमनो-
ज्ञया बुधानां विदुषां हृदया विधिकरीः किङ्करीरस्मान् तथा च
नास्माकमविचारिता प्रवृत्तिरिति भावः । संप्रति तिरोधानब्रक्षणया
लीलया मुह्यतीर्मुच्छां मरणपूर्वावस्थां लभमाना इमा श्रद्धित्यागत्य
द्रष्टव्याः हे पुष्करेक्षण ! पुष्करे हृदयकमले ईक्षणं यस्य सः तथा
च अन्तर्यामिणा त्वया सर्वं ज्ञायत एव नास्ति विशापनकृत्यमिति
भावः । विशालनेत्रेण त्वयेदमागत्य प्रत्यक्षेणोपलब्धव्यमिति वा
दृष्ट्वा च स्वाधरामृतेन नोऽस्मानाप्याययस्व संजविय यतो हे वीर !
निजजनार्तिनिराकरणमेव शौच्यं कृत्यमिति भावः । यद्वा स्वभावत-
एवाज्ञाकरिः संप्रति विरहदुःखेन मुह्यतीरस्मानागत्याप्याययस्व
कथमिति चेत् आदौ गिरा ननु वाणीसात्रेण कथं मोहिनिवृत्तिरीति-
चेत्तत्राहुः । मधुरयेति । मायामयस्य मोहस्य सञ्चिदानन्दरूपस्य
तव मुखान्निः सृतया माधुर्यव्याप्तया तथा निवृत्तिरवश्यं भविष्य-
तीति भावः । तत्रापि सत्यप्रियार्थितार्थकत्वाद्बल्गूनि वाक्यानि यस्यां
सा तत्रापि बुधजनमनोज्ञया ज्ञानरूपया यच्च तन्निवृत्ताप्रतिष-
धकं तदाप्यायनं कुर्वित्याशयेनाहुः । पुष्करेक्षण ! तथाच लोको-
त्तरसौन्दर्याद्यलंकृतविग्रहं दर्शयित्वा तदशीनामिलाषं निर्वृत्य
तथाऽधरामृतपानेच्छामपि तत्प्रदानेन पूरयेत्याशयेनाहुः । अधरेति
सर्वमापि कर्तुं प्रदातुञ्च समर्थोऽसीति द्योतयन्त्यः सम्बोधयन्ति
हे वीरोति । अनभिज्ञापक्षे न केवलं बहिर्दिलेपमात्रेणाऽस्मत्प्राप्य
शान्तिः कर्तुं वा शक्या किन्तु अत्रोपायबाहुल्यमपेक्षितमित्याहुः
मधुरयेति । नोऽस्मानाप्याययस्वाल्हादय यतो मुह्यतीरूपान्त्यान्दशां
प्राप्ताः कथमिति चेत्तत्राहुः । गिरा तत्रापि न प्रतियात ब्रजामिति
ब्रजवत्कठोरया किन्तु मधुरया नपि स्वागतमिति वत्प्रतारणरूप-
येत्याहुः । वल्गुवाक्यया यद्यपि मुग्धानामस्माकं नास्ति विवेक-
स्तथापि त्वया बुधजनमनोज्ञैव सा प्रयोक्तव्येत्याशयेनाहुः । बुधेति-
तथाचैवविधया गिरा वयं वक्तव्या इत्येको मुच्छांनिवृत्त्युपायः द्विती-
यमाहुः हे पुष्करेक्षण ! तथाच कमलवद्विशालनेत्राभ्यां वयं सम्यक्
द्रष्टव्या इति भावः । तृतीयमाहुः । अधरेति । तथाभूतममृतरूपमौषधं
मृतानामप्युज्जीवनकरं माययितव्यमिति भावः । तत्रापि विलम्बो
नोचित इत्याहुः इमाः क्षणमात्रमापि विलम्बासदाः ननु मम का ममता
यद्यप्येवंविधपरिश्रमो मया कर्तव्य इत्याशङ्क्याहुः । विधिकरीरिति
तथाप्यनल्पमिदमौषधं दातुं न शक्नोमीति चेत्तत्राहुः । वीर परमोदार

तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कलमषापहम् ॥

श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततं भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥ ६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

त्वाद्दानशूर ! सर्वस्वमपि दातुं समर्थं यद्वा यथोक्तोपायेन गतमू-
च्छाः भवत्यो यथोक्तोपायकर्त्रे सदैव्याय मह्यं किम्प्रदास्ययेति
चेत्तत्राहुः । विधिकरीरिति । जन्मजन्मान्तरेषु तव किङ्करीयो भवि-
ष्यामी नवान्यार्थकिंचितुभ्यं दातुं वयं योग्यास्तस्मादेतत्प्रतिनिधि-
भूतस्येतरवस्तुनोऽभावाच्छरीरमेवार्पयिष्याम इति भावः । तावतापि
नास्ति ऋणपरिहारो यद्यपि तथापि दानशूरेण त्वया न किमपि
विचार्य प्रत्युपकारानपेक्ष्य दानस्यैव सात्त्विकत्वाभिधानात् माने-
नीपक्षे ननु नैतावता मम हृच्छयस्य शान्तिर्भविष्यति तदुप-
शान्तकमस्यैकं युष्मत्सन्निधौ वस्तु तथापि भयान्तं तत्प्रार्थयामीति
सदैव्यप्रार्थनामालक्ष्याहुः । मधुरयेति—

कठोरा भव मृद्वी वा प्राणास्त्वमसि राधिके ।

अस्ति नान्या चकोरस्य चन्द्रलेखाश्विना गतिः ॥

इत्यदिहपया मधुरया वल्गुवाक्यया प्रतारणरूपया अतएव बुध-
मनोक्षया गिरा पूर्वं तव वचनकर्त्र्यो वयं जाताः अतएव संगतिं
प्रतारणफलभोगसमये मुह्यन्त्यः मरणोपान्त्यदर्शा प्राप्ताः यद्यप्येवं
तथापि सज्जनैरपकर्त्ताप्युपकर्तव्य इति न्यायमनुसृत्यास्माभिरनु-
ज्ञापितोऽस्माकमधरामृतेन स्वात्मानमाप्याययस्वागत्याल्हादय भयसि
रोहितो मतिष्ठेति भावः । भूलक्षणधनुर्द्वयैक्षणलक्षणवाणधारी वीर
शिरोमणिस्त्वं किमर्थं विभेषीति सम्बोधनद्वयाशयः निवृत्ति-
पक्षे तस्मात्साधकानुग्रहार्थं लीलाविग्रहमादाय—

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥

क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । अनादिमत्परं ब्रह्म न
स सन्नासदुच्यते । यद्वा भूतपृथग्भावमेकस्यमनुपश्यति तत एवच
विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदेवादिकरूपया मधुरया पथ्याभूता-
द्यप्रतिपादकत्वाद्बल्लुगवाक्यया अत एव बुधजनमनोक्षया अतस्त-
वीष्टपुष्टिः सुतामृतरूपया नोऽस्मानाप्याययस्व यतस्तद्वाद्युद्गा-
वितमिथ्याभूत तिकर्कशतकर्त्तृपृष्टवादान्धकारेण मुह्यतीर्नचोपेक्ष्याः
यतो विधिकरीर्भवदाज्ञारूपा विधिप्रतिपादिकास्तव किङ्करीभूता
अतस्तथाभूतया गिराऽऽवश्यमस्मानागत्याप्यायनेन धर्मसंस्था-
पनरूपः स्वपालनहेतुरुक्तः साधुपरित्राणारूपं ह्येतयन्त्यः सम्बोध-
यन्ति । पुष्करेक्षण सौन्दर्यादिगुणालंकृतविग्रहेण स्वस्मिन्नासात्के-
सम्पादनेन सर्वे परिपालयेति भावः । अस्मत्पालनाय दुःकृतिनोऽपि
न शयेत्य शयेनाहुः । हे वीरेति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे पुष्करेक्षण ! कमलनयन भवदीयेनैव निरीक्षणेन मुह्यतीः
तथा भवदीयैव मधुरया चित्तापहरिण्या वल्गुनि मनोहराणि
वाक्यानि यस्यां तथा बुधमनोक्षया स्वरूपतः स्वरतोऽर्थतश्च
बुधानां हृदया गिरा च मुह्यतीः इमाः विधिकरीः किङ्करीः
नोऽस्मान् अधरशीघ्राना अधरामृतेन आप्याययस्व सञ्जी-
वय ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

हे प्रभो ! हे कमलनयन अत्यन्त मधुर मनोहर वचनवादी और
पंडितन के मन के हरवेवाली आप की वाणी से आप
की दासी मोहित भई हमको अपने अधरामृत को पान कराकर
कर हमको संतुष्ट करो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च अस्माकं त्वद्विरहे प्राप्तमेव मरणं किन्तु त्वत्कथामृतं
पाययद्भिः सुकृतिभिर्वञ्चितामित्याहुः । तवेति । कथैवामृतमत्र हेतुः
तप्तजीवनं प्रसिद्धामृतादुत्कर्षमाहुः । कविभिर्ब्रह्मविद्भिरीडितं
स्तुतं देवभोग्यं त्वमृतं तैस्तुच्छीकृतं किञ्च कलमषापहं कामक-
र्मनिरसनं तत्वमृतं नैवं भूतं किञ्च श्रवणमङ्गलं श्रवणमात्रेण मङ्ग-
लप्रदं तत्त्वनुष्ठानापेक्षं किञ्च श्रीमत्सु शान्तं तत्तु मादकम् एव-
म्भूतं त्वत्कथामृतमाततं यथा भवति तथा ये भुवि गृणन्ति
निरूपयन्ति ते जना भूरिदाः बहु दातारः जीवितं ददतीत्यर्थः
यद्वा एव भूतं त्वत्कथामृतं ये भुवि गृणन्ति ते भूरिदाः पूर्वज-
न्मसु बहु दत्तवन्तः सुकृतिन इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति ये केवलं
कथामृतं गृणन्ति तेऽपि तावदनि धन्याः किम्पुनर्ये त्वां पश्य-
न्त्यतः प्रार्थयामहे त्वया दृश्यतामिति ॥ ९ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तत्त्वार्थदीपिका ।

विरहादितप्तान् जनान् जीवयतीति तथा तत् नच तस्य
श्रवणार्थं प्रयासोऽपेक्ष्यते इत्याहुः । कविभिः । पूर्वैराधुनिकैश्च
ईडितं स्वत एव संश्लेष्यवर्णितमित्यर्थः । नच कामक्रोधादिना
पापेन वा तदर्थाननुभवात्फलं सिध्येदिति वक्तव्यं तस्यैव
तन्निरसनसम्भावत्वादित्याहुः । कलमषेति । अतोऽर्थानुभवः स्वत
एव भवतीति । नच तदपेक्षापीत्याहुः । श्रवणेति । यद्वा न केवलं
तप्तजीवनत्वेन सद्यो दुःखहरमात्रं किन्तु कविभिः सर्वार्थप्राप-
कत्वेन स्तुतं कथं तदेव प्रपञ्चयति । कलमषापहं संसारध्वंसक-
मित्यर्थः । संसारस्य कलमषैकमूलत्वात् सर्वदुःखध्वंसकं वा किञ्च श्रव-
णेति एवमुभयथा दुःखदोषहरत्वेन च मङ्गलत्वे सर्वार्थसाधनत्वमुक्तं
स्वतः परमफलत्वञ्चाहुः । श्रीमदिति । एवमेषां यथेत्तरं श्रेष्ठ्यम्
अतः कथैवामृतं यथा तस्य चुबुटुरोगादिहरणात् बलपुष्ट्यादिक-
रत्वाच्च साधनत्वं मधुरसमयत्वात् साध्यत्वं च तथा कथाया
अपीत्यर्थः । आततं यथा स्यात् विस्तरेणेत्यर्थः । यद्वा व्यापक-
मित्यर्थः । इति देवभोग्याद्विशेष उक्तः तस्य व्यापकत्वाभावात् अन्य
तैर्व्याख्यातं यद्वा अत्राधुना तादृशजनाभावादस्माकञ्च विर-
हान्तैवैवश्येन तत्राशक्तेर्वयं मृता एवेति भावः । यद्वा अरे परम-
व्यथाः यावदप्याययेयं तावत् क्षणमथो महात्तया कालो
नीयतामिति ज्ञेयं सत्रास माहुः कथैवामृतं श्रुतिमरणं कार्य-

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतबृहत्सोषिणी ।

कारणयोरत्यन्तभेदविवक्षये पचारः कुतः तत्तं जीवनं यस्मात् अतो ये गृणन्ति उच्चारयन्ति ते भूरिदाः दो अखण्डने महा-
प्राणघातका इत्यर्थः । एषा परमार्थकिरेव । ननु तर्हि कथं पुरा-
णादिषु स्तुयेत तत्राहुः । कविभिर्व्यासादिभिरीडितं कविनां
वर्णनमत्र स्वभवेन तस्यापि वर्णनीदिति भावः पपनाशनमात्रं किञ्च
श्रवणेनैव मङ्गलं सुखकरं ननु प्रयोजनेन यद्वा काश्चिन्मरीडितं
मित्यत्र हेतुः कल्मषेत्यादिपदद्वयं पापहरत्वेन भवणयोः सुखद-
त्वेन च तैरीडयते इत्यर्थः । अत एव श्रिया मदे येषां राजादीनां
तेषु आततं कविभिरेव विस्तृतं किम्वा श्रीमदैर्जनैर्माह्वगो-
दिद्वारात तम् अतो ऽधुना त्वदाशया क्षणं जिजीविषूणां तेन नाल-
मिति भावः ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ कथं तर्हि जीवथेत्याशङ्क्य प्रेममयस्वानुभव प्रमाण-
निर्णीततत्त्वकथामहिमवर्णेनेन तत्र कारणमाहुः । तथेति । कथै-
वामृतम् अमृतवत् स्वतः फलं फलान्तरसाधनञ्च । तत्तद्रूपत्वं
दर्शयन्ति तस्मान् त्वद्विरहतापखिन्नान् किमुत संसारतापखिन्नान्
जीवयति मृत्युपर्यन्तदुर्दशातो रक्षतीति तत् । पूर्वेषां जीवन-
रूपञ्चेति तथा बन्धमानचरणः पथि वृद्धैरित्यादेः । शक्रशर्व-
परमेष्ठिपुरोगाः कश्मलं ययुरित्यादेश्च दर्शनात् । कविभिर्ब्रह्म-
शिवचतुःसनादिभिरात्मारमैः किमुतान्यैरीडितम् । वर्चमाने
कः । अस्मद्भुजगसिभिर्गृह्यते तदेवानुद्य इलाप्यते ननु
स्वयं वर्णयितुं शक्यत इत्यर्थः । रहस्याज्ञानात् । तथा कल्मषं
सर्वरोचकत्वादि प्रभावमयत्वात् स्वान्तरायमपि किमुत संसार-
हेतुपुण्यपापरूपं हन्तीति तत् । एवमेवं भूतमपि भवणमात्रे-
णैव मङ्गलं तत्तत्सर्वार्थसाधकं किमुतार्थविचारेण । अत एव
श्रीमत् सर्वत उतर्कष्युकम् । आततं सर्वव्यापकञ्चेति प्रसिद्धा-
मृताद्वैलक्षण्यमप्युक्तम् । तदीदृशं कथामृतं भुवि यत्र कुत्रापि
ये गृणन्ति कथनरूपेण वदन्ति ते भूरिदाः सर्वोभ्योऽपि सर्वा-
र्थप्रदातारः । किमुत नौकुले नञ्चाप्यस्मात् न तु त्वद्विरहतापसु
जीवनमेव ददतीति भावः ॥ ते चान्यत्र पूर्वोक्ता ब्रह्मादयः
ब्रजे सर्वं पचास्मात् न तु विदोषतः सख्य इति श्रेयम् ॥ यद्वा ।
अहो परमव्यथा याचकाप्याययेयं तावत् क्षणं मिथो महासंथा
कालो नीयतामिति चेत्तत्र सन्नासमाहुः । कथैव मृतं मृतिः
कथैव मारयतीत्यर्थः । कुतः । तत्तं जीवनं यस्मात् । तस्ते
तेलादी जलमिवेति श्लेषः । कविभिस्तावकैरेव कल्मषापहं यथा-
स्यात्तथेडितं तत्राशक्तया श्लाघितमित्यर्थः । किञ्च श्रवणेनैव
मङ्गलं मङ्गलमिति श्रूयते नत्वनुभूयते इत्यर्थः । श्रीमदाततं
श्रिया सौन्दर्यादिना तत्कृतेन मदेन निजजमानादरादिलक्षणेन
आततं सर्वतः प्रसृतम् । अतो ये तद्गृणन्ति ते भूरिदा
महाप्राणघातका इत्यर्थः । एषा परमार्थकिरेव । दो अख-
खण्डने । अतोऽधुना त्वदाशया क्षणं जिजीविषूणां तेनाल-
मिति भावः ॥ ९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

तव कथा मृतं सदसि ये गृणन्ति ते भूरिदाः महाधनप्रदाः ॥ ९ ॥

श्रीमद्गीर्णवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्चास्माकं त्वद्विरहेण नासप्रायमेवमरणं किं तु त्वत्कथा-
मृतं मिथः ये पिबन्ति तैर्विश्रुतामित्यामेत्याहुः । तथेति तव कथैव-
मृतं तत्र हेतुः तस्तानां तापत्रयतप्तानां जीवनं प्रसिद्धामृतादु-
त्कृष्टत्वमाहुः । कविभिर्ब्रह्मादिभिरीडितं स्तुतं देवभोग्यममृतन्तु
तैस्तुच्छाकृतमिति भावः । किञ्च कल्मषापहं श्रोतॄणां वदतां स्मरतां
च पापहरं प्रसिद्धन्तु नैवमिति भावः किञ्च भवणमात्रेणैव मङ्गलं
निःश्रेयसरूपं यस्मात् प्र तथाभूतं प्रसिद्धन्तु पुनः
संसारनिमित्त मिति भावः । श्रीमच्छान्त्यादिगुणावहं प्रसि-
द्धन्तु मादकमिति भावः एवंभूतं त्वत्कथामृतमाततं विस्तृतं
यथास्यात् भुवि ये गृणन्ति निरूपयन्ति ते जनाः सूरिदाः
वहुवदान्या जीवितं ददतीत्यर्थः । पूर्वजन्मसु बहुदत्तवन्तः सुकृतिन-
इति यावदिति वा ॥ ९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्तद् जीवयतीति तत्तज्जीवनं भवणमात्रेण मङ्गले श्रीम-
त्समृद्धिमत् आततं विस्तृतं भुवि ये जनाः तव कथामृतं
गृणन्ति पानादिना ते भूरि बहुलं दुःखं घ्नन्ति खण्डय-
न्तीति भूरिणि हिरण्यादीनि ददतीति वा भूरि स्वर्णं जातरूपं
हिरण्यं राः कल्याणं हेमरूपं सुवर्णमिति भवन्तीति
शेषः ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

नन्वेवञ्चेत्तथैव करिष्यामि क्षणं विलम्बः क्रियतामिति चे-
त्तव कथायां प्रतीतिर्नास्तीत्याहुः तव कथामृतमित्यादि । तव कथैव
अमृतं कथामृतं ननु कार्यं कथया यथा तर्पयसि न तथा कार्य-
णेत्यर्थः । अतएव तत्तज्जीवनं तत्तं जीवनं यस्मात् कार्यासंभवात्
तथा कथया जीवनं तत्तमेव भवति अतः कविभिः शास्त्रक-
न्निरेव ईडितं ननु प्रेमैः अतः कल्मषापहं ननु वृत्तापन्ना अतः
भवणमङ्गलं ननु चेतःसुखं यतः श्रीमदेन पेश्वैर्यमदेन खल्वदेन
आततम् अतस्तां कथां ये भुवि गृणन्ति ते भूरिदा भूदिच्छेदकाः
दोऽखण्डने इति न श्रेयः अतस्तव कथा तत्तज्जीवनं कविभि-
स्तुतं कल्मषापहम् इत्यादिस्तुत्याप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ९ ॥

श्रीमद्बलभाचार्यकृतसुषोधिनी ।

एव पदार्थचतुष्टयं संप्राप्य तददाने स्वयमेव हेतुमाशङ्क्यपरिहन्ति
तव कथेति । ननु सर्वमिदं प्रार्थितं भक्तेभ्यो देयं नत्वभक्तेभ्यः
अभक्तत्वं च विरहेऽपि जीवनादवसीयते भगवांस्तु सर्वानिरपेक्षः
न तस्य भवजीवनेन कार्यं लक्ष्मीसदृशयो यस्य कोटिशो वास्यः
अतस्त्वयि धृतास्त्व इत्यप्यसंगतं तस्माद्व्यर्थमेव प्रार्थं नमित्यशक्यं
परिहरन्ति नैव जीवनमस्मत्कृतिसाध्यं किं तु तव कथाविरहेण प्राणानां

कथा अन्यवृत्तकान्यमृतद्वयान् स्वाह्मी भैष्ठा चेत्याहुः । तव
कथैव अमृतं केन साधस्येण तस्मान् महारोगादिसन्तप्तान्
संसारतप्तांश्च जीवयतीति तत्त्वद्विरहतप्तांश्च जीवयतीति स्वर्गी-
यान्मोक्षरूपाञ्चामृतादाधिक्यञ्च कविभिर्ध्रुवप्रल्हादादिभिः या
निवृत्तिस्तनुभृतामित्यादिपदैरीडितम् । अन्यदमृतद्वयं, सा ब्रह्माणि
स्वमहिमन्यपि नाथ । माभूत् किन्त्वन्तकासि-लुलितात् पततां
विमानादित्याशुक्तिभिर्न रोचितम् । कल्मषाणि प्रारब्धपर्यन्ताति
पापानि अपहन्ति । स्वर्गीयामृतन्तु तानि न हन्ति कामा-
दिवर्द्धकत्वात् प्रत्युत तान्युत्पादयत्येव । मोक्षामृतमपि प्रार-
ब्धपापं न हन्ति श्रवणेनैव स्वाद्यमानत्वादभीष्टसाधकत्वाञ्च
मङ्गलं तद्वयन्तु नैवम्भूतम् । श्रीमत् प्रेमपर्यन्तसम्पत्तिप्रदम्
आततं प्रतिक्षणमेव वक्तुमिर्विस्तृतं तदुभयन्तु न तथा
ये गृणन्ति कीर्त्तयन्ति ते एव भूरि बहुतरं ददति
तेभ्यः सर्वस्व ददाना अपि तत् परिशोधयितुं न क्षमन्त इति
भावः । यद्वा । तव गीस्तदैव मधुरा यदि त्वद्दर्शनञ्चक्षिता
स्यात् अन्यथा तु महानर्थकरीत्याहुः । तव कथैव मृतं मर-
णकारणमित्यर्थः । कुतः तप्तं जीवनं यतः । तप्ततैलादौ
जलमिवेति श्लेषः । ननु तर्हि कथं पुराणादिषु श्लाघ्यते
तत्राहुः । कविभिर्व्यासादिभिरीडितं कवीनां वर्णनमात्रस्वभावेन
तस्यपि वर्णनादिति भावः । कल्मषापहमिति दुःखभोगेन
प्राचीनं कल्मषं नश्यत्येवेति भावः । लोककर्तृकश्रवणेनैव मङ्गलं
स्वस्थयनमाविज्ञाशो यस्य तत् यदि जनाः सुधियस्तच्छ्रवण-
प्रणिप्तां दुःखं विचार्य न तत् श्रोष्यन्ति तदा तदपि नङ्क्ष्य-
त्येवेति भावः । श्रीमदैर्धनमदानैर्दुर्जनैरेव लोकाः श्रियन्तामि-
त्यभिलष्य धनव्ययेनापि आततं देशे देशे ग्रामे ग्रामे पुराण-
वाचकान् संस्थाप्य विस्तारितम् अत एव भुवि ये गृणन्ति ते
भूरिदाः भूरिन् श्रोतृलोकान् धन्ति खण्डयन्ति मारयन्ति तस्मान्
कथाजालं वितत्य सौम्या इवोपविष्टा मनुष्यमारकात् व्याधा-
दप्यधिका दूरत एव सुधीभिरुपेक्ष्या एवेति भावः । यद्व-
क्ष्यते यदनुचरितलीलेत्यादि वस्तुतः कथायाः कथकस्य च
सर्वोत्कर्षव्यञ्जिकेयं व्याजस्तुतिः ॥ ९ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

नन्वेवं गिरैव यदि मोहिनास्तर्हि कथमेतावन्तं कालं जीवथे-
त्याशङ्क्य प्रेममयस्वानुभवप्रमाणनिर्णीततत्कथामहिमानं कारणमाहुः
तवेति । पूर्वाभ्यस्तादस्थ्येनैताः सख्याभिमानिन्यस्तच्चरितामृतैक-
जीवनास्तत्सुखसुखिन्य इति स्वामिप्रायमावेदयन्ति कथा तव रूप-
गुणलीलावर्णनात्मको वाक्यसंदर्भः सैवामृतमिव स्वतः फलं फला-
न्तरसाधनं परमास्वादीयं मृत्युहरं चेति अथवा ननु तदेकजी-
वनानां मीनार्दानाममृतान्त्रियुकानां जीवितमसम्भावितमिति चे-
त्सत्यं तव कथामृतं पिबन्निर्यथाकथंचिज्जीवितमिति तत्प्रशंसन्ति
अत्रामृतं जलमेवेति तत्तदेव दर्शयन्ति तप्तान् त्वद्विरहृतपाखि-
न्नात्र जीवयतीति तत्सर्ज्विनं कविभिर्ब्रह्मादिभिः पीतामृतैरपीडितं
स्तुतं वत्सहरणादौ क्षान्ने प्रयासमुदपास्येस्यादिना मृडविरञ्जितमाहुः
गीता इति श्रीरुक्मिणीवाक्येन चेदं कल्मषं स्वान्तरायमपि किमुता-
न्यदप्यपहन्तीति तथा तत् एवंभूतमपि श्रवणमात्रेणैव मङ्गलं
सर्वार्थसाधकं किमुतार्थविचारेणेति श्रीमत् सर्वत उत्कृष्टं श्रेष्ठेण

केनचित् कृता विशुद्धरसदीपिका ।

श्रीरामानन्दामिका श्रीराधिका तथा तल्लीलय च नित्ययुक्तमित्यर्थः । तत एव च तदुपशालीतिभावः । ततश्चाततं सर्वते । विस्तृततरं यद्वा प्रसिद्धामृतद्वैलक्षण्यमाहुः । तवेति । चतुस्रिणोमणेः परमानन्दरूपस्य तत्तु सामुद्रं कथामृतमिति विशिष्टं तत्त्वमृतमेव तत्तजीवनं तत्तु देहान्तरलभ्यत्वाच्च तथेति । कविभिरीडितं तत्तु सत्कविरसनासूर्यनिस्तुषतरशब्दशालिपाकेन तुभो दयिताधरमपि नाद्रियते का सुधा दासीति तदनादृतं कल्मषापहं तत्तु हिंसाप्रायकर्मसाध्यत्वाच्चद्विपरीतं श्रवणमङ्गलं तत्तु तद्विरुद्धं तन्माहात्म्यश्रवणेन तदाकाङ्क्षाया मरणस्याभिलाषितत्वात् श्रीमत् सुखकरं सुखमत्र रसः रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवतीति श्रुतेः ततश्च द्वादशरसात्मकं किंवा शुद्धप्रेमैकरसं तत्तु षड्सात्मकं तत्रापि रसनेन्द्रियात्माद्यं तत्त्वात्मसुखरूपमिति आततं सर्वत्र लभ्यं तत्तु देशादिनिरुद्धम ईदृशं कथामृतं भुवि यत्र कुत्रापि ये गृणन्ति ते भूरिदाः ॥ ६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

एवमस्ति मद्दशापन्नाश्चेत्कथमद्यावधिजीवनं भाषणञ्च तत्र प्रभोः स्वर्णानुभवप्रमाणं सिद्धं तथा साक्ष्यं श्रुतिरूपतया सर्वश्रुति सिद्धान्तरहस्य निमित्तमाहुः । तव कथामृतमिति । यद्वा सर्वं मेव तत्प्रार्थितमनुरतेभ्यो देयं न त्वननुरतेभ्यो भवत्यध्यानु-रतिरिति रूपयन्त्योऽपि नानुरता यतो लब्धमद्वयसङ्गसौख्या अपि मद्दियोगेऽपि जीवयेति शङ्कापनोदायाद्यावधि स्वजीवननिमित्तमाहुः तव कथामृतमिति । तव विरहे भसम्भावितमप्यस्मज्जीवनं परन्तु तन कथैव यतोऽमृतम् अमृतरसात्मकतया फलरूपा मरणप्रतिबन्धिका एवममृतरूपत्वेन सर्वथा पुरषार्थरूपापि नास्मत्सु स्वायापि तु यथा मृतमयोऽपि चन्द्रमण्डलः प्रलयाक्रीयते तथातुः खितानां मरणप्रतिबन्धेनैव वैरिणी तदेवाहुः । तत्तज्जीवनमिति आध्यत्मिकादितापत्रयवतां तत्तापापनोदपूर्वकजीवनं विस्मरणप्र-प्रायस्वरूपानन्दस्यावणरागवाधेन पुनराविर्भावकमपि नास्माकं तथा किन्तु त्वद्विरहकामचिन्ताश्रितापापनयमशकत्वेऽपि त्वद्विरहपक्ष-पातकरुणरसिकत्व इस्मारकतयाश्वासनेन तत्तानामपि जीवनहेतु-तया मरणेन सम्भाविततापानिवृत्तेः प्रतिरोधकतया दुःखहेतुरेव तथास्मद्गीतं तव कथामृतं कविभिस्त्व गुणगणार्णवतानरासिकैः स्वकल्मषहानिर्दृष्टा-

यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम् ।

इत्यादिना कल्मषापहमितीडितमपि नस्तु त्वद्वियोगेऽपि रूपमाधु-र्योदिस्मारकतया कामग्लानिरूपकल्मषमपहन्ति नाशयतीति तथा तादृशपतामिति यद्वा हन हिंसागत्योरित्यस्मात् कल्मषं गमयति प्रापयतीति तथा भवति किञ्चान्यानि कल्मषापहानि तपः प्रायश्चित्तादिरूपणि कर्माणि यदिन्द्रियानुष्ठेयानि तच्छेषकत्वात्स्वरूपत-केशात्मकत्वान्मरणोऽप्यफलविधायकत्वादमङ्गलरूपाणि भवन्ति तव कथामृतं तु मङ्गलश्रवणयोः कर्णयोः मङ्गलं सुखप्रदं तदुक्तं भोत्रमनोभिरामादिति तथा श्रवणमेव मङ्गलं यस्येति तथा तद-युक्तम्-

तदेव रम्यं वचिरं नवं नवं तदेव शश्वन्मनसो मद्बोदयम्
तदेव शोकार्णवेशाषणं नृणां यदुत्तमश्लोकगुणोऽनुगीयते-
तथा-

त्वत्कथामृतपथौ विहरन्तो महामुदः ।

कुर्वन्ति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गं तृणोपममिति ॥

तथा श्रवणमात्रेणैव नतु श्रवणोत्तरानुष्ठानदेहत्यागादिकलाविभावो-दिप्रतिबन्धनिरासापेक्षं लोके मङ्गलत्वेन प्रसिद्धानां विषयसुखा-त्मकमनोवृत्तिगतस्वरूपसुखप्रतिविम्बानां विस्मृतम् एतस्यैवानन्द-स्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति रसो वै त रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवतीत्यादिश्रुतिसिद्धं मङ्गलं परमानन्दो यस्मा-त्तथाभूतमपि नस्तु श्रवणमात्रे वर्णस्वरमाधुर्येण मङ्गलं भवति हृदयतनु शोभकमेव तथा श्रीमदनित्यसंयोगे मनुष्यविधानादप्येषा नित्यश्रयुक्तमपि श्रियो नो नित्यसपत्नीत्वेन तन्नित्यसम्बन्धत्वात्स-पत्नमेव एवञ्चेन्नवतीभिर्हयमिति च तत्राहुः । आततं सुरनरादिसर्व-लोकेषु सर्वसुखप्रदातृतया व्याप्तमपि नस्तु कायमनापेक्षः स्वासमत्ता-त्तत्त्वेन त्यक्तुमशक्यं तथा चेदृक्कथामृतं सुरैर्लब्धामृतपानेनोप-प्राप्य तदीयामृतस्य मर्त्योपेक्ष्यामरत्वापादकत्वादमृतत्वेऽपि कल्पान्ते देवनाशश्रवणान्नामृतत्वं कथामृतस्य तु-

मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् लोकान्सर्वान्तिभ्यं

नाध्यगच्छत् । त्वत्पादाब्जं प्राप्य ब्रह्मलयाद्य

स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपतीत्यादिना ।

सर्वथामृतत्वं तदीयामृतस्य संसारानलदग्धमानानां सुखानां तापमनपहृत्य तत्तानामेव जीवनत्वमस्य तु भवतापमपहृत्याति-मृत्युस्वरूपाविर्भावकत्वं तदीयामृतस्य कविभिर्विरागबोधवद्भिर्ग-हितत्वमस्य तु तैरीडितत्वं तस्य भोगेन पूर्वपुण्यापहर्तृत्वमस्य तु कल्मषापहृत्य तस्य तु पाने एव क्षुद्रसुखप्रदत्वेऽपि श्रवणमिलाषज-नकत्वेन तापोद्भवकत्वमस्यतु श्रवणमात्रेण मङ्गलत्वं तस्य भगवता स्वयं श्रियं गृहीत्वाऽमृतमात्रदानेन श्रीविद्योगान्तिः श्रिकत्व-मस्य तु नित्यश्रीतपातिसम्बन्धवत्त्वाधित्यश्रीमत्त्वं तस्य तु स्वर्ग-ककोणे निपतितत्वमस्य तु आततत्वमिति तदीयामृतातिविलस-णत्वात् तादृक्कथामृतं ये जना भूरिदा पूर्वबहुपुण्यवन्तस्ते एव भुवि गृणन्ति ते जनाः सफलजनिमन्तो भूरिदा बहुपुण्यवन्तो ज्ञेया ये इति वा यद्वा ये जना गृणन्ति ते एव भूरिदा बहुदा-तारो अक्षयधनदातृत्वात् न धनदास्तद्वत्तदधनस्य क्षणभङ्ग-रत्वान्नानानर्थरूपत्वात्-

जीवाभयप्रदानस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ।

इत्यादिवचनाच्च यद्वा ते भूरिदाश्च तथा अजना भाविजन्म-प्राप्त्या नतु तद्दानफलभोगाय पुनर्जन्मवन्तोऽजन्मभगवत्स्वरूपा वा-

हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।

पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सौऽच्युतः ॥

इत्यादिवचनात् लब्धत्वदीयाङ्गसङ्गादिसौख्यानां पुनस्तदभिलाष-विकलानामस्माकं तु तत्कथामृतं भुवि अस्मत्सन्निधाने ये गोपदासा जना गृणन्ति ते तत्तानां जीवनमात्रहेतुश्रवणसुखमात्र-प्रदत्वेन ब्रह्ममिलाषिणामभूरिदा एव यद्वा तव कथामृतं पापिनां कल्मषापहमातिधर्मप्रदञ्च आविर्भूतपापफलतापतत्तानामार्तानां तत्तानां जीवनं जलं यथा तथा तापापहं तथा श्रवणमात्रेण मङ्गल-तया सर्वकामसुखकं श्रीमत्तयार्थानामर्थदं जिज्ञासूनामपि मालि-न्यहेतुकल्मषोपहं भवतापोपशमेन स्वरूपसुखदम् औत्सुक्यबोधकं श्रवणे मङ्गलं सर्वाविज्ञापहं बोध्यं श्रीमद्विद्वत्तत् पूर्णसुखममृतरूप-मेवेति सर्वसुखत्वेन कविभिरीडितं स्तुतं यद्वा कविभिर्विद्व-भिस्तु सर्वाभिलाषशून्योर्विद्वन्मनोहरतत्त्वाभाष्यात्प्रेयाजनाभावेऽपि

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

निरन्तरमीडितं निवृत्ततैरूपगीयमानं कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्यं
भूतगुणो हारिरित्यादिवचनात् तथासर्वसुखदमपि प्रेमिणां त्वद्वि-
युक्तानामस्माकमेव क्षोभकमित्यतिचित्रं यद्वा तव कथामृतमपि
त्वमिव बहुणाश्रयम् आततमित्येवार्थस्य कथनं कल्मषाग्रहमित्य-
नेनादृष्टकल्मषनिर्तकतया धर्मस्य दृष्टकल्मषात्मकरोगादिनिवर्त-
कतया वैराग्यस्य कविभिरीडितमित्यनेन यशसः भवणमङ्गल-
श्रीमच्छब्दाभ्यां भिन्नः तन्तजीवनामृतशब्दाभ्यां सर्वानर्थोपशमक-
स्वरूपानन्दार्थिभ्योऽवलक्षणाभ्यां भिन्नेभ्योऽक्षमिव्यञ्जकज्ञानस्य निर्दे-
शस्तथा च त्वमिव भगवन्नाति प्रियं त्वं विरेहेण खेदयसे तथैव नो
मरणप्रतिबन्धेन खेदयतीति भावः । यद्वा यावन्मद्वियोगं कथामृते-
नैव जीवन्मृतमित्यत आहुः । कथयिष्यामि नमृतं किन्तु मृतमेव कथं
तत्राहुः । तन्तजीवनं त्वमेव सस्नेहपात्रे जीवनं जलं यथा बहु-
ज्ज्योत्स्नायकं तथा त्वद्विरहादितप्ते स्नेहपूर्णोऽमृतपात्रेकाचिन्ता-
ज्ज्योत्स्नायकं तथा कविभिः कं सुखं वियन्तीति कथयः प्रेमसुखा-
पहाः यद्वा वन्दित इव श्रीमत्तत्त्व काव्यादिस्तत्त्वेन स्वार्थसाध-
कास्तैरेवेडितं न तु प्रेमरसाभिप्रेतदृशापन्नैः तथा कल्मषाग्रहं
कल्मषफलदुःखोपभोगेन तन्निवर्तकं त्वद्विभोगे कामकल्मषोद्धो-
नापहन्तीति वा तथा भवणमात्रेण मङ्गलं भौमग्रहवदतिपोषकं
तथा श्रियोऽसाधारणरूपगुणादिर्मद आततो यस्मिंस्तत्त्वे जना
भुवि गृणन्ति ते भूरिदा "दोऽवखण्डने" इत्यस्मात् भूरि दान्ति अव-
खण्डयन्तीति तथा हृद्यन्तश्छेदका इति भावः ॥ ९ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

ननु युष्माकं प्रेमातिरेकपरीक्षार्थमन्तर्हीतोऽहं ततश्च सम्प्रति
ज्ञातवानहं नाद्यापि भवत्यो मत्प्रेमातिरेकभूमिमारूढाः मद्भिर-
हेऽपि जीवनधारणादित्याशङ्क्य नास्माकमपराधस्तव कथा त्वत्स-
दृशगुणास्मान्जीवयति वयं किं कुर्म इत्याशयेनाहुः । तवेति । तव
कथामृतम् अत एव तत्तानामस्माकं जीवनं तत्र प्रमाणमाहुः
कविभिस्तत्त्वदर्शिभिः सर्वज्ञैर्नारदादिभिरीडितम् स्तुतं एतेन
प्रसिद्धामृतावुत्कृष्टत्वं सूचितं तद्वि विषयार्थिभिः स्तुयते ननु
कविभिः किञ्च कल्मषाग्रहं नहि प्रसिद्धं तत्कल्मषं निवर्तयति
किन्तु निवृत्तकल्मषप्राप्त्यभिदन्तु तत्तादार्थ्यं साधनान्तरं नापे-
क्षत इति भावः ॥ किञ्च भवणमङ्गलं नित्यं तच्छ्रवणमात्रेण मङ्गल-
प्रदमिदं भवणमात्रेण यद्गुरुरूपं किञ्च श्रीमत् प्रसिद्धन्तु तत् न
श्रीप्रदं इदं मोक्षश्रीपर्यन्तसमस्तश्रीप्रदं यद्वा श्रीमत्सु शान्तं
तनु मादकं तत्राप्याततं चतुर्दशभुवनेषु व्याप्तं प्रसिद्धन्तु तन्नैव
अतो ये भुवि गृणन्ति तेऽस्माकं भूरिदाः बहुप्रदाः परमोपका-
रकास्तस्मादेवंविधबहुणयुक्तेन भवसुल्येन जीवनहेतुत्वादति-
रोहितत्वाच्च किञ्चिदधिकं न च तव कथाऽमृतेन त्वत्प्रीत्यर्थं
जीवामोऽतो न वयं परीक्षायोग्याः किन्त्यनुकम्पया इति भावः
अनभिज्ञापक्षे अहो महति सङ्कटे निमग्नाः मरणमप्यस्माकं न
भवति किं कुर्म इत्याशयेनाहुः तव कथावलक्षणममृतं तत्तानां
मरणयोग्यानामप्यस्माकं जीवनसाधनं जातं ननु कुतस्तत्तुभ्यत
इति चेत्तत्राहुः कविभिः पूतनाघतादिकानां भवच्छरितानां गीतविशेष-
चनया कुशलैरीडितं स्तुतम् उत्तमश्लोकतादिचरितवत्कल्मषनि-

वर्तकं भवणमात्रेण मङ्गलकरञ्च यतः श्रीमत् शोभायुक्तं नचै-
वंविधं किञ्चित्स्थानमस्ति यत्र न सास्तीत्याहुः आततस्यासं यतो
ये भूरिदाः महन्तो दातारस्त उत्तमश्लोकाश्चापि भुवि सर्वस्या-
मपि भूमौ तत्र तत्र स्थिता गृणन्ति तस्मात्किमर्थं स्वविग्रहसन्तापं
भाजयितुं स्वकथामृतेन जीवयसि यदि सर्वथा तवानागमननि-
श्चयः स्यात्सर्हि किञ्चिदस्मन्मरणोपायं रचयित्वा निश्चिन्तयता
पलायस्वैति भावः । यद्वा ननु मत्कथया क्षणमात्रं जीवनं धार्यता-
मित्येत्तत्राहुः । तव कथैव मृतिरुद्दीपनविधया मरणसाधनं
यतस्तप्ते तैलादौ जलमिव अतः कविभिरननुभूतार्थकल्पना-
कुशलेरेव कल्मषाग्रहत्वेनेडितं स्तुतं दुःखभोगेन कल्मषनि-
वर्तकमिति वा तथा भवणमङ्गलमापातरम्यमतो व्यर्थमेव श्रीमदेन
सौन्दर्य्योऽवर्गवेण सर्वत्र प्रसृतं तस्मादस्मदग्रे ये गृणन्ति
ते भूरिदा महाघातुकाः "दोऽवखण्डने" इति स्मरणान् तस्मा-
दलं तव कथयेति भावः । मानिमीपक्षे ननु अनेकगुणवत्त्वेन यत्क-
थामृतं कविभिरीडितं तास्मिन्नपि मयि भवत्यो नानुर-
ज्जन्ते इत्याशङ्क्याहुः तव कथेति कविभिरतिशयोक्तिपरैस्तत्तज्जीवन-
त्वादिरूपेणेडितमपि तव कथामृतं भूरिदा उदारा अमृतमुल्या
जनाः श्रीमदेन तत् व्याप्तं गृणन्ति अतो न तस्माभिस्त्वय्यनुरज्यत
इति भावः । निवृत्तिपक्षे किञ्चित्तव चरित्रकथामृतपानेन केषामु-
द्धारो भविष्यतीत्याहुः । तव कथामृतं यतस्तत्तानां त्रिविधताप-
तत्तानां जीवनं तापनिवर्तकं पीता गावा इतिवत् तत्तानां ज्ञानिनां
जीवनरूपं तपभालोचनइतिस्मृणात् यतः कविभिर्विहाविद्भिः सन-
कादिभिरीडितं किञ्च तव कथामृतसैविनां न कृच्छ्रचान्क्रायणा-
दिकस्मर्मापेक्षेत्याहुः । कल्मषाग्रहं निरयप्रदकथान्तशयभूतपापकर्मनि-
वर्तकं तत्रापि भवणमङ्गलं कृच्छ्रादिघोररूपत्वाच्छ्रवणेऽप्य-
मङ्गलं तमोदारचरितामृतन्तु भवणमात्रेणाप्यानन्दप्रदं नचापात-
रम्यमपि तु श्रीमत् वास्तवसमस्तोद्धारशोभालङ्कृतम् अत एवाततं
सर्वत्र व्याप्तं न त्वेकदेशि तस्माद्ये भुवि अधिकारभूमौ गृणन्ति
ते भूरिदा महन्तो दातारः सर्वज्ञानुष्ठानसर्वसुखदक्षिणादिफल-
वन्तः यद्वा ये जन्मान्तरेषु भूरिदास्त एवास्मिन् जन्मनि गृणन्ति
यद्वा मुमुक्षूणामनुग्रहार्थं ये गृणन्ति ते भूरिदा जनाः अमय-
दानसमं दानं नास्तीत्युक्तत्वात् अमयदातृत्वेनानल्पदाः यद्वा ये
गृणन्ति ते भूरिदाश्च ते अजनाः विष्णुस्वरूपाश्च हे भूरिदेति वा
तस्माल्लीलाविग्रहमुदायास्मदुद्धारो लोकोद्धारश्चावश्यं सम्पाद्य
इति भावः ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काश्चित् त्वद्विरहाश्रितास्माकं मरणं प्राप्तं यद्यपि तथापि त्वद्गुण-
श्रावयितुमिर्वाञ्छितमित्याहुः । तवेति । तव कथारूपममृतं तत्तानां
त्वद्विरहज्वालादग्धानां जीवनम् ननु प्रसिद्धममृतम् अत एव
कविभिर्मुनिभिर्व्यासादिभिः क्रान्तदर्शिभिर्वैदर्षी ईडितं स्तुतं
देवभोग्यममृतं तु तैस्तुच्छीकृतमिति भावः । न केवलं तन्तजी-
वनमात्रमपि तु कल्मषाग्रहं तव प्राप्तप्रतिबन्धकपापजन्यं किञ्च
भ्रवणमात्रेण मङ्गलावहम् किञ्च श्रीमत् त्वद्विषयकज्ञानमन्युत्पादन-
रूपा श्रीविद्यते यस्मिन् तत् एव मृतं त्वत्कथामृतमाततं
यथा भवति तथा भुवि ये गृणन्ति निरूपयन्ति ते भूरिदाः

प्रहसितं प्रिय ! प्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यानमङ्गलम् ॥

रहसि संविदो या हृदि स्पृशः कुहक ! नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बहुधातारः जीवननिष्कलमपत्वादिष्यकज्ञानभक्त्यादीनां दातार इत्यर्थः ॥ ६ ॥

भाषा टीका

आप की कथा रूपी जो अमृत है सो संसार ताप से तपायमान प्राणिन को जियायवे वारो है ब्रह्मादि कवि जन वाको गान करै हैं सब पापों को नाश करवे वारो है श्रवण करवे ते ही मङ्गल कारक है वैष्णवसंपत्ति दायक है सब संसार में व्याप्त है ऐसो जो आप को चरित्र ताको जो गान करै हैं वेही महात्मा बड़े दान देवे वारो हैं ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु मत्कथाश्रवणेनैव निर्वृता भवत किं महर्शेन न त्वद्विलासशुभितचित्ता वयं तत्रापि शान्तिं न विन्दाम इत्याहुः । प्रहसितमिति । हे प्रिय ! कुहक कपट संविदः सङ्केतनर्माणि ॥ १० ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

ननु निर्वृद्धयस्तथाप्यौषधवद्वलान्मत्कथां मिथः सेवध्वमित्यत्राहुः । यद्वा आशयापि चिरंजीवित्वं न शक्नुम इत्याहुः । प्रहसितमिति । भावे कः प्रकृष्टहसितं शुद्धभावेन स्मितमित्यर्थः । प्रेम्णा वीक्षितं विहरणं क्रीडा ते इत्यस्य प्रहसितादिभिः सवैरप्यन्वयः ध्यानमात्रेणापि मङ्गलं सुखकरं यद्वा ध्यानमङ्गलं शुभावहं सुखेन प्रेमध्यानसंपादकमित्यर्थः । एतच्च त्रयाणामपि विशेषणम् अत एवोक्तं श्रीकपिलदेवेन ध्यानायनं प्रहसितमित्यादि हृदि स्पृशः हृदयंगमाः यद्वा स्मरणपथमात्रं गच्छन्त्योऽपि सत्यः याः संविदस्ताः सर्वा एवेति तासां सर्वासां हृत्स्पृक्षं क्षोभणत्वं चाभिप्रेतं क्षोभयन्ति कामेनाकुलयन्ति संविद इत्यस्यान्तिके प्रयुक्तत्वेन तस्यैव विशेषणत्वेऽपि हृदिस्पृश इति सर्वान्वयत्वाद्धचनविपरिणामेन सर्वैरपि योज्यं तत्राद्यद्वयं प्रायो भावत्वान्मानसं प्रहसितस्य शुद्धभावनाजन्यत्वात् प्रेम्णा मनोवृत्तिविशेषे स्फूर्तेः विहरणं प्रायो दैहिकं संविदश्च वाचिक्य इत्येवं त्रिविधा चेष्टीका तेषां च क्षोभणत्वे यथोत्तरं श्रेष्ठमूलं हि निश्चितं क्षोभणत्वे हेतुः हे प्रियेति अन्यथा क्षोभणाशक्तिः एवं त्वदेकप्रियत्वेन वयं सदा मनः क्षोभदुःखं लभामहे त्वं चास्मात् वत वञ्चयसे एवेत्याशयेन सम्बोधयन्ति । कुहकेति । अन्यैर्न्याय्यातं यद्वा प्रियजने प्रेमदर्शनादिमात्रेण पुलकादिलक्षणं वीक्षितं विशेषेण प्रेमास्मितादिना वीक्षितं ध्यानं प्रियजनस्य चिन्ता तदेव मङ्गलम् अस्माकमाशालम्बनादिवृत्त्यात् संविदः प्रतिश्रु-

तानि सर्वोपेक्षया भवतीनामिष्टमवश्यमेव सम्पाद्यमित्यादिलक्षणानि स्वकस्यान्यथाकरणात् तथाप्युना स्मदुपेक्षया तत्र सर्वत्रैव कापट्यपर्यवसानाच्च कुहकेति अथवा ननु सहस्रं तत्रापि साध्वीनां धैर्यमुपयद्येतेति चेत् तत्र सुप्रेमविकारं सदैव्यं चाहः । प्रहसितमिति । क्षोभयन्ति धैर्यं हरन्ति तत्तत्स्मरणदधुनापि यज्जीवेन एतदेव नः परमधैर्यं विद्महि भावः अन्यत्समानम् ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र प्रथमेऽर्थे । ननु विचारलुब्धाः दुर्लेभे मायि कथमेतावन्तमनुरागं कुर्युः यदि कुर्युः तदा मत्कथाश्रवणेनैव निर्वृता भवत इत्यादिकमाशङ्क्य तेन निर्वृता तस्यैव पूर्वानुरागस्य चरितं दूषयन्ति त्रिभिः । द्वितीयेऽर्थे । आशयापि चिरं जीवितुं न शक्नुम इत्याहुः । प्रहसितमिति भावे कः । वीक्षितमित्यत्र वीक्षणमिति तु कश्चित्पाठः । प्रथमतः प्रहसितं तासां दर्शनमात्रेण भावोल्लासात् प्रकृष्टं सहजस्मितात् किञ्चिदुद्भूतं हसितम् । कीदृशं ततः प्रेम्णा वीक्षितं यत्र तादृशं ततो विहरणं सखिभिः सहक्रीडाविशेषः । तच्च कीदृशं ध्याने मङ्गलं तदनुजिन्तने आशाबन्धकारकं निजभावाभिख्यञ्जनामयत्वात् । ततश्च रहसिसंविदः दूरतः स्वयं निर्जेन गत्वा वैष्वादिना तर्मात्कयः तांश्च कीदृश्यः या हृदि स्पृशो हृदयङ्गमा इति सर्वतोऽन्तरङ्गत्वं दर्शितम् । यच्छब्दोऽत्र चमत्कारविशेषार्थः । ततो लिङ्गविभक्तिविपरिणामेण पूर्वपूर्वत्राप्यनुषञ्जनीयः । तेषु यथोत्तरं श्रेष्ठयम् । कुहकेति उदकं दुःखमयत्वात् । तदुच्चतः रकुहकानामयमेवेति भावः । न इति तत्र ब्रह्मनामनुभवं प्रमाणयन्ति क्षोभयन्ति आकुलयन्ति हि निश्चितं क्षोभणे हेतुः प्रिय ! हे लोभनेत्यर्थः । एवं त्वदेकप्रियत्वेन वयं सदा मनः क्षोभदुःखं लभामहे त्वं पुनरस्मान् वत वञ्चयसे इत्याशयेन च सम्बोधयन्ति हे कुहकेति ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रियेति सम्बुद्धिः ॥ १०—११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तर्हि मत्कथामृत श्रवणेनैव तृप्ता भवयेत्यत्र तथापि त्वद्विलासशुभितचित्ता वयं न शान्तिमाप्नुम इत्यभिप्रेत्याहुः । प्रहसितमिति ॥ हे प्रिय ! हे कुहक ! वञ्चक तव प्रहसितं च प्रेम्णा वीक्षणञ्च ध्यानमङ्गलं ध्यानेनापि मङ्गलं सुखं यस्मात्

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विहरणञ्च याश्च रहसि संविदः सङ्केतचेष्टाः कथम्भूता हृदि स्पृशो हृदयारूढाः ताश्च नोऽस्माकं मनः क्षोभयन्ति हि ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तव कथामृतं तत्सजीवनादिफलदं चेत् अधरनीधुनाप्यायनं किमर्थमित्याशङ्क्य तव हसितादिना मुग्धा वयं तवाधर-
सिन्धुं प्रार्थयामहे इत्याशयेनाहुः । प्रहसितमिति । हे प्रिय ! प्रेम्णा वीक्षणं ध्यानमङ्गलं विहरणं विहारः विक्रमणलक्षणः हृदि स्पृशः हृदयगमाः संविदः सम्भाषणादयः संविद्युद्धे प्रतिज्ञायां सङ्केताचारनामसु । सम्भाषणे क्रियाकारे विज्ञाने तोषणेऽपि चेति वचनात् एते सर्वेऽपि सुरते संभवन्ति कुहक ! भूतैतिप्रणयकोपे हि यस्मात्सस्मात् अधरामृतपानार्थ-
नम् ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः

न केवलं तव कथैव तादृशी प्रहसितादिकं च तव यदन्य-
न्तदपि नो मनः क्षोभकमित्याहुः । प्रहसितमित्यादि । हे प्रिय ! त-
व प्रहसितं प्रहासः विहरणं विहारः रहसि संविदः विजन-
संवादा हि निश्चितं मनः क्षोभयन्ति पूर्वं मनः सुखदत्त्वेन ज्ञाता-
न्यासन् सम्प्रति तदन्यथा भावात् मनः क्षोभकान्येव सर्वाणि
जातानीति वाक्यार्थः त्रयाणां त्रीणि विशेषणानि प्रहसितं कीदृशं
प्रेमयुक्तं वीक्षणं यत्र विहरणं कीदृशं ध्याने मङ्गलं ध्यानस्यैव
मङ्गलं नतु ध्यातुमनः क्षोभाकत्वात् संविदः कीदृश्यः हृदि स्पृशः
मर्मस्पृशः यतस्त्वं कुहकत्वेन कापट्यवत्त्वेन प्रसिद्धोऽसीति योग्यं
संवाचनं हे कुहक ! कापट्यपटो अतोयुक्तमेवाकं तव कथामृतं
तत्सजीवनमित्यादि ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तमस्या वचनमाह । प्रहसितमिति । यद्यपि कथया स्थातुं
शक्यते यदि त्वदीयैर्धर्मैः क्षोभो नोत्पादितः स्यात् यथा भगवति
बहुणाः सन्ति तथा षड्व्यामोहका अपि गुणाः सन्ति अन्यथा
कथयैव चरितार्थता स्यात् तदर्थं भगवान्मायया कुहकलीला-
मपि करोतीति स्वस्वाभावदोषात् भगवति तथा स्फूर्तिरिति यथा
ज्वरितस्यान्ते विरसताप्रतीतिः अत आहुः । तव प्रहसितादिकं
नो मनः क्षोभयतीति प्रकर्षेण हसितं स्वभावत एव खिन्नातां
त्यक्त्वा अन्यथा सह स्थित इति तत्क्षेत्समागत्य प्रकर्षेण हसति
सुतरां क्षोभं प्राप्नोति प्रियेति संबोधनात् तव संबन्धेऽपि
स्मृतः क्षोभजनको जायते अत एव यासां न संबन्धस्तासां न क्षोभः
किञ्च तव यत्प्रेमवीक्षितं प्रेम्णा वीक्षितं तदपि क्षोभयति स्मृतं
सत् अन्यविषयकं वा विश्वासजनकत्वाद्वा अन्तः कपटरूपमिति
क्षोभजनकम् अन्यथा कार्यं विस्वादेनस्यात् मनस उत्तोलकं वा
आशाजनकं आशायां च ध्रुमः तव विहरणमपि क्षोभजनकं
विहरणं यत्फलं वेणुवादिना रसो भगवदीयः आकारावहिः

[३०६]

स्थापयति इति विशेषेण हरणं यस्मादिति त्रिभङ्गललित्वादिकं भवति
तत्पूर्वमस्माभिर्ध्यातमिति ध्यान एव मङ्गलं त्वल्लक्षणं शुभ-
फलं प्रयच्छतीति तदपीदानीं क्षोभजनकं तिरोहितत्वात् त इति
सर्वत्र संबन्धः अन्यन्माययापि करोतीति मुख्यतया अवोक्तिः
एवं रूपसंबन्धे चतुष्टयं क्षोभकमुक्तं नामसंबन्धद्वयमाह । रहसि
सं विद इति या हृदि स्पृश इति रहसि एकान्ते संविदो ज्ञानरूपाः
भगवद्वाचः ज्ञानान्येव वा शास्त्रजनितानि बन्धाद्यभिज्ञारूपाणि
तत्रापि या वाचो हृदि स्पृशः हृदयगामिन्यो भवन्ति अस्मदनु-
गुणा एवं विधिसंविदो वा नतु केवलं नायकानुगुणाः अत एवमेत-
सुखहेतवो भगवान् वञ्चयति चेत्तदा क्षोभं जनयन्ति अयमर्थः सर्वा-
नुभवसिद्ध इत्याह । हीति ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

अस्माकन्तु त्वद्दर्शनं विना त्वत्सम्बन्धि वस्तुमात्रमति-
दुःखदमित्याहुः । प्रहसितमिति । विहरणं सम्प्रयोगः । याश्च
संविदः संलापनमार्गिणो हृदि स्पृश इति दुःखदत्वादिस्म-
र्तुमिष्टा अपि न विस्मर्तुं शक्यन्त इति भावः । ध्यानेनापि
मङ्गलं परमसुखमिति चतुर्णामपि विशेषणं मनः क्षोभयन्ति
व्याकुलयन्ति । एतानि मनसि प्रविश्य सद्यः सुखं दत्त्वा तद्धि-
तृप्त्यक्षणात् एव महादुःखं ददत्यत एव हे कुहक ! कुहकदत्तव-
त्कान्यपि सद्यः परमस्वादुन्यप्यायत्यां परमदाहकानि प्राणघा-
तकानीत्यर्थः ॥ १० ॥

केन चितकृता विशुद्धरसदीपिका ।

हंहो शान्तं पापं मम कथैकजीवना यूयं तदाचरमाणाः
सुखं विचरथ किं मम दर्शनाद्याग्रहेणेत्यत आहुः । प्रहसितमिति ।
दक्षिणानां वाक्यं हे कुहक ! बहुप्रियत्वात्कपटाविद्यासिन् तदुक्तं
धातस्तात विरुद्धोऽसि द्वितयं माकृथा नृणाम् ।
भृत्यत्वमविवेकक्षे स्नेहमन्यपरे जने इति ॥

ततश्च हे रतिहिण्डकेत्यर्थः । ते तव प्रहसितं प्रकृष्टं सवजस्मिता-
त्किञ्चिदुत्कृष्टं हसितं मञ्जातिवञ्चकत्वादेव सरला एताः कथं
मया प्रतार्यन्त इत्याभिप्रायात् तदुपरि प्रेम्णा वीक्षितं ततः
सखिभिः सह विरहणं क्रीडाविशेषः सा सा शृङ्गारेच्छेति यावत्
ततश्च कीदृशं ध्यानेति तदनुचिन्तने आशाबन्धकारकं निजभावा-
भिव्यञ्जनमयत्वात् ततश्च रहसि संविदः दूरतः स्वयं निर्जने
गत्वा वेस्वादिना नर्मोक्तयः ताश्च कीदृश्यः या हृदिस्पृशः हृदय-
रूपाः इतिसर्वतोऽन्तरं कृत्वं दर्शितुं यच्छब्दाऽत्र चमत्कारविशेषार्थः
ततो लिङ्गविभक्तिविपरिणामेन पूर्वपूर्वत्राप्यनुषजनीयः तेषु यथोत्तरं
श्रेष्ठत्वात् न इति बहुनामनुभवं प्रमाणयन्ति क्षोभयन्ति आकुल-
यन्ति हि निश्चितं क्षोभणे हेतुः प्रियलोभना तथा तथापि परमप्रेष्टेति
परमासक्तिः सूचिता ॥ १० ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

किञ्च यथाकथाश्चित्क्षणमप्यस्मज्जीतिसंभावनया विलम्बो
न विधेयः यतो भगवतस्ते यथा बहुणाः प्रसिद्धास्तथा क्षोभका अपि

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

बहवो गुणाः सन्ति ते च नः क्षोभयन्ति क्षणमपि विश्रामप्राप्त्याऽस्मज्जिवनं न सहन्ते इत्याहुः । प्रहसितमिति । यद्वा तद्विकल्प-
विनयाभ्यां जातानुकम्पतया लीलयाविविभूतवपुषं भगवन्तं पश्य-
न्त्यस्तैः सहैव विहरन्त्योऽपि साक्षात्सम्बोधयन्त्योऽप्यन्तर्धान-
भ्रमेणान्तर्धानमेवाकलय्याहुः प्रहसितमिति । हे प्रिय हे कुहक इति सम्बो-
धनाभ्यां प्रियत्वेन मनः संलभ्य स्ववशीकृत्य कुहकत्वेन तत्
क्षोभयन्ति यथा कश्चिन्मधुरध्वनिमृगयुगीतमाधुर्येण मृगीराह्वय
प्रियनादेन विश्वासमुत्पाद्य कुहकतया पुनर्यातयति तद्वदिति
द्योतितं प्रहसितं प्रकृष्टं सितातोऽपि मधुतयावसितं मुखचन्द्रसि-
तामृतप्रयप्रभवोलसितं यत् हसितं प्रकृष्टा अपि संभेदादयः स्वभान्यु-
नतया वा हसिता येन प्रकृष्टा अन्या गोपीः प्रति वा हसितं प्रकृष्टञ्च
ह स्फुटं च सितञ्चेति वा मुखकञ्जविकासात्मना हृदाकाशोदितर-
सेन्दुसितमृदुसुधासुधमासात्मना वा नित्यासिद्धमन्दास्मितापेक्षयापि
विविधभावविशेष प्रकाशतया प्रकृष्टं यत् हसितमुखेन्द्रावरुणदस-
नवसनप्रावरणरदभगणावलिसमागमप्रदर्शनेनात्मनोबहुसखिविला-
सभावावभासकतयाभिलाषोल्लासकं वा यत् प्रहसितम् अत्र भावे कः
प्रेमवर्धितमित्यत्र च कश्चिद्वीक्षणमित्येव पाठः तथा यत्से वेष्णावीक्षणं
प्रेमान्वितविशेषणानिमेषदत्तदृष्टित्येक्षणम् । विविधभावविभावका-
याङ्गीकरणापाङ्गाक्षयेषु क्षयेक्षणं वा तथा भूतमक्षिणं नयनस्वा तथा
च जातिवेकवचनं तथा तं विहरणं विहारः नृत्यगतिविलास-
विविधपादन्यासानिलचलितनलिनीदलमृदुलकरोल्लासादिरतिमुख-
विस्तरणरतिरणमणादिवाक्श्लेषेण किम्भूतं तत्विशेषेण हरणं मनोहरं
स्वात्मनोऽपि मनोहरत्वात् विध्वजकारेण मनोहरणम्वा पुनः किम्भूतं
तत् ध्यानमङ्गलम् अनुचिन्तनेऽपि मङ्गलं निजभावाभिव्यञ्जकत्वादशो-
पभावकं ध्यातृणां ध्यानेऽपि मङ्गलं परमसुखरूपं किम् ध्याच्यमानन्दो-
त्साहं विहरतां पूर्वोक्तसर्वविशेषणम्वा यद्वा ध्यानेन मा सकामानां
लक्ष्मीः निष्कामानां जिज्ञासूनां मा प्रमात्रह्यात्मबोधोविदुषामपि मा
शोभा यस्मात्तत् ध्यानं नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञान-
मलं निरञ्जनमित्यादिवचनात्तद्भावनयैव ज्ञानशोभाध्वजात् तथा
ते मधुरमुखरस्फोतगीतरवान्वितं नृत्यदोलनादिना विचित्रमनोह-
मावदर्शकं गलं कण्ठं तथा गायतीतिगः तेनैव गानेन लाति अद्भुता-
तीति लः सच सच तथा तं तथा रहसि संविदः एकान्तिकनमोक्तयः
रहसि गत्वा वेष्णादिनाह्वानाद्युक्तयो वा मनोगतमनोजसंज्ञापकाः
संज्ञाविशेषा वा कथंभूतास्ताः हृदिस्पृशः हृदि प्रविश्य स्पृशन्ति संल-
म्नास्ततो न चलन्ति न वियुज्यन्ते इति भावः । यद्वा हृदिस्पृशः प्रेमनि-
मित्तालिङ्गनानि नः सर्वासां मनः क्षोभयन्ति हीति सर्वासां नस्त-
वचानुभवसिद्धत्वात् प्रसिद्धं प्रियत्वात् नहि प्रियाणां क्षोभं प्रियस्या-
ज्ञातो भवति अस्मत्प्रहसितादिना स्वमनः क्षोभानुभवेनानुमानाद्वा
तवापि प्रसिद्धं ननु भवतीति मनः क्षोभमाने स्वमनः क्षोभ-
सम्भवे वा अन्तर्हितत्वे कथमन्तर्हितत्वं तत्राहुः । कुहकेति अस्माभिः
सरलस्वभावेन स्वदेन्याविकारेणाप्यन्तर्भावोऽपि स्फुटं निगद्यते
त्वया तु स्वतनुवत्क्षणकुटिलमनस्त्वेन सङ्गोप्यते इत्येव विशेष इति
भावः ॥ १० ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

ननु यावदमणं जातं तावतैव सन्तोषो विधेय इतः परञ्च
मत्कथामृतपानेन जीवतीभिर्मद्व्यानमेव सम्पाद्यमितिवेत्तत्राहुः ।
प्रहसितमिति । हे प्रिय ! हे कुहक यद्यपि परमात्मा त्वं कपटलीलाया-
स्मत्प्रियविग्रहं प्रकटितवांस्तथापि त्वादिषयकुरमणेच्छास्माकं
न निवर्तते तादृशदोषवशादेव मनः स्थिरं न भवति तत्र भगव-
तस्तत्त्वं प्रहसितं प्रेमपूर्वकं वीक्षणं विहरणं कृत्वा नञ्च एतद्वित्तयं
ध्यानेऽपि मङ्गलं तथा रहसि याः सम्बिदः क्रीडासङ्केताः हृदि-
स्पृशः अन्तःकरणे प्रविष्टाश्च नोऽस्माकं मनः क्षोभयन्ति क्षणमात्रं
तदनुसन्धानपरायणमपि मनः हासं प्रतिभगवत्प्रहसितादिकं नोप-
लभ्यत इति वृत्त्युदये क्षुब्धं भवति प्रहसितादयो यद्यपि गुणास्त-
थाप्यस्यां विरहदशायां दोषा जाता अतो वयं किं कुर्म इति भावः
न इति बहुवचनेन वहीनामनुभवं प्रमाणयन्ति । हिंसादेन प्रसिद्धि-
द्योतयन्ति अनभिज्ञापेक्ष तव कथायां क्रियमाणायां तत्र नान्त-
र्यकतया स्मृतानि प्रहसितादीनि मारकाणि भवन्ति स्मृति-
पथमारुहन्तीत्याहुः । प्रहसितं प्रकषेणोच्चैर्हसितमस्मान्द्रवैवात्यन्त-
प्रसन्नताविष्करणरूपं तव प्रहसितं सम्प्रति स्मृतं सदस्मन्मनः
क्षोभकरं भवति यतो हे प्रिय ! प्रियेण समक्षे कृतं यदानन्दावहं
प्रहसितं तत्तस्य विरहदशायां मरणावहमेव भवतीति भावः । तथा
प्रहासानन्तरं यत्प्रेमपूर्वकं वीक्षणं विशिष्टं शोभनसौच्यं कटाक्ष-
धारु च केवलं वा तत् तथा विहरणं सखिभिः सखीभिर्विहारः
विशेषेण वेणुनादादीनां हरणमाकरणमिति वा एतद्वित्तयं ध्यान-
मङ्गलं ध्याने स्मरणे मङ्गलं स्वरूपं न भवति किन्तु दर्शन एव
तथा रहस्येकान्ते याः सम्बिदस्ता अपि गतौ हृदिस्पृशः फलपर्य-
वसायिन्यः सत्यो हृदयविलोककः तदेतत्परमसुखकरमपि सर्वं
तवानया कपटप्रवृत्त्या परमदुःखावहं सम्पन्नमित्याशयेन सम्बो-
धयन्ति । हे कुहकेति । हि निश्चितं क्षोभयन्ति अत्र संशयं विहाय
स्वकुहकतानिरासायाऽऽगत्य स्मन्मनः क्षोभं निवर्तयेति भावः । मानि-
नीपक्षे अहोऽस्माभिरदीर्घदर्शित्वादबुद्धेयं यदनुष्ठितं तस्य फल-
मिदानीमुपाश्रितमित्याशयेनाहुः । प्रहसितामिति । त्वया यदस्माकं
प्रहसितं यच्च प्रियस्य तव प्रेमपूर्वकं वीक्षणं हे प्रियेति वा प्रियं
मत्वेति भावः । विहरणम् एतत्त्रयं ते ध्याने अहो एतासां कदा प्रह-
सितादिकं द्रक्ष्यामीति चिन्तिते मङ्गलं यावच्छादशं तव चिन्तितं
स्थितं तावदेव तत्कर्तृकप्रार्थनादि परमस्माकं मङ्गलं स्थितं
संप्रति तवाचिन्तनासिद्धावसरे ऽस्माकं परममङ्गलं जातमिति
भावः । तथा रहसि यास्तव हृदिस्पृशः संविदः ताश्च नो
मनः क्षोभयन्ति अहो नायं प्रहसितादिपात्रभूतः स्थितोऽतो वृथै-
वा जनमिहाऽपकृतवशिरोमणिभूतस्याग्रे प्रहसितादिकमनुष्ठितं
कुटिलभूविग्रहश्चरणोपान्तपातनयोरवस्थितस्तस्मान्मौल्येण विपरी-
तमनुष्ठितमतः किं कुर्म इत्येव स्मृतानि प्रहसितादीनि नो मनः
पुनः पुनर्व्याकुलयन्ति हि निश्चितं यथा कश्चिद्वञ्जकः सेवको भूत्वा
देन्यसेवनादिना मनो रञ्जयित्वा स्वस्मिन्विज्ञासमुत्पाद्य मादकं
वस्तु प्रदाय सर्वस्वमादाय पलायते तथा त्वमपि कृतवानस्य हं
कष्टं किं कुर्म इति कन्यावैशेन संबोध्यन्ति हे कुहकेति । निवृत्ति-
पक्षे एवंपुरोऽपि त्वं जीवरूपेण स्वस्यैव च वञ्चको जातस्तस्य तव
स्ववञ्चनेतुभूतानि चेष्टितानि नो दुःखकराणीत्याशयेनाहुः । प्रहसि-
तेति ! दुःखं सुखताम्रमात्रया हे प्रिय ! अन्त्यासत्तेषु नित्यावस-

चलसि यद्ब्रजाचारयन पशुनलिनसुन्दरं नाथ ! ते पदम् ॥

शिलतृणाङ्गुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कान्त ! गच्छति ॥ ११ ।

श्रीधनपतिसारकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

त्यत्त्वप्रमाद्विषयाणां प्रेमपूर्वकमीक्षणं तथाऽशुचौ शुचित्वध्रमाद्वि-
हरणं तदेतन्नयं ध्यानंऽपि न मङ्गलं तथा रहसि विषयसम्भोगसं-
केतास्तत्रापि हृदयप्रविष्टाः सम्यगुत्पादिताभिनिवेशा एतानि
कुहकत्वं प्राप्तस्य तव चेष्टितानि नो मनः ओभयन्ति अहोकि-
मिति नित्यमुक्तपरमात्मना स्ववन्द्युचेष्टितान्याश्रितानीति क्षोभम्
जनयन्ति हि निश्चितम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

खल्वहसितादिभिः क्षुभितचित्तानां त्वद्दर्शनादेव शान्तिर्भवि-
ष्यतीत्यन्या आहुः हे प्रिय ! हे कुहक हे भगावाशय ध्यान-
साधनेणापि मङ्गलं यस्मात्तद्विहरणम् सविदः सङ्केत-
मणि ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

हे प्यारे ! हे कपटि ! तुमारे जो हुंसवो प्यारे के सहित देखवो
विहार करवो ध्यान में मङ्गल कारक सब चरित्र एकान्त में संवाद
वे हमारे मन को क्षोभित करे हैं ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किं त्वयि वयमिति प्रेमाद्र्चिन्तास्त्वं पुनरस्मासु केन हेतुना
कण्टमावहसीत्याहुः श्लोक द्वयेन । चलसीति । हे नाथ ! हे कान्त
यद्यदा ब्रजाचलसि पशून्धारयंस्तदा तन्नलिनसुन्दरं कोमलं ते
पदं शिलैः कणिशैस्त्वणैरङ्गुरैश्च सीदति क्लियेदिति नो मनः
कलिलतामस्वास्थ्यं गच्छति प्राप्नोति एवं भूतास्त्वदुःखं शङ्कित-
चित्ता वयम् ॥ ११ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

ब्रजादिति । ततश्चलनमारभ्यागमनपर्यन्तमेव कलिलता
सूचिता ब्रजे तदवसादानुत्पत्तिश्चेत्ता स्वयं ताभिस्तच्छोधनात्
पशून्धारयामिति विविधानामनन्तानां तेषां चारुणार्थं वर्त्म-
परित्यागेन इतस्ततो भ्रमणाच्छिलादिभिरवसादः सम्भावितः
तथा पशुतया निर्बुद्धित्वेन ते त्वत्पादाब्जदुर्गमपदेऽपि वत भ्रम-
न्तीति श्लेषेण सूचितं पदमित्येकत्वेऽपि द्वित्वमायात्येवेति
पूर्वं लिखितमेव तथाप्यत्रार्थोऽयं द्वयः एकमपि किमुत द्वयमिति

गोचारणप्रदेशस्य प्रायो धनमुदुत्तुणमयत्वेन भूतलवर्तिशर्करादेः
सम्पर्कभावा तन्नेक्तम् अक्षिलिकण्टकवनमित्यादिहरिवंशोक्तेः
सर्वत्र कण्टकाभाव एव हरिदानवर्येण गिरिराजेन श्रीगोवर्द्ध-
नेन तत्पार्श्ववर्तितदनुगगिरिवर्गेण च स्वशिलानां श्रीपादाब्जान्या-
सपदेन नवनीतायमानत्वसम्पादनात्ताश्चात्र नोक्तो नाथ ! हे ब्र-
जेश्वरेति तत्तवायुक्तमिति कान्तेति अस्मत्कोमलकरस्पृश्यमेव
तदिति प्रेमसंवाधनद्वयं कलिलतायां हेतुविशेषः तेनाधिककलि-
लतापि सूचिता यद्वा नाथत्वेन सर्वेषां ब्रजजनानां कान्तत्वेन
च विशेषतोऽस्माकमिति भावः । यद्वा नाथ एवं प्रियजनोपता-
पकं ननु विवेकिन्यस्तर्हि अवसादहेतुमद्विषयकचिन्ता त्यज्यतां
तत्राहुः । कान्तेति प्रियजनचिन्ताया विवेकेऽप्यपरिहार्यत्वात् इति
भावः । यद्वा कलिलतागमने हेतुः नाथ हे प्राणेश्वरेति ननु "यावतः
कुर्वते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियात् । तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते
हृदये शोकशङ्कः, इत्यादिवचनेन प्रीतेर्दोषत्वप्रतिपादनात्
प्रीतिरेव निरस्यतां तत्राहुः । कान्तेति हे मनोहर इति अलमिति
विस्तरेण अन्यैर्व्याख्यातं यद्वा सीदति व्यथते इति एतच्चि-
न्तया कलिलतां वैकल्यमिति अतो वनभ्रमणं विहायात्र द्रुतमेहीति
भावः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तच्च भवता क्षोभहानं संयोगवियोगयोरविशेषमेव ननु कादा-
चित्कमित्याहुः चलसीति द्वाभ्याम् । ब्रजादिति । ततश्चल-
नमारभ्यागमनपर्यन्तमेव कलिलता सूचिता । पशून्धारयामिति
विविधानामनन्तानां तेषां चारुणार्थं वर्त्मपरित्यागेनेतस्ततो
भ्रमणाच्छिलादिभिरवसादः सम्भावितः । तथा पशुतया निर्बु-
द्धित्वेन ते त्वत्पादाब्जदुर्गमपदेऽपि वत भ्रमन्तीति श्लेषेण
सूचितम् । शिलं पतितसशृङ्गवन्यधान्यादिकम् । अक्षिलिक-
ण्टकवनमित्यादि हरिवंशोक्तेः । सर्वत्र कण्टकाभावात् न तदु-
ल्लेखः । नाथ ! हे ब्रजेश्वरेति तत्तवायुक्तमिवेति । कान्तेति
अस्मत्कोमलकरस्पृश्यमेव तदिति प्रेमसंवाधनद्वयम् । कलि-
लतायां हेतुविशेषः । यद्वा । नाथत्वेन सर्वेषां ब्रजजनानां कान्त-
त्वेन च विशेषतोऽस्माकमिति भावः ॥ यद्वा । नाथ एवं
प्रियजनोपतापक ! ननु विवेकिन्यस्तर्हि अवसादहेतुमद्विषयक-
चिन्ता त्यज्यतां तत्राहुः । कान्तेति । प्रियजनचिन्ताया विवेके-
ऽप्यपरिहार्यत्वात् । यद्वा । कलिलतागमने हेतुः नाथ हे
प्राणेश्वर इति । ननु "यावतः कुर्वते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः
प्रियात् । तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कः, इत्यादिव-
चनेन प्रीतेर्दोषत्वप्रतिपादनात् । प्रीतिरेव निरस्यतां तत्राहुः
मनो गच्छतीति सङ्कल्पमात्रात्मकं तत्रास्माकं बुद्धिवृत्तिं विवे-
कमपेक्षत इति भावः । ननु मनोऽपि युष्माकमेवेत्याशङ्क्य तस्यापि
न दोष इत्याहुः । कान्त हे मनोहर इति । अतो वनभ्रमणं
विहायात्र द्रुतमेहीति भावः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भार्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च त्वयि वयमतीव प्रेमाद्रिचिन्तास्त्वन्तु कुतोऽस्मात्
वञ्चयसीत्यभिप्रेत्याहुः द्वाभ्यां हे नाथ हे कान्त यद्वा पशुधारयन् ब्रजा-
बलसि तदा नलिनवत्सुन्दरं कोमलं ते तव पदं शिलैः कठिनैस्तृणै-
रङ्कुरैश्च सीदतीति क्लिश्येदिति नोऽस्माकं मनः कलिलतामस्वास्थ्यं
गच्छति याति ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्वचरितं ज्ञानिनामपि दुर्बोधकं किमुतास्माकमिति
भावोनाहुः । चलसीति । पशुधारयन् यद्यदा ब्रजाबलसि
गच्छसि तदा शिलतृणाङ्कुरैः छिन्नशिखरत्वेन परुषैरिषीकादि-
तृणाग्रैः शिलाः शर्करास्ताभिस्तृणाङ्कुरैश्च वा सीदति व्यथतीति
कलिलतां नारायणोऽन्यो वेति संशयपङ्क्तिताम् ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

न केवलमिदानीमेव वने समाजीय नः कदर्थयसि तव विहा-
रोऽस्माकं चोभक एवासीदित्याहुः । चलसीत्यादि । हेनाथ । यत्
ब्रजात् पशून् चारयन् चारयितुं चलसि तत्र ते तव नलिना-
दपि सुन्दरं पदं शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति कृत्वा नोऽस्माकं मनः
कलिलतां दुःखगहनभावं हे कान्त ! गच्छति अतः साधूकं विहरणं च
ध्यानस्यैव मङ्गलं यस्य तत्तथा ननु ध्यातुमङ्गलमिति ॥ ११ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

राजस्या वचनमाह । चलसीति । अस्माकन्तु स्नेहवशात्
त्वद्विषयिका समीचीनेऽपि खेदबुद्धिर्जायते तथतु नास्मद्विषयिणी
सत्य पिबेदे जायत इति न्यायविरोधमाहुः यत् ब्रजात्पशून् चार-
यन् चलसि तत्र चलने नलिनापेभ्योऽपि सुन्दरं कोमलं हे नाथ !
ते पदं मार्गस्थितैः शिलतृणाङ्कुरैः शिलाः पाषाणाः तृणानि अङ्कुराः
दुर्मर्दीनां तामसानि सात्विकानि राजसानि अथवा शिलारूपं
यत्तृणं शिलतृणं कठिनं तृणं तस्याङ्कुरैः अतिपुरुषतीक्ष्णैः सीद-
तीति क्लेशं प्राप्नोतीति वस्तुतो न प्राप्नोत्येव तथापि हे कान्त
मनः ! मनः कलिलतां गच्छति । ब्रजादिति । प्रातरारभ्य खेदः
सूचितः चलनादेव च खेदः अतः प्रथमतस्तदेवोक्तं वस्तुतस्तु
तव पदे अस्मत्स्थानं विहाय न गच्छतः तथापि भवानेष
तथा चालयति किञ्च ब्रजस्थिता गावः अरण्ये नयन्ते तासां चारणं न
मार्गगमनेन भवति अतः अमार्गेऽपि गन्तव्यं भूम्य दनिाम् अनुग्रहायै
न पादुकाग्रहणं पात्यानां चर्मच न परिधेयम् अतो नलिनसुन्दरं
पदमेव शिलतृणाङ्कुरैः सीदति जले एव स्नातुं योग्यं जलपूर्णं वा
नलिनादपि सुन्दरं चेलुस्यामस्मासु वा स्नातुं योग्यं नाथेति
सुबोधनात् बहव एवाचार्ये त्रियोज्याः सन्ति तथापि स्वयमेव
गच्छसीति वने हि विविधा भूमिः पर्वतरूपा अरण्यरूपा कच्छ-
रूपा च तत्र क्रमेणैकमेकं भवति सर्वं वा सर्वत्र अवस्मिन्
अशक्त्या एकत्र स्थितः तदा चिन्ता भवति स्वयं गत्वा स्वहृदये

स्थापनीय इति मनः कान्तेति च तेन मनः स्थापितमपि न
तिष्ठतीति ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च त्वं न केवलमधुनैव दुःखयस्यपि तु अन्यदपि
स्वमपि दुःखयत्वा अस्मभ्यं दुःखं दातुं यतसे इत्याहुः । चल-
सीति । यत् यदा । तदा नलिनादपि सुन्दरं सुकुमारं शिलैः
कण्ठैः तृणैरङ्कुरैश्च सीदति क्लिश्येदिति सम्भाव्य मनः कलि-
लताम् अस्वास्थ्यं प्राप्नोति । यद्वा । कलिं कलहं ह्नाति गृह्णा-
तीति कलिलं तद्भावः कलिलता ताम् अस्माभिरिव सहास्मान्मनः
कलहं करोतीत्यर्थः । सच कलिर्यथा । अरे मनः स यदि
वने भ्रमणात् सिध्यति तदा ब्रजाभिः सत्यं नित्यमेव तत्रैव किं
यात्यतस्त्वं किमिति वृथा सिध्यसि । अयि निर्बुद्धयो गोपालिका
स्तस्य चरणतलद्वयं स्थलकमलादपि सुकुमारं भवत्येव वने
च शिलतृणाङ्कुरशर्कराः सन्त्येव कथं पीडा न स्यात् । अरे
मुग्ध स सुकोमलवालुके पथि पथ्येव भ्रमति । अयि निर्वि-
वेकाः गावः किं पथि पथ्येव घासं चरन्ति । अरे प्रेमान्ध
स चक्षुष्मान् शिलतृणाङ्गुपरि कथं पादावर्पयेत् । अयि प्रेम-
गन्धेनापि रहिता यथावेगवशाद्भ्रमाद्वा तदुपरि पादः पतति तदा
किं स्यात् । भो भ्रातश्चेतः सत्यं ब्रूषे । एतावदुःखमनुभवितु-
मेव जीवन्त्यो विधात्रा पयं सृष्टाः भो दुःखिन्यः खलु जीवत
यूयं अहन्तु शुभ्रतृणाः सार्धं शुभ्रदेहेभ्यो निस्तृत्याधुनैव
यामीति ॥ ११ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तच्च क्षोभणं संयोगधियो गयोरविशेषमेव तत्कृतमेव भवतो निशि
तमासि च परिभ्रमणं व्यर्थमेवेत्याशयेनाहुः । चलसीति द्वाभ्याम् । ब्रजा-
दिति । ततश्चलनमारभ्यागमनपर्यन्तमेव कलिलतासूचिता
पशुधारयन्निति अनन्तानन्तेषां चारणार्थं वर्त्मपरित्यागेने-
तस्ततो भ्रमणाच्छिलादिभिरवसादः स स्माभितः तथा पशुतयानिर्बु-
द्धित्वेन ते त्वत्पादाब्जे दुर्गमदेशे वनेऽपि भ्रमन्तीति खेदः सूचितः
शिलं पतितकणशभृङ्गवन्यधान्यादिक इदं च अभिल्लिकण्टक-
वनमित्यादिहरिवंशोक्तैः सर्वत्र कण्टकाद्यभावेऽपि प्रेमविशेषा-
दुक्तं नाथेति कान्तेति परमप्रेमास्पदत्वं ननु यावत् कुरुते
जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान् । तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये
शोकशङ्कः, इति भारतोक्तैः । प्रीतिरेव त्यज्यतामिति तत्राहुः मनो-
गच्छति सङ्कल्पमात्रात्मकं तन्नास्माकं बुद्धिबुद्धिमपेक्षत इति
भावः ॥ ११ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

किञ्च नस्तु तव प्रियत्वात्पदीयस्वाभिलषितविहारप्रवृत्तावपि
त्वदीयवृथाखेदसम्भावेनानपि खेदो भवति तवतु कुहकत्वात्स्मत्खेदे

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

खड्गदि तन्नानेऽपि नतत्प्रतीकारः अत्यन्तस्वविरहेण तद्वर्धनमित्याहुः ।
चलसीति । यद्वा तव खेच्छया स्वविहारकौतुकेन दिनचलनेऽपि यदा
नो दुर्दशा भवति तदा रात्रौ वनभ्रमणं किमु वाच्यमित्याहुः । चल-
सीति । तत्र हे नाथ ! हे कान्तेति सम्बोधनाभ्यां त्वं सामान्यतः सर्व-
स्य नाथः स्वामी विशेषतो ब्रजस्य तत्रापि नोऽस्माकं तु कान्त-
एवातः सर्वविश्वस्थितिपालनयोः प्रवृत्तस्यात्मीयत्वेन विशेषतो
ब्रजपक्षपातः नः स्वकान्तानां स्वकान्तः स्वकान्तश्च स्वकान्ते-
नानुचित एव यत् यदा ब्रजात्पशून् चारयन् चलसि तदा नलिनादपि
सुन्दरं मञ्जु मृदु च ते पदं शिलतृणांकुरैः सीदति वृन्दावने भग-
वद्विहारभूमौ कण्टकासम्भावनायां तदनुक्तिः यद्वा भगवत्प्रियमृदु-
पदे कण्टकस्पर्शसम्भावनेऽपि वैकल्येन भातमनसां तदनुक्तिः यदा
रोमाञ्चितस्वस्तनेषु तृणांकुरैर्व्याप्तशिलासाम्यसम्भावनायां स्वपर-
मसुखार्थमपि त्वन्मृदुपदे तस्य स्पर्शखेदोभाभूदिति धारयितुं नपार-
याप्तः तदा किमु वाच्यं मृदुतृणांकुरस्पर्शं तृणस्पर्शं वा शिलास्पर्शं वा
तद्वत्सादसम्भावनां तथा च सीदतीति सम्भावनयैव नो मनःकलि-
लतां द्रवीभावं तत्तत्सादृश्यं गच्छति यद्यपि यथावत्पदावसाद-
सम्भावनायां नो मनसां द्रवीभावस्तथा ब्रजशिलतृणांकुराणामपि
ब्रजवासित्वाविशेषात्त्वत्प्रेमैकव्याप्तानां साक्षात्तत्वं पदसम्बन्धिनां
त्वत्पदावसादशङ्कया सम्भवति द्रवीभावः तथा दिनचलने सुपथेन
गमनसम्भवे तदस्पर्शसम्भवोऽपि तथापि जडमतीनां नो वृन्दावन-
शिलादिष्वपि शिलादित्वाविशेषभ्रमेण जाड्येन जाड्यकल्पनया
तथा सम्भाव्यखेदः तथा सर्वज्ञस्यापि सर्वसुपथदर्शकस्यापि तव
दिनेऽपि पशुचारणे तदनुगतया कुपथगमनं सम्भाव्य सखिदानन्दा-
च्छेद्याभेद्यत्वपदेऽपि प्रेमवैकल्येन तद्विस्मृत्यमायुर्यरसाकान्तचिन्तानां
मृदुत्वमेवानुसन्धाय तथावसादसम्भावनायां खेद इति न तच्छिन्नं यद्वा
नलिनसुन्दरं ते पदमपि नः प्रेमरसनाभिर्वद्धं तथा तव चलनारम्भे
उक्तसम्भावनायां कलिलताकृतेषु नो मनः पङ्केषु निरुद्धमप्येव
चक्षितुमशक्यमपि त्वं वलाञ्छारयश्चलसि तत्रापि रसाभिज्ञं द्रष्टु-
मनुनिःसृता अनुगतचिन्ता अनुचरीनीं हित्वा नाथोऽप्यनुचर इव
पशून्नुचरसीति चित्रं तव स्ववैदग्ध्यं यदि पशूनामनुचरत्वं तदा
नोऽननुचरत्वं यदि तेषां तथा तदानोऽपि तथात्वं यदा पशुषु
देवानां प्रियत्वप्रसिध्या सर्वदेवात्मकस्य तव पशुप्रियत्वं तदा
विदग्धा अपि वयं कामविरहचिन्तानलेभ्यो विदग्धवैदग्ध्या पशु-
वृत्तयो जाता इति नाधुनोदासीन्यावसरः यदि गोपजातिजातत्वेन
गोचारणे स्वभावात्तुमते तदा गोपत्वेन नाथत्वेन कान्तत्वेन गोप्यः
कान्ताः स्वभावात्तुगा अपि नोपेक्ष्याः यदि नाथ जनैरिव गोपवाक्यैर्वि-
द्वाण्य न जनैः स्वसौख्याय याच्यमानतया तदाप्रदानाय वनगमनं
तदा वयं वन विद्वामिकांक्षिण्यः स्वसौख्याय याचनपराइत्यस्मद्भानं
प्रदातुमप्याविर्भव न हि नाथ ! सर्वार्थपरित्यागेनास्मदर्थे उपता-
प्रकार्यत्वं कान्तस्य च तव वैपरीत्यनान्तकत्वं न्याय्यमपि अपितु
रतासु विपरीतत्वेऽपि विपरीतयतिरेवोचिता बन्धनविधानेऽपि भुज-
नागपासबन्धनं कौपरसावेशेऽपि न खल्वच्छेदो यथाकाममर्धोनिपा-
त्याकावपेयं वेति भावः ॥ ११ ॥

श्रीधनपतिसुरिखवभागवतगूढार्थदीपिका ।

अहो रात्रौ परमकोमलपावपप्रकृतपलायनस्यास्मत्स्वामिनः

[३०७]

का वा पीडा जाता स्यादित्यनुसंदधत्यः । मूर्च्छावस्थामेवानुसं-
दधत्यः अस्मन्मनो दिनेऽपि यदा त्वं ब्रजाञ्चलसि तदाऽस्वास्थ्यमेव
गच्छतीत्याशयेनाहुः । चलसीति । यद्यदा ब्रजात्पशून् चारयन् चलसि
तदा हे नाथ ! नलिनात्स्थलकमलादपि सुन्दरं कोमलं ते पदं
शिलैः सशूकवन्यधान्यकणैः तृणैः कुशकाशादितीक्ष्णाग्रतृणैर-
कुरैश्च संघो भूमिं निर्भिद्य निःसृतैः सीदति क्लियेदिति नो मनः
कलिलतामस्वास्थ्यं गच्छति प्राप्नोति तत्र ब्रजादिति प्रातरा-
रभ्य खेदः चलसीति चलनात्खेदत्वं चलसीत्युक्त्या तव पदं
त्वमस्मान्विहाय न गच्छसि वयमेव चलाः तच्चाळयसीति सूचितं
तत्रापि पशून् चारयन् पशवश्च पर्वतारण्यकच्छरूपायां भूमौ
चरन्ति तदनुगमनं च नम्रपद्भ्यां भूम्यां अनुग्रहार्थं पालयानां चर्मणो
ऽपरिधेयताबुद्ध्या पादुकाग्रहणात् नलिनरूपत्वाच्च कोमले
स्थाने अस्माकं वा मृदु स्थानं योग्यं नाथेति सम्बोधनाद्वयमे-
वात्रार्थं नित्योज्याः सति तथापि स्वयं चलसीत्यन्ताश्चर्य-
मिनि ध्वनितं कान्तेति सम्बोधनात्तदेतदस्मद्दुःखावहमिति सूचितम्
अनभिज्ञापक्षे किञ्च स्वस्मिन्नत्यन्ताद्रैखान्तास्वस्मासु कपटाचरणे
न न्याय्यमित्याहुः । चलसीति । यद्वा न केवलमधुनैवास्मद्दुःखाय
स्वात्मानं दुःखस्यापितु सर्वदैव तवेयं रीतिरित्याहुः । चलसीति
कलिलतां व्याकुलतां यद्वा कलिं कलहं लाति गृह्णातीति कलिलं
तस्य भावः कलिलता कलहकर्तृता तां गच्छति प्राप्नोति कलहं
करोतीति यावत् तथाहि अहो वने भ्रमतः कृष्णस्य परमकोमलं
पदं सीदति अरे मनः नैवं तथाचेत्प्रत्यहं तत्र न गच्छेत्तस्मात्
किमर्थं वृथा खिद्यसि अथि निर्बुद्धिगोपालिकास्तदीयं पाद-
युगलं खलपद्मादपि कोमलतरं किन्ति पश्यत अरे मुरधमनः
वालुकामये कोमले पथि पदं स्थापयतो न सीदति तव
अथि विचारविधुराः पशवः किं तथा भूते खले चरन्त्यतस्ता-
चारयस्तदनुगच्छति तदा तदीयं पदं शिलादिभिः कथं न
सीदति अरे प्रेमान्ध विशालनेत्रोऽसौ तदुपरि पदं किमर्थं स्थापयति
अथि प्रेमलेशेनापि विधुरास्वरया तदनुभ्रमणकाले तदुपर्य-
वश्यं पदं पतत्येव तेन च पीडा भवत्येव अहो भो भ्रातृश्वेतः
सत्यमुक्तं त्वया नास्त्यसावस्मदधीनो येन वयं तं वारयामो
ऽत एव विधं दुःखं सहन्त्यो जीवामोऽस्मदर्थमेव विधात्रा सृष्ट-
त्वात् भो दुःखिन्यो जीवन्तु भवत्योऽहन्तु युष्मत्कान्तपददुःखं
द्रष्टुं नालमतो युष्मदेहेभ्यः प्राणैः सार्धमधुनैव यामीति मानी-
नीपक्षे अहो वृथैव वयं त्वामुपालब्धुं प्रवृत्ताः स्वाङ्गेषु दयाले-
शरहितस्यान्यत्र तत्प्रसक्त्यभावादित्याशयेनाहुः । चलसीति । हे नाथ
शोभनवस्तुमात्रोपतापनस्वभाव यदा पशून् चारयन् ब्रजाञ्चलसि
तदा शिलादिभिः परमकोमलं पदं सीदतीति नो मनः कलि-
लतां दयया आर्द्रां भावं गच्छति परमकोमलान्तःकरणस्य
तव तु तत्र करुणालेशोऽपि नोत्पद्यते अतोऽकान्त ! कस्य स्वकीयस्य
परकीयस्य च सुखस्यान्त नाशकं तथाच एवं विधकठिनाचितस्तुवि-
धातृष्टौ कोऽपि नासीन्नास्ति न भविष्यति चेति भावः निवृत्तिपक्षे
पुनः शोभकरी तच्छ्रेष्ठामोवश्यन्ति यत् यदा ब्रजादेहमध्यात्पशूनि-
न्द्रियलक्षणान् चारयन्विषयलक्षणेषु मार्गेषु भ्रामयन् स्वयमपि
चलसि अहं श्रोतुं स्पृष्टेत्यादिभिमानवान्भवसि तदा पश्यते गम्यते
इति पदं सखिदानन्दवनस्वरूपं नलिनं चतुर्दशभुवननात्मकम्
पदं सुन्दरं येन यदधिष्ठितं सत्सुन्दरतया प्रतीयते तत् तथा-

दिनपरिक्षये नीलकुन्तलैर्वनरुहाननं विभ्रदावृतम् ॥

धनरजस्वलं दर्शयन् मुहुर्मनाति नः स्मरं वीर ! यच्छसि ॥ १२ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

भूतपदं यथोक्तया प्रवृत्त्या शिलतृणाङ्कुरस्थानैरार्यात्मिकाधिदै-
विकाधिभौतिकसंज्ञकैर्बुधैः सीदतीति कृत्वा नो मनः कलिलतां
व्याकुलतां गच्छति यतो हे नाथ ! स्वतन्त्रस्य तत्रैवमिव धं
पुस्तन्यमासाद्य दुःखोपभोगो नोचित इति भावः । किञ्च हे कान्त
कस्य कस्यापि सुखस्यान्तः परिसमाप्तिरन्तर्भावो यस्मिन्सः
तथा च यथा इवा शुष्कास्थिचर्वणं कुर्वन्स्वदन्तनिःसृतसधिरमस्थि-
सम्बन्धि मन्यते तथा स्वस्वरूपभूतं सुखं विषयसम्बन्धि मत्वा
तदर्थं वृथा खेदं प्राप्नुवन्तं त्वामाऽऽलोच्यस्माकं खेदो भव-
तीति भावः ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दिवसे पादपद्मान्यां वने गमनं त्वदीयं तावदस्माकं न
रोचते राज्यं तस्य तव चक्रमणमतिस्तन्तापदमतोऽस्माकं
समीपे आगच्छेत्प्रमिष्येणान्या आहुः हे नाथ ! हे कान्त यत् यदा
पश्यन् चारयन् ब्रजावलसि तदा नलिनवदारुण्येन मार्दवेन
सुगन्धितश्च सुन्दरं ते पदं शिलैः कणिशैस्तृणैरङ्कुरैश्च सीदति
क्लिश्येदिति नोऽस्माकं मनः कलिलतां क्षुभिततां गच्छति याति
राज्यां त्विदानीं सुतरां कलिलतां गच्छत्यत एहि ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

जा समें आप गऊअन को चरायवे कौ वन को जाय हैं ता
समय कमल की नाई जो आप के चरण वे घांसकरो ते दुःखित
होंगे या चिंता ते हमारे मन बड़ो दुःखित होवै है ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तन्तु दिनपरिक्षये सायंकाले नीलकुन्तलैरावृतं धनरजस्वलं गौर-
जश्लुपितं वनरुहाननमलिमालाकुलपरागच्छुरितपद्मातुल्यमाननं
विभ्रदावृतं मुहुर्मुहुर्दर्शयन् नो मनसि केवलं स्मरं यच्छस्यर्पयसि नतु
सङ्गं ददासीति कण्टकस्यमिति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

एवं संपूर्णदिनं दुःखेनैव व्ययं गमयामः सायं ब्रजे त्वदाग-
मनेऽपि दुर्भगा न सुखं लभामहे इत्याहुः । दिनेति । दिनस्य परितः
क्षये भयन्ते सति इति दुःखाधिक्यं सूचितं नीलाः कुन्तला

अलकाः तेषामेवोपरि भीमुखस्यावरणेन शोभाभरापादनात् अतए-
वात्रे वक्ष्यते अकूरेण मुखं मुकुन्दस्य गुडालकावृतमिति । तेषां
नमित्यादिना परमसौन्दर्यमभिप्रेतं तच्च मुहुः स्मरार्पणं हेतुः तथा
दिनपरिक्षय इति च तस्य कामोदयवेलात्वात् कुन्तलावृतत्वा-
दिकं सहजसौन्दर्यपरिकरत्वेन विभ्रत् प्रकटयन् तच्च नोऽस्मान्
दर्शयन् यदि चादर्शयन् स्वगृहान्तः प्रविशसि तथापि मुहुः
कामार्पणं न स्यादिति भावः । मुहुरिति गोमम्मालनादिच्छलेन पुनः
पुनः परितो बहुधा निरीक्षणेन स्मरार्पणस्यापि पौनः पुन्यं यद्वा
कथं चिद्विचारभरेण संव्रियमाणस्यापि स्मरस्य मुहुरर्पणमुद्गी-
करणं मनसीति स्मरस्यात्यन्तमनोव्यापकत्वमप्रतिकाशित्वञ्च
श्लेषेण स्मरमिति यः स्मरणमात्रेण शोभकः तं साक्षाद्यच्छसीति
दर्शनेन परमशोभं कुर्यादेवेति सूचितं तत्र सामर्थ्यं दर्शयन्ति
हे वीरेति किवात्रैव तव वीरत्वं नत्वन्यत्रेति सरोषनमोक्तिः
अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा धनरजो विभ्रत् अत एव खलकृतमि-
त्यर्थः । यद्वा सुष्ठु अलमतिशयेन विभ्रदित्यनेन दर्शयमित्यनेन वा
स्यान्वयः यद्वा विभ्रत् वेणुमिति शेषः । मोहमयेन प्रेमैववश्येन वा
साक्षात्तदुच्चारणाशक्तेः यद्वा धनं वेणुलक्षणं रजश्च गव्यमेव विभ्रत्
अन्यत्समानम् अहो ब्रजान्तस्तादृशवैशदर्शनेनापि स्मरोऽभूत् अचु-
नाच्च वनान्तर्निशि रत्यर्थं नागरवेशेन तत्रापि विरे स्मरणेनासौ
वदन्तैवेति विलम्बं माकुर्विति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगास्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

दिनस्य परितः क्षये अत्यन्तप्रान्ते सतीति दुःखाधिक्यं
सूचितं नीलाः कुन्तला अलकास्तेषां ललाटोपरि श्रीमुखस्या-
वरणेन शोभाभरापादनात् तैरावृतमिति सहजपरमसौन्दर्यमभि-
प्रेतम् । अत एव धनरजस्वलम् । धनं गोधनाविचयोरिति
विश्वप्रकाशहोरजश्चरितमिति । रजसपि तदुल्लासोऽभिप्रेतः ।
पङ्काङ्गरागचिराविति वत् । विशेषतस्तु गोपोचितवेशस्य तस्य
गोपीजातिषु खेपुद्दीपनत्वादनुवादः । ततश्च सामान्यतः स्मरा-
र्पणं हेतुः । विशेषतस्तु दिनपरिक्षये नीलकुन्तलैरिति दर्शय-
न्निति च पूर्वस्य कामोदयवेलात्वात् उत्तरस्य च भावातिशय-
सूचकत्वात् । यदि चादर्शयन् स्वगृहान्तः प्रविशसि तथापि
तादृशं कामार्पणं न स्यादिति भावः । तत्रापि मुहुरिति गोम-
म्मालनादिच्छलेन पुनः पुनः परितो बहुधा निरीक्षणेन स्मरा-
र्पणस्यापि पौनः पुन्यं दर्शितम् । तच्च कथञ्चित् विचारभरेण
सम्बर्त्तुमिष्यमाणस्यापि तस्य मुहुर्मुद्गीकरणं मनसीति स्मर-
स्यात्यन्तमनोव्यापकत्वमप्रतिकाशित्वञ्च श्लेषेण स्मरमिति यः
कान्तजनस्मरणमात्रेण शोभकः तं साक्षाद्यच्छसीति तस्य महत्त्वं
सूचितम् । तत्र सामर्थ्यं दर्शयन्ति हे वीरेति । तत्रैव तव
वीरत्वं नत्वन्यत्रेति संप्रणयरोषनमै ध्वनितम् । वस्तुतस्तु
तादृशस्वीयभावोद्दीपनमिति भावस्य भाषनैव मुहुरनुद्यते ।

श्रीमजीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अहो ब्रजन्तस्तादृशदर्शनेनापि स्मरोऽभूत् । मधुना च वना-
न्तर्निशि रत्यर्थानरवेशेन तत्रापि विरहे स्मरणविशेषेणासौ वद-
तैवेति विलम्बं माकुरु इति भावः । एवं श्लोकद्वयेऽस्मिन्नि-
दमपि व्यज्यते नित्यमेवास्मदभीष्टमपूर्थित्वापि गच्छसि त्वय्य-
स्माकं मनः स्नेहमेव वहति नतु तदभावेनौदासीन्यं यं स्मरं
वहति तन्तु त्वत्प्रार्थितयैव नतु स्वतः । तथा त्वत्स्नेहमय-
तयैव नतु रक्षतया स्नेहस्य स्वभोजत्वात् त्वं पुनरस्मासु
सङ्गच्छया सङ्गच्छमानासु स्मरमेव ददासि नतु मिथः स्नेहो-
चितं सङ्गं तस्मादस्माकं सर्वं स्नेहमयमेव भवतस्तु कपटमय-
मेवेति ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वनरुहाननं जलजसममुखं धनरजस्वलं धनरजोभूष-
रितम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुक्तास्त्वत्केशशङ्कितचित्ता वयं तु दिनक्षये सायंकाले
नीलकुन्तलैः केशैरावृतं गोरजश्रुरितं वनरुहाननमालिमालाकुलपद्मरज-
श्रुरितपद्मवलयमाननं मुहुर्मुहर्दर्शयन्तोऽस्माकं मनसि केवलं
हे वीर स्मरं यच्छसि काममुद्दीपयसि नतु सङ्गं ददासि ततः कपट-
स्त्वमिति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नतु व्याकुलचित्तानां कामोद्बोधायोगात् कृन्धि हृच्छयमिति
कथमुक्तम् अत्र वदन्ति । दिनेति । दिनपरिक्षये सायंकाले वनाद-
गच्छन्नाति शेषः वनरजस्वलं वनममौ सता गोरजसा युक्तं
दर्शयन् नीलकुन्तलैरावृतं वनरुहं जलजं कमलं तद्वच्छोभमान-
माननं विभ्रत् त्वं नो मनसि स्मरं कामं मुहुरनिशं
नूतनम् ॥ १२ ॥

श्रीमजीवगोखामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

गमनसमये तावदुःखदत्वमुचितमेव अगमने वा सुखदोऽपि
नच तथेत्याहुः । दिनपरिक्षय इत्यादिहे वीर दिनपरिक्षये सायं ब्रज-
गमनसमये नीलकुन्तलैरावृतं वनरुहाननं दर्शयन् नोऽस्माकं मनसि
स्मरं विभ्रत् यच्छसि असन्तमप्यस्माकं हृदये स्मरं धृत्वा
अर्पयसि सोऽपि नागच्छति बलादेवाकृष्यार्पयसीति विभ्रच्छब्दता-
त्पर्यं हेनीलश्याम यद्वा नितरा मिश्रयतीति नील इलप्रेरणे कुन्तलैरा-
वृतमिति गोचारणश्रमव्यञ्जकं चारु यथा स्यात्तथा दर्शयन्कुन्तलावु-
तत्वं कुन्तलान् संवार्य दर्शयन्निति चारु शब्दार्थः तत्साधूकं कुहकं
नो मनः क्षोभयन्तीति ॥ १२ ॥

एवं सप्तविधा अनन्यपूर्वा निरूपिताः चतस्रश्च सपूर्वाः
अतः परं क्रमेण षट् ता एव निरूप्यन्ते तत्र प्रथमं राजसता-
मस्या वचनं ता हि बहिर्गत्वा द्रष्टुमशक्ता अतो यदा संध्यायां भग-
वानायति तदा भगवन्तं दृष्ट्वा मनसि कामो भवति ततो बन्ध-
प्रार्थना अधरामृतप्रार्थना च रजसा सत्त्वेन च भविष्यतः अनन्य-
पूर्वाणां तु नित्य एव कामः दिनपरिक्षये संध्याकाले क्षयोक्त्या
दिने द्वेष्यत्वं ज्ञाप्यते रजोगुणस्यायं समयः कामस्यच कालः
नीलकुन्तला भ्रमरा इव रमबोधकाः ये हि मुखकमललाप्यामृतं
पिबन्ति ते उद्बोधका भवन्ति अतस्तैरावृतं वनरुहपङ्कमलवत्
आननं विभ्रत् हे वीर ! नः मनसि स्मरं यच्छसि संध्यायां नीलव-
र्णैरावृतत्वे तत्प्रभवयाप्तत्वं भवतीति तदुक्त्या वनरुहत्वोक्त्या च
कुन्तलयाभत्वं ज्ञाप्यते तथाच प्रियामुखेन्दुदर्शनेनोत्तरोत्तरमधिक-
विकासवत्त्वमितः पूर्वमतादृशत्वं च ज्ञाप्यते तेन प्रियस्य सर्वा-
स्वासक्तिः सूचिता भवति अन एव जलपदं विहाय वनपदमुक्तं
तेन धने यावस्था तां ज्ञापयितुं तान् धर्मान्निभ्रदेवाननं दर्श-
यतीति ध्वन्यते धनेन गोभिः रजस्वलं मुहुश्च प्रदर्शयन् मध्ये
मार्गं गच्छन् उभयतः स्थिता गोपीः पर्यायेण पश्यति अतो मुहुः
प्रदर्शनम् अत्र गच्छन्पुनः पुनर्व्यावृत्त्य पश्यतीति वा तथा तादृश-
र्शनं स्वापेक्षाज्ञापकमिति स्मरजनकं निरन्तरदर्शनेन तत्रैव
रसास्वादनमिति न स्मरोत्पत्त्यवसरः स्यात् अतो वारंवारं प्रदर्शनं स्म-
रात्रे संशुक्षणमिव भवति तादृशं कृत्वा तत्पूरणार्थं तन्निरा-
करणार्थं वा युद्धमवश्यं कर्तव्यं तत्सूचयन्ति वीरेति धनेन रजस्वलं
च भ्रमसूचकं भवति भ्रमनिवृत्तिश्च स्मामिरेव वनरुहमिति
वन एव तत्सर्वथा भोग्यम् अतोऽत्रैव समागमनम् अनेन गृहे रति
दास्यामीति पक्षे व्यावर्त्तितः विभ्रदिति बलात्कारेण तामेवा-
वस्थां स्थापयति यदि मुखसम्मार्जनं कृत्वा समागच्छेत्तदा प्रसन्न-
मुखदर्शनात् ज्ञानं वा भवेत् धनमन्वन्धिरज इति काम एव नतु
क्रोधः यथापात्रं धृत्वा तत्स्थितमन्नं भोगार्थं दीयते तथा मुखं
धृत्वा तत्रत्यो रसः कामात्मा मनसि स्थाप्यत इति मुखधारणस्य
हेतुत्वम् अतो भोगार्थं दत्त इति भोगः करणीयः अयं काम आग-
न्तुक इति नास्यान्येन पूरणं भवति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

किञ्च त्वं संयोगोऽपि नैव सुखं दितुं सतीत्याहुः । दिनप-
रिक्षये । सायंकाले नीलकुन्तलैः कुण्डलाकैर्मन्दमास्तलैरावृतम् ।
धनरजस्वलं धनं गोधनवित्तयोरिति विश्वप्रकाशाद्वैरजश्रु-
रितम् । वनरुहाननं लोलानि मालाललितपरागभरच्छुरित-स-
रसिजसदृशमाननं विभ्रत् तच्च मुहुर्दर्शयन् गोसम्भालनप्रिय-
सखान्वेषणच्छलेनेतस्ततः परिवृत्त्यास्मन्नयनगोचरीभवन् स्वदर्शनस्य
सर्वजनानन्दकं स्वभावं ज्ञात्वा एताः कष्टसिन्धावेव निमज्ज्या-
मीति विमृश्य नोऽस्मभ्यं स्मरं यच्छसि । य एव कुलधर्म-
पदवीं विषज्वालीमिवानुभाव्यास्मानुन्माद्य वनेष्वानीयैव रोदय-
तीति भावः । हे वीर ! ब्रजस्त्रीणां धर्मध्वंसनार्थमेव प्रवर्त्तित-
स्मारशरपहारः ॥ १२ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

दिनेति । दिनस्य परितः क्षये अत्यन्तं प्राप्ते सति इति दुःखाधिक्यं सूचितं तत्रापि यथाकथंचित् दृश्येत तदर्थं नीलकुन्तलैरावृतं तत्र नीलेत्यावरकत्वं कुन्तलैरिति कुन्तः शस्त्रविशेषस्तत्सादृश्यं गृह्णिरिति मारकत्वं तत्रापि धनरजस्वलं धनं गोधनवित्तयोरिति विश्वः गोधनरजसा च्छादितं मुहुरिति पुनः पुनर्गोसंभालनादिमिषेण दर्शयन्निवृत्तिं विच्छिद्यादर्शने नादृष्टिः सूचिता स्मरमिति पूर्ववत्क्षोभकमेवेति वीरेति निर्दयत्वमिति संक्षेपः ॥ १२ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

किञ्च त्वयैव प्रेरितः कामस्त्वां विना न यापितः स्यादित्याहुः । दिनपरिक्षये इति । दिने पूर्वदिनचिन्ताविरहाभ्यां द्वेषसम्भावनया तत्परिक्षयोक्तिः सर्वस्मिन् दिने यानस्त्वत्कमलकोमलपदोः शिलाद्यवसादचिन्ता समस्तदिने संचिता सा चिन्तातो विन्दुनाधिकत्वात्तद्वशगुणा भवति यथाकथंचिद्दिनक्षये तु त्वत्सुखागमावगमेन तच्चिन्ताक्षयप्रवेशेऽपि नः क्षयोपायमेव करोषि नतु दुःखापायमिति तदेवाहुः । नो मनसि स्मरं यच्छसि आदौ स समय एव स्मरस्मारकः सच स्मरः स्मरणमात्रेणास्मन्मारकः तच्च त्वं विप्रचानामावैः पोषयन् वलाम्नसि यच्छसि तच्च स्वैश्मनि नो मनसि तत्प्रेरणमेवानुचितं तदपि प्रेरणं न सामान्यत इति संबोधनेनैवाहुः । धीरेति । विशेषत ईर्यतीति तथा किञ्च यद्विजयाय समुद्यतस्तस्य स्वैश्मनि निवेशे तद्युद्धमेवावितं नतु पलायनमित्यपि श्लेषेणाहुः । वीरेति । वीरेत्यत्र तत्र कामसंग्रामएव भिरामो विरामेतु वीरत्वशक्तिः यतस्त्वमारणे एव नतु मारमण मोरण अतो वीरवरस्त्वं वरवर्णिनीर्नो वरतया वरयं नहि मारमणेन मारेण मारयेति भावः । नन्वहं ते रयमीति शङ्कायामपि श्लेषेणैवोत्तरमाहुः । धीरेति । विविधतयेरयसि नैकधेति भावस्तदेव विविधत्वं दर्शयन्ति मुहुराननं दर्शयन्निवृत्तिं आर्षदपि नेति याचितमङ्गीकारो न यस्मिंस्तदातिशेहभावविशेषैर्नोयाच्चास्त्रीकारणाश्वास्य कामं पूरयित्वा मुहुरिति पुनः रुक्षभावैरासन्नतात् ननेति विनयास्त्रीकारो यस्मिंस्तं दर्शयन्तेन हृदयमिति क्षोभयसि तथा वनरुहेति तद्विशेषणेन वनरुहं कमलं तत्सादृश्यद्योतकेन तस्य मुख्यमदनवाणत्वं ध्वनितं तस्य दर्शनञ्च दृग्दारेण तस्य हृदयप्रवेशनमिति तद्विषुप्रवेशे तत्प्रावलयसम्भवात्सुतरां ताक्षिवेशः एवङ्गामोदीपनं मुख्यं विषयं दर्शयन्तद्विशेषयन्ति नीलकुन्तलैरावृतमिति । नीलैः कृष्णकिङ्करीमुखाम्बुजमधुपमधुपवलितायाः कलि कुन्तलैरलकैरावृतं वेष्टितामित्यनेन कामोदीपकविषयसन्निधाने कदाचित्कामोदयाभावोऽपि विषयतद्भोक्तुमयसन्निधावावश्यकत्वमेव कामोदयवस्येति भावः । मुखपद्मस्य तत्तन्मधुपरागाद्भावकमधुपरागान्वितत्वं दर्शयन्त्य आहुः । धनरजस्वलज्ञो धनरजोव्याप्तं धनरजस्वलमिति पाठे तु बहुतररजोयुक्तमित्यर्थः । तथाच स्वसाजात्याय गोपोचितवेषविषेष्टोत्तनैनातितरां स्वमनोमनोद्भाकत्वं ध्वनितं यद्वा वनरुहाननमिति पद्मनिधिरूपमाननं मुहुः गोगणनादिषु क्रीडादिसुहृत्क्रीडाव्याजेन पुनः पुनर्दर्शयन्किंभूतं तत्तद्धनं रूपधनं तेन रजस्वलं तेन तद्रजसा मदेन च व्याप्तं नीलकुन्तलैस्तद्रक्षककृष्णनागाकारैरावृतमुमुहुरसितापाङ्गनिरीक्षणादौ तत्समृद्धिभूतदर्शनमुक्ताधराविदु मप्यारागतोरन्दनीलानाधाचिक्कारेण दर्शयन् तत्काम नो

मनसि यच्छसीति भावः यद्वा नीलकुन्तलैरावृतं तथा धनरजस्वलमेवाननं विप्रदर्शयन् नतु कुन्तलसमूहसमूहनरजः शालनाभ्यां स्पष्टदर्शयन् अतिशोभनसमानमानेन अविद्याक्षोभवदस्पष्टतया मुखस्य मुहुर्दर्शनेन मनः क्षोभयन् स्मरं यच्छसि यद्वा काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भव इत्यादिस्मृतिभी राजसस्य कामस्योपशमकनिरतिशयस्यात्मकसितामृतमयराजसोपलक्षितसच्चित्सुखदर्शनेन तदुपशमसम्भवेऽपि तव कुन्तलादेः स्वरूपात्मकत्वेऽपि नीलवर्णप्रयुक्ततमः प्रातराभ्रमेण धनरजोरजोयुक्तममत्या रजः प्रभवः कामप्रभवः प्रभवतीति भावः । किञ्च ब्रजे वनरुहाननं दर्शयित्वा स्मरद्वानेन नो रोहयित्वा वनरुहाननादर्शनमनुचितम् अतो वनरुहाननस्य नो नयनपथनयनेनावनतवर्नितावन विधेहि ॥ १२ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

भगवतस्त्वस्मद्भाग्यवशात्कृष्ण नोत्पद्यत इत्याशयेनाहुः दिनेति । दिनस्य परिक्षये सन्ध्याकाले परिक्षयपदेन न दिने प्रदीपो ध्वनितः दिनपरिक्षये अगत्या आयासीति भावः । प्रविष्टान्धकारकालेऽप्यागतौ कमलरूपमाननं नीलवर्णैः कुन्तलैरावृतं सम्यगुद्दृश्यमानं तत्रापि धनं गोधनवित्तयोरिति कोशाद्भोरजोव्याप्तमितस्ततः प्रेक्षणेन तद्धनं दर्शयन्तपि नो मनसि स्मरं काममेव यच्छसि नत्वङ्गसङ्गं तत्रापि कामवाणैर्वेधयन्वीरत्वमेव प्रकटयसीति संबोधनाशयः अनभिज्ञापक्षे त्वन्तु संयोगसमयेऽप्यस्मद्दुःखायैव भवसि इत्याशयेनाहुः । दिनस्य विरहनिमित्तत्वात्पस्मशत्रोः परिक्षये सम्यक्नाशे सायङ्काले अनेनोदीपनकाल उक्तः प्रमरकुलमालावृतजलवन्नीलकुन्तलावृतं मुखमित्यालम्बनस्य सौन्दर्यातिशयो व्यज्यते तत्रापि धनरजस्वलमिति गोपोचितवेषोदीपनं तादृशं मुखं सर्वतो व्यावर्त्तनेन पुनः पुनर्दर्शयन् तेन स्वापेक्षां सूचयन्नो मनसि स्मरं स्मरणमात्रेणापि क्षोभकरं वलाद्यच्छसि अपेयसि हे वीर अत्रैव त्वं वीरो नतु कामयुद्धेऽत एव सर्वदा स्मरमेव यच्छसि न त्वङ्गसङ्गमिति तत्र सर्वं सकपटमेव चेष्टितमस्माकं तु तत्सकलं प्रेममयमिति भावः । मानिर्न पक्षे यथा दयां विहाय स्वाङ्गेषु त्वया चेष्टितं तथास्माकमपीत्याहुः । दिनेति तथाभूतं मुखं मुहुर्दर्शयन्नो मनसि स्मरं यच्छसि तथाचास्माकामयुद्धाय वलात्कारेणोद्यताः सम्प्रति तद्युद्धावसरे पलाय्य गतोसीति दृष्टं तव वीरत्वमित्याशयेन संबोधयन्ति । हे धीरेति । निवृत्तिपक्षे तथा दिनस्य तत्स्थानं यस्य त्रिकस्य परिक्षये वनरुहस्य यथोक्तपद्मस्याननं सत्तास्फूर्तिप्रदं चैतन्यं नीलकुन्तलस्थानीयैः घटपटादिप्रत्ययैरावृतं विधृतं तथा धनरजस्वलं वित्ताद्यर्थं विशेषोत्पादकेन रजोगुणेनावृतं पुनः पुनस्तत्तज्जन्म सुदर्शयन्नोऽस्माकं मनसि स्मरं वित्तं यच्छसि स्मे त्याश्चर्यं यतस्त्वं वीरः अन्विष्टादिसमस्तशत्रुपराजयसमर्थ इत्याशयेन संबोधयन्ति हे वीरेति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विहासनर्हं सायं कालेऽपि त्वां दृष्ट्वा विहारेच्छास्माकं जायते विहारयोगोऽस्मिन् समये तु वयमत्यातुरा अतश्चरणपङ्कजे नस्तनेषु अपेयेत्याहुरन्याः । विनयारसयोः सायं काले नीलकुन्तलः

प्रणतकामदं पदमजाचितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ॥

चरणपङ्कजं शतमं च तं रमण ! नः स्तनैष्वर्पयाधिहन् ! ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अमरमालावत्परितः स्थितैरावृतं घनरजोभिः सघनगौरजो भिद्युरितम् वनरुहाननं पद्मनुव्यमाननम् बिभ्रत् तन्नाशनं मुहुर्दर्शयन् नो मनसि स्मरं कामं यच्छसि अर्पयसि इदानीं तु निर्जने वने शय्या त्वदयमत्योत्सुक्यमस्माकमस्ति ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे वीर ! जो समये संध्या होवै ता समय कारे घुघुरोर वाल जमै शोभित गौडवन की घुर रजते शोभित आप के मुख चंद्रकी हमे दिखाय हमारी काम चेष्टा को बढावा हो ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाध्यायीपिका ।

अतोऽधुना कपटं विहायैवं कुर्विति प्रार्थयन्ति श्लोकद्वयेन । प्रणतकामदमिति । हे आधिहन् हे रमण ! पद्मजेन ब्रह्मणास्त्रितमापदि ध्येयं ध्यानमात्रेणापस्त्रितकं शान्तमं च सेवासमयेऽपि सुखतमन्ते चरणपङ्कजं कामतापशान्तये नस्तनैष्वर्पयेति ॥ १२ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोषिणी ।

एवं गीतेन जातस्मरक्षोभात् पूर्वतोविशेषेण वर्णयन्त्यः प्रार्थितमपि वैयर्थ्यात् पुनः प्रार्थयन्ते ॥ प्रणतेति द्वाभ्याम् । प्रणतानां कामदम् अमीष्टमिति सर्वार्थप्रवृत्तमुक्तम् अत एव पद्मजेनार्चितमिति परमैश्वर्यं धरणिं भूतलं सुन्दरासाधारणलक्षणैर्ध्वजादिभिः प्रेमभक्तिप्रवर्त्तनेन च मण्डयतीति तथा तत् इति सौन्दर्यं कृपालुत्वं च ध्येयमापदीति भक्तिविघ्नादिसर्वापस्त्रितकत्वम् अनेन भक्तिप्रवर्त्तनेनमेव हृदीकृतम् एवं सर्वार्थसाधनत्वं पूर्ववत् पङ्कजरूपकेन सूचितं दुःखादिध्वंसनेन कामदत्वेन च दर्शितं स्वतः परमफलत्वं चाहुः ॥ शतमंचेति । प्राय एतदात्मोद्देशेन तद्व्यानुसारेण संवोधनद्वयं विवेचनीयम् अतोऽस्माकं विरहादिव्यथा नाशय विचित्रक्रीडादिना सुखं संपादय तथा आत्मानं चार्पयेति भावः अन्यत्वेव्याख्यातं यद्वा प्रणतानां भक्तानां ब्रह्मादीनां कामदं पद्मजया लक्ष्म्या आर्चितमिति परमसौभाग्यनिधित्वं धरणिं लक्ष्मीद्वितीयां निजप्रियां विचित्रक्रीडया स्तनोपर्यवास्थित्या च मण्डयतीति यद्वा चरणयो मण्डनं किंच कुङ्कुमादिना चित्रादिनिर्माणेन चालंकारो यस्य इति प्रियजनपरवशत्वं रसिकत्वं च एवं लक्ष्मीतोऽपि धरण्यां प्रेमधिको ध्वनितः सच्च श्रीवाराहपुराणादौ प्रसिद्ध एव ध्येयमापदीति । विरहदुःखमोचकत्वं शान्तमं परमसुखप्रदं सुखतमकं च एवं पद्मद्वयेऽप्येषां यथोत्तरं श्रेष्ठयं ते त्वदीयानां नः अतोऽर्पणं युक्तमेव किंच हे रमणेति तत्रापि तव रतिशीलत्वादि त्वार्थं आधिहन्ति अन्यथा अस्माकमन्त्यदशापत्या तवाधिह-

न्तृत्वकीर्त्तिलोपः स्यात् इति भावः । अस्यैव विस्तरौऽप्रेभीमदकुरमनोरथे यदाचित्मिति तत्र प्रणतेत्यस्य विस्तरः ब्रह्मेत्यादि ध्येयमित्यस्य मुनिभिरिति धरणीत्यस्य सात्वतैरिति गोचराणां येति च शान्तममित्यस्य यद्गोपिकानामिति एवं पूर्वमुक्तात् पापहन्तृत्वादिमाहात्म्यादत्र कामदत्वादिना विशेष उक्तः तत्र च पूर्वद्वितीयपदे निजवैयर्थ्यानिवेदनपूर्वकमेव प्रार्थनम् अधुना च गीतक्रमेण श्रीमत्प्रियतमपादपङ्कजे मनोऽभिनिवेशविशेषात् तस्यैव सुखाद्यपेक्षा केवलं तदेकवर्णनेनैवेति भेदः किंच । पूर्वतत्प्रयोजनं साक्षादेवोक्तं हृच्छयं कन्धीति अत्रच आधिहन्निति संवोधनद्वारा परोक्षवादेनैव अस्य चोत्कर्षः भङ्ग्याप्रोक्तत्वात् परोक्षे च मम प्रियमिति श्रीभगवदुक्तेः तेन च पूर्व स्मरतैरेव साधुनाशोपमानसंपीडया एव नाश इत्येषा दिक् ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवं प्रहसितमित्यादिभस्तासामेव प्रमोक्तिद्वारा पूर्वसवर्णितः श्रीकृष्णस्य तासु पूर्वरागः श्रीमुनीन्द्रेण स्पष्टीकृतः तासु तदीयरागस्यः आभिरनुभूयमानतया वर्णितैव महारसावहत्वादिति ज्ञेयम् एवं तद्वत्सङ्गानुरागे तस्यैव दोष विन्यस्य तथैव तत्प्रार्थनाद्वयमुपसंहरन्त्यः स्वयं गीतेन जातस्मरक्षोभाः पुनः प्रार्थयन्ते । प्रणतेति द्वाभ्याम् । प्रणतानां नलकूवरनागतत्पत्न्यादीनाममीष्टमिति सर्वार्थप्रवृत्तमुक्तम् अत एव वालवत्सात्र हृत्वा ह्याततत्त्वेन वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धीरित्यनुसाराभित्यमेवागच्छता वा विखनसार्थित इत्यस्य व्याख्यानुसारेण वा पद्मजेनार्चितमिति पारमैश्वर्यं धरणिं भूतलं सुन्दरासाधारणलक्षणैर्ध्वजादिभिर्मण्डयतीति तथा तत् इति सौन्दर्यं कृपालुत्वं च ध्येयमापदीति इन्द्रकृतवृष्ट्यादावनुभवात्सर्वं पस्त्रितकत्वम् एवं सर्वार्थसाधकत्वमुक्त्वा स्वतः परमफलत्वमाहुः । शान्तमं चेति एवं दुःखहानिसुखावाप्तिहेतुत्वं यदुक्तं तदनुसार्यैव संवोधनद्वयं विवेचनीयम् अतोऽस्माकं विरहादिव्यथा नाशय विचित्रक्रीडादिना सुखं च संपादयेति भावः ॥ १३ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

शान्तमं सुखतमम् ॥ १३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतोऽधुना कपटं विहाय संगतो भवेति प्रार्थयन्ते द्वाभ्याम् । हे रमण ! तव चरणपङ्कजमस्माकं स्तनैष्वर्पय निधाय कामाग्निं शमयेति भावः । तदनुशुणं संवोधयन्ति हे आधिहन्ति आधि-मनापीडा कथम्भूतं शान्तमं सेवासमये सुखतममपदि ध्येयं च

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

धरणिमण्डनमण्डनमलङ्कारभूतं हस्तत्वमात्रं पञ्चजेन ब्रह्मणा चितं
प्रणतानामभीष्टदम् ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धरणिमण्डनं भूमिभूषणं सर्वापदि ध्येयं पञ्चजाचितं ब्रह्मणा
राधितं शान्तमं सुखतमम् आधिहन् ! मनोदुःखनाशन ! ते चर-
णपङ्कजं नः स्तनेष्वर्पय निधेहीत्यन्वयः ॥ १३ ॥

श्रीमत्जीवगोखामिकृतवृहत्कर्मसन्दर्भः ।

अतो ब्रजाद्रमनसमये पशुचारणजनितशिलतृणलङ्कुरलब्ध्यावसा-
दचरणस्मरणदुःखस्य शान्तिर्विन्यस्तस्तनाधिकरणकतदीयस्पर्शेन
भवतीति तथैव कर्तुमुचितम् एवमागमनसमयेऽपि वंदनाम्बुजदर्शन-
करणकमनोऽधिकरणकस्मरार्पणं जनित दुःखं च नवीनाधरामृत-
दानेनापसरतीति च तथैव कर्तुमुचितमिति च दुःखद्वयस्य निर्वापण-
ार्थमुपायद्वयं क्रमात् श्लोकद्वयेनाहुः । प्रणतकामदमिति द्वाभ्याम् हे
रमण हे आधिहन् चरणपङ्कजं स्तनेषु अर्पय कीदृशं शान्तमं कल्याण-
तमं शशब्दोऽव्ययं शंयुरित्यादिदृष्टेः प्रणतानां कामदम् अभीष्टदम्
इति इष्ट पञ्चजेन ब्रह्मणा चितम् इति दुर्लभं धरणिमण्डनमितिकरुणा
भकरन्दनिष्यन्दि आपदि ध्येयमिति सर्वापदिनाशकम् ॥ १३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत उत्तमा अनन्यपूर्वावत् स्तनयोश्चरणधारणं प्रार्थयन्ति । प्रण-
तेति । अत एव न पौनरुक्त्यं परं पूर्वापेक्षया अत्र चरणमाहात्म्य-
धिकं गुणाधायकमेतत् पूर्वतु दोषनिवर्त्तकं हे रमण रतिकर्त्त-
नः स्तनेषु चरणपङ्कजमर्पय प्रयोजनमाहुः । आधिहन्निति
आर्तिहन् इति वा हृदयतापः चिन्ता च निवारणीये दृष्टोपकारेणैव
तापो गमिष्यति अस्मभिर्हृदयेष्वापितं न वहिः समायाति अत-
स्त्वया ब हेऽस्यापनयि चरणपङ्कजस्यापि भगवन् इव षड्गुणानाहुः ।
तत्र प्रथममैश्वर्यं प्रणतकामदमिति प्रकर्षेण येन ता अनन्यश-
रणाः तेषां कामदममिलितार्थदातृ ईश्वर एव तथाविधो भवति
तत्रत्यः कामः स्तब्धेऽर्हन्तुं न शक्यत इति प्रणतत्वमुक्तं पञ्चजा-
चितमिति धर्मरूपता निरूपिता ब्रह्मप्रार्थनयैवागतामिति
कीर्तिरूपतामाहुः । धरणिमण्डनमिति । धरण्या मण्डनमलङ्काररूपं
श्रीरूपं आपदि ध्येयं श्रीरूपं कीर्त्तिरूपं वा पङ्कजसाम्यात्
रूपोत्कर्ष उक्तः शान्तमं कल्याणतमं ज्ञानरूपम् आर्तिहन्निति
संबोधनात् तै चरणपङ्कजमिति संबन्धनिरूपणात् वैराग्ययुक्तं च
रमणेऽभीष्टप्राप्तकः आर्तिहन्नित्यनिष्ठनिवारकः अथवा यद्भोके
पञ्चविधगुणकारं करोति तदस्मास्वेकमेव करोत्विति प्रार्थ्यते
प्रणतासु कामं ददाति तत्पूर्वमुक्तं मनासे नः स्मरं वीर !
यच्छसीति प्रकर्षेण नष्टेषु कामं द्यति खण्डयति पञ्चजेन पञ्च-
जया वा अर्चितम् ऐश्वर्यार्थं कामार्थं वा पञ्चजेन अर्चितं तत्सुखार्थम्
अन्यथा तानि चरणपङ्कजजन्म कथं ननुयुः धरण्यापि स्त्री अनलङ्कता

न भुज्यत इति तस्यां पदस्थापनं भगवदपेक्षयापि चरणो महात्
आपदि ध्यानमात्रेणैवापदं दूरीकरोतीति यथैतेषां सर्वोपकार-
कारु तथास्माकमपि करोत्विति प्रार्थना अनेन सर्व एव सुरत-
वंधा अक्षिप्तः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु यद्यहं सदा दुःखयाम्येवेति निश्चिनुष्वे तर्ह्यल सया
युष्माकमिति तत्कोपमाशङ्क्य हन्त हन्त स्वकर्मफलदुःखान्धा-
भिस्त्वय्यपि दोष आरोपित इत्यनुत्पद्य तं प्रसादयितुं सर्वसु-
खदत्वेन स्तुवन्त्यस्वयैवास्माकं प्रयोजनमिति द्योतयन्त्यः स्वदुः-
खोपशमनं प्रार्थयन्ते । प्रणतेति द्वाभ्याम् । प्रणतानामपराधी-
भूयापि नम्राणां कालियतत्पत्न्यादीनां कामदं पञ्चजेन ब्रह्मणा
स्वापराधोपशमनार्थमर्चितमतोऽस्माकमपराधः क्षम्यतामिति
भावः । धरणिमण्डनमित्यस्मात् कुचानपि तेषु चरणार्पणेन मण्ड-
येति भावः । ध्येयमापदीति अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तारिष्य-
थेति गगोर्केरिति आपदोऽस्मांस्त्रायस्वेति भावः । सर्वत्र हेतुः ।
शान्तमं सर्वकल्याणरूपं सर्वसुखरूपञ्च । आधिहन् ! आधि हन्तु-
मित्यर्थः । नच स्तनेषु चरणार्पणे नच कोऽपि भ्रमः प्रत्युत
सुखमेवेत्याहुः । हे रमण ! रिरसोस्तव तेजैवाभीष्टसिद्धिर्भवि-
तीति भावः ॥ १३ ॥

केनचित्कृता विशुद्धधरसदीपिका ।

तदेवं प्रहसित मित्यादिभिस्तासामेव प्रेमोक्तिद्वारा पूर्वमवर्णितः
भीकृष्णस्य तासु पूर्वा नुरागः सूचितः तासु तदीयरस्यताभिरनुभूयमान-
तया वर्णनेनैव रसावहत्वादिति ज्ञेयं तदेवं स्मरश्चोमवर्णनेनोद्दीपित-
तद्भावाः प्रार्थयन्ते प्रणतेति द्वाभ्याम् प्रणतानां नागपत्न्यादीनामभी-
ष्टदम् इति सर्वार्थप्रदत्तं पञ्चजेनार्चितमिति पारमैश्वर्यं तच्च यत्स-
हरणप्रसंगे अथवा बन्धमानचरणं पथि कुक्षित्त्याद्यनुसारात्
धरणिमण्डनमिति सौन्दर्यं कृपालुत्वं च ध्येयमापदीति आर्तिहर-
त्वं च एवं सर्वार्थसाधनमुक्त्वा स्तनः परमफलत्वमाहुः शान्तमचेति
एवं दुःखहानिसुखावाप्तेहेतुत्वं यदुक्तं तदनुसार्यैव संबोधन-
द्वयम् आधिहन् ! रमणेति च अतोऽस्माकं विरहादिवयर्था न शय
विचित्रकीडासुखं संपादयेति भावः ॥ १३ ॥

श्रीरामन रायणकृतभावभावविभक्तिका ।

एतदुद्भातितामेव स्वयथा निवेद्य तदुपशमाय प्रार्थयन्ति ।
प्रणतकामदमिति । हे रमणेति संबोधनेन स्वभावत एव रमणस्य
तत्र रमणं भविष्यत्येवेति वृथैवायं तथाग्रहः यद्वा रमणशालिस्यपि
तत्र किमस्मदभागादेव "राजानकनकधाराभिस्त्वयि वर्षति
नित्यदा । अभाग्यच्छन्नच्छन्नत्वान्मयि नायान्ति विन्दुषु" इत्युक्त्या-
येन रमणवैमुख्यमेवमपि तव नान्यायं भगवतः सखीनामभमाग्या-
नौचित्यात् अतो रमस्व तथा हे आधिहन् ! आधिहिं
मानसी व्यथा तथाच दृच्छयपीडानिवर्त्तकस्य तव

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तत्कीडाभावेब्रीडास्पदमेव यद्वा रमणेतिपदेनैव धर्मवशःश्रीतिभग-
चतुष्टयेनाभ्युदयप्रदत्वमुक्तं आधिहन्तिनिश्चयानि शिरागाभ्यामपवर्गप्रदत्वं
तथाचाथप्रदस्यान गार्भिक चिन्त पदत्वं धर्मप्रदस्य कामाग्निनादाहुकत्वं
कामप्रदस्य विरहस्वरूपभेदस्यापिमोक्षाविर्भावकस्य स्वरूपतिरोभावे
नाधिहन्तं विरुद्धं तस्माद्रमणत्वेन रमणप्रवृत्त्यासुष्ठुरमणेनाधिहन्ता
यदौ चरणपङ्कजं नःस्तनेष्वर्पय तेन हृच्छयाधिशमनंभवेत् यथा तत्र
भगवत्पङ्कजवत्त्वात्संस्पृष्टत्वं सर्वानिष्ठानिवर्तकत्वं तथा तत्सह-
शमेव तत्र चरणमिति भावः । तदेवाहुः । प्रणतकामदमिति । धर्मो
दर्शितः तत्र धर्मो द्विविधः सकामो निष्कामश्च तयोः सकामस्य
सर्वकामप्रदत्वं असिद्धं भगवच्चरणमपि प्रणतानां सर्वकामदं उक्तञ्च
किमलभ्यमगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने इति तथा आशाम हे यदिदं
आशिष इति नान्य इतिच निष्कामस्तु हृदयशोधकतया कामनिवर्तकः
भगवच्चरणं च प्रणतानां कामं द्यति खण्डयतीति तथा उक्तं च
तथापि तत्परा राजसहि वाञ्छन्ति किञ्चनेति तथा —

सत्यंदिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः ।

सत्यं विप्रते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादप्लवमिति ॥

किञ्चमुपवचनस्य कामप्रदानेऽपि तन्निवर्तकत्वं तदुक्तं भगवैव —

न मयावोशितः धियां कामः कामाय कल्पते

भर्जिताः कथिता धानाः प्रयो वीजाय नेष्यत इति ॥

अनेनैव वैरस्यमपि ध्वनितं तथाच कामपूरकत्वेन कामपूरणं
पूरणकारैव तदुपशमनमप्युचितम् ऐश्वर्यं दर्शयन्ति । पञ्चजार्चित-
मिति । पञ्चजेन सर्वपरमेष्ठिना ब्रह्मणापि पूजितं तदा च ब्रह्मणा
स्वतः पूर्णेनापि सर्वजनसुखार्थमेव सुखस्य सत्त्वाधीनतया रजसा
तदनिर्वाहमभिप्रेत्य पूजितमित्यस्माकमपि सुखदानमेव योग्य-
मितिभावः । यशोऽपि जनवृजिनवर्जनेन भवति अन्येषां मण्डनेन
वा तत्रादिमाहुः । ध्येयमापदीति । आपदि ध्येयं ध्यानमात्रेणापक्षि-
वात्तया तथाच तस्यायतीनां ने विरहाद्यापदयोग्यैवेति भावः । द्विती-
यमाहुः । धरणिमण्डनमिति । कतिचिज्जनमण्डनेन यशोविस्तार-
सम्भवे किमु बाह्यं धरणिमण्डनस्य अत्र धरणिगतसर्वजनमण्ड-
नमेव धरणिमण्डनत्वं सरोविकासवत् । यद्वा असाधारणवज्रा-
दुशादिभिरेकधरणिगतयावत्तन्मण्डनं त्वमेनेन पृथिव्या भीकारि-
तया तिरतिशया श्रीरपि दर्शिता अन्यशोभकत्वेन श्रियोऽतिशयं
तो ध्येयं त्वं स्वरूपतः शोभनत्वेन श्रियमाहुः । पङ्कजमिति तत् एव
शोभनं तथाच सर्वश्रीकरस्य स्वतः भीमस्य नः श्रीकरणमेवोचितं
ज्ञानं फलेन द्योतयन्त्य आहुः । शन्तममिति । तथाच सत्यंशन्तमेन
सर्वशङ्करेण चरणेन नस्तनशङ्करयोः शङ्करणीयमिति व्यञ्जना ॥ १३ ॥

श्रीधनपतिस्मृतिरुक्तभागवतगूढार्थदीपिका ।

ननु यद्यहं कण्ठार्थितस्तर्ह्यलं मया गुष्माकमिति तत्कोप-
माशङ्क्याहुः । भगवन्न वयंत्वयि दोषमारोपयामः किन्तु स्वमन्द्भाग्यं
वर्णयामो ऽतस्तव सङ्गमप्रतिबन्धकदोषनिरासाय त्वां प्रार्थयाम
इत्याशयेनाहुः । प्रणतेति । ते तव चरणकमलं नः स्तनेष्वर्पय
यद्यपि त्वदीयं चरणसरोजमन्तर्हृदयेऽस्माभिः स्थापयिषितं तथापि
न तत्र स्थापयितुं शक्यमतस्तत्र त्वमेव स्थापय चरणस्यापि षड्वि-
धैश्वर्यसम्पन्नत्वात्तत्स्थापनेनास्माकं सर्वं प्रयोजनं संस्थास्यतीत्या-

शयेन तद्वत्प्रतिपाकानि विशेषणानि तत्र प्रकर्षेण नानाम
नन्यशरणानां कामप्रदमभिवर्षितसमस्तैश्वर्यप्रदं पदं पञ्चस्थानं
स्तद्वैर्ग्रीहीतुमशक्यमतः प्रणेत्युक्तं पञ्चजेन ब्रह्मणा पञ्चजया
लक्ष्म्या वार्चितमिति धर्माधारतोक्ता तथा धरण्या मण्डनमलङ्कृ-
णरूपमनेन यशोऽधिकरणता निरूपिता तथा आपदि ध्येयं भीप्रदा-
नेनाप निवर्तकमिति भियं ऽधिकरणता कथिता शतमं कल्याणतम-
मिति धैर्याग्न्यज्ञानाश्रयता दर्शिता ततश्च हृदयस्थं कामार्थं नाश-
येति ध्वनयन्त्यः सम्बोधयन्ति हे आधिहन्ति तन्निवृत्तिरपि
नैतावता किन्तु रमणे कृते इत्याशयेनाहुः । हे रमणेति । एवंज्ञान्येषां
तत्तत्फलप्रदमप्यस्माकं यथोक्तफलमात्रप्रदमास्त्विभावः । यद्वा चरण-
पङ्कजमस्माकं स्तनेषु अर्पय एतावतैवास्माकं मनोरथपूर्तिर्भवि-
ष्यति तस्य सर्वफलप्रदत्वादित्याशयेनाहुः । पञ्चजेति एवं ब्रह्मल-
क्ष्म्यादिभिरपि तदेवाऽर्चितं किञ्च धरणिमण्डनमतोऽस्मत्स्तन-
मण्डनं कथं न भविष्यतीति भावः किञ्च ध्यानमात्रेण पञ्चवर्तकं
स्पर्शनत्वापश्चाशोऽपि भविष्यतीतिभावः । किञ्च शन्तमं मोक्षपर्यन्त-
शान्तिसम्पादकं ततश्च तत्स्पर्शनास्माकं मोक्षोऽपि नालभ्य इति
भावः । नचास्ति भगवतोऽस्माकम्वा ऽनेन कश्चिदोष इत्याशयेनाहुः
हे रमणेति । किञ्च समस्ताधिनाशाय कृतावतारस्य तवावश्यं
स्वीयानामस्माकमाधिनाशः कर्तव्य इत्याशयेनाहुः । हे आधिहन्ति
अनभिज्ञापक्षे अतः सम्प्रति कपटं विहायैवदुर्विति प्रार्थयामावेद-
यन्तिप्रणतेतिप्रणतानां नागपत्न्यादीनां कामप्रदं सर्वार्थप्रदम्
अतएववत्साहरणान्ते पञ्चजेनार्चितं धरणिध्वजादिचिन्हैर्मण्डयतीति
तथा अनेन कपालुत्वं सौन्दर्यातिशयत्वञ्च दर्शितं तथापि
ध्येयं महेन्द्रकृतवातवर्षाद्यपिनिवर्तकत्वेनानुभूतम् एवंसुखसाधन-
त्वमभिधाय सुखरूपत्वमाहुः । शन्तममिति । एतावताप्यस्मदाधि-
नाशो तव किञ्चित्तव इत्याशयेनाहुः हे आधिहन् ! तत्र तदप्येकं
योग्यञ्च त्वमित्याशयेनाहुः । हे रमणेति यद्वा तेन तवापि सुखमेव
मधिष्यत्यतो न वयमायासकरे कर्मणि त्वां प्रेरयामः त्वन्तु स्वार्था-
ऽविरुद्धमप्यस्मत्प्रयोजनं न सम्पादयस्यत्यन्तमाश्चर्यमिति ध्वन-
यन्त्यः सम्बोधयन्ति । हे रमणेति । मानिनीपक्षे ननु गुष्मादृशं
नान्मम मनसि कामोद्दीपने तच्छान्त्युपायः को वा भवतीतिभि-
चार्योऽङ्गीकृत इति चेत्तत्राहुः । चरणपङ्कजं स्वीयं नः स्तनेष्वर्पय
तेन च स्वकामार्थं नाशयेत्याशयेनाहुः । हे आधिहन् यत एव तावतैव
रतिसुखमवाप्स्यसीत्याशयेनाहुः । हे रमणेति नचैतावतास्माकं मान-
हानिस्तव पादपञ्चस्य सर्वकामप्रदत्वात्सर्वैराहतत्वाच्चेत्याशये-
नाहुः । प्रणेत्यादि निवृत्तिपक्षे तस्मात्स्वात्ममतस्य जीवात्मनो
यथोक्तसंस्तुतिप्रवाहोपशमार्थं स्वचरणसरोजं नः स्तनेषु कर्मपा-
सनपरभागेषु अर्पय ते तादृशवेदभागाः भगवच्चरणारविन्दाश्चि-
नध्यानपरा इत्याधिकारिचेतस्य विर्भावय ततश्च तदर्चनध्यान-
परं च तस्य सर्वं सेत्स्यातीत्याशयेनाहुः । प्रणतेति अत एव ब्रह्मा-
दिभिरार्चनं भक्तपारवश्यमाहुः । धरणीति । स्वीकृतारामकृष्णायव-
तारस्य तत्तापदि गजेन्द्रादिभिर्ध्येयं शन्तमम् आराधितं ज्ञानो-
दयद्वारमोक्षसुखप्रदं जीवरूपेण संसरणमश्वरूपेण नित्यमुक्तं
तथा वस्थानमाराध्याराधकाभावश्चेत्येतत्सर्वं तव लीलामात्रं ननु
वस्तुत इत्याशयेनाहुः । हे रमणेति ॥ १३ ॥

सुरतवर्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बितम् ॥

इतरागविस्मरणं नृणां वितर वीर ! नस्तेऽधरामृतम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतोऽधुना चरणपङ्कजं नोऽस्माकं स्तनेषु आधिहन् ! हे रमण अपर्य कथंभूतं शान्तं प्राप्तकाले निरतिशयानन्दजनकम् आपदि ध्येयं स्मरणमात्रेणैवापन्नाशकम् धरणिमण्डनं धरण्याः भूषणम् इत्येवमार्थं प्रणतानां सर्वकामपूरकम् पञ्चजो ब्रह्मातुर्वर्धितम् ब्रह्मादिपुण्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

भाषा टीका

हे रमण ! शरणागतपुरुषों के मनोरथ पूर्ण करके वारो ब्रह्मा ते पूजित पृथ्वी को शोभितकर करके वारो आपके समस्त ध्यान करके योग्य कल्याणदायक पैसों जो आपको चरण कमल ताको हे दुःख नाशक ! हमारे स्तनों पर अर्पणकरो ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

अपि च हे वीर ! तेऽधरामृतं नो वितर देहि स्वरितेन नादितेन वेणुना सुष्ठुचुम्बितमिति नादामृतवासितामिति भावः इतरागविस्मरणं नृणामितरेषु सार्वभौमादिमुखेषु रागमिच्छा विस्मरयति विलापयतीति तथा तत् ॥ १४ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्पाणिनी ।

सुरतं सुरोभनं रतं रतिः प्रेम किंवा सम्भोगसुखं वर्धयतीति तथा तत् इति मुहुर्लब्धेऽपि तस्मिन्नतृप्तिः सूचिता निजधाष्ट्यादिकश्च परिहृतं शोकः अकृतार्थत्वादिना विरहेण वा तं नाशयतीति तथा तदिति अन्यथा शोकनाशो न भवतीति सूचितं तथा स्वरितेति गुणविशेषेण परममादकत्वमुक्तं तन्नादस्य जगदुन्मादकताहेतुस्पर्शमात्रकत्वात् इति तेनैव सर्व दुःखविस्मृतिर्नैवत्यर्थेति ध्वनितं यद्वा पूर्वोक्तवेणुभाग्यभराभिप्रायेण तत्सुष्ठुचुम्बिततया परममधुरतः सौभाग्यभरप्रदत्वं च चुम्बितमिति भोगानाचरणेन तत्चीपतापि परिहृता नृणां यानि इतराणि अधरामृतव्यतिरिक्तानि सार्वभौमादिमोक्षान्तसुखानि तेषु रागविस्मरणमिति परममोहनत्वम् एवन्देवभोग्यादमृतात् मोक्षाख्यादपि वैशिष्ट्यं दर्शितं तथा अवगतापि भक्तिप्रकारेभ्योऽप्युद्धमं एवं तद्दर्शनसुखादपि वैशिष्ट्यामृता तादृशप्रियजनैकप्राप्तत्वात् एवंविशेषणनामेषां यथोक्तं क्रमेण हेतुमत्तोक्त्या नञ् तत्वादेयं किञ्चिदस्तीत्याशयेनाहुः वीर हे दानशूरेति यद्वा श्लेषेण कन्दर्पयुद्धवीरेति तद्युक्तमेवेति भावः । वीरेति किशोरं प्रति संशोधनं मध्यदेशरीत्येतेन च सखित्वमेव बोध्यते अत एव तस्य पौनःपुन्यं तथापि सङ्गत्यनुसारेणार्थभेदो लिख्यते इतिविक् अन्यैर्वाञ्छितं यद्वा स्वरितेन षड्जादिस्वरं प्रापितेन वेणुना नृणामिति किमुत नारीणामित्यर्थः

तेषां तत्प्राप्तिस्ताम्बूलचर्वितादिसंबन्धेन कथञ्चिदुह्या यद्वा नृणां मध्ये वीरेत्यन्वयः अर्थः स एव इति तस्मिन् प्राप्ते पुनस्तत्किञ्चिन्नष्ट्यामीति प्रार्थनाचातुर्यं यद्वा इतरत्वं ततोऽन्यत् सर्वं रागेण स्वविषयकरसोत्पादनेन विस्मरयतीति सदा तदेकप्रोप्येयं च तत्स्वभाव एवोक्तः एवम्पूर्वतोऽत्र निशेषः स्पष्ट एव अत एव पूर्वं शोधयति अत्र चामृतमिति ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अधरामृतम् अधर एवामृतं तत् सुरतं प्रेमविशेषमयसंभोगेच्छां वर्धयतीति तथा तत् इति मध्वादिवन्मदकत्वमुक्त्वा मुहुर्लब्धेऽपि तस्मिन्नतृप्तिः सूचिता निजधाष्ट्यादिकं च एखितं शोकं त्वदप्राप्तितुः खस्यानुभवमपि नाशयति विस्मरयतीति तथा तदिति चीकम् इतरागविस्मरणं तु नृणामपि किमुत नारीणां तास्वप्यस्माकं तु तद्विस्मरणमिति किञ्चाच्यं शास्त्रतस्वस्पृहया तदत्यन्ताभावस्यापि सम्पादकमित्यर्थः । तदेव प्रमाणयन्ति स्वरितेतिवेणीः पुम्भावेन ख्यातत्वात् तेषां तत्प्राप्तिस्ताम्बूलचर्वितादिसंबन्धेन तदीयरेषु तदुपचारात् क्रमतस्त्रयेण स्वेच्छावर्धनदुःखान्तरस्फूर्तेनाशनं विषयान्तरविस्मरणान्युक्त्वा तस्य परमपुरुषार्थत्वं दर्शितम् एवमर्थत्रयमेव पूर्वपक्षेऽपि दर्शितमित्येकाग्र्यं च ज्ञेयं नञ् तत्वादेयं किञ्चिदस्तीत्याशयेनाहुः वीर हे दानशूरेति अन्यत्तैः अत्र नादामृतवासितामिति वेणुद्वारा सुष्ठु पायकमित्यर्थः इदं च लोभविशेषोत्पादकतागमकं सुगायनस्य श्रीतृषु सुखादिना स्पर्शोच्छाजनकत्वात् तत्र चामृतस्थाप्यमृतवासितत्वं गन्धयुक्तिन्यायेन परस्परं किञ्चिद्वैलक्षण्यमिति ज्ञेयम् यद्वा स्वरितेन सञ्जातषड्जादिस्वरेण वेणुना चुम्बितमिति तस्य सादकत्वमेव दर्शितं वेणोस्तत्तुम्बनं गानपौनःपुन्येन वैयाल्यभिव्यक्तैस्तत्सम्पर्कजस्वरैणापि जगतेऽप्युन्मादकत्वाभिव्यक्तेश्च ॥ १४ ॥

श्रीसुदर्शनसुखिकृतशुकप्रक्षीयम् ।

स्वरितवेणुना षड्जादिस्वरसंयुक्तवेणुना ॥ १४ ॥

श्रीमद्दीरघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा हे वीर ! तवाधरामृतं वितर देहि कथंभूतं नृणामितरेषु सार्वभौमादिषु सुखेषु रागम् इच्छां विस्मरयतिलोपयतीति तथा स्वरितेन नादितेन वेणुना स्वरयुक्तवेणुना सुष्ठु यथा तथा चुम्बितं नादामृतवासितामित्यर्थः । शोकनाशनं तापत्रयदुःखशामकम् उत्तरोत्तरं रतिवर्द्धकं च ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजदीर्घकृतपदरत्नावली ।

स्तनतटेषु चरणार्पणादुद्विज्वलितकामाग्निज्वालाशमनाय
तवाधरामृतं पिपासुभ्यो ऽस्मभ्यं देहीत्याहुः । सुरतेति । सुरतं
प्राप्स्यधर्मः स्वरितवेणुना स्वरयुक्तवेणुना ध्वनिरस इतरेषां रसाना-
मास्वादनसुखं विस्मारयतीति इतरागविस्मारणम् इतरेषु मधुरेषु
वस्तुषु रागं स्नेहं विस्मारयतीति इतरागविस्मारणं वा वितर
देहि विप्र्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनं मिति हलायुधः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

अधर एवामृतं नृणामपि ताम्बूलचर्वितादौ किमुत नारीणां
तत्र अधरतदीयरसयोरभेदोपचारः ॥ १४-१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

दुःखान्तरनाशार्थोपायान्तरमाहुः । सुरतेत्यादि । हे शीर । ते त
अधरामृतं वितर कीदृशं सुरतं प्रेम तद्वर्धनं यतः शोकनाशनं
ननु तद्वेणुनैव पीतमिति चेन्न तेन सुष्ठु चुम्बितमेव ननु सम्यक्पीतं
ननुच्छिष्टं पातु न युज्यत इति चेत्तत्राहुः । इतरागविस्मारणं
परमरसायनमौषधं देहि तथा विचारः क्रियते मध्वादिबत
इति चलसि यद्रजादित्यादि दिनपरिक्षय इत्यादि द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां
प्रतिपादितदुःखद्वयशान्त्युपायत्वेन कथितयोः स्तनाधिक-
रणकचरणाधरामृतवितरणयोः कृणु कुचेषु कृत्स्नं हृच्छयमिति
अधरसीधुनाप्याययस्व न इत्याभ्यां वा सह न पौनरुक्त्यम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदनन्तरं तत उक्तमाः प्रार्थयन्ते । सुरतेति । अधरामृतं धितरेति
अधरामृतमृतं गुणाधायकम् एतस्य चतुर्गुणत्वमेव विवक्षितं
ज्ञानवैराग्ययोगानुपयोगात् तस्यैवार्थमाह । सुरतवर्धनमिति ।
गोपिकासु परिच्छिन्नः कामः अपरिच्छिन्नेन सह संयोगे
क्लिष्टा भवति यथा रसाः सुदुद्रोषका भवन्ति तथायं
रसः कामोद्रोषकः किंच न केवलमयं काममेव
पोषयति किंतु सर्वान् अन्तःकरणदोषान् निवारयति अतः शोक-
नाशकत्वं ज्ञानवैराग्यरूपता च निरूपिता ऐश्वर्यधर्मरूपता च
यशो रूपतामाह स्वरितो नादयुक्तो यो वेणुः तेन सुष्ठु चुम्बितं
यशो हि नावृत्तेः कीर्त्यते वेणुश्च परममत्त इति तेनापि चुम्बित-
मेव ननु पीतमितररागविस्मारणमिति श्रियो रूपं साहि सर्वं
विस्मारयतीति स्वतः पुरुषार्थत्वेन प्रमेयबलमुक्तं पूर्वेण प्रमाणबलं
शोकनाशनमिति कथयत् सुरतवर्धनमिति साधनबलम् एवं
चतुर्विधपुरुषार्थप्रदं स्वतः पुरुषार्थरूपं नृणामस्माकमधिकारिणां
दुर्लभपुरुषार्थानां वा यद्यपीदं देयं न भवति तथापि भितर-
गुणेन दातुं शक्यत इति वितरेत्युक्तं शीरेति संबोधनात् शौच्ये ऽ-
न्यथा संभवतीति निरूपितम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचसिंहकृतसारायं दर्शिनी ।

किञ्च । भो धन्वन्तरिप्रतिम ! भिषक्शिरामणे कामरोगमू-
च्छिताभ्योऽस्मभ्यं किमप्यौषधं देहीत्याहुः । सुरतवर्धनमिति ।

[३०६]

पुष्टिकरत्वं शोकनाशनमिति पीडाहरत्वं तस्योक्तम् । नच तदपि
महार्घं मूल्यं वित्तैव कथं देयमिति वाच्यं दानवीरेण त्वया
तदपि निकृष्टाय निष्प्राणायपि संप्राणीकर्तुं विनैव मूल्यं दीयत
एवेत्याहुः । स्वरितेन नादितेन वेणुना कीचकेनापि सुष्ठु सम्यक्-
तया चुम्बितं स्वादितम् । ननु धनजनकुटुम्बाद्यासक्तिरेवैव
कुपय्यं तद्वै जनायेतन्न दीयते तत्राहुः । इतरागविस्मारणम्
इतरवस्तुष्वेतदेव रागमासक्तिं विस्मारयतीत्यद्भुतमौषधमिदं
यत् कुपय्याभिवर्त्तयतीत्यस्माभिरनुभूयैव दृष्टमिति भावः । नृणां
मनुष्यजातिस्त्रीणां वितर देहि हे वीर ! दानवीर दयावीर इति
वा ॥ १४ ॥

केचचित् कृता विशुद्धरसदीपिका ।

सुरतेति । अधर एवामृतम् अधरमर्वाचनिमृतं यस्मादिति वा
सुरतं प्रेमविशेषसंभोगेच्छां वर्धयतीति तथा तव इति मुहुर्लब्धेऽप्य-
वृत्तिः सूचिता शोकं त्वदप्राप्तिदुःखानुभवं नाशयतीति तथा
तत् इतररागविस्मारणं नृणामिति किमुत नारीणामित्यर्थः । तदेव
प्रमाणयन्ति । स्वरितेति । वेणुनेति पुजातित्वाभिप्रायेण यद्वा
वमित्यमृतात्मकं बीजम् अमृतं च परमानन्दः इरिति कामसुखं
वश्च इश्च ये आत्मकामसुखे अणू यस्मादसौ वेणुः सर्वतः परम-
सुखदेनेत्यर्थः । वेति ब्रह्मसुखं विद्यादिकामसुखमुच्यते । ताभेवा-
णूतमौ यस्मात् स वेणुरिति कथ्यते, सुष्ठु चुम्बितमिति
परमास्वादनयत्वम् ॥ १४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

चरणस्तनार्पणेनाधिनिवृत्तिं संप्राप्त्य परमसुखकरमनोरथान्तरमाहुः
सुरतवर्धनमिति । हे वीर ! तेऽधरामृतं नोऽस्मान् प्रति वितरते तवाधर-
विम्बे यदमृतमित्यत्र ते शब्देन वैलक्ष्यण्यद्योतनं नहि सर्वत्र विस्मरसः
नवा सर्वाधरेष्वमृतं तथात्वे स्वाधरामृततृप्तानां प्रार्थनैव न स्यात्
न इत्यधिकारिकथनं कामाग्निदधानामेव तदमृतदानपात्रत्वं
नान्येषां धरेति सम्बोधनेन तु हे रतिदानशूर इति युद्धकुशलेति
नहि वीरस्य तव कामस्यैव विशेषत इरणं युक्तमपितु तद्वेष-
जामृतस्यापि तदमृतमपि नोऽधिकारकमित्यत्र हेतुगर्भं विशेषणं
सुरतवर्धनमिति । सुरतानामेव वर्धनं विवक्षणसुखदानेन महत्त्व-
द्योतकं सुरतसम्भोगस्य वर्धनं वा यथा रसायनादिपानेन सम्भो-
ज्यरसास्वादवृत्त्यभिवृद्धिः मधुपानेन च प्रकृतजनलौकिकसम्भो-
गरसाभिवृद्धिः स्तथा परमरसायनरूपालौकिकाधरमधूकमाध्वमिधुपा-
नस्य त्वदीयप्रेममयसुरतसम्भोगवर्द्धकत्वं यथा यथाधरामृतपानं
जायते तथा तथा मदनमदोन्मदतया सुरतसम्भोगरसो वर्द्धते
इति भावः तथा शोकनाशनम् अन्याबीचिकित्स्यस्यापि त्वद्विरह-
शोकस्य नाशनम् उभयत्रमानमाहुः स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बितमिति
तथाच उच्चमानस्तः शून्यकठोरहृदयिन्विश्वशोत्पन्नस्वपरिच्छिन्नशुष्क-
दग्धविष्वनीरसवेणोः सुमधुरस्वरेणामृताभिवर्षकत्वं त्वदधरामृतसु-
ष्ठुचुम्बनं निमित्तमेव किमुवाच्यं वेणोस्तद्वदुत्तमसुखमापूर्यः वृद्धिः प्रसारि-
तनादात्मकत्वदधरामृतकणपुटास्वादनमात्रेण नः पूर्णसुखं तसुर-
तत्वस्याप्यागमनोत्साहात्मनाभिवृद्धिस्तद्वैमुख्यशो नाशश्च जातः
किंभूतं तव इतररागविस्मारणं नृणामिति नृणामपि तमपि संभाव-

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।
नामात्रेण तेषां सवभामादिशतगुणत्वनाम्नातां ब्रह्मसुखपद-
न्तानां यो रागोऽभिलषस्तद्विस्मरणं किं वाच्यं नारायणमनुगत-
सानां तद्वक्तृमभियुक्तैः

अद्वैतवाथापथिके रूपास्याः स्वाराज्यासिंहामनलब्धदोक्षाः ।

शठेन केनापि वयं हठेन दासाकृतं गोपवधूविदनेति ॥

किं चात्र श्रुतिरूपा गोप्यः सखिदानन्दभगवदधरासुतस्यापि तदा-
त्मकत्वं भगवत्त्वं च वर्णयन्त्यस्तदात्मकत्वात्तत्प्राथम्यतोति फलांशोऽपि
नानन्त्यत्वक्षतिः । तत्राधरासुतमित्यसुतशब्दस्य तत्त्वरूपवाचनः
कालादपरिच्छेदरहितसखितसुखधनस्वरूपधोतकत्वम् । सुरतवर्द्ध-
नमिति । सुरतानां वर्द्धनं धर्मद्वारेण भवतीति धर्मेश्वरयोः
कथनं शोकनाशनं "तरति शोकमा"त्मविदिति श्रुत्या ज्ञानेनेति ज्ञान-
निर्देशः । स्वस्तित्यादिना वेणुस्वरद्वारा विख्यात्युत्पत्त्या यशोनिरूपणं
स्वधिया इतरागविस्मरणकत्वात्पत्त्या श्रीविरागस्य निरूपणं यद्वा
ज्ञानस्वरूपं परमपुरुषार्थरूपतया भगवत्स्वरूपजिज्ञासुजनसेव्यत्वेन
वैराग्यस्य च तदन्तरङ्गत्वेन तयोरैवोक्तिः तत्र ज्ञानस्या-
प्यधरानि सुरतत्वममृतत्वं चाधरसस्यपि उत्कर्षज्ञानेनैव
रूपपदशान्तिर्ज्ञाने तदभावात् ज्ञानस्याप्यधरानि सुरतवर्द्ध-
नमिति तस्यैव उक्तश्रुत्या शोकनाशकत्वं तस्यैव स्वस्तित्यादिना
शब्दब्रह्मात्मकवेणुसंवेधनानुश्रावकत्वसाम्यमितरेत्यादिना अतन्नि-
स्तैरुपपन्नानतद्वैराग्ययोः साम्यसूचनम् ॥ १४ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

इदन्तु सः दोषनिवृत्त्यर्थमस्माभिः प्रार्थितं त्वं प्रसन्नश्चेत्तर्हि
मुख्यमस्मदीयं प्रार्थनीयं शृण्वित्याशयेनाहुः । सुरतेति । हे वीर !
स्वस्थाधरासुतं वितर देहि ननु अनेन किमभिव्यक्तीति चेत्तत्राहुः
सुरतेति । यथा वह्नभोजनानुकूलक्षुत्तत्कारणरसेनोद्बोध्यते तथा
पारिच्छिन्नकामेन त्वया सम्भोगायोम्यतासिद्धयर्थं परिच्छिन्नव्यास-
क्तमस्य वर्द्धनं तत्रापि न लौकिकसाम्यमित्याशयेनाहुः । शोकस्य
च शानं सौख्यप्रदमपि लौकिकं नैव तस्य प्रत्युत शोकोपादक-
त्वात् किञ्च स्वस्तितेन नादितेन वेणुना सुष्ठु चुम्बितं परमभक्तेन
वेणुना लोकोत्तरमाहात्म्यकत्वेन गीतं ब्रह्मलोकपत्यन्तं ख्यात-
कीर्तीत्यावत् अत एव नृणांमपि इतरेषु सार्वभौमादिसुखेषु राग-
भिच्छास्त्रविस्मरणयति विलोपयति तथा तत् किमुत वक्तव्यमस्मा-
कमतस्तत्तदेवास्माकमुपेक्षितत्वादवश्यं देहीत्यर्थः । यद्यपीदमवपं
वस्तु तथापि दानशराणां किमप्यदयं न भवतीत्याशयेन सम्बोध-
यन्ति । हे वीरिति । यद्वा नृणां स्वीस्तवेणुना चुम्बितं सततच्छिद्रद्वारा
नादरूपेण निःसृतं स्वस्य कर्णद्वारा हृदये प्रविष्टं सत् इतराग-
विस्मरणं स्वस्तित्वेणुरूपेण परिणतेनान्तःकरणेन चुम्बितं सखिति वा
ऽस्माकन्तु साक्षादग्रहणेऽधिकारात् साक्षादेव हि यतः साक्षादेव
पीतं सदस्माकं सुरतवर्द्धनं शोकनाशनञ्च भविष्यतीत्यर्थः
अनभिज्ञापक्षे हे वीर ! यवि त्वं स्मरयुद्धे कातरस्तर्हि स्नेनेषु करुणा-
स्वजमप्य यदि च सुरतसमप्रतिभट्टप्रियजनविजयसमर्थस्तर्हि ध-
रासुतं देहीति भावः । ननु वस्तमेव पूर्वं किमिति पुनस्तदेव प्रार्थयत
इत्याशङ्क्योक्तं सुखस्य प्रेमरसस्य सम्भोगेच्छां वर्द्धयतीति

तत् अनेन तस्य मन्त्रं दिवन्मादकताका तत्र तस्य भावश्च
दर्शितः अत एतत्स्वादिहृदिजनिताशोकस्य नाशनं तत्रापि स्वरित-
वेणुना सुष्ठु चुम्बितं नादासुतवासितमिति भावः । ननु शोकद्वयना-
शनिवन्धनशोकोत्पादकत्वात्कथं सर्वथाशोकनाशनमित्युक्तमित्या-
शङ्क्याकम् इतरेषु लोकद्वयमोक्षेषु रागे विस्मरण्यतीति एवञ्च
निमित्तापायेऽपि नैमित्तिकस्यापीयहति भावः तत्रापि नृणामनधिका-
रिणामपि तथा राहोः सुरादिगणविस्मरणकममृतं जातं तद्वत्
किमुत नारीणां तत्राप्यस्माकमिति भावः । यद्वा नृणां मध्ये तव
यदेवस्विधमधरासुतं तन्नो देहीत्यर्थः । मानिनीपक्षे ननु नैतावताम-
मान्तःकरणनिष्ठदाहस्य निवृत्तिर्भविष्यतीत्यतोऽन्यदपि किञ्चित्त-
दुपशमकमाज्ञायतीमिति प्रार्थयन्तामिवाक्ष्यं विरहव्याकुलत्व-
दीषत्तिरोहितस्य भावः सर्वमप्यनुजानन्ति । सुरतेति । नोऽस्माकम-
धरासुतं ते तुभ्यं स्वस्मै वितर देहि तेन तव मनोरथपूर्तिर्भवि-
ष्यति यतः सुस्तवर्द्धनं शोकस्यास्मदप्राप्तिहेतुकस्य नाशनम्
अनुभूतपूर्वत्वादत्र संशयो न कर्तव्य इत्याशयेनाहुः । स्वरितो वेणु-
रस्य तेन त्वया पूर्वं सुष्ठु चुम्बितं किञ्चिदममृतमगमोचस्मात्ता-
नुभूतमाहात्म्यमित्याहुः । इतरेति । सर्वेषामपि नृणां येषिधरासु-
तमितररागविस्मरणकत्वेन प्रसिद्धम् असुराणां मोहिन्यधरासुत-
पानाशया श्रीराज्यमन्थने त्वमृतविषयकरागस्य लयत्वादिति
भावः । तथापि यथोक्तानुतास्मादनुसमये प्रायो नायकस्य पराजयो
भवत्यतस्त्वया तदाती वीरता विधेया नोचदुपहास्यो भविष्य-
तीति द्वितैषित्वाप्रथममेव त्वां सूचयाम इत्याशयेन सम्बोध-
यन्ति । हे वीरिति । निवृत्तिपक्षे ततश्च भवद्वचनव्याजानां येषाम-
न्तःकरणशुद्धिरकायश्च प्राप्त तेषां विवेकवैराग्यादिसम्पन्नानां
मधिकारिणां नृणां धारयत्यज्ञानादिकं सर्वमिति यतः सर्वविघ्ना-
नभूतः परमात्मा तस्य सम्बोधने हे धरासुतं तेन यथोक्तस्य तव
प्रतिपादिकानामस्माकमुपनिषदांममृतम् । अस्मच्छ्रवणजन्यज्ञाना-
मृतं नितर करुणया देहि यतस्त्वमेव वीरार्पणं हि ज्ञानेन सदृशं
पवित्रमिह विद्यत इत्युक्तत्वात्सर्वोत्पन्नानाममृतदातृत्वं राजशूर-
स्तदन्तःकरणवृत्त्याकृढः सन् तदज्ञानादिसमस्तशत्रुसंस्कारत्वाद्यु-
द्धशूरश्चेति "ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुप कान्ति ते । तेषामे-
वानुत्कर्षार्थमहमज्ञानजं तमः" इत्यादिध्वनयन्त्याः हे वीरिति च
स्वस्य त्वदभिज्ञज्ञानवर्द्धनस्त्वत्प्रशान्तिवृत्तिः शक्या विद्यो हि
ज्ञानिनोऽत्यर्थमित्याशयेनाहुः । सुरतस्य परस्परस्मीतेवर्द्धनं नृत्वेनद-
मृतं विना जीवस्य शोकनिवृत्तिः सम्भवतीत्याशयेनाहुः । शोकस्य
तदुपलक्षितवन्धस्य नाशनं "तरति शोकमात्मवित् ब्रह्मविद्याप्रोति
परं तमेव किदित्वातेमृत्युमेति नान्यः प्रत्या विद्यतेऽयन्मयेति" श्रुतेः
नचेदमस्मद्विचारमन्तरा लभ्यमित्याशयेनाहुः । स्वरितो ध्वनिव्या-
ञ्जितो वेणुस्थानीयोपनिषत्स्वरूपो येन तेन वेदान्ताभ्यासकता पुरुषेण
सुष्ठु चुम्बितं सम्पन्नास्वादितं "वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थ" इत्या-
दिश्रुतेः अनात्मपदार्थेषु रागे एवावधेकरः स च मिथ्याज्ञानविजृ-
म्भितस्तत्त्वज्ञानामृतेन मिथ्याज्ञानानिवृत्त्या निवर्तते इत्याहुस्तत्रात्मात्म-
पदार्थेषु रागस्तस्य नाशकं यं लब्ध्वाचरणं लाभमित्युक्तत्वात् ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्यास्तु अधरासुतपानेनैव कृतार्थं भविष्यामसदागल

अतः यद्भवानि काननं त्रुटि युगायते त्वामपश्यताम् ।

कुटिलकुन्तला श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पश्मकदृष्टाम् ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सम्पादयेत्याशयनाहुः । सुरतवर्जनम् शोकनाशनं तापत्रयनाशनम् स्वरितन नादितनं वेणुना सुष्ठु चुम्बितं नादाश्रुतवासितामिति भावः । इतरेषु ऐहिकामुष्मिकेषु सुखेषु रागमनरागं विस्मारयति त्वदेकप्रवणं जनं करोतीति तथा तत् एवभूतं तैऽधरामृताम् हे वीर ! वितर देहि ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

हे वीर ! त्वत् प्रेम को ब्रह्मायवे वीरो शोक के नाश करवे वीरो स्वर के सहित जो तंशी ताते चुम्बित होवे वीरो मनुष्यों की और सब इच्छान को भुलायवे वीरो जो आप की अधरामृत ताकी हमें मदान करे ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषादीपिका ।

किञ्च क्षणमपि त्वददर्शने दुःखं दर्शने न सुखं दृष्ट्वा सर्वसङ्कपरित्यागेन यतय इव कथं त्वामुपागतास्त्वं तु कथमस्मांस्त्यक्तुमुत्सहसे इति सकलपुङ्गवः । अटतीति द्रव्येन । यद्यदा भवान् काननं वृन्दावनं प्रत्यदति गच्छति तदा त्वामपश्यतां प्राणिनां त्रुटिः क्षणार्धमपि युगवद्भवति एवम् दर्शने दुःखमुक्तं पुनश्च कथंचिदिद्वान्ते ते तदा श्रीमन्मुखमुद्वेरीक्षमाणानां तेषां दृशां पश्मकदृष्ट्या जडो मन्द एव निमेषमात्रमप्यन्तरमसहमिति दर्शने सुखमुक्तम् ॥ १५ ॥

सताम्रमोक्षमिदं त्वद्विषयी ।

काननमटतीति श्लेषेणारससहस्रमभिप्रेतम् । अटतीति तदानीं तत्र निजगमनाशक्तिरुक्ता युगायते दुःखसमयस्य दुरतिक्रमत्वेन विवृद्धिं भव गतत्वात् इति परमं दुःखम् अतश्चिरमदर्शनपुंस्त्वमसह्यमिति सत्वरं दर्शनं देहीति भावः । अपश्यतामस्मादृशजनानां किंवा सर्वेषामपि ब्रजजनानां किमुतास्माकमिति यद्वा तावकाद्विषयं त्वजनानां कुटिलाः कुन्तलाश्चूर्णकुन्तलाः उपरिभागे यस्मिन् तत् अत एव श्रीमुखं श्रीयुक्तं श्रीमुखं वेणुधारणादिना वा उदीक्षतां चेति चकारान्वयः अन्यत्वेत्याख्यातं यद्वा दुर्वित-कथं प्रकृते कदापि त्वत्तोऽस्माकं न किञ्चित्सुखं जातं किंत्वदर्शने दर्शनेऽपि दुःखमेवेत्याहुः । अटतीति पूर्वाद्धेन । व्यक्तमेवाददर्शने परमदुःखम् अतश्चिरमदर्शनदुःखं सोढुं न शक्नुमः सत्वरं तददर्शनं देहीति भावः । दर्शनेऽपि दुःखमाहुः । कुटिलेति । जडः अनभिज्ञः अनिमित्वाकारणात् पश्यत इति शेषः तादृशश्रीमुखस्य संदर्शनासंपत्त्या दुःखमेवेत्यर्थः । अहो कतास्माकं परमदौर्भाग्यमिति भावः । तथापि तददर्शनेत्कण्ठा नितरां बोधितव दर्शने निमित्त-भात्रध्यवधानासाहिष्णुत्वात् यद्वा उदीक्षमाणानां सतां पश्म-कृतं कृतां छेदने यः पश्माणि कुन्तति अकारप्रच्छेपेण स एव

अजडः रसज्ञः विद्वान् वा यद्वा दृशां पश्मादिना अजड एव उदीक्षताम् उच्चैः पश्यतु वयन्तु पश्मच्छन्नदृशो जडः साक्षादपि किं पश्याम इति भावः । एवमधिकविद्वक्षापि सिद्धे ॥ १५ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

युगायते दुःखसमयस्य दुरतिक्रमत्वेन इति परमदुःखम् अतश्चिरमदर्शनदुःखमसह्यमिति सत्वरं दर्शनं देहीति भावः । अपश्यतां सर्वेषामपि ब्रजजनानां किमुतास्माकं कुटिलाः कुन्तलाः चूर्णकुन्तला उपरि भागे यस्मिन् तत् स्वत एव भूयुक्तं मुखम् उदीक्षतां चेति चकारान्वयः भवत्वन्वेषां पश्मकृत उदीक्षमाणानामपीत्याक्षेपार्थः । अन्यथा यद्वा दुर्वितकथं प्रकृते कदापि त्वत्तोऽस्माकं न किञ्चित्सुखं जातं प्रत्युतादर्शनकाले दर्शनकालेऽपि दुःखमेवेत्याहुः । अटतीति पूर्वाद्धेनादर्शनकाले दुःखमुक्त दर्शनकालेऽपि दुःखमाहुः । कुटिलेति । जडः अनभिज्ञः अनिमित्वाकारणात् शपनीय इति शेषः । यद्वा उदीक्षमाणानां सतां पश्मकृत कृतां छेदने यः पश्माणि कुन्तति स एव अजडः रसज्ञः विद्वान् वा यद्वा दृशां पश्मीच्छेदेवाजडः स एव च उदीक्षताम् उच्चैः पश्यतु वयन्तु पश्मच्छन्नदृशो जडः साक्षादपि किं पश्याम इति भावः ॥ १५ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्रपक्षीयम् ।

शुद्धीति अविभक्तिनिर्देशः आर्षः चक्षुरप्यविधातज्जडः ॥ १५ ॥

श्रीमद्वीररावचचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च क्षणमपि त्वद्विषयसहमानाः सर्वसङ्कपरित्यागेन कथं यतय इव त्वामुपागतास्त्वं तु कथमस्मांस्त्यक्तुमुत्सहसे इत्यभिप्रेत्याहुः द्रव्यायाम् । भवान् यत् यदा अन्वि वृन्दावनं प्रत्यदति गच्छति तदा त्वामपश्यतां प्राणिनां त्रुटिः क्षणार्धमपि युगवद्भवत्येवमदर्शने दुःखमुक्तं पुनश्च कथंचिदिद्वान्ते तव कुटिलाः कुन्तलाः यस्मिस्तच्छ्रीमन्मुखम् उत उच्चैरीक्षमाणानां तेषां दृशां पश्मकदृष्ट्या जडो मन्द एव निमेषमात्रमप्यसहमिति दर्शने सुखमुक्तम् ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किञ्च अहो रात्रमस्माकं त्वत्संचिन्तनमेवान्यो व्यापारी नैष्यते इत्याशयेत्याहुः । अटतीति । यद्यदा यस्मिन्नन्वि काननमटति गच्छति तदा तास्मिन्नन्वि त्रुटिः शुद्धीति प्रातिपदकिय-हणं तेन विभक्त्यन्तं पदं लक्षयति अणुव्यलक्षणः परमाणुः जयः परमाणवस्त्रसरेणुः त्रयस्त्रसरेणवस्त्रुटिः सः काला-वयवः सः त्वामपश्यतस्माकं युगायते युगवदाचरति

पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवानति विलङ्घ्य ते ऽन्त्यच्युतागताः ।

गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव ! योषितः कस्यजोन्नाशि ॥ १६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

दुःखकालत्वेन कालात्मकतया युगकाल इव दुस्तरतामेति किमु वाच्यं त्वदर्शने वृत्त्युग इवाचरणं त्वदर्शने पक्षप्रतिबन्धोऽपि दुःसह इत्याहुः ॥ कुटिलकुन्तलमिति ॥ तत्र श्रीमुखं नित्यश्रिया-
न्वितं मुखमुदीक्षतामुत्कृष्टतया निविष्टचित्ततया ईक्षतां किम्भूतं तत् कुटिला वक्राः कुन्तलाः कुं पृथ्वी स्वशोभया तलमधः कुर्वन्तीति तथाभूता अलका यस्मिन् निशालिङ्गितानेनापति-
वदस्मद्वक्त्रमुदविकासहेतुः यद्वा कुटिला मुखवरणेन दर्शन-
प्रतिबन्धकतया कपटयुताः कुन्तला यस्मिन् कृष्णवर्णानां स्निग्धत्वेऽप्यहो कौटिल्यमिति भावः तत्पश्यतां नः पक्षकृद्ब्रह्मासव-
इतयाबुद्ध्याधिष्ठातृदेवत्वेन प्रसिद्धोऽपि जड एव यत् आत्मनो निमि-
षरहितनेत्राष्टकमिन्द्रस्य मिथ्याविषयजातदर्शनायानिमेषदृक्सहस्र-
मस्माकं सञ्चित्सुखात्मकं कृष्णवपुः पश्यतां गोपीजनानां दृग्-
येऽपि पक्षकृत् कथं जडतामतीयात् यद्यधुनापि त्वन्मुखमुदीक्षतां
पक्षकृत्पक्षकृत् इव स्यात् तदा अजडो यथावत्सर्वत्र एव भवेत् यद्वा
यः पक्षकृच्चक्षुःकस्तथैवाजडश्च सते कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं उदी-
क्षतां पश्यतु वयन्तु निमेषकृतप्रतिबन्धाः प्रेमजडीकृतचित्ताश्च
कथम्पश्याम इति भावः ॥ १५ ॥

श्री धनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अहो अधगमृतायोग्यकालेऽपि त्वद्विरहोऽस्माकमसह्यः किमु
वक्तव्यमस्यां रात्राविश्यायेनाहुः ॥ अटतीति । भवान् स्वतन्त्रः
वागयितुमशक्यः यदा दिने दिने काननं वृन्दावनं प्रति अटति
गच्छति तदा वृद्धिः क्षणस्य कश्चिद्देशोऽपि त्वामपश्यतां ब्रजस्थानां
सर्वप्राणिनां युगवत्प्रतीयते किमु वक्तव्यमस्माकं पुनश्च कथंचिद्दिनस्य
परिक्षये ब्रजं प्रत्यागतस्य तत्र कुटिलकुन्तलाननं श्रीमुखमुद्य-
दीक्षमाणानां प्राणिनां दृशां पक्षकृद्ब्रह्मा जडो मन्दः भवच्छी-
मुखापेक्षयाऽतिक्षुब्धसुखविषयदर्शनार्थं देवानां पक्षं न कृतवान्
अलौकिकविषयदर्शनपराणामस्मदादीनां तु तत्कृतवान् कालं च
तेषां महान्तं कृतवान् अतस्तस्य जडत्वं स्पष्टमेवेति भावः ।
तथाच निमेषप्रतिबन्धोऽपि यत्रासह्यः दुःखप्रदस्तत्रैवं विधिसमये
बहुकालं त्वद्विरहं कथं सहामस्तस्मात्कृपां कुर्वित्याशयः
अन्तर्निष्ठापक्षे किञ्च प्रत्यहं क्षणमपि त्वदर्शने दुःखदर्शनेच
सुखमनभूय सर्वसङ्गपरित्यागेन यतश्च त्वामुपागतास्त्वन्वेष-
विधा अप्यस्मान् परित्यज्य गत इत्यहो कष्टमिति सकारणमाहुः ।
अटतीति । त्वामपश्यतां वृद्धिरपि युगायते त्वन्तु सूर्योदयादारभ्य
तदस्तपर्यन्तं वनमटसि तत्रापि तव गमने यदा सार्थकं भवेत्तर्हि
स्याद्यथाकथञ्चित्सन्तोषः परन्तु दिनमात्रं यथा काननमेवा-
टसि अस्माकन्तु तदत्यन्तमसह्यमिति भावः दर्शनसमयेऽनिमेषमा-
त्रमप्यन्तरमसह्यमिति दर्शनसुखमुक्तम् उदीक्षतां मध्ये पक्षकृ-
द्वक्त्रं स एवाजडः प्रतिबन्धकनिवृत्तकत्वात् कुशल इति वा

तथा च तत्प्रतिबन्धकस्याहस्यापि छेदनीयत्वात्तत्सुखस्याकर्षण-
भावः । यद्वा अस्माकमयं सुखजनक इतिभ्रमादयं दुःखसमुद्भूतताः
विचारेकते तु तव दुःखजनकत्वमेव सिध्यति सर्वदा तथैव तव प्रभुः
त्तिदर्शनादिवाशयेनाहुः । अटतीति । तथाच प्रयोजनं विना विर-
कालं वने भ्रमणं दर्शनकाले कुटिलकुन्तलमुखस्यालक्ष्यदनञ्जयेत-
त्सर्वं केवलमस्मदुःखायत्यर्थः । किञ्च तवैव कोऽपराधो देवमप्य-
स्मददुःखाय वरपरिकर इत्याहुः । पक्षकृत् इति तस्मादजडजातमितः
परं करुणा विधेयति भावः । मानिनीपक्षं ननु संप्रतियुष्मद्वैशेष्यं
जातं वक्षते प्रकटिते तु मयि पुनर्गवगिरिभृद्भारुदाः भविष्यथ
इति चेदस्मदर्थं नागस्यतां यासान्तु त्वदर्शनादर्शनयोः
सुखदुःखसागरे प्रवेशस्तदर्थमेवागस्यतामित्याशयेनाहुः । अटतीति ।
निवृत्तिपक्षे यथोक्तज्ञानासुतरहितानां क्षणमात्रमपि कालो दुःख-
कालत्वान्महानित्याहुः । अटतीति । त्वामपश्यतामहि अनिर्घातलक्षणे
दिने संसृतिक्षणे यत्काननं तद्वान् यदटति तत्र वृद्धिरपि
कालो युगवद्भवति "मुखं निःसरणे वक्त्रे" इति कोशात् श्रियधर्मा-
दिसम्पत्तेः निःसरणं यस्मात्तथाभूतं चेतनं कुटिलः कुन्तलो
जवो विषयाभिमुखो वेगो यस्य तादृशमुदीक्षतां मध्ये यस्तुभ्यं त्वत्प्रा-
प्त्यर्थं दृशां चक्षुरादीन्द्रियाणां पक्षकृत्त्रिरोधकः स एवाजडश्चे-
तनस्त्वत्स्वरूप इत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वात्मनि त्वस्यत्यन्ततोऽनुरक्ताः अन्यत्र विरक्ता अतोऽ-
नुग्रहं कुर्वन्ति काश्चिदाहुः । अटतीति ब्राम्याम् । यत् यदा काननं
प्रति गाभारयितुमटति तदा त्वामपश्यतामस्माकं गोपीजनानां
वृद्धिरपि क्षणार्धमपि युगायते युगवद्भवति दिनान्ते तव श्रीमन्सु-
खमुदीक्षतामुद्यदीक्षमाणानामस्माकं तु दृशां पक्षकृत् प्रजापतिर्जड
इति मतिर्भवति ॥ १५ ॥

भाषा टीका ।

हे प्रभो ! आप जब दिनमें वनको गोचारण को जाओ हैं
तब घरमें आपके न देखते हमारे क्षणको आधो भी काल
युगकी नाई बीतै है हे कपटी ! जा समे साँझको जब वनमें
ते आओ हो तब आपके दर्शन करवें जो पलक पड़ै है
तब वा पलक वनायवे वारे ब्रह्मा को हम मूर्ख समझे हैं कि
वाने पलक क्यों वनाये ॥ १५ ॥

श्रीधरखामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्मात् हे अच्युत ! पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवानो भ्रातृना
बान्धवाभ्रातृविलङ्घ्य तव समीपमागता वयम् कथंभूतस्य
गतिविदोऽस्मदागमनं जानतः गीतगतीवो जानतः गतिविदो वयं
वा तवोद्गीतनोद्गीतेन मोहिताः हे कितव ! शठ ! एवंभूता
योषितो निशि स्वयमागतास्त्वामृते कस्यजोन्नाशि कोऽपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

बान्धवाः मातापित्रादयः एषां पूर्वोक्तयुक्तैव व्याख्या अति
तेषां वाक्यातिक्रमात् स्नेहादिपरित्यागाच्चातिशयेन विशेषेण च
धर्माद्यनपेक्षया समुल्लेखेन लङ्घयित्वा आतिक्रम्य आगमने हेतुः
हे अच्युतेति प्रपञ्जनरञ्जनादिमाहात्म्यतः कदाचदपि अच्युते-
रसम्भवादित्यर्थः । किञ्च गीत स्वभावम् आत्मनः अस्माकञ्च वेत्सीति
गतिविदः यद्वा तव ज्ञानम् अभिज्ञत्वं विद्म इति गतिविदो वयं
सुवर्तत्वादिमाहात्म्यम् अस्माकञ्च त्वदेकगतित्वं जानासीति विदतः
किम्वा कारुण्यादिमये त्वत्स्वरूपं जानन्त्य इत्यर्थः । किञ्च उद्गीत-
मोहिताः कितव हे कपटिन ! निजस्वभावान्यथाकरणत्वात् निशीति
रात्रौ भीरुणां स्त्रीणां त्यक्तोऽनुचित एवेति भावः । त्यजेदिति संभा-
वनायां सप्तमी कितवेति सम्बोधनेन कः कितवोऽपि त्यजेत्
अपि कितवोऽपि त्यक्तुं न शक्नुयादिति अतस्त्वयि न केवलं
भूतत्वं परमाकृतस्त्वमपि पर्यवस्येदिति भावः । अथवा रात्रौ
निजैर्न निजान्तिके उद्गीतेन रिरसया प्रागाकृत्यानीतानां गोप-
सुन्दरीणां पश्चात्त्यागादूर्त एवानीत्यर्थः । अतो व्यक्तीभूतं भूतत्वम्
अधुना दर्शनं देहीति भावः । अन्यैर्निर्याख्यातं यद्वा कितव भूतं
किम्वा भूतस्य तव योषितः त्वद्वयमपि भूतस्त्वत्वं भूतत्वं
सर्वं विद्म एवत्यलमस्मासु भूतत्वेनेति भावः । एतच्च दर्शनप्रायेण
चातुर्यं ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवसोपनिषी ।

एवञ्च सति तदेतद्वच्च कृतमत्यन्तमयुक्तमित्याहुः । पतीति ।
बान्धवा मातापित्रादयः अति तेषां वाक्यातिक्रमात् स्नेहादि-
परित्यागाच्चातिशयेन विशेषेण च धर्माद्यनपेक्षया समुल्लेखेन
लङ्घयित्वा अतिक्रम्य आगमने हेतुस्तवोद्गीतमोहिता इति हरिण्य
इवेति भावः । नच यादृच्छिकमुद्गीतमपि तु ज्ञानपूर्वकमेवे-
त्याहुर्गतिविद इति । अस्मदागमनं जानत इति भावः । यद्वा ।
ननु भवत्यः परमधीराः गीतमात्रेण कथं मोहितास्तत्राहुः । गीत-
गतिविशेषान् जानन्त्य इति । ये शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगा इति
भावः । यद्वा । भवत्यो विदग्धा ममेतादृशं स्वभावमपि जान-
न्तीति कथं न संबधानां जातस्तत्राहुस्त्वत्स्वभावविदोऽपि वय-
मिति मोहनमन्त्रप्रायस्त्वास्वज्ञानस्येति भावः । अहो तदप्यास्तां
स्वयमेव तथानीता योषितः पुनर्निश कस्त्यजेत् सम्भावनायां
लिङ् न कोऽपीत्यर्थः । अत एव हे कितव ! वञ्चनशील
अनेनाऽन्योऽपि कितवः कस्त्यजेत् सर्वस्यापि तस्य कैतवे लब्धेनै-
वार्थेन स्वव्यवहान्साधकत्वं भवतु तस्यापि तिरस्कारित्वमिति
तत्रापि विशेषः । अतः एव हे अच्युत ! स्वगुणादव्यभिचा-
रिभिति सान्धेयैव तवैषा संवेति भावः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तिकृतशुकपक्षीयम् ।

अन्ति अन्तिकं ते हीति पाठे त्वामित्यर्थः । कितव । धूर्त ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीताध्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मादे अच्युत ! पतीव सुमानन्वयास्तत्संबन्धिनः भ्रातृन्
बान्धवांश्चात्यन्तं विच्छेदय्य ते त्वान्ति समीपमागता वयं
कथंभूतस्य गतिविदः अस्मदागमनं जानतः गतिविदो वयं वा तवो-
द्गीतेन मोहिताः हे कितव ! धूर्त ! एवमुक्ता योषितो निशि स्वयमा-
गतास्त्वां विना कस्त्यजेत् कोऽपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवदनुमुखस्मरणमुग्धा गोप्यो गतिविहारसमयोऽयमिति
निरूप्य सुरतसंविदार्थं क्षिपन्ति । पतीति । ते तव सकाशमागता
हि यस्मात् हे कितव ! कः पुरुषः निशि योषितस्यजोदित्यन्वयः
आगमने हेतुं वदन्ति गतिविद इति गतिविदः आकर्षणलक्षणगा-
नस्य तवोद्गीतेन स्थितोत्थानकरणेन मोहिताः मूर्च्छां
प्रापिताः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

देवसाविहारस्त्वेषमेव रजनीविहारो वा निराविहो भवितुं नच
तथा यतो वेणुवादेन वनमल्लीयत्यक्त्वास्तं घट्ट इति तत्कालस्य क-
वेहाः सख्यो वाः सद्यः सङ्गतास्ता एवोयुः पति सुतेत्यपि हे कितव किन्त-
वास्ति सर्वमेवानयेति परस्वस्वापहारी कितवः तस्या संबोधने
तथा पत्यादीन् अविशयेन विशेषेण लङ्घयित्वा तत्सम्बन्धिनो
देहाच्च विहायेत्यर्थः । अतिविशदाभ्याससमर्थाः ते लब्धं अन्ति
अन्तिकमागता हे अच्युतेति संबोधनेनाच्युतसमीपागमने अच्युतत्वमेव
भवितुमुचितं तत्र कस्त्यदन्यो निशि योषितस्यजेत् कीदृशीस्तव
गतिविदः तवोद्गीतमोहिताः यद्वा तव कीदृशस्य गतिविदः शर-
ण्यस्य ॥ १६ ॥

श्रीमद्भल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एव देवत्वं भगवता संपादितं मूर्खो ब्रह्मा तारुणीनां पक्ष-
कृत् तदपेक्षया हीना आहुः । पतीति । हे अच्युत ! सतः कामनिवृ-
त्तिभयरहिताः पतिः सुताः अन्वयो वंशः भ्रातरः बान्धवाः संब-
न्धिनः एते सर्वथा अविच्छेदाः तानप्यातिविलङ्घय्य ते अन्ति
समागताः त्वं सर्वेषां गतिं जानासीति गतिविदः सर्वैर्यावती
गतिः संपाद्यते तां भवानेव दास्यतीति वयं क्व गतिविदः तेषां
भजने भगवद्भजनेच तारताम्यविदः किञ्च तव उद्गीतेन च
मोहिताः अतो मोहयित्वा समानीय उभयवृंशार्थम् अपरये
निशि योषितः कस्त्यजेत् सर्वदैव स्त्रियो न त्याज्याः सुतरा-
मरण्ये सुतरां निशि यदर्थं वा समाहृताः तदप्यदत्त्वेत्यभिमा-
येण संबोधनं कितवानां वा वयं संबन्धिन्यः अतोऽस्माकं तेषु
च प्रवेशः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराध्यायिनी ।

याश्च वेणुवादनसमये पतिभिरन्तर्गृहनिरुद्धा आसन्ताः
लेर्ष्यमाहुः । पतीति । गतिमन्तिमां स्वासां दृश्यां दृश्यां विच-
रति ता वयमन्ति त्वदन्तिकमायाताः । हे अच्युत ! अत्रापि
अच्युतोऽभूस्तत् किं विपरीतलक्षणयैव त्वमच्युत नमिति भावः ।
तर्हि किमागता इति चेदुद्गीतेन मोहिताः इति विवेकीकृताः ।
एवञ्चेत्तर्हि रे मूढाः ! सहध्वं वेदनामिति तत्राहुः । हे कितव !
शाङ्कः एवंभूता योषितो भीरुस्त्वां निर्दयमृते कस्यजेत् न
कोऽपीत्यर्थः । यद्वा । हे कितव ! हे मत्त ! निशि आयाता
युवतीः कः खलु युवा त्यजेत् अतस्त्वं वञ्चकोऽपि वञ्चित एवा-
भूयति भावः । "कितवस्तु पुमान् मत्ते वञ्चके कनकाह्वये"
इति मेदिनी ॥ १६ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

एवं दक्षिणानां दक्षिण्यगीतवधाय साधकचरीषु या
भगवता वेणुन कृष्टा मलयविनिर्गमास्त्यक्तदेहाः समुपलब्धप-
रिकरकलेव्यस्ताः संसरन्ममिवाहुः । पतीति । अत्र योगमायाक-
ल्पः ॥ अपि पतयः आसामेव ननु सर्वसाभिति नहि ब्रज-
कृद्विध एव प्रेमा रसकवचचूडामणेः परमप्रेमो मिलासाः सर्वेऽपि
सावकाशाः समुल्लसन्तः सुखयन्ति रसिकजनानिति योगमा-
यापि आवतातौचित्यं नापेत्तावदेव कल्पयितुमुचितमिति
वेद्यं यद्यपि परम प्राकृतलीलायां न किमप्यनुचितं तथापि
नित्यदोषोपरते श्रोतृचेतसि न तत्परता समुच्चिता सति याः श्रुत्वा
तत्परो भवेदित्यादौपवर्णितो भगवत्प्रसादो ह्यैव स्यादित्यवधेयं
विशेषजिज्ञासायां भक्तिभञ्जना इत्या सुताश्च प्रजापत्यादीना-
मेवेति भागेव निर्णीतं बान्धवाश्च मातृपित्रादयः । अतीति । तेषां
वाक्यातिक्रमात् स्नेहादिपरित्यागाच्च विलङ्घ्य धर्माद्यनपेक्षया समू-
लमुल्लंघ्य अतिक्रम्येत्यर्थः । तथा आगमने हेतुः तवोद्गीतमोहिताः
हरिण इवेति भावः । ननु परमधीराः कथमुद्गीतमात्रेण मोहितास्त-
त्राहुः । गतीति । गीतगतिविशेषज्ञाः यद्वा तव कापट्यपटुतादिगति-
विशेषोऽपि मोहनमन्त्रेण बोद्धीतेन मोहिताः यद्वा ननु पित्रादिभिः । कथं-
न निवारितास्तत्राहुः । तवोद्गीतेनैव हेतुना तैर्मा ऊहिताः न तर्कितः ।
न ज्ञाता इत्यर्थः । ननु गीतमोहिता एवागता ननु मोहनेत्याशङ्क्याहुः
योषित इति । प्रीतिपराधीना इत्यर्थः । ईदृशीः तत्रापि निशि कस्य-
जेत् सम्भावनायां लिङ् न कोऽपीत्यर्थः । अत एव हे कितव वञ्च-
मन्त्राल ! हे अच्युत ! तादृशस्वगुणादप्रच्युत इति दोषोद्धारः ॥ १६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

किञ्च नहि तव कुन्तला एव कुटिला अपि तु भवतापि
कुणाकुटिलस्वभावतयैव ते साजात्येन शिरोधृताः ननु किं मम
कुटिलं तत्राहुः । पतिसुतान्वयेति । वयं पतीन् पतिमन्यान् ततः
सुतान् स्वीकृतपुत्रान् भातृपुत्रादीन् वा तेषामन्वयं वंशं वा तेषाम-
न्वयः सम्बन्धो यस्मिन्सदृशं प्रवृत्तिपथमेव वा तथा भ्रातृन् बान्ध-
वांश्च भ्रातृबान्धवानिति पितृकुलोपलक्षणं वा तत् सर्वमिति विलङ्घ्य
अतिशयेनावित एव तत्सम्बन्धासम्पत्त्या विशेषतस्तत्कुलमन्यादा-

गतधर्माद्यनवेक्ष्य लङ्घयित्वा तेऽन्ति समीपे अच्युता एवागताः प्राप्ताः
ननु तत्सम्बन्धेन मनसापि कदाचित्कचिदपि च्युताः कथमेवं सर्वस्या-
गेनागमनं तत्राहुः । तवोद्गीतमोहिता इति । त्वदीयेनासाधारणे-
नोत्कृष्टेन यत्र शक्रशर्वपरमैष्ठिपुरोगाः कस्यलं ययुरनिश्चिततत्त्वा-
स्तादृशेन गीतेन मोहिताः मृगयुगीतेन मृग्य इव गतमतयः तत एव
निमित्तभूता इमा ऊहितं विचारो यासां तथाभूताः यद्वा तवोद्गीते
परममाधुर्यरसस्नेहस्वरसौष्ठवेन भोजनमनोहरतया परमाल्लादप्रदे-
गीते मा यथायत्नमतिरेवोहिता यामिः एतद्गीतं यथा अवगमयधुरं
तथैव सर्वथा परमसुखपर्यवसायीति यद्वा तवोद्गीतेनैव मा
सकलसुखसम्पत्तिमां स्वीया शोभा वा ऊहिता यामिः वयमेवमागता
अपि नागता इव याता यतो भवान् अच्युतेति हेतुगर्भसम्बोधनम्
अच्युतोऽद्वावितचित्त एव तिष्ठति न पुनर्वस्तुतस्तथा अपितु कितव
कापट्येनैवास्मत्पुनः सदान्विडम्बताद्यर्थतयाचरणशील इतिसम्बो-
धनान्तरं कितवेति । ननु मया बाल्येन लीलयैव वेणुवादिता नाहं
वेष्टि भवत्य आगमिष्यन्तीति । तत्राहुः । गतिविद इति नन्वया मुग्ध-
भवेन वेणुवादितः किन्तु मुग्धमोहनभावेनैव अन्यथा बाल्य-
भावेन क्रीडायां प्रतिदिनं वशवादेऽपि नास्मकं तथा मोहो मोहने
भावेन वा किन्तु तद्विग्रहितानां स्मरस्मरणाभ्यां दहने प्राणोद्धनञ्च
अधुनातु मोहनैव शृङ्गारसोत्कलितभावेन गतिविदस्तव वादने-
नैव नो गृह्यादिति वने गतिः पुनरीदृशी गतिः तत्र गतिविद इति नो
इदयगति प्रेमाविरहनिर्हातितदशां तथा नो गतिं स्ववेणुध्वनिमात्रेण
विलम्बासहिष्णुतया लोककुलवेदमन्यादाबन्धुश्च हित्वा गमिष्य-
न्तीति तथा स्वगतिं रमणार्थमेव वनागमनं वरदानमतुस्तस्या-
वाहनं स्वहृदयङ्गतं कापट्यं रमणेऽपि त्वञ्चनाविकं तथा कापट्येनैव
वश्यंभाविनि भामिनीनां विवशतागतिविद एव तवेदंश मुञ्चति तेन
मोहनमागतिरिव गतिश्च ननु ममेच्छास्वभावं बहुकालपरिचिता
अपि यूयं किन्तु मे वेणुशब्देनैवमागताः तत्रापि श्रेष्ठेणोत्तरमाहुः
गतिविद इति । सर्वप्रकारां तत्र मोहनरमणकापट्यादिगतिं स्वीयाश्च
पूर्वोदितां भूतां भाषिणीं च गतिं जानन्त्योऽपि यतो मोहिता अतः
स्वात्मानमवजानन्त्य एवागता इति भावः । ननु मयि कैतवानुपलम्भे
ऽप्युपालम्भो नोचित इत्यत आहुः । योषित इत्यादि । तथाकितवत्वे
योषितः कस्यजेत् न को ब्रह्मापि योषित्यागासमर्थः पुत्रीं प्रतिधा-
वनश्रवणात् प्रार्थयमानाप्तरस्त्यागे त्वपूज्यत्वशापावगातिश्रवणाच्च
तत्रापि धने विशेषतो निशि तथा खोद्गीतमोहिताः स्वयमागताः
दक्षिण्यभावसिता वामा वामा को दक्षो वामेन स्वीकुर्यात् त्वदन्यः
कितवोऽपि कस्यजेदिति त्वमेव कितवशिरोमणिरिति भावः नच
भगवत्त्वेन कितवोक्तिरसम्भाव्येति सम्भवति संभावना ब्रह्मे कितवा
इति श्रुत्यनूदितत्वाच्च कितवत्वादेर्ब्रह्मणि यद्वा तत्र सर्वस्वभावेन
तथोक्तिसम्भवेऽप्यत्र तथोक्त्यसम्भावनायामेव योजना यदा कितव
योषितोऽप्येवमहेयाः पूर्वनिरूपितदिशा सर्वमतिविलम्बागता इति
विरज्य परिव्रजनमुक्त्वा तत्र हेतुत्वेन नित्यानित्यवस्तुविवेकमाहुः
गतिविद इति तेषां गृहबान्धवादीनां गतीः दुर्लभत्वनित्यदुःख-
हेतुत्वतश्चरत्वादिरूपाः—

नित्यार्तिदेन विचेन दुर्लभेनात्ममृश्याना ।

गृहापत्यासपशुभि का प्रीतिः साधितैश्चलैः ।

यदास्थिभिर्निर्मितवंशवन्धस्थूणं त्वचाराभेतलैः पिनद्वय ।

सबन्तवद्वात्मगारेमेतद्विषमूत्रपूर्णं मनुपैति कान्या ॥

रहसि संविदं हृच्छयौदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ॥

बृहदुरः श्रिया वीक्ष्य धाम ते मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः ॥ १७ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

इत्यादिवाक्यैस्तत्र गतिश्च निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चे-
तनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्रकल्पादमुखोदरादिः सर्वत्र
चैव स्वगतभेदविवर्जितात्मेत्यादि-

वाक्यैर्विदन्तीति तथा तदुक्तमपि तामिः ।

कुर्वन्तिहि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मनित्यप्रिय पतिसुतादि-
भिरतिदेः किमिति यद्वा गृहकुलश्रुतिधर्मादीनां गतिधूमादिमार्गेण
पुनरावृत्तिलक्षणां ततो विरज्य निवृत्तिपथत्वदुपासनगतिमर्चिणादि-
मार्गेणापुनरावृत्तिलक्षणां विदन्तीति विदः यद्यपि-

नैत सुता पार्थजानन् योगी मुह्यति कश्चन ।

इत्यादिना तद्विदं मोहाभावोक्तस्तथापि भातु योगिना मायामोह-
निषेधाभिप्राया ननु त्वद्वियोगिनीनां योषितां तत्रोद्गीतमोहितत्व-
निषेधाभिप्राया इति गतिविदोऽपि तत्रोद्गीतमोहिता इति युक्तमेव
यद्वा कथमेव भवतीति भवतिज्ञानं तत्राहुः तव निर्गम आत्मकमपि
यत् । उत्कृष्टमुत्तरकाण्डात्मकं स्वरूपसूचकं त्वद्विशुद्धगोतमस्य-
च्युतवंशगुणलब्धं तेन जाता भा शाब्दी प्रमा ऊहिता तच्छब्दादुत्तम-
गुणप्रमगुणगणे भ्यो विचारिता याभिन्तथाभूता वने भावके नाश
व्यापारविदोऽपि वक्ष्यन्त्यासरे प्रविश्य रजनीयावद्विषयान् समाचर-
दित्यादिश्रुतिसिद्धयाषितः स्वत्मानं जुषमाणाः कः सुखरूपोऽपि
कस्यजेदपि तु नैत काकाकः ॥ १६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

किञ्च सर्वथाऽप्याज्या अस्मान् किमर्थं त्यक्तवानसीति न विश्व इत्याश-
येनाहुः । पनीति । हे अच्युत ! भगवतोऽप्रच्युतस्वरूपत्वात्कदापि
तेन वियोगो न भविष्यतीति विचार्य पतयः सुताः अन्वयो वंशः
आंतरः बान्धवाः सम्बन्धिन एते सर्वथाप्यलङ्घ्यास्तानप्यतिवि-
लङ्घ्य तवान्ति समीपे आगता यतस्त्वद्विदः कर्मोपासन-
ज्ञानफलजाताः तत्प्रदानाय साक्षात् दृष्टाः सर्वा अपि गतयो भगवत
एव भवन्तीति वयं वा गतिविदः पत्यादिभजने भगवद्भजने च
गतितास्तम्यविद इति वा किञ्च त्वयाप्याकृष्टा इत्याहुस्तवोद्गीतेनो-
द्गीतेन मोहिताः पत्यादिवैमुख्यापादकेन गातामृतन त्वयैव
स्वस्मिन्नासक्तचित्ताः सम्पादिताः कस्यजेत् यस्त्वं स्वस्मिन्नासक्ताः
स्वयमाहुय कलमदत्त्वा त्यक्तवान् स भवान् क इति न विश्व
इत्यर्थः । ननु स्वपत्यादिसन्निधाववातः परङ्गन्तव्यमिति चेत्तत्राहुः
कितवानां स्वस्वरूपानभिज्ञत्वात्स्वपरवञ्चकानां संबन्धिन्यः स्त्रियः
अतस्तदाभिमुख्यं कदापि नास्तु त्वदेकशरणा वयं त्वयैव
रक्षणीया इति भावः । अजमिन्नापक्षे आस्तां तत् अद्य तु अन्यदप्य-
नुचितं कृतमित्याहुः । पत्यादीनातिक्रम्य तव समीपमागताः
यतस्तवोत्कृष्टेनोद्गीतेन मोहिताः यतस्तव गतिविदः अस्मन्मो-
हकान् गतिगतिविशेषान् जानन्तः उद्गीतेन मोहिता अवश्यमाग-
मिष्यन्तीत्यस्माकं गतिविद इति वा यद्वा तव स्वभावं जानन्त्यो

विदधा अपि वयं मोहनमन्त्रात्मकेनोद्गीतेन मोहिता एव
स्वयमेवाहुतायोषितो निशि अरण्ये त्वाभूत कस्यजेत् कापि स्त्रियो
न त्याज्यास्तवापि निर्जनवने तत्रापि निशि तत्रापि यदर्थमाहु-
तास्तददृष्ट्वेति त्वैव शठस्यैवं विधंचेदितं सम्भवति नान्य-
स्येति कितवेति सम्बोधनाशयः यद्वा हे कितव ! एवमिदं
कितवोऽपि कश्चिन्नास्ति साहि कैतवाल्लभ्य तु स्वाकरोति
ननु तिरस्करोतीति भावः । तथाच नास्त्यस्मत्यागं किमपि कारणं
प्रच्युति लक्षणन्तु त्वयि नास्त्येवत्यच्युतेति सम्बोधनाशयः
मानिनीपक्षे तिष्ठत्वस्मदर्थं गमनागमनविचार एतास्तु पत्या-
दानतिलक्ष्य तव समीपमुपागताः किमर्थं त्यक्तवानसीत्याहुः । पतीति
च्युतिरहितं मत्वा समागतास्त्वं तु स्वयमेव पलायित इत्याशयः
मिति अच्युततिसम्बोधनाशयः शठप्रति शठकुर्यादिति न्यायमजानन्
वृथैव कितवः सम्पन्नोऽसि सरलाः प्रति कैतवाचरणादित्याशयेनाहुः
हेकितवेति निवृत्तिपक्षे एव विधाधिकारिणमपिश्येव पत्यादिस्थानीया
नर्थान् वादिनो वा तिलङ्घ्य हे अच्युत स्वस्वावबोधकं यस्तवो-
द्गीतेन सम्बन्ध्यात् स विजिज्ञासितव्यः सोऽन्वेष्टव्य इत्यादि रूपेण
याथा विवेकज्ञानाः त्वत्प्रभुत्वेनोहिताः कितवेन कैतव्येन व्याजेन
योषितः स्वाभीष्टपतिपरायणाः योषित इव परब्रह्मणि तात्पर्येण
संगता अस्मान् को वाविद्वा निशि कर्मादिरूपेण परिणतायामविधायी
निशि त्यजेत् क्षिपेत् ब्रह्मातिरिक्तपरतत्त्वप्रतिपादनेनान्धगार्सक्षयव-
त्पीडयन् यस्यजेन्न स विद्वानित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं भूता वयं हे अच्युत ! अखण्डेश्वर्य ! हे कितव ! वञ्चक !
मुग्धया कृतमिदं संबोधनम् यद्वा "ब्रह्मदाशा ब्रह्म कितवा",
इत्यादिवेदान्तैकवच । सर्वात्मन् ! तव गतिविदः तव पुरुषोत्तमस्य
सर्वविलक्षणवेणुगीतगतिविदः अत एवोद्गीतेन उत्तमेन वेणुगीतेन
मोहिताः पतिसुतान् तत्संबन्धिनः भ्रातृन् बान्धवांश्च अति-
विलङ्घ्य ते तवान्ति समीपे आगताः त्वया तु त्यक्ताः एवमनन्याः
योषितस्तत्रापि निशि कस्यजेत्सस्मादागच्छेति फलितोऽर्थः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे अच्युत ! हम सब अपने पति पुत्र और वंश वारे
बांधव इन सबको त्याग आपकी लीलाके जानने वारे
आपके गीत से मोहित हो तुमारे पास आइ है हे कपटि!
ऐसो को होगो जो पराई स्त्रियनको बुलाय फिर रात मे
घनमे छोड जायगो ॥ १६ ॥

श्रीधरखामिकृतभावार्थदीपिका ।

अतस्त्वयि त्यक्तानां अस्माकं प्राक्तनत्वदर्शननिमित्तमुद्गीतेन

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

त्वत्सङ्गत्यैव चिकित्सां कुर्वित्याशयेनाहुर्द्वयेन । रहसीति ॥ श्रियो धाम
ते बृहद्विशालमुरो वीक्ष्यातिस्पृहा भवति तथाच मुहुर्मुहुर्मनो
मुह्यति ॥ १७ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तपोषिणी ।

अतो निजकृतज्ञत्वापेक्षया दर्शनेक्षणमपि न विलम्बसेत्याशयेन
पूर्वतो विशेषमाहुः ॥ रहसीति । पूर्व संविद इत्युक्तमत्रचसम्बद्धमिति
एकामपि सम्बिदं किमुत बह्विरित्यर्थः एवं पूर्वोक्तविशेषोऽत्रोक्तः
हृच्छयोदयं हृदि सुतवन्निष्ठेष्टतया लीनस्यापि कामस्य उदयः
प्राकट्यं यस्मात् तत् इदं प्रहसितादीनां सर्वेषामपि विशेषणं
येन यद्वा तत्र हृच्छयोदयं कामविकारं भावविशेषविलसितस्मि-
तगण्डपुलकाधरविस्फूर्त्यादिलक्षणं प्रकृष्टं हसितं यस्मिन् अनेन
तत् प्रकृष्टहासयुक्ताननमिति वा प्रेम्णा वीक्षणं पूर्ववत्पदद्वयं वा
बृहदिति गाढालिङ्गनाभिप्रायेण परमसौन्दर्यमुक्तं श्रियो धामेति
अतिस्पृहायां हेतुविशेषः सापत्न्यात् शोभाविशेषाच्च वीक्ष्य
आलोच्यचिन्तयित्वेत्यर्थः । स्थितानामित्यध्याहार्यं किम्वा भिन्नकर्तृ-
कत्वे क्त्वाप्रत्यय आर्षः अत एवातिस्पृहमिति चित्सुखः अतिस्पृहा च
तत्तदनुभवाय त्वत्सङ्गममात्राय वा तथाच मनो मुह्यतीति
स्पृहायाः परमौक्त्यं द्योत्यते किम्वा पूर्ववन्निजधैर्यहानिरिवोक्ता
यद्वा रहसि सम्बिदं प्रति यत् प्रहसिताननादिकं हृच्छयोदयादि-
कम्वा एवमिति दृष्टेयवार्थः तत्रश्च पूर्वदृष्टानां तेषाम् अधुना स्मर-
णादतिस्पृहादिकमिति पूर्ववज्ज्ञेयं पूर्वमपि तथा तथैव भवेव अधु-
नातु तत्तदतिशयेन स्मरणमेवासन्नमिति भावः । अन्यतैर्व्याख्यातं
यद्वा श्रियो धामादिति सपत्न्याक्रान्तत्वेन दोषः किम्वा परमदु-
र्लभत्वेनात्मनस्तदयोग्यत्वं दैन्येन सूचितं यद्वा ते श्रियः विविधाः
शोभाः रूपवेषलीलादिविषयकाः इत्यनुक्तमप्यन्यत्सौन्दर्यादिकं
सङ्गृहीतं धाम च लतागुहादि न केवलमतिस्पृहा मनश्च मुह्यति
परममोहनाचक्षन्माधुर्यात् अनेन मनसो दुर्निवारत्वादप्रतिका-
र्यत्वं तेन निजपरमदैन्यञ्च सूचितम् अन्यत्समानम् । अथवा ननु
कृतज्ञोऽस्मि कथमेवं परमार्तो इत्यत आहुः । रहसीति । ते इत्यस्य
पूर्वतः परतश्चान्वयः ते सम्बिदादिकम्वा वीक्ष्य तेऽपि अतिस्पृहा
तेऽपि मनश्च हति आदर्शादौ निरीक्षणादिना भावविशेषोदयात्
इति तेषां परममोहनत्वमुक्तम् अतोऽस्माकमतिस्पृहा मनोमोहश्च-
युक्त एवेति अतो यावदन्त्यदशा न प्रभवेत्तावदेव सन्दर्शनं देहि
तत एव कृतज्ञत्वं सिद्ध्येति भावः ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ते तत्र हृदयस्य कामस्य उदयं वीक्ष्य कश्चिदं रहसि
सम्बिदं यत्र तम् । अलुक्समाप्तः ॥ तथा प्रकृष्टं हसितं
यस्मिन्मानने तदाननं यत्र तथा प्रेम्णा वीक्षणं यत्र तत्तादृशं
तदनन्त-मुरश्च वीक्ष्य तत्र बृहदिति गाढालिङ्गनेच्छाकारकः
सौन्दर्यविशेष उक्तः । श्रियः सर्वसम्पत्तिधेः स्वाभाविकपीत-
देवाकपाया धामेति च वीक्ष्यास्माकमतिस्पृहेत्यस्मच्छब्दवाच्य-
कर्तृकवीक्षणस्पृहायाः क्रियाया वीक्षणस्य पूर्वकालत्वावक्त्वा
प्रत्ययः । स्वातन्त्र्यविवक्षया स्पृहाया एव वा वीक्षणकर्तृत्वो-

[१११]

पचारः । अत्रौद्भवतीति शेषः । अतिस्पृहेति तृतीयापदं वा सम्प-
दादित्वाद्भावेऽपि किम् । अतिस्पृहया मनो मुह्यतीत्यर्थः । अति-
स्पृहमिति चित्सुखः । अतिस्पृहा च तत्तदनुभवाय तत्सङ्गममा-
त्राय वा । तथा च मनो मुह्यतीति स्पृहायाः परमौक्त्यं
द्योत्यते । यद्वा । वीक्ष्येति पूर्ववृत्तमिदं तथा तथैव भवेत्
अधुना तत्तदतिशयेन स्मरणमेवासन्नमिति भावः । एवं स्पृहाया
दुर्निवारत्वादप्रतिकार्यत्वम् । तेन निजपरमदैन्यञ्च सूचितम् ॥ १७ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

हृच्छयोदयं कामजनकम् ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतस्त्वया त्यक्तानामस्माकं प्राकृतत्वदर्शनानिदानहृद्भोगस्य
त्वत्सङ्गत्यैव चिकित्सां कुर्वित्याहुः द्वयेन । रहसीति । तत्र रहसि संविदं
साङ्केत्यं कर्म हृच्छयोदयं कामजनकं प्रेम्णा वीक्षणं च प्रहसितमाननं
च श्रियो लक्ष्याः स्थानभूतं बृहद्विशालमुरो वक्षश्च वीक्ष्यास्माकम-
तीव स्पृहा भवति तथा च मुहुर्मनः मुह्यते मोहं प्राप्नोति ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किं बहुनोक्तेनास्मदवस्थेयं हीति विज्ञापयन्तिरहसीति । हृच्छ-
यस्योदयो यस्मात्तत्तथा वीक्ष्य निरुप्य अतिस्पृहा अतिशयित-
स्पृहया मुह्यते विभक्तिव्यत्ययद्वन्द्वसः बृहति दधातीति बृहत्
श्रियः निवासस्थानसंतिशेषः यद्वा बृहदुरः श्रिय इत्येकं पदं
बहुवचनं द्रष्टृणामनुक्षणं कान्तिविशेषबाहुल्यद्योतकम् ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथ कुमारिका ऊचुः । रहसीत्यादि । रहसि निर्जने या संविदु
संवेदनं मयेमा रस्यथ क्षपा इति यत् आदिष्टं तद्वीक्ष्य ज्ञात्वा
प्रेमवीक्षणञ्च वीक्ष्य दृष्ट्वा बृहदुरश्च वीक्ष्य मुहुर्वारवारमति स्पृहा
जातेत्यर्थः । अतो मनश्च मुह्यति तत्कथमेवं करोषीति भावः
प्रेमवीक्षणं कीदृशं हृच्छयस्य मनोरथस्य उदयो यस्मात् प्रहसितं
प्रहास एवाननं प्रीणनं यस्य अथवा प्रहसिताननं वीक्ष्य कीदृशं
प्रेमवीक्षणं यस्य बृहदुरः किंभूतं श्रियो धाम ॥ १७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत उत्तमा आत्मानमेव निन्दन्ति । रहसीति । नोमनः अतिस्पृहं
सत् मुह्यत इति तत्र कारणत्रयं गुणत्रयसहितं वाक्यं हास्य-
मुरश्चैव कामानन्दधिकारिणः रहसि एकान्ते या संविज्ञानं वा
पूर्ववत् हृच्छयस्य कामस्य उदयेन तादृशं प्रहसितयुक्तमाननं
प्रेमपूर्वकं वीक्षणं च यस्मिन् श्रियो धाम बृहदुरः भगवत्कृपस्य वा
षड्गुणत्वमुच्यते रहसि संविदो यस्मादिति एतादृशं तत्र हृच्छ-

श्रीसमन्तारायणकृतभावभावविभाविका ।

पत उच्चतया वा बृहत् धर्मरूपतया वा बृहत् किंभूतं
तव श्रियो धामेति शोभाया धाम निवासार्थपद
भियः सर्वशृङ्गारैर्भव्यसम्पदाधिष्ठातृदेवताया वा धाम गृह
सर्वत्र चला अपि सा यत्रैव सर्वमपहाय नियतं वसति
तद्वत् इत्यादि पूर्ववत् यद्वा श्रियः संबन्धि तव उरो वीक्ष्य
यद्वा श्रियोऽपि बृहद्बुद्धान्यं तदभिलषणीयमुरः वीक्ष्येति पृथगन्व-
येन तव धाम तनुकान्तिर्नो वा वीक्ष्य तव धाम मुख्यं नित्य-
विहारार्थपद श्रीमद्बुद्धावनम् एतत्पुष्टिर्न च वीक्ष्येत्यादि पूर्ववत्
तथा च सर्वेषां पुण्यं पुण्यं स्पृहामोहयोजनकत्वात्तद्वीक्षणेन
तदुदयान्मुहुरित्युक्तं यद्वा त्वमिव वीक्ष्य विशेषेण निविष्टमन-
स्त्वेन विविधच्छविर्विशिष्टं वा ईक्ष्य रहसि विजने दृष्टुं
रहसि त्वदेकपरतयान्यभानशून्यं हृदि अधुना स्मृत्वा वा वर्तमाना-
नानां नो ते त्वादिषया मुहुरति स्पृहा भवति स्पृहाः भवन्ति
तामिष्य मनो मुह्यति मनोमोहः सर्वविस्मृत्या तत्रैव मुग्धत्वं
वियोगे मूर्च्छा वा भवति कीदृशं त्वां संविदं समीचीनं विदिति
वेदेन ज्ञानं स्वीयानां स्वस्मिन् भावप्रदं तद्भावप्रकाशकं तद्भा-
वफलदानाय साधुप्रदं नानारसभावविवाभादियुतस्य रहसि
तासां हृदि स्वभावे संवित् यथावदपरोक्षं ज्ञानं वा यस्य यद्वा
रहसि विजने मनस्यन्तर्भावावेदं यस्मात्तादृक् सविनयवचनं
यस्य पुनः कीदृशं त्वां हृच्छयोदयं हृच्छयस्य कामस्योदयो
यस्मिन् किशोरवयसं हृच्छयस्यास्मत्सु उदयो जन्म यतः
यद्दर्शनाद्विश्वोद्धारविहारः यत्प्रेरणाद्वास्मन्मनसि मनोज्ञ-
न्मान्यत्र कामाभावादिति भावः । यद्वा स्वदर्शनजनितस्य नो हृच्छ-
यस्य वंशजनितादौ समागमे पुनः सापाङ्ग दृष्टिस्थि-
षानिखननवत्तिष्ठत्वापादकवचनैः पुनः पुलिनविहारादौ वाभिवृद्धि-
र्यस्मात् यद्वा हृच्छये एतिसरे उदयः समुद्यमस्तत्समये उदयस्त-
दुद्भावकविविधानिवचनीयचेष्टासमुदायो वा यस्य यद्वा स्वाङ्ग-
शोभायां हृच्छयादपि उदय उत्कर्षः यस्य यद्वा सद्भिर्देयस्यापि
हृच्छयस्य सतां गेयत्वव्येयत्वापादक उदयो यस्मात् पुनः
कीदृशं त्वां प्रहसिताननं प्रकृष्टेन हसितेनापि हृच्छयस्य युक्त-
माननं यस्य प्रहसितानि सर्वेषां कामदेवादीनामस्मदादीनां
चाननानि केमेत्यादि प्रहसितेनैव वाचा स्वीकारास्वीकारौ च मुखविशे-
षणतयोक्तौ भगवद्विशेषणतया योज्यौ पुनः कीदृशं प्रेमवी-
क्षणं प्रेमान्वितं विविधभावभावितमीक्षणं दृष्टिः ईक्षणे लोचने
वा तादृशे यस्य यद्वा प्रेमेणैव वीक्षणं यस्य प्रेमैव वीक्षणे यस्ये-
त्यादि पूर्वं मुखविशेषणतया व्याख्यातं भगवद्विशेषणतया योज्यं
पुनः किं भूतं त्वां बृहद्बुद्धे एव उरो यस्य यद्वा बृहदुदारं
सुखदं स्वभावात् एवोच्चमालिङ्गनोत्साहेनैवोच्चं वा उरो यस्य
पुनः कीदृशं त्वां श्रियो धाम लक्ष्यार्थपदम् यद्वा चतुर्वर्ग-
प्रेमनिधिं त्वां वीक्ष्य मुहुरतिस्पृहा मनो मुह्यति तदेकपरं
भवति तत्र रहसि संविदमिति सम्यग्वेदनं स्वरूपसाक्षकारो
यस्मादिति मोक्षप्रदत्वं हृच्छयोदयमिति कामसुखप्रदत्वं बृहद्बुद्धे
एवोरो यस्येति धर्मनिधित्वं श्रियो धामेत्यर्थनिधित्वं प्रेमवीक्षणमि-
त्यनेन प्रेमनिधित्वं वीक्षणेनैव प्रेमजनकत्वे वीक्षणस्य प्रेमान्वि-
तत्वे हेतुः प्रहसिताननमिति ॥ १७ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगुढार्थदीपिका ।

ननु किमर्थं परमेश्वरबुद्धिमाच्छाद्य स्मरणबुद्धिं कृतवत्यो यये-
दानीं दुःखसागरे निमग्ना अतस्त्यज्यतां सा बुद्धिरित्याशङ्क्य
तव स्वपरमेव तादृशबुद्धिमुत्पादिनवत् सा चेदानीमस्माभिर्निव-
र्तयितुमशक्येत्याशयेनाहुः । रहसि सम्बिदः सङ्केता यस्मात्
अलुगार्थः हृच्छयस्य कामस्योदयो येन प्रहसितमाननं यस्य
प्रेमपूर्वकं वीक्षणं यस्य तथाभूतत्वाच्छ्रियः स्थानं तव बृहद्बुद्धेः-
स्थलं पुनः पुनर्वीक्ष्य स्थितानामस्माकम् अतिस्पृहा जाता तथा-
चास्मन्मनस्वत्पाप्यभावात्मुह्यते पुनः पुनर्वा मूर्च्छा प्राप्नोती-
त्यर्थः । यद्वा भावकिबन्तः स्पृहा तथाचास्मन्मनो वीक्ष्य तथा
मुह्यतीत्यर्थः । अतिस्पृहमिति कचित्पाठः यद्वा स्पृहोत्पत्तौ कारण-
त्रयं रहसि सम्बिद्रूपमेकं कामोदयकरं प्रेमपूर्वकं वीक्षण-
विशिष्टं प्रहसिताननमिति द्वितीयं श्रियो धाम विशालमुखश्च
तृतीयं तथाच त्वदीयं मोहिनीविग्रहमालोक्य दग्धकामो
महार्कद्रोऽपि यत्र मोहितस्तत्र ततः कौटिलिगुणितसौन्दर्यादिविशिष्टं
त्वयि सति वराकाणामस्माकं व्यामोहे किञ्चित्प्रमिति भावः ।
अनभिज्ञापक्षे त्वदर्शनजन्यत्वदङ्गसङ्गस्पृहा त्वाद्युक्तानामस्माकं
रोगरूपा सम्पन्नातः स्वाङ्गसङ्गेन तच्चिकित्सा त्वयावश्यं विधेय-
त्याहुर्वाभ्यां पूर्वमस्माकं कामो न स्थितः तव प्रहसितयुक्तस्य
मुखस्य दर्शनेनोदयं प्राप्तः प्रेमपूर्वकवीक्षणेन स्थिरताङ्गतः ततो
रहसि सम्बिदः सम्भोगचतुर्थ्यसूचनेनातिसौन्दर्यावीशिष्टस्य
विशालस्योरो दर्शनाज्जातेन स्वयोग्यताज्ञानेन चोत्कटोत्कण्ठातच्छा-
न्तिस्पृहोत्पन्ना तद्विषयालाभात्तदुक्तं मनः केवलं मुह्यते मुह्यते
मृत्युरपि नायात्यत उभयत्र भ्रष्टानां जीकमरणाभ्यां स्थितानाम-
स्माकं धिर्जनिमैत्यर्थः । मानिनीपक्षे यद्यपि भवान् सप्रति-
परोक्षस्तिष्ठति तथापि त्वदीयमनसोऽवस्थां वयं सम्यगवगच्छाम
इत्याशयेनाहुः । अस्मत्कृतं त्वत्तोषार्थं सङ्केतं तथा कामोदयहेतुभूतं
प्रेमवीक्षणं प्रहसितयुक्तमस्मदीयं मुखं श्रियः स्थानमुरःस्थलं च वीक्ष्य
तत्प्रतिस्पृहया तव मनो मुह्यति तथाप्यस्मद्दुःखार्थं तादृशं दुःखमपि
सहसे न त्वागच्छस्यतः किं वक्तव्यमाश्चर्यं तव हठस्य माहा-
त्यमिति भावः । निवृत्तिपक्षे यद्यप्येव तथापि कामिनोऽस्मदभिप्रायं
नाशयन्तीत्याहुः । प्रमदाकृतां रहसि सम्बिदं तथा तदीयं यथोक्तमाननं
यथोक्तमुखश्च वीक्ष्य कामरूपेण स्थितस्य त्वं जातया स्पृहया
स्माकं मनो मुह्यते तात्पर्यव्यत्यासं भजत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वयं पुरुषोत्तमस्य भक्तहितायावतीर्णस्य मधुरवचनप्रहसित-
श्रीमुखावलोकनादिभिरुपचर्य त्वद्भगवन्मनोरथमस्माकं सफलं कुर्वि-
त्याधुरन्याः । रहसीति ब्रूयाम । ते तव रहसि एकान्ते संविदं
प्रहसितमाननं च हृच्छयोदयं च प्रेमवीक्षणं च श्रियो धाम
बृहद्विशालम् उरश्च वीक्ष्य नोऽस्माकमिति स्पृहा तथा भवति मुह्यती-
त्यर्थं मनो मुह्यति ॥ १७ ॥

ब्रजवनौकसां व्यकिरङ्ग ! ते वृजिनहन्त्रीलं विश्वमङ्गलम् ॥

त्यज मनाकुच नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृदुजां यन्निषूदनम् ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

कन्दर्पकी चेष्टा करवे वारो जो आपको एकान्तमें भाषण प्रेममयी चितवन वारे हास युक्त आपको मुख तथा लक्ष्मी के वास-को स्थान आपको विशाल हृदय इनको बारबार स्मरणहोवैते हमारो वडो मन ललचावैदे और मोहित होवैदे ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तव च व्यकिरभिव्यक्तिर्ब्रजवनौकसां सर्वेषामविशेषेण वृजिनहन्त्री दुःखनिरसनीति विश्वमङ्गलं सर्वमङ्गलरूपा चातस्त्वत्स्पृहात्मनां त्वत्स्पृहारुदमनसां नो मनागीषत्किमपि त्यज मुञ्च कार्पण्यमकुर्वन् देहस्यर्थः । किं तत् स्वजनहृद्रोगाणां यदति गोप्यं निषूदनं निवर्तकमौषधं तत्त्वमेव वेत्सीति गूढाभिप्रायः ॥ १८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

अतोऽपुनेदं विधेहीति सर्वान्ते फलितं निश्चित्याहुः । ब्रजेति । ब्रजौकसां वनौकसां चेत्यर्थः । ते व्यकिः अन्तारः प्राकट्यं वा अतोऽन्तर्धानमयुक्तमितिभावः । अङ्गेति प्रेमसंबोधने न केवलं वृजिनहन्त्री विश्वमङ्गलम् अशेषमङ्गलरूपा च अलमतिशयेनेत्यस्योभयतोऽप्यन्वयः । ततो वृजिनस्यापुनरुद्भवत्वादिकं मङ्गलस्य च भक्तिप्रेमादिसंपत्तिपूर्वकप्रतिक्षणसाधनं सुखपरंपरातिरूपत्वमूह्यं स्वजनानां या हृदुजः कामाः किं वा उत्तापास्तासां नितरां सूदनं स्वजनत्वात्तव विदितमेवेति भावः । उक्तशब्दप्रयोगः त्वत्प्राप्त्यर्थमेवातिस्पृहा किंवा तव या स्पृहा रिरसा तस्यामेवात्मा मनो यासां न ईदृशीरस्मान् प्रति यदेयं स्यात् तदेयमेवेति भावः । मनागिति परमदौर्लभ्येन याचकरीत्या वा वस्तुतस्तु हृदुजामिति बहुत्वेन निशब्देन च तथा तद्विषयककामना निवर्त्यत्वेन प्रत्युत सदा नवीनवत्तया बर्द्धिष्णुत्वेनैव निरन्तरविभिन्नप्रसंगतिरभिप्रेता अन्यैर्योष्यातं यद्वा हे स्वजन त्वत्स्पृहात्मनां नो या हृदुजस्नासामिति ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवसोपिणी ।

तदेवं भवतैव निजेहृच्छयोदयस्य व्यजनयास्मासु ते ते नाना भावा जन्मन्ते हस्तास्य हृच्छयताप एवमेव शान्तः स्यादिति भावनया त्वदुभावभावितत्वेन तत्तद्वासनोदयात् । यतो ऽस्माकं त्वयि स्नेहः स्वभाजत्वाद्बलवत्तर इति द्योतयन्त्यस्तादृशस्नेहमयामिलाषविस्फुटहृदयाः सदैव निवेद्यन्ति । ब्रजेति द्वाभ्याम् । ब्रजौकसां वनौकसां चेत्यर्थः । व्यकि प्राकट्यम् अतोऽन्तर्धानमयुक्तमिति भावः अङ्गेति प्रेमसंबोधने न केवलं तेषां वृजिनहन्त्री अशेषस्यापि मङ्गलरूपा वृजिनहन्त्री । यद्वा तेषामेव सर्वसुखदा च अलमतिश-

येनेत्यस्योभयतोऽप्यन्वयः अतो न सम्बन्धे कुःखशमकं किमपि देहि ननु ब्रजौकस्त्वेन भवतीनामपि तत्तदुत्पातजकुःखशान्त्यादिकं भविष्यत्येव किमन्यत् प्रार्थयध्वे तत्राहुस्त्वयि त्वत्प्राप्त्यर्थमेव या स्पृहा तस्यामेवात्मा मनो यासां तासां नः ननु ब्रजवनौकसोमपि त्वत्स्पृहास्ततः कोविशेषस्तत्राहुः । स्वजनेति । तेषापि स्वजनविशेषो ऽस्मद्विधस्तस्य हृदुजां यन्निषूदनमिति मनागिति परमदौर्लभ्येन याचकरीत्या वा वस्तुतस्तु हृदुजामिति बहुत्वेन निशब्देन च तथा तद्विषयककामनामनिवर्त्यत्वेन प्रत्युत सदा नवनवतया बर्द्धिष्णुत्वेनैव निरन्तरं तद्विध्वंसप्रतिप्रेतम् ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ब्रजवनौकसां गोपानां मुनीनां च व्यकिरवतारः त्यज देहि मनाकु ईषत् रुजां हृदयकेशानाम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्वैराग्यधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अङ्ग ! हे कृष्ण ! तवामिव्यकिरवतारो गोपानां मुनीनां च वृजिनहन्त्री पापनिरसनी दुःखनिरसनी वा विश्वस्यमङ्गलं मङ्गलावहा वा त्वत्स्पृहात्मनां त्वत्स्पृहारुणमनसां नोऽस्माकं मनागपि त्यज मुञ्च किंचिदेहस्यर्थः । किं तत् यत्स्वजनस्य हृद्रोगाणां निषूदनं निवर्तकमौषधं तत्तु त्वमेव वेत्सीति गूढोऽभिप्रायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यदि भवानस्मदापदं न परिहरिष्यति तर्ह्ययमवतारो व्यर्थो भविष्यति न चैतद्युक्तम् अतोऽस्मदुःखं भवता अवश्यं परिहरणीयमिति बोधेनाहुः । ब्रजेति । भो अङ्ग ते तवेयं व्यकिरवतारलक्षणा ब्रजौकसां गोपानां मार्गीकसां तीर्थसार्थानां वा निवहीकसां ग्रामवासिनां वा वनौकसां वनवासिनां वा सन्यासिनां वानप्रस्थानां वा जलाश्रयाणां वा अलमत्यर्थं वृजिनहन्त्री दुःखनाशिनी यद्यस्मा त्वयि स्पृहा यस्य स त्वत्स्पृहः आत्मा यासां तास्तथा तासां नक्षधुर्विषयं मनाकु ईषदपि भर्ज सामान्योक्त्या पुनरुक्तं कुर्वन्ति स्वजनेति विश्वमङ्गलं यद्व्यक्तं रूपं स्वजनस्य हृदुजाम् अन्तर्गत रोगाणां निषूदनं निर्मूलकरं तस्मादस्माकं स्वजनैकत्वादभीष्टं भवता कर्तव्यमिति भावः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तस्मादिदं ते नोचितमित्याहुः । ब्रजवनौकसामित्यादि । हे अङ्ग ते तव व्यकिः प्रकाशः ब्रजवनौकसां वृजिनहन्त्री दुःखनाशिका अलमत्यर्थं विश्वमङ्गलम् अतो ब्रजौकस्त्वेन विश्वान्तर्गतत्वेन चास्माकं

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

तव प्रकाशो वृजिनहन्तैव तस्मात्त्वत्स्पृहात्मनां यन्निषूदनं मारकम्
अदर्शनं तत् मनाक्च त्यज मुञ्च तत्र कुर्वित्यर्थः । हे खजन-
बन्धो ! नोऽस्माकं कीदृशीनां हृद्गुजां हृदि रुक् यासां यद्वा नोऽस्माकं
हृद्गुजां यन्निषूदनं नाशकं दर्शनं तत् मनाक्च त्यज वितर
देहीतियाधत् त्याजिरत्र दानार्थः खजनानां हृद्गुजामिति समासे
एकं वा पदम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पुनरनन्दपूर्वा एतावत्कालं मनोरथाभिनिविष्टा किञ्चित्प्रा-
र्थयते । ब्रजवनौकसामिति । इयं ते व्यक्तिः ब्रजवनौकसां वृजिन-
हन्त्री पापनाशिका विश्वस्याप्यत्यर्थं मङ्गलरूपं दोषनिवर्त्तकं
विशेषाकारेणास्माकमेव गुणाधायकं सर्वेषाम् अत एतादृशं मनाक्
त्यज त्यागावश्यकत्वे हेतुः । त्वत्स्पृहात्मनामिति । त्वय्येव स्पृहा-
युक्तः आत्मा अन्तःकरणं यासां किं त्यक्तव्यमित्याशङ्क्यामाहुः
खजने खजनानां गोपिकानां हृद्गुजां हृदयरोगाणां कामरूपाणां यदेव
निषूदनं भवति नितरां सूदनं नाशनं यस्मात् केषांचित्फल-
दाता तादृशोऽस्माकं रोगनिवर्त्तको भवत्विति ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

किञ्च । कुलवधूनां निरपराधानामस्माकं त्वयैव सम्मोह
रात्रौ वनमानीतानामौत्कण्ठ्याग्निना केवलं प्राणदाहनमेव न
तवाभिप्रेतं किन्तु स्वाङ्गसङ्गदानेन प्राणपालनमपीत्यत्र हेतुमाहुः ।
तव व्यक्तिरभिव्यक्तिः ब्रजवनौकसां सर्वेषामेवाविशेषेण विश्वम-
ङ्गलं सर्वाणि मङ्गलानि यत्र तद्यथा स्यात्तथा वृजिनहन्त्री
दुःखनिरसनी अतस्त्वत्स्पृहात्मनां त्वत्कर्तृका या स्पृहा अस्म-
हर्शनोत्था तस्यामेवात्मा तत् सम्पूरयितुं कामं मनो यासां तासां
नः मनाक् ईषत् किमपि त्यज मुञ्च कार्पण्यमकुर्वन् देहीत्यर्थः ।
तदेव किं तत्राहुः । खजनहृद्गुजां युष्मज्जनकुचरोगाणां यन्नि-
षूदनमुपशमकमौषधं करकमलमित्यर्थः । तदेव यदि अस्माभिः
कुचेष्वर्पयितुं प्राप्यते तदा तेनैव त्वत्स्पृहां पूरयित्वा स्वप्राणाः
पालयन्त इति भावः ॥ १८ ॥

केन चित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

किञ्च । ब्रजेति । अङ्गेति प्रेमसम्बोधनम् अत्रापि नामानुक्तिः
पतिभावनयैव ते व्यक्तिः प्राकट्यं स्वरूपम्वा यद्वा व्यक्तिः प्रादु-
र्भाव एव न तिरोभाव इत्यर्थः ब्रजेति ब्रजौकसां वनौकसां चेत्यर्थः
एवञ्चकस्य तत्र नूभयम् अतोऽन्तर्द्धानमयुक्तमिति भावः
वृजिनहन्त्री न केवलं तेषामेव किन्तु विश्वस्यापि मङ्गलं मङ्गलरूपा
यद्वा तेषामेव सर्वसुखरूपा यथा स्यात्तथा वृजिनहन्त्री अलमित्यु-
भयान्वितं ननु किन्तु वृजिनं यदर्थमेवं प्रार्थ्यते तत्राहुः । अहो
नास्माभिस्तथा वक्तुं शक्यते त्वत्स्पृहात्मनामस्माकं तव खज-
नानां हृद्गुगानिषूदनं यत्किमपि तस्यज हृदिति देहीत्यधीरत्वं खजने

[३१२]

इत्यन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिबन्धव्यः
अत्र स्वजनशब्देन स्वीयाभावो दृढीकृतः यद्वा खजनेति सम्बो-
धनं ततश्चावश्यं हृद्गुगप्रतीकारः कर्त्तव्यः ॥ १८ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

एवमस्माकमन्यसर्वत्यागेऽपि त्वयि निर्वेदाभावादलाभेनागत्या
निर्वेदमाशंसन्तीनामपि त्वच्छ्रेष्ठागुणस्मरणादिभिः कदापि तत्सं-
भावनाया अप्यनुदयात् त्वां विना कथञ्चिद्विश्रान्तिस्तयाप्यस्मद्देन्ये-
नात्मप्रकृतानुग्रह एव विधेय इत्याहुः । ब्रजवनौकसामिति । अङ्गेति
प्रियसम्बोधनं हे प्रियेति तथाच न प्रियस्य तवाप्रियाचरणं प्रिया-
चरणे विलम्बो वा युज्यते यद्वा अङ्गेति सम्बोधनेन अङ्गसङ्गेनवाने-
ङ्गोपशमो नान्यथेति भावः यद्वा अङ्गवियोगेऽस्माकमङ्गवियोग एव
भाव्य इति व्यङ्ग्यः ब्रजवनौकसां ब्रजे ब्रजमण्डले यानि वनानि तेषु
ओकांसि गृहा एषामिति ब्रजगतसर्ववनवासिनां ते व्यक्तिर्नित्य-
दाविर्भावः सैव च तेषां वृजिनहन्त्री वृजिनानां दुःखानां चाभाव-
प्रयोजिका विश्वमङ्गलं सर्वमङ्गलरूपा च नियतलिङ्गतया व्यक्ति-
विशेषणत्वेऽपि षण्डत्वं तथाचोक्तं ब्रह्मणा—

तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां

यद्गोकुलेऽपि कतमाङ्गिरजोऽभिषेकम् ॥

यज्जीवितन्तु निखिलं भगवान्मुकुन्द

स्त्वद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेवेति ॥

सर्वब्रजवनौकसां त्वदेकजीवनत्वे किमु वाच्यं वृन्दावनवासिनां
सुतरामस्माकं यद्वा ब्रजौकसाङ्गोपालादीनां वनौकसां मृगपक्षिदु-
मगुल्मलतादीनाञ्च यद्वा ब्रजन्तीति ब्रजा जङ्गमास्तेषां वने एवौको
निवासो येषामिति तत्रैवाचलतया निवसतां स्थावराणाञ्च ते व्य-
क्तिरेव वृजिनहन्त्री सर्वमङ्गलरूपा च यदा स्थावराणामपि त्वद्व्य-
क्त्यैव शोषादिदोषवृजिनब्रजनं विकासादिरूपप्रहासादिविविध-
सर्वमङ्गललञ्च तदा किमु वाच्यं चेतनानां पद्मिमुगादीनां सुतरां
धीमतां मनुष्याणामतितरामस्माकं यद्वा विश्वमङ्गलमिति त्वदीया
व्यक्तिः सर्वक्षेमाय ब्रह्मप्रार्थनया विश्वस्य मङ्गलं यदा स्मरतां
स्मरणमात्रेण मङ्गलं वृजिनहन्त्री च तदा किमु वाच्यं ब्रजवनौक-
समिति तथा च यतो ब्रजे त्वद्व्यक्तिरेव नित्यं संनिहितो हीरिरित्यादि-
शास्त्रसिद्धान्तेऽन्तर्द्धानस्यैवान्तर्द्धानं योग्यं तथा विश्वमङ्गलत्वे वृजि-
नहन्त्रीत्वेतु सुतरां ब्रजवनौकसां तथात्वे ऽस्माकमेव वृजिना-
हननममङ्गलाचरणं चान्याय्यं ननु सर्वब्रजसामान्येन युष्मा-
कमपि गोवर्द्धनोद्धारणादिभिर्वृजिननाशः कृत एव को भवतीनां
विशेषो येन तथोच्येत किंवा वृजिनमिन्द्रकृतत्वात्तवर्षासुरोत्कर्षाद्यद-
र्शनात्तत्राहुः । त्वत्स्पृहात्मनामिति त्वय्येव स्पृहा आत्मनि मनसि यासां
यद्वा त्वय्येव स्पृहा आत्मानः प्राणाश्च यासां त्वत्स्पृहामय्यो वा
तासां तथा च त्वां विना क्षणविभ्रामाभाव एव विशेषः तथा बाह्य-
वृजिनाभावेऽपि मनोव्याप्तस्पृहारूपं वृजिनं त्वत्प्राप्त्यैकनिवर्त्यमिति
हे खजन स्वीया एव वयं गोपीजना न परकीया यस्य यद्वा स्वीय एव
जनो नान्यदीयस्त्वं यद्वा स्वीयेषु जनिः प्रादुर्भावो यस्य तथाच
स्वीयास्वस्मासु तिरोभावो नोचितः यद्वा स्वः स्वात्मेव प्रादुर्भूतस्तथा च
यदा स्वात्मन्यध्यस्तप्राणावयोगे जीवनासंभवस्तदा किमु

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तिरोभावो व्यसकतास्फूर्तिप्रदस्वात्मविरहक्षणं स त्वं च न च कथं
स्वात्मना मया वियोगसम्भव इति वाच्यम् अघटनघटनापटीयस्या
त्वादच्छया सर्वसम्भवात् तस्मात्त्वमेव रूपया हृदुजां निषूदनं
यत्तत् मनाक् त्यज नोऽस्माकं देहि स्वजनानां नो हृदुजामिति वा-
न्वयः ननु किं प्रार्थ्यं तद्वद्वत् तत्राहुः । यदिति । अत्रायमभिप्रायः
मुखं दर्शय चरणं स्तनेष्वर्पयेत्याद्येकैकोक्तौ तदेव भवेदिति
तत्स्पृहाशान्तावप्यन्यविधया स्पृहया दुःखाशमोऽतो हृदुजामिति
बहुवचननिर्देशेन नास्माकमेक एव रोगः किन्तु विविधत्वद्विषयक-
स्पृहाव्याप्तानां तद्विषयप्राप्त्यभावे सर्वास्ताः स्पृहारुज एवातस्तासां
नितरां सूदनम् अभिलषण्यनित्यप्राप्त्या स्पृहारुजां निवर्तनं देहि
तत्र यदिनि सर्वनामपदप्रयोगात्सर्वरोगनिवर्तकसंग्रहो विविक्षितः
तद्दीक्षया वा सर्वसंग्रहः तत्सर्वस्य लज्जया वक्तुमनहत्वाद्वा सर्वनाम-
निर्देशः तव सर्वमर्मज्ञत्वेन कथनप्रयोजनाभावाद्वा सर्वनामोक्तिः
प्रार्थनीयानां बहुत्वेन कथनाशक्तौ बहुकथने कालविलम्बे जीव-
नाशक्त्या वा प्रार्थनीयसुखस्य वाचासंगोचरत्वाद्वा तथोक्तिः
मनागिति एकैवैव युगपदित्यर्थः । ननु मनाक्किंचिदर्थकमिति वाच्यं
भगवत्स्वरूपपूर्णसुखस्य किंचित्त्रानुपपत्तेः दैन्येन तथोक्तिसम्भवेऽपि
स्वसाधनबलेन फलप्राप्तिसम्भावनायां न्यूनसाधने सर्वफलानुप-
पत्तेर्भवेदपि प्रार्थनासङ्कोचो ननु तदनुग्रहाधीनफलप्राप्ते तदनुग्र-
हेण सर्वसम्भवे स्वसुखे सङ्कोचप्रयोजनासम्भवात् ॥ १८ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

खदुःखनिवृत्तेरनायाससाध्यतामावेदयन्ति । ब्रजेति । हे करुणा-
निधे ! तवाभिव्यक्तिः सर्वेषां ब्रजौकसां वनौकसां च विशेषेणा-
त्यर्थं वृजिनहन्त्री दुःखनिरसनी अतो दुःखप्रदानायान्तर्धानमनु-
चितमिति भावः । किञ्च विश्वस्य सर्वस्यात्यर्थं मङ्गलरूपा तथा
च विशेषसम्बन्धवतानामस्माकं सम्प्रति विपरीतासम्पन्नेत्यहोऽस्मद्-
भान्यमहिमेति भावः । अतः स्वाभिव्यक्त्यानु रूपैव चेष्टान्यायेत्या-
शयेनाहुः । नोऽस्माकं मनागीषदायुःसरहिततया किंचित्यजास्मभ्यं
हि अनादरेणापि त्वया दत्तेऽस्मत्कार्यं भविष्यतीति क्षापयितुं
त्यजेत्युक्तं यतस्त्वयैव स्पृहायुक्त आत्मा अन्तःकरणं यासां
तथाच उत्कटस्पृहायुक्तान्तःकरणानामादरानादरविचारः कुतस्त्य-
इति भावः । किंत्याजयमित्याकाङ्क्षायामाहुः । स्वजनानां गोपीनां
हृदययोगाणां यदेव नितरां सूदनं नाशनं भवति तदेव तदभिज्ञ-
स्त्वं देहि तन्नाम न वक्तव्यमिति भावः । मनागिति याचकरीत्या
वस्तुतस्तु हृदुजामिति बहुवचनेन निषूदनमित्यत्र निशब्देनच
चिरकालं निरन्तरं मङ्गलोत्तराङ्गसङ्गसुखप्रार्थनीयत्वेनाभिप्रेतं ध्वनि-
तम् अनभिज्ञापक्षे स्वरोगोपशामकौषधप्रदानोत्साहमुत्पादयितुं
याचकरीतिमनुसरन्त्यः स्तुवन्ति तव व्यक्तिर्जन्म वृजिनस्य
दुःखस्य पापस्य च हन्त्री अनेन सर्ववृत्ताणि यूयं मञ्जस्तस्मिन्-
थेति गगान्धार्यणोक्तत्वात् पूतनाविसंहारेण नलकूवराद्युद्धारेण-
च तत्त्वस्यानुभूतत्वाच्च किञ्च नैताव दपितुं सर्वस्यापि मङ्गल

रूपा तव जन्मप्रभृति काप्यमङ्गलस्यादर्शनात् एवं स्तुत्वा स्वाभिमुखं
प्रियमालक्ष्याहुः मनागीषत् ननु बहु तत्रापि त्यजावश्यं त्यक्तव्यमेव
देहीत्यत्र प्रवृत्त्या किन्तदित्यपेक्षावन्तमिवालक्ष्य भिक्षुपादप्रसारजन्या-
यमाश्रित्याहुः स्वजनेति । तथाच केषांचिदुःखस्य नाशकः केषांचित्पा-
पस्य निवर्तकः केषाञ्चिन्मङ्गलरूपफलविशेषस्य प्रदाता अस्माकन्तु
रोगस्य निवर्तको भव नात्र कार्पण्यं तवोचितमिति भावः मनिनीपक्षे
जन्मप्रभृति यादृशस्तवस्वभावः स्थितः संप्रत्यपि तथाभूत एवा-
स्माकमपेक्षितः इत्याशयेनाहुः । ब्रजेति । तथाच यथास्माकमपि
दुःखं न भवेन्मङ्गलञ्च स्यात्तथा त्वयानुष्ठेयमिति भावः तर्हि कथमेवं-
भवेदिति चेत्तत्राहुः । त्यजेति । हे खजन नोऽस्माकं यत्तद्वदयकान्तीनां
निषूदनमीषदौदासीन्यं तत्त्यज यतस्त्वत्कर्तृका या स्पृहा तस्या-
मात्मा मनो यासां त्वत्कृतमानाशक्तचेतसां तथाच सम्प्रति
स्वीकृतमीषदौदासीन्यं विहायागत्य पूर्वप्रार्थनादिकं कुर्वित्याशयः
निवृत्तिपक्षे तस्माद्यथास्मत्संरक्षणं जीवानां समुद्धारश्च भवेत्तथा-
त्वया रूपा विधेयेति प्रार्थयन्ते । ब्रजेति । ब्रजस्य वेदस्य संसाराऽ-
रण्यपतितानां जीवानां चातिवृजिनहन्त्री सर्वानर्थनिवृत्तिकरी तथा-
विश्वस्यालमङ्गलरूपा परमानन्दविर्भावकरी हे परमात्मन ! तव
व्याक्तिः साक्षात्कारः तस्मात्स्वजनानां स्वभक्तानामभक्षानाहङ्कारा-
दिलक्षणरोगाणां यन्निषूदनं तदस्मत्सम्बन्धविज्ञानलक्षणं
किञ्चित्स्वजनेभ्यो देहि यतस्त्वद्विषया या स्पृहा जिज्ञासा
तत्कर्तव्यतायामात्माभिप्रायो यासां तथाचौपनिषदेन विज्ञानेन
स्वजनानुद्धरेति भावः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते तव श्रीसर्वेश्वरस्य सर्वात्मनः व्यक्तिराभिव्यक्तिः प्रादुर्भावः
विश्वमङ्गलं सर्वमङ्गलरूपा ब्रजवनौकसां सर्वेषामविशेषेण वृजि-
नहन्त्री दुःखनिरसनी अतः अङ्ग हे भीरुणा ! त्वत्स्पृहात्मनां
त्वत्स्पृहायुक्तमनसां मनाक् ईषतिकमपि त्यज मुञ्च देहीत्यर्थः किं
तत् यत् स्वजनहृद्रोगाणां निषूदनं निवर्तकमौषधमिति गूढोऽभि-
प्रायः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

आप को जन्म वृन्दावन वासी सब प्राणिन के दुःख पाप-
हरवे को और संसार के मङ्गल करवे को भयो है हमारी मन
आप के विषे अत्यंत है हृदयकी पीडा के नाश करवे वारो जो आप
को अधरामृत थोडो सो हम को भी दे देवो ॥ १८ ॥

इयत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय ! दधीमहि कर्कशेषु ।

तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किं स्वित्कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे परमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीडायां गोपिकागीतकथनं नाम

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अतिप्रेमप्रवर्षिता रुदत्य आहुः । यदिति । हे प्रिय ! यत्ते तव सुकुमारं पद्मजं कठिनेषु कुचेषु समर्द्धनशीलताः शनैर्दधीमहि धारयेम वयम् त्वं तु तेनाटवीमटसि नयसीति पाठे पशून् वाक्कां चिद्व्यां वा आत्मानमेव वा नयसि प्रापयसि तत्ततः तत्पद्माम्बुजं वा कूर्पादिभिः सूक्ष्मपाषाणादिभिः किंस्मिन्न व्यथते कथं नु नाम न व्यथेतेति भवावेवायुजीवनं यासां तासां नो धीर्भ्रमति मुह्यतीति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ।

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

एतावत्पर्यन्तं निजेष्वमेव बहुधा प्रार्थितमुपसंहारे च भीम-
गवतो वनाटनमनुसन्धाय तेन च श्रीपादाब्जयोर्व्यर्था सम्भाव्य
निजप्रार्थितमप्यनादृत्य प्रेमभरप्रवर्षिताः केवलं तत्सुखमेव
प्रार्थयमाना रुदत्यः आहुः । यदिति । अम्बुरुहरूपेण सिद्धेऽपि
सुकुमलत्वे सुजातेति विशेषणं ततोऽपि परमकुमलत्वविवक्षया भीता
इत्यत्र शनैरित्यत्र हेतुः कर्कशेष्विति । श्लेषेणैव निजमित्यं नवयौवनं
तेन दुःखाधिक्यञ्च निवेदितं दधीमहीत्यत्र हेतुः हे प्रियेति प्रिय-
त्वेन तेष्वेव तस्य योग्यत्वात् एवं पूर्वोक्तनलिनसुन्दरमपि स्वानुभवेन दूरी-
कृतं तेनाटवीमटसि अधुना निशि वने भ्रमसीत्यर्थः । यद्यपि
प्रेमोद्रेकवैवश्यात् पूर्वोक्ताननुसन्धानेन पौनरुक्त्येऽपि नैव दोष-
प्रसङ्गः किन्तु गुण एव तथापि चळसीति पूर्वं दिवाभ्रमणमुक्तम्
अधुना चाटवीमटसीत्यनेन रात्राविति भेदः कल्प्यः दिने गोचारणाय
तृणमयप्रदेश एव परिभ्रमणात् कूर्पादिभिः सम्बन्धो न स्यादित्युक्त-
मेव रात्रौ चाधुना सम्भवेदेवेत्युक्तं कूर्पादिभिरिति आदिश-
ब्दात् कर्कशदयः यद्यपि श्रीवृन्दादेव्यादिप्रयत्नेन श्रीवृन्दावनस्व-
भावेन च तेषामपि तत्र सत्ताशङ्का नास्ति तथापि अनिष्टाशङ्कानि
बन्धुहृदयानि भवन्तीत्यादिन्यायेन तासां सा सञ्जायेतैव अतः
स्वयमेवोक्तङ्किस्विदिति भ्रमति मुह्यतीत्यत्र हेतुः भवदायुषामिति
अतस्तैर्व्यथा सास्मज्जीवन एवोत्पद्यते तदधुना प्राणान् धारयितुं
कथंचिदपि न शक्नुम इति भावः । एवमधुना मूर्च्छया पूर्वतोऽप्यधिक-
व्यथा सूचिता नयसीति पाठे गच्छसीत्येवार्थः नय पय गतविति

धातोः सर्वान्ते वचनमिदं श्रीराधादेव्याः स्वजनेत्यादिना स्मारि-
ताया इव ज्ञेयं तत्र च हृद्भुजां निषूदनमिति तेन पादाब्जेनाट-
व्यटनमेव हृद्भुजः ततो निवृत्तिरेव तन्निषूदनमित्यर्थः । तथापि
सन्दर्शने पर्यवस्यत्येव न इति बहुत्वं निजसखीवर्गाभिप्रायेण
एवं श्रीचरणारविन्दस्य परमकुमलत्वेन वनपरिभ्रमणव्यथामाशङ्क्य
तदुद्दिश्य वारद्वयमुक्तम् अतः स्तनेषु तस्य धारणमपि वारद्वयं
प्रार्थितं सारङ्गाणां पद्माम्बुजमित्यादिन्यायेनैव तात्कालिकदैन्येन
भक्त्या तस्मिन्नेवासक्तो तथा श्रीमदधराभृतमपि वारद्वयं प्रार्थितं
तस्यैव निजजीवनहेतुत्वात् तथा श्रीमुखस्य च मुहुर्वर्णनं तेनैव
विशेषतो मोहितत्वात् एवमन्यञ्चोहं सहृदयैस्तदेकरसिकैरित्येषा
दिक् ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिण्याम्

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु कास्ता हृद्भुजः किं वा तन्निषूदनमित्यपेक्षायां रुदत्य
इवोद्दिशन्तियदिति । अम्बुरुहरूपेण सिद्धेऽपि सुकुमलत्वे सुजातेति
विशेषणं ततोऽपि परमकुमलत्वविवक्षया शनैरित्यत्र हेतुः भीता
इति तत्र च हेतुः । कर्कशेष्विति । स्तनेषु दधीमहीत्यत्र हे प्रियेति
प्रियत्वेन हृद्येव तत्रापि स्तनेष्वेव धारणस्य योग्यत्वात् तेना-
टवीमटसि अधुना निशि वने भ्रमसीत्यर्थः । स एव चरण-
स्यैव धारणे पुनः पुनस्तदुल्लेखे च हेतुरुक्तः अनिष्टाशङ्कया
तत्रैव बर्धितस्नेहातिशयत्वात् पूर्वं गोचारणाय तृणमयप्रदेश
एव परिभ्रमणात् प्रायिकत्वेन शिलेत्याद्युक्तं सम्प्राप्तं तु कर्क-
शप्रायत्वेन दृश्यमाने पुलिनोपरितनयमुनातटे भ्रमणात् कूर्पादि-
भिरिति यद्यपि तदानीं श्रीवृन्दादेव्यादिप्रयत्नेन श्रीवृन्दावनस्य
स्वभावेन च तेषामपि तत्र तत्राशङ्का नास्ति तथापि अनिष्टाश-
ङ्कानि बन्धुहृदयानि भवन्तीत्यादिन्यायेन शङ्का तासां सा सञ्जायेतैव
भ्रमति मुह्यति अत्र हेतुः भवदायुषामिति इत्यमेवोपक्रान्तं
त्वयि धृतासव इति मध्ये चाभ्यस्तं चळसि यद्भुजादिति
अतस्तैर्या व्यथा सास्मज्जीवन एवोत्पद्यते तदधुना प्राणान्
धारयितुं कथं चिदपि न शक्नुम इति भावः । तदेव तादृशा-
शङ्का एव हृद्भुजः तन्निषूदनं च स्वयमेव परमप्रियतमाङ्गे
सल्लालनसुखनिवासनमेवेति द्रुतमेव समागच्छेति भावः । नयसीति

१ अयं श्लोकेः श्रीविजयध्वजभते नास्ति ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पाठे गच्छसीत्येवार्थः । नय पय गताधिते धातोः तदेव तासां सर्व-
स्यापि भावस्य प्रेमैकमयत्वे स्थिते श्रीमद्भागवतोऽप्येवमेव ज्ञेयं
हन्तेमा मयि प्रेमैकमय्य इत्यादिभ्यः परमसुखमयात्मदानमेव सम-
जसं तच्च योग्यत्वादेवमवमित्यालोच्य तादृशप्रमविलासम-
यतत्तदिच्छा जायते इति एवमन्यदप्युक्तं सहृदयैस्तदेकरसि-
कैरिति ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम् ।

तत् पदं कूर्पादिभिः तीक्ष्णशिलादिभिः किं व्यथते व्यथत
एवेति धीर्भ्रमति भवदायुषां त्वदधीनजीवितानाम् ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीये

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्दीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतिप्रेमधर्षिता रुदत्य आहुः । यदिति । हे प्रिय । तव सुकुमारं
पदाब्जं तन्नः कठिनेषु कुचेषु स्तनेषु संमर्द्दं शङ्किताः शनैः धारयामः
तेन पदाब्जेनाधुना ऽटवीमटसि चरसि नयसीति पाठे
वनंप्रति पशूनात्मानं वा नयसि प्रापयसि तत्पदाब्जं कूर्पादिभिस्ती-
क्ष्णसूक्ष्मशिलादिभिः किंस्विन्न व्यथते कथं नु नाम न व्यथते
व्यथते एवेति नोऽस्माकं धीर्भ्रमति अस्वस्था भवति कथंभूतानां नः
भवानेवायुर्जीवनं यासां तथाभूतानां त्वदधीनजीवितानामि-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्दीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कास्ता हृदुजः किंवा निषूदनमित्यपेक्षायामाहुः । यत् इति ।
विभ्रमा एव रुजः । तच्च स्तनेषु शनैस्त्वनिधानमेव तन्निषूदनं
अत एवेतदेव मुहुः प्रार्थितमिति भावः ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथ प्रथमवक्त्र्य एवोपसंहरन्ति । यत् इत्यादि । हे प्रिय ते तव यत्
सुकुमारचरणाम्बुरुहं कर्कशेषु कठिनेषु स्तनेषु भीताः सत्यः शनैः
दधीमहि विभ्रम तेन चरणाम्बुरुहेण अटवीमटसि तत्किं
न व्यथते अपितु व्यथते कैः कूर्पादिभिः अतः भवानेवायुर्यासां
तासां नो धीश्चितं भ्रमति अनवस्थिता भवति अतः परमद्वय-
नाद्विरम प्रादुर्भूयतामिति वाक्यार्थेनोपसंहारः समवेता जगुः
कृष्णमिति पूर्वाध्यायान्ते जगुरिति क्रियया जयतीति पद्यैर्गान-
मेव तासां ननु तत्तदुदितं कविना पद्यैर्निबद्धं तेन रागतालस्वर-
सहितमेव गानमिदं तत्र च कौशलमवान्तरं बोद्धव्यं प्रतिपद्यं प्रथम-
पादाद्ये द्वितीयो वर्णः स एव पादान्तरस्य च द्वितीयं चाब्जरुहाननं
चारुर्दशेत्यत्र द्वितीय एव भवितुमर्हति जकारः स प्रथमोऽभूत् जड-
उदीक्षतमित्यत्र जकारस्थाने डकारस्तद्वर्ग्यत्वादिति स्वाल्लितदोषो
नाङ्गीकार्यः इदन्तु वैचित्र्यं गानस्य ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भे

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

काचिद्राजसतामसी सखेदमाह । यत् इति । सुजातं यच्चरणाम्बुरुहं
चरणकमलं भीताः सत्यः स्तनेषु शनैर्दधीमहि शनैर्द्वारणे हेतुः
कर्कशेष्विति । प्रियेतिसंवाधनात् स्नेहाद्वारणं सुजातमिति यथा
महत्सम्यक् प्रकारोत्पन्नं शतिलं सुगन्धितापनाशकं भवति अतः-
स्तनेषु स्थापनं प्रियत्वात् धाष्ट्येन स्थापनं तेनैवातिकोमलेन
अस्मान् त्यक्त्वा अस्मद्वेषेण इदानीमटवीमटसि स्वयमस्मदुःखेन
स्थित्वा यद्यन्यस्मै दुःखं दातुं शक्नुयात् तर्हि प्रयच्छेत् ननु
स्वयमपि दुःखं प्राप्य तत्रास्माकं संदेहः किं व्यथते नवेति
स्विदित्युत्प्रेक्षायां किं न व्यथते अपितु व्यथत एव कूर्पादिभिः
शर्करादिभिः कूर्पशब्देन विषमाः शर्करा उच्यन्ते तर्हि व्यथत एव
कथमुत्प्रेक्ष्यते तत्राहुः । भ्रमति धीरिति । बुद्धिः कैश्चलं परिभ्रमति
यदि व्यथत इति निश्चयः स्यात् तदा बुद्धिः शान्तैव भवेत् पुन-
र्यदा याति तेन संदेहः तत्र हेतुः भवदायुषामिति । भगवल्लीलार्थ-
मेवायुर्यासां पूर्वन्तु खेदेन मनःपीडा निरूपिता इदानीन्तु मूर्छा
निरूप्यत इत्यन्तास्थितिः एवं सर्वासां मूर्च्छापर्यन्तं स्थितिर्ज्ञातव्या
पुनर्लीलाप्रवेशे प्रलापः पुनः स्वरूपस्थितौ गानमिति एवं
साधनपरीक्षयोर्यावत्तावत् तासां तापो निरूपितः ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मज-

श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे

अष्टाविंशाध्यायविवरणम् ॥ २९ ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु शो रसिकाः । यत् प्रार्थयध्वे तन्मे चरणकमलं सम्प्रति
वनस्रमणसुखे निमज्जत्यतो गुणतत्कृचेषु स्यात् तावकांशं लभते
तत्र सरोदनमाहुर्यते इति । तत्र सुजातमिति सुकुमारं यच्चर-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिनः कृतसारार्थदर्शिनी ।

णाम्बुरुहं स्तनेषु दधीमहि तेनापि भीता एव वयं तेन चरणाम्बुरुहेण अटवीम् अटसीति काकूत्त्या हन्त हन्त कीदृशमनर्थमसमसारसं करोषीति भावः । ननु कथं भीतास्तत्र विशिष्यन्ति । कर्कशेष्विति । स्तनानां कठोरत्वमेव भयहेतुरित्यर्थः । किमिति तर्हि धृष्टं तत्राहुः । हे प्रियेति । त्वं तेष्वेव स्वचरणार्पणे प्रीणासीति त्वत्सुखमोलक्ष्येति भावः । किञ्च । तदानीं चरणेन स्तनपीडने त्वत्सुखे साक्षाददृष्टेऽपि चरणसौकुमार्यदृष्टेव व्यथावश्यं सम्भवेद्वेति शङ्कया अस्माकं खेदो जायते एवेत्यत आहुः । शनैर्दधीमहि । त्वत्सख्येऽप्यार्त्तिशङ्कया खिन्नत्वमिति महाभावलक्षणमिदं तेन त्वत्संयोगेऽप्यस्माकं दुःखं विधात्रा ललाटे लिखितमेवेति ध्वनिः । किं कर्त्तव्यं तपोमिषिधिं प्रति स्तनानां कोमलत्वे प्रार्थ्यमाने तव सुखं न स्यात् कर्कशत्वे च त्वच्चरणानां व्यथेत्युभयैव सङ्कटमस्माकमित्यनुध्वनिः । भवत्वस्माकमेवं संयोगवियोगयोः कष्टम् । त्वन्तु खेरित्वेऽपि किं कष्टं सख्ये यत्तेनाटवीमटसि किं चरणाम्बुरुहमेतदव्यटनयोग्यमित्युपालम्भो व्यञ्जितः । ननु यदा शन्ये मनस्यायाति तदा तदहं करोम्यत्र भवतीनां किमित्यत आहुः । तच्चरणं न व्यथते किं सिद्धपि तु व्यथते एव किन्तु त्वमेवास्मास्विव स्वाक्षेप्यपि निर्दय एव । किम्वा एता महुः खेनातिदुःखिन्यो भवन्ति तस्मादेता दुःखमितुं प्रवृत्ते मया स्वदुःखमपि कर्त्तव्यं सोढव्यञ्चेत्याशयेन तां व्यथामपि सख्ये किम्वा अस्मदुःखदर्शत एव तव महासुखमतस्तां व्यथामपि त्वं सुखमेव मन्यसे । किम्वा संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति न्यायेन यत् पूर्वं ते दृश्यं कुसुमकुमारस्मासीत्तदेवास्मत्कठोरस्तनसङ्गेन सम्प्रति कठोरमभूत् यथा तथैव त्वच्चरणमपि स्तनसङ्गेन कठोरमभूदतः कूर्पादिभिरपि न व्यथते । किम्वा त्वच्चरणस्पर्शमाहात्म्यात् कूर्पादयोऽपि कोमला एव भवन्ति । किम्वा धरण्यावातिकाक्षय्यात् त्वन्माधुर्यात्स्वादलोभाद्वा त्वच्चरणविन्यासस्थले स्वजिह्वा उत्थाप्यते । किम्वा त्वमस्मत्तोऽपि प्रेमसिन्धुर्देववशादस्माद्विरहसन्तप्तो भ्रमन्तुन्माददशां प्राप्तः स्वचरणव्यथामपि नानुसन्धतसे इत्येवं नाना कारणानि परामृशन्तीनामस्माकं धीर्भ्रमति । ननु कापि निश्चयं लभते इति भावः । नन्वेतत् कियत् स्वदुःखं व्यञ्जयत् । अहन्तु तत्तुःखं तुःखं न मन्ये येन प्राणास्तिष्ठन्तीति चेदत आहुर्भवदायुषामिति भवति त्वय्येवायं भवानेव वा आयुषि यासां तासां कल्याणवति त्वयि स्थिते त्वेतावद्विरपि कष्टैरस्मदायुषां न नाश इत्यर्थः । अयं भावः । भवानिवास्मान् दुःखयितुं प्रवृत्तो विधिरतद्विचारयति स्म यथासामायुषि सम्प्रत्यास्वेव स्थापयिष्यामि तदा मदस्य रतिसन्तापिर्दधायुष इमाः सद्यो मरिष्यान्ति । ततोऽहं पुनः काभ्यो दुःखं वास्यामि तस्मादासामायुषि मत्सधर्म्मणि मद्बन्धौ कृष्णे निधाय यथेष्टमिमा अभियमाणा अपारमेव दुःखं भोजयामाति अत एव वयम् न भ्रियामहे । यद्वा । एवं धीरेव तदनिश्चयान्नमति । प्राणास्त्वस्माकं निश्चयं देहाभिर्गच्छन्त्येवेति त्वं सम्प्रति पश्येति भावः । नन्वायुषि स्थिते कथं नाशस्तत्राहुः । भवदायुषां त्वत्समर्पिता-

[३१३]

युषां स्वायुषि तुभ्यमस्माभिः सम्प्रति दत्तानि । तैश्चित्रं त्वं ब्रजे खेलति भावः ॥ १८ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकीत्रिशोऽत्र दशमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३१ ॥

केनचित् कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अथ तासामेतासां च परमैदं न्येनाधीश्वरलपितमवकलय्य जातकारुण्या नित्यसहचर्यस्तदाकर्षणमन्त्रमिव तत्सुखप्रतिपादकमेकं वाक्यमतिगाम्भीर्येणाहुः । यदिति । हे प्रिय ! प्रेमविषय यत्ते प्रसाधारणं सुजातं परमकोमलं चरणाम्बुरुहं कर्कशेष्विति सर्वदा पुमात्रास्पृष्टेष्वित्यर्थः । ततश्च कामासाकिः परिहृता सख्यरुचे रुक्तत्वादित्युक्तमुज्ज्वले यूथाधिपत्वे इत्यादिना स्तनेषु शनैर्दधीमहि नित्यं संधारयामः सम्बाहतायेति शेषः वर्तमानप्रयोगेण नित्यता सूचिता तच्च सम्बाहनं सुरतभ्रमपनोदनायेति गोप्यत्वात्प्रकाशत्वेनोक्तं भीता इति शनैर्दधीमहि हेतुः ततश्च सौकुमार्यं सूचितं वयं स्तनेषु धारयन्त्यो व्यथामस्त्वं तु कूर्पादिष्वपि धारयन् व्यथस इत्यातिवैषम्यमिति भावः ततश्च तदेकसुखत्वं सौहृदविशेषश्चोदीपकचेष्टया व्यञ्जितः चरणाम्बुरुहमित्येकत्वं जात्यभिप्रायेण किम्वा द्वितीयस्य सङ्गोप्यत्वात्तथोक्तिः तेन चरणाम्बुरुहेण यद्वा तेन कर्कशत्वेनेत्यव्यवहितत्वादक्षेपलभ्यम् एवञ्च स्वकृतमेव भुज्यते अस्माभिरिति विषादः अहो तिष्ठत्वस्माकं विरहदुःखमतिकर्कशस्तनस्पर्शदोषेण संक्रुमितकाठिन्यं तच्चरणाम्बुरुहं कूर्पादिभिः आतिसूक्ष्मैस्तक्ष्णैः शिलाखण्डादिभिः तृणांकुरैश्च न व्यथते किं त्वत् व्यथत एवेत्यर्थः यद्यपि श्रीवृन्दावनतृणादीनि न तादृशानि तथाप्यनिष्टाशङ्कीनि बन्धुहृदयानीति न्यायेन जायेतैव शङ्केति तत्र हेतुः भवदायुषामिति भवत्सुखसुखीनां न इति पूर्वोक्तो वैलक्ष्य्यमुक्तं धीर्भ्रमति निश्चयात्मिकापि दोलायते किं पुनर्मानसमिति भावः ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे रासपञ्चाध्यायीव्याख्याने

विशुद्धरसदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

मूलस्य एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तत्र बहुषु हृद्दोग्धन्यरोगाणां खदुःखैकहेतुत्वमेव एकस्य तु प्रियतमदुःखसम्भावनारूपतया सर्वतोवलीयस्त्वात्प्राधान्येन तमेव रोगमाहुः । यत्ते सुजातेति । चरणाम्बुरुहमित्यत्रोपमावाचकेवादिशब्दप्रयोगे तदात्मकत्वनिर्देशेन मृदुमञ्जुसुरभ्याल्हादकतापोपशमाद्यतिसौहृदं विवक्षितं सुजातेति विशेषणेन तु सर्वोकोपमाधर्मेभ्यः उपमेयेऽतिशयसूचना ननु निश्चितसाध्यवान् दृष्टान्तः सन्दिग्धसाध्यवान्पक्ष इति न्यायविदां स्थितिरिति कथमुपमात उपमेयसाध्यगुणातिशय इति तत्राहुः । यदिति यतो वाचो निवर्तन्ते अग्राप्यमनसा सहेति श्रुत्या मनोवाचमाविषयत्वेन वर्णयितुमशक्यं "सर्वं

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुत्या सर्ववेदतात्पर्यगोचरत्वेन चातिचित्रं तथाच पर्वते पक्षे प्रत्यक्षाभावेन प्रतिपादने सन्दिग्धेऽपि बहौ न महानसचुह्यन्तर्गतनिश्चितस्वल्पाभेनीति शयः किन्तु दूरेऽपि भ्रमादिरिपुपराभावकभूमध्वजतेसस्ततोऽतिशय एवेत्याशयः तदतिशयगुणतेऽपि हेतुस्त इति सखिन्दानन्दधनस्य तव पदस्य तदुणा-नाञ्च "निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः आनन्दमात्रकरपादमुखो दरादि" रित्यादिवचनैरानन्दमात्रत्वं तथा निर्दोषपूर्णविग्रह आत्मतन्त्रः किन्तु निर्दोषत्रैतन्यसुखानित्यां स्त्रिकां तनुमित्यादिवचनैर्मानि-विकृतिनाशादिदोषशून्यत्वं चरणाम्बुरुहस्य तद्युक्तत्वमिति महानुत्कर्षः तच्चरणाम्बुरुहं वयं हृच्छयादितापोपशमसाल्हादाद्यर्थं स्तनेषु दधी-महि अत्र चरणाम्बुरुहमित्याधेयस्यैकवचनेन स्तनेषु दधीमहीत्या-धाराणां बहुत्वनिर्देशेन भगवच्चरणस्य विभुत्वमपि द्योतितमन्यथा परिच्छेदे त्वपरिमितस्तनेषु युगपद्वारणां सम्भवः स्यात् तत्र प्रिय-इति संबोधनेन हेतुगमितेन प्रियत्वाच्चरणधारणमस्माकं युक्त-मेवेति ध्वनिः तथापि चरणस्यातिमृदुत्वेन भीता अतः शनैरेव दधीमहि भीतौ हेतुः । कर्कशेष्विति । अत्र स्तनानां कर्क-शत्वेन सर्वासां नवकिशोरवयसः तत्र बोध्यं त्वच्चरणस्य मञ्जुसुरभितापोपशमनाल्हादकत्वादिगुणाः स्तने धारणावश्य-कत्वाप्रयोजकाः मृदुतां तद्वारणे भीतिप्रयोजकमतस्तत्र च-रणगुणैरेतस्तत् आकृष्टमतो वयं शनैर्दधीमहि तेन मृदुतमच-रणेनाटभीमटसि इति वर्तमानार्थकप्रयोगेण वर्तमाननिशाकालद्योतनं तथाच मम गोचारकस्य स्वभावप्राप्तत्वात्किं तच्छिन्तयेति शङ्कायां यदा तवान्हि परिदृश्यमानभूमिगुणदोषावसरे काननाटने शिखरसदृश-तृणांकुरासादभयाश्च मनः कलिलतां याति तदा किमु वाच्यमधुना निशि तथा प्रकाशभावे कूर्पादिव्याप्तयमुनोवनेऽटसि तथा तदा बहुगोपशालसहकारेण तेऽपि त्वदेकप्राणाः तत्र कुपथगमन-निषेधेन रक्षका भवेयुरधुना त्वाद्भूतमपि त्रिजकिङ्करीपरिकरं विहाय एक एवाटसि किञ्च तत्र तु गोचारणं प्रयोजनमत्र तु न तथा किन्तु गमामिन्द्रियाणां चाख्यस्यास्मासु सम्भवेऽपि तत्कुलधर्मात्मकगोचारणत्यागेनापि केवलमस्मदुःखदानायाटभी-मटसि तत्रापि त्वत्सुखभावनायां स्वदुःखमपि स्त्रीकुर्मस्तव सुखमपि नैव सम्भाव्यते प्रत्युत त्वच्चरणाम्बुरुहं किं कूर्पादिभिर्न व्यथते आपितु व्यथते एवेति तथाच यथां पशूनां चारणताल-क्षणपरोपकाराय स्वचरणैर्नगमनाचरणे स्वदुःखसहिष्णुना परम-कृपालुसत्पुरुषेण भवतीति रसरीतिविधापि कुपुरुषैरप्यकार्यस्य सुखाभावेऽपि प्रत्युत स्वदुःखसम्भवेऽपि पराणां स्वचरणैकस्तानां निजै-कजीवनानां स्वयमाहुतानां विनयप्रार्थनावतीनां दुःखदानस्या-चरणं कथमङ्गीकृतमिति नो धीर्भ्रमति तदुक्तं नीतिवैः—

ते वै मानुषराक्षसाः परसुखं स्वार्थाय निगन्ति ये ।

ये विप्रान्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

यद्वा तेन कर्कशकुचेषु शनैर्धारणभयेनाटभीमटसि तर्कि शनैः स्तन-स्पर्शेन व्यथतेऽधुना वनाटने कूर्पादिभिर्न व्यथते इति नो धीर्भ्रमति यद्वा नस्तव रमणसुखाय त्वद्भ्रमणेन सुखाय च प्रवृत्तानां दुःखाय स्वदुःखस्वीकारेण भ्रमस्तव सुखधनस्यापि दुःखभ्रमेण नो धीर्भ्रमति अस्माकमात्मनोऽसह्यमपि धारितं दुःखजातं न तद्वदसहं यथास्माभिर्मित्तभ्रमे त्वत्पादकृपयादिव्यथासम्भावितादु

खमसह्यमिति नो धीर्भ्रमति ननु मम दुःखेन किमर्थं भवतीनां वेद-स्तत्राहुः भवदायुषां त्वदेकजीवनानां त्वत्वेदसम्भावनायां सद्यो मरणमिति भावः । तस्मात्स्वनिमलनेन जीवन्मू सर्ववेदोपशममेति प्रसीदेति भावः ॥ १९ ॥

तव प्रेरणया देव ! गोपीगीते ययामति ।

शुभाशुभं मया गीतं तेन तुष्टो भव प्रभो ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धान्तर्गत

रासपञ्चाध्यायीव्याख्यायां श्रीचन्द्र-

भागाध्यायिण्यु सख्यापन्न श्रीरामनारायण रचितायां

भावभावविभाविकार्या तृतीयाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥ ३ ॥

मुले एकविंशः ॥ ३१ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

एवं बहुतेः परं विरहव्याकुलस्वान्ताः गतधैर्याः रुदत्य आहुः । यदिति । यत्तव सुजातं चरणकमलं स्तनेषु भीताः सत्यः शनैर्द-धीमहि भयेन शनैर्धारणे हेतुः कर्कशेषु ननु एवं तर्हि किमर्थं धारयथेति चेत्तत्राहुः । हे प्रिय ! स्वसुखार्थे धारयन् धारयामः तत्रापि सुजाताम्बुरुहरूपत्वात्सुगन्धिशीतल-हृदयस्थतापोपशमकं प्रियप्रदमतस्तद्वारणमिति स्वनायैमुक्तं सुजातेति त्वन्तु तादृशकमलेनास्मान्परित्यज्यास्मद्वेषेण सम्प्रति रात्रौ अटर्षी शर्करादिव्याप्तमस्मरण्यामटसि भ्रमसि किंस्व-त्पदपद्मं त्वत्पदशर्करादिभिर्न व्यथते यद्यपि तेन तादृशवनभ्रमणेन तद्व्यथते न-इति सन्देहो भवति तथापि नोऽस्माकं सन्देहोऽस्मदो-षवशात्पलाय्यते तेन त्वया तद्व्यथामगणायित्वा भ्रमणाभितत्वा-द्व्यथत एवेति निश्चयः । तथाच स्वसुखहेतुना तत्पीडापि यद्य-स्माकं सहा तदा परमदुःखकारणभूता वनभ्रमणजन्या तद्व्यथा त्वसह्यतमा नोऽस्माकं बुद्धिस्तामनुसन्धाय भ्रमति मूर्च्छां गन्तुं घूर्णत इत्यर्थः । यतो भवदायुषां त्वदेकप्राणानामस्माकं तादृश-भवत्पादपीडानुसन्धानेन मरणमेवोपस्थितमहो कष्टमिति भावः अनभिज्ञापक्षे अहो यत्प्रार्थ्यते तन्मयावगतं तथापि मदीयं पादसरोजं युष्मत्स्तनेषु स्थापितं व्यथामवाप्नोति तेषां कठोर-त्वात्तो भवतीनां परोक्षं वन एव भ्रमामीत्याशङ्क्य सरोदन-मतिचित्रमाहुः । यदिति । तथाचातिमुकुमारत्वात्पीडाशङ्काया-स्माभिः कठोरेषु स्तनेषु शनैः स्थाप्यते तेन त्वमटभीमटसी-त्यति चित्ररूपोऽन्यायस्तवैव शोभत इति भावः । स्तनस्पर्शजनित-दुःखासहनं कूर्पादिस्पर्शोत्थव्यथामहनञ्च किंनिबन्धनमिति तु वयं न विद्म इत्यप्यनेन ध्वनितं तव मनसोऽवस्थां को वेद कीदृशी वर्तते ऽस्माकम्बुद्धयस्तु संशयचक्ररुढासैर्य न लभन्ते किदुर्म इत्याहुस्ते व्यथते परममुकुमारत्वादादौ सिद्ध व्यथते भ्रमणे प्रवृत्तत्वादिति द्वयोः पक्षयोरन्यतरस्या निर्धारणादस्मद्वीः भ्रमति तथाहि अहो तस्य पदन्तु व्यथते तथाप्यसह्यस्मासिद्ध स्वाङ्गे-ष्वपि निर्दयः किवास्मदुःखार्थे स्वाङ्गे दुःखमुत्पाद्य सहते किञ्चास्मदुःखजन्यसुखेन दुःखमपि सुखमेव मन्यते किञ्चा देव-वशाद्विरहं प्राप्तः प्रेमभराकान्तस्वान्तत्वादुन्मादवशां प्रविष्ट-प्रीडां वानुसन्धत्त इत्यादिप्रथमपक्षानुकूलतर्कोन्प्रति धावति

श्रीधनपतिसुरिक्तभागवतगूढार्थदीपिका ।

किं संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति न्यायाद्यथास्मद्बुद्धयमतिकोमल-
मप्यस्मत्कठोरकुचसंगेनातिकठोरमभूत्तथा त्वत्पदाम्बुजमप्यतो न
व्यथते किंवा सुकुमारसङ्गेन कूर्पादयः कोमलतां गताः किंवा
भूमिरेव कारुण्यान्माधुर्यरसास्वादनाय पादाधः स्वजिह्वां स्थाप-
यति किंवा कयाचिदिन्द्रजालविद्यया भूमिं न स्पर्शयतीत्यादि
द्वितीयपक्षतर्कान्प्रति धावन्ति ननु मिथ्येदं प्राणधारणादिति चेत्तत्राहुः
अथत्येव समर्पितमायुर्यासामतः सुखिनि त्वयि स्थितत्वात्
नश्यन्तीति भावः । मानिनीपक्षे अतिकोमलचित्तस्य परमसुकु-
मारावयवस्य स्वभावविपर्ययमालक्ष्य वयमिति व्याकुलाः सम्पन्नाः
किंकुर्म इत्याशयेनाहुः । यदिति । कुचानां कठोरत्वाच्चरणस्याति-
सुकुमारत्वाच्चरणे भयं तत्र तत्तद्धारणे प्रीयसे इति कृत्वा तद्धारणं
यतो हे प्रिय ! तथाच तव संयोगोऽप्यस्माकं दुःखहेतुरेव यतः
कुचानां कठोरत्वे तव पादपीडाप्रयुक्तं दुःखं व्रतादिना तत्को-
मलत्वप्रार्थनार्थं तव दुःखानुसन्धानेन दुःखमिति भावः । तादृशे-
नापि त्वमटवीमटसि तच्च निश्चयेन व्यथत एव तत्तस्मिन्नपि
दया नोत्पद्यते ऽतस्तव स्वभावविपर्ययमालक्ष्यास्मद्भीष्ममिति मर-
णावस्थां गन्तुं प्रवृत्ता त्वन्त्वस्मद्विरहितो विशिष्टास्मदायुर्भिरपि
चिरं सुखेन विहरेत्याशयेनाहुः । भवत्यर्पितायुषामिति । निवृत्ति-
पक्षे । जीवरूपेण संसरणं तत्रास्मभ्यं रोचते पुनरपि वदाम
इत्याशयेनाहुः । यदिति । तव पदं ब्रह्मणा साधकानुग्रहे प्रकटितं
सगुणस्वरूपे सुजातचरणाम्बुजं यस्य तदपि कठिनानुष्ठाने प्रतिपाद-
केषु स्तनस्थानीयेषु कर्मोपासनाप्रतिपादकयोग्येषु अहो निर्गुणस्य
निरवयवस्य कथमर्चनादिकं प्रतिपादयाम इति भीताः सत्यः शनैः
साधकानां चित्तशुद्ध्यादिक्रमेण तत्त्वज्ञानोदयार्थं दधीमहि तेनैव
जीवत्वं प्राप्तेन रूपेण संसारमटवीमटसि तत्किंस्विन्न व्यथते
किन्तु व्यथत एव तत्रत्यैः कूर्पादिस्थानीयैराध्यात्मिकादिदुःखैः
यद्वा किं व्यथते तवेति अस्माकं भीष्ममिति अनेन संसार-

स्थानिर्वचनीयत्वं बोधितं यतो भवद्वोधाच्चार्थमेवास्माकं प्रादु-
र्भाकोऽत एव वदाम इत्याहुर्भवदिति ॥ १८ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यबालगोपालतीर्थश्रीपाद-
शिष्यदत्तवंशवत्सराजकुमारसुधनपतिमिश्र-
सुरिकृतायां भागवतगूढार्थदीपिकायां
दशमस्कन्धे एक त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्या आहुः । यदिति । हे प्रिय ! ते तव सुजातं सुष्ठु जातं निर-
तिशयसुन्दरं चरणरूपमम्बुजं कमलमित्यर्थः । कर्कशेषु कठिनेषु
सम्पदमयाच्छन्नैर्दधीमहि धारयेम वयम् तेन सुजातचरणाम्बुज-
हेणाटवीमटसि गच्छसि तत्सुजातं चरणाम्बुजं कूर्पादिभिः
सूक्ष्मपाषाणादिभिः किं स्विन्न व्यथते अपि तु व्यथते एव
अतो भवदायुषां भवानेवायुर्जीवने यासां तासां नो भीष्ममिति
अस्वस्था भवति ॥ १९ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

॥ एकत्रिंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३१ ॥

भाषा टीका ।

जा आपके चरणकमल को हम आपके दुःखहोवे की भयते
अपने कठोर स्तननयै वडे धीरे ते रखती ही हे प्यारे ! वाही चरण
ते तुम अब वनमे विचरो हो तो कहरनते वे चरण दुखत-
होंगे याते हमारी बुद्धि बडे अम को प्राप्त होवे है हमारी आयु
जीवन तो आप के अधीन है ॥ १८ ॥
इति श्रीभागवत दशमस्कन्धपूर्वार्धरासर्वाध्यायश्चक्रीसर्ग में अध्याय
की भाषा टीका समाप्त ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।

रुरुदुः सुस्वरं राजन् ! कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वात्रिंशे विरहालापविक्रिन्नहृदयो हरिः ।

तत्राविर्भूय गोपीस्ताः सान्त्वयामास मानयन् ॥

स्वप्नेमासृत्कलोलविह्वलीकृतचेतसः ॥

सदयं नन्दयन् गोपीरुद्रतो नन्दनन्दनः ॥

इतिगोप्य इति । इत्येवं प्रभृतिचित्रधा अनेकधा सुस्वरमुच्चैः
कृष्णदर्शने लालसातिस्पृहा यासां ताः ॥ १ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

इति उक्तप्रकारेण पूर्वोक्तमन्यथेत्यर्थः अत एव तैर्व्याख्यातमिति
एष प्रभृतीति । एतदादिकमित्यर्थः । यद्वा चित्रधेत्यस्य विशेषणम्
उक्तबहुप्रकारेणेत्यर्थः । प्रकर्षेण प्रेमोद्रेकादुच्चैर्गायन्त्यः कदाचित्
प्रकर्षेण लपन्त्यश्च यद्वा चित्रधेत्यस्य किम्वा विरहव्याकुलतया
किञ्चिदनर्थकं वचस्तन्वन्त्यः चित्रधेत्यस्य पूर्वेण परेणान्वयः
सुस्वरं करुणादीर्घस्वरेणेत्यर्थः । कृष्णस्य चित्ताकर्षकस्य दर्शने
लालसा यासामिति रोदने प्रयाणादौ वा सर्वत्र हेतुः हे राजन्निति
तद्दर्शने लालसया तद्युक्तमेवेत्यस्यार्त्तिसम्बोधनम् अन्यत्तैर्व्याख्यातं
तत्र इति गोप्य इतीत्यधिकं लेखकप्रमादिति अथवा कृष्णदर्शन-
लालसा अपि अधुना तदनादरेण इति एतत्पूर्वोक्तं श्रीराधा-
देवीगीतमेव सर्वाः प्रकर्षेण तद्विद्वच्चित्ततया परमसत्तया गायन्त्यः
प्रकर्षेण लपन्त्यश्च अन्यत्समानम् ॥ १ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इति शब्दः प्रकारवचनस्तस्मादेवं प्रभृतीत्येवार्थः । प्रकर्षेण
प्रेमोद्रेकादुच्चैर्गायन्त्यः कदाचित् प्रकर्षेण लपन्त्यश्च । किम्वा
विरहव्याकुलतया किञ्चिदनर्थकं जल्पन्त्यः चित्रधेत्यस्य पूर्वेण
परेणाप्यन्वयः । सुस्वरं करुणादीर्घस्वरेणेत्यर्थः । हे राजन्निति
तद्दर्शने लालसया तद्युक्तमेवेत्यस्यार्त्तिसम्बोधनम् ॥ १ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं गोपीनां गानमुपवर्णितम् अथैव गायन्तीगोपीरनुजिघृ-
क्षोराविर्भूतस्य भगवतो दर्शनहर्षजां तासां विक्रियां सत्ससाक्षेप-
सलापां तां कीडाञ्चानुवर्णयति द्वात्रिंशेन । इतीति । इत्थं भग-
वतो गुणान् गायन्त्योऽनेकधा प्रलपन्त्यश्च हे राजन् ! कृष्णदर्शने
लालसा इतिस्पृहा यासां ताः सुस्वरं यथा तथोच्चैः रुरुदुः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथा गोपीनामात्मानं प्रकाशयन् भगवांस्तथा साधनसामान्या
ज्ञानिनामपीतीममर्थं दर्शयितुमस्याध्यायस्य प्रारम्भः तत्र
शुकः रोदनादिकमपि भक्त्युद्रेकलक्षणमिति दर्शयितुं गोपीनां
रोदनप्रकारं कथयति । इतीति । चित्रधा नानाविधेन सुस्वरं
यथा श्रोतुसुखकरं भवति तथा स्वरं कुर्वन्त्यः । अनेन परिदेवना-
दिकं व्यावर्त्तयति ॥ १ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

शौरिः शूरवंशाविर्भूतत्वेन प्रसिद्धोऽपि तासामेवाविरभूत्
सर्वतोऽप्यपूर्वादाविर्भाववित्यर्थः । साक्षान्मन्मथाः नानाचतु-
र्व्यूहस्थाः प्रद्युम्नास्तेषां मन्मथः चक्षुषश्चक्षुरितिवन्मन्मथत्व-
प्रकाशक इत्यर्थः ॥ १-३ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथ गानानन्तरं प्रलापो जातः पश्चाद्रोदनमपि जातमित्याह ।
इतीत्यादि । प्रकर्षेण रागादिसंवलिततया गायन्त्या चित्रधा प्रलपन्त्यः
उन्मत्ता इव शून्यं लपन्त्यः सुस्वरं यथा स्यात् तथा रुरुदुः
सौख्यं लाभाधिकं नतु बुद्धिपूर्वकम् ॥ १ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एकोनविंशके ऽध्याये प्रसादं भगवत्कृतम् ।
रोदनात्प्राप्य तुष्टास्ता निर्णयश्चा इतीर्यते ॥
नहि साधनसंपत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् ।
भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनम् ॥
संतुष्टः सर्वदुःखानि नाशयत्येव सर्वतः ।
अतो निर्णयवाक्यानि भजनार्थं न्यरूपयत् ॥

एवंपूर्वाध्यायान्ते तासां स्तुतिमुक्त्वा ततः पूर्वाध्याये तासां प्रला-
पमुक्त्वोभय मप्युपसंहरन् तयोरसाधनतायां जातायां रोदनं
कृतवत्य इत्याह । इतीति । पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वा एव गोप्यः प्रगायन्त्यः
प्रलपन्त्यश्च जाताः अस्माभिरैकः प्रकार उक्तः तास्तु चित्रधा
विलापयुक्ता जाताः यदा तयोरसाधनत्वं जातं तदा सर्वाः
संभूय महद्रोदनं कृतवत्यः रोदने निमित्तमाह । कृष्णदर्शनला-
लसा इति । नतु स्वदेहरक्षार्थम् ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वाविंशे हरिरायातः स्वाङ्गभावां शुकोक्तिभिः ।
पूजितः प्रतिपूज्यैताः प्रेमोक्तया क्षणितामधात् ॥
चित्रधा आश्चर्यतानतालादिप्रकारेण प्रगायन्त्यः अतिवैव-
शयोदकात् प्रलपन्त्यश्च सुस्वरं रुदुः ॥ १ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

इतीति । प्रकारवचनोऽयम् एवं प्रकारकं प्रकर्षेण गायन्त्यः तथा
वितर वीर नस्ते धारमृतामित्यादिकं विरहव्याकुलतया प्रजल्पन्त्यश्च
चित्रधेयुभयान्वयि सुस्वरं कृष्णदीर्घस्वरेणेत्यर्थः । हे राज्ञश्चि-
त्यात्तिसम्बोधनं तद्दर्शनैकलालसानामादिदशमधोरत्वं युक्तमेवेति भावः
यदा तासामत्यन्ताति श्रुत्यातिदुःखमूर्च्छितं राजानं सम्बो-
धयति सोऽयमाविर्भूत इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावम्भवाविभाविका ।

वन्दे खेष्टौ रमावेशाबुभोमेशौ गुरुन् गिराम् ।
गणेशं वैष्णवान् विप्रान् विदो विश्वं वपुर्हरेः ॥
आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने—
किमपि गुल्मलतौषधीनाम् ।
या दुस्त्यजं खजनमार्यपथश्च हित्वा—
भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ॥
पञ्चाध्याय्याश्चतुर्थेऽस्मिन् गोपीकरुणया हरिः ।
सान्त्वयामास ता गोपीस्वत्प्रश्नोत्तरकीर्तनैः ॥

प्रेमपथाचार्यरूपा गोप्यः सप्रार्थनगुणगानरूपं भगवत्करुणो
द्बोधकतया तत्प्रापकं मुख्यं प्रेमाङ्गभूतं धर्मं स्वचरितेनैवोपदि-
श्याधुना नित्यं कृपालुतया सर्वप्राणिषु नित्यं वर्त्तमानायाः प्रार्थना-
गुणगानादिपूर्वोपदिष्टसर्वधर्मैरुद्धृतायास्तत्कृपायाः प्राप्तत्वापादकं
दैन्यमेव यथा सर्वत्र साम्येन वर्षतोऽपि मेघस्य तुल्यनि-
पतितमपि जलं निम्ने एव संगृहीतं भवति नोष्णस्थले तथा सर्वस-
मानोद्धृतापि तत्कृपा दीने एव स्थिरा भवतीत्युपदिशन्त्यस्तथा यद्यस्य

गृहे नास्ति तत्तद्दृष्ट्वा तस्य चमत्कृतिर्भवति भगवतस्तु सर्वथापूर्ण-
त्वाच्च किमपि तच्चमत्कृतिजनकं किन्तु तस्येश्वरत्वादेव सत्यं दैन्यं
नास्तीति सत्यदैन्यदर्शने चमत्कृतिसम्भवादावश्यकस्तदाविर्भाव-
इत्यपि द्योतयन्त्यो रुदुरित्याह मुनीन्द्रः इतिगोप्य इति अत्रेति प्रकार-
निर्देशे इत्युक्तप्रकारेण प्रगायन्त्यस्तत्र गानस्य प्रकृष्टत्वं प्रेमविह्वल-
चित्तेन गद्गदकण्ठेन जातरोमाञ्चादिभावतया गानेन स्वर-
तालाद्यभिज्ञतामात्रेण स्वरसौष्टवन्तु यासां रोदनेऽपि किमु वाच्यं
गाने इति भगवत्प्रापकगानस्य “मङ्गला यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि
नारद !” इत्यादौ भक्तिसहकारित्वनिर्देशात् तदेव भक्तिकविकलत्वमाह
प्रलपन्त्यश्चेति । स्वीयविरहदुःखं निवेदयन्त्यः चित्रधेत्यनेन विधि-
धप्रगानप्रलापबोधकेन यथैकः प्रकारो मया दर्शितस्तादृग्नेकवि-
चित्रप्रकारैः प्रगानप्रलापौ कुर्वत्य इत्युक्तं गोप्य इत्यनेन स्वभावतो-
गोप्योऽपि स्वाभिप्रायशोकादिगोपनशीला अपि प्रेमवैकल्येन स्वभा-
वपरित्यागेन चित्रधा प्रलापपूर्वकं प्रगायन्त्य इति यदा कृष्णवि-
हारसुखायैव यतः कृष्णदर्शनलालसा अतो गा इन्द्रियाणि यातुं
शीलं यासां यथोक्तं केनापि कृष्णदर्शनविहाराशयैव स्वपादयोरुप-
रिवन्धनपूर्वकं कूपे प्रलम्बितेन भगवता तत्प्रेममाहात्म्यद्योतनाय
काकरूपेण तन्मांसकृन्तनारम्भे काकं प्रति “काक सर्वे ! त्वया भोज्यं
देहमांसं न मे यथा नेत्रद्वयेन भोक्तव्यमिच्छामि प्रियदर्शनमिति
ततः सकृष्णकाक एव कृष्णतयात्मानं तस्मै दर्शयामास तथाकाम-
विरहचिन्ताग्निभिर्गवामिन्द्रियाणां दाहे कथं कृष्णदर्शनं तदुपल-
क्षितविहारादि भाविष्यतीति तद्गुणगानाभूतेन तद्रक्षां कुर्वत्यः यदा
गोप्योऽपि गोपालप्रियसख्योऽप्येवमन्वेषणलीलानुकारगुणप्रगानादि-
नोत्पादितभगवन्महदनुग्रहा अपि तदनुग्रहस्य स्वात्मानि संग्रहाय
सुस्वरं निर्लज्जतया दीर्घस्वरेण कपाटभावादनर्गलाद्विगलि-
तेन रुदुरतो दैन्यमेव तत्कृपाभाजनत्वापादकं राज्ञिति प्रेमश्रिया
राजमानं ! यथा तव सार्वभौमभिया राजमानस्यापि न महर्शनं दैन्य-
भिया राजमानस्यैव ममाविर्भावस्तथा भीषतिरपि दैन्यभिया-
प्रलोभितः ॥ १ ॥

श्रीधनपतिसूक्तितभागवतगूढार्थदीपिका ।

द्वाविंशे गोपिकालापविक्रिन्नहृदयोऽच्युतः ।
तासामाविर्हितस्ताश्च पूजिताः प्रत्यपूजयत् ॥

इत्थं विरहव्याकुलचेतसां चेष्टावर्णनमुपसंहरति । इतीति ।
इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वा एव गोप्यः प्रकर्षणोच्चैः परमप्रेम्णा
गायन्त्यः तथा चित्रधा अनेकप्रकारेण प्रलपन्त्यः विरहव्याकु-
लत्वादनर्थकान्यपि वचांसि प्रलपन्त्यः एवं कृतेऽपि यदा प्रेष्ठदर्शनं
न जातं तदा सुस्वरं कृष्णोत्पादकदीर्घस्वरेण रोदनं कृतवत्यः
एतत्सर्वं न स्वदेहरक्षार्थं किन्तु कृष्णदर्शने लालसा उत्कटो-
त्काण्डा यासां ताः यथा दुःखितानां दुःखानिवृत्त्यर्थं राजाग्रे
रोदनेन तां निवेदयति तद्वदिति सम्बोधनाशयः निवृत्तिपक्षे गोप्यः
श्रुतयः मुख्याधिकारिणं प्रति प्रकर्षणा मुख्यतात्पर्येण
परमात्मानमेव गायन्त्यः कर्म प्रति प्रलपन्त्यः अन्त्य-
कवचनत्वेन प्रतीयमानाः परमजडं प्रतिरुदुरहोमहामूर्खोऽयं सर्व-
थास्मद्विमुख इति रोदनमेव कुर्वत्यः अधिकार्यभाव उपदेशवा-
क्यानां रोदनरूपत्वाभिधानात् यतः कृष्णस्य सदानन्दरूपस्य

तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः ॥

पीताम्बरधरः सखी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ २ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

परमात्मनो दर्शनं जीवानां मोक्षार्थं भवत्विति जालसा यासां ताः
आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं गोपीभिः प्रार्थितः श्रीकृष्णः आविर्भूय ताः सान्त्वयामासेति
छात्रिणा ध्यायेन वर्णयति । इत्येव कृष्णदर्शने लालसा अतिस्पृहा
यासां तास्तदगुणान् गायन्त्यः चित्रधा अनेकधा प्रलपन्त्यः
सुस्वर यथा तथा उच्चरन्तुः ॥ १ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेवजीवोले हे राजन् । या प्रकारे ते सब गोपी गान करती
हुई और जानकार प्रलाप करती हुई श्रीकृष्ण दर्शन में अत्यंत लालसा कर
अति उत्तम स्वरसे रोदन करे लगीं ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

साक्षान्मन्मथमन्मथो जगन्मोहनस्य कामस्यापि मनस्युद्धृतः
कामः साक्षात्तस्यापि मोहक इत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

तासां तादृशीमार्त्तिं गतानामाविरभूत् दृश्यो बभूव इति पर-
मार्त्तैव तत्प्राप्तिरिति दर्शितं यद्वा तथा रुदतीनामधुना महुः-
खसम्भावनाया दैन्यविशेषेण रोदनात्प्राणा गतप्राया इत्यतो हेतो-
रित्यर्थः । एवमात्मानपेक्षया तदेकापेक्षयैव दैन्यविशेषेण तत्प्राप्ति-
रिति शौरिः शूरवंशे निजगुणरूपाद्यशेष भगवत्ता प्रकटनार्थमव-
तीर्णो भगवानित्यर्थः । अयमाविर्भावो हेतुः श्लेषेण सर्वासामेव
युगपत्सन्तोषसामर्थ्यं दर्शितम् इति स्मयमानं मुखाम्बुजमेव
नतु हृदयाम्बुजं तासां तादृगातिरोदनाद्यस्य स्मयमानता स्वभावतः
एव किम्वा तासां शोकनाशनाद्यर्थं पीताम्बरधरः धावनेनैव
त्वरयमभूय गमनात् सुललितं पीताम्बरं किम्वा तासां गल-
दशुभारासंमार्जनार्थं श्रीहस्तेनैकेन धरतीति तथा सः सखीति
कमलादिपुष्पैः ताः शतिलायितुं यद्वा प्रियजनार्त्तिकातर्यभरणेन
निजापराधक्षमापणार्थमिव तृणवत् श्रीदन्तान्तिके श्रीहस्तेन निज-
वस्त्राञ्चलं गृहीत्वा वस्त्रमिव श्रीगले मालाञ्च बध्नेत्यर्थः । एवं
वैदग्ध्यविशेषप्रकटनेन तासां परममोहनत्वात् साक्षान्मन्मथम-
न्मथ इति वा अथवा सौन्दर्यादिकमेव तैर्विशेषणैरुपलक्षितं तत्र
सौन्दर्यस्योपलक्षणं स्मयमानेति भूषणानाञ्च पातात वेषावलो-

सस्य सखीति सख्यौ कौन्थेयं क्षेत्रा कुन्दलजं कुलपतेरित्युक्तेः
रात्रौ च तस्या एव शोभा विशेषसम्पत्तेः अन्यदपि वैदग्ध्यमाधु-
र्यादिकमुपलक्षयति । साक्षादिति । तथा विरहार्तिखिन्नानामपि
तासां कामोद्बोधे तस्यापि कामोद्रेकं सूचयतीति दिक् । अन्यत्तै-
र्व्याख्यातं यद्वा मन्मथादपि मन्मथः महामन्मथ इत्यर्थः । तस्यैव
महामोहनताशक्तिसागरकणांशप्राप्त्या कामदेवस्य मोहनताशक्तेः
अतोऽयमेव कन्दर्पः अत एव कन्दर्पबीजस्य महासन्धे बीजसिति
श्रीमदनगोपाल इत्यादि संख्याप्युच्यते ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तासां तथा रुदतीनामधुना महुःखसम्भावनाया दैन्यविशे-
षेणासां रोदनात् प्राणा गतप्राया इति तेन वितर्क्यमानाना-
मित्यर्थः । एवमात्मानपेक्षया तदेकापेक्षयैव दैन्यविशेषेण तत्-
प्राप्तिरिति दर्शितम् । शौरिः शूरवंशविभूतत्वेन प्रसिद्धोऽपि
तासामेवाविरभूत् सर्वतोऽप्युपवीचविभीषादित्यर्थः । तथाच
वस्यते "त्रैलोक्यलक्ष्यैकपदे वपुर्देवदिति" । तत्रातिशुशुभे ताभि-
र्भगवान् देवकीसुत इति गोप्यस्त्वपः किमचरन् यदमुष्य रूपं
लाघण्यसारमममोर्ध्वमनुन्यसिद्धम् । इतिभिः पिवन्त्यनुसवामिनव
दुरापमित्यादौ च तथैव श्रीगोपीषु विशेषोक्तिः । एतच्च
परमित्यादौ वाञ्छन्ति यद्वावभियो मुनयो वयञ्चेति श्रीमदुद्धव-
सिद्धान्तानुसारेण सर्वाधिकं प्रेमवतीषु तासु युक्तमेव च तादृ-
शत्वम् । प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युरित्यादि न्यायेन तथैव
दर्शयति । साक्षान्मन्मथमन्मथ इति । नाना वासुदेवादिचतुर्व्यू-
हेषु ये साक्षान्मन्मथाः स्वयं कामदेवाः नतु तदीयशक्त्यावे-
शिप्राकृतमन्मथवदसाक्षाद्रूपाः तेषामपि मन्मथः मन्मथत्वप्रकाशकः
चक्षुषश्चक्षुरित्यादिवत् । येषां रूपगुणविशेषानामशने तत्प्र-
काशकोऽसौ तानखिलान् एव प्रकाशयन्नित्यर्थः । अत एवास्य
महामन्मथत्वेनैकाक्षरादि मन्त्रा ध्यानानि च सन्ति । किन्तु तस्मिन्
ध्यानेऽन्याकारत्वं मन्मथत्व व्यञ्जनार्थमेव क्षेत्रं मन्मथपदस्य यौगि-
कवृत्त्या तेषामपि क्षोभकादिरूपः सञ्ज्ञिति ध्वनितम् । एवं तादृश
रूपस्यादिरसे परमालम्बनता भक्त्यन्तरागम्यता च दर्शिता ।
तदेवं स्वरूपाविर्भावस्यापूर्वतामुक्त्वा विलासवेशयोरप्याह ।
स्मयेत्यादि विशेषणत्रयेण । तत्र स्मयमानेति वर्त्तमानप्रयोगेण
तात्कालिकत्वविवक्षया सहजस्मिताद्वैलक्षण्यप्रतीतेः तथा पीता-
म्बर इत्यनेनैव विवाक्षिते सिद्धे धारणप्रयोगोऽतिरिक्त एवेति
तेन तदानीमन्यत्रिषष्टिधारणबोधनात् । तथा सखीत्यत्रापि
प्रशंसायां मत्वर्थीयविधानात् । किञ्च । स्मितेनात्मनः सुप्र-
सन्नत्वं त्यागस्य च परिहासमयत्वम् । पीताम्बरधारणेन मूर्ध-
पर्यन्तावृततया स्वस्य तासां परित्यागतः संकुचितचित्तत्वम् ।
सखित्वेन केवलतत्सङ्गितया तां विना स्वस्य सङ्गान्त-
रारोचकत्वञ्च ज्ञापितं तथा च भोतुर्हृदये तत्प्रवेशाय तादृका-
लिकशोभावर्णनमिदमिति ॥ २ ॥

श्रीमद्गीतावाचार्थकृतभागवतचन्द्रचलिका ।

तासांमेव रुदतीनामग्रे शौरिराविर्भवैव कथंभूतः स्मय-
मानं मुखाम्बुजं यस्य सः । जगन्मोहकस्य कामस्यापि मो-
हकस्य ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ भक्त्युदेकोद्भूतरोदनफलमाह । तासामिति । मनोमथनातीति
मन्मथः कामः । साक्षात्परीकृतसर्वाङ्गसुन्दर इन्द्रतुल्यस्तस्यापि
मन्मथः मदमथनः मदनो मन्मथो मारः काम इति रुदः
अनेनैवविधमगवदुपासनास्त्रामर्थात्समुद्भूतः सौन्दर्यसागरः काम
इति सूचितं भवति ।

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

अथ तासां तथाविधरोदनं भवणानन्तरं सोढुमशक्तस्तदैव प्रादु-
र्भूदित्याह । तासामित्यादि । शौरिरित्यत्र शूरशब्दो न रुदः अपितु
यौगिक एव शूरपुत्रोऽपि नातः परमन्तर्धानलीलायां समर्थोऽभूत् अपितु
तासां साक्षात् आविर्भूतः अत एव स्मयमानमुखाम्बुजः अतः परं
मम वैद्यं न वर्त्तत इति स्मयमानत्वं पीताम्बरधर इति भावविशेषात्
स्खलत्पीताम्बरं वामकरेण विभ्रदित्यर्थः । अथवा पीतोत्तरीयैकदेशं धृत्वा
स्मितं संवृण्वन् अथवा स्खलदुत्तरीयितया पीताम्बरं पीताम्बरे-
कदेशो धरया यस्य अन्यथा पीताम्बर इत्यनेनैव सिद्धिः सखी
अस्लानवनमालः मन्मथस्य मन्मथः मनो मथनातीति तथा तस्यापि तथा
अथवा मदयतीति मथनातीति वा । मदमथवा मदनः तं मथनातीति
मन्मथो रुदस्तस्यापि मदं गर्वं मथनातीति मोहिनीरूपेण गर्वं
हृतवानिति तथा तथाभूतोऽपि स्वयं तासां सौन्दर्यकण्डू इत्यर्थः
अथवा साक्षान्मन्मथो मूर्त्तमन्मथस्तस्यापि मन्मथः ॥ २ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो भगवान् ब्रह्मा विष्णुः रुद्रश्च भूत्वा पुनः कृष्ण एव जात
इत्याह । तासामाविरभूदिति । तासां मध्य एव भगवानाविर्भूतः
मायाजवनिकां दूरीकृत्य भगवान् प्रकटो जातः यतः शौरिः
शूरस्य पौत्रः शौर्यमत्र प्रकटनीयमिति सर्वेषां दुःखनिवारणार्थमेव
यदुवंशे अवतीर्ण इति तदा तासां दोषनिवृत्त्यर्थं स्मयमानं मुखा-
म्बुजं यस्य ईषद्वसन्मुखः तासां वैकुण्ठेन संतुष्टः स्मितयुक्तं स्मयमानं
स्मयमानाभ्यां वा सहितं मुखाम्बुजं यस्य भक्तानां दोषः भक्तेभ्यो
निर्गतः भक्तौ समायातीति ज्ञापनार्थं तदानीन्तररूपं वर्णयति
पीताम्बरधर इति । पीताम्बरं हास्यसंकोचार्थं हस्ते धृत्वा तिष्ठति
अथवा व्यापिवैकुण्ठरूपेण एतावत् कालं लक्ष्म्या सह रमणं
कृत्वा तेनैव रूपेण प्रादुर्भूतः सखी वनमालायुक्तश्च मध्ये ब्रह्मा-
दिपूजां च गृहीतवान् लक्ष्म्या वा अतो विलम्ब इत्यपि सूचितम् अत
एव प्रथमश्लोके प्रथमाध्याये अयत इन्दिरिति उक्तम् इदानीन्तु
उपेक्षा कर्तुमयुक्तेति प्रादुर्भूतः अत आगमनमुक्तमग्रे यद्वा तत्र हेतु-
माह विशेषणद्वयेन इदानीमनाविर्भावे तु न रसो न वा कीर्तिः
स्वयं त्वाच्छादनेन रसत्वसाधकपीताम्बरधरः कीर्तिमयस्रग्वाः-

श्चातः प्रकट इत्यर्थः । अन्यथा तु भक्तानां स्वरूपतिरोधान उक्तो-
भयाभावः स्फुट इति भावः । ननु कन्दर्पेण कथं न वशीकृतः स्वपूतना
खिन्नेति तत्राह । साक्षान्मन्मथस्यापि मन्मथः आधिभौतिको मन्मथः
देवतारूपः तत आध्यात्मिकः सर्वहृदयेषु साक्षान्मन्मथः तस्या-
प्ययं मन्मथः आधिदैविकः सर्वस्यापि सर्वत्रात् अतः
कन्दर्पोऽपि मुग्धः कन्दर्पस्याप्यशक्यमोहः कन्दर्परूपश्च अतस्तासां
देव्यं प्रादुर्भूतं तन्निवारणार्थं कामरूपमेव प्रकटीकृतवान् अतस्तेन
पूर्ववत् कामसंपन्नाः ताः कृताः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयनाथकवार्तिकृतसाराधर्शनी ।

शौरिरिति । श्रीगोपीजनपक्षस्य श्रीशुकदेवस्य कृष्णं प्रत्यसू-
योक्तिः । कुण्डिलान्तःकरणक्षेत्रियजात्युद्भवत्वादेव कृष्णः प्रेमव-
तीभ्य आभ्य एतावदुःखं दत्त्वा स्वेशौर्यं प्रकटीकृतकारणं यदि
सरलान्तःकरणगोपजातिजातोऽभविष्यत्तदा नैवमभाविष्यदि-
त्यर्थव्यञ्जिका अत एव तासां दुःखेऽपि प्रफुल्लिमुखः । वस्तु-
तस्तु स्मयमानं तासामानन्दनार्थमेव प्रफुल्लिकृतं मुखाम्बुजमेव
हृदम्बुजन्तु सन्तप्तमेव यस्य सः । पीताम्बरं स्कन्धाभ्यां पुरो
लक्ष्मिताकृत्य हस्ताभ्यां धरतीति सः । अपराध क्षमयितु-
मिति भावः । सखीति प्रेयस्यैव परिधायितां सखीं तां दर्श-
यितुमिति भावः । साक्षान्मन्मथो यः समष्टिः कामस्तस्यापि
मनो मथनातीति सः । जगन्मोहनमपि कन्दर्पं मोहयितुमायान्तं
स्त्रीभावं प्रापय्य तथा मोहयामास यथा सोऽपि कृष्णमौन्दर्य
दृष्ट्वा कन्दर्पशरपीडितो मुमोहेत्यर्थः । तेन कृष्णस्तप्रेयस्यद्वयं
स्वरूपभूतकन्दर्पस्यैव शरपीडिता स्मन्ते ननु प्राकृतस्य जग-
न्मोहनकन्दर्पस्य तस्य तत्रानधिका गदेवेति ज्ञेयम् । तदानीं
साक्षान्मन्मथमन्मथत्वेन महामोहनस्वीय माधुर्याविष्करणं
तासां तादृशस्यापि विरहदुःखस्य विस्मरणार्थमिति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

केनचित् कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तासामिति । तथा रुदतीनां यद्वा भवदायुषामित्युक्तिमवधार्य
किं मद्रिषयकदुःखसंभावनया गतप्राणा जाता इति वितर्क्यमाणानामि-
त्यर्थः । एवं च तासामेव प्रेमाबुरोधादाविर्भूत इति दर्शितं शौरिः
शूरपुत्रत्वेन निर्दयोऽपि नातः परमन्तर्धानलीलायां समर्थोऽभू-
दित्यर्थः । यद्वा अविर्भावबोधकेन शौरिपदेन प्रकटलीलागतावे-
वाविर्भावतिरोभावाविति सूचितं ततश्च तादृशगोपीविशेषनिष्ठैवेयं
लीलेति प्रागेव दर्शितं तथाचोज्ज्वले-

हरैर्लीलाविशेषस्य प्रकटस्यानुसारतः ।

वर्णिता विरहावस्था गोष्ठवाम भुवामसावित्युक्तम् ॥

एवञ्च खण्डितात्वमप्येतदपेक्षयैवेत्यपि सूचितं तदेव विशदयति । स्मये-
त्यादिना । तात्कालिकसहजस्मितेन प्रसादमाविष्कुर्वन्नित्यर्थः । यद्वा
स्मयो गर्वः मानश्चित्तसमुन्नतिः । तदुभययुक्तं मुखाम्बुजं यस्य सः
अम्बुजरूपकेण रक्तत्वमपि सूचितं ततश्चासां दर्पोपशमनव्याक्तिः
यद्वा अपत्रपया स्मयमानं किञ्चिद्विकासितं मुखाम्बुजं यस्येति
भावगोपनं तथा पीताम्बरधरः पीताम्बरं धरापर्यन्तं यस्य इदं चा-
पत्रपया निजाज्ञानामाच्छादनाय अन्यथा पीताम्बरइत्येव साधुः वस्तु-
तस्तु सुरताङ्गगोपनायेदं तथा सखीति प्रशंसार्था मन्मथीयवि-

केनचित् कृता विशुद्धरसदीपिका ।

धानात् सगिये तदा त्वयोग्या भवन्दादेवैव निवेदितेति श्रेयं
किंवा कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्ध इत्यादिना भागेवद-
शिता सुरतविमर्दिनेयमिति गम्यते अथवा कामविजयाभिषेकमालेय
तदेव व्यञ्जयति । साक्षादिति । तथाहि नाना वासुदेवादिचतुर्वर्-
हेषु ये साक्षान्मन्मथाः स्वयङ्कामदेवाः नतु तदीयशक्तचंशावेशिप्राक-
तमन्मथवदसाक्षाद्रूपाः तेषामपि मन्मथः मन्मथत्वप्रकाशकः
चक्षुषश्चक्षुरित्यादेवत् एषां रूपगुणविशेषाणामंशेन तत्प्रकाश
कोऽसौ तानाखिलानेव प्रकाशयन्नित्यर्थः । अत एवास्म्य महामन्मथ-
त्वेनैकाक्षरमन्त्रध्यानानि यं मां स्मृतकामः सकामो भवतीत्याद्याः
श्रुतयश्च सन्ति एवं तादृशरूपस्यादिरसे परमालम्बनता भक्त्य-
न्तरागम्यता च दर्शिता एवञ्च साक्षादित्यादि स्मयेत्यादिस्मि-
त्यादिभिः त्रिभिः पदैः स्वरूपविलासवेषाणामपूर्वतोक्ता सान्च यथा-
योगं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वासां सुखदा विशेषतश्च सुरतान्तलक्ष्म
लक्षितस्वरूपेण प्रियसखीनामिति संक्षेपः ॥ २ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तत्संयनैर्जातानुग्रहो भगवान् दैन्येन तासामनुग्रहप्राप्तत्वे जाते
तदैन्यभिया लुब्धः प्रादुरभूदित्याह । तासामिति । ततश्च तासां
स्वप्नेमव्याप्तचित्तानां प्रिया संश्लिष्टानां मारकेण विशिष्टानां मार-
केण मारितानां स्वमारतानां मध्ये एव तदैन्यमारतः शौरिः शूर-
वंशधरः साक्षान्मन्मथमन्मथः लोके आधिभौतिकः कामो-
मन्मथस्तदाधिष्ठातृकामदेवः साक्षान्मन्मथः तस्यापि मनोमथनशी-
लस्तन्मनसि प्रादुर्भूतः कामः साक्षान्मन्मथमन्मथः आविरभूत् न
तु कुत्रापि गतस्तत आगतः व्यापकप्रपुषोगमनासंभवात् यद्वा तासा-
माविरभूदित्युक्तयेदं शृङ्गाररसव्याप्तरसाभिर्वर्षिस्वरूपेण तासां तद्व-
सान्वितममनसामेवाविर्भाव इति ध्वनिः शूरधरत्वादेव कामरण-
विजायाय समयोर्गर्वो मानोऽभिमानश्च ताभ्यां युक्तं मुखाम्बुजं यस्य
यद्वा ता गोपीराश्वसयितुं समयमानं मञ्जुमृदुं मधु सितस्मितयुतं
मुखाम्बुजं यस्य यद्वा स्मयेन तादृक्स्मितेनैव मा इति न्यकारोयाज्जान
झीकरणलक्षणः न इति तदभावस्तथा च मानः यस्मिन्स्तादृक्मुखाम्बुजं
यस्य यद्वा स्मयोर्गर्वसमानः नहि नहि कार्य्य इति जाते स्मये तिरोहित-
त्वेन तदभावे आविर्भूतत्वेन द्योतकं मुखाम्बुजं यस्य यद्वा मयि कदापि
स्मयो नहि नहि इति द्योतकं मुखाम्बुजं यस्य तथा समयमानविशेषणेन
मुखरूपाम्बुजस्य स्मितरूपविकासान्वितत्वज्ञापनेन तासां तापोपश-
माल्लादायाविर्भूतमुखस्य विकसिताम्बुजत्वनिर्देशः विकसितस्यैव
तस्य तापहास्तिव प्रसिद्धेः यद्वा समयमानतया स्मितासितामृतप्रभान्वि-
तमुखमेवाम्बुजोऽम्बुधिप्रभवश्चन्द्रस्तासां विरहमस्तापव्याप्तदृष्टानसां
तदपवादेन स्वाह्लादेन प्रसादको यस्य तथा च क्षीराम्बुधिप्रभूतेन्दो-
लौकिकतमस्तापापलापकत्वेऽपि कृष्णविरहिणीनां प्रतापकत्वमेव
अयंतु प्रेमरसामृताम्बुधिप्रादुर्भूतमुखेन्दुरेवामितचन्द्रप्रजाल्वादस्मि-
तसुधामिवर्षितया तत्तमस्तापापवादक इति भावः । तथा तासां
माश्वसनाय ताभिः पीते पूर्वं विलासाप्रसरे आस्वादिते एवा-
म्बरे दशनवशने धारयतीति पीताम्बरधरः भवतीभिः पीते एवैते
निःशङ्कं पातव्ये यद्वा यूयं मद्भियोगेन यथा खिन्नास्तथाहमपि
विकल एवेति ह्यापनाय पीते एवाम्बरे दशनवशने धारयतीति

यद्वा भगवतो नित्यं पीताम्बरधरत्वात् विशेषकथनं तु भवदीय-
काञ्चन वर्णत्वेनैव पीताम्बरं गले धारयामि भवतीनां वर्णेणैव
मम शोभा तथा मम विहरिष्वापीताम्बरेणैवान्तरमपि वोऽनुरा-
गेण व्याप्तमिति द्योतनाय यद्वा वोऽनुराग एवान्तर्व्याप्य विहरिपि
मामाच्छाद्य पीतवसनमिव लसतीति यद्वा विनयेनाश्वसनाय
पीताम्बरं गले कृत्वा हस्तयोर्धारयतीति तथा यद्वा यथा मम
मनो वोऽनुरागेनाच्छादितं वपुश्च तद्वर्णपीताम्बरेण तथा मम कृष्ण-
कुटिल स्वभावो भवतीभिरेव निजप्रेमगुणैराच्छाद्यते इति भावः
तथा स्रग्वीति वन्यस्रग्धर इत्यनेनापि मयापि वो विरहतापतप्तहृदये
तदुपशमाय युष्मत्तनुसुमनसां तापोपशमवत्त्ववत्तदुपशमकत्वभ्रमेण
सुमनः स्रग्व धृता तथापि तापापुपशमएव संनिधि प्राप्तोऽधुना
तदुपशमो युष्मदधीन इति यद्वा गुणग्रथितसुमनः स्रग्वैव ममा-
तिमृदुसुमनोवृतयोऽपि युष्मद्गुणग्रथिता इति द्योतयितुं यद्वा भवतीनां
सुमनांसि एव मद्गुणग्रथिततया ममोरोहार्तया मयि सलज्जानि
तानि धृत्वेव विहरामि यद्वा कुसुमानां कामवाणत्वेन निर्वाणोऽप्यहं
युष्मत्कामवाणव्याप्त एव यद्वा प्रेमवतीनां समीपे कपटानिर्वाहान्त्रा-
न्तर्द्वानापराधोपशमाय स्रग्वीति स्रजा वद्धकर एवाविरभूत् यद्वा
साक्षान्मन्मथमन्मथ इत्युक्त्या स्रग्वीति तन्मित्रवसन्तालङ्कितव-
पुरिति भावः । यद्वा मुनिमधुकरनिकरोपवर्णितयशोरूपस्रग्धर
असां प्रेमवतीनां विरहाग्निदाहेन न यशः स्यात्स्यतीति तत्स्रग्धर
आविरभूत् यद्वा मन्मथमनोमथितुं सुमनोजमुखचन्द्रेण ज्येष्ठेन
तत्पराभवसम्भवेऽपि तदिद्वर्णपीताम्बरेण तद्वीति संपत्तावपि
कुसुमवाणव्याप्तं कुसुमधारणमेव न्याय्यमिति स्रग्वी आविरभू-
दित्युक्तं यद्वा यदामितानि सुमनांस्येव मद्गुणवद्भानि तदा किमु
वाच्यं मनोजस्य यद्वा तासां त्रिविधतापेषु कामतापोपशमाय
साक्षान्मन्मथमन्मथ इत्युक्तं विरहतापोपशमायाविरभूदिति पुनः
संभावितविरहचिन्तातापोपशमाय वर्णितार्थानि समयमानमुखास्त्रुजः
पीताम्बरधरः स्रग्वीति विशेषणानि यद्वा तापशुष्कतनुसुमनःसुम-
नोलतानां सुरतरसवृष्टिसंचनाय पीताम्बरधरः स्रग्वीति पदार्थां
सतदिदिन्द्रधनुर्धनघनस्यामत्वद्योतनं मुखचन्द्राधरामृतरसपोषणाय
समयमामुखास्त्रुज इति ॥ २ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

ततः परं भगवानप्यन्तर्द्वानतया स्थातुं नाशकत् किञ्च अति-
प्रचलेन तत्प्रेम्णा समाकृष्टचेता आविरभूदित्याह । तासामिति । "मया
ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिने, त्युक्तस्वरूपेण तावत्कालं स्थितः
पुनस्तदभीष्टवासुदेवात्मकः आविरभूत् एतद्दुःखनिवृत्त्यनुकूलं
शौर्यं प्रकटनीयं सर्वदुःखनिरासाय यदुपशमोऽवतीर्णत्वात्स्वा
पराधशङ्कया ग्लायमानस्ता स्तोषयितुं समयमानः स्मितयुक्तं
मुखपद्मं यस्य सः तथा च भवतीनां विरहवैकल्यदर्शनार्थमहं
तिरोहितो ननु किंचिदोषं मनसिनिधायातो यथोक्तवैकल्यमवलोक्या-
तिप्रसन्नोऽहमिति सूचयन्नित्यर्थः । ततोपोपशमकं तत्स्वरूपं स्वाह
पीताम्बरधरः लक्ष्म्या सह रमणयोगेन वैकुण्ठस्वरूपेणात एव स्रग्वी
ब्रह्मणा लक्ष्म्या वा समर्पितया मालया अलंकृतः तत्रापि केवल-
करणैवाविर्भूतो ननु कामकृताकर्षणेनेति बोधनाय इत्याह साक्षा ।
दिति । मन्मथः कामाधिष्ठानदेवस्तस्यापि मन्मथः स्वस्मिन्नासात्ति

तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः ।

उत्तर्धुयुगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥ ३ ॥

कृष्णस्य मुखलावण्यसुधां नयनभाजनैः ॥

आपीयापीय नातृप्यन् सन्तस्तच्चरणं यथा ॥ ० ॥

इति वीर०

काचित्कराम्बुजं शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा ।

काचिद्धधार तद्वाहुमसे चन्दनरूपितम् ॥ ४ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

करः तथा च एवंभूतस्य परमेश्वरस्य नास्ति कामवश्यतासंभाव-
नेति भावः । अनभिज्ञापक्षे गोपिकादुःखदुःखितः श्रीशुकः क्षत्रिय-
जातित्वात्तासु प्रेममयक्रान्तासु शौर्यं प्रकटितवानिति द्योतयितुं
शौरिरित्युक्तवान् अत एव दुःखितास्वपि तासु स्मयमानमुखाम्बुजः
तत्रापि तादृशासु हासानैत्रित्यमभिप्रेत्यार्धहाससंकोचार्थं मुखाग्रं
हस्तेन पीताम्बरधरः सखी वनमालया शोभमानः साक्षान्मन्मथ-
मन्मथ इति तासां तादृशस्यापि विरहदुःखस्य विस्मरणार्थं तादृश-
शक्ति भावः । मानिनीपक्षे शौरिरपि तत्प्रेमपराधीनत्वादाविरभूत्
स्मयमानमुखाम्बुजः अहो हासार्थं मयदमनुष्ठितमतः कोपो न
विधेय इति सूचनार्थं तथाभूतः अन्तस्तु युष्मद्विरहत्सन्नस एवेति
भावः । अतएवापराधक्षमापणार्थं स्कन्धाभ्यां पुच्छेलम्बनीकृत्य
वद्धहस्ताभ्यां पीताम्बरधरः युष्मत्परिधापितामेव मालां धारयन्
युष्मानस्मरन्नेव काचिदेकान्ते विकलचित्त एवाहं स्थितो ननु कया-
चिद्रममाण इत्यास्लानपुष्पां मालामवलोक्य प्रतीयतामिति सूचयन्नि-
वेति भावः । ननु तथापि तासां कोपनिवृत्तिः कथं जातेत्याशङ्क्याह ।
साक्षादिति ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तासां खदतीनां समीपे स्मयमानं मुखाम्बुजं यस्य सः
शौरिः श्रीकृष्णः आविरभूत् कथंभूतः साक्षात् मन्मथस्य विश्व-
मोहकस्यापि मन्मथः मोहकः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

बिन गोपिन के मध्य में मंदहास युक्त मुख कमल
हे शोभित पीतांबरको धारण किये वनमालाको धारण
किये कोटि कन्दर्पन के मोह करवे वारे श्रीकृष्ण चन्द्र प्रगट
अये ॥ २ ॥

श्रीधरस्वमिकृतभावार्थदीपिका ।

तन्वः करचरणादयः ॥ ३ — ४ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

आगतमिति । तासामभिप्रायानुसारेण यद्वा तासां मध्ये

[३१५]

प्रादुर्भूतं किंवा आदौ दूरे प्रादुर्भूयागमनक्रमेण निजान्तिकं प्राप्तं
सन्ततया श्रीविष्णुपुराणेऽपि "ततो ददृशुरायान्तं विकाशिमुखपङ्कज-
मिति अत एव विशेषेण लोकायित्वा दृष्टेति रोदनवैवक्ष्येन ईषदृशने
प्यदर्शनात् किंवा दृष्टेऽपि परमात्मा विश्वासाभावात् सम्यक् निरी-
क्ष्यैवेत्यर्थः । अतः प्रीत्या प्रहर्षेण उच्चैः फुल्ला विकसिता दृशो
नेत्राणि यासां तथाभूताः सत्यः अबलाः विरहक्षामतयोत्थातुम-
समर्था अपि युगपदुत्थिताः तत्र हेतुः प्रेष्ठमिति । तदेकप्रेष्ठत्वेन
मरणे जीवने च तदेकहेतुत्वात् ननु तथाप्यन्यदशाप्राप्तानामिव
तासां सद्य एकदा तथोत्थानं कथं संभवेदित्याशङ्क्य एतदेव
दृष्टान्तेन साधयति । तन्व इति । यद्वा आदौ प्रीत्युत्फुल्लदृशो बम्बुः
पश्चादुत्तस्थुः यथा तनूनामप्यादौ स्पन्दनादि पश्चात् खंखल्ये
प्रवृत्तिरिति आगतमिति पुनरुक्त्वा उत्थाने आगमनैकहेतुता
बोधिता ॥ ३ ॥

अधुना तदागमनात् सर्वासामेव विरहतापापगमं परमोत्स-
वादिकञ्च षडभिर्वैवञ्चादौ पृथक्त्वेन तासु मुख्यानां प्रासिद्धानाम-
ष्टानां प्रेमचेष्टितान्याह । काञ्चिदिति पञ्चभिः । कराम्बुजमेकमन्ये-
नाम्बरधारणात् तथा व्यग्रहारस्य शोभनत्वात् अम्बुजरूपकेण
सहजारुण्यादिसौन्दर्यं तापहारित्वञ्च व्यञ्जितम् अञ्जलिनेति निज-
भावानुसारेण मुदेति विरहदुःखनिवृत्तेः इदं चाग्रेऽपि सर्वत्रानु-
वर्त्य तस्य तत्वा सौन्दर्यादिना अनिर्वचनीयं वाहुं शौरेरित्यनुव-
र्त्तत एव एवमग्रेऽपि चन्दनेन रूपितं भकिच्छेदलितमिति सौन्दर्यं
तापापहारित्वं चोक्तम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आगतम् आदौ समुत्कण्ठया सद्य एव दूरे प्रादुर्भूयागमन-
क्रमेण निजान्तिकं प्राप्तं सन्तम् । तथा च विष्णुपुराणे ।
"ततो ददृशु रायान्तं विकाशिमुखपङ्कजमिति" अत एव विशे-
षेण लोकायित्वा दृष्टेति रोदनवैवक्ष्येन ईषदृशनेऽप्यनिश्चयात् ।
किंवा दृष्टेऽपि परमात्मा विश्वासाभावात् सम्यक् निरीक्ष्यैवे-
त्यर्थः । अबला विरहक्षामतयोत्थातुमसमर्था अपि सर्वा युग-
पदुत्थिताः । तत्र हेतुः प्रेष्ठमिति । तदेकप्रेष्ठत्वेन मरणे जीवने
च तदेकहेतुत्वात् । एतदेव दृष्टान्तेन साधयति । तन्व इति
आगतमिति पुनरुक्तिः उत्थाने आगमनैकहेतुतास्पष्टार्थे कृता ।
विलासाख्योऽनुभावोऽयम् । "गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिक-
र्मणाम् । तात्कालिकं तु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गत" इति ॥ ३ ॥

पूर्वं विरहदैव्येन तुल्यवचनैः सर्वासामेव तुल्यता प्राप्ति-

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

दर्शिता । अधुना प्राप्तनिजालम्बनत्वेन स्वस्वभावमनुसरन्तीनां मुख्यानाञ्चेष्टितभेदैर्भावभेदानाह । काचिदिति पञ्चभिः । करा-
म्बुजं दक्षिणं जगृहे वनभ्रमणभ्रान्ततया मन्तस्य तस्य कराव-
लम्बनाय तथा व्यवहारस्यौचित्यात् स्पर्शात्सुक्याच्च । करस्य
दक्षिणत्वञ्च निजस्कन्धे तद्बाहुधारिण्या द्वितीयायाः कान्तस-
मानस्थितत्वेन वामभागावस्थानौचित्यात् दक्षिणस्यैव तथा ग्रह-
णौचित्याच्च । एवमुत्तरोत्तरं ज्ञेयम् । अञ्जलिनेति निर्देशा-
दियं मृदुः सख्यप्रायदास्या कान्तपराधीनां दक्षिणा च । चन्द-
नेन रुषितं भक्तिच्छेदलिप्तमिति इयमाकृष्य धारणात् प्रखरा
व्यक्तसख्या किञ्चित् पराधीनकान्ता दक्षिणा च । ताम्बूलमत्र
प्रतिकुञ्जं मालादिसाहित्येन श्रीवृन्दादेव्या स्थापितम् । योगमाय-
यैव वा सिद्धम् । शौरेरिति प्रकरणलब्धम् । अञ्जलिनाऽगृह्णा-
दिति पूर्ववत् । अत्रौत्सुक्यं त्वधरामृतार्थम् । इयं मृदुदास्य-
प्रायसख्या कान्तपराधीना दक्षिणा च अङ्गिकमलं दक्षिणमेव
स्तनयोन्यधात् । वामभुजेन प्रियावलम्बनेन वामचरणन्यस्ताङ्ग-
भावताप्राप्तेः । सम्प्रति स्थित एव त्रायमुपेवशास्याप्रतो वक्ष्य-
माणत्वात् । अत उपविष्ट्यैव तया चरणधारणम् । तस्य तयो-
र्निधाने हेतुः सन्ततेति विरहमयस्याख्येन भावेनेति शेषः ।
हृदय इति पाठे स एवार्थः । इयं प्रखरा दास्यप्रायसख्या
कान्ताधीना दक्षिणा च ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमागतं प्रेष्टं कृष्णमवलोक्यावला गोप्यः प्रीत्योत्फुल्ला
विकसिता दृशो थासां तथा भूता युगपत्सर्वा उत्तस्थुः यथा आगतं
प्राणान् तन्वः शरीराणि तद्वद्वियुक्ते प्राणे पुनरागत्य सुख्ये सति
यथा तनुरुत्तिष्ठते तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ ताः कृष्णस्य मुखे यल्ला वण्यं तदेव सुधा तां नयनरूपे
र्भाजनैः पानपात्रैः पुनःपुनरापीयापीय पीत्वा पीत्वाऽपि नातृष्यन्न
तृप्ता बभूवुः यथा सन्तः भक्तास्तच्चरणं भगवत्पादाब्जलाव-
ण्यमनु भूयापि न तृप्यन्ति तद्वत् ॥ ० ॥

तत्र काचिद्वोषी हरेः कराम्बुजं हर्षेणाञ्जलिना जग्राह
काचित्तु चन्देनन भूषितं लिप्तं तस्य बाहुमात्मनः स्कन्धे
दधार ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तन्वः भोगायतनशरीराणि ॥ ३ ॥

गोपीनां करादिग्रहणादिषु हरेः करादानादिना भक्त्यैकलभ्यः
श्रीनारायण इति निर्देशयस्तत्प्रवृत्तिं कथयति । काचिदित्यादिना
चन्दनरुषितं लिप्तम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

काचिदित्यादि पदकम् ॥ ४-८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तत्र प्रादुर्भूते सति यदभूत्तदाह । तामित्यादि आगतमाविर्भूतं
ननु कुतश्चिदायातं तत्रैवान्तर्द्वार्यं स्थितत्वात् अबला अपि उत्था-
नासमर्था अपि उत्तस्थुर्युगपदिति दर्शनस्य पौर्वापर्याभावात्
एकस्यैव प्रत्येकं पुरतो भासमानत्वात् एतेन पूर्वमुपविष्टा एव जगु-
रिति मन्तव्यमतत्र दृष्टान्तः तन्वः प्राणमिवागतं प्राणयतीति प्राणः
आत्मानं प्राप्य तन्वः शरीराणीव आत्मनः एकत्वादेकवचनं
तनूनां बहुत्वेन तथा ॥ ३ ॥

अथ तस्मिन्नाविर्भूते तमालोक्ये या यथा चक्रुस्तदाह । काचिदि-
त्यादिबहुभिः । काचित् कराम्बुजमीति सादरप्रणयिनी केचिदेनां
चन्द्रावलीमाहुः काचिद्धार तद्बाहुमिति सख्यप्रधानप्रणयवती ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह । तं विलोक्येति तमागतं विलोक्य युग-
पत्सर्वा उत्थिताः पूर्वमाविर्भावमुक्त्वाधुना यदा गमनमुक्तं
नद्विलोकनसमये स्वामिनीः भावानुवादरूपं पूर्वमतःस्थितोऽधुना बहि-
रगत इति वा तथोक्तिः ननु किमाश्चर्य्यं भगवत्यागते उत्थिता इति
तत्र नष्टेताः संजीवाः स्थिताः किंतु निर्जीवा इति वक्तुं दृष्टान्तमाह ।
तन्वः करचरणाद्यवयवाः प्राणमागतमिवेति प्रयत्ने हि एकमेवाङ्गं
व्यापृतं भगवति प्राणे तु सर्वाणि संभूय अतो बहुवचनं युगपदु-
त्थानार्थम् उत्थापनं पञ्चानां भाव्यं देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवानां
तत्र जीवस्य अन्याधीनमुत्थानं परं तस्मिन्नागते सर्वाण्युत्ति-
ष्ठन्ति सन्तु भगवति प्रविष्टाः भगवत्सङ्गे समागतः भगवत्युत्थित-
एवोत्थितः अन्तःकरणं तु उत्थितमित्यत्र हेतुमाह । प्रेष्टमिति
अत्यन्तप्रियो भगवान् तं दृष्ट्वा उत्थितं भगवति या प्रीतिः
स्तया कृत्वा उत्फुल्ला हृक् यासाम् अनेन प्रीत्या इन्द्रियाणा-
मुत्थानाच्चेतसां विलोकनार्थमेवागमनमित्यागमनमात्रेण विलो-
कनमादौ संपन्नम् उत्फुल्ला तु ततो भिन्ना तस्याः पुष्पधर्मत्वेन
तदुत्था दृशां कमलत्वं व्यज्यते तत्र प्रीतेहेतुत्वोक्त्येवदवधित-
तत्कार्याभावेनाधुनैव तत्प्राकृत्यं ज्ञाप्यते रवेरिव विरहे सर्वतिरो-
धानादेतत्तिरोधानमप्यासीदत एवाबलात्वमुक्तं कार्यमात्रे स्वसाम-
र्थ्याभावज्ञापनार्थं दृष्टान्तेनैव प्राणानामुत्थानं प्राणानां भगवान्
प्राण इति शरीरं तु पूर्वोक्ताभिलिखितपदार्थत्वेन निरूपणात्
उत्थितमित्यत्र तमिति हेतुः ॥ ३ ॥

एवमुत्थितानां भगवता सह स्थितानां कार्यमाह । काचिदिति
पञ्चभिः । पूर्वमनेकविधा अपि भगवत्या विभूते सन्तविधा एव जाताः
एको भगवान् सर्वार्थं प्रकटीभूतः तत्र या अग्रे स्थिताः ता अपि निकट-
स्थिता एव पूर्वमुच्यन्ते शुद्धसात्त्विक्यः शुद्धरजोयुक्ता रजःसात्त्व-
िक्यश्च निर्गुणाश्च शिष्टाः सन्तविधा गण्यन्ते काचिदत्र शौरे काराम्बुजं
मुदा अञ्जलिना अगृह्णात् एक एव हस्तो भगवता प्रसारितः पीता-
म्बर धर इति द्वितीयेन हास्यनिवारणार्थं पीताम्बरग्रहणात् बहुमा-
नेन ग्रहणमञ्जलिना भवति शौरेरिति वीरत्वज्ञापनाय मुवेति
पूर्वोक्तकलेशव्यावृत्त्यर्थम् अन्याः पुनः ततोऽप्यन्तरङ्गा भविष्यामीति
तद्बाहुमसे दधार यथा आलिङ्गितैव भवति अग्रे एतस्या विवि-
योगो वक्तव्यः भुजमगरुसुगन्धं मूर्ध्नि धास्यत् कदा नु इति अत

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एव तदीयो धर्मोऽन्तःतस्याः निरोधं साधयिष्यतीति चन्दनरुषितं तमित्युक्तं चन्दनेन रुषितं लिप्तं चन्दनेन हेतुनाः पूज्या लक्ष्मिर्वा पूर्वोक्ता तथा ताम्बूलेऽपि एवं सामग्रीप्रकटनेन तासां देवोत्तमानां च कृत्यं प्रदर्शितम् एतां आरोढुकामा देवोत्तमास्तु पूजका इति ॥४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तन्वः करचरणादयः । आगतमिति पुनरुक्तिस्तासां मूर्च्छितानामुत्थानं तदागमनैकहेतुकमिति स्पष्टीकर्तुम् ॥ ३ ॥

सर्वगोपीषु मुख्यानां कासाञ्चित् खखभावोचितप्रेमचेष्टितान्याह काचिदिति पञ्चभिः । कराम्बुजं दक्षिणमेवेत्युत्तरार्द्धव्याख्यायां व्यक्तीभावित्वात् । जगृहेविनयमयमेत्यात्स्पर्शोत्क्यात्सुति भावः । इयमादरमयसंस्पर्शान्तीदीयतामयघृतस्नेहवती कान्तपराधीना दक्षिणा च प्राथम्यात् सर्वज्येष्ठा चन्दनेन रुषितं भक्तिच्छेदेन लिप्तं बाहुं वाममेव खकान्तवामभाग एव स्थित्यौचित्यात् । इयमादरगान्धिना खकर्तृकालिङ्गनेन किञ्चिद्घृतस्नेहमिश्रमधु-स्नेहवती व्यक्तसंख्या किञ्चित्स्वाधीनकान्ता दक्षिणा च ॥ ४ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तमिति । आदौ समुत्कण्ठया सद्य एव दूरे प्रादुर्भूयागमनक्रमेण निजान्तिकं प्राप्तं सन्तः, ततो ददशुरायान्तं विकासिमुखपङ्कजमिति विष्णुपुराणोक्तेः अत एव विशेषणालोक्य वैवर्धनेष्वदर्शनेऽप्यनिश्चयतां किंवा दृष्टेऽपि परमात्म्या विश्वासाभावात्सम्यक्निरीक्ष्येत्यर्थः तत्र हेतुः अबला विरह क्षमाः यद्वा अबलीयन्ते इत्यवलाः सुरतराजि ततस्तदङ्गावलोकनामिनिवेशेन नीचीनाङ्गयष्टय इत्यर्थः । इत्यमवला इतितन्त्रेणाभिधानं आसां च द्वैविध्यद्योतनायैवागमनमिति द्विः पाठः ततश्च प्रेयस्यो वयस्याश्च प्रीत्युत्फुल्लमुखाः गुणपदुत्तस्थः विलासाख्योऽनुभावोऽयं यथोक्तम्

गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

तात्कालिकं तु वैशिष्ट्यं विलासप्रियसंगजम् ॥

उभयत्र हेतुः प्रेष्टमिति प्रियतमं प्रकृष्टं सखायमिति च यथायोग्यं तथैव दृष्टान्तोऽपि यद्वा तन्वः प्राणमिवेति तदेकजीवत्वेनोभयान्वयी यद्वा तन्वः विरहेण कृशाङ्गयष्टयः पक्षे सुकुमार्यश्च तदेवमत्र प्रीत्युत्फुल्लदृश इत्यनेन मुखाम्बुजानामर्धपात्रत्वं दृशां च सद्यो विकसितकुसुमगायत्वं प्रीतिश्च सलिलत्वमध्यवस्यार्धनिवेदनमपि सूचितम् एवं च रतेर्भावाङ्गमिति दर्शितम् ॥ ३ ॥

तदेवं विरहदैन्येन सर्वासां तुल्यभावस्तन्त्रेणैवोक्तः इदानीं प्राप्तनिजालम्बनत्वेन तदेकप्राणानां निदाघतप्तानां लतानामिवोपलब्धरसानां खखभावमनुसरन्तीनां मध्ये कासाञ्चित्मुख्यानां चेष्टितभेदैर्भावभेदानाह । काचिदित्यादिपञ्चभिः । अत्रायमभिसंधिः आसां परः प्रेमा तावद्विविधः कासाञ्चित्शृङ्गारप्रधानः कासाञ्चित्सख्यप्रधानश्च आद्यश्च सम्भोगविप्रलम्भात्मत्वेनात्मनि तदीयताभावनामयदाक्षिण्यप्रचुरः स चासौ दक्षिणानां कान्तपराधीनानां परस्तु कान्ते मदीयताभावनामयः स्वाधीनप्रेष्टत्वाद्दामतादिप्रचुरः स चासौ वामायाः स्वाधीनपतिकायास्तदेकजीवनानां तस्याः सखीनां च

सोऽयं परम आद्यरसाभिधः तदुक्तमलंकारकौस्तुभे चित्ताद्रवस्थायी भावः प्रेमाख्यः प्रथमो रस इति चित्ताद्रवस्थायीभावो रतिस्थायी इत्यर्थः-

तत्रालम्बनमन्योऽन्यं गुणाश्चोद्दीपनं मतम् ।

विशिष्य कथनाभावोऽनुभावः परिकीर्तितः ॥

मत्तोत्सुक्यादयोऽप्यत्र योग्याः संचारिणो मताः ।

सचायं श्रीराधामाधवयोरैव यथा तत्रैव ॥

राधामाधवयोर्यत्तत्प्रेमक्षेमंकरं महदिति ।

तत्र श्रीकृष्णप्रेमा यथा तत्रैव ॥

प्रेयस्तेऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवादः ।

स्त्वं मे प्राणा अहमपि तवास्मीति हन्तपलापः ॥

त्वं मे ते स्यामहमिति च यत्तच्च नो साधुराधे ।

व्याहारे नौ नहि समुचितो गुणमदमत्प्रयोगः ॥

उभयोर्यथा श्रीमत्सुधा निधौ ।

सा लावण्यचमत्कृतिर्नववयोरूपं च तन्मौहनम् ॥

तत्तत्केलिकलाविलासलहरीचातुर्यमाश्चर्य्यभूः ॥

नो किञ्चित्करमेव यत्र न नुतिर्नागोप्यवा सं प्रमो ।

राधामाधवयोः स कोऽपि संहजः प्रेमोत्सवः पातु नः

अयंच दाम्पत्येऽपि शुद्ध एव तत्सुखपर्य्यवसायित्वात् तदुक्तमलंकारे-

प्रेमा दाम्पत्यभावोऽपि द्वयोः शुद्धतरो मत इति ॥

तत्रैवान्यत्र-

राधामाधवयोरैव शृङ्गारः श्रुतिरोचकः ।

वैदग्ध्यं यत्र पर्याप्तं कृतार्थश्च मनोमय इति ॥

तदेवमुभयोराद्यस्तु रिरसासङ्कीर्णः तत एव च पराधीनतामयः संयोगविप्रयोगरूपश्च अयंतु केवलसंयोगमयः स्वाधीनकान्ताख्यः यथा स्वीयाः सन्ति गृहे गृहेऽम्बुजदंशो यासां विलासकणात् काञ्चीकुण्डलहेमकंकणझणत्कारो न विश्राम्यति-

को हेतुः सखि ! कानने पुरपथे सौधे सखीनां पुरो ।

आम्यन्ती मम वल्लभस्य पुरुतो दृष्टिर्न विश्राम्यति ॥

तत्रैवं मावद्वयमिश्रतारतम्येनोत्तममध्यमकानिष्ठभाववतीनां प्रत्येकं त्रैविध्यं त्रिविधासु च सजातीयभावानां परस्परं सख्यरोचकत्वात् विजातीयभावानां प्रतिपक्षत्वम् अरोचकत्वादरसजातीयभावानां सौहृदं यत्किञ्चिदरोचकत्वेन हिताशंसनमात्रपरत्वात् अतिमिश्रत्वेनातिसूक्ष्मत्वेन वा नातिस्फुटसजातीयभावानां ताटस्थ्यं अवधानहेत्वभावात् तत्र च श्रीकृष्णविषयकनिजभावमात्राभिरुचितमतीनां सख्यस्य तदेकमूलत्वं श्रीराधाविषयकनिजभावमात्राभिरुचितमतीनां सख्यस्य तदेकमूलत्वं तत्र तदीयतामदीयतामययोर्मुख्ययोर्भावयोरुत्तर एव भेदान् तत्र हि ममताधिक्येन गम्भीरः प्रेमप्रवाहो वर्द्धते ततश्च तद्विवर्त्तकौटिल्यापरपर्यायाभावरूपं वाम्यमुदेति अहरेव गतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिला भवेदिति भरतोक्तेः तत एव च कान्तोऽपि तद्वशः स्यादिति परमोत्तमत्वं तस्याः सखीनां च तत्सुखसुखितानां तद्वशोकारितया ततोऽपि परमत्वमिति स्थिते भावद्वयविभागे श्रीकृष्णस्य वयमित्याभिमानवतीनां दक्षिणात्वं श्रीराधाया वयमित्याभिमानवतीनां वामात्वं तत्राद्यासु श्रुतिमुनिरुपाणां समावेशः परासु च तासां च कासां चिन्तलशुद्धभावानां साधकचरीणां समावेश इति अत्रासां प्रखरा मृद्वीमध्यादिभूयांसौ भेदा उज्ज्वलाद्यनीलमणेर्याः विस्तरभिया

केन चित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

नोच्यन्ते नचायं विभागः प्रातिकूलतयासंभावनयिः तत्तन्नायिकारूपेण क्रीडन्त्याः श्रीराधाया अनुगतेन प्रियतमेन तत्तन्नायकभावाभिव्यञ्जकतया तत्तत्पोषकत्वाभिप्रायादसस्यास्य तत्तत्प्रकारवर्णनेनैव सर्वोत्कर्षप्रदर्शनतात्पर्यपर्यवसायित्वादित्यलमिति पञ्चितेन । काचिदिति औदासीन्यव्याक्तिः शौरिरिति पूर्ववत् कराम्बुजं जगृहे तच्च दक्षिणमेव पुरुषव्यक्तौ तस्यैव प्राधान्यात् तथा वनभ्रमणश्रान्ततया मत्तस्य तस्य करावलम्बनदानाय तादृशव्यवहारस्यौचित्यात् स्पर्शौत्सुक्याच्च अञ्जलिनेत्यादयः मुदेति प्रीत्युत्कर्षः ततश्च यं मृदुः सख्यप्रायदास्या कान्तपराधीना दक्षिणा च नामानुक्तिश्च तत्समानभावानामन्यासमपि तदन्तः पातविवक्षया एव सर्वत्र श्लोकाद्वैतैव कथनात्कवेरौदासीन्यमिति संक्षेपः । काचिदिति । चन्दनेन रूपितं भक्तिच्छेदलिप्तमयमाकृत्य धारणात्प्रखरा व्यक्तसख्या किञ्चित्पराधीनकान्ता दक्षिणा च ॥ ४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

सदाविर्भावे जाता तासां या दशा तामाह । तस्विलोक्येति । तमागतमासमन्तादृतं प्राप्तं विश्वतश्चक्षुर्विश्वतः पातं सर्वतः पाणिपादं तत् मया तत् मिदं सर्वजगदव्यक्तमूर्तिनेत्यादिभूतिस्मृतिभ्योविभुसर्वाङ्गत्वात् आगतमिव विलोक्य तदेजति तन्नेजति तदूरे तद्वन्तिके इति श्रुत्या विभुत्वादेन जनस्य तत्तत्प्रदेशाभिव्यञ्जकत्वेच्छानुसारेण जनगमनस्य दूरान्तिकयोर्वर्तमानत्वंस्य च सम्भवात् श्रुतौ पञ्चकम्पने इत्यस्मात् कम्पनञ्चलनमित्यर्थः । तत् उ अन्तिके इति पदच्छेदश्च विलोक्येत्यत्र तु अन्तरापि वर्त्तमानत्वेनान्तः पश्यन्त्यः सह विहरन्त्योऽपि पूर्वगीतेषु प्रहसितं प्रियप्रेमवीक्ष्यणमित्यादिषु ते प्रहसितादि वीक्ष्य मुहुरति स्पृहेत्यादि तेन सहभाषमाणस्यपि ध्यानमङ्गलमित्युक्त्या वयं ध्यानलयेनैव पश्यामो नैव पश्याम इति भ्रमेण विकला अधुना तु विशेषेण गततत्संशयतया लोकयित्वा ता अवला अपि उत्तस्थुः तदुक्तं प्रेमनित्यव्यक्ततया अस्य गोपीजनस्यान्तर्वहिः प्राकट्यं भगवतः श्रुत्या तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यत इति व्यापकतयान्येषामपि तथात्वेऽप्यव्यक्तत्वेन न तथात्वं तत्रावला इति प्रथमस्वरूपेणैव अवला नाय्यौ विशेषतो विरहदुःखकर्षिता गतप्राणास्तन्व इवावलाः प्राणमागतं तन्व इव प्राप्तबलाः सर्वा युगपदुत्तस्थुः अयमत्राभिप्रायः प्रयत्ने जाते कश्मिदिवदङ्गे चेष्टामात्रं भवति मरणान्नर प्राणागमने तु सर्वोत्थानं तथा युगपत्सर्वा उत्तस्थुः यद्वा एकैकेन्द्रियप्रवेशेनोदतिष्ठत्तदाविराडित्यनुत्थानेऽपि “अत एव प्राण” इति व्याससूत्रनिर्णीतप्राणात्मनः क्षेत्रज्ञस्य प्रवेशे उदतिष्ठत्तदा विराडिति विराडुत्थानवशं प्राणमागतमिव विलोक्य ताः सर्वा उत्तस्थुः यद्वा तासु तस्याः तन्वः वस्तुतस्तत्स्वरूपत्वात् लीलायामपि तत्पत्नीत्वात्सच्च तासामतिप्रियत्वात्प्राण इति तमागतमिव विलोक्य युगपत्सर्वा उत्तस्थुः यद्वा सर्वास्तन्व इत्युक्त्या विरहकर्षिततया सूक्ष्मताङ्गताः प्राणात्मकस्य तस्य वियोगे तनुमात्राववशिष्टा वा तमागतं विलोक्योत्तस्थुः तस्यतिप्रियत्वमेव हि प्रेष्टमिति प्रेष्टत्वादेव तद्विरहे तनुमात्रावशिष्टत्वं दर्शने संजीव्यलब्धवत्त्वेनोत्थानं चोपपन्नमेव किंच भगवदविर्भावे सर्वोत्थानम्-

भिद्येत्य विलोक्येत्यनेन विलोकायित्रात्मन उत्थानमुक्तं प्रेष्टमिति प्रियत्वावगमे मनस उत्थानसूचनं प्रीत्युत्फुल्लदश इतीन्द्रियोत्थानोपलक्षणं बला इति वलप्राप्त्या प्राणोद्गमद्योतनम् उत्तस्थुरिति शरीरोत्थानं युगपदिति सर्वसङ्घातस्य समानकालोद्गमोक्तिः उत्थितानां तासां प्रियसमागमे चेष्टामाह । काचिदित्यादिना तत्र पूर्वं विरहद्वेन्येनैकदशापन्नानां सर्वासां सहनिरूपणमधुना प्रियदर्शनलब्धश्वासानां जाताश्वासानामुद्भूतविविधभावोलासानां विचित्रचेष्टानिदर्शनमिति विशेषः काचित् शौरिः कराम्बुजमञ्जलिना मुदा जगृहे इत्यन्वयः तत्र मुदेति प्रियदर्शनजातमोदेन लब्धसामर्थ्या अञ्जलिना मुदा करग्रहेणन्तु आगतस्य प्रथमं सप्रेमादररीत्या यद्वा न्तर्द्वारेण वास्यभावङ्गतस्य पुनरुद्देशशङ्कया क्रमेण स्पर्शकाङ्क्षया यद्वा अञ्जलिना हस्तद्वयेन ग्रहणं पुनः पलायनभयात् यद्वा करग्रहेण पाणिग्रहणसूचकेन स्वीकृततयागे लज्जोत्पादनाय यद्वा वामभागस्य वामभागत्वात् शौरिरित्युक्त्वा दक्षिणं करं जगृहे इतिसूचनात् दक्षस्य तव दक्षिणत्वेन दाक्षिण्यभावयोग्य वामासु वामभावस्य न वामत्वमिति भावद्योतनाय यद्वा अमलं निरुपाधिकं सुखस्वरूपं तं करस्यामलकवदपरोक्षतापादनाय यद्वा स्वहस्तगतत्वेन स्ववशीकरणाय यद्वा करस्याम्बुजमिति विशेषेण स्नान्तस्तापोपशमाय कराम्बुजस्य योग्यतामाकलय्य यद्वा अयं पद्मां सदैव वक्षसि धृतैव विहरति मय्यपि न रमापेक्षया रूपलावण्यमाधुर्यादिगुणेषु धैकल्यमपितु तस्याः करे पद्म इति सुरमिसुदुत्वाद्वाहकत्वाद्याखिलगुणैस्तस्याः करस्यपद्मस्य भगवत्करपद्मस्याप्यनवगतत्वात्तत्करपद्मग्रहणेन पद्मातोऽप्याधिकमात्मनस्ताभियात्त्वसम्पादनेन तस्य हृदयामतया तस्या अपि हृदयामतया हृदयामतापादनाय यद्वा शौरिरित्युक्त्वा शूरवशप्रभवगूरवरस्य रतिरणे मल्लक्रीडाप्रथमभावद्योतनाय काचित्तु चन्दनरूपितं तेन लिप्तं तस्य प्रियतमस्य बाहुम् अंसे स्वस्कन्धे दधारेत्यन्वयः अत्रापि मुदेति पूर्ववदनुषज्यं योजनीयं तद्वा होरसे समर्पणन्तु ततोऽप्यन्तरङ्गसख्यभावद्योतनाय आत्मनस्तदन्तरङ्गत्वसम्पादनायैव वा सख्यभावप्रियसन्मानरीत्या वा प्रथमसख्याकरग्रहेण परीक्षिते तस्य वामभावोपरमे स्वदाक्षिण्यसहितधाष्टर्चाविष्काराय वा यद्वा । चन्दनरूपितमिक्त्युक्त्वा ताद्विरहे दाहकस्यापि चन्दनस्य तद्वाहुसम्बन्ध एव तापापनोदकत्वमाकलय्य यद्वा चन्दनलिप्ततयागौरं तद्वाहुकरकमलनालमिवाकलय्य तापोपशमार्थांसे धृतवती यद्वा चन्दनलिप्तं इयामभुजगङ्गायमुनासङ्गमं खेष्टफवदतीथराजमाज्ञाय तद्वगाहनेन खेष्टसिद्धौ तदन्तः प्रवेशार्थांसे दधार यद्वा गौरचन्दनस्य तद्वाहुसंगमदर्शनजातोत्साहा स्वयमपि गौरीश्यामबाहुसङ्गतिचकार यद्वा तद्वाहुं चन्दनलिप्तं दृष्ट्वा चन्दनानुलेपनपुष्पसमर्पणस्यौचित्यात् अंसे धारणेन स्वमुखांम्बुजस्य समर्पणाय यद्वा मलयादागततद्विलिप्तभोगिवच्चन्दनलिप्ततद्वाहुनोचितस्वभुजभुजङ्गायाः समागमेनैव स्वात्मनोऽपि स्वपष्टेसमागमइत्येकप्रयत्नेन कार्यद्वयसम्पत्तिमवगत्य तथाचरणं यद्वा चन्दनानुलिप्तं तद्वज्रमलयदुमशाखां मत्वा भुजभुजङ्गाविरहाविषतापोपशमार्थं तन्मेलनाय स्वांसे दधार तथाच तन्मिलनमात्रेण सा पञ्चफणा भुजभुजङ्गी गतविरहतापावशी प्रवृद्धानुरागसुखाभ्यामाभिभूतस्वपरानुसंधानवतेनत तथा लब्धजाङ्ग्या प्रेमोद्भूतरोमपुलकमुकुलाप्रस्फुरदुत्फुल्लककुसुमा

काचिदञ्जलिनागृह्णान्तन्वी ताम्बूलचर्वितम् ।

एका तदङ्गिकमलं सन्तप्तास्तनयोरधात् ॥ ५ ॥

एका भ्रुकुटिमावध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ।

घनन्तीवैक्ष्णिकटाक्षैः संदृष्टदशनच्छद्रा ॥ ६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

शाखालीकृतलतेव बभौ ततश्च मलयसङ्गमे लताया अपि चन्द-
नत्ववत् हरिभुजसौरभ्यस्य तद्गुणे संपत्तौ भक्तेषु निजसत्त्वात्मक-
प्रेमरसं स्वयं दत्त्वा तदीयानुरागमत्या भक्तवश्यत्ववत् तल्लब्ध-
तया मधुपतेरपि मधुपत्वापत्तिरात्मारामत्वं च ॥ ४ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

ततः किंवृत्तमित्यपेक्षायामाह । तमिति । तं तथाभूतमागतं विलोक्य
तासां विह्वलतादशायामाविर्भूतत्वात्तच्छरीरसुगन्धाग्राणादिना
संलब्धाः सत्यः अहो आगतोऽयं प्रेष्ठ इत्यमन्यन्तेति सूचयितुमाग-
तमित्युक्तं प्रीत्या विकसितनेत्रपद्माः प्रीतिपारवश्यात्कोपनिवृत्त्या
तादृशा जाता इति भावः । तत्राप्यबलास्तत्प्रतीकारवच्छरीरहिताः
यद्वा विरहेण कुशतां गतत्वादुर्वला बलरहिता अपि यतः प्रेष्ठं
तद्दर्शनमात्रेणैव सबला इति भावः । सर्वा अपि युगपदेवोत्तस्थुः
आगतं प्राणं प्राप्य तन्वः करचरणादयः शरीरावयवा यद्वा
द्राक्ष्यकान्यनेकानि योगशरीराणि प्राणं प्राप्य यथा युगपदुत्ति-
ष्ठन्ति तद्वत् एक एव कृष्णस्तासां प्राण इति बोधनाय प्राणमित्येकव-
चनम् ॥ ३ ॥

तत्र युगपदुत्थितानां सर्वासां मध्ये मुख्यानां पृथक्चेष्टिता-
न्याह । काचिदिति । चन्द्रावली श्यामा शैव्या पद्मा राधा ललिता
विशाखा भद्रेत्यष्टौ मुख्याः सख्यः तत्राद्याश्चतस्रः सरलस्वभाव-
त्वाद्दक्षिणाः उत्तराश्चतस्रः वामस्वभावत्वात्मानिन्यः अत एव
मुनितापि सरलानां मध्ये एकैकस्याश्चेष्टितमर्धेनार्धेनोक्तं वामानां
मध्ये त्वेकैकस्या वृत्तेनोक्तं तत्रादौ कान्तपराधीनाया दक्षि-
णाया वृत्तमाह । काचिच्छरीरेः दक्षिणं करकमलमञ्जलिना संहतह-
स्तद्वयेन जगूहे तत्रापि मुदा परमहर्षेण भ्रमणप्राप्तभ्रमम्भत्वा
स्पर्शैकिकण्डयात्करावलम्बनव्याजेन प्रेम्णा तद्गृहीतवतीत्यर्थः । इयं तु
राधा प्रति स्पर्धिनी चन्द्रावली संज्ञा तथाचोक्तं विल्वमङ्गले—

राधामोहनमन्दिरादुपगतश्चन्द्रावलीभूचिवान् ।

राधे क्षेममिहेति तस्य वचनं श्रुत्वा चन्द्रावली ॥

कंसं जेममये विमुग्धहृदये कंसः क्व दृष्टस्त्वया ।

राधा क्वेति विलज्जितो नतमुखः स्मेरो हरिः पातुव इति ॥

अथ द्वितीयायाः कान्तार्थिनायाः दक्षिणायाश्चेष्टितमाह । काचि-
चन्दनलिप्तं विरहतापोपशामकं तस्य बाहुं स्कन्धे मुदा दधार
इयं राधा सुहृद्भूता श्यामलाख्या सखी ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तं श्रीकृष्णमागतमविर्भूतम् युगपद्विलोक्य सर्वा युगपदेवो-

(३१६)

त्तस्थुरित्यर्थः । अनेन तत्तत्समीपे तत्तदाभिमुख्येनाविर्बभूवेति सूच्यते
तत्र दृष्टान्तस्तन्वः करचरणादयः प्राणमागतमिवेति ॥ ३—५ ॥

भाषा टीका ।

उन प्रियतम श्रीकृष्णचन्द्र को दूरते आवत देख सब गोपी
प्रीतिते प्रफुल्लित नेत्र वाली होगई जैसे गये प्राण के लौट
आये वे सब इन्द्रिय चेतन होवें हैं तैसे सब उठ खड़ी होगई ॥ ३ ॥

का उ गोपी ने अपने दोनों हाथों ते भगवान् के हाथ
को आनन्दते ग्रहण कींनो काउ ने दिव्य चन्दन ते शोभित
उनके भुजा को अपने कांधे पै धारण कियो ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अञ्जलिना संहतहस्तद्वयेन ॥ ५ ॥

भ्रुकुटिः भ्रुवमावध्य कुटिलीकृत्य प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपावेशेन
विह्वला विवशा दृष्टाधरोष्ठा कटाः कटाक्षास्तैर्य आक्षेपाः
परिभवास्तैस्ताडयन्तीवैक्षत ॥ ६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

अञ्जलिनेति । पूर्ववत् किंवा बहुलाभाशयाः सर्वा चर्च्यमाणं
ताम्बूलं प्रवर्तते परम रस मयत्वात् पतन शङ्कया वा यतः तन्वी
विरहेणातिरूपा ताम्बूलं श्रीभगवतैव नागर शंखरेण स्वय-
मानीतं किंवा श्रीवृन्दादेव्याद्यर्पितं ज्ञेयम् अंग्रिक-
मलमेकं स्तनयोन्यधात् इत्येतस्यास्तदर्थमुपवेशो ज्ञेयः श्रीभगव-
दुपवेशस्तत्रैव तत्रोपविष्ट इति वक्ष्यते तस्य तयोर्निधाने हेतुः
सन्तप्तेति अन्यथा विरहतापकामज्वरयोरनुपगमः हृदय इति
पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ५ ॥

प्रेमसंरम्भेणैव भ्रुकुटिमा सम्यक् वद्ध्वा पश्चात् प्रेमसं-
रम्भविह्वला बभूवेति शेषः ऐक्षतेति परेणवान्वयः तथाच श्रीवि-
ष्णुपुराणे—

काचिभ्रुभङ्गं कृत्वा ललाटफलकं हरिम् ।

विलोक्य नेत्रभृङ्गाभ्यां पपौ तन्मुखपङ्कजमिति ॥

अन्याच कटाक्षवाणाक्षेपैर्गृहीतीवैक्षत अत्रापि प्रेमसंरम्भ एव कारणं
ज्ञेयं निर्दृष्टदशनच्छद्राद्युक्तेः प्रेमेत्यनुवृत्तेर्वा ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रेमसंरम्भविह्वला सती भ्रुकुटिमावध्य निर्दृष्टदशनच्छद्रा
भूत्वा कटाक्षेपैर्गृहीतीवैक्षतेत्यन्वयः । कटाक्षेपैः कटाक्षविक्षेपैः ।
सन्दृष्टेति कचित् पाठः । शौरिमिति प्रकरणात् । प्रतीवेति
तस्यापि क्षोभं व्यज्य ताभिर्गृहीतत्वेनैव दाक्षिण्यमात्रेणैव च स

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र स्थित इति व्यज्यते । तथा वाम्येन दूरस्थिताया अपि तस्याः प्रेमसंरम्भेन तदीक्षणे परमसुखं दर्शितम् । यथा श्रीविष्णुपुराणे । काचिद्भूमङ्गुरं कृत्वा ललाटकलकं हरिम् । विलोक्य नेत्रभृङ्गाभ्यां पपौ तन्मुखपङ्कजमिति अत्र विवोकाख्या-नुभावो दर्शितः । यथोक्तम् इष्टेऽपि गर्वमानाभ्यां विवोकः स्याद-नादर इति । तथा ललिताख्योऽपि यथोक्तं विन्यासमङ्गिर-ङ्गाणां भ्रूविलासमनोहरा । सुकुमारा भेषधत्र ललितं तदुदीरितम् इयं प्रखरा सुसख्यात्यन्तसार्थीनां वामा कान्ता च ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

जुषाणा जुषमाणा सेवमाना ॥ ६-८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

काचित्तन्वी योषिदञ्जलिना संहतहस्तद्वयेन तस्य ताम्बूलच-र्वितं चर्वितताम्बूलं जग्राह एका तु विरहतापेन तप्तयोः स्तनयो-स्तस्य भगवतोऽङ्गिकमलं कमलवच्छीतलमङ्गिमधाधार ॥ ५ ॥

एका तु भुक्तिध्रुवमात्रं कुटिलीकृत्य प्रेमसंरम्भेण प्रेमग-र्भक्रोधेन विह्वला निर्दोषदशनच्छदोऽधरोष्ठो यया तथाभूता कटाक्षेण प्रतीव ताडयन्तीवैक्षत कटाक्षेपरिति पाठे कटाक्षपातैरित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चर्वितं भक्षितोच्छिष्टम् अधात् दधार ॥ ५ ॥

प्रेमसंरम्भविह्वला प्रणयकोपाकुलिता भ्रुकुटिं ललाटशिराम् आवध्य प्रकाश्य निर्दोषदशनच्छदा नितरां दष्टोष्ठपुटा ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

काचिदञ्जलिनेति कुमारिकाणां मुख्या एका तदङ्गिकमलमिति सदैवप्रणयवती सा तु काचिद्धारतद्बाहुमिति बाहुं स्वासे दधत्याः कस्याश्चित्स्कन्धे कृतावर्जनतया शिथिलैकपादस्य तस्य स्थिति-रत एव शिथिलं चरणं स्वयमुपविश्य स्तनयोः कृतवती ननु तदा भगवानुपविष्टः ॥ ५ ॥

एका भुक्तिमावध्येति प्रणयक्रोधवती केचिदेनां श्रीराधा-माहुः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतः काचित्ताम्बूलचर्वितमञ्जलिना अगृह्णात् तस्याः ताम्बूलयोग्यतामाह । तन्वीति । कोमलाङ्गी एका पुनः बहिःस्थिता साक्षात्संवन्धमलभमाना उत्थातुं वा अशक्ता उपविश्यैव तदङ्गि-कमलं स्तनयोरधात् अनुत्थाने धारणे च हेतुः सन्तप्तोति सा ह्यत्यन्तं विरहातुरा ॥ ५ ॥

एकेति । अन्या पुनर्दूरस्था तामसी तमसा भुक्तिमावध्य कटाक्षेपैः प्रतीव ऐक्षत अत्र सर्वे वर्णलोपः कटाक्षेपरित्यर्थः । प्रेम्णा सहितो यः क्रोधसंरम्भः तेन विह्वला सम्यक् दष्टः दशनच्छदो यया तादृशी च जाता भुक्तिवन्धनेन चित्तकौटिह्यं प्रेमसहित-संरम्भेण इन्द्रियवैकल्यं संदर्शनेन देहक्षोभः प्रतीवेति प्राणैर्व-लस्फूर्तिः ज्ञानसाधनमपि तस्या विकृतं प्रान्तदृष्टिः कटाक्षः तत्रापि आक्षेपभावः यथा वाचावगुरां तथा कटाक्षा एव आक्षेप-रूपाः निरन्तरं प्रवृत्ताः तादृशभावस्य पूर्णत्वाय कालनियमनार्थं वा भुक्तीभङ्गः स्वभावनियमनार्थं च संरम्भः लोभनाशार्थं दंशः मोक्षाभावार्थं ज्ञानवक्रता प्रमाणनिराकरणार्थं हननमिति यतो लौकिकिको भक्तिः पुष्टा भवति एतदर्थमेवा निरूपिता ॥ ६ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अञ्जलिनागृह्णादितीयं दास्यप्रायमैत्र्या कान्ताधीना दक्षिणा च । अङ्गिकमलं दक्षिणमेव स्वहस्ताभ्यां गृहीत्वा भूमावुपविष्टास्तन-योर्न्यधात् । ततश्च वामभुजेन कान्तायाः स्कन्धमालम्ब्य वाम-चरणेन भुवमवष्टभ्य कृष्णस्तस्याविति ज्ञेयम् । इयं मैत्र्यप्राय-दास्या कान्ताधीना दक्षिणा चेत्यत इमे तदीयतामयधृतस्नेह-वत्यौ प्रथमायाः सख्यौ ॥ ५ ॥

भुक्तिमावध्य एवं कुटिलीकृत्य सख्यं भुजुः शरसंसक्तं प्रतान्येवेत्यर्थः । प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपावेशेन विह्वला विवशा कटाः कटाक्षाः शरास्तेषां क्षेपैर्निक्षेपैः कृष्णं लक्ष्यभूतं प्रतीव भोः कुहकशिरोमणे । स्वप्रेमहालाहले त्वया मयि श्रुज्य सम्य-कया सफलीकृतं देहाभिः स्रुतप्रायान् प्राप्तान् दग्धुं किं पुन-रपि प्रत्यासीदसि त्वं साध्वेव परिचितोऽभूदिति व्यज्यन्ती ऐक्षत । निर्दोषदशनच्छदेत्यञ्जलिना धृतस्य स्वाधरस्य दंशः कोपा-नुभावः । इयं मदीयतामयमधुस्नेहेत्यमानकौटिह्यवती ॥ ६ ॥

केन चित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

काचिदिति । ताम्बूलमत्र प्रतिकुञ्जं मालादिसाहित्येन वृन्दा-देव्या स्थापितं शौरेरिति प्रकरणलब्धम् अञ्जलिनेति पूर्ववत् औत्सुक्यमधरामृतसाहित्यात् एतच्च वितर वीर नस्ते धरामृतमि-त्यस्या एवाभिलाषः इयञ्च मृदुर्दास्यप्रायसख्या कान्तपराधीना दक्षिणा च ततश्च श्रुतिमुनिरूपासु कान्तभाववतीयमिति ज्ञेयं एकेति । तदाङ्गिकमलमपि दक्षिणमेव स्तनयोरधात् वामभुजेन प्रियालम्बनेन समचरणन्यस्ताङ्गभारताप्राप्तेः सम्प्रति स्थित एव चायं उपवेशस्याग्रे बध्यमाणत्वात् अत उपविष्ट्यैव तथा चरणधारणं तस्य तयोर्निधाने हेतुः सन्तप्तोति विरहमयरत्याख्येन भावेनेति शेषः इयं च प्रखरा दास्यप्रायसख्या कान्ताधीना दक्षिणा च अस्याश्चरणपङ्कजं शतमं चेत्यभिलाषः इयमपि पूर्ववत् तिष्ठ एताः कान्तभाववत्यः ५ ॥

अथ वामानां कामानधीनां शुद्धामेव प्रीतिमुपवशायितुं तासां स्वामिन्या सर्वाभिरन्याभिश्चेष्टितमेकेन इलोकेनाह । एकेति । सर्वासु मुख्यतमा 'एके मुख्यान्येकेवला' इत्यमरः यद्वा सर्वाख्यवस्थासु प्रियत-

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

मेनैकताङ्गतेत्यर्थः । प्रेमसंरम्भविह्वलेति स्वभावोक्तिः तत एव पूर्वोक्ताभ्यः कामविह्वलाभ्यो वैशिष्ट्यं भुक्कुटिमावध्येति वाम्यव्यक्तिः यद्वा सुरत-
चिन्हगोपनाय रोषानुकरणं निर्दृष्टदशनच्छदेति कथनात् कटाक्षैः
कटाक्षविशेषैरित्यर्थः । इयञ्च तस्याः क्षोभचेष्टां वर्णयतः श्रीमुनी-
द्रस्याप्यर्द्धहासितवर्णोक्तिगौरवेण भीत्यनुकृतेरिति इयं चाखिलमप्य-
नाविलप्रेमगोपनाय यदेतमिदंक्षिणभागे निगृहीतोऽप्ययमित एवाह-
सरति रतिळम्पट इति वाम्येन तस्य स्थगनम् अयमेव विवोकाख्योऽ-
नुभावः “इष्टेऽपि मानगर्वाभ्यां विवोकस्यादनादर” इत्युक्तेः ललि-
ताख्योऽपि यथा “ विन्यासमङ्गिरङ्गानां भुविलासमनोहरा सुकुमा-
राभवेद्यत्र ललितन्तदुदीरित” मिति तथा माधुर्यं सर्वभावानां
सर्वावस्थासु चारुतेत्युक्तलक्षणे माधुर्यातिशयश्च सूचितः इयञ्च
प्रखरा सुसञ्वात्यन्तस्वाधीनकान्ता वामां सर्वाभिरामाचेति मुख्य-
तमेवेत्यलमतिप्रपञ्चितेन तासां तासां चेष्टितादिसंग्रहश्चैतस्या एव
सौभाग्योत्कर्षवर्णनाग्रहेणेति यदेताः सर्वा अपि वञ्चयित्वेनामेवारमय-
दिति दिक् ॥ ६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

अन्याया अधरामृतरसलुब्धायाश्चरितमाह । काचिदञ्जलि-
नेति । काचित्तन्वी तु तस्य ताम्बूलचर्चितमञ्जलिना अगृह्णादिति
तस्येत्यध्याहृतेनान्वयः । तत्र तन्वीति सुन्दराङ्गी प्रियाधररसपा-
नार्हा चर्वणे तदधररसान्वितमिदमिति ज्ञात्वा मिष्टमिष्टं हि
मत्वा तल्लोभेनोच्छिष्टभक्षणमितिन्यायमाश्रित्याञ्जलिनेतियोजितपा-
णिद्वयपुटेनात्यादरेण गृहीतवतीत्यर्थः । यद्वा काचित्तन्वीति विर-
हतापशोषणेनातितनुसूक्ष्माङ्गी स्वपोषणस्य तदधरामृतजोषणा-
धीनतामवगत्य बह्वीषु वलासदास्वादेतिघ्राष्ट्यं तत्तर्षाद्वर्षेण विल-
म्बासक्षिण्णुताञ्च व्यवस्याञ्जलिनेति पाणिद्वयं संयोज्य शिरोधार-
णेन प्रार्थयित्वागृह्णात् यद्वा यतस्तच्चर्चितमञ्जलिना गृह्णादत एव
तत्पुष्ट्या तनुविस्तार इत्यस्मात्प्रफुल्लितशरीरा सफलदेहा वा जाता यद्वा
सहजसरागोऽपि प्रियतमाधरोऽनेनातिरागान्वितः कृत इत्येतद्वृद्ध-
निवेशेऽनुरागवृद्धौ सौभाग्यातिशयान्विताशयान्विताऽगृह्णात्
तदेतदतिदैन्यदास्यभावरसाभिज्ञतान्विताया आचरितमिति बोध्यं
काचिदन्यापि दाक्षिण्यभावमेवानुगता तु प्रियदर्शनेन तशानुकूल-
भावेन च किञ्चित् विरहचिन्ताग्रिद्वयोपशान्तावपि लब्धालम्ब-
नयया तदतिस्निग्धापाङ्गनिरीक्षणल्लेहवृष्टयोर्दीपिततयाचातितवृद्ध-
हृच्छयाग्निसन्तप्तास्तनयोस्तदङ्गिकमलं स्वतापपरीक्षार्थं न्यधात्
यद्वा स्वरोजयोर्विदुधा बहुसरोजस्योजनेऽपि विरहचिन्ताकामोज्ज्व-
त्रिदोषज्वरानुपशमे आधिदैविकाध्यात्मिकादित्रिदोषविषमज्वरो-
पशमाय मुनिभिर्हृदि धृतं तदुपशमकं तदङ्गिमृदुकमलं तत्स-
दृशं कं ब्राह्मणं मं शिवञ्च लाति अनुगृह्णातीति वा स्वर्गमपि
मलमिव हेयं यस्मादिति वा कमलं तदुपशमायैव स्तनयोन्य-
धात् ॥ ५ ॥

अथ वामाया आचरितमाह । एकेति । एका तु प्रेमसंरम्भविह्वला
तथा सन्दृष्टदशनच्छदा भुक्कुटिमावध्यं कटाक्षैर्घृन्तीवैक्षत अत्र
सर्वर्णं वर्णलोप इतिकटाक्षोपैरित्यर्थः । एकेत्यनेन सर्वसुख्यायुधेश्वरी-
श्वरी यद्वा एका इति सा एकैव न तादृशी काव्यन्या स्वाधीनप-

तिका प्रेमागाधा लब्धविह्वला श्रीमती राधा कृतापराधं माधव-
मालक्ष्य प्रेमसंरम्भविह्वलेति प्रेम्णा यः संरम्भः क्रोध एवमस्म-
त्प्रेमभावेऽप्ययं कुटिलकृष्णवहिरन्तरतया सर्वतो वियोज्य नस्त्यज-
तीति तत्र प्रेमिणां गृह्णादिभ्यो वियोजनयोग्यमेवेति न दोषाय
किन्तु प्रेमभावान्वितानां तद्भावान्वितानां त्यागे सङ्गाभावः
परमदुःखायेति तेन विह्वला यद्वा प्रेमैव संरम्भः क्रोधो रतिरणे
तद्रूपक्रोधस्यैवोचितत्वात् यथा यथा क्रोधाधिक्यं तथा तथाङ्ग-
रङ्गानि परस्परं सम्पीड्या प्रपातनरदनखादिच्छेदनरूपरणाधिक्यतया
रतिरणे तु यथायथा प्रेमाधिक्यं तथा तथा गाढालिङ्गनादि-
पूर्वकरतिरणसौष्टवापत्तिः तेन विह्वला प्रेम्णैव विकलचित्ता तथा
सन्दृष्टदशनच्छदेतिदशनच्छदसंदंशस्तु स्वभावत एव स्मितरूपवि-
काशाल्लादसुधात्मकविकाशान्वितः प्रियामुखांभुजचन्द्रः प्रियदर्शने
त्वतिशयेन जातप्रहासोल्लासः तथाचैवं विरहदुःखदानेऽपि
मुखप्रसादमालक्ष्य कश्चाच्चिन्मयः पुनरप्येवं कुर्याच्चेत्तदासर्वासां
मरणमेवेत्याशयानुरोधेन स्मितानुरोधाय यद्वा रदकुन्दकलिका-
सखीभिः कुसुमयति मुखपद्मदलाधरवशीभाववत् दशनभगणरूपसु-
खीभिर्मुखचन्द्रवशीभाववत् सखीभिः पतिः वश्यतैव रसरीति-
रिति बोधाय यद्वायमधरोऽतिमधुर इति त्वयाप्यास्वादनीयः इति
द्योतनाय यद्वा रतिरणारम्भाय जातप्रेमात्मसंरम्भेण त्वदधरा-
लामे स्वाधर एवच्छिद्येत इति त्वयाप्यतिसंरम्भेण सावधानतया
रतिरणसमुद्यमः कर्तव्यः तथा भुक्कुटिमावध्येति भुक्कुटिवन्धस्तु
कुटिलकृष्णोऽपि भवानस्मभिः शिरसि धृतस्त्वं तु तथापि कौटिल्यं
न जहासीति व्यञ्जनाय यद्वा कुटिलकृष्णेऽपि भुवो मया प्रेमसं-
रम्भेण वद्धो भवान्किमिति प्रेमसंरम्भेणापि न वध्यते यद्वा वद्धे अपि
भुवो मया शिरस्येव धृते इति प्रेमसंरम्भवद्धत्वे
त्वया तस्यानादरः शङ्कनीयः यद्वा रतिरणारम्भाय मया प्रेम-
संरम्भेण युगधनुषी युगपदाकृष्टे इति त्वयापि न रतिरणासन्धाने
विलम्बोऽनुसन्धेयः ननु मया प्रेमसंरम्भभयेन भवत्या सन्धिरेवा-
काङ्क्ष्यते इतिचेन्नवतु तर्हि मया नितरां तव सन्धिरतिरणप्रति-
बन्धकोऽपि तु तत्संसाधक एव किञ्च सुरतिशूराणां न रतिरणोप-
शमः स्पृहणीयः किन्तु तदुद्गम एवेति कटाक्षाणां तिर्यङ्निरीक्ष-
णरूपापाङ्गानामनङ्गवृद्ध्या कृतस्वविद्वजनापाङ्गानां कामवाणानां
इन्द्रनीलनीरजमणिजटितचित्राक्षाक्षयनिषङ्गसंगिनां भूधनुर्द्वय-
माकृष्य नेत्रे प्रेम्णा रतिरणोद्यतीकरणाय घृन्तीवैक्षत यद्वा-
नन्दघने परप्रेमास्पदे तस्मिन् रसभावदक्षाणां तासां वामभावामभीप्स-
[१] तीनामतवामानामतिवामान मतिवामानां दाक्षिण्यस्यैव वामत्वं
वामभावस्य तु वामत्वमेवेत्यत्रापि दाक्षिण्यख्यापनमेव दाक्षिण्य-
मित्येवं योजना एकाशब्दस्तु पूर्ववदेव देव्या उत्कर्षे प्रेम-
संरम्भविह्वलेति प्रेम्णाः संरम्भेण रभ राभस्ये इत्यस्माद्वेगेन विह्व-
लातिह्वान्ततयालिङ्गनमिच्छत्यपि कर्तुमशक्ता प्रेमवेगाधिक्ये हेतुः
सन्दृष्टदशनच्छदेति प्रियेण सम्यग्दष्टौ पूर्वविहारावसरे आस्वादितौ
दशनच्छदौ यस्याः प्रेष्टस्यैव वा तस्य सम्यगास्वादिनौ दशन-
च्छदौ यया तन्मधुपानलुब्धा मत्ता चेति भावः । अनिमिषेक्षणा
यैव भुक्कुटिमावध्य कटाक्षैः स्निग्धापाङ्गैः घृन्तीव हन हिंसागत्योरित्यं

[१] अतिन्दर्या सुन्दरीणां स्वसौन्दर्यामादिगुणैरतिक्रान्ताः वामा
यामिस्तासां नमतिर्वा मा विपरीता यासामत एवातिक्रान्तौ
वामभावे स्वकान्तरोषमानादिस्थापनरूपो यामिस्तासाम्

अपराऽनिमिषदृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखाम्बुजम् ।
 आपीतमपि नातृप्यत्सन्तस्तच्चरणं यथा ॥ ७ ॥
 तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदि कृत्य निमील्य च ।
 पुलकाङ्गुपगुह्यास्ते योगिवानन्दसंप्लुताः ॥ ८ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

स्मादात्मानं तत्र गमयन्तीव प्रेष्टं व नेत्रद्वारा तद्भावदर्शनेऽसादृज-
 ननेन वा स्वस्मिन् प्रापयन्तीवैक्षत स्वान्तः प्रेमभावानेव वा तस्मै
 गमयन्ती ज्ञापयन्तीवैक्षत ॥ ६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अथ तृतीयायाः कान्ताधीनायाः दक्षिणायाः वृत्तमाह । काचि-
 च्छौरेः ताम्बूलचर्वितं परमादरादर्जलिना गृहीतवती नत्वेकेन
 हस्तेन यतस्तन्वङ्गी कोमलाङ्गी तथा तद्ग्रहणयोग्या इयं चन्द्रा-
 वली सुहृद्भूता सैव्याभिधा सखी अथैवस्त्रिधाया एव चतुर्थ्या वृत्त-
 माह । एका तस्य वामभुजेन श्यामलाख्यां सखीमवलम्ब्य तिष्ठतः
 प्रेष्टस्य दक्षिणमङ्गलसरोरुहं खयमुपविष्टा सती स्तनयोरध्यात यतः
 सन्तप्ता इयमपि चन्द्रावली सुहृद्भूता पद्माख्या सखी ॥ ५ ॥

अथ वामास्तु प्रथमायाः अतिवामायाः प्रखरायाः स्वाधीन-
 कान्ताया वृत्तमाह । एका भृकुटिमावध्य भुवौ कुटिलीकृत्य
 प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपावेशेन विह्वला सती सन्दग्धाधरोष्ठा भुत्वा
 कटाः कटाक्षास्तैर्यै आक्षेपाः परिभवास्तैः ताडयतीव ऐक्षत “इष्टे
 ऽपि गर्वमानाभ्यां विव्वोकः स्यादनादरः” इत्युक्तलक्षणो विव्वो-
 काख्योऽयमनुभावः सर्वाः परित्यज्य या नीता पश्चात्त्यक्ता च सेयं
 भीराधाख्या मुख्या सखी गोपालतापिन्यां गान्धर्वेति नाम्ना
 ख्याता ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एका तु भृकुटीभुवमावध्य कुटिलीकृत्य प्रेमनिमित्तो यः
 संरम्भः क्रोधावेशस्तेन विह्वला व्याकुला संदग्धः दशनच्छदेऽ-
 धरोष्ठौ यथा सा कटाक्षैः कटाक्षपातैर्गन्तवि ऐक्षत ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

कौं सुन्दर गोपी अपने अंजलिते भगवान् के ताम्बूलकी
 चर्वित प्रसवी को ग्रहण करत भई, एक गोपी अति विरह ते
 तपी भई श्री चरण कमल को अपने स्तनों पे धारण करत
 भई ॥ ५ ॥

एक गोपी अपनी दोनों भौ को टेढ़ी कर प्रेमके क्रोधते
 अति विह्वल हो गई औ दांतों को दबाके देडे कटाक्षों ते प्रहार
 करतभई ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनिमिषन्तीभ्यामनिमीलन्तीभ्यां दृग्भ्यामापीतमपि सम्यग्दृ-
 ष्टमपि पुनःपुनर्जुषाणा नातृप्यत ॥ ७ ॥

हृदिकृत्य हृदयं नीत्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

जुषाणा सेवमाना प्रीत्या वीक्षमाणेत्यर्थः । आपीतमपि दृशो-
 ष्चषकत्वं ध्वनितं परमप्रीत्या सम्यग्दृष्टमपीत्यर्थः । सन्तः प्रीति-
 भक्त्येकानिष्टाः इति मधुरप्रेम्णः प्रीतिभक्तेर्वा तृप्यभावांशमात्रे साम्य-
 मभिप्रेतं किन्तु सारङ्गाणां पदाम्बुजमिति न्यायेन तेषां
 पदाम्बुजे भक्तिः आसान्तु प्रेयसीनामधरामृतादिलोभेन
 प्रायः श्रीमुख एव राग इति प्रेमवैशिष्ट्यं सूचितमेव अत एव तेषां
 भीषादाब्जयोः कोमलत्वादेः प्रायः साक्षादनुभवादब्जादि-
 रूपकाप्रयोगः ॥ ७ ॥

काचित् परमब्रज्यादिगुणनम्रा साक्षाच्चिरमुद्वेष्टमप्यक्षमा अत
 एव नेत्रयोः रन्ध्रेण द्वारेण हृदि कृत्येति मनसि सर्वाङ्गस्फूर्त्या
 तत्तद्दोषसौन्दर्यानुभवार्थमिवेति निमील्य नेत्रे एकस्मिन्नेवाङ्गे
 नेत्रयोर्लघोरन्ध्रेषां मनस्यपि दर्शनासम्भवात् किम्वा नेत्रद्वार-
 रेण निःसरणभयादिव वस्तुतस्तु तत्तत्प्रेमसम्प्लुतत्वस्वभावेनैव
 अत एवोपगुह्य हृदि तमाळिङ्ग्य चकारात् कृष्णकृष्णेति कीर्तयन्ती
 तथाच श्रीवैष्णवे पुराणे—

काचिदालोक्य गोविन्दमायान्तमतिहर्षिता ।

कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति प्राह नान्यदुदीरयत् इति ॥

काचित् भृकुटिमित्यत्र यद्येकैव गोपी व्याख्याता तदात्र पराशरो-
 केयमष्टमी ज्ञेया आनन्दरसेत्यन्तनिमग्ना सती आस्ते क्षणमासी-
 दित्यर्थः । योगी ध्यानयोगेन भगवति चित्तैकाग्र्यकृतः तथाच श्री-
 वैष्णवे काचिदालोक्य गोविन्दं निमीलितविलोचना । तस्यैव रूपं
 ध्यायन्ती योगारूढेव चावभाति बहिर्वृत्त्यभावमात्रे दृष्टान्तः तत्र
 च नेत्ररन्ध्रेणेति तस्मादप्यस्या विशेषः सूचितः ध्यानेन दर्शनादपि
 साक्षात्संदर्शनेऽत्यन्तानन्दात् तच्च श्रीभागवतामृते विवृतमेव
 तत्रापि काचिदिति गोपीत्वेन भाषविशेषात् अत एवालिङ्गनाच्च साक्षा-
 त्संदर्शनवद्भ्यः पार्षदादिभ्यः गोपवर्गादिभ्यश्चानन्दविशेषः सूचित
 एवेति “नौमि चन्द्रवली भद्रां पद्मां शैव्यां च श्यामलां त्रिशङ्कां लालितां
 राधामित्यष्टौ प्रेष्टां गताः” । तत्तन्नामाग्रहणकारणं पूर्वं लिखितमेव
 यद्यप्यासां प्रेम्ण तारतम्यबाहुल्यं न घटते प्रत्येकं सर्वासां
 तस्मिन् प्रायः परमकाष्ठापत्तेः अत एव कराम्बुजग्रहणादिषु
 तासां स्वस्वभावानुसारेण तदानीतनेच्छानुसारेणैव वा प्रवृत्तिः
 तथापि मुक्तगणपूज्यानां श्रीवैकुण्ठपार्षदवराणाम् इव तासामपि
 कथीञ्चतारतम्यकल्पनया तत्रापि मुख्यत्वेन प्रसिद्धानामध्याना

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतबृहतोषिणी ।

तास्यपि भीराधादेव्याः सुप्रसिद्धत्वेन सर्वतो वैशिष्ट्येन श्रेष्ठं ततश्च तद्भाषानां तत्तद्वेष्टितानामप्युद्धम् अत एवाष्टौ तथा तथा पृथगुक्ता इति दिक् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

जुषाणा आस्वादयन्ती आपीतं सम्यगास्वादितं माधुर्यमपि इति दृशो रसनात्वं मुखस्याम्बुजतारूपकेण तत्सौन्दर्यस्य मधुत्वञ्च रूपितम् । दृशो रसनात्वरूपकेण तु तन्माधुर्यासक्तिर्दीक्षिता । शान्ता दास्यभक्तिनिष्ठा इति साक्षाद्दर्शनेऽपि तृप्त्यभावमात्रे दृष्टान्तः । वैशिष्ट्यं तु तत्तद्भावमाधुरीव्यञ्जकभूमिखालम्बनतया विद्यत एव । इयं सन्मुखदत्तदृष्टित्वात् प्रखरा स्वयमेवासौ मां मिलिष्यतीति स्वस्थान एव स्थितत्वात् सुसख्या स्वाधीनकान्ता वामा च ॥ ७ ॥

तं नेत्ररन्ध्रेण हृदि कृतेति तस्या हृदये तस्य स्वच्छोपाधौ विम्बस्यैव परमासक्तिः सूचिता ततः साक्षाद्भावाल्लज्जया नेत्रे निर्मल्य भावपास्वदेयन पुलकाङ्गी सती उपगुह्य आलिङ्गनमनुकृत्य आस्ते चिरं तथैवासीदित्यर्थः । योगीवेति अन्तः स्फूर्तौ दृष्टान्तः यद्वा योगीति क्रिया विशेषणं योगे यथा स्यात्तदिवेत्यर्थः इयं लज्जया मृद्वी पूर्वस्माद्देतोः सुसख्या स्वाधीनकान्ता वामा च एवं सप्तोक्ता अष्टमी तु श्रीविष्णुपुराणे—

काचिदायान्तमालोक्य गोविन्दमतिहर्षिता ।

कृष्णकृष्णोति कृष्णेति प्राह नान्यदुदैर्यदिति ॥

प्रखरा सरला चेयम् अत्रेदं विवेचनीयं रत्याख्यो भावस्तावदुभयविधः एक आत्मनि तदीयताभावनामयत्वेन कान्तपराधीन्यदोक्षिण्यादिमयः अन्यः कान्ते मदीयताभावनामयत्वेन पराधीनकान्तत्ववामत्वादिमयः तदेवं भावद्वयमिश्रिततारतम्येनान्येऽपि विविधा भावा विभाव्यन्ते तदेतन्नानाभाववर्तिनां मध्ये सजातीयभावानां सख्यं स्यात् रोचकत्वात् विजातीयभावानां प्रतिपक्षता स्यात् अरोचकत्वादेव सजातीयभावानां सौहृद्यं स्यात् यत्किञ्चिद्रोचकत्वेन हिताशंसनमात्रात् अतिमिश्रत्वेनातिसूक्ष्मत्वेन वा नातिस्फुटसजातीयादिभेदभावानां तादृश्यं स्यात् अवधानहेत्वभावात् श्रीकृष्णविषयकनिजनिजभावमात्राभिरुचिमतीनां तासां सख्याद्युदयस्य तदेकमूलत्वमेवोचितमिति तत्र तदीयतामदीयतामययोर्मुख्ययोर्भावयोरुत्तरः श्रेयान् ममताधिक्येन हि गम्भीरप्रेमप्रवाहाधिक्यं भवति तत एव तद्विवर्त्तरूपवाम्यापरपर्यायकौटिल्याभासो जायते “अहेरिवगतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिला भवे” इति भरतन्यायात् अत एव कान्तोऽपि तद्वशः स्यात् तथा च रुद्रः—

वामता दुर्लभत्वं च स्त्रीणां या च निवारणा ।

तदेव पञ्चवाणस्य मन्ये परममायुधमिति ॥

यथा श्रीहरिवंशे श्रीसत्यमाभायां दृश्यते—

रूपयौवनसम्पन्ना सौभाग्येन च गर्विता ।

अभिमानवती देवी श्रुत्वैवेण्यावशं गतेति ॥

कुटुम्बस्यैश्वरी सासीद्रक्मिणी भीष्मकात्मजा ।

सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां सौभाग्येचाभ्रिकाभवदिति च ॥

(३१७)

अत एवाद्धेनाद्धेन प्रथमचतसृणां वर्णनमुत्तीतसृणां त्वेकेनैकेनेति कवेरादरोऽपि दृश्यते आसु तिसृषु च एकाभृकुटिमावध्य इत्यनेन या वर्णिता सैव श्रेष्ठा भाववैशिष्ट्येन प्रथमत्वेन चोपन्यासात् तादृशसर्वविलक्षणभावश्च तस्या एव स्वपरित्यागे स्यात् यस्याः सर्वपरित्यागेन स्वसङ्गे नीतायाः सौभाग्यदानेन सर्ववैलक्षण्यं अभिगवान् स्वयमाविष्कृतवान् तस्मात्सैव सा भवेत् अथ प्रथमचतसृणां प्रथमैव ज्येष्ठा श्रेष्ठा च अग्रे स्थितत्वात् सर्वा अतिक्रम्य प्रथमत एव कान्तस्पर्शात् दक्षिणासु सुमधुरचेष्टत्वात् एषा चोत्तरवर्गप्रवराया विजातीयभावेति प्रतिपक्षिकी ज्ञेया अथानयोर्वर्गविचारः तत्रोत्तरप्रथमायाः सख्यौ तदनन्तरे द्वे प्रथमप्रथमायास्त्वेकव्यवहिततृतीयादिके द्वे भावसाम्यात् न तत्तदनुगततया वामदक्षिणयोः स्थितेश्च यातु प्रथमद्वितीया सा खलु प्रथमगणान्तः प्रविश्य स्थितापि किञ्चिद्व्यवहितत्वात्तदातिक्रमिचरितत्वाच्च न प्रथमायाः सखी पराधीनकान्तं मन्यतया किञ्चित्सादृश्येनोत्तरायास्तु सुहृदिति ज्ञेयम् अथ या विष्णुपुराणोक्ता सातु नातिविस्पष्टभावत्वाद्दर्शय्याप्रवेशाच्छ्रीशुकैनावर्णनाच्च तदस्यैव ज्ञेया अथ तासां नामविचारः तत्र भावप्योत्तरे मल्लद्वादशीप्रसङ्गे श्रीकृष्णयुद्धाष्टिरसम्वादे तन्नामानि यथा “गोपीनामानि राजेन्द्र ! प्राधान्येन निबोध मे । गोपाली पालिका धान्या विशाखा ध्याननिष्ठिका । राधानुराधा सोमाभा तारका दशमी तथेति विशाखान्या धनिष्ठिकेति पाठः किञ्चित् दशमीत्यपि नामैकं तच्चान्वर्थमिति सर्वान्ते पठितं यद्वा तथेति दशम्यपि तारकानुसृत्यैवेत्यर्थः । गोपाली चेयं नूनं पाञ्चोक्तगायत्रीचरी भवेत् तथा स्कान्दप्रह्लादसंहितायां द्वारकामाहात्म्ये मायासरःप्रस्तावे पुनरुद्धवागमने प्रियप्राप्तिवन्प्रियदूतप्राप्तावपि स्वस्वभावमिव्यक्तेर्लज्जावोक्तिसहितान्येवाष्टौ नामानि निर्दिष्टानि किन्त्वत्यन्तदुःखमयोक्तित्वाच्च तादृशरसभावसरे दृश्यानि कदाचिद्विचारावसरे त्वपेक्ष्याणीत्यनन्यगतिकत्वेनैव लिख्यन्ते यथा “तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य ललिता क्रोधमूर्च्छिता । उद्धवं साश्रुनयना सोवाच रुदती तदा । श्रीललितोवाच असत्यो भिन्नमर्थ्यादः शठः क्रूरजनाप्रियः । माकृथाः पुरतोऽस्माकं कथास्तस्याकृतात्मनः । धिक् धिक् पापसमाचारे धिगसौ निष्ठुराशयः हित्वा यः स्त्रीजनान्मूढो गतो द्वारवन्तीं प्रति । श्रीश्यामलोवाच किं तस्य मन्दभाग्यस्व स्वल्पपुण्यस्य दुःखदाः । माकुरुध्वं कथाः सख्यः कथाः कथयतापराः श्रीधन्योवाच केनायं हि समानीतो दूतो दुष्टजनस्य च । यातु तेन पथा पापो येन नायाति वै पुनः । श्रीविशाखोवाच न शीलं न कुलं यस्य ज्ञायते जन्म कर्म च । हीनस्य पुरषार्थेषु तेन सङ्गो निरर्थकः श्रीराधोवाच पूतनाघातने यस्य नास्ति पापकृतं भयम् । तस्य स्त्रीहनने साध्वः ! शङ्का कापि न विद्यते । श्रीशैव्योवाच सत्यं ब्रूहि महाभाग ! किं करोति यदुत्तमः । संवृतो नागरस्त्रीभिः कथास्माकं करोति किम् । श्रीपद्मोवाच कदोद्धव ! महाबाहुः नागरीजनवल्लभः । समेप्यतीह दाशार्हः पञ्चपत्रायतेक्षणः । श्रीभद्रोवाच । हा कृष्ण ! गोपप्रवर ! हा गोपीजनवल्लभ ! । समुद्धर महाबाहो ! गोपीः संसारसागरादिति । एके तु चन्द्रावलीमेवाष्टानां मध्ये मन्यन्ते न तु धन्यां तस्या लोकेऽति प्रासिद्धेः तत्र दशसंख्याकं मन्तं नात्रैकार्थ्यं समर्थयति संख्यावैषम्यात्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अष्टसंख्याकयो रपि मतयोर्धन्यापक्षो न सङ्घटयितुं शक्यते । तत्र तत्सहितत्वेन श्रीललितादीनां पञ्चानां चामप्रखरप्रायत्वात् अत्र त्वेका भुक्कुटीमावधेति तिसृणामेवेति चन्द्रावलीपक्षस्तु सङ्गम्येत तस्या दक्षिणावर्गाग्रिमात्वेन स्थापयिष्यमाणत्वाद् द्रामदक्षिणयोर्द्वयोरपि वर्गयोस्त्रिसंख्यकत्वेन षट्त्वे द्वाभ्यां श्यामलाभद्राभ्यां चान्याभ्यामष्टतापर्य्याप्तौ सुघटता स्यादिति । तदेवं स्थिते या पुनरुत्तरवर्गप्रथमा एका भुक्कुटीत्यादि वर्णिता सा परमभाससौमग्योपरिकाष्ठापत्रत्वाच्छ्रीराधैव । "यथा राधा-प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा । सर्वगोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभेति पादोक्तेः । राधा वृन्दावने वन इति मातृस्यस्कान्दादिभ्यः । देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदे-वता । सर्गलक्ष्मी मयी सर्वकान्तिः सम्मोहिनी परेति बृहद्देवतगीये च । राधया माधवो देवो माधवेनैव राधिका । विभ्राजन्ते जनेष्वा" इति ऋकपरिशिष्टे । वर्णिता च सा तथैव श्रीजय-देवसहचरणे हाराजलक्ष्मणसेनमन्त्रिवरेणोमापतिधरेण । "भूव-वल्लभैः कयापि नयनोन्मेषैः कयापि स्मितज्योत्स्नाविच्छु-रितैः कयापि निभृतं सम्भावितस्याध्वनिः । गर्वोद्भेदकृतावहे-ललितभीमाजि राधानेन सातङ्गानुनयं जयन्ति पतिताः कंस-द्विषो दृष्टयः" । इति विवृतं चैतन्मदनुजवरैः श्रीरूपमहाभागव-तैरुज्ज्वलनीलमणैः स्थायिमावविवरणे । अतो गान्धर्वैति या श्रीगो-पालतापन्यां प्रसिद्धा सापि मुख्यत्वलिङ्गेनैवमेवेति मन्यन्ते । अस्याः प्रह्लादसंहितायां पूर्वपूर्वपेक्षया वचनकौशल्यान्मध्या-त्वम् । अत्र च कोषावसरेऽपि लीलाविशेषमात्रव्याजितप्रागल्भ्य-तया बाहुधारिण्याद्यपेक्षया मध्यात्वमिति च समानम् । अथ यापरा निमिषदिव्यादिना तत्सखी वर्णिता सा श्रीललितेत्य-धगम्यते । वाम्यप्राखर्याभ्यां साम्यात् । सम्प्रति नातिवाम्या-दिकं तु निजवरसखीनिशातदृक्पातव्यातजाततत्क्षोभदर्शने-नातिसन्तोषात् । एषा च राधानुराधा इति या भविष्योत्त-रपठिता तदपरपर्यायैव वा । तच्च च पाठस्य नाम्नोश्च युग्म-तामयत्वावगतेरप्रापि समवर्गता प्राप्तसखीवृन्दप्रथमोक्तेर्मुख्यता प्राप्तिसाम्यात् । अथ तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेणेत्यादिवर्णिता तत्सखी तु प्रायः श्रीविशाखैव । काम्यमार्दवाभ्यां साम्यात् । प्रह्लाद-संहितायामपि च शीलमित्यादिकं तद्वाक्यं तादृशमेव । अथ या प्रमवर्गस्य प्रथमा सा श्रीचन्द्रावत्येव । यतः श्रीराधया सह प्रतियोगितयैतिह्यमस्या एव विराजते । तथाच श्रीवि-ल्वमङ्गलचरणाः । "राधामोहनमन्दिरादुपगतश्चन्द्रावलीमुचिवा-राधे ! चेममिहेति तस्य वचनं श्रुत्वाह चन्द्रावली । कंसक्षे-ममये विमुग्धहृदये कंसः क दृष्टस्वया राधा केति विलज्जितो वतमुखः स्मेरो हरिः पातु वः" इति । अर्थसाम्यप्रायादियं भविष्योत्तरख्याता सोमाभैव वा स्यात् अथ या तस्या द्वितीया काचिद्धार इत्यादिना श्रीराधा सुहृद्वर्णिता सा श्यामला भवेत् । प्रह्लादसंहितायां ललितादिगणे प्रविश्य हितोपदेशदानेन तस्याः सौहृदलक्षणावगतेः । सखीनां समदुःखप्रलापिता भवति किञ्चि-द्व्यन्तरितस्यैव तु हितोपदेशदातृता दृश्यत इति । इयमेव श्रीमध्वाचार्यैर्भाष्यगततात्पर्ये दर्शिता लीलाख्या भवेत् । अथ काचिदञ्जलिनेति एका तदङ्गीति वर्णिते ये चन्द्रावलीसख्यौ

तथा विष्णुपुराणे यास्तदस्या वर्णिताः ताः क्रमेण शैव्यापद्मा-भद्राः स्युः सेवकवद्भवेन सञ्जिगमिषया नातिस्फुटभावविशेष-त्वेन च साम्यादिति । महानुभावसम्मत्या युक्तिप्रायं व्यलेखि-यत् । तत्र कृष्णस्तदीयाश्च ममानन्यगतेर्गतिः । ता मद्गर्णर-होलीलानाम्ना सङ्कोचमाप्नुयुः । मुनिनैव हुताहानाः क्षमन्तां मम चापलम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्दीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अपरा निमेषमकुर्वतीभ्यां दृग्भ्यां तस्य मुखाम्बुजमापीत-मपि पुनःपुनर्जुषाणा सेवमाना नातृप्यत् न तृप्ता बभूव यथा सन्तो भक्ताः तस्य चरणं पुनःपुनरनुभूयापि न तृप्यन्ति तद्वत् ॥ ७ ॥

काचित्तु नेत्ररन्ध्रेणेत्यादि कृष्णं हृदि विधायोपगुत्थालिङ्ग्यच-निर्मिल्य नेत्रे इति शेषः पुलकानि पुलकितान्यङ्गानि यस्याः सन्तीति तथा भूता आनन्देन सन्नुता व्याप्ता अनन्दमग्रा योगीवास्ते आस्त ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनिमिष निमेषलक्षण्यापारशून्यमितिक्रियाविशेषणं जुषाणा सेवमाना ॥ ७ ॥

हृदि स्थितं कृत्वा पुलकाङ्गी रोमाञ्जितगात्रा उपगुह्य आलिङ्ग्य आनन्दनिर्भरा परमानन्दपूर्णा ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

अपरा निमिषदृग्भ्यामिति दर्शानन्दनिस्पन्दा स्वमा-कसरला ॥ ७ ॥

तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेणेत्यादि मुग्धापि गर्भीरप्रेमवती ॥ ८ ॥

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमतिपुष्टा निरूप्य अत्युत्तमा निरूपयति । अयरेति । एषाहि भगवद्दर्शनेन मत्तदोषा अतो ध्यानेन भगवन्तं हृदये स्थापयितुकामा नैत्राभ्यां नेत्रद्वारा भगवन्तं हृदि स्थापितवती अत्र लावरायामृतं पेयं मुखस्यम्बुजत्वोक्तेः अनिमिषदृग्भ्यामिति पानकरणं द्रवद्रव्यस्या-न्तर्निवेशनं पानं मध्यो रसविच्छेदो भविष्यतीति आनिमिषदृग्भ्यां पानं नेत्रकोरञ्जालित्वं लावण्यामृतस्य विरजत्वात् प्रीतिसेवनमत्राभि-प्रेतं यद्यपि आसमन्ताद्धर्मसाहितं सर्वमेवाभिनविष्टं स्वाधीनं जातं यदैवेच्छति तदैव हृदये पश्यतीति तथापि नातृप्यत् अलंभाय एतदर्थं दृष्टान्तमाह । सन्तस्तच्चरणं यथेति । सन्तो हि जात-कार्याः तथापि चरणारविन्दे सहजो रसः नतु किञ्चित्प्राप्तव्यं निवर्तनीयं वा ॥ ७ ॥

एका पुनर्दृष्ट्या अनया तुल्यशीला योगानुसारेण भगवन्तं गृहीतवतीत्याह । तं काचिदिति । पूर्वं लौकिकी पश्चा-द्धक्तिमार्गानुसारिणी निरूपिता इयं योगानुसारिणी अतोऽस्याः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सर्वावयवे दृष्टिः उभयोरेकीकरणम् अन्यथा दृष्टिभेदः स्यात् पूर्वस्यास्तु दर्शनमेव प्रयोजनम् एषा विरलेति काचिदित्युक्तं तं पूर्वोक्तं न खलु गोपिकानन्दनो भवानिति यथा निरूपितं नेत्ररन्ध्रेणेत्येकवचनं रूपप्रवेशार्थं हृदि कृत्येति हृदि कृत्वा असमासेऽपि व्यप् हृदि कृत्येत्यलुक् समासो वा ततोऽन्तः प्रविष्टो बहिर्मा गच्छत्विति निमीलनं कृतवती नहि तस्या बुद्धौ भगवान् बहिरवशिष्टोऽस्ति स्वकीयो वा भागः तथा गृहीत इति चकरात्सर्वेन्द्रियनिवर्तनं ततोऽन्तरानन्दे पूर्णं पुलकाङ्गी जाता केवलानन्देन पुलकं गोपीत्वं न भविष्यतीति तदर्थं विशेषमाह । उपगुह्यास्त इति अयं रोमाञ्चः सात्विकभावे प्रविष्टः अत एवान्तररूपगुह्यालिङ्ग्य आस्ते तामेव स्थितिं धारितवती अवस्थान्तराभावात् ननु तस्या उत्तरत्र कार्यं भगवता सहसंभोगः कर्तव्यः आळापाः गृहे च गन्तव्यमिति कथन्तामेवावस्थां स्थापितवती तत्राह । योगीवेति । योगे हि तयैवाग्रे सर्वं कार्यं साधयति तथेयमपि तयैवावस्थया सर्वं साधनीयमिति स्थिता किंच आनन्दसंश्लुता आनन्दे निर्मग्ना अतएव बहिः संवेदनरहिता संवेदनायामेव सत्यां कार्यानुसन्धानं नहि पूर्णं आनन्दे कश्चन कामोऽस्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

अनिमिषन्तीभ्यामानन्दजाड्यवशादनिमीलन्तीभ्यां दृग्भ्यां अमरीभ्यामिव तस्य सुखाम्बुजम् । यद्वा । तत् प्रसिद्धं पूर्वस्याः कटाक्षशरजर्जरितत्वात् समयचकितव्याकुलमनुत्तमम् । आपीतं सम्यगास्वादितमाधुर्यमपि पुनः पुनर्जुषमाणा आस्नादयन्तीति सुखाम्बुजस्य स्वभावेनैव माधुर्यमपारं तत्रापि स्वाभीष्टेन स्वयुथेश्वरी कटाक्षशरप्रहारेण सङ्कोचत्रपाविषाददैन्यादिसञ्चारिमिश्रणाद्विधिमतिवर्द्धमानं तदानीमभूतस्तत्र तृष्णाधिक्याज्ञातुप्यत् । सम्पूर्णशेन दृष्टान्तादर्शनादेकांशेन दृष्टान्तमाह । सन्त इति । अत्र कटाक्षशरप्रहारिण्यामेव कृष्णस्य तदानीं सम्पूर्णं दृष्टिः सम्पूर्णं मनश्च न त्वन्यस्यां कस्यामप्येकांशेनापि । यत एव स्वस्मिन्तस्यानवधानमाळक्ष्य लज्जानुद्गमात् दृग्भ्यामिति सम्पूर्णभ्यामेव नेत्राभ्यां स्वच्छन्देनैव मुखमपश्यदतः सर्वतः सौभाग्यवती कटाक्षशरवर्षिण्येव ज्ञेया ॥ ७ ॥ हृदि कृत्य हृदयं नीत्वेति भाग्यान्मिलितोऽयं चञ्चलः कान्तः पुनर्मापसरत्विति च बुद्धयेति भावः । निमील्य चेति पुनरन्ध्रेणैव निःसरेदिति शङ्कयेति भावः । पुलकाङ्गीति निर्विघ्नसंभोगप्राप्तिबुद्ध्या । उपगुह्यास्ते इति स्वकर्तृकोपगूढनं महाविरहोत्तरकालप्राप्त्या तृष्णाधिक्येन धैर्यपगमात् तत्र दृष्टलोकाभावाल्लज्जानुत्पत्तेश्च । तिस्र एवैताः कान्तपार्श्वे प्रत्यगमनाद्वा मा अस्मानेवायमागम्य मिलतु ननु वयमिमं गत्वा कदाचिदपि मिलाम इति मदीयतामयमधुरस्नेहवत्त्वात् सुसख्याः स्ववशीकृतकान्ताः ज्ञेयाः । तत्र तिसृषु मध्ये प्रथमा सर्वगोपीजनाधिका गृथेश्वरी द्वितीयातुये तस्याः सख्यौ । एवं सप्तानामासां श्रीवैष्णवतोषणी दृष्ट्यैव चन्द्रावली श्यामला शैव्या यद्वा श्रीराधा ललिता विशाखा इति क्रमेण नामान्यवगतानि

अष्टमी “तु काचिदायान्तमालोक्य गोविन्दमतिहर्षिता । कृष्ण-कृष्णेति कृष्णेति प्राह नान्यत्तदैरयदिति” विष्णुपुराणदृष्ट्या भद्रानाम्नी ज्ञेया । श्रीवैष्णवतोषणीधृतस्कान्दप्रह्लादसंहिता द्वारकामाहात्म्यावस्थिताभिख्या एता अष्टावेव त्रिशतकोटिगोपीषु मुख्या ज्ञेयाः । आसु तारतम्यजिज्ञासा चेदुज्ज्वलतीलमणिर्दृष्टव्यः सर्वमुख्या तु श्रीराधैव “यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्ड प्रियं तथा । सर्वगोपीषु सैत्रका विष्णोरत्यन्तवल्लभेति पादोक्तेः । देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता । सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः संमोहिनी परेति” बृहद्गोतमीयांतेः राधया माधवो देवो माधवेवैव राधिका । विभ्राजन्ते जनश्वा इति ऋक्परिशिष्टोक्तेश्च ज्ञेया ॥ ८ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अथैतस्याः प्राणसहचरीणा मरीणां चेष्टामाह । अपरेति । अनन्या पूर्वोक्ताया मुख्यतमाया अभिज्ञा परसुहृदित्यर्थः । अनिमिषेति । पाने समुत्कण्ठातिशयः दृग्भ्यामिति द्विच ततोऽप्युत्कर्षपरं यद्वा द्वयोरेव सुखास्वादायेति जुषाणां प्रीत्या सेवमाना एवं च दृशोरसनात्वं सौन्दर्यस्य च मकरन्दत्वं निरूपितम् आपीतं सम्यगास्वादितम् अपीति । तन्माधुर्यासक्तिः तदेव तत्सर्वमपि सुरतचिन्हावलोकनायेति सौहृदभेदोभयमनुस्पष्टीकृतं तत्र दृष्टान्तः सन्त इति । एते च दास्यभक्तिनिष्ठा एव तच्चरणमित्युक्तेः उपमेयवैशिष्ट्यन्तु श्रीमुखालम्बनतया एवं च साक्षाद्दर्शनेऽपि तृप्त्यभावमात्रेऽपि दृष्टान्तसङ्गतिः तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवमिति नवमोक्तेः इयं च समुखदत्तदृष्टित्वात्प्रखरा मुख्या भीललितस्थेति अत्रापि नामानुक्तिः पूर्ववदेव सङ्गमनीया ॥ ७ ॥

अथैतस्या एव सङ्गालम्बसहचरीभावायाः कस्याश्चित्साधकचरी-मुख्यायाश्चेष्टितमाह । तमिति । प्राक्तनध्यानावेशेन मत्कामा रम्यं जारमस्वरूपविदोऽबलाः ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः इत्यस्य प्रागुक्तव्याख्यानुसारेण परमप्रेष्ठतयाभिमतं संप्रतिनेत्ररन्ध्रेण हृदि कृत्य निमील्य चेति समुच्चयेनाग्रहः सूचितः साक्षद्दर्शनेऽप्ययं ध्यानावेशो भावपारिपाकेन प्राग्भवीयसंस्कारात् ततश्च भावपारवश्येनैव पुलकाङ्गी सती उपगुह्या तत्रैवालिङ्गनमनुक्तमास्ते चिरन्तथैव स्थगितासीत् इत्यर्थः । योगीवेत्यन्तः स्फूर्तौ कामानासकौ च दृष्टान्तः निमील्येत्यस्यायम्भावः प्रियस्य नेत्रद्वारेण मा बहिर्निर्गमो भवेत् इति भीत्या चकोराक्षीव कपाटपक्ष्मसंदधे वस्तुतस्तु सुरतचिन्हितविग्रहमेनमाकाचिदनुभवतु भवतु च प्राणेश्वर्याः क्रीडितमीडितमेवेति स्वहृदयमानीय निलीयस्थापयामीतिमौग्येनानुकरणमिदं इयं च नेत्रनिमीलनेन लज्जानुभावान्मृद्वी पूर्वं सुसख्या वामां च ॥ ८ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावमावविभाविता ।

अभ्यर्हितत्वासस्या एव चरितं श्लोकान्तरेणाप्याह । अपरेति । सा अपरा न परः कश्चित्संसङ्गी विद्यते यस्याः परसंवन्धवान्ता यद्वा न काचित्परा उत्कृष्टा अन्यदीया वा विद्यते यस्याः सर्वोत्कृष्टा सर्वस्वस्वीकृतामीयमतिमती स्वयञ्चापरा वासुदेवैकपरायणा अनिमि-

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

षट्दृग्भ्यां पूर्वनिर्दिष्टभुक्तुटिन्धनेन कृष्णदर्शनप्रेम्णैव वा निमिषर-
हिताभ्यां दृग्भ्यां यद्वा तत्र नरलीलया सर्वदृगोश्वर्या अपि भ्रमा-
पादिकया प्रेमसंरम्भविकलतयात्मानमिन्तरनारीसादृश्यभ्रमेण
प्रियदर्शने सम्भावितनिमिषप्रतिवन्धय तिवन्धाय भ्रुकुटिवन्धे कावपि
न वस्तुतस्तस्या निमिषपातः नैमिषे निमिषक्षेत्रे इत्यत्रानिमिषस्य
विष्णोः क्षेत्र इतिस्वामिचरणव्याख्यातत्वात्तत्त्वरूपात्मकाह्लादिक-
शक्त्यास्तस्या अपि वस्तुत एव आनिमिषदृक्त्व ताभ्यामिन्द्रनील-
वज्रमणिरचितयुगपात्राभ्यां तन्मुखाम्बुजं जुषाणेत्यत्र मुखेन मुखा-
म्बुजपानसम्भवेऽपि नेत्राभ्यां तत्पानासम्भवेन तद्रूपमाधुर्यं
जुषाणा इतिवक्तव्येऽपि तद्रसाधिकपाने तत्पानमिति सरःपातमि-
त्यादिवन्मुखाम्बुजं जुषाणेत्युक्तं तन्मुखम् आसमन्ताद्गुरसग्रहणेन
पीतमपि परन्तु तत्पिपासाधिक्येन नातृप्यत् यद्वा पूर्वं विहारेऽ
धरामृतास्वादनेनासमन्तात्पीतमपि दृग्भ्यां तद्रूपाभूतं जुषाणा
नातृप्यत् यद्वा न्तर्द्धानावसरे प्रियासन्निधानाभावादासमन्तात्पीतं
तत्सन्निधानेऽधुनाजातेऽप्यारुण्ये तत्प्रेमसंरम्भविह्वलत्वदर्शनेने-
षत्पीतमपि मुखाम्बुजं जुषाणा नातृप्यत् अनेन रम्याणां विकृति-
रपि भियन्तनातीति न्ययेनारुणपङ्कजरूपं तन्मुखाम्बुजमीषत्पीत-
मिति स्वर्णवर्णनिरजात्मना भासमानमतिरुचिर्वर्द्धकं जातमिति-
ध्वनिः यद्वा मुखाम्बुजमिति निर्देशादनिमिषदृग्भ्यामित्यत्रानिमि-
षविशेषणं तु तद्भावत्वाद्दृशोस्तायोर्मधुपानुरूपत्वमवधार्य
ताभ्यामेव तत्पानयोग्यतां व्यवस्य मुखाम्बुजमधुन एव कामादि-
निर्दोषविषमज्जरमेचकत्वमवगत्य ताभ्यां जुषाणा अपि नातृप्यत्
यद्वा मुखाम्बुजमित्यत्राम्बुजमित्यत्राम्बुनि समुद्रे जायते इति व्युत्पत्त्या-
मुखचन्द्रं सुधाभ्रातृत्वात्स्वयं सुधानिधत्वात्साक्षात्सुधात्मकं
स्वाङ्कारिविरहाङ्कारभोगविकलतया पक्ष्मपक्षचालनरहिताभ्यां जुषाणा
आपतिमपि नातृप्यत् अतृप्तौ हेतुः पिपासाधिक्यं विषयसौन्दर्यं
च तत्र दृष्टान्तमाह । सन्तस्तत्त्वरूपं यथेति । सन्तो जीवन्मुक्तपरम-
हंसाः स्वजीवजनरूपमुक्तिमपि अपहाय लीलयाैव विप्रदाप्या-
सापन्ना इव तत्त्वरूपाम्बुजमधुरसजीवनं जीवनं जीवनमस्या तज्जु-
षाणा अपि न तृप्यन्ति तदुक्तं भगवत्पदाम्बुजमधुपाशिरोमणिपरमहं-
साचार्य्यभगवत्पूजपादैः मुक्ता अपि लीलया विप्रदं कृत्वा भजन्ते
इति यद्वा अपरेणि श्रीमती राधापेक्षयापरा तन्मुख्यसखील-
लितेत्यर्थः शेषं समानम् ॥ ७ ॥

अन्याचरितमाह । तं काचिदिति । काचि सुतम अतिविलक्षणमन्ये
चौराः स्वामिदृष्टिं वञ्चायित्वा बहिर्वर्तमानं चित्तं हरन्ति अयन्तु
नेत्रे संयोज्य हृद्यन्तः स्थं चित्तं हरति तं महतायासेन लब्ध्वा
चपलचौरत्वात्पुनः पलायनभयात्स्नेहपाशेनाकृष्य नेत्ररन्ध्रेण हृदि
कृत्य कृत्वात्रासमासेऽपि ह्यप्रयोगश्छान्दसः अलुक्समासविव-
क्षया वा हृत्कमले संस्थाप्य बहुसुमनोमधुपस्य तस्य कमले एव
बन्धनसम्भवात्तदुक्तं स्नेहवल्लभैः । "बन्धनानि खलु सन्ति बहूनि
प्रेमरज्जुकृतबन्धनमन्यत् । दारुभेदनिपुणेऽपि षडङ्गिर्निष्क्रियो
भवति पङ्कजकोशनिबद्धः" इति ततश्च प्रवेशद्वारेण पुनर्निःसरणभयेन
निमीलयेति पक्ष्मकपाटं दृढं दत्त्वा तिर्यक्कर्णद्वारा निर्गमभयात्तयो-
रलकपाशप्रसारणमपि चकारात् क्षेत्रं तत्रापि उपगुह्येत्येन
स्वीयमनोमयरूपान्तरेण हृदि गतं तमालिङ्गं पञ्चफणजुष्टपुष्टभुजभुज-
गपाशाभ्यां सुदृढं बद्धा पुलकाङ्गी जातरोमहर्षा अयमत्राश्रयः हरः

श्रुतिषु अणोरणीयस्त्वाम्नानाद्रोमच्छिद्रद्वारेण पलायनशङ्कया कृष्ण-
चौररक्षणाय कृष्णान्येव रोमाणि द्वारपत्वेन तत्तद्वारे स्थापयामास
तान्यपि सहर्षाण्येव तिष्ठन्तिः अभुवन् तथाचैव कृष्णमपराजितं मन्यं
स्ववशे कृत्वा आनन्दसंप्लुता हृदि प्रवृद्धानन्दसिन्धौ निमग्ना यद्वा-
नन्दाश्रुप्रवाहनिमग्ना आस्ते इति आस्त्यर्थः । यद्वा तस्या नित्यानन्द-
संप्लुतत्वद्योतनाय वर्तमानप्रयोगः तत्र साधनफलयोर्दृष्टान्तः
योगीवेति तत्र निमीलनहृदि करणे साधनसाम्ये आनन्दसंप्लु-
वस्तु फलसाम्यं नात्र योगिसाम्यं तस्याः संयोगिनीत्वेन वशी-
कृतयोगीश्वरेश्वरत्वेन चित्रास्पदम् ॥ ८ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अथ द्वितीयायाः प्रखरायाः स्वाधीनकान्ताया वामाया वृत्तमाह ।
अपरा अनिमिषदृग्भ्याम् अनिमीलन्तीभ्याम् दृग्भ्याम् अञ्जलिस्थानाप-
न्नाभ्याम् तत्रापि क्षरणशङ्कया अनिमिषतीभ्यां तस्य प्रेष्टस्य मुखा-
म्बुजं तत्रत्यलावण्यामृतम् आसमन्तात्पीतमपि जुषाणा अत्रैवा-
गत्यालिङ्गनं करिष्यतीति मानावेशात्स्वस्थान एव स्थित्वा सेवमाना
नातृप्यत् उत्कण्ठातिशयादलम्बुर्द्धिं न कृतवती तत्रानुरूपं दृष्टान्त-
माह । यथा सन्तस्तद्भक्ताः यथोक्तदृग्भ्यामापीतमपि तत्त्वरूपाम्बुजं
जुषाणा न तृप्यन्ति तद्वदित्यर्थः । इयं राधा पक्षपातिनी ललिता-
ख्यसखी ॥ ७ ॥

अथ तृतीयायाः मध्यायाः स्वाधीनकान्तायाः वामायाश्च-
रितमाह । तं प्रेष्ट नेत्ररन्ध्रेण हृदि कृत्य हृदयं लीलाभवेश-
नीयरूपस्यैकत्वाद्नेत्रेणेत्येकवचनं तन्निःसरणभयाक्षेत्रे निमील्यच
तमन्तरेवाल्लिङ्ग्य तज्जन्यानन्दमग्ना पुलकाङ्गी रोमाञ्चिततनुरास्ते
अत्रैवागत्यालिङ्गनं विधास्यतीति मानेनैवभूता सती स्वस्थान एव
स्थिता यथाविर्भूतानान्दे निमग्ना योगी समास्ते तद्वदित्यर्थः
इयमीप राधासुहृद्भूता विशाखाभिधा सखी एवं सप्तात्राभिहिता
अष्टमी तु सरला भद्राख्या विष्णुपुराणेऽभिहिता —

काचिदायान्तमालोक्य गोविन्दमतिहर्षिता ।

कृष्णकृष्णेति सा प्राह नान्यत्किञ्चिदुदीरयदिति ॥

चन्द्रावल्यादिनामानि तु स्कान्दे प्रल्हादसंहिताद्वारकामाहात्म्या-
दावुकानि ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अपरा अनिमिषन्तीभ्या मनिमीलन्तीभ्यां दृग्भ्यां तन्मुखाम्बुजमापी-
तमपि सुदृष्टमपि पुनः पुनर्जुषमाणा सेवमाना नातृप्यत् यथा सन्तः
साधवः तत्क्षरणं पुनः पुनर्ध्याने सुदृष्टमपि ध्यायन्तः न
तृप्यन्ति "आवृत्तिरसकदुपदेशात् ४१।१। इति सूत्रमप्यत्रानुसं-
धेयम् ॥ ७ ॥

हृदिकृत्य हृदयकमले निधाय ॥ ८ ॥

सर्वास्ताः केशवालोकापरमोत्सवनिर्वृताः ।

जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं (१) प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥

ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः ॥

व्यरोचताधिकं तात ! पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

दूसरी कोई गोपी नेत्रों को एकटक लगाय श्रीकृष्ण के मुख कमल को दर्शन करते में मुख कमल के अमृत को अत्यन्त पान कर के वी तृप्त नहीं भई जैसे विन भगवान के चरण कमल की सेवा ते संत भक्त तृप्त नहीं होवे हैं ॥ ७ ॥

कोई गोपी विन भगवान को नेत्र रूप छिद्र के द्वारा हृदय में प्रवेश कर फिर उपरते नेत्रों को वन्दकर अंगों ते पुलकित हो भगवान को आलिंगन कर चुप रह गई जैसे योगिजन समाधि के आनन्द में रहें हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्राज्ञमीश्वरं प्राप्य यथा मुमुक्षवो जनाः यद्वा प्राज्ञं ब्रह्मज्ञं प्राप्य यथा संसारिणः यद्वा प्राज्ञं सौष्ठवं प्राप्य यथा विश्व-तैजसावस्था जीवाः ॥ ६ ॥

पुरुषः परमात्मा शक्तिभिः सत्त्वादिभिर्यथा यद्वा उपासकः पुरुषो ज्ञानबलवीर्यादिभिः यद्वा पुरुषोऽनुशायी प्रकृत्याद्युपाधिभिर्वृतो यथाधिकं विरोचते तद्वत् ॥ १० ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

नच केवलं ता एव निस्तापा दृष्टाश्च बभूवुः किन्त्वन्याः सर्वा अपीत्याह । सर्वा इति । केशाः सुन्दरा वस्त्रेभ्योऽस्येति केशवः अस्यर्थे वः तस्य तदीयैककेशस्यापीत्यर्थः । आलोकः ईषद्वर्शनं तदेव परम उत्सवः सर्वार्थसमुच्चयः चित्तोच्छासो वा तेन निर्वृताः सत्यः इति विरहतापाधिक्यं निर्वृत्यनन्तरमेव तस्यागसिद्धेः यद्वा आलोकस्तेन सम्यक् निरीक्षणं परमोत्सवश्च प्रेमनर्मादिः ताभ्यां निर्वृताः तत्रानुरूपो दृष्टान्तः प्रकर्षेण आ सम्यक् जानातीति प्राज्ञः श्रीकृष्णः तद्भक्त्यादिमाहात्म्यतत्त्वाभिः शो महाभागवतोसमः तं कुत्रापि गतं पुनः प्राप्य प्रकर्षेण लब्ध्वा प्रीत्या बहुधा सङ्गम्य तद्विरहजं तापम अकारप्रत्यक्षेण अजनाः अस्य विष्णोर्जना वैष्णवा यथा जहति तद्वदिति अस्य च सुप्रसिद्धत्वेन तथा—

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥

इत्यादि न्यायेन तदेक योग्यत्वेन च दृष्टान्तत्वम् ॥ ६ ॥

ततः श्रीभगवतोऽपि परमनिर्वृत्या भगवत्तासाराविर्भावेनाधिकशोभा जातेत्याह । ताभिरिति । विधूतः निरस्तः शोको विरहजातस्तापो यामिः तद्विशेषश्लोकः श्रीपराशरेण "ततः काश्चित् प्रिया-ल्लापैः काश्चिद्भूभङ्गवीक्षितैः । निन्येऽनुनयमन्याश्च करस्पर्शेन

माधव "इति अतस्ताभिर्वृतः सन् भगवान् सर्वैश्वर्यसम्पूर्णोऽपि अच्युतः कथञ्चित् कदाचित् कस्माच्चिदपि शोभाभरात् च्युतिरहितोऽपि अधिकं यथा स्यात्तथा विशेषेण अरोचत अशोभत भगवानिति अधिकविरोचने हेतुर्वा तेनैवाशेषनिजभगवत्तासर्वस्वप्रकटनादित्यर्थः । स्वत एवाशेषशोभायाः परां काष्ठां प्राप्तस्यापि ताभिर्वृतत्वेनाधिकविरोचनं दृष्टान्तेन साधयति । पुरुष इति जीवः ब्रह्मत्वेन स्वतः सर्वशक्तियुक्तोऽपि इन्द्रियादिशक्तिभिः प्रकटिताभिः सतीभिरेव यथाधिकं विरोचते अन्यथा मूर्च्छितादितुल्यता प्राप्तिः एवं माधुर्यकारुण्यादिषु गुणप्रकटनेन निजबलभावालिङ्घ्यतत्वेनैवाधिका तस्यापि शोभा स्यात् अन्यथा भक्तवृन्दसेव्यमानत्वेनाप्यशेषशोभामयभगवत्तासारापूर्तिप्रसक्तिरितिदिक् अत एवाश्चर्येण तद्बोधयोग्यत्वेन वा तातेति सम्बोधनं यद्वा तवस्मरणात् प्रेमवैवश्येनैव पूर्ववत् ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नन्वन्यासां का वार्त्ता तत्राह । सर्वा इति । तासां तवसौभगमदं वीक्ष्य मानश्च केशव इत्यत्रेवात्र च केशवशब्दः परमतेजोनिधानतापरः । ततश्च तदानीं यथा तस्यान्तर्धाने तासां तेजोऽन्तर्द्धापनं तथा सम्प्रति आविर्भावेन तदाविर्भावः सञ्जात इति भावः । तस्यालोक एव परमानन्दप्रदत्वात् परमोत्सवस्तेन निर्वृताः प्राप्तदुःखनिवर्त्तकसुखाः । तत्रानुरूपो दृष्टान्तः । प्राज्ञमिति । सुष्ठुतावविधया इव पुनः परित्यागशङ्काया निगूढस्थितेः । यद्वा । प्राज्ञः परमभागवतस्तं प्राप्य जना यथेति एवमप्यास्म एव दृष्टान्तेन सम्यक्सिद्धौ पूर्वस्मादेव हेतोः ॥ ९ ॥

ततो मदमानौ परित्यज्य सर्वा मिळित्वैव तदनुगता बभूवुस्ताभिः श्रीभगवतोऽपि परमशोभाविर्भावो जात इत्याह । ताभिरिति त्रिकेण । विधूतेत्यत्र कारणविशेषश्लोकः श्रीपराशरेण । "ततः काश्चित् प्रियाल्लापैः काश्चिद्भूभङ्गवीक्षितैः । निन्येऽनुनयमन्याश्च करस्पर्शेन माधव" इति । भगवान् सर्वसम्पूर्णोऽपि अच्युतः तत्र कथञ्चित्च्युतिरहितोऽपि अधिकं पूर्वपूर्वतः प्रकृष्टं यथा स्यात्तथा ताभिर्विशेषेणारोचत तादृशस्यापि ताभिस्तादृशत्वे तदाविर्भावविशेषे एव दृष्टान्त इत्याह । पुरुष ईश्वरः । स यथा भगवद्रूपेण शक्तिभिः पेश्वर्यादिमयस्वरूपशक्तिभिर्वृत एवाधिकं विरोचते नतु ब्रह्मरूपेण ताभिरावृत इति तथा सोऽपि ताभिः प्रेमविशेषमयस्वरूपशक्तिभिर्वृत एवाधिकं व्यरोचतेत्यर्थः तातेति सम्बोधनं परमानुकम्पायाम् । "तातोऽनुकम्प्ये पितरीति" नानार्थात् परमानुकम्प्यत्वादेव रहस्यमिदं त्वयि प्रकाशयामीति भावः ॥ १० ॥

(१) प्राप्यमिति श्रीमच्छुकदेव पाठः

(३१८)

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्राज्ञं परमात्मानं जना योगिजनाः प्राप्य साक्षात्कृत्य ॥ ६ ॥

पुरुषः शक्तिभिः चतुर्विंशतितत्त्वात्मिकाभिः यद्वा पुरुषः
परमपुरुषः शक्तिभिः विमलादिभिः ॥ १०—१२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ताः सर्वा गोप्यः केशवस्यावलोकनमेव परम उत्सवस्तेन
सुखिता विरहजं तद्विशेषजं तापं जडुः तत्पुत्रः यथा योगिजनाः प्राज्ञं
परमात्मानं प्राप्य साक्षात्कृत्य आध्यात्मिकादितापत्रयं जहति
तद्वत् यद्वा “प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेदनान्तरं
प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ” इत्युक्तरीत्या यथा सुषुप्तिदशायां परमात्मना
सम्परिष्वक्ता जाग्रत्कालिकबाह्याभ्यान्तरक्लेशान् जहति तद्व-
दित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र तदा ताभिर्विगतविरहजशोकाभिः परिवृतः नितरां व्यरो-
चत हे तात ! यथा पुरुषो जीवः शक्तिभिश्चतुर्विंशतितत्त्वात्मिकाभिः
बृत्तो रोचते यद्वा पुरुषः परमपुरुषः शक्तिभिर्विमलादिभिर्वृतस्त-
द्वत् ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जनः शोकाकुलः संसारी वा प्राज्ञं पण्डितं दुःखशमनवो-
धकं परमात्मानं वा “प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ” इति श्रुतिः ॥ ९ ॥

पुरुषो विष्णुः शक्तिभिः लक्ष्मीविभूतिभिः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्राज्ञं सुषुप्तिसाक्षिणामिव सुषुप्तौ अविद्यावत् पुनः परित्या-
गशङ्काया निगूढस्थितेः ॥ ६ ॥

पुरुषो भगवत्तत्त्वं स यथा भगवद्रूपेण शक्तिभिः ऐश्वर्या-
दिमयस्वरूपशक्तिभिर्वृत एव अधिकं व्यरोचत इत्यर्थः ॥ १०—१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

एवं स्वस्वप्रकृत्यनुसारेण विविधभावभावुकसुभगं भावुकाः
सर्वा एव तमालोक्य विरहजं तापं जडुरित्याह । सर्वा इत्यादि ।
यथा जनाः प्राज्ञं भगवद्भक्तं प्राप्य भगवद्विरहतापं जहति तथेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ भगवानपि तथा एतेन पूर्वं तथा न व्यरोचतेत्याह ।
ताभिर्विभूतेत्यादि । ताभिर्व्यरोचतेति वाक्यार्थः अधिकं यथा भवति
तथा एतेन पूर्वं तथा व्यरोचत एकाकित्वात् तत्र दृष्टान्तः पुरुषः शक्ति-
भिर्यथा सुप्तशक्तिः पुरुष ईश्वरस्तथा न विरोचते यथा उद्विकाभिः
शक्तिभिः एतेन शक्तीनां सुप्तमुद्रिकत्वं चेति ननु कदापि नाशः
नित्यत्वात् तातेति सविस्मयहर्षोत्कर्षं संबोधनम् ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवंविशेषाकारेण कृत्यमुक्त्वा सर्वासां सामान्याकारेण

प्रयोजनमाह । सर्वास्ता इति । यो हि वलिष्ठरजस्तमोभ्यां व्याप्त-
योरपि फलसंपादकः तस्य क्षुद्रगुणक्षोभयुक्तानामासामुद्धारे-
कः प्रयास इति वक्तुं केशवेत्युक्तं तस्य योऽयमालोकः अलवोकं
प्रकाशो वा अन्तर्वहः अत एव स एव परमोत्सवः यथा लौकिकः
कानां महाराज्यप्राप्तिः पुत्रोत्सवो वा तेन निर्वृताः सर्वा एव
जाताः एवं तासामिष्टसिद्धिरुक्ता अनिष्टनिवृत्तिमाह । जडुर्विरह-
जमिति । नन्वेवं सति मुक्ता एव ता भवेयुः नहि संसारे निवृत्ते
भगवत्साक्षात्कारेण परमनिर्वृत्तौ सत्यां कश्चन पुरुषार्थोऽवशि-
ष्यते तत्राह । प्राज्ञं प्राप्येति । प्राज्ञः सुषुप्तिसाक्षी स्वाप्यये
भगवदाविर्भावो निरूपितः तत्रच जीवानां प्रवेशो वासनासहि-
तानां तं प्राप्य यथा जनाः अधिकारिणो मनुष्याः पुनरायान्ति
एवमत्राप्यागमिष्यन्तीति भावः । यतो जना जायमानाः ननु उक्त-
माधिकारिणः स्वसंबन्धख्यापनार्थमेव परं भगवान् प्रकटः ॥ ६ ॥

एवं तासां कृत्यमुक्त्वा ताभिर्भगवत्कृत्यमाह । ताभिरिति
तासां संबन्धे प्राकृतीनां भगवतोऽन्यथात्वं शङ्क्येत तन्निर-
वृत्ते अन्यथा स्वार्थमेव भगवत्तिरोधानं स्यात् स नैव व्यरमत
“तस्मादेकाको न रमत” इति श्रुतेः लोकोऽपि केवलं भगवन्तं पश्यन्
न निर्वृतो भवति किंतु सर्वशक्तियुक्तं परं पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः
सुखदुःखिनोर्नेतिवाक्यात् पूर्ववत् दुःखिताश्चेत्तदोत्तमता न भव-
तीत्याह । विभूतशोकाभिः इति । ताः पूर्वोक्ताः गुणास्तासामुक्ता
एव सर्वथा प्रपन्ना इति मध्ये शोकः समजनि तस्मिन्निवृत्ते
यथा पूर्वमेव ता भगवांश्च षड्गुणैर्द्वैतव्युक्तः तथापि प्राकृत इव
यदि परिच्छिन्नकामः स्यात् तथापि वैलक्षण्यात् न रोचेत भग-
वांस्तु पूर्णकाम इत्याह । अच्युत इति । अतः ताभिर्वृतः अधिकं
व्यरोचत सहजापेक्षया उक्तार्थं निश्वासेन हि श्रोता वक्तारं पुष्पा-
तीव पितेव पुत्रं स्वार्थम् अतएवाग्रेऽतिगुप्तार्थकथनेन वक्ता श्रोतारं
सुखयति अन्यथानाधिकारिणं मत्वा न वेददलौकिकमर्थं प्रकृते-
चास्मिन्नर्थे राज्ञो विश्वासं दृष्टातिसंतोषेण स्नेहेन च पितु-
त्वेन संबोधयति । तातेति नन्वेवं सति भगवत्कान्तेः तारतम्यात्
सहजत्वं न स्यात् अत आह । पुरुषः शक्तिभिर्यथेति । यथायं प्राकृ-
तोऽपि पुरुषः सर्वसामर्थ्येषु लीनेषु लोकप्रतीत्या न रोचत इव
स चेत्क्रियाज्ञानादिशक्तीराविष्करोति तदाधिको रोचते तथा
अयमपि भगवान् रोचमान एव प्रकटासु शक्तिषु गोपिकासु
सर्वप्रतीत्या युक्तानामप्यन्तःकरणेन अधिकं व्यरोचत अतिसौ-
न्दर्यं प्राप्तवान् ततो भगवान् परमानन्दयुक्तः स “एव एषहो-
वानन्दयातीति” श्रुतेः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्राज्ञं परमभागवतं जनाः संसारतप्ताः । गृहेषु तप्ता
निर्विण्णा यथाच्युतजनागम इति प्रावृद्धर्णोक्तेः ॥ ९ ॥

शक्तिभिः सर्वेन्द्रियशक्तिभिः । पुरुषो यथाऽधिकं विरोचते
तासां वैकल्ये सति तु नात्यन्तं रोचते एवमेव कृष्णोऽप्यासां
खिलत्वे खिलो नाधिकं रोचते । आसां विभूतशोकेत्वेनाधि-
करुचिमत्त्वे सोऽप्यधिकं रोचते इति । पुरुषस्य यथा स्वेन्द्रि-
यसुखं एव सुखं स्वेन्द्रियदुःखे दुःखम् एवमेव कृष्णस्यापि
तासां सुखदुःखाभ्यामेव सुखदुःखे इति गोपीविषयकप्रेमवत्त्वं
तासां स्वरूपभूतत्वञ्च ज्ञापितम् स्कान्दे प्रभासखण्डे यथा ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

“षोडशैव सहस्राणि गोप्यस्तत्र समागताः । हंस एव मतः कृष्णः परमात्मा जनार्दनः । तस्यैताः शक्तयो देवि ! शोडशैव प्रकीर्त्तिताः । चन्द्ररूपी मतः कृष्णः कलारूपास्तु ताः स्मृताः । सम्पूर्णमण्डला तासां मालिनी षोडशी कला । षोडशैव कलायास्तु गोपीरूपा वराननाः । एकैकशस्ताः सम्भिन्नाः सहस्रेण पृथक् पृथगिति” । प्रमदा शतकोटीभिरकुलिते इत्यागमोक्तेः शतकोट्यो गोप्यस्तासां मध्ये षोडशसहस्राणि गोप्यो मुख्यास्तासामपि मध्ये सहस्राणि मुख्यतरास्तासामेव मध्ये अष्टावेता मुख्यतमाः अष्टानामपि मध्ये द्वे राधाचन्द्रावलयौ अतिमुख्यतमे तयोरेपि मध्ये श्रीराधा सर्व मुख्यतमेति भक्तिशास्त्रनिर्णयः । ततश्च ताः सम्यक् हास्यहस्तग्रहादिना आदाय निर्विशेषपुलिनं प्रविश्य च व्यरोचतेति पूर्वणैवान्वयः । पुलिनं विशिनष्टि सार्धेन । त्रिकसङ्घिः कुन्दैर्मन्दारैः सुरभिर्योऽनिलस्तस्मात् षट्पदा यस्मिस्तत् । वायोः शैत्यं पुलिनसम्बन्धात् मान्द्यं षट्पदास्पदत्वात् शरच्चन्द्रांशूनां सन्देहैर्ध्वस्तं दोषायां रात्रेस्तमो यत्र तत् । शिवमत एव सुखदं यमुनाया हस्तरूपैस्तरलैस्तरङ्गैरचिता आस्तृता कोमला वालुका यस्मिस्तत् ॥ १०-१२ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

याश्च तत्प्रियार्थं संभवन्तु सुरस्त्रिय इत्यनेन सूचिताघतरणाः स्वीकृतनिजस्वामिनीपरिचरणाः स्वसदृशरूपवेषाभरणास्तासां सर्वासामेव चेष्टितमाह । सर्वा इति । ता इत्युक्तस्वरूपाः केशवस्य केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतमित्यादिना सूचितकेशप्रसाधनकर्तुः तथा केशवाङ्घ्रिस्पर्शोत्सवेत्यादिकानुभूततद्द्वीविहारस्येत्यन्तरङ्गत्वम् आलोको दर्शनमेव परमोत्सवो यस्तेन निर्वृताः परमांशिन्यः निजेश्वर्यास्तस्याः सौभग्यसुखास्वादादिति भावः । विरहजं तापं जडुः नैतासां कदाचिद्विरह इति भावः । तत्रानुरूपो दृष्टान्तः । प्राज्ञमिति । सुषुप्त्यभिमानिनं तदवस्थमित्यर्थः तत्राविद्याया इवात्र विरहस्फूर्त्तैर्भाव इति सूचितं यद्वा प्राज्ञः परमभागवतः समयज्ञ इतियावत् तं प्राप्य जनाः परमानन्धा भागवतास्तत्सुखसुखिनो भवन्ति यथेत्यर्थः । एतासां नामानि प्रह्लादसंहितानुसारेण प्राचीनैरुक्तानि भीमुनीन्द्रैश्चातिरहस्यत्वाद्भाववैवश्याच्च नोक्तानि तानिच मूलविरोधात् कल्पनागौरवादस्माभिरुपेक्षितानि इति ज्ञेयं नह्यत्र संख्या विवक्षिता तत्तत्स्वभावप्रदर्शनाय तत्तच्छेष्टवर्णनसंरम्भादिति सूक्ष्मदृशावधेयम् ॥ ६ ॥

ततश्च मदभावप्रशमेन सर्वासामेकीभावात्संमिलितानां क्षान्तिध्यातुं भगवतोऽपि सुखमधिकं जातमित्याह । तामिरिति । पूर्वोक्ततत्तद्भावाभिः विशेषेण धृतः त्याजितः शोको यासां तामिः तस्याजनप्रकारो विशुष्टपुराणे ॥

ततः काश्चित्प्रियालापैः काश्चिद्भूभङ्गवीक्षितैः ।

नित्येऽनुनयमन्याश्च करस्पर्शेन माधव इति ॥

भगवानिति श्रीकिशोररिमण इत्यर्थः । एवं च श्रीराधायुगलितो मुख्यप्रकाशस्तासां मध्यग इतिसूचितं तत् एवाच्युतः तस्यामेवात्यासक्तत्वेनान्यत्रानासक्तः तामिश्च तथैव धृतः स्वस्वामित्वेनाङ्गी-

कृतः इति सख्यमेव तद्युगलमनु स्पष्टीकृतम् अधिकं व्यरोचत तत्र दृष्टान्तः पुरुषो जीवतत्त्वं शक्तिभिरान्द्रियैः ततश्चैता अपि तयो-
रिन्द्रियस्थानीयास्तन्मिथुनं चासामात्मपरमात्मस्थानीय-
मित्यर्थः । यद्वा पुरुष ईश्वरतत्त्वं स यथैश्वर्यादिभिः स्वरूपशक्त्या
चेति तातेति सानुकम्प संवोधनम् अत्रैव मनोदेयमिति
भावः ॥ १० ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

एवं कासांचिच्चरितं पृथक्पृथक्त्वा सर्वासां तथा वक्तुमशक्त्या समुदायेनाह । सर्वास्ता इति । ताः सर्वा अपि केशवल्लोकेन यः परमोत्सवस्तेन निर्वृता विरहजं तापं जडुरित्यन्वयः तत्रासंख्या-
तगोपिकानां युगपदर्शनासम्भावनानिरासायाह । केशवेति । को
ब्रह्मा ईशो रुद्रस्तयोरपि तदङ्गसम्भूतत्वेन विभु सर्वाङ्गत्वात् तदसम्भाव
इति भावः । यद्वा कीदृश्रूपेणाविर्भाव इति जिज्ञासायां केशवेति
केशा अपि सुन्दराः सन्त्यस्येति तथा ततश्च यस्य केशमात्रं सर्वसौन्द-
र्यनिधिः किमु वाच्यं मुखादीनां यद्वा कथं तद्दर्शनं नानन्दस्तत्राह
केशवेति । कं सुखं तस्येशः दातुं समर्थः स्वार्थं प्रत्ययः केश-
वस्यालोकः कृपादृष्टिस्तादृषयकं दर्शनं वा तस्यैवासमन्तात्स-
र्वासां समीपे बहिरन्तश्चाविर्भावो वा तेन यः परमोत्सव उत्कृष्टो
हर्षो नित्यानिरातिशयानन्दाविष्कारो वा तेन परा मा विरहवैकुण्ठ्ये-
नाङ्गभीमान्धेऽपि तद्दर्शनमात्रोद्भवा योत्कृष्टाङ्गशोभा उत्सवश्च ताभ्यां
वा निर्वृता मग्नचित्ता विरहजं तापं जडुः तथा च परमानन्दा-
वासिर्दुःखनिवृत्तिश्च दर्शिता तत्र दृष्टान्तः । प्राज्ञमिति । यथा जनाः
जन्या अन्तः करणादयो जाग्रत्स्वप्नयोस्तत्तद्व्यापृतिश्रमिताः प्राज्ञ
सुषुप्तौ कारणावस्थं प्राप्य गतश्रमाः सुखिनश्च भवन्ति यद्वा जनाः
संसारतापत्रयमुमुक्षवः प्राज्ञं प्रकृष्टा ज्ञा ब्रह्मापरोक्षमतिर्विद्यते
यस्य सा भवति वा यस्मात्स प्रज्ञ एव प्राज्ञस्तं प्राप्य विगतभवतापाः
आविर्भूतस्वरूपात्मकनित्यानन्दाश्च भवन्ति यथा वा जना जीवाः
परमात्मस्वरूपाज्ञानजनानादुःखकर्षिता महावाक्यप्रज्ञैकगम्यं प्राज्ञं
ब्रह्म प्राप्य साक्षात्कृत्य गतदुःखाः सुखिनश्च भवन्ति तथा
यद्वा ताः सर्वा अपि जनाः भगवतो जनिः प्रादुर्भावो यासां तास्तं
प्राज्ञं रसामिहं रसिकशिरोमणिं प्राप्य कं सुखं तद्दातुमीशः समर्थो
यस्तदालोकस्तेन परमोत्सवनिर्वृता यथेति यथावद्विरहजं तापं जडु-
रिति यथा तदालोकपरमोत्सवनिर्वृतास्तथाविरहजं तापमपि जडु-
रिति वान्वयः ॥ ६ ॥

सत्समागमे भगवच्छोभामाह । तामिरिति । तत्र तातेति प्रिय-
सम्बोधनेन रहस्योपदेशयोग्यतासूचनम् अच्युत इत्यनेन यथा दिन-
तापहरणे सर्वजनाल्हादनेऽपि सुधानिधेश्चन्द्रस्य न सुधाच्युतिः
यथा बाह्यजनेभ्यो बोधदानेन त्रिविधभवतापनिवृत्तिपूर्वकपरमसुख-
दानेऽपि भगवत्स्वरूपविदुषां न विद्यासुखच्युतिः यथा वा सर्ववि-
श्वसत्तास्फूर्तिप्रदानेऽपि ब्रह्मणो न सच्चिद्रूपत्वच्युतिः तथा भगवान्
कृष्णो दुःखकर्षणनित्यानन्दस्वरूपः तद्दुःखकर्षणे परमानन्ददानेऽप्य-
च्युत एवेति ज्ञापितं स्वरूपादच्युतः परमेमास्पदोऽपि जीवः स्वप्ने-
मास्पदतां पुत्रवित्तादावध्यस्य तदन्वेषणपरो दुःखी भवति तथा-
त्वशङ्कानिरासायाह । भगवानिति । तस्य स्वरूपाज्ञानेन लुप्तभ-
गस्य तथात्वेऽप्ययं भगवान् अलुप्तभग इति भावः । तामिः स्वस्वरूपा-
त्मिकाभिः अतिविलक्षणप्रेमोत्साहवतीभिर्वा धृतः सन्नाधिकं
व्यरोचत नच पूर्णस्यान्यसम्पर्के आधिक्यासम्भवः स्वरूपतश्च-

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

दानन्दस्यापि जीवस्य विरतिज्ञप्तिरत्यादिभिराधिकं भगवत्स्वरूपा-
नन्दाविर्भावात्पूर्णपुण्याया अपि गङ्गाया नद्यन्तरसङ्गमे पुण्यदश-
गुण्यमिव अव्यक्तपूर्णानन्दब्रह्मणः श्रुतिसङ्गतौ व्यक्तानन्दत्ववत्
व्यक्तस्वरूपानन्दस्यापि प्रेमवृत्तिप्रतिफलने बहुगुण्यवदाधिक्य-
स्फूर्तिसम्भवात् यद्वा अधि सर्वतः कं सुखं सर्वासां गोपीनां
तत्स्मरतां सर्वजनानां वा परमानन्दो यथा स्यात्तथा व्यरोचत विशेषेण
स्वरूपरुचिमाविश्चकार ननु विरहशोकाभिन्नहृत्खेदादि-
श्रमाभिः प्रियान्वेषणादिश्रमाखिन्नाभिः शोकाश्रुक्लिन्नाभिः छन्नत्वे
कावा शोभा तत्राह । विधूतशोकाभिरिति । भगवद्दर्शनमात्रेण धूत-
स्तदानुकूल्यदर्शनेन तु विधूतः शोको यासां "तरतिशोकमात्मविदि-
तिश्रुतेः सर्वोत्तमकृष्णसाक्षात्कारे एव शोकापनोदसम्भवात् यद्वा
भगवता "अनीशया शोचति मुह्यमान" इति श्रुतेः शोकग्रस्तानां" ममै-
वांशो जीवलोक जीवभूतः सनातन" इति स्मृत्या स्वांशभूतानां
जीवानां शोकापनोदपरमानन्दप्रदानाय लीलानन्दप्राकट्येऽपि प्रेमा-
भावे तद्यथावदसम्पत्तौ ताभिः प्रेमपथाविष्कारेण धूतः सर्वलोक-
शोको याभिः यद्वा कृपालूनां परदुःखदुःखित्वस्वभावत्वेन भव-
गतः परमकृपालुतया सम्भावितो यो गोपीनां शोकेन प्रजानामनु-
द्धारेण वा शोकः सस्वविधूतशोकत्वेन प्रेमपथप्रवर्त्तनेन वा विधूतो
याभिस्ताभिरधिकं व्यरोचत तत्रोपमान्वेषणे तु न तारावृत्तच-
न्द्रस्योपमानत्वं कोटिपूर्णचन्द्रताराणां कृष्णगोपीच्छविसाम्यास-
म्भवात् प्रियतमकृष्णादर्शने दुःखप्रदत्वदर्शनाच्च न वा रतिप्रभृति-
वृत्तः कामो मूर्तिमच्छङ्काररसो बोपमानं क्षुद्रत्वात् भवानुबन्धित्वा-
द्योगिनामनालहादकत्वेन रुच्यविषयत्वाच्च न वा योगोर्द्धिभिर्योगान-
न्दोऽप्युपमानं तन्यूनत्वाद्भोगिनामरोचकत्वाच्च न वानन्तशक्तियुतः
परमेश्वरोऽप्युपमानं सर्वानुगतत्वेऽपि तच्छोकापनोदानन्दयोरक-
रणसत्स्माद्रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेति न्यायमाश्रित्याह ।
पुरुष इति । पुरुषः कृष्णस्तदितरेषां पुरुषतासम्मतत्वात्सत्त्वा-
ल्हादिनीशक्तिभिः गोपीभिरेव यथेति यद्बोपमाया असम्भ-
वात्तत्रोपमानोपमेयभावः किन्तु पुरुषस्ताभिः स्वशक्तिभिर्यथेति
यथावद्व्यरोचत तत्र तस्यैव पुरुषत्वाद्वा पुरुषं बहुगोपीयूथेषु राज-
मानतया वा पुरुषप्रयोगः ॥ १० ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अथान्यासां वृत्तमाह । सर्वास्ताः गोप्यः केशवस्य ब्रह्माद्य-
नुकम्पकस्य तेजोनिधेरवलोकनाद्यः परमोत्सवस्तेन निर्वृता आन-
न्दिताः विरहजन्यं तापं जहूः यथा प्राज्ञं परमेश्वरं प्राप्य तदीया
जनाः यद्वा प्राज्ञं ब्रह्मज्ञं प्राप्य मोक्षविरहजं तापं मुमुक्षव
स्त्यजन्ति यद्वा प्राज्ञं सौषुप्तं पुरुषं प्राप्य विश्वतैजसावस्था
जीवाः ॥ ९ ॥

एवम्भूताभिस्ताभिर्भगवानपि विशेषेण शुशुभ इत्याह । ताभि-
रिति । भगवान् षड्विधैश्वर्यसपन्नोऽपि अच्युतः स्वस्वरूपादावान-
न्दघनाद्वाच्युतोऽपि विधूतशोकाभिस्ताभिरधिकं तत्रापि विशेषेण
अरोचत पुरुषः स्वयमेव परमात्मा सत्त्वादिभिः शक्तिभिर्यथा यद्वा
उपासकः ज्ञानबलवीर्य्यादिभिर्यथा अथवा पुरुषः सङ्गाताभि-

मानी सर्वेन्द्रियशक्तिभिर्यथा तथा तस्य स्वरूपानतिरिक्ताभिः
स्वशक्तिरूपाभिर्गोपाङ्गनाभिर्भगवतः क्रीडानुकरणं संवृत्तमिति
भावः । पुत्रदनुकम्प्यत्वात्तत्रात्रे मयेदं रहस्यं प्रकाशितमिति
तातेति सम्बोधनाशयः "प्रमदाशतकोटिभिराकुलित" इत्यागमोक्तसं-
ख्याता गोप्यः तासां मध्ये—

षोडशैव सहस्राणि गोप्यस्तत्र समागताः ।

चन्द्ररूपी मतः कृष्णः कलारूपास्तु तामताः ॥

एकैकशस्ताः सम्भिन्नाः सहस्रेण पृथक् पृथक् ।

इतिस्कान्देकाः षोडशसहस्राणि मुख्यास्तासामपि मध्ये सह-
स्रसंख्याकाः मुख्या स्तत्राप्युक्ता अष्टौ मुख्यतरास्तत्रापि
श्रीराधाचन्द्रावलयौ मुख्ये तत्रापि श्रीराधापरममुख्यतमेति विवेकः
तासामित्यत आरभ्य निवृत्तिपक्षे तासां श्रुतीनां संबन्धी शौरिः
संसारत्रिजयं कर्तुं प्रवृत्तोऽधिकारिदेहस्तत्रस्थितं वसुदेवशब्दाभिधे-
यमन्तः करणं तत्रैवोपलब्धं योग्यत्वाद्वासुदेव औपनिषदः परमात्मा
तत्रैव सर्वसाधनसम्प्रज्ञाधिकार्यन्तःकरणलक्षणे वन एवाविरभूत्
अहंब्रह्मास्मीति साक्षात्प्रकटितः आत्मन्येवात्मानं पश्येदित्यादि-
श्रुतेः तत्रापि यः सगुणः समयमानमुखाम्बुजत्वादिरूपणानिर्दि-
ध्यातः स एव साक्षान्मन्मथश्चासौ मन्मथश्च सर्ववृत्तिसाक्षिरूपः
प्रतिबोधविदितं मतमिति श्रुतेः १ तं तथाभूतं भगवन्तमधिकारि-
चेतासि आविर्भूतमवलोक्यावलाः साक्षात्तत्प्रकाशनबलरहिताः
श्रुतयः खानुकूलाधिकारिणि प्रीत्योत्फुल्लाः विकाशं प्राप्ताः इह
ज्ञानं यासामधिकारिणा प्रकाशिततत्त्वार्थज्ञानाः सर्वाः काण्ड-
त्रयात्मिकाः युगपदुत्तस्थुः यथाभूतस्वार्थोभिमुखो जाता इत्यर्थः ३
काचिदित्यादौ जातावेकवचनं काश्चिद्भगवदवयवभूततत्त्वेवयज-
नप्रतिपादिका इतिकर्मकाण्डश्रुतीनां तात्पर्यं सूचितवान् ४ काश्चित्त-
दुपभुक्त नैवेद्यादिग्रहणपरास्तदङ्घ्रिध्यानप्रतिपादिकाश्चेत्युपासना-
काण्डश्रुतीनां तात्पर्यं ध्वनितवान् काश्चिन्मुख्याः नेहनानास्तिकिञ्चन
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्याद्या अभेददर्शनपरि-
शुद्धाः ५ काश्चित्तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मीत्याद्याः पदार्थद्वयभेद-
पराः ६ काश्चिदात्मानमेव लोकमुपासीतेत्याद्या निर्गुणोपासनपरा
इतिज्ञानकाण्डश्रुतीनान्तात्पर्यं सूचितवान् सर्वा अपि ताः केश-
वस्य परमात्मनः योऽधिकारिण आलोकः साक्षात्कारस्तेन परमो-
सवस्तोन निर्वृता अहो अयंस्वात्मभूतपरमात्मानं न जानातीति तदीय-
विरहाज्जातो यस्तापस्तं जहूः ततश्च विधूतः शोको याभिः प्रस-
न्नाभिरिति वा ताभिः श्रुतिभिर्वृतः सगुणो निर्गुणश्चाधिकं व्यरो-
चत सच्चिदानन्दस्वरूपतया प्रतिपाद्यः सन् सम्यगशोभतेत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राप्य मुक्तोपसृप्य प्राप्य जनाः मुमुक्षवः प्राज्ञं विद्वांसं
वा जना ज्ञानभक्त्याधिकारिणः "प्राप्तेनात्मना संपरिष्वक्तो न
वाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमि"त्यादिश्रुतिप्रोक्तं प्राज्ञं भगवन्तं
सुषुप्तौ प्राप्य जनास्तापं जहतीति वा ॥ ९ ॥

हे ताव ! विष्णुदत्त ! ताभिर्विधूतशोकाभिः शुद्धाभिरधिकं
भगवान् व्यरोचत तासामनन्यत्वे च दृष्टान्तः पुरुषः स एव
यथा शक्तिभिः विमलोत्कर्षिण्यादिभिरिति ॥ १० ॥

ताः समादाय कालिन्या निर्विश्य पुलिनं विभुः ।

विकसत्कुन्दमन्दारः १ सुरभ्योऽनिलषट्पदम् ॥११॥

१ सुरतानिल

शरच्चन्द्रांशुसंदोहध्वस्तदोषातमःशिवम् ।

२ कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकम् १२

२ कृष्णेहायस्त इति विजयः

भाषा टीका ।

वे सब गोपी श्रीकेशव भगवान् के दर्शन ते जो उत्सव ताते सन्तुष्ट होगई और बिरहते जायमान सब ताप को छोड़ देत भई जैसे सुषुप्ति अवस्थामे प्राज्ञ परमात्मा को प्राप्त हो मनुष्य सुखी हो वै हैं ॥ ८ ॥

हे तात ! परीक्षित जी सम्पूर्ण दुःखते छूटी विन गोपिन के सहित अच्युत भगवान् अधिक शोभित भये जैसे प्रलयकालमे स्वशक्तिन ते पुंषे परमात्मा कि शोभा होवै है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विकसत्कुन्दमन्दारैः सुरभ्योऽनिलस्तस्मात्षट्पदा यस्मिंस्तत् ॥ ११ ॥

शरच्चन्द्रांशुनां सन्दोहैः समूहध्वस्तं दोषातमो रात्रिगतं तमो यस्मिंस्तत् अतः शिवं सुखकरम् हस्तैरुपैस्तरलैस्तरङ्गैराचिता आस्तृता कोमला वालुका यस्मिन् एवंभूतं पुलिनं ताः समादाय निर्विश्य ताभिर्भूतोऽधिकं व्यरोचतेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १२ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

विशब्दोक्तस्य रोचने वैशिष्ट्यस्योपकरणान्तरमपि दर्शयति । ता इति द्वाभ्याम् । सम्यक् प्रत्येकं सर्वासामेव हस्तधारणादिना आदाय रासयोग्यपुलिनान्तरं गन्तुं पूर्वपुलिनतो गृहीत्वा निर्विश्य प्रविश्य मध्यमधिष्ठायेत्यर्थः । विभुर्व्यापक इति एकस्यापि सर्वासां युगपत् समादानादिसमावेशार्थं पुलिनस्य कामोद्दीपनसामग्र्या रासक्रीडायोग्यतां दर्शयन् तद्विशिनष्टि । विकसदिति साद्धेन । वायोः शैत्यं पुलिनसंबन्धात् मान्द्यं च षट्पदास्पदत्वात् सौरभ्यञ्च व्यक्तमेव ॥ ११ ॥

शरदिति । चन्द्रांशुनां सप्रसन्नता सन्दोहेति चन्द्रस्य पूर्णता ध्वस्तदोषेति रात्रित्वापगमेन दिनवत् प्रकाशश्च सूचितः कृष्णायाः श्रीकृष्णस्य सनामत्वेन सवर्णत्वेन च सख्यं प्राप्तायाः । अत एव हस्तेति किंवा विचित्रशोभादिना तस्यापि चित्ताकर्षिकायाः तदेवाह । हस्तेति । हस्तैरिवाचयनेन स्थलीवैषम्यकठिनांशराहित्यादिकं ध्वनितम् अन्यत्वेन्याख्यातं यद्वा ताः समादायेति ताभिः सह तदेव पुलिनं निर्विश्य मध्यप्रदेशं प्रविश्येत्यर्थः । विशेषेण भवतीति विभुर्बभूवेति शेषः निजवैभवं प्रकटयामासेत्यर्थः । तच्च तद्दर्शनेति द्वाभ्यां वक्ष्यते अन्यत्समानम् ॥ १२ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विशब्दोक्तस्य रोचने वैशिष्ट्यस्योपकरणान्तरमपि दर्शयति ता इति द्वाभ्याम् । सम्यक् प्रत्येकं सर्वासामेव हस्तधारणादिना आदाय रासयोग्यं पुलिनान्तरं गन्तुं पूर्वपुलिनतो गृहीत्वा निर्विश्य प्रविश्य मध्यमधिष्ठायेत्यर्थः । विभुर्व्यापक इत्येकस्यापि सर्वासां युगपत् समादानादिसमावेशार्थम् । पुलिनस्य भाषोद्दीपनसामग्र्या रासक्रीडायोग्यतां दर्शयन्तद्विशिनष्टि । विकसदिति साद्धेन । वायोः शैत्यसौरभ्ये स्पष्टे । मान्द्यञ्च षट्पदास्पदत्वात् ॥ ११ ॥

शरदिति । चन्द्रांशुनां सुप्रसन्नता सन्दोहेति चन्द्रस्य पूर्णता ध्वस्तदोषेति दिनवत् प्रकाशश्च सूचितः । कृष्णायाः श्रीकृष्णस्य सनामत्वेन सवर्णत्वेन च सख्यं प्राप्तायाः । अत एव हस्तेति । किंवा विचित्रशोभादिना तस्यापि चित्ताकर्षकत्वेन तन्नामन्याः वृन्दावनं गोषर्द्धनमित्यादिः । हस्तेति हस्तैरिवाचयनेन स्थलीवैषम्यकठिनांशराहित्यादिकं ध्वनितम् । अन्यत्तैः । यद्वा । ताः समादायेति ताभिः सह तदेव पुलिनं निर्विश्य मध्यप्रदेशं प्रविश्येत्यर्थः । विशेषेण भवतीति विभुर्बभूव इति शेषः । निजवैभवं प्रकटयामासेत्यर्थः । तच्च तद्दर्शनेति द्वाभ्यां वक्ष्यते अन्यत् समानम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो विभुः कृष्णस्ताः समादाय कालिन्याः पुलिनं निर्विश्य तत्र ताभिः परिवृतो व्यरोचतेति पूर्वोक्तान्वयः पुलिनं कथंभूतं विकसद्भिः कुन्दैर्मन्दारैश्च सुरभ्यो मन्दानिलः तस्मात्षट्पदा भृङ्गा यस्मिन् ॥ ११ ॥

शरच्चन्द्रांशुनां सन्दोहैः समूहध्वस्तं नाशितं रात्रितमः अतः शिवकरं तथा यमुनाया हस्तैरिव तरलैस्तरङ्गैराचिता विस्तृता कोमला वालुका यस्मिंस्तथा भूतम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विभुः अनिलश्च षट्पदाश्चानिलषट्पदाः विकसतोः कुन्दमन्दारयोः सुष्ठु रताः क्रीडावन्तः अनिलषट्पदाः यस्मिंस्तथा ॥ ११ ॥

शरत्कालचन्द्रांशुनां सन्दोहेन निरन्तरराज्या ध्वस्तं निरस्तं दोषातमः राज्यन्धकारो यस्मिंस्तत्तथा कृष्णायाः यमुनायाः ईदृया प्रवाहलक्षणचेष्टया आयस्ताः आयासं प्राप्ताः तरला अगुतरङ्गा पतैराचितानि आसितानि च कोमलानि च वालु

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कानि सैकतानि यत्र तत्तथोक्तं यद्वा कृष्णेहया श्रीकृष्णमूर्ति-
क्रीडया आयस्तानि च तरलानि चञ्चलानि चात एवा-
चितानि इतस्ततो विकीर्णानि च शेषं समम् । अणुस्तरङ्गो लोलः
स्यात्तरला कुरलस्तथेति गोपालः । आचितं छत्तसिकयो-
रिति च ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवभोखामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

किं कृत्वा व्यरोचेत्याह । ताः समादायेत्यादिद्वाभ्याम् । ताः
समादाय कालिन्ध्याः पुलिनं निर्विश्य आतिदीपकमिदं तद्विशि-
नष्टि । विकसन्ति कुन्दैर्मन्दारैश्च सुरभयो ये ऽनिलास्तत्साङ्गिनः
षट्पदा यत्र कृष्णोऽत्रागत्य क्रीडिष्यतीति कृत्वा कृष्णाया हस्तेन तरलं
यथा स्यात्तथा आचिताः सम्यक्मार्जिताः कोमला बालुका
यत्र ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तासामानन्दजननार्थं यत्कृतवांस्तदाह । ताः समादायेति । ताः
सम्यगादाय समीचीने पुलिने निर्विश्योपविश्य विभुजातः
कालिन्दी कालिन्दकन्या कलिं घृतीति कलिन्दः । अतस्तस्याः पुलिने
तासामन्योऽन्यं भगवता कलहो न भविष्यतीति ज्ञापितं पुलिनं वर्णयति
क्रीडायोग्यत्वार्थं सार्द्धेन । सर्वत उपरि अधश्चेति प्रथमतः सर्वतः
सौभाग्यमाह । विकसन्ति कुन्दमन्दारपुष्पाणि तेषां सुरभ्यनिलः
षट्पदा भ्रमराश्च यत्र वायोः त्रयो गुणाः स्पष्टाः मकरन्दोऽपि
पुष्पेष्वधिकः तेन मत्ता भ्रमरा अपि नादसाधकत्वेन गानादावु-
पयुज्यन्ते विकासः वाग्यर्थ एव कुन्दगन्धः शान्तः मन्दारगन्धः
पुष्टः तेन गुप्तागुप्तकामयोरुद्धोदको निरूपितः शत्रन्तोत्त्वा प्रभु-
निवेशनसमयं एव विकासारम्भो नतु पूर्वमपीति ज्ञाप्यते अन्यथा
विकासितेति वदेत् एवं सति यस्मिन् क्षणे यस्यार्थस्योपयोगस्तास्मि-
न्नेव क्षणे तत्कार्यं भवति नान्यदेति लीलामात्रोपयोग्येवा-
त्रत्यं सर्वमिति ज्ञापितं भवति अन्यथा सार्द्धाध्यायत्रयोक्तलीलायां
क्रियमाणायां भूयस्येव रात्रिरतीतेत्यधुनैव विकासे हेत्वन्त-
राभावात्स न भवेदत एव न वदेदपि एवं सत्येतादृक्चन्द्रादिसंबन्धि-
त्वेनोक्तत्वादनिलादयोऽप्यधुनैव प्रवृत्ता न पूर्वमपीति ज्ञेयम् स्वतन्त्रत-
यापि सौरभ्यप्रतीत्यर्थं सुरभिरनिल उक्तः ॥ ११ ॥

एवम्परितः जलं परितः सुगन्धः परितः पुष्पाणि परितो
वायुः परितो नाद इति निरूपितम् उपर्युक्तमतामाह । शरदिति
शरत्कालीना ये चन्द्रांशवः तेषां सन्दोहाः समूहाः तैर्ध्वस्तं
दोषा रात्र्यास्तमो यत्र तेन अत्यन्तं शिवं कल्याणरूपम् अन्धकारे
गतेऽपि यदि भूताद्यभिनिविष्टं भवेत् तथापि तदाप्यसमञ्जसमिति
कल्याणरूपता निरूपिता निर्विघ्नमग्निमष्टकार्यसम्पादकत्वज्ञापनाय
परितश्च निकृष्टाः पदार्थाः नोपर्यधश्च अधस्तस्य पुलि-
नस्य गुणानाह । कृष्णेति । सापि भगवत्सनाम्नी भूस्-
स्कारं कृतवती भगवद्रमणार्थं कृष्णाया हस्तरूपाः तरलाः
तरङ्गास्तैः चिताः कोमलबालुकाः यत्र अन्यथा हस्तरूपताभावे

समता कुर्यात् तेन शैत्यं कोमलत्वं समता चोक्ता तादृशं
पुलिनं निर्विश्य तत्र गत्वा वा स्थितः उपवेशनमग्रे वक्ष्यति भावे-
नैवोपवेशनम् ॥ १२ ॥

केन चितकृता विशुद्धरसदीपिका ।

अथैतासां रासक्रीडायोग्यदेशविशेषप्रापणमाह द्वाभ्याम् ।
ता इति । प्रागुक्ताः सर्वा एव सम्यक्हस्तधारणादिना आदाय कालिन्ध्याः
इति प्रागेव व्याख्यातं पुलिनमिति तस्या एव प्रदेशविशेषं
चक्रभ्रमणाभिधं मणिसंकुलमिति क्रमदीपिकातेः गोविन्दलीला-
मृते च—

ततः पुलिनमागत्य सचक्रभ्रमणाभिधम् ।

तत्र रन्तुमनाश्चक्रमारोह प्रियाचुगः इति ॥

पूर्वं प्रियारूढाः पदचात्स इत्यर्थः तथा—

व्रितस्तिमोत्राश्च निखातशकुगाङ्गिनेमिचक्रोपरि—

राधया सह ।

स्थितः स मध्ये ऽन्यसर्वांगणैः क्रमाद्वदिच्च कारण—

सुमण्डलीत्रयमिति ॥

तदेव विशिनष्टि । विकसन्ति कुन्दानि मन्दारानि मन्दाराणि च देवकुसु-
मानि तेन दिव्यादिव्यपुष्पसमृद्धिः सूचिता तेषां गन्धेन सुर-
भिर्योऽनिलः स एव षट्पद इवेतस्ततो भ्रमन् यत्र तत् अनि-
लस्यैव षट्पदत्वरूपकेण देशस्यालौकिकत्वम् ॥ ११ ॥

तथा शरत्संबन्धी यश्चन्द्रस्तदंशुतां सन्दोहेन ध्वस्तं
क्षिप्तं दोषाया रात्रेस्तमो यस्मिस्तत् एवं किरणानां सन्दोहस्य
मार्जनीत्यं तमसश्चावकत्वमभिप्रेतं तेन च एवालौकिकत्वं
शिवं सुखतमं शान्ततमं वा श्लेषेण शिववदुज्ज्वलवर्णम् एवञ्च
कामविजयस्फोरणाय शिवपदोपादानमिति ज्ञेयं तथा कृष्णाया
नाम्नापि साम्यस्यापिज्ञाया प्रियसख्यास्तरलैस्तरङ्गैराचितं वैष-
म्यकाटिन्याद्यपसारणेनास्तृतं कोमलं बालुकं यस्मिस्तत् यद्वा-
बालुका हिमबालुका कर्पूर इतियवम् आचिता हिमबालुका यत्र तत्
विभुरिति सर्वासां यथायोग्यं मानदाने हेतुः ॥ १२ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तासां सन्माननाय यत्कृतवांस्तदाह । ताः समादायेति विभुः
सर्वासां प्रेमास्पदे भगवति तुल्यप्रेमार्द्धिमत्वात्ताः सर्वाः
समादाय सम्यक् हास्यनमोक्तिहस्तग्रहणालिङ्गनादिभिः आदाय
स्वीकृत्य सह गृहीत्वा वा कालिन्ध्याः वक्ष्यमाणगुणगणयुतं पुलिनं
निर्विश्यधिकं व्यरोचत तत्र विभुरित्यनेन विभुत्वं विनी परिच्छिन्नेन
सर्वासामसंख्यातगोपीनां हृदन्तर्भाववेनृत्वस्य तासां सर्वासां
तथा प्रत्येकहस्तग्रहादिना मनोरञ्जनसन्मानपूर्वकादानस्य चासम्भवा-
त्तद्योग्यत्वसूचनं पूर्वमपि पुनः पुलिनमाविश्य समवेताः कृष्णं
जगुर्नित्युक्तत्वात् पुलिने एवोपविष्टाः ताः समादाय पुलिनं निर्वि-
श्येत्यनेन तु पूर्वं तासां कृष्णविरहेण स्मरोद्दीपनकुसुमविकास-
भ्रमरगानाद्यसहिष्णुतया क्वचित्तदुद्दीपनदुर्मलतादिरहितैकान्तपुलि-
नप्रदेशे समवेत्य गुणगानं कृतं तेनाविधूतो विभुरधुनोद्दीपनविभा-
वान्वितविहारार्हप्रदेशन्ताः समादाय निर्विवेशेति श्रोतितं कालिन्ध्या-

श्रीरामनारायणकृतसमवभावविभाविका ।

इत्यनेन तु कालं द्यति अवस्ययतीति कालिन्दस्तपुन्यास्तकुला-
चलकुलागताचलकलिनिरसनस्वभावत्वादिपि तस्यास्तत्सङ्गताना-
मीर्ष्यामात्सर्याद्यभावतया सह विहारयोग्यताज्ञापनं लीलायोग्य-
त्वायैव पुलिनं विशेषयति । विकसविति । विकसन्तो ये कुन्दमन्दा-
रोपलक्षितविविधसुमनोविशेषास्तेषां सुरभिः सुको योऽनिलो वायुस्ते-
नागताः षट्पदास्तद्रूपा मुनयो यत्रेति तथाच ये कृष्णलीलोत्सा-
हेन विकसन्तः सुमनसस्तेषां सङ्गं ये मुनयः प्राप्नुवन्ति तद्रूपान्-
गायन्ति चेति ध्वनिः तत्र विकसविति श्रवन्तोऽपि सद्यो-
काससूचनेन बहुकालविकाससम्भावितमलान्गलानिनिरासः यद्वा
भगवद्विहारसमविकासोऽपि तत्रत्यकुसुमादीनां जडत्वाभावचिदा-
त्मकत्वं तल्लीलानुसारित्वञ्च सूचितं यद्वा पुलिनस्यैव रासवि-
लासोल्लासेन कुन्दविकासरूपस्वदशनप्रकाशात्मकप्रहासो मन्दारा-
दिना नन्दनन्दनानन्दिपुलिनस्य नन्दनवनादेर्मन्दा अरयः सस्पष्टिनो
यस्येति मन्दविकारोऽतएव यद्वा विशेषेण कं सुखं येभ्यस्ते विकाराः
कृष्णलीलोत्साहेन विशेषेण कं येषां वा परमानन्दधनलीलोपकर-
णानामपि परमानन्दरूपत्वात् विशेषं यत्कं सुखं परमानन्दस्त-
त्स्वरूपा वा तथा त एव सन्तः समीचीनाः परोपकारिणः सद्रूपा वा
ये कुन्दमन्दारादयस्तेषां सुरभ्यनिलेन षट्पदा यत्रेति तथा
अत्र वायोऽनिलो गुणाः शैत्यादयस्तत्र यमुनासन्निहितदेशशरभिशाला-
लसैनिकवैद्य शैत्यं कुसुमसुरभिषट्पदसम्बन्धानिर्देशेन सुरभित्वम्
अनिलेति स्वनाम्नैव मन्दत्वं तीव्रो वायुः सशब्दो भवति अयन्तु
अनिलो न इला वाणी तदुपलक्षितः शब्दो यस्मिन्निति यद्वा कीदृश-
पुलिनं विकसद्भिः कुन्दोपलक्षितकुसुमैर्मां शीर्यस्य विकसतां
कुन्दादीनां मां श्रीर्वा यस्मिन् यद्वा विकाराविशेषसुखरूपा सदात्मिका
तथाकुं कुत्सितं द्यतीति सर्वदोषापहासिणी तद्वहिता च मां श्री-
र्यस्य यद्वा विकस्य तत्सङ्गं कुं कुत्सितं दमयतीति कुन्दमविक-
सङ्गं तत्कुन्दमञ्च विकसत्कुन्दमं तथा आगतानां कृष्णदाराणां
सुरभ्यनिलेनागताः षट्पदा वेदा एव षट्पदा यस्मिन् यद्वा वारेषु
सुष्ठु रमते भाति चेति दारसुरभिः कृष्णः स सामितया वर्तते अस्येति
तत् दारसुरभि तथा भूता अनिला इला वाणी तच्छून्याः साक्षा-
द्वर्णनासमर्थाः षड्भिर्लिङ्गैः पद्यन्ते ब्रह्मणि पदर्थवस्यान्तीति षट्-
पदाः षड्भिरङ्गैः पद्यन्ते गम्यन्ते इति वा वेदा अपि यस्मिन् यद्वा
यथा योगिपेरितः सुसुमनाः षट्कमलभेदिवायुः कृष्णपादमनुस-
रति तथा विकसत्कुन्दमन्दारसुमनः परागान्वितकञ्जवनागतत्वा-
त्सुरभिः कृष्णानुगोऽनिलः अतहतनादवभादवन्तः षट्पदाश्च यस्मि-
न् यद्वा विकसन्तः कुन्दादयो येन तथा सुष्ठु रमते भाति चेति
सुरभिः कृष्णः तदङ्गसङ्गतया सुरभिरनिलस्तदुदबुद्धनादा षट्पदाश्च
यस्मिन् यद्वा अनेन जगज्जीवनाङ्गसङ्गैव वायोः स्थिरचरचेषाधिक-
तया जगत्प्राणत्वं सूचितम् ॥ ११ ॥

पुलिनमेव वर्णयति । शरदिति । यथा मकानां हृदयं हरिळीलो-
त्साहेनातिविकसिते सुमनसि प्रोद्भूताल्हाद्यभूतमयभाकिप्रभास्वि-
तभजनानन्देन्द्रं शुसन्दोहात्मकशुद्धसत्त्वप्रकाशेन ध्वस्ताविद्याख्यदोषा-
तमः ध्वस्तसमस्तदोषरूपरजोस्तमो वात एव शिवं कल्याणरूपञ्च
भवति तथा पुलिनमपि विकसितेऽति सुमनसि जातल्हादे सस-
खिगणभगवत्सुमनसि तत्सुमनोरूपशरच्चद्रांशुसन्दोहेन पूर्णचन्द्र-
दक्षिणभातेन ध्वस्तं समस्तं दोषारविस्तस्याः समस्ततमो यस्मिन् यद्वा

भूतं तथा शिवं मङ्गलात्मकञ्च एवंविकसदित्यादिना परितः
कुसुमविकासेन तत्सुराभेवायुना षट्पदनादेन शोभा वर्णिता शर-
च्चन्द्रेत्यादिना उपरिचन्द्रकिरणसमूहेन तथापूर्वोद्गीपनं द्वितीयेन
श्रीडाप्रतिबन्धतमोनिरासञ्च वर्णितः अधुना श्रीडापयोगिपुलिनाधो
भागसोष्ठवमाह । कृष्णाया इति । कृष्णायाः कृष्णनामतद्रूपवत्यास्त-
स्यापि मनः कर्षकनित्यानन्दरूपाया सत्प्रेम्णैव द्रवभूताया
स्तत एव विकसितातिसुमनसस्तद्वर्णनोद्भासप्रफुल्लिता-
नन्त कुमुददशस्तत्समान सञ्च्युर्बिभाजतया तन्मा-
नाय प्रसारितं प्रशस्तं हस्तरूपस्वरूपतरलैस्तरङ्गैः
सखीरूपेण हस्तैः प्रवाहरूपेण तरलैर्वाचितः तृणादीनि-
राससमतापादनाभ्यां मृदास्तरणादिवद्राचिता खभागतः कृष्णोभ्रमणञ्च
कोमला वालुका यस्मिन् यद्वा कीदृशं पुलिनं तदाह शिवं
स्वहृत्कुञ्जे ससाखिगणकृष्णविलासोत्साहेन पुलिनात्मनाविभूतभक्त-
राजशिवरूपं तत्र विकसन्तः कुन्दमन्दाराः कृष्णस्य हृद्याभिर्भा-
वेन तद्रोमहर्षः सुरभ्यनिल उक्तव्युत्पत्त्या सुरभिकृष्णश्रितस्तत्प्राणः
षट्पदाश्च ज्ञानं च शङ्करादिच्छेत्सुक्तिमिच्छेज्जनार्दनमिति श्रीमद्भगव-
तोक्तेस्तस्य विद्यानिधित्वात्तदन्तर्गतकृष्णगुणानुवादात्मकबेदघोषचन्द्र-
श्च स्वस्य तमोऽधिष्ठातृतया कदापि तत्सङ्गेन भगवत्स्वरूपाभानं
माभूदिति तदभिभवाय चन्द्रकलात्मना शिरोभूतभगवत्सत्त्वांश
एव तद्रासोल्लासतया पूर्णतामपन्नः तथा च तदंशुसन्दोहेन
ध्वस्ता स्वशरणापन्नानां सर्वे दोषा येनासौ तत एव तमश्च
गह्वरवनागता यमुनाच तज्जटान्तर्गता गङ्गा साच भगवच्छरण-
सम्बन्धेन शिवशिरोवासलाभेन तदनुध्यानपरतया कृष्णामृदु-
वालुकाश्च विष्णुपादोदक्या नीतविष्णुपादरजस्त्वेन पुलिनशिवाङ्गा-
वभूतभस्मउपर्य्यवरञ्च दिगम्बरपुलिनहरवराभरं सुरपथश्च शिवो
रोगसितारोगहार इत्याद्यपि यथायथमूढं स्वातन्त्र्यं प्रयासं कृष्ण-
बीलाशिवात्मकम् पुलिनं वैष्णवानां नोनित्यं तद्वस्तु शंकरम् ॥ १२ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभगवत्पुढार्थदीपिका ।

ततः काश्चित्प्रियालापैः काश्चिद्भूभङ्गशिक्षितैः ।

नित्येऽनुनयमन्याश्च करस्पर्शेन माधवः ।

इति विष्णुपुराणोक्तहेतुभिर्विभूतशोकास्ताः सम्यक्
हस्तधारणप्रियालापादिसमीचीनप्रकारेणादाय सह गृहीत्वा
रासक्रीडायोग्यकाञ्चिन्धाः पुलिनं निर्विष्य ताभिर्वर्यो-
चतेत्यनुसंबन्धनीयं कालिं कलहं द्यति खण्डयतीति कलिन्द-
स्तस्य कन्या कालिन्दी तथाच तत्पुलिने गोपीनां परस्परं मया
च कलहो न भविष्यतीति तत्र नयनस्याशयः त्रिभुव्यापकत्वात्सर्वासा-
मैकमत्यसम्पादकः तत्र नयने समर्थ इति वा पुलिनस्य रासयो-
ग्यतामाविष्करोति विकसत्कुन्दमन्दारैः सुरभिर्वा वायुस्तसा-
त्षट्पदा यत्र ॥ ११ ॥

पुनश्च शरत्कालीनकिरणानां समूहध्वस्तं दोषाया रात्र्यास्तमो
यत्र तेन दिवसतुल्यकालवत्त्वादत्यन्तशोभनं पुनश्च कृष्णसदृश-
वर्णनामधेयायाः भगवत्सख्याः भगवद्रमणार्थं पुलिनभूमिं
संस्कृत्य स्थिताया हस्तरूपैस्तरङ्गैराचिता आस्तृता कोमलवालुका
यत्र तरङ्गैः पुलिनभूमेः समतासम्पादनात्तेषां हस्तत्वनिरूपणं
तथाच जलसुगन्धपुष्पवायुनादैः परितो वेष्टितं सुप्रकाशवत्
शीतलं कोमलं समं चेति बोधितम् ॥ १२ ॥

तद्दर्शनाद्वाविधृतहृद्गुणो मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः ।

स्वैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितैरचीकल्पनासनमात्मबन्धवे ॥ १३ ॥

तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ।

चकास गोपीपरिषद्गतार्चितस्त्रैलोक्यलक्ष्म्यकपदं वपुर्दधत् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ताः समादाय पुलिनं निर्विश्य तत्र ताभिर्वृतोऽधिकं व्यरो-
चतेति पूर्वणान्वयः पुलिनं वर्णयति । विकसदिति सार्द्धेन । कुन्द-
मन्दारैश्च सुरभिर्गोऽनिलस्तस्मात् षट्पदा यस्मिन् तत् ॥ ११ ॥

शरत्कालीनस्य चन्द्रस्यांशुसन्दोहैः किरणसमूहैर्ध्वस्तदोषा-
तमो निरस्तनिशान्धकारम् शिवं सुखदम् तथा कृष्णयाः यमुनाया
हस्तैरिव तरलैराचिता आस्तृता कोमला बालुका यस्मिन्
तत् तस्य श्रीकृष्णस्य दर्शनेन य आह्लादस्तेन विभूता हृद्गुण यासां
ताः मनोरथान्तं ययुः प्रापुः श्रुतयो यथेति श्रुतयो यथा कर्मादिपरत्वेन
प्रतीयमानाः अकृतार्था आसन् समन्वयाध्यायोक्तप्रकारेण परमा-
त्मपरतया वेदाचार्य्येण स्थापिताः प्राप्तार्था भवन्ति तद्वत् एवं
लब्धमनोरथानां भगवत्प्रावण्यमाह । स्वैरिति आत्मबन्धवे आत्म-
प्रियाय स्वैरुत्तरीयैरासनमर्च कल्पन् रचयामासुः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

सर्वव्यापक भगवान् । त्रिन गोपिन को ले जाये कुन्द मन्दार के
फूलों की सुगन्धिते और गुआरकर हैं और शरदऋतु कि
चन्द्रमा के किरण के समूह ते रात्रके अन्धकार के दूर होवे
ते सुन्दर है और यमुना के बहर रूप चंचल हाथों ते जा
मे कोमल बालु विछी है या प्रकार के यमुना के पुलिन पै
प्रवेश करत भये ॥ ११—१२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ताश्च मनोरथानामन्तं ययुः पूर्णकामा बभूवुः श्रुतयो यथेति
अयमर्थः यथाकर्मकाण्डे श्रुतयः परमेश्वरमपश्यन्त्यस्तत्तत्कामानु-
बन्धैरपूर्णा इव भवन्ति ज्ञानकाण्डे तु परमेश्वरं दृष्ट्वा तदाह्लादपूर्णाः
कामानुबन्धं जहति तद्वदिति आसकामा अपि प्रेरणा तमभज-
न्वित्याह । स्वैरिति अचीकल्पन् रचयामासुः आत्मबन्धवेऽन्तर्या-
मिणे ॥ १३ ॥

गोपीसभागतस्ताभिः सम्प्रानितः समश्चकास शुशुभे त्रैलो-
क्ये या लक्ष्मीः शोभा तस्या एकमेव पदं स्थानं तद्वपुर्दधत्
यत् ॥ १४ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोपिणी ।

ततोऽतिहृष्टाङ्गा प्रेमसेवामाह । तदिनि । तस्य क्रीडाविशेषो-
त्सुकस्य विभोः दर्शनेनाह्लादस्तेन विविधतो भूता नाशिता हृद्गुणः
सर्वाधयो य सां तथाविधेन तेन सह तत्रागमनेन दासक्रीडाः

निर्दारात् विभूतशोकाभिरिति पूर्वं विरहशोकमात्रस्य नाशनम्
अधुना त्वशेषहृद्गुणमितिभेदः अतएव मनोरथान्तं ययुः यद्वा
उपमागर्भितं ह्येवं मनोरथान्तमिव ययुः दासक्रीडाप्रत्यासत्तेः
यथा श्रुतयोऽपि तद्गुणादवर्णनात् प्राप्तं इव भवन्ति ननु साक्षा-
लभन्ते साक्षादप्राप्तेः साक्षोक्तैव श्रीब्रह्मस्तुतौ अद्यापि यत्प-
दरजः श्रुतिमृग्यमेवेत्यादिना यद्वा तस्य विभोर्दर्शनाह्लादेन विभूता
हृद्गुण विरहात्तलक्षणं यासां तथाभूताः सत्यः मनोरथस्य
तद्दर्शनविषयकस्य अन्तः समाप्तिं ययुः पुनस्तदुत्कर्षत्यन्तविवृ-
द्धस्य विरहतापस्यापगमेऽपि तत्संस्कारस्य तु क्रमेणैवापगमात्
श्रुतयोऽपीश्वरं दृष्ट्वा तद्भक्तिविशेषमिच्छन्ति अत एवासनमची-
कल्पन् विचित्रचारुप्रकारेण रचयामासुः कैः स्वैः स्वयं परिहितैः
उत्तरीयैः कुचकञ्चुकोपरिविन्ध्यतैः कञ्चुकस्य सूक्ष्मतरवस्त्रत्वात्
विरहरोदनधारापाताच्च कुचकुङ्कुमेनाङ्कितैर्विभूतैरित्यर्थः । ननु अशो-
षगुणवतीभिः कथं लज्जा तमभिः परिहृता कथंस्वा प्रभवे कुचकु-
कुमकैरुत्तरीयैरासनं दत्तं तत्राह । आत्मेति आत्मभ्योऽपि बन्धुः प्रेमान्
तस्मै आत्मकोटिप्रेम्णायेत्यर्थः । अतोऽस्य भूस्थुपवेशेन परमस्वदुःखा-
पशेः सख्यप्रेमविशेषाच्चेत्यर्थः । असानकल्पनं पुनस्तिरोधानं कृत्वा
कुलत्वेन तत्रैवावृत्य निराक्षिप्य स्वामिप्रेतार्थस्य पिपृच्छापरिष्पादी-
विशेषाय वा अन्यैर्न्याय्यातं स्वसौत्तरीयेण तस्य स्वातिसूक्ष्मतया
सर्वासपि विस्तीर्णोच्चासनार्थम् एकत्रैव किम्वा स्वस्वर्गादिभेदेन
पृथक्पृथगेव कल्पयामासुयिति ह्येयम् ॥ १३ ॥

ईश्वरः परस्वस्वतन्त्रोऽपि भगवान् सर्वैर्धर्मपूर्णोऽपि सः रसि-
कशिरोमणिः प्रेमानुत्तार्य्यवर्द्धनः श्रीकृष्णचन्द्रः तस्मिन्नासने
उपविष्टः सन्न चकास यद्वा भगवानिति तेनैव तस्य भगवत्ता-
सारप्रकटनमित्यभिप्रेतम् ईश्वर इति सर्वशक्तिमत्त्वं पृथक्पृथक्क-
ल्पितासनसमूहे तासां स्वस्यच सन्तोषविशेषार्थं तत्तद्वक्षित-
त्वेनैव एकस्यापि पृथक्कथैवोपवेशात् योगेश्वरैः सिद्धसमाधिभिः
श्रीसनकादिभिः श्रीकृष्णादिभिरपि वा अन्तर्हृदि एकाग्रतोप्रापिते
चित्ते कल्पितं मानसपूजायां तदुपवेशार्थं विचित्ररत्नादिना
प्रयत्नेन रचितम् अर्पितम् आसनमेव यस्य इति तस्य
साक्षात्तत्त्वीकासोऽपि नास्तीति व्यञ्जितं तादृशोऽपि चकाशेत्यत्र
हेत्वन्तरं गोपीनां परिषदं सभां प्राप्तः बहुलमण्डलाकारणोपविष्टानां
तासां मध्यवर्ती सन् अनेनापि पूर्ववद्वैश्वर्य्यमूढं किञ्च अर्चितः
ताभिः सम्प्रानितः आसनकल्पनेनैव किम्वा ताम्बूलादिसमर्पणेन
नर्मादिना कटाक्षादिनावा अत एव त्रैलोक्येति श्रीभगवद्गुणः
सर्वदा त्रैलोक्यलक्ष्मीपदत्वेऽपि अधुनाऽतः सर्वकालाद्वैशिष्ट्यं
सूच्यते अनेन चकाशनप्रकारोऽपि दर्शितः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततोऽतिदृष्टानां प्रेमसंवासाह । तदिति । तस्य क्रीडाविशेषो-
त्सुकस्य विमोर्दर्शनेन य आह्लादस्तेन विशेषतो धृता नाशिता
हृद्भुजः सर्वाः आधयो यासाम् । तथाविधेन तेन सह तत्रा-
गमनेन रासक्रीडादिमयचिरस्थितिर्निर्द्धारिता पूर्वशङ्कापगमात् ।
न केवलं परमदुःखशान्तिरेव अपि तु परमसुखप्राप्तिरपि जाते-
त्याह । मनोरथस्य वाञ्छितस्यान्तं परं काष्ठां ययुरिति । तत्र
दृष्टान्तः श्रुतयो यथेति । श्रुतयोऽपि तादृशलीलाविशिष्टं तं
प्रकाश्य निजनिजनानातात्पर्यदौस्थ्यं परित्यजन्ति । परम-
तात्पर्यपर्यवसानञ्च प्राप्नुवन्तीति । तदुक्तमेकादशे स्वयं श्रीभ-
गवता । यस्यां न मे पावनमङ्गकर्मैयादि । द्वादशे । श्रीसू-
तेन स्वसुखनिभृतचेनास्तद्व्युदस्तान्यभाव इत्यादि च । तत्राप्येषा
परमप्रेममयरासलीलेति । श्रुतयोऽप्यत्रैव कृतार्था जाता इत्यस्या
लीलाया महिमापि दर्शितः । अतः सहोकिनामालङ्कारोऽयं
व्यञ्जितः । ततश्च सुस्थिरचित्ताः सत्यः आसनमचीकृपन्
विचित्रचारुप्रकारेण रचयामासुः । कैः स्वैः स्वयं परिहितैः
उत्तरीयैः सर्वाङ्गीणवस्त्रस्यान्तर्गतैः कुचपट्टिकां वेति वक्ष्यमा-
णानुसारेण हृदयावरणरूपैः विरहरोदनधारापातात् कुचकुङ्कुमे-
नाङ्कितैराङ्कितैरित्यर्थः । तनु कथं लज्जाशैथिल्यमिव ताभिरङ्गी-
कृतं सौपयुकैः वल्लैरासनं दत्तञ्च तत्राह । आत्मेति । आत्मनो
बन्धवे । आत्मीयत्वेन मित्रत्वेन च भावादित्यर्थः । अन्यतैः ।
आसनञ्चेदं सर्गासां सूक्ष्मवस्त्रमयविस्तीर्णमेकमेव वर्गशः पृथक्
पृथगेव ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

स प्रेमरसाम्बुधिवर्धनः श्रीकृष्णचन्द्रः स्वयं भगवान् पेश्व-
र्यादि षड्गुणसम्पन्नोऽपि तथा ईश्वरः नित्यमपूर्वापूर्वं तत्प्र-
काशनसमर्थोऽपि तत्र तस्मिन्नासने उपविष्टः सन् चकाश तत्र
तत्रासम्भवशोभाविभवान् बभूव । अन्यत्र पुनरसौ परमदु-
र्लभ एवेत्याह । योगेश्वरः सिद्धसमाधिभिः श्रीरुद्रादिभिरपि अन्त-
र्हृदि एकाग्रचित्ते कल्पितं भावनामात्रेण स्थापितमासनं यस्य
तादृशोऽपि । अलङ्कृतं समासः । अर्थोत्तरेव कल्पितमिति वा ।
तस्मात्तासां सम्बन्धस्यैवैष महिमेति भावः । तत्र च वैशि-
ष्ट्यमाह । गोपीति । यद्वा । तादृशेन गोपीपरिषदतत्वेनैव योगे-
श्वरान्तर्हृदि कल्पितासनं इति ज्ञेयम् । किञ्च । अञ्जितः आसन-
ताम्बूलनर्मसस्मितापाङ्गादिना सम्मानितः । किं कुर्वश्च-
काश त्रैलोक्ये प्राकृताधोमध्योर्ध्वलोके परमव्योमाख्य महावैकु-
ण्ठपर्यन्ते या लक्ष्मीस्तत्तदनन्तस्वाविर्भावपर्यन्तवस्तूनां नाना-
शोभादिसम्पत्तिः तस्या एकमनन्यत् पदमाश्रयभूतं वपुः प्रकाशं
विभ्रत् तासामग्रे धारयन् प्रकटयन्नित्यर्थः । तथाच वक्ष्यते ।
गोप्यस्तपः किमचरन् यदमुष्येत्यादि ॥ १४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मनोरथानां तत्प्रतिपादकानाम् ॥ १३ ॥

त्रैलोक्यलक्ष्म्यैकपदं त्रैलोक्ये सौन्दर्यस्य एकाग्रयम् ॥ १४-१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य भगवतो दर्शनेन य आह्लादस्तेन विधृता निरस्ता
हृद्भुजस्तद्विशेषजा मनः पीडा यासां ता गोप्यो मनोरथान्तं
मनोरथप्रतिपादनाकाङ्क्षापर्यवसानं प्रापुः यथा श्रुतयस्तद्वत् यथा
भागवत्यात्मिकाः श्रुतयः तात्पर्यवृत्त्याभिधया च वृत्त्या प्रति-
पिपादयिषितपरमात्मानं प्रतिपादनाकाङ्क्षापर्यवसानं प्राप्नुवन्ति
तद्वदित्यर्थः । इत्थं पूर्णमनोरथा अपि प्रेम्णा तमभजन्नित्याह । कुच-
कुङ्कुमाङ्कितैः स्वैः स्वकीयैरुत्तरीयैरात्मबन्धवे आसनं स्वयं
रचयामासुः ॥ १३ ॥

योगीश्वराणामन्तर्हृदयकमलमध्ये कल्पितमासनं यस्य तथा
भूतोऽपीश्वरो भगवांस्तत्र गोप्युत्तरीयरचितासने समासीनः
गोपीसमुदायमध्यगतः त्रैलोक्यसौन्दर्यकाश्रयं वपुर्दधद्विभ्राणः
चकाश दर्शयन् शुशुभे ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मनोरथान्तं प्रार्थितार्थपूर्तिं मनोरथानामर्थानामन्तं निर्ण-
यहेतुं परमात्मानं रथ गताविति धातुः श्रुतिविषये तस्य ब्रह्मणो
दर्शनेन विषयीकरणलक्षणेन जाताह्लादेन पूर्णार्थलक्षणेनावधृता
हृद्भुजो विषयीकरणलक्षणा यासां तास्तथा उत्तरीयैः प्रावर-
णीयवल्लैः आसनं विस्रलोक्यलक्षणीयानेत्यादि क्लृप्तमिव पीठम् अन्यत्रा-
त्मनो वायोर्बन्धवे "सतो बन्धु मसति निरबिन्दन्ति"तिभुतिः ॥ १३ ॥

गोपीपरिषदतः गोप श्रीसमूहमध्यवर्ती त्रैलोक्यलक्ष्मीणां
त्रैलोक्यसौन्दर्याणामेकं पदं स्थानं त्रिलोकीजनसेव्या लक्ष्मीः
श्रीस्त्रस्यां एकं केवलं पदं भोगभोग्याश्रमं वत् ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तद्दर्शनेति । तस्य क्रीडाविशेषोत्सुकस्य विमोर्दर्शनेने-
त्यादिको विग्रहः तथाविधेन तेन सह तत्रागमनेन रास-
क्रीडादिमयचिरस्थितिर्निर्द्धारिता पूर्वशङ्कापगमात् परमसुख-
प्राप्तिरपि जातेत्यर्थः । मनोरथान्तमिति । तत्र दृष्टान्तः श्रुतयो
यथेति । तद्वलीलानुभवेनोभयत्रापि परमकृतार्थत्वादिति सहोप-
मेयम् यथाशब्देन व्यज्यते ॥ १३-१५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

तत्र गत्वोपविशन् श्रीकृष्णमालक्ष्य सर्वा आसनं कल्पयामा-
सुरित्याह । तद्दर्शनेत्यादि । ता इत्यध्याहार्यम् आत्मबन्धवे श्रीकृ-
ष्णाय आसनमचीकृपन् कैः स्वैरुत्तरीयैः प्रत्येकमेव उत्तरीय-
माकृष्य उपर्युपरि कृत्वा बहुसमासनञ्चकुरिति बहुवचनमहिमा
कीदृशैः कुचकुङ्कुमाङ्कितैः तेनासनस्य पूजापि कथिता अत्युच्चोत्त-
नतया सर्वनिरीक्षणं सुकरमित्यर्थः । कीदृश्यः तस्य दर्शनाह्लादेन विभू-
तहृद्भुजः विभूतहृद्भुक्त्वं दृष्टान्तः मनोरथान्तं यथा श्रुतयो ययुः श्रुतयो
भगवत्परा उपनिषदः यथा चिरकालकृतचरणारविन्दप्रतिरूपस्य
मनोरथस्य अन्तर्म्परिणामज्ञोप्यन्तरूपेण प्रापुः ततश्च विभूतहृद्भुजोऽपि

श्रीमजीवगोखामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

यथा बभूवुस्तथेत्यर्थः । स्वैरुत्तरीयै रासनकल्पने सर्वा एव निरुत्तरीया बभूवुरिति न मन्तव्यं तदेव योगमायया प्रागुदुत्तरीयसम्पादनं कृतमिति ॥ १३ ॥

अथ तदासनस्थो भगवान् पुनरुत्थन्तं व्यरोचतेत्याह । तत्रेत्यादि तत्रासने उपविष्टो भगवान् चक्राशं कीदृशः गोपीपरिषद्गत इति हेतुमद्विशेषणम् अर्चितस्ताभिरेव सत्कृतः योगेश्वरैरन्तर्हृदि कल्पित-मासनं यस्य तस्य कल्पितत्वात्तत्रतथा नोभयत इत्यर्थः । किमिव तत्राह त्रैलोक्यलक्ष्म्या त्रैलोक्यश्रिय एकं मुख्यं पदं चिन्हं यद्वपुर्लक्ष्यरूप-वपु रिति यावत् तथा विधं त्रैलोक्यलक्ष्येकपदं त्रैलोक्यशोभारूपमेकं वस्तुरूपकं “पदं व्यवसिति त्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुषु” ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो गोपिकानां कृत्यमाह । तद्दर्शनाद्वादेति । शोके गतेऽपि काम-स्तं प्राप्ताको वर्त्तत एव संबन्धस्य जातत्वात् यदा पुनस्तादृशस्थाने तदर्थं गतः तदा तद्दर्शनेन तस्य तदवस्थामापन्नस्य दर्शनेन योऽय-माहादः भाव्यर्थनिश्चयात् तेन विधूताः हृदयो यासा मेव निवृत्त-दोषे तासां यज्जातं तदाह । मनोरथान्तं ययुरिति । तामिथयाक-थाश्चत्संबन्धोऽभिलषितः जातस्तु ततोऽन्तर्गुणसामिप्रीसहितः अतो-मनोरथस्याप्यन्तो यत्र तादृशं ययुः नन्वनभिलषितं कथं प्राप्नुयुः तत्राह । श्रुतयो यथेति । श्रुतयो हि निरन्तरं भगवद्गुणवर्णनपरा तेन धर्मेण वाचः पूर्वं रूपं यन्मनः तस्यापि यद्गम्य भगवत्स्वरूपं तत्प्रसवत्यः “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसा सहेति भगवदानन्दः मनोरथान्तो भवति तत्प्रतिपादकाः श्रुतयो जाताः सर्वे च मन्यन्ते “तन्वोप-निषदं पुरुषं पृच्छामि अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” इत्यादिवाक्यैः ब्रह्मणि श्रुतयः प्रमाणमित्यवसीयते सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति न्यायाच्च अलौकिको वेदार्थः अलौकिका वेदशब्दाः लोके च न सङ्केतः तथापि निरन्तरं भगवत्कार्यं कथयन्तीति लोकाः तच्छ्रवणेन शुद्धान्तः करणाः स्वयमेवालौकिकविषये सामर्थ्यं मन्यन्ते श्रुतिश्च तत्प्रतिपादिका भगवदिच्छया नात्र लौकिकं साधनमपेक्षते शुक्तिं वा तथा एता-सामपि मनोरथान्तप्राप्तिः एवम्परमपुरुषार्थदातुर्भगवतोऽन्यत्राभि-निवेश आधारधर्मसंबन्धात् स्वस्य कृतार्थता न भविष्यतीति पूजार्थमात्मनिवेदनार्थं च आसनं चकुरित्याह । स्वैरुत्तरीयैरिति तद्दर्शयानां स्त्रीवस्त्राणि त्रीणि भवन्ति परिधानीयं कुचपट्टिका उपरिवस्त्रञ्च सर्वाभिरेव स्त्रेष्वपरिवस्त्राणि आसनार्थं दत्तानि उपरि वस्त्राण्यपि द्विविधानि भवन्ति सर्वदापरिधेयानि भोगसमये च तानि सुस्त्राणि भवन्ति तान्येव भगवते दत्तानीति ज्ञापयितु-माह । कुचकुङ्कुमाङ्कितैरिति । शुष्काण्यपि कुङ्कुमानि क्रीडायामा-ट्टाणि भवन्ति अतः तेनाङ्कितानि उत्तरीयाणि अचीकलपत्र-वद्वयामासुः ननु स्वोपरिधेयं कथमयः कल्पयांचकुरित्या-ह । आत्मबन्धव इति । आत्मनः स एव बन्धुः रक्षिता तदर्थ-मेव देहः स्वात्मा च अत उपर्याच्छादनमपि तदर्थमिति तस्यासन-कल्पितरुचिता ॥ १३ ॥

ततो भगवान् तासु सर्वत्र निविष्ट इति व्यापयितुं तद्दर्शनासनं उपाविष्ट

इत्याह । तत्रोपाविष्ट इति । भगवानिति तेषां कार्यसाधकत्वं ननुत्तरव-स्त्रापगमे सभायां रसाभासो भवेत् अतः कथमुपाविष्ट इति चेत्तत्राह । सर्वेश्वर इति । स पूर्वं प्रार्थित ईश्वरः सर्वकरणसमर्थः अतः तासां दिव्यानि वस्त्राणि संपन्नानीति बोधितं येषां जलक्रीडायां न वासरामार्द्रता अतः सर्वकरणसमर्थः तत्रोपाविष्टः सः पूर्वं प्रार्थितः । ननु भगवान् अपवित्रे भोगादिलेपयुक्ते कथमुपाविष्ट इति चेत्तत्राह । योगेश्वरान्तर्हृदिकल्पितासन इति । योगेश्वराणां हृदयं शुद्धं तत्राप्यन्तर्हृदयं तत्रापि कल्पितमेव भगवदासनं ननु कुत मानसी मूर्तिस्तिष्ठति ननु कदाचिदापि स्वयमुपाविष्टः मुख्यमासनमेव देव अतश्चक्राशं परमशोभां प्राप्तवान् पूर्वव-द्रोपीनां परिषदं गतश्च जातः परितो गोपिका उपविष्टा इत्यर्थः सभापतिर्भगवान् अतः तामिरर्चितः ततो भगवान् तासामर्थं त्रैलोक्ये यावन्ति लक्ष्मीरूपाणि इन्द्रपदादीनि तासां यदेकं पदं यस्यांशविलासाः तत्तल्लक्ष्मीभोक्ताः तादृशं वपुर्धृतवान् आस्मिन्नर्थे देशकालादिभेदेन यावन्त उत्कृष्टा अर्था अपेक्ष्यन्ते तान् प्रकटितवान् तादृशवपुर्धारणेन ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तत्र तासां सख्यसमुचितां प्रेमसेवामाह । तस्य कृष्णस्य दर्शनानन्देन खण्डितसर्वमनोदुःखाः ब्रजसुन्दर्यः स्वीयैरुत्तरीयैः कुचकञ्चुकोपरिस्थैरतिसूक्ष्मवस्त्रैरात्मबन्धवै तस्मै आसनं तथा अर्चीकृपन्नुपजहुर्यथा श्रुतयो महोपनिषदोऽपि मनोरथानामन्तं परमकाष्ठां ययुः । यतोऽधिकोऽन्यो मनोरथो न सम्भवति तं प्रापुः यद्वद्वा वयमपि ब्रजे गोप्यो भूत्वा भीकृष्णेन सहैवं स्वकु-चकुङ्कुमस्तिमितवस्त्रार्पणादिना कदा विलसाम इत्युत्कण्ठिता बभूवुरित्यर्थः । अत एव श्रुतयो गोपीत्वप्राप्त्यर्थं तदनुगति-व्यञ्जकं तीव्रं तपश्चकुरिति बृहद्भ्रामनीया कथा । “स्त्रिय उरगे-न्द्रभोगभुजदण्डविषकाधियो वयमपि ते समाः समदृशाऽङ्कि-सरोजसुधा” इति तासामुक्तिश्च । तत्र पूर्वकालगतकृष्णावतार-दर्शिन्यः श्रुतयो लब्धचरमनोरथा एतास्मिन् कल्पे गोप्यो बभूवु-रेव । एतास्मिन् काले तु लब्धमनोरथा एताः श्रुतयोऽग्रिमकल्पे गोप्यो भविष्यन्ति श्रुतीनामानन्त्यादिति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

तत्र प्रति स्वयममेव पृथक् पृथक् उपर्युपरि निहितबहुवस्त्रा-सनेषु ताभिः क्लृप्तेषुपाविष्टः । ननु तावत्सख्येष्वासनेषु कथमेक उपाविष्टस्तत्राह । ईश्वरः तत्तदलक्षिततयात्मप्रकाशवान् तत्र हेतुः । भगवान् कामवान् भग्न श्रीकाममाहात्म्येत्यमरः । तस्य तावत्सु सर्वेष्वेव आसनेषु उपवेष्टुं कामनामालक्ष्य ऐश्व-र्यैव शक्त्या योगमायाद्वारा तावन्तः प्रकाशास्तथा प्रकाशिता इत्यर्थः । किञ्च । स हि योगेश्वरैः शेषशङ्कराद्यैरन्तर्हृदि हृद-याभ्यन्तरे एव कल्पितं मनसैवानीतत्वात् त्रिजगद्गुल्लभमनुपहत-मनर्थ्यमासनं यस्य सः । एताभिस्तु हृदयाद्वहिरेव स्वगात्र-निर्माल्यवस्त्रैः स्वोपशुक्तसुगन्धैरासनं कल्पितं यत्तत्रैवोपाविष्ट-श्चक्राशं दिदीपे यः खलु स्वयं भगवान् ब्रह्मरूपादिपरिषदा-क्षीरोदादितीरे स्तुत्यादिभिर्गम्य एव मनसि प्रादुर्भवन् परीक्ष-एव क्षणमात्रमेव भवेत् स एव गोपीपरिषदं स्वयं गतः अच्यु-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

तश्चिरकालमपि व्याप्य च्युतिरहितः । अर्चित इति पाठे ताम्बूलनर्मस्मितापाङ्गादिना सम्मानितः किं कर्तुं गतः त्रैलोक्ये प्राकृत प्राकृताद्यो मध्योर्ध्वलोके या लक्ष्मीस्तत्तदनन्तस्वांशपर्यन्तवस्तूनां नानाशाभादिसम्पत्तिस्तस्या एकमनन्यत् पदमाश्रयभूतं यद्वपुस्तदपि दधत् तासां गोपीनामङ्गकान्तिस्मितकटाक्षादिमाधुर्यैः पुष्पान् । यद्वा । तत्रोपविष्ट एव तत्र तादृशोपवेशादिविशिष्ट एव योगेश्वरान्तर्हृदिकल्पितासनः । तत्क्षणमारभ्य महारुद्रादिभयान्नेश्वरैर्गोपीपरिभ्रम्यगतः तादृशोपवेशतादृशशोभातत्तन्मर्मसंलापादि विशिष्ट एव कृष्णो ध्यानेन स्वहृदयमानिन्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तत्र तासां प्रेमसेवाम्मह । तदिति । तस्य पुलिनस्यैव दर्शनेन य आह्लादस्तेन विशेषतो धूता नाशिता हृद्भुजः कामपीडा यासां ताः मनोरथान्तं तदितरादिषां तं ययुः कथमित्याकाङ्क्षायामाह । श्रुतय इति । ता अपि तादृशलोलविशिष्टं तं रासविहारिणं प्राकाश्य निजनिजनातात्पर्यदौस्थ्यं त्यजन्ति शब्दतत्पर्यावसानञ्च गच्छन्ति तद्वदित्यर्थः । त्वयि हि फलन्त्यतश्चिरसनेन भवन्निधना इति तत्स्तुतेरेव जडत्वमासामपौरुषेयत्वादेव परास्तं यद्वा आसु याः श्रुतयः श्रुतिरूपाः साधकचर्यस्तासु यथा यथावन्मनोरथान्तं ययुः मुनिरूपास्तु कुक्षेत्रयात्रायां यास्यन्तीत्यपि दर्शितं "सिद्धिं काचिदेवासां रसारम्भे प्रपेदिरे" इत्युज्ज्वललोके विधूतहृद्भुजैर्लिङ्गमाह । खैरिति । बहुत्वेन खैखैरित्यर्थः उत्तरीयैः कुचपट्टिकासम्भवस्त्रैः कुचकुङ्कुमाङ्कितैः विरहरोदनगलद्रुमिराद्रतया कुचकुङ्कुमविन्दुभिरङ्कितैरिति स्ववेदनावेदनायेति भावः । अथवा उत्तरीयैरित्यनेनैव तथात्वव्यक्तैः खैरिति धनैरित्यर्थः । तेन सर्वस्वानिवेदनं व्यञ्जितम् अचीकृपन्नतिशयेन कल्पयामासुः ननु कथं लज्जाशैथिल्यमङ्गीकृतं तत्राह । आत्मबन्धवे निजसखित्वेनाभिमतया अन्यथा कन्धुपदेन रसाभासापत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

तदेवम्प्रमाणाय तस्य शोभाविशेषमावेदयति । स प्रेमांशुधिवर्द्धनः श्रीकृष्णचन्द्रः भगवान् श्रीराधया नित्ययुक्तः साक्षात्कारस्त्वधिकारापेक्षः एकं सख्यापि नो लक्षितमित्यादेः ननु सापत्न्यं कथं न स्फुरितं तत्राह । ईश्वरः योगमायेशः तदेव नित्यकालं परिचरन्त्यास्तस्याः प्रभावेण तदयोग्याभिरलक्षितलील इत्यर्थः तथैव गोपीपरिषदतः ताभिरर्चितञ्च आसनमित्युपचारान्तरोपलक्षणं तेनैव रूपेण योगीति योगिनोऽत्र भगवद्भक्तिसिद्ध्याः तादृशमुख्यरूपभगवदुपासकाः—

योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेरान्तरात्मना ।

भज्जवान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मत इति ॥

श्रीगीतासु तेषामेव तथा निर्धारितत्वात् चकाश परमशोभाभाविष्कृतवान् किं कुर्वन् त्रैलोक्येति त्रयो लोका द्वारकामथुरागोकुलधामानीति त्रैलोक्यं तत्रत्या लक्ष्याः श्रीभूलीलाख्यास्तासामेकपदम् अनन्याश्रयं वपूरुपं दधत् प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तदा तासां गोपीनां तद्दर्शनाह्लादं तत्कृतां सेवां चाह । तद्दर्शनेति । तस्यामितपूर्णचन्द्रप्रभसुखकन्दनन्दनन्दनस्य दर्शनेनामन्दाह्लादेन सुरभिषकशतमोहनसुरभकृष्णमुखाम्बुजसुरभिमधुमयेन विशेषेण धूता हृद्भुजो विषमशरविषमशरजा विषमज्वरा यासां ता गोप्यः मनोरथानां स्वीयसर्वाभिलाषाणां दर्शनालिङ्गनादिसंभोगान्तानामन्तः पर्य्यासिर्हस्मिस्तं सर्वाभिलषितभावालम्बनरूपं यद्वा मनोरथानामन्यविषयकस्वीयसर्वकामानामन्तोऽवधिर्यस्मात्तै यद्दर्शनावधिरेव कामोद्भवस्तद्दर्शनोत्तरन्तु नान्यत्र कामः तदुक्तं पुरस्तात् यद्वा हृद्भुजाश्च तव पादतलमित्यत्र यद्वा सर्वेषां सर्वमनोरथानां तत्प्रतिबिम्बात्मकतत्तत्सुखलेशगोचरात्वात् "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति" श्रुतेस्तथाचांशभूतसुखेषु तत्तद्विषयलाभोत्पन्नवृत्त्याभिव्यक्तैकलामेऽन्यत्रेच्छासम्भवेऽपि तद्विभ्वपरमानन्दधनकृष्णप्राप्तावन्यत्र मनोरथासम्भवात् सर्वमनोरथानामन्तः परिसमाप्तिर्यस्मिस्तं यद्वा मनोरूपरथानामतिधावनशीलानां कुत्राप्यनिवृत्तकामानामन्तो वेगक्षयो यस्मिस्तं "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे" त्यादिश्रुतेः नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मेत्यादि स्मृतेश्च यद्वा "बुद्धिं स सारथिं कृत्वा मनः प्रग्रहवान् पुमान् । प्रयाति परमम्पारं विष्णवाख्यं पदमव्यय" मिति श्रुतेर्मनः प्रग्रहोपलक्षितरथस्यान्तं प्राप्यभूमिं भूमानन्दं कृष्णमेव साक्षाद्ययुः तद्दर्शनेनैव मनोरथानामन्तं पूर्णतां ययुः प्रापुरिति वा तत्र हृद्भुजः श्रुतयो यथेति यथा श्रुतयः पूर्वकाण्डे कामतदप्राप्तिशोकचिन्ता सन्तप्ता विविधवर्णाश्रमवर्णितकर्मसु भ्रमन्ति तथा ता अपि साक्षाच्छ्रुतिरूपा कामशोकचिन्ताग्निस्तप्ता नानावर्णपुष्पपर्णाधार्कीर्णवनाश्रमेषु तत्तद्गर्णितकर्मसु भ्रमित्वा पुनः श्रुतयो यथोत्तरकाण्डे तद्व्यानगुणगानादिना तद्गोधं सम्पाद्य तद्दर्शनेनाभेदसाक्षात्कारेण य आह्लादो भूमानन्दस्तेन विधूता हृद्भुजो याभिस्तथाभूताः भवन्ति "रसो वै सः रसश्चेवायं लब्ध्वा नन्दीभवति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चन तरति शोकमात्माविदित्यादि" श्रुतिभ्यस्तथा तद्व्यानगुणगानदैर्न्यैस्तदाविर्भावमवाप्य तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्भुजः यथा श्रुतयो मनोरथान्तं श्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतश्चिरसनेन भवन्निधना इत्यादिस्वप्रवृत्तिपर्यवसानं ययुः यद्वा श्रुतयो वाग्रूपा अपि मनोरथान्तं मनोवागगोचरमपि गुणगानेनैव हृदयशुद्धिद्वारा जगदध्यारोपापवादेनातश्चिरसनेन ययुस्तथा गुणगानातश्चिरसनाभ्यां ता अपि मनोरथान्तं ययुः एवन्तत्प्राप्तावपि मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ते इति भगवत्पूज्यपादवाक्येन योवेद निहिन्तं गुहायां परमेव्योमनसोऽश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणा विपाश्चितेति श्रुत्याच न सेवारमणयोर्भाव इति द्योतयन्तस्तेवारम्भमाह । खैरुत्तरीयैरिति स्वीयैः स्वाङ्गपरिधानभूतैर्नैत्वासनाय पृथगानीतैः उत्तरीयैः साटीकञ्चकोपरिपरिधानवरास्वरैः आन्तरसानुरागद्वीभूतान्तःकरणात्मकासैः पूर्वं विरहरोदनेनानन्दाश्रुप्रवाहेण वा निर्धूततया सलग्नकुचकुङ्कुमाङ्कितैः प्रथमविहारे आलिङ्गनादिसङ्घर्षेण कुचकुङ्कुमाङ्कितैर्वा तस्मै आत्मबन्धवे ननु कुटुम्बजनवच्छरीरमात्रसम्बन्धिने यद्वा स्वरूपेणात्मस्वरूपाय उपाधिनापि "सयुजा सखाया" इति श्रुत्या जीवाविष्णोत्सखिरूपाय यद्वात्मस्वरूपत्वेऽपि लीलायां बन्धुरूपाय आत्मत्वेन प्रियाय बन्धुत्वेन सेव्याय चेति वा आसने पौराणिकादीनामिवात्युच्चमचीकृपन् रचयामासुः तत्रायमभिप्रायः यद्भवतापूर्वमुपविष्टं

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तच्च नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादिति वचनादप्रश्ने उपदेशेनौचित्यात्तथा तद्विद्धि प्रणिपतेन परिप्रश्नेनसेवयेति वचनादासनप्रदानादिसेवाभावेऽपि तदनौचित्याच्चास्माभिरस्वीकृतम् अधुनात्वस्माभिर्य्यासासनादिदानपूर्वकं प्रश्नः क्रियते तत्पृष्टं तत्त्वतस्त्वया उपदेष्टव्यमिति तथाश्रुतिस्वारस्यादप्यस्य ज्ञानं नीरवशीरसंक्षीरवत्सु स्नेहमेति परीक्षितुमेवासनप्रदानमिति ॥ १३ ॥

तत्र भक्तानामासनरचनं व्यर्थमपि तु भगवांस्तत्रोपविष्टः शुशुभे इत्याह । तत्रोपविष्ट इति । स भगवानीश्वरोयोगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनस्तत्रोपविष्टो गोपीपरिसद्रतस्ताभिरर्चितलोक्यलक्ष्म्यैकपदं वपुर्दधच्चकाशेत्यन्वयः तत्रस इत्यनेन यस्मै आत्मबन्धवे ताः स्वरुत्तरीयैरासनमचीकलपन् स एव भगवांस्तत्रोपविष्टः तत्रभगवत्त्वेनैव धर्मविरागज्ञानाश्रयतया योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनत्वं श्रिया शृङ्गाररसोपयोगिरूपमाधुर्यलालित्यचापल्यविविधभावदाक्षिण्यादिरूपया यशसा च भक्तप्रीयत्वजगद्विद्वारकत्वादिरूपेण तत्रोपवेशपेक्ष्यस्य तूमयोपयोगतया भङ्ग्यन्तर्गततयोक्तावपि पुनः स्पष्टं पृथक्निर्देशः तत्रयोगेश्वराणामन्तर्हृदि तु कल्पितत्वेन मनोमयमासने यस्य स तत्र तु साक्षादुपविष्टश्चकाशेति विशेषः अन्तर्हृदि कल्पितासनइत्यल्लुक्समासः यद्वा योगेश्वरोगोवर्द्धननाथस्तासां रक्षणेनित्योद्यतस्तासां बहिरन्तर्योगाय संयोगायेश्वरः यद्वा ताभिः स्वस्वान्तर्हृदि कालिपतं दशमासनं यस्मै सहृदितत्रचोपविष्टश्चकाश यद्वायतः स्वयमपि योगेश्वरोऽतएवस्वान्तर्हृदि तासां कल्पितमासनयेन तथाभूतः सन् ताभ्यः स्वहृदम्बरे दत्तासनस्तद्वत्ताम्बरासने उपविष्टश्चकाश सख्यभावे परस्परमासनदानस्यौचित्यात् यद्वा ताभीरर्चितासनानुपवेशे पूर्वमेव प्राप्तविरहखेदविकला अधुना स्वयाञ्चाभङ्गैवैक्येन कां दशां गताः स्युरिति तास्त्रोतीति तत्रः सन्नुपविष्टः यद्वा तत्रत्वादेवैकासनगतोऽपि सर्वासामुप समीपे यथा भवति तथोपविष्टश्चकाश यद्वा स योगेश्वरत्वादेव अन्तर्हृदि स्ववक्षसि ताभ्यो दत्तासनः कृतालङ्गनः ताभिर्वा स्ववक्षःसु दत्तासनः आलिङ्गितस्ततस्तद्वत्तवाहिरासनोपविष्टश्चकाश यतो बहूनां चन्द्रतारादीनामेकाम्बरस्थत्वं दृष्टं नैकस्य चन्द्रस्य बहुम्बरस्थितिरित्यत्रमेतदेकस्य बहुम्बरस्थितिर्वह्म्वरे परिस्थितौचोप समीप्येन वर्त्तनं तत्र कानिचिदम्बराण्यरुणानि काञ्चनाञ्चलसूर्योदपरागान्वितानि कानि चिदम्बराणि निशि सुघनस्यामघनावृतानीव नीलानि काञ्चनाञ्चला दिविद्युत्तुतिव्याप्तानि कानि चित्स्वच्छनिशीव रजतविन्दुतारागणव्याप्ता चलचन्द्रप्रकाशानि कानि चिदम्बराणितु दिनपरिक्षये पीतविकिरणव्याप्तानीव पीतानि स्वाञ्चलरविद्योतितानि कानिचित्तु स्वाञ्चलचन्द्रप्रभाव्याप्रशारदसितघनान्वितत्वेनैव सितानि कानिचिदम्बराणितु चन्द्रप्रभागणिततारागणप्रकाशे विकसिनेव सितानि निद्युमन्ति च कानिचिदम्बराणितु हरिहरिसखि बहुमुखचन्द्रसमागमोत्सोदनानन्तब्रह्माण्डगतबुधव्याप्तानीव हरि तद्युत्पन्नितानि एवं बहुम्बरतल्पगतोऽपि त्रैलोक्यलक्ष्म्यैकपदं वपुर्दधच्चकाश यद्वा योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासन इतिदृष्टान्तोक्तिः यथा विषयसुखकलेशकुतपः क्लेशत्यागपूर्वकं कलेशगुणगणप्रजातानुरागतयातिमूक्ष्मोरुरोगान्विते हृदयशोकाश्वरे परमहंसानां सुमानसं सुमानसं मत्वा तत्र कल्पितासनो भवति तथातासां मुरोरोगान्वितेष्वतिमूक्ष्मकोशाश्वरेषु उपविष्टश्चकाशेत यान्यम्बराणि

स्वयंचौय्योण हृतानि तानि ताभिः स्वयमर्पितानि उरोरोगयुतानि कथं तत्र नोपनिशेत् अर्चित इत्यनेनासनसमर्पणानन्तरं ताभिरर्चितस्तदप्यर्चनं न लौकिकं किन्तु नेत्रयुगलार्धपात्रयोः पूरितप्रेमसुखांशुभिस्तत्पदसमर्पितः पाद्यमर्घ्यं च दत्त्वा ताभिः समर्पितं स्वीयरूपमधुरसं प्रभुणा स्वयंदृक्पात्राभ्यामाचमनं कृते ततोऽधरमधुमधुसितसुस्मितदधिसुखहृद्युतान्वितं स्वातिगौरमुखरजतपात्रगतं दर्शयित्वा मधुमर्कं समर्प्य प्रमोदाब्धौ तं प्रियं स्नापयित्वा सुरागस्वाङ्गार्पणेन तदङ्गेषु रागलापनेन नचाङ्गरागं दत्त्वा पादसंवाहने पदयोः करकमलेऽर्पयित्वा कामाग्रौ मदमानदाहेन धूपं निरुप्य कुळस्नेहतल्लज्जारसनवार्त्तिकादाहकहृदयकापट्यादितमोनाशकभगवत्स्वरूपसुखप्रकारकप्रेमप्रकाशाख्यदीपसंदश्यसङ्गधरद्राक्षाफलनैवेद्यं चुम्बनेनैव स्वमुखसुवासं मुखवासं च दत्त्वा भूयुगवर्त्तनेन नृत्यं दर्शयित्वा गुणगानेन सन्तोषितः गोपीपरिषद्रत इति प्रेमवृत्तिगणगतामिव्यकनिजपरमानन्दपरब्रह्मवातिरत्युत्कर्षेण बहुरतिरूपासु तासु स्वाङ्गेऽङ्गीकृतवह्ननङ्गप्रभया नङ्गीकृतवह्ननङ्गलोक्यलक्ष्म्यैकपदं वपुर्दधच्चकाश इतित्रैलोक्यलक्ष्म्याः शोभाया एकं पदमाभयं यद्वा त्रैलोक्यस्याधिष्ठानतया लक्ष्म्याश्च स्ववक्षसि तन्निवासतया एकं पदं यद्वा पादोऽस्यविश्वाभूतानि एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतिभ्यां त्रैलोक्यं तल्लक्ष्मीस्तज्जीवनेहेतुसुखदर्श्याश्चैकं पदमंशो यस्य यद्वा त्रैलोक्यलक्ष्म्या एकं मुख्यं पातीति पं पतिरूपं ददातीति इं दातुं च तत्तथा लक्ष्म्यैकपदमिति पाठेतु आङ्ग पूर्वकम् एकपदमिति सर्वत्र व्याख्येयं यद्वा त्रैलोक्यलक्ष्म्यै शोभायैकपदं वपुर्दधच्चकाश तत्र कपदमिति चतुर्मुखोऽपि पदमंशो यस्येति यद्वा कानि ब्रह्माण्डानि तदारोपिततया पद्यन्ते यस्मिंस्तत् यद्वा कानां बहुमदनानां पदं बहुकामसदृशरूपं यद्वा सर्व कानां सुखानां पदं समाश्रयं तद्विम्बात् यद्वा कः स्वर्गेऽपि पदमंशो यस्य यद्वा कं जलक्षीरानधिः सर्गजलनिधिर्वा पदं यस्य यद्वा कानि सर्व सुखानि पद्यन्ते प्राप्यन्ते अनेनैतदाराधनेनेति तत् यद्वा कं सुखरूपश्च तदेव पदं सर्वाधिष्ठानं तथा पद्यन्ते ऽस्मिन्निति पदं सर्वप्रपत्तिगोचरं च तथा पद्यते फलरूपतया प्राप्यते इति पदं चेति तथाभूतं तासां कपदं सर्वसुखास्पदं वपुर्दधच्चकाश ॥ १४ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अथ गोपीनां कृत्यमाह । तस्य क्रीडोत्सुकस्य विभोर्दर्शनेन योऽलहादस्तेन नाशिताः ताद्विरहरूपहृदयरोगाः यासां ता मनोरथस्यान्ते पूर्णकामतां ययुः यथा श्रुतयः परमात्मनि समन्वयं प्राप्य कृतकृत्याः भवन्ति तद्वत् ततः सुस्थिरचित्ताः सत्यः कुचकुङ्कुमेन खेन्दार्द्रनाङ्कितैः स्वीयैरुत्तरीयैरासनं कृतवत्यः यत आत्मबन्धवे अनभिज्ञापक्षे अन्तर्यामिणे तदुत्तरपक्षयोः स्वप्रेष्ठाय तथाच तादृशोत्तरीयैस्तदासननिर्माणं सूचितमेवेति भावः एतेनाहोपूर्वमुपदेशं कर्तुं प्रवृत्तोऽस्माभिर्निर्वाहित आसीत् कदाचित्तदुःखादेव तिरोहितः स्यादतोऽधुना प्रथमं व्यासासं नोपय्युपवेष्ट्यैतन्मुखारविन्ददुपदेशोप्राप्त्य इत्याशयेनैवङ्कितं प्रवृत्ता इतिध्वनितं निवृत्तिपक्षे ताः श्रुतीः स्वप्रतिपादकत्वे समादाय कालिन्ध्याः मायायास्तीरं शुद्धान्तः करणे निर्विषय विभुर्वरोचत विकाशं प्राप्य कुन्दमन्दरादिस्थानीयैः यमनियमादिभिः सुरभिर्योऽ-

सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं सहासलीलेक्षणविभ्रमध्रुवा ।
संस्पर्शनेनाङ्गकृताङ्गिहस्तयोः संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषिरे ॥ १५ ॥
गोप्य ऊचुः ॥

भजतोऽनुभजन्त्येक एक एताद्विपर्ययम् ।
नोभयांश्च भजन्त्येक एतन्नो ब्रूहि साधु भोः ! ॥ १६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

ऽनिलः निखलः प्राणवायुस्तेन निरुद्धषट्पदं षड्वर्गो
यत्र पुनश्च शरत्कालस्थानीयेन निष्काममगवदाराधन-
लक्षणेन कर्मणेदितो यो विवेकाख्यश्चन्द्रस्तस्य विचारलक्षण-
नामंशुनां सन्दोहेन समूहेन ध्वस्तरागद्वेषादिदोषलक्षणमासम-
न्तात्तमो यस्मिन् अत एव शिवं कल्याणरूपं पुनश्च कृष्णाया अवि-
द्यायाः इत्तलक्षणेस्तरात्मानमात्मज्ञानभेदेराऽऽचिता असंस्पृष्टा-
कोमला बालुकास्थानीयाः वृत्तयोयस्मिन् तस्यप्रत्यगभिन्नस्य पर-
मात्मनो दर्शनेन योऽल्लादस्तेन विधूतास्तद्वादिकल्पिताः विपरीता-
भिप्रायरूपाः हृदययोगा यासां ताः श्रुतयः मनोरथस्याखण्डैक-
रसपरमात्मप्रतिपादनामिलाषस्यान्तं समाप्तिं ययुः कुचकुङ्कुमेन
कर्मोपासनाद्यनुष्ठानसहितपरमात्मानुरागेणाङ्कितैः स्त्रीयैरुत्तरीयैः
स्वजन्यप्रत्ययैः आत्माबन्धवे औपनिषदाय परब्रह्मणे आसनमभि-
व्यक्तिस्थानं कृतवत्यः ॥ १३ ॥

स भगवानपि ईश्वरः स्वतन्त्रोऽपि तत्र ताभिरुत्तरीयैर्निर्मित
आसने उपविष्टः किञ्च योगीश्वरैर्ब्रह्मादिभिरन्तर्हृदि एकाग्रे
मनसि कल्पिमासतं यस्य तथाभूतोऽपि यद्यप्येवं तथापि गोपी-
परिषद्भिः तत्समापतिः ताभिस्ताम्बूलनर्मस्मितादिनाअर्चितः
सन् अधिकं शुशुभे यतस्त्रैलोक्यस्य चतुर्दशभुवनस्य या
सौन्दर्यलक्ष्मीः तस्याएव मुख्यं पदमाश्रयं वपुर्नरविग्रहं दधत्
प्रकटयन् सन् यद्वा गोपीपरिषदतत्त्वादिरूपेण योगीश्वरान्तर्हृदि
कल्पितास्ततः अत्रोत्तरीयैरासनस्य निर्माणोऽपि तदन्तस्तादृशव-
स्त्रान्तरस्य सत्त्वात्तत्क्षण एव भगवत्कृपया दिव्योत्तराण्योद्धवसंभ-
वाच्च न तासां रसाभासकरा नम्राताशङ्का निवृत्तिपक्षे तत्र ये गी-
श्वरान्तर्हृदि कल्पितासनो भगवानीश्वरः सः परमात्मा गोपीनां
गोपस्य स्वसत्तास्फूर्तिप्रदानेन सर्वपालकस्य देवस्याबोधनपराणां
श्रुतीनां समाप्तिस्तत्प्रतिपाद्यतया अर्चितः निखिलप्रपञ्चशोभाया
एवमाधिष्ठानभूतं वपुर्दधत् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

योगेश्वराणामन्तर्हृदि हृदयमध्ये कल्पितमासनं यस्यैवं
भूतः सः श्रीकृष्णः त्रैलोक्ये या लक्ष्मीः शोभा तस्याः एक-
मेव पदमाश्रयं वपुर्दधत्त्रिभ्राणः तत्रासने उपविष्टः
गोपीपरिषदतः गोपीसभागतः ताभिरर्चितः सन् चकाश
शुशुभे ॥ १३ ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

वे सब गोपी भगवान् के दर्शन करते मात्र सब हृदय
की व्यथा के नष्ट होवते अपने मनोरथ के अंत को प्राप्त
होगई जैसे संवश्रुति परमात्मा को वर्णनकर पूर्ण होजावें
हैं फिर अपने स्तनों के कुङ्कुमते चिन्हित जो ओढनी तिन
ते आत्म धनु के अर्थ आसन कल्पना करत भई ॥ १३ ॥

तिस आसन पर बैठने से वे ईश्वर श्री भगवान् अति
शोभा को प्राप्त भये जिन्हके कि ध्यान करने के लिये षडे
योगीश्वरों ने हृदय कमल मे आसन कल्पना किया है तद-
नन्तर तीनों लोक की शोभा की खान एक शरीर को
धारण किये भगवान् गोपियों की सभा मे प्राप्त भये और उन
गोपियों से पूजित भये तब बड़ी शोभा भई ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सहासलीलेक्षणेन विभ्रमो विलासो यस्यां तथा भुवोपलक्षिताः
संस्पर्शनेन सम्मर्दनेन ॥ १५ ॥

तत्र भगवतोऽकृतवृत्तांतद्वचनेनैवोपपादयितुकामा गूढाभिप्राया
लोकवृत्तान्तमिव पृच्छन्ति । भजत इति । भजतः प्राणिनः अनु-
अनन्तरम् केचित्तद्भजनानुसारेण भजन्ति केचिदेतद्विपर्ययं
यथा भवति तथा तद्भजानपेक्षमभजतोऽपि भजन्ति अन्येतु नोभ-
यानिति ॥ १६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

सभाजयित्वेत्यनुवादः प्रश्नार्थं सभाजनस्य सम्यक् विषयया
किंवा पुनर्विशेषेण सम्मान्येत्यर्थः । यतः अनङ्गमङ्गरहितमपि
कामं दीपयति साङ्गीकृत्य पूर्वतोऽपि प्रकाशयति तथा तमत्यन्त-
कन्दर्पाविषर्धनामित्यर्थः । अतएव तासामङ्गे कृतयोः ताभिस्तेनैव
वा न्यस्तयोस्तस्याङ्गिहस्तयोः अङ्गेर्हस्तस्य च किंवा अङ्गेर्हस्तयो-
श्चेत्यर्थः । सम्यक्स्पर्शनेन विविधपरिपाट्या शनैक शनैः सुखसंवाह-
नेन एवमपि पूर्ववदैश्वर्यं दर्शितं सर्वाभिरपि द्वयोरङ्गयोश्चतुर्णां
वा तेषां युगपत् संस्पर्शनात् सम्यक्स्तुत्वा प्रश्नविशेषार्थं तदुत्तर-
प्रश्नार्थं च ईषत्कुपिता इति प्रेमभरस्वभावेन कोपस्याल्पत्वात्
किंवा आन्तरत्वेन बहिरव्यक्तत्वात् यद्वा ईषत् संक्षेपेण बभाषिरे
परमवाग्मित्वात् ततश्च कुपिता इति पूर्वदुः स्वप्नात् किंवा तेषां
कपटातिरेकेण वञ्चनात् यद्वा कोपं विनाभिप्रायाज्ञानेन हृद्यप्रत्यु-
त्तरालम्ब्यत्वादिति अन्यैश्चैव्याख्यातं यद्वा तादृशमुखा कृत्वाऽनङ्ग-

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

दीपनं किंवा तथैव समाजयित्वा तामिस्तस्य तथा समाजनमेव युक्तमित्याशयेनाह । अनङ्गेति । अयं कोपे भाषणेऽपि हेतुर्दोषव्यः ॥ १५ ॥

उभयान् भजते भजतश्च इतिप्रश्नत्रयं तस्मादुक्तत्वादि परिहारेण पुनः परित्यागाकरणदाढ्यार्थं साधु यथा स्यात्तथा एतद् ब्रूहि ते ते के किंवा तेषां फलं तत् सर्वं विविच्यस्मान्प्रति सुवाधं कथयेत्यर्थः । भो इति संबोधनेनावधापयन्ति । तत्र निज-दोषपर्यवसाने तस्य मनोऽनभिनिवेशात् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र च प्रणयप्रभावेन तासां निगूढां कोपोत्पात्तिमाह । समाजयित्वा पूर्वोक्तप्रकारेण नममान्य तं बभाषिरे पृष्टवत्यः । ता इति शेषः कीदृश्यः सत्यस्तत्राह । ईषत् कुपिताः । ननु तादृक् समाजितवत्यश्चेत्तर्हि कथमीषत्कोपस्याप्यवसरमर्हन्ति तत्राह । अनङ्गदीपनमिति । तद्दीपनकृते नानाविलासमभिव्यञ्जयन्तमित्यर्थः । पूर्वं परित्यज्य गतः सम्प्रत्यसावेवं चेष्टत इति प्रणय-स्वभावविमर्शनेनेति भावः । ननु कुचकुङ्कुमाक्तवस्त्रोपवेशतया स्वासामेव तदनङ्गदीपनत्वे प्रागेव जाते सति तस्य तद्दीपनत्वं पृष्ट्वा सन्तमपि कोपं व्यक्तीकर्तुं कथमर्हन्ति तत्राह । अङ्गकृताङ्गिहस्तयोः संस्पर्शनेन संस्तुत्य इति । तादृशतया तत्तत्-स्पर्शपूर्वकं नानागुणप्रशंसया सन्तोष्येत्यर्थः । तेन कोपन्तु गोपितवत्य एवेति भावः । तर्हि कोप आसीदिति कथं ज्ञायेत तत्राह । सहासेति । उपलक्षणे तृतीया स्वगिरैवायं व्यक्तदोषः स्यादिति मतिकौटिल्यव्यञ्जकेन तादृशभूषिलासेन व्यक्ततत्कौटिल्या इत्यर्थः । व्यक्तीभविष्यति च तत् कौटिल्यं प्रज्ञपरि-पाठ्या इति भावः । तदेवमवहित्या नाम सञ्चारी व्यक्तः । तदुक्तं “अनुभाव पिधानार्थेऽवहित्यं भाव उच्यते” इति । अवहित्येति स्त्रीलिङ्गताच्च । तथा “हेतुः कश्चिद्भवेत्काश्चिद्गोप्यः कश्चन गोपनः । इति भाव त्रयस्यात्र विनियोगः समीक्ष्यते” इति च । यथा हेतुत्र सति कौटिल्यमेव गोप्योऽसूयामयोऽमर्षः । गोपयन्त्य-नेनेति गोपनः सचात्र तादृशतया तत्तत्स्पर्शसंस्तवाभ्यां प्रत्या-यितं हर्षकौटिल्यं सहासादित्वञ्च मतिकौटिल्यम् अयमपि तदेव प्रत्याययति एवमत्रापि योगमायावैभवमेव दर्शितम् । सर्वा-भिर्गुणपत्तया व्यवहारात् । अङ्गिहस्तयोरिति द्वित्वं प्रत्येकं ज्ञात्यपेक्षया ॥ १५ ॥

अथ सेयं परिपाटी स्वत्यागपरिहारार्थमेव तामिः कृतेति बोधयन्नाह । गोप्य ऊचुरिति । तत्र चैतदिति उभयान् भजतश्चा-भजतश्च न भजन्तीत्यन्तं प्रश्नत्रयम् । साधु यथा स्यात्तथा ब्रूहीत्यर्थः । ते ते के किंवा तेषां फलं तत् सर्वं विविच्य कथयेत्यर्थः । भो इति संबोधनेनावधापयन्ति । स्वस्मिन् दोष-पर्यवसानशङ्कया तस्य मनोऽनभिनिवेशानुकरणात् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

एताद्विपर्ययं कुर्वन्ति अभजतोऽपि भजन्तीत्यर्थः । उभयान् भजतश्चाभजतश्च । एतन्नेो ब्रूहि एतेषां तास्तम्यं ब्रूही-त्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनङ्गं कामं दीपयत्युदीपयतीति तथा तं भगवन्तं सहासलीलेक्षणेन विभ्रमो यस्यां तया भुवा समाजयित्वानुरञ्जयित्वा समोम-लोप आर्षः यद्वा आत्मभिः सहक्रीडायित्वा उक्तावधया भुवो-पलक्षिताः । गोप्यः अङ्गेष्व्वात्मनामूरुषु यौ कृतौ निहितौ भगवत-श्ररणौ तयोर्वात्मनां हस्तौ तयोः संस्पर्शनेन करणस्य शेषत्ववि-वक्षया षष्ठी ताभ्यां मर्दनेन तत्पूर्वकं संस्तभ्य दृढमङ्गी गृहीत्वेत्यर्थः ईषत्कुपिताः सत्यो बभाषिरे ॥ १५ ॥

भाषणमेवाह । भजतइति । केचिद्भजतोऽनुवर्तमानान् भजन्त्य-नुवर्तन्ते एकेत्वेताद्विपर्ययं कुर्वन्ति अभजतो भजन्तीत्यर्थः । अन्येनू-भयान् भजतश्चाभजतश्च न भजन्तीत्यर्थः । भोः कृष्ण ! एतन्नेोऽस्मभ्यं ब्रूहि कथय उक्तविधान् प्राश्नान् तत्र प्रवर्तकं साधु साध्यं गुणदो-षतास्तम्यं च ब्रूहीत्यर्थः तृतीयकोट्यन्तर्भूतस्त्वमिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयच्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनङ्गं कामं दीपयतीत्यनङ्गदीपनः तं लीलया ललित्येन ईक्षणं हाससहितं सहासं सहासलीलेक्षणेन निभ्रमन्त्योऽनुद्दिशं सञ्चलन्त्यः भुवो यासां तास्तथा संस्पर्शनेनोत्पन्ना उक्ता उत्कण्ठा सेवाऽङ्गं लक्षणं तेन कृतः पूर्णः अङ्गे शरीरे हृच्छयः कामः संस्पर्शनोत्काङ्कताङ्गहृच्छयः । तं संस्तभ्य करचरणाद्यङ्ग-स्पर्शनेनाभिव्यक्तं कामं निरूपयेत्यर्थः ॥ १५ ॥

गोप्यः शास्त्रतत्त्वमजानन्त्यो हरेरकृतज्ञताकरणाभिप्रायेण पृच्छन्ति । भजत इति । एके केचिद्भजतः सेवमानाननुभजन्ति सेवानुकूलफलसमर्पणेन सेवन्ते एके केचित् एतस्योक्तस्य विप-र्ययं कुर्वन्ति फलोद्देशेनासेवमानाननिष्टफलदानेनानुवर्तन्ते अन्ये नोभ्यांश्चानुवर्तन्ते यदेतत्पक्षत्रयम् अत्र साधु निर्दोषपक्ष-मस्माकं ब्रूहि विविच्य कथयेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र भगवतः कौटिल्यमापादयितुकामाः पृच्छन्ति । भजत इति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथ तथा तस्मिन्नासन उपविष्टं श्रीकृष्णं करषदादिलालनपूर्वं ताः किञ्चित्पप्रच्छु रित्वाह । समाजयित्वेत्यादि । तं श्रीकृष्णम् अङ्गे कृत्करणं यस्य तथाभूतेनाङ्गिहस्तयोः संस्पर्शनेन समाजयित्वा संस्तुत्य च पुनस्त्यागमिया संस्तवनं वस्तुतस्तु अन्तःकुपिताः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

ईषद्वभाषिरे ईषद्वपाक्षरं बह्वर्णं कटिदं सहासलीलेक्षणविभ्रम-
मुवा अनङ्गदीपनं न अङ्गोऽनङ्गः अङ्गीतियावत् तत्प्रेम तस्य
दीपनम् ॥ १५ ॥

तत्किमित्याह । भजन इत्यादि । अलपाक्षरेण त्रयः प्राश्नाः हे भगवन्
साधु भद्र ते एतन्नो ब्रूहि व्यक्तं यथा भवति तथा वद केचित्
भजतोऽनुभजन्ति केचिद्विपर्ययं कुर्वन्तीति शेषः अभजतश्च भजन्ती-
तियावत् अन्ये उभयान् भजतोऽभजतश्च न भजन्तीति भजन्तीर-
स्मान् त्वं तु न भजसि अभजन्तमपि त्वां वयं भजाम इति अभिप्रेत्य-
प्रश्ने साध्येऽवहित्यं मिश्रीकृत्यप्रश्नः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं प्रसन्नं भगवन्तं दृष्ट्वा स्वान्तःकरणदोषदूरीकरणार्थं
खलुवृत्ततां पूर्वं भगवति कल्पितस्य इति तन्निराकरणार्थं लोक-
दृष्ट्या भगवति कृतवृत्तालक्षणे दोषोऽस्ति नवेति निर्णयार्थं किञ्चित्
प्रष्टुमुद्यता इत्याह । सभाजयित्वेति । प्रश्नार्थं प्रथमतः सभाजनं
स्तोत्रं कृत्वा ननु किमनेन विचारेण साम्प्रतं जातं फलं भुज्यता-
मित्येवेति । अनङ्गदीपनमिति । अनङ्गं दीपयति निरन्तरमेव
अङ्गाभावं सम्पादयतीति च ध्वनिः अतो नैकेन भोगेन कार्यनि-
ष्पत्तिः पुनस्तेनापि भोगेनापि अधिक एव खेदः स्यात् सचेत्
स्वदोषेण तदा दोषो दूरीकर्तव्यः भगवद्धर्मेण चेत् वाक्निर्वन्धं कार-
यित्वा प्रार्थयित्वा वा कालानुभवः कर्तव्य इति भावः । अनङ्गदी-
पने साधनमाह । सहासेति । साधनाभावार्थं वा प्रार्थनीय इति
साधनकीर्तनं हासपूर्वकं यल्लीलेक्षणं तेन विभ्रमन्ती या भूः
तया अनङ्गं दीपयति पञ्चात्र साधनानि हासो लीला ईक्षणं
विलासा भूषेति पञ्चचेष्टेनवः कार्यमप्रतिहतं भवति माया-
व्यामोहिका स्वरूपी स्मारणार्थं लीलास्वास्तिकं साधयति ईक्षणं
तत्र ज्ञानजनकम् अन्यथा ज्ञानान्तरेण तन्निराकरणं स्यात् विलासाः
पोषकाः सूर्यम नियन्ता काल इति यावत् प्रसादशतं वा तत्रैव
ततः प्रश्नार्थम् उपढौकनं कुर्वन्ति संस्पर्शनेनेति अङ्के कृतः
स्थापितो यो भगवदङ्गिः तत्संवन्धिनौ यौ हस्तौ तयो सम्यक्स्पर्-
शनेन संलालयन्त्य इत्यर्थः । संस्पर्शनेन सहिताः तत आभिमु-
क्यार्थं संस्तुत्य ॥ १५ ॥

एवं सर्वभावेन प्रपन्नानापि त्यजतीति भगवति दोषदृष्ट्या
ईषत्कुपिताः साधनैर्निवर्तितेऽपि दोषो न सम्यक् निवर्तते यावद्भ-
गवान् न निवर्तयतीति अतो विवादमिव कुर्वत्यो बभाषिरे तामां
प्रश्नमाह । भजत इति । त्रयः पक्षाः सन्दिग्धाः फलतः स्वरूप-
तद्वच भजनाभजनाभ्यां तत्रैके ये यथा भजन्ति ते तथा तानपि
भजन्ति एके पुनरभजतोऽपि भजन्ति अन्येतु उभयानपि न भजन्ति
तेषां त्रयाणाम् उभयोरपि प्रतियोगिनोः फलं वक्तव्यं ये भजना-
नुसारेण भजन्ति ते किं कृतव्याः आहोस्वित् धर्त्ताः आहोस्वित्
समीचीना इति केनचित्पादप्रक्षालनं कृतं सोऽपि चेत्करोति तदर्थं
किं स्यात् फलार्थकरणे फलं देयं तेनापि तदेव
कर्तव्यं निरपेक्षकरणेतु सन्देह एव अभजतो भजने
कचिदोषः स्यात् यथा निष्कामे कामिनी कचिदुपकारः अपेक्ष-
तद्वैदर्थ्यः कचिच्छेदः कचिद्धर्म इति एकं फलं निर्धारितं वक्तव्यं

यो वा न भजति पूर्वः तस्य वा किं फलमिति ये वा नोभयवि-
धान् भजन्ति तेषामुभयविधानां वा किं फलमिति कृतस्य साध-
नस्य कुत्रावा उपयोगः एतत्सर्वं ब्रूहि साधु यथा भवति तथा
भो इति संबोधनं सावधानार्थं भजतः पुरुषाननु तदनुसारेण
भजन्ति एके पुनर्भजनव्यतिरेकेण भजन्ति इत्युभये न भजनक-
र्त्तारः अन्येतु भजनरहिता एव ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

ततश्च रिरंसवे तस्मै रतमदितसूनां तासां चेष्टितमाह
सभाजयित्वेति । सहासलीलेक्षणेन विभ्रमो विलासो यस्यां तथा
मुवा अनङ्गदीपनं स्वीयं कामं द्योतयन्तं तासां वा कामोद्दी-
पकं तं सभाजयित्वा तदुचितैरेव भावैः सम्मान्य पूर्वं नः
सन्त्यज्य गतः सम्प्रत्येवं चेष्टत इति प्रणयकोपगोपनार्थम् अङ्क-
कृतयोस्तेनैव तासामङ्गे न्यस्तयोस्ताभिरेव वा स्वाङ्गे धृतयोः
अङ्गिहस्तयोः संस्पर्शनेन संस्तुत्य अहो ते करचरणानां
शैत्यमपूर्वं यत्संस्पर्शनेनैवास्मत्सन्तापो निर्वापणस्तस्मात् त्वं सत्यं
सन्तापदुःखानभिज्ञः सदा सुखी विधुरेवासीति व्याजस्तुत्या
स्तुत्वा ईषत्कुपितास्तद्दर्शनानन्दस्वभावत एव विनष्टीभूतको-
पस्य शेषभागवत्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अत्र ताभिः प्रतिस्वं मनस्येवं विचारितम् । अद्य यदर्थं
प्रेमिमुकुटमणिरप्यस्मानेवं दुरवस्थामलम्भयत्तत्रायमेवं प्रष्टव्यः अहो
कृष्ण ! तवास्मासु प्रतिरोदादीन्यं द्रोहोवेति त्रयः पक्षाः संभाव्यमाना
अपि विचारतो न घटन्ते । तत्र प्रीतिः सोपाधिर्निरुपधिर्वा । नाद्या ।
सोपाधिप्रीतिमान् किल स्वकामसम्पादकजनाननुरञ्जयन्ति ननु
विरञ्जयति । त्वं त्वस्मान् स्वविरहाग्नावधाक्षीरेव वधार्थम् ।
नापि परा । निशि घोरवनमध्य एवास्मत्स्यागादस्मत्कष्टद्रष्टु-
रपि तव क्लमानुत्पत्तेश्च । नाप्यौदासीन्यमस्मत्सुखदुःखसां-
धकत्वदर्शनात् नापि द्रोहः । स किं शाश्वतिकः प्रातिकूल्य-
निबन्धनो वा । नाद्यः तथा दर्शनमात्रादेव । नापि द्वितीयः ।
अस्मासु तत्प्रातिकूल्याभावात् । किन्तु शाश्वतपरिचारकजिघां-
सालक्षणे विलक्षणे यः कश्चन द्रोहस्तस्यैवोदहरणीभवता भवता
भूयत इत्यादिकं स्वमुखेनास्माभिः स्फुटं न वाच्यं किन्तु प्रहे-
लिकाभङ्गा तथा किञ्चन प्रष्टव्यं यथायमेव यथार्थतया तत्-
प्रत्युत्तरं ददान एतदादिकमर्थं व्याचक्षतेति सहृदयत्वात्तुल्य-
मनोगताविमर्शास्ता भो महापद्म ! कृष्ण एकामस्माकमर्थप्रदेहिकां
व्याचक्ष्वेत्याहुः । भजतो जनान् अनु लक्ष्यीकृत्यैव भजन्ति एके
जनाः सापेक्षं भजन्तीत्यर्थः । अत्र सापेक्षवस्त्वलाभे सति नापि
भजन्तीति सोपाधिप्रीतिरायाता । एतद्विपर्ययं यथा स्यात्तथा
भजन्ति एकेऽभजतोऽपि भजन्ति निरपेक्षं भजन्तीत्यर्थः । अत्र
स्वापेक्षफलान्तरानुद्देशात् भजनत्यागतो वा इति निरुपाधिप्री-
तिरायाता अन्ये नोभयान् भजन्तीति सापेक्षमपि निरपेक्षमपि
नैव भजन्तीत्यौदासीन्यमायातम् । द्वेषो द्रोहश्चाप्यभजनं भवे-
दिति तावप्यायातावित्यत एतद्विचरणे एवमेव किञ्चित्किञ्चिद-
धिकमपि व्यक्तीकरिष्यते भगवता । एतन्नो ब्रूहीत्येते खलु
के एतद्भजनमभजनं वा किं तद्ब्रूहीत्यर्थः । एते च एतच्च
एतदिति नपुंसकमनपुंसकैकैकवशास्यान्यतरस्यामित्येकशेषैकत्वे ।
साधु यथार्थमेव ब्रूहि वैयधिकरणं ब्रूहिषित्यर्थः ॥ १६ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

ततश्च प्रणयस्वभावेन निगूढां कोपोत्पत्तिमपि सामान्येनाह ।
सभाजयित्वेति । सम्मान्य कया सहासेति हासेन मन्दस्मितेन
सहितं यल्लेखनं तेन विभ्रमन्ती या भ्रूस्तया अत्र हास्यस्य
पुष्पत्वं लल्लेखनस्याल्लेखनत्वं विभ्रमद्भुवः परिभ्रामणत्वञ्चाभि-
प्रेतं ततश्च पुष्पाञ्जलिदानं कृतमिति सूचितं तेन च भावेन
रसाच्छादनाद्भूढकोपः ननुकोऽयं विलक्षणः सभाजनविधिस्तत्राह
अनङ्गदीपनं तद्दीपनकृते नानाविलासानभिव्यञ्जयन्तमित्यर्थः
अत्रायमेवोचित इति भावः । पश्चान्तरे प्रेमदीपनमिति पूर्ववत् सर्व
मिदमन्तः कोपे बीजं पूर्वं संत्यज्य गतः संप्रत्येव चेष्टतइति प्रणयस्व-
भावजविमर्शनेति भावः । ननु सहासेत्यादिकं खेषामेवानङ्गदीपनत्व-
गमकं तथा सति कथंकोपव्यक्तिरिति चेत्तत्राह । अङ्केति सर्वथा
कुपिता एव न जानाति । तदादशतया तत्स्पर्शपूर्वकं नानागुण-
प्रशंसया संतोष्येति तेन कोपगोपनं तर्हि कोप इति कथं ज्ञातं तत्र सहा-
सेति पूर्वोक्तं एव हेतुः यद्वा उपलक्षणे तृतीया स्वयैव गिरा व्यक्त-
दोषः स्यादिति कौटिल्यव्यञ्जकेन भूविलासेन व्यक्ततकौटिल्या
इत्यर्थः बभाषिरे परिपुष्टवत्यः प्रश्नपरिपाटीयैव व्यक्ती भविष्यतीति
मानसो भाव इति भावः । अवहित्येयम् अनुभावपिधानार्थोऽवहित्यं
भाव उच्यते इति भरुक्तेः । तथा "हेतुः कश्चिद्भवेत्कश्चिदोप्यः कश्च
नगोपनः । इति भावत्रयस्यात्र विनियोगः समीक्ष्यते" अत्र प्रण-
यकोपे हेतुः मतिकौटिल्यमेव गोप्योऽसूयामयोऽमर्षः स्पर्शसं-
स्तवाभ्यां प्रत्ययितं हर्षकैवल्यं गोपनं पवमत्राङ्गिहस्तयोरिति
द्वित्वं प्रत्येकस्पर्शपेक्षया ततश्च सर्वासां तथा व्यञ्जारे योग-
मायैव हेतुः एवञ्च यथा समादरस्यापरिचयेऽपि सेवेत्यवसेयमिति
दिक् ॥ १५ ॥

अथ सेयं परिपाटीतदभिप्रायपरिज्ञानार्थमेव कृता नत्वसूययेति
बोधयन्नाह । गोप्य इति । एतत्प्रश्नस्या साधुत्वं न हि शङ्कनीयमिति
भावः । तथा तद्विशसभाजनव्यापारेण विक्षिप्तचेतसं भोइति संवाध-
नेनावधापयन्ति स्वस्मिन्दोषशङ्कयामास्मां गतो भूया इति भावः
एवं च तासां प्रेमप्रभावेण कुण्ठितमस्यैवैवमिति सूचितम् ॥ १६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

अर्चित इत्यत्र सूचितपूजनमेवानुवदत्प्रश्नमेवावतरयति
सभाजयित्वेति । यद्वा प्रश्नार्थे तदङ्गत्वेन पुनः सभाजनं स्तवनं च
सभाजने एव साधना न्याह । सहासेत्यदिहासलीलाभिरीक्षणैर्विभ्रमै-
श्चतुर्भिः सहवर्तमानया भुवा इत्यत्र पश्चान्तरङ्गसाधनानि तत्र
हासस्त्रिविधः सलज्जमन्दमृदुस्मितरूपः प्रमोदध्वेण प्रहासस्तत्पूर्व-
चेष्टानौचित्य सूचनेनोपा सनरूपश्च लीला विविधादीपकचेष्टा
विशेषाः ईक्षणं द्विविधमपाङ्गदृष्ट्या निमिषरहितदत्तदृष्ट्या
च विभ्रमा मनोहरक्ष्वेल्यादयश्च कितवतापादकास्तैर्भुवामङ्गेन च
एतेषां प्रेष्ठसभाजने प्रेममार्गीयत्वेनान्तरङ्गतालौकिकसेवासीत्यनु-
गतत्वाद्बहिरङ्गमिश्रितान्याह । संस्पर्शनेनेति अङ्कताङ्गिहस्तयोः
संस्पर्शनेन तत्र हस्ताभ्यामङ्गिसंवाहनंसीति प्राप्तं बहिरङ्गम् अङ्ग्योरं
केकृत्वा संवाहनोक्त्या प्रेममिश्रता संस्तुत्येति तत्रोचितनर्मरीत्यैव
सम्यक्प्रशंस्य ईषतःकुपिता इत्यनेनानुरागसुखोत्कर्षाभ्याम् पराभूत-
तया ईषदवावशिष्टं यत्पूर्वविरहं कुपितं तदपि पुनर्विशेषो

माभूदित्यभिप्रायेणैव तेनान्विता तं बभाषिरे पप्रच्छुः फलप्राप्तं
तद्भोग एवोचितो न प्रश्नादिकमित्यपेक्षायां तं विशेषयति अन-
गदीपनमिति । पुनः पुनः स्वाङ्गेनङ्गदीपयतीति तथा तं तत्रानङ्ग-
दीपने वाह्य साधनानि सहासलीलेत्यादिव्याख्यानं पूर्ववत्तत्तैरङ्ग-
दीपनम् अङ्कताङ्गिहस्तयोः संस्पर्शनेन सभाजयित्वेत्यन्वयः यद्वा
तासामङ्के कृतयोरङ्गयोः संस्पर्शनेन मुखस्तननीव्यादिषु हस्तयोः
संस्पर्शनेन चानङ्गदीपनं स्वधिरहेचानङ्गेन दीपयतीति दाहं करो-
तीति तथा तथा स्वदर्शने आनन्दसंभवतया प्रेमवैकल्यतयाचा-
नुसंधानराहित्येनानङ्गमङ्गाभावं दीपयति प्रकाशयति अन्तर्धानेन
मूर्च्छादिनाङ्गाभावं प्रकाशयतीति तथा तम् एवं सति प्रश्नेनानिर्णये
पुनरन्तर्धाने मरणमेव संभाव्य पप्रच्छुरिति भावः ॥ १५ ॥

तासां प्रश्नमेवाह । श्रीगोप्यद्विनि । भजतः सेवतो जनानेके
भजन्ति तत्समानसेवां कुर्वन्ति ते के किंविधं वा तेषां तत्फलं
एके तु एतद्विपर्ययमिति तद्विपरीतम् अभजतोऽपि भजन्ति न तत्
सेवामिच्छन्ति ते के कीदृशं वा तत्फलम् अन्ये तु भजतोऽभजत-
श्चोभयानपि न भजन्ति ते के कीदृकृततत्फलयोग्याश्च तेषां ब्रूहि अत्र
पक्षत्रयेऽपि स्वरूपफलभेदेन प्रश्नयद्वस्योत्तरं वाच्यं तथाचास्मान्
भजतोऽपि तव भजनेऽस्माकंयोग्यताभजतोऽप्यस्मान्भजतस्तवच-
योग्यता स्फुटा स्यादिति भावः तत्र स्वस्मिन् दोष सम्भावनया अश्रुपवा-
नमिवालक्ष्य भोइति सम्बोधनेनावधानतामापादयन्ति प्रश्नं विना
पूर्वं भवताबहुप्रजल्पितम् अधुनासनदानसभाजनपूर्वकप्रश्नेऽप्यकथने
प्रमादमेवनिश्चितं स्यात् तत्रापि तत्समाधानाय कैतवेन किंचि-
द्वक्तुं विचारयन्तं प्रत्याहुः । साध्विति । साधु यथास्यात्तथाब्रूहि नहि
कापट्येन व्यासासननिविष्टेन वाच्यमिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीधनपतिस्वरिकृतभागवतमुदार्थदीपिका ।

एवं यथोक्तासनेपर्युपविष्टं भगवन्तं किञ्चित्पप्रच्छुरित्याह ।
सभाजयित्वेति । तं सम्मान्य ईषतःकुपितास्ताः बभाषिरे यतः कामं
नानाविलासैर्दीपयतीति अनङ्गदीपनं केन सम्मान्येत्यपेक्षायामाह
सहासलीलापूर्वकं यद्वीक्षणं तेनविभ्रमो विलासो यस्यां तथा भुवा
पुनश्चाङ्गीकृतयोः स्वसाङ्केगृहीतयोरङ्गिहस्तयोः संस्पर्शनेन ततश्च
संस्तुत्य भवानस्माकं मतिः परमानन्दप्रद इत्येवमादिबचनैः स्तुत्वा
स्वकोपं गोपयित्वा बभाषिरे मानिनीपक्षे सहासलीलेक्षणविभ्रम-
भुवा अनङ्गस्य दीपनं यस्य तं तेनैव स्वाङ्के कृतयोः आङ्गिह-
स्तयोः संस्पर्शनेन संस्तुत्य अहो तव करचरणकमलयोरपूर्वं
शैत्यं यत्संस्पर्शादस्मत्तापोऽपि निवर्त्तते तस्मात्त्वमन्यदीयतापाऽ
नभिश्चान्द्रवत्सर्वदा सुख्यवासीति व्याजेन स्तुत्वा तद्विशनादिना
कोपस्य कुण्ठितत्वादीषत्कुपिताः बभाषिरे निवृत्तिपक्षे अनङ्गस्य
सवासनस्य सकारणस्य कामादेर्दीपनं तेषामेवानुकम्पार्थमहम्
ज्ञानजन्तमः । सहासलीलापूर्वकेणक्षणेनासंख्यातजगदुत्पादकेन
तत्सहितेन विभ्रमवत्या भुवा तत्प्रलयहेतुभूतया उपलक्षितम् अङ्गि-
हस्तयोरित्युपलक्षणं स्वस्मिन्प्रतिपाद्यानामसंख्याताव्ययानां संस्पर्-
शनेन ईषत् सहस्रशीर्षा इत्यादिना प्रतिपादनेन संस्तुत्य अहो अस्माक-
मप्यगम्य इत्येवमीषत्कुपिताः बभाषिरे तथाचैवविधानां श्रुतीनां
प्रकथगम्यः परमात्मेत्याधिकारिचेवास शङ्कासमुत्थितेति भावः ॥ १५ ॥

अहोविज्ञातमस्माभिरभवत् उपदेशकरणे अद्वैत्युत्कण्ठो वर्त्तते इतः

श्रीभगवानुवाच ॥

मिथो भजन्ति ये सख्यः ! स्वार्थैकान्तौद्यमा हि ते ।

न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥ १७ ॥

भजन्यभजतो ये वै करुणाः पितरौ यथा ।

धर्मो निरुपवादाऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः ! ॥ १८ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

संप्रत्यस्मत्प्रज्ञानानुसारेण यथेष्टमुपदिश्य तेन च प्रसन्नो भवेति द्योतयन्त्यस्तस्याकृतवृत्तां तन्मुखेनैवोद्घाटयितुकामाः गूढाभिप्रायाः लोकवृत्तान्तमिव पृच्छन्ति । भजत इति । भजतः प्राणिनः अनु पश्चात्केचिद्भजनानुसारेण भजन्ति एके त्वैतद्विपर्ययं यथा भवति तथा अभजतोऽपि तद्भजनानपेक्षाः भजन्ति एकेतु उभयान्भजतोऽभजतश्च न भजन्ति एतत्पक्षत्रयमपि सौदाहरणं साधु सम्यक् नो ब्रूहि सावधानतयेतदुत्तरं वक्तव्यमिति द्योतयितुं भो इति सम्बोधनम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनङ्ग दीपयतीत्यनङ्गदीपनं श्रीकृष्णं संभाजयित्वा संस्तुत्य च सदासलीलेक्षणेन विभ्रमो विलासो यस्यां तथा भुवा उपलक्षिता अङ्गे कृतयोगोप्यङ्गनिहितयोः श्रीकृष्णाङ्गयोः नियोजितौ यौ हस्तौ गोपीहस्तौ ताभ्यां श्रीकृष्णाङ्गिसमर्पणेन साङ्गतश्रीकृष्णाङ्गी स्वहस्ताभ्यां दृढं संपीडयेत्यर्थः इषत्कुपिता अतिस्नेहगर्भेण किञ्चित् कोपाभासेन युक्ताः याः काश्चिद्भगवन्तं केवलं कान्तमात्रं जानन्ति ता एव वसतिरे ॥ १५ ॥

तदाह । भजत इति । केचित् प्राणिनः भजतः अनुवर्तमानान् भजन्ति अनुवर्तन्ते केचित् एतद्विपर्ययं कुर्वन्ति तद्भजनानपेक्षमभजतोऽपि भजन्तीत्यर्थः । अन्येतृभया न भजन्ति भो प्रिय । एतत्पक्षत्रयं नोऽस्मभ्यं साधु यथा भवति तथा ब्रूहि कथय ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

कन्दर्पदेवके वर्धन कराने वाले उन भगवान् का अपनी हंसी लीला नेत्रों के झुमण आदिवृत्त दोनों भौं के द्वारा पूजन कर के भगवान् के चरणको अपने गोद में रखहस्तों सेस्पर्श करती हुई थोड़ी क्रोधित होकर स्तुती करके सबगोपी बोलती भई ॥ १५ ॥

गोपी बोलतीं हे प्रभो कोई तो पुरुष अपने भजने वाले को भजते हैं उपकार करते हैं कोई इसके उल्टा करते हैं कोई तो न अपने मानने वाले को मानें न नहीं मानने वाले को मानते हैं इन तीनों के भेदको अच्छे प्रकार से आप हमसे कहिये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विदिताभिप्राय उत्तरमाह । मिथ इति ॥ हे सख्यः ! उपकारप्रत्युपकारतया ये मिथो भजन्ति तेऽन्यं न भजन्ति किं त्वात्मानमेव कुतः हि यस्मात्स्वार्थैकान्त उद्यमो येषान्ते तत्र च न सौहृदमतो न सुखं न च धर्मो दृष्टोद्देशाद्भोमिहप्यादिभजनवदित्यर्थः ॥ १७ ॥

ये त्वभजतो भजन्ति ते द्विविधाः करुणाः स्निग्धाश्च तत्र तु यथाक्रमं धर्मकामौ भवत इत्याह ॥ भजन्यभजत इति ॥ १८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

स्वार्थः निजदृष्टमात्रफलार्थे एव तस्मिन् वा एकान्तः तस्मिन् वैकस्मिन् अन्तो निष्ठा यस्य तथा भूत उद्यमो येषां ते इति श्रीगुरुसेवा मिथो वैष्णवैः प्रणामादिकञ्च परिहृतं तत्र तत्र सद्धर्मादिसद्भावत् आत्मानमेवेति लोकदृष्ट्या परोपकारसम्भावितं धर्मादिकं निरस्तं प्रत्युपकारापेक्षयैव भजनात् एवं दोषपरिहारापेक्षया प्रत्युपकारोऽपि धर्मादिभावः तथाभजने तारतम्याभावोऽप्युक्तः अन्यथा उपकारप्रत्युपकार्ये स्तुत्यत्वाभावेनानुभजनासिद्धिः एवमेवानुभजन्ति छायावत् भजनानुसारेण भजन्तीनि प्रश्नस्योत्तरं सिध्येत् अतो यत्र प्रत्युपकारापेक्षापि न तत्र धर्म इति सूचितं हि निश्चित्ये नान्यथा उक्तादन्यप्रकारेण तत्तन्मिथोभजतं न स्यात् यद्वा तत्तत्तत्र मिथ्यात्वं नास्तीत्यर्थः । सख्येनैव कथनात् यद्वा आत्मनोऽपि तासु तादृशभजनमिव कारणभरेण भगवान् सहजसख्येन तत्परिहस्यं सम्बोधयति हे सख्य ! इति अन्यैर्व्याख्यातं तत्र स्वात्मानमिति सुशब्दस्यार्थः सुखमिति तदित्यस्य च अत इति श्रेयं तदिति पूर्ववदेव वा अत इति चार्थवत्त्वादायात्येव यद्यपि तत्राप्यन्योऽन्यमुपकारेण दृष्टसुखं घटेत तथापि स्वोपकारजनितत्वात् प्रत्युपकारस्यावश्यपेक्ष्यत्वाच्च धर्माभावेन तात्त्विकत्वाभावादपि विचारेण सुखाभाव एव पर्यवस्येदिति न च सुखमिति ख्यातं यद्वा उन्मत्तवन्निःयतात्मेत्यादिवत् लेखनभ्रमेणैव तत् वक्ष्यमाणानुसारेणात्र तदनपेक्ष्यत्वात् स्वार्थार्थमिति पाठोऽपि भ्रांचितसुखादीनां बहूनां सम्मतः अन्यत्स्पष्टम् अथवा स्वार्थमेव एकान्तत उद्यमो येषां जनानां ते हि ते मिथो भजनकराः यथा राजसेवकाः भित्तद्वैतनिकादयः हि प्रसिद्धौ अत एव प्रायो लोकानां सर्वेषामेव दृष्टार्थपरत्वात् ते विशिष्य स्पष्टं न निर्दिष्टाः अन्यत् समानम् ॥ १७ ॥

अभजन्तः दैन्यादिना वाल्यादिना वै प्रसिद्धौ यथेति दृष्टान्तेन निरुपाधिसहजकारणव्यभिचारेण ते हि श्रीभागवता एव तच्च सुतरां मत्कृतात्मनामित्यत्र तैर्व्याख्यातमेव तथापि करुणाः पितरौ चेति द्विविधा अवगम्यन्त एव यद्वा यथेति उभयेषामप्युदाहरणमात्रत्वेनोक्तं पितरौचेति चकारोऽध्याहार्यः निरुपवादः सम्पूर्ण

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

इत्यर्थः । तैः प्रत्युपकाराद्यनपेक्षया केवलमत्यन्तरूपालुत्वेनैवोप-
कारात् सौहृदश्च निरपवादं तयोः सहजसन्निधत्वात् केवलसौ-
हृदोक्तिः पुत्रपात्रेण पित्रोर्दमनानुत्पत्तेः यद्वा कथञ्चित्तेनापि तयो-
र्धर्मो द्रष्टव्यः ततश्च तेषां तयोश्च स तच्चेति हे सुमध्यमाः । हे
सुन्दर्य इति तदेव सौन्दर्यमिति यद्वा ततयुष्मासु भाष्येवेति भावः
इदञ्च तासामात्मभजनार्थं चातुर्यम् ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्वार्थोऽत्र स्वीयं दृष्टमदृष्टञ्च भजन्ति ये यथा देवान् देवा अपि
तथैव तन्निति न्यायेन यक्षादिसन्तोषिताभिर्देवताभिरपि गोमहि-
ष्यादिभिर्दुग्धादिकमिदं स्वर्गादिकं दीयत इति तस्मिन्नेकान्तस्त-
न्मात्रनिष्ठ उद्यमो येषां ते न तत्र सौहृदं धर्म इति प्रसिद्धमपि
तद्द्वयं कथ्यमाणरीत्या सापवादमेव मन्यामह इत्यर्थः । धर्मस्य
स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थत्वेऽप्यर्थकामाभ्यां परिवर्त्तनाय विनियोगापातात्सौ-
हृदस्य च कैतवमयत्वादिति भावः । हि निश्चये अन्यथा उक्तान्धप्र-
कारेण तत्तुमिथो भजनं न स्यात् यद्वा तत्र मिथ्यात्वं तास्तीत्यर्थः
तत्र आत्मनोऽपि तासु तादृशभजनशङ्कां सहजसन्निधौल्लेखनं परि-
हरन् संवोधयति हे सख्य । इति अन्यतैः अवातो न सुखमित्यर्थव-
लादप्युच्यते यद्यपि तत्रापि दृष्टसुखं घटेत तथापि सौहृदरहित्ये-
नोत्तमानां सुखवृद्धिर्न जायत इति भावः । किंतु पाठोऽयं कल्पित इव
लक्ष्यते उत्तरत्रैतदप्रतियोगिवाक्येऽपि नापेक्षितव्यमिति स्वार्थार्थमिति
पाठोऽपि त्रितुसुखादीनां बहूनां सम्मतः तत्र तद्भजनमन्यथा प्रती-
यमानमपि स्वप्रयोजनार्थमेवेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

वै प्रसिद्धौ यथेत्युभयेषामुदाहरणार्थं पितरौचेति चकारोऽ-
व्याहार्यः निरपवादो विप्रतिपत्तिरहित इत्यर्थः । सौहृदश्च निर-
पवादं हे सुमध्यमा इति सर्वसलक्षणोपलक्षणत्वेन तादृशगुणत्वं
युष्मासु भाष्येवेति भवत्य एव तत्र साक्षिण्य इति भावः इदञ्च तासा-
मात्मभजनार्थं चातुर्यम् अन्यतैः यद्वा पूर्वं सौपाधिभजतामुद्दि-
ष्ट्येत्यपि सौहृदधर्मयोः सापवादत्वमुक्त्वा सम्प्रति निरुपाधिभज-
तामुद्दिष्ट्यैरनिरपवादत्वमाह । तत्राप्युदाहरणीकृतानां करुणानां
पिञ्जरप्यविशेषमाह । भजन्त्यभजत इति । करुणेषु सौहृदस्यापि
स्पष्टत्वात् पित्रोः पुत्रादिपालनस्य गृहस्थधर्मसहायत्वाद्धर्मस्य पि-
त्रामान्यतः प्राप्तेः ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकप्रक्षीयम् ।

मिथो भजन्ति उपकारप्रत्युपकारौ कुर्वन्ति । करुणाः करु-
णायुक्ताः केचिद्भागद्वेषाभावा दुपकर्तृत्वमपि समदृष्टयः
अकृतज्ञाः आत्मैकानुभवसुखत्वेन तदितरकृतज्ञानरहिताः गुरु-
दुष्टः । “अद्रोदेषैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । एवं
वृत्तिं समाख्याय विप्रो जीवेदनापदी” ति न्यायेन प्राणिषु अत्यन्त-
पीडाविभुखाः ॥ १७-१८ ॥

श्रीमद्वीरखड्गवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचान्द्रका ।

विदिताभिप्राय उत्तरमाह । मिथ इति । हे सख्यः । ये मिथो
भजन्ति परस्परमुपकुर्वन्तौ वर्त्तन्ते ते स्वार्थं स्वप्रयोजनेषु निमित्ते
एकान्तः नियत उद्यमो येषां तथाभूताः स्वप्रयोजनमात्रपरास्ते हीत्यर्थः
यस्मादेवमत एव तत्र मिथो भजनेन सौहृदं मिथो भजनप्रवर्त्तकं
न सौहृदमित्यर्थः । किन्तुपत्रिकीर्षा प्रत्युपत्रिकीर्षा तत्र कारणमि-
त्यर्थः । अत एव तत्र धर्मस्तु तत् साध्वी धर्म इत्यर्थः । किन्तु केवलं
दृष्टमेव तत्साध्यं प्रयोजनमिति भावः । तदेवाह तन्मिथो भजनं
स्वार्थार्थं स्वप्रयोजनमेवार्थः प्रयोजनं यस्य तथाभूतं हि नत्वन्यथा
स्वार्थनिर्लेखपरोपकारद्वारा धर्मार्थं न भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

द्वितीयकौट्यन्तर्गतानाह । भजन्तीति । हे सुमध्यमा । अभजतो ये
भजन्ति ते करुणाः करुणाचन्तः अर्शआद्यच्च स्वार्थानिरपेक्षपरोप-
त्रिकीर्षा करुणा साच पित्रादिष्वतीव प्रसिद्धोति तानि दर्शयति
पितरौ यथेति । अत्राभजद्भजने सौहृदं सर्व भूतसुहृत्त्वं प्रवर्त्तकं तत्सा-
ध्यस्तु निरपवादो निर्वाधो धर्मः अक्षय्यो भवदुःखहृत्पथधर्म
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्र परिहारं वक्तुमुपक्रमते । मिथ इति । हे सख्यः । ये मिथो
भजन्ति उपकारप्रत्युपकारलक्षणां सेवां कुर्वन्ति ते स्वार्थकान्तो-
द्यमा हि स्वप्रयोजननियतप्रयत्ना यस्मात्तस्माच्च तेषु
सौहृदम् अनिमित्ततः स्नेहलक्षणा धर्मो नास्ति ननु तर्हि किमस्ति
तत्राह । स्वार्थमिति । स्वप्रयोजनार्थं वित्तं ज्ञानीष्वं विपदं प्रवि-
ष्यति । तेति ॥ १७ ॥

ये अभजतः फलेष्विच्छाननुगतान् भजन्ति कलमर्पयन्ति
तत्र कारणमाह । करुण इति । करुणयन्ति प्राणिनो दृष्ट्वा द्रवीक-
तद्वया भवन्तीति करुणाः तत्र दृष्टान्तः लोकातुग्रहकरणशङ्काः
पितरौ यथा बालादीन् दृष्ट्वा गुणान्तरं चास्तीत्याह । धर्म इति हे
सुमध्यमाः । अत्र तेषु जनेषु सौहृदलक्षणो धर्मश्च निरपवादो
निर्दोषः इदं संप्रज्ञातसमाधिस्यस्य लक्षणम् ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्वार्थोऽत्र दृष्टफलं ये दृष्टफलमात्रोद्यमा मिथो भजन्ति
स्वात्मानमेव भजन्ति । हि यस्मादुर्जनं नान्यथा भवति ।
अतस्तत्र न सौहृदं नच धर्मः । कारणविशेषमेव दृष्टान्तयति
तत्र तस्मिन् सकृत्तपयवसानमाशङ्क्य मिथोऽपि निक्वन्ती-
मत्याह । नाहमिति ॥ १७-२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

भगवानप्याशयं शब्दा समुचितं प्रत्युत्तरमाह । मिथ इत्यादि ।
हे सख्य इति सप्रेमसन्वोधवम् मिथो भजनेन सौहृदं न धर्मः तत्र

श्रीमज्जीवगौखामिकृतबृहत्कर्मसन्दर्भः ।

जनं हि स्वात्मानं प्रत्येव परस्परानुकूल्योपाधिकत्वात् स्वात्मार्थ-
मिति पाठे स्वात्मनिमित्तम् ॥ १७ ॥

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं भजन्तीत्यादि । अभजतो ये भजन्ति ते
वै करुणाः कारुणिकाः यथा पितरौ तयोः केवलमभजतः शिशून्
प्रति वात्सल्यमेव अत्र निरपवादो धर्मः सौहृदश्च ॥ १८ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतेषां भेदात् फलं चाह भगवान् । मिथोभजन्तीति त्रिभिः ।
तत्राद्यपक्षस्य निर्धारमाह । ये मिथोभजन्ति ते स्वार्थकान्तोद्यमाः
स्वार्थ एव एकान्त एकं फलमुद्यमस्य ते हि ज्ञात्वैवान्योऽन्यं
भजन्ते तरतमभावेन च भजनमनुवर्तयन्ति अतो न तेऽन्योऽन्यवञ्च-
नापि संभवति अतः स्वार्थमेव लौकिकार्थमेव तेषामुद्यमः ननु उभये
ब्राह्मणाः अन्योऽन्यभजनेन धर्मः स्नेहो वा भवेत् कथं स्वार्थमेव-
त्याशङ्क्याह । न तत्र सौहृदमिति । क्षणेनैव द्वितीयस्या भजनं ज्ञात्वा
क्रोधकरणात् अतो न सौहृदं नापि धर्मः “संभोजनीयानामपि
पिशाचभिक्षा नैषा पितृन् गच्छति नोतदेवान् इहैव सा चरति
श्रीगणपुण्या शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सेति” गुरुसेवायामपि यदि-
दृष्टार्थतोभयोः तदापि न धर्मः शास्त्रानुसारीचेत् मिथोभजना-
भावः । विद्यातु फलरूपा सख्य इति संबोधनादप्रतारणाय इति
प्रसिद्धास्ते वाणिज इव स्वार्थ एव तेषां प्रवृत्तिः यद्यपि धर्माद-
याऽपि स्वार्थ एव तथाप्यन्योऽन्यभजने न ते सिद्ध्यन्ति तथा
सौहृदमपि यद्यन्यमपेक्षेत तस्य साधनस्य विनियोगमाह
स्वार्था र्थमिति अन्यार्थमपि प्रतीयमानं स्वार्थमेव एवं सेवादिदाने-
ष्वपि दुःखनिवृत्तिस्तत्र फलम् अत्रार्थे सर्वोऽपि लोकः प्रमाण-
मिति दिशब्दः अन्यथा परोपकाराय न अन्यस्य हृदये तत्प्रतीका-
रार्थे चिन्ताजननात् ॥ १७ ॥

अतः फलं स्वार्थसिद्धिः लौकिकी नाममात्रेणैव तेषां धर्मत्वं
ननु वस्तुतः ये पुनः अभजतोऽपि भजन्ति ते द्विविधा इत्याह ।
भजन्तीति ॥ ये अभजतोऽपि तूष्णीं स्थितान् भजन्ति तत्र निमि-
त्तद्वयं लौकिकं वैदिकं वा स्नेहो विधिस्तत्र सौहृदं धर्मश्च
फलं कर्मणैव यः पूर्वः तस्य सौहृदमवसरे कर्तव्यमेवोप-
कारः अन्यथा कृतघ्नः स्यात् धर्मशेषश्चेत्यायश्चित्तं विधेयम् ।
तदीय एव धर्मः तद्द्वारा तेषु गच्छतीति तत्र धर्मः यत्र कर्म-
प्रधानं यत्र वा देवता तदुभयं न विवक्षितं प्रतियोगिनि भजनश-
ङ्काभावात् यत्र वा असमानता गोः पङ्कोद्धारणवत् तत्रापि
तथा यत्र पुनराधारे प्रत्युपकारः संभवति तत्र प्रवृत्तौ पूर्व-
स्याभजने उत्तरभजने निरपवादो धर्मः सौहृदं च फलम् आधि-
कारिविशेषणं तु एकत्र करुणा अपरत्र वैहिकः सम्बन्धः तदाह ।
करुणाः पितराविति अन्यत्रापि दृश्यत इति तद्धर्मातिदेशमाह
यथेति । ये संसारिणः क्रूराः तेऽपि कदाचिद्दिनेषु भजनं कुर्वन्ति
स्निग्धा इव च भवन्ति तेषां संप्रहार्यं यथेति संबन्धस्तु जन्मान्तरी-
योऽपि भवतीति उपमानेऽपेक्षयोरभेदात् एकविध एव निरप-
वाद इति तदुपकारेण हि तस्यापवादः तदभावात् निरपवाद एव
अत्र एतादृशे अर्थे अनेन यत्र प्रत्युपकारसम्भावनापि न तत्र

धर्म इति सूचितम् अत एव केचित् क्रियमाणमपि नाङ्गीकुर्वन्ति
सौहृदंऽपि धर्मोऽस्तीति चकारः सुमध्यमा इति संबोधनमुक्तवि-
श्वासाय धर्मेणैव उत्तममध्यमतः । येतु पुनः सर्वथैव न भजन्ति
भजनार्थं भजतः सौहृदेन वा भजतः धर्मार्थं तु न शङ्का तानु-
भयानपि केचित् भजन्ति अभजतो दीनान् धर्माधिकारिणश्च
तानपि भजन्ति ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विदिताभिप्राया उत्तरमाह । मिथ इति । उपकारप्रत्युपकारापेक्षया
ये मिथो भजन्ति ते स्वार्थं दृष्टदृष्ट स्वीयफलार्थं एव एकान्त
उद्यमो येषां ते हि निश्चितं स्वात्मानमेव भजन्ति नान्यं
तन्मिथोभजनं नान्यथा अन्यथा न स्यात् । अतस्ते स्वार्थ-
पराः सोपाधिप्रीतिमन्तः । कामिन एवेत्यर्थः । तत्र तेषु सौहृदं
प्रेम नास्ति । धर्म इत्युत्तरश्लोकार्थदृष्ट्या निरपवादो धर्मश्च
न स्वात्मार्थमिति पाठे तदित्यस्य विशेषणमेतत् ॥ १७ ॥

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह । अभजतो ये भजन्ति निरपेक्षं
भजन्तीत्यर्थः । ते निःसम्बन्धससम्बन्धभेदाद्विविधाः । करुणा
यथा पितरौ यथेति । तत्र करुणाः शुद्धभक्तास्तेष्वेव प्रहा-
दादिषु निरुपाधिकरुणस्योदयदर्शनादिति । दृष्टान्तद्वैविध्यत्वात्
उभयेऽपि प्रत्युपकारानपेक्षिणस्तदुदुःखसुखवन्तो भजन्तं प्राणा-
न्तेऽपि न त्यजन्ति पूर्वं श्रेष्ठाः । उत्तरे अवकाः । अत्र एवो-
भयेष्वेव धर्मो निरपवादः फलाकांक्षाशङ्कित्यादनन्तरः सौहृदं
प्रेम च निरपवादम् ॥ हे सुमध्यमा इति । श्लेषेण शोभनः
मध्यम एव प्रश्नो यासां ताः ॥ विगीतोदाहरणत्वादाद्यन्तौ
प्रश्नौ विगीतावित्यर्थः ॥ यद्वा । शोभनं मध्यममुत्तरं यास्तेव ।
मध्यमस्य प्रत्युत्तरस्यास्य भवत्य एवोदाहरणानीत्यर्थः ॥ १८ ॥

केन चित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अत्र रसपरिपाठ्यामपि प्रयुक्ता सरस्वती सिद्धान्तमपि स्फोरय-
तीति दर्शयन्नाह । श्रीभगवानुवाचेति । मिथ इति । स्वार्थोऽत्र लक्ष्य-
दृष्टश्च फलं “भजन्ति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव ता” निति
न्यायेन यद्वादिसन्तोषिताभिर्देवताभिर्गोमहिष्यादिभिर्दुग्धादि-
दीयते इति तस्मिन्नेकान्तस्तन्मात्रनिष्ठ उद्यमो येषां ते
सकामा इत्यर्थः । न तत्र सौहृदं धर्म इति तत्र प्रसिद्धमपि तद्वयं
वक्ष्यमाणरीत्या संप्रवादमेवमन्यामह इत्यर्थः । धर्मस्य स्वात-
न्त्र्येण पुरुषार्थत्वेऽप्यर्थकामाभ्यां परिवर्तमानाय विनियोगात्
सौहृदस्य केतवमयत्वादिति भावः हि निश्चये अन्यथा उक्तादन्यप्रका-
रेण तत्तन्मिथोभजनं न स्यात् यद्वा तत्र मिथ्यात्वं नास्तीत्यर्थः
तत्रात्मनोऽपि तासु तादृशभजनशङ्कां सहजसंख्योल्लेखेन व्याव-
र्त्रयन्संबोधयति । सख्य इति । अन्यत्वे तत्र न सौहृदमतो न सुख-
मिति यद्यपि दृष्टं सुखं घटेत तथापि सौहृदशहिलेन सुखवु-
द्धिर्न जायत इति भावः । तत्र तद्वजनमन्यार्थं प्रतीतमपि स्वप्र-
योजनार्थमिति ॥ १७ ॥

भजन्तीति । ये वै प्रसिद्धौ तथेत्युभयेषामुदाहरणार्थं पितरौ
चेति चकारोऽप्याहार्यः निरपवादो विप्रतिपत्तिरहितः सौहृदश्च निर-

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

पवादं सुमध्यमा । इति यूयमेवात्र मुख्यमुदाहरणमिति भावः तत्र करुणेषु धर्मः पित्रोश्च सौहृदमिति विवक्षितप्रतीत्यै हृद्यमुदाहृतं युष्मासु द्वयमपीति ततस्तत उत्कर्षः यद्वा करुणेषु सौहृदस्य पित्रोश्च पुत्रादिपालनस्य—

बुद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ।

अन्यनर्थशतं कृत्वा भर्तव्या मनुजर्वीदिति ॥

धर्मस्यापि सामान्यतः प्राप्तेः स्पष्टत्वादुभयोरविशेषमेवोदाहरणमित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

भगवत् उत्तरमवतारयति । मिथ इति । यन्मिथः परस्परं सद्य एव दृष्टफलमभिकाङ्क्षिणो भजन्ति ते वणिज इव स्वार्थकान्तोद्यमाः स्वार्थं स्वदृष्टसुखार्थमेव केवलमुद्यमौ येषामन्यार्थत्वेन प्रतीतावपि तदभजनदर्शनेन स्वार्थसिद्धौ रोषादिदर्शनेन तदर्थत्वासम्भवाद्यतस्तत्स्वार्थार्थमेवातस्तत्र न सौहृदं परस्परप्रीतिरैहिकं फलं न वा पुण्यादृष्टजनको धर्मः पारलौकिकः नान्यथेति अन्यथा धर्मबुद्ध्या सौहृदेन वा भजने भजनमेव भवेत्तत्र न स्वभजनापेक्षा यद्वा नान्यथेति नान्यमन्यथा वञ्चिम मद्यचतं तिगमरूपत्वात् सत्यमेव सत्य इति संवोधनेनापि असुरान्प्रत्युन्यथासम्भवेऽपि स्वाभाविकसत्येन न भवतीः प्रति मदुक्तिरन्यथा यद्वा ननु—

देवान् भावयन्तानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथेति स्मृतेः ॥

कथञ्च धर्मस्तत्राह । सौहृदमिति । तत्रापि श्रेयोमात्रं परं केवलमवाप्स्यथ न निःश्रेयसमिति सूचनात् लौकिकमिधोभजनेतृभयं नास्त्येव देवाराधनेतु धर्ममात्रव्यवहारेऽपि यथावत्कर्मसम्पत्तौ तत्कामितफलप्राप्तावपि यतो न सौहृदं मङ्गल्युपयोगिहृदयसौष्टवा-नुत्पादकमतो न परो धर्मः किन्तु भममात्रमेव धर्मो मङ्गलिक-कृतोक्तः—

धर्मः खलुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः ।

नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ॥

इत्यादिवचनात् ॥ १७ ॥

प्रथमपक्षीयप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा द्वितीयप्रश्नयोरुत्तरमाह । भजन्तीति । हे सुमध्यमाः । ये अभजतः प्रत्युपकारमकुर्वतो भजन्ति ते एके करुणा दयालवः तथा पितरावित्युपलक्षणं स्निग्धा इत्यर्थः यथेत्युक्त्वा यथेति तथा निष्कामाराधकाश्चेति त्रावधाः तेषु फलमाह ॥ धर्म इत्यादि तत्र करुणायाविधिप्राप्तत्वाद्धर्मो मुख्यः फलं सुष्ठु हृद्येव तदुद्भवदर्शनात्सौहृदश्च स्नेहस्या नुरागप्राप्तत्वात् सुष्ठु हृद्येव तदुत्पत्तेः सौहृदमेव मुख्यं धर्मोऽपि गृहस्थधर्मप्राप्तत्वात् निष्कामाराधनेतु धर्मो निरपवादः—

नेहाभिकमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

सर्वपमप्यस्य धर्मस्य प्रायते महतो भयादित्यादि ॥

वचनात् भक्त्युपयोगिहृदयशुद्धिहेतुत्वाच्च सौहृदमपि चकारेण विशेषणानुकर्षणान्नसौहृदमपि निरपवादं तद्धर्मसौहृदयोर्मत्स्वरूपमपिपर्यवसायित्वात् यद्वा यथेति दृष्टान्तत्वेन निर्देशो यथा लोके केचित्करुणाः पितरौ च प्रत्युपकारानपेक्षया भजन्ति तथा

अभजतोऽपि तेषां फलाभिलाषादर्शनेन तत्फलदातुरपि मे ये भजन्ति अत्र सकर्मकधातोः कर्मापेक्षतया मामिति वक्तव्येऽपि कर्ममात्रोक्तौ फलान्तरसम्भावना स्यादिति षष्ठ्या सम्बन्धसामान्येन कर्मत्वफलत्वोभयार्थत्वाभिमत्या षष्ठीनिर्देशः तथा च भजतो मम भजने निरपवादो धर्मः सौहृदं चेति भावः ॥ १८ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

तासामभिप्रायमवगत्य क्रमेणोत्तरमाह । मिथ इति । ये मिथो न्योऽन्यं परस्परपकाराकाङ्क्षया भजन्ति स्वार्थं एवैकान्तत उद्यमा येषां तथाभूता न ते कश्चिदन्यं भजन्ति किन्तु स्वात्मानमेव दृष्टफलार्थित्वात्प्राप्तिसिद्धेर्दं बहवश्चेतदुदाहरणभूता अतो नाधिकमत्र वक्तव्यमिति द्योतनाय हि शब्दः तत्र सत्कीर्त्तिकरं सौहृदं निर्वाजिनहितैषित्वनास्ति नापि धर्मः दृष्टोद्देशात् यद्वा नात्रैवं विधे भजने सौहृदं धर्मः किन्तु मित्रतालक्षणो धर्मः हि यतस्तद्भजनं स्वार्थं पशूनां परस्परं कण्डूवनसदृशं नान्यथा स्वार्थभावे निवर्त्तते हे सख्य इति संवोधयन् युष्माकं ममत्वनेवविधं मैत्र्यमपितु निरुपाधिकं सख्यमिति द्योतयति ॥ १७ ॥

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह । भजन्तीति । ये अभजतोऽपि भजन्ति ते द्विविधाः सम्बन्धराहितास्तद्वन्तश्च तत्राद्याः करुणाः दयालवी यथा द्वितीयाः पितरौ यथा अत्र प्रथमपक्षे निरपवादो धर्मो निरुपाधिकत्वादनन्तरः द्वितीयपक्षे निरपवादं सौहृदं यद्वा पक्षद्वयेऽपि निरपवादो धर्मः सौहृदश्च यद्वा अत्र सौहृदरूपो धर्मो निरपवादः हे सुमध्यमा इति संवोधयन् करुणायाः सम्बन्धस्य च विषयभूताः भवत्य इतिसूचयति श्लेषेण शोभनो मध्यमः प्रश्नो वासां ताः सुष्ठु मध्यमपक्षोदाहरणभूता भवत्य इति वा ज्ञापयति ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तृतीये पक्षे बहून् भेदान् जानन्त्यः कृतप्रविषयं तृतीयं पक्षं मन्वानाः स्वस्य कृतघ्नत्वं स्वमुखेनैव कथयिष्यतीति तासामाशयं ज्ञात्वाह । मिथ इत्यादिना । हे सख्यः ! ये मिथो भजन्ति अन्योऽन्यमनुवर्तन्ते स्वार्थकान्तोद्यमाः स्वार्थं निमित्तभूते एवैकान्तत उद्यमो येषां ते तथा अतः तत्र सौहृदं नास्ति नच धर्मः ॥ १७ ॥

ये तु अभजतोऽपि भजन्ति ते द्विविधाः एके करुणाः कृपावान्तः अर्शआद्यश्च अन्ये पितरौ यथा तथा स्नेहयुक्ताश्चेति द्विविधाः द्वैविध्यमेवाह । धर्मो निरपवादः निरपवादं सौहृदं चेति ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभगवान् बोले हे सखि हो । जो आपस में मानने वाले को मानते हैं वह तो केवल अपने स्वार्थ में तत्पर हैं उसमें कुछ मित्रपना का धर्म नहीं है वह केवल स्वार्थ के वास्ते है और कुछ नहीं है ॥ १७ ॥

भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः ॥

आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्वयः ॥ १६ ॥

तथैव मत्तः फलसम्पदः स्युरुच्चावचाः कल्पतरोरिवार्थिनाम् ।

नाहं तु सख्यो ! भजतोऽपि जन्तून् भजाम्यमपि मनुवृत्तिवृत्तये । मनुवृत्तयेयथा

२ यथाधनोऽलब्धधने विनष्टे तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेद ॥ २० ॥ इति विज० श्लोकमध्यकपाठः

भाषा टीका ।

कोई जो नहीं भजने वाले को भजते हैं वे दयालु हैं जैसे पिता माता हैं हे सुमध्यमा इसी बात में निःसन्देह प्रशंसा करने लायक धर्म है इसी में मित्रपणा भी है ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

तृतीयप्रश्नोत्तरं भजतोऽपि अयमर्थः । ते तु चतुर्विधाः एके आत्मारामा अपराधराः केचिदाप्तकामा विषयदर्शिनोऽपि पूर्णकामत्वेन भोगेच्छारहिताः अन्येऽकृतज्ञा मूढाः अन्ये तु गुरुद्वयोऽतिकठिनाः “स पिता यस्तु पोषक” इतिन्यायादुपकर्ता गुरुबुद्ध्यस्वस्य द्रुहन्तीति तथा ते ॥ १६ ॥

अत्र चरमकोटिगतमात्मानं मत्वाक्षिसङ्कोचैः परस्परं गूढस्मितमुखीस्ता दृष्ट्वा आह । नाहं त्विति । हे सख्यः । अहं त्वं मध्ये न कोऽपि किन्तु परमकोटिगतः परमसुखं कथम् अमीषां भजतामनुवृत्तिवृत्तये निरन्तरध्यानप्रवृत्तये तां भजामि एतत्सदृष्टान्तमाह । यथेति । तस्य धनस्यैव चिन्तया निभृतः पूर्णो व्याप्त इति यावत् अन्येभ्यस्त्विपासाद्यपि न वेद ॥ २० ॥

भीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

वै एव नैव भजन्ति हि हेतौ निश्चये वा न कर्तुं तद्वज्जनं जानन्ति अनुसन्दधतीत्यकृतज्ञाः लोकाद्यपेक्षावत्त्वेऽपि प्रत्युपकारसामर्थ्येऽप्यज्ञानेन तदकरणान्मुखी एवेत्यर्थः । एवं तेषामभत्वेनाभजनमभिप्रेतं सामर्थ्यवन्तो ज्ञात्वापि ये न भजन्ति ते त्वतिनिर्दया इत्याह । गुर्विति । एवन्तासां पादत्रयकृतप्रश्रयस्य पद्यत्रयेण प्रत्युत्तरं तासां संक्षेपादिवाक्यगुणविशेषेण स्वस्मादपि माहात्म्यविशेषस्य विस्तारणार्थम् एवन्तासां मते श्रीभगवतो विचित्रक्रीडया आत्मारामता आप्तकामता च न घटेतैव गुरुशब्दप्रयोगेण गुरुभुक्ता च न क्षेया विरहात्तिदत्वेन भजनासिद्ध्या प्रथमपक्षद्वयं न सङ्गच्छेत ततोऽकृतज्ञैव परिशिष्येतैव तथाचाग्रे वक्ष्यते अकृतज्ञत्वं तद्वचनेनैवेति चरमकोटिगतमिति तत्रापि चरमकोटित्वं घटेतैव यद्वा गुरुभुक्पदेन पदार्थानपेक्ष्य लक्षणयैव तैरतिकठिना इति व्याख्यातं तदत्रैव चरमकोटिगतत्वं सुसङ्गतमेव ॥ १९ ॥

तुशब्दो भिन्नोपक्रमे आत्मारामत्वादिचातुर्विध्यरहितोऽप्यहं न भजामि नञः सर्वादौ प्रयोगः स्वाक्येयैव स्वस्य यन्त्रणापत्त्या परमवैयर्थ्यात् हे सख्य ! इति आत्मारामत्वादिवाक्यमेव साधितम् अन्यथा सख्यासम्भवः जन्तुनिति विचारविशेषरहितमभिप्रेतम् अन्यथा खत एवानुवृत्तिसिद्धिः ननु अस्माकं त्वय्यनुवृत्तिः

सदानुवर्तत एवेति चेत् सत्यं विशेषेण तत्सम्पत्त्यर्थमिति सदृष्टान्तमाह । यथेति । विशेषतो नष्टे इति पुनःप्राप्तिसम्भावना निरस्ता अत एव नितरां भृतो व्याप्तः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।
वै एव नैव भजन्ति हि प्रसिद्धौ एवमकृतज्ञानमभत्वे न भजने मभिप्रेतं ज्ञात्वापि ये न भजन्ति ते त्वशेषदौषयुक्ता इत्याह । गुर्विति । गुरुपेक्षका इत्यर्थः । प्राप्तादप्युचितमिन्द्रादेरिव तादृशस्योपेक्षैव द्रोह इति अत्र तु पदार्थे तात्पर्यं नास्ति किन्तु गोण्या वृत्त्या कृतोपकारोपेक्षका गम्यन्ते तेन च तेषामर्थधर्मसौहृददयापेक्षारहितं व्यज्यत इति शेषम् ॥ १६ ॥

तदेव तासां मते तदादिभिः सह विचित्रक्रीडया रममाणस्य तद्वज्जनमसम्भविद्वयं न घटत एव । विरहात्तिप्रदत्वेन नन्वपूर्वोक्तं सापेक्षानपेक्षभजने तादृशोत्तरदिचातुर्येण विज्ञतामिन्यक्ते न कृत्वा चाकृतज्ञत्वं ततो गुरुभुक्त्वा निर्विशेषं काङ्क्ष्यमेव पर्यवसितमित्यभिप्रेत्य तैर्याव्यातम् । तत्र चरमेति पूर्वकृतज्ञतामात्रमात्रयितुमशक्यमभुना तु ततोऽपि दोषवैशिष्ट्यपर्यवसानेन सन्तुष्टा जाता इत्यभिप्रेत्य व्याख्यातम् । अक्षिनि कोवेयिति । अथवा काङ्क्ष्यापादनायै एवायं प्रश्नोद्यम इति व्याख्येयम् । अथाभजनेऽपि मम सर्वेभ्यो भजनकृद्भ्यः उत्तमभजनत्वं किमुत भजन इत्याह । नेति । तुशब्दो भिन्नोपक्रमे । आत्मारामादि चातुर्विध्यरहितोऽप्यहं भजतोऽपि जनान् न भजामि “नाहं वसामि वैकुण्ठे योगिनां हृदये न च । मद्रका यत्र गायन्ति तत्र निष्ठामि नारदे” त्यादि मदुक्तिभिस्तत्रिकटे स्थितमपि स्वं तेभ्यो न दर्शयामीत्यर्थः । नञः सर्वादौ प्रयोगः स्वाक्येयैव स्वस्य यन्त्रणापत्त्या परमवैयर्थ्यात् । हे सख्य ! इति आत्मारामत्वादिवाक्यमेव साधितम् । जन्तुनित्यविशेषात् सर्वत्रैवेदंशो मम व्यवहारो ननु भवतीत्येवेति नात्मानि ममोदासीन्यं । शङ्कनीयमिति भावः । कथं न भजसि तत्राह अमिषामिति । अनुवृत्तीनां निरन्तरध्यानानां वृत्तिर्यस्मात्तस्मै सन्नतप्रेमप्रकर्षायेत्यर्थः । नन्वस्माकं त्वय्यनुवृत्तिवृत्तः सदा वर्तत एवेति चेत् सत्यं तथापि वैशिष्ट्यार्थमिति सदृष्टान्तमाह । यथेति विशेषतो नष्टे हारिते इति वैयर्थ्यविशेषो दर्शितः । अत एव तच्चिन्तयान् नितरां भृतो व्याप्तः । तदेव रूपगुणादिना सर्ववशित्वात् सर्वार्थपूर्णत्वेन प्रेममात्र सापेक्षत्वेन च प्रत्युपकारानपेक्षतया साम्येऽपि करुणपितृनप्यातिक्रम्य स्वस्य हितैर्वित्तं दर्शितं स्वादेयस्ववशीकारसर्वपुरुषार्थशिरोमणिस्वप्रेमदानात् । तथा प्रियप्रेमसास्वादाधिक्यं च बोधितम् । सन्ततवृत्तनलालसात् तदर्थं तद्विरहदुःखसहनाच्चेति शेषम् ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षायम् ।

न भजामि न शीघ्रदर्शनफलकरो भवामि अनुवृत्तये अनुव-
र्तनस्य मदनुष्ठानरूपस्याविच्छेदाय तच्चिन्तया धनचिन्तया
अदृश्यमानस्यात्यन्ताभिनिवेशित्वे दृष्टान्तः यथेति ॥ २० ॥

श्रीमेद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ तृतीयं त्रैधात्रिभज्य दर्शयति । भजतोऽपीति । ये भजतोऽपि
नैव भजन्ति कुतोऽभजतो भजेयुः ते त्वात्मारामादयः केवलं स्वदेह-
मात्रपोषणपरायणा ननु ज्ञानिनस्तेषां सर्वभूतसुहृत्त्वेन
द्वितीयकोट्यन्तर्गतत्वात् आप्तकामाः शब्दादिविषयभोगत-
दुपकरणतत्त्वानुसङ्गिमन्तः अकृतज्ञाः कृतज्ञाः अकृतज्ञाना-
मेव परं काष्ठां दर्शयति । गुरुद्वह इति । यद्वा 'ऽकृतज्ञत्वकार्यं
दर्शयति । गुरुद्वह इति । गुरुभिः कृतमहोपकारमननुस्मृत्य तेभ्योऽपि
दृष्टव्यंतीति तथाभूताः पतेषां त्रयाणामितरभजनाभावात्प्रवर्त्त-
कसाध्यगुणदोषा नोक्ता इति भावः ॥ १९ ॥

इत्थं भगवन्तोक्तास्ता गोपी स्तावदनुवर्तमाना अस्मान्भजन्त्य
तृतीयकोट्यन्तर्भूतस्तत्रापि नात्मारामो नाप्याप्तकामश्च तथा
चैवस्माभिः सह वर्त्ते विहाससम्भवादतोऽयं नूनमकृतज्ञ इत्याक्षि-
सङ्कोचैः परस्परं सूचयन्तीदृष्ट्वा तत्कारणज्ञो भगवान् पुनराह ।
नाहं त्विति हे सख्यः । भजतोऽपि जन्तूनाहं भजामि न तेषां
वृद्धिगोचरो भवामीत्यर्थः । तथापि नाकृतज्ञ इति भावः । तर्हि किमर्थं
न भजसीत्यत्राह । अमीषां मां भजतां जन्तूनामनुवृत्तिवृत्तये ऽनु-
वर्त्तनस्य मदनुष्ठानरूपस्याविच्छेदाय अनेनात्मनः कृतज्ञत्वं परम-
कारुणिकत्वं चोक्तं प्रियस्यादृश्यमानस्यात्यन्ताभिनिवेशविष-
यत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । अधनो निर्धनः पुमान् कदाचिद्देवा-
न्धर्मेन विनष्टे सति तच्चिन्तया नष्टधनचिन्तया निभृतो व्यासः
अन्यत्र वेदं तान्यत्स्मरति किन्तु तदेव नष्टं धनमविच्छेदेनानुस्मरन्
वतिष्ठते अविनष्ट इति वाच्छेदः तस्मिन्विनष्टे सति तच्चिन्तया
विषयचिन्तया निभृतः पूर्णः तद्धनमन्यत्र न वेदं नानुस्मरति किन्तु
प्रमत्तो भवतीति भावः । अस्मिन् व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयजितार्थकृतपदरत्नावली ।

असंप्रज्ञातसमाधिस्थस्य लक्षणमाह । भजतोऽपीति । अत्र केचि-
ज्जनाः भजतोऽपि फलार्थितया सेवमानानपि न भजन्ति स्वप्रयो-
जनाभावात् कथं तदित्याह । आत्मेति । आत्मनि परमात्मन्ये-
वागमः क्रीडा येषां ते तथा बाह्यप्रवृत्तिशून्या इत्यर्थः । तदपि
कथमित्याशङ्क्य सुखार्थं हि प्रवृत्तिः सुखन्तु स्वत एव पूर्ण-
मित्यारोपेनाह । आप्तकामा इति । काम्यतः इति कामः आनन्दः
हिराब्दो हेतौ आनन्दसौ निमित्तमाह । अकृतेति । अकृतं परमा-
त्मानं जानन्तीति तज्ज्ञानं च निष्पापत्वादित्याह । गुरुद्वह इति
गुरुणि पापानि क्रोडितवन्तो नाशितवन्त इति नास्त्वकृतः कृतेनेति
श्रुतिः नराणां क्षीणपापानामिति स्मृतिः कदाशः कृतज्ञा
इत्यतो वाहं भजतोऽपीति ये केचिद्भजतः शरणार्थितया सेव-
मानानपि न भजन्ति प्रवृत्तलक्षणां सेवां न कुर्वन्ति अभजतः कुतो
भजन्ति तत्र कारणमाह । आत्मारामा इति । परमात्मविषयमतिर-
हिता देहलक्षणात्मनि नितरां एताश्च तर्हि कुत्र सतिस्तिमाह ।

आत्मेति । आत्मे विमृश्ये स्वीजने कामो येषां ते तथा पता-
दशाः कृतज्ञाहि कुत्र न जानन्ति नाशयन्ति च अतएव गुरु-
द्वहः देवादिगुरुणां क्रोधात् इत्युच्यन्ते हविराद्यदानात् ॥ १६ ॥

अहमेवेक इति भवतीनामाशङ्का मामृदित्याह । नाहं
मिति । अपि समुच्चये तुशब्दो विशेषप्रकाशकः अहं
भजतः फलार्थितया सेवमाना न भजतोऽपि फलार्थितया
असेवमानान् भजामि तदित्याह । फलं न दास्यामि
"यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" इति मम विजयशिक्षामण्यः ततः
प्रयोजनाभावात् तेभ्यः प्रयोजनं न ममेत्यर्थः । तर्ह्येषां सेवा-
निष्फला किं जेत्याह । अमीषामिति । अमीषामुभयेषां यथा सेवाः
स्युः तथा तथा मत्तः उच्चावचाः सेवाफलसंपदः स्युरेव
अर्थिनां योग्यानामधिकारिणां कल्पवृक्षादथाफलानि तथेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कर्मसन्दर्भः ।

तृतीयप्रश्नस्योक्तं भजतोऽपीत्यादि । केचिद्भजतोऽपि न भजन्ति
किं पुनरभजतः केत इत्याह । आत्मारामा इत्यादि । आत्मारामाणामन-
न्यस्फूर्तः आप्तकामानां पूर्णत्वात् अकृतज्ञानामसत्त्वात् गुरुद्वहं
पापाधीनमनोवृत्तित्वाच्चत्वार एव तथा ॥ १९ ॥

किं तृक्तेषु धर्मिषु अभजन्तं मां भवत्यो भजन्तीति । स्वासां कारुणि-
कत्वं मम चाकृतज्ञतां भाशयन्तीत्यह । नाहं त्वित्यादि । अहं तु अहं पुनः
यद्यप्यात्माराम आप्तकामश्च तथापि न तदुभयत्वेन नाप्यकृतज्ञादित्येन
हे सख्यः । भजतोऽपि जन्तून् प्राणिमात्रमपि भजामि किन्तु अमीषां
जन्तूनामनुवृत्तिवृत्तये अनुगतिसातत्याय भजत एव यदि भजामि तदा
पूर्णत्वाभिमानेन पुनरनुवृत्तिं न करिष्यन्तीति ननु अभजने यदिते विर-
ज्येस्तदा किं स्यात् नैवमित्याह । यथेत्यादि । अहं तु सर्वेषां धनं धनं
अति कोऽपि न विरज्यति इत्यत्र व्यतिरेके दृष्टान्तः यथाऽधनः केना-
प्युपायेन लब्धस्य धनस्य पुनर्विगमे तच्चिन्तया अन्यत् निभृतं
तैपुष्कं न वेदं न जानाति अतः साधूकमनुवृत्तिवृत्तये किं त्वेतत्सा-
मान्यजन्तुपरं न तु भवद्विधपरं यतो भवत्यः सख्यः सख्युर्मम
सखीत्वे मद्भूमिगयः ॥ २० ॥

श्रीमद्ब्रह्मभार्यकृतसुषोभिनी ।

तेषां स्वरूपमाह । भजतोऽपीति । केचिन्महापुरुषा भजतोऽपि न
भजन्ति अभजतः कुतो भजिष्यन्ति ते पूर्वोक्तन्यायेन चतुर्विधाः
तन्मध्ये उभये समीचीनाः ये व्याधर्माधिकारिणस्ते अधमाः ये
लौकिकानिमित्तास्ते उत्तमा इति तावद्व्याप्यते साङ्ख्याभावाय ।
आत्मारामा इति । आत्मन्येव रमन्त इति अन्येन भजनीयो
देहादिनांप्रेक्षित इति भजनमेव न मन्यन्ते तेषां भजनायै च साध-
नत्वेन स्वदेहादिकमपि न मन्यन्ते तथाच अन्ये आप्तकामाः
आप्तः प्राप्तः कामो यैः यो भुक्तवन्तं ब्रूयात् त्वं मुहूर्ध्व
माभुङ्क्ष्वेति वा एकवाप्रवृत्तिः अपरत्र सिद्धसाधनत्वेनानुवादः
उभयथापि वैयर्थ्यं प्रवर्त्तमानस्य धर्मः सेत्स्याति अज्ञानं वा उभये
तु अधमा इत्याह ये कृते न जानन्ति तदुपकारं ते प्रत्युप-
कारसमर्था अपि उभयविधानपि न भजन्ति तेषामज्ञानमेव हेतु-
रभजने आत्माचेरभजनं मुखोहः यः कश्चित् स्वस्य पुरुष-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यैसाधकः स गुरुः स पूज्यः तस्यापि स्वशक्तौ सत्यां तदुपे-
क्षायां तद्द्रोहः अनेनैव कृत इति गुरुद्रोहकर्ता भवति एवं
सर्वेषां गुणदोषा निरूपिताः गोपिकानां हृदये भगवानेव तन्मध्ये
क इति जिज्ञासायाम् अभजनकर्तृत्वात् भजनसामर्थ्यस्यापि विद्यमा-
नत्वान्मयो भजनपक्षः अभजनभजनपक्षश्च व्यावर्त्तितः ॥ १८ ॥

ननु द्वितीयपक्षे गोपिकानां भजने स्नेहान्नभजनमस्तु अतो
भगवान्निरूपकत्वेन नैषामन्तर्भूतः ईश्वरश्च नैषामन्तर्भवतीति
कथमेवं विचार इति चेन्मैव गोपिका भोग्या इत्यविवादं ताश्च
भोग्यमनर्पकत्वेन वापेक्षाणाः अतो भगवत् एव विचारः कर्त्तव्यः
ईश्वरोऽपि फलार्थे सेव्यश्चेत् न विचार्यः व्यवहारे दृष्टार्थश्चे-
द्दीयमानग्रहणाग्रहणाभ्यां विचार्य एव पूर्वं गृहीतत्वात् नात्मार-
मता नापि पूर्णकामता प्रथमप्रवृत्त्या तृतावपि परित्यागो
नोचितः ततस्त्वृतीयपक्ष एवाभिनिवेश उचितः तदपि सर्वशस्या-
नुचितम् ईश्वरणां फलदानाणां कदचिदेवं भवतीति शङ्कायाः
परित्यागमाह । नाहं तु सख्य इति । तुशब्दस्तं पक्षं व्यावर्त्तयति नापी-
श्वरभजनपक्षः शङ्कनीय इत्याह । सख्य इति । गोपिकास्तु सख्यः
स्ते तुल्याः एकार्याभिनिवेशश्च अहमिति भगवान् ननु जीवः
तेन आत्मारामादिपक्षा व्यावर्त्तितः अहं राम एव नत्वा-
त्मारामः समात्मव्यतिरिक्तपदार्थाभावात् न व्यावर्त्त्यमासि कामा-
भावादेव नाप्तकामत्वम् अतो मम भिक्षेव व्यवस्था ननु जीवतु-
ल्यता नाहं तु सख्य इति तमेव व्यवस्थामाह । भजतोऽपि जन्तुन्
अहं न भजामि तन्नान्य एव हेतुः अमीषामनुवृत्तिवृत्तय इति
अमीषां जीवानां जन्तुपदेन प्राणिमात्रं भगवतो न केनाप्युपयोगः
भगवान् फलरूप इति सर्वेषामेवोपयोगः तथा सति तेषां भज-
नमेव हृष्टमिष्टसाधनं वा तद्वाह्येत्साधनत्वेन परिश्रमि तदा जन-
मेव नाशयामि अग्रे भजनस्य प्रतिबन्धात् पूर्वभजनस्य च
वैयर्थ्यापादनात् चतुर्थीहि भगवदुपयोगः भगवान् भोग्यो भोक्ता
वा भोग्यपक्षे कामनापूर्वकत्वेन स्वातन्त्र्येण वा भोकापि भक्त्या-
भक्तदत्तपदार्थस्वीकारात् विषयत्वेन भोग्याश्च आद्ये भजनं
नश्येत् अल्पकृतदानात्स्वरूपतो महत्त्वेऽपि कालपरिच्छेदात् द्वितीये
तु तथात्वमतिभजनं भवति तद्गोपिकानां नास्तीति तत्सि-
द्ध्यर्थमभजनम् अपेक्षाभावात् नाहं विषयन्यायेन भोक्ता भक्त्यर्थं
तु अभजनमेवेति सिद्धान्तसंग्रहः यथा अभजने अनुवृत्तिः
सिद्ध्यति तथा प्रकारमाह । यथाधन इति । पूर्वमधनः पश्चाद्वध-
धनं तद्येद्विनष्टं तदा तच्चिन्तया व्याप्तः निभृतः तदेकनिमग्नं सन् अन्यत्र
वेद एतत्तु लोकप्रसिद्धं तथा गोपिकानामपि पूर्वमप्राप्तो भगवान्
प्राप्तश्चेत्तिरो भवति तदा निभृताः तत्रैव मग्नचिन्ताः न प्रपञ्चं
स्मरिष्यन्ति निभृतानां प्रयोजनं पूर्वमुक्तमेव ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह । भजतोऽपीति । ते यथोक्तान्युनाह-
तुर्विधाः । आत्मारामाः अवहिर्दृग एके । अन्ये आत्मकामाः
अहिर्दृशित्वेऽपि स्वत एव पूर्णकामत्वेन न परतो भोगेच्छवः ।
अपरे अकृतज्ञाः परतो भोगेच्छुत्वेऽपि परैः कृतमुपकारादिकं
न जानन्ति । अन्ये गुरुद्रुहः परैः कृतमुपकारादिकं न मन्यन्तां
प्रत्युत तेभ्यो गुरु अधिकं दुहन्ति ते निहेतुकद्रोहिणः ।

सहेतुकद्रोहिणस्त्वल्पद्रुहः कैमुत्यप्राप्तत्वेन तदन्तर्भूता एव । तथा
पालकत्वात् गुरुत्वञ्च ते दुहन्ति चेति गुरुद्रुहो विद्वस्तघातिन-
श्चेति त्रिविधद्रोहोऽप्यभजनमेव ततश्च प्रथमप्रश्नोत्तरस्योदा-
हरणमेकमेव द्वितीय प्रश्नोत्तरस्य द्वे तृतीयप्रश्नोत्तरस्य
षडित्येवं नव ॥ १८ ॥

तत्र प्रथमद्वितीयप्रश्नोत्तरोदाहरणेषु त्वं न वर्त्तसे । तृतीय-
प्रश्नोत्तरोदाहरणेषु मध्ये कतम इति चेत् शृणुत भो मन्मुखे-
नैव मत्पराजयं शुश्रूषवो मिथः स्मितविलसितकटाक्षगोचत-
रीधुरीणाः सख्यः । शृणुत नारायणत्वेनात्मारामाः पूर्णकामश्च
भवन्नपि तन्दुपुत्रत्वादानात्मारामोऽपूर्णकामश्च । गोपालकत्वेना-
नधीतर्न तिसाखत्यादकृतज्ञो भवन्नपि नारायणत्वेनैव सार्वभ्यात्
कृतज्ञश्च सन्निहासोऽभिर्मुहुः प्रणीतानामपि गुष्माकं सकृन्मा-
त्रत्यागेन द्रोहादगुरुधुरापि भवन् पुनः स्वदर्शनानन्तरदानाच्च गुरु-
धुरा च । तर्हि निश्चयेन को भवति भवन्निति चेत्तत्राह । नाहं-
त्विति । तु भिक्षोपक्रमे । जन्तुन् जीवमात्राणि भजतोऽप्यहं
न भजामि तर्हि पूर्वतः को भेदस्तत्राह । अमीषां भजतामनु-
वृत्तिर्भजनं तस्या वृत्तये जीविकार्थे । हे अघळाः । मदभि-
प्रायं ज्ञातुमसमर्थाः । हन्त हन्त यमेवोद्यमं करोमि स एव
विफलोभवति तस्मान्मध्यपराधिन्यनुग्रहलोकोऽपि कृष्णस्य नास्ति
धिष्णामिति प्रतिक्षणं निवेदयन्त्यादिवृद्ध्या कामक्रोधाद्यनुपगमै-
र्भक्तिः प्रदीप्तिभवत्यजातप्रेम्णां जातप्रेम्णान्तु अनुवृत्तिर्भेदासक्ति-
स्तस्या जीविकार्थे न भजामि दर्शनं दद्याप्यन्तर्दधामि तत
एवानुवृत्तिरसाकिः प्रवृद्धीभवति । तत्र जातप्रेमस्येव दृष्टान्तः ।
यथेति । तस्य धनस्यैव चिन्तया निभृतः पूर्णो व्याप्त इति
यावत् । अन्यत् क्षुत्पिपासाद्यपि न वेद । अतो मां भजतां
मदनुवृत्तिरेव वाञ्छिता तस्या आधिक्येन सम्पादनादहन्तान्
प्रकटमभजन्त्यप्रकटमधिकमेव भजामीत्यहमपि वस्तुतः करुण
एव द्वितीयप्रश्नस्योदाहरणीभूतो यथा भवत्य इत्यतो मम
स्वदर्शनदानादाने एव भजनाभजने न व्याख्येये । ये यथा
मां प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजाम्यहमिति वस्तु प्रतिज्ञाया अन्यथा-
भावानर्हादिति भावः ॥ २० ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

भजत इति वै एव नैव भजन्तीत्यर्थः । हि प्रसिद्धौ एवमकृतज्ञा-
नामन्वत्वेनाभजनमभिप्रेतं ज्ञात्वा ये न भजन्ति ते त्वति दोषयुक्ता
इत्याह । गुर्विति । गुरुपेक्षका इत्यर्थः । प्राणदण्डोचिताविप्रादेरिव
तादृशस्योपेक्षेव द्रोह इति भावः । अत्र हिपदार्थे तात्पर्यं नास्ति । किन्तु
गौण्या वृत्त्या कृतोपकारोपेक्षका गम्यन्ते तेन च तेषां धर्मार्थे
सौहृदव्यापेक्षाराहित्यं व्यज्यत इति ज्ञेयं "यद्वा स पिता यस्तु पोषकः"
इति न्यायादुपकर्ता गुरुतुल्यस्तदुपेक्षका गुरुद्रुह इत्यर्थः । अयं विवेकः
आत्मारामा अपराहृष्टाः तेनान्तरनिष्ठत्वेनोपकारापकाराननुसन्धा-
नात् निर्दोषा एव केचिदात्मकामाः भोगपूर्णत्वेन तदिच्छारहितस्ते-
ऽप्यदृष्ट्याः अन्येचाकृतज्ञा वालादिवन्मुदास्तेऽपि तथा तृतीयास्तु
कृतज्ञा इति महादोषमोज इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तदेवं ताभिर्विचित्रक्रीडया रममाणस्य नाद्ययं तादृशोत्तरा
दिवाङ्मयेणच तृतीयमघटमानं मत्वा परिशेषादितिकादिन्यमेवा-

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

स्मिन् यत्तु च सति सति परस्परं क्षिणिकौचेः सङ्गे चयन्ती रीवालक्ष्य परमचातुर्येणात्मनि तथा तथाभजनेऽपि सर्वभ्यो भजनकृत्यः उत्तमत्वं किमुत भजन इति समानमभिनयन्तः । नाहमिति । नृभिः न्नोपक्रमे आत्मारामत्वादिचातुर्येण हितोऽप्यहं भजतोऽपि न भजामि मयापरोक्षं भजता तिर्योहितमिति वक्ष्यमाणाद्विद्यमानमपि स्वभजनं मध्ये मध्ये तेभ्यो न प्रकटयामीत्यर्थः । नञः सर्वदोषयोगश्च स्ववाक्येनैव स्वस्य यन्त्रणापत्त्या परमवैयग्यादेव हे सख्य इति आत्मारामत्वादिचातुर्यमेव साधितं जन्तुनित्यविशेषात् सर्ववैवममेदृशो व्यवहारो न भवतीत्येवेति नात्मनि ममोदासीन्यं शङ्कनीयं कथं न भजसीति तत्राह । अमीषामिति । अनुवृत्तीनां सन्ततध्यानात् वृत्तिर्यस्मात्तस्मै प्रेमप्रकर्षायेत्यर्थः । ननु काठिन्येनेति भावः । नन्वस्माकं चर्यनुवृत्तिः सर्वदा वर्तते एव किन्तद्वृत्त्येति चेत्तस्य तथापि तद्विशेष्यमिति सदृष्टान्तमाह । यथेति । विशेषतो नष्टं हारिते इतिवैयग्यविशेषो दर्शितः अत एव तच्चिन्तया नितरां भूतो व्यासः तदेवं रूपगुणादिना सर्ववशित्वात्सर्वपूर्णत्वेन च प्रत्युपकारपेक्षतया साम्येऽपि करुणपितृनृप्यातिक्रम्य स्वस्य हितेषित्वं प्रदर्शितं स्वादेयस्ववशीकारसर्वपुरुषार्थशिरोमणस्वप्रेमदानात् एवञ्चात्मनः श्रियमेव सा स्वादाधिक्यं बोधितं सन्तततद्वर्द्धनलोभेन तत्तद्विहङ्गसदृशसदृशमिति संक्षेपः ॥ २० ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

तृतीयपक्षेण अनुया विभजति । भजतोऽपीति । केचित् भजतोऽपि जनान् वै निभयेन न भजन्ति तर्हि अभजतः कुतो भजेयुः न कुतोऽपि ते चतुर्विधास्तत्रैके आत्मारामास्तेषान्तु स्वात्मसुखकमनतयान्यसेवापेक्षास्फूर्त्यैरभावात्तान्यकृतसेवायामुत्कर्षमतिर्न वा तद्भजनावकाशो नञ् तद्भजने किमपि फलोद्भावममतो न तत्र प्रवृत्तिः नञ् तर्ह्येवमाश्रममुनिसेवनैकफलमाशङ्कनीयं तैस्तत्प्रत्युपकारप्रवृत्त्यभावेऽपि तत्सुकृतस्य तस्मिन्नात्मानन्दपूर्णोऽतिशयाधायकत्वाभावेन "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधु कृत्यां द्विषन्तः पापकृत्या" मिति श्रुतेः तत्सुहृदां तत्फलभावत्वाव्यवसायात् ज्ञानीत्वात्मेव मेतमिति स्मृतेस्तस्यैव श्रुतमकतयेव श्रुतद्वारा तत्सेवाफलोत्कर्षस्यावश्यं भावित्वात् "यथेको ब्रह्मविद्भुङ्क्ते जगत्तर्पयतेऽखिलं तस्माद्ब्रह्मविदे देयं यद्यस्ति वसु किञ्चन" त्यादेस्मृतेश्च अन्ये आप्तकामास्ते त्रिविधा तत्र ये सर्वकामसुखानाम् एतस्यैवानन्दस्येत्यादिश्रुत्यात्मसुखमात्रत्वात्तत्रित्यप्राप्त्यैव प्राप्तसर्वकामास्तेतु प्रथमपक्ष एव गतार्थाः येन ग्राम्यसुखेषु नित्यार्तिदेन चित्तेनेत्याद्युक्तरीत्या तत्सुखकामे च दुःखं कामसुखापेक्षेत्यादिवाक्येदोषदृष्ट्या तत्र कामाभावेनैवाप्तकामा विरक्तास्तेषामपि भगवात्प्रियत्वात्पूर्वेषामिव प्रत्युपकाराप्रवृत्तिरेव तत्सेवनफलस्यापीशद्वारेव सम्भवान्न सेवनवैफल्यं ये पुनः समृद्धकामत्वादाप्तकामा अपादयन्तेषान्तत्सेवाकामाभावेन प्रत्युपकाराप्रवृत्तावोप बहुसमृद्धोऽयं कदाचिदपि यदि कृपां करिष्यति तदास्मद्बहुमदं भविष्यतीत्याशया जनानां तत्सेवाप्रवृत्तिः अन्ये ये अहः स्वबुद्धिमान्यप्रमादादिनान्यकृतसेवाज्ञानगून्यतयैवाप्रत्युपकारिणस्तेषामपि कदाचित्त्परिज्ञाने प्रत्युपकारसम्भावना ये पुनर्गुणद्वन्द्वः कृतेष्वा उपकारिण उपकारं क्षात्वापि कुञ्चित्ततयैव

तत्प्रत्युपकारप्रवृत्ताः प्रत्युत विरयोधिनस्ते तु दुर्जनत्वादेव सङ्गिहेयाः परञ्च दुःखभागिनश्चेति भावः ॥ १९ ॥

नन्वेतेषु पक्षेष्वस्माकं द्वितीयपक्षनिवेशोऽपि भवतः कस्मिन्पक्षे निवेश इत्यपेक्षायां मया तु तत्सर्वविलक्षणत्वमित्याह । नाहंत्विति । हे सख्य इति सख्योद्यनेन नास्मदुक्तो वञ्चनाशङ्कागन्धोऽपीति भावः अहं भजतो भजामि अपि तु न तथा वणिज इव स्वार्थार्थं किन्तु मत्तः सेवाफलप्राप्तौ विश्वासेन पुनः तेन स्वस्मिन्नुवृत्तयेऽनुवृत्तिद्वारा तेषां परमानन्दधनस्वस्वरूपलाभायचाभजतोऽपि भजामि परन्तु न कथा करुणानामिव धर्माय पितरविव रागापरवशतया वा निष्कामाराधकानामिव वा किन्तुस्वयमभजनेऽपि पालनदर्शनेन परमरूपालङ्घ्यास्तस्मिन्नुवृत्तये तेषां स्वरूपसुखलाभाय च तथा अभजतो न भजामि तदपि अशङ्कते दुःखप्राप्त्या तदप्राप्त्या तदुःखनिवृत्तिसुखलाभाय मय्यनुवृत्तये ततः परमनिर्वृत्तिलाभाय च तथा भजतोऽपि न भजामि तदपि तेषां स्वस्मिन्नुवृत्तये एव किञ्चिदभजचानुभजनेतु तत्सुखप्राप्तौ विश्वमितानामनुवृत्तिरौचित्ये परमपुरुषार्थलाभो भवतु भजते समनुग्रहात्सुखमनुभूय पुनर्मया भजने तद्विच्छेदे तत्प्रमये मय्यनुवृत्त्याः परमपुरुषार्थसिद्धिर्मिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह । यथाधनः इति । यथा कश्चिज्जन्मारस्याधनः कदाचिकिन्मद्वदनं लब्ध्वा पुनस्तद्वने विनष्टे तच्चिन्तया निभृतोऽत्यन्तं वेष्ट तया अकृदनुभूतमत्सुखलाभाय मय्यनुवृत्त्यानुवृत्तिस्तथा मय्यनुवृत्त्यातिशयं भवति ॥ २० ॥

श्रीधनपतिसुखितभागवतगुणार्थदीपिका ।

तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह । भजत इति । ते चतुर्विधाः केचिदात्मा रमाः अन्तर्मुखाः केचिद्बहिर्मुखा अपि पूर्णत्वादाप्तकामा उपकारापेक्षाराहिताः केचिद्वृत्तेश्च उपकारानुपकारज्ञानविधुरा अत्यन्तमूढाः केचित् उपकर्ता गुरुः स्मृत इत्युक्ता गुर्वीदय उपकारिणस्तेभ्यो द्रुहन्तीति ते तथाच तदुपकारं न जानन्ति प्रत्युतापकारं प्रकुर्वन्ति ते अतिकठिना इत्यर्थः ॥ १९ ॥

समानार्थकम् एतेषु मध्ये भवान् क इत्यभिज्ञानापेक्षायामहो सुमुखेनैव चरमकोटिप्रविष्ट इति सन्तुष्टा अक्षिसङ्केचैः परस्परं गूढस्मितमुखीर्मानिनीश्चालक्ष्याह । नेति हे सख्यः ! अहन्तु भजतोऽपि न भजामि नृशब्देन पक्षान्तरव्याख्यातिः तच्चाभजनं नाकृतज्ञत्वादिनिवन्धनं किन्तु तदनुवृत्तिद्वारेच्छानिवन्धनमित्याशयेनाह । अमीषां भजताम् जन्तूनाम् अनुवृत्तये निरन्तरध्यानप्रवृत्त्यर्थं तान्न भजामि जन्तुमात्रं प्रति यदेवं तदा सखीयुष्मान् प्रति किं वक्तव्यमिति सेवाधनाशयः तथाच काष्ठीकः परमसुहृदहं नत्वरुतन्न इति भावः । एतत्सदृष्टान्तमाह । यथेति । यथा अधनो दरिद्रो वैवशाल्लब्धधनो जातः पुनश्च तस्मिल्लब्ध धने विनष्टे सति तस्य धनस्यैव चिन्तया निभृतः पूर्णः अन्यत्क्षुत्पिपादिकमपि न वेद ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

केचित्तु भजतोऽपि न भजन्ति यदा तदा अभजतः कुतो भजेयुः ते चतुर्विधाः एके आत्मारामाः "आत्मा वा अरे ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिप्रोक्तजिज्ञास्यब्रह्मानिष्ठाः धृवास्मृतिश्रुताः ध्यानप्राप्तब्रह्मानन्दे

एवं १ मदर्थाज्जितलोकवेदस्वानां हि वा २ मय्यनुवृत्तयोऽवलाः ॥

मयापरोक्ष भजता तिरोहितं ३ मासूयितुं माह्वय तत्प्रियं प्रियाः ॥ २१ ॥

न पारयेऽहं निस्वयसंयुजां स्वसाधुकृत्य विबुधायुषापि वः ।

४ या मां भजनदुर्जरगहशृङ्खलाः संवृश्य तद्वः प्रतियातु साधुना ॥ २२ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे ।

पूर्वार्धेरासे गोपीसात्वतनाम

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निमग्नाः तेषां स्वभक्ताभक्तकर्मानुसारित्वाभावात् केचिदाह-
कामाः लब्धप्राकृतैश्वर्याः विषयानन्दनिमग्नाः तेषामुपकर्तुं उपकरो-
वैकलोपात् अन्ये अकृतज्ञाः उपकारानभिज्ञा इत्यर्थः । अपरे "जन्मदो-
षुत्तिद्वये प्राणशो ब्रह्मदस्तथा । गुरुर्भवति धर्मेण श्रेष्ठ-
स्तु त्वुत्तरोत्तरा" इत्यभियुक्तोक्तभ्यो गुरुभ्यो ब्रह्मन्तीति तथा
कृतज्ञा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

नन्वज्ञात्र को भवानित्यत आह । नाहमिति ॥ हे सख्यः ! अहं तु
तद्विलक्षण इति तु शब्देन तेषां विलक्षण्यं द्योतितं तर्हि
भजतोऽप्यस्मान् वने विहाय किमर्थमन्तर्द्विकौतुकत्वा कृतमत-
आह । अमर्षां भजतामनुवृत्तिवृत्तये, अनुवृत्तेर्मेदुर्जरकैवृत्तये अवि-
च्छेदाय निरन्तरध्यानप्रवृत्त्यर्थं भजतोऽपि न भजामि एतदेव दृष्टा-
न्तेन स्पष्टयति । यथेति । तस्मिन्तया धनध्यानेन निभृतः पूर्णः अन्यादि-
तादितं न वेद ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

कोई तो चाहने वाले को भी नहीं चाहते हैं तो नहीं भजन
वाले को तो क्यों भजेंगे तिनमें एक आत्माश्रम है और आश्रम
काम है किंवा अकृतज्ञ है अथवा गुरुद्रोही है ॥ १६ ॥

हे सखीहो मेरे भजने वाले जनों को भी मैं नहीं भजता हूँ
क्यों कि मेरे विषे उनकी अनुवृत्ति प्रीति को बढ़ाने के वास्ते
जैसे कि निर्वन पुष्प को धन मिलके फिर खोजावै तो
उसकी चिता मैं लगाने से और किसी बीज को नहीं
जानता है वैसे ॥ २० ॥

श्रीधरखामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं मदर्थाज्जितलोकवेदस्वानां मदर्थे उज्जितलोको युक्तायुक्ता-
प्रतीक्षणात् वेदश्च धर्माधर्माप्रतीक्षणात् स्वास्वतयश्च स्नेहत्यागात्
यामिस्तासां वो युष्माकं परोक्षमदर्शनं यथा भवति तथा भजता

युष्माकमेवालापारं शृण्वैतव तिरोहितमन्तर्धानेन स्थितम्
तत्तस्मात् हे अवला ! हे प्रिया ! मामामसूयितुं दोषारोपेण द्रष्टुं
यूयं माह्वय न योग्याः स्थ ॥ २१ ॥

अस्तामिदं परमार्थं तु शृणुतेत्याह । नेति । निरवद्या संयुक्त-
संयोगो यासां तासां वो विबुधानामायुषापि विरकालेनापि
स्वीय साधुकृत्यं प्रत्युपकारं कर्तुं न पारये न शक्नोमि कथं भु-
तानाम् या भवत्यो दुर्जरा भजरा या गैहशृङ्खलास्ताः संवृ-
श्य निःशेषं छित्त्वा मामामभजस्तासां मक्षितां तु बहुषु प्रेमयु-
क्तया नैकनिष्ठम् तस्माद्वो युष्माकमेव साधुना साधुकृत्येन
तद्युष्मत्साधुकृत्यं प्रतियातु प्रतिकृतं भवतु युष्मत्सौशील्येनैव-
ममानुष्यं ननु सात्कृतप्रत्युपकारेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरखामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतवृहत्तोषिणी ।

एवमित्यस्यानुवृत्तय इत्यनेनान्वयः हे अवला ! इति तत्र स्वतः
शक्त्यभावं सूचयति प्रियं प्रिया इत्यन्योऽन्यप्रियत्वेन मम तिरो-
धानाद्यपराधो न ग्राह्य इति भावः । अन्यत्वेर्वाख्यातं यद्वा एवमि-
त्यस्य मयेत्यनेनान्वयः तादृशचिन्तानिभूतेन मयेत्यर्थः तत्र हेतुः मदर्थेति
अतः परोक्षमपि भजैतव प्रेमालापं शृण्वता गुणगाथां गायता
भावविशेषं च पृथक् स्मरता केवलमन्तर्द्वानुमात्रेणैव स्थितमि-
त्यर्थः । अथवा अनुवृत्तिवृत्तये इत्युक्तं साच कीदृश्यनुवृत्तिस्तां
दृष्टान्तेनाह । यथेति । अतोऽस्य पूर्वेणैव संवन्धः हे सख्य ! इत्यनेन
इदञ्च युष्मानधिकृत्य नोच्यते सहजसंख्यादिति व्यञ्जितमेवा-
भिव्यञ्जयति । एवमिति हि अपि युष्माकमपि मय्यनुवृत्तये एवं
युष्माकं न भजामि किं काका अपि नैव तत्र हेतुः मदर्थात्
यद्वा युष्माकमपि मय्यनुवृत्तये किमपि नैव कुतः एवं तादृशचि-
न्तानिभूततया मदर्थमेव नान्यत् किञ्चिदुद्दिश्य उज्जिता उपेक्षता
लोकाश्चतुर्वर्गशुचनानि श्रीवैकुण्ठादयश्च अतो वेदाश्च तद्वोधित-

१ मदर्थाज्जितलोक २ मय्यनुवृत्तयोऽ ३ सासूयितुं माह्वय मां ४ या मां भजेदुर्जरगे हशृङ्खलाः संवृश्य वृद्धिं प्रति यातिसो-
ऽधुना इति विजः पाठः

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतवृहत्तोषिणी ।

कर्मानादरात् अत एव स्वाश्रयं पतिपुत्रायोऽभिस्तासां स्वतएव
मयि निरन्तरविशुद्धपरमानुवृत्तिवृत्तिरित्यर्थः । एवमुमुक्षुभ्यो मुक्ते-
भ्यश्च भक्तेभ्योऽप्यासां विशेषो दर्शितः तेषां तत्तदपेक्षासम्भवात्
तादृशभावाभावाच्च ननु तर्हि किमर्थमधुनैवान्तर्हितं तत्राह ।
मयेति । परोक्षं भजतेति कुत्रापि मया नागतमासीत् किन्तु युष्म-
दन्तिकेऽत्रैव वर्तमानेन परोक्षं भदगोचराधिया युष्माभ-
क्रियमाणं विचित्रप्रेमाळापादिकं भजता हेतौ शतृङ्गं भोतुमि-
त्यर्थः । एवं कितव योषितः कस्त्यजेदित्यादिकं परिहृतं यद्वा अकारण-
श्रेणेण अपरोक्षं साक्षादेव भजता तिरोहितं युष्मददृश्यमोत्रण
स्थितं तथापि प्रियजनदुःखहेतुत्वेन दोषः स्यादेवेति चेत्तर्हि क्षन्त-
व्यमित्याशयेनाह । प्रियं प्रिया इति । ननु यद्वा तदपिकिमर्थं तत्राह प्रियं
प्रिया इति । प्रियाभिः सह प्रियस्य तद्युक्तमेवेति भावः । यद्वा तत्
परोक्षभजने प्रियं यस्य तं मां सहजमत्कौतुकसेनेत्यर्थः । अहो
वर्तेदं साधुकौतुकं यत् प्रियजनप्राणैः सह क्रीडन्मिति चेत्तत्राह ।
प्रिया इति प्रेम्णा तदपि प्रीतिविशेषायेव स्यादित्यर्थः । यद्वा तत्
तथापि भाशब्दद्वयं निषेधे प्रकृत्यर्थं गमयति अर्हतेत्यर्थः । कुतः
प्रियं प्रियाः प्रियस्य प्रियासु तथा कर्तुमयुक्तत्वादित्यर्थः । एतच्चा-
नुनयनचातुर्यम् अन्यत्तत्र तत्र समानम् ॥ २१ ॥

व इति संबन्धमात्रे षष्ठी युष्मान् प्रतीत्यर्थः स्वसाधुकृत्यं
स्वीयं प्रत्युपकारकृत्यं न पारये कर्तुं न शक्नोमि यद्वा वो युष्माकं
यत् स्वीयम् असाधारणं साधुकृत्यं तदहं न पारये तत्र हेतुः निर-
वद्या सर्वनैरपेक्षेण सर्वोपाधिरहित्येन निर्मलप्रेमविशेषेण च तिर्दोषा
संयुक्तं संयोगः सम्यग्मद्विषयकचित्तैकाग्रतासङ्गमो वा यासां
नासाभिति मुमुक्षुप्रभृतिमनः कामादिवोषः परिहृतः प्रत्युत स्वविषय-
कतादृशकामस्य महानेव गुणोऽभिप्रेतः निरवद्यसंयोगहेतुत्वात्
किञ्च या इति दुर्जरा अच्छेद्या अपि गेहशृङ्खलाः गेहानि गेहसंबन्धि-
पतिपुत्रादयस्तत्तदर्थकृत्यानि च तान्येव शृङ्खलाः कृतिनामपि बन्ध-
हेतुत्वात् ताः संवृक्ष्य अभजन् भवत्य इति प्रेमगौरवेण अतो मम
तादृशतादृशत्वाभावात् न पारये इत्यर्थः इदञ्च ताभिः सहस्रच्छ-
न्देन सदा क्रीडालोभेनात्मपाशे हेतुः निरवद्यं निजान्मात्मानं
वा संयुज्जन्ति समर्पयन्तीति तथा तासां किञ्च दुर्जराः गेहस्य शृङ्खला
नित्यगोपालनादिदृढकृत्यानिबन्धान् सर्वबन्धुजनानुवृत्तिबन्धाश्च
संवृक्ष्य या भवतीरहं माभजन्तसेवितवानस्मि शृङ्खलामिति पाठे
पि तथैवार्थः दुर्जरेति विशेषणेन शृङ्खलारूपकेण च निजशक्त्या-
प्यच्छेयत्वं संशब्देन च आसक्तित्यागेऽपि बहिस्त्यागासामर्थ्यं किंवा
संशब्देन च्छेद्यामपि सत्यामसामर्थ्यं ध्वनितमिति दिक् । युष्मद्व-
दात्मानर्पणेन सर्वनैरपेक्ष्याभजनेन च प्रत्युपकाराशक्तेः अत एव
ये यथा मां प्रयच्छन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमित्यादिनिजवचन-
व्यभिचारपक्षेणाहं युष्माकमृण्येवेत्यर्थः अन्यत्समानं यद्वा साधुर्यो
ना पुरुषः मन्त्रकः कश्चित् प्रतियातु प्रत्युपकारेणानुगच्छतु
आशिषि पञ्चमी । यद्वा वो युष्माकं तत्स्वसाधुकृत्यं प्रतिवातु अनु-
वर्ततामनुकरोत्वपि अहन्तु न पारयाम्येव इति सर्वथा प्रत्युपका-
रासामर्थ्योक्तिः अग्रे च प्रणयकलहाध्यायान्ते श्रीशक्तिमणीप्रत्यय-
भेदं कथयति वयं प्रतिनन्दयाम इति अत्र च प्रतिनन्दनेऽप्यशक्त्या
केवलमृणित्वमेवापादयत् अतस्तस्याः सकाशादप्यासां विशेषः

प्रसिद्ध एवेति "निजोच्छिष्टप्रसादस्य प्रदानेन सदानुगम्" पुष्टं विद्यते
यस्तस्मै श्रीधरस्वामिने नमः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतवृहत्तोषिण्याम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथैव च भवतीतां निकट एव स्थितवानस्मीत्याह । एवं
दुहन्त्योऽस्मियुः काश्चिदित्यादि प्रकारेण मदर्थेत्याह । हे अवला
इति तत्तत्परित्यागे दुष्करत्वं सूचयति । मासूयितुमित्यत्र हेतु-
विशेषमप्याह । प्रियं प्रिया इति । हि निर्द्वारेण । यद्वा ।
एवं यथाधन इत्यादिप्रकारेण वो युष्माकं मय्यनुवृत्तिवृत्तये एव
मया तिरोहितम् । पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसुतोर्महात्मान इत्या-
दिभक्त्याप्यानुसारेणान्तः पार्श्वतः स्थितैव भवदृष्टिमात्रागोच-
रीबभूव इत्यर्थः । किं कुर्वता परोक्षं भजता प्रेमाळापादिमनु-
मोदमानेन । तथानुग्रहे हेतुः मदर्थेति यद्वा अन्यत्तैः । भाव्यं
निषेधे तथापि प्रियं मलक्षणं मासूयितुं ग्राह्यं अपि तु मया
दत्तदुःखा गृहमर्हथैवेत्यर्थः । कुतः प्रियं प्रियाः । प्रियस्य तथा-
कर्तुमयुक्तत्वादित्यर्थः । एतच्चानुनयचातुर्यम् ॥ २१ ॥

व इति सम्बन्धमात्रे षष्ठी । युष्मान् प्रतीत्यर्थः । स्वसा-
धुकृत्यं स्वीयप्रत्युपकारकृत्यं न पारये कर्तुं न शक्नोमि यद्वा ।
वो युष्माकं यत् स्वीयमसाधारणं साधुकृत्यं तदहं न पारये
तत्सदृशप्रत्युपकारे न समर्थोऽस्मीत्यर्थः । स्वसाधुकृत्यत्वमेव दर्श-
यति । निरवद्या काममयत्वेन प्रतीयमानत्वेऽपि वस्तुतो निर्मे-
लप्रेमविशेषमयत्वेन निर्दोषा संयुक्तं संयोगः सम्यग्मद्विषयक-
चित्तैकाग्रता स्वस्वपत्यादि स्पर्शाभावेन च निर्दोषा संयुक्तं
सङ्गमो यासाम् । किञ्च या इति दुर्जराः कुलवधूत्वमेच्छन्त-
मशक्या अपि गेहशृङ्खला गृहसम्बन्धिन्य पोहिकपारलौकिक-
सुखकारक्येकधर्ममर्यादाः संवृक्ष्य या मामभजन् परमानुरागेण
मय्यात्मनिवेदनं कृतवत्य इत्यर्थः । अतो ममान्यत्रापि प्रेमयुक्त-
त्वात् न पारये इत्यर्थः । अत्रोत्तरं व इति प्रथमपेक्षैव या
इति प्रयुज्यते पश्चादेव च तेन योज्यते । अतः प्रथमपुरु-
षत्वम् । यद्वा । अन्यत्तैः विगतो बुधो गणनाभिज्ञो यस्मात्तेनानन्तेना-
युषापीत्यर्थः । शृङ्खलामिति कश्चिदेकवचनान्तः पाठः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अथेति । परोक्षं भजता परोक्षमुपकारं कुर्वता ॥ २१ ॥

निरवद्यसंयुजां निरवद्ये मयि संयुक्ताचित्तानां । व
साधुकृत्यं मुपकारं कर्तुं न पारये या शृङ्खला

श्रीसुदर्शनसंस्कृतशुकपक्षीयम् ।

गोप्यः दुर्जयगेहशृङ्खलाः अन्धेयगृहस्नेह पाशान् संवृज्य
छित्त्वा मा अभजन् तासां कर्तुं न पारये इत्यन्वयार्थः सा
शृङ्खला अधुनापि प्रतियातु भूयोऽपि निवर्त्ततामित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसंस्कृतशुकपक्षीये

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आत्मनः कृतव्रतामाविष्कुर्वन् कारुणिकत्वमेवाह । एवमिति । हे
अवला ! मदर्थमुज्जितास्त्यक्ता लोका युकायुक्ता प्रतीक्षणात् वेदः
धर्माधर्मानपेक्षणात् सा ज्ञातयश्च स्नेहयागात् यामिस्तासां वो
युष्माकमनेन कृतव्रतामाविष्कृतं मय्यनुवृत्तये परोक्षं भजता उप-
कुर्वता मया तिरोहितम् अनेन कारुणिकत्वमुक्तं तस्माद्दे प्रियाः ।
प्रियतमं मामसुयितुं दोषदृष्ट्या द्रष्टुं मादर्थ ॥ २१ ॥

आत्मनः कृतव्रता काष्ठाभाह । नेति । निरवद्यं निष्कपटं यथा
तथा संवृज्यन्ते भजन्ते इति तथा तासां वो युष्माकं सुसाधु यथा
तथा कर्तुं प्रत्युपकर्त्तुमहं विबुधायुषापि न पारये न शक्नोमि मनु-
ष्यायुषा तु न शक्नोम्येव ब्रह्मायुषापि न शक्नोमीति भावः । या भवत्यः
दुर्जयगेहशृङ्खलाः संछिद्य गृहरूपं पाशं सम्यक् छित्त्वा मा अभजन्
तस्मात्तासां वः सा शृङ्खला अधुना प्रतियातु भूयोऽपि निवर्त्तता-
मित्यर्थः । मया कार्यः प्रत्युपकारोमुक्तिप्रदानमेव तनु सदृशं भवे-
दिति भावः । यद्वा तस्माद्युष्माकमेव साधुना साधुकृत्येन तद्यु-
ष्मत्साधुकृत्यं प्रतियातु प्रतिकृतं भवतु "मय्येव जीर्णितां यातु
यत्स्वधोपकृतं हरे ! नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकाङ्क्षतीत्युक्त-
रीत्या युष्मत्साधुकृत्यं तेनैव जीर्यत्विति भावः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवान् गोपीनां सेवास्तवनव्याजेन खोपासनाप्रकारं दर्श-
यति । यथेति । यथा अधनो धनहीनः दरिद्रः दैवान् लब्धधने
नष्टे तच्चिन्तया नष्टधनानियतरतमनस्कत्वेन नितरां शृतं गृहीतम्
अन्यत्र वेद यद्वा निभृतं स्तिमितं निश्चलं स्थिरं पुरोवर्त्यन्य-
द्वस्तु हे अवला ! एवं मदर्थं मामुद्दिश्य अर्पिते लोकवेदस्ते
लौकिककर्मैर्दिककर्मलक्षणसर्वस्वे यासां तास्तथा तासां वो
युष्माकम् अनुवृत्तयः सेवालक्षणा उपासना अविषया न स्युरि-
त्यन्वयः तर्हि किमर्थं भवतान्तरथायीत्याशङ्क्याऽस्माकं स्वभावोऽ-
यमित्याशयेनाह । मयेति । अत्र भजतेति शतप्रत्ययः इच्छावाची
परोक्षं भजता व्यवधानमिच्छता मया तिरोहितं पारोक्ष्यं कृतं
"परोक्षप्रिया इव हि देवा" इति श्रुतिः व्यवधानमस्मात्प्रियं यस्मा-
त्तस्मात् हे प्रिया ! यूयं प्रियं मां सासुयितुम् अस्या सखितां
मतिं कर्तुं नादर्थेत्यन्वयः "सन्निकर्षो हि मर्यानामनादरणका-
रण"मिति स्मृतेश्च शिक्षणायाप्येवं कृतम् ॥ २१ ॥

ननु युष्मदनुग्रहाभावात् तत्कथमित्याशङ्क्यानुग्रहविशेषं
कथयति । नेति । विबुधायुषा दिव्यवत्सरकल्पितजीवनलक्षणेनापि
अहं निरवद्यसंयुक्तं निर्दोषमनोयोगवृत्तीनां वः सुसाधुकृत्यं
युष्माकं सर्वसमतं निर्दोषकर्म प्रतिकर्तुं न पारये न शक्नोमी-
त्यनेन गोपीष्वधिकोऽनुग्रहोऽस्तीति दर्शितम् न केवलं युष्मा-
खनुग्रहविशेषो मम निर्व्याजमक्त्या भजमाने कस्मिन्निदपि
स्यादित्याशयेनाह । यो मामिति । यो मां भजेन्मामुद्दिश्य
भक्तिं करोति स पुरुषः स्त्रीजनो बाधुनास्मिन् जन्मन्येव
दुर्जरदेहशृङ्खलाः भक्तिज्ञाने विना जरायितुं शिथिलीकर्तुमश-
क्याः लिङ्गशरीरलक्षणशृङ्खलाः संवृज्य छित्त्वा वृद्धिं स्वरूप-
भूतानन्दलक्षणां प्रति याति तस्य तावदेवाचिरमित्यादिश्रुतेः यद्वा
दहते सिध्यते इति देहः दुर्जया दुरुच्छेदाः पुत्रमित्रादिनिवृ-
त्तेहलक्षणाः शृङ्खलाः संवृज्य मां भजेत्सेवते सोऽ-
धुनेव भक्तिज्ञानादिसाधनसामग्रीलक्षणां वृद्धिं प्रतियातीत्य-
न्वयः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

न पारयेऽहम् न शक्नोमि ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तथापि यदेवं मया कृतं तत्र मासूयाकरणीयेत्याह । एवमित्यादि ।
हे अवला ! रामाः अव अवर्वास्यं लान्तीति तथा मा मामसू-
यितुं मादर्थ ननु भजन्तीरस्मान् विहाय गतवान्
कथमासूयितव्य इत्याह । मयेति । परोक्षं भजतेव मया तिरोहितं
तिरोभूयपि मया वो भजनं कृतमित्यर्थः । साक्षाद्भजनात् परोक्ष-
भजनमेव प्रेमभगमकं यतोभवत्यः प्रिया ननु जन्तवः अहं प्रियः नत्वा-
त्मारामादिः इत्याह प्रियं प्रियाः ननु तर्हि तिरोहितमेव कथं तत्राह ।
वो युष्माकमनुवृत्तिवृत्तये अनुवृत्तेर्वृत्त्यर्थं भवतीनां मदङ्गसङ्को-
त्सवेन पूर्णं मन्यातां पुनरुत्कण्ठां वर्द्धयितुं ननु तदा तिरोहितमेवेति
सत्यं भजतेति यदुक्तं तत्र किंप्रमाणमिति चेत्समवस्वभाव एव
प्रमाणं यतोऽहं कृतञ्च एवेति स्वकृतज्ञत्वं तासां विशेषणद्वारेण प्रकट-
यति । मदर्थेत्यादि । एवंप्रकारेण मदर्थं मभिमित्तमुज्जितानि
लोकवेदस्त्वानि यामिस्तासां वोऽभजने ममाकृतव्रता स्यादितिस्वदोष-
परिहाराय परोक्षभजनमेव कृतं तच्च सन्दर्शनरूपं कदाचिद्भोजना-
विषु भवतीमिस्तु न दृश्य इति परोक्षं भजतेति पदयोर्ध्वनिः अतः-
सम्यगुक्तं मासूयितुमित्यादि ॥ २१ ॥

यद्यपि वो भजनं कृतमेव तथाप्यहं वः ऋणीवेत्याह । न पारयेऽ-
हमित्यादि । निरवद्या निरुपाधिर्निर्व्यलीका वा संयुक्ता यासां तासां
वः सुसाधुकृत्यं स्वकीयसाधुकर्म अहमीश्वरोऽपि न पारये शोधयितुं

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।
न शक्नोमितीत्यर्थः । यद्वा वः कृत्यं स्वसाधुस्वैरेव साधु यथा भवति
तथा कर्तुं न पारये विलम्बेन पारयिष्ये इत्यपिनैत्याह विविधायुषा
देवायुः परिमाणकालेनापि कुत इत्याह । या युष्मान् दुर्जरेणहृष्ट-
हृलाः संवृक्ष्य छित्वा माऽभजं यथा भवत्यो दुर्जरेणहृष्टहृलाः
संवृक्ष्य माम् भजन् तथाहं भवतीर्माभजमित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भे

द्वित्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्वस्याभजने हेतुमुक्त्वा प्रकृतं तदभावमाह ।
एवमिति । यदुक्तं ताभिररण्ये स्त्रियो राजौ कथमन्यक्तव्याः तद-
र्थमेवमुच्यते इयमेव कर्तव्यं भजतानुवृत्त्यर्थमभजनं राजौ
रक्षार्थं भजनञ्च तत्परोक्षभजनेन सिध्यतीति मयापरोक्ष भजता
तिरोहितं भजने हेतुमाह । एवमिति । मदर्थमेव उज्जिताः लोकवे-
दस्वा याभिः वृथा परित्यागव्यावृत्त्यर्थं मोक्षार्थपरित्यागव्यावृत्त्यर्थञ्च
मदर्थमुज्जितेत्युक्तम् आद्ये त्यागोऽनिष्टहेतुः द्वितीये न मम भारः त्रयः
पदार्थास्त्यक्तव्याः लोको दुस्त्याज्यः आर्यमार्गो वैदिकः प्रकारः
तादृश इति मयैव लोके तथैव प्रतीतिजननात् पतिपुत्रादयो
दुस्त्याज्याः तत्रापि न मयि प्राप्ते किन्तु मदर्थे मत्कामनायामेव
तदा मे विचिकीर्षितो भवतीति सर्वधर्मान् परित्यज्येति तादृश एव
मम भाव इति त्रितयपरित्यागे मया भजनं कृतं वस्तुतस्तु स्वपदं
स्वात्मपरम् अन्यथा पतिपुत्रादीनामपि लोकवेदमध्यपातात्तेनैव
तत्प्राप्तेः स्वपदमनर्थकं स्यात् तथाच स्वात्मकत्वेन स्तेहविषयत्वा-
भाव एव तस्यागः एतासां भगवदर्थमेव प्रीतिविषयत्वादात्मादीना-
मिति सारं युक्तश्चायमर्थः अनन्याः पालनीया इति वः युष्मान् मय्य-
नुवृत्तय इत्येकम् फलम् अवला इति सम्बोधनात् न सतामिव प्रत्यक्षेण
भवतीनां भजनं सिध्यतीति स्थापितं परोक्षं भजता अतिरोहितं वा
भजतां यत्तिरोहितां वा भजन् भोगो वा भोक्त्रैव मया भोगं कुर्वता
तिरोहितं भवतीतिर्न दृष्ट इत्यर्थः । अनेनाभजनपक्षो व्यावर्तितः
तस्मिन्सत्यसूया सम्भवति अकृतज्ञत्वादिदोषारोपणेन मा मसूयितुं
नार्हथ यतः प्रियं प्रिये दुष्टे स्वस्यापि तथात्वस्यावश्यकत्वात्
त्यक्त्युपशक्त्यान् किञ्च प्रिया यूयमकृतज्ञत्वादयो हि धर्मा न प्रती-
तिविषये भवन्ति औदासीन्यसामानाधिकरण्यात् ॥ २१ ॥

एवं तासां मनोमार्जनमुक्त्वा भक्तिमार्गविरोधं परिहर्तुं ताः
स्तौति । न पारयेऽहमिति । निरवयवसंयुजां निर्दुष्टभजनयुक्तानां स्वसा-
धुकृत्यं स्वप्रत्युपकारकरणं विबुधायुषा ब्रह्मायुषा मन्वन्तरपरि-
मितायुषा वा विशेषेण बुधानां ज्ञानिनामनन्तायुषा वा न पारये
भजनप्रत्युपकारयोर्वैसादृश्यात् भवतीनां भजनं निष्कपटमस्म-
द्भजनं सकपटमिति नह्यल्पजलस्यापि तुल्यं बह्वपि मसमरी-
चिकाजलं भवति सत्यभजनन्तु ब्रह्मणोऽशक्यमेव जीवधर्मत्वात्
तत्रापि विशेषमाह । या मा भजन्ति । दुर्जरेण हि गेहशृङ्खला या
जीर्यतोऽपि न जीर्यतीति तां सम्वृक्ष्य छित्वा याः भवत्यः
प्रसिद्धाः मा मभजन्तु यैः पूर्वं बद्धाः स्थिताः स्वार्थे तेषामर्थ-
मात्मानञ्च मय्येव समर्पितवन्तः बहिः शृङ्खला त्यक्तुमपि शक्या

नतु सर्वतः आवृते गृहे शृङ्खला पञ्चमलौकिकप्रीणां यद्भजनं
तद्भवतीनामेव साधुना भावप्रधानो निर्देशः साधुत्वेन प्रतियातु
प्रत्युपकृतं भवतु साधवो हि महत्कर्म कृत्वा स्वयमेव तुष्यन्ति
नतु प्रत्युपकाररूपेण अतो मयि भजनं नास्ति भजनस्य
जीवधर्मत्वात् अतोऽपि यदि स्वयमेव सन्तुष्टाः तदा भजत
नोचेद्यथासुखं विधेयमिति भावः नह्यशक्यं कश्चित्कर्तुं शक्नो-
तीति ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिनी श्रीमद्वल्लभमहात्मज-

श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे

एकोनविंशाध्यायविवरणम् ॥ २९ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

नतु जन्तून् स्वभक्तान् भजातप्रेम्णां जातप्रेम्णाश्च यदेवं
भजन्ति तत् सम्यक् करोषि ॥ कित्वस्मात्स्वपि तथैव त्वद्य-
वहरणादयमपि जन्तुमध्य एव गण्या अभूमेति तासां सानुशयं
वाक्यमाशङ्क्य भो भक्तप्राणपराईप्रियपरोक्षप्राप्त्युपमाणवः सख्यो
युष्मासु यदन्यस्ताभ्यारण्येनाद्यं व्यवहृतं तद्वैतस्मै होरात्म्यं क्षम-
स्वमित्याह । एवं यद्वा यथा तथैवैवमित्यमरोक्तेस्तद्वित्यर्थः ।
ततश्च । मय्ये उज्जितो लोकः । युक्तायुक्ताप्रतीक्षणात् वेदज्ञ-
धर्माधर्माप्रतीक्षणात् । स्वान्यात्मात्मा यधुनजातयश्च सेहस्या-
गावः याभिस्तंतासामपि वस्तव्यनुवृत्तये उक्तलक्षणाजामत्येवं भक्ता-
नामिवानुवृत्तिवृद्धौ परोक्षमदर्शनं यथा स्यात्तथा भजतां युष्मा-
त्प्रेमालापान् शृण्वता तिरोहितमिति काकुस्तस्मादतीवानौचित्यं
कृतमित्यर्थः । न हि प्राचीना अर्वाचीना भाविनो वा भक्ता
एवं सम्भवेयुः न होतावत्या अप्यनुवृत्तेरपरावृद्धिरस्ति नहि पर-
माणुपरममहतोः हास्यद्वी कैनाप्याशास्येते तस्मादन्यथेमिम-
क्तान् प्रति युष्मतप्रेमवैप्रलम्भिकप्रतापमहोत्कर्षजिज्ञासयिषामयी
ममेयमसमीक्ष्यकारिता क्षम्यतामिति भावः । यस्मादेवं तस्मान्मा
मां प्रति असूयितुं दोषारोपेण द्रष्टुं नार्हथ । तत्र प्रियमिति
प्रिया इति च हेतुः प्रियस्य दोषं प्रियाः खलु न मनस्थान-
यन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

मन्मनसि सन्ततं यदुद्भवति तत् शृणुतेत्याह । नेति । निर-
वद्या कामकर्मलोकधर्मशास्त्रापेक्षाराहित्येन निरुपाधिसंयुक्तं
संयोगो यासां तासां वः खैनेव साधु यत् कृत्यं नतु साधु-
त्वापादकेन केनचिद्वस्तुसम्पर्केण साध्वित्यर्थः । तत् न पारये
प्रतिकर्तुं न शक्नोमि विबुधायुषापि देवानामायुः प्राण्यापीत्यर्थः ।
कृत्यमित्येकवचनेन युष्माकं क्षणिकमीप कृत्यमित्यर्थः । या मा
मामभजन् संवृक्ष्य दुर्जरेण अपि पतिश्वभूपितुभ्रात्रादिगेह-
बन्धुशृङ्खलाः निःशेषं छित्त्वैव । इत्येवमप्यप्ययोगिन इव
संवृक्ष्यापि ताः शृङ्खलामापुनैवाभजन्तित्यर्थः । अहन्तु पित्रो
श्रीभरि स्वेव बन्धुष्वपि स्त्रियाभि च युष्मान् भजामि चेति ।
ये यथा मां प्रपद्यन्त इति । स्वप्रतिज्ञातोऽपि च्युत इति मम
प्रतिक्रियाया असम्भवः । व्यज्यमानोऽयमर्थः श्लेषेणापि लभ्यते ।
स यथा । संवृक्ष्य या युष्मान् अहं मा अभजं परसर्वपेन
नकारदुकारयोः संयोगः । तत्तस्मादः साधुत्वेनैव तत् युष्मत-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

साधुकृत्य प्रतिपातुं प्रतिकृतं भवतु । युष्मत्सौशील्येनैव ममा-
नृपय वस्तुतस्तु करणैव भवामि युष्माकमिति भावः । ततश्च
तामिः प्रति स्वमनस्येव विचारितम् । परमेश्वरत्वादव सर्व-
गुणपरिपूर्णत्वेऽपि दोषगन्धमात्राहित्येऽप्यस्मत्प्रमत्तसविज्ञत्वेऽप्य-
स्मान् प्रेमवत्त्वेनोत्कर्षयितुं स्वचापकषायितुमस्मदणीं भवितुमैवा-
स्मत्कर्मकोऽयमस्मत्स्यागस्तदिमं परानुधुषु विजिगोषवो वयम-
वाधन्या एवं भवितुमपारयन्त्योऽनेन फलतः प्रेम्णा जिता
एवामुमेति ॥ २२ ॥

इति साराथदर्शिनी हर्षिण्या भक्तचेतसाम् ।

दशमे द्विधिकविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३२ ॥

केन चित्तकृता विशुद्धरसदीपिका ।

तदेव तासां मुख्यतमम् बोध्यम् एकः कान्तभावेन भजमानानां
परस्व सख्येनेति तत्राशुमुदित्याह । एवमिति । दुःखस्योऽभिव्यु-
कादिचिदित्यादिप्रकारेणेत्यर्थः । मदर्थः मत्प्राप्त्यै उच्छ्रितानि
लोकवेदस्त्वानि याभिस्तासां वः युष्माकं मय्यनुवृत्तये यथाधन-
इत्युक्तप्रकारे वा युष्माकं मय्येव वृत्तिर्यथास्या तथा परोक्षं भजता
भवतीनां हृदिमात्रागोचरीभूतेनेत्यर्थः । यद्वा किमुवेता परोक्षम्-
जना प्रेमालापादिकमनुमोदमानेन तिरोहितं न त्वन्यत्र गतमि-
त्यर्थः । अतो हे प्रियाः ! महिषयकप्रेमकर्तव्यः प्रियमेवं प्रेमपरमा
मासायितुं गुणेषु दोषमारोपयितुं माह्व प्रियाभिः प्रियं प्रति-
तथा सम्भावयितुमशुकमिति भावः ॥ २१ ॥

अपरमुदित्याह । नेति । वा इति सवन्धमात्रे वष्टी युष्मान् प्रतीत्यर्थः
व इत्यवधानार्थं स्वसाधुकृत्यं स्वीयं प्रत्युत्कारकृत्यं न पारये कर्तुं
न शक्नोमि यद्वा हे सख्यः ! वां युष्माकं वत्स्वीयमसाधारणं साधु-
कृत्यं तदहं विबुधायुषापि न पारये न प्रत्युपकर्तुं समर्थः यद्वा
विगतो बुधो गणनाभिज्ञो यस्मात्तेनानन्तेनेत्यर्थः तत्र हेतुः । निरिति
निर्भलप्रेममयत्वेन निर्दोषा संयुक्ता सख्यन्धः शुद्धसख्यमात्रं यद्वा
मत्सुखैकतापर्यवत्त्वेनान्तः स्वसुखस्पर्शमावेन निर्दोषा
युक्तं मया सह सख्यभावेन मेखनं विद्यते यासां तासां तत्र
हेतुः दुर्जेयति दुर्गता जगः यस्मात्तदुर्जरं यौवनं तदाय-
तीति दुर्जरगः कामः तस्य या इहा वेष्टा सैव प्रेमप्रतिबन्धा-
च्छृङ्खला तां संवृष्ट्य संस्यक् छित्वा मामभजन शुद्धप्रेम्णैवेति
शेषः अथवा यामाभजति गोहृष्टज्जला इति च पाठः तत्र दुर्जरा
मेहस्य शृङ्खलाः नित्यहोपालनादिगृहकृत्यनिबन्धनाः बन्धुजना-
नुवृत्तिनिबन्धनाः वस्तुतस्तु “गृहिणीगृहमुच्यते” इत्यादिस्मृते
कान्तभाववतीभिर्दागपत्यनिबन्धनाः संवृष्ट्य या भवतीः अहं
मामजं न सेवितवानस्मि तत्प्रत्युपकारं नो युष्माकं साधुना
सर्वनिरपेक्षभजनेन कृत्वा प्रतिपातुं प्रतिक्रियामनुकरोत्वर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धेरासपञ्चाध्यायीव्याख्याने

विशुद्धरसदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

मूलस्य द्विंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

श्रीमन्नारायणकृतभावभावविभाविका ।

तर्ह्यस्माकं भजन्तीनामपि भवता तथैवाभजनं कृतं नेत्याह ।
एवमिति । अत्र प्रश्नोत्तरादिव्यवधानेन गोपीनां भगवदर्थसर्वत्या-
गस्यासंनिहितपूर्वप्रकृतत्वाभावाद्वावहितपक्षमर्शात्प्रत्यक्षपक्षमर्श-
स्यैव ज्यायस्त्वादिवं शब्दः प्रत्यक्षानुभूतवाची एवं स्पष्टं परिदृश्यमानं
यथा स्यात्तथा मदर्थ एव “एतमेव पाणिजिनो लोकमिच्छन्तः प्रह-
जन्ति किं प्रज्ञया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः येनाहं
नामृतास्यां किमहं तेन कुर्या” इत्यादिश्रुतिमनुसृत्योक्तितास्त्यक्ता-
लोकाः प्रवृत्तिपथवेदफलत्वेन श्रूयमाणाः स्वार्थदयस्तत्प्राप्तिसाधनवेदा
इति तन्निरूपिताः कुलजात्यादिप्राप्तधर्माः पेहिकाश्च सर्वे स्वा-
स्वसम्बन्धिनः पतिवन्धुग्रहवित्तादयो याभिस्तासां वः यद्वा वस्तुतः
“सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वासुदेवपरा वेदाः वेदैश्च सर्व-
रहमेव वेद्य” इत्यादिनाहमेव सर्ववेदप्रतिपाद्यः “तत्त्वमसि अह-
मात्मा गुडाकेश स्व आत्मभित्तप्रिये सयुजा सखाया” इत्यादिना
सर्वेषां स्वात्मवन्धुत्वात् सर्ववेदार्थस्वात्मभूतमदर्थमेवोक्तिता लोकाः
पामरजना वेदास्तन्निर्णीताः प्रवृत्तिपरा वेदार्थास्तदभिमतता एव
स्वाः स्वीया देहगोहादयो याभिस्तासां वः प्रथमत एवमपि सिद्धा
वृत्तिः सा मया स्थूणा निखननत्ययेन विनयेन वा पूर्वं इदी-
कृतापि फलानुभवे योगसिद्धानां प्राप्ताष्टसिद्धिभिरिव रसास्वा-
दकसायादिभिरिव वा मदप्रानाभ्यां प्रतिबद्धा तस्या अनुवृत्तये यतो-
युयमवळा मदमानप्रतिबन्धहरणवल्लिहता यद्वा प्रकारो वासु-
देवोऽहमेव सर्वसम्पदात्मको बलं यासां तथाभूताः प्रियाश्चातो मया
परोक्षमदर्शनं यथा स्यात्तथा भजतैव तिरोहितं यद्वा प्रहसितं
प्रियेत्यत्रोपवर्णितरीत्या भजन्तीनामन्यपरोक्षमेव यथाभवति तथा-
भजतैव ध्यानलयेनास्माकमिदं विहारदर्शनमिति बुद्धिमात्रप्र-
तिबन्धेन तिरोहितमन्ययामदेकप्राणानां वा मध्ययोगे जीवनमेवा-
सम्भाव्यमतो मया युष्मत्सेवनात्यागात् मामां प्रियमसायितुं माह्व
गुणे दोषबुद्धिरस्या तां कर्तुं नयोग्या प्रियदेवेष्वपि गुणबु-
द्धेरेव न्याय्यत्वात् ॥ २१ ॥

ननु कथमेवास्माभिः निजजनस्मयधंसतस्मितेत्यत्रास्मन्मातस्य
स्मितमात्रापनेत्यत्वेनान्तर्जनैवव्यर्थं तत्राह । न पारयेऽहमिति । या
यूयं दुर्जरां गोहृष्टज्जलां संवृष्ट्य संस्यक् छेदयित्वा मामाभजं
स्तासां निरवद्य संयुजां वः मानमात्रस्य स्मितमात्रापनेत्यत्वात्
स्वस्मिन्मायि यत्साधुकृत्यमुपगमनं मया विप्रलम्भेऽप्यनुवर्तनादि
तद्यतोऽहं विबुधानां देवानामायुषापि तावत्कालसेवनेनापि प्रति-
कर्तुं न पारये किमस्मत्प्रायुषा तदन्तर्गतकिञ्चित्कालेन वा अतो मम
ऋणापाकरणे असमर्थत्वाद्वा साधुनैव तत्प्रतिपातुं भवत्यः
स्वसाधुतया ममानृपयं जानन्तु असमर्थस्य ऋणिनो महाजनैरिव
यद्वा अस्मिन्नर्थे देवायुषो भगवत्समीपे आधिक्याभावात्तथोक्तानु-
पपत्तिरेवातो बुधाग्रह्यतत्त्वविदो विबुधास्तुपरास्त्यात्मकप्रेमसहकृत-
बोधवन्तस्तेषामायुषा जीवनभूतेन स्वात्मनापि न पारये —

एषाहोपनिवासिनामुत भवान्किदेव रातेति न

अतो विश्वफलात्फलं त्वदपरं कुत्राप्ययमुवाति ॥

सद्वेषादिव पूतनापि सकुला त्वमेव देवापिता

यद्वा मार्यसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वकृते ॥

इत्यादिना व्रह्मणा निर्णीतत्वात् अतो वः साधुनेत्यादि पूर्ववत् यद्वा
भगवतो ऋणापाकरणासामर्थ्याभगवत्त्वक्षतो तत उत्कर्षेऽपि गोपी-

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

नामत्युक्तौ सिद्धीर्नायमर्थः अपितु ब्रह्मणा तथा निर्णीतत्वाच्चिरव-
द्यसंयुजा तत्सर्वानुरूपफलान्तरासंभवेन मम स्वात्मसम्पत्तेः
नृण्यसम्पत्तेः यथा नित्यमुक्तस्यापि मे प्रेमबन्धनमेवेष्ट-
सर्वज्ञस्यापि प्रेमप्रमादस्वाकारश्च तथा प्रेक्षिणाभृगित्वमेवेष्टमृगित्वे
नित्यसङ्घर्षलाभादानृण्यस्य तदलम्बेनानिष्टतया न पारये इत्येवोक्तं
वस्तुतस्तु यथा केनचिदतिधनिना महाजनेन स्वसमर्पितधनव्या-
पारिणः मकाशात्मिकमपि कार्यार्थमृगग्रहणेऽपि तद्धनस्य तदी-
यत्वेनानृण्यमेवैवम् साधुत्वस्याप्यन्तर्यामिणो मेऽतिप्रेमाधी-
नतया वः साधुनैव तत्प्रतियातु ॥ २२ ॥

यन्त्रस्य गुणदोषो न यन्त्रिणोऽस्युत्पन्नः ।

त्वत्प्रेम्णा त्वत्कृता व्याख्या तस्य तुभ्यं मे भवान् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धान्तर्गतं

रासपञ्चाध्यायव्याख्यायां श्रीचन्द्र-

भाषाव्याख्येणुसंख्यापन्त श्रीरामनारायण रचितयां

भावभावविभाविकायां चतुर्थोऽध्यायव्याख्या समाप्ता ॥ ४ ॥

मूले द्वाविंशः ॥ ३२ ॥

श्रीधत्तप्रतिष्ठिततमगवतमृदाध्यायिका ।

एवं वो युष्माकं मय्यनुवृत्तये परीक्षमदर्शनं यथा लोकादि-

त्यागे दुर्वला इति तदाशयः मया तिरोहितं तिरोधाय स्थितं यतो-

मदर्थोऽभिमतलोकदेवसानी मदर्थमुद्दिष्टतस्यको लोको युकायुकाप्र-

तीक्षणात् वेदश्च धर्माधर्मापत्तीनां स्वीकृतयश्च स्नेहस्यागात् यामि-

स्तासां ननु भवतीष्ववलाचु वलं प्रकटयितुं मया तिरोहित-

मिति सूचनार्थं संबोधनं हे अवलाः ! भवति तथा भजन्तीति युष्माकं

प्रेमाकुलानां ममतैव तस्मै प्रियं मामसूयितुं दोषारोपेण द्रष्टुं

यूयं मा अर्हथ न योग्याः स्व यथाहं युष्माकं प्रियस्तथैव यूय-

मपि प्रिया अकार्यैः संशयो न कर्तव्य इत्याशयेन सावधयस्मि हे प्रिया ।

इति मानिनीपक्षे यद्यप्येवं तथापि तादृशं प्रियं मां प्रियाः यूयमा-

सूयितुमर्हथेति मां प्रियासु प्रियस्य तथाप्रवृत्तेरनुचितत्वाविति

भावः ॥ २१ ॥

आस्तामिदं परमार्थं तु शृणुतेत्याह । नेति । काममयत्वेन प्रती-

यमानापि वस्तुतो निर्मलप्रेममयत्वेन निरवद्या निर्दोषा संयुक्तमङ्गि-

षयकचिरोकाग्रता अङ्गसङ्गमो वा यासां तासां वा स्वीयं समीचीनसंपु-
कारकृत्य विबुधायुषा देवायुषा ब्रह्मायुषा वा विबुधानां ज्ञानिनां

मत्तनायुषापि न पारये प्रत्युपकारहेतुलोकवेदमर्यादाः विवृज्य

निःशेषं छित्त्वा या मामभजन् शरीराद्यर्पणं कृतवत्यः

तथाचामिक्षापक्षे भजनस्य जीवधर्मत्वात्तादृशभजनस्य मयि

दुर्लभत्वान्न पारये भजमिक्षापक्षे मम चित्तस्य पितृभ्रातृवन्धा-

दिष्वपि स्निग्धत्वात् पारये मानिनीपक्षे मम चित्तं वहीषु प्रेमयुक्तं

तत्वनन्यताङ्गतमतो न पारये तत्तस्माद्युष्माकमेव साधुना साधु-

त्वेन प्रतियातु प्रत्युपकृतं भवतु तथा च युष्मास्तौशील्येनैव ममा-

नृण्यं ननु मत्कृतेन प्रत्युपकारेणेति भावः । निवृत्तिपक्षे भजतोऽपि

जन्तुनहं न भजामि विषयतया तेषां प्रकटो न भवामि किमर्थमि-

तिचेत्तत्राह । अनुवृत्तये प्रतिबोधं विदितत्वसिद्धये एतत्सदृशान्त-
माह । यथेति । एवं वो युष्माकं मय्यनुवृत्तये मदर्थोऽभिमतलोकवेद-
स्यानां विवेकिनां परीक्ष भजता वर्तमानेन मया परी-
क्षतया लब्धेनापि मया तिरोहितम् अन्तर्ज्ञानेन स्थितं तथा च
यावद्ब्रह्मसाक्षात्कारो न भवति तावच्चरणायावृत्तिः कर्तव्या
परीक्षतया भातस्य तिरोहितत्वात् तथाच भगवतो वादराय-
णस्य सूत्रम् "आवृत्तिसकृदुपदेशात्" इतीति भावः । तस्मात्प्रियाः
प्रतिपादकत्वेनाभिप्रेताः यूयं प्रियप्रतिपादनत्वेन संस्पृष्टं माम् अहो
अस्मद्विचारपरस्य झटिति प्रत्यक्षतया कुतो न भातीति सूचित-
मित्यर्थः । आस्तामिदं जीवरूपेण बद्धस्य मम बन्धननिवारकाणां
युष्माकमुपकारस्य प्रत्युपकारस्य प्रत्युपकारं त्वहं न पश्यामी-
त्याह । नेति । निर्वन्धकवृत्त्यादिव्याससंस्थे मयि संयुक्तां तात्पर्येण
संगतानां वः स्वसाधु कृत्यं विबुधायुषापि न पारये यतो
भवत्यो दुर्जरा देह गेहादिगृहला मदीयाः संवृज्य मामभजन्
तस्मात्साधुस्मत्तमायुक्त्यं स्वसाधुत्वेन प्रतियातु श्रुतिकृतो-
पकारस्य प्रत्युपकारः केनापि कर्तुमशक्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवाल्मीकीपालतीर्थश्रीपाद

शिष्यदत्तवशावतंसरीमकुमारसुनुधनपतिमिश्र-

संरुक्तायां भागवतगृदाध्यायिकायां

दशमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे अवलाः ! एवमेव मदर्थं उज्जिक्तो लोकस्तदनुकूपयुक्तायुक्ताप्र-

तीक्षणात् वेदश्च धर्माधर्माप्रतीक्षणात् स्वाः कृतयश्च तत्स्नेह-

त्यागात् यामिस्तासां वो युष्माकं मयि व्यानार्हं विश्वकारणे

"कारणन्तु धेय" मिति श्रुतिविषये अनुवृत्तये परीक्षमदर्शनं यथा

भवति तथा भजता उपकुर्वता स्नेहोद्रेकं कारयिष्याम्यतिरोहि-

तम् अन्तर्ज्ञानेन स्थितम् तत्तस्मान्मां मां भवतीनां प्रियं

हे प्रियाः । असूयितुं दोषदृष्ट्या कष्टं यूयं माहथ ॥ २१ ॥

तासां निर्दोषदासीत्वं स्वस्य परमस्वामिनः परमकृतज्ञत्वं

चाह । नेति । निरवद्या संयुक्तं संयोगो यासां तासां वो युष्माकं

विबुधायुषापि बहुकालेनापि स्वसाधुकृत्यं स्वीयं प्रत्युपकारकृत्यं

कर्तुमहं न पारये न शक्नोमि या भवत्यो दुर्जरा गेहादिगृहला संवृज्य

सस्यक् छित्त्वा मामभजन् अतो वो युष्माकमेव साधुना साधु-

कृत्यं प्रतियातु प्रतिकृतं भवतु भवतीनां सौशील्येनैव ममान्द-

ण्यमिति भावः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वाविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे अवला ! गोपियो हो तुम सबने मेरे लिये सब लोक वेद

कुल की मर्यादा छोड़ दी है तब मेरे विषे तुमारी निरंतर प्रीति

॥ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः ।

जह्विरहजं तापं तदङ्गे प्रीचिताशिषः ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाथदीपिका ।

त्रयस्त्रिंशे ततो गोपीमण्डलीमध्यगो हरिः ।
प्रियास्ता रमयामास हृदिनीवनकेलिभिः ॥
तत्तदा अङ्ग हे राजन् ! यद्वा तस्य भगवतोऽङ्गेन वपुषा करचर-
णाद्यवयवैर्वोपचिताः समुद्रा आशिषो यासां ताः ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोपिणी ।

रासलीला जयत्येषा जगदेकमनोहरा ।
यया श्रीब्रजदेवीनां श्रियोऽपि महिमाधिकः ॥

इत्थमीदृशीः भगवतः तादृशवचनादिना निजशेषभगवत्तां
प्रकटयतः अतः सुपेशलाः परममनोहराः विरहः भूतो भावी च
तज्जं तापं दाहं जहुः पूर्वमुक्तस्याप्यस्यात्र पुनरुक्तिः विरहेऽप्यप-
रित्यजनात् तथा विशेषतो निजऋणित्वादिप्रतिपादनेनापुनर्विच्छेदस्य
मननाच्चाधुनैव सम्यक्तापत्यागविवक्षया यतो गोप्यः सहजप्रेमरस-
परिप्लुतचित्ता इत्यर्थः । किञ्च तदङ्गेति आलिङ्गनकरप्रहणादिना
सम्पन्नमनोरथाः सत्याः यद्वा भगवत एव विशेषणं सुपेशलवा-
ग्धेतुत्वेन तासां गोपीनामङ्गेरुपचिताशिष इति ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपिणी ।

रासलीला जयत्येषा जगदेकमनोहरा ।
यस्यां श्रीब्रजदेवीनां श्रीतोऽपि महिमा स्फुटः ॥

इत्थमीदृशीः सुपेशलाः परममनोहराः । विरहो भूतो भावी
च तज्जं तापं जहुः विरहेऽप्यपरित्यागभ्रवणास्तथा विशेषतो
निजऋणित्वादिप्रतिपादनेन च वैवात् पुनर्विच्छेदेऽप्यत्यन्तपीर-
त्यागशङ्कापगमाच्च ॥ अतः पूर्वमुक्तस्याप्यत्र पुनरुक्तिरधुनैव
सम्यक् तापपरित्यागस्य विवक्षया । किञ्च । तदङ्गेति आलिङ्ग-
नकरप्रहणादिना सम्पन्नमनोरथाः सत्याः । यद्वा । भगवत एव
विशेषणं सुपेशलवाग्धेतुत्वेन तासां गोपीनामङ्गेरुपचिताशिष
इति ॥ १ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १ ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथैवं सूका मिर्गोपीभिः सह भगवतो रासक्रीडां नुवर्णयति
त्रयस्त्रिंशेन । इत्थं भगवतः सुतस्य पेशला वाचः श्रुत्वा गोप्यस्त-
स्याङ्गेनाङ्गसङ्गेनोपचिताः समुद्रा आशिषोयासांताः तथामृताः
विरहजं तापं जहुः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्तिप्रसन्नभगवत्प्रीतिरेवानन्दानुभवे कारणं भान्यत्साध-
नमिति निदर्शयितुं रासक्रीडां वर्णयत्यस्मिन्नध्याये "स तत्र
पर्येति जह्वत् क्रीडन् रममाण" इत्यादिश्रुतिः तत्र गोपीनां कृष्णविर-
हसमुद्भूतसन्तापप्रणाशं वक्ति । इत्थमिति । तापत्यागे निमित्तमाह ।
तत्सङ्गेति । हरेरङ्गसङ्गलक्षणसेवनेन उपचिताः फलरूपेण परिणताः
आशिषः प्रार्थना यासां तास्तथा यद्वा उपचिताः संचिताः
समृद्धिज्ञताः आशिषः शुभानि यासां तास्तथा ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

विरहो भूतो भावी तज्जं विरहेऽप्यपरित्यागभ्रवणास्तथा निजऋणि-
त्वाङ्गीकाराच्च ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

अथ तावत्तैव भगवदनुनयेन तासां वृत्तापो न्यरमावित्याह । इत्थ-
मित्यादि । सुपेशलाः सुस्निग्धाः तदङ्गेः श्रीकृष्णाङ्गेरुपचिता
आशिषः सुखानि यासाम् एवमुक्त्वा युगपदेव सर्वाः प्रत्येकमालि-
ङ्गितवानिति ध्वनिः ॥ १ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनो ।

त्रिशक्तमै हारः प्रातो लोलां कामकृतमपि ।
इन्द्रादिदुर्लभां चक्रे खानन्दार्थमितीर्यते ॥
अस्याः सर्वोपकाराय फलश्रुतिरुदीर्यते ।
लौकिक्यपि यदा दृष्टिस्तदा सिद्धान्त इर्यते ॥
रसात्मकस्तु यः कामः सोऽत्यन्तं गूढ एव हि ।
अतः शास्त्रं प्रवृत्तं हि तृतीयं भारतं तथा ॥
अतोऽत्र भगवांश्चक्रे नृत्यं कारितवांस्तथा ।
सर्वोङ्गेषु तु यो लीनः स यथा व्यक्ततां व्रजेत् ॥
जलं वायुश्च सामग्री भ्रमात् शीतं च जायते ।
अत्रैव लोकप्रकटमाधिदैविकमुत्तमम् ॥

कामाख्यं सुखमुत्कृष्टं कृष्णो भुङ्क्ते नचापरः ॥

एवंपूर्वाध्याये तासां सर्वभावान् प्रमाणेन प्रमेयेन दुःखं दूरीकृतवान्
तदुःखमज्ञानतश्चेत् तदैव दूरीकृतं भवति अन्यथा भगवतैव दुःखं
दूचं स्यात् अतो भगवता त्यक्त्वा न गतमिति न भगवान् दुःख-
हेतुः किन्तु ज्ञानमेव अतो भगवद्वाक्यात् अज्ञाने गते तन्मू-
लकं दुःखमपि गतमित्याह । इत्यमिति । भगवतो वाचः श्रुत्वा
विरहजं तापं जहुः भ्रमादेवास्माकं विरहो जात इति ननु वच-
मात्रेण कथमज्ञाननिवृत्तिः तत्राह । भगवत इति । गोप्य इति विपरी-
तभावनानिवृत्त्यर्थं ननु ता वाचः कथं न मनसि सन्देहमुत्पादित-
वत्यस्तत्राह । सुपेशला इति । अतिमनोहरा इति मनसि विचिकित्साया-
मेव सन्देहः शब्दस्वाभाव्यादेव मनसि सन्देहो न जातः अतो विर-
हजं तापं जहुः नास्माकं विरहो जात इति ज्ञातव्यः यथा स्वप्ना-
दुत्थितः स्वप्निकं दुःखं न मन्यते तस्य भगवतः अङ्गैरुपचिता
आशिषो यासां भगवत्कार्यव्यातिरेकेणैव भगवदवयवैरेव सर्वम-
नोरथाः पूरिताः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्रयस्त्रिंशो रासलास्यविहारजलकेलयः ।

प्रश्नोत्तरायण्युक्तानि परीक्षिच्छुक्रदेवयोः ॥

सुपेशला अतिमनोहराः तस्याङ्गरूपशीदिना उपचिता आशिषः
कामा यासां ताः । भगवत एव वा विशेषणम् । गोपीगा-
त्रस्पर्शजनितसुखस्येत्यर्थः । तेन च प्रश्नोत्तरसमाप्तौ मान-
शान्त्या तदा आलिङ्गनचुम्बनादिविळासा आसन्निति द्योतितम् ॥ १ ॥

केनचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

रासलीलाजयत्येषा मनोहर मनोहरा ।

यस्यां श्रीराधिका देव्याः सर्वतो महिमा स्फुटः ॥

शुक इति इत्यमीदृशीः एताश्च सुपेशलाः परममनो-
हराः यद्वा शोभनावयवाः भगवतः किशोरीरमणस्य वाचः पर-
मप्रेमप्रकाशकसदुक्तीः श्रुत्वा विरहो भूतो भावी च तज्जन्यं तापं
अविश्वासात्मिकां चित्तग्लानिं जहुः त्यागानुकारेऽप्यपारत्याग-
निश्चयात् विशेषतः ऋणित्वादिप्रतिपादनेन सर्वशङ्कापगमाच्च वस्तु
तस्तु सखीरप्यस्मान्वाचयित्वास्मत्प्राणेश्वरीं रक्षोऽनयत्तत्किंवय-
मयोग्या इतियोऽन्तस्ताप इति यथायोगं तत्र हेतुः । तदिति । तस्य भग-

वतोऽङ्गेन वपुषा करचरणाद्यवयवैर्वा उपचिताः समृद्धा आशिषो
यासां ताः तच्च प्रागेव दर्शितं काचित्कराख्यं शौरेरित्या-
दिना आशिषश्च 'शिरसि' धेहि न इत्याद्याः यद्वा तासां वाचा-
मङ्गैः शब्दाद्यवयवैरिति किम्पुनरभिप्रायेण यद्वा अङ्गैः सुरतचिन्हा-
ङ्कितैः उपचिताः सम्पन्ना आशिषाभिलषितानि यासां तत्र प्रथमेऽर्थे
तदङ्गैः श्रीकृष्णस्याङ्गैरेव तदालिङ्गनभुजक्षेपादिभिरुपचिताः
परमर्द्धि प्राप्ताः आशिषस्तत्सम्भोगेच्छारूपा यासामिति तत्सुखाद-
येन तदाच्छुदनं वैदग्ध्यश्च सूचितं यदाहुः "विदग्धानां मिथो-
लीलाविलासेन यथा सुखम् । न तथा संप्रयोगेण इतिशास्त्रविनिर्णयः"
यथा अङ्गोत्तीर्णविलेपनं सखिसमाकृष्टिक्रियायां मणिर्मन्त्रो हन्त-
मुद्वर्शीकृतविधौ नामास्य गोपीपतेः । निर्माल्यस्वर्गियं महौ-
षधिरिह खान्तस्य सम्मोहने नासाङ्गस्तिष्ठणां गृणाति परमा-
चिन्त्यप्रभावावलम् । ततश्चैकमत्यमपि लब्धमिति दर्शितम् ॥ १ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

श्रियं श्रीशं गिरां दुर्ण्ड शिवां शिवमजं सुरान् ।

गुरुन् द्विजान् विदो भक्तान् वन्दे विष्णोर्वर्पुर्जगत् ॥

ब्रह्मादिजयसंरुद्धदर्पकन्दर्पदर्पहा ।

जयति श्रीपतिगोपीरासमण्डलमण्डनः ॥

श्रीवृन्दावनकुञ्जे सुमनःकुञ्जे सतां सदा ।

सङ्क्रीडन् रमतां कृष्णो रासरत्यादिकेलिभिः ॥

पञ्चमे नन्दजो गोपीरासमण्डलमण्डनः ।

रमयामास ताः सर्वा रासरत्यादिलीलया ॥

पद्मापयोधरतटीपरिरम्भलम्भाकश्मीरमुद्रितमुखो
मधुसूदनस्य ।

व्यक्तानुरागमिव खेलदनङ्गखेदखेदाभ्वपूरमनुपूरयतु
प्रियं नः ॥

स्वात्मभूतहरिणा यथा जीवानां कदापि वियोगो विभ्रमादेव
तद्विच्छेदे सति दुःखं भगवन्निगमश्रवणज्ञानेनैव विच्छेदविच्छेदेन
तत्स्वरूपानन्दावाप्त्या कामपूर्त्या तदुपशमस्तथा गोपीनामपि
कृष्णात्मनां न कदापि तद्विच्छेदः प्रेमपथमुपदेष्टुं विभ्रमाणामपि
तासां लीलाविभ्रमादेव विच्छेदविभ्रमोऽवेषणविभ्रमश्चाभूत्
भगवद्वचोभिरेव ता विभ्रमा अभूवन्त्याह भगवान् शुकः ।
इत्यमिति । ता यतो गोप्यः प्रेमपथगोपनं रक्षणं शीलं यासां
ता अतस्तद्रक्षणाय भगवता स्वात्मना नित्या वियोगं लीला-
विभ्रमैरादौ गोपयन्त्यः पुनर्भगवत्प्रापकप्रेमपथसाधनबोधाय यतो
गा इन्द्रियाणि वाचश्च पान्तीति गोप्योऽतः खेन्द्रियाणि वाचश्च
तल्लीलानुकारतदन्वेषणादिचेष्टाभिस्तदुपगमनैश्च रक्षन्त्यः पुनस्तद-
भिव्यक्तप्रेष्ठमपि गुरुरपदिष्टतच्छुभ्रपालब्धबोध एव शोकापनौदक
इति श्रुतिगाः पात्यस्तं गुरुत्वेन प्रतिष्ठाप्य सेवाप्रभार्यां
प्राप्ततद्वाचो गाश्चाप्रमादसविश्वासश्रवणेन पात्यो भगवतो
वाचः श्रुत्वा विरहजं तापं जहुः भगवतो वाच इत्यानेनापि
नित्यानिर्दुःखपूर्णपरमानन्दस्वरूपे स्वस्मिन्दुःखाभावसुखयोरनापाद-
कृतया भगानां यदपार्थक्यं तत्परिहाराय स्वाभितोषेव स्वैश्व-
र्येण साधनशक्त्याधानं स्वधर्मयशोभ्यां तदन्तःकरणशोधने
स्वधिया तत्सर्वगुणश्रीसम्पादनं विरामेणैतररागापनौदं ज्ञानेन
विभ्रमाभावमापादयतो वाचां श्रवणस्य विभ्रमनिवृत्तिपूर्वकवि-

तत्रारभत गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः ॥

स्विरत्नेरान्वितः प्रीतैरन्योऽन्याबद्धबाहुभिः ॥१॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

रहजतापापनयनत्वसूचनं ननु “प्रमथति भारतीत उरुवृत्तिभिरु-
कथंजडा” नित्यादिना भगवद्वाचां भ्रमापादकत्वमुक्तं कथं तदपनो-
दकत्वमुच्यते तत्राह । सुपेशला इति । तत्रोक्तथजडानित्युक्त्या
प्रवृत्तिगृहकुलादिधर्मबोधकवाचां तथात्वेन पूर्वं वाचः पेशैर्विमो-
हयन्नित्यत्रापि तथैवोक्तिः परन्तु तत्र वाचः पेशैरिति सुशब्दा-
प्रयोगान्मोहकत्वस्वीकारेऽप्यत्र सुशब्देन तद्व्यावृत्तेस्तथाभावेन भग-
वदनुवृत्तिजनकत्वमेव ततश्च वाचः श्रुत्वा विरहजं तापं जडु-
रित्यनेन जीवनप्रदघनश्यामस्य रसवृष्ट्यात्मकवाग्धारासारसारै-
सारविरहनिदाघजतापोपशमे पूर्वं तत्तापशुक्लाः स्वर्णयुथिकाः ल-
लितलतारूपा गोप्यः तद्रसस्वरस्येन रोमपुलकमुकलव्याप्ताः
प्रफुलितसर्वाङ्गकुसुमाङ्गकुसुममधुस्वावास्तमुखशशिस्मितचन्द्रिका-
मृतपुष्पा जातास्तदङ्गोपचिताशिष इत्यनेन तदङ्गतमालालिङ्गेन
लब्धसर्वफला बभूवुरित्येकरूपकुसुमलतातां सर्वफलप्राप्तिरिति
चित्रं तदङ्गसङ्गमचरितम् आशिषशब्दवाच्यसर्वफलानिनु अर्थधर्म-
काममोक्षप्रेमसुखाख्यानि प्रसिद्धानि तत्रार्थलाभस्तु हरिकरो-
रगोरगकरणेन स्तनश्रीफले समर्प्य श्रियोऽपि सर्वस्वभूतरदहीरक-
नखादिमणिगणयुतेन्द्रनीलतनुकरणतनुरुपाखिलभुवननिधिवशीका-
रणे स्पष्टः सर्वसुरावयवयज्ञपुरुषाय स्वसर्वस्वरूपरूपद्रव्यार्पणेन
द्रव्यरूपस्वाङ्गस्य सर्वसुरात्मकतदङ्गसंयोगेन द्रव्यदेवतासम्बन्ध-
रूपयागनिष्पाया तन्मुखसोमपानेन यज्ञपुरुषस्य स्वकरतलीकरणेन
धर्मलाभश्च स्फुटतरः पूर्णकामानामपि सर्वकामदकोटिकामत-
नुहरेः सकामतयालिङ्गेन कामज्वरशमनपूर्वकपूर्णकामत्वेन
कामलाभोऽपि निकामः करस्यनिन्दवसमस्तनपाणिक्लृप्ताग्रहाभा-
नेन रमणेऽपि शरीरमानाभावेन जीवन्मुक्तिप्रसिद्धिः सप्रेमकृष्ण-
लिङ्गेन च सामीप्यादिमुक्तेः प्रेमसुखस्य च प्राप्तिः स्पष्टतमेवेति
भावः ॥ १ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

त्रयस्त्रिंशे ततोऽध्याये द्विरेलीला निरूप्यते ।

वने जले च बहुधा राजप्रश्नोत्तरं तथा ॥

अथ रासोत्सवं वर्णयिष्ये आदौ भगवतो कानुनयवाक्येन ताः सम्यक्
प्रसन्ना इत्याह । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण भगवतः पूर्णस्याहं भवतीनामध-
र्मणं इत्येव रूपा गोप्यः भगवता स्वीयत्वेन स्वीकृताः वयं ननु त्यक्ता
इति निश्चयवत्यः तादृशाधिकारायोग्या अपि वयं भगवतैव-
मनुनीता इति मनसि विचारयन्त्य इति वा वाचः श्रुत्वा विरहजं
तापं जडुः यतो भगवद्वाचः सुपेशलाः अतिमनोहराः आपातरम्य-
तानितसाय सुपदं प्रयुक्तं यतश्चोपचिताशिषः लब्धमनोरथाः
यद्वा तस्य भगवतोऽङ्गेन वपुषा करचरणाद्यङ्गैर्वा उपचिताः
समृद्धा आशिषो यासां ताः यद्यपि पूर्वं तापत्याग उक्तस्तथापि
तादृशवाक्श्रवणादिना पुनर्विरहशङ्कापगमाद्विरहजन्यतापत्यागः

पुनरुक्तः तासां गोपीनामङ्गस्पर्शादिना लब्धसुखा इति वा एतेन
प्रश्नोत्तरसमाप्तौ मानशान्त्या तदा आलिङ्गनचुम्बनादिविलासा
आसन्निति सूचितं निवृत्तिपक्षे अथ विद्वद्यतोसि परमात्मनः श्रुतिभिः
रमणं वक्तुमुपक्रमते । इत्थमिति । भगवद्भावं प्राप्तस्य प्रत्यगात्मनो-
पयुक्ताः सुपेशला वाचः श्रुत्वा लब्धमनोरथास्तदा हेयजन् !
तत्तद्वादिभिः श्रुतिषु प्रत्यगाभिन्नपरमात्मप्रतिपादनं नास्तीत्या-
दिना प्रतिपादिताद्विरहाज्जातं तापं जडुः ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवंभूताभिर्ब्रजानामिः सह रासक्रीडां भगवतोऽनुवर्णयति
त्रयस्त्रिंशे । इत्थमिति । तदङ्गोपचिताशिषः भगवदङ्गचरणादिभि-
रुपचिताः समृद्धाः आशिषः कामाः यासां ताः गोप्यः भगवतः
इत्थं सुपेशलाः सुरमणीयाः वाचश्च श्रुत्वा विरहजं तापं जडु-
स्तत्यजुः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि सम्पूर्ण गोपी श्रीभगवान् के सुन्दर
मनोहर इन वचनों को सुनकर और भगवान् के अङ्ग स्पर्श-
से मनोरथ को प्राप्त होकर विरह से भये सब तापों को
त्याग देती भई ॥ १ ॥

श्रीधरखामिकृतभावार्थदीपिका ।

रासक्रीडां रासो नाम बहुनर्त्तकीयुक्तो नृत्यविशेषस्तां क्रीडाम्
अन्योऽन्यमाबद्धाः संग्रथिता बाहुवो यैस्तैः सह ॥ २ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

अत एव रासक्रीडा मारभत आसनं विहाय कर्त्तुं प्रवृत्तः
गोविन्द इति श्रीगोकुलेन्द्रतया तत्र निजाशेषैर्ध्वं विशेषप्रकटनेन
परमपुरुषोत्तमता स्वीरत्नैरिति तासां च सर्वस्वविर्गश्रेष्ठता प्रोक्ता
इति रासक्रीडायाः परमसामग्री दर्शिता ननु तस्य साक्षात्तासां
नृत्यादौ लज्जा युज्यते तत्राह । तामेव प्रथयति । अनुव्रतैः तव-
उकृष्टैस्तत्सदृशकलाभिर्नैरित्यर्थः । अत एव प्रीतैः तद्वाक्यादिना
उल्लसितैः यद्वा तत्प्रेमभरविवशैः अतोऽनुव्रतैस्तदेकाधीनैः अतः
एवान्योऽन्यमाबद्धबाहुभिः बाहुवोऽत्र कराक्षेयाः अन्यथा नृत्यादिसौ-
न्दर्यासंपत्तिः अन्योऽन्यत्वं च तासामेव ननु तेन सह तद्बाहुभ्यां
तासां प्रत्यकेमुभयतः कण्ठग्रहणात् एतच्च रासक्रीडालक्षणं
तथाचोक्तम्—

नदैर्गृहीतकण्ठीनामन्योऽन्यात्तकरश्मियाम् ।

नर्त्तकीनां भवेद्भासो मण्डलीभूय नर्त्तेनमिति ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

अयमस्मन्मण्डलीमध्येऽत्रैवास्तां नचनिःसरत्विति आविद्धेत्याशब्दगूढा-
भिप्रायः रासः परस्परसकृदम्बमय इति श्लेषार्थः स एवोत्सवः कीडा
विशेषरूपः सर्वसुखविशेषसाधनसारसमुच्चयो वा कृष्णेन परमा-
नन्दमूर्तिना हेतुना सम्यक् प्रवृत्तः इति संप्रवृत्तौ रासस्य कर्तृत्व-
निर्देशेन प्राधान्योक्त्या सर्वलीलानां नित्यत्वादिकेऽप्यस्य सर्वतो-
वैशिष्ट्यं ज्ञेयं सम्यक्त्वमेव दर्शयति । गोपीनां मण्डलेन मण्डित इति
तद्विशेषश्लोकः श्रीपराशरेण—

रासमण्डलिवन्धोऽपि कृष्णपार्श्वमनुभूता ।

गोपीजनेन नैवामुदैकस्थानस्थिरात्मना ॥

हस्ते प्रगृह्य चैकैकां गोपिकां रासमण्डलीम् ।

चकार तत्करस्पर्शनिर्मलितदशं हरिः ॥

ततः प्रवृत्ते रासश्चलद्बल्यनिःस्वनः ।

अनुयातशरत्काव्यगोपणीतिरनुक्रमात् इति ॥

किंच तासामिति तथाचोक्तं श्रीचिन्मङ्गलेन—

अङ्गनामङ्गनामन्तरा माधवो ।

माधवं माधवं चान्तरेणाङ्गना ॥

इत्यमाकल्पिते मण्डले मध्यगः ।

संजगौ वेणुना देवकीनिन्दन इति ॥

एतदनुसारेण सर्वमध्ये मेधीभूतः शङ्कुस्थानीय एको बौद्धव्यः
अन्यथा मण्डले पार्श्वद्वयस्थगोपीद्वयेकण्ठग्रहणेन वेणुधारणासिन्ध्या
रासमहोत्सवे परममङ्गलमधुरमोहनतद्वाद्याभावापत्तिः तदभिप्राये-
णैव वक्ष्यते मध्ये मणीनामित्यादि ॥ २ ॥

श्रीमद्भगवद्गोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्रेति । तदेवं ताभिः सहात्मनः ऐकमत्ये सतीत्यर्थः ।
रासक्रीडामारम्भत परमाभिलषितानां तासां लाभेन पूर्वमेव
कर्तुमीप्सितां महोत्सवरूपां तत्क्रीडां कर्तुं प्रवृत्तः । गोविन्द-
इति श्रीगोकुलेन्द्रतायां निजाशेषैश्वर्यमाधुर्यविशेषप्रकटनेन पर-
मपुरुषोत्तमता स्त्रीरत्नैरिति तासाञ्च सर्वस्त्रीवर्गश्रेष्ठता प्रोक्ता ।
रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपीति नानार्थवर्गात् । इति रासक्रीडायाः पर-
मसामग्री दर्शिता अत एव प्रीतैस्तत्प्रेमभरविशेषैः अतोऽनुव्रतै-
स्तद्वैकाधीनैः अन एवान्योऽन्यमाधववाहुभिः वाहवो ऽत्र करा
ज्ञेयाः । अन्योऽन्यत्वञ्च तासामेव । नतु तेन सह तद्वाहुभ्यां
तासां प्रत्येकमुभयतः कण्ठग्रहणात् । एतद्धि रासक्रीडालक्ष-
णम् ॥ “नटैर्गृहीतकण्ठानामन्योऽन्यस्तकरश्रियाम् । नर्तकीनां भवे-
द्वासो मण्डलीभूय नर्तनमिति । अयमस्मन्मण्डलीमध्येऽत्रै-
वास्तां न च निःसरत्विति आविद्धेत्याशब्दव्यञ्जितस्तासां
गूढाभिप्रायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भगवद्गोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ तत्र पुलिने भगवान् स्त्रिय एव रत्नानि तैः सहितः रास-
क्रीडामारब्धवान् कथं भूतैरनुव्रतैरन्योऽन्यमावद्धाः संग्रहीता वाहवो
वैस्तथाभूतैः रासो नामानेकनर्तकनर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषः ॥ २ ॥

श्रीमद्भगवद्भजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

समृद्धफलशुभानुभवप्रकारं वक्तुमुपक्रमते । तत्रेति । तत्र वने
तस्यामवस्थायाम् अन्योऽन्यावद्धवाहुभिः इति रासक्रीडाप्रकारं
दर्शयति । समतलमनुपदेशे वितस्तिमात्रोन्नतशङ्कुं संस्थाप्य
तत्परितः सर्वैः स्वपादमवष्टभ्य वृसाकारेण स्थित्वैकस्या वाम-
हस्तमन्यस्या निकटवर्तिन्या दक्षिणपाणिना संगृह्य स्वशक्त्या-
वष्टभ्येन वर्तुलाकारभ्रमणं चक्रवत्क्रिया रासक्रीडा ॥ २ ॥

श्रीमद्भगवद्गोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

एवं तत्र प्रसन्नाभिरेव ताभिः समं पूर्वोक्तलक्षणं रासमार-
ब्धवानित्याह । तत्रेत्यादि । स्त्रीरत्नैः स्त्रीषु मध्ये ईश्वररूपा लक्ष्मीस्वरूपा
यास्तासामपि रत्नै रत्नभूतैः अनुगतं व्रतं येषां तैः कुमारीग-
णैश्च प्रीतैः प्रीणनं प्रीः तथा इतैः प्रातैः वेणुनादाकृष्टैरन्यैश्च
गोपाङ्गनागणैश्च कीदृशैः अन्योऽन्यावद्धवाहुभिः कुमारीभिः कुमार्य-
तादितराभिस्तदितरा अन्योऽन्यावद्धवाहुवः अम्बा एका कुमारी
का तदितरेति वैचित्र्यार्थं तथा बन्धः अथवा मण्डलद्वयमन्वितः
मध्यवर्ती सन्ननुगतः ॥ २ ॥

श्रीमद्भगवद्भगवद्भक्तसुबोधिनी ।

एवं दुःखाभावसुखयोः प्रतिबन्धकं रूपेण वाचा च निवार्य
स्वकसैव्यमारभते । तत्रारम्भेति । गोविन्द इति तदर्थमेवेन्द्रो जातः
अतोऽसाधारणो भोगश्च तस्यावश्यक इति च अनुव्रतैः स्त्रीरत्नै-
रन्वितः रासक्रीडामारम्भत बहुनर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषो रासः
रसस्याभिव्यक्त्यैस्मादिति रसप्रादुर्भावार्थमेव हि नृत्यं रासे
क्रीडालीला स्वस्य क्रीडायां मनसो रसस्योद्गमः नृत्ये देहस्य
कामस्तु भोक्तृनिष्ठ इति स्वप्राधान्यं समाजिनीप रस उत्पद्यत
इत्येकवचनं तदाहीक्षुरसवद्भक्तिरसवद्वा कामरसोऽप्युत्पद्यते गोपि-
कानां रसयोग्यतामाह । अनुव्रतैरिति । अनुव्रतैरिति अनु व्रतं
यासां तासामपि रसोत्पादनमावश्यकमिति यादृशो भगवतोऽ-
भिप्रेतः तादृश एवेति च नन्वयं रसः अलौकिकः न लौकिकेषु
उत्पद्यते अतो व्यर्थ आरम्भः नहि सिकतासमुद्भात् तैलमुत्पद्यत
इति चेत्तत्राह । स्त्रीरत्नैरिति । स्वभावतः स्त्रियस्त्रिविधाः लोकमे-
देन तत्रापि मानुषीषु जातिभेदाश्चत्वारः पशिन्यादयः वासना-
भेदाश्चतुर्दश अश्वप्रकृत्यादयः सर्वास्वेवैता रत्नभूताः स्वासाधा-
रणधर्मैः तद्धर्मप्रकाशिकाः अतः सर्वभावेन रसोत्पत्तिरयोग्यता
तैरन्वित इति स्वयं नायकमणिः तद्योग्या एते मणय इति एक-
रसत्वाय च मेलनम् अनेन रसप्रकटनार्थं शुल्कदासिका भगवते
दत्ता इति यदुक्तं तदपि समर्थितं नन्वेते जीवाः भगवानानन्दमयः
कथं वैषम्यादसोत्पत्तिरिति चेत्तत्राह । प्रीतैरिति । ता अपि भगव-
त्सद्वयो जाताः सर्वतः प्रीता इति तासामभिनिवेशनप्रकारमाह ।
अन्योऽन्यावद्धवाहुभिरिति । ताः परस्परमासमन्तादुभयतः बद्धी
वाह्य यासां नतु भगवता सह ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नृत्यगीतचुम्बनालिङ्गनादीनां रसानां समूहो रासस्तन्मयी या क्रीडा ताम् अनुव्रैतस्तदानीं परस्परैकमयेन स्वानुकूलैः । अन्योऽन्यमावद्धाः संग्रथिता बाहवो यैस्तैः सह ॥ २ ॥

कैनाचित्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तदेवैकमये सति रासोल्लासो जात इत्याह । तत्रेति । तस्मिन्नेवावसरे तत्र देशे वा गोविन्दः श्रीगोकुलयुवराजः पक्षे वृन्दावने तु गोविन्दमिति वराहोक्तस्तद्देशाधिपतिमुख्यतमः प्रकाशश्च रासक्रीडां रासरूपां क्रीडां तल्लक्षणम्—

नटैर्गुह्यतकण्ठीनामन्योऽन्यात्तकरश्रियाम् ।

नर्तकीनां भवेद्रासो मण्डलीभूय नर्तनमिति ॥

अनुव्रतैः अनुगतं व्रतं येषामिति दुर्गाव्रतपराणां वर्गः संगृहीतः स्त्रीरत्नैः स्यायन्ते सर्वपाश्यागेनानुगच्छन्तीति कान्तभावाभां प्रीतिः तत्प्रेमपरवशेस्तदेकपैरिति सखीनाम् अत्रोत्तरोत्तरं श्रेष्ठयसूच्यं परिगणनं तु बाह्यां मण्डलीमारभ्य कृतमिति ज्ञेयं कीदृशैः अन्योऽन्येति निजनिजसजातीयाभिभावद्धा बाहवो याभिस्ताभिः एवश्च मण्डलात्रयमत्रोहं तदुक्तं श्रीगोविन्दलीलासूत्रे—

वितस्तिमात्रेच्च निश्चातशंकुगन्तिनेमिचक्रौपरिगधया सह ।

स्थितः समध्येऽन्यसखीगणैः क्रमाद्विद्विश्वकाराथ सुमण्डली त्रयम् ॥

सुवर्णवलयश्चितमालशाखिनःखर्णालवालालिरीवावभावसाविति ॥

अत्रेयं क्रीडा नित्यसिद्धानां साधनसिद्धानां संभिन्नानामसंभिन्नानां च यथा योगं देव्यंशानान्तु परिकरत्वेमेव तदुक्तमलङ्कारकौस्तुभे—

काचिद्वीणां मुरजमपरा कापि वंशीं दधाना ।

काश्चिरालं करकिंसलये तालधारित्वमाताः ॥

चक्रुः सङ्कीर्तकविरचनां रासमध्ये कयाचि ।

हानं नानास्वरपरिमलामोदमुच्चैर्वितेने ॥

आदिपुराणे च—

तिस्रः कौटुबो कल्लवीनां समाजस्तत्त न्मध्ये—

वल्लभस्त्वेकरूपः ।

काश्चि तासां नाटयविद्याप्रगल्भाः शश्वच्चान्या—

गानवेदप्रवीणाः ॥

काश्चित्तासां वेदिकादानदक्षाश्चान्याविज्ञावलयतन्—

प्रकर्ष्यः ॥

काश्चित्तासां बाद्यविद्योऽविज्ञा नर्तक्योऽन्या—

स्तालतारप्रकर्ष्यः ॥

तत्रत्याश्चाधित्यकृत्वप्रशंसां कुर्वत्योऽन्यास्तोषयन्त्या—

हममायमिति ।

एवं च मण्डलीभूयमधगतो मुख्यतमः प्रकाशः श्रीराधया युगलितः सहचरीमिश्रातोऽन्याभिरक्षातश्च क्रीडीतीतिज्ञेयं नचैवमसम्भाषितं श्रुतदेवबहुलाश्वयोर्युगपत्पृष्ठगमने तथादृष्टत्वात् तत्र तल्लीलासम्पादनेच यथावसरं योगमायापरिचरत्येव यथास्थानमिति सबद्धम् एवमेव दर्शितं क्रमदीपिकायां सुदृशामुभयोः पृथग-

न्तरंगं दयिता गलबद्धमुजद्वितयमिति तदेवं निजसखीगणैरेव श्रीराधाकृष्णयोरसक्रीडामुख्या अन्यासां मनोरथपूर्णाया शिक्षा-सौष्ठवेन योगमायावैभवं वा कण्ठे गृहीतत्वप्रत्यायनादिकमेवेति ज्ञेयं यम्मन्योरक्षित्यादिवक्ष्यमाणात् तदेवं विविधभावानां युगपदनुशीलवं रासक्रीडामन्तरङ्गं दुर्घटमिति तस्य प्राशस्त्यमपि सकलरसिकजनसम्मनं दर्शितम् ॥ ३ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

तत आसनादुत्थाय रासक्रीडापरमः सहि तत्रारभतेति तत्र पुलिन एव गोविन्दो देवेन्द्रं पराभूय प्राप्तगोविन्दाभिषेक इत्यनेन तदारब्धरासक्रीडायामप्रत्युहता सूचिता तथा देवेन्द्रविजये तद्विजयिकामसङ्गमोत्सवयोग्यताध्वनिता तथा गवां रस्मीनामिन्द्रत्वकथनेन स्वाङ्गकान्त्या पुलिनस्थलातिप्रकाशकत्वं स्वकाज्जिकौमुद्या सखीजनद्वकुमुदसुमनः सुमनोविकासकत्वं स्वरश्मिप्रभामण्डलगतचन्द्रवत्तन्मण्डलान्तर्भासमानत्वं तासां चन्द्रप्रभावस्तदीयत्वं मण्डलाकारत्वं तन्मण्डलादप्रच्युतत्वं स्वरश्म्यन्वितचन्द्रस्य जगत्तमस्तापापनयनाह्लादकत्वाद्गोपीमण्डलस्थस्य सर्वस्वानुगतजनाविद्यातापत्रयोपशमकखानन्दाविर्भावकत्वं गवां सर्वेन्द्रियाणामिन्द्रत्वेन सर्वेन्द्रियसर्वरसप्रवर्तकत्वं तद्वर्षणशीलत्वं च तथा गोभिर्विद्यते इति व्युत्पत्त्या श्रुतिरूपाभिर्गोपीभिः प्राप्यत्वं तत्तात्पर्यगोचरत्वं तास्वभिव्यक्तत्वं गोविन्दत्वेनैव गोपीसमाजराजमानत्वयोग्यत्वं च ध्वनितं गोविन्दो रासक्रीडाभारभतेत्यन्वयः बहुनर्तकीनृत्यविशेषो रासस्तद्वर्णा क्रीडां खेच्छानुकूलचेष्टामिति स्वान्तर्न्यद्योतनं रसानां समूहो वा रासः रससमूहाविर्भाविका वा क्रीडा यद्वा रसशब्दाभिधेयसर्वलोकसुखानां विस्मभूततया तत्समूहात्मकः स्वयं कृष्ण एव रासः रसो वै स इति श्रुत्या चोर एव चोर इति वदस एव रासो वा स्वयं स्वस्वरूपात्मिकामेव क्रीडामारभताविर्भावयामास कैरित्यपेक्षायामाह । स्त्रीरत्नैः स्त्रीषु सर्वलोकक्रीडाधामवर्तमानास्वपि रत्नभूतैः सर्वश्रुतिशिरोरत्नैः ब्रह्मैकपरवेदान्तश्रुतिभिरिव सर्वस्त्रीशिरोरत्नैस्तदात्मकैर्वा भगवता नन्दघनेन लब्धविहारतया स्त्रीत्वस्य विद्वत्प्राथ्यत्वापादकतया रत्नरूपकैस्तदुक्तम्—

एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं निरस्तशौचं वत साधुकुर्वते ।

यासां गृहात्पुष्करलोचनपतिः ॥

न जात्वपेत्साहृतिमिहृदिस्पृशन् ।

अद्वैतवीथीपथिकैरुपास्याः ॥

स्वाराज्यसिंहासनलब्धरीक्षाः ।

शठेन केनापि वयं हठेन दासीकृता गोपबध्निद्विदेनेत्यादि ॥

इति तासां स्वरूपत उत्कर्षोक्तिः साधनतोऽप्याहानुव्रतैरिति कृष्णा-नुकूल्यमेव व्रतं येषां तत्प्राप्तये ऽनुसृतं कात्यायनीव्रतं वा वैरनुवर्तमानाः सर्वे व्रतोपलक्षिता धर्मा वा येषां तैः तदानुकूल्ये नैवेर्ष्याद्यभावेन सह सुखानुभवायान्योऽन्यावद्धबाहुभिरित्यनेनैव यथा पूर्वोपराधिवेधसमन्वयाभ्यां क्रमपठितश्रुतिषु ब्रह्माभिव्यक्तिस्तथान्योऽन्यावद्धबाहुश्रुतिरूपास्तु तास्तु तदाभिव्यक्तिरित्यपि ध्वनितम् अनुव्रतत्वेनैव प्रीतिस्तत्प्रसादगोचरीभूततयाविर्भूतपरमसुखत्वेन

प्रविष्टेन गृहीताजां कण्ठे स्रविकटं स्त्रियः ॥ ३ ॥

उहां पर गोविन्द भगवान् अपने अनुकूल में वर्तमान
और परस्पर बाहुओं को बन्धन करी हुई अत्यन्त प्रसन्न
(३२७)

रासः परमरसकदम्बमय इति योगिकार्थः । स एवात्सवः
क्रीडाविशेषरूपः सुखमयः पूर्वं कृष्णेन परमानन्दघनमूर्तिना निमि-
त्तेन सम्यक् प्रवृत्तः । सम्यक्त्वमेव दर्शयति । गोपीनां मण्ड-
लेन मण्डितः इत्येवं तासां शोभाहेतुत्वमात्रिकं दर्शितम् । तत्-
प्रवर्तने तद्विशेषश्लोकः श्रीपराशरेण । “रासमण्डलिवन्धोऽपि
कृष्णपार्श्वमनुभक्तता । गोपीजनैर्न नैवाभूदेकस्थानस्थिरात्मना ।
इत्से प्रगृह्य चैकैकां गोपिकां रासमण्डलीयम् । चकार तत्क-
रस्पर्शनिमीळितदश हरिः । ततः प्रवर्तते रासश्चलच्चलयतिः स्वनः ।
अनुजातशरवकाव्यगेयगीतिरनुक्रमात्” । इति । किञ्च तासां
मिति द्वयोरित्युक्ते एकत्रैव मध्ये स्थितिर्याम्यते । तस्मिन्ना-
णार्थं वीप्सा । अत एव मध्ये मणीनामित्यत्र मध्य इति
सामान्यं वक्ष्यते कृष्णस्याप्युभयतः स्थितत्वेन दोभ्यां गृहीत-
कण्ठय इति च । तथाचोक्तं श्रीविष्णुमङ्गलेन । “मङ्गनामङ्गना-
मन्तरे माधवो माधवं माधवं चान्तरेणाङ्गना । इत्यमाकल्पिते
मण्डले मध्यगाः सङ्गौ वेणुना देवकीनन्दन” इति । व्यक्ती-
भविष्यति च क्रमदीपिकावचनेन सुदृशामुभयोः पृथगन्तरगमि-
त्यनेन । अत एव तत्तद्युग्मपूजैव तत्र विहिता ननु तत्त-
त्रिकपूजति । स्त्रिय इति । स्त्रीषु परमानुसारेण युगपदात्मसङ्ग-

श्रीमद्भगवद्गीतामिश्रितवैष्णवतत्त्वविधिः

मभीप्सुषु सत्पुरुषस्य तगैव कृत्य व्यक्तमिति बोधयति । अन्यथा वैषम्येण दोषोपपत्तिः सुखमद्वैत्यार्थः । यं स्वानिकः तमेव मन्येरन्नमसतेत्यत्रेदं विवेचनीयम् । रासमहासुखोदय परस्परसुखार्थमेव श्रीकृष्णेन प्रारब्धः । तस्माद्रासस्य सर्वशोभादर्शनं श्रीगोपीनां सर्वसामेवावश्यापेक्ष्यमिति तास्वामिदमेव भानं योग्यम् । कयाचिद्वाद्यविद्ययावासी बहुत्र भाति मयातु गृहीत एव अन्यथा स्वानिकदमेवापश्यन्नित्युच्येत । किञ्च ताभिः प्रियस्य स्वस्य निकट एव स्थितिं मन्यमानाभिसस्य स्वपाश्वर्येऽपि वर्तमानतातुलानन्दग्रस्तबुद्धित्वेन विवेक्तुं शक्येति गम्यते । तस्मात् पूर्वत्र चात्र ज्ञानन्दमोह एव मूलं कारणं ज्ञेयम् । अत्र चैकस्यैव तथा प्रवेशादिकं समावधदाह । योगो योगमायाचिन्त्याद्भुतशक्तिविशेषस्तस्येश्वरेणेति स्वाभाविकतच्छक्तित्वेनैव प्रेरणां विनापीच्छामात्रेण तत्तदुदय इति व्यञ्जितं योगकाश ओको निवासो येषामिति स्वभावत एव व्योम्नि भ्रमतामकस्माद्रासश्रीडादर्शनात् । संहतानामित्यर्थः । अत एव विमानशतसंकुलं नभो बभूव । चन्द्रदिशं पश्यत्यत्र चन्द्रोपयैव वा ज्ञेयम् । दिवौकसां ब्रह्मरुद्रादीनामिति । स्वर्गादावपि तादृशोत्सवासङ्गावः सूचितः तत्रैवाव्यवसुख्येति औत्सुक्यमत्र नृत्यांश एव नतु रहस्यविलासांशेऽपि दासत्वेनायोग्यत्वात् । तत् पञ्चानुबन्धागतत्वात् । अत एव योगमायया तेषां रहस्यं प्रतिदृष्ट्याच्छादनमपि ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चयाम् ।

द्वयोर्द्वयोर्मध्ये स्थित्वा कृष्णेन गृहीतानां रासोत्सवः सम्प्रवृत्त इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिश्रितवैष्णवतत्त्वविधिः ।

तदेवाभिनयेन दर्शयति । रासोत्सव इत्यादिना नभस्तावदित्यतः प्राक्तनेन तासां मण्डलरूपेण स्थितानां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन कृष्णेन गोपीमण्डलमण्डितो रासोत्सवः सम्प्रवृत्त इत्यन्वयः कथंभूतानां तेनैव कण्ठे गृहीतानामुभयत आलिङ्गितानां कथंभूतेन ये कृष्णं सर्वाः स्त्रियः स्वनिकटस्थं मन्येरन् मामेवाभिप्रेतवानिति मन्येरस्तथाभूतेन तदर्थं द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेनेत्यर्थः । नन्वेकस्य तथा कथं प्रवेशः सर्वसंनिहिते तस्मिन्वा कथं तासां स्वनिकटवृत्तिस्वमात्रभिमान इत्यतो विशिनष्टि । योगीश्वरेणेति । अचिन्त्यविधिविचित्रशक्तिनेतिभावः । बहुरूपतामात्रेण तासां स्वस्वनिकटवृत्तिस्वमात्रभिमानं जनयता चेति गूढाभिसन्धिः तथाच वक्ष्यति “कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्भजयोषित” इति अत एवाचील्लक्षणं प्रासनमात्मवन्धवे इत्युक्तमुपपन्नं नम इति यदा रासोत्सवः सम्प्रवर्तितः तावत्तत्क्षणमेवौत्सुक्यमनेनां सखीकाणां देवादीनां विमानशतैः सङ्कुलं सङ्कीर्णं नभो बभूवेति शेषः ॥ ३-४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिश्रितवैष्णवतत्त्वविधिः ।

इत्यादिषु भरतरीति संक्षेपे गातुमुपक्रान्तेषु योऽधिरसोल्लासो जायते सरसः तत्सम्बन्धो रसो रसः तदुद्रेकेण क्रीडानृत्यविशेषः एवं विधौ रासक्रीडात्सवः कृष्णेन सम्यक्प्रवृत्त इत्यन्वयः कीदृशो गोपीनां तासां मण्डलेन वलयेन मण्डितोऽलंकृतः कथंभूतेन तासां गोपीनां मध्यमविष्टेन मध्ये शङ्कुस्थापनात्कथं मध्यप्रवेशः सकृत् इति तत्राह द्वयोरिति वलयस्थितानां तासां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन एकस्येकद्वयं घटत इत्यतो योगेश्वरेणेति योगेश्वर्यदिकस्य बहुत्वं घटत इति भावः कीदृशानां कृष्णेन कण्ठे गृहीतानां तत्रैव विशेषः कृष्णदक्षिणभागास्थितया कृष्णदक्षिणांसग्रहणं वामभामस्थितायास्तस्य वामस्कन्धग्रहणं स्वनिकटस्थास्त्रियः कण्ठे गृहीतेन तेनैव रासोत्सवः सम्प्रवृत्त इति गतेनान्वय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिश्रितवैष्णवतत्त्वविधिः

योगोऽचिन्त्यशक्तिः ॥ ३-६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिश्रितवैष्णवतत्त्वविधिः ।

तत्प्रकारमाह । रासोत्सव इत्यादि । रासनामा उत्सवो यत्र स तथा रासलासोचितस्थलविशेषः सम्प्रवृत्तः प्रादुर्गसीत् गोपीनां मण्डलेन मण्डलेन मण्डितः कृष्णेन च मण्डित इत्यन्वेतव्यः अथ कृष्णेन सम्प्रवृत्तः सम्प्रवर्तित इत्यर्थः । योगेश्वरेण अचिन्त्यपरमेश्वर्येण कण्ठे गृहीतानां तासां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन भ्रमणकौशलेनातिवेशयता अनेन योगेश्वरत्वं प्रकटितमथवा द्वयोर्मण्डलयोर्मध्ये द्वयोर्मण्डलयोः मण्डलद्वयमध्यवर्तिनीनां कण्ठे गृहीतानां तासां मध्ये प्रविष्टेन स्त्रियस्त स्वनिकटं मन्येरन् स्त्रिय इति मण्डलद्वयमध्यवर्तिन्यः एतदेव योगेश्वरत्वं वस्तुतस्तु एकएव सर्वनिकटस्थो नतु नानात्वेन अत एव स्वनिकटं मन्येरन् मेनिरे नतु नानात्वं वास्तवं योगेश्वरमात्रस्यैव कायव्यूहकरणसामर्थ्ये तदकृत्वा एक एव यद्व्यापकत्वेन स्फुरति तदेवाचिन्त्यपरमेश्वर्यं तर्हि “कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषित” इति कथं सङ्गच्छतां सत्यं तत्रैव व्याख्या यावतीर्यावत्प्रमाणा यावदवयवव्यस्तावन्तं कृत्वा तावत्प्रमाणत्वेन तावदाशयत्वेन स्फुरति ॥ ३ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिश्रितवैष्णवतत्त्वविधिः ।

भगवान्पुनः हस्तमण्डलाद्विः स्थितो यथा सम्बध्यते तथा सन्निवेशमाह । रासोत्सवः सम्प्रवृत्त इति । सर्वेषामेव गुणभावात् रसप्राधान्यात् रासोत्सव एव सत्यम् प्रवृत्तः उत्सवो नाम मनसः सर्वविस्मारक आहावः उत्सवत्वसम्पादनाय सजातीयानेकरसोत्पादनार्थं विशेषमाह । गोपीमण्डलमण्डित इति । गोपीनां

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिनकृतसाराधर्षिणी ।

मण्डलेनेकविधैर्मण्डितः उत्सवोऽप्यनेकविधैः ब्राह्मणादिमण्डलेर्मण्डितो भवति अत्रापि तुल्यस्वभावाः रसार्थमेकीकृताः पृथग्मण्डलभाजः तैरपि मण्डितः पोषकाश्च रसास्तदुत्पादिता इति उत्तरोत्तरमण्डलेः पूर्वपूर्वरसः पोष्यते इति नाथ रसोऽन्यत्र भवितुमर्हति सम्यक् प्रवृत्तिर्निरन्तरमाविर्भावः । ननु कालकर्मस्वभावानां प्रतिबन्धकत्वात् अनेकत्र जायमानो रसः कथमेकीभवति तत्राह । योगेश्वरेणेति । सहि सर्वोपायविव सर्ववस्तुषु विद्यमानं भगवद्देश्यार्थदिकं योगं एवोद्घाटयतीति साधनेषु योगः प्रधानं तत्रैवैव सर्वत्रैव मूलभूतो रसः उत्पादयितुं शक्यत इति सिद्धमेव किञ्च कृष्णोऽयमिति स्वयमेव सदानन्दः उन्नतोऽग्निः सर्वत्रैवाग्निं लीनं जनयितुं शक्नोति तस्य भगवत्स्तासु सन्निवेशप्रकारमाह । तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोरेति मण्डलीकृता यावन्तो गोप्यः तासां द्वयं द्वयं भिन्नतया भावनीयं द्वित्वद्वयस्य नैकाधिकरणताभाव्या अतो मण्डलमध्ये व हस्तद्वयग्रन्थिः तत्र भगवदुदरं यथा भवति तथा भगवानुत्थतो जातः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिनकृतसाराधर्षिणी ।

तत्साहित्यप्रकारं दर्शयति । रासोत्सव इति । षडक्षरन्यूनसाङ्ख्येन । रास एव उत्सवः भक्तजनदृष्टमनश्चातकेभ्य आनन्दामृतप्रदायकः सत्यगेव प्रवृत्तः । केन । तासां मण्डलरूपेणावस्थितानां गोपीनां द्वयोर्द्वयोर्मध्येन प्रविष्टेन कृष्णेन अत्र सम्प्रवृत्तः इत्यनुक्तेः स्वतन्त्रकर्तृत्वं तस्मै रासायैव ददाता स्वयञ्च करणत्वं भजता श्रीकृष्णेन स्वस्मात् सर्वशक्तिभ्यस्त सर्वलोलाभ्यश्च रासस्मैव महोत्कर्षः स्वदत्तो व्यञ्जयामासे । अत एव लक्ष्मीप्रभृतयोऽपि तं लब्धुमुत्कण्ठन्त एव ननु लसन्ते इति ज्ञेयम् । कथंभूतानां तेनैव कण्ठे गृहीतानामुभयत आलिङ्गितानाम् । अत्राभिमतलोके मध्ये मणीनां हेमानां महाभारकतो यथेत्यत्र मध्ये इति पदेन मरकत इत्येकवचनेन चात्र च हलोके सता मिथो इत्यनुक्त्वा प्रविष्टेनेति पदेन च प्रयुक्तेन गोपीमण्डलमध्यकर्णिकायुत एव कृष्णो मध्ये स्थितः सत्रैव तथा गतिलाघवं प्रकटयामास यथा मण्डलस्थानां गोपीनामपि द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टो नृत्यति स्मेत्येकपरस्माणुमात्र कावेनैव मध्यप्रदेशावागस्य मण्डलस्थास्त्रिशतकोटिगोपीः सन्त्ये परिदृश्य पुनर्मध्यप्रदेशा गत एव बभूवेत्यलातचक्रादपि तस्य गतिलाघवमधिकमभूदिति ज्ञेयम् । यतो मण्डलकर्णिकागतत्वं मण्डलस्थप्रत्येकगोपीमध्यगतत्वं तस्य तदानीं सर्वैर्दृष्टम् । एवमेव । "अङ्गनामङ्गनामन्तरा माधवो माधवं मावचञ्चात्तरेणाङ्गनाः । इत्यमाकल्पिते मण्डले मध्यागः सङ्गो वेणुना देवकीनन्दन" इति श्रीविल्वमङ्गलमहानुभावचरणैरुक्तम् । तत्र हेतुगर्भं विशिनष्टि । योगेश्वरेण निखिलकजानिधित्वात् तदुपायमहाविज्ञेन । "योगः सन्नद्धतोपाध्यानसङ्गतियुक्तिवि" समरः । यद्वा । योगा योगमाया दुर्घटघटनापटीयसी महाशक्तिस्तस्या ईश्वरेण । युगपत् सर्वगोपीनामादलेषौत्सुक्यं तस्याभिधायैव तावत् प्रकाशस्तस्य प्रकटय्य समादधौ । अत्र द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेनेति धीस्तया

एकैकगोपीमध्ये द्विद्विगोपीमध्ये प्रवेशः सङ्गच्छते । इति व्याचक्षते तत्रैकैकगोपीमध्यप्रवेशे व्याख्यायमाने योगमायापक्षे एकस्याः स्त्रियः स्कन्धयोः कृष्णप्रकाशद्वयस्य भुजस्पर्शानौचित्यं नाशङ्कनीयं योगमायैव तां तां प्रत्येकस्यैव प्रकाशस्पर्शमानसमर्पणात् द्विद्विगोपीव्याख्याने तु नैवासम्भ्रमम् । यं श्रीकृष्णं स्त्रियः स्वनिकटं मन्येरन् असौ भयादिलस्यन्नेवावाप्तिं तदपि यत् सर्वत्रायं दृश्यते तद्विद्यं काचिदस्य नाश्वविद्यत्यमसत्तत्त्वार्थः । अत्र मध्यागो देवकीनन्दनः श्रीवृन्दावनेश्वर्यो सहित एवेत्याहुः तस्या एव सर्वत्रैवशात् रासक्रीडादिकारणमिति तदीयशतनामस्तोत्रदृष्टेः । तावत् तद्वक्षण एव विमानशतैर्व्याप्तं तस्मै बभूव । केनां दिव्योक्तसां ब्रह्मादीनाम् अश्रोतसुक्त्यादिति कृष्णनृत्यांश एव ननु रसस्य विलासे । दासत्वेनायोज्यत्वात् तद्वाराणान्तु अनौचित्यमावात् सर्वत्रैव अत एव रासे दिवि पुंसां कृष्णदर्शनेमेव न गोपीदर्शनम् । योगमायया आचरणादिति ज्ञेयम् ॥ ३-५ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तदेनद्विशदयति । रासेति । सार्वभूयेन रासः प्राणलक्षितः क्रीडाविशेषः यद्वा रसकदम्बमयः कश्चिद्विलक्षणो ब्रजलीलाविशेषः यद्वा रसो मुख्यरसः शुद्धः प्रेमा स एव रासः तद्रूपो य उत्सवः तत्तत्प्रेमपोषणमयः पूर्वं कृष्णेन कर्त्ता तत्तत्प्रेमपरवशेनेति वा संप्रवृत्तः प्राकसिद्ध एव संप्रति संप्रवर्तितः सम्यक्त्वमेव दर्शयति गोपीत्यादि । एवमेवाभिमतं स्वामिपादैः—

जयति श्रीपतिगोपीरासमण्डलमण्डनः ।

इत्यादिना वस्तुनिर्देशात्मकमङ्गलमाचरद्भिः कीदृशेन द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन तत्रैवमसंभावितमित्याह । योगेति योगा अविन्त्या निजशक्तियोगमायाख्या तस्या ईश्वरेण मायायां किन्तु दुर्घटमिति न्यायान् मायायामिति किपुनर्योगमायामित्यर्थः । अथवा कृष्णेन परमानन्दधनमूर्तिना निमित्तेन सम्यक् प्रवृत्तः तदुक्तं श्रीपराशरेण—

रासमण्डलियन्धोऽयं कृष्णपार्श्वमनुज्झता ।

गोपीजनेन नैवाभूदेकस्थानास्थिरात्मना ॥

हस्ते प्रगृह्य चैकैकां गोपिकां रासमण्डलीम् ।

चकारतत्करस्पर्शनिमीलितदृशं हरिः ॥

ततः प्रवृत्ते रासमण्डललयनिः स्वनः ।

अनुजातदारकाव्यगेयगीतितरनुकमाविति ॥

तासां कण्ठेगृहीतानां मध्ये स्थितः स्त्रीत्याभिमानिन्यः ननु सत्याभिमानिन्य इत्यर्थः । यं स्वनिकटं मन्येरन् अमंसत कयाचिन्नाटयविद्ययासौ बहुत्र भाति मयातु गृहीतकण्ठ एवेतिभावः । अन्यथा स्वनिकटमेवापश्यन्निन्युच्येत किञ्च ताभिः प्रियस्य स्वस्वनिकटस्थितिमन्यमानाभिस्तस्य पार्श्वद्वये वर्तमानेता तु नासन् प्रस्तुतवृत्त्येन विवेकुं शक्नोति गम्यते ततश्च सर्वमध्यगते गुणलक्ष्मीमिहपि परिचीयते नान्यामिति सिद्धिरैव सर्वत्र योगमायैव हेतुः एवंच तस्य तासां च नृत्यगीतादिकस्य ताभिरेनाकलितमेवेतिदिक् तत्रोभयोर्नृत्यं श्रीगोविन्दलीलामृते—

आविश्य हल्लीशककेलिपदे—

रात्रामुकुन्दौ ललितादिकालीः ।

श्रीमत्किशोरीप्रसादविहङ्गता विमृष्टरसदीपिका ।

तत्रांशविन्यस्तभुजो मिथस्ता

वन्द्यतां लास्यविदां वनिष्ठौ ॥

तयोर्लक्षणं तन्मीतरत्नाकरे—

तर्लकीभिस्तेकाभिर्घण्डलीभूष नर्तनम्

यत्रैको नृत्यति नटस्तद्वै हलीशकं विदुः ॥

तदेवेदं तालग्रन्थगतिभेदेन भूयसा लास्यं स्यात् सा नाकेऽपि खर्तते
किं पुनर्भुवि तदेवं सासोऽयं हलीशकलास्यभेदेन द्विविधोऽपि स्थिरा

स्थिरं भेदेन द्विविधं इति दर्शितं तत्रैव—

नृत्यक्रियाविनीतो तदेवद्वयं पदचालनैः ।

कुलालचक्रवक्त्रं प्रमदोसीद्वयोरपि ॥

लेख्यं चक्रवक्त्रं समासा गतिः कश्चित्

कश्चिन्मन्दा कश्चिच्छब्दाः सप्रियस्य तथा हरेरिति ॥

तदेवं स्थिरमस्थिरमप्येतद्विधं रासमण्डलम् ।

स्थिरं स्थलविशेषस्थमस्थिरं चक्रसंश्रयम् ॥

स्थिराभिः कर्तव्यं भवेत्संख्यापस्ययोः ।

स्थिरं तु चक्रजा साहि प्रातिलोम्यानुलोमभाक् ॥

यथास्थाने स्थितं तत्र नृत्यं तद्विधितः पुनः ॥

नन्तो स्थानस्थितं भाति नृत्यकर्तुश्च योषितः ॥

एवं च चक्रभूमिस्त्वभावननैवानकत्र भावमेतदप्युक्तं तत्र प्रत्येकमुभयो
यथा तत्रैव—

कृष्णः श्रीमान्मुहुरिह समागत्य तासां स मध्या

त्राना तालक्रमवशतया चालयन् श्रीपदान्ज् ॥

धुन्वन् पाणी नटात् निगदन्निर्त्यमानयुन्दयस्ताः ।

तत्तत्तथैव दगिति दगिथै इह तथैवद्वक्तथया

यो दिक् दां दां किट किट कणकन्यो वकु यो दिक्कु आट् ।

भन्दां भेन्दां किट किट किट धां इडुधां भेडुधां धा ।

यो दिक् दां दां इमि इमि इमि धां काकुधं काकुधं द्रा

मागत्यैव नटति स हरिश्चात्पाठप्रबन्धम् ॥

कूजकाञ्चीकटकविरणनूपुरध्वानरम्यम् ।

पाणिद्वन्द्वं मुहुरिह नटत्कृष्णं चालयन्ती ॥

राधा कृष्णधुतिधनवये चाञ्जलेव स्फुरन्ती ।

मृत्यन्तार्थं गदति तथथे धे तथे धे तथे धा ॥

धां धां इह इह चड चड निङां पं णिङां पं शिङां णाम् ।

तुनुक् तुनु तुडुगुडुगुड धां द्रां गुडुद्रां गुडुद्राम् ।

धक् धक् धाधो किरिदि किरिदि धां धिमिद्रां धिमिद्रा

मागत्यैव मुहुरिह सदा श्रीमदीशाननमर्त ॥

प्रधानसखीनां यथा—

संक्षेपं कुर्वन्कमलवलयं धुन्वती पाणिपद्मे ।

तासाम् मध्यात्सपदि ललितान्तरागमात् कृष्णकाम्या ॥

दयमि रङ्गे सखि व घने नृसातीत्यं वदन्ती ॥

धे धे यो यो तिगड तिगड धो तथैथो तथैता ॥

इमि इमि इमि धां धां धां मुदङ्गादीवाद्यैः ॥

कणं कृण कण वीणा कणमिश्रैर्विदासा ॥

नटति भणण संक्षकार्यलकारजाला ॥

इमिति इमिति इह धे यो तथोयं धुवाणा ॥

एवमन्यासामपि विस्तरमिया न लिख्यन्ते अथ—

छालिकयनुरो राधाया देयमन्यदपश्यता ॥

तुष्टेनात्मापितस्तस्यै कृष्णेनाल्लिङ्गनच्छलात् ॥

अपि—

कृष्णः कान्तां नटयति मुदा कामि वंशप्रमानैः ।

नर्मोन्नीतं स्खलनमिह सा तस्य हृद्या दिशन्ती ॥

तालं तस्य स्खलितमपि संमालयन्त्यात्मनो वाक् ॥

तं चाप्येषा नटयति तथा कापि वीणाप्रगल्भैः ॥

कृष्णेन राधाया तथा समं हरिर्यथा नतर्चाव जगत्वाद्यत् ॥

साहाय्यं केष्वपि तयोः सखीनातिनालं तथासीन्नृतिगानवादनं ॥

इत्यादिबहुधा एवैवमप्युक्तं यत्तदनुकरोति तत्तदनुकरोति गोपी-

गमा इति हेयं नात्र चित्रं भूतं पर्यतां खेचराणां सपि रसावेशे जातं

इत्याह । नमइति । विमानशतसंकुलत्वमपि मण्डलीवधरीत्येवमप्युक्तं

भौतसुखापहतात्मना सित्युक्तः विवि ओको प्रेषामिति तल्लीलानुमोद-

नपरिक्रान्तां सर्वदा व्योस्यैव वर्तमानानामित्यर्थः । ननु एहस्यलीलाया-

मत्तधिकारिणां प्राकृतदेवाणामिति भावः । यद्वा प्रकृताप्राकृत-

मिश्रत्वात् प्रकटलीलाया इति प्राकृता एव नृत्यमात्रावलोकन-

मात्रपरा ननु एहस्यवेदिन इत्यादिरोधः ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीरामस्तस्यपुनःकृतभावभावविभाविका ।

गोपीमण्डलमध्यस्थमगवद्रासविशेषं निर्दिश्य रासप्रकारान्तर-

माह । रासोत्सव इति । रासः परमरससमूहः स एवोत्सवः पर-

मसुखरूपं उदिति उक्तं । स्वर्गात्मिकत्वादेवातिशिलक्षणः सर्व-

कालो यस्येति वा स खयमेव सम्यक् प्रवृत्त इत्यत्र रासो-

त्सव एव प्राधान्येन सम्यक् प्रवृत्तिकर्तृत्वनिर्देशः । पृथं तु गोविन्दो

रासकीडामारमतेत्युक्तं तथा च कृष्णारम्भमात्रेण आरम्भोऽप्य-

त्रेच्छामात्रं हेयः खयमेव गोपीकृष्णसंबन्धाय नित्योत्तुक्रो रसस-

मूहात्मको रासोत्सवः कृष्णेच्छामात्रं प्रतीक्षतांमेष्य सम्यक् स्वसर्व-

गुणयुगपदाविष्कारेण प्रवृत्तः यद्वा कृष्ण एवोत्सवः ततश्च

तदारम्भसमुद्भवेन सर्वज्ञानामपि ज्ञानप्रतिबन्धकेन नित्यमुक्त-

स्यापि बन्धकेनातिचित्रेण प्रेमरसेन भगवतः कृष्णस्य तत्स-

खीनाञ्च विगतानुसंधानतया रासोचितकलाविदाक्षिण्यासम्भावि-

तत्वेन तत्सम्यक्त्वासम्भवात्स रासोत्सव एव सम्यक् तत्प्रथमच्छा-

नुसारेण प्राथमिकादेव प्रयत्नात्समाधिवृत्त्यनुवृत्तिवत् भगवत्तत्स-

खीणसमागमोत्साहेन च प्रवृत्तः अत एवाधुनिपूर्वकत्वेन वेदस्य

स्मृतिभ्यः प्राधान्यवद्वा सोत्सवस्यैव भगवल्लीलान्तरेभ्यः प्राधान्यं

किञ्च प्रेमपथस्य प्रत्यक्त्वेन सर्वलोकवैपरीत्येन सर्वैव सर्वेश्वर-

त्वात्कृष्णस्य प्राधान्यं गोपीनां तत्सखीत्वात्तदधीनत्वं रासादेस्त-

त्कर्मतया तदधीनत्वम् अत्र तु रासोत्सवस्य सप्रवृत्तिकर्तृत्वनिर्दे-

शेन प्राधान्यं गोपीनां तदुपकरणत्वमते एव रासविशेषणतया

किम्भूतो रासोत्सव इत्यपेक्षायामाह । गोपीमण्डलमण्डित इति ।

गोपीनां मण्डलेन मण्डितः तत्राव्ययं विशेषो गोपीनां प्रेमपार-

वश्येन प्रवृत्तौ रासोत्सवप्राधान्यं तन्मण्डकत्वाच्छोभाप्राधान्येन

गोपीनां प्राधान्यं कासां रासोत्सवस्तदाह । तासामिति ।

यासां गोपीनां मण्डलेन मण्डितस्तासांमेव किम्भूतानामि-

त्यपेक्षायामाह । इत्यादयोभ्ये प्रविष्टेन कृष्णेन कण्ठेगृहीतानाम्

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

अत्रापि गोपीविशेषणतया कृष्णस्य भगवतो निर्देशात्तासां प्राधान्यं तथा कृष्णगृहीतकण्ठतया शोभितत्वेनैव तासां रासमण्डकत्वेन तासां अपि शोभाप्रदत्वात्कृष्णप्राधान्यम् असंख्यातानां तासां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रवेशयोग्यत्वाय कृष्णविशेषणमाह । योगेश्वरेणेति । योगा काचित्स्वरूपात्मिकैव लीलोपयोगिन्याचिन्त्या शक्तिस्तदीश्वरेण अत्र शक्तेः स्वरूपात्मकत्वे तयोरीशितव्येश्वरत्वलक्षणभेदस्फूर्तिः साच्चिदात्मनानां भेदाभावेऽपि भेदभाजवत् यद्वा विभुत्वेन सर्वासां योगेश्वरेण समर्थेनेत्यर्थः । तत्र द्वयोर्द्वयोः प्रवेशप्रयोजनमाह । स्त्रियो यं कृष्णं नित्यानन्दं स्वमनःकर्षकं स्वस्वनिकटं स्वस्यैव समीपस्य मन्येरन्तेन तथा गृहीतकण्ठानाम् अत्रायमाशयः सर्वमनसां नित्यानन्दकृष्णकृष्टत्वाद्यादि कृष्णस्य स्वसमीपे दर्शनं न स्यात्तदा स्वमन्दभाग्यत्वबुद्धयोत्सवमङ्गो यदाच मण्डले एकैकसंनिधाने प्रवेशस्तदैश्वर्यमानप्रतिशोधेन तादृशरासास्फूर्तिरतः स्वात्मन एकस्यां दिशि कृष्ण एकस्यां गोपीतिभावेन मन्त्रिकटे एव प्रियतम इति स्वस्वोत्कर्षमानेन सर्वासां सुखातिशयाय तथा प्रवेशः यद्वा नेश्वरेणामैश्वर्यमानं प्रतिबन्धकमीर्ष्यावापि तु प्रेमवतां कृष्णतद्भक्तोभयसमागमः सुखकरस्तथाच सर्वासां कृष्णतत्सखीनां समागमेन सुखातिशयाय तथाप्रवेश इति ध्वनिः अस्मिन्पक्षे यत्र यत्र कृष्णस्य गोपीनाञ्चाग्रे कर्तृत्वं तत्र तत्र कृष्णप्रेरितविद्वद्देहानामिव रासोत्सवप्रेरितत्वेनैव कर्तृत्वनिर्देशः यद्वा रासोत्सवः प्रवृत्त इत्युक्त्वा किम्भूतः स उदाह । गोपी गोशब्दवाच्यानां गोश्रुतीन्द्रियरश्मिभूम्यादीनां पतिगोपः सर्वेश्वरः कृष्णः प्रवर्तकत्वेन गोपुत्वेन मण्डकत्वेन चास्यास्तीति तथा पुनः कीदृशः द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन कृष्णेन कण्ठे गृहीतानां तासां मण्डलेन मण्डितः यद्वा किम्भूतो गोपी तथा मण्डलो मण्डितोऽनेनेति तथा अस्मिन्पक्षे कृष्णप्रवर्तितस्तत्तद्व्यवश्रीको रासोत्सव एव तासां मण्डलमण्डक इति गोपीनां रासोत्सवस्य च सर्वस्य कृष्णस्वरूपात्मकत्वाद्यथेष्टमण्डकमण्डितत्वोक्तिगुणप्रधानभावोक्तिर्वा न दोषाय यद्वा एवं पृथगेव मण्डलरासं निरूप्य रासप्रकारान्तरमाह । मण्डलरासोत्सवः योगेश्वरेण द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन कृष्णेन कण्ठे गृहीतानां रासोत्सवः सम्प्रवृत्तः तत्रापि रासद्वैविध्यसूचनं दक्षिण-वामभागस्थगोपीद्वयमध्यप्रविष्टेन कण्ठे गृहीतानामेकः परस्पर-योजितकण्ठयसमुखगोपीद्वयमध्यप्रविष्टेन द्वितीयोऽत्र भगवतोऽप्युभयसन्तोषायोभयसंमुखतया तत्तत्कण्ठे कण्ठयधारणेन चतुर्भुजत्वमिति बोध्यम् एवं यावद्रासोत्सवः सम्प्रवृत्तस्तावन्नभो-रासदर्शनोत्सुक्येतापहृता आत्मानो मन इन्द्रियप्राणा येषां तेषां दिवौकसां विमानानां शतेनासङ्ख्यातेन संकुलमासीत् शतसङ्ख्यात्सङ्कीर्णो नभः संकुलवासम्भवात् अत्र सदाशानामित्युक्त्या स्त्रीणां पुरुषाणां च सर्वेषामोत्सुक्यापहृतात्मत्वकथनं यद्वा सदाशानामपि दारपुरुषयोः सह वर्तमानत्वे परस्पर लग्नचित्ततया न्यत्रोत्सुक्यशासम्भवेऽपि तद्वा रासोत्सवमाहात्म्यादेव तथोत्सुक्यमिति सूचनं नभस्तावद्विमानशतसंकुलमित्यस्यायमप्याशयः नभसा कृष्णतत्सखिबहुमितशशिप्रभमुखसृगाङ्गाङ्गा भूमिमालोक्य विमानेन स्वमानायामिताण्डशशिनामानयनामिव विमानानयनेऽपि तेषां शशिप्रभतया विशेषमानानां विमानानामतिशोभमानकृष्णतत्सख्यमनिमानरीक्षणेन विमानानां तन्मुखचन्द्रग्रहणसहकाराये-

क्षितबहुतरताराकाशत्वं जातं किञ्च यद्यपि तानि विमानानि चन्द्रतोऽप्यधिकप्रभतया विमानानि तथापि तानि कृष्णतत्सखिच्छवि-विमानानि चन्द्रस्तु खवशजकृष्णदर्शनलब्धातिमानतया राज-मान इति विमानचन्द्रविभागोपपत्तिः तत्रस्थाः सुगन्ध शुक्ल-पक्षे शशिसुधापानं विस्मृत्यामितहरितत्सखिमुखचन्द्ररूपसुधासोपी-यमाना औत्सुक्यापहृतात्मात्वेन दुमदशापनतया सुरदुमाः सन्तः सुमनः सुमनोऽभिवर्षिणोऽभवन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

चतुर्वर्णाधिकेन साङ्गेन तत्साहित्यं दर्शयति । रासेति । तासां रासक्रीडालक्षण उत्सवो मनोविस्मापकावहादरूपः सम्यक् प्रवृत्तः यथोत्सवोऽनेकविधैर्ब्राह्मणादिभिर्मण्डितो भवति तथाऽयमुत्सवो गोपीनां बहुविधैर्मण्डलैर्मण्डितः कथंभूतानां तासां कृष्णेन कण्ठे गृहीतानां कथम्भूतेन कृष्णेन द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन कृष्ण-पदेनानवच्छिन्नानन्दसमुद्रे तासां निमग्नता सूचिता ननु एकस्य कथमेककलमेवविधः प्रवेश इत्याशङ्कानिरासायोक्तं योगेश्वरेण योगः अघटितघटनापटीयसी महामायाशक्तिस्तस्या ईश्वरेण तथा च तादृशशक्त्या तस्य तथा प्रतीतिरित्याशयेनाह । यं श्रीकृष्णं स्त्रियः स्वनिकटं मन्येरन् अत्र गोपीद्वयान्तरितः कृष्ण इत्युक्त्वा गोप्य-ऽर्द्धसङ्ख्याककृष्णमूर्तिसंयुक्तो रासोत्सवस्तेन गोपीसंख्याकवन्भू-त्तियुक्तेन वक्ष्यमाणेन तेन न पौनरुक्त्यं किञ्च अत्र न तावत्सं-ख्याकमूर्तिस्वीकारः किन्तु एक एवातिव्याघवेन तथा नृत्तकृतिः स्यात् एवं यं मन्येरन्नित्युक्तं ननु तथा दृष्टव्य इति इयञ्च भगवल्लीला परमोत्कृष्टा लक्ष्यादीनामपि प्रार्थनीया परमदुर्लभा चेति बोध्यं रासोत्सव इत्यारभ्य कथालङ्कारार्थं पुरज्जनोपाख्याने जगरीव-र्णनवद्रासवर्णनमतो निवृत्तिपक्षविवरणप्रयासादुपरम्यते ॥ ३-४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवतस्तामिः समन्वितत्वमभिनयेन दर्शयति । रासोत्सव इत्यादिना यं मन्येरन्नित्यन्तेन । तासां गोपीनां मण्डलरूपेण वर्तमानानां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन कथम्भूतानां कृष्णेन कण्ठे गृहीतानामुभयत आलिङ्गितानाम् कथम्भूतेन यं श्रीकृष्णं सर्वाः स्त्रियः पृथक् पृथक् स्वनिकटं मन्येरन् तेन नन्वेकस्तत्त्रिकटस्थः कथमभवदित्यत आह । योगेश्वरेणेति । अचिन्त्यशक्तिनेत्यर्थः । तथैव वक्ष्यति "कृत्वा तावन्तमात्मानं यावती ब्रजयोषित" इति एवंभूतेन कृष्णेन गोपीनां मण्डलैर्मण्डितोऽलंकृतः रासोत्सवः सम्प्रवृत्त इत्यन्वयः यर्हि रासोत्सवः सम्प्रवृत्तस्तावत् तत्क्षणमेवोत्सुक्यनि-भृतात्मनामोत्सुक्यपूर्णमनसां सस्त्रीकाणां दिवौकसां देवादीनां विमानशतैः सङ्कीर्णो नभोऽभूदिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तर गोपियों के मण्डल से मण्डित होकर महारास का उत्सव प्रवृत्त भया उस रासोत्सव में दो दो गोपिन के

१५ मन्थैरन्नमस्तावद्विमानशतसङ्कुलम् ।

१ मन्थयेत इति वि० पाठः

दिवौकसां सदारणामौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ॥ ४ ॥

ततो दुन्दुभयो नैदुर्निषेतुः पुष्पवृष्टयः ।

जग्गुगन्धर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलम् ॥ ५ ॥

वलयाणां नूपुराणां किङ्किणीणां च योषिताम् ।

सप्रियाणां भूभृच्छब्दस्तुमुला रासमण्डले ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

मध्य मे एक एक कृष्ण मूर्ति से रहकर भगवान् ने सब गौपियों के कण्ठ मे हाथ डालकर योगीश्वरों की शक्ति को दर्शाया रहता ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाकार्यदीपिका ।

तावत्तत्क्षणमेवौत्सुक्यासमनसां सस्त्रीकाणां देवानां विमान-
जातेः संकुले संकीर्णं नमो बभूव ॥ ४ ॥

तत्तस्य भगवतः श्रीकृष्णस्यामलं निर्मलं यशो जगुर्गति ॥ ५ ॥

सप्रियाणां कृष्णसहितानाम् तुमुलः सङ्कीर्णः ॥ ६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

योरकाश ओको निवासो येषामिति स्वभावत एव व्योम्नि भ्रम-
तामकस्माद्वासक्रीडादर्शनात् संहृत्य तत्र स्थितानामित्यर्थः । अत एव
विमानशतसंकुलं नमो बभूव यद्वा द्यौः स्वर्गः ततश्च स्वर्गेऽपि
तादृशोत्सवासद्भावः तेषां स्वस्वसेवाया वरोऽवसरौऽपि सूचितः
अत एवात्यौत्सुक्येति इत्यसमयेऽप्यागमनदोषः परिहृतः अथवा
एते खलु श्रीभगवत्क्रीडायां आन्तरिक्षाः परिक्रम्य देवविशेषा ज्ञेयाः
अत एवोक्तं दिवौकसां तत्क्रीडोपकरणत्वेन सदासावधानं व्योम्न्येव
वर्त्तमानानामित्यर्थः । एवमन्यत्राप्युक्तं ततस्तेभ्यो दिवौकोभ्यः किम्वा
तदनन्तरं स्वयमेव नेदुः दिव्यत्वात् महामङ्गलोत्सवस्वभावाम्ना
एवमन्येऽपि आदौ दुन्दुभीनां नादो मङ्गलारम्भार्थः स्वस्ववर्गसम्मेल-
नार्थं च नितरां पेतुः निशब्देन वृष्टय इति बहुत्वेन च रङ्गस्थल्यां पुष्पा-
स्तरणं किल जातामिति बोध्यते गन्धर्वाणां पतयः श्रेष्ठा अन्यथा
तादृशनृत्ययोग्यगानासिद्धिः तेषां श्रेष्ठ्यसाफल्यसम्पत्तिश्च स्त्रीभि-
रुपसरोभिः स्वपत्नीभिर्वा सहिता इति सर्वेषामेव तदेकनिष्ठतोक्ता
न तिष्ठति मलो यस्मादित्यमलमिति तेषामपि कामादिदोषो
निरस्तः ॥ ४-५ ॥

एवं देवकृतोत्सवमुक्त्वा रासयोग्यं वाद्यगीतादिवकुमादौ
वाद्यमाह । वलयानामिति । किङ्किणीनां काञ्चयादिवर्तिनीनां योषि-
तामिति योषित्वेन सामान्यत एव वलयादिसद्भावो नतु रासार्थं
भूषणत्वेन ग्रहणादिति बोध्यते पूर्वं गृहेभ्यो निर्गमे तासां तदनपे-
क्षणात् सप्रियाणाणामिति तासां प्रीत्यर्थं तावत्त्वमिव गतस्य
श्रीभगवतोऽपि तावद्वलयादिशब्दोऽभिप्रेतः रासेन यन्मण्डलं

मण्डलीबन्धः किंवा रासस्येवं रासं यन्मण्डलं तस्मिन् यद्वा रास-
समूह इत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततस्तेभ्यो दिवौकोभ्यः । किम्वा तदनन्तरं स्वयमेव नेदुः
दिव्यत्वात् महामङ्गलोत्सवस्वभावाम्ना । एवमन्येऽपि आदौ
दुन्दुभीनां नादो मङ्गलार्थः स्वस्ववर्गसम्मेलनार्थश्च । नितरां पेतुः
निशब्देन वृष्टयः इति बहुत्वेन च रङ्गस्थल्यां पुष्पस्तरणं किल
जातमिति बोध्यते ॥ स्त्रीभिरुपसरोभिः सपत्नीभिश्च सहिता इति
सर्वेषामेव तदेकनिष्ठतोक्ता न तिष्ठति मलो यस्मादित्यमलमिति
तेषामपि तदानीं सर्वदुर्वासना निरस्ता ॥ ५ ॥

एवं देवकृतोत्सवमुक्त्वा रासयोग्यं वाद्यगीतादिवकुमादौ वाच-
माह । वलयानामिति । किङ्किणीनां काञ्चयादिवर्तिनीनां योषि-
तामिति । योषित्वेन स्वभावत एव वलयादिसद्भावः सूचितः ।
सप्रियाणामिति । तासां प्रीत्यर्थं तावत्तया प्रकाशमानस्व श्रीभ-
गवतोऽपि तावद्वलयादिशब्दोऽभिप्रेतः । रासेन यन्मण्डलं मण्ड-
लीबन्धस्तस्मिन् ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

यं कृष्णं स्त्रियः सर्वाः खनिकटस्थं मन्थैरन्न तेन कृष्णेन
त्यन्वया यदा रासोत्सवः सम्पन्नः नभस्तावद्विद्वौकसां विमान-
शतसंकुलमासीत् ॥ ४-५ ॥

श्रीमद्वीर्याधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इति । दुन्दुभयो दध्नुः सस्त्रीकाः गन्धर्वश्रेष्ठा अमल्य
भूषणतां वदतां च पापहरं तस्य भगवतः यशो जगुः ॥ ५ ॥
वलयाणामिति । सप्रियाणां श्रीकृष्णसहितानां योषितां ये
वलयादयस्तेषां शब्दस्तुमुलः सङ्कीर्णो बभूवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतार्थकृतपदरत्नावली ।

नन्वेवं कृष्णे रासक्रीडाकरिणि के साक्षिण इति आह । यं मन्थे
तेति । कृष्णो यदा रासक्रीडां कर्तुं मन्थेत न्यरूपदिति
व्यत्ययः तावत्तदा नमः औत्सुक्येन निभृतात्मनां निमलमनसां

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदखावली ।

सदाराणां सभार्याणां दिवौकसां विमानसतसकुलम् आसेति शेषः ॥ ४ ॥

ततः रासोत्सवप्रारम्भानन्तरम् ॥ ५-६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तदा नभस्तावत् सकलं नभ इत्यर्थः “यावत्तावच्च साकल्ये” इत्युक्तेः सदाराणां दिवौकसां विमानसतसकुलमासीदित्यर्थः । दर्शनार्थमत्यौत्सुक्यभृताश्चात्मानो येषाम् ॥ ४ ॥

तेषामौत्सुक्यमाह । ततो दुन्दुभय इत्यादि ॥ ५ ॥

ततस्तद्वाद्यानुकारेण मण्डले इतस्तो विचलन्तीनां सप्रियाणां तासां वलयादिभिः समतालः शब्दो बभूवेत्याह । वलयानामित्यादि । अन्योऽन्यमिश्रत्वानुमूलः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तथोद्गतस्योभयत्र संबन्धमाह । द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन भगवता कण्ठे गृहीतानामिति हस्तद्वयेन पार्श्वस्थितयोः कण्ठे ग्रहणम् एवं षोडशगोपिकानामष्टकणा भवन्ति अन्यथा रसाभासः स्यात् कण्ठोद्गतिप्रतीतेः इममेवार्थमाह खनिकटं स्त्रियः यस्मिन्नेरञ्जिति सख्यैव तिकटे नत्वन्यासां स्वसम्मुखस्थितगोपिकाकण्ठाळिकितभगवद्दर्शनमपि भगवदिच्छया तासां न जायत इति प्रयोजनार्थं हि रूपरदणं तदर्थसंख्यैव प्रयोजनं भवतीति न समसंख्यामृग्या यावतीगोपयोषित इत्यग्रे समसंख्यां भगवतो वक्ष्यति यत्पुनः कैश्चिदुक्तम् “अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधव” इति तत्रापि सविगमः पाठो द्वेयः द्विवचने बहुवचनप्रयोगश्च अन्यदेव वा तन्मण्डलं न भागवतोक्तं मध्ये वेणुनादस्योक्तत्वात् अत्र तु रसार्थे नृत्यमिति गानार्थमपेक्षायामपि देवैरेव तत्सिद्धिः मध्ये मञ्जीनां हेमानां हेमानामित्यत्र तु दर्शनार्थमुक्तत्वात् गोपिकानां देवानाञ्च दर्शनं तथैवेति नानुपपन्नं किञ्चित् एवं रसार्थे सर्वसामग्र्या मुक्तायां सरसः प्राबुधतः सर्वेषां भविष्यतीति देवादयः सर्वे अलौकिकज्ञानयुक्ता दर्शनार्थमागता इत्याह । नभस्तावदिति । तावन्नभो विमानसतसकुलमासीत् मण्डपेहि नृत्यं रसजनकम् अन्यथोपरि वैचित्र्यं न स्यात् तदर्थमपि विमानसतसेन संकुलं यथा रसोत्पादनार्थं स्त्रियः पुरुषाश्च संवद्धाः नानावन्धयुक्ताः चित्रे स्थाप्यन्ते तदर्थं भगवतो चित्रप्रायाः स्थापिताः अत एवाग्रे औत्सुक्यापहृतात्मनामिति वक्ष्यति खलीलार्थं सर्वे तथा प्रेरयतीति न औत्सुक्येनान्यथासिद्धिः तासां रसग्रहणार्थमागमनं भगवदिच्छा तु चित्रार्था विमानस्थितान् तत्संबन्धिनो वर्णयति । दिवौकसमिति । स्वर्ग एव स्थानं येषां सदाराणामिति । तेषां भावान्तरव्युदासार्थं स्त्रीणामुपसर्जनत्वं तासां भावार्थं स्वर्गस्थिता रसाभिज्ञाः रसयोन्याश्च भवन्तीति नन्वीश्वरलीला न द्रष्टव्येति कथं तेषां दर्शनार्थं प्रवृत्तिः तत्राह । औत्सुक्येन विचाररहितलीलाक्षिप्तमनसा मण्डत आत्मास्वरूपं बुद्धिर्वा येषामतः सधर्मादेव प्रवृत्ताः ननु भगवद्धर्मविज्ञास्तिवन्तः ॥ ४ ॥

ततो नृत्यारम्भे यद्गव्यं तज्जातमित्याह । तत इति आदौ दुन्दुभ्यादन्तं “परमा वा एषा वाक् या दुन्दुभा” विश्रुतेः ततः प्रथमतः पुष्पवृष्टिर्मङ्गलार्था पुष्पाञ्जलिः प्रसिद्धः आगती रसः तदधिष्ठाता वा पूज्यत इति नानाविधानां पुष्पाणां मिश्रावृष्टय इति बहुवचने ततो गानं साधारणं जातमित्याह । जगुर्गन्धर्वपतय इति । भगवान् श्रोष्यतीति उत्तमैरेव गानं गन्धर्वपतयो विश्वावसुप्रभृतयः तेह्यधिकारिण इति नटानामिव तेषां दर्शनं न दोषाय अन्यथा भगवद्वस्तस्थितेन्द्रादीनामपि दोषत्वं स्यात् “अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो वलीयानि” ति न्यायात् तथापि तेषामन्यथा बुद्धिः सम्भाव्येतेति विशेषणमाह । सस्त्रीका इति । वैषयिकदोषन्यावृत्त्यर्थमाह । अमलं तद्यज्ञ इति । तद्धि मलनिवर्तकम् अतो न तासां तेषां वातत्कालोपयो शिष्यदार्थादतिरिक्तो भाव उत्पद्यते ॥ ५ ॥

एवं वाद्यगीतवाद्यादिकमुक्त्वा नृत्यमध्ये रसोपयोगिवादिब्राह्म्याह । वलयानामिति ॥ स्थानत्रये हि वादित्राण्यपेक्ष्यन्ते नीचस्थाने भूमाधिव मध्ये उपरि च तथैव तालमेदाः अतोऽत्रापि उपरि वलयानां शब्दः अग्रे नूपुराणां मध्ये किङ्किणीनामन्यो न्यावद्धवाहव एव मध्ये मध्ये हस्तद्वयं योजयन्तीति वलयानां शब्दः अथवाग्रे शब्दोत्पत्त्यर्थं प्रकारं वक्ष्यति पादन्यासैरिति सप्रियाणां कृष्णसहितानामत एव सर्वलास्यसम्पत्तिः सर्वासां भगवत्संबन्धार्थे चकारात् अन्येऽपि कूजितशब्दाः मुखशब्दाश्चोक्ताः सर्व एकीभूय तुमुलो भूत्वा यथा दूरस्थानामवान्तरग्रहणं न भवति तथा सति किं स्यादत आह । रासमण्डल इति । रसानां समूहमण्डले यथानधिकारित्वेन शूद्रस्य वेदश्रवणे तदध्येतुमेन्द्रस्य च शक्तिहासः शूद्रे च पापसंभवस्तथैतद्व्यतिरिक्तानामेतच्छ्रवणेऽप्यनधिकार्यदस्य रसस्यालौकिकत्वोदत्तच्छ्रवणे मण्डले सर्वेषां रसो गच्छेत् श्रवणे सति तदन्वेषणपरत्वं स्यात्तत्संभोग्यानिष्टकरमिति तदेव पापरूपम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

सप्रियाणां संकृष्णानाम् । अत्र चकारेण तत्रानङ्गशुषिरतुमुलान्यपि संगृहीतानि । एषां चकारेणोक्तत्वादप्राधान्याद्वलयदिव्याद्यानाच्छादकत्वं ध्वनितम् ॥ ६ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अथ चेन्नानां का वार्त्ता जडानामपि रसावेशो जात इत्याह । तत इति । तदनन्तरं विमानयानानां रसावेशवैवश्ये जाते सति दुन्दुभयः स्वयमेव नेदुः तादृशतालबन्धादिसंबद्धतयैव जगज्जिरित्यर्थः । पुष्पवृष्टयश्च स्वयमेव निपेतुः तथा गन्धर्वा दिव्यगायनास्तेषां पतयः पालका रागविशेषास्त एव मूर्त्तिधराः सस्त्रीका इति सपरिकरास्ते च गोविन्दलीलासूते दर्शिताः विस्तरमिया न लिखिताः तद्यज्ञः रासलीलायज्ञो जगुः न तिष्ठति मलं कामवासना यस्मादित्यमलं स्वभावविमलं वाशुद्धप्रेमाविलासादिति भावः अथवा क्रियाविशेषणमिदम् अमलं यथा भवति तथा जगुरित्यर्थः कामकथापदेशेन कामविजयव्यापनादिति भावः ॥ ५ ॥

श्रीमत्किशोरोपसदाविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

एवंचातिवैवर्धनं समाजं स्थगितप्रायेऽप्यभ्यासपादुचप्रभावैरा
यथावदेव रासस्थितिर्जातेत्याह । वलयानामिति ॥ सप्रियाणामिति
तासामेव योषितां प्राधान्यं सूचितं रासे यन्मण्डलं मण्डलीवन्धस्त-
स्मिन् तुमुलः समस्वरतालादिः नत्वसंमिलित इत्यर्थः स्पष्टमन्यत्
अयं स्थिरा दर्शितः ॥ ६ ॥

श्रीरासनासयपकृतभावभावविभाषिका ।

तत्र नभसि जातमुत्साहं वर्णयति ॥ ततो दुन्दुभय इति ॥ “परमा
वापसा वाक् या दुन्दुभा” इति श्रुतेर्यतो दुन्दुभिनादस्य मङ्गलत्वं तत्
आदौ मङ्गलार्थं दुन्दुभयो नेदुः मङ्गलानां च मङ्गलं जगन्मङ्ग-
लमङ्गलात्मनेत्यादिना मङ्गलमङ्गलभगवतो मङ्गले मङ्गलार्थः मङ्गला-
न्तरापेक्षाभावेऽपि स्तः पूजनं दीपवत्तदुपपत्तिः दुन्दुभय इति
वचनं प्रभृत्यर्थे तदादीनि वाद्यानि देवानां छविदर्शने प्रहृतात्म-
तया देहा नुसन्धानाभावाद्वासात्संवात्साहेन तन्महन्मङ्गलसम्बन्धेन
गङ्गानिविष्टजलान्तरस्याः गङ्गात्ववन्मङ्गलत्वनिष्पत्तये वा भगवतो
योगिजनमनो विहारेऽनाहतध्वनिवत् स्वयमेव नेदुः तथा निषेधः
पुष्पवृष्टय इत्यत्रापि देवानां विगतानुसन्धानतयैव तत्कर्तृकवर्ष-
णमनुकृत्वा “नित्यो नित्यानाञ्चेतनश्चेतनानामिति” श्रुत्या चेतनचेतन-
भगवत्सन्निधानेन लब्धचेतनानां पुष्पाणां भगवत्तत्सखागणोत्फु-
ल्लिताङ्गपुष्पमिलनजातोत्साहतया भगवतो गोपीनां चाङ्गसङ्गत-
वृन्दावनदुमलतापुष्पेर्ष्यया वोत्प्लुत्योत्प्लुत्य स्वतः एव भगवत्समुत्स्र-
वृत्तिमतां वृष्टयोनितरां विहारस्थ लविस्तरास्तरणरूपतया पेतुः यद्वा
सुरदुमनिपतितपुष्पवृष्टिवत्तेषां सुरदुमत्वापन्नानां सुराणां सुम-
नांस्येव सुमनांसि भगवन्मुखचन्द्रमङ्गलमनःसुरदर्शनात्तत्समा-
गमोत्साहेन बहुरूपेणोत्फुल्लितानि अपारिमिततया तद्वन्भसि
संभ्रातुमनर्हाणि सुमनोवृष्टिरूपतया निषेधः तत्र वृष्ट्याधिक्यस्य निश-
ब्देनैव बोधनाद्वृष्टय इति बहुवचनं तु तत्सङ्गणसुमनसां वृष्टिभेदाभि-
प्रायेण तत्र कानिचित्सुरसुमनांसि सत्त्वात्मकतया शुक्लानि कानि-
विकृष्णध्यानेन तद्रूपतया कृष्णानि कानिचिदनुरागरञ्जितान्यरुणानि
कानिचित्पीतवसनलसनानि पीतानि कानिचित्तु हरिहतानि हरितानि
कृष्णयशः सुखमिवासितान्यतिसुरभीणोति विभागः । कानि
चित्तु तत्तदुत्साहेनोद्गम्यच्छविचकिततया गतिभग्नानि सुखमग्नानि
तदङ्गलनानि रोमपुलकतयोद्भूतितानि तथा गन्धर्वपतयश्च सखीका-
स्तदमलं यशो जगुरित्यत्राप्ययमेवाशयः न मलं विद्यते यस्मा-
त्तथाभूतामलयशोत्साहेनैव गतमलहृदयहृद्वागरूपतया तद्वागप्र-
वाह एवोद्भूतः तत्र रागे तानवितानान्येव प्रेमप्रवाहतरङ्गाः तानगतम्-
हृदना एव तन्निमग्नमनसां पुनर्निर्गमासम्भवादावर्ताः तद्वागपु-
लकं तद्वागसुरसारितप्रवाहलब्धरसतीरभूमितनुरोमद्रुमोत्थानमि-
त्याद्युद्यमः ॥ ५ ॥

एवं रासानुरूपसुरसमाजवाद्यगाने निरूप्यान्तरङ्गतयान्तरङ्गवाद्य-
माह । वलयानामिति । अत्र रासे उपर्यधोमध्यैश्च समानवाद्यध्वनि-
पेक्षितः तत्रोपरि नृत्ये करचालनेन स्वपतिगुणगानबहुमणिवलय-
तया प्रकाशिततन्वा खालयकरपञ्चनिर्वासितया पञ्चया-तदुणगानवत्
सधुरशब्दोद्भवेनोपदि शब्दोन्नासतया नृपसुरपतिपञ्चादिपदन्वा-
सितां चरणाश्रितपरमं सानां राजहंसशिशासिच पद्मकजाश्रि-
तामां शुभपदन्वासतदुणगगणनवन्मृदुपदन्वासे तद्वासिनां

मणिनूपुराणां भुवि ध्वनिः पूरः एवं मेरुसुरनीलादिशृङ्गनिवसित-
विविधविबुधतन्नाममनुमननवत्कतकेन्द्रजोलाभवहृदुच्चहरिसखिहरि-
नितम्बोद्वासिनीनां किङ्किणीनां नृत्यकटिचालनवादनेन मध्ये
नादप्रसादस्तथाच रासमण्डले पुनर्मण्डलीभूय नर्तने सप्रियाणां
प्रियेण कृष्णेन निर्गुणेनापि गुणोभूतेन राजमानानां तद्योषितां
गोपीनां ये वलयादयस्तेषां शब्दस्तुमुलः स्वध्वनिमाधुर्यादिगुण-
सौष्टवेन सुरवाद्यादिगुणपराभवैत महानभूदभवदित्यर्थः ॥ यद्वा
वलयादीनां शब्द इति रासगतवाद्यध्वनिनिरूपणं सप्रियाणां योषितां
शब्द इति तासाङ्गानशब्दवर्णनं श्रेयम् ॥ ६ ॥

श्रीधनपतिस्मरिक्तभागवतगृदार्थदीपिका ।

तावत्तत्क्षणमेवौत्सुक्याकृष्टचेतसां सखीकाणां देवानां विमान-
शतैः संव्याप्तनभआसीदिति शेषः स्वर्गसम्बन्धिनृत्यगीतादिकं
तेषां तदानीन्तुच्छमभूदिति सूचनाय दिवौकससामिदृशं रसा-
न्तरव्यग्रतानिरासाय सदाराणामित्युक्तं ननु भगवल्लीलां द्रष्टुम-
धिकाराभावात्कथं तत्र प्रवृत्ता इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तमौत्सुक्येति
तत्रापि यावत्तेषां दर्शनाय स्थितं तावदेव तेषां दर्शयामास भग-
वानिति द्रष्टव्यं देवा अपि न केवलं कौतुकद्रष्टार एव बभूवुरपि तु
रासक्रीडापरिंकरतां ययुरीरत्याशयेनाह । ततस्तदनन्तरं देवैर्वा-
दिता दुन्दुभयो नेदुस्तथा तैरेव क्रियमाणाः रङ्गाभिधानदेवतापू-
जायै च पुष्पाणामास्तरणार्थं वृष्टयो निषेधः नानाविधानां पुष्पाणां भिन्ना
वृष्टय इति द्योतनाय बहुवचनं ततो गन्धर्वपतयो गानाधिकारमुख्या
विस्वावसुप्रमुखा जगुः भगवान् श्रोष्यतीति मत्वा तत्पतयो जगु-
रित्याशयः तत्रापि सखीकाः प्रेमाविह्वलादव्यभिचारा इति
भावः ॥ तत्रोदितां भगवल्लीलामवलोक्य न तेषां भगवति त्रिषयि-
त्वबुद्धिरासीदित्याशयेनाह ॥ तस्य तादृशक्रीडायां निविष्टस्य
भगवतो निर्मलं यश इति तथाच तद्दर्शनं शुद्धबुद्धीनां तेषां मल-
निवर्त्तकमभूदिति भावः ॥ ५ ॥

एवं वाद्यवाद्यादिकमुक्त्वा नृत्यमध्ये रसोपयोगिकादित्राण्याह ।
वलयाणामिति ॥ तत्राप्युपरि योषितां वलयानाम् अथो नूपुराणां मध्ये
किङ्किणीनां शब्दो रासमण्डले तुमुलः सङ्कीर्णोऽभूत् तत्रापि प्रियेण
श्रीकृष्णेन संवर्त्तमानानां तथाच तत्कृपया न कस्यापि कृष्ण-
विश्लेष आसीदिति भावः चक्राण्येण सङ्ग्रहीतस्य करतालादि-
शब्दस्याप्राधान्यं व्यज्यते ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य श्रीकृष्णस्य अमलं यशः श्रोतव्याश्च पापहम् ॥ ५ ॥
प्रियेण श्रीकृष्णेन सहिताः सप्रियास्तासां वलयादीनां च
तुमुलः सङ्कीर्णः शब्दोऽभूत् ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

उस समय सब गोपी यह जानती थीं कि मेरे ही पास में
कृष्ण हैं उसी समय बड़ी उत्कण्ठा से जिन का
मन हरण होगया तब अपनी स्त्रियों के सहित वे सब देवता

(१) तत्रातिशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः । (२) तत्रापीति विजयः पाठः ॥

मध्ये मणीनां हेमानां महामरकतो यथा ॥ ७ ॥

पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भूविलासैर्भज्यन्मध्ये श्रुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलैः ।

स्विद्यन्मुख्यः कवररशनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो गायन्त्यस्तं तडितं इव ता मेघचक्रे विरेजुः ॥ ८ ॥

। भाषा टीका ।

रास देव ने को आये तो इन के विमानों से आकाश मरगया ॥ ७ ॥

तब आकाश में नगीरा बजने लगे और फूलों की वृष्टि हुई सब गन्धर्वों के पुति अपनी स्त्रियों के सहित भगवान् के निर्मल यश का गान करने लगे ॥ ८ ॥

प्रिय श्रीकृष्ण भगवान् के सहित जो गोपी तिनके कंकणी का नूपुरों का छुद्र घटिकाओं का उस लस मंडल में बड़ा सघन शब्द होता भया ॥ ९ ॥

॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीका ।

महामरकतो नीलमणिरिव हेमानां मणीनां मध्ये मध्ये ताभिः स्खण्विणीभिर्गण्डिकाभिः शुशुभे गोपीदृष्ट्यामिप्रायेण वा विनैव मध्यपदावृत्तिमेकवचनम् ॥ ७ ॥

स यथा ताभिः शुशुभे तथा ता अपि तेन विरेजुरित्याह । पादन्यासैरिति । भुजविधुतिभिः करचालनेभ्यश्चमानेभ्यश्चलङ्घ्यैः कुचैश्च पटैश्च गण्डलैर्गण्डेषु चञ्चलैः स्विद्यन्मुख्यः स्विद्यन्ति खेदमुद्रयन्ति मुखाति यासां ताः कवरैश्च रशनासु च ग्रन्थयो दृढा यासां ताः यद्वा तेषु तासु चाग्रन्थयः शिथिलग्रन्थय इत्यर्थः तत्र नानामूर्तिः कृष्णो मेघचक्रमिव तास्तु बहुविधास्तडितं इव स्वेदस्तु आसार इव गीतं गज्जितमिवेति यथा सम्भवमूह्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

भगवान् सर्वैश्वर्यशोभाभरसम्पन्नोऽपि तत्र रासमण्डलेऽत्यन्तं शुशुभे स्वतोऽशेषशोभाचरमकाष्ठां गतस्यापि ताभिः शोभातिशयं पूर्ववदृष्टान्तेन साधयति । मध्ये इति । हेमानां हेमनिर्मितानां हेमवर्णानाम्वा यथा महामरकतमणेरपि हेममणिमध्यवर्तितयैव शोभाधिका स्यात् तथा तस्यापि प्रियजनाश्लेषेणैवाधिका शोभा स्यादित्यर्थः । तत्र हेतुः देवकीसुत इति प्रेमविलासार्थं देवक्यां जनि-तत्वात् प्रियजनविषयकप्रेमभरविस्तारणेनैव शोभाभरसम्पत्तेरिति भावः । देवकीः प्रशोदेति पूर्वं लिखितमेव अन्यत्रैलिखितं यद्वा महामरकत इत्येकत्वं तस्तुतो भगवत एकत्वस्य किंवा वेणुवादनार्थं मध्यवर्त्तिनोऽमिप्रायेण अत्र केचिदाहुः स्वभावेनेन्द्रनीलमणिवर्णोऽप्यसौ नृत्यगतिकौशलेन युगपदिव प्रत्येकदृष्टप्रदहणादिना ताः सर्वा व्याप्य भ्रमणात् तासां सुहेमगौरीणां कान्तिच्छटासम्पर्कात् अन-तिशयामलमरकतमणिवर्णताप्राप्त्या महामरत इत्युक्तमिति ततश्च नृत्यशक्तिविशेष एव ननु कोऽपि भगवत्ताविशेष इति ॥ ७ ॥

(३२६)

न केवलं ताभिः सौधिकं शुशुभे किन्तु तेन ताश्च शुशुभिरे इत्याह । पादेति । पादानां न्यासाः नृत्यगतिभिर्भूम्याक्रमणभङ्गय-स्तैः भुजानां हस्तानां विशेषण धुतिभिः हस्तकमेदन चालनैः यद्य-प्यन्याऽन्यवद्वाहुत्वेन भुजाविधुतयो न सम्भवयुः तथापि अन्योऽन्या-वद्वाह्यां द्वाभ्यां सहत्येव किम्वा कदाचित्तदर्थमावद्धत्वपरित्या-गेनैव यद्वा अन्योऽन्यवद्वाहनामपि भुजानां नृत्यगतिमद्भयैव ताः बोध्यव्याः एवमप्येऽपि सर्वे तथैव ज्ञेयमिति दिक् स्मितसहितैः भुवां विलासैः तत्तद्रसाभिव्यञ्जनतर्तनचातुर्यैः भज्यमानैः स्वभावतः काश्येन विशेषतश्च नृत्यार्थपरिवर्तनादिना भङ्गमिव गच्छद्भिर्म-ध्यमागैः पटाः कञ्चुकानि किम्वा भगवदुत्थाने सति पुनः परि-गृहीतानि निजनिजोत्तरीयाण्येव कृष्णस्य इयामसुन्दरस्य वध्वः तदाश्लेषा गौराङ्ग्यस्तदेकाश्रया इत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तेन व्यञ्जित-मेव किम्वा कृष्णस्य वध्वः प्रियाः इति तत्सदृशतत्तद्वदभ्यादिकं तत्प्रममाहितत्वं युक्तमेवेति भावः । अतस्तमेव गायन्त्यः तत्प्र-कारचोक्तः आपराशरणं कृष्णः शरच्चन्द्रमस कौमुदी कुमुदा-करम् । जगौ गोपीजनस्त्वेकं कृष्णनाम पुनः पुनः रिति विशेषण रेजुः अशोभन्त तत्प्रमभरमौग्ध्यनृत्यादिवैदग्ध्ययोरन्योऽन्यं सम्मेलनेन तस्यैश्वर्यलौकिकत्वयोरैक्येन च शोभाभरसम्पत्तेः तडितं इवेति दृष्टान्तेनान्योऽन्यशोभया तस्यापि शोभा चानितैव चक्र इति नृत्य-गतिकौशलेन निजशक्तिविशेषेणैव नानात्वमिव प्राप्तत्वात् किम्वा मेघानां घटाविवक्षया अन्यथा सुख्यामत्वाद्यभावेन शोभाद्यभावः तस्यातिशोभजानन्तरं तासामतिशोभावर्णनं सर्वथा परमशोभाच-रमकाष्ठागतानामपि रासक्रीडया शोभाविशेषसम्पत्त्या परमाद्भु-तत्वात् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

देवकीसुतस्तत्तया भवत्सु विख्यातो भगवान् सर्वैश्वर्य-सर्वशोभाभरसम्पन्नोऽपि तत्र तु रासमण्डले ताभिरत्यन्तं शुशुभे । यद्वा । तत्र यशोदासुतत्वे अत्यन्तं शुशुभे तत्रापि ताभिरत्यन्तं शुशुभे इत्यर्थः । तादृशस्यापि ताभिः शोभातिशयं दृष्टान्तेन साधयति । मध्ये इति । सामान्यविवक्षयैकत्वम् । सर्वेषु मध्ये-ष्वित्यर्थः । अतो मण्डलमध्यस्थोऽप्येकः प्रकाशो ज्ञेयः । स एव हि श्रीराधिकां सङ्गे निधाय वेणुवादनपूर्वकं भ्रमन् सर्वरासम-ण्डलमत्यर्थं मण्डयति । तच्च क्रमदीपिकाद्युक्तरासान्तरानुसा-रेण ज्ञेयम् । "इतरेतरवृत्तकरप्रमदा गणकल्पितरासाविहारविधौ मणिशङ्कुगमप्यमुना वपुषा बहुधा विहितसकदिव्यतनुम् । "सुदृशामुभयोः पृथगन्तरां कथितागलवद्भुजद्वितय" मिति मणि-शङ्कुगतत्वमप्युक्त्वा तदेव पुनर्विशेष्य वर्ण्यते । मणिनिर्मितमध्य-गशङ्कुलसङ्घिपुलास्त्रपङ्कजमध्यगमित्याद्यनन्तरम् । तदुक्तं यद्युक्तं

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

परिरम्भमिलदुष्टगुणारुणवक्षसमुख्यशक्तिमिति । तथैवोक्तम् । मण्डले मध्यगः सञ्जगौ वेणुनेति । हेमानां हेमविकाराणां मणीनां गोलोकतया मणिवन्निर्मितानां महामारकत इत्यतिसामान्य-तयैकवचनम् । मेघचक्र इतिवक्ष्यमाणात् यथा महामारकतम-णेऽपि हेममणिमध्यवर्तितयैव शोभाधिका स्यात् । तथा तस्यापि प्रियाजनाश्लेषेणैवाधिका शोभा स्यादित्यर्थः । अन्यतः । तत्र महच्छब्दपूर्वः मरकतशब्द इन्द्रनीलमणिवाची द्वेयः । यद्वा । तासां सुहृदगोपीणां क्रान्तिच्छटासम्पर्कादनतिशयामलमरकतम-णिवर्णता प्राप्या महामारकत इत्युक्तम् इति ततश्च नृत्यशक्ति-विशेष एव ननु कोऽपि भगवत्ताविशेष इति ॥ ७ ॥

न केवलं ताभिः सोऽधिकं शुशुभे किन्तु तेन ताश्च तथा शुशुभिर इत्याह । पादेति । पादानां न्यासाः नृत्यगतिभिः भूम्ना-क्रमणभङ्गयस्तेः । भुजानां हस्तानां विशेषेण धुतिभिः हस्तक-भेदेन चालनैः यद्यप्यन्योऽन्यवद्वाहुत्वेन भुजविधुतयो न सम्भ-वेयुस्तथापि कदाचित्तरुद्रमावद्वत्परित्यागेनैव । स्मितसहितै-र्भुवां विच्छासैस्तद्वत्सामिष्यञ्जनत्वेनचातुर्यैर्भज्यमानैः स्वाभा-वतः काश्चैन विशेषतश्च नृत्यार्थपरिवर्त्तनादिना भङ्गमिव गच्छ-द्भिर्मध्यभागेः किम्वा भज्यमानता भङ्गं कौटिल्यमिति यावत् । कुटिलीभवनमध्यभागेरित्यर्थः । सर्वत्र सुहृदिति मन्तव्यम् । कुचपटः भगवदुधाने सति पुनः पुनः परिपृहीतानि निजनि-जोत्तरीयाण्येव । अन्यतः । अत्र प्रत्यय इत्येव पदच्छेदो योग्यो नत्वग्रन्थय इति । कृष्णवध्व इत्यादिकं त्वेवं व्याख्येयम् । तं कृष्णं गायन्त्यः ता दृष्टान्तवितव्यवशात् कृष्णस्य तत्त्वप्रका-शचक्रे विरेजुः । कुत्र का इव मेघचक्रे तडित इव । ननु मध्ये मणीनामित्यादिप्रोक्तदृष्टान्तो न घटते अदाम्पत्येन तत्तद्वाग-न्तुकसम्बन्धात् न त्वयं स्वाभाविकसम्बन्धाभावात्तदेतदाशङ्क्यान-न्दवैचित्र्येण रहस्यमेव व्यनाकि । कृष्णवध्व इति । तद्वदत्रापि स्वाभाविकादेव सम्बन्धादाम्पत्यमेवेति भावः । अत एव तासा-मभ्यासविशेषं विनापि तेषु तेषु गुणेषु परम एवोत्कर्षो वर्तते ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकप्रक्षीयम् ।

कवररशना ग्रन्थयः कवरेषु रशनासु च ग्रन्थयो यासां ताः ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रेति । हेमानां मणीनां मध्ये महामरकत इन्द्रनीलमणिरिव ताभिः स्वर्णवर्णाभिराश्लिष्टस्तत्रातीव शुशुभे गोपीदृष्ट्यभिप्रायेणैक-वचनम् एवमुत्तरप्राप्यवगन्तव्यम् ॥ ७ ॥

यथा ताभिर्मगवान् शुशुभे तथा तेन ताश्च विरेजुरित्याह पादन्यासै-रिति न्यासैर्विशेषैः भुजविधुतिभिः करचालनैः स्मितेन सहितैर्भुवा-म्विलसैश्च भज्यमानैर्मध्यमालङ्घिः कुचैश्च पटैश्च गण्डेषु चञ्चलैः कुण्डलैश्च उपलक्षिताः स्विचान्ति स्वप्नसुप्तिरान्ति भुजानि यासां ताः

कवरेषु रशनासु च ग्रन्थयो यासां यद्वा तेषु तासु च न विद्यन्ते ग्रन्थयो यासां ताः शिथिलकवरविग्रन्थिमत्य इत्यर्थः । पवम्भूताः कृष्णस्य वध्वः तं कृष्णं गायन्त्यस्तेन विरेजुः यथा मेघचक्रे तडितस्तद्वत् तत्र कृष्णो मेघचक्रमिव तास्तु बहुविधास्तडित इव गानं गर्जितमिवेति यथासम्भवमूह्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्रापि रासक्रीडायामपि यद्वा तत्रापि नभस्यपि रासमण्डले एवं चेत् स प्रियाणामिति पदं पूर्णार्थे लभते अन्यत्र कृष्णव्य-तिरेकेण प्रियाभावात् आस्मिन्पक्षे प्रियेण बहुरूपं गतेन कृष्णेन सहितानां तत्रापि शब्दसामर्थ्यात्पारवश्यात् शिक्षार्थं तभस्यपि रासक्रीडा प्रवृत्तेति प्रतर्क्य हेमानां विभवस्तम्भूतानां मणीनां मणिकयानां मध्ये मरकतः इत्याशमणिरिव अनन्तरत्नप्रभवस्ये-त्युक्तं रत्नजातीनामुत्पत्तिर्हिभवतिरेरिति प्रसिद्धं यद्वा हेमानां हेमाकार सम्भूतानां तत्रत्यानां मणीनां निर्मलत्वेन कान्त्यति-शयात् ॥ ७ ॥

तत्र नृत्यप्रकारं कथयति । पादेति । पादन्यासैर्विक्रम्यापित-पादविशेषविशेषैः भुजानां विधुतिभिः करपतविशेषैः भुवि-छासैः भूभङ्गैः चलकुचतटैरिति केचित् कवररशनासु रुध्रदिति पदमव्याहार्यं रुध्रन्त्यः कवररशनाग्रन्थयः वन्धविशेषाः यासां तास्तथा यद्वा कवररशनानामग्रन्थयः अवन्धनानि यासान्ताः मुख्यमानकवरकाञ्च्य इत्यर्थः । स्तानितरसनाग्रन्थय इति केचित् स्तनघ्न इति धातुः कृष्णवध्वः कृष्णपरिग्रहाः कृष्णयुक्ताः गोप-स्त्रिय इति वा भावैः पुष्पाव् वध्नन्तीति वध्वः "समस्तभावैः खलु वन्धनं स्त्रिय" इत्युक्तेः तं कृष्णं गायन्त्यो या एवं विधास्ताः मेघचक्रे मेघमण्डले तडित इवेति कान्ति विशेषद्योतनार्थं दृष्टान्तोपादानं ननु पादन्यासादिविशेषप्रकाशनार्थम् अञ्जे-नत्वात्तडितां यद्वा यत्तडित इति तडितो यथा प्रकाशनाऽ-प्रकाशने तथा पादविन्यासाद्यावर्त्तनमिति दर्शनाय तड गता-विति धातोः तडन्ति क्षिप्रतिरोधानं गच्छन्तीति क्षिप्रतिरोधानं गमन-शीलार्थं इत्यत्ययः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

देवकी पूर्ववदद्यशोदैव ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

उक्तप्रकारस्य भगवत एकविधत्वम् उपमाळङ्कारेण द्योतयति । तत्रेत्यादि । अति अतिशयं शुशुभे कुतः ताभिः हेतुभूताभिः हेमानां मणीनां मध्ये महामारकतो नीलेन्द्रमणिरिति एकवचननिर्देशात् न नानाविधत्वम् ॥ ७ ॥

अथ नृत्यगीतवाद्यवन्धतालाविसमेतं स्त्रीवधूमण्डलनृत्यं रास इति स्थिते मण्डलमुक्तं वन्धोऽप्युक्तः वाद्यश्च वलयानामित्यादिना चोक्तं सम्प्रति तालगाननृत्यानि दर्शयति । पादन्यासैरित्यादि । कृष्ण-

श्रीमज्जीवगौळामिरुतवृहत्कमसन्दर्भः ।

वध्व इति । गोपवधृत्वं प्राप्तिः वारयति । तं कृष्णं गायन्त्यो विजह
नन्तुरित्यर्थः । कुत्र का इव मेघचक्रे तडित इवेति तडितो यथा मेघचक्रे
नृत्यन्ति मध्ये वर्तमानस्य भगवतोऽसितः प्रसन्नमखा इयाममह-
साञ्चक्रे मण्डलमध्ये मण्डलाकारेण मण्डलाद्विर्भवितुमशक्ततया
घनभूते इयामलिमनि मेघचक्रत्वारोपः सचवाक्यार्थेन गम्यः प्रकर-
णगम्यश्च शब्देनानुपात्तत्वात् पादात्ता न्यासः तालशब्दानुकारेण
भुवि सशब्दपादाघातैः भुजविधुतिमिर्गतिविशेषेण भुजदोलैः
मूर्च्छनाकाले तालत्यागानुकूलभुजकम्पैर्वा अन्योऽन्यावद्वाहृत्वेऽपि
तालत्यागसमये भुजयोः कम्पनानन्तरं पुनर्वन्ध इति क्रमः एवविध-
नृत्येनापि मण्डलस्य भङ्गस्तिर्यक्ता वा भवतीति नानुसन्धेयं यथा-
स्थामस्थितिकौशलात् भुवास्विलसस्त्वानुकूल्यं भुवास्विक्षेपैः कीदृशैः
संस्मितैः स्मितसहितैः भज्याद्भिरिव मध्येर्भज्यन्मध्यैः गतिविशेष-
तालत्यागकालीनतनुलतापूर्वाद्धूननेन भङ्गाशङ्कास्पदमध्यैः ताना-
द्यनायासेनापि चलेः कुचानामेव । पदैर्नतु कुचैः तथा तावतायासे-
नापि गण्डलोलैरेव कुण्डलैः विशेषेण तृतीया स्त्रियन्ति
मुखान्येव यासां नतु सर्वाङ्गाणि अश्रान्तत्वात् घराङ्गनात्या-
कवरेषु रसनासु ग्रन्थयो यासां तथा विधायसेनाप्यशिशिलत्वात्
गायन्त्य इति गानानुकूलं वाद्यं वीणादिकमपि बोद्धव्यं योगमाया-
सम्पाद्यमानत्वात् यद्यप्येतच्छ्रुवाङ्गिकमेव नृत्यं तथापि वाद्यस्याव-
श्यकमत्र भगवान् द्रष्टव्यं गोप्यः समम्भगवता नन्तुरिति पञ्चा-
देव सह नृत्यं इदन्तु मण्डलनृत्यं तच्च द्विविधं स्वकर्तृकभूमिकं
परकर्तृकभूमिकञ्चेति आद्यं च द्विविधं सव्यमपसव्यञ्च द्वितीयञ्चक्रो
पधिकं तच्च प्रतिलोममनुलोमं चक्रं चेद्वामतो भ्रमति तदा
क्षिणं तो नर्तक्यो भ्रमन्ति तथा वक्षिणतश्चक्रं
तदा वामतस्ता इति क्रमः किन्तु तत्र भ्रमिष्वक्रभ्रमित
एव नृत्यन्तु यथास्थानम् अत्र तु भ्रमिष्व स्वकर्तृकनृत्यञ्चानियत-
स्थानमिति यदुक्तं "स्मिन्मस्मिन्मन्येतद्विविधं रासमण्डलम् । स्मिन्
मलविशेषमस्मिन् चक्रसंश्रयम् । स्मिन् भ्रमिः कर्तृगता भवेत् सन्या-
सस्तययोः । अस्मिन्चक्रजा सा च प्रतिलोम्यानुलोम्यभाक् । यथा-
स्थानस्थितं तत्र नृत्यं तद्भ्रमितः पुनः । नानास्थानमिवाभाति नृत्य-
कर्म्यश्च योषित" इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं नृत्यमध्ये प्रविष्टो भगवान् गुणभावात् कदाचिन्न भास्ते
तेत्याशङ्क्य सर्वजनीना भगवच्छोभा तदा जातेत्याह । तत्रेति ।
स्वभावशोभातोऽप्यतिशयेन शुशुभे तदुक्तं शक्तिभिः सहितो-
धिकां शोभां प्राप्नोतीति कदाचित्स्वत एव शोभां प्रकटयेदिति
तद्व्यावृत्त्यर्थं तामिरित्युक्तं ननु सहजशोभायुक्तस्य कथं तामि-
रतिशोभा तत्राह । भगवानिति । यथा गुणाः सर्वोत्तमाः न तैथता
इति चेत्तत्राह । देवकीसुत इति । भक्त्या यथा देवक्या अपि पुत्रो जातः
स्वागमेवोपकाशयाविर्भूतः अतस्तास्वपि स्वसामर्थ्यमेव दत्त्वा शोभां
प्राप्नवान् सहजस्य कृत्रिमैः शोभा न भाविष्यतीति आशङ्क्य
इष्टान्तरमाह । मध्ये मणीनामिति । महामारकतो गण्डोद्गारी समणिः
सहजः सुवर्णमणयः कृत्रिमाः तथापि ते परितः लक्ष्माः सहज-
मणिमप्यतिशोभयन्ति ॥ ७ ॥

एवं पूर्वपीठिकामुक्त्वा मुख्यं नृत्यमाह । पादन्यासैरिति ।
पादन्यासाः सर्व एव चारीकरणरूपाः भुजानां विधुतयश्च
सर्वहस्तकभेदाः एकेनावयवेन शिष्टावयवाः तथा संविधानयुक्ता
इति हेतुं मन्दहाससहिताः सर्व एव कटाक्षा उक्ता भूभेदाश्च
तत्तद्रूपे हृदयाविष्टे तथैव भवन्तीति मज्जन्ति मङ्गयुक्तानि मज्जानि
उपरिभागापरिवर्तनात्मकानि रसामिनिविष्टानां तासां सर्वावय-
वानिभ्रमणेन रस एकीभवतीति परिवर्तनादिभिरेव वा चलेषु
कुचेषु पदा इति सर्वाप्येव कम्पनान्युक्तानि कुण्डलैर्मण्डलोलैरिति
सर्व एव शिरोभेदाः उक्ताः शिरोभेदे चैव वक्तव्येषु कुण्डलानां
यच्चलननिरूपणं तद्विद्युतामिव शोभां गण्डलोलैरिति सर्वा
कान्तिस्तत्रैवोपक्षीणेति ज्ञापनार्थं गण्डे हि केवली रसः पयो रस-
स्तत एव पीयत इति विद्योतनं तस्यैवाभिव्यक्त्यर्थं ततोऽन्तः
स्थितो रसः पुष्टोऽभिव्यक्त इति व्यापनार्थमाह । स्त्रिय-
न्तु इति । स्त्रियन्ति स्त्रियुक्तानि मुखानि यासा-
मिति कवररशनासु च अग्रन्थयो जाताः रसेन सर्वा-
वयवस्येन एकीभूतेन देहः सूक्ष्मतामापन्नः अतः केशपाशे
रसनायां च ग्रन्थिः शिथिलः नन्वेवं कथं भ्रमस्तत्राह । कृष्ण-
वध्व इति । सदानन्दस्य हि फलस्य ता उपभोक्तव्यः अतः क्रियायां
भ्रमो भवत्येव एतादृश्योऽप्यन्तः सन्तोषेण गायन्त्यो जाताः एवं
कार्यादिभ्रमैरपि ता विरेजुः अतिशोभायुक्ता जाताः ननु-
लोकानां दर्शनसापेक्षा शोभा तास्तदा कथं सर्वैर्दृष्टा इति तत्राह ।
तडित इव ता इति । नहि तडित् बहुकालं दर्शनयोग्या भवति मेघ-
चक्रे शोभामेव परं सम्यादयति तथा कृष्णसमूहे भगवता आच्छा-
दिताः परितः कदाचिदेवोद्गताः केनचिदंशेन दृष्टा भवन्ति
अतः तासां शोभा न दोषावहा जाता किन्तु विशिष्टैव
जाता ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराय्यदर्शिनी ।

देवकीसुतः क्षत्रियजातिरपि भगवान् पदैर्भर्यपूर्णोऽपि तत्र
गोपजातिस्त्रीणां मध्ये अतिशुशुभे इन्द्रनीलमणिवर्णोऽपि कृष्ण-
स्तासां गौरकान्तिमिश्रणामरकतवर्णस्तत्रापि शोभावैलक्षण्यामा-
लक्ष्य महच्छब्दः प्रयुक्त इत्येके । मरकतशब्दोऽयमिन्द्रनील-
मणिवाचीत्यपरे । महामारकत इत्यपि पाठः ॥ ७ ॥

यथा तामिः स शुशुभे तथा तेन ता अपि शुशुभे
इत्याह । पादन्यासैरिति । पादानां न्यासाः गीतरसतालानुसा-
रिण्यः पुनः पुनर्व्यक्तीकृतविचित्रनृत्यगीतयस्तैः । भुजविधुतिमि-
रन्त्योऽन्यवद्वातामपि भुजानां विचित्रैः कम्पनैः । किञ्च । अन्यो-
न्यावद्भुजतां त्यक्त्वा कदाचिद्विलोचयतो हस्तकभेदेन करचा-
लनैर्गीतपदायामिनयैः स्मितहसितैर्भुवां विविधैर्भेदैर्भूमिभिः ।
रसामितयार्थं स्वस्वकौशलावधारणार्थञ्च । मज्जन्मध्यैः भज्य-
मानैः स्वभावतः काश्येन नृत्यविषर्चनादिना च भङ्गमिव गच्छ-
न्निर्भयभागेश्चलैः कुचपदैः कञ्चुकोपरितनवक्षैर्भगवदुत्थानान-
न्तरं पुनः प्रतिसंगृहीतैः कृष्णस्य वध्वः भोग्याः स्त्रियाः । वधु-
जांया स्नुषा स्त्रीचेति नामार्थवर्गः । अत्र वधूशब्दस्य माया-
वाचकत्वे व्याख्यायमाने प्रकृतिमग्नं किल यस्य गोपवध्व
इति भीष्मोक्त्या विरुद्धेत तेन न तथा व्याख्येयम् । कृष्णस्य

श्रीमद्विष्णोर्नाथकवितकृतसारार्थदर्शनी ।

श्यामलसुन्दरस्य तदेकादिलया गौराङ्गयस्तदेकाश्रयतया । तदेक-
भोग्यतया च कश्च इव कश्च इति प्रकृतवैष्णवतोषणी ॥ ६ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विष्णुधरसदीपिका ॥

तत्र स्थिर रासमण्डले तामिः श्रीभगवतः शोभाविशेषं दर्श-
यति । तत्राति । स्थगितं समाजं भगवान् देवकीसुत इति विशेषणं
द्वयत् प्रकाशद्वयविशेषमेकवस्तु सूचितं तत्रायः श्रीराधासादितः
सर्वमध्यगा मुख्यतया भगवत्पदवाङ्मयः प्रकाशः तथा क्रमदीपि-
कायाम्

इतरतरवद्वक्त्रप्रमदागणकल्पितरासविहारविधा ।
मणिशङ्खगमन्यमुना वपुषा बहुधा विहितस्वकादिव्यतनुम् ।
सुदृशामुभयोः पृथगन्तराग दायतागलवदभुजद्वितयम् ।
इत्यादिना अपरश्च सर्वासां यथाचितमभिलाषपूरकदाक्षिण्यवा-
न्मुख्यतया देवकीसुताया इति विवकः अन्यथेकैव गतायत्वे पद-
द्वयोपादाने अधिकपदत्व भवेत् हेमानां हेमवर्णानां पुष्परागा-
व्यमणिविशेषसूक्ष्मखण्डानां परितः खचितानां मध्येऽमितं सुव-
र्णखचितो महामरकतो हरिः खण्डे विशेषो यथेति एवञ्च तासां
तयोश्च शोभा दाशता तथा द्वयोरेक्यमपि सूचितं यथालङ्कार-
कोस्तुम् ।

राधाभासो मरकतमयी कुर्वते कृष्णकाञ्चितम् ।
कृष्णस्याभा आपि च हरितं कुर्वते धाम तस्याः ।
स्थाने स्थाने यदि निवसतस्तौ तदा गौरनीलो
वैकस्थाने यदि वत तदा तुल्यभासौ विभातः ॥

एवञ्च तामिरलक्षितत्वमपि साधितम् ॥ ७ ॥

एवं स्थिरास्थिरभेदेन द्विविधो रासो दर्शितः इदानीं तासां नृत्या-
दावपि शिक्षाकौशलं दर्शयति । पादेति । मेघचक्रे इति । मेघसदृशो
मण्डल इत्यर्थः । तेन भगवतः स्थिरत्वं सूचितं मेघसादृश्यं च कृष्ण-
वक्त्र इति तासामेव कर्तृत्वमिष्टान्तः ततश्च तासां नृत्य-
सुखास्वादाय तेन निजरूपमेवास्वतमिति सूचितं रङ्गस्य
च स्वच्छत्वमपि साधितं तद्धित इत्येकज्ञानां सौकुमार्यं चाञ्चल्यं
सूचितं कथम्भूताः पादन्यासैरुपलक्षिताः गगनविशेषमानपूरणं
पादन्यासेनैव कृतमिति शिक्षाकौशलं तत्र पादन्यासाः नृत्यगतिला-
लित्येन भूम्याक्रमणभङ्गयस्तेः भुजानां विशेषेण धुतिः हस्तक-
भेदेन चाळनं तामिः स्मितसहितैर्भुविलासैः तत्तद्रसाभिव्यञ्ज-
कध्वनर्तनचातुर्यैः भण्यद्भिः स्वभावतः सूक्ष्मत्वेन नृत्यविशेषेण
च मानादिप्रपूर्णापुरोधेन परिवर्तनाङ्गमिव गच्छाद्भ्रम्यभागैः
यद्वा कुटिलोभवनमध्यभागैरित्यर्थः । चलन्तः किञ्चित्कम्पयुकाः
कुचोपरिवर्तमानाः सूक्ष्मपटास्तैः तावदेव मानप्रपूर्णाकृतिवैदग्ध्यं
कुण्डलैर्गण्डयोरुपरि लोलैरिति कपोलानां गण्डस्थलस्थानीयताञ्च प्रक-
ल्प्य लोलतया च तन्नृत्यानुकारः सूचित इति प्रतिव्यक्तिरासव्यूह
ऊहितः तत्रोपयुक्तं सात्विकमाह । शिथिलस्यादिना । शिथिलं
मुखानि यासां ताः तथा देवदत्तस्य गुरुकुलीमिति वदन्तर्वर्तिनी
विभक्तिमाश्रित्य शिथिल इत्यर्थान्तरसंक्रमितं कवराणां
एसनानाञ्च ग्रन्थयो यासामित्यविसौकुमार्यमिति संक्षेपः ॥ ८ ॥

श्रीरासनायणकृतभावभावविभातिका ॥

अत्र भगवतो गुणभावोक्ता गुणभावे शोभामान्यलक्षणदोषभाव
कश्चिन्मन्द आशङ्कत तद्धारणाय प्रेमशृङ्गारभावपार्थिगुणभाव एव
गुणभाव इति दर्शयस्तत्र भगवच्छोभासाह । तत्रातिशुभमिति । अत्रायं
भावः । स देवकीसुतोऽपि तत्र ब्रजे तच्छोभोपयोगियशोदासुतत्वेन
भगवान्पदेऽवस्थादिगुणवानपि तत्र रासमण्डले प्रेमवतीनां मध्ये
स्वयं शोभमानोऽपि तामिनिमित्तभूताभिरतिशुभेऽतिशयितां
स्वशोभामाविस्वकारं गुणरसभवेन गुणचमत्कारसम्भवात् यद्वा-
भिव्यक्तप्रेमवृत्तिप्रतिकलितब्रह्मानन्दवस्त्वयं शोभमानोऽपि तामि-
मिलित्वातिशुभे यद्वा स्वयं ब्रह्मानन्दात्मकतया कैश्चिद्वृत्ति-
परिविदिदुविद्वज्जनैर्भ्येयत्वेन शोभमानोऽपि तामिस्तत्र रास-
मण्डले शृङ्गारसन्वितपरमानन्दतन्वातिशयेन सर्वविषयिमुमुक्षु-
विद्वज्जनभ्येयत्वेयतातिशुभे यद्वा तामिः शोभमानाभिरति-
तच्छोभामातिलङ्घ्य ताभ्योऽन्यतिशयेन शुशुभे तत्र दृष्टान्तमाह ।
मध्ये इति । हेमानां हेमरचितानां कृष्णिमणीनां यद्वा हेमखचितानां
मणीनां माणिक्यविशेषाणां तथाचोद्भूतागुरुगुरुप्रमथोचनानादि-
रागाव्यव्याप्तगौराङ्गित्वोक्तिः यद्वा हेमवर्णानां पुष्परागमणीनां
मध्ये महान् मरकतो हरितमणिश्चैव तत्र भगवतः श्यामव-
र्णत्वेऽपि हेमवर्णगोपीतनुमणिप्रभाव्यस्ततया हरितमणिरुपत्वनिर्देशः
यद्वा महतिविशेषेण समानमरकतजातिव्यावृत्तेन्द्रीलस्यैव
निर्देशो ज्ञेयः अत्र हेमानां मणीनां मध्ये महामरकतदृष्टान्तोक्त्या
सर्वतो गोप्यो मध्य एव कृष्ण इत्येवं मण्डलरचना द्योतिता यद्वा
मण्डलस्य तथात्वेऽपि मध्ये मध्यनायकवदेकरूपाविष्कारः यद्वा
मणीनां मध्ये मध्ये इतिवीक्ष्यया मण्डलस्य तथात्वमेव सर्व-
थैतद्रूपीकृष्णमण्डलस्योरोवस्याकारतयाभक्तानामुपेवासेन शोभा-
तिशयो दर्शितः यद्वा हेमानां स्वतो हेमवर्णानां तथा मध्ये
मणीनां शरीरमन्त्रे दृढनखादिरूपा मणयः सर्वाङ्गेषु मूषणरु-
पमणयो वा यासामित्यल्लुक् समासः तासां तद्वितरासमण्डले
ताभिः सह महामरकतः महामराणां ब्रह्मादीनामपि के शिरसि
वर्तमानः तेषां सुखं वा यस्मात्तथाभूतो वा महामरकः सार्व-
विभक्तिकत्वात्प्रथमायां तसिल् स यथावद्वति शुशुभे तासां
मण्डलगतातां शोभां तभसि निरीक्षमाणानां महामराणां वा
शोभामतिलङ्घ्य शुशुभे यद्वा मध्ये सापेक्षाभरा अयन्तु निरपेक्षा-
मरत्वेन महामरकचासोवेव कः सुखरूपश्च महामरकतोऽत एवा-
विनाशिनित्यसुखरूपतया स्वकपालाङ्गसुखस्वदारसहकु-
तदिदृश्वमरानतिलङ्घ्य शुशुभे रणज महामरकत इति पाठेतु
चौर एव चौर इतिवत् मरकत एव मरकतस्तथाच पूर्वोक्ता एवार्था
अनुसन्धेयाः यद्वा महामारो मन्मथमन्मथः सच कः सुखरूपश्चेति
तथा ॥ ७ ॥

तदन्वितानां तासां शोभामाह । पादन्यासैरिति । यथैकस्य
कृष्णस्निग्धमेघस्य नभोव्यापकस्य मध्ये विद्युदुल्लालेन
प्रविभक्ततया बहुमेघचकृतया भासमानस्य कश्चस्तद्वितस्तस्मिन्मे-
घचक्रे तद्रर्जनानुक्लृप्तस्वशब्दं कुर्वन्त्यो राजन्ते तथा मेघचक्रे
तद्धित इव ताः कृष्णवक्त्रः एकस्य कृष्णस्य श्यामस्निग्धसुन्द-
रस्य आकाशशरीरं ब्रह्मेतिश्रुत्या नभोव्यापकविग्रहस्य मध्ये
मध्ये गोपीतनुस्फूर्त्या प्रविभक्तबहुविग्रहतयानेकमेघचक्रेवञ्चाल-
मानस्य वध्यः पद्माद्विष्यो गोप्यस्तं गायन्त्यस्तद्भानमनुसृत्य

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ॥

यथोपयोगस्वरसप्तकाभिनिवेशेन तालगतिमनुलङ्घय नानास्ववृष्ट्या-
नुकूलविधिविधमूर्च्छनाद्यन्वितविचित्रतानवितानगानं कुर्वत्यो विरेजुः
तत्र तथा भासमानकृष्ण एव मेघचक्रं हेमवर्णद्युतिमत्यो गोपिका
एव तडितस्तद्वृत्तिनृत्यविस्फुरणचाञ्चल्यमेव चपलाचापल्यं गान-
मेव गर्जनं रसवृष्टिरेव वृष्टिः किम्भूतास्तास्तत्राह ॥ स्विद्यन्मुख्य इति
अत्र हरिमुखचन्द्रसन्निधौ तच्चन्द्रमणिगोपीमुखानां सुधासावित्वं
गम्यते यद्वा हरिहरिसखिमुखानां केशपाटिकादावामुक्तमुक्तादाम-
युतानां खेदवृष्टिस्मितयुक्तत्वेनापूर्वोच्चारितरूपसुधाखेदवृष्टयन्वि-
तभूमिलोकस्वचन्द्राणां स्वतुल्यत्वाभावेन सुधानिधित्वेऽपि तद्वृ-
ष्टिगान्यत्वेन व्योमस्य सभगगाचन्द्रप्रहासो द्योत्यते यद्वा व्योम-
चन्द्रमसं निरीक्ष्य परस्परं मुखविलोकनपूर्वकस्मितखेदवृष्टिदर्शनेन तन्मु-
खचन्द्राणामेव स्वप्रभाविकाशातिशयितसुधावृष्टिः सूच्यते यद्वा
पर्वणि चन्द्रसुधया देवाप्यायनवत् गोपीमुखचन्द्राणां सर्वदेवात्म-
कदेवदेवकृष्णाप्यायनायामृतवृष्टिर्वोध्यते यद्वा श्रुतिमुनिमधुपा-
भिलषणीयपदाब्जमधुमाधवमधुपमपुलभ्य तत्प्रलोभाय गोपीमुख-
पद्मानां खेदसधुसावित्वं ज्ञाप्यते यद्वा हरिमुखसंनिधानसंनि-
धानजातल्हादतयानुसारात्मकमध्वात्मना द्रवीभूतसहृत्कमलानुका-
रेण वह्निर्निर्देशनं तन्मुखकमलैः क्रियते यद्वा स्विद्यन्मुख्य इत्यु-
पलक्षणं सर्वाङ्गस्वेकस्य तथा चाभितहरिच्छविदर्शनाय हम्भूताखि-
लसखीजनरोमच्छिद्रेभ्यः खेदमिषेण तद्दर्शनाल्हादानन्दाभूदम एव
गम्यते प्रियसङ्गमे भ्रमासम्भवात् पुनः किम्भूतास्तास्तत्राह । कव-
ररसनाग्रन्थम इति । केषु सर्वेषां शिरःसु वरः श्रेष्ठस्तद्वृ-
षणतया राजमानः सर्वशिरोमणिः कवरः यद्वा कात्सर्वोत्कृष्टाङ्ग-
क्षणोऽपि वरः कवरः यद्वा कानां सर्वसुखानां वरः श्रेष्ठस्तद्वि-
स्वरूपप्रदानान्दात्मकः कवरः यद्वा कः सुखरूपश्चासावेव स्त्रीयो
वरः पतिश्च कवरः यद्वा स्वकेषु शिरःसु करधारणेन वचो
वरो येन स कवरः यद्वा स्वकेषु शिरःसु वर्तमानो वरः
कवरः कृष्णस्तेन सह प्रेमरसनया ग्रन्थिर्दृढश्लेषो यासां यद्वा
तस्मिन्नेव तद्गुणगानेन तद्वचनमृतास्वादेन चन्द्रियद्वयाधिष्ठानर-
सनाया ग्रन्थिर्यासां यद्वा तस्मिन्कपटरसनाया अग्रन्थिः तद्ग्रन्थि-
विच्छेदो यासां यद्वा तेनैव निमित्तभूतेन कुललज्जादिरसनाना-
मग्रन्थिर्ग्रन्थ्यभावो यासां यद्वा तद्गुणरसनाग्रन्थितसर्वाङ्गसुमनः
सुमनसः यद्वा के शिरसि वराः श्रेष्ठाः कविवरवर्णितसर्वगुण-
निधयः कवराः केशवन्धास्तेषु या रसनाः स्वर्णसुत्राणि तासु
“भिद्यते हृदयग्रन्थि”रिति श्रुत्या कृष्णकुटिलस्निग्धहृदयग्रन्थिभेदनतः
त्रिगुणान्विता गुणकेशवसन्निधानेन अग्रन्थयः स्खलितस्वर्णसूत्र-
वन्धा गतवन्धप्रमुदितसुमनोवृष्टिवन्मुखशशिनिजपतिशिरोरुह-
तया जातप्रमदया तत्प्रमदया केशपाटिकया निशया कृष्णकुटि-
लस्वभावतया सापत्न्यभावेन पतिपारोक्ष्ये सितसुमनोभगणनिपा-
तवद्वासितसुमनः सज्जनसदृशसितसुमनोभिः कृष्णकुटिलस्वभा-
वजनसन्निभकृष्णकुटिलकवरसङ्गत्यागवद्वा स्वजनशिरोराजमानसु-
स्तिग्धकृष्णविभङ्गस्य सितसात्त्विकसुगुणवृष्टिवद्वागतवन्धकुटिल-
कृष्णस्निग्धकवरेभ्यो विगलिततद्वृत्तिसितसुमनसः कै विरेजु-
स्तत्राह । पादन्यासैरित्यादिना । तत्र शशिकिरणामृताम्बुपूरितत्वेन
मानसतयोल्लसितवृन्दाधनभूमौ प्रेमपवनवेगेन चाल्यमानानां
तन्नागागत्यनुसृतचापल्यमणमुखीरितमणिनूपुरभ्रमरगीतगुणगणानां
सर्वसद्वृत्तिपूरकश्रुतिहरिपदन्यासवत् सर्वसद्वृत्ति पूरकाणां

कमलभव—भव—कमलालया—कमलासखगकासितरजः परागपाद-
कमलानां न्यासिनासपि मतिविमोहनगतिविलासः प्रेमप्रभा-
युतभूमिवहृत्कमलतया प्रकटितमणिकमलेषु तद्वृत्तानां
हृत्पद्मेषु च विन्यासैः तथा सर्वोपधिपतिमुधानिधिमखदर्श-
नोत्साहितसमीरसमीरितसलतिकवनस्पतिनृत्यवद्गोपालमुखदर्शनो-
त्साहेन पञ्चाङ्गुलिभालोल्लसितनखशशिविशालकरहरनृत्यवद्वाप्रति-
खाङ्गुलिदलनवश्रीदर्शनप्रमदमौदाभ्यामेकपद्मासनपद्मपद्माश्रयक्षपयतां
करपद्मानां नृत्यवद्वा स्मरसमरे नखवज्रभालाङ्गुलिपञ्चकुसुमशालान्वि-
तभुजविशालधनुर्विस्फूर्जनवद्वा भुजानां समस्तप्रशस्तहस्तचलना-
न्वितविधुतिभिः चालनैः तथा सानुरागगौरीसखीगणस्य कृष्ण-
चन्द्रेण सहोल्लासवत् अरुणवसनालंकृतभगणान्वितशशिप्रभा-
सवद्वा साधरन्दमुखमृदुहाससदृकैः गोपीभिः प्रेम्णा शिरोऽवधु-
ततत्समागमोत्साहाविष्कृतयुगलरूपविभङ्गकृष्णस्य तत्तदङ्गानां भाला-
ङ्गुणगतहृद्मणिकमलयोभ्यन्मध्यरासवत्तारायुततारापत्यङ्गीक-
रणहर्षोर्ध्वविवृक्तद्विगुणविगुणधनुस्तनुविबुधविबुधवुधविबुधविबुध-
लोल्लासवद्वा नानाभावपिशुनभूयुगविलासैः तथा सुमनोवत्सुमनो-
धृतकृष्णाकारतया हृदयघटपूरितप्रेमरसासारतयास्तनघटद्वयपूरितरस-
शृङ्गारतया सर्वाङ्गविविधरूपनिध्याधारतया स्वर्णयुथिकालताल-
लितमृदुतनुफलितस्तनश्रीफलयुगलभारतया सात्त्विकगौरिवृत्तिप्र-
तिविस्वितकृष्णाकारवत्कृतत्रिभङ्गकृष्णानुकारतया चपलनृत्यगति-
सौष्ठवान्वितभज्यन्निव मध्यभागेः तथा पवनवेगचलितसुधनपयोधरे
विद्युत्पतिचपलचलनमिव प्रेमरूपरवालसरसिचलयुगलस्तनचलयो-
स्तद्वजाञ्चलहलनमिवमुनिगणमणिप्रलयङ्कुरदमखरतिभावादिरत्नाक-
रगति वेगस्तिरङ्कुरङ्कुरप्रवृद्धरूपप्रेमरत्नाकरद्वये मनाकु नाक-
पभयमकृतोद्भूतकुचयुगमेनाकद्वयपक्षवलनमिव तत्तत्पायो-
धिद्वयनिविष्टरीसकवरिष्ठसुरतिनाथहरिकरसुरनाथकृततन्निदिदलन-
पक्षविद्वलनमिव चलकुचपटैस्तथाञ्चलकाल्यावलिवृतसुस्मितविका-
सविमुखकमलरूपसलिलगण्डद्वयसरससरसि दिव्यमीनयुगलविहार-
वत्तद्गृहनिविष्टमकरध्वजस्य कर्णविवरद्वाराङ्गणकपोलयोस्तद्वज्र-
यविस्कारवत्सविकासनिजावासमुखपद्माभ्यासे सोल्लासकृतरूप-
द्वय—कमला—चपलविलासवत् हरितत्स— खिजनरासोल्ला-
सदर्शनोत्साहेन निशालकभगणरदनशशिसुखरविकुण्डलारब्धरास-
वत्सालकनिशारदभगणमुखशशिसितस्निग्धशरद्वत्सदृशगण्डे तडि-
दिव लोलैः कुण्डलैश्च मेघचक्रे तडित इव विरेजुः ॥ ८ ॥

श्रीधनपतिस्मरितभागवतगूढार्थदीपिका ।

ननु महामायादीनर्तकस्य भगवतस्तत्र नृत्यतः का शोभे-
त्याशङ्क्याह । तत्रेति । तत्र तस्मिन् रासमण्डले भगवानपि देवकीसु-
तोऽपि अत्यर्थं शुशुभे तत्र दृष्टान्तः सौवर्णीनां मणीनां मध्ये मध्ये
महामरकतो नीलमणिर्यथा शोभते तद्वत् गोपीदृष्ट्यभिप्रायेण वा
विनैव मध्यपदावृत्तिमेकवचने यद्वा कदाचिन्मण्डलमध्यगतो वेणु
वाद्यक शुशुभे तदुक्तं विद्वमङ्गले—

अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवो माधवं माधवं चान्तरेणाङ्गनाः ।
इत्थमाकल्पिते मण्डले मध्यगः सङ्गौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥

इति ॥ ७ ॥

स यथा ताभिः शुशुभे तथा ता अपि तेन विरेजुरित्याह । पाद-
न्यासैः सङ्गतश्लासोक्तनृत्यानुकूलपादमतिभेदैः भुजविधुतिभिर-

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठयो रतिप्रियाः ।

कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतैर्नैदमावृतम् ॥ ६ ॥

काचित्समं मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिताः ।

उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधु साध्विति ।

तदव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मानं च बद्धवात् ॥ १० ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

रन्योन्यावद्भुजानामपि यथोक्तक्रीडातुल्यैः कम्पनविशेषैः यद्वा कदाचिदन्योऽन्यावद्वाहुत्वमुत्सृज्याऽभिनयार्थं कृतैश्चालनैः सम्बि-
स्तृतैः भुवाम्बिलालैः काश्चात्कुण्डलीभवनमध्यभागैः चलद्भिः कुचैस्तत्पदैश्च गण्डेषु चञ्चलैः कुण्डलैः स्विद्यन्ति खेदविन्द्वलङ्कृतानि मुखानि यासां कवरेषु रसनासु च दृढा ग्रथयो यासां ताः अग्र-
न्त्ययः शिथिलग्रन्थय इति वा तं कृष्णं गायन्त्यो विरेजुस्तत्रानेक-
मूर्तिः श्रीकृष्णो मेघचक्रमिव गोप्यस्तिष्ठति इव खेदविन्द्वस्तुषार इव गीतं गजितमिधेयस्यासूचितं कृष्णवध्वः कृष्णभोग्याः स्त्रियः कृष्ण-
देन तस्यैव वस्तुतः स्वाभाविकाः स्त्रिय इति सूचितं स्वध्रुवदेव-
केषां कृतवत् इति वा तद्विद्वत्स्वत्वेन तथाभूता अपि ताः देवा-
दिभिर्मेषचक्रे तडित इव कदाचित् शोभमाना दृष्टा इत्यपि ध्वनितम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महाभरकतो यथा इन्द्रनीलमणिरिव तत्र रासमण्डले तासां मध्ये भगवानतिशुभे आविष्कृतबहुमूर्तित्वेऽपि भगवति एकत्वादेक-
वचनम् प्रवमरेऽपि बोध्यम् ॥ ७ ॥

नानामूर्तिधनस्यामसमीपे अप्येकैकशो विद्युद्विरेजुरित्याह । पाद-
न्यासैरिति । पादन्यासैः चरणविक्षेपैः भुजाविधुतिभिर्हस्तक्रियाभिः स्मिन्नसहितैर्मुखां विलासैश्च भज्यमानैर्मध्यैः कटिभागैश्च कुचैश्च पदैश्च गण्डेषु कपोलेषु लोलैश्चञ्चलैः कुण्डलैश्चोपलक्षिताः स्विद्यन्ति खेदयुक्तानि मुखानि यासां ताः कवरेषु रसनासु च अग्रन्त्ययः शिथिलग्रन्थयः कृष्णवध्वः कृष्णेन सहिताः वध्वः गोप्यः तं कृष्णं गायन्त्यः मेघचक्रे तडित इव विरेजुः तत्र बहुमूर्तिः कृष्णः इयममेघचक्रवत्तास्तु बहुविधास्तडित्वेद्वस्तुषारवत् गीतं गजितवदिति यथासम्भवमूह्यम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

उहाँ पर उन गोपिन से देवकी पुत्र भगवान् अत्यन्त शोभा को प्राप्त भये कैसे कि जैसे बड़ी सुवर्ण की मणियों के मध्य में नील मरकत मणि की शोभा होती है ॥ ७ ॥

उस रास में पादों के चालन करने से भुजाओं के फैलाने से मन्दहास सहित भोंओं के विलासों से कमरों के लचकनों से हिलते हुये स्तनों के वस्त्रों से गूँड खलों पर स्थित चञ्चल कुंडलों से शोभित भई, मुखों में पद्मिता

के बूंदों वाली मस्त के चूड़ाओं में माला और कौंधनी में वस्त्रों की ढीली ग्रंथी वाली जो श्रीकृष्ण की सब वधु गान करने समय में ऐसी शोभित भई कि जैसे मेघ के समूह में बिजुली चमकती होवै ॥ ८ ॥

श्रीधरखामिहृतसावार्थदीपिका ।

नृत्यमाना नृत्यन्त्यः रक्तकण्ठयो नानारागैस्तु रञ्जितकण्ठयः कृष्ण-
स्याभिमर्शेन संस्पर्शेन मुदिताः इव विद्वम् ॥ ६ ॥

मुकुन्देन सह स्वरजातीः षड्जादिसरालापमतीः अमिश्रिताः कृष्णोन्नीताभिरसंकीर्णाः प्रीयमाणेन सम्मानिता तज्जात्युग्रय-
नमेव ध्रुवं ध्रुवाख्यं तालविशेषं कृत्वा उन्निन्ये उन्नीतवती ॥

श्रीमत्सनातनगोखामिहृतगूढार्थदीपिका ।

ततश्च प्रहर्षोद्वेगेण तासां नृत्यगीतविशुद्धिं किञ्चा कृष्यस्य प्राधान्यमुक्त्वा गानस्याप्याह । उच्चैरिति । नृत्यमाना इति । नर्तनेऽपि तादृशगानात्कौशलविशेषो दर्शितः गानादिप्रयोजनमाह रतिः सुरतं प्रेम वा किंवा श्रीकृष्णप्रेमा सैव प्रियो यासां नचोच्चैर्गानादिना तासां भ्रमः शङ्कुनीय इत्याह । कृष्णस्य चित्ताकर्षकस्य परमानन्द-
धनमूर्त्तेश्च । अभिमर्शेन मुदिता इति गीतस्योच्चैस्त्वं दर्शयति यासां येन वा गीतेन आवृतं व्याप्तं यद्वा यस्य गीतादेर्भीतेन लोकनिवद्गथादिना आवृतं तदेकरसमयमभूदित्यर्थः । इति तन्माहात्म्यमुक्तम् अन्यस्यैव्याख्यातं यद्वा नृत्येन मानः कृष्णेन संमानः यद्वा नृत्ये मानः कृष्णादप्याधिक्येन गवों यासां ताः रक्तकण्ठयः प्रेमस्निग्धकण्ठयः इति मानस्य प्रेमरसमयत्वेन परममधुरत्वमुक्तम् उच्चैर्गाने हेतुः स्तीति कृष्णेति च यद्वा उच्चैः श्रीकृष्णादप्युच्चतया तथाचोक्तं श्रीपराशरेण—

रासगेयं जगौ कृष्णो यावत्ता व्यायतध्वनिः ।

साधुकृष्णेति कृष्णेति तावत्ता विगुणं जगुरिति

तत्र हेतुमाह । रक्तेत्यादिविशेषणैस्त्रिभिः कृष्णं यथेष्टं हेतुहेतुमत्त्वं ज्ञेयं यद्यपि तासामभिमर्शतस्तस्यापि प्रमोदात्तथैवोच्चैर्गानं संम-
वेत् तथापि रासगानापेक्षया प्रेमवैकल्येन तदुच्चगीतश्रवणला-
लसेन वा तद्वत्कृष्येति ज्ञेयम् अन्यत्समानम् ॥ ६ ॥

अधुना पूर्ववत्तासां मुख्यानां प्रेमचेष्टितानि पृथक्त्वेनाह । काचि-
दिति सार्धपञ्चभिः । मुकुन्देन परमानन्दप्रदेन सममिति तादृ-
शोन्नयने हेतुः तथा तेन तस्य जगतोऽपि परमानन्दप्रदत्वं ध्वनितम् उन्निन्ये मूर्च्छयामास यद्वा अपूर्वाः कल्पयामास अमिश्रिताः कुत्रा-

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतवृहत्तोषिणी ।

प्यश्रुताः ततश्च तेन मुकुन्देन पूजिता तेन समुन्नयनेऽपि अमि-
श्रितत्वेनोन्नयनात् कथं पूजिता तदाह ॥ साध्विति ॥ वीप्सा हर्षे ॥
साधुत्वदादर्शय वा वदतेति शेषः अन्यसैव्याख्यातं यद्वा अमि-
श्रिता विशुद्धा तथा च संमीतसागरे—

जातयोऽष्टादश प्रोक्तास्तासां लक्षणमुच्यते ।

शुद्धाः स्युर्जातयः सप्त ताः षड्जादिस्वरभिधाः ।
ता एव विकृताः सत्यो जाता विकृतसंज्ञिता इत्यादि
किञ्च षड्जाषड्भी च गान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा ।
धैवती चायं नैषादी शुद्धा एतास्तु जातयः इति

काचिदित्यनुवर्तत एव बहु यथास्यात्तथा इति पूर्वतोऽप्यस्याः
समानाधिक्यं तेन च गानेऽपि कौशलसधिकं सूचितम् ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततश्च प्रहर्षोद्रेकेण तासां नृत्यस्य प्राधान्यं वर्णयित्वा गान-
स्मरणाह ॥ उच्चैरिति । नृत्यमाना इति नर्त्तनेऽपि तादृशगाना-
त्तच्छकौशलविशेषो दर्शितः । गानादिप्रयोजनमाह ॥ रतिः श्रीकृ-
ष्णकर्तृका प्रीतिः सैव प्रिया, यासाम् ॥ नचोच्चैर्गाना-
दिषा तासां भ्रमः शङ्कनीय इत्याह । कृष्णस्याभिर्मर्शनं मुदिता
इति अग्रमप्येको हेतुर्भेदः गीतस्योच्चैस्त्वं दाशयति । यासां
गीतेनावृत्तं व्याप्तम् । यद्वा । यासां गीतेन स्वयमुवप्रेक्षित-
रागसमूहेन इदं जगदावृत्तं तदनुसारिगानपरं जातमित्यर्थः ।
ताभिः कृताः षोडशसहस्रसङ्ख्यारागा एव जगति विभक्ता
इति सङ्गीतशास्त्रप्रसिद्धेः । यथोक्तं सङ्गीतसारे ॥ “तावन्त
एव रागाः स्युर् यावन्तो जीवजातवः । तेषु षोडशसाहस्री
पुरा गोपीकृता वरे”ति । अन्यसैः । यद्वा । नृत्येन मामः श्रीकृ-
ष्णकृतसम्मानो यासां ताः । रक्तकण्ठयः प्रेमसिन्धुकण्ठय इति
परममधुरत्वमुक्तम् । उच्चैर्गाने हेतुः रतीति कृष्णेति च ॥ यद्वा ।
उच्चैः श्रीकृष्णगानादप्युच्चतया तथा चोक्तं श्रीपराशरेण ।
“रासगेयं जगौ कृष्णो यावन्तो व्यासतध्वनिः ॥ साधु कृष्णेति
कृष्णेति तावन्ता द्विगुणं जगु” रिति । तत्र हेतुमाह । रक्तेत्यादिवि-
शेषणैस्त्रिभिः । एषां यथेष्टहेतुहेतुमत्त्वं ज्ञेयम् । एवं तत्राति-
शुशुभे ताभिरित्यत्र तासां शोभावदानादिगुणस्यापि परमोत्-
कर्षः सूचितः । उत्तरत्र तु स्पष्टमेव ॥ ९ ॥

अधुना पूर्ववत्तासु मुख्यानां प्रेमचेष्टितानि पृथक्त्वेनाह ।
काचिदिति सार्द्धपञ्चभिः । मुकुन्देन सममिति । तस्यापि तद-
नुगतं विवक्षितम् । सह युक्तेभ्यस्त इति स्मरणात् । उच्चैरिति
उत्कृष्टं कल्पयामास अभिधिताः संहृत्य गानेऽपि विलक्षणत्वेन
पृथग्वगताः । ततश्च तेन मुकुन्देन पूजिता । कथं पूजिता
तत्राह । साध्विति । वीप्सा हर्षेण साधुत्वदादर्शय वा वदतेति
शेषः ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उच्चैरिति प्रमूर्च्छयत् ॥ १०—११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उच्चैरिति । नृत्यन्त्यो नानाखगै रञ्जितकण्ठयः श्रीकृष्णस्याभि-
मर्शेन मुदिता उच्चैर्जगुः यद्गीतेन यासां यस्य च गीतेनैव विश्व-
मावृतं व्याप्तं कृत्स्नं जगद्गीतैकदेशवदिति भावः ॥ ९ ॥

कृष्णमिमर्शमुदितानां तासां प्रत्येकं गीतादिचेष्टितमाह । काचि-
दिति । तत्र काचिदङ्गना मुकुन्देन सह स्वरजातीः स्वरभेदान् षड्जम-
गान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिपादाख्यानं अभिधिताः श्रीकृष्णोन्मीता-
भिरसङ्कीर्णं उच्चैरिति । प्रमूर्च्छयत् कथम्भूता सती प्रीयता प्रीय-
माणेन तेन श्रीकृष्णेन साधु साध्विति पूजिता तदेव स्वरजा-
त्युन्नयनमेव भुवाख्यतालविशेषं कृत्वोच्चैरिति उन्मीतवती तस्यै
इत्यमुन्मीतवत्यै बहुमानं समानमदाश्चकार कृष्ण इति शेषः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रक्तकण्ठयः रागयुक्तकण्ठगुणाः अभिमर्शः कामकलोद्बोधक-
करस्पर्शविशेषः यासाङ्गीतेन इदं जगदावृत्तं व्याप्तं देवता-
क्षिकत्वात् ॥ ३ ॥

अभिधिताः स्वरान्तरानन्तरिताः स्वरजातीः षड्जादिस्वर-
भेदेन उच्चैरिति उत्कृष्टत्वेन गीतवती मूर्च्छयामास च—
निषाददर्भगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।
पञ्चमश्चेत्यमीसप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः सराः ॥
इत्यमरः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यासां गीतेन स्वयमुत्प्रोक्षितरागसमूहेन इदं जगदावृत्तं तद-
नुसारिगानपरं जातमित्यर्थः । ताभिः कृताः षोडशसहस्रसङ्ख्या
रागा एव जगति विभक्ता इति सङ्गीतशास्त्रात् ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

गायन्त्य इत्युक्तस्य गानस्य प्रकारमाह । उच्चैरित्यादि । नृत्ये मानः
पूजा यासां ताः रक्तकण्ठयः सुकुमारत्वादरुणकण्ठयः रक्तं राग-
कदम्बं जातित्वादेकवचनं कण्ठे यासां तत्कालरागपरिवर्त्तनसा-
मर्थवत्यः रतिर्नृत्यगीतविषया श्रद्धा तस्याः प्रियाः कृष्णस्याभि-
मर्शः स्पर्श आश्लेष इति यावत् तेन मुदिता गानकौशलमालोक्य
क्षणे क्षणे तदालिङ्गिता इत्यर्थः । एवम्भूताः सत्य उच्चैर्जगुर्नृत्यस्य एव
यत् यस्य तानस्य गीतेन इदं पूर्वसङ्गीताचार्यैर्ब्रह्मादिभिः कृतं
गीतमावृतमाच्छ्रितं तुच्छीबभूव किम्वा यद्गीतेन विश्वमिदमावृतम्
अतः परं नान्यद्गीते कैश्चिदित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ तासां गानमाकर्ष्य स्वयमपि नातुमुपचक्रमे तत्र तत्-
सदृशं गातुं सर्वासु विस्मितासु काचित्स्वगर्वमुपेक्ष्य गायति

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

स्मेति दर्शयति । काचित्सममित्यादि स्वरान् जडजादीन् अमिश्रितान् स्वस्वश्रुतिसम्भिन्नताभाववतः एवं जातीः आन्ध्रीप्रभृतीर्जातीः अमिश्रिताः परस्माद्व्याख्याभाववतीः उन्नित्ये प्रीयता प्रीयमाणेन भगवता साधुसाध्विति पूजिता आत्मानं विनात्यैर्दुष्करमिति ज्ञानोत्तरं तस्याः स तथा शक्तिमालोक्य सविस्मयं पूजनं कृतवानिति भावः । अथ ता एव स्वरजातीर्ध्रुवगानोपयुक्ताः कृत्वा भगवानुन्नित्ये ततोऽप्युच्चतरं कृत्वोपनीतवान् सापि ततोऽप्युच्चतरं कृत्वोपनीतवतीति दर्शयति । तदेवेति तच्छब्दोऽप्ययं ता एव स्वरजातीः ध्रुवं ध्रुव इति गानविशेषं कृत्वा उन्नित्ये स इत्यभ्याहार्यं तस्यै मानञ्च बहुदात् इति सापि ततोऽप्युच्चतममुन्नीतवतीत्यनुसन्धेयं कथमन्यथा बहुमानदानम् ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

गाढनृत्यमुक्त्वा मध्यनृत्यमाह । उच्चैर्जगुरिति । नृत्यमाना नृत्यं कुर्वत्य एव उच्चैर्गानयुक्ता जाताः अथवा आदाबुच्चैर्जगुः ततो नृत्यमाना नृत्यन्त्यो जाताः उभयत्र हेतुमाह । रक्तकण्ठयोरिति प्रिया इति । रक्तः रञ्जकस्वरेण युक्तः कण्ठो यासामस्तीति रतिरेव प्रिया यासामिति गानेन व्यामोहनं नृत्येन च तासां प्रसिद्धं ननु पूर्वनृत्येन जातश्रमाः कथमेवं कृतवत्य इत्यत आह । कृष्णाभिमर्शमुदिता इति । भगवतः अभितो मर्शः प्रोच्छन्नादिविशेषरूपः तेन मुदिताः अन्तः पूर्णानन्दः इतरविस्मरणार्थं नादाधिक्यमाह । यद्वीतेनेदमावृतमिति । यासां गीतेनेदं जगद्व्याप्तम् अथवा यदर्थमेतन्नृत्यादिकं तत्सफलं जातमित्याह । यद्वीतेनेति । लोकेः कियमाणेन गीतेन एतत्प्रकाशकेन एतज्जगद्रसेन व्याप्तमित्यर्थः । लोके रसप्राकट्यार्थमेवैतत्कृतमिति उत्पन्नस्य नादस्यामृतमयत्वाय भगवता नादः कृतः सच्च महुर एव कर्तव्यः तेन च जगत्पूरणीयम् ॥ ६ ॥

ततोऽघट्यमानमेतदिति तदर्थमाह । काचिदिति । मुकुन्देन समम् अमिश्रिताः स्वरजातीः काचिदुन्नित्ये काचित्सम्यक् भगवन्नामं प्राप्ता भगवतो नादकण्ठो हेतुः मुकुन्देनेति मोक्षदाज्ञार्थमेव उपनिषदि स्वेनादं पूरितवान् उभयोरकता नादे तुल्यता मोक्षकार्यद्वयं पूर्वसंघातान्निवर्तनं ब्रह्मप्रापणञ्च तदर्थमितरनिवारणार्थमुपनिषदामुपयोगः स्वराः षड्जादयः तेषां जातिभेदाः यथा मयूरः षड्जं वदति तथा अन्येऽपि पक्षिणः मनुष्या अन्येऽपि जीवाः षड्जं वदन्ति तथापि तेषामवान्तरजातिरस्ति ते चेद्यथाक्रमेण यथारसाभिव्यक्तिं यदभिप्रायेण सृष्टाधुत्पदिताः तास्तथैव योजिताश्चेत्तदा स्वरजातयः अमिश्रिता भवन्ति तज्भगवता कर्तुं शक्यं नान्येन तासां चेदुन्नयनं तदा युक्त एव संतोषस्तदाह । पूजिता तेन भगवतेति स्वस्य ब्रह्मत्वात्स्वविचारितानुपूर्वीति स्वस्य तथा गानं नाध्वर्यहेतुः अन्येतु तत्स्वरूपमेव न जानन्ति कुतः पुनः करिष्यन्तीति तेनैव पूजिता किञ्च कार्यमपि उन्नयनेन जातमिति । साधु साध्विति प्रीयता प्रीतिं कुर्वता भगवता स्वरूपतः फलतश्च साधुत्वाय विरक्तिः प्रीतिश्च नृत्यत्वात् सर्वथा कार्यानुगुणत्वात् ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नृत्यमाना नृत्यन्त्यः ॥ यद्वा । नृत्येन मानः कृष्णकर्तृक आदरो यासां ताः रक्तकण्ठयः नानासंगैरनुस्रितकण्ठयः । रागाश्चोक्ताः सङ्गीतसारे । “तावन्त एव रागाः स्युर्वावत्यो जीवजातयः । तेषु षोडशसाहस्री पुरा गोपीकृता वरे”ति । रतिः कृष्णकर्तृका प्रीतिरेव प्रिया यासां ताः । कृष्णस्याभिमर्शेन स्पर्शादिना मुदिता इति नृत्यादिभ्रमानुद्गमः । यद्वीतेन यत्कर्तृकेण गीतेन तदानीमिदं जगज्जातमावृतं व्याप्तमासीदित्यर्थः । यद्वा । यद्वीतेन यत्कर्तृकेण गीतेनेति । अद्यापि जगद्वर्त्तिभिलोकैर्या गीयन्त एवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वरजतीरिति स्वराः संतुः “षड्जर्षभौ च गान्धारी मध्यमः पञ्चमस्तथा । धैवतश्च निषादश्च सर्वे स्युः श्रुतिगमस्मवाः । मयूरचातकच्छागक्रौञ्चकोकिलदुर्दराः ॥ मातङ्गश्च क्रमेणाहुः स्वरा नेताश्च सुदुर्गमान् । तेषां जातीरष्टादश । यदुक्तम् । रागस्तु जायते यस्याः सा जातिरभिधीयते । शुद्धा च विरुता चेति सा द्विधा परिकीर्तिता । शुद्धाः स्युर्जातयः सप्त ताः षड्जादिस्वराभिधाः । ता एव विरुताः सत्यो जाता विरुतसंज्ञया । षाड्जार्षभौ च गान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा । धैवती चाथ नैषादी शुद्धा एतास्तु जातयः” इति । अमिश्रिताः कृष्णोर्जाताभिरसङ्गीर्णाः । यद्वा । शुद्धा अपि जात्यन्तरास्पृष्टाः । परमप्रावीण्येन केवलतत्तद्गानात् । तत्रापि उत्कृष्टं निन्ये । अतः परमदुर्गेयानामपि तासां तथा गानमालस्य तेन कृष्णेन सा पूजिता स्वीयपीतोत्तरीयादिभिः सम्मानितेति विशाखेयमिति प्राप्तः तत्तज्जात्युन्नयनमेव ध्रुवं ध्रुवाख्यं तालविशेषं कृत्वा उन्नित्ये उन्नीतवती तस्यै कृष्णो मानमादरं बहुरत्नमालापदकोर्मिकाचलङ्कारमदादियं पूर्वतोऽप्याधिकसादगुणयाविष्कारवती ललिता ततश्च यथोत्तरोत्कृष्टतादृशगाने गोपीनामप्रवृत्तिमालक्ष्य श्रियाथा स्वयमगायन्ती स्वसख्यास्तस्या एव सर्वसादगुणयोत्कर्षं ज्ञापयामामेति ज्ञेयम् ॥ १० ॥

श्रीमतिकशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

इदानीं गानस्याप्याधिक्यह । उच्चैरिति । नृत्यमानाः नृत्यन्त्यः सत्यो जगुरिति कौशलं यद्वा नृत्ये लब्धो मानश्चित्तसमुन्नतिर्यामिरिति शाकपाथिवादिः रक्तकण्ठय इति सौकुमार्यं रतिः श्रीकृष्णकर्तृका प्रीतिस्तद्विषया वा सैव प्रिया अभिलषणीया यासामिति तत्सुखित्वम् अत एव कृष्णाभिमर्शमाधेन मुदिता इति वैदग्ध्यं किमिति काङ्क्षायामाह । यदिति । यासां गीतेन स्वयमुत्प्रेक्षितरागसमूहेन इदं जगत् आवृतं व्याप्तं तदनुसारिगानपरं जातमित्यर्थः । ताभिः कृतरागाणां षोडशसाहस्री जगति विस्तृतेति भावः । यथा सङ्गीतसारे “तावन्त एव रागाः स्यु र्वावत्यो जीवजातयः । तेषु षोडशसाहस्री पुरा गोपीकृता वरे”ति यद्वा इदमिदं तास्पदम् आवृतमाच्छादितम् एवञ्च तत्रास्पदमेवास्फुरत् पारिशेष्यादिति भावः । यद्वा यासां गीतेन येन वा गीतेन इदं मम इदं यमावृतम् इतिब्रह्मानन्दरसाच्छादकृष्णरसाद्याधिकरसाव्याञ्जितः तदेवं श्लोकद्वयेन कान्तभावानां नृत्यादिकौशलं दर्शितं कृष्णवध्व इत्युपक्रमात् ॥ ६ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वक्ता विशुद्धरसदीपिका ।

अथ सहचरीवर्गमुख्यतमायाः श्रीललितायाः सर्वजित्वरं तदाह ।
काचिदिति । मुकुन्देन सममिति तदनुगतत्वमैकमत्यश्च सूचितं स्वर-
जातीरिति स्वर उक्ताः सङ्गीतस्वाकारे "स्वकाः श्रोतुचितानां
स्वराः समविधा मताः । षड्जार्षमौ च सान्ध्याशे मध्यमः पञ्चम-
स्तथा । धैवतश्च निषादश्च सर्वे स्युः श्रुतिसम्भवाः । मयूरचातक-
प्लगकौञ्जकोकिलदर्दुराः । मातङ्गश्च क्रमेणाहुः स्वरनेतात्सुदुर्गमा"
निति । जातयः "रामस्तु जगते अस्याः सा ज्ञातिरभिधीयते । शुद्धा
च विकृता चेति सा द्विधा परिकीर्तिता । शुद्धा सप्तविधा ज्ञेयास्तज्जैः
षड्जादिभेदतः । षड्जकैशिक्यादिभेदादेकादशविधापरेति आदिग्रह-
णादार्षभ्युदीन्यवन्त्यदिग्रहः ताश्चातिदुर्गहाथमि अमिभिन्ताः स्वर-
जात्यन्तरस्युष्टाः उभिन्ये उच्चैर्नीततली सह गानेऽपि ततोऽधिक-
त्रैलक्षण्यं दर्शितवन्त्यर्थः । ततः प्रीयता प्रीतिशुकेन तेन मुकुन्देन
साधु साध्विति प्रोत्साहने चदता पूजिता अत्याहतेत्यर्थः । इयञ्च
मुकुन्देन सममित्युक्तेः शुद्धसंख्यवती काचिदिति केन तन्मुखेनाची-
यते पूर्यते इति व्युत्पत्तेः उद्भूतत्वात्पञ्चरात्रनामानुक्तिश्च श्रीमु-
नीन्द्रस्य वैवश्योदयेनेति निर्णीतमेव श्रीवृहद्भागवतामृते प्रथम
खण्डान्ते परीक्षिद्वाक्येन ॥ १० ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

एवं प्रधाननृत्यं निरूप्य नृत्यमानानां तासांमतिचित्रं गानसौ-
ष्टवमाह । उच्चैरिति । आदावुच्चैर्जगुस्ततः पुनर्नृत्यमाना अभूवन्
यद्वा नृत्यमाना नृत्यं कुर्वन्त्य एवौच्चैर्जगुस्तित्युभयौनृत्यगानयो-
गपदाचरणेन महत्कौशलं तासां यद्वा नृत्यस्य मानो देवाङ्गना-
दिभ्योऽपि नृत्यकौशल्याधिक्यादभिमानो यासां यद्वा नृत्ये मानं
यथार्थज्ञानं यासां यद्वा नृत्यगते मानं प्रमाणं यासां यद्वा
कृष्णेन सह नृत्येन लब्धो मानः आदरो याभिः यद्वा नृत्येनैव
कृतः कृष्णसन्मानो याभिः तथा च नृत्येन कृष्णसन्मानं कुर्वत्यो
गुणगानेनापि तत्सन्मानायोच्चैस्स्वरेण जगुः यद्वा चकारस्य
शोभावाचकत्वादुत्कृष्टशोभा येषु तैः स्वैर्जगुः यद्वा उत्कृष्टस्य
कृष्णस्यैव शोभा येषु तैर्गीतैर्जगुः तत्र प्रथमार्थे बहुस्वस्वर-
गाने शोभाभावमाशङ्क्याह । रक्तकण्ठय इति रक्तस्वरेयुक्तकण्ठवत्य
इत्यर्थः । यद्वा द्वितीयार्थे कथमुत्कृष्टशोभावत्स्वैर्जगुस्तत्राह । रक्त-
कण्ठय इति । यद्वा तृतीयार्थे कथं कृष्णशोभान्वितैरेव गीतैर्जगु-
स्तत्राह । रक्तकण्ठय इति । रागव्याप्तकण्ठय इत्यर्थः । अत्रायं ध्वनिः
इन्द्रनीलमणिधुतिनीलपद्मरागसुरभिमुद्रात्वाद्दकृष्णाङ्गदर्शनजा-
तोत्साहतया तद्योगयोग्यतापत्त्यै तासां हृदयपद्मोऽपि रागव्याप्त-
तया पद्मरागो जातः तदश्च तद्व्याप्योच्चलितरागरूपतया कण्ठ-
मभिध्याप्य मुखपद्ममपि रागान्विततत्त्वरूपेण तद्योग्यत्वायैव
पद्मरागं चकार तथाच कण्ठस्य तद्वागात्मकरागव्याप्ततया तच्छो-
भान्वितगीतैरेव जगुः अत्र चेन्द्रनीलबहुपद्मानिधानां विभवद-
र्शनेन स्वाभिवममाशङ्क्य कण्ठशङ्कनिधिगर्जनेनापि गानस्यो-
च्चत्वसम्भावना तत्र नृत्यमाना रक्तकण्ठय उच्चैर्जगुस्तित्यत्र घन-
क्यामकृष्णदर्शनेन तद्गम्भीरगर्जनात्मकगीतनादप्रमोदमदाः प्रमदा
मयूरा इव नानावर्णाभ्वरपक्षध्वननेन नृत्यमाना एव यतो रक्त-
कण्ठयोऽत उच्चैर्जगुः उच्चैर्गाननृत्ययोः प्रयोजनं सूचयंस्ता

विशिनष्टि । रतिप्रिया इति । कृष्णस्य रतिविहारः प्रियो यासां रतिः
प्रीतिः प्रीतिर्वा प्रिया यासां यद्वा रतिरूपाः प्रीतिमयश्च ताः
प्रियाश्चेति रतिप्रियाः यद्वा कृष्णाय रतिमिथुनक्रीडा प्रीतिर्वा
प्रिया यासां यद्वा रतिः स्त्रीणां प्रिया भवति ननु कापि स्त्री रतिः
प्रिया भवति तास्तु सन्मयमन्मथस्य भगवतो रतेरपि प्रिया
अतोऽत्यर्थं तत्सौभाग्यं यद्वा अकारसंज्ञहरे रतिरेव प्रिया यासा-
मित्यरतिप्रिया इति वा छेदः एतदुद्देशसंगीतसातत्येऽपि तासां श्रमा-
भावे हेतुमाह । कृष्णाभिमर्शमुदिता इति । कृष्णस्य नित्यानन्दस्य
सर्वानन्दविश्वभूतस्य सर्वात्मत्वेन सर्वेषामपि सामान्यत्वेऽपि प्रि-
यत्वेऽप्यात्मनस्तुविशेषतः प्रकटलीलायामप्यतिप्रियतमस्याभिमर्शेन
साक्षात्प्रत्यक्षस्पर्शेन मुदिताः ननु सर्वात्मतया सामान्यतः सर्वेषा-
मभेदसम्बन्धादिन्द्रियाङ्गव्यवहितसम्बन्धस्य कथमुत्कर्षोक्ति-
रिति चेत्तत्रेदं चिन्त्यं किमज्ञानां स्वरूपाभेदोत्कर्ष उच्यते विदुषां
वा नाद्यस्तेषां तदज्ञानाद्भेदमात्रं सिद्धोऽप्यभेदोऽसिद्ध एव
विदुषामपि परोक्षपरोक्षसन्देहादत्र तु पारोक्ष्यसंशयाभावाच्छेष्टं
नचेन्द्रियाङ्गव्यवधानशङ्का भगवद्भामलीलागतानां तु -

देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामित्यादिवचनैः ।

कृष्णवदेव व्यवधानहेतुभूतानात्मदेहेन्द्रियाभावात् तत्र तेष्वपि
देहेन्द्रियभेदादिनामपि न व्यवधानशङ्कावसरो देहस्यैव नृत्य-
गानाद्यास्पदत्वेन देहे देहव्यवधानासम्भवात् तासां तद्गीतो-
त्कर्षमेवाह ॥ यद्गीतेनेति । यासां गीतेनेदमन्तारिक्षमावृतं व्यासमा-
सीत् अन्तरिक्षस्थविमानयानानां साङ्गनासुरप्रधानानां दिविस्य-
सभगणचन्द्रस्य च न तासां गीतं विनात्या स्फूर्तिस्त एव
वक्ष्यते =

कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः ।

कामादिताः शशाङ्कसगणो विस्मितोऽभवत् इति ॥
यद्वा यद्गीतेन यासां स्वयं प्रकटीकृतरागसमूहेनेदं सर्वं
जगत्सुररादिलोकमावृतं तदनुसारिगानपरं ज्ञातं तत्कृतराग-
षोडशसाहस्री त्रिलोके विभक्ता तदुक्तं सङ्गीतसारि -

तावन्त एव रागाः सूर्यावत्यो जीवजातयः ।

तेषु षोडशसाहस्री पुरा गोपीकृतावरा इति ॥

यद्वा किम्भूतास्तास्तवाह । यद्गीतेनेति । यासां यशसा कवि-
भिर्वर्णितेन नाना सुरनरभाषगतगीतप्रबन्धादिनेदं जगादवृतं व्याप्तं
यद्वा यद्गीतेन यासां तत्र गानविषयभूतेन श्रुतिरूपतया वा वर्णि-
तमाहात्म्येन कृष्णेनेदं जगद्ग्याप्तं यद्वा यस्य कृष्णस्य गीतेने-
दमावृतं तस्य कृष्णस्याभिमर्शेन मुदितास्तमेवौच्चैर्जगुः यद्वा
पुनः पुनरतिशयेन कृष्णाभिमर्शे यथा स्यात्तथा नर्तने उदिता
उद्यताः यद्वा कृष्णाभिमर्शे यथा स्यात्तथा नृत्यमाना इति पृथक्
सम्बन्धः उदिता इति उत्कृष्टं कृष्णभेदताः प्राप्ता अतस्तासां
तत्र लीनचित्तत्वाद्यस्य कृष्णस्यैव तत्स्मरणया तन्मुखनिःसृते-
नेदं गोपीमण्डलमावृतं व्याप्तम् ॥ ६ ॥

तत्र कस्याश्चिदतिप्रियाया गीतोत्कर्षमाह । काचित्स-
ममिति । काचिदिति सर्वाभ्यः पृथग्विषयगतापृथग्वर्णिताना-
मपि प्रथमोद्देशादग्रे गानोन्नयनस्तुतिविषयत्वोक्त्या सर्वोत्कृष्टा
यद्वा कासु स्वरूपाचिदिति चिद्रूपा चिदानन्दमयी श्रीमती
राधा मुकुन्देन सममितिभिन्ताः स्वरजातीरुभिन्ये इत्यन्वयः
तत्र मुकुन्देन सममित्यनेन तु अन्यासां गानं स्वतन्त्रं भीमत्याः

काचिद्रासपरिश्रान्ता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः ।

जग्राह बाहुनास्कन्धं श्लथद्वलयमल्लिका ॥ ११ ॥

श्रीरासनासप्रणकुतभाजभावविभाविका ।

कृष्णेन सहैव किञ्च यथा कृष्णस्य गानादिलोला स्वतः परमा-
नन्दधनत्वेन स्वप्रयोजनाभावाज्जीवानी मुक्तिदानाय तथा श्रीमत्या
इत्यपि द्योत्यते अमिश्रिता इत्यत्र अन्यासां गानेनामिश्रिता मुकु-
न्देन सममित्युक्त्या सर्वोपाधिविनिर्मुक्तप्रत्यगमिष्वस्वदेव स्वर-
ब्रह्माप्यन्यामिश्रितं मुकुन्देन समं निन्द्य तथा च साधारणगान-
नयोर्मिथः समत्वं तुल्यगुणत्वम् अन्यगानेभ्यः श्रेष्ठ्यश्च धीमतत
यद्वा अमिश्रिता इत्यनेनान्यस्वरगानादिगाने प्रमादादितरमिश्रण-
व्यावृत्तिस्तत्र प्रमादासम्भवात् स्वरजातीरिति स्वराः षड्जादयो
ध्वनिविशेषास्तदुक्तम् =

स्वराः श्रोत्रचिदानां स्वराः सप्त विधा मताः ।

षड्जर्षभौ च गान्धारी मध्यमः पञ्चमस्तथा ।

धैवतं च निषादः च सर्वे स्युः श्रुतिसम्भवाः ।

मयूरचातकच्छागक्रौञ्चकोकिलदुर्गाः ।

मातङ्गश्च क्रमेणाहुः खरनेतान् सुदुर्गमान् ॥

जातयस्तु तत्र रागोत्पत्तिहेतवः उन्नित्ये इति सुरगन्धर्वदीना-
मपि व्यामोहकसर्वोत्कृष्टतया गानसूचनम् अतस्तेन भगवता साधु
साध्विति पूजिता स्तुता यद्वा साध्विति कृत्वा साधु पूजिता
यद्वा तेन हेतुना प्रियेण सर्वगोपीभिश्च पूजिता स्तुता सुख-
सुरादिभिश्च सुमनोवृष्ट्यादिभिः पूजिता ततश्च सैव तदेव
गीतं ध्रुवं तालविशेषं यथा भवति तथा उन्नित्ये यद्वा प्रथमं
ध्रुवस्य साधियदस्य गानं कृत्वा मध्यमन्तरं गानानन्तरं तदेव ध्रुव-
मुन्नित्ये नान्तरान्तरितपूर्वोत्तरध्रुवगानयोः कचिदपि स्वरेणास्व-
लितास्तस्यै स्तुत्यन्तरेणमल्लिकतुम्बनादिना मानमादरं बह-
दात् ॥ १० ॥

श्रीधनपतिसूरिकृतभागवतगुढार्थदीपिका ।

केवलनृत्यमुक्त्वा समीतं तदाह । उच्चैरिति । नृत्यमानाः नृत्यन्त्योऽप्युच्चै-
र्जगुः शान्तार्थः नृत्ये मानो गर्व आदयोक्तिर्वा यासामिति वा रक्त-
कण्ठ्यः नानारागैरनुरक्षितकण्ठ्यः क्षिप्रकण्ठ्य इति वा तथापि
रतिरेव प्रिया यासां यद्वा मानफलमाह । रतिः कृष्णकर्तृका
प्रीतिः प्रिया यासां ननु तादृशचिरकालीननृत्ये भ्रमपनोदस्तासां
केन जात इत्याशङ्क्याह । कृष्णेन सदानन्दरूपेण प्रेम्णेन कृतः अभितोऽ
मर्गः प्रोच्छन्नादिदृष्टा तेजमुदिता मोदसागरे निमग्नाः किञ्चि-
द्गीतेन सर्वेष्वपि सर्वे विस्मृतं तासां भ्रमविस्मरणे किञ्चित्प्र-
मित्याह । यासामुच्चैर्गीतेनेदं विश्वमावृतमासीत् यद्वा यासां
स्वयं कल्पितेन षोडशसहस्रभेदभिन्नेन गीतेनदमावृतं व्याप्तं
यद्वा तद्विषयकेन लोकैः स्वोद्धारार्थं कियमाणेन गीतेनेदमा-
वृतम् ॥ ९ ॥

अथ पञ्चभिस्तासां प्रेयचेष्टितान्याह । काचिदिति —

षड्जर्षभौ च गान्धारी मध्यमः पञ्चमस्तथा ।

धैवतश्च निषादश्च सर्वे स्युः श्रुतिसम्भवाः ॥

मयूरचातकच्छागक्रौञ्चकोकिलदुर्गाः ।

मातङ्गश्च क्रमेणाहुः खरनेतान् सुदुर्गमान् ॥

रागस्तु जायते यस्मात्सा जातिरभिधीयते ।

शुद्धा च विकृता चेति सा द्विधा परिकीर्तिता ॥

शुद्धाः स्युर्जातयः सप्त ताः षड्जादिस्वरमिधाः ।

ता एवा विकृताः सत्यो जाता विकृतसंख्या ॥

षाड्जर्षभौ च गान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा ।

धैवती चाथ नैषादी शुद्धा एतास्तु जातयः ॥

इत्युक्तजातीरमिश्रिताः जात्यन्तरसंस्पृष्टाः मुकुन्देन सह उन्नित्ये
उक्त्याः कल्पयामास यद्वा कृष्णोन्नीताभिरसङ्कीर्णाः स्वरजातीः
षड्जादिस्वरगानापगतीरुन्नित्ये सहस्रभेदेन संख्याप्राधान्यमुच्यते
ततश्च प्रियमाणेन तेन साधु साध्विति पूजिता संमानिता वीप्सा
हृषेण इयं ललितानाम्नी श्रीराधासखी ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णस्याभिर्मर्शेन मुदिताः नृत्यमानाः नृत्यन्त्यः रक्तकण्ठ्यः
विविधरागैरनुरक्षितकण्ठ्यः उच्चैर्जगुः यथासां गीतेनेदं विश्वमा-
वृतं व्याप्तमभूत् पाषितं जातमित्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्र काचिद्वचः मुकुन्देन स्मरणमात्रतो मुक्तिप्रदेन सह स्वरजातीः
षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाप्यस्वरगानापगतीः अमि-
श्रिताः मुकुन्दोन्नीताभिरसङ्कीर्णाः उन्नित्ये तदा तेन मुकुन्देन
प्रियमाणेन साधु साध्विति पूजिता तदन्तरं तदेव स्वरजात्युन्ना-
यनमेव ध्रुवं ध्रुवाख्यं तालविशेषं कृत्वोन्नित्ये उन्नीतवती तस्यै
बहु मानमज्ञात् ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

रति की अत्यन्त प्रिय अनेक रागों के कण्ठों वाळी
श्रीकृष्ण के अंग स्पर्श होने से अत्यन्त हर्षित हुई जो गोपी
सो ऊँचे स्वर से गान करती हुई जिनके कि गीत से यह
सब संसार व्याप्त होगया ॥ ९ ॥

कोई गोपी पृथक् स्वयं कि जातियों से मुकुन्द भगवान्
के साथ गान करती मई फिर उनके स्वयं को ग्रहण करने
से भगवान् प्रसन्न भये उनसे सुदूर हैं करके प्रशंसा किया
भगवान् ने भी उसी स्वर का गान किया उस गोपी को
बहु मान दिया ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवं नृत्यगीतादिना श्रीष्णसंमानितानां तासामतिप्रीतिवि-
लासेन वृत्तमाह । काचिदिति । श्लथन्ति बलवानि मल्लिकाश्च
यस्याः सा ॥ ११ ॥

तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ।

चन्दनालिप्तमाग्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥१२॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायैकीपिका ।

उत्पलस्य सौरभमिव सौरभं यस्य तं बाहुम् ॥ १२ ॥

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतवृहत्तोषिणी ।

पार्श्वस्थेति । शीघ्रसुखग्रहणं बोधितम् अन्यथा रासावेशेन स्खलनं सम्भवेत् किञ्च पार्श्वस्थत्वेन तस्यापि तत्र सावधानत्वं तस्यां पूर्वतोऽपि मावाधिक्यञ्च सूचितम् अतः परिश्रमादिकं तदर्थं केवलं ललमेवेति श्रेयं रासश्रमेण कदाचिद्यष्टिमेकां लीलया गदासिवावष्टभ्य विमतीति गदाभृत् यद्वा गदति वर्णात्मकं शब्दं निगदतीति गदा वंशी तां स विभर्ति गदाभृत् वंशीधरः तस्य सखीकरं पारित्यज्य तस्य स्कन्धे जग्राह परिश्रान्तेर्लक्षणं श्लयदिति तथा भीमपराशरेणाप्युक्तम्—

परिवर्त्तश्रमेणैका चलद्वल्यलापिनीम् ।

ददौ बाहुलतां स्कन्धे गोपी मधुनिघातिन इति ॥

मल्लिकापुष्पाणां श्लयनं कप्रगात्रोद्वयम् ॥ ११ ॥

एका गोपी अंसगतं स्वस्कन्धस्थितं स्वभावत एवोत्पलपुष्प-
लोऽपि अधिकं सौरभं यस्य विशेषतश्चन्दनेन आसम्यक् भक्तिच्छे-
दादिसाधुप्रकारेण लिप्तम् इति भावोद्दीपनत्वं सूचितं ह स्पष्टं चुम्बने
हेतुः हृष्टरोमेति प्रेमवैवश्यादित्यर्थः । श्लेषेण रोमाण्यपि हृष्टानि
तस्याश्च हर्षः किं वक्तव्य इत्यर्थः पृष्टी चतुर्थ्याम् ॥ १२ ॥

श्रीमञ्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवेत्यर्द्धकम् । तदेव तालानिवद्धं केवलरागमयमेव वा
प्राथमिकत्वेन प्राप्तत्वादादितालमयमेव वा गीतं तत्क्षणदेव
ध्रुवं यति निःसारसंज्ञतालद्वयैकतरात्मकं ध्रुवं भोगाख्याव-
यवद्वयमाश्रयतगीताविशेषं रचयित्वा जगावित्यर्थः । तस्यै च मान-
मवात् श्रीमुकुन्द इति शेषः । किन्तु पूर्वतो बहु यथा स्यात्त-
थेति । अन्यतैः । यद्वा । स्वरा मत्तमयूरादिवद्धनयः षड्जा-
द्वयः सप्त । तदुक्तम् । “रक्षकाः श्रोतुचितानां स्वराः सप्त-
विधा मताः । षड्जर्षभौ च गान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्च निषादश्च सर्वे स्युः श्रुतिसम्भवाः । मयूरचातकच्छा-
गक्रौञ्चकोकिलदुर्गः । मातङ्गश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुदु-
र्गमान्” इति । अथ जातयस्तत्र रागोत्पत्ति हेतवः । तदुक्तम् ।
रागस्तु जायते यस्याः सा जातिरभिधीयते । शुद्धा च विकृता
चेति सा द्विधा परिकीर्त्तिता । शुद्धा सप्तविधा ज्ञेया तज्ज्ञैः
षड्जाविभेदतः । षड्जकौशिक्यादिभेदादेकादशविधा परेति
आदिग्रहणादार्षभीत्यादयः षट् । षड्जो दिव्यो वेत्यादयश्च
दश ज्ञेयाः । ता अभिधृताः स्वरजात्यन्तरस्पृष्टाः । परमप्रा-
चीण्येन केवलतत्तज्ज्ञानात् । तत्रापि उक्तं उक्तेष्टम् । निन्ये गृही-
तवती जगावित्यर्थः एवं कासाश्लिष्टगोतृकर्षप्राधान्येन तत्रापि तार-

तन्मेन गानाद्यनुभावकंप्रेमं वर्णयित्वा कासाश्लिष्टं सम्भोगप्राधान्येन
वर्णयति ॥ काचिदासेत्यादिना । तत्रापि कस्याश्चित् सौभाग्य-
प्राधान्येनाह काचिदासेति । पार्श्वस्थेति शीघ्रसुखग्रहणं
दर्शितम् । अन्यथा रासावेशेन स्खलनं सम्भवेत् । गदां नट-
वृन्दाधिपत्युचितं गदाकृतिं यष्टिं विभर्ति इति । यद्वा गदति
वर्णात्मकं शब्दं निगदतीति गदा वंशी तां तदुचितत्वेनापि
विभर्तीति गदाभृत् तस्य । अत एव मध्यस्थस्यापि नटवृन्दा-
धिपतिस्थानीयोऽयं प्रकाशः परिश्रान्तिलक्षणं श्लयदिति श्रमेण
नवमल्लिकावद्विललिताङ्गायां श्लयन्तः परस्परं विच्छिद्य सङ्ग-
कुर्वन्तौ बलयाः तथा श्लयन्त्यो गलन्त्यो मल्लिकारश्च कवरस्था
यस्याः सा । तथा भीमपराशरेणाप्युक्तम् । “परिवर्त्तश्रमेणैका चल-
द्वल्यलापिनीम् । ददौ बाहुलतां स्कन्धे गोपी मधुनिघातिनः” ।
इति । अत्र मल्लिकातां शिथिलता च ज्ञेया । रोमादिदशानां
मध्ये सोऽयं माधुर्यनामानुभावो ज्ञेयः । यथोक्तम् । माधुर्यं
नाम चेष्टानां सर्वोदस्थासु चास्तेति । एवमस्याः स्वाधीन-
मर्त्तकात्वं मध्यस्थितत्वं दर्शितम् । तस्मात् श्रीराधिके-
यम् । अतो निकटपठिते गानविषया तद्वयसुखकारिण्यौ तत्-
सङ्गौ श्रीललिताविशाले भवेताम् । पूर्वस्यास्तादृशवेष्टत्वेन
वर्णनं स्वतन्त्रताधिक्यव्यञ्जकम् । उत्तस्योर्गीतादिगुणत्वेन
वर्णनं सहायकव्यञ्जकमिति ॥ ११ ॥

अथ प्राक्तनक्रियासादृश्येन नूनं श्रीश्यामलविलासमाह ।
तथेति ॥ एका गोपी अंसगतं स्वस्कन्धस्थितं स्वभावत एव
उत्पलपुष्पतोऽप्यधिकं तज्जातीयं सौरभं यस्य इत्यर्थः । विशेष-
तश्चन्दनेन आ सम्यक् भक्तिच्छेदादिसाधुप्रकारेण लिप्तं ह
स्पष्टम् । चुम्बने हेतुः हृष्टरोमेति प्रेमवैवश्यादित्यर्थः । श्लेषेण
रोमाण्यपि हृष्टानि तस्याश्च हर्षः किं वक्तव्य इत्यर्थः । अयं
प्रागल्भ्याख्योऽनुभावः । यथोक्तम् । “निःशङ्कत्वं प्रयोगेषु बुधै-
रुक्ता प्रमदभता” इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं नृत्यगीतवाद्यादिना श्रीकृष्णसम्मानितानां तासामपि
प्रेमविलसितं वृत्तमाह चतुर्भिः । काचिदिति । रासेन परिश्रान्ता
श्लयन्ति वलयानि मल्लिकारश्च यस्यास्तथाभूता आत्मनो
बाहुना समीपस्थस्य भगवतोऽसं जग्राह ॥ ११ ॥

तत्र तासां मध्ये एका त्वात्मनोऽसगतं स्कन्धे निहितमुत्पलस्य
सौरभमिव सौरभं यस्य तं चन्दनेन समतालितं कृष्णस्य बाहु-
माग्राय हृष्टानि पुलकितानि रोमाणि यस्यास्तथाभूता बाहुम्
अधरं वा चुचुम्ब ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदुरावली ।

कृष्णोऽपि तदेव गीतं ध्रुवमुद्दिन्ये व्यक्तवर्णेन ज्ञावयामास तेन तस्यै एव समज्ञायन्यै अत्र समगानं नाम तत्प्रशंसार्थं मुकुन्देन तद्गानानुसारेण गीतमिति ज्ञातव्यम् अन्यथा विजगति मुकुन्दगायनसमज्ञायनः कौऽस्ति स्वविभूतिमन्तरेण स्वन्तो रुरुधयन्ती-कवरवद्धमलिका यस्याः सा तथा ॥ ११ ॥

उत्पलसौरभम् उत्पलमालया सुगन्धितम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः

काचित् ॥ गदां गोपालचोचिताम् ॥ तद्वद्वदाधिप्रत्युचितामिव वा गदाकृतिं यो विभर्त्तति गदाभूतः ॥ ११-१४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः

एवं संक्षेपेण अंगमसं निर्वर्ण्य तत्कृतपरिश्रममाह । काचिद्वासेत्यादि ॥ पार्श्वस्थेति सर्वस्या एवेति ज्ञेयं बाहुनी जग्राहेति कामेन बाहुनेति मन्तव्यं गदो वाक्निगदो गद इत्युक्तेः गदमाविभर्त्तति तथा तस्य तस्य समं किमपि व्यक्तं कथयतो गायतो वा जग्राहेति पुनर्मया वक्तव्य इति प्रकारकग्रहणपरः प्रेमप्रभयेण संकोचभावात् श्रुथमानानि वलयानि मल्लिकाश्च कवरान् कवर्याश्च यस्याः सा तथा वस्तुतस्तु तसोत्सवे शृङ्गारोऽद्भुतोऽङ्गी अथवा उत्साहो हि व्यभिचारिभावः स्वातन्त्र्येण विभावादिभिः परिपुष्टः रसतामपन्नो भावाव्यो रसोऽङ्गं तत्र श्रमादयो व्यभिचारिणः ॥ ११-१४ ॥

एवं कृष्णोऽपि श्रान्तः सन् कस्याश्चिदंसे बाहुं न्यासेत्याह । तत्रेत्यादि ॥ तत्र तसोत्सवे एका सौभाग्यवती असंगतं कृष्णस्य बाहुं चुचुस्व उत्पलसौरभं स्वभावेन चन्दनालितम् आरोपेण अतः आघ्राणेन परीक्ष्य किमयं चन्दनेन सुरभिः किंस्वरूपेणेति । सकिंघ्रा उत्पलसौरभमिति स्वरूपं । सौरभमनुभूय हृष्टोमा चुचुस्वेत्यर्थः अतश्चन्दनालित इति लिपिप्रकृत्यर्थमाहिमा अत्र कृष्णस्यालस्य-मस्या ओत्कण्ठव्यभिचारिणौ ॥ १२ ॥

श्रीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अन्या पुनः उन्नीतमेव यावद्भगवता पुनर्गृह्यते तावत्तथैवो-न्नयने कृतवतीत्याह । तदेवेति । तदेवौज्जीतं ध्रुवं निश्चलं यथा भवति तथा उन्निन्ये तं नादं ध्रुवनादे योजितवती ध्रुवः नादः कारणनादः स्थायी स्वरः "यत्रोपविशते रागः स्वरः स्थायी स कथ्यते" भगवन्नाद एव वा भगवता तथैव गीतमिति ध्रुवता-लादिषु योजितवतीति केचित्तन्न विचारक्षमम् एवं ध्रुवयोजनार्था भगवांस्तस्यै एव गृहेव संमानमदात् चकारादभीष्टमपि एवं तासा-मस्तः सामर्थ्यं जातमिति बहिः सामर्थ्यं किंस्वकृत्यमिति भावः । बह्विति सर्वगोप्यधिकमैश्वर्यवीर्यरूपे चैते निरूपिते अन्याश्च चतस्रः क्रमेण बोद्धव्याः कीर्त्तिर्हि भगवन्तमेवावलम्बते अतः कायिकं ध्यापारं ह्योराह । काचिदिति । रासेन परितः श्रान्ता स्वस्यैकस्मिन् पार्श्वे विद्यमानस्य स्कन्धं स्वबाहुना जग्राह

गदाभूत इति भगवता स्थित्वाय अधिकप्रयत्नेन अन्यथा क्रिय-माणे रासो भज्येत परिश्रमो रसाधिक्यात् अन्यथा रसार्थं प्रवृत्तिर्न स्यात् मण्डलपरित्यागे मण्डलसिद्धयर्थं भगवतापि हस्त-ग्रहणं सम्भवति अत एकस्मिन् पार्श्वे भगवानेव पार्श्वभागे विद्य-मानस्य भगवतः कण्ठग्रहणं वृक्षाधिरुढादिङ्गनं भवति भगवता पूर्वं कण्ठे सा गृहीता तथापि भगवान् गृहीत इति मित्रवत्स्थितिः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह । श्रुथद्वलयमल्लिकेति । श्रुथन्ती वलयाकारा मल्लिका यस्याः कवरे वलयाकारेण मल्लिका यस्याः कवरे वलयाकारेण मल्लिका माला वद्धा सा च शिथिला जातेति वैकल्यं प्रदर्शितम् आसता च प्रदर्शिता ॥ ११ ॥

अन्या पुनः स्वस्या एकासंगतं बाहुमुत्पलापेक्षया अधिकपरिमलयुक्तं चन्दनेन आलितं बाहुमाघ्राय अन्तः प्रविष्टामोदा पूर्णानन्दां सती हृष्ट-लोमा बाहुमेव चुचुस्व रूपेणैव पूर्वमेव स्थितौ गन्धरसयोरप्यनुभव-कृतवतीति हेत्यादिषु तत्रेति तस्मिन्नेव समये तत्रैव भगवति वा उभयपार्श्वस्थयोर्गोपिकयोस्तथा सति विनियोग उक्तो भवति एकासंगतमिति वा सैव तथा कृतवतीति केचित् सदानन्दत्वात् सर्वत्रैव समरसता उत्पलं हि रात्रिविकासि तत्क्षीणां मनोब्रामाण्ये चन्दनजसौरभमेव न हेतुः किन्तु तत्रोऽपि विलक्षणं साधारणजन-वेद्यं तदपेक्षयापि सौरभयुक्तत्वेनात्यलौकिकभाववतीनामेव वेद्यं सहजं सौरभमित्यपि क्षापनायेदं विशेषणं चन्दनालेपः विवेक-धैर्यनाशनायः ॥ प्राणेनान्तः प्रवेशनमस्या विशेषः प्राप्ता श्रीरूपा ॥ १२ ॥

श्रीमद्विभवाथचक्रवाकिकृतसारायदर्शिनी ।

सादृश्यप्रधान्येन सख्यौ वर्णयित्वा सौभाग्यप्रधान्येन सर्व-मुख्यतमां वर्णयति । काचिदिति । गदाभूतः कृष्णस्य पक्षे गदनं गदा गदा गीतवयोः सख्यौ गुणतारतम्यज्ञानकथा तां विभर्त्त धत्ते । पुष्यति वा तस्य स्कन्धे बाहुना दक्षिणेन जग्राह आल-लम्बे । इत्यन्तौ वलयाः मल्लिकाश्च कवरस्था यस्याः सा । स्वाधीनकान्तत्वादियं श्रीवृषभानुकुमारी ॥ ११ ॥

असं गतं स्वस्कन्धे स्थितं चन्दनालितमपि उत्पलस्यैव सौरभं यस्येति स्वाभाविकेन गात्रस्योत्पलशब्देनात्यधिकेन चन्दनगन्धस्यावरणात् पूर्वाध्यायोक्तक्रियातुल्यत्वादियं नूनं श्यामला ॥ १२ ॥

श्रीमात्किशोरीप्रसादाधिष्णुता विशुद्धरसदीपिका ।

प्रीतियुतत्वमेवाभिव्यज्यति । तदित्यङ्गेन । तदेव तयोद्गीतमेव ध्रुवं यतिनिःसारसंज्ञतालद्वयैकतरात्मकध्रुवाभोगाख्या वयवद्वय-मात्रधुतगीतविशेषं रचयित्वेति शेषः तेन ध्रुवोन्नयनेन तस्यै परम-सुहृदे पूर्वापेक्षया बहु अधिकतरं यथा भवति तथा मानं चेतसः समु-त्कर्षमदात् दत्तवान् मुकुन्द इति शेषः अत्र मुकुन्दपदस्यामुख्यया वृत्त्या तस्यापि तामनु सख्यमेवाभिमतं तत्सुखपर्यवसायित्वादिति संक्षेपः तदेव तासां तस्याश्च प्रेमसौभाग्यं गुणोत्कर्षं च वर्णयित्वा तत्तत्सौभाग्यमणिमञ्जरीनीराजितचरचरणकमलायाः श्रीराधिकायाः सर्वाधिकं स्वाधीनपतिकात्वलक्षणं सौभाग्योत्कर्षमाह । काचि-

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वक्ता विशुद्धरसदीपिका ।

दिति । अनिर्वचनीयेत्यर्थः । यद्वा तादृशसौभाग्योत्कर्षवती श्लेषेण केन ब्रह्मेन भानुनेति यावत् आचिता अयोनिजात्वात्सनातनतया संगृहीतेति काचित् “अयोनिजेयं कल्याणी कीर्तिता कीर्तिनन्दिनीति” ब्रह्मवैवर्ताद्भवत इव तस्या अपि प्रादुर्भावमात्रमेवेति भावः “मारुते वेधसि ब्रह्मे पुंसि कः कं शिरो ऽम्बुनो” इत्यमरः तदेवं ककारस्यानेकार्थस्य मुख्यया वृत्त्या भानौ शक्तिः ततश्च नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायाद्वैभानुनन्दिनीति नामापि संसाधितम् “शिलषैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवास्त्व” त्यालङ्कारानुसारेण सङ्कोपितमपि अथवा पद्मपुराणसंवादेन केन वेधसांभावतरणप्रसङ्गे वृषभानुनाम्ना गोपराजनात्मजात्वेनाचितेति किवन्तोऽयमिति पूर्ववदेव रासपरिधान्तेति सौकुमार्यं पार्श्वस्थस्येति नित्यसाक्षिण्यं गदेति मटराजकरस्थिता गदाकृतियष्टिरेव गदेत्युच्यत इति भरतः यद्वा गदतीति कलध्वनिं कणोतीति गदा वंश्येव “निगदो गद” इति कोशाच्च परिश्रान्तिलक्षणमाह । श्लथदित्यादिना रासपरिधयेण रसालसतया चाः । जवमालिकावद्विलुलिताङ्गत्वेन इन्द्रधन्यो गलन्त्यो मल्लिकाः कचरगुम्फितमल्लिका सज्जो यस्या इति किञ्चित्काव्यं सूचितं तेन च सौकुमार्यं माधुर्योक्त्यानुभावोऽयं “माधुर्यं नाम जेषानां सर्वावस्थासु चारुते” ति अन्यथा कार्श्यस्यावर्णनीयत्वादिति भावः । बाहुना स्कन्धे जग्राहेति विद्यमानात्मकं सख्यं स्वाधीनपतिकात्वं च सुव्यक्तमिति संक्षेपः ॥ ११ ॥

तदेवं तस्याः सौभाग्योत्कर्षं साक्षादनुभूय तदभिलषन्त्याः दक्षिणायाश्चेष्टितमाह । तत्रेति । तस्याः सौभाग्योत्कर्षं ऽनुभूते सतीत्यर्थः । एका प्रागुक्ताभ्यां द्वाभ्यामन्या भिन्नप्रकृतित्वात् “एके मुख्यान्त्यकेवला” इति कोशात् असंगतमिति दास्यप्रायसख्यव्यक्तिः स्वभावत एवोत्पलपुष्पतोऽप्यधिकं तज्जातीयं सौरभं यस्य तं विशेषतश्चन्दनेन आसम्भ्यक् भक्तिच्छेदादिसाधुप्रकारेण छिन्नं हृष्टरोमेति प्रेमवैवश्यं दैन्यश्च सूचितं चुचुस्वेति प्रागव्यञ्ज्यं “निःशङ्कत्वं प्रयोगेषु बुधेरुक्ता प्रगल्भते” ति वस्तुतस्तु दास्यप्रायस्तरस्या नैदं रमणीयश्चेष्टितमिति श्रीमुनीन्द्राभिप्रायः जग्राह बाहुनेत्यादिना पूर्वोक्तसुषमाविशेषस्योत्कर्षप्रापनार्थैव प्रदर्शितमिति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावमाचिविभाविका ।

एवं गाननृत्यादिगुणप्रधानायाश्चेष्टास्ताः कासां चरितेन दर्शयित्वा संभोगप्रधानाश्चेष्टा निरूपयन्नादावालिङ्गनचेष्टामाह । काचिदिति । काचिन् रासपरिधान्तेत्यत्र यद्यपि रासो रससम्प्लवस्तत्रापि नित्यपरमानन्दधनसन्निधानेन पूर्वव्याख्यानरीत्या काचिदिति चित् सुखरूपत्वेन च भ्रमासम्भवस्तथापि कृष्णालिङ्गनसुखसम्भोगातिशयाय मिषेण आनैवेति बोध्यं यद्वा राससुखभरपूर्णतयैव चेष्टान्तरप्रवृत्तिशायिल्यात्परिधान्तेवेति ज्ञेयं यद्वा परिशब्दोऽत्र वर्जने तथाच रासश्रमरहिता अपि सह रासेन निवृत्ताविरहादिभ्रमा अपि केवलसुखसंभोगातिशयायैव पार्श्वस्थस्येति विभुसर्वाङ्गतया सर्वत्र स्थितस्यापि वर्णितरीत्या मण्डले स्वसमीपावर्धितस्य गदाभूत इति साक्षाद्भापतेर्यद्वा गदाकारा काचिन्नटनागरस्य नृत्ये गदाचालनवदावर्तमाना यष्टिः तां

[३३२]

धरतः यद्वा गद्यते व्यक्ताक्षरमधुरस्वरेण निगद्यते गीतमनयेति गदा वंशी तद्भूतः स्कन्धं जडीभूतयाचलया पुष्पितया स्वर्णयूष्कालतया तमालद्रुमस्कन्धाश्रयणमिव विबुधविबुधविबुधसुमनोहरविविधभगवद्गुणसुमनोऽन्वितया चतुर्वर्गभगवत्स्वरूपात्तन्दफलयुतया प्रेममाधुर्यरसमधुयुतया भक्तिलतया श्रीभागवतप्रतिस्कन्धाश्रयणमिव कर्मणि खेदानुभवेन तादृगगुणया श्रुतिलतया ब्रह्माश्रयणमिव रोमपुलकमुकुलखेदकणमधुसावक्या प्रेमवैचित्यजडीभूतया तदालिङ्गनोत्साहपन्नवैगचलितया ललितया बाहुलतया जग्राह श्लथद्वलयमल्लिका इति द्रुमस्कन्धाश्रितलतया कुसुमनिपातमिव भागवतस्कन्धाश्रितभक्तिलतया त्यक्तैहिकामुष्मिकसुखयोगसिद्धकुसुमजातमिव ब्रह्माश्रितश्रुतिलतया सवलितपुष्पितवचोव्रातमिव भगवत्स्कन्धाश्रितबाहुलतया श्लथन्त्यो वलयाकाशा मल्लिका यस्याः यद्वा श्लथन्तो वलयाः कचरप्रथितमल्लिकाश्च यस्या इत्यपि रासभ्रमानुकारो बोध्यः तथाच लताश्रिततमालवत् भक्त्यालङ्कृतभागवतवत्श्रुत्यवभासितनित्यपरमानन्दब्रह्मवत्तयालिङ्गितो भगवान् गुरुभ इति भावः ॥ ११ ॥

तस्या एव चरितान्तररम्यस्या वा चरितमाह । तत्रैकांसगतमिति । तत्र तस्यामेव प्रियस्कन्धालिङ्गनदशायां सा स्वीयैकांसे एकस्मिन् स्कन्धे गतं प्राप्तं कृष्णस्य बाहुं चुचुस्व तत्रैव रासमण्डले एका काचिदन्या स्वांसगतं तद्बाहुं चुचुस्व किम्भूतं बाहुं तदाह । उत्पलसौरभम् उत्पलमिव तत्सुखमिवन्मधु ततोऽन्यत्कष्टं सौरभं यास्मिन् यद्वा उत्पलेऽपि सौरभं यस्य—

रसोऽहमसु कौन्तेय । प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।

पुष्पयो गन्धः पृथिव्याश्चेत्यादिवचनैः ॥

सर्वत्र सर्वगुणानां भगवदंशत्वात् यद्वा अन्ये विषयाः पुनः पुनः भुज्यमानाः सर्वेऽपि प्रति पलं विरसतां गच्छन्ति विकारित्वात् इदन्तु उत्कृष्टमेव प्रतिपलं सौरभं यस्य स्वरूपात्मकतयैवाविकृतत्वात् यद्वा तस्याः क्षीयमाणत्वेन प्रतिपलाभ्यस्यमानानुभवप्रकृष्टतया पदै पदै स्वादु स्वादु भागवतार्थ इव उत्कृष्टं प्रतिपलं सौरभं यस्य यद्वा उत्कृष्टं किमपि वाचामगोचरं खरतानां सुखं पूर्वमद्भुतं पाति पुनश्चाधिकं लाति सौरभं यस्य यद्वा उत्पलं नीलकमलं तद्वत्स्कान्त्या सौरभं चरणकमलं तद्वत् करतलाङ्गलिकान्त्या भातीत्युत्पलसौरभं यद्वा उत्पलं रात्रिकमलं रात्रावेव भाति सौरं दिनकमलं तु दिने एव इदं तु उत्पलवद्वात्रौ सौरभं दिनेऽपि समानं भाति स्वत एवेदगपि पुनश्चन्दनेना समन्ताल्लितम् अनेनातिसुरभित्वेऽपि चन्दनलितत्वकथनेन चन्दनसौरभस्य तत्रातिशयापादनासम्भवोऽपि रविनिवेदितदीपवत्परमानन्दै ब्रह्मपयपि श्रुत्योद्भूतसत्त्ववृत्त्यभिव्यक्तसुखत्ववत्स्वरूपे एव स्वस्मिन् सखिसमागमसुखवद्भक्तप्रियत्वेन पत्रं पुष्पं फलं तोयमित्यादिसप्रतिज्ञानुसारेणावश्यस्वीकारो दर्शितः यद्वा चन्दनेनालितमपि स्वत एवोत्पलादपि सौरभं बाहुमाग्राय हृष्टरोमा तत्सुखातिशयेन प्रेमरसव्याप्ततनुत्वेन रससेवितभूमौ निपनिततृणलताद्युत्थानवत्प्रतिरोमन्यासदृषां पुलकाङ्गी चुचुस्व नासिकया सुरभिसुखातिशयलाभलुब्धा चुम्बनेन स्पर्शरसावासादितर्पणीति भावः । हेति स्फुटं सर्वसखिनृत्यसमाजे गतत्रपतया चुम्बनेन प्रागव्यलक्षणानुभावो दर्शितः किञ्च मुखकमलनिवासास्पदे स्कन्धे हरिकरकमला-

कस्याश्चिन्नाटयविक्षिप्तकुण्डलत्विषमण्डितम् ॥ १ कुण्डलत्विषमण्डितम्

२ गण्डं गण्डं सन्दधत्याः प्रादात्ताम्बूलचर्वितम् ॥ १३ ॥ २ गण्डखण्डेभित्तयत्वा
नृत्यती गायती काचित्कूजन्नूपुरमेखला ।

पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जं श्रान्ताधास्तनयोः शिवम् ॥ १४ ॥

श्रीरामनाथयणकृतभावभावविभाविका ।

गमे जाते उत्कृष्टवन्ध्यागमे तच्छरणचुम्बनलक्षणादरणीतिमवगत्य
तत्करपद्मपदविशमिवालं चन्दनालेपसितविशालं चुचुस्वेति
ध्वनिः ॥ १२ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

काचित् तदेव जात्युत्पन्नमेव ध्रुवं ध्रुवाख्यं तालविशेषं कृत्वोन्नित्ये
उल्लोतवती तस्यै तथा गानपरायै बहु यथा स्यात्तथा मानमदात्
व्यालिङ्गनादिदानपूर्वकं साधुवादं श्रीमुकुन्दः कृतवानविशाखा-
ख्येया श्रीराधासखी एवं नृत्यगीतादिपराणां भगवता सम्मानितानां
मध्ये कस्याश्चिदतिप्रीतिविलसितं वृत्तमाह । काचित् पार्श्व-
स्थस्य गदां नटवृन्दाधिपत्युचितां मदाकारं यष्टिं विभक्तिं गदाति
वर्णानिति गदां वंशीमिति वा तथा च अनायासग्रहणस्य खानि-
रोधपरस्य मध्यशङ्कुस्थानिभूतैः प्रेष्ठस्य स्कन्धं बाहुना जग्राह
यतो रासपरिश्रान्ता यतः सौकुमार्यात् श्रमकाश्येन श्लथन्ती
वलयाः गलन्त्यो मल्लिकाश्च कवरस्था यस्याः तथाच विश्रामाय
तथा प्रवृत्तिपरा मध्यस्थप्रेष्ठसन्निहिता स्वाधीनभर्तुका प्रियापद-
प्रतिपाद्या सर्वाधिका श्रीराधिकाभिधालकृत्येयमिति ध्वनितम् ॥ ११ ॥

तासु मध्ये एका रासपरिश्रान्तस्येवद्वाराक्रान्तस्य च कृष्णस्य
स्वसंगतं बाहुं भगवत एवात्पलतोऽप्याधिकसौरभं यस्य तं
तत्रापि चन्दनेनालितं चुचुस्व यतः हृष्टरोमा अन्तर्मातुमशक्य-
त्वाद्रोमद्वारा बहिर्निःसृतेन हर्षेण युक्ता प्रागन्भाव्योऽनुभावोऽयं
“निःशङ्कत्वं सम्प्रयोगे बुधैरुक्ता प्रभावता” इत्युक्तेः श्यामलाख्येया
सखी ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थं नृत्यगीतादिभिः प्रसन्नेन भगवता सम्मानितानां व्रजा-
ङ्गनावामतिप्रीतिविलसितं वृत्तमाह । काचिदिति चतुर्भिः श्लथन्ति
वलयाणि मल्लिकाश्च यस्याः सा पार्श्वस्थस्य समीपस्थस्य मदा-
भूतः स्कन्धं स्वबाहुना जग्राह ॥ ११ ॥

असंगतं प्रसन्नं भगवता स्कन्धे निहितम् उत्पलस्य सौर-
भवत्सौरभं यस्य तं बाहुं चुचुस्व ॥ १२ ॥

माषा टीका ।

कोई गोपी रास के अधिक होने से श्रमित होगई उस
की माला तथा कंकण हाथों से ढीले हो गिरने लगे तब

पास में स्थित भगवान् गदा धरके स्कन्ध की अपने बाहु से
ग्रहण करती भई ॥ ११ ॥

उहीं पर एक गोपी श्रीभगवान् के चंदन से लित उत्पलों
कीसी सुगंधि वाले कृष्ण के बाहु की अपने कंधे पर रखकर
हाथों से हार्थित होकर चुचुवन करती भई ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नाट्येन नृत्येन विक्षिप्तयोश्चञ्चलयोः कुण्डलकोस्त्विवेण
त्विषा मण्डितं गण्डं कण्ठे तथा भूते खगण्डे सन्दधत्याः संयो-
जयन्त्याः ॥ १३ ॥

कूजती नूपुरे मेखला च यस्याः सा ॥ १४ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोषिणी ।

स्वं गण्डं श्रीकृष्णगण्डे नाट्येतिश्रमव्याजेन सन्दधत्या इति
भावः । प्रकर्षेण संमुखत्वभावेऽपि तन्मुखप्रवेशनादि चानुर्येणा-
दात् ॥ १३ ॥

नृत्यती नृत्यन्ती इत्येका गायती गायन्ती च परा इति द्वे द्वे
कूजदिति नृत्ये गाने च परमावेशं बोधयति पार्श्वस्थस्य एवं
स्थितस्य भगवतो हस्त एव अब्जं तापहारित्वादिना तत् श्रान्ता
सर्वी श्रमनिवृत्त्यर्थमिवेत्यर्थः । एतच्च पूर्वमुक्तमेव शिवं स्तुतः सुखरूपं
एवं मुख्याः सप्तोक्ता अष्टमी च “काचित्पारिलसद्बाहुः परिरभ्य
चुचुस्व तम् गोपी गीतस्तुतिव्याजनिपुणा मधुसूदन” मिति श्रीपरा-
शरेणोक्ता ज्ञेया यद्वा नृत्यती गायतीत्येकैव एवं षट् तत्सार्वाच्च पूर्व-
वद्यथोत्तरं श्रेष्ठ्यमुद्यं द्वेच मण्डलमध्यवर्तिनः पार्श्वद्वये स्थिते
श्रीराधाललिते नोके प्रायोऽत्र मण्डलस्यैवोक्तत्वात् यद्वा पूर्व-
व्याख्यानुसारेण सप्तैवोक्ता ज्ञेयाः श्रीराधादेव्यैवैका तस्य
मण्डलमध्यवर्तिनः सव्यपार्श्वस्था अत्र नोकेति ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ताम्बूलचर्वितादानसाम्येन नूनं पूर्ववत् श्रीशैव्याविलासमाह ।
कस्याश्चिदिति । स्वगण्डं श्रीकृष्णगण्डे नाट्येतिश्रमव्याजेन
सन्दधत्या इति भावः । प्रादात् तस्या मुखं स्वमुखसंमुखं कुर्वन्
प्रकर्षेणादादित्यर्थः । अत्र दाने षष्ठी निगूढार्थः आर्षी वा ॥ १३ ॥

श्रीहस्तग्रहणानुसारेण नूनं पूर्ववत् श्रीचन्द्रावलीविलासमाह ।
नृत्यती नृत्यन्ती गायती गायन्ती च कूजदित्यत्र गानानुरूप-
तालयुक्तं कूजितं ज्ञेयम् । पार्श्वस्थस्याच्युतस्य निश्चयत्वेन

श्रीमज्जीवगोखामिहृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्पार्श्व एव स्थितस्य भगवतो हस्त एवाब्जं तापहारित्वादिना तत् श्रान्ता सती श्रमनिवृत्त्यर्थमिवेत्यर्थः । शिवं स्वतः सुखरूपम् । एवं मुख्याः षडङ्काः तथैव सप्तमी पञ्चापि ज्ञेयाः । सारल्येन लक्षिता पूर्ववद्विष्णुपुराणोक्ता भद्रा त्वियं स्फुटमष्टमी स्यात् । यथा । “काचित् परिलसद्बाहुः परिरभ्य चुचुम्ब तम् । गोपी अतः स्तुतिव्याजनिपुणा मधुसूदन”मिति । श्रीजयदेवचरणास्त्वाममेव वर्णनाविशेषेण सरसचरितां साधयित्वा व्यञ्जयामासुः । “वासोह्लासभरणं विभ्रमभृतामाभीरवाममुवा”मित्यादित् ॥ १४ ॥

श्रीमद्दीर्घावकाचार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नाट्येन नृत्येन विक्षिप्तयोश्चञ्चलयोः कुण्डलयोस्त्विवेषेण त्विषा अदन्तत्वमार्थम् मण्डितं कपोलं तथाभूतं स्वगण्डे सन्दधत्याः संयोजयन्त्याः कस्याश्चित्कस्यैचित्ताम्बूलचर्वितं ददौ ॥ १३ ॥

काचित् नृत्यन्ती गायती च कूजन्ती नूपुरे मेखला च यस्याः स्तथाभूता श्रान्ता शिवं शान्तपार्श्वस्थस्याच्युतस्य हस्ताब्जमब्ज-वल्लीतलं हस्तं स्तनयोरधादिधे ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयचक्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नाट्येन नृत्येन विक्षिप्तयोः किञ्चित्कस्तयोः कुण्डलयोः त्विवेषेण रोचिषा भूषिते मण्डिते त्विषा दीप्ताविति धातोः अवि-कृते त्विषा इति रूपं भवति गण्डखण्डे गण्डमण्डले “समूहे मण्डले खण्डमाहुः शब्दविशारदा” इत्युत्पलमाला अभिदधत्या सप-ल्याः कोपोद्धोघाय यत्किञ्चिन्मन्त्रयन्त्याः ॥ १३ ॥

अथाहवौ शिवं सुखयतीति सुखम् ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिहृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

तत्र काचित्किञ्चिदं नृत्यन्त्याः सख्याः मुखे स्वयमपि वात्सल्या-त्ताम्बूलचर्वितं ददावित्यन्योऽन्यमिति कैमुतिकन्यायेनाह । कस्याश्चि-दित्यादि । कस्याश्चित्प्रियसख्यास्ताम्बूलचर्वितं काचित्प्रियसखो प्रादात् प्रकर्षेणादौ नाट्यविक्षिप्तस्य कुण्डलस्य त्विषा मण्डितं स्वगण्डं गण्डे सन्दधत्याः अथवा काचित् कस्याश्चित् प्रादात् प्रददौ अथवा कृष्ण एव कौतुककशात् कस्याश्चित्ताम्बूलचर्वितं प्रादात् प्रक-र्षेण ददौ आददौ वा तदा कुण्डलत्विषामण्डिते गण्डे इति कृष्णस्यैव गण्डे इति बोद्धव्यं तेन तस्यापि नाट्यमत्र बोद्धव्यम् अथवा कस्याश्चित् काचित् कृष्णो वा गण्डं प्रादात् प्रकर्षेणाददौ वा प्रीत्या गण्डेन गण्डस्पर्शनमभिनीयताम्बूलस्य चर्वितं यत्र अन्तस्ताम्बूलचर्वणेन वहि-रुच्छ्रुतमित्यर्थः । अथवा चुम्बनेनाधस्ताम्बूलचर्वितरागस्तत्र लग्न इति चुम्बनपूर्वकं गण्डे गण्डस्पर्शनमिति भावः अन्यथा गण्डे गण्डसंधानेन ताम्बूलचर्वितस्य दानादानयोरेव तुष्करत्वान्नातिलक्षितत्वं कीदृश्याः सन्दधत्याः संधानं सन्दलेषं कुर्वत्याः अथवा ताम्बूलचर्वितं सम्यक् कृष्या गण्डे गण्डं प्रादादिति पूर्ववद्विधिविधोऽर्थः कृष्णेन च मह्यं केशीति गण्ड एव गण्डधारणं कृतं ननु तयापि दत्तस्याप्यग्रहीत् कौतुकमात्रमित्येकादशार्थाः ॥ १३ ॥

काचिदेकैव । नृत्यगीतवाद्ययोगप्रधानतिपरिश्रान्ता सती स्वय-मेव तत्प्रतीकारमकरोदित्याह । नृत्यतीत्यादि । नृत्यती नृत्यन्ती एवं गायती कूजन्नुपुरमेखलेति सन्ततनृत्यगानक्रमेण तालतुल्यं कूजतोर्नूपुरमेखलयोर्नाद एव वाद्यं श्रान्ता सती पार्श्वस्था-च्युतस्य हस्ताब्जं स्तनयोरधात् पार्श्वस्था वा शिवं सुशी-तलम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कयाचिद्भगवद्गृहीतं ताम्बूलं ज्ञानवद्गृहीतमित्याह । कस्याश्चिदिति कस्यैचित्ताम्बूलचर्वितमदादिति स्वगण्डं भगवद्गण्डे सन्दधत्या इति तस्या अपेक्षालाघवश्च सूचितं संमुखत्वाभावेऽपि लाघवेनैव प्रादात् अनेन तस्य स्वाविद्यादत्तेति ज्ञापितं तेनेयमेवोपदेशी भगवदसन्नि-धाने सर्वासां भाविष्यति कस्या विद्यायोग्यतां वक्तुं लौकिकक्रिया-ज्ञानशक्तिमत्त्वमाह । नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्विषामण्डितमिति । नाट्येन विक्षिप्तस्य कुण्डल त्विषा मण्डितं गण्डं नाट्ये क्रिया शक्तिः । प्रति-ष्ठिता कुण्डले ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्त्या विक्षेपोऽत्यध्यासः योगा-त्मकत्वात् साधनानि वा तस्य क्रान्तिरनुभवः तेनालङ्कृता भक्तिः भगवत्प्रेम्णा सम्बद्धा यथा सा भवति रता एवं तस्यामपि भगवान् रतः तत्रापि गण्डमिदं साध्यरूपा भक्तिरुच्यते तां लक्ष्मीं प्रतिमुखप-र्यटनमिति लक्ष्मीवन्तं प्रति पुनः पुनरावर्तत इति ज्ञानताम्बूलयो-स्तुल्यता चर्वितमिति साधनप्रयासाभावेन सिद्धदानम् ॥ १३ ॥

अपरा पुनः वैराग्यात्मकं क्रियारूपमच्छिद्रं ज्ञाने सहायार्थं भग-वद्वत्सं सहृदये स्थापितवतीत्याह । नृत्यतीत्यादि । सा नृत्यन्ती मायन्ती स्थिता तत्राभिनयेन यथान्यहस्तः स्थाप्यते सहस्तो तथा भगव-द्वत्समेव स्थापितवती शब्दज्ञानं तदर्थानुष्ठानञ्च तस्या वर्तत इति ज्ञापनार्थं नृत्यगानयोः कथनं कूजन्ती नूपुरे मेखला च यस्याः उपरि गानाभिनयनं पादयोर्नृत्यम् अत एव नूपुरयोर्मेखलायाश्च शब्दः स च भावोद्दीपकः अनेन तस्याः पूर्वस्थिता सर्वैव क्रियाशक्तिः सफलीति सूचितम् एकस्मिन्नेव पार्श्वे विद्यमानस्य भगवतः हस्ताब्जं श्रान्ता सती तत्तापहरणार्थं स्तनयोरधात् तापहारकत्वमब्जस्य प्रसिद्धं श्रमो निवृत्तिसूचकः स्वस्याः पूर्वक्रियापरित्यागः बाह्यत एवेति भगवतः एकस्मिन् भागे स्थितिरुक्ता भगवत्क्रियाशक्तेरक्षयत्वसूचनायाच्युतेति अग्रे सम्बन्धस्यापि कारिष्यमाणत्वात् तदविधातार्थं च तस्य पुनः कामा-बुद्धोपकल्पेन तापानाशकत्वमाशङ्क्याह । शिवमिति । तदेव कल्याणरूपमानन्दरूपत्वाच्च भगवतः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नाट्येन विक्षिप्तयोश्चञ्चलयोः कुण्डलयोस्त्विषा कान्तिर्यत्र स वासावत एव मण्डितश्च तस्मिन् गण्डे कृष्णकपोले श्रम-व्याजेन गण्डं सन्दधत्यै कस्यचित् ताम्बूलचर्वितं प्रादात् तस्या मुखं स्वमुखसंमुखं कुर्वन् प्रकर्षेणादादित्यर्थः । इयं पूर्वोक्त-साम्याच्छब्देन्या ॥ १३ ॥

नृत्यन्ती गायन्ती हस्ताब्जमधादित्येका चन्द्रावली हस्तप्र-हणस्याभ्यात् द्वितीया पद्मा तदानीं चरणाब्जं स्तनयोरधात्

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

इदानीं हस्ताब्जं स्तनयोर्धत्ते स्मेति स्तनतापनिवृत्तेरुभयथापि सिद्धेः । अष्टमी भद्रा तु अत्रानुक्तापि पूर्ववदेव ज्ञेया ॥ १४ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अथ दुर्गाव्रतपरासु कस्याश्चिन्मुख्यतमायाश्चेष्टितमाह । कस्याश्चिदिति । नाट्येन नृत्येन विक्षिप्तयोस्तरलयोः कुण्डलयोस्त्विषेयापि मण्डितं कुण्डलैर्गण्डलोलैरिन्ध्यादिवत् गण्डं कपोलं गण्डं श्रीकृष्णस्यतिशेषः सन्दधत्याः समर्पयन्त्याः तच्च श्रमव्याजेनेति भावः ताम्बूलचर्वितं प्रादादिति तस्या मुख इत्यर्थलब्धे वितरवीरनस्तेऽधरासूतमित्यस्यां एव प्रार्थनमिति ज्ञेयं दाने प्रकर्षश्च चुम्बनादिव्याजेनोन्नेयः अत एव षष्ठीप्रयोग इति ॥ १३ ॥

श्रुतिमुनिरूपासु मुख्यायाश्चेष्टितमाह । नृत्यतीति । तत्तत्कलाञ्जानुस्य कूजदिति चाञ्चल्यं पार्श्वेति नृत्यादिव्याजेन स्वयमागत्य पार्श्वस्था सतीत्यधीरात्वम् अच्युतस्येति स्वभावतोऽप्रच्युतस्य यद्वा तस्यामनासक्तस्य हस्ताब्जमिति तापहारित्वं शिवं सुखदं श्लेषेण कामविजयित्वेन विख्यातस्य शिवस्य तादात्म्यं कामविजयाभिप्रायेणैव स्तनयोरधात् इति किञ्चित्प्रागल्भ्यम् इयमधीरा दास्यप्रथमसख्या कृणु कुचेष्टु नः कृन्धि हृच्छयमित्यस्या एव गीतकं तत्र चरणपङ्कजमिति दैन्येन अत्र हस्ताब्जमिति सौभाग्येनेति विवेकः ॥ १४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

कृष्णानुकम्पितमहद्भाग्यवत्याः कस्याश्चिच्छरितमाह । कस्याश्चिदिति । कस्याश्चित् ताम्बूलवर्जितं प्रादादित्यन्वयः अत्र दानेऽपि षष्ठीनिगूढार्था आसीत् वा यद्वा सामान्यसंबन्धे शेषे षष्ठीति विशेषपर्यवसाने दानपात्रार्थे पर्यवसानात् नत्वदानपात्रत्वसूचिका यद्वा तत्सूचकत्वेऽपि प्रादादिति प्रकर्षेण स्वानुग्रहवशादेवादादिति प्रेमपाथिप्रेमवशीभूतस्य भगवतोऽपि स्वानुग्रहदशायां न पात्रापात्राविभाग इति द्योतनाय यद्वा षष्ठ्या अपात्रत्वं निर्दिश्य पुनः प्रादादित्युक्त्या अपात्राणामपि भगवत्प्रेमिणां तदनुगृहीतानां पात्रत्वसूचनम् यद्वा कस्याश्चित्ताम्बूलचर्वितं भगवानपि प्रकर्षेण प्रेमवश्यतया आदादिति दानार्थकदाधातोः आङ्पूर्वकत्वादादानार्थपरत्वेन स्वयमनुगृहीदित्यर्थः । नच साक्षाद्भगवतोऽन्योच्छिष्टग्रहणायोग्यतेति वाच्यम् अन्यत्रायोग्यत्वेऽपि प्रेमपाथि तदयोग्यत्वाभावात् न केनापि कर्मणा वृद्धेते नोक्तनीयानिति श्रुत्या परममहत्तस्य केनापि कर्मणा महत्त्वाक्षेपेहच अनुब्रजाम्यहं नित्यं पूजयेत्यङ्गिरेणुभिरित्यादि स्वापक शोकापि भृगुपादावघातसहनेऽपि तन्माहात्म्यवृद्धिप्रसिद्धः किञ्च धर्मशास्त्रेऽपि—

वत्सः प्रसवणे मेधः शकुनिः फलपातने ।

श्वः मृगग्रहणे मेधः स्त्रीमुखं रतिचुम्बने ॥

इत्यादिस्मृतेः स्त्रीमुखस्य रत्यादिविहारे मेधत्वदर्शनाच्चोच्छिष्टशङ्कागन्धाऽपि यद्वा ताम्बूलं चर्वितं येन तन्मुखमेव पाणिना मुखेनैव वाधरसुधास्वादायाग्रहीत्ताम्बूलचर्वितमिति पाठे तु सुगममुख-

विशेषणमेव किम्भूतायास्तस्या इति तां विशेषयति । नाट्येन सङ्गीतनृत्यगत्या विक्षिप्तस्यातिलोलस्य कुण्डलस्य त्विषेति त्विषामण्डितं गण्डं स्वकपोलं गण्डं तादृशं एव कृष्णकपोले रसावशेन रासभ्रमभिषेण ताम्बूलदानार्थमेव वा सन्दधत्याः सम्यग्योजयन्त्याः तथाच मुखसन्निधाने तद्दानादानसौकर्यसंभवात् तत्र प्रकासवत्कुण्डलस्य रविसादृश्यं गोपीगौरगण्डस्य गङ्गाकोरत्वं कृष्णस्निग्धामलकपोलस्य यमुनात्वं तथाच स्वतनयायां यमुनायां गङ्गायां सङ्गत्या स्वमानहानमन्यमानकुण्डलभानुना तत्कपोलगङ्गामानीय कृष्णकपोलयमुनायां मेलने कृष्णकपोलयमुनयाः खगृहागतां पित्रानीतां गङ्गां मत्वादरेण तस्य ताम्बूलदानं तस्यसादानं च न्याय्यमेवेति भावः ॥ १३ ॥

ततोऽन्यस्याश्चरितमाह । नृत्यतीति । काचित् नृत्यती नृत्यन्ती गायती गायन्ती च काचिदिति अतिदक्षतया नृत्यगीतवाद्यप्रवीणा कूजन्तूपुरमेखला कूजन्त्यः गीततालानुमृतरचयुक्ता नूपुरस्सहिता मेखला यस्याः तथाभूताः मण्डले बद्धबाहुनृत्यमानतया पार्श्वस्थस्याच्युतस्य हस्ताब्जं करकमलं शिवं यद्यपि परानन्दधनकृष्णसन्निधानेन गतश्रमेव तथापि श्रान्तेव स्तनयोरधादित्यन्वयः तत्रायं भावः विरहचिन्ताग्न्याभगवत्सन्निधानेन निवृत्तावपि बहुकालास्तनमूलं हृच्छयामितापोपशमाय रासभ्रमभिषेण स्तनयोरधात्तत्र तत्तापोपशमाय हस्तविशेषणमुपन्यस्तमञ्जेति तस्य तापोपशमने प्रशस्तत्वात् कामोपशमाय विशेषणं शिवमिति तस्य शिवध्वस्तत्वात् करस्य शिवत्वं तु पञ्चाङ्गुलिमस्तकावित्यस्तनखचन्द्रत्वात् यद्वा स्तनयोः शिवपूजास्पदाकारत्वे तत्र शिवावेशस्यावश्यकत्वाद्गुणितरस्या कसश्चिवप्रतिष्ठया प्राणप्रतिष्ठाचरणं यद्वा स्तनयोः शम्भुरूपत्वाच्छम्भुध्वस्ताङ्गः कामोऽनङ्गो यातुधानतया स्तनशम्भुनाविश्य मूलतो दग्धुं हृच्छयः सन् शिवस्याप्यशिवमात्ररचया च शिवशिवस्य हरिकेशशिवं विना सम्भवात्करशिवस्य तत्र विनिवेशे तेन च भूताविष्टपीडने भूतोपशममालक्ष्य स्तनमर्दनैव स्तनशम्भुकामज्वरानवृत्तौ नूपुरमेखलाकूजनव्याजेन हररक्षणहरिविजयवाद्यध्वनिरभवत् ॥ १४ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

कस्याश्चित् नाट्येन नृत्येन विक्षिप्ते चञ्चले च स्वाभाविकी गण्डत्विह तत्समाहारः गण्डत्विषं तेन मण्डितं स्वगण्डं श्रीकृष्णगण्डे श्रमनिरासमनोरथेन सन्दधत्याः संयोजयन्त्याः मुखं स्वसमुखं कृत्वा ताम्बूलचर्वितं प्रादात् सैन्याख्येयं सखी ॥ १३ ॥

अत्र काचित्पदावृत्त्या द्वे सखी प्रोक्ते इति ज्ञातव्यं तथाच कूजन्ती नूपुरे मेखला च यस्याः सा नृत्यन्ती काचित्पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जं श्रमजनिततापनिवर्तकम् अतः शिवं श्रमशान्त्यर्थमञ्जलिना अधात् गृहीतवती पूर्ववजस्तग्रहणानुसारात् चन्द्रावलीसंश्लेषं सखी काचित् गायती तज्जस्ताब्जं शिवं श्रान्ता सती भ्रमनिवृत्त्यर्थं स्तनयोरधात् चन्द्रावलीसहचर्याः स्तनयोर्धारणस्य पूर्वं साम्याश्च पश्चादस्या चन्द्रावली सुहृता सखीयं भद्रासंज्ञा अष्टमीतु पूर्ववद्विष्णुपुराणादवगन्तव्या—

गोप्यो लब्ध्वाञ्जुतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभम् ।

गृहीतकण्ठयस्तहाम्यां गायन्त्यस्तं विजहिरे ॥ १५ ॥

कणोत्पलालकविटङ्कपोलधर्मवक्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः ।

गोप्यः समं भगवता ननुतुः स्वकेशसन्तस्रजो भ्रमरगायकः रासगोष्ठ्याम् ॥ १६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

काचित्परिलसद्वाङ्मु परिस्मयं लुचुम्ब तम् ।
गोपीतीतस्तुतिन्याजीनपुणामधुसूदनमिति तत्रोक्ते ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वाद्येन नृत्येन विश्रियोः इतस्तत्तद्वल्लभानयोः कण्ठल्लयोः
स्तिवषण त्विषा कान्त्या मण्डितं गुण्डं कपोलं स्वगण्डे सम्यक्
वक्षत्या योजयन्त्याः कस्यादिवत्तन्मूलचर्वितं प्रोदात् ॥ १३ ॥

नृत्यती गायती च कूजन्ती नूपुर मेखला च यस्याः सा
एवं भूता श्रान्ता सती शिवं सुखदम् अच्युतहस्ताब्जं स्तनयो-
रुधात् स्वहस्ताभ्यां गृहीत्वैति शेषः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

कोई गोपी बहुत नृत्य के होने से चञ्चल हो कुण्डल
तिन कि कान्ति से शोभित अपने गण्डस्थल को भगवान्
के गण्डस्थल में संयुक्त करती भई तब भगवान् ने अपना
तांबूल चर्वित उस को प्रदान किया ॥ १३ ॥

किसी गोपीने नाचने में गाने में कौंधनी तथा नूपुरों
के शब्दों के होते समय, एक जाने से अपने पार्श्व में
विद्यमान अच्युत भगवान् के सुख दायक हस्त कमल को
अपने स्तनों पर धारण कर लिया ॥ १४ ॥

श्रीधरखामिकृतभावार्थदीपिका ।

पवमन्या अपि गोप्यो यथायथं नानाविधमैर्विजन्दुरित्याह ।
गोप्य इति ॥ १५ ॥

तत्र वादकेषु गायकेषु गन्धर्वकिन्नरादिषु रसावेशेन मुख्यत्वे
नृत्यत्वे चान्यामेव वाद्यादिसम्पत्तिं दर्शयन् राससम्प्रममाह ।
कणोत्पलेति । कणोत्पलेलालकविटङ्कैरलकालकृतैः कपोलैश्च धर्मैश्च
वक्रप्रेषु श्रीः शोभा यासां ताः घोषाः किङ्किण्यः वलयनूपुरघो-
षैर्वादिभिः स्वकेशेभ्यः अस्ताः स्रजो यासां ताः पतेन तालगति-
सन्तुष्टाः केशाः सशिरःकम्पम्पादेषु पुष्पाणिमिवाकुर्वन्वित्युत्प्रे-
क्षितं भगवता सह ननुतुः कधमरा एव गायका यस्यां रास-
सभायाम् ॥ १६ ॥

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतगृहचोषिणी ।

अच्युतं कस्माच्चिदपि रूपगुणादिमाहात्म्यात् व्युत्तिरहितं
सुखिरं वा कान्तं रमणं लब्ध्वा तस्य दुर्लभतामाह । श्रिय एव

नत्वन्यजनस्य एकान्तेन एकनिष्ठया वल्लभं यद्वा श्रियः कान्तं
वल्लभम् आत्मनश्चैकान्तवल्लभं नितान्तप्रेमलब्ध्वा इति श्रियोऽपि
सकाशात् तासां माहात्म्यमभिप्रेतं तदेव दर्शयति । गृहीतेति ।
तथाच गायते श्रीमदुद्धवेन "नायं श्रियोऽङ्ग उचितान्तरतः प्रसादः
स्वयंषितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः । रासोत्सवेऽस्य भुजदण्ड-
गृहीतकण्ठलब्धाशिषा" मित्यादि ॥ १५ ॥

कर्णेति । तासां रासेन परमा शोभोक्ता यद्वा परिभ्रान्तिः
सूचिता तथापि नृत्ये हेतुमाह । भगवता निजाशेषभयसार-
सर्वस्वं प्रकटयता सममिति तत्साहित्यस्य परमोहनत्वात्
यतो गोप्यः तदेकप्रेमपरवशा इत्यर्थः । तेन सममित्यनेन तासां
तत्सदृशं वेदग्यादिकमपि व्याजितं तथा तासामिव तस्यापि कणो-
त्पलादिकं सर्वं बोध्यते अन्यैर्निर्याख्यातं तत्र वादकेष्विति दुन्दु-
भिनादाभिप्रायेण किन्नरादिष्विति च दिवौकसामित्युक्तेस्तदन्तरी-
तत्वसम्भावनमिति अथवा उक्तं भीतोऽप्यधिकमाहत्म्यमेव दर्श-
यति किंवा पूर्व गन्धर्वपति गानादिकमुक्तम् अधुना राससं-
रम्भेण तासां न काचित्पुन्यतो गीताद्यपेक्षेत्याह । कर्णेति
अर्थः स एव ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगाखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अच्युतं कस्माच्चिदपि रूपगुणादिमाहात्म्याच्च्युतिरहितम् ।
तस्य दुर्लभतामाह । श्रियोऽपि एकान्तं वैकुण्ठनाथादितोऽप्यति-
शयाजितान्तं वल्लभं यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाचरत्तप इत्यनुसारेण प्रेम-
विषयं नतु लब्धं तं कान्तं रमणं लब्ध्वा । यद्वा ॥ श्रियः
कान्तं कामनास्पदम् एकान्तवल्लभं सैकनिष्ठप्रियतमं लब्ध्वा न
केवलं लाभः किन्तु स्वल्पमपि विरलेषमसहमानेन तेन स्वदोर्म्यां
गृहीतः कण्ठो यासां तादृश्य इत्यर्थः । अत एवातिप्रेमान-
न्देन तमेव गायन्त्यो विजाहिरे इति । एवं श्रियोऽपि सका-
शात्तासामतिमाहात्म्यमभिव्यक्तं तथैव गायते श्रीमदुद्धवेन
"नायं श्रियोऽङ्ग उचितान्तरतः प्रसादः स्वयंषितां नलिनगन्ध-
रुचां कुतोऽन्याः । रासोत्सवेऽस्य भुजदण्डं गृहीतकण्ठलब्धा-
शिषां य उदगाद्भ्रजसुन्दरीणा" मित्यादि ॥ १५ ॥

तथैव तासां माहात्म्यं दर्शयति । कर्णेति व्याख्याम् । कर्णेति
तासां रासेन श्रेष्ठपि परमशोभा दर्शिता तथापि नृत्ये हेतु-
माह । भगवता निजाशेषमाधुर्यसारसर्वस्वं प्रकटयता सम-
मिति । तत्साहित्यस्य परमोहसाकत्वात् यतो गोप्यस्तदेकप्रेम-
वशात्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थः । तेन सममित्यनेन तासां तत्स-
दृशवेदग्यादिकमपि सूचितं तथा तासामिव तस्यापि कणोत्-
पलेत्यादिकं सर्वं बोध्यते । उत्पलधारणश्च सम्प्रति श्रीकृष्णे-

१ रासगोष्ठ्य इति शुकपक्षीय पाठः

श्रीमजीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नैव कारितामिति ज्ञेयम् । भ्रमरगायकेति । तच्चतुर्दशतानसमर्थ-
त्वात्तेषाम् असाधारणत्वं व्यञ्जितम् । अन्यत्तैः । तत्र वादक-
शिविति दुन्दुभिनादाभिप्रायेण तद्धि नादादिकं तेषां तन्नुत्पा-
नुकूलमेवासीदिति । तत्सम्मतम् । किञ्चरादिशिविति च दिवौ-
कसामित्युक्तेस्तदन्तर्गतत्वसम्भावनेयेति । एवं तत्र तासां न
काचिदन्यतो गीतादेरप्यपेक्षा किन्तु स्वानन्देनैव तेषां मध्ये
मध्ये वादनादिचेष्टितमिति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकप्रक्षीयम् ।

कर्णोत्पलालकाभ्यालङ्कारवन्मुखं यासां ताः यासां गोष्ठीषु
भ्रमरा एव गायकाः तां भ्रमरगायकसंगोष्ठयः ॥ १६-११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

इत्थमन्या अपि गोप्यः यथायथ नानाविधैर्विभ्रमैर्विज-र्हुरित्याह ।
गोप्य इति । श्रियो लक्ष्म्या एकान्तवल्लभमनन्यपतिं लब्ध्वा तस्या-
च्युतस्य दोर्भ्यां गृहीताः कण्ठा यासां तास्तमच्युतं गायन्त्यो
विजिह्वरे ॥ १५ ॥

तत्र वादकेषु गायकेषु च सखाकेषु गन्धर्वकिन्नरादिषु रसावेशेन
मुख्यतः नृत्यतु चान्यामेव वाद्यादिसंपत्तिं दर्शयन् राससम्भ्रममाह
कर्णोत्पलेति । कर्णोत्पलैः कर्णावतसैरुत्पलैश्चालकविटङ्कैरलङ्कृतैः
कपोलैश्च घर्मेः स्वेदविन्दुभिश्च वक्रेषु श्रीः शोभा यासां ता
गोप्यः घोषाः किङ्किण्यः वलयविभिर्वाद्यैर्वादित्रैश्च भगवता सह
भ्रमरा एव गायकाः यस्यां तस्यां राससभायां ननुतुः कथंभूताः
स्वकेशेभ्यः सस्ताः स्रजो यासां तथाभूताः एतेन तालललित-
गतिस्तुष्टाः केशाः सशिरःकम्पाः पादेषु पुष्पवृद्धिमाकुर्वन्ति-
त्युत्प्रेक्षितम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गृहीतकण्ठश्च आलङ्कितकण्ठश्च एकान्तवल्लभं निर्णीतनित्यत-
भर्तारं विजिह्वरे क्रीडां चक्रुः ॥ १५ ॥

कर्णोत्पलम् अलकः कुन्तलकश्च कर्णोत्पलालकौ ताभ्यां
विटङ्कः कपोलः कपोलस्य विटङ्कोऽलङ्कारः घर्मेस्तेन स्वेदजलं
लक्ष्यते कपोलालङ्कारस्वेदजलेन च वक्राणां श्रीः शोभा यासां
तास्तथा वलयनूपुरलक्षणवाद्यघोषैः समं भगवता च समं
भ्रमरा एव गायकाः अनु स्वरदानकसा-यस्यां सा तथा भ्रम-
रगायकसंगोष्ठा रासक्रीडा तस्याम् ॥ १६ ॥

श्रीमजीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

तास्याः गोप्याः । यद्वा श्रियोऽपि एकान्तं वैकुण्ठनाथादितोऽप्य-
तिशयात् प्रेमविषयं ननु लब्धं तं कान्तं रमणं लब्ध्वा न केवलं

लाभः किन्तु स्वल्पमपि विमोक्षमसहमानेन तेन स्वदोर्भ्यां गृहीताः
कण्ठा यासां तादृश इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमजीवगोखामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

अथ क्षणं विश्रम्य पुनर्विहारमारभिरे इत्याह । गोप्य इत्यादि
गोप्यः श्रियः गोपीरूपायाः श्रियः शोभा एकान्तवल्लभम् अतिदायितं
कान्तं कमनीयमच्युतं लब्ध्वा तदोर्भ्यामच्युतमुजाभ्यां गृही-
तकण्ठयस्तं गायन्त्यस्तत्क्षणाकृतेन तद्वृणूपमाधुर्यवर्णनगीतपदेन
नानारागादिकौशलेन गायन्त्यो विजिह्वरे ननुतुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

इदानीं भगवता सह ननुतुरित्याह । कर्णोत्पलेत्यादि । गोप्यो
भगवता समं ननुतुः भगवान् यथा जनते तथेत्यर्थः समशब्दः
सद्वार्थः सद्वार्थश्च अर्थयोर्युगपद्भासनात् तत्र नृत्यं तावद्विविधं
भवति निर्गीतं संगीतं च निर्गीतं केवलवाद्यमंत्रेण मन्दमन्देन-
सतालैर्न मुखकण्ठभूनेत्रादिकम्पनेन शनैः शनैर्नृत्यं संगीतं गीतार्थो-
नुरूपं हस्तकादिगतिविशेषवत् तत्र प्रथमं निर्गीतमेवेदं नृत्यमिति
भ्रमरा गायका यत्रेति गीतान्तराभावः कर्णोत्पलैश्च अलकवि-
टङ्कैरलकविभ्रमैश्च कपोलघर्मेश्च वक्रेषु श्रीर्यासां मुखेन-
वस्त्रीवादिदोलनेन चलद्भिः कर्णोत्पलैश्चलाङ्गैरलकविटङ्कैः स्फुरद्भिः
कपोलघर्मेश्चेत्यर्थः । वलयानां नूपुराणां घोषा एव वाद्यानि तैः
अन्यवाद्यैरपि तदाधिरतमेव एतेन पूर्वेवाद्यान्तरमप्यासीदिति प्रन्तव्यं
तदातु भ्रमरगीतवलयादिवाद्याभ्यामेव नृत्यमित्यर्थः । स्वकेशेषु
सस्तं संसतं यासां तथाभूताः स्रजो यासां तास्तथा स्वके-
शेभ्यः संसमानमृज इत्यर्थः । मर्द्धसंसमानसकत्वेन केशानां
शोभातिशयः स्वशब्दो भगवद्व्यतिरेकार्थः तस्यतु केशेषु तथैव
सकृ वरत्त इति भावः १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं षण्णां स्वरूपमुक्त्वा स्वरूपेण सर्वासां साधारण्यां लीला-
माह । गोप्य इति । अच्युतः कान्तो भगवानेव भवति, अन्तर्विहृदश्च
नित्यानन्ददायी । अत एव सर्वस्त्रीणां मूलभूतायाः श्रिय एका-
न्ततो वल्लभः परमः प्रियः तादृशं लब्ध्वा तमेव गायन्त्यो
विजिह्वरे ननु परमानन्दे प्राप्ते क्रियाया अप्रगम एवोचितः ननु
पुनः क्रिया तत्कथं विहार इति चेत्तत्राह । तदोर्भ्यां गृहीतकण्ठय
इति । भगवत्क्रियैव व्याप्ताः ननुस्वक्रिया काचित् करेष्ट क्रियायाः
स्थापितत्वात् गानं क्रिया च संभवतः इयं क्रियाशक्तिरूपेति
स्वातन्त्र्यं तासां निरूपितम् ॥ १५ ॥

अतः परं राधाशोभोदयवत् उभयोर्नृत्यमाह । कर्णेति । रासा-
र्थमेवैतदपि परं प्रत्येकं रस उत्पद्यत इति गोष्ठीमात्रमुक्तम् उभ-
योर्गोदनुत्ये विनियोगात् भ्रमरो गायकः वाद्यन्तु पूर्ववदेव
भविष्यति तदाह । वलयनूपुरघोषवाद्यैरिति । वलयानां नूपुराणां
घोषशब्देन किङ्किणीनां शब्दा एव वाद्यशब्दाः अत्यन्तं नृत्याभिनि-
वेशार्थं स्वकेशात् सस्ताः स्रजो यासामित्युक्तं नृत्यारम्भे तासां
शोभामाह । कर्णेति । अन्यथा पूर्वोक्तनृत्येन भ्रान्तानां पुनर्नृत्यमनु-
चितमेव स्यात् नवा रसालं कर्णे उत्पलस्थापनं तस्य अपातने चातु-
र्थार्थं तत्सहिताः अलकाः भ्रमरा इव रसपातारः तेषां विटङ्कः अल-

श्रीमद्भक्तभावाद्यर्थकृतसुबोधिनी ।

कृष्णरूपं स्थातुं पतादशौ कपोलौ तत्र यो धर्मः अन्तर्भवतश्चम-
जलं नृत्यामिनिवेशाज्जातं तैः कृत्वा वक्त्रे श्रीलौकिकौ काचि-
त्संपन्ना यथा मुकाभिर्मण्डितं भवति कपोलद्वयम् अनेन मुखे
श्रमो निवारितः तपिभिः सह भगवतः नृत्यं अनुभावकश्च भवति
स्वता वा क्रीडानिवृत्तिरनेन सूचिता गोप्य इति भगवत एव तासा-
मेतावत्त्वं न स्मृत इति कल्पितम् अतो भगवता समं यथा यथा
भगवाननृत्यति तथा तथा ता अपि नृत्यन्तीति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसायंदर्शिनी ।

एवमन्या अपि गोप्यः स्वस्वभावानुसारिण्यो विजन्दुरित्याह ।
गोप्य इति ॥ अत्र “यद्वाञ्छया भीललनाचरत्तप” इति । नाग-
पत्नीस्तुत्या “नायं श्रियोऽङ्ग उचितान्तरतः प्रसाद” इत्युद्बोक्त्या
च श्रीः प्रेक्ष्य कृष्णसौन्दर्यं तत्र लुब्धाचरत्तप इति भागव-
तामृतोत्थापितपौराणिककथया च नारायणकान्तायाः श्रियः
कृष्णसद्भासम्भवादेवं व्याख्येयम् । कान्तं कमनीयमलघुतं कृष्ण-
मेकान्तवल्लभं लब्ध्वा विजग्निरे । तद्गोभ्यां कृष्णभुजाभ्यां गृहीताः
कण्ठा यासां ताः । श्रियः श्रिय इत्यर्थः । सा यथा नाराय-
णवक्षोगृहीतगानी एता गोप्योऽपि तथा कृष्णभुजगृहीतकण्ठय-
इत्यर्थः । यद्वा नारायणेनैक्यात् कृष्णस्यापि श्रीवल्लभता ॥ १५ ॥

पृथक् पृथक् गाननृत्यादिसादृश्यशोभां मुक्त्वा समुदितनृत्य-
जनितवक्त्रादि शोभां विवृणोति । कर्णोत्पलेषु । कर्णाधृतो-
त्पलोत्पलक्षितचक्रिका—कुण्डलेषु अलकानामतिलैल्यादिविधा-
शृङ्गा वेष्टनानि च कर्णोलेषु धर्मविन्दवस्त्वं तैर्वक्त्रेषु श्रीः
शोभा यासां ताः इति वन्द्ये । वलयनूपुराद्यलङ्काराणां घोष-
स्तुन्यस्वरतया नादो येषु तैर्वाचैः तत्रानन्दशुषिरैस्तत्तदधिष्ठा-
तृदेवतामिरेव स्वसफलीकरणार्थमागत्य वादितैः स्वकेशेभ्यः
स्रस्ताः स्रजो यासां ताः । एतेन तालगतिसन्तुष्टाः केशाः
सशिरःकम्पं पुष्पवृद्धिभिर्वाकुर्वन्ति श्रीस्वामिचरणाः । भ्रमरा
अपि गायका यस्यां तस्यां रासगोष्ठ्यां राससभायाम् ॥ १६ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

सहचरीणां चेष्टितमाह । गोप्य इति । गोपयन्ति सर्वथा पाल-
यन्ति निजनाथाविति यद्वा गोपयन्त्यात्ममुखे निःक्षेपयन्तीति यद्वा
तयोः प्रिययोरन्योऽन्यासक्ति गोपयन्ति ता गोप्यः यद्वा गोशब्दे-
नेन्द्रियाणि नेत्रादीनि तानि दर्शनादिना पान्ति रक्षन्ति ताः
गोप्यः सख्य इत्यर्थः । श्रियः श्रयते हरिरेनामिति श्रीः स्वार्थानप-
तिका तस्याः परमरमायाः कान्तं तन्मुखैकपर्यवसितात्मसुखम्
अच्युतं दृढप्रेमाणं लब्ध्वा ईदृशोऽनेकनायिकासमुदायेऽपि तदेकना-
थावन्तं ज्ञात्वा तत् पदैकान्तवल्लभं तस्या एव परमप्रेष्ठं मत्वा
लब्धपरमानन्दाः तद्गोभ्यां गृहीतकण्ठयः ननु स्वदोभ्यामिति कान्त-
भावनासक्तिः सौहृदश्च सूचितं श्रीसाधिकानागरमेव गायन्त्यः
तत्रानं यथा श्रीमत्सुधानिधौ—

अहोरसिकशेखरः स्फुरति कोऽपि वृन्दादवी
निकुञ्जवननागरीकुचकिशोरकेलिप्रियः ॥
करोतु स कृपां सखीप्रकटपूर्णनादयोत्सवो
निजप्रियतमापदे सधुमये दधयः शिरः

यथा वा—

प्रत्यङ्गोच्छलवुज्ज्वलासूतरसे प्रेमैकपूर्णाम्बुधि-
लौवण्यैकसुधानिधिः । पुष्कपा वात्सल्यसारासुधिः ॥
तात्पर्यप्रथमप्रवेशविलसन्माधुर्यसाध्याभ्यु-
गुप्तः कोऽपि महानिधिर्विजयते राधारसैकावधिः ॥

इत्यादि बहुशः विजग्निरे विद्वत्तयः रास कीडादिना इति शेषः
शुद्धसहचरीणामयमेव विहार इति सूचितं यथा तत्रैव—

कदातु मणिकिङ्किणीवलयनूपुरप्रोल्लस-
न्महामधुरमण्डलाद्भुतविलासरासोत्सवे ॥
अपि प्रणयिनो बृहद्भुजगृहीतकण्ठयो वयः
परं निजरसेश्वरीचरणलक्ष्म वीक्षामहे ॥

तदेवं सर्वथा भीरौधकतानताख्यापनायैवायं श्रीरासलीलासमुद्यमः
श्रीभगवत इति साधु व्याख्यातम् एतदभिप्रायेणैवाह श्रीजयदेवः—
कंसारिरपि संसारवासनावदशङ्कलाम् ।

राधामाधाय हृदये तयाज ब्रजसुन्दरीमिति ॥

तदेवं श्रीकृष्णस्यापि प्रियामनु परमातुकृत्य दर्शितं तदुक्तं श्रीम-
दुज्ज्वले—

राधायामेव कृष्णस्य सुप्रसिद्धानुकूलतेति ।

सर्वमनवद्यम् ॥ १५ ॥

अत एवेतासां पूर्वोक्ताभ्यां विलक्षणस्सावेशवैचर्यमावेदयति ।
कर्णेति । गोप्यः पूर्वदलोकाकाः सहचर्यः अभ्यासेन गोपी-
पदस्यात्रैव मुख्या वृत्तिरिति सूचयति भगवता किशोरीरमणने
नित्यविहारिणा समं ननुतुरित्यन्वयः सिद्धाभ्यासपाटववलेन
नृत्यमनुचक्रित्यर्थः । कीदृश्यः । कर्णेति कर्णोत्पलानि उत्पलाकृतीति
कर्णभूषणानि तानि च सौवर्णानीति गोपिकास्थानीयानि
वर्णसाभ्यात् मलकाश्चूर्णकुन्तलास्तेषु श्रीकृष्णस्थानयाः तयो-
र्विदं परस्परवद्वकारानुकारः संप्रथितत्वमितियावत् कर्णोलेषु
रङ्गरङ्गस्थानयिषु धर्मैश्च कालिन्दीप्रवाहस्थानीयः तेन तेन च
वक्त्राणां श्रीर्विलक्षणा रासमण्डलशोभा यासां ताः तथा वलयानां
नूपुराणां च घोषा एव वाद्यविशेषास्तेरुपलक्षिताः तथा स्वस-
केशेभ्यः स्रस्ताः पुष्पस्रजो यासामिति पुष्पवृद्धयनुकरणं कुत्रे-
त्यत आह । भ्रमरेति । यत्र भ्रमरा एव गायकास्तादृश्यां रासगो-
ष्ठ्यामिति रासरूपायां परिषदि इत्यर्थः । तासां तत्सम्बन्धिनामङ्गो-
पाङ्गानां सर्वेषामपि जडानामजडानां च परमरसावेशो दर्शित इति-
दिक् ॥ १६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

सर्वासां भाग्यसुखविहारो निरूपयति । गोप्यो लब्ध्वेति । ता
गोप्योऽपि यतो गोप्यो गवामिन्द्रियाणां वागादीनां पालनशीला-
स्तदेकपरतयैवात्मनश्च तदितरसम्बन्धरूपसंसारोत्तदमानात्मकतादिर-
हाश्च रक्षणशीला अतोऽच्युतं कुतश्चपि गुणशीलैश्चर्यस्वरूपमाहा-
स्याच्युतिरहितं कान्तं कान्तिमन्तं कानां सर्वसुखानां पर्यवसा-

एवं परिष्वङ्गकराभिर्मर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः ।

रमे रमेशो ब्रजसुन्दरीभिर्ध्यात्मकः स्वप्रातिविम्बविभ्रमः ॥ १७ ॥

तद्वत्तद्वत्प्रसुदाकुलौन्दर्याः केशान् दुकूलं कुचपट्टिकां वा ।

नाजः प्रतिव्यादुमलं ब्रजस्त्रियो विस्रस्त मालाभरणाः कुरुद्रह ! ॥ १८ ॥

श्रीभगवत्सिद्धिस्तम्भाभाववत्प्रदीपिका ।

तासां नृत्यामित्यापि कथितं वल्ल्यानी नृपुङ्गवाश्च घोषाः शब्दाद्य-
मानाः किङ्किण्यस्तद्वत्पैर्वादिनां पुनश्च भ्रमरा एव गायका यस्यां
राससमाया ननृतुः अनेन लोकविलक्षणता ध्वनिता तदानीं
स्वकेशभ्यः सस्ता विगलिताः सज्जो यासां ताः एतेन नृत्य-
गतिसन्तुष्टाः स्वकेशाः सशिरः कर्णं पादेषु पुष्पशृङ्गिभिव चकु-
रित्युत्प्रेक्षा दर्शिता ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्यमन्या अपि गोप्यो नानाविलासैर्भगवता सह विजन्दुरिति
वदन् तासां भाग्यातिशयं सूचयेति गोप्य इति द्वाभ्याम् ॥ अन्य-
तमवाधितैर्ध्वज्यम् श्रियं कान्तविल्लभमनन्यपार्ति कान्तं लब्ध्वा
तदनन्यया भक्त्या प्राप्य विजिन्दरे अहो तासां भाग्यमिति
भावः ॥ १५ ॥

वादकादीनां रसावेशेन मोहो दर्शयति । कर्णेति । कर्णोत्पलैः
साभरणेषु कर्णेषु यानि शोभार्थं योजितान्युत्पलानि तैश्च अलकवि-
ट्कैरलकालकृतैः कपोलैश्च घर्मे प्रसवविन्दुमिदं वक्त्रेषु श्रीः शोभा
यासां ताः गोप्यः वलयनूपुरघोषवाद्यैः वलयनूपुरकिङ्किणीरूपैर्वदि-
त्रैर्भगवता समं सह ननृतुः एतेन वादकानां गन्धर्वादीनां रसावेशेन
मोहो दर्शितः क ननृतुः भ्रमराण्यकवासगोष्ठ्याम् भ्रमराः श्रीकृष्ण-
पादपद्मसौरभप्राणारुष्टा एव गायकाः यस्यां तस्याम् एतेन
गायकानां रसावेशेन मोहो दर्शितः कथम्भूताः गोप्यः स्वकेश-
स्तम्भजः स्वकेशभ्यः सस्ताः सज्जो यासां ताः एतेन तासां चर-
णेषु माल्यवृष्टिकणः केशा एव बभूवुः अन्येषां माल्यवृष्टिकर्तृणां
प्रशंसकानुमोदकादीनां च देवानां मोहो दर्शितः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

ऐसे सब गोपी लक्ष्मी जी के केवल एक नायक अच्युत
भगवान् को जब कान्त भाव से प्राप्त भई तब भगवान् ने
दीनों भुजाओं से उन के कंठ ग्रहण किये रहे इसी प्रकार से
उन का गान करती हुई सब गोपी विहार करती हुई ॥ १५ ॥

उन गोपीन के कर्णों में जो उत्पलों के फूल तिन से
और टेढ़े केशों की जो कपोलोंपै शोभा तिस से और पसीना
के बुँदों से जिन के मुखारविन्द अति शोभित हैं और
अपने केशों से माला जिनकी गिरती हुई हैं ऐसी गोपी,
और जिस रास गोष्ठी में गान करने वाले हैं तिस में

१ यथा स्वतन्त्रः प्रतिघं विडम्बयन् इति विज० पाठः ।

(१३४)

अपने कंकण नूपुरों के वाजों के शब्दों के साथ भग-
वान् के सहित नृत्य करती भई ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यथा गोप्यो नानाविभ्रमैर्भगवता सह विजन्दुरेव भगवानपि
स्वविलासैस्तभिः सह रमे इत्याह । एवमिति । तद्विलासानभिभूत-
स्यैव एतौ दृष्टान्तः । यथार्थक इति । स्वप्रातिविम्बैर्विभ्रमः क्रीडा
यस्य स इव अनेनैतद्दर्शितं स्वीयमेव सर्वकलाकौशलं सौगन्ध्य-
लावण्यमाधुर्यादि च तासु सञ्चार्य ताभिः सह रमे यथार्थकः स्वप्र-
तिविम्बैरिति ॥ १७ ॥

तारु भगवद्विलासैराकुला बभूवुरित्याह । तदङ्गेति । तस्याङ्ग-
सङ्गेन प्रकृष्टा मुत्प्रीतिस्तया आकुलान्यवशानीन्द्रियाणि यासां ताः
विश्रुतध्वन्यान्केशादीनाञ्जसा प्रतिव्योदुं यथा पूर्वन्वर्तुं नालं
न समर्था बभूवुः विस्रस्ता माला आभरणानि च यासां
ताः ॥ १८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृत्तौषिणी ।

परिष्वङ्गः गोपीनामाश्लेषः करंभिर्मर्शः तासामेव करालमनं
यद्वा स्वकरेण तासामभिर्मर्शः स्तनादिस्पर्शनं स्निग्धेक्षणं तन्मु-
खादीनां सरसावलोकनम् उद्दामविलासः नीवीश्लथनादिः हासश्च
भावोद्रेकविलसितस्मितं रमाया ईशः स्वामी इति स्वामित्वेन
तस्यास्तादृशरत्ययोग्यता ब्रजसुन्दरीभिरिति तासामेव तद्योग्य-
ताभिप्रेता लक्ष्मीतोऽपि भाववैदग्धीविशेषात् तमेव दर्शयन्
श्रीभगवतस्तासां च मिथःसाहित्यं दृष्टान्तेनाह । यथेति । यथा प्रति-
विम्बेन सहार्थकस्य कापि वैयादृश्यं नास्ति तथा ताभिः सह
कृष्णस्येत्यर्थः । अनेन श्रीभगवद्रतेरपि शोभा सूचिता वैषम्ये तद-
सम्पत्तेरिति तथापि तासामिव तस्यापि प्रेमविकारो ज्ञेयः सञ्चोक्तः
श्रीपराशरेण—

गोपीकपोलसंश्लेषमभिपत्यहरेर्भुजौ ।

पुलकोद्गमसस्याय स्वेदाम्बुधनतां गताविति ॥

अन्यतैर्न्याख्यातं यद्वा प्रतिविम्बेन विभ्रमो विलासो यस्य सोऽर्भको
यथा तदेकानिष्ठः सन् अन्यत् किमप्यजानन् रमते तथायमपि
यद्वा एवमुक्तप्रकारेण ब्रजसुन्दरीभिर्ये परिष्वङ्गादयस्तैस्नाभिरेव
सह रमे सोऽपि तादृशानेव परिष्वङ्गादीनाकरोदिति दृष्टान्तेनाह ।
यथेति । अन्यत् समानम् ॥ १७ ॥

ततश्च तासामत्यन्तानन्दोऽजनीत्याह । तदङ्गेति । तस्याङ्गे-
सङ्गः आलिङ्गनादिना मिलनमङ्गसङ्गः आकुलेन्द्रियव्यवक्षण-
माह । केशानित्यादिना । दुकूलं परिधानकौशेयवच्च कुचपट्टिकाय्

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

उत्तरीयान्तरस्थसूक्ष्मवस्त्रं वा तद्वयमेव वा ब्रजस्त्रिय इति प्रेमभ-
विशतया तादृशत्वं तासां मुच्यतेवेति भावः । एवं तासां मानन्दा-
धिक्यं सिद्धमेव अत एव प्रशब्दः तत्र भवता अवबुध्यते इत्या-
शयेन संबोधयति । हे कुरुद्वहेति ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

एवमिति । तैर्व्याख्यातम् तत्रावतारिका दृष्टान्तं बलादेव
प्रतिपत्ता । यथार्थक इत्यादिका स एवेत्यन्तव्याख्या चास्या
एवानुगता । उभयत्रापि प्रतिविम्बस्थानीयानां श्रीगोपीनामर्भ-
कस्थानीयस्य श्रीभगवतश्च मुहुः परस्परस्मृतकृष्णात् । तत्र च
श्रीभगवत एवार्भकस्येव विलासाय स्वयं प्रवृत्तिस्तत् प्रवर्तनं
तदीयविलासविशेषश्च लभ्यते । ततस्तद्विलासोत्तमिभूतस्यैव
रतो दृष्टान्त इतिद्विगन्तुकमिव लक्ष्यते । यत्त्वेनेतद्दर्शितमि-
त्यादिकं व्याख्यातम् ॥ तत्र च ता एव तद्वर्णप्रकाशिका इति
प्रतिपद्यते । यथार्थकः प्रतिविम्बद्वारात् एव स्वीयमुखमाधुर्यम-
नुभवति ननु स्वतः तथा श्रीभगवानपि तादृशनिजप्रेयसीद्वा-
रत्नं प्रकीर्तयति हि गम्यते तासां प्रेममयमुदयं विलासं तदनुदयात् ।
यद्वा रमाया ईशः प्रभुरपि ब्रजसुन्दरीभिरेव रमे ननु तथेति
ततोऽपि तासां प्रेमगुणसौन्दर्यमधिकमभिप्रेतम् । यद्वा । रमाया
ईशः प्रभुरेव ननु रमणः ब्रजसुन्दरीभिस्तु रमे तथापि तथै-
वभिप्रेतं तदपि रमणमसाधारणमेवेति । सचमत्कारमाह ।
एवमिति । तत्र परिष्वङ्गस्तासामाश्लेषः । कराभिमर्शस्तासां कण-
लभनं स्निग्धेक्षणं तन्मुखादीनां सरसावलोकनम् उदामविलासः
स्तनस्पर्शनादिः हासश्च भावोद्वेकविलसितस्मितं तैः । एवं तस्य
तासामपि सर्वोपरिचरगुणत्वेन परस्परं साम्यमासाकिञ्च दृष्टा-
न्तेन व्यञ्जयति । यथेति । कश्चिद्वर्भकस्तद्वयः सभावेनात्यन्तकी-
डासकः स्वप्रतिविम्बे विभ्रमी विलासो यस्य तादृशश्च यथा
स्वतुल्याभिस्ताभिः स्वप्रतिमूर्तिभि रम्येत तथासौ प्रेमवशात्सभा-
वेन तन्मयकीडासकः सन् स्वउपशक्तित्वेन स्वप्रतिमूर्तित्वात्
प्रतिविम्बस्थानीयाभिस्ताभी रमे । अत एव तत्सदृशत्वाभिप्रा-
येण पूर्वमपि गोपवध्व इत्यनुक्त्वा कृष्णवध्व इत्येवोक्तम् । तथाच
ब्रह्मसंहितायाम् । “आनन्दचिन्मयसंप्रतिभावितामिस्ताभिर्य एव
निजरूपतया कलाभिः । गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतो गोवि-
न्दमादिपुरुषं तमहं भजामी”ति । अत्रच यथार्थको यादृशं मुख-
चालनादिकं कुरुते तादृशं तत्प्रतिविम्बमूर्त्तयोऽपि यादृशं
तास्तादृशमेव क्रीडाकौतुकित्वात् सोऽप्येवं श्रीकृष्णश्च श्रीगो-
प्यश्च परस्परमासक्तत्वादनुचकुरिति ज्ञेयम् । अनेन तासामिव
तस्याप्यत्र स्निग्धशब्दव्यञ्जितस्नेहविकारो दर्शितः । सच सात्वि-
कोऽप्युक्तः श्रीपराशरेण “गोपीकपोलसंश्लेषममिष्य हरेर्भुजौ ।
पुलकद्रमशस्याय स्वेदाम्बुवनतां गता”विति ॥ १७ ॥

ततश्च तासामत्यन्तानन्दवैषम्येनैव रासविरागोऽजनीत्याह ।
तद्वदिति । तद्वदङ्गैः क्रमेण प्रकर्षं प्राप्ता या मुच्यते तयाकुले-
न्द्रियाः आकुलेन्द्रियतालक्षणमाह । केशानित्यादिना । दुकूलं
परिधानीयं क्षौमवस्त्रं कुचपट्टिकां कञ्चुकस्थानीयमुत्तरीयम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरपावचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यङ्गौ चो नानाविधमैर्भगवता सह विजन्तुः तथा भगवानपि
स्वविलासिताभिः सह रमे इत्याह । एवमिति । इत्यं रमेशः श्रियः
प्रतिभगवानपि ब्रजसुन्दरीभिः सह परिष्वङ्गादिभी रमे तत्र परिष्वङ्गः
परिस्पर्शः कराभिमर्शः करेण स्तनोर्वादीनां संस्पर्शः स्निग्धे-
क्षणं सानुरागावलोकनम् उदामविलासः उदालीलापरिष्वङ्गा-
दिरूपं विहारं कृतवानित्यर्थः । रमेशो रमे इत्यनेनावाससमस्तकाम-
त्वादनपेक्षितविहासोऽपि सर्वं कारणत्वादस्यात्मकं वस्त्वन्तर-
रहितोऽपि केवलं रमे इति सूचितं कथमेवं भूतस्य
क्रीडा सङ्गदते इत्यतो दृष्टान्तमाह । यथेति । अर्भको यथा स्वप्रति-
विम्बे विभ्रमः क्रीडा यस्य तथाभूतो भवति तद्वत् यथा स्वप्रति-
विम्बैः स्नानन्यैरेव रमते तथा रमेशोऽपि स्वात्मिकाभिर्ब्रजसुन्द-
रीभिः कामिनां स्त्रीपारवश्यं दर्शयन्निव रमे इत्यर्थः । अत्र विम्ब-
प्रतिविम्बयोरिव स्वात्मिकानां ब्रजसुन्दरीणां स्वशरीरत्वेन सका-
र्यत्वेन च स्नानन्यत्वमात्रेऽर्भकदृष्टान्तः नत्वश्रत्वादावपीति
दृष्टव्यम् ॥ १७ ॥

तास्तु भगवतस्तद्विलासैरनभिभूतस्य विलासैराकुला बभूवुरित्याह
तद्वत्सङ्केति । तस्य भगवतोऽङ्गसङ्केतं प्रकृष्टा मुत्तीतितयाकुलान्य-
वशानि इन्द्रियाणि यासां तास्तथा विभ्रस्ता विभ्रथा माला
सामरणानि च यासां तथाभूताः विभ्रथवन्धान् केशादीन् वञ्छा
आशु प्रतिव्योदं यथापूर्वं धर्तुं नालं न प्रवभूवुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वतन्त्र ईश्वरो विधिनिषेधाद्यविषयः प्रतिघं विधिनिषेध-
विवर्जितं पुरुषमनुकुर्वन् यद्वा प्रवृत्तिधर्मं “विध्याद्यगोचरे कोपे
प्रवृत्ते प्रतिघं विदुरिति च ॥ १७ ॥

तस्य कृष्णस्याङ्गसङ्केतोत्पन्नेन प्रमदेनानन्देनाकुलानि पूर्णानि
न्द्रियाणि यासां तास्तथा केशादीन् वौदं पति कृष्णं वा त्युक्तम्
अलं पर्याप्ताः शक्तिवर्जिता आसन्नित्यर्थः । “अपपरी वर्जनं” इति
सूत्रात् यद्वा शक्त्यभावेऽपि निवारिताः “अलन्तु भूषणे शक्तौ
पर्याप्तौ शक्तिवारणे” इति प्रेमकामात्मत्वात् बहनादिशक्त्यभावा
इत्यर्थः । कुरुद्वहेति विशेष्यसम्बोधनेन कृष्णस्य भक्तिमाग्निनी-
लोलत्वं पश्येत्प्रभिमुखाकरणेन भक्तेशवश्यकर्तव्यत्वं सूचयति ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

रमाया ईशः प्रभुरपि ब्रजसुन्दरीभिरेव रमे न तु तथा ।
यद्वा । रमाया ईशः प्रभुरेव ननु रमणः ब्रजसुन्दरीभिस्तु
रमे एव ॥ १७—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

समं ननुतुरिति समंशब्दस्य सादृशार्थं स्पष्टयति । एवमित्यमवि ।
एवमनेन प्रकारेण ये परिष्वङ्गादयः तै रमेशो रमे कामिः ब्रज-
सुन्दरीभिः सह साहित्येन ताश्च रमेर इत्यायातं तेन परिष्वङ्गा-
दयस्तस्य च तासाञ्चतुर्भयकर्तृत्वमेव तेषां तस्मिन् परिष्व-

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवृहत्कमसन्तर्गः ।

जने ताः परिष्वजन्ते तासु परिष्वजमानासु सच परिष्वजत इत्येवमादिप्रकारः एवङ्गसमिमर्शादिषु च तत्र दृष्टान्तः यथा अर्भकः अर्भक इव कीदृशोऽर्भकः स्वप्रतिविम्बेषु स्वप्रतिच्छायासु विविधो भ्रमो यस्य स तथा अयं भावः अर्भकः स्वयं यथा चेष्टते तथा चेष्टमानायां प्रतिच्छायायां विविधं भ्रास्यति मन्सदृशः कोऽयमहं यथा करोमि तथैवायं करोतीति किम्वा ह्ययं यथा करोति तथैवाहङ्गरोमीति भ्रान्तः स्वयो भवति तथायमपि सान्द्रानन्दस्त्वयो भवति ता अपि स्वयो भवन्तीत्यर्थः । अथवा स्वप्रतिविम्बे भ्रमो विलासो यस्य स तथा स्वच्छायायां यथार्भकः खेलति तथा यद्वा ब्रज सुन्दरीभिः सह प्रतिविम्बविभ्रमः सन् यथार्भकः अर्भक इव स्वत्वोभूत्वा रेमे इति अयं भावः साहचर्यात् तस्य तासां च स्वप्रतिविम्बः तासु तस्मिन् सच्च भवात् लग्नः तत्र विभ्रमो विशिष्टभ्रमो यस्य स तथा पूर्वं ता अपि तथा कृष्णस्य प्रतिविम्बे तासु लग्ने तमालोक्य किमहं नाना भूत्वा प्रत्येकमासां तनुषु लग्नः किम्वाऽमी मत्प्रतिविम्बा इति भ्रमो भवति तासां मपि प्रतिविम्बे कृष्णे लग्ने तासां भ्रमो भवतीत्युभयोरेवार्भकसादृश्येन भ्रान्तिसत्त्वं व्यङ्ग्यं सहायतृतीयाया विशिष्टविशिष्टयनान्त्यात् यथा पुत्रेण स्थूलो गोमांसं देवदत्त इति उभयोरेव खौल्यं गोमत्वं चेति ॥ १७ ॥

एवम्विहारे तासां पुनः प्रेमावेशतामाह । तदङ्गसङ्केत्यादि । तदङ्गसङ्केतं या प्रकृष्टा मुक्ता तथा आकुलानीन्द्रियाणि यासां केशान् दृक्छादीनि असमानान्यपि प्रतिब्योदुं न अलमसमर्था इत्यर्थः अत्र प्रेमावेशोऽङ्गी भ्रमोऽङ्गाम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुषोभिनी ।

एवं प्रादुर्भूते रते अत्यन्तोद्गमनार्थं साक्षात्कामशस्त्रोक्ताः श्रेष्ठा निरूपयति । एवमिति । आलिङ्गनादयस्तत्र निरूपिताः एवमेव रसोद्गमनार्थं परिष्वङ्गः आलिङ्गनं ततः करमिमर्शः तत्तदवयवेषु भगवद्वस्तस्पर्शः ततः स्निग्धेक्षणं भावोद्गारि तत उद्गमो विलासः प्रमर्शो भोगः ततो हास्यानि पूर्णमनोरथानभिवं परिष्वङ्गादिहासान्ताः सर्वासु ननु प्राकृतीभिः कथं ये तत्राह । रमेश इति । रमाया ईशः सर्वत्र तासु रमापि भगवदाज्ञया निविष्टा ता अपि अधिष्ठानयोग्या इत्याह । ब्रजसुन्दरीभिरिति । नन्वात्माशमः कथमेतासी रेमे लक्ष्मीस्तु ब्रह्मानन्द इति ब्रह्मानन्दे रमणमुचितमपि एतास्त्रावेशोऽन्यनुचितः ब्रह्माभावाभावादिति चेत्तत्राह । यथार्भक इति । बालको हि दर्पणजलादिकं पुरतः स्थापयित्वा तत्र तत्रात्मानं पश्यन् रमते तथा भगवानपि स्वसामर्थ्यं स्वरूपं वा तत्र स्थापयित्वा ब्रह्म ब्रह्मानन्दश्चाविर्भावयित्वा रेमे नन्वेतदप्यनुचितं किमनेनेति चेत्तत्राह । यथार्भकः यथा बाललीलां कृतवान् तथैतदपि कृतवानित्यर्थः । यद्वा कदाचित्प्रकारसाम्येऽपि नैतद्रसानुभवो लक्ष्या भवितुमर्हति किन्वेतास्त्रेवेति आपयति पदङ्गयेन रमेशो ब्रजसुन्दरीभिरिति रमाया ईशः स्वामी भर्तेति यावत् एतास्तु ब्रजसंवाग्धिन्योऽन्यसंवाग्धिन्यः सुन्दर्यो ननु विवाहिता इति रमारमणदशायामेतादृशानुभवो नोभयोपि सम्भवति रसस्वरूपस्यैव तादृशत्वादिति भावः । नन्वीश्वरे नेदमुचितमित्यतः

आह । यथार्भक इति—

संमुद्यन्वनीतमल्लिकमणिस्तम्भे ।

स्वविम्बोद्गमं पश्ये—

त्यादिवाक्यजिह्वमितमुग्धलीलावाच्यथा निरूप्यते पूर्णमनोऽपि तदसंस्वरूपस्य तथात्वात्तथेहापि “रसो वै स” इति श्रुतेरिदं सर्वं स्तम्भप्रातिव्येन स्वरूपात्मकमेवेति तदुच्यते इति जानुपपत्तिः कचिच्छङ्काया प्रवानुदयादिति भावः । एतेन यथा प्रभुस्तद्भावेत्वा तथैता एतद्भावोऽपीति आपितं भवति तथा प्रतिविम्बस्वभावात् अयं रमणं बहूनामप्येकदा भवति द्वयोश्च अग्रे तु प्रत्येकवयवसंज्ञानं वक्ष्यति ॥ १७ ॥

एवं सर्वभावेन भगवद्भ्रातृशे तासां देहादिविस्मरणपूर्वकं महारसाभिनिवेशमाह । तदङ्गेति । तस्य भगवतः अङ्गसङ्केतं यः प्रकृष्टो मुदः देहादिविस्मरणको भाव उत्पन्नः तेनाकुलानीन्द्रियाणि यासां सर्वैतिकर्तव्यतामुदा जाताः ततः केशपाशान् परिहितं दुकूलं कुचपट्टिकां वा स्वयमङ्गसा सामस्येन प्रतिसम्मुखतया विशेषण बोधुमलं न जाताः पुनरप्येनैव तथा विद्या जाता इत्यत्र हतुमाह । ब्रजस्त्रिय इति । भ्रमोऽपि जात इत्याह । विस्मृतमालाभरणा इति । आकुलेन्द्रियत्वान्न विचारो लौकिकः गोपिकात्वान्न पारमार्थिकः भ्रमोऽत्र दैहिकः अत आद्यन्तमयोषु तासु युक्ता भगवतैव धृता नताभिरित्यर्थः । यद्यप्यन्यमतीत्या भ्रियमाणा इव तथापि न स्वतो धारणं कुरुद्देति सर्वोपनमममाय विधासार्थञ्च ॥ १८ ॥

श्रीमद्विभ्रनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

एवं रासनुत्पाद्रेव कृष्णस्य सम्भोगाङ्गान्यपि निर्वृत्तानीत्याह । परिष्वङ्ग आलिङ्गनम् एकैकया सह युष्मनुत्पे । करेणाभिर्भर्शः स्पर्शः सच नृत्यगतिसमाप्तौ स्वदक्षिणकरेण प्रियावामवक्षोजे तालन्यासरूपः । स्निग्धेक्षणं रहस्याङ्गेषु सप्रेमावलोकनम् उद्वागमविलासः पारिस्तोषिकप्रदानमिवाञ्जुस्वनादिः । हासस्तत्त्वप्राप्त्यन्तरं मुखोल्लासः परिहासो वा तैः । रमेशः रमायां लक्ष्म्याम् एवमर्थं प्रकटयन् ब्रजसुन्दरीभिः सह रेमे ननु रमयेत्यर्थः । यथार्भको मुग्धस्तथैव तासु प्रेमाधीनत्वान्मौढ्यमेव दधत्तु रमायामिवैश्वर्यमित्यर्थः । ननु परःसहस्राभिस्ताभिः कथमेकः स रेमे तत्राह । स्वस्य प्रतिविम्बं प्रतिस्वरूपमेव विभ्रमो विलासो यस्य सः । “प्रदर्श्यात्ततपसामवितुमर्शां नृणाम् । आदायान्तरघाद्यस्तु स्वविम्बं लोकलोचनं” मित्यत्र विम्बशब्देन यथा स्वरूपमुच्यते तथैवात्रापि एकैकया प्रियया सह एकैकस्वरूपो रेमे इत्यर्थः । तासां हादिनीशकित्वेन स्वरूपभूतत्वात् । स्वप्रतिच्छवित्वानीचितात् व्याख्यानतरं नेष्टम् ॥ १७ ॥

ततश्च ता भगवद्विलासैरानन्दविह्वला बभूवुरित्याह । तदङ्गेति । प्रकृष्टा मुक्ता आनन्दस्तया आकुलेन्द्रियाः । कुचपट्टिकां कञ्जमुलिकाम् । प्रति व्योदुं बोदुं तालं न समर्थाः ॥ १८ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

इदानीमेव विधेऽपि रासरसावेशे श्रीभगवतः श्रीराधानुक-
ल्यभावेदयति । एवमिति । यथैतां निजनिजसंसाविष्टा भग-
वता सह विजहिरे । तथैव स्मेशः श्रीराधारमणस्तामिजसुन्द-
रीभिः रेम इत्यन्वयः । कैरित्यत आह । परीत्यादि । कया चित्पारि-
प्लवेन कशाचित्कलाभिर्मरौन क्वाचित्स्निग्धेनेक्षणतः कञ्चिद्विलासेन
कञ्चिच्च ह्रासेनेत्यर्थः । तैस्तैश्च पविष्यद्वादिभिः । रमया । सदैव
कवेस्तासु च । तत्प्रातिनिधिकविषयासु प्रतिफलितैरिति । रमेशपदेन
सूचितं तत्र दृष्टान्तः । यथेति । अर्थकः । उपवाराद्यैर्ममुर्य इत्यर्थः
स्वशब्दोऽत्रात्मनचनः ततश्च तस्यात्मा परमरमा । श्रीराधैव तस्या
प्रतिबिम्बेवेव ब्रजसुन्दरीषु विभ्रमी विलासो यस्य यद्वा यथा
यथावन् निश्चितमवदमित्यर्थः । तदुक्तमजकारकोस्तु मे-

राधाप्रतद्वत् पुनो मम पार्श्वतश्च

राधैव मेव न सति वेतसि सर्वतश्च ॥

लोकोऽत्र मां वदति सर्वजनोपकारे

कृष्णोऽत्र मां स्फुरति कापि न साधिकाव्येति ॥

एव तार्थको यथा न स्वयं चेदते प्रतिबिम्बचेष्टितं दृष्टुं तां तां चेष्टां
करोतीति तस्मिन् सा सा चेष्टा विम्बचेष्टितेनैवति मिथुनस्य
तासां न रसावेशः परमकाष्ठां प्राप्तः तथार्थक इत्यनेन
कीडामात्र आसक्तिः तत्तच्छृङ्गादिष्विति दिक् ॥ १७ ॥

तमेव प्रपञ्चयन् रासविनायमाह । तदिति । तदङ्गसङ्गेन अङ्गस्य-
शमात्रेण या प्रकृष्टा मुत्प्रहर्षः प्रीत्युत्कर्षो वा तथा आकुलेन्द्रियाः
पूर्णमनोरथाः सस्यः केशादीन् प्रतिव्योदुं शिवस्तान् संगमायितुं
नालं न शक्ता इत्यर्थः । किंपुनः रासक्रीडादाविगिति भावः । तथा
विभ्रस्ता भाला आभरणानि च यासां ताः कुरुद्वेति तद्वैवश्य-
श्रवणेन विवशं राजानं संबोधयति यद्वा केशादीनलङ्कुर
भालादीनुद्धेति क्रमेण व्युत्क्रमेण वान्वयः ॥ १८ ॥

श्रीरामनायककृतभावभावविभाविका ।

एवं तासां भगवता समं नृत्यशोभां निरूप्य भगवतस्ताभी
रमणशोभामाह । एवमिति । अत्रैवमिति पदेन यथा स्थाल्यामे-
कतण्डुलद्वयं सर्वतण्डुलानां तथात्वेनिश्चयस्तथात्र किञ्चिद्वि-
लासानुरूपं कृतमेवमेव कल्पसमकालासु तासु सर्वासु निशासु
पतादशैरेव शृङ्गाररसाभिव्यामविहारै रमेशो ब्रजसुन्दरीभी रेमे
अत्र रमत्यस्यामिति रमेति व्युत्पत्त्या रमायामेव तस्य रमण-
मन्यथा तस्यामरमणे रमेति तन्ताम न स्यात् तत्रैव रमणत्वे
हेतुं दर्शयन्नाह । ईश इति । ईशस्य ईश्वर्यामेव रमणां तथा च
रमारमण ईशोऽपि यतस्ताभी रेमे इतो भुवं तासु रमाया
राधायास्तत्त्वरूपात्मकालहादिन्याः शकेशावेशः तासां तदंशप्रवेशो
रमणार्हत्वे च तन्नामैव हेतुं दर्शयन्नाह । ब्रजसुन्दरीभिरिति । गेहा-
दिभ्यो विरज्य तस्यागेन परिव्रजन्तीति ब्रजाभ्यानुरागित्वेन सुन्द-
र्यश्च ब्रजसुन्दर्यस्तामिस्तथा च सर्वस्यागेनानुरागित्वमेव रमात्वेन
तद्रमणार्हत्वे हेतुः रमाया अपि सर्वत्र सुरादिष्वपि दोषदृष्ट्या
विरज्य सानुरागतदेकपरत्वेनैव तद्रमात्वं प्रेरणश्चेवमेव स्वरूपं

यत्त्वत एव सर्वतो विरज्येकपरत्वमन्यथा सर्वेषां तत्तद्रतत्वेन
प्रेमित्वं स्यात् स्वरूपपञ्चायावेशेन तद्रमणे दृष्टान्तो यथार्थक
इति । स्वामिचरणानां तद्विलासानभिभूतस्यैव स्तोः दृष्टान्त इत्या-
दिभ्यामनमन्येतदभिप्रायकमेव यथार्थको दर्पणाद्युपाधिधर्मै-
नाकान्तः केवलं तत्त्वच्छत्वप्रयुक्ततत्रतत्प्रतिबिम्बविमर्शैरेव विला-
सवान् भवति तथा तासां निष्कपटानुरागस्वरूपतया तत्रावि-
ष्टालादिनी शक्तिरभावैरेव तत्र रमणमतस्तच्छ्लोकः स्वरूप-
पात्मकतया रात्मारामत्वक्षतिरपि कै रेमे इत्यपेक्षायामाह । परि-
स्फुरत्यादि । परिष्वङ्ग आलिङ्गनं करामिभर्शः तत्कृतकानां सुदु-
त्वमञ्जुत्वसौख्यादिगुणवतां स्पर्शः सर्वशः स्थलादिषु घर्षणं स्पर्कः
रैवो स्तेनाद्यङ्गस्पर्शः सस्नेहेक्षणयो रूढामा उच्छ्रद्धा ये विलासा-
अपान्तिनीक्षणानि यद्वा सकेहेक्षणं निवेक्षणम् उच्छ्रद्धामा उच्छ्र-
द्धला ये विलासा विविधविहारा यद्वा स्निग्धेक्षणानां सस्नेहत-
द्भावनाध्याननिरीक्षणपराणां उच्छ्रद्धामा भववन्धनिवर्तका ये विलासा-
यद्वा तत्तद्विषयेष्वपि सौन्दर्यमान्त्या स्निग्धेक्षणानां रागवद्धृष्टीनां
उद्धामास्तद्वन्धविमोक्षकास्तद्विषयसाक्षात्प्रतीत्या विषयरागिम-
तीनां स्वस्मिन् प्रवृत्तौ सतिशोधकतया नित्यनित्यतिशयसुखतत्तद्वगुण-
वत्तया च क्षुद्रानित्यनिरयानुबन्धि विषय विस्तृता स्वस्मिन्नेव दृढहे-
षेण तद्रागवन्धनिवर्तका विलासा हासो मुखसुधाकस्तुधाविस्ता-
रात्मकस्मितरूपतैः ॥ १७ ॥

एवं रासरसप्रमोदमदविष्टमर्तनां तासां स्वाङ्गवस्वाद्यनल-
सन्धानदर्शामाह । तदङ्गसङ्केति । तस्य कृष्णस्याङ्गेन यः सङ्गः
यद्वा कृष्णविग्रहस्य "सञ्चिदानन्दरूपाय कृष्णाय आनन्दमात्रक-
रूपादमुखोदयदि" रित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां स्वरूपात्मकत्वेन तत्र देह-
देहिभिर्भागासम्भवात्तस्य कृष्णस्य स्त्रीयाङ्गेषु यः सङ्गस्तेन या
प्रमुदतिप्रकृष्ट आनन्दः एतस्यैवानन्दस्येयादि श्रुत्या यदा तन्मा-
त्रकप्रतिबिम्बस्य सर्वभूतजीवनत्वं तदा किमु वाच्यं साक्षात्-
तत्सङ्गस्य तथा प्रमुदाकुलानि व्याप्तानि तदाकुलतयैव समाधि-
वद्विषयान्तरप्रतीत्यसमर्थानीन्द्रियाणि यासां यद्वा तदङ्गसङ्गप्र-
कृष्टमुदान् कुत्सितान् क्षुद्रानन्यविषयान् लान्ति गृह्णन्तीन्द्रि-
याणि यासां "पराञ्चि खानि व्यट्णत्सयम्भूस्तस्मात्पराङ्
पश्यति नान्तरात्म" इति श्रुतौ तु अन्तरात्मदर्शने एवेन्द्रियाणां
पराङ्मुखत्वलक्षणहिसनोकेः एतास्तु ब्रजस्त्रियो गोप्यो गा इन्द्रियाण्य-
न्तरात्मकृष्णपरतया हिसनाभावेन पान्तीति न तदिन्द्रियाणां
कुत्सितपराग्विषयग्राहित्वं यद्वा तदङ्गसङ्गप्रमुदा अकुलानि परागद-
र्शनान्तरात्मकृष्णदर्शनं विमुखत्वस्वभावेन्द्रियकुलबहिर्भूतानीन्द्रियाणि
यासां यथा ताभिः स्वकुलमर्थ्यादास्त्यकास्तथा तासामिन्द्रियैरपी-
न्द्रियकुलमर्थ्यादास्त्यका इति भावः । यद्वा तदङ्गसङ्गप्रमुदैव "कुले पवित्रं
जननी कृतार्था वसुन्धरा पुष्यवती च तैः । अपारसंघिसुखसागरे
ऽस्मिन् लीनं परं ब्रह्मणि यस्य चेत" इत्यादिवचनैः आ समन्तात्कु-
पृथिवीं लान्ति सुखदानेनानुगृह्णन्ति रजसा गीतादिमा च पवित्रय-
न्तीन्द्रियाणि पाद्वागादीनि यासां प्रमदाकुलेन्द्रिया इति पाठेतुतदङ्ग-
सङ्गेन यः प्रकृष्टः प्रेमवैचित्यात्मकः सर्वविस्मारको भवस्तेनाकुवा-
नीन्द्रियाणि यासान्ताः केशाननुकूलं कुचपादिकां वा अञ्ज इति यथा-
वत् प्रतिव्योदुमलं समर्था नाभवन् युक्तं चैतत् केशधरणां केशसे-
वन भाराद्यसम्भारस्तत्कुलात्प्रतिकूलदुकूलविस्मृतिः कुचशंभुपट्टि-
काविस्मरणेन तादिगम्भरतापादनञ्च तथापि अञ्ज इतिपदेन केशाभ्येष्टा

श्रीरामनाथयणकृतभावभावविभाविका ।

सेवनादेर्यथावदसम्भवेऽपि न सर्वथा वैद्वपरीत्यमिति सूचितं पुनः किम्भूतास्ताः विस्मस्तमालाभरणाः विशेषेणति प्रायः कस्तानि माला-
धारणानि यासां यद्वा अङ्गेषु मां लान्तीति शोभाप्रदान्याकरणानि
यासां तथाच भूषणभूषणमाधवधवसाधिवानलव्यमानां स्वयं मारु-
पाणां माभरणदत्तमाप्रयोजनमितिभावः यद्वा ताः स्वयम्भूजः
प्रतिव्योदुमलं नाभवन्निति तत्केशमासस्वरादिसम्भारमाराऽपि
तद्भाप्रदातरि मारे नन्दकुमारे एवाभवत् अत एवाविस्मस्त-
मालाभरणा इति पदान् तदाभरणविच्छेदः तथाच कुरुद्वेति
संयोजनेन यथा तव कुरुकुलोद्ग्रहणं न तव साध्यं किन्तु त्वन्मात्रा-
साध्यं कृष्णसंप्राप्यं तथा नोभ्यमिति दर्शनम् ॥ १८ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभगवतगूढार्थदीपिका ।

यथा गोप्यो नानाविधैः भगवता सह विजन्दुरेव भगवानपि
स्वविलासिताभिस्तह रमे इत्याह । एवमिति । रमाया ईशः पति-
रपि ब्रजसुन्दरीभिरेव रमे न तथेति रमातोऽपि तासां प्रेमाधिक्यं
सूचितं यद्वा ननु प्राकृतीभिस्ताभिरप्राकृता भगवान् कथं रमे इत्या-
शङ्क्योक्तं रमेश इति तथाच तासु भगवदाज्ञया रमा प्रविष्टा-
स्तथैव भगवान् रमे इति भावः । तास्तस्य प्रवेशयोग्या इत्याश-
येनाह । ब्रजसुन्दरीणामिति । यद्वा रमेशो ब्रजसुन्दरीभिरिति पद-
द्वयेन रम्या परस्त्रीरूपमादाय रममाणं भगवति द्वयाविलक्षणा
रस उद्भूत इति ध्वनितम् एव पदार्थमाह । परिष्वङ्गति । आश्ले-
षश्च तासां करालम्भेन च तन्मुखादीनां संप्रमावलोकनम् उद्दाम-
विलासः स्तनस्पर्शादिश्च भावव्यञ्जकस्मिन् च तैस्तद्विलासान-
भिभूतस्यैव स्त्री दृष्टान्तः यथार्थक इति स्वप्रतिबिम्बैर्विभ्रमः क्रीडा
यस्य स एव एतेन स्वयमेव कलाकौशलं सौगन्ध्यालावण्यमाधुर्या-
दिकं च तासु सञ्चार्य्य ताभिः सह रमे इति दर्शितं यद्वा तासां
रमणयोग्यतायां दृष्टान्तः तथाच गुणलावण्यादिना स्वतुल्याभिः स्व
धूत्वयोग्याभिस्ताभिः रमे अत एव पूर्वं कृष्णवध्व इत्युक्तं यद्वा यथा
कश्चित् प्रतिबिम्बद्वारेव स्वमुखमाधुर्य्यमनुभवति तथा भगवानपि
तादृशस्पर्शसीढारिवेत्यनेन व्यज्यते यद्वा यथार्थको मुग्धस्तद्वत्तथा
च तासु प्रेमाधीनत्वान्मौग्यमेवाश्रितवान्ननु रमायामिव वैदग्ध्य-
मिति भावः । ननु असङ्ख्याताभिः कथमेकस्य रमणमित्याशङ्क्याह ।
स्वप्रतिबिम्बं प्रतिचरूपमेव विभ्रमो विलासो यस्य सः तथाच एकै-
कया प्रियया सहैकैकरूपः सन् रमे इत्यर्थः । यद्वा परमेश्वरस्य
नैवविधा लीला घटत इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तं यथार्थक इति तथा
च यथा बाललीलां कृतवांस्तथेमामप्रीति भावः । यद्वा यथोक्तक्रीडा-
दिना भगवति वीणापत्तिर्न शङ्क्या इत्याशयेनाह । स्वेति । तथाच
स्वप्रतिबिम्बभूताभिस्ताभिर्विम्बभूतस्य परमेश्वरस्य क्रीडां कुर्वतः का
दोषप्रसक्तिसम्भावनेतिभावः । ननु तथापि किमर्थं तथा कृतवानि-
तिचेत्तत्राह । अर्थक इव तथाच बालकस्य कामक्रोधादिविनि-
र्मुक्तस्य विहाये यथा लीलामात्रं तथा भगवतोऽपि सृष्ट्यादिव-
दिदमपि निहरणं लीलामात्रमिति भावः ॥ १७ ॥

अथ रासक्रीडाविरामहेतुतासां भगवद्विलासैराकुलेन्द्रियत्वमाह ।
तदिदि । तस्याङ्गसङ्गैः प्रकृष्टा यामुत् हर्षस्तया विगशेन्द्रियाः यत पदा-
मतः केशान् दुकूलं कञ्चुकीं च शिथिलतां गतान्येतानि अङ्गसा
प्रतिव्योदुं यथापूर्वं धर्तुं नालं समर्था बभूवुः विस्मस्तानि मालाभर-
णानि यासां ताः ननु केशादिशौथित्ये हेतुभूतां ब्रीडां लज्जां

विहाय किमिति कर्तुं प्रवृत्ता इत्याशङ्क्याह । ब्रजस्त्रियः नगरस्त्रीणां
तादृशः स्वभाव इति भावः । तत्रापि राजवंशोद्भवानां स्त्रीणां
तथा प्रवृत्तिर्नोचितेति संयोजनशयः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गोप्यो नानाविलासैर्भगवता सह विजन्दुरित्युक्तमथ भगवानपि
तद्वक्तियन्त्रितः स्वविलासैस्ताभिः सह रमे इत्याह । एवमिति ।
एवं रमेशो माधवोऽपि ब्रजसुन्दरीभिः सह परिष्वङ्गादिभिरमे अहो
हृदिभक्तैर्माहात्म्यमिति भावः । भगवता इत्यनेन सर्वोत्तमत्वसर्वस्वामि-
त्वादिगुणनिधेयताभिः स्वानन्त्यभक्ताभिः सह रमणे योग्यता सूच्यते
ब्रजसुन्दरीभि रमे इत्यनेन भक्तभक्तोरथपूरकत्वं द्योत्यते रमेश इत्य-
नेनावाससम्भक्तकामतया तद्विलासानभिभूतत्वं सूच्यते तदेव
दृष्टान्तेन दर्शयति । यथार्थक इति । यथा स्वप्रतिबिम्बैः स्वायत्तस्थिति-
प्रवृत्तिमद्भिर्विभ्रमः क्रीडा यस्य सः अर्थको यथा तथा स्वायत्तस्थि-
तिप्रवृत्त्यादिमतीभिः स्वात्मिकायिरित्यर्थः । नन्वानेन दृष्टान्तेनेश-
जीवयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावासादिरिति शङ्क्यम् तत्रोपाधीनित्यत्वस्वी-
कारे अनिमोक्षप्रसङ्गापत्तेः अनित्यत्वस्वीकारे प्रतिबिम्बस्याप्यनि-
त्यत्वेन जीवानित्यताप्रतिपादकशास्त्रव्याकांषापत्तेः उभयपक्षेऽपि
स्वरूपप्रतिबिम्ब स्वीकारे अतीन्द्रियस्य सर्वगतस्य प्रतिबिम्बा-
सम्भवादिदोषापत्तेश्च सविग्रहस्य प्रतिबिम्बस्वीकारे प्रतिबिम्बभू-
तेषु जीवेष्वपि श्रीवत्सविचित्रवर्णनप्रसङ्गाच्च अध्यासगीरिब्रज-
श्रुत्यन्तकल्पदमादिग्रन्थेषु पूर्ववदुक्तो निराकृतत्वादत्रोपरस्यते
॥ १७ ॥

ब्रजसुन्दर्यस्तु भगवद्विलासमृतनिधौ निमग्नाः भगवदङ्गसङ्गा-
नन्दोद्रेकेणाकुलेन्द्रियाः बभूवुरित्याह । तदङ्गैति । तस्य श्रीकृष्णस्या-
ङ्गसङ्गेन प्रकृष्टा या मुत्प्रीतिस्तया आकुलानि अवशानीन्द्रियाणि
यासां ताः विस्मस्ताः मालाः आभरणानि च यासां ताः विस्म-
धवन्धान् केशादीन् अङ्गसा प्रतिव्योदुं धर्तुं नालं न समर्था
आसन् ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार से आलङ्कनकरना तथा उचित स्थलों पर
हस्तसे स्पर्श करना स्नेहकी दृष्टि से देखना मनोहर रास
विलास करना इत्यादि कामशास्त्र की रीतिसे लक्ष्मीकान्त भग-
वान् ब्रजस्त्रियों के संग रमण करते भये जैसे कि बालक अपने
प्रतिबिम्बको देखकर क्रीडा करता है तैसे ही भगवान् ने
लीला किया ॥ १७ ॥

हे कुरुद्वह ! परीक्षितजी गोपस्त्रियों की तो भगवान् के अंग
के संग होने से सब इन्द्रिय व्याकुल होगई तब अपने खुले
केश वस्त्र कुचवस्त्र इन सबोंकी संभालने की सामर्थ्य उनको
नहीं रही और उनके माला तथा आभरण भी सब विखर गये
उनको खबर नहीं रही ॥ १८ ॥

कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खचरस्त्रियः ।

कामार्दिताः शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोऽभवत् ॥ १९ ॥

कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयैषितः ।

रमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि वीलया ॥ २० ॥ १ एवमस्मावान् इति वि० पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावावर्धदीपिका ।

न केवलं ता एवाकुञ्चयेन्द्रयाः किन्तु देव्योऽपीत्याह । कृष्णविक्रीडित-
मिति । किञ्च शशाङ्कश्चेति अनेनैतत्सूचितं शशाङ्केन विस्मितेन
यतौ विस्मृतायां ततः प्राकृताः सर्वेऽपि गृहास्तत्र तथैव तस्यु-
क्ततत्त्वातिदीर्घासु रात्रिषु यथासुखं विजन्दुरिति ॥ १९ ॥

किञ्च कृत्वेति । अयमभावः—

कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधोश्वरि ।।

नन्दगोपसुतं देवि ! पति मे कुरु ते नमः ॥

इति प्रत्येकं तामिः प्रार्थनाद्भगवतापि यातायला ब्रजं सिद्धा
मयेमा रंस्यथ शपा इति तथैव प्रति श्रुतत्वात्तावन्तमात्मानं कृत्वा
रमे इति यावतीर्यावत्सु ॥ २० ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोपनिषी ।

कृष्णस्य परमानन्दधनमूर्तेर्जगच्चित्तकारकस्य वा विशेषेण
पूर्वपूर्वतोऽसाधारण्येन क्रीडितं क्रीडां विशेषतः साक्षात्सेवा-
दिहारा प्रीत्या ईक्षित्वा कृष्णेत्यनेन तद्विक्रीडितस्यापि तादृशत्व-
मेवामिष्यते खेचराः देवादयः तेषां स्त्रियः सर्वा अपि कामेन
श्रीभगवद्विषयकेणादिताः पीडिताः सत्यः विशेषेण सर्वविस्म-
रणादिना अमुद्यन् श्रीकृष्णप्राप्तौ निजायोग्यत्वायोग्यत्वादिविचार-
राहित्येन विकल्पा अभयन् नवमी दशा प्रापूर्वा शशाङ्क इति
शरोन सहित इत्यर्थः । विस्मितोऽभूत् अदृष्टपूर्वत्वात् अन्यैर्देव्या-
ख्यातं तत्रातिदीर्घास्विति चिरकालस्मृच्छन्दबहुलसुखक्रीडाभिप्रायेण
अन्यथा तावत् क्रीडानां यथानिबन्धालपकालेन निर्वाहासिद्धिः
अत एवाग्रे वक्ष्यमाणस्य ब्रह्मरात्र इत्यस्यार्थे ब्रह्मणश्चतुर्गुणसह-
स्रपरिमितायां रात्रौ गतायामिति केचिद्व्याचक्षते तदपि सम्भवे-
द्देवा भगवच्छक्त्या अशेषविरुद्धस्य समाधेयत्वात् रात्रिष्विति बहु-
त्वञ्च ता रात्रीरित्युक्तस्य निशा इति वक्ष्यमाणस्य चानुसारेणेति
अथवा देवानां देवीनाञ्च सर्वेषामेव व्योमयानानां विमोहमाह ।
खेचराः तत्तत्स्त्रियश्च गणशब्देन तत्पत्न्याः पराश्च तारकाः
चकारात् सोऽपि सगणः कामार्दितो व्यमुह्यदित्यर्थः । अनेन
वक्ष्यमाणरतो तेषां लज्जादिना सङ्कोचो निस्तः सर्वेषामेव
विमोहात् तत्र शशाङ्कस्य कामे भगवद्विषयकभावविशेषलक्षणाः
एवंरासक्रीडायाः श्रीकृष्णविषयकभावविशेषवर्द्धनेन परममोह-
नत्वं दर्शितं प्रकृत्यैव तन्मुखगीतादिः श्रीभगवद्भाववर्द्धमानत्वात्
तत्रापि तस्य साक्षात् श्रीभगवत्कर्तृकत्वात् तत्रापि तामिः सह
तत्रापि तादृशप्रकारादिना अत एव तस्यमक्तिगौरवादिभिर्गुणामिल-
क्यादिपत्तीभिस्तथान्याभिन्नैः देवीभिराश्लेषचुम्बनाद्ययोग्याभि-

रसम्पत्तेः केवलविशुद्धमधुरविशेषस्पर्शामिष्यतिविशेषपरम-
योग्याभिर्ब्रजसुन्दरीभिरेव सुसिद्धे तद्योग्यस्थाने ऽनन्यसाध्यन्या-
येन अश्विजेन्द्रकिशोरेणानन्यमोग्यरसाया अत्र सम्पादनमिति दिक्
अत एवारमे पूर्वमुक्तं तत्र गोविन्दः श्रीरत्नैरिति ॥ १९ ॥

तत्रैव परमफलमाह । कृत्वेति व्याख्या । कृत्वेव कस्यापि शक्ति-
विशेषेण नानात्वसत्यतापि सिद्धेव गोपयोषितः गोप्य इत्यर्थः
ततश्च काश्चित्द्विवाहिताः काश्चित्कन्याश्चेति यदा गोपानां योषितो
भार्याः ततश्च काश्चित्तेषां पत्यु एव काश्चित्कृतकात्यायनी-
भ्राता भगवदेकनिष्ठाः अजातविवाहा अपि कथञ्चिद्भगवन्मासा-
दिना सर्वैर्विवाहमनन्याभार्यात्वेन प्रतीता इति शेषम् एतच्च श्रीरूपेण
लिखिते ललितमाधवनाटकादौ व्यक्तेमेव लीलया शृङ्गाररसखे-
लया विचित्रसौरतखेद्या वा स्वाम रमे भगवानिति तदेव
भगवत्तासारसर्वस्वकटनामिति भावा । तस्यैव प्रेमरसपरिपाक-
विलासविशेषात्मकत्वात् तथापि जगच्चित्तकारकेन तेनैव स्वतः
प्रेमविशेषविस्मरणश्चेति तथाप्य व्यक्तं नावि श्रीभगवतामृतोक्त
विधृतमेव आत्मारामोऽपीत्युक्तार्थमेव तद्वचनं च पृथक् पृथक्
तत्रैव निकटकुलादिषु किञ्च रासखल्यामेव तादृशक्षित्तत्वेन एवं
च पूर्ववद्वैश्वर्यमाधुर्यं द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवनेस्वामिकृतवैष्णवतैपिणी ।

कृष्णस्य स्वयं भगवत्त्वेन माधुर्यादिभिः परमपरिपूर्णस्य विक्री-
डितं पूर्वपूर्वतोऽपि वैशिष्ट्येन क्रीडां वीक्ष्य साक्षात् सेवादिम-
यप्रीतिवैशिष्ट्येन दृष्ट्वा खेचरा देवादयस्तेषां स्त्रियः सर्वा अपि
कामेव श्रीभगवद्विषयकेण पीडिताः सत्यो व्यमुद्यन् । पूर्वं
श्रीकृष्णप्राप्तौ निजायोग्यत्वादि विचारराहित्येन पश्चादेहादेरीपि
विस्मरणेन मोहवैशिष्ट्यं प्रापुः ॥ अन्यतैः । तत्रातिदीर्घास्विति
अन्यथा सच्छन्दबहुलसुखक्रीडानामप्राप्तिः स्यात् । अत एवाग्रे
वक्ष्यमाणस्य ब्रह्मरात्र इत्यस्यार्थे ब्रह्मणश्चतुर्गुणसहस्रपरिमि-
तायां रात्रौ गतायामिति केचिद्व्याचक्षते तदपि सम्भवेद्देव ।
भगवच्छक्त्याशेषविरुद्धस्य समाधेयत्वात् विस्मयादिना गतिस्-
मितत्वं तत्प्रक्षमात्रम् । तेषां ज्योतिश्चक्राधीनगतित्वात् स्व-
तरेत्यल्पत्वात् । प्रतिलोमत्वाच्च । वस्तुतस्तु तल्लीलामाधुर्येण
नवीप्रवाहस्यैव ज्योतिश्चक्रस्य स्तब्धत्वं ज्ञेयम् । रात्रिष्विति
बहुत्वं च ता रात्रीरित्युक्तस्य निशा इति वक्ष्यमाणस्य चानु-
सारेणेति एवं रासक्रीडायाः श्रीकृष्णविषयकभावविशेषवर्द्धनेन
परममोहनत्वं दर्शितं तच्च युक्तम् । तत्र प्रकृत्यैव तत्सम्ब-
न्धनृत्यगीतादेस्तत्तत्प्रावर्द्धनतातिशयात् तत्रापि तस्य साक्षा-
त्कर्तृकत्वात् । तत्रापि लक्ष्म्यादिदुर्लभतादशसौभाग्याभिस्तामि-

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषिणी ।

सहितत्वात् । तत्रापि तादृशपरिपाटीसम्भावितत्वादिति । अत्र कामार्दिता इत्येकवचनान्तपाठस्तेषामसम्मतः । किन्तु देव्योऽपीत्यनेन तासामेव कामार्दितत्वस्वीकारात् । किञ्च । शशाङ्कश्चेति तदादिभिर्वाक्यत्वाङ्गीकाराच्च ॥ १६ ॥

अथ रासानन्तरं विश्रम्य कृतं लीलाविशेषमाह । कृत्वेति ह्याभ्याम् । आत्मानमात्मनः प्रकाशमित्यर्थः । न चान्तर्न वदित्येति न्यायेन मध्यमत्वेऽपि तच्छ्रीविग्रहस्य विभुत्वात् । “चित्रं वतैतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् । ग्रहेषु द्वयष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहदि” लोकप्रकाशाच्च । पौनःपुन्यमिदं विश्रामसमय एकीभूतत्वात् । गोपयोषितो गोपजाताययोषितः । ततश्च काञ्चिद्विवाहिताः काञ्चित् कन्याश्चेति ज्ञेयम् । एकविंशत्वाविशयोऽन्युदाकन्यानां पृथक् पृथक् पूर्वानुरागवर्णनात् । “युवती गोपकन्याश्च रात्रौ सङ्कल्य कालवि”दिति श्रीहरिवंशोक्तेश्च । एतच्च रूपेण लिखिते उज्ज्वलनीलमण्यादौ व्यक्तम् । लील्याश्चकाररसखेलया स्वाम रेमे । भगवानिति तदेव भगवत्तात्परमाधुर्यसर्वस्वप्रकटनमिति भावः । तस्यैव प्रेमरसपरिपाकविलासविशेषात्मकत्वात् । तथा जगच्चित्तकर्षकेण तेनैव स्वतः प्रेमविशेषविस्तारणात् । तच्चोप्रे व्यक्तं भावि श्रीभगवतामृते च विद्युतम् आत्मारामोऽपीत्युक्तार्थम् । तद्रमणञ्च पृथक् पृथक् । तत्रैव निकटनिकुञ्जादिषु इति ॥ २० ॥

श्रीमद्गीताध्यायान्त्याद्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं ता एवकुलोन्मियाः किन्तु पश्यन्त्यो देवानां स्त्रियोऽपीत्याह । कृष्णचित्रीकृतमिति । खेचराणां देवानां स्त्रियः किञ्च शशाङ्कश्चन्द्रः सगणः शुक्राक्षरकुर्वादिगणसहितः विस्मितो बभूव अनेनैतत्सूचितं विस्मितेन शशाङ्केन स्वगतौ विस्मृतायामितरेऽपि ग्रहाः स्वस्वगतिं विस्मृत्य तत्र तत्रैव तस्थुरतो दीर्घरात्रिर्बभूव ॥ १६ ॥

कथमेकोऽनेकमिदं युगपद्रेम इत्यत आह । कृत्वेति । गोपयोषितो यावतीर्यावत्यस्तावन्तमात्मानं कृत्वा ताभिः सह लीलया रेमे अध्ययनेन वसतीतिवत् हेतौ कृतीया आत्मारामोऽपि पादगुण्यपूर्णोऽपि लीलार्थं रेम इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयचञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सगणः रोहिण्यादिनक्षत्रगणन सहितः यद्वा गगनं सङ्कल्यतेन सहितः ॥ १६ ॥

किमत्र सङ्कल्येयमत्राह । कृत्वेति । यद्वा योनैर्धर्यात् बहुसफग्रहणेन बह्विभिः स्त्रीभि रमणं घटत इति राक्षः सिद्धत्वेऽपि मन्दाशङ्कां परिहरति । यावतीर्यावत्यः स्वामेति व्यस्येन परद्वाराभिर्मर्शनेन दोषो नास्तीति वक्ष्यमाणमर्थमिदं सूचयति । यद्वा रमणं चित्रीडे रासक्रीडां चिरामसूचनार्थं वा इति ॥ २० ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

कामार्दिता इति बहुवचनान्त एव पाठः टीकासम्मतः । किन्तु देव्योऽपीत्यनेन तासामेव कामार्दितत्वस्वीकारात् । किञ्च शशाङ्कश्चेति । तदादिभिर्वाक्यत्वाङ्गीकाराच्च ॥ १६ ॥
आत्मानमात्मनः प्रकाशमित्यर्थः ॥ २०—२९ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

एवं कृष्णे विक्रीडिते देवस्त्रियोऽपि मोहिता इत्याह । कृष्णचित्रीकृतमित्यादि । खेचरा देवास्तेषां स्त्रियः खशब्कोऽत्र स्वगीथः स्वव्योम्नोरपि खं विदुः काः खेचरस्त्रियः मार्दिताः अपितु सर्वा एवेत्यर्थः शशाङ्कस्तु पुनः सगणः सनक्षत्रगणः विस्मितोऽभवत् विस्मयेन स्थगितोऽभवदित्यर्थः । शशाङ्कस्य विस्मितत्वेन स्थगितत्वं तेनच गत्यभावः तेनच रात्रेर्दृश्यं व्यज्यते ॥ १६ ॥

अथ सर्वासां प्रत्येकं वयोऽनुकूलमाशयानुरूपमाकारगतप्रमाणां नुरूपं कलाकौशलानुरूपं प्रकाशमाविष्कुर्वन् रेम इत्याह । कृत्वेत्यादि । भगवान् अचिन्त्यपत्यैर्भयः आत्माराम आत्मभिरात्मशायैर्भक्तैः सह रासतीति तथा अथवा स्वलाभपरिपूर्णाऽपि स्वच्छन्दोऽपि वा लीलया कौतुकेन यावतीर्यावत्यो यावद्भक्त्यः यावदाशयाः यावदाकारप्रकारायावत्कलाकौशलास्तावन्तं तत्प्रकारमात्मानं स्वमाङ्गप्रकटय्य ररामेत्यर्थः या आकाशदिभिर्व्याप्यः ततः प्रति तदभूत्वेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्भक्तभक्तार्थकृतसुबोधिनी ।

एवं समुदायलीलां निरूप्य तस्याः परिज्ञानं केषामपि न जातमिति वक्तुं देवक्रीणां चन्द्रस्य च विस्मयमाह । कृष्णेति । न हि कस्याश्चित्पतिः परमानन्दो भवति नहि निरानन्देनानन्दो दातुं शक्यते “एष ह्येवामन्दयाती”ति श्रुतेः एवकारेणेतदनिषेधश्च तत्रापि विशेषेण क्रीडा नहि जीवो विशेषक्रीडां जानाति खेचराणां स्त्रिय इति तासां सर्वदर्शनेनैव भगवद्वत्तो वरो निरूपितः स्त्रीणाञ्च दर्शनं न दोषाय तासां मोह एवोत्पन्नः ननु परिज्ञानं रसो वा लौकिकोऽपि चन्द्रो दृष्टवान् स्मेमात्मकत्वात् “देहेऽस्य सौमः प्रथम” इति श्रुतेरप्यसाधारण्यकश्च स्त्रियः तथापि तस्य दर्शनं तस्यैव हितकारि न भवतीति निरूपयितुमाह । शशाङ्क इति । सहि कलङ्की आनन्दमयोऽपि सगणो नक्षत्रसहितः तेनोद्दीपनेऽपि न तस्यान्यासु चित्तसम्भवः चकारात्सेमोऽपि मुमुहे यथा पुनरेता मोहनानन्तरं पुनः पुनर्दर्शने उबुद्धकामा जाताः गत्वास्माभिरपि कामरूपतया क्रीडाकर्तव्येति कामार्दिता जाताः तथा चन्द्रोऽपि भगवति निवेशनार्थं यत्नं कृतस्मन् अतः कामार्दिता ज्ञातः अनेनाग्रे निसर्गात् सुखमिति पक्षे उपपत्तिरुक्ता अस्यैव चन्द्रस्य अंशास्तत्तो निवर्तित्यन्त इति अन्यथा “सहस्रदर्शनान्मुक्ति” रित्येतत्सुखं विरुध्येत् सहस्रवर्षाभक्त्या किञ्च सगणः स्वस्वैर्गोपितोऽपि विस्मितो जातः विस्मयरस एवोत्पन्नः नान्यो रस इति ॥ १६ ॥

एवमधिभैतिकानामाधिबौधिकस्य च भगवदुत्पादितरसाभिनिवेशमुक्त्वा “नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुर्विति” प्रत्येकं प्रार्थनया कृतं कृतमिति प्रत्येकं रेम इत्याह । कृत्वेति । गोपजातीया योषितो यावत्यः तावन्तमात्मानं कृत्वा तत्र तत्र मायोद्वायनेन तथा तथा

श्रीमद्भगवानुक्तसुबोधिनी ।

प्रकटो भवति एतन्महासौख्यं एवं कृष्णो सामर्थ्यं यतः स स-
भगवानिति स इति तदर्थमेवावतीर्णः अत्र तासां प्रतीयं तामि-
सहैव रेमे नत्वात्मासमता पूर्ववत् समर्थमाह । आत्मा-
सोऽपीति । नत्वात्मासमं एव चन्द्रप्रवेशान् एव स समभवति अस्या-
मपि वशायामात्मारामत्वमेव अधिकं तत्रानुपविष्ट ननु तद्वा-
निरिति तत्रापि आत्मारमण एव मुख्यवेत्याह । लीलयेति । यथा
महानपि लीलया विसदृशं करोति स्वयं पदानिरिव मृगयायां
शब्दति यथा अन्या अपि अवतारलीलाः तथैतामपि कृतवानि-
त्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथकृष्णचक्रतस्मारायदक्षिणी ।

॥ कामादिताः कृष्णविषयकेण कामेन पीडिताः ॥ कामादित
शति पाठे शशाङ्कोऽपि कृष्णमालोक्य स्वामिकं प्राप्तः ॥ कृष्ण-
विषयकेण कामेन पीडितश्च ॥ प्रजसुन्दरीमात्राणां तद्विलासा-
नाञ्च यौगमाययेव पुरुषदृष्टीः प्रत्यावर्णे पूर्वव्याख्यातमेव ॥ १९ ॥
ततश्च तामि सह प्रत्येकं कुञ्जेषु गहस्यक्रोडाप्यभूदित्याह-
कृतेति ॥ यावतीर्यावत्सङ्ख्याका गोपयोषितो गोपवधो गोप-
कन्याश्च तावन्तमात्मानं तावत्सङ्ख्यामात्मप्रकाशं कृत्वा आत्मा-
रामोऽपीति व्याख्यातार्थम् ॥ २० ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

एवञ्च शुभप्रेमलीलायां स्वप्नवृत्तयामनुपङ्गेनैव कामविजयो
जात इति दर्शयति । कृष्णेति । सर्वकर्षकपरमानन्दमूर्तेः विशिष्टं
क्रीडितं विशेषणैश्च भगवान्मानतया पलाय्य सतेन कामेतादृताः
खेचरस्त्रियः मुमुक्षुः समरपराभूतोऽहि सामन्तो हीनबलाना-
वासान्विलुगठन् पलायते इति लोकप्रसिद्धिः खेचरत्वमत्र प्रेमभूय-
त्वमेव युक्तं चैतत् कर्मफलभूतासु प्रेमलेशाभावात् शशाङ्कश्च तत्स-
हायः सगणः सोढुगणः स्थित इत्यर्थान्वितशुभारस्यापि तथात्वं
सूचितम् एवचाधिदैवस्य चन्द्रमसोऽपि विस्मितत्वेन मनसो
विस्मयस्तेन च कृतो मनोजावकाश इति ध्वनितम् ॥ १९ ॥

तदेव कामविजयेन शुद्धप्रेमात्मिकाक्रीडा दर्शिता इदानीं काम्य-
त्वभावानां मयेषा रस्यथ क्षणा इत्यादिना दत्तवशाणां वाञ्छापूर्ण-
मपि प्रकाशभेदेन सम्पादितवानित्याह ॥ कृतेति ॥ आत्मानमात्मनः
प्रकाशभेदमित्यर्थः ॥ "चित्रं चतैतदेकेन वपुषा सुगपत् पृथक् । गृहेषु
हृदयसाहसं स्त्रियैक उदावह" दितित्याद्यात्तलक्षणंस्व अनेकत्र प्रकटना
रूपस्यैकस्फेकदा सर्वथा तत्स्वरूपैव प्रप्रकाश इतीर्यते इति अथवा
नचान्तर्गोपयित्येत्यादिना मध्यमत्वेऽपि तच्छैविग्रहस्यैव विभुत्वे-
नात्मानं स्वस्वरूपमेवेत्यर्थः । यद्वा प्रकाशभेदस्याभेदत्वज्ञानाया-
त्मपदेनेति तदुक्तं लघुभागवतस्मृते प्रकाशस्तु न भेदेषु गण्यते स
हिनो पृथगिति प्रजयोषितः प्रजसम्बन्धिन्यो नन्दप्रजकुमारिकात्वेन
प्रसिद्धाः पाठान्तरे गोपजातयो गोप्य इत्यर्थः । यावतीर्यत्सङ्ख्याकाः
तावन्तं कृत्वात्मानमित्यर्थः । स प्रेमपरवान् भगवान् समप्रया-
श्रिया नित्ययुक्तः एवञ्च ता अपि तस्या एव प्रकाशभेदा इति
ध्वनितं तासु कामलीला च प्रेमविर्वर्तयैव प्रेमैव गोपराधाणां काम-

इत्यगमत्पथा"मिति तन्त्रोक्तैः तादस्यामपि क्रीडायां तदेकपरता-
माह । आत्माराम इति । आत्मनि तस्यामेव रामो रमणं यस्य
सोऽपि लीलया शृङ्गारस्सखेलया तत्तन्नायिकावस्थेन तथैव प्रक-
टितया रमे तदुक्तमुज्ज्वले-

यथा स्युनायकावस्था निखिला एव माधव ।

तथैव नायिकावस्था राधायां प्रायशो मता इति ॥

रमणं चेदं पृथक् पृथक् कुञ्जेष्विति संक्षेपः ॥ २० ॥

श्रीरसनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तासां देहाद्यनुसन्धानं कैमुत्यन्यायेन दृढीकृतं प्रेम प्रमद-
मदिरोद्धेयनमः प्रलयकारित्वेनान्तरिक्षादिवोकसां वशाभाह ।
कृष्णविक्रीडितमिति । अत्र शशाङ्कश्चेति चकारानुकरणेन विस्मि-
तत्वमोहितत्वकामादित्वानां सर्वत्रवेचनपारिणामेन विनियोगो वेद्यः
कृष्णस्य "रसो वै सः कर्षिभूवाचक" इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यनित्यपरि-
पूर्णानन्दान्धविशेषेण सर्वमतिप्रलयकारिरितिरुत्तरः क्रीडित क्षणे
क्षणे विशिष्टं विलक्षणं क्रीडितं वास्य विशेषेण तत्परतया साक्षा-
त्कृत्वा खेचरीश्च तत्स्त्रियश्च सगणो नक्षत्रगणसतारान्वितः शशा-
ङ्कश्च उपलक्षणमेतत् शिशुमारस्यापि अखिकलादिगुणैस्तदृशीनां
रासादिक्रीडानां पूर्वदर्शनाभावात् अवितर्क्यासु तासु मानवितर्का-
प्रवेशात्प्रथमं विस्मिताः किमिदमतिचित्रमिति ततो मुमुक्षुः विगत-
देहाद्यनुसंधाना जातास्ततो मोहेन स्वात्मनः कृष्णक्रीडायोग्यत्वायो-
ग्यत्वानुसंधानाभावात् कामादिताश्चाभवन् ननु स्वपतिसमापस्थ-
खेचरस्त्रीणां कथं कृष्णविक्रीडितदर्शने कामादित्वमिति चेन्न
मोहितत्वनिर्देशेन तदननुसंधानेन समाहितत्वात् ननु स्त्रीणां तथा
सम्भवेऽपि तथं पुरुषाणां सुराणां तत्सम्भव इति चेन्न मोहितत्वेनैव
दण्डकारण्यमुनीनामिव भावनया तदसम्भवाभावात् ननु अन्येषां
सुराणां तत्सम्भवेऽपि चन्द्रस्य तत्कुलवृद्धस्य कथं तथात्व मिति चेन्न
नूनं मायास्तु मे भर्तुर्नान्या मेऽपि विमोहिनीति ॥

सङ्कर्षणनाध्यायेण भ्रातुरित्यनुक्त्वा भर्तुर्निति कथनालोकदृष्ट्या
संबन्धान्तरप्रतीतावपि परमपुरुषे तस्मिन् सखीभावातिरिक्तसंबन्धा-
न्तराभावात् तथाच तदा सर्वे भगणाः कृष्णरासदर्शनोत्साहोद्भूत-
प्रभया पूर्णशशाङ्कसन्निभा गतिमङ्गात् ध्रुवरूपाश्चाभवन्नेताश्चित्रं
यत्स्मरणमात्रेणाध्रुवमर्त्यानां ध्रुवत्वं तद्दर्शनप्राप्तावमर्त्यानां ध्रुवत्वे
शङ्कानास्पदत्वात् अनेनैव सगणः शशाङ्कोपलक्षितकालचक्रस्य
विस्मितत्वेन गतिविस्मृत्या निशानां कल्पसमानत्वं व्याख्यातं च
स्वामिचरणैः शशाङ्केन विस्मितेन गतौ विस्मृतायां ततः प्राक्तनाः
सर्वे प्रहास्तयैव तस्थुः ततश्चातिदीर्घासु रात्रिषु यथासुखं विजन्हु-
रिति तोषणीकारैश्च अतएवाग्रे वक्ष्यमाणस्य ब्रह्मरात्र इत्यस्यार्थं
ब्रह्मणश्चतुर्थ्युगसहस्रपारिमितायां रात्रौ गतायामिति कोचद्वयाच्च-
क्षते सम्भवेदेव भगवच्छत्ताराशेषविरुद्धस्य समाधेयत्वादिति
वाक्येन सम्मतं स्वामिण्याख्यायां दीर्घासु रात्रिष्विति बहुवचनं तु
भगवानपि ता रात्रीरित्यत्रोक्तस्य सर्वा निशा इत्यत्र वक्ष्यमाणस्य च
बहुवचनस्यानुसारेणेति बोध्यम् ॥ २१ ॥

एवं रासविहारं निरूप्य सङ्कर्षणैव रतिविहारं दर्शयति । गोपयो-
षित इति गोपजातीया योषितो ननु गोपानां योषित इति तैस्तः
संबन्धाभावात् लोकप्रतीत्यनुवादेन दोषाभावात्तथा भवतु वा यथा

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

गोपुरुप्रभुर्धृतस्य स्वात्मन एव योषित इति यद्वा गुणरूपेण इत्य-
स्मात्सर्वविश्वरक्षकस्य विष्णोः स्वात्मन एव योषित इति तथा च रक्ष-
णसमर्थस्य योषितां तेन सर्वभावरक्षणमेव योग्यं ननु तन्मनो-
रथभङ्ग इति ध्वनिः यद्वा गाः स्वसर्वेन्द्रियाणि घोरविग्रहतापसम्भा-
वितमरणेऽपि कृष्ण रसास्वादायैव तद्गुणगानाद्यमृतेन पान्तीति
तथा योषितस्तथाच तथा तत्तत्पसां स्वरसास्वादसकामतयैव रक्षि-
तस्वसर्वेन्द्रियाणामन्याविषयप्रवृत्तिभ्योऽपि रक्षितस्वसर्वेन्द्रियाणां सर्व-
ेन्द्रियरसदानस्यावश्यकत्वं द्योतिता यद्वा गाः कृष्णमुखचन्द्र-
श्मेन् मधुस्मितरूपानधराभृतपूरितान् शुक्लपक्षे चन्द्रश्मेन्
सुरा इव पिबन्तीति तथाभूता योषितः यद्वा गोपयोषित इति
कामकामगदुर्गतया कामगोपनशीला योषितस्तथाच तद्विजयोद्य-
तस्य तत्सर्वदुर्गवशोकारणं तावदाविर्भावस्यावश्यकत्वाद्यावत्य-
स्तास्तावन्तं तत्संख्याकप्रकाशवन्तमात्मानं कृत्वा "सर्वतः
पाणिपादं त"दित्यादिस्मृत्या "विश्वतश्चक्षु"रित्यादिश्रुत्याच विमु-
सर्वाङ्गस्याखण्डस्य प्रकाशभेदं विना विभागानुपपत्तेः युक्तत्वे तत्र
अतः सातत्यगमेन इत्यस्मात्सततसर्वगमनशीलस्य गम्यागम्य-
विभागशून्यस्य सततसर्वगमनाय तावत्त्वं तत्र सामर्थ्यं द्योतयन्
विशेषयति । स भगवानिति । यतः स ताभी रसास्वादाया-
मिलपितो भगवान् भगमैश्वर्यं तद्वान् ईश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथा
कर्तुं च समर्थः यद्वा भगवानित्युक्त्या तस्यैव भगवत्त्वेनान्यस्य कस्यापि
भगवत्त्वाभावेन सर्वभगस्वामिनस्तद्रमणे दोषाभावसचनं किञ्च
यः स्वयं भगवत्त्वेन स्वात्मारामोऽपि स्वात्मनि स्मरणशीलस्तस्यान्यासु
स्मरणे न शङ्कागन्धोऽपि यद्वा तस्य सावीर्याद्रमणास्पदस्य सुखस्य
सर्वत्र तदवस्थायां स्मरणेऽप्यात्मारामत्वाक्षतेः अतएवाह ताभिर्नि-
मित्तभूताभिः स्वात्मन्येव रेमे तासामपि स्वात्मारूपत्वेन तासु
स्मरणस्यापि स्वात्मारमणत्वमेव किमर्थं तादृश्रमणं तदाह । लीलया
लीलानिमित्तेन स्मरतामुद्धारफलीलार्थं तत्र रेम इत्यत्र पूर्वमपि
रासोत्सवे रमणस्यैव निरूपितत्वाद्वा स्मरणे तद्वैलक्षण्यप्रतीत्याभे
च तासामतिविहारेणेत्यत्र सुस्तान्तभावप्रतीत्या मुख्यं रतिरमण-
मेवावगम्यते तत्रायं क्रमः आदौ रासविलासस्तु मृदुकामसं-
ग्रामस्तत्र भगवान्मदनमदभङ्गं कृत्वा तदसंख्यातकामगदुर्गाना-
रुह्य रतिरणोद्धरीकारणं तदुर्गसंख्याकामत्वाविष्कारेण तदारम्भे
ऽपि भूयुगधनुर्विस्फूर्य तत्रातिचित्रसूर्यकरसदृशासंख्यालक्ष्यग-
तिलक्ष्यहृन्मर्मचिह्नवेधकायाङ्गीकरणापाङ्गाशुगामोघौघमोचकदकप-
श्चाशौ संयोज्य परस्परं तच्छुर्वर्षोद्धर्षेऽपि जयपराजयावनवगम्य
ततोऽप्यविरम्यैव रम्यवाहुयुद्धायाभिगम्य वज्रमणिनखमल्लकभा-
लमृदङ्गलिकुसुमकुसुमवाणवाणान्वितविशालमृदुबाहुकुसुमधनुर्गु-
घरो मुकामालरोमावलिगङ्गायमुनारूपजलदुर्गदुर्गमतदुर्गोच्चशङ्कुच-
युगयोश्चित्रं विचित्रसुखकरकरनखशरघातं विधाय तं दुर्गशङ्कु-
कुचक्रगतकरणोद्भूताद्भुतरणोत्साहः स्वयं मन्दरगिरिनिभमदनमुन्द-
रमन्दिरगोपदारोदारवर्षूप्यधिरुह्य बहुतरवाहुयुद्धं प्रवर्त्य तदङ्ग-
व्यूहसमूहं स्वाङ्गैरुपमर्धं बाहिरन्तस्तदुदयासिंहासनाधिरुढः प्रवर्तित-
किङ्किणीनूपुरादिजयाद्यध्वनिविशेषोऽनुपमाधरसुधासीधुषेपीयमानोऽ-
च्युतः कामं निकामं विजित्य स्वभृत्यांस्तद्भयादमुमुचदिति तत्स्मरतां
स्वत एव कामोपरमाप्तं कामभयशङ्कापीति भावः ॥ २० ॥

श्रीधनपतिसुखिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

साक्षाद्भगवता विक्रीडितानां तासां व्याकुलेन्द्रियत्वे किञ्चित्
देवाद्यङ्गनानां तु दर्शनमात्रादेव व्याकुलता संजातित्याशयेनाह ।
कृष्णस्य सदानन्दरूपस्य परमात्मनः विक्रीडितमलौकिकं
क्रोडने वीक्ष्य विशेषेणोपलभ्य कामार्दिताः सत्यो देवस्त्रियो मुमुहुः
विकलचित्ताः बभूवुः खेचरस्त्रिय इत्यनेन तत्पतीनां पुरुषत्वाद्बु-
द्ध्यलोलादर्शनाभावोयोगमायया सम्पादित इति सूचितं तत्सर्वम-
वलोक्य शशाङ्कचन्द्रः सगणः ज्योतिश्चक्रेण सर्वेण सहितः
विस्मितश्चित्तहृदयोऽभवत् अनेन चन्द्रादिमहाणां गतिविस्मृ-
तत्वात्कालदैर्घ्यं सूचितं तत्रापि योगमायया सर्वपेक्षया यामच-
तुष्ट्यात्मिका यथा रजनी तस्यामेव क्रीडानुकूलं दैर्घ्यं संजात-
मिति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

अथ रासानन्तरं विश्रम्य रहस्यकृतां लीलामाह । कृत्वेति
द्वाध्याम । यावत्यो गोपाङ्गनास्तावन्तमात्मानं प्रकटीकृत्य ताभिः
सह भगवान् शृङ्गारस्सलीलया रेमे स्मरणं चेदं पृथक् कुक्षेषु तत्रैव
वा योगमायया विरचितेषु परस्परस्पर्शेषु तदनुकूलप्रदेशेविति
ज्ञेयम् अनेन "काल्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ! । नन्दगो-
पसुतं देवि पति मे कुरु ते नमः" इति प्रत्येकं तासां प्रार्थना
"यातावला ब्रज सिद्धा प्रयेमा रंस्यथ क्षपा" इति भगवता दत्तस्य
वरस्य च सार्थकता बोधिता ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रजसुन्दरीभिः सह भगवतो विक्रीडितं लुप्ता खेचराणां स्त्रियः
मुमुहुः चन्द्रश्च सगणो विस्मितोऽभवत् ॥ १९ ॥

यावतोः यावत्यः तावन्तमात्मानं कृत्वा रेमे "नन्दगोपसुतं
देवि ! पति मे कुरु" इत्येकवचनेन ताभिः प्रत्येकं प्रार्थनात् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्ण भगवान् की विशेष क्रीडा को देखकर देव स्त्री
मोहित होगई और काम से पीडित होगई और आकाश में
चंद्रमा भी स्त्री गणों के सहित विस्मित होगया ॥ १९ ॥

श्री भगवान् आत्मा राम हैं तो भी जितनी ब्रज स्त्री हैं
उतनेही अपने रूपों को घनाकर उन सब के संग वरोवर
रमण करते भये ॥ २० ॥

तासामतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः ।

ग्रामृजत्करुणः प्रेम्णा शंतमेनाह ! पाणिना ॥ २१ ॥

गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलानि विहृष्टा सुधितहानिरीक्षणानि ।

मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृतानि पुण्यानि तत्करुहस्पर्शप्रमोदाः ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कृपातिशयमाह । तासामिति ॥ २१ ॥

ततोऽतिहृष्टानां गोपीनां चरितमाह । गोप्य इति । स्फुरतां स्वर्ण-
कुण्डलानां कुन्तलानाञ्च त्विषा गण्डेषु या श्रीस्तया सुधितेन
अमृतायितेन हाससाहितेन निरीक्षणेनच ऋषभस्य पत्युः कृष्णस्य
मानं दधत्यः पूजां कुर्वन्त्यस्तत्कर्माणि जगुः तस्य करुहैर्नखैः
स्पर्शेन प्रमोदो यासां ताः ॥ २२ ॥

श्रीमत्सज्जनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

रतिः सुरतं सैव विहारस्तेन इति तत्र रासिकता सूचिता
यद्वा रतौ विहारः विविधविदग्धचेष्टा तेन स विदग्धशिरोगाणिः
परमप्रीतो वा श्रीकृष्णः शन्तमेन परमसुखात्मकेन पाणिना
प्रकर्षेण अमृजत् प्रस्वेदविन्दुपसारणालकसम्बरणादिनोज्ज्वलया-
मास यतः करुणः कृपालुः नच केवलमन्यजनेष्विव कारुण्येन
किंतु परमप्रियत्वेनेत्याह । प्रेम्णेति । परमसन्तोषणमुक्तम् अङ्गेति
प्रेमवस्वोदधेर्न एवमेकस्यैकैव पाणिना सर्वासां युगपद्वदनप्रमार्ज-
नोदधयेण लौकिकत्वेनच पूर्ववन्मधुरभगवत्तासारप्रकटनं क्षेयम्
एवमन्यत्रापि ॥ २१ ॥

ततः प्रहृष्टा निजदेहादिना त्रिधा तस्य प्रहर्षं सज्जनयामासुरि-
त्याह । गोप्य इति । तत्र स्फुरदिति सौन्दर्येण सुधितेति भावेन जगु-
रिति संकीर्त्तनेन ऋषभस्य पुरुषश्रेष्ठस्य इति तस्य परमवैदग्ध्या-
दिकमुक्तं तासामपि सिद्धमेव अतएव तस्य मानं दधत्यः उक्त-
प्रकारैः संमानं कुर्वत्यः यद्वा अहो मम धन्यत्वमित्येतादृशं
तस्य सर्वप्रार्थयन्त्यः ऋषभत्वात् तत्कृतानामपि श्रेष्ठत्वं सूचितं
तदेव दर्शयति । पुण्यानि साक्षात् पुण्यरूपाणि सुखात्मकानि वा
जगुः तत्र हेतुः तस्य करुहैः स्पर्शेन गाने तदानीमेव तेन
क्रियमाणात् किंचा पूर्वकृतात् यद्वा मुखमर्जने गण्डेषु जातात्
प्रकृष्टो मोदो यासां ताः इति रत्यादिपरिश्रान्तानामपि गाने
भगवत्तासारविशेषश्च बोधितः ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

रतिर्विषययोर्मिथोऽनुरागस्तन्मयो विहारः विविधविदग्धचेष्टा
अतिविहारेणेति पाठेऽपि स एवार्थः तेन श्रान्तानां शन्तमेन
परमसुखात्मकेन पाणिना प्रकर्षेणामृजत् । स्वेदविन्दुपसारणा-
लकसम्बरणादिना उज्ज्वलयामास । यतः करुणः परदुःखास-
हिष्णुस्वभावः सत्यपि कारुण्ये न साधारण्ये तासान् तानि ग्रामृ-
जदिति परमवैशिष्ट्यं दर्शितम् । प्रेमा हि सादृगुण्यानुसन्धा-
नेनाहन्ता ममैकतरविषयत्वे च जाता चेतसि स्निग्धता तत्रा-

पादशभावमयीति परम एव विशिष्टः स्वयं कारुण्यादिकमन्त-
र्भावयति । शन्तमेनेति । स्पर्शमात्रेणापि स्वभावतः परमसुखकर्त्तृ-
त्वं तत्र च प्रमार्जनं तत्रापि प्रेम्णा तत्र च शन्तमेनेति परमस-
न्तोषणमुक्तम् । अङ्गेति प्रेमसम्बोधने ॥ २१ ॥

ततः प्रहृष्टा निजदेहादिना त्रिधा तस्य प्रहर्षं सज्जनयामा-
सुरित्याह । गोप्य इति । तत्रास्फुरदिति सौन्दर्येण सुधितेति भावेन
जगुरिति संकीर्त्तनेन । ऋषभस्य इति तैव्याख्यातम् अत्र ऋष-
भस्य पत्युः श्रीकृष्णस्यैव तत्रायमभिप्रायः । कृष्णवच्च इत्यास्मिन्
स्वयमेव आमुनीन्द्रेण व्यक्तीकृते वयं कथं मोपयामः । तस्मा-
दस्मादिरव्याख्याता अपि दयितरमणादिशब्दाः केन वान्यथा-
मन्तव्या इति । तदाच परस्परमनन्यभावेनाव्यकेशीमपत्य-
स्फुरत्यां तस्य मानं दधत्य उक्तप्रकारैः पूजां कुर्वत्यः । यद्वा ।
अहो मम धन्यता यस्येदस्यो वच्च इत्येतादृशं तस्य सर्वप्रार्थ-
यन्त्यः पुण्यानि पुण्यकराणि साक्षिण्यं जगुः । पुण्यन्तु जाव-
पीत्यमरः । तस्यैकशेषत्वात् गाने हेतुः तस्य करुहैः स्पर्शा-
नुरागे गुणवत्याऽप्येताः कृतमौना इति प्रणयकोपेन तत्प्रव-
र्त्तनाय किञ्चिन्मोदनात् प्रकृष्टो मोदः कासाञ्चिद्यसां ताः ।
इति रत्यादिश्रान्तानामपि गाने रसोल्लासो बोधितः । तासां
मित्यादिद्वये हेता नामात्मनुभावः । यथा "चित्तस्याविकृतिः
सत्त्वं विकृतेः कारणं सति । तत्राद्य विक्रियाभावो बीजस्या"
दिविकारवत् । प्रेम्णा रञ्जकसंयुक्तो भूनेत्रादिविकाशकृत् । भावा-
दीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते । हाव एव भवेदेला-
व्यक्तः भृङ्गारसूचक" इति ॥ २२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ऋषभस्य भर्तुर्गोप्यः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य तासु कृपातिशयमाह । तासामिति । स च भगवान् रति-
विहारेण रति विहाराभ्यां श्रान्तानां तासां गोपीनां वदनानि
प्रस्विन्नानि अङ्गं हे राजन् । करुणः कृपावान् शन्तमेन
निरतिशयसुखकरेण पाणिना ग्रामृजत्परिमृष्टवान् ॥ २१ ॥

ततोऽतिहृष्टानां गोपीनां चरितमाह । गोप्य इति । तस्य भगवतः
करुहैर्नखैः स्पर्शेन प्रमोदो यासां ता गोप्यः स्फुरतां स्वर्णकु-
ण्डलानां कुन्तलानाञ्च त्विषा गण्डेषु या श्रीस्तया सुधितेनामृता-
यितेन हासयुक्तनिरीक्षणेनच ऋषभस्य भर्तुः कृष्णस्य मानं
दधत्यः पूजां कुर्वत्यः पुरटकुण्डलादिविदग्धविभक्तस्य हर्षं जन-
यन्त्य इत्यर्थः । तस्य कर्माणि चोदितानि जगुः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ॥

इदं च भक्तपारवश्यं हरैरजसं स्मरेदित्याशयेन हरिचरितं वक्ति । तासामिति । प्रामृजत्सम्मार्जितवान् ॥ २२ ॥

ऋषभस्य प्रवृद्धानुन्मथितवीर्यस्य हरैः स्फुरतोऽक्षलतोर्मकर-
कुण्डलयोः कुन्तलानां त्विषा दीप्या दीप्तगण्डश्रिया युक्तसुरत-
योग्यहासोपेताभीष्टानिरीक्षणेनानन्ममात्मनो दधत्यः तस्य हरैः
करुहाणां नखानां स्पर्शेन स्मरौल्लासजनकलक्षणेन नखक्षते-
नाभिव्यक्तः प्रमोदः प्रकृष्ट आनन्दो यासां तास्तथा ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

एवं रममाणस्तासां भ्रममालोक्य स्वयमेव तदपनोदविनोदं
चकारेत्याह । तासामित्यादि । शन्तमेन सुशीतलेन पाणिना वदन-
मार्जनेनैव श्रमो दूरीकृतः पुनरुत्साहवृद्धिं कारयामासेत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं श्रमापनोदे सति पुनरुत्साहवत्यस्तमेव जगुरित्याह ।
गोप्य इत्यादि । गोप्य ऋषभस्य कृतानि लीला जगुः कीदृशानि
पुण्यानि पुण्यजनकानि तान्येव वक्ष्यति च निरीक्षितं व्रजवधू-
भिरित्यादि ऋषभस्य परात्परस्य श्रीकृष्णस्येत्यर्थः ॥ किङ्कुर्वत्यः
स्फुरन्त्या पुरदकुण्डलानां कुन्तलानाञ्च त्विषा गण्डयोर्या श्रीस्तया
सुधितः सुधया व्याप्तो यो हासस्तत्सहितेन निरीक्षणेनैव मानं
दधत्यः सम्मानं वहन्त्यः कुर्वत्य इति वा आद्ये स्फुरत्पुरदकुण्डले
त्यादि तृतीयान्तपदद्वयं कृष्णस्येति मन्तव्यं द्वितीये तासामेव
पुनः कीदृशः तत्करुहास्पर्शेन प्रकृष्टो मोदो यासाम् ॥ २२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्तासां सुरतान्तो जात इत्याह ॥ तासामिति । अतिविहारे-
णानेकबन्धैः सम्यक्श्रान्ता जाताः ततोऽग्निमलीलार्थं तासां वद-
नानि स्वहस्तेन प्रामृजत् यतः स कृष्णः तदर्थमेवावतीर्णः सर्वत्रैव
तथाविधं जातमिति ज्ञापयितुं बहुवचनं तथा करणे हेतुः कृष्ण
इति करणायुक्तः । सा करुणा उदासीना न भवतीत्याह । प्रेमोति ॥
मार्जनेन । क्लेश एव निवर्तत इति ज्ञापयितुं शन्तमेनेत्युक्तम् अङ्गेति
संवाधनमप्रतारणाय ॥ २१ ॥

एवं तासां दुःखनिवारणपूर्वकं परमानन्दं स्थापितवान्
ततोऽतिमुदितानां कृत्यमाह । गोप्य इति । गोप्यो मानं दधत्यः
तत्कृतानि जगुः माने हि रजोगुणाभिनिवेशो हेतुः तदर्थं सह-
जमेकं भगवत्कृतं च हेतुद्वयमाह तत्र प्रथमं सहजं निरूपयति
स्फुरद्यत् पुरदं सुवर्णं वादोत्तीर्णमुज्ज्वलीकृतं च तस्य ये कुण्डले
कुन्तलाश्च तेषां त्विषा सहिता या गण्डश्रीः उज्ज्वला गण्डश्रीः
पीता वा उज्ज्वला तीक्षाचरे एवं कान्तित्रयं मूलभूतगुणकार्यरूपं
तेनासां सर्वोत्कर्षयोग्यतां सुधितं सुधामिव प्राप्तं यद्वासपूर्वकं
निरीक्षणमप्यन्तः स्थितो रागः निरीक्षयां हासश्चेति त्रित-
यमुक्तं भगवदीयमेतत् अत उभाभ्यां समाननमभिमानं वा
दधत्यः सहजयुक्तविपरीतबुद्ध्या जातदोषनिराकरणार्थं तत्कृतानि
जगुः तेषां न केवलं पापनिवर्तकत्वं किन्तु पुण्यरूपत्वमपीत्याह ।
पुण्यानीति भगवता कृतानि पापनिवर्तकानि पुण्यजनकानि च

अतः तासां दोषभावः अग्निमलीलायां पुण्योपचयश्चोक्तः पूर्व-
क्लेशविस्मरणार्थमानन्दविर्भावमाह । तस्य भगवतः करुहा-
नखाः तेषां स्पर्शेन जातपीडया स्मृतसंभोगाः प्रमुदिता जाताः
अन्तःपूर्णानन्दां गानेनापि जाता इति अन्ते विशेषणम् ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथंदशिनी ।

तासां रतिविहारेण तासामति विहारेणेति च पाठः । श्रान्ता-
नामिति । तासां रतिश्रान्तिमालक्ष्य करुणः रमणाद्विस्तोऽमुदि-
त्यर्थः । शन्तमेन सुखमयेन प्रामृजदित्युपलक्षणं वीजनानुलेपन-
प्रत्यङ्गप्रसाधनवीटिकाप्रदानान्यपि चक्रे ॥ २१ ॥

ततश्च ताः स्वाधीनकान्ताः कान्तपरिधापितरत्नालङ्काराः
कुञ्जयो निष्कस्य मिलिता गलौत्सवसमाप्तिसूचकं मङ्गलं
जगुरित्याह । गोप्य इति । स्फुरतां स्वर्णकुण्डलानां कुन्तला-
नाञ्च त्विषा गण्डेषु श्रीस्तया सुधितेन अमृतायितेन हासस-
हितनिरीक्षणेन ऋषभस्य पुरुषश्रेष्ठस्य कृष्णस्य मानमादरं
दधत्यः कृतानि तत्कर्मणि जगुः । पुण्यानि चारुणि तस्य
करुहाणां नखानां स्पर्शेन प्रकृष्टो मोदो यासां ताः ॥ २२ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तासपि श्रीभगवतः प्रेमासक्तिरेवेत्याह । तासामिति । स विदग्ध-
शिरोसणिः तासाम् अनिर्वचनीयसौभाग्यवतीनां राजकन्यापेक्ष-
येद्रम् अतिविहारेण श्रान्तानामिति सौकुमार्यं वदनानि शन्त-
मेन परमसुखात्मकेन पाणिना प्रकषेण प्रामृजत् खेदापसार-
णादिनोज्ज्वलयामास तत्र हेतुः करुणः स्वभावतस्तासां भ्रमदर्श-
नेन वा ननु किङ्कामेन नेत्याह । प्रेम्णेति ॥ २१ ॥

तासामाह गोप्य इति । गोपकन्याः ऋषभस्य गान्धर्ववृत्त्या धृत-
स्यास्य पत्युः कृतानि वैदग्ध्यचेष्टितानि जगुः पुण्यानि चारुणि
पुण्यन्तु चार्चयन्ति कोशात् यद्वा स्त्रीयात्वाभिमानेनानौचित्यस-
न्देहाभावात्पुण्यकराण्येवेत्यर्थः ॥ किङ्कुर्वत्यः सुधितहासनिरीक्षणेन
मानं दधत्यः सुधां सञ्जातास्मिन्निति सुधितः परमोज्ज्वलः सचासौ
हासस्तत्सहितेन निरीक्षणेनेति हासस्य पुष्पस्थानीयत्वं निरी-
क्षणस्याक्षलिबन्धत्वमुक्तं मानं पूजां चित्तसमुत्पत्तिं च कीदृशेन
स्फुरन्ती पुरदस्य शुद्धहाटकविशेषस्य कुण्डलानां कुन्तलानां
वक्रालकानाञ्च या त्विष्टा तथा गण्डयोः भीर्यस्मिन्तेन कुण्डल-
कुन्तलयोरन्योऽन्यमालिङ्गितयोगण्डपपर्यङ्कविलसितमुद्रया भाव-
मुद्दीपयन्त्य इत्यर्थः । हेलानामानुभावोऽयं यथा ।—

चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं विकृतेः कारणे सति ।

तत्राद्य विक्रियाभावो वीजस्यादिविकारवत् ॥

प्रिवारेचकसंयुक्तो मूत्रेणादिविकाशकत् ।

मावादीपत्यकाशो यः स हाव इति कथ्यते ॥

हाव एव भवेद्धेला व्यक्तशृङ्गारसूचकः ।

इति तत्करुहेति कोपकारणेऽपि प्रमोदोत्पत्त्या परमापत्तिः
सूचिता ॥ २२ ॥

श्रीमन्मन्त्रायणकृतभावसावविभाविका ।

तासां सुरतान्तदशायां प्रबोधचरितमाह । तासामिति । प्रीति-
पूर्वकसंबोधनमहेति स तासां वदनानि वदनोपलक्षितसर्वाङ्गानि
पाणिना प्राप्नुजदित्यन्वयः किम्भूतानां तासां तत्राह । कृष्णस्य
भगवतोऽखिलकलानिपुणस्य किञ्चिज्जवात्स्यायनादिकामशास्त्रा-
चार्यनिरूपितरसकण्ठागारवविहारिणोऽतिविहारेण सर्वाङ्ग-
तिक्रम्य विशेषणहारो मनोहरो यो विहारो विविधासनबन्धाश्ले-
षादिवेष्टारूपस्तेनेत्युपलक्षणं घर्मेण खलकमलरसस्रव-
त्सुमनोऽङ्ग सुमनोभ्यः प्रवहत्स्नेहस्वेदमधुधाराणां कुसुममृदुत्व-
मणिमण्यश्रीहारहरितनुश्रीह्रीनुदितसुमनोमणिहारणां सखिनखरे-
खास्रवतोमम्रालंकृतहरिचक्षोनीलमणिवेदिकागतहरिनखरेखालोचन-
शोचनशोचनालिपियुतकुचमङ्गलकलक्षभाषाणां खकुचकुम्भालिङ्ग-
नलङ्गनकुङ्कुमसगराजहारिहृदयितखहदुचलितानुरागरससारणां
कुञ्जभयः कुन्ददन्तसिन्दूरसुन्दररेखावत् स्वमुखाधरोल्लसितरद-
रेखाकाशाणां प्रमृज्जीदित्यत्र मार्जनं प्रखेदापनयनं तत्र प्रकर्षस्तु
अलङ्कारादनेन विकासनम् अलङ्करणं च यथा हरिः सूर्यः स्वकरैः
कञ्जानां हिमकणानपनयंस्तान् विकाशयति तथा हरिरपि
करेण तत्स्वेदमपनयनं विकाशयतीति भावः । अत एव पाणिनिशे-
षणं शतमेनेति भगवत आनन्दमात्रकरपादमुखत्वात् तत्र स्वपाणिना
प्रमार्जने हेतुद्वयमाह । करुण इति । प्रेम्णेति च तासां श्रान्त-
त्वदर्शनेन जाता करुणा मुखप्रखेदहरणमिषेण पुनरङ्गस्पर्शसौ-
ख्योत्साहो भूदतः प्रेमा च तत्र हेतुरिति भावः ॥ २१ ॥

भगवता लब्धमानानां प्रमोदमुदितानां तासां त्रिधा तदाल्ला-
दजनने कृत्यं चाह । गोप्य इति । गोप्यो गोपस्वरूपस्य सर्वविश्वै-
कगोपुः श्रुतिभूमीन्द्रियगवां पालककस्याविष्कृतगोपलीयस्याल्ला-
दिकाः शक्तयः कृष्णस्य सत्सिद्धिशोभनेस्तस्य मानं संमानं
दधत्यः कृतानि तस्योदात्तलीलात्मककर्माणि जगुरित्यन्वयः
स्फुरती वेदीप्यमाने पुरजटिते मणिकुण्डले तत्र स्फुरदियु-
क्तैव तयोरविसादयद्योतनं तयोः कुन्तलाः कृष्णस्निग्धकुटि-
लालकाः निशा तद्व्यासगता या त्विदं दीप्तिस्तदुल्लासिते गण्डे
एव चन्द्रौ तयोः श्रिया अत्र यद्यपि निदासु प्रकासमानोऽपि
पूर्णचन्द्रः सुधामयमण्डलत्वाद्द्विप्रभयैव भासते इति नात्यक्त-
तत्वं तथापि सविचन्द्रनिधानां युगपदपरोक्षतया भासमानत्वं
विरुद्धत्वेन चित्रं परन्तु भगवद्भजने विरोधासम्भवेनैव न
तस्यापि चित्रता तथा कृष्णकुटिलस्वभावाणां स्वद्वारान्योपकार-
कत्वं चित्रमपि स्निग्धत्वेनैव स्नेहमाहात्म्यात्सत्यपि कौटिल्ये
तस्याकिञ्चित्करतया प्रत्युत स्निग्धानां कौटिल्यस्यापि प्रका-
प्रवेशपथरूपत्वेन साहाय्येन न चित्रत्वं तथा चन्द्रेण भ्रात्रा श्रीसमर्प-
णस्य चित्रत्वेऽपि श्रोपतये एव समर्प्यमाणत्वाच्च चित्रत्वं तथा
चन्द्रस्य द्वित्वं चित्रमपि कृष्णाय श्रीसमर्पणे हर्षाधित्वाच्च
चित्रमिति ध्येयम् एवं स्वशरीरसौन्दर्येणालम्बनविभाषेन भगवतो
मनाधानं तथा सुधितोऽमृतमयो यो हासस्तद्युक्तेन सापाङ्ग-
निरीक्षणेन मनोभावसूचकेन हावेन तथा स्पष्टं तदुपगमनलक्षणेन
हेलानामातुभावेन तदुक्तम्—

चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं विकृतेः कारणे सति ।

श्वात्साधनदिभिर्निरूपितारसकणावस्येतादृशो यः कामार्णवस्तद्वि-
हारिणः

तत्राद्यविक्रियाभावो बीजस्यादिविकारवत् ।

ग्रीवारेचकसंयुक्तो भूनेत्रादिविकाराकृत् ॥

भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते ।

हाव एव भवेद्देलो व्यक्तशृङ्गारसूचक इति ॥

यद्वा यथा तस्माद्विक्रीडनादिना लब्धमानत्वेन स्वस्मिन् दैन्योदके
मानं जातं स्वीयतादृशश्रीनिरीक्षणगुणगानैः कृष्णमस्यासम्भावि-
तमानादिविक्रियस्यापि मानं दधत्यो मानं भवत्विति सम्भाव-
यन्त्यः कृतानि जगुः यद्वा कृष्णस्य तस्य तादृशगण्डश्रिया
सुधितहासनिरीक्षणेन च स्वस्मिस्तत्कृतं मानं वा तदनुग्रहविवर्षत्वेन
स्वस्मिन्धन्यत्वरूपं मानं वा सम्भावयन्त्यस्तत्प्रत्युपकारान्तरस-
म्भवाद्भक्त्या तत्कृतान्येव जगुः किम्भूतानि तस्य कृतानि
पुण्यानि किमु वाच्यं तत् पुण्यत्वं स्मरतां महत्पापिनामपि पुण्य-
जनकानि ससारार्णवतारकाणि—

सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमन्युतम् ।

सद्यस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुनत्यादि

वृत्तनात किम्भूतास्ताः विहारे तत्कारुहाणां नखानां स्पर्शेन सुर-
तान्ते च प्राप्नुजत्करणः प्रेम्णा शन्तमेनोङ्गपाणिनेत्यत्र वर्णितकर-
रुहोपस्पर्शस्तेन प्रमोदो वा यास्ममिति श्रान्तानामपि गुणगान-
प्रवृत्तौ प्रमोदोद्भूतो हेतुर्दर्शितः अयमत्र भावः विधातृकृतत्वेन
सम्भावितविरहलेखस्य भगवताङ्गाङ्गमर्दने मार्जनपूर्वकस्पर्शरुह-
मणिरौचनीलिपिभिरुपलक्षणेभ्यस्तदरेखाया अपि ततश्च कनकपद्मा-
त्मकोरःकपोलाद्यङ्गेषु नित्याखण्डितसौभाग्यदानपत्रं कृतं तत्र च
कपोलयोर्वर्तुबाकाररूपद्विद्वयमण्डलजिन्हेन तत्पत्रमुखे मुद्रिका-
चिन्हं स्थापितं तेन जातप्रमोदोः स्फटिकपात्रात्मककपोलधृतया
कुन्तलप्रावरणावृतत्वेऽपि स्फुरन्त्या मणिखर्णकुण्डलश्रिया तदुपहा-
रसमर्पणेन तथा सुधितहासे विदुमाधरसम्पुटितपद्मरागमणिस-
म्पुटकपोलान्तर्गतदवज्जमणिसञ्चयस्याधरप्रावरणविकासपूर्वकसम-
र्पणेन तथा निरीक्षणेन कृष्णगोरेन्द्रनीलान्वितदण्डजलजार्पणेन हृत्पत्र-
च द्रुकपद्मे कृष्णतारवद्भवतारकृष्णनिवेशद्योतकेन कृष्णस्य
संमानं दधत्यः स्तुत्यै कृतानि जगुः ॥ २२ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

अथ तासु भगवतः कृपातिशयमाह । तासामिति । अत्यर्थं
रमणात्मकेन विहारेण सतिविहारेणेति कचित्पाठः इति विहारेणेति
कचित्पाठः श्रान्तानां वदनानि सः भगवान् प्राप्नुजत् तत्रापि सह-
स्तकमलेन तत्रापि शन्तमेन स्पर्शमात्रेण स्वभावतः सुखकरेण
तत्रापि कान्तोचितप्रेमविशेषेण यतः करुणस्तत्परिश्रमं द्रष्टुमक्षमः
प्रेम्णेति बीजोपलेशनादेरुपलक्षणं तथा च तासां परि-
श्रममालक्ष्य तद्विहारान्निवृत्तः सन् तथा कृतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

ततः पूर्णोखलमनोरथानां पुनर्मिलितानां तासां प्रहृष्टानां कृत्य-
माह । गोप्य इति । ततश्च ताः स्वाधीनकान्ताः कान्तपरिधापितरत्ना-
लङ्काराः कुञ्जेश्यो निष्कम्य मिलिता रासोत्सवसमाप्तिमूचकं
मङ्गलं जगुरित्याह । स्फुरतां कनककुण्डलानां कुन्तलानां च त्विषा
या गण्डश्रीस्तया सुधितेनामृतायितेन सहासावलोकनेन च गोप्यः

ताभिर्धृतः श्रममपेक्षितुमङ्गसङ्गघृष्टसजः स कुचकुङ्कुमरञ्जितायाः ।

गन्धर्वपाणिभिरनुद्रुत आविशद्वाः श्रान्तो गजीभिरभिरादिव गिन्नसतुः ॥ २३ ॥

सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमानः प्रसृणोत्तितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग !

वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो रमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेन्द्रलीजः ॥ २४ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतगूढार्थदीपिका ।

ऋषभस्य पत्युर्भगवतो मानं पूजां कुर्वत्यः तस्य कृतानि जगुः यतः पुण्यानि स्फुरदिति तन्नामुधितेति मनसा जगुरिति वाचेति त्रिविधं प्रहर्षणमुक्तं पुनश्च तस्य भगवतो नखस्पर्शेन प्रमोदो यासां ताः ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ॥

कृष्ण इति तासां श्रमाधिक्यं सूचयति प्रेम्णेति तासां श्रमाधिक्येऽपि भगवत्प्राप्त्यर्थं सूचयति शान्तमेनेति सद्यः श्रमनिवृत्तिं द्योतयति ॥ २३ ॥

भगवदङ्गसङ्गं प्रमुदितानां गोपीनां भगवत्प्राप्त्यर्थमाह । गोप्य इति । तस्य श्रीकृष्णस्य करहर्षेणैकपलक्षणमेतदन्वेषामङ्गानां चखादिभिरङ्गैः स्पर्शेन प्रमोदो यासां ताः गोप्यः स्फुरतां देदीप्यमानानां पुरदकुण्डलानां कुन्तलानां च त्विषा कान्त्या गण्डेषु या श्रीः शोभा तथा धृतिं सुधामृतं संजातमस्य तत्तथा तेन हासयुक्तिरीक्षणैः ऋषभस्य रासक्रीडनायकस्य मानं दधत्यः सत्कारं कुर्वत्यः हर्षयन्त्य इत्यर्थः । पुण्यानि श्रोतॄणां श्रावयितॄणां च पुण्यप्रदानि तस्य कृतानि कस्यापि जगुः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ॥

हे राजन् ! अति कृपावत् भगवान् कृष्णचन्द्र ने, अत्यन्त विहार करने से श्रमित जे गोपि तिनके मुखादिकों का अपने सुखदायक हस्त कमलसे मार्जन किया ॥ २३ ॥

उन सङ्गपूर्ण गोपियों ने भी प्रकाशमान जो सुवर्ण के कुण्डल तथा केश इनकी जो कांति तिस से शोभित जो गण्डस्थल तिसकी शोभा से अमृत सरी की हास से कटाक्ष दृष्टि से भगवान् का मान सत्कार किया फिर भगवान् के कर कमल के स्पर्श होने से उनका आनन्द बढ़ गया तब भगवान् के पवित्र चरित्रों को गान करती गई ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथ जलकेलिमाह । ताभिर्निति । तासामङ्गसङ्गेन घृष्टा सम्मार्दिता या सक् तस्या अत एव तासां कुचकुङ्कुमेन रञ्जितायाः संबन्धिभिर्गन्धर्वपाणिभिर्गन्धर्वपा गन्धर्वपतय इव गायन्तो येऽलयस्तैरनुद्रुतोऽनुगतः स कृष्णो वाः उदकमाविशत् भिन्नसेतुर्विदारितवप्रः स्वयं चातिक्रान्तलोकवेदमर्यादः ॥ २३ ॥

स्वयतिरात्माशयोऽपि अत्र गोपीमण्डलेऽम्भासि वा ॥ २४ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

ततः परमहृष्टस्य श्रीभगवतोऽपि प्रेमचेष्टितमाह । ताभिरिति विभिः । श्रमं तासांमात्मनश्चापेक्षितुमपनेतुं तत्र सन्धिदानन्दधनमूर्तेरपि क्रीडायाभावशेन परमवेदग्यादिसूचनार्थं प्रखेदकणिकादिना सौन्दर्यप्रदर्शनार्थञ्च श्रमः सम्भाव्य एव अङ्गसङ्केत्येन पद्मिनी-स्त्रीवर्गपूज्यपादानां तासामङ्गतः स्वाभाविकामोदसञ्चारोऽभिप्रेतः किञ्च स्वकुचेति अतएवानुद्रुतः सक् कौन्दी श्या कुन्दराजः कुलपतेरिति पूर्वोक्तेः परमशुभ्रत्वेन कुङ्कुमरञ्जितत्वसम्पत्तः सक्-सम्बन्धित्वेन तदानीमलीनां तत्र स्थितियोग्यता तथा गन्धर्वप्रति-सदृशता तत्र तेषामेव गीतिश्च बोधिता एव जलक्रीडायां कामो-दीपनसामग्री च दर्शिता सः परमविनोदी वार्यामुनम् आविवेश आसक्त्या प्राविशत् दृष्टान्तो गजेन्द्रस्य बह्नीभिर्गजीभिः सह जल-विहारसत्त्याद्यनुसारेण अन्यत्वेर्व्याख्यातं यद्वा गन्धर्वपा गाय-नश्रेष्ठाः ।

गन्धर्वो मृगभेदे स्यात् गायते सेचरेऽपिचेति विश्वः ।

ते च अल्यश्च तैः इति जलक्रीडायोग्यमुत्तमगीतमुक्तं यद्वा कामिः श्रीभगवदङ्गसङ्गेन घृष्टजो याश्च निजकुचकुङ्कुमेन रञ्जिता याः रत्यावेशेन सर्वाङ्गेषु समृक्ताः ताभिः अतएव तासां श्रम-मपनेतुं न केवलं तासामेव स्वस्यापीत्याह । श्रान्त इति । अन्यन्त-मानम् ॥ २३ ॥

जलक्रीडामाह । स इति । परमकौतुकी अम्भासि जलमप्ये इतस्ततः सर्वदिक्षु अलमतिशयेन परितः सर्वाङ्गेषु सिन्धुमानोऽम्भसैव स्वयं स्वातन्त्र्येण रेमे यद्वा स्वयमपि तथैव ताः सिन्धुन्नि-त्यर्थः ॥ युवतिभिरिति कामरसमत्तत्वं तादृशसकसामर्थ्यं च दर्शितं प्रहसतीभिः प्रकर्षेण परिहसन्तीभिः नमोत्सुक्येन तस्य भङ्गवि-तर्केण वा तस्य तु तेन प्रेमैव विवृद्धमित्याशयेनाह । प्रेम्णां प्रेम-रसेन उक्षितः सितः सन् पाठान्तरे प्रेम्णा इक्षितो दृष्टः अङ्गेति प्रहर्षसंबोधने वैमानिकैर्विमानेन व्योम्नि चरन्निर्देवादिभिः सर्वैरेव तदक्रीडापरिकररूपैः कुसुमवर्षिभिः परमानन्देन वृष्टि-वह्नुलपुष्पाणि क्षिपन्निः सान्निरीड्यमानः साधु साध्विति यद्वा तस्य भङ्गं वितर्क्य बलवृद्धयर्थमिव जयजयसेव स्तूयमानः ततश्च वैमानिकैरिति पुंस्त्वेन पुरुषैरेव इतिज्ञेयं स्त्रीणां लज्जया विमोहादिना तत्राशक्तैः किंवा तासां भ्रजोदपीपक्षपातित्वेन कुसुमवर्षादावप्रवृत्तेः अतः स्रयमित्यस्यावैवागवयः स स्वयमेक एव तैः स्तूयमानः अन्यत्वेर्व्याख्यातं यद्वा स्वेषु निजजनेष्वेव रतिः प्रीतियस्य सः अतः स्वस्य जयावपि तासां जयेन सन्तोष इति भावः । यद्वा ननु श्रीगुरो कृपया तज्जलक्रीडां विस्तार्य वर्णयति चेत्तत्राह । स्वाभसूधारणी रतिर्जलादिक्रीडा यस्य सः अतो दृष्टान्ताद्यभावेन सा विस्तरेण वर्णयितुं न शक्यते इत्यर्थः । एव-

१ ध्यौ २ ध्वस्तसजः इति विज० पाठः ।

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्संहिताविणी ।

मन्त्रान्ते वक्ष्यमाणात् तथा श्रीहरिवंशोदिताच्च द्वारकाजलविहारा-
दप्यत्र विशेषः सूचितः गजेन्द्रस्य लीलेव लीला यस्य सः
पूर्वोक्तमिप्रायमेव यद्वा तादृशजलसंकेऽपि गजेन्द्रस्येव सुखमर-
विवक्षयाय दृष्टान्तः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवेष्णवर्तव्यविणी ।

ततः परमहृष्टस्य श्रीमगवतोऽपि प्रेमवेष्टितमाह । तामिरिति
त्रिभिः । अमं तासामपौहितुमपनेतुम् । तादृशप्रेममयमधुरनर-
लीलाविष्टकादात्मनश्चेत्यर्थः । अङ्गसङ्केतनेन पञ्चिनीर्त्तवर्गपू-
ज्यपादानां तासां सङ्गतः स्वाभाविकपरमामोदसञ्चारोऽभिप्रेतः ।
किञ्च स्वकुचेति स्वशब्दोऽत्रासाधारणार्थः । अत एवानुदुतः
सङ्गः कौन्दी केया । परमशुभ्रत्वेन कुङ्कुमरक्षितत्वसम्पत्तेः ।
एवं जलक्रीडायां कामोद्दीपनसामग्री च दर्शिता । वाः यामुनं
आविशत् आसत्त्वाः प्राविशत् । दृष्टान्तो गजेन्द्रस्य बह्विभि-
र्गजीभिः सह जलविहारासक्ताद्यनुसारेण । अन्यतैः । यद्वा
गन्धर्वेषां गायनश्रेष्ठाः । "गन्धर्वो मृगभेदे स्याद्वायने खेचरेऽपि
चे" ति विश्वः । त इव येऽलभ्यश्च तैः । इति जलक्रीडायोग्य-
मुत्तमगीतमुक्तम् । यद्वा । कामिः श्रीमगवदङ्गसङ्गेन वृष्टसङ्गो
याः । यादञ्च निजकुङ्कुङ्कुमेन रक्षिता रत्यावेशतः सर्वाङ्गेषु
सम्पृक्तास्ताभिः । अत एव तासां भ्रममपनेतुं न केवलं तासां
मेव स्वस्यापीत्याह । भ्रान्त इति । भिन्नतुपमानेऽपि भ्रान्तत्वे
द्वतः भिन्नसेतुरिव कतलीलोद्भूत इत्यर्थः । सङ्कुचेति स्वामि-
सम्पत्तः पाठः स श्रीकृष्ण इति व्याख्यानात् स्वत्यस्याव्याख्या-
नाच्च ॥ २३ ॥

जलक्रीडामाह । स इति । सः परमकौतुकी युवतिभिस्ता-
दृशप्रीडारम्भसाभिस्तदृशप्रीणाभिस्ताभिरित्यर्थः । इतस्ततः
सर्वासु दिक्षु स्थित्वाग्मसि जलमप्येऽर्थादम्भसैव सिच्यमानः
प्रेम्णोक्षितश्च प्रेम्णोक्षणेनान्तरेऽपि चिच्यमान इवेत्यर्थः । अत
एव प्रेम्णोक्षित इत्यपि पाठः । न केवलं तेन बहिरेव सिकः,
अपि तु प्रेम्णोऽन्तरपि उक्षितः सिक इत्यर्थः । इत्यन्तर्बहि-
रिति तत्क्रीडासक्तत्वं दर्शितं किं कुर्वतीभिः परिहासस्सात् प्रक-
र्षेण हसन्तीभिस्तादृशः सङ्गः स्वयमपि रेमे तथैवान्तर्बहिरपि
तेन ताः सिञ्चति स्मेत्यर्थः कथंभूतोऽपि स्वरतिरपि तादृशो
ऽपि कथंभूतः सन् गजेन्द्रस्य लीलेव परमासक्तिमयी लीला
यस्य तादृशः सन् पुनः क्रीडशोऽपि सन् वैमानिकैः कुसुम-
वाग्भिर्मिरिङ्गमानः सदा सर्वत्र स्तूयमानतया प्रकटपरममहि-
मपि सन्नित्यर्थः । तेषां तादृशलीलापरस्किरतायामयोग्यत्वात्
नान्यथा तु व्याख्येयम् । अङ्गेति हर्षसम्बोधने । अन्यतैः ।
यद्वा स्वेषु निजजनेषु स्वासु तास्वैव वा इति रागो यस्य
सः । अतः स्वस्य जयादपि तासां जयेन सन्तोष इति भावः
यद्वा । कृपया तजलक्रीडां विस्तार्य वर्णयति चेत्तत्राह । स्वा
असाध्यादपीति जलक्रीडा यस्य सः । अतो दृष्टान्ताय-
भावेन सा विस्तरेण वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरक्षितशुक्लपक्षीयम् ।

सकुचकुङ्कुमरक्षितायाः कुचानिहितैः कुङ्कुमैः रक्षितायाः अङ्ग-
सङ्गवृष्टसङ्गश्च तामिर्युतः गन्धर्वपालिभिर्गन्धर्वसमूहः ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्वीरसधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ तस्य तामिः सह जलक्रीडामाह । तामिरिति द्वाभ्याम् । अङ्ग-
सङ्गेन वृष्टा सम्मर्दिता या सङ्गः तस्याः अत एव तासां
कुचकुङ्कुमेन रक्षितायाः सम्बन्धिनः गन्धर्वपतय इव गायन्तो
येऽलभ्यो भृङ्गाः तैरनुदुतोऽनुगतः स कृष्णस्ताभिः अमं रतिविहा-
रं व्यपोहितुमपाकर्तुं वार्जलमाविशत् यथैभराद् गजपतिः
श्रान्तो गजीभिः सुहृजलं प्रविशति तद्वत् भिन्नसेतुविश्रान्ततटः
दार्ष्टान्तिकेत्वंतीतलोकवेदमर्यादः ॥ २३ ॥

स इति । स भगवान्स्वयमात्मना स्वयतिरात्मागमोऽपि गजेन्द्रस्येव
लीलायस्य तथाभूतः तदेवाह अम्भस्यलं नितरां प्रहसतीमिर्युवतिभिः
प्रेम्णोक्षितः सिकः स्वयमपि ताः सिच्यमानः भ्वादिबहिवादेरा-
कृतिगणत्वात्कर्तारिष्यन् सेचयन्नित्यर्थः । यद्वा तामिस्तावत्किञ्चि-
दुक्षितः प्रत्युक्षणेन पुनः पुनः सिच्यमानः अङ्ग हेराजन् । कुसु-
मानि वर्णयन्तीति तथा तैर्वैमानिकैर्विमानासुदैवैरीडय-
मानः स्तूयमानोऽयं सति रेमे ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयचक्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जलक्रीडां निरूप्य जलक्रीडां वक्ति । तामिरिति । कृष्णस्याङ्गसङ्गेन
व्यस्ताः सस्त सङ्गो यासां ताः सुकुचानां कुङ्कुमरजोभिः
रक्षिता रागिताः याः तामिर्गोपीभिः आगच्छन्ति आवृत्य गच्छ-
न्तीत्यङ्गास्तरङ्गास्तसङ्गेन व्यस्ता निरस्ताः सङ्गो यस्याः सा
तथा तस्याः सुकुचकुङ्कुमरेणुभिरक्षितायाः यमुनायाः वाः वार्या
विशदित्यन्वयः गन्धर्वोणां पालिभिः श्रेणिभिः श्रान्तः भिन्नसे-
तुरिति द्वयमिभराद्विशेषणं यद्वा श्रुद्दितायामिति धातोः श्रान्तः
नित्यनिरस्तमृत्युः भिन्नसेतुविशेषितलोकमर्यादः भेदो विशेषो दलन
इति अत्र विशेषो नाम व्यावर्तको धर्मोऽपि लक्ष्यते पृथक्पृथक्-
स्थापितवत्सेतुरिति वा एः कामस्य भां दीप्ति राजयतीतीभराद्
कामस्य भां गजति विपतोति वा इभराद् कृष्णः गोपीविषये
गजगजि शब्द इति धातोः गजीभिः शब्दयन्तीभिः यद्वा भिन्नसे-
तुरित्यनेन गजस्य मदातिरेकसूचनेन कृष्णस्य तात्कालिकहर्षो-
तिरेकं व्यञ्जयति भिन्नवेदविहितधर्ममर्याद इत्यर्थः । कृष्णे स्वधा-
मोपगते धर्मः कं शरणङ्गत इत्यादिसौक्तिविबुधं स्यादिति नासा-
वद्भीकर्तुं योग्य इति ॥ २३ ॥

स्वस्मिन् स्वेन वा रितिर्न पराञ्च न परेण वा यस्य स तथेत्यनेन
तत्तत्काले रमणकथने लोकमोहनाय विशेषस्मरणाय वेति गमयि-
तव्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवर्गोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथ पुनः श्रमोत्पत्तौ तदपनोदाय जलक्रीडारम्भसमाह । तामि-
र्युत इत्यादि । तामिर्युतः सहितः वाः वारि अर्थात् कालिन्ध्याः ततश्च
कुष्णोपवन इत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात् किंकर्तुः श्रममपोहितुं दूरीकर्तुं
कीदृश्या यमुनायाः अङ्गसङ्गेन घृष्टा म्लाना सृजो यस्यां प्रवेशस-
मये तेन च तामिश्च म्लाना माला उत्तार्य तस्यां न्यस्ता इति
भावः । स्वस्मिन् आत्मविषये कुचकुङ्कुमानि तैरञ्जितायाः आदौ
तासां कुचकुङ्कुमानि कृष्णे लग्नानि पश्चात्तदङ्गच्युतैः सापि रञ्जिता-
सीदिति भावः अत्र स्वशब्दः कृष्णपरः आविशदिति कर्तृप्रत्ययात्
कर्त्री सह स्वशब्दस्य सम्बन्धात् अथवा स्वस्य च कुचानां गोपा-
कृतास्तनानाञ्च यानि कुङ्कुमानि तै रञ्जितायाः अत्र स्वशब्दस्य कृष्ण-
परत्वं मालाङ्गरागाभ्यां कालिन्धी भूषयित्वा तत्राविशदिति भावः
गन्धर्वान् प्राप्तीति गन्धर्वप्राप्तत्वरूपा येऽलया स्तैः सह तेषां गानभ्र-
णानन्देन तन्निवृत्तेरस्वीकारात् अनुदुतः निकटमासाद्य त्वरया
धावन् तामिर्युत इति ताश्च तथा कौतुकेन तथैवोचितमिति भावोक्तिः
क इव श्रान्ताभिर्गङ्गाभिः श्रान्तो गजराडिव भिन्नसेतुः गजपक्षे-
भिरुच्यते पक्षे अतिक्रान्तकामतन्त्रमर्यादः तथा च "शतित्वके प्रवृत्ते
तु नैव शास्त्रं तत्र क्रम" इति अथवा अतिक्रान्तलोकवेदमर्याद
एव ॥ २३ ॥

जलक्रीडाप्रकारमाह । सोऽभ्यस्यलमित्यादि । अलमत्यर्थं युव-
तिभिः परितः सित्यमानोऽपि प्रेम्णैर्बोधितः ननु तैस्तेजलैः इत-
स्ततः परि सर्वतोभावेन सित्यमानतश्चेति सेककृतपरिभव न सेदि-
यानित्यर्थः अत एव कुसुमवर्षिभिर्वैमानिकैर्जयजयति ईडितः स्तुतः
प्रहसतीभिः प्रकीर्षणं हसन्तीभिः रेमे इति स्वयमपि ताः सिषेच-
त्यर्थः । सोऽसु तासु रतिर्यस्य गजेन्द्रलीला इति दीर्घिकरद्वयजल-
सेके दृष्टान्तः स्वयं रेमे इत्यन्वयः स्वस्मिन् रतिर्वा तासां तासां
तथाविधजलसेकाभयत्वेन स्वास्मिन्नेव समधिका इति भवतीति
भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्तामिस्तुल्याभिर्भगवान् जलक्रीडां कृतवानित्याह । तामि-
र्युत इति । तामिः सर्वाभिरेव युतः महारात्रसमये यमुनायां जल-
क्रीडार्थं प्रविष्टः तत्र प्रयोजनं श्रममपोहितुमिति तासां सर्वा-
ङ्गश्रमं जलक्रीडयैव दूरीकुर्वन् भगवतस्तामिः सह गमते जाय-
मानां शोभां वर्णयित्वा सजः गन्धर्वपालिमिरनुदुता इति यमु-
नाया वा विशेषणानि गन्धर्वाणां रक्षका गन्धर्वपाः गन्धर्वान्तमाः
तेन ते अलयद्वयं तरेनुदुतः सङ्गे शीघ्रं गतः वाः आवि-
शत् आमोदस्य निवारणार्थं च तथा करुणं सम्मोहेन श्रमोदके
पद्मिनीनां कमलरूपो गन्धो भवति तदुपरोधेन च दुतपदविन्यास
इति अनुव्रचणं तेन श्रमरा भगवदीया एवेत्याह अङ्गयोः
सङ्गेन घृष्टा या सक् तस्यास्ते यस्यां वा सक् तादृशी स्वा-
चासौ कुचकुङ्कुमरञ्जिता च भगवत एव माला कालिन्ध्या च कुच-
कुङ्कुमैरञ्जिता तत्र देहामोदः पुष्पामोदः कुङ्कुमामोदश्चेति
स्वकीयत्वेनासाधारण्यं च आधिदैविकास्तु श्रमराः तद्गन्धमोकार
इति विशेषणं गन्धर्वपेति श्रान्तः इमराडिवेति आविचारे हेतुः
श्रान्त इति विशेषणं लीलायां गमनार्थं प्रत्येकसंभोगावधि भगवतोऽन्यो

भावो निरूपित इति तदपगमात् श्रमलीलायां विष्कृता गङ्गी-
भिरित्यन्यथमो निवारितः सेतवो वच्यन्ते जलरक्षार्थं ते
सर्वे भिन्नाः तादृशगजेन भवन्ति भगवतापि ब्रह्ममर्यादा आत्मा-
रामत्वरूपा जीवानां च मर्यादा तथा सति तिवृत्ता कामरूपस्य
शात् परदारणाभिमर्षणाच्च पूर्वं तासां भगवत्पश्ये एव स्थितः
ननु भगवता ताः स्पृष्टा इति कामाभावात् देशकालमर्यादा च
भगना अतो हस्तिश्रेष्ठ इव जलक्रीडार्थं जलदेवतां दूरीकृत्य स्वयं
तत्र प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्र जलक्रीडां च कृतवानित्याह । स इति । सः पूर्वोक्तः स्वसि-
हितः अस्मसि अलं युवतिभिः परिषिच्यमानो जातः ततः प्रेम्णा
ईडितश्च प्रहसतीभिः कौतुकीभिर्निविष्टाभिः इतस्ततः सित्य-
मानः यदभिमुखोऽयं व्रजति तथैव सह रेमे इति एवं सर्वाभिः
यथा स्वयं माहान्त्यज्ञानपूर्वकं निर्भरस्नेहेन निर्दोषभावेन वदति
शुकस्तथैव राजापि शृणोतीति ज्ञात्वा स्नेहेन समञ्जपातित्यं
सूचयन् संबोधयत्यङ्गेति अत एव तुभ्यमिमां लीलां वदामीति
भावः । ननु देवैः कथं न निषिध्यते तत्राह । कुसुमवर्षिभिर्वैमानिकै-
रीडयमान इति । सर्वे देवा अभिनन्दनमेव कुर्वन्ति ननु निवार-
णमिति अन्यथा लोके कामरसो न व्यक्तो भवेदिति युवस्य इत्य-
विचारे परिषेके वीररसो माभवत्विति प्रेम्णैव ईडितः स्वयं
मितिपदेन बलात्कारेणापि तथेति सूच्यते तदपि स्वस्मिन्नेव
रतिर्यस्य परं स्वीकृता गजेन्द्रलीला येन यथा यथा जलनोक्षणं तथा
तथा सुखमिति गजदृष्टान्तः महासौरतं च ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्वदर्शिनी ।

ततश्च रासोत्सवस्यावभृथज्ञानमिव जलविहारमाह । तामि-
र्युतः अपोहितुं दूरीकर्तुम् । तामिः कामिः । याः स्वकुच-
कुङ्कुमैरेव रमणव्यापारवशेन रञ्जिताः अङ्गसङ्गेनैव घृष्टाः सम्म-
दिताः सृजो यासां ताः । स कुचेति पाठे स श्रीकृष्णः ।
"गन्धर्वो मृगभेदे स्वाद्यायने खेचरेऽपि च" इति विश्वप्रकाशाद-
न्धर्वपा गायनश्रेष्ठा ये अलयस्तेरनुदुतः सन् वाः यामुनं जल-
माविशत् । भिन्नसेतुर्विदीर्णावरणः । कृष्णपक्षे अतिक्रान्तली-
कमर्यादः ॥ २३ ॥

प्रेम्णेश्चिन्तः प्रेम्णोन्वित इति च पाठः स्वं धनं रतिः कीदृशं
यस्य सः ॥ २४ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तदेवं सहः क्रीडां प्रवर्ष्य जलक्रीडां दर्शयति । तामिरिति । तामिः
प्रागुक्ताभिः सर्वाभिरेव श्रममधुरलीलाविष्टत्वं यथायथं राससुर-
तयोः खेदमपोहितुमपनेतुं कामिः याः श्रीभगवदङ्गसङ्गेन
घृष्टा महिताः सृजो यासां ताः याश्च स्वैरसाधारणैः कुच-
कुङ्कुमै रञ्जिता इति सुरतान्तसुचनं तामिस्तामिरित्यन्वयः वाः
अर्थोद्यामुनमाविशत् आसक्त्या प्राविशत् कीदृशः गन्धर्वेति
गन्धर्वपा गायनश्रेष्ठास्तेन ते अलयश्च तैः ।

गन्धर्वो मृगभेदे स्वाद्यायने खेचरेऽपि चेति विश्वः ॥
ब्रह्मा आलय इति पदच्छेदः जलक्रीडादनुगुण्यगानपरैः सह

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धस्वदीपिका ।

सखीगणैरनुगत इत्यर्थः । यद्वा सकुचकुकुमेति पाठः तत्राङ्गसङ्के-
त्वादिविशेषणद्वयमाक्षेपलभ्यायाः यमुनायाः नामानुक्तिश्च प्रेमैवैव-
म्यदेव सच्च जलविहारो यथा लङ्कारकौस्तुभः ।

हारादिभिः सन्वृष्टितैर्निजाङ्गादिभूषणामास पतङ्गपुरीम् ।

तस्याः सरोजादिभिरात्मनोऽङ्गम् ।

राधालिवर्गो जलकलिकाले ।

अपिच ।

कृष्णेः कर्षति कोकशुभ्रममवलोक्य भर्षा व्यधात्स्वस्तिकम् ।

कण्ठे प्राग्मृणालमर्पयति सा वाहू द्वे कुञ्चितौ ।

पद्माक्षिप्रति प्राणिनास्थमवृणोदित्यं जले खेलतो

रसमशांसतिस्तयोः प्रियसखीवर्गस्य तस्याभवत् ।

श्रीमोविन्दलीलामृतेच ।

निवारितसखीपालयोर्मिथः संस्पर्दिनोस्तयोः ।

ईशेश्वरोद्विन्दुद्धमासीदादौ जलजलि ।

सखीपाल्यां वृत्तौ सत्यां कराकरि भुजा भुजि ।

नखानखि ततः पद्मामुखामुखि एदादि ।

सदेवदनुसन्धाय । इमराडिवेति । निरङ्कुश इति भावः भिन्नसेतुः

असिक्रान्तकामतन्त्रमङ्ग्यादौ ।

मनुस्येतिचकेतु नैव शास्त्रं नञ् क्रम इति ।

भस्वोक्तेर्निर्लङ्घ्यसर्वतिनोः । अनुकूलस्यापि । जलक्रीडावेशाभिरं-

कुशत्वं युक्तमेवेति साधः । यद्वा ताभिर्भितिः बहुत्वेन तस्यान्यत्रास-

किप्रसक्ति समादधदाह । भिषेति । अतिक्रान्तानुकूलनायकमर्यादः

तथात्वञ्च तस्यामेव निजवैदग्ध्यप्रदर्शनायत्यविरोधः ॥ २३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति परमकौतुकी युवतिभिः तत्तद्रसमन्ताभिः ताद-

शक्रीडाप्रवीणाभिश्च अल मतिशयेन भितः इतस्ततः सर्वास्तु दिक्षु

परिवृत्त्येति शेषः अम्भसि जल तनैव सिच्यमान इतिवद्भिः अन्तश्च

प्रेम्णा ईक्षितः सिकः इत्युभयत्र क्रीडावेशो दर्शितः प्रकर्षेण

हसन्तीभिः स्वयमप्यन्तर्बहिश्च सिञ्चन् रेमे इत्यर्थः । क्रीडाशः

स्वा अलाभारणी रतिजलक्रीडारूपा यस्य सः यद्वा स्वेषु निजज-

नेष्वेव रतिर्यस्य स्वासु आत्मीयासु तास्वेव रतिर्यस्येति वा अतः

स्वपराजयेऽपि तासां जये सति सन्तोष इति भावः । वस्तुतस्तु

स्वयंस्वरतिः स्वात्मनि श्रीराधायामेव रतिर्यस्य साऽपि अत्र गोपी-

जनसमुदाये गजेन्द्रलीलः निरालोच्यतः यद्वा अत्र मम हृदि

स्वयं स्वस्वरूपेण स्वरतिः आत्मारामः श्रीराधारमण इति

यावत् लोकवल्लीलायान्तु गजेन्द्रलीलः गजेन्द्रस्येव तन्मुखावेशाङ्ग-

हीभिः क्रीडामगी लीला यस्य सः अतएव परमोलासेन विस्म-

नैरपि पुनश्चेति तैर्वैमानिकैः सुखादिभिः कुसुमवर्षाभिः सङ्गिरी-

ह्यमानः तादृशनित्यलीलतया संस्तुयमानः एवञ्च क्रीडाया निर्दो-

षत्वं साधितम् अङ्गेति सहर्षसम्बन्धनं ततश्च निर्लेपतां कुच-

युगानि निरञ्जन्तं नेत्राणि मोक्षमगमन् रसनाकचाश्च नीव्यञ्च

निर्गुणदशां सह हारमाल्यामग्रास्तु तद्धनरसे रमणीस्वमूषामिति

ब्रह्मानन्दरसादपि जलक्रीडायामाधिको रसावेशो जात इति संक्षेपः ॥ २४ ॥

श्रीरामनारायणकृतभाष्यभाष्यविमर्शिका ।

तासां श्रमापिदाय भगवतो जलविहारार्थं यमुनाप्रवेशमाह ।

ताभिर्युत इति । भगवतः साक्षात्साक्षादानन्दविग्रहस्य श्रमस्य सम्भा-
वयितुमप्यशक्यतया तासामेव श्रममपोहितुं तथाच श्रान्त
इति दृष्टान्ते एवमराडिविशेषणं क्षेत्रं यद्वा जनोद्धाराय स्वीकु-
तसर्वजनमनोहरगोपाललीलानुसारेण स्वैश्वर्यगोपनाय स्निग्धजन-
प्येयनित्याच्युतसुप्रान्युद्धकृत्कवकोऽप्यायनातिचित्रमुखचन्द्रच्छवि-
प्रकटनाय च श्रमापुकारसम्भवेन तदपोहमिषणैव ध्येयजलक्रीडावि-
ष्काराय च श्रममपोहितुं यथा परस्तिशान्त्याचन्विताः कुलश्रुति-
कर्ममर्यादासेतुं सङ्कत्वाभक्तास्तदनु रक्तिमताः परमासत्त्वात्तत्कर्म-
जनितश्रममपोहितुं नानारतिरङ्गतरङ्गान्वितविमलतापोपशमकस्या-
मरङ्गापगावाः प्राविशन्ति तथा ताभिर्युतः सोऽतिस्वच्छशीनलयास-
लयमुनावाः गजीभिः सह भिन्नसेतुरभिराडिव भिन्नलोकम-
र्यादासेतुः सर्वज्ञोऽपि प्रेमोन्मत्तवदाविशदयुक्तश्चायं गोपीजनानु-
रागमगवत्कृपाप्रवाहवलाभ्यां तन्मर्यादामङ्गः पुनः क्रीडाशः स
तत्राह । कुचयोराळिङ्गनेन तत्संलग्नकुङ्कुमेन रञ्जितायास्तथा तासां
मङ्गसङ्गेन घृष्टायाः स्रजो वनमालायाः संवन्धिनस्तदामोदामोदा-
पूर्णमनसो गन्धर्वपतय एवालयो भ्रमरास्तैरनुवृताः अत्रादौ
स्रजः स्वत एवामोदवत्त्वं ततः पश्चिनीशरोऽवतंसाङ्गसुमनः संघ-
र्वेण ततः कुचकुङ्कुमरञ्जितत्वेन त्रिधामोदोत्कर्षस्तन्मन आकर्षणे
हेतुर्दर्शितः अलीनाश्च दिव्यत्वेन सुरत्वं तत्रापि सुरवत् गुञ्जाय-
त्मकगानरतत्वेन गन्धर्ववत्त्वमभिहितं स्वकुचकुङ्कुमरञ्जिताया इति
पाठेन स्वशब्दस्तु तासां कुचकुङ्कुमस्यासाधारण्यद्योतकः तथा-
नेनातिप्रिलक्षणेन कुचकुङ्कुमेन रञ्जितत्वोक्त्यामोदप्रमथत्वभू-
त्वं तथाच यथा इयामरङ्गगङ्गाप्रविष्टा सकजनाः स्वोरोऽनुरागर-
ञ्जितहरितनुसुमनःस्रग्धरास्तथा भक्तिसङ्गानुरञ्जित सुमनो-
वृत्तिगणसुमनः स्रग्धरा हरिणैश्च तन्मन्वामोदोन्मदमधुप-
तयानुवृत्त्यन्ते तथा स्रजो गन्धर्वप्राळिभिरनुवृता इति भावः
यथा भक्तजनोरस्सुरोरागरञ्जिता हरितनुसुमनोमालाभक्तिसङ्गरङ्गर-
ञ्जिता सुमनोवृत्तिमाला वा हरिणैश्च मधुपूरुपतया नुवृत्त्यन्ते तथा
भगवदुरसि कुचकुङ्कुमरञ्जितवनमालागन्धर्वपैर्भक्तैरलिरूपैरनुवृ-
यते इति दर्शितम् अत्र स्रगपि कौन्दी तस्य शौक्ल्येन रञ्जितत्वसं-
भवात् पूर्वं—

कान्ताङ्गसङ्गकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः ।

कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्ध इति ॥

निर्देशाच्च यद्वा या गोप्य एव भगवदङ्गसङ्गेन रतिरणाभि-
शेन घृष्टाः स्रजः कुसुममाला यासां तथाभूता यद्वा भगवद-
ङ्गसङ्गघृष्टसुतनुसुमनस्तथा घृष्टस्रग्धरा अत एवाङ्गघर्षेण सर्वाङ्ग-
प्रसरितस्वकुचकुङ्कुमेनैव रञ्जितास्ताभिर्युत इत्यन्वयः यद्वा तासां
मात्मनश्चाङ्गसङ्गेन घृष्टाः स्रजः फुलितकुमुदादिकुसुमपङ्कयो-
यस्याः तथा कुचकुङ्कुमेन रञ्जिताया यमुनाया वा आवेशादिति
संबन्धः ॥ २३ ॥

जलविहार एव निरूप्यते । सोऽम्भसीति । स इति नानारसवि-
हारवक्षो रसाधारत्वेन प्रसिद्धो जलविहारानुरतः कृष्णसुरसात्मका-
तिस्वच्छकृष्णाम्भसि ताभिर्बहिरन्तः इयामरसनियमनाभिर्युवतिभिः
स्वसमानवयोनवकिशोरीभिस्तथा प्रहसतीभिः हसनं मुखचन्द्र-
सितप्रभामृतमयाल्हादिरश्मिमी रसवृष्टिः तथाच प्रकर्षेण मुख-
चन्द्रकररसवृष्टिं कुर्वतीभिरितस्ततः सर्वदिग्भ्यः प्रेम्णोक्षितस्तथा

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

परि सर्वतो वहिरन्तरतः सिच्यमानः तथा वैमानिकैः कुसुम-
वर्षिषिरीडयमानः स्तूयमानः स्वरतिः स्वयं रेमे इत्यन्वयः परि-
सिच्यमान इत्यत्र परिशब्देन सर्वतो वहिरन्तर्बुधितोक्तं बहुधा
वृष्टयो घोषितास्तत्र करकमलैर्वह्निजलवृष्टिसेचनं प्रेम्णोक्षित
इत्यनेन सिताचितारुणघनात्मकदम्भिरनुगौरोऽधिहृत्पूरितैः स्निग्धा-
पाङ्गवर्षैः प्रेम्णान्तः सेचनम् अतएव कचित्प्रेम्णोक्षित इति पाठः
तत्रोक्षितः सिक्त इति स्पष्टमतः प्रेमरससिञ्चननिर्देशः तथा
प्रहसतीभिरित्यनेन हसन् मुखचन्द्रमुधमवर्षे रसस्य प्रकृष्टताद्योत-
कमशब्दपूर्वकत्वेनातिशयितसेचनसूचनं ताभिस्तथा वहिरन्तराद्वि-
भावापादकवृष्ट्या परिषिच्यमानः स्वयमपि तथा रेमे इत्यत्र भगवत्क-
र्तृका तासां वहिरन्तराद्विभावायोजिका अपि वृष्टयो भाषिताः तत्र हरि-
तत्सखीकरुड्मुखानां कमलत्वाद्यमुनीजलशोभापादकत्वं तथा पूर्व-
निरूपिततल्ललादिवृष्टीनां तत्तत्कमलमधुसावैवसम्भवात् तत्रत्यकम-
लानां स्वमधुवृष्ट्या लज्जोत्पादकत्वं तथा स्वधामिनीसलिलं सूर्यः स्वमि-
त्रमित्रतजयासन्निधौ स्वसङ्घोचकुरितत्सखिविशालभालचन्द्रव्राता-
गमे तत्कमलैस्तेषु जलाद्यस्त्रप्रक्षेपभाषकत्वं यद्वा रिपुत्वेऽपि संग्रहा-
गतेषु तेषु स्वस्वमधुवृष्ट्यात्मकसमानेन सञ्जनसद्भातिद्योतकत्वमुत्प्रे-
क्षते यद्वा प्रेमजडीकृततया स्वर्णयुथिकालतात्मकगोपीतनूनां श्रीकृष्ण-
चन्द्रस्यकरैरेव करैः करैर्जलमुधमवृष्ट्या पुलकमुकुलोत्फुल्लप्रत्यङ्ग-
सुमनसां कीडोत्साहपवनजवलोलाणां पूर्वोदितजलविन्दवादिषुमनो-
वृष्टिः करुड्मुखैस्तत्सुमनोन्मिषुवृष्टिर्वा जलतै वैमानिकैरिति तु
विमानेषु भवा वैमानिकाः सूच्यन्ते यद्वा विमानान्येव कानि
साक्षात्स्वर्गाः तत्र तत्रत्यसर्वभोगसामग्रीसद्भावात् तत्र भवा
वैमानिकाः यद्वादौ विशेषमाना विमाना अतएव कुत्सितत्वादिमा-
नका विमानका एव वैमानिका अधुना भगवच्छोभावलोके तु
विगतमाना विमानास्ते एव काः सुखरूपा विमानका एव वैमा-
निकास्तेस्तथा कुसुमवर्षिभिः कुः पृथिव्यपि सुमा सुष्ठु मा शोभा
यस्यास्तादृशी येभ्यस्तानि कुसुमानि यद्वा घृन्दावनसुमनसां
भगवत्सत्सखीतनुसुमनसां च शोभादर्शनलज्जितत्वेन कुत्सितां
लज्जितत्वे तद्विमुखतामस्वीकृत्य तत्सम्मुखतया भगवत्प्रेमोत्सा-
हेन सुष्ठु च मा शोभा येषां तानि कुसुमानि नन्दनवनसुमनांसि
तद्वर्षोऽस्त्येषामिति कुसुमवर्षिणस्तेरीडयमानः स्तूयमान इत्य-
नेन गोपीकर्तृकवृष्टिप्रयवदेवकर्तृकसुमनोवाग्बृष्टिद्वयमपि सूचितं
तथा गोपीवहिरन्तराद्विभावापादकभगवत्कर्तृकवृष्टिवत्सुरसुमनसा-
मार्द्रत्वापादकरसवृष्टिरपि घोषिता ताभिरेभिषिच्यमानस्य भगव-
तोऽपि तथा रमणे दृष्टान्तो गजेन्द्रलील इति गजेन्द्रो यथा करेणुभि-
र्वालंगजैश्चाभिषिच्यमानः स्वयमभिषिञ्चति तद्वदिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

ततो रासोत्सवान्ते जातमवभृथस्नानमिव जलविहारमाह ।
तामिर्युतः तासामङ्गसङ्गमेन घृष्टाया मर्दितायाः कौन्धरजः अत-
एव तासां कुचकुङ्कुमेन रञ्जितायाः सम्बन्धिभिर्गन्धर्वपालिभिः
“गन्धर्वो मृगभेदे स्याद्वायवे खेचरेऽपि चेति श्वप्रकाशात् गायनश्रेष्ठे-
भ्रमैरनुद्रुतः सः कृष्णः यमुनाया भगवदङ्गसङ्गेन घृष्टजः अत एव

स्वकुचकुङ्कुमेन रत्यावेशात्प्रसूतेन रञ्जिताखिलदेहायास्तामिर्युत-
स्तासां भ्रमे निराकर्तुं स्वयमपि भ्रान्तः सन् वार्यामुन जलमाविशत्
अन्तर्तायां हेतुः भिन्नः सन्तुलीलामर्यादा येन कृतलीलौद्धत्य इत्यर्थः
गजोऽपि विदारितवपुर्त्वात् भ्रान्तः गजस्यैव वेदं विशेषणद्वयं
स्वयं चातिक्रान्तलोकवेदमर्याद इति कैचित् ॥ २३ ॥

अङ्ग हे राजन् ! सः लीलाविलासचतुरः युवतिभिर्जलक्रीडां
कर्तुमनिसमर्थः अभवत् इतस्ततः सर्वतः जलैः परिषिच्य-
मानः प्रेम्णोक्षितश्च स प्रेम्णोक्षेणान्तरापि षिच्यमानः कचित्प्रेम्णोक्षित
इति पाठः परिषिच्यमानं प्रेष्ठमवलोक्य प्रहर्षेण हसन्तीभिः तदानी-
मपि पुष्पवर्षापरायणेर्विमानस्थितैर्देवादिभिः स्तूयमानः स्वयं
साक्षात्पुरुषोत्तमविग्रहो रेमे तत्र दृष्टान्तः गजेन्द्रस्यैव लीला
यस्य अत्रैवभूतरमणकालेऽपि वस्तुतः स्वरतिः स्वस्मिन्नेव रतित्यस्य
न वहिः तथा च तादृशरमणं कुर्वतोऽपि भगवतः स्वमादिन्येव
स्थानमेवासीदिति भावः । अत्र गोपीमण्डले अभवत् इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्थलक्रीडामुक्तेदानीं जलक्रीडामाह । तामिरिति द्वाभ्याम् ।
तामिर्गोपीभिर्युतः तदङ्गसङ्गेन घृष्टा संमर्दिता या स्तूय तस्या
अतस्तत्कुचकुङ्कुमेन रञ्जितायाः सम्बन्धिभिः गन्धर्वपालिभिः ।
गन्धर्वपतय इव गायन्तो येऽलयो भ्रमराः तैरनुद्रुतः अनुगतः स-
कृष्णः तासां भ्रमं व्यपोहितमपाकर्तुं वार्जलमाविशत् भिन्नसन्तु-
विदारिततटः अत एव भ्रान्तो गजीभिर्युतः इभराइ यथोदकं प्रवि-
शति तद्वत् दार्ढान्तिके स्वप्राप्तिं प्रतिबन्धकतत्कर्मसलुभिः
दित्यर्थः ॥ २३ ॥

जीवः स्वकीयोऽशः शरीरं स्वकीयशक्तिपीरणामजः अतः स्वकी-
यैर्गोपिजने रतित्यस्य सः अभवत् युवतिभिः प्रेम्णा प्रथमतः स्नान-
विधिना उक्षितः सिक्तः अभिषिक्त इत्यर्थः पुनः हे मङ्ग ! अलमत्यर्थं
हसतीभिः परिषिच्यमानः वैमानिकैरितस्तुतः ईडयमानश्च अत्रात्म-
स्यैव स्वयमपि ताभिः सङ्ग रेमे इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तर रास के परिश्रम को दूर करने को भगवान् ने यमुना
के जल में प्रवेश किया उन के अङ्ग के संग से मर्दित जो
कुन्द की माला जोकि गोपीयों के कुच कुङ्कुम से रंगी गई
है उसके पीछे गंधर्वों में उत्तम सरी के गान करने वाले
भौरा लगे हैं इस प्रकार से जैसे थका हुआ मत्त हस्ती हीथ-
नियों के साथ जल में प्रवेश करता है तैसे मर्यादा को तोड़ कर
जल में प्रविष्ट होते भये ॥ २३ ॥

हे राजन् ! जल के मध्य में सब गोपी भगवान् को जल से सेचन
करती थीं और परिहास करती जाती थीं और प्रेम से देखती थीं
उसी समय में आकाश में देवता विमानों पर बैठ कर
फूलों की वर्षा करके स्तुति करते थे इस प्रकार महागज-
राज की लीला करने वाले भगवान् अपने स्वरूप में रत
गजेन्द्र की लीला से जल क्रीडा करते भये ॥ २४ ॥

ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगन्धानिलजुष्टादिकटैः ।

चचार भृङ्गप्रमदागणवृतो यथा मन्दच्युद्विरवः करेणुभिः ॥ २५ ॥

एवं क्रीडाङ्गशुभ्रिगजिता निशाः स सत्यकामोऽनुरतावनागणः ।

सिषेव आमन्यवरुद्धतैरतः सर्वाः शरत्काव्यकथा रसाश्रयाः ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्थलजलक्रीडैर्दर्शिते वनक्रीडां दर्शयति । ततश्चेति । यमुनाया उपवने जलस्थलप्रसूनानां गन्धो यस्मिंस्तेजानिलेन जुष्टानि दिशां तद्वान्यन्ता यस्मिन् यद्वा दिशश्च तदं स्थलं च यस्मिन्नुपवने भृङ्गाणां प्रमदानां च गणैरावृतः ॥ २५ ॥ रासक्रीडां निगमयति । एवमिति । स कृष्णः सत्यसंकल्पोऽनुरागिस्त्री कदम्बस्य एव सर्वा निशाः सेवितवान् शरत्काव्यकथारसाश्रयाः शरीदि भवोः काव्येषु कथ्यमाना ये रसास्तेषामाश्रयभूता निशाः यद्वा निशा इति द्वितीयात्यन्तसंयोगे भृङ्गारसाश्रयाः शरीदि प्रसिद्धाः काव्येषु याः कथास्ताः सिषेव इति एवम्प्रत्यात्मन्येवावरुद्धः सौरतश्चस्मिन्नुपवने स्मलितो यथेति कामज-योक्तिः ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

ततो जलक्रीडानन्तरमिति जलक्रीडया पुष्पमाला देम्लो-मत्वादिता पुष्पा वचनादिकौतुकार्थमिवेत्यर्थः । त्वयैवकारो भितोपक्रमे जलप्रसूनानि कमलादीनि स्थलप्रसूनानि जातीकुन्दादीनि तत्तद्वन्धसंबन्धेनानिलस्य शैत्यं सौरभ्यं च जुष्टा मान्यं च क्षेत्रं चचार पुष्पावचयानिकुञ्जान्तर्निहीन-तदिविविचित्रप्रकारेण क्रीडन्निस्ततो वभ्राम भृङ्गगणावृतत्वं पुष्पा-वचयनेन तत्साहित्येनैवागमनात् किंवा जलक्रीडायाभङ्गरागा-पगमेन सङ्गमधुस्तौरभ्यप्रकाशात् किंवा तेषां भावोद्दीपनसम्भाव-त्वेन सदा स्वीकारात् किंवा श्रीमुखवनमालाशामोदेन सदाकृ-ष्टवान् अतएव तेषां मुहुर्मुक्तिं मन्दच्युदिति भृङ्गगणावृतत्वे हेतुता तथा द्विरवश्रेष्ठता काममत्तता च तथा गङ्गानामपि तत्सङ्गात्तादृश्येव सूचिता सर्वत्रायं दृष्टान्तः प्रायो मत्तगजेन्द्रस्य कामाधिकतायाः तथा सदा गङ्गाभिः सह स्वातन्त्र्येण क्रीडया मिथः प्रीतिद्वेषपेक्ष-येति अन्यतैर्याख्यातं यद्वा भृङ्गवद्वायन्त्याः क्रीडालोलायाः प्रम-दास्तासां गणेनावृतः इति तेषां प्रेममत्तचोका अतएव प्रम-दच्युक्तम् ॥ २५ ॥

एवं तद्वाञ्छितरासक्रीडामुक्त्वा तस्यामनुक्रमन्यमपि विनासं सहृष्टम् तथा बहुलरात्र कृत्यामपि तस्यां तामतिदिशन्नुपसंहारनि-मग्नमिति । उक्तप्रकारेणैव तद्वाञ्छितवृत्ती परापि क्रीडा सूचिता सा चात्यन्तविस्तीर्णत्वाद्दर्शयितुं न शक्यते इति भावः । तथा निशा इति बहुत्वेन तत्र च सर्वा इति साकल्येन संपूर्णकेशोरं सर्वास्वेव रात्रिषु रासक्रीडा बोध्यते श्रीपराशरेणापि तदुक्तमेव सोऽपि केशोरकवय इति तत्र च—

कौमारं पञ्चमाब्दान्तं वैगण्डं दशमावधि ।

केशोरमापञ्चदशायौवनन्तु ततः परम् ॥

इत्यादिवचनादेकादशाब्दमारभ्य पञ्चदशाब्दपर्यन्तं गोकुलेऽत्र नित्यं

सा क्रीडा श्रेया यद्योक्तं श्रीमदुद्धवेन तृतीयस्कन्धे एकादशस-मास्तत्र गूढार्थः सवलोऽवसदिति तच्च कौमार्योपगण्डयोस्तद-योभ्यवयसो रासक्रीडानुदयेन भगवता विशेषप्राकट्याभावाद्भूते-श्वर्यत्वाभिप्रायेण अतएवोक्तं गूढार्थमिति अतएव रङ्गस्थलेऽपि पितरौ प्रतिश्रीभगवतैव वक्ष्यते नास्मत्तोयवयोस्तातेत्यादि यच्चमधु-पुरीप्रवेशे वक्ष्यमाणस्य प्रागल्भ्यलीलाहसितावलोकनैरित्यादेरनु-सारेण कैश्चिद्यौवनेऽपि श्रीभगवतो गोकुलक्रीडा मन्यते तच्च नातीव संगतं केशोरेऽपि तस्य वैदग्ध्यविशेषेण प्रगल्भलीलायाः सम्भवात् अन्यथा किशोरौ इयामलश्वेताविलयकूरुद्वेः तथा किशोरौ नास्यौवनाविति पुरनार्युकेश्च विरोधः स्यादिति किञ्च एवमित्यनेन तद्वाञ्छितक्रीडाया ईदृशी अन्यत्रिक्रीडापि तादृश्ये-वेति सूच्यते ततश्च पूर्वं रासक्रीडारम्भे श्रीभगवतस्तासां च मिथोवाक्यस्य मध्ये प्रश्नोत्तरञ्च परमप्रेमरससंस्तुतयानुसंधा-नाभावेन नित्यनूतनवत् प्रवृत्तः पुनः पुनः सर्वे सम्भवेदेव एतच्च पूर्वं लिखितमेवेति शशाङ्कः पूर्णचन्द्रः पूर्णत्वेनैव शशसदृशाल-ङ्गस्य सस्यगुदयाः तस्याशुभिर्विशेषेण राजिताः दिनवत्प्रका-शिताः एवं श्रीभगवद्रासक्रीडार्थं तासु रात्रिषु चन्द्रः पूर्णिमाया-मिव पूर्णमण्डलं एवोद्गच्छेदिति श्रेयं यद्योक्तं वैशम्पायनेन—

एवं सकृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलंकृतः ।

शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखीति ॥

तत्र च शारदीष्विति उपलक्षणं किंवा शारदीष्विवेति श्रेयं यद्वा मधु-पुरीमध्ये श्रीवसुदेवकृतपुत्रपरिवर्त्तनादिवत् कल्पभेदव्यवस्थया भेदः कल्पः ननु नित्यमेव तादृशरात्रौ तादृशप्रकारादिना कथं रासक्रीडा सिध्यत्तत्राह । सत्यकाम इति । ननु तथापि मानादिना पत्यादिपारवश्यानिना वा सदा तास्तस्यापि तुल्यमा मन्ये तत्राह अनु निरन्तरं एतोऽनुरक्तः सर्वथा बहुप्रबन्धेन सर्वोपेक्षया वा सम्बद्धोऽवलानां तदेकाधीनगोपीनां गणो यस्मिन्निति यद्वा ननु पत्यादिभिरस्वतन्त्राणां तासां नित्यप्राप्तिः कथं स्यात्तत्राह । अनु-रक्तेति । सर्वोपेक्षया सदा तस्मिन्नेव रतत्वादित्यर्थः । किंवा तासा-मनुरक्तत्वेन सामरस्याद्यत्र कुत्रापि यदा तदा येन केनापि प्रका-रेण सिरुधेदेवेति भावः । तत्र चासम्भावना नास्तीत्याह सः महा-मोहो रासरसिकः इति न च कदाचित् केनापि हेतुना तत्र तुभिः स्यादित्याह । अवरुद्धं स्वीकृतं सौरतं सुरतसमूहो लीला विलासेतेको वा येन सः तदर्थमेव प्राकट्यादित्यर्थः । तच्चात्मन्ये-वेति न केवलं स्वयमौदासीन्येन ता एव रमयामास किंतु आत्म-न्येवावरुद्धसौरत इति किंतु स्वस्मिन् साक्षात् स्वीकारेण परमा-सक्त्या स्वयमप्यनुभूतवानित्यर्थः । यद्वा आत्मनिमित्ते इत्यात्मा-शमत्वाद्यपेक्षया तस्यापि तेन परमानन्दो बोधितः न केवलमु-क्तप्रकारा रासक्रीडैव कृता किंतु ताभिः सह विविचित्रप्रकारेण विचित्रा रतिश्च कृतेत्याह । शारदिति । शरीदि कामस्य प्राय-

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

यन् पुलिनादेश्च सौन्दर्येणोक्तं यद्वा "हायनोऽस्त्री शरत्समा" इत्यम-
रोक्तैः सम्बत्समस्ये यस्मिन् ऋतौ मासै दिवसे वा याः काव्येषु
कथा निरूप्यन्ते ताः सिषेवे तदर्थान् प्रीत्यानुष्ठितवानित्यर्थः
ततश्च श्रीगीतगोविन्दविदग्धमाधवनाटकाशुक्तप्रकारा ज्ञेयाः
अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा एवं सिषेवे इति सत्रिषु रासक्रीडा उक्ताः
अधुना कदाचिदिवसेष्वपि तादृशी मन्यामपि क्रीडां सूचयति
सर्वा इति शरत्काव्यकथाश्च सर्वाः सिषेवे तत्र काव्यशब्देन
परमवैचित्र्यं तासां सूचिताश्च गीतगोविन्दविप्रसिद्धाः
तथा श्रीचण्डीदासादिदर्शितदानखण्डनौकाखण्डा दिप्रकारकाश्च
ज्ञेयाः ॥ २६ ॥

श्रीमत्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतेषिणी ।

ततो जलक्रीडानन्तरमिति पूर्वनेपथ्यापगमे तदानीं वन्य-
नेपथ्यस्य रोचकत्वात्तत्प्रचुरक्रीडाविशेषेच्छयेत्यर्थः । त्वर्थ
सकारो भिन्नोपक्रमे । चत्वार पुष्पावचयनिकुञ्जान्तर्निहीनतादि-
विचित्रप्रकारेण क्रीडन्तस्ततो वध्नाम भृङ्गगणावृतत्वं पुष्पाव-
चये ततसाहित्येनैवागमनात् । जलक्रीडायां मद्गेषु धौतेषु सह-
जमधुरसौरभ्यतयातिप्रकाशाच्च । अत एव तेषां मुहुर्मुक्तिः मद्-
च्युदिति भृङ्गगणावृतत्वे हेतुता तथा द्विरद्वैष्टता स्वकान्तास-
कता च ॥ २५ ॥

अथास्यां शरदि पूर्णिमायां कृतां रासक्रीडामुपसंहरन् तत्-
प्रकारतामन्यत्राप्युपदिशन्त्यामन्यामपि क्रीडामुपलक्षयति । एव-
मिति । एवं पूर्वोक्तसप्रकारेण शरत्काव्येति वक्ष्यमाणत्वात्
प्रतिशब्दशशङ्कांशुविराजिताः निशाः सर्वा एव सिषेवे परमा-
दरेण परिचरितवानित्यर्थः । अन्यथा ऋतवन्तरसम्भवात् ज्योत्-
स्नीस्तामसीभ रश्मिस्तत्तद्वृत्तप्रवेशतत्तदभिसारेण कुञ्जशयना-
दिना कदाचिद्रासेन चेति भावः । उत्तरासां विशेषज्ञापिकाः
पूर्वा एव विशिनष्टि । शरदि ये काव्यकथाः सन्भवन्ति
तेषामाश्रयो यास्तु श्रीभगवत्कृतानन्तलीलास्तु तादृशी निशा
व्याप्येति पक्षे सर्वाः शरत्काव्यकथाः सर्वदेशकालक-
विभि र्यावत्यो वर्णयितुं शक्यन्ते तावतीस्ताः सिषेवे किन्तु
रसाश्रया रस एव आश्रयो तासां ता एव नतु कैश्चिद्विरस-
तया या ग्रथितास्ता अपीत्यर्थः । उपलक्षणं चैतदस्यासाम् ।
यद्वा । शताङ्गु विराजिताः वसन्तादिसम्बन्धिन्योऽपि या
निशास्ता एव रासप्रकारेण सिषेवे । तथा ऋतुषट्कात्मकस्य
शरदाख्यस्य याः काव्यकथाः पूर्ववदनन्तास्ताश्च सर्वाः सिषेवे
किन्तु रसाश्रया एवेति । कैवशः सन् सिषेवे तत्राह ।
आत्मन्यन्तर्मनसि अवच्छाः समन्ततः स्थापिताः सौरताः तासां
सुरतसम्बन्धिनो भावहावाद्यो येन तादृशः सन्निति ततस्ताः
पारित्यक्तुं न शक्तवानिति भावः । अत्र विशेषनिर्देशादखिला
एव भावादयो गृहीताः । "एवं सौरतसंलापैर्मगवावर्षकोसुतः ।
स्वरतो रमया रेमे नरलोकं विदम्बयामि" त्यत्र तु विशेषनिर्देशा-
र्थमेव हि संलापशब्दो वृत्त इति । आत्मन्यवरुद्धसौरतत्वे हेतुः
अनुरतावलागणः निरन्तरमनुरक्तोऽवलागणो यस्मिन्ताद्विधः ।
तेषां सौरतावामनुरागमेवस्वादनुराग एव तत्र कारणं नतु

कामिजनवत् काम इत्यर्थः । यतः सत्यकामः व्यभिचाररहितः
तादृशाभिलाष इति । एवमेवोक्तं श्रीपल्लवशरवैशम्पायनाभ्याम् ।
"एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कितः । शारदीषु सच-
न्द्रासु निशासु मुमुदै सुखी" ति । टीकायां त्वेवमपीत्यादिना
स्मरपारवहयाभावमात्रप्रतिपादनाय सौरतशब्दस्य व्याख्यान्त-
रमप्रसिद्धमपि कृतमिति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं स्थलजलक्रीडे वर्णिते अथ वनक्रीडां वर्णयति । ततश्चेति
जलस्थलप्रसूतानां गन्धो यस्मिन्तेनानिलनज्जुष्टानि दिग्गं तदा-
न्यन्ता यस्मिन्तस्मिन् कृष्णाया यद्वा दिशश्च तदं स्थलं च यमुनाया
उपवने भृङ्गाणां प्रसदानाञ्च गणैरावृतश्चकार कथं यथा मद्च्युन्मधु-
धारासूचनं द्विरद्वौ मत्तगजः करेणुभिरिभीभिस्तद्वत् ॥ २५ ॥

रासक्रीडां निगमयति । एवमिति । इत्थं स भगवान् सत्यसङ्ग-
लोऽनुरक्तोऽनुरागी स्त्रीणां गणो यस्य तथाभूतोऽप्यात्मन्येवाश-
रद्धः सौरनक्षत्रमधातुर्नतु स्खलितो यस्य तथाभूत इति काम-
जयः सूच्यते चन्द्रांशुभिर्विराजिताः सर्वाः शरदि काव्येषु कथ्य-
माना ये कथारसास्तेषामाश्रयभूता निशाः सिषेवे ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्णायाः यमुनाया उपवने जलप्रसूनानि कुमुदादीनि स्थल-
पुष्पाणि सौगन्धिककुन्दादीनि तेषां गन्धमिश्रवायुना जुष्टः
परिमलिताः दिक्कटाः दिगन्ता यस्य स तथा तस्मिन् मद्च्युन्मधु-
जलस्रावी अयमत्र दुष्टगर्वनाशनः रदलेखन इतिधातोः पुष्पपापयो-
रदो लेखनं येन स द्विरदः चित्रगुप्तेन पुष्पपापलेखनकर्तृत्यर्थः । करे
हस्तविषये अणुभिः लतावत् कण्डायतषाडुभिरित्यर्थः । भृङ्गवहाय-
मानप्रमदागणपरिवृतः यद्वा भृङ्गप्रमदा भृङ्गस्त्रियः तासां गणेन
संवृतः ॥ २५ ॥

उपसंहरति । एवमिति । अनुरतावलागणः अनुरतस्त्रीगणः तदि-
च्छातुकूलरमितस्त्रीजमो वा नितरां हं सुखं यास्तु ताः निशाः
रात्रीः एकोऽपि क्षणो रतिक्रियां विना न ह्रीपत इति शरत्काललक्ष-
णवर्णनेन ये काव्यकथायां संयाताः रसाः शृङ्गाररसादिरूपाः
एतेषामाश्रयाः आश्रया इतिपाठे निशाविशेषणं रसानाश्रयन्तीति
रसाश्रयाः आत्मन्यवरुद्धं निरुद्धं सौभगं सौरतं निर्दुष्टं रेती
लक्षणं वीर्यं येन स तथा सुरतक्रिया वीर्यं निरुध्य क्रियत इत्यर्थः
यद्वा वशीकृतयोगैश्वर्यः यद्वात्मनि देहे विकाशीकृतसौ-
न्दर्यः ॥ २६ ॥

श्रीमत्जीवगोस्वामिकृतबृहत्समसन्दर्भः ।

अथ जलविहारावसानसमये योगमाययोपनीतवस्त्रालङ्कारानु-
लेपान्तराणि यथास्वं सर्वा एव सोऽपि च परिधाय मनुष्यान्तलीला-
माततानेत्याह । ततश्चेत्यादि । कृष्णाया उपवने पुलिनं हित्वा
उपवनमध्यं गत्वैत्यर्थः । अन्यथा वैमानिका आलोकयिष्यन् जलम-
सूतैः कुमुदादिभिः स्थलप्रसूनैर्नानाविधैरेव वा गन्धानिलाः सग-

श्रीमद्भागवतमिदं तद्वत्कृतसन्दर्भः ॥

ध्वजपतस्तेन जुष्टा दिशस्तदानीं दिक्कृत्या इति वा यत्र भृङ्गप्र-
मदाशङ्गावृत इति निभृतलीला सूचिता यतः पुंभृङ्गा अपि तदा
नासन् मदच्युद्विद्धो यथेति दृष्टान्तेन मत्तताव्यङ्ग्या तथा चमधु-
पानं ध्वनितम् ॥ २५ ॥

उपसंहरति । एवमित्यादि । सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः स श्रीकृष्णः
शशाङ्कांशुविराजिता निशा व्याप्य उक्तप्रकारे बहुत्वे बहुवचनं
शरत्काव्यकथाः सिषेवे शरदि सत्त्वत्सरे या काव्यकथा ऋतुषट्क-
मवा या वनविहारजलविहारमधुपानस्तोत्सवादयः काव्याङ्गभूताः
कथास्ता इत्यर्थः । तादृशीलीलामातिगोप्यत्वात् भोतृणामनाधिका-
राच्च सङ्केतेनैवोपसंहरत भगवता श्रीशुकाचार्येण तत्र मदच्युद्विद्ध-
दृष्टान्तेन मधुपानम् आत्मन्यवरुद्धसौरत इत्यनेन स्तोत्सवः अवरुद्धम्
अवरोधः सुरतमेव सौरतमात्मन्यवरोधः सौरतं यस्येति रतम-
य्यादा चोक्ता सङ्केतेनैवेतिदिक् तच्च विपरीतरतमित्यर्थः । रसाश्रयाः
शृङ्गाररसाश्रयाः ॥ २६ ॥

श्रीमद्भागवतमिदं तद्वत्कृतसन्दर्भः ॥
श्रीमद्भागवतमिदं तद्वत्कृतसन्दर्भः ॥

ततः । पुष्पावेचयश्रीङ्गामाह । तत इति । जलक्रीडानन्तरं
कृष्णायाः यमुनाया उपवने जलस्थलप्रसूनानां ये गन्धोः तत्सं-
बन्धिना वायुना जुष्टाः दिक्कृत्याः सर्वदिग्भागा यस्मिन् वने
तत्र पुनश्चचार भृङ्गैः प्रमदाशङ्गावृतः पुनर्भृङ्गाणां गमने हेतुं
दृष्टान्तेनाह यथा मदच्युत् मदस्त्रावी गण्डयोरत्यत्र च द्विदो
हस्ती करेणुभिः सहितो भवति भ्रमरैश्च सहितः सहज एवान्तरः
स्थितो रस आविर्भूत इति भ्रमराणामनुद्रवणं चचारेति सर्वत्र
नाताविधुलीला निरूपिता । कश्चिल्लतानाम्भुजाः कश्चिद्वृक्षशाखानां
तथा मर्यादामार्गः लौकिकइत्थान्तरा कृत इति एषा त्रिविधा लीला
अत्यलौकिकी । ततः अविचारेण रमणमिति ॥ २५ ॥

एवं लीलामुक्त्वोपसंहरति । एवमिति । शशाङ्कांशुभिः चन्द्र-
किरणैः लौकिकैर्याः विराजिता निशाः ता एवं रेमे पूर्वी-
क्तप्रकारस्तु सर्वदा लीलारूपः स केनापि न विरुध्यते नन्वेवं
रमणे को हेतुरिति चेत्तत्राह । स सत्यकाम इति । सत्यः कामो
यासां ताः सत्यकामाः तामिः सहित इति तथा प्रार्थितो वा एव-
मपि क्रीडायां कामः सत्य एवास्ति न तु क्षीणः असद्विषयको वा
जातः अनुस्ताः अबला गणा यस्य सर्वथा रतासु नित्यसम्ब-
न्धासु न कापि शङ्का सर्वथा प्रपञ्चासु च अग्रे मर्यादाभङ्गः रसपो-
षाय तदुक्तम्—

शास्त्राणां विषयस्तावत् यावन्मन्दरसा नराः ।

रतिचक्रे प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं न च क्रम इति ॥

तथापि तासु सत्य एव कामः स्थापितः यो मोक्षपर्यवसायी स
कामो भगवन्तं प्रापयिष्यत्येव एवं निशाः सिषेवे तदनन्तरमात्म-
न्येव उपरुद्धं सौरतं यस्य तथा जातः ननु तासु रति स्थापित-
त्वात् तथा सति तासु स्वस्मात् पुत्रा भवेयुः सर्वो एव निशा
बन्धं नीताः शरदपि नीता काव्यकथा अपि नीताः काव्योक्तप्रका-
रेण गीतगोविन्दोक्तन्यायेनापि रति कृतवान् तत्र हेतुः रसाश्रया
इति कामरसस्तेष्वेव प्रसिद्धः यावत्पुरुषो रसे गौणभावं
न प्राप्नोति तावत् रसिको भवतीति शरद्वर्णनार्थं वा यत्काव्यं तदूपाः

कथाः तेषां रसाश्रया इति निशा एता न लोकाप्रसिद्धाः किन्तु-
काव्योक्ता एव तत्रहि नियतकल्यादिरीहितं हृदिकता अनन्या-
धीनता तथा अन्येऽपि गुणाः तथा भगवलीलारात्रयो जाता
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रीमद्भागवतमिदं तद्वत्कृतसन्दर्भः ॥

ततो जलविहारानन्तरं चकारेणामाज्जनवन्दनानीततादा-
त्विकवस्त्रालङ्कारपरिधानानन्तरञ्च कृष्णायाः यमुनाया उपवने
परःसहस्रकुञ्जयुके तत्र स्नापलीलार्थं चचार जगाम कीदृशः ।
जलस्थलवर्त्तिप्रसूनानां गन्धो यत्र तथा भूतैरानिलैर्जुष्टानि दिक्-
कृतानि यस्य तस्मिन् । भृङ्गाणां प्रमदानाञ्च गणैरावृतः । मदानां
च्युत् च्योतनं क्षरणं यस्य सः ॥ २५ ॥

शरत्पौर्णमासीनक्तन्तर्नी रासक्रीडामुपसंहरन्त्यास्वपि रात्रिषु
विविधविचित्राः परिणय तादृशक्रीडा तामिः सह बभूवेत्याह ।
एवं सर्वा एव योगमायायाः प्रभावात् शशाङ्कांशुविराजिताः निशाः
सिषेवे स्वविलासवृन्दावनीय निशासुखमास्वादयामासेत्यर्थः ।
सिद्धधातोः कर्तृत्वेन क्रीडोपयोगिन्यस्ता निशा परमादरणीय-
त्वेन भोग्याः किमुत तत्रत्याः कामविलासा इति द्योतितं महा
प्रसादाच्च सेवते भक्त इतिवत् । यतस्ते कामविलासा न प्राकृता
ज्ञेया इत्याह । सत्या वास्तववस्तुस्वरूपाः कामा विलासा यस्य
सः । किञ्च रमणस्य कर्तृत्वं खं ता गोपीञ्च प्रापयामासेत्याह ।
अनु तद्रमणान्तरं रता रमणकर्तारः अवलागणा अपि यत्र
सः । अवलापदेन तत्र तासां प्रभविष्णुत्वाभावो व्यञ्जितः ।
तदाच भगवतो रात्रिन्दिवं वृत्कालिविलासैकतानमनस्त्वमभूदि-
त्याह । आत्मनि मनसि अवसदाः अवसद्व्य स्थापिताः सौरताः
सुरतसम्बन्धिना भावहाविविक्वाकलिकिञ्चितादयः । वाग्यैव
सुक्यहर्षादयः स्तम्भस्वेदवैषय्यादयः दर्शनस्पर्शनश्लेषादयश्च
येन सः एवं सौरतसंलापे भगवान् देवकीसुतः । स्वरतो रम-
यामास नरलोकं विडम्बयन्नित्यत्र विशेषविषयैव संलापप-
शोपन्यासः । अग्रत्वविशेषेण सर्व एव ते सङ्गच्छन्ते इति ज्ञेयम् ।
सर्वा द्वादशमासिकीरेव निशाः सिषेवे । कीदृशीः । शरत्का-
व्यकथारसाश्रयाः । हायनोऽली शरत् समा इत्यभिधानात् ।
शरदि सत्त्वत्सरमध्य एव ऋत्वादिकमधिकृत्य ये काव्यकथा-
रसाः सम्भवन्ति तेषामाश्रयाः या एव सास्वत्सरिकनिशाः
श्रीवृन्दावने कृष्णक्रीडाधिकरणीभूता आश्रित्य सत्कवयः पाची-
नार्वाचीना व्यासपराशरजयदेवलीलाशुकगोवर्धनाचार्यश्रीरुपा-
दयः स्वस्वकृतेषु काव्येषु कथाः रसाञ्च शृङ्गारप्रधानान् वर्ण-
यित्वापि न पार प्राप्नुयुरित्यर्थः । अत एव मयापि साम-
स्येन वर्णयितुमशक्यत्वादिगोवेषा दर्शितेति भावः ॥ २६ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तदनन्तरभाषिणी वनक्रीडामाह । तत इति । जलक्रीडानन्तरं
कृष्णेति नामसाध्येन सत्याः श्रीयमुनायाः एवञ्च तदादीनां
बुद्धिर्द्ये शक्तेः श्रीकृष्णया श्रीवृन्दादेव्या च समानीततदात्वोचित-
नेपथ्यरचनानन्तरमित्यर्थो ज्ञेयः उपवने सौरस्ये वने तदानीमेव

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसकीपिका ।
पुष्पफलादिसम्पत्त्या सुसम्पादिते वा चचार तद्यथा श्रीगोविन्द-
लीलामृते—

अथाह वृन्दावनकान्तैरौ पादाम्बुजे वा मृतुकारमुख्यैः ।
निवेदितं षड्भिर्महिास्ति यत्तत्सार्धं समालोकयत सखीभिः
प्रीत्यर्थं युवयोः सुचित्रितमिदं वृन्दावनं किङ्करैः
रस्माभिर्विदुयत्ततो निपुणतासर्वस्वप्रत्यर्पणैः ॥
तत्राथौ कृपया समीक्ष्य सकलं कर्तुं युवामर्हतं
भृत्यानां हि विशेषकौशलकृतेरीशावलोकः फलम् ॥
वृन्दावने स्थिरचरैस्तत्तल्लालास्यलीलितैः ॥
निवेदितं पद्मब्जे वा यत्तच्चान्द्राणुतं प्रभू ॥
अन्योऽन्यसङ्गोलसितौ भवन्तौ
द्रष्टुं विजायैः करुणोद्भवैर्वाम् ॥
निषेवितुं चाजनि या समीहा
तामर्हतं नः सफलीविधातुम् ॥
ततो वृन्दाटवीं वृन्दा स्फीतां तत्तदनुब्रिया
दर्शयन्ती स्वनाथौ तावभाषत पुरोगता ॥
स्फुरस्तस्मात्स्मा विलसति चरैः कम्पवलिता ।
स्थिरैः कम्पैः स्विन्नाः स्रवदुपलकैर्गद्गदयुता ॥
विरावरूपैः पुलकवलिताङ्गुलकुरचयैः
सखीश्रेणीवेशौ प्रणयविवशा सेयमटवी ।

इत्यादि—

अथावादीप्रियां प्रेष्टो दर्शयस्तद्वन्धुनिम् ।
प्रिये ! यस्याटवीयं ते प्रमोदभरमश्नति ॥

इत्यादि—

ततः कदम्बादवस्था तूर्णमुन्मण्डलीकृत्य कलापिवृन्दम् ।
पुरो नरीनार्ति सखिकायां नास्ना हरेस्तण्डविकं कलामी ॥
राश्याशुपालेक्षितदेहेऽमृतवर्षे मन्दध्वाने कृष्णपयोदोः स्फु-
रिते स्फुरितेऽग्रे केकाध्वानेरुन्नतपुच्छैः शिखरीभिर्नृत्यत्प्राणमत्त-
मयूरावलम्बैः

शुकाः साययौ वर्णयन्ति द्वयोः सुरतमाधुरीम् ।
जगुर्भृङ्गाः कौकिलाभिः पश्यति स्म मृगादयः ॥
इत्यादि तत्र कुसुमावचयो यथालङ्कारकौस्तुभे ।
सख्यैक्या मूर्ध्नि धृतांशुकाञ्चला संवीज्यमाना
वलमालयान्यया ॥
अवेक्षमाणा दयितं विदूरतश्चिनोति मन्दं -
कुसुमानि सधिका ।

श्रीहरेर्यथा—

एकेनानिलचपलेन पत्रहस्तेनारौत्सीस्तवकपु-
योधरं परेणः ।

आक्षेपं नन नननेति चञ्चलालिभूमङ्गया व्यधित
हरिं विलोकय वल्ली ॥

अपिच—

प्रियालोके राधा कुसुमविचये कौतुकवती ।
धुनीते सज्जालं करतलमदृष्टापि मधुपैः ॥
अस्त्रिणापि श्रान्त्या भयति भुजपालोभुजशिरः ।
परावृत्त्या पश्यत्यधृत वसनापि धृततिमिः

अपिच—

[३३६]

सीमन्तोपरिवन्धजीवकुसुमं सिन्दूरविन्दुकतम् ।
चित्रैर्नव्यदलेन्यथायि मकरी गण्डे तस्मात्प्रसृतैः ॥
चक्रे कञ्जुलिकास्पयोधरभरे तानाप्रसूनचन्दैः ॥
कृष्णेन प्रणयातिरेकरभस्तस्यामभिव्यसितः ॥

अपिच—

नानावर्णसुगन्धपुष्पपटलैर्दीन्यदलैः पल्लवैः
कलसैः कुण्डलहारकङ्कणलसन्मञ्जीरकाञ्ज्यद्वैः ॥
लीलावेशवसानमुदा प्रियतनौ यावेषमङ्गीकृता ।
सैवास्या नयनाब्जभूषणविधौ कामस्य भूषण्यते ॥
पौष्पैराभरणैश्चाथ राधा काण्डपुण्ड्रवृता ॥
आलीप्सिर्भूषिता स्तब्धकृष्णेन तदनुस्येति संक्षेपः ।
विस्तरः भक्तिमञ्जूषायां दृश्यः ॥ जलेति । जलसलप्रसूनयोर्वा-
न्येन युक्तो योऽनिलस्तेन लुष्टं प्रीत्या सेवितं दिशां तदं किम्भागो
यस्तिस्मिन् चचार पुष्पावचयानिकुञ्जिलयानादिक्रीडाभिर्विभ्राम
भृङ्गगणावृतः प्रमदागणावृतश्च तत्रात्येव विशेषणेन तत्तत्पुष्पे-
भ्योऽपि तदङ्गसौख्यतिशयपरेण कौटिकन्दर्पनिर्मञ्जनीयरूपातिशयः
श्चामिप्रेतः स्पर्शमात्रसुखैकतात्पर्यं दृष्टान्तः । यथेति । मद्युदिति
श्रीमदङ्गसौख्यस्य मूर्चिमत्त्वमुक्तं करेणुभिरिति तदेकाश्रयत्वम्
एवञ्च वनक्रीडानन्तरं भोजनक्रीडाप्युह्या साच श्रीगोविन्दलीलामृते

ततस्तौ वृन्दयानीतौ भोजनानन्दकुट्टिमम् ।
प्रविष्टावुपविष्टौ च वेष्टितौ ससखीगणैः ॥

ततः पलाशपत्राणां रम्भावल्कलपत्रयोः ।
कुण्डलीस्त्राद्यादिपात्राणि सम्भूतानि पृथक् पृथक् ॥
उपविष्टा पुरो वृन्दा सम्भूता स्वानुगालिभिः ।
आनीयानीय दत्तानि फलादीन्युपवीक्षिषत् ॥
लड्डुकानि सुगन्धीनि चन्द्रकान्ति सशशकैराम् ।
शकैरेन्दुबवङ्गैरामरिचादिभिराविताः ॥
स्थूलसन्तानिकाः पिष्टाकृतानि लड्डुकानिच ।
पनसाप्रादिकरसान्मधुचन्द्रशितान्वितान् ।
पुनः सशितयास्वच्छमानीतानि प्रियालिभिः ॥
पर्यवेष्टयदेतानि ललिता मञ्जुभाषिणी ।
कच्चि दर्शयती ताभ्यां दत्तान्यालिभ्य एव च ॥
कर्पूरवासितं तोयं पपतुस्तौ परस्परम् ।
ततश्चाचेमस्तोयैः सखीदत्तैः सुवासितैः ॥
ताम्बूलवीटिकाः सख्य सखीभ्यः प्रविभज्य तौ ।
स्वयमात्ताद्वैखण्डं च व्यत्यासेन परस्परमिति ॥
ततश्च कन्दर्पमाध्वीकमदाकुलाङ्गी
कन्दर्पमाध्वीकमदानुशिष्टे ॥
राधां समादाय हरिर्निकुञ्जे
सुष्वाप तल्पे विगतालिजल्पे ॥
तत्रासीत्स्तमितप्रायं पक्षिभृङ्गमृगादिकम् ॥
निकुञ्जरन्ध्रेष्वान्योऽप्यालीना निर्निमिषेक्षणाः ।

इत्यादि रात्रिशेषे उत्थापनादिप्रकारश्च भक्तिमञ्जूषायां दृश्यः
विस्तरभिया न लिखित इति ॥ २५ ॥

तदेवमेकस्यां रात्रौ कृतां रासक्रीडामन्यत्राप्यतिदिशन्नुपसं-
रति । एवमिति । इत्युक्तदिशा शरत्काल्येति वक्ष्यमाणप्रतिशदात्यर्थः
शशाङ्कांशुविराजिता इति कौमुद्यां निशाः ताः सर्वा एवसिषेवे पर

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विद्युद्धरसदीपिका ।

मादरेण परिचरितवानित्यर्थः । यद्वा शश्वि ये काव्यकथारसाः प्रसिद्धास्तेषामाश्रयो यास्तु श्रीभगवत्कृतानन्तलीलास्तु तादृशीनिशाः व्याप्येत्यर्थः । एवं यत्संबन्धेन रात्रीणामपि सेव्यत्वमुक्तं किं वक्तव्यं तत्र श्रीराधायाः सेव्यत्व इति सुसिद्धं स्वाधीनपतिकत्वं तदेव दर्शयति । आत्मनीत्यादिना । आत्मानि परमप्रेमास्पदभूतायां श्रीराधायामेव अवरोधं सौरतं सुरतसम्बन्धि निजमुखं येन सः यद्वा आत्मानि स्वस्मिन्नेव अवरोधम् अवरोधः तद्वत्सौरतं यस्येति पुरुषायितं सूचितं नन्वेवमन्यासु सापत्यमुदयेतइत्यत आह । अनुरतावलागणः । सर्वासामपि तत्सुखासक्तेरिति भावः । कथमेवं सम्पन्नमित्यत आह । सत्यकामः अव्यभिचरितामिलाष इत्यर्थः । यद्वा आत्मैवसत्यं पदार्थभेदाः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेतिभूतेः ततश्च स्वरूपायां नित्यसिद्धायां श्रीराधायामेव कामोऽव्यभिचरितामिलाषो यस्येत्यनुकूलत्वम् सूचितम् अन्यत्र तु तद्विचलया वा निर्गलया भक्तजनधिकरणककृपया तद्विभ्रमणे वा तथानुकरणमिति सिद्धं राधिकैकतामत्वमेव श्रीभगवत इति तदेवं यथास्थानं साधयितव्ये षड्विधे भगवत्त्वे समग्रया भिया नित्ययोगोऽत्र साधित इति निखिलोऽपि प्रकरणार्थः सुसंगतो वेदितव्यः—

तथा चेश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीक्ष्णेति ॥

विष्णुपराणोक्तलक्षणवाक्येऽपि रहस्यत्वादेव श्रियो मध्यगतत्वेनोपन्यासः कृतः ततश्च ध्याम्नोऽपि वैशिष्ट्यतत्कृतमेव वेदितव्यं तदुक्तं ब्रह्मयामले—

गोप्येकया युतस्तत्र परिक्रीडति नित्यदेति ।

अत्र नित्यदेति प्रकटायामप्रकटायाम् च लीलायामित्यर्थः स्वरूपस्यापि तत्रैव—

भुजद्वययुतः कृष्णो न कदाचिच्चतुर्भुजः ।

वृन्दावनं परित्यज्य स कचित्तेव गच्छतीति ॥

निखिलं निरवयम् एवं च शरत्पदस्य श्लिष्टत्वादप्यपि वाच्यः ततश्चाब्दसम्बन्धिन्यो याः काव्यकथाश्चन्द्रोदयवनविहारजलविहारनौखेलादोलान्दोलनकुञ्जक्रीडायाः सर्वाः सिषेव इत्यर्थः । ता अपि रसाश्रया एव नतु कामाश्रया नवात्यन्तेश्वर्यादिमत्त्वेन भावाश्रया इत्यर्थः । रतिर्वैवादिषिष्यो भाव इत्यालङ्कारिकोक्तः यतः सत्यः कालत्रयावाध्यः कामो विहाये यस्येति नित्यविहासीत्यर्थः । अत्र निशा इत्याद्या द्वितीयान्त्यन्तसयोगे ततश्च निशा इति शरत्काव्यकथा इति रसाश्रया इत्यादिपदानां सिषेव इत्यनेन प्रत्येकमन्वयः तथाच सर्वप्रकारैर्नित्यत्वमेव साधितं तत्र निशेत्यस्य शशाङ्केति विशेषणं पुलिनगतानां निशानां नित्यदा ज्योत्स्नीत्वमेव सूचितं द्वितीयस्य हायनोऽस्त्रीशरत्ससा इति कोशादप्योऽपि लक्षितः षड्भक्तुसम्बन्धिन्य इत्यर्थः नचैतदप्यसम्भावितमिति मन्तव्यं सत्यकामत्वात् तदुक्तं शतकेषु—

क्षणाच्छरदुपागमं क्षणत एव वर्षागमं

क्षणात्सुरभिवैभवं क्षणत एव चान्यर्तुमत् ॥

इत्यादिना समानोदितचन्द्रार्कमित्यादि बृहद्भूतमीयतन्त्रे च तृतीयस्य रसः प्रेमरसः प्रोक्त इति भाष्यप्रदीपोक्तेस्तदेकनिष्ठाः शृङ्गारदेस्तदङ्गत्वेनैवोपादानात् अतएव शृङ्गारकथोपदेशेन निवृत्तिप-

रेयं पञ्चाध्यायीति श्रीस्वामिपादाः एवञ्च शुद्धिप्रेमरसेनैव सेवनीयौ श्रीराधाकृष्णविति प्रकरणार्थः । तथा श्रीरुद्रयामले—

ब्रह्मानन्दरसादनन्तमुणितो रस्यो रसो वैष्णवः

स्तस्मादप्यधिकोऽतिमुष्यसुखदः श्रीगोकुलेन्द्रानुगः ॥

तस्मादप्यधिकं चमत्कृतिभरे वर्षद्वसानां परं

श्रीराधापदपद्ममेव परमं सर्वसम्भूतं मम ॥

अत एव श्रीमत्सुधानिधौ—

दूरे सुष्ठ्यादिवाक्ता न कलयति मनाक् नारदः दीनं स्वभक्तान् ।

श्रीदामाद्यैः सुहृद्भिर्न मिलति च हरेत्स्नेहवार्जं स्वपित्रोः ॥

किन्तु प्रमेकसीमां परमसुखचमत्कारसारैरगाथां

श्रीराधामेव जानन्मधुपतिरतिशं कुञ्जवीथीमुपास्ते ॥

अत एवोपासकस्यापि वैशिष्ट्यमुक्तं शतकेषु—

धन्यो लोके मुमुक्षुर्हरिभजनपरो धन्यधन्यस्ततोऽसौ

धन्यो यः कृष्णपादाभ्युज्जरतिरसपरमो रक्तिमणीशप्रियोऽतः ॥

याशोदैयप्रियोऽतः सुवलसुहृदतो गोपकान्ताप्रियोऽतः

श्रीमद्वृन्दावनेश्वर्यतिरसविवशाणधकः सर्वमूर्धा ॥

इत्यलमतिप्रपिक्षितेन विशेषजिज्ञासायां भक्तिमञ्जूषा इत्या ॥२६॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

एवं भगवता कामविजये कृते स्वीयत्वेन संपादिततद्वचरुपगोपीसमाजस्य रतिरणसम्भावितश्रमे जलविहारेभाषणीते हरिविजितकामस्य हरिरुपतयैव तद्गृहगोपीद्वन्द्वनिवासेन तद्विजितानां तद्रूपतामाकलय्य वसन्तोऽपि जातोत्साहो भगवन्तमभिसंगम्य तेन परामवेऽपि तत्रोदितसुसनसां तदुपग्रथिततथा तदुरेहारत्वेन तद्गृहसङ्गसौख्यमभिलषन् तद्गृहवनमभिव्याप्य स्वप्रभावप्रकटनेमद्विहरेन्तर्भावमभिलषेय्यामिषेष्णाप्यभिलषितपूरकस्य कामवलसखीगणान्वितस्य तस्य समागमं संभाव्य कालिन्धुपवने नितरां स्वप्रभावमाविश्वकार भगवानपि तद्भावमालक्ष्य तथैव तद्वने विहरंश्चारेत्याह । ततश्चेति । ततः पूर्ववर्णितरीत्या वसन्तप्रभावदर्शनानन्तरं भगवान् यमुनोपवने चचारेत्यन्वयः कथंभूते यमुनोपवने तदाह । जलस्थलेत्यादि । वसन्तप्रभावेणैवाकालेऽपि शरदि निशायां च प्रफुल्लितानि याणि जलप्रभवाणि कलहारकञ्जोत्पल कुमुदादीनि स्थलप्रभवाणि मल्लिकामालतीस्थलकमलादीनि वासन्तशारददिवानिशाविकासानि प्रसूनाति प्रफुल्लान्यपि नन्दनचैत्ररथादिसुमनांसि सुष्ठूनानि येभ्यस्तानि तद्वन्धवाहोय श्रुतुराजसञ्चिवोऽनिलः शीतसुरभिवायुस्तन्नुष्टादिकृदादिशां प्रान्ता यस्य तस्मिन् अत्र वायोर्जलस्थलप्रसूनसंबन्धेन शीतत्वं सुरभिश्च च द्योतितम् अनिलेति नाम्ना न इला वापी शब्दविशेषो विद्यते अस्येति व्युत्पत्त्या खशून्यतया मन्दत्वं दर्शितं तत्र वायोस्तथात्वेऽयमभिप्रायः भगवतो जगज्जीवनत्वाद्वायोश्च जगत्प्राणत्वान्निधोमैऽयं मत्वा तस्य स्वीयवने तस्मिन् स्वागते तत्स्वागतार्थं सुमनस्तया सुमनआमोदेन सुमनआमोदमावेदयत तथा सज्जनानां ह्यामस्नेहरसस्य स्थामे समर्पणरूपां प्रीतिरीति व्यञ्जयन् धनदया मरसपूरितसरतिसरितसलिलरसधनस्थामे समर्थयत्तथा सुमनआमोदं भगवति समर्थयस्तत्तनु सुमनआमोदसाम्यमलम्ब्या लज्जया मन्दगतिरभवत् किम्भूतश्चकार तदाह । मृद्वप्रमदागणावृत इति । तत्र मृद्व-

श्रीरामनाथयणकृतभावभावविभाविका ।

वसन्तसैनिकाः प्रमदाश्च प्रकृष्टमदयुक्ताः प्रकृष्टमादिकाश्च काम-
सैनिकास्तद्रूपेण सङ्गतौ वेष्टितसैरासमन्तात् सर्वभावेन स्वामितया-
वृत्तौ वा तत्रायम्भावः यथा मन्मथमन्मथच्छवितया कामगकामदु-
र्गानाधिक्येन स्तिरणेऽद्यप्रच्युतसौरतत्वेन तद्विजयितया तद्रूपेः
प्रमदाभिः स्वामितयावृत्तस्तथा वसन्तेन भगवत्साम्याय तत्समो-
त्साहसमीयेत्कुलतनुसुमनसां सुमनसाञ्चानुकार्यं प्रति दुमं प्रति-
शाखं कृतेऽपि तत्कुसुमकुसुमविकाशे भुजाविशालमृदुतरक-
रानुकाराय मृदुमड्डेनुप्रवालोल्लासे प्रेमोत्कलितपुलकसाभ्याय
कृतेऽपि मुकुलप्रसादे किंकिणिपुण्ड्रदिवशावाद्यादिप्रवादापोद्भावि-
तेऽपि विचित्रकलद्विजकोकिलदिनादे भगवत्तनुतमालालिङ्गितस-
खोजनलताविहारानुकाराय प्रतिदुमं कृतेऽपि ललितलताविस्तारे
भगवत्तत्सखिसाम्यादर्शनेन तदीयभृङ्गणैः पामरजनभ्रमरैर्भवविपि-
नोत्कुलविषयविषमविचलतामुग्धतया तत्रभ्रमणैरपि कर्मदमभुपशटेः
श्रुतिद्रुमवदुशास्त्रगतकुसुमितवचनमभून्मत्ततया तत्रतत्वेऽपि हरिच्छ-
विसारद्वैमुनिसारद्वैविधिवदोषकण्टकनाशमलानादियुतं तद्विहाय
दोषमलाननाशादिभूयानिष्कण्टकहरिच्छविचनानुसरणतद्रूपगणनवद्
सन्तवनं विसृज्य तच्छविचनमनुसरणे तैरप्यावृत्तश्चचार तस्मिन्
स्वच्छविविजितेऽपि तत्सुमनोविकाशेन तदन्तर्भाषमालस्य सखी-
गणैः सह तत्रैव विविधरमणं चकार बहुसखीभिर्वनविहारे
कामस्पर्शसुखातिशये प्रीत्याधिक्ये च दृष्टान्तः । यथा मदच्युद्विरदः
करेणुभिरिति । यद्वा यथा द्विरद इत्येतावदेव दृष्टान्तः मदच्युद्विति
भगवद्विशेषणं कामवसन्तादीनां मदाश्चयवन्त्यस्मादित्यर्थः । अमद-
च्युद्विति वाच्छेदः वसन्तसमीरादिसमीरितमदनवीरवदुसमितिर-
रणेऽपि स्वात्मन्यवरुद्धसौरतत्वेन न मदश्चयाधितो यस्येत्यर्थः । केन
ब्रह्मणाऽप्राप्त्यो रेणवो यासामिति मध्यमपदलोपिसमासेन वाक्काः सुख-
रूपाः सुखप्राप्तयेण तदात्मिकारेणवो वायासां कानि सर्वसुखानिरेण-
भिर्वा यासां कानि सर्वसुखानि रेणवो प्राप्तात्मिकानि वा यासां तासां
सर्वसुखविम्बभूतब्रह्मसुखात्मकत्वादित्यादिव्युत्पत्त्या करेणुभिरिति
सखीजनविशेषणम् ॥ २५ ॥

एवं शरत्पूर्णिमायामेकनिशागतविहारं वर्णयित्वा तत आरभ्य
ब्रजावतीर्णसमस्तगोपीनां वृन्दावनस्थनित्यविहारसमवायेन प्रति-
निशं तादृग्विहारमुपदिशन्नाभ्युदयलीलासुपलक्षयति । एव-
मिति । स भगवान् एवम्पूर्ववर्णितलीलोपलक्षितप्रकारैः तत
आरभ्य सर्वा निशाः सिवेव इत्यन्वयः किंभूता निशाः सर्वा अपि
शशाङ्कस्य नित्यपूर्णचन्द्रस्यांशुभिः सितामृतमयाल्हादिरस्मिभि-
र्विशेषेण कुत्रापि तमः सम्भावनाशून्यतया राजिताः शोभिताः
तत्र चन्द्रमा मनसो जात इति श्रुत्या चन्द्रमसो भगवन्मनोजत्वेन तन्म-
नोऽनुसारितया तत्रत्यसर्वनिशासु नित्यपूर्णप्रकाशत्वमिति केचित्
भगवल्लीलायां वक्षशापाप्रवेशाभित्यपूर्णप्रकाशता तस्येत्यन्ये स्व-
शप्रभवभगवल्लीलादर्शनोच्छासेन तथात्वमित्यपरे—

यदावित्यगतं तेजो जगन्नासयते ऽखिलं

यच्चन्द्रमसि यच्चाननौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति

स्मृत्या शशाङ्केऽप्यंशू रश्मिमात्रं यस्य स शशाङ्कांशुः कृष्णस्तेनैव
विशेषेण राजिता इत्यपि केचित् अन्येतु वक्षशापेन चन्द्रमसो-
लौकिकांशूनां हाससम्भवेऽपि पूर्वनिर्दिष्टवाच्येनैव शशाङ्कगतैरलौ-
किकैः कृष्णांशुभिरेव विशेषेण राजितत्वं वस्तुतस्तु कृष्णानिली-

लाधामि चन्द्रमसोऽपि तत्स्वरूपात्मकत्वेनैवैकरस्त्वं नित्यपूर्णत्वञ्च
कचित्तु यथोचितमिसारादिकृष्णतत्सखीसमतलीलानुसारित्वञ्च पुनः
किंभूताः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः शरदित्युपलक्षणं वसन्तादीना-
मपि तथाच सर्वतुल्ये ये रसाः काव्यकथासु च ये ये रसास्तेषामेवा-
श्रयाः ननु तद्दोषाणां लीलाधामि तदप्रवेशात्तस्यैवैकश्रुत्यु-
त्सरूपस्य कृष्णस्य लीलाधामि तत्स्वरूपात्मकत्वेन सर्वस्यापि रसा-
त्मकत्वाच्च अनेन काव्यकथानामपि भगवदाविर्भाविततल्लीला-
संबन्धेनैव रसवत्त्वं तत्संबन्धाभावे नीरसत्वमेवेत्यपि ध्वनितं
स किंभूतः सत्यकामः सत्योऽ प्रतिष्ठतः कामः सकल्यो यस्य
सच्छब्देन पृथिव्यर्मेजांसि सच्छब्देन वाय्वाकाशाविति सत्यं भूतप-
ञ्चकं कामः सकल्यो यस्येति वा "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" त्यादिश्रुत्या
सत्यञ्च तथा—

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणस्तेष्व्युक्तः

परः पुरुष एक इहास्य घटे । स्थित्वादये

इति विरश्चिहरेति संज्ञा इति

स्मृत्या प्रकृतिगुणसंबन्धेन को ब्रह्मा वाविष्णुः मशिव इति रूपप्रया-
त्मकश्चेति सत्यकामः यद्वा सत्यात्मप्राणारामस्मनजानन्दमिति
श्रुत्या सत्याः स्वरूपात्मका एव सर्वे कामा आरामशब्दाभ्यां र-
मणोपकरणा धाम तत्रत्यसर्वमोग्याश्च यस्य "कामः सकल्यो विकि-
त्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्मीर्धीरित्येतत्सर्वं मन एव" इति श्रुत्या
कामो ज्ञानश्च यस्य कामो रतिविहारे वा यस्येति वा सत्यः नित्य-
सुखपर्यवसायित्वेनावाधितः संसाराननुबन्धी कामोऽभिजाषो
रतिविहारे वा यस्मिन्—

न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते ।

त्यादिवचनात् यद्वा सत्यञ्च कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या कं सुखं तद-
प्यथ आसमन्तात् मा शोभा यस्मात् समुत्थालोकलावययनिर्मुक्त्येति
स्मृतं यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुतेर्वा आसमन्तादिति
सर्वविषयिणी मा प्रमा यथार्थमतिर्यस्य यद्वा सत्ये स्वस्वरूपे एव
कामो रतियस्य तदितरस्य रत्यास्पदत्वाभावात् नन्वेवं भूतश्चेत्कि-
रमणेन तत्राह । अनुरतावलागणः । अन्वनुरतोऽवलानाङ्गणो यस्मिन्
तथाच तदभिलाषपूरणाय रमणमिति ननु तासां नित्यलीलासु-
खभाक्त्वादवतारवशायामेतल्लीलाविष्कारे किम्योजनं तत्राप्याह-
नुरतेति गोपी रतिमनुरतोऽवलानां बलमैश्वर्यज्ञानविरागादि-
तल्लीनानां जीवानामागणो यस्मिन् तथाच सर्वजीवोद्धारकरतिपथ-
प्रवर्तनमेव लीलाविष्कारप्रयोजनीमिति भावः । ननु तथापि तामी-
रमणे आत्मारामत्वक्षतिस्तत्राह । आत्मन्यवरुद्धसौरत आत्मन्येवाव-
रुद्धं सौरतं सुष्ठु ऐतः प्रेम्णो भावो येन यद्वा तासामपितदात्मत्वात्तासु
रमणेऽप्यात्मन्येवावरुद्धं सौरतं यस्य यद्वा आत्मनि स्वविग्रहे एवा-
वरुद्धं सौरतं सुरते भवं शुक्रं यस्येत्यसंख्यातगोपिकारमणेऽप्यप्र-
च्युतशुक्रत्वेन कामविजयव्यापनम् ॥ २६ ॥

श्रीधनपतिसंस्कृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

खलजलक्रीडे वर्णयित्वा वनक्रीडां वर्णयति । ततो यथोक्तमी-
ष्टानन्तरञ्च जलस्थलपुष्पाणां गन्धो यत्र तेन वायुना जुष्टानि
दिशां तटानि अन्ता यस्मिन् तादृशे कृष्णाद्या यमुनाया उपवने
सौगन्ध्यासकानां भृङ्गाणां लावण्यासकानां प्रमदानां च गणे-

॥ राजोवाच ॥

संस्थापनस्य धर्मस्य प्रशमायितरस्य च ।

अवतीर्णो हि भगवानिशन जगदीश्वरः ॥ २७ ॥

स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्त्ताभिरक्षिता ।

प्रतीपमाचरद्ब्रह्मन् ! परदारमभिमर्शनम् ॥ २८ ॥

श्रीधनपतिसूक्तभगवत्तन्मूलार्थदीपिका ।

रावृतः सन् विवंचारं विहृतवान् यथो गजः मदच्युततथा भृङ्ग-
गणावृतः करेणुभिश्चावृतस्तद्वत् ॥ २५ ॥

एवं प्रथमरात्रिकृतशसकीडामभिधायानुक्तं शसन् अन्यरा-
त्रिषु तत्प्रकारमतिदिशन्नुपसंहरति । पूर्वमिति । सः श्रीकृष्णः
अनुरक्तलीकदम्बस्थः सर्वा अपि शशाङ्काशुविराजिताः शरदि
भवाः काव्येषु कथ्यमानाः ये रसास्तेषामाश्रयभूता निशा
सेवितवान् यद्वा निशा इति द्वितीया अत्यन्तसंयोगे तथाभूतासु
निशासु शरदि प्रसिद्धाः काव्येषु याः कथास्ताः सिषेवे
सत्यसङ्कल्पस्य भगवतो रमणाधिकरणभूताः सर्वा अपि निशाः
शशाङ्काशुविराजिता एव सम्पन्ना इति बोधनाय सत्यकाम इत्युक्तं
तस्मिन्नाभिरमणे तासां नैर्वर्त्यमेव स्थितमिति सूचनाय अवलोक्युक्तम्
अतएवात्मन्येवावरुद्धं सौरतं चरमधातुनेतु स्थलितो यस्येति
कामविजयोक्तिः यद्वा सर्वाः द्वादशमासिकाः “हायनोऽस्त्री शरत्समा”
इति कोशात् शरदि सम्बत्सरमध्ये या श्रीवृन्दावनीशकृष्ण-
क्रीडाधिकरणभूता आश्रयः भूतमविष्यद्वर्तमानकविकृतका-
व्येषु याः कथाः रसाश्च तेषामाश्रयभूता निशाः सिषेवे रममा-
णश्च भगवानात्मन्यवरुद्धसौरतः आत्मनि मनसि अवरुद्धा
अवरुध्य स्थापिता सौरताः सुरतसम्बन्धिना भावभावविवेक-
किलकिञ्चिदादयः संलापप्रलापादयः वास्यौत्सुक्यहर्षादयः स्तम्भ-
स्तेदवैवर्ण्यादयः दर्शनस्पर्शनाश्लेषादयश्च येन सः यद्वा एक-
स्यामेव रजन्यामसंख्याताः स्वसङ्कल्पितशशाङ्काशुविराजिताः अतः
सत्यसङ्कल्पः समानमन्यत् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकोदवद्वत्सिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ वनक्रीडामाह । ततश्चेति । ततो जलक्रीडानन्तरम् उपवने
यमुनाया इति शेषः भृङ्गप्रमदाशानामृतः कृष्णश्चचार कथंभूते
यमुनोपवने जलस्थलप्रसूनानां गन्धो यस्मिन् तेनानिलेन जुष्टानि
दिशां तशानि अन्ता यस्मिन् तथा मदच्युदित्यनेन मद्राकृष्टम-
द्वृतः करेणुभिश्चाभिश्च आवृतः द्विरदो मत्तगज उपवने चरति
तद्वत् ॥ २५ ॥

अथ शसकीडां निगमयति । पूर्वमिति । आत्मन्यवरुद्धसौरतः
आत्मनि परानन्दपूर्णं स्वासाधारणं मनसि अवरुद्धं सौरतं
सुरतसुखसंकल्पो यस्य स स्वभावत एवापास्ताविषयाभिलाषः सर्वदा
जितकाम इत्यर्थः सत्यकामः यातावला ब्रजं सिद्धा मयेमा
रस्यथ क्षपा इति “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं मिति
न सत्यः सङ्कल्पो यस्य तादृशसंकल्पे हेतुं दर्शयितुं विशिनष्टि

अनुरक्तावलागण इति । अनुरक्तः कृष्णतुल्यपदार्थपरित्यागपूर्वकं तत्त्वं
रणं शरणं गतः अवला गणो यस्य पञ्चभूतः स्वचरणशरणजन्त-
मनोरथप्रक इत्यर्थः । शरत्काव्यकथासाम्रयाः शरदि भवाः काव्येषु
कथ्यमाना ये रसास्तेषामाश्रयभूताः तदेदुःखज्ञ इत्युक्तरीत्या
शशाङ्कस्यांशुभिः किण्वैर्विराजिताः सर्वा निशाः सिषेवे
सेवितवान् ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

तिस के अनंतर जल के तथा स्थल के पुष्पों के सुग-
धवाले पवन से युक्त है दिशा तथा यमुना तट जिसमें
ऐसे यमुना तट में गान करते हुये जो भौरा तथा गोपी-
जन तिन के सहित भगवान् सञ्चार करते भये जैसे कि मद
से चुचाता हुआ हस्ती इयिनिज के साथ घूमता होवे
तैसे ॥ २५ ॥

इस प्रकार से वे सत्य सङ्कल्प वाले भगवान् अपने
आत्मा ही में सब रीति सुख को रोकने वाले, उन सब स्त्री-
जनों को साथ में लेकर सम्पूर्ण शरत् ऋतु के काव्यों से
संयुक्त काव्य कथा तथा सवरस के आश्रय करने वाली
तथा चन्द्र के किण्वों से रोशित जो रीति तिन को अनेक
प्रकार से सेवन करते भये ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रतीपं प्रतिकूलमधर्ममित्यर्थः । आचरत्कृतवान् नचेदमधर्मप्राज्ञं
कलजमक्षणादिवत्किन्तु महासाहसमित्याह । परदारमभिमर्शन-
मिति ॥ २८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

एवं प्रीतिविशेषेण श्रीवादरायणिना वर्णितायाः श्रीरासक्री-
डायाः श्रवणान्मथोपाङ्गकृष्णनैर्विलोकमानानामीषद्वसतां शुक्ता-
किंकरीमांसकादीनां केषाञ्चिदवैष्णवानामभिप्रायं वितर्क्य
रूपया तेषामेव हितार्थं तमुत्थाप्य स्वसन्देहव्याजेन पृच्छति ।
संस्थापनायेति विभिः । सम्यक् स्थापनाय लुप्तस्य प्रवर्तनाय वर्त्त-
मानस्यच विप्रतो रक्षणायेत्यर्थः । न केवलं तदर्थमेव किन्तु इतरस्य
अधर्मस्य प्रकृष्टशमाय सवासनोन्मूलनाय अन्यथा धर्मसंस्थापन-
स्याप्यसिद्धिः हि प्रसिद्धं संरक्षणाय धर्मस्यैवाविचर्चनंभ्यः
भगवानिति तत एव भगवत्ताप्रकटनमपि स्यादिति भावः
अंशेन श्रीबलदेवेन सह इति तत्र तत्राग्रहोऽपि दर्शितः यतः जग-

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

तामीश्वरः प्रतिपालकः अन्यथा जगन्नाशापत्तिरित्यर्थः । श्लेषार्थ-
इच्छायै धर्मस्य भक्तिविशेषाधर्मस्य संस्थापनं तस्मै प्रशमाय
अत्यन्तनाशाय तादृशधर्माभावेनैव रासक्रीडादिमहालीलासिद्ध्या
निजावतारमुख्यप्रयोजनसिद्धेः ननु तर्हि स्वकृतवेदादिनिबन्धा-
तिक्रमः प्रायः स्यात् तत्राह । जगतां ब्रह्मादीनामीश्वरः परमस्व-
तन्त्रोऽयं कदाचिद्रसविशेषापेक्षया तादृशमपि कुर्यात् तत्रास्य को
नाम नियामकोऽस्त्वित्यर्थः । “यद्वा धर्मो मद्भक्तिकृतं प्रोक्तं” इत्यादि
न्यायेन भक्तिलक्षणो धर्मस्तस्य इतरस्य तद्व्यतिरिक्तशेषस्य मोक्षा-
देरपि अत्यन्तोपरमाय यतो जगत्प्रतिपालकः विघ्नविनाशनपूर्व-
केण भक्तेः सम्यक् स्थापनेनैव सर्वेषां स्वतः सुखसर्वार्थं सम्पत्त्या
जगत्पालनसिद्धेः ॥ २७ ॥

धर्मा एव सेतवः लोकरक्षार्थमर्थादाः धर्मै वैदिकनिबन्धा वा तेषां
वक्तृत्वादेव कर्त्ता अन्यथा वाक्यव्यवहारयोर्विसम्वादेन लोकेर-
ग्राह्यः स्यात् किञ्च अभितो रक्षिता तत्प्रतिपक्षवधादिना बहुधा
सम्बद्धेनैव च पालकः परदारामिभर्षणरूपं प्रतीपं धर्मसेतूनामेव
धर्मसंस्थापनादेर्वा प्रतिफूलं ब्रह्मन् ॥ हे साक्षाद्देवमूर्ते प्रतीपाचरणेन
वेदान्तिकमाद्वाटशविप्रकुलातिक्रमोऽपि स्यात् तच्च ब्रह्मण्यदेवस्य
तस्यायुक्तमेवेति भावः । यद्वा ननु तात तत्कारणं कथं मया ज्ञातुं
शक्यमीश्वरचेष्टितत्वादित्याशङ्क्याह । हे परब्रह्मरूपेति ॥ सर्वज्ञत्वा-
दित्यर्थः अन्यत्वेत्याख्यातं यद्वा प्रतीपमाचरदिति अधर्मः उक्तः
कुतोऽभिरक्षितश्चेत्यर्थः । तत्र उक्तः मया परोक्षं भजता तिर्योहि-
मित्यादिना कृतः साक्षादेव रमणात् अभिरक्षितः पुनः पुनरा-
चरणात् तेन लोके प्रवृत्तिसम्भवाच्चेति यद्वा धर्मः प्रकर्षेण
नाशितः अधर्मश्च सम्यक् स्थापित इति श्लेषपक्षे कथं केन
प्रकारेणाचरत् अपि तु न केनापीत्यर्थः । कुतः भक्तिलक्षणा-
धर्मसेतूनां वक्तृत्वादिहेतोरित्यर्थः । अतो निजावतारमुख्यप्रयोजन-
भक्तिविशेषविस्तारणाय धर्माद्यनादरो युक्त एवेति भावः । सच
तावत्कर्माणि कुर्वीतत्यादिवचनात् तत्सर्वकेश्वपि व्यक्त एव
यद्वा प्रसिद्धधर्ममर्थ्यादानां वक्तादिरपि किमर्थं प्रतिफूलमाच-
रत् रासक्रीडायां परमभक्तिप्रवर्त्तनेन तदेकसाध्यकधर्मस्यापि
साफल्यार्थमिति भावः । किञ्च पराणां तदेकभक्त्या श्रेष्ठानां दाराणां
स्वस्त्रीणामिवाभिर्मर्शनं प्रेमार्थमवर्तनीस्य सर्वोपेक्षया प्रिय-
जनमनोरथपूरणं युक्तमेवेति किञ्च परशब्देन अन्यदीयभार्या-
णामेवाभिर्मर्शनं दोषः तास्तदीयाः विशेषतः पराः सर्वतः श्रेष्ठा
निजपत्न्य एवेति सूचितमिति ॥ २८ ॥

श्रीमज्जाविगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वंशीसञ्जितमनुरतं राधयान्तर्द्विकलिः प्रादुर्भूयासनमधि-
पतं प्रह्नकृशोत्तरञ्च । दृत्योल्लासः पुनरपि रहःक्रीडने वारि-
खेला कृष्णारण्ये विहरणमिति श्रीमती रासलीला । एवं सुख-
विशेषेणैव मुनीन्द्रेण प्रह्नस्य विस्तार्य च वर्णितायाः रासक्रीडायाः
श्रवणाद्वाशोऽपि तत्र तत्र सुखोद्बोध एव जात इति लभ्यते
ननु दोषदर्शनं वैरस्यापातात् तस्मात्तत्रत्यानां केषाञ्चित् सन्देहं
वितर्क्य तेषामेव हितार्थं तमुत्थाप्य स्रसन्देहव्याजेन पृच्छति ॥
संस्थापनायेति त्रिभिः । तत्राद्य द्वयं युग्यकम् संस्थापनाय

लुप्तस्य प्रवर्त्तनाय प्रवृत्तस्य रक्षणायेत्यर्थः । न केवलं तदर्थ-
मेव किन्त्वितरस्य अधर्मस्य प्रशमाय सर्ववासनान्मूलनायेत्यर्थः ।
अन्यथा धर्मसंस्थापनस्याप्यसिद्धिः स्यात् । हि प्रसिद्धम् ।
“धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युग” इत्यादिवचनेभ्यः । भगवा-
निति तत्र एव भगवद्भावप्रकटनमपि स्यात् इति भावः । अंशेन
श्रीवलदेवेन सहेति तत्र तत्राग्रहो दर्शितः यतो जगतामीश्वरः
प्रतिपालकः । अन्यथा जगन्नाशापत्तिरित्यर्थः । यद्वा । “विघ्न-
भ्याहमिदं कृतस्त्रमेकांशेन स्थितो जग” इति न्यायेन यो जग-
दीश्वरः स्वयन्तु पूर्णेश्वर्ययुक्त इत्यर्थः । तस्यान्यकामना न सम्भ-
वतीति भावः ॥ २७ ॥

स इति । पूर्वञ्च यच्छब्दस्याध्याहारादन्वयः ।

धर्माः एव सेतवः लोकरक्षार्थमर्थादाः धर्मै वैदिकनिबन्धा वा
तेषां वक्तृत्वादेव कर्त्ता अन्यथा वाक्यव्यवहारयोर्विसम्वादेन
लोकेरग्राह्यः स्यात् । किञ्च अभितो रक्षिता तत्प्रतिपक्षवधा-
दिना बहुधा सम्बद्धेनैव च पालकः । परदारामिभर्षणरूपं
प्रतीपं धर्मसेतूनामेव । धर्मसंस्थापनादेर्वा प्रतिकूलम् । ब्रह्मन्
हे साक्षाद्देवमूर्ते । प्रतीपाचरणेन वेदान्तिकमात्
मवादशविप्रकु-
लातिक्रमोऽपि स्यात् । तच्च ब्रह्मण्यदेवस्य तस्यायुक्तमेवेति
भावः । यद्वा । ननु तत्कारणं कथं मया ज्ञातुं शक्यमी-
श्वरचेष्टितत्वादित्याशङ्क्याह । हे सर्ववेदात्मक । सर्वज्ञत्वादित्यर्थः ।
अन्यत्तैः ॥ यद्वा । प्रतीपमाचरदिति अधर्ममुक्तवात् कृतवान्
अभिरक्षितवांश्चेत्यर्थः । तत्रोक्तिः मया परोक्षं भजता तिर्योहि-
तमित्यादिना रक्षोऽपि परदारान् भजे इत्यनुवादात् कृतिः साक्षा
देव रमणात् अभिरक्षा पुनः पुनराचरणात् तेन लोके प्रवृत्ति-
सम्भवाच्चेति स्वयमधर्मकर्तृभ्योऽपि तस्य महानेव दोषबन्ध
आयातः । यद्वा । धर्मं प्रकर्षेण नाशितवान् अधर्मञ्च सम्यक्
स्थापितवानिति श्लेषेण स्वयं सिद्धान्तमप्याह । संस्थापनायेति
धर्मस्य स्थापनं नाम सामान्यतः संस्थापनन्तु तत्रैव शुद्ध-
भक्तियोगस्य सर्वातिक्रमिवया स्थापनात् । “स्मर्त्तव्यः सततं
विष्णुं विस्मर्त्तव्यो न जातु चित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्यु-
रेतयोरेव किङ्करा” इति पाश्चादिशास्त्रेभ्यः । तदवतारस्य तन्मु-
ख्यप्रयोजनत्वञ्चोक्तं प्रथमे श्रीकुन्तीदेव्या । “भक्तियोगविधानार्थं
कथं पश्येमहि स्त्रिय” इति । भक्तियोगविधानार्थमवर्तनीं त्वामिति
टीका च । तद्धि तत्र विनाप्युपदेशं तत्प्रभावेणैव भवति ।
तथेतरस्य तद्विरुद्धस्य च स्वत एव नाशो भवतीति स
तथाभूतोऽसौ परदारामिभर्षणरूपं प्रतीपं कथमाचरत् अपि तु
नैवाचरदिति कुतो धर्मसेतूनां सर्वधर्माश्रयभूतानां भक्तियो-
गभेदानां वक्तृत्वादिहेतोरित्यर्थः । अतो निजावतारमुख्यप्रयो-
जनभक्तिविशेषफलप्रेमविशेषविस्तारणार्थं तासां पतिसैवादि-
धर्मत्यजनेन अन्यधर्माद्यनादरो युक्त एवेति भावः । सच “तावत्
कर्माणि कुर्वीत” इत्यादि वचनात् साधनदशायामपि युक्तं
किमुत तासांमिति । यद्वा । स भगवान् जगदभिरक्षयत्येव
वा प्रतीपत्वे हेतुः सर्वाशित्वादन्तर्धामित्वाच्चेत्यर्थः । यद्वा । परे
परमस्वशक्तिरूपं ये दाराः स्वीयरमण्यस्तदभिभर्षणमपि कथं
प्रतीपमाचरत् अपि तु नैवेत्यर्थः । यतो भवद्विरेवोक्तं कृष्ण-
बन्ध इति ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपदेशानुष्ठानविरोधिनिरसननादिभिः केवलं धर्मपरिष्ठाणार्थ-
मवतीर्णस्य भगवतः कथं परदारपरिग्रहरूपाधर्माचरणमिति
पृच्छति राजा । संस्थापनायेति । इतरस्याधर्मस्य प्रशमनार्थं चांशेन
बलवत्प्रमाणं सह सङ्कल्पात्मकज्ञानेनैव तनुं कर्मेणेति वावृतीर्णः ॥२७॥

स एवंभूतः धर्ममर्यादानां स्वयं कर्त्तानुष्ठाता वक्तृपदैष्टा च
विरोधिनिरसनेनाभितो रक्षिताच्च सन् हे ब्रह्मन् ! परदाराभिमर्शनात्मकं
प्रतीपं धर्मप्रतिकूलमधर्ममिति यावत्कथमाचरत्कृतवानित्यर्थः ॥२८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञातशास्त्रतात्पर्याथोऽपि परीक्षित्स्वनाम्नोऽर्थं सफलं कुर्वन्
तथा श्रोतृजनविद्वज्जनचित्तसन्देहप्रहाणाय पृच्छति । संस्थापनायेति ।
इतरस्याधर्मस्य हिंसादेन “यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत”
इत्यादिवाक्यं प्रमाणयति ॥ २७ ॥

प्रतीपं प्रतिकूलं किमकारीत्यत्राह । अभिमर्शनम् अविचार्यं
ग्रहणम् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

तेषामेव तत्रत्यानां केषाञ्चित्तत्त्वमजानतां सन्देहं धितर्क्य
कृपया तेषामेव हितार्थं तमुत्थाप्य स्वसन्देहं व्याजेन पृच्छति ।
संस्थापनायेति ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथ “नचैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे । योगेश्वरेश्वर” इत्या-
दिना प्रत्याख्यातोऽपि राजा श्रोतॄणां सन्देहोच्छेदार्थं पुनः
पृच्छति । संस्थापनायेत्यादिभिः अंशेन बलदेवेन ॥ २७ ॥

प्रतीपं विपरीतं तदेव किं तत्राह । परदाराभिमर्शनं परस्त्रीसङ्गतिं
बहिरर्थः “वस्तुतस्तु परात्परा दाराः स्नानन्दशक्तयः दारयन्त्य-
विद्यामिति दाराः ॥ २८ ॥

श्रीमद्रत्नभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पुनमेतां लीलां श्रुत्वा राज्ञः सन्देह उत्पन्नः तन्निवारणार्थं शङ्कते ।
संस्थापनायेति त्रिभिः । अवतारविरुद्धं लोकविरुद्धं प्रमेयविरुद्धं चेति
तादृशकरणे अवश्यं हेतुर्वक्तव्यः तदभावेऽपि लीलायाः सिद्धत्वात्
तत्र प्रथममवतारविरोधमाह । धर्मसंस्थापनाय भगवदवतारः
धर्मसंस्थापनार्थायचेति वाक्यात् अधर्मनिवृत्तये च तदुभयार्थमेव
भगवदवतारः दैत्यादिवधो भूभार हरणं च अधर्म निवृत्तये एत-
दर्थमेवावतारः नान्यार्थमिति हि शब्द आह । भगवानिति तस्य
साधनमन्यथा पूर्णकामस्यावतारो न घटेतेति लोकोपकारश्च
पताभ्यामेव अंशेन बलवद्रेण आगत्य तथा करणे हेतुः जगदीश्वर
इति । स हि सर्वरक्षकः अतः पालनार्थमेव कृतवान् ॥ २७ ॥

किमतो यद्येवमेतदित्याह । स कथमिति । धर्म मर्यादा पालकानां
निर्माता स्वयं वक्ता च उपधाति अभिरक्षिता च तादृशः प्रतीपं
प्रतिकूलमाचरत् धर्मो नष्टः अधर्मः स्थापितः अधर्मः कृत उक्तः
रक्षितश्च अतः प्रतीपाचरणमयुक्तं तत्र हेतुर्वक्तव्यं इति ब्रह्मभिति
सम्बोधनं ये पञ्चपदार्था उक्ताः तेषां स्वरूपमेकत्रैवेति तं निर्दि-
शति परदाराभिमर्शनमिति ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथजकृत्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अथ परीक्षितसमोपदिष्टानां विविधवासन्यवतां कर्मिष्ठानि-
प्रभृतीनां हृदये सन्देहं समुत्थितमालक्ष्य तदुच्छेदार्थं पृच्छति ।
संस्थापनायेति । इतरस्याधर्मस्य यः खल्वंशेन जगदीश्वरो
विष्णुर्भवति स स्वयं भगवानवतीर्णः । यद्वा । अंशेन बल-
देवेन सह प्रतीपं प्रतिकूलमधर्मं यदि च खल्वलीलयाचरदि-
त्युच्यते तदा ब्रह्मशापमङ्गीकृत्य तत्फलञ्च कदाचिदीश्वरत्वेऽन्य-
ङ्गीकरोति यथा तथैव पापमङ्गीकृत्य तत्फलमन्यवश्यमङ्गीकुर्या-
दित्याक्षेप इत्येकः प्रश्नः ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

संग्रह श्लोकः—

वंशीसञ्जलितमनुरक्तं गाययान्तर्विक्रमैः

प्रादुर्भूयासनमाधिपटं प्रअकूटोत्तरञ्च ॥

नृत्योल्लासः पुनरपि सहः क्रीडनं वारिखेला

कृष्णारण्ये विहरणमिति श्रीमती सासलीला ॥

एवञ्च शुश्रूषन्त्यः पतीनीति भर्तुशुभूषणमिति पतिसुतान्वयेति
श्रीमुनीन्द्रस्य श्रीभगवतस्तासां च वाक्यजातेन सामान्यतः प्रति-
भातं परिकीर्त्यात्वमाक्षिपन् राजोवाच वस्तुतस्तु श्रीमुनीन्द्रेण
परमकरुणायार्थान्तराच्छादितैरपि पदैः प्रदर्शितेयं गृहस्यातिरहस्य-
क्रीडापरिपाटी मयानुभूतेति व्यञ्जनाय तदनधिकारिणां बुद्धिबुद्धि-
मूर्तिपूरात्विति प्रश्रममङ्गया तदाच्छादनायद्वा परोऽयमन्यपर इत्यनु-
सन्धेयं तत्र श्रीराजोवाचेति

उपशृणुपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय इति
न्यायात् परमविदग्ध इत्यर्थः । समिति युग्मकं सम्यक्स्थापनाय
लुप्तस्य प्रवर्त्तनाय प्रवृत्तस्य च रक्षणायेत्यर्थः । न केवलं तदर्थमेव
किन्वितरस्य अधर्मस्य प्रकृष्टशमाय सवासनोन्मूलनायेत्यर्थः
अन्यथा धर्मसंस्थापनासाधिकाः स्यात् हि प्रसिद्धं—

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे इति ।
श्रीगीताभ्याः भगवानिति तत एव भगवत्तासिद्धिरिति भावः ।
अंशेन बलदेवेन सह इति तत्र तत्राग्रहो दर्शितः यद्वा अंशे-
नापि धर्मादिस्थापनायेति किमुत स्वयं भगवत्त्वेनेति यद्वा
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदि ।

स्वदेशेन यो जगदीश्वरः स्वयं तु पूर्णेश्वर्यादियुक्त एवावतीर्ण इत्यर्थः ।
तस्यान्या कामना न सम्भवतीति भावः ॥ २७ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वक्ता विशुद्धरसदीपिका ।

स इति । पूर्वत्र यच्छब्दाध्याहारोऽन्वयः धर्मा एव सेतवः लोकरक्षा मर्यादाः शास्त्रयोनित्वात्तेषां वक्ता तथात्वादेव कर्त्तान्वेतावता वेदस्य पौरुषैयत्वप्रसङ्गः तन्निषेधस्य प्राकृतपुरुषपर्यवसितत्वादित्यन्यदेतत् अन्यथा वाक्यव्यवहारयोर्विसंवादेन लोकरक्षयात् स्यात् किञ्च अभितो रक्षिता तत्प्रतिपक्षवाधनादिनातिशयेन पालकः एवम्भूतः सन् परदारभिमर्शनरूपं लोकवेदविरुद्धं प्रतीपं धर्मसेतूनामिव स्थापनादेर्वा कथमाचरेत् न कथमपीत्यर्थः सम्भावनायां लिङ् ब्रह्मन् ! वेदमूर्ते तदतिक्रमे हि भवतामप्यतिक्रमाद्ब्रह्मण्यन्तान्वाधात् इति भावः ॥ यद्वा ईश्वरचेष्टितं मया कथं ब्रह्मण्यसित्याशङ्क्याह । ब्रह्मन्निति सर्वज्ञेत्यर्थः । तत्र मया परोक्षं भजतेत्युक्तिः साक्षादेव स्मृणात्कृतिः पुनः पुनराचरणादरक्षेति युथायथं प्रनीपाचरणं युग्मं श्लेषेण सिद्धान्तमप्याह तथाहि धर्मः प्रोक्षितकैतव इत्याद्युक्तस्य श्रीभगवद्भूमस्यैव शुद्धभक्तियोग्यस्येत्यर्थः यथा पात्रे—

स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् ।

सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किङ्करा इति ॥

तत्रैव मुख्यो धर्मप्रयोगः तथा तदवतारस्यच तन्मुख्यप्रयोजनत्वम्—

भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः इति ।

श्रीप्रथमे कुन्तीवाक्यात् तदितरस्य अवस्थधर्मादेः प्रशमाय समो मन्त्रिष्ठता बुद्धेरित्येकादशतात्पर्यपर्यवसानायेत्यर्थः । प्रकर्षश्चात्र तस्यागपूर्वकस्वभक्तिनिष्ठाप्रापणमेव अतो निजावतारस्य मुख्यप्रयोजनभक्तिविशेषपरम्फलप्रेमविशेषविस्तारणायैव तासांपतिं मन्यसे वादिरूपधर्मत्याजनेनान्यधर्माद्यनादरो युक्त एवेति भावः । सच—

तावत्कर्मणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।

मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥

इत्यादिना साधकदशायामपि युक्तः किमुत सिद्धदशायामिति तदर्थम् अंशेन श्रीबलदेवेन श्रीभगवद्भूममूर्तिना सहेति स तथाभूतोऽसौ धर्मसेतूनां तादृशधर्माश्रयभूतानां भक्ति योगभेदानां श्रवणादीनां श्रीमदुद्धवादिषु वक्ता श्रीगोवर्धनपूजादौ कर्ता यत्कृतो गोत्रधर्म इत्युक्तेः धर्मपुत्रादिपालेननाभिरक्षिता परदारभिमर्शनं पराध्व ते दायाः स्वकला इत्यर्थः—

आनन्दचिन्मयस्सप्रतिभाविताभि-

स्ताभिर्य एव निजरूपकलाभिरीति

ब्रह्मसंहितोक्तेः तेषामभिमर्शनं यद्वा सर्वकान्तिः संमोहिनी पश्येति बुद्धौतमीयात्परायाः श्रीराधायाः ये दाया दारयन्ति स्वहृदयेभ्यः काममुखं खण्डयन्तीति दायाः सखीजनाः पुंस्त्वनिर्देशेन श्रीकृष्णविषयककामासक्ताभावः सूचितः तेषामभिमर्शनं बाहुप्रसारेत्यादिना स्पर्शनमात्रमेव ननु रमणमित्यर्थः । तदप्यं किमप्रतीपमाचरेदिति काकुः कामविजयक्रीडायां कामासक्तेरसम्भवादिति भावः ॥ २५ ॥

श्रीरामनाथयणकृतभावभावविभाविका ।

एवं विचित्रकामविजयख्यापकसर्वजगदुद्धारकप्रेमपथप्रवर्तकपरमानन्दघनरासादिविहारं श्रुत्वा परमभगवदीयतया ज्ञातपरमाव्हादः गर्भे एव स्वरूपरूपपदभगवत्प्रभावः सर्वविस्मारकयोनिप्रभावेणाप्यविस्मृतभगवत्स्वरूपतया तत्परीक्षणादेव परीक्षिष्यामि प्रसिद्धः साक्षाद्भगवतेव शुक रूपतयोपदिष्टत्वो हरि हरिजनकपापात्रं स्वयमसन्दिहानोऽपि तत्रत्यानां च साक्षाच्छ्रुतानां तत्कृपादृष्टिशुद्धमर्तानां सन्देहासम्भवेऽपि भाविकलिजनानां धर्मानभिज्ञानां विषयैकचित्ततया स्वभोगानुकूलविपरीतार्थग्राहिणां भगवतः सदाचारप्राप्तमत्या विपरीतप्रवृत्तिर्माभूदिति सन्दिहान इव पुच्छति त्रिभिः । संस्थापनायेति ॥ यः साक्षात्स्वयं भगवान् नय च—

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति ॥

वचनादंशेन जगदीश्वरः ॥ २७ ॥

स एव—

यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे इति ॥

वचनेन स्वधर्मप्रवृत्तिमतां साधूनां रक्षणेन दुष्कृतां तत्प्रतिकूलाधर्मरतानां नाशेन च धर्मस्य संस्यक् स्थापनायेतरस्याधर्मस्य प्रशमायाचतीर्णः समस्तकलव्याणगुणानिलयतयाविर्भूतः “स्वयञ्च अस्ममहतो भूतस्य निश्चशितमेतद्वद्वैवो यजुर्वेदः सामवेद” इत्यादिश्रुतेः तिः इवसितमस्य वेदा इतिस्मृतेश्च निरायासवेवेदहेतुत्वात् धर्मसेतूनां वक्ता “द्वापरे द्वापरे विणुर्व्यासरूपी जनार्दन” इत्यादिरूपेण प्रवर्तकश्च न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवासमवासव्यं वर्ते एवच कर्मणि ॥

इत्यादिकर्ता च सयथा—

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥ इत्यादिना

स्त्रीयाचरणेन विनाशाय दुष्कृतमिति तत्प्रतीपहननेनचाभिरक्षिता कथमसितसाहसरूपं परदारभिमर्शनं प्रतीपमाचरेत् ब्रह्मन्निति साक्षात्वेदात्मक ! वेदप्रतीपतया भवतां प्रतीपतापि स्यात् साच्च ब्रह्मण्यदेवस्य तस्य न संभवति यद्वा किमहं जानीयामीश्वराचरितस्य दुर्विषयत्वादिति चेत्तत्राह । ब्रह्मन्निति । साक्षाद्ब्रह्मकृष्णस्वरूप तव तद्रूपत्वान्न तदभिप्रायस्य तवाज्ञानमिति भावः ननु कामविवशतया कृतं भविष्यति किमत्र चित्रं तत्राह । आसेति । अनाप्तकामानां कुसाङ्गिनां जुगुप्सिताचरणसंभवेऽपि स्वयं नित्यानन्दघनत्वादाप्तकामः यदूनमिति धर्मशीलानां च पतिः पालकः धर्मप्रवर्तकतयैव रक्षको यजुगुप्सितं कृतवान् तत्किमभिप्रायः इति तदभिप्रायप्रकटनेन नः इति बहुवचननिर्देशेन न मम संशयोऽपि तु सूखेबहुलं जगदिति लोके पामराणां बहुत्वात्तदीयः संशयं छिन्धि तत्रास्मच्छब्दादेशनिर्देशेन तेषां राक्षो मम प्रजात्वान्मदीयानां संशयच्छेदनं मद्वारैव भाव्यमित्यभिप्रायः यद्वा यतः सर्वधर्मप्रतीपं परदारभिमर्शनमाचरेदतः कथं धर्मस्य संस्थापनायेतरस्य प्रशमायाचावतीर्णः कथंवांशेन जगदीश्वरो भगवान् कथं वा धर्मसेतूनां वक्ता कर्ता रभिक्षिता यद्यस्माज्जुगुप्सितं कृतवानतः कथमाप्तकामः तादृशश्चेत्तत्करणे किमभिप्राय इति नः संशयं छिन्धी-

१आप्तकामो यदुपतिः कृतवान् वैजुगुप्सितम् । आत्मात्म इति शुक्पक्षीय विजयध्वजयोः पाठः ।
किमभिप्राय एतं नः संशयं छिन्वि सुव्रत ! ॥ २६ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ।

तेजीयमां न दोषाय वेदः सर्वभुजो यथा ॥ ३० ॥

श्रीसमनायणकृतभावभावविभाविका ।

त्यन्वयः यद्वा “धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे” इति
सर्ववताराणां धर्मस्थापनार्थत्वात् यथा भगवान् कृष्णोऽवतारशिरोम-
णिस्तथ भक्तियोगः सर्वधर्मशिरोमणिः तदुक्तं पात्रे —

स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् ।

सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकराः ॥

तथा जन्मान्तरसहस्रेण तपोव्यानसमाधिभिः ॥

नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥

धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथास्तु यः ॥

नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एवाहि केवलम् ॥

इत्यादिनाम्बयव्यतिरेकाभ्यां सर्वधर्मकलभूतइवेति तत्स्थापनाय तदि-
रस्योपशमायाचितीर्णस्तदप्युक्तं श्रीकृष्णाय “भक्तियोगविधानार्थं कथं
पश्येमहि स्त्रिय” इति तत्र “तावत्कर्मणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ॥
मन्त्रथा श्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत” इत्यादिना समाप्ताधिका-
राणां त्यक्तपतिसेवनादीतरधर्माणां हरिवंशमुखात्तत्त्वरूपमूचक-
गतिश्रवणपूर्वकं पूर्ववर्णितरीत्या प्रेमपथसम्यक्स्थापनमेवात्र
कृतं सतु धर्मसेतूनां वक्ता कर्ताभिरक्षिता प्रतीपं परदाराभि-
मर्शनं कथमाचरत् न कथमपि किंतु सतु अंशेन जगदीश्वरः पर-
पुरुषः तास्तु परस्य परमात्मनः कृष्णस्य दाराः कृष्णवच्च इति यत्र
तत्रोक्तेरिति तदभिर्दर्शनं सर्वोद्धारकगुणगानार्थं यदाचरत्तत्कथं
प्रतीपं न कथमपि तथाप्तकामो यदुपतिः जुगुप्सिताचरणासंभवादाप्त-
कामो यदुपतिः यत्कृतवान् तार्कि जुगुप्सितम् अपितु नेत्येवं मदभि-
प्रायस्तथापि नोऽस्मत्प्रजानां प्राप्तराणां विपरीता प्रवृत्तिर्माभूदित्ये-
तत्संभावितं संशयं छिन्वि ननु किमसंशयच्छेदनेन तत्राह “सुव्रतेति
तव संशयच्छेदनव्रतवत्तया संशयात्मा विनश्यतीत्यादिना तन्नाशाद्र-
क्षणाय परमरूपालुतया चावश्यं तथाचरणीयम् ॥ २६—२८ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

भगवत्कृतां रासजीलामाकर्ण्य सर्वसंदहानिवृत्तये राजा पृच्छति
धर्ममिति । परिचाणाय साधूनामित्युक्तत्वात् धर्मस्य सम्यक्स्थापना-
येतरस्याधर्मस्य च प्रकर्षेण शमनाय भगवान् जगदीश्वरोऽंशेन बलदे-
वेन सहावतीर्ण इति प्रसिद्धं भगवानिति पदैर्नान्यथा पूर्णका-
मस्यावतरणं न घटत इति सूचयति युक्तश्चैव भगवतो जगत्परि-
पालनमिति द्योतनाय जगदीश्वर इत्युक्तं यद्वा अंशेन जगदीश्वरः
तदुक्तं “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग” इति ॥ २७ ॥

पवंभूतः सः धर्मसेतूनां तत्प्रतिपादकवेदानां वक्ता
तत्रापि न केवलं वक्ता किंतु तत्कर्त्ता तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य निर्माता

च किंच तदुक्ताचरणेन तद्विरुद्धादिनिराकरणेन तत्प्रतिप-
क्षवलवद्वादिना च रक्षिता पालकश्च कथं प्रतीपं धर्मसेतूनां प्रति-
कूलं परदाराभिर्दर्शनरूपं ससाहसमधर्ममाचरत् न केवलं कल-
त्रजभक्षणादिवदेवाधर्ममात्रमित्यर्थः । ननु ईशचेष्टितं कथं गया ज्ञातुं
शक्यमिति चेत्तत्राह हे ब्रह्मन् वेदमूर्ते ! सर्वं तदभिन्नेति वा ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतस्त्वज्ञानभ्रान्तिनिराकरणाय ब्रह्माविदानोति परमित्यादिश्रुति-
विरोधः कृष्णं विदुः परं कान्तं तनु ब्रह्मतवेत्यादि प्रश्नप्रतिव-
चनाभ्यां परिहृतः अथ धर्मात्र प्रमदितव्यमित्यादिश्रुतिविरोधः परि-
ह्रियते । संस्थापनाय धर्मस्येत्यादि । प्रश्नोत्तराभ्याम् अंशेन बलेन
सह यद्वा अंशेनेति जातावेकवचनं युधिष्ठिरार्जुनादिभिः सह-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

परदाराभिर्दर्शनं प्रतीपं धर्मात्पतिकूलमधर्ममित्यर्थः । यो धर्म-
सेतूनां वक्तादिरूपः स कथमाचरत्कृतवात् ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीमद्वाराज परीक्षित बोले सब जगत् के ईश्वर भगवान्
वलदेवजी के सहित सब धर्मों के स्थापन करने को तथा
सब पापों के नाश करने को अवतीर्ण भये हैं ॥ २७ ॥

वे भगवान् सब धर्मों के सेतु वेदादिकों के करने वाले
हैं कहनेवाले हैं रक्षक हैं हे ब्रह्मन् ! शुकदेवजी उन भगवान्
ने परदारा के संग रूप ऐसा विपरीत कर्म कैसे किया ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आप्तकामस्य नायमधर्म इति चेद्येवं कामाभावाच्चिन्दितं
केनाभिप्रायेण कृतवानिति पृच्छति । आप्तकाम इति ॥ २६ ॥

परमेश्वरे कैमुतिकन्यायेन परिहर्तुं सामान्यतो महतां वृत्त-
साह । धर्मव्यतिक्रम इति । साहसश्च दृष्टं प्रजापतीन्द्रसोमविश्वामि-
त्रादीनां तच्च तेषां तेजास्विनां दोषाय न भवतीति ॥ ३० ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

यदुपतिरिति । धर्मपर्यदुचरोऽवतीर्णत्वादपि तथा कर्तुं
नार्हतीति भावः । वै प्रसिद्धौ एतमिति कुत्राप्यन्यः संशयो नास्ती-

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सौषिणी ।

त्यर्थः । न इति बहुत्वं सन्देहिवर्गाभिप्रायेण संशयमिति । आप्त-
शिरोमुकुटमणस्तस्य कृते दोषबुद्धिर्नास्त्येव किंतु शास्त्रवि-
रुद्धत्वेन तत्रास्माकं दाढ्याभावाच्चित्तदोलनं स्यादित्यर्थः । सुब्रत
हे ब्रह्मचर्यादिनिष्ठ ! इति भवाद्दशानामाचरितविरुद्धं तत्तु जुगु-
प्सितमेवेति यद्वा हे सदाचारनिष्ठेति अन्यथा भवदादिसमतस-
दाचारलोप इति भावः । श्लेषपक्षे पाण्डवसम्बन्धिनां यदूनां पति-
त्वेन निजप्रभुतामभिप्रेति इति दोषाभावो ध्वनितः यदूनां भक्तानां
पतिरिति भक्तवात्सल्येन धर्मातिक्रमाहोऽपीत्यर्थः । जुगुप्सितं किं
कृतवान् अपि तु नैव किंतु भक्तवर्गसमतमेवाकरोदित्यर्थः । कुतः
आप्तः लब्धः कामः रासक्रीडादिना निजप्रेमभक्तिविस्तारणम-
नोरथो येन सः सर्वसाध्यतमप्रेमभक्तिप्रवर्त्तनेन निन्दितानाचरणात्
प्रत्युत तेन साधुवर्गसन्तोषणादेवेत्यर्थः । तथापि नः संशयम्
अभिप्राय इति तत्र केषांचिच्छास्त्रार्थतत्त्वविदां भक्तिपराणां सदृसा-
भिषिकानां प्रेमभक्तिरसभयतदीयरासक्रीडादौ संशयाभावात्
यद्वा प्राये ऽनुशनसमयेऽस्मिन् इतिसंशयस्यायोग्यतेका अतः
शीघ्रं तच्छेदनाभिप्रेतं न इति स्वीयत्वेन विपक्षानामपि ग्रहणं
सहजविनयादिना किंवा वाक्चातुर्येण परमविपक्षतादिवोधनार्थम्
अतो दुर्बुद्धेनामेवात्रत्यानां केषांचित् हितार्थमेव मया पृच्छयते ।
नच निजसन्देहादिति भावः । अतः अभि अभयं यथा स्यात् तेभ्यो
भयमकृत्वा तेषां संशयशृङ्खलां छिन्नीत्यर्थः । सुब्रत हे भक्त्ये-
कनिष्ठः ॥ २९ ॥

सहजकृपालुतया शिष्यस्नेहापेक्षया वा परिहरति । धर्मेति सप्तभिः
ईश्वराणां ज्ञाने भक्तौच सामर्थ्यवतां भगवद्भजनादिना कर्मादि-
पारतन्त्र्यरहितानामित्यर्थः । धर्मव्यतिक्रमः विशेषणोल्लङ्घनं
ब्रह्मादीनां दुहितुकामनादिसाहसं निर्भयतया यथा इन्द्रादीनां
यथाचन्द्रिः सर्वं भुङ्क्ते भक्षयति दहतीति वा तथा
तस्य सर्वभोजनेनापि यथाभेदमेध्यादिभक्षणजन्यदोषो वधादिदोषो
वा न स्यात् तद्वदित्यर्थः । अन्यत्वेव्याख्यातं यद्वा धर्मव्यतिक्रम-
एव साहसं त्वर्थे चकारः अनीश्वरेभ्यो भेदाय ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषिणी ।

यदुपतिरिति । कृततादृशकर्तव्यश्चेव परमधार्मिकाणां यदूनां
पतिरपि न स्यात् । एतमिति कुत्राप्यन्यः संशयो नास्ती-
त्यर्थः । न इति बहुत्वं सन्देहे वर्गाभिप्रायेण संशयं प्राप्त-
शिरोमुकुटाचरितत्वशास्त्रविरुद्धत्वाभ्यां चित्तदोलनं सुब्रत ! हे
ब्रह्मचर्यादिनिष्ठ इति भवाद्दशानामाचरितं विरुद्धं तत्तु जुगुप्सि-
तमेवेति । यद्वा । हे सदाचारनिष्ठेति अन्यथा भवदादिस-
म्मतसदाचारलोप इति भावः । श्लेषपक्षे यदूनां भक्तानां पति-
रिति भक्तकृपया कदाचिद्धर्मातिक्रमाहोऽपीत्यर्थः । जुगुप्सितं
किं कृतवान् अपि तु नैव किंतु भक्तवर्गसमतमेवाकरोदि-
त्यर्थः । कुतः । आप्तो लब्धः कामो रासक्रीडादिना निज-
प्रेमभक्तिविस्तारणमनोरथो येन सः । सर्वसाध्यतमप्रेमभक्तिप्रव-
र्त्तनेन निन्दितानाचरणात् प्रत्युत तेन साधुवर्गसन्तोषणादेवे-
त्यर्थः । तथापि नः संशयमिति साञ्जलिकरचालनेन तत्रत्य-
सन्दिहानवर्गाभिप्रायेण तच्च विनयेन प्राय इति तत्र केषांचि-

च्छास्त्रार्थतत्त्वविदां भक्तिपराणां सदृसाभिषिकानां प्रेमभक्तिरस-
भयतदीयरासक्रीडादौ संशयान्तराभावात् अतोऽनवहितानामे-
वात्रत्यानां केषांचित् हितार्थमेव मया पृच्छयते नच निजसन्दे-
हादिति भावः । तस्मात् अभि अभयं यथा स्यात्तेभ्यो भय-
मकृत्वा तेषां संशयशृङ्खलां छिन्नीत्यर्थः । सुब्रत हे भक्त्ये-
कनिष्ठः ॥ २९ ॥

सहजकृपालुतया शिष्यस्नेहापेक्षया वा तदीयाक्षेपाभासप-
रिहारपूर्वकं श्लेषं दर्शिततदीयसिद्धान्तितमेव परिहरति ।
धर्मेति सप्तभिः । ईश्वराणां कर्मादि पारतन्त्र्यरहितानामित्यर्थः ।
तेषां धर्मव्यतिक्रमो यददृष्टः यथा ब्रह्मादीनां दुहितुकामनादौ
तथा साहसं निर्भयता च यददृष्टं तथा वृहस्पतेरुत्थयपत्नीगम-
नादौ तत्तच्च तेजीयसां तेषां न दोषाय प्रत्यवायाय ॥ तत्र
दृष्टान्तः । सर्वभुजो बह्वेयथा सर्वभुक्त्वं न दोषाय नापवित्र्याय
तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चायम् ।

आत्माराम इति निरुतिशयानन्दस्य आश्रयभोगेच्छा कथमिति
चोद्यम् ॥ २९ ॥

उत्तरमीश्वराणामीश्वरवन्महातेजसाम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च स्वयमवाप्तसमस्तकामोऽपि यदुपतिजुगुप्सितं निन्दितं
कर्म कृतवान् अनवाप्तकामस्य हीन्द्रियपारवश्यस्य जुगुप्सिताच-
रणं दृष्टं तत्वाप्तकामस्य स्वतन्त्रस्येति भावः । अतः केनाभिप्रा-
येण कृतवानिति पृच्छति । किमभिप्राय इति । एतदेतस्मिन् विषये
नोऽस्माकं संशयस्तं हे सुब्रत ! छिन्धि निराकुरु ॥ २९ ॥

कैमुत्यनयेनोत्तरं विवक्षुः कर्मवश्यत्वप्रयुक्तशास्त्रवश्यानामिव शास्त्र-
विरुद्धकर्म प्रत्यवायजनकं नत्वकर्मवश्यानामिति तावदुत्तरमाह ।
धर्मव्यतिक्रम इति । यद्यपीश्वराणामशास्त्रवश्यानां धर्मव्यतिक्रमः
शास्त्रोक्तधर्माविलङ्घनं साहसं सदृसा शास्त्रार्थाविमर्शेन कृतं
साहसं कामचार इतियाचत् तदुभयं दृष्टं तथापि तत्तेजीयसां
न दोषाय न प्रत्यवायावहं स्वर्गिणां मुक्तानाञ्च व्यापारेषु व्यभिचा-
रादिति भावः । नहि स्वर्गमुक्तव्यापारः शास्त्रानुवर्ती नचा प्रत्यवाया-
वहः तेजीयस्त्वमत्र शास्त्रवश्यतःनापादकसामर्थ्यत्वरूपं विवक्षितं
पदार्थानां विलक्षणशक्तिकत्वादिति तात्पर्यं तत्र दृष्टान्तमाह । वन्दे-
रिति । यथा सर्वभुजः सर्वदाहकस्य वन्देर्दाहमात्रेण दाहपटादिग-
तमालिन्यसंबन्धो न विद्यते तद्वत् नष्टावादिषु स्वसंबन्धिपृथिव्यादि-
गतलौहित्यादिकं दृष्टमिति वन्हावपि तत्प्रसङ्ग इति भावः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विषयभोगलौल्यात् कृतं किन्त्याह । आत्माराम इति । कोऽभि-
प्रायोऽस्य मच्चरितं चरेत् मनुक्तमेव चरेत्वा चरितं चरेदिति वेति
नः परिसरवर्तिजनस्य ॥ २९ ॥

नासायणानुग्रहसुधापात्राणां स्मृतिविहितधर्मव्यतिक्रमो न
दोषाय दृष्टः किमुत दूरीकृतविधिनिषेधबन्धस्य हरेरित्याद्येन प्रश्नं

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परिहरति । धर्मेति । चशब्दः कैमुत्यद्योतकः यद्यर्थो वा यद्यपीद्व-
राणां योगैश्वर्यपारङ्गतानां साहसः हेतुशून्यो धर्मव्यतिक्रमः शास्त्र-
विहिताचारविरुद्धाचारोऽजीगर्तस्य पुत्रविक्रयः विश्वामित्रस्य-
श्वभक्षणप्रवृत्तिः सप्तर्षीणां शवभक्षणयोग इत्यादिलक्षणो दृष्टः
शास्त्रे तथापि स तेषां दोषाय धर्मप्रतिबन्धकाय न भवति तत्कुत
इति हेतुगर्भविशेषणमाह । तेजीयसामिति—

तेजो बले प्रभावे च ज्योतिष्यास्त्रिणि रेतसि ।

नवनीतेऽनले दुर्गे इति यादवः ॥

तत्र दृष्टान्तमाह । बह्वेरिति । अमेध्यादिदहनलक्षणोपेतस्याग्नेः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

आप्तकामस्य जुगुप्सितेऽति प्रवृत्तिर्न स्यात् जुगुप्सितं तु
केनाभिप्रायेण कृतवानित्यर्थः ॥ २९ ॥

धर्मव्यतिक्रमो यददृष्टः यथा ब्रह्मादीनां कृहिकामनादि तथा
साहसं निर्भयता च यददृष्टम् । यथा बृहस्पतेरुत्पत्नीगम-
नादि ॥ तत्तच्च तेजीयसां तेषां न प्रत्यवायाय सर्वभुजो बह-
र्यथा सर्वभुक्त्वं नापाविज्यायेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

वैजुगुप्सितं विजुगुप्सितं तदेवं वैजुगुप्सितं स्वार्थेऽग्रा ॥ २९ ॥

सिद्धान्तमाह । धर्मव्यतिक्रम इत्यादि । ईश्वराणां धर्मव्यतिक्रमः
अदृष्ट एव कुत्रापि न दृष्ट एव एवं साहसं सहसा कृतं च ईश्वरैः
कदाप्यधर्माचरणं न क्रियते तथापि यदि दृश्यते तदा तेजीयसां
कर्तुमकर्तुं मन्यथा कर्तुं सामर्थ्यं तेजः तज्जुषां धर्मव्यतिक्रमो न
दोषाय गुणायैव तैस्तु यत् क्रियते तत्र निमित्तमेष्टव्यं नतु राम-
प्राप्तं तत् अतो धर्मव्यतिक्रम इवासौ दृश्यते नतु वस्तुतो धर्मव्यतिक-
क्रमः तत्र दृष्टान्तः । बह्वेरित्यादि । बह्वेहनलस्य यथा सर्वभुजः सर्व-
भोगाः क्रियन्ते बहवचनं तस्य सर्वभुक्त्वं यथा न सामप्राप्तमपि तु
सहजं तथैदमपि तेनानुमन्तव्यं ईश्वरस्यैव लीला न धर्मव्यतिक्रम-
ईश्वरस्य तत्करणसम्भवात् तेन नासां परदारत्वं नैतस्य च धर्म-
व्यतिक्रम इति ग्रन्थार्थः एतदग्रे स्फुटीभविष्यति ईश्वरसणामिति
वचनं सर्वेश्वरत्वे तात्पर्यम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु कामात्करणमिति चेत्तत्राह । आप्तकाम इति । स्वत एवाप्ताः
कामा येन । यदुपतिरिति । विद्यमानायामपि कामनायामनेकस्त्रीप्राप्तिः
तादृशोऽपि भूत्वा जुगुप्सितं लोकनिन्दितं कृतवान् तत्र करण
कोऽभिप्रायः परस्परविरुद्धार्थत्वात् उभयोर्ग्रहणं न सम्भवति
नैकतापि विरुद्धानां विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेऽपि प्रयोजनं वक्तव्यं नैत-
त्कर्म लोकहितं नापि स्वहितं स्वस्य पूर्णत्वात् लोकस्य मर्यादैव हित-
कारिणी तथा गोपिकानामपि अन्तर्यामिण ईश्वरस्य न किञ्चिदसा-
ध्यम् अत एव सति किमभिप्राय एतत्कृतवान् कः अभिप्रायो यस्येति
एतं नोऽस्माकं स्वपक्षमेव संशयं छिन्धि किञ्च सुब्रत हे सदाचार-

लक्षणवतयुक्तः । यदीदमसङ्गतमेव स्यात् त्वया नोक्तं स्यात् यदि वा
अधर्मः स्यात् तव रुचिर्न स्यात् प्रतीयते च विपरीतमतौ-
निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

प्रथमतः अवतारविरुद्धं कृतवानिति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह ।
धर्मव्यतिक्रम इति । किमेतदीश्वराणां चरितं न भवतीत्युच्यत आहो
खिदन्त्यार्थमागतोऽन्यत् करोतीति नहि किञ्चिद्वधनार्थमागतः किञ्च-
न विघटयति न हान्यार्थमप्यागतः स्वधर्मो परित्यजति प्रकाश-
नार्थमागतो दीपः गृहेण स्पृष्टः चेत् दहत्येवं अत ईश्वरधर्मोऽयम्
अन्यथा ईश्वर एव न भवेत् नहि वणिजामिव प्रभोर्नियमोऽस्ति
सर्वकर्मसु ईश्वरधर्मोऽस्ति इति तान् गणयति । धर्मव्यतिक्रमः
साहसमित्यादयः धर्मव्यतिक्रमो विद्यमानोलङ्घनं साहसमवि-
द्यमानकरणम् एतदुभयमीश्वरे दृष्टं नहि दृष्टे अनुपपन्नं नाम
चकारादीश्वरसेवकानामपि वीर्यादिमतां वा एतदेव वा साहसं
सहसा क्रियमाणत्वात् नन्वेवं सति तत्कर्मफलं कथं न भवेदित्या-
शङ्क्याह । तेजीयसामिति । अतितेजस्विनामेतन्ना धर्मजनकं विधि-
निषेधवाक्यानां नियोज्यविषयत्वात् यथा लोके तथा वेदेऽपि अति-
तेजस्विनां सर्वकर्मदहनसमर्थानां न दोषजनकं भवतीत्यत्र दृष्टान्त-
माह । बह्वः सर्वभुज इति नहि सर्वान् दहनं बहिः वधभागभवति
सर्वं भक्षयन् अभक्ष्यभक्षको वा तथा सर्वं पिबन् सर्वत्र प्रविशन्
सर्वसंबद्धः तत्तत्कारी भवति मिथ्याज्ञानसलिलावसिकायामे-
वात्मभूमौ कर्मवर्जं धर्माधर्मादुरमारभते नतु तत्त्वज्ञाननिदाघ-
निष्पीतसलिलतथोपरायाम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परमेश्वरस्य नायमधर्म इति चेत् निन्दितमिदं केनाभिप्रा-
येण चकारेति पृच्छति । आप्तकाम इति । तेन स्वकामं पूरण-
र्थमिदं कृतवानिति प्रत्युत्तरं न दातव्यमिति भावः । अवतारे-
ऽस्मिन्नेतादृशं जुगुप्सितमेव कर्तव्यमवश्यमिति चेदत आह ।
यदुपतिरिति । परमधार्मिकाणां यदूनां पतितसिद्धिं कथमभूदिति
भावः । न इति नतु केवलस्य ममात्र संशयोऽस्तीत्यर्थः ।
तस्याप्तकामत्वेऽप्यहमारामत्वेऽपि प्रेमानन्दस्वरूपाभिस्ताभिः सोत्-
कण्ठं रमणं युज्यत एवेति ज्ञातप्रायस्त्वस्य सिद्धान्तत्वादिति भावः ।
सुब्रतेति । सदाचारपरायणस्य तवाप्यस्यामेव लीलायामत्यावे-
शदर्शनादेते संशयते इति भावः ॥ २९ ॥

कृतस्याप्यधर्मस्य फलमीश्वराणामपि न भवेत् किमुत पर-
मेश्वरस्य तस्येति प्रथमप्रश्नोत्तरमाह । धर्मेति षड्भिः । ईश्व-
राणां रुद्रादीनामपि धर्मव्यतिक्रमोऽधर्मो दृष्टः । साहसं साह-
सहेतुक इत्यर्थः । न दोषाय न प्रत्यवायाय । बह्वेयथा
सर्वभुक्त्वं न दोषाय नापाविज्याय तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका

अपि च आप्तेति यदुपतिरिति । कृततादृशकर्तव्यश्चेत्परमधा-
र्मिकणां यदूनां पतिरपि न स्यात् जायते ज्ञानाप्तकामस्य

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

अकृत्येऽपि वृत्तिर्ननु तथास्तीति आप्तकाम इति अर्थक्रमेणैव व्याख्या-
एतं नान्यमित्यर्थः । अत्यनुचितमिति भावः । संशयं सदाचारतद्वि-
रुद्धाचारस्यां चित्तदौर्जन्यं सुव्रत सदाचारिणोऽप्युच्यते । भव-
तस्तादृशयशः संकीर्तनेन सञ्जायतेतया शङ्केति भावः । श्रेष्ठ-
पक्षे यदुनां परमभक्तानां पतिरिति भक्तकृपया कदाचिद्वर्माति-
क्रमाहोऽपीत्यर्थः । तेषां परमभक्तत्वञ्च यदोः प्रियस्यान्ववाय इति
प्रथमात् जुगुप्सितं किकृतवान् अपितु नैव भक्तवर्गसम्मतमेवा-
करोदित्यर्थः । कुतः आप्तो लब्धः कामो रासकीडादिना निज-
प्रेमभक्तिविस्तारणमनोरथो येन सः सर्वसाध्यतमप्रेमभक्तिप्रवर्त्त-
नेन निन्दितानाचरणात्प्रत्युत तेन साधुवर्गसन्तोषणादिति भावः ।
तथापि न इति साञ्जलिकरचालनेन सन्दिहानवर्गप्रदर्शनं किम-
भिप्राय इति पदद्वयं तत्र प्राय इति केषांचिच्छास्त्रतत्त्वविदां भक्ति-
पराणां प्रेमभक्तिपोषिकायां रासलीलायां न सन्देहः केषाञ्चिद-
नवहितानान्तु स भवेदेवेति तद्वितार्थमेवायं प्रश्न इति तस्मा-
दभि अभयं यथा स्यात्तथा छिन्धि यद्वा भवतोऽभिप्रायो न केनापि
विज्ञातो ज्ञातकल्पः कथञ्चित्स्यात्सोऽपि प्रश्नव्याजेन चित्तवृत्ति-
रूपाय उपखान्मयैव वञ्चित इति भावः ॥ २९ ॥

अथ सहजकपालतया शिष्यस्नेहानुरोधेन वा तदीयाक्षे-
पाभासपरिहारपूर्वकं श्रेष्ठदर्शिततदीयसिद्धान्तमेव प्रपुष्णन् श्रीशुक
उवाच । धर्मत्यादिसप्तभिः । ईश्वराणां कर्मादिपारतन्त्र्यरहिताना-
मित्यर्थः । यथाहि ब्रह्मणो दुहितुकामनादौ धर्मव्यतिक्रमो योऽसौ
प्रासिद्धः सन्तु इष्टं पव ननु वास्तवः तथा साहसं च तच्च
वृहस्पतेरुत्तमपत्नीगमनादौ निर्भयत्वं तत्तच्च तेजीयसां न दोषाय
न प्रत्यवायाय तेजोऽत्र वस्तुतोऽज्ञासाकिरेव तत्र दृष्टान्तः सर्व-
भुजो वहेर्यथा सर्व भुक्त्वमपावित्र्याय नेत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

यद्यपि राक्षः प्रश्नस्यान्तिमव्याख्यानानुसारेण वस्तुतः
प्रतीपारचरणाभाव एव तथापि तद्विकृत्योत्तरमाह । धर्मव्यतिक्रम
इति । ईश्वराणां परमेश्वरानुग्रहलब्धैश्वर्याणामिन्द्रचन्द्रादीनामपि
धर्मव्यतिक्रमोऽहल्याभिमर्शादिसाहसञ्च गुरुपत्न्या बलादाकर्षणादि
दृष्टं तथापि तस्य सर्वथा दोषरूपत्वेऽपि तेजीयसां तेषां दोषाय
पानित्याय न भवति चन्द्रश्यामाङ्गस्य तत्राभापराभवत्वं दोषस्य
तत्तेजः पराभूतत्वात् तत्र दृष्टान्तमाह । वन्देरिति । अमक्ष्यभक्षणस्य
महादोषत्वेऽपि वन्देस्तेजीयस्त्वात्सर्वभुजोऽपि तस्याभक्ष्यभक्षणं
न दोषाय तद्वत् ॥ ३० ॥

श्रीधनप्रीतसूरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

ननु आप्तकामस्य भगवतो नाधर्मसंस्पर्श इति चेत्तत्राह ।
आप्तकाम इति । यथाप्तकामस्तर्हि सुतरामिदं जुगुप्सितं कर्म-
कृतवान् तथा आप्तकामस्यावतारावस्थायां यदुनां परमधार्मि-
काणां पत्युरेवं विधं कर्म निन्दितमेव ननु किमेव परमेश्वरे दोष-
मुज्जावयितुं प्रवृत्तो सीत्याशङ्क्य नाहं तस्मिन् दोषमुज्जावयामि

किन्तु तदाचरणे तस्याभिप्रायं पृच्छामीत्याह । किमिति । किम-
भिप्रायः कृतवान् एतन्नोऽस्माकं सर्वेषां संशयं छिन्धि न इति
करचालनेन संशयाक्रान्ततां दर्शितवान् यथा ब्रह्मचर्यादिसुव्रतैर्भ-
वद्भक्तिस्तत्प्रतीपाचरणं नो कियते तद्वत्तस्यापि तादृशप्रमाणं न शोभन-
मिति संबोधनाशयः यद्वा हे संशयच्छेदनलक्षणसुव्रत ॥ २९ ॥

ईश्वराणामपि दृष्टेन धर्मव्यतिक्रमेण साहसेन च दोषाभाव-
निश्चयात् परमेश्वरे कुतस्तच्छङ्कोत्थानमिति कैमुत्यन्यायेन परि-
हर्तुं सामान्यत ईश्वराणां वृत्तमाह । धर्ममिति । ईश्वराणां प्रजा-
पतीन्द्रचन्द्रविश्वामित्रादीनां धर्मस्य व्यतिक्रम उल्लङ्घनं तथा साहसं
सहसा प्रवृत्तिरधर्माचरणञ्च दृष्टं तत्तेजीयसां न दोषाय प्रत्यवा-
याय न भवति यथा वन्देः सर्वभुजः सर्वभुक्त्वं दोषाचष्टं न
भवति तद्वत् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आप्तकामः अवाप्तसमस्तकामः संप्रयोजनरहितः किमभिप्रायः
जुगुप्सितं पराधाराभिमर्शनं कृतवान् हे सुव्रत ! हे नैष्ठिक ब्रह्मचर्य-
व्रतधर ! नोऽस्माकमेतत्संशयं छिन्धि निराकुरु ॥ २९ ॥

जीवविषयावेव धर्माधर्मौ तत्रासमर्थोऽधर्माचरणेन पतितो
भवति समर्थस्तु "पुण्येन पापमपनुदती"ति श्रुतेः कथंचिदधर्म
कृत्वापि स्वतेजसा शुद्धा भवति ननु तौ भगवद्विषयो सन्तु "प्रधा-
नक्षेत्रज्ञपति"रित्यादिश्रुतेः सर्वचेतनाचेतनपदार्थपतित्वात्सर्वैः सह
विहर्तुं योग्यो न कदाचिदप्यधर्मवातलेशेनापि स्पृश्यते सर्वथा
भूतहितान्येव क्रीडां करोतीति प्रत्युत्तरमाह । धर्मव्यतिक्रम इत्यष्टभिः
ईश्वराणां प्रजापतिसोमेन्द्रादीनां धर्मव्यतिक्रमः धर्मप्रातिकूल्यं
सहसा कृतं कर्म साहसञ्च दृष्टं तच्च तेषां तेजीयसां तप-
आदितेजोयुक्तानां दोषाय न भवति यथा सर्वभुजोऽपि वहेर्यथा-
पदार्थदोषालिप्तत्वं न विद्यते तद्वत् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

यदुपति भगवान् सव मनोरथो से पूर्ण हैं तौ भी उननै जौ
पेक्षा असंभव कर्म किया है हे सुव्रत शुकदेव जी ! इस का क्या
अभिप्राय है इस में हम लोगों के संशय को आप छेदन
कीजिये ॥ २९ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले कहीं पर ईश्वर समर्थ पुरुषों का
धर्म के अतिक्रमण करने का साहस दीखता है सो उससे तेजस्वी
पुरुषों को दोष नहीं होता है जैसे कि सबका भक्षक
अग्नि दोषों से लिप्त नहीं होता है ॥ ३० ॥

नैतत्समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ।

विनश्यत्याचरन्मौढयाद्यथारुद्रोऽब्धिजं विषम् ॥ ३१ ॥

ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं काचित् ।

तेषां यत्स्ववचोयुक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तर्हि यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेनान्योऽपि कुर्यादित्याशङ्क्याह ।
नैतदिति । अनीश्वरो देहादिपरतन्त्रः यथा रुद्रव्यतिरिक्तो विषमा-
चरन् भक्षयन् ॥ ३१ ॥

कथं तर्हि सदाचारस्य प्रामाण्यमत आह । ईश्वराणामिति । तेषां
वचः सत्यमतस्तदुक्तमाचरेदेव आचरितं तु कचित्सत्यमतः स्ववचो-
युक्तं तेषां वचसा यद्युक्तमाविरुद्धं तच्चदेवाचरेत् ॥ ३२ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

एतदीश्वराचरितं साहसं न सम्यगाचरेत् सम्यगित्यस्य निषेधे
तात्पर्यं जातु कदाचिदपि तत्र च न मनसापि किमुत वाचा
कर्मणा वा हि हेतौ निश्चये वा विशेषेण समूलतया लोकद्वय-
दुःखित्वादिप्रकारेण नश्यति मौढ्यात् ईश्वराणामैश्वर्यमात्मन-
श्चासामर्थ्यमक्षात्वेत्यर्थः । इति भक्षणे मौढ्यमेव हेतुरक्तः अन्यथा
भक्षणाप्रवृत्तिः अब्धिजं कालकूटमिति परमतीक्ष्णतया सद्य एव
विनाशोऽभिप्रेतः ईश्वरस्तु न नश्यदेव प्रत्युत ऐश्वर्यविशेषप्रकाशा-
दिना शोभते एव यथा नीलकण्ठत्वादिना श्रीमहादेव इति
भावः ॥ ३१ ॥

स्वकीयेन वचसा युक्तमिति स्वशब्देन कदाचित् प्रेमपार-
श्वयेनाविचारादुच्यमानमाचारीवसस्वादिदवचो व्यावर्तितं
बुद्धिमानिति तत्तद्विचार्येत्यर्थः । अन्यथा निबुद्धिरेवेति
भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तर्ह्यन्येषां का वार्ता तत्राह । नैतदिति । एतद्धर्मव्यतिक्रमा-
दिमयमीश्वराचरितं न सम्यगाचरेत् । सम्यगित्यस्य निषेधे
तात्पर्यम् । एकांशेनापि नाचरेदित्यर्थः । जातु कदाचिदपि
तत्र च न मनसापि किमुत वाचा कर्मणा वा हि निश्चये ।
विशेषेण समूलतया लोकद्वयदुःखित्वादिप्रकारेण नश्यति ।
मौढ्यादीश्वराणामैश्वर्यमात्मनश्चासामर्थ्यमक्षात्वेत्यर्थः । इति
भक्षणे मौढ्यमेव हेतुरक्तः । अन्यथा भक्षणाप्रवृत्तिः स्यात् ।
अब्धिजं कालकूटमिति परमतीक्ष्णतया सद्य एव विनाशो-
ऽभिप्रेतः ईश्वरस्तु न नश्यदेव प्रत्युत ऐश्वर्यविशेषप्रकाशा-
दिना शोभते ॥ यथा नीलकण्ठत्वादिना शिव इति भावः ॥ ३१ ॥

वच आह्वा सत्यं प्रामाण्येन ग्राह्यं स्ववचनेनाविरुद्धमिति
स्वशब्देन तथामेव तथा विचारादाह्वाया बलवत्तरत्वं व्यञ्जितं बुद्धिमा-
निति तत्तद्विचार्येत्यर्थः । अन्यथा निबुद्धिरेवेति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसंस्कृतशुक्लपक्षीयम् ।

रुद्रो विषं यथाचरत् अभक्षयत् तथा चरन् भक्षयन्
विनश्यति ॥ ३१ ॥

स्ववचोयुक्तं स्ववचः समायुक्तम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तर्हि "यद्यदाचरति श्रेष्ठ" इति न्यायेनान्योऽप्येवं कुर्यादित्याशङ्क्याह ।
नैतदिति । एतदशास्त्रवश्यत्वेनाचरितमनीश्वरः शास्त्रवश्यः कदा-
चिदपि मनसापि नाचरेदित्येकीर्णमपि न कुर्यादित्यर्थः । विपर्यये
वाधकमप्याह । नश्यतीति । मौढ्यात्स्वस्य शास्त्रवश्यत्वाज्ञानात्तत्प्रतिषि-
द्धमाचरन्नाशु नश्यति नाशोऽत्र निरयप्राप्तिः तच्च दृष्टान्तमाह । यथेति
रुद्रो यथाब्धिजं विषमाचरन्भक्षयत्तथा तदन्यो भक्षयन्नाशु नश्यति
रुद्रस्य विषपानप्रयुक्तप्राणविपत्यनापादकराकिमत्त्वं स्वस्य
तदभावज्ञानान्केवलं रुद्रो भक्षितवान् तथाहमपि भक्षयि-
ष्यामीति यो मौढ्याद्भक्षयति स नश्यत्येवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

कथं तर्हि श्रेष्ठाचारस्य प्रामाण्यमित्याशङ्क्य न कात्स्न्येन श्रेष्ठा-
चारः प्रमाणं किन्तु शास्त्राविरोध्येव श्रेष्ठवचःसु कात्स्न्येन प्रमा-
णमित्याह । ईश्वराणां कर्मवश्यत्वाभावप्रयुक्तशास्त्रवश्यत्वाभाव-
वतामेवं कुर्वेवं माकुर्वित्येवं रूपं वचः कात्स्न्येन सत्यमवाधितं
प्रमाणमिति यावत् आचरितन्तु कचिदेव किञ्चिदेव प्रमाणमित्यर्थः
किन्तदाचरितं यत्प्रमाणमित्याह । तेषामीश्वराणां यदाचरितं स्व-
वसासमायुक्तं स्ववचसोऽविरुद्धं तत्सत्यमित्यर्थः । तत्तस्माद्बुद्धिमान-
पीश्वरवचसोऽनुकूलमेवेश्वराचरितमाचरेत् बुद्धिमान् तदाचरेदिति
पाठे ऽयुक्तमितिच्छेदः स्ववचस ईश्वरवचसो विरुद्धमीश्वराणां
माचरितं नाचरेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

नन्वेव श्रेष्ठेष्टाचरितत्वेनाश्रेष्ठस्य परावराचरणप्रसंगः यद्यदा-
चरति श्रेष्ठ इत्यादिस्मृतेऽपि तत्राह । नेति । स्मृतिः सत्कर्मणः आच-
रमनुजाप्ताति नत्वसत्कर्मणः लोकसङ्ग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्ह-
सीति विधानाच्चेतीममर्थं हिशब्देन विशिनष्टि हि स्याद्विशेषणे
हेताविति यादवः मनसापि नाचरेदित्यमुक्तं कार्येण विषये वाधक-
माह । नश्यतीति णश अवर्शन इति धातोः समूलमुच्छिन्नो भवती-
त्यर्थः । अवर्शनं लोप इति सूत्रात् लुप छेदन इति धातोः मौढ्या-
त्कोषोद्रेकात् मौढ्याद्वा मौढ्यकान्मौढ्यमूढत इति मौढ्यो मौढ्यनि-
तमिदं इति कालान्तरे सञ्जातेन निवर्तनेन नाशो न स्वादित्यतः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आश्रयति किञ्चित्कालमवसरं न ददातीत्यर्थः । व्यतिरेकं दर्शयति । यथेति । यथा रुद्रो विषमपिबत् तथाहमपि विषमपास्यामीति तत्पा-
नेन नश्यति । तस्माच्च कर्तव्यमित्यर्थः । विषपानेनाशु नाशः
स्यादिति दर्शनाय तदुक्तं ननु समूलतरुच्छेदविषये विषपानान्मूर्ति
लुप्ता अन्यस्यां निवृत्तिसम्भवात् । न तथा प्रकृत इति ॥ ३१ ॥

यद्येवं तर्ह्यप्राप्तत्वेनैश्वर्यकर्मणि ग्राह्यमित्यायातमिति तत्राह ।
ईश्वराणामिति । सत्यं परमार्थत्वेनाभिप्रायकं परमार्थेऽर्थवत्सत्य-
मिति यादवः तद्वचनमेव सत्यञ्चेत् -

कुर्याद्विदांस्तथासक्तश्चिकीर्षुलोकसंग्रहम् ।

इति विधानं व्यर्थमिति तत्राह । तथेवेति । क्वचिदित्यपहासादिव्या-
वृत्तये अनुवर्तिनां वैदिककर्ममार्गप्रदर्शनार्थं यदाचारणं तदपि
सत्यं फलदर्शनात्तर्हि वचनं सत्यं किनेत्याह । तेषामिति । अयुक्तं
वेशोऽप्रमाणलक्षणमित्यादिलक्षणं प्रतीतिकार्थविषयं यद्वा स्ववच-
सोऽयुक्तं विरोधि तेषां यदाचरितं बुद्धिमानेतन्नाचरेदिति
श्रुतिश्च ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

वचः आज्ञा सत्यं प्रमाणम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

ननुतर्ह्यनीश्वरोऽप्येतद्वद्वथा स्वाच्छन्दं कुर्वीतेत्याशङ्क्याह । नैत-
दित्यादि । अनीश्वरः श्रीकृष्णादन्यः कोऽपि मनसापि नैतत्साहसं
समाचरेत् जातु कदाचिदपि आचरणे कः प्रतिबन्ध इत्याह । नश्य-
तीत्यादि । मौढ्यात् आचरन् सन्न नश्यति आशु शीघ्रमेव ईश्वरस्तु
यदि आचरति तदा ऐश्वर्यातिशयप्राकट्यं सर्वलोकहिताभिव्यक्ति-
श्चेत्याह । यथेत्यादि । यथा विषकालकूटं जुषन् स्वैश्वर्यं प्रकटयामा-
कार सर्वहितञ्च वस्तुतस्तु विषमक्षणं धर्मव्यतिक्रमः साहसं च ननु
तस्य तद्वागप्राप्तम् अपितु परस्वस्त्यर्थं ननु तद्विषमन्यभोग्यं
भावितुमर्हतीति प्रकृतेऽपि नैष धर्मव्यतिक्रमः साहसञ्च तासामन्य-
भोग्यत्वाभावात् तज्जोषणञ्चास्य परस्वस्त्ययनार्थञ्च वक्ष्यति च
विक्रीडितमित्यादि अविधजं विषमिति पाठे आचरन् भक्षयन् चरि-
र्भक्षणार्थेऽपि वर्त्तते ॥ ३१ ॥

अपिच ईश्वराणां वागाचरितादीनां सत्यत्वमेवेति तच्चरितम-
प्यनीश्वरः कुर्यान्नेत्याह । ईश्वराणामित्यादि । ईश्वराणां स्वतन्त्राणां
ब्रह्मादीनां वच एव सत्यं नचाचरितं क्वचित् कुत्रापि ईश्वरेश्वरे
श्रीकृष्णे आचरितञ्च सत्यं सत्यलीलत्वात्तेषामीश्वराणामीश्वरे-
श्वरस्य च यन् ईदितं स्ववचोयुक्तं श्रुतिसिद्धं तदेव बुद्धिमाना-
चरेत् ननु सत्यत्वेन सर्वमेव तदीहितत्वमाचरेत् वचस्तु सर्वमेवा-
चरेत् ईश्वरवचस्त्वात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु तेज्जीयसामापि हेतुन मुक्तोक्त्यामिति न्यायात् "यदुक्तम्

[३४२]

नुतिष्ठन् नै लोकाः क्षेमाय कल्पत" इति विरोधाच्च कथमेतत्कर्तुं
शक्यत इति चेत् तत्राह । नैतत्समाचरेदिति । एतदीश्वरकृतमनीश्वरो
न समाचरेत् ऐश्वर्यसमानाधिकरणमवैतत् नानेष्टं करोति अतः
जातु कदाचिदपि औत्सुक्यादापि न समाचरेत् किम्बहुना मन-
सापि ऐश्वर्यतुल्यमेव तेषां तत्कर्म अतो यथैश्वर्यकामनाया-
मपि अनीश्वरो वधमर्हति यथा महाराज्यानाधिकारी तदिच्छां
कुर्वन् अतो मनसापि न समाचरेत् विपरीते बाधकमाह । विन-
श्यतीति । मौढ्यात् ऐश्वर्यसहभावं तस्य कर्मणः अज्ञात्वा केवलं
तत्कर्माचरन् तैनेव कर्मणा नष्टो भवति नन्वेकमेव कर्म कथं
धर्मान्तरसहितं न नाशकमित्याह । नाशकमित्येत्तत्राह । अरुद्रः
रुद्रव्यतिरिक्तः रुद्रसमानपराक्रमरहितः अविधजं विषं कालकूट-
माचरन् आसमन्तात् भक्षयन् विनश्यति तथेत्यर्थः । निन्दित-
कर्मोपि कालकूटवत् नाशकं तदीश्वरस्यैव शोभाकरं येन नील-
कण्ठो भवति तथैव गोपीजनवल्लभ इति ॥ ३१ ॥

ननु कं यद्वचसमुत्तिष्ठति तत्राह । ईश्वराणामिति । ईश्वराणां
वच एव तथ्यं नत्वाचरितं क्वचिदाचरितमपि वचनानुगुणं चेत्
ईश्वराणां बहुषो धर्माः यथैश्वर्यं तथा धर्मात्मत्वं तथा दया तत्रै-
श्वर्यज्ञानैश्वर्यैर्यत्करोति तत्स्वच्छन्दचरितमित्युच्यते बुद्धिमा-
स्तन्नाचरेत् ते ह्यन्यथान्न भवन्ति अन्यार्थं कथनमन्याधिकार-
णेति अतस्तद्विरुद्धं न कथयन्तीति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तर्हि यद्यथाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेनान्योऽपि कुर्यादित्याश-
ङ्क्याह । नैतदिति । अनीश्वरो निकृष्टो जीवः यथा रुद्रव्यति-
रिक्तो विषमाचरन् भुञ्जानः सद्यो विनश्यति रुद्रस्तु भुक्त्वा
प्रत्युत नीलकण्ठत्वेन शोभते स्मेति भावः ॥ ३१ ॥

कथं तर्हि सदाचारस्य प्रामाण्यमत आह । ईश्वराणामिति ।
सत्यं सद्भ्यो दितं क्वचित् दशरथपुत्रत्वे सतीत्यर्थः । तस्मा-
दियं व्यवस्थेत्याह । स्ववचोयुक्तम् अविरुद्धं तदेवाचरेत् । बुद्धि-
मानिति तत्रापि विचार्यैव । तदसौ वक्ष्यतां पाप आतताय्या-
त्मवन्धुहेति भगवतो वचोऽप्यर्जुनेनाश्वत्थामवधविधासकं न
पालितमिति ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तर्ह्यन्येषां का गतिस्तत्राह । नैतदिति । एतदीश्वराचरितं धर्म-
व्यतिक्रमादि साहसञ्च अनीश्वरः कर्मादिपारतन्त्र्यः न सम्यगा-
चरेत् सम्यगिति एकाशनापि नाचरेदित्यर्थः । जातु कदाचिदपि तत्र
च मनसापि आचरेत् विशेषेण लोकद्वयप्रविष्टो भवेदित्यर्थः मौढ्या-
दिति भक्षणे हेतुः मौढ्यं च तेषामैश्वर्यस्यात्मनश्चानैश्वर्यस्या-
ज्ञानमेव अविधजं कालकूटमिति सद्य एव नाशोऽभिप्रेतः पृथं दाष्टी-
न्तिकेऽपि ईश्वरस्तु न नश्येदेव प्रत्युतैश्वर्यविशेषप्रकाशनादिना
शोभते यथा नीलकण्ठत्वेन रुद्र इति संक्षेपः ॥ ३१ ॥

ईश्वराणामिति वच आज्ञा सत्यं प्रमाणत्वेन ग्राह्यं तथैव यथा
वचस्तथैवाचरितमपि चेत्तदा ग्राह्यमेव ननु वचसा विरुद्धमिति
वचस एव बलवत्तरत्वं तत्रापि यत्स्ववचोयुक्तं स्वशब्देन तेषामेव

श्रीमत्किशोर्प्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

वचसाऽविरुद्धमित्यर्थः । यदा स्वशब्देनाधिकारिणमुद्दिश्य तेषां यद्वचस्तेन युक्तमित्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

श्रीरामानाशयणकृतभावभावविभाविका ।

नन्वेवं चेत्—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।

इत्यादिवचनैः स व्यतिक्रमः सर्वैरनुष्ठेयः इत्याशङ्क्य नैत्याह । नैतदिति । अनीश्वरः परमेश्वरानुग्रहाल्लब्धैश्वर्यादितत्त्वमईश्वरस्तद्विश्रुतया एतत्परकाराभिर्मर्शनादि कर्म जातु कदाचिदपि मनसापि नाचरेत् ननु “कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि चे”त्यादिवचनैः कलौ मानसपापासिद्धिश्रवणात्किमिति मनसापि तन्निषिध्यते तत्राहैतदिति । एतत् परदाराभिर्मर्शनं तु मनसापि नाचरेत् “श्रवणं स्मरणं कीर्तिर्दशनैकान्तभाषणम्” इदं संकल्पसङ्गोच भोगोऽष्टाङ्ग हिमैथुन”मित्यष्टाङ्गमैथुने स्वातन्त्र्येण मानसस्मरणस्यापि गणनात् किंच पापान्तराणां मानसत्वे कलौ मानसं व्यथामात्रहेतुतया तादृकसाक्षाच्छासीरकदुःखोपमोगानुपयोगेऽपि तदुपयोगिकायिकपापवीजतया मानसव्यथाहेतुत्वेनैव तान्यपि हेयान्येव विपक्षे दोषमाह । विनश्यतीति । मौढ्यादीश्वराणां मात्मनश्च सामर्थ्याविवेकात्तत्सामान्यदृष्ट्या चरन्तु विशेषेण मरणेऽपि दुःखाग्रमोको यथा स्यात्तथा नश्यति मृत्वापि निर्यादाबुपतमलोद्गतदाकारालिङ्गनादिदुःखं प्राप्नोति किञ्च नह वैदेवाः पापानस्पृशन्ति नैव ऋषय इत्यादिवचनैर्देवादीनां तच्चदेवकृतपापस्यैवाभावाद्भिदिनिषेधशास्त्रस्य अनुष्यमात्राधिकारात्तेषां दोषनिरूपणस्यापि मनुष्याणां भयजननार्थत्वात्तेषामधिकाराभावेन व्यतिक्रमस्यैवाभावात् तददृष्ट्या तदाचरणोचित्यं मौढ्यादाचरणप्रयुक्तिविनाशे दृष्टान्तमाह । यथेति । अरुद्रो रुद्रव्यतिरिक्तो यथाविजं समुद्रादुत्पन्नकालकूटं विषमाचरन् चर गतिभक्षणयोरित्यस्मान्नुन्नविनश्यत्येव तस्य नीलकण्ठत्वादिना भूषणत्वेऽप्यन्यस्य विनाशकत्वमेव तदुक्तं “अकाण्डब्रह्माण्डक्षयचकितदेवास्तुररूपा विधैयस्यासीद्यस्त्रिनयनविषं सहतवतः । स कल्माषः कण्ठे तव न कुरुते निःश्रियमहो विका-रोऽपि श्लाघ्यो भुवनभयमङ्गव्यनिन” इति ॥ ३१ ॥

ननु गतं तर्हि शिष्टाचारस्य प्रमाणत्वं तत्राह । ईश्वराणामिति । ईश्वराणां वचो वाक्यन्तु सत्यमेव “चोदनालक्षणो हायो धर्म” इति जैमिनिना भगवता चोदनाविधिरेव लक्षणं श्रापकं प्रमाणं यस्मिन्स्तादृशस्यार्थस्य धर्मत्वनिर्णयात् तत्राप्यर्थशब्देन श्येनेनभिचरन् यजेदिति विधिप्राप्तस्यापि श्येनयागस्याभिचारशब्दितशत्रुमारणफलद्वाराचनर्थत्वाच्च द्रव्यावर्तयति आचरितन्तु कचित्सत्यमलौलिकाविगीतशिष्टाचारस्यैव विध्यनुमापकतया प्रामाण्यत्वात् तदेवाह । तेषां मिति । यत्तेषामाचरणं स्ववचोयुक्तं तदीयवचनाविरुद्धं बुद्धिमांस्तु विचार्य तदेव समाचरेत् यथा श्रुतेनु वचस एव साक्षाद्भाक्तदेव प्रमाणं स्यात्ताचरणं वचोविरोधाभावे आचरणस्य तद्वचोरुपविध्यनुमापकतया प्रमाणत्वं वचोविरोधेनु वचसा वाधदर्शनेऽनुमानानवहार एव ॥ ३२ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतमूढार्थदीपिका ।

ननु एवं तर्हि “यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन” इति न्यायादितरस्यापि नदनुष्ठानं दोषावहं न भविष्यतीति तत्राह । नेति । इतरस्तु एतन्मनसापि कदाचिदपि न समाचरेत् वाचा देहेन समाचरेदिति किमु वक्तव्यं हि यतः अनीश्वरः देहादिपरतन्त्रः विपक्षे वाधकमाह । मौढ्यात्सामर्थ्यासामर्थ्याविवेकरहित्यात्तद्वदाचरन् सन् विशेषेण नश्येत् यथा रुद्रव्यतिरिक्तो विषं जुषन् भक्षयन् विनश्यति तद्वत् ॥ ३१ ॥

तस्मादीश्वराणां वचः सत्यं सर्वथाऽनुल्लङ्घनीयं तर्हि सदाचारः प्रमाणमिति यद्यदाचरस्य का गतिरिति चेत्तत्राह । तथैवेति कचित्तेषामाचरितमपि तथैव सत्यं तत्किमित्यपेक्षायामाह । तेषां यदाचरितं तेषां वचसा युक्तं तदेव बुद्धिमान् सत्यगाचरेदन्यथा निबुद्धिर्भवेत् तथा च धर्मबुद्ध्या सन्निर्यदनुष्ठितं तदेव प्रमाणतयोपादेयं न सर्वमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतद्धर्मप्रातिकूल्यम् अनीश्वरः अनैजसी तपआद्यैश्वर्यहीनः अघर्मगतं पतितस्यात्मन उद्धरणे असमर्थ इत्यर्थः जातु कदाचिदपि मनसापि न समाचरेत् अन्यथातु विनश्यति यथा रुद्रस्य तेजीयसो विषभक्षणं दोषावहं नामूत अरुद्रः रुद्रामिन्ना अविजं विषं विषोषध्यादिरूपेण वर्त्तमानं मौढ्यादाचरन् भक्षयन् विनश्यत्येव तद्वत् ॥ ३१ ॥

ननु यथेवं तर्हि “यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते” इतिन्यायप्राप्तं श्रेष्ठाचरणं केनांशेन प्राह्यं स्यादत्राह । ईश्वराणां समर्थानां वचः तथैव कचित् विधिशास्त्रानुशोधतः लोकशिक्षायै आचरितञ्च सत्यं सत्तां मुमुक्षुणामुपादेयम् अतो बुद्धिमान् तेषां यत् लोकशिक्षायै आचरितं स्ववचोयुक्तम् अनेनैवमनुष्ठेयमित्येवं साधिकारानुसारिवाक्येन युक्तमभिहितञ्च तदाचरेत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जो असमर्थ पुरुष हैं उनको ऐसी बात को मन में भी कभी स्मरण न करना चाहिये करना तो कैसे होगा यदि मूर्खपना से करेगा तो जल्दी ही नष्ट हो जायगा जैसे कि महादेव जी ने समुद्रसे पैदा भये विष का पान किया है तो भी दूसरा करेगा तो नहीं जियेगा ॥ ३१ ॥

समर्थ पुरुषों के वचन को सत्यमान कर करना चाहिये कहीं पर उनका आचरण भी मानना चाहिये जो कि उनके वचन से विरुद्ध न होवे तिस को विचार कर बुद्धिमान् पुरुष करे ॥ ३२ ॥

कुशलाचरितं नैषामिह स्वार्थो न विद्यते । १ तौषिणी मतेऽस्मिन्पद्ये चकारयुतः पाठः प्रतीयते
विपर्ययेण वानर्थो निरहङ्कारिणां प्रभो ! ॥ ३३ ॥
किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकताम् ।
इंशितुदचैशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥ ३४ ॥

यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ता यागप्रभावविधुताखिलकर्मबन्धाः ।

स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमानास्तस्येच्छयात्तत्रपुषः कुत एव बन्धः ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

ननु तर्हि तेऽपि किमेव सादृशमाचरन्ति तत्राह । कुशलेति ।
प्रारब्धकर्मक्षपणमात्रमेव तेषां कृत्यं नान्यदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रस्तुतमाह । किमुतेति । कुशलाकुशलान्वयो न विद्यत इति
किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एतदेव स्फुटीकरोति । यस्य पादपङ्कजपरागस्य निषेवणेन तृप्ताः
यद्वा यस्य पादपङ्कजपरागे निषेवा येषां ते च ते तृप्ताश्चेति
भक्ता इत्यर्थः । तथा ज्ञानिनश्च न नह्यमाना बन्धनमप्रा-
प्तवन्तः ॥ ३५ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तौषिणी ।

कुशलं पुण्यं तस्याचरितेनानुष्ठानेन एषामीश्वराणां चकारात्
अमुत्रापि अर्थः फलं विपर्ययेण पापेन वाशब्दः समुच्चये अनर्थोऽपि
नास्ति कुतः निरहङ्कारिणामहङ्कारिभ्यो व्यतिरिक्तानामहङ्का-
राभावेन कर्मभिरलेपादित्यर्थः । प्रभो हे वोढुं समर्थ ! एतत् त्वया
सम्पद्य बुध्यत एवेत्यर्थः । यद्वा तस्यापीश्वरत्वाभिप्रायेण सम्बो-
धयति हे ईश्वरेति ॥ ३३ ॥

अहो यद्येवं तेषामपि निरहङ्कारितामात्रेणैवानर्थाभावस्तर्हि
सर्वजीवहितार्थमवतीर्णस्य परमेश्वरस्य कुतोऽनर्थशङ्कापीति कैमु-
तिकन्यायेन द्रढयन्नाह । किमुतेति । अखिलसत्त्वानां सर्वजीवानां
तिर्यगादयः क्रमेण तामसराजससात्विकाः ईंशितव्यानां स्वभावत
एव नियम्यानामिति मुक्तानामपि तदधीनता सूचिता कुशला-
कुशले पुण्यपापे ताभ्यामन्वयः सम्पर्कः सर्वनियन्तृत्वेन नियाम-
काभावात् परमस्वन्तत्वाच्च एतदेवहि परमेश्वरत्वं नामेति भावः ।
अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा ईंशितव्यानां तदभक्तानाञ्च किमुतेति ॥ ३४ ॥

परागेति । अतिनम्रत्वेन सेवया भक्तिविशेषो दर्शितः नितरां
सेवेति निशब्दः स्वभावत एव तेषां सेवासत्ताभिप्रायेण यद्वा
परागेति दूरसेवाभिप्रेता निशब्देनच स्वल्पमात्रसेवामिहिता
तथापि तन्माहात्म्येन हताः निर्भयत्वादिकर्पयुक्ताः अतएव स्वैरं
चरन्ति विधिनिषेधानादरेण स्वेच्छयैव कृत्यानि कर्माणि कुर्वते
अतो न नह्यमानाः तैरवध्यमानाः तत्रानासक्तैः तृप्ता इति पाठे
सर्वत्र सन्तुष्टाः अनन्यापेक्षया इत्यर्थः किञ्च योगोऽष्टाङ्गः समाधि-
ज्ञानम्वा तस्य प्रभावेण शस्त्रा विशेषेण भूतः छिन्नः कर्मभि-
रन्तकोटिजन्मार्जितैर्बन्धः बन्धनं तदूपां वा बन्धो यैस्ते मुन-
योऽपि अपिशब्देन भक्तेभ्यो मुनीनां न्यूनतोक्ता अनेनैव भैष्ठ्या-

भिप्रायेण हता इत्युक्तम् इच्छया स्वच्छन्दैर्नैव आत्तं प्रकटितं वपु-
र्येन तस्येति परमस्वातन्त्र्यं दर्शितं यद्वा निजप्रेमभक्तिविस्ता-
रणेच्छया ततश्च तदपेक्षया विधिनिषेधानादरेण युक्त एवेति भावः
यद्वा भक्तानामिच्छया आत्ताति वपुषि मत्स्यकूर्मादिमूर्तयो येनेति
अवतारित्वेन परमैश्वर्यमुक्तम् अतः कुत एव बन्धः अपितु न कथ-
मपि स्यादित्यर्थः । अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा योगो भक्तियोगः
मुनयोऽपि किमुत प्रथमत एव भक्तिसम्मत इत्यर्थः । अथवा किम्ब-
क्तव्यं भक्त इति योगिनोऽपि किम्बक्तव्यं योगिन इति कर्मपरा अपी-
त्येवं त्रिविधा अपि श्रेयाः अत्र मुनीनां प्रायो गार्हस्थ्येन कर्मपरत्वं
तथापि स्वैराचरणं ज्ञानित्वादेव ततश्च ज्ञानिन एव त्रिविधाः
केचिद्योगपराः केचित्कर्मपरा इति एवं यथोत्तरमेपां न्यूनत्वम्
अन्यत्समानम् अन्यथै चकारः किम्बक्तव्यं प्रियत्वेन तेषां तासां
चेति सर्वेषामपि तत्र शंसयनिरासार्थमेवशब्दः ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषिणी ।

चकारादमुत्रापि वा शब्दः समुच्चये अनर्थोऽपि नास्ति कुतः
निरहङ्कारिणामहङ्कारिभ्यो व्यतिरिक्तानामहङ्काराभावेन कर्म-
भिरलेपादित्यर्थः प्रभो हे वोढुं समर्थ ! यद्वा तस्यापीश्वरत्वाभिप्रायेण
सम्बोधयति हे ईश्वरेति ॥ ३३ ॥

अहो यद्येवं तेषामपि निरहङ्कारितामात्रेणैवानर्थाभावस्तर्हि
तेषामपि हितार्थमवतीर्णस्य परमेश्वरस्य कुतोऽनर्थशङ्कापीति
कैमुतिकन्यायेन द्रढयन्नाह । किमुतेति । अखिलसत्त्वानां तिर्यगा-
दयः क्रमेण तामसराजससात्विकाः ईंशितव्यानां स्वभावत एव
नियम्यानामिति मुक्तानामपि तदधीनता च सूचिता । त्वर्थे
चकारः । ईंशितव्यानां कुशलाकुशलाभ्यां पुण्यपापाभ्यां योऽन्वयः
सम्पर्कः स किमुत सुतरामेव न विद्यते इति पूर्वोक्तान्वयः ।
सर्वनियन्तृत्वेन नियामकाभावात् । एतदेव हि परमेश्वरत्वं
नामेति भावः । “वद्वत् सुष्टु किमुत स्वसतीवच निर्भर” इत्य-
मरः ॥ ३४ ॥

तदेव कैमुत्यान्तरेण स्फुटं दर्शयति । यदिति । यत्तदोरन्व-
याद्योगप्रभावेत्यादेरपि तदन्तः प्रवेशादयदिति यस्येत्यर्थः ।
सुष्ठुक् छान्दसः । यद्यस्य पादपङ्कजयोः परागाणां कान्ति-
परमाणां नितरां सेवनेन ध्यानरूपेणानुशीलनेन तृप्ताः अन्य-
त्रालुबुधयः तत् प्रेमपूर्णा इत्यर्थः । यस्यैव योग प्रभावेण
भक्तियोगाख्यसाधनतजसा विधुताखिलकर्मबन्धा ये ते चापि
मुनयः स्वैरं स्वच्छन्दं यद्वा स्यात्तथा चरन्ति विहितमविहि-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तमपि कुर्वन्ति तत्र नह्यमानाश्च न भवन्ति तस्मात्तस्य कुत
एव बन्धः । अपि तु नास्त्येव बन्ध इत्यर्थः । तदेवं कैमुत्येन
दर्शयित्वा विशेषणविशेषादपि तस्य बन्धाभावं दर्शयति । इच्छ-
येति । इच्छया इच्छामात्रेण नतु जीववत् कर्मपारवश्येनात्त-
तद्भक्ति सम्बन्धात् प्रपञ्चेऽप्यानीतं वपुर्येन तस्येति । अतो भक्त-
विशेषानुग्रहस्य दुर्वाससः पराभावतावत् कचिन्मर्यादामप्यसौ
लङ्घयतीति भावः ॥ ३५ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकप्रक्षीयम् ।

कर्मवश्यानामपि तेजोविशेषात्प्रत्ययायहानिरुक्ता अपहृत-
पाप्मन ईश्वरस्य किम्पुनरित्याह ॥ किमुताखिलेति ॥ ३४-३६ ॥

श्रीमद्भोरगधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेजीयसां न दोषायेत्येतदेव स्पष्टयति । कुशलैति । एषां तेजी-
यसामीश्वराणामिह लोके कुशलाचरितेन साधनेनार्थः साध्यं
प्रयोजनं न विद्यते नापि विपर्ययेणाकुशलाचरितेनानर्थोऽपि विद्यते
तत्र हेतुं वदन्निशानोष्ठिः । निरहङ्कारिणामिति ॥ अनात्मानि देहे आत्मा-
मिमानरहितानामित्यर्थः ॥ हे प्रभो ! देहाभिमानो हि पूर्वपूर्वकर्ममूलकः
पुनश्चतरोत्तरकर्ममूलश्च तदभावात्कर्मवश्यत्वाभापस्तदभावाच्च
शास्त्रवश्यत्वाभापस्तदभावाच्च धर्माधर्ममूलकावर्थानर्थौ न स्त-
इति भावः ॥ ३३ ॥

यतोऽकर्मवश्यानां जीवानामेव कुशलाकुशलाचारनिमित्तकावर्था-
नर्थौ न स्तः किम्पुनस्तेषामपि नियन्तुरपहृतपाप्मनो भगवत इत्याह ।
किमुतेति । तिर्यगादिरूपेणावस्थितानामखिलानां सत्त्वानां जीवानां
नियाम्यानां नियन्तुः सर्वेश्वरस्य कुशलाकुशलान्वयो नास्तीति
किमुक्ताव्यमित्यर्थः । कुशलाकुशलकर्मप्रयुक्तसुखदुःखादिसम्बन्धोऽत्र
कुशलाकुशलान्वयशब्दाविवक्षितः सत्त्वशब्दो जीवपरः सत्त्वमस्त्री
तु जन्तुष्विति कोशात् जन्तुशब्दश्च जीवपर्यायः "प्राणीतुचेतनोजन्मी
जन्तुर्जन्तुशरीरिण" इति नाममादात् सत्त्वप्रकृतिजैर्मुक्तमिति अभिग-
चदुक्तेश्च ॥ ३४ ॥

कैमुत्यनयेनोक्तमेव प्रपञ्चयति । यत्पादेति । यस्य पादपङ्कजपरा-
गस्य निषेवणेन तृप्ताः निर्वृतशब्दादिविषयाभिलाषाः योगप्रभा-
वेण यस्य पादपङ्कजानुध्यानात्मकयोगसामर्थ्येन विधुता अखिलाः
कर्मात्मका बन्धा येषां ते मुनयः सत्तकावयोऽपि न नह्यमाना
अनह्यमानाः अवध्यमानाः शास्त्रावश्या इतियावत् स्वैरं यथैच्छं
चरन्ति किमुतेच्छया नतु कर्मणति भावः । आत्तं परिगृहीतं वपुरप्रा-
कृतं शुद्धसत्त्वमयं येन तस्यापहृतपाप्मनः श्रीभगवतः कुत एव
बन्धः कुतश्चिदप्याचरितत्वेराद्वन्द्वो नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतोऽपि शुकजलनारिकेलफलवन्निर्मुक्तशरीराभिमानानां दूरी-
कृतकुशलानां फलवत्प्राप्त्यर्थमन्यतिक्रमो न दोषायेत्याशयेनाह । कुश-

लैति । इह संसारमण्डले अर्थः प्रयोजनं प्रारब्धकर्मनाशेनापातक-
देहत्वादभीष्टत्वाच्च ॥ विपर्ययेण विपर्ययाचरणेनानर्थो नरकपातादि-
लक्षणः । अत्र हेतुमाह ॥ निरहङ्कारिणामिति ॥ ३३ ॥

उपसंहरति । किमुतेति । अखिलसत्त्वानां समस्तप्राणिनामि-
त्यस्य विवरणं तिर्यङ्मल्लेत्यादिना ईशितव्यानां नियम्यानाम् ईशि-
तुर्नियामकस्य च समुच्चये ईशितव्यानामचेतनानाञ्च कुशलाकुश-
लान्वयः पुण्यपापफललेपः किमुत ॥ ३४ ॥

कथान्तरात् कैमुत्यन्यायं दर्शयति । यत्पादेति । भक्तियोगप्रभा-
वेण विधुता विध्वस्तोऽखिलबन्धो येषां ते तथा न नह्यमाना
अतएव पुनस्तेहेन बध्यमाना न भवन्ति कर्मभिर्वा ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकर्मसन्दर्भः ।

निरहङ्कारिणामनावेशिनां तथापि तत्तत्करणं प्रारब्धवशादे-
वेति भावः ॥ ३३ ॥

ईशितव्यानां कुशलाकुशलाभ्यां पुण्यपापाभ्यां योऽन्वयः
सम्पर्कः स पुनरपिशितुर्न विद्यत इति किमुत सुतरमेव नेति
पूर्वशान्वयः । "वलचत् सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भर" इत्यमरः ॥ ३४ ॥

योगप्रभावेति ज्ञानिनोऽप्युक्ताः ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृद्धकर्मसन्दर्भः ।

अन्यच्च ईश्वरमात्रस्यैव रुद्रादेः स्वातन्त्र्यात्तदभापद्रकरणेऽर्थानर्थौ
न स्तः निरहङ्कारत्वादीश्वरेश्वरस्यास्यतुकिमित्याह । कुशलाचरि-
तैरित्यादि द्वाभ्याम् । एषामीश्वराणां रुद्रादीनां कुशलाचरितैः पुण्य-
कर्मभिरिह लोके अर्थः कष्टसिद्धिर्न विद्यते विपर्ययेण अकुशलचरि-
तैरनर्थः अनिष्टोत्पत्तिश्च न विद्यते तत्र हेतुः निरहङ्कारिणाम् ॥ ३३ ॥

अस्यतु सर्वेश्वरेश्वरस्य पुनः किमुतेत्याह । किमुत किम्पुनरस्य
ईशितुः सर्वेश्वरेश्वरस्य ईशितव्यानां लीलानां कुशलाकुश-
लान्वयः भद्राभद्रव्यवस्था सैवैव लीला कुशलरूपेत्यर्थः । सर्वमङ्गल-
मङ्गलचरितत्वात् इति तु सिद्धान्तः नतु गोपाङ्गनापरस्य धर्मव्यति-
क्रमस्य दीपोद्धारणयाः अयन्तु धर्मव्यतिक्रम एव न गोपीनां स्वान-
न्दशक्तित्वात् तदङ्गसङ्गस्तस्य स्वारसिक एव ॥ ३४ ॥

यदि वासौ कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थतया लोकवेदातीतचेष्ट एव
भवति तदपि किन्तेनास्येति भगवन्महिमानमाविष्टः सन् कथयति ।
यत्पादपङ्कजेत्यादि । योगप्रभावविधुताखिलबन्धा अपि यत्पादपङ्कज-
परागनिषेवणतृप्ताः सन्तः स्वैरं चरन्ति लोकवेदातीताः सन्तो
विचरन्ति शुभाशुभकर्मभ्यां न नह्यमाना न वध्यमाना मुनयः कीदृशा
आत्तवपुषः मोक्षनैरपेक्षेण भजनानन्वात् गृहीतदेहाः मुक्ता
अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्त इत्युक्तेः तस्य श्रीकृष्णस्य
कुत एव बन्धः यत्करणसेवा बन्धच्छेदिका तस्य स्वच्छन्दाचरणेन
कुतो बन्ध इति ॥ ३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु यथान्यस्मै न कथयन्ति तथा स्वयमपि कुतो न कुर्वन्ति तत्राह । कुशलाचरितेनेति । एषामीश्वराणां कुशलाचरितेन अर्थः प्रयोजनं न विद्यते ततोऽप्यनन्तफलस्य प्राप्तत्वादेव विपर्ययेण अकुशलाचरितेन अनर्थोऽपि न विद्यते ईश्वराणामेव निषिद्धकर्मणा अनिष्टाभावा इति न किंतु ज्ञानिनामपीति ज्ञानवैराग्ययोस्तुल्यं स्वरूपमाह । निरुहकारिणामिति । अहंकाररहितानां न केनापि किमपि कर्तृत्वाभिमानाभावात् प्रभो ॥ इति सम्बोधनमीश्वरस्य लोकविलक्षणत्वज्ञापनार्थम् ॥ ३३ ॥

यत्र ज्ञानसहकृतमेव तत्कर्म नानिष्टजनकं किंवत्तुयमैश्वर्यसहकृतमित्याह । किमुतेति । ईश्वरस्य सेवकमारणे सेवकानामन्यथाकरणेन न काचिच्छुद्धा भवति यथैहिकी तथा पारलौकिकी नियामकादि शङ्का भगवतो न नियामकोऽन्योऽस्तीत्याह । अखिलसत्त्वानां सर्वजीवानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसां गुणत्रयकार्याणां जीवजडानामप्राकृतप्राकृतानां वा सर्वेषामेव ईशितुः प्रभोः कृष्णस्य चकारादात्मनश्च ईशितव्यानां सेवकानां सम्बन्धी तत्कृतगुणदोषाभ्यां कुशलाकुशलयोरन्वयः कुतः नहि दासीभिः स्वात्मभूताभिः सम्बन्धे अनियम्यस्य ऐहिके पारलौकिके वा कस्वनापकारः सम्भवति अन्तरैकैरेव तथा ज्ञायत इति न सुलोकतानिबृत्तिः नापि कर्ममार्गविचारेण कर्मप्राधान्यपक्षेऽपि दोषः शङ्कनीयः ॥ ३४ ॥

यथा परमेश्विनो वा एष यद्वोऽग्र आसीत् ब्रह्मवाइदमग्र आसीत् स आत्मानमेवविवृत्यदिश्रुतिषु ज्ञानकर्मभ्यामुत्कर्षः एवमपकृष्टज्ञानकर्मभ्यामपकर्षोऽपि संभाव्यते इति तत्राह । यत्पादेति । नहि सर्वेषामेव जीवानां समानकर्मणां समानं फलमुपलभ्यते अन्यथा शास्त्रैवकल्याणपत्तिः उत्कृष्टकर्मादी प्रवृत्तौ नापकृष्टकर्मणा कादाचित्केन अपकृष्टे भवति तत्र मार्गत्रयं त्रिविधं प्रवृत्तौ नापकर्षं यातीत्याह । तत्र प्रथमं भक्तिमार्गं प्रवृत्तस्य तत्र पुष्टस्य न केनाप्यपकर्ष इत्याह । यस्य भगवतः पादपङ्कजस्य परागभूता ये सेवकास्तेषां निषेवो निषेवणं तेन वृत्ताः भगवद्भक्तैः सह भगवद्गुणस्मरणेनैव विस्मरितदृष्टश्रुतसुखलेशाभासाः स्वैरं चरन्ति न तेषां कर्मोत्कर्षापकर्षौ साधकवाधकौ तथा कर्ममार्गोऽपीत्याह । योगप्रभावेति । महान् धर्मः अयं हि परमो धर्म इति स्मृतेः नस्य प्रभावः अणिमाद्यैश्वर्यसम्पत्तिः ज्ञानादयश्च तेनैव विशेषणं धृताः पूर्वकर्मजनिता अपि अखिलकर्मवन्धाः विशेषेण धृता भवन्ति तेऽपि स्वैरं चरन्ति ज्ञानमार्गोऽप्याह । मुनयोऽपि स्वैरं चरन्तीति सर्व एव न नह्यमाना अवध्यमानाः णह बन्धने सर्वत्रैव असंख्यमानाः यत्र भगवत्प्रवर्तितमार्गेष्वन्येषा व्यवस्था तत्र भगवतः किंवत्तुयमित्याह । तस्येच्छयाचवपुष इति । इच्छया भोगार्थमात्तानि वपुषि यावतीर्गोपयोषित इति तावन्ति येन तस्य कुत एव बन्धो भवेत् योहि तावद्रूपो भवति कार्यं कृत्वा च तान्याच्छादयति तस्य केन कर्मणा बन्धो भवेत् कर्म हि प्रतिनियतं व्यवस्थितं तत्र यदि भिक्षो भिन्नो जीवः स्यात् तदा तेन कर्मणा बन्धो वा भवेत् आकाशवद्भगवद्रूपाणि प्रतिपदमन्यान्येव भवन्ति यथात्र भेदेनाप्येकदेहव्यवहारः एवं देशभेदेनापि भगवतः सर्वतः पाणिपादस्य तावत्परिच्छेदेन प्रादुर्भाव इच्छयेति स्वामिनीनां वा वपुषि अतः सर्वथा प्रमाणप्रमेयाविचारेणापि न बन्धः सम्भवति ॥ ३५ ॥

[३४३]

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारथंशर्शिनी ।

प्रस्तुतमाह । किमुतेति ॥ ३४ ॥

तद्भक्ता अपि धर्माधर्माभ्यां न बध्यन्त इत्याह । यदिति । निषेवो नितरां सेवनम् । योगो भक्तियोगस्तत्प्रभावेण विधुतौऽखिलानां स्वद्रष्टृणामपि कर्मबन्धः किमुत स्वस्य वैस्ते मुनयो मननशीला भक्ता अपि न नह्यमानाः बन्धनमप्राप्नुवन्तः । तस्य तु निरङ्कुशया स्वेच्छयैव आत्तानि स्वीकृतानि वपुषि परस्त्रीशरीराणि येन तस्य ॥ ३५ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

तत्र हेतुमाह । कुशलेति । निरिति अहङ्कारभावेन कर्मभिरलेपादित्यर्थः =

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमांलोकान्न हन्ति न निबध्यत इति ॥

श्रीगीताभ्याः प्रभो ! बोद्धुं समर्थ ! यद्वा तस्यापीश्वरत्वाभिप्रायेण सम्बोधयन्नाह । हे ईश्वर अहमादिविवर्जयन्नित्यर्थः ॥ ३३ ॥

एतदेव कैमुत्येन द्रव्यति । किमिति । तिर्यगादयः क्रमेण तामसराजससात्त्विकाः ईशितव्यानां स्वभावत एव नियम्यान्तामिति मुक्तानामपि तदधीनता सूचिता कैवल्य सात्त्विकं ज्ञानमिति तस्यापि तदन्तः पातत् कुशलाऽकुशले पुण्यपापे अन्वयः सम्पर्कः किमुत सुतरामेव नेत्यर्थः । सर्वनियन्तृत्वेन नियामकाभावात् एतदेवेश्वरत्वमित्यर्थः । "वलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीवच निर्भर" इत्यमरः ॥ ३४ ॥

अपिच यादिति । पादशब्देन गतिसाधनमुच्यते तत्र भगवतो गुणानुवाद एव आहूत इवमे शीघ्रं दर्शनं याति चेत्तसीति श्रीनारदादुभवात् तत्परागश्च तदर्थः पङ्कजत्वेन निरूपणात् तस्य निषेवणं श्रवणं कीर्तनादिद्वारा तदास्वादस्तेन वृत्ताः अन्यत्राबुद्धयः तदेकवचिविद्वत्ता भक्ता इत्यर्थः । स्वैरं तन्मात्रापेक्षत्वेनैहिकामुधिकसुखदुःखयोरारागद्वेषाभावाद्नादतत्तन्मर्यादं यथा स्यात्तथा चरन्ति तेन च नह्यमानाः वध्यमाना न भवन्ति आत्ताममीषां वार्ता मुनयो ज्ञानिनोऽपि न नह्यन्ति किमुतैत इत्यर्थः । उभयत्र हेतुगर्भं विशेषणं योगेति पूर्वत्र योगो भक्तियोगः उत्तरत्र ज्ञानयोगः विधुताखिलेति पूर्वावस्थाया अपि कर्मवन्धस्य त्याजकत्वेन नाशमङ्गीकृत्य तदवस्थायास्तु सुतरामङ्गीकृतम् इच्छयेति सच्छन्देनैवात्तं प्रपञ्चे प्रवर्तितं प्रकटितं वपुः श्रीविग्रहो येन तस्येति परमस्वातन्त्र्यं दर्शितं यद्वा निजप्रेमभक्तिवस्तारणेच्छया ततश्च विधिनिषधानादरो युक्त एवेति भावः । यद्वा भक्तानामिच्छया आत्तानि वपुषि पुरुषत्रिणुमतस्यादिरूपाणि येनेति पारमैश्वर्यमुक्तं कुत एव नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रीरामनाथयणकृतभावभावविभाविका

देवद्वयैण धर्मव्यतिक्रमदोषाभिभवादोषाभावमीश्वरानुग्रहालब्धैश्चर्याणां दर्शयित्वा एषामेव तदनुग्रहालब्धवोधानां सर्वकर्मश्रेष्ठं सनिमित्तमाह । कुशलाचरितेनेति । एषामेव परमेश्वरानुग्रह-

श्रीसमनाशयणकृतभावभावविभाविका ।

लब्धबोधानां तज्ज्ञापकमाह । निरहङ्कारिणामिति । ज्ञानमहिम्नाऽ
ज्ञानवाधे तत्कृताहङ्काराध्यासशून्यानां कुशलाचरितेनेह संसारे
कश्चिदर्थो न विद्यते । विपर्ययेण पापाचरणेनानर्थो न विद्यते । नैनं
कृताकृते पुण्यपापे तापयतः किमहं साधुनाकस्वं किमहं पाप-
मकरं तत्सुकृतदुष्कृते विधूयते यथा पुष्करपलाशो आपो न
च्छिद्यन्ते एवमेवं विधि पापं कर्म न निरुप्यते—

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा
यस्य नाहं कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमांल्लोकान् हन्ति न निबध्यते ॥

समाहितैः किङ्करैर्गुणात्माभिर्गुणोभवेन्मत्सु विविक्तधाम्नः । विक्षिप्य-
माणैरुताकिन्दुदूषणं घनैरुपेतैर्विनेतै स्वेः किम् । दोषबुद्धयोभयातीतो
निषेधाच्च निवर्तते । गुणबुद्ध्याच विहितं न करोति यथार्थकः तत्पू-
र्वोत्तराद्ययोरश्लेषविनाशौ तद्दर्शनादित्यादिश्रुतिसूत्रैः संचितागा-
मिकर्मणां विनाशाश्लेषप्रतिपादनात् प्रारब्धसुखदुःखोपभोगस्य च
व्याधितानात्मदेहादिसंघातपर्यवसायित्वात् ॥ ३३ ॥

एवं तदनुग्रहप्रप्तेश्वर्यवोधयोः प्रभावमुक्त्वा तत्र कैमुत्यन्यायेना-
दोषतामाह । किमुतेति । ग्रंथे तदंशितव्यानामखिलसत्त्वानां तिर्य-
ङ्मर्त्यदिवौकसां तमोरजःसत्त्वप्रकृतीनां तत्र तिरश्चात्तप्रेरिततमसैव
बोद्धा समर्थः फलार्थी चाधिकारीत्यधिकारलक्षणगतबोधसामर्थ्य-
योरभावादनधिकारतया न कुशलाकुशलान्वयः मर्त्यानां शास्त्राधि-
कारत्वेऽपि तत्कपालध्ववाधानामुक्तप्रकारेण बोधमहिम्नैवाधिकारि-
लक्षणफलार्थित्वाभावेन तस्य कार्यं न विद्यते इत्यादिनाधिकारा-
भावेन सकारणक्रियाकारकफलवाधेनच न कुशलाकुशलान्वयः दिवौ-
कसां तप्रेरितैश्वर्याणां तत्पराभूतदोषत्वेन न तदन्वयः तर्हि
तदीशितुः कुशलाकुशलान्वयी नेति किमुत वक्तव्यम् ॥ ३४ ॥

नन्वीशितुव्यानामधिकाराभावात्कारकादिवाधाच्च कर्मानन्वयो
दृष्टश्चेतिस्तु बोधसामर्थ्ययोः सत्त्वात् देहसंबन्धे सति कारका-
वाधात् फलार्थित्वस्यापि सम्भावयितुं शक्यत्वाद्भवतु कर्मबन्ध-
स्तत्र पुनः कैमुत्येनैव सावधारणमाह । यत्पादेति—

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ।

ज्ञानकर्मच भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचिदिति

योगत्रयस्यापि श्रेयोहेतुत्वादयोगिनमेव कर्म शुक्लकृष्णं योगिनां
त्रिविधमितरेषामिति सूत्रेण कुशलाकुशलान्वयात्कर्मबन्धस्तत्र
योगिनां बन्धाभावं वदन् भक्तियोगस्य—

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

नूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमन्युतम् ॥

इत्यादिना कर्मसम्पत्तिहेतुत्वेन—

वत्सुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।

जितयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहेतुकम् ॥

इत्यादिनाच ज्ञानकारणत्वेन स्वयश्चानन्याधीनत्वेनाभ्याहितत्वं प्रत्या-
पूर्वमाह । यत्पादेति । यस्य पादावेव पङ्कजे मृदुमञ्जुसुरभिसमूल-
त्रिविधतापापनोदपूर्वकनित्यपरमानन्दात्मकाह्लादाविर्भावके तयोः
परागस्तत्संबन्धितमोरजोऽपहारिजस्तस्य गङ्गानीतस्य नितरां सर्व-
जेन तृप्ता भवादयः—

पूर्णाः पुलिन्धउरुगायपदाञ्जराग

श्रीकुङ्कुमेन दयितास्नम्य पिबन्ते ॥

तद्दर्शनस्मरञ्जस्तु गुरुधितेन

लिम्पन्त्या आननकुत्रेषु जहस्तदाधिम ॥

इत्यादिनात्रजसंस्मरणचरणसंलक्ष्णजोनिषेवतृप्तात्रजवनौकसः ध्यान-
सेवनादौ तद्दर्शनितसं सेवनेनैव तृप्ता विगतैहिकामुषिकामिलाषाः
सर्वे भक्ता यद्वा यत्पादपङ्कजपरागतद्वजोऽभिलाषया तद्भूतिभोग-
मिहजन्मकिमन्यद्व्यामित्यादिना चलं ब्रह्मादिपदमपहाय ब्रजाश्रय-
गेतागा निश्चलपदवीं समाश्रिता ये वृन्दावनाद्रिकुमास्तेषां नितरां
सेवनेन तृप्ता यद्वा पादपङ्कजपराश्रयं तेषां वैराग्येण गृहबन्धु-
वित्तादि हित्वा अगानां गोवर्द्धनादिगिरीणां निषेवेन
तृप्ता यद्वा पादपङ्कजे पात इति पादपङ्कजस्य पादुके तयो रागेण
निषेवन्तेन तृप्ता यद्वा यत्ते सुजातचरणाश्चरुह स्तनेषु भोक्ताः शनैः
प्रियदधीमहि कर्कशविल्यादिना यत्पादपङ्कजे कर्कशकुचस्पर्शा-
दिना पान्तीति पादपङ्कजपास्तथा रागपरवशतया यत्तन्निषेवः शनैः
विधारणं तेनैव तृप्ता यद्वा प्रिवति चात्तिचेति पादं मुखं तदेव-
वर्णितगुणैः पङ्कजं चक्षुभ्यां तद्रूपसुधापाश्रयं वनादौ तदधराभूतस्य
वात्यास्त्रादेनेन तन्मुखपङ्कजमेव प्रिवन्तीति पादपङ्कजपः तथा रागः
सा परानुपकिरीडनरे इति भगवच्छाण्डिल्यसूत्रेण परा भक्तिः निषेव
इत्युपलक्षणं श्रवणादितवविधपरापरभक्ती ताभ्यां परापरभक्ति-
भ्यामेव तृप्ताः भक्ता यतो न न ह्यमाना णह बन्धने इत्यस्माद्वन्ध-
शून्या जीवन्मुक्ताः सन्तः स्वरं येधृष्टं चरन्ति तथा योगप्रभाववि-
धुताखिलकर्मबन्धा योगोऽत्र कर्मयोगो ज्ञानयोगश्च तत्र तदपि-
तसर्वकर्मात्मककर्मयोगप्रभावेण विधुताखिलकर्मबन्धत्वं दर्शितं
श्रीमद्भागवते—

कर्मणा कर्मनिर्हार एष साधुनिरूपितः ।

यच्छ्रद्धयासवितेन शुक्लेनेज्जेत पूरुषः ॥

एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ।

त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥

इत्यादिज्ञानयोगपक्षेण योगो विरुद्धोपाधितत्कल्पितधर्माणाञ्च जहद्-
जहलक्षणया परित्यागेन त्वं पदार्थस्य तत्पदार्थस्वरूपभेदज्ञानं
तस्य प्रभावः कर्ममूलाज्ञानवाधनं तेन विधुता उन्मूलिता अखिलाः
कर्मबन्धा येषां ते तथाभूताः—

“मिथ्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वशंसयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि

तस्मिन् दृष्टे परावरे क्षीयन्ते चास्यकर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा सर्वं कर्माऽखिलम्पार्थे ज्ञाने
परिसमाप्यते “इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः तेचविधुताखिलकर्मबन्धाः

सन्तः स्वरञ्चरन्ति तथा मुनयो मननशीला ज्ञानयोगजिज्ञासवोऽपि
“जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते” इत्यादिना स्वरञ्चरन्ति तदा

तस्य स्वेच्छयैव स्वातन्त्र्येण तत्तज्जकादीनां कर्मादिवन्धवाधनेच्छया
वा स्वीयानां भक्तादीनामिच्छया वा आत्मविभक्तिवितं नित्यं सच्चि-

दानन्दघनं वपुर्येत तस्य बन्धः कुत एव न कुतोऽपीत्यर्थः तत्रायं भावः
कर्माधीनभौतिकसाविकारदेहे आविधयात्मन्यध्यस्ते तत्कर्माध्या-

साज्जीवानां कर्मबन्धो भवेत् त्वानन्दमात्रशरीरे स्वरूपातिरिक्तदेहत-
त्कर्मतदध्यासादीनामभावाच्च बन्धस्सम्भावनापि तदुक्तं भगवज्जनि-

निर्णये “किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखानित्यां स्वकान्तनुमाआविर्भावयते सैव
जनिर्विण्णोर्नचपरा । तथा वैष्णवतन्त्रे भगवद्विग्रहरूपेण “निर्दोषपूर्ण-

शुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मक शरीरगुणैश्च हीनः । आनन्द-
भावकरपादसुखोदरादिः सर्वत्र च स्वगतभेदविषयितात्मा” इति ॥ ३५ ॥

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनाम् ।

योऽन्तश्चरति साध्यतः क्रीडने नेह देहभाक् ॥ ३६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

ननु तेऽपि स्ववचोऽनुरूपं कुतो नाचरन्तीत्याशङ्क्य स्ववचसो विधिनिषेधरूपत्वात्तेषां च तदप्रयोज्यत्वाच्च स्ववचानुसंरणमित्याशयेनाह । कुशलेति । तथा चोक्तं भगवता "नैवातस्य कृतेनार्थो नाकृते नेह कश्चन" इति यतस्ते निरहङ्कारिणः तदुक्तं "यस्या जाहंकृतो मात्रो बुद्धिरस्य न लिप्यते" इति तथा च तेषां तथा प्रवृत्तिरेतच्छास्त्रसार्थक्यमिति भावः । यथा प्रयोजनसाधनारूपस्य नियम्यता तद्वत्तेषामपि नासौ विधि निषेध नियम्यतेति संबोधनाशयः ॥ ३३ ॥

तथा च यथोक्तरीत्या यदैव तदातिर्यगाद्यखिलसत्त्वानां नियम्यामासीदिति नियामकस्य सर्वकर्मणां यथायथं फलप्रदस्य स्वतन्त्रस्य परमात्मनो नियम्योभ्यां कुशलाकुशलान्भ्यामन्वयः नियम्यतारूपः सम्बन्धः कुतः सर्वथा न विद्यते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

किञ्च जीवानामपि तदनधिकारिणा नास्ति कर्मबन्धो यदा तदा परमेश्वरस्य कुतस्तत्सम्भव इत्याह । यदिति । यस्य भगवतः पादपद्मयोः परागाणां कान्तिलक्षणैरङ्गानां नितरां सेवनेन ध्यानादिना तृप्ता अन्यत्र जाताद्यस्मृत्या यत्पादपद्मजपयोगेषु निषेवामेव ते इच्छन्ति तृप्ता इवेति वा एवं भूताः भागवतप्रधानास्तथा ज्ञानयोगप्रभावेण विधुता निराकृता अखिलकर्मणां बन्धा येषां तत्त्वज्ञा मुनयोऽपि न नह्यमानाः कर्मभिर्विध्यमानाः स्वैर विधिनिषेधकर्मविनिर्मुकाश्चरन्ति तस्य स्वेच्छया स्वीकृतनरदेहस्य परमेश्वरस्यैव कुतो बन्धः सर्वथापि तत्र जाशङ्कनीयमित्यर्थः । यद्वा यच्चत्थालब्धज्ञाना मुनयोऽपीति व्याख्येयम् ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुक्देवचरुतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु तेजीयसां तत्कृतो धर्मव्यतिक्रमः कुतो न दोषाय भवतीत्यत आह । कुशलाचरितेनेति । ते हि द्विविधा एके निरहङ्कारिणः ध्रुवास्मृतियुक्तास्तेषां परमेश्वरध्यानपरत्वेन विधिनिषेधविस्मृतिवशात् प्रारब्धकर्मकारितेन कुशलाचरितेन स्वार्थः विपर्ययेण प्रारब्धकर्मकारितेनाकुशलाचरितेन च अनर्थो वा न विद्यते अनिरहङ्कारिणामिति पदच्छेदादन्ये द्वेयाः ते हि पूर्वसाञ्चितमहापुण्यपूगैः पूर्णाः पुनरपि बहूनि महापुण्यानि कर्तुं शक्ताः तेषां कुशलाचरितेन किञ्चिन्मात्रेण कुवेरगृहे वराटिकान्यास इव अर्थः विपर्ययेण कुवेरगृहे वराटिकापहार इव अनर्थो वा न विद्यते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं सति केषुचित् जीवेषु कुशलाकुशलान्वयो न विद्यते तर्हि अखिलातां सत्त्वानामीशितव्यानां नियम्यानां जीवानामीशितुर्नियन्तुः परमेश्वरस्य सर्वस्वामिनः कुशलाकुशलान्वयो न विद्यते इति किम्पुनर्वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायो दर्शितः ॥ ३४ ॥

कुशलाकुशलकर्मकलास्पृष्टत्वमपि भगवतः कैमुतिकन्यायेन दर्शयति । यदिति । यस्य पादपद्मजपयोगे निषेवा येषां ते तथा

ते च ते तृप्ताश्च पादपद्मजपयोगध्यानानन्दाः अत एव योगप्रभावेण तद्व्यानसामर्थ्येन विधुताः अखिलकर्मबन्धा येषां ते मुनयः भगवत्तत्त्वमननशीलाः भागवताः न नह्यमाना निर्वन्धनाः सन्तः स्वैर चरन्ति तस्य भगवतः इच्छयैवात्तवपुषः परिगृहीताः प्रकृतावग्रहस्य कुतो बन्धः कुशलाकुशलकर्मफलभूत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

भाषा टीका ।

इन समर्थ पुरुषों को धर्म के आचारात्मा करने से कुछ इहाँ पर स्वार्थ सिद्ध नहीं होता है हे प्रभो ! परीक्षित, जो निरहङ्कारी होने से उन का अधर्म होने से कुछ बन्ध भी नहीं होसकता है ॥ ३३ ॥

जब भगवान् के भक्तों को ऐसा है तो सम्पूर्ण प्राणियों देवता तिर्यक् मनुष्यादिकों के जो ईश्वर हैं नियाम्य जीवों के पति हैं उन को पाप पुण्य का संबंध कहाँ से होसकता है ॥ ३४ ॥

जिन भक्तों के चरण कमल के रंग के सेवन करने से सन्तुष्ट भये मुनिजन योग के प्रभाव से सब कर्म बन्धों के छूट जाने से किसी कर्म के बन्धन में नहीं रह कर इछा पूर्वक संसार में विचरते हैं उन मुनि के पूज्य भगवान् श्रीकृष्णचद्र हैं तो उन ने तो अपनी इछासे शरीर को धारण किया है तो उन को तो कर्म बन्धन कहाँ सम्भव है ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

परदारत्वं गोपीनामङ्गीकृत्य परिहृताभिदाती भगवतः सर्वान्तर्यामिणः परदारसेवा नाम न काचिदित्याह । गोपीनामिति । योऽन्तश्चरत्यध्यक्षो बुद्ध्यादिसाक्षी स एव क्रीडनेन देहभाक् नत्वस्मददितुव्यो येन दोषः स्यादिति ॥ ३६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषा ।

स इत्यनेनास्यान्वयः स एवैष साक्षाद्भूतः अध्यक्ष इति तदंशत्वेन तत्पर्यत्वेन वा तत्त्वविचारतस्तस्मिन्नेव भोक्तृत्वपर्यवसानात् किम्वा अन्तर्यामित्वेनापि मायावादिनामद्वैतव्याख्यानुसारेण च परदारत्वाभावात् परदारसेवा नास्तीति परिहृतम् अत एव परमात्मत्वासिद्धये सर्वेषामित्युक्तम् एषः श्रीगोपीरमणः क्रीडनेन लीलया किम्वा क्रीडनेन हेतुना क्रीडार्थमित्यर्थः । देहभाक् निजश्रीमूर्तिप्रकटकः अन्यैर्वाक्यान् यद्वा अध्यक्षः सर्वचित्ताधिष्ठाता सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तकश्चेत्यर्थः । अत एवान्तश्चरति एवमन्तर्यामितया सर्वकर्मसु प्रवर्त्तनेनापि यथा तस्य तद्गुणदोषैर्लेपो न स्यात् किम्वा सर्वकर्मस्वन्तर्यामिदृष्ट्या प्रवृत्तेरन्येषामपि तैर्लेपो यथा न स्यात् तथावापीति भावः । तत्र गोप्यादिष्वन्तर्यामिणः प्रकाशतारतम्येन तेषां यथोत्तरं न्यूनतोह्य इति परमेश्वर्येण पूर्वोक्तबन्धः

श्रीमत्सनातनगोखामिकृतवृहत्तौषिणी ।

भावहेतुसिद्ध्यतिः विशेषतश्च रासक्रीडार्थमेव देहभाक् प्रकटितः तद्योग्यश्रीवर्जैर्द्रुकिशोरमूर्तिरित्यर्थः । प्रेमस्सविस्तारणार्थ-
भवतीर्णस्य तदनुरूप एव व्यवहारो युक्तो नमिति सिद्धान्ततत्त्वम् ॥३६॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतौषिणी ।

तदेवं गोपीनां परदारत्वमङ्गीकृत्यापि दोषः परिहृतः तत्र च सति कुलटात्वं जारत्वं नापयति तन्नाम च खलु धिका-
राय परं पर्यवस्यतीति तदसहमानस्तासां तत्परदारत्वमेव खण्ड-
यति । गोपीनामिति तैर्व्याख्यातम् । तत्र बुद्ध्यादिसाक्षी परमात्मैत्यर्थः । अतो न तस्य परो नाम कश्चिदिति के वा परदास इति भावः । ननु सलु निराकार इति श्रूयते तस्मा-
दाकारत्वाद्स्मदादितुल्य एवासौ न तत्राह । स एवेति । एव शब्दोऽयं चैवेत्यस्मादाकृष्टः । अत्र चशब्दः कचिन्नास्ति ।
क्रीडनेन स्वरं तदिच्छयेव ननु कर्मपरवशत्वेन हेतुभाक् तदुचिते देशे तदुचिते निजदेहे प्रवर्तक इत्यर्थः । अन्तर्यामितायामाकारापेक्षया अभावादेव तत्र निराकारत्वमुच्यते ननु वस्तुतः । “कंचित् स्वदेहान्तर्देह्यावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्त” इति द्वितीयो-
क्तेरिति भावः । नत्विति नत्वस्मदादिजिबित् परस्परमनात्म-
कर्मपरवशश्चेत्यर्थः । एष क्रीडनदेहमिति क्रीडनेनेह देहभा-
गिति च पाठः । अथवा यो गोप्यादीनां सर्वेषामपि तन्तयो-
ग्यताप्रदेशेन परमात्मरूपेणान्तश्चरति स एवाध्यक्षस्तत्तदधिष्ठाता गोप्यः किमाचरदित्यादिना कात्यायनि महामाये । इत्यादिना अपि वत मधुपुर्यामित्यादिना च व्यञ्जिततादृशममतामयभाव-
विशेषाणां तासान्तु पतिरूप एवाध्यक्ष इत्यर्थः । ननु कथं पर-
मात्मरूपेण क्रीडति कथञ्चानेन रूपेण क्रीडति तत्राह । एष बहिःप्रकटरूप एव स श्रीकृष्णस्तादृशक्रीडासाधनं देहं भजते नित्यमेवाश्रयति नत्वन्तःस्थः परमात्मरूप इति । पाठान्तरेऽपि इह बहिःप्रकटरूपत्व एवेत्यादि योज्यम् । एवमुत्तरत्रापि तदे-
वमन्तर्यामित्वपक्षे सदास्त्वस्यातिव्याप्तिपरिहाराय किञ्चिदन्य-
वाह्यार्थव्याख्यातम् । तथापि विष्णुत्रयपुरितदेहासु त्वक्कृष्णशु-
नखरोमकेशेत्यादि रुक्मिणीवाक्यानुसारेण विशुद्धसत्त्वव्यक्तवि-
शेषमयपरमज्योतिर्देहस्य तस्य प्रवृत्तिस्तज्जुगुप्सिततामेवावगम-
यति ननु भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवे-
दित्यनुसारेण रोचमानताम् । अतएवान्तर्गृहगतानां कासाञ्चिद-
सिद्धदेहानां तदेहपरित्याजनञ्च निर्दिश्यते । नच सैरिन्द्र्यादा-
वपि तत्प्रवृत्तिदर्शनादन्यथा मन्तव्यम् ॥ मुकुन्दस्पर्शनात् सद्यो चभूष प्रमदोत्तमेति तत्स्पर्शादिना स्पर्शवणि लोहवृत्तान्तवत् भुवदेहवच्च तद्योग्यदेहलक्षणप्रमदोत्तमात्वं प्राप्य तत्क्रीडनयो-
ग्यता तत्र जातेति गम्यते । न चासामपि तादृशत्वं मन्तव्यं ताभिर्विधूतेत्यादौ प्रत्युत ताभिरेव असावधिकं व्यरोचतेत्युक्त-
त्वात् । किञ्च नायं श्रीगोऽङ्ग्रेत्यादौ श्रीतोऽपि स्वयोंषिद्रुयोऽपि पराभ्योऽपि सर्वाङ्गनभ्याऽर्हत्तमत्वं परत्वश्चासां लभ्यते । यतः साधिक्षपमुक्तं कुतोऽन्याः इति तस्मादासां विलक्षणत्वावगमा-
द्विलक्षणत्वमेव व्याख्यान्तरं कर्तव्यम् । तथाहि गोपीनां तद्वि-

शेषाणामासां तथा तत्पतीनां सम्प्रति तासां पतित्वेन प्रती-
तानां तथा सर्वेषामपि गोपगवादीनां देहिनाञ्च योऽन्तर्मध्ये चरति जयति जननिवास इति दृष्ट्या अहो भाग्यसहो भाग्य-
मिति रीत्या “योऽसौ गोषु तिष्ठति योऽसौ गाः पालयती”ति तापनीश्रुत्या च तन्मध्ययोग्यक्रीडामिर्नित्यमेव क्रीडति सः श्रीकृष्णोऽध्यक्षः प्रत्यक्षः प्रापञ्चिकानां प्रकटः सन्नपि चरति तन्तद्योग्यमेव क्रीडति । उभयथापि क्रीडायां हेतुः । एषः श्रीकृष्णः क्रीडाशीलः श्रीगोपालवपुः प्रकाशानशील इति ॥ यद्वा । स एव प्रापञ्चिकप्रत्यक्षः सन्नपि क्रीडनदेहान् स्वक्रीडाहेतुविप्र-
हान् गोप्यादींस्तानेव भजन् क्रीडति । पाठान्तरेऽपि क्रीडने गोपलक्षितांस्तद्रूपां देहानिति । तदेवं तथैव नित्यविहारात्तासां तमित्यप्रेयसीत्वम् । ततस्तत्प्रतिमदेहत्वं च दर्शितम् । तत्र परसम्बन्धवर्णनेन सन्देहं प्रकटयन्त्यां प्रकटलीलायामपि सुखा-
वेशात् स्पष्टमेवोक्तं तासु तद्रूपत्वं स्वयं भीशुकदेवेन अधोक्ष-
जप्रिया इति भगवत्प्रिया इति कृष्णवध्व इति च । तापन्यां दुर्वाससा ताः प्रत्येव च । योऽसौ गोषु तिष्ठतीत्यादौ स यो हि स्वामी भवतीति परमसम्बन्धवर्णनेन सन्देहरहितायामप्र-
कटलीलायां कैमुत्येन तदेव निर्णीतम् । श्रीमदष्टादशाक्षरपटले श्रीब्रह्मणा स्वसंहितायाम् । “आनन्दाचिन्मयरस प्रतिभाविताभि-
स्ताम्रिय एव निजरूपतया कलाभिः । गोलोक एव निवस-
त्यखिलात्मभूतो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामी” त्यत्र कलात्वेन निजरूपत्वप्राप्तेऽपि प्रकटलीलागतपरकीयत्वे सन्देहनिवासार्थम् । निजरूपतयेति एतदेव चोपक्रमोपसंहारयोस्तासु लक्ष्मीत्वस्य तस्मिन् परमपुरुषत्वस्य निर्देशेन तथैव निर्द्धारितं तत्र चिन्ता-
मणि प्रकरसङ्गास्वित्यादौ लक्ष्मीसहस्रशतसंभ्रमसेव्यमानमित्यु-
पक्रमः । श्रियाः कान्ताः कान्तः परमपुरुष इत्युपसंहारः । तत्र चान्यत्र च । साक्षात् गोपीशब्दप्रधानाः श्रीमदष्टादशाक्षरप्रमु-
खमन्त्रादिव तथैव वदन्त आसते । तथाच तत्तन्मन्त्रव्याख्यायां गौतमीयतन्त्रे । तत्तन्मन्त्र द्रष्टारः श्रीमदेवर्षिचरणाः तत्प्रधानाः श्रीभगवतां नामधेयं बहिरङ्गदृष्टीनामपि प्रवृत्त्यर्थं रुढिमपि परि-
त्यजन्तः सर्वेश्वरत्वं मायास्वरूपशक्त्योर्वैभवभेदेन द्विधा निरुच्य तद्व्यानगततदन्तरङ्गप्रेयसीभक्तानां प्रवृत्त्यर्थं श्रीगोपालमूर्तेस्तस्य श्रीगोपालीपतित्वमेवाश्रितरुचितया तत्राप्युत्तरपक्षतया पर्यवसा-
यितवन्तः । तत्र चैवकारेण प्रकटलीलाप्रसिद्धसौपत्यं निराकृ-
तवन्तः । यथा “गोपीति प्रकृतिं विद्याज्जनस्तत्त्वसमूहकः । अन-
योराश्रयत्वेन कारणत्वेन चेश्वरः । सान्द्रानन्दपरं ज्योतिर्वल्लभेन च कथ्यते । अथवा गोपीप्रकृतिर्जनस्तदंशमगडलम् । अनयो वल्लभः स्वामी भवेत् कृष्णख्य ईश्वरः । अनेकजन्मसिद्धानां गोपीनां प्रतिरेव वा । नन्दनन्दन इत्युक्तलोक्यानन्दवर्द्धन” इति । अत्रानेकजन्मसिद्धानामिति बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन इतिवत् । तासामनादिकालपरम्परप्राप्तश्रुतिपुराणत-
न्त्रादिप्रसिद्धावतारित्वमेव व्यनक्ति तस्माद्वस्तुतः परदारत्वमेव नास्ति किमुतायोग्यत्वमिति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीताचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत् पृष्ठमाप्तकामो यदुपतिरित्यादिना चाप्तसमस्तकामस्य स्वतो निरतिशयानन्दस्य ग्राम्यचेष्टान्वयः कथमिति तस्योत्तरमाह । गोपीनामिति द्वाभ्याम् । गोपीनां तासां पतीनाञ्च तथान्येषां देहिनां जीवानाञ्च योऽन्तश्चरत्यन्तरात्मतया व्याप्नुवन्नियमयति यश्चा-
ध्यक्षः । तत्तत्कर्मानुगुणसुखदुःखादिफलदश्च स एष भगवान्कृष्णः
क्रीडनदेहभाक् क्रीडनाय देहभाक् नत्वस्मदादिवत्सुखदुःखादि-
भोगाय कर्माधीनदेहभागित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रवाचली ।

क्रीडनं क्रीडासाधनं देहं भजतीति क्रीडनदेहभाक् अध्यक्षः
साक्षी अयञ्च बन्धाभावे हेतुः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

गोपीनाम् अत्र टीकानुसारेण श्रीभगवतः परदारानाम् न
सन्तीति व्याख्यानेऽपि तासामयोग्यत्वं न व्याहन्यत एषा
व्याख्या ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ॥

अन्यच्च गोपाङ्गनास्वस्य क्रीडापाञ्चालिका इव क्रीडादेहनिर्विशेष-
स्तस्य भजनमस्य नहि बहिरङ्गलीलैव अन्तर्यामिता त्वस्य बहिरङ्ग-
लीलैवेत्याह । गोपीनामित्यादि । स एष श्रीकृष्णः क्रीडनदेहभाक्
क्रीडनदेहा भजदेव्यस्ता न भजतीति स्वरूपनिर्देशः ताच्छीत्ये किं
अध्यक्षः साक्षात् प्रत्यक्ष इति यावत् यो नारायणरूपेणैव गोपीनां
तत्पतीनाञ्च सर्वदेहिनाञ्च अन्तश्चरति अन्तर्यामी गोपीनां पतयः
पत्याभासास्तेषां सर्वेषामपि देहिनाञ्च ननु गोपीनां सर्वसाधारण्ये-
मान्तर्यामिवत्त्वम् आनन्दविग्रहत्वात् एतेनास्य ब्रजाङ्गनाभिः सह
क्रीडनं स्वरूपविहार एव न धर्मव्यातिक्रम इति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु तथापि लोकमर्यादाया भग्नत्वात् यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति
न्यायेन शब्दबलविचारेण बन्धो भवेत् तेष्ववधूताख्योऽपि न ते
व्यवहारनियामकाः अतो विषमो दृष्टान्त इति चेत्तत्राह । गोपीनामिति ।
नहि स्वस्य स्पर्शः स्वस्य कापि निषिद्धः परा चासौ परस्य स्त्री उभय-
मपि न भगवति यतः भगवान् गोपीनां तत्पतीनाञ्च आत्मा बान्धवाः
सर्वे लौकिकाश्च न मन्यन्त इति चेत्तत्राह । सर्वेषामपि देहिनाम-
यमात्मेति यो भगवानन्तश्चरति आसन्नो जीवो वा सर्वेषां दिसिद्धा-
न्तसंग्रहाय सामान्यवचनं योऽन्तश्चरतीति स एवायं भगवान् अध्यक्षः
प्रत्यक्षः क्रीडनेन कृत्वा नदवत् पुरुषदेहं भजते वस्तुतस्तु नायं
पुमान् न च स्त्री नाप्यन्यः कश्चित् न स्त्री न षण्डो न पुमानिति श्रुतेः
अतः केनापि विचारेण नास्या दोषसंभवः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्तद्वद्व्याप्तु सर्वान्तर्यामिणो भगवतो न केऽपि परे इत्याह ।
गोपीनामिति । योऽन्तश्चरति तस्य बहिरङ्गलिङ्गने को दोष इति
भावः । अध्यक्षो बुद्ध्यादि द्रष्टा तस्य रहस्य बहिरङ्गदर्शने
को दोष इति भावः । इह ब्रजमण्डले क्रीडनेन हेतुना देहान्
गोपीशरीराणि भजते इति श्रमप्रस्वेदास्वमार्जनादिना सेवते ॥ ३६ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका

तदेवं समाहितेऽपि प्रह्लादाभासे परदारभिमर्शने च तदवस्थतया
प्रतिभासमानेऽपरिनुष्यन् प्रकारान्तरेण समादधाति । गोपीनामिति ।
तैर्व्याख्यातं तत्र बुद्ध्यादिसाक्षी परमात्मेत्यर्थः । अतो न तस्य परो
नाम कश्चिदिति केवा परदार इति भावः । ननु सनु निराकारः श्रूयते
इति चेत्सत्यम् अन्तर्यामिणीलायामाकाशपेदाभावादेव निराका-
रत्वमुच्यते नत्वाकाराभावादिति—

केचित्स्वदेहान्तर्हृदयाचकाश्च

प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तमिति

श्रीद्वितीयोऽदौ वसन्तमित्यनेन तदाकारस्य नित्यत्वावगमात्
अन्यथा वसन्तमित्यत्र प्रकल्प्येत्युच्येत केचिदिति लौकिकत्वं तत्र
तत्राचिन्त्यशक्तिरेव गतिः अथवा क्रीडनेनेत्येतदेवोत्तरं श्रीभगवतः
साकारत्वे निराकारत्वे च क्रीडने हेतुः स एवेति सामानाधि-
करण्येनाभेदं निर्दिश्य देहभागिति तथात्वस्योत्कर्षो व्यञ्जितः
परमार्थस्तु गोपीनां गोपजातिस्त्रीणां तत्पतीनां गोपज्ञातिपुरु-
षाणां तथा सर्वेषां गोसुगादिदेहिनां परिकरणां देहभाक् सन्
देहशब्दः स्वरूपवचनः योऽन्तः अप्रकटलीलायां चरति जयति
जननिवास इतित्यायेन नित्यं क्रीडते स इह तत्तद्रूप एवाध्यक्षः
प्रकटलीलायां प्रत्यक्षः योऽसौ गोषु तिष्ठति योऽसौ गाः पालयति
योऽसौ गोपेषु तिष्ठति गोषान्पालयति सं वो हि स्वामी भवतीति
श्रीगोपालतापिनीश्रुतेः न च साधकशरीरेषु व्यभिचारः मुकुन्द-
स्पर्शनात्सयो वभूव प्रमदोत्तमेति सैरन्ध्रान्यायेन स्पर्शमाणिवत्ते-
षामपि योग्यतासम्पादनावगमात् जहर्गुणमयं देहमिति तु तत्त-
द्भावत्यागेन किञ्चिदुर्वरितदुष्पचेलिमकषायशेषेण वा समा-
हितं प्राक् तासां परकीयात्वञ्च भगवत्प्रिया अधोक्षजप्रियाः
कृष्णवध्व इत्यादिभिर्विशेषणैरेव परास्तं तदन्यासाञ्च नित्यत्वं
दशाक्षरमन्त्रन्याख्यायां श्रीदेवर्षिचरणैरुक्तं गौतमीयतन्त्रे—

गोपीति प्रकृतिं विद्याजनसत्त्वसमूहकः ।

अनयोराश्रयत्वेन कारणत्वेन वैश्वरः ॥

सान्द्रानन्दं परं ज्योतिर्वल्लभत्वेन कथ्यते ।

अनेकजन्मसिद्धानां गोपीनां पतिरेव वा ॥

नन्दनन्दन इत्युक्तल्लोक्यान्न्दवर्धन इति ।

अत्र मायास्वरूपशक्तयोर्विभवभेदेन व्याख्याद्वयम् अनेकेति—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चाज्जुनेत्यादि ।

कल्पपरंपराप्राप्तभुतिपुराणतन्त्रादिप्रसिद्धावतारित्वमेव व्यनक्ति
न च तत्पतीनामिति नित्यासिद्धपरदारत्वमपीति भ्रमः कार्यः मोहि-
तास्तस्य माययेत्यादिवक्ष्यमामाणात्सवो हि स्वामी भवतीति निज-
स्वरूपतया कलाभिरिति स्मृतिभुत्यादिवाक्यानुलोपेन प्रकटलीला-

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धसदीपिका ।

यामेव तत्प्रतीतिरिति निर्णयात् तत् एव च गोपजातिपुरुषाणा-
मिति व्याख्यातं तनु पतिं मन्यानामिति अन्यथा परमसुखायां
लीलाशामनौचित्यदोषो दुर्वार इत्यवधेयम् "अनौचित्यादतेनान्यद्रस-
भङ्गस्य कारण"मित्यभियुक्तोक्तेः तत्रा प्राकृतत्वेनानौचित्यपरि-
हार इति वाच्यं मत्पुत्र तदाधिक्यप्रसङ्गादिति दिक् । चित्रतामिदं
भक्तिमञ्जूषायाम् ॥ ३६ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

नन्वेवमिच्छयात्तसच्चिदानन्दवपुः सच्चित्सुखवपुषो विभुत्वमेव
स्यात्तर्हि विभुत्वे रासनुत्पादि क्रियानुपपत्तिरितीमांशङ्कामप-
नुदमेव पूर्व धर्मव्यतिक्रमं स्वीकृत्य समाधानं कृतमधुना तु तस्य
विभुत्वेनैव तासां परदस्त्वाभावात् व्यतिक्रमगन्धोऽप्युत्पाद्यः । गोपी-
नामिति । तासामेव गोपीनां तत्प्रतीतिरिति लोकदृष्टिविग्रहेण
पूर्ववर्णितश्रुतीनां तत्तदेवपरत्वमानन्यायेन तत्तत्प्रतिमन्यतयापात-
द्वय्या भासमानानां तथा सर्वेषामपि देहिनां देहादिसंघाताद्या-
सेन पुण्यकृ जीवतया प्रतीयमानानां श्रौण्णत्ववृत्ति तत्तदुपाधीना-
मधिष्ठानतया तेषाञ्च स्वरूपभूतात्मतया प्रत्यक्तया वर्तमानः "कृष्ण-
मेनमेवेहि त्वमात्मनमखिलात्मनाम् । जगद्धिताय सोऽप्यत्र देही-
वाभ्याति मायये"त्यत्रैतच्छब्दानिर्दिष्टं सर्वोपरोक्ष कृष्णविग्रहं सर्व-
देहिनामात्मात्वेन निर्दिष्टं तस्य देही वेति मौक्तिक-
कल्पितदेहपृथक्भूततदध्यासापञ्चजी-ववद्भानन्तु माययेति
निर्णीतं मायया तथा प्रतीतौ प्रयोजनञ्च जगद्धितायत्यनेन दर्शित-
मत्र चोत्तरपक्षे वक्ष्यति अनुग्रहाय भूतानामिति गीतायाञ्चोक्तम्
"अहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थित" इति तथाच सोऽध्यक्षः सर्वा-
धिष्ठानप्रत्यक्षचिद्रूपः इह क्रीडने व्यापकानामपि वर्णानामभिव्यञ्ज-
कध्वन्यनुसारेण परिच्छिन्नतया तत्तद्व्यप्यपदादिक्रमेण भातीति
तदभिव्यञ्जकस्वेच्छानुसारेण परिच्छिन्नतया मत्तद्रासलोलादिक्रमाप-
न्तत्वेन प्रतीतावपि देहभाक् न भवति किन्तु वर्णितरीत्या देहीवा-
भाति न च कृष्णविग्रहस्यैवात्मत्वेन सर्वान्तश्चरत्वे कथं न सर्वेषां
तदन्तरपरोक्ष इति वाच्यम् अज्ञानावृत्तशुक्ले समानांशेदन्त्वेन
मानेऽपि विशेषशुक्तित्वाकारेणाप्रतीतिवत् समानसाक्षिदात्मना माने-
प्यानन्दविग्रहत्वेन प्रतीतिसंभवात् नचात्मनो बहुश्रुतिषु निराकार-
त्वप्रसिद्ध्या कृष्णविग्रहाकारत्वासिद्धिरितिवाच्यं निराकारशब्दस्य
सर्वव्यापकमौक्तिकानिरासपत्त्वात् "सत्पुण्डरीकनयनं मेघाम-
वैद्युताम्बर"मित्यादिकाचिदुपनिषदि श्रुताकारस्यानन्तानन्दवद्गुणोप-
संहारन्यायेन सर्वत्रोपसंहरणायित्वाच्च तथाच गोपीनामागन्तुक-
किञ्चित्कालिकलोकभ्रमकल्पितपत्यादिसंबन्धापेक्षया नित्यान्त-
श्चरात्मत्वसंबन्धस्य ज्यायस्वात्कृष्णस्यैव मुख्याध्यत्तत्वाच्च तासां
परदारत्वं लोकभ्रमसिद्धतत्प्रतीनामप्यात्मत्वाच्च किञ्च नहि
देहस्य पतित्वं पञ्चत्वे वेदं दग्ध्वा पतिपिण्डदानादेदर्शनाद्वात्मनः
पतित्वेतु कृष्णस्य सर्वमुख्यपतित्वमत एव प्रायाः पूर्वं निर्दिष्टमधो-
क्षज प्रिया इति कृष्णवध्व इति ताविन्याश्च ताः प्रत्येव दुर्वाससो वाक्यं
स वः स्वामी भवतीति श्रीमदष्टादशाक्षरपटले ब्रह्मसंहितायां तदुक्तिः
"आनन्दोऽचेन्मयसप्रतिभाविताभिर्य एव निजरूपतया कलाभिः मोक्षोक्तं
एव तेवसत्यखिलात्मभूतो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि" इत्यत्र

कलात्बोक्तस्वीयत्वे निदिचतेऽपि लोकप्रसिद्धपरकीयत्वभ्रमपरिहा-
रायैव निजरूपतानिर्देशः तत्रैवोपक्रमोपसंहारयोस्तासां लक्ष्मात्वं
तस्य परमपुरुषत्वञ्च दर्शितं लक्ष्मीसहस्रशतसंभ्रमसंन्यमानासि-
त्युपक्रमः श्रियः कान्ताः कान्तः परमपुरुष इत्युपसंहारः तथा
साचाद्रूपिनामसंबन्धाष्टादशाक्षरादिमन्त्राः स्पष्टा भान्ति तथान्यत्रापि
मन्त्रव्याख्याने एव "अनेकजन्मसिद्धानां गोपीनां पतिरेव वा । नन्द-
नन्दन इत्युक्तलोकक्यानन्दवर्द्धन" इति तस्मात्तासां परदारत्वमेव
नास्तीति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

एवं गोपीनां परदारत्वं तदभिमर्शनजन्यदोषं चाङ्गीकृत्य
समाहितं वस्तुतस्तु नास्ति तासां परदारत्वमतो नास्ति तत्सेवाकृत-
दोषगन्धोऽपीत्याह । गोपीनामिति । यः गोपीनां तत्प्रतीतिञ्च किञ्च
सर्वेषामेव देहिनामन्तर्जीवरूपेणान्तर्यामिरूपेण चरति स एवा-
ध्यक्षस्तदेहादिनियन्ता क्रीडनेन क्रीडार्थं देहभाक् गृहीतलोला-
विग्रहः कत्वस्मदादिवत्कर्मभोगाद्यर्थदेहभाक् अतो नास्ति तत्र दोष-
गन्धस्य शङ्कापीति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं परमेश्वरः कुशलाकुशलकर्मसत्कलविषयो न भवति सर्व-
सत्त्वेशित्वेन सर्वस्वामित्वादित्युक्तमय सर्वेशित्वमेव प्रपञ्चयति ।
गोपीनामिति । गोपीनां तत्प्रतीतिं किञ्चिदुना सर्वेषां ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्य-
न्तानां देहिनां य उपादानकारणतया प्रेरकतया च अन्तरश्चरति
अतएवाध्यक्षस्तच्चद्रव्यादिसाक्षी तत्तदेहभोक्तृमुख्यः स्वामी
स एव इह लीलायां क्रीडनेनापि अध्यक्षः देहभाक् च अतस्त्वया
प्रतीपमाचरद्ब्रह्मन् । परदारभिमर्शनं कृतवान्वैजुगुप्सितमिति
शङ्का न कार्या तस्य सर्वपतित्वात् जुगुप्सितकर्तृत्वाभावादिति
भावः ॥ ३६ ॥

माषा टीका ।

जो परमेश्वर श्रीकृष्णचन्द्र गोपिन के तथा उनके पतिन के
और प्राणिमात्र के भीतर में अन्तर्यामी होकर सूक्ष्म रूप से
विचरते हैं और सबके स्वामी हैं वे क्रीडा करते हैं तो वे देह-
धारी मनुष्य सरी के नहीं हैं किन्तु व्यापक हैं ॥ ३६ ॥

अनुग्रहाय भूतानां मानुषं देहमास्थितः ॥

भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥ ३७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावावर्दीपिका ।

नन्वेवमेवाप्तकामस्य निन्दिते कुतः प्रवृत्तिरित्यत आह । अनुग्रहायेति । शृङ्गाररसाकृष्टचेतसो ऽस्ति बहिर्मुखानपि रूपरान् कर्तुमिति भावः ॥ ३७ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृत्तोपिणी ।

एतदेव प्रपञ्चयति । अनुग्रहायेति । यद्वा अक्षयः प्रत्यक्षः सन् क्रीडनाय तत्क्रीडायां देहः अवतारो येषां गोपीजनानां ब्रजजनानां वा तान् भजति स्मयतीति तथा सः अतस्तेषामन्तर्बहिश्चरतः क्रीडासाधनत्वात् तस्य क्रीडया कस्यापि कोऽपि दोषः प्रसज्येदिति भावः । भक्तानामनुग्रहाय "मद्भक्तानां विनोदार्थं करोमि विविधाः क्रियाः" इत्यादिश्रीभगवद्भचनात् मानुषं तराकारमाश्रितः प्रकटितवान् यद्वा प्रकटयामासेति वाक्यसमाप्तिः इति भक्तानुग्रहार्थं तत्क्रीडेत्यभिप्रेतं । तत्र भक्तशब्देन ब्रजदेव्यो ब्रजजनाश्च सर्वे तथा कालत्रयसम्बन्धिनोऽन्ये च वैष्णवाः यद्वा भक्तानां मुख्याः श्रीब्रजदेव्य एवोक्ताः तथापि मुख्यानामनुग्रहेणान्येषामपि सर्वेषामनुग्रहः सिद्ध्यैदेव अत एव क्रीडा भजते प्रीत्या सम्पादयतीत्यर्थः । श्लेषेण भजते अनुसरति प्रकाशयति क्रीडानां नित्यसिद्धत्वं सूचितं तेन च सर्वदोषः स्वत एव निरस्तः तादृशीः अनिर्वचनीयाः सर्वचित्ताकर्षणीरित्यर्थः । श्लेषेण राससदृशक्रीडाभवेनापि तत्परो भवेत् किमुत रासक्रीडामित्यर्थः । तच्छब्देन भगवान् भक्ताः क्रीडा वा सर्वोऽपि जनो भवेत् यद्वा मानुषं देहमाश्रितः सर्वोऽपि जीवस्तत्परो भवेत् मर्त्यलोके श्रीभगवदवतारात्तथा भक्तियोग्यसाधनेन भजने मुख्यत्वाच्च मनुष्याणामेव सुखं तच्छब्दव्याप्तिसिद्धेः भूतानामिति पाठे सर्वेषामेव जनानां विषयिणां मुमुक्षूणां भक्तानां चेत्यर्थः । इति परमकारुण्यमुक्तम् एवं स कथं धर्मसेतूनमित्यनेन धर्मेविरुद्धं कथं कृतवानित्येकस्य प्रश्नस्य परिहारः धर्मव्यतिक्रम इत्यादिभिः तथा आप्तकाम इत्यनेन परिपूर्णस्य का तत्र स्पृहेति द्वितीयस्य अनुग्रहायेत्यनेनेति विवेचनीयम् ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपिणी ।

नन्वाप्तकामस्य कुतः क्रीडायां प्रवृत्तिः कुतस्तरां वा बहिर्दृष्ट्या लोकावगीते तस्मिन्नित्यत आह । अन्विति । भक्तानामनुग्रहाय "मद्भक्तानां विनोदार्थं करोमि विविधाः क्रियाः" इति पद्मपुराणीयश्रीभगवद्भचनात् मानुषं तराकारमाश्रितः ब्रह्मरूपेण सर्वश्रयोऽपि स्वयमाभयं कृतवानिति तस्य परब्रह्म स्वरूपस्य परमाश्रयत्वं च दर्शितम् । एतदुक्तम् । "दशमं दशमं लक्ष्यमाश्रिताश्रयविग्रह"मिति । तथाच श्रीभगवदुपनिषद् ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति । आस्थितः इति पाठोऽप्यादरविषयः कृत इति स एकार्यः । स्वेच्छया मानुषं देहमधुनैव विरचयामाश्रित इति

व्याख्यातुं न घटते परत्र तत्र लोके ऽधिष्ठातृत्वेन कृष्णाख्यः नराकारपरब्रह्मणः श्रीगोपैरनुभूतत्वात् एवं भक्तानुग्रहार्थं तत्क्रीडेत्यभिप्रेतम् । आप्तकामत्वेऽपि भक्तानुग्रहो युज्यते । विशुद्धसत्त्वस्य तथा स्वभावात् । यद्वावभाषिते चान्यत्र दृश्यतेऽसौ । तथा रङ्गणानुग्राहके श्रीजडभरतचरिते यथा वा भवदनुग्राहके मयीति । तत्र भक्तशब्देन ब्रजदेव्यो ब्रजजनाश्च सर्वे कालत्रयसम्बन्धिनोऽन्ये च वैष्णवा गृहीताः ब्रजदेवीनां पूर्वरागादिभिः ब्रजजनानां जन्मादिभिरन्येषाञ्च तत्तद्दर्शनश्रवणादिभिरपूर्वत्वस्फुरणात् ॥ अत एव तादृशभक्तप्रसङ्गेन तादृशीः सर्वे चित्ताकर्षणीः क्रीडा भजते याः साधारणीरपि श्रुत्वा भक्तेभ्योऽन्योऽपि जनस्तत्परो भवेत् । किमुत रासलीलारूपमिमां श्रुत्वेत्यर्थः । वक्ष्यते च । विक्रीडितं ब्रजकथमिरिदञ्च विष्णोरित्यादि । यद्वा मानुषं देहमाश्रितः सर्वोऽपि जीवस्तत्परो भवेत् । मर्त्यलोके श्रीभगवदवतारात्तथा भजने मुख्यत्वाच्च ॥ मनुष्याणामेव सुखेन तच्छब्दव्याप्तिसिद्धेः । भूतानामिति पाठे निजावतारकारणभक्तसम्बन्धेन सर्वेषामेव जनानां विषयिणां मुमुक्षूणां भक्तानाञ्चेत्यर्थः । इति परमकारुण्यमेव कारुण्यमुक्तम् । तथापि भजनसम्बन्धेनैव सर्वानुग्रहो क्षेत्रः । अन्यैतः । तत्र बहिर्मुखानपीति तत्पर्यन्तत्वं विवक्षितम् । परमप्रेमपराकाष्ठामयतया श्रीशुकस्यापि तद्वर्णनातिशयप्रवृत्तेः । गोपीनामित्यस्यार्थान्तरे त्वेवं व्याख्येयम् । नन्वेवमपि नित्यवदृष्टमेव तथा क्रीडतु किं प्रापञ्चिकेभ्यस्तत्प्रदनेन तत्राह । भक्तानां प्रपञ्चगतानामनुग्रहाय मानुषं देहं मर्त्यलोककथं विराडुदेहांशमाश्रितः तत्र प्रकटोऽभूदित्यर्थः । "यस्य पृथिवी शरीर"मित्यादि श्रुतौ । तत्रापि तच्छरीरशब्दप्रयोगात् । मानुषशब्देन तल्लोकलक्षितत्वाच्च । अन्यत् समानम् अथवा तत्परो भवेदित्यत्र भक्तानां भूतानां बहुत्वाच्च ते कर्तृत्वेन विषयिणामाद्यनुकर्तारम् । व्याख्यानतरे साध्यादारादि कष्टतापतैव । भगवानिति तु तत्र तत्र व्याख्यानेऽपि प्रकरणादेव लभ्यते ॥ तस्मात्तादृशीः क्रीडा अस्ती भजते याः श्रुत्वापि स्वयमपि तत्परो भवेत् यदा यदा शृणोति तदा तदासक्तो भवतीत्येवार्थः ॥ ३७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

स्वाती निरतिशयानन्दस्य प्राप्यचेष्टान्वयं परिहरति । अनुग्रहायेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

श्रीमद्गीतरत्नवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अवाप्तसमस्तकामस्य किं क्रीडाजन्यसुखलेशेनेति शङ्कां निराह । अनुग्रहायेति ॥ भूतानामनुग्रहायस्मदादिभूताननुग्रहीतु मानुषं मनुष्यस्येव संनिवेशविशिष्टं देहमास्थितः तादृशीरुक्तविधाः क्रीडा

१ अर्थ पाठोऽत्र वीरराघवीये च व्याख्यासुचीश्रुत इत्येव पाठः ।

श्रीमद्गीताचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भजते ऽनुकरोति क्रीडात्ववान्तरप्रयोजनं भूतानुग्रहस्तु श्रीभगवद्वतारस्य परमं प्रयोजनमिति भावः । अवतारस्य क्रीडार्थत्वं क्रीडायास्त्वनुग्रहार्थत्वञ्चोक्तं कथं क्रीडाया अनुग्रहार्थत्वमित्यत्राह । याः क्रीडाः श्रुत्वा तत्परः श्रीभगवत्परो भवेत् जन इति कर्तृपदाध्याहारः मत्क्रीडाः शृण्वतो लोकस्य निरतिशयपुरुषार्थभूते मयि इष्टानिष्टप्रापणपरिहारदक्षे नितरामासक्तिर्यथा स्यादित्येवमनुग्रहाय क्रीडाः भजते ननु स्वयमपरिपूर्णो भजत इति भावः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

स्वेच्छाविग्रहस्वीकारेतिःस्पृहस्य किमप्रयोजनमित्यत आह । अनुग्रहायेति । तादृशीं मानुषदेहक्रीडां चरितं श्रुत्वा तत्परः भगवानेव परो यस्य स तथा तस्मिन् तात्पर्ययुक्तो वा यद्वा स पुरुष इव जन्ममृत्युशून्यो भवेत् ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र च सति परैर्व्यवृत्तमासामसमञ्जसं बहूनां तेषां तस्मिन्नसूयादि तद्विति यन्मित्रं परमानन्दमित्यादिव्याह-
न्येत ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ननु तर्हि रघुस्यभूतामीदृशीं क्रीडां कथं भुवि प्रकटितवान् इत्यत आह । अनुग्रहायेत्यादि । भक्तानामनुग्रहाय तादृशीः क्रीडा भजते याः श्रुत्वा मानुषं देहमाश्रितो यः कश्चिदेव तत्परः श्रीकृष्णपरो भवेत् भक्तास्तावद्विविधा रसस्य वैविध्यात् तेषां नानारसा एव लीलाः करोति तेषां स्वस्ववासनोपासनाभेदादिति भक्तानुग्रहार्थमेव लीलाः तासं भवणात् कश्चिदेव मानुषदेहभाक् मुच्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु तथापि एवङ्करणे कोऽभिप्राय इति चेत्तत्राह । अनुग्रहायेति । भक्तानामनुग्रहार्थमेव भक्तसमानरूपं देहमाश्रितः विजातीये तेषां विश्वासो न भवेदिति सतो यथा मनुष्यानुग्रहाय मानुषो देहः प्रदर्शितः एवं गोपिकानामप्यनुग्रहाय स्वानन्दं गोकुले दातुं तादृशीः क्रीडाः भजते तत्तद्धर्मप्रवेशव्यतिरेकेण तस्य तस्य दोषस्यानिवृत्तत्वात् यद्वा भक्तानां मानुषं देहं प्रति आस्थां सञ्जाताऽस्मिन्निति स तथा तत्रापि महान् पूर्णकामः सर्वं दातुं शक्तः तत्त्वेन निषिद्धप्रकारेणात्मानं दातुमिति अत एतां लीलां निरोधपूर्वकाद्रेयदानरूपां यः श्रोष्यति स सर्वथा भगवत्परो भविष्यतीति भगवता तथाचरणं कृतं तदाह यः श्रुत्वा तत्परो भवेदिति ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जुगुप्सितं किमभिप्रायं कृतवानिति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह । अन्विति । भक्तानामनुग्रहाय तादृशीः क्रीडाः भजते याः श्रुत्वा मानुषं देहमाश्रितो जीवः तदपरस्तद्विषयकः श्रद्धावान् भवेदिति क्रीडान्तरतो वैलक्षण्येन मधुररसमय्या अस्याः क्रीडायास्तादृशीः मणिमन्त्रमहोषधानामिव काञ्चिदतर्क्या शक्तिरस्तीत्यवगम्यते । तथैव मानुषदेहवत् एव तद्भक्तावाधिकारित्वं मुख्यमित्याभिप्रेतम् ॥ ३७ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादविद्वत्कृता विशुद्धरसदीपिका ।

नन्वातस्य कुतः क्रीडनैः प्रवृत्तिः कुतस्तपं लोकदृष्ट्या विगीते तस्मिन्नित्यत आह । अन्विति । भक्तानामिति—

मद्भक्तानां विनोदार्थं करोमि विविधाः क्रियाः ।

इति पाञ्चोक्तेः ॥

मानुषं नराकारमाश्रितः ब्रह्मस्वरूपेण सर्वाश्रयोऽपि स्वयमाश्रयं कृतवानिति नराकारस्य परब्रह्मत्वं च दर्शितं तदुक्तं हयशीर्षपञ्चरात्रे—

आनन्दो द्विविधः प्रोक्तोऽमूर्तश्चासूर्त एव च ।

अमूर्तस्याश्रयो मूर्तोः भगवान् पुरुषोत्तमः ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य चेति श्रीगीतासु च ।

आश्रित इति पादेऽप्यादरविषयः कृत इत्यर्थः । एवञ्च भक्तानुग्रहार्थं तथा क्रीडनैः इति स्थितिः नक्षेपा कामक्रीडा न चैते परद्वाराः किन्तु परमात्मस्वरूपिण्याः श्रीराधायाः प्रतिविम्बरूपाः प्रेमाविशेषक्रीडापरिकराः नित्यालिङ्गाः साधनसिद्धभक्तजनानुग्रहाय प्रकटीभूय निजभावमावितस्वान्तान् विधाय परिकरेषु प्रवेशयन्तीति कामविजय एव प्रकरणार्थ इति प्रेक्षावतां व्याख्या । आप्तकामत्वेऽपि भक्तानुग्रहो युज्यते विशुद्धरसत्वस्य तथा स्वभावात् यद्भावितेचान्यत्रापि दृश्यतेऽसौ यथा रङ्गणानुग्राहके जडभरते यथाच भवदनुग्राहके मयीति अत एव तादृशीः सर्वभक्तजनाच्छाकर्षणोः क्रीडा भजते याः श्रुत्वा न्योऽपि जमस्तत्परो भवेत् नहि कामक्रीडाश्रवणेन लोकवेदविरुद्धपरदारविनोदश्रवणेनच कश्चित्तत्परो भवति नच भक्तेभ्योऽपि सा रुचितोचिता च प्रत्युत प्रेमाविधातकत्वेन तद्विरुद्धेवेति यद्वा मानुषं देहमाश्रितः सर्वोऽपि जनस्तत्परो भवेदिति संबन्धः ॥ ३७ ॥

श्रीरामनाथयणकृतभावभावविभाविका ।

तथापि सच्चिदानन्दधनस्य स्वानन्दपूर्णस्य मायया देहीव भानेविभोरपि स्वेच्छया क्रीडाप्रकाशे वा किंप्रयोजनमिति सङ्गः किमभिप्रायमेतन्नः संशयं छिन्धीति प्रश्नस्योत्तरमाह । अनुग्रहायेति । भूतानामनुग्रहाय प्रेम्होदीपकशृङ्गारवात्सल्यादिरसोद्बोधाय सजातीयप्रतीतावेन वात्सल्यशृङ्गारादिरसे निःशङ्कता भवतीत्यभिप्रेत्य मानुषं देहमाश्रित इव निधोरकवाक्ये देहीवाभातीतीवशब्दनिर्देशात् याः क्रीडा श्रुत्वा श्रवणमात्रेणैव सर्वोऽपि जनो विषयिमुमुक्षुमुक्तानाङ्गिमु वाच्यं विरुद्धं नास्तिकस्वेच्छादिरपि तत्परो भवेत् कृष्णलीलागाने

नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।

मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वान् स्वान् दारान् ब्रजौकसः ॥ ३८ ॥

श्रीरायनारायणकृतभावभावविभाषिका ।

आधुनिकानां स्लेच्छादीनामपि तदर्थं हतचित्तत्वेनैव प्रवृत्तिदर्शनात्—

निवृत्ततर्पणपरीयमानादभवौषधाच्छेदमनोऽभिरामात् ।

क्र उत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान् विरज्येत विना पशुघादित्यादि वचनाच्च तादृशीः क्रीडा भजते नित्यसिद्धा एव प्रकटयति ॥ ३७ ॥

श्रीधनपतिसंस्कृतगुदार्थदीपिका ।

नन्वस्त्वेवं तथापि लोककष्टाया निन्दितस्य कर्मणोऽनुष्ठाने भगवतः कोऽभिप्राय इति चेत्तत्राह ॥ अनुग्रहायेति । भूतानां संसारिणामनुग्रहाय मानुषं देहमास्थितः अतस्तादृशीः क्रीडा भजते याः श्रुत्वा तत्परो स्वक्रीडानुसन्धानपरो भवेत् तथाच श्रद्धारसामुद्रोचतस्तोऽत्यन्तबहिर्मुखा अपि मत्परा भूत्वा उद्धृताः स्युरित्यभिप्रायेण तदाचरणमिति भावः ॥ ३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नन्वेवं मास्तु जुगुप्सितकारित्वं तस्याप्तकामस्य जुगुप्सितेऽपि कर्मणि कुतः प्रवृत्तिरित्यत आह । अनुग्रहायेति । सः भूतानां तदानीन्तनानां गोप्यादीनां लीलायां केनापि प्रकारेणान्वितानां खेचरभूवराणामनुग्रहाय संप्रावपयसिद्धये तादृशीः क्रीडा भजते न केवलं तदानीन्तनानामेवानुग्रहाय किन्तु मानुषं देहमास्थितः यः कश्चिदपि मनुष्यदेहगतो जीवः श्रुत्वा तत्परो भवेत् भगवद्दीयो भवेदित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

भाषा टीका ।

प्राणिमात्र के ऊपर अनुग्रह करने के वास्ते उनमें मनुष्याकार देह को इच्छा से धारण किया है फिर ऐसी क्रीडान् को करते हैं कि जिनको सुनकर मनुष्य प्रीति करके उनकी भक्ति में तत्पर होजावें ॥ ३७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नन्वप्येऽपि भिन्नाचाराः स्वचेष्टितमवमेवेति वदन्ति तत्राह । नासूयन्ति । एवं भूतैश्चर्याभावे तथा कुर्वन्तः पापा ज्ञेया इति भावः ॥ ३८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

तासु तन्निवारणमतिक्रम्य गताश्चपि कृष्णं प्रत्यसूयां न चकुः कुतः तस्य मायया शक्तिविशेषेण मोहिताः प्रत्युत साध्वे-
वामन्यन्तेत्यर्थः । यतो ब्रजौकसः तल्लीलापरिकरा इत्यर्थः । अत एव गतानपि तान् स्वपार्श्वस्थानिन् मन्यमाना बभूवुः यद्वा दारान् प्रति च नासूयन् कुतः स्वपार्श्वस्थानेन मन्यमानाः तत्र तत्र पूर्वं तां वार्यमाणा इत्यनेन निजवाक्यमतिक्रम्य साक्षाद्गतानामपि तासां तैः स्वपार्श्वस्थात्वमुनेन पुनर्निवृत्त्या-
गमनस्य मननादिति ज्ञेयं यद्वा भक्तानामनुग्रहायेत्युक्तं तत्र गोपानां दाराकर्षणेन तस्मै तेषामसूयासम्भवात् तेषु कथमनु-
ग्रहः सिध्येदित्याशङ्क्य तत्रोत्तरं वदन् प्रकृतज्ञानुसरति । नेति ।
अर्थः स एव ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु भवतु परमात्मत्वेन वा नित्यमेव ताभिः प्रेयसीभिः सह विहारिष्वेन वा तासु तत्परदारत्वस्य प्रत्याख्यानं तत्र प्रथमः पक्षस्त्वध्याहारदिना कथाश्चित् स्थापित एव । अथ नित्य-
प्रेयसीत्वेनोत्तरपक्षश्चेत्तर्हि हन्त कथं तासां परदारत्वं श्रूयते । येन तासामन्यत्र विवाहोऽपि संग्रति लभ्यते । ततश्च तं प्रति जन्मान्तरे विवाहप्राप्तत्वेन तासां तत्तत्पत्नीत्वमेव स्यात् । ततश्च तत्पत्न्या कारणाय भक्तानामनुग्रहाय तादृशीः क्रीडा भजते इति चेत्तर्हि तेषां दाराकर्षणेन तं प्रत्यसूयासम्भवात्तेषु ब्रजवासित्वात् परमभक्तेषु कथम्वानुग्रहः सिध्येत् कथम्वै तासु तन्नित्यप्रेयसीषु तादृशदुरवस्थायास्तेषु परमभक्तेषु च तादृश-
तद्वर्णनस्य श्रवणेन परेषामपि भक्तानां तत्पत्न्या स्यात् । तत्र पाठक्रमादन्वयक्रमो वलीयानिति तत्क्रमेण सिद्धान्तयति । नासूयन् खलु कृष्णाय इति । खलु निश्चये यस्मात् ब्रजौकसः तस्मात् कदाचिदपि कृष्णाय नासूयन्नित्यर्थः । यद्वा मायं सुहृत्-
प्रियात्मतनयेति तं प्रति ब्रह्मवचनात् । कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थ-
कलत्र कामा इति राजानं प्रति श्रीशुकवचनाच्च । ननु तथा-
प्यनुग्राहानां जानतामजानताश्च स्वयं तथानिष्ठकरणमसमञ्जसम् । तत्रोच्यते । यदि तेषां विवाहतोऽपि ता दाराः स्युस्तीर्हि तथा त्वमेव । यदि तेषां भ्रममात्रेण व्यूढतया प्रतीताः वस्तु-
विचारण तु तस्यैव दारास्तेन तदाकर्षणं तासां श्रुतमिति श्रुतार्थान्यथानुपपत्त्या “दशा पवित्रेण गृहं संमार्ष्टी”त्यादिवदावृ-
त्त्यान्वयः क्रियते । तत्र चायमर्थः । तस्य मायया प्रेमवैचि-
त्रीरचनाय विचित्रलीलासमुल्लासिकया योगमायया मोहिताः सन्तस्ते तस्य दारान् स्वान् मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थांश्च मन्य-
माना इति । तदेवं तस्येत्यस्य विधान्वयमेवो दर्शितः । तत्र पूर्वस्यान्वयविभेदस्यायमाभिप्रायः योगमायाकल्पितानामन्यासा-
मेव तैर्विवहर्तुं संप्रवृत्तं ननु भगवन्नित्यप्रेयसीनामिति तथा

श्रीमद्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तासां तदानीं मायया गोपितानां मोहिताञ्च न तद्वत् ज्ञात-
मासीदित्यतः श्रुतमपि तदनभीष्टमेवासीदिति तासु तेषां दार-
वस्य मननमात्रं ननु वास्तवत्वम् । तथा तेषु तासां पति-
त्वञ्च मनसा त्यक्तमेव इत्येव तासां तैर्विवाहसम्बन्धो न
ज्ञात इति यतो नासूयान्नित्येन गुणेऽपि दोषारोपे न कुर्वन्नि-
त्येव मयाक्तं ननु नैष्यभितिः अथोत्तरस्यान्वयविभेदस्यायमभि-
प्रायः । रासाद्यर्थे तेन तासां कर्षेण योगमायाकल्पितानां संज्ञा-
कल्पितत्वायावत्तत्प्रतिरूपाणामन्यासामनुभावेन तानेव ते
स्वपार्श्वस्थान् मेनिरे ततोऽपि न दोषप्रसङ्ग इति । ननु
श्रीभगवत्प्रेयसीनां तासां कदाचिदपि यदि बलात्तच्छाया-
निवेशः स्याच्छिद्मं भवानेव दोष इत्याशङ्क्य द्वितीयेनैवान्वयवि-
भागार्थेन सिद्धान्तं कृतवान् स्वपार्श्वस्थां मन्यमाना इति विवा-
हवदेव तत्र मायया वञ्चितास्त इति भावः । एतदेवाह ताः
प्रति स्वयमेव श्रीभगवान् । निरवयः संयुजामिति । एतदेव
च गर्गवाक्येन कैमुत्यालभ्यते “य एतस्मिन् महाभागे प्रीति
कुर्वन्ति मानवाः । नारयोऽभिमन्येतान् विष्णुपक्षानिवासुरा”
इति । तदेवमेव ब्रह्मणा । “श्रियः कान्ताः कान्तः परमपुरुष”
इति प्रोच्यान्यथात्वं मायिकमेवेति उदीकृतमिति । अत्रेदमपि
विचार्यते । ता वार्यमाणा इत्यादौ यत्तासां पतिम्मन्यादिभि-
निवारणं भूयते तत् किमुत श्रीकृष्णकर्षणमहात्वा ज्ञात्वा वा ।
यद्यज्ञात्वा तर्हि तत्रासूया न घटत एवेति न पूर्वं पक्षः सङ्ग-
च्छेते ततश्च तन्निराकरणं व्यर्थमेव स्यात् । यदि च ज्ञात्वा
तर्हि तासां स्वपार्श्वस्थता दर्शनाभिजनिवारणप्रतिपादनं मत्वा
ताभ्यो नासूयेयुर्नाम तदाकर्षणकर्तृकं श्रीकृष्णायासूयेरन्वेति पूर्व-
पक्षः सङ्गच्छते । तासां तत्तत्पार्श्वस्थता तु सिद्धान्ताय न
कल्पते ॥ तस्मात्तदिव वक्तव्यम् । तदा श्रीकृष्णेन तासामाकर्षणं
बुद्धिपूर्वकमिति तैनीवगतम् । तथाहि विद्याविशेषमयत्वात्
खन्वसौ वंशीनादस्तासामेव कर्णे प्रविष्टो न पुनरन्येषाम् । सर्व-
कर्णप्रवेशश्चेत्तर्हि शयनावसरप्राप्तं निजशयनगृहं हित्वा कथमसौ
निशि विदूरनिर्जनवनं गत इति वितर्क्य मातरः पित्रादयः
सर्व एव महत्या शङ्कया तत्र गच्छेयुः । तस्मादौत्पत्तिका-
देव माधुर्यान्मुहुः सर्वमेव कर्षत्यसाविति अनुभूय तासामपि
तद्दर्शनार्थं गमनमाशङ्क्यते किंत्वसमयत्वाच्चैर्निवारितम् । तथापि
यद्यखण्डमपि सन्नि तत्रासूः स्थिता इति ज्ञायेत तदा ब्रजवा-
सित्वात्तेषामसूयायास्तत्रासम्भवेऽपि तत्राभासः स्यादेव यथा
सोऽयमस्माकं जीवनादि मूलम् । सत्त्वायमखण्डनिशि परवभूनां
निजनिकटस्थितिमनुभूयमान आसीदिति तस्य लोकधर्म मर्यादा-
मङ्गलातिक्रममनुमाय विस्मितानां तेषां तन्मङ्गलचिन्तामय-
एवायम्भावः कोपमय इवेति तदाभासत्वमेव तत्र लभ्यते येन
ते वषट्पः कन्याभ्यश्चासूयेयुः । तासां स्वपार्श्वस्थतया दर्शनासु
सोऽपि नासीदिति कुतस्तरामसूयावकाश इति । एतदभिप्रेत्येव
युगान्तरगतास्तत्प्रेयसीनां तासां गोत्रप्रवर्त्तकान् गोपान् प्रति
श्रीनिष्णुना सोऽयं वरोदत्तः । यथा पाप्मे सृष्टिखण्डे । “यथा-
मन्दप्रभृतयः अवतारं घरातले । करिष्यन्ति तदा चाहं वसिष्ठे
तेषु मध्यतः । युष्माकं कन्यकाः सर्वा रमिष्यन्ते मया सह ।
तत्र दोषो न भविता न दोषो न च मत्सर” इति । किञ्च

स्वरूपेणैव यस्य पर्याप्तिर्न भवति तत्रोपाधिस्वीकारानर्थक्यमिति
ब्रजौकस्त्वेनैव श्रीकृष्णं प्रति तेषामसूयानुत्पत्तिर्व्याख्याता ।
मायाभिमोहितत्वं तत्र हेतुर्विच्छेद एव । तन्मोहिता एव तं प्रत्य-
सूयां कुर्वन्ति ननु तदमोहिता इति । तस्मान्मोहिता इत्यादे-
रन्यभागेनैव सङ्गतिः । तत्र प्रयोजनञ्च श्रीकृष्णस्य यदसमञ्ज-
सत्वं कैश्चित्कर्तव्यं तदा यस्तेषां श्रीकृष्णमङ्गलचिन्तामय भाव
एवासूयत्वेन प्रतीयते तथोत्तरसनमेव । तत्र माययेति कर्म
चेत्तर्हि कर्त्रपेक्षया तस्येत्यत्र तेनेत्येव प्रयुज्येत । यदिच हेतुत्वं
तर्हि मोहिता इति न प्रयुज्येत । ततः कर्तृरूपेव सेति लभ्यते ।
तस्यास्तद्रूपत्वेन निर्देशश्च । प्रियजनप्रममयलीलाविष्टस्य तस्य
प्रेरणं विना सार्वभौमस्य परमदक्षप्रतिनिधिरिव तामन्तरान्तर-
लब्धां तल्लीलां पूर्वपूर्वतादृशतल्लीलाक्रममनुकृत्य समुत्कर्ष-
विलसद्भसतां सा नयतीति विवक्षया । तदेवमेव च दर्शितम् ।
योगमायासुपाश्रित इति । तदेवं तस्यास्तदीयत्वे प्रकरणेन
लब्धे सति तस्येति पदस्य पूर्वत्र नातिप्रयोजकत्वात् श्रुतार्था-
न्यथानुपपन्नत्वाच्च तस्य दारान् स्वान् स्वान् स्वपार्श्वस्थां
मन्यमाना इति परेणापि योजयित्वा सार्थकतां समर्थयन्नित्वास्तु
श्रीकृष्णस्यौपत्यं तासामन्यशय्यानिवेशः श्रीकृष्णाय ब्रजवा-
सिनामसूयाभासस्तस्यामसमञ्जसत्वञ्च परिहृतमिति । तत्र तस्य
मायया ये स्वै स्वै वायस्तान् स्वपार्श्वस्थान् मन्यमानाः भग-
वत्प्रेयस्यवस्थानानर्हसमये तदभेदानुभवन्तः यतो मोहिता
स्तैवेति च शोभयन्ति । यतः पतिव्रतानामपि न एसात्परि-
भवः सम्भवति । किमुत य एतस्मिन् महाभागे इति गर्गव-
चनानुसारेण श्रीभगवत्पराणां किमुत तत्प्रेयसीनामिति गम्यमा
अतः कूर्मपुराणे उत्तरविभागे द्वाविंशदध्यायस्यान्ते तद्विदुषो-
द्वलकमस्ति । यथा । “पतिव्रता धर्मपरा रुद्राण्येव न संशयः
नास्याः पराभवं कर्तुं शक्नोतीह जनः कश्चित्—

यथा रामस्य सुभगा सीता त्रैलोक्यविश्रुता ।
पत्नी दाशरथेर्देवी विजिग्ये राक्षसेश्वरम् ॥
रामस्य भार्या विमला रावणो राक्षसेश्वरः ।
सीतां विशालनयनां चकमे कालचोदितः ॥
गृहीत्वा मायया वेशं चरन्ती विजने वने ।
समादत्तु मतिञ्चक्रे तापसः किल माविनीम् ॥
विज्ञाय सा च तद्वाचं स्मृत्वा दाशरथी पतिम् ।
जगाम शरणं बहिर्भावसत्यं शुचिस्मिता ॥
उपतस्थे महायोगं सर्वदोषविनाशनम् ।
कृत्वाञ्जलिं रामपत्नी साक्षात् पतिमिवाच्युतम् ॥
नमस्यामि महायोगं कृतान्तं गहनं परम् ।
बाहकं सर्वभूतानामीशानं कालरूपिणमित्यादि ।
इति वार्हि पूज्य जप्त्वा रामपत्नी यशस्विनी ।
ध्यायन्ती मनसा तस्यै रामसुन्मीलितेक्षणा ॥
अथावसत्पथ्यान्नगवान् हव्यबाहो महेश्वरः ।
आविरासीत् सुदीप्तात्मा तेजसैव दृढक्षिप ।
सुष्टा मायामर्या सीतां स रावणवधेप्सरा ॥
सीतामावाय धर्मिष्ठां पावकोऽन्तरधीयत ।
तां दृष्ट्वा तादृशीं सीतां रावणो राक्षसेश्वरः ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

समादाय ययौ लङ्कां सागरान्तरसंस्थिताम् ।
कृत्वा च रावणवधं रामो लक्ष्मणसंयुतः ॥
समादायामवत् सीतां शङ्काकुलितमानसः ॥
सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयी पुनः ॥
विवेश पावकं दीप्तं ददाह ज्वलनोऽपि ताम् ।
दग्धा मायामयी सीता भगवानुपदीधितिः ॥
रामायादर्शयत् सीतां पावकोभूतं सुरप्रियः ।
प्रगृह्य मर्तुश्चरणौ कराभ्यां सा सुमध्यमा ॥
चकार प्रणतिं भूमौ रामाय जनकात्मजा ।
दृष्ट्वा दृष्टमना रामो विस्मयाकुललोचनः ॥
ननाम वह्निं शिरसा तोषयामास राघवः ।
उवाच वह्ने ! भगवन् किमेषां चरवर्णिनी ॥
दग्धा भगवता पूर्वं दृष्टा मत्पार्श्वमागता ।
तमाह देवो लोकानां दाहको हव्यवाहनः ॥
यथा वृत्तं दाशराथि भूतानामेव सन्निधौ ।
भर्तृशुश्रूषणोपेता सुशीलं पतिव्रता ॥
भवानी पार्श्वमानीता माया रावणकामिता ।
या नीता राक्षसेन सीता भगवता हता ॥
मया मायामयी सृष्टा रावणस्य तन्धाय सा ।
यदर्थं भवता दुष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ॥
मयापसंहता चैव हतो लोकविनाशनः ।
गृहाण विमलमेतां जानकीं वचनान्मम ॥
पश्यन्नाशयणं देवं स्वात्मानं प्रभवान्मम ।
इत्युक्त्वा भगवांश्चण्डो विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः ॥
मानितो राघवेन्द्रेण भूतैश्चान्तरधीयतेति ।

तस्माच्चराचलस्थानि वसती ललायामुपश्रिता योगमायापि तत्र
साहाय्यं कुर्यादेवेति गम्यते ॥ ततः प्रस्तुतमेवानुसन्धी-
यताम् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्वेवमप्युक्ताभिप्रायेण क्रीडाः भजन्तं तदभिप्रायानभिज्ञां
गोपीनां पतयः किनाभ्यसूयन्नित्यत्राह । नेति । ब्रजैकसः गोपीनां
पतयः तस्य कृष्णस्य मायया मोहिताः स्वस्वदारान् स्वस्वपार्श्व-
स्थानेव मन्यमानाः कृष्णाय नासूयन् दोषबुद्ध्या न ददशुः कृष्णा-
येत्यत्र कुधद्बुद्धे त्याजिना चतुर्थी ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावली ।

सैरिणीवृत्तिमाश्रितानां गोपीनां ग्रहणं तद्वर्तुभिः कथञ्च कृतं
कथञ्च कृष्णे दोषाविष्करणमकृतमत्राह । नेति । गुणेषु दोषाविष्करण-
मसूया “कुधद्बुद्धेर्स्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः” इति चतुर्थी ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्राह । नासूयन्निति । तादृनमुपलक्षणमेव किन्तु विवादादि

सर्वावस्थास्वपि तथा ज्ञेयं सिद्धान्तरसंन्यायात्तात् । मायानि-
र्मितान् स्वान् दारान् स्वपार्श्वस्थानेव मन्यमाना इति तत्राह
यन्मिन्नमिति यद्दामार्थं सुहृदित्यादि न्यायेनासूयाप्यत्र लोकरी-
तिरक्षणार्थं तदामास पव च ज्ञेयः । नन्वाप्तकामस्य कुतः
क्रीडने प्रवृत्तिः कुतस्तरां वा बहिर्दृष्ट्या लोकीति तस्मिन्
इत्यत आह । अन्विति भूतानामिति पाठेऽपि भक्तानामेव सम्ब-
न्धेनैवान्येषामनुग्रहो ज्ञेयः । अथवा नन्वेवमपि नित्यवत् गुप्त-
मेव तथा क्रीडतु किं प्रापञ्चिकेभ्यस्तत्प्रकटनेन तत्राह
भक्तानां प्रपञ्चगतानाम् । मानुषं मर्त्यलोकं विराड्वेदांश्च
समाश्रितः तत्र प्रकट इत्यर्थः । तत्र वस्तुनोऽपि प्रभावमाह । याः
श्रुत्वेति अन्योऽपीति शेषः ॥ ३८—४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

प्रकृतमाह । नासूयन्नित्यादि । असूयाभावे हेतुमाह । मोहिता-
स्तस्य मायया योगमायया मोहिताः मोहप्रकारमाह । मन्यमाना
इत्यादि । योगमायैव तासां छायारूपा दारा आविष्कारयामास ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु तथापि लोकन्यवहारे स्त्रियोऽन्याधीना इति अक्षौपाकाने
गोपानां मनसि खेदस्तैः क्रियमाणा अपकीर्तिश्च न मन्नेदित्या-
शङ्क्याह । नासूयन्निति । ते भगवन्तं नासूयन् असूयया न ददशुः
प्रथमतः प्रवृत्तिं ज्ञात्वापि भगवन्मायया मोहिता नासूयन् अनेन
स्वपार्श्वस्थानेव स्वान् स्वान् दारान् मन्यमाना जाताः यतो ब्रजै-
कसः पूर्वापरानुसन्धानरहिताः सर्वथाङ्गीकृता इति वा एतादृशानां
प्रभौ दोषारोपासम्भवादिति भावः । अयमर्थः सर्वजनीन इति खल्वि-
त्युक्तं भगवत्सान्निध्येऽपि मोहार्थं तस्येति बुद्धिरेव तेषां भ्रमात्
शिष्टं भगवत एवेति मननमात्रेणैव सर्वदोषपरिहारः अनेन तास्वपि
दोषारोपो निवारितः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नन्वेवं सर्वास्वेव निशासु गोपस्त्रीभिः सह विहरति भग-
वति तासां पतयश्च श्वस्वावयः स्वस्वगृहेषु ताः स्वस्वधूरदृष्ट्वा
भगवते तस्मै कथं नाकुप्यन्तत्राह । नेति । मायया योगमाय-
यैव ननु बहिरङ्ग मायया । भगवत्परिवारेषु तस्या अधि-
काराभावात् तन्मोहितानाञ्च भगवद्भैमुख्यस्यावश्यम्भावात् । तेषां
गोपानान्तु भगवद्भैमुख्यमात्रादर्शनात् । तथा मोहनश्च गोपीषु
कृष्णमभिसूतवतीषु तादृशीस्तावतीरेव गोपीः सृष्ट्वा तान् दर्श-
यित्वैव । अतः स्वान् स्वान् दारान् स्वपार्श्वस्थानेव मन्य-
मानाः । यदुक्तमुज्ज्वलनीलमणौ । “मायाकल्पिततादृक् स्त्री शील-
नेनानुसृष्टुभिः । न जातु ब्रजदेवीनां पतिभिः सह सङ्गमः” इति ।
ततश्च योगमायायाश्चिच्छक्तिवृत्तित्वात् तत्कार्याणामपि नित्य-
सत्यौचित्यात् सर्वमायिकप्रपञ्चनाशेऽपि तेषां पार्श्वस्थदाराणां
तेषु स्वस्वभार्याभिमानस्य च नित्यसत्यत्वमेव मन्यमाना
इत्यभिमानमात्रं ननु योगमायाकल्पितानामपि तासां पतिभिः

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सम्भोग इति तासां तदाकारतुल्याकाशणामन्यसंभुक्तत्वस्यानौ-
चित्यात् अत एव स्वपार्श्वस्थानितितु स्वतःस्थानित्युक्तम् । तच्च
सम्भोगं योगमायैव । तत्पतीनां तासु कामभावानुत्पादनात्
कृतमिति ज्ञेयम् । श्रीभगवत्पादवात् स्वस्वगृहं प्रति गोपीना-
भ्यामतसमये मायिकगोपीनां मायैवान्तर्हीणतमपि ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।
श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।
श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु भवतु नित्यासिद्धानां तथात्वं साधनश्रुतिमुनिरूपाणां तु
पत्यादिश्रवणात्पतिसुतान्वयभातृवाधवानित्यादिना तास्वपि
तथात्वादभावनात्तत्पत्यादिषु च परमभक्तेषु कापट्यावरणेनास्यो-
दयात्कथमनुग्रहः सिध्येत् इत्यत आह । नेति । ब्रजौकसः कृष्णे-
रितित्वमुद्दर्थकलत्रकामा इत्यादिना प्रसिद्धाः प्राप्तादिनिजलो-
कगतित्तुकीडासुखाः कृष्णं च तत्र तत्कीडासकमेव छन्दोभिः
सूयमानं दृष्टातिविस्मिताः सन्को नासूयन् तत्र हेतुः मोहिता
इति अत्र पतिमन्यत्वमेव मायाप्रोहितत्वं सुतरां च तद्रमना-
द्यपरिचय इति अन्यथा तत्तद्वञ्चने श्रीभगवत्पद्मामञ्जस्य
प्रसज्येतैव कथम्भूताः स्वान् स्वान् दासान् तथात्वेन
मायाकल्पितान् स्वपार्श्वस्थानिब मन्यमानाः एवञ्च ता वार्य-
माणाः पतिभिरित्यादिकमपि मायाकल्पितैरेव तैरिति व्याख्यानं
सुसङ्गतं तेषां वास्तवत्वे तत्पक्षिणानेव दुरुद्धारदोषप्रसक्तिरित्यव-
धेयम् आसाञ्च गोप्रवर्त्रकान् गोपान् प्रति प्रागेव श्रीविष्णुना
सोऽयं वरो दत्तः यथा पापसृष्टिसण्डे—

यदा नन्दप्रभृतयः अवतारं धरातले ।
करिष्यन्ति तदाचाहं वसिष्ये तेषु मध्यतः ॥
युष्माकं कन्यकाः सर्वा रमिष्यन्ते मया सह ।
तत्र दोषो न भवितान रोषो न च मत्सरः इति

निखिलं निरवधं प्रसिद्धव्याख्यायां तु दोषोऽपरिहार्य इत्युपे-
क्षिता ॥ ३८ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका

ननु मुख्यभक्तानां ब्रजवासिनां स्नेपत्नीत्वाभिमतानामपकर्षणे-
नासूयाजनकाः क्रीडाः कथं सर्वभूतानामनुग्रहाय भवन्तीत्यपे-
क्षायां तेषां तदनुसूयकत्वं दर्शयति । नासूयश्रिति । यतस्ते ब्रजौ-
कसः सच कृष्णोऽतस्ते तस्मै नासूयन् यथासार्थसुहृत्प्रियात्म-
तनयप्राप्ताशयास्त्वत्कृते इति ब्रह्मवचनात् कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थ-
कलत्रकामा इत्यादिशुकोक्तेश्च तेषां ब्रजवासिनां साक्षात्कृष्णे
नित्यानन्दरूपतया सर्वप्रेमास्पदे विशेषतः खमनः कर्षकेऽसूयाद्यभावः
किमु बाल्यम्—

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानाम्भक्तानाम्पुरुषोत्तमे ॥

इत्यादिस्मृतिभिः समानभक्तानां यत्र कुत्रापि त्रिवेण्यादावप्यसूया-
द्यशुभमत्यभावनिर्द्धारदर्शनात् अतो ब्रजौकस्त्वादेष यथा तस्य

मायया मोहिता असूयादि कुर्वन्ति तथा नासूयश्रित्यन्वयः यदा
मायया मोहितास्तस्य दास्यश्रित्यप्रियास्तत्तच्छ्रुतिदेवतावत्त्वान्स्वान्
मन्यमाना अपि तत्रा मायैव तासु सीतासंज्ञादिच्छायाकाशनिब
प्रतिभासमानान् स्वपार्श्वस्थान् मन्यमाना असूयानिमित्तस्यैवाभा-
वाच्च नासूयन् तथाच ताः पूर्वोक्तप्रमाणैः कृष्णप्रेयस्य एव ब्रह्म-
वत्सहरणे भगवत्सत्तदाकारत्वापत्तौ तद्विवाहाज्ज विवाहेनापि
तत्संबन्धः कात्यायनीपूजनभगवद्भरुदानादेरप्यन्यथाभावानौचित्यात्
तासां नित्यदा तत्संबन्धप्रतीतिरपि रासनिशि तासां भगवद्विहा-
रनिर्द्धारोऽपि स्वपार्श्वस्थत्वप्रतीतिवदेवेति न भगवतः परदारसं-
बन्धो न वा भगवत्प्रेयसीनामन्यगोपादिसंबन्धइत्यनद्यं यदा ते ब्रजौ-
कसः कृष्णाय नासूयन् यतस्तस्य मायया कृपया “माया दम्भे
कृपायाञ्चे” ति कोशात् यदा तस्य मा प्रसा यया तया भक्त्या
मोहिता मा प्रसा यथार्थमतिरुहिता येषां तथाभूताः स्वान् स्वांलौ-
किकभ्रान्त्या स्वीयत्वेन देहसंबन्धितया प्रतिभासमानानपि तस्य
परमात्मनः स्वस्वत्वाभूतस्यैव दासान् मन्यमानाः तत्पार्श्वगता-
नपि तस्य स्वात्मत्वात्स्वपार्श्वस्थानेव मन्यमाना इति ॥ ३८ ॥

श्रीधनपतिसुरिकृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

ननु एवम्प्रवृत्ते भगवति तत्पतीनामसूया कथमेवोत्पन्नेत्याश-
ङ्क्याह । नेति । ब्रजौकसां तत्पतयः कृष्णाय नासूयन् यतस्तस्य
योगमायया मोहिता ननु कोऽसौ मोहो मूर्च्छारूपः किम्बान्यथाभा-
वरूप इत्यपेक्षायामाह । स्वान् स्वान् दासान् स्वपार्श्वस्थान्मन्यमानाः
पतेनान्येऽपि भिन्नात्पराः स्वचेष्टितमेव वदन्तीत्याशङ्क्यापि निरस्ता
यथोक्तैश्वर्यरहितानामन्यथानरणे पापिष्ठत्वावगमान्तस्मान्न तदेव
चरितं चरेदित्युक्तत्वादिवं विधा प्रवृत्तिर्न कस्यापि मनुष्यस्यैवेति
भावः ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य गोपागोप्यादीनां हितायावतीर्णस्य सर्वेश्वरस्य मायया
कृपया मोहिताः वशीभूताः स्वान् स्वान् दासान् स्वपार्श्वस्थान्
स्वकीयो यः कुलतः ब्रजेशसुनुत्वात् गोवर्द्धनोद्धरणदिना च रक्ष-
कत्वात् वैकुण्ठप्रदर्शनत्वेन परमप्राप्यत्वात् शास्त्रदृष्ट्या च स्वात्म-
त्वात् एवम्भूतस्य स्वस्य श्रीकृष्णस्य पार्श्वे स्थितान् मन्यमाना
नासूयन् ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

उहां ब्रज में भगवान् की माया से सब ब्रजवासी मोहित
होगये उनने अपनी अपनी स्त्रियों को अपने ही पास में
रखी जाना फिर श्रीकृष्णचन्द्र पर कोई विषम भाव नहीं
किया ॥ ३८ ॥

ब्रह्मरात्र उपावृते वासुदेवानुमोदिताः ।

अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ॥ ३९ ॥

विक्रीडितं ब्रजवधूभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादय वस्येयः ।

भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं हृद्रोगमाश्रयपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

पूर्वार्धे रासक्रीडायां

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्रह्मरात्रे ब्राह्मे मुहूर्ते उपावृते प्राप्ते ॥ ३९ ॥

भगवतः कामविजयरूपरासक्रीडाश्रवणादेः कामविजयमेव फलमाह । विक्रीडितमिति । अचिरेण धीरः सन् हृद्रोगं काममाशु अपहिनोति पस्तिजतीति ॥ ४० ॥

सेयं श्रीपरमानन्दसेविश्रीधरनिर्मिता ।

श्रीभागवतभावार्थदीपिका दशमाश्रया ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे

रासक्रीडायां श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

वासुदेवेन चित्ताधिष्ठाना तेनैव अनुमोदिताः अन्तः प्रेरिता अपि यद्वा वसुषु अष्टासु दीव्यतीति वसुप्रचरो द्रोणरूपः श्रीनन्द एव तत्पुत्रो वासुदेवस्तेन भगवत्ताप्रकटनपरेण श्रीकृष्णेन ब्रजमङ्गलार्थमनुज्ञाताः किम्वा अनु निरन्तरं मोदिताः हर्षिताः अत एवानिच्छन्त्यः तथापि स्वगृहान् ययुः कुतः भगवत्प्रियाः तत्-प्रीतिमालोच्येत्यर्थः ॥ अन्यथा तातमातृवयस्यवर्गसन्तोषणगो-पालनादेस्तथा पूर्ववद्वा रासक्रीडादिसुखस्य चासम्पत्तिः तत्तदसम्पत्त्या भगवतो माधुर्य्यविशेषासिद्धिरिति दिक् ॥ ३९ ॥

ब्रजे या वध्य इव नवयुवत्यः यद्वा रासक्रीडाया तत्पत्नी-त्वमिव प्राप्तास्तामिः इदञ्च रासक्रीडालक्षणं विशिष्टं क्रीडितं क्रीडां चकारात् ईदृशमन्यदपि किम्वा त्वयैवशब्दोऽन्यतो विशेषात् विष्णोरिति तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोरित्याद्युक्त्यापकत्वा-भिप्रायेण श्रद्धान्वित इति अन्यथा रसानुदयेन परमभक्त्यसम्पत्तिः श्रद्धान्वितत्वादेव अनु निरन्तरं शृणुयात् एतच्च तथैव यद्वा नु निश्चितम् अथ श्रवणानन्तरं श्रद्धान्वितत्वात् यद्वा विकल्पार्थेऽनुवर्णयेद्वा किम्वा अनु उक्तसमुच्चये स्मरेण प्रत्येकं सर्वेषां परमभक्तिसाधनत्वात् तथापि श्रवणादित्रयस्यास्य यथोत्तरं तत्र श्रेष्ठ्यमित्याधिकारित्वापेक्षा निरस्ता परां परमां प्रेमलक्षणां प्रति-क्षणं नूतनत्वेन लब्ध्वा हृद्रोगरूपं काममिति भगवद्विषयकः काम-विशेषो व्यवच्छिन्नः तस्य परमामृतत्वेन तद्वैपरीत्यात् धीरः सर्वा-

[३४६]

यत्तत्वेवता अपुनः कामादिक्षुभितचित्तौ वा हृद्रोगत्यागादिकमे-तत्परमभक्त्यनुषङ्गिकं फलं तस्या एव मुख्यफलत्वात् तत्क्रीडा-श्रवणादिनाप्येतत् स्यात् किम्वाकथं लौकिकनिन्दकामक्रीडावत् तस्य सा क्रीडिति प्रसङ्गानुसारेण तावथि कल्प्यम् अतस्तस्य तासाञ्च स कामविशेषः प्रेमपरिपाकविलासविशेषरूप एव ननु प्राकृत इति लिखितमेव विवृतञ्च श्रीभागवतामृते अन्यसैव्याख्यातं यद्वा धीरः विचारयन् सन्नित्यर्थः ॥ कामं यथेष्टमाशु भक्तिं प्रतिलभ्य हृद्रोगमार्धं श्रीकृष्णाप्राप्त्यादिकृतमचिरेणापहिनोति तत्प्राप्तैरिति भावः अन्यत्समानम् ॥ ४० ॥

क्रीडता बहिरन्तश्च जनोऽयं येन तर्त्यते ।

तस्य चैतन्यरूपस्य प्रीत्यै भगवतोऽस्तिवदम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे

रासक्रीडायां श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिण्याम्

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेतत् प्रासङ्गिकं समाख्योपसंहरन् परमसुखामृतसिन्धुमवगा-ढानामपि तासामनुमोदिताः अनिच्छन्त्योऽपि गोप्यः स्वगृहान् ययुः तेन समं विहारेणैव ब्रजं निकटप्रायमागत्य स्वस्वगृह-वर्तमानि जगृहुरित्यर्थः । तत्र हेतुः ब्रह्मेति तत्कालस्य शुद्-गमनायैव योग्यत्वादित्यर्थः । ननु तदर्थत्यक्तसर्वाणां तासां कथं तदपेक्षा तत्राह । वसुदेवोऽत्र प्रागजन्मनि वसुषु विराजि-तत्वात् ब्रजेश्वर एव । गोकुललीलायां तदर्थं तस्यैव साभि-ध्यात् तत्तत्प्राप्त्यर्थेऽपि तेन तस्यापत्यतयापेक्षिततदनुस्मर-णार्हप्रातःकालेन अनुमोदिताः पुनराशु स्वसङ्गदानाद्यङ्गीकार-स्तुत्यादिभिः कारितानुमोदना इत्यर्थः । श्लेषविशेषेण तत्तन्नि-कटे सर्वदा एव सता क्रीडता चानुमोदिता इति प्रत्येकमप्य-तुनयी दर्शितः । ऐश्वर्यार्थत्वेन तेनाप्यनुनयात् तासां माहात्म्यं दर्शितम् । यद्वा । वसुदेवं तासां शुद्धमन्तःकरणम् । “सत्त्वं विद्युद्धं वसुदेवशब्दित” मिति श्रीशिवोक्तेः । प्रेम्णा तदाधिष्ठात्रेति तत्र सत्त्वमुक्तम् । ननु ताभिर्लब्धदुर्लभसङ्गानन्दस्य तस्य त्यागे तद्व्यन्तेनाप्यनुमोदनं कथमिव घटेत प्रेमवशत्त्वपक्षेऽपि तत्-सङ्ग एव प्रेमफलमिति तद्व्यानादावपि कथं तद्वशत्वं तत्राह ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भगवानेव प्रियो यासां ताः । भगवतः प्रेयस्यो वा अतः दुःख-
मपि ताः सहन्ते न तु तत्सङ्गोचलेशमपीति भावः । सतपु-
षाणां प्रेयसीवशत्वेऽपि लज्जा मर्यादा दाम्पिण्यादिभिस्तदेक-
सङ्ख्यागस्य दर्शनादिति च भावः ॥ ३६ ॥

अथ तादृशलीलाश्रवणादेरपि प्राकृतकामविरोधित्वेन
श्रीभगवत्प्रेमावदत्वेन च कैमुत्यात्तल्लीलायाः परमभक्तिफलरू-
पत्वं दर्शयित्वा पूर्वसिद्धान्तमेवोत्कर्षयन् तल्लीलावर्णनसमाप्ते
सुखावेशनोत्तरकालभावि तच्छ्रोतृवक्तृजनानाशिष्यन्निव च
स्वाभाविकतत्फलं कथयति । विक्रीडितमिति । विदिष्टां क्रीडां
चकारादीदशमन्यदपि विष्णोरिति तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोरि-
त्याद्युक्तव्यापकत्वाभिप्रायेण श्रद्धया विश्वासेनान्वित इति ।
तद्विपरीतावधारूपपराधनिवृत्त्यर्थं नैरन्तर्याम्यं । तच्च फल-
वैशिष्ट्यार्थम् अतएव योऽनु निरन्तरं शृणुयात् अथानन्तरं स्वयं
वर्णयेच्च उपलक्षणञ्चेतत् स्मरेच्च भक्तिं प्रेमलक्षणां परां श्रीगो-
पिकाप्रेमानुसारित्वात् सर्वोत्तमजातीयाम् । प्रतिक्षणं नूतन-
त्वेन लब्ध्वा । हृद्गौरूपं काममिति भगवद्विषयः कामविशेषो
व्यवच्छिन्नः । तस्य परमप्रेमरूपत्वेन तद्विपरीत्यात् । काममि-
त्युपलक्षणमन्येषामपि हृद्गौराणाम् । अन्यत्र श्रूयते । “ब्रह्मभूतः
प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मन्त्राकि-
लभते परा” मिति । अत्र तु हृद्गौरापहानात् पूर्वमेव परमभक्ति-
प्राप्तिः । तस्मात् परमबलवदेव साधनमिति भावः । धीरः
सन्तिति धैर्यं लभत इत्यर्थः । यद्वा । कामं यथेष्टम् आशु
भक्तिं प्रतिलभ्य हृद्गौरमाधि श्रीकृष्णप्राप्त्यादिकृतमचिरेणाप-
हिनोति तत्प्राप्तेरिति भावः । अन्यत् समानम् ।

क्रीडता बहिरन्तरं जनोऽयं येन मृत्योर्ते ।

तस्य चैतन्यरूपस्य प्रत्यै भगवतोऽस्त्विदम् ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे

रासक्रीडायां श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्यां

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ब्रह्मरात्रे उपावृत्ते ब्रह्मरात्रे ब्राह्मे मुहूर्ते ॥ ३९ ॥

श्रोता आश्रयपहिनोति वर्णयिता अचिरेण यद्वा हृद्गौरा-
शोपक्रमश्रवणयोर्मध्ये काल आशुराब्दः शमोन्मुखस्य रागादे-
रिव चिरेण निःशेषशान्तिशङ्काव्युदासायाचिराब्दः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये पूर्वार्धे

रासक्रीडायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्दीर्घवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रकृतमाह । ब्रह्मरात्रे इति । ब्रह्मरात्रे ब्राह्मे मुहूर्ते उपावृत्ते प्राप्ते सति ।

वासुदेवानुमोदिताः अनुमोदनपूर्वकमाज्ञापिता अपि गोप्यः भग-
वानेव निरतिशयप्रियो यासां तथाभूता अतएवानिच्छन्त्यगन्तु-
मिति शेषः कथञ्चित्स्वरूपाप्रति ययुः ॥ ३६ ॥

प्रकृतरासक्रीडाश्रवणमिदं फलमाह । विक्रीडितमिति । ब्रजव-
धूभिः साकम् इदं विष्णोः कृष्णस्य विक्रीडितं भावे कः यः पुमाच्च
श्रद्धान्वितोऽनुक्रमेण शृणुयादयथा वर्णयेच्छावयेच्च स भग-
वति प्रणमुत्कृष्टां भक्तिं प्राप्य धीरः जीवदशायां जितेन्द्रियः
कामं नितरां हृद्गौरं रोगवदनर्थकरं हृत्स्वमज्ञानमाश्रयिरेण विधु-
नोति निरस्यति श्रोता आशु धुनोति तथा वर्णयिताप्याचिरेण
धुनोतीति प्रत्येकमिप्राययोरचिरेणानुशब्दयोः प्रयोगः अतो न पौन-
रुक्त्यं यद्वा हृद्गौराशोपक्रमणयोर्मध्ये कालविलम्बाभावाभिप्रायकः
आशुराब्दः श्रवणोन्मुखरोमादेरिव चिरेण निःशेषशान्तिकशङ्का-
व्युदासायाचिरेणशब्दः अचिरेण धीरः आशु विधुनोतीति वान्वयः
हृद्गौरूपं कामं मदनमशु विधुनोति जयतीत्यथा वा ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे

रासक्रीडायां श्रीमद्दीर्घवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मरात्रे ब्राह्मे मुहूर्ते ॥ ३९ ॥

संसारनिवृत्तिहेतुत्वादस्मिन्कृष्णविक्रीडिते श्रद्धादिकं कार्यमिति
विधायकफलमाह । विक्रीडितमिति । चशब्दः श्रद्धातिशयजन-
नार्थः पूर्वोक्तविक्रीडितानि यथा संसारनिवर्तकानि तथेदञ्चेति ।
आशु भक्तिं प्रतिलभ्यानुदिनं कृत्वा हृद्गौरं काममनिष्टमपहि-
नोति प्रतिलज्जति दुष्टकामत्याग एव संसारनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे

रासक्रीडायां श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे

रासक्रीडायां श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

फलितमाह । ब्रह्मरात्रे इत्यादि । मिलितानामनेकरात्रीणां शेष-
यामाह उपावृत्ते भगवदिच्छया संप्राप्ते सति ताः गोप्यः ऊहा-
नूहादिप्रकारोक्ताः सर्वा एव भगवत्प्रियाः सत्यः स्वगृहान् अनि-
च्छन्त्यः वासुदेवानुमोदिता वासुदेवमनुमोदयितुं शीलं यासामिति

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

तथा तत् श्रीवृन्दावनान्तर्वर्तिपुरविशेषं ययुरिति भावः । वस्तु-
तस्तु स्वगृहं पुनर्न गता एवेति प्रन्धार्यः स्वगृहान् अनिच्छन्त्य
इति हेतुमद्विशेषणेन गृहान्तरं लक्ष्यते ॥ ३९ ॥

उपसंहरति । विक्रीडितमित्यादि । भजते तादृशीः क्रीडाः
याः भुत्वा तत्परो भवेदित्युक्तस्य विशेषोऽयं हृद्रोगम् अन्तःकरण-
मालिन्यम् अचिरेण तत्क्षणादेव धीरः पण्डितः विचक्षण इत्यर्थः
अत इदं रहस्यं धीरो यो भवति स श्रद्धान्वितः सन्न शृणु-
यात् वर्णयेत् कीर्तयेत् स्वतः शक्तो यदि तदा स्वपथेनापि वर्णयेत्
सुगमम् ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे

रासक्रीडायां श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भे

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य उक्तां लीलामुपसंहरति । ब्रह्मरात्र
इति । अरण्योदयो ब्रह्मरात्रः तस्मिन् उपावृत्ते सत्यकृजाते तदन्तर्या-
मितया प्रविष्टो भगवान् गृहे गन्तव्यमीतीच्छामुत्पादितवान् ततः
भगवता अनुज्ञाताः यतो भगवान् मोक्षदाता तांश्चेत् आसन्ध्य-
मन्तः स्मरणं करिष्यन्ति तदा मोक्षाधिकारिण्यो भविष्यन्तीति
वासुदेवानुमोदिताः यद्यपि तासामिच्छा न स्थिता सर्वपरित्यागेन
भगवद्भजनस्य कृतत्वात् किंगृहेण लोकैर्वैवि तथापि गोप्य इति
विपरीतबुद्धिः दृढबुद्धिश्च तासां नास्तीति स्वगृहान् ययुः तथापि
तासां न गृहाः प्रियाः किन्तु भगवानेव नापि संसारमयं यतो
भगवतः प्रियाः ॥ ३६ ॥

मोक्षार्थमिदं चरित्रमिति आपयितुमेतदुपाख्यातश्रवणस्य
फलमाह । विक्रीडितमिति । ब्रजवधूभिः सह भगवत इदं विशेषेण
क्रीडितं श्रद्धान्वितो भूत्वा सत्यकृ कथ्यमानमुपशृणुयात्
अथवा वर्णयेत् श्रवणानन्तरमेव कीर्तनमित्यशब्दः ॥ य इति नात्र
वर्णनानियमः किन्तु यः कश्चन भगवतो माहृत्यश्रवणादेव
मपि मोक्षयतीति भक्तानाञ्च सर्वथा प्रतिपत्तिश्रवणाच्च भगवति
परं भक्तिमुपगतः ततो भक्त्या अन्तः स्थिराभूतया हृदयस्य
रोगरूपं काममाशु शीघ्रमेवापहिनोति यः पूर्वं हृदयबाधकत्वेन
स्थितः शीघ्रमेव च बाधकर्त्ता तमाश्वेव दूरीकरोति श्रवणमात्रेणैव
ततः पूर्ववासनया पुनरुद्भवे अचिरेणैव धीरो भवति अत इदं
स्वामिप्रार्थ्य श्रोतव्यमिति फलप्रकरणत्वात् फलमुक्तम् ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्याम् श्रीमद्वल्लभमहात्मज-

श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे पूर्वार्धे

रासक्रीडायां त्रिंशोऽध्यायविवरणम् ॥ ३० ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

ब्रह्मरात्र इति समासान्त आर्षः । ब्रह्मणो राज्ञो युगसह-
स्रप्रमाणायामुपावृत्ते उप आधिक्येन आवृत्ते एकामावृत्तिं
गते सति गोप्यः स्वगृहान् ययुः । एकस्यामेव रजन्यामेता-
वत्या लीलाः कर्तव्या इति भगवतः सत्यसङ्कल्पात् नृत्यगी-
तादयो विलासा यावन्तो मनस्यभीप्सिता आसन् तावतां सम्पूर्ता
यावन्तः समयः सम्भवन्ति तावद्भिः समयैर्युगसहस्रं पूर्णं
बभूव तच्च युगसहस्रं प्रहरत्वनुष्ठयात्मकरजनीमस्य एव रासः
स्थला प्रविवेश । यथा पञ्चयोजनात्मकं वृन्दावनं प्रवेशकदेश
एव पञ्चाशत्कोटियोजनप्रमाणानि ब्रह्माण्डानि प्रविष्टानि ब्रह्मणा
दृष्टानि यथा चातिस्तोक एव भगवत उदरस्योपरि अपरिमितानि
दामानि अन्तरे च ब्रह्माण्डमेव दृष्टमभूदित्यत्र नासम्भावना
कार्या ॥ यदुक्तं भागवतामृते । “एवं प्रभोः प्रियाणाञ्च आसन्न
समयस्य च । अविचिन्त्यप्रभावत्वादत्र किञ्चिदुर्वष्ट” मिति ।
वासुदेवानुमोदिताः स्म च भवतीनाञ्च प्रति तादृशक्रीडासि-
द्ध्यर्थं प्रच्छन्नकामतैवाभीष्टेति कृष्णेन कृतानुमोदना इत्यर्थः ।
यद्वा । चित्ताधिष्ठात्रा वासुदेवेनैव गुरुलज्जामयादिकमुच्चाव्य
प्रेरिताः । अत एव प्रियविरहस्य दुःसहत्वादिनिच्छल्योऽपि
ययुः ॥ ३६ ॥

सर्वलीलानुद्धामणौ रासस्य श्रवणकीर्तनफलमपि सर्वफल-
चूडामणिभूतमेवेत्याह । विक्रीडितमिति । चकारदीदादृशमन्यद्वय-
न्यकविवर्णितं ताभिः सह विक्रीडितम् । विष्णोरिति तासां मध्ये
द्वयोर्द्वयोरित्याहुक्तव्यापकत्वमिष्टायेण नु निश्चितम् अनुदिवा
भृशं यात् । अथ वर्णयेत् कीर्तयेत् । सकवितया काव्यरु-
पत्वेन निवर्त्ततेति वा । परं प्रेमलक्ष्णं प्राप्येति क्त्वाप्रत्य-
येन हृद्रोगवत्पथ्यधिकारिणः प्रथमत एव प्रेम्णः प्रवेशस्तत-
स्तत्प्रभावेणैवाचिरतो हृद्रोगनाश इति प्रेमायं ज्ञानयोग
इव न दुर्बलः परतन्त्ररुचेति भावः । हृद्रोगरूपं काम-
मिति भगवद्विषयकः कामविशेषो व्यवच्छिन्नः तस्य प्रेमाभूतरू-
पत्वेन तद्विपरीत्यात् । धीरः पण्डित इति हृद्रोगे सत्यपि कथं
प्रेमा भवेदित्यनास्तिक्य लक्षणेन मूर्खत्वेन सहित इत्यर्थः ॥
अत एव श्रद्धान्वित इति शास्त्राविश्वासिनं नामापराधिनं प्रेमापि
नाङ्गीकरोतीति भावः ।—

श्रीकृष्णतिवरीकारनुबोर्जिष्णुशिरोमणेः ।

प्रेम्णो हास इवायं श्रीरासः श्रीरपि नाप यम् ॥

शास्त्रबुद्धिविवेकाद्यैरपि दुर्गममीक्ष्यते ॥

गोपीनां स्सवर्त्मेदं तासामनुमतीर्विना ॥

पदवाक्यप्रकरणध्वनयोऽत्र सहस्रशः ॥

सन्त्यगम्याश्च गम्याश्च लोकौ विस्तरभीतितः ॥ ४० ॥

इति साराथदर्शिनी हर्षिण्यां भक्तचैतसाम् ।

दशमस्य त्रयस्त्रिंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३३ ॥

श्रीमत्किशोरीप्रसादाविष्कृता विशुद्धस्तदीपिका ।।

तदेव प्रासङ्गिकं समाप्य प्राकरणिकमप्युपसंहरित्यन् यत्र तत्र विवक्षितस्य प्रेयसीभावानां सखीभावानाञ्च वर्गद्वयस्य अथायोग्यः रासानन्तरभाविचरितमाह । ब्रह्मयज्ञ इति । ब्रह्मो मुहूर्ते सूर्योदयात्प्राग्दण्डद्वयात्मके प्रातः काल इत्यर्थः । उपावृत्ते शिशु-
मापणविवर्तनेन पुनरावृत्ते सति यद्वा ब्रह्मणश्चतुर्वक्त्रस्य रात्रेर्य-
वृत्तिर्यत्र तादृशे निभूतिविहारे जाते सति यद्वा ब्रह्मणो वेदस्यापि रात्रिरज्ञानं यत्र तस्मिन् यद्वा ब्रह्मणः परब्रह्मणः श्रीकृष्णस्य रात्रि-
सुखसन्मयं पर्व यस्मिन्तादृशे समये उपावृत्ते सम्प्रवृत्ते सति यद्वा ब्रह्मणः सर्वविहारपूर्णस्य रात्रे उप अधिकमावृत्ते नित्य-
विहारस्य वृत्तौ ज्ञातायामित्यर्थः यद्वा ब्रह्मणः श्रीराधायाः अय-
मात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः आत्मना स्मर्यति ब्रह्मसंहितायाः परात्परम्ब-
ह्येति रुद्रायामलात् रात्रे राति सुखमिति रात्रस्तादृशे ऽवसरे उपा-
वृत्ते सर्वोपरितया आवृत्ते सतीति प्रभूतार्थमिदं वासुदेवानुमो-
दिताः अत्र वासुदेवेति श्लेषमहिम्ना वर्गद्वयान्वयि तथाहि वसुषु दीव्यति वसुनां देवो राजा वासुदेवः श्रीनन्दराजः द्रोणो वसुनां प्रवर इति प्रागुक्तेः तस्य पुत्रापत्यस्वासुदेव इत्यवतारा-
भिप्रायं ब्रजसम्बन्धिनामधेयं तदनुमोदिताः सम्प्रति प्रातर्जाति लोकापवादो मास्त्विति पृष्टे तेन दत्तानुज्ञानाः प्रेयसीत्वाभिमानाः
श्रुतिमुनिरूपाश्च काश्चित् अनिच्छन्त्योऽपि प्रियतमापवादभीता युयुः ब्रजमिति शेषः । भगवत्प्रियास्तु श्रीकिशोरीरूपेणैकसुखाः स्वगृहान् स्वसुकुञ्जगृहानित्यावृत्यान्वयाः तच्च तच्च गमनादिकं तासां तासामन्योऽन्यमपरिकलितमेव वृत्तमिति संक्षेपः ॥ ३९ ॥

एवञ्च कामविजयक्रीडायायाः श्रवणफलमपि कामविजय एव-
रूपसंहरति । विक्रीडितमिति । विविधाभिर्ब्रजवधूभिर्विविधं क्रीडितं विशिष्टं वा क्रीडितं चकारादीदृशमन्यदपि संग्राह्यं यद्वा चोऽप्यर्थे ता गोप्यो हृद्रोगं जहुरिति किंवक्तव्यं यः कश्चिदेतासां क्रीडितं शृणुयात्सोऽपीत्यर्थः । विष्णोरिति । सर्वासां यथाचितमनोरथपूर्वणेन व्यायकस्य यद्वा ब्रह्मक्षेत्रंतीयचरणप्रादुर्भावादिभ्युरिति श्रीनन्दा-
त्मजस्यैव जन्मनाम ततश्च तासां तस्य नित्यसम्बन्धः सूचितः अद्भ्यः दृढविश्वासेन अन्वितः असम्भावनाविपरीतभाषना-
हित इत्यर्थः । अनु निरन्तरं शृणुयात् अथ अनन्तरं स्वयं वर्णयेत् उपलक्षणं स्मरणस्य सर्वोऽप्ययं भ्रजानुभावः सच परां शुद्धप्रेम-
लक्षणां भक्तिं भगवति श्रीराधावल्लभे प्रतिलभ्य सुखेन लब्ध्वा हृद्रोगमाशु तत्क्षणमेव अपहिनोति एवञ्च हृद्रोगहानात्प्रागेव तत्कारणपराभाकिलाम इति कथनात्कार्यशैष्यप्रत्यायनं ततश्च चलवदेतत्साधनम् अत्र हृद्रोगपदेनैव गतार्थत्वे पुनः काममित्युक्तिः स्पष्टप्रतिपत्तये सन्ति बहवो हृद्रोगा एतस्मिन्निषयेतु काम एवेति भावः । अथवा कामं यथेष्टमिति क्रियाविशेषणम् आचरेण धीरो भवतीति शेषः । धियं निश्चयात्मिकां चेतोवृत्तिं तस्मिन्नित्य-
विहारिणि भगवति राति योजयतीति धीरः तद्विहारभावुको भवेदित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासपञ्चाध्यायी
व्याख्यायां श्रीमत्किशोरीप्रसाद विष्कृतायां विशुद्धस्तदीपिकायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

मूलस्य त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाषिका ।।

एवं प्रासङ्गिकं रूपप्रस्तसमाधानं समाप्य प्रकृतं सुवस्तत्परमा-
नन्दनिमग्नानामपि तत्रैवासीति दर्शयन् प्रेमपथप्रवृत्तभगवत्कामानां गृहादित्यागावश्यं कत्वेऽपितत्पर्यासिद्धानां प्राप्ततत्त्वरूपानन्दानां तत्रैव निमग्नचित्तत्वेन गृहाद्यासक्तिगून्यानामपि भगवदिच्छया गृहादिस-
बन्धाबाधकत्वमाह । ब्रह्मयज्ञ इति । ब्रह्मणो रात्रिसमकाले उपावृत्ते व्यतीते सति यद्वा ब्रह्म कृष्णस्वरूपं राति तथा सर्वदोषदुः खादिभ्यः स्वानुसंधानवतो जनान् आसमन्तात् त्रातीति ब्रह्मयज्ञो रासादिवि-
हारस्तस्मिन्नुपावृत्ते सर्वजनोद्धाराय प्रेमिणामुल्लासायैव प्रकाशमा-
पन्नो ता यतो भगवतः प्रिया अतो वासुदेवेन वसुदेवतपसाविभू-
तेन यद्वा द्रोणवसुनामकदेवो वसुदेवस्तत्पुत्रेण गोपालब्रह्मण यद्वा "सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दित"मित्यादिवचनात् शुद्ध-
सत्त्वात्मकान्तः करणे एवाविर्भावयोग्यतानु पुनः पुनर्मोदिता अपि यतो भगवत्प्रिया भगवानेव प्रियो यासां न गृहादयोऽतो गृहान् गन्तुमनिच्छन्त्योऽपि यतो गोप्यो भगवद्रहस्यानामनधिकारिभ्यो गोपनशीला अथच वसन्त्यस्मिन्भूतानीति वासुः सर्वाधारस्तथा देवो नियन्ता तेन वासुदेवेन सर्वाद्यासक्रीडापरेण वानुमोदिता न मद्विहा-
रस्य गृहे वने वीपणाम इति बहिरन्तर्भावेन प्रत्येकं कृतानुमोदनाः तेन विहरन्त्य एव ब्रजमागत्य स्वगृहान् ययुः ॥ ३९ ॥

एवम्परमानन्दरूपां सर्वजनोद्धारपरमानन्दमिममृताहेतुभूतां लीलां निरूप्य तच्छ्रवणादेः फलं दर्शयन्मस्य कामविजयोपाख्या-
नस्य श्रोत्रादीनामपि हृद्रोगकामनिवर्तकत्वान्न कामाधीनतया कथंचिद्भगवतः परकीयदारसंबन्धप्रमो नञ् निवृत्तिपराणमत्रौदा-
सीन्ययोग्यता प्रत्युत—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मदभाक्किं लभते पराम् इति

भगवद्वचनाद्ब्रह्मज्ञानैकलभ्य परमकेर्मिद्यतेहृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुते-
र्ज्ञानैकसाध्यहृद्रोगविमोक्तस्य चात्र श्रवणादिमात्रलभ्यतयात्रैव सर्वथा प्रवृत्तिः कार्येति दर्शयति । विक्रीडितमिति । विष्णोर्व्यापकस्य "सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षि शिशौमुख"मित्यादिना विभुसर्वा-
ङ्गस्यापीदं विक्रीडितं स्वरूपाभिव्यक्तकखेच्छया यत्र तत्राविर्भा-
वादिना विशिष्टं सर्वगुणोत्कर्षान्वितं क्रीडितं तत्रान्यक्रीडापेक्षया विशिष्टत्वद्योतनायाह । ब्रजवधूभिरिति । ब्रजे याः स्त्रीया वध्व इति वधूशब्देन परदारत्वादिभ्रमव्यावृत्तिः ब्रजशब्देनान्यधामगतह-
ृदयपयादिवधूनां व्यावृत्तिस्ताभिस्तथाच यथैकस्य परमरसायनस्या-
प्यनुपानभेदेन गुणवैचित्र्यं तथापरस्परसायनस्य भगवत्क्रीडितस्या-
प्यन्यधामवधूरूपशक्तीनां श्रीसखत्यादीनामैश्वर्यज्ञानादिप्राधा-
न्यतया ताभिः सह क्रीडितश्रवणादुरैश्वर्यादि फलत्वम् अत्र ब्रजधा-
मगतभगवद्वधूनां प्रेमरसैकप्राधान्यतया ताभिः सह विक्रीडितश्र-
वणादेः प्रेमलक्षणपराभाकिफलत्वमिति सर्वक्रीडाभ्यो वैशिष्ट्यं ज्ञेयं तदेव दर्शयति । भ्रजान्वितइत्यादिना । धीरो धैर्यादि गुणसम्पन्नः धियम्भगवतीत्यतीति भगवद्रसजिज्ञासुर्वा धीनियन्तृतदुपाधिकजीवमात्रं वा "यच्छुद्धया विद्यया उपनिषदा क्रियते तद्वीर्यवत्सरं भवती"ति श्रुतेः "भ्रजालोरेव सत्रैव वैदिकेष्व-
धिकारत" इति वृद्धोक्तेश्च तयान्वितोऽनुशृणुयाद्भक्तिलीलारास-
कतयाऽनु निरन्तरं मुहुस्तच्छ्रवणपरः स्यादथ वर्णयेत्स्वयमपि

श्रीरामनारायणकृतभावभावविभाविका ।

तदसभावुकषु प्रेमभावोद्दीपनेन प्रकाशयेत् चकाराङ्गकृतश्रोत्रभावे
स्वरेचितैकाग्र्येण ध्यायेच्च भगवति परामनुरक्तिरूपा "सा परानुरक्ति-
रीश्वरे" इति सूत्रिता प्रतिलभ्य चकाराङ्गब्रह्मात्मवबोधज्ञात्वा
प्रेमासम्भवात् कामं मनोजं हृद्रोगं यथा रोगोऽङ्गज एव तदुदुः-
खदस्तथा मनोजन्यमपि तदुदुःखं यद्वा काममन्यच्च सर्वहृद्रोगं
क्रोधादिकं यद्वा काममित्यभिलाषमात्रं हृद्रोगं तन्मूलभूतान्तः
करणाद्युपाध्यध्यासात्मकहृदयग्रन्थिञ्चाशु अक्षिरेणानायासेनचापहि-
नोति निवर्तयति अत्रायं भावः निवृत्तिपरग्रन्थे सुमनोऽवलम्बमलम्बा
प्रथमं विषयेभ्यो दोषदृष्ट्या मनः संनिवर्त्य निरालम्बस्य भगवदा-
लम्बनं भवति तत्र चिरप्रयासश्च अत्र रसरूपलीलाश्रवणेन स्वभाव-
तस्तत्र प्रेमोद्धर्षात् सावलम्बतया अटित्यनायासं कामहृद्रोगनिवृत्तिः
किञ्च परस्मैकलाभेन परमानन्दावाप्तिर्हृद्रोगोपशमेन सर्वानर्थ-
निवृत्तिश्च यद्वा मनोजदेरपि हृद्रोगान्तःपातित्वेन पृथगनुक्तेः
कामं यथेष्टं परं भक्तिं प्रतिलभ्येति वा परं भक्तिं भगवति
कामं कामसुखं सर्वकामं च "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा
विपश्चिते"ति श्रुत्या प्रतिलभ्य इति वार्थः यद्वा कामं हृद्रोगमाश्रय-
हिनोत्यथ भगवति परं भक्तिं प्रतिलभ्य धीरो गायत्र्यादौ धीमेरक-
त्वेन श्रुतः परब्रह्मकृष्णात्मक एव स्यात् ॥ ४० ॥

श्रीराधा गोपिकाः कृष्णो गुरवो वैष्णवा द्विजाः ।

प्रियन्तां स्वप्रपन्नाय यच्छन्तु परमां रतिम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धान्तर्गत-

रासपञ्चाध्यायीव्याख्यायां श्रीचन्द्र-

भागवत्वाविष्णुसख्यापन्नश्रीरामनारायण विरचितायां
भावभावविभाविकायां भगवच्छ्रीमद्रासविहारदि निरूपणे

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

मूले त्रयस्त्रिंशः ॥ ३३ ॥

श्रीधनपतिसंस्कृतभागवतगूढार्थदीपिका ।

इतः परं संशयमनुचितं मन्यमानः खिन्नाचितः श्रीशुको रास-
क्रीडावर्णनमुपसंहरति ॥ ब्रह्मरात्र इति ॥ ब्रह्मरात्रौ समाप्तान्त आर्षः
सत्यसङ्कल्पस्य भगवतः सङ्कल्पवशात् यामचतुष्टयात्मिकायां
रजःस्थां सहस्रगुणपरिमिते यथोक्तलीलानिर्वाहके काले उपावृत्ते
सम्यगेकामावृत्तिङ्गते सति तत्रात्र विस्मयः कार्यः भगवद्योग-
मायोयां सर्वसंभवात् तथाच यथा वृन्दावनस्य कस्मिंश्चि-
त्प्रदेशे असंख्यातानि ब्रह्माण्डानि प्रवृत्तानि ब्रह्मणा दृष्टानि यथा वा
वाल्मे स्थितस्य भगवतः स्वरूपस्योदरस्योपर्यपरिमितानि दामानि
वृक्षान्यवलोकितानि ब्रजोकोभिर्यथा वा भगवन्मुखे चतुर्दशभुव-
नानि श्रीयशोदया तथा स्वरूपदेशे क्रीडायोग्यदेशस्य
स्वरूपे काले तद्योगकालस्यचाभवे नास्ति किञ्चिदपि चित्रं ब्रह्मरात्रे
ब्राह्मे मुहूर्ते उपावृत्ते सतीत्यनेन वासुदेवनानुमेदिताः वासुदेवना-
न्तरवस्थितेन तेन तासामन्तरङ्गमनोद्योग स्वयमेवोत्पाद्य बहिरप्यनु-
मेदिताः अतएवानिच्छन्त्योऽपि स्वगृहान् ययुः भगवानेव प्रियो
यासां ताः तथाच रामनागमनाभ्यां भगवत्प्रियमेव यासां
सम्पाद्यमिति भावः यद्वा स्वगृहान् प्रतिगता अपि भगवतः प्रीतिविषया
प्रवेति भावः ॥ ३९ ॥

(३४७)

अथ भगवतः कामविजयरूपसर्वलीलावतंसरासक्रीडाश्रवणादे-
र्यथायोग्यं परमोत्कृष्टं फलमाह ॥ विक्रीडितमिति इदं विक्रीडने
मया वर्णितं ब्रजवधूभिर्विष्णोः पूर्णस्य क्रीडानुरूपरूपाणि प्रकटी-
कृत्य विविधं क्रीडितं श्रद्धान्वितः सर्वलोकोद्धारार्थमात्मकामेन
भगवतेदं विक्रीडनं कृतमिति विश्वासयुक्तः योऽनु निश्चयेन संश-
यकलङ्कारहितः शृणुयात् अनुदिनम्वा शृणुयात् अथवा यः
कीर्तयेत् स भगवति परं प्रेमलक्षणां भक्तिं प्रतिलभ्य भगवद-
नुग्रहादचिरेण धीरः तत्त्ववित्सन् हृद्रोगं सर्वानर्थमृतं काममा-
ऽऽशु शीघ्रमपहिनोति परित्यजति तथाच सर्वानर्थनिवृत्तिपर-
मानन्दप्राप्तिरूपपरमपुरुषार्थफलकोऽयं पञ्चाध्यायात्मको ग्रन्थः पर-
मादरेण श्रोतव्यो वर्णयितव्यश्चेति—

श्रुति गोपाङ्गनाभिर्यः क्रीडते संसुमानसे ।

वने तं धनपत्याख्यो नौमि कृष्णं परात्परम् ॥ ४० ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यवाल्मीकीपालतीर्थश्रीपाद-

शिष्यदत्तवंशावतसरामकुमारसुनुधनपतिमिश्र-

संस्कृतायां भागवतगूढार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे पूर्वाधे

रासक्रीडायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुक्तेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मरात्रे तद्वात्रीणामन्ते ब्रह्ममुहूर्ते वासुदेवानुमेदिता आह्ला-
पिताः क्षणमपि ताद्वियोगमनिच्छन्त्यः यतो भगवानेव प्रियो
यासां ताः कथञ्चित् स्वगृहान् ययुः ॥ ३६ ॥

कामविजयिसर्वेश्वररासक्रीडाश्रवणादेः कामजयं परमं कियो-
गञ्च फलमाह ॥ विक्रीडितमिति । याः धीरः श्रवणे वर्णने वा ये
विघ्नास्तज्जयशीलः श्रद्धान्वितश्च विष्णोर्ब्रजवधूभिः सह विक्री-
डितम् कामं यथेष्टमनु अनुक्रमेण शृणुयात् अथवा वर्णयेत्स
अक्षिरेण परं भक्तिं प्रतिलभ्य आशु हृद्रोगं रोगवदनिष्टकरं
काममपहिनोति परित्यजति ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वाधे

रासक्रीडायां श्रीमच्छुक्तेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्रयस्त्रिंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३३ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार से जब बड़ी ब्रह्म रात्री बीत गई ब्रह्ममुहूर्त भया तब
छोडने को इच्छा नहीं रहने पर भी भगवान् की आज्ञा
होने से भगवान् की प्यारी सब गोपी अपने घरन को चली
गई ॥ ३६ ॥

जो कोई पुरुष मात्र विष्णु भगवान् के ब्रज स्त्रियों के
साथ किये इस क्रीडा चरित्र को श्रद्धा सहित श्रवण करेगा
अथवा वर्णन करेगा वह पुरुष जल्दी धीर हानो होजावेगा
और श्रीभगवान् के चरणकमल मे भक्ति को प्राप्त होकर
दोष ही हृदय के काम क्रोधादि रोगों को दूर करदेगा

भाषा टीका ।

अन्त में मुक्त होजायगा शङ्करा रासक्रीडा तो भगवान् का एक एकान्त कार्य है इस के कह ने से और दोष होना चाहिये पुण्य का होना और काम की बाधाका छूटना फल क्यों कहा है समाधान भगवान् ने ब्रह्मा इंद्रा दि कों को वत्साहरण गोवर्धन धारण आदिलीला में अपने अधीन किया है इन ब्रह्मा दि कों के जीतने से कामदेव को बड़ा अभिमान हुआथा उस काम के जीतने को तथा भक्त जनों के मनोरञ्जन को यह रासलीला की है तो उस लीला के कथन श्रवण से हीपाप छूट ते हैं और जो भगवान् की प्रसन्नता की लीला है उस के कथन से भगवान् प्रसन्न होते हैं तिसी से [गोपवधटीडुकुलचौराय] इत्यादि से महाजनों ने स्तुति की है सोइ बात पञ्चस्तव में श्रीकृ-
 शेष स्वामी जी ने कहा है की

[यत्प्रियं तदिह पुण्यमपुण्यमन्यन्नान्यत्तयोर्भवति लक्षणमत्र जातु । धूर्तायितुं तव यत्किल रासगोष्ठ्यां तत्कतिनं परमपावनमासन्ति ॥] अर्थ हे प्रभो ! जो आप को प्रियलगे सो चाहै धर्मशास्त्रमें पाप होवै चाहै पुण्य होवै सो तो पुण्यही है जो आप को अप्रिय है वही पाप है यही पाप पुण्य के लक्षण हैं जिससे कि व्यासपराशरादि मुनिजन रास गोष्ठी में आप की किई धूर्तलीला के कीर्तनकोभी पाप नाशक कहते हैं ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवत दशमस्कन्धपूर्वार्धरासपञ्चाध्यायीतेतीस में अध्याय की भाषाटीका समाप्त ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीडायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ रासपञ्चाध्यायी समाप्ता ॥

॥ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एकदा देवयात्रायां गोपाला जातकौतुकाः ॥
 अनैभिरनडुद्युक्तैः प्रययुस्तेऽम्बिकावनम् ॥ १ ॥
 तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां देवं पशुपतिं विभुम् ॥
 आनर्चुरर्हणैर्भक्त्या देवीं च नृपतेऽम्बिकाम् ॥ २ ॥
 गावो हिरण्यं वासांसि मधु मध्वन्नमादृताः ॥
 ब्राह्मणेभ्यो ददुः सर्वे देवा नः प्रीयतामिति ॥ ३ ॥
 ऊषुः सरस्वतीतीरे जलं प्राश्य धृतव्रताः ॥
 रजनीं तां महाभागा नन्दसुनन्दकादयः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुस्त्रिंशोऽहिना ग्रस्तं नन्दं हरिरमुमुचत् ।
 विद्याधराद्विरः शापान्छूडं तथावधीत् ॥
 शासापदेशतः कामं किङ्करीकृत्य कामतः ।
 अनुगृह्णन् वशं निन्ये तथा विद्याधराधिपम् ॥

तदेवं कामानुग्रहमुखेन कामजयं प्रतिपाद्य तथैव विद्याधरजयं
 प्रतिपादयितुं तत्प्रसङ्गं दर्शयति ॥ एकदेति ॥ १-२ ॥

गावो गाः मधु मधुम् मध्वन्नं मधुना सहितमन्नम् ॥ ३ ॥
 जलमात्रं प्राश्योपोषितास्तां निशां तत्र ऊषुर्न्यवसन् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोलाभिकृतवैष्णवलोषिणी ।

अथ रासलीलाप्रसङ्गात्तादृशीं शङ्खचूडवधावसानामन्यां
 लीलां दर्शयितुं तयोर्मध्ये जातत्वेन क्रमप्राप्तं तत्प्रभावदर्श-
 नमयत्वेन तादृशलीलाप्रतिकूलजनस्तम्भकतया तदुपयुक्तं च
 लीलान्तरमाह ॥ एक । इति । तद्रासानन्तरं फाल्गुने शिवरात्रौ देवस्य
 श्रीशिवस्य यात्रायां जातं कौतुकमौत्सुक्यं येषां ते । तदेतच्च गोव-
 र्जनमखवत् श्रीकृष्णकौतुकमूलत्वेनैव च ज्ञेयम् । अनन्याश्रय-
 मनस्वात्तेषाम् ॥ यद्वा । ते गोपाः गोपालेन श्रीकृष्णेन हेतुना
 आ सम्यक् जातकौतुकाः । अत्र श्रीकृष्णस्य तु निजप्रेय-
 सोभिः सह स्वं छन्दलीलायां निगूढोऽभिप्रायो गम्यः । अतः
 पूर्वलीलासमानत्वात् तस्य ज्ञेयम् । अनडुन्निरिति प्रसिद्धार्थ-
 स्यापि निर्देशस्तन्नो वहति अनडुन्निति निरुक्तेर्विशेषविव-
 क्षया सा चान्न रासगमनस्यानोनिर्देशश्च तीर्थं दानार्थं बहुल-
 द्रव्यप्रत्ययस्य तत्र प्रकर्षेण ययुः अम्बिकावनं श्रीमधुरा-

पुरवायव्य दिग्विभागे सरस्वतीतीरस्थं श्रीशिवोमामूर्तिविभू-
 षितं तद्देवलम् । यद्वा । गुर्जरदेशे सिद्धपुरस्य नातिदूरवर्ति-
 तीर्थम् अम्बिकावनं तस्यैवातिप्रसिद्धत्वात् । देवं पूज्यं श्रीविष्णु-
 वैष्णवैकप्रियत्वात् प्रभुं श्रीभगवत्कृत्वादिप्रदानसमर्थं विभुमिति
 क्वचित् पाठः अतएवार्हणेर्विविधोपचारैः ॥ चकारेणाम्बिकाया
 अपि तादृशत्वं समुच्चीयते । हे नृपते ! इति रासलीलाविष्टं
 तमवधापयति ॥ १ ॥ २ ॥

तेषां सकौतुकत्वेऽपि धर्मार्थनिष्ठत्वमाह । गाव इति द्वाभ्याम् । आदृताः
 तद्देवालयसेवकैः संमनिताः आदरयुक्ता वा सर्वे श्रीनन्दादयः
 प्रत्येकमेवेत्यर्थः । देवः श्रीशिवः श्रीविष्णुर्वा वैष्णवविष्णुप्रीति-
 रेव वैष्णवानां प्रयोजनमिति तच्च विष्णोराधनार्थाय स्वपुत्र-
 स्योदयाय चेतिवत् ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

प्राश्य प्राशनमात्रं कृत्वा तत्र हेतुः यतः संयमेन शृद्धीतं
 व्रतं यैः रजनीं शिवरात्रिं तस्यास्तत्प्रधानत्वात् सुनन्दः श्रीन-
 न्दानुजः संज्ञायां कन् अतस्तदग्रजस्योपनन्दस्य गोष्ठं एव
 स्थितिर्बुध्यते योग्यता च तस्यैव ज्ञानवयोऽधिकत्वात् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-१४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचिन्द्रिका ।

अथ सुदर्शनाख्यविद्याधरस्य ब्राह्मणशापात्सर्पतां गतस्य शाप-
 विमोचनात्मकं संप्रस्तावं तथा शङ्खचूडाख्ययक्षवधतच्छिरोम-
 तयपहारात्मकञ्च भगवतः कर्मानुवर्णयति चतुस्त्रिंशोऽध्यायेन ।
 एकदेत्यादिना । कदाचिदेवयात्रायां सारवं नृपतिं प्रतिगमन

श्रीमद्गीताध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पूजायात्मिकायां निमित्तभूतायामनदुर्बुधैर्युक्तैरनोभिः शकटैरश्विकावनं ययुः देवयात्रायां विषयभूतायां जातं कौतुकं येषां ते तथा भूता यथुरिति वा ॥ १ ॥

तत्र तद्वनसमीपस्थायां सरस्वत्यां नद्यां स्नात्वा देवपतेर्अर्हणैः पूजा-
साधनैर्गन्धादिभिर्देवं पशुपतिं देवीमश्विकाञ्च भक्त्या पूजया-
मासुः ॥ २ ॥

ततो गावः गाः हिरण्यं वासांसि मधु मधुरं मधुसहितम-
ञ्च ब्राह्मणेभ्यो ददुः कथम्भूताः देवः पशुपतिर्नोऽस्माकं प्रीतो
भवत्वित्यामिप्रायवन्तः ॥ ३ ॥

ततो जलमात्रं प्राश्य यतं नियतं व्रतं ब्रह्मचर्यात्मकं येषां ते तथा-
भूताः तत्रैव सरस्वत्यातीरे नन्दप्रभृतयो गोपास्तां रजिमुषित-
वन्तः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मुकुन्दभक्त्या संसाराहिप्रासमोक्षस्य क्षात्ररत्नदानस्य निद-
शनाय नन्दस्य सर्पान्मोक्षं शङ्खचूडं हत्वा वलभद्राय तच्छिरो-
रत्नदानं च निरूपयत्यस्मिन्नध्याये ॥ तत्र प्रथमतो गोपालां यात्रा-
प्रकारं कथयति ॥ एकदेति । अश्विकामाहात्म्यविषयां किंवदन्ती-
माकर्ण्य जातकौतुका उत्पन्नकुतूहलबुद्धयः अश्विकावनं तुर्गावा-
सस्थानं वनम् अनदुर्बुधैः वृषभयुक्तैः अनोभिः शकटैः ॥ १ ॥

पशवो जीवाः तेषां पतिं प्रभुं समर्थं समर्थेऽधिपतौ प्रभु-
रिति च तत्र वने सरस्वत्यां स्यन्दमानायाम् अर्हणैः पुष्पोपहारादि-
साधनैः ॥ २ ॥

मध्वन्नं मधुना युक्तमन्नं यद्वा मधुरान्नं मधुसौद्रम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एकदा शिवरात्रौ अश्विकावनं गुर्जरदेशे सिद्धपुरनिकटे
प्रसिद्धम् ॥ १-७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवंरूपप्रपञ्चस्य पञ्चधा रसवर्णनम् ॥
निरूप्य नामलीलातो रसार्थमिदमुच्यते ॥
एवमुद्धतभक्तास्तु यद्यन्यं समुपासते ।
दुःखमाजो भवन्त्येव मुच्यन्ते हरिणैव तु ॥
एकत्रिंशे सर्वभावान्निवृत्तानां तु पूर्ववत् ॥
गानेन रमणं चक्रे प्रमाणानन्दसिद्धये ॥
बलभद्रेण सहितो वेदरूपेण सर्वथा ।
तद्दोषं नाशयामास हरितियुच्यते स्फुटम् ॥

शब्दतोऽप्यानन्दं निरूपयितुं प्रथमं गोकुलवासिनामन्यासक्तिं
निवारयति ॥ एकदेति विंशत्या लोकन्यायेनाप्यन्यत्र गमनेऽनिष्टं
भवतीति तेषां यात्राप्रसङ्गो निरूप्यते एकदा शिवरात्रिसमये प्रति-
वर्षं न गच्छन्तीत्येकदेत्युक्तं देवयात्रा हि नित्या गोपालाञ्च साधा-
रणाधर्म एवाभियुक्ता इति तत्रापि धर्मबुद्धिः प्रासङ्गिकी वस्तुतस्तु
जातकौतुकाः अत एव न पञ्चधा गमनं किन्त्वनोभिः शकटैः
तत्रापि नाश्वयोजनं किन्तु अनदुर्बुधैः प्रकर्षेण ययुः महता
समारम्भेण गृहे पुरुषानभिनिवेश्य अश्विकालयं मथुरातः
पश्चिमे देशे अर्बुदाचलनिकटे स्थितं तीर्थविशेषं ययुः ॥ १ ॥

तत्र गतानां पूजाप्रकारमाह । तत्र स्नात्वेति ।
सरस्वती तत्र प्रादुर्भूता अतः स्नात्वा पशुपादावि-
मोचणार्थं स्वयं पशुपालका इति पशुनामधिपतिं पशुपालने फल-
दातारं प्रभुं सर्वदानसमर्थमर्हणैः पूजाद्रव्यैरानुसृतुः नतु पामर-
वत् गमनमात्रं देवीञ्च अश्विकां पावैतीमानसुः चकारान्तदा-
वरणदेवताः नृपत इतिसम्बोधनं यात्रायां तथाकरणे परिक्षाना-
दिश्वासाधर्मम् ॥ २ ॥

पूजामुक्त्वा दानान्यप्याह ॥ गाव इति । सर्वकालान्येतानि
दानानि हिरण्यं सुवर्णं वासांसि नानाविधानि मधुच मध्वञ्च
प्रास्थारण्ययोः सिद्धयर्थं मधुमध्वनयोर्दानं गोभिः रुद्रः प्रीतो
भवति हिरण्येनाग्निः सोऽपि रुद्र एव वासांसि सर्वदेवत्वानि सोम-
देवत्वानि च इमया सहितः सोऽपि तेन प्रीतो भवति एवं पञ्चदा-
नानि आहता एव चक्रुः पात्रसम्पत्तिमाह । ब्राह्मणेभ्य इति । सर्वे
इति सङ्गदोषोऽपि व्यावर्तितः कामनाञ्च व्यावर्तयति देवो नः
प्रीयतामिति । देवो महोदयः इति साधारणं वचनं नोऽस्माकं प्रीतो
भवत्विति नत्वन्या काचित्कामना ॥ ३ ॥

एवं यात्रायां कृत्यमुक्त्वा नियमेन तीर्थे स्थितिमाह । ऊषुरिति ।
सरस्वतीतीर एव अन्तः शुद्धयर्थं जलमेव प्राश्य तां रजनीमूषुः
नतु रजन्यां किञ्चित्कृतमिति एतावान् धर्मः सिद्धः अग्रिमानीष्टं
निवर्तिष्यत इति महाभागा इत्यनेन द्योतितं श्रोतुः सन्देहाभावाय
तन्दः सुनन्दकदच प्रधानभूतौ येषां नन्द इति प्रधाननाम्ना वा सर्वे
व्यपदिष्टाः सुनन्दकः आदिर्येषामिति सर्वेषामेव नन्दतुल्यता भग-
वत्सम्बन्धादत्यानन्दयुक्तः सुनन्दको भवति उपनन्दोऽन्यो वा नन्द-
एव वा धर्मप्राधान्येन गृहीतः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारोर्ध्वशिखी ।

चतुर्विंशो नन्दपादप्रासि सर्पं स्पृशन् हरिः ।
उद्धारं मणिं शङ्खचूडाञ्जघाह तच्छात्रम् ॥

शारदी रात्रौ लीलां वर्णयित्वा वासन्ती होलिकागानलीलां
वर्णयिष्यन् प्रथमं शिवरात्रियात्रामाह । एकदा रात्रौ नृपञ्चतुर्ह-
र्याम् अश्विकावनं मथुरावायव्यदिग्भिर्भागे सरस्वतीतीरस्थं
श्रीशिवोमामूर्तिभूषितमित्येके गुर्जरदेशस्थं सिद्धपुरनिकटस्थ-
तीर्थमित्यन्ये प्राहुः ॥ १ ॥ २ ॥

गावो गाः मधु शिवाभिषेकावशिष्टं मध्वन्नं मधुसहिता-
नम् ॥ ३ ॥